CYPRIAN BROODBANK

ORTA DENİZ'İN YAPIMI

BAŞLANGIÇTAN KLASİK DÜNYA'NIN DOĞUŞUNA KADAR AKDENİZ'İN TARİHİ

CYPRIAN BROODBANK

ORTA DENİZ'İN YAPIMI

BAŞLANGIÇTAN KLASİK DÜNYA'NIN DOĞUŞUNA KADAR AKDENİZ'İN TARİHİ

CYPRIAN BROODBANK

ORTA DENİZ'İN YAPIMI

BAŞLANGIÇTAN KLASİK DÜNYA'NIN DOĞUŞUNA KADAR AKDENİZ'İN TARİHİ

ARKEOLOJİ | TARİH

Binlerce yıldır insanlara yön veren Akdeniz... Dünyanın en büyük içdenizi. Çetin ama olanaklar açısından zengin beş "Akdenizsi" bölgenin en büyüğü. Mezopotamya ve Mısır'daki eski uygarlıkları doğuran nehir kaynaklarının komşusu. İstisnai toplumların beşiği.

Rakipsiz derinliği ve incelenme hacmiyle Akdeniz arkeolojisi, antik toplumlara ışık tutabilecek en zengin kaynaklar arasında. Klasik dönem ve sonrasındaki tarihine dair başarılı yorumlar olmasına rağmen Akdeniz toplumlarının, kültürünün ve ekonomilerinin nasıl oluştuğuna dair elimizde bütünlüklü incelemeler yok. *Orta Deniz'in Yapımı*, Akdeniz dünyasının oluşumunu MÖ 2 milyondan alıp MÖ 500'lere getiriyor. Kitap, Avrupa, batı Asya ile Afrika cenahlarından ve Akdeniz'in kalbindeki adalardan görüşlere ve bilgilere eşit derecede yer veren ilk kaynak. Hikâyesini ilk insanlardan başlatıp tarımla metalürjinin ve medeniyetlerin doğuşuna kadar sürdüren kitap, disiplinler arası bir çalışma. Arkeoloji ve tarihyazımına dair bir başyapıt.

Cyprian Broodbank, Cambridge Üniversitesi Arkeoloji Bölümü başkanı ve McDonald Arkeoloji Enstitüsü direktörü.

İngilizceden çeviren: Ebru Kılıç

KÜY

AKMED
Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi

88 TL

978-605-5250-97-3
9 786055 250973

ORTA DENİZ'İN YAPIMI

Cyprian Broodbank

ORTA DENİZ'İN YAPIMI

Başlangıçtan Klasik Dünya'nın Doğuşuna Kadar Akdeniz'in Tarihi

İngilizceden Çeviren: Ebru Kılıç

KÜY

AKMED
KOÇ ÜNİVERSİTESİ
Suna & İnan Kıraç
Akdeniz Medeniyetleri
Araştırma Merkezi

Stella maris mea Lindsay Spencer'a

Koç Üniversitesi Yayınları — AKMED
ARKEOLOJİ | TARİH

Orta Deniz'in Yapımı
Başlangıçtan Klasik Dünya'nın Doğuşuna Kadar Akdeniz'in Tarihi
Cyprian Broodbank

İngilizceden çeviren: Ebru Kılıç
Yayına hazırlayan: Volkan Atmaca
Düzelti: Melda Bağdatlı
Mizanpaj uygulama ve kapak tasarımı: Gökçen Ergüven
Kapaktaki harita: *Orbis Heredoti* (Herodotos'un Dünyası), çelik gravür, S. Hall. Longman & co., yak. 1860.
Kapak zemini: freepik.com.

The Making of the Middle Sea © 2013 Thames & Hudson Ltd, London. Published by arrangement with Thames & Hudson Ltd, London.

© Koç Üniversitesi Yayınları, 2014
1. Baskı: İstanbul, Haziran 2016

Bu kitabın yazarı, eserin kendi orijinal yaratımı olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendisine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendisinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını; eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul eder.

Baskı: 12.matbaa Sertifika no: 33094
Nato Caddesi 14/1 Seyrantepe Kâğıthane/İstanbul +90 212 281 2580

Koç Üniversitesi Yayınları Sertifika no: 18318
İstiklal Caddesi No:181 Merkez Han Beyoğlu/İstanbul +90 212 393 6000
kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesiyayinlari.com

Koç University Suna Kıraç Library Cataloging-in-Publication Data
Broodbank, Cyprian.
Orta Deniz'in yapımı : başlangıçtan klasik dünya'nın doğuşuna kadar Akdeniz'in tarihi / Cyprian Broodbank ; İngilizceden çeviren Ebru Kılıç .- İstanbul : Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
712 pages ; 16,5 x 24 cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-5250-97-3
1. Mediterranean Sea -- History. 2. Mediterranean Sea -- Commerce -- History. 3 . Mediterranean Region -- Civilization -- History. 4. Mediterranean Region -- Antiquities. I.Kılıç , Ebru.
D973.B86620 2016

İçindekiler

Teşekkür 6
Topografik Harita ve Kronolojik Tablolar 8

BİRİNCİ BÖLÜM
Bir Barbarlık Tarihi 15

İKİNCİ BÖLÜM
Kışkırtıcı Yerler 54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Türleştiren Deniz (1,8 milyon - 50.000 yıl öncesi) 82

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Soğuk Günler Beklemişti Bizi (50.000 yıl öncesi - MÖ 10.000) 109

BEŞİNCİ BÖLÜM
Cesur Yeni Dünyalar (MÖ 10.000 - 5500) 148

ALTINCI BÖLÜM
Nasıl Olabilirdi? (MÖ 5500 - 3500) 202

YEDİNCİ BÖLÜM
Şeytani ve Derin Mavi Deniz (MÖ 3500 - 2200) 257

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Resmi Törenler (MÖ 2200 - 1300) 345

DOKUZUNCU BÖLÜM
Denizden Işıldayan Denize (MÖ 1300 - 800) 445

ONUNCU BÖLÜM
Başlangıcın Sonu (MÖ 800 - 500) 506

ON BİRİNCİ BÖLÜM
De Profundis 593

Notlar 611
Kaynakça 630
Görsellerin Kaynakları 654
Dizin 656

Teşekkür

Bu kitap, konuştuğum birçok kişinin ısrarla yazılamayacağını, hatta yazılmaması gerektiğini söylediği bir kitap. Haklılar mı değiller mi okur karar verecek. Ne olursa olsun, ben bu girişimin değerli olduğunu düşünen, tek bir yazarın birçok kişinin kolektif bilgisi karşısında, bütün zayıflıklarına karşın tutarlı bir görüş ortaya koyabileceği inancını destekleyen herkese derinden minnettarım. Carol Bell, Andrew Bevan, Denis ve Hanna Broodbank, John Cherry, James Clackson, Kevan Edinborough, Borja Legarra Herrero, Vangelio Kiriatzi, Bernard Knapp, Ezra Marcus, Louise Martin, Ian Morris, Simone Mulazzani, Corinna Riva, John Robb, Stephen Shennan, Susan Sherratt, Robin Skeates, Lindsay Spencer, Mary Stiner, Jeremy Tanner, Ignacio de la Torre, Marc Vander Linden, Peter van Dommelen, David Wengrow, Ruth Whitehouse ve Todd Whitelaw'un kitabın tamamı ya da bölümleri hakkındaki yorumları sayesinde hatalar büyük ölçüde azaltılmış, kitabın nitelikleri de ciddi biçimde artmıştır. Akdeniz'in sonraki tarihlerine ilişkin zihin açıcı çalışmalarıyla bu işe girişmeme doğrudan esin kaynağı olan Peregrine Horden ve Nicholas Purcell, çalışmam süresince beni muazzam desteklediler; editörlerin en iyisinin, Thames & Hudson'daki Colin Ridler'ın sabrı ve teşviki, Ben Plumridge, Pauline Hubner, Geoff Penna, Alice Reid, Celia Falconer ve Dora Kemp'in olağanüstü yetenekleri olmasaydı bu kitap ortaya çıkar mıydı merak ediyorum. Bütün bu isimlere en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Christos Agouridis, Susan Alcock, Tonyo Alcover, Michal Artzy, Ceri Ashley, Jacqueline Balen, Nick Barton, Lisan Bendall, John Bennet, Philip Betancourt, Emma Blake, Richard Bussmann, Joanne Clarke, Sue Colledge, James Conolly, Enrico Crema, Lindy Crewe, Jack Davis, Pierre Desrosiers, Ernestine Elster, Ian Freestone, Stašo Forenbaher, Lin Foxhall, Dorian Fuller, Nena Galanidou, Ehud Galili, John-Vincent Gallagher, Andrew Garrard, Michael Given, Claudia Glatz, Chris Gosden, Rafi Greenberg, Victor Guerrero Ayuso, Paul Halstead, Yannis Hamilakis, Susanna Harris, Tamar Hodos, Francesco Iacono, Valasia Isaakidou, David Jeffreys, Fernanda Kalazich, Branko Kirigin, Kostas Kotsakis, Olga Krzyszkowska, Irene Lemos, Fulvia Lo Schiavo, Simona Losi, David Lubell, Leilani Lucas, Virginia McRostie, Joseph Maran, Massimiliano Marazzi, Marcos Martinón-Torres, Stephen Mitchell, Sarah Morris, Denitsa Nenova, Sam Nixon, Mihriban Özbaşaran, Yiannis Papadatos, Edgar Peltenburg, John Papadopoulos, Nellie Phoca-Cosmetatou, Miljana Radivojević, Lorenz Rahmstorf, Damià Ramis, Thilo Rehren, Colin Renfrew, Roberto Risch, Arlene Rosen, Curtis Runnels, Andrew Shapland, Ruth Siddall, Daniel Smail, Rachael Sparks, Simon Stoddart, Thomas Strasser, Geoffrey Tassie, Ken Thomas, Helena Tomas, Maurizio Tosi, Kathy Tubb, Sebastiano Tusa, Nick Vella, Andrea Vianello, Jean-Denis Vigne, Jaime Vives Ferrándiz, Cheryl Ward, Jennifer Wexler, Malcolm

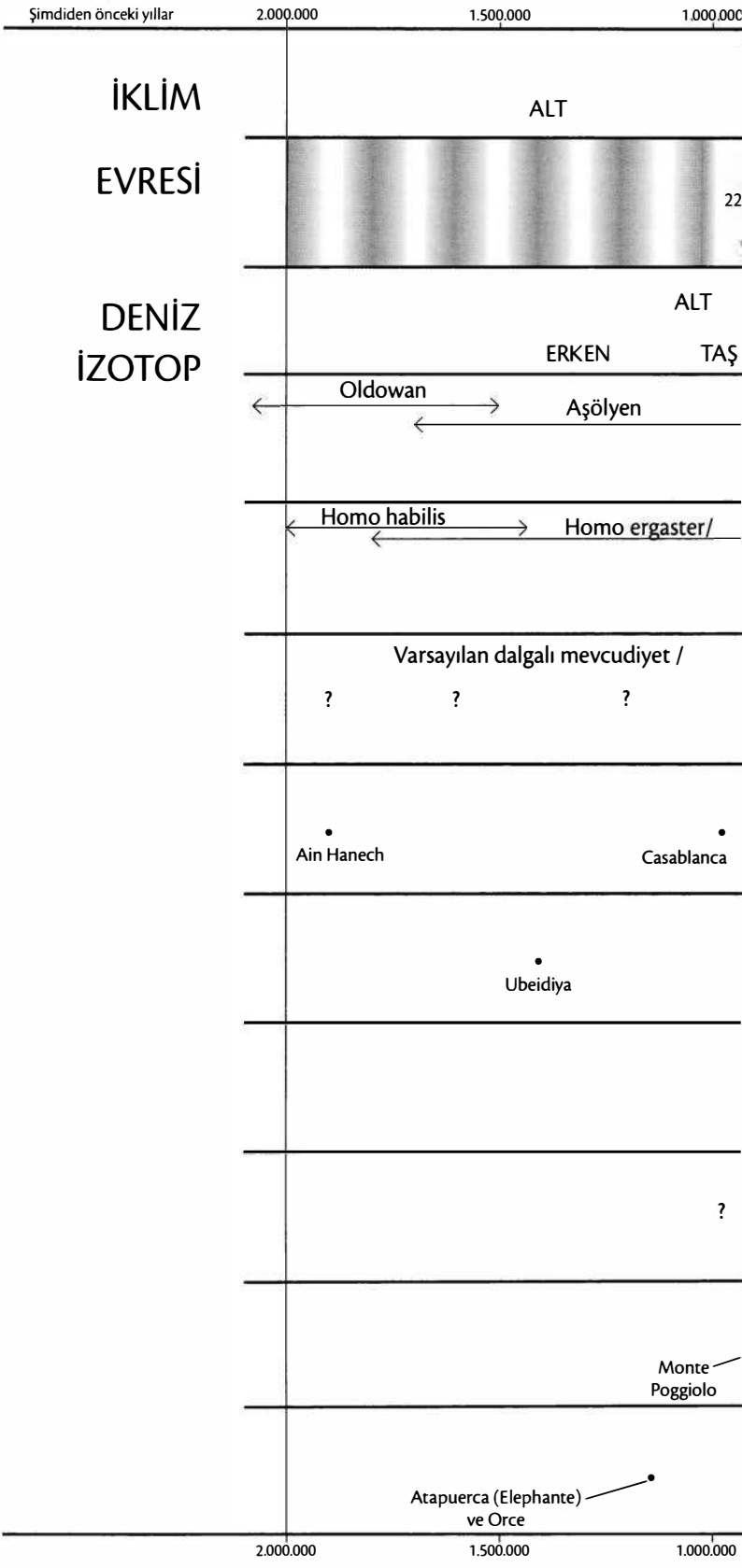
Wiener, Jamie Woodward ve Karen Wright'a tavsiyeleri, bilgileri, literatüre ulaşabilme ve başka her konudaki yardımları ve nezaketleri için minnettarım. Müge Durusu-Tanrıöver, Tom Leppard, Clive Vella, Andrew Dufton, Pınar Durgun, Alex Knodell, Ian Randall'a ve Brown Üniversitesi'nde Joukowsky Enstitüsü'nde John Cherry'nin yüksek lisans sınıfındaki başka isimlere, taslağın ileri bir versiyonunu ders materyali olarak okuyup son aşamalarda kavrayış dolu fikirler verdikleri için ayrıca teşekkür ederim. Camilla Briault, Jo Cutler ve Borja Legarra Herrero farklı zamanlarda dipnotlar ve kaynaklar konusunda paha biçilmez pratik yardımlarda bulundular. UCL Arkeoloji Enstitüsü'nün her an yardıma hazır kütüphanecileri Robert Kirby ve Katie Meheux'e de teşekkürlerimi sunuyorum.

UCL Arkeoloji Enstitüsü'nün iki yöneticisi, Peter Ucko ve Stephen Shennan; Ruth Whitehouse'un çok makbule geçen desteği sayesinde, bu projeyi başlatmam için görevimden almam gereken izni verdiler. Bu izin sırasında Oxford'da All Souls College'dan ve Cincinnati Üniversitesi'nin Klasikler bölümünden konuk öğretim üyesi bursu, Amerika Arkeoloji Enstitüsü'nden Samuel H. Kress antik sanat lektörlük bursu, ayrıca Harvard Üniversitesi Loeb Klasik Kütüphane Vakfı, Richard Bradford McConnell Vakfı, Dr. M. Aylwin Cotton Vakfı, University College London ve UCLA Cotsen Arkeoloji Enstitüsü'nden cömert burslar alarak geçindim. Hepsine destekleri için teşekkür eder, yaptıkları yatırımın getirisi tekrar tekrar ertelendiği için özürlerimi sunarım. British Academy'nin Kariyer Ortası Bursu ve Ege Tarihöncesi Enstitüsü'nün cömert yayın bursu, kitabın son aşamalarında çok büyük kolaylık sağladı.

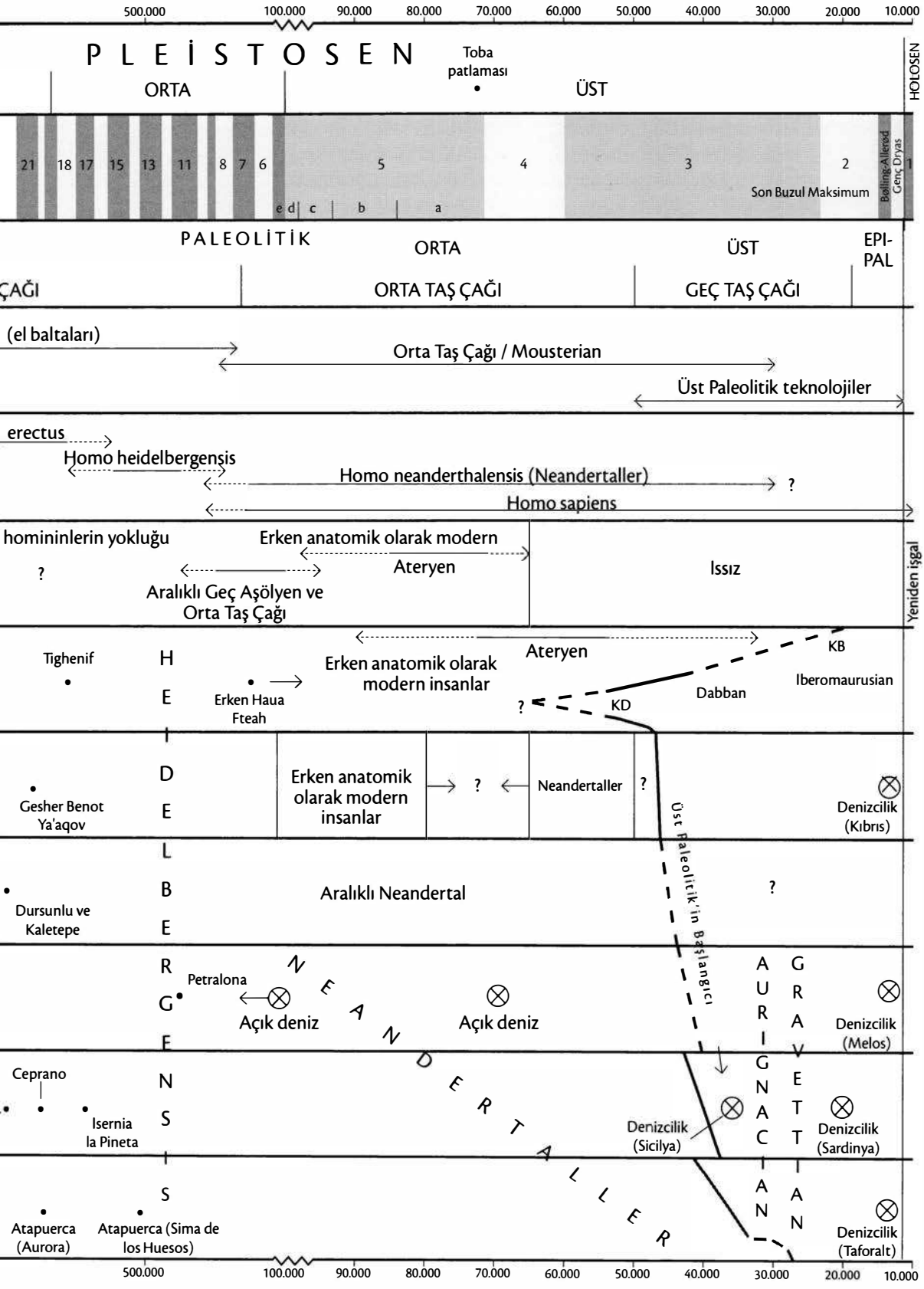
En gönülden teşekkürümü en sona sakladım: Andrew Sherratt'ın düşünme biçimine aşina olanlar onun ne kadar ilham verici bir kişilik olduğunu; bu yönünün, kendisinden yapılan çok sayıda alıntının ifade edebileceğinden çok daha derinlere indiğini bilir. 1992'de "III. Thutmosis Çağı'nda Akdeniz'in yazılmayı beklediği" gözleminde bulunan, bundan iki yıl sonra da "Tunç Çağı olmasaydı Braudel'in Akdeniz'i olmazdı diyen" odur. Yirmi yıllık dostluğumuz boyunca Andrew bana örnek olmasa, onun bilgece tavsiyelerini, benim kaçırdığım bağlantıları yakalayıverecek o her zaman yaratıcı bakışını esirgemeyeceğine güven duymasam, bu kitabın kapsamaya soyunduğu ölçekte tablolara hevesini bilmesem bu iş için kolları sıvama cesaretini bulamazdım. Andrew'un 2006'da, bu kitap hâlâ bir not yığınından ibaretken gelen ani, çok erken ölümüyle bu güvencelerden yoksun kaldık. *Lux aeterna* Andrew'a ve Andrew'dan…

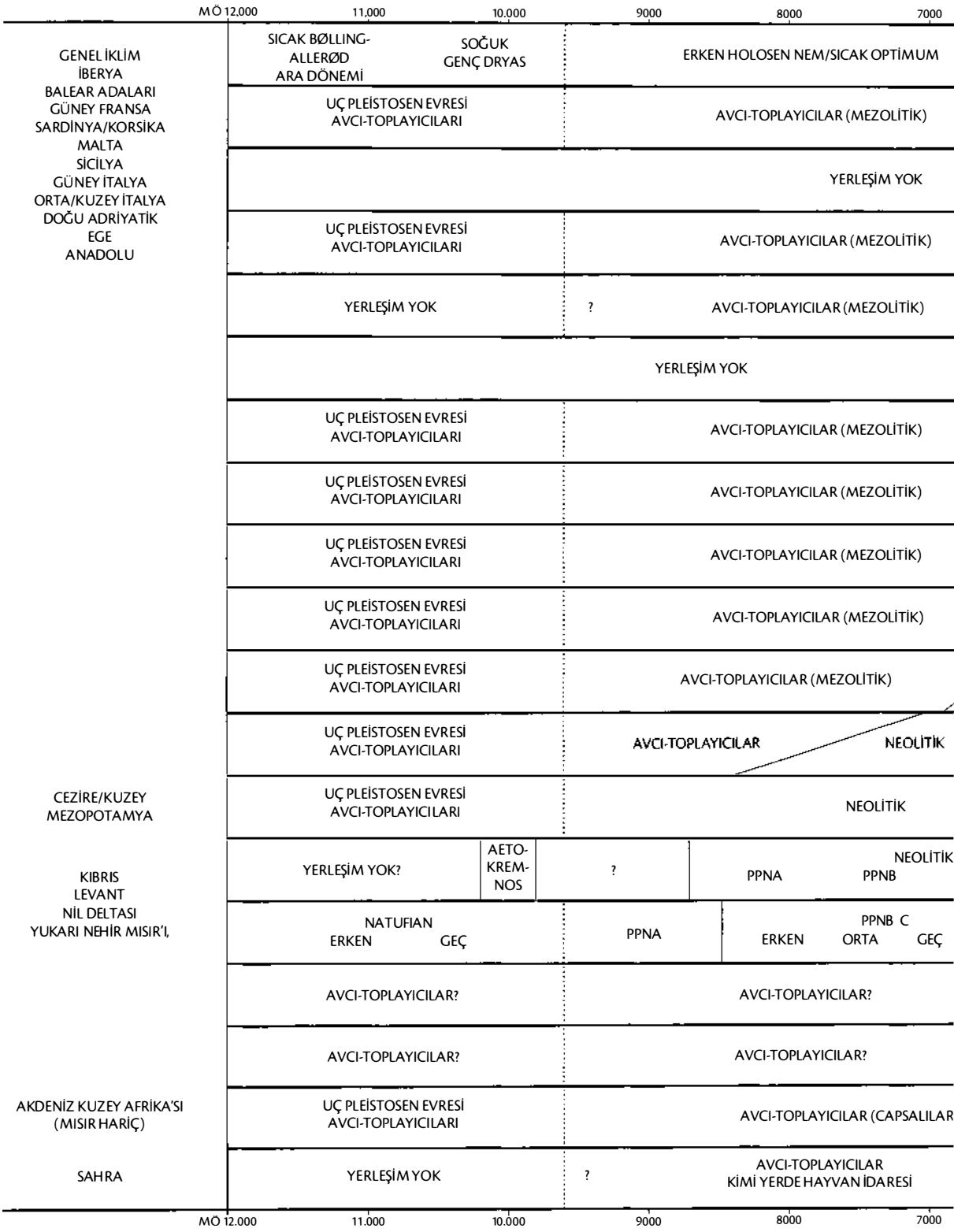

Deniz Akıntısı
Karanın göz erimi dışında
GALİÇYA
MESETA
IBERIA
PİRENELER
Garonne
Ebro
Tagus
Sado
ALENTEJO
Guadiana
Sierra Morena
Guadalquivir
Cadiz Körfezi
ENDÜLÜS
Sierra Nevada
ALMERIA
Vera havzası
KATALONYA
Cebelitarık Boğazı
Rif Dağları
Alboran Denizi
Atlas Dağları
AFRİKA
Aurès Dağları
Cévennes
Rhône
VAUCLUSE
LANGUEDOC
Aude
Étang de Berre
PROVENCE
Aslan Körfezi
LİGURYA
ALPLER
Rhein
Saône
Po
Adige
VENETO
ISTRIA
Kvarner Körfezi
Adriyatik
Arno
APENİNLER
ETRURYA
Elba
Giglio
Tiber
Tremiti
Korsika
Mallorca
Menorca
İbiza Formentera
BALEAR ADALARI
Sardinya
Campidano ovası
Tiren Denizi
Ischia
Napoli Körfezi
Capri
CAMPANIA
AEOLİAN IS
Ustica
Madonie Dağları
Etna
Sicilya
Zembra
Cape Bon
Pantelleria
Gozo
Linosa
Malta
Lampedusa
Kerkennah Adaları
Gabès Körfezi
Cerbe Adası
Cebel el Garbi
FİZAN
Tadrart Acacus
ATLANTİK OKYANUSU
Kuzey Denizi
Baltık Denizi
RUSYA STEPLERİ
KARPATLAR
ALPLER
Karadeniz
KAFKASLAR
HAZAR DENİZİ
Akdeniz
Mezopotamya
ZAGROS DAĞLARI
Basra Körfezi
ARABİSTAN
Kanarya Adaları
Sahra
Mısır
Nubia
Kızıldeniz
HİNT OKYANUSU

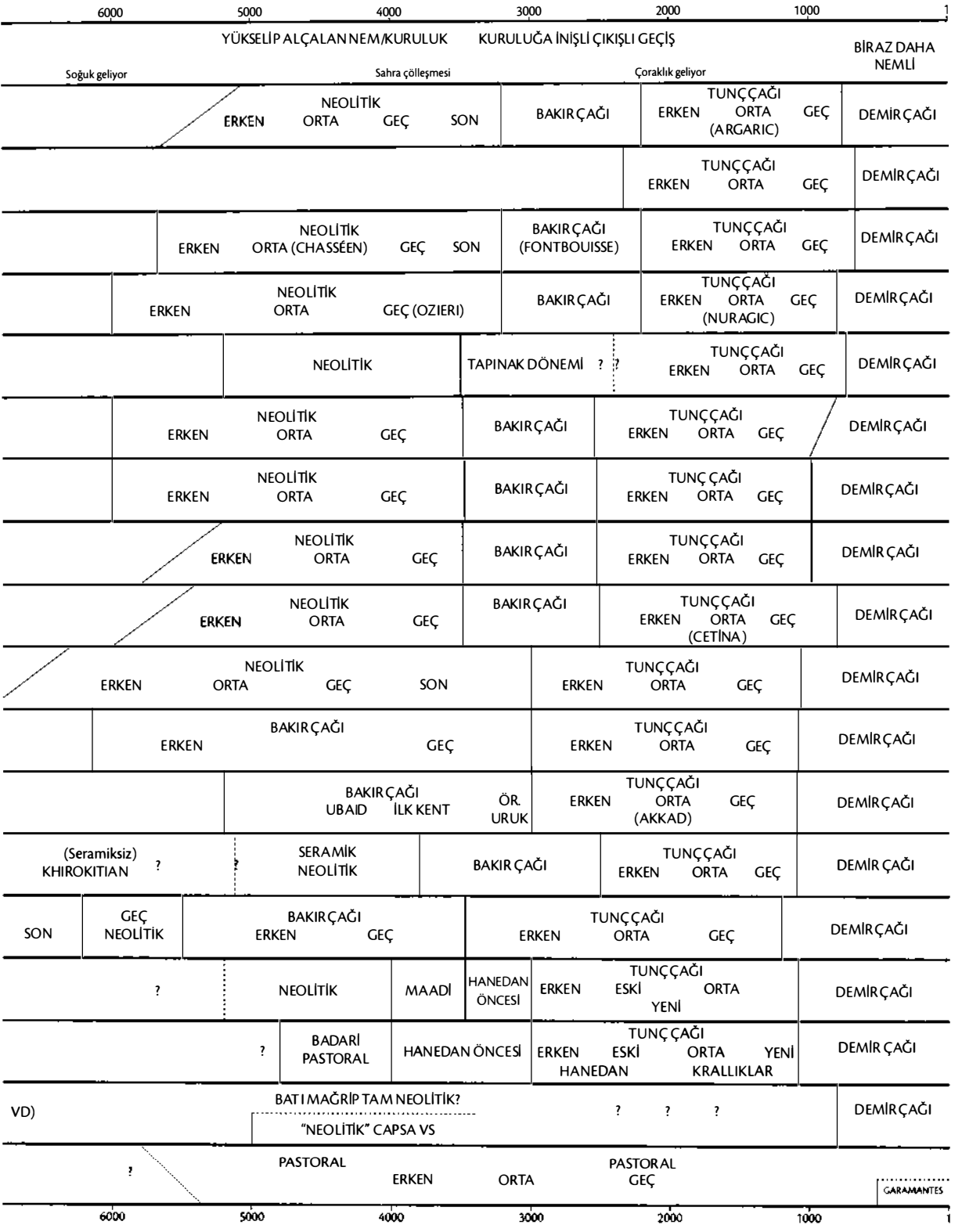

KARPATLAR
KIRIM
KAFKASLAR
Karadeniz
BALKANLAR
Stara Planina
DALMAÇYA
Tuna
Adriyatik Adaları:
1. Brač
2. Dugi
3. Hvar
4. Korčula
5. Palagruža
6. Sušac
7. Vis
Otranto Boğazı
Cargano
Tremiti
APULIA
CALABRIA
İyon Denizi
İYON ADALARI
Eolie Adaları:
1. Alicudi
2. Filicudi
3. Lipari
4. Panarea
5. Salina
6. Stromboli
7. Vulcano
Messina Boğazı
Sırbistan
Vardar
Struma
MAKEDONYA
TRAKYA
Ergene
İstanbul Boğazı
Marmara Denizi
Çanakkale Boğazı
Thasos
Semadirek
Lemnos
Gioura
Corfu
EPİROS
Pindos Dağları
TESELYA
Lefkada
İthaka
Kefalonya
Chios
Gediz
Menderes
Samos
Latmos Körfezi
Konya ovası
Kilikya Kapısı
TOROS DAĞLARI
ALADAĞLAR
Amik
CEZİRE
Fırat
İskenderun Körfezi
AMİK
Ak
ATTİKA
Saron Körfezi
Kıtınoi Körfezi
ARGOLİD
PELOPONEZ
Aegina
Kythera
Antikythera
KIKLAD ADALARI
Kiklad Adaları:
1. Andros
2. Delos
3. Ios
4. Kea
5. Keros
6. Kythnos
7. Melos
8. Siphnos
9. Syros
10. Tenos
11. Thera
ONİKİ ADALAR
Rodos
LİKYA
Kıbrıs
Girit
Gavdos
Mesara Ovası
Palmyra vahası
Lübnan Dağları
Bekâa Vadisi
Cezreel Vadisi
Celile Denizi
Carmel
Ürdün
Ölü Deniz
LEVANT
NECEF
Cebel Akdar
CYRENAICA
Sirte Körfezi
Nil Deltası
SÜVEYŞ
SİNA
Wadi Arabah
Fayum
Akabe Körfezi
Süveyş Körfezi
MISIR
Nil
Kızıldeniz
Wadi Hammamat
Dakhla vahası
0
250 km
0
150 mile

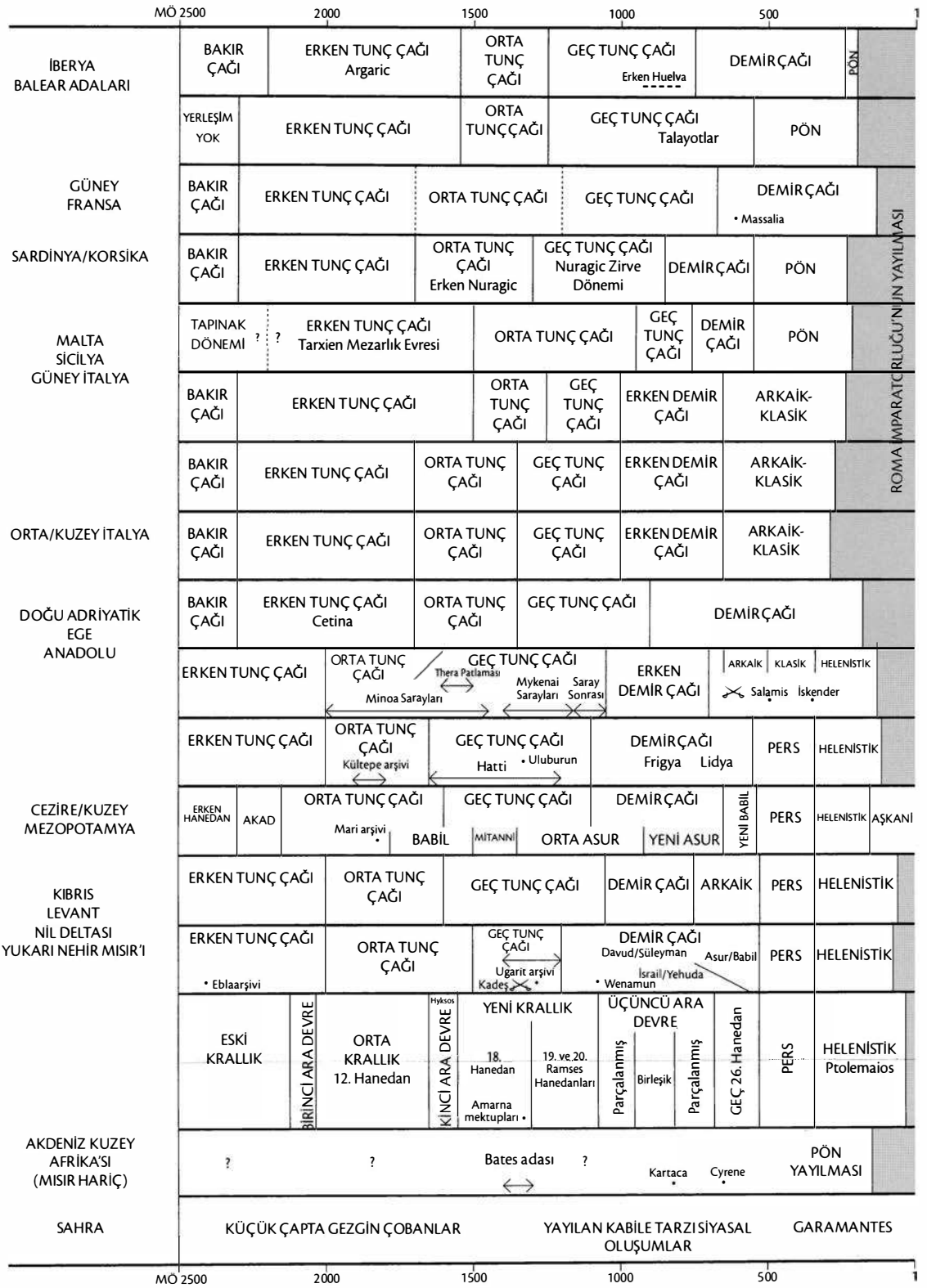

Müteakip kronolojik tablolar başlıca zamansal ayrımları, iklim evrelerini, ilgili diğer arkeolojik verileri ve çevre koşullarını gösterir. İlk tablo (karşı sayfa) 2 milyon ila 10.000 yıl öncesi aralığında Pleistosen evresini (3-4. bölümler) kapsar; ikinci tablo (s. 12-13) MÖ 12.000 ila 1 yılı aralığında temelde Holosen evresini (5-10. bölümler) kapsar; MÖ 2500 ila 1 aralığıyla ilgili daha ayrıntılı bilgileri üçüncü tabloda (s. 14) bulabilirsiniz, bu tablo 7. bölüm ve 8-10. bölümlerin tamamında geçen sonraki zaman aralığıyla ilişkilidir.

500.000
100.000
90.000
80.000
70.000
60.000
50.000
40.000
30.000
20.000
10.000
PLEİSTOSEN
HOLOSEN
Toba patlaması
ORTA
ÜST
21 18 17 15 13 11 8 7 6 5 4 3 2 1
e d c b a
Son Buzul Maksimum
Bölling-Allerød
Genç Dryas
PALEOLİTİK
ORTA
ÜST
EPI-PAL
ÇAĞI
ORTA TAŞ ÇAĞI
GEÇ TAŞ ÇAĞI
(el baltaları)
Orta Taş Çağı / Mousterian
Üst Paleolitik teknolojiler
erectus
Homo heidelbergensis
Homo neanderthalensis (Neandertaller)
?
Homo sapiens
homininlerin yokluğu
Erken anatomik olarak modern
Ateryen
Issız
Yeniden işgal
?
Aralıklı Geç Aşölyen ve Orta Taş Çağı
Ateryen
KB
Tighenif
HEDELBERGENSİS
Erken Haua Fteah
Erken anatomik olarak modern insanlar
Iberomaurusian
Dabban
?
KD
Gesher Benot Ya'aqov
Erken anatomik olarak modern insanlar
?
Neandertaller
?
Denizcilik (Kıbrıs)
Üst Paleolitik'in Başlangıcı
Dursunlu ve Kaletepe
Aralıklı Neandertal
?
RENGENSİS
Petralona
Açık deniz
Açık deniz
AURIGNACIAN
GRAVETTIAN
Denizcilik (Melos)
NEANDERTALLER
Ceprano
Isernia la Pineta
Denizcilik (Sicilya)
Denizcilik (Sardinya)
Atapuerca (Aurora)
Atapuerca (Sima de los Huesos)
Denizcilik (Taforalt)
500.000
100.000
90.000
80.000
70.000
60.000
50.000
40.000
30.000
20.000
10.000

MÖ 12,000
11,000
10.000
9000
8000
7000
GENEL İKLİM
İBERYA
BALEAR ADALARI
GÜNEY FRANSA
SARDİNYA/KORSİKA
MALTA
SİCİLYA
GÜNEY İTALYA
ORTA/KUZEY İTALYA
DOĞU ADRİYATİK
EGE
ANADOLU
SICAK BØLLING-ALLERØD ARA DÖNEMİ
SOĞUK GENÇ DRYAS
ERKEN HOLOSEN NEM/SICAK OPTİMUM
UÇ PLEİSTOSEN EVRESİ AVCI-TOPLAYICILARI
AVCI-TOPLAYICILAR (MEZOLİTİK)
YERLEŞİM YOK
?
CEZİRE/KUZEY MEZOPOTAMYA
NEOLİTİK
KIBRIS
LEVANT
NİL DELTASI
YUKARI NEHİR MISIR'I,
YERLEŞİM YOK?
AETO-KREM-NOS
PPNA
PPNB
NEOLİTİK
NATUFIAN
ERKEN
GEÇ
PPNB C
ORTA
AVCI-TOPLAYICILAR?
AKDENİZ KUZEY AFRİKA'SI (MISIR HARİÇ)
AVCI-TOPLAYICILAR (CAPSALILAR
SAHRA
AVCI-TOPLAYICILAR KİMİ YERDE HAYVAN İDARESİ

6000
5000
4000
3000
2000
1000
YÜKSELİP ALÇALAN NEM/KURULUK
KURULUĞA İNİŞLİ ÇIKIŞLI GEÇİŞ
BİRAZ DAHA NEMLİ
Soğuk geliyor
Sahra çölleşmesi
Çoraklık geliyor
NEOLİTİK
ERKEN ORTA GEÇ SON
BAKIR ÇAĞI
TUNÇ ÇAĞI
ERKEN ORTA GEÇ
(ARGARIC)
DEMİR ÇAĞI
NEOLİTİK
ERKEN ORTA (CHASSÉEN) GEÇ SON
BAKIR ÇAĞI
(FONTBOUISSE)
NEOLİTİK
ERKEN ORTA GEÇ (OZIERI)
(NURAGIC)
NEOLİTİK
TAPINAK DÖNEMİ ? ?
BAKIR ÇAĞI
UBAID İLK KENT
ÖR. URUK
(AKKAD)
(Seramiksiz)
KHIROKITIAN
SERAMİK NEOLİTİK
GEÇ NEOLİTİK
MAADİ
HANEDAN ÖNCESİ
ESKİ
YENİ
BADARİ
PASTORAL
HANEDAN
KRALLIKLAR
VD)
BATI MAĞRİP TAM NEOLİTİK?
"NEOLİTİK" CAPSA VS
PASTORAL
GARAMANTES

MÖ 2500
2000
1500
1000
500
1
İBERYA BALEAR ADALARI
BAKIR ÇAĞI
ERKEN TUNÇ ÇAĞI Argaric
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
Erken Huelva
DEMİR ÇAĞI
PÖN
YERLEŞİM YOK
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI Talayotlar
PÖN
GÜNEY FRANSA
BAKIR ÇAĞI
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
DEMİR ÇAĞI
• Massalia
SARDİNYA/KORSİKA
BAKIR ÇAĞI
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI Erken Nuragic
GEÇ TUNÇ ÇAĞI Nuragic Zirve Dönemi
DEMİR ÇAĞI
PÖN
ROMA İMPARATORLUĞU'NUN YAYILMASI
MALTA SİCİLYA GÜNEY İTALYA
TAPINAK DÖNEMİ
? ? ERKEN TUNÇ ÇAĞI Tarxien Mezarlık Evresi
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
DEMİR ÇAĞI
PÖN
BAKIR ÇAĞI
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
ERKEN DEMİR ÇAĞI
ARKAİK-KLASİK
ORTA/KUZEY İTALYA
BAKIR ÇAĞI
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
ERKEN DEMİR ÇAĞI
ARKAİK-KLASİK
DOĞU ADRİYATİK EGE ANADOLU
BAKIR ÇAĞI
ERKEN TUNÇ ÇAĞI Cetina
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
DEMİR ÇAĞI
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI
Thera Patlaması
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
Minoa Sarayları
Mykenai Sarayları
Saray Sonrası
ERKEN DEMİR ÇAĞI
ARKAİK
KLASİK
HELENİSTİK
Salamis
İskender
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI
Kültepe arşivi
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
Hatti
• Uluburun
DEMİR ÇAĞI
Frigya
Lidya
PERS
HELENİSTİK
CEZİRE/KUZEY MEZOPOTAMYA
ERKEN HANEDAN
AKAD
ORTA TUNÇ ÇAĞI
Mari arşivi
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
BABİL
MİTANNİ
ORTA ASUR
DEMİR ÇAĞI
YENİ ASUR
YENİ BABİL
PERS
HELENİSTİK
AŞKANİ
KIBRIS LEVANT NİL DELTASI YUKARI NEHİR MISIR'I
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
DEMİR ÇAĞI
ARKAİK
PERS
HELENİSTİK
ERKEN TUNÇ ÇAĞI
• Eblaarşivi
ORTA TUNÇ ÇAĞI
GEÇ TUNÇ ÇAĞI
Ugarit arşivi
Kadeş
DEMİR ÇAĞI
Davud/Süleyman
Asur/Babil
İsrail/Yehuda
• Wenamun
PERS
HELENİSTİK
ESKİ KRALLIK
BİRİNCİ ARA DEVRE
ORTA KRALLIK 12. Hanedan
Hyksos
İKİNCİ ARA DEVRE
YENİ KRALLIK
18. Hanedan
Amarna mektupları •
19. ve 20. Ramses Hanedanları
ÜÇÜNCÜ ARA DEVRE
Parçalanmış
Birleşik
Parçalanmış
GEÇ 26. Hanedan
PERS
HELENİSTİK Ptolemaios
AKDENİZ KUZEY AFRİKA'SI (MISIR HARİÇ)
? ? Bates adası ?
Kartaca
Cyrene
PÖN YAYILMASI
SAHRA
KÜÇÜK ÇAPTA GEZGİN ÇOBANLAR
YAYILAN KABİLE TARZI SİYASAL OLUŞUMLAR
GARAMANTES
MÖ 2500
2000
1500
1000
500
1

Bir Barbarlık Tarihi

Girizgâh: Bir Akdeniz Mikrokozmosu

Burada yegâne ses, rüzgârın yonttuğu kireçtaşı yongalarının, kızıl toprağa yarı gömülmüş olanları üzerinde çıkarttığı tınlama. Güneş birkaç saattir tepede ama sıcak çoktan havada titreşmeye başlamış; bir farenin sığabileceği kadarından daha büyük bütün gölgeler kaybolmuş; uçsuz bucaksız gökyüzü retinada dayanılmaz parlaklıkta bir beyazlık bırakıyor. Göz hizasında (irkilmeden bakabileceğim en geniş görüş açısında) masmavi ama bir Rothko tablosunun renkleri gibi hafif hafif kımıldayan bir deniz parçası, ufku yarı çevreliyor. Onun üzerinde, çok daha büyük başka bir kara parçasının soluk silueti salınıyor. Aradaki boşlukta eski bir Rus konteynırı boğaza duman salıyor, ilerlerken el altından depolarını da boşaltıyor.

Bu eskiz, dünya üzerinde sayılamayacak kadar çok kara ve deniz parçasını canlandırıyor olabilir, ama bu sahnedeki başka ayrıntılar onu kesin bir yere, Ege'deki Kythera Adası'nın doğu sahillerine, Ağustos 2001'e yerleştirmemizi sağlar.[1] Burada, bu vahşi doğada, geçen yıl bir başka ekibin yarımadanın önünü arkasını tarayıp, adanın olaylı geçmişinin izlerini sürerken bulduğu sit alanının yüzey imzası olan 3500 yıllık çanak çömleklerin hırpalanmış parçalarını şafaktan beri toplayan bir ekibi arıyorum. Yarımadanın bu kasvetli kesiminde, arkamda 20 dakikalık yürüme mesafesinde kalan Avlemonas'taki eski limanın civarı hariç, modern dönem ve ortaçağ kalıntıları az. Spartalıların, güçlü Atina filosunun işgalinden korkup, komşuları olan bu adanın dalgaların altına gömülmesini dilediği zamanlara ait kalıntılar da bir o kadar yetersiz; gerçi denizin doldurduğu, incecik medcezir kollarının çevresinde saçaklanan kayalar arasındaki birkaç dağınık Roma harabesi, birkaç yüzyıl sonra gemilerle küçük çaplı geliş gidişler olduğunu gösteriyor. Ancak bizim ilgimizi çeken, yüzeye bakınca hiç de ümit vaat etmeyen bu yere bizi geri getiren şey, zamanda geriye, Tunç Çağı'na, hatta daha da ötesine gittiğimizde sinyalin güçlenmesi, çevreden faaliyet fışkırması.

Artık ekibi, bulgularını sayan ve çantalara yerleştiren, hareketsiz, küçük, kara figürleri seçebiliyorum; liderleri uzun boylu ve hareket ediyor, hepsi de topraktan çıkan ısıyla tuhaf bir biçimde ışıldıyor, gümüşi serap çizgileri onları yatay olarak bölüyor. Biraz daha yaklaştığımda daha küçük eylemleri de fark edebiliyor, ilerlemeyi hissedebiliyorum. Buradaki saha çalışması tamamlanmaya yaklaşmış, gerçi bu ifade gücü yüksek iri parçaları ve çömlek parçacıklarını gölgelikte günlerce inceleyeceğiz ve neler olup bittiğine ilişkin en iyi değerlendirmeye öyle varacağız. Ama çoğu bulgunun, Tunç Çağı'nda Girit'teki Minoa toplumlarının Ege'deki en güçlü ve etkili zamanlarını yaşadıkları devre ait olduğu şimdiden açık. Kythera, Minoa bağlantılar ağının bir parçasıydı, burası da genelde bir Girit uç bölgesi olarak hizmet ettiğine inanılan bir ada üzerinde, o dönemde varolmuş birçok yerleşimden biriydi. Burada ne işi vardı, insanlar bu çevrede yaşadılarsa nasıl

yaşamışlardı, yok yaşamadılarsa ne diye oradaydılar; bunlar daha sonra sorulacak sorular ama bu ziyarette gözümüze çarpan parçalardan, yiyeceklerini pişirdikleri ve bir şeyler depoladıkları açıktır, kalıntıların sıklığına bakılırsa her ikisini de gayet yoğun şekilde yapmışlardı. Avlemonas yakınlarında kullanışlı bir konuma sahip bataklık bölgeden alınan silindirik numunedeki toprak ve polen, buranın 3500 yıl önce, hatta o tarihten 2000 yıl önce de sonra da çok farklı görünmediğini söylüyor. Yine de insanlar, bildiğimiz üzere Kythera'nın başka yerlerinde yaptıkları gibi, toprak ve nemi tutmak için sığ katlar boyunca teraslar inşa ederek bu çorak toprakları ekip biçmeyi başarmışlardı herhalde. Ya da belki de dertleri çok farklıydı. Bizim yerleşimin arkasında yükselen tepenin sarp zirvesi üzerinde, daha sonra beyaz Agios Georgios kilisesiyle ikinci bir kez kutsal kılınan, aynı döneme ait bir açık hava mabedi kısa süre önce Yunan arkeologlarca kazılmış; metal, taş ve kilden heykelcikler, kap kacak ve bazıları denizaşırı ülkelerden gelen ritüel gereçleri bulunmuştur.[2] Bu mabet Kythera üzerinde gücün gerçek dayanak noktasıyla, yani daha güneyde yer alan liman şehri Kastri'yle görsel olarak bağlantılıydı; "Knossos", "Mykenai " gibi isimler ve belki daha da uzak yerler buranın daha dışa dönük sakinlerinin kültürel coğrafyasının bir parçasını oluşturuyordu.[3]

Bunlar bu kara parçasının en eski kalıntıları da değildir. Minicik çömlek kırıntıları, buraların 6500-4000 yıl öncesinde birkaç odak noktası, muhtemelen her biri küçük bir kara parçasına bağlı mezralar olduğunu gösterir. Onlarla birlikte ışıltılı siyah obsidyen parçaları bulunur, jilet keskinliğindeki bu volkanik camın en yakın kaynağı 130 km kilometre ötedeki Kiklad adası Melos'tadır. Dolayısıyla bu insanların bile denizin ötesinde orta düzeyde bağlantıları olmuştu, peki ama bugün karanlıkta olan hangi sebeplerle burada yaşama zahmetine girmişlerdi? Neolitik Çağ'dan kalma daha eski bir buluntu, zamanın bulandırdığı algılarımıza biraz daha anlam kazandırır: Bundan kabaca 7000 yıl önce avlanan ya da balık tutan bir ziyaretçi, sağımda, açıklarda kalan, bugün Antidragonera adıyla selamlanan adacık üzerinde minicik bir ok başı bırakmıştı.[4] Geçmişteki bu kalkış noktasından zamanın derinliklerine doğru tahminlerle yapılan bir dalış başlar. Zira Kythera ile ötesinde kalan puslu topraklar (Maleas Burnu, Peloponez'in güneydoğu ucu) arasındaki boğaz, zaman zaman (ama bugün, yazın ortasında değil) uzun beyaz bir bulutun altında görünebilen Girit'e doğru uzanan deniz ve kara koridorunun sadece bir parçasıdır. Uzak geçmişte Girit'te yaşayan ne varsa, gerek bazılarının inandığı gibi ele geçmez avcı-toplayıcılar, gerek sonraki bölümlerde karşılaşacağımız tuhaf yaratıklar, bir şekilde oraya ulaşmış olmalıydı. Kythera da en akla yatkın giriş rotalarından birinin karşısında bulunur.

Kythera'nın bu parçası ve onu denizaşırı başka yerlere bağlayan, insanların oluşturduğu değişken ağlar, hem kendi içini hem dünyayı etkileyen tarih ve kültür bolluğu ile gezegenin okyanusları ve topraklarından aldığı minicik pay arasında çok büyük bir oransızlığın görüldüğü Akdeniz'in, deniz ve karanın iç içe geçtiği bu havzanın erken geçmişini oluşturan birçok farklı türde yer ve faaliyeti yansıtır. Bu kitap, türümüzün ortaya çıkmasından çok önce başlayıp klasik dünyanın oluşumuna dek süren bu erken geçmişi ve ortasında deniz bulunan bir ökümenin [meskûn dünya – çn.] sayısız parçadan dövülerek mavi bir gezegen için bir yol haritası haline nasıl geldiğini konu alır. Son dönemde yapılmış geniş kapsamlı tarihsel incelemelerle uyumlu olarak, bu kitap da derin geçmişi ve o

1.1 Kythera'nın doğu sahillerinin ve küçük Avlemonas limanının görüldüğü, Agios Georgios'un tepesinden çekilmiş bir panorama. Büyük körfezin çevresindeki birkaç nokta Neolitik'ten bugüne dek demirleme noktası olarak iş görmüştür.

geçmişten günümüze uzanan yolları anlamazsak, ne insanlık koşullarımızı ne de şu anda içinde bulunduğumuz açmazları ve bizi bekleyen gelecek olasılıklarını asla kavrayamayacağımız inancıyla yazılmıştır.[5] Göreceğimiz üzere bazı cesur başlangıçlara ve daha eski araştırmalara rağmen, erken Akdeniz'i konu alan böyle güncel, bütüncül bir inceleme yoktur; hepimiz, hem (bedensel ya da zihinsel olarak) orada yaşayanlar hem başkaları, böyle bir incelemenin eksikliğini çok çekiyoruz. Ancak bu muazzam zaman aralığının ve bu dikkat çekici sahnenin, bunlara etkili bir şekilde nasıl yaklaşılabileceği şöyle dursun, neden böyle kalıcı bir ilginin konusu olduğuna bakmadan önce, etkileriyle bıkıp usanmadan mücadele etmemiz gereken başka birkaç ağ türüyle ilgili birkaç ön kavrayış edinmek üzere Kythera'da biraz daha vakit geçirebiliriz. Bunlar zihinde Akdeniz'in geçmişini kapana kıstırdığımız, sirenler ve tuzaklarla dolu ağlardır.

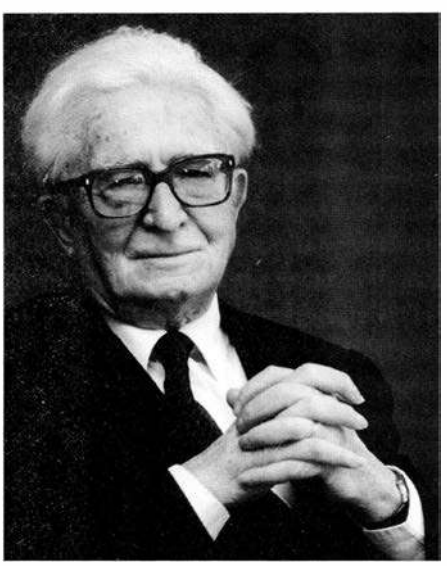
Yakındaki sahile, hiç niyet edilmemişken yapılan üç ziyaret, karşı karşıya kalabileceğimiz tehlikelere metaforik birer örnek teşkil ediyor. Birinci ziyaret 1802'de yapılmıştı; Lord Elgin'in Atina akropolünden aldığı bazı mermerleri taşıyan *Mentor* adlı gemi Avlemonas açıklarında karaya oturmuştu, geminin meşhur yükü sünger dalgıçlarınca çıkarılmış, sahile gömülmüş, seyahatini birkaç yıl sonra tamamlamıştı. İkincisiyse şair Gerard de Nerval'in 1843'teki ziyaretiydi. Afrodit'in Kythera açıklarında doğduğunu anlatan hikâyenin ve Watteau'nun (aşk tanrıçasının, Kronos'un babasını hadım ettikten sonra denize attığı üreme organlarına dayanan, pek de nazik sayılamayacak mitsel kökenlerine hiçbir göndermede bulunmayan) çiçeklerle dolu bir tablosunun yarattığı sarhoşluğun

etkisi altındaki Nerval, bir gül bahçesiyle karşılaşmayı bekliyordu. Onun yerine, burunda darağacına asılmış bir adam ve bir de siyah kayalıklar gördü ve öfkesini Baudelaire'e kustu, o da *Kötülük Çiçekleri*'nde bu sahneyi yeniden ördü. Üçüncü ziyaretse birkaç yıl önce gerçekleşti; bu yasadışı yolcuların isimlerini ya da onlara neler olduğunu bilmiyorum ama Libya denizyollarına ait, bugün Pire'den gelen feribottan inen turistler ve yerlilerin gamsızca görmezden geldiği, sahilin yukarı kısmında rıhtım yakınında el konduğu yerde duran türkuvaz bir balıkçı teknesiyle buraya gelmişlerdi. Bu ziyaretlerin her biri, fazlasıyla Batı'ya özgü Akdeniz tasavvuru içindeki arzuları öne çıkarır: Birincisi onun antik eserlerini ve geçmişini kendi amaçlarımız doğrultusunda sahiplenmeyi; ikincisi, anlamını saptıracak biçimlerde onu romantikleştirmeyi; üçüncüsü, anlamadığımız ya da anlamaya yanaşmadığımız tuhaf kısımları –özellikle de Kuzey Afrika'da Mısır'ın batısıyla ilgiliyseler– unutup gitmeyi temsil eder.

Yozlaşmadan Önce

Akdeniz üzerine her yeni yazı denemesi devlerin gölgesinde iş görür. Bunlar arasında Fransız tarihçi Fernand Braudel hiç kuşkusuz en saygıdeğer olanıdır, bir inceleme alanı olarak Akdeniz'in birliğini ve ayırıcı niteliğini tanıyan ilk isimdir **[1.2]**. Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* başlıklı (Fransa'da ilk kez 1949'da yayımlanan) hacimli eseri, denizi çevreleyen kıtalar yerine deniz havzasını sahnenin merkezine yerleştirerek mekânı yeniden yapılandırmıştır.[6] Annales hareketinin öncü ışığı olan Braudel, siyasetten çok coğrafi, kültürel ve ekonomik dinamiklerin takip edilmesi olarak gördüğü tarihsel araştırmanın amaçlarıyla ilgili devrimci fikirlerin de savunuculuğunu yapmıştır. Sonuncusu ama bir o kadar önemlisi, zamanın çok sayıda dalga boyuna sıkıştığını düşünmüş, zamansallığı da anlamaya çalışmıştır: Olayların keskin salınımları, toplumsal ve ekonomik yapılar gibi orta vadeli "konjonktürler" ve en meşhur terimi, çevresel ritimlerin *longue durée*'si. Bu arada, beklentileri kasten tersine çevirircesine adı başlığın son kısmında gelen 16. yüzyıl İspanya kralı hakkındaki bilgimize de katkıda bulunmuştur.

1.2 Fernand Braudel (1902-1985), Akdeniz'le ilgili uzun bir süreci kapsayan tarihsel araştırmaların kurucusu ve hâlâ duayenidir.

Ne ilginçtir ki, Braudel'in başyapıtı, büyük ölçüde müthiş kapsamı ve hızla teslim edilen ikonik statüsü nedeniyle, Akdeniz çapında başka benzer incelemeler yapılması konusunda cesaret kırıcı olmuştur. Ne var ki geçen on yıl içinde, başlı başına Akdeniz'i konu alan çalışmalarda, uzmanlık incelemelerinin yayılması,[7] birkaç genel tarih kitabı,[8] Paul Theroux'nun yakıcı bir dille aktardığı gezisi, *Mediterranean Breviary* adlı kitabıyla "Braudel'in Walt Whitman tarafından kaleme alınmış hali"[9] dedirterek baştan çıkarıcı bir gösteri sunan Hırvat yazar Predrag Matvejević'in rapsodileri sayesinde gözle görülür bir canlanma yaşanmıştır. Bu canlanma kısmen Soğuk Savaş sonrasında jeopolitik bir arena olarak Akdeniz'in statüsündeki değişiklikleri yansıtır. Akdeniz'in bugünkü çevresi ve toplumlarının sıkıntı verici durumuyla da bağlantılıdır. Dolayısıyla Braudel'in 60 yılı aşkın bir süre önce gündeme getirdiği temaları yeniden

açmanın ve onun toparlayıcı bakışını Akdeniz'in geçmişinin daha önceki kısımlarına uygulama imkânını araştırmanın vakti gelmiştir.

Ortaçağ ve antik dönem tarihçileri arasında kurulmuş bir ortaklık, bu çetin işi, kısa süre önce Braudelvari bir uzunlukta ve derinlikte üstlenmiştir. Peregrine Horden ve Nicholas Purcell'ın *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* [Yozlaştıran Deniz: Bir Akdeniz Tarihi Çalışması] adlı kitabı, anlayışımızda büyük bir değişim, zorlama, ama bu örnekte yerinde bir terimle bir tür paradigma kayması yaratır.[10] Kitabın bir tema üzerinden ilerleyen araştırması, temelde İsa'nın doğumunun bin yıl kadar öncesi ve sonrasından alınmış vinyetlerle, Braudel kadar romantik olmayan bir damarda, Akdeniz'de yaşananların temelinde yatan, bu havzanın tarihine o kendisine özgü çeşniyi katan ve güçlü, kayda değer bir tarihsel araştırma çerçevesi olarak seçilmesini gerekçelendiren ortak paydaları tanımlar.

Horden ve Purcell'a göre üç ayaklı bir temel iş başındadır. Bu ayakların ilki, Akdeniz toprakları ve denizinin aşırı derece "parçalanma"sı ve insan eliyle sürekli yeniden işlenip yapılandırılan mikro bölgeler haline gelmesidir. Kythera'nın, bu bölümün açılışında bahsettiğimiz albeniden uzak köşesi, sonsuz sayıda örnekten sadece biridir. İkinci ayak, "belirsizlik"in her yerde olmasıdır. Belirsizlik birçok biçim alır; yağan yağmur miktarından tutun, belli bir günde rüzgârın yönü ve kuvveti, sismik ya da volkanik felaketler de buna dahildir. Belirsizlik Akdeniz'i bir yüksek risk alanı ama aynı zamanda ani fırsatlar diyarı haline getirir; bu havzada hayat, ayakta kalma çabalarıyla ya da belirsizlikten yararlanırken parçalanmayı azaltma uğraşlarıyla koşullanmıştır. Parçalanma ve belirsizlik, örneğin, insanları çeşitlenmeye, aşırı üremeye ve ilerideki zor zamanları öngörerek saklamaya, bolluk zamanlarında da mübadele yoluyla ellerindeki fazlalardan sermaye edinmeye ya da bu fazlaları konumlarını güçlendiren nümayişlere harcamaya teşvik eden bir üretim mantığını destekler. Bir sonraki bölümde bu özellikleri daha yakından inceleyeceğiz. Üçüncü ortak payda, en başta merkezi bir denizin varlığı sayesinde, hareketliliğin ve iletişimin istisnai derecede kolay olmasıdır; kısacası insanların parçalar arasında bağlantı kurmalarını, zor zamanlarda kaynakları bir araya toplamalarını ya da yer değiştirmelerini, iyi zamanlarda ülkelerinin dışında kazanç elde etmeye çalışmalarını sağlayan bir "bağlantıda olma" eğilimidir. Tarihçi Moses Finley'nin antik Akdeniz'i tarım kökenli, ancak asgari düzeyde iletişimi ve buna göre de küçük ölçekte piyasaları olan sınırlı bir cemaatler topluluğu olarak gören bir zamanların ortodoks bakışının yerine,[11] Horden ve Purcell'ın Akdeniz'i, insanların sayılamayacak kadar fazla gündelik hareketlerinden ve küçük ölçekli etkileşimlerinden, bunların yanı sıra uzaklara sıçrayan girişimlerinden oluşan bir "Brown hareketliliği" gösterir. Bu tür faaliyetlere yapıştırılan yaftalar (keşif, nesep, üreme, dostluklar kazanma, ticari, korsanlık, askeri, göç, diaspora, avcılık, pastoral ve tarımsal gibi) bir anlamda sadece, zorluklar ve ani açılımlarla dolu bir Akdeniz sahnesinde hayatta kalma ve refaha erişmeyi dayatan ortak zorunluluğun üst yapısıdır.

Horden ve Purcell, bununla birlikte bu etkenlerin muazzam derecede karmaşık ve gayet kendine özgü bir dünya yarattığını; bu dünyanın unsurlarının aile çiftliğinden emperyal mülke, yerel aracıdan tüccar prense birçok ölçekte, hatta fraktal ölçekte aynı kurallara tabi bir biçimde işlediğini savunur. Bu dünyanın birliği içsel tektipliğine değil, daha çok tam tersinin, bir "süreksizlik

sürekliliği"nin ya da antropolog Claude Levi-Strauss'un hoş bir tabirle ifade ettiği üzere, "benzerliklerin değil, birbirine benzer farklılıkların" genelliğine ve niteliğine dayanır.[12] İnsanlar parçalarını yeniden düzenlerken bu Akdeniz sürekli bir akış halindedir de… Ağ fikri, *The Corrupting Sea*'nin resmettiği dünya ve elinizdeki kitap açısından hayati önemdedir, ayrıca yaşadığımız küreselleşme çağında bamteline dokunan bir fikirdir.[13] Akdeniz ağları hayret verici bir şekil, boyut ve yapı çeşitliliği gösterir; mekânları, insanları ve şeyleri bir o kadar rasgele bir biçimde birbirine karıştırabilir, sonraki bölümlerde izini süreceğimiz türden davranışsal benzerliklerin ortaya çıkmasına yol açabilir. Dolayısıyla ağlar bir süreliğine istikrarlarını korusalar da evrilen koşullara en iyi biçimde uyum sağlama yönünde sonu gelmez bir çaba içinde değişmeye, genişlemeye, büzüşmeye ve bükülmeye meylederler. Bazı değişiklikler kuvvetli bir biçimde belirlenmiştir, bazılarıysa baştan aşağı tesadüfidir; eleştirel olarak bakıldığında, genellikle merkezileşmiş bir denetimden çok, yönsüz, kendi kendine örgütlenen bir biçimde açılırlar. Egzotik şeyler, insanlar ve fikirlerin, özellikle denizyoluyla dahil olmasıyla birlikte bu son olgu, ister hanedanlar, devletler ya da imparatorluklar, ister toplumsal ya da etnik oluşumlar, ticaret rotaları ve merkezleri, dini inançlar, zevkler, ister değerler ya da ahlaki fikirler biçiminde olsun; otarşik ya da genel olarak kapsayıcı iç düzen biçimlerini uygulama yönündeki bütün çabaları er geç baltalar. Horden ve Purcell'ın Akdeniz'i, tuhaf bir biçimde özgürleştirici olsa da bu yoldan çıkmışlık anlamında yozlaşmıştır.

Küçük ama rahatsız edici yegâne pürüz zaman çerçevesidir. *The Corrupting Sea*'nin dış zamansal sınırları geçmişte uzak bir noktadan MS 19. yüzyıl sonlarına, Akdeniz'in küresel bağlantılarının merkezkaç kuvvetiyle yıpranmaya başladığı bir döneme uzanır. Ama MÖ 800 ile MS 1300 arasına, klasik dönem ve ortaçağın merkezde olduğu uzun bir Demir Çağı'na odaklanır. MÖ birinci binyıl başlarında, Fenikeliler diye bildiğimiz halkın Levant ile Herkül (daha doğrusu Herakles ya da en doğrusu, 9. bölümde göreceğimiz üzere Melkart) Sütunları arasında seyahat ettiği, denizin açıkça kendi başına bir varlık olarak tanımlandığı (diğer denizcilik alanları Basra Körfezi olan Asurluların "Yukarı Deniz", MÖ 6. yüzyılda Yunanlıların "bizim deniz" ve elbette Roma'nın *mare nostrum* dediği) dikkate alınırsa, Pan Akdenizci bir bakış açısının konuya uygun olduğu tartışmasızdır. Kıtaların ortada bir denizin etrafına dizilmiş ve her şeyi kapsayan Okyanus tarafından çevrelenmiş bir halde, hemen hemen aynı boyutlarda gösterildiği antik haritalarda **[1.3]** görülen budanmış Afrika ve Asya'ya bakılırsa, Akdeniz'in merkeziliği sakinlerine bugün olduğundan çok daha açık görünmüş olsa gerek. "Akdeniz", başta Fransızların gerçekleştirdiği bilimsel keşif seferleri sayesinde, son iki yüzyılda kazandığı geniş anlamla çevre karaları tanımlamak için de kullanılmasından önce çok uzun bir süre boyunca denizi kastetmek için kullanılmıştır.[14] Terim muğlak bir biçimde MS 200 civarında ortaya çıkmış, MS 6. yüzyılda, kaderin bir cilvesiyle bin yıl sonra Akdeniz'in dünya sahnesindeki yerini tedricen baltalayacak Atlantik seferinin finansmanına katkıda bulunan bir kentin sakini olan Sevilla'lı Isidore'un yazılarında kesinlikle denize atıfla kullanılmıştır.[15]

Peki, bundan önceki yıllarda, sakil bir ifadeyle "tarihöncesi" denilen o koca süre zarfında Akdeniz'in büyük bölümünde neler olmuştu? (Braudel, "Tarihöncesi tarih değildir demeyin asla" uyarısında bulunur.) Tunç ve Bakır

1.3 MÖ 500 civarında, Miletos'lu Hekataios'un coğrafya yazılarına dayanarak Akdeniz bakış açısına göre çizilmiş, bilindiği kadarıyla dünyanın yaklaşık haritası.

çağları dediğimiz dönemlerde, Neolitik, Mezolitik ve onlardan önceki yüzbinlerce yıllık Paleolitik çağlarda? Bu "erken Akdeniz tarihi"ni, bundan böyle affınıza sığınmadan kullanacağımız bu terimi konu alıyoruz, bu terim son derece önemlidir. Birincisi, ciddi fiziksel değişimler gösteren ortamlarda inanılmaz bir insani yaratıcılığın görüldüğü, bizim türümüzün ve bilişsel melekelerinin ortaya çıktığı, tarımın doğduğu ve yayıldığı, denizcilik ve ticaretin başladığı, kentler ve devletlerin yükselip düştüğü, yeni teknolojilerin, tüketim alışkanlıklarının, ideolojilerin ve siyasetin belirdiği, esasen heyecan verici bir dönemdir. İkincisi, Horden ve Purcell'ın evrilmiş haliyle resmettiği, açıktır ki ebediyen sürmemiş olan dünyanın ilk tohumları da bu gelişmeler yumağı arasında yatıyor olsa gerek. Başka bir deyişle, Klasik dönemin ve sonraki devirlerin Akdeniz'inin temelinde yatan unsurların birçoğunun aslında daha önce (sıklıkla çok daha önce) doğduğunu ve yayıldığını, bu durumun görünürde aşina olduklarımıza yeni, kimi zaman da çarpıcı bir bakış açısıyla yaklaşmamızı sağladığını göreceğiz. Üçüncüsü, bu bölümün sonunda tartıştığımız üzere, bugün Akdeniz'de ve ötesinde yaşayan milyonlarca insan, onun erken kalıntılarını ve bunların çağrışımlarını, bugün önemlerini kuvvetle hissettiren şeyler olarak görüyor. Bu uzak tarih şimdide, hatta kimi zaman büyük bir tutkuyla yankılanıyor, onu olabildiğince doğru bir biçimde aktarmak da bu yüzden ciddi bir sorumluluk.

MÖ 1000 civarında kavramsal bir başlangıç noktasından yukarı doğru çıkıp bu dünyanın geçmişteki kaynağına, o kaynak hangi tarihteyse o tarihe doğru ilerlemek dümdüz bir işmiş gibi görünebilir. Sonraki yıllarda ortaya çıkmış, kendi Akdenizlerinin öncüllerini arayan tarihçiler gerçekten de, sonraki dönemlerin beklentilerine uygun düşen özellikleri cımbızlama, o kadar uygun olmayanları dışlama tehlikesine girerek de olsa, bu yönde düşünceleri kışkırtan akınlarda bulunmuşlardır.[16] Ama amaç, bu havza civarında yaşayan insanların bir araya gelerek başta sadece coğrafi bir ifade olan gerçeklikten nasıl kültürel, toplumsal ve ekolojik bir Akdeniz yarattıklarına bütüncül bir açıklama getirmek olacaksa, Victoria dönemi kâşiflerine özgü bu strateji işe yaramaz.[17] Bu olguyu anlamak, Akdeniz'in özelliklerinin ilk başta nasıl doğduğunu ortaya çıkarmayı gerektirir. Basit bir örnek verelim: İnsanlar denizi etkili bir biçimde aşana dek Akdeniz gerçek anlamda var olmuş değildi; taşıyıcı olmayan bir deniz yozlaştıramaz,

aslına bakılırsa balık vermekten başka bir iş yapmaz. Ayrıca bir aşama daha atlamamız gerekir, çünkü nihayetinde baskın olarak seçilen, havza geneline yayılan ve işlerin Akdeniz usulünce görülmesine ilişkin algımızı şekillendiren özellikler, başta muhtemelen birçok seçenek arasında sadece birkaç seçeneğe bağlıydılar; bu seçenekler de mutlaka öne çıkan seçenekler olmadığı gibi henüz düzgün bir biçimde birleşmiş de değillerdi. Baştaki nehir metaforunu tersine çevirirsek, aynı anda farklı uzunluklardaki birçok derenin başından yola çıkmamız, onların dolambaçlarını, bağlanmalarını, ayrılmalarını, kurumalarını, alıp başlarını gitmelerini, bazı durumlarda birçoğunun yakınlaşmasını ve birleşmesini izlememiz gerekir. Bahsettiğimiz bu süreçler arasında, son saydığımız kritik süreçlerin büyük kısmı havzanın farklı bölümlerinde farklı sıklıklarda gerçekleşmiş ve ılımlı, hatta mikrokozmik ölçekte başlamış olabilir (*The Corrupting Sea*'nin çizdiği dünyanın güvenle geriye götürülebilecek bir yönüdür bu). Bunu aklımızda tutarak, tam anlamıyla oturmuş sistemlere karşılık, sıklıkla, alternatiflerin çılgınca arttığı bir ortamda ufaktan eşgüdüm içinde ama bağımsız olarak gelişerek "uç veren özelliklere" dikkat kesilmemiz yerinde olur. Aynı şekilde, başka yerlerin yolunu tutan ya da nihayetinde kuruyup giden derelerde de, hem kendi başlarına ilgi çekici oldukları için hem de onları böyle bir sona getiren şeyin ne olduğunu keşfetmek için epeyce zaman geçirmek isteyeceğiz.

Kritik önemde bir noktayı belirtelim: Başlıca kanıtların niteliklerinde önemli bir değişikliğe, nihai hedeften ayrılmayan ama ona ulaşmanın alternatif yollarına aşina olmayı gerektiren bir değişikliğe de kucak açmamız gerekecek. Antik yazılı kaynaklar, keza sanatsal temsiller, erken Akdeniz tarihinin izindeki bu yolculuğumuza sıklıkla paha biçilmez katkılarda bulunacak, ama zamanda daha da geriye gittikçe, bu kaynakların sayıları azalacak, dağılımları seyrekleşecek, nihayetinde kaybolma noktasına gelecek. Bunun yerine, her şeyi yiyen türde, sosyal bilimler ve fen bilimleri arasında gidip geldiği için maceraperest ve en büyük gücünü (emsalsiz bir zaman derinliğine erişme yetisini) kullanmakta kararlı bir arkeolojinin benimsenmesi, tarihin bu şekilde, Akdeniz'in daha uzak geçmişini incelemek için gerekli diğer araçlarla genişletilmesinin anahtarı olacaktır.

İlginç olan bir nokta da şudur ki, son yıllarda bu çizgide, Akdeniz arkeolojisi hakkında şaşırtıcı derecede az miktarda yazılı eser çıkmıştır. Bunun yerine belli bir dönem, bölge ya da teknikte kimi zaman absürt denecek boyutlarda uzmanlaşma yönünde amansız bir eğilim söz konusu olmuştur. Horden ve Purcell'ın daha özlü ifadelerinden biriyle söylersek, bu eğilim Akdeniz "içinde" çok arkeoloji üretmiştir ama Akdeniz "hakkında" hiç üretmemiştir. Bu gettolaşmanın nedenlerini tespit etmek zor değildir. Kabahatin büyük bölümü, Akdeniz arkeolojisinin en büyük lütfu olan etkende, daha açık bir deyişle, her yıl havzadan akıp geçen yeni bilgi sellerinde yatar. Bırakın Akdeniz'in tamamını, tek bir veçhesi hakkında bile bilmek istenebilecek her şeyi özümsemek artık mümkün değildir. Başka bir etkense, Akdeniz'in genç ülkelerinde ve özerk zihniyetteki diğer bölgelerinde pek şaşırtıcı olmayan biçimde yerel bakış açılarının benimsenmesidir.[18] 20. yüzyıl sonunda, başlıca yeniliklerin mutlaka Yakın Doğu'daki (en başta da Mısır ya da Mezopotamya) öncüllerden kaynaklandığı yönündeki önceki varsayımlara, yani 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında *ex oriente lux* ("ışık doğudan yükselir") tabirini geliştirmiş Oscar Montelius, *The Dawn of Mediterranean Civilisation*'ın [Akdeniz Medeniyetinin Doğuşu] yazarı Angelo Mosso ve devrinin önde

gelen arkeolojik yorum sentezcisi olan Gordon Childe'ın benimsediği, kökleri (Yunanlıların bilgeliği Doğu'dan öğrendiklerine inanan) Herodotos'a uzanan "yayılmacı" varsayıma karşı çıkan akademisyenler bu bakış açılarından yana olmuştur.[19]

Yakına odaklanmamız en iyi ihtimalle bizi bölgesel ve mikro bölgesel süreçlere bakmaya teşvik eder ve bütün Akdeniz toplumlarında iç değişimi destekleyen kritik önemdeki yetileri aydınlatır; Colin Renfrew'un *The Emergence of Civilisation*'daki [Medeniyetin Ortaya Çıkışı] Ege incelemesi bunun dikkat çekici bir örneğidir.[20] Bu gibi derinlikli kavrayışlar olmaksızın geniş ölçekli tarih şaibeli derecede düz bir hal alır ve ortak yönleri, iç bağlantıları anlama girişimleri de birer hikâyeden ibaret kalır. Ne var ki en kötü ihtimalle sonuç, arkeolojik ve entelektüel bir görme kaybı; bütüne bir yapı ve açıklayıcı tutarlılık kazandıran bağlantıları ve paralellikleri gözden kaçıran, Freud'un "küçük farklılık narsisizmi" dediği, her seferinde kendi başına benzersiz olan şeyi yücelten bir miyopluk olur. Hiçbirimizin genlerimizi ve fikirlerimizi bile tam bir sadakatle aktaramadığımız dikkate alınırsa, farklılığın çeşitli ölçülerde gözlenmesi pek şaşırtıcı değildir; farklılığın kaçınılmaz olmasına rağmen aslında arada bağlantılar kurabildiğimiz, benzerlikler görebildiğimiz ve olumlu bir değerlendirmeyle genellemeler oluşturabildiğimiz durumlar çok daha çarpıcıdır. Arkeoloji, Akdeniz "içinde" kendisini kolayca kuyunun dibinde kalmış, gökyüzünün küçük bir parçasını mükemmel bir netlikle görebilen ama gökyüzünün genişliğini, yıldız topluluklarını gözden kaçıran insanın yerinde bulabilir.

Bu sorunun ağırlığı, son dönemde seçme temalar üzerine yapılmış birkaç değerli araştırma derlemesi bir kenara bırakılırsa,[21] bu havzanın erken geçmişine Akdeniz bütünlüğü içinden bakan son iki sentezin bir kuşak öncesine ait olmasından da anlaşılabilir. David Trump'ın *The Prehistory of the Mediterranean* [Akdeniz'in Tarihöncesi] adlı çalışması 1980'de bilinenlerin özlü bir toparlamasını sunuyordu,[22] gerçi açıklamalardan ve gerekçelendirmelerden biraz kaçınıyor ve çömlek üsluplarında çok başlı yılanları ele alırken, henüz başlangıç aşamasında olan aşırı veri yükünü ele veriyordu. Diğeriyse tümüyle farklı bir kitap, tam bir sürprizdir. Gal çeşnisiyle *Les Mémoires de la Méditerranée* [*Akdeniz ve Bellek* adıyla Türkçe yayımlanmıştır] başlığını taşıyan (buna karşın bir nebze Anglo-Sakson yavanlığıyla İngilizceye *The Mediterranean in the Ancient World* [Antik Dünyada Akdeniz] başlığıyla çevrilen), taslağı 1968-69'da tamamlanan bu çalışma 1998'e kadar neredeyse unutulmuşluk içinde çürümeye terk edilmiştir. Kitabın yazarıysa Braudel'den başkası değildir. *Medeniyet ve Kapitalizm*'in daha sert konusundan bir süreliğine uzaklaşan Braudel, bu kitapta Paleolitik Çağ'dan II. Ramses'e, oradan II. Philip'e (İngiliz editörün nükteyle karışık belirttiği üzere İspanyol değil Makedon olana; gerçi Braudel ikisinin dünyalarının sandığımız kadar farklı olmadığını ileri sürebilirdi) ve İmparator Konstantin'e uzanıyordu.[23] Hanedanlar ve savaşlardan ziyade coğrafya, kültür, ticaret ve teknolojiyi konu alan bu kitap tam bir Braudel mahsulüdür, onun kabrinin ötesinden gelen nazik ama tumturaklı bir sestir. Kaçınılmaz olarak kendi devrini, özellikle de (birazdan keşfedeceğimiz üzere) yaşlanan bir devrimin, kitabın dayandığı varsayımları tuzla buz edeceği o devrin batısını ve merkezini yansıtır. Ancak bakış açısıyla, ileri görüşlülüğüyle, kışkırtıcı benzetmeleriyle (örneğin kalabalık, son derece kendinden emin, özerkliğini ilan etmiş ama son tahlilde ticari bakımdan

hassas durumdaki Mısır ile Geç İmparatorluk Çini'ni benzetmesi) etkileyicidir. Braudel'in bu kayıp başyapıtı, 40 yılı aşkın bir süre sonra bugün konu hakkında yazılanlardan daha heyecan verici ama kuşkusuz o devirde yapılmış bir çalışma, sonradan ortaya çıkan yeni bilgiler ışığında yapılan bir çalışmanın yerini tutamaz. O zamandan bu yana bu tarz bir çalışmaya en fazla yaklaşan kişi, Carcassonne'da doğmuş bir başka Fransız, *La Mer Partagée* (1994) adlı kitabı Braudel'in damgasını taşıyan Jean Guilaine'dir.[24] Kitabın başlığı, denizin muğlak bir biçimde ortaklaştıran ve ayıran yönlerini yakalar; arkasından, havzanın tamamındaki toplumların Neolitik Çağ'dan MÖ 2000'e kadar (kabaca bu kitabın beşinci ve yedinci bölümleri) sıklıkla güncel bilgilerle tematik bir biçimde ustalıkla kaleme alınmış hikâyesi gelir ama işte o da insanı yolun yarısında bırakıp kıvrandırır. Bu zorluklar dikkate alındığında [Ortak Deniz], havzanın genel tarihine ilişkin son dönemde yazılmış birkaç anlatıda erken Akdeniz'in ele alınma biçimi, zaman ölçeği ve önemi dikkate alındığında hayal kırıklığı yaratacak kadar yetersizdir; gerçi sadece John Julius Norwich, Akdeniz'in "tarihöncesinin" esasen sıkıcı olduğunu ilan edecek kadar dostça bir samimiyet göstermiştir ama umarım okur bu hükme katılmaz.[25]

Erken Akdeniz'i konu alan son dönemdeki diğer sentezler, her ikisi de dikkatleri havzanın bir bütün olarak araştırılmasından uzaklaştıran iki kategoriden birine girer. Bunlardan biri denizi ve hinterlandlarını parçalar ve Avrupa, Afrika, Güneybatı Asya araştırmaları çerçevesinde sunar, böylece Sicilya Suriye'yle değil İskandinavya'yla, Fas İspanya'yla değil Ümit Burnu'yla omuz omuza gelir. Gelgitlere rastlanmamasının Akdeniz'in kudretli Atlantik'in yanında sönük kalmasına yol açtığını ileri süren Barry Cunliffe, kısa süre önce yazdığı bir kitapta Akdeniz'i Avrupa'nın deniz sınırlarından biri olarak resmetmiştir.[26] Aslına bakılırsa kıtaların bu tiranlığı Herodotos kadar eskidir. Bu gibi ayrımlar bizi ilgilendirebilecek en uzak dönemler açısından bir anlam ifade etseler de, Akdeniz'e odaklanan herhangi bir bakış açısı için çok geçmeden zararlı bir hal alır ve denizin çevresinde karşıt bir düzenleme kurulmasını gerektirirler. İkinci kategoriyse "dünya sistemleri" yaklaşımını içerir, bu bağlamda bu yaklaşımı retorik bakımdan en zihin uyarıcı biçimde savunanlar Andrew ve Susan Sherratt olmuştur.[27] Bu kategoride eski yayılmacı fikir yeniden işlenir; Akdeniz ve Avrupa'nın MÖ 3500'den itibaren, bitişiklerindeki Yakın Doğu'da ortaya çıkan kentler, devletler ve imparatorluklarla kurulan ekonomik ve ideolojik bağlantılarla derinden şekillendiği savunulur. Bu modeli vakti geldiğinde yedinci bölümde daha etraflıca açacağız. Bir düzeyde, bir hakikat barındırdığı su götürmez ama erken Akdeniz tarihinin bazı bölümlerini sağdan sola (çivi yazısı gibi) okumayı ne derece tercih ettiğimiz ya da bu gibi geniş kapsamlı süreçlerle yerli halkın kalıcı, sıklıkla da direnç gösteren pratikleri arasında sürekli bir diyalog olduğunda ne derece ısrar ettiğimiz bir tarafa,[28] bizim amaçlarımız açısından bu modelin temel sınırlılığı, Doğu'dan sızan damlalar ulaşıncaya dek geniş bölgeleri dışarının karanlığında bırakmasında yatar; daha geniş kapsamlı dünyaya eklemlenmenin arifesine gelinceye kadar tarihsiz olan mekânlar ve insanlarla karşılaşırız. Bir dünya sistemleri yaklaşımı Akdeniz tarihi için genel bir çerçeve sunamaz, hakkını vermek gerekirse hiçbir zaman da öyle bir niyeti olmamıştır. Oysa tersine denizi merkeze alan bir odak noktası, aynı anda hem büyükten hem küçükten bahsetmeyi; yerelde tutulan çok sayıda yolu, kendine has özellikler

ve ortak yönlerin ortaya çıkmasını mümkün kılan bir çerçeveye yerleştirmeyi, böylece hem her şeyi düzleştiren bir ana anlatının hem de laf ebeliğiyle yerel hakikatlerden bir kolaj yığını oluşturmanın cazibesinden kaçınmayı mümkün kılan, ümit verici bir şans sunuyor.

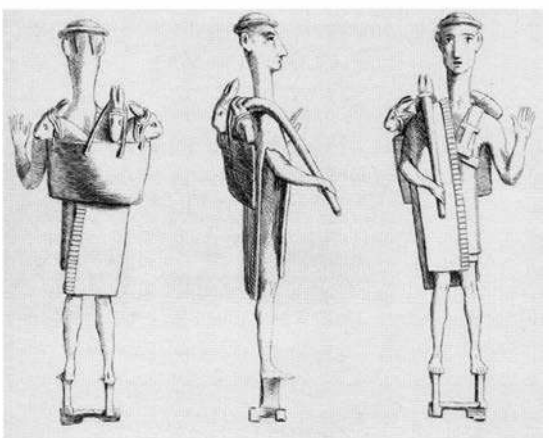
Bu girişimde bulunmak için elimizdeki malzemelere geçmeden önce son bir hevesten bahsetmek istiyorum: Umarım bu kitap temelde bir "barbarlık" tarihi olur. İlk olarak havzanın doğusunda gelişen büyük toplumları görmezden geleceğimiz anlamına gelmiyor bu; gerçi sanatlarına ve başka kalıntılarına atfettiğimiz değerler sayesinde hiç düşünmeden onlara yaptığımız methiyelerle ilgili bir nebze şüpheci olmak, Akdeniz'in vahşi kısmına biraz daha büyük bir ilgi göstermek hiç de fena olmaz. "Akdeniz medeniyeti" denilebilecek bir şeyin, incelediğimiz zaman aralığının son kısmında, iş görme biçimlerindeki yakınlaşmalar ve etkileşim sayesinde kaynaştığını ve yayıldığını da inkâr etmiyoruz.[29] "Barbar" terimini daha çok asıl anlamıyla, ister bir Pers soylusunda ister Libyalı bir çobanda vücut bulsun, Yunanistan'ın kültürel "öteki"si anlamında kullanıyoruz. Çünkü bir gözlemcinin haklı olarak şikâyet ettiği üzere, "Akdeniz" sıklıkla "Yunan ve Romalı'nın, ayrıca dikkat sarf ettiğim başka antik kültürlerin" eşanlamlısı olmuştur; havzanın tamamını dikkate alan bakış açılarına gerçekten hiçbir bağlılığı olmadan (böyle bir incir yaprağına hiç ihtiyacı olmaması gereken) Klasikler'in karşısına çıkarılmış siyaseten doğru bir alternatif olmuştur.[30] Keza bir başkası da, "Klasikler"in antik Akdeniz dünyasını öncüllerinden ve çağdaşlarından tecrit ettiği, onu sadece varsayılan halefleri bakımından tanımladığı uyarısında bulunur.[31] Minoa Girit'i ya da Kiklad Adaları'ndaki mermer heykelcikler gibi, modern zamanlarda çeşitli nedenlerle kültürel olarak desteklenmiş olgular köklerinden koparılmış, sonraki Yunan dünyasının düzmece ataları konumuna yerleştirilmiştir, geri kalanın büyük bölümüyse gölgede bırakılmıştır. Aslına bakılırsa, MÖ 14. yüzyıla gelindiğinde Ege'nin çeşitli bölgelerinde Arkaik Yunanca hece vezniyle yazılıyor olsa da, burada ne derece yaygın ya da ne zamandan beridir konuşulduğuna ilişkin bir fikrimiz yoktur. Helenik kimliklerin epey sonra oluşmaya başladığına, bu oluşumun bu kitapta ele alınan Pers savaşlarının travması ve zaferinin sonlarına doğru, Ege'yi Akdeniz'de ilk kez gerçekten lider konumuna taşıyan hayli geç bir ani çıkıştan hemen sonra doruk noktasına vardığına inanmak için elimizde bazı sebepler mevcuttur.[32] Yunan tarzı hususiyetlerin Akdeniz havzası çapında yaygın olarak benimsenmesi daha da geç bir tarihte gerçekleşmiştir. Atletler daha başlama çizgisine yerleşmeden bitiş noktasının Parthenon olacağını ilan eden türde bir tarihçilikten her ne pahasına olursa olsun kaçınmak gerekir. Ege halkları doğal olarak bu kitapta önemli bir yere sahiptir, tıpkı İberya, İtalya, Levant, Afrika ve başka yerlerin halkları gibi ama ayrıcalıklı bir konumları ya da apaçık bir yazgıları yoktur. Bu kesinlikle çok dilli bir tarihtir.

Zenginlik Mahcubiyeti

Akdeniz, erken dönem tarihin arkeoloji kanalıyla yazılmasına dünya üzerinde en elverişli yerlerden biridir. Akdeniz'in güçlü yönlerine ve yorumların dayandığı hayret verici bilgi yelpazesine geçmeden önce, neden böyle olması gerektiği sorusunu cevaplamaya değer. Nedenlerden biri araştırmanın süresi ve yoğunluğudur.

Geçmişin kalıntılarına duyulan merak başlı başına kadim bir meraktır, özellikle Akdeniz gibi kalıntılara bol bol rastlanan bölgelerde. Gerçi bizim arkeoloji fikrimizi Mısır'da MÖ ikinci binyılın sonunda Osiris'i arayan hükümdarların Abydos'taki eski anıt mezarları temizletmeleriyle ya da Akragaslı Empedokles'in Sicilya'daki fosilleşmiş fil kemiklerinin Kikloplara ait olduğu inancıyla bir tutmak çok basitleştirici olurdu.[33] Rönesans'ın cihanşümul bilginlerinin ve onların 17. ve 18. yüzyıllarda yerlerini bıraktıkları antikacıların geçmişe aidiyeti daha barizdi.[34] Yunan ve Roma devirlerinin anıtsal nitelikler taşıyan ve estetik olarak takdir edilen antik eserleri en fazla bu tür âlimler üzerinde etkili olmuştur; 18. yüzyıl ortasında Johann Joachim Winckelmann'ın Neoklasik öğretilerinin ve Etrurya (kabaca bugünkü Toscana), Pompeii ve Herculaneum'da boyalı vazolar çıkarmak için düzenlenen ilk kazıların doğruladığı bir etkidir bu. Bu durum zengin Kuzey Avrupalıların çıktığı *Grand Tour*'ların [Büyük Tur] maceralı bir güney ayağıyla genişletilmesini teşvik etmişti. Samuel Johnson, "Seyahatin en önemli amacının Akdeniz sahillerini görmek" olduğunu doğrularken, Aydınlanma kendi arkeolojisini Batı'nın öz imgesine doğru şanlı bir yürüyüş içinde konumlandırdı, bu konumunu da daha dengeli analizler yapma girişimleri aleyhine o zamandan beri korudu. İyi mi oldu, kötü mü oldu bilinmez ama bu aşama başka bir bakımdan da tonu belirledi: Akdeniz arkeolojisi bugüne nesneler bakımından istisnai derecede zengin, nesne odaklı bir arkeoloji, müzeleri doldurup taşıran bir arkeoloji olarak geldi. Nesneler boldur; sayılır, tarihlendirilir, onarılır, makinelerden geçirilir, taklit edilir, sahteleri yapılır, tartışılır, kavga konusu olur ve hâlâ güzellikleriyle çoğu zaman beğeni toplarlar. Akdeniz eserleri her yerdedir.

Klasik devir öncesine ait nesneleri akademik yazılarda, "nadire kabinesi" diye tabir edilen mekânlarda görmek erken bir tarihten itibaren mümkün olmuştur. 16. yüzyıl sonunda Vatikan'da bir doktor olan Michele Mercati, Neolitik yani Bakır Çağı'na ait çakmaktaşından ok başlarını ve temrenleri çizgiye dökmüş, bunların şimşeklerle gelmediklerini, metalin icadı öncesinde yapılan silahlar ve aletler olduklarını savunmuştu. 18. yüzyılda Comte de Caylus'nun koleksiyonunda [**1.4**] Sardinya'dan tunç heykelcikler bulunuyordu. Kont da antik eserlerin sahiplenilmeye olduğu kadar açıklanmaya da muhtaç olduğunu ısrarla savunan sorgulayıcı zihinlerden biriydi.[35] 18. yüzyılın sonunda da Napoléon Bonaparte'ın Mısır'daki keşif kuvvetlerine eşlik eden araştırmacılar grubu, Akdeniz'in güney yakasında daha eski bir medeniyeti, o zamana dek bu bölge hakkındaki bilgilerini (hemen yanı başlarındaki anıtsal harabelerle tesadüfen nicedir haşır neşir olan Arap âlimlerin tersine) oradan kaçırılan nesnelerin damla damla oluşturduğu birikimden, ayrıca Kitab-ı Mukaddes ve klasik yazarlardan öğrenen bir Avrupa'nın dikkatine sunmuştu.[36]

1.4 Caylus koleksiyonundan, MÖ birinci binyıla ait Sardinya işi tunç bir heykelciğin kopyası olduğu kolayca anlaşılabilir bir 18. yüzyıl oyması.

Sonraları, 19. ve 20. yüzyıllarda erken Akdeniz dünyasına ilişkin akademik araştırmalarda bir patlama oldu. Bu patlama daha geniş çaplı bir fenomenin, yerkürenin jeolojik yaşının gösterilmesi sonrasında "tarihöncesi" arkeolojinin kurulmasının bir parçasıydı ve doğal seçilime dayalı evrim fikriyle el ele ilerliyordu. Avrupa'nın büyük

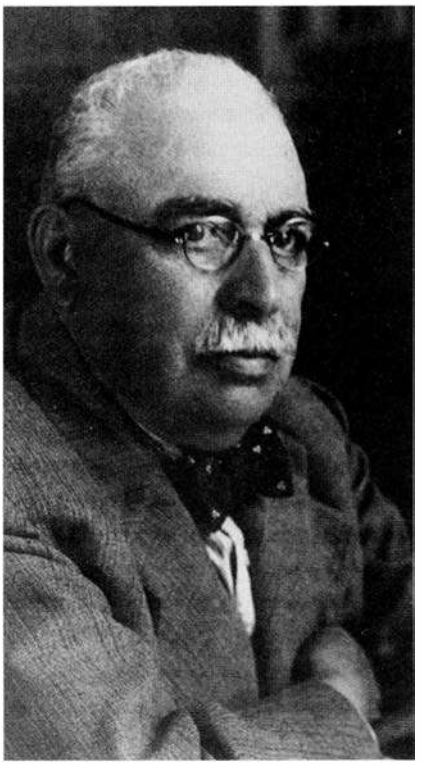
bölümünde "tarihöncesi" başta, sonraki okuryazar toplumların arkeolojisi yerine paleontoloji, jeoloji ya da ("ilkel" halklara ilişkin kanıtlar olarak) etnografiyle birlikte gruplandırılmıştı. Ne var ki Yunanistan'da aynı zaman aralığı (en azından sonraki aşamaları), tarihinden parçaların Homeros'ta korunduğuna inanılan Klasik dünyanın öncüsü olarak görülüyordu; Heinrich Schliemann bu açıdan bir öncü olmuştu. Kutsal kitaplardaki metinler ve bunların doğurduğu sorular da Levant'ta benzer bir rol oynamıştı; gerçi Mısır ve Yakın Doğu'da krallar ve yazı öncesi çağ öncelik sıralamasında en alta yerleştirilmiş, 20. yüzyıl ortalarına kadar sorulardan uzak tutulmuştu.[37] Saha araştırmaları açısından değerlendirildiğinde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Akdeniz arkeolojisine, özellikle Doğu'da, başlıca yerleşimlerde gerçekleştirilen, ucuz işgücünün kolaylık sağladığı "büyük kazılar" ve bugün bulguların kaydedilmesi, korunması babında kaba saba görünen beklentiler hâkim oldu **[1.5]**. Bu kazıların bazıları, örneğin Troya, Knossos, Ugarit, Eriha ve Sicilya'da Thapsos'ta yapılanlar antik yer isimlerinin yazılı kaynaklardan bilinmesi anlamında yeniden keşiflerdi. Miras bıraktıkları şey antik şehirlerin ve köylerin, çok sayıda lahdin seyre değer bir biçimde dikey ve yatay olarak sergilenmesi, ama neyin nerede bulunduğu konusunda kesinliğin farklı ölçülerde sağlanması, bir de modern profesyonelin bu yerler bugün kazılsaydı çok çok daha fazla verinin elde edilebileceği sıkıntısı duyması oldu.

19. yüzyıl boyunca ortaya çıktığı biçimiyle arkeoloji esasen bir Batı icadıdır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar da Akdeniz'de arkeoloji yapanlar ağırlıklı olarak Avrupalılar (sıklıkla Alpler'in kuzeyinden isimler), birkaç Amerikalı Klasik dönem araştırmacısı ve "Kutsal Topraklar"da çalışan Kitab-ı Mukaddes âlimleri ile misyonerler olmuştur.[38] Akdeniz havzasının büyük bölümünde arkeoloji

1.5 20. yüzyıl başında gerçekleştirilen büyük kazılardan tipik bir sahne: Ras Shamra'daki (Tunç Çağı'nın Ugarit'i) Fransız misyonu; çok sayıda yerli işçi kazma kürek sallarken yabancı arkeologlar emir verir pozlar takınmış.

yapılan ortamlar açıkça sömürge ya da yarı sömürgeydi. 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde (daha sonra İtalya'nın alacağı Libya hariç) Kuzey Afrika'nın büyük bölümü, ayrıca Malta ve Kıbrıs, çeşitli bahanelerle Britanya ya da Fransa imparatorluklarına bağlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonunda bu denetim Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sonrasında Levant'ta kurulan manda yönetimlerine de uzandı (Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünün sonbaharında arkeoloji dışarıdan bir nakil olarak benimsenmiş, 1868'de az çok Akdeniz "içinde", İstanbul'da, imparatorluğun yegâne antik eser koleksiyonunun kurulmasını beraberinde getirmişti). 1820'lerden beri büyümekte olan bağımsız bir ülke olan Yunanistan'da yabancı mali ve diplomatik baskılar bir riayet siyasetinin zorla uygulanmasını sağlayabilmişti. İspanya'nın güneyindeyse 19. yüzyıl sonunda önde gelen arkeologlar Belçikalı iki maden mühendisiydi. 1860'larda büyük ölçüde birleşmiş olan, erken arkeolojisi en başta İtalya'yı konu alan İtalya yarımadasında, Etrüsk ve Sicilya arkeolojisi kısmen Roma'nın yenilenmiş egemenliğine karşı bir direniş olarak gelişmişti. Bu koşullar altında ve (hepsi de şövalye ilan edilen) Arthur Evans, Flinders Petrie ve Leonard Woolley gibi sömürge döneminin büyük kazı yöneticilerini çevreleyen görkeme rağmen, yabancılara tahsis edilen fonların bir bölümüyle erken Akdeniz'in keşfedilmesine katkıda bulunmuş yerliler de aynı şan ve şerefe layık görülmelidir (Eriha'da Kathleen Kenyon ve Girit'te Harriet Boyd Hawes gibi bir avuç yabancı kadın dışında, bu alan şovenist bir alan olmuştur). Bu gibi kişilikler arasında Kiklad ve Teselya arkeolojisinin öncüsü Christos Tsountas, Siraküza civarındaki geniş mezarlıkları keşfeden Paolo Orsi ve Malta arkeolojisinin kurucusu (yine şövalye unvanı verilen) Themistocles Zammit sayılabilir **[1.6]**. Akdeniz'de bugünkü gerçekliklerin ışığında bu gibi insanlar sömürgecilik tarihinden aşina olunan kahramanlar kadar simge isimlerdir.

1.6 Malta arkeolojisinin kurucusu, adanın yerlisi, çok yönlü bir bilim adamı olan Themistocles Zammit (1864-1935), Britanya yönetimi sırasında hem Malta Kraliyet Üniversitesi'nin rektörü hem Ulusal Arkeoloji Müzesi'nin birinci müdürü olarak görev yapmıştır.

Çünkü 1950'lerden itibaren arkeolojinin işleyiş koşulları, ulusal bağımsızlık ve modernleşme yönündeki yaygın gelişmelerle tepeden tırnağa yeniden yapılandırılmıştır. Bir asır önce bir Akdeniz arkeoloğu genelde yabancı, bağımsız olarak finanse edilen, kişisel gündemini izleyen biri olurdu; bugünse ev sahipleriyle sıklıkla işbirliği içinde çalışan uluslararası ekipler azınlıktadır, çoğu arkeolog ilgili ülkenin yurttaşı, sıklıkla da bir buldozerin başında saha araştırması yürüten bir devlet memurudur. Üniversiteler, müzeler ve devlet kurumlarında görevli arkeolog sayısı önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak kadar yüksektir, bunların da birçoğu kadındır. Bütün bunlar arkeolojinin genel akımlar içinde özümsendiğini yansıtır. Bu durum saha araştırmalarında gözlenen gerçek bir patlamanın da bir parçasıdır. Bir örnek verelim: 20. yüzyılın son 10 yılı içinde İsrail en az 2200 kazıya izin çıkarmıştır, bunların dörtte üçü yeni kazılardır, çoğu da Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında gelen göçmenlere konut inşa etme çabaları öncesinde kurtarma çalışmaları çerçevesinde yapılmış kazılardır.[39] Tarih yazma araçlarının ulusal olarak finanse edilmesi (bu konuya bu bölümün sonunda geri döneceğiz), kurtarma kazıları ve bunları takiben yıkımın alarm verici boyutlarda olması ve yayımlanmamış

eserler yığını konusunda geçirilen zorlu süreçlere rağmen, bunlar girişilen arkeolojinin niceliği ve çoğu örnekte de kalitesi bakımından genel olarak olumlu gelişmelerdir. Azalan getiri kanunu işlemez; tam tersine, geçmişin daha eksiksiz tablolarının çizilmesi yolunda zengin bir bilgi akışı beklenmektedir. Arkeolojik düşünme konusunda Anglo-Amerikan hâkimiyetinin pençesindeki Akdeniz'de, sömürgeci hâkimiyetin yerine yeni zihinsel hâkimiyet biçimleri geçirme tehdidi yaratan farklı entelektüel geleneklerin formüle edilmesi de bir o kadar olumlu bir gelişmedir. İtalya'da ve Franco'nun devrilmesinden beri İspanya'da sol cenahta yerleşen geleneğin yanı sıra, Akdeniz havzasında etkileyici bir arkeolojik etkinlik tarihi olan Fransa'da teknolojiye ve teknolojinin aktarımına odaklanılması özellikle dikkat çekicidir.[40] Neresinden bakılırsa bakılsın 21. yüzyıl başında Akdeniz arkeolojisi hiç olmadığı kadar büyük bir çeşitlilik göstermekte ve bu çeşitlilik katlanarak artmaktadır.

Akdeniz başka yönlerden de arkeolojik açıdan bereketli bir bölgedir. Yeterince anlaşılmamış bir olgu, Akdeniz'in anormal korunma koşullarının olağandışı bir zenginlik göstermesidir: Kadim gerçeklikten bir zerreciğin (organik malzemenin çürümesi, değerli ya da geri dönüştürülebilir malzemenin dağılması ve harap olması gibi) yıkıcı koşulların elinden kaçıp kurtulduğu, kayıtların büyük bölümünü sarstığı ve onu David Clarke'ın yerinde benzetmesiyle Gruyère peyniri gibi delikli katı bir cisimden çok, kayıpların akışkanlığı içinde yüzen incecik bir gerilim hattı haline getirdiği koşullardan bahsediyorum.[41] Bu gibi pencereler erken dönem faaliyetlerin eksiksiz paleti ve ölçeğine ilişkin keskin görüşler sunar ve bizi değerini yitirmiş kayıtların ileri sürme eğiliminde olduğu minimalist geçmiş değerlendirmelerini sorgulamaya teşvik eder. Akdeniz'in olağanüstü bir çeşitlilik gösteren doğal ortamına (ikinci bölümde daha ayrıntılı inceleyeceğiz) çok şey borçluyuz, bu doğal ortam başka yerlerde nadiren bulunabilecek çapta korunaklı bölgeler yaratmıştır. Gemi enkazları ve batık yerleşimler sulak bölge ve sualtı koşullarında barınmış **[1.7]**, kuraklaşma sadece büyük bölümü Akdeniz'in ötesine uzanan Mısır'da değil, İsrail'in kuru mağaraları, Güney İspanya ve Balear Adaları'nda da etkili olmuştur. Volkanik patlamalar Tunç Çağı'ndan iki Pompeii miras bırakmıştır; en bilineni Kiklad adası Thera'daki Akrotiri şehridir (bugün Santorini) **[1.8]** ama Vezüv'ün gölgesinde, Nola yakınındaki Croce del Papa da neredeyse hiç zarar görmemiş kulübeleri, kısılıp kalmış besi hayvanlarıyla bir o kadar bilgilendiricidir. Meşhur Buz Adam bile Adriyatik Denizi'nin sadece 200 km ötesinde donmuş-kurumuştur; havzanın yanlış tarafında ömrünü doldurmuştur, ama onun daha güneyden geldiğini biliyoruz (bkz. yedinci bölüm). Su, nem, küller ve buzlar Akdeniz'deki standart kalıntı zenginliğine dair varsayımlarımıza meydan okuyacak, bizi onları değiştirmeye zorlayacak biçimlerde katkıda bulunur.

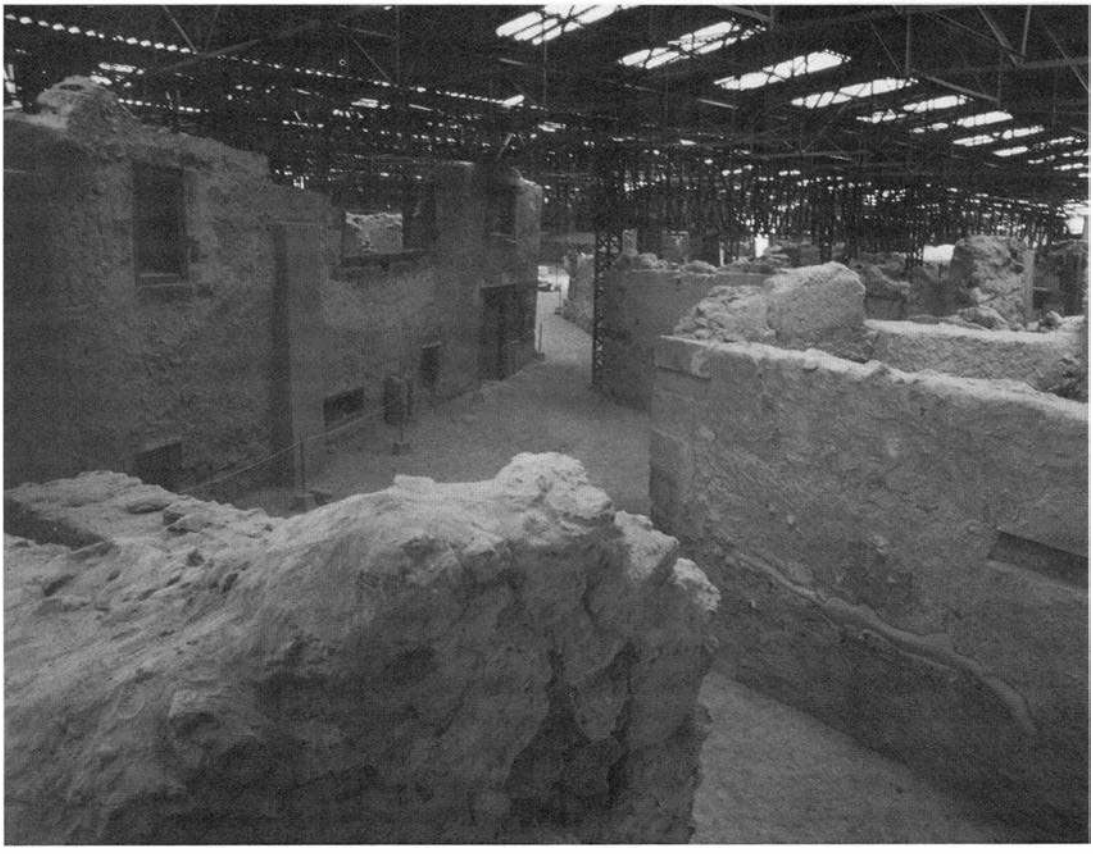
Başka bir avantajsa Akdeniz'de metinler ve imgelerin yaygınlığıdır **[1.9]**. Kabul etmek gerekir ki metinler konusunda ciddi kısıtlamalar söz konusudur. MÖ birinci binyıla kadar yazı Akdeniz'in en doğu ucu ve Ege'yle sınırlı kalmıştır. Buralarda bile yazıtlar ancak incelediğimiz zaman aralığında ortaya çıkmış, birkaç yazı bugüne dek hâlâ çözülememiştir (en başta da Minoa Girit'i ve Kıbrıs'takiler). Yazılı kanıtların genişliği bugüne ulaşma ve konu yelpazesi bakımından da farklılık gösterir. Örneğin Ege'deki ilk yazıtlar, Doğu'dakilerin tersine, fırınlanmamış kil tabletler üzerine yazılıyordu; bunlar da ancak içlerinde bulundukları bina

Su ve volkanik koşulların yarattığı olağanüstü korunma örnekleri:

1.7 Katalonya, La Draga'da Neolitik ahşap yapıların tatlı su altında kalmış kalıntıları.

1.8 Kiklad Adaları'ndan Thera'da (bugünkü Santorini) tefra altında kalmış bir Tunç Çağı kentinin çok katlı kalıntıları.

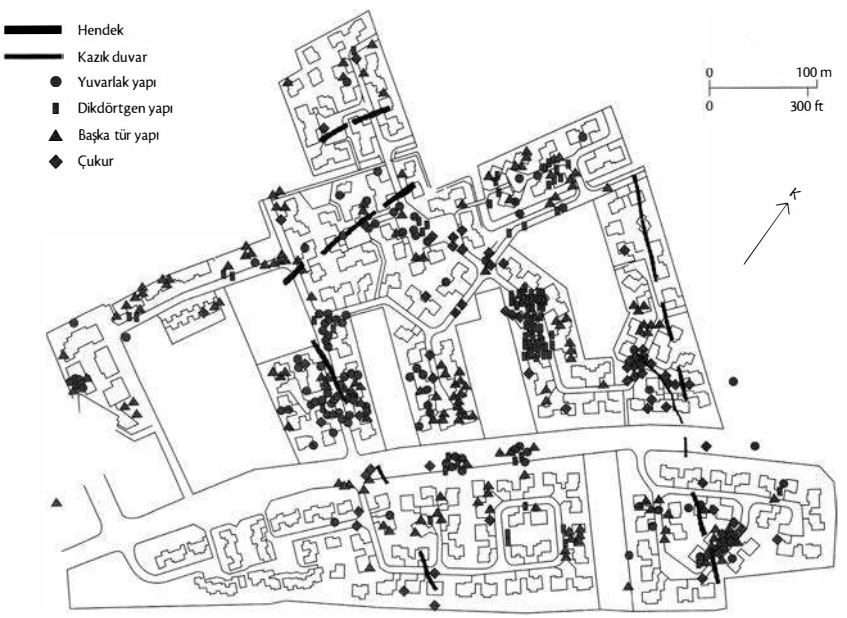

1.9 Bugün Suriye'nin kuzeybatısında bulunan MÖ üçüncü binyıla ait Ebla kentinin arşiv odasında binlerce kil tablet arasında bulunan bu yazılı kil tabletler, Doğu Akdeniz'in bazı bölgelerinde nispeten erken tarihlere ait yazılı kaynakların bolluğunu gözler önüne serer.

büyük bir yangın geçirmişse bugüne ulaşabilmiştir. Ayrıca büyük bölümünün ekonomik kapsamları çok daha dardır ve okuryazarlığın Doğu'ya nazaran daha kısıtlı olduğunu gözler önüne serer; Doğu'da yazı çok geçmeden elit propaganda, diplomatik ve başka tür yazışmalar, antlaşmalar, din, tarih ve yasaların yanı sıra ekonomik kayıtları da içerir hale gelmişti. İnsanların bizim araştırmalarımıza yararlı olmak için değil, kendi dünyalarını düzene koymak adına yazdıklarını, yazının da en başta toplumun elit mensuplarını hedeflediğini aklımızda tutmamız gerekir. Görünürde gerçeklere dayanan birtakım kraliyet bildirileri de olay-tarih kayıtları kadar şaibelidir ve bize daha çok ilgili ülkedeki resmi ideoloji hakkında bir şeyler söyler. Meşhur bir örnek verelim: firavun II. Ramses'in Levant'ta Kadeş'te büyük bir savaşı kaybetmesine ramak kalmışken Mısır'da diktirdiği anıtlar, savaşı kesinlikle kazandığını ilan ediyordu. Ancak bütün bunlara rağmen, yazının başka veri biçimlerini gereksiz kılmak yerine aslında tamamladığını kavradığımızda, temkinli yaklaşarak kullandığımız metinler bizi girmeyi hayal bile edemeyeceğimiz yerlere götürebilir; prenseslerin evlilik sözleşmeleriyle uzak diyarlara gönderilmesinden tutun, necef taşının değerine (yaklaşık 3750 yıl önce Mısır'a komşu Kuzey Mezopotamya'da büyük bir parça necef taşı 3000 koyun ve 60 erkek köle değerindeydi) ya da Tunç Çağı'nda kumaş sanayiinin çapına kadar çok değişik ayrıntıları gözler önüne serebilir.[42] Çoğu zaman en fazla şeyi yerler, insanlar ve nesnelerle ilgili öncelikler ve sıralamalar, alışıldık kabuller ve varsayımlar hakkında hesapta yokken varılan kavrayışlar; kraliyet mektuplarının ağdalı dili ya da vergi kayıtlarının usandırıcı intizamı altında gömülü duran kanıksanmış endişeler anlatır. Erken Akdeniz metinlerinin bütün sınırlılıklarına rağmen ancak bir budala bu gibi ayrıntıları yok sayabilir. Asıl zorluk, bu metinlerin aydınlattığı bağlamlar ile özellikle orta ve batı bölgelerde aydınlatmadıkları bağlamlar arasında doğru bir ayar tutturmaktır. Aynı şey Akdeniz arkeolojisinde bolca görülen imgeler için de geçerlidir. İmgeler mekân ve zaman açısından metinlere nazaran daha cömert bir dağılım gösterseler de, özellikle yüzeysel olarak daha aşina olunan anlatılardan, Akdeniz'in doğu yarısında Tunç Çağı'nda gelişmiş olan doğalcı temsili sanat biçimlerinden edinmeye çalıştığımız bilgiler ile antik dünyadaki amaçlar ya da görme biçimleri arasında bir ayrım yapma konusunda aynı uyarılar ve fırsatlar geçerlidir.[43]

Böyle bir bolluk ortamında, erken Akdeniz'de yürütülen arkeolojik araştırmalarda yenilikler nelerdir? Kazılar elbette ki hâlâ boldur ama farklı kisveler

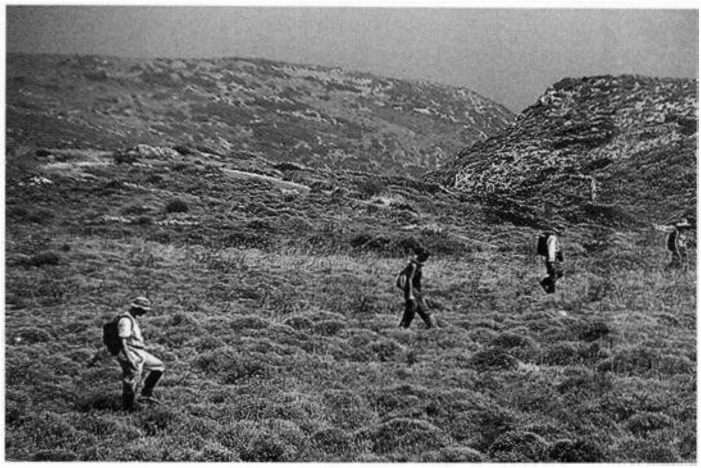
altında…[44] İnce taneli kurtarma, kayıt, analiz ve yayın sürecinde yükselen maliyetler ve artan beklentiler nedeniyle büyük kazı artık nesli tükenme tehlikesi altında olan bir türdür; kazmadan malaya, eleğe, mikroskoba ve veri tabanına doğru, işlerin akışını ciddi biçimde yavaşlatan bir geçiş olmuştur. Varlığını sürdüren bu gibi girişimlerin çoğu ya devasa özel kaynakları veya denizaşırı devlet desteği olan yabancı projeler ya da ulusal çapta yürütülen prestij amaçlı göstermelik çalışmalardır. İlkine İsrail'deki Aşkelon ve Nil Deltası'ndaki Tell el-Dab'a kazılarını örnek verebiliriz; bunların ikisi de çok fazla dönemin bir arada bulunduğu muazzam büyüklükte yerleşimlerdir. Thera'da volkanik patlamalar sayesinde korunmuş Akrotiri ise ikincisine örnek verilebilir.[45] Büyük kazı artık lüzumsuz yere masraf çıkaran, modası geçmiş ("Kedi ulaşamadığı ciğere murdar dermiş" ifadesinin açık bir örneği) bir uğraş haline gelmişse de, bu tür kazıların azalmasıyla neler kaybettiğimiz üzerinde durmaya değer, çünkü büyük yerleşimler kent hayatına ve sıklıkla da bölgeler arası bağlantılara dair önemli ipuçları barındırır. MÖ ikinci binyılda bir krallığın başkenti olan Ugarit'te Fransız ekiplerinin 1929'dan beri 40'ı aşkın sezondur yürüttüğü kazıları bir düşünün. Bu kazılarda erken Akdeniz'in sarayları, tapınakları, evleri ve mezarları, içindekilerle birlikte en kapsamlı biçimde açığa çıkarılmıştır; bu kapsamda ortaya çıkarılan Mısır, Ege ve Orta Asya gibi uzak bölgelerden ithal edilmiş nesnelerin yanı sıra devlet arşivleri ve özel arşivler nefes kesici olasılıklar sunar.[46] Mevcut koşullar altında bu gibi yerleşimleri azar azar kazmak, kazılara ilaveten yüzey araştırmaları yürütmek, toprağın altında neler olduğuna ilişkin, sıklıkla yeni teknolojileri kullanarak araştırmalar yapmak daha uygundur. Daha olumlu bir gelişmeyse, büyük kazılardaki gerilemenin küçük yerleşimlere, örneğin kırsal yerleşimlere ve mağaralara ilginin artmasıyla el ele ilerlemesidir; buralar da bilgimizi fazlasıyla genişletir, zira yerleşimin küçük olması soruların da küçük olacağı anlamına gelmez. Son olarak, bugün kazıların büyük bölümü, ne kurtarırsam kârdır duygusu içinde gerçekleştirilse de bu durum sonuçların yeniliği ya da değerini hiçbir biçimde azaltmaz. Yunanistan'da,

1.10 Toulouse yakınlarında Villeneuve-Tolosane'daki kurtarma arkeolojisi modern bir yerleşimin altında, hendekle çevrili büyük bir Neolitik köyün ana hatlarını, ayrıca yüzlerce ocak, silo ve başka yapıyı ortaya çıkarmıştır.

Fransa'nın güneyinde ve İspanya'da yol ve konut inşası öncesinde yürütülen çalışmalar sayesinde, ekseriyetle geniş bölgelere yayılan, sınır hendekleriyle çevrelenmiş kapsamlı yerleşimler keşfedilmiştir **[1.10]**.[47]

Kazılar giderek, ister bir vadi ya da nehir şebekesi, ister dağ kitlesi ya da ada, isterse kent, onun hinterlandı ya da bir madencilik alanı olsun, koca bir bölgedeki etkinliklerin uzun vadeli kanıtlarını analiz eden yüzey araştırmalarıyla birlikte sahneyi paylaşmaktadır.[48]

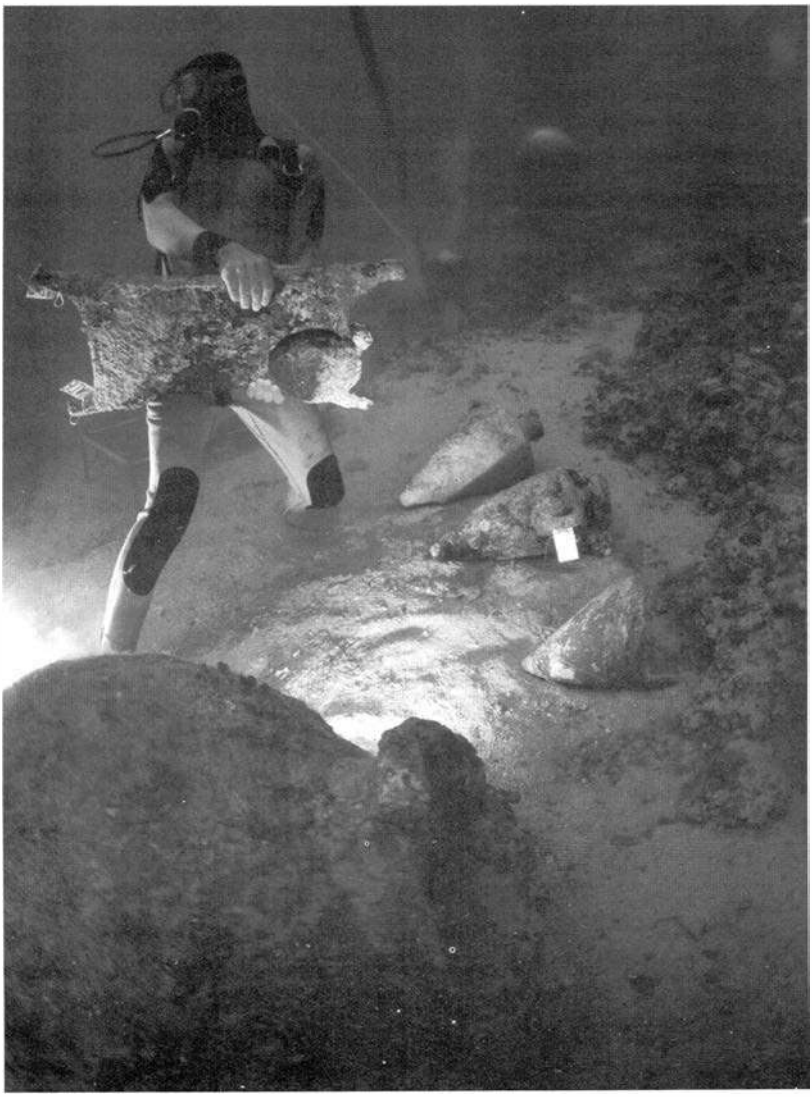

1.11 Saha araştırması: Bir grup arkeolog 2001 yazında Kythera yaylalarında yürüyor. Geçmişin bütün dönemlerine ait kalıntılar bulmak amacıyla yüzeyin böyle yakından taranması, Akdeniz coğrafyalarının zaman içinde durmaksızın değişen yüzüne ilişkin bilgimizi dönüştürmüştür.

Araştırmaların kökleri ta harabelerin keşfedilmesine kadar uzanır ama bunlar 20. yüzyıl ortasından itibaren sistematik bir hal almaya başlamıştır. Akdeniz'de 1930'lardaki öncü bir proje çerçevesinde Kuzey Levant'ta Amik Ovası'ndaki yüzlerce yerleşim araştırılmış, ardından İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Roma yakınlarındaki Etrurya yerleşimlerinde ve Peloponez'in güneybatısında araştırmalar yürütülmüştür. Küçük uzantıların daha yoğun bir biçimde taranması amacıyla yüzey araştırmalarında 1970'lerden itibaren yeni bir tasarıma gidilmiş, dar aralıklarla yürüyen ekipler kullanılmaya başlanmıştır. Bu kitabın başındaki sahne, tamamı Ege'de binlerce kilometrekareyi kapsayan, İtalya'da ve Levant'ın çeşitli bölgelerinde benzer kapsamlarda yürütülen yüze yakın araştırmanın sadece birinden alınmıştır **[1.11]**. Söz konusu sahne aynı zamanda bu tekniğin bilinmeyen toprakları hayat dolu coğrafyalara çevirme becerisini de yansıtır, hatta bir katkısı da, Akdeniz'de kırsal kesimin önceden gözden kaçmış küçük cemaatler ve başka faaliyetlerle akla hayale gelmedik derecede dolu olabileceğini meydana çıkarmak olmuştur. Araştırmalar entelektüel köprüler kurulmasını da sağlar çünkü coğrafyaya odaklanmaları, ilgi alanları birbirine paralel (sıklıkla Braudelci *Annales* geleneğinden etkilenmiş) bilim insanları, tarihçiler ve antropologların bir araya gelmelerini, ayrıca havadan ve uydudan görüntü analizinden tutun, antik dünya erkekleri ve kadınlarının duygusal algılamalarını anlamaya dönük incelemelere varıncaya dek çeşitli yöntemler benimsenmesini teşvik eder.[49] Son olarak, yüzey araştırmaları geçmişteki demografinin, nüfusların elverişli koşullar altında yayılma ve bu koşullar değiştiğinde çökme eğiliminin yeniden kurgulanması açısından kritik önemdedir. Temel bir düzeyde, büyüklük kertelerini kavramsal olarak yerli yerine oturtmaksızın geçmiş ve geçmişteki insanların eylemleri hakkında düşünmek zordur. İki uç örneğe bakalım: Roma İmparatorluğu'nun zirvede olduğu dönemde Akdeniz nüfusunun 35-50 milyon olduğu tahmin edilir; bundan 20.000 yıl önce, son buz devrinin zirvesindeyse bu nüfus tahminen sadece 45.000'di, sonraki rakamın kabaca binde biri (bu durumu sırasıyla dördüncü ve onuncu bölümlerde tartışacağız). İlk tahmin mali kayıtlar ve başka verilerden gelir, ikincisiyse etnografik olarak incelenmiş avcı-toplayıcılarla kurulan benzerliklerden; ancak arada kalan dönemlerin büyük bölümü için ve bir o kadar önemlisi, herhangi bir tarihte havzanın farklı bölgelerindeki nüfus dağılımı için öncelikle yüzey

araştırmalarının ürettiği haritalar üzerindeki noktaların sayısına, büyüklüğüne ve mahiyetine itimat ediyoruz.

Bir başka arkeoloji cephesiyse, sahil şeridinden zifiri karanlık derinliklerine uzanan, sualtıdır. Akdeniz, sualtı arkeolojisinin doğum yerlerinden biridir. Türkiye sahillerinin çetin bir şeridi olan Gelidonya Burnu açıklarında batan 3200 yıllık bir gemiye 1960'larda yapılan dalışlar bir dönüm noktası olmuştur. Gerçi dünyanın ilk gemi enkazı olma unvanı, Uluburun'da bulunan, daha yakın bir dönemde ortaya çıkarılmış biraz daha eski bir tekneye aittir **[1.12]**; başka yerlerde bin yılı aşkın bir süre öncesinden kalma, gövdesiz enkazlar biçiminde olası başka rakipler de mevcuttur (Denizciliğin tarihi, birazdan göreceğimiz üzere, bu batıklardan öncesine uzanır ama ilk işaretleri, adalardaki insan varlığının izleri gibi dolaylı temsillerden çıkarılmıştır).[50] En gelişmiş derin deniz keşfi teknolojisi bugün sığ kıyı sularında önceden yaşanan kısıtlamaların aşılmasını sağlamakta, spor amaçlı dalanların ya da diğer tacizlerin yarattığı tahribata uğramamış yüklerin bulunması ve erken dönem açık deniz geçişlerinin araştırılması

1.12 Akdeniz arkeolojisinin denizaltı cephesi. Türkiye'nin güney sahillerinin açığındaki Uluburun'da yaklaşık 45 metre derindeki bir dalgıç, MÖ 14. yüzyıla ait bakır bir külçeyi yukarı çıkarmaya hazırlanıyor; arka planda nakliyatta kullanılan testiler görülüyor.

yönünde devrimci bir imkân sunmaktadır; gerçi deniz dibini tarayan teknelerin verdiği hasarın birkaç yüz metre derinde bile kronik olduğu anlaşılmaktadır.[51] Kuzey Afrika ile Sicilya arasındaki Skerki Şeridi'nde uzaktan kumanda edilen tekneler dalgaların çok altında Roma dönemine ya da daha eski tarihlere ait enkazlar tespit etmiştir. Güney İsrail sahili açıklarında kaybolan bir denizaltıyı arama çalışmalarında, 400 metre derinde MÖ 8. yüzyıldan kalma kargo gemilerine, Kıbrıs açıklarında da 3 km derinde MÖ 3. yüzyılda yaşamış bir tüccarın kalıntılarına rastlanmıştır. Daha eski tarihli derin deniz enkazlarının bulunması kesinlikle an meselesidir. Bu arada, gemi enkazları gerek yükleri gerekse ticaret rotaları ve gemi yapım teknikleri açısından büyüleyici zaman kapsülleri olsalar da, Akdeniz sualtı arkeolojisi bunlarla sınırlı olmaktan uzaktır. Bilhassa Güney Fransa ve Kuzey İsrail'in yoğun bir biçimde tetkik edilmiş sahil şeridinde yapılan başka sualtı araştırmalarında, deniz seviyesinin yükselmesiyle sualtında kalmış Neolitik köylere rastlanmıştır.[52] Lübnan'da Sur ve Sayda'daki antik limanlar sonradan onları boğan çökeltilerin katlar oluşturmasıyla sınırlanmıştır.[53] Daha ciddi bir gelişme, 1991'de gözü pek bir dalgıcın bugün Marsilya açıklarında 37 metre derinlikte bulunan bir mağara girişine sürüklenmesi, 150 metre uzunluğunda dolambaçlı bir tünelde yüzerek, kuruyken son kez 9000 yıl önce girilmiş resimli bir mağara keşfetmesi olmuştur; mağara bugün onun adını taşır: Cosquer Mağarası.[54] O kadar cesaret gerektirmeyen ama bilgilendirmekte ondan aşağı kalmayan bir başka gelişmeyse, erken dönem seyrüsefer becerilerini (antik gemi temsillerine, benzer vasıtalarla ilgili etnografik raporlara ve deneysel kopyalara dayanarak), denizcilik koşullarını (pratik deneyimlerden, rüzgârlar ve akıntılarla ilgili modern ve antik verilerden ve ilk denizcilerin denizlerdeki işaretlere ve seyahat zamanlarına ilişkin tasvirlerinden hareketle), yanı sıra destekleyici kıyı peyzajının doğasını ve denizcilik ideolojisinin hayati önemdeki manevi değerlerini bir araya getirerek denizcilik kültürünün masa başında incelenmesidir.[55]

Arkeoloji bilimi son bir yeni faaliyet alanı oluşturmaktadır; Akdeniz havzası bugün tahayyül etmekte zorlanabileceğimiz imkânlar doğurmaya gebe küresel gelişmeler için elverişli bir uygulama sahasıdır. Beş alan öne çıkmaktadır. Birincisi kaynak tespiti, yani hammaddeler ya da nesnelerin nereden geldiklerinin saptanmasıdır.[56] Bu alanda bir dizi kimyasal izotop analizi ve jeolojiye dayalı teknikler kullanılır. En bariz başarılar da doğada sınırlı miktarda bulunan maddelerde yakalanır. Obsidyen gibi kolaylıkla ayırt edilebilen taşları konu alan araştırmalar örnek verilebilir. Obsidyen, Akdeniz çevresindeki bölgede yüzeye çıkmış bir düzineye yakın önemli yatakta bulunur, üstün kesici nitelikleri nedeniyle bu taşa yaygın bir talep olmuştur.[57] Çömleklerdeki killer ve minerallerin analizi de bir o kadar zihin açıcıdır; olağandışı bir biçimde, örneğin Uluburun batığında bulunmuş, yağ ya da şarap için kullanılan özel bir taşıma kabının Girit'te Mesara bölgesinde yapıldığını; çok benzer, belki aynı çömlekçilerin yaptığı başka çömleklerin Yunanistan anakarasındaki bir kraliyet sarayında ve Sardinya'da, Uluburun'dan 2000 km uzakta bir yerleşimde bulunduğunu da biliyoruz.[58] Metal mamullerin, cevherlerin ve metalurji yan ürünlerinin analizinden nispeten su götürür ama hayati önemde sonuçlar elde edilir; tekniklerin karmaşık olması ve o kadar bariz bir netlik taşımamasının ötesinde, metaller geri dönüşüm yoluyla karışmaya son derece müsaittir.[59] İkinci bir alansa antik teknoloji araştırmalarıdır; ulaşılan ısılar, kullanılan reçeteler, standartlaşma derecesi ve bilgi aktarımında sadakat konuları

araştırılır örneğin.[60] Gelişmekte olan üçüncü bir alansa organik kalıntıların, en başta da çömlek gözeneklerinde yağ, reçine, alkol ve narkotik varlığını toplayabilen lipidler, asitler ve başka belirtilerin, ayrıca tencerelerden hareketle beslenme düzeni ve mutfakla ilgili ipuçlarının analizidir.[61] Genellikle "çevresel arkeoloji" başlığı altında bir araya toplanan bir dizi yaklaşım ise evcilleştirmeye, beslenme ve tüketime, ekonomiye ve çevrenin yeniden inşasına ilişkin sorular eşliğinde hayvan kemikleri, tohumlar, polen, kömür ve fitolitlerin (bitki hücrelerindeki mikroskobik silikatlar) analiziyle uğraşan dördüncü bir uygulama alanını oluşturur.[62] Son ilerlemeler, insanlardan bilgi edinilmesi alanında gerçekleştirilmiştir. Bu alanda, kadınların kalıtımla aktardığı mitokondriyal DNA ile erkek Y kromozomu soyları kamuoyunda çok sık gündeme gelen konulardır.[63] Heyecan verici iddialar ve karşıt iddialara rağmen şu da vurgulanmalıdır ki, antik DNA elde etmekteki zorluklar nedeniyle, üretilen modellerin çoğu bugün yaşayan insanların analizinden türemiştir ve derin geçmişle bağlar kurmaya çalışırken bir dizi basitleştirici varsayıma karşı tetikte olmamız gerekir. Hakkında fazla gürültü koparılmayan ama bir o kadar ümit verici bir başka alansa, antik kemikler ve dişlerde bulunan fiziksel ve kimyasal bilgilere dayanarak hayat hikâyelerinin yeniden kurulmasıdır.[64] Sağlık durumu ve beslenme alışkanlıkları, mevki, yaşanan travmalar ya da şiddetin ne zaman ve ne şekilde meydana geldiği, mızrak fırlatma ya da tohum öğütme gibi kas gücü gerektiren faaliyetlerin belirtileri ve bu bakımlardan erkekler, kadınlar ve çocuklar arasındaki farklılıklar ele alınır.

Bazı bilimsel tekniklerle elde edilen muğlak sonuçlar, (her arkeolojik çıkarsama için geçerli olmakla birlikte) arkeoloji, adına bilim denilen o büyülü kutuyla uğraştığında özel bir anlam kazanan bir uyarıyı gündeme getirir. O da basitçe şudur: Elde edilen cevaplar ancak sorulan sorular kadar incelikli olacaktır ve ilgilendiğimiz soruların birçoğu bu şekilde çözülemez. Bir şeyin A'dan B'ye geçtiğini tespit etmek bir şeydir; en başta böyle bir aktarımı gerektiren arzular ve "ihtiyaçları", bu aktarımın gerçekleşmesini sağlayan toplumsal çevreyi ve temin araçlarını (doğrudan kaynaktan toplama, baskın, kâr amaçlı ticaret ya da hediye verme ilk elde sayabileceğimiz birkaç seçenektir), aktarılan maddenin değerini, aktarımın mamulün genel kültürel biyografisi içindeki zamanlamasını ve sonunda mamulün nasıl tüketildiğini açıklamak ise başka bir şeydir. Bu sorular topu sert bir biçimde arkeolojinin sahasına geri yollar; bunların ve onlar gibi başka soruların inandırıcı bir biçimde yanıtlanabilmesi için hem maharetimizi hem geçmişteki insan eylemlerine dair kavrayışımızı konuşturmamız gerekir.

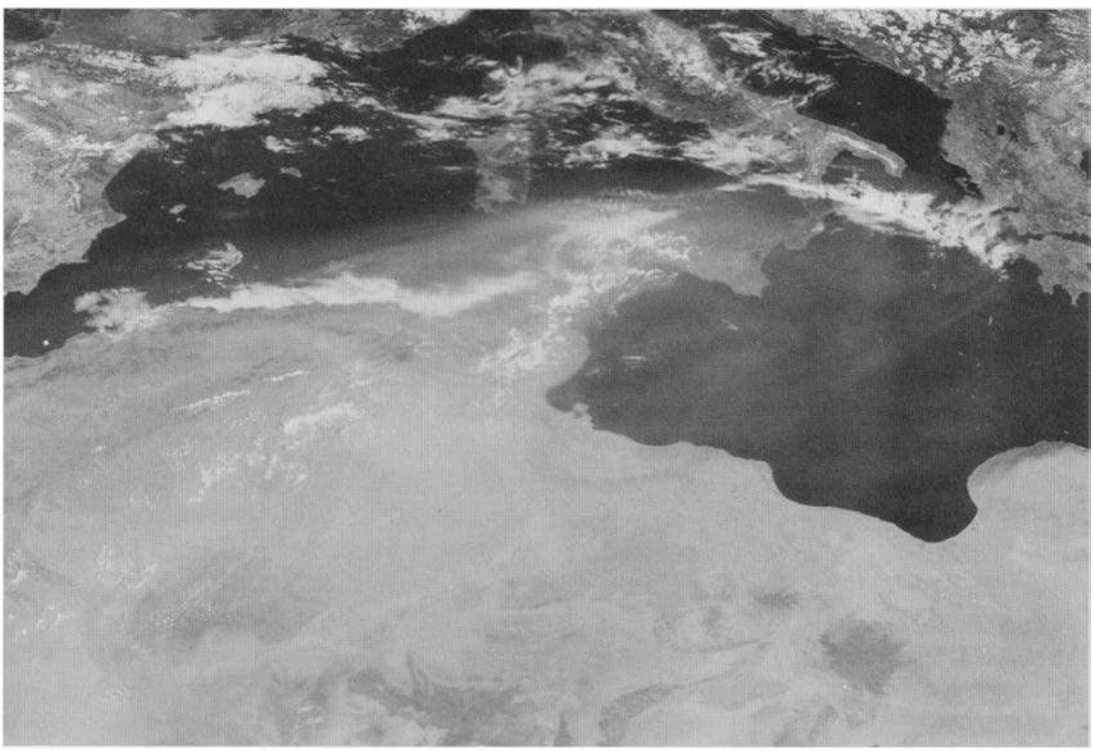
Kuzey Afrika, Büyük Boşluk

Akdeniz arkeolojisinin halihazırdaki güçlü yönlerinden bu kadar bahsetmek yeter. Gelgelelim bu zenginliklerin eşitsiz dağılımı mahcubiyete de neden olur. Bu eşitsiz dağılımın bir bölümü kaçınılmazdır; Neolitik dönem Fransa'sında okuryazarlığa, Malta'da buzadamlara rastlamayı bekleyemeyiz. Ama araştırmalarda da dengesizlikler vardır. Bunların birçoğu ufak tefektir. Adaları örnek alırsak, Adriyatik'in güneyindeki adalar hakkında kuzeyindekiler hakkında olduğundan daha fazla şey biliriz. Korsika üzerinde ilk araştırma ancak yakın dönemde başlamıştır. Zaman ve mekândaki birkaç boşluk daha geniş ve sıkıntı

vericidir. Kısa süre öncesine kadar Türkiye'nin ve Güney Balkanlar'ın Paleolitik devirleri seyrek incelenmiştir. Yine Türkiye'de, baraj yapımı yüzünden kaderine terk edilmiş doğudaki nehir vadilerinde sürdürülen kurtarma çalışmaları, buna sonradan kurulan şehir örtüsü de eklenince, Akdeniz sahillerinin büyük bölümünde çalışma şevkini uzunca bir süre kırmıştır. Arnavutluk, eski Yugoslavya'nın çeşitli bölgeleri ve Lübnan da benzer şekilde hâlâ arayı kapamakla uğraşmaktadır.

Fakat ortada öylesine yıkıcı bir dengesizlik vardır ki tek başına Akdeniz çalışmalarının tamamının bütünlüğünü ortadan kaldırma tehdidi yaratmaktadır. O da erken Akdeniz'in Kuzey Afrika toplumları hakkında bilgi eksikliğidir. 1940'larda Braudel de benzer bir sorunla karşılaşmıştı. O sıralarda, havzanın çevresinin yarısından fazlasını denetim altında tutmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun arşivleri hâlâ Batılı akademisyenlere kapalıydı. Öyle olmasa II. Philip kuşkusuz Braudel'in kitabının başlığını çağdaşı Kanuni Sultan (Muhteşem) Süleyman'la paylaşmış olurdu. Ne var ki genç bir öğretmen olarak ilk atandığı yer olan Cezayir'in Constantine kentinde, "Akdeniz'in karşı kıyıdan tepetaklak görünümünün"[65] kendisinin tarihe bakışı üzerinde uyarıcı bir etkisi olduğunu itiraf eden Braudel, en azından, doğruluğu sonradan onaylanan haklı bir tahminde bulunma riskine girecek, Osmanlı Akdenizi'nin de Hıristiyan Akdeniz'le aynı ritimlerle "yaşadığını ve nefes aldığını" söyleyecekti. Erken Kuzey Afrika söz konusu olduğunda, benzer bir ifadenin geçerli olduğundan o kadar emin olamıyoruz; aslına bakılırsa işaretlerin insanı adeta çileden çıkaran yetersizliği durumun öyle olmadığını gösteriyor.

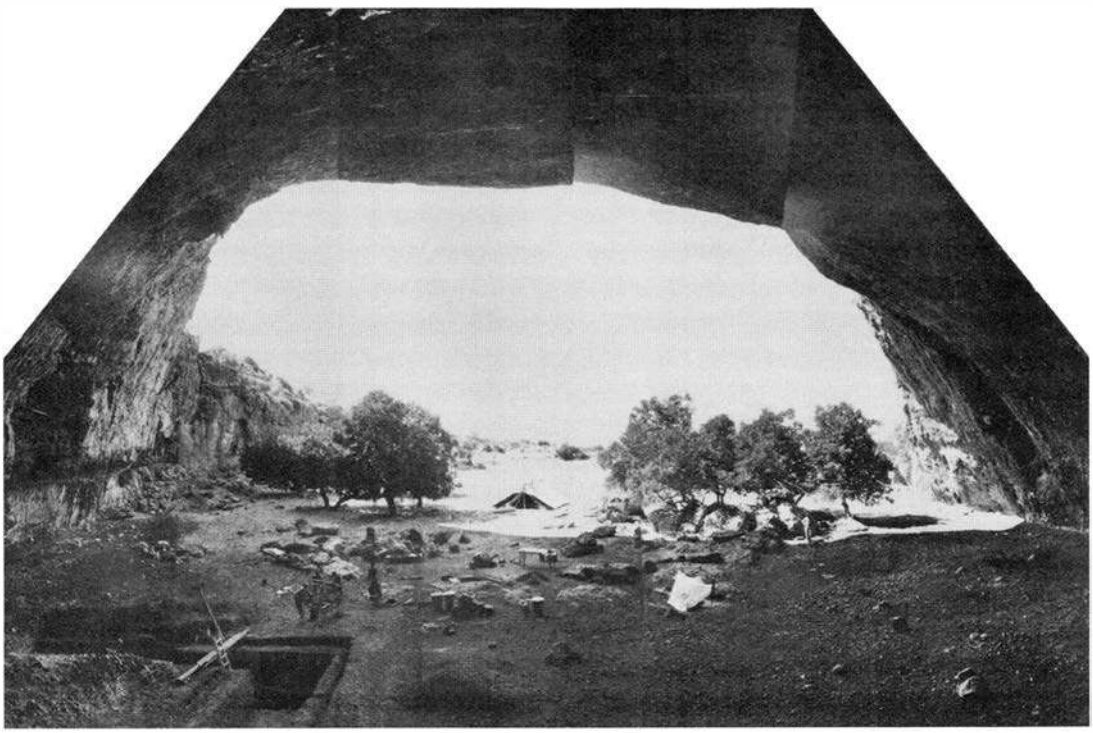
Mevcut biçimiyle, Mısır'da tarım yapılabilir arazinin kabaca yarısını teşkil eden yaklaşık 17.000 kilometrekarelik Nil Deltası'nda bu ancak kısmen ağır bir sorundur: Yanıltıcı derecede az olduğundan kuşkulansak da bir miktar bilgimiz

1.13 Afrika'nın yakınlığı. Baskın rüzgârların mevsimlik olarak tersine dönmesi sırasında kızıl Sahra kumlarından bir bulut kuzeye yönelir, Orta Akdeniz'deki boğazlardan geçer, Sicilya'yı, İtalya'nın bazı bölgelerini boğar ve Yunanistan'a uzanır.

vardır. Ama Akdeniz Afrikası'nın geri kalan kısmında, buranın yakınlığı Sahra kumlarının Güney Avrupa'ya kızıl yağmurlar olarak düşmesinden belli olsa da, bilgisizliğimiz kronik bir sorundur **[1.13]**. Aslına bakılırsa erken Akdeniz hakkında yazılanların çoğunda, Paleolitik Çağ'ın sonundan Fenikeliler ve Yunan yerleşimcilerin gelişine kadarki dönemde güney cephesinin büyük bölümünün açıkça söylenmese de az çok görmezden gelinmesi standart uygulama haline gelmiştir.[66] Bu işin kabahati Akdeniz üzerine çalışan akademisyenlerin sırtına da yüklenemez, çünkü Afrikalı arkeologların çoğu da kıtanın bu kıyısını görmezden gelir. Akdeniz açısından bakıldığında bu tam bir felakettir. Çünkü Tunus ile Atlantik arasındaki bu verimli bölge (Arapça ismi Ceziretü'l-Mağrib, "batıdaki adalar" anlamına gelir, bölgenin arada kalmışlığını düşündüğümüzde ilginç bir kavramlaştırma biçimidir) havzadaki toprakların yaklaşık dörtte birini, İskenderiye'den Ceuta'ya kadar sahil şeridi de Akdeniz sahil şeridinin hatırı sayılır bir bölümünü oluşturur. Burada her ne olduysa ya da olmadıysa, bu bölgenin tarihini öylece geçiştirmeyi göze alamayız.

Peki, bu bilgi kıtlığı nasıl açıklanabilir? Cevap kısmen bakış eksikliği olabilir. Ancak Klasik üslubu izleyen bazı düşünürlerin önyargılarına rağmen (İsviçreli yazar Emil Ludwig 1942'de, "Akdeniz'in hayatı açısından Akropolis, Fas tarihinin tamamından daha önemlidir" iddiasıyla kötü bir şöhret kazanmıştır)[67] sömürge yönetimi altında, Mağrip'te erken dönem arkeolojisinin hatırı sayılır bir bölümü üzerine çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle de Fransız Gabriel Camps, Kuzey Afrika arkeolojisi ve Berberi kültürünün güçlü bir savunucusu olmuştur.[68] Cyrenaica'da (bugün daha çok Bingazi'nin hinterlandı olarak bilinir) Britanyalı bir ekip 1950'lerde devasa Haua Fteah Mağarası'nı kazmış, Kuzey Afrika'nın Paleolitik'ten Yunan'a geçiş dönemini temsil eden 14 metrelik bir gömü belgelemiştir **[1.14]**;

1.14 1950'lerde İngiliz ekibin yaptığı kazıdan kalma bu fotoğrafta Haua Fteah'ın ("büyük mağara") isminin hakkını verdiği görülüyor.

bu mağara kısa süre önce yeniden kazılmıştır.[69] Akdeniz'in iki yakası arasında, bugün kayıp olan kara köprüleri üzerinden gerçekleşen temaslara da, hatalı öncüllere dayanarak bile olsa büyük bir ilgi duyulmuştur. Bu tür temasların kalıntılarından biri, Mağrip'in kayıp Üst Paleolitik aşaması için melez bir terim olan "*Iberomaurusian*" teriminin kullanılmasıdır (dördüncü bölüme bakınız). Ayrıca bu bağlantıların bir kısmının güneyden kuzeye doğru olduğu düşünülmüştür; örneğin bu konuyla ilgilenen ilk akademisyenlerin bazıları Mağrip'teki Capsa olgusunu (beşinci bölüme bakınız) Fransız Üst Paleolitik ya da İber Neoliotik Çağı'nın bir öncüsü olarak değerlendirmiştir. Bu tür varsayımların 1930'larda çürütülmesi, çok ihtiyaç duyulan yeni bir kronolojik kesinliği müjdelemiş ama güneyde yürütülen araştırmaların kuzeydekilerden ayrılmasını da hızlandırmıştı.[70]

Bundan sonraki büyük değişiklik Kuzey Afrika ülkelerinin siyasi bağımsızlık kazanmasıyla yaşandı; bu ülkelerin çoğu 1950'lerde bağımsız oldu, sadece kanlı çarpışmaların sürdüğü Cezayir bağımsızlığını 1962'de kazandı. Faal yabancı arkeologların sayısı geriledi, en ciddi gerileme de Mağrip'in Akdeniz'e bakan kısmında en büyük paya sahip Cezayir'de yaşandı. Çalışmayı sürdürenlerin birçoğu başka gündemler de izliyor, ya insanın kökenleri gibi erken meselelerle ya da Roma İmparatorluğu gibi geç meselelerle uğraşıyorlardı. Görkemli Yunan, Roma ve Erken Hıristiyanlık dönemine ait kalıntılar yabancı yönetimlerin bir simgesi olarak görüldüğü için, zaten kökeni itibariyle sömürgeci bir pratik olan arkeoloji, yerel düzeyde kök salmakta ve başka öncelikleri olan ülkelerde finansman kaynağı bulmakta zorlandı.[71] Roma harabelerinin turistik değeri bir yana, bağımsızlık sonrasında, Avrupa kaynaklı olmayan gelişmeleri temsil eden, özellikle Kartaca, Numidya ve İslam anıtlarını daha değerli bulma yönünde anlaşılabilir bir eğilim olduğu gözlenir. Tunus, Libya ve Fas'ta son dönemdeki girişimler cesaret vericidir ama Akdeniz'in başka yerlerinde son 30-40 yılda kaydedilen büyük ilerlemelere kıyasla, Mısır'ın batısında Güney Akdeniz bölgesinin erken tarihine ilişkin bilgimiz neredeyse yerinde saymıştır. Bu müşkül duruma tepkimiz tabii ki bakışımızı kaçırmak yerine daha fazla zorlamak, en azından bazı sezgisel yorumlama seçenekleri sunmak olmalıdır.

Ne var ki, Akdeniz Kuzey Afrikası'nın büyük bölümünün arkeolojik bakımdan dikkati çekmemesi tümüyle bir araştırma eksikliğinden kaynaklanmıyor olabilir. Belki de belli dönemlerde buranın tarihi havzanın geri kalanından farklı bir biçimde oluşmuştu; eğer böyleyse bu tarihi Avrupa ya da Levant'a ilişkin peşin hükümlerle araştırmak yanıltıcı olur. Sonraki bölümlerde, durumun gerçekten de böyle olduğunu gösteren birkaç emareyle karşılaşacağız. Şimdilik Tunus'tan iki emare yeterli olacaktır. Bu kitap Kythera yerine orada başlasaydı hikâyemiz tümüyle farklı olurdu. Kythera'nın iki katı kadar büyük Cerbe Adası'nda son dönemde yapılan bir araştırmada, tarihöncesine ait olduğu kesin hiçbir yerleşime rastlanmamıştır. Kuzey Afrika standartlarına göre iyi araştırılmış bu ülkede son taramalarda keşfedilen, kökleri MÖ birinci binyıla uzanan yerleşimlerin toplam sayısıysa sadece 15'tir.[72] Tespitte önyargılar olduğu hesaba katılsa bile, bu, Akdeniz'in kuzey ya da doğu cephesine ya da aynı Tunus projeleri çerçevesinde tespit edilen 1500 Roma yerleşimine kıyasla küçük bir rakamdır. Başka bir şeyler döndüğü kesindir.

İlginç varsayımlardan birine göre, uzun dönemler boyunca Kuzey Afrika sahillerinin yönelimi Akdeniz'e doğru değil, kıtanın güneye açılan geniş topraklarına doğru olmuştur.[73] Bölge sakinleri vahşi kaynakların avlanıp toplanmasına, sonraları da hareketli bir çoban hayatına odaklanmış, havzanın geri kalanında deniz üzerinden kurulan etkileşimlere pek ilgi göstermemiştir. Sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere bu düşünce çizgisini destekleyen sağlam gerekçeler vardır. Dünyanın bu bölgesinde tarihin bir fatihin sultasında olduğunu ya da Mağrip, Cyrenaica ve geri kalan bölgelerin bir bakıma

Akdeniz'in parçası olmadığını ima etmek şöyle dursun, havzanın erken tarihinin, Levanten ya da Avrupa kanatlarında tayin edilenden farklı yollar izlemiş olabileceği düşüncesine karşı tetikte olmamız gerekir. Ancak bu düşünce bile Akdeniz Kuzey Afrikası'nın "neden" daha az geçilmiş bir yoldan ilerlediği sorusunu sormamızı gerektirir (gerçekten de öyle olduğuna karar verirsek). İleride göreceğimiz üzere, havzanın diğer bölgelerinin çoğunda toplumlar artlarındaki kara kütlelerine nadiren bu kadar dışlayıcı biçimde kök salmışlardır. Bir iddiaya göre coğrafya bir tecrit etkisi yaratmıştır, özellikle Mağrip, Cyrenaica ile başka yaşanabilir bölgelerin arasını doldurarak sahil şeridini büyük mesafelerle birbirinden ayrılmış bir dizi adacığa dönüştüren güneydeki engin çöl, denize bakan sarp "dağ dış kabuğu" ve ters akıntılar bir araya gelince.[74] Bu durum hiç kuşkusuz hakikatin bir bölümünü yansıtır ama belli koşullar altında, Sahra ortamı ve toplumlarından gelen çekimin daha olumlu olduğunu kabul etmemiz gerekir; öyle ki güneyine doğru iyice inmeden Akdeniz Afrikası'nda neler olduğunu kavrayamayız. Nil Deltası'nın batısının erken tarihindeki paradoksları cevaplayabilmek için, Akdeniz'imizde daha az değil, daha fazla Afrika'ya gereksinim duyacağız.

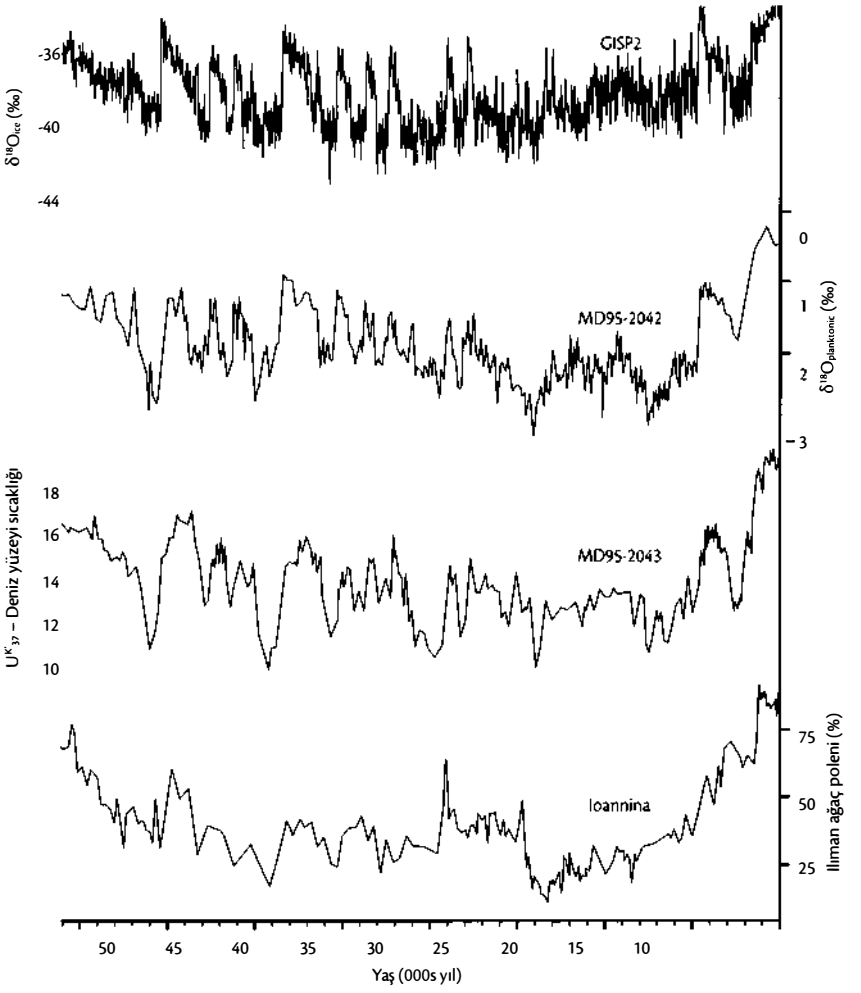
Nil Deltası'nda sorun, niteliği ve nedenleri itibariyle farklı bir hal alır.[75] Mısır elbette ki Afrikalı ve Akdenizli arkeologların terk ettiği zayıf bir ilişki halkası değil, her ikisinin de hak iddia ettiği kültürel bir yadigârdır. Burada da Mısır'daki gelişmeleri Kuzeydoğu Afrika çerçevesine yerleştirmekle kazanacağımız çok şey vardır. Ama Akdeniz perspektifimiz Nil'in denize döküldüğü yerdeki büyük verimli üçgene özel bir dikkat sarf eder. Sorun şudur ki, bu önemli deltanın arkeolojisi, büyük bölümü su seviyesinin altında kalan kalın bir nehir çökeltisi tabakasının altında yatar; bu da öncelikle tespit, sonra da kazı sırasında lojistik sorunlar doğurur. Sonuçta 1988 gibi geç bir tarihte bir uzman, "Bu yüzden Mısır tarihine ilişkin fikrimizin [üçgenin güney ucundaki] Heliopolis'ten başlayan, daha güneye Sudan'ın içlerine kadar uzanan bölgenin tarihi olduğundan" yakınmıştır.[76] Mısır tarihinin Nil Vadisi'nden türetilen yanıltıcı biçimde tektip bir versiyonunu Delta'nın potansiyel olarak farklı dünyasına dayatmanın tehlikelerini de vurgulayabilirdi. 1980'lerden beri birkaç pencere açılmaya başlamıştır (Avaris'teki en büyük pencereden daha önce bahsetmiştik), gerçi araştırılan bölgelerin büyük bölümü bugüne dek sınırlı kalmıştır. Bunlar bile MÖ 331'de İskenderiye'nin, Roma devrinde gayet manidar bir biçimde "Mısır'da" değil, "Mısır'a doğru" diye betimlenen bu sahil kentinin kurulmasından çok önceki tarihlerde, Delta toplumlarının Nil Vadisi toplumlarından çarpıcı derecede farklı görünebildiğini, Akdenizli komşularıyla daha yakın bağlar sergileyebildiğini ortaya koyar. Zorlayıcı ama ödüllendirici bir iş de Mısır'ı Akdeniz tarihimize dahil etmek ama onu deltadaki bu birleşme noktasının merceğinden süzerek bu işi yapmak olacaktır.

Yeni Çerçeveler: Zaman ve İklim Değişiklikleri

Bundan 30 yıl önce, erken Akdeniz arkeolojisinde yaşanan en büyük yapısal devrim kronolojik bir devrimdi. Radyokarbon tarih tespit yöntemi, havzanın her köşesi için özerk zaman çerçevelerinin tesis edilmesi ve zaman içinde çömleklerle

başka zanaat eserlerinin üsluplarındaki değişimler sayesinde belirlenen nispi sıralamaların kesin bir zaman tablosuna yerleştirilmesi yönünde ilk şansı sunuyordu.[77] Bu, Mısır firavunlarının hükümranlıklarına dayanan, Mısır kayıtlarında tarihleri verilmiş astronomik olaylara bağlanan ve havza çapında bir ihraç ağıyla anlamlandırılan önceki plan üzerinde sağlanmış büyük bir ilerlemeydi. Genel etkisi, özellikle de radyokarbon yöntemiyle belirlenen tarihlerin doğru takvim tarihleri elde etmek üzere ayarlanması sonrasında, kronolojilerin uzatılması ve kilit önemdeki eşzamanlılıkların değişmesi oldu. Sıklıkla Mısır mimarisinin Mykenai üzerinden kırılarak gelen yansımaları olarak görülen Malta'nın devasa taş tapınakları ve Batı Avrupa'daki ilk megalitik mezarlar gibi harikaların piramitlerden yüzlerce yıl önce inşa edildiği anlaşıldı ki bu da, Orta ve Batı Akdeniz'i, Doğu'nun öncelikli olduğu varsayımından kurtaracak bir bağımsız evrim kanıtıydı. Radyokarbon yöntemiyle tarih tespiti, doğru zaman ölçeklerinin muazzam derecede uzatılmasını sağladı; zira MÖ 3000'in çok öncesinde hiçbir firavun hüküm sürmezken, bu zaman ölçeğinin sınırları 50.000 yıl öncesine uzanır. Radyokarbon yönteminde yarım yüzyıl içinde sağlanan ilerlemeler, bunların ağaç halkasına dayanarak tarih belirleme ve sair gibi daha derin geçmişi tespit etmeye yönelik tamamlayıcı ya da ayrı tekniklerle birleşmesi, bugün bizi, bu kitabın (üçüncü bölüm haricinde) üzerinde yoğunlaştığı dönem boyunca milattan önceki takvim tarihlerini kullanabildiğimiz memnuniyet verici bir konuma getirmiştir (gerçi ince ayarlarla ilgili önemli görüş ayrılıkları da yaşanmıyor değil; MÖ ikinci binyıl Ege tarihinde bir ya da iki yüzyıllık bir uyumsuzluk üzerine, Mısır'dan türetilen tarihlerin savunucuları ile bilimsel tarihlerin savunucuları arasında çıkan büyük ihtilaf gibi). Bu ilerlemenin ne anlama geldiğine ilişkin hayırlı ve –Braudel'in tarihsel zamanın doğasıyla ilgili düşüncelerinin çığır açıcı konumu dikkate alındığında– ironik bir göstergeyse, özellikle orta ve batı bölgelerle ilgili olarak, Braudel'in *The Mediterranean in the Ancient World* adlı kitabının bazı kısımlarını bugün hükümsüz kılan fahiş hataların doğrudan bir talihsizlikten, Braudel'in kitabını irfanından yararlanamayacak kadar erken yazmış olmasından kaynaklandığı gerçeğidir; sonraki tarihçilerin daha eski literatürden topladıkları fevkalade hatalı tarihlere sürekli başvurmanın ise affedilir bir yanı yoktur. Güvenli zaman çerçevemizin son ve paha biçilmez bir başka yararıysa, yorumlarımıza çok uzun bir zamandır hâkim olup onları kısıtlayan keyfi dönem etiketlerinden kurtulmaya başlayabilecek olmamızdır.

Bugün Akdeniz çapında ve hatta küresel çerçevelerde, henüz başlangıç aşamasında olup etkisini gelecekte gösterecek en büyük devrim çok farklı bir şeydir. Son buzullar çekilmeden önce, yerkürenin son kez iki milyon yılı biraz aşkın bir süre buzların egemenliğinde olduğu, Pleistosen diye bilinen devirlerin büyük bölümü boyunca Akdeniz'in bugünkünden çok farklı göründüğü uzun zamandır açıktır. Aynı şekilde, ondan sonra gelen, halihazırda devam eden buzul devirleri arasında kalan (yaklaşık MÖ 9600'de başlayan), iyimser bir biçimde dünya ikliminin ayrı bir aşaması olarak adlandırdığımız, en iyi bilinen ismiyle Küçük Buz Devri denilen Holosen çağında Çağı'nda bile dalgalanmalar olduğu yönünde emareler mevcuttur. Akdeniz'de çığır açıcı bazı projeler, çabalarını çevresel değişiklikler ile arkeolojik kayıtlarda görülen değişiklikler arasındaki ilişkiye odaklamışlardır; Trablus'un güneyinde kalan ekilebilir bölgede, eski devirlerdeki sürdürülebilirlik üzerine UNESCO destekli bir araştırma yapılmış,

1.15 Grönland buz tabakası, Portekiz açıkları, Akdeniz'in en batısı ve Kuzeybatı Yunanistan'daki Ioannina Gölü'nden alınan silindirik numunelere göre, **50.000** yıldan fazla bir süre öncesi ile **10.000** yıl öncesi arasındaki iklim değişikliği ölçümleri. Tanık olunan değişikliklerin inişli-çıkışlı olması kadar ölçümler arasındaki yakın benzerlik dikkati çekicidir.

İspanya'nın güneyindeki Vera havzasında çölleşme analiz edilmiş, çok yakın bir tarihte de Ürdün'ün güneyinde su ile insan toplumu arasındaki ilişkiler incelenmiştir.[78] Kırılgan Akdeniz üzerinde vahim bir etki yaratacak küresel ısınma yüzünden neyse ki alarm durumuna geçildi de, bugün hem geçmişteki iklim değişiklikleri hem de bu değişikliklerin güneş Güneş sisteminde Sistemi'nde ve yörüngedeki tetikleyicileri hakkında artık ölçülemeyecek kadar fazla şey biliyor ve havza içinde iyi bir çözünürlük standardından yararlanabiliyoruz **[1.15]**.[79] Yerkürenin ana kayıtları, Pasifik Okyanusu'nun tabanından alınan silindirik numunelerden elde edilir. Grönland ve Antarktika buzlarından çıkarılan başka silindirik numuneler de bu kayıtların rafine bir hal almasını sağlamıştır. Akdeniz arkeolojisini bu kadar zenginleştiren benzer korunma koşulları sayesinde, ayrıca daha yüksek enlemlerde uzun dönemli kayıtlarda buzulların etkisiyle meydana gelen silinmeler burada görülmediğinden dolayı Akdeniz, genel tabloyu zengin bir yerel veri yelpazesiyle tamamlar. Deniz tabanından alınan silindirik numuneler deniz sıcaklığı, tuzluluk, deniz ekolojisi, karadan gelen çökeltiler, tatlı su akıntıları hakkında bilgi verir; sahil şeridine ilişkin veriler deniz seviyesindeki yükselmeler ve alçalmaları gösterir; göller ve diğer sulak bölgelerse uzun süreli polen kayıtlarını gözler önüne serer. Ağaç halkaları, kınkanatlı ve diğer fauna

türleri, mağaralardaki kalsitli birikintiler, dere akışları ve çökelme oranları veri yelpazesini genişletir. Havzanın güneyinde, bugün artık kaybolup gitmiş Sahra göllerinden çıkarılan silindirik numuneler, Atlantik'in hava durumu her zaman Akdeniz iklimini etkileyen başlıca etken olsa da, tropikal musonların da geçmişte en sıcak ve en yağışlı dönemlerde havzanın en güney bölgelerinde muhtemelen dolaylı bir etki yarattığını kanıtlamıştır.[80] Bütün bu dolaylı kaynakların kendilerine özgü sorunları vardır ve iklimle ilgili etkileri, özellikle de tarımdaki gelişmenin iddialı bir boyuta varmasından sonraki insan faaliyetinden kaynaklı izlerden ayırmayla ilgili genel sorun hepsinde ortaktır ama bir araya getirildiklerinde, sürekli değişim halindeki Akdeniz'le ilgili birçok önemli ipucu sunarlar.

Sonraki bölümlerde özgül ayrıntılara girmeye başlamadan önce, bu araştırmanın vardığı bazı stratejik sonuçları vurgulamamız gerekiyor. Uzun dönemde Akdeniz'de iklim değişikliği, başka yerlerde olduğu gibi, istisna değil kuraldır (aslında değişmeyen tek şey değişimdir) ve hızlı bir tempoda gerçekleşebilir.[81] Nispeten sakin geçmesi nedeniyle, insanlığın çoğu kazanımının dayanağı olan Holosen Çağı bile tektip olmaktan uzaktı; dikkat çekici derecede yağışlı ve kuru hava koşulları arasında değişimler olmuş, orta vadede keskin salınımlar gözlenmiş ve birkaç da önemli kısa vadeli "olay" yaşanmıştı.[82] Bunun önemli sonuçlarından biri, Horden ve Purcell'ın tezinin dayandığı çevre koşullarının Akdeniz açısından doğal ya da ebedi olmaması, farklı şekillerde ilerleyen bir rejimle ancak yeni yeni seçmeye başlayabildiğimiz bir gelecek arasına yerleşmiş 5000-6000 yıllık bir aşamayı (alt aşamalarıyla birlikte) yansıtıyor olmasıdır. Zamanda daha da geriye gidersek değişiklikler daha çarpıcı bir hal alır ve bizim ya da atalarımızın havza civarında yaşadığı süre boyunca devam eder. Bunların hiçbiri de iklim değişiklikleri ile tarihsel süreçler arasındaki örtüşmeleri nedensel bir bağlantının kanıtı haline getirmez ama bakış açılarında mühim bir değişiklik yaratır ve bu gibi olasılıklara ciddiyetle yaklaşmamızı gerektirir. Braudel iklimin değişimin yegâne kaynağı olabileceği üzerine kafa yormuş, Childe tarımsal kökenli (kuraklığın avcı-toplayıcıları gayet sulak yaşam alanlarına sıkıştırdığı, bu insanların buralarda hayatta kalmak için yiyecek elde etme yöntemlerini değiştirdiği) bir "vaha" kuramını popülerleştirmişse de, Akdeniz arkeolojisinin yorumlanmasında iklimsel etkenlerin rolü, geleneksel olarak, spekülatif olmaktan çılgınca olmaya doğru uzanan, sıklıkla korkunç olduğu ileri sürülen çöküşleri açıklamakta kullanılan, buna bağlı olarak da ana akımın titizlikle görmezden geldiği kenarda kalmış bir uğraş olmuştur. İklim değişikliğini Akdeniz tarihinin kalbine yerleştirmenin, bunu yaparken de salt ağaçlık, sıcaktan kavrulmuş ya da dondurucu bir arka plan betimlemenin değil, havza civarında hayatı şekillendiren etkin bir unsuru resmetmenin vakti gelmiştir.

Ne var ki bunu düzgünce yapabilmek için belirlenimciliğin naifliklerinden kurtulmamız gerekir. Nihayetinde iki aşamalı bir tercümeyle uğraşıyoruz; iklimi (ısı, yağmur oranı ve benzeri verileri) çevresel ortamlar ve ekolojilere tercüme ediyor, bunları da geçici olarak istikrarlı ya da değişken bir kara (ya da deniz) coğrafyasında yapabilirlikler ve sınırlarla ilgili kültürel algılara tercüme ediyoruz. İklime dayalı bakış açılarını savunanlardan birinin gözlemlediği üzere, "İklim kader değildir. İnsanın dehasını ve yaratıcılığını gözler önüne serer." Bir diğeriyse bozulan koşulların ateşleyici bir etkisi olabileceğini, muhafazakârlığın, kaçış ya da çöküşün bir alternatifi olarak yeniliği teşvik edebileceğini işaret etmiştir.

Arnold Toynbee'nin zorluk ve ona verilen cevap modelinin daha ince bir versiyonudur bu. Braudel, Toynbee'nin çizdiği modelin aşırılıklarını, çevrenin rolünü, "Bazı İngiliz devlet okullarında değneğe biçilen role, ağır ama etkili bir ahlak hocası olmaya" indirgediği için yermişti.[83] Aslına bakarsanız koşullar her şeydir. Çevresel değişikliğin insanlar üzerindeki etkisi genelde hızına, büyüklüğüne, süresine ve sıklığına bağlıdır. Sık sık yaşanan kısa süreli dalgalanmalar ağır ve ani olsalar bile, etkisiz kılınmalarını sağlayacak dirençli karşılıkların yerleşmesini teşvik eden öngörülebilir risklerdir. Ender yaşanan, önceden görülmemiş ve büyük çaplı değişikliklerse büyük ihtimalle tahmin edilemezler, ezici olurlar ve toplumsal değişimi tetiklerler. Ayrıca benzer olgularla karşı karşıya kalan bireyler ve topluluklar çok farklı tepkiler gösterebilirler. Bu durum kısmen yararlar ve tehditlere ilişkin bir algı meselesidir; kuraklık, gıda tedarikini denetleyenlere başta güç kazanmalarını sağlayacak bir fırsat olarak görünebilir, ancak uzun sürerse o kadar talihli olmayan insanların zaten düşündüğü gibi bir felaket haline gelir. Ama mesele, işleri yürütme biçimlerine yönelik tehditler ve bunlarla mücadele biçimleriyle insanları yönetme stratejileri ve daha geniş kapsamlı ideoloji arasında nasıl bir ilişki olduğuna da bağlıdır. İklimden kaynaklanan bir tehdit, sözgelimi ilahi gazaba bağlanabilir, böylece dinsel faaliyetlere daha büyük bir yatırım yapılmasını teşvik edebilir, kaynakların tüketimini hızlandırabilir. Komşu gruplar bu bakımdan farklı biçimlerde hareket ediyor, sözgelimi içlerine kapanmayı ya da esnek olmayı tercih ediyor olabilir; bu yüzden de bazıları hayatta kalır, bazıları dönüşür, bazıları da çöker. Halihazırda, küresel ısınmaya dair çok kuvvetli işaretler olmasına karşın, bu kanıtlar çağdaş dünyanın en ikna edici düşünsel çerçevelerinden biri kabul edilen bilimden geldiğinde dahi, hükümetler ve yurttaşların kısa vadede yararlı olan ciddi davranış değişikliklerini gerçekleştirmekteki yetersizlikleri dikkate alındığında bunların hiçbiri sürpriz sayılmamalıdır.

Ters yönde son bir ilavede daha bulunalım: Çevresel değişikliğin insan toplumları üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi giderek sofistike bir hal alırken, insanın geçmiş çevreler üzerinde yıkıcı bir etki yarattığı yönündeki suçlamalar, son dönemde popülerleşmiş olsa da daha şüpheci bir tavırla ele alınmaktadır; bu bakımdan Akdeniz halklarının gerçekten ciddi bir hasardan tek başına sorumlu olduğu birkaç örnekle karşılaşacağız.[84]

Mevcut Tehlike

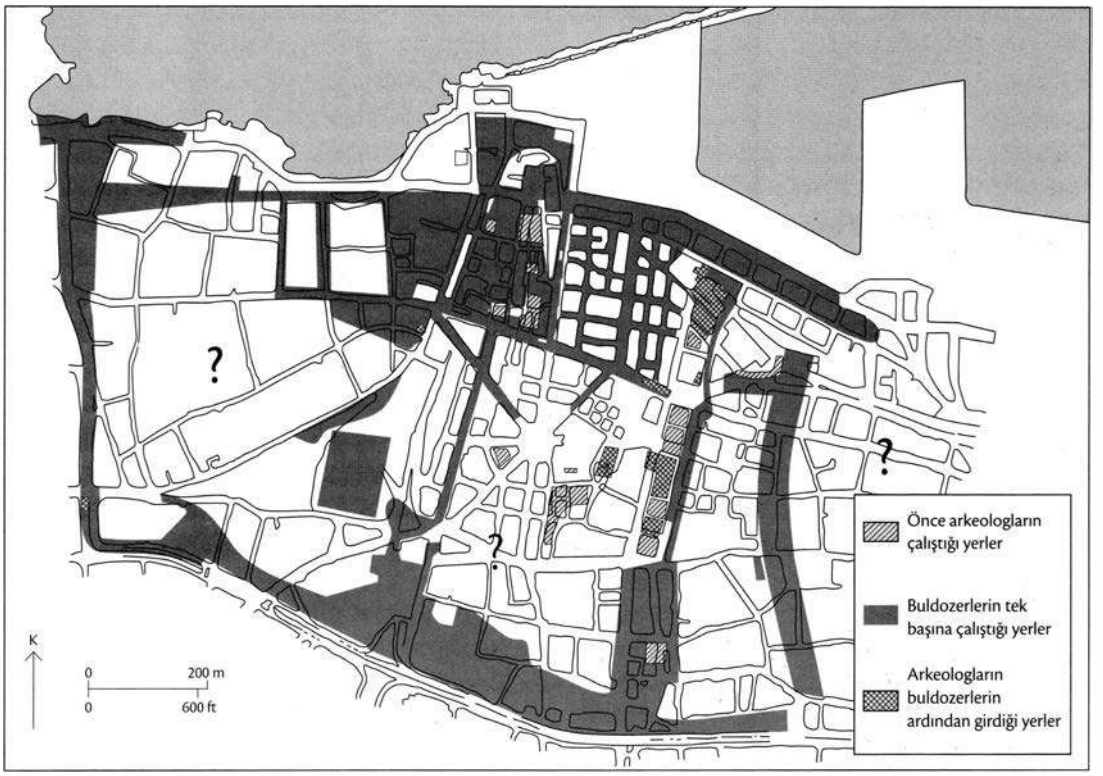
Son olarak ama en az diğerleri kadar önemlisi, Akdeniz'in erken geçmişinin havzanın sorunlu bugünüyle nasıl ilişkili olduğunu da değerlendirmemiz gerektiğidir. Akdeniz arkeolojisi bugün hangi tehditlerle karşı karşıyadır? Geçmişin daha iyi anlaşılması mevcut sorunların çözümüne değilse bile en azından bir perspektife oturtulmasına ve daha hoşgörülü, yaşanabilir bir geleceğin yaratılmasını teşvik etmeye nasıl katkıda bulunabilir? İlk soruyla başlayalım: Dünyanın arkeolojik bakımdan en zengin bölgelerinden birinin üzerine, sıklıkla darboğaza girmiş, ekonomik bakımdan orta halli ya da yoksul bir ülkeler topluluğunun yerleşmiş olması gibi acımasız bir tesadüf yüzünden Akdeniz arkeolojisinin etkili savunuculara ihtiyaç duyduğuna kuşku yoktur. Fiziksel tehditler arasında en

1.16 Güney İspanya'da Torremolinos'ta geniş ölçekli kalkınma projeleri ve kitle turizminin, arkeoloji ve Akdeniz sahil şeridi için tehdit oluşturması kaçınılmaz.

geneli kalkınma koşullarıdır. Binlerce yıl boyunca yoğun yerleşim alanları olmuş alçak bölgelerde son 20-30 yıldır gerçekleştirilen modern tarım on binlerce sit alanını, çoğu zaman hiçbir kayıt tutmaksızın mahvetmiş olsa gerektir. Antik merkezler üzerindeki kentleşme hızla sürmektedir; Yunanistan vatandaşlarının üçte biri Atina'da yaşamaktadır örneğin. Buna İspanya'nın güneyi ve Türkiye'nin sahil şeridi gibi bölgelerde dizginsiz bina inşaatını teşvik eden, kara parçasının geniş kesimlerini yazlık haline getiren hem küresel hem yurtiçi kitlesel turizmin katlanarak artan talepleri de eklenmiştir **[1.16]**. Akdeniz turizmi Roma devrinde başlamıştı. Edward Lear 1860'larda, Thomas Cook'un Mısır'a ilk turları düzenlediği yıllarda, Korfu'da en sevdiği plaj olan Paliokastritsa'ya gelen turistlerden çoktan yaka silkmişti. Ama bugün Akdeniz, adı kötüye çıkmış dört özelliği –güneş, deniz, kum ve seks– yüzünden her yıl mevcut nüfusundan çok daha fazla ziyaretçi çeker, en popüler adalarda bu oran sürdürülemeyecek boyutlara tırmanır.[85]

Bütün bu etkenler sahil şeridi ve hemen ardındaki bölge üzerinde fazlasıyla ağır bir etki yaratır ki, çevresel sürdürülebilirlik adına kirliliğe karşı (henüz kaybedilmeyen) savaş da büyük oranda denizle kara arasındaki bu çeperde verilecektir ve bu bölgede arkeolojinin derhal daha geniş çaplı çevre koruma hareketiyle dava birliğine gitmesi gerekmektedir.[86] Bir tahmine göre, Akdeniz sahil şeridinin neredeyse beşte biri beton ya da asfalt altındadır, bu oran Mallorca'da yarıya yakındır.

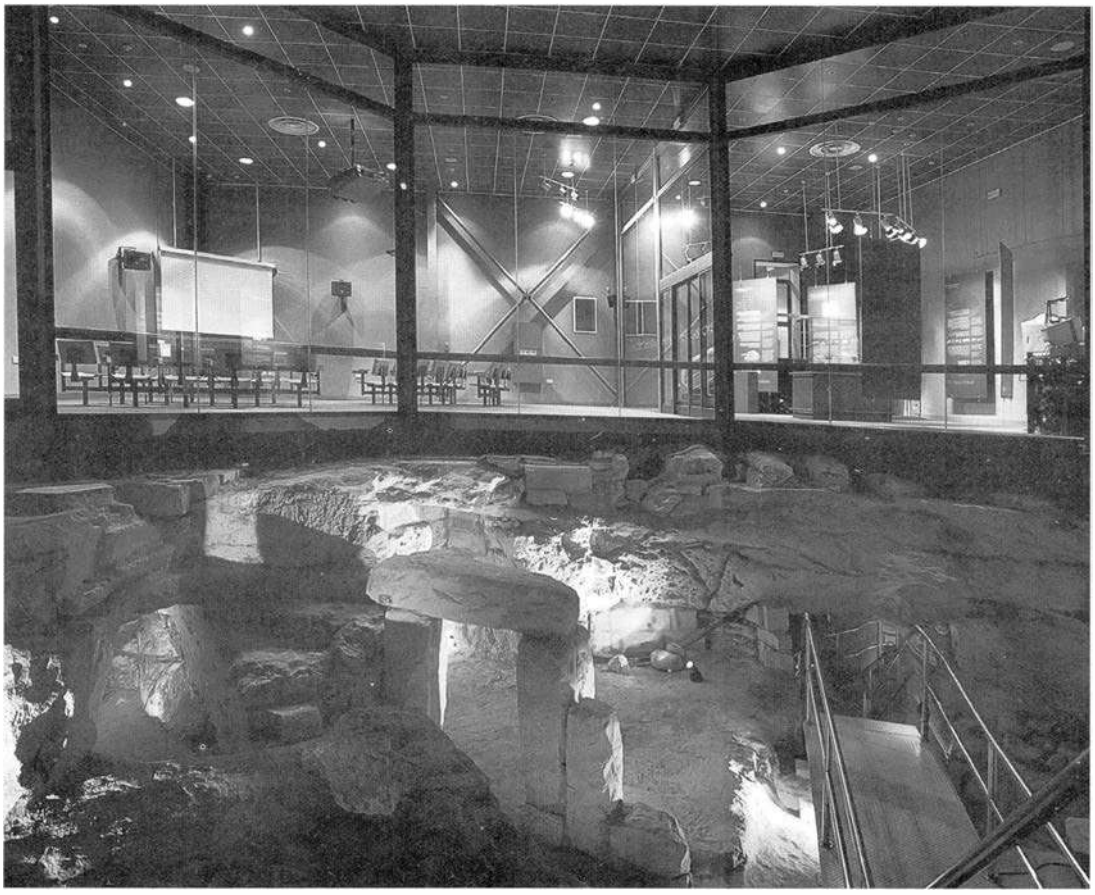

1.17 Beyrut'un merkezini gösteren bu haritada, son iç savaş sonrası yeniden inşa faaliyetleri sırasında belgeleme olmadan yapılan yıkımın ve arkeolojik kazıların çapı görülüyor.

Eleştirmek kolaydır, Nil Deltası'nda ya da aşırı yüklü Malta'da olduğu gibi nüfus yoğunluğunun kilometrekare başına 1000'i aşkın kişiyle gezegen çapında zirveye tırmandığı bölgelerde, nüfus yoğunlaşması dışında pek bir alternatif olmadığı hemen unutulur (Biri trajik diğeri keyfi nedenlerden ötürü nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu Gazze ve Monaco, koşulların garabetini yansıtır; kilometrekare başına nüfus yoğunluğunun 20-30 kişi olduğu Libya sahil şeridi ve Korsika'ysa diğer aşırı ucu temsil eder).[87] Aynı şekilde, turizmin tek tür ekin gibi vefasız olduğu anlaşılmış olsa dahi, getirdiği gelir birçok adada vazgeçilmesini engelliyor, iç kesimlerde peyzajın düzgün idare edilmesini teşvik ediyor ve Kıbrıs'ın, Malta'nın, İsrail'in ve Kuzey Afrika devletlerinin çoğunun gelirlerine büyük katkıda bulunuyor. Ne var ki yaklaşan kriz görmezden gelinemez: Deneyimli bir gözlemciye göre bugünkü kuşakların Akdeniz'de makul ölçüde bir arkeolojik kayda tanık olabilecek son kuşak olduğu anlaşılabilir.[88] İki üzücü örnek vermek gerekirse: Hırvatistan'ın turistik adalarından Hvar'da tarihöncesi ile Roma devri arasındaki yerleşimlerin %30'u hasar görmüş ya da ortadan kalkmış (koruma alanlarında bulunanlar da dahil), gemi enkazlarının %65'i yağmalanmıştır.[89] Binlerce yıl öncesine ait işaretler barındıran şehirlerin başında gelen Beyrut'taysa iç savaş sonrası yeniden inşa sürecinde, inşaat öncesi temizlenen alanın %90-95'i arkeolojik bir denetim yapılmaksızın buldozerlere teslim edilmiş; kendi başına yaşamayı öğrenen bir ülkede feci bir "hafıza katliamı" gerçekleştirilmiştir **[1.17]**. Beyrut'un müteahhitlerden çektiği çileleri en cesur biçimde kaleme alanlardan birinin tüyler ürpertici tabiriyle, küllerinden yükselen şehir, "Beyni alınmış bir zümrüd-ü ankadır."[90]

Bu çok sayıda baskı unsuru, arkeolojinin diğer yerel, ulusal ve çokuluslu çıkarlarla sert, kimi zaman yenilmez bir rekabete karşı kendi yerini koruma

ve kaynaklardan pay alma çabasında olduğu anlamına geliyor. İyi bilinen bir sit alanı söz konusu olduğunda bu çaba epeyce zorlu oluyor. Hem ayakta kalmalarını hem de halka açık tutulmalarını sağlayacak şekilde ziyaret planlaması yapılan popüler sit alanlarına, Malta'da yeraltındaki Hal Saflieni labirenti **[1.18]** ve Knossos'ta yerin hemen üstündeki labirentin çevresinde, her yıl 600.000 ziyaretçinin ayaklarıyla yumuşak alçıtaşı kaldırımları ve merdivenleri kayıtsızca çiğnediği modern yürüme yolları örnek verilebilir.[91] Sit alanının halk tarafından pek bilinmemesi ya da yeni keşfedilmiş olması ve istisnai bir potansiyel taşıması gibi daha sık rastlanan durumlarda, yıkım öncesinde en temel belgeleme çalışmalarını yerine getirme mücadelesi daha bile çetin geçebiliyor. Hepsinden zorlusu da, örneğin antik bir kent ile mezarlıklarını ya da kutsal bir yerleşimi kendi ortamı içerisinde birleşik bir bütün halinde sunabilecek tutarlı peyzajları koruma çabası. Genel olarak bakıldığında, en başarılı ve etik açıdan kararlı girişimlerde kalplerin, zihinlerin ve çıkarların yerli halktan başlayarak farklı düzeylerde işe koşulduğu görülüyor; geçmişin kalıntılarının bir yükten ziyade bütün tarafların ortak serveti olduğu gözler önüne seriliyor ve sit alanı, bırakın yabancı sermayeyi, ulusal sermaye bile olmadan, tercihen yakınlarda bir müzede sergilenen kalıntılarla birlikte erişime sunuluyor.[92] Elbette ki bütün bunlar normalde eldeki imkânlardan daha fazlasına mal oluyor; koruyucu bir barınak bir kazı kadar pahalıya mal olabiliyor. Ama diyaloğun başarısız olmasının sonuçları, süregiden yıkım dalgasında görülüyor, her ne kadar Mnajdra'daki Malta tapınağı

1.18 Malta'da, adanın Dünya Mirası Koruma Alanları'ndan biri olan hassas durumdaki yeraltı mezar kompleksi Hal Saflieni'de, son teknolojinin kullanıldığı ziyaretçi yönetimi. Eğitim alanları, yürüme yolları ve arkeolojik anıtın üst kısımları görülebilir konumda; bunun altında küçük gruplar 5000 yıl önce kayaya oyulmuş odalar ve tüneller ağını rehber eşliğinde dolaşıyor.

1.19 Küçük Kiklad adası Keros'tan yağmalandığı söylenen, bugün büyük ölçüde özel koleksiyonlara dağılmış çok sayıda mermer heykelciğin bir bölümünü oluşturan, MÖ üçüncü binyıla ait mermer heykelciklerin parçaları. Burada daha sonra yapılan arkeolojik saha araştırmasında, bu tür buluntuların benzersiz bir sıklık gösterdiği doğrulanmıştır ama bu örneklerin bağlamsal bütünlüğü ebediyen yıkıma uğratılmıştır.

örneğinde olduğu kadar iyi nadiren incelenmiş olsalar da... Burada 2001'de gerçekleşen kısa süreli bir iletişim kopukluğu, durumdan hoşnut olmayan bir çıkar grubunun devasa taşları sprey boyalarla boyayıp dinamitlemesine yol açmıştı.[93]

Kalpleri, zihinleri ve çıkarları kazanmaya yönelik bir savaşın aynı şekilde devam ettiği başka bir fiziksel tehditse, nesnelerin uluslararası sanat piyasasında satılmak üzere yağmalanmasının yarattığı tehdittir.[94] Genelde bu işten en kötü etkilenenler klasik kalıntılar olmuştur ama daha sert bir darbe alan, daha eski kalıntı kategorileri arasında Moore, Brancusi ve benzeri sanatçıların ilham verici bulup baş tacı ettiği mermer Kiklad heykelcikleri **[1.19]** ya da Comte de Caylus'nun çoktandır bildiği Sardinya tunçları da vardır. Birkaç dolar getiren hemen her şey, hızla büyüyen piyasada giderek daha kolay alıcı bulmaktadır. Kuzey Avrupa ve Amerika müzelerindeki geniş antik eser koleksiyonlarının da ortaya koyduğu üzere, Akdeniz birkaç yüzyıldır maddi geçmişini, yasadışı, gayri meşru ama örtülü olarak onaylanan, imparatorluk kararnameleriyle doğrulanan ve zaman zaman da yerel olarak izin verilen çeşitli biçimlerde sızdırmaktadır. Ancak bunların hiçbiri mevcut gelgit dalgasını haklı çıkarmaz; bu dalga ulusal ve uluslararası kanunlara göre alenen yasadışıdır, sonlu bir kaynağı yıkıma uğratmaktadır, (uyuşturucu ve silah ticaretinden sonra ikinci sırada yer alan) yüz milyonlarca dolarlık ahlaksız bir vurgunculuktur ve sıklıkla da savaş ve sonrası ortamı kollar. Ayrıca yağmanın, bağlamından koparıldığı için ancak tek başına takdir edilebilen nesneler var ederek ve ardında çoğu zaman pek anlam verilemeyecek kadar yağmalanmış yerleşimler bırakarak tarihi ne derece öldürdüğünü de artık biliyoruz. Mücadele kısmen işin kaynağında, örneğin Kiklad Adaları'nda "Niotis" ("Ios'lu") lakaplı bir ayakkabı tamircisi, halk ozanı, uyuşturucu satıcısı, kalpazan ve yağmacı Angelos Batsalis ya da onun 4000 Etrüsk mezarını soymakla övünen İtalyan muadili gibi haydut karakterlerle uğraşmayı gerektirir.[95] Ama kırsal kesimde yoksulluk devam ettiği sürece bu hiçbir zaman yeterli olmayacaktır. 1980'lerin sonunda ve birinci Körfez Savaşı'nı izleyen bir bunalım döneminde

Ürdünlü çiftçiler, "sanki domates tarlasıymış gibi" sayılamayacak kadar çok antik mezarı, sırf bir gelir kapısı olsun diye, dişini sıkmanın ileride getirebileceği yararları düşünmeksizin kazmışlardı.[96] İşin arz yönünde olduğu kadar talep yönünde de ciddi yaptırımlar uygulanması, aracıların ve müzayede salonlarının kaynağı şaibeli antik eserleri pazarlamasına sınırlamalar getirilmesi, hoş kendileri takdire şayan bulsa da ihtiraslarıyla bu trajediye çanak tutan koleksiyoncular (hem bireyler hem müzeler) açısından da bir değişimin olması gerekecektir.

Peki ya Akdeniz'in geçmişinin siyasi amaçlarla, uysal tebaalar, ateşli vatanseverler ya da mezhepçi yobazlar yaratmak adına manipüle edilmesine ne demeli?[97] Mevcut durumun karanlık yüzü, Akdeniz'i sadece tatil yapılacak hoş bir yer olarak görmekte ısrar eden dışarlıklıların kendini beğenmiş kayıtsızlığına yürekleri dağlayan bir cevap veriyor yine. Lübnan'da sondan bir önceki savaş, nüfusun %5'ini öldürdü (3 milyon Britanyalı'ya ya da 16 milyon Amerikalı'ya denk geliyor bu oran); çatışma, kâh sıcak kâh soğuk, güneydeki "Kutsal Topraklar'da" devam ediyor; eski Yugoslavya'daki yaralar çok yavaş kapanıyor; Kıbrıs hâlâ kasvetli Yeşil Hat'la bölünmüş durumda; Picasso'nun *Guernica*'sı nispeten yakın bir dönemde yerini demokratik İspanya'ya bıraktı; bu satırlar yazıldığı sırada da Arap Baharı sürüncemedeydi; Akdeniz'in kuzeyindeki dört ekonomi, kritik durumdakiler listesinde yer alıyor ve Afrikalı mülteciler, 8000 yıl önce deniz yolculuğuna en az kendilerininki kadar elverişli teknelerle açılmış bir yoldan İtalya'nın Lampedusa

1.20 Kuzey Afrikalı ekonomik ve siyasi mülteciler 2011'de İtalya açıklarında bulunan minik Lampedusa Adası'na yanaştırılan küçük bir tekneyi doldurmuşlardı; son yıllarda başka birçok mülteci, denize dayanıklı olmayan teknelerle yapılan bu geçişte hayatını yitirmiştir.

Adası'na varabilmek için hayatlarını tehlikeye atıyorlardı **[1.20]**. Kuşakların tarihinde biraz daha kısa bir süre öncesine gidildiğinde başka iç savaş hatıraları, bir düzineyi aşkın bağımsız devletin şiddetin sıradanlaştığı bir ortamda doğuşu, havzanın her yerinde otoriter rejimlerin elinden çekilen işkence, sürgün ve "etnik temizlik" hatıraları karşımıza çıkar. Üstelik, kuzeyde nüfusun yerinde saydığı, ama güneyde 1950 ile 2025 arasında beş kat artmasının beklendiği, Afrika ülkelerinin gayri safi yurtiçi hasılalarının kuzeydeki ülkelerinkinin ancak 11'de birine karşılık geldiği, iki yerleşik nükleer gücün bulunduğu, daha küresel ısınma kapıyı çalmadan içme suyu kaynaklarının tükenmeye yüz tuttuğu, üzerinden dünya petrolünün üçte biri ve binlerce ekonomik göçmen ile mültecinin geçtiği, hepsi de kendi içinde söylemleriyle bir arada yaşamayı imkânsız kılan militan gruplar barındıran Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi cemaatlerin paylaştığı bir havzada, tarihin canlılığını koruyacağı kesindir.[98]

Akdeniz'in geçmişinin manipüle edilmesi emperyal, ulusal ve bölgesel ölçeklerde uzun süredir standart bir uygulamadır, aslına bakılırsa insanları tarihi esnek bir biçimde ele almaya iten şey geçmişin şimdiye olan uzaklığıdır. Serhas, İskender ve Sultan II. Mehmet hepsi de Doğu'nun intikamını alacaklarını duyurmak ya da Batı'nın galibiyetini ilan etmek için, Troya olduğuna inandıkları yeri ziyaret etmişlerdi. Çanakkale Boğazı'nın iki yakasında Gelibolu ve Troya savaş alanlarını birleştiren uluslararası bir barış parkı kurulmasına yönelik planlarla daha sevimli bir çizgide yeniden işlenmiş bir gelenektir bu.[99] Sömürge yönetimleri döneminde, insanları daha tehlikeli bağlardan uzak tutmak adına, yerlileşmiş kimlikleri sözümona doğrulayan arkeolojik dayanaklar kasıtlı olarak teşvik edilebilmiştir; böylece Britanya'nın Kıbrıs'ta hüküm sürdüğü dönemde Helenik arkeolojiye karşı yerli "*Eteocypriot*" kavramı ortaya çıkmış, Lübnan'da Manda döneminde bugünkü Maruniler ile antik dönemdeki Fenikeliler arasında bir denklik olduğu ima edilmiştir.[100] Ama bu tür hisler, hoşlanılmayan ulus-devletlere karşı içeride de gelişebilir. Akdeniz'deki birkaç büyük ada bu bakımdan ilginç örnekler sunar. 1979'da Girit'in Heraklion şehrinin 30.000 sakini, Atina'da sevilmeyen hükümetin yaptığı bir anlaşma neticesinde Minoa nesnelerinin New York ve Paris'te sergilenmeye götürülmesini engellemek için şehir müzesini işgal etmişlerdi.[101] Sardinya'da bağımsızlık partisinin mensupları, adanın Tunç Çağı'na ait özgün kulelerinden hareketle takılan "*nuraghisti*" ismiyle anılır. Son dönemde ulus inşası süreciyle canlanan bir sahne için hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde en yaygın görülen durum, arkeolojinin ulusal kimliklerin dayanağı olarak işe koşulmasıdır, gerçi erken geçmişe karşı benimsenen tutumlar Yunanistan'dan İspanya'ya farklılık gösterir. Yunanistan'da erken geçmişe öyle bir sembolik sermaye yüklenir ki iş arkeolojiye tapınma noktasına varır. İspanya'daysa erken geçmişin ortadan kaybolmuş sakinlerle (sıklıkla düşünüldüğü üzere "Mağriplilerle") ilişkilendirilmesi onu daha az önemli hale getirir.[102] Bu eğilimlerin bazıları sinsice, bazıları da kolaylık sağlar görünür; kullanma ve kötüye kullanma arasındaki fark da bir bakış açısı meselesidir. Ancak bu tür tartışmalara girmeyi, geçmişin şimdide kullanılma biçimine meydan okumayı ya da daha incelikli, daha doğru arkeolojik yorumların siyasi tahayyülün genelde kaba görülerinden farklı pencereler açtığını göstermeyi reddedersek de, *"trahison des archéologues"* [arkeolog ihaneti] denilen bir cürüm işlemiş oluruz.[103] Bu gibi düşünceleri aklımızda tutarak soralım: Akdeniz havzasının erken tarihine

havzayı bütünleştirici bir biçimde yaklaşmak, onun şimdisine ve geleceğine ne gibi katkılarda bulunabilir? Böyle bir yaklaşımın ne gibi tehlikelere karşı tetikte olması gerekir?

Hiç kuşku yok ki, "Akdenizli" teriminin insanlara atfen nispeten ancak son dönemde kullanılmasının, çekişme konusu olan meselelerle yüklü olduğunu kabul etmemiz gerekiyor.[104] 18. ve 19. yüzyıllarda başlayan, bugün de hâlâ geçerliliğini koruyan bir eğilimle Akdeniz ekonomilerinin Kuzey Avrupa ekonomileri karşısında gerilemeye başlamasından beri bu terimin, dışarıdan bakan birinin kullandığı bir klişe olarak hem romantik türden (sözde olduğu kadar resimde de karikatürize edildiği üzere, mavi gökler ve limon çiçekleri, kendiliğindenlik, misafirperverlik, kan davaları ve zeytinyağı diyarı)[105] hem de yolsuzluğa battığı, eski görkeminden eser kalmadığı ilan edilen topraklara getirilebilecek yegâne çözüm olarak dış tahakkümü haklı çıkarmak adına kötüleme amaçlı ikircikli çağrışımları olmuştur. Braudel'in Akdeniz'e duyduğunu ilan ettiği sarsılmaz aşk bile önyargılı postmodern gözlere şaibeli görünebilir.[106] Aynı şekilde, bu terimin orada yaşayan insanlar arasında ima edebileceği farklı anlamların da bilincinde olmamız gerekiyor.[107] Katalanlar, Berberiler gibi azınlıklar, hem Atatürk'ün mirasının hem de siyasi İslam beklentisinin ilettiği Türkler, ada devletlerinin ufkunu genişletmeye çalışan Maltalı entelektüeller arasında "Akdenizli" terimi, ulusal bağlılıklara karşı popüler bir kozmopolitliği ifade eder. Terimin başka bir kullanımıysa kıtadaki komşularla araya mesafe koymaya çalışır. İsrail kendisini çevreleyen Arap dünyasına (ve halkının birçoğunun asıl yurtlarına) karşı Akdenizlilik kartını ileri sürer. Bazı Mısırlılara göre, denize açılan bir pencere Nil'in çizdiği sınırdan daha tanımlayıcıdır; hem kuzeyde hem güneyde bazı Afrikalılara göre Avrupa ile Afrika arasındaki sınırı ortadaki denizden ziyade Sahra çizer (İddiaya göre Napoléon, tersine, Afrika'nın Pireneler'de başladığını ilan etmişti). Bu görüşlerin hiçbiri de kesin olarak doğru ya da yanlış değildir ama hepsi birlikte, siyasi ve kültürel ilişkilendirmeler üzerine daha açık düşünme biçimlerinin arzulandığını, bunun havzanın bugünkü jeopolitiği ışığında ve öngörülebilir geleceği açısından hiç olmadığı kadar büyük bir aciliyet taşıdığını gözler önüne serer. Burada büyük soru, Almanya'nın eski Dışişleri Bakanı Joschka Fischer'in tüm çıplaklığıyla dile getirdiği üzere, Akdeniz'in 21. yüzyılda bir işbirliği denizi mi yoksa bir çatışma denizi mi olacağı sorusudur.[108] Her dem yeğlenen birinci seçenekten 1995 Barcelona Bildirgesi (ardından 2008'de Union pour la Méditerranée) doğmuştur. Avrupa Birliği devletlerinin ve diğer Akdeniz ülkelerinin çoğunun imzaladığı bu bildirge, iyi komşuluk ilişkilerine, çoğulculuğa, azınlık haklarına, demokrasiye, ayrıca ticaret, gümrük vergileri, göç, çevre ve terörizm konularında diyalog kurulmasına adanmıştır. Ama çatışma baskın çıkarsa Akdeniz, *The Times*'ın 1992 tarihli bir nüshasından alıntılayarak söylersek, "ABD için Rio Grande neyse Avrupa için o olacaktır"; Keltler ya da Karolenjlere dayanan tecritçi Avrupa köken mitlerince tahkim edilmiş ve her iki yakası da kendi kendini doğrulayan "medeniyetler çatışması" polemiğiyle hırçınlaşmış kapalı bir sınır…

Akdeniz'in erken tarihinin hem havzada hem onun ötesinde yaşayan insanların şimdileri ve geleceklerinin aydınlanmasına katkıda bulunabileceği bazı yollar kendilerini belli eder. Bunlardan biri havzanın, tektanrıcı dünya dinlerinin kaptan koltuğu haline gelmesinden önceki bir portresini, ulusal kimliklere ve halklara dayalı dayatılmış sınırları da çekip çıkararak sunmaktır.

1.21 Etnik klişeleştirmenin kadim bir örneği: MÖ 13. yüzyıl Mısır sanatında resmedildiği biçimiyle Levantenler, Nübyeliler ve Libyalılar II. Ramses'in önünde diz çökmüş.

Bu portre, Ege'de daha bilinçli bir arkeoloji yapılmasını savunanlardan birinin tabiriyle, "Çoğu popüler arkeolojik düzyazıda sıradan ikram muamelesi gören … basit kültür tarihi modelleri tabağından" çok, "bir gelenekler dokumasını" gözler önüne serecektir.[109] Tabii, metinler ve onlara eşlik eden imgeler üzerindeki perde kalkar kalkmaz, Nil'de yaşayan insanların kendi liderlerince başka yerlerde yaşayanlardan farklı ve üstün olarak tanımlandıklarını görürüz; öyle ki Levantenlere, Nübyelilere ve farklı sayılıp bu şekilde resmedilen diğer halklara hükmetmek Mısır krallığını ifade etmenin bir yolu olmuştur **[1.21]**.[110] Ama bu, bugün de aynen devam eden tutumların kadimliğini gözler önüne serse de bu tür sınıflandırmaların sağlam olduğunu, arketip niteliği taşıdığını ya da Mısır'ın da ötesinde kabul gören bir geçerliliğe sahip olduğunu göstermez; bu bakımdan özel ve ileride göreceğimiz üzere aslında epey karmaşık bir durumdur bu. Erken Akdeniz tarihi, toplumsal, kültürel ve başka tür kimliklerin çeşitli topluluklar oluşturması ihtimalini reddetmeksizin, yerler içinde ve arasında değişen insan ve deneyim ağlarının hiç durmadan farklı görünümlere bürünen kaleydoskopunu sunar. Miras aldığımız ve şeyleştirdiğimiz somut gruplar ve sınırlar, bu gibi ağlardan (biçimlendirici, sarsılmaz düğümler olarak değil), kendi kendini tanımlamalarla başkalarının yaptığı sınıflandırmaların bir karışımı üzerinden tedricen ve genellikle de geç bir tarihte doğmuştur. Bu klişeler bile, bugün olduğu gibi, düzenli biçimde yeniden işlenmiştir. Gerçeklik aslında Yukinori Yanagi'nin dokunaklı kum tablosunda ifade ettiğine benzer; bütün Pasifik ülkeleri ile onları

çevreleyen güçler ve sömürge güçlerinin bayraklarının yer aldığı bu tabloya çok sayıda karınca bırakılır. Karıncalar toprağı kazarken kum tanelerinin yerleri değişir, renkler ve biçimler bulanıklaşır, orijinal tablonun keskin doğrusal düzenini saptıran yeni örüntüler ve iç içe geçmeler ortaya çıkar. Bizim görevimiz de bir noktada Akdeniz'in kadim karıncalarını ve haritasını serbest bırakmak, onların faaliyetlerini olabildiğince az sayıda önyargıyla yorumlamaktır.

Ne var ki Akdeniz'in geçmişine bu alternatif, etkileşimci, milliyetçilik karşıtı ve daha öz bilinçli bakışın bile, halihazırdaki küreselleşme ve onun sonucundaki "küyerelleşmeye" açık benzerlikleriyle Akdeniz havzasının, hatta gezegenin geleceğine kılavuzluk edecek, tümüyle masum bir model olmadığını da teslim etmek gerekir.[111] Bir insan dünyası olarak kadim Akdeniz'in veri olmadığını, zaman içindeki eylemlerin sonucu olarak ortaya çıktığını, bu anlamda uzun zamandır oluşma sürecinde olduğunu zaten ima etmiştik. Dolayısıyla bu şekilde "Akdenizleşme" dinamik bir süreçse, mutlaka değişimler, çoğu zaman da çatışmalı değişimler içermiş, bu yüzden kazananlar ve kaybedenler yaratmış demektir. Kazananların gözünden bakıldığında, kaybedenlerin çoğunlukla Akdeniz içinde ama Akdeniz "dışından" görüldüğü kesindir.[112] Bu kitabın sonuna doğru inceleyeceğimiz yerli halklar ve Demir Çağı yerleşimleri arasındaki ilişkiler bağlamında kurbanların örnekleri sayılamayacak kadar çoktur ama bu kazanma ve kaybetme meselelerinin daha derin geçmişte de etkili olduğuna kuşku yoktur. Bunu görmezden gelmek düpedüz zafer gösterisi yapan aldatıcı bir tarih yaratmak olacaktır, milliyetçiliğin en berbat aşırılıklarında olduğu gibi düpedüz zafer gösterisi yapan aldatıcı bir tarih yaratmak olacaktır. Genel olarak, bir hareketlilik, karşılaşma ve akış alanı olan erken Akdeniz, dünyayı incelemek için iyi, öğretici, hatta ihtiyat payıyla birlikte umut verici bir yerdir. Akdeniz'in geçmişini görmezden gelerek kendimizi yoksul kılıyor ve muhtemelen tehlikeye atıyoruz. Oysa Akdeniz'in karanlık yönleri, onun şimdisi ve geleceğinin, hem orada yaşayanlar hem de geri kalanımız tarafından nasıl şekillendirileceğiyle bir o kadar ilişkilidir.

Kışkırtıcı Yerler

Akdeniz Merkezleri ve Kenarları

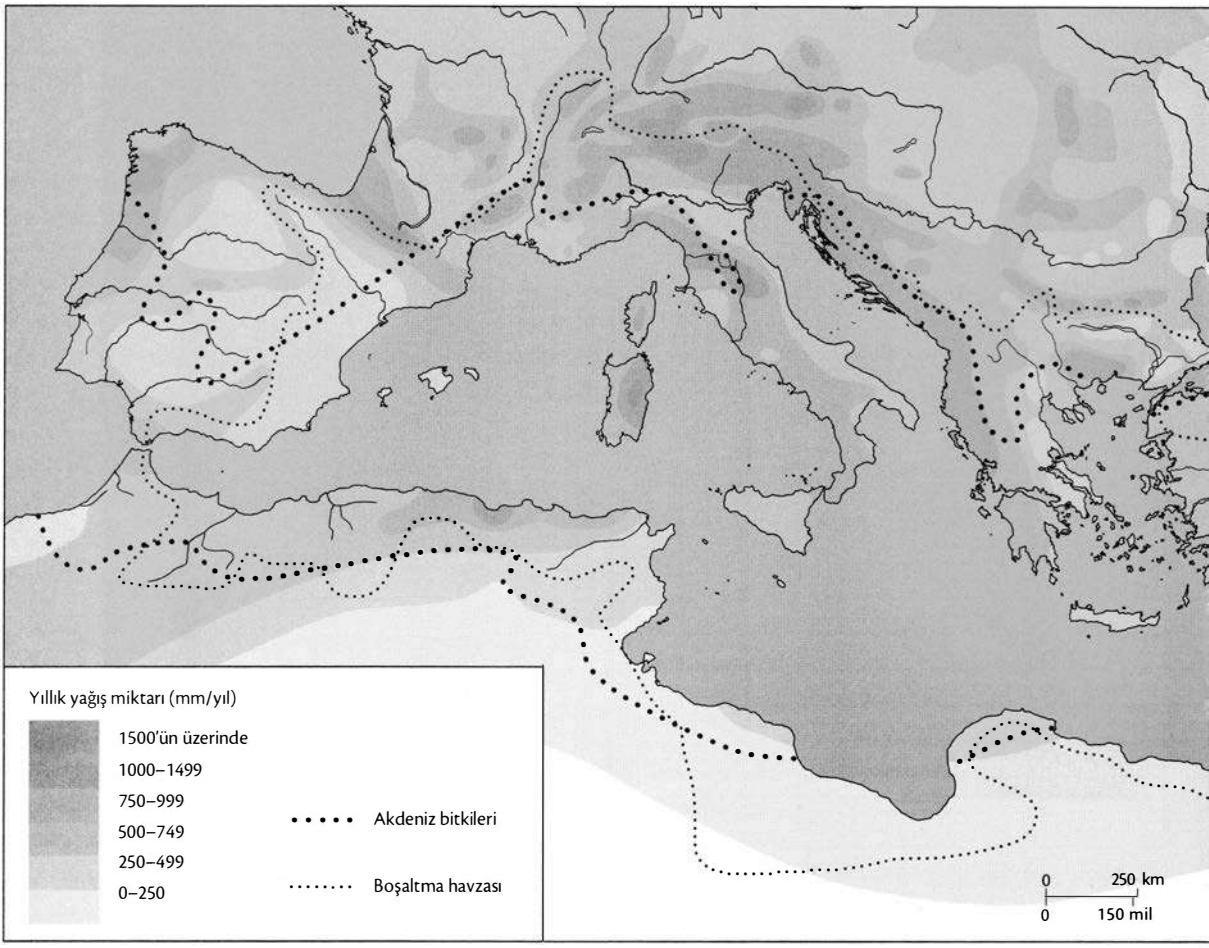
"Öyle yerler vardır ki harita üzerinde incelediğinizde, bir anlığına İlahi Kudret'e yakın hissedersiniz, tarihin kaçınılmaz olduğu yerler… coğrafyanın tarihi kışkırttığı yerler," diye yazmıştı Şair Joseph Brodsky.[1] Akdeniz bu tür yerlerle doludur, belirlenimciliğin basitliklerinden kaçınıp kültürün fiziksel mekânları yeniden işlediğini teslim ettiğimizde, bu mekânların zaman içinde yakınlarındaki insanların bazı faaliyetlerini ve kararlarını teşvik edip, bazılarını gözden düşürme eğilimi gösterdiği açıktır. Havzanın fiziksel özelliklerinin tarihini şekillendirmedeki rolü Herodotos ve Strabon'un devrinden beri kabul edilmiştir. Braudelci coğrafya tarihsel cevaplar almanın bir yolunu sunar, Horden ve Purcell ise doğal ortamlar ve ekolojilere odaklanır; aslına bakılırsa bunların üçü de gerçekten belirgin özellikler gösteren bir sahneyi tanımlamamıza katkıda bulunur. Buraya dek, Akdeniz'e arkeologlar ve tarihçilerin incelediği bir fikir ve bir yer olarak baktık ama onun fiziksel yüzünü artık görmezden gelemeyiz. Havzanın çeşitliliği dikkate alınırsa böyle bir incelemeye girişmek hiç de kolay değildir. Ama insanların yaşadığı yerleri bir nebze olsun kavramaksızın da Akdeniz tarihi, ister köylülerin gündelik hayatıyla ve denizcilik ritimleriyle, ister yöneticilerin politikaları ve savaşların akıbetleriyle uğraşsın, anlamsız bir hal alır.

Bu bölümde fiziksel kara ve deniz coğrafyalarının yorumlayıcı bir betimlemesini yapmaya çalışacağız. Nihai amacımız kültürel bir betimlemeye ulaşmaktır, bu da insanların Akdeniz'in suları, dağları, hayvanları, bitkileri ve mineralleriyle nasıl ilişki kurduklarını, onun sunduğu fırsatları nasıl değerlendirdiklerini, sınırlılıklarını nasıl benimsediklerini ya da değiştirdiklerini, tehlikelerini nasıl tahammül edilebilir hale getirdiklerini sormamızı gerektirir. Bizi ilgilendiren on binlerce yıl içinde bütün bu hususlarda, sonraki bölümlerde evre evre izini sürmemiz gereken ve önden özetlemeyi imkânsız kılan büyük değişiklikler gerçekleşmiştir. Fiziksel Akdeniz bile bizim devrimizdeki bugünkü haline peyderpey ulaşmıştır, hâlâ da değişmektedir. Birinci bölümde değindiğimiz üzere, *The Corrupting Sea*'de resmedilen dünyanın dayandığı mevcut iklim ve ekoloji sadece 5000-6000 yaşındadır. Havzanın sınırları bundan iki kat daha geri gidildiğinde hâlâ tanıdıktır; uzak geçmişte denizi küçültüp karanın büyük bölümünü tundra ya da step haline getiren soğuk dönemler ile bugünkünden daha yeşillik olan yağışlı, sıcak dönemler arasında salınımlar olmasına rağmen, birkaç unsurun geçmişi yüzbinlerce yılla ölçülecek kadar uzundur. Bundan sonraki dört bölümde inceleyeceğimiz o dönemler ile burada çizeceğimiz portre arasında belirgin farklılıklar görsek de böyle bir nirengi noktası almamız karşılaştırma açısından yararlıdır.

Başlangıç noktası olarak Akdeniz'in merkezi ve kenar bölgelerinin işe yarar bir tanımına ihtiyacımız var. Merkez tanımını, Trump'ın unutulmaz tabiriyle

"tersine çevrilmiş bir yarımada", Horden ve Purcell'ın deyişiyle "sıvı bir kıta" olan ortadaki deniz hazırca önümüze koyar.[2] Akdeniz doğudan batıya 3800 km, kuzeyden güneye 400 km boyunca uzanan bir denizdir. 2,5 milyon kilometrekarelik yüzölçümüyle, dünyanın deniz alanının %1'inden azını oluşturur. Bu durumun bizi, kendisini Akdenizli bir ada sakini olarak gören Lawrence Durrell'in, "Akdeniz saçma denecek kadar küçük bir denizdir" görüşüne getirip getirmeyeceği bu kitabın akışı sırasında, Neandertal insan ve Fenikeli gibi birçok farklı bakış açısı arasında gidip gelirken belli olacak ama Durrell'in bu sözünün devamında söylediklerine şimdiden katılabiliriz: "Akdeniz tarihinin uzunluğu ve büyüklüğü, onu olduğundan büyük hayal etmemize neden olur."[3] Akdeniz'in, Atlantik'in bir-iki saatlik bir uçak yolculuğuyla aşılabilen bir körfezi haline geldiği yaşadığımız devrin bakış açısıyla yaklaştığımızda, karşılaştığımız güçlük sıklıkla Akdeniz'i büyütmek olacaktır. MS 16. yüzyılda bile Akdeniz, seyahat süresiyle ölçüldüğünde genelde iki-üç ay uzunluğundaydı; erteleme, verimsizlik olarak gördüğümüz şeyler genel işleyiş koşullarıydı.[4] Ne var ki pratik koşullara geri döndüğümüzde, denizin genişliği bile bir şekilde tartışmalıdır. Karadeniz'i de Akdeniz'e dahil etmemiz, incecik İstanbul ve Çanakkale boğazlarıyla Akdeniz'e bağlanan 461.000 kilometrekarelik bir denizi de Akdeniz'in bir parçası olarak görmemiz gerekir mi? Karadeniz kıyılarının Yunan şehirleriyle dolu olduğu tarihlerde yazan Platon hiç kuşkusuz bu kanıdaydı. Ama Akdeniz'in yakın bir komşusu olup arka bahçesi olmaktan öteye geçse de, Karadeniz'in bariz biçimde daha ılıman, karasal bir doğal ortamı, denizcilik açısından tümüyle tezat oluşturan bir yönü vardır (en başta, üstünde hiç ada yoktur), kısmen bunun sonucunda erken tarihi de havzanın geniş kapsamdaki tarihinden farklı akmıştır.[5] Peki ya uzun, belki daha geniş Cebelitarık Boğazı'nın ötesindeki "Akdeniz Atlantiki"ni ne yapacağız?[6] Burası daha sonraki tarihlerde, Hint Okyanusu'nda geliştirilmiş yelkenli gemi teknolojisinin dönüştürülmesinde, Atlantik'in batısı ile Amerika kıtasının fethedilmesi için verilen kutsal savaşta kilit bir bölge olmuştur. Pragmatik yaklaşım burası için bir çözüm sunar, zira İberya ve Fas sahilleri boyunca ilerleyen uzantılar dışında, bu arenada denizcilik girişimleri ancak ele aldığımız devrin sonlarında başlamıştır. O halde özetle, ana sahnemizi Cebelitarık'tan Levant'a, Sirte Körfezi'nden Adriyatik'in başına uzanan engin denizin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

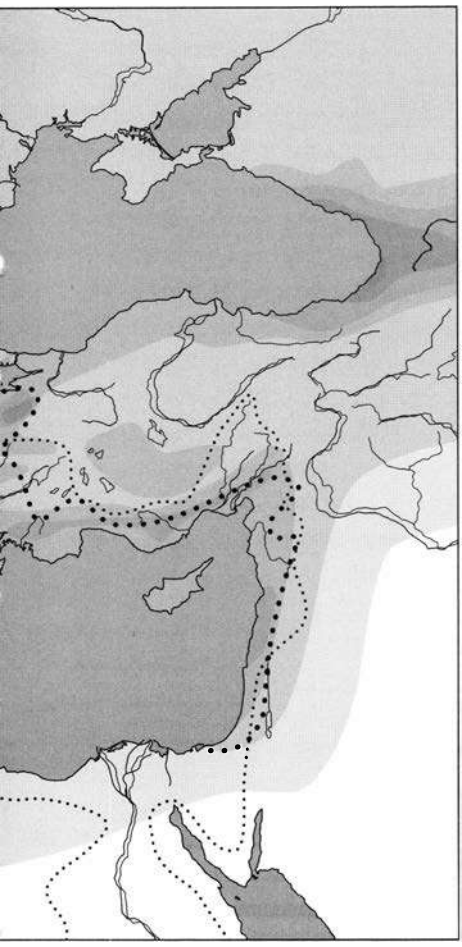
Kenarlara herhalde en batıdaki sınırlar dışında bu kadar kolay karar veremeyiz. Başka yerlerde kenarların Akdeniz'i çevreleyen, (Boccaccio'nun anlamlı oksimoronuyla) *terre marine*'i Akdeniz olmayandan ayıran kara kitleleri içinde aranması gerekir.[7] Sezgisel olarak kenarların ılıman Avrupa, Sahra ve Kuzey Arabistan çölünün berisinde kalması gerektiğini hissederiz ama daha yakından baktığımızda, hiçbiri de tam anlamıyla tatmin edici olmayan, bütün yönlerde uygulanabilir olan çeşitli seçenekler karşımıza çıkar. Braudel bu sorunla boğuşmuş, o meşhur kaçamak cevabıyla Akdeniz'in yüz sınırı olduğunu söyleyerek işin içinden sıyrılmıştı. Ne var ki eleştirmenlerin dikkati çektiği üzere, havzanın bir analiz odağı olarak anlamlı olabilmesi için, ne zaman Akdeniz'de olup ne zaman olmadığımıza ilişkin sağlam bir fikrimizin olması gerekir. Daha düşünsel seçenekleri (örneğin Braudel'in İspanya'nın Amerika sömürgelerini de içine alan ekonomik sınırlarını ya da Goethe'yi daha Frankfurt'tan ayrılmadan Akdeniz'e götüren entelektüel tanımı) bir kenara bırakıp Portekiz vakası ve Yugoslavya'nın

2.1 Yağış miktarı, bitkisel hayat ve nehir boşaltma havzalarıyla incelendiğinde iç içe geçen Akdeniz sınırları.

çözülmesinin sonuçları gibi modern siyasal muammaları görmezden gelirsek geriye birkaç seçenek kalır.[8]

En popüler yaklaşımlar iklim, bitki örtüsü ve topografyanın altını çizer.[9] Bu yaklaşımların güçlü ve zayıf yanlarının incelenmesi, birinin diğerinden üstün olmadığını gösterir ama iç içe geçme ve örtüşme yönünde cesaretlendirici bir eğilimi de gözler önüne serer **[2.1]**. Akdeniz ikliminin teknik tanımı, kışları yağış miktarının yaz aylarındaki yağış miktarını (ideal olarak üç kat) aştığı, yazları sıcak, kışları ılıman ile serin arasında gidip gelen bir hava durumunun gözlendiği, özel bir yarı kurak iklim türünü işaret eder. Mevcut durumda, denizi de dahil edersek bu tanım, kesinlikle havzayı merkez alan ama batıda Kanarya Adaları'na, doğuda Tahran yakınındaki Hazar Denizi'ne kadar uzanan bir bölgeyi betimler. Benzer ama daha sıkı tanımlanmış bir Akdeniz ise, bitkilerin tanımladığı Akdeniz'dir. Bu amaçla çeşitli bitki türleri kullanılmıştır; en ikonlaşmış bitki, yağ bakımından zengin olan bitkisini üretmek için yazın kuraklığına ihtiyaç duyan, dona duyarlı bir ağaç olan, bazılarına göre mistik bir güç taşıyan zeytindir. Durrell'in edebi satırlarına göz atalım: "Bütün Akdeniz, heykeller, palmiyeler, altın boncuklar, sakallı kahramanlar, şarap, fikirler, gemiler, ay ışığı, kanatlı gorgonlar, tunç adamlar, filozoflar, hepsi de dişlerin arasındaki bu siyah zeytinlerin kekre, mayhoş tadından doğmuş sanki." Aldous Huxley'nin bu ağacı "romantizme bürünmüş bir klasisizm sembolü" olarak öven daha veciz sözlerini de hatırlayabiliriz.[10] İklim

ve zeytinler akla yatkın bazı sonuçlar verebilir ama Adriyatik'in başını kesip atar, Afrika sahilinin daha kurak kesimlerini Levant sınırına dek dışlarlar. Bu gibi tanımlar dikey eksende de güçlük çıkarır, çünkü Akdeniz dağlarının zirvelerini görmezden gelir; zira zeytinler Kuzey İtalya'da deniz seviyesinin ancak 300 metre üstünde yetişir, gerçi Güney İspanya'da 1300 metreyle biraz daha yüksek-lere taşınmıştır. Akdeniz için biçilen bu tür sınırlar, iklimdeki gayet küçük değişikliklerle yeniden çizilmeye de açık bir hal alır; örneğin MÖ ikinci binyılda Anadolu platosundaki insanlar zeytinyağı yerine yerel domuz yağı kullanıyorlardı ama Roma devrine gelindiğinde zeytinler birazcık daha güneyde, bugün artık serpilip gelişemedikleri[11] bir yayla şehri olan Sagalassos'ta da yetişiyordu. Londra'da bu satırları yazdığım odanın penceresinden de meyveye durmuş bir zeytin ağacı görünüyor.

Peki ya Avustralya Aborijinlerinin "tuzlu su ülkesi" diyecekleri şeyin sınırları hakkında neler söyleyebiliriz?[12] Deniz çevresine ilişkin bir tanım çekicidir, Afrika sahillerinde iklim ve bitki örtüsünden daha fazla işe yarar. İyi de ne kadar geniş bir sahil şeridi düşünmemiz gerekir? Modern yazarlar biraz rasgele, 50 ila 150 kilometrelik bir sahil şeridinden bahseder. Yunan ve Roma döneminin iletişim koşullarında, antik kaynaklarda deniz ve sahil şeridiyle ilgili kararnamelerin hukuksal emirleriyle ilişkili olarak bu yelpazenin alt kısmında kalan mesafelerden bahsedilir.[13] Bilgilendirici bir başka yaklaşımsa, denize doğru meyleden, ona akan nehirler ve derelerin boşaltma havzalarıyla tanımlanan arazinin sınırlarını çizmektir; gerçi iklim ve zeytinlerin zorluklarla karşılaştığı yerlerde, Doğu ve Orta Kuzey Afrika'da, en önemlisi de Nil'in bitim noktasında bu çaba da sorunlara toslar.[14] Akdeniz yakınlık ve mevsimlerin benzerliği gerekçelerine dayanarak Nil Deltası'nda, sahil şeridindeki büyük vaha üzerinde hiç kuşkusuz hak iddia edebilir; gerçi aynı iddiayı yağış miktarına dayanarak ileri süremez pek, İskenderiye'de yağış miktarı yılda 200 mm'den az, Kahire'de 25-30 mm civarındadır. Ne var ki 6650 kilometre ile dünyanın en uzun nehri olan Nil'in göllerle ve iyice güneyde yaz musonlarıyla beslenen geri kalan bölümü bambaşka bir Afrika dünyasına aittir.[15] İşte bu yüzden Nil'in mevsimlik ritmi ile havzanın geri kalanının ritmi arasında dikkat çekici bir uyumsuzluk gözlenir. Modern barajların inşasına dek, yeniden canlandırıcı Nil sel sularının ve besinlerinin akışı, Mısır'ı bir ayda geçtikten sonra Delta'ya eylül ayında ulaşır, sonra yılın ilk aylarında kurak mevsimin başlangıcına dek yavaş yavaş geri çekilirdi.

Kenar arayışımızın tek bir cevabı yoktur, daha ziyade bulanık da olsa ayrı bir geçiş bölgesiyle karşı karşıya kalırız. Horden ve Purcell'a göre bu bölge, ortak

paydalar bütün güçleriyle birleşmekten uzaklaştıkça bir merdiven yaratır;[16] havzanın içine ya da dışına doğru yol alanların karşılaştığı çok sayıda ipucunun sezgisel olarak ortaya koyduğu bir şeydir bu. Bir sonucu, Akdeniz'e girmenin ya da Akdeniz'den ayrılmanın, bilinçli yolculukların yanı sıra birbirine eklenen hamlelerle gerçekleşebilmesidir. Şekil 2.1'de görülen çeşitli kenarlara en uygun tablo, yüzölçümü 2,3 milyon kilometrekareyi bulan karasal bir Akdeniz'in varlığını düşündürür; tesadüfen denizin genişliğine yakın bir yüzölçümüdür bu, ayrılma bölgesini de hesaba katarsak ondan yaklaşık %10 daha büyüktür. Bu yüzölçümünün dörtte birinden fazlası Mağrip'te, beşte biri İberya yarımadasında, biraz daha küçük bir bölümü İtalya ve Ege'de bulunur, geri kalan kısmı ise Fransa'nın güneyi, Dalmaçya, Türkiye'nin güneyi, Levant ve Kuzey Afrika'daki sahil şeritleri ile denizdeki adalardan oluşur.[17]

Akdeniz ile ötesinde uzanan bölgeler arasındaki temas bölgelerine döndüğümüzde, bu esnek çözümün (bulanık ama gerçek) kenarlar ile (daha ender rastlanan) engeller arasında geçişi kolaylaştırmak ve ayrımı vurgulamak gibi başka bir yararı daha olduğunu görürüz. Akdeniz havzası hiçbir zaman kapalı bir mekân olmamıştır, havzanın gelişimindeki birkaç kilit unsur dış kökenlidir, gerçi daha sonradan uygulama ve uyarlamada yerelleşmişlerdir. Akdeniz mutfağı diye düşündüğümüz şeyin birçok kilit bileşeninin Amerika kıtası ya da Güney Asya kökenli olması ve bırakın geçmişte, çok uzakta kalmış devirleri, binyıl önce bile bulunan yiyeceklerle pek ilgisinin olmaması gibi hiç de önemsiz olmayan bir gerçeğin ortaya koyduğu bir hakikattir bu. Purcell'ın dediği gibi, "Kenarlar içeriği değiştirir." Doğruluğu en başından beri gözlenmiş bir sözdür bu.[18]

Akdeniz ile komşuları arasında, denizdeki temas bölgelerinin sayısı azdır, buralar onlardan etkin bir biçimde yararlanmanın denizcilik mahareti gerektirdiği boğazlar ve hızlı akıntılarla tanımlanmıştır ama karadaki temas bölgeleri çok daha büyük bir çeşitlilik gösterir. Avrupa yakasında sınır geçirgendir. Bu, özellikle İberya ve Güney Fransa'da çok sayıda yayla için geçerlidir, gerçi hareketliliğin yoğunlaştığı birkaç nehir vadisi de mevcuttur: Ebro, Aude ve Atlantik'teki eşi Garonne, hepsinden de önemlisi, üzerinde seyredilmesi güç olan ama Güney Fransa'yı ılıman Fransa'dan ayıran sıradağlar boyunca bir ova koridoru oluşturan çalkantılı Rhône gibi. Daha doğuda, İtalya'nın başını saran Alp Sıradağları, burada Akdeniz'i Orta Avrupa'dan keskin bir biçimde ayıran 100-200 km kalınlığında bir kuşak oluşturur. Bu duvar Ligurya ve Provence sahil şeridinden ya da doğuda Balkanlar'a açılan Friuli-Ljubljana açıklığından aşılabilir. Ama Alp duvarında bile 20'ye yakın mevsimlik geçit bulunur. Elverişli koşullar ve teşvikler dikkate alındığında Akdeniz-Alp ötesi bağlantılar son derece ulaşılabilirdir. Daha doğuya uzandığımızda Güney Balkanlar ve Batı Anadolu'daki alçak ama büyük sıradağlar bir başka geniş kenar bölge yaratır. Burada da koridorlar ve engeller seçebiliriz. Güney Balkanlar'da Vardar ve Struma'nın açtıkları dışında geçit bulunmaması, bağlantıların yönünü Karadeniz üzerinden geçip Tuna'ya ulaşan, Rus stepleri ve Kafkaslar'a açılan dairesel bir yola doğru değiştirmiş olabilir. Oysa tersine, denizden yüksekteki Anadolu dikdörtgeni (havzanın öbür ucunda İberya'daki Meseta'nın bir benzeridir) batıya ve güneye akan nehirleriyle, genellikle Levant ile Avrupa arasındaki bir kara köprüsü olarak anılır. Akdeniz ile Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan bir kıstak, havza içinde de Levant ile Ege arasındaki denizyolunun bir alternatifi olarak görülür. Ne var ki bu gibi bölgeleri sadece

geçiş yerleri olarak düşünme eğilimine karşı tetikte olmalıyız, köprüler üzerinde pek az insan yaşar ama birazdan göreceğimiz üzere Anadolu çok faaldi.[19]

Afrika yakasında, Mağrip'in doğusunda kara genellikle alçaktadır ve denize doğru uzanan sayılamayacak kadar çok mevsimlik vadi bulunur. Burada havzaya giren, havzadan çıkan yolların örüntüsü fiziksel kabartıların değil, Sahra'daki koşulların kontrolündeydi. Mevcut haliyle 9 milyon kilometrekarelik bir aşırı kuraklık, kum tepeleriyle dolu kum denizleri, sert çöl ve yüksek dağlar bütünü olan Sahra, hareketliliği vaha dizileriyle belirlenmiş yollarla, aradaki koşulları kaldırabilecek insanlar ve hayvanlarla sınırlar. Ama birazdan göreceğimiz üzere Sahra her zaman bu yüzünü göstermiş değildir. Daha iyi iklim koşulları Akdeniz'in güney yakasında, sahildeki saçakları, farklı bir kıtasal evrene dahil edecek muazzam bir cephe açmıştır. Afrika'nın kuzeydoğu köşesinde, Nil en uzun koridoru, en azından Sahra'daki değişen koşullara yarı dirençli bir koridoru oluşturur. Havzada içe ve dışa doğru hareket akışı sağlayan bir kanal olarak Nil güçlü bir nitelikler bileşimine sahiptir.[20] Nehir suları en düşük seviyedeyken bile, kuzeye doğru saatte 1,8 km hızla (saatte 1 milden biraz daha hızlı) akar, her yıl yaşanan sellerde dört katına çıkar bu akış hızı. Antik devirlerde Teb'den Memphis'e 900 km'lik nehir yolculuğu akıntıyla iki haftadan kısa sürerdi. Ayrıca baskın rüzgârlar kuzeyden eser, bu nedenle yelkenler devreye girdiğinde nehrin yukarı kesimlerine doğru yolculuk da bir o kadar doğrudan ve hızlı gerçekleşirdi. Bir de Nil'in saçaklarında genişliği 2 ile 17 km arasında değişen bir vadi şeridi bulunur, burası yiyecek üretilen bir bolluk merkezidir. Nil'in tarihimizde geç devirlere dek, kendisiyle aynı doğrultuda uzanan, rüzgârları, tehlikeli sahilleri ve sığlık bölgeleriyle Kızıldeniz'den, bunun yanı sıra karada Hicaz boyunca giden yoldan, Arabistan'ın kurak batı sahillerinden daha elverişli bir hareket ekseni sunmasına şaşmamak gerekir.

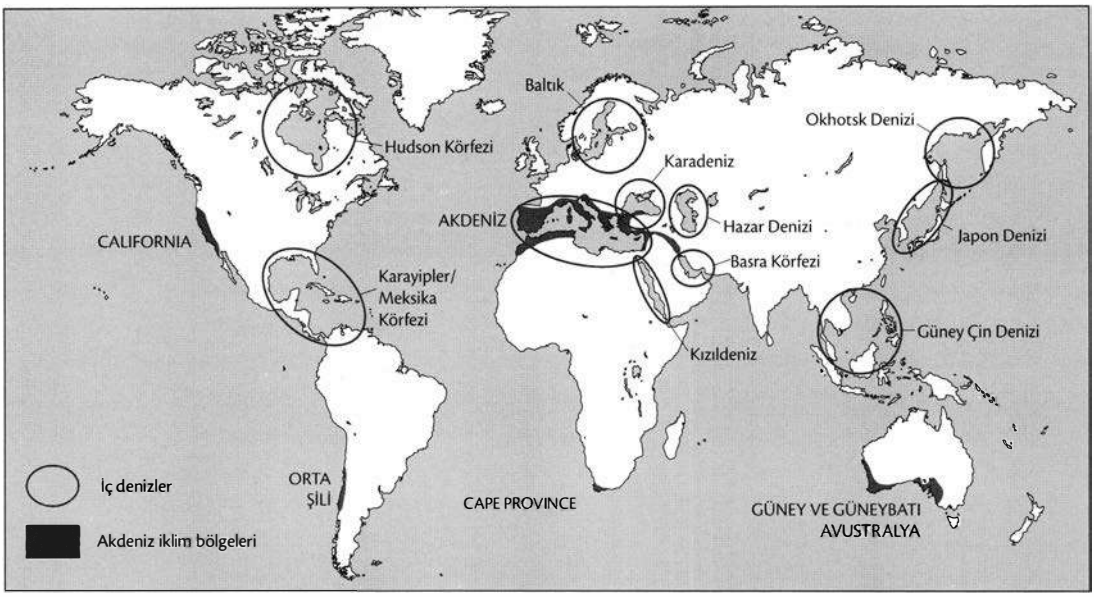
Nil Deltası ile Anadolu yaylası arasında son hayati temas bölgesi uzanır. Levant, havzadaki toprakların devede kulak gibi kalan %3,3'ünü oluşturur ama daha geniş kapsamlı bağlantıları sayesinde bu toprak parçası Akdeniz sahnesinde, hatta küresel sahnede tekrar tekrar büyüklüğüyle oransız bir öneme sahip olmuştur.[21] Levant'ın büyük bölümü, bugün çöl olan, o zamanlar sıklıkla marjinal bir hinterland gibi kullanılan ama (Sahra'nın tersine) incelediğimiz zaman diliminin sonuna dek hiçbir zaman başka bölgelere erişim noktası olarak kullanılmayan derin bir kurak arazi kuşağıyla çevrelenmiştir. Ne var ki Levant'ın iki ucunda ince ama hayati önemde geçitler uzanır. Bunlardan biri Süveyş kıstağından geçer, Nil koridoru üzerinden Afrika'ya bağlanır. Kuzeydeki öbür geçitse Cezire'den (Arapça "ada" anlamına gelen bir başka sözcük), Anadolu yaylalarının güneyinde kalan ve Akdeniz ikliminin kıtasal uzantısının bir parçası olan alçak, çayırlık sırttan geçer. Batıda, tam da ana geçitlerin Anadolu'ya tırmandığı noktada kademeli olarak Levant'a bağlanır. Cezire sahilden sadece 200 kilometre ötede, batıya doğru yönelen ve denize sözgelimi Madrid'den daha yakın bir konumdan geçen Fırat'ı keserek Mezopotamya'ya girer. Bundan sonra Dicle'ye doğru yoluna devam eder, güneyinde Mezopotamya alüvyonuyla birleşir; burada sınır geleneksel olarak, yağmurların yağmadığı, tarımın nehir suyuyla sulamaya bağlı olduğu yerleri ayırır. Cezire, boynuzlarından biri Levant'a inen, diğeri Mezopotamya ve Zağros dağlarının eteklerine uzanan Bereketli Hilal'in verimli yayında bir köşe taşı oluşturur. Akdeniz'in içi ve dışıyla kurulmuş her bağlantı, tarihini etkilemişse de, doğusunda tek başına bu iki bağlantı noktası çok daha güçlü değişim amilleriyle temasları

beraberinde getirmiş ve nihayetinde bunları birleştirmiştir. MÖ dördüncü binyıl sonuna gelindiğinde, firavun yönetiminin henüz yeni kurulduğu Mısır, Nil'i merkezi bir medeniyet beşiğine çevirmekteydi. Mezopotamya'da da kısa bir süre önce benzer gelişmeler meydana gelmiş ve sonra da Cezire'ye sirayet etmişti. Bu tarihten itibaren Mısır'daki Teb'i ya da Sümer şehirlerini Akdeniz tarihimizden, Braudel Antwerp'i kendi yazdığı Akdeniz tarihinden ne kadar uzak tutabiliyorsa o kadar dışlayabiliriz ancak. Ama birazdan göreceğimiz üzere Levant'ın, Akdeniz'e özgü koşullar ile rakipsiz stratejik konumun karışımından kaynaklanan bu istisnai durumunu, aslına bakılırsa çok daha erken tarihlerde, bu küçük bölgenin insanlarının ve onların atalarının küresel yayılmasındaki rolü bağlamında, ayrıca birkaç dünya dininin yükselişi çerçevesinde tanımlamak mümkündür.

Akdenizler ve Akdenizsi Bölgeler

1943'te, Akdeniz'in o zamana kadar maruz kaldığı son büyük emperyal savaşın sonunda, tarihçi, arkeolog ve coğrafyacı John Myres, Cambridge'de "Akdeniz Kültürü" konulu yıllık Frazer konferansını vermişti.[22] Myres'ın Akdeniz'i [Mediterranean] "Kara ortası denizi" ["Midland sea"] olarak tercüme etmesi bir İngiliz okura tuhaf bir tersine çevirme gibi görünebilir (nihayetinde Myres, Preston, Lancashire'da doğmuştu). Bu bir yana, Myres'ın konuşması, en başta "küçük insanların" dikkate alınması bağlamında, yine de konumuzla ilgiliydi. "Tanrıların da insanların da onsuz hiçbir şeye ulaşamayacağı, üstüne soylu üst yapıların inşa edildiği, zor zamanlarda Akdeniz insanının toparlanmak için çekildiği hayat tarzlarının daimi özellikleri nelerdi?" diye soruyordu Myres. Myres'ın Akdeniz'i seçmesini alışılagelmiş methiyenin tanrıları, kahramanları ve soylu üst yapılarından başka ne haklı çıkarıyordu? Myres'ın cevabı basit ama dikkat çekiciydi. Myres Akdeniz'in, "Bir insan yurdu olarak benzersiz bir coğrafi bölge" olduğuna inanıyordu. Maalesef kendisi, Akdeniz'e biçtiği bu yüceltilmiş konumun gerekçelerini hiçbir zaman ortaya koymamıştır ve yeryüzünün bir bölümü olarak Akdeniz hakkında bu hükmü dillendiren başka birçok kişiden pek azı bir gerekçe sunmuştur. Bir gerekçe sunmaya çalışanlar da genelde Akdeniz'in Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki kıtalar arası konumuna, ender rastlanan ama büyük ölçüde sonraki dönemleri ilgilendiren bu özelliğe ya da Akdeniz'in kuşlar ve son dönemlerde de insanlar için (ama gezegen üzerinde bir benzerine rastlanmayan düzeyde de değil)[23] doğal bir kavşak noktası olması özelliğine yaslanır. Akdeniz'in dikkat çekici tarihini açıklama girişimimizde bir ilk adım olarak Myres'ın cesur iddiasını daha kesin ve ikna edici bir biçimde nasıl doğrulayabiliriz?

Akdeniz'i dünyada onun en belirgin özelliklerini, yani kara içindeki "orta deniz" niteliğini ve özgün iklim rejimini paylaşan başka bölgelerle karşılaştırmak etkili bir yaklaşım olabilir **[2.2]**. Bu bölgelerin her biri Akdeniz'in küresel düzeyde olağanüstü statüsünü ortaya çıkarır ve kendi aralarında gerçekten benzersiz bir mekân tanımlarlar. Kara içindeki denizlerden başlarsak, Akdeniz bütün rakiplerini büyüklüğüyle geride bırakır, komşusu olan Karadeniz ve Kızıldeniz'in yanı sıra daha uzaktaki akrabaları Basra Körfezi, Hazar Denizi ve (tersine çevrildiğinde asla aynı etkiyi uyandırmayan bir iltifat olarak yaygın bilinen adıyla "Kuzeyin Akdeniz'i") Baltık Denizi'nden en az beş kat daha büyüktür.[24] Buzlu Hudson

2.2 Yerkürenin doğal çevre itibariyle Akdenizsi beş bölgesi (griyle gölgeli) ve diğer büyük iç denizleri.

Körfezi'nin iki katı büyüklüğündeki Akdeniz, Meksika Körfezi'nin boş enginliğini de geride bırakır. Ayrıca boyutlarının büyüklüğüne rağmen doğu-batı yönünde uzanması, geniş kapsamda bakıldığında her yerinde benzer koşullar görülmesini kolaylaştırır; bu durum ekinlerden kokulara, denizcilik tekniklerinden coğrafya bilgisine her şeyin aktarımını kolaylaştırmıştır. Birazdan göreceğimiz üzere Akdeniz'in, örneğin kuzey-güney doğrultusunda uzanan Baltık Denizi'nin avantaj sağlayan tamamlayıcı özelliklerine benzer özellikler göstermesine yetecek bir dikey sapması da vardır.[25] Bu şekilde tam kapalı olmayan, kıta sahilleriyle ve açık okyanusa karşı siper işlevi gören ada dizileriyle tanımlanan deniz sahnelerinin birkaçı Akdeniz'e benzer büyüklüktedir ama çoğunlukla ondan biraz daha küçüktür. Bunların başında Avrupa'nın Atlantik cephesi Karayipler ile Güney Çin Denizi, Japon Denizi ve Bering Denizi gelir.[26] Bunlara Güneydoğu Asya ve Güneybatı Pasifik'te büyük adalar ve küçük takımadalar arasında kara ile denizin büyüleyici etkileşimlerini de ekleyebiliriz. Kabul etmek gerekir ki, dünyanın büyük okyanusları karalarla çevrili olduğundan, Akdeniz benzeri çok daha geniş mekânlar da tanımlanabilir. Avrupa'nın zorla sokulması öncesi ya da sonrası Hint Okyanusu'na ya da bugünü ve yarınıyla Pasifik çevresine süper boyutlarda birer Akdeniz gözüyle bakmak merak uyandırıcı olsa da, bu gibi benzetmeler son birkaç bin yıl öncesine ya da son örnekte bundan hatırı sayılır derecede kısa bir süre öncesine gelinceye dek anlamlı değildir.[27]

Akdeniz, (daha önce yarı kurak, yazları sıcak, kışları yağışlı diye tanımladığımız) iklimi ve dolayısıyla doğal ortamı bakımından da bir o kadar olağanüstüdür. Aslına bakılırsa dünyada beş "Akdenizsi" [mediterraneoid] bölgeden biridir. Diğerleri Güney California, Şili'nin orta bölgeleri, Güney ve Güneybatı Avustralya ile Güney Afrika'da Cape Province'tir **[2.2]**. Bağcılığa elverişli olmaları sayesinde buralar birer şarap kaynağı olarak en iyi hatırda kalır.[28] Toplu olarak değerlendirildiğinde Akdenizsi bölgeler gezegendeki karaların sadece %2'sini oluşturur, onların varlığını okyanus rüzgârları ile kıtaların batı sahillerinde Ekvator'un kuzeyi ve güneyinde yaklaşık 30 ile 45 derece enlemleri arasındaki akıntıların yarattığı son derece özgün koşullara borçluyuz. Okyanus yakınında

kuzeyden güneye uzanarak araya giren bir dağ engelinin olmaması, denizin iklim bölgesinin kara içlerine nüfuz etmesini sağlayacak şekilde uzunlamasına yerleşmiş olması sayesinde Akdeniz diğer hepsinin toplamından daha büyük bir bölgedir. Aralarındaki uzaklıklara rağmen, son birkaç milyon yılda gözlenen evrimsel koşutluklar Akdenizsi bölgelerin hepsinde benzer türde bitkisel hayatlar, özellikle de kıtlığa dayanıklı, yangına uyum sağlamış ve sert yapraklı türler ortaya çıkmasına neden olmuştur. Akdeniz'de bu evrim, bugün maki ya da *matorral* diye bilinen yüksek ve yoğun bitkiler, çalılık garik, kısa boylu ve kokulu frigana, ot bürümüş bozkırlar, pırnal meşesi ve ısırgan meşe, zeytin ve çam ağaçları gibi hiç yaprak dökmeyen ağaçlar ile sulak bölgelerle sınırlı yaprak döken bitki örtüsü biçimini almıştır.[29] Güney Afrika'nın *fynbos* florası, Güney Avustralya'nın *mallee*'si ile Güney Amerika'daki *chapparal* temelde birbirine benzer.

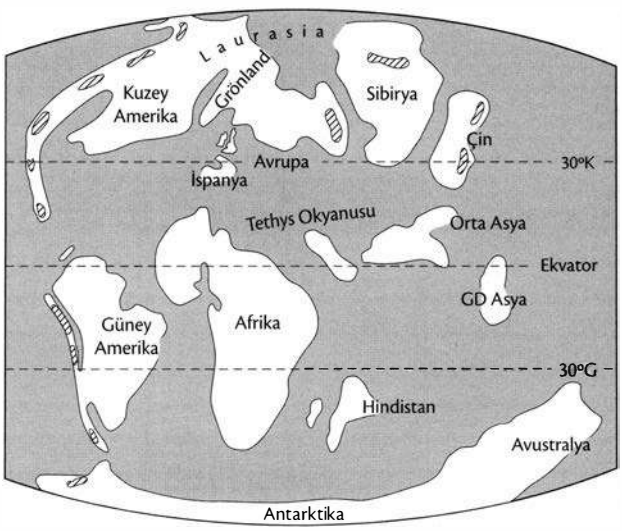
İlginçtir, Akdeniz toplumsal karmaşa ve etkileşim yoğunluğu bakımından dünyanın başka yerlerindeki iç denizler ve Akdenizsi bölgelerin çok önüne geçmiş gibi görünmektedir. Karşılaştırmalı deniz bilimiyle başlarsak,[30] Amerika kıtalarının daha sonraki tarihlerde yerleşime açıldığı düşünülürse Karayipler için saatin daha yavaş işlemesi kaçınılmazdır ama 1492'de bile, burası milattan önce ona eşdeğer tarihteki Akdeniz'in çoğu bölgesinden daha az etkileyici bir görünüm sergiliyordu.[31] Avcı-toplayıcıların Japon Denizi'nde erken denizcilik faaliyetlerine girişmiş olmasına rağmen burada da yükselişe geçme dönemi Klasik dünyayla, ilk İslam imparatorluklarıyla aynı tarihlere denk gelmişti;[32] benzer gözlemler Baltık Denizi ile yaklaşık bin yıl kadar geriden Avrupa'nın Atlantik cephesi için de geçerlidir.[33] Anlaşılan o ki Kızıldeniz'de seyrüsefer firavunların takvimine bağlı olmuştu, gerçi burada aydınlatılması gereken çok şey olduğuna hiç kuşku yoktur. Akdeniz'in en yakın benzerleri, uzun mesafeli deniz ticaretinin MÖ altıncı binyılda başladığı[34] ama devamının Akdeniz'deki kadar pekişerek gelmediği Basra Körfezi ile denizciliğe dayalı ilk temasların hâlâ gölgeler içinde olduğu Güney Çin Denizi'dir.[35] Diğer Akdenizsi bölgeler ile Akdeniz arasında daha çarpıcı tezatlar görülür. Bu bölgelerin hepsinde olağanüstü derecede yoğun avcı-toplayıcı nüfuslar yaşamıştır ama tarım sadece birinde (MÖ birinci binyıl ile MS birinci binyıl arasında Orta Şili'de yavaş yavaş) yerel olarak benimsenmiş, bir diğerinin kıyılarına hafif hafif vurmuştur (yaz yağmuru isteyen ekinler yetiştirmeye elverişli olmayan Cape Province, çoban hayatı süren Khoisalı kabilelerce otlağa çevrilmiştir).[36] İsa'nın doğumundan epey sonra Şili'de küçük şefler yükselmiş olabilir, California'da yerleşik avcı-toplayıcılara ait büyük köyler 12.000 yıl önceki Levanten toplumları için iyi benzerlikler sunar.[37] Akdenizsi bölgelerin diğer hepsinde, devlet düzeyinde örgütlenmeler MS 1480 civarında Şili'de İnkalardan başlayarak, başka yerlerdeyse Avrupa emperyalizmi bağlamında, yakın dönemde ve sömürge yönetimi kisvesi altında doğmuştur. Bu bölgelerin hepsinin de Avrupa imparatorluklarınca yutulması, asıl Akdeniz'den teknikler aktarma olanaklarının yanı sıra bu bölgelerin görece savunmasızlığını gösterir; bütün örneklerde de çevre üzerindeki ağır etkinin tarihi, sömürünün yaşandığı bu son yüzyıllara uzanır.

Akdeniz'i benzersiz kılan, tek tek her biri olağanüstü bu özellikleri birleştirmiş olmasıydı.[38] California sahil şeridi ve açıklarındaki Channel Adaları, Akdenizsi bir iklim ile bir deniz sahnesinin (bir iç deniz demek güçtür) bir arada varolmasının (çok düşük çapta) tek benzer örneğidir. Burada yaklaşık olarak MS 800, özellikle de MS 1150 sonrasında şefli topluluklar arasında, dört

binyıl önce Akdeniz'in kimi bölgelerinde görülen oluşumlara benzer, kanoyla taşınan, ideolojik anlamlar yüklü, yoğun ağlar ortaya çıkmıştır.[39] Bunlara, sadece Akdenizsi olmayan Basra Körfezi'nde ve Doğu Asya denizlerinde rastlanan üçüncü bir etkeni, yani havzanın hemen yanı başında doğmuş ve ilk iletişimini onun üzerinden kurmuş ilk medeniyetlerden ikisinin merkezine yakın olmayı da eklediğimizde; ve Brodsky haklıysa, Akdeniz'in erken tarihinde gerçekten istisnai ve kışkırtıcı bazı gelişmelerle karşılaşmayı bekleyebiliriz.

Bir Havza Doğuyor

Akdeniz'in biçimi ve birçok özelliği, levha tektoniğinin mirasıdır, bu nedenle *très longue durée*'de geçici bir dönüm noktası anlamına gelir.[40] Akdeniz jeolojik tarihinin gerçek bir başlangıcı yoktur. Dinozorlar çağında (bundan 250 ila 65 milyon yıl öncesi) sıcak bir ilksel deniz olan, Yunan mitinde Oceanos'un hayat arkadaşı Tethys'in adını taşıyan bu deniz bölgenin tamamını kaplıyor, Proto Atlantik ile Hint okyanuslarını bağlıyor ama Afrika ile ona bağlı Arabistan levhalarını Avrasya'dan ayırıyordu **[2.3]**. Tethys hâlâ bizimledir: Kırmızı toprakları ve suyu yutup başka bir yerde kusma, mağaralar, kaynaklar, *polyeler* yaratma becerileriyle Akdeniz'in çorak kireçtaşı coğrafyalarının (bu kitabın girişindeki manzarayı hatırlayalım) hammaddesi, bu eski okyanusun yatağı olarak oluşmuştur. Akdeniz bitki hayatında bugün hâlâ Tethys'in kalıntıları görülür. Ama havzanın şekillenme sürecinde tanımlayıcı aşamalar dinozorlar çağının son bulması sonrasında, (Kızıldeniz'in iki uç noktası Süveyş ya da Bâbü'l-Mendep'te bir birleşen bir ayrılan) Afrika ile Arabistan'ın kuzeye, Avrasya'ya doğru sürüklenerek arada denizi sıkıştırmasıyla gerçekleşti. Afrika, Arabistan ve Avrasya bundan 15-20 milyon yıl önce, bugünkü Irak'ın olduğu yerde çarpışarak Tethys'i batıda bir Proto Akdeniz parçası ve doğuda o zamandan beri kuruya kuruya bugünkü Karadeniz, Hazar Denizi ve Aral Gölü'ne dönüşen ayrı bir parçaya ayırdı. Atlantik ve Hint Okyanusu'nun suları, Süveyş Kanalı'nın açıldığı 1869'a dek burada birbirinden ayrılmış halde kaldı.

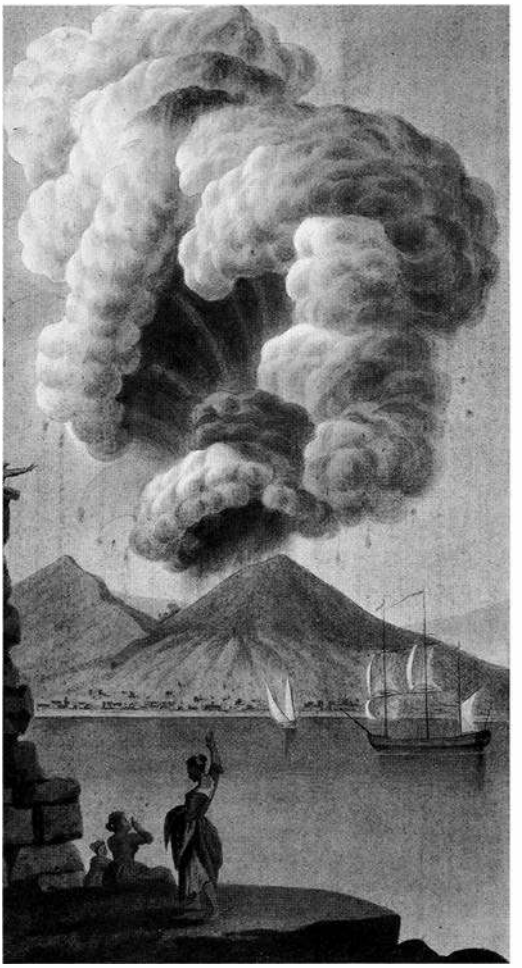

2.3 Akdeniz öncesi: Cretaceous çağında Tethys Okyanusu ile çevresindeki kıtaların yaklaşık coğrafyası.

Afrika'nın Avrupa'ya her yıl 2 cm yaklaşmasıyla bugün de devam eden levha çarpışmaları Akdeniz'in ana hatlarının temel özelliklerini açıklar. Daha ağır olan Afrika levhası, temasın gerçekleştiği noktada Avrasya levhasının altına kayar, onu kaldırır ve parçalara ayırır, bu parçaların her biri kendi başına döner. Akdeniz'in genelde düz, düzgün güney sahilleri (batan levha) ile ortası ve kuzeyinde (yukarı kalkan, kırılan levha) rastlanan olağanüstü karmaşıklık arasındaki göz alıcı farklılık bundan kaynaklanır. Tethys deniz yatağının bundan sonraki bükülmeleri, Akdeniz'in tamamı boyunca uzanan, sivrilikleri ve yükseklikleri (genelde 2000-3000 metre, zaman zaman 4000 metrenin üstünde)

gençliklerini ortaya koyan büyük dağ sıralarını yaratmıştır: Afrika yakasında Büyük Atlas, Rif ve daha doğuda birkaç şahit tepeden oluşan büyük sıra; kuzeyde Sierra Nevada, Pireneler, Alpler, Apeninler, Dinar Dağları, Pindos ve Toroslar; son sırada Aladağlar (Lübnan'a da sarkar biraz), Kafkaslar, Zağros ve ileride Himalayalar'da zirveye çıkan sürekli bir devasa kıvrım. Geri kalan kara parçalarının büyük bir bölümü de yukarı kalkmıştır. Yunanistan'ın üçte ikisi ve İtalya'nın dörtte üçü tepelik ya da dağlık topraklardır. İberya'nın merkezi yaylası Meseta deniz seviyesinden 500 metre yüksektedir, Rif'in doğusunda Mağrip'in iç kesimlerinin büyük bölümü yüksek yaylalardan oluşur. Mallorca'da Tramontana'nın yüksek duvarlarına, Girit'in Beyaz Dağları'na ya da Kıbrıs'ta Kyrenia üzerinde asılı keskin dişli dağ sıralarına yaklaşan bir denizci çok geçmeden çoğu adanın, deniz altında kimi zaman kule gibi yükselen başka dağ sıralarının zirveleri olduğunu fark eder. Kuzey Afrika sahilinin doğu kesimleri hariç, Akdeniz ufuklarında açık havada her zaman belli belirsiz yükseklikler salınır. O halde, yükseklere düşkün birine göre Akdeniz'in sadece karalar arasındaki değil, dağlar arasındaki deniz olmasına şaşmamak gerekir.[41] Avcılar, çiftçiler, çobanlar, tüccarlar, oduncular ve ritüel yolculuklarına çıkanların bu yükselmiş Akdeniz'i ziyaretlerinde, ondan istifade etmelerinde, hatta gelip buraya yerleşmelerinde zaman içinde meydana gelen köklü değişiklikleri ileride göreceğiz.

Oysa tersine, yukarı kalkmış yükseklikler ile deniz arasına sıkışmış geniş ova düzlükleri ikramiye niteliğindedir, özellikle de Akdeniz'in kuzey yakasında. Dikkat çekici örnekler Fransa'da Languedoc, İtalya'da (Alpler'den eriyerek akan kar sularının yonttuğu) Po Vadisi, Campania ve Tavoliere, Yunanistan'da Teselya ile Makedonya'nın büyük bölümü ve Türkiye'de Amik'tir. Levhaların birbirinden ayrıldığı ya da yan yana ilerlediği yerlerde meydana gelen çökmeler, çoğu önemli vadinin birçoğunu yaratmış ya da denizin içeride derinlere sokulmasına neden olmuştur. En uzun vadi Kızıldeniz'den başlayıp Wadi Arabah, (yeryüzünde deniz seviyesinin en altındaki bölge) Ölü Deniz, Ürdün Vadisi, Celile Denizi, Lübnan ve Doğu Lübnan Dağları arasında kalan yüksek Bekaa Vadisi'nden geçerek Amik'te son bulan vadidir. Burası Afrika ile Arabistan levhaları arasındaki temas hattının izini sürer ve Afrika'nın Büyük Yarık Vadisi'nin kuzey uzantısını oluşturur. Ne var ki çoğu ova orta büyüklüktedir; genellikle tepeler arasında kalmış küçük havzalar ya da yerleşimcileri sahil boyunca ip gibi dizen ince şeritlerdir [Rr. II].

2.4 William Hamilton ve ressam Pietro Fabris'in tanık olduğu üzere, 8 Ağustos 1779'da Napoli Körfezi civarında Akdeniz'in en genç ama en şiddetli yanardağlarından biri olan Vezüv'de meydana gelen bir patlama.

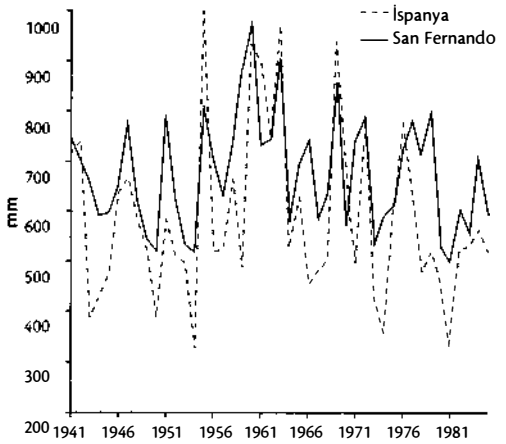
Söylemeye gerek bile yok, tektonik çarpışma, Akdeniz'in neden depremlere bu kadar açık olduğunu, neden faal, uykuda ve sönmüş yanardağlarla dolu olduğunu da açıklar **[2.4]**.[42] Havzanın kuzeydoğu ve merkezi kesimleri bundan en kötü etkilenen bölgelerdir, özellikle de Ege, yerkabuğunun en hareketli olduğu bölgelerden biridir. Korint Körfezi'nde, yarattığı tehditle yüzyıllar içinde California'daki San Andreas'a

rakip çıkacak bir fay hattı bulunur. Hem karada hem denizde yanardağlar patlarken yıkımlar, harikalar, yararlı taşlar ve zaman içinde zengin topraklar yaratır. Depremler ve yanardağlar, hızlı iklim değişimi evrelerinin yanı sıra, aynı zamanda doğal olayların Braudel'in *longue durée*'sinden daha hızlı, daha yıkıcı bir takvimle işleyebileceğini ortaya koyar ve Akdeniz insanının cevap verme ve toparlanma beceri sınırlarını zorlar. Daha olumlu bir bakışla, kireçtaşı etkisi (özellikle sivri uçlu zirveler, mağaralar ve pınarlar) bir yana, volkanik kraterler ve fümeroller, hayret verici özellikleriyle erken tarihlerden itibaren ritüel ziyaretleri için çekici olmuş bir coğrafyada tuhaf yer şekilleri yaratmıştır.[43]

Jeolojik açıdan baktığımızda, geri kalanı ayrıntılardan ibarettir. Miyosen diye bilinen, atalarımızın da aralarında bulunduğu kuyruksuz maymunların bolluğuyla[44] da anılan çağa gelindiğinde (22 ila 5 milyon yıl öncesi) Akdeniz, uzaydan kolayca seçilebiliyor olsa gerekti. Adalar ve yarımadaların çoğu oluşmaya başlamıştı, gerçi yine de şekilleri ve bağlantıları o kadar da tanıdık değildi. Örneğin Girit, Türkiye'den yaklaşık 9 milyon yıl önce ayrılmış, beraberinde atlar, geyikler ve timsahları da götürmüş, sonra parçalanmış ve batmış, yaklaşık 2-3 milyon yıl önce bugünkü haline daha benzer bir biçimde yeniden su üstüne çıkmıştır.[45] Akdeniz'de birçok ovada görülen, çiftçilerin çok sevdiği, kör edecek kadar beyaz, yumuşak kireçli topraklar, daha önceki tarihlerde sertleşerek kireçtaşı haline dönüşen deniz ve göl yataklarından ziyade, daha yakın zamanlarda yükselmiş yatakların kalıntılarıdır. Yanardağ patlamalarının uzun bir tarihi olsa da (örneğin Kıbrıs'taki Trodos Dağları, *Tyrannosaurus rex* kadar eski denizaltı patlamalarının kalıntılarıdır, daha sonraları yüzeye çıkmışlardır) Türkiye ile İtalya arasında bulunan, bugün tanınabilir yanardağların çoğu nispeten geç dönemlerde ortaya çıkmıştır ve onların doğuşu, yakın atalarımızın, hatta kimi yerlerde bizim kendi türümüzün deniz kıyıları civarına gelişiyle örtüşmektedir. Üçüncü bölümde hikâyeye buradan devam edeceğiz.

Beş Tektonik Sonuç

Peki, bu arada tektonik tarih, Akdeniz karalarını yaşanacak yerler olarak nasıl değiştirmiştir? Tektonik tarihin en az beş önemli sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Bunların çoğu ilk sonuçtan, havza coğrafyasının şaşırtıcı derecede kesintili, inişli çıkışlı bir nitelik göstermesinden kaynaklanır. Braudel, "Her biri kendi içinde bölünmüş 10, 20 ya da 100 Akdeniz"[46] olduğunu biliyordu, Horden ve Purcell da parçalanmayı tanımlayıcı bir hassa mertebesine çıkarmıştır. Havza gerçek adalardan ziyade, "yaşam alanı adaları", yani farklılık denizleriyle çevrili benzerlik bölgeleri bakımından çok daha zengindir; bu bölgeler Mağrip "adasından" başlayıp küçük arazilere uzanan bir yelpazeye yayılır. Girit'te öğleden sonra çıkacağınız bir yürüyüş sizi Galler'i andıran bir doğal ortamdan, Kuzey Afrika'yı andıran bir ortama götürebilir.[47] Bu parçalanmanın bir bölümü, birinci bölümde belirttiğimiz toplumsal fraktale uygun bir biçimde işler, büyük ölçekten mikrokozmik ölçeklere doğru benzer örüntüleri yansıtır.[48] Haritalar yapay parçalanmayı da gözler önüne serer ama parçalanmanın dikey versiyonları da vardır. Sahil şeridinin büyük bölümünün çevresinde, örneğin Sierra Nevada'nın Costa del Sol üzerinde yükseldiği İspanya'da, Provence'ta, Ligurya'da, Dalmaçya'da, Ege'nin

2.5 Havzanın birçok bölgesinde yağış miktarında yıldan yıla gözlenen son derece büyük değişiklikler, İspanya'nın tamamı ile Cadiz yakınlarındaki San Fernando için hazırlanan bu yağış miktarı grafiğinde görülüyor. Genel ve yerel eğriler arasındaki bu olağandışı yakın uyum, yerel eğrilerin, havzaya giren Atlantik hava koşullarının yolu üzerinde olmasına bağlanabilir, ancak havzanın içinde bu ilişki bozulur.

bazı bölümlerinde, Güney Türkiye ve Lübnan'da doğal ortamlar birbirinin üstüne istiflenmiştir, öyle ki sahilden başlayacağınız bir-iki günlük bir yürüyüşle (yazları) sıcaktan kavrulan bir ova kuşağından, ardından tepelik bir bölgeden geçip nihayetinde karla kaplı yüksek zirvelere ulaşabilirsiniz [Rr. I]. Güney İspanya'da ilk toplulukların erişebileceği bölgeleri tespit etmeye yönelik bir deneyde, her bir bölgede iki saatlik bir yürüyüşte ortalama yükseklik değişiminin 700 metreyi aştığı ortaya çıkarılmıştı.[49] Bu gibi dalgalı peyzajlarda su nadiren uzaklara gider; nehirler genelde kısadır, hızla akarlar ve tekneler genellikle karanın iç kesimlerine ilerlemekte pek az kullanılır;[50] nehirlerin bazıları denize hiç ulaşamaz, göllere, buharlaşma alanlarına, bataklıklara ya da obruklara akar. Elbette ki bu parçalanma her yerde aynı yoğunlukta değildir. Makedonya, Necef ya da Mağrip'in yüksek yaylaları, sözgelimi Abruzzi ya da adaların çoğu kadar ince ince dağılıp parçalanmaz. Bu gibi olguları niceliğe dökmek güçtür ama Akdeniz kıyılarını incelemeye döndüğümüzde buna yönelik bir yaklaşım ileri süreceğiz.

Hem Akdeniz'in genel tektonik tarihi hem de parçalanmış ayrıntıları, bahsedeceğimiz ikinci sonucu, yani Akdeniz hava durumu, özellikle de yağış miktarı örüntüsünü etkilemiştir **[2.5]**.[51] Dünyanın bu bölgesinde yarı kurak bir Akdeniz ikliminin, varlığını her şeyiyle okyanusların, iç denizin ve dağların uygun bir enleme yerleşmesine borçlu olduğunu görmüştük. O nedenle, bekleneceği üzere, Akdeniz hava koşullarına Atlantik hâkimdir, güneyden Sahra'nın bir katkısı olur, kışları Rus steplerinin etkisi hissedilir ama dağlar havzayı en berbat kıtasal hava koşullarından korur. Yağmur bulutlarının çoğu havzaya batıdan girer, işte bu yüzden havzanın doğu kısımları daha kuraktır, büyük yarımadaların batı yakalarında bitki örtüsü genelde daha gürdür. Havzanın orta kısmında, güneydoğu kesimlerini daha sıcak, kurak bir şeritte bırakan belirgin bir kırılmayla birlikte (öyle ki sezgilerin tersine, Cezayir'in sahil kesimleri, Sicilya, Güney Yunanistan ve Türkiye aynı enlem üzerindedir) bu durum havzanın ikliminde gözlenen genel örüntüyü açıklar. Örneğin, Kuzey Afrika sahillerinin doğu yarısının büyük bölümü, ayrıca Sina ve Necef yarı çöl ya da stepken, Sahra'nın kum tepecikleri Sirte Körfezi sahillerine kadar uzanıyorken, Mağrip'te neden ılıman bir rejim görüldüğünü açıklar. Yağış miktarı Kuzey Akdeniz'de yıllık ortalama 400-700 mm'dir, dağlarda genellikle bunun en az iki katına çıkar ama Kuzeydoğu Afrika sahillerinin büyük bölümünde 50-100 mm gibi yağmur suyuyla beslenen ziraatı engelleyecek kadar düşük bir seviyeye iner.

Ama burası Akdeniz'dir, karmaşıklık genellemeleri kırıp geçer. Bunun büyük bölümü de dağlarda yağmur çeken yamaçlardan kaynaklanır. Karadağ'da, Atlantik'ten gelen hava akımları ile Rusya'dan gelenlerin buluştuğu talihsiz Crkvice, havzanın en yağışlı yeridir. Dağlar, eteklerindeki araziler için, Braudel'in benzetmesiyle birer su kulesi işlevi görebilir.[52] Sierra Nevada ve Atlas Dağları olmasaydı, Granada ve Marakeş yaylaları kuruyup giderdi.[53] Ama Cyrenaica daha çarpıcı bir örnektir; (hemen kuzeyindeki) Girit'le hemen hemen aynı boyutlarda olan bu yükselmiş blok bütün yağmuru çeker. Afrika sahillerinin en sert kesiminin

ortasında yemyeşil bir yaşam alanı adası ortaya çıkar. Arapça adıyla burası Cebel Ahdar ("yeşil dağ"; bunun minyatür bir versiyonu daha batıda, Trablus yakınlarında Cebel el-Garbi'dedir) diye bilinir.[54] Ne var ki başka yerlerde dağlar yağmuru engelleyebilir. İşte bu yüzden tuhaftır ama Akdeniz'in kuzey yakasında en kurak yer İspanya'da, Atlantik'e yakın ama çevresindeki zirvelerle okyanustan ayrılmış olan Almería'dır. Başlıca ovaların birkaçı da şaşırtıcı derecede kuraktır. Havzanın başka yerlerinde kireçtaşı suyu yutar, girintili çıkıntılı bayırların yanı sıra Doğu Adriyatik'teki Dinar Sıradağları'nı bu kadar ürkütücü kılan da budur. Fransa'da Grands Causses ve Ege'deki birçok örnek gibi başka kireçtaşı yaylalar muhtemelen bugün olduğundan daha dostane bir çehre takınmamışlardır hiç. Bütün bu çeşitliliğin sonucu, yağmurun sıklıkla küçük mesafelerde, genel eğilimlerde fark yaratan ya da onları bozan düzensiz bir dağılım göstermesidir. Yağış miktarı da yıldan yıla aynı şekilde farklılık gösterir, küçük bulutlar başka yerlerin zararına kolayca bir yere doğru çekilebilir. Bazı bölgeler kesinlikle şanslıdır ama herhangi bir yılda neler olacağını tahmin etmek zordur. Uzun vadeli ortalamalar yıllık gerçekliği nadiren yansıtır; çoğu yerde, susamış topraklara çok daha fazla ya da telaşlandıracak kadar az yağmur yağdığı görülür. Birkaç yılda bir kuraklık kapıyı çalar, her 10, 20 ya da 100 yılda bir büyük bir tufan coğrafyayı mahvedebilir. Akdeniz insanı bu belirsizliğin gölgesinde yaşar ve ona uygun önlemler alır. Bu durumu Ekvator iklimiyle işe burnunu sokan Nil boyunca gözlenen koşullarla karşılaştırmak ilginç sonuçlar verir. Nil sellerin yabancısı değildir ama bu seller Nil'in uzunluğu boyunca tektip bir biçimde etkili olur, Delta'da yüksek bir su seviyesine ulaşır, havzanın geri kalanıyla karşılaştırıldığında da bir istikrar abidesi gibi görünür. Antik dönemin sonlarına doğru Mısır'da hububat hasadı, kentlerin tedarik stratejilerindeki en güvenilir unsurlardan biriydi.

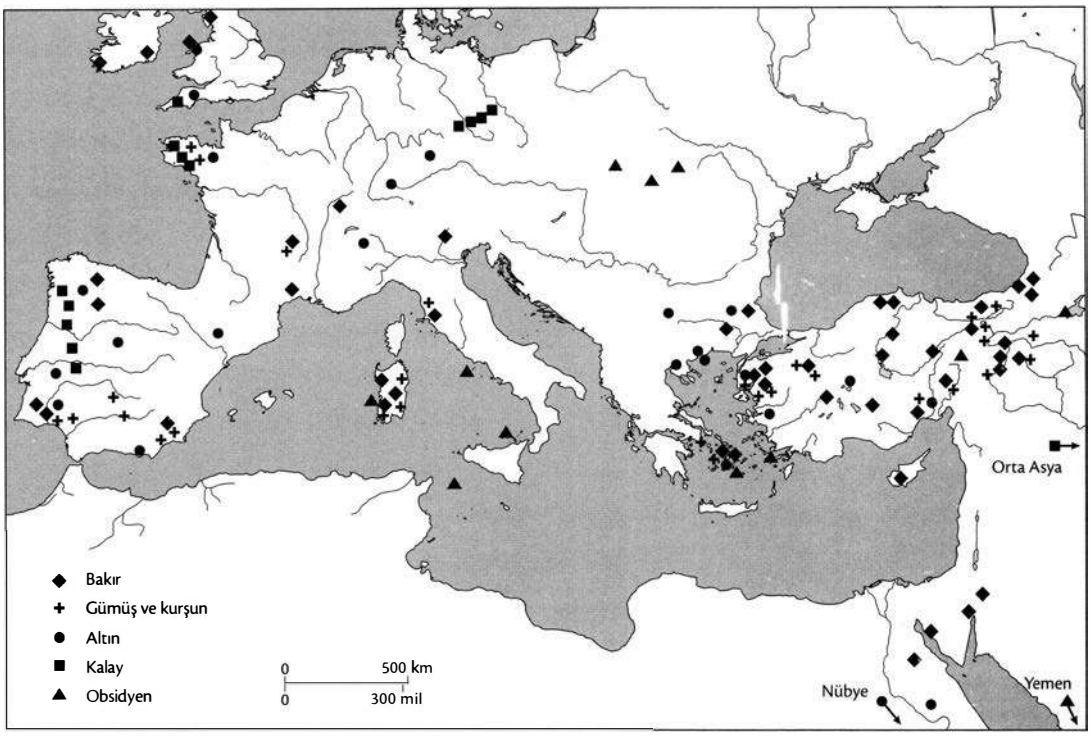
Tektonik tarihin üçüncü mirası da karmaşıklık yaratır, ama bu kez miras hareketle ilgilidir. Akdeniz haritası potansiyel cazibe merkezleri ve iletişim düğümleriyle doludur: Bunların hepsi de çeşitli büyüklüklerde adalar, burunlar, deniz ve hinterland arasındaki geçitler, geçiş yolları, boğazlar, karadan seyahat ederek bir denizden diğerine geçmeye yarayan kıstaklardır. Bu harita belirgin engelleri de gözler önüne serer: Sahil kesimleri iç bölgelerden ayırıyormuş ya da her yaylayı hücre gibi yalıtarak kapatıyormuş gibi görünen çöller, yüksek dağlar ve engin açık denizler. Her durumda gerçeklik çok daha ilginçtir. Coğrafya önemli ama nadiren belirleyici olmuştur. Bazı noktalar sık sık ön plana çıkmıştır, bazıları ise çok çok nadir. Yerel düzeyde dahi ezel ebet merkezi yerler varsa bile sayısı bir-ikiyi geçmez; değişen ağlar, yerler ve toplumların, coğrafyanın anlamını ve önemini düzenli olarak yeni baştan işleyen (geçen bölümde özetlediğimiz) etkileşimi ve karşılıklı yapılandırmasına uygun düşen bir noktadır bu.[55] "Sicilya Akdeniz'in kavşak noktasıdır" ya da "İberya sırtını Akdeniz'e, yüzünü Atlantik'e döner" gibi iddialara kuşkuyla yaklaşmamız gerekir.[56] Bunlar başta ne kadar anlamlı görünse de, orta ya da uzun vadede hiç şaşmaz bir biçimde yalanlanır. Bölünmeye gelince; teknoloji ve teşvikler yeterliyse dağlar, açık denizler ve çöller bile engelden çok otoban işlevi görebilir; kendi içine kapalı Akdeniz karasal hücresi genellikle bir yanılsamadır, sırf yorumların düşebileceği bir zindan...

Bu koşullar altında, gerçekten doğanın dikte ettiği, yakınlığın yakın ilişkiler anlamına gelmediği bir-iki rota vardır. Atina'daki babasını ziyaret etmeyi tasarlayan genç Theseus'un bildiği üzere, iki nokta arasında seyahat meselesine genelde birçok çözüm getirilebilir: Karadan, denizden ya da ikisinden birden, dümdüz

bir hat üzerinde ya da dolambaçlı bir yol izleyerek. Bu anlamda coğrafya, merkez niteliğinde çok sayıda düğüm noktası sunabilir ama bunları kestirmeden aşma fırsatları da sunar. Belli bir durumda hangisinin galip çıkacağını nakliye alanındaki karşılaştırmalı üstünlükler (insan hamaliyesi, yük hayvanları, tekerlekli araçlar ya da farklı becerilere sahip deniz araçları), taşınan malın miktarı ve değeri, çok sayıda toplumsal etken ve epeyce de talih belirler. Belli bir dönemde el üstünde tutulan seçenekler popülerliklerini, bazıları bugün yine öne çıkan ama birçoğu unutulmuş özel koşullara borçluydu. Elbette ki sonraki bölümlerde birkaç yolun tekrar tekrar öne çıktığını göreceğiz. Lübnan'da Köpek Nehri'nin üstündeki yamaçlar, Yeni Krallık firavunlarının ordularından tutun III. Napoléon'un birliklerine varıncaya kadar, gelip geçen orduların [Rr. III] kazıdığı yazılarla doludur; ancak burada bile Kuzey Levant ile Güney Levant arasında karadan ya da denizyoluyla başka seyahat imkânları vardır. Aynı şekilde, birkaç kilit boğaz öne çıkar ama buralardaki faaliyet yoğunluğu sürekli olmaktan uzaktır. Zaman içinde gerçekten süreklilik göstermiş bir-iki hareket kanalının, havzanın topografik arbedesinin tam ortasında değil de saçaklarında bulunma eğilimi göstermesi çarpıcıdır; Nil Vadisi, Cezire ya da Anadolu yaylası ile Levant arasında iletişimi sağlayan Kilikya geçitlerinin muhteşem darboğazı gibi. Denizi ve insanların deniz üzerindeki hareketlerini incelemeye başladığımızda rotalar meselesine geri döneceğiz.

Tektonik tarihin dördüncü mirası, istenen minerallerin yaygın bir varlık göstermesidir **[2.6]**. Jeolojik haritalarda Akdeniz tavus kuşu renklerine bürünür, Himalayalar'a doğru uzanan mineral zengini uzun bir kuşağın batı ucunu oluşturur.[57] Deniz yatağının yukarı kalkmış kısımları özellikle ender bulunur taşlar ve metal cevherleri bakımından zengindir ve bir zamanlar parçalanıp toprağa dönüşmüş olağanüstü bitkileri destekler.[58] Havzanın tektonik oluşumu, bu zenginliğin bazı bölgelere üstünlük sağlayan ve oraları seferler ya da mübadele yoluyla ele geçirmek isteyenlerin "görev coğrafyaları"nı [taskscapes] esneten eşitsiz dağılımını açıklar.[59] Mineraller söz konusu olduğunda gözlenen başlıca farklılık, kuzeyde ve Mısır kadar doğuda bol ama buna karşılık Afrika Akdenizi'nin geri kalan kısımlarında kıt olmalarıdır. Daha ayrıntılı bir düzeyde, minerallerin oluşumu ile yoğun jeolojik faaliyetler arasındaki bağlantı, kaynakların çoğunu, genelde tarıma en uygun topraklardan çok uzakta bulunan ve gene ele geçirmek için hareket etmeyi gerektiren sarp, yüksek yerlere ve sıklıkla da ada coğrafyalarına yerleştirmiştir (Antik Etrurya bir istisnadır, bol miktarda cevherin yanı sıra zengin volkanik topraklara sahipti). Bundan sonraki bölümlerde taşlar ve metaller sık sık karşımıza çıkacak ama burada birkaçından bahsetmeden önce, incelediğimiz süre zarfında kullanılan ya da kullanıldığı sanılan bir-iki başka minerali, örneğin Eolie Adaları'ndan şapı, Ölü Deniz'den bitümü, Ege'den zincifreyi ve Sicilya'dan (çömlekçilikte kullanılan kil bir yana) sülfürü anmaya değer.

Sıradan taşlara her yerde rastlanır, hatta mermerler bile epeyce yaygındır ama sertlik, yumuşaklık, renk, ışıltı ya da şeffaflık gibi özel nitelikleri olan mermerlere çok daha ender rastlanır.[60] İnce çakmaktaşları ve yüksek cila kaldıran yoğun taşlar büyük ölçüde dağlarda, özellikle de Alpler'de bulunur. Tropik bölgelerdeki kuş tüyleri ve postların tersine, Akdeniz arkeolojisi parlak renkli birçok maddenin dayanıklı olması bakımından talihlidir; parlak renkli ve desenli taşların yoğunlaştığı bölgelerden biri Nil, Kızıldeniz fayı ve araya giren çöl boyunca uzanır (birkaçını sıralayacak olursak, bu bölge kırmızı granit, sumermeri, ametist ve

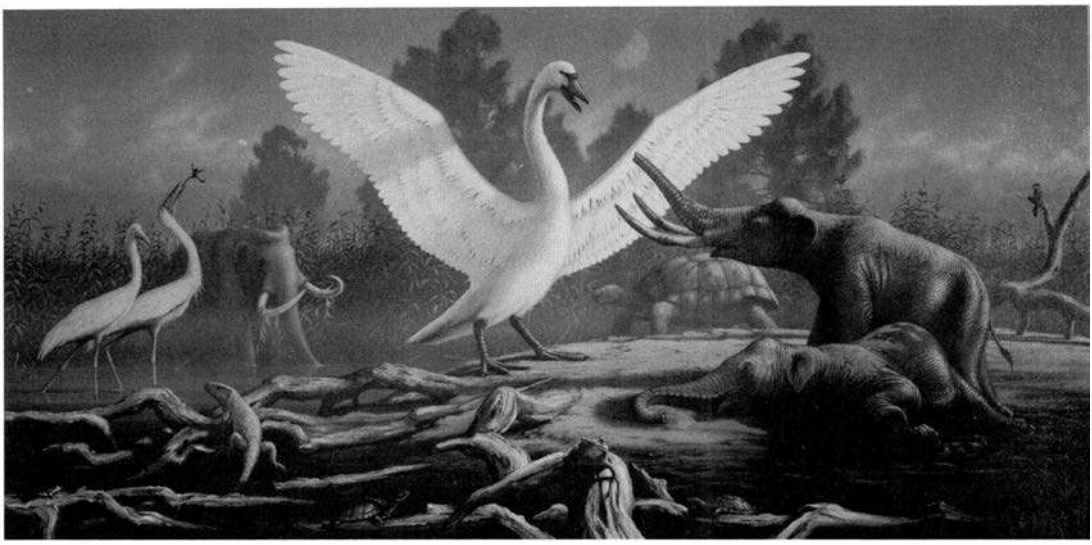
2.6 Akdeniz içinde ve çevresinde başlıca metal ve obsidyen kaynakları; hem genel hem özel minerallerin son derece eşitsiz bir dağılım gösterdiğine, kalay söz konusu olduğunda dış kaynaklara daha fazla bağımlı olunduğuna dikkat edelim.

Sina firuzesi barındırır). Volkanik faaliyetler sert bazaltlar ve öğütmeye yarayan başka taşların yanında ara sıra obsidyen de yaratır; bu sert mi sert, koyu ışıltılı camla daha önce kaynak analizinde bir başarı hikâyesi ve Kythera'da ilk denize açılanların kartviziti olarak karşılaşmıştık. Havzadaki bütün obsidyen kaynaklarına **[2.6]** volkanik adalarda, en başta da Ege'deki Melos ve (alacalı versiyonlara) Giali'de, Eolie Adaları'ndaki Lipari'de, Campania sahili açıklarındaki Palmarola'da, Sardinya'daki Monte Arci'de yüzeye çıkan bir grup kaya tabakasında ve (özgün bir yeşil türe) Sicilya ile Tunus arasındaki Pantelleria'da rastlanır. Havzanın hemen ötesindeki Anadolu yaylasında, Karpatlar'da ve daha uzakta Etiyopya ve Yemen'de de başka obsidyen kaynakları yer alır.

Akdeniz metalleri de bazı bölgelerde yoğunluk gösterir.[61] İberya, Sardinya, Etrurya ve (Ege ve Güney Balkanlar ile iç içe geçmiş şekilde) Anadolu'da, birçoğu antik devirlerde kullanılmış birkaç metal cevheri ya da yerli metalin yoğunlaştığı bölgeler vardır. Kimi bölgeler de tek bir metal yönünden çok zengindir, bunların başında da, Yunanca adının ima ettiği üzere başlıca bakır kaynaklarından biri olan Kıbrıs gelir. Bazı metaller diğerlerinden daha yaygındır. Bakır büyük bir yaygınlık gösterir, metal yönünden mahrumiyet çeken Fransa'nın güneyi, Güney Levant ve Sina gibi yerlerde bile orta ya da küçük oluşumlar halinde görülür. Bu kitapta konu aldığımız son yüzyıllara dek ancak zaman zaman ve değerli göktaşı demiri biçiminde kullanılmış olmakla birlikte demir de yaygındır. Gümüş ve altın ise daha kısıtlıdır. Gümüş zengini kurşundan çıkarılan gümüşün başlıca kaynakları Anadolu; Ege'de Attika'nın güney ucundaki Lavrio; İberya ve az da olsa bir ihtimal Sardinya'ydı. Altın doğal haliyle toplanırdı ve genelde ender bulunurdu. Anadolu, Balkanlar ve İberya'da yok denecek kadar azdı. Yegâne verimli altın kaynağı, Akdeniz'in epey ötesinde, Mısır'ın doğu çölünde ve daha güneyde Nübye'de (bugünkü Sudan) bulunurdu. Son bir metal, tuncun (bakırla birlikte)

ikinci bileşeni kalay örneğinde de yine dış kaynaklar devreye girer. Havzanın çok metalli bölgelerinin hepsinde, çoğu zaman doğal alaşımlar halinde, küçük kalay rezervleri bulunur ama bunların herhangi birinin erken devirlerde kullanılıp kullanılmadığı hayli tartışmalı bir konudur. Tunç Çağı başladığında Akdeniz'in başlıca kalay kaynakları, havzanın epey dışındaki granit dağ kütlelerinde, en çok da uzaklarda Orta Asya'da ve muhtemelen Bohemya'da Erzgebirge'de (Cevher Dağları), ayrıca Cornwall ve Brötanya'da bulunuyordu.

Tektonik tarihin beşinci ve son etkisi biyoçeşitlilik üzerinde gözlenir.[62] Akdenizsi bölgelerin hepsi çok fazla sayıda tür, özellikle de bitki türü barındırır, bunların birçoğu dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmayan endemik türlerdir. En küçük Akdenizsi bölge olan Cape Province, büyüklüğüne nazaran içlerinde en zengin olanıdır. Ama asıl Akdeniz, kıtaların kesişim noktasında bulunmasının semeresini toplar ve kesinlikle en büyük çeşitliliğe sahiptir: Yarısı endemik 25.000 bitki türüne ev sahipliği yapar. Avrupa'nın geri kalanında bulunan bitki türü sayısının dört katına, gezegen üstündeki bitki türü sayısının %10'una eşittir bu rakam. Yeryüzündeki bütün kokulu ve yağlı bitkilerin yarısı Akdeniz'dedir, bunların hepsi de havzanın yeryüzünde biyoçeşitlilik bakımından en zengin 18 bölge arasında yer almasını sağlar. Tektonik tarih bir kez daha bize arka plandaki açıklamayı sunar; jeolojik zaman içinde kıvrılıp bükülen karalar ve yeniden şekillenen denizler, türlerin yetişme alanlarını tekrar tekrar alt bölümlere ayırmış, böylece genetik ve davranışsal farklılaşmayı hızlandırmıştır. Endemik türlerin birçoğunun dağlarda ve adalarda bulunması bu nedenle hiç de şaşırtıcı değildir. Girit'te birkaç bitkinin bütün küresel dağılımı, adanın dağlık iç kesimlerinde birkaç yüz kilometrekarelik bir alanı kapsar.[63] Hayvanlara gelirsek, Korsika'da endemik bir alabalık türü bulunur. Ada, Sardinya'yla birlikte 30 milyon yıl önce İtalya'dan ayrıldığından beri bu türü barındırıyor olsa gerektir. 2004'te yapılan bir DNA analizinde Kıbrıs'ta "canlı fosil" bir yerli fare türünün varlığı doğrulanmıştır.[64] Bu gibi yaratıklar bir zamanlar daha geniş ve tuhaf olan Akdeniz ada faunasından geriye kalanlardır.[65] Dünyanın her yerinde çevreleyici denizler ve çevrelenmiş topraklar adalarda küçük bir kara hayvanları seçkisi oluşturmuştur. İyi yüzücüler hayli yaygındır; suda yüzme güçleri sırasıyla 100 km, 50 km ve 5-10 km'yi bulan hipopotam, fil ve geyik bunların başında gelir. Bu hayvanların sürüleşme alışkanlıkları sayesinde damızlık havuzlarının suyu aşabilmesi mümkün olmuştur. Gıda zincirinin tehlikeli ucundaki etoburlar, özellikle de yüzme bilmeyen kara sakinleri, dikkat çekici derecede enderdir. Bir adaya ulaşıldığında, yetersiz imkânlar büyük türleri küçülmeye iter, kimi zaman cüceleşmeye neden olur. Öte yandan yırtıcıların yokluğu ya da enderliği daha küçük türleri büyümeye teşvik eder. Kuşlarda yavaşlık ya da uçamama gibi bazı değişiklikler enerjinin korunmasını sağlar; edinilen bir başka özellikse naifliktir, başka bir deyişle dış kaynaklı katillerin tanınmamasıdır. Son birkaç milyon yıl içinde çeşitli dönemlerde bir düzineyi aşkın Akdeniz adası tuhaf bir dönüşüm geçirmiş, aralarında cüce fil, hipopotam ve geyikler, devasa sürüngenler, uçamayan kuşlar ve başka nevi şahsına münhasır yaratıkların, en başta da iyi yüzücüler, kürekçiler ya da (bir zamanlar) uçucuların yer aldığı muhtelif hayvan gruplarına ev sahipliği yapmıştır; ama pek az sayıda örnekte, o tarihten sonra sualtına gömülen kara köprüleri üzerinden yayılmanın gerçekleştiği yönünde kanıtlar mevcuttur **[2.7]**. Bekleneceği üzere etobur azdır: Sardinya'da tilki büyüklüğünde bir köpeksi ve Kıbrıs'ta bir misk kedisi.

2.7 Bir sanatçının bazı Akdeniz adalarında, bu örnekte Malta'da, ada özelliklerinin yarattığı cüceleşmiş ya da devleşmiş faunaya ilişkin izlenimi; kanatsız kuğular, dev kaplumbağaların yanı sıra cüce filler görülüyor.

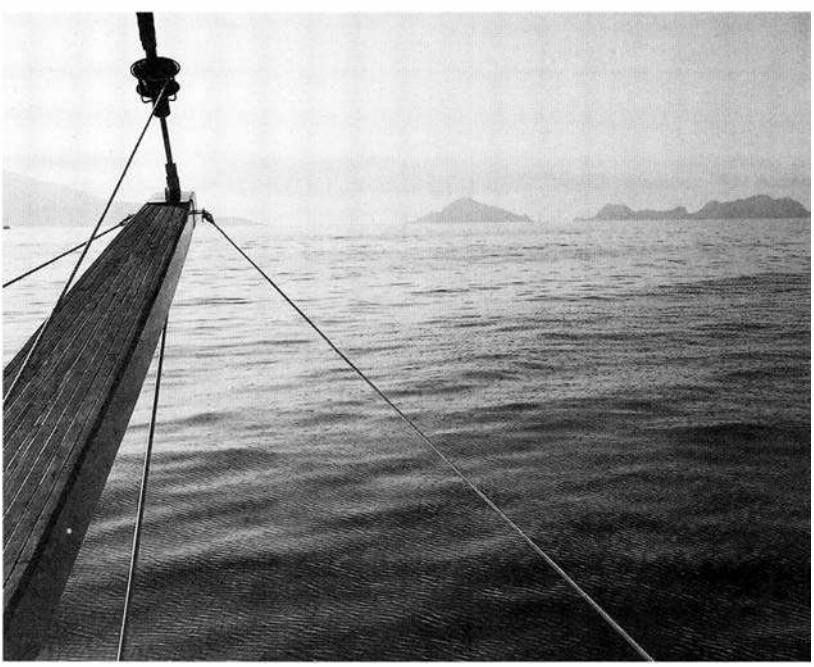
Bu gibi tuhaf ve harika özelliklerin erken Akdeniz tarihiyle ne alakası olduğunu sorabiliriz. Bugün nesli neredeyse tamamen tükenmiş ada hayvanlarının kaderi, sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere birçok örnekte, yuvalarını işgal eden ilk insan yerleşimcilerin kaderiyle birbirine kenetlenir. Botanik açısından cevap daha yaygın bir geçerlilik gösterir, çünkü kısa mesafelerde gözlenen çeşitlilik mozaiği, insanları, habitatları birbirine bağlayıp bütünleşmiş coğrafyalar yaratmaya teşvik eden etkenler yaratmıştır. Ağzı sulandırmaktan tutun da kafa yapmaya varıncaya dek çeşitli özellikler gösteren nadir kokular, reçineler, güzel ağaçlar ve başka bitkisel ürünler, mineral dağılımını insanları uzun mesafeli intikallere teşvik eden bir başka etken haline getirmiştir.

Tektonik tarihin ortaya çıkardığı sonuçların üst üste binmesiyle oluşan bu kısmi Akdeniz tablosu, özetle kara ve deniz biçimleri ve özellikleri, iklim ve doğal çevre, mineraller, bitkiler, hayvanlar ve bütün bunlar ile son bir önemli oyuncu grubu, yani havzanın insan sakinleri arasındaki etkileşimlerle yaratılmış son derece kendine özgü bir ekolojiyi gözler önüne serer. Şu konuda herkes mutabıktır: Bugünkü Akdeniz'in her bir metrekaresinin görünümü, birkaç ücra köşeyi saymazsak, insanların geçmişteki faaliyetlerinin doğrudan ya da dolaylı etkisiyle değişmiştir.[66] Bunun ötesine geçtiğimizde görüş ayrılıkları baş gösterir.[67] Birçok gezgin, sanatçı ve çevreci, Akdeniz'in ilk sakinlerinin bir felaket, dünyevi bir cennetin yağmacıları olduğu sonucuna varmıştır. Ne var ki bu "mahvedilmiş coğrafya" kuramına karşı, giderek artan sayıda modern uzman daha serinkanlı bir bakış açısı benimseyerek, bugünkü inkâr edilemez ihmaller ne olursa olsun, erozyon felaketine yol açan kitlesel ormansızlaştırma ya da toprak bozulması gibi geçmişte yapılmış büyük kötülüklere ilişkin mevcut kanıtların abartıldığını söylemektedir. Aksine, geçmiş binyıllar içinde bilinçsizce ama yakın ilişki içinde eşzamanlı bir evrim gerçekleştiğini; ciddi iklim değişikliklerinin gözlendiği dönemlerde bile insanların, sakinleri giderek artan Akdeniz'i sürdürülebilir bir biçimde idare etmeyi öğrendiklerini; buna karşılık Akdeniz ekolojisinin diğer Akdenizsi bölgelerden daha dirençli, hatta insanların manipülasyonları ve yeni türleri bölgeye getirmeleri sayesinde aslında çok daha büyük bir çeşitlilik gösterir hale geldiğini savunmaktadırlar. Akdeniz coğrafyalarının evrimini tarihsel

gelişimi içinde ele alan bu son görüş hakkında, çok erken tarihlerde bile görülen aşırı sömürü örneklerini yadsımadan söylenecek çok şey vardır.[68] Ayrıca, çoğu bitki ve hayvanın tersine insanlar, Akdeniz tarafından bölünürken edilgen kalmamış, bilakis etkin bir biçimde onu bir araya getirmişlerdir. Ama karaya yeterince baktık; artık denize, havzanın ana gerçekliğine dönme zamanı.

Periplus: *Denizi Keşfetmek*

Nasıl ki çöller tektiplikten uzaksa denizler de alabildiğine çeşitlidir. Antik Yunan'da *periplus* anlatıları, sahil şeritlerinde yapılan uzun seyrüseferleri konu alır, bu yolculukları betimlerdi; bu anlatılarda kara ve deniz uyarı işaretleri, demir atılacak yerler ve yolculuk zamanlarına ilişkin yer verilen, hepsi de konu aldığımız dönem zarfında zihinlerde derlenmiş ve dönemin sonlarına doğru ilk kez kaleme alınmış sonu gelmez listeler, Braudel'in havzada küçük deniz uçaklarıyla yapılan uçuşları anarak "bir uçtan diğerine uzanan hatıralardan oluşan" haritalar dediği şeyi yaratmanın araçlarıydı [**2.8**].[69] Aynı şekilde biz de denizin üstünde uçacak, altına dalacağız ama denizin asıl öneminin üstündeki hareketlilikte yattığını hiç unutmamamız gerekiyor. Denizde yolculuğun başladığı ilk günlerden itibaren bu hareketlilik, başka türlü ulaşılamaz ya da ancak dolambaçlı yollardan ulaşılabilir olan topraklara erişmeyi sağlamış, güce dayalı verimli deniz araçları ortaya çıktığında da, deniz yolculukları hız ve nakledilen yük miktarı bakımından kara yolculuklarını geride bırakmış, bu lider konumunu da buhar çağına dek korumuştur. Akdeniz bu nedenle "mesafelerin tiranlığını"[70] etkisiz kılma ya da en azından denizciler ve kara sakinleri için çok farklı anlamlara büründürme imkânını elinde tutmuştur. Nihayetinde deniz doğrudan, hızlı iletişim açısından (kendisine özgü riskler ve tehlikelerle dolu olsa bile) sürtünmenin düşük olduğu çok yönlü bir

2.8 Küçük modern bir gulet, Türkiye'nin güneyinde (antik Yunancada "kırlangıç burnu" anlamına gelen) Gelidonya Burnu açıklarındaki belirgin adacıklar dizisine yaklaşıyor; bu adacıklar dizisi Akdeniz'deki deniz yolculuklarını birbirine ekleyen sayılamayacak kadar çok kara ve deniz işaretinden biridir.

anayol sunuyor, sadece arada kalan bir mekân olmaktan giderek uzaklaşarak, denizciliğin gerçekleştiği bir mekân olarak başlı başına bir faktör haline geliyordu.

Fikir verici birkaç olguyla başlayabiliriz.[71] Havzanın hava koşullarının büyük bölümü Atlantik'ten gelirken, deniz de ayakta kalabilmek için batısındaki okyanusa dayanır. Yaz sıcağı milyonlarca turist için kızgın bir fırın halini almakla kalmaz, devasa bir buharlaşmaya da yol açar. Yağış miktarı buharlaşmanın yarattığı açığı kapatamaz. Nehirler de... Sadece Nil, Rhône ve Po hatırı sayılır büyüklüktedir, onlar da Akdeniz'i canlı tutmak için gerekli su girdisinin ancak dörtte birini karşılayabilir; biraz da Rus steplerinin dev mendereslerinin döküldüğü Karadeniz'in katkısı olur. Açığın geri kalanı, Atlantik'ten gelen daha soğuk, daha az tuzlu bir akıntıyla kapatılır. Atlantik sahillerinde hayatın akışını bozan gelgitler, Cebelitarık'ı geçtikten sonra, yükselmeler ve çekilmelerin fark edilebilir olduğu birkaç sığ körfez dışında görülmez; Venedik'te kalaslardan yapılan kazıklı bir yolda bata çıka ilerleyen ya da Gabes ve Sirte körfezlerinde 3 metre boyunda dalgalara yakalanan biri de bilir bunları. Gelgit olmaması Akdeniz'de birçok sahil şeridine, dikey olarak sıkışmış, erişilebilir bir yön kazandırır.

Gelgit olmamasının, ayrıca kıta sahanlığının az olmasının (Baltık ve Kuzey denizlerinin neredeyse tamamının tersine Akdeniz'in sadece beşte birinin derinliği 200 metreden azdır) bir sonucu olarak, lagünler ya da nehir ağızlarının besin getirip bıraktığı yerler ile Atlantik ve Karadeniz'in Akdeniz'e açıldığı Cebelitarık ve Çanakkale boğazları çevresi dışında, Akdeniz sahillerinde deniz hayatı nispeten yoksuldur.[72] Deniz yatağının genellikle 2-3 km, Peloponez'in orta ucu Matapan Burnu açıklarında ise 5 km aşağıda olduğu daha derin sulara doğru ilerlediğimizde bu tablo pek değişmez. Matapan Burnu açıkları, deniz yüzeyine Akdeniz'deki bütün dağların zirvelerinden daha uzaktır, yakın tarihte de buranın münzevi bir ispermeçet balinası topluluğunun evi olduğu anlaşılmıştır. 1860 gibi erken bir tarihte Sardinya açıklarında deniz yatağından çıkarılan üstü kabuk bağlamış bir kablo, bu uçurumda hayat olduğunun kanıtı sayılmıştı.[73] Ama yine bu kanıtın da dayanağı nispeten zayıftı, çünkü yüksek miktarda buharlaşma tuzlu bir deniz yaratır ve tuzlu su batar, hiçbir deniz hayvanının yaşamını sürdüremeyeceği bir yoğunlaşmayla birikir. Balıkların çoğu açık denizin üst kesimlerinde yaşar. Sicilya ile uydu adalarının açıklarından geçen meşhur ton balığı sürüleri örneğinde olduğu gibi, balıklar beslenmek için ya da yıllık göçleri sırasında sahil şeridine yaklaşırlar. Dolayısıyla balıkçılık da Akdeniz'de başka birçok şey gibi öngörülemez bir iştir; bir ek besin kaynağı olsa da, av bakımından zaman zaman cömertçe ödüllendirilse de genellikle sahil şeridine bağlı, küçük ölçekli ve nadiren güvenilir bir geçim kaynağıdır.[74]

Dalgaların altından çıkıp üstlerinde süzülmek, Akdeniz'in adalarla, denize doğru uzanmış dev yarımadalarla ayrılmış bir alt havzalar topluluğu olduğunu anlamamızı sağlar. Braudel, Sicilya ile Afrika arasındaki kanalda, denizin kuzey ve güney sahilleri arasındaki mesafenin 145 km'ye indiği yerde bölünen, batıdaki küçük yarı ile doğudaki büyük yarıyı birbirinden ayırmıştı; Tunus'ta Cape Bon ara sıra Sicilya'daki yüksek yerlerden görülür. Bu temel ayrım Akdeniz Afrikası'nda işe yarar, Mağrip'i doğuda Nil'e doğru uzanan kurak, alçak arazilerden ayırır. Ama kuzeyde, hiçbir zaman doğunun bir parçası olarak görülmemiş Adriyatik'i es geçmeye yönelik utanç verici eğilimi azdırır (birinci bölümde gördüğümüz üzere Adriyatik arkeolojisi de kısa süre öncesine kadar benzer bir görünmezlikten

mustarip olmuştur).[75] Akdeniz'in; Cebelitarık'tan Sardinya ve Korsika'ya uzanan bir Batı Akdeniz, İtalya (bir kara şeridi ya da iki alt havzanın paralel sahil şeritleri olarak düşünülebilecek bir yarımada) çevresindeki denizleri kapsayan bir Orta Akdeniz ve Ege ile Cyrenaica'da başlayan bir Doğu Akdeniz olarak üçe bölünmesi daha tercih edilebilir.

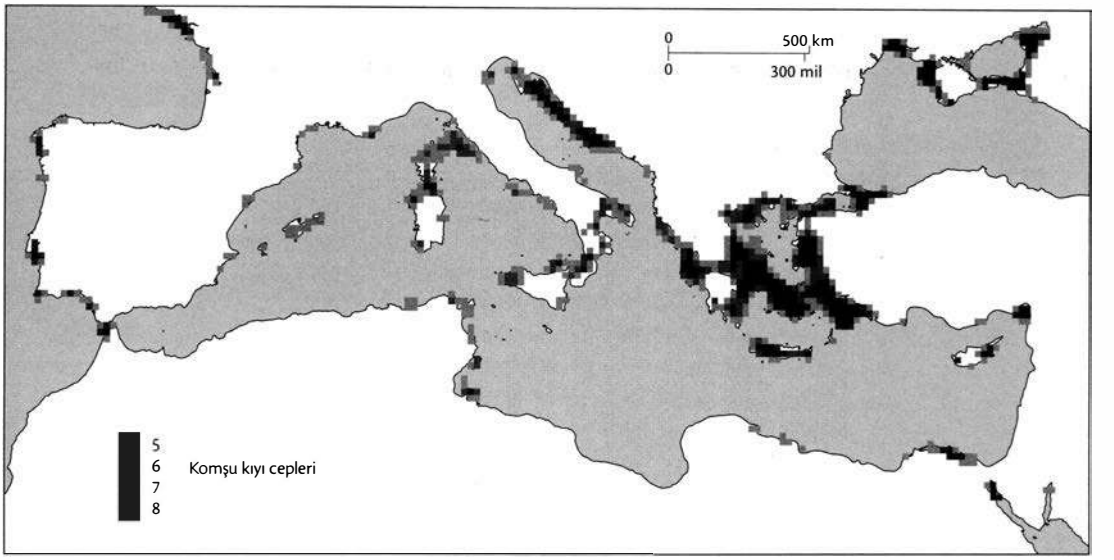
Tabloya daha yakından bakabiliriz. Neredeyse karalar içine hapsolmuş, dar geçitlerle açık denize bağlanan üç alt havza ön plana çıkar: Ege, Adriyatik ve Tiren. Bu minyatür Akdenizlerin her biri diğerinden farklıdır: Ege ve Adriyatik, boyut ve adaların çokluğu bakımından birbirine benzer ama Adriyatik uzundur, çoğu ada bir tek sahil şeridinde toplanmıştır. Tiren ise daha geniştir, kıtasal topraklar kadar dev adalarla da çevrilmiştir ama birkaç volkanik adacık dışında bomboştur. Bu alt havzalar, Akdeniz'in çok geçmeden "bir yakın komşular denizi" haline geleceği yerler olacaktı.[76] Ama bunları bir çerçeveye oturttuğumuzda havzanın deniz alanının sadece beşte birini kapsadıklarını görürüz. Bu deniz alanının yaklaşık yarısı yine yarı kapalı iki bölgeden oluşur: İyice batıda, İberya ve Afrika'nın 160-170 km kadar birbirine yaklaştığı Alboran Denizi ile Kıbrıs, Kuzey Levant ve Anadolu arasındaki sular. Ama Akdeniz'in büyük bölümü çok farklıdır, uzun sahil şeritleri boş ufuklara, birkaç noktada karanın gözden kaybolduğu, engin deniz çöllerinin başladığı yerlere bakar. Böyle bir coğrafyanın nasıl bir karşılık uyandırabileceğini biraz olsun sezdirmek için, daha sonraki tarihlerde firavunların yönetimine girecek Mısır'ın kıyılarındaki denizin "Büyük Yeşil" diye bilindiğini hatırlatalım: Anayurdun çizgilerinin uzakta kıvrılıp gittiği nokta hariç, sisler içinde gözden kaybolan, hiç de davetkâr durmayan bomboş bir düzlük.[77]

Büklümlü kara kitleleri arasında dolanan akıntılar ve rüzgârlar bu denizler üzerindeki hareketi nasıl etkiliyordu? Doğal olarak cevabın büyük bölümü, deniz taşıtlarının değişen vasıflarında yatar, ama bazı ön gözlemler sunabiliriz.[78] Atlantik'ten Akdeniz'e gelen sular, uzun sahil şeritlerini dolanıp geçen akıntılar ve iç girdaplarla saat yönünün tersine hareket eder (bkz. s. 8-9'daki harita). Gazze ve İsrail'deki sahiller Afrika kumlarının buraya taşınmasıyla oluşmuştur. Akıntılar genellikle ağırdır, gerçi dar boğazlarda ivme kazanırlar, Cebelitarık'ta hızları 6 deniz milini (saatte 11 km) bulur; kısa süre öncesine kadar, Akdeniz'den ayrılmaya çalışan gemilerin önüne çıkan büyük bir engeldi bu. Sicilya ile İtalya yarımadası arasındaki Messina Boğazı'nda akıntılar *Odysseia*'nın Charybdis'ine esin kaynağı olan girdaplar yaratır ve açık denizlerden kılıç balıklarını yumurtlamak üzere buraya çeker; Catania balık pazarındaki kesilmiş kılıç balığı kafası dizileri bunun kanıtıdır. Bu gibi koşullar dışında, akıntılar Akdenizli denizciler için ancak ılımlı düzeyde bir yardım ya da engel oluşturur. Rüzgârlar daha önemlidir, bunların isimleri (mistral, bora, tramontana, meltem, levanter, scirocco, hamsin vs.) Akdenizli denizciler arasında ne kadar gerçekçi bir saygı uyandırırsa, kuzeyli duyarlılığında da o kadar romantik bir karşılık doğurur. Güçlü bir esinti yüzey akıntısını etkisiz hale getirebilir ya da tersine çevirebilir. Ayrıca rüzgârın yönü ve yoğunluğu da çılgınca, öngörülemez biçimde değişir. Doğru, baskın örüntü kuzeyden esen rüzgârlardan oluşur, en şiddetli rüzgârlar da ekim ile mart ayları arasında eser. Ama her zaman olduğu gibi Akdeniz'de genellemelerin geçerliliği sınırlıdır. Seyyahların suya düşen planlarla, sürpriz bir biçimde karaya çıkmalarla dolu, meteorolojik verilerin de desteklediği sonu gelmez hikâyeleri, rüzgârın herhangi bir anda, pusulanın herhangi bir yönünden hoş ve nahoş sürprizler

taşıyabileceğini gözler önüne serer. Sahilde ve açıklarda gündelik esinti döngüleri kısa mesafeli sıçrama imkânları da sunar. Charybdis'in atmosferik eşdeğerleri, dağların denizle buluştuğu yerde, Rhône Vadisi'nden hızla inen rüzgârların kükreyerek çıktığı Marsilya'nın güneyinde tehlikeli Lion Körfezi'nde, aynı şekilde Malaga, Dalmaçya, Ege ve Uluburun'da dünyanın ilk sergilenebilir gemi enkazının bulunduğu Güney Türkiye'de yoğunlaşmıştır. Öte yandan deniz herhangi bir mevsimde bir göl masumiyetine bürünebilir, kış ortasına denk gelen, yaygın tabirle kış dönümü devresinde özellikle. Bunlar karşı önlemlerin en iyi şekilde alındığı, pratik bilgiler sayesinde durumdan istifade edildiği, hazır beklenen koşullar yelpazesinde uç noktalardır sadece. Genel kuraldır: Sahillerdeki ani ve şiddetli rüzgârlar, resifler ve yarlardan kaçınmak için en güvenli yer, sahilin yeterince açıklarında ama kaybolmayacak kadar yakınında, açık denizdeki o korkunç fırtınalardan biri patlak verdiğinde kaçılıp sığınılabilecek bir noktadır. Küçük bir teknede, deniz seviyesinde ufuk 5-7 km uzaktadır ama son tahlilde, korunmak için alınan bu konumun ele geçen fırsatı heba edip etmediğini ya da tehlikeye davetiye çıkarıp çıkarmadığını değerlendirmek deneyimli bir Akdeniz denizcisinin nişanesidir.

Bu koşullar, Akdeniz'de rüzgârın deniz üzerindeki hareketliliğe etkisiyle ilgili iki kuramı beslemiştir. Bu kuramlardan biri, baskın rüzgârların, kara ve deniz şekillenmelerinin ve tekne teknolojisinin hep birlikte belli bazı deniz güzergâhlarını ve ana rotaları teşvik ettiğini savunur. Bazı bölgeler bu açıdan uygunken, bazıları uygunsuzdu. Uygunsuz bölgelere verilebilecek güçlü bir örnek Afrika sahilleridir; burası teknelerin kolayca çekiliverdiği, kum tepeleri ve resiflerle dolu, rüzgâr almayan bir koydur.[79] Diğer kuramsa, değişken bir çevrede yön tayininde önceden yapılmış planlara değil, duruma uygun amaçlara dayalı bir esnekliği vurgular ve erken dönem kargolarda gözlenen eklektik yapıyı buna kanıt gösterir.[80] Aslına bakılırsa iki seçenek de akla yatkın bir biçimde bağdaştırılabilir. Tek bir gemi yolculuğunda hatırı sayılır bir tercih özgürlüğü söz konusu olabilir, hele ki mesafeler kısa ve yolculuğun amacı belli bir yer ve zamanla ilişkili değilse. Ama aynı şekilde, baskın rüzgârlar, özellikle ılımlı hava koşullarına bağlı olan uzun geçişler için zaman içinde belli hareket eksenlerini ve de mevsimine göre korunaklı demirleme noktası seçeneklerini eleyecek, başarılı geçişler arttıkça denizciler bilerek buralara yanaşmayı tercih edecek ve böylece zaman içinde, belli toplumsal koşullara bağlı olarak düzenli rotalar ve limanlar ortaya çıkacaktır.

Çizdiğimiz bu kara ve deniz portrelerini bütünleştirmek için, bu âlemlerin birbirine yaklaştığı yerlere, önce deniz kıyısına, sonra da ada olarak bilinen, her yeri denizle çevrili özel kıyılara bakmamız gerekiyor. Kıyılar hem kültürel hem de lafzi anlamda eşikte olunan ve rasgele ilişkiler kurulan, fırsatlar ve tehlikelerle dolu yerler olarak hep ilgi çekici olmuştur. Akdeniz sahilleri de bu anlamda hayal kırıklığı yaratmaz. Bu sahiller mavi bir balinanın bağırsakları gibi açıldığında 46.000 km uzunluğundadır (yerkürenin çevresinden daha uzun) ve küresel olarak sahil şeritlerinin toplam uzunluğuna oranları, havzanın gezegen yüzeyinde kapladığı alandan daha yüksektir.[81] Kuzey sahili büyük çoğunluğu oluşturur, aslan payı da Ege'nindir; bu küçük alt havza yekûnun hayret verici üçte birlik bölümünü teşkil eder, onu İtalya ve Dalmaçya izler. Kıyılarda bu durumu ortaya çıkaran girinti ve çıkıntıları saymamız ve haritaya dökmemiz yararlı olur **[2.9]**.[82] Havzanın çoğu yerinde girintili çıkıntılı kıyı bölgeleri karşımıza çıkar ama en uzun ve en girift kütle birkaç yerde yoğunlaşmıştır. En fazla

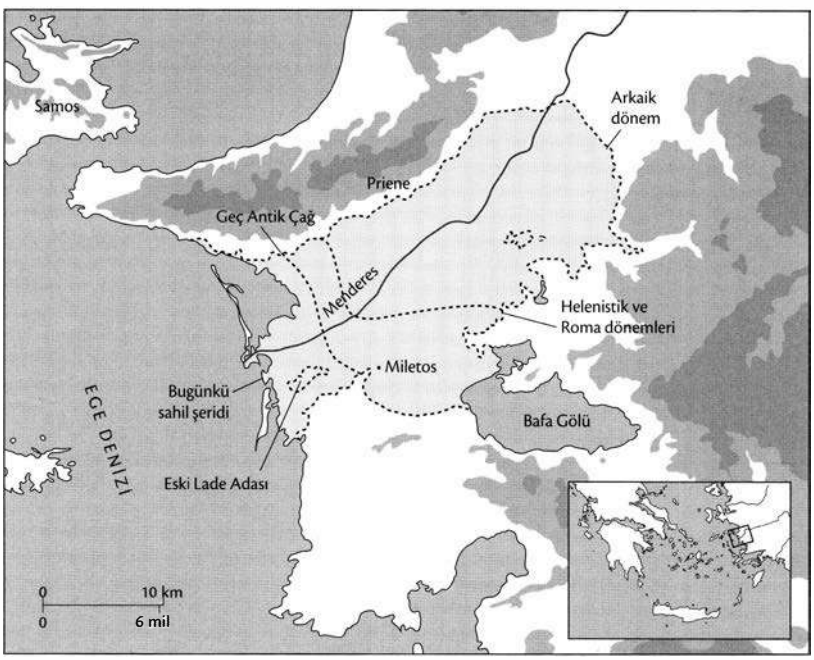
2.9 Akdeniz kıyılarında girinti ve çıkıntıların göreli dağılımına ilişkin, kıyıları eşit büyüklükte ceplere ayırarak yapılmış bir inceleme. Bu incelemede çevre ceplerden kaçında daha bir kıyı unsuru olduğu değerlendirilir, böylece kıyı topografyasının denizcilik faaliyetlerini teşvik edebileceği bölgeler için bir temsil elde edilmiş olur.

yoğunlaşma, büyüleyici derecede kıvrımlı Ege'de görülür, gerçi Dalmaçya, Güney ve Orta Tiren İtalya'sı da öne çıkar; ayrıca Levant'ın batıda Anadolu'ya yöneldiği İskenderun Körfezi'nde, Cebelitarık'ta ve Kuzey Afrika'da (birazdan keşfedeceğimiz üzere istikrarsız bir sahil olan) Nil Deltası boyunca ve Tunus sahillerinde daha küçük ama önemli odak noktaları vardır. Buna karşılık Kuzey Afrika'nın geri kalanında ama aynı zamanda Adriyatik İtalya'sı, Levant, o kadar olmasa da Güney Fransa ve İspanya'da nispeten özelliksiz sahiller ağır basar. Peki bundan ne öğrenebiliriz? Çeşitli deniz rotalarından oluşan dizilimler, kıyılar arasındaki olası bağlantı biçimleri hakkında ön fikir sahibi olmayı mümkün kılarken, kıyıların yerleşim düzeni, kara ile denizin, deniz yolculuklarını kara yolculukları karşısında teşvik edip ödüllendirmeye yetecek kadar sıkı kaynaştığı yerlere, kısacası, erken açık deniz gemilerinin olası erişim alanlarına dair ipuçları sunar.[83] Uzun, düz sahil şeritleri ise tersine kıyı boyunca kara ve denizdeki hareketliliğin birer seçenek olarak birbirine çok fazla benzer ve rakip olabileceği koşulları akla getirir.

Sahiller görünümleriyle de farklılık gösterir.[84] Deniz seviyesinin üstünde bulunan bölgelerdeki yüksek sahiller, "Panorama" ve "Mirabello" gibi, insanları buralara çekebilecek isimlerle ifade edilen deniz manzaraları ile denizcilere yol gösteren uyarı işaretleri sunar.[85] Deniz seviyesinin altında kalan sahilleri bir tekneden tespit etmek zordur, yol gösterici işaretler azdır, genellikle de aldatıcı sığlıklarla doludur. Bu tür sahillerin en uzun bölümü Kuzey Afrika'nın doğusunda uzanır (araya giren Cyrenaica hariç), sonra kuzeye doğru, Carmel sıradağlarının Hayfa yakınlarında denizle buluştuğu noktaya doğru çıkar. Kayalık sahiller bu kıyı şeridinin yaklaşık dörtte üçünü oluşturur. Görünümleri insanın gözünü korkutabilir ama barınak niteliği taşıyan kıyı parçalarının ya da daha geniş koyların ve başka kesintilerin bulunmadığı kesintisiz kayalık sahil şeritlerine nadiren rastlanır. Yumuşak sahil şeritleri doğaları itibariyle çok daha büyük bir farklılık gösterir, zaman içinde daha fazla değişim geçirebilirler. Kumsallar ve kum tepeciklerinin yanı sıra iki tip daha dikkati çeker, bunlardan biri geçmişte bugün olduğundan daha yaygındı, diğeriyse tam tersine ama her ikisi de birazdan göreceğimiz üzere çok fazla arkeolojik sürpriz barındırır ki, bunlar elimizdekiler içinde en iyi korunmuş olanlardır. Bahsettiğimiz bu iki sahil tipinden ilki, balık ve kuş hayatı

bakımından istisnai derecede zengin olan kıyı bataklıkları ve lagünlerdir. Buralar geçmişte muhtemelen önemli olmuş ama bugün gözle görülür kalıntıları sıfıra yaklaşmış tuzlalar bakımından da zengin yerlerdir.[86] Geçen yüzyılda bunların birçoğuna "ilerici" hükümetler tarafından sıtma yatakları diye el konulmuş ve tarım arazisi açmak için kurutulmuştur; son 50 yıl içinde Kıbrıs'tan daha büyük bir bataklık alan bu şekilde kaybedildi. Modernleşmenin bu veçhesinden yakayı sıyırmış Arnavutluk ve Sardinya'da ve nispeten Languedoc'ta bugüne ulaşan bu bataklık bölgelerin bir kısmı eski büyüklükleri hakkında bir fikir verir. Diğer önemli sulak bölgelerin iç kesimlere serpiştirilmiş olduğunu belirtebiliriz; örneğin orta İtalya'daki krater gölleri, Güney Balkanlar ve Anadolu'da içten içe kuruyan havzalar, Suriye'de Ghab çöküntüsü, Levant'ta Celile ile Ölü Deniz arasında bir dizi yarık vadi gölü, Kuzey Afrika'da mevsimlik *chott* ve *sebkha* tuzlaları.

Antik sahil şeridinde daha ender rastlanan ikinci sulak bölge tipiyse alüvyon bakımından zengin deltadır.[87] Akdeniz nehirleri, büyük ölçüde yavaş akıntılar ve gelgitlerin yokluğu sayesinde deltalar yaratabilir. Geçmişte böyle yapmış oldukları, bugün Rhône deltası gibi deltaların üzerinde bulunduğu, çamurun deniz yatağından kimi zaman tehlikeli derece istikrarsız bir biçimde yükselmesiyle oluşan büyük sualtı konileriyle kanıtlanmıştır. Ama bu, deltaların her zaman var oldukları anlamına gelmez. Bugünkü biçimleriyle deltaların çoğu, istikrarlı deniz seviyeleri ile onlara hammadde sağlayan yüksek oranda (hem doğal hem insan eseri) erozyonun nispeten genç yansımalarıdır; barajlar nedeniyle su girdisinin azalması ile ittifak halindeki küresel ısınma, çok geçmeden bunlar için ölüm çanlarını çalacaktır. Birçok delta, kudretli Nil'in deltası bile, çoktan geri çekilmeye başlamıştır; yakın zamandaki baraj faaliyetlerine dek Nil Deltası her yıl 100 milyon tonu aşkın nehir dibi alüvyonuyla besleniyordu. Delta oluşumunun son turunun ne zaman başladığı, birçok cevabı olan bir sorudur. İberya'daki bazı deltalar, Doğu Adriyatik'teki çoğu deltanın tarihi, Roma İmparatorluğu'nun son bulması sonrasına uzanır ama antik Priene şehrinin yerinin değişmesi,

2.10 Menderes Deltası'nın birkaç bin yıl içinde ilerlemesi ve kıyı topografyası üzerindeki etkileri.

Türkiye'nin batısında Menderes'in daha eskiden beri denize doğru ilerlediğini göstermektedir; Menderes Deltası geçen 2500 yıl içinde 20 km, yılda ortalama 8 metre ilerlemiştir **[2.10]**.[88] Rhône Deltası'nın ilerlemesinin büyük bölümü Klasik devirde son bulmuştur, o tarihten itibaren de bu delta büyüdüğü hızla geri çekilmektedir.[89] Nil çok daha olağanüstü bir performans sergilemiştir. Mısır'ın, bataklık lagünlerin yerlerini kıyı kumullarına, ardından da denize bıraktığı kuzey sınırı, antik devirlerde "Kargılık" diye bilinirdi, hiç kuşkusuz sürekli hareket halinde olmuş bir isimdir bu. Aslına bakarsanız son 10.000 yılda Nil Deltası, artıkların biriktiği bir kalıntı olmaktan çıkıp firavunlar devrinde, güneyindeki vadinin ekilebilir arazisine rakip çıkan, Akdeniz adalarının ikisi hariç hepsinden büyük olan 17.000 kilometrekarelik verimli bir üçgen haline gelmiştir [Rr. V].[90] İncelediğimiz zaman dilimi açısından vurgulamamız gereken genel husus, kıyı peyzajını tahayyül ederken bugün mevcut delta topraklarının büyük bölümünü çıkarmamız gerektiğidir. Bu da sahillerde daha az sayıda, daha küçük ovalar bulunduğu anlamına gelir ama bir yandan da tıkanmamış çaylar ve körfezlerin, sahil açığındaki adacıkların ve gemiyle girilebilir nehir ağızlarının bugün boğulmuş sahil şeridi boyunca görülenlerden daha fazla olduğu, bu nedenle eski denizcilerin demirleyebilecekleri çok daha fazla yer bulunduğu anlamına gelir **[2.11]**.[91] Ayrıca bugün karanın içinde kapalı kalmış şaşırtıcı sayıda yerleşim bir zamanlar sahildeydi ya da denizden kolayca erişilebilir durumdaydı. Sevilla'da Akdeniz'in hemen berisinde Guadalquivir kıyılarında yürürken, bu kıyıların deniz seviyesinin sadece 11 metre üstünde, bir zamanlar tuzlu ve tatlı suyun birleştiği noktanın yakınında bulunduğunu kavramak kolay değildir.

Daha önce görmüş olduğumuz üzere, anakara sahillerinin bazı kesimleri denizle o kadar iç içeydi ki, (*peninsula*'nın Latince etimolojisine göre) neredeyse ada sayılırlardı. Peki ya denizcilerin yakından gözledikleri, gerçekten de denizle çevrili kara parçaları?[92] Denizin ortasında bulunmaları ve şaşırtıcı bir biçimde toplam sahil şeridinin üçte birinden fazlasına sahip olmaları nedeniyle adalar, Akdeniz tarihinde, boyutlarının (toplamda havzadaki karaların %5'inden azını oluştururlar) bizde uyandırdığı beklentiye nazaran çok daha büyük bir rol oynamışlardır [Rr. IV]. En büyük Akdeniz adası bile yerkürenin en büyük 30 adası arasına giremez; Akdeniz'in başta Karayip Adaları ve Doğu Asya'dakiler olmak üzere başka kapalı denizlere saygı göstermek zorunda kaldığı ender noktalardan biridir bu. Büyük beşli (kabaca birinci sıraya yerleşen Sicilya ve Sardinya, ardından Kıbrıs, Korsika ve Girit), onların biraz uzağında Euboea, Mallorca, Lesbos ve Rodos sıklıkla minyatür kıtalar gibi iş görmüşlerdir; bunlar çıplak gözle ada olarak anlaşılamayacak kadar büyüktür ve iç kesimlerinde de son derece büyük bir çeşitlilik gösterirler. 0,1 kilometrekarelik bir yüzölçümü, bitim noktası olarak alınırsa, çoğunun yüzölçümü 100 kilometrekarenin altında kalan 360 adet küçük ada vardır, sıralamada bunları binlerce adacık ve resif izler. Ne var ki boyutların küçük olması önemsizlik ifadesi değildir. Malta gibi bazı önemli adalar deniz seviyesinin altında olsalar da, yüzölçümü 5,2 kilometrekareyi bulan, Lipari merkezli Eolie Takımadaları'nın en küçüklerinden biri olan Alicudi, 675 metre yüksekliğindeki üçgen zirvesini göğe uzatır, yağmur bulutlarını toplar ve uzaklardaki denizcilerin görebileceği bir işaret olur. Adriyatik'in ortasında bulunan Palagruža, yukarıda belirttiğimiz eşiği aşamasa da bu kitapta adı sık sık anılacak bir adacıktır.

Adalar, Avrasya levhasının kenarlarını yukarı kaldıran ve parçalayan

kuvvetlerin ürünleri ya da bununla ilişkili volkanik patlamaların denizden doğmuş mahsulleri olduğundan, kahir ekseriyeti Kuzey Akdeniz'de, özellikle de dantelsi kıyılarını biraz daha süsledikleri Ege ve Adriyatik'te bulunur. Kuzey Afrika adalarının sayısı azdır ve Fas açıklarında birkaç adacık hariç Tunus açıklarında yoğunlaşırlar: Ada özelliği çok çok düşük, yassı Cerbe, Kerkennah Adaları, minik La Galite ve Zembra, ayrıca bugün İtalya'ya ait olmakla birlikte Afrika'ya daha yakın duran Pantelleria ve Pelagie adaları (Lampedusa, Linosa ve Lampione). Adaların çoğu anakaraya, birbirlerine ya da her ikisine birden yakındır. En uzak adalar, karaya 140-165 km uzakta olup anakaranın görüş mesafesi dışında kalmalarıyla eşsiz bir nitelik taşıyan, gayet yerinde bir isimle Pelagie (Yunanca "açık deniz") adaları ile uzak komşuları Malta ve Gozo ile Balear adalarıdır (Mallorca, Menorca, daha küçük Ibiza ve Formentera; son iki ada Pitiusic Adaları diye de bilinir ve birbirlerine olağandışı derecede uzaktırlar). Diğer uçtaysa, anakaraya çok yakın olup hemen hiç ada özelliği taşımayan adalar vardır; en büyüklerden ikisi, Sicilya ve Euboea da bunlar arasındadır. Akdeniz'in uzun, ince yarımadalarının yanına yerleşmiş bu gibi yerler ada ile anakara arasındaki ayrımı bulanıklaştırır, Sicilya'nın Calabria ya da Apulia'dan (İtalya'nın ayakucu ve topuğu), hatta farklı denizlere baktığı için neredeyse ada sayılacak, kalbindeki dağlık bir bölgeyle ikiye bölünmüş Peloponez'den çok da farklı olup olmadığı gibi sorular doğurur. Kuzey Adriyatik'e doğru sokulan sevimli Istria, ada, yarımada ve hinterland özelliklerinin üçünü birden gösteren bir ada olarak tanımlanmıştır. Son olarak, çok sayıda küçük ada her türlü örüntüyü yaratır: Ender rastlanan tek adalar, büyük adaların uyduları, dağınık ya da dirsek dirseğe takımadalar, kimi sahile yanaşmış, bazıları ayrı topluluklar oluşturmuş, bazıları daha geniş topraklar arasına sıkışmış adalar. Bu sonuncu gruba Dalmaçya sahilindeki Sušac ve Palagruža (İtalyanca ismi Pelagosa, açık denizdeki yerine dair daha iyi bir fikir verir) adaları ile İtalya'nın Gargano Yarımadası açıklarındaki Tremiti Adaları (bir sıçrama taşları dizisi oluşturan bu adalar olmasa Adriyatik bomboş kalır) örnek verilebilir. Kısacası Akdeniz adalarının çoğu, en azından terimin beylik çağrışımları itibariyle, ada denilen şeyin tam tersidir; yalıtılmış diye nitelenmeleri de pek yararlı olmaz.[93] Son derece büyük bir çeşitlilik gösteren ve parçalanmış, daha geniş kara ve deniz örüntülerine bağlanan adalar, Akdeniz'deki bütün doğal çevrelerin üzerinde önemle durulan değişkenleridir.

Deniz, kıyılar ve adaların doğurduğu soruların birçoğuna, sonraki bölümlerde belli birtakım gelişmelerle ilgili olarak geri döneceğiz. Ama geri çekilip baktığımızda, Akdeniz genelinde yararlı olabilecek ayrımlar görebiliyor muyuz? Kuşkusuz, mutlak olmaktan uzak olsalar bile bazı eğilimler göze çarpıyor ve fraktallik eğilimi de hiç olmayacak yerlerde, başka yerlerde daha büyük ölçekte gözlenen özelliklerin minyatür kopyalarını yaratıyor. En çarpıcı sonuç, Afrika sahilinin büyük bölümünün denizciliğe uygun olmadığıdır. Birkaç bölge dışında bu sahil o kadar girintili çıkıntılı değildir, albenili adalardan yoksundur, hem demir atılabilecek yerler hem de denizcileri uyaracak işaretler bakımından fakirdir ve hâkim rüzgârlar kıyıya vurur. Bütün bu etkenler, birinci bölümde ileri sürülen, Akdeniz Afrikası'nın büyük bölümünde farklılıklar gözlenmesinin diğer olası nedenlerine eklenir. Ne var ki bu gibi etkenler sadece Akdeniz'in güney sahillerine özgü değildir. Birkaçı o kadar keskin biçimlerde olmasa da Levant, Adriyatik İtalya'sı ve Kuzeybatı Akdeniz'de de gözlenir. Bu gibi yerlerde,

fazla erken olmamakla birlikte yine de erken gelişmiş bir denize açılma pratiği mi, yoksa sözgelimi Ege'deki çok yönlü ağların tersine daha doğrusal, kıyıdan ilerleyen bir denizcilik pratiği mi gözlemeyi beklemeliyiz sorusu şimdilik cevapsız bir sorudur.[94]

Tam Yol İleri

Akdeniz elbette ki ortasında bir denizin ışıldadığı kıvrımlı bir kara kitlesinden daha fazlasıdır. İnsanlarla dolu bir yerdir, bu kitabın geri kalanında da bu insan dünyasının nasıl oluştuğunu, bu bölümde gözden geçirdiğimiz her şeyin (deniz, dağlar, ovalar, mineraller, bitkiler, hayvanlar, iklim ve geri kalanı) değişme potansiyelinin nasıl öğrenildiğini, yaşandığını ve bir avantaja çevrildiğini soruyoruz. Bu soruyu ele alırken geniş kapsamlı kronolojik bir yaklaşımın benimsenmesi, bir anlatıya girişme, daha açık bir deyişle; ipin ucunu kaçırıp şunun yükselişinin, bunun zirveye çıkışının peşinden sürüklenme, kalıcı pratikleri bir kenara bırakıp yeniyi yüceltme riskini taşır ama incelediğimiz süre zarfındaki gelişmeler ardışık bir çerçeve olmaksızın asla tutarlı bir biçimde anlaşılamaz. Umarım bu kitabın sunduğu çerçeve, Akdeniz'de hayatı derinden yapılandıran unsurların ilk kez bütünleşip yayılma biçimlerinin izlenmesini mümkün kılar, bir yandan da izleklerin çeşitliliğine, eldeki bilginin izin verdiği ölçüde birçok ölçekte örnekler verir. Böyle bir yaklaşımla benzerlikler kurmak için yazıdan ziyade orkestra müziğine bakmak gerekir. Orkestra müziğinde tutarlı bir bütün içinde temalar zaman içinde iç içe geçer, farklı tonalitelerde gider gelir ya da farklı enstrümanlarca çalınırlar. Ya da Kandinsky'nin açıkça senfonik olduğunu söylediği geç dönem tuvalleri ve *pointillisme* [noktacılık] yapıtları gibi tablolara bakmak gerekir. Bu tablolarda da sayılamayacak kadar çok nokta ufak ufak ışıldar, birleşerek birbiriyle ilişkili renk yamaları yaratırlar; yeterince geriye çekilip baktığımızda çok daha haşmetli bir genel imgeyle karşılaşırız.

Bundan sonraki bölümleri tanımlayan ayrımlar erken Akdeniz hayatındaki başlıca geçiş noktalarını yansıtıyor. Bunların bazıları, beklenebileceği üzere, iklim değişikliklerine denk gelir. Doğaldır ki havzanın bütün bölgelerine her zaman aynı ölçüde iyi oturmazlar (öyle olsaydı epey şaibeli bir durum söz konusu olurdu) ama olup bitenlere geleneksel Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Bakır, Tunç ve Demir etiketlerinden daha iyi uyarlar. Bu isimler ilk ortaya atıldıkları dönemde ilk kestirimler olarak işe yaramışlardır ama havzanın her bölgesinde kafa karıştıracak derecede farklı dönemleri ifade eder, belli bir bölgedeki gelişmelerin genel yapısını yakalamayı genellikle başaramaz ve kimi zaman da tümüyle yersiz bir biçimde kullanılırlar. Bu eskimiş sistemin yerine milattan önceki yüzyıllar ve binyıllarla konuşmaya ne kadar hızlı başlarsak o kadar iyi olur. Ama şimdilik dönemsel olarak geleneksel terimlere boyun eğmemiz gerekiyor. 10-14. sayfalardaki kronolojik tablolar terminoloji kâbusu için bir kılavuz sunuyor. Bölümlerin her birinde, belli bölgelerde belli dönemlerden bahsetmek için hâlâ kullanılan alışıldık isimler olabildiğince zahmetsiz bir biçimde ele alınacak. Her bölümde kapsanan zaman aralığı giderek azalarak, on binlerce kuşaktan binlerce, yüzlerce, onlarca ve nihayetinde son bölümde sadece 10-15 kuşağa iniyor. Elimizde hiç olmadığı kadar ince öğütülmüş, daha bol bilgi bulunduğunu, daha genel olarak

2.11 Bugünkü İsrail'de Yarkon Nehri'nin ağzında küçük teknelerin eski bir fotoğrafı; ılımlı nehirlerin bile antik dönem teknelerince aşılmış olması ya da en azından onlara barınak sunmuş olması mümkündür.

da havzada genel değişimin hız kazandığını yansıtan bir durumdur bu.

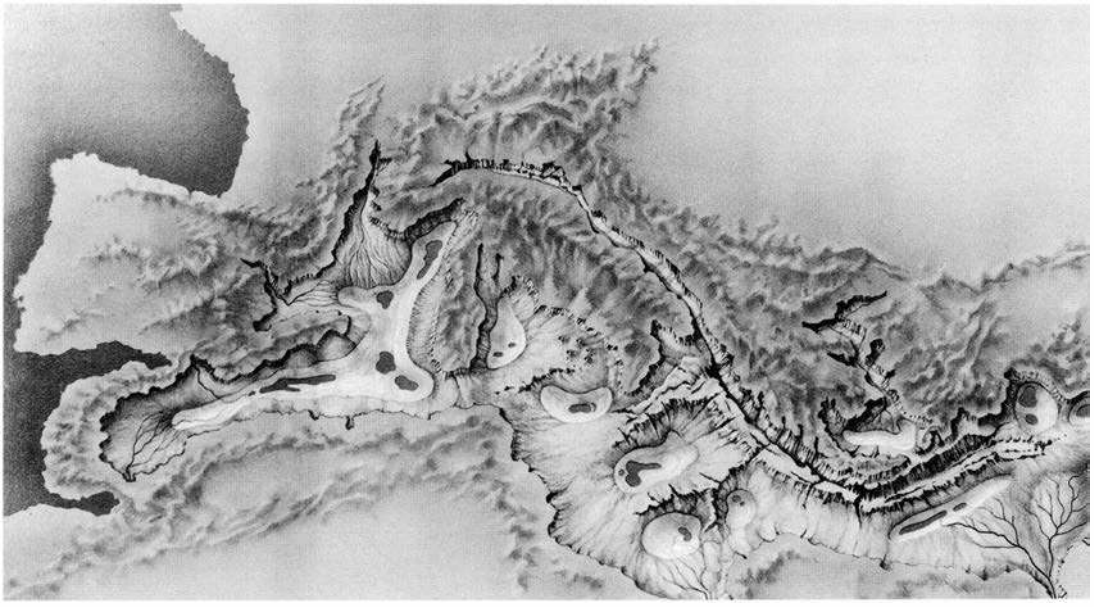
Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, modern insanların atalarının havzaya nasıl sızdığı ve türümüzün en son ağır buzul devrinin son bulmasına kadarki faaliyetleri konu alınıyor. Beşinci bölümde, yerkürenin iklim tarihinde halen devam etmekte olan Holosen evresine gelinceye kadar ve Holosen'in ilk binyılında yaşananlarla ilişkili büyük değişiklikler, özellikle de denizcilik faaliyetlerinin ve tarım topluluklarının havza çevresinde yayılması, Kuzey Afrika'da tutulan farklı yolların ilk tohumlarının atılması inceleniyor. Altıncı bölüm bir ara bölüm; sonraki tarihlerde gerçekleşen önemli müdahaleler dışında, Akdeniz'in sonraki tarihinin büyük bölümünü şekillendirmiş olabilecek hayat tarzları ayrıntılı olarak işleniyor. Yedinci bölümde MÖ 3500 ile 2200 arasındaki bir dizi temel değişiklik inceleniyor ve bir zirve noktası belirleniyor. Bu süre zarfında Akdeniz ikliminin kuraklaşmasına, bugün aşina olduğumuz bir iklim rejiminin başlangıcına tanık olunmuştur. Ayrıca Mezopotamya ve Mısır'da geniş ölçekli toplumların yükseldiği gözlenmiş, bu toplumların Akdeniz'in çeşitli bölgeleri üstündeki ilk etkileri izlenmiştir. Akdeniz hayatının birçok yönü ilk kez bu aşamada nüve olarak görünürlük kazanmıştır. Yedinci bölüm ile sekizinci bölümü ayıran şey, MÖ 2200 civarında Akdeniz'e darbe indiren son iklim değişikliğidir ama bu değişiklik dışında bu ayrım keyfidir, çünkü doğuda bundan sonra gelen son derece gösterişli evre (Mykenai'yi, Tutankamon'u düşünün) birçok anlamda sadece, önceki binyılda başlamış şeylerin büyümesini ve yayılmasını temsil eder. Dokuzuncu bölümde MÖ 1200 öncesi ve sonrasında, gerçekten Akdeniz çapındaki ilk ağların doğmasını sağlayan yeni toplumsal, ekonomik ve bağlayıcı gelişmeler ele alınıyor. Onuncu bölümde hikâye tamamlanıyor ve bu dünyanın nasıl güçlendiği, havzanın hemen her köşesine hızla ve genellikle saldırganca nasıl yayıldığı inceleniyor. Hikâyemizin son bulduğu MÖ 500 tarihi, derin bir anlamı olduğu için seçilmiş değil, tarihsel bakımdan Akdeniz'deki gelişmeler sürekliliğinde keyfi bir noktayı temsil ediyor. Seçtiğimiz bu tarih, görünürde tanıdık olan Klasik dünyayla birleşmeyi, bizleri önceki bölümlerde gözlenmeye başlayan daha derin örüntüleri bu dünyada da keşfetmeye davet etmeyi amaçlıyor. 11. bölümdeyse, bu örüntülerin tanık olduğumuz bütünleşmesi özetleniyor ve sonraki yüzyıllar için birkaç yeni soru formüle ediliyor.

Türleştiren Deniz

(1,8 milyon - 50.000 yıl öncesi)

Derin Zamanda Başlangıç

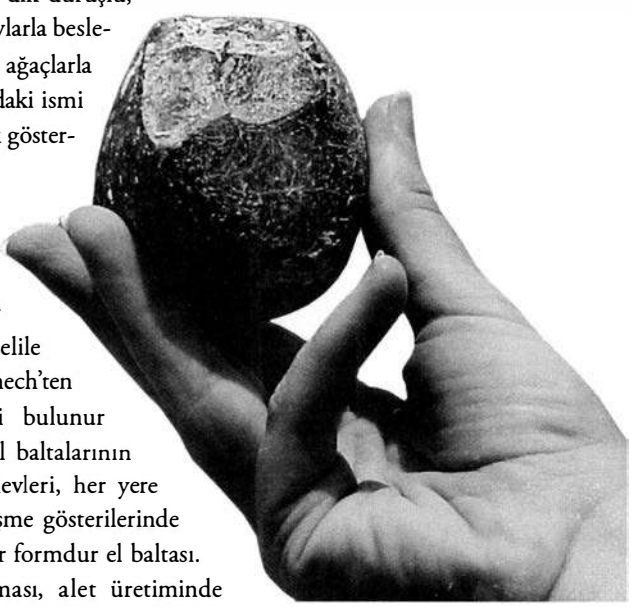
Akdeniz'in uzun erimli her tarihi için Afrika doğal bir başlangıç noktasıdır. İkinci bölümde gördüğümüz gibi, havzanın ilk tanınabilir işaretlerini yaratan, Afrika levhası ile bitişiğindeki Arabistan levhasının hareketi olmuştur. Afrika ufacık bir tektonik hareketle bütün verdiklerini geri alabilir de… Bundan yaklaşık 5,9 milyon yıl önce, Miyosen Çağı'ndan Pliyosen'e geçmeye yakın bir tarihte, bizim iki ayaklı atalarımız ve diğerlerinin epey güneyde bir bölgeyle sınırlı olduğu dönemde, işte böyle jeolojik bir kasılma Afrika'yı İberya'ya ve o zamanlar İberya'yla bitişik olan Fas'a doğru itti. Bu hareketlenme, o zamana dek Atlantik'e açılan, bugünkü Guadalquivir ile Batı Rif boyunca uzanan iki boğazı kapattı. Böylece de ortaya Messina Tuzluluk Krizi çıktı **[3.1]**.[1] Atlantik Okyanusu'nun içeri akışından yoksun kalan Akdeniz'de deniz seviyesi 1300 metre kadar gerilerken, Akdeniz, Nil ve Rhône'un Büyük Kanyon'a rakip çıkabilecek vadiler oyduğu ışıltılı bir tuz kayaçları çölünde tuzla ceplerinden ibaret kaldı. Akdeniz, 700 metre derinlikteki suları bugünkü Kahire'nin altında kalan bir eşikle Lion Körfezi'nde hâlâ deniz altında bulunan bir başka eşiğin üzerinde tıkanmış bir denizdi artık. Bundan birkaç bin yıl sonra Cebelitarık'taki engelin ortadan kalkmasıyla denizin geri dönüşü de bir o kadar dramatik oldu. Bir asır boyunca, her gün tahminen 65 kilometreküp su, kurumuş havzaya aktı durdu. Messina

3.1 Messina Tuzluluk Krizi sırasında kurumuş Akdeniz havzasının rekonstrüksiyonu.

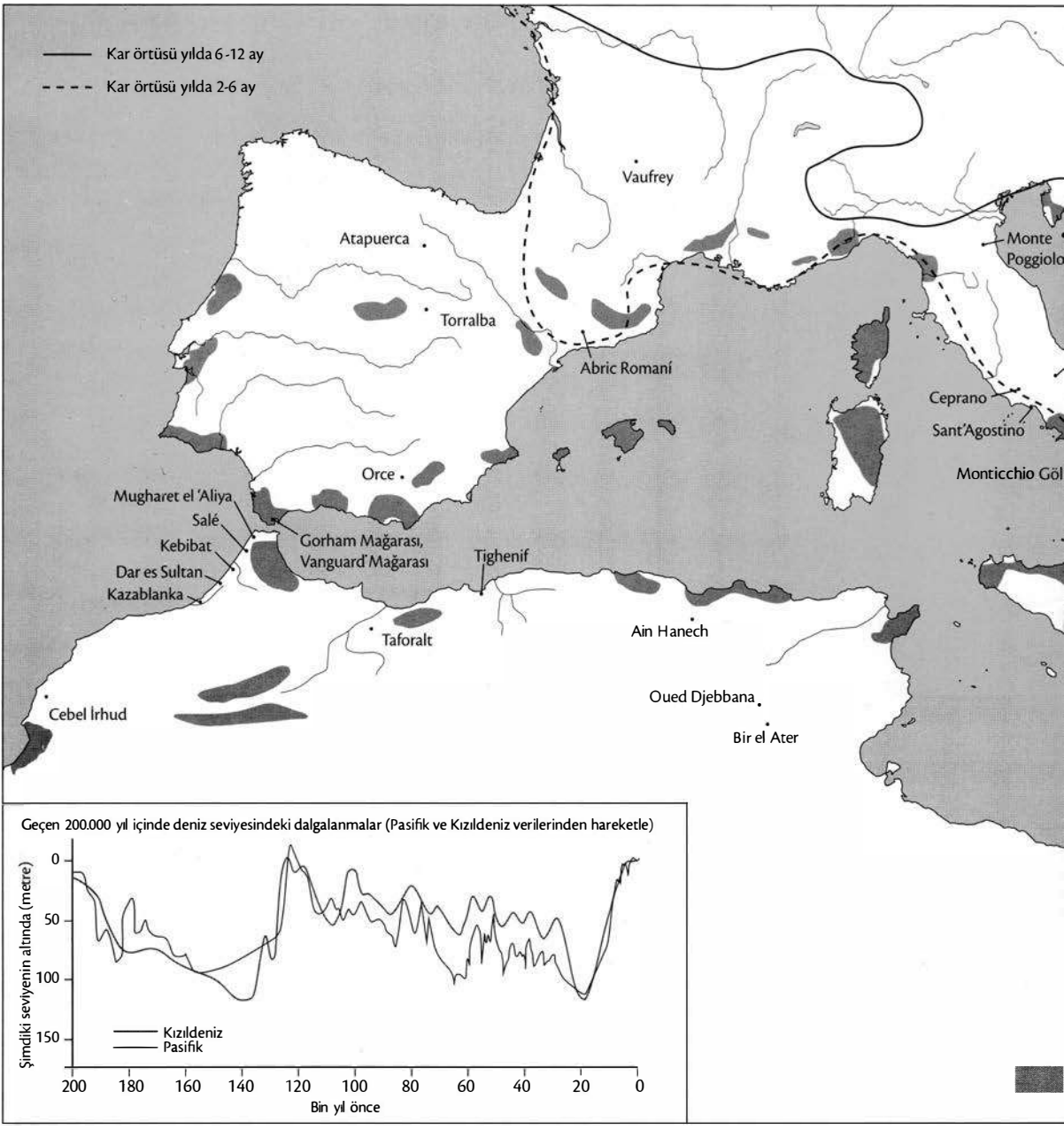
dönemindeki bu kâbustan farksız, uçurumlarla dolu çölün izleri, derin denizlerden alınan silindirik numunelerde hâlâ görülebilir. Havzanın kuru olduğu bu tarihlerde Kuzey Afrika ile Avrupa arasında son kez kara üzerinden hayvan türleri değiş tokuşu gerçekleşmişti. Daha da dokunaklısı, denizin geri çekilmesi, bugün artık nesli tükenmiş olan keçi-antilop *Myotragus balearicus*'un Mallorca ile Menorca arasındaki tuz çöllerinde gezinmesini mümkün kılmıştı; burada 5 milyon yıl boyunca yalıtılmış bir ortamda evrilen bu tür, evrimsel zamanın son anlarında, birkaç bin yıl önce denizci insanların gelişiyle birlikte ortadan kalktı.[2]

Homininler de (hominid ailesinin iki ayaklı, genellikle daha büyük beyinli evlatları) ilk kez Afrika tarafından Akdeniz sınırlarına ulaştı. Bilebildiğimiz kadarıyla –ki bu fevkalade eğreti bir bilgidir– denize ilk göz gezdirenler, Cezayir'in kuzeydoğusunda, Ain Hanech ("Yılan Pınarı") yakınlarındaki yüksek plato üzerinde, jeolojik olarak bugün artık tanınmayacak kadar şekil değiştirmiş bir noktadan bakmışlardı ona.[3] Ain Hanech yakınlarındaki çökelti kayalıkları, haritalara ilk kez hominin izlerinden çok, hayvan fosilleri bakımından zengin oldukları için girmiştir, ama 1992'den beri sürdürülen araştırmalarda kireçtaşından doğrama aletleri ve çakmaktaşından başka aletler içeren üç katman belgelenmiştir **[3.2]**. Kazıları yürütenler, bilimsel tekniklere dayanarak, ilişkili hayvan türlerine bakarak ve Doğu Afrika'da Olduvai Vadisi'nde bulunan eserlerle paralellikler kurarak bu aletlerin yaklaşık 1,8 milyon yıl öncesine ait olabileceğini savunmaktadır. Bu tespit, söz konusu kalıntıları, dünya tarihinin son büyük jeolojik çağı olan, iklim değişiklikleriyle çok geçmeden dikkatimizi çekecek Pleistosen'in başlarına yerleştirir. Aletlerin konumları, açık savanayı dolanan bir nehrin ya da nehir kalıntısı bir akmaz gölün kenarında yavaş yavaş çamurla kaplandıklarını düşündürür. Civarda, alet kullananların etlerini yediği hipopotam, at, ceylan ve başka hayvanların kemikleri bulunmuştur. Hiç iskelet parçası bulunmadığından ve o tarihlerde Afrika'da beş farklı hominin aday yaşadığından, bu aletleri kullananlar genç *Homo* cinsinin hangi kolundandı bilinmez. Ain Hanech ekibinin tercihi *Homo habilis*'ten yanadır ama bizim doğrudan anatomik ve soy anlamında davranışsal atamız –dik duruşlu, uzun ince bacaklı, akıllı ve (leş yiyip küçük avlarla beslenen avcının yemeğine yumru kökleri ekleyen) ağaçlarla dolu otlaklara alışık– *Homo ergaster*'in (Asya'daki ismi *Homo erectus*'la bilinir daha çok) erken varlık göstermiş olması da bir o kadar akla yatkındır.[4]

3.2 Akdeniz'deki en eski el yapımı nesnelerden biri: Ain Hanech'te bulunan bir doğrama aleti; Doğu Afrika'da Olduvai Vadisi'nde benzerlerine rastlanmıştır.

Aslına bakılırsa homininlerin tam olarak nerede ve ne zaman Akdeniz'le karşılaştığı sorusu, muhtemelen öngörülebilir bir gelecek boyunca cevap verilmesi zor bir soru olarak kalacaktır. Ürdün Vadisi'nde, Celile Denizi'nin öncüsünün yanında, Ain Hanech'ten biraz daha genç olan Ubeidiya yerleşimi bulunur **[3.4, 3.5]**.[5] Burada binlerce alet arasında, el baltalarının erken örnekleri de yer alır. İleri sürülen işlevleri, her yere dönebilen bir çakı olmaktan tutun da çiftleşme gösterilerinde iktidar sembolü olmaya kadar varan kalıcı bir formdur el baltası. Çiftleşmek amacıyla gösteriş için kullanılması, alet üretiminde

3.3 Bu bölümde bahsedilen yerlerin haritası. Haritada Pleistosen dönemindeki doğal sığınaklar (griyle gölgelenmiştir), maksimal buzul devrelerde daimi kar tabakasının yaklaşık sınırları da görülür. Ayrıca deniz seviyesinde uzun dönemli dalgalanmalar (*sol altta*) ve Akdeniz'in daha sonra, 3,5-2,5 milyon yıl öncesinde Pliyosen

Aşölyen [Saint Acheul'den hareketle *Acheulian* – çn.] diye bilinen, 1,5 milyon yılı aşkın bir süre önce başlayıp bir milyon yılı aşkın bir süre devam eden yeni bir aşamaya damgasını vurmuştur.[6] Kuzeydoğu Afrika'da, özellikle de Afrika Yarık Vadisi'nin Levant geçidiyle birleştiği noktada, araya giren bir hominin varlığı tahmin edilebilir. Yine muhtemelen Pliyosen'in sonuna doğru, kesintisiz bir savana kuşağının Afrika'dan Asya-Pasifik sahillerine doğru uzanarak Afrika çapında ve ötesinde daha geniş kapsamlı yayılmalara davetiye çıkardığı devirlere ait daha eski tarihler beklenebilir.[7] Kafkaslar'da Dmanisi'de 1,8 milyon yaşında homininlerin bulunması ve Güneydoğu Asya adalar bölgesinde, Flores'te 18.000 yıl öncesine kadar hobbit benzeri tuhaf yaratıklar yaşadığının anlaşılması gibi kısa süre önce karşılaştığımız, daha önceki tarihlerde Afrika'dan çıkışlar olduğunu ve

İtalya'nın ana hatlarının örneklediği üzere tektonik olarak tedricen oluşması da (*sağ üstte*) haritaya eklenmiştir.

ondan sonra karmaşık akışlar ve evrimler yaşandığını işaret edebilecek sürprizler bu tahminlere bir inandırıcılık katar.[8]

Ayrıntılar bir tarafa, Ain Hanech ve Ubeidiya gibi yerlere, Afrika ve Asya'da homininlerin genel yayılma örüntüleri çerçevesinde nasıl bir önem atfedebiliriz? Ubeidiya'daki Afrika hayvanlarının sayısı, buradaki homininlerin varlığının da Afrikalı *ergaster*'in küçük çapta Afrika dışına taşmasından ileri geldiğini düşündürür; az sayıda Afrikalı *ergaster* doğuya ilerleyip Asya'ya sızmıştır. Aslına bakılırsa, Akdeniz'in güney sınırlarında *Homo ergaster*'in ilk kez görülmesi, öncü bir türün dev adımlarından ziyade, Doğu Afrika ve belki daha başka yerlerdeki çekirdek nüfusların ara sıra küçük ölçekli yayılmalar gösterdiğini, sonrasında da geri çekilmeler ve yerel bazda soy tükenmeleri yaşandığını gösterir.[9] Birazdan göreceğimiz

3.4 Ubeidiya'dan bazalt bir el baltası. Hem Akdeniz çevresinde hem daha geniş bir bölgede bu özgün, birkaç bakımdan çok yönlü nesnelerin erken devirlerde bulunması ya da bulunmaması kronoloji, bağlantılılık, malzeme ya da bilmedeki farklılıklarla çeşitli biçimlerde açıklanabilir.

gibi, ilk homininlerin yararlanabileceği ekolojik nişleri döngüsel olarak birleştiren ve ayıran, kökleşmeye başlamış, gitgide kuru ve istikrarsız koşullar karşısında *ergaster*'in esnekliği ve zekâsının da bir sınırı vardı. Kuzeybatı Afrika'daki Ain Hanech kayıtlarından sonra Afrika, yaklaşık bir milyon yıl öncesine, yani kesintili izlerin 20. yüzyıl başında Kazablanka'da yeni bir liman yapımı sırasında ortaya çıkarılan mağaralarda ve taş ocaklarında başladığı döneme kadar süren bir sessizliğe gömülür. Sonrasında Cezayir'de Tighenif'te 700.000 yıllık *ergaster* fosilleri bulunmuştur.[10] Ubeidiya'yı da 800.000 yıllık komşusu Gesher Benot Ya'aqov'dan benzer bir sessizlik ayırır. Burada toprağın suyu emmesi, dikkat çekici derecede erken bir tarihe ait düzleştirilmiş ahşap nesneleri ve bitki kalıntılarını ateş izleriyle yan yana korur.[11] Buralardaki sessizlik kısmen, hayatta kalamamaktan ya da tespit hatasından kaynaklanıyor olabilir ama iyi araştırılmış Levant'ta, ilk başlarda uzun fasılalarla kesintiye uğrayan gelip geçici bir varlık gösterildiği iddiasına ağırlık kazandırır.

Homininlerin Kuzey Afrika'ya ve Levant'a zaman zaman gelişlerinin denizle ilgili bir uğraşa ne ölçüde yol açtığı konusunda da bir o kadar dar kapsamlı değerlendirmelerde bulunulabilir. *Ergaster*'in tam olarak hangi bilişsel güçlere sahip olduğunu bilmediğimizi kabul etsek bile, Avrupa'nın Pasifik'i keşfetmesinde olduğunun tersine (en azından Keats'in ölümsüzleştirdiği haliyle), son sıradağ üzerinde Cortesvari bir biçimde, görsel duyumda bir doruk noktasına ulaşma deneyimi yaşanmadığı gibi riskli bir tahminde bulunmayı güvenle göze alabiliriz. Birazdan keşfedeceğimiz üzere, homininlerin yayıldığı Sahra bölgesi ılıman dönemlerde geniş su kütleleriyle dolu olsa gerekti; Akdeniz kıyıları muhtemelen bu su kütlelerinin daha tuzlu versiyonları olarak görülüyordu. En

3.5 Ubeidiya oluşumunun bir bölümü. Buranın eğimli coğrafyası, araştırılacak çok sayıda erken tabakayı gözler önüne serer. Burada Ürdün Yarık Vadisi'nden başlayan, uzakta Celile Denizi'nin görüldüğü coğrafyaya yerleşimiyle görülüyor.

iyi ihtimalle nehir ağızları ve kıyılardaki lagünler leş toplama ve avcılık için iyi fırsatlar sunmuş olabilir. Genel itibariyle, bu bölümde erken denizcilik faaliyetleri ve deniz kaynaklarının kullanılmasıyla ilgili olarak, homininlerin denizle karşılaşmasının bir ilk bakışta aşk vakası olmaktan çok uzak olduğu sonucuna varabiliriz. Aslında çok uzun bir süre boyunca Akdeniz, göz korkutan bir enginlik, dolambaçlı yollardan aşılan bir engel olarak kaldı; kaynakları ancak yavaş yavaş öğrenildi ve kullanıldı, ilk başlarda her iki ayak da kuru zemin üzerindeydi. *Phaidon*'da Sokrates'i konuşturan Platon, meşhur bir teşbihle, Klasik Yunan'da sahil boyunda yaşayanları karıncalara ya da bir gölün çevresindeki kurbağalara benzetmişti.[12] Onun bu teşbihi, ayrıma genelde tanınandan daha geniş bir alan açar. Bu kitabın büyük bölümü, hiç olmadığı kadar merkezden çevreye doğru açılan, kültürel olarak amfibi [hem karada hem denizde yaşayan – çn.] Akdeniz toplumlarının ortaya çıkışını tarihsel olarak anlatıyor ve analiz ediyor olsa da bu ilk tarihsel bölüm, kanıtlar açısından biraz sorunlu birkaç sıçrama dışında, merkezkaç kuvvetlerin muazzam olduğu bir dönemi, kıtasal hinterlandlara kök salınan, karınca misali yaşanan bir dönemi aydınlatıyor.[13] Bu özel anlamda alındığında, bu dünya Akdeniz öncesi bir dünyadır ve sonraları giderek artan bir hızla gelişen denizcilik yönelimlerinin derin zamandaki karşıt bir versiyonudur.

Paleo-Akdeniz

Pleistosen Akdeniz aslında nasıl görünüyordu? Bu öyle aylakça bir meraktan kaynaklanan bir soru olmanın ötesine geçer, çünkü Akdeniz havzası bu dönemde tekrar tekrar dönüşümler geçirmiş, bu dönüşümler Akdeniz sakinlerinin yaşadığı sürekli değişen sahneyi şekillendirmiştir. Pan-Akdeniz açısından önemli son jeolojik olaylar, Messina Tuzluluk Krizi'nin sonlarında okyanusla bağlantının yeniden kurulması ve Bab'ül Mendep'te Kızıldeniz'in Hint Okyanusu'na açılması olmuştu; bu açılmayla, Afrika'dan kara üzerinden çıkmak için geriye sadece tek bir yol kalacaktı: Süveyş'te Akdeniz'i sıyırıp geçen yol. Ne var ki bundan sonraki tektonik faaliyetleri görmezden gelmek hatalı bir tutum olur. Bunun tek nedeni, Akdeniz coğrafyasına çektirdiği sonsuz küçük parçalara ayrılmış işkencenin bugüne dek sürmüş olması değildir; bu bölümde ele aldığımız süre zarfında tektonik hareketliliğin havzanın fizyonomisini ciddi biçimde şekillendirmiş olması da nedenlerden biridir. İtalya ve adaları önemli bir örnektir **[3.3]**.[14] Yaklaşık bir milyon yıl önce (homininlerin buralara gelmekte olduğu tarihlerde) bugünkü İtalya yarımadası denizden yükselmiş bulunuyordu, ama Apeninler hâlâ daha alçaktaydı, Apulia ve Monte Gargano kitlesi hayli kısa süre önce Dalmaçya'dan ayrılmış adalar halindeydi ve Calabria da daha 200.000-300.000 yıl boyunca suyun altında kalacaktı. Proto Sicilya 700.000 yıl öncesine kadar sığ bir denizle birbirinden ayrılmış iki adadan oluşuyordu; bu adalar daha sonra Etna'yı doğuran muazzam bir patlamayla birleşti. Bugünkü yüksekliği yaklaşık 3330 metre olan, Akdeniz'in en büyük yanardağı Etna, onu 1828'de gören Charles Lyell'i dünyanın inanılmaz derecede yaşlı olduğuna inandırmıştı. Etna'nın doğuşu Tiren bölgesindeki birçok afetten sadece biriydi, aynı zaman aralığında buna benzer yukarı kalkma, batma, kıvrılma ve volkanik patlama süreçleri Akdeniz çapında çok daha yaygın bir biçimde görülmekteydi.

Toprağın kemikleri yeniden şekillendirilirken, küresel iklim rejimleri de genelde daha serin, kuru koşullara doğru meylediyordu. Bu koşullar Tethys'in ve doğrudan onun soyundan gelen yerlerin alt-tropikal dünyasına son verirken, burada ve başka Akdenizsi bölgelerde belirgin bir biçimde Akdeniz tipi floraların evrilmesini teşvik etti; örneğin ilk zeytin poleni, Batı Akdeniz'de, 3,2 milyon yıldan biraz öncesine ait bir deniz tabanı silindirik numunesinde bulunmuştur.[15] Bu koşullar billurlaşarak yaklaşık 2,5 milyon yıl önce, daha soğuk ve sıcak aşamalar arasında salınımların damgasını vurduğu, nihayetinde dünyanın yörüngesinde uzun dönemli dalgalanmaların, nispeten daha hızlı titreşimler ile eğilmelerin, okyanus suyu, buz ve sera gazları arasında geri besleme etkilerinin belirlediği ve bir kıtanın Güney Kutbu'na doğru sürüklenmesi ve burada bir buz kütlesiyle kaplanması ihtimalinin büsbütün belirdiği yeni bir Pleistosen rejimi doğurdu.[16] Bu gibi etkenler en son 290 milyon yıl önce bir araya gelmiş, bundan sonra başlayan Permo-Karbonifer Çağı 10 ila 20 milyon yıl sürmüştür. Bu gibi süreler, bizim cesurca Holosen diye ayırdığımız, fokurdayan sıcak zamanlar kabarcığımızın, olayların doğal seyrine bakıldığında, çok daha uzun süreli bir serinlikte kısa bir ara dönemden ibaret olduğunu hatırlatan acımasız gerçeklerdir.

Pleistosen iklimi, özellikle de daha yakın tarihli aşamaları hakkındaki bilgilerimiz arttıkça, geleneksel iklim tarihini ayrı ayrı "buz devirleri" halinde sınıflandırmaya direnen karmaşık bir tablo ortaya çıkmıştır; aslına bakılırsa "buz devri", buzun değil kuraklığın başlıca zorluğu oluşturduğu Akdeniz'de kullanılması iki kere sakıncalı bir terimdir. Başlıca uzun dönemli salınımlar, derin deniz silindirik numunelerinde bulunan mikrofaunada korunmuş oksijen izotop oranlarıyla tanımlanan bir Marine Isotope Stages (MIS / Deniz İzotop Aşamaları) dizilimiyle belirlenir. Bunlar gezegenin buzullarında kısılıp kalmış deniz sularının oranıyla ilgilidir, bu yüzden de küresel iklim hakkında kaba bir dolaylı veri sunarlar. MIS dizilimi şemasının 40 yıl önce çıkarılması devrimci bir ilerleme olmuştur; ne var ki buzulların erimesi binlerce, birikmesi on binlerce yıl sürer. Grönland buz tabakasında (kuzey yarıküre için muhteşem, her yıl güncellenen bir veri kaynağıdır burası) ve çok kısa bir süre önce de Antarktika'dan alınan silindirik numunelerden elde edilen taze veriler, göl merkezlerinden alınan polenler gibi başka kaynaklarla birlikte, kısa vadeli koşullara daha duyarlıdır ve MIS döngülerinde yer alan çok daha keskin bir örüntüyü gözler önüne serer. Bu hızlı, ciddi değişiklik eğilimi, netameli bir tabirle, iklim davranışının "titreşen değişim anahtarı" olarak bilinir.[17] Bazı titreşimler birkaç bin yıl süren soğuk ve sıcak aşamalardan oluşur ama büyük değişimler çok daha kısa, hatta on yıllar süren zaman aralıklarında tespit edilebilir. Açıktır ki iklimsel oyun sahası hiçbir zaman uzun bir süre boyunca aynı kalmamıştır.

Pleistosen'in ilk bir buçuk milyon yılı boyunca, yeni başlayan rejim epeyce ılımlı olmuştur. Ama bir milyon yıldan biraz daha az bir süre önce, son 450.000 yılda da giderek daha belirgin biçimde, hem genel soğuma hem de salınımların büyüklüğü artmıştır. Her 100.000 yılda bir, hava koşullarının daha da kurumasına mukabil, soğuk da düzenli aralıklarla zirveye tırmanmış (önemli bir genellemedir bu); buz devirleri arasında kısa süren her sıcak devirde de yağışların arttığı gözlenmiştir. Bu durum Afrika ve Levant'ta daha önce bahsettiğimiz koridorların döngüsel olarak açılıp kapanmasını, bunun yanı sıra nüfusun daha güneye ve Avrasya'da başka yerlere yayılmasını ve bölünmesini belirliyordu.

Bunlar insanın genetik ve bilişsel gelişimini hızlandıran gelişmeler olmuştur.[18] Sahra'da son derece kurak bir çölün ortaya çıkmasından Pleistosen Çağı'ndaki bu kuruma sorumlu tutulsa da, bunun tam anlamıyla gerçekleşmesi ancak belli koşulların bir araya gelmesiyle mümkün olmuştur.[19] Zaman içinde, Hindistan ve Atlantik okyanuslarındaki muson kuşaklarının kuzeye doğru kaymasıyla, kurak dönemlerin arasına buzularası dönemler girdi; muson kuşakları Sahra'da yarı kurak mevsimlik bir savanayı, otlak stepleri, yazın kuruyan dereleri ve devasa sığ sazlık gölleri besliyordu. Bu da hayvanlar, bitkiler, homininler ve sonrasında insanları cezbetti; buradan beslenerek bu bölgeye ve Akdeniz'e doğru yayılıyorlardı, elbette ki soğuk ve çöl geri dönerse sahil şeridinde tecrit olup bölgesel bir nesil tükenmesi tehdidiyle karşılaşacaklarını bilmiyorlardı. Bu ikili süreç, Akdeniz Afrikası'nın uzun süreli örüntüsünü derinden etkileyen bir biçimde, zaman zaman içeri giren ve bütün bitki ve (iki ayaklılar da dahil) hayvan topluluklarını dışarı atan devasa bir demografik pompaya benzetilmiştir.[20]

Peki, Pleistosen Çağı'ndaki bu gibi koşullar Akdeniz havzasında daha geniş kapsamlı ne gibi etkiler doğurdu?[21] Biri karada, biri denizde iki büyük dönüşüm oldu. Birincisiyle başlayalım: Tam anlamıyla buzul devirlerinde bile havza, kuzey kenarındaki dağlar sayesinde en beter hava koşullarından korunmuştu, doğal ortamları da bu yüzden, dağların ötesinde kalanlara ve biraz önce gördüğümüz üzere Sahra'ya göre daha istikrarlı koşullara sahip olmuştu. Ayrıca Akdeniz'in geniş kesimleri kuzeyde soğuk steplerden, güneyde daha ılıman, yavaş yavaş çöle dönüşen steplerden ve kar yağışının yıl boyunca devam ettiği, hatta buzulların görüldüğü yüksek topraklardan ibaret kalsa da, birinci bölümde Akdeniz'in temel özelliklerinden biri olarak tanımladığımız parçalanma, çevresel çeşitliliğin büyük ölçüde varlığını sürdürmesini sağlamıştı. Botanik verilerle 50'den fazlası belirlenebilen, *refugia* adını verdiğimiz korunaklı cepler, birkaç büyük ada da dahil olmak üzere, Akdeniz'in küçük ama oldukça geniş bir kısmını kapsayarak kritik bir rol oynamıştı.[22] Akdeniz'de birçok tür için bu cepler hayatta kalma anlamına geliyordu; gerçi bazen bu sığınaklar, kendi kendine çoğalan bir nüfusu ayakta tutmaya er ya da geç yetmeyecek kadar küçük çıkardı. Bu durum, denizin soğuktan kaçmak için güneye ya da çölleşmeden kaçmak için kuzeye hareket eden türler için yol ortasında bir engel oluşturmasıyla birleştiğinde, havzanın bazı kısımları hayvanlar ve bitkiler için garip tutunma bölgeleri haline geliyor, bugün bir benzeri görülmeyen tuhaf yan yana yaşamlar ortaya çıkıyordu.

Hiç romantik olmayan bir isimle MIS 5e (127.000-117.000 yıl öncesi) olarak bilinen son buzularası dönem ile şimdiki Holosen de dahil olmak üzere bütün büyük ılıman dönemlerin başlangıcında, hayatta kalan bitkiler Akdeniz'de, ılıman Avrupa'da ve Sahra'nın bazı bölgelerinde yeniden koloniler kuracak; otlaklar ve ağaçlarla dolu, en iyi koşullarda yaprak döken ormanların hâkim olduğu coğrafyalar yaratacaktı. Ubeidiya'da gördüğümüz gibi, Afrika iklimleri, bitkileri ve hayvanlarından bir köprübaşı sık sık Güney Levant'a doğru uzanmıştı. Sunduğumuz bu özet, doğal ortamlar ve iklimlerin uç noktalar arasında her tür ara konuma girdiği, daha büyük bir karmaşıklık gösteren gerçekliği yumuşatır. Ayrıca, bazı düzenlilikler yakın dönemlerin daha uzak dönemleri aydınlatmak için temkinli bir biçimde kullanılmasına izin verse de, karmaşık özgül etkileşimler her bir aşamanın kendi ayrıntıları içinde benzersiz bir biçimde evrilmesini sağlamıştır. Bu bölümde ve sonrakinde, gayet iyi araştırılmış Son

Buzul Maksimum'da zirveye çıkan (radyokarbon yöntemiyle MÖ 21.000-18.000 olarak belirlenmiştir) ve Holosen'in başlamasına yol açan sonraki ısınma döneminin birkaç kilit aşamasını inceleyeceğiz.

Bu arada deniz seviyesinde, buzulların büyümesi ve küçülmesinin neden olduğu değişimler Akdeniz'in muazzam sahil şeridini etkilemişti.[23] Son Buzul Maksimum'da küresel seviyeler bugün olduğundan 120-130 metre daha düşüktü; en azından zamanda daha geriye gidildiğinde benzer alçalmalara denk düşen bir azalmadır bu. Bu gibi dönemlerde, ayrıca Atlantik'te Heinrich olayları olarak bilinen kitlesel buzul doğurmaların görüldüğü daha kısa dönemlerde, soğuk su Akdeniz'e akmış, denizde hayatın bileşimini değiştirmiş ve atmosferi soğutmuştur. Karşı uçtaysa son buzularası dönem, kıyıda bugünkü sahilin 3-6 metre yukarısındaki fosil kumsallarla, dalgaların oyduğu mağaralarla ölümsüzleşmiştir. Bunların bazılarında, bugün sadece Batı Afrika'da rastlanan yumuşakçaların kalıntıları bulunur; bu kalıntılar o zamanlar suların Holosen'de hiç olmadığı kadar sıcak olduğunu ortaya koyar. Ne var ki çoğu kez deniz seviyesi bu iki uç arasında, iklimdeki dalgalanmalara gecikmiş bir uyum göstererek yükselip alçalmış ve Pleistosen'in çoğu boyunca bugün olduğundan ciddi oranda alçakta gezinmişti.

Deniz seviyesindeki değişikliğin sahil şeridini ne ölçüde değişime uğrattığı, karanın yöredeki uzanımına ve denizin ne kadar alçaldığına bağlıydı; kara dikse ve denizde alçalma orta düzeydeyse sahil şeritleri bugünkülerle aynı olmasa da benzerlik gösteriyordu. Bu durumda eski limanlara yakın yerlerde epey miktarda antik yerleşim hâlâ ayakta olsa gerektir. Ama Son Buzul Maksimum, hafifçe eğimli bölgelerde, özellikle Akdeniz'in alçak arazilerini ciddi biçimde, yaklaşık 300.000-400.000 kilometrekare artırmıştır. Bu boğulmuş, arkeolojik bakımdan ulaşılamaz düzlükler iyi su alıyordu, muhtemelen av hayvanlarının otlak alanlarıydı, denizin daha yumuşak iklimsel etkisinin yanı sıra sahil şeritlerinde ve nehir ağzı coğrafyalarında bulunan zengin gıda çeşitliliğine de yakınlardı; yaygın kanıya göre buralar erken yerleşimleri mıknatıs gibi çekmiştir.[24] Ayrıca bölgeler arasında yeni koridorlar ve hayli tutarlı hava koşullarının gözlendiği geçitler yaratmışlardır. Bazı koşullarda, deniz seviyelerinin alçak olması, aslında suların ayırdığı yerler arasında kara köprüleri şeklinde başka tür bir karasal bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Akdeniz'in denizinin ayakta kalması Cebelitarık ve Sicilya boğazlarının açık kaldığını ama bunun tersine, sığ Çanakkale Boğazı ile İstanbul Boğazı'nın Pleistosen'de sık sık boğaz olarak iş gördükleri kadar, kıstak olarak da kullanıldıklarını doğrular.

En ilginci de deniz seviyesinin alçak olmasının adalar üzerindeki etkileridir. Özellikle Ege, Adriyatik ve Orta Akdeniz'de birçok ada birbirine ya da anakaraya bağlanmıştır ama Kıbrıs ve Balear Adaları gibi diğerlerinin ada konumları son jeolojik devirlerde tehlikeye girmemiştir. Hangi adaların ne zaman anakaraya bağlandığını kesin olarak belirlemek, özellikle de dikey tektonik hareketin karşıt ya da etki artırıcı hareketleri dikkate alındığında zordur. Bu yüzden kabaca 100.000 yıl öncesine uzanan incelikli yeniden kurgular, hatta daha sonrasındaki birkaç vaka üzerinde soru işaretleri dolanır. Sicilya temkinli yaklaşılması gereken bir hikâye anlatır.[25] Bugün Sicilya'yı İtalya yarımadasından ayıran Messina Boğazı, en sığ noktasında sadece 3 km genişliğinde ve 72 metre derinliğindedir. Dolayısıyla bu verilere bakılırsa, Sicilya ile İtalya anakarası tam buzul devri koşullarında birleşmiş olmalıdır. Ne var ki bu birleşme noktası bir levhanın

sınırında yer alır ve son 150 yılda birkaç metre yükselmiştir; bunun kesin ölçümleri de mevcuttur. Bugün, boğazın yakınında denizden 90 metre yukarıya çıkmış 127.000-71.000 yaşında bir kumsalın varlığını da bu verilere eklersek, Sicilya acaba İtalya'ya hiç sıkı sıkıya bağlı oldu mu diye merak etmeye başlarız. Aşağıda açıklayacağımız gerekçeler yüzünden, bu sorunun en olası çözümü, Sicilya'nın gerçek bir ada olma ile sıçrama tahtasına benzer adacık ve sığlıkların ada konumunu tehlikeye attığı bir ada olma arasında gidip geldiğidir.

Belli bir kara parçasının bir zamanlar ada olup olmadığını araştırmanın bir başka yolu da, fosilleşmiş kara hayvanlarına bakmaktır. Özellikle de bir önceki bölümde bahsettiğimiz tuhaf ada yaratıklarının varlığı, yokluğu ve (deniz seviyesindeki yükselip alçalmalar dikkate alındığında) tarihleri, bağımsız bir denetimi mümkün kılar. Sicilya bu konuda da aydınlatıcı bir örnektir.[26] Buradaki erken Pleistosen fosilleri, gerçek bir adayı (ya da Sicilya'nın çok kökenli olduğu düşünülürse, adaları) işaret eden güçlü endemik özellikler gösterir ama Pleistosen'in sonraki aşamalarında, kısmen biraz önce sağlam bir kara köprüsünün varlığına karşı bir kanıt olarak bahsettiğimiz kumsalın yükselmesine denk gelen devirlerde, fauna portföyü de dengesiz bir hal alır; kıtasal olduğu kesin bazı hayvan tipleri vardır ama dağ keçisi gibi iyi yüzücü olmayan başka türlere rastlanmaz. Endemikler de hiç beklenmedik yerlerde eski adaların varlığını ele verir. Güney Calabria'da muhtemelen son buzularası dönem gibi geç tarihlerde cüce filler ve geyikler yaşamış; bugün İtalya çizmesinin mahmuzu olan Monte Gargano'nun Adriyatik'te bir ada olduğu devirlerde, beş boynuzlu tuhaf bir yaratık olan *Hoplitomeryx* burada dev baykuşlarla birlikte evrilmiş ve tükenip gitmişti.[27]

Kuzey Akdeniz'de İlk İnsan Nüfusları

Afrika kıtası genelinde doğal çevrelerde ve hominin davranışlarında meydana gelen değişikliklerin bir yan ürünü olarak, bir milyonu aşkın yıl önce Akdeniz'in güney sahillerinde homininlerin kesintili olarak varlık gösterdiğini ileri sürmüştük. Afrika'nın, burada Erken Taş Devri olarak bilinen (ilk aletlerle başlayıp bugünden 250.000 yıl öncesinde son bulan) muazzam dönem boyunca homininlerin ortaya çıkmasındaki öncü rolü, aynı şeyin, o dönemin Alt Paleolitik olarak bilindiği kuzeydeki topraklarda da kısmen geçerli olmasını sağlar. Bu karalara ne zaman, nerede, nasıl ve ne sıklıkla gelindiği sorusu, daha uzun ve daha kısa kronolojileri savunanlar arasında hararetli bir tartışma konusu olmuştur.[28] Bizim için de özel bir önemi vardır, çünkü Akdeniz çevresinde bir sahnenin ortaya çıkmaya başladığı noktayı belirler.

500.000 yıl öncesi civarına ait arkeolojik kazı alanlarının görünürlüğünün Akdeniz ve ılıman Avrupa'da ciddi bir artış gösterdiği, bunun da önemli, epey kalıcı bir işgali haber verdiği konusunda yaygın bir görüş birliği mevcuttur. Biçimsel simetrinin düzgünleştiği Aşölyen alet takımlarının varlığı *Homo heidelbergensis*'in varlığına ikna edici bir şekilde bağlanabilir. *Homo heidelbergensis* daha büyük beyinli, muhtemelen daha etçil bir arkaik insandı, boyu ortalama 1,75 metreydi, kaslı yapısıyla ortalama 90 kg ağırlığındaydı **[3.6]**.[29] Bu arkaik insan, fosil kanıtlarına ve onun soyundan gelenlerin antik DNA'larının analizine dayanarak hem Neandertallerin hem bizim ortak atamız sayılır. *Homo*

3.6 Yunanistan'ın kuzeyinde, Petralona'da bulunmuş *Homo heidelbergensis* kafatası; muhtemelen başlangıç niteliğinde bazı Neandertal özelliklere sahip.

heidelbergensis'in kalıntıları daha çok antik su birikintilerinin civarında bulunur, buralar leşlerle beslenmeye ya da tuzağa düşmüş bir hayvanın işini bitirmeye çok müsait yerlerdir. Örneğin Kuzey İspanya'da Torralba'da bulunan aletlerin, nesli tükenmiş bir filin kemikleriyle iç içe olduğu görülür. Bazı yerleşimler antik kumsallara da yakındır ama denizin bir besin kaynağı haline geldiği yolunda hiçbir emare yoktur; ılıman dönemlerde, içerilerde ağaçların sık olduğu kesimlerin tersine, muhtemelen daha açık olan, bol bol tatlı su, dolayısıyla da daha büyük hayvanların bulunduğu sahil kesimleri daha çekiciydi. Roma yakınlarındaki kıyı lagünlerinde, 334.000-301.000 yıl önce yaz kuraklıkları sırasında kavga eden fillerin dişlerinde meydana gelen hasar, bu tür yerlerden birine bir pencere açar.[30] *Heidelbergensis*'in dünyayla belli bir amaca yönelik ve dar odaklı olsa da karmaşık bir ilişki kurduğu; yararlı taşların 30 km öteye taşınması, ateşin kontrollü kullanılması, taş işleme sanatındaki ustalığın hayvan dişine de uygulanması ve bugüne ulaşan az sayıda ahşap mamul, en başta da Almanya'da Schöningen'de[31] bulunan uçsuz mızraklar (gerçi ilginçtir, ateş ve ahşap eşyalar Levant'ta, Gesher Benot Ya'aqov'da dikkat çekici derecede erken bir tarihte kullanılmıştır) gibi kanıtlardan anlaşılır.[32] *Homo heidelbergensis*'in beyninin daha büyük olması sosyal gruplarının daha büyük olduğunu ve basit bir dille iletişim kurduklarını düşündürür, bu da öncellerine atfedilen, hazırlıklı olmaya dayalı toplumsal alışkanlıklarda bir ilerlemedir. Aslında ilk insanlarla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

Heidelbergensis bir tür olarak kabaca 600.000 yıl önce ortaya çıkmıştır, gerçi Afrika ya da Batı Avrasya'da tam olarak nerede ortaya çıktığı bilinmemektedir. Avrupa'da yayılması, 528.000-478.000 yıl önce açılmış sıcak bir buzularası dönemde gerçekleşmiştir, Akdeniz'in kuzeyi ve güneyinde iskeletler ile el baltaları arasındaki yakın paralelliklere bakılırsa muhtemelen de oldukça hızlı ve rahat bir biçimde yayılmıştır. *Heidelbergensis* insanlarının beyinlerinin daha büyük, toplumsal sistemlerinin daha esnek olması ve dolayısıyla bu türün daha çetin iklim koşulları karşısında daha büyük bir uyarlanma becerisi göstermesi yanında, söz konusu yayılmanın sürdürülebilir olmasının ardındaki bir başka gerekçe de, Avrupa'da göz korkutan bir karma nüfus oluşturan büyük sırtlanlar ve kılıç dişli kedilerin tükenme noktasına gelecek kadar azalması olabilir; bu canlıların leşleri ortadan kaldırma alışkanlıkları, leşle beslenen insanlara toplayacak pek az şey bırakıyordu. Bir başka gerekçeyse insanların bu tür rakipleri savuşturmak için daha iyi silahlar geliştirmesi olabilir.

Birkaç yıl öncesine kadar bu ufuk, insanların Alpler'in kuzeyine gerçek anlamda ilk gelişini mimlemek adına kabul görebiliyordu. Ama Alt Paleolitik hızla gelişen bir araştırma alanıdır. Doğu Anglia'daki yeni bulgular insanların Britanya Adaları'na ilk geliş tarihlerini 780.000 yıl öncesinden daha geriye çekiyor.[33] Akdeniz Avrupası'nda da, buraların daha erken tarihlerde işgal edildiğini farklı ölçüde güvenilirliklerle işaret ederek uzun zaman tartışma konusu olan ipuçları, birkaç kilit yerleşimde sağlamlaşarak kesin bilgi halini almıştır. Bu yerleşimlerden en titizlikle kazılanı, Kuzey İspanya'da Atapuerca'da obruklar ve mağaralardan oluşan, bal peteği şeklinde devasa bir yerleşimdir [Rr. VI].

Burada yer alan 860.000-790.000 yaşlarındaki, çağrışım yüklü ismiyle Aurora Yatağı, bugün yakındaki Sima del Elephante'nin gölgesinde kalmıştır. Sima del Elephante, Endülüs'te Orce yakınlarındaki derin çukurlarda bulunanlar için daha hafif gerekçelere dayanarak ileri sürülen benzer nedenlerle 1,1-1,2 milyon yıl öncesine ait olduğu söylenen aletler ve hominin fosilleri barındırır.[34] İtalya'da birkaç yerin yaşı bir milyon yıldan biraz azdır; bunların başında da Po Ovası'nın ucundaki Monte Poggiolo, Roma yakınlarındaki Ceprano ve Molise'de Isernia la Pineta'da bulunan alet yığınları ile fil, geyik ve bizon kemikleri gelir.[35]

Yarım milyon yılı aşkın bir mevcudiyetin kalıntıları olarak bu erken yerleşimlere hâlâ seyrek rastlanır. Gerçi bazı bölgelerde, en akla yatkın olarak da İberya'da, bu gibi yerleşimler işgalin belli belirsiz bir süreklilik gösterdiğini yansıtsa da çoğu, Akdeniz'in güney kesimlerindeki ve Asya'daki erken buluntulara benzer şekilde, yani çekirdek bir *ergaster* nüfusunun kıyısındaki grupların yayılma ve daralma döngülerinin izleri olarak yorumlanabilir. Bu hipotezi destekleyen başka şeyler de vardır; örneğin, Avrupa çapında çok sayıda zengin fosil yatağında homininlere rastlanmaması ve Atapuerca'da *Homo antecessor* diye tanımlanan, *ergaster*'in tecrit edilmiş bir kolunu temsil eden iskelet kalıntılarının bulunması gibi.[36] Akdeniz Avrupası'ndan elde edilen bu en erken veriler hakkındaki yorumlar doğruysa, hem uzun hem kısa kronolojiler farklı anlamlarda geçerli olur. İnsanların varlık gösterdiği ilk tarih pekâlâ 500.000 yıl öncesine uzanır ama geniş çaplı, süreklilik gösteren dev işgal dalgası bundan çok sonra gerçekleşmiştir.

Akdeniz odaklı bir bakış açısından, Güney Avrupa'daki en erken ufuk çizgilerinin gündeme getirdiği en ilginç meselelerden biri de homininlerin İberya ve İtalya yarımadalarına ulaşırken izlediği yoldur. Bu konuda iki olasılık vardır. Homininlerin becerileriyle ilgili doğurduğu sonuçlar bakımından daha eli sıkı olasılık; karayoluyla, Levant üzerinden saat yönünün tersine ilerleyen, kendilerinden sonra gelen birkaç cinsin de geçmiş olabileceği eksen üzerinden yayıldıklarını ileri sürer. Bu yayılma tabii ki alt kıtaya yerleşmeye yönelik bilinçli bir amaçtan ziyade, sayılamayacak kadar çok küçük uzantının toplam sonucudur. Buzul döngülerinin dar Levant'ın bazı kesimlerini düzenli aralıklarla step ve çöl haline getirme eğilimi dikkate alındığında, bu seçenek bile her zaman kolay anlaşılır olmayacaktır ve Levant'ın sırayla kanal, filtre ve bariyer rollerini oynadığı kesintili bir örüntü beklenebilir. Alternatif eksense, Akdeniz'de denizin daraldığı noktalardan birinde denizden bir sıçrama yapılmış olmasıdır ki, bunun olası sonuçları tarihimiz açısından apaçık ortadadır.

Önce Avrupa'nın sunduğu kanıtları değerlendirelim. Çok erken bir dönemde (1,7 milyon yılı aşkın bir süre öncesinde) bir dağılma olmadıysa, ilk yerleşimlerin birçoğunda el baltalarının tuhaf derecede az olması karadan ilerleme seçeneğini destekler; bu durum uzun mesafelerde iletişimin azalması sonucunda bu üretim geleneğinin kaybolup gittiğini gösteriyor olabilir.[37] İberya'da el yapımı ürünlerin yanı sıra yeni at ve keçi türlerinin belirmesi düşündürücüdür, çünkü bunların hiçbiri yüzücü değildir ve dolayısıyla o tarihlerde karadan başka yayılmalar olduğuna delalet ederler. Bu noktalara karşıymış gibi duran iki hususta söz edilebilir: En erken yerleşimlerin Avrupa'nın batı ucunda bulunması ve Anadolu, Güney Balkanlar ve Ege'de aynı derecede erken ara yerleşimlere rastlanmaması. Ancak her iki itiraz gerekçesi de aslında tam da göründüğü gibi değildir. İberya, beslenme alışkanlıklarıyla geride hatırı sayılır leşler bırakan olağandışı etoburlar

barındırıyordu; oraya odaklanılması, leş yiyiciliğe dayalı bir köprübaşının tutulmasında daha büyük bir başarı sağlandığını yansıtıyor olabilir, böylece bugün bizim için görünürlük artmış ama geliş yoluyla ilgili optik bir yanılsama da ortaya çıkmıştır.[38] Büyük ölçüde aynı şekilde, Avrupa'daki en erken aslan kemiklerinin Suffolk'ta Pakefield'da bulunmuş olmasına dayanarak, burayı fiili bir giriş noktası olarak tanımlamak da biraz olasılık dışıdır.[39] Ayrıca ara yerleşimlerin bulunmaması basitçe son birkaç yıl öncesine kadar bir araştırma eksikliği olduğunu yansıtıyor olabilir.[40] Dursunlu ve Kaletepe'deki yeni bulgular, aslında Anadolu'da bilinen ilk izleri 1 milyon-800.000 yıl öncesine, ilk bulgulardan elde edilen izlerin iki katı daha eski bir tarihe çekmektedir. Bir milyon yıldan daha eski yerleşimlere dünyanın bu kısmında rastlamak artık pekâlâ ihtimal dahilindedir.

Deniz seçeneği bu tabloya, ancak bir şekliyle deniz geçişi bu kadar erken bir tarihte mümkün olabilirse girer.[41] Burada, modern insanların ortaya çıkışı öncesinde böyle bir olasılık bulunduğunu yadsıyan "zamansal şovenizm"[42] ile, daha ilk gördüğü sözde kanıt kırıntısı karşısında eleştirel melekeleri terk eden bir saflık arasında ince bir yolda ilerlememiz gerekir. Birinci bölümde açıkladığımız üzere, erken Akdeniz-aşırı hareketlilik kuramları ilk kez, bir yüzyılı aşkın bir süre önce, sömürge dönemi arkeolojisinin ilk dalgası sırasında, denizin iki yakasında bulunan aletler arasında gözlenen belirgin benzerliğe dayanarak, tufandan önceki devirlere ait kara köprüleri bulmaya duyulan hevesle ortaya çıkmıştı. 1920'lerden beri, eşzamanlılıkların daha rafine hale getirilmesiyle, alet yapımında ayrı yollardan ilerleyerek benzer çözümlere varma olasılığına uyanılması (örneğin bu durum İberya ve Afrika'daki Geç Aşölyen "satırları" arasındaki benzerlikleri açıklayabilir), Cebelitarık Boğazı ile Sicilya Kanalı'nın son birkaç milyon yıldır açık kaldığının fark edilmesi ve fosil kanıtlarının Pleistosen Çağı'nda, denizin çoğu kara hayvanı için etkili bir bariyer olduğunu ortaya koymasıyla birlikte bu kuramlar da aşınmıştır. Ne var ki son dönemde, bazı Paleolitik Çağ uzmanlarının düşüncesinde deniz seçeneğine belli belirsiz bir değer verilmeye başlanmıştır.[43] Akdeniz açısından bakıldığında bu durum kısmen İberya'daki yerleşimlerin Afrika'dan en kısa geçiş yolunun yakınına (tartıştığımız üzere ille de anlamlı değilse bile) imalı bir biçimde yerleşmiş olmasından, kısmen güney sahillerinde dağınık bir biçimde varlık gösterildiğinin doğrulanmasından, kısmen de birazdan göreceğimiz üzere Akdeniz adalarından ileri gelen birkaç iddiadan kaynaklanır. Ama bu kuramın dirilmesi, yine sürpriz kaynağı olan Endonezya'nın Flores Adası'yla bir benzerlik kurulması olasılığına da aynı derecede çok şey borçludur. Flores'te keşfedilen taş aletler görünüşe bakılırsa homininlerin 800.000 yıl önce (o zamanlar Java'ya, dolayısıyla Asya anakarasına bağlı) Bali ile (Flores'in doğusuna doğru uzanan diğer adalara bağlı) Lombok arasındaki 20-30 km'lik denizi geçtiğini işaret eder.[44] Buluntuların çok eski olmasına ve aktif bir fay hattı üzerinde yer almasına rağmen, burada suyla dolu bir açıklığın varlığını sürdürdüğü fikri bir inandırıcılık kazanmıştır, çünkü burası, milyonlarca yıl boyunca Asya hayvanlarının, hatta geyik gibi başarılı yüzücülerin bile Avustralya'ya yayılmasını engellemiş olan biyocoğrafi bir bariyer olan Wallace Hattı'na ters bir konumda bulunur. Homininler dışında daha büyük kara hayvanları arasında sadece file benzer stegodontlar, komodolar ve dev kaplumbağalar burayı kendi çabalarıyla geçmişti.

Flores olgusunun ışığında bakar, ayrıca genel hominin yayılmasının geniş nehirlerden geçişi de kapsamış olması gerektiğinin gün gibi aşikâr olduğunu

kabul edersek, bazı homininlerin Güney Avrupa'ya denizyoluyla yayılması olasılığını kesinkes reddetmek aptallık olur. İberya'daki ilk tarihler dikkate alındığında bu geçiş Güneydoğu Asya adalar bölgesinde olduğundan bile erken gerçekleşmiş olabilir. Peki ama bu senaryo ne kadar inandırıcıdır? En muhtemel geçiş noktası Cebelitarık Boğazı'ndadır. Paleolitik Çağ üzerine çalışan bir arkeoloğun alaycı bir dille söylediği gibi, "Bugünlerde İspanya'dan rüzgâr sörfçüleri, Fas'tan yasadışı göçmenler sürekli buradan geçmektedir."[45] Pleistosen Çağı'nın en ağır koşulları altında, Cebelitarık'ın bugün 14 km olan uzunluğunun, arada ortaya çıkan adalar arasında 5 km'lik iki parçaya ayrılmış, akıntıların da azalmış olması mümkündür.[46] Ne var ki bu ilginç olasılığa da itirazlar getirilir. Öncelikle fosil kaydında, Messina kara köprüsünün batması sonrasında, suya alışık hipopotamlar dışında başka hayvanların da geçiş yaptığı yönünde pek az işaret mevcuttur.[47] İkincisi, açıklık kazanacağı üzere, sonraki dönemlere ait güçlü olumsuz kanıtlar, çok daha sofistike erken insanların bile bu geçişi fark edilebilir bir ölçüde yapmadıklarını düşündürür; aslına bakılırsa inkâr edilemez ilk kanıt Pleistosen'in sonlarına aittir. Sadece öbür yakada bulunan malzemelerden yapılmış taş aletler, ya da fikirlerin yakınlaşmasıyla açıklanamayacak paralel teknolojiler bulunmadığı sürece, Cebelitarık seçeneği doğrulanamayacak ya da çürütülemeyecek bir seçenek olarak kalacaktır.[48] Daha geniş Sicilya Kanalı'ndan geçilmesi olasılığıysa güvenle reddedilebilir. Sicilya'da 40.000-35.000 yıl öncesine giden açık antropojenik malzemeler bulunmaz. Dördüncü bölümde tartışacağımız üzere o tarihlerde Sicilya, Avrupa'yla benzerlikler taşır, daha önceki kendisine özgü faunasıysa yırtıcılardan yalıtılmış olduğunu gösterir ve İtalya yarımadasındaki erken yerleşimlerin tarihleri de genelde kuzeyden güneye doğru bir yayılmayı işaret eder.[49]

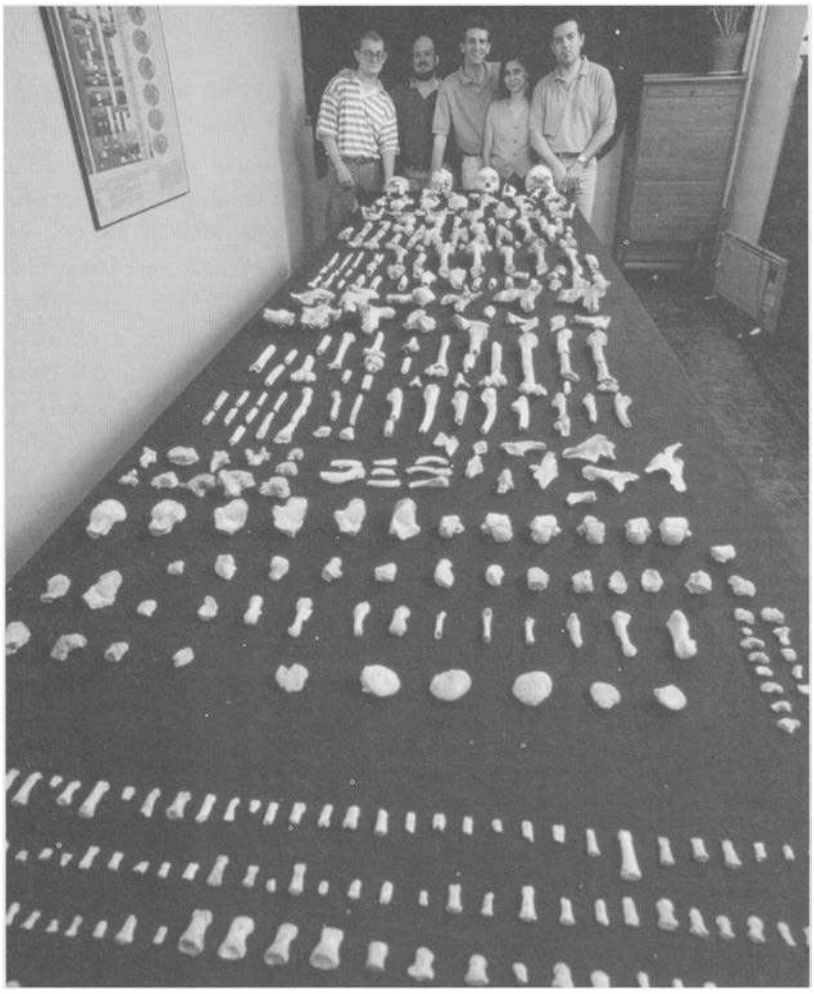
Böylece, Akdeniz'de diğer adalara geçişler yapıldığı yönündeki sözde kanıtlar kalır geriye. Aday adaların çoğu, ya o zamanlar ada özelliğine sahip değildi (örneğin Aşölyen aletler bırakıldığı tarihlerde Capri İtalya yarımadasına bağlıydı) ya da nitelikleri ve ortaya çıkış tarihleri sorgulamaya açıktır; en beter sözde kanıtlar da uzmanların görüşlerince reddedilen kanıtlardır (örneğin Kıbrıs ve Sardinya'yla ilgili kanıtlar).[50] Bu yönde en son iddialar Girit'ten gelmiştir; burada bir tanıtım curcunasıyla, yeniden çökelmiş jeolojik bağlamlarına dayanarak en azından 107.000-130.000 yıllık olduğu ve teknolojik paralellikler gerekçesiyle birkaç kat daha eski olabileceği ileri sürülen mamuller bulunduğu duyurulmuştu. Mamafih tarihleri güvenli bir biçimde belirlenmiş bağlamların bulunmadığı, buluntuların hırpalanmış olduğu dikkate alınırsa bu konuda biraz temkinli olmak gerekir.[51] Son yarım milyon yılın büyük bölümü boyunca Girit'e denizden geçiş mesafeleri, görünüşe bakılırsa bugünkünden çok daha kısa olmuştu ve ilginçtir, Girit'teki daha eski cüce hipopotamlar ve mamutların tersine, 150.000-100.000 yıl öncesine ait normal büyüklükte fil ve fare, ayrıca birkaç geyik türünün fosilleri endemikliğin gerilemekte olduğunu gösterir.[52] Bu durum, sahil şeridinde homininler de dahil denizden gelen her şey için erişimi kolaylaştıran değişiklikler olduğunu ya da bir (hominin?) yırtıcının hayaletsi varlığını yansıtıyor olabilir ama bunların her ikisi de nispeten geç bir tarihte gerçekleşmesi mümkün olasılıklardır.

Homininlerin değişen bir rüzgârlı sahiller mozaiğinde yaşadığı 1 milyon yılı aşkın süre boyunca tuhaf birkaç geçiş olduğu olasılığını kabul etsek bile, nihayetinde asıl önemli soru, buradan hangi geniş kapsamlı sonuçları çıkarmamız ya

da çıkarmamamız gerektiğidir. Erken nüfusların Afrika'dan denizyoluyla önemli boyutlarda çıkış yaptıkları fikrine kuşku gölgesi düşürmüştük zaten. Keza bu tür olayların gerçek bir denizcilik geleneğinin başlangıcı ya da bilişsel karmaşıklığın erken gelişmesinin işaretleri olarak görülmesi hiç istenen bir şey değildir. Flores örneğinde, Wallace Hattı'nın varlığı, başka hayvanların başvurabileceği seçeneklerin, örneğin tropikal bölgelere özgü bitkilerden oluşan doğal sallardan birine tutunarak yardımsız geçmenin, karşı kıyıya ulaşmak için tek başına yeterli olmayacağı anlamına gelir. Yerinde yapılan deneylerse, bütün farkı, yüzen bir platformun ilkel küreklerle yönlendirilmesinin yarattığını göstermiştir.[53] Bunun için temel koşul sadece doğanın piyangosunda ufacık bir değişiklik yapılmasıydı: Asgari düzeyde kültürel gelişim göstermiş yüzme. Bir de muhtemelen ölümle sonuçlanmış çok sayıda başarısız girişime karşı birkaç kişinin talihinin yaver gitmesi lazımdı. Akdeniz'de bitkisel sallar pek olası değildir (hayvanların geçişini engelleyen başka bir etkendir bu) ama Girit gibi yerlere en kısa zorunlu geçiş mesafesi, destekli sürüklenme mesafeleri kapsamına girecek kadar küçüktür, amaçlılık da bir o kadar orta düzeyde olsa gerektir. Buradan çıkarabileceğimiz geniş kapsamlı sonuç öyle görünüyor ki şudur: Birkaç hominin bu tür ada geçişleri yapmış olsa da, kendileri için denizde bir sıçrama taşı değil, çıkmaz sokak oluşturan bir yere gelmişlerdir.

Asalette Benzeşen İki Tür

Cebelitarık Boğazı, bir köprüden çok bir bariyer rolü oynamış olsa bile, hominiler ve onlardan sonrakilerin kurduğu bağlantılar açısından, bugün aşina olduğumuzdan çok farklı bir biçimde işleyen bir Akdeniz hayal etmemiz gerekir. Kuzeybatı Mağrip ve Güney İspanya birbirine dokunacak kadar yakın komşular değillerdi, bilakis birbirlerine Çin ya da California'ya oldukları kadar uzaklardı. Erken Akdeniz çevresi nüfuslarını birbirinden ayıran bir etken olarak denizin rolünü (aslında Sahra'dan daha kalıcı bir roldü) anlamamızı sağlayan şey, Avrupa'da *heidelbergensis*'in ilk kez ortaya çıkmasını izleyen yarım milyon yılın büyük bölümünde, denizin kuzeyinde ve güneyinde ayrı ayrı evrim yollarının geliştiğine tanık olmamızdır.[54] Zaman içinde farklılıklar o kadar yerleşiklik kazanmıştır ki, ayrı evrim süreçlerinin nihai ürünleri sonunda örtüşüp Neandertaller ve bizim doğrudan atalarımız, modern *Homo sapiens* olarak Avrupa'da 45.000 yıldan kısa bir süre önce karşılaştıklarında tuhaf bir gerçeklik sergilemişlerdir: Aslında iki farklı tür olarak değerlendirilebilecek insanlar.[55] Aralarındaki farklılıkların kanıtları kısmen iskeletlerinden gelir ama aksi iddia edilemeyen kanıt mitokondriyal DNA'dır. Mitokondriyal DNA, Akdeniz'in kuzeyi ve güneyindeki nüfusların son ortak atalarının 700.000 ila 400.000 yıl önce yaşadığını, bu tarihten sonraki ayrışmanın genetik farklılıkların birikmesini mümkün kıldığını gözler önüne serer. Biyolojik açıdan bu da doğrudan allopatrik türleşme varsayımını gündeme getirir. Allopatrik türleşme, ortak atanın yaşadığı bölgeden ayrılma ve yayılma sonrasında genetik değişikliklerle yeni bir türün ortaya çıkması sürecidir. Bugün yaşayan insanlar arasında allopatrik türleşmenin benzer bir örneği yoktur, zira bu sürecin gerçekleşmesi, kuşakların çok çok daha fazla yalıtılmış olmasını gerektirir. *Heidelbergensis*'in bu iki torunu söz konusu olduğunda, aradan geçen

3.7 Atapuerca ekibinin üyeleri, Sima de los Huesos'ta, yani Kemik Çukuru'nda buldukları hominin iskeleti kalıntılarıyla.

zamanın, Afrika'dan son modern insanın çıkışından beri geçen zamanın en az on katı olduğu dikkate alınmalıdır. Akdeniz'in denizinin böyle bir evrimsel farklılaşmanın gerçekleşmesini mümkün kılmış olması, denizin erken insanlar için oynadığı bariyer rolünün ağırlığının ve süresinin güçlü bir ifadesidir.

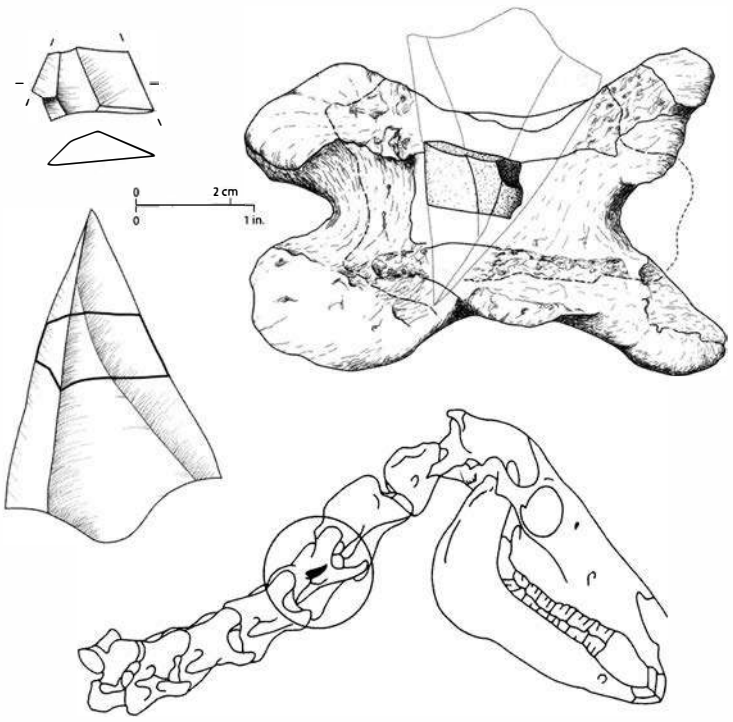
Akdeniz'in kuzey yakasında *heidelbergensis* insanlarının fiziksel "Neandertalleşmesi", iskelet kanıtları ve DNA'dan hareketle tespit edilebilir.[56] Atapuerca mağara topluluğunun Sima de los Huesos ("Kemik Çukuru") diye bilinen kısmında, en az 32 erkek, kadın ve çocuğun cesetleri dar bir kuyunun dibinde sıkış tepiş yatar. Cesetler, erken döneme özgü bir ritüel gereği değil, muhtemelen hijyen gerekçeleriyle ve etoburları caydırmak amacıyla buraya atılmıştır **[3.7]**. 500.000 yıldan daha eski olan bu cesetler henüz başlangıç niteliğinde birkaç Neandertal özelliği gösterir. Güneydoğu İtalya'daki Altamura'da, 8 metre yüksekten bir mağara ağzına düşen, ölmeden önce sürüne sürüne mağaranın derinlerine doğru ilerleyen bir adama ait başka bir iskelet bulunmuştur.[57] DNA analizi, Neandertal genomunun 230.000 yıl önce büyük ölçüde tamamlandığını gösterir, tam anlamıyla Neandertal özellikleri gösteren iskeletler 150.000 yıl önceye aittir. Fiziksel değişiklikler devam etmiş, 70.000 yıl önceki Neandertallerin genellikle "klasik" özellikleri olarak kabul edilen tıknaz, kaslı yapı ve yayvan burun ortaya

çıkmıştır; gerçi bu özellikler aslında, daha sonra neslin tükenmesiyle kesintiye uğrayan evrimsel süreklilikte geç bir aşamayı ifade eder.

Akdeniz'in güney yakasına döndüğümüzde paralel bir sürecin Afrika'nın büyük bölümünde iş başında olduğunu görürüz.[58] *Homo sapiens*'in arkaik versiyonları 300.000-250.000 yıl önce, anatomik olarak modern insanlarsa 200.000-160.000 yıl önce ortaya çıkmışlardır. Mitokondriyal DNA'dan elde edilen kanıtlar, kilit önemdeki çoğu genetik özelliğin yaklaşık 200.000 yıl önce birleştiğini, o tarihlerde modern insanların küresel nüfusunun birkaç bini bulduğu bir darboğaz döneminin yaşandığını gösterir. Akdeniz'in güney yakası, şaşırtıcı derecede zengin fosil topluluklarının daha sonraki tarihlere ait olmasına bakılırsa, bu evrimde biraz kenarda kalmış olsa da bir rol oynamıştır.[59] Fas'ta Sale ve Kebibat'da bulunan fosiller 450.000 ile 250.000 yıl öncesi arasına ve olası *sapiens* özellikleri görülmekle birlikte *heidelbergensis*'e aittir. Fas'ta Cebel İrhud'da ortaya çıkarılan, yaklaşık 160.000 yıl öncesine ait bir buluntu daha ciddi ölçüde *sapiens*'tir. Dar-es Sultan'da çıkarılan 70.000 yaşındaki bir iskelet, Mısır'da Taramsa'da hemen hemen aynı tarihlerde yüzü göğe bakacak şekilde gömülmüş bir çocuk ve Libya'da Haua Fteah'tan çıkarılan belki biraz daha eski alt çene kemikleri anatomik olarak kesinlikle moderndir **[1.14]**. Daha da ilginci, İsrail'de Skhul ve Kafzeh mağaralarına da 130.000 ile 80.000 yıl öncesi arasında, İrhud'a gömülen bireyden çok da farklı olmayan bireyler gömülmüştür.[60] Muhtemeldir ki son buzularası dönemin ve sonrasının ılıman koşulları, Güney Levant'ı yine Afrika'nın küçük bir uzantısına çevirmiş, bu gibi insanları daha uzaklara yönelmeye teşvik etmiştir. Bu işgalciler boş bir alana mı yerleşmişlerdi, yoksa daha önceden gördüğümüz taş aletlerin ardındaki insan türüyle yan yana mı yaşamışlardı, bunu belirlemek imkânsızdır ama Levant'ta çok sık olduğu üzere o dönemde bir geçiş evresi yaşanmıştır, çünkü anatomik olarak modern bu insan türünün iklim bozuldukça bölgeden yine kaybolup gittiği, ancak 50.000 yıl önce çok farklı bir kisvede geri döndüğü gözlenir. Arada kalan dönemde bölgeye kuzeyden Neandertaller girmiştir. Örtüşmelerle ya da örtüşmeler olmaksızın birçok kez yerleşilmesi, bu incecik kara parçasında iklim değiştikçe erken insanlar için hayatın ne kadar kırılgan olduğu hakkında ciltler dolusu bilgi verir.

Akdeniz çevresinde ortaya çıkan iki insan türü arasında çarpıcı benzerlikler vardır.[61] Bazı fiziksel farklılıklar abartılabilir ve sadece iklimin seçtiği özellikleri yansıtıyor olabilir. Örneğin Neandertallerin geniş sinüsleri dondurucu kuru havanın etkisini azaltırken, modern insanların ince vücut hatlarına sahip olması, daha sıcak iklimlere uygun bir karşılıktır. Derilerinin renkleri de muhtemelen farklıydı, modern insanların Avrupa'ya doğru en son yayılması başta koyu renkli güneylileri açık tenli, kızıl saçlı Neandertallerle temasa sokmuştu. Daha da önemlisi, denizin iki yakasında da cinsler arası boyut farklılığı belirginliğini yitirmişti, bu da hiç kuşkusuz aralarındaki işbirliğinin arttığına işaret ediyordu.

Davranışlar açısından daha derin düzeylerde gözlenen paralellikler en azından uzunca bir süre boyunca farklılıklara denk olmuştur. 200.000 yıl önce, Akdeniz'in hemen her yerinde beyin büyüklüğü modern düzeye erişmişti; aslına bakılırsa Neandertal kafatasları biraz daha büyüktü, ne var ki kafatasının içindeki zihinsel bağlantıları doğrulayamayız. Aletlerdeki gelişmeler de, yaklaşık 250.000 yıl önce Afrika Orta Taş Çağı'nın ve Levant ile Avrupa'da onun eşdeğeri Orta Paleolitik Çağ'ın başladığını haber veren, ince tabaka esaslı

3.8 Umm el Tlel'de bir yaban eşeğinin boyun kemiğine gömülmüş Orta Paleolitik döneme ait sivri uçlu bir taş parçası; burada bulunan diğer örneklerde bir zamanlar bunların ahşap mızraklara eklenmesini sağlayan yapıştırıcı bitüm kalıntıları bulunmuştur.

"Mousterian" geleneklerin el baltalarının yerini almasından başlayarak benzer eğilimler gösterir. Bu durum havzada uzak diyarlar arasında temaslar ya da uzaklara seyahatler olduğu anlamına gelmez, farklı türden insan zihinlerinin benzer teknolojik çözümlerde birbirine yaklaştığını gösterir. Önceden şekillendirilmiş cevherleri döverek tabakalar yaratmaya dayanan Levallois tekniği, denizin her iki yakasında da kullanılıyordu ve daha önce hiç tanık olunmamış bir derinlikte bilgi ve öngörüye sahip olunduğunu yansıtıyordu. Sivri uçlu taşlara sap takılarak yapılan bileşik mızraklar, temren benzeri aletler modern insanlar arasında daha yaygındı ama Neandertaller de bunları yapıyordu. Neandertallerin bileşik mızrakları en başta Levant'a özgü bir özelliktir, burada bu aletler anatomik olarak modern insanlarla bir örtüşme ve etkileşim olduğuna işaret edebilir ki bu istisnai bir durumdur; bazı aletlerde yapıştırıcı olarak bitüm bile kullanılmıştır. Buna benzer bir alet Suriye'de Umm el Tlel'de yabani bir eşeğin boyun kemiğine saplı halde bulundu **[3.8]**.[62] O tarihlerde büyük, erişkin av hayvanlarının tercih edildiği (olağandışı bir etobur taktiğidir) aslında havzanın her yerinde arkeolojik kazı alanlarında çıkan hayvan kemiklerinde görülebilir. Avlanma işbirliğiyle yürütülüyordu. İleriye dönük plan yapıldığı, kesim aşamasında gövdenin bazı kısımlarının taşınıp daha sonra tüketmek için seçilmesinden bellidir. Sıyırmaya yönelik aletlerse derilerin işlendiğini ve kullanıldığını gösterir.[63] Etin yenmek üzere yumuşatılmasında kullanılan ateş yavaş yavaş ocak halini almış, ocaklarda yiyeceklerin paylaşımı ve başka toplumsallaştırıcı davranış biçimleri resmiyet kazanmıştı.[64] Havzanın her yerinde işlerin bu biçimde 100.000 yılı aşkın bir süre boyunca yürütülmesi, uyuşuk zihinlerden ziyade, bu düşük yoğunluklu hayat tarzının küçük avcı grupları açısından düpedüz başarılı olduğunu gösterir.[65]

İki insan türü arasındaki başlıca farklılık, erken modern insanlar arasında sembolik ifadeye daha büyük bir eğilim görülmesinde yatıyordu; gerçi bu alanda

bile bazı ortaklıklar olduğunu kabul etmek gerekir. Neandertaller de anatomik olarak modern insanlar da gelip geçici süsleme biçimleri olarak pigmentler, genellikle de kırmızı aşı boyası kullanıyorlardı; her iki tür de ölülerini bilinçli olarak gömüyordu, Neandertaller kimi zaman, bu işi modern insanlardan öğrenmiş olmaları olasılığını dışta bırakacak zamanlar ve yerlerde gerçekleştirmiştir.[66] İsrail'de Berekhat Ram'da 280.000-250.000 yıl önce minicik bir çakıl taşı üzerine bir kadına daha fazla benzetebilmek için bilinçli kesikler atan kişinin biyolojik olarak hangi türle akraba olduğu bilinmiyor.[67] Ama anatomik olarak modern insanların yerleşik olduğu bölgelerde, farklı düzeylerde daha karmaşık sembolizm örnekleri birikmeye başlamıştır. Bunun en iyi kanıtına da Afrika'nın en ucunda, Ümit Burnu'nun güney sahillerindeki Blombos Mağarası'nda rastlanır; burada aşıboyası (okra) külçeleri üzerine oyulmuş desenlerin, ayrıca deniz kabuklarından yapılmış süslerin 70.000 yılı aşkın bir süre öncesine ait olduğu anlaşılmıştır.[68] Ne var ki asıl Akdeniz'den de bazı katkılar mevcuttur: Skhul ve Kafzeh'deki mezarlar alageyik boynuzları, bir yaban ayısı çenesi ve deniz kabukları içermeleri ve biçimleri bakımından Neandertal mezarlarından farklıdır. Delinmiş ve aşıboyasıyla boyanmış bu tür deniz kabukları Fas'ta (Grotte des Pigeons, yani Güvercin Mağarası olarak da bilinen) Taforalt Mağarası'nda, sahilden 40 km içeride de 82.000 yıl önce kullanılmıştır; hatta Cezayir'de Oued Djebbana'daki deniz kabuğu sahilden 200 km kadar içeriye taşınmıştır.[69] Bu kalıcı ama eksik sembolizme, ritüel ve bedensel süsleme emarelerine kesin olarak ne kadar ağırlık verilmesi gerektiğini tespit etmek güçtür, bu ölçülemeyenin ardında da dille ilgili başka bir ölçülemeyen yatar.[70] Her iki insan türü de kesinlikle konuşuyordu ama sentaks ve ifade biçimleri birbirine kıyasla ne ölçüde karmaşıktı, bu konuda bir fikir birliği yoktur. Erken modern insanlar gerek sembolik ve duygusal düşünce, gerek bunun sanat ve konuşmada somutlaşması bakımından muhtemelen Neandertallerden farklıydı ama bu ne derece önemli bir farklılıktı, muhtemelen hiç bilemeyeceğiz.

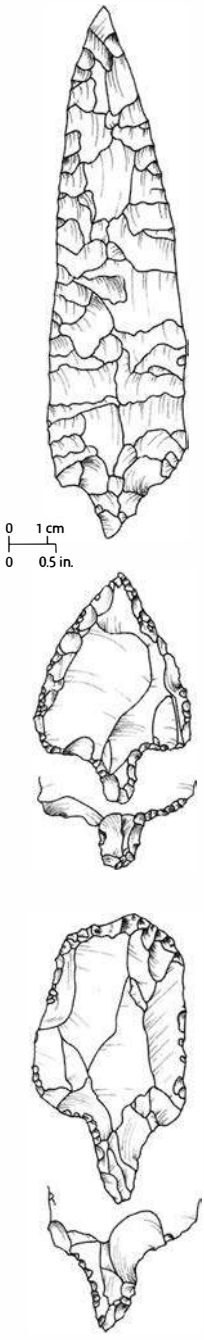
Heidelbergensis'in birbirinden ayrılmış evlatlarının birçok bakımdan çok benzer yollar izlediklerine tanık olunması, atalarının ortak olduğu ve her iki türün de Pleistosen Çağı'nda yaşanan iklimsel çalkantı ile bunun Akdeniz'in her iki yakasında doğal ortamlar açısından doğurduğu sonuçları benzer bir biçimde deneyimlediği düşünülürse şaşırtıcı değildir. Birkaç büyük buzul-buzularası devir döngüsü boyunca, bir o kadar önemlisi, çevrenin değişmesi olasılığına cevap verebilecek ve bundan etkili biçimde yararlanabilecek esnek zihinleri seçen çok sayıda daha kısa dalgalanma dönemi boyunca her iki insan türünün de erişim alanları genişlemiş ve daralmış, her ikisi de dayanmış, evrilmiş ve öğrenmiş ya da yerel olarak bunu başaramamış ve tükenip gitmişti. Bu bölümün geri kalan kısmını çoğunlukla, hayatları çok fazla sayıda arkeolojik araştırmayla zengin bir biçimde resmedilmiş Akdeniz Neandertalleri arasında geçireceğiz. Ama önce, havzanın Akdeniz yakasında o dönemdeki gelişmeler hakkında başka neler söyleyebiliriz, ona bakalım.

Kuzey Afrika'da Sahra'nın durumu her zaman olduğu gibi kritik bir etkendi.[71] Yaklaşık 300.000 ila 250.000 yıl öncesi arasındaki uzun bir buzul devri, Sahra'yı ve muhtemelen Akdeniz Afrikası'ndaki insanları süpürüp geçmişti; bu büyük bölgede Erken Taş Çağı ile Orta Taş Çağı arasında hiçbir geçiş izine rastlanmamasının nedenini de açıklar bu durum. Bu geçiş dönemi daha güneyi de etkisi altına almıştı, bir sonraki ısınma döneminde insanlar geri

döndüklerinde modern insanlara anatomik olarak muhtemelen daha yakınlardı ve kesinlikle yeni birtakım aletler kullanıyorlardı. Yerleşimleri arasında biri var ki bir yayılma sınırını temsil eder, o da Cebelitarık'ın karşısında Ceuta yakınlarında bulunan, yenice araştırılmış Benzú kaya sığınağıdır.[72] İlginçtir, kurak zamanlar geri döndüğünde, bu gruplar orta Sahra'nın Fizan bölgesinde bile bir süre tutundular. Bunun sebebi belki çöle geçiş sürecinin tedrici olmasıydı ama belki de uyarlanma becerileri biraz daha gelişmişti. Nihayetinde çöl bir kez daha kazandı ama son buzularası dönemde, son 350.000 yıl içinde Sahra'da tanık olunan en yağışlı dönemde, özellikle de onun hemen sonrasında insanların geri dönme ve direnç gösterme örüntüsü çok daha etkileyici olmuştur.

Bu kez ayırt edici özellik, Cezayir'deki Bir el Ater yerleşiminin isminden hareketle Ateryen (Aterian) diye bilinen alet yelpazesiydi.[73] Daha önceki standart Orta Taş Çağı aletlerine eklenmiş, bağlantı sapları bulunan sivri uçlu fırlatma cisimleri, açık bir coğrafyada, takibe karşı sığınacağı bir yer olmayan ceylan gibi hızlı hayvanları vurmak için ideal hafif fırlatma silahları yaratmıştı **[3.9]**. Ateryen, son buzularası dönemde, Nübye ve Doğu Sahra'ya doğru bir hareketlilikten doğmuş gibi görünmektedir; bu hareketlilik başlı başına olağandışıdır, çünkü ona eşlik eden alet tipleri, bu bölgelerin önceden varolan sakinlerinin ürünlerinden ayırt edilebilir durumdaydı (gerçi yeni tespit edilen tarihler, Mağrip'te bundan biraz daha kısa bir süre önce, eklenmiş uçların görüldüğünü düşündürmektedir).[74] Ateryen devrinin en parlak günleri 80.000 yılı aşkın bir süre önce başlamış, 20.000 yıl boyunca devam etmiş, bu yerleşim yavaş yavaş kuruyan Sahra'ya, Mağrip'e (ama asla ötesine İberya'ya değil), Trablus'un güneyinde Cebel el-Garbi'ye, muhtemelen Cyrenaica'ya yayılmıştır. Cyrenaica'da Haua Fteah'daki esrarengiz erken dönem katmanlarda temrenler bulunduğu görülür, bu kalıntılar muhtemelen modern insanların gelişini yansıtır, üst katmanlarda da Ateryen izler görülür. Bu yenilikçi Ateryen aletler bir başka bakımdan daha dikkat çekici bir gelişmedir. Bulundukları yerler, modern insanların küreye yayılmaları öncesindeki binyılda Afrika'dan çıkmalarıyla ilgili yaklaşımlara, ayrıca daha önce belirttiğimiz sembolik deniz kabuğu süsleriyle kurulan bağlara ters düşer; bu aletleri yapanların bazılarının bizim doğrudan atalarımız olması ihtimaline şans tanır.

Yaklaşık 70.000-74.000 yıl önce, yeni bir buzul devrinin (MIS 4, gezegenin bugüne kadarki tarihinde sondan bir evvelki buzul devri) başlaması ve ardından Toba süper yanardağının Endonezya'nın 1000 kilometreküpünü atmosfere uçurarak feci bir şekilde patlamasının tetiklediği nükleer kışla inen çifte darbe, bu Kuzey Afrika dünyasının sonu olmuştu.[75] İnsan demografisinde başka bir darboğazın yaşanması ve Afrika'da sembolik davranışa ilişkin kanıtların geçici olarak gözden kaybolması da bu çifte darbeden kaynaklanmış olabilir.[76] Bu olaylar muhtemelen modern insanların Levant'a ilk akınlarının da sonunu getirmişti. Hiç kuşku yok ki 60.000 yıl öncesine gelindiğinde, en kötü koşullardan kaçınma amacıyla yer değiştirme çabalarıyla geçen bir dönemin ardından Sahra yine uçsuz bucaksız, bomboş bir çoraklık haline gelmişti, yaklaşık 50.000 yıl boyunca da öyle kalacaktı. Ateryen aletleri kullanan insanlar Mağrip'te kalmışlar, diğerleriyle bağlantıları kopmuştu. Orada tutundular ama ne kadar zaman tutundular, daha yakın tarihlere doğru ilerlediğimizde ya da Cebel el-Garbi ve Cyrenaica gibi daha küçük yerleşim adalarında bir süreklilik izi görülebilir mi, bunlar sorgulanabilir.

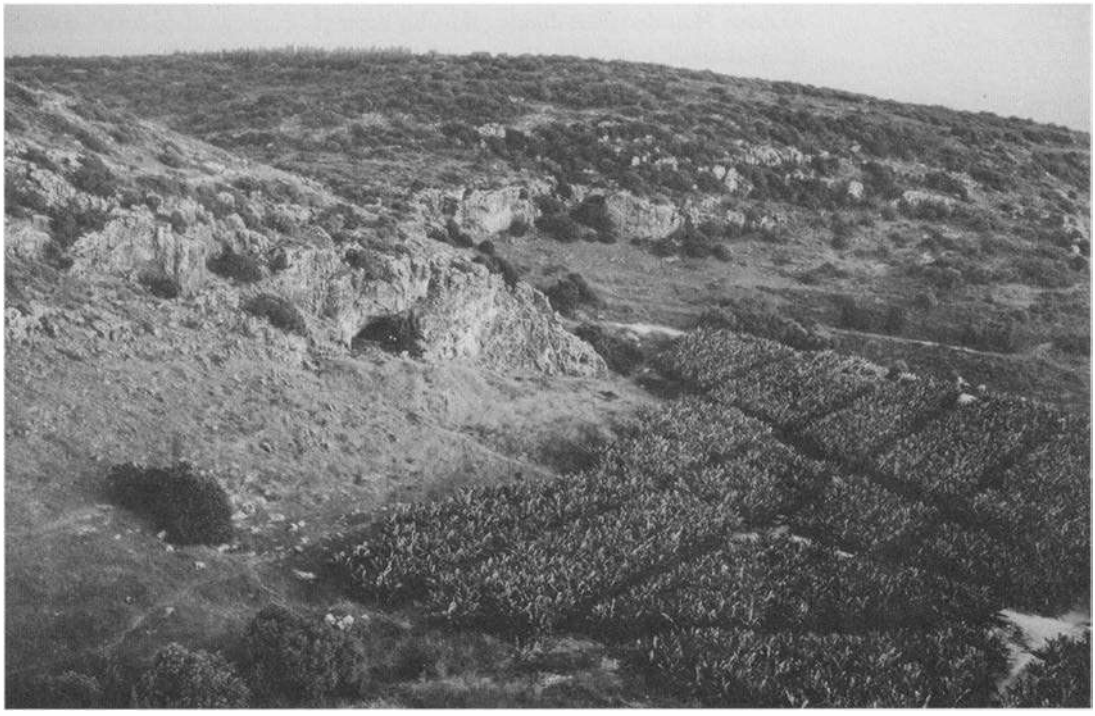
3.9 Kuzey Afrika'daki yerleşimlerde bulunan Ateryen sivri uçlu cisimler; bunların bazıları muhtemelen fırlatma silahlarına ekleniyordu.

Bu garip yolu, dördüncü bölümde, 50.000 yıl öncesinde yeniden tutacağız ama şimdi bu zamansal bölünmenin uzak tarafında ve denizin oluşturduğu bölünmenin kuzey yakasında biraz daha dursak iyi olur.

Neandertaller Güneşin Altında, Öyle mi?

Peki ya Akdeniz Neandertalleri? Avrupa'nın Orta Paleolitik sakinlerine verilen ismin rastgeleliğiyle başlayabiliriz işe. Bu mesele Almanya'nın Neander Vadisi'nde 1856'da bir fosilin bulunmasına uzanır.[77] Bu isim tercihi, Neandertal fizyonomisinin soğukla mücadele eden özellikleriyle birlikte ele alındığında, bu insanlara Alpler'in ötesindeki sert koşullara alışkın acar kuzeyliler imajı verir. Ama bu izlenim yanıltıcıdır. Keşif kanıtı bile yanıltıcıdır, çünkü 1848'de Cebelitarık'ta zaten bir Neandertal kafatası çıkarılmıştı. Maalesef 1848'de Avrupa'nın kafası başka meselelerle meşguldü; insanın kökenlerinden ziyade siyasette devrimlerle uğraşılan bir yıldı, o fosil de çürüyüp gitti, öyle ki artık türün ismine *gibraltarensis* deme şansı bir daha hiç kalmadı. Soğuğa uyum sağlamayla ilgili olarak, geniş sinüsler Neandertallerin buzul devirlerinde doğal ayıklanma ve muhtemel darboğazlardan geçtiğini gösterse de (Neandertal genomu üzerinde yapılan yeni araştırmalar da bu olasılığı destekler),[78] onları soğuğu seven bir halk olarak değil de, dönem dönem ve mecburen soğuğa dayanan insanlar olarak düşünmek daha doğru olur. Her buzul ilerlemesinde dağılımları güneye, Akdeniz ve Karadeniz'e doğru kayma eğilimi göstermiştir; gerçekten sert tundra koşullarından kaçamayanların birçoğu da hiç kuşku yok ki uyum sağlama becerilerinin sınırına gelip dayanmışlar, tekrar tekrar tükenip gitmişlerdir.[79]

Açık Neandertal yerleşimlerinin yanı sıra mağara yerleşimleri de, belki bugüne doğru yaklaşırken hayatta kalma şansları iyileştiğinden, belki de sırtlan inlerinin temizlenmesi, bunların derinlerinde kış uykusuna yatmış etyemez mağara ayılarının dışarı çıkarılmasında ateşin daha hünerli kullanılması sayesinde ilk kez yaygınlık kazanmıştır. Hırvatistan'da, Neandertallerin geçmişini aydınlatmak üzere 1899-1905'te gayet iyi kazılan Krapina Mağarası, hâlâ en büyük iskelet grubunun bulunduğu mağara olma özelliğini taşır.[80] Çok sayıda Neandertal yerleşimi bulunmaya devam etmektedir. Havzada, özellikle de doğuda 65.000 yıl öncesi sonrasında, Son Buzul Maksimum ve sonrasındaki koşullar sayesinde Neandertal yerleşimlerinin sayısında keskin bir artış olmuştur.[81] Ama Neandertallerin Akdeniz'deki hikâyesi sadece kuzeyden düzenli aralıklarla gelen mülteci akınlarından ibaret değildir. Güneyli Neandertallere 100.000 yılı aşkın bir süre önce de yumuşak buzularası coğrafyalarda rastlanmıştır. Sahil bölgeleri ve göl çevreleri daha ılıman deniz iklimlerine, bol bol tatlı suya, bir dizi yiyeceğe sahipti; ayrıca sahil boyunca kolay bağlantılar kurulabilmesi, özellikle İberya'nın uzun zamandır bilinen uğrak yerlerinde, Güney Fransa ve Dalmaçya'da, ayrıca Neandertal dünyasının İtalya, Ege ve Karadeniz'de daha yakın dönemde incelenen kısımlarında uzun süreli ve yoğun işgaller olduğunu gösterir.[82] Bu listeye bugün Levant'taki şaşırtıcı Neandertal varlığını da ekleyebiliriz.[83] Carmel Sıradağları'nda Kebara Mağarası'nda da 60.000-50.000 yıllık Neandertal iskeletleri bulunmuştur **[3.10]**. Bu Neandertaller Son Buzul Maksimum'da, muhtemelen erken modern insanların Levant'ı boşalttığı tarihlerde, Anadolu ya da Batı Rusya'daki

3.10 60.000-50.000 yıl önce Neandertallerin dolaştığı Carmel dağlarının girintili çıkıntılı kireçtaşı kayalıkları üzerindeki Kebara Mağarası.

soğuklardan kaçmak için güneye yönelmişlerdi. Onların aletleri olduğu varsayılan nesneler (ilginçtir, bunlar aslında başka bir türe ait olan eski bölge sakinlerinin aletlerinden ayırt edilemez) Levant'ın tamamına yayılmış, Necef Çölü'nün kıyıları ve Akabe Körfezi gibi uzak bölgelere uzanmıştır; dolayısıyla bu Neandertallerin Afrika'nın eşiğine dek ulaşabildiklerini gösterirler. Tablonun tamamına bakarak Neandertallerin Akdeniz havzasında, ulaşabildikleri başka yerlerde olduklarından daha fazla sayıda ve daha sürekli bir biçimde yaşadıkları tahmininde bulunabiliriz. Evrimsel açıdan, Akdeniz bir engel olarak var olmasaydı, Neandertallerin varlığının da düşünülemez olduğunu daha önce görmüştük, şimdi havza topraklarının onlar için kalıcı bir yurt oluşturduğunu da doğrulayabiliriz. Ortaya çıkacağı üzere Neandertaller denizin verdiği ürünleri ilk tüketenler, muhtemelen yüzeyinde de ilk seyahat edenler arasında yer alıyordu; bir sonraki bölümde son Neandertalin Akdeniz kıyılarında öldüğünü göreceğiz. Evrimsel başlangıcından son nefesine dek Neandertallerin, birçok bakımdan aklımızdan çıkmayan nihai "ötekimiz"[84] olan bu insanların tarihi, inişleri çıkışlarıyla tamamen Akdeniz'e özgü bir hikâyedir.

Neandertal hayatlarının etraflarındaki dünyayla nasıl hercümerç olduklarını anlayabilmek için, istisnai derecede bereketli olan son buzularası dönem geri çekilirken yaşanan çevresel gelişmelere biraz daha yakından bakmamız gerekir. Okyanuslar ve kıta buzullarından elde edilen verileri destekleyen yerel polen silindirik numunelerinin çizdiği daha ayrıntılı tablo sayesinde bunu şaşırtıcı bir doğrulukla tespit edebiliyoruz (örneğin İtalya'daki Monticchio Gölü'nden alınan silindirik polen numunesinin sunduğu 102.000 yıllık tablo içinde, birkaç yüzyıla yayılan bitki örtüsü değişiklikleri seçilebilmektedir).[85] Başlangıcı Toba Yanardağı'nın patlamasına denk gelen, bu yüzden de daha bir şiddetlenen MIS 4 buzul devrinden (71.000-58.000 yıl öncesi), Sahra Ateryen yerleşiminin silinip gitmesinde oynadığı rol bağlamında bahsetmiştik. Bu devirde, daha kuzeydeki

Akdeniz Neandertalleri dikkat çekici bir başarıyla durumu idare ettiler. Aslında iklimsel olarak istisnai bir düzensizlik gösteren MIS 3 (58.000-24.000 yıl önces:) esnasında (orta seviyede) devam eden şiddetli dalgalanmalar daha zorlayıcı olmuştu; bu devir etkileyici derecede ayrıntılı bir çevresel yeniden yapılanmanın odak noktasında olmuştur.[86] Havzada karmaşık bir ekolojiler mozaiği bulunuyordu; bunların çizdiği örüntü, ısı ve yağıştaki kaymalarla birlikte değişiyordu. Ilıman evrelerde Levant yer yer ağaçlık, ılıman, otluk bozkırlarla kaplanıyordu. Daha soğuk bozkırlar, güney sahilindeki çam ve meşe ağaçlarının bulunduğu dar bir çayırlık arazi dışında, İberya'ya uzanıyordu; Kuzey İtalya ve Güney Fransa'ya çayırlar ve serin ormanlar hâkimdi, Güney İtalya ve Ege'nin bozkır girmemiş bölgelerinde yaprak döken ormanlar bulunuyordu. Hava koşullarının daha sert olduğu zamanlarda çayırlar, bozkırlar ve tundralar her yere yayılıyordu ama geri çekilen ağaçlar ceplerde varlıklarını sürdürüyor, denizin iyileştirici etkisi ve karadaki oyukların sunduğu barınak bolluğu sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu. Güneyde korunaklı bir sahil nişi olan Cebelitarık çevresi özellikle keskin bir tablo sunar [Rr. VII], buradaki örüntü Malaga sahillerinin görünümünden çıkarsanabilir.[87] Burada meşe, çam, ardıç ve zeytin ağaçlarının bulunduğu bir savana, bataklık, maki ve çalılık karışımı varlığını korumuş, 145 çeşit kuşun yanı sıra karada yaşayan, geniş bir yelpazeye yayılan hayvan türlerinin hayatlarını da desteklemiştir. Bu gibi pencereler bize her çevresel bölgede hatırı sayılır bir çeşitlilik beklememiz gerektiği uyarısında bulunur.

İklimdeki dalgalanmalar, avlanmaya elverişli hayvanlar açısından da değişikliklere yol açmıştır; daha soğuk dönemler sıklıkla sığır sürülerini açık havada otlatmak için ideal koşullar yaratırken, daha sıcak dönemler (ayrıca daha korunaklı sığınaklar) çok sayıda ekolojik bölgenin ve çeşitli kaynakların birbirine yakın olduğu, daha yama görünümlü coğrafyalar ortaya çıkarmıştır. Buzulların en ilerlediği dönemlerde bile ren geyikleri, sayga antilopları, mamutlar, tüylü gergedanlar ve kutup tilkileri gibi gerçekten Kuzey Kutbu'na özgü fauna, havzada İberya'da Meseta'dan, Güney Fransa, Kuzey İtalya ve Hırvatistan'dan öteye nüfuz edememiştir.[88] İklim dalgalanmalarının daha önemli bir uzun vadeli etkisi de Akdeniz Avrupası'nın önceki daha egzotik Pleistosen hayvanlarının topluca savrulup gitmesi, arkaik endemik türlerin çok çok daha sonraki tarihlere kadar ayakta kaldığı bazı adalar hariç, daha aşina olunan hayvanların giderek daha sık rastlanır hale gelmesidir. Bu süreç, sığınak bölgelerin sayısı yüzünden uzun sürmüştü, nesillerin tükenmesi de muhtemelen elverişli çevrelerin hepten silinip gitmesinden ziyade küçük nüfusların demografik çöküşlerinden kaynaklanmıştı. İtalya yarımadası iyi incelenmiş bir örnektir, çarpıcı da bir örnektir, çünkü kuzey-güney yönünde uzanması mamutlar ve bizonların Po steplerinde gezinmesini mümkün kılmış; son kalan filler, gergedanlar ve alageyikler Güney Apulia'yı atlar, dağ keçileri ve başka hayvanlarla paylaşmıştır.[89] 250.000 yıl öncesine gelindiğinde maymunlar İtalya'dan silinip gitmişti, 150.000 yıl sonra da hipopotamlar (kalın derili memeli hayvanlar arasında ısıya en duyarlı olan tür) tükenmenin eşiğine gelmişti; gerçi İberya'da olduğu gibi filler ve gergedanların yaşadığı cepler MIS 3'te de varlıklarını korudu (Filler havzanın doğu ve güney yakalarında, Suriye'de daha uzun süre hayatta kaldılar, nihayetinde MÖ birinci binyıl başlarında Asurlu avcılar tarafından katledildiler; 1000 yıldan az bir süre öncesine kadar Fas'ta varlıklarını sürdürüyorlardı). Toskana'da son aslanlar Holosen devrinin başlangıcında

kükredi, geride kalan birkaç sırtlan da Salento'daki ilk Neolitik yerleşime musallat oldu. Nesilleri tükenen bu türler dışında, Akdenizli Neandertallerin yamacında yaşayan hayvanlar çoğunlukla bugün havzada hâlâ bilinen hayvanlardı ama sahaları farklılık gösteriyordu ya da evcilleştirilmişlerdi: Kızıl geyik ve karaca, yaban domuzu, yaban öküzü, atlar (ayrıca nesli tükenmiş akrabaları bozkır eşekleri), dağ keçileri, *chamois* [çengel boynuzlu dağ keçisi – ç.n.], tavşanlar, yırtıcılardan kurtlar, bozayılar ve kızıl tilkiler. Bu türlerin ikisi özellikle önemliydi. Kızıl geyiğin Pleistosen Çağı'nın son dönemlerine ve sonrasına en üst derecede uyum sağladığı anlaşılmıştır; çayırlar, tundralar ve bozkırlarda geniş sürüler oluşturuyor ya da açık ormanlık araziye yayılıyordu. Dağ keçileri kayalık açık alanlarda, hatta deniz kenarındaki yarlarda koloniler oluşturuyordu; bunların bugün Avrupa dağlarında yaşayan torunları, bir zamanlar fiziksel olarak daha iri ve çok daha yaygın bir türün orta halli kalıntılarından ibarettir.

Bu yüzden denebilir ki Akdeniz Neandertalleri "mamut bozkırlarında"[90] ve Alpler'in kuzeyindeki yaprak dökmeyen ormanlarda yaşayanlardan daha farklı bir dünyada yaşıyordu. Neandertal yerleşimleri teknolojiler ve diğer iş görme biçimleri konusunda küçük bölgesel farklılıklar gösteriyormuş gibi göründüğünden, Neandertaller arasında, fark edilir ölçüde Akdeniz'e özgü pratikler tespit edilip edilemeyeceğini sormak ilginç olur. Akdenizli Neandertaller birçok bakımdan istisnai olmaktan uzaklardı. Nispeten seyrek yerleşmişlerdi, bu yüzden de yerel çöküşlere besin zincirinin zirvesindeki başka yırtıcılar kadar açıklardı. Sınırları düzgünce belirlenmiş Levant bölgesinin tamamı için yapılan tahminlerde 1000'in altında kalan bir nüfus öngörülür; son dönemde yapılan genetik bir çalışmada, doğurma çağındaki Neandertal kadınların Batı Avrasya'daki toplam nüfusunun 3500 kadar düşük bir sayıda olabileceği sonucuna varılmıştır.[91] Avladıkları hayvanlar, en zayıf türler bile, hiçbir yerde aşırı güç kullanımına dair bir emare göstermez.[92] Bütün Neandertaller gibi Akdeniz Neandertalleri de zorlu, kısa hayatlar sürüyor ve bilişsel derinliğini bilmediğimiz toplumsal etkileşimler kuruyorlardı.[93] Ocaklar yapıyor, aletlerini yanlarında taşıyorlardı; pigmentlerin cazibesine kapılmışlardı; Fransa'dan İsrail'e kadar, zaman zaman birbirlerini –örnek mezar eşyalarıyla birlikte olmasa da– bilerek gömmüşlerdi; geyik boynuzu, kemik, deniz kabukları, ahşap ve ayrıca taştan eşyalar yapıyorlardı; ahşap eşyalar pek dayanmaz ama Katalonya'da Abric Romaní'de böyle olduğunu düşündüren parçalara rastlanmıştır.[94] Akdeniz Neandertalleri'nin toplumsal dünyaları epeyce küçüktü ve toprakları da aşırı derecede yerelleşmişti. Dordogne'nin güneyinde, Grotte Vaufrey'deki Neandertaller istedikleri şeylerin çoğunu bir-iki günlük yürüme mesafesinde bulabiliyorlardı. Ligurya sahilindeki mağaralarda yaşayanlar çoğu taşı yakınlardan temin ediyordu, sadece tercih ettikleri birkaç çakmak taşı daha uzak yerlerden geliyordu; yerel taşların özellikleri her yerleşimde farklı işleme tekniklerinin doğmasına yol açmıştı.[95] Anadolu platosunda obsidyen, kaynağına yakın yerlerde kullanılıyor, nadiren uzaklara götürülüyordu. Mani Yarımadası'ndaki Kalamakia'daysa Neandertaller kuzeyde, sadece 30 km uzaktaki tek bir kaynaktan elde ettikleri sert, alacalı yeşil bir andesit olan *lapis lacedaemonius*'u işliyorlardı (Bu taş daha sonraları Minoa mühürlerinde, Konstantinopolis'ten Palermo'ya, Santiago de Compostela'ya ortaçağ mozaiklerinde kullanılmıştı).[96]

Bütün Neandertaller gibi ara sıra leşçil olmanın üstüne çıkamamış olsalar da, Akdeniz'deki Neandertaller büyük av hayvanlarının haklanmasında etkileyici

avcılardı, omuz genişlikleri iki metreyi bulan yaban öküzlerinin bile en iyi bireylerini hedef alıyorlardı.[97] Mümkün olduğunda özellikle ödüllendirici olan bir-iki türe odaklanıyorlardı. İrikıyım yapılarından ve ellerinde taşıdıkları silahlardan hareketle, öldürme biçimlerinin saklanmak için kısa çalılıklar gerektirdiği, muhtemelen her iki cinsiyetin de işbirliğine dayandığı, tehlikeli olmakla birlikte epeyce etkili bir teknik olduğu çıkarımında bulunabiliriz. Çoğu Akdeniz hayvanının oldukça durağan alışkanlıkları ya da kısa, dikey göçleri güneyli Neandertallerin hayatlarının yerelleşmesini teşvik ediyordu. İsrail'de Carmel Sıradağları'nda ve dağ keçilerinin gezindiği Cebelitarık Kayası'nın aşağısı boyunca uzanan, olağanüstü sayıda Neandertalin yılın büyük bölümünde toplandığı mağaralarda olduğu gibi gıda bakımından zengin yaşam alanlarında derinleşen bir eğilimdi bu.[98] Ama başka yerlerde, gerek Akdeniz'deki mevsimsellik gerekse uzaklarda farklı yiyeceklerin bulunabilmesi Neandertallerin yerleşim alanlarını genişletmiş olabilir.[99] Neandertaller Levant'ın daha kurak güney bölgelerinde, anlaşılan o ki mevsimden mevsime yaylalar ve ovalar arasında gidip geliyorlardı. Pireneler, Alpler ve Apeninler'de eskiden olduğundan daha yüksek rakımlarda aletler bulunması benzer pratikleri yansıtıyor olabilir. Hırvatistan'da Trogir yakınındaki Mujina Pećina Mağarası gayet net bir tablo sunar: Neandertaller baharda ve güz aylarında bu üsten hareket ederek bizon, yaban öküzü, geyik, dağ keçisi ve *chamois* avlıyor ama yazları ve kışları burayı mağara ayılarına bırakıyor, başka yerlere taşınıyor, her halükârda aşağıya, bugün artık sular altında kalmış kıyıya iniyorlardı.[100]

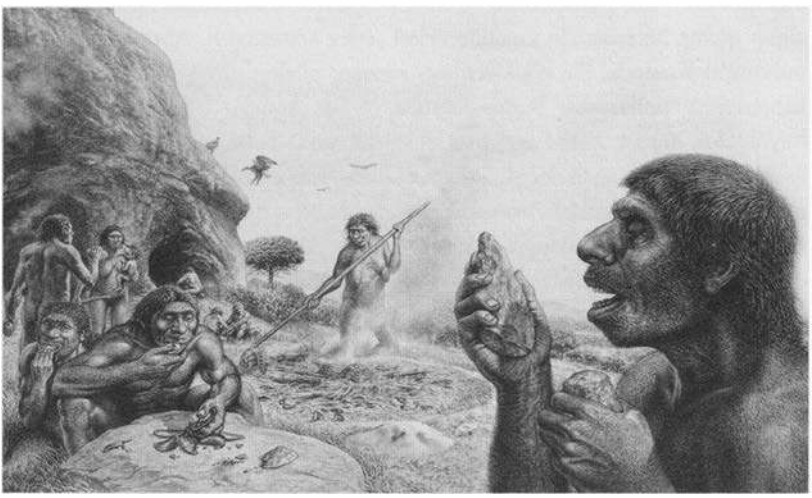
Ama Akdeniz Neandertalleri ile kuzeyli çağdaşları arasındaki en önemli farklılık, avcılık ve leşçilliği, topladıkları yiyeceklerle ne ölçüde tamamladıklarıdır. Kuzeyli Neandertallerin beslenme biçimleri, yükseklerde yaşamış avcı-toplayıcılarda bugüne kadar yaygın olarak görüldüğü üzere neredeyse tümüyle etçildi, zaten başka alternatifleri de yoktu. Neandertal iskeletlerinin izotop analizleri Akdeniz'de de etin beslenmeye hâkim olduğunu doğruluyor olsa da yerleşimlerin birkaçı bu tabloyu genişletir.[101] Botanik kalıntılar, Kebara Mağarası'ndaki Neandertallerin etin yanı sıra, belki de zor zamanları aşabilmek için yabani bezelye, fıstık, palamut ve muhtemelen (yatak yapımında kullanılmadıysa) ot da yediklerini; Cebelitarık'ta Gorham Mağarası'nda, Kaya'nın eteklerinde çevreye dağılmış fıstık çamlarından topladıkları fıstıkları tükettiklerini göstermiştir.[102] Kaplumbağalar her iki yerleşimde de seviliyordu, Kebara'da yaşayanlar devekuşu yumurtası da çalıyordu. Güneyli Neandertallerin beslenme biçiminin bu otçul yüzü, Akdeniz'de daha sonraki tarihlerdeki avcılar ve toplayıcıların beslenme biçimlerinin yanında, çeşitlilik ve göreli önem bakımından kuşkusuz sönük kalır. Uyuşuk ya da hareketsiz hedefler zorlayıcı avlara çoğu zaman tercih edilmiştir.[103] Yine de Akdeniz'de doğal çevrenin sunabileceği besin yelpazesi hakkında farkındalığın arttığı aşikârdır.

Akdenizli Neandertaller bu toplama pratiğini, sahilleri ve haliçleri de kapsayacak şekilde genişletmiştir. Fransa'nın güneybatısında daha da erken tarihlere ait mağaralarda bulunan deniz kabukluları muhtemelen Kebara'daki otlar gibi yatak yapmak üzere toplanan deniz yosunlarıyla gelmiş ya da kuşlar tarafından getirilmiştir. Ama 49.000-45.000 yıl önce Cebelitarık'ta Vanguard Mağarası'nda sakız ağacı ve ardıç ağacından bir ocağın yakınına gömülmüş büyük, sulu midyeler, denizin daha alçak olduğu zamanlarda 3-4 km uzakta bulunan eski bir haliçten toplanıp getirilmiş, ateşin üzerinde ısıtılmış, sonra da yenmişti **[3.11]**.[104]

Bir çocuğun deniz kabukluları bakımından zengin, yanmış dışkısı, sonrasında neler olduğunu anlatır. Malaga Körfezi'nde başka yerlerde, Fransa sahilinden Güney İtalya'ya uzanan bölgede olduğu gibi, Vanguard'da neredeyse 100.000 yaşındaki alt katmanlardan da çoğu kez yiyecek kalıntısı biçiminde ama kimi zaman da kazıma aletine çevrilmiş kabuk parçaları çıkmıştır.[105] Kıyıları mesken tutan daha büyük canlılar da mevcuttur: Cebelitarık'ta yunus, Vanguard'da ve Latium'daki Grotta di Sant'Agostino'da kesim izlerinin bulunduğu Akdeniz foku kemikleri bulunmuştur.[106] Ama Neandertaller balıklara o kadar ilgi göstermiyordu. İberya'daki sahil yerleşimlerinde ve İtalya'daki Grotta Romanelli'de Orta Paleolitik katmanlarında birkaç yassı balık kemiği bulunmuştur. Şayet bunları tünek yapan kuşlar getirmediyse –ki büyük ihtimalle öyledir– sığ haliç sularına ara sıra mızrak sallandığı düşünülebilir.[107]

Genel olarak bakıldığında, deniz ürünü tüketiminin, kıyı yakınında yaşayan Neandertallerle ve yavaş ya da hareketsiz sahil şeridi türlerinin yanı sıra muhtemelen rüzgârda sürüklenip gelenlerle sınırlı kalması, denizle hemhal yaşam biçimlerine bütünüyle kucak açılmak yerine, bunun koşullar elverdiğinde ya da zorunluluklar bastırdığında başvurulan münasip bir çare olduğunu düşündürür. Bu örüntü, Güney Afrika'da görülen anatomik olarak modern insanlarla ilişkili, kabaca aynı dönemlere ait yerleşimlerde de paralellik gösterir, buralardan da deniz kabukluları ve deniz memelileri çıkmıştır. Ama dikkat çekici bir farklılık, Blombos Mağarası'nda ve Kongo'da, Katanda'da derin deniz türleri de dahil balık avlandığına dair düzenli kanıtlara, dünyanın en eski zıpkınlarına rastlanmasıdır.[108] Neandertallerden ziyade modern insanların yerleşik olduğu Afrika'nın, Akdeniz ve Fas'ın Atlantik sahillerinde, hele ki Fas'ta Mugharet el'Aliya ve Haua Fteah'ta, kabuklu deniz ürünleri ve deniz memelilerinin tüketildiğini, ayrıca balıkçılık yapıldığını gösteren işaretler mevcuttur. Sonraki bölümde bu konuya tekrar döneceğiz.

Bu arada kuşkusuz akla şu soru gelir: Dik yürüyen bu Akdenizli Neandertallerden bir aşama daha ileri gidip denizde yolculuk edenler oldu mu? Bunu bir perspektife yerleştirelim: Çok geçmeden Afrika'dan çıkıp küresel bir egemenliğe sahip olma yolunda ilerleyecek modern insanlar bu beceriye kesinlikle sahipti. Bu gibi beceriler çoğunlukla sadece modern insanlara özgü vasıflar olarak görülür ve güvenilir araçlar inşa etmek, deniz yolculuklarını planlamak

3.11 Cebelitarık'ta bir grup Akdeniz Neandertalinin tahmini rekonstrüksiyonu. Midye ve kaplumbağa tüketiminin belgelenmiş olduğunu hatırlatalım.

ve denizlerde seyretmek için gerekli beceriler ve bilişsel gelişmişlikle ilgili sorular doğurur.[109] Alt Paleolitik Çağ örneğinde olduğu gibi, Neandertallerin denizcilik yaptığına dair lehte ve aleyhte savlar zayıf verilere ve tartışmalı iddialara dayanır. Bu belirsizliğin bir kısmı bu ihtimale karşı çıkar. Örneğin toplam alanları İtalya anakarasının beşte birine eşit olan Sicilya, Sardinya ya da Korsika'da Orta Paleolitik'e ilişkin tek bir kesin kanıta rastlanmamıştır; oysa İtalya'da bu çağa ait olduğu su götürmeyen yüzlerce yerleşim vardır.[110] Bu büyük Akdeniz adalarının hepsinde de uzun süreli yerleşimi mümkün kılacak kaynaklar mevcuttu ama öyle görünüyor ki boş kalmışlardı. İberya'daki Neandertaller ile Mağrip'teki erken modern insanlar arasında bir temas olmaması da her iki bakımdan bir o kadar düşündürücüdür. Ne var ki Akdenizli birkaç Neandertalin denizde kısa hareketlere girişmiş olabileceği yönünde baştan çıkarıcı kanıtlar mevcuttur. Birkaç Yunan adasında bulunan Orta Paleolitik Çağ'a ait aletler de henüz bilimsel olarak tarihleri belirlenmemişse de makul biçimde belgelenmiştir. En iyi örnek, anakarada Dalmaçya'dan güneye doğru inen sahil şeridinin güney ucunun tam karşısında, Neandertallerin varlığına dair mebzul miktarda kanıt sunan Kefalonya'dır.[111] Korfu ve Lefkada ile Adriyatik'te Dugi'de bulunan Veli Rat yerleşimi de dahil olmak üzere,[112] bu sahil şeridinin açıklarında yer alan diğer adasal buluntu noktaları o zamanlar anakaraya bağlıydı muhtemelen ama denizin derinliği ve yukarıya kaldıran büyük bir fay hattının varlığı, Kefalonya'nın anakaradan her zaman birkaç kilometre uzak olduğunu düşündürür. Ege'de, Teselya'daki başka bir Neandertal yerleşiminin yakınlarında, Sporades'in kuzeyinde akla yatkın buluntulara rastlanmıştır ama Melos'ta bulunan (obsidyenden yapılmamış) aletlere ilişkin haberler daha da şaşırtıcıdır, çünkü bu ada, birçoğu daha alçak deniz seviyelerinde birleşen diğer Kiklad Adaları'ndan her zaman en az 10 km uzak olmuştur.[113] Kronoloji fayda etmeyecek kadar açıktır ama Orta Paleolitik'ten sonraki tarihler, buzul devri koşulları ağırlaştıkça deniz seviyelerinin alçalması ve bitişik anakaralarda faaliyetlerin artması dikkate alındığında daha anlamlı sonuçlar verir.

Orta Paleolitik ada yerleşimleri gerçekse (ki bu kayıt şimdilik sıkı sıkıya korunmalıdır) ve bu aletleri Neandertaller yapmışsa (başka türlü görülmeyen erken modern insanların yapmış olabileceği tahmini biraz uçuktur), o zaman en azından birkaç kişi, denizi aşmak için gerekli becerileri sınırlı düzeyde geliştirmiş olsa gerektir. Ağaç gövdelerinin ve kaba küreklerin kullanılması Neandertallerin ahşap işleme becerileriyle yapabilecekleri şeyler arasındaydı. Abric Romaní'deki buluntular arasında elle şekil verilmiş sopalar, düzleştirilmiş kalaslar ve kütük kalıntılarına rastlanması bunu doğrular.[114] Söz konusu bütün adaların orta büyüklükte olması, daimi yerleşim için değil ama –belki yerel doğal çevrelerde ve demografide yaşanan değişikliklere cevaben– kısa ziyaretler için elverişli olmuş olabilir. Yunan takımadalarına yapılan vurgu da bir o kadar çarpıcıdır. Bu bölgenin dantelsi bir biçimi olduğuna ikinci bölümde değinmiştik, beşinci bölümde de denizciliğin doğuş noktalarından biri olarak rolünü bir kez daha teyit edeceğiz. Akdeniz'deki Neandertal yerleşimlerinde yiyecek yelpazesinin genişliği gibi, kısa mesafeli denizciliği işaret etmesi olası bu gibi kanıtlar da Akdeniz havzasının, Pleistosen Çağı'ndaki doğal çevreler ile sonrakiler arasında çok büyük farklılıklar olmasına rağmen, davranışları şekillendirmeye ve belli türde yenilikleri teşvik etmeye başladığını ima ediyor olabilir. Bu dar anlamda Akdeniz toplumları çok erken bir tarihten itibaren ve bizim türümüzün dışında oluşmaya başlamış olabilir.

Soğuk Günler Beklemişti Bizi

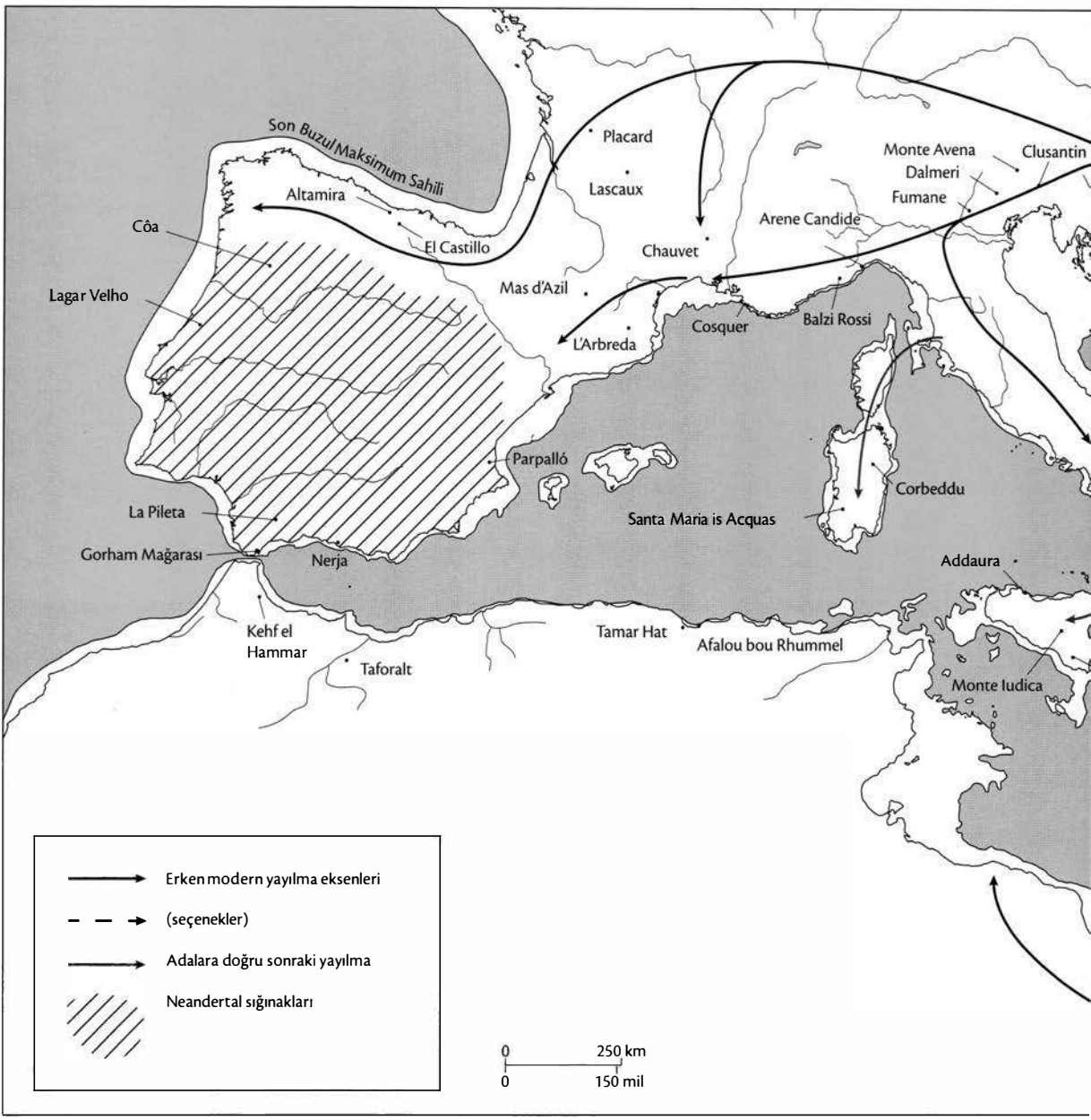
(50.000 yıl öncesi - MÖ 10.000)

Akdeniz'in Modernleşmesi

Akdeniz bundan 50.000 yıl önce iki insan türü, Neandertaller ve anatomik olarak modern *Homo sapiens* arasında, Cebelitarık ile Sina'da paylaşılmıştı. Sonraki birkaç bin yıl boyunca anatomik olarak modern insanlar Levant'a ve sonra da Avrupa'ya yayıldılar.[1] Bu diaspora, hoş bir tesadüfle, bugün radyokarbon ölçümleriyle tarih belirleme yöntemlerimizin erişebileceği bir süre zarfında yayılıp açıldı. Bu durum kronolojik görüşümüzü keskinleştirir ve bu kitabın geri kalanıyla uyumlu olarak tarihleri "milattan önce" yılları aralıkları içinde verebilmemizi sağlar; gerçi tarihin sonraki devirlerine nazaran yine insanın kafasını allak bullak eden sürelerden bahsederiz.[2] Üst Paleolitik bu yayılma, daha ince temrenler, ayırt edici nitelikte kazıma aletleri, oyma kalemlerinden oluşan avadanlıklarla ve kemiklerin daha fazla kullanılmasıyla, ayrıca sembolik ve sanatsal faaliyetlerin yükselişe geçmesiyle tespit edilir; bu insanların (daha doğrusu "bizim", çünkü bu insanlar temel özellikleriyle, zihinlerinin yanı sıra bedenleriyle de bizim gibiydiler) küresel yayılmaya giden yolda tüm Avrasya'ya dağılmaları sürecinin de bir parçasıydı. Avrupa'da bu insanlara, kemiklerinin ilk kez bulunduğu Güney Fransa'daki kayalığa atıfta bulunarak sıklıkla Cro-Magnon denmiştir ama bu terim aslında Avrupa kökenli olmayan bir fenomene el koyar; bu yüzden biz onlardan, ayrı tutulmaları gereken diğerleri Akdeniz'de kaldığı sürece "modernler" diye bahsedeceğiz.

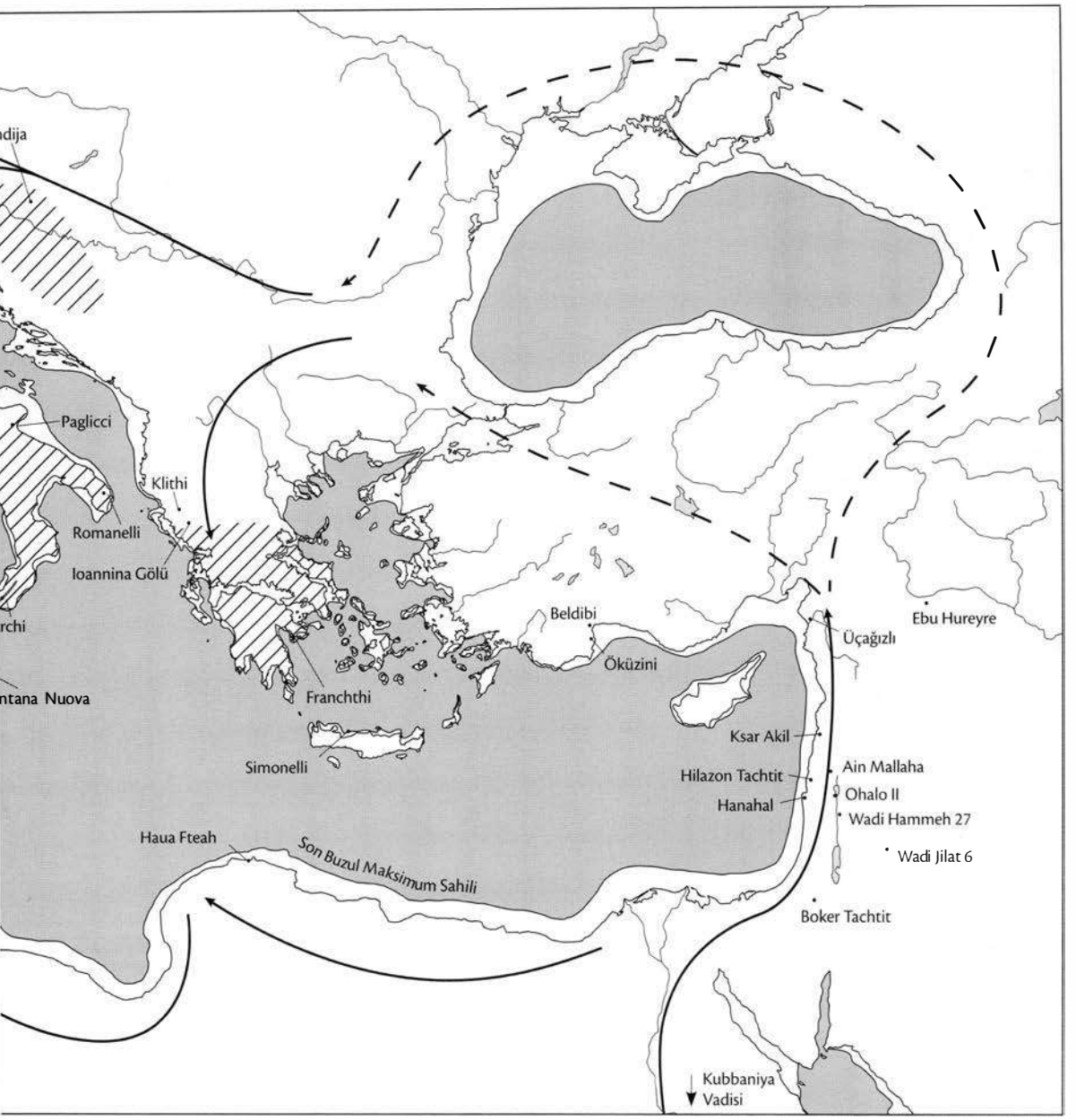
Zihinlerimizin bugünkü yapısına, özellikle de ifade edici, sembolik ve yaratıcı düşünce yetisine nerede ve ne zaman kavuştuğu sorusu, insanın evrimiyle ilgili kutsal kâse niteliğindeki sorulardan biridir. Kısa süre öncesine kadar, en popüler varsayımlar, 50.000 yıl önce anatomik olarak modern bir insan alt kümesi içinde ani bir genetik mutasyon ya da beyinde nöral bir yeniden yapılanma olduğunu ileri sürüyordu.[3] Bu beyinsel devrimin nerede gerçekleştiği, kafatasının şeklinden tespit edilemeyeceği için, ayrıca hemen görülebilir kültürel havai fişeklerle saptanması da kendisine özgü zorluklar taşıdığından, bu kuramın destekçilerinin önünde spekülasyonda bulunmaya müsait geniş bir alan vardır. En beğendikleri alanlardan biri de, evrimin eski motorlarından Doğu Afrika'dır ama bazıları da Büyük Yarık Vadisi'nin iyice yukarısında, kıtanın kuzeydoğusunda kalan başka bölgeleri, hatta şu kadim koridoru, çöl ile deniz arasında bir baskı noktası oluşturan, erken dönem sembolizmin beşiği Levant'ın ta kendisini ileri sürmüşlerdir.[4] Olağanüstü bir yorumlama anında, Akdeniz'in bu küçük parçası, modern insan zihninin beşiği olmanın adaylarından biri oluvermiştir.

Akdeniz için üzgünüz ama şu sıralar rüzgâr, Afrika içindeki nüfuslar karmasında, anatomik olarak modern insanların atalarına doğru uzanan, muhtemelen

4.1 Bu bölümde bahsi geçen yerlerin haritası. Son Buzul Maksimum'daki sahil şeridi, modern insanların yayıldığı yollara ilişkin yaklaşık tahminler ve Neandertallerin büyük olasılıkla yoğun olduğu bölgeler de gösterilmiştir.

zaman içinde mekânsal merkezi de değişmiş daha tedrici, daha yaygın bir bilişsel gelişme olduğunu söyleyen varsayımlardan yana esmektedir.[5] Önceki bölümde gördüğümüz üzere, Blombos Mağarası'nda bulunan okra ve deniz kabuğundan oyulmuş boncuklar, Mağrip'e yayılmış benzer boncuklar, Güney Levant'ta gömülmüş kaçaklara mezarlarında eşlik eden eşyalar, bütün bunlar hatırı sayılır derecede erken bir tarihte, kimi zaman Akdeniz'in güney sahillerine dikkat çekici yakınlıkta, düzensiz aralıklarla sembolik faaliyet kıvılcımlarının çaktığını ortaya koyar. Varsayımlardan birine göre, böyle vaktinden önce görülmüş bir zirve noktasına, sonrasında 70.000 ile 50.000 yıl öncesi arasında yaşanmış durgunluk dönemine, son olarak da sonraki 5000 yılda o zirve noktasının yeniden görülmesine bakılırsa, giderek büyüyen, etkileşim içinde ve büyük ölçüde Afrikalı nüfuslar arasında başta

kümülatif bir yapılanma oluşmuş, onu MIS 4 buzul devri ve Toba'nın patlamasının neden olduğu gerileme sırasında bir çökelme izlemiş, ardından da Üst Paleolitik'te toparlanma ve küresel yayılma başarısı gösterilmiş, bu da gezegenin her yerinde yaratıcı insan topluluklarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.[6] Kısacası, tespit ettiğimiz şeyler, modern bilişsel yetilerin kökenlerinden çok (bu bilgi, türümüzün ilk zamanlarında saklı durmaktadır), önce Afrika ve Levant'ta, sonra çok daha yaygın biçimde, böyle birçok zihnin karşılaşması sonucu ortaya çıkan ışımalardır.

Kıtanın geri kalanıyla karşılaştırıldığında, Akdeniz Afrikası'nın büyük bölümü artık bir yan gösteri haline gelmişti, yine de ilginç bir gösteriydi. Üçüncü bölümde, Sahra'nın yine aşırı kuraklaşması yüzünden, insanların sahil boyunca uzanan habitat adalarında başka yerlerle bağlantıları kesilmiş halde kaldıkları

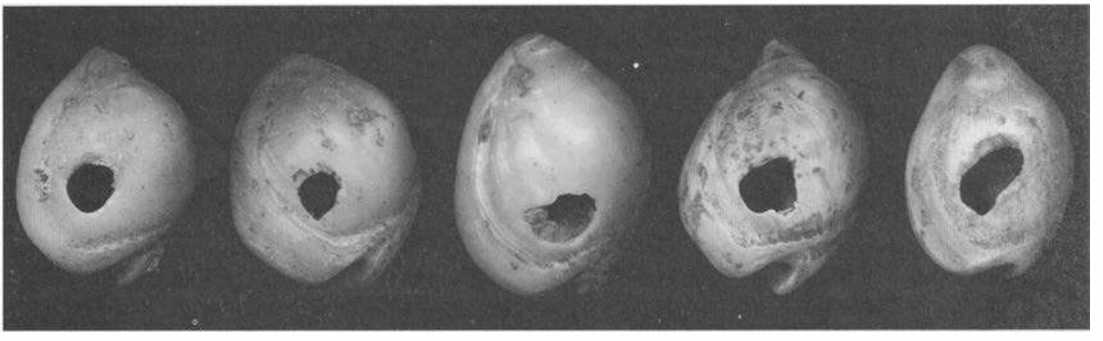
tarihlerde bırakmıştık bu gösteriyi. İnsanların oralarda ne kadar zaman tutundukları ciddi bir sorudur. Hayatta kalma imkânları bakımından, bugün havzanın tamamındaki toprakların dörtte birine sahip olan Mağrip, yüksek yaylaları kuraklaştığında ve çöl güneyden istila ettiğinde bile kuşkusuz en büyük sığınaktı, ancak batıda yer alması burayı aynı zamanda havzanın en yalıtılmış bölgesi haline getiriyordu. Burada başta çok sayıda bulunan Ateryen yerleşimler, MÖ 40.000-30.000 döneminde suskunluğa gömülmüştü, sonraki 10.000 yıl içinde sadece birkaç gizemli sinyal vereceklerdi o kadar.[7] Başta binleri bulabilecek bir nüfus, herhalde kısmen nesli tükendiği için ciddi bir gerileme göstermişti. Daha doğuda, Cyrenaica'da ise tablo hayli farklıydı.[8] Haua Fteah'ta Orta Taş Çağı'nın üzerinde, Dabban olarak bilinen tipik bir Geç Taş Çağı (Üst Paleolitik'in Afrika'daki eşdeğeri) endüstrisi bulunur; bu dönem ya kendisinden önceki dönemin yerel gelişimine ya da Levant'tan buraya kadar uzanan hatırı sayılır uzunluktaki kıyı şeridinin zorlu barınma koşulları içinde gözlenen sapmalara ilişkin karmaşık mesajlar verir. İkinci olasılık, erken tarihlerde Kuzey Afrika'ya girmiş Levant insanlarının DNA analizlerinden elde edilen şaşırtıcı ipuçlarıyla da örtüşmektedir.[9] Dabban, Cyrenaica'da ortaya çıkmasından on bin yıl kadar sonra, daha ılıman bir iklimden yararlanarak daha batıya, Cebel el-Garbi'nin uzun zamandır terk edilmiş pınarlarına doğru yayılmış, buralarda tutunmuştur. Ama buradan Mağrip'e son sıçrama, besbelli ki çok uzaklara uzanan bir köprü gerektiriyordu. Cebel el-Garbi'nin yeniden insanlarla dolması da nihayetinde koşulların giderek kötüleşmesi yüzünden, nüfusun az olmasının, eklenen yaşanabilir topraklar arasında büyük mesafeler ve zayıf bağlantılar olmasının bileşik etkisi karşısında direnç gösteremeyecekti.

Modern insanlar Akdeniz'in geri kalanına nasıl yayılmışlardır? Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla en büyük sürpriz, denizin başta onlar için de tıpkı kendilerinden önce gelenler için olduğu gibi bir bariyer teşkil etmiş olmasıdır. Cebelitarık Boğazı'nın her iki yakasında da çalışan arkeologlar, uç koşullarda bile Mağrip'teki son Ateryen grupların Neandertal Avrupa'ya geçmek için hiçbir girişimde bulunmadıkları konusunda çok kararlıdır; biraz önce gördüğümüz gibi, Dabban'ı yaratan insanlar da yeterince batıya ilerleyememişler, muhtemelen dar boğazların güney yakasını uzunca bir süre boyunca boş bırakmışlardı.[10] Dabban'daki grupların, ileride bir kıyı olduğunu fark etmiş olmaları ya da kuzeylerindeki açık denizi bir kaçış yolu olarak görmüş olmaları ihtimal dışıdır. Bütün bunlar yüzeysel olarak bakıldığında tuhaftır, çünkü küresel düzeyde modernlerin yayılması, hominin öncüllerin yayılmasının tersine, etkileyici biçimde suyollarına dayanmıştır.[11] Erken bir tarihten itibaren denizden geçişler, dolayısıyla denizde seyredebilir güvenilir vasıtalar, o zamana dek erişilemeyen yerleri erişilebilir hale getirmiştir. Okyanusta 60-100 km ötede uzanan Avustralya en azından MÖ 45.000'de, hatta belki çok daha önce, Batı Malinezya ve Japonya takımadaları ise sonraki 5000-10.000 yıl içinde erişilebilir olmuştur.[12] Doğu Avrasya yakasından yapılan bu denizcilik hamlelerinin, doğuda Asya'ya doğru güneyden ilerleyen sahil şeridinde, belki de 60.000 yıl kadar önce Bab'ül Mendep'te Kızıldeniz'i aşarak Afrika'dan çıkış sırasında, yani Akdeniz çevresinde denizlerde hareketlilik başlamadan epey önce edinilmiş becerilere çok şey borçlu olması mümkündür.[13] Kesin tarihler ne olursa olsun, gelgitlerin gözlendiği, deniz kaynakları bakımından zengin bir sahil şeridinde doğuya doğru uzanan, sonunda da erişilebilir uzaklıkta çok büyük adalardan oluşan devasa bir

kırkyamaya varan bu güzergâh ile Süveyş kıstağından yukarıya doğru ilerleyerek ayakları suya sokmadan gerçekleştirilen sonraki münferit çıkış sırasında, ada fukarası Levant'tan Avrupa'ya geçerken (ya da Dabban örneğinde Kuzey Afrika sahilleri boyunca) izlenen güzergâh arasındaki karşıtlık, Akdeniz çevresindeki ilk yayılmanın, niteliği itibariyle neden bu kadar inatla sudan uzak kaldığını açıklayabilir. Akdenizli modernlerin sıfırdan bir denizcilik yönelimi ve teknolojisi geliştirmesi gerekmişti, bu da zaman istiyordu. Bu ayrım geçerliyse, doğuya doğru ilerlemenin gerçekleştiği tarihlere benzer tarihlerden itibaren Akdeniz'de yaygın ve verimli bir denizcilik görüldüğüne duyulan tutkulu inanç, yanıltıcı derecede tekdüze beklentilerin bir kurbanıdır, ayrıca Akdeniz'de denizcilikle ilgili öne çıkan eşikler içerisinde daha sonra yapılan geçişlerin önemini de küçümser.

Karadan yayılma Kuzeydoğu Afrika'dan gerçekleşmişti ama bu taşınma bölgesi ve ilgili tarihlerde buradan geçen ana yollar hakkındaki bilgimiz, albenisi olmayan aletlerin bulunduğu birkaç yerleşim ve taşocağı dışında hayal kırıklığı yaratacak kadar azdır.[14] Levant'a dönüş MÖ 47.000-45.000'de başlamıştır; Necef'in kıyısındaki Boker Tachtit, Lübnan'da Ksar Akil ve biraz daha sonra kuzeyde Üçağızlı, sundukları erken tarihlere ait deniz kabuğundan boncuklarla bu dönüşü haber verirler **[4.2]**.[15] Her halükârda *Homo sapiens*'in Afrika'dan bir önceki çıkışının uğradığı başarısızlıktan geride kalan boşluğu dolduran küçük Neandertal yerleşimleri, zor zamanlar yüzünden çoktan silinip gitmişlerdi; artık buraya sızan modernlerin bunu bu koşullar altında yapabilmesi, aslına bakılırsa ilk kez bir insan grubunun iklim eğilimlerine rağmen Levant'a girebilmiş olması, onların uyarlanma becerileri hakkında ciltler dolusu bilgi verir. Levant'ın ötesinde, yol Anadolu'nun dağlarında soğuyordu; ilk modernler Avrupa'ya doğrudan (o zamanlar deniz seviyesinin alçak olması sayesinde) İstanbul ve Çanakkale boğazlarından mı yoksa Karadeniz çevresinde uzunca bir halka çizip güney Rus steplerinden mi girdiler bilmiyoruz. Hangi yol olursa olsun, görünüşe bakılırsa Ege'deki deniz sahnesi es geçilmişti.[16]

Tuna havzasında MÖ 44.000 civarında yerleşimler ortaya çıkar; gruplar buradan, Alpler'in kuzeyinde kalan, Kuzeydoğu İspanya'daki El Castillo ve L'Arbreda mağaraları kadar uzaklardaki Avrupa düzlüklerinin güneyinde uzanan geniş toprak parçasına, bugün gayet iyi belgelenmiş olan iklimsel bir yumuşamadan yararlanarak uzanmışlardır.[17] Üçağızlı'dan sonra, Akdeniz havzasıyla yeniden temas kurulduğunun ilk göstergesi, Po Vadisi'nde Grotta di Fumane'de karşımıza çıkar, modernler buraya MÖ 41.000-40.000'de ulaşmıştır. Havzanın buradaki ve Güney Fransa'nın kuzey kıyılarındaki otlatma, Doğu ve Orta Akdeniz boyunca ilerleyen, arkeolojik olarak görünmez, ayrı bir gelişme ekseninin devamı olarak

4.2 Üçağızlı'da bulunan, deniz tek kabuklularından yapılmış, muhtemelen bir zamanlar boncuk olarak kullanılmış delikli kabuk süsler.

yorumlanabilir ama elde kanıt yoktur ve bu gibi yerleşimlerin kıtasal yayılmanın yan ürünleri olarak anlaşılması daha inandırıcıdır.[18] Orta Avrupa enlemlerindeki bu yerler ve insanlar ağından, Orinyasiyen [Aurignacian] diye bilinen özelliklerin bağlantı noktası doğmuştu.[19] Avrupa'da daha sonraları hâkim olan ayrıntılı Üst Paleolitik kültürün tersine, Orinyasiyen basit, esnek aletlerle ama daha iyi, sıklıkla da daha uzaklardan, bir kısmı Dolomitler'de 1450 metre yüksekte yer alan Monte Avena gibi uzak taşocaklarından çıkarılan çakmaktaşlarından yapılmış aletlerle işleniyordu. Ama bu nesnelerde, Üst Paleolitik'e ilişkin başka belirgin özellikler de karşımıza çıkar. Kara içinde kalan Grotta di Fumane'de 30 farklı türe ait deniz kabuklularından yapılmış, birçoğu takılmak üzere hazırlanmış yaklaşık 500 süs eşyası bulunmuştur. Mağara duvarının düşen parçaları üzerine boyanmış desenlere de rastlanmıştır; Kuzeydoğu İspanya'daki mağaralarda görülen ilk kırmızı diskler ve el izlerinin en azından MÖ 38.800-35.300 yıllarında yapılmış olduğunun kanıtlanması, bu desenlerin de erken tarihlerde yapıldığı varsayımını desteklemektedir.[20] Öyle görünüyor ki figürlere dayalı mağara sanatı, Orinyasiyen dönemi içinde kısacık birkaç bin yıl sonra, o tarihte Güney Fransa'nın tundra-stepler, dağlar ve Atlantik'le kuşatılmış, nüfusu yoğun bir bölgesi olan Ardèche'te Chauvet Mağarası'ndaki resimlerin de nefes kesici bir biçimde sergilediği üzere, yükselişe geçmiştir **[4.3]**.[21]

Güneye, Akdeniz'in girintili çıkıntılı yarımadalarına doğru ilerlemeyse, biraz önce bahsettiğimiz hızlı yayılmanın tersine, hem ağırdan hem de eşitsiz olmuştu.[22] Kısa süre öncesine kadar Orinyasiyen'e Ege'de hiç rastlanmamıştır; bugün birkaç buluntu bu açığı kapatmıştır, yine de nispeten geç tarihlere aittirler. İberya'da kuzeydoğuya hızlı yerleşimin ardından güney ve batıya ilerlemede muazzam bir gecikme olmuştur. Po'nun güneyinde Orinyasiyen'e en başta Tiren sahillerinde rastlanır ama daha güneyde başka bir yerleşim vardır ki çok daha önemli olduğu su götürmez. Burası Sicilya'nın güneydoğusunda Riparo di Fontana'dır; bir grup öncü burada kızıl geyik avlamış, araziye Monte Iudica'nın yaklaşık 100 km kuzeyinde çakmaktaşı bulacak kadar yayılmıştır.[23] Üçüncü bölümde ortaya koyduğumuz üzere Sicilya, muhtemelen daralmış Messina Boğazı'ndaki adacıklar üzerinden ulaşılabilir durumdaydı. Dolayısıyla böyle bir geçiş pek dev bir adım sayılmaz; ayrıca bundan sonrasında, 20.000 yıla yakın bir süre için hiçbir kanıta rastlanmadığı dikkate alınırsa, bu geçiş geçici bir ilerleme olmuştu. Ama Akdeniz'de adalara yerleşimle ilgili daha önceki iddialar karşısında bir avantajı vardır: Gerçekleştiği tartışmasızdır.

4.3 Chauvet Mağarası'nda, bu aslanlar ve bizonlar gibi yakından gözlenmiş hayvan resimleri, Akdeniz'in kuzeybatı sınırlarında, figürlerin üst düzeyde kullanıldığı sanatın şaşırtıcı derecede erken bir tarihte başladığını gözler önüne serer.

Modernlerin Akdeniz Avrupası'nın kıtadaki uç noktalarına bile ulaşması neden bu kadar uzun zaman almıştı? Elbette ki doğal zorluklarla karşılaşmışlardı, daha kuzeydeki alanlar doluncaya dek, genel olarak birbirinden kopuk coğrafyalar çekicilikten uzak görünmüş olabilir. Fakat Afrika'dan çıkıp Levant ve Avrasya düzlükleri üzerinde yayılmış insanların, hatırı sayılır bir süre boyunca bu zorluklar karşısında yılacaklarını düşünmek zordur. Kabul etmek gerekir ki bir örnekte tehlike çok daha ciddiydi, volkan biliminin bakış açısıyla yaklaşıldığında, İtalya'da güneyin yolunu tutan modernlerin zamanlamaları bundan daha berbat olamazdı.[24] Ischia 10.000 yılda üç kez patlamıştı, MÖ 37.000 civarında da Napoli yakınlarındaki Phlegraean Tarlaları havzanın son 200.000 yıl içinde geçirdiği en ciddi sarsıntıya maruz kalmıştı; geniş alanlar 50 metre derinliğinde bir kül tabakasının altında kalmış, duman bulutları rüzgârlarla Volga kadar uzak bölgelere taşınmıştı. Bu çapta patlamalar, Güney İtalya'nın tamamında hayatı sekteye uğratmış, hatta ortadan kaldırmış olsa gerektir; biraz önce tanıştığımız ilk Sicilyalıların da bu yıkımdan kaçan, yerlerinden yurtlarından olmuş insanlar olması akla yatkındır. Ama bu gibi özel durumlar bir kenara bırakıldığında, Akdeniz Afrikası'ndaki habitat adalarına yerleşmenin ve buraları elde tutmanın önünde gerçekten doğal engeller bulunurken, kuzey kıyılarındaki gecikmelerin biraz doğadan ama daha çok da önceki yerleşimlerden kaynaklandığı sonucuna varmak kaçınılmaz görünüyor.

Çünkü Kuzey Akdeniz'in bütün büyük yarımadalarında güneye doğru yavaş yavaş, bölge bölge ilerlemenin başlıca sebebi, hiç kuşkusuz, Neandertallerin orada eskiden beri süregelen sığınaklarının varlığını koruyor olmasıydı. Modernlerin ilerlemesi ve Neandertallerin geri çekilmesi arasındaki ilişki farklı, her zaman birbirine uymayan açıklamalar doğurmuştur.[25] Bazılarına göre modernlerin ilerlemesi Neandertallerin geri çekilmesine neden olmuştur. Soykırım senaryoları temelsiz olabilir ama birçok kuşak boyunca, avlanma veriminde, toplumsal bağlantıların güvenilirliğinde ve çocukların yaşama oranlarında gözlenen farklılıklar muhtemelen modernlerin Neandertallerin önüne geçmesini, onlar karşısında ezici bir üstünlük elde etmesini sağlamıştır. Ne var ki, öncelikler aynı şekilde tersine çevrilerek, Neandertallerin o tarihlerde zaten olağanüstü bir baskı altında olduğu ve Akdeniz'in erken faunasının çok büyük bir bölümü gibi mimli bir tür oldukları savunulabilir.[26] Neandertaller bizim daha genelleşmiş türümüzün tersine, belli bir koşullar yelpazesine son derece iyi uyum sağlayacak şekilde evrilmiş insanlar olduklarından, bu yelpaze dışındaki değişikliklere tepkileri, hemen uyum sağlamak yerine (mümkün olduğunda) geri çekilmek oluyordu.[27] Ama soğuklar her bastırdığında, deniz ve dağların ayırdığı bu sığınak ceplerine geri çekilmek, yerel olarak ortadan kalkma riskini artırıyor, bir tür olarak Neandertallerin yaşama gücünü azaltıyordu. Bu arada, modernlerin daha kuzeydeki mevcudiyeti ılıman dönemlerde toprakların, bağlantıların yeniden kazanılmasını, dolayısıyla Neandertal nüfusun artmasını zorlaştırırken, MIS 3'teki kaotik salınımlar da ayrı bir zorluk ekliyordu. Bu anlamda Akdeniz sığınakları bir soluklanma imkânı sunuyor, ama potansiyellerini dönüştürme esnekliğinden ya da aralarındaki bağlantıları ayakta tutabilecek denizcilik becerilerinden yoksun olanlar için uzun vadede ölüm tuzaklarına dönüşebiliyorlardı. Böyle bakıldığında, modernlerin güneydeki Neandertal bölgelerine girmeleri muzaffer bir ilerleme değil, boşalmış arazilerin yeniden doldurulmasıdır. Her iki senaryonun ve ara olasılıkların ardında

derin bir belirsizlik varlığını sürdürür; modernler ve Neandertaller insan nüfusunun çok az olduğu Avrupa coğrafyasında ne sıklıkla karşılaşmıştır, karşılaştılarsa ya da karşılaştıklarında aralarında neler geçmiştir, bilmiyoruz. Öyle görünüyor ki modern Avrasyalıların DNA'sında çok küçük bir Neandertal unsuru bulunur ama tek tük cinsel birleşme olasılıklarının belirlediği bu alt sınırın üstünde, etkileşim ya da etkileşim yokluğu adına her türlü olasılık mevcuttur.[28]

Akdeniz'in kuzeybatı kıyısında Neandertallerin en son çöküşü epeyce hızlı bir biçimde, muhtemelen MÖ 38.500 civarındaki ağır bir soğuk dalgası sırasında, Güneybatı Fransa ve Kuzeydoğu İspanya'da kısa süreli bir Neandertal-modern insan örtüşmesi sonrasında yaşanmıştır. Bu bölgede bulunan, Châtelperronian olarak bilinen melez aletler Neandertallerin modernlerden bir şeyler öğrendiğini işaret ediyor olabilir.[29] Hırvatistan'ın içlerindeki Vindija Mağarası'nda bulunan kanıtlar, Neandertallerin Kuzey Balkanlar'ın iç kesimlerindeki ormanlık bölgelerde biraz daha geç bir tarihe kadar hayatta kaldığını düşündürür; yine Orinyasiyen pratiklerin benimsendiği yönünde emareler mevcuttur ama iyice güneye, düpedüz Akdeniz'e doğru ilerlediğimizde, son Neandertallerin bıraktığı arkeolojik izlerin ardındaki gerçeklikler daha ilginç bir hal alır.[30] Balkanlar ve Ege'de nihai yokoluşun kesin tarihini belirten kanıtlara rastlanmaz ama modernlerin buraya yerleşmelerinin uzunca bir zaman aldığını biliyoruz; bu bölge binyıllar boyunca ya bir Neandertal sığınağı ya da sahipsiz bir toprak olmuştur.[31] İtalyan Neandertaller MÖ 30.000'den çok önce yok olup gitmişlerdir ama iyice güneyde öyle görünüyor ki Châtelperronian'a paralel, karma bir alet geleneği mevcuttu; üstelik bundan sonra Güney İtalya'da görülen Orinyasiyen aletlerin olağanüstü özellikleri, Neandertal ahşap işleme geleneklerinden ileri gelen benzersiz bir ters akış olduğunu gözler önüne seriyor olabilir.[32]

İberya en çarpıcı tabloyu sergiler.[33] Modern insanlar ve Neandertallerin bilgi alışverişinde bulunduğunu gösteren hiçbir iz yoktur, gerçi Portekiz'de daha sonraki yıllara ait Lagar Velho'da insanların melezlenmesinin olası bir örneği görülür; burada iskeletini kısmen Neandertallerden almış ama tipik olarak modern donanıma sahip bir çocuk bulunmuştur.[34] İberya'nın ayrıksılığı kısmen modernlerin yarımadanın kuzeydoğusuna yerleşmesinden sonra yüzlerce kuşak boyunca Neandertallerin yarımadanın bazı kesimlerinde yaşamayı sürdürmüş olmasında yatar. Gezegenimizin son Neandertallerinden bazıları Cebelitarık'ta yaşamış; Cebelitarık Kayası'nda MÖ 32.500-30.000 ya da 27.000-26.500 gibi geç bir tarihte, modern grupların bölgeye dikkat çekici derecede geç gelip onlardan kalan barınakları yeniden kullanmasına bakılırsa, yalıtılmış bir halde ölüp gitmişlerdir.[35] Bu dirence iki etken katkıda bulunmuştur. Bunlardan biri, İberya Yarımadası'nın çevresel bir sığınak olarak (üçüncü bölümde belirttiğimiz gibi, Cebelitarık'ın yakınında fevkalade rahat koşullara sahip bir yer olarak) üstün niteliklere sahip olmasıdır. Diğeriyse yarımadanın dağlarla engellenmiş sınırlı bir giriş kapısıyla geniş iç kesimlerin benzersiz bir bileşimini sunmasıdır. Bu özellik, demografik bakımdan nispeten büyük bir Neandertal grubunun burada başka yerlerde olduğundan daha uzun süre hayatta kalmasını sağlamıştır. İberya'nın hem Akdeniz Avrupası'nda ilk homininlerin yoğunlaşma noktası hem de bizden olmayan sonuncuların gecenin sonsuzluğuna karıştığı yer olması, merak uyandırıcı bir coğrafi tesadüftür ya da hiç de tesadüf falan değildir.

Kültürlü Avcı-Toplayıcılar

Neandertaller ortadan kaybolduklarında, dünya yepyeni bir buzul devrine doğru ilerliyordu. Bu (bugüne kadarki) Son Buzul Maksimum (MÖ 21.000-18.000) en iyi araştırılmış, dolayısıyla ayrıntılı biçimde yeniden kurgulanmaya en uygun olandır. Geç Pleistosen'deki diğer buz devirlerinden biraz daha iyi geçip geçmediği akademik bir sorudur; epeyce ağır geçtiğine hiç kuşku yoktur, daha da önemlisi, Akdeniz çevresinde modern insanların hayatta kalma mekanizmalarını sınayan yegâne buz devri olmuştur. Bu son nokta, bu tür insanların ilerlemesiyle birlikte, doğal çevredeki değişimler ve insan faaliyetleri arasında bu zamana kadar olandan daha farklı bir ilişkiyi kavramamız gerektiğini vurgular. Artık kendilerini en beterinden sakınmanın ya da ona karşı yalıtmanın, değişen koşulların getireceği açılımlar ne olursa olsun, onlardan yararlanmanın incelikli biçimlerini geliştiren insanlarla kurulan ilişkilerden söz ediyoruz. Yalıtımın bir bölümü kelimenin tam anlamıyla yalıtımdı: Kemikten tığların yaygın olarak kullanılmasının ima ettiği üzere, yeni deri giysiler ve ayak kemiklerinin ayrıntılı morfolojisinde tespit edildiği üzere ayakkabılar dikilmesi, hafif malzemeden inşa edilmiş ya da taşınabilir barınaklar kullanılması biçiminde kendini göstermişti; bunların hepsi de Afrika kökenli son insanların, soğuğa uyum sağlayabilen Neandertallerin bile dayanamadığı koşullara dayanmalarını, yayılmalarını sağlamıştı.[36] Ama fiziksel yalıtım artık olumsuz koşullara karşı benimsenen stratejilerden sadece bir tanesiydi. Bu yüzden de Son Buzul Maksimum'un uzun binyılları boyunca verilen hayatta kalma mücadelesine dönmeden önce, doğmakta olan, o zamana dek görülmemiş Akdeniz toplumlarına biraz daha yakından bakmamız gerekiyor.

Akdeniz Neandertalleri havzadaki doğal ortamların sunduğu olası beslenme biçimi zenginliğini keşfetmeye başlamışlardı ama modern avcı-toplayıcılar bu ortamların sunduğu potansiyelden ilk kez tam anlamıyla yararlanan grup oldu, bazı bölgelerde ta en başından ve Son Buzul Maksimum'a gelindiğinde genel olarak bir ivmelenme yakalanmıştır. Levant'ta arkeolojik yerleşimlerde bulunan, Üst Paleolitik'in başlangıcı sonrasına ait kemikler av hayvanları üzerindeki baskının giderek arttığını gösterir; iklim koşullarından bağımsız olarak yayılmanın burun dalgasını izleyen, daha sonra insanlığın kimi zaman kontrol altına aldığı ama hiçbir zaman kesinlikle tersine çevirmediği bir eğilimdir bu.[37] Modernitenin izlerini kaplumbağaları ölçerek sürmek tuhaf görünebilir ama sonuç manidardır: Binyıllarca Neandertallerin düşük düzeyde tükettiği bu korunmasız, yavaş üreyen hayvanların boyut ve yaşlarında, modernlerin gelmesi sonrası yaşanan gerileme, zayiatın hızla sürdürülemez bir noktaya tırmandığını ele verir. Ortalama büyüklükteki av hayvanlarının çoğunun benzer örüntüler içinde giderek yok olduğu görülür; bu durum daha küçük, daha hızlı toynaklı hayvanlara, ayrıca av kuşları, tavşanlar, yabani tavşanlar gibi yakalaması daha fazla enerji ve beceri gerektiren ama yüksek kayıpları telafi edecek kadar hızla çoğalan hayvanlara geçilmesini zorunlu kılmıştır. Üst Paleolitik'te alet tiplerinin çeşitliliği ve hızlı dönüşümünde gözlenen patlama, öldürmenin ve her tür taşı işlemenin daha etkili yollarını bulma ihtiyacına verilmiş, hiç olmadığı kadar yaratıcı bir karşılığı yansıtır. Çevik av hayvanlarının çevikliğini aleyhlerine çevirmek için tuzaklar, kapanlar ve ağlar da muhtemelen ilk kez bu tarihlerde kullanılmış, toplama amaçlı sepetler ilk kez dikilmiştir. Bu gibi yenilikler, gençler ve yaşlıların yiyecek arayışına daha etkin bir biçimde katılmasını

sağlamıştır. Neandertallerde önemsenmeyecek kadar küçük olduğu sonucuna varılan toplumsal cinsiyet farklarının tersine, modern insan gruplarında kadınlar, daha az riskli yollardan et elde edilmesi, giysiler ve barınakların dikilmesi ve birazdan göreceğimiz üzere nebatla ilgili faaliyetlerle aralarında kurulan özdeşlik dolayısıyla farklılaşmaya başlamış olabilir. Topluluk içinde uzmanlaşmış roller, ayrıntılı mevsimlik takvimlerin yanı sıra yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı.

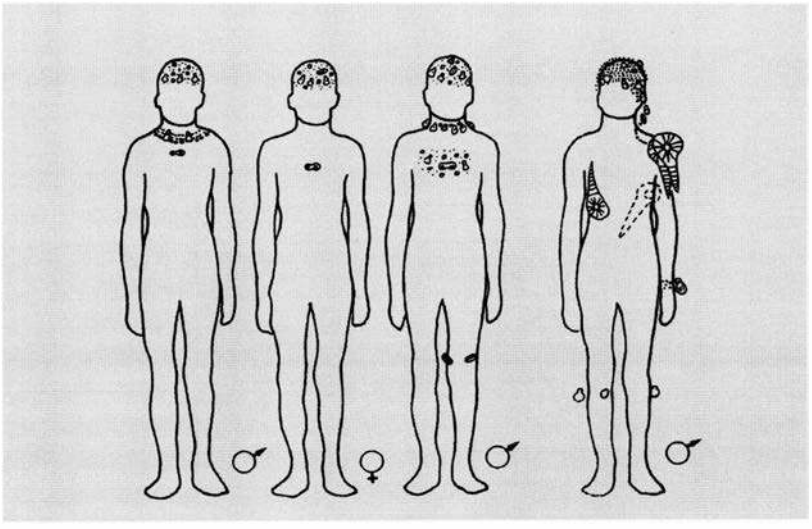
Topluluklar kavramı bize bu avcı-toplayıcıların, görünürdeki bütün tuhaflıklarına ve uzaklıklarına rağmen, aileleri, akrabaları, toplumsal hayatları olan insanlar; cinsiyetin yanı sıra yaş, mevki ve rol ayrımlarının izini taşıyan kişilikler; kesinlikle sembolik anlamlar ve mitler yükledikleri coğrafyalarda yaşayan kültürel varlıklar olduklarını hatırlatır.[38] Yakın dönemdeki birçok avcı-toplayıcı gibi onlar da yılın büyük bir bölümünü bir ya da iki düzinelik gruplar halinde, yiyeceklerini ve daha başka birçok şeyi paylaşarak, sınırlı bir kişisel mülkiyet hissiyle geçiriyor olmalıydılar. Ama her grup, daha geniş kapsamlı, yüzlerce insana ulaşan toplumsal bağlanımlarla başka gruplara bağlanmış olsa gerekti. Bu bağlantılar hem bilgi, beceri ve malzeme akışını hem de eş ve diğer ortak seçeneklerini artırmıştı. Üstelik bu bağlantılar her bir grubun tek başına kalıp sıkıntıya düşme riskini azaltarak uzun vadede istikrarı güçlendiriyor, koşulların düzelmesi durumunda da hızlı ve eşgüdümlü bir şekilde harekete geçilmesini aynı ölçüde kolaylaştırıyordu. Bu grup toplulukları belki ancak özel durumlarda bir araya geliyordu ama Neandertal toplumlarından önemli bir farkları vardı: Akılda kalıyorlar ve kurucu üyeleri etrafa dağılmış, hatta atalarının zamanında kalmış olsa bile hatıra gelebiliyorlardı. Sonuç, Akdeniz'de tanınabilir ilk ağların kurulması oldu; bu avcı-toplayıcılar düşük yoğunluklarda yaşadıkları için, bu ağlar, karada hareketliliğin yaya olarak sürdürülmesine rağmen sıklıkla, çok sonraki zamanların ağlarına rakip çıkabilecek mesafeler arasında kurulan bağlantıların sınırlarını belirlemişti.

Bu "yakınlıktan kurtuluş"[39] ve uzak düşülmüş olmasına karşın birlik tasavvuru geliştirebilme yetisi, toplumsal ilişkileri ve kimliği ifade eden semboller ile başka işaretlerin kullanımında gözlenen bir patlamayla yakından ilişkiliydi. Bu nesnelerin çoğu pırıltılı, rengarenk, baştan çıkarıcı derecede pürüzsüz, elle ustaca şekillendirilmiş ya da başka özellikleriyle büyüleyici nesnelerdi.[40] Kuzey Afrika ve Levant'ta görülen deniz kabuğu süsleri iyi erken örneklerdir ama koşulların kötüleşmesi Kuzey Afrika'daki grupları dağıtıp Levant'taki bağlantıları koparmış olduğunda, Orinyasiyen döneminin sonlarında Avrupa, MÖ 30.000-31.000'den itibaren görülmeye başlanan "Gravettian" toplumlarıyla öne çıktı. Deniz kabuklarından, memeli hayvan ya da balık kemiklerinden, geyik dişinden, sabuntaşı ya da mamut dişlerinden yapılan ışıltılı boncuklar, yersizce "Venüs" adı verilmiş biçimlerde ya da hayvansı şekillerde oyulmuş heykelcikler, kuzeybatı genelinde duvarları boyalı toplantı mağaralarındaki sanatsal temsiller; bunların hepsi de uzak mesafelerle ilişkilerin korunmasında bir rol oynuyordu. Akdeniz kabukları Ren Nehri kadar içerilere taşınmıştı; İtalya ve Ege'nin hemen karşısında özgün bir Orinyasiyen boncukları takımına rastlanmıştı.[41] Kumaşlara asılan ya da takılan boncuklar hafiflikleri, görünürlükleri, dayanıklılığın yanı sıra estetik özellikleriyle de oldukça popüler hale gelmiş ve kişisel süsleme aracı olarak yavaş yavaş pigmentlerin yerine geçmişlerdi.[42] Boncukların kolayca sayılabilir ve doğal halleriyle standartlaşmış şekillerde (çok popüler dişli deniz kabuğu örneğinde olduğu üzere düzgünce ayrılabilir) olmaları da onları erken döneme ait değerli

nesne formları ve statü işaretleri haline getirmişti. Bu durum başka bir soruyu daha gündeme getirir: Uzak mesafelere nakliye, çok uzaklardaki kaynaklara doğrudan erişebildiklerini ve bireysel hareketlilik ile şatafatın son derece yüksek olduğunu mu yansıtıyordu, yoksa kişiler arasında (ya da bölgeler arasında, örneğin kuzeyin hayvan dişine karşılık kıyının deniz kabukları gibi) eşya değiş tokuşu mu başlamıştı? Eğer öyleyse bu el değiştirme, hediye vermek gibi karşılıklı alıp vermeyi öngören bir toplumsal teşrifatın içine mi yedirilmişti, yoksa denklik ve hatta üstünlük kavramları daha şimdiden doğmaya mı başlamıştı?[43]

Gravettian dönemini oluşturan nesneler, pratikler ve ağlar ilk kez Alpler'in kuzeyinde bir araya gelmişti; aslına bakılırsa daha önceki dönemlerin tersine Gravettian'ın etkileyici özelliklerinden biri Son Buzul Maksimum'un hemen üstündeki enlemlerde hayatın sürdürülmesiydi.[44] Ama Gravettian dönemi Akdeniz Avrupası'nda da yüksek bir görünürlük kazanmıştı. Üst Paleolitik Yunanistan'da neredeyse ortadan kaybolduğu bir dönem öncesinde İpiros'ta ve Peloponez'de Franchthi Mağarası'nda kısa bir süreliğine odak noktasına yerleşir.[45] İtalya yarımadası da, Orinyasiyen'de yaşanan olası bir çöküşün ardından Güney Fransa'dan gelen gruplarca iyiden iyiye işgal edilmiş ya da yeniden işgal edilmişti. Göçer gruplar kıyıda bulunan daha önceki odak noktalarından İberya'nın içlerine doğru ilerlemişlerdi. Bu birbirini çapraz kesen sızmaların kalıntılarından biri de Portekiz'de Côa Vadisi'nde rastlanan açık hava kaya sanatıdır; bu sanat at, yaban öküzü ve dağ keçisi imgeleriyle başlamıştır ama şurası kesin ki, rüzgâr ve yağmurlarla aşınmış daha yaygın bir geleneğin de parçasıdır.[46] İtalya'da sanat yine uzun erimli hareketliliği işaret ediyordu. Apulia'da Grotta Paglicci'deki el baskıları ve ustaca resmedilmiş atların İtalya'da bir eşi daha yoktur ama Provence ve Rhône Vadisi'nde yakın benzerlerine rastlanır. Mağara duvarlarına sabitlendiklerine bakılırsa, uzaklardan, Fransa'dan gelen bir ziyaretçi, getirilebilecek yegâne açıklamadır.[47]

Zaman zaman belli bir yöre daha keskin bir biçimde öne çıkar. Ligurya sahillerinde, bugünkü İtalya-Fransa sınırına yakın bölgelerdeki Balzi Rossi, Grimaldi ya da Menton mağaraları gibi çeşitli isimlerle bilinen yerleşim topluluklarında, Gravettian katmanları buranın bir grubun üslendiği bir kamp ya da daha kalabalık toplantılarda kullanılan bir buluşma noktası olduğunu gözler

4.4 Gravettian'da sembolizm: Üç erkek ve bir kadın Gravettian ve biraz daha sonrasına ait gömülerin bedenlerinde süslemelerin görsel olarak öne çıkacak şekilde yerleştirildiği görülür; gömülerden soldaki üçü Balzi Rossi'de, sağdaki Arene Candide'de bulunmuştur.

önüne sermiştir.[48] Bu katmanların stratigrafisinin büyük bölümü Monaco Prensi I. Albert ve 19. yüzyıl sonunda burada çalışmış başka kazıcılar tarafından bozulmuştur ama buranın istisnai bir konuma sahip olduğunu doğrulayacak kadarı yeniden kurgulanabilir. Yerleşim enkazını içeren kalın katmanların yanı sıra mağaralardan birçok sembolik ve egzotik buluntu çıkarılmıştır; çıkarılan 19 erken dönem heykelcikten en az 15'i İtalya'da görülmüştür (bütün bunların üçte biri de Batı Avrupa kökenlidir), bunların sekizi keşfedildikten hemen sonra kaybolmuş, ardından Kanada'da yeniden ortaya çıkmıştır [Rr. VIII]. Üsluptaki ayrıntılar Rus stepleri kadar uzak bölgelerle aradaki bağları işaret eder. Mezar sayıları da bir o kadar etkileyicidir. Grotta Paglicci'deki ve Güney İtalya'nın başka yerlerindeki birkaç mezarla birlikte bunlar, o tarihlerde yaşamış bazı insanlarla ilgili fikirler verir **[4.4]**. İskeletlerin çoğu ergen ya da yetişkin erkeklere aittir, birkaçının boyu dikkat çekici derecede uzundur: 1,80-1,90 metre. Özellikle bacak yapıları kaslıdır, bu da zorlu ya da uzak topraklarda hareketli hayatlar sürdüklerini anlatır. Bedenleri teker teker, çifter çifter ya da bir örnekte gözlendiği üzere üçlü bir grup halinde; bilekleri, göğüsleri, boyunları ve alınlarında bulunan, bazıları mamut dişlerinden yapılmış boncuk dizilerine (ayrıntılı baş süslemelerinin son kalıntıları) dikkat çekecek şekilde yatırılarak gömülmüştür. Böyle ender ama seyre değer bir muamele görmüş olmaları, fiziksel hüner, toplumsal saygınlık ya da liderlik bakımından hiç kuşkusuz istisnai, güçlü vasıflara sahip olduklarını yansıtır. Havzanın, Roma sonrasında Cenova'nın kuruluşuna dek bu kadar öne çıkmayacak bir kısmının bu şekilde ağırlık kazanmış olmasına getirilebilecek bir açıklama, Alpler'in rüzgâr almayan korunaklı kısımlarında havanın yumuşak olması, bunun da buz devrinin başlangıç koşullarında büyük avantajlar sağlamış olmasıdır. Ama daha derin ilgi çeken başka bir olasılık daha vardır. Uzak mesafelerde hareketli olmayı temel önemde kılan, hareketliliğin ağırlıklı olarak karadan gerçekleşmesine neden olan, Alpler üzerinden gerçekleşmesini imkânsız hale getiren koşullar altında Fransa ile İtalya arasında iletişimi sağlayan bir darboğazın iki yakasına yayılmış bu mağaralar, daha sonraki Akdeniz ağlarının kalbinde tekrar tekrar karşılaşacağımız tesadüfi, bağlama özgü düğüm noktaları ve merkezlerin habercileri olabilir mi?

Son Buzul Maksimum'a Dayanmak

Akdeniz'in kuzey kesimlerindeki avcı-toplayıcıların sunduğu bu gibi manzaraların ardından, bu insanları bekleyen Son Buzul Maksimum sırasındaki koşulların yeniden kurgulanması meselesine geri dönebiliriz.[49] En düşük nokta 3000 yıl kadar sürmüştür ama iklimler MÖ 21.000'den birkaç binyıl önce zaten kötü, istikrarsız bir haldeyken iyice bozulmaya başlamış, MÖ 18.000'den sonra bile binlerce yıl boyunca pek az iyileşme olmuştu. Havzanın merkezinde deniz sıcaklığı yazın 5-9 derece, kışınsa 2-6 dereceydi, Cebelitarık'ın batısından buzullar sürükleniyordu. Yıl boyunca 1500 metre kadar alçaklara bile kar yağıyor, Güney Avrupa yılın geri kalan kısmının büyük bölümünde üç ila altı ay boyunca kar altında kalıyordu. Alpler devasa buz dağlarıyla çevrelenmişti. Atlas, Pireneler ve Apeninler'de, Balkan, Anadolu ve Lübnan dağlarında, hatta Girit, Korsika ve Sicilya'da küçük buz dağları oluşmuştu. Stepler, geniş alanlara yayılan, iç

kesimleri kuzeyde tundralarla, Levant ve Kuzey Afrika'da ılıman çölle birleştiren kuru, bodur çalılarla kaplanmıştı. Afrika kıyısının en kuru kesimlerinde Sahra sahile doğru uzanmış, Nil ise yılın çeşitli zamanlarında kıvrılarak akmış ya da durgunlaşmıştı. Bu gibi manzaralar soğuğun yanı sıra kuruluk ve sürekli rüzgârlardan da kaynaklanıyordu. Tundralar ve kutup steplerinin gezegen üzerinde kapladıkları alanı üç katına çıkardığı, ılıman stepler ve çöllerin de aynı şekilde yayılmaya devam ettiği küresel koşulları yansıtıyorlardı.

Ne var ki daha önceki buz devirlerinde olduğu gibi, bu kasvetli tabloyu sıfatlandırmamız gerekir. Sıklıkla kıyılarda hâkim olan korunaklı mikro iklimler Akdeniz bitkileri ve hayvanlarının, ayrıca kuzeyden gelen sığınmacıların hayatta kalmalarını sağlamıştı. Polen ve kömürler, Po Vadisi'nin nehir boyunca ağaçların sıralandığı tozlu bir yayladan ibaret kaldığını ama Arno Nehri ağzının meşe, karaağaç, ceviz, huş ve çam ağaçlarıyla dolu olduğunu, Sicilya'nın Madonie Dağları'nda da çobanpüskülü ve defne yetiştiğini gösterir.[50] Ligurya, zeytin ağaçlarının bile, kızıl geyikler, dağ keçileri ve kuzeyden gelmiş birkaç ren geyiği eşliğinde hayata tutunduğu tam bir buzul sayfiyeydi. Bazıları büyük, bazıları daha küçük ama yerel olarak önemli bu gibi cepler havzayı doldurmuştu; zeytinin, geçmişte en azından bir büyük ayrılma dönemi yaşadığını gösteren bundan sonraki genetiği, bu bitkinin bölücü ve koruyucu rolünden bir kalıntıyı korumuş olabilir.[51] En büyük sığınaklardan ikisi batıda bulunuyordu, muhtemelen biri İberya'da, tundra faunasının cirit attığı Meseta'nın güneyindeydi; bir diğeriyse Atlas'ın denize bakan yamaçlarındaydı. Burada otlarla kaplı savanada, sahile kadar çam ve meşe ağaçları, yükseklerdeyse sedir ağaçları bulunuyordu ama burası ne kadar kalabalıktı bilemiyoruz. Denizin altındaki Cosquer Mağarası'ndan ve birinci bölümde bahsettiğimiz Marsilya yakınlarındaki boyanmış mağaradan alınan kömür ve polenlerin analizi bugün artık daha ayrıntılı bir tablo sunar. İnsanların mağaranın duvarına çizerken ve çizilen resimlere bakarken kullandığı meşaleler, şimdi artık Provence'ın alçak bölgelerinde rastlanmayan sarıçamdan yapılmıştı; step bitkilerinin baskın olduğu polenlere bakılırsa burada bir zamanlar ardıç ağaçları ve huş ağacı kümeleri mevcuttu.[52] Denizin üzerine titrediği Girit'te yerli bir palmiye türü hayatta kalmış olabilir.[53] Sonraki tarihi dikkate alındığında başka bir sığınak grubundan da bahsetmemiz gerekiyor. Stepler ve çayırlık arazilerin baskın olduğu Levant'ta tepeler zeytin, pırnal meşesi, badem ve menengiç ağacıyla kaplıydı; Ürdün Vadisi'nin yamaçları da ormanlık arazilere kol kanat geriyordu. Levant'taki birkaç büyük göl, hayatını sürdürmüş, hatta genişlemiştir, çünkü serin koşulların yarattığı düşük buharlaşma, yağış oranının gerilemesini telafi etmenin ötesine geçmiştir. Ölü Deniz'in genişlemiş biçimi olan Lisan Gölü, en geniş haline ulaştığında Celile'den Vadi Araba'ya uzanıyor, Ürdün Vadisi'nden geçiyor, doğudaki devasa step-çöl Azrak çevresinde gelip geçici su kütleleri halinde beliriyordu; burası kışları ve baharları göçmen karacalar ve onları avlayan insanlar için birer çekim merkeziydi.[54] Bu tür doğal ortamların kalıcı biçimde bir mozaik niteliği taşıması ve mozaiklerinin çok çeşitli bir kompozisyon göstermesi, bazı durumlarda genel olarak ılıman hava koşullarına sahip Akdeniz ekolojilerinin dirençli mikrokozmoslarını korumuş olması, kimi zaman o kadar tanıdık olmayan bileşenlerden son derece farklı bileşimler ortaya çıkarmış olması da bir o kadar ilginçtir.

Akdeniz sahilleri de aynı şekilde hiç tanıdık değildi **[4.1]**.[55] Gezegenin suyunun bugün olduğundan iki-üç kat daha fazlası, Kuzey Avrasya ve Amerika'ya

yayılmış devasa buz tabakalarında donmuştu. Bu da deniz seviyesinin bugün olduğundan 120-130 metre daha alçalmasına yol açmıştı. Buna bağlı olarak ortaya çıkan sonuçlar, deniz seviyesinde görülen sonraki yükselme örüntüleri eşliğinde, ayrıntılı olarak yeniden kurgulanabilir. Başlıca boğazlar hayli farklı görünüyorlardı. Cebelitarık ve Sicilya'daki boğazların genişliği sırasıyla 8 km ve 60 km'ye inmişti. İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı kuruydu, bu da yalıtılmış haldeki Karadeniz'in seviyesinin gerilemesine yol açmıştı. Adalar arasında denizlerin doldurduğu boşluklar ya küçülmüş ya da tamamen ortadan kalkmıştı. Korsika ve Sardinya birleşerek "Korsardinya'yı" oluşturmuştu. 35.000 kilometrekarelik yüzölçümüyle bu ada, havzada modern insanların tarihinde varolmuş, ada niteliği taşıyan en büyük kara kitlesiydi. Sicilya, İtalya'ya bağlı olsa da olmasa da güneye doğru uzanıyor, Malta'yı da kapsıyordu. Ege ve Adriyatik'te birçok ada, anakarayla ya da birbirleriyle birleşmişti; sığ denizlerde, özellikle de Ege ve Sicilya boğazlarında ortaya çıkan yeni adalar bu kayıpları telafi ediyordu. Sahil şeridindeki bölgeler, karanın uzanma biçimine bağlı olarak bu durumdan farklı biçimlerde etkilenmişti. Sahil şeritleri genelde bugünkü yerlerinden 5-15 km içeriye kaymıştı, ama daha dik bölgelerde bu kayma çok daha azdı; örneğin Riparo Mochi'de (Ligurya'da Balzi Rossi mağaralarından biri) süs için kullanılan deniz kabuklarında buz devrinin zirveye tırmandığı dönem öncesinde, sırasında ve sonrasında bir değişiklik olmaması, kültürel sürekliliğin yanı sıra kıyı ve ekolojinin de epey istikrarlı olduğunu ortaya koyar.[56] Ne var ki yükseltilerin alçak olduğu bölgelerde, toprak kazanımı ciddi boyutlarda olabiliyordu; örneğin Güneybatı Fransa'nın büyük bölümünde ve Ege'nin bazı kısımlarında denize doğru 50 km genişliğinde toprak artışı olmuştu. İki yerde büyük düzlükler ortaya çıkmıştı; bunlardan biri Kuzey Adriyatik'te, diğeriyse Gabes Körfezi'ndeydi ve ikisinin de alanı yaklaşık 40.000-50.000 kilometrekareyi buluyordu, yani Sicilya'nın iki katı kadardı. Toplamda Akdeniz 300.000 kilometrekare kadar toprak kazanmıştı, bu da ikinci bir İtalya yarımadası demekti.

Sahildeki değişiklikler deniz kıyısındaki hayatı nasıl etkilemişti? Adalar arası mesafelerin azalmasının denizden geçişleri teşvik etmesi olasılığı üzerinde sık sık durulmuştur ama aslında her deniz seviyesinde kısa mesafeli geçiş fırsatları mevcuttu; birazdan göreceğimiz üzere, insanların deniz dünyasına büyük ölçüde çekilmeleri özel koşulların oluşmasını gerektiriyordu. Daha önceki buz devirleri için de ortaya atılan, çoğu avcı-toplayıcının sürülerin peşinden giderek kıyıdaki geniş düzlüklerde yaşadığı iddiası daha ümit vericidir ama arkeolojileri bugün kayıptır.[57] Bugün Marsilya'da deniz altındaki mağaralarda yapılan cesur araştırmalar, Provence'ta insan izine rastlanmamasının, çoğu insanın bugün deniz altında kalmış coğrafyalarda ve Ege gibi açık arazilerin kullanılabilir durumdaki alçak düzlüklerin büyük bölümünü oluşturduğu engebeli bölgelerde yaşamış olmasından kaynaklandığını doğrulamaktadır.[58] Ne var ki bütün toprak kazanımları insanları çekecek diye bir kural yoktu. Adriyatik'in başındaki büyük düzlük birbirine rakip iki görünüm sunuyordu: Biri av hayvanları ve avcı-toplayıcı üsleriyle dolu zengin bir bölgeydi; diğeriyse fundalıkların içinde acımasız rüzgârların estiği çamur tabakaları, bataklıklar, çakıllı araziler ve çam topluluklarıyla kaplı bir yerdi, yalnız sığın geyiğinin uğrak yeriydi.[59] Bu iki görünüm teraziye vurulduğunda, daha pembe tabloda bir parça hakikat payı olması mümkündür. Ayrıca bu tablo, Istria'da Pula çevresindeki düzlüklere bakan birkaç ileri bölgenin ve Kvarner Körfezi'nde bugün

bulunan adaların yanı sıra, iç kısımdaki Trieste karstından insan izlerinin silinip gitmesine de düzgün bir açıklama getirir. Ama bugün Tunus açıklarında sular altında kalmış olan diğer açık arazinin çalılıklarla kaplı yaşanabilir bir step mi, yoksa çorak bir çöl mü olduğu konusunda bir hüküm verilmiş değildir.

Son Buzul Maksimum Akdeniz üzerindeki sultasını sıkılaştırırken, insanlar da daha korunaklı bölgelerde toplanmaya başladı. Avrupa'nın daha kuzeylerinde yaşayan insanların bütün hayatta kalma becerileri dikkate alındığında, çok sayıda insanın, yabancılar olarak değil, toplumsal ağların ve nesne dolaşımının uzun süredir ayakta tuttuğu temaslardan yararlanarak havzanın güneyine yönelmiş olması da mümkündür. Hem güneyliler hem yeni gelenler, buz devri koşulları bedenlerinden incelikli Afrika mirasını alıp giderken yavaş yavaş daha tıknaz bir hal alacaklardı.[60] Ama Akdeniz'deki bu sığınaklarda başka neler olduğunu araştırmaya geçmeden önce, Son Buzul Maksimum sırasında havzada yaklaşık kaç insanın yaşamaya çalıştığını, bunun ne gibi sonuçlar doğurduğunu sormaya değer. Cevabımız tahminlere dayanacak ve istikrarsız koşullarda avcı-toplayıcı sayılarının dalgalanma eğilimi gösterdiği dikkate alındığında, aşırı derecede basitleştirilmiş olacaktır ama yine de gelişmelerin genel seyrine bakmak bile etkileyicidir. Geçmişte ve bugün avcı-toplayıcıların nüfus yoğunluğu genel olarak çok düşük olmuştur. O sıralarda Batı Avrupa ve İberya için yapabildiğimiz tahminlere göre, bu bölgede 60 kilometrekare başına düşen ortalama kişi sayısı 1'den azdı; mamafih nispeten kalabalık cepler ile insandan yoksun geniş düzlükler arasında muazzam farklar vardı.[61] Deniz geri çekildikçe karanın genişlediğinin dikkate alınması, havzanın tamamında sadece 45.000 kadar insanın yaşadığı anlamına gelir; karla kaplı yüksek araziler ve çöller dikkate alındığında bu bile iyimser bir bakışla yanıltıcı olur. MÖ beşinci yüzyılda tek bir büyük kentin nüfusuna denk olan bu şaşırtıcı derecede küçük rakam, Son Buzul Maksimum'da yeryüzünün toplam nüfusunun 1-2 milyon civarında olduğu yönündeki tahminlerle uyumludur.[62] Bu toplam parçalara ayrıldığında, çoğu bölgenin sadece birkaç binlik bir nüfusu desteklediği ve daha küçük sığınak bölgelerde, havzanın komşu bölgelerindeki insan havuzlarıyla etkili bağlantılarını koruyamazlarsa uzun vadeli yaşama kabiliyeti bakımından tam eşikte duran, sayıları yüzler mertebesinde, tehlikeli ölçüde kırılgan demografiler bulunduğu açıklık kazanır.

Son Buzul Maksimum sırasında Gravettian'dan bir kopuş olması, İtalya ve daha doğuda ayrı "Epigravettian" geleneklerinin gelişmesi, İberya ve Fransa'da Erken Magdalenian geleneklerinin ardından Solutrean geleneğinin ortaya çıkması, bu insanların bu tür bağları korumakta kronik zorluklar çekmiş olduğunu gösteriyor olabilir.[63] Bazı bölgesel nüfusların azalıp tükenme noktasına gelmiş olması mümkündür. Güney Dalmaçya, Ege ve Yukarı Anadolu'nun büyük bölümü boştu, Levant'ın bazı kesimlerinde her zaman olduğu gibi el değiştirmeler gerçekleşmiş olması muhtemeldi.[64] Ama daha önceki krizlerde olduğu gibi, Afrika'daki habitat adaları en zorlayıcı felaket senaryolarını sunuyordu.[65] Dabban işgali Cyrenaica'da tutunmuştu ama deniz seviyesi düştükçe, kazanılan toprakların bile fayda etmediği, hassas, kuşatılmış bir bölge olan Cebel el-Garbi'de Son Buzul Maksimum'un başlamasıyla birlikte ya da ondan çok kısa bir süre önce çöküp gitmişti.[66] İşte bu yüzden bu uğursuz dönemin ikinci yarısında, Mağrip'te, hareketlilik işaretlerinin, Taforalt ve Tamar Hat'ta berberi koyun avcıları biçiminde yeniden belirmesi çok tuhaftır. Bu avcıların imzası Iberomaurusian diye

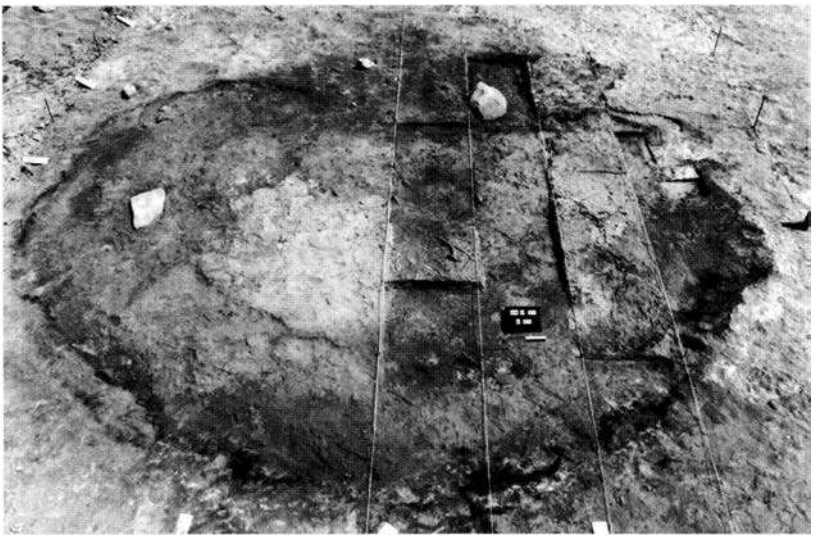
bilinir, Akdeniz Afrikası'nda Son Buzul Maksimum'dan sonra da uzunca bir süre devam etmiş bir gelenektir (ayrıca Cebelitarık üzerinden bağlantılar olduğuna eskiden duyulan inancı yansıtan yanlış bir isimdir).[67] Bu geleneğin ilk somutlaşması gerçekten bu kadar erken olsun ya da olmasın (Mağrip'te gözlenen ilk tarihlerin sorunsuz olmadığını da teslim etmek gerekir) Iberomaurusian'ın ortaya çıkışı ilginç sorular doğurur.[68] Çünkü Sahra kapalı, Cebel el-Garbi boş olduğundan ve Avrupa'yla elle tutulur deniz bağlantıları bulunmadığından, ilk Iberomaurusian ancak batıya, uzaktaki Cyrenaica'ya doğru bir ilerlemeyle ya da araya giren neredeyse topyekûn bir suskunluk ve iki bölgede iskeletler arasında dikkat çekici uyumsuzluklar olmasına rağmen, Mağrip'te Ateryen'den hayatta kalanların soyundan gelen nüfusların canlanmasıyla (bunun havza civarındaki diğer modernlerle fiziksel, genetik ve dilsel farklılıklar bakımından ima ettiği her şeyle birlikte) açıklanabilir. Daha önce bahsettiğimiz üzere, bu nüfusların varlıklarını sürdürdüğüne ilişkin birkaç işaret, ayrıca kısa süre önce Fas'ta araştırılmış Kehf el Hammar Mağarası'ndan Son Buzul Maksimum'dan önceki tarihlere ait, buz devrinin zirve noktasından kalma Iberomaurusian aletleri, kuru toprak bitkileri ve kemirgen kalıntılarının altında kalan bir taban katmanından elde edilmiş bir işaret, ikinci olasılığı destekler.[69] Son Buzul Maksimum sonrasında koşullar iyileşince, Mağrip'ten çıkan biri, başka bir gezegenden gelen bir ziyaretçi gibi hissetmiş ve öyle görülmüş olsa gerektir.

4.5 Güneybatı Fransa'da Placard Mağarası'nda bulunmuş, incelikli bir biçimde işlenmiş bir Solutrean mızrak başı.

Akdeniz çevresinde başka yerlerdeki koşullar nadiren bu kadar uç noktalara varmıştı. Birkaç elverişli bölgede nüfusun arttığına bile tanık olunmuştu. Bu bölgelerden biri, Meseta'nın şiddetli soğuğundan Sierra Nevada sayesinde korunan ve deniz kenarı ikliminin izlerinden hâlâ yararlanan Güney İberya sahilleriydi.[70] Burada çok sayıda ve birbirine yakın yerleşim bulunuyordu; iklim rejiminde ufacık bir hafifleme emaresi belirdiğinde, üstün Solutrean mızrakbaşlarını kullananlar Güney Fransa'ya doğru iniyorlardı **[4.5]**. Böyle anormal derecede ağır koşullarda çatışmalar olması pek tabii muhtemeldir; bu bölgenin Parpalló Mağarası'nda bulunan taş plakalardan bildiğimiz kendine özgü taşınabilir sanatı, bu gibi gerilimlerin müzakere edilmesi yönündeki çabaları yansıtıyor olabilir.[71] Toprakların sınırlanmış olması, deniz ile dağlar arasındaki ani geçişlerin yarattığı son derece büyük bir yerel ekolojik çeşitlilikle birlikte başka önemli sonuçlar da doğurmuştu. Çünkü bu koşullar, Güney İberya'da tek bir yerde uzun süre ikamet etmeyi gerektiren, besinlerin büyük bölümünün civardan temin edildiği nispeten yerleşik bir hayat tarzını teşvik ediyordu. Kısacası hareketliliği azaltarak daha yerleşik hayat tarzlarına doğru dikkat çekici bir kaymanın başlangıcı olmuştu.

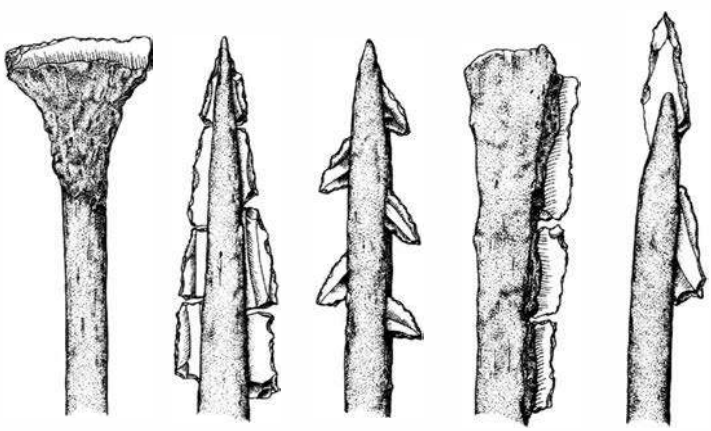
Akdeniz kıyılarının başka yerlerinde de bu eğilimin başka örnekleri seçilebilir, her seferinde de etrafı bir ölçü çevrelenmiş olmanın yanı sıra, olağanüstü derecede zengin kaynakların yoğunlaşmış olmasıyla ilişkilidir. Kubbaniya Vadisi'nde, Asuan yakınlarında Nil'in yukarı doğru akıntısından geri kalanlar üzerinde insanlar yılın yarısında tatlı su bitkileri, su kuşları, çöl hayvanları ve yayın balığıyla besleniyordu; o zamanlar çok daha alçakta olan Nil Deltası'nda sürdürülen, deniz yüzünden kaybolmuş ya da nehrin canlanmasıyla unutuluşa terk edilmiş hayat tarzına muhtemelen benzer bir hayat tarzıydı bu.[72] Nil'deki komşuları da yine sıkış tepiş yaşıyorlardı ve genç bir adamın, iddia edildiği üzere göğsüne saplanan sivri uçlu cisimlerle öldürüldüğü dikkate alınırsa burada da gerilimin yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Havzadaki son

4.6 Ohalo II'deki dairesel bir barınağın yüzey kalıntıları; zengin zemin katmanlarıyla birlikte, yanmış inşaat malzemelerinin oluşturduğu koyu renk bir halka görülüyor.

bir iyi korunmuş örnek, o zamanlar Kebaran diye bilinen alet tipleri kullanan grupların yaşadığı Ürdün Vadisi'nden gelir. Bu grupların yerleşik olduğu bölgelerden Ohalo II olarak tanımlananı, o zamanlar Lisan Gölü'nün bir parçası olan Celile Denizi'ndeki son kuraklıklar yüzünden lütufkâr bir biçimde açılmış bir bölgedeydi **[4.6]**.[73] MÖ 20.000-19.000 civarında hayvanlar ve bitkilerin mevsimselliğine bakılırsa, insanlar en azından baharları ve güzleri, ılgın ağaçları, meşe ve söğütten yapılmış kulübelerde yaşıyor, zaman zaman da ölülerini gömüyorlardı. Çevrelerini saran savana, bozkır, orman ve yayla mozaiğinden, her biri kendi tercih ettiği doğal ortamda yaşayan üç karaca türü, keçiler, bozkır eşekleri, ormanları seven yaban öküzleri ve yaban domuzları, ayrıca gölden su kuşları ve balıklar da dahil çok çeşitli hayvanlar temin edebiliyorlardı. Bunun yanı sıra, hepsi de bu küçük nişte buz devrinin zirve noktasından sağ salim çıkmış yabani arpa, buğday, zeytin ve üzüm gibi Akdeniz bitkileri de dahil olmak üzere 40 çeşit tohum, kabuklu yemiş, taneli küçük meyve ve kök toplayabiliyorlardı. Hatta tahılların bazıları yere seriliyor ve kurutuluyordu.

Fırlatılan cisimler ve öğütme, havzanın her yerinde, birbiriyle ilgisiz bölgelerde tespit edilebilecek son iki gelişmeyi beraberinde getirmişti; ikisi de yiyecek kaynaklarından hiç olmadığı kadar sıkı bir biçimde yararlanıldığını yansıtır ve daha önceki tarihlerde dağınık olarak başlangıç emareleri gösterir olsalar da Son Buzul Maksimum'la gevşek bir ilişkileri vardır. Fırlatılan cisimler silah ve alet teknolojisinde küçük, "mikrolit" ürünlere doğru bir değişim olduğunu yansıtıyordu. Bu değişim, birim çakmaktaşında daha fazla keskin kenar olmasını sağlamış (kar ve buz altındaki dağ kaynakları karşısında gerçek bir avantajdı bu), kolayca ayarlanabilen "tak-çıkar" parçaların kullanılmasını mümkün kılmıştı **[4.7]**. Bunlar ilk başta ağırlıklı olarak mızraklar, zıpkınlar

4.7 Deri yüzmeye, incelikli kesmeye ve biçmeye yarayan silahların yanı sıra ok başları dahil hafif fırlatma silahları yaratmak amacıyla mikrolitlerin esnek bir biçimde yerleştirilme seçenekleri.

ve oklar gibi hafif fırlatma silahlarında kullanıldı; avcıların sınırlı büyüklükte ama olası hedeflerin son derece büyük bir çeşitlilik gösterdiği sığınak bölgelerde yoğunlaşmasının zorunlu kıldığı bir evrimdi bu. Zıpkınlar ve sivri uçlu fırlatma cisimleri daha önce Afrika'da geliştirilmişti, ama *atlatl*'lara (mızrak fırlatan aletler) ilk kez Gravettian döneminde tanık olunmuştu; Akdeniz yayları ve okları, Pleistosen sonuna dek kanıtlanabilir olmasa da, Son Buzul Maksimum sırasında ve sonrasında minicik taş uçların yaygınlaşmasının kuvvetle haber verdiği bir gelişmeydi.[74] Bu gelişmelere öldürülenlerden daha fazla şey çıkarma çabası eşlik etti: Küçük aletler küçük leşlerde yararlı oluyordu; ateşte çatlamış taşların sayısı da, besleyici yağlarından yararlanmak üzere etin taşta kaynatıldığını gösterir.

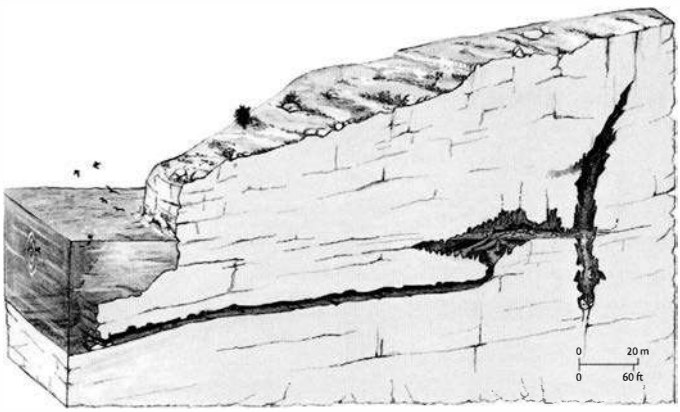
İşleme, yabani bitkilerin etkili ve yoğun kullanımı açısından da kilit önemdeydi. Bu bitkiler zaten Akdeniz Neandertallerinin ek besini olmuştu. Neandertallerden sonra gelenler de muhtemelen bu kaynaklardan, tespit edebileceğimizden daha erken ve daha hevesli bir biçimde yararlanmışlardı. Orta Avrupa'da bazı basit dokuma eşya kalıntıları, Kafkaslar'da da kısa süre önce 35.000 yaşında kendir ipleri bulunduğu dikkate alınırsa, sadece karın doyurmak için de yararlanmamışlardı.[75] Mikrolitler daha sonraları hasatta kullanılacak ilk orakların yapımına katkıda bulunacaktı ama ondan önce, tohumlar ve kabuklu yemişler için ağır değirmen taşları ortaya çıkmıştı.[76] Havzanın her yerinde gruplar, kimi zaman Son Buzul Maksimum'dan binlerce yıl önce, yavaş yavaş bunları imal etmeye başlamışlardı. Ohalo II'de (burada bu gibi taşların üzerinde tahıl nişastası kalıntıları bulunmuştur), Güney İtalya'da Grotta Paglicci'de ve Kuzey Afrika'da Geç Dabban yerleşimlerinde elde edilen bulgular da bu eğilimi resmeder. Akdeniz nispeten soğuk ve kurak kalmışsa da bitkiler, beslenme tercihi bakımından etin ardından ikinci sırada geliyordu ama böyleyken bile (hakeza yeni avlanma teknolojileri bakımından da) havza, kuzeyindeki kıtanın açık ara önündeydi. Kuzeyde yiyecek yelpazesinin genişlemesi ancak buzların tamamen geri çekilmesinden sonra gerçekleşecekti.

Denizde Balıkçılık ve Korsardinya

Ohalo II'de göldeki balıkların avlanması, denizlerde balıkçılıkla ilgili sorular doğurur, Son Buzul Maksimum'daki koşulların başka sebeplerle de Akdeniz'e açılmayı teşvik edip etmediğini düşündürür. Üçüncü bölümde belirttiğimiz üzere Neandertaller sahil şeridini bir besin kaynağı olarak görmüş ve bu hiç unutulmamıştı. Daha sonraki insanlar deniz yumuşakçalarını yemiş ve kendilerini onların en ışıltılı kabuklarıyla süslemiştir. Deniz memelileri kıyı boyunca önemsiz bir besin olarak kaldı; bu gruba artık penguene benzeyen, 19. yüzyılda nesli tükeninceye dek Kuzey Atlantik'te geniş koloniler halinde yaşamış, tombul, uçamayan bir kuş türü olan *auk* da eklenmişti. Messina Boğazı'nda Archi'de görüldüğü üzere bu kuşlar buzul devirlerde Akdeniz'in orta bölgelerine dek inebiliyorlardı.[77] Daha yeni bir şeyse bu tür yaratıkların sanatta da görülmesi olmuştu.[78] Kuzeybatıda Solutrean döneminde fok imgeleri belirmiş, bu tür imgeler daha sonra Magdalenian döneminde doruk noktasına tırmanmıştı. Çoğu yontuydu ve taşınabilirdi; iç kesimlerde bulunmuş birkaç nesne taşınabilir eşyalar ya da insanları şöyle bir gözümüzde canlandırmamızı sağlar. Fransa'nın güneybatısında

Mas d'Azil'de, muhtemelen Atlantik'te yaşamış ve karaya vurmuş bir ispermeçet balinasının kesici dişi bulunmuştur; bu dişin üzerine deniz ve uçurumun yan yana geldiği hoş bir manzarada bir dağ keçisi imgesi kazınmıştır.

Ama en heyecan verici keşifler Marsilya'da, tarihi MÖ 21.500-20.000'e uzanan ve dolayısıyla Son Buzul Maksimum'un tam kalbinde yer alan, bugün sular altında kalmış Cosquer Mağarası'nda bulunan eşyalar olmuştur **[4.8]**.[79] Mağara duvarının hâlâ deniz seviyesinin üstünde bulunan kısmında bugüne ulaşmış figürlerin %11'ini deniz yaratıkları oluşturur; sıralamada at, dağ keçisi ve yaban öküzü imgelerinden sonra gelirler. Tek tek sayarsak, fırlatılan cisimlerle vurulmuş sekiz adet fok balığı, üç adet *auk* resmi [Rr. IX], bazıları denizanası olabilecek bir ya da daha fazla balık; bunların hepsinde de, yaz başında iki erkek *auk*'un bir dişi için kavga ettiğini gösteren gözlemlere varıncaya dek hayvanların görünümüne ve davranışlarına derin bir aşinalığın söz konusu olduğu gözlenir. Cosquer, İberya sahillerindeki birkaç mağarayla birlikte, Paleolitik sanatta gerek konusu gerek üslubuyla iç kesimlerdeki temsillerden ayrılan bir Akdeniz bölgesinden bahsedilebileceği fikrine yeniden hayat vermiştir. Hayal kırıklığı yaratmasının tek sebebi, mağaranın yaşamak için hiç kullanılmamış olmasıdır, bu yüzden bu imge dünyasını o sıralarda Provence sahillerinde gerçekten tüketilen hayvan kemikleriyle karşılaştıramayız.

4.8 Cosquer Mağarası'nın bugünkü denizaltından girişinin, ilerleme geçidinin ve başlıca oyuklarının bir kesiti. Son Buzul Maksimum sırasında mağaranın ağzı deniz seviyesinin 80-90 metre üstündeydi ve bir miktar iç kesimlerdeydi.

Daha önce belirttiğimiz üzere, türü belirlenemeyen en azından bir balık, Cosquer sanatında karşımıza çıkar. Yaklaşık 30 adet Üst Paleolitik mağarada bilinen yaklaşık 150 farklı balık imgesi vardır; bu neredeyse mamut imgelerinin toplam sayısına eşittir.[80] Bu imgeler Fransa ve İberya'da yoğunlaşır, odak noktaları ise bugün Güneybatı İspanya'da 55 km içeride kalan La Pileta'dır ama Güney İtalya'da Grotta Romanelli'ye kadar da uzanırlar. Bunların çoğu Son Buzul Maksimum'dan birkaç binyıl sonrasına aittir; ilk imgelerde nehirde yaşayan ya da göçmen türlere ait, özellikle de alabalık ve somon balığı figürlerinin ya da taşınabilir yassı balık yontularının ağır bastığı görülür. Kuzey Afrika'da (üçüncü bölüme bakınız) birkaç yerde, Üçağızlı'nın üst katmanlarında ve Cebelitarık'ta Gorham Mağarası'nda, sorgulanabilir bir bağlamda Son Buzul Maksimum'dan öncesine ait deniz balığı kemikleri çıkarılmıştır. Malaga Körfezi'nde (o zamanlar sahilden 4 km uzaktaydı) Nerja Mağarası'nda dikkat çekici bir toplamla 30 tür görülür, bu en yüksek rakamdır; bunların çoğu küçük kıyı sakinleridir ama mersin balığının yanı sıra Atlantik morinası, mezgit ve kömür balığı gibi, beslenmek için Cebelitarık'tan geçip gelen balıklar da mevcuttur.[81] Buradan ne çıkarsayabileceğimiz o kadar belirgin değildir, zira bu türlerin pek azı sahilden çok uzakta yolu kesilip buraya düşmüş canlılardır. Dolayısıyla erken deniz balığı bulgularının asıl önemi, insanların denize yoğun bir biçimde açıldıkları yönünde kesin bir kanıt sunmalarından ziyade, Akdeniz'de tüketilen ve genişleyen yiyecek yelpazesine bir deniz unsuru daha eklemeleridir. Batıda daha güçlü bir işaret, Atlantik'ten okyanus balıklarının akışı (bu durum Alboran Denizi'nde, bugünkü

gözlere karadaki çağdaşları kadar tuhaf görünen bir deniz profili yaratmıştı), ayrıca somon ve mersinbalığı gibi tatlı suda yavrulayan türlerin göçüdür.

Son Buzul Maksimum'a yakın tarihlerde denizcilik yapıldığı kanısını perçinleyen kanıtlarsa, hem olumlu hem olumsuz biçimde ilişkili olan daha önceki aynı tür kanıtlardan, daha açık bir deyişle, denizlerin aşılmasını gerektiren yerler arasındaki hareketliliğe ilişkin emarelerden gelir. Daha önce gördüğümüz üzere, Orinyasiyen'de İtalya anakarası ile Sicilya arasında kesinlikle son derece kısa erimli bir olay yaşanmıştır; bundan önce Ege'de Neandertaller, belki onlardan da öncekiler kısa sıçramalar yapmış olabilirler. Bunlara artık, Girit'in batısındaki Simonelli Mağarası'nda bulunmuş, tarihi yeterince iyi belirlenememiş bir insan kafatasıyla, onu çevreleyen breşte bulunan nesli tükenmiş bir geyik türünün fosillerini ekleyebiliriz.[82] Ama kesin öncülük başka bir büyük adada, Sardinya'da, daha doğrusu birleşmiş ada kitlesi Korsardinya'dadır. O zamanlar Elbe ve uydu adalarına uzanan İtalya anakarası, bu kitlenin Korsika ucundan 15 km uzaktaydı; bugün bu denizden hızlı akıntılar geçer. Korsardinya'nın daha geniş çaplı faunası endemik bir üçlüden oluşuyordu: Hızla çoğalan tavşan benzeri *Prolagus sardus*, yerli bir geyik türü ve köpeğe benzer küçük bir yırtıcı; hepsinin de bugün nesilleri tükenmiştir.[83] Kısa süre öncesine kadar Paleolitik varlığın savunusu, heyecan verici iddialar, şüpheci tepkiler ve sallantılı verilerin yarattığı olağan anlaşmazlıklara boğulmuştu. Adı en kötüye çıkmış tartışma ise, bir kadın bedenini (inancın gözünü simgeleyen) bir *Prolagus* başıyla birleştiren, volkanik kayadan yapılmış, esrarengiz, kökeni belirsiz bir heykelcik olan sözde Macomer Venüsü hakkında kopmuştu.[84] Daha önceki Paleolitik devirler için değişen bir şey olmamıştır ama Sardinya'nın doğusunda Corbeddu Mağarası'nda yapılan kazılarda, Son Buzul Maksimum'u akla getiren, 30.000 yaşındaki alt katmanlar ile MÖ 16.800'den sonra gelen üst katmanlar arasında sıkışmış bir soğuk hava bitkisi poleniyle ilişkili bir parça insan kemiği bulunmuştur.[85] Bu bulgu, mağaradan daha önce elde edilen ama o kadar güvenilir olmayan ipuçlarına, yani büyük bölümü erken olduğu varsayılan katmanlardan elde edilmiş birkaç eserden ve insan müdahalesine ilişkin yadsınamaz izler taşımamakla birlikte, yöredeki köpeksiye atfedilmesi zor, tuhaf geyik kemiği topluluklarından oluşan bulgulara inandırıcılık kazandırır.[86] Corbeddu'daki bulgulardan kısa süre sonra, güneyde Campidano düzlüğünde Acquas'ta Santa Maria'da yapılan yol çalışmalarında, Son Buzul Maksimum sona ermeden önceki bir tarihe ait olduğu sanılan bir toprak katmanında Üst Paleolitik aletler ortaya çıkarılmıştır.[87]

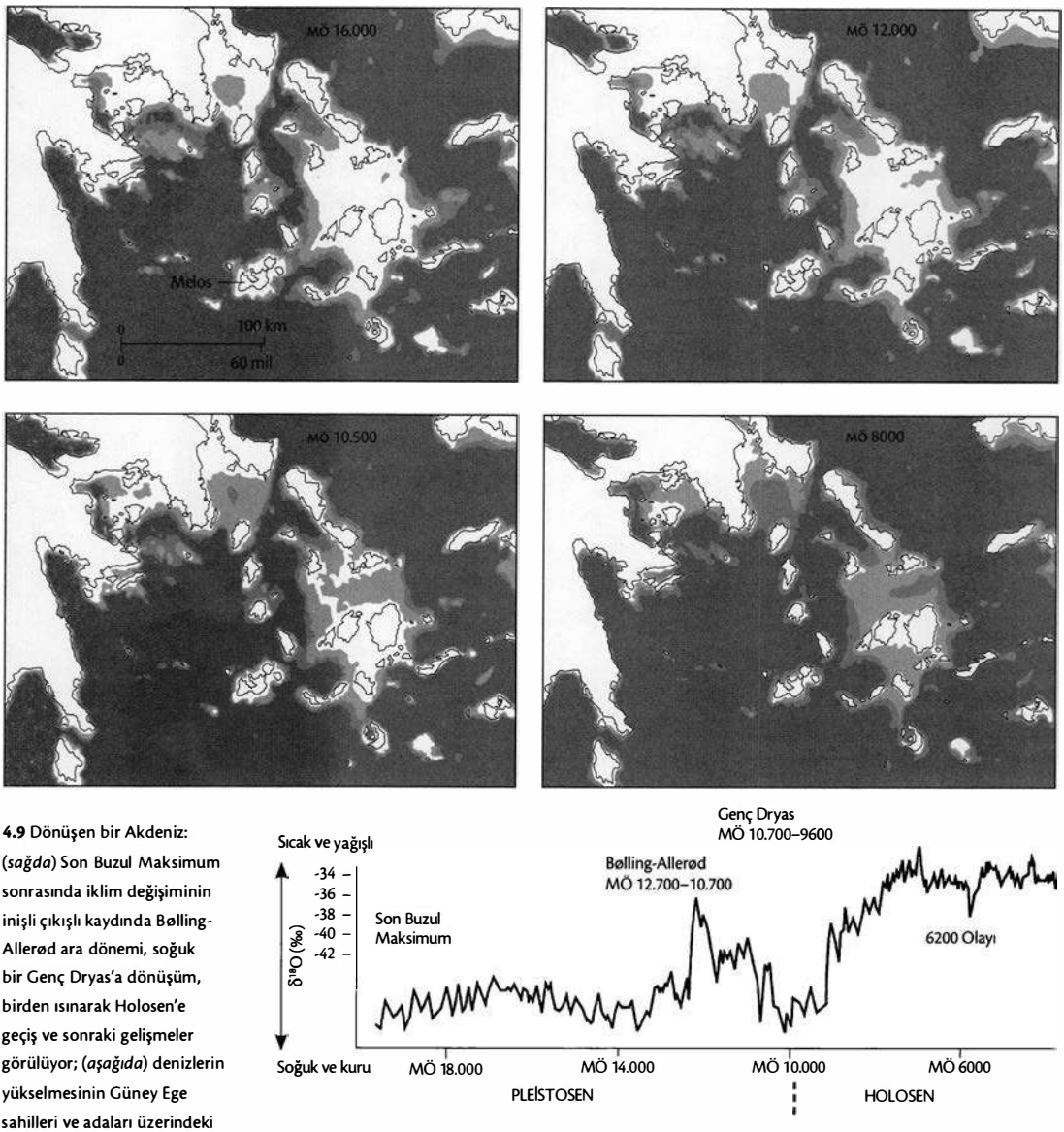
Korsardinya'daki kanıtlardan kesin olarak ne sonuçlar çıkarabiliriz? Bu kanıtların, bazı Akdeniz halklarının, Son Buzul Maksimum'da denizleri aşma konusundaki asgari becerilerine ilişkin bir fikir verdikleri su götürmez; gerçi söz konusu mesafeler, iyimser birinin erken insan türlerince yapılmış, talihin yaver gittiği bir geçişe atfedebileceğinden pek de fazla değildir. Benzersiz bir olay olması ihtimal dışıdır ama insanları birbirine bağlayan ağların ağırlıklı olarak karadan geçişlere dayanan karakterini nitelemeye başlayabileceğimiz bir yoğunlukta, yaygın ya da uzun mesafeli deniz yolculukları yapıldığı savını da desteklemez. Solutrean ve Iberomaurusian aletlerinin kullanıcıları arasında Cebelitarık Boğazı'nda bir temas olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur, deniz seviyelerinin düşük olması adalardaki obsidyen kaynaklarına daha kolay ulaşılmasını sağlamışsa da (ki obsidyen en azından bu kadar erken tarihlerde Malinezya ve Japonya'da[88]

deniz yolculuklarının izinin mükemmel biçimde sürülmesini sağlayan bir kanıttır), çıplak gerçek şudur ki, bu döneme ya da hemen sonraki binyıla ait olduğu kesin olarak belirlenmiş hiçbir yerleşimde, Akdeniz adalarından (Sardinya'dan bile) obsidyene hiç rastlanmamıştır.

Peki, o halde besbelli ki hâlâ denize açılmaya gönülsüz olanların yaşadığı bu dünyada insanlar neden Korsardinya gibi bir yere geçmişlerdi? Bu konuda bir ipucu şu olabilir: Korsika'nın zirvelerini buzullar taçlandırıyor olsa da Korsardinya'da, özellikle de buluntuların yoğunlaştığı güney bölgede, İtalya anakarasındakinden daha ılıman bir iklimin hüküm sürmüş olması mümkündür.[89] Avcı-toplayıcılar daha iyi koşullar sunduğu, yaşayacak kadar büyük olduğu için, sadece denizden geçmeyi gerektiren bu kara kitlesine yerleşmiş olabilirler; ne de olsa bu yolculuk Kuzey Afrika'da habitat adaları arasındaki sıçramalardan ya da iklim kötüleştikçe havzanın kıyılarında gerçekleştirilen, sayılamayacak kadar fazla ama o kadar gözle görülür olmayan yer değişikliklerinden çok da farklı değildi. Korsardinya'nın en zor zamanlarda bir sığınak olarak oynadığı rol, binyıl sonrasına, Holosen başlangıcına dek müteakip faaliyetlerden bir iz bulunamamasını da açıklayabilir. Ne de olsa denizi aşma becerileri, koşullar iyileştiğinde, anakaradaki hayatın sunduğu birçok cazip şey hava koşullarına ağır bastığında, bir o kadar kolaylıkla geri dönmeyi de sağlayabilirdi. İlk ada sakinlerinin açıkça tespit edilemeyecek kadar az sayıda olması da mümkündür. Hangi seçenek olursa olsun, buranın daha sonra terk edilmiş olması, daha büyük Akdeniz endemikleri arasında hiç görülmemiş bir biçimde, Corbeddu'daki yerli geyik ve köpeksinin bu ilk insan akışından epey sonrasına, Pleistosen'in sonuna dek hayatta kalmış olmasını da açıklayabilir.[90] Her halükârda, avcıların sayısının sınırlı olması, adada geniş girintiler olması ve bu ilk işgalin muhtemelen süreli bir nitelik taşıması bu canlılara geçici bir rahatlık sağlamıştır.

Sahte Bir Şafak

İklimin acımasız mengenesi MÖ 18.000-17.000'den itibaren dönem dönem gevşemeye başlamıştı; buzularası koşullarına yüz bin yıl sürecek ilk dönüşün başladığını haber veriyordu bu gevşeme, bu kez görülmemiş bir farklılık vardı, modern insanlar Akdeniz'in her yerine yayılmıştı.[91] Nispeten az birkaç binyıl içinde, iklimin kökten iyileşmesi ve bu akıllı, dinamik insanların eylemleri sayesinde havza, hatta gezegen dönüşecekti **[4.9]**.[92] Büyük buz tabakalarının erimesi yaklaşık 9000 yıl almıştı, deniz seviyesinin bugünkü haline gelmesiyse daha uzun sürdü ama Akdeniz'de dağların çoğu yıl boyunca devam eden buz ve kardan MÖ 14.000-13.000'de kurtulmuştu. Sıcakların artışında ve yağmurun dönüşünde ilk belirgin ivmelenme, MÖ 12.700-10.700'de, Bølling-Allerød ara dönemi [yaklaşık 14.700-12.700 yıl öncesi arasında yaşanan, son buz devrinin son aşamalarındaki ılıman ve nemli dönem – çn.] olarak bilinen dönemde görülmüştür; bu dönemde sıcaklıklar bugünküne benziyordu ve yağış daha fazlaydı. Kuzey Afrika'da buzularası dönemde, genellikle olduğu üzere muson kuşağının kuzeye doğru kayması yağışları artırmış, yaz musonları ve Akdeniz kış yağmurlarıyla birlikte yağışların daha eşit bir mevsimsel dağılım göstermesini beraberinde getirmişti. Nil öyle bir hınçla, öylesine azgın bir şekilde canlanmıştı ki, onun

4.9 Dönüşen bir Akdeniz: (*sağda*) Son Buzul Maksimum sonrasında iklim değişiminin inişli çıkışlı kaydında Bølling-Allerød ara dönemi, soğuk bir Genç Dryas'a dönüşüm, birden ısınarak Holosen'e geçiş ve sonraki gelişmeler görülüyor; (*aşağıda*) denizlerin yükselmesinin Güney Ege sahilleri ve adaları üzerindeki etkisi (beyaz bölgeler o dönemdeki karaları temsil ediyor; 50 metre ve 100 metre derinliğindeki denizler açık griyle gösterilmiştir).

çalkantıları ile çöl arasında sıkışıp kalan avcı-toplayıcılar telaşa düştü. Tahmin edilebileceği üzere Bølling-Allerød'da, deniz seviyesinin iyileşme hızında bir artış oldu, bu oran yılda 1,5-2 cm ile zirveye tırmandı; bir kıyı sakininin ömrü hayatı içinde fark edilebilecek ve bir kuşağın hatırlayabileceği süre zarfında, sahil yakınındaki düzlükleri sular altında bırakabilecek kadar yüksek bir orandı bu. Bu aşamanın sonuna gelindiğinde deniz seviyesi, bugünkü seviyeye varacak yolun daha yarısını tamamlamıştı, ancak bugünkü adaların birçoğu o zaman hâlâ ya birbirleriyle ya da anakarayla bitişikti. Pleistosen sahil düzlükleri de silinmişti ama tümüyle kaybolup gitmemişti.[93]

Daha önce birçok kez olduğu gibi bitkiler sığınaklarından fışkırıp havzayı yeniden ele geçiriyor, böylece güneydoğudan kuzeybatıya doğru genel iklimsel ölçümü yansıtan genel bir genişleme eğilimi sergiliyorlardı ama daha yakından bakıldığında ısıdan çok cömert yağışların belirlediği bir yerel patlamalar kaosu söz konusuydu.[94] Kuzeye yaygın olarak yeniden yerleşen ilk bitkiler arasında

huş, çam ve köknar yer alıyordu, onları yaprak döken ağaçlar izledi. Levant'ta, Ürdün Vadisi kadar uzaklarda en başta meşe ve menengiçten oluşan ormanlık alanlar artıyor, bunların ötesinde çok geniş, ılıman, çayırlık bir bozkır gelişiyordu; yabani tahıllar ve başka otlarla kaplı, üzerinde ağaçlar da bulunan, bugün artık ortadan kaybolmuş bir coğrafyaydı burası.[95] Havzanın diğer bölgelerinin kendisine gelmesi biraz daha uzun sürdü. Anadolu platosu çorak, kurak bir bozkır olarak kaldı, Sahra'da da henüz göller oluşmamıştı.[96] Hızla değişen bu dünyada hayvanların yeri de bir o kadar hızla değişiyordu. Soğuk havaya uyumlu türler geri çekilmiş, neredeyse ortadan kaybolma noktasına gelmişti; kuzeyde ve doğuda ormanları seven yaban öküzleri, yaban domuzları ve karacaların sayısında bir artış olmuştu. Bunların büyük bölümü, açık düzlüklerde otlayan sürülerin ve avcıların hayalindeki toplu katliamların yerine, ele geçmez ya da tek başına dolananların avını geçirmişti. Kızıl geyik, uyumluların şahı, dağılmış ve varlığını korumuştu; onun gibi dayanıklı olan ceylan havzanın doğusunda, berberi koyunu da güney kıyılarında tutunmuştu. Toroslar, Levanten yaylalarında ve daha doğuda Zağroslar'da başka koyun ve keçi türleri gelişiyordu. Ama her ikisi de açık kayalık toprakları mesken tutan dağ keçileri ve *chamois* denilen keçi-antiloplar, topraklarına giren ağaçlara karşı uzun bir geri çekilme mücadelesi verdi. Güneydoğu İtalya'da Monte Gargano'nun eteklerinde Grotta Paglicci'de MÖ 14.500 sonrasında, ormanın dağın zirvesine doğru ilerleyip kayalık seven hayvanları ortadan kaldırdığı tarihlerde dağ keçisi kemiği sayısında gözlenen azalma, bir son noktayı haber verir.[97] Bu arada, en çok açık arazide rahat eden tektırnaklı hayvanlar Akdeniz Avrupa'sı ve Levant'ın büyük bölümünde yerel bir tükenmeye doğru gidiyordu; gelgelelim Güney İtalya'da az sayıda Avrupa bozkır eşeği, türlerinin tükenmesinden bir süre için kurtulmuştu. Levant'ın iç bölgelerinde Asyalı yaban eşekleri hayatta kalmış, Meseta'dan atlar hiçbir zaman tamamen silinip gitmemişti.[98] Tektırnaklıları ayıran denizin güney yakasında Afrika yaban eşekleri, yani evcil eşeğin ataları, Kuzey Afrika'nın daha açık arazilerinde hayatlarını sürdürüyorlardı.

Ama Son Buzul Maksimum'un son dönemlerine en patlayıcı, en şaşırtıcı karşılığı Akdeniz'in Epipaleolitik insanları verdi. Neandertallerin tersine bu insanlar edilgin bir biçimde sıcak havaların dönmesini beklememişti; sığınak bölgelerinde, genişlemekte olan Akdeniz'de yeni yeni ortaya çıkan doğal ortamların neler sunacağı konusunda deneyimlerden çıkardıkları derslerle, ekolojik ortamların değişmesi öncesinde keşifler, araştırmalar yapıyor ve sıçraya sıçraya ilerliyorlardı.[99] Bu insanların izledikleri yolların şaşırtıcı bir çeşitlilik göstermesi, kısmen bölgesel yerleşimlerde uzun zamandır geliştirilen daha önceki geleneklerle, kısmen her bölgede açılan belli fırsatlar ve nişlerle, kısmen de ısınmanın kümülatif etkisi altında bu gibi açılmaların hızlı bir biçimde el değiştirmesiyle açıklanabilir. Akdeniz'in parçalanması, evrim geçiren çeşitli kaynaklara bir günlük yürüme mesafesi içinde erişilebilmesini sağladı; bunlar dünyanın daha homojen bölgelerinde birbirinden mekânsal olarak ya da zamanın akışı içerisinde uzak düşmüş kaynaklardı. Örneğin Bølling-Allerød devrinde yeniden işgal edilen Franchthi Mağarası'nda yiyecek edinme örüntüleri, dağ keçisi, *chamois*, bozkır eşeği ve yaban öküzünden, daha sonraları geyik, domuz, muazzam miktarda kara salyangozu, ayrıca bol miktarda deniz yumuşakçası ve bazı kıyı balıklarından oluşan daha çeşitli bir yiyecek yelpazesinden yararlanmaya doğru

4.10 Addaura Mağarası'nın duvarına kazınmış insan ve hayvan figürleri.

bir geçiş olduğunu gösteriyordu; daha açık arazilerden, yer yer çalılıkların bulunduğu ormanlık arazilere doğru geçişin izinden giden bir değişimdi bu.[100]

Normalde çöplerden ve ender bulunan deniz kabuklarıyla süslü mezarlardan sadece bu avcı-toplayıcıların faaliyetlerini ve görünümlerini çıkarsayabiliriz ama zaman zaman daha iyi bir fikir kucağımıza düşer. Palermo'ya tepeden bakan Monte Pellegrino'daki Addaura Mağarası'nda, tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte hemen hemen aynı dönemlerde, insanların Sicilya'ya güçlü bir biçimde geri dönmekte olduğu tarihlerde yontulmuş imgeler işte böyle bir fikir verir **[4.10]**.[101] Burada kıvrak, uzun adımlarla yürüyen kadınlar ve sakallı adamlar avları, istifleri taşır ve grup olarak dans ederler. Bazıları kuş gagaları, bazıları penis kaputları takar; çok tartışılmış bir resimde yüzer-gezer bazı çarpık figürler görülür, belki rüya arayışındaki şamanlar belki de bağlanmış kurbanlardır. İster mitsel olayları ister gündelik hayatı resmediyor olsunlar, bu imgeler, semboller ve ritüeller bakımından zengin, sürekli hareket halinde bir dünyayı gözler önüne serer. Zamanın akışını belirtmek istercesine çentilmiş çakıltaşları ya da başka nesneler o dönemdeki dünya görüşleriyle ilgili farklı fikirler verir.[102] Bu tür nesneler İberya, Güney Fransa ve İtalya'da yaygındır, Levant kadar uzak bölgelerde bile bazılarına rastlanmıştır. Durmadan değişen bir dünyada faaliyetleri bir takvime bağlamanın güçlüklerini gözler önüne sermenin ötesinde, zaman ve kozmos hakkında daha derinde oluşmakta olan fikirleri işaret ediyor olmaları da mümkündür.

Soğuğun geri çekilmesine verilen ilk genel karşılık, o zamana kadar boş kalmış ya da pek az kişinin yerleşmiş olduğu bölgelere doğru bir yayılma dalgasının görülmesiydi; bu durum kısmen avcı-toplayıcıların işler yolunda giderken hızla çoğalabilme yeteneğini apaçık ortaya koyan bir nüfus patlamasından kaynaklanıyordu. Levant'ta Magdalenian döneminde ve ardından Kebaran sonrasında yaşayanlar, geniş bölgelere dikkat çekici bir tektiplik sağlayan öncü dalgalarla yayılmıştı: Magdalenian dönemindekiler Kuzeybatı Akdeniz'den MÖ 12.000 civarında Britanya ve Rusya kadar uzaklara ulaşmıştı; Sina'dan Fırat'a doğru uzanan yeşillik arazinin derinlerinde mantar gibi bitiveren birçok küçük yerleşimse ikinci grubu haber veriyordu.[103] Magdalenian'ın geç dönemlerinde, Lascaux ve Altamira'da ölümsüzleşen mağara sanatı ve taşınabilir sanatın gelişip olgunlaşması, ayrıca deniz kabuklarının el değiştirmesinin iç kesimlerde devam etmesi gibi gelişmeler, hızla değişen doğal ve toplumsal bir dünyada ritüellerin birleşmesi ve bilginin paylaşılması açısından anlamlıdır. Sahra'nın büyük bir bölümü boş kalmıştı, Nil'in tehlikeli biçimde sular altında kalan kıyılarındaysa yerleşimler seyrekti; Akdeniz Kuzey Afrikası'ndaki Iberomaurusian grupları serpilmiş, koşullar iyileştikçe güneye ve iç kesimlere doğru ilerlemeye başlamışlardı.[104]

İnsanların yeniden artması küçük ölçekli dolguları da mümkün kıldı. Bugünkü Türkiye'nin güney sahillerinde, Antalya Körfezi'nin hinterlandı, arka taraflarında ormanlık arazinin giderek genişlediği Öküzini ve Beldibi mağaraları

gibi yerleşimlerle dolmuştu.[105] İnsanlar buralardaki ya da daha doğuda Toroslar'ın eteklerindeki köprübaşlarından Güney Anadolu platosuna girmeye başlamışlardı.[106] Bu süreç yeterince iyi anlaşılamasa da sonuçlarından biri, Levant'ta MÖ 14.000 civarında az miktarda Orta Anadolu obsidyeni görülmesi olmuştur; Orta Anadolu obsidyeninin Akdeniz'e ilk inişidir bu.[107] Balkanlar'ın güneyinde, ağaçlarla dolu Dalmaçya sahillerinde ve daha genel olarak Adriyatik'te, tepeler ile deniz arasında tahminen binlerce avcı-toplayıcı belirivermişti; sular altında kalan Adriyatik düzlüklerinden geri çekilmelerinin yarattığı arkeolojik bir göz yanılsamasıdır bu muhtemelen.[108] Sicilya (tam) insanlar buraya yeniden girmeye başladığında kesinlikle bir adaydı. Ege'deki Limni ve Adriyatik'teki Brač da ilk avcı-toplayıcılar geldiklerinde muhtemelen hâlâ en yakındaki anakaraya bağlıydılar.[109]

4.11 Ardında oyularak akan vadinin görüldüğü, Azrak havzasında Wadi Jilat 6'daki büyük mevsimlik toplanma yeri, buzul sonrası Levant'ta ceylan avcılarını çeken bir merkezdi.

Avcı-toplayıcı gruplarının yaşadığı doğal ortamların ve bunların sunduğu besinlerin çeşitliliği dikkate alındığında, hareketlilik biçimlerinin hatırı sayılır bir farklılık göstermesi hiç şaşırtıcı değildir. İkametlerin hareketliliği, yani bütün grubun ve üslerinin yıl boyunca döngüler eşliğinde düzenli olarak yer değiştirmesi, bazı örneklerde, özellikle de buz devrinden hemen sonra Levant'ta kuralmış gibi görünür; burada, Azrak Gölü havzası civarındaki birkaç büyük mevsimlik toplanma noktası dışında yerleşimler küçük ve birbirinden farksızdı **[4.11]**.[110] Ama bazı koşullarda, buluntuların daha geniş bir yelpazeye yayılması sayesinde, gömülerin ve zaman zaman mezarların derinliğinden hareketle sabit üsler de tespit edilebilir; buralarda hareketliliğin "lojistik" bir biçim aldığı ve bu çerçevede belli görevler üslenmiş grupların mevsimlik olarak ya da kısa seferler için civara yayıldığı gözlenir. Buna verilebilecek iki iyi örnek Mağrip'teki Taforalt ve Afalou bou Rhummel mağaralarıdır; iki mağarada da büyük miktarda insan kalıntısı ortaya çıkmıştır (Afrika'nın kuzeybatısında uzun zamandır yalıtılmış bir nüfus olduğu fikrini destekleyen iskelet özelliklerinin görüldüğü yaklaşık 183 birey); kalıntılar kafatasında delik açma yönünde ilk girişimlerden birinin burada gerçekleştiğini, ayırt edici bir kültürel işaret olarak ergenlik çağında kesici dişlerin çekildiğini ve insan ile hayvan figürlerinde, oyma devekuşu yumurtalarında sembolik bir gelişme olduğunu da gösterir.[111] Sabit üslere özgü hareketlilik ile aslında yerleşik olan ikamet örüntüleri arasındaki farklılıklar bir ölçü meselesidir. Aslına bakarsanız, daha önce görmüş olduğumuz üzere, Son Buzul Maksimum sırasında, yerel kaynaklar ve mekânsal sınırlamaların teşvik ettiği yerlerde kısmen yerleşik bir hayat zaman zaman deneyimlenmiştir. Ayrıca bir bölgede yaşama biçimleri zaman içinde değişebilir ve bu değişimler her zaman sabit ikametlere doğru, düzgün bir evrimsel ilerlemeyi de betimlemez. Ürdün Vadisi ile Akdeniz arasında kalan incecik şerit bu konuda iyi bir örnektir. Bølling-Allerød döneminin başlarında burada, demin bahsettiğimiz ikamet hareketliliğinin yerini, birazdan göreceğimiz üzere Akdeniz'de ortaya çıkan en sofistike yarı yerleşik toplum almıştı

4.12 Sağda ortada, Pindos dağlarının yarları ve vadileri arasında görülen Klithi kaya sığınağındaki kazılar, iklimin iyileşmesiyle birlikte Akdeniz'in dağlık kesimlerinde mevsimlik faaliyetler gözlenmeye başlandığını göstermiştir.

ama bu toplum da son aşamasında çok daha yüksek bir hareketliliğe geçmişti.

Yeni ortaya çıkan doğal ortamların yan yana gelmesinde gözlenen değişimlerin avcılık taktikleri üzerinde de derin bir etkisi olmuştu. Küçük ya da yalnız başına dolanan av hayvanlarının öldürülmesine ve titizce işlenmesine bağımlılığın hiç olmadığı kadar artması, birçoğu artık küçük "geometrik" biçimler almış mikrolitik sivri uçlu fırlatma cisimlerinin, kesme ve kazımaya yarayan aletlerin giderek ağır basmasının nedenini de açıklar. Köpeklerin evcilleştirilmeye başlamasını da aydınlatabilir, çünkü kokuya duyarlı bir yırtıcıyla ortak bir yaşam sürmek, bitki örtüsünün aşırı büyüdüğü coğrafyalarda kamufle olmuş, ele geçmez avların yerinin belirlenmesinde belirgin yararlar sağlıyordu. Dünya üzerinde kesinlikle birçok yerde köpeklerin kurtlardan genetik olarak ne zaman ayrıldığı sorusu tartışmalıdır ama köpeklerin insan kültürüne dahil olmasının işaretleri, Avrupa ve Levant'ta Pleistosen'in son birkaç bin yılına uzanır.[112] Daha genel olarak bakıldığında, buzul sonrası ilk binyıllarda aşırı derecede uzmanlaşmış bir avcılık biçiminin yükselişine tanık olunmuştur; bu durum en iyi biçimde havzanın merkez kuzey bölgelerinde belgelenmiştir ama o tarihlerde Toroslar'da bunlara benzer yabani keçi avcıları da ortaya çıkmıştır.[113] Bu büyük ölçüde mevsimlik olarak dağlara gidilmesini, daha önce nadiren çıkılan yüksekliklere çıkılmasını gerektiriyordu. Fırsatların her biri, bir sınırın (karların) geri çekilmesi ile bir diğerinin (kerestenin) ilerlemesi arasına sıkışmıştı. Yunanistan'ın kuzeybatısında Pindos Dağları'nı kesen Vikos Vadisi'nin yarlarındaki Klithi kaya sığınağı manidar bir örnektir **[4.12]**.[114] MÖ 16.500 ile 12.500 arasında Klithi, batıda ya da İoannina (Yanya) Gölü yanında bulunan, bugün yarı sular altında kalmış kıyı düzlüğünde üslenmiş görev gruplarının yazları erişimini sağlayan mekânlar ağında yer alan bir noktaydı. Her yıl bir avuç avcı birkaç günlüğüne buraya geliyor, civardaki yüksek arazilere yapılmış seferlerde toplanan hayvan leşlerini işlemek üzere mağarayı kullanıyordu. Burada bulunan kemikler bu tür faaliyetlerin kesin bir amacı olduğunu gözler önüne serer. Kemiklerin %99'u dağ keçileri ve *chamois*'lara aittir; ikisi de zorlu hedefler olan bu hayvanların büyük bölümü erişkin hayatlarının zirvesindeyken öldürülmüştür. Bu arada İtalyan Alpleri'nin eteklerinde Grotta del Clusantin'de MÖ 12.000 civarında yazları yapılan ziyaretlerde neredeyse tek kurban dağ sıçanları olmuştur; bu hayvanlar her halükârda etleri kadar kürkleri ve yağları yüzünden de değerli bulunuyordu.[115]

Artık giderek erişilebilir bir hal alan dağlık bölgelerdeki faaliyetlerin tamamı bu kadar odaklı değildi ama. MÖ 12.500'de Güneydoğu Alpler açılmaya başlayınca, buralardan yararlanmaya yönelik esaslı bir mücadele patlak vermişti; 1000 metrenin üzerindeki yüksekliklerde sık sık insan izlerine rastlanır.[116] Buluntular arasında çocuklara ait süt dişlerinin de yer alması, burada ikamet hareketliliğinin

söz konusu olduğunu, kışı Po veya Adige vadilerinde geçiren ailelerin yaz için yüksek yerlere taşındığını düşündürür. Asiago platosunda Riparo Dalmeri'de, 1240 metre yükseklikte hayvan kemikleri arasında dağ keçilerine ait olanlar ağırlıktadır ama taş levhalara aşıboyasıyla çizilmiş yüzlerce resim, kızıl geyik, kunduz, dağ sıçanı, tavşanlar ve sincaplar, bunun yanı sıra yöredeki göl balıkları da dahil olmak üzere başka hayvanların da varolduğunu düşündürür.[117] Dağların bu kısmında, gerçekten amaca özel yerleşimlere neredeyse iki kat yükseklerde bile rastlanır; çakmaktaşlarının hareketi de 2600 metre yükseklikteki geçitlerin kullanıldığını düşündürür.

Kıyının kesinlikle tamamında değilse de bir bölümünde, sahildeki düzlüklerin küçülmesiyle birlikte deniz ürünleri giderek önem kazanmıştır; gerçi bir kızıl geyikten alınan kaloriyi elde edebilmek için 150.000 tarak [deniz yumuşakçası – ç.n.] yemek gerektiğini söyleyen meşhur hesaplamayı da unutmamak gerekir.[118] İyiden iyiye yararlanılmış iki bölge öne çıkar. Bunlardan biri Tiren bölgesinde, atık kabuk yığınlarının MÖ 12.000'de bildik bir manzara halini aldığı sahil mezbeleliğidir. Sicilya'nın kuzeybatı sahilleri civarındaki büyük çöp yığınlarında deniz kabuklarının zaman içinde boyutlarının küçülmesi, benzer bir tükenme hikâyesi anlatır; bu sefer tükenmeye, o zamana kadar az çok bakir kalmış adaya göç eden insanlar sebep olmuştur.[119] Diğer bölgeyse kısmen Atlantik'in etkisi altında olan İberya'dır; burada balık kemikleri ve sanat eserleri Magdalenian döneminin sonlarında (MÖ 13.000-10.000) erken balıkçılık alışkanlıklarının yoğunlaştığını gözler önüne serer, artık daha sık rastlanan açık deniz balıkları ve sardalye gibi daha küçük türlerin ağlarla yakalanmış olması akla yatkındır.[120] Güney İberya ve Fransa'da kemikten yapılmış zıpkınlar yaygındır ama bunlardan biri tümüyle ilgi çekici bir yerde bulunmuştur: Fas'ta Taforalt Mağarası'ndaki Iberomaurusian katmanında. MÖ 12. yüzyıla ait olduğu tespit edilen bu zıpkın, Akdeniz'in diğer yakasından sızmış yabancı bir cisim gibi durur **[4.13]**.[121] Zıpkından kurtulan bir balığa saplanıp kalmış bir halde denizde sürüklenerek mi Afrika'ya geldi, yoksa Cebelitarık Boğazı üzerinden kurulmuş bir bağlantıya mı delalet ediyor, bunu kestirmek imkânsızdır. Daha cazip bir varsayım olduğundan, sonuncu seçenek geçerliyse eğer, bu buluntunun, İberya ile Mağrip, yani kültürel hazineleri açısından hâlâ önemli bir ortak noktaları olmayan iki bölge arasındaki bir etkileşimin ilk ama bu döneme ait tek kesin kanıtı olduğunu da vurgulamamız gerekir.

4.13 İlk Akdeniz-aşırı nesne mi acaba? Mağrip'te Taforalt'taki mağarada bulunan İber tipi zıpkın ucunun bir parçası.

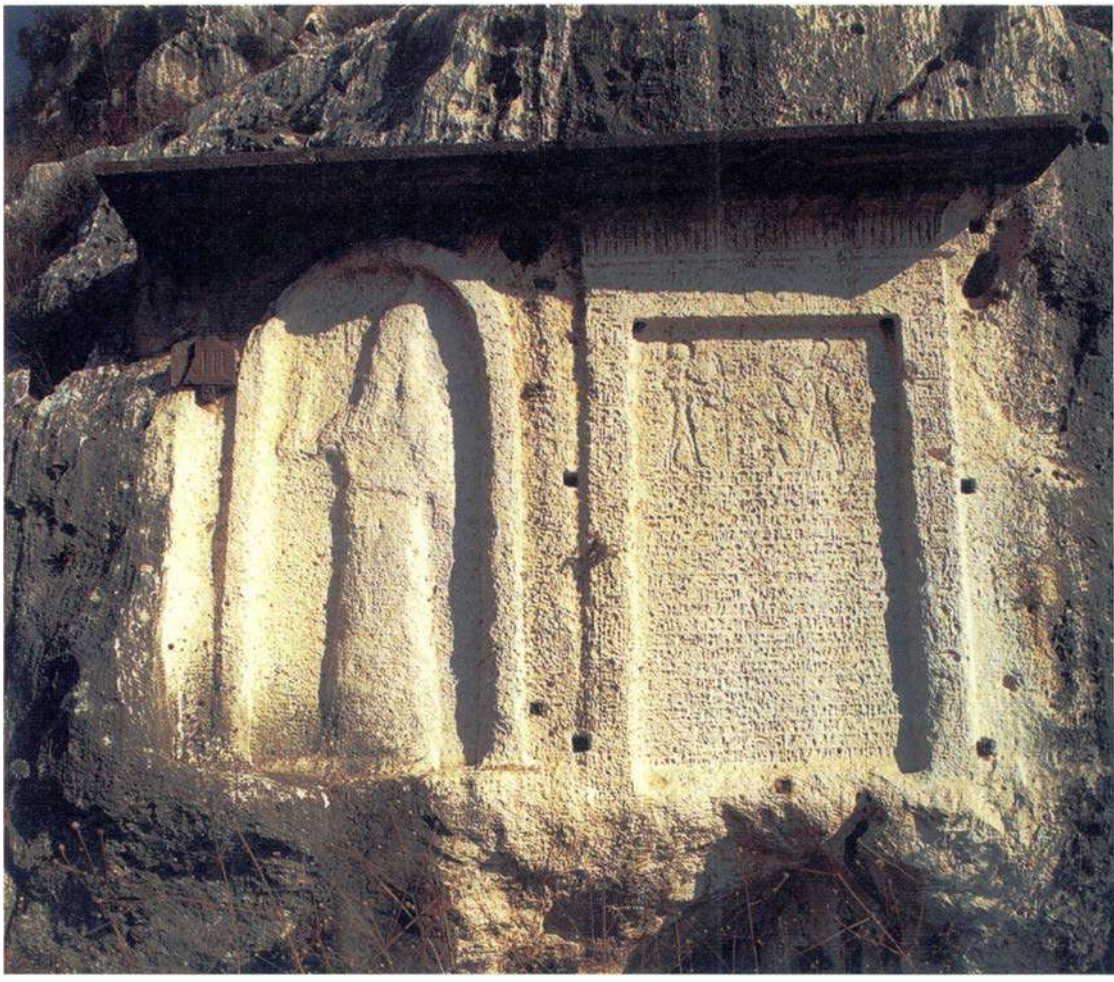
Bugüne kadar elimize, havzanın büyük bölümünde insanların önemsiz bir miktarda da olsa bitki yediğine dair sağlam kanıtlar geçmiştir, özellikle de Franchthi'de yabani bakla ve tahıl kalıntıları gayet iyi belgelenmiştir.[122] Fakat bu bitkisel potansiyelle meşguliyette, buğday ve arpanın yabani türleri, ayrıca bol miktarda bakla da dahil olmak üzere büyük tohumlu otlar bakımından benzersiz derecede zengin Bereketli Hilal bölgesinin bir ucunda yer alan Levant başı çekmiştir.[123] Burada geniş bir bitki yelpazesinin sömürü tarihi Son Buzul Maksimum'da Ohalo II'ye dek uzanır. Bu sömürüye değirmen taşları, belirsiz bir noktada da besin ya da lif bakımından zengin bitkiler toplamaya yönelik basit mikrolit bıçaklar eşlik etmiştir. Bu bıçakların birkaçı, aynı tarihlerde Kuzey Afrika'da olduğu gibi, sapların kesilmesi yüzünden cila izleri tutmaya başlamıştır.[124] Bølling-Allerød döneminde bol bol yağan yağmurlar, ayrıca ekolojik bakımdan çeşitlilik gösteren ama tepelik olan yamaçlar, otlaklar ve göllerin bulunduğu bu sıkışık bölgede nüfusun artması, bitkilerin daha incelikli, faal ve kültürel olarak

kapsayıcı biçimde kullanılmasını beraberinde getirdi.[125] Doğal tahıl ve başka bitki türleri yetiştiriliyor, bunların yetiştirilmesi (örneğin kontrollü yakmalarla) teşvik edilerek, aslına bakılırsa yabani bahçeler yaratılıyordu. Bitkisel buluntular (Fırat üzerinde dönemin Ebu Hureyre'sinde 150 tür mevcuttu),[126] kakma çakmaktaşlarından elde edilen ilk gerçek oraklar, bazılarına desenler yontulmuş, bazıları da yerleşik hayatın nihai göstergesi olarak kaya içine oyulmuş derin dibeklerle birlikte öğütme aletlerinde gözlenen artış bu konuda kanıtlar sunar [Rr. XI]. İnsan dişleri karbonhidratların sebep olduğu hasarı ortaya koyarken, kemik kimyası da daha bitkisel bir beslenme biçimini doğrular.[127] Böylesi bir yabani bitki bakımı ve tüketimi, toptan ele alındığında Erken Natufian denilen (MÖ 12.500-10.800), o tarihlerde Akdeniz'de varolan hiç kuşkusuz en sıradışı ve mükellef toplumları resmeden ve o bildik Epipaleolitik yaftasının tümüyle uygunsuz kaçtığı daha geniş çaplı bir özellikler kümesinin sadece bir unsuruydu.[128]

Çekirdek Natufian bölgesi bugünkü İsrail'in kuzeyinde, Ürdün Vadisi gölleri ile Akdeniz sahili arasında kalan yemyeşil kırlardaki ekolojik bakımdan sıcak noktalarda bulunuyordu; gerçi Natufian kültürü ve faaliyetine ilişkin öğeler, en başta daha hareketli avcı-toplayıcılarla bağlantılı olarak, Necef kadar güneyde ve Fırat kadar kuzeyde, iç kesimlerde de bulunabilir. Odak bölgede yılın büyük bölümünde aynı yerde yerleşik bir hayat sürüldüğü, karşılaşılan küçük, yuvarlak, kulübe benzeri yapılar dışında üç tür kanıttan anlaşılabilir. Bunlardan biri, orta büyüklükte taş ya da çamurla çevrili depolama çukurlarıdır; içlerinde ne olduğunu bilmiyoruz ama yabani tahıllar ya da baklagiller bariz adaylardır. Bu gibi çukurlar, besin arayışından hemen elde edilen getirilerden ziyade, ertelenen ya da mevsimlik getirilere ağırlık verilmesi yönünde bir değişiklik olduğunu gösterir.[129] Yiyecek depolamanın kökenleri ve ne kadar eski olduğu sorusunun cevabı (et korumada hepsi de kuzeydeki buzul iklimlerin doğal dondurucularına alternatif olan tütsüleme, tuzlama ya da kurutma yöntemlerinde olduğu gibi) karanlıktır. Başka birçok şey gibi zamanın derinlerinde muhtemelen ufaktan ufağa, dönemsel girişimlerle başlamıştır ama Natufian bunun olgunlaşmasını ve daha sonra Akdeniz hayat tarzlarının kilit unsurlarından biri haline gelen şeyin toplumsal ve ekonomik bakımdan yükselişe geçmesini temsil eder. Yerleşikliğin ikinci göstergesiyse, ilk "ortakçıların", ev faresi ve serçeler gibi, davranış ve genetik olarak değişerek insanların sürekli ikametine tamamen bağımlı hale gelen hayvanların ortaya çıkmasıdır.[130] Üçüncüsü, avlanan hayvanlar arasında gözlenen diş sürme aşamaları, neredeyse yıl boyunca öldürülen hayvanların, artık "ev" diyebileceğimiz yerden belli ki bir müddet ayrı kalmış, sıklıkla hayli uzak yaşam alanlarında bulunan avcılar tarafından aynı yere getirildiğini düşündürür.[131] Bu son nokta, bitkiler konusundaki bütün hünerlerine rağmen Natufian insanlarının verimli avcılar olduklarını da hatırlatır. Bu insanlar ağırlıklı olarak ceylan, ancak yaban öküzü, yaban domuzu, geyik, koyun, keçi ve yaban eşeği de avlamışlardır. Ayrıca kuşların ve diğer küçük, hızlı av hayvanlarının ağla ya da kapanla avlanmasında da görülmemiş derecede mahirlerdi.[132] Ceylan kemikleri dönemin avlanma becerilerini açıkça ortaya koyan bir kanıttır, çünkü öldürülen hayvanların yaşları, bu hızlı yaratıkların bile daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir baskı altında kaldığını göstermektedir. Birçoğu stepler üzerinden yaptıkları mevsimsel göçlerde kitlesel olarak pusuya düşürülüp öldürülüyordu; bazı ceylan türleri de Lübnan kayalıklarında, 2000 metreyi bulan yüksekliklerde tek tek avlanıyordu.

I (*önceki sayfa*) Akdeniz'de sıklıkla dikine yığılan olağanüstü doğal ortamlar havzanın şiddetli tektonik tarihinin bir ürünüdür. Girit'in orta kesimlerinde yer alan İda Dağı'nın karlı zirveleri, ağaçlarla kaplı yamaçlarının üzerinde, verimli Mesara Ovası'nın bitimindeki sahilin ve adanın Tunç ve Demir Çağı limanı Kommos yakınındaki güney sahillerinin üzerinde yükselir.

II (*karşı sayfa*) Dağların sıralandığı, sıklıkla denize açılan küçük alçak ovalar binlerce yıldır yerleşim merkezi olmuştur. Girit'ten bu manzara, Tunç Çağı sarayı Knossos'u louktas Dağı'nın kutsal zirve noktasından gösterir. Sarayın ötesindeki tarlaların altında, büyük ölçüde kazılmamış koca bir şehir yatmaktadır.

III Lübnan'da Köpek Nehri'nin ağzında Mısır ve Mezopotamya kraliyet yazıtları yan yana bulunur. Burada dağlar ve deniz, seyahat etme seçeneklerini kısıtlayıp yürümeye indirmiş, karadan uzun süre boyunca varlığını sürdürecek bir geçit yaratmıştır.

IV Kiklad Adaları, Oniki Adalar, Girit ve Sakız, Samos, Lesbos dahil daha kuzeydeki Ege adalarının uydudan alınmış bu görüntüsü, Akdeniz adalarının büyüklük, şekil, aralarındaki bağlantı ve kimi zaman neredeyse adasal sahil şeridiyle ilişki itibariyle gösterdiği büyük çeşitliliği gözler önüne serer.

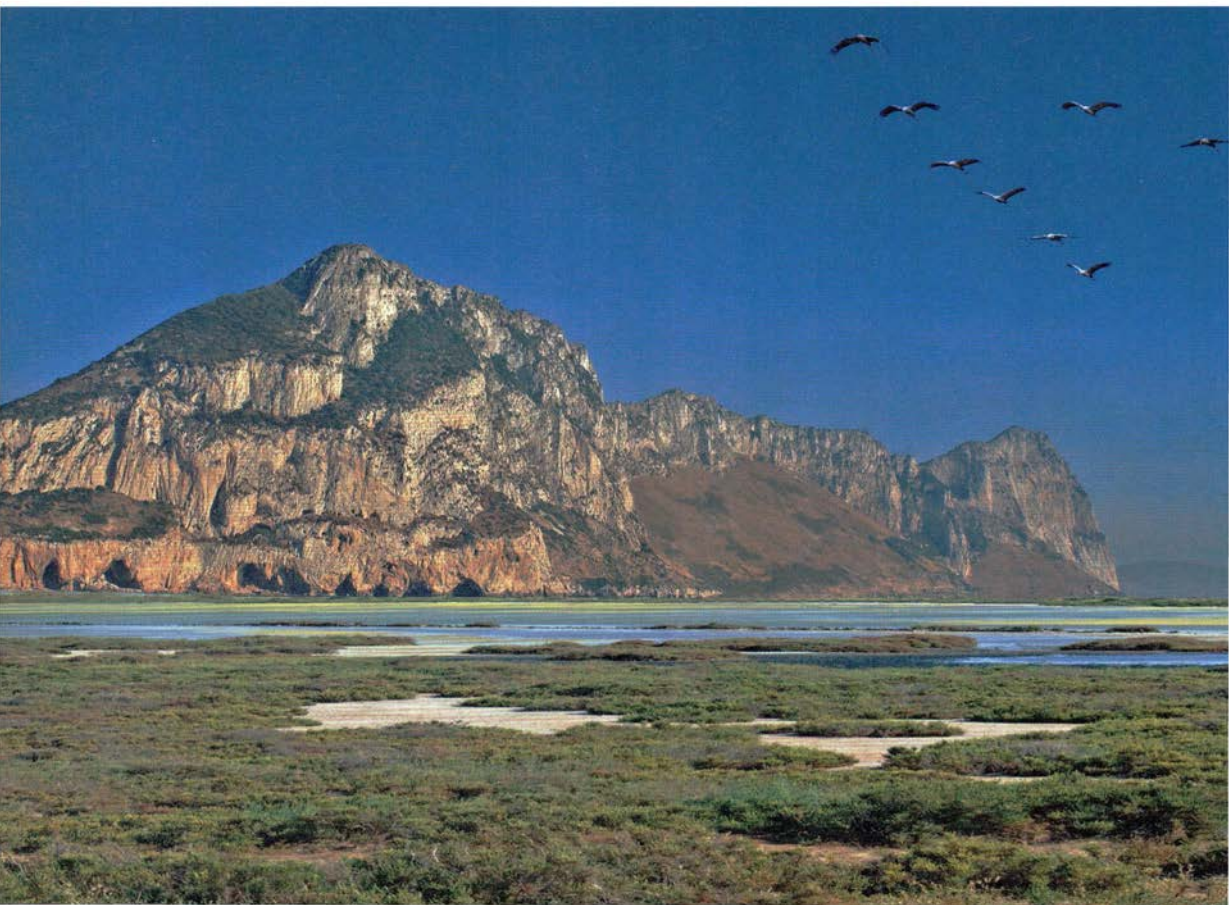

V Akdeniz'in en büyük deltası olan Nil Deltası, aslında çorak olan Kuzey Afrika sahillerinde, burada bugünkü biçimiyle görülen yekpare bir yeşil üçgen biçiminde bir vaha yaratır. Deltanın ötesinde sahil şeridi kıvrılarak Levant'a yönelir, Süveyş Körfezi de Kızıldeniz'e açılır. İyice uzakta Sina'nın girintili çıkıntılı tepeleri görülüyor.

VI (*karşı sayfa*) Arkeologlar İspanya'nın kuzeyinde Atapuerca'da açığa çıkarılmış büyük Paleolitik katmanlardan birinin üzerinde çalışıyor; bu katmanlar ilk olarak 19. yüzyılda bir maden demiryolunun inşası sırasında ortaya çıkarılmıştır.

23
22

VII (*karşı sayfa*) Bugün göründüğü ve deniz seviyesinin daha alçak olduğu evrelerde tabanı boyunca dizili büyük mağaralarda yaşamış Neandertallere görünmüş olabileceği haliyle Cebelitarık Kayası.

VIII (*sağda*) Fransa'da Menton yakınlarındaki Balzi Rossi mağaralarından çıkarılmış, kısa süre önce Kanada'da yeniden günışığına çıkan Yukarı Paleolitik'e ait iki kadın heykelciği; (solda) iki başlı küçük bir yılan pandantifi; (sağda) mamut dişinden yapılmış daha tipik bir heykelcik.

IX (*aşağıda*) Son Buzul Maksimum sırasında Yukarı Paleolitik insanlarının, bugün Marsilya açıklarında su altından girilen Cosquer Mağarası'nın duvarlarına resmettiği yaratıklar arasında, penguene benzeyen, uçamayan bir kuş olan auk da bulunuyordu. Bir zamanlar Akdeniz'de buzul koşullarının ve soğuk okyanus suyu akıntılarının habercisi olan bu hayvanın soyu Kuzey Atlantik'te kısa bir süre önce tükenmiştir.

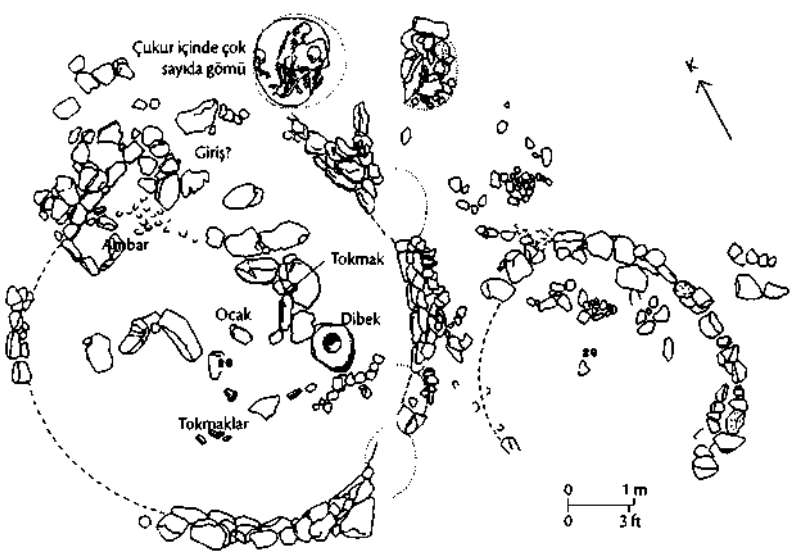

X Bugünkü Kuzey İsrail'de Carmel kayalığında Hanahal Mağarası'nda bulunmuş, Natufian dönemine ait kemikten bir orak sapı; ucuna küçük bir ceylan olarak tanımlayabileceğimiz bir motif yontulmuş ve böylece bitki toplama ve avlanma dünyaları ilginç bir biçimde yan yana getirilmiş.

XI Bugün Ürdün'de bulunan Wadi Hammeh 27 adlı Natufian yerleşiminden çıkarılan bu ağır, iyi işlenmiş havanlar ve havaneliler, fevkalade incelikli formlarıyla, Son Buzul Maksimum sonrasında Akdeniz'in birkaç bölgesinde ot tohumlarının ve ilk başlarda yabani olan başka ekinlerin işlenmesi için öğütücü aletlere yapılan yatırımın giderek arttığını gösterir.

Bu Natufian topluluklarında insanların sayısı, ancak yerleşimlerin büyüklüğüne ve çekirdek ailelerin ya da daha geniş, belki de çokeşli grupların dağıldığı kulübelerin sayısına dayanarak tahmin edilebilir. Hula Gölü'nün yakınlarında Ain Mallaha (ya da İsrail'deki adıyla Eynan) gibi daha büyük yerleşimler için 200 kişi üst sınırdır **[4.14]**. Bu çekirdek bölgede iskeletler ve kültürler arasındaki farklılıklar birkaç grup olduğunu gösterir ve ikamet edilen topraklarla toplumsal kimlik arasında bir bağı ima ediyor olabilir. Gerçi ilginçtir, çekinerek de olsa kadınların (bitki ekimiyle ilgili) faaliyetleriyle ilişkilendirilen mamuller, erkeklerin faaliyetleriyle ilişkili eşyalara (av takımı) nazaran üslup bakımından daha yerel özellikler gösterir; bu da emek ve hareketlilik açısından toplumsal cinsiyete dayalı ayrımlar bulunduğunu işaret ediyor olabilir.[133] Aslında Natufian'ı sadece yiyecekler ve toplulukların büyüklüğü bakımından değerlendirmek, bunlar ne kadar benzersiz olursa olsun, bu toplulukların sembolik dünyalarının gelişmişliğini gözden kaçırmak anlamına gelir. Natufian bileşenlerinin çoğunun daha önceki zamanlarda ve başka yerlerde paralelleri mevcuttu: Mezarlar, figür sanatı, beden süsleri (hayvan ürünlerinin yanı sıra artık taştan yapılıyordu), çoğu Akdeniz, Kızıldeniz, hatta Nil'den çıkarılmış deniz kabuklarından oluşan, uzak yerlerden gelmiş egzotik eşyalar,[134] ayrıca az miktarda Anadolu obsidyeni. Yeni olan, bunların kullanılma yoğunluğu ve hiç görülmemiş biçimlerde, örneğin bir ceylan biçiminde yontulmuş kemik bir orak sapı olarak bir araya getirilmeleriydi [Rr. X].[135] 400 kadarı bilinen mezarlar Akdeniz'de başka yerlerde olduğundan daha sıktır; bedenler belki de akrabalık ilişkilerini, toplumsal rolü ya da hayattayken kazanılan statüyü belirten zengin süslemelerle bezenmiştir. Natufian yerleşik hayatı, başarısını sadece olağanüstü derecede elverişli bir ortamda edindiği yaşama kabiliyetine değil, toplumsal fırsatlar bakımından sahip olduğu güçlü cazibeye ve bu tür insan topluluklarına katılmanın verdiği heyecana borçluydu. Büyük Natufian toplulukları karmaşık yerlerdi, aslında aşina olmadığımız avcı-toplayıcı köyleriydi; daha derin Akdeniz geleneklerinden yararlandıkları su götürmese de yüzleri çok farklı bir geleceğe dönüktü.

4.14 Ain Mallaha'daki başlıca Natufian yerleşiminde yaşama alanlarındaki yapılar, gömüler, ocaklar, öğütme teçhizatı ve depolama tesislerinin planı. Bunların tümü, yerleşik hayata yatırımın giderek arttığının bir işaretidir.

Kuyruktaki Kanca

Bølling-Allerød dönemindeki Akdeniz'i, avcı-toplayıcılar bakımından bir yarı cennet olarak resmetmek aldatıcı derecede basit olacaktır. Şiddet emareleri aranırsa bulmak mümkündür, insan kurbanlara saplanmış ok başları biçiminde hem de.[136] Ama bunun karşısına, havzanın artık rekor sayıya ulaşmış yerleşimcilerine ait iskeletlerin çizdiği genel tablo da konmalıdır: Çocuklukta ya da yetişkinlikte stresli birkaç dönem yaşandığını gösteren, taşlanma nedeniyle yıpranmış olsa da sağlıklı Natufian dişleri, İtalya'da bulunmuş benzer örnekler ve yaralıların, dişsizlerin ve hatta cücelerin bile hayatta kalmaya yetecek kadar iyi bakım gördüklerini ortaya koyan örnekler gibi.[137] En azından, gezegenin başka yerlerinde olduğu gibi dışarıdaki gerginlik kaynaklarında dikkat çekici bir azalma olmuştur, öyle ki modern kisvesiyle insanlığın bu yönden hiç bu kadar iyi bir durumda olmadığı sonucuna varmamak elde değildir. Bir o kadar önemlisi de, Akdeniz insanlarının yaşarken benimsediği tutumların hiç olmadığı kadar çeşitlenmiş olmasıdır. Bunları Levant'ta sebze ağırlıklı bir beslenme biçimi, kuzey ve güneyde avcılığın ağır basması, batı kıyılarında deniz kaynaklarının kullanılması diye kabaca karikatürleştirmek aşırı basite kaçmak olacaktır, çünkü bu üç ana biçim, havzanın tam ortasından geçen farklı ana eğilimlerle birleşiyordu. Ama bu eğilimler yoğunlaştığında, farklı geleceklere doğru ilerleme potansiyeli de işte bu ölçü farklılıklarında yatıyordu.

MÖ 10.700 civarında bu dingin çağ, aşağı yukarı 1100 yıl kadar devam eden buzul koşullarına geri dönüşle, sert bir kesintiye uğradı; iklimbilimciler bu süreden sıklıkla "soğuk bir tokat" diye bahseder ama Charlemagne'dan (ya da çağdaşı Abbasi Halifesi Harun er-Reşid'den) bugüne kadar geçen süre kadar uzun bir dönemdi. Bu kasvetli, kritik önemdeki dönem, varlığının ilk tespit edilmesini sağlayan bitkinin adıyla Genç Dryas diye bilinir.[138] Pleistosen destesindeki son joker kartı buydu, Atlantik'teki buz dağlarının bölünmesinin neden olduğu su taşkınlarıyla ilişkili, daha önceki Heinrich olaylarıyla benzer bir etkisi ve süresi olmuştu. Dünyanın iklim sistemindeki paradoksal geri beslemelerin bir örneği olarak Genç Dryas'ı tetikleyen şey, Kuzey Amerika'da küçülen buz tabakalarından çıkan buzlu suların Kuzey Atlantik'e akması, burada taşıyıcı sıcak su akışını kesmesi ve birden soğuk, kuru devirlere bir dönüşü başlatması olmuştu. Bu durum Akdeniz'de sert bir biçimde hissedilmişti, Ege ve Levant'ın bazı bölgelerindeyse Son Buzul Maksimum'dan daha beter bir çoraklık başlatmış olması mümkündü. Ağaç artışı durmuş, sonra da azalmaya geçmişti. Deniz seviyesi tüm dünyada gerilemiş, Lisan Gölü 200 metre alçalarak bugün Ölü Deniz'in olduğundan daha düşük bir seviyeye inmişti.

Natufian toplumları için Genç Dryas döneminin feci sonuçları olmuştu. Ezelden beridir sığınak vazifesi gören bölgeler, bolluk devirlerinde istisnai yoğunluklara ulaşarak zirveye tırmanan bir nüfus ile hızla kötüleşen bir iklim arasında sıkışıp kalmaktan bunalmış olsa gerekti ve Güney Levant'ta ölüm oranlarında muhtemelen ciddi bir artış olmuştu.[139] Geç Natufian döneminin fiziksel olarak genellikle daha ufak tefek, daha az besili olan sağ kalmış bireyleri (Kebaran döneminde olduğu haliyle) ikamet hareketliliğine geri dönmüşlerdi; eski yerleşik üsler –geçmiş günlerin hatırda olduğunun kuvvetli bir işareti olarak– hâlâ ölülerin gömülmesi için kullanılıyordu. Gömülme sonrasında kafatasını çıkarıp korumaya alma yönündeki yeni uygulama, uzun bir Levanten geleneğinin başlangıcı

4.15 Hilazon Tachtit'te kısa süre önce bulunan dikkat çekici bir Geç Natufian gömüsünün rekonstrüksiyonu; yaşlı bir kadına bir dizi hayvan parçası eşlik ediyor.

olmuş, muhtemelen de atalardan kalma yer duygusunu, yeniden hareketlenen bir hayatın gerçeklikleriyle uzlaştırmanın bir yolu olarak başlamıştı. Ritüel bakımından en fazla anlam yüklü Natufian mezarı bu geç aşamaya aittir. Celile'de, Hilazon Tachtit Mağarası'nda yakın dönemde ortaya çıkarılan bulgular arasında, bir cenaze yemeğinde yenen 50 kaplumbağanın kabukları, bir kaya kartalının kanadının ucu, bir leoparın leğen kemiği, sansar kafatasları, bir yaban öküzü kuyruğu, bir yaban domuzu bacağı ve sonuncu ama son derece önemlisi, kesilmiş bir insan ayağı yer alıyordu; bunların hepsi de şaman olduğu sanılan ufak tefek, yaşlıca bir engelli kadınla gömülmüştü **[4.15]**.[140] Başka yerlerde çıkarılan sonuçlar bu kadar ileri gitmez ama etkiler yine de belirgindir. Istria yerleşimleri uğrak yeri olmaktan çıkmıştır. MÖ 12.700'de ormanın bölgeye ulaşıp dağ keçilerini yerinden etmesi üzerine terk edilen Kuzeybatı Yunanistan'daki Klithi ise, ağaçların yarattığı dalga geçici olarak yatıştığında tam tersi bir gelişmeyle yeniden rağbet görmeye başlamıştır.[141] Kuzey Afrika'da Mağrip'te tarihli çevrenlerdeki bir aralık şüpheli görünür, daha doğuda Haua Fteah boş duruyordu.[142] Arkeologlar Akdeniz'in başka yerlerinde Genç Dryas'ın soğuk imzasını tespit etmekte yavaş kalmışlardır, oysa işaretler çoğunlukla göz önündedir; örneğin Apulia'da, kıyı lagünleri ile karanın iç kesimleri arasında kalan, denizin üstündeki yamaçlarda bulunan Grotta Romanelli'deki ilk yerleşime, kurak topraklara özgü atların, bozkır eşekleri ve toy kuşlarının, bir de soğuğun habercisi sayılan deniz kuşu *auk*'un kalıntıları eşlik eder.[143] Bir başka faaliyet sahası daha vardır ki Genç Dryas'la bağlantılı olduğu açıktır. Bu da, beşinci bölümde öğreneceğimiz üzere, Orta Deniz'in yaratılmasında önemli bir aşama olarak Akdeniz denizciliğinde ustalık döneminin başlamasıdır.

Cesur Yeni Dünyalar

(MÖ 10.000 - 5500)

Pigme Hipopotamlar ve Kara Cam Adası

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'in yapayalnız devasa adası, işte şimdi tarihimize girecek. Başka adalar gibi burada da, Paleolitik olduğu ileri sürülen bulgular vardır ama Kıbrıs bu bulguların kusursuz bir kusurluluk göstermesiyle diğer adalardan ayrılır. İnsanların tam Pleistosen Çağı'nın sonlarında geldiğini kesin olarak ortaya koyan ilk bulgunun çıkarıldığı daracık kaya sığınağını ilk keşfeden, 1961'de adanın güneyinde, emperyalizmin alevleri sönmeye yüz tutmuşken ayakta kalmış birkaç yabancı üsten birinin çevrelediği Akrotiri Yarımadası'nın falezlerinde fosil avına çıkmış bir RAF subayının oğlu olmuştu. Aetokremnos'un, "kartal kayası"nın yeri 1980'lerin sonlarında yeniden tespit edildi ve burada kazı çalışmaları başladı [**5.1**].[1] Kayalığın MÖ 11. binyıla ait üst katmanında insanlara ilişkin bol bol emareye rastlandı; bunlar arasında ocaklar, taş aletler, birkaç tane kabuk ve taş süsleme yer alıyordu. Bunların yanı sıra binlerce deniz kabuğu, toy kuşu ve başka birçok kuşa ait kemikler, birkaç yaban domuzu toynağı parçası (belki de bir zamanlar deriye bağlıydılar?) bulunuyordu. Son olarak, en az bunlar kadar önemli başka bir bulgu da, nesli tükenmiş Kıbrıs pigme hipopotamlarına ait yaklaşık 4000 kemikti; gerçek boyutlardaki ataları ta Pleistosen Çağı'nda anakaradan yüzerek gelmiş olan bu hayvanların Linnaeus taksonomisindeki gurur verici isimleri *Phanourios minutus*'tu. Bacak yapısı, burun delikleri ve gözlerin yerleşimindeki değişiklikler, domuz boyutlarında olup geviş getiren bu tıknaz yaratığın, Kıbrıs'ta bataklık bölgelerin yanı sıra engebeli araziye de uyum sağlamış

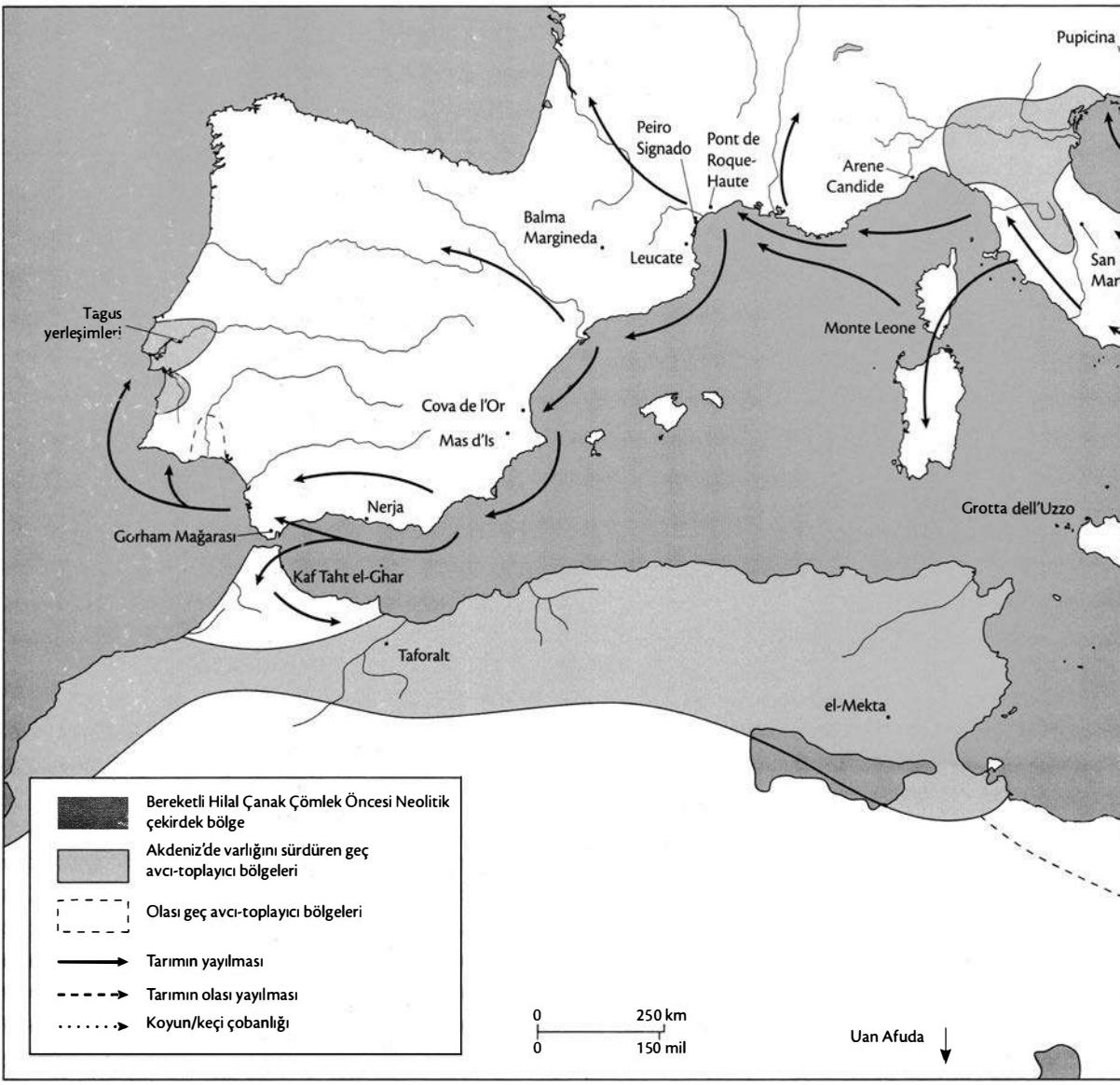
5.1 Kıbrıs'ta sarp Akrotiri Yarımadası'nın havadan görünümü, Aetokremnos kaya sığınağı solda yaklaşık çeyrek birim aşağıda kalıyor. Aşağıda denizin daha açık tonda olması, Pleistosen sonunda farklı, lagüne benzer bir sahil şeridinin varolduğunu gösteriyor.

olduğunu ortaya koyar.[2] Ne var ki Aetokremnos'un alt tabakasının karakteri çok farklıdır. Burada da birkaç mamul bulunmuştu ama buluntuların çoğu en az 500 hipopotama ait sıkışıkça dizilmiş 218.000 kemikten ve cüce fillere ait birkaç yüz kemikten oluşuyordu; bu kemiklerin üçte birinde ateş izi gözlenmişti.

Kazı ekiplerinin önerdiği yeniden kurgu şöyledir: Anakaradan Kıbrıs'a gelen ilk insanlar buranın pigme hipopotamlarla dolu olduğunu görmüşlerdi. Bu canlılar avcılara alışık olmadıklarından kolay hedeflerdi, av ekipleri de bu canlıların saldırıya açık olmasından istifade etmek için zaman zaman yerleşik düzene geçiyorlardı. Yöreye özgü silisli şist ve mavi pikrolitin alet ve boncuk yapımında kullanıldığına bakılırsa, adayı enine boyuna keşfetmişlerdi. Başka yerlerde öldürülen hipopotamlar kesilip yenmek için Aetokremnos'a taşınıyordu, bu yüzden de burada kalın bir kemik yığını oluşmuştu. Gelgelelim kıyım oranı, nihayetinde Pleistosen Çağı'nın sonlarındaki çevresel değişikliklerin baskısı altında olan bir türün kaldıramayacağı kadar fazla olmuştu. Hipopotamların soyu tükenmiş, avcılar bir süre daha küçük avlarla, büyük ölçüde kuşlarla uğraşmış, sonra da bu çabalarından vazgeçmiş ve herhalde adayı da terk etmişlerdi.

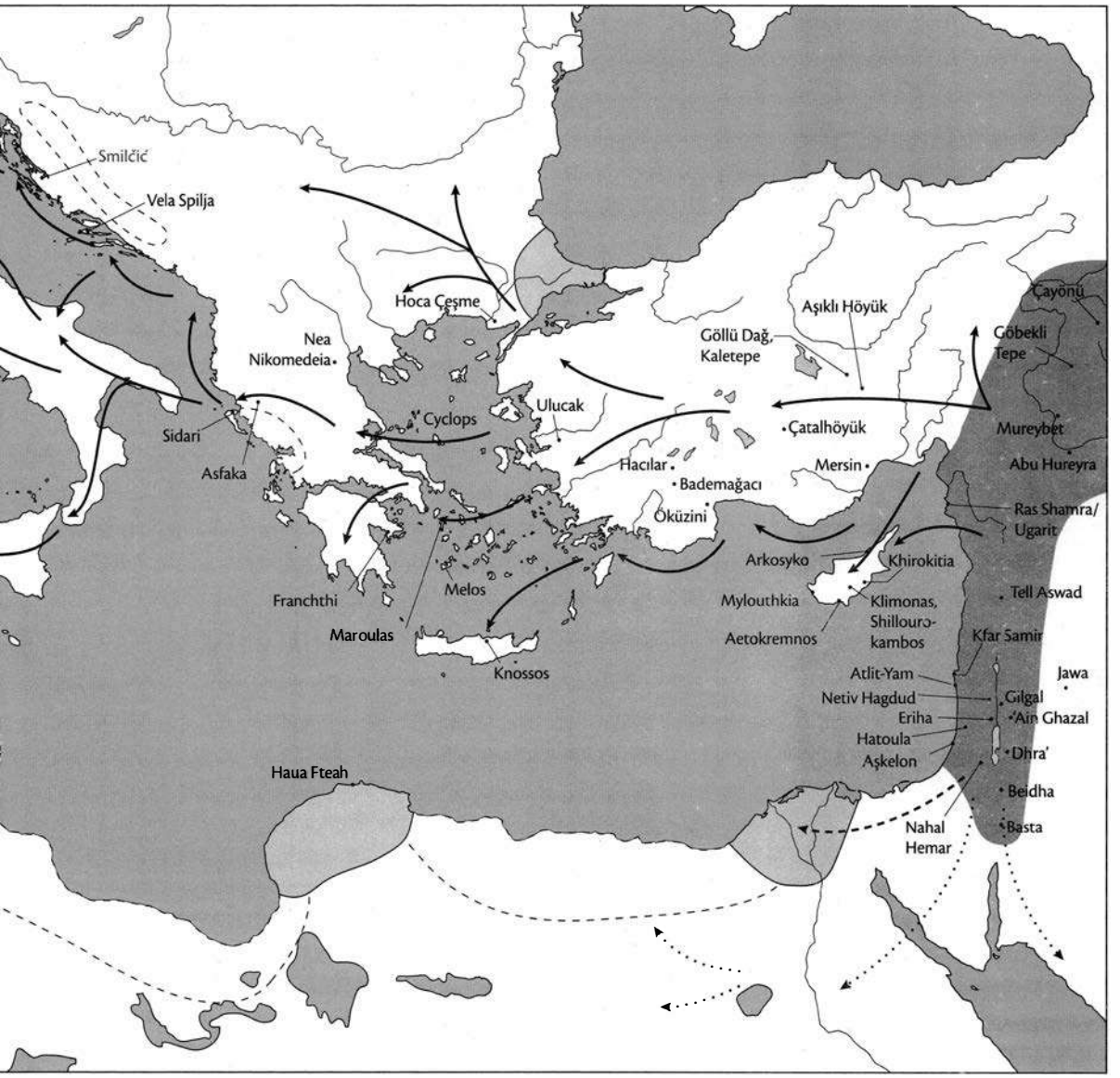
Bu inandırıcı bir hikâyedir, devasa kemik birikimiyle, bu birikimin yamaç ortasına yerleşmiş olmasıyla tutarlıdır; zira bu iki özellik tuzak niteliğindeki obruklarda ya da türün doğurmak ve ölmek için seçtiği yerlerde rastlanan doğal hipopotam kemik yataklarının özellikleri değildir. Gelgelelim yine de tartışmalı bir senaryodur.[3] Kesme, ilik çıkarma izlerine ya da iskelet eklemlerine rastlanmaması kafa karıştırıcıdır; ağır hayvan leşlerinin bu yerleşime bir bütün halinde taşınması uygulaması da öyle (Kazılarda bütün beden kısımlarının mevcut olduğu görülmüştür). Bazıları da bu barınağın alçak tavanlı olduğunu işaret ederek buranın bir tür mahzen, bir tütsüleme yeri ya da açık havada gerçekleştirilen faaliyetler için bir çöplük olduğunu savunur. En sıkıntı verici meseleyse, iki katmanın bileşimi arasında gözlenen farklılık ve katmanlar arasındaki azıcık örtüşmenin, insanların yerleşimi sonrasında gözlenen alt üst oluşu yansıtması olasılığıdır. Kuşkucular, avcıların hipopotamlardan sonra geldiklerini, büyük ölçüde kuşlar ve yumuşakçalarla beslendiklerini ileri sürerler. Son dönemde, bu gibi ziyaretçilerin daha başka izleri, açıktaki yerleşimlerine bakılırsa muhtemelen yazın kurdukları kamplarda, sahil şeridindeki kum tepelerinde, adanın başka yerlerinde bulunan, bazıları bugün gömülmüş durumdaki nehir ağızlarında ortaya çıkmıştır; ziyaretlerinin imzası da kuşlar, deniz kabukları ve taş aletlerdir.[4] Öte yandan hipopotamlar o tarihlerde kesinlikle ortadan kalkmışlardı. Kıbrıs'ın başka yerlerinde, hipopotamlara ait olup tarihi gayet iyi tespit edilmiş en yakın tarihli kemikler Bølling-Allerød ısınma dönemine aittir ve bunlara Holosen dönemine ait kazı bölgelerinde rastlanmaz; dolayısıyla bu bulgular yaklaşık 4000 yıllık bir zaman dilimini tanımlar ki, bu sürenin bir kısmında insanlar adada bulunmuş, büyük olasılıkla da görmezden gelinemeyecek bir et yeme imkânıyla birlikte yaşamışlardır. Bu delil dikkate alındığında, Aetokremnos'ta karşımıza çıkan muğlak noktalar durumu çözüme kavuşturmasa da ileride elde edilecek başka bulgular bunu yapabilir. Örneğin Arkhangelos Mikhail'de, kuzeyde incelenmemiş bölgede aletlerle birlikte hipopotam kemiklerinin bulunduğundan bahseden kışkırtıcı rapor, tahmincileri şaşkına çevirir.[5]

İşte bu yüzden Aetokremnos, Pleistosen Çağı'nın sonundan itibaren Akdeniz adalarında yaygın olan türlerin giderek hızla tükenmesindeki insan

5.2 Bu bölümde bahsedilen yerlerin haritası. Kuzey Afrika göllerinin yüksekte bulunduğu, tarımın başlangıcındaki çekirdek bölge, sonraki dönemlerde başlıca yayılma eksenleri ve Mezolitik kapalı yerleşimlerin başlıca kalıntıları da görülüyor.

sorumluluğuyla (gerek doğrudan aşırı avlanma ya da türlerin yaşam alanlarının yok edilmesi, insanların getirdikleri başka hayvanlardan bulaşan hastalıklar ve bu hayvanların yarattığı rekabet ortamı yüzünden verilen zayiatla) ilgili tartışmada bir soru işareti yaratır.[6] En ağır darbeyi adalarda yaşayan daha büyük memeliler almıştır, toplam kayıp neredeyse bu hayvanların tamamına eşit olmuştur. Yüz binlerce yıl içinde evrilmiş bütün bu hayvanlardan bugün sadece iki kır faresi türü hayattadır, biri (birçok direniş hareketi gibi) Girit dağlarında bulunur, diğeriyse Sicilya ve Gozo'dadır; bir de genlerine dayanarak kısa süre önce endemik statüsü verilen bir Kıbrıs faresi vardır.[7] Sürüngenlerin hayatta kalma oranlarının daha yüksek olmasından anlaşıldığı üzere besbelli ki sessiz ve derinden gitmek de yararlı olmuştur. Sonraki tarihlerde varlığını sürdüren en büyük memeli, tavşana benzeyen, çok hızlı üreyen *Prolagus sardus*'tur. Bu hayvanlar Sardinya'da Demir Çağı'nın en görkemli yıllarına, Korsika'nın göl-geliklerinde Roma devrine dek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yaşlı Plinius ile

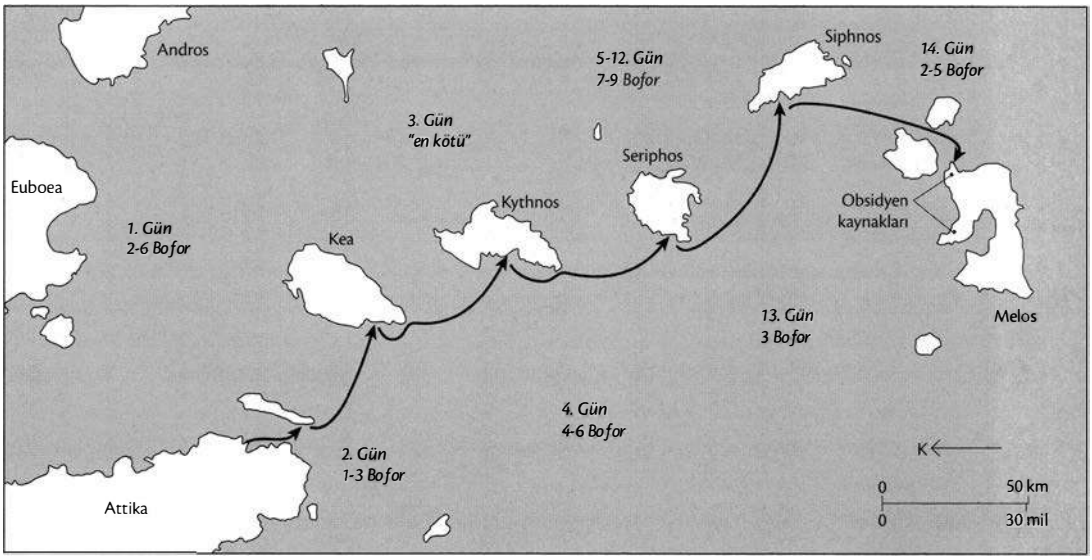

Polybius onları yanlışlıkla tavşana benzetmiştir. Hatta bir bölümü de Sardinya açıklarındaki bir adacıkta, kara sıçanların saldırılarından korunarak 18. yüzyıla kadar gelmiştir.[8] Balear'a özgü keçi-antilop *Myotragus balearicus*, MÖ üçüncü binyılda, yedinci bölümde ele aldığımız şaibeli koşullar altında kaybolup gitmiştir. Daha önceki kayıplar bir tarafa bırakıldığında, daha büyük memeliler (hipopotamlar, filler, geyikler ve birkaç etobur) Pleistosen Çağı'nın sonunun hemen öncesinde, sırasında ya da sonrasında, kuşkusuz iklimde (daha önceki salınımlardan çok daha şiddetli olmasa da) çalkantıların olduğu ama insanların da gelmesine yakın bir devirde tükenip gitmiştir. Hatta Son Buzul Maksimum'da insanların Korsardinya'ya geçici olarak gelmesi dışında, büyük ada memelileri ile insanların kalıcı olarak bir arada yaşadığına ilişkin sağlam bir örnek yoktur. Sonuç dikkate değerdir: Birkaç küçük endemik tür dışında, bugün Akdeniz adalarında görülen memelilerin hepsi, kıta faunasının insanlarca kazara ya da kasten getirilen mensuplarının evcil ya da yabani torunlarıdır; başka özellikleri için

kasten yetiştirilmediklerinde geri gelen kalıtsal özelliklerini zarif boynuzlarıyla ele veren, adalarda ve ötesinde ilginçlikleriyle öne çıkarılan vahşi keçiler ile muflonlar bile…[9] Bu hayvanların başka özellikleri için kasten üretilmesi adalardaki sayılarını artırmış ama o zamana kadar benzersiz olan yapılarını sıradanlaştırmıştır.

Aetokremnos gibi küçük bir arkeolojik bölge, bir tek olası "ilk" sergileyebilmiş olsaydı, şöhret kaldırımında kendine bir yer edinmiş olurdu. Ama o ve onun daha yeni bulunmuş çağdaşları, Akdeniz tarihi açısından çok daha temel önemde başka bir pratiği haber verir. Daha önce görmüş olduğumuz üzere Son Buzul Maksimum'a gelindiğinde bazı insanlar açık denizde orta ölçekte mesafeleri katetmeye yetecek kadar denizcilik becerisine sahiplerdi; daha önceleri kısa erimli faaliyetlerde bulunulduğu yönünde, Orinyasiyen devrine uzanan, Neandertal ya da kültürel açıdan gelişmiş çok daha eski yüzdürme biçimlerini haber veren dağınık işaretler de mevcuttur. Bu aralıklı, deneme kabilinden hatalı çıkışlar ve prototip niteliğindeki teknelerle oyalanmaların adamakıllı karanlık olsa da uzun bir tarihi vardır; bunlar Akdeniz'de sonraki gelişmelerin arka planını ve zeminini oluşturur. Ama Kıbrıs'ta insan varlığı, mevcut kanıtlara dayanarak yepyeni bir şeyin söz konusu olduğu anlamına gelir: Hatırı sayılır ölçüde uzun erimli, faal seyreden ve muhtemelen daha düzenli bir denizcilik faaliyeti. Kıbrıs'ın çevresindeki derin denizler yüzünden mesafeler bugün olduğundan biraz daha farklıydı, daha açık bir deyişle, ada Türkiye'den 65-70 km, Kuzey Levant'tan 100 km uzaktaydı. Her iki geçiş üzerinde de hiçbir sıçrama taşı bulunmuyordu, bu yüzden o devirde Akdeniz ölçütlerine göre dev sıçramalar yapılmıştı. Ayrıca erken yerleşimlerin adanın çevresini dolanması, burada ilk kez karaya çıkılmasının ardından sahil boyunca denizden yol alındığı ve uygun kamp yerleri arandığı anlamına gelebilir.

Kıbrıs bu bakımdan o kadar da yalnız değildir. Aetokremnos kazılmadan önce, Peloponez Yarımadası'nın kuzeydoğusunda Franchthi Mağarası'nda, benzer çağlara ait düzeylerde (ve sonrasındaki bütün evrelerde) ufak miktarlarda Melos obsidyeni tespit edilmişti. Aralarındaki mesafe kuş uçuşu 120 km olan bu iki yer yakın jeolojik devirlerde hiçbir zaman karayla birbirine bağlı olmamıştır.[10] Burada yine Akdeniz'e özgü iki "ilk" tespit yapabiliriz; denizle ilgili olanı artık ödüllü Kıbrıs'la paylaşır; diğeriyse Akdeniz'de bir adadaki obsidyen kaynağına ilk erişimdir. Belirtmemiz gerekir ki, bu olay Japonya'da olduğundan yaklaşık 20.000, Melanezya'da olduğundan 10.000 yıl sonra gerçekleşmiştir.[11] Son birkaç yıl içinde, obsidyen kullanımı hakkında vardığımız sonuçlarda büyük bir iyileşme oldu.[12] Obsidyen Franchthi'de ilk kez, hipopotamsız bir Aetokremnos'unki kadar becerikli bir beslenme rejiminin damgasını taşıyan, karada yaşayan memeliler ile balıklarda bir azalmanın, deniz yumuşakçalarının sayısında değişimlerin ve çok sayıda salyangozun görüldüğü düzeylerde karşımıza çıkar. En yakındaki anakara parçası olan Attika'dan Melos'a, Batı Kiklad Adaları üzerindeki duraklardan geçişte her durak arasında 15-20 km vardır (arada kıyı boyunca alınan yolu da buna ekleyelim); bu mesafeler bugünkülere benzer **[5.3]**.[13] Daha doğrudan ama tehlikeli bir açık deniz rotası da, 35 km'yi bulan aralıklarla, o zamanlar Kiklad Adaları'nın batısında küçülen, yani boğulan adalar üzerinden Franchthi'nin güneydoğusundan geçer; ne var ki obsidyenin az miktarda olması Franchthi'nin obsidyeni doğrudan mı edindiği, yoksa henüz keşfedilmemiş aracılardan mı sağladığı konusunda kuşkular yaratmıştır. Her iki rotada da duraklar arasındaki geçiş mesafeleri Kıbrıs'ta söz konusu olan mesafeye rakip olamaz ama bu mesafelerin

5.3 Varsayımlara dayanarak sazdan yapılmış bir teknede deneysel yolculuk ve teknenin Attika ile Melos arasındaki yolculuk süresi; hava koşullarındaki değişiklikler belirtilmiştir.

toplamları çok daha fazladır; Attika üzerinden 250-300 km'yi bulur ki dönüş yolculuklarının da hesaba katılması gerekir. Ayrıca, uzun zaman önce işaret edildiği gibi, tespit edebildiğimiz elbette sadece buzdağının görünen kısmı; çünkü karmaşık bir takımadalar grubunun ortasında Melos'ta obsidyen çıkan iki yerin keşfedilmesi, denizden daha esaslı araştırılan Ege'de bugüne kalan neredeyse başka hiçbir iz bulunmamasıyla birlikte düşünülürse ancak anlamlı olabilir.[14]

Deniz yolculuğu açısından bu gibi mesafeleri yolculuk süresine çevirmek daha etkileyici olabilir, düşünceleri daha fazla harekete geçirebilir. Bu kadar erken ya da sonraki birkaç binyıl boyunca bilinen bir tekne kalıntısı ya da resmi yoktur, bu yüzden de deniz vasıtalarının bu tarihlerde geliştirilip geliştirilmediğini tespit etmek imkânsızdır ama her şey dikkate alındığında aynı tür vasıtalar Son Buzul Maksimum'da, hatta daha öncesinde de varolmuş ve kullanımda kalmış olsa gerektir. Nihayetinde 10 km'den sonra su yüzünde kalabilen bir tekne, her şey aynı kaldığında 100 km'den sonra da su yüzünde kalacaktır. Hâlâ ya da yakın zaman öncesine kadar kullanımda olan basit vasıtalar, genel seçenekler ve verim hakkında iyi bir fikir verir.[15] Kamıştan yapılma olsun, deri kaplı kaburga olsun, içi yakılarak oyulan ağaç kütüğü tekneler olsun, hepsini o dönemki aletlerle

yapmak mümkündü. Bunlar ılımlı denizlerde günde kuş uçuşu yaklaşık 20 km boyunca birkaç kişi ve hafif bir yük taşıyabilirdi. Altı metrelik ve altı kürekli bir kamış teknede Attika'dan Melos'a yapılan deneysel bir yolculuk, iyi koşullarda bunu başarabilirdi ama kötü hava yüzünden kaybedilen günler dikkate alındığında, tek yön bir yolculuğun tamamlanması iki hafta sürebilirdi, bu da taş çıkarma ve baskın rüzgârlara karşı geri dönüş için gerekli süre de hesaba katılırsa seyahatlerin bir ay sürebileceği anlamına geliyordu **[5.3]**.[16] Bazı insanlar (muhtemelen erkekler) uzun süre uzakta denizde olsa gerekti. Akdeniz'e uzunlamasına yerleşmiş Kıbrıs'ın en kolay hedef olarak göründüğü Türkiye sahillerinden adaya en kısa geçiş yolu iki gün, bir gece çekiyordu. Levant'tan adaya gidiş ise daha uzun sürüyor, yol ortasında kara tamamen gözden kayboluyordu. Epey önce gerçekleşmiş olduğu açıkça gösterilebilecek herhangi bir gelişmeye kıyasla bunlar yetenek isteyen maceralardı. Böyle olduğu için de Akdeniz'de gerçek "deniz yolculuklarının" başlangıcını ve havzanın Batı Pasifik sahillerinde yer alan daha önceki faaliyet merkezlerine rakip çıkmaya başlayabileceği noktayı işaret ederler. Bununla birlikte Pasifik, MÖ 12.000'den kısa bir süre önce Melanezya'daki Manus Adası'na yapılan, 60-90 km boyunca kara hiç görünmeden yaklaşık 200-220 km'nin aşıldığı gözü kara bir yolculukla liderliği elinde tutmuştur.[17] Ama şunu vurgulamak gerekir ki, bu sahnelerin her ikisinde de deniz yolculuğu kesinlikle bir avcı-toplayıcı icadıydı.

Peki, gerçek deniz yolculukları Akdeniz'de neden bu tarihlerde ve bu gibi yerlerde ortaya çıktı?[18] Radyokarbon tarihleme ve iklim rekonstrüksiyonu konusundaki kısıtlamalar yıllar boyunca, buzul sonrası ısınmanın ve denizlerin yükselmesinin umutlandırıcı etkileriyle genel bir bağıntı kurmaktan öteye geçilmesini engellemiştir. Ama artık ilk Melos obsidyeninin MÖ 11. binyılda, aynı binyıl içinde Aetokremnos'ta olduğundan muhtemelen biraz daha önce elde edildiğini biliyoruz. Her iki tarihin de, kıyı topraklarına artık sızmayan serin bir denize ve soğuk, kurak günlere aniden geri dönülen Genç Dryas (MÖ 10.700-9600) devrinin tam ortalarına denk geldiğini fark etmek insanı şaşırtır. Bu bağıntı geniş tutulursa –ve biraz öncesine ait kalıntılar hariç bırakılamıyorsa–[19] Akdeniz'de deniz yolculukları sakin değil zorlu devirlerde başlamıştır diyebiliriz, bu da insanların neden böyle bir işe kalkıştığını bir kere daha düşünmeye zorlar bizi. Hipopotamlar kadar insanlar da baskı altındaydı, olası cevaplardan biri de son dönemde artan bir nüfusun mensuplarının işler kötüleşirken hayatta kalmasını sağlayacak sığınaklar bulmaktı. Denizdeki konumunun iklimsel olarak korunaklı kıldığı Kıbrıs'a aralıklı ziyaretler, o dönemde, yani Geç Natufian Çağı'nda devingen hayat tarzlarına dönüşle düzenli bir paralellik oluşturur. İsrail'de karanın iç kısımlarında kalan Hatoula'da bulunan ilk deniz balığının Geç Natufian Çağı'na ait olmasına bakarak bu ikisi arasında bir bağlantı daha kurabiliriz.[20] Obsidyenin keşfiyle birlikte, bizim açımızdan daha az görünür başka kayıpların yeterli olmayan bir biçimde telafi edildiği Ege'de de benzer şekilde nafile uyarlamalar tasavvur edilebilir. Son Buzul Maksimum'da Korsardinya'ya doğru hareketlenmeyle kıyaslanabilecek noktalar vardır ama bu kez arada önemli bir fark bulunur: Denize açılmak seke seke denizdeki hendekleri aşmanın bir yolu olmaktan öteye geçmiş, başka getirileri de olan bir faaliyet haline gelmiştir. Kriz koşullarına kısa vadeli bir cevap olarak başlayan şey uzun vadeli bir pratik olarak tutmuştur; Genç Dryas'ın unutulup gitmesinden sonra uzunca bir süre

boyunca Melos obsidyeni edinmeye devam edilmesi, ayrıca Holosen Çağı'nın başlarından itibaren deniz yolculuklarında denizcilik bilgisi birikimine dayanan bir artış olması bunu kuvvetle ortaya koyar. Bu dönüm noktasından itibaren, Akdeniz'de denizciliğin ciddi ölçüde varolup olmadığını sormamıza artık gerek kalmaz, onun yerine nerede, kimler tarafından, hangi amaçlarla yapıldığını ve ne sonuçlar doğurduğunu araştırmaya başlayabiliriz.

Akdeniz'de deniz yolculuklarına ilk kez tanık olduğumuz noktalar aynı derecede önemli midir? Elbette ki bizi bekleyen çok fazla sürpriz var ama keşif örüntülerimizin rasgele olduğunu söyleyen karamsar varsayıma boyun eğmeden önce, Akdeniz sahillerinin ikinci bölümde analiz ettiğimiz özelliklerine, bilhassa da erken denizcilik faaliyetlerinin yürütüldüğü doğal merkezlerin, bu bağlamda denizcilik "yuvalarının" ne ölçüde tanınabilir olduğu sorusuna dönelim.[21] En ümit verici adaylar, en başta Ege, ardından Dalmaçya ve güneybatı uzantısı, sonra Güney İtalya, Sicilya ve Toskana'dan geçip Elbe üzerinden Korsika ve Sardinya'ya ulaşan yay, bunların yanı sıra Anadolu ve Levant'ın buluştuğu İskenderun Körfezi ve Cebelitarık dahil olmak üzere birkaç küçük merkezdir. Geç Pleistosen koşulları bu durumda büyük değişiklikler yaratmamıştı ama bazı bölgelerin, özellikle de İskenderun Körfezi'nin adaylığı daha da güçlenmiş olabilirdi. Önceden muhtemelen daha büyük olan İskenderun Körfezi, bugün artık nehirlerin taşıdığı alüvyonla beslenen tepeciklere dönüşmüş adacıklarla doluydu. Ege'nin bazı kesimlerindeyse yeniden adalar ortaya çıkmış, geri çekilmeyen yerleşimciler muhtemelen durdukları yerde birer ada sakini haline gelmişlerdi.[22] Bu listenin, Ege içinde ve çevresinde Neandertallerin yaptığı ya da daha öncesine ait olası denemelerden tutun da, Sicilya'daki Orinyasiyen dönemine, Son Buzul Maksimum'un Korsardinyalılarına ve Fas'ta bulunan İber zıpkınına, Genç Dryas Çağı'nda Ege'de ve Kıbrıs'a yapılan seferlerin temsil ettiği büyük sıçramaya varıncaya dek erken denizcilik faaliyetlerinin en güvenilir izlerine ne kadar denk düştüğünü görmek şaşırtıcıdır. Ege'nin bir denizcilik yuvası olarak nitelikleri, özellikle de dehşetli Genç Dryas'ın Akdeniz'in bu kesiminde etkisini koruduğu, ayrıca Natufian döneminde Levant'ın istisnai dinamikleri hesaba katılırsa, nihai atılımların Doğu'da gerçekleşmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Kısa süre sonra öğreneceğimiz üzere Holosen'in başlangıç aşamalarında yaşanan bir başka çığır açıcı gelişmede olduğu gibi, Akdeniz'de gerçek denizciliğin doğması da olağandışı bir dönemde, olağandışı yerlere özgü süreçlerin bir sonucuydu. Ne var ki havzanın bir ya da birkaç bölgesinde çakan bir kıvılcımın diğer bölgelere yayılması, Akdeniz denilen mekânın mantığında bir devrim yapma, havzanın "olumsuz coğrafyasının", bu deniz bariyerleri, yarımadalar oluşturan çıkmazlar, her tarafı denizle çevrili adalar, kısıtlanmış kıstaklar ve çöllerin çevrelediği habitat adaları dünyasının iki milyon yıldır devam eden tiranlığını aşındırma olasılığı yaratıyordu. Bir Orta Deniz dünyasının unsurları belirmeye başlayabilirdi; başta silik bir biçimde, ağırlıklı olarak elverişli bölgelerde görülmeye başladılar ama sonra zamanla açıklık kazandılar, yayıldılar ve daha dinamik bir hal aldılar. Denizin kıyıları artık sadece bir gıda ve malzeme kaynağı değildi, o zamana dek birbiriyle bağlantısı olmamış ya da aralarında muazzam mesafeler bulunan kara parçaları arasında denizden kurulabilecek bağlantılar için de olası bir kapıydı. Bu durum özellikle adalarda belirgindi. Anadolu'dan Kıbrıs'a ulaşmak için aşılması gereken mesafe (her iki uçta da görüşün açık olduğu, yükseltiler

bulunduğu dikkate alınırsa, genelde denizcilerin karayı gözden kaybetmeyecekleri bir mesafeydi) Girit, Korsika, Sardinya ve bir sürü küçük adayı ulaşılabilir kılacaktı. Aslına bakılırsa sadece çok uzakta bulunan, çoğu Balear Takımadaları'nda, iki-üç tanesi de Sicilya'nın güneyinde birkaç ada bu denizyolunun dışında kalacaktı. Bu tarihten sonra adaların nitelikleri, örneğin boyutları, uzaklıkları, daha geniş çaplı yer şekilleri arasındaki konumları ve nadir kaynakları –ister mevsimlik ziyaretler, ister uzun vadeli yerleşimler, isterse ada hayatının başlangıcı olsun– adalardaki ya da adaların çevresindeki faaliyetleri giderek daha fazla etkileyecekti. Bu gibi deniz geçitleri havzada kilit önemdeki birkaç dar geçidi, en başta Ege'deki birkaçını ve belki daha da önemlisi Balkan sahili ile İtalya yarımadasının topuğu arasında kalan 72 km'lik Otranto Boğazı'nı da içine alıyordu. Bu gibi bağlantılar, yarımada dizilerinde ve Akdeniz'in kuzeyi boyunca alt havzalarda yaşamış ve o zamana kadar sadece Kıta Avrupası'nda çok uzaklardaki kuzeyli kökenleriyle bağlantılı olmuş insanlar arasındaki engellerin kırılmasını sağlamış olabilir. Akdeniz Afrika'sı örneğinde coğrafya ve kültür, bu bölümün sonuna doğru göreceğimiz üzere, kökten farklı sonuçlar doğuracaktı. Ama bu istisnanın, denizciliğin geliştirilmesinin Akdeniz'in içinin dışına çevrilmesi, kıyılarından ziyade merkezinden hareketle daha iyi anlaşılabilecek bir arenanın ortaya çıkması ihtimalini gündeme getirdiği yönündeki daha geniş kapsamlı gözlemden ayrılmaması gerekir.

Cennet Yeniden mi Kazanıldı?

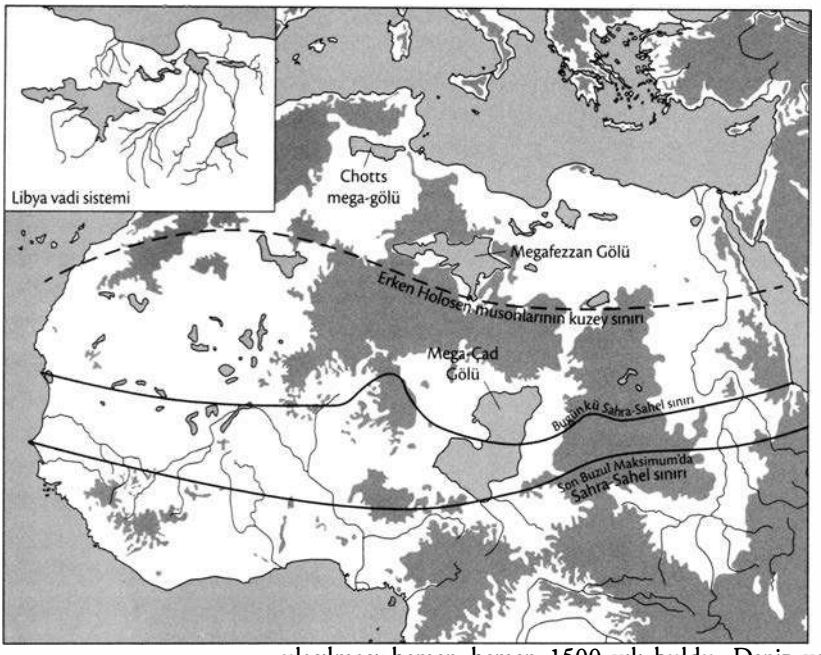
Genç Dryas Çağı MÖ 9600 civarında hızla son buldu, 50-60 yıl içinde yaklaşık 7 derecelik ısı artışları oldu. Bu da Holosen Çağı'nın, gezegenin ömrünün son 11.600 yılının, insanların çoğu başarısının gerçekleştiği, bizim müdahalemiz olmaksızın yerkürenin 100.000 yılı aşkın bir zaman önce buzularası dönemdeki haline büyük ölçüde benzeyeceği devrin başlangıcı oldu.[23] Akdeniz'de iklim ve çevredeki genel eğilimler yaklaşık olarak MÖ 5500'e kadar Bølling-Allerød'daki eğilimleri sürdürdü. MÖ 8000-7000 civarında ısı ortalaması bugünkünün 2 derece üstündeydi.[24] Holosen döneminin ilk aşamaları başka bakımlardan da daha önceki ısınma dönemlerinden aşina olunan bir teraneyi tekrarlıyordu. Yağış miktarı daha yüksekti, gerçi farklı ölçülerle değerlendirildiğinde farklar da değişiyordu. Yağış miktarının bugünkünün %20 üzerinde olduğunu söyleyen tahminler (çoğu bölgede fazladan 50-200 mm) akla yatkın bir asgari farkı işaret eder ama güney bölgelerde tropikal muson kuşağının yayılması çok daha büyük farklar yaratmıştı; öyle ki Güney Levant'ta yağış miktarı bugünkü seviyenin iki katını bulmuş, Sahra'daysa bugünkü seviyenin 10 ila 20 katına çıkmıştı.[25] İlk 4000 yıl boyunca yağmurlar da yıl boyunca daha eşit bir dağılım göstererek yağmıştı, yağış sıklığı daha güvenilirdi; modern zamanlar da dahil sonraki çağlarla arada gözlenen can alıcı bir farktır bu. Yağmur suyuyla dolu yeraltı su katmanları ve su tablaların yükselmesi kaynaklar doğurdu, göller ve başka sulak bölgeler yarattı ya da varolanları büyüttü, sürekli akan, sayılamayacak kadar fazla dere ve nehri besledi. Bu bölümde tanık olduğumuz insan girişimlerinin çoğu doğrudan ya da dolaylı olarak temiz suyun nispeten bol olmasına dayanıyordu.[26]

Akdeniz'in özellikle kuzey saçaklarında ve ılıman Avrupa'da, yaprak döken, nem seven yabani bir orman, her yere dağılmış ele geçmez hayvanlar

da dahil olmak üzere kendisine eşlik eden ekolojilerle birlikte yayılıyordu.[27] İklim iyileştikçe, bitkilerin erimleri genişledikçe, bu yayılma başta karmaşıklık yarattı ama nihayetinde birçok bölgede geniş karma meşe ormanları, dağlarda kozalaklı ağaçlar ve bitki örtüsünün daha zayıf olduğu kireç taşlı topraklarda da açık çalılıklar ortaya çıktı. Daha güneyde, özellikle de İberya, Ege ve Levant'ın daha kuru kısımlarında ağaç örtüsü daha yamalıydı ve yerini bazen dikenli çalılara ya da badem, fıstık, menengiç ağaçlarının serpiştirildiği büyük savana alanlarına bırakıyordu. Akdeniz'e özgü dediğimiz çalılar ve otlar, zeytin ve başka yaprakdökmezler nispeten ılımlı düzeydeydi. Girit'te, bugün orada bilinmeyen fındık, gürgen ve ıhlamur ağaçları polen kayıtlarında karşımıza çıkar.[28] Levant ve Güney Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde orman örtüsünün ilerlemesi tuhaf bir biçimde uzun zaman almıştı. Anadolu platosunda orman örtüsünün doruğa çıkması MÖ 6300-4300 gibi geç bir tarihi bulmuştu. Bunun sebeplerinden biri, ağaçların arazileri açık tutmak adına kasıtlı olarak yakılmasıyla yayılma hızlarının kesilmesi olabilir; birazdan göreceğimiz üzere açık arazilerden, yeni bir kültürel evrende ve doğayla giderek müdahaleci bir nitelik kazanan bir ilişki içinde yaşayan, durmadan büyüyerek daha önce hiç görülmemiş sayılara ulaşan insanlar yararlanıyordu.[29]

Kuzey Afrika'da çok dikkat çekici doğal değişimler oldu **[5.4]**.[30] Kuzeye doğru 600-700 km'lik bir kayma, Sahra'da nehir havzaları arasındaki setlere yaz musonlarını taşıdı, nehirlerin Akdeniz'e boşalmasını sağladı. Güneyde Sahel kuşağı aşırı kuraklığın kalbi olan bölgeye doğru ilerledi. Kuzeyde kışın yağan yağmurlarla birleştiğinde bu durum Sahra'yı yemyeşil dağ kitleleriyle, vadilerle ve bugünkü Libya'nın onda birini kaplayan geniş sığ göllerle besledi. Yüzölçümü 340.000 kilometrekareyi bulan Mega-Çad Gölü'nün büyüklüğü İtalya kadardı, bugünkü kalıntısının on katından fazla… Bütün bunların arasında savanalar, bozkırlar ve artakalan yarı ya da tam çöller uzanıyordu. Bu dönüşümün kanıtları silindirik polen numunelerinde, yükseklerdeki göl seviyesi kalıntılarında, çölde ortaya çıkarılan tatlısu yumuşakçalarında ve zürafalar, filler, hipopotamlar, gergedanlar, mandalar, ceylanlar ve timsahlar başta olmak üzere su ya da savana hayvanlarının güneyden başlayan yayılmasında yatar. Kemik kalıntıları, onları takip eden avcıların yarattığı kaya sanatı ve Mağrip'te hayatta kalıp Colosseum'da Romalı izleyicileri eğlendiren tek tük popülasyonlar ya da kısa süre önce Moritanya'da rastlanan timsah kümesi, bu son saydığımız hayvanların varlığını kanıtlar.[31] Bu gibi hayvanların, uzun zamandır çölün yalıttığı Mağrip'e gelmeleri o tarihlerde bölgede görülen dev manda, deve, ceylan ve geyik türlerinin tükenmesini açıklar. Afrika'da nispeten ender rastlanan ama daha önce gördüğümüz gibi Akdeniz'in gerçek adalarında, biraz farklı sebeplerle de olsa karşılaştığımız tipik bir durumdur bu tür tükenmeler.[32] Başka yönlerden bakıldığında Holosen Çağı'nın başlangıç döneminin Mağrip ve Cyrenaica üzerindeki çevresel etkisi bu kadar ağır olmamış, havzanın güneyindeki diğer bölgelerle uyum içinde ilerlemiştir. Ne var ki iki bölge arasında, Nil'in ağzına doğru sahil şeridinde uzanan, eski yalıtılmışlığı kıran bitkilerle kaplı uzun koridor yeni bir özellikti. Akdeniz Kuzey Afrikası'nın büyük bölümü güneyde, çöl çevresinde bir savana kuşağı da kazanmıştı. Necef ve Sina'da, Levant koridorunun doğu kıyılarının tamamı boyunca da daha küçük ölçekte benzer değişiklikler meydana gelmişti.

Genç Dryas Çağı'nın son bulmasıyla birlikte deniz seviyesi yeniden

5.4 Kuzey Afrika, çöl ile Sahel arasında bugünkü ve Son Buzul Maksimum'daki sınır, erken Holosen musonlarının kuzeydeki yaklaşık sınırı ve erken Holosen'deki belli başlı göllerin yerleşimi görülüyor; (*iç harita*) bugünkü Libya'da vadi sisteminin ayrıntısı.

yükselmeye başladı. Bu yükseliş oranı, MÖ 7500 civarında yılda 2,3-4 cm, yani bir yüzyılda 4 metreyle zirveye çıktı.[33] MÖ 9600'de deniz hâlâ bugünkü seviyesinin 55 metre, MÖ 8000'de 35 metre altındaydı; bu aşamada çoğu sahil şeridi bugünkü haline benziyordu. MÖ 5500'de deniz seviyesi bugün olduğundan 10 metre alçaktı, bundan sonra da deniz seviyesinin yükselme oranı gitgide azaldı ve bugünkü seviyeye ulaşılması hemen hemen 1500 yılı buldu. Deniz yatağından alınan silindirik numunelerin, sıcak su kabuklularının ve 35-40 derece enlemlerindeki arkeolojik kazı yerlerinde orfoz balığının geniş bir boyut yelpazesi göstermesinin de ortaya koyduğu üzere deniz suyu da ısınmıştı. Hayatına dişi olarak başlayan ama yaklaşık 80 cm'yi bulduğunda cinsiyet değiştirip erkek olan orfoz balığının farklı büyüklüklerde olması, suların üremeye elverecek kadar ılıman olduğunun göstergesidir.[34] Akdeniz'in tamamında deniz hayatı daha bir zenginleşmişti. Havzadaki birçok yerleşimde eşitsiz de olsa yüksek miktarda, bu döneme ait balık kemikleri görülmüştür; bunlar zenginlik döneminin ve denizde koşullar değiştikçe balık sürülerinin yer değiştirdiğinin kanıtıdır. Daha ılıman bir iklimin denizciliğe daha uygun bir deniz yarattığı bile savunulmuştur ama Holosen başlangıcında Akdeniz'in hiç de sütliman olmadığından gayet emin olabiliriz.[35]

Denizin buzul düzlüklerin kalıntıları üzerindeki yayılması MÖ 8000-7000 civarında büyük ölçüde tamamlanmıştı; deniz bazı bölgelerde dağların önyüzünün yamacına geri dönmüştü. O zamana kadar anakaraya bağlı olup, karadan kopan adalar kuşağının oluşması daha uzun bir süre boyunca devam etti; Britanya Adaları bile yine ancak MÖ 6200'de bugünkü hallerine döndüler. Bununla birlikte sonuçta, en verimli alçak düzlüklerin bir kısmı sular altında kaldı, sıklıkla sadece yaylalar, dağlık bölgeler suyun üstünde kaldı; bu gelişmenin istisnai derecede cılız etkileri Dalmaçya'nın karstik ada coğrafyalarında hâlâ görülebilir. Bir ara –çok tartışmalı bir biçimde– deniz seviyesinin yükselmesi Akdeniz'i, Marmara Denizi'nin ve sonra da bir zamanlar Pleistosen buharlaşmasıyla büyük ölçüde küçülmüş bir Karadeniz'in eşiğine kadar getirdi. Bu durumun feci bir tufana yol açtığını, Akdeniz sularının alçak arazilere taştığını ileri süren çarpıcı iddia (bu tarihi başlatan Messina olayının bir tekrarı), bugün görüşler daha tedrici bir birleşmeden yana ağır bastığından ötürü büyük ölçüde ciddiye alınmaz.[36]

Akdeniz'e akan dereler ve nehirlerin ağızlarında meydana gelen değişimler de bir o kadar önemliydi.[37] Daha alçak denizler, bu ağızları denize döküldükleri

yere varıncaya dek, küçük oyuntulardan tutun, uzayıp giden vadilere ve gerçek kanyonlara kadar türlü türlü kanallar açmaya zorlamıştı. Holosen Çağı, yükselen denizlerin bu ağızları işgal etmesi ile ağızların iç kesimlerden akıp gelen topraklarla dolması arasında bir çekişmeye tanık olmuştur. Hemen hemen MÖ 5500'e kadar deniz seviyesinin yükselme hızı ve iklimin daha ılıman olması sayesinde erozyon oranının düşük olması, ağaçlık yamaçlardaki istikrar ve insan faaliyetlerinin azlığı denizlerin istilasının bu çekişmeden galip çıkmasını sağlamıştı. Akdeniz kıyıları bugün olduğundan daha girintili çıkıntılı, küçük körfezler ve zaman zaman da derin fiyortlarla dolu olsa gerekti. Örneğin Türkiye'nin batısındaki Latmos Körfezi, denizden 50 km kadar içeri giriyordu; Didim yakınlarında bulunan, bugün alabalıkla dolu, cennet diyarı Bafa Gölü'yse o zamanlar denizin bir koluydu **[2.10]**.[38] Oysa tersine, atılmayan birikintilerin nehirlerdeki eğimler sayesinde selle birlikte sürüklenip gitmesi nedeniyle nehir deltalarının büyümesi ihtimali normalde azdı. Aynı şey, daha sonraları modern drenaja kadar sığ, yumuşak sahil şeridinin ortak bir özelliği haline gelen birçok lagün için de geçerli olabilir; gerçi alçak bölgelerde bulunan büyük tuzlalar, deniz içeri girdikçe, karadaki ufacık büklümlere bile doldukça serpilip gelişmiş olsa gerek. Franchthi Mağarası böyle bir gelişmeyi aydınlatır: Burada denizin sahildeki düzlükleri basması ve mağaranın yakınlarındaki dik yamaçlara yaklaşmasıyla birlikte, çamur seven yumuşakçalar MÖ 7000 civarında yerlerini kum ve kayalık kıyı türlerine bırakmıştır.[39]

Ekolojik, hatta (birazdan göreceğimiz üzere) açıkça toplumsal bir altın çağ olan bu devirdeki yegâne önemli iklim değişikliği, ancak kısa süre önce çevre kayıtlarıyla doğrulanmış ve de yaklaşık tarihiyle "6200 Olayı" olarak isimlendirilmiştir.[40] Genç Dryas gibi bu olaya da Kuzey Amerika'dan Atlantik'e soğuk su akışı neden olmuştur; buz tabakasındaki son kırılma ve erimeyle oluşan suların son buz barajlarının da kırılmasıyla birlikte yön değiştirmesi 6200 Olayı'na yol açmıştır. Isıda keskin bir düşüş söz konusuydu, karada ısı 6 derece gerilemişti, güneyde ve doğuda karma bir kuru hava gözleniyordu, kuzeyde de hızla gelen seller yaşanıyordu ama bu kez olay insaflı denebilecek kadar kısa sürmüştü; genel etkisi 150-200 yıl boyunca hissedilmiş, zirveye çıktığı dönem daha kısa olmuştu. Böyle bile olsa 6200 Olayı, Akdeniz'in tamamında gözlenen, bazıları belirleyici önemde bir değişiklikler dizisiyle bir arada ele alınabilir.

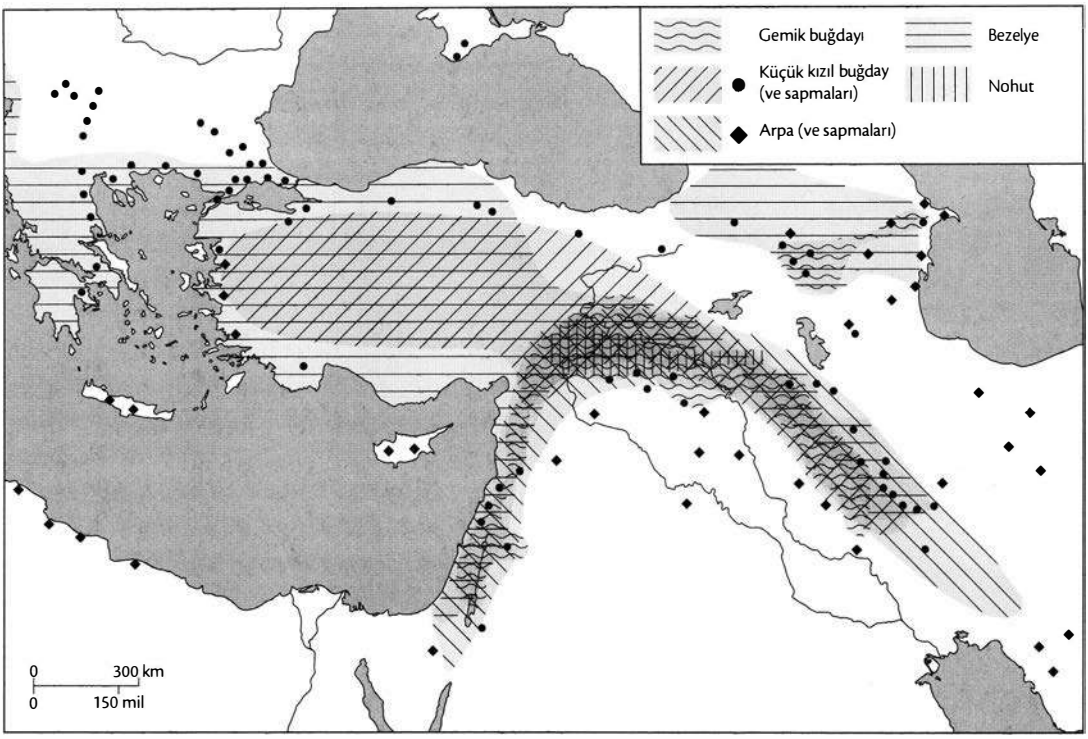
Bu esnada bahçenin kuytularında başka bir yılan daha dolanıyordu belki, gerçi varlığı kesin değildir, ağır bir kamuflaja büründüğü de su götürmez. Isınma ve nemlilik, o zamana dek Sahra'nın güneyinde kalmış havza hastalıklarının dizginlerini gevşetmişti; yüksek ve düşük oranda ölümlere yol açan enfeksiyonların yanı sıra, sonraları nüfus yoğunluğunun artmasıyla birlikte daha ölümcül haller alan salgın hastalıkların ataları da dizginleri gevşeyen hastalıklar arasındaydı.[41] Bu hastalıklar hatırı sayılır derecede uzun bir zaman sonra ilerlemiş olsa da, yüksek hastalık oranları ile sıcaklık, nemlilik ve (birazdan bahsedeceğimiz sebeplerle) hayvanlarla bir arada yaşamak yüzünden insanlara hastalık bulaşması arasında kurulan genel bağlantı muhtemelen doğrudur. Bu durum, Holosen Çağı'nın başlangıcında gözlenen keskin demografik büyümenin sürmesine karşıt bir eğilim yaratır ve gözlerimizi bu yepyeni Akdeniz dünyasında dikkate almamız gereken etkenlerin çok sayıda olduğu gerçeğine açar.

Neolitik Dönemde Levant'ta Nükleer Patlama

Erken Holosen'de Levant cömert bir ekoloji, kuvvetli bir topografya, mükemmel bir fırsatlar penceresi, son ama bir o kadar önemlisi de Son Buzul Maksimum'dan beri bilişsel ve pratik bakımdan müstesna bir birikimin teşekkül ettiği mamur bir coğrafyaydı (nihayetinde *Homo sapiens*'in Levant'ta 100.000 yıl önceki bir buzularası dönemde son kez yerleşik olduğu tarihlerde buna benzer bir şey gerçekleşmemişti). Bu bileşimden Neolitik dönemin ilk çiftçi toplulukları doğdu; gerçekten de toplum, kültür ve ekonomide, insanlar ile doğa arasındaki ilişkilerde dönüşümler olacağını haber veriyordu; yayılıp çeşitlendikçe Batı Avrasya ve Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinde geri dönülemez değişimlere yol açacak dönüşümler…[42] Aslına bakılırsa Levant, doğuda Cezire boyunca ilerleyip Kuzey Mezopotamya ve Zağros dağ eteğine uzanan, Bereketli Hilal bölgesinin büyük bölümünü içine alan daha geniş bir değişim merkezinin en iyi araştırılmış kısmıdır.[43] Bu yayın yarısı Akdeniz havzasının ötesinde kalır (havzanın büyük bölümü yayın dışındadır) ama çok büyük bölümü de ikinci bölümde haritasını çıkardığımız üzere, Akdeniz ikliminin doğuya doğru yaptığı uzantının etkisi altındadır; bu bölgede büyük tohumlu yabani tahılların olağanüstü bir bolluk göstermesini, bu etkilerin vurgulamış olduğumuz mevsimsellikleriyle açıklayabiliriz. Dünya çapında erken çiftçilik merkezlerinin çetelesi giderek genişlemektedir,[44] yine de hâlâ sınırlıdır; bu merkezlerden birinin, elimizdeki bilgilere göre de ilkinin Akdeniz'le örtüşmesi, Akdeniz tarihinin izlediği yolu şekillendiren, onu o kadar erken bir tarihten itibaren bu denli dinamik kılan, büyük oluşturucu etkenlerden biridir (Afrika dışına çıkan tek kara rotasının geçtiği yer olması da ikinci büyük etkendir). Yarı Akdeniz kökenli bu Batı Avrasya çiftçilik kolu, zaman içinde bir denizcilik havzasının karşısına çıkardığı zorluklar ve sunduğu fırsatlarla yeniden işlenecek, sonunda Pleistosen'in sonundan itibaren Akdeniz manzaralarını ve ekolojilerini ortaya çıkaran en büyük yontucu olacaktı.

Levant ve daha geniş bir alana yayılan Bereketli Hilal, evcilleştirmeye müsait bitkiler ve hayvanlar yelpazesi bakımından olağanüstü şanslıydı **[5.5]**.[45] Başta, bitkilerden en önemlileri üç tahıl (gernik buğdayı, siyez buğdayı ve arpa), dört baklagil (bezelye, mercimek, nohut ve burçak) ve kendirdi. Bunlardan sonuncusu, yağın yanı sıra sicim ve dolayısıyla dokuma keten kumaş için bir lif kaynağı olarak, ehlileştirmenin sadece muhteva meselesi olmadığını, aslına bakılırsa şeker zengini incirin belki de ilk hedeflerden biri olduğunu hatırlatır.[46] Ehlileştirme bitkiler ve insanların birlikte yaşamasında son aşamayı oluşturmuştur. Avcı-toplayıcıların bitkiler hakkındaki çok daha eski bilgi birikimine, özellikle de Son Buzul Maksimum sırasında yabani tahıllar ve baklagillerin toplanması, öğütülmesi, kavrulması ya da fırınlanması ve tüketimiyle ilgili bilgilere dayanmış, Levant'ta Erken Natufian dönemindeki yabani tarıma uygulanmıştır. Geç Natufian dönemine ait değirmen taşlarına, bitkilerin insan iskeletlerinin kimyasındaki izlerine bakılırsa, bu gibi uygulamalar Genç Dryas Çağı'nı atlatmıştır.[47] Hatta Fırat üzerindeki Ebu Hureyre tuzlasında münferit bir parıltı, kuraklık yüzünden terk edilmeden kısa süre önce, bazı çavdar tohumlarının (bu binlerce yıl boyunca düzenli bir tahıl ürünü olmayacaktı) aslında ehlileştirilmiş olabileceğini ima eder.

Faunanın durumu da bir o kadar bereketliydi. Bugün gezegenimizde bulunan 148 büyük etoburun onda birinden biraz azı evcilleştirilmiştir.[49] Geri kalanlar,

5.5 Levant'ta, daha geniş çaplı Bereketli Hilal'de ve çevre bölgelerde ehlileştirilmiş bitkilerin yabani atalarının dağılımı.

tutsakken çiftleşmek istemeyen ya da davranışsal olarak kolayca zapt edilemeyen canlılardır; Akdenizli avcıların gözde avları geyik ve ceylanın cinsel olarak azdıkları dönemlerde gergin ve saldırgan olması örnek verilebilir. Bereketli Hilal, bekçi ve çoban olarak yeni roller üstlenen köpeğin yanı sıra, yaban hayatındaki bu seçkinler kulübünün dört ferdiyle övünüyordu: Koyun, keçi, yaban domuzu/domuz ve yaban öküzü/sığır. Bu hayvanların evcilleştirilmesi "yürüyen bir ambar" (aslına bakılırsa toynak deposu) yaratmış ve yine uzun bir sürecin birikimi olarak gerçekleşmiştir.[50] Her ikisi de doğal olarak sürüler halinde gezen koyun ve keçi, daha iyi av hedefleri bolca bulunurken pek dikkati çekmemiş, tercih edilen av türleri azaldıkça, doyuracak boğaz sayısı arttıkça ve hayvanlardan istifade etmeye yönelik alternatif yaklaşımlar ön plana çıktıkça daha fazla dikkati çeker olmuşlardır.[51] Pleistosen Çağı'na uzanan imgeler ve heykelcikler, insanların şu iri kıyım, tehlikeli et kütlesine, yaban öküzlerine uzunca bir süre kutsal bir güç atfettiğini düşündürür; dolayısıyla bu hayvanın ehlileştirilmesi kısmen bu sembolik ışıkta anlaşılabilir.[52] Evcilleştirilmiş faunanın en baştaki katkısı, tıpkı av hayvanları gibi, hayvanın ölümünü gerektiren et, kürk ve başka vücut kısımları şeklindeydi. Yenilenebilir ya da yaygın deyişle "ikincil" hayvan ürünlerinin[53] (koyunlar, keçiler ve sığırlardan elde edilen süt ürünleri; koyunlar ve keçiler kabarık postları için beslenmeye başladığında yün; sığırlar ve sonra başka türlerin çekiş gücü) kullanılması aşamalı olarak, kimileyin epey bir zaman sonra gerçekleşti.

Bu gibi bakış açılarıyla yaklaşıldığında, çiftçilik sadece gıda üretimini (kabul etmek gerekir ki devasa bir potansiyelle) yoğunlaştıran bir başka çare, geciken getirilere dayalı bir hayat tarzında üretimi yoğunlaştıran son yöntem ve Bereketli Hilal'de de gerçekleşmesi beklenen bir kazadır.[54] Fakat ayrıntılara odaklandığımızda, zamanlama ve gerçekleşmeyle ilgili sorular, gayet iyi gerekçelerle belirginliklerini yitirir. Son dönemde yapılan arkeolojik analizler ve genetik

soyağaçlarının yeniden kurgulanması, ana bölge etrafında çok sayıda merkezin bulunduğunu ve (bu yüzden zaman ve mekânda çeşitlilik göstermesi olası gerekçelere dayanan) uzun süreli deneylerin gerçekleştiğini, bütün bunların bir örüntü sergilediğini ortaya koyar.[55] Bu örüntünün bir bölümü, mevcut toplumları korumak kadar, yıkmayı da amaçlayan pratiklerin sonucudur; çeşitlilik gösteren bir dünyada hayatta kalmanın yolları olarak gıda elde etme, depolama ve muhtemelen mübadele etmenin verimli biçimlerini zaten rastlantısal olarak keşfetmiş avcı-toplayıcı stratejilerinin ölmesindense sürdürülmesinin bir sonucudur. Kuzey Levant'ta ve Güneydoğu Anadolu'da birkaç merkez örtüşür ama Bereketli Hilal bölgesinin uç noktalarında önemli uzantılar vardır, özellikle de tahıllar ve koyunlarla ilgili olarak Güney Levant'ta, keçi ve koyunlarla ilgili olarak Zağros eteklerinde… Bu faaliyetler ağı ancak yavaş yavaş birleşerek, kolayca çiftçilik diye tanımlayabileceğimiz bir şeye dönüşmüştür. Bütün bunlar dikkate alındığında, evcilleştirme olaylarının zamanlaması semantik bakımdan dikkat dağıtan bir şey haline gelmiştir. Teknik olarak bakıldığında bu olaylar, bir türün doğal olarak hayatta kalma ve üreme becerisini azaltan ya da ortadan kaldıran genetik değişimlerle tarif edilir ya da görünüşe bakılarak geleneksel biçimde, hayvanlarda boyutların küçülmesi, tahıllarda tohum ile sap arasındaki bağlantının sıkılaşması olarak tanımlanır. Bu özellik yabani bitkilerde nadir rastlanan bir anormalliktir, bitkinin olgunlaştığında dağılarak doğal yollarla yeniden ekilmesini engeller, ama başağı bir arada tuttuğundan hasat yapanın işini kolaylaştırır (Natufian döneminde yabani tahılları hasat edenler bu sorunun üstesinden gelmek için hasadı henüz bitkiler yeşilken yapıyorlardı). Gelgelelim arkeolojik kazı yerlerindeki bitki ve hayvan kalıntıları, bu değişiklikler henüz başlamadan önce, beraberinde gelen zararlı otlar ve kesim örüntüleri gibi ayrıntıların sırayla halledildiğini gösteren ipuçları sunar. Şeklen hâlâ büyük ölçüde yabani bitkilerin yetiştirilmesi Holosen'in ilk bin yılı boyunca devam etmiştir, ta ki yabani bitki çeşitlerinin gitgide artan bir oranda seçilmesi ve yalıtılması, hasadı kolay çeşitleri sayısal bakımdan üstün ve yeniden ekim için insan eline tabi kılıncaya kadar.[56] Aynı şekilde, yabani kılıkları içindeki fauna kahramanları da MÖ dokuzuncu binyıla gelindiğinde, hatta birkaç örnekte daha önce, ağıllara alınmış, damızlık olarak ayrılmış, seçilerek beslenmiş ve hatta (Kıbrıs örneğinde göreceğimiz üzere) hatırı sayılır mesafelerde yola koşulmuşlardı; bu hayvanların tam olarak evcilleştirilmesi ancak bin yıl kadar sonra gerçekleşecekti.[57]

Ne var ki evcilleştirmeden ziyade, Neolitik kökenler hakkında söylenecek çok daha fazla şey vardır. Hiç olmadığı kadar çok insanı, daha fazla yer eksenli bir hayat tarzına ve insanların bitkiler ve hayvanlarla uğraşmalarını; sayıları gitgide artarken kendi aralarında da yeni ilişki biçimleri geliştirmelerini ve ortaya çıkan karışıklıkları müzakere etmelerini sağlayan bir dizi sembolik pratiğe bağlayan köy topluluklarının oluşması ve yayılması da aynı derecede önemlidir.[58] Bu anlamda da Levant, Natufian döneminde hızlı bir başlangıç yapmıştır. Bugün ona Genç Dryas'tan çıkan, Güneydoğu Anadolu'da belirttiğimiz sahanın dışında kalan, yerleşik hayatla deneyler yapıp yabani olanı evcilleştirmeye çalışan avcı-toplayıcı gruplarını da ekleyebiliriz.[59] Kümülatif yayılmanın ve yeni iş görme yollarının bir merkezde toplanmasının hayati önemdeki son bir bileşeni de yaygın temas ağlarıdır. Bütün avcı-toplayıcılar zorunluluktan bu ağları koruyorlardı ama Levant'takiler Ürdün Vadisi gibi, yeniliklerin yan yana gelip birbirini pekiştirdiği

koridorlarda buluşma alışkanlıklarıyla olsun, son dönemde bu gibi ağların deniz aşırı bölgelere taşınması itibariyle olsun olağandışı duruyorlardı. Tek tek ele alındığında yukarıdaki etkenlerin hiçbiri belirleyici değildir, ancak bir araya geldiklerinde, insanlar buzul çoraklığın pençesinden kurtulur kurtulmaz fitili tutuşacak bir dinamit yaratmışlardır.

Erken Holosen'de Levant ve civarındaki bölgelerde yaşayan toplumlar topluca, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik olarak bilinir. Bu dönemin başlangıcı (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A / MÖ 9600-8500) iklim ısındıkça, yeni çevreler açıldıkça nüfusların arttığı hassas bir dönemdi.[60] Bu dönemin şemsiyesi altına, Khiam uçları diye bildiğimiz, Sina'dan Bereketli Hilal'in kuzeyine kadar uzanan bölgede rastlanan özgün okbaşlarının kullanımından başka pek ortak özellikleri olmayan birçok toplum girer. Anadolu obsidyeni, Akdeniz ve Kızıldeniz kabukları, parlak renkli mineraller ve Kızıldeniz bitümünün dolaşımda olmasının da daha sonradan doğruladığı üzere, Khiam uçları uzun vadeli etkileşime dair iyi bir emare olsa da, onları kullananlar arasında farklı alanlarda gözlenen büyük farkları gözden gizlememeleri gerekir. Birçok küçük taş alet topluluğu, avlanmanın sürdüğünü, özellikle de ceylanların avlandığını ve bu pratiğin hiç olmadığı kadar yoğunlaştığını gösterir sadece. Bu arada Bereketli Hilal'in kuzeyindeki avcı-toplayıcı hayatında şaşırtıcı bir ritüel zenginliğinin gözlendiği bir zirve noktası yaşanmıştır. Güneydoğu Anadolu'da Göbeklitepe'de bulunan, yabani hayvan ve eril sembol yontularıyla süslü yekpare monolitler bunu gösterir. Bitmemiş bir sütunun 50 ton çektiği tespit edilmiştir **[5.6]**.[61]

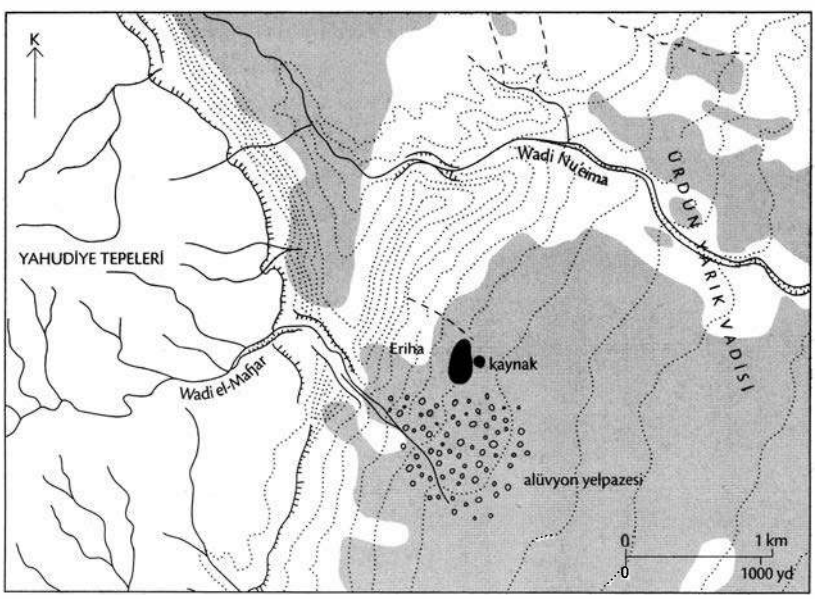
Ne var ki Ölü Deniz'in kuzeyinde, Ürdün Vadisi'nin küçük bir bölümünde, muhtemelen Şam havzasında ve yakındaki başka bazı bölgelerde bazı gruplar farklı bir yön tutmuşlardı. Erken Natufian'da olduğu gibi, deniz ve steplerin arasında sıkışıp kalmış artan nüfuslar hiç dinmeyen zorluklarla karşılaşmışlardı, en iyisi bunlara yerinde çözüm getirmekti. Erken Natufian'da çözüm, çeşitlilik gösteren, zengin yabani kaynaklara yakın yerlere yerleşmek olmuştu. Ama bu kez bazı bitkiler, özellikle yabani tahıllar, böyle verimli arazi parçalarının sayısını arttırmak için taşınmış ve orada normal habitatlarının dışında yetiştirilmişti.[62] Bu aldatıcı derecede basit uygulama, büyük olasılıkla kolay hasat edilen çeşitlerin yalıtılmasını sağlayan ve ehlileştirilmelerini hızlandıran mekanizmadır. Bereketli Hilal'in tam anlamıyla Akdenizli parçasındaki ekolojik mikro çeşitlilik bu bakımdan başlıca destekçiydi; onun sayesinde mesafeler o kadar kısalmıştı ki birçok aktarımın tek bir topluluğun toprakları dahilinde yapılması gerekmişti.[63] Alıcı çevreler de bu devrin acemisiydiler: Yeni yağmurlarla beslenen dereler ve kaynakların bıraktığı, vadi kıyıları boyunca mevsimsel sellerle gelen hafif toprak birikintileri.[64] Daha kuru iklimli savana ya da tepe topraklarına alışık bitkiler, Ürdün Vadisi'ndeki bol suya, sera etkisi iklimine ve benzer doğal ortamlara, çabucak filizlenerek, onları yetiştirenlerin sürmekte olan yönlendirmelerine hız kazandırarak karşılık vermişlerdi; öyle ki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'da bir noktada birkaç bitki çeşidinin tamamen evcilleştirilmiş olduğuna pek kuşku yoktur. Sonuçta, tarihte bir dönüm noktası ortaya çıktı: Doğal bolluğun nüfus sayısına, yoğunluğuna ve yığışmasına getirdiği engeller kalktı. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'nın sonuna gelindiğinde bu tür yerlerde, Ürdün Vadisi'nde Eriha, Netiv Hagdud ve Gilgal'da ve Şam yakınlarında Tell Aswad'da görülmemiş büyüklüklerde yerleşimler ortaya çıkmıştı.[65] Eriha'da, 2,5 hektarlık bir alanı kaplayan en büyük yerleşimde 500

5.6 Akdeniz havzasının dışında kalan, ama Akdeniz iklim bölgesinin Bereketli Hilal'in kuzeyinde doğuya yaptığı uzantının içinde kalan Göbeklitepe'de erken Holosen avcı-toplayıcıların yonttuğu süslü monolitlerden biri.

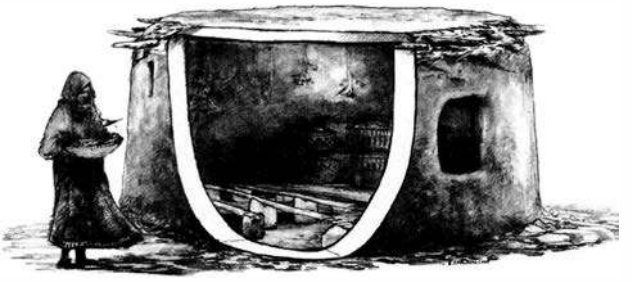

kadar insan yaşıyordu; o zamana kadar gezegen üzerinde tek bir yerde yaşamış insan topluluklarından çok daha büyük bir nüfustu bu ve eğer isterse kendi sınırları içinde üreyebilecek kadar büyük ilk insan topluluğuydu **[5.7]**.

Bu toplulukların kültüründe yeni özellikler, yeniden işlenen kadim geleneklerle harmanlanıyordu. Eski olanın kalıcılığı yönünde iddialar öne çıkıyordu. Konutlar Natufian kulübeleri gibi yine daireseldi ama daha dayanıklı kerpiç tuğladan yapılıyordu, birkaç örnekte de aralarına müstakil, düzgünce yalıtılmış tahıl siloları inşa edilmişti **[5.8]**.[66] Bunlar nihayetinde çürüyüp gittiklerinde hemen hemen aynı yere yenisi yapılıyordu, böylece zamanla enkaz bir tümsek ya da höyük şeklinde yükseliyor, topluluğun belli bir yere bağlılığının ve daha derin bir zaman duygusunun anıtsal bir ifadesi haline geliyordu.[67] Eriha sakinleri, içeriden bir merdivenle tırmanılan kule benzeri bir yapı ve sağlam bir taş duvar inşa etmek için hep beraber binlerce saat çalışmışlardı; duvar sel sularının yolunu yakınlardaki bereketli kaynaktan saptırmak için yapılmıştı, kuleyi hangi amaçla diktikleriyse bilinmiyor [Rr. XII].[68] Bereketli Hilal bölgesinde başka bazı gruplarda da görüldüğü üzere, bu gibi yerlerde ritüeller muazzam bir önem kazanmıştı; bugüne ulaşan ritüel eşyaları ve yerleri, izleyiciler üzerinde bir mıknatıs etkisi yaratan, insanları içine çeken ve bu kadar çok insanla yan yana yaşamanın getirdiği, kelimelerle anlatılamaz sorunları çözmeye yardımcı olan törenler düzenlendiğini gösterir. Bu ritüel işaretlerinin bazıları doğmakta olan ilgileri yansıtır; örneğin Fırat üzerinde Ja'de'de konutların ilk kez duvar resimleriyle süslenmesi ve Natufian döneminde hayvan figürlerinin yaygın olmasına rağmen, bu dönemde kadın figürlerinin giderek popülerleşmesi gibi... Bu durum henüz nüve halindeki bitki ehlileştirme sürecinde yetiştirici konumunda olan kadınların ön plana çıkmış olmasına işaret ediyor olabilir.[69] Pratik olduğu kadar simgesel bir nitelik de taşıyan, bir o kadar yeni bir başka kalıntıysa, çevrenin giderek daha büyük oranda yeniden işlendiğini doğrulayan cilalanmış taş baltalar, kazma ya da temizleme aletleridir. Bazı kalıntılarınsa, başta gömülmüş insan kafatasları ile çok sayıda cenaze olmak üzere, daha derin bir tarihi vardır. Gerek soyun dayandığı atalar, gerek özel bireyler olarak ölülerle ve onların temsil ettiği ilişkilerle

5.7 Eriha'nın erken Holosen'deki elverişli çevre bölgeleri ve onun bitişiğinde, Ürdün Yarık Vadisi'nin kıyısında kaynakların cömertçe beslediği ovalarda bulunan vaha. Gölgelendirilmiş bölge, bugün tarım yapılan bölgenin yaklaşık büyüklüğünü gösterir.

5.8 Yakın zamanda Ölü Deniz yakınlarında, Yarık Vadisi'nin doğu yakasında kalan Dhra'da bulunan büyük silindirik tahıl silolarından birinin rekonstrüksiyonu.

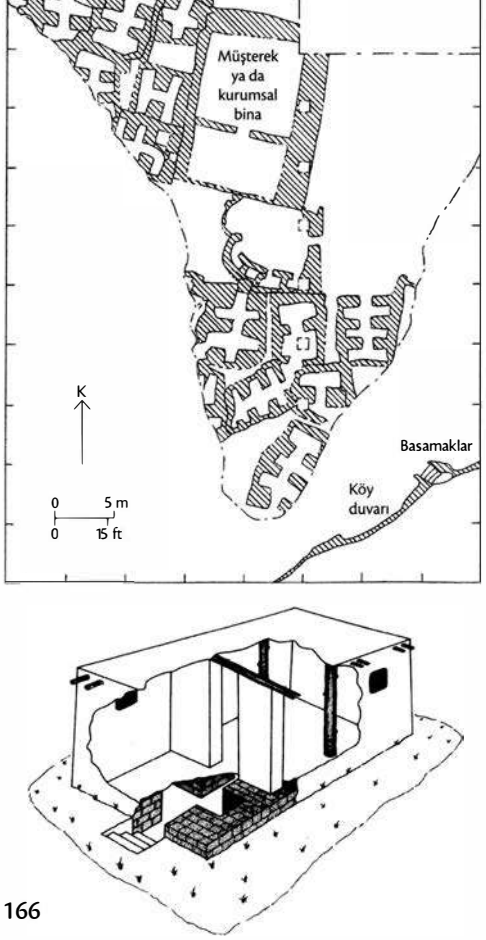
kurulan bu diyalog, Natufian döneminde bariz öncülleri olan bir pratikti.

Levant'ta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A, ilk değişim amillerinin hiç tasavvur etmedikleri olağanüstü bir güzergâhın; insan sayısının artması, evcilleştirilenlerin birikmesi ve evrilen kültürel pratiklerin yaklaşık 1000 km genişliğinde bir etkileşim bölgesinde birbirini beslemesiyle, sonraki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B (MÖ 8500-6700) döneminde hız kazanan bir güzergâhın başlangıç evresinden ibaretti.[70] Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'deki birçok özellik önceki evredeki özelliklerin güçlenmiş halidir; ancak önemli değişiklikler ve farklılaşmalar da olmuş, bunların uzun vadedeki yankıları birçoklarını, önceki evreyi değil de bu evreyi, Batı Avrasya'da Neolitik dönemi ve ondan sonra gelen her şeyi belirleyen evre olarak görmeye itmiştir.

Çiftçilik ancak bu dönemde bütünlüklü, tamamen ehlileştirilmiş türlere dayanan ve yaygın olarak uygulanabilir bir pratik olarak karşımıza çıkar (gerçi başta bol miktarda avlanma da ona eşlik etmiştir); tarım, düzenli çapraz döllemelerle ilk baştaki tohum grubunun pekiştirildiği ve ıslah edilmiş yeni çeşitlerin üretildiği bir pratiktir; bunlar arasında da en başta, daha kolay üretilen ve harmanlanan ekmeklik buğday ve arpa gelir.[71] Bundan önceki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'da, göründüğü kadarıyla sel suyuna dayalı ekim kuraldır; büyük yerleşimlerin kaynaklardan beslenen ya da başka mevsimlik sulak bölgelerin yakınlarında olmasına, tahıllarla karışık bataklık bitkileri bulunmasına dayanarak bu sonuca varılmıştır.[72] Tohumlar baharda, su taşkını çekildikçe, suya doymuş topraklara saçılıyordu, hasat zamanına dek kuşlardan ve hayvanlardan korumak dışında pek bakım da gerektirmiyorlardı. Harcanan emek bakımından kolay bir uygulama olsa da bu sistem bitkilerin yetiştirilmesini, aynen bu koşulların hüküm sürdüğü yerlerle sınırlandırıyordu. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'de, Akdeniz'de son birkaç yıl boyunca uygulanandan hâlâ farklı ama kimi unsurların fark edilebildiği ve kendi başına son derece mukavim bir çiftçilik pratiği, yavaş yavaş bu pratiğin yerini almaya başladı. Bu da kışın dikilen bitkilerin küçük, bahçeye benzer kuru topraklarda; insanın belini büken çapalama, yabancı otları temizleme ve yağmur sularına ilaveten mümkün olduğunda yakınlardaki kaynaklardan, ayrıca açılan kuyulardan ya da başka kaynaklardan su taşıma işleriyle ayakta tutulan, önceden hazırlanmış yapay ortamlarda yetiştirilmesiydi.[73] Yakınlarda otlayan ehlileştirilmiş hayvanlar da, ek gıda ve malzeme sağlamanın ötesinde, dışkıları sayesinde önemli bir rol oynuyor, böylece toprağın besin düzeyi korunuyordu. Her biri farklı bitkileri tercih eden koyunlar, keçiler, sığırlar ve domuzların bileşimi, uygun bir farklılık gösteren boyutlarda etin yanı sıra dengeli, esnek bir gübre portföyü sunuyordu. Bu karma çiftçilik sayesinde, gıdalarının büyük bölümünü tahıllardan karşılayan beş kişilik bir grup birkaç hektarlık bir tarlayla ve hemen çevresindeki otlakla geçimini sağlayabilirdi. Oysa aynı sayıda avcı-toplayıcı hayatta kalabilmek için genelde çok daha geniş topraklara ihtiyaç duyardı. Çiftçiliğin Akdeniz demografisi üzerinde büyük etkileri olduğu yönünde ilk işarettir bu. Bir diğer işaretse, insanların sık sık yer değiştirmeyi bırakmasıyla birlikte doğumlar arasındaki sürenin kısalmasıdır.

Buna eşlik eden çalışma rejimi gündelik hayata, kültür ve ideolojiye hükmediyordu; toprağın miras haklarının yanı sıra meyvelerinin mülkiyeti konusunda

da yeni fikirleri teşvik ediyordu; bunlar da avcı-toplayıcılar arasında genelde o kadar vurgulanmayan kavramlardı. Çiftçilik bir zafer kazanma kadar bir kapana kısılmayı da yansıtıyordu; nüfusları başka hiçbir biçimde idame ettirilemeyecek seviyeye çıkardığından, koşullar bozulacak olursa gelecekte krizler yaşanması olasılığını doğurmuştu. Tarımın yayılması, sağlıktan ziyade büyük demografik taburlar açısından da bir zaferi yansıtır. İlk çiftçilerin iskeletlerine bakılırsa, bu insanların çok çalıştıkları, hastalıklı oldukları, karbonhidrat zengini beslenme biçimi yüzünden muhtemelen diş ağrısı çektikleri görülür; bu topluluklarda gençler arasında ölüm oranı %40-50 civarındadır, hayatta kalanlar da avcı-toplayıcı atalarından daha fazla stres yaşamıştır.[74] Akdenizli çiftçiler, tıpkı ehlileştirdikleri hayvanlar gibi, yapıları itibariyle ufalmış ve dayanıklılıklarını yitirmişlerdi; yerleşik hayata ve rutin ama fiziksel olarak o kadar ağır olmayan işlere uyumlu "yararlı modelde" fizikler geliştirmişlerdi.[75] Bir o kadar önemli bir nokta da çiftçiliğin, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü daha bir pekiştirmiş olmasıydı.[76] Avcı-toplayıcı ve başlangıç aşamasındaki tarım toplumlarında bitkiler zaten çoktan kadınların uğraştığı bir alan haline gelmişti; ilk çiftçilerin iskeletleri üzerinde yapılan araştırmalar bitkilerin işlenmesinin kesinlikle kadınların işi olduğunu, muhtemelen her gün birkaç saat bu işle, ardından yulaf lapası hazırlama ya da fırında basit ekmekler pişirmekle uğraşıldığını göstermiştir.[77] Uzun süre diz çökmek ve öğütmekten kaynaklanan patolojilere bakılırsa bu meşakkatli bir işti. Kadınlar yakın bahçe arazilerine de bakıyorlarsa, hamilelik ve lohusalık sırasında daha az hareket etmeleri koşuluna uyan bu sorumluluğu da üstlenmişlerse; ev ve tarlaların oluşturduğu alan belki de kadınlara ait bir mekân olarak düşünülmeye başlanmış, erkeklerin statüsü de hâlâ önemli olan avcılık, diğer uzun vadeli geçim kaynakları ve muhtemelen dövüşle ilişkilendirilmişti.

5.9 Güney Ürdün'de Beidha'da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye ait dikdörtgen evler: (*yukarıda*) Sıkışık düzende yerleşmiş benzer ev modüllerini ve daha büyük, muhtemelen ritüel amaçlı bir yapıyı gösteren plan; (*aşağıda*) iki katlı bir evin düzenlenme biçimini gösteren rekonstrüksiyon.

Evin başlıca sosyal ve üretken birim olduğu yönünde kanıtların artması bununla yakından ilişkili bir gelişmedir.[78] Tahmin edebileceğiniz üzere bu kanıtların büyük bölümünü de ayrık evler olarak telakki edebileceğimiz yapı tanımlamaları oluşturur. Genele vurulduğunda, en belirgin değişim, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A ve daha önceki dönemlerdeki dairesel yapıların, yerlerini dikdörtgen planlı, sıklıkla da sıkışık bir biçimde bölümlere ayrılmış, kimi zaman iki katlı ve ayrıca çatıda düz bir çalışma alanı bulunan sağlam binalara bırakmasıdır; gerçi bu eğilim tektip olmaktan ya da geri çevrilemez olmaktan uzaktır **[5.9]**.[79] Gıda üretilen, depolanan ve alet üretilen alanların her yapıda tekrarlanması ve bu bölümlerin giderek hane içine, meraklı gözlerden uzaklara taşınması hanelerin iktisadi yeterliğini gözler önüne serer. Evlerin büyüklüğü ve döşemelerin ya da sekilerin altındaki gömütlerin sayısı (ikamet tanımının önemine dair başka bir işaret) bu hanelerin çekirdek ailelerden, genelde de yetişkin bir çift ve iki ila dört ebeveyn ya da çocuktan oluştuğunu gösterir. Bu mimariyi görünen biçimiyle okuyup daha sonraki

toplumların bu klasik yapıtaşının, çekirdek ailenin, ancak bu dönemde ortaya çıktığı ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A, Natufian ve başka geç avcı-toplayıcı grupların daha komünal, akışkan ya da çokeşli pratikler izlediği sonucunu mu çıkarmamız gerekir, bu belirsizdir.[80] Ama çekirdek ailenin ne kadar kadim olduğu bir yana, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'de öne çıkmasının ekonomik üretim mantığı açısından yankıları olmuştur. Yiyeceklerini ve başka kaynaklarını paylaşan (çoğu ya da hepsi o zamana ulaşmış) toplumlar arasında, daha sıkı çalışmaya teşvik azdır; zira birey bunu tercih ettiği için ödüllendirilmez. Ama tarım hanelerinin ortaya çıkışıyla birlikte, daha fazla çalışılması, bunun da gıda anlamında bir ölçüde aşırı üretime yol açması, bu küçük işgücünün toplayabileceği ellerin sayısında meydana gelebilecek olası değişikliklerin etkisini azaltmayı sağlamıştır.[81] İleriye bakıldığında, aşırı üretim ve meyvelerinin yıllık döngüyü aşacak şekilde saklanması gelecekte çok daha büyük bir önem kazanacak, çiftçiliğin çapı öngörülemez çevrelere doğru genişledikçe ve yerel koşullar kötüleştikçe hanelerin kötü hasat yıllarını atlatmasını sağlayacaktı (yedinci bölüme bakınız). Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin ufkunda toplanmış yine ufak tefek bulutlardı bunlar ama gelecek yıllarda fırtına boyutlarına ulaşacaklardı.

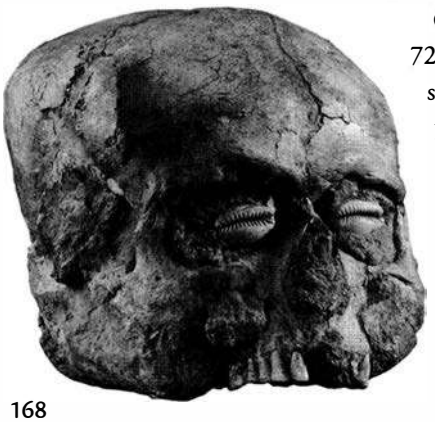
Aileler kötü talih ya da kötü idare yüzünden batabiliyordu ama tam tersine iyi arazi, iyi talih ya da çok çalışma sayesinde müreffeh de olabiliyorlardı. Kazançlar birikerek artıyor ve miras yoluyla aktarılabiliyorsa, bu, zenginliğin uzun vadede, avcı-toplayıcı topluluklarda olduğundan daha kolay bir biçimde kademe kademe artması anlamına gelebiliyordu; avcı-toplayıcılarda bu gibi ayrımların bireyin başarılarından daha uzun ömürlü olması enderdi. Hanelerin daha mahrem olması özerkliği gündeme getirir ama mevcut bütün farklılıkların dışarıya gösterilmesine karşı çıkan, daha eski bir eşitleme ideolojisinin kalıcılığını da işaret ediyor olabilir. En büyük Çanak Çömlek Öncesi Neolitik topluluklarında, topluluk liderleri gruplarının ortaya çıkmış olması birazdan göreceğimiz üzere muhtemeldir, ancak yaşa ve deneyime göre mi (başka bir deyişle ihtiyarlar heyeti olarak), yoksa aile içindeki nesil kıdemlerine, servetlerine, özel becerilerine ya da bunların karışımına göre mi seçiliyorlardı, bilmiyoruz.[82] Bu bakımdan, uzunca bir zamandır varsayıldığı üzere, artık o tarihlerle yaygınlık kazanmış ritüellerin düzenlendiği yapılardaki faaliyetleri ve bugün artık gayet iyi kanıtlandığı üzere bol miktarda etin tüketildiği ziyafetleri yönetip yönetmedikleri muğlaktır; çünkü bu gibi faaliyetler, ortak mensubiyeti teyit etmek ya da öne çıkacak bir biçimde iştirak edebilecek bir azınlığın statüsünü vurgulamak suretiyle bir topluluğun kenetlenmesine de hizmet edebilir. Seçkin olarak görülen insanlara ilişkin olası işaretler, cenazelerde nadiren gösterilen özel muamelelerde, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin sonraki aşamalarında yanlarına konan nesne sayısının artışında, ayrıca kafataslarının korumaya alınmasında, kireç harçlı sıva katmanlarıyla çıkarılmış, kanlı canlı görünen plastik maketlerinde, bu maketlerin detay boyamalarıyla, göz çukurlarına yerleştirilen deniz kabukları ya da obsidyenlerle, bitüm bulanmış tuhaf, ağ benzeri başlıklarla tamamlanmasında yatar **[5.10]**.[83]

Bu temel bilgiler, artık sırasıyla inceleyebileceğimiz bir dizi şaşırtıcı olguyu anlamlandırmamızı sağlar. Geriye dönüp bakıldığında, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin başları (MÖ 8500-8100) epeyce suskundur.[84] Yine de bu dönemde, ayrı ayrı nişlerde aşağıdan yukarı doğru gelişmiş olan yeniliklerin, Levant'ın tamamını ve ötesini içine alan entegre bir bölge içerisinde hassas bir

şekilde kaynaşmaya başladıklarına tanık olunmuştur. Bu bölgede, Çanak Çömlek Öncesi A'daki faaliyetlerin yanı sıra, hammaddeler, el yapımı mallar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar hareket halindeydi. Akdeniz civarında daha önce yaşamış avcı-toplayıcı topluluklar arasında nesnelerin yer değiştirmesinin ardında hangi toplumsal gerçeklikler yatıyor olursa olsun, bu zamana dek bu hareketlilik hiç kuşkusuz büyük ölçüde insanlar arasındaki mübadelelerden oluşuyordu ki, bunlar da aslına bakılırsa kişisel ve ailevi bağlar ya da cemaat ilişkilerinin yanı sıra, mütekabiliyet fikirlerinden etkilendiği su götürmez erken ticaret biçimleriydi; ancak her ne şekilde algılanmış olursa olsun bu durum bir heves, kazanç ve değer duygusunu da muhtemelen beraberinde getiriyordu.[85] Obsidyen, deniz kabukları, mercan, yontulmuş klorit kâseler, yüksek yerlerde yetişen sedir ağacı, bitüm ve başka dayanıklı mallar sayesinde bu akışların bazılarının izleri sürülebilir, sürülemediği yerlerde ise çıkarımlara dayanırız; örneğin küçük kil ve başka oyma markaların yaygınlığına bakarız; bunların kesin anlamları kaybolup gitmiş olsa da toplu halde bulunmaları, insanlar arasında mübadelelere ve doğurdukları sonuçlara dair bilincin arttığını gösterir.[86] Bunların çoğu, muhtemelen değerli addedilen mallardan oluşur (bu aşamada evcilleştirilmiş bitki ve hayvanları da kapsar muhakkak). Buna karşılık, bizim için görünürlüğü kalmamış olmakla birlikte gündelik, sıradan mübadeleler de gerçekleşmiş olmalıdır. Bunların da muhtemelen aynı derecede kadim ama akıl sır ermez kökleri vardır.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin (MÖ 8100-7200) ortalarına gelindiğinde, çiftliklerde standart evcilleştirilmiş hayvanlar grubu gayet oturmuş, çığ halini alan etkiler daha bir gözle görülür olmuştu.[87] Ürdün Vadisi ve çevresindeki çekirdek bir bölgede, Ain Ghazal ve Basta'daki yerleşimler büyüyüp Eriha'yı geçmiş, 4-5 hektarlık höyükler haline gelmişlerdi; gerçi daha küçük topluluklar burada ve başka yerlerde kural olmaya devam etmiştir. Özellikle de büyük yerleşimlerde ritüel faaliyetlerinde bir patlama gözleniyordu. Ain Ghazal ve Eriha'da insan figürlerinin, kamışlardan yapılmış bir iskelet üzerinde soluk kil ya da kireç harçlı sıvayla şekillendirilmiş küçük büstler ya da başların konduğu gömüler karşımıza çıkar [Rr. XIII], kafataslarının incelikle süslenmesinin de yaygınlık kazandığı gözlenir **[5.10]**.[88]

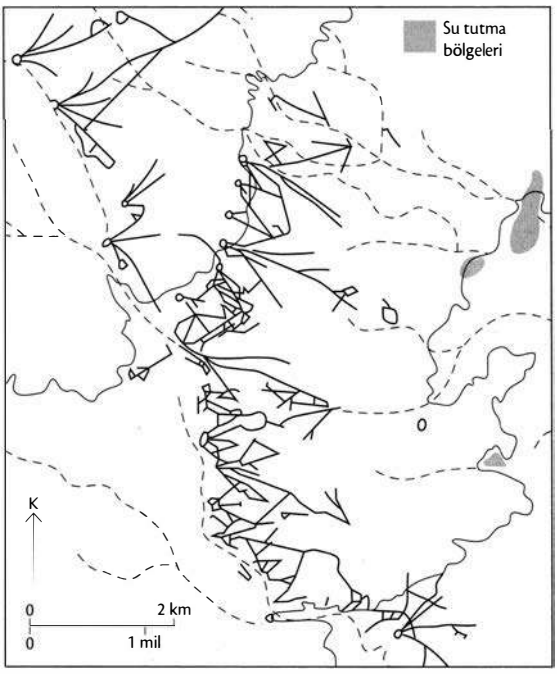
Öyle görünüyor ki bu gibi topluluklar mübadele edilen malların akışını kontrol ediyordu, bölgesel ağlarda merkezi yerler haline gelmiş, muhtemelen de değerli mallar edinmek için yapılan uzun erimli seferlerin üsleri olmuşlardı. Örneğin Levant'ın farklı bölgelerinde Akdeniz ve Kızıldeniz kabukları bulunuyordu ama Ain Ghazal ve Basta, her ikisine de erişim bakımından olağanüstü konumdaydı.[89]

5.10 Eriha'da bulunmuş, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye ait, gözleri deniz kabuklarıyla süslenmiş bir kafatası.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin geç dönemlerinde (MÖ 7200-6700) bu eğilimlerin hızlanmasına ve tam bir nüfus patlamasına tanık olundu.[90] Ain Ghazal, Basta ve aynı bölgedeki birkaç yerleşim mantar gibi büyüyerek 10-14 hektarlık, muhtemelen birkaç bin kişinin yaşadığı büyük yerleşimler haline geldiler. Bunun ardında hem iç büyüme hem de toplumsal ve ritüel bağlanımların yükselmesi vardı. Etkileyicidir, çevre bölgelerdeki nüfus buralara çekilmiş değildi. Çünkü küçük yerleşimlerin sayısı da keskin bir yükselme gösteriyordu; çiftçi gruplarının (nüfusların arttığı düşünülürse sıklıkla da genç insanlar olduklarını varsayabiliriz) tohumları ve sürüleriyle göç yoluna düşmesi ya da

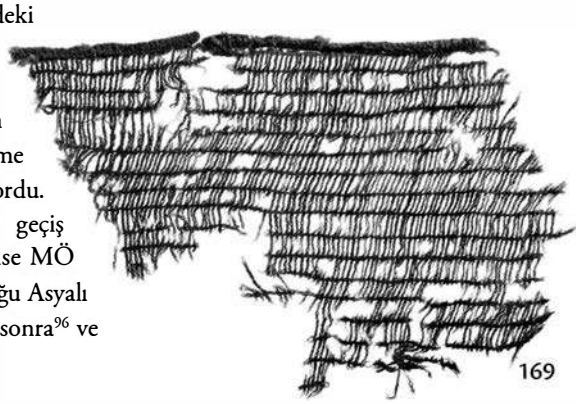
daha önceden zaten sınırlar içine alınmış avcı-toplayıcı komşuların evcil hayvanları benimsemesi yoluyla dikkat çekici bir hal alan dış yönelime paralel bir yükselişti bu. Çiftçilik yapılan bölgeye daha eksiksiz olarak dahil edilen bölgeler arasında Akdeniz sahil şeridi yer alıyordu; Ras Shamra'daki (daha sonraki dönemlerde meşhur ticaret şehri Ugarit) en alt tabaka bunu doğrular.[91] Karanın iç kısımlarındaki bozkırlara da sızılmıştı; buraları o zamana kadar hâlâ avcı-toplayıcıların topraklarıydı, yuvarlak evlerde ikamet eder, bir ölüm bölgesinde birleşen muazzam duvar sıralarının, Wadi as-Sirhan'da iyi bilinen adıyla "çöl uçurtmalarının" yardımıyla ceylan ve yabani eşek avlarlardı **[5.11]**.[92] Avcılar ve çiftçiler arasındaki sınırlar sık sık değişiyor, bulanıklaşıyordu; yaban hayvanlarının etleri bir taraftan, tahıllar, baklagiller, keçiler ve koyunlar diğer taraftan geliyordu. Kurak Yahudiye tepelerinin yamacındaki böyle bir iç sınırda, kim bilir belki de burayı bize anlaşılmaz gelen bir biçimde mimleyen kanıtlar, Nahal Hemar Mağarası'nda mucize eseri bugüne ulaşan alçı sıvalı kafatasları, taş maskeler, başlıklar, sepetler, döşekler, düğümlenmiş ve yarı örülmüş keten, bir dizi tohum ve meyve bulunmuştur **[5.12; Rr. XIV]**.[93]

5.11 Kuzey Ürdün'de Jawa yakınlarındaki kurak stepte uçurtma benzeri örüntüler yaratan uzun, alçak taş duvar sıraları. Avcıların ceylanları öldürebilecekleri uygun bölgelerde sıkıştırmak için kullandığı, Levant'ın farklı bölgelerindeki bu gibi yapıların farklı tarihlere ait olduğu tespit edilmiştir, ama bunlar Holosen'de nispeten erken bir tarihe aittir.

Levant'ta Sürdürülebilir Bir Geleceğe Doğru

Levant'ta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin geç dönemlerinde yaşanan zirve noktasının hemen ardından, kafa karıştırıcı ama buradaki amaçlarımız açısından bilgilendirici bir dönem geldi. MÖ 6700 ile 6200 arasındaki bu dönem, genel kabullere göre Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin son dönemi ya da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik C olarak bilinir ve Geç ya da Çanak Çömlekli Neolitik'e (MÖ 6200-5500) geçişin başlangıcı olarak nitelenir.[94] En iyisi bu etiketlerin sonuncusundan kaçınmaktır.[95] İster alçı için kireç çıkarmak, ister metalleri yumuşatmak ya da kili sertleştirmek için olsun, maddelerin ısıyla değiştirilmesi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'te yaygındı; açık ocaklar ve ekmek pişirilen fırınlar orta sıcaklıklarda deneyler yapılması için fırsatlar yaratıyordu. Ateşte sertleştirilmiş kil nesnelerin tarihi Fırat üzerindeki Mureybet'te MÖ onuncu ya da dokuzuncu binyıllara, Levant'ta MÖ sekizinci binyıla kadar uzanır. Bazı nesneler çoktan kap biçimini almıştı, bunların yanı sıra kireç ve külden yapılmış mamuller, örme sepetler ve tahminen ayrıca tahta kaplar da bulunuyordu. Pişirilmiş çömleklerin düzenli olarak kullanımına geçiş kuzeyde MÖ yedinci binyılın başlarında, güneyde ise MÖ yedinci binyılın sonlarında (küresel olarak ilk kez Doğu Asyalı avcı-toplayıcılar arasında ortaya çıktığı tarihten çok sonra[96] ve

5.12 Gevşek bir biçimde örülmüş keten ağ parçası, Nahal Hemar'daki kuru mağarada bulunmuştur.

birazdan göreceğimiz üzere Afrika'daki yeniliklerden de sonra) gerçekleşti. MÖ 6500'e gelindiğinde çömlekçilik becerisinde müthiş bir gelişme olmuştu. Bu beceriyle yaratılan ürünler yiyeceklerin kaynatılması, tütsülenmesi ve sunulmasında kullanılıyor, bu sayede damak tadı ve beslenme alışkanlıkları gelişiyordu. O tarihlere ait çömlek kırıklarından elde edilen yağ asitlerinin kanıtladığı üzere, çömleklerin bir başka önemli işlevi de sütün işlenmesiydi. Herhalde yetişkinler arasında tam laktoz intoleransının gelişmesinden önce, kolayca hazmedilebilen yoğurtların yanı sıra, daha dayanıklı ürünler olan peynirler ve başka tür süt bazlı gıdalar elde etmek için süt işleniyordu, kısacası ilk kez ikincil ürünlere tanık olunuyordu.[97] Çömlekçiliği ve çömlekçiliğin dallanıp budaklanmasını bir kenara bırakırsak, bu dönemde Levant'ta iki eğilimin öne çıktığı gözlenir. Bunlardan biri, yaklaşık olarak MÖ 6300-6200 döneminde Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B dönemine ait büyük kentler ve ağların gölgede kalması ve nihayetinde farklı tarihlerde terk edilmesiydi. Diğer eğilimse, o zamana dek nüfusu az olmuş topraklara yayılmaktı. Bu eğilimle birlikte, Akdeniz tarımı açısından daha farklı bir geleceği haber veren değişiklikler de yaşanmaya başlamıştı.

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B döneminde kara içlerindeki devasa toplumlar nasıl oldu da çöktüler?[98] Bu topluluklar yığınının Levant çapında yayılması Ürdün Vadisi'nde, değerli egzotik malların kontrolü ve ritüel güç bakımından o kadar asli önemde olmayan merkezler ortaya çıkarmış olabilir. Belki de bu yüzden silinip gitmişlerdi. Ama başka süreçler de işlemiş olabilir. Bir olasılık, tek tek her bir ailenin öncelikleri ile çok daha geniş bir topluluğun öncelikleri arasındaki gerilimlerin, bu tür toplumların yarattığı sınırlı yapısal mekanizmalar içinde aşılamaz olduğunun anlaşılması ve bunun da bölünmeyi hızlandırmasıydı. Ain Ghazal'da Neolitik faaliyetlerin bir sonucu olarak gerçek bir çevre yıkımının gösterilebilir ilk örneği, sürülebilir açık arazilerde ağaçların kesilmesinin ve kireç sıvadan yakıt üretiminin, ayrıca keçiler ve koyunların aşırı otlamalarının (bunun kalıntıları son aşamalarda ceylan avını dikkat çekici bir biçimde artırmıştır) tetiklediği toprak kaybı olarak karşımıza çıkmış bile olabilir.[99] Ani iklim değişikliği de sonlara doğru katkıda bulunmuş başka bir etkendir belki.[100] 6200 Olayı, genel örüntüyü açıklayamayacak kadar geç bir tarihte meydana gelmiştir ama insanların dağılmasına, felaketi önleyemeyen bir liderliğin gözden düşmesine yol açarak sonun gelişini hızlandırmış olabilir. Geniş Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B toplulukları, atalarının geçmişiyle yakın temas halinde yaşamış olsalar da, yarın yok diye şimdilerinden keyif alıyorlardı belki de. Erken Holosen'in genel olarak yumuşak ve ılık hava koşulları düşünüldüğünde bu anlaşılabilir bir durumdur. Ancak böyle bir hayat tarzı, iklim salınmaya başlar başlamaz ya da pervasız sömürünün sonuçları etkisini gösterir göstermez, Akdeniz'de sürdürülemez bir hal de alacaktı.

Bu ışıkta bakıldığında, MÖ yedinci binyılda Levant'ta yaşanan gelişmelerin birkaçı, Neolitik hayatı daha sürdürülebilir bir yapıya kavuşturma girişimleri olarak görülebilir. Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye gelindiğinde kara içlerindeki bozkırlarda evcil hayvanlar görülmeye başlanmıştı. MÖ yedinci binyılın ortalarında koyunların ve daha sonra da keçilerin hareket halinde güdülmesi buralarda yerleşiklik kazanmış, MÖ 6000-5500'e gelindiğinde çoğu bölgede avlanmanın yerini almış, bu da uzun zamandır canından bezdirilen ceylanları sonunda rahatlatmıştı.[101] Sahil bölgesinde, farklı eğilimler ön plana çıkıyordu. Kuzeyde MÖ 7000'de Kilikya'da ve Amik yaylasında çok sayıda köy

ortaya çıkmıştı; Mersin'de (Yumuktepe) dal örgü evler, evcilleştirilmiş hayvanlar, ahşap prototipleri hatırlatan koyu yüzeyli, oymalı kaplar bulunmuştur.[102] Tarımla uğraşan bu köyler ne tür bir hayat tarzının yerini almıştı bilinmiyor. Bu ormanlık kıyı şeridi muhtemelen geç bir avcı-toplayıcı cebiydi, havza civarında rastlanan diğer ceplere benziyordu ama onlardan farklı olarak burada köyün ilk çiftçilerini göremiyoruz. Yakındaki Kıbrıs bağlamında birazdan döneceğimiz Ras Shamra'nın buranın hemen güneyinde yer aldığı dikkate alınırsa, ilk çiftçilerin bulunmaması gerçek bir olasılıktır. Deniz kenarı iyice güneyde Aşkelon'a kadar canlıydı, en fazla da Carmel sahilinin 200-400 metre açığındaki Atlit-Yam'da (deniz seviyesi 8-12 metre yükseldiği için bugün sular altındadır).[103] Burada kum altında kalmış yapılar, kuyular ve mezarlar 4 hektarlık bir alana yayılır **[5.13]** ama daha da ilginç bir nokta, denizcilik faaliyetleriyle ilgili ipuçlarıdır. İskeletlerde soğuk, derin sulara dalmaktan kaynaklanan bir kulak patolojisi tespit edilmiştir. Balık kemiklerinin %97'si de çotira balığıdır. Bu balığın yetişkinlerinin biraz derinde yaşamayı tercih etmesi, sığ eğimli bu sahilde bu balıkların teknelerden yakalandığını ima eder. Balıkçılığın çiftçiler tarafından kriz koşullarına cevaben mi başlatıldığı, henüz cevaplanamamış bir sorudur. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'ya geri gittiğimizde, iç kesimlerdeki Hatoula'da sahil kesiminde çok sayıda balık bulunurken, biraz daha öncesinde birkaç balığa rastlanıyordu.[104] Dolayısıyla Atlit-Yam, denizlerdeki yükselmenin yerleşimleri bugünkü sahil şeridine doğru itmesiyle birlikte kıyı hayatının daha görünür hale gelmesini yansıtıyor olabilir; buna o tarihlerde havzanın birçok kısmında denizlerde görülen doğal bolluğun artması da eşlik etmişti.

Bu fikirleri aklımızda tutarak, Levant'ta Geç Neolitik döneme, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B geçit töreninin arkasından gelen çöp toplama arabasından çok daha öteye geçen bir evre olarak yaklaşmamız gerekir. Bu dönemin kültürü bölgesel olarak daha büyük bir çeşitlilik gösteriyordu, daha az havalıydı, iç bağlantıları o kadar fazla değildi, yerleşimler genel olarak küçük (0,5 hektardan küçük), dağınık ve kısa ömürlüydü, mezralar ya da çiftliklerden ibaretti.[105] Ama çarpıcı derecede geniş bir yelpazeye yayılmış ekolojik nişlerde somutlaşmışlardı ve çiftçilik portföyünde büyük değişikliklere işaret ediyorlardı. Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'de gözlenen son

5.13 Atlit-Yam sahil köyünde yaşayanların tatlı su elde etmek için kazdığı erken bir kuyu; sonrasında deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle bugün su altında korunmuştur.

eğilim devam etmiş, avlanma önemsiz hale gelmişti, okbaşlarının sayısı azalırken keçi ve koyun sayısı artmıştı. Biraz önce belirttiğimiz üzere ilk ikincil ürünler ortaya çıkmıştı; o dönemde Kuzeybatı Anadolu, süt ve süt ürünleri üretiminde en kuvvetli sinyali veriyor olsa da, Levant'ın çeşitli bölgelerindeki insanlar bu işe muhtemelen en azından bu kadar erken tarihlerde girmişlerdi. Kurak toprakların bulunduğu yerlerde yeni hayat tarzı, sürülerin hareket halinde güdülmesine dayanıyordu ve artık Necef ve Sina'ya da nüfuz etmişti. Yeni tarım ürünlerine gelince, MÖ 6000 civarında düzenli zeytin üretildiğine ilişkin ilk kanıtlar Mersin'de bulunmuştur.[106] Biraz daha sonraki bir tarihe ait Kfar Samir'de (Carmel açıklarında sular altında kalan bir diğer yerleşim) çukurlarda bulunan binlerce parçalanmış zeytin taşı, yağ çıkarıldığını doğrular; uzun bir raf ömrü olan bu besleyici gıda yakıt olarak da kullanılıyordu, daha sonraki tarihlerde merhem olarak da kullanılmıştı (Ezilmemiş zeytin meyvesinin acılığını almak için kullanılmasıysa ancak MÖ birinci binyılın sonlarında başlamıştı).[107] Başlarda yabani zeytin ağaçları hasat ediliyordu ama bu ağaçların seçilmesi ve budanması evcilleştirme yönünde atılan ilk adımlar olmuştu. Bu değişimlere, toplumsal ilişkilerin yeniden düzenlendiği yönünde işaretler eşlik ediyordu. Atalardan kalma ayrıntılı ritüeller ve kafatasları üzerinde oynamalar yerini küçük, esnekçe kullanılan kadın heykelciklerine, farklı zaman ve zürriyet yaklaşımlarına bırakmıştı.[108] Doğuda, Akdeniz havzasının ötesinde, Cezire'deki küçük topluluklar arasında ayrı bir devrim yaşanıyordu: Yontulmuş mühürler, insan bedenlerini ve giysileri süslemek için üstlendikleri ilk rolden sıyrılmış, kil topaklar üzerine yapılan baskılarda kullanılmaya başlanmıştı; ortaya çıkan "mühürler" ise mülkiyeti belirtmek ve yüz yüze görüşme olasılığı bulunmayan uzak diyarlarla yapılan mübadelelerin seyrini izlemek için kullanılıyordu.[109]

Bu özellikler kümesi hakkında birkaç gözlemde bulunmak gerekir. Öncelikle, sonraki bölümlerde keşfedeceğimiz üzere, bu özellikler daha sonraki Akdeniz hayatına özgü şaşırtıcı sayıda kilit unsuru haber verir. İkincisi, bu özelliklerin birçoğu, büyük ölçekli ekonomilerin çıkarlarına hizmet etmek üzere yeniden düzenlenmiş olsalar da, ilk olarak küçük köyler, mezralar ve çiftliklerden oluşan küçük ölçekli bir dünyaya geçiş bağlamında ortaya çıkmışlardı. Yaklaşık iki binyıl boyunca hiç olmadığı kadar güvenilmez bir çevrede süren denemeler, billurlaşıp Levant'ta yeni, farklı biçimde yapılanmış büyük ölçekli toplumların döngülerini destekleyebilecek düzeyde bir stratejiler dizisi haline gelmeden önce silinip gideceklerdi. Üçüncüsü, hassas Levant koridorunda daha önce yaşanan, ilk hominin sızmalarına uzanan nüfus çöküşlerinin tersine, çiftçiliğin ortaya çıkardığı, bu Akdenizli çiftçi kuşaklarının uyarlanabilir yaratıcılıklarına ve dikkate değer esnekliklerine bağlı yeni demografik koşullar, bu sefer Levant'ın belirgin bir gerileme içinde de olsa, hem kendi başına hem de çevre bölgeler arasında potansiyel bir bağlantı kanalı olarak oyunun içinde kalmasını sağlamıştır.

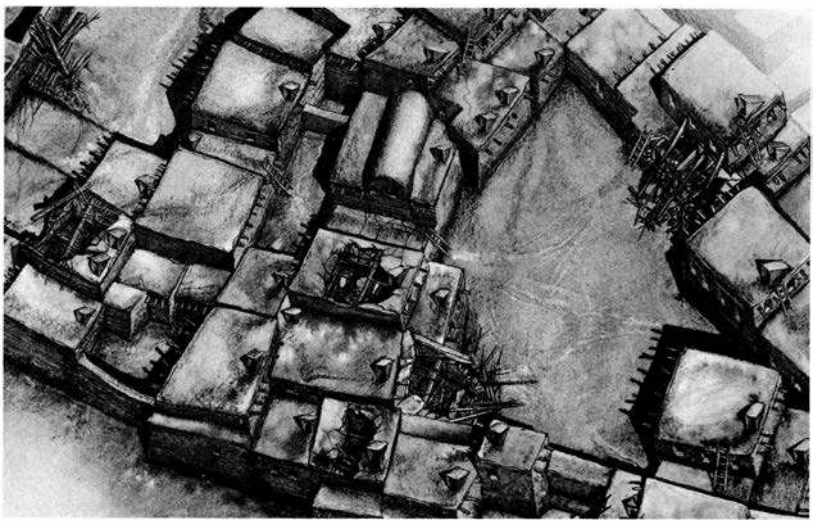
Dağların Ardında, Denizlerin Ötesinde

Levant'taki çiftçiliğin, başlangıcından, MÖ yedinci-altıncı binyıllarda büyük ölçüde dengeye oturmuş bir Akdeniz pratiği olarak yerleşiklik kazanıncaya dek izini sürerken, havzanın geri kalanına değinmedik. Şimdi saatlerimizi geri alıp başka yerlerde, öncelikle de Levant'ın komşuları Anadolu ve Kıbrıs'ta neler

olduğuna bakabiliriz. Her iki bölge de bu yeni hayat tarzının daha sonraki yıllarda Akdeniz'in geri kalanına yayılması açısından hayati önem taşıyordu; bu hayat tarzının buralara ulaşma biçimi de Erken Holosen devrinde Levant'ın insan ihracatçısı olarak oynadığı rolü aydınlatabilir. Kesin ifadelerle belirtelim: Anadolu platosu Akdeniz'in çevresel sınırlarının dışında kalır ama Ege'yle kurulan karasal bağlantı olarak önemlidir, çünkü burada, sahilden 150 km içeride, onlarca yerleşimlerin en ünlüsü olan Çatalhöyük ortaya çıkmıştır. Buradaki faaliyetlerin etki alanı Akdeniz hinterlandını da kesinlikle içine alıyordu.

Anadolu platosunun ilk Neolitik devrinin ataları karmadır.[110] Bereketli Hilal'den yukarı çıkan çiftçiler bu devrin bir unsurunu oluşturur ama Pleistosen'in son birkaç binyılına girildiğinde avcı-toplayıcılar da platonun kıyılarına yeniden yerleşmişlerdi; onların torunları da bir rol oynamıştır. Başka öncüler olduğu da görülür. Obsidyen artık jilet keskinliğindeki aletlerden fazlası için isteniyordu; koyu ışıltısı heykelciklerin gözlerinde ve cilalı aynalarda görülüyor, onu deniz kabukları ve mercanlar gibi başka büyüleyici ve egzotik maddeler arasına yerleştiriyordu. MÖ 8300'e gelindiğinde İç Anadolu'da Göllü Dağ kaynağının ardındaki Kaletepe'de bulunan bir atölyede Levant'a özgü ama yakın çevrede eşi menendi bulunmayan ürünler üretiliyordu.[111] Bunun en makul açıklaması, bu atölyenin, güneyden uzun menzilli seferlere çıkan keşif grupları tarafından işletilmiş olmasıdır. Aşağı bölgelerden gelenlerin Anadolu yaylalarının mineral zenginliğini çıkarmak için yürüttüğü operasyonların ilkidir bu; daha sonraki tarihlerde genelde devletin desteklediği önemli bir uygulamanın ilk örneğidir. Anadolu yaylasında Aşıklı Höyük'te MÖ 8400'e gelindiğinde tarım ürünleri ehlileştirilmiş, koyun ve keçi yetiştirilmeye başlanmıştı.[112] Buradaki evlerin sıkışık nizam, klostrofobik yerleşimi sonraki tarihlere ait Çatalhöyük'ün habercisidir; yüksek bölgelerde sert geçen kışlara (bu rakımlarda çiftçilerin karşı karşıya kaldığı yeni zorluklardan biri) verilmiş bir yanıt da olabilirdi. Aşıklı Höyük, ilk başlarda o kadar önemli durmayan başka bir yeniliğin de o sıralarda Akdeniz'e yaklaşmakta olduğunu gözler önüne serer, zira buradan bakırdan yapılmış ufak tefek birkaç parça çıkarılmıştır. Metallerle yapılan deneylerin merkezi, bakır zengini Güneydoğu Anadolu'dadır; burada Çayönü yerleşiminde malakitten, yani MÖ dokuzuncu binyılda şekillendirilebilir bir taş olarak soğuk çekiçle, sonraları ısıyla işlenen yerli bakırdan yapılmış binlerce boncuk, iğne ve çuvaldız bulunmuştur.[113] MÖ 7000'e gelindiğinde bu gibi teknikler kurşun zengini galenite de sirayet etmişti. Anadolu yaylasına ve Bereketli Hilal'e münferit nesneler, nadiren de metal işleme bilgisi sızdı, burada Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'de birkaç külçe ham Ürdün bakırı da tedavüldeydi.

Çatalhöyük MÖ 7400'den itibaren Konya düzlüğünde nehirlerle taşınmış toprakların yayılmasıyla oluşmuş geniş bir yelpaze üzerinde birleşmeye başlamıştı **[5.14]**.[114] Başta avcı-toplayıcı topraklarının ortasında bulunuyordu, buranın yerli halkının içeri alınması yerleşimin hızla büyüyüp MÖ yedinci binyılda 3000-8000 kişinin yaşadığı 13,5 hektarlık bir tümsek haline gelmesine katkıda bulunmuştu. En alt katmanlardaki mikrolitlerde bir avcı-toplayıcı mirası görünebilir haldedir. Neolitik konutların duvarlarında akbabalar, leoparlar, vahşiliğini koruyan, görülmeye değer yaban öküzleri ve başka yırtıcı hayvanlarla dolu, atalardan kalma resimlerin [Rr. XV] ardında da bu avcı-toplayıcı toplumun mitleri yatıyor olsa gerektir. Bütün bu resimler; kemik kalıntılarına bakılırsa, evcilleştirilmiş koyunlardan elde edilen etlerin ağırlıklı olduğu bir beslenme rejimine ters düşer. Bu

5.14 Çatalhöyük'te sıkışık bir biçimde yerleşmiş evler ve avlular bu rekonstrüksiyonda yukarıdan, damların üstündeki faaliyet alanları ve yürüme yollarıyla görülüyor.

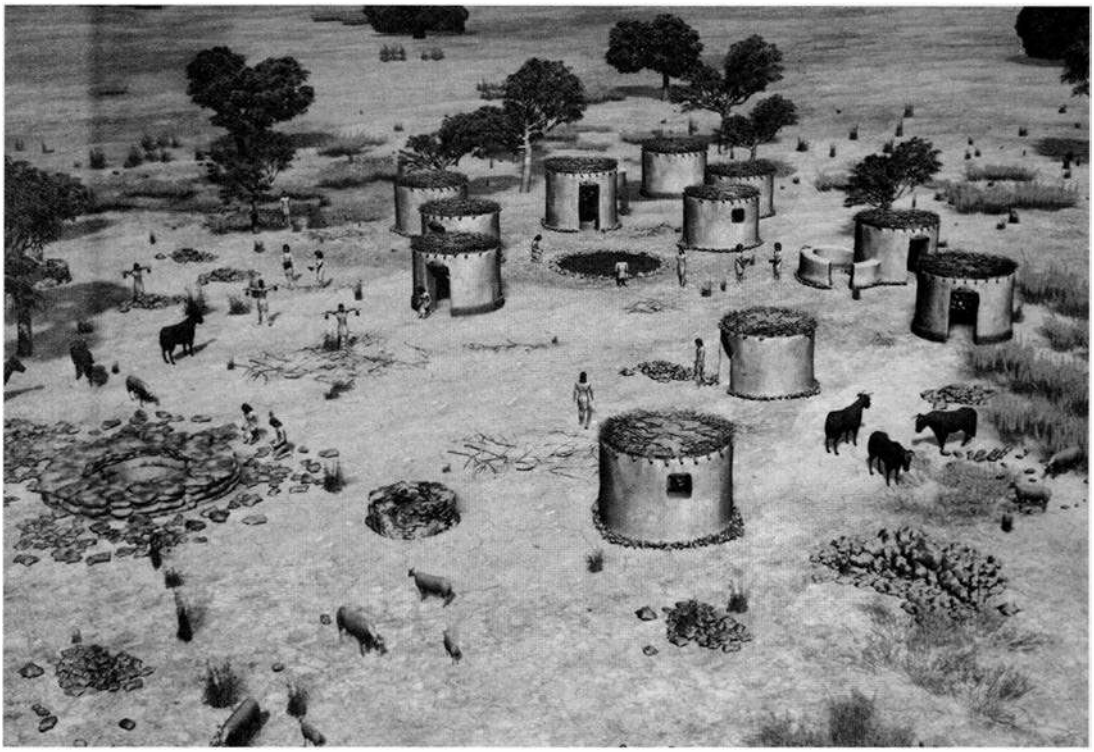
gibi imgeler ve onlara eşlik eden ritüeller insanları çekiyor ve nüfusu kabarmış, parçalanmaya meyyal topluluğun birleşmesini sağlıyordu. Birbirine bitişik evler ve mezbeleliklerle dolu bu yerleşimin yılın kaç ayı tam anlamıyla dolu olduğu tartışmaya açıktır; mevsime göre değişen bir seyir izlediği yönünde kanıtlar vardır. Çatalhöyük'ün çevresinde bulunan, baharda sel sularının indiği sulak bölgede tarım yapılmıyor, burası çatı kaplama malzemesi ve suda yetişen besinler elde etmek amacıyla, bir de yaban öküzü avlarında kullanılıyordu; tahıllar, koyunlar ve keçiler birkaç kilometre uzakta kuru topraklarda yetiştiriliyordu.[115] Obsidyen 170 km doğudaki Göllü Dağ'dan alınıyordu, daha uzaklardan da bir miktar bakır geliyordu. Toros Dağları'ndaki ormanlardan geyik, yaban domuzu, kereste, taneli küçük meyveler ve palamut temin ediliyor, Akdeniz'in ücra yerlerinden de deniz kabukları ve hurma ağacı yaprakları geliyordu. Hurma ağacı yaprakları bugün artık bilmediğimiz organik sepetler biçiminde geliyordu herhalde.

Konya düzlüğünün batısında, MÖ yedinci binyıl ortalarından öncesine ait, bugün neredeyse bilinmeyen topraklar bulunur. Gerçi bugün yürütülen kazılardan çarpıcı sonuçlar elde edilmektedir. Örneğin İzmir yakınlarında, Ulucak sahili civarında MÖ 7000'e ait katmanların altında bulunan kırmızı alçı zeminler, bu en erken Neolitik dünyanın sınırlarının Ege'ye bildiğimizden çok daha yakın olduğunu düşündürür.[116] Yedinci binyılın ortasına gelindiğinde tarım, Güneybatı Anadolu göller bölgesinde kuvvetli bir biçimde belirmişti. Hacılar ve Bademağacı gibi küçük topluluklar Levant'ta bulunan orta büyüklükteki çağdaşlarına benziyorlardı. MÖ 6100'e dek bunlardan da Geç Neolitik diye bahsedilir ama ondan sonra "Bakır Çağı" (ya da "Kalkolitik", yani "Bakır-Taş") denir.[117] Metallerden hareketle dönemlere verilen eskimiş ve yanlış ilişkilendirilmiş bir dizi etiketin ilkidir bu; bundan böyle bu etiketleri de tartışmamız gerekecek (bakırın binlerce yıl önce görünmeye başladığını hatırlayalım). Levant'ta olduğu gibi küçük toplulukların bu yayılmasına mega yerleşimlerin çözülmesi eşlik ediyordu.[118] MÖ 6350'e gelindiğinde Çatalhöyük artık küçülüyor, caddeler evleri birbirinden ayırıyor, eskiden damların üzerinde olan yürüme yolları ve girişlerin yerini alıyordu. Son katmanlarda keresteler seyrelir ve daha kurak zamanlara ilişkin birkaç emare 6200 Olayı'nı işaret eder. MÖ 6000'de, burayı selefinin yarısı büyüklüğünde bir komşu Bakır Çağı toplumu ele geçirmiş, özenle işlenmiş

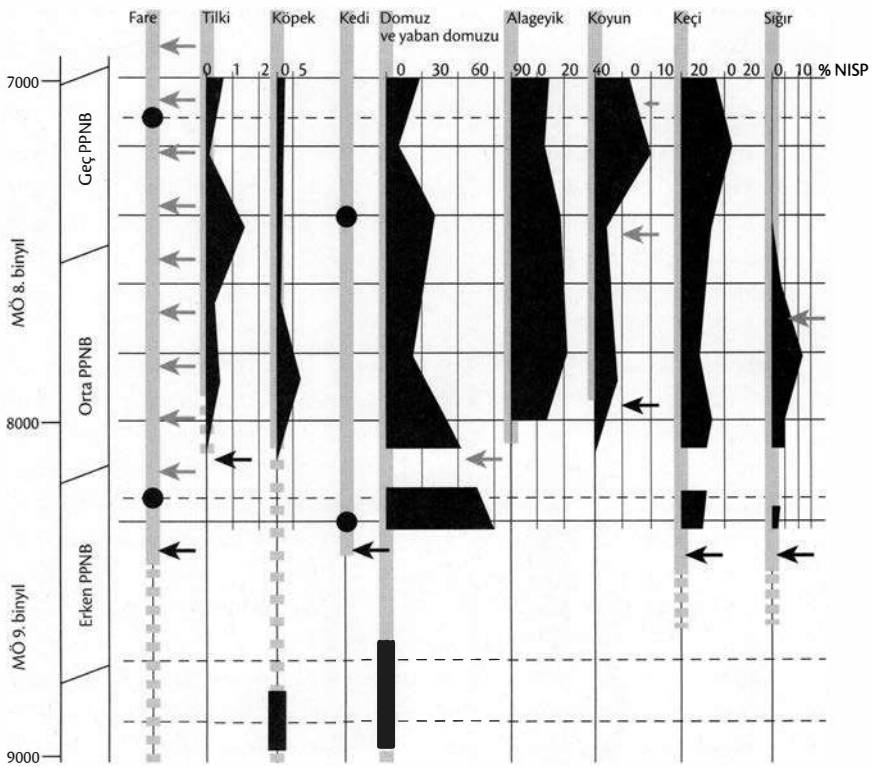
resimli süslemeler evlerin duvarlarından çömleklere geçmiş ve mega yerleşimler çözülürken çok sayıda küçük köy ve mezra Konya Ovası'nı doldurmuştu. Güneyde, sahilde avcı-toplayıcılar MÖ yedinci binyılın başlarına kadar Antalya Körfezi'nde varlıklarını sürdürmüşlerdi. Burada Öküzini'nde bulunan birkaç cilalı balta, bu avcı-toplayıcıların çiftçilerle etkileşim halinde olduklarını gösterir; belki birazdan göreceğimiz üzere o tarihlerde sahil boyunca batıya, Ege'ye doğru ilerleyenlerle de etkileşim içinde olmuşlardı.[119]

Yine biraz daha güneyde, artık davetkâr olan denizin ötesinde, bu bölümün başlangıcında uğradığımız Kıbrıs uzanıyordu. Burada sonradan yapılan bir dizi çarpıcı keşif, yorumlarla etkisi dalga dalga yayılan baş döndürücü bir devrim yaratmış ve Neolitik Çağ'ın nasıl ortaya çıktığına, komşu anakaraya nasıl yayıldığına ilişkin çarpıcı görüşler ortaya seren adasal bir mikroskop ortaya çıkarmıştır.[120] Kabaca 20 yıl öncesine kadar Kıbrıs'ta Neolitik devrin MÖ 7000 civarında, Khirokitia evresiyle başladığı yönünde bir fikir birliği mevcuttu; yuvarlak evler ile oyma taş kapların anakronik bir bileşimi ve çanak çömlekler ile sığırların yokluğu üzerinden tanımlanan, kafa karıştırıcı, münferit bir evreydi bu.[121] Bu dönem ile daha önceki tarihlere ait Aetokremnos arasında 2500 yılı aşkın bir boşluk vardı. Bu boşluk artık yeni bulgularla dolmuştur. Hem iç kesimlerde hem sahilde tespit edilen en yeni bulgu, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A'nın son dönemleri ve Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin başlangıç dönemleriyle aynı tarihlere denk gelen MÖ dokuzuncu binyılın başlarına ait bir katmandır.[122] Bu katmanın en çarpıcı özelliğiyse, artık çok daha eski tarihlere ait olduğu anlaşılmış ve uzun dönemli mevcudiyetin simgesi haline gelmiş Klimonas'taki bir yuvarlak evdir, buna bir de (köpeklerle yapılan) yaban domuzu avını ekleyelim. Yöresel olarak bu domuzların soyu, Aetokremnos'ta tek tük izlerine rastlanan daha önceki yaban domuzlarına dayansın ya da dayanmasın, hipopotamların ortadan kaybolmasından sonra bir ara adayı av hayvanıyla doldurmak için getirildikleri açıktır. Bu durum Levant'taki insanların bugün bize evcilleştirilmemiş gibi görünen hayvanları nasıl idare ettiklerini dolaylı olarak aydınlatır. İnsanların buradaki yerleşimlerinin sürekliliğini tespit etmek aynı derecede zordur ama öyle görünüyor ki, Kıbrıs'a gelindikten sonra burası bir daha pek unutulmamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz zamansal boşluk, süreleri giderek uzayan ziyaretlerin son derece akla yatkın göründüğü, neredeyse üç rakamlı bir süreye inmiştir.

Bunlar bir yana, "Kıbrıs-Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'in" bu açılış evresi yavaş yavaş, MÖ dokuzuncu binyıl sonu ile sekizinci binyılın tamamını kapsayan bir sonraki yuvarlak ev yerleşimleri evresine dönüşmüştü kuşkusuz. Bu evre Levant'ta, Erken Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin sonu ve Orta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin tamamıyla eşzamanlıydı. Bu evredeki yerleşimlerin en başında da güneyde Mylouthkia ile Shillourokambos, kuzeydeyse Arkosyko geliyordu **[5.15]**.[123] Bu yerleşimlerde evcilleştirilmiş tahıllar ve baklagiller bulunuyordu; bir olasılık arpa dışında hiçbiri adanın yerlisi değildi. Yeni hayvanlar getirilmişti; bunların bazıları evcilleştirmenin ilk aşamalarındaydı, bazılarıysa görünümleri itibariyle hâlâ yabaniydi, ayrıca yerleşik toplumların yaşadığı çevreye bağlı olarak birkaç tane de ortakçı bitki ve hayvan getirilmişti.[124] Shillourokambos'ta bu hayvanların ardına konuldukları çitlerden izler bulunmuştur. İdare edilen domuzlara başta yarı yabani keçiler ve sığırlar ile kediler katılmıştı; kediler ya tahıl depolayan çiftçilerin diğer yol arkadaşı farelerle

5.15 Kıbrıs'ta erken tarihlere ait bir köy olan Shillourokambos'u oluşturan gevşek örgülü yuvarlak ev topluluğu bu rekonstrüksiyonda yarı serbestçe dolaşan, ama titizlikle güdülen sığırların bulunduğu savana benzeri bir coğrafyaya yerleştirilmiş.

5.16 Erken Holosen Kıbrıs'ına ait fauna kayıtları, mevcutların yanı sıra yeni türlerin ve yeni büyükbaş hayvanların tekrar tekrar geldiğini gösterir, her iki veri de insanların ada ile anakara arasında düzenli olarak gelip gittiğini işaret eder. Burada Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB) tarihleri, dizilimin Kıbrıs'a özgü versiyonunu gösterir. (Gri sütunlar olası tarih aralıklarını gösterir. Siyah oklar yeni türlerin gelişine ilişkin en erken kanıtları işaret eder. Gri oklar yeni hayvan soylarının başlangıcını gösterir.)

mücadele etmek için ya da mezarda insan cesedine eşlik eden bir kedi bulunmasından hareket edersek, Levant gömütleri bağlamında arada sırada rastlanan diğer hayvanlar gibi sembolik çağrışımları dolayısıyla getirilmişlerdi **[5.16]**. Bunları çok geçmeden koyunlar ve birkaç tilki izledi, ancak en beklenmedik büyük misafirler yabani alageyiklerdi; öldürülenlerin kemiklerinden anlaşıldığı kadarıyla hayvan sayısının hâlâ az olduğu adaya salıverilmişler, hiçbir denetleme çabası gösterilmeden avlanılmışlardı. Anakara dünyasından kasten taşınanlara ilişkin diğer izler arasında Mylouthkia'daki mezarlar, taş kâseler, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B tipi aletler, Anadolu obsidyeni ve ritüel olarak derin kuyulara bırakılan insan kafatasları ile keçi iskeletleri (ki bunlar da Doğu Akdeniz'de bilinen en eski örneklerdir) bulunuyordu.

Kıbrıs-Çanak Çömlek Öncesi Neolitik çiftçiliğinin kökenleri akla yatkın bir biçimde ada dışına uzanıyordu; bu durum ilk çiftçilerin erişim menzilini ve denizlerde hareket etmiş olma olasılıklarını gözler önüne serer; erken Akdeniz tarihi açısından, denizci avcı-toplayıcıların ilk başarıları kadar önemli sonuçları olmuş bir hareketliliktir bu. Yerleşimlerin her birinde biraz farklı ürün profilleri görülmesi, hayvanlar açısından anakarada farklı yerleşimlerle paralellikler gözlenmesi, kökenin tek bir nokta olduğu argümanına ters düşer; ancak İskenderun Körfezi'nde çömlek kullanan, hinterlandı Fırat'a uzanan bir yuvarlak ev mimari bölgesini de kapsayan köylerin belirmesi öncesinde, arkeolojik olarak görünmez olan halkların başlıca rolü üstlendiğinden kuvvetle kuşkulanmak gerekir.[125] Bu denizcilik yuvasından Aetokremnos bağlamında daha önce bahsetmiştik; Kıbrıs Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'i açısından kilit önemdeki verilerden biri, orada denizcilik geleneğinin devam etmiş olmasıdır hiç kuşkusuz; bir diğer önemli veri de kıyı topraklarının, üstelik tam da bölgedeki nüfusların yükselişte olduğu sırada, yükselen denizlerin altında kaybolması olsa gerektir.

Bir adanın çiftçilerle ve onların hayat tarzıyla dolması, dünyanın bu bölgesindeki Erken Holosen halkların lojistik becerileri ve büyük heveslerini, Eriha'daki kule ya da Göbeklitepe'nin devasa oyma sütunları kadar simgeler. Yaşayabilir sayıda insan, birkaç türden büyükçe hayvan ve bir dizi tahılın en az 60-70 km'lik denizyolları boyunca taşınması gerekmiştir. Fiziksel kalıntılar ve görüntüler henüz elimizde bulunmasa da, o dönemin en muhtemel deniz aracı artık geçirgen saz tekneler değil, yakındaki dağlarda bulunan büyük ağaçlardan yapılmış su geçirmez kanolardı. Sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere, neredeyse sonraki beş bin yıl boyunca bundan daha kuvvetli bir denizcilik teknolojisine dair bir emare görülmez; bu tekne, geçişi birkaç günden kısa bir sürede tamamlamışsa şanslı sayılırdı. Üç ilginç kanıt grubu, Kıbrıslı çiftçilerin uzun bir süre boyunca anakara halkıyla yakın temasta olduğunu gösterir.[126] Birincisi, hayvan kemikleri düzenli aralıklarla yeni hayvanlar getirildiğini gözler önüne serer **[5.16]**. Shillourokambos'a en az sekiz kez hayvan getirilmiştir, bu seferlerin çoğu buranın 1400 yıllık ömrünün ilk kısmında gerçekleşmiştir. Bazıları yerel başarısızlıklara cevaben, ada hayatının kıtadan desteklenmesinin yararını vurgulayan karşılıklardır; bu taşımalar, anakarada o kadar görünür olmayan hayvan nakillerini de aydınlatır. İkincisi, muhtemelen geniş kanolara saklanarak gelen ev farelerinin azı dişlerinde yapılan ölçümler, zaman içinde Levant normlarından bir ayrılma olmadığını gösterir, dolayısıyla adaya sürekli yeni fare gelişi olduğunu destekler. Üçüncüsü, özellikle de (Toroslar'dan Yukarı Anadolu'ya uzanan geçitlere bakan doğal bir giriş noktası)

Arkosyko'ya obsidyen akışı sürmüştür; burası ham obsidyen parçalarını almış, adaya temren dağıtmıştır.[127] Arkosyko'da bulunan olta kancaları, ayrıca derin sularda yaşayan barlam balığı ve köpekbalığı kalıntıları, temas hatlarını ayakta tutmak için denizlerde dolananların kısmen Kıbrıs kanoları olduğuna pek kuşku bırakmamıştır. Denizcilik, balıkçılık, ticaret, bitki ve hayvan yetiştiriciliği ve avcılık; ilk başta başarılı olmak, uzun vadede de ayakta kalmak için temel önemde olan, işbirliğine dayalı bir girişimde birleşmişti. Kendinden emin toplumsal gruplar, geçimlik mikrokozmoslar ile orta ölçekli mesafelerde faaliyet gösteren güçlü denizcilik teknolojisi arasındaki bu bağ, Akdeniz'in kuzey yakasının tamamında insanların kıyılarda, adalarda ve hinterlandlarda yaşama biçiminde köklü değişiklikler yaratacak belirgin bir Neolitik hayat tarzının başlangıcı olmuştu.

Ama daha batıya doğru ilerlemeden önce, uzun vadede Kıbrıslı Neolitik toplumlara ne oldu diye soralım. Khirokitia evresindeki birkaç tuhaflık, Kıbrıs Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'i türevleri olarak ele alındıklarında artık daha anlaşılır hale gelmiştir. Ama giderek arkaik bir hal alan yuvarlak evlerin sürekliliği, çömleklere hâlâ rastlanmaması, MÖ yedinci binyıldan itibaren 4000 yıllık bir süre boyunca sığırların ortadan kaybolması, aşağı yukarı bu süre zarfında başlıca geçim kaynağı olarak geyik avcılığına tutunulması, obsidyenin yavaş yavaş kaybolması, bunların hepsi de dış bağlantılarda hızlı bir düşüş olduğunu düşündürür. Acaba bütün bunlar, adalıların haberdar olmayı sürdürdükleri ama adadaki iş yapma biçimiyle karşılaştırdıklarında, yeniliklerini alakasız ya da zararlı buldukları bir dış dünyayı kasten reddettiklerini mi yansıtır? Yoksa Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B âleminin dağılması sonrasında, Levant'ın tamamında katmanların azalmasında görüldüğüne benzer şekilde cemaatçiliğe doğru bilinçsizce bir sürüklenme mi olmuştur?[128] Karpaz Yarımadası'nın kayalık burnuna tünemiş küçük bir topluluk, Atlit-Yam halkı gibi balıkçılığa geçmiş, büyük orkinoslar da dahil çeşitli balıklar yakalamıştır; adadaki en büyük topluluk olan Khirokitia ise koyun ve keçilere daha fazla ağırlık vermeye başlamış, sonunda da bunları tüketmiştir. Her iki yerleşim de genel kabul görmüş hayat tarzlarına yeniden bağlanmak için düzensizce çabalamış gibi görünür ama böyle bile olsa, ikisi de hayatta kalamamıştır.[129] Kıbrıs, bir maçta üç gol birden atarak ortaya koyduğu Erken Holosen devri ilklerini, Akdeniz ada halklarının sürdürdüğü hayatların ne kadar tuhaflaşabileceğini göstererek tamamlar. Bir zamanlar öncü denizcilerin ve çiftçi yerleşimcilerin hedefi olan bu ada, yavaş yavaş bir iç batağa saplanmış ve anakaradaki kaygıların ufkunun ötesinde, etrafındaki dünya değişip tanınmaz hale gelene dek böyle kalmıştır.

Kuzey Akdeniz'in Son Avcı-Toplayıcıları

Erken Holosen'de Akdeniz hakkında sezgisel olarak kavranması en zor nokta, Levant'taki Neolitik ve ondan sonraki evrelerin kapsadığı muazzam sürenin büyük bölümü boyunca, çiftçiliğin Necef'ten Kıbrıs'a uzanan, oradan bir eksen değişimiyle Anadolu'dan geçen bir hattın doğusunda kalmış olmasıdır. Batıda avcı-toplayıcı hayat tarzları çok sonraki zamanlara dek sürmüştür. Çiftçilik Ege'de MÖ 7000-6500'de, Levant'ta Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B patlaması ve sonrasıyla aynı tarihlerde başlamıştır; havzanın öbür ucundaki İberya'ya ise MÖ 5500'de ulaşmıştır, ki o sıralarda Levant'ta Neolitik devir kapanmak üzereydi. Bu

bölümün sonunda inceleyeceğimiz üzere, Kuzey Afrika'da da MÖ altıncı binyılın ortalarına dek çiftçilik görülmemiştir. Havzanın Avrupa yakasında, son avcı-toplayıcılar Mezolitik olarak bilinir; dolgu malzemesi gibi bir terimdir bu (Paleolitik sonrası, Neolitik öncesi anlamında); bu insanların mikrolit aletlerinin ve onların ardındaki pratiklerin aslında, dördüncü bölümde rastladığımız, buzul sonrası Pleistosen devrinde yaşamış ılıman iklime alışık avcı-toplayıcıların geliştirdiği temaların Holosen devamı olduğunu gözlerden gizleyen bir terimdir.[130]

Birçoğu açık havada bulunan, arkeolojik imzaları bakımından önemsiz yerleşimlerine ilişkin bilgilerimiz dağınık olduğundan, bu insanları ete kemiğe (ya da taşa) büründürmek zor.[131] Buralarda suya yakın yerlerin ortak tercih olduğu gözlense de, dönemin ılıman ve Kuzey Avrupası'nda şimdiye dek sepetler, ahşap aletler, ağlar, tuzaklar, hatta kanoların korunduğu sulak bölge gömüleri bulunmamıştır. Taş aletler, yiyecek kalıntıları, süsler, mezarlar, kaya sanatı, yontulmuş ya da boyanmış çakıl taşları üzerindeki işaretlemelerin bu kültürel evren hakkında verdiği fikirler oldukça sınırlıdır. İnsanlar genellikle iyi besleniyordu; genellikle, hatta her zaman hareket halindeydiler ama soğuk havalarda yaşamış çok sayıda öncüye nazaran daha kısa mesafelerde hareket ediyorlardı. Sayıları muhtemelen değişkendi, yerel koşullar zirveye çıktığında nüfus patlama eğilimi gösteriyordu ama nüfusun aşırı bir salınım gösterdiği, çöktüğü ya da dağıldığı da oluyordu. Bunların sonrasında yaşananlar, nüfusun bölgeler arasında, görünüşe bakılırsa kimi zaman hızlı ve kapsamlı bir biçimde gerçekleşen yeniden dağılımına ilişkin birkaç ipucunu aydınlatabilir.[132] Her zaman olduğu gibi, bazı bireylerin önemli olduğu açıktı. Sicilya'da Grotta dell'Uzzo'da ölülerin birkaçı, mezbeleliğin altındaki doğal toprağa gömülmüş kurucuların definleri bile olabilir.[133] Güney Fransa'da başka bireylerin şiddetli bir biçimde öldüğü, belki 6200 Olayı civarında gerilimin yükselmesinin bir sonucu olarak, kafatası avcılığını ya da kafa derisi yüzmeyi işaret eden izler taşıdıkları görülür.[134] Erken Natufian kadar karmaşık toplulukların varlığını düşündürecek bir şey yoktur ama bunun ötesinde bu eksiklik onların yoksulluğunu değil, bizim kaybımızı yansıtır. Avcı-toplayıcı geleneklerinin bugüne dek devam ettiği Avustralya'da, toprakların yeşillendiği, denizin yükseldiği aynı çağın, Gökkuşağı Yılanı mitlerinin ilk kez formüle edildiği, ata yaratısı bir çağ olarak düşünülmesi kaybımızın boyutlarına ilişkin bir fikir verebilir.[135]

Yiyecek arayışı bakımından, Mezolitik Çağı salyangoz, genel olarak da yumuşakça çağı olarak nitelemek abartılı, ancak aydınlatıcı olduğundan, affedilebilir bir abartı olur.[136] Elbette ki besin listesinin genişliği bakımından hikâyenin tamamı bundan ibaret değildir; aynı şekilde toplumsal kahramanlık bakımından da hiçbir kaya ressamı salyangoz toplama faaliyetini resmetmemiştir. Ama erken Holosen koşulları, sabit bir yerde duran küçük yiyecek maddelerinin, daha büyük ama öngörülemez ödüller için yağmalara kalkışmanın zorluklarını dengelediği avcı-toplayıcı cennetlerini zorlamıştır. Yaprak döken sık ormanlar, otlayan geyikler, yaban domuzları ve yaban öküzlerinin bir ölçüde dağılmasını sağlamış, bu durum mevsimlik kuruyemiş, mantar, palamut ve taneli küçük meyvelerin yüklü miktarda toplanmasıyla ancak kısmen dengelenmiştir (Grotta dell'Uzzo'da insan dişlerindeki çürükler, avcı-toplayıcıların gerçekten de daha şekerli şeyler yediklerini ele verir).[137] İdeal nişler çeşitlilik gösteriyor ve yıl boyunca çeşitli imkânlar sunuyordu; bunların birçoğu ormansız dağların, ağaçlıklı ya da daha açık ovalar ve sahillerin yakınındaki başlıca Akdeniz mikroekolojileriydi. Bunlardan biri Napoli

Körfezi'nin güney kıyılarında yer alan Sorrentine Yarımadası'ydı, burada toprak denizden sadece 2 km içeride 1500 metre kadar yükseliyordu, yenen etler dağ keçisi, yaban domuzu ve deniz kabuklularıydı.[138] Bu tanıma uyan daha geniş bir bölge, Pireneler'den başlayıp Güney Fransa, Kuzey İtalya ve Apeninler'den geçen, Trieste ve Istria'ya uzanan bir yayın içinde kalır.[139] Sauveterrian (MÖ 9000-6500) diye bilinen zengin bir Mezolitik gelenek burada serpilip gelişmişti. Bu yayın iki ucunda kalan yerleşimler biraz lezzet sunar. Andorra Pireneleri'nde 970 metre yüksekte bulunan, o tarihlerde birkaç bin yıldır kullanılmakta olan bir mağara olan Balma Margineda, artık Aude Vadisi'nden avlanmaya ve derelerde alabalık tutmaya gelen insanlar için yazları yayla kampı vazifesi görüyordu.[140] Bu arada Istria'nın yaylalarında bir yerleşimler kümesi Pupicina Mağarası'nın etrafında toplanmıştı. Burası kabuklu süs eşyaları bakımından zengin bir üstür. Kemiklerin kimyası buraya gelen insanların ağırlıklı olarak bitkiyle beslendiğini ama buranın güz aylarında yaban domuzu ziyafetlerinde de kullanıldığını düşündürür.[141]

Başka yerlerde, zengin deniz ürünleri yoğunluğu daha büyük bir rol oynamıştır. Kıyı hayatının popülerliği kısmen, daha erken benzer yerleşimlerin denizlerin yükselmesiyle kaybedilmesinin yarattığı bir göz yanılsaması olsa da, bu örüntü yeterli sayıda kıyı topografyasında genel bir güven uyandıracak kadar tekrarlanır. Grotta dell'Uzzo'da insan iskeletlerinin analizi, deniz ürünleri ve bitkiler bakımından zengin bir beslenme biçimini gözler önüne serer. Yenilen yumuşakçalar da bize insanların bu mağarayı önceleri sadece kışları kullandıklarını ama daha sonra, MÖ sekizinci ve yedinci binyıllarda Akdeniz genelinde deniz hayatının serpilmesi sırasında balıkçılıkla daha fazla uğraştıklarından, burayı da yıl boyunca daha sık ziyaret ettiklerini söyler.[142] Doğu Adriyatik sahillerinde de benzer bir örüntü görülür; burada Korčula'da Vela Spilja'da üs olarak kullanılan ve küçük balık kalıntıları, nadiren de büyük balık, ayrıca yunus, yumuşakça ve kara hayvanı artıkları dolu kalın katmanların gözlendiği bir kamp, Arnavutluk'tan Yunanistan'ın kuzeybatısına doğru yeni tespit edilmiş bir dizi yerleşim ve Korfu'da Sidari kumsalında uzun zamandır bilinen mezbelelik öne çıkar.[143] Ama deniz kıyısına özgü hayat tarzları bakımından, farklı biçimlerde de olsa iki yer dikkati çeker. Bunlardan biri, bu hayat tarzlarının insanları bir yere nasıl bağlayıp nispeten yerleşik hale getirebileceğini gösterir, diğeriyse gayet farklı koşullarda denizlerde yapılan yaygın yolculuklarla bağlantılıdır.

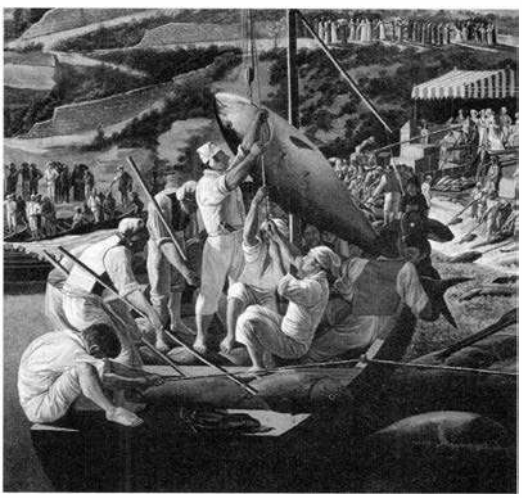

5.17 Sahil ve haliçlerdeki avcı-toplayıcılar tarafından tüketildikten sonra atılan, Portekiz'in Atlantik ve Akdeniz sahillerinin bir bölümünde devasa beyaz mezbelelikler yaratan deniz kabuğu birikimlerinin yakın çekim görüntüsü.

Bu yerlerin birincisi Akdeniz'in hemen dışında, Güney Portekiz'dedir; Meseta'dan akıp gelen Tagus ve başka nehirlerin açtığı uzun kanallara girip çıkan Atlantik gelgitleri, burada bitip tükenmek bilmez bir yumuşakça, deniz kabuklusu, balık, deniz memelisi, deniz kuşu, yerel ve göçmen su kuşu cennetini beslemiştir.[144] Bu gibi haliçlerin iç kesimlerine avcı-toplayıcılar yerleşmiş, 100 metre uzunluğunda, 2-3 metre yüksekliğinde kabuklu çöplükleri yaratmışlardır **[5.17]**. İstiridye, tarak ve deniz minarelerinin farklı

oranlarda olması (bu fikir ne kadar çekici olsa da) yerel tercihleri değil, hemen yakın çevrede çamurlu, kumlu ya da kayalık nehir yatakları bulunduğunu yansıtır. Çöplüklerin içinde bulunan palamut, kabuklu yemiş, taneli küçük meyve, av hayvanı kalıntıları, ağaçlık iç kesimlerin birkaç kez ziyaret edildiğini ama sahilin cazibesinin ağır bastığını gösterir. Mezolitik Çağ'ın son dönemlerine gelindiğinde, muhtemelen 6200 Olayı'nın da hızlandırıcı etkisiyle İber halkının çoğu, yarımadayı çevreleyen sahillerde yaşıyordu. Solutrean ve Magdalenian zamanlarına dek giden, uzun bir tarihi olan, dikkat çekici tutarlılıkta bir eğilimin zirve noktası olmuştu bu.[145] Özellikle de Güney Portekiz'de kabuklardan oluşmuş beyaz çöplüklerin, yakın çevrelerinde ne ölçüde anıt yağmalayan halklar yarattıkları, içlerine kazılan depolama amaçlı çukurlardan ve çarpıcı sayıdaki mezardan bellidir.

Denize yönelimin ikinci ve çok farklı örneğiyse kıyı ve ada yoğunluklu Ege peyzajında bulunur. Deniz seviyesinin yükselmesinin yerleşim kayıplarına yol açtığı ve eşitsiz bir araştırma söz konusu olduğu (bilinen bütün yerleşimlerin çarpıcı bir bölümünün iyi bir gözü olan tek bir araştırmacı tarafından belirlendiği) dikkate alınsa dahi,[146] Egeli son avcı-toplayıcıların, hepsi değilse bile çoğunun kıyılarda bulunan belli bazı bölgelerde yoğunlaştıkları açıktır. Böyle bir yoğunlaşma bölgesinin Ege'nin hemen dışında, Kuzeybatı Yunanistan'da bulunduğunu belirtmiştik. Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı çevresinde de böyle bir yerleşim kısa süre önce günışığına çıkarılmıştır.[147] Nehir ağzında bulunan sulak kıyı bölgeler, örneğin Batı Anadolu kıyı şeridi boyunca, henüz tespit edilmemiş daha başka yerleşimler de olsa gerektir. Ama Franchthi Mağarası, ilk obsidyen üretimi sırasında olduğu gibi her bakımdan standartları yükseltmeyi, bu avcı-toplayıcı toplulukların hayat tarzlarının nasıl değişken olabileceğine dair müthiş bir pencere açmayı sürdürür.[148] MÖ dokuzuncu binyılda yiyecek en başta geyik, yaban domuzu ve daha küçük av hayvanlarından sağlanıyordu, bunun yanı sıra (yabani arpa, yulaf, mercimek, armut, fıstık ve 20'yi aşkın türden 28.000 tohumun da gösterdiği üzere) yabani bitkilerde muazzam bir yükseliş olmuş, biraz balıkçılık ve yumuşakça toplayıcılığı bu menüyü zenginleştirmişti. Obsidyen hâlâ kullanılıyordu ama az miktarda. Mağara sakinleri muhtemelen bir aidiyet duygusu ifade etmeye çalışmışlardı, zira ilk Mezolitik aşamada birkaç erkek, kadın ve çocuk buraya gömülmüştü. MÖ sekizinci binyılda gömülenlerin sayısı azalmıştı, çökeltilerin oluşma hızı da… Her iki durum da hayat tarzında bir değişiklik olduğunu haber verir. Ağırlığı 200 kiloyu bulan orkinosların, muhtemelen birkaç yüzyıl boyunca, kemiklerin %20 ila 40'ını oluşturduğu gözlenir birden **[5.18]**, balık işlemekte kullanılan özel araçlar belirir, obsidyene de diğer taşlara nazaran 30 kat fazla rastlanır. Orkinos, burada ve Akdeniz'in başka yerlerinde (Cebelitarık'ta Gorham Mağarası'nda Son Buzul Maksimum'dan önce şaibeli bir biçimde görünmesi dışında) yeni, Holosen dönemine özgü bir avdır. Hızlı hareket eden, esasen bir açık deniz balığı olan orkinosun varlığı, sıklıkla derin deniz balıkçılığının bir kanıtı, dolayısıyla denize açılmanın bir ifadesi

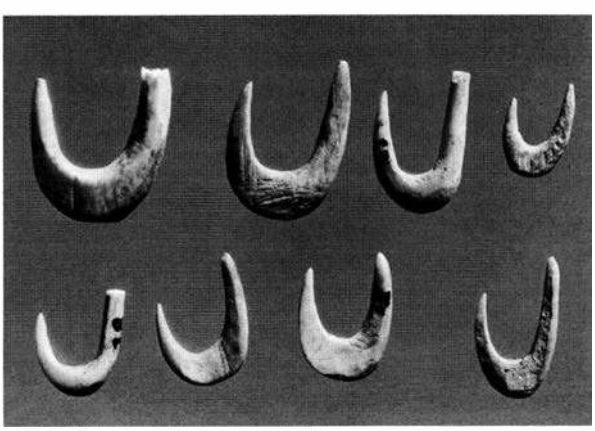

5.18 Güney İtalya'da 19. yüzyıl başına ait bu tablonun ayrıntısında da görüldüğü üzere büyük ton balığı muhteşem bir avdı. Peki ama bu balıkların kemiklerine erken Holosen yerleşimlerde rastlanması balıkçılık pratikleri ve genel olarak açık denizde seyir açısından neler söylüyor olabilir?

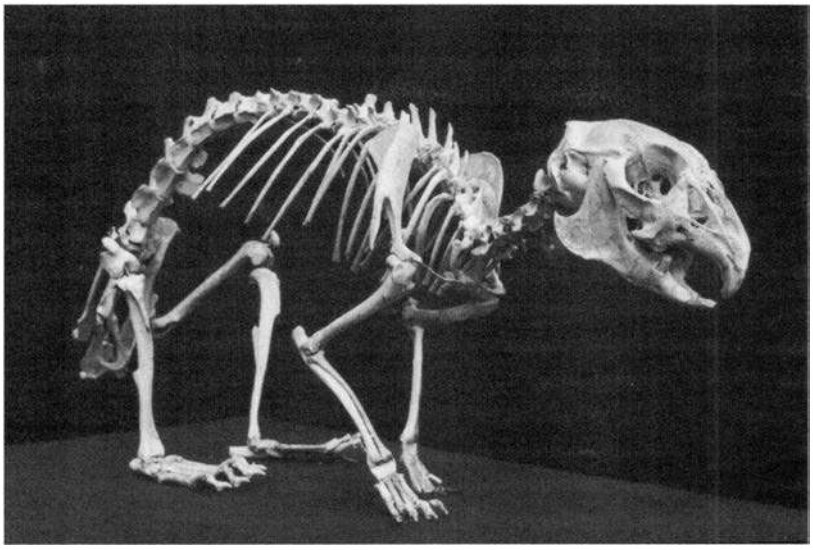
olarak görülür ama orkinoslar, oksijenli suyun avları çektiği burunların civarında da sürüler halinde gezinirler, yıllık göçleri sırasında körfezlere ve dar boğazlara doluşurlar, böyle sınırlı yerlerde ağla ya da sahilden zıpkınla avlanabilirler. Grotta dell'Uzzo'da olduğu gibi, insanlar denizden gelen yeni bir fırsat görmüşler, bundan yararlanmak için yöntem değiştirmişler, belki ağlara ve kanolara yatırım yapmışlar, mevsimlik olarak sahil boyunca ve adalar arasında hareketlenmişlerdi.

Ege'de bulunan başka kanıtlar denizcilik faaliyetlerinin arttığını gösteren tabloyu tamamlar. Gayet iyi belgelenmiş iki yerleşimden biri Kiklad Adaları'nda Kythnos'ta Maroulas'taki açık yerleşim, diğeri de Sporades'in en dış kısmında minik Gioura Adası'ndaki Cyclops Mağarası'dır; her iki yer de o zamanlar denizle çevriliydi.[149] Başka yerlerde de benzer faaliyetler gösterildiğine, hatta Girit'te bir Mezolitik Çağı yaşandığına dair haberler gelmektedir. Girit bugüne dek Akdeniz'deki beş büyük ada arasında bu tür bulgulara rastlanmayan tek ada olarak bir anormallik oluşturmuştur.[150] Kythnos da, Gioura da avcı-toplayıcıları yıl boyunca idame ettiremeyecek kadar küçük ve yoksuldu ama tekrar tekrar ziyaret edilmişlerdi. Kythnos, Melos'a uzanan adalar arası geçitte bulunur, tarihi kabaca Franchthi'de denizciliğin yükselişe geçtiği çağlara uzanır, bol miktarda obsidyene sahiptir; ayrıca burada mevsimlik olarak ikamet edildiğini düşündüren yuvarlak kulübeler ve mezarlara da rastlanmıştır. Gioura'da da biraz obsidyen bulunuyordu; Cyclops Mağarası'nın faunasında geyik, küçük yaban domuzları (mineralleşmiş kemikleri daha eski, Pleistosen Çağ'daki bir geçişi, sonrasında adada cüceleşmeyi işaret etmiyorsa),[151] çeşitli kuşlar, hem kıyı kesimlerde hem yarı açık denizde yaşayan balıklar ve onları yakalamakta kullanılan kancalar vardır **[5.19]**. Hepsi de esasen açık deniz sakini olan orkinos, uskumru ve palamut balıklarının başka yerlerde başları kesilmiş, muhtemelen tuzlanarak yakalandıkları yerlerden taşınmışlardır.[152] Kayıp balık kafaları, ada mezarları ve obsidyene daha fazla rastlanması bugün, bizim büyük ölçüde göremediğimiz kayıp bir tablonun parçalarıdır ama bu tablo görünebilir olsaydı hiç kuşkusuz dinamik bir denizcilik kültürünün uygulayıcılarının kürek salladığı, mevsimlik bir denizyolları ağını gözlerimizin önüne sererdi. Ege beşiğinin deniz-çocukları rüştlerini ispatlıyorlardı.

İyi de adalara üslenmiş avcı-toplayıcılar olgusu Ege, Kıbrıs ve yarı kıtasal Sicilya dışında ne kadar yaygındı? Artık birbirlerinden ayrılmış olup kabaca bugünkü biçimlerini almış olan Sardinya ve Korsika da hiç kuşkusuz bu listeye eklenebilir.[153] Son Buzul Maksimum'da bir sığınak olarak iş gören, ardından muhtemelen terk edilen bu adalar MÖ dokuzuncu ve sekizinci binyıllar arasında, artık üç katı uzunluğa ulaşıp 50 km'yi bulan bir deniz geçidi sayesinde yeniden insanlarla dolmuştu; bu da muhtemelen deniz seviyesinin anakara topraklarında yarattığı baskı yüzünden gerçekleşmişti. Gerçi Kıbrıs'ta olduğu gibi (Girit'i de ekleyebiliriz) insanların kabahatine ilişkin dökme demir bir kanıt bulunmamış olsa da, yerli geyik ve köpekgil memeli nüfusunun bu tarihlerde ortadan kaybolmuş olması da olağandışı bir tesadüftür. Bunların ortadan kaybolmasıyla birlikte geride sadece *Prolagus sardus*, yani tatsız bir besin ihtimali kalmıştı **[5.20]**.

5.19 Kuzey Ege'deki Gioura adacığında Cyclops Mağarası'nda bulunmuş olta kancaları.

5.20 Mezolitik Sardinya'da temel gıda olarak tüketilen başlıca et: Küçük Prolagus sardus'un iskeleti.

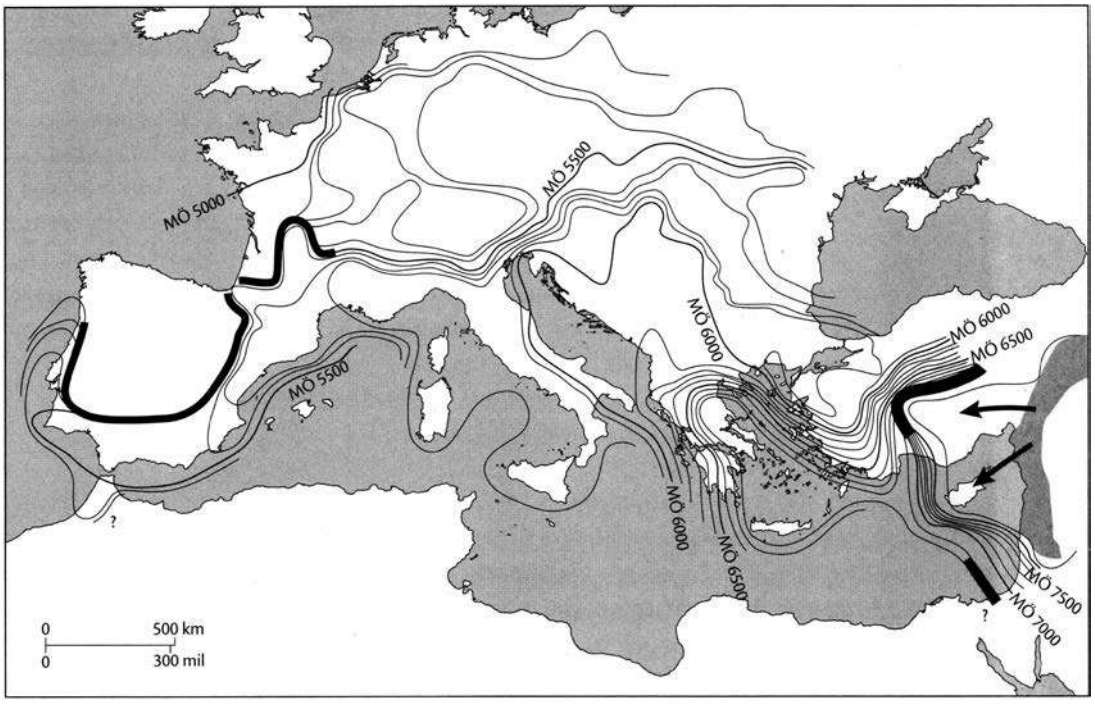
Korsika'nın güney ucundaki Monte Leone kaya sığınağının titiz bir analizi, işlerin ne kadar tekdüze olduğunu gözler önüne sermiştir.[154] Burada bulunan kemiklerin üçte birini *Prolagus* kemikleri oluşturur; tavşana benzer bu yaratıkların tahminen 75.000-150.000 kadarı, beş yüz yıl süren düzensiz yerleşim sırasında mideye indirilmiştir. *Prolagus*'un sonraki zamanlarda da hayatta kaldığı dikkate alınırsa üreme oranından övgüyle bahsetmek gerekir. Menünün geri kalanını sardalye ve yılan balığı, zaman zaman tarla fareleri, sıçanlar, kuşlar, yumuşakçalar, fok balıkları ya da karaya vurmuş yunus balıkları oluşturuyordu. Çoğu insan tuzaklı avcılıkla ya da kıyı kesimlerinde balıkçılıkla uğraşıyordu; insanlar bir yerdeki kaynakların tükenmesiyle birlikte sahilin üst kısımlarına çıkıyor ya da aşağı iniyorlardı, belki de mevsimsel olarak kıyılara iniyorlardı ama buraların daimi sakinleri olmaları daha akla yatkındır. Araguina-Sennola'da bulunan sakatlanmış bir iskelet, o bireyin bir süredir Korsika'da olduğunu düşündürür.

Adalarda yaşayan insanlar, Mezolitik âlemde sadece kıyı şeridi boyunca görülen hareketliliğe karşılık, gerçek deniz seferlerinin ne ölçüde gerçekleştiği sorusunu sormaya teşvik eder bizi. Akdeniz'de Erken Holosen'de, "Yiyecek bulmak için denizlerin karış karış tarandığı" yönünde çekici bir düşünce ileri sürülmüştür yakın tarihlerde, peki ama bu düşünce ne kadar geniş bir alanda geçerlidir? Ege'de ve daha önceleri Kıbrıs civarındaki denizlerde buzdağının görünen kısmına gayet uygun düşer bu fikir ama buralarda bile yiyeceklerin çoğu hâlâ karadan sağlanıyordu. Ama daha batıda, bahsettiğimiz buzdağının aslında ne ölçüde var olduğunu da araştırmaya değer. Elbette ki Korsika ve Sardinya'da insanların varlığı denizcilik yapıldığını kanıtlar, Dalmaçya da bunu destekleyen başka bir kanıt sunar. Burada Mezolitik dönemden bulgulara rastlanan adaların çoğu hâlâ anakaraya bağlıdır ya da birbirlerine o kadar yakınlardır ki olağandışı bir durum sergilemezler. Ama Vela Spilja'daki bir buluntu daha anlamlıdır: Volkanik çakıldan yapılmış bir havaneli. Taşın kaynağı, o tarihlerde çoktan açık denizde kalmış birkaç volkanik adadan biridir.[156] En güçlü aday da Adriyatik Denizi'nin ortasında bulunan Palagruža'dır. Adanın küçük olması bir denizyolu durağı (aynı zamanda uydusu Mala Palagruža'da bulunan ince silisli şistin kaynağı) olarak önemini örter; burada Mezolitik döneme ait olması olası deniz kabuğundan

bir boncuk da bulunmuştur. Ne var ki, bu çakıl taşını bir kenara koyarsak, Orta Akdeniz adalarında bulunan taşlar, Doğu'dakinden çok farklı bir tabloyu gözler önüne serer. En dikkat çekici durum da, muhtemelen güvenilir bir bulgu olarak Sicilya ve Apulia'dan sadece tek bir parça, Ligurya'dan şaibeli bir aday ve Kuzeybatı Yunanistan ile Arnavutluk'ta bulunan kökeni belirsiz birkaç parça dışında neredeyse hiç obsidyen kullanılmamış olmasıdır.[157] Lipari'deki kaynakla ilgili durum, antik dönemde kazılan ana damarın MÖ dokuzuncu binyıldaki bir volkanik patlamayla oluştuğu (bugün görülebilen kısmın büyük bölümüyse ortaçağda oluşmuştur) söylenerek kısmen açıklanır. Uzaktaki Palmarola ve Pantelleria'daki küçük kaynaklar muhtemelen henüz keşfedilmemişlerdi (bu da güzel bir olumsuz kanıttır), Sardinya kaynaklarından elde edilen obsidyene iç kesimlerde hiç rastlanmamasıysa, adanın avcı-toplayıcılarının kıyılara yöneldiğine dair ek bir kanıttır. Daha batıda, hem obsidyen kaynaklarının hem de kolayca ulaşılabilir adaların izini bir noktadan sonra kaybederiz, ancak gördüklerimize dayanarak, Batı Mağrip'te Taforalt'ta bulunan MÖ 12. binyıla ait İber zıpkını ile Neolitik devir arasında, deniz geçişlerine ilişkin hiçbir emare olmadığını söyleyebiliriz. Batı ve Orta Akdeniz'de deniz ürünlerine öteden beri bir düşkünlük olsa da, gerçek avcı-toplayıcı denizciliğinin, doğudakine, özellikle de girintili çıkıntılı sahiller ve adalar bakımından daha yoksul olan bölgelerdekine nazaran daha nadir olduğu yönünde kesin olmayan bir iddiada bulunulabilir. Bu tür bir ayrımın sonraki yıllarda çiftçiliğin yayılmasını anlamamız açısından bazı sonuçları olacaktır elbette.

Akdeniz Avrupası'nın Neolitikleşmesi

Akdeniz havzasının kuzey yarısında, MÖ 7000 ile 5500 arasında farklı tarihlerde Neolitik çiftçi toplulukları, biraz daha dayanan birkaç cep dışında bu Mezolitik dünyanın yerini almıştır **[5.21]**. Genel olarak bakıldığında, bu yayılmanın doğudan batıya doğru gerçekleşme eğiliminin kuvvetli olduğu, arada bilgilendirici bazı farklılıklar göze çarptığı görülmektedir. Doğuda yayılmanın başlangıç tarihini belirleyen de tam evcilleştirme sürecinin hızlanması olmuş, bunu çiftlik yerleşimlerinde Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B patlaması izlemiştir. Orta Anadolu ve Kıbrıs'ın ötesine yayılırken izlediği 3500 km'lik yol boyunca Neolitik, çekirdek özellikleri, en başta da çoğu defa topluca Neolitik "paket" olarak bilinen evcil hayvan ve bitki grupları, çömlekler ve cilalı taş baltalar gibi başka nesneler bakımından etkileyici bir tutarlılık gösterir. Havzanın yatay olarak uzanması büyük kolaylık sağlayan bir etken olmuş, Ürdün'den Atlantik'e birbirine benzer ortamlar sunmuştur; bir başka kolaylaştırıcı etkense Akdenizli çoğu evcil hayvanın dayanıklılığı ve taşınmaya elverişli olmasıdır. Örneğin koyunlar, orta büyüklükte olmaları, yürürken yağ depolayabilmeleri, et ve süt sağlayabilmeleri yüzünden havzanın her yerinde rağbet görmüştür. Kalıntı analizi, Neolitik'in yayılmasının devam etmesinde küçük ölçekli, hatta bazen gayet yoğun süt sağımının büyük bir rol oynadığını göstermektedir.[158] Ama yolda biçim değiştirmeler de çokça gerçekleşmiştir,[159] öyle ki İber'de Neolitik, Levanten Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye belirgin bir ailevi benzerlik göstermekle birlikte, ikiziyle asla karıştırılamaz. Biçim değiştirmelerin bir bölümü, geçiş sırasında birkaç darboğazda hakikaten kayıplar olduğunu yansıtır ama bu değişiklikler

5.21 Tarımın Akdeniz havzası ve Avrupa'nın derinlerine doğru bir yüzyıllık izobarlarla temsil edilen yayılmasının hızında gözlenen değişimler. Batı Anadolu'daki uzun duraklama, araştırma eksikliğini yansıtıyor olabilir, Kuzey Afrika'ya giriş noktalarında da aynı sorun söz konusudur ama başka yerlerde örüntü gayet belirgindir.

kültürel bir yoksullaşma birikiminden ya da bir uzmanın deyişiyle, batıya doğru uzun yolculuk sırasında ağır yüklerin atılmasından daha fazlasını yansıtır.[160] Ekin seçimindeki nüanslardan, çömlek tiplerindeki farklılıklara kadar bu değişiklikler her bölgede belli koşullara uyum sağlandığını, deneyimlerin sürekli bilendiğini, tevarüs eden çerçeve dahilinde yerel anlamlar yaratıldığını da gözler önüne serer.

Bu dönüşümün ardındaki mekanizmalar çok çekişmeli tartışmalara konu olmuştur.[161] Uzunca bir süre boyunca kabul gören varsayımlardan biri, yerel avcı-toplayıcıların Bereketli Hilal'de olduğu gibi bitkiler ve hayvanları bağımsız olarak evcilleştirdiğini söylüyordu.[162] Havzanın ormanlarında yaban domuzları ve yaban öküzlerinin dolandığı, ağaçlık bölgeler arasında yabani tahıllar ve baklagillerin yetiştiği dikkate alınırsa, bu ciddi bir olasılık gibi görünüyordu; gerçi yerli yaban koyunları ve keçilerine rastlanmaması bu tabloyu zaten sınırlamıştı. Ama kemikler, tohumlar ve mağara katmanlarının bilgimizin büyük bölümüne ve yakın dönemdeki genetik bilimine katkıda bulunan sıkı analizleri, Akdeniz'in bu yakasında, daha doğudan dışarlıklı evcil türlerin gelmesi öncesinde, olduğu yerde tarıma geçişin hiçbir biçimde görülmediğini bugün şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermiştir.[163] Bu neden böyle olmalıydı, havzanın bu bölümü daha yalıtılmış ya da daha fazla zamana sahip olsaydı, yerli idare ve evcilleştirmede bunun yerine başka hangi farazi tarihler meydana gelebilirdi, soruları ilginçliğini korumaktadır. Domuzlar örneğinde (ama sadece bu örnekte), Güney Avrupa'da yaşayan insanların tarımın gelişmesinden hemen "sonra", Doğu kökenli cinslerin yerine yerli olarak evcilleştirilmiş yaban domuzlarından türeyen cinsleri geçirdiği, bunların zaman içinde dışarıdan gelen cinslere baskın çıktığı yönünde ilginç genetik kanıtlar mevcuttur.[164] Gelgelelim, tarihe gerçekte vuku bulduğu biçimiyle bağlı kaldığımızda, Doğu Akdeniz'in ince bir parçası ile Bereketli Hilal'deki erken tarım nüvesi arasındaki kritik bir örtüşmenin, sadece ve sadece bu örtüşmenin böyle büyük, geri alınamaz ve stratejik bir değişimin

ortaya çıkmasını ve bu kadar erken bir tarihte havzanın geri kalanına yayılmasını mümkün kıldığı sonucuna varmamız kaçınılmazdır.

Yöresel evcilleştirme seçeneğinin bertaraf edilmesiyle birlikte, etkin bir Mezolitik katkı arayışı, avcı-toplayıcıların çiftçilerle temas sayesinde evcil türleri ve başka özellikleri benimsedikleri, bunları hayat tarzlarına kattıkları, böylece aslında Neolitik toplumlar haline geldikleri iddiasına doğru kaymıştır.[165] Böyle bir değişimi teşvik eden olası unsurlar toplumsal etkenlerden (örneğin Neolitik özelliklerin avcı-toplayıcı mübadele ağlarına ya da şölenlerine dahil edilmesi) pragmatik etkenlere (belki de yerleşik yaşama geçme istekleri ve bitkileri idare etme becerileri, avcı-toplayıcıları evcil cinslerin yararlarını takdir edebilecek düzeye getirmişti?) uzanan bir yelpazede yer alır. Bu olasılıkla ilgili olarak henüz kesin bir karar oluşmamıştır, lehte ve aleyhte argümanları tek tek vakalara dayanarak değerlendirmek en iyisi olur.

Mezolitik odaklı senaryoların alternatifi, elbette ki Neolitik yayılmanın esasen çiftçilikle geçinen insanların fiilen harekete geçmesi ve bununla ilişkili kültürel pratiklerin çeşitliliği sayesinde gerçekleşmiş olduğu senaryosudur; başka bir deyişle Levant, Anadolu ve Kıbrıs'ı dolduran aynı sürecin genişlediğini söyleyen senaryodur. Çiftçilik bir kere yaygın pratik haline geldiğinde avcılık ve toplayıcılığa nazaran çok daha büyük nüfusları destekleyebildiğinden, önceden varolan nüfusları içine çekmiş ya da yutmuştur.[166] Bu karşıtlığa bir örnek vermek gerekirse, Sicilya kadar büyük (yaklaşık 25.000 kilometrekarelik) bir bölgedeki avcı-toplayıcı insanların sayısının Ain Ghazal ya da Çatalhöyük gibi tek bir mega yerleşimin nüfusuna yakın olması gayet akla yatkındır. Demek toplam da hiç kuşkusuz dil haritasının yeniden çizilmesini gerektirecektir, gerçi Hint-Avrupa dillerinin ilk olarak çiftçilik sayesinde yayıldığı iddiasının önünde filolojik engeller vardır.[167] Akdeniz ve kuzeye doğru bu göç senaryosunun ilk versiyonlarında, daha geniş bir ilerleme dalgası ama toplamda daha yavaş ilerleyen bir sınır hattı öngörülüyordu,[168] oysa bugün küçük kurucu grupların uygun bir toprak parçasından doğrudan diğerine sıçramalarla ilerlediği, her seferinde yerel yayılmayı ve daha ileri sıçramaları gerçekleştiren küçük bir cep yarattığı tezi bugün daha fazla destek bulmaktadır.[169] Bir sonraki sıçramanın ne zaman olacağı, en iyi nişler üzerinde hak iddia edilmesine ya da bu mega yerleşimler sonrası, ayrılmaya eğilimli gruplar arasında, toplumsal gerilimler yüzünden, sorunları kaynaklandığı yerde müzakere etmek yerine başka bir yere gitmenin yeğ tutulmasına bağlıydı. Bu hareketlilik mutlaka yerel bir doygunluk noktasına ulaşıldığında gerçekleşmiyordu.[170] Dolayısıyla yayılmanın hızlı bir biçimde gerçekleşmiş olması, zaman içinde kendine özgü bir değer sistemi ve saik geliştirmiş olması mümkündür. Geçen 20 yıl içinde, bu mekanizmanın Neolitik hayatın yayılmasının başlıca yollarından biri ya da başlıca yolu olduğunu düşündüren etkileyici miktarda arkeolojik kanıt toplanmıştır. Genetik verileri yorumlamak daha zordur ama görünüşe bakılırsa, bu veriler modern Avrupa DNA'sının en az %15'inin Neolitik Çağ'da Yakın Doğu'daki göçmenlerden geldiğini gösterir; çiftçilik batıya doğru yayılırken yerli halklarla evlilikler sayesinde çok sayıda yerli genin seçilmiş olması gerektiği dikkate alınırsa ciddi bir rakamdır bu.[171] Bu tür çoğu analiz, göç seviyesinin Akdeniz'de ılıman Avrupa'ya, doğuda batıya nazaran daha yüksek olduğunu; (erkeklerin muhtemelen daha hareketli olduklarını yansıtan) Y kromozomları üzerine yapılmış bir incelemeye göre, Ege'de %85'i bulduğunu gösterir.[172] Daha

eski arkeolojik verilere dayanan bu tür doğu-batı ölçümleri, doğuda bir çiftçiler akınının, batıda ise yerel avcı-toplayıcı "Neolitikleşmesinin" öncelik kazandığı, iki bölge arasındaki sınırın genelde Orta İtalya'da bir yerlere denk düştüğü, genel kabul görmüş bir uzlaşma ve zıtlaşmayı uzun süre desteklemiştir.

Son dönemdeki arkeolojik araştırmalar geçmişten devraldığımız bu genel kanaati destekliyor mu yoksa değiştiriyor mu diye sormadan önce, Neolitik yayılmanın giderek tartışma götürmez hale gelen bir özelliği üzerinde durmamız gerekiyor, çünkü bu özellik Akdeniz tarihinde temelden yeni bir şeyi temsil ediyor. Çiftçiliğin yayılmasına hangi toplumsal ve ekonomik süreçler dahil olmuş olursa olsun, denizlerdeki hareketliliğin çiftçiliğin yayılmasında başlıca araçlardan biri olduğu su götürmez. Akdeniz coğrafyasında denizdeki kestirme yollar, denizin daha geniş kapsamlı bağlayıcılık potansiyeli artık tam anlamıyla etkisini göstermeye, karşılıklı kıyılar, alt havzalar ve adalar arasında temas kurulmasının önündeki engelleri yıkmaya başlamıştı. Neolitik, Doğu Ege'den Batı Ege'ye, Adriyatik boyunca ve Tiren Denizi üzerinden Atlantik'e yayıldı. MÖ dokuzuncu binyılda Kıbrıs'tan başlayıp (birazdan göreceğimiz üzere) Girit, Sicilya, Korsika ve Sardinya'ya varıncaya dek büyük adalar önemli roller oynadı; hepsinin de Neolitik yayılmanın akışında oynadığı rol buralarda (uygun göstergeler olarak) koyun ve keçilere ilk rastlanılan tarihlerle kanıtlanmıştır, bu tarihler bitişik anakaradaki tarihlere tamamen uygundur.[173] Ilıman Avrupa'da Neolitik hayatın kara üzerinden yayılmasının, özellikle de MÖ altıncı binyılda Macaristan'dan Paris havzasına doğru "Linearbandkeramik" yayılmasının da aynı derecede hızlı gerçekleşmiş olabileceği gerçeği, Akdeniz'de denizlerdeki hareketliliğin sağladığı avantajın hız değil, doğrudan ulaşım ve erişilebilirlik olduğunu vurgular.[174] Daha derin geçmişin penceresinden bakıldığında, Akdeniz çevresini dolanan bir eksenden Akdeniz'i kesen bir eksene geçiş, çoğu yeniliğin kıtaların kenar bölgelerinden girdiği, havzanın yarımada şeklindeki uç bölgelerinin silinip gitmeye mahkûm yaratıklar ve hayat tarzları için bir sığınak sunduğu Paleolitik rejimin tersine çevrilmesi anlamına geliyordu. Ama artık Güney İtalya gibi bir bölge çıkmaz sokak değil, bir sıçrama tahtasıydı; yenilikleri hızlandıran bir bölgeydi, eski pratiklerin sığınakları da havzanın kuzey sınırlarında toplanma eğilimi gösteriyordu.

Bu durum iki gözlem daha doğurur. Birincisi, geçişlerin büyük bölümü deniz üzerinden gerçekleşmişse, çiftçilik yapılan aşırı sayıda erken yerleşim son binyılda deniz seviyesinin yükselmesiyle kaybolmuş olsa gerektir, çünkü alçak sahil şeritleri avcı-toplayıcılar kadar çiftçiler için de muhtemelen cazip olmuştur. Franchthi'deki mağara erken Neolitik'te bugün artık kısmen sualtında kalmış açık bir yerleşimin çevresel faaliyet alanı olarak kullanılmıştı; Güneybatı Fransa'da Leucate'de de lagünün kurutulması sırasında sular altında kalmış bir Neolitik yerleşimi bulunmuştur.[175] İkincisi, Akdeniz'de Neolitik hayatın yayılması, başta ayrı olan iki gelişmenin birleşmesini temsil eder: Deniz kıyılarındaki avcı-toplayıcı denizcilik ve karadaki çiftçilik, önce Kıbrıs bağlamında birleşmiş, sonra bu birleşme havzanın tamamında tekrarlanmıştır. Bu iki gelişmenin birleşme hızı ve başarısı farklılıklar göstermiş, farklı yerlerdeki olaylara bağlı olarak hızlanmış ya da gecikmiş olsa gerektir. Ayrıca yerel aktörler de kara sakini çiftçiler ile onları bir kıyıdan diğerine taşıyan avcı-toplayıcı denizciler arasında basit bir karşıtlığa indirgenemez. Havzanın batısında Mezolitik balıkçıların ille de mahir denizciler olmadıklarını, aynı şekilde beslenme biçimine ilişkin kanıtlara göre, deniz

kıyılarında yaşayan birçok çiftçinin deniz mahsullerinden hazzetmediğini,[176] kısacası her tür çaprazlanmanın mümkün olduğunu görmüştük. Bu düşünceleri zihnimizde tutarak Neolitik hayatın Doğu Akdeniz'den Atlantik'e yayılmasını daha yakından inceleyebiliriz.

Göletin Etrafındaki Sıçramalar

Akdeniz havzasındaki çiftçiliği, Anadolu'da yayıldığı, denizaşırı bir koldan Kıbrıs'ta uzun zamandır varlık gösterdiği tarihlerde bırakmıştık. Çiftçiliğin Anadolu'da izlediği yol iki katlı bir uyarlanmayı akla getirir, önce Akdeniz koşullarından çıkıp Anadolu yaylasının koşullarına uyum sağlanmış, sonra tarım Ege'ye yayıldığında yeniden Akdeniz koşullarına uyum sağlanmıştır. Bu durum batıya doğru ilerlemeyi frenlemiş olabilir. Neolitik dönemi de Ege'de ve ötesinde görüneceği biçimde şekillendirmişti, çünkü o zamana dek önemsiz olan özellikler, örneğin dolgun, koca kalçalı kadınları gösteren küçük heykelcikler ve deri ya da kumaş damgalamakta kullanılan geometrik desenli mühürler rağbet görür hale gelmişti.[177] Anlaşıldığı üzere, Doğu Ege sahillerine ulaşan ilk Neolitik grupların nihayetinde buraya MÖ 7000'den hemen önce gelmiş, öncülerin karadan ya da güneydeki kıyı geçidinden bölgeye sızmış olmaları mümkündür.[178] Ama MÖ 6500'den itibaren, özellikle de doğu-batı nehir koridorlarının denize açıldığı yerlerde giderek artan sayıda küçük, alçak yerleşimler belirir. Bu arada kuzeybatıda, Balkanlar'a açılan kapıda, Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı ve Karadeniz girişi civarındaki avcı-toplayıcı yoğunlaşmaları Neolitik dönemin başlangıcını geciktirmiştir.[179] Bu bölgede Fikirtepe evresi MÖ 6100 gibi geç bir tarihtedir (tekrar tekrar karşımıza çıkacak önemli bir yaklaşık tarih); örneğin İznik Gölü'nün yanında halka şeklinde tasarlanmış, çiftçilik yapılan bir köy olan Ilıpınar'da, bugün Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınırı oluşturan Evros Nehri üzerindeki Hoca Çeşme'de olduğu gibi… Güney sahillerinde Öküzini'nde MÖ yedinci binyılda avcı-toplayıcı faaliyetlerinin silinmekte olduğu dışında bir kayda rastlanmaz. Fakat birazdan göreceğimiz üzere, Girit'te elde edilen buluntular bu binyılın başlangıcında, hatta belki biraz daha öncesinde denizcilik yapan çiftçilerin Kilikya, Amik ya da muhtemelen Kıbrıs'tan geldiklerini, bu yabani sahil bölgesini verimli körfez bölgelerinin birinden diğerine atlayarak aştıklarını düşündürür.

Batı ve Güney Ege'de Neolitik, MÖ 7000-6500 yıllarında, en önce büyük Teselya düzlüğünde ve bu düzlüğün kuzeybatıya doğru uzanan, kıyının Selanik yakınlarında doğuya doğru çıkıntı yaptığı yerlerde başlamıştır.[180] Franchthi Mağarası avcı-toplayıcılarla etkileşimler açısından fikir verir; Girit'teyse, Tunç Çağı'na ait Knossos Sarayı'nın üzerinde yükseldiği höyüğün en alttaki katmanlarıysa en erken tarihlere ulaşmamızı sağlar. Öyle görünüyor ki, ilk yayılma karadan, Kuzey Ege üzerinden gerçekleşmemiştir, bunun sebebi büyük ölçüde Marmara Denizi'ndeki avcı-toplayıcıların, o zamanlar kör bir nokta olan Makedonya ormanları ve haliçlerindeki benzer başka grupların bir engel yaratmış olmasıdır. Görünüşe bakılırsa ilk yayılma Ege'yi ada zincirleri üzerinden aşmıştır, ne var ki yoldaki bu adalar üzerinde pek az iz bırakmıştır.[181] Bu durum, denizciliğin Kıbrıs'ta bin yılı aşkın bir süre önce çiftçiliğin ilerlemesiyle eşit düzeyde bir gelişme gösterdiğini düşündürür ve bir kara parçasından diğerine yavaş yavaş

ilerlemek yerine, uzakta bile olsa istenilir bölgeleri hedef alma eğilimini gayet güzel örnekler. Güney Anadolu sahilleri boyunca ilerleyen bu yol, bu bakımdan deneyim kazandırmış, büyük ihtimalle de Girit (ayrıca Rodos) tarım yerleşiminin kurulmasına yol açmış olsa gerektir. Knossos ve Mersin'de bulunan, her ikisi de MÖ yedinci binyıl başlarına ait oyma desenli çömleklerin koyu renk yüzeyleri arasında benzerlikler vardır. Ege'nin geri kalan bölgelerinde, önceden varolan avcı-toplayıcı denizcilik bilgisi can alıcı bir rol oynamış olmalıdır. İlk Neolitik topluluklar üzerinde anlamlı bir iz de bırakmıştır; zira bu toplulukların Türkiye'nin batısı, Yunanistan, hatta Knossos'ta bıraktığı erken katmanlar, Melos'tan gelen obsidyeni içerir. Knossos örneğinde obsidyenin kaynağı açık denizde 170 km uzaktadır; diğer örneklerdeyse, sahil yakınından geçen ve adaların sıçrama tahtası olarak kullanıldığı rotalar üzerinde, bundan iki kat uzaktadır. Obsidyenin Ege'deki muğlak kökeni hiç kuşku yok ki avcı-toplayıcılardan öğrenilmişti, bazı avcı-toplayıcıların torunları muhtemelen obsidyen tedarikinde uzmanlaşmıştı, Erken Neolitik'e ait mikrolitik ok başlarının Mezolitik öncülleri yansıtması belki bununla açıklanabilir.

Bu gibi miraslar bir kenara bırakıldığında, Ege'de Neolitik, dışarıdan gelen etkilerle, avcı-toplayıcıların ancak derme çatma yerleşmiş olduğu bir bölgeye gelen göçmenler sayesinde başlamıştı; bu göçmenler avcı-toplayıcıları hızla asimile etmişlerdi.[182] Mezolitik halkların yabani arpa ve yulaf topladığı Franchthi'de bile yerel uyarlanma ancak kısmen gerçekleşmişti.[183] Koyunlar, keçiler, daha sonraları domuzlar, muhtemelen ehlileştirilmiş tahıllar ve yeni temren tipleriyle dolu bir başlangıç katmanı, yakınlardaki çiftçilerle alışveriş yapıldığını yansıtıyor olabilir. Ama bu aldatıcı bir başlangıçtır, çünkü bu katman, ciddi Mezolitik özelliklerin görülmediği eksiksiz Neolitik paketle dolu sonraki katmandan zamansal bir boşlukla ayrılır. Başka yerlerde Neolitik, mağaralardan ziyade açık alanlarla (ekilebilir düzlüklerle, görünürde avcı-toplayıcıların seyrek olarak yerleşik olduğu tepelerle), Çanak Çömlek Sonrası Neolitik B'de geliştirilen türde yoğun bahçecilikle, az sayıda standart evcil hayvanla birlikte koyunlara ağırlık verilmesiyle, yabani faunaya ve avlanma aletlerine pek az rastlanmasıyla ilişkilendirilmiştir. Girit'teki yeni Mezolitik buluntular sayesinde, cıvıltılı bir dereyi izleyip, onun daha küçük bir dereyle birleştiği bu mümbit noktaya ulaşan, burada MÖ 7000'den hemen sonra bir çiftçilik topluluğu kuran insanların adada karaya çıkan ilk grup olmadığını biliyoruz ama Knossos, bu yeni gelenlerle ilgili fevkalade sarih fikirler vermeyi sürdürür.[184] En alt tabaka çeyrek hektarı kaplar ve birkaç aileden oluşan kurucu bir çekirdek olduğunu düşündürür. Yine de, başlarda çömleklere rastlanmaması dışında, çiftçilik paketinin ve onunla ilişkili kültürel paketin tamamını içerir; bunların hiçbiri de adaya özgü değildir. Her şeyin denizyoluyla mekik dokunarak adaya taşınması, geldikleri yerdekine benzer bir hayat tarzının kopyalanması gerekmişti. Erken Kıbrıslı çiftçiler örneğinde olduğu gibi, gözle görülür büyüklükte bir mikrokozmos hareket halindeydi, Ege ve başka yerlerde bu hareketliliğin çok sayıda paraleli olsa gerektir.[185]

Teselya başlıca çekim noktası olarak ortaya çıkıyordu, o sıralarda Konya Ovası'nın batısında en büyük insan topluluklarını barındırıyordu.[186] Knossos'ta olduğu gibi çömleklerin kayıp ya da son derece nadir olduğu, MÖ yedinci binyıldaki pek iyi bilinmeyen bir evrenin ardından Erken Neolitik'te (MÖ 6500-5800) Doğu Teselya ovasında 120 kadar höyük mantar gibi patlak

5.22 Neolitik, Nea Nikomedeia'da Yunan anakarasına ulaşır: (*yukarıda*) Bir kadın heykelciği; (*aşağıda*) köyün gevşek bir biçimde düzenlenmiş kare ve dikdörtgen evleri.

vermeye başladı. Bunların her biri 50-250 kişiden oluşan, komşularına genellikle bir saatlik yürüme mesafesinde küçük köylerdi. En eksiksiz kazılanı iyice kuzeyde Nea Nikomedeia'da bulunur; müstakil, kare şeklinde dal-örgü evlere, başta monokrom, sonra kırmızı ya da beyaza boyanmış çömleklere rastlanmıştır burada **[5.22]**.[187] Öyle sanılıyor ki, her ev bir aileye aitti ama yemek pişirme müşterek alanlarda gerçekleşiyordu; bu durum bir paylaşım olduğunu da düşündürür. Dişi, kurbağaya benzer ya da doğum yapan heykelciklerin, cilalı büyük baltaların, çakmaktaşından gayet iyi yontulmuş temrenlerin konduğu zulaların ve kilden markaların bulunduğu daha büyük bir yapı, bir toplanma yeri, başarılı bir ailenin evi ya da bir mabet olabilir. Teselya'nın güneyinde bulunan daha çorak, parçalanmış arazilereyse Erken ve müteakip Orta Neolitik'te (MÖ 5800-5500) seyrek olarak yerleşilmiştir, takımadaların çoğunda da daimi sakinler olmamıştır.[188] İyice güneyde, ilk gelenlerin ardından Girit'te Neolitik, dışarıyla sınırlı düzeyde temaslarla, kendi çizgisinde evrilmiştir.[189] Gözden uzak bir yol izlemesi ve buradaki çiftçilerin daha güneyli kökenlerden gelmesi, 5000 yıl sonra henüz çözülmemiş Minoa yazıtlarında ortaya çıkan, ne Yunanistan anakarasında konuşulan dille ilgisi ne de başka yerlerde geride kalmış bir benzeri bulunan gizemli dil(ler)i açıklayabileceğimiz bir bağlam sunabilir.

Çiftçiliğin Batı Yunanistan'a ve Adriyatik'in güney ucuna ulaşması birkaç yüzyıl daha almıştır, bu bölgedeki iyi bilinen avcı-toplayıcı topluluklar yine geciktirici bir rol oynamış olabilirler. Koyunlar, keçiler, iyi pişirilmemiş çömlekler Korfu'da bulunan Sidari harabesine MÖ 6500'de girmiştir (acaba bu gerçek bir Mezolitik uyarlanma vakası mıdır?) ama burada, Arnavutluk'un başka yerlerinde, Güney Dalmaçya'da ve İtalya çizmesinin topuğu Apulia'da tarımın tam olarak başladığını görmek için MÖ 6000'den yüzyıl öncesini ya da sonrasını beklememiz gerekir.[190] Bu tarihten sonra Erken Neolitik'te (Adriyatik'te kabaca MÖ altıncı binyıla denk gelir) yayılma başlıca iki eksende gerçekleşmiştir; bunlardan biri Dalmaçya sahilinden yukarı çıkıyor, diğeri Adriyatik'ten geçip Otranto'dan Güney Apulia'ya giriyor ya da daha kuzeyden adalardan geçilen daha uzun (140 km) bir yolu izleyerek doğruca Tavoliere Ovası'na varıyordu. Bu ikinci seçenek, Ege'den geçerek Teselya'ya uzanan önceki yollara çok benzer. Buradan geçildiğine ya da geçiş sonrasına ait izler, küçük bir yerleşim olan Sušac'ta, Tremiti Adaları'nda, hatta Palagruža'daki çanak çömlekte görülür.[191] Bu saydıklarımızın sonuncusu, yani Palagruža 20 hektarlık kırıklı bir kaya parçasıdır, temiz su kaynağı yoktur, her yıl ortalama sadece 290 mm yağmur alır, tarıma hiç müsait değildir ve geçiş yolunda olma şerefini tam ortada bulunmasına borçlu olmalıdır (öğrendiğimize göre avcı-toplayıcılar burayı çoktan keşfetmişti).

Adriyatik'teki ilk tarım toplulukları daha doğuda, özellikle de Yunanistan'ın kuzeyinde kullanılan aynı hayvan ve bitki paketini muhafaza etmişlerdi.[192] En başta Apulia ve Tavoliere'de benzer ekilebilir arazileri ve Doğu Adriyatik'in Šibenik ve Zadar arasındaki yükselen kıyı cephesinde az bulunur bir durağı hedef almışlardı. Ne var ki bu bölgedeki Neolitik kültür bazı bakımlardan Ege'deki modellerden ayrılır, bu da yeniden işlendiklerinin bir göstergesidir, gerçi avcı-toplayıcı geleneklere pek az götürülebilir; Dinar Sıradağları'nın oluşturduğu engeli aşıp o sıralarda dağların karaya bakan yüzünde kuzeye doğru yayılmakta olan Starčevo'daki Balkan Neolitik kültürüyle de pek ilişkilendirilemez. Ege'de olduğu gibi Adriyatik'teki çoğu yerleşim de açıktı. Bu ormanlarla dolu bölgede binaların inşasında kerpiç ya da dal-örgü yerine ağaç kullanıldığından höyüklere rastlanmaz, onların yerini

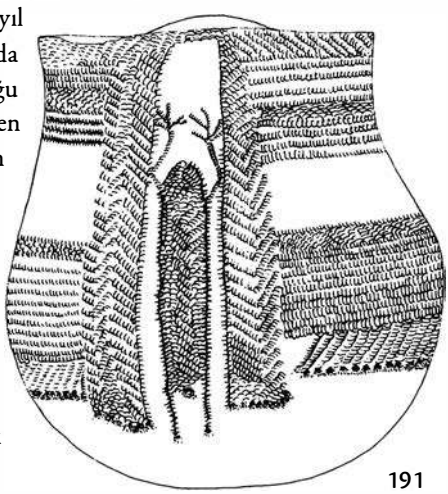

5.23 Tavoliere'de tipik bir Neolitik yerleşim; havadan çekilmiş 1940'lara ait bu fotoğrafta çevresindeki hendeklerle ve iç kısmında yer alan, tek tek evlerin bulunduğu arsaların sınırlarını belirlemeye yarayan C şeklindeki küçük kesiklerle tanımlanmış olduğu görülüyor.

hendeklerle çevrili, evler arasında geniş aralıkların bulunduğu büyük yerleşimler almıştır. Bunların en ünlüsü Tavoliere'de bulunan 780 evlik bir yerleşimdir, sınırları İkinci Dünya Savaşı sırasında havadan çekilen fotoğraflarla tespit edilmiştir **[5.23]**.[193] Yunanistan'ın kuzeybatısında Asfaka, Zadar yakınlarında Smilčić, Sicilya'da ve İtalya'nın kuzeydoğusunda başka yerleşimler bölgenin tamamını tanımlar. Bu kültürün bir başka özelliğiyse çömlekler üzerinde baskılı süslemelerin kullanılmasıdır. Doğuda minör bir özelliktir bu ama Orta ve Batı Akdeniz'de Erken Neolitik'te başlıca çömlek süsleme biçimi olmuştur, Güney İtalya'nın ötesindeyse boyalı desenlerin ortadan kaybolduğu görülür.[194] Bu desenlerde, eski bir avcı-toplayıcı eşyası olan ama kanolarla taşınan bir Neolitik kültürün de kullanmış olması akla yatkın sepetler taklit ediliyordu. Bölgesel çeşitlemeler arasında, Adriyatik çevresinde rastlanan bir tip, Calabria ve Sicilya'nın "Stentinello" stilleri, sahil şeridinde dikkat çekici bir dağılımı işaret eden birkaç Tiren, Ligurya ve Provençal'dan İberya Cardial (tarak kabuğu baskısı) gelenekleri yer alır, sonuncusu MÖ 5600'de yaygın tabirle klasik Cardial'a dönüşmüştür **[5.24]**. Üslup benzerliklerinin görüldüğü bu geniş denizaşırı bölgelerin ötesinde, çiftçi çömlekçilerden gelen bir soykütüğü karışımı ve ayrıca geniş bağlantı ağları bulunuyor olsa gerektir; batıdaki çömleklerin 50-100 km öteye gittiği bilinmektedir.[195]

5.24 Valencia yakınlarında Cova de l'Or'da bulunmuş fevkalade ayrıntılı bir Cardial baskı çömlek; üzerinde kollarını yukarı kaldırmış bir figür görülüyor. Çömleğin yüzeyinin görünümü ve alt kısmının yuvarlak olması sepetçilikle arasında yakın bir ilişki olduğunu gösteriyor.

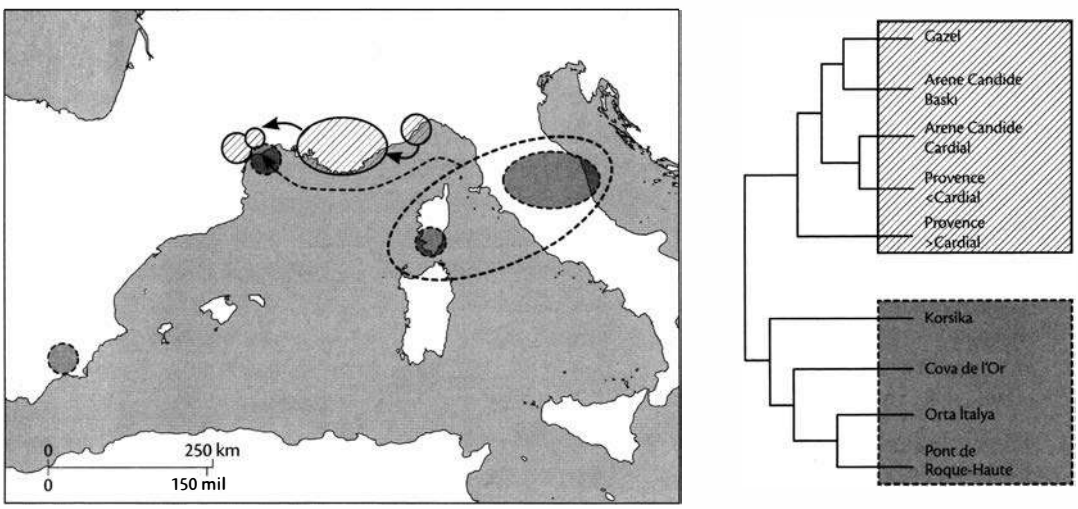
Kuzey Adriyatik'in her iki sahilinde de yukarıya doğru Neolitik yayılma yavaş yavaş ilerledi, alt havzanın başlangıç noktasına ulaşması yaklaşık 500 yılı buldu.[196] Çiftçilik, Istria'da MÖ 5700'de, bundan yaklaşık 200 yıl sonra da Trieste yakınlarında görüldü. Trieste'de Edera Mağarası'nda bulunan bir çömlek kırığı, avcı-toplayıcıların çiftçilerle kurduğu temasın Adriyatik'te görülen muğlaklıktan uzak birkaç örneğinden birini sunar.[197] İtalya tarafındaysa Neolitik yayılma Tavoliere'nin ötesinde, önceden durağan olan sınırı MÖ 5500 civarında aşmış, yarımadanın merkezine ve kuzeydoğusuna doğru ilerlemiştir.[198] Sahil boyunca ve iç kesimlerin bazı yerlerinde yerleşimler tam anlamıyla Neolitik toplulukları yansıtır, Adriyatik'in baş kısmındaki yerleşimler farklı buğday cinsleri yetiştiriyor; dağların kuzeyiyle, Balkanların iç kısmıyla ve Orta Avrupa'yla sonunda bir bağlantı kurulduğunu gösteren başka özellikler sergiliyordu.[199] Ne var ki başka yerlerde işler farklıydı.[200] Mezolitik

gruplar Dinar Dağları ve Apeninler'de birkaç yüzyıl boyunca, Alpler'in doğusunda da MÖ 5300-5200 gibi geç tarihlere dek varlıklarını sürdürdü. Mezolitik direnç, Po Ovası'nın sulak çayırlarına, bataklıklarına ve ormanlarına yerleşimin gecikmesini de açıklar. Buralarda kurtarma çalışmaları, yaklaşık 6 metrelik çamur katmanı altında, uzun zamandır beklenen avcı-toplayıcı kalıntılarına ulaşmaya başlamıştır. Onları ekin yetiştiren ama et için avlanan melez toplulukların izlediği görülmektedir.[201] İtalya'nın içlerindeki başka yerleşimlerde, örneğin Biferno Vadisi'nde Gubbio yakınlarındaki küçük San Marco'da avcılık başlıca faaliyet olmayı sürdürmüş, daha eski başka gelenekler de korunmuştur.[202] Avcılığın, belli bazı bölgelerde de Mezolitik hayat tarzlarının tamamının sürmesi, daha doğudaki örüntüyle dikkat çekici bir tezat oluşturur.[203]

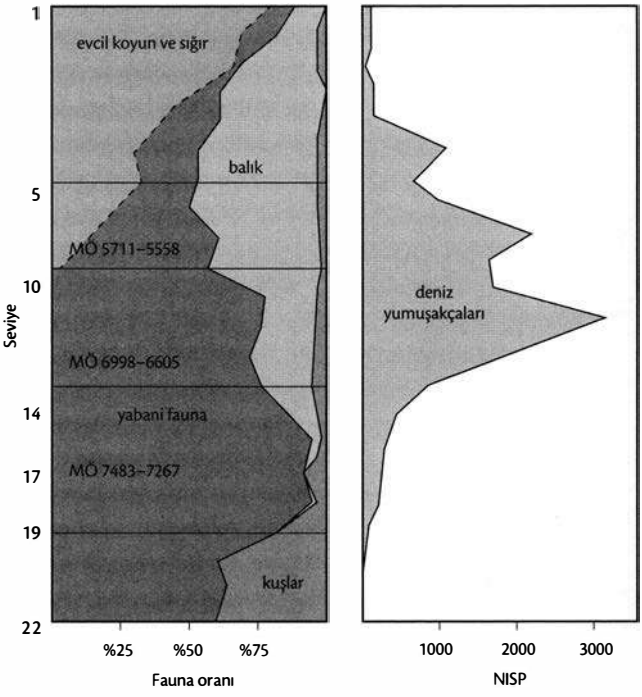
Adriyatik'teki durumla karşılaştırıldığında İtalya'nın Tiren Denizi'ne bakan kısımlarına ve buranın ötesine yayılma inanılmaz derecede hızlı olmuştur **[5.21, 5.25]**.[204] Neolitik, MÖ altıncı binyılın ilk iki yüzyılında, bu bölgenin hem kuzeyinde hem güneyinde neredeyse aniden karşımıza çıkar, bir süre sonra Akdeniz Fransası'nda görülür ve MÖ 5500'de Atlantik'e ulaşır. Yayılma eksenlerinden biri, dal-örgü evlerin sahildeki kum tepeciklerinin ortasında toplaştığı Calabria'dan ve doğu kısmındaki ovalarda hendekli Stentinello köylerin bulunduğu Sicilya'dan geçer.[205] Batı Sicilya'da Grotta dell'Uzzo, yıl boyunca kullanılan bir avcı-toplayıcı üssü olmaktan çıkmış, ine ine sonunda bir çiftçi barınağı seviyesine inmiştir **[5.26]**. Diğer yolsa, çoğu Neolitik özelliğin Korsika ve Sardinya'da MÖ 5700 civarında kabaca eşzamanlı olarak, kuzeyde Batı Ligurya anakarasında, özellikle de Arene Candide Mağarası'nda bir ya da iki yüzyıl önce belirmesiyle çizilir. Sicilya ve Kuzey Tiren kıyıları arasında baskılı çömlek üslupları arasında görülen farklılıklar, Güney İtalya dışına ilerleyen farklı yolları izler; bu yollar Toskana'dan ve küçük Giglio Adası'nda sahilden uzaktaki yerleşimlerden geçer. Bu ayrım, Adriyatik'in girişi civarında daha önce görülen çatallanma gibi, Akdeniz'in bu kısmında kıyı şeridi ve ada coğrafyalarının bir yansımasıdır. Sicilya ve Sardinya, 280 km'lik kesintisiz bir denizle birbirlerinden ayrı kalmışlardır.

Yayılma hızının böyle birden artmasının ardındaki mekanizmalar daha tartışmalıdır. Bazılarına göre, bu hızın kendisi yerli avcı-toplayıcı ağlar üzerinden yayılmayı ve tutunmayı gösterir; Doğu Sicilya'daki köyler, göçmen çiftçilerin

5.25 Tarım yapılan çekirdek bölgelerin Tiren bölgesi, Güney Fransa ve daha Batı Akdeniz arasında kurbağa sıçramalarıyla genişlemesi, bir dizi yerleşimde görülen koyun kemiklerinin morfolojisindeki farklılıkların kladistik analiziyle gösterilebilir. İlerleme eksenlerinden biri sahil boyunca giderek batıya doğru genişlerken, bir diğeri Kuzey Tiren'den çıkıp Güney Fransa'ya ulaşmıştır.

ulaştığı en üstün başarı düzeyinin göstergesidir. Tiren sahillerinden batıya doğru ilerlendiğinde buluntulara rastlanan başlıca yerlerin açık yerleşimlerden ziyade sık sık görülen mağaralar olması, ilk seviyelerde Neolitik özelliklerle birlikte sıklıkla yabani hayvanlara da rastlanması, bu kanıyı uzunca bir süre desteklemiştir. Ayrıca ilk baştaki evcil türler takımı kimi zaman eksiktir. Korsika'da sığır ancak MÖ 5000'den sonra ortaya çıkar, Arene Candide'de ise başlangıçta bol miktarda evcil koyun yenmiş ve sağılmış, bundan muhtemelen biraz daha sonra sığıra geçilmiştir; burada ilk domuzlar da yabani domuzlar olmuştur.[206] Ne var ki (yabani ya da evcil) bitkilere rastlanmaması kanıt yokluğunu yansıtır; daha eski kazılarda bitki kalıntılarının bulunması için toprak nadiren elenmiştir. İtalya-Fransa sınırında Pendimoun kaya barınağında yapılan yeni kazılarda ise çok geçmeden arpa ve buğdaya rastlanmıştır.[207]

5.26 Uzzo Mağarası'nda et ve deniz yumuşakçası tüketimi örüntüleri, zaman içinde karmaşık dalgalanmalar gösterir; bunların yerini, tedricen ama sonuç olarak kararlı bir şekilde, evcilleştirilmiş hayvan tüketimi alır. Neolitik özelliklerin başka yerlerde hızla belirmesinin tersine, bu durum hiç kuşkusuz bu Batı Sicilya yerleşiminin epeyce ücra, çıkmaz sokak benzeri konumundan ve buna bağlı olarak eski hayat tarzlarının direnç göstermesinden kaynaklanıyordu.

Gelgelelim, çiftçiliğin Tiran sahillerinden Atlantik'e en başta, yavaş yavaş Neolitik hale gelen yerli avcı-toplayıcılarla yayıldığı fikrine ciddi itirazlar eşlik eder. Bu itirazlardan biri, bölgeye gelen Neolitik kültürün yerli Mezolitik kültüre kıyasla daha gösterilebilir denizci özelliklere sahip olduğunu vurgular. Bir başka itirazsa mağaraların hikâyenin tamamını anlatıp anlatmadığını sorar. Yeni keşfedilmiş açık yerleşimler farklı bir tablo sergiler. Altıncı bölümde göreceğimiz üzere, Fransa ve İberya'da bir süre sonra sular altında kalmış iki köy, batmış olmaları sayesinde bol miktarda evcil türün yanı sıra, deniz seviyesinin birkaç yüzyıl önce yükselmesi, bizi nelerden yoksun bırakabilirmiş sorusunu sordurtan başka kalıntılar barındırır. Son olarak, kronoloji daha incelikli bir hal aldıkça Alpler ve Rhône arasındaki "Castelnova" Mezolitik kültürünün seyrekliği belirginleşir. Neolitik buralara ulaştığında, bir zamanlar zengin bir avcı-toplayıcı coğrafyası olan bu bölgenin bazı kısımlarını bir şey çoktan savurup geçmişti; burada ilk tarım yerleşimleri yaygın olarak avcı-toplayıcı işgalinin, bırakın seyrek görünmeyi, hiç bulunmadığı yerlerde karşımıza çıkar.[208] Arene Candide de böyle boş bir yerleşim yeriydi, çünkü buradaki Neolitik kültür de doğrudan daha eski katmanların üzerinde bulunur; aynı şey, bir yanında Apeninler'in dibinde, diğer yanında sarp Provence'ta avcı toplayıcı toplulukların bulunduğu Batı Ligurya'nın büyük bölümü için de geçerlidir.[209] Benzer bir eksiklik Korsika'da da gözlenir.[210] Başka bir deyişle, Neolitik paket her ne kadar kabuk değiştirip uyarlanmışsa da, çiftçilerin denizden yayılmasının İtalya ötesinde sönüp gittiği haberleri abartılıdır. Batıya doğru yayılmanın istisnai bir hızda gerçekleşmesinin başlıca sebebi, canlı avcı-toplayıcı nüfuslar değil, bunun öncesinde bu nüfusların bir kıyıma uğramış olmasıdır. Bu meseleye daha sonra dönmemiz gerekiyor.

Tiren Denizi'nin batısında, genel olarak Akdeniz'in batı yarısı adına savlarımızı gözden geçirmemizi sağlayacak gelişmeler ortaya çıkacağını bir parça tahmin

ediyorduk. Aslında Güney Fransa ve İspanya'nın, bir engelleyen bir kucak açan sahil şeridi boyunca, yayılmanın biraz önce özetlediğimiz biçimi aldığı yönünde göstergeler giderek artmaktadır (bu durum çiftçiliğin benzer özellikler gösteren, hâlâ araştırılmamış olan Güney Türkiye sahillerinde bundan 1500 yıl önce nasıl yayıldığına ilişkin de fikir verebilir).[211] Rhône'un batısında kalan (muhtemelen dışa kapalı Mezolitik bir yerleşim olan) Languedoc halicinde Pont de Roque-Haute Neolitik açık yerleşimi, burada bol miktarda koyun, birkaç yabani hayvan, üç tür buğday ve uzaktaki Tiren sahillerinin merkezi bölgelerinden çömlek üslupları ve obsidyen bulunduğunu göstermiştir.[212] Bu gibi yerleri hedefleyen kurucu grupların birbirlerinden ne kadar ayrı, birbirlerine ne kadar uzak olduklarını, bu yerleşimin sadece 3 km uzaktaki komşusu Peiro Signado'da çarpıcı bir biçimde görebiliriz; burasının Ligurya'yla bağlantıları kuvvetlidir **[5.25]**.[213] Bu yerleşimler MÖ 5700 civarında kurulmuştur; bundan sadece bir yüzyıl kadar sonra bu süreç İber sahiline yayılmıştır, ilk çiftçiler ile son avcı-toplayıcılar arasında yine zamansal ve mekânsal anlamda ciddi boşluklar görülür burada da, daha doğuya gidildiğindeyse tahıl ve ekin yelpazesinin etkileyici bir biçimde korunduğuna tanık olunur.[214] Alicante'deki Mas d'Is, inşa edilmiş evlerin ve yakınlarda hendekli bir çevrili alanın bulunduğu açık bir yerleşimle, eşine az rastlanır bir manzara sunar.[215] Valencia'nın ardındaki tepelerde, 650 metre yüksekte bulunan Cova de l'Or gibi, arpa, buğday, koyun ve keçi görülen bazı dağlık bölge mağaralarının işlevlerini açıklamak daha zordur.[216] Çiftçiler ekip biçmek, hayvan gütmek ya da avcılık için bu yaylalara bu kadar hızlı bir biçimde mi nüfuz etmişlerdir? Burası geleneksel topraklarına tutunan avcı-toplayıcıların tarımı sahiden benimsediklerini gösteren ender bir örnek midir? Yoksa zarifçe süslenmiş çömleklerin bolluğu, o döneme ait yerel kaya sanatı örnekleriyle ve ritüellerle ilişkili başka buluntularla olan benzerlikleri, bu gibi yerlerin daha esrarlı bir rolü olduğunu mu ima eder?[217]

Buradan okyanusa kadar, Nerja Mağarası'nda MÖ 5500'e ait evcil türlerin görüldüğü azgın Endülüs sahillerinden ya da Sierra Nevada'nın kuzeyinde iç kesimlerdeki havzalardan geçen yollar uzanır; bu yollar Guadalquivir'in ağzında birleştikten sonra Atlantik sahillerine varır. Daha önce de gördüğümüz üzere, Güney İberya'nın Atlantik'e bakan kesimlerinde hiç kuşku yok ki hâlâ çok sayıda avcı-toplayıcı bulunuyor, çoğu da artık Tagus, Sado ve başka haliçler boyunca devasa kabuklu çöplüklerinin oluşturduğu odağın çevresinde yaşıyor ve ölüyordu. Onların buralarda tutunması çiftçilere aralarda bol bol arazi bırakmıştı ve burada birbirinden ayrı duran iki paralel hayat tarzı ortaya çıkmıştı; nehir ağızlarında MÖ 4500-4300 gibi geç bir tarihte işleyen birkaç avcı-toplayıcı sığınağının çevresini sonunda çiftçi toplulukları sardı.[218] Zaman zaman kabuklu çöplüklerinin üst kısımlarında çömleklere rastlanır ama evcil hayvanlar görülmez. Bu tarihlerde Güneybatı İberyalıların kemik kimyası, kara yiyeceklerine dayanan Neolitik beslenme biçimi ile avcı-toplayıcıların sonuna kadar korudukları, daha çok suda yetişen ürünlere dayanan beslenme biçimi arasında bir ayrım olduğunu doğrular.

Ürdün'den Tagus'a bu Neolitik yayılmanın ana hatlarını tamamlamak için soralım: Akdeniz'in kıyıdan uzak kesimlerinde, özellikle de batıda, ilgilendiğimiz bölge içinde kalan geniş iç kesimlerde, uzun nehir vadilerinin yol açtığı yerlerde neler oluyordu acaba? Sınırları katı bir biçimde belirlenmiş Aşağı Rhône havzasında, Neolitik gruplar iç kesimlere, sonunda yükseklere yönelmeden önce kuşaklar boyunca yerel olarak çoğaldılar; MÖ altıncı binyılın sonlarında iç

kesimlere ve yükseklere yöneldiklerinde de buralardaki son avcı-toplayıcılarla karşılaştılar.[219] Pireneler ve Cantabria dağlarında da avcı-toplayıcılar varlıklarını sürdürmüşlerdi, Cantabria'da MÖ beşinci binyılın sonlarına kadar yaşamışlar, bundan sonra yavaş yavaş Neolitik dünyayla kaynaşmışlardı.[220] Bask ülkesinin benzersiz dili, genleri ve kan grubu imzaları, bu gibi insanların yol üzerinde olmayan, dağlık bölgelerde tutunmasının bir ifadesi olabilir pekâlâ. Güney Portekiz'de ücra bir kireçtaşı platosu olan Alentejo'da ilk menhirler muhtemelen geçiş dönemindeki son avcı-toplayıcıların diktiği Mezolitik ağaç anıtların bir versiyonuydu.[221] Ama Pireneler'in her iki yakasında Aude ve Garonne boyunca, Ebro'dan yukarıya davetkâr vadi koridorları uzanıyordu. Çiftçilerin bu yolları ne kadar kısa bir süre içinde kullanmaya başladığı ancak son birkaç yılda açıklık kazanmıştır. Aude ve Garonne boyunca uzanan vadilerden baskılı çömlekleri Biscay Körfezi'ne taşımışlar, Ebro'dan yukarıya uzanan koridordan geçerek de İberya'nın iç kesimlerinde nüfusu hızla artırmışlardır. Binlerce yıl boyunca buradan sahil kesimlerine insan akmıştır.[222] Akdeniz Neolitik kültürü, fırsat doğduğunda büyük ölçekli kara yerleşimlerine geçmek için Teselya ve Tavoliere'de gösterdiği beceriyi hiçbir biçimde kaybetmemiştir.

Geri çekilip baktığımızda, Neolitik kültürün Akdeniz'in kuzey yarısında çok çeşitli koşullar altında yayıldığını teslim ettiğimizde, üç ana sonuca varabileceğimiz çok açıkça görülüyor. Birincisi: Çiftçi grupların göçü, sadece doğuda ve orta bölgelerde değil, batıda da Neolitik'in yayılma mekanizmalarından biri olarak kalmıştır; bu göçün büyük bölümü, beğenilen bir yerden diğerine sıçramalarla gerçekleşmiştir. İkincisi: Bazı avcı-toplayıcı grupların bu sürece, özellikle de denizcilik bilgilerini aktararak katkıda bulundukları su götürmezdir. İskenderun Körfezi'nden başlayan bu süreç, daha sonra Ege'de ve belki Adriyatik girişinde bir kez daha aşırı yüklenerek devam etmiştir. İlginçtir, bu duruma en fazla havzanın batısında değil, doğusunda, avcı-toplayıcıların geleneksel olarak yapılan yorumlarda ağır bastığı bölgede tanık olunur. Ne var ki yayılmanın ana eksenleri boyunca avcı-toplayıcıların kısmen bile olsa Neolitik kültürü benimsemesine nadiren rastlanır, batıda da durum aynıdır, hatta İberya'nın Atlantik'e bakan kesimlerinde kabuklu çöplüklerinde yaşayan avcı-toplayıcılar tam tersi bir eğilim sergiler. Bu süreç, Marmara Denizi, Po Vadisi, Kuzey İtalya, Güney Fransa ve İberya yaylaları, nihayet Atlantik haliçleri gibi Akdeniz havzasının kenar kesimlerinde ya da es geçilen bölgelerde avcı-toplayıcı hayat tarzlarının silinip gitmesine yol açan bir alacakaranlık evresinde gerçekleşmiştir. Avcı-toplayıcılar da çiftçiler gibi Akdeniz koşullarına müthiş bir uyum gösteriyordu, ancak farklı şekillerde ve farklı nişlerde ki bu da geleceğin yeni hayat tarzında yattığı açıkça ortaya çıkıncaya dek dönüşümlere ve çapraz geçişlere nadiren olanak tanıyordu. Bu durumun bizi pek şaşırtmaması gerekir. İki grubun mevsimlik takvimleri farklıydı, Neolitik'in ağır iş yükü ve vasat sağlık koşullarının, güzelce avlanma, yağmalama ve balık tutma imkânı bulabilen avcı-toplayıcılara cazip gelmiş olması ihtimal dışıdır. İki grubun (toprağın yanı sıra bitkiler ve hayvanlarla ilişkiler bakımından) doğa ve doğaüstü kavrayışları da muhtemelen farklıydı (örneğin Neolitik kültürdeki ata ve doğurganlık takıntısının tersine avcı-toplayıcıların muhtemelen animistik bir ruhlar dünyası vardı). Levant'ta, sel sularının ziraatta kullanılmasıyla, bir grup binlerce yıl içinde yavaş yavaş diğerine dönüşmüştü ama bu Akdeniz'de benzersiz bir örnekti. Daha batıda, önceden evrimleşmiş bir çiftçilik paketi ile ona eşlik eden ideoloji, hiçbir yerde çiftçiliği

tercih etme eşiğine gelmeyen avcı-toplayıcılarla yan yana bulunuyordu.

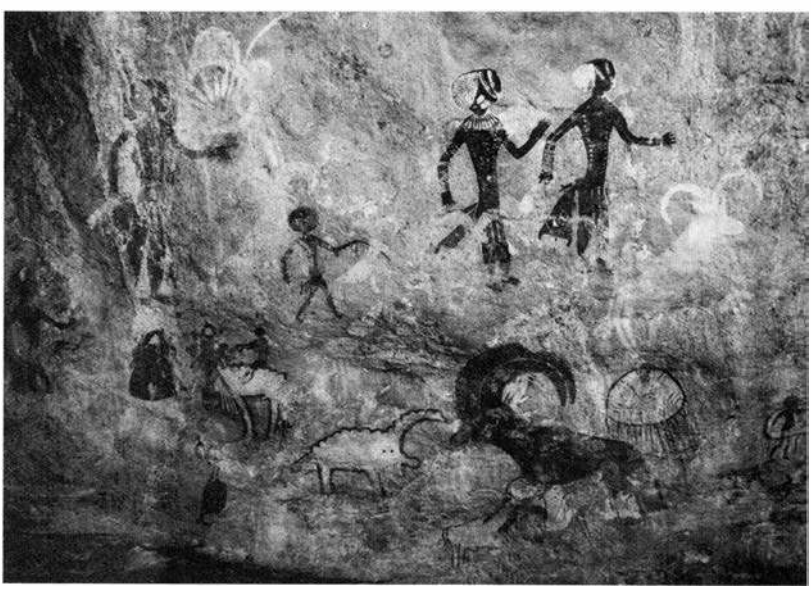
Üçüncüsü: MÖ yedinci binyılın sonlarına doğru bir şey ciddi bir değişime uğramıştır. Daha önce gördüğümüz üzere, geç dönemlere ait avcı-toplayıcı yerleşimlerinin sayısı geniş bölgelerde, kimi zaman MÖ 6000 öncesinde ama her zaman ona yakın tarihlerde keskin bir düşüş göstermiş, özellikle de Orta ve Batı Akdeniz'de, sonradan çiftçilerin yayıldığı boşluklar bırakmıştır. Yerel yükseliş ve düşüş döngülerinin bir rolü olabilir ama bu genel eğilim, 6200 Olayı sonucu iklimde görülen bozulmanın uzun bir sürekliliğin sonunu sert ve hızlı bir biçimde getirmiş olmasına bağlanabilir.[223] Akdeniz'in tamamını kapsayan bir bakış açısıyla yaklaştığımızda, Neolitik ilerlemenin hızının bu olaydan hemen sonra arttığını görürüz. Çiftçiliğin Batı Anadolu'dan Adriyatik'in alt kesimlerine yayılması bir binyılın büyük bölümünü almıştır, (başlangıç tarihi kabulüne bağlı olarak) Levant'tan çıkması da bir o kadar uzun sürmüştür; bu da yılda yaklaşık bir kilometre ya da her kuşakta bir günlük yürüyüş mesafesi kadar bir yayılma hızına sahip olduğunu gösterir (Pratikte çoğu hareket ya Teselya'da yeni bir çekirdek köye ulaşılması gibi daha kısa ya da denizden Girit'e ulaşılması örneğindeki gibi daha uzun ama seyrek olmuştur). Bu durum büyük ölçüde "pakette" sürekli ufak tefek değişiklikler yapma ve onu denizcilikle bütünleştirme ihtiyacına, ayrıca olası ilerleme yolları üzerinde birkaç avcı-toplayıcı engelinin bulunmasına bağlanabilir.[224] Ama o tarihten sonra, Adriyatik'in yukarısına doğru tuhaf bir biçimde yavaş bir hareketlilik görülmesi dışında, çiftçilik havzanın batı ucuna son derece hızlı bir biçimde ulaşmış, kuş uçuşuyla 1500 km'yi 300-500 yılda aşmış, yılda ortalama 3-5 km'lik ya da her kuşakta 75-125 km'lik bir sıçrama hızıyla ilerlemiştir.[225] Çiftçiler de 6200 Olayı'ndan etkilenmiş olsa gerektir ama sayıları hızla kendilerine gelmelerini ve geride kalan avcı-toplayıcılar toparlanmaya fırsat bulamadan yeniden ilerlemelerini sağlamıştır. Bu bakımdan Adriyatik'teki gecikmenin, avcı-toplayıcıların kuzeydeki olaya gösterdikleri istisnai dirençle bir ilgisi olabilir, bu da Po Vadisi ya da Adriyatik'in daralmış şeklinin hayatta kalanların bir araya toplanmasını sağlamasıyla açıklanabilir. Her halükârda Adriyatik, tıpkı Paleolitik dönemde Akdeniz yarımadalarının yaptığı gibi, etkisi bir ucunda ama bu kez ters taraftaki ucunda artan bir sığınak gibi işlemiştir.

Sahra'daki Müthiş Cazibe Merkezi ve Delta Barajı

Akdeniz Afrikası'nın Erken Holosen tarihi, Levant'takinden ya da Güney Avrupa'dakinden daha farklı olamazdı, bu farklılaşmanın köklerinin bir bölümü hiç kuşkusuz bu döneme uzanır. Mağrip'te bulunan Güney Avrupa'daki (yine ehlileştirilmemiş) türlere benzer bazı yabani arpa ve yulaf türleri ile Güneydoğu Sahra ve Sudan'da bulunan süpürge darısı dışında Kuzey Afrika'daki bitkilerin birkaçı ehlileştirmeye uygundu.[226] Tutankamon'un mezarında yabani süpürge darısı tutamlarına rastlanmıştı. Afrika'nın ehlileştirilmiş ilk yerli bitkisi hint darısı MÖ ikinci binyılda, Sahra'nın güneyinde ortaya çıkar. Oysa tersine faunal seçenekler nispeten ümitvardı; yaban öküzleri çok yaygındı, Mağrip'te yaban domuzları boldu (bu hayvanların ikisi de derin zamanda Avrasya'dan gelmiş olup uzun zaman önce yerlileşmiş türlerdi), saldırgan Afrika berberi koyununa ve Afrika'nın kuzeydoğusunda yaban eşeklerine de rastlanıyordu. Ne var ki bu

farklılıklar dışında, Kuzey Afrika'yı Levanten ya da Avrupa Neolitik hayatıyla karşılaştırıp eksik kaldığını görerek ya da altıncı bölümde doğrulayacağımız üzere, "Neolitik" olan her şeyi çömlek ya da taş baltalar gibi Afrika'yla ilişkilendirilen her şeye uygulayarak pek bir şey kazanamayız. Bilakis çok şey kaybederiz, çünkü böyle bir yaklaşım bizi Kuzey Afrika'da gerçekten ortaya çıkmış, pek azı Akdeniz'in başka yerlerinde rastlanan çiftçi topluluklarına benzeyen hayat tarzlarını esaslı bir biçimde incelemekten uzaklaştırır.

Erken Holosen gelişiminin zirve noktası, Sahra'nın 50.000 yıldır ilk kez insanlarla dolmasıydı. Iberomaurusian avcı-toplayıcıların torunları bu geniş bölgeye Akdeniz sahillerinden girmişlerdi ama en erken ve en büyük akın güneyden, musonların çölü yeşerten ilerlemesini, onun eşliğinde Sahel faunasının yaya benzer bir dalgayla gelmesini takip ederek gelmişti.[227] Bu süreç MÖ dokuzuncu binyıl başında Nil'in güney uçlarında ve her iki yakasında devam ediyordu. Çok geçmeden Orta Sahra sıradağlarına ulaştı; dağ-adalar, insanların mevsimsel olarak daha kuru topraklara indiği yıllık üsler olarak kullanıldı. Bu öncüler muhtemelen, bölgenin bazı kısımlarında hâlâ varlığını sürdüren Nil-Sahra dillerinin erken versiyonlarını konuşan siyah Afrikalılardı. Sahra'nın oymalı ve boyamalı kaya sanatında onları görürüz. Sahra kaya sanatı sonraki tarihlerde iklimin daha kuru olması sayesinde korunmuş, bilgilendirici bir açık hava hazinesidir; manda, zürafa ve fil desenlerinin ağırlıkta olduğu bir evreyle başlar, onu avcı-toplayıcı faaliyetlerini ve bir ruhlar âlemini, maskeli ve hayvan başlı insanları konu alan "yuvarlak baş" üslubu izler **[5.27]**.[228] Başka bilgi kaynakları da kavrayışımızı genişletir. Zıpkınlar, ağlar, ince işlenmiş taş aletler göllerden ve vadilerden bol miktarda hayvan ve bitki toplamıştır. O zamanlarda Mega-Çad Gölü'nün kıyısında yer alan, bugün Nijerya'da Dafuna'da bulunan 9000 yıllık, 8 metre uzunluğunda, maun ağacından oyulmuş bir kano, muhtemelen Akdeniz'deki denizciliğe denk bir gemicilik becerisinin ifadesidir.[229] Bu gibi özellikler, tuhaflığıyla farklı bir hayat tarzını yansıtan ama karadaki avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerini görmezden gelen "Akualitik"[230] yaftasının bu insanlara yapıştırılmasına neden olmuştu. Son olarak, bu insanlar Akdeniz'deki herkesten önce çömlek yapmaya başlamışlardı,

5.27 Sahra'nın canlı ama tarihi sıklıkla gevşek biçimde tespit edilebilen kaya sanatı eserleri arasında bu "yuvarlak baş" üslubu esasen, bu geniş bölgenin erken Holosen'de büyük ölçüde güneyden gelen nüfuslarla yeniden insanlarla dolduğu devre aitmiş gibi görünmektedir.

5.28 Capsian kültürüne ait, kemik, deniz kabuğu ve devekuşu yumurtasından yontulmuş orak, tığ, maske ve boncuklar. Ölçüler birebir değil.

bu da en azından yarı yerleşik olduklarının başka bir göstergesidir. Bu çömlekleri muhtemelen bitkilerden yapılan yemekleri kaynatmakta kullanıyorlardı.[231] Daha sonraları havzanın orta ve batı bölgelerinde gözlendiği üzere, bu çömleklerin baskılı yüzeylerinde sepet ve belki de ağ desenleri taklit edilmişti.

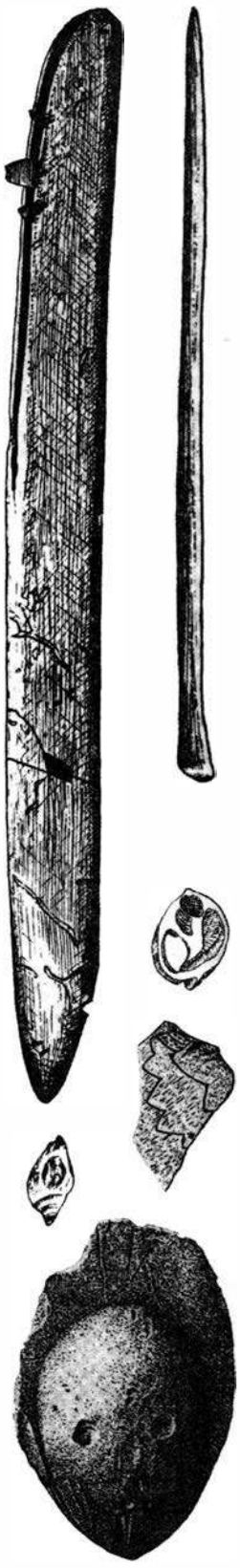
Sahra'da iki bölgenin yabani hayvan yetiştirme deneylerine sahne olduğu söylenebilir. Libya'nın güneybatısındaki Fizan'ın bir bölümünü oluşturan Tadrart Acacus dağ kitlesinde durumun böyle olduğu ikna edici bir biçimde görülebilir.[232] Burada devasa Uan Afuda Mağarası MÖ 9000'den itibaren, başta berberi koyunları avlayan hareketli gruplarca mesken tutulmuştur. Ama MÖ 8000'den itibaren, MÖ 7000 sonrasında (nihayetinde faaliyetleri ani bir kesintiye uğratan) 6200 Olayı'nın şiddetli kuraklığına dönüşecekti, biraz daha kuru hava şartlarına bağlı olarak burada ikamet daha sabit bir hal almış, yiyecek istifleri de daha geniş kapsamlı olmuştur. Yiyecekler arasında bir dizi kara hayvanı, kuşlar ve balıklar, ayrıca yabani darı, hint darısı ve yumru kökler bulunuyordu. Çok sayıda öğütücü taş ve korunmuş toplama ya da depolama sepetleri de bu değişimle paralellik gösterir. Ama en ilginci, mağara içindeki çiğnenmiş berberi koyunu gübreleri, bu hayvanların insanlarca kordona alındığını ve beslendiğini gösteriyor gibidir; hayvanların kemiklerindeki yaralanmaların muhtemelen kaçma çabalarından kaynaklanmış olması, ayrıca başka yerlerde hamile ya da süt emen koyunları gösteren kaya resimleri de bu yorumu destekler. Nihayetinde ya 6200 Olayı'nın patlak vermesi öncesinde fazla zaman kalmadığından ya da çok taşkın hayvanlar olduklarından berberi koyunları hiçbir zaman evcilleştirilmemiştir. Ama kordona alınmış olmaları, ihtiyaç olduğunda yenmek üzere, sınırlanmış bir halde tutulduklarını düşündürür. Ayrıca bu gibi pratikler insanlara daha sonraları dışarıdan dahil olan evcil hayvanları hayat tarzlarıyla bütünleştirme kabiliyeti kazandırmış da olabilir.

İkinci olası hayvan yetiştiriciliği örneği sığırlarla ilgilidir ve çok hararetli tartışmalara konu olmuştur.[233] Kapsamlı genetik araştırmalar Avrasya ve Afrika sığırlarının erken tarihlerde birbirinden ayrıldığını, dolayısıyla Afrika sığırlarının Kuzey Afrika'da bağımsız olarak evcilleştirildiğini işaret eder. Ama yaklaşık olarak hangi tarihte olmuştur bu? Bu gelişmenin odak noktası Güneydoğu Sahra'nın Mısır ile Sudan arasında kalan sınır bölgelerinde yer alır; buralarda Nabta Playa havzasında MÖ dokuzuncu binyılda yabani hayvanların güdülmeye başlandığı yönündeki iddialar, habitatların yeniden kurgulanması ile kemikler arasındaki nüansların pek ikna edici olmayan bir bileşimine dayanır. Bu argüman MÖ yedinci binyılın başlarıyla ilgili olarak güç kazanır, o tarihlerde hayvanların su içmesini sağlamak için ihtiyaç duyulduğunda kuyular kazılıyordu; MÖ 6000-5500'e gelindiğinde de, Afrika'da eti, kanı ve muhtemelen çoktan beridir de sütü için sığır gütme işinin bir süredir devam etmekte olduğuna kuşku yoktur. Bu durumun Kuzey Afrika açısından yarattığı geniş çaplı etkiler altıncı bölümde açıklık kazanacaktır.[234]

Tadrart Acacus ve Nabta Playa, Akdeniz'e Londra kadar uzaklardı, peki bu kadar güneydeki gelişmelerin Kuzey Afrika sahil bölgeleriyle ne alakası vardır? Bu soruya tatmin edici bir cevap bulmak güçtür, çünkü bu iki dünyanın Kuzey Sahra'da, en kurak tortu şeridinde birleştiği nokta pek araştırılmamıştır. Ama Akdeniz bölgesindeki örüntüler hakkında bildiklerimize dayanarak bir tahminde bulunabiliriz. Holosen'in başlangıcında avcı-toplayıcılar Akdeniz Afrikası'nın büyük bölümüne yerleşmişti, yani Haua Fteah örneğinde olduğu gibi, Genç Dryas'ın ardından burayı yeniden işgal etmişlerdi. Bu insanlar yerel

Iberomaurusian grupların soyundan geliyorlardı; atalarının gömme törenlerini, iskeletlerle ilgili diğer ritüellerini sürdürüyor, kafataslarını şekillendirerek maskeler yapıyor, devekuşu yumurtalarını yontup sağlamlarını kap, parçalanmışlarını boncuk olarak kullanıyorlardı.[235] MÖ yedinci binyılın sonlarında Mağrip'te birkaç grup daha güney bölgelerden çömlek kullanımını kapmış olabilir.[236] Bu gruplar arasında en iyi bilinenler Tunus ve Doğu Cezayir'deki Capsalılardır (Roma şehri Capsa'nın yakınlarında el-Mekta'da bir yerleşimleri bulunduğu için kendilerine bu isim verilmiştir) **[5.28]**.[237] Portekiz sahillerindekilere rakip olabilecek büyüklükte çöplükler, fırınlanmış ve yanmış taşlar, hayvan kemikleri ve muazzam miktarda kara salyangozundan oluşan, bu yüzden Fransızca *escargotières* denilen, Arapça *rammadiya*, yani küllü yer olarak anılan büyük yığınlar, bu insanların varlığının bir işaretidir. MÖ yedinci binyıl sonlarına dek bu insanlar epeyce yerleşiklerdi, en zengin toprak parçalarına kümelenmişlerdi, kimi zaman çöplüklerinin içine gömülüyorlardı. Yöredeki büyük av hayvanlarını (inek antilobu, yaban öküzü ve zebra) ve inanılmaz sayıda büyük, lezzetli salyangozları yiyerek besleniyorlardı; çöplüklerden birinde keşfedildiği üzere, közlenmiş yabani soğanlar salyangozlara Akdeniz mutfağına yaraşır bir lezzet katıyordu. Ama MÖ yedinci binyılın sonlarında bu avcı-toplayıcılar ani bir değişiklikle daha küçük türleri (ceylanlar, tavşanlar, hatta salyangozların bile küçüklerini) tercih eder olmuşlardı; bazısı oraklara takılmış mikrolitler yaygındı ve bu insanlar daha hareketli bir hayat tarzı sürüyorlardı. Bunların hepsi de tahmin edebileceğimiz üzere 6200 Olayı'nın yol açtığı daha kuru koşullarla ilgili uyarlanmalardı.

Yöresel ayrıntıların ötesinde, Akdeniz'deki daha geniş kapsamlı örüntü açısından önemli olan şey, bu insanların yaşamayı seçtiği yerlerdir. Pleistosen'in bitiminden önce, iklimin iyileşmesiyle birlikte avcı-toplayıcılar zaten Kuzey Afrika sahil bölgelerinin dışına çıkıp iç kesimlere doğru ilerlemeye başlamışlardı. Süsleme nesnesi olarak, deniz kabuğu yerine devekuşu yumurtasının tercih edilmesinin de gösterdiği üzere, bu eğilim Capsalılarda kemikleşmişti. Öyle görünüyor ki bu gibi insanlar, o zamanlar iç kesimleri ve yaylaları kaplayan yemyeşil savanaları ya da bol ağaçlı açık arazileri tercih ederek sahillerden kaçınıyor, sıklıkla pınarların yakınına yerleşiyorlardı. Daha doğuda, denize yakın (muhtemelen mevsimlik) az sayıda yerleşimden biri olan Haua Fteah'ta, çok az sayıda balık ve yumuşakça, berberi koyunu, ceylan, çam fıstığı ve yabani baklagillerden oluşan öğünlere katılıyordu (tahılların erken tarihlerde ehlileştirildiğine ilişkin ilk bilgiler, bunların Klasik girişler olduğunun doğrulanmasıyla bir kenara bırakılmıştır). Akdeniz'in başka yerlerinde görülenlere benzer denizcilik girişimlerinden hiçbir iz yoktur.[238] Sonraki tarihlerde az sayıda Capsalı, Tunus sahillerine taşınmış, burada çok daha ciddi miktarlarda balık ve midye tüketmişlerdir ama çoğu güneyin yolunu tutup, Kuzey Sahra'da kışları canlanan mevsimlik göllere yönelmiştir.[239] Kısacası havzanın başka yerlerinde tanık olunan sahillerin kuvvetli çekiciliği, Akdeniz Afrikası'nda tersine dönmüştür. Birinci bölümde belirttiğimiz üzere olumsuz sebeplerden biri, bu uzun sahil şeridinin büyük bölümünün denizcilik denemelerine elverişli olmaması olabilir ama bu tür bir kaçınma, olumlu bir gerekçenin varlığını da ima eder. O da Erken Holosen'in av hayvanı bakımından zengin, yer yer yeşillik, muazzam Sahra'sıdır. Sahra o tarihlerde Kuzey Afrikalılar için denizden çok daha güçlü bir etki yaratan müthiş bir çekim merkezi olmuştur. Ama bir zamanlar yemyeşil olan Sahra'nın uzun vadeli Akdeniz tarihi üzerindeki stratejik etkisi, havzanın güney sahillerindeki insan

faaliyetini şiddetle kendisine doğru çekmesiyle sınırlı değildi. Ehlileştirilmiş bitkilerden yoksun ama avcılık ve muhtemelen hayvan gütme için neredeyse sınırsız bir alana sahip, çalkantılı nehirler yerine sakin suların bulunduğu Sahra, kökten farklı hayat tarzlarını ve kültürel değerleri teşvik ediyordu. Sahra'nın Akdeniz Afrikası'nın sakinleri üzerindeki etkisi, havzanın geri kalan kısımlarında tutulan yollardan son derece farklı, hatta bazı bakımlardan onlara ters düşen yollara önayak oldu.

Akdeniz Neolitik hayat tarzlarına bu kayıtsızlık, tarımın sadece 250 km ötedeki Ürdün Vadisi'nde düzene oturmuş olmasından binlerce yıl sonra, Mısır'da dikkat çekici bir gelişme kaydedememesini açıklamamızı sağlayabilir. Erken Holosen'de Nil Vadisi, aslında Kuzey Afrika'daki sulak ortamlardan biriydi yalnızca, kalıntıları bugün Mısır'daki Batı Çölü'nün vahalarını ve playalarını meydana getiren göl havzaları üzerinden ana Sahra bölgesiyle birleşiyordu. Nehrin buzul sonrası dönemde suları bulandıran taşkınları atlatması sonrasında, yukarı koridoru boyunca serpilip gelişen, yerleşik halde balıkçılık, avcılık, su bitkisi toplayıcılığı yapan, çömlek kullanan insanları gayet iyi kavramış bulunuyoruz.[240] Ne yazık ki aynı şey, konumuzu daha yakından ilgilendiren, Nil'in ağızları civarındaki bölge için söylenemez.[241] Daha önce de gördüğümüz üzere, deniz seviyesindeki yükselişin zirveye çıktığı nokta, deltalar için elverişli bir dönem değildi ama bu kuvvetli mi kuvvetli Akdeniz örneğinin iç kısımları ayakta kalmıştır; gerçi deniz, Pleistosen sahillerin sular altında kalmış dağınık kalıntıları ve rüzgârda kaplumbağa kabukları gibi toplanan kum tepecikleriyle dolu karanın 50 km içine girerek bir koy oluşturmuştur. Deniz seviyesindeki yükseliş MÖ 7500 sonrasında sakinleştiğinde Nil çabucak kuvvetlenmiştir. MÖ 5500'e gelindiğinde, kum tepeleri arasında muhtemelen bir metre kadar mil birikmiş, bu da bataklıklar, lagünler yaratmış, nehrin kolları boyunca setleri, nihayetinde toprağı yükseltmişti. Bu gelişmeler birkaç geri adıma rağmen 1960'larda Asuan Barajı'nın inşasına kadar devam etmiştir (baraj feci bir şekilde su kadar mili de tutan bir kapan olmuştur). Nehrin bıraktığı metrelerce derinlikteki kum tabakasının altında, henüz bu su dünyasının ilk sakinlerine ilişkin hiçbir ize rastlanmamıştır ama Delta havzanın ekolojik bakımdan en muhteşem sulak arazisini yutarak büyürken, su yaşamına güçlü bir yatkınlığı olan ciddi sayıda yerleşik avcı-toplayıcının da yurdu haline gelmiştir; bu konuda kuşkuya pek yer yoktur. Bu gibi görünmez nüfusların miras bıraktığı şeylerden biri, daha sonraları Mısırlıların papirüs kamışında gösterdiği marifet olabilir; muhtemelen avcı-toplayıcılara özgü olan bu teknoloji, tekneden sandalete, yataktan yiyeceğe hemen her şeyin yapımında kullanılmış ve sonunda da bir yazma yüzeyi olarak değerlendirilmiştir. Bu gibi insanların ve delta ortamının kendisinin, Levanten Neolitik paketinin Akdeniz sahil şeridi üzerinden tutarlı bir biçimde yayılmasına, daha dolaysız bir biçimde, büyük bir engel teşkil etmiş olması muhtemeldir.

Tarımın yayılmasıyla ilgili bir uzman, "Erken Holosen'de Mısırlıların tarıma ihtiyaç duymadıklarını, ta ki işler tersine dönüp de tarım onların peşine düşünceye dek, tarımın peşine düşmediklerini" yazmıştır.[242] Bu satırlar Holosen'in ilk binyılları için anlamlıdır ama onlar ve başka Kuzey Afrikalılar, dünyaları değişmeye başladığında tarımı benimseyip onun sunduğu unsurları benimsemekte çabuk davranmıştır. Ekinlerle ilgili olarak, bugün elimizdeki veriler bu uğrağın gelecek bölümde inceleyeceğimiz zaman aralığına denk geldiğini düşündürür ama Delta çamuru biraz daha erken tarihlere ait sürprizleri boğmuş olabilir. Ne var ki MÖ 5800'e gelindiğinde, tartışmasız Levant kökenli evcilleştirilmiş koyunlar

ve keçiler Kızıldeniz'in Afrika sahillerindeki tepelerde belirmeye başlamıştı.[243] Bunlar çok geçmeden Nil'in batısındaki göl havzalarına ulaşmış, MÖ 5700'de Dahkla'ya, MÖ 5500'de Nabta Playa'ya varmış, buralarda zaten başlamış olan sığır çobanlığına uyum sağlamışlardı. Önceki öncüllerimiz doğruysa, bu sızıntı Delta'nın çevresini dolanmış, Sina ve dar bir bölge olan Süveyş Kanalı üzerinden ilerlemişti. Bu koşullar bizi gerisingeri Levant'a, Çanak Çömlek Sonrası Neolitik B'nin çöküşü sonrasında, MÖ yedinci ve altıncı binyıllarda küçük ölçekli koyun ve keçi gütme işinin çöl-bozkır sınırına kadar yayıldığı zamana geri götürür.[244] 6200 Olayı'nın patlak vermesiyle birlikte, koyunlar ve keçiler Kuzeydoğu Afrika'ya (ve Kuzey Arabistan'a) yayılmak için iyi bir konumda bulunuyorlardı; ya çobanları eşliğinde buralara ulaşmışlar ya da yöre insanlarınca sahiplenilmişlerdi. Hangisi söz konusu olursa olsun, bugünkü bilgilerimize göre bu yaratıklar Afrika'ya giren yabancı kökenli ilk evcil hayvanlardı.

Ama sadece o kadar, çünkü koyun ve keçilerin Kuzeydoğu Afrika'da somut olarak ilk kez görülmesinden bir-iki yüzyıl sonra başka bir bölge, bu kez tam teşekküllü karma tarım yapılan bir bölge, 3500 km ötede, Mağrip burnunda ortaya çıkmıştı. Bugünkü Tanca, Ceuta ve Tétouan'ın sınırladığı, Cebelitarık'ın hemen güneyinde kalan küçük bir üçgende bulunan mağaralarda bazı Cardial parçalar da dahil olmak üzere çömlekler, ayrıca koyun, keçi, sığır ve domuzlar bulunduğu uzun zamandır bilinmektedir.[245] Ne var ki Akdeniz Afrikası'nda yürütülen modern saha çalışmalarının ne derece yetersiz olduğunun sarsıcı örneklerinden biri de, yakın zamana dek Mısır ötesinde, Demir Çağı öncesine uzanan tek bir ehlileştirilmiş bitki kalıntısı bile bulunmamış olmasıdır. Son birkaç yıl içinde bu tablo kökten değişmiştir. Tétouan yakınlarında Kaf Taht el-Ghar'da yapılan yeni araştırmalar, polen analizlerine göre ağaçlık arazide yeni açılmış kayranlarda, MÖ 5400'lerde arpa ve buğday yetiştirildiğini doğrulamıştır.[246] Melilla yakınlarındaki keşiflerse bu kilit bölgeyi doğuya doğru genişletmiş, evcil hayvan ve bitki yetiştirilen en erken tarihleri MÖ 5600 civarına çekmiştir.[247] Yerel evcilleştirme imkânları kısıtlıydı (hatta tahminen sadece yaban öküzleri ve yaban domuzları evcilleştiriliyordu). Tarihin erkenliği, yerin uzaklığı ve izlerin genel görünümü, buna ayrıca Kızıldeniz üzerinden koyun ve keçi de eklendiğini doğrular. Aslına bakılırsa, tam teşekküllü tarım yapıldığı görülebilen bu cep, Batı Mağrip'te ancak yüzeysel bir uyumsuzluk gösterir. Güney Fransa ve özellikle İberya yakınlarındaki Neolitik grupların denizcilik faaliyetlerini sıçramalı olarak yürütme eğiliminde olduklarını hatırlarsak, Mağrip'teki bu Neolitik hayatın –yeni bir kıtaya atılmış mucizevi bir adımdan ziyade, denizin karşı kıyısındakiler gibi muhtemelen artık kısmen boşalmış olan bir başka kıyı nişinin dahlinden ibaret süreçlerle– aynı sürecin ayrılmaz bir parçası olarak başladığı açıklık kazanır. Cebelitarık ötesine bu yayılma, Mağripli avcı-toplayıcılara özgü birkaç teknolojik ve kültürel özelliğin, İberya'nın iyice güneyindeki ve Atlantik bölgelerindeki karışıma eklenmesini bile sağlamış olabilir.[248] Levant'taki evcil türlerin türevlerinin, çoğu yakınlarda Nil üzerindeki engeli aşmayı başarmadan önce, ana kaynaklarından neredeyse 4000 km ötedeki Batı Mağrip'e yayılabildiklerine bakılırsa, bu yayılma Akdeniz'in bütün kuzey yakası boyunca sürdürülen deniz iletişimi ve aynı ölçüde Mısırlı avcı-toplayıcıların boyun eğmez direnişi hakkında çok şey anlatır.

Nasıl Olabilirdi?

(MÖ 5500 – 3500)

Yüz Akdeniz Çiçeği Açar

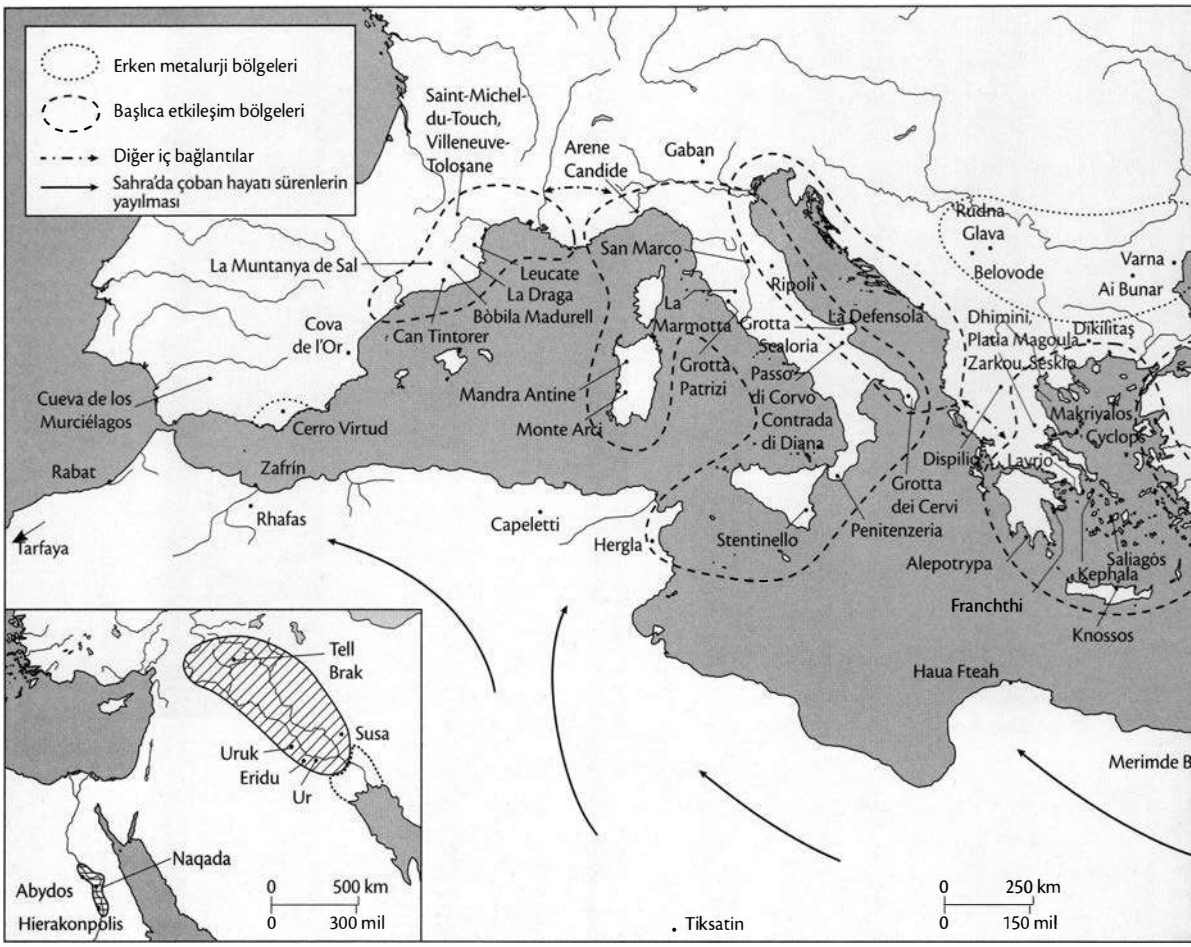
MÖ 5500 ile 3500 arasında kalan yıllar Akdeniz'in unutulmuş çağıdır. Bu ifadeler, söz konusu dönemin kalıntılarını gün ışığına çıkaran, yorumlayan arkeologlara sevimsiz görünebilir. Bu dönem hakkında her şeyi söyleyebiliriz ama sıkıcı diyemeyiz, ona kuşku yok; hatta bu dönemde havzadaki toplumlar Akdeniz'in geçmişinde herhangi bir tarihte olduğundan çok daha farklı yönlerde gelişmişlerdir. Ayrıca büyük yeniliklerin gerçekleştiği bir dönem olmuştur, en önemlisi de bu dönemin sonuna doğru metal kullanımı yaygınlaşmıştır. Peki, neden unutulmuş bir çağdır? Bunun nedeni esasen bu yılların düzgün, genel bir anlatı içine yerleştirilmeye ilginç bir biçimde inatla direnmeleridir. Daha önceki tarihlerde tarımın yayılması, güneyde yarı yeşil çölde hayatın serpilip gelişmesi, böylece tarıma eşdeğer bir görünüm sergilemesi, ortak bir anlatı kurmayı mümkün kılıyordu. Bol keseden birkaç yüzyıl verin ya da çıkarın, MÖ 3500'den sonra havzanın içinde ve ötesindeki hızlı değişimler, sonraki dönemlerin gayet iyi bilinen Akdeniz'ini haber veren yepyeni vektörler yaratmıştı. Bunlar arasında, kuzeyde ilk Neolitik hayatın eşzamanlı olmayan çılgınca büyüme mirası, güneyde avcılık ve pastoral temalar üzerine çeşitlemeler, doğuda derin Levanten kökenlere dayalı erken doğmuş girişimler ve daha geniş kapsamlı Yakın Doğu'yla görülebilir bağlantılar yatıyordu. Geriye dönüp bakıldığında bu çağ Akdeniz genelindeki son anarşi çağıydı; yerel iş görme biçimlerinin, geniş ölçekli mantığın sonraki üç binyıl boyunca Akdeniz tarihini şekillendirmeye yavaş yavaş başlaması öncesinde, havza çapında neredeyse genel bir olgu olarak öne çıktığı son dönemdi.

İklim açısından incelediğimizde de bu bölümde kapsanan yılların bir ara döneme tekabül ettiğini, ileri geri gidip geldiğini görürüz.[1] Erken Holosen optimumu, önceki bölümlerde incelediğimiz dönüşümlerin nihai destekçisi, son bulmak üzereydi. Onun sonrasında, MÖ 4000 ile 3500 arasında belirsiz bir tarihten itibaren bugüne dek devam eden, daha kurak bir havza yaratıp, yeniden aşırı kurak bir Sahra doğuracak daha sert bir rejim başlayacaktı. İki dönem birbirinden bir salınımlar evresiyle ayrılmıştı. Bu salınımlar sakin bölgeleri pek az etkilemişti ama gidiş gelişler, çok daha yağışlı ve kurak evreler geçiren daha hassas Levant ve Kuzey Afrika'nın yanı sıra, havzanın diğer güney kısımlarında da güçlü bir şekilde hissedilmişti.[2] Bu arada deniz seviyesindeki yükselme, Pleistosen'in son buzdağlarının da okyanusa karışmasıyla birlikte yavaşlayıp durmuştu. Deniz seviyesi MÖ dördüncü binyıl başında bugünkü seviyeye gelmiş, ondan sonra da Cosquer Mağarası'nda bugünkü deniz seviyesinin hemen altında uzanan Paleolitik resimlerin de gayet düzgünce gösterdiği gibi, hiç ciddi bir değişikliğe uğramamıştı.[3] Bu

tarihten itibaren deniz ve karanın göreli konumlarında meydana gelen kaymaların, daha sonraki yıllarda Akdeniz'in her yerinde sular altında kalan binalar ya da kuruyan limanlarla kendini gösteren değişikliklerin tektonik faaliyetlere bağlanması gerekir. Nehir ağızlarında denizlerin içerilere doğru ilerlemesi ile deltaların bu alanları yeniden ele geçirmesi arasındaki mücadelede de işler yavaş yavaş değişmeye başlamıştı. Beşinci bölümde gördüğümüz üzere, devasa Nil, erken tarihlerde bu mücadeleyi kazanmaya başlamıştı. Rhône Deltası'ndaki kum setleri ve arkeolojik yerleşimlerin yerleri de karanın MÖ 3700 civarında ilerlemeye başladığını ama (ikinci bölümde değindiğimiz üzere) çoğu durumda bu ilerlemenin çok daha uzun sürdüğünü, modern devirlerin ağırlıklı olarak kumlu, düz ya da dışa doğru yay çizen, alçak sahillerinin nispeten yakın dönemlerin, büyük ölçüde Roma sonrası tarihlerin eseri olduğunu ortaya koyar.[4] Diğer sulak kıyı bölgeleri de istikrarlı bir hal almaya başlamıştı. Venedik'in bugün bulunduğu topraklar, MÖ 5000'de kuraktı ve sahilden 20 km uzaktaydı ama MÖ 4000-3500 dönemine gelindiğinde dünyanın en meşhur lagünü şekillenmeye başlamıştı.[5]

Bu 2000 yılın ayırt edici özelliği, bu yıllar içindeki her bir evre için, çoğu zaman tutarsız bir biçimde geçerli olan ve doğudan batıya doğru genel bir eğilim içinde farklı başlangıç ve bitiş tarihlerini ifade eden hayret verici bir bölgesel dönemler ağıyla kördüğüm olmasıdır. Avrupa, Levant ve Türkiye'de bu dönemler, baskın teknolojiyi esas alarak evreler oluşturma (Neolitik Çağ'da taş ve Bakır Çağı'nda metal) ve bu evreleri bölgelere göre alt sınıflara ayırma yönündeki erken çabaları yansıtır. Neolitik bağlamlarda metal buluntulara rastlanması uzun zamandır bu yaklaşımı sekteye uğratmaktadır; bölgesel dönemlerin bugün anladığımız biçimiyle gerçek değişim ritimlerini aydınlattığı kadar örten, kolaylık sağlayıcı etiketler olarak kabul edilmesi gerekir. Bu dönemlerin her birine ilişkin önyargılara karşı da tetikte olmamız gerekir, örneğin Ege'de MÖ 4500 ile 3200 arası dönemden hem (muhafazakâr) bir Son Neolitik hem de (ilerici) bir Bakır Çağı diye bahsedilir. Dönemi olabildiğince zahmetsiz bir biçimde özetleyebilmek için bu bölümde Levanten Bakır Çağı'nı (MÖ 4500'de Erken ve Geç diye ayrılır), Anadolu Orta ve Geç Bakır Çağı'nı (yine MÖ 4500'de Erken ve Geç diye ayrılır), Ege Geç (MÖ 5500-4500) ve Son Neolitik ya da Bakır Çağı'nı (MÖ 4500-3200) bir tutacağız. Adriyatik, İtalya ve Tiren'deyse bu dönem Erken Neolitik'in son dönemlerini, Orta ve Geç Neolitik'i, Fransa ve İberya'da Erken Neolitik'in büyük bölümünü, ayrıca Orta Neolitik'in tamamını kapsar. Kuzey Afrika'nın büyük bölümü açısından bu etiketlerin hiçbir anlamı yoktur. Sahra için bir dizi Pastoral evre tanımlanmış, Nil boyunca da örnek yerleşimlerden isimler ödünç alınmıştır ("Badari" ve "Maadi" evreleri gibi), "Neolitik" ise Kuzey Mısır'da MÖ 4000 öncesi için kullanılmıştır.[6] Mağrip boyunca ve doğuya doğru sahil bölgelerde de uygunluğuna göre Neolitik bir sıralamaya gidilmiştir.

Dönem adlarından yapılan bu cadı iksiri, o tarihlerde insanların Akdeniz havzasının farklı yerlerinde –ve ayrıca artık denizin ortasında da– gerçekte neler yaptığını araştırmaktan bizi alıkoymamalıdır. MÖ 5500 ile 3500 arasında ise bu soru, olgulara ters düşme potansiyeliyle kışkırtıcı bir durum arz eder; çünkü karşılaşacaklarımız, uzun zaman önce nesli tükenmiş, birçoğu daha sonraki Akdeniz analojilerine yakınlık göstermeyen, yine de farklı koşullarda yitip gitmiş olsalar da daha sonraki hayat tarzlarının prototipleri haline gelmiş olabilecek toplumlardır. Koşullar başka türlü olsaydı bu toplumlar nasıl evrilirdi (farzımuhal

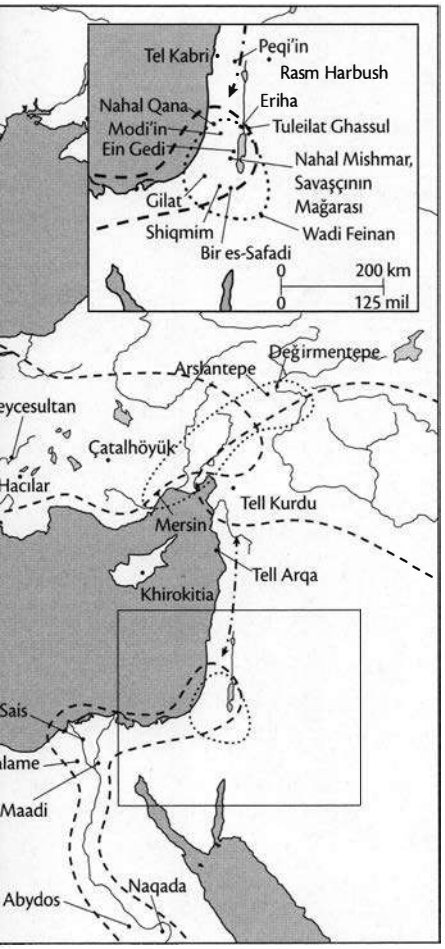

6.1 Bu bölümde bahsi geçen yerlerin haritası. Ayrıca MÖ geç altıncı binyıl ile erken dördüncü binyıl arasında Akdeniz'deki başlıca etkileşim bölgeleri ile bunlar arasındaki bağlantılar, Sahra'daki çoban hayatının yayılması, başlıca erken metalurji merkezleri, (solda iç harita) Mezopotamya merkezli başlıca Ubaid bölgesi ve MÖ erken dördüncü binyılda Nil boyunda iktidarın toplanması görülüyor.

Azteklerin finanse ettiği Karayipli bir Columbus ya da Çinli bir Marco Polo sonunda kazara nereye varırdı) sorusu tahminlere kalmış bir iş. Kuzey Afrika'da Sudanlı çobanların, Neolitik Güney Avrupa'da Papua köylülerinin, Levant ve Anadolu'da Güneybatı Amerika pueblolarının, takımadalarda Karayiplilerin, Nil Deltası'nda Amerikan Pasifik Kuzeybatı avcı-toplayıcı köylülerinin hayatına rastlanacağı tahmininde bulunmak akla yatkındır ama Akdeniz tarihlerinin etnografik şimdide hiçbir paraleli olmayan yollar izleyebilecek olması da aynı derecede mümkündür. Bir tek şeyden emin olabiliriz: Geçen birkaç binyıl içinde geçirdiğini bildiğimiz, bugünkü hayatlarımız üzerinde kalıcı etkiler bırakan evrimiyle antik Akdeniz, şimdikine benzer bir biçimde varolmazdı. Dolayısıyla MÖ 5500 ile 3500 arasındaki Akdeniz'i incelemek, yeryüzünden göçüp gitmiş toplumların oluşturduğu kafa karıştırıcı yığını yeniden kurmaya yönelik kısır bir faaliyetten ibaret değildir, nasıl olabilirdi sorusuna açılan tuhaf bir penceredir.

Seslerin Kesildiği Pastoral Senfoni

İlk pencereyi, beşinci bölümü bitirdiğimiz yerde, Kuzey Afrika'da açabiliriz. Sahra burada yeniden avcı-toplayıcıların eline geçmişti, Akdeniz bölgesinde nesepleri yerel başkaları da vardı ve tahminlerimize göre Nil Deltası'nda kalabalık,

su yaşamına yatkın farklı bir kesim daha hüküm sürüyordu. Kuzeydoğu Afrika'da, Mısır, Sudan, Çad ve Libya'nın buluştuğu Dört Köşe bölgesinde sığıra dayalı hayvan çobanlığı ortaya çıkmıştı; MÖ altıncı binyılın başlarında da Levanten koyunları ve keçileri Kızıldeniz'i aşarak bölgeye girmişti. Mağrip'in batı ucunda Levant-Avrupa karma tarımının yapıldığı küçük bir cep dışında ekin yetiştirme belirgin bir biçimde gözlenmiyordu. Ama çok geçmeden bu koşulların büyük bölümü değişecek, Kuzey Afrika birbirinden tümüyle farklı en az beş farklı topluma ev sahipliği yapacak, Nil Vadisi'nde de MÖ 3500'lerde firavunluk yönetiminin temelleri atılacaktı. O tarihlerde Akdeniz'in güney yakasını, daha sonraki tarihlerdeki Mısır istisnasının Kuzeydoğu Afrika'daki köklerini anlayabilmemiz için meselenin kalbinden, Sahra'dan işe başlamamız gerekir.

Sığır çobanlığı, koyunlar ve keçilerin de işin içine dahil olmasıyla birlikte, MÖ altıncı binyıl bitiminden önce, ilk merkezinden batıya doğru yayılmaya başlamıştı.[7] Hayvanlar ve çobanlarından oluşan, vadiler boyunca ilerleyen, göller ve otlaklarda toplanan bu dalga yaklaşık 2000 yıl boyunca Sahra'ya hâkim olan, Orta Pastoral diye bildiğimiz yeni bir hayat tarzı yaratmıştı. Benzer gruplar doğuya, Nil Vadisi'nin sınırlarına doğru hareketlenmişti, bu hareketliliğin uzun vadedeki sonuçlarıysa hayli farklı olacaktı. Görünüşe bakılırsa bu yayılmanın 6200 Olayı sonrasında daha yağışlı bir rejimin devam etmesiyle tetiklenmiş olması mümkündür ama yabani av hayvanlarına bir alternatif yaratmak da göllerin bir alçalıp bir yükseldiği, arada kurak evrelerin görüldüğü, yine de yaşanabilir ama çok da öngörülebilir olmayan bir ortamda, hayatta kalmak adına güvenilir bir yiyecek kaynağı sağlama stratejisi olarak anlamlıdır.[8] Çömleklerdeki kalıntılara ilişkin yeni analizler Sahra sığırlarının MÖ 5000'lerde sağılmakta olduğunu doğrular.[9] Sonraki yıllarda Afrika'da yaşanan çoban hayatı kılavuz alınabilirse, insanların tüketimine sunulmak için kanları dökülmüş de olabilir ama toynakları üstündeyken o kadar çok değerliydiler ki, etleri menüye çok sık giremeyiştir muhtemelen. Ayrıca sığır çobanlığının yayılmasının, daha önceki Sahralı avcı-toplayıcıların bu işi üstlenmesinin bir sonucu olması olası değildir. Bir kere, Sahralı avcı-toplayıcıların MÖ yedinci binyılın sert geçen son yıllarından sağ çıkıp çıkmadığı açık değildir, mağara yerleşim tarihleri bu konuda olumsuz cevaplar verir.[10] Ayrıca çoban hayatı Sahra kaya sanatında yeni bir "boynuzlu" üslubuna geçişe denk gelir, bu üslup artık avcılığı ve ritüelleri değil, sığır çobanlığını, inek sağmayı ve erkekleri konu alır [6.2; Rr. XVII].[11] Bu yeni insan akışının, o zamana dek Kuzeydoğu Afrika'yla sınırlı kalmış, (aralarında muhtemelen Pleistosen'den

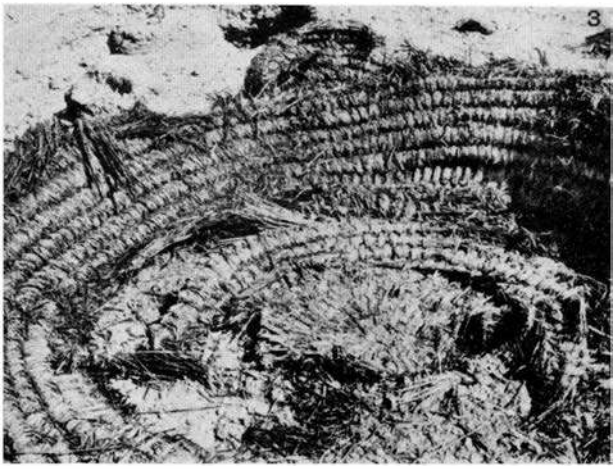

6.2 Tadrart Acacus'ta bulunmuş, sığırların güdülmesini ve süt ürünlerinin çömleklerde işlenmesini gösteren, kayaya resmedilmiş bir Sahra çoban sahnesinin büyütülmüş hali.

beri Yakın Doğu'nun Semitik dilleriyle yakın ilişki içindeki antik Mısır, modern Berberi ve Çad dillerinin de yer aldığı) Afro-Asyatik dilleri yaymış olması muhtemeldir.[12] Eğer böyleyse Akdeniz bölgesindeki Capsalı grupların proto Berberi olduğunu söyleyen romantik düşüncenin doğru olması maalesef ihtimal dışıdır.[13]

Bu sığır çobanlarından kalma en sık rastlanan kalıntılar eski göllerin yakınında oraya buraya saçılmış parçalar ya da sığırlara köstek vurmak ve (kaya sanatına göre) zürafaları, devekuşlarını ve gurur verici bir örnekte bir aslanı tuzağa düşürmek için kullanılan delikli iri taşlar, aletler ve çömlek yığınlarıdır.[14] Mevsimlik olarak kullanılan bu yerleşimlerde insanlar hâlâ avlanıyor, balık tutuyor, yabani bitkiler topluyor, işlemden geçiriyor ve depoluyordu. Ama bu yerler ve mevsimler arasında topluluklar ve sürüleri bir otlak arazisinden diğerine sürekli hareket ederek gerçekten de göçebe bir hayat tarzı yaratıyorlardı. Aslına bakılırsa, muazzam mesafeler kateden parlak renkli taşlar ve pigmentlerin hareketini rehber alırsak, bu gibi çobanların, yerlerini aldıkları avcı-toplayıcılardan daha hareketli olduklarını söyleyebiliriz. Bu hayat tarzı, Doğu ve Kuzey Akdeniz'deki Neolitik çiftçi toplumlarından yapısal olarak derin farklılıklar taşıyan toplumlar yaratmıştı.[15] Hane yerine insan bedeni ve sığır, kültürel meşgalelerin konusu haline gelmişti. Ağırlıklı olarak bitkilere yönelmiş Neolitik toplumlara nazaran, muhtemelen daha çok erkeklerin sahip olduğu bir şey olan statü, başlıca zenginlik göstergesi olarak hayvanların toplanmasıyla elde ediliyor olsa gerekti. Bu hareketli dünyada mevsimlik toplanma noktalarında sabit hale gelen ve ritüeller uyarınca işlenen simge nesneler, sadece geçici olarak kullanılan meskenler değil, insanlar ve hayvanların yolculuklarının sonunda ebedi istirahate çekildiği anıtlardı. Hem insanlar hem sığırların üzerine yapılan tümülüsler, Doğu ve Orta Sahra'da MÖ altıncı ve beşinci binyıllarda öne çıkan özelliklerden biri haline gelmişti; kurban edilen sığır kalıntılarıyla ilişkilendirilen başka törensel yapılar gibi… Bu "asli çoban hayatı", aynı tarihlerde Levant'ın daha kurak kenar bölgelerinde gelişmekte olan, koyun ve keçiye dayalı marjinal çeşidinden daha geniş bir alana yayılıyordu ve daha sonra havzanın başka yerlerinde ortaya çıkan, yayla ve bozkır sınırlarında musallat oldukları yerleşik kentli toplumlarla sıkı bir simbiyoz içinde yaşayan ikincil tiplere nazaran tamamen kendi kendine yeterli topluluklardı.

MÖ beşinci binyılda Nil Vadisi'nde, parlak taşlar, bakır, altın, Kızıldeniz'den çıkarılmış kabuklarla yapılmış boncuklar, boya öğütme paletleri ve meçhul saç biçimlerine özgü taraklarla dolu kampları ve ölü gömme yerleriyle bilinen Badari toplumları bu dünyanın bir uzantısıydı; geriye dönüp bakıldığında, daha

6.3 Fayum havzasının kıyısında, tahıl depolama amacıyla sepet döşenmiş, iyi korunmuş çukurlar.

sonraki yıllarda kurbanlık bedenler, mezarlar ve muhtemelen sığır etrafında oluşan Mısır kültürünün oluşumuna katkılarıyla önemi daha da artan bir uzantı.[16] Çiftçiliğin Mısır'a nasıl geldiğini anlamak için Akdeniz'e daha yakından bakmamız gerekir. Nil'in yedi büyük kolunun ve küçük kanallardan oluşan bir labirentin aralarından aktığı bataklıklar, göletler ve sertleşmiş toprağın oluşturduğu giderek genişleyen parçalı bir manzara, başka bir deyişle Nil Deltası, MÖ 4000'den sonraya kadarki sırlarının neredeyse hepsini 7-8 metrelik bir çamur tabakasının altında saklı tutar. Neredeyse diyorum, çünkü birkaç yıl önce, sonraki tarihlere ait Sais [Sa el-Hagar] şehrinin altında yapılan küçük bir sondaj çalışmasında çömlekler, pisi balıkları ve derin kanal türleriyle, ayrıca Levanten domuzları ve başka evcil hayvanlarıyla dolu, üzeri başlıca dört evcil hayvanın yanı sıra arpa ve buğday bulunan, buna rağmen hâlâ bol miktarda balık kalıntılarına rastlanan başka bir katmanla örtülü kumlu bir taban katmanı ortaya çıkarılmıştır.[17] Bu katman, daha iç kesimlerde, Kahire yakınlarındaki Merimde Beni Salame'de ve Fayum havzasında bulunan, MÖ 5000'in bir-iki yüzyıl öncesine ya da sonrasına ait, uzun zamandır bilinen başka yerleşimlere uygunluk gösterir. Fayum havzasındaki hayli kısa ömürlü girişimler, Akdeniz'deki kış yağmurlarının ve Nil'de bugün görülmeyen, Fayum'da halihazırda mevcut göl kalıntısından çok çok daha büyük bir su tabakasını besleyen bir akıntının güneye doğru kaymasıyla gerçekleşmiştir.[18] Bu gibi yerlerin sakinleri, Levant'ta ehlileştirilmiş tahıllar ve keten ekip biçiyor; sığır, koyun, keçi ve domuz (bunlar Levanten tarım paketi içinde atılan çeşitli ilk adımların yerel bir terkibini, muhtemelen daha önce gelen hayvanlara ait bazı yeni Levanten türleriyle tamamlayan, dışarıdan eklenmiş son unsurlardı) yetiştiriyor, tekne maketleri de dahil olmak üzere çömlekçilikle uğraşıyorlardı.[19] Ne var ki bir yandan da nehir ve gölün, ayrıca çölün kenar kesimlerinin yaban bolluğundan yararlanmaya devam ediyorlardı. Aslına bakılırsa Fayum'a bakan bayırlara kazılmış, sepetlerin dizildiği, sıkı sıkı kapatılmış tahıl siloları, depolanabilir tahılların esasen yabani yiyeceklerin tükenmesi halinde kullanılmak üzere yedekte tutulduğunu gösteriyor olabilir; sığır çobanlığındaki mantığın bitkisel bir eşdeğeridir bu, öyle de olsa bu örnekte, Levant'tan gelen çiftçilerin getirdiği bir yöntemden ziyade, çok daha eskiden yaşamış, görülmeyen avcı-toplayıcıların ahfadınca benimsenmiş bir mantık olduğu neredeyse kesindir **[6.3]**.[20] Başka bakımlardan değerlendirdiğimizde bu Neolitik tuhaftır. Merimde'de derme çatma oval kulübelerden oluşan bin yıllık bir çöküntünün yarattığı birikim ve çocukların yerleşim içinde gömülmesi, bizi burada, özellikle MÖ 4600 sonrasında nispeten yerleşik bir köy hayatının yaşandığı çıkarımında bulunmaya götürür ama iyi tanımlanmış evleri ayırt etmek zordur.[21] Dışarıdan gelen evcil türlerin, yeni eğirme ve dokuma aletleri, oklar ve topuz başlarının Levant'la bağlantıları işaret etmesine, çöl taşları ve muhtemelen sığır, koyun ve keçilerin güneyle başka bağlantıları göstermesine, ayrıca (birazdan göreceğimiz üzere) Kuzey Mısır üzerinden egzotik deniz kabuğu, Levanten

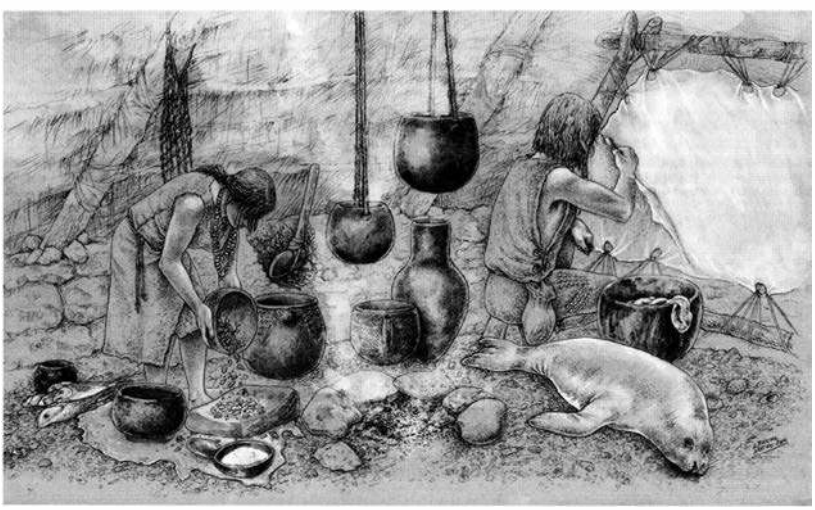
bakırı ve güney altını gidiş gelişi görülmesine rağmen, Nil'in Akdeniz'le birleştiği noktada yaşayan toplulukların kökleri, bizim için erişilmez olan kendi derin yerel geçmişlerine uzanıyordu hâlâ.[22]

MÖ beşinci binyıl boyunca buğday ve arpa Nil'in iyice yukarılarına, o zamanlar Akdeniz yağmurlarının beslediği daha geniş alanın ötesine doğru yayıldı, buralarda Nil'e özgü sel ve geri çekilme döngüsüne bağlı özgün bir nehir sel havzası sulama rejimiyle ekildiler. Bu rejim sonbaharda ekim, baharda hasat yapılmasını dayatıyordu, Akdeniz'dekinden farklı bir takvim söz konusuydu.[23] O zaman bile, muhtemelen ekim mevsimlerine uyum sağlayabilme ihtiyacından ötürü, tahıllar ilk başlarda çeşitli çobanlık ve avcılık hayatlarına eklenen yedek unsurlardı; beş bin yıl önceki ilk Levanten Neolitik hayatında sel sularına bağlı tarım ve avcılık karmasını andıran bir bileşimdi bu. Nihayetinde MÖ 3900 civarında, Kuzey Afrika'da görülen çölleşmenin başlangıcına hayli yakın tarihlerde, Nil'in suladığı Mısır topraklarında nispeten ani bir değişiklik yaşandı ve (Demir Çağı'na kadar istikrarlı bir şekilde 2:1 oranında yetiştirilen) arpa ile buğdayın varoluşun temel dayanakları olduğu bir hayata geçildi.[24] Çok zengin, sulanabilir toprakların bulunduğu bir çevrede yaşamanın heyecan verici ve geri alınamaz demografik sonuçları oldu. MÖ 4000-3900 civarındaki yıllar Mısır'da bir dönüm noktasını, birleşik bir nehir krallığı üzerinde kutsal bir yönetim kurulmasıyla birlikte hayret verici bir hızla, yaklaşık MÖ 3000 yıllarında doruk noktasına ulaşan Hanedan Öncesi bir çağın başlangıcını işaret eder.[25] Buraya yakından bakmayı yedinci bölüme erteleyeceğiz, çünkü bu binyılın ortasına dek kilit dönüşümler Hierakonpolis, Nakada ve Abydos gibi yerlerde, her birinin başında bir yönetici grup bulunan, birbirleriyle rekabet halinde bir dizi topluluğun ortaya çıktığı, nehrin çok yukarılarına uzanan 200-300 km'lik bir şeritle sınırlı kalmıştır. Bu ince uzun kader kazanı, Akdeniz havzasının iyice güneylerinde bulunuyordu ve daha sonraki kraliyet kültürünün oluşum aşamaları Akdeniz'e ve hatta daha özele inilirse Delta kültürüne pek az şey borçlu görünüyordu. Ölüm anıtlarının tefrişatına gösterilen özen (çok geçmeden bedeni korumaya yönelik ilk çabalar da buna eklendi), çekici çöl kayalarından beden süsleri ama artık nefis taş kaplar da yontulması, bakır ve altının uzun mesafelerde dolaşımı, bunların hepsi de Sahra'nın çobanlık dünyasından gelmiş, Nil Vadisi'ndeki tarıma ve onu izleyen yerleşik hayata tuhaf bir biçimde aşılanmıştı.

Kaderin yolunu çizen bu önemli yıllarda Kuzey Mısır'da neler oluyordu? Delta arkeolojisi ilk kez bu dönemde, özellikle de doğuda, gerçekten odak noktasına yerleştirilir. Doğuda sel baskınlarında suların en fazla yükseldiği seviyenin üstüne çıkan sayılamayacak kadar fazla kum tepesi, yerleşim ve gömme alanları sunuyordu; bu alanlar modern kara yüzeyine yakın oldukları için düzenli olarak tespit edilebilecek, zamanla Afrika'nın ilk höyükleri olacaklardı.[26] Bir tahmine göre, MÖ 4000 civarında Delta üçgeni 80.000 kadar kişinin yurdu haline gelmiş, çoktan Akdeniz insanlarının toplandığı büyük merkezlerden biri olmuştu.[27] Burada hakkında bilgi sahibi olduğumuz başlıca rejim, güney zirvesinin yakınlarında 18 hektarlık bir alana yayılan Maadi'dir.[28] Buradaki evlerde daha önceki hafif, dal-örgü yapı gelenekleri korunmuş, işlevi bilinmeyen yeraltı odalarıyla desteklenmiştir; mezarlar nehrin yukarısındaki çok gösterişli çağdaşlarına nazaran basit işlerdir. Ayrıca çömlek tipleri, yaygın bir ağır bazalt kap geleneği ve az miktarda bakır girişi, çok yakındaki Levant'la bağların güneye doğru uzanan

Nil Vadisi'yle bağlardan daha güçlü olduğunu işaret eder (bu bölümün sonlarına doğru bu bölgenin Levant'la bağları üzerinde yeniden duracağız). Akdeniz'i çevreleyen topraklar itibariyle baktığımızda, Nil Deltası'nın yerli toplulukları istisnai derecede kalabalık olsalar da MÖ dördüncü binyıl ortalarına dek, en azından havzanın inceleyeceğimiz diğer kısımlarında rastlanmayan karmaşıklık emareleri göstermezler. Bu bölgenin gelecek açısından önemli farklarından biri, Delta'nın güneyde, Nil Afrikası'nın derinlerinde yükselen ve teşkilatlanması kökten farklı olup, saldırgan bir yayılmacılık gösteren toplumların erişim alanına girmesi halinde devrimci bir değişim yaşanması olasılığıydı.

Böylece Levanten çiftçiliğin unsurları olağandışı yollar izleyerek Afrika'da, nehir boyunca şerit halinde uzanan uçsuz bucaksız bir vaha içinde ikinci bir köprübaşı tutmuşlardı; bu bölgeyi çevreleyen doğal ortam, çoktan çobanlık kılığına bürünmüş faunal bileşen dışında daha fazla yayılmayı engelliyordu. Bir karşılaştırma yapalım ve soralım: Kıtada, havzanın tam öbür ucunda, Batı Mağrip'te birkaç yüzyıl önce birinci köprübaşının kazanılması nasıl sonuçlar doğurmuştu? Bu Neolitik cebin Mağrip'in geri kalan kısımlarındaki hayat tarzları üzerindeki etkisi ve uzun vadedeki kültürel mirası –ki buna dilsel ve genetik mirası da ekleyebiliriz– henüz çözülememiştir.[29] Kuzeydoğu Afrika'da olduğu gibi, Akdeniz ekinlerinin olası ekim biçiminin sınırları vardı ama teoride bu ekinlerin ve onlara eşlik eden insanlar ve hayvanların, Mağrip'in Akdeniz'deki topraklarının tamamını ele geçirmek üzere karadan ya da denizden geriye, doğuya doğru yayılmamaları için bir neden yoktur. Belki de yapmışlardır ama eğer öyleyse (Cezayir'in kilit önemdeki coğrafyasında görünmemeleri de bir kenara bırakılırsa) devam eden dalga, havzanın diğer kısımlarında gözden kaçırılmaması gereken izlerle örtüşür. Öte yandan, Lion Körfezi'nin kıyı ağzından geniş olmayan bir ilk tutunma noktasındaki kurucu gruplar, Alboran Denizi'nin engel teşkil eden açık enginleri muhtemelen bağlantıları Cebelitarık'taki incecik geçide kanalize ettiğinden, belki de hiçbir zaman kritik kütleye ulaşamamışlardı. Çömlek üsluplarında daha sonraları görülen farklılıklar, denizin öte yakasındaki gruplarla temasın yavaş yavaş kaybedildiğini gösterir; gerçi bu durum, yalıtılmışlığın getirdiği demografik bağımsızlığın başarıyla sağlanmasının da ikna edici bir savunusu olarak sunulabilir. MÖ beşinci binyılda Fas'ın Atlantik sahillerinden aşağıya, doğuda dağlar ile deniz

6.4 Bu sanatçının Zafrín'deki yapıların içlerinde süren faaliyetlerle ilgili izlenimi, Avrupa'ya alışık gözlerin ancak kısmen aşina olduğu bir Neolitik sahneyi canlandırıyor.

arasına doğru bir yayılmanın gerçekleştiği açıktır. Bunun ardında göçmen çiftçilerin mi, yoksa yerli avcı-toplayıcıların torunlarının mı olduğu sorusu, elimizdeki bilgilerin dağınık olduğu dikkate alındığında ucu açık bir sorudur; bu yayılmayla birlikte paketin ne derece bir arada tutulduğu sorusu da öyle… Atlantik boyunca, MÖ beşinci binyıl başlarında Rabat'ta gevşek bir biçimde tanımlanmış Neolitik hayata tanık olunur, bazı özellikler Fas'ın iyice güneyindeki Tarfaya'da da varlığını sürdürür ama Atlantik'e bakan Sahra sahillerinin çok büyük bir kısmı, Holosen'in büyük bölümünde midye toplayan avcı-toplayıcıların alanı olarak kalmıştır.[30] Doğuda, Fas-Cezayir sınırına yakın bir yerde bulunan, bugün İspanya'ya ait olup o zamanlar Mağrip'ten dışarı fırlayan bir burnun ucunu oluşturan Chafarinas Adaları'nda, Zafrín'de yapılan yeni bir kazıda bir kulübenin ana hatları ortaya çıkarılmıştır. Kulübe tuhaf bir repertuvar barındırır: (Bazıları baskılı) çömlekler, değirmen taşları ve başka aletler, devekuşu yumurtaları, koyun ve keçiler (sadece), bunların yanı sıra fok, balık ve midye kalıntıları, ayrıca olası tahıl poleni kalıntıları **[6.4]**.[31] Ama güneye doğru ilerlendikçe, denizden çok da uzak olmayan yerlerde bile tarım pek az tutunmuş ya da hiç tutunamamış gibi görünür.[32]

Bir Tellian ya da Oranian "Neolitik'i" doğruca Tunus'a kadar yayılmıştır, Oujda yakınlarında Rhafas Mağarası'nda bir örneği görülebilir bu yayılmanın; burada kemikler genellikle koyun, keçi ve av hayvanlarına aittir, tek bir Cardial çömlek kırığı dışında çömleklerin batı ve kuzeyde ancak belli belirsiz paralelleri görülebilir.[33] Bu tür etiketleri bir kenara bırakırsak, evcilleştirilmiş hayvan ya da ehlileştirilmiş tahıl yayılmasının sınırları, arkeolojik bulanıklık içinde az sayıda güvenilir fenerle aydınlanır. Bunlardan biri Doğu Cezayir'de Aurès Dağları'nda 1540 metre yüksekte bulunan, Roma şehri Timgad'a bakan Capeletti Mağarası'dır.[34] Mağara karla kaplı bölgeye o kadar yakındır ki, sadece mevsimlik olarak kullanılmış olsa gerektir, bu da en azından bazı mağara sakinlerinin hareketli bir hayat tarzı sürdüğünü ima eder. MÖ 5300 civarında koyun ve keçi sayısı en alt seviyededir ama bu hayvanların buraya, Afrika'nın orta yerine, Sahra üzerinden de gelmiş olması mümkündür; domuzlar ve az sayıda sığırsa görünüşe bakılırsa yabanidir. Bitki kalıntıları da bulunmuştur ama hepsi de yabani türlere aittir, çoğu da meşe palamudu ve üzümdür. Tahılların yokluğu bu yükseklikte pek belirleyici bir gösterge değildir ama buradaki insanların tahıl yetiştirenlerle teması olmadığını işaret ediyor olabilir.

Bu arada Tunus'un alçak kesimlerindeki sığ, tuzlu göllerin çevresinde, MÖ 5000 civarında, ismi bariz biçimde yanlış konmuş "Capsa Geleneği Neolitik Hayatı" kümeler halinde ortaya çıkmıştır.[35] Capsa'ya özgü daha önceki hayat tarzlarının farklılaştığını gösteren işaretlerin çoğu, en başta da çömlekler (kimileri daha eski tarihlere ait, belki de salyangoz pişirmek ya da süt kaynatmak için kullanılmıştır) ve yer yer karşılaşılan evcil koyunlar ve keçiler, Sahra gruplarıyla etkileşimler sayesinde güneyden de gelmiş olabilir, sadece cilalı taş baltalar kesinlikle Akdenizli kökleri işaret eder. Buradaki yerleşimler sıklıkla daha önceki tarihlere ait *escargotières*'in üst tabakalarından oluşur, avcılık devam etmiştir, havzanın bu kısmında olağandışı bir biçimde yabani otlar, kuru yemişler, meyveler ve çiçek soğanı toplamanın devam ettiğini gösteren, tahılların ehlileştirilmesini desteklemeyen kanıtlar mevcuttur. Sirte Körfezi'nin öte yakasında, Haua Fteah'ta, yabani berberi koyunlarından daha küçük olan, farklı yaşlarda kesilmiş koyun ve keçiler, biraz daha erken bir tarihte çömleklerle ve ne için kullanıldığı bilinmeyen çapa benzeri

6.5 Tunus sahilinde Hergla'da lagün kıyısında bulunan, kazıların devam ettiği, ağırlıklı olarak salyangoz kabuklarından oluşan bir höyük.

aletlerle birlikte görülür, ehlileştirilmiş tahıllara yine hiç rastlanmaz.[36] Bu buluntular, Cyrenaica'ya batıdan ya da doğudan uzanan ince sahil koridorlarından gelmiş olabilir ama yine en muhtemel eksen, güneyde Sahralı çobanlara uzanır.

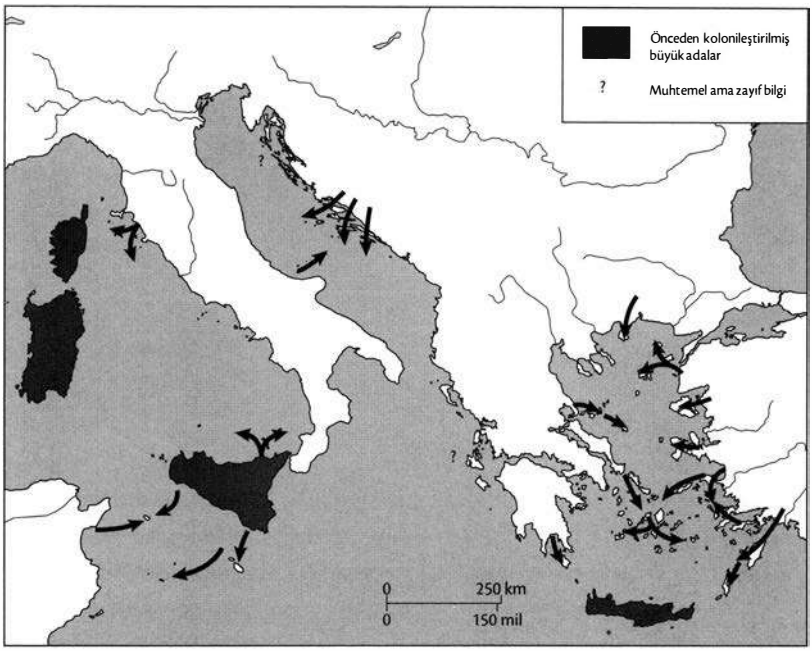
Dolayısıyla, mevcut kanıtlara göre, Kuzeybatı Akdeniz'deki Neolitik hayatın Batı Mağrip'teki yan dalı, epeyce kısıtlı bir fenomendi ve nihayetinde Afrika'daki hayat tarzlarının kıyısında kalmıştı. Doğuya, Nil Deltası'nın ucuna kadar gidildiğinde, MÖ 5500-5000'den itibaren Akdeniz Afrikası'nı çobanlık, toplayıcılık ve avcılığın çeşitli bileşimleriyle geçinen ama ekin yetiştirmekle uğraşmayan insanlar yurt edinmişti. Evcil türlerin yabani yiyeceklerin yanında ancak seçici bir biçimde benimsenmesine dayanan bu tür yaşam biçimleri, Akdeniz'in kuzey yakasında ancak kısa bir süre, o da oldukça yarım yamalak bir geçerlilik kazanmış, Levant'ta daha kalıcı bir yer edinmesine rağmen oldukça marjinal kalmıştı. Ama Akdeniz Afrikası'nın büyük bölümünde, öncelikle Kuzey Afrika'nın kalbi Sahra'da doğmuş çobanlık pratiklerinin ekin yetiştirmeyle bağı kesildikten sonra daha geniş bir alana yayılması sayesinde, bu yiyecekler kural haline geldi. Sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere, bu hayat tarzı Afrika'nın Akdeniz saçaklarında, çölün geri dönüşü kalbini sökmüş olsa bile binlerce yıl devam etti.

Ne var ki bu tür farklılaşmalar her zaman Akdeniz'deki başka akımlardan mutlak yalıtımı gerektirmez, bu bakımdan önemli olan bir ayrıntı vardır. Cape Bon'dan 12 km uzaktaki Zembra Adacığı da dahil olmak üzere, Tunus sahillerinde ve Doğu Cezayir'de, Sicilya kanalı adası Pantelleria'dan gelen yeşilimsi obsidyen parçaları tespit edilmiş, bu parçaların deniz kabuklarıyla birlikte iyice iç kesimlere taşındığı anlaşılmıştır [Rr. XVI].[37] Birkaç obsidyen parçası yerel yontuyu işaret eder. Bu tür obsidyen parçalarına fevkalade iyi analiz edilmiş Hergla yerleşiminde, Hammamet Körfezi'nde tuzlu Halk en Menjel lagününün yanında, MÖ yedinci binyıl sonunda ve altıncı binyılda oluşmuş büyük mezbeleliğin üst katmanlarında da rastlanmıştır. Burası sahil yakınındaki sıra dışı konumu, deniz yumuşakçalarının ve balık kemiklerinin bolluğu, evcil türlere hiç rastlanmaması ve şaşırtıcı derecede köye benzer bir yönü olduğunu düşündüren kare biçiminde, evi andıran yapıların bulunması nedeniyle son derece ilginç bir yerdir **[6.5]**.[38] Böyle bir görünüm, Neolitik paketin tamamının Sicilya'dan Mağrip'in doğu ucuna uzanan daha geniş bir denizyolunu aşmış olabileceği yolunda zaman zaman ileri sürülen iddialara ters düşer[39] ama Hergla'daki obsidyen kalıntıları ve çömlekler, Kuzey Afrika ile Güney-Orta Akdeniz arasında belli belirsiz yakınlıklar olduğunu da gösterir. Pantelleria o tarihlerde Orta Akdeniz'e obsidyen tedarik eden dört adadan biriydi ama bu adada rastlandığı türden obsidyenin bulunduğu yerler, Doğu Mağrip, Batı Sicilya

ve aradaki adalar, en başta da Malta ve Lampedusa'da yoğunlaşır. Genellikle bu dağılımın, kanalın kuzey yakasındaki Neolitik denizcilerin faaliyetlerini yansıttığı, Afrika'daki buluntuların bir dışa taşmadan ibaret olduğu varsayılır. Bu varsayım kısmen doğru olabilir çünkü bu dönem, bir süre sonra göreceğimiz üzere, küçük ada yerleşimlerinin ve Kuzey Akdeniz'deki alt havzalarda deniz üzerinden obsidyen dolaşımının zirvede olduğu bir dönemdi. Ne var ki, Pantelleria'da o dönemde daimi bir yerleşim olmadığını, adanın her tür ziyaretçiye açık olduğunu gösteren bazı işaretler vardır. Hergla'da obsidyene rastlanan ilk bağlamlarsa, Afrika dışından bu şekilde obsidyen geldiğinin görüldüğü diğer örnekler kadar erken tarihlere uzanmaktadır.[40] Pantelleria'nın Afrika'ya (70 km) Sicilya'ya olduğundan (100 km) daha yakın olduğunu, yeşil obsidyenle dolu bayırların güneye baktığını ve de Kuzey Afrika sahillerinde en yakın, bu örnekte açıkça meskûn bölgenin, derin körfezler, burunlar ve kıyıya yakın adalardan oluşan topografyasıyla heyecan verici bir denizcilik olanağı sunduğunu da hesaba katarsak (daha sonra Kartaca'nın yükseleceği sahilin ta kendisidir burası),[41] sonunda bu noktada Kuzey Afrika'ya özgü denizciliğe dair bir ipucuyla karşılaşıp karşılaşmadığımız sorusunu sormaya değer. Ama obsidyeni Mağrip'e kim getirmiş olursa olsun, tartışma götürmeyen ve bir o kadar da önemli bir gerçeği görmezden gelmemeliyiz. Akdeniz'in incecik beli sonunda bir geçiş noktası olarak hayat buluyordu, her iki yakadan insanların, yan yana geçerken de olsa tarihte ilk kez karşılaşmış olmaları muhtemeldi.

Adalıların Yayılması

İnsanlar, Sicilya kanalının siyah incisinin obsidyenini almak için gelip giderken buraya yerleşilmiş olabilir de olmayabilir de, ancak Pantelleria hâlâ boş olsa bile havzadaki komşuları ve başka birçok orta büyüklükteki ada, hiç kuşkusuz çiftçilik yapan toplulukların yurdu haline geliyordu. Adalar aşina olunan, anakaradan genellikle görünen, gayet iyi tanınan yerler olsalar da, o zamana dek nispeten az sayıda adada daimi yerleşimler kurulmuştu,[42] bunların başında beş büyük ada (muhtemelen başlı başına birer adadan çok, kıyısı bol kara kütleleri demek gerekir), sahile yakın orta büyüklükte birkaç ada (Ege'de Chios [Sakız], Thasos ve Rodos; Adriyatik'te Brač, Hvar ve Korčula gibi), ayrıca Tavoliere'nin doğusundaki Tremiti grubu, Teselya açıklarındaki Sporades gibi, nüfusun yoğun olduğu merkezlere yakın adacık grupları geliyordu; gerçi minik Gioura Adası'nda Cyclops Mağarası'ndaki Neolitik hayat, boyalı çömlekler bakımından o kadar zengindir ki, mağaranın sadece mevsimlik ziyaret edilen bir ritüel yeri haline gelmiş olması pekâlâ mümkündür.[43] MÖ beşinci ve dördüncü binyıllarda bunların hepsi değişti **[6.6]**. Adalar o tarihlerde havzanın başka yerlerinde hiçbir doğal ortamın görmediği kadar büyük bir göçe tanık olmuşlardı; kesin rakamlar küçük olsa, nüfusun oluşması sonrasında bile sıklıkla yüzlerde kalıyor olsa, bazı durumlarda sadece birkaç aile göç ediyor olsa bile durum böyleydi.[44] Pantelleria'ya yapılan geçişler, insanların açıklardaki kara parçalarına denizyoluyla ulaşabilme becerilerini ortaya koyar. Kanalın başka yerlerinde benzer çabalar Neolitik paketi MÖ 5000 öncesinde Sicilya'dan Malta'ya 80 km öteye taşımış, Lampedusa'ya da çömlek, koyun, keçi ve domuz götürmüştü. Lampedusa diğer karadan 120 km uzaktaydı, bu nedenle de Akdeniz'deki en uzak topluluğu tanımlıyor olsa gerekti,

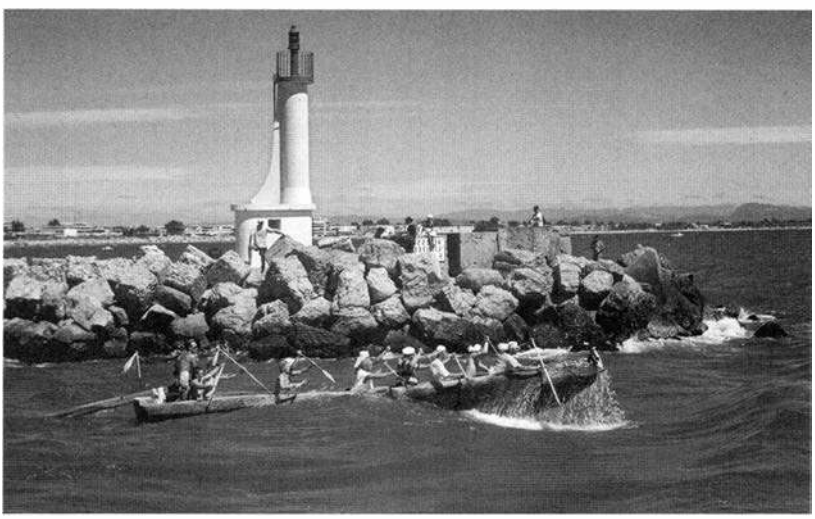
6.6 Tarımın ilk yayılması sonrasında Neolitik yerleşimler birçok kez Ege ve Orta Akdeniz'deki daha küçük adalara doğru yayıldı.

o tarihlerde deniz üzerinde girişilen faaliyetlerin sınırına çok yakın bir yerdeydi. Sicilya'nın kuzeyinde bu çabaların devam ettiği görülür. Eolie Takımadaları'nın insanlarla dolması, bu adaların en büyüğü olan, obsidyen bakımından zengin Lipari'den başlamış, onu Salina, Filicudi ve küçük kayalık ada Panarea izlemişti. Gerçi yerleşimciler keskin bir koni gibi görünen uzaktaki minik Alicudi'den uzak durmuşlardı, düzenli olarak patlayan Stromboli ve Vulcano adalarına ziyaretler de görünüşe bakılırsa kısa tutulmuştu, bunlar muhtemelen ritüel amaçlı ziyaretlerdi. Bazı insanlarsa Toskana açıklarındaki Elbe ve Giglio adalarında yaşamışlardı ama obsidyen bakımından zengin bir başka adaya, Palmarola'ya gidişlerde maksat yerleşmek değil ziyaretti. Adriyatik'te yeni iskân edilen adaların birçoğu anakaraya o kadar yakındır ki buralara yerleşilmesi pek fark yaratmamıştır; asıl öne çıkan şey, denizciliğe çok daha müsait birkaç yerde tarımın Adriyatik'ten ilk geçişi yaptıktan sonra ısrarla tutunmuş olmasıdır. Küçük Tremiti Adaları ve Sušac'ta koyun ve keçi kemikleri, orak temrenlerinde hasat izleri, değirmen taşları ve harap olmuş evler insanların buraya kalmak için geldiklerini doğrular.[45] Son olarak, bu dönem Ege'de ada yerleşimlerinin, uzun bir denizcilik, keşif, ziyaretler ve öncü yerleşimler geleneğine binaen yükseldiği müthiş bir çağ olmuştur. Sıkışık bir konumları olan On İki Adalar'ın çoğuna ve doğudaki başka adalara yerleşilmiştir, buralardan hareketle de MÖ beşinci binyılda Kiklad Adaları'nın bir kısmına geçilmiştir **[6.6]**. MÖ dördüncü binyıl boyunca yeni akınlarla takımadalardaki başka birçok ada dolmuştur. Bunun ilk izlerini de Kythera'da, kitabın başında bahsettiğimiz yerde buluyoruz.

MÖ 3500 sonrasında az sayıda önemli ada iskân edilmeden kalmıştı. Bu gibi adaların çoğu son derece küçüktü, diğerleriyse karadan olağanüstü derecede uzaktı ya da her iki özelliği birden sergiliyordu; aslında bazı adalar herhangi bir süre boyunca hayatı destekleyemeyecek durumdaydı, sudan yoksun, küçük bir durak olan Palagruža gibi.[46] MÖ dördüncü ve üçüncü binyıllarda Kiklad Adaları'nın en küçüklerine sonunda ulaşılacak, aşağıda minik Delos'a, Palermo'nun 50 km kuzeyinde ama denizin ortasında gözden ırakta bulunan, o zamana dek nadiren

uğranan Ustica'ya yerleşilecekti.[47] Tunus açıklarındaki adaların bu hikâyeye ne zaman dahil oldukları bir sırdır. Zembra'da bir aşamada adaya gelmiş keçilerden elde edilen muflon ile Pantelleria obsidyeni bulunmuştur ama adanın tavşanlarla, Roma zamanında da geri dönülmez biçimde kara sıçanlarla dolduğu tarihlere dek başka bir şeye pek rastlanmaz. Neredeyse karanın içine sıkışıp kalmış Cerbe az çok verimli bir biçimde Demir Çağı'na dek incelenmiştir, Kerkennah ve Galite Adaları ise bu dönemle ilgili bilgi vermez.[48] Sonradan gelenler kulübünün gerçekten seçkin tek üyesi Balear Adaları'dır. Yedinci bölümde açıklayacağımız üzere, bu büyük ama ücra adaların MÖ üçüncü binyıla kadar boş kaldıkları, Akdeniz'de insanla dolan, hatta belki de bir ziyaretçi insanın ayak bastığını hisseden en son kara parçaları olma unvanını kazandıkları artık iyice kesinleşmiştir.[49]

İnsanların denizi aşarken kullandıkları teknelerle ilgili olarak da elimizde ilk kez somut kanıtlar bulunuyor. Hvar'da bulunan bir paçavra üzerine şüphe götürür bir yorumla yapılmış karalama dışında henüz hiçbir tasvire rastlanmamıştır[50] ama bir teknenin gayet iyi korunmuş kalıntıları bu açığı doldurmaya yetecek kadar kanıt sunar; bu tekne bir adaya ait olmadığı gibi denizden de çıkarılmamış, Roma'nın kuzeyindeki Bracciano Gölü üzerindeki sulak Neolitik köyü La Marmotta'da bulunmuştur **[6.7]**.[51] 1994'te keşfedilen, MÖ 5450'ye ait olduğu belirlenen La Marmotta teknesi 10 metre uzunluğunda, 1 metreyi biraz aşan bir kirişi olan, tümüyle tek bir meşe ağacından oyulmuş bir kanodur. Bu tekne yüzlerce insanın saatlerce çalışmasıyla inşa edilmiş olsa gerektir, Neolitik evle birlikte döneminin en iddialı eserlerinden biri olmalıdır. Hemen hemen aynısı bir replikayla, 11 kişilik

6.7 Kütükten oyulmuş yekpare La Marmotta kanosu: (*yukarıda*) Orijinal kanonun korunmuş hali; (*aşağıda*) takribi bir kopyası denize açılıyor.

bir mürettebatın çektiği kısa kürekler eşliğinde Akdeniz'de yapılan bir yolculuk, bu teknenin denize dayanıklı olduğunu göstermiştir.[52] Replika denizde saatte ortalama 3-4 km, yani günde 32 km gidebiliyordu, gerçi teknenin yüklü olduğu hesaba katılarak bu rakamlar 20-25 km'ye çekilmelidir ve mesafeler kuş uçuşudur. Böyle bir performansla Sicilya'dan Lipari'ye ulaşmak bir gün alırdı, birçok Ege adası da bir günlük geçişlerle birbirine bağlanırdı ama Malta gibi bir yere ulaşmak, araya giren gecelerle birlikte iki ya da üç gün sürerdi. Bu gibi girişimlerde, baskın hava durumu örüntülerine bağımlı olmaktansa, denizcilik açısından elverişli kısa dönemlerden kolayca yararlanmak mümkün olmuştu belki de, gerçi Malta ve Sicilya kanalındaki başka adalara geçişler bu bakımdan sorular doğurur, yaz rüzgârını arkaya almak güneye doğru yapılan seferleri daha kolaylaştırmış olabilir.

Sırf elimizde bulunuyor diye La Marmotta teknesinin denizyolu taşımacılığı teknolojisinde bir dönüm noktasını temsil ettiğini, dolayısıyla ada hayatındaki ani yükselişi açıkladığını varsaymak çok kolaydır. Ama replikanın performansı, beşinci bölümde, basit deniz araçları ve başka deneylere dayanarak, daha erken tarihler için ileri sürdüğümüz mesafeleri genişletmekten ziyade doğrular. İçleri ateşe verilerek ve (Neolitik'te) cilalı taş baltalarla oyulan teknelerin hatırı sayılır derecede erken tarihlere uzanan görünmez kökenleri vardır kesinlikle; hepsi birlikte değerlendirildiğinde La Marmotta teknesinin, en azından ilk çiftçilerin birkaç binyıl önce Kıbrıs'a doğru yola çıkmasından beri bilinen temel bir tasarıma uygun olarak yapıldığına da hiç kuşku yoktur. Peki, denizcilik teknolojisi açısından bakıldığında, adalara ulaşmak daha kolay olmadığına göre, neden daha fazla sayıda insan buralarda yaşamaya gidiyordu?[53] Genelde nispeten yoksul olan bu kara parçalarında hayatta kalmayı kolaylaştıracak geçimlik malzemenin genişlemesine dair göstergeler de aynı derecede açıklama bekler. Kemikler ve tohumlar ada çiftçilerinin Neolitik dünyanın hayvan yetiştiriciliğini ve tahıllarını beraberlerinde götürdüklerini, denizin ortasına tabiri caizse aşinalık kapsülleri yerleştirdiklerini söyler. Avcılık keskin bir düşüş gösteriyordu, sadece yer yer rastlanan geyik kemikleri Kıbrıs'ta daha önceleri uygulanan av hayvanı depolama stratejilerini yansıtır. Oysa tersine, Kiklad Adaları'ndaki Saliagos gibi topluluklar bol bol orkinos ve başka balıklar avlarken bu ek iş olarak kalmıştı, adasal bir tekel haline geldiğini söylemek de zordu. Aslına bakılırsa, en büyükleri hariç bütün adalarda, Neolitik paketin tümden daha dirençli tahıllar ve türlerden yana değişikliklerle uygulanması, insanların mevsimlik ziyaretlerin ötesine geçmelerinin, Akdeniz takımadalarını daimi yerleşim alanı sınırları içerisine katmasının tek yoluydu. Son olarak, istenen taşları toplamak adına tekrar tekrar ziyaret edilmiş olsalar bile iskân faaliyetine öyle kolayca geçilemiyordu, çünkü uzun seferler muhtemelen tek bir cinsiyet tarafından gerçekleştiriliyordu. Palmarola ve belki de Pantelleria, kimsenin yerleşmeyi tercih etmeksizin uzun süre boyunca ziyaret ettiği adalara örnektir ama bu adaların en iyi örneği, MÖ 11. binyıldan beri obsidyeni kullanılan, ilk yerleşimcileriyse ancak MÖ beşinci ya da dördüncü binyılda gelmiş Melos Adası'dır[54]. Tuhaftır, buraya, obsidyen toplama ve yerleşimin kabaca eşzamanlı olarak MÖ altıncı binyılda başladığı Lipari'den sonra yerleşilmiştir.

Neden daha fazla sayıda insanın adalarda yaşamaya başladığı sorusunun cevabı muhtemelen çok yavandır.[55] İnsanlar anakaralardaki nüfuslar arttıkça, en iyi nişler atalardan beri başkalarının elinde kaldıkça ve topluluklar düzenli aralıklarla bölünüp kendi yollarını tuttukça adalara taşınmıştır. Kısacası ada hayatının büyük

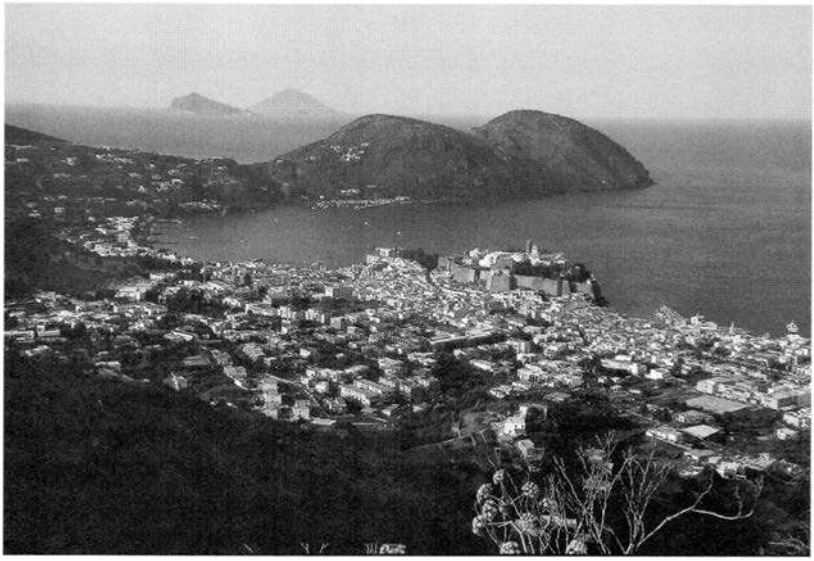
6.8 Kıbrıs Bakır Çağı'na ait, mavi pikrolitten yontulmuş, adaya özgü üslubu ve malzemeyi yansıtan haç biçimli bir heykelcik. Heykelciğin boynunda da benzer bir eşya asılı.

bölümü, Akdeniz'deki alçak bölgelerin diğer ücra kesimlerinde birazdan göreceğimiz yerlere kıyasla verim açısından ikinci sırada yer alan, ancak çiftçilik sayesinde aradaki farkın artık giderilebildiği yerlerin doldurulması olarak başlamıştır. Ege, Adriyatik ve o kadar olmasa da Tiren'de anakara ve adaların iç içe geçtiği yerlerde ilk başlarda kökten kararlar alınabilmesi güçtü. Bu bakımdan Melos'a karşılık Lipari bilmecesinin cevabı, Lipari'nin uzun zamandır meskûn Sicilya'ya daha yakın olması, Melos'unsa yakınlarında, yine kendi gibi uzun süredir boş duran adalardan başka bir yerin bulunmamasıdır. Melos ile Kiklad Adaları'nın büyük bölümü sonunda dolduysa bunu, denizin açıklarına uzanan ada topluluklarının bulunduğu yerlerde, bir zamanlar öğrenilmiş olan adada yaşama alışkanlığının tekrar tekrar uygulanabilmesi, ada içlerinde ardı ardına kurulan küçük yerleşimlerin teşvik edilmesi, ayrıca adalıların karşılıklı destekleyici ağlar kurabilmesi gerçeğine borçluydular. Anakaradan gelen desteğin yanı sıra bütün bunlar, bu gibi süreçleri, vardığımız kaba sonucun görmemize izin verdiğinden daha fazla sekteye uğratmış olabilecek aksilikler ve yerel arızaların aşılmasında hayati önemde etkenlerdi.[56] Bu gibi kademeli yayılmalar, tek başına ele alındıklarında, olağandışı ve biraz da fazla kendinden emin ya da umutsuz duran olaylardır; neresinden bakılırsa bakılsın her anlamda hattın son noktası gibi görünen uzak Lampedusa'ya yerleşilmesi gibi örneğin.

Düzenli küçük ada hayatının doğuşu, bizi önceden yerleşilmiş olan çok daha büyük bir avuç adada yaşanan gelişmelerden uzaklaştırmamalı. Beşinci bölümde Kıbrıs'ın, ilk başlarda dış dünyayla yakın bağlar kurma noktasındayken, MÖ yedinci-altıncı binyıllarda neredeyse kapanma noktasına gelen bir yol izlediğini görmüştük. Ne hikmetse çömleklere hiç rastlanmayan, geyik bakımından zengin Khirokitia evresinden sonra birkaç yüzyıl boyunca, MÖ beşinci binyılın ortalarına dek Kıbrıs hiç hayat belirtisi göstermez.[57] Bu boşluk ciddi bir nüfus kaybını yansıtıyor olabileceği gibi, ilgi çekici bir başka iddiaya göre, Neolitik'i esastan reddedebilecek geniş bir nüfusa asla sahip olmamış adalıların, görünürlüğü düşük, hareketli yaşam biçimlerine geri döndüğünü de yansıtıyor olabilir.[58] Kıbrıslılar yerel Geç Neolitik (MÖ 4800-4000) ve Erken Bakır Çağı'nda (MÖ 4000-3500) yeniden boy gösterdiklerinde, dışarıdan bir şeylerin girdiğine ya da başka bir şekilde geri kalmamaya ilişkin, çömlekçiliğin çok geç bir tarihte benimsenmesi dışında hâlâ pek az işaret vardır.[59] Topluluklar kendilerinden öncekilere benzer yerlerde ve ölçeklerde yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Evler daha öncesinin Khirokitia'sında olduğu gibi birbirine çok yakındı ve bir ailenin yaşayamayacağı kadar küçüktü ama artık daha dört köşeydiler, ardından Bakır Çağı'nın başlangıcında yeraltı konutlarına geçildi. Avlanmış alageyik eti önceye nazaran et kaynaklarının daha büyük bir bölümünü oluşturuyordu, sığırlaraysa hiç rastlanmıyordu ki bu dikkat çekicidir. Kıbrıs bakır bakımından zengin olsa da Erken Bakır Çağı, MÖ 4000 sonrasında, Doğu Akdeniz standartlarına göre çok geç bir tarihte yapılan az sayıda çekiç işi yerli bakır mamul sayesinde ve ayrıca çağdaş Levant ve Anadolu'dan ziyade, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'yi hatırlatan, boncuklar ve heykelciklerde **[6.8]** kullanılan mavi pikrolitin popülerliği nedeniyle ancak bu ismi almıştır. Derinleşen bu zamansal çarpılmanın ve adaya özgülüğün nedenleri, Kıbrıslıların kendi içlerindeki algılarda ve alternatif hayat tarzlarına kayıtsızlıklarında, bununla birlikte o tarihlerde Levant anakarasındaki insanların batıya ve denize yönelik ilgisinin azalmasında aranmalıdır (buna daha sonra geri döneceğiz).

Girit, Sardinya ve Korsika daha ortodoks bir Neolitik hayat tecrübe etmişlerdi, dış dünyayla birçok bağlantıya sahip olmuşlardı. Girit MÖ 5500'e dek nispeten inziva halinde olmuş ama sonra yükselişe geçmişti.[60] Knossos 4-5 hektarlık bir araziye yayılıyordu, daha zengin ve daha yoksul çiftçi aileler arasında bölünmüştü; çömlek üslupları Ege'nin geri kalan kısımlarında görülen üslupları izlemeye başlamış, yeni bir dokuma teknolojisi ortaya çıkmıştı. Benzer bir örüntü Sardinya ve Korsika'da da görülebilir.[61] MÖ beşinci binyılda açık yerleşimler mağaraları gölgede bırakmış, hem sahillerde hem iç kesimlerde boyut ve sayı bakımından büyümüşlerdi. Bu binyılın sonu gelmeden ada içinde hareketliliğe dair emareler görülmeye başlanır. Çiftçilerin iç kesimlere taşınmasıyla birlikte görünüşe bakılırsa Sardinya obsidyeni keşfedilmiş, bu kaynak çok geçmeden Korsika'ya (ve birazdan göreceğimiz üzere Kuzey Tiren'in büyük bölümüne) ulaşmıştı, Korsika kökenli yılankavi bilezikler de Sardinya'ya gelmişti. Ada kültürü de Sardinya'da bulunan heykelciklerin, Korsika'da hatları zekice çizilmiş, Fransa'da benzerleri görülen kâselerin de gösterdiği üzere daha bir incelik kazanmıştı. Bütün bunlar Sardinya'da Ozieri evresinin başlamasıyla birlikte MÖ 4000-3400 civarında bir zirve noktasına ulaşmıştı. Yerleşimlerin sayısı özellikle güneydeki Campidano Ovası'nın civarında üç kat artarak 200'ü bulmuştu. Bunların çoğu küçük mezralardı ama bazıları 100 evlik topluluklar haline gelmişti, bazılarına ince işçilikli kaya mezar geleneğiyle yakından ilişkili üstü örtülü geçitler eklenmişti. Çömlekler daha iyi pişirilmeye, daha gösterişli yapılmaya, girdaplar ve dizi dizi dansçılarla süslenmeye başlanmıştı. Buradan yapılan ihracat, Floransa'da Piazza della Signoria gibi uzak yerlerden çıkarılmıştır; yemek pişirilen tencerelerin bile artık üç ayağı vardı. İleride göreceğimiz üzere Ozieri evresindeki metal kullanımı Orta Akdeniz'de en erken tarihli metal kullanımlarından biridir. Bundan sonra daha geniş, daha verimli ve mineralojik olarak daha iyi donanımlı Sardinya, daha sert Korsikalı komşusundan uzaklaşmaya başlamış, göreli toplumsal karmaşıklık bakımından onunla arasında binlerce yıl boyunca daha da genişleyecek bir uçurum açmıştı.

Uzun vadede bakıldığında, denizde daha açıklara ya da büyük adaların coğrafyalarının derinlerine yönelen, sayılamayacak kadar fazla tekil, küçük hamle için her şey denebilir de, Akdeniz tarihinin kıyısında kaldıkları söylenemez. Beşinci bölümde görmüştük: Pleistosen'de kıtasal kenarların çekimi ağır bassa da, bunun tersine ilk Neolitik yayılmanın denizcilik ekseni, Akdeniz'deki bağlantıların havzanın sahiller ve denizdeki kalbine doğru sismik bir biçimde nasıl yeniden düzenlendiğini yansıtır. Adalı grupların birbirleriyle, geride bıraktıkları anakaralılarla ve karşılarındaki kıyıdakilerle bağlar kurmasıyla birlikte birleştirici ağlar, adalarla dolu alt havzalarda daha yoğun ve güçlü bir hal almıştı. Neolitik ticareti daha geniş kapsamlı incelediğimizde mükemmel örneklerle karşılaşacağız. İz sürmemizi sağlayan bir başka unsursa, MÖ beşinci ve dördüncü binyıllarda ada ekosistemlerini işgal eden çok sayıda yabani hayvan türüdür, küçük olanları, sık sık gerçekleşen kano trafiği sırasında yüklere ya da sintinelere saklanmıştır.[62] Ege'de, Adriyatik ve Tiran'ın daha dar kısımlarında ortadaki deniz yavaş yavaş salt geçilebilir bir şey olmaktan çıkıp, yeni yeni doğmakta olan toplumsal gruplaşmaların odak noktası haline gelmeye başlamıştı. Zamanla ve elverişli koşullar sayesinde, bu gibi yerlerdeki adalılar, aslen meskûn Akdeniz'in iç sınırlarındaki marjinal insanlar, zamanla daha uzaklara yayılan bölgesel temas ve ticaret örüntülerinde fevkalade önemli roller oynamaya başlayacaklardı.

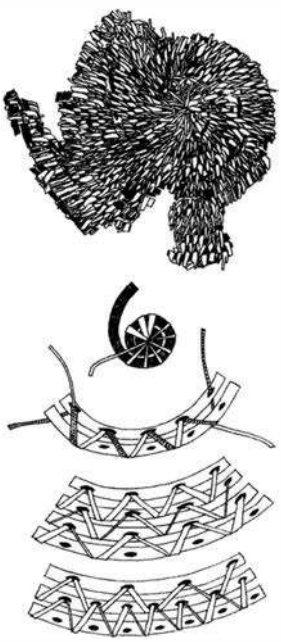
6.9 Lipari'nin, altında derin Neolitik katmanlar ve daha sonraki tarihlere ait yerleşimlerin bulunduğu sahildeki akropolise doğru görünümü; açıktaki küçük ada topluluğunda Panarea ve Stromboli bulunuyor.

Bu bölümde ele aldığımız dönemin sonuna geldiğimizde bile, bu olayların çoğu hâlâ gelecekte yatıyor olacaktır ama birkaç işaret tespit edebiliriz. Ege'de Kiklad Adaları'nın bazılarında MÖ beşinci binyılda tarım yapılan köylerin kurulması, Güney Ege'de obsidyen kullanımının yaygınlaşmasına denk gelmişti, denizin ortasındaki bu birleşik topluluklar adalılar gibi anakaralıların da obsidyene erişim koşullarını dönüştürmüştü.[63] Ama bu kesişmenin en iyi örneği Lipari'dir.[64] Lipari'nin MÖ altıncı binyıldaki ilk yerleşimcileri adada kırsal kesimde bulunan tarım arazilerine dağılmıştı. Ne var ki MÖ 5000 civarında, daha sonra adanın akropolü ve bugün başkenti olan, en iyi limana bakan savunulabilir bir yerde, 100-200 kişilik köy düzeyinde yeni bir topluluk doğmuştu **[6.9]**. Lipari'nin obsidyeni Orta Akdeniz'e akarken akropol yerleşimi, denizaşırı yerlerden gelen dikkat çekici sayıda güzel taş balta ve çakmaktaşı, ayrıca istisnai miktarda boyalı çömlek edinmişti; bu çömlekler normalde en yakınlarında, sadece 150-200 km ötede bulunan Calabrialı komşuları tarafından törenlerde kullanılmak için saklanıyordu. Lipari'ye o sıralarda standart bir alışveriş kalemi olmayan çömlek kili de getirilmişti, bu da bazı ithal malların bizzat adalılar tarafından dışarıdan edinildiğini gösteren önemli bir ipucudur. MÖ beşinci binyılın sonuna gelindiğinde, yörede eritmek amacıyla bakır cevherleri getiriliyordu, akropolün hemen altındaki Contrada di Diana Ovası'ndaysa başka bir faaliyet merkezi doğuyordu. Burada açık havada geniş toprak fırınların geniş bir alana yayıldığı bir alan, obsidyen üretiminden arta kalan cüruf yığınları, çok sayıda zarif balta ve aşıboyası izleri taşıyan değirmen taşları bulunmuştur. Bu tuhaf yığına getirilen çekici açıklamalardan biri, yöre halkının yanı sıra, burada yalnızca obsidyen mıknatısının çekimine kapılmakla kalmayıp, aynı zamanda denizin ortasında çok uzaklardan gelen başka insanlarla ticaret yapma, yiyip içme, sosyalleşme ve haber alışverişinde bulunma şansı yakalayan yabancıların mevsimlik buluşmalarından arta kalanları yansıttığını söyler.[65] Binyıl önce akla hayale gelmeyen bu tür senaryolar Akdeniz'in ada halklarının rüştlerini ispatlamaya başladıklarının bir simgesidir.

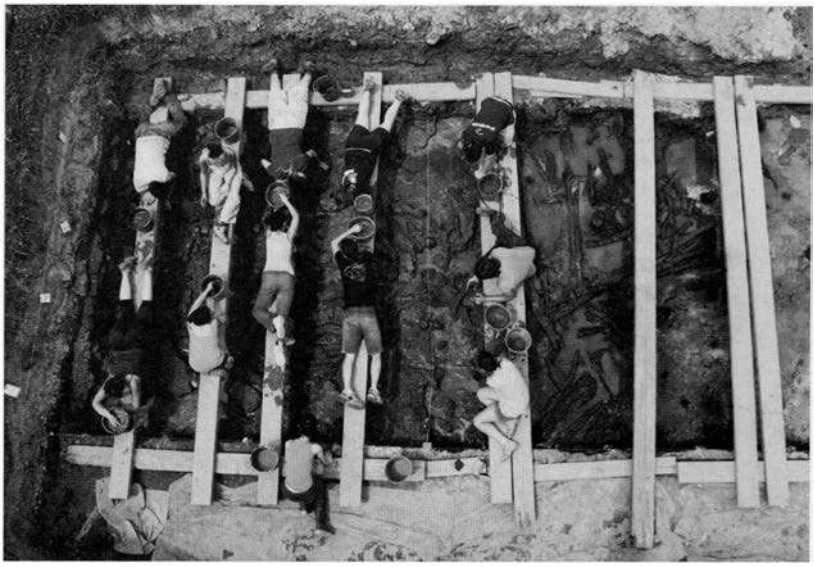
Miyop Akdeniz

Akdeniz adalarındaki toplumların ortaya çıkışından, bu toplumların havzanın kuzey yakasında, anakarada bulunan Neolitik toplumlar arasındaki atalarına dönüyoruz. Burada avcı-toplayıcılar MÖ beşinci binyılın sonlarına kadar birkaç ıssız yerde, özellikle de Kuzey İberya'da, Midi ve Po Ovası'nın iç kesimlerinde tutunmuşlardı.[66] Sonunda muhtemelen kaçınılmaz yerel uyarlanma, avlanma alanlarının ellerinden alınması, şiddetli kıyımlar ve Neolitik gruplarla evlilikler yoluyla, Orta Avrupa'daki kemik kimyası ve DNA analizlerinin de ileri sürdüğü üzere kadınlarının Neolitik erkeklerle evlenmesi sonucu, Neolitik'in büyük taburlarına yenik düşmüşlerdi.[67] Nüfus yabani yiyeceklere geri dönülerek idame ettirilmesi imkânsız düzeylere bir kez ulaştığında, artık dönüşü olmayan bir dönüşümdü bu. Ne var ki çiftçiliğin zaferi bizleri, artık aşina olduğumuz bir dünyayla karşı karşıya olduğumuz hüsnükuruntusuyla rehavet içine sokmamalı. Neolitik çiftçileri, Akdenizli "köylüler" gibi, topluluklarını da yakın geçmişin kırsal köylerinin ataları gibi resmetmek, kentli bir antitezin bulunmadığı bir dünyada anlamsızdır ve bu dünyanın süregiden tuhaflığından bizi koparır.[68] Akdeniz Avrupası'nda kuzeydeki ılıman bölgelere ve Batı Anadolu'daki Bakır Çağı'na doğru bulanıklaşan, incelikli bir sembolik kültüre sahip küçücük yerel köylerden oluşan, verimli ovalara sıkışmış, ovalar arasında seyrek bir yayılma gösteren bir mozaik uzanıyordu. Burada çiftçilik, yayıldığı sıralarda ne ifade ediyorsa hâlâ onu ifade ediyordu; kadınlar köyün içiyle ve tarlalarla ilgileniyor, bitkileri ve çocukları yetiştiriyor, çömlek yapıyor, heykelcikler kullanıyordu; erkeklerse eski işlevini kaybetmiş avcılıkla, köyün ötesindeki vahşi yerlerle ilgileniyor, bunun yanı sıra ticaretle, resimler yapılmış mağaraların gizli oyuklarında ritüellerle meşgul oluyorlardı. Normal bir ölüm, kişinin kemiklerinin köyün sınırını belirleyen hendekteki çöpün içine karışmasıyla son buluyordu. Bir kadın (80-90 kilometreden uzak bir yerden geliyorsa konuşmasını anlamayabileceği) bir yabancıya kimliğini, birkaç ön dişinin kasten çekildiğini ortaya koyan bir gülümsemeyle ya da yüzünü buruşturarak açıklayabiliyordu.

Elbette ki bu eskiz, ağırlıklı olarak İtalya'daki verilere dayanan,[69] daha incelikli ayrımların hakkını pek veremeyen, basitleştirilmiş bir karikatürdür. Ama bu tür toplumlar hakkında yerel öncüllerine nazaran ne kadar iyi bilgilenmiş olduğumuzu sezdirir. Bir yüzyıl boyunca devam eden normal kazılar ve araştırmaların yanı sıra, kısa süre önce keşfedilmiş, Akdeniz boyunca uzanan sulak Neolitik köyleri anlayışımızda devrim yaratmaktadır. Beşinci bölümde İsrail'deki Atlit-Yam'ı, bu bölümün başında da Bracciano Gölü üzerindeki La Marmotta'yı, kütükten oyulmuş kanosundan ötürü takdir etmek için gerekçelerimiz vardı. Benzer koşullar Kuzey Yunanistan'da Kastoria yakınlarındaki Dispilio'da da mevcuttur. Perpignan yakınlarındaki Leucate lagününde sular altında kalmış bir yerleşimse başka şeylerin yanı sıra kılıçbalığı kalıntıları açısından dikkati çekicidir (kılıçbalığı, yumurtlama yerinin Messina Boğazı olması dışında, tam bir açık deniz balığıdır).[70] Bu tür yerleşimlerin en dikkat çekicisi, Katalonya'da Banyoles Gölü'nün yarı yarıya sular altında bırakmış olduğu La Draga'dır, burada sualtında ve üstünde yürütülen kazılar MÖ 5300-5150'ye ait bir köyü günışığına çıkarmıştır [**1.7**, **6.11**].[71] Bu köy iki sıra halinde dizilmiş dikdörtgen ahşap evlerden oluşuyordu, her sırada sekiz ila on ev vardı; evler yaprak döken meşe ve akkavak

6.10 La Draga'da bulunmuş sepet parçacıkları ve örme yöntemleri.

6.11 La Draga'da Neolitik köy; su altında kalmış kısımlarda kazı çalışmaları sürüyor.

ağaçlarından birkaç kez yeniden inşa edilmiş, söğüt ve fındık ağacı çubuklarıyla doldurulmuş, yabanasması ve ıhlamur kordonlarıyla birleştirilmişti; bu malzemenin tamamı yakındaki ormandan ve göl kenarından temin edilmişti. Suyu iyice alınmış bayırlarda tahıl ambarları ve et pişirme amaçlı taş döşeli fırınlar bulunduğu, bunların yanında tahıl kaynatma ya da kavurmaya yönelik kap kacağın üzerine yerleştirildiği üçayaklar olduğu görülmüştü. Gölden Neolitik hayatın normalde çürüyüp giden ıvır zıvırı çıkar: Ahşap kâseler, kepçeler, iğler, oraklar, kazma sapları ve kargılar, porsuk ağacından yaylar, söğüt ya da kızılcık ağacından oklar ve tabii ki sepetler **[6.10]**. Yarım milyon buğday ve başka tahıl, bakla, bezelye, meyve ve kabuklu yemiş tanesi de bugüne ulaşmıştı.[72] Çakmaktaşı Narbonne'dan geliyordu, birkaç mermer kap kacak, bilezik ve boncuk da Tiren kadar uzaklardan gelen ticaret nesneleri ya da ata yadigârlarıydı. Böyle bir yerleşimi, korunma bakımından tam tersi bir özellik gösteren bir Teselya höyüğünde üstü örtülmüş, çamurdan yapılmış ev katmanlarıyla ya da sonraki yıllarda toprağın sürülmesi yüzünden evlerin zeminlerinin bile yok olduğu dağınık, düz Tavoliere yerleşimleriyle nasıl karşılaştıracağımızı kestirmek zordur. Bu zorluğun ötesinde, her bölgede arkeologların benimsediği, aslında ufuk açıcı derecede birbirinden ayrı yaklaşımların ağırlaştırdığı şu cevaplanmamış soru yatar: Her bölgede Neolitik toplumlar, yerel kültürel ifadenin, mevcut korunmanın ve modern yorumların dayattığı farklılıkların ötesinde, esasında birbirlerine ne ölçüde benziyorlardı?[73]

Araştırmamıza çiftçiliğe neler olduğunu inceleyerek başlayabiliriz. Beşinci bölüm bitmeden önce Levant'ta birbiri ardına yeni gelişmeler ortaya çıkmasına karşın, bu sorunun cevabı, yerel koşullara daha uygun bitki ve hayvan türlerinin seçilip yetiştirilmesinin ötesinde nispeten azdır.[74] Haneye dayalı yoğun bitki yetiştiriciliğinin yanı sıra biraz hayvan yetiştiriciliği günün kuralı olmuştur. Yaprak döken ağaçlarla çevrili olan, sulara gömülmüş La Marmotta, varsayımlarımıza göre, yulaf lapası ya da bazlama yapılarak yenilmiş uzun bir tahıl ve baklagil listesi sunar. Bu yiyecekler yabani otlar, tuz ya da (Güney Meseta'da bir çömlekte tespit edildiği üzere) balla tatlandırılmış, bunların yanı sıra yabani üzümler, incirler, fındıklar, taneli küçük meyveler ve başka tohumlar tüketilmiştir.[75] Bütün kanıtlar ağırlıklı olarak vejetaryen bir günlük beslenme rejimini işaret

eder; et yemek düzenli aralıklarla tertip edilen ziyafetlerle kısıtlıdır çoğunlukla.[76] Büyüklükleri göz önüne alınırsa, kesilen koyun ve keçiler bile aile dışındakilerle, sığır ise toplulukların tamamıyla ve muhtemelen komşularıyla paylaşılıyor olsa gerektir.[77] Contrada di Diana ve La Draga'da rastlanan, Güney Fransa ve İtalya anakarasında da revaçta olan büyük toprak fırınlar bu gibi olaylara kanıt teşkil eder. Et tüketiminin boyutları hakkında bir fikir vermek için, Kuzey Yunanistan'da Makriyalos'ta böyle bir ziyafetin ardından birkaç yüz hayvanın artıklarının ve çok sayıda çömleğin büyük bir çukura atıldığını belirtelim.[78] Birçok köyde, özellikle de çiftçiliğe dayalı hayatın başlıca merkezlerinde yaban hayvanları enderdi, hatta tabuydu. Bu hayvanlara, tarım için temizlenen bölgelerin kıyılarında ya da avcı-toplayıcıların direnç gösterdiği bölgelerde daha sık rastlanıyordu, mamafih vahşi hayvan kemiklerinin bulunduğu yüksek mağaralarda, çiftçilerin av partileri ile arta kalan Mezolitik grupların av partilerini birbirinden ayırmak çoğu zaman imkânsızdır. Vahşi hayvanlar, Güney İtalya erkeklerinin yaban hayatı içindeki ritüel mekânlarında totem ve sanat olarak da karşımıza çıkar; kayadan oyulmuş Ipogeo Manfredi'de yeraltına istiflenmiş alageyik ve karaca kafatası kemikleri ya da Porto Badisco'da Grotta dei Cervi'de yarasa dışkısından yapılma boyayla çizilmiş yüzlerce geyik imgesi gibi **[6.20]**.[79] Balık ve kabuklu deniz ürünleri, sahillerde, lagünlerin yakınında ve adalardaki birkaç yerleşimde revaçtaydı. La Draga'da midye o kadar seviliyordu ki, karanın iç kesimlerine doğru 50 km öteye taşınıyordu ama genelde deniz ürünleri bol miktarda nadiren yeniyordu.[80]

Süt sağmanın devam etmesinin yanı sıra, ineklerin baldır kemiklerindeki birkaç yara, örneğin MÖ 5800-5300'de Knossos'ta olduğu gibi, sığırların ağır yükler çekmeye başladığını gösterir ama bu yüklerin sıklıkla varsayıldığı üzere, saban mı yoksa kızak ve başka mekanizmalar mı olduğu belli değildir.[81] Sığır özellikle Güney Fransa, İtalya, Sardinya, Korsika ve Girit'teki büyük yerleşimlerde daha öne çıkmaya başlamıştır.[82] Otlatma açısından, bu hayvanların bakımı koyun ya da keçi yetiştirmeye nazaran çok daha fazla otlak gerektiriyordu (ineklerin büyük öküzler kadar otlağa ihtiyacı yoktu ama otuz başlık bir sürüyü koruyabilmek için, tahıllarla yaşayan Neolitik bir köyü destekleyecek kadar büyük bir araziye ihtiyaç vardı, gerçi hayvanların birçok yerleşimin civarında bulunan yeşilliklerde otlatılması bu durumu telafi edebiliyordu), buna karşılık sığırların yüksek bir süt ve et getirisi, artık bir de çekme gücü ve en az bunlar kadar önemlisi bereketli gübreleri vardı. Rhône Vadisi'nde sığır yetiştiriciliği İberya'da, kökenleri daha anlaşılmaz duran *dehesa* ekolojilerine benzer, meşelerle dolu savana tarzı geniş otlakları teşvik etmiştir.[83] Dolayısıyla büyük köyler ve büyük hayvanlar bir arada bulunabiliyordu, buralarda çiftçilik bir tür "inekli bahçecilikti".[84] Kuzey Afrika'daki sığır çobanlarınınkinden çok daha farklı bir hayatın içinde olsalar da, burada da sığır çobanlığı zenginlikle ilişkili olabilirdi; daha büyük sürülere sahip olmaktan çok, bu hayvanların otlayacağı daha verimli otlakları denetliyor olmak, çiftçilik dünyasında bu hayvanların kas gücünden yararlanabiliyor olmak önemli olsa gerekti.

Süt sağma ve çekiş gücünden sonra, Akdeniz hayvanlarının ikincil önemdeki başlıca ürünleri arasında sadece yün ön plana çıkar. İleride göreceğimiz üzere Levant'ta bu yönde ilk adımlar hiç kuşkusuz atılmıştı ama havzanın geri kalanı hâlâ yünden yoksundu, kumaşlar ve başka donanımlar için büyük ölçüde keten, ot ve posta bağımlıydı. Tekstille ilgili olarak, bu dönemde Avrupa ve Anadolu'da öne çıkan yenilik, dayanıklı kil ya da taş ağırlıkların da ifade ettiği üzere dikey

6.12 Cueva de los Murciélagos'ta son derece iyi korunmuş hasır otu bir sepet.

dokuma tezgâhlarının yayılması olmuştur; bunlar Levant ve Mısır'da gelecek binyıllar boyunca kural olarak kalan, tahminen daha eski ve daha az gözle görülür zemin tezgâhlarına uzun vadeli bir antitez oluşturmuştur.[85]

Önem arz eden, tümüyle yeni yegâne yerli evcilleştirmelerin hayatta kalmayla hiçbir ilgisi yoktu, bunlar sadece kafayı bulmakla ilgiliydi. Şeker bakımından zengin meyvelerle yapılan denemeler, algıları ve tat alma duyularını mayaya dayalı fermantasyona ve sarhoşluğa açmıştı. Neolitik Avrupa'nın geri kalan bölgelerinde olduğu gibi, insanlar meyveler ya da tahıllardan fermantasyon yoluyla üretilen, bir dizi tatlandırılmış, reçineli ya da baharatlı alkollü içecek tüketiyorlardı.[86] Yabani üzümler, ağaçlık arazilerin kıyı kesimlerinde yetişiyordu ama başka ortamlara epeyce dayanıklıydı ve Akdeniz'de, Kafkaslar'ı oluşturan büyük sıradağlar, Güney Hazar Dağları ve Kuzey Zağros, Karadeniz kıyılarının ılıman kesimleri ile ılıman Avrupa'nın büyük nehir vadileri dahil olmak üzere, Akdeniz'e komşu bölgelere yayılmışlardı.[87] Muhtemelen şarap yapımı için üzüm yetiştirme MÖ altıncı binyıl gibi erken bir tarihte Kafkaslar ve civarında başlamış olabilir; Ermenistan'da Areni Mağarası'nda yakın dönemde bir üzüm presi, fermantasyon fıçıları ve başka teçhizatın (ayrıca gezegenin bugüne ulaşan ilk deri ayakkabısının) bulunması, bu bölgede MÖ beşinci binyılın sonlarından beri şarap üretildiğini doğrulamıştır.[88] Ama bu durum, başka yerlerde bağımsız çabalar olmadığı anlamına gelmez; aslında görünüşe bakılırsa modern asmaların DNA'sı hem doğuda gerçekleşen büyük bir olayı hem de çok daha sonra yerel çeşitlerle çapraz döllenmeleri işaret eder.[89] Bu çağa ait Akdeniz yerleşimlerinde üzüm çekirdekleri yaygındır ama genellikle boyutları ya da sayıları ehlileştirmeyi sağlayamayacak kadar küçüktür. Levant'ta olası bir istisnayla ileride karşılaşacağız, kesin bir istisnaya ise Kuzey Yunanistan'da rastlarız: Dikilitaş'ta bulunan, MÖ 4000 civarına ait preslenmiş kalıntılar ve Dimitra'da görülen üzüm çekirdeklerinin boyutları bu bitkilerin ehlileştirildiğini düşündürür.[90] Haşhaş çiçeği örneği de bir o kadar ilginçtir.[91] Haşhaş çiçeğinin kökeni muhtemelen İberya'ydı. 19. yüzyıl sonunda Cordoba

6.13 Erken tarihli bir oymada tahayyül edildiği üzere, Cueva de los Murciélagos gömülerinin şans eseri keşfi.

dağlarının yaklaşık bir kilometre yukarısında, Cueva de los Murciélagos'un kuru oyuklarında mezarlar ve korunmuş ama bu kez örgü otlardan yapılmış daha başka ayakkabıların yanı sıra, hasırotundan örülmüş, parlak renklerde geometrik desenlerle süslenmiş sepetlerde saklanan, bitki özütü bakımından zengin haşhaş çiçekleri bulunmuştu [6.12, 6.13]. Haşhaş bileşikleri Barcelona yakınlarındaki Can Tintorer'de metruk bir madendeki Neolitik gömülerde de tespit edilebilir durumdadır. La Marmotta'da da haşhaş tohumlarına rastlanmıştır. Haşhaş çiçekleri Ege'ye ancak Neolitik'ten sonra ulaşmıştır (ehlileştirilmiş tarım ürünlerinin batıya doğru yayılmasının tersi yönünde seyreden ilginç bir yayılma). Neolitik maddi kültür çevresindeki hayat dolu girdapların haşhaşa ne ölçüde dayandığı ya da başka doğal halüsinojenik maddelerin tetiklediği hayallere neler borçlu olduğu üzerine ilginç spekülasyonlar yapılabilir.

İşin pragmatik kısmına dönelim: Bu Akdeniz Avrupa'sı coğrafyasına nasıl yerleşilmişti?[92] Çoğu çiftçi verimli ovaları hedefliyor, evlerin çevresindeki ağaçlık araziyi yer yer temizliyordu, buralar çoğu bölgede en azından MÖ 4500-4000'e dek hayatın döndüğü girdaplar olarak kalmıştı. Her biri 10.000-20.000 kadar insan barındıran Teselya ve Tavoliere'nin yanı sıra, Neolitik insanlar Batı Makedonya ovalarında, Doğu Sicilya'da, Kuzeydoğu İtalya'nın bazı kısımlarında, Rhône, Aude ve Garonne vadileri ile Katalonya ovalarında yoğunlaşmışlardı. Buralar dışında daha küçük ve daha parçalı alçak arazilerde de, zaman zaman köy düzeyinde ama sıklıkla mezra ya da tek tek çiftlikler halinde yerleşimler kurulmuştu. Ege'de küçük gruplar Teselya'nın uç bölgelerinden yayılarak Peloponez'e geçmişlerdi, benzer mikrokozmoslar İtalya yarımadasında da oluşmuştu; örneğin sarp Calabria'nın ucunda Penitenzeria'da ya da Umbria'da Gubbio yakınlarında San Marco'da yaşayan birkaç aile gibi.[93] Güneydoğu İspanya'da, o zamanlar bugünkü kadar kurak olmayan ama hiçbir zaman tarım için kolay bir gelecek sunmamış Vera havzası bile, MÖ 5000'den itibaren öncü yerleşimcileri çekmeye başlamıştı.[94] Az sayıda geniş ovaya sıkış tepiş yerleşmek yerine, genelde yaban arazilerle çevrili olan ve hayatta kalabilmek için dış bağlantılara daha fazla bel bağlayan bu gibi topluluklar, aynı tarihlerde daha küçük adalara taşınanların karadaki muadilleriydi; bazı adalarla aralarındaki en büyük fark, daha sonraki tarihlerde beklenmedik bir merkeziyet kazanma ihtimallerinin çok daha zayıf olmasıydı.

Son olarak, daha dağlık arazilerin şahlanmış kitleleri hakkında neler söyleyebiliriz? Genelde Neolitik, alçaklarda rastlanan bir olgu olarak kaldı, nihayetinde bileşeni olan evcil türlerin çevreye karşı toleranslarını ortalama düzeyde tutmanın en kolay yolu buydu. Bu yüzden de Neolitik, ılıman havaların avcı-toplayıcılarının çağına kıyasla, yüksek yerlerden belirgin bir çekilmenin gerçekleşmesi anlamına geliyordu.[95] Ama bazı ilginç, ince farklılıklar da söz konusudur. Uç bir örnek verelim: Tarım Kuzey Pindos Dağları'nın çukurlarında ancak MÖ birinci binyıl gibi geç bir tarihte başlamıştır.[96] Öte yandan havzanın iki yakasındaki yüksek yaylalar çoktandır epey bir hareketliliğe tanık olmaktaydı. Anadolu'yu beşinci bölümde incelemiştik, şimdi de odak noktamız İberya. Burada, muhtemelen ücra bölgelerde avcı-toplayıcılığın geç benimsenmiş olmasıyla bağlantılı olarak, yer değiştirip mağaralarda üslenen koyun ve keçi çobanlığına yönelik bir eğilim vardı (bu Dalmaçya'da yaban bir bölge olan Velebit'te de görülür)[97] ama yükseklerde yaşayan çiftçiler coğrafyasının bir bölümünü oluşturan Cueva de los Murciélagos'ta, haşhaş çiçeklerinin yanı sıra arpa ve buğdaya da rastlanıyordu.[98] Ne var ki genelde

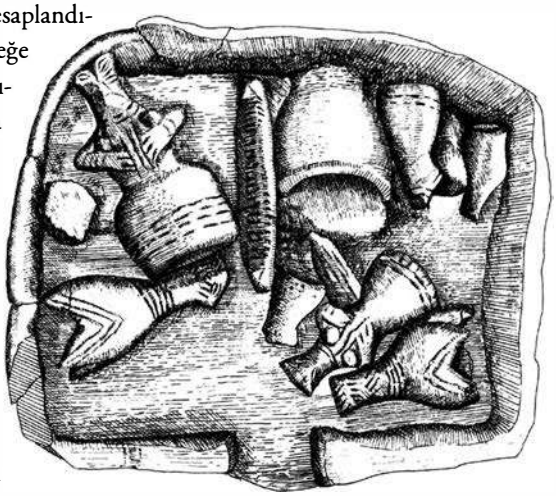
Akdeniz'de yaylaların, yerleşik toplulukları konuk etmek için MÖ dördüncü ve üçüncü binyıllara dek beklemeleri gerekmişti, o zaman da bu yerleşim farklı koşullarda olmuştu (yedinci bölüme bakınız). Bu arada geniş bölgeler boş kalmıştı, buralar yerleşik insanlar için özgürleştirici ya da korkutucu topraklardı, ancak en yakındaki evlere ya da uzaklardaki ritüel yerlerine doğru telaşla yol alan çok az sayıda tüccarın, taş tedarikçisinin, avcının ya da inisiyenin geçtiği yerlerdi.

İnsanların en fazla yoğunlaştığı üç yer bize zengin toplumsal kavrayışlar sunar. Bu yerlerin her biri topluluklarının büyüklüğü, sayısı ve kültürel inceliği bakımından bir patlama evresi geçirmiştir ama hepsinde de bu evre farklı zamanlarda yaşanmıştır. Teselya'da bu evre Ege Orta ve Geç Neolitik'ine (MÖ 5800-4500), Tavoliere ve İtalya'da Erken Neolitik sonu ve Orta Neolitik başlangıcına (MÖ 5500-4800), Güney Fransa'nın nehir vadilerindeyse Orta Neolitik ya da Chasséen dönemine (MÖ 4700-3600) denk gelmiştir. Her örneğin güçlü bir yerel nitelik gösterdiği dikkate alınırsa, tarihlerde doğudan batıya doğru bir eğilim görülmesi (tarihimizin akışı sırasında karşılaşılan daha önceki ve sonraki süreçlerin tersine), birinden diğerine aktarımlar olduğunu yansıtamaz. Bu durum daha ziyade tarımın gelişi ile yeterli sayıda insanın toplanması arasında geçen süre farklılıklarını yansıtır. Her patlamanın bağımsızlığını vurgulamak için en geç gerçekleşenden, batıdan başlayalım.

Braudel bir keresinde vatansever bir havayla Chasséen'in ülkesinin "ulusal neolitik medeniyeti" olduğunu ileri sürmüştü. Bizim bakış açımıza göre Chasséen, Fransa'nın Akdeniz'de olmayan bölgelerinin büyük bölümüne de uzanmış olması nedeniyle gerçekten olağandışı olsa da, yeni çalışmalar güneydeki versiyonun ayrıksılığını vurgular ve Pireneler'in öte tarafında, Katalonya'da da paralel gelişmeler yaşandığına dikkat çeker.[99] Akdenizli Chasséen toplulukları Rhône, Aude ve Garonne boyunca uzanan tarım arazileri ve otlaklarda yoğunlaşmışlar, gördüğümüz üzere buralarda sığırları için meşelerle dolu otlakları teşvik etmişlerdi (burada ve başka yerlerde bol miktarda bulunan meşe palamutları domuzları besleyebiliyor, insanların destek yiyeceği olabiliyordu). Toulouse yakınlarında, özel bir malikânenin altında kalan 30 hektarlık bir bölge olan Villeneuve-Tolosane, 700 kadar dairesel ve dikdörtgen ocak, parke taşlı alanlar ve hemen hemen yarısı hendekler ya da siperlerle çevrili tahıl silolarıyla doludur **[1.10]**.[100] Saint-Michel-du-Touch'taki yoğunlaşma 20 hektarlık bir alanı kaplar, Katalonya'da Bòbila Madurell'le hemen hemen aynı büyüklüktedir.[101] Evlerin iyi korunamamış olması, bu gibi köylerde kaç kişinin yaşadığını söylemeyi zorlaştırır, sayılar herhalde mevsime göre değişiyordu ama yerleşimin Ege ve Levant'ın kalabalık höyüklerine kıyasla gevşek topluluklar oluşturduğu kesindir.

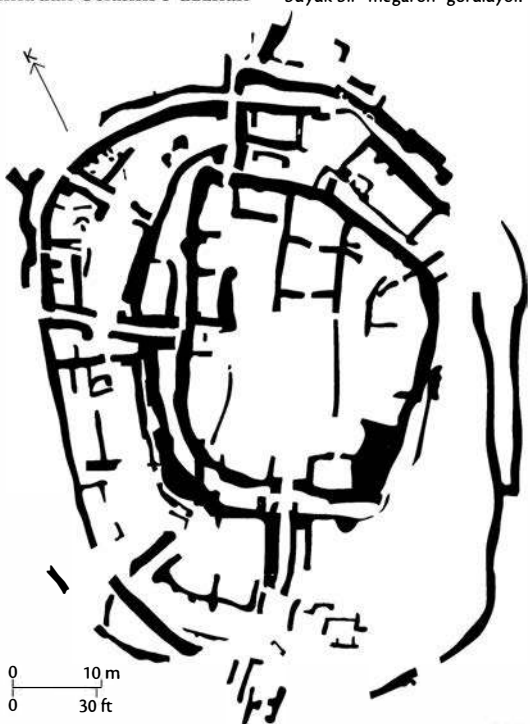
Daha doğuda bulunan Tavoliere'nin büyük ödülü, yerleşim sayısı, büyüklüğü ve yayılımı hakkında, esasen İkinci Dünya Savaşı sırasında havadan çekilen fotoğraflarla elde edilmiş dikkat çekici bilgiler vermesidir; bu fotoğraflarda toplu halde açılmış çevreleyici hendekler görülür, toprakları traktörle sürmenin feci şekilde ilerlemesi öncesinde de, iç kesimdeki C şekilli küçük hendeklerin tek tek konutları çevrelediği düşünülür.[102] 3200 kilometrekarelik bir alana yayılan Tavoliere'de tespit edilen 566 yerleşimden %95'i yedi hektarlık ya da biraz daha küçük bir alanı kaplıyordu. C şeklindeki hendeklerin sayımına göre de bunların her biri sadece bir avuç evden oluşuyordu. Az sayıdaki daha büyük köyler Orta Neolitik'te iç büyümenin ya da daha küçük toplulukların birleşmesinin eserleridir. Bunların

en büyüğü de Passo di Corvo'ydu; burası iç alanı hesaplandığında 28 hektarlık, 3 km uzunluğundaki dış hendeğe göre ölçüldüğündeyse 172 hektarlık bir alanı kaplıyordu. Dış hendek muazzam bir alanı kaplıyor olsa da iç kısımda yaklaşık 100 tane C şeklinde hendek sayılmıştı, bu da buranın 500 kadar kişinin yaşadığı, önemli ama hâlâ köy ölçeğinde bir yerleşim olduğunu gösteriyordu (Chasséen'in yayılmasıyla ilgili uyarıcı bir hikâye). Dış hendekler, açıktır ki konutların iç kısımdaki yoğunlaşmasından daha kapsayıcı bir topluluk sınırı kavrayışını belirtiyordu, muhtemelen ekilen ya da hayvan otlatılan alanları da çevreliyorlar, erkeklerin ve kadınların hâkim olduğu alanlar arasındaki geçişi belirtiyorlardı.[103] Tavoliere yerleşimlerinin çiftçilik yerleşimleri olmadığı, kimi zaman toplanılan yerler ya da tören merkezleri olduğu yönünde son dönemde ortaya atılan bir iddiaya karşı,[104] bu yerleşimlerin sayıca fazlalıklarını, hendeklerinde bulunan kalıntıları işaret edebilir ve yaşanan zemin katmanlarının tarla sürme sonucu ortadan kalktığını, ayrıca Doğu Sicilya'da, toprak yerine kayaların kazıldığı benzer Stentinello yerleşimlerinde direk deliği sıralarının büyük dikdörtgen evleri çevrelediğini hatırlatabiliriz.[105]

6.14 Platia Magoula Zarkou'da örnek bir Teselya evi.

Batı ve Orta Akdeniz'de geniş bir alana yayılmış, seyrek dokulu, düz yerleşimler Teselya'nın sık dokulu, yüksek höyükleriyle karşılaştırılagelir. 1-2 hektarlık bu höyükler çok daha küçüktü, yine de nüfusları 50 ile birkaç yüz arasında değişiyordu.[106] Bu hâlâ öğretici bir karşılaştırmadır. Ama son 50-60 yıl içinde Teselya'da ve ona bitişik Makedonya'da çalışan arkeologlar burada da büyük düz yerleşimlerin bulunduğunu saptamışlardır. Bu yerleşimlerin (Atina'dan Selanik'e uzanan yeni bir karayolu ve demiryolu yapımı öncesinde) en eksiksiz kazılanı Makriyalos, daha batıdakiler gibi çöple dolu hendeklerden ve seyrek bir dağılım gösteren evlerden oluşuyordu, yakınındaki höyüklerle arasında çiftçilik faaliyetleri bakımından çarpıcı derecede küçük farklar bulunuyordu üstelik.[107] Bu yerleşimlerin varlığı, dikey höyüklerin hangi koşullar altında yükseldiğini merak etmemize neden olur. Etkenlerden biri yapı malzemesidir (çürüyen ağaçlara karşılık biriken çamur ve toprak) ama doğuda Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'te olduğu gibi höyükler uzun yıllar boyunca haneler ile belli toprak parçaları arasında yakın bir ilişki olduğunu, bu ilişkinin tekrar tekrar kurulduğunu, sonunda ortaya tarlaların üzerinde, içinde insanların yaşadığı bir anıtın ortaya çıktığını gösterir.[108] Bunun bilinçli bir ayrım olduğu, Orta Neolitik yerleşimi Sesklo'da kanıtlanır; burası hem incelikli çömleklerle süslenmiş geniş, iyi inşa edilmiş evlerden kurulu bir höyük topluluğundan hem de onun çevresinde daha alçakta bulunan, daha

6.15 Dhimini'de daha sonraki tarihlere ait bir Neolitik yerleşimin merkezi; avlu duvarlarıyla ayrılmış haneler, orta yükseklikte de sundurmalı büyük bir "megaron" görülüyor.

çelimsiz, daha basit donanımlı konutlardan oluşuyordu.[109] Başarılı Teselyalı ailelerin ayrılma çabaları, geç tarihlerde höyüklerde bölücü karma duvarların yayılmasında, pişirme ve yemenin daha önce olduğu gibi ortak açık alan yerine içeride gerçekleşmesi eğiliminde ve ev maketlerinin popülerliğinde (bunlardan biri Platia Magoula Zarkou'da dikkat çekici derecede geniş bir aileye aittir) görülebilir **[6.14]**.[110] MÖ 4800 ile 4500 arasında kalan son evrede, "megaron" olarak bilinen, girişin duvarlar ve bahçe kapılarıyla kontrol edildiği, geniş sundurmalı tek bir ev, en başta Sesklo ve sahildeki daha genç Dhimini yerleşimi olmak üzere birkaç Teselya höyüğünün tepe noktalarına yerleşmiştir **[6.15]**.[111]

Bu büyük evler, Akdeniz Avrupası'nın en uzun süreli Neolitik sahnesinin kurulmasından 2000 yıl sonra, Teselya'da bir tür kurumlaşmış köy liderliğinin ortaya çıktığını haber veriyor olabilir. Eğer öyleyse bu, kuralı kanıtlayan bir istisnadır, çünkü başka yerlerde benzerleri ortaya çıkmamıştır. Bu durumun aslında bizi şaşırtmaması gerekir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere, Akdeniz'in kuzey yakasındaki Neolitik bir yerleşimde nüfusun birkaç yüzden fazla olması mümkün değildi, bu da iki-üç binyıl önce doğuda Geç Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye özgü mega yerleşimlerde görüldüğünden çok daha az bir nüfustu. Bu yüzden de bu yerleşimlere, otorite ve statünün önde gelen bir birey, aile ya da akraba grubu yerine, sıklıkla kişisel özelliklere dayanarak farklı türden insanlar ve faaliyet alanları arasında dağıldığı topluluklar olduklarından, biraz yanıltıcı bir biçimde "eşitlikçi" topluluklar denmiştir.[112] Böyle son derece girift toplumlarda ritüellerden sorumlu kişi deneyimli bir ihtiyarla (bu bağlamda kırk yaşında olup yaşayan herkes), bir savaş takımı lideriyle, becerikli bir zanaatkârla ya da en iyi araziye yatırım yaptığı için zenginleşen bir ailenin reisiyle aynı kişi olmayabilir, bu da bırakın kalıtsal olanları, birbirine bağlı iktidar biçimlerinin bile kurulmasını zorlaştırır. Bu sistem içi gerilimlerin, İtalya'da kadın ve erkeklerin kafataslarında sıklıkla rastlanan yaraların ortaya koyduğu yaygın şiddetle bir ilgisi olabilir. Bu sistemin muğlaklıkları az sayıda bireyin ölümden sonra tuhaf bir muamele görmüş olmasını da açıklayabilir.[113] Geç bir tarihe kadar Neolitik ölüler en iyi ihtimalle dağınık olarak, yer yer görülebilirdi, onları gördüğümüzde de içinde bulundukları ortam doğrudan liderlik yerine özel koşulları ima ederdi. Güney İtalya'da Grotta Patrizi'de kafatası delinmiş ve sonra da bir ritüel nesneleri yığınıyla gömülmüş yaşlı adam ve Saint-Michel-du-Touch'ta 7,4 metreye 5 metrelik, ağaç döşeli bir çukurun içinde, önceden başka bir yere gömülmüş iki bedene ait iskeletlerin yeniden düzenlenmiş olması, süslü çömlekler, taş boncuklar ve üzerine bir çakıl yığını yerleştirilmiş delikli kumtaşı levhaların onlara eşlik etmesi iyi örneklerdir.[114]

Böyle bir arka plan varken, topluluklar arasında belli bir yapıya oturtulmuş iktidar ilişkilerinin tekamülünün olasılık dışı olduğunu söylememize gerek yok. Büyük topluluklar sadece komşularından daha büyüklerdi, onların mülki efendileri değillerdi, bir köyün otoritesi de muhtemelen tarlalarının azıcık ötesine, evlerin bir kilometre kadar uzağına gidebiliyordu. Bu duruma ne ölçü meydan okunmuş olabileceği belirsizdir. Teselya'daki köyler arasında Hobbesçu bir yaygın "savaş" hali olduğuna ilişkin lehte ve aleyhte savlar geliştirilmiştir.[115] Hendekler ve siperler akaçlama, kordona alma ve sınır belirleme gibi barışçıl işlevler görebilirlerse de, Sicilya'da Stentinello'da derin çevre hendeğinin iç yüzü boyunca bir duvar bulunması düşündürücüdür. İtalya'da bulunan iskeletlerde gözlenen şiddet düzeyini ise tümüyle iç çekişmelerle ilişkilendirmek mümkün değildir.[116]

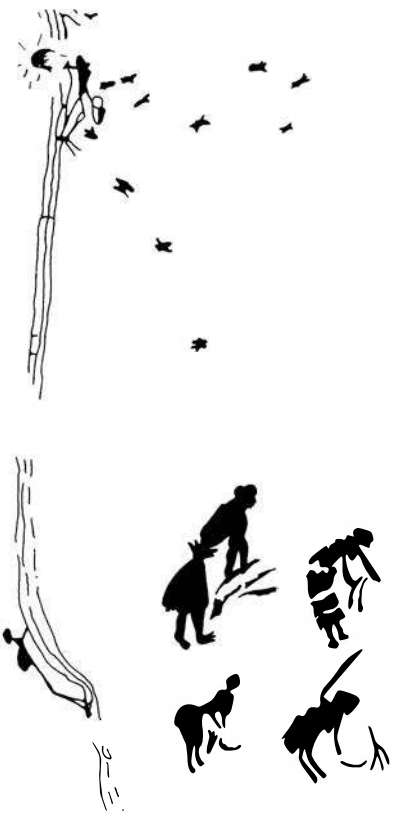
6.17 (*karşı sayfa*) Güney İberya'daki Levant tarzı kaya sanatının tarihini tespit etmek zordur ama bu eserlerin büyük bölümü Neolitik ya da biraz daha sonrasındaki devirlere aitmiş gibi görünür. Burada sunulan seçkide, hasat yapan, bazıları orak kullanan kadınlar, balın ender bulunan bir tatlı kaynağı olduğunu hatırlatan bir kovan çalma macerasıyla yan yana getirilmiştir.

6.16 Güney İtalya'da Serro d'Alto üslubunda incelikle boyanmış Neolitik kupa; süslemeleri ve bezemeli kulpunda tekstil tasarımlarının yansımaları seçiliyor.

Gelgelelim her topluluk, işlerini ne derece barışçıl ya da başka türlü yürütüyor olursa olsun, komşularının yardımına şu veya bu şekilde muhtaçtı. En büyük topluluklarda bile, topluluk içi evlenmeyi kaldıracak kadar nüfus pek yoktu; her mezra ve küçük çiftlikte dışarıdan evlilikler yapılması, küçük sürülerin başka sürülerle çiftleştirilmesi, törenler ve uzun menzilli ticaret gibi uzmanlık gerektiren ihtiyaçlar için daha geniş bir uzmanlık havuzundan yararlanılması gerekiyordu. Yüzlerce, hatta binlerce insan arasında bu tür bir karşılıklı bağımlılığın geliştirdiği daha geniş kapsamlı bağlar ve kimlikler, ister bir yığın halindeki büyük ova köylerine sıkışmış olsun, ister seyrek nüfuslu bir araziye yayılmış olsun, Neolitik toplum coğrafyasını derinden şekillendirmişti.

Bu gibi gözlemler Neolitik kültürün yoğun bir çeşitlilik göstermesini anlamlandırır. Bu çeşitliliğin bir bölümü bilgiye dayalı spekülasyon âleminde kaybolup gitmiştir; konuşmanın farklılaşması, ilk çiftçilerin konuştukları dil(ler)in ilk başta yayılmasından sonra hayal edebileceğimiz yerel lehçeler ve dillerin oluşması, avcı-toplayıcı dilleriyle melezlenme dikkati çekicidir.[117] İmdadımıza artık teknoloji ve üslup inceliği bakımından ilk zirve noktasını yaşamakta olan çömlekçilik yetişir.[118] Levant ve Afrika'da sezildiği üzere erken çömleklerin işlevi değişiyordu, Ege'de başlangıçta önemsiz bir toplumsal rolleri vardı, Orta ve Batı Akdeniz'deyse her işe uyar yaklaşımı söz konusuydu. Çömlekler daha sonra Akdeniz'in kuzey yakasında hemen her yerde farklılaşarak (sırasıyla lezzeti arttırmak ve parazitlerden korumak için) daha iri taneli, işlenmemiş yemeklerin pişirilmesi ve saklanmasını da içine alır hale geldi; bunun yanı sıra resmiyet kazanmış yeme ve içme için teknik bakımdan son derece iddialı, ustaca şekillendirilmiş, incelikle süslenmiş taslar kullanılıyordu, bazılarında yüksek kaideler vardı, tabanları düzdü ki bu da masada kullanıldıklarını düşündürür; içmekte kullanıldıkları bariz ilk kupalarda da kulplar bulunuyordu **[6.16]**. Ege'de ve Dalmaçya'nın Danilo evresinde görülen incelikli "tuz çömlekleri" bize yemek yemenin sadece hayatta kalmaktan çok daha fazlasını sağladığını hatırlatır.[119] Çömleklerin üstlerini kaplayan desenlere dönersek, çömlekçiliğin erken tarihlerde geliştiği bölgelerde genel olarak, örneğin baskılı kap kacakta gözlenen üslup benzerliği, insanlar yerleşiklik kazanıp çoğaldıkça parçalanmış, yerelleşmiş gelenekler halini almıştı. Bu durum MÖ 5500 civarında Teselya'da ve Güney İtalya'da uç noktalara varmıştı. Teselya'da sınırlı, örtüşen bir dağılım gösteren 14 ila 16 üslup vardır, bunların birçoğu gösterişli bir biçimde boyanmış iki renkli ya da üç renkli eserlerdir, Güney İtalya'da boyalı ve baskılı kap kacakta benzer bir dağılım görülür; her iki örnekte de sıklıkla sepetler ve kumaşlar taklit edilir (Kuzey İtalya'da yapılmış, tuhaf duran kare ağızlı çömleklerdeyse ahşap kap kacak taklit edilmiştir). Kil analizi, az sayıda çömleğin artık yapıldıkları yerlerden uzaklara taşındığı bilgisini verir. Bu yerel üslup farklılıklarında, muhtemelen bu çömlekleri yapmış olan becerikli kadınların dar ufuklarını bir nebze yakalayabiliriz.[120] Benzer şekilde, çok sayıda üslubun tek

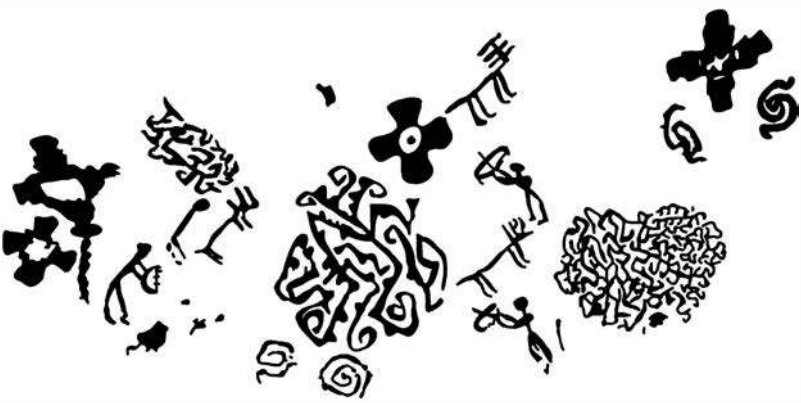
6.18 Grotta Scaloria'nın aşağı mağarasında bir kült kalıntısı; burada Neolitik çömlekler, aletler ve kemikler, sarkıtlar ve dikitlerin çevresinde, durgun suyun oluşturduğu bir havuzun içinde toplaşmış bir halde bulunmuştur.

6.19 Sardinya'dan, saçları incelikle işlenmiş Bono Ighinu üslubunda bir heykelcik.

bir toplulukta bir arada var olması, karmaşık toplumsal ilişkileri ima eder. Oysa tersine, yerleşimlerin seyrek bir dağılım gösterdiği, bu nedenle birbirlerine daha şiddetli ihtiyaç duydukları yerlerde, örneğin Ege adalarında, tek tip üsluplar çok daha geniş alanlara yayılmıştır.[121]

Ritüel yerleri ve pratikleri konusunda da benzer eğilimler seçilebilir. Çiftçiliğin yayılması bağlamında, bugün Valencia ile Alicante arasında bölünmüş olan tepelik ülkede, Cova de l'Or'la karşılaşırız. Buradaki bezemeli Cardial çömleklerin birinde, ellerini yukarı kaldırmış bir insan figürü görülür, yerel kaya sanatında da bir imge bulunmuştur ama paralel imgelere Kuzey İtalya'da Adige Vadisi'nde Gaban kaya barınağında bulunan yontulmuş bir domuz kemiği üzerinde, ayrıca daha eski tarihlerde Çatalhöyük duvarlarında rastlanır.[122] Böyle geniş katmanlar çok geçmeden daralmıştır. Cova de l'Or civarındaki coğrafyalarda ve iyi incelenmiş Serpis havzasında özgün bir kaya sanatı geleneği devam etmiş, sembolik mekânın haritalanmasında zıt üsluplar kullanılmış, hatta bu bir çekişme konusu haline gelmiş, henüz hiçbir çiftçinin yaşamadığı alanlarda çiftçiliğe ilişkin zor unutulur imgeler, bunların yanı sıra yabani kovanlardan bal çalmak gibi yaban hayat içindeki faaliyetler resmedilmiştir **[6.17]**.[123] Heykelcikler, hepsini "ana tanrıça" başlığı altında toplayan geleneksel çabaları epeyce çürütür bir biçimde, şaşırtıcı bir üslup

6.20 Porto Badisco'da Grotta dei Cervi'de, semboller ve vahşi toprak ritüelleri dünyasının parçası olan erkek avcı ve geyik figürleri ile geometrik motifler.

ve cinsiyet yelpazesinde çoğalmıştır. Ege'den yüzlerce örnek vardır, Sardinya'daki Bono Ighinu heykelcikleri Orta Akdeniz'deki ilk ve en geniş çaplı geleneklerden biridir **[6.19]**.[124] Şaşırtıcıdır, La Marmotta'da kullanılan bir heykelcik aslında en az 20.000 yıl önce yontulmuş bir Üst Paleolitik nesnesidir.[125] İşleri son derece yerel biçimlerde halletme yönünde benzer bir tercih, Apulia gibi sınırlı bir bölgede de görülebilir, burada törenlerde kullanılan Grotta Scaloria Mağarası **[6.18]** sarkıtlardan (ve tesadüfen Avrupa'nın son yabani eşek kemiklerinden) damlayan suların dolması için yerleştirilmiş boyalı çömlekleri bile hâlâ yerli yerinde koruyan antik bir çöküşle mühürlenmiştir; bu mağara Grotta dei Cervi'de bulunan, daha derin girintilerde eril dışlayıcılığa doğru meyleden geyik, erkek ve kadın resimleriyle ve çocuklara ait el baskılarıyla tezat oluşturur **[6.20]**.[126]

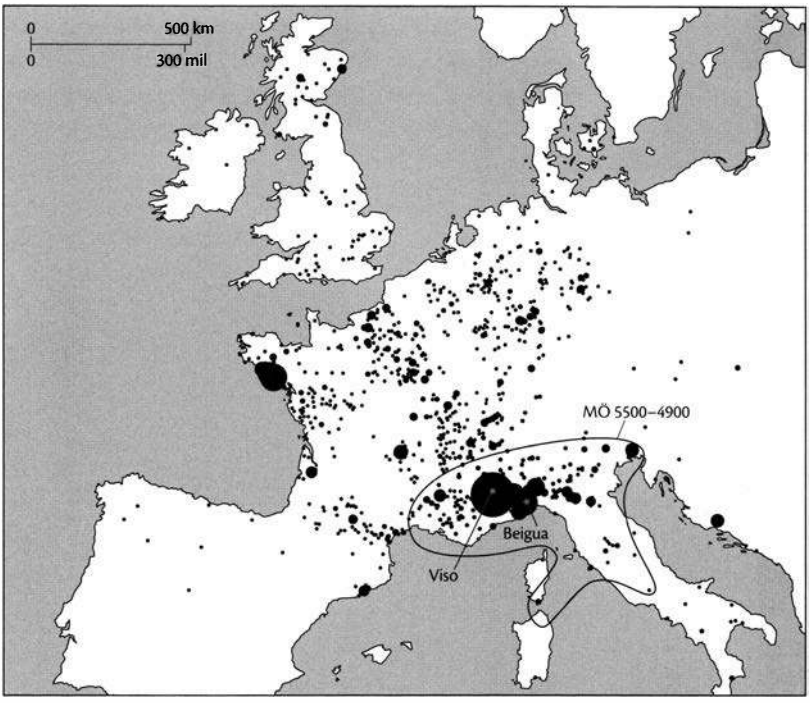
Daha Uzun Menzilli Görünüm

Asıl şaşırtıcı olan şey, kendi işine bakan, Akdeniz Avrupası'nın ovalarına, vadilerine ve adalarına dağılmış bu birçok küçük topluluğun uzaklarda bulunan istenilir maddeler ve nesnelere, havzada dışarıya yöneldiği daha bariz olan başka topluluklar kadar erişebilir olmasıdır. Önceki bölümlerde görmüş olduğumuz üzere, insanlar, modern insanların ortaya çıkmasından önce bile şeyleri toplamış, onları başka yerlerde depolamıştır; Son Buzul Maksimum'dan epeyce önce, ışıltılı deniz kabuklarının aktarımı 1000 kilometrelik mesafeleri aşmıştır. Ayrıca yine belirttiğimiz üzere, hareketli avcı-toplayıcılar arasında bu durum, şeylerin (örneğin bir alet ya da kolyenin) asıl kullanıcılarıyla birlikte hareket halindeyken basitçe taşınmasını mı, yoksa kimi zaman insanlar arasında, söz konusu insanların toplumsal ve ekonomik zihniyetleri ve saikleri çerçevesinde, o zamanın şartlarıyla bir mübadele anlayışı içerisinde yürütülen aktarımlar gerçekleştiğini mi yansıtıyor, bunu tespit etmek zordur. Mübadelenin gerçekleştiğinden büsbütün emin olabilsek bile başka sorular doğar. Düşünsel derinliklerini bir yana bırakalım, bugün belgelediğimiz, çoğu zaman geniş kapsamlı nihai dağılımların oluşumunda, malzeme miktarının A'dan B'ye, B'den C'ye, C'den D'ye geçerken giderek azaldığı, her biri kısa menzilli bir aktarımlar silsilesinin payı nedir? Yoksa bu şeyleri çok daha uzun menzilli aktarımlarla sadece birkaç kişi mi taşımıştır, öyleyse bunlar kimdir? Ticaretin çok çok daha sonraki Akdeniz tarihi açısından merkezi önemi dikkate alındığında bütün bunların can alıcı sorular olduğu açıktır. Ne var ki insanlar arasında aktarımların Holosen'in ilk binyıllarında, muhtemelen Üst Paleolitik'ten epeyce önce başladığı yönünde sağlam bir sezgimiz olsa da, bu gibi soruların kabuğunu kırmak şaşırtıcı derecede geç bir tarihe dek zor olmuştur. Afrika'da bu durum hareketliliğin devam etmesinden ve verilerin dağınık olmasından, daha önceki tarihlerin Holosen Akdeniz Avrupası'nda devam eden avcı-toplayıcı hayat tarzları ile sıçramalarla ilerleyen çiftçilerin bir karma oluşturmasından, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Levant'ta, erken devirlerin en ümitvar arenasında ise, köy hayatının kalbine yerleşmiş olan ve onu bölgesel olarak çevreleyen hareketli gruplardan kaynaklanır. Anadolu obsidyenine erişimin uzun menzilli mübadeleyle değil, obsidyen almak için yaylalara yönelen tedarik seferleriyle başlamış olabileceğini hatırlayalım. Akdeniz'in kuzey bölgelerine ve dönemin Levant'ına yerel kökenli toplulukların yerleşmesiyle birlikte, bu meseleleri çok daha ilginç biçimlerde ele

alma konusunda gerçekten ilk kez iyi bir fırsat yakalamış da oluruz. İnsan sayısının artması, insanların birbirleriyle ilişkileri, harekete geçen şeylerin miktarında ve çeşitliliğinde bir yükselişi tetiklemiştir, bu da başka bir avantajdır.[127]

Çoğu yerde kullanılan malzemeler ve nesnelerin kahir ekseriyeti yerel kaynaklardan tedarik ediliyordu, yerel kalite düşük olsa bile. Neolitik çömlekçiliğin, daha sonraki performansının tersine, nadiren çok uzaklara gittiğini görmüştük, gerçi Adriyatik-aşırı birkaç örnek bunun dışında kalır.[128] Bazı değerli şeyler düzenli olarak 50-100 km öteye taşınabiliyordu, bunların başında da sert volkanik değirmen taşları, pigmentler için aşıboyası, İberya'da süslemelerde kullanılan zincifre ya da yeşil varisit ve Vaucluse, Alpler'in etekleri, Gargano ve Güneydoğu Sicilya'daki Hyblea Sıradağları'nda olduğu gibi ince çakmaktaşları geliyordu (Hyblea Sıradağları'nda 20 santimetre uzunluğunda temrenler üretilmişti).[129] Bunun dışında, birkaç malzeme, anayurtlarından radikal biçimde uzak diyarlarda boy göstermiştir. Bunlardan biri, birazdan inceleyeceğimiz üzere obsidyendir. Ama ışıltılı cilalı baltalar, yeşilimsi mavi volkanik kayalardan yapılmış muskalar, özellikle de Güney İtalya ve Ege'dekiler, hepsinden de önemlisi Batı Alpler'den "jadeit", daha doğrusu mavişist (eklojit) de bir o kadar uzaklara giden malzemelerdi.[130] *Spondylus gaederopus* adlı iğneli istiridyeden yapılan bilezikler Balkanlar ve Orta Avrupa'nın içlerine yayılmıştı, bunların başlıca kaynağı Kuzey Ege'ydi ama yalnızca buradan gelmiyorlardı.[131] Bu gibi malzemeler yönünden fakir olan bölgelere, alçaklardaki kalabalık ovalar ve birçok adaya çok geniş kapsamlı ithalat yapılmış olması mümkündür. Malta, Sicilya'dan gri çakmaktaşı, koyu bazalt baltalar ve kırmızı aşıboyası; Lipari'den siyah, Pantelleria'dan yeşil obsidyen; Calabria'dan yeşiltaş baltalar alıyordu; bir de Alpler'e özgü jadeitten bir pandantif gelmişti buraya; gündelik malzemelerin gri tonunu açan renk paletinin ne kadarının uzaklardan geldiğini ortaya koyan bir listedir bu.[132] Bu gibi malzemelerin çıkarıldığı yerler konusunda kimi zaman epeyce fazla şey biliriz. Obsidyen ocakları, yakından incelenmiş bariz kaynak noktalarıdır ama sadece onlar değil… Tavoliere'nin hemen yanında Gargano Yarımadası'nda La Defensola'daki çakmaktaşı madeni, lamba ışığında geyik boynuzundan kazmalarla açılmış derin galerilerden oluşur.[133] Katalonya'da da bilinen Neolitik madenler vardır, bunlardan biri Can Tintorer'dedir; varisit aramak için 50 metre uzunluğunda, 14 metre derinlikte maden kuyuları açılmıştır (kullanılmayan kısımlarında gömülü iskeletlerde haşhaş tespit edilmesi bağlamında buraya daha önce değinmiştik); tuz için açılan bir madense, uygun bir ismi olan La Muntanya de Sal'da keşfedilmiştir.[134] Bu gibi malzemelerin nerede işlendiğiyle ilgili bilgimizse daha azdır, gerçi Franchthi ve Arene Candide gibi birbirinden çok uzak yerlerde deniz kabuğundan boncuk imal edildiği görülmüştür.[135]

Bu tür bilgiler bağlantı örüntülerini biraz doğru bir biçimde çıkarmamızı sağlayabilir. Doğal olarak miktarlara dikkat etmemiz gerekir. Ligurya ve Güney Fransa'daki baltaların yarısından fazlası yakınlardaki Batı Alp taşlarından yapılmıştır, uzunluğu 35 cm'yi aşan bazı müthiş parçalar vardır **[6.21]** ama bu bölgede ilerledikçe, Alp taşından baltalara çok daha ender rastlanır, rastlananlar da daha küçüktür. Pireneler'in ötesinde ve Güney İtalya'da böyle birkaç balta vardır ki bunlar, kuzey ucu İskoçya'ya kadar uzanan bir yayılmanın batı ve güney sınırlarını çizer.[136] Bu uyarıları aklımızda tuttuğumuzda, ortaya çıkan başlıca mübadele alanlarının Ege, Adriyatik ve Tiren alt havzalarının bazı kısımları

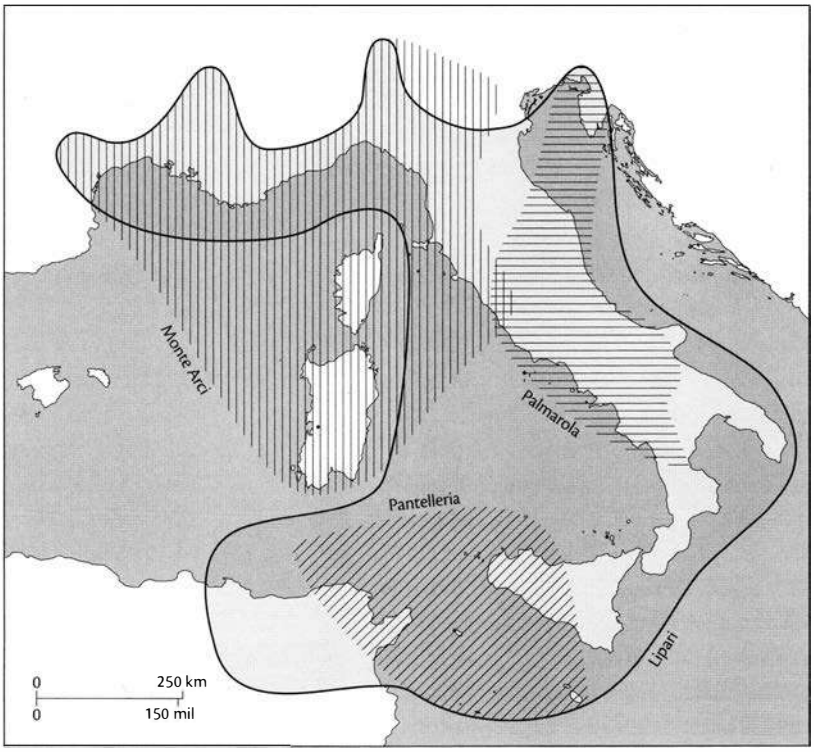
6.21 Güneybatı Alpler'de incelikle işlenmiş baltaların Akdeniz içi ve ötesindeki dağılımı; MÖ 5500-4900 dönemindeki ilk dağılım bölgesi vurgulanmıştır. Bu çemberin çapı, her yerleşimde bulunan baltaların sayısıyla orantılıdır. Güney Fransa ve Kuzey İtalya'nın ötesinde, çok uzaklarda, Brötanya'daki megalitik anıtlar arasında bulunan birikimler dışında hızlı bir gerileme olduğuna dikkat edelim.

(bu alt havzalar ile İtalya yarımadası arasında ancak zayıf bağlantılar vardır) ve merkezi Güney Fransa olup, batıda Katalonya'ya, doğuda Po'ya doğru uzanan bir koridor olduğunu görürüz. Bu bölgelerin çoğunun denizciliğe elverişli bir nitelik sergilemesi çarpıcıdır ve meskûn adaların birleştirici rolünün de bir ifadesidir. Ama Rhône ile Ebro arasında karadan ya da sahilden bağlantının gelişmişliği de çarpıcıdır, aslına bakarsanız bu bağlantı MÖ birinci binyıla kadar, sonraki tarihlerde hiç olmadığı denli gelişmiştir. Bunun tersine, artık sık uğranmayan dağlar bu tür karşılıklı temasları engellemiş, Dalmaçya ve Güney Fransa'yı kıtasal hinterlandlarından koparmış, bağlantıları içe, merkezi konumdaki denize doğru itmiştir. Ne var ki, bu nesneler ve malzemelerin nasıl taşındığı konusunda tam olarak açıklık kazanmış kesin bir bilgi yoktur. Mesafelerin farklılığı, birçok malzemenin ve nesnenin, komşu haneler ve köyleri birbirine bağlayan yoğun ilişkiler içinde, toplumsal sebeplerle mübadele edildiğini, zaman zaman böyle bir sistemin girdabından kaçan bir nesnenin bir başka girdaba yakalandığını düşündürür. Bazıları çaba harcanmaya değer görülüp birkaç günlük yürüme ya da kürek çekme mesafesinden getirilmiştir; çok az bir kısmı da vardır ki, ganimet ya da başka özel amaçlara yönelik egzotik nesneler olarak çok daha uzaklardan, sıklıkla da denizyoluyla gelmiştir.[137] Denizcilik ile uzak mesafelere yolculuk arasındaki bağlantı çarpıcıdır. Denizde adaların olmadığı bölgelerin daha uzun mesafeli aktarımlar gerektirmesi gibi bariz bir gerçek bir kenara bırakıldığında, bu durum, engellerle o kadar dolu olmayan denizin yayılmayı karadan yapılan yolculuklara göre daha fazla kolaylaştırdığını düşündürür. Karadaki engeller fiziksel olmanın yanı sıra toplumsaldır, yol üzerindeki her köyde yerel âdetlerin hassasiyetleriyle tekrar tekrar müzakere etmeyi gerektirir.[138]

Ne var ki kesin bir görünüm babında hiçbir şey bilgi vermekte obsidyenle yarışamaz; tedavülde olan miktar bakımından obsidyenin Akdeniz'de revaçta olduğu dönem, kabaca bu bölümün kapsadığı tarihlere denk düşer.[139] Neden

taşındığı, bütün örneklerde aşikâr değildir; obsidyen kaynaklarına yakın yerlerde çoğu kez keskin kenarlar yaratmaya uygun olduğu için kullanılmış ama daha uzaklarda, rolü yumuşak dokuları kesmekle (kasaplık, insan kurban edilmesi ya da saç kesimi ve tıraşı?) sınırlı ender bir malzeme haline gelmiştir; kökenlerinden uzaklaştıkça obsidyenin anlamının değiştiği açıktır.[140] Kaynakların her birinden obsidyen tedarik eden bölgeler birbirinden epeyce ayrıdır, bu da mesafeler arttıkça obsidyene erişim ve malzemenin taşınma kolaylığı açısından şaşırtıcı olmayan bir gerileme olduğunu işaret eder. Ege'de Melos öne çıkıyor, doğu kıyı şeridinde Anadolu kaynaklarıyla, Balkanlar'da Karpat kaynaklarıyla örtüşüyordu.[141] Melos obsidyeni Adriyatik'e neredeyse hiç geçmemiştir, bu bölgeye Karpatlar ve Orta Akdeniz'den cılız bir obsidyen tedariki vardı. İtalya yarımadasından batıya, Güney Fransa'ya doğru uzanan bölgede, Katalonya'daki birkaç buluntu ve Doğu Mağrip'teki Pantelleria obsidyeni dahil Orta Akdeniz kaynakları tam bir hâkimiyete sahipti.[142] Öyle görünüyor ki kaynaklara erişim, bunlara yakın yerlerde yaşayan insanlarca yakından denetlenmiyordu, hem ada yerlilerine hem de onlara ulaşabilecek yöntemlere sahip olan başkalarına açıktı.

Dört ayrı kaynakla ve kökenleri test edilmiş 3000'i aşkın nesneyle Orta Akdeniz, zaman içinde değişen obsidyen tercihlerini ve dolaşım örüntülerini karşılaştırmak için eşsiz bir fırsat sunar **[6.22]**.[143] MÖ altıncı binyıl başlarında bütün kaynaklar sınırlı miktarda, genelde de kıyılardaki müşterilere obsidyen tedarik ediyordu: Özellikle yüksek kalitede ve şeffaf bir obsidyeni olan Lipari Sicilya, Calabria ve Malta'ya; Sardinya'daki Monte Arci ocakları, kendi ihtiyaçları hatırı sayılır bir yekûn tutan adalılara, artı Korsika, Elbe ve Kuzey İtalya'ya; küçük Palmarola kaynağı, yakınındaki Campania'ya ve İtalya'nın orta kısımlarındaki

6.22 Orta Akdeniz'deki obsidyen kaynaklarının her birinde gerçekleşen yayılmanın zaman içindeki toplu örüntüsü.

başka bölgelere; daha önce gördüğümüz gibi Pantelleria ise Batı Sicilya, Sicilya kanalındaki diğer adalara ve Doğu Mağrip'e obsidyen temin ediyordu. Buna bağlı olarak daha sonraları, Sardinya obsidyeni Güney Fransa'ya, özellikle de Provence ve Rhône'un ötesindeki Chasséen yerleşimlerine sızmış, Lipari obsidyeni Toskana'nın güneyinde İtalya'nın bütün sahil kesimlerinde ve iç bölgelerinde bulunur olmaya başlamış, Adriyatik'in epeyce içlerine doğru ilerlemişti. MÖ beşinci binyıl sonuna gelindiğinde Lipari'nin hâkimiyeti daha kuzeye doğru ilerleyip Po'ya ulaşmış, Ligurya'da Arene Candide'de bile Sardinya ürünlerini dışarı sürmüştü. Sardinya artık kendisinin, Güney Fransa ve Korsika'nın başlıca tedarikçisiydi. Önemli ayrıntılar obsidyenin taşınma koşullarını, dolayısıyla nasıl dolaştığını da aydınlatır. Dönemin Ege'sinde olduğu gibi kaynaktan 100-200 km kadar uzaktaki bölgelerde (örneğin Lipari obsidyeninin tercih edildiği Güney Calabria) sadece nihai ürün olan temrenler değil, temrenlerin yapıldığı cevherlerin kalıntıları, kimi zaman cevherin hazırlanması sırasında oluşan cüruflar da görülür. Oysa tersine daha uzak yerleşimlerde sıklıkla sadece bitmiş temrenler karşımıza çıkar.[144] Kaynağa 100-200 km uzak bölgelerde, ya yerli halk kaynağa gidip hammaddeyi alıp işlemek için memleketine götürüyor ya da kaynaktan gelen seyyah taşçılar yanlarında obsidyen getiriyor, malzemeyi gittiği yerde ya da yolda işliyordu. Ama daha uzak bölgelerde obsidyen, kullanılan taşın sadece %1'ini oluşturuyordu, bitmiş temrenler de mübadele yoluyla sağlanıyordu; Orta ve Kuzey İtalya'da zaman zaman önceden hazırlanmış aletlerle dolu çantaların bulunmasına, Tavoliere için çalışan Passo di Corvo örneğinde olduğu gibi, bölgelerin tamamı için hizmet veren, bir o kadar ender rastlanan "aracı" yerleşimlerine rastlanmasına dayanarak varılmış bir sonuçtur bu. Bu gibi gözlemlerin ötesinde, olağandışı uzman bireyler ya da grupların hayaletlerinin, uzun mesafelerin büyük bölümünde çoğu çağdaşlarından fazla hareketli olduğunu hissederiz.[145]

İlginç bir istisnayla Mağrip içlerinde derinlere kadar sokulan (bu da Kuzey Afrika boyunca uzun menzilli karasal hareketliliğin daha genel bir hal aldığının bir yansımasıdır) Akdeniz obsidyen dolaşımı, denizyoluyla sağlanan hareketlilikle yakından bağlantılıdır, bu bağlar obsidyenin adalardan çıkarılması gerekliliğinin ötesine geçer. Obsidyenin kültürel değerinin kısmen bu denizcilik bağlantısından kaynaklanıp kaynaklanmadığı merak konusudur ister istemez. Lipari obsidyeninin Calabria'ya taşınmış olması Messina Boğazı'nın aşıldığını ima etmekle kalmıyordu (bu zaten Orinyasiyen'den beri bir zorluk değildi), Messina boyunca yol almak gibi hüner gerektiren bir işin de başarıldığını gösteriyordu. Burayı aşmak boğaz sularının kuvvetli, tehlikeli akıntılarını bilmeyi de gerektiriyordu. Lipari obsidyeninin daha sonraları İtalya çizmesinin topuğunun çevresinden dolanarak Adriyatik'e girmesi de açıkça denizcilikle bağlantılıydı.[146] Büyüleyici bir başka örnekte verilerin lojistik açılımları, izlenen rotayı belirlememizi, bu işe dahil olan insanlarla ilgili biraz ayrıntılı tahminlerde bulunmamızı sağlar. Güney Fransa'da obsidyenin neredeyse tamamı Sardinya'daki birkaç yüzey kaynağının sadece birinden geliyordu. Bu kaynaktan elde edilen, görsel olarak birbirinin aynı ürünler Kuzey Tiren'de yaygın bir dolaşım göstermişti.[147] Bu kapalı dolaşım, Fransa'daki tüketicilerin genel Tiren ağından dolaylı olarak obsidyen satın aldığını yadsıyor. Fransa sahilleri ile 400 km açıklarındaki belli bir Sardinya kaynağı arasında, Fransa ile Korsika arasında 150 km'lik bir açık deniz yolculuğunu da kapsayan doğrudan bir bağlantı olduğunu destekliyordu. Bu mesafeler, olası kano

hızları ve kaybedilen zaman dikkate alındığında birkaç aylık bir dönüş yolculuğu anlamına gelir. Bu cesur yolcular, kendi adalarındaki bir kaynakla yakından bağlantılı Sardinyalılar ya da tek bir kaynağı bilen, sadece ona erişebilen Güney Fransa kökenli gruplar olsa gerekti. İç kesimlerin manzarası, yüzeydeki obsidyen kayalarının Monte Arci bölgesinde dağınık halde bulunduğu dikkate alınırsa bu şaşırtıcı bir durum değildir. Obsidyen dağılımları denizde henüz açık olmayan bölgelerin doğrulanmasına da bir o kadar katkıda bulunmuştur. Sardinya kökenli malzemeye Sicilya'da ve Güney Tiren'in başka yerlerinde rastlanmaması, engin bir maviliğin hâlâ aşılmamış olduğunun sessiz tanığıdır.

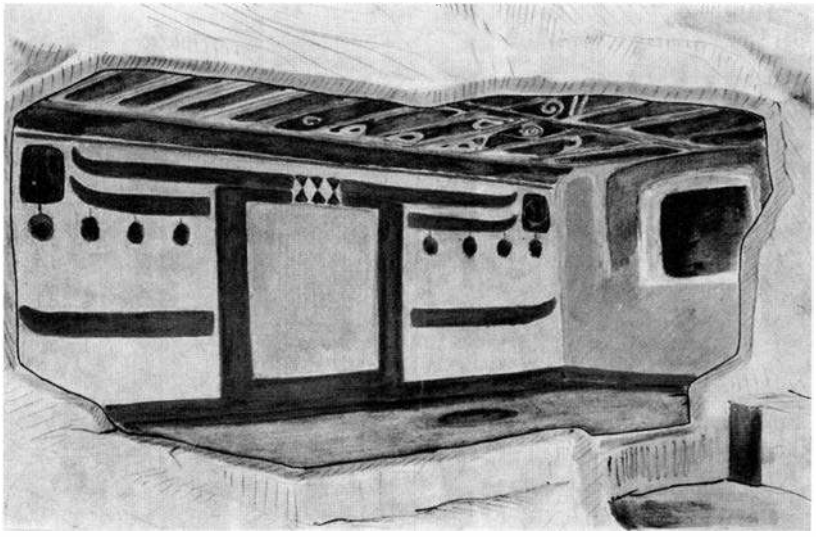
Akdeniz Avrupa'sında Olacak Şeylerin Sezdirilmesi

Yedinci bölümde göreceğimiz üzere, MÖ dördüncü ve üçüncü binyıllarda Akdeniz çevresindeki topluluklar temelden değişmiş, değişen çevre koşullarına bağlı yeni toplumsal yapılar ve ağlar oluşturmuşlardı. Havzanın çoğu bölgesinde değişim MÖ 3500 civarında ya da sonrasında görülür. Ama değişimin habercileri daha önceki tarihlerde saptanabilir. Afrika'da Nil Vadisi'nin dinamik bir siyasi kültürün beşiği haline geldiğini, bundan kısa süre sonra, aşağı doğru akan sel sularının Delta'yı boğduğunu görmüştük. Akdeniz'in kuzey yarısında değişiklikler, Avrupa'nın geri kalan kısımlarındaki paralel değişimlerle ortak özellikler gösterseler bile dışarıdan değil, içeriden gelecekti. Bu değişikliklerin kökenleri MÖ beşinci binyılın sonunda ve dördüncü binyılın başında bariz bir hal almıştı, özellikle de geçmişten çok gelecekle daha inandırıcı bir bağları olan İtalyan Geç ve Ege Son Neolitik'inde açıkça görülür olmuştu.[148] Tarihimizin bütünlüğüne en az seviyede kronolojik şiddet uygulamak adına, bu değişim habercilerini bu dönüm noktasında kısaca, şimdilik daha geniş kapsamlı anlamları hakkında fazla spekülasyona girmeksizin incelememiz gerekiyor; bu konuya daha sonra, Akdeniz tarihinin en belirleyici dönemlerinden birini ele aldığımız yedinci bölümde, daha geniş bir tabloya yeni yönler de ekleyerek döneceğiz. MÖ 3500 öncesinde dört değişiklik açıklık kazanmıştı, bunların hepsinin de gevşekçe birbirine bağlı olduğunu ama farklı bölgelerde yerel olarak başladıklarını, ancak yavaş yavaş birleştiklerini varsayabiliriz.

Birincisi, yerleşim coğrafyalarının yavaş yavaş değişmesiydi. Bunun ilk tezahürü, MÖ 5000'den hemen sonra Tavoliere'de yüzlerce yerin terk edilmesi olmuştur. Tavoliere bundan sonra Demir Çağı'na dek yerleşimin seyrek olduğu bir bölge haline gelmiştir. Bu gelişmeyi birkaç yüzyıl sonra İtalya'nın büyük bölümünde benzer bir eğilim izlemiştir.[149] Teselya'da benzer süreçler o kadar ciddi bir biçimde gerçekleşmemiştir ama Ege'nin başka yerlerinde olduğu gibi Son Neolitik'te, eski asli tarım topluluklarının 2000 yıl sonra yavaş yavaş çözülmesine, kurulmuş birçok köyün boşalmasına ve megaron evlerin son bulmasına tanık olunmuştur.[150] İtalya ve Ege'de Neolitik köylerin çözülmesi genel bir durum değildi ama yükselmekte yavaş kalan, kimi zaman da doğal ortamın desteklediği bölgelerde istisnalar çıkma eğilimindeydi. Ripoli ile Orta ve Kuzey İtalya'daki diğer yerleşimler, Sardinya'daki Ozieri köyleri ve Son Neolitik Knossos örnek verilebilir.[151] Havzanın iyice incelenmiş bölümlerinde, tipik yerleşim ölçeğinin küçülüp mezralar ya da tek tek çiftlikler halini aldığı, bunların coğrafyaya

dağıldığı, mağaralarda yerleşime kısmen geri dönüldüğü görülür.[152] Buna yaylalar ve küçük adalar gibi kenarda kalmış bölgelere doğru bir merkezkaç itme de eşlik etmiştir. Peloponez ve Girit'in, küçük Kiklad Adaları'nın, boşalmış Tavoliere'ye bakan tepelerin, Calabria yaylaları ile Ligurya ve Toskana'nın hinterlandlarında o zamana dek boş kalmış kesimlere çok sayıda küçük yerleşim yayılmıştı.[153] Bu coğrafi tersine dönüşün daha derin çevresel ve toplumsal nedenleri yedinci bölümde incelenmiştir. Oraya geldiğimizde MÖ 3500'den sonra, birbiriyle tamamen ilintili olmasa da geniş kapsamlı süreçlerin işbaşında olduğu savını güçlendiren daha başka örnekler olduğunu göreceğiz.

İkincisi, yaşam alanları küçülür, daha gelip geçici bir hal alırken, gömme yerleri daha ön plana çıkıyordu.[154] Daha önceki tarihlerde ölülerin gördüğü muamele arkeolojik bakımdan sıklıkla ele geçmez bir nitelik gösterir; evlerin altındaki ya da evler arasındaki kuyularda, hendeklerde insan kalıntıları bulunmuştur, öyle ki ölüler topluluğa dahil edilir hale gelmiştir ya da bu kalıntılar koşulları itibariyle çarpıcı derecede istisnai vakalardır. Teselya'daki bazı höyüklerin yanında bulunan kremasyon mezarlıkları (acaba bu da höyükte yaşayan ailelerin farklılığını doğrulayan bir başka unsur mudur?), Güney İtalya ve Sardinya'da ilk sanduka mezarlar ve kaya mezarlar, Katalonya'da MÖ beşinci binyıl sonlarına ait Tavertet mezarlarında gömülerin üzerindeki ilk tümülüsler (ayrıca Güneybatı Fransa'da Saint-Michel-du-Touch'taki bina dahil bu tipin başka versiyonları) dışında sınırları belirlenmiş mezarlıklar enderdir.[155] Zengin donanımlı çok az sayıda gömü aleniyet kazanmıştır ama çoğu örnekte, ölen insanların yanına hiçbir nesne konmamıştır. Ne var ki MÖ beşinci binyıl sonlarında bütün bunlar değişmeye başlamış, bazıları yerüstünde heybetli bir mimariye sahip ya da yeraltında hiç de aşağı kalmayan özellikler gösteren, sıklıkla da mezar eşyalarının bulunduğu resmi mezarlıklar düzenli olarak görünür hale gelmiştir. Ege, Güney İtalya ve Sicilya'da bu gelişme en başta orta ölçekli sanduka mezarlar biçiminde görülmüştür, Tavoliere'de terk edilmiş köylere kimi zaman geçmişteki atalarla bir bağlantı olduğunu göstermek amacıyla mezarlar kazılmıştır.[156] Akdeniz'de iki merkezi adada (*hypogeum* olarak bilinen) toplu definler için yapılmış etkileyici kaya mezarlar göze çarpar. Köy ölçeğinde hayatın devam ettiği az sayıda

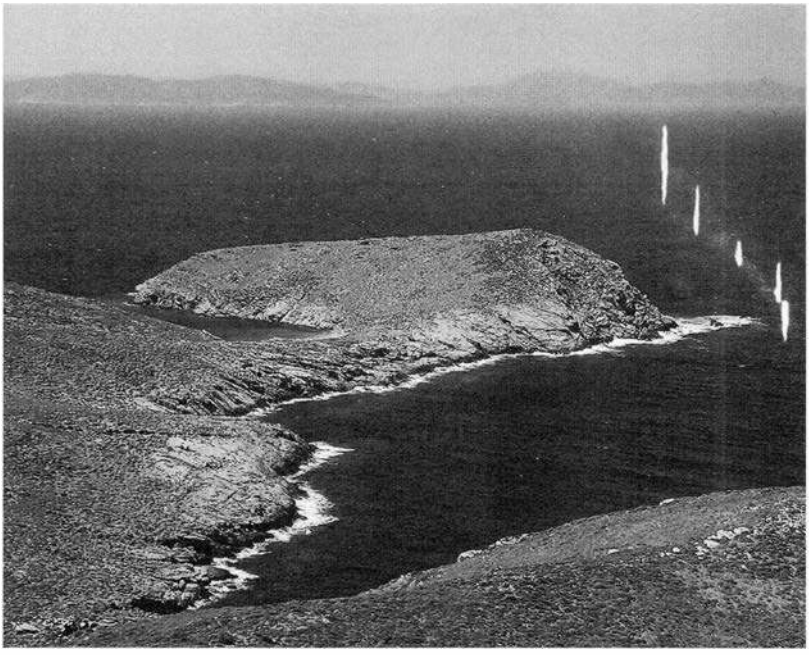

6.23 Mandra Antine'de Sardinya işi, kayaya oyulmuş, çok odalı *domus de janas* mezarının yontulmuş ve boyanmış iç kısmının rekonstrüksiyonu. Boğa boynuzu ve başka motiflerin sahte bir kapıyı çevrelediği görülüyor.

yerden biri olan Ozieri evresi Sardinya'sında, birkaç bin *domus de janas* ("cadı evleri") içinde en etkileyici olanları, kırmızı boyalı oyma kirişleri ve çatılarına, duvarlardaki boğa başı rölyeflerine varıncaya dek evleri taklit eden çok odalı mezarlar ve ritüel arenalarıdır, bunların hepsi de süslü çömlekler ve heykelciklerle donatılmıştır **[6.23]**.[157] Malta takımadalarında böbrek şekilli çıkıntıların bulunduğu mezarlar MÖ 4100'de ortaya çıkar. Gozo'da Xaghra'da bulunan mezarlardan birinde 65 defin vardır.[158] Daha batıdaysa, yekpare taş bloklarla inşa edilmiş, toprak tümsekle kaplı yerüstü mezarlarından oluşan bir megalitik gelenek, Portekiz'in güneyindeki Alentejo yaylalarından yayılmaya başlamıştır. Alentejo'da böyle 2000'i aşkın mezar bulunur, en eskileri MÖ beşinci binyıla aittir. Bu mezarlar bölgeyi Brötanya ile birlikte Atlantik cephesi boyunca megalit inşasının merkezlerinden biri haline getirir.[159] Tavertet tümülüsleri bu tür anıtların zaten bilindiğini gösterir ama MÖ 4000 sonrasında Tagus'tan yukarı Güney Meseta'ya göçle birlikte, Katalonya yakınlarında gerçek megalitik dolmenler ortaya çıkar.[160] Bu baştaki bölge MÖ 3500 sonrasında Akdeniz'in batı yarısında bir "*véritable dolmenisme*" ("hakiki dolmenizm") patlaması yaratacaktır.[161]

Üçüncü değişim toplumsal etkileşimin açılmasıdır, bu en bariz biçimde Ege ve Tiren'de yaşanmıştır.[162] Her iki bölgede de MÖ 4500 ile 4000 arasında kalan yüzyıllarda, yerel olarak süslenmiş çok sayıda çömlek üslubunun silinip gittiğine, onların yerini tek bir kaynaktan yayılmadan ziyade birleşme yoluyla yalın çeşitlerin aldığına, bunların geniş bölgelerde az çok tektiplik gösterdiğine tanık olunmuştur. Bu gelişmeler yeni coğrafyalara yerleşen küçük grupların birbirleriyle, geçmiş toplumsal sınırların ağırlığından bağımsız, esnek ilişkiler kurmasına katkıda bulunmuş olsa gerektir. Ege'de bu süreç desenlerle perdahlanan, kırmızı kabuklu yüzeyler halini almıştır.[163] Güney ve Orta İtalya'da bu rolü tek renkli ışıltılı Diana-Bellavista çömlekleri oynamıştır (bu ismin ilk yarısı, seyyahların Lipari akropolünün altındaki toplanma noktasından gelir).[164] Malta'da buna paralel olarak Kırmızı Skorba mamulleri, Sardinya'da Ozieri üslupları, daha kuzeyde Lagozza çömlekleri gelişmiştir. Lagozza çömlekleri Chasséen'in ve İberyalı kuzenlerinin koyu renk, perdahlı ve oymalı çömlekleriyle bağlantılıdır; daha batıda köy hayatının zirvede olduğu Chasséen'le bu paradoksal ilişki, değişimlerin her birinin Kuzey Akdeniz'deki başlangıcının kusurlu bir eşgüdüm gösterdiğini gayet hoş vurgular. Bu değişikliğe paralel olarak Ege'de çömlek üretiminde dikkat çekici bir vasıfsızlaşma görülür; incelikle yapılmış kap kacağın yerini daha kaba saba, daha az pişirilmiş ürünlerin alması bunu gösterir.[165] Daha sonra göreceğimiz üzere, Levant'ta Bakır Çağı'nda faydacı, kitlesel olarak üretilen düz çömleklerin yükselişiyle birlikte, Akdeniz çömlekçiliğinin toplumsal hayatında açılış evresinin esasen son bulduğu sonucuna varabiliriz. Daha açık toplumsal ağlar, dolaşımdaki malzeme miktarındaki genel bir artışın açıklanmasını da sağlayabilir. Orta Akdeniz'de Geç Neolitik, obsidyenin yükseliş çağı olmuştu, özellikle de bağlantıları geniş Lipari örneğinde.[166] Lipari obsidyeni, İtalya'nın orta kesimlerinin doğusunda kalan, hiçbir şekilde yol üstünde olmamış Abruzzo-Marche bölgesine bile düzenli olarak ulaşıyordu artık.[167] Ege kökenli geniş ağızlı mermer bardaklar ve diğer incelikli eserler de şaşırtıcı biçimde geniş bir alana yayılan bir bağlantılar ağını tanımlar.[168]

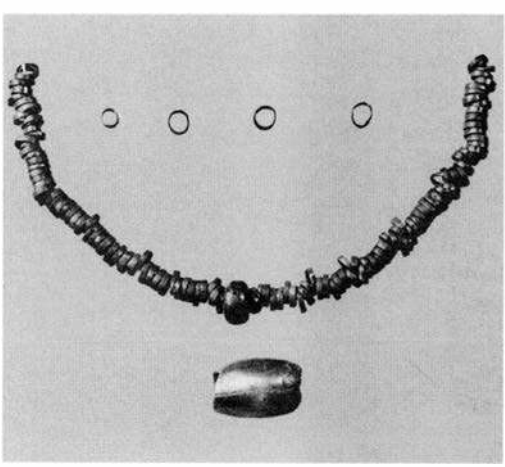
Bahsedeceğimiz dördüncü ve son gelişme, Akdeniz Avrupası'nda ilk metalurjinin ortaya çıkmasıdır.[169] Havzanın bu kesimleri cevher bakımından zengindi, hem anakaranın yüksek kesimlerinde hem giderek daha yerleşik hale gelinen adalarda

6.24 Kiklad Adaları'nın kuzeyinde Kea'da MÖ dördüncü binyıl başına ait Kephala yerleşimi. Burası kuzeyde Lavrio'daki metal cevherleri ile güneyde diğer Kiklad Adaları'nın metal cevherleri arasında kalan, rüzgârlara açık bir bölgeydi. Burada bulunan metalurji izleri bununla açıklanabilir.

cevherler bulunuyordu. Yakınlardaki Balkan bölgeleri MÖ altıncı binyılda başı çekmişlerdi, Anadolu'da da boncuklar ve başka basit formlar yerli, kimi zaman tavlı bakırla süslenmişti ama bunu çok geçmeden ilk açık kalıba dökümler izlemişti. MÖ beşinci binyıl başlarında Bulgaristan'da Ai Bunar'da ve Sırbistan'da Glava'da çukur benzeri bakır madenleri açılmıştı, buralar Akdeniz'e yürüyerek birkaç gün uzaktaydı. Bakırı cevherinden çıkarmak üzere ilk eritme, Belgrad yakınlarındaki Belovode'de gerçekleşmiş (bugünkü verilere göre bu olayın tarihi, daha doğudaki benzer olaylarla aynıdır), derelerde de yerli altın elenmişti.[170] Metal eşyalar daha ağırlaşmış, teknik incelikleri ve sayılarının artmasıyla MÖ 4000 civarında geçici olarak zirveye tırmanmışlardı. Baltalarda bütünlüklü bir sap deliğinin bulunduğu iki parçalı dökümler, Anadolu'dan bir nebze bir şeyler öğrenildiğini imler ama nihai ürünler Alpler'in batısındaki taş baltalardan ayırt edilemeyecek şekilde tedavüle girmişti; altının kullanıldığı bağlamlar da yerel kültüre derinden bağlı olunduğunu gösteriyordu. Karadeniz'deki büyük Varna mezarlığında 6 kg altın bulunuyor, bunun dörtte biri (kabaca 900 nesne) tek bir mezarda yer alıyordu; bedenlerin ve varaklara sarılmış taşların üzeri altından ışıl ışıl parlıyordu.[171] Çömleklerin süslenmesinde bile altın boya kullanılıyordu.

6.25 Güney Peloponez'de Mani Yarımadası'ndaki Alepotrypa Mağarası'nda bulunmuş, MÖ dördüncü binyıla ait gümüş mücevher.

Anadolu ve Levant'ta olduğu gibi, metal eşyalar çabucak uzun menzilli ticarete dahil olmuştur. MÖ 5000-4500'de Balkan kökenli bakır ve altın eşyalar Ege'ye giriyordu, bunların çoğu alet değil, incik boncuktu.[172] Ege'de bakır, altın, gümüş ve kurşun üzerine ilk yerel metalurji Son Neolitik'e (MÖ 4500-3200) uzanır. Balkan bağlantısı, (Balkanlar'ın tersine gümüş işlemeciliğinin de erken tarihlerde, MÖ 4500'lerde başladığı) Anadolu'ya yakınlık ve Kiklad Adaları'nda yerleşimler arttıkça maden cevherlerinin keşfedilmesi,

bu gelişmeyi teşvik eden etkenler olmuştur. Attika'da Lavrio'dan gelen bakır, hemen yakınlardaki Kiklad Adaları'ndan Kea'daki Kephala'da MÖ 4000'den hemen sonra eritilmiştir **[6.24]**, cevherlerden elde edilen yeşil ya da mavi pigmentler heykelcikleri süslemeye başlamıştır.[173] Ege'de üretilen ilk nesneler basit aletler, mücevherat, gümüş ve altından düz yüzük idollerdi **[6.25]**. Orta Akdeniz'e de benzer bir görünüm hâkimdi, buraya MÖ beşinci binyılda Balkan bölgesinden yapılan ithalatın ardından hem burada hem Tiren'de MÖ 4000'de yerel metalurji ortaya çıkmıştı.[174] Kuzey İtalya'da en yaygın ürün basit bir bakır çuvaldızdı, dövme yapmakta ya da ince işçilik isteyen çakmaktaşını sertçe bastırarak yontmakta kullanılıyordu; bu uygulamaların her ikisi de yeni teknolojinin geleneksel amaçlara uygulanmasına örnektir.[175] Metalurji adalarda, en başta cevher bakımından zengin (Ege'nin batısında ilk gümüşü üreten) Sardinya'da ve denizaşırı yerlerden cevher ithal eden Lipari'de öne çıkıyordu. Güney İtalya, Sicilya ve Fransa'da metallere MÖ 3500'e dek pek rastlanmaz. Birkaç yıl öncesine kadar bu katman İberya'ya dek uzanıyormuş gibi görünüyordu. Ama metaller bakımından son derece zengin bu yarımadada metalurjinin bağımsız kökenleri, Vera havzasında Cerro Virtud'da MÖ 5000-4500'e ait (Balkanlar'ın batısında metalurjiyle ilgili bütün gelişmelerden çok daha erken bir tarih), bakır eritmekten kaynaklı bir cürufun yapışık olduğu bir çömlek kırığının keşfedilmesiyle doğrulanmıştır.[176] Tek başına duran bu veri dikkate alınırsa, Cerro Virtud'un, İberya'da uzun bir metal çıkarma ve işleme geleneğinin başlangıç noktası olduğu, bu geleneğin daha geniş çaplı Akdeniz geleneğiyle 3500 yıl sonra, Demir Çağı'nın eşiğinde birleştiği söylenebilir.

Göz Kamaştırıcı Bir Levant

6.26 Batı Anadolu'da çok sayıda imal edilip dağıtılan tipte bir Kilia heykelciği.

Akdeniz'in bu unutulmuş çağından geriye incelemediğimiz bir tek Levanten boyut kaldı. Birçok anlamda en iyi, en azından çok çarpıcı bir biçimde erken gelişmiş boyut sona bırakıldı. Beşinci bölümde Levant'tan ayrıldığımızda, burası Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B dönemindeki mega yerleşimlerin son bulmasının ardından bir tür yaratıcı gerileme dönemine girmiş, insanları küçük topluluklar halinde dağılmıştı ama bunlar Akdeniz koşullarında sürdürülebilir hayat tarzlarını giderek daha fazla deneyen topluluklardı. Bu Geç Neolitik örüntü Erken Bakır Çağı'nda da devam eder ama MÖ beşinci binyıl sonları ve dördüncü binyıl başına denk gelen Geç Demir Çağı'nda, önce kuzeyde, sonra daha kuraklaşıp MÖ 4500 sonrasında binyıl kadar bugünkünden daha ıslak bir iklimin hâkim olduğu güneyde, ikinci bir büyük, dinamik topluluklar dalgası yükseldi; bu topluluklar Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'deki topluluklardan hayli farklıydı. Ayrıca Levant ilginç komşular ediniyordu. Buranın Nil Deltası'yla bağlantılarını daha önce belirtmiştik, bu bölümün sonunda bu bağlara yine döneceğiz. Batı Anadolu'da, "[Bakır Çağı] insanlarının gerçek Neolitik"[177] toplumlar olduğu iddiası, Menderes Nehri üzerinde Beycesultan ya da Akdeniz'in doğusu kadar kuzeyini de hatırlatan göller bölgesindeki Hacılar gibi köyler dikkate alındığında, Avrupalı bir bakış açısından kulağa doğru gelir. Kuzeybatıda, Ilıpınar'da çömlekler Balkan Vinča geleneklerini andırıyordu, bu geniş alanda bir köyden diğerine ilerlerken birinin Melos, diğerinin Anadolu obsidyeni kullandığı görülüyordu.

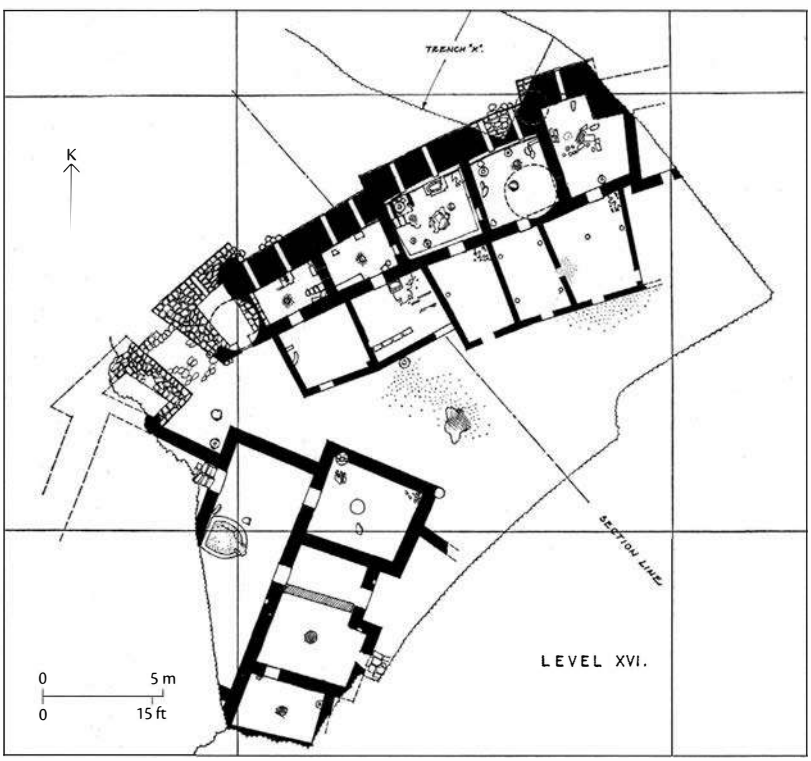
Ne var ki burada bile şaşırtıcı görünümler karşımıza çıkar. İzmir yakınında Kulaksızlar'da, MÖ 6000 yılına ait "Kilia" tipi mermer heykelciklerin üretildiği bir merkezde **[6.26]** 900 kadar kusurlu ıskarta mal bulunmuştur, bilinen bitmiş örneklerin toplam sayısından çok daha yüksek bir ıslah sayısıdır bu. Bu merkezin ürünleri Batı Anadolu'da 400 km öteye kadar yayılmıştı, burada yapılan geniş ağızlı mermer bardaklar da Ege ve Karadeniz'e uzanmıştı.[178]

Ayrıca, Nil Deltası'nın MÖ 4000'den itibaren önemli gelişmelerin vuku bulduğu bir nehir koridorunun aşağı yönünde bulunması gibi, Kuzey Levant da doğuya doğru ilerledikçe iki nehir arasındaki farklı bir dünya haline geliyordu. Buranın dönüşümü çok daha önce başlamıştı ve burası batıda, Akdeniz havzasında; kuzeyde Orta ve Doğu Anadolu'da da hissedilen dalga etkilerinin kaynağıydı. Tarım, yağmurlarla beslenen Kuzey Mezopotamya'da erken tarihlerde, kısmen 6200'deki kuraklık olayına cevaben yayılmış, küçük ölçekli bir nehirden su çekme kanalı ve kanal sulama sistemini geliştirmişti.[179] Bunun amaçlanmayan ama devrimci sonucu, daha güneydeki geniş ve verimli ama yağmur bakımından fakir alüvyonlu alanların tarıma açılması oldu. Bu gelişme MÖ 5400 ile 4000 arasında, Mısır'dan biraz daha önce, bir nüfus patlamasını beraberinde getirdi. Önce güneyde (Güney Irak'ta bir yerleşim tipinin ismiyle) çok sayıda Ubaid köyü doğdu, sonra bunlar tekrar kuzeye yöneldiler, bütün Mezopotamya'da önceden görülmemiş düzeyde bir kültürel ve sembolik homojenlik tesis ettiler, gerçi bu gelişmeler sırasında çatışmalar olduğuna dair de işaretler vardır.[180] Ur ve Eridu gibi 9-10 hektarlık alana yayılan, nüfusları birkaç bini bulan büyük köyler, kil mühürler ve markalarla mal ve malzeme akışı üzerinde bir derece idari denetim uygulayan, toplumsal bakımdan karmaşık yerler haline geldiler, belki de böylelikle yakınlarındaki daha küçük toplulukları da kontrol ediyorlardı. Ayrıca küçük, müstakil anıtlar diktiler. Neolitik'in sonuna doğru Akdeniz'in kuzey yakasında olduğu gibi, zengin bezemeli çömlekler ve başka eşyalar yerlerini daha düz, daha tektip malzemelere bıraktı ama bu gelişme, küçük ölçekli topluluklarla iletişimi kolaylaştırmaktan çok, maddi dünyayı standart hale getirip düzene soktu. Çömlek üretimini mekanikleştirmek için ilk kez bir yavaş tekerlek kullanılmasını, randımanı artırma güdüsünün yanı sıra, bu ışıkta değerlendirmemiz gerekir.[181] Ubaid'in potansiyeli MÖ 4000'den itibaren güneydeki alüvyonlu bölgede (70-100 hektarlık bir alanı kaplayan) Uruk ve Susa'da, kuzeyde Tell Brak'ta, muhtemelen antik Nagar'da dünyanın ilk kentlerinin ortaya çıkmasıyla somutluk kazanmış oldu.[182]

Mısır örneğinde olduğu üzere, oyunu değiştiren bu gelişmelerin, Akdeniz'in en yakında yer alan Levanten kısmındaki asıl etkisi MÖ 3500 sonrasında hissedilmeye başlandı ama o zaman bile Mezopotamya ile ilişkiler o kadar doğrudan değildi, Nil'le ilişkilere kıyasla farklı bir yapısı vardı. Gerçi bundan çok çok önce, alüvyonlu topraklarda metal, taş ve ağaç bulunmaması Ubaid topluluklarını, Teselya ve Tavoliere ovalarının sakinleri gibi, çevre bölgelere yöneltmişti. Ama burada daha geniş çaplı bir göç olmuştu, kritik bir fark da, çevre ağlarının radikal biçimde farklı ekolojilerle uğraşmasıydı; bu iki etkenin birleşmesi merkezde doğmakta olan özellikleri alevlendirmişti.[183] Güneyde, sığ, alt tropikal Basra Körfezi (Son Buzul Maksimum'da neredeyse tamamen kuru kaldıktan sonra) o zamanki bataklık sınırından 200 km kadar içeriye giriyordu; daha sonra yazıya dökülmüş tufan efsanelerinin ilham verici sözlü anlatımlarının da ortaya çıktığını varsayabiliriz.[184] Körfez'den aşağıya doğru rastlanan Ubaid çömlek buluntuları, deniz

kabuklularıyla kaplanmış, saz izleri taşıyan bitüm astar topaklarıyla birlikte, saz teknelerde Umman'dan bakır ve belki de hurma almak için yürütülen etkin bir deniz ticaretinin yegâne yadigârlarıdır.[185] Kuzeyde, Güneydoğu Anadolu yaylalarındaki metal işçilerinin yanı sıra, kuzeyde hem Toroslar'daki metallere hem (birazdan öğreneceğimiz üzere) Güney Levant'tan bakıra erişimi olan Levanten gruplarla temas kurulmuştu.[186] Bu yollar Mezopotamya'daki yeniliklerin dışarıya taşınmasında tersine işliyordu. Daha sonraları, MÖ 3500 sonrasında, Mezopotamya âleminin genişlemesi ve Nil boyunca birleşik bir krallığın kurulmasıyla birlikte Levant'ın rolü yavaş yavaş değişecekti. Levant yine son derece yenilikçiydi, ekonomik bakımdan müthiş bağlantılara sahipti ve kimi zaman da kendi başına siyaseten muktedirdi, ancak yeni dev komşularının çok uzun süreler hâkimiyetinde kaldı. Geleceğindeki bu gelişmeler ile Neolitik çekirdek bölgenin bir parçası olduğu görkemli yılları arasında Levanten Bakır Çağı bulunuyordu. Akdeniz bağlamında hem dikkat çekici derecede yenilikçi hem de dışarıdan gelen fikirlere kendi şartları nispetinde açık toplumların devriydi bu. Bu güçlü bileşim bir bakımdan, en azından güneyde, Levant'ta gerçekten yerli toplumların son kez serpilmesini sağlarken, bizim bakış açımıza göre, sonraki Akdeniz hayatının birçok yönünü şekillendiren pratikler doğurdu.

Kuzey Levant'ta fikir veren en iyi bulgular Amik ve Kilikya ovalarından gelir.[187] Amik'teki araştırmalar yüzeysel olarak bakıldığında Teselya'dakine benzer bir durumu, orta büyüklükte köylerin yoğun bir dağılım gösterdiği bir coğrafyayı gözler önüne serer. Ama birkaç yer, görünümleri ve işlevleri bakımından daha büyük ve daha karmaşıktır, gerçi buralardaki toplumların kesin yapısını henüz tam anlamıyla bilemiyoruz. Büyük bir yerleşim olan Tell Kurdu'da mallar kil üzerine basılan mühürlerle damgalanıyordu, yeraltında hava dolaşımını sağlamak

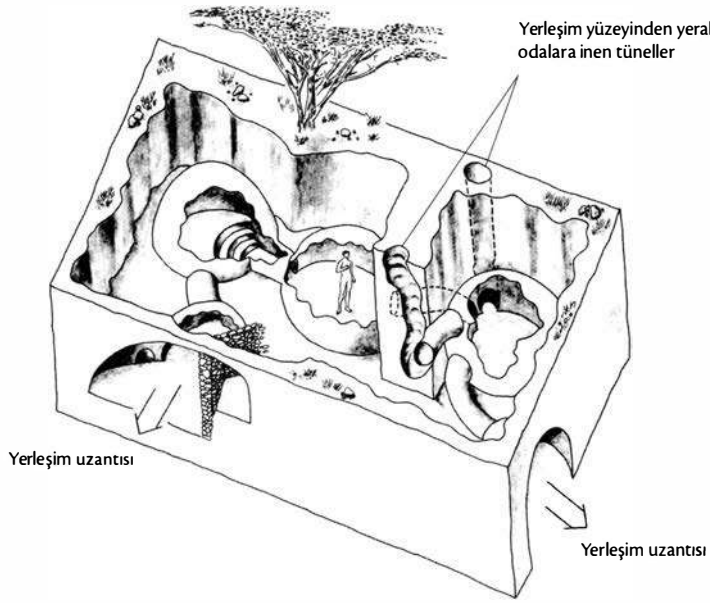
6.27 MÖ beşinci binyılda Mersin'in planı; yoğun tahkimat, sur kapısı ve iç kısımdaki yapılar görülüyor.

üzere ızgaraya benzer temeller üzerine kurulmuş 90 metrekarelik bir yapı belki de ana tahıl ambarı işlevi görüyordu. Eğer öyleyse bu yapı, tahılların üretimden gönüllü ya da zorla alınan haraçlar veya tamamen eşitsiz bir toprak mülkiyeti aracılığıyla hatırı sayılır ölçekte toplandığını gösterir. İskenderun Körfezi'nin batı sahilindeki Mersin'de, metal bakımından zengin Bolkardağ dağlarının altında, MÖ 5000-4800'de, giriş kapısı kulelerle korunan dikkat çekici bir sur inşa edilmişti. Bunun üstündeki katmanda, depolama odalarının eklendiği üç kısımlı bir bina vardı; yıkılma tabakalarının sıklaşması hafif bir heyecan doğurmuştur **[6.27]**.[188] Bunlar Akdeniz havzasında hane ölçeğinin ötesinde hububat depolamanın ve geniş ölçekli savunma duvarlarının olası ilk örneklerini oluşturur. Kurdu ve Mersin gibi yerleşimler çevre ovalardaki zengin tarım arazilerinden yararlanmışlardır ama bu gibi yaşam alanları havzada epeyce yaygınken, mimarileri ve toplumsal sonuçları o kadar yaygın değildir. Bu durumun açıklaması daha geniş bir çerçevede, özellikle de bu yerlerin, doğuda Cezire'nin çimlerle kaplı sırtı boyunca ilerleyip Mezopotamya'ya ulaşan bağlantılar ile metal bakımından zengin Anadolu ve Güney Levant'ın kesişme noktasında bulunmalarından kaynaklanan avantajlarında aranmalıdır. Kültürel bakımdan Bakır Çağı Kilikya'sı ve Amik doğuya ve güneye bakıyordu, sırtlarını metal elde ettikleri kayalık hinterlanda vermişlerdi.[189] Ubaid etkisi, Asi Nehri üzerindeki Hama kadar güneyde çömlek şekillerinde, daha da güneyde ağır teker teknolojisinin benimsenmesinde ve boyalı çömleklerin yerini samanla tavlanmış seri üretim çömleklerin almasında tespit edilebilir.[190] Mersin'in görkemli kamusal mimarisinin öncülleri de Mezopotamya'da aranabilir. Bu tür gelişmeler, uzun mesafelerle ilişkiler ve tüketicilerin uzak kaynaklara talepleri güçlendikçe, giderek Akdeniz tarihinde merkezi bir önem kazanacak koşulların ve karşılıkların nüvelerini şekillendiriyordu.

Mezopotamya etkisi, daha eksiksiz incelenmiş Güney Levant'ta, ağır tekerin daha kuzeydeki çömlekçiler üzerinden dolaylı olarak benimsenmesi dışında hiç görülmez. Onun yerine az çok el değmemiş bir Akdeniz olgusuyla karşılaşırız.[191] Öncü Geç Neolitik'e dayanan iskân, tarıma uygun bütün büyük doğal ortamlara yayılmıştır; bu bölgeler arasında sadece Ürdün Vadisi ve sahil şeridindeki ova kesimler değil, taştan yapılmış uzunevlerin bulunduğu Golan Tepeleri de yer alır. Bugünkü Necef Çölü'nün kuzey kenarlarında bulunan, halihazırda kurak Beersheba Vadisi'nde, yağmurların artması ve artık ortadan kaybolmuş daimi nehirleri canlandırması sonucu bir dizi yerleşim kurulmuştur. Çoban hayatı sürenler iyice güneyde Sina'ya ve Ürdün'ün doğusuna kadar ulaşmıştır. Nüfus artmış, bununla birlikte büyük topluluklar yeniden kurulmuştur. Bunlar arasında bildiğimiz en büyüğü, Eriha'nın doğusunda, Ölü Deniz'in bugün kara mayınları döşeli kuzey ucunda bulunan, 20 hektarlık bir alana yayılmış Tuleilat Ghassul'dur. Burada duvar resmi parçalarında, parlak desenli kıyafetler içindeki bir deri bir kemik insanlar, gün ışınları, hayvanlar, bitkiler ve esrarengiz "hayalet maskelerinin" mavi, yeşil, sarı, kırmızı, kahverengi ve siyah renkli izlerini güçbela da olsa parça parça görebiliriz [Rr. XVIII].[192] Bundan çok kısa bir süre sonra, 60 km uzunluğundaki canlı Beersheba Vadisi boyunca başka büyük topluluklar ortaya çıkmıştır, bunların başında da Shiqmim gelir **[6.28]**.[193] Buradaki ayırt edici gelişmelerden biri, evlerin altına (bazen onları yapmadan önce) odalar ve tüneller kazma, Shiqmim'de kazılar yürüten uzmanın deyimiyle, karınca çiftliklerine benzer yapılar yaratma konusunda mağara devrine özgü bir eğilim

görülmesidir.[194] Bunlar Necef'te sıcaklığın boğucu bir hal alması karşısında geliştirilmiş uyarlamalardı, ayrıca güvenli depolama mekânları ve belki de beladan kaçıp sığınılacak deliklerdi. Genel olarak bakıldığında, yerel özelliklerin bolluğu Ubaid Mezopotamyası'na uygunluktan çok Akdeniz Avrupası'nın Neolitik hayatını andırır. Bu nedenle insan temsilleri yaygındı ama son derece büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Beersheba'da Bir es-Safadi'de büyük miktarda bulunan hayvan dişi heykelciklerden kemanı andıran taslak çizimlere, Golan'da gagalı insan hatlarıyla süslü bazalt sütunlardan sunak kaplarına uzanan bir çeşitlilikti bu.[195] Aynı şekilde, MÖ beşinci binyıl sonu ve dördüncü binyılda Akdeniz'in kuzey kanadında görülen bir eğilimi yansıtan bir gelişme olarak, mezar yerlerine bolca rastlanıyordu. Bu mezarlar Celile'de Peqi'in'de ve Samarya'da Nahal Qana'da olduğu gibi yapay olarak genişletilmiş, labirent şeklinde mağaralardan (insan yüzleriyle süslü kil kemik kutularıyla doluydu buralar) Golan'da küçük dolmenlere, Necef'te gezgin çobanların gömüldüğü tümülüs tarlalarına ve "Savaşçının Mağarası" diye heyecan uyandıran bir ismin verildiği mağaraya kadar büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. "Savaşçının Mağarası" 1993'te, Tuleilat Ghassul'un 10 km batısındaki kavrulmuş vadide bulunmuştu.[196] İçinde kabartma dokulu bir saz hasırın üzerine fetüs pozisyonunda gömülmüş bir adam bulunuyordu ve ölü beden, incelikli bir dokuması ve renkli bir kenar süslemesi olan 7 metrelik bir ketene sarılmıştı. Yanında başka kumaşlar, bir sepet, ahşap bir kâse, deri sandaletler, yay ve oklar ile (ola ki derin geçmişi geride bıraktığımızı hissedersek diye) çakmaktaşından büyük bir temren vardı. Bütün bu eşyalar kırmızı aşıboyasına boyanmıştı.[197]

Kuzeyde olduğu gibi, bu ikinci karmaşıklık dalgasının ardındaki toplumsal yapıyı da kestirmek güçtür. Bir varsayıma göre, bu büyük topluluklar onlarca kilometreye yayılan toprakları ve buralardaki daha küçük madun yerleşimleri denetim altında tutan erken şeflik merkezleriydi.[198] Öyleyse bu durum, Akdeniz'de toplumsal örgütlenme açısından bir köşetaşı oluşturur ama aslında evrimsel antropolojinin ileri sürdüğü, şefli toplumların eşitlikçi toplumlar ile daha sonra Tunç Çağı'nda yükselen kentli toplumlar arasında zorunlu bir aşama

6.28 Shiqmim'deki yeraltı komplekslerinin oluşturduğu "karınca yuvası" görünümlü bir kesit.

olduğunu söyleyen sorgulanabilir varsayım dışında, bunu kesin olarak destekleyen pek az şey vardır. Yerleşimler, topluluk içinde merkezi bir iktidar bulunduğu yönünde, megaron evleri olan Teselya köylerinden daha az kanıt sunar; ayrıca güneyde depolama hâlâ hane düzeyinde yürütülmektedir. Mezar âleminin verdiği ağırlıklı mesaj topluluk ideolojileriyle ilgilidir, bireysel yüceltmeye pek yer yoktur. Savaşçının Mağarası (daha batıdaki ritüel gömülerden biri kadar tuhaf, aykırı bir örnektir), korunması nedeniyle dikkat çekicidir, zenginliğiyle değil. Her halükârda büyük topluluklar Akdeniz Avrupası'ndakiler kadar "eşitlikçi" olmasalar bile, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B mega yerleşimlerinde olduğundan farksız bir biçimde (belki maddi bakımdan farklı ifadelerle), ihtiyar heyetleri, soy liderleri ya da ritüel uzmanları tarafından yönetiliyordu.

6.29 Gilat mabedinden bir koç heykelciği; sırtında üç içki kabı maketi taşıyor.

İlginç gerçek şudur ki, daha geniş çaplı bölgesel bütünleşme işaretleri; olağan çakmaktaşı, değerli mal dolaşımı ve ağır, iyi işlenmiş bazalt kâse üretiminde yerel uzmanlaşmanın ötesinde, siyasal örgütlenmeden çok, bir dizi büyük, bağımsız, iyi döşenmiş mabet yapısında ve onların sunaklarında, duvarlarla çevrili alanlarında görülür. Buralar Güney Levant'ın çok uzak yerlerinden insanları ve nesneleri çekiyordu.[199] Bilinen üç örnek vardır: Biri Tuleilat Ghassul'da erken bir hane ritüeli evresinin ardından inşa edilmiştir; bir diğeri Ein Gedi'de, Ölü Deniz'e ve derelerle beslenen yemyeşil yabani bir vahaya bakan yüksek bir kaya çıkıntısının üzerine [Rr. XX]; üçüncüsüyse Necef'in kuzey sınırındaki Gilat'ta yapılmıştır; farklı biçimlerde de olsa bu yapıların hepsi kendi coğrafyalarında birer düğüm noktasıydı. Bu gibi kutsal yerler, mimarilerinin ötesinde yakın benzerlikler, muhtemelen de doğrudan iç bağlantılar gösterir. Bunlar arasında, kornet olarak bilinen konik içki boynuzları, kaideleri pencereli kâseler, keman şeklinde heykelcikler ve egzotik nesneler vardır. Ein Gedi'de bulunan nesnelerden biri muhtemelen Mısır kökenli bir taş kaptır. Kil ve taşın menşei, birçok çömlek ve heykelciğin farklı kökenlerden geldiğini kanıtlar, insanların sunuda bulunmak ya da belki de törensel yeme-içme faaliyetlerine katılmak üzere çok uzak yerlerden geldiklerini düşündürür. Bu yerleşimlerin bugünlerde ortaya çıkmakta olan bir başka yönüyse tarımsal üretimle bağlantılarıdır. Gilat mabedi iki heykelcikle ünlüdür; biri sırtında kornetler bulunan bir koç **[6.29]**, diğeriyse cinsiyeti açıkça belli, başının üstünde yayık benzeri bir nesneyi dengede tutan, oturmuş bir kadındır [Rr. XXI]. Gerçek boyutlardaki yayıklar, işlenmiş süt ürünleriyle güvenle ilişkilendirilebilir.[200] Benzer araştırmalarda, daha sonraki dönemlerin amfora biçimini tekinsizce haber veren torpil şekilli yüz tane kabın içinde zeytinyağı bulunduğu belirlenmiştir.[201] Kil analizine göre bu kaplar Gilat'a kuzeydeki yaylalarda bulunan birkaç yerden gelmişti. Tuleilat Ghassul'daki mabette ise zeytinler olduğu gibi depolanmıştır, bu yöre ağaçların doğal olarak yetişmesine müsait olmayan bir ortamdı.[202] Çok sayıda iğ ağırşağı, Gilat'ta başlıca faaliyetlerden bir diğerinin tekstil üretimi olduğunu gösterir. Kültün niteliği,

inançları ve din adamları nasıl olursa olsun, mabetlerin bir dizi tahıl ve hayvan ürününün hareketinde ve birikiminde rol oynadığı açıktır. Bu konuda getirilen yorumlardan biri, bu olguyu tümüyle kutsal ve pragmatik risk idaresi bakımından değerlendirir; bir diğeriyse mübadeleyi ve kimi zaman son derece aranan bir dizi taze tarım ürününün adak olarak sunulduğunu vurgular.[203]

Bu gibi kült yerleşimleri Bakır Çağı Levanten tarımının bütünleşmesini, ekolojik tamamlayıcılığını ve genişleyen portföyünü ritüel biçiminde yansıtır. Asli bir önemi olan bitki yetiştiriciliğini benimseyip, onun üzerinde yükselen bu çiftçiliğin öne çıkan ilkeleri çeşitlilik, esneklik ve toprağın farklılaşmasına uyum sağlamadır. Örneğin Beersheba'daki ekinlerin, sel suyu akışlarını tarlalara yönelten kontrol bentleri inşa edilerek sulanmış olduğu neredeyse kesindir; hemen hemen aynı tarihlerde (tesadüfen ya da değil) Nil'de gelişmiş olan geniş ölçekli havza sulamasından prensipte pek farklı olmayan bir pratiktir bu.[204] Bu olmasaydı, Shiqmim gibi toplulukların, tarım için hâlâ marjinal kalan topraklarda serpilip gelişmesi mümkün olmazdı; aslında bu tekniğin arkeolojik bakımdan gölgede kalmış kökenleri Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'nin son dönemlerine ve sonraki yıllarda çiftçilerin daha kurak topraklara taşınmasıyla birlikte yapılan denemelere uzanıyor olabilir.[205] Bir başka yenilik de üretimin uzun dönemde depolanması için, haşarata dayanıklı büyük seramik mahfazalardı (bunlar yaygın olarak, daha sonraki Yunanca ismiyle *pithos* diye bilinir), arkaik bir buğday çeşidinin reddedilmesi de bir o kadar önemli bir gelişmeydi, türün birkaç bin yıl sonra küresel olarak tükenip gitmesine uzanan yolun ilk aşamasını haber veriyordu.[206] Hatırlanacağı üzere yağ çıkarmak için zeytin toplama ve presleme epeyce erken bir tarihte, başta yabani zeytinle başlamıştı. O zamana gelindiğindeyse, daha fazla ürün alabilmek amacıyla kuşaklar boyunca devam eden suni çoğaltma (ve Tunç Çağı'nda kesinlikle bilinen aşılama) sayesinde zeytinler, Akdeniz'in geri kalan kısmına göre iki ila dört binyıl önce ehlileştirilmiş bulunuyordu. Tuleilat Ghassul dışında en iyi kanıtlar yaylalardan gelir, bunların başında da Kudüs'ün batısındaki Modi'in'de 1200 taş içeren bir zula, Golan'da Rasm Harbush'ta bir yağ çıkarma fıçısı ve Ürdün'de çıkarılan birkaç yeni buluntu yer alır.[207] Üzüm yetiştirme ve şarap üreticiliğine ilişkin kanıtlar sayısal olarak o kadar etkileyici değildir ama Son Buzul Maksimum sonrası (Ohalo II'deki yabani örnekler bir araya geldiği sırada) yaban asmasının doğal olarak kuzeye doğru çekilmiş olduğu, bunun da Bakır Çağı'nda güneyde bulunan üzüm çekirdeklerinin dikilmiş, ekilmiş bitkileri ima etmesi gerektiği sonucunu doğurduğu gerçeği bu kanıtları güçlendirir.[208] Kornetler şarap içmekte kullanılmış olabilir ama Gilat koçu üzerine yerleştirilmiş olmaları, daha ziyade süte dayalı sıvıların içildiği savını destekler. Olası tatlandırıcılar arasında incir yereldi ve uzun zamandır yetiştiriliyordu, hurma ve nar öyle değildi. Gerçi nar daha sonraları, Fenikeli bir aşk tanrıçasıyla ilişkilendirilmesi yüzünden Levant'a o kadar yakından bağlı olacaktı ki, Linneaus taksonomisinde "Pünik meyve" anlamına gelen bir isim alacaktı. Yahudiye tepelerindeki kuru mağaraların içinde Bakır Çağı hurmaları ve asmaları bulunmuştur, bunlardan birinde ortaya çıkarılan (birazdan açıklayacağımız) başka hazineler egzotik meyveler tüketmenin bir yüksek statü âdeti ya da bir tören pratiği olduğu savını destekler.[209]

Benzer genişlikte bir ikincil hayvan ürünleri yelpazesi de, muhtemelen küçük ölçekte olsa bile artık kullanımdaydı. Süt ve türevleri yeni değillerdi ama yayıklara yapılan kültürel vurgu belki de sert, daha taşınabilir peynirlerle ilgili

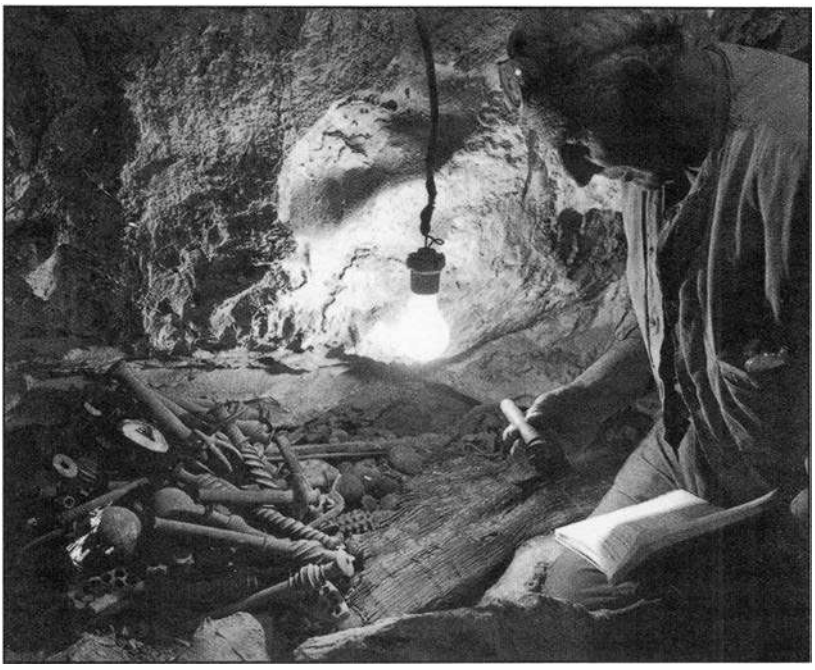
yeni bir durumun ortaya çıktığını işaret eder.[210] Sığır kemiklerinde gözlenen lezyonlar, havzada başka birkaç yerde olduğu gibi, bazı hayvanların ağır yükler çektiğini düşündürür ama bu yüklerin ne olduğu belli değildir, henüz açık bir tarla sürme emaresi de yoktur.[211] Sonuncusu ve bir o kadar önemlisi, koyun ya da keçi yünü muhtemelen ilk kez kırkılmaya, iğrilmeye ve dokunmaya başlamıştı. Bugün özellikle koyunlar, ayrılmaz bir biçimde yünle bağlantılı görülür ama ilk evcil türlerin tüyleri yabani atalarınınki gibi kısaydı. Yumuşacık post üretimi, Bereketli Hilal'in kenar kesimlerindeki soğuk yaylalarda belki başta başka amaçlar için, seçici çiftleştirmeyi gerektirmiştir.[212] Elde edildiğinde yün, sade ürünler için daha kolay işlenmesi ve (orijinal kahverengi tüy yerine beyaz tüye yönelik seçici çiftleştirme sayesinde) süslü ürünlerde renk veren boyaları çok daha iyi tutmasıyla ketenden fazlasıyla avantajlıydı.[213] Yünün ortaya çıkması çok renkli, desenli bir tekstil dünyasının gelişmesini sağlamıştır, Tuleilat Ghassul'da resmedilmiş parlak kıyafetler içindeki figürler bu dünyanın habercisidir. Bakır Çağı'na ilişkin ilk kanıtlar kuru Levanten mağaralarından gelir: Tuleilat Ghassul'daki duvar resimlerine benzer bir renk paletiyle boyanmış parçalar ve o sıralar Avrupa ve Anadolu'nun tipik özelliği haline gelmekte olan dikey tezgâhlardan farklı olarak, Levant ve Mısır'da uzun zaman standart teşkil eden türde, yere konan ahşap düz bir dokuma tezgâhının parçaları (ki bu tam bir sürpriz oldu) bulunmuştur.[214]

Daha geniş kapsamlı bir bakış açısıyla yaklaşıldığında, çapı genişlemiş Levanten Geç Bakır Çağı faaliyetleri o dönemde Akdeniz'de benzersiz bir gelişmişlik gösteriyordu, havzanın başka yerlerindeki eşdeğer gelişmelerle binlerce yıl önce ortaya çıkmıştı ve yakın zamana dek bu bölgede tarım hayatının belkemiği olarak kalacak pratikleri yerleştiriyordu. Levant bu bakımdan neden bu kadar gelişmişti? Bu sorunun cevapları, ender olarak rastlanan bir koşullar dizisinde yatar. Bunlardan biri, ilk olmanın avantajıydı. MÖ 5000'e gelindiğinde tarım unsurları Levant'ta 4000 yılı aşkın bir süredir varlık gösteriyordu, batıda ve Mısır'daysa sadece birkaç yüzyıl önce ortaya çıkmışlardı. Bu dört binyıl içinde Levant, bitkiler ve hayvanlardan en fazlasını elde etme yollarıyla tam bir deneme yanılma döngüsü geçirmişti, Geç Neolitik dönemde gösterdiği hayati önemdeki mütevazı gayretler de buna dahil. Örneğin olgunlaşması on yılı bulan, ancak ikinci yılında meyve vermeye başlayan bir bitki olarak zeytin yetiştirmenin ima ettiği türden uzun vadeli bir yatırım, açıktır ki ilk kuşaktan çiftçilerin izleyeceği bir strateji değildi.[215] Bu karmaşık gelişmeler ağı billurlaştığında, çiftçilerin hayat tarzlarıyla birlikte geniş ölçekli yayılmaları doğuda, mazide kalan bir şey haline gelmişti; bunun alternatiflerinin, yani dağılma ve yöresel tutunmanın benimsenmesi çok daha uzun bir süre alacaktı. Aslında, dokuzuncu ve onuncu bölümlerde göreceğimiz üzere, ancak genel hareketliliğin, başlıca yayılma mekanizması olarak Demir Çağı'nın başında geri dönmesiyle birlikte bu pratikler havzanın her köşesine yayılacaktı. Bir başka etken de Levant'ın, kuzeydoğudaki yünlü koyunlar ve asmalar başta olmak üzere aktarılabilir yenilikler yaratan başka Akdeniz dışı bölgelerle komşu olmasıydı. Bu durum seçenekler havuzunu fevkalade genişletmişti. Bazı yeni yaklaşımların, riski daha fazla ekine dağıtıp azaltarak, depolamayı iyileştirip nakliyeyi kolaylaştırarak, belirsiz bir iklimde hayatta kalma şansını artırmış olması da önemlidir. Erken Holosen optimumun, kurak Levant'ı havzanın geri kalan kısımlarına nazaran daha erken ve daha sert vurmuş olması da meselenin bu yönüyle son derece ilgilidir. Son olarak, Geç

Bakır Çağı'nda bu çiftçilik biçimleri Akdeniz'deki en karmaşık toplumların bazılarınca yürütülüyordu, dolayısıyla bunlardan bazılarının bu yöntemlerden hane düzeyindeki amaçların ötesinde yararlanmaya başlayıp başlamadığı sorusunu sormaya değer. Beşinci bölümde ima ettiğimiz üzere bu gibi pratiklerin muazzam potansiyeli, mütevazı ve ağırbaşlı bir çeşitlilik gösteren bir hane ekonomisinden, toprak sahibi zenginlerin muazzam bir servet üretmesine dek her ölçeğe uygulanabilirliklerinde yatıyordu. Bu erken aşamada henüz kesin bir cevap yoktur ama faaliyetlerin optimum bölgelere göre ayrılması yönünde bir değişim (tepelerde zeytin ve asma, ovalarda tahıl, yaylalarda ve bozkır sınırlarında koyun ve keçi çobanlığı), topluluk düzeyinde bir en iyi bileşim seçimi yapıldığını, ürünlerin belirli nişlerinin vurgulandığını, ayrıca uzmanlık isteyen ürünlerin bölgesel olarak kapsayıcı bir ekonomik idareden ziyade toplumsal ve daha önce gördüğümüz gibi kült niteliği taşıyan ağlarla dolaşıma girdiğini yansıtır.

Buraya dek Geç Bakır Çağı Levant'ı hakkında çizdiğimiz tablo, bu çağa adını veren malzeme bakımından biraz eksik kaldı. Bunun avantajları vardır, çünkü arkeologların çok erken bir tarihe ait metallere büyük bir şevkle yaklaşmaları, metallerin ancak sonraları dönüşümüne katkıda bulundukları toplumlara ilişkin yorumları çarpıtabilir. Ama incelememizi artık Levanten (ve Anadolu) dinamizminin bu son alanını aydınlatarak tamamlayabiliriz. Çünkü Levant ve Anadolu, havzada yükselişte olan metal işçiliğiyle uğraşan birkaç bölge arasında en gelişmişleriydi. Beşinci bölümde bakırın, cevherlere yakın Orta ve Güneydoğu Anadolu yerleşimlerinde çömlekten bile önce geldiğini görmüştük. MÖ altıncı binyılda, Anadolu küçük nesneler, basit baltalar ve keskilerin dökümüyle hızı belirlemeye devam etti.[216] Beşinci binyılın ortasında Geç Bakır Çağı'nın başlamasıyla birlikte daha başka ilerlemelere, örneğin büyük aletlere, sap deliği olan baltalar gibi tam olarak üçboyutlu nesneler için iki parçalı kalıplara, küçük nesneler arasından seçilecek herhangi bir nesnenin esnek dökümüne uygun çokyüzlü kalıplara, ilk gümüşe ve belki de daha önceki tarihlerde kasıtlı olarak yapılmış ilk alaşıma, özellikle de bakıra arsenik eklemeleri yapılmasına (Toros kaynaklarının çoğu zaman doğada karışık halde bulunduğu dikkate alınırsa kanıtlaması güç bir teknik) tanık olundu.[217] Anadolu, Balkanlar ve geri kalan Pontik çevresi bölgelerde, kazma ilk kez özel bir amaca yönelik çift kenarlı yeni bir silah olarak ortaya çıktı, taştan yapılmış bir öncülü yoktu, önünde parlak bir gelecek uzanıyordu.[218] Bu yönde en iyi kanıtlar Arslantepe ve Değirmentepe'den gelir. Değirmentepe, Güneydoğu Anadolu cevherlerine yakındır ve ikisi de Akdeniz havzası dışındadır ama Kilikya ve Amik'te de benzer faaliyetler olmuştur. Yetkinlikteki bu artış ile Ubaid Mezopotamyası'nın metal edinme ve tüketme ilgisi arasında bir bağ olduğunu reddetmek zordur.

Bizi daha yakından ilgilendiren bir nokta, MÖ beşinci binyılda Güney Levant'ta yeni bir cevher çıkarma ve metal üretme merkezinin ortaya çıkmış olmasıdır.[219] Burası esasen Wadi Arabah'dan, özellikle de Ürdün'de Feinan'dan gelen bakıra dayanıyordu [Rr. XXVII], gerçi güneyde doğal olarak bulunmayan arsenikli bakır, Anadolu ya da Kafkaslar'dan metal ithal edildiğini de gösterir. Örgütlenmeyle ilgili, Anadolu'da da gözlenen çarpıcı bir özellik, metali cevherden kurtarmaya yönelik eritme işleminin madenlerde değil de, metali tüketen köylerde yapılması, bu bakımdan dikkat çekici bir etkinlik gösteren Beersheba yerleşimleri örneğinde, iki yer arasında 100 km mesafe bulunmasıdır.[220] Bu modası geçmiş tuhaf alışkanlık, ilk cevherlerin ağırlıklarına oranla son derece bakır zengini olduğu, üretilen metal

6.30 Koyağın yüzeyinde, yükseklerdeki küçük mağaraların gözü pek bir girişimle keşfedilmesi sonrasında bulunduğu haliyle Nahal Mishmar gömülü istifi.

miktarının mütevazı düzeyde kaldığı (Shiqmim taş baltalarının bakır baltalara sayıca 250'ye 1 oranında üstün olması da bu varsayımı destekler) ve metalurjinin dönüşümle alakalı sırları üzerindeki denetimin köy otoritelerince, muhtemelen zengin hanelerin sağlam duvarlarının ardında korunduğu (ithal edilen arsenikli alaşımların etrafındaki sır perdesi çok daha büyüktü, öyle ki işlenme aşaması bugüne dek neredeyse hiç gün yüzüne çıkmamıştır) savını destekler.[221]

Güney Levant'taki en görülmeye değer metal buluntular 1961'de, Ölü Deniz'in güney ucuna yakın Yahudiye tepelerini ikiye ayıran Nahal Mishmar Koyağı'nın sarp yamaçlarında, yükseklerdeki bir mağarada bulunmuştur **[6.30]**.[222] Savaşçının Mağarası gibi bu buluntular da, Ölü Deniz Yazıtları'nın başka kısımlarını bulmaya yönelik araştırmaların ve Indiana Jones'u aratmayan bir cengaverin memnuniyet veren bir yan ürünüdür. Buraya 140 kg çeken 400'ü aşkın metal eşya saklanmıştı, ayrıca 6 kg hematit (demir cevheri), 6 kg hipopotam dişi, birkaç çömlek ve zengin bir organik eşya seçkisi, en başta da daha önce bahsettiğimiz yünle ilgili kalıntılar, ketenler, zeytinler, kuruyemişler ve narlar bulunuyordu [Rr. XXII]. Bu buluntuların hangi tarihten kaldığı tartışmalıdır, belki MÖ 4000-3500 civarına aittirler ama nesneleri sarmak için kullanılan (belki antika?) saz hasır biraz daha erken bir tarihi akla getirir.[223] Buluntuları çevreleyen koşullar da bir o kadar belirsizdir. Bitişik odalardaki cesetler bir cenaze törenini düşündürebilir ama buna ciddi bir alternatif, eşyaların Ein Gedi mabedine ait olması ve Bakır Çağı'nın sonunda buraya saklanmış olmasıdır.[224] Bu gibi belirlenemez şeyler bir yana, kesin olarak söylenebilecek şeyler de yeterince heyecan vericidir. Mağarada bulunanlar arasında, üzerleri hayvan totemleriyle süslü 10 adet silindirik taç, yivli, oluklu, topuzlu tasarımları olan, bazılarının tepesine (belki daha batıda ceylanlarla birlikte yaban, eril alanların sembolü olarak geyiklerin yerini alan) dağ keçileri yerleştirilmiş 100'ü aşkın sancak, kamaların rağbet görmesinden önce çok yaygın bir silah olan 260 topuz başı, birkaç içki boynuzu ve 4 küçük küp de vardı. Bunların hepsi de metal zenginliğinin ve teknik ustalığın akla hayale gelmeyen

örnekleriydi. Basit aletlerde saf bakır, daha karmaşık, dökme eşyalarda ise arsenikli bakır kullanılmıştı. Arsenikli bakır ithal edilen metallerden biri olsa da güneyde birkaç yerde yapılıyordu, çünkü taştan çekirdekleri, Wadi Arabah tebeşiri dahil olmak üzere yerel kayalardandı.[225] En iddialı parçalar kayıp balmumu tekniğiyle dökülmüştü, bu tekniğe göre metal, nesnenin balmumundan yapılmış orijinalinin çevresinde şekillendirilmiş bir kalıba dökülüyor, balmumu eriyordu. Nahal Mishmar hazinesi, ilk bakışta yönetici şeflerin yükselişiyle ilgili şüphelerimizi gözden geçirmeye zorlar bizi ama daha sakin bir değerlendirme, bazı insanları görkemli ve otorite sahibi kılmaya yönelik oldukları aşikârsa da, hazine parçalarının asıl kullanım bağlamları içinde bulunmadıklarını gözler önüne serer. Sınırlı sayıda sembolün kullanılması da hatırı sayılır sayıda olası kullanıcıyı işaret eder; elbette ki "taç" o dönemde sembolik çağrışımları tümüyle farklı olabilecek nesneler için kullandığımız bir terimdir.[226]

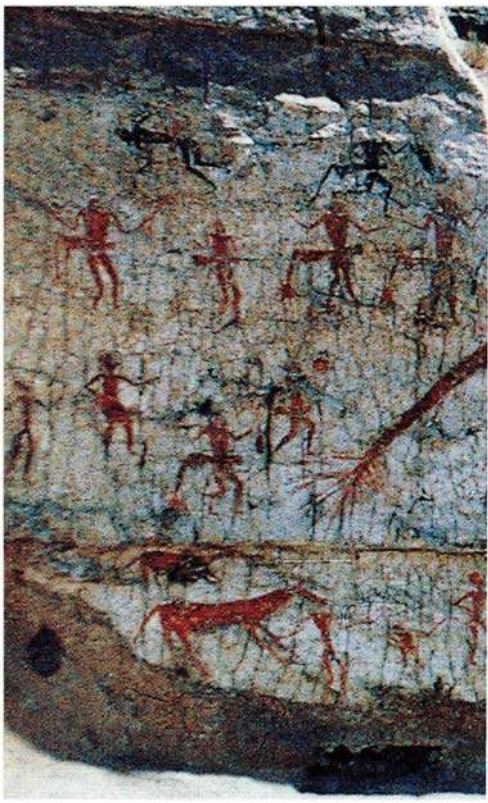
Nahal Mishmar metallerinin kuzey bileşenlerinin buraya nasıl ulaştıkları bilinmemektedir. Havzanın başka yerlerinde güçlü denizcilik ağları doğuyor olmasına karşın, bu dönemde Akdeniz'in en doğusundaki deniz trafiğiyle ilgili şaşırtıcı derecede az bilgi mevcuttur; Mersin'deki mazgallı siperlerin bekçileri ile Kıbrıs'ın sessiz adalıları arasında, aralarındaki deniz uçurumundan daha büyük bir uçurum vardır. Bunu, Mezopotamya'nın yükselişi sayesinde Levant'ın kuzey ucundaki kıyı sakinlerinin geçici süreyle bakışlarını ne ölçüde doğuya, kara içlerine doğru çevirdiklerinin bir göstergesi olarak okumak caziptir. MÖ 5500-4500 civarında bir istisnası olan ilginç bir argüman, Kuzey Lübnan'da Tell Arqa sahillerinde ve Kuzey İsrail'de Tel Kabri'de, büyük (her biri 22 kg çeken) Anadolu obsidyeni kütleleri bulunmuş olmasına dayanır.[227] Bunlar gerçekten de iç kesimlere uzanan bu gibi doğal giriş noktaları arasındaki kano trafiğinin kalıntıları olabilir ama karadan nakliye seçeneği de yabana atılamaz. Ayrıca, bu örnekte denizyoluyla nakliye gerçekleşmişse bile, bu olay antik obsidyen ticaretinin metallerin gölgesinde kalmadan önceki son çıkışı mıdır, yoksa önünde uzun bir gelecek olan yeni bir tür kıyısal aracılık faaliyetinin nüvesi midir?

Bu tür kuzey bağlantılarına karşılık, Levant'a güneyden girmiş bir o kadar önemli buluntular da vardır. Nahal Qana gömü mağarasında bulunan 8 adet altın ya da elektrum (doğal bir gümüş-altın alaşımı) yüzüğün akla yatkın tek kaynağı Mısır olabilir [Rr. XIX]. Yüzüklerin büyüklüğü (çapları 4,3-5 cm'dir) ve Mısır'dan daha sonraki tarihlere ait paralellikler, bunların erken dönem standart ağırlık ve değer külçeleri olarak kullanıldığını işaret eden, merak uyandırıcı bir olasılığı gündeme getirir.[228] Nil'e ait deniz kabukluları ve balıkların kalıntıları Güney Levant'ta karşımıza çıkar; Sina'dan ilk firuze ve Mısır kökenli birkaç kâseyi de Güney Levant'ta bulunan eşyalar arasında saymak gerekir.[229] Nahal Mishmar ve başka yerlerde bulunan hipopotam dişleri de (hipopotam sürüleri hâlâ Levant bataklıklarında debeleniyor olsalar da) Nil'den gelmiş olabilir. Buna karşılık, evcil türlerin girişinin ardından Maadi'de ve Nil'in daha yukarılarında bulunan bakır muhtemelen Güney Levant'ta çıkarılmış, Beersheba Vadisi yoluyla getirilmiştir. Bu akışlar kabaca binyıl içindeki damlaları temsil eder. Bu örnekte bu malların, o sıralarda küçük çoban kamplarının kalıntılarıyla dolu Kuzey Sina'nın kurak sahillerinden karayoluyla getirildiklerine pek kuşku yoktur.[230] Mısır'a dönüşle birlikte araştırmamız tam bir turu tamamlamış ve Akdeniz'de yeni bir çağın eşiğine gelmiş oluyor.

XII (*önceki sayfa*) Eriha'daki höyük yerleşimi. 1950'lerde buraya açılan, bugün çürümüş durumdaki büyük siperler, ön planda ise işlevi bir muamma olan, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A dönemine ait dairesel bir taş kule ve bir de höyüğün çevresindeki yeşil vaha ile buranın ötelerde Yarık Vadi'ye uzanan sınırları görülüyor.

XIII (*solda*) Bugün Ürdün'de bulunan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B'ye ait büyük bir yerleşim olan Ain Ghazal'da keşfedilmiş birçok büyük insan figüründen biri. Kamış çekirdek üzerine alçı yapım bu figürde gözler bitümlü mastikayla çevrelenmiş.

XIV (*sağda*) Bu taş maske, yeşil ve kırmızı boya izleriyle, saç eklemek için kullanılan asfalt yapıştırıcı kalıntılarıyla, Ölü Deniz'in güneybatısında kuru Nahal Hemar Mağarası'nda bulunan Çanak Çömlek Öncesi B'ye ait ritüel eşyaları deposunda dikkat çekici derecede iyi korunmuş buluntular arasında yer alır.

XV (*aşağıda*) Çatalhöyük'te, Anadolu platosundaki büyük Neolitik mega yerleşimde bulunan meşhur duvar resimlerinde, evcilleştirilmiş sığırların atası olan yaban öküzü imgeleri, hâlâ yabani hayvanlar olarak, telaş içinde hareket eden insan figürleriyle çevrili bir halde öne çıkar.

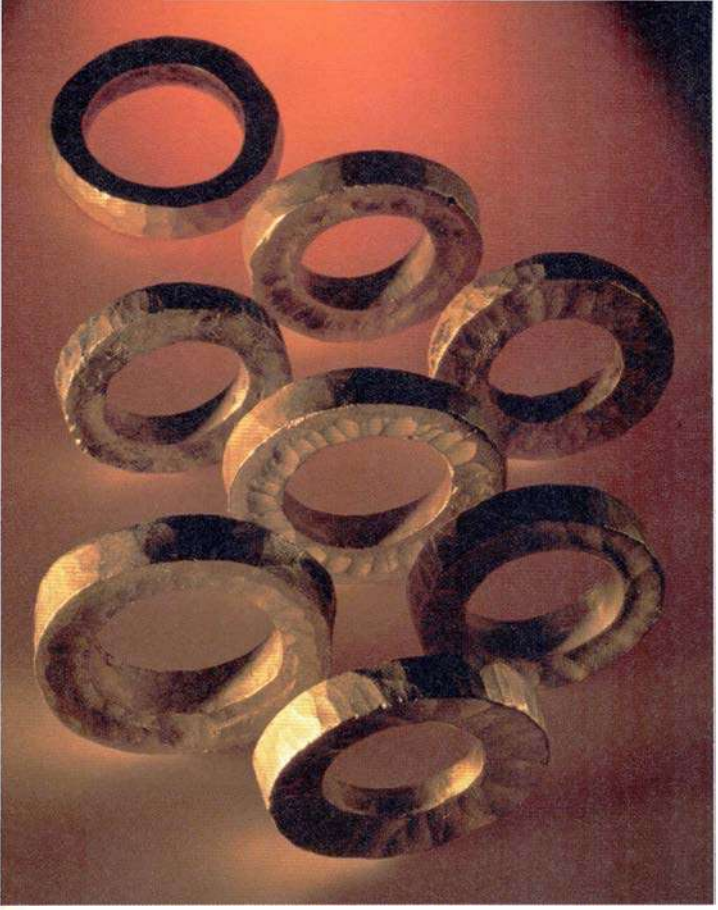
XVI (*karşı sayfa*) Sicilya Boğazı'ndaki küçük Pantelleria Adası'nın güneyinde kule gibi yükselen yarlar Kuzey Afrika'ya bakar, burada Güney-Orta Akdeniz'de yaygın olarak kullanılmış özgün bir yeşilimtırak obsidyenin damarları bulunur. Yukarıda, birçok Akdeniz adasında sık rastlanan, sonraki dönemlere özgü yoğun tarımsal teraslama faaliyeti, adanın erken arkeolojik kayıtlarının büyük bölümünü ortadan kaldırmıştır.

XVII (*sağda*) Libya Sahrası'nda, Tiksatin'de sığırların sütlerinin sağılması işleminin görüldüğü erken kaya yontusu.

XVIII (*aşağıda*) Levant'ın güneyinde, Ölü Deniz'in hemen kuzeyinde, Bakır Çağı yerleşimi Tuleilat Ghassul'da bulunan parlak renkli duvar resimlerinin onarılmış hali, dönemin ritüellerine ve sembolizmine, ayrıca zengin dokumalı çok renkli tekstil ürünlerinin ilerlemesine ilişkin fikirler verir.

XIX Bugün İsrail'in kuzeyinde bulunan Nahal Qana Mağarası'nın Bakır Çağı'ndaki kullanımından kalan yaklaşık beş santimetre çapında sekiz tane altın ve elektrum yüzük. Metalin kökeni muhtemelen Mısır'dı. Yaklaşık olarak standartlaşmış yüzük biçimi ve kaba işçilik, bu nesnelerin külçelerin erken bir versiyonu olabileceğini düşündürür.

XX (*aşağıda*) Ölü Deniz'in hemen batısındaki kurak topraklara bakan sarp bir tepenin üzerine, bereketli bir kaynağın yakınına kurulmuş Ein Gedi'de Bakır Çağı'na ait bir tapınak kompleksi. Etrafı çevrilmiş bir alan, giriş kapısı ve ritüel binalarının, ayrıca ortada bulunan dairesel bir yapının hatları belirgindir. Bu gibi önde gelen yerler, bölgesel etkileşimi ve muhtemelen "hac" faaliyetlerini kendilerine çekiyordu.

XXI Bakır Çağı'ndaki başka bir kutsal kompleksten, bugün Güney İsrail'de kurak bölgede bulunan Necef'in uç kısımlarındaki Gilat'tan çıkarılmış bu dikkat çekici oturmuş kadın heykelciğinde cinsel hatların ve dövmelerin öne çıktığı görülüyor; heykelciğin başının üzerinde de o dönem Güney Levant'a damgasını vurmuş bir nesne, süt işlemekte kullanılan bir yayık bulunuyor.

XXII (*arka sayfa*) Yahudiye'nin yüksek yarları arasında bulunan Nahal Mishmar Mağarası'nda saklanmış fevkalade zengin bir Bakır Çağı gömüsünden çıkarılan yüzlerce buluntudan bir seçki, restorasyon sonrasında görülüyor (krş. resim **6.30**). Bu nesneler arasında saf ya da alaşımlı bakırdan yapılmış "taç" denilen tepelikler, miyarlar, topuz başları ve çeşitli kapların yanı sıra hipopotam dişinden yontulmuş delikli, büyük bir nesne de yer alır.

Şeytani ve Derin Mavi Deniz

(MÖ 3500-2200)

Hayali Uçuşlar

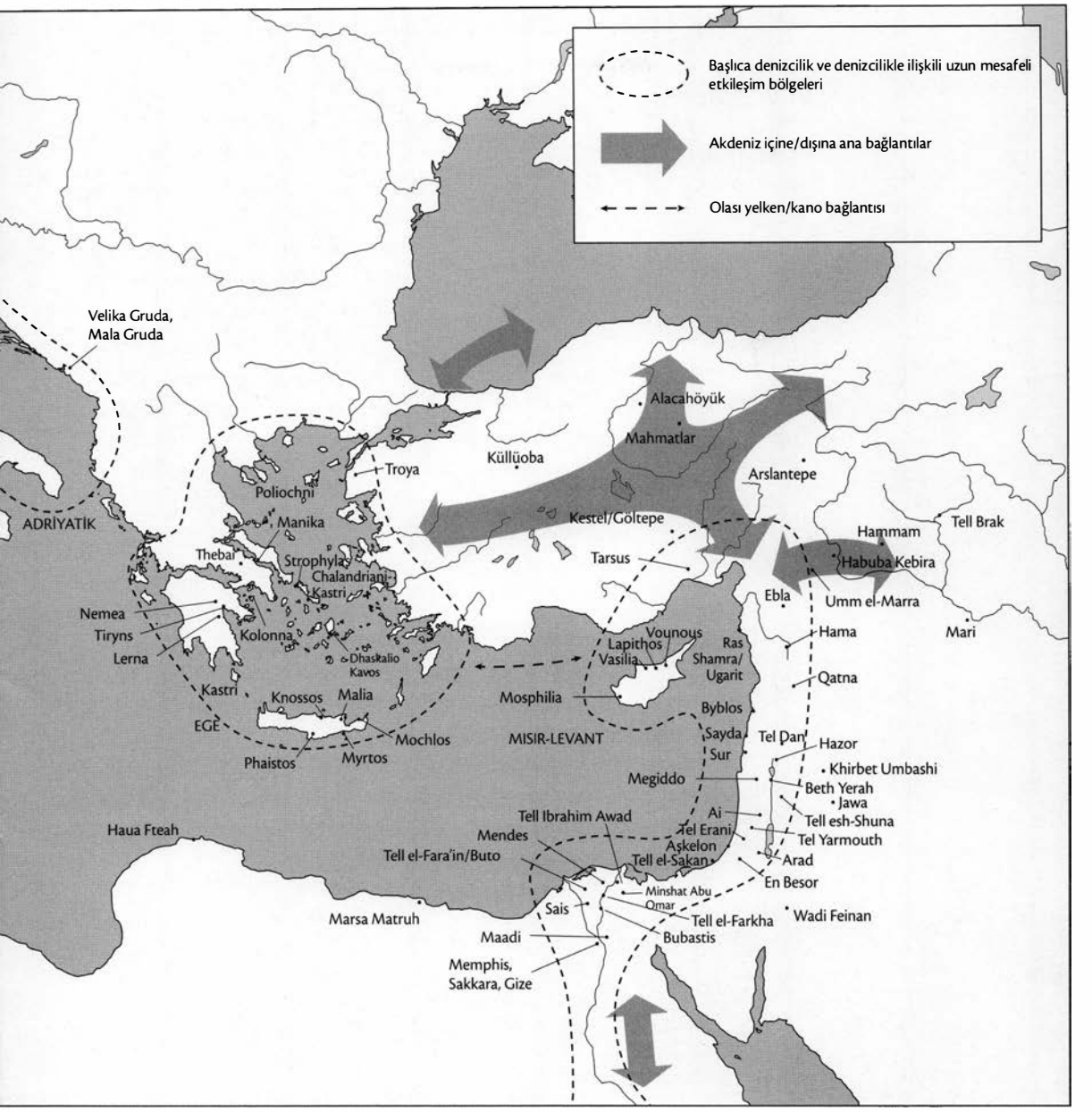
Diyelim ki Braudel'in yarım yüzyılı aşkın bir süre önce binmeye bayıldığı cinsten, şu alçaktan yavaş yavaş uçan deniz uçaklarından biriyle Akdeniz civarında iki uçuş gerçekleştiriyoruz. Biri, önceki bölümde ele aldığımız dönemde MÖ 5000 civarında gerçekleşiyor. 2500 yıl sonra aynı yolculuğu tekrarlıyoruz. MÖ üçüncü binyıl ortalarında uçakla gezen bir yolcu, Akdeniz'in derinlemesine bir değişim geçirmiş olduğunu görürdü. En belirgin farklılık da manzaraların renkleri ve dokularında görülürdü. Havzanın ebedi çeşitliliğine rağmen, sonraki uçuşlar, hele yaz aylarında yapılmışsa genelde daha kurak, daha kum rengi arazilerin üzerinde gerçekleşirdi, ağaçlık geniş arazilerin azaldığı görülürdü. Güney sahillerde esmer çöl denize daha bir sokulmuştu. Duman emarelerine ya da günbatımında ateş kıvılcımlarına duyarlı keskin bir göz, insanların yaşadığı yerlerde ve topluluklarda dikkat çekici değişiklikler görebilirdi. Önceki uçuşlarda alçak arazilerde öngörülebilir bir kümelenme örüntüsü, kuzey ve doğu cephelerde yaban hayatın içine daha büyük bir ilerleme, Kuzey Afrika'nın tamamında daha ince ama yaygın izler tespit edilebilirdi. Ancak 2500 yıl sonra bunların hepsi değişmişti. Yerleşimler havzanın iyice kuzeylerine yayılmış, daha önceden yaşanmayan alanlara bile girmişti. Ama tersine Kuzey Afrika'da insanların yaşadığı bölgeler ciddi biçimde küçülmüştü. Doğuya doğru ilerlendiğinde, görülmemiş bir insan yoğunluğu fark edilebilirdi, önce (ve Akdeniz'in bu tarafında başka yerlerdeki seyrekliğin tersine) Nil Deltası'nın yemyeşil üçgeninde çok sayıda yerleşim alanı, hemen güneyinde belli belirsiz engin bir karaltı görülebilirdi. Sonra pilot sahilden yukarı çıktığında, güneş batıp da denize metalik bir parıltı verirken Lübnan dağlarının kuzeyinde birkaç büyük, yoğun ateş grubu görülürdü. Yolcumuzun sezgileri pekâlâ ona bir bütün olarak Akdeniz civarında hiç olmadığı kadar fazla sayıda insan yaşadığını söyleyebilir, yolcumuz bir tahminde bulunmaktan kendisini alamazsa 5 ila 10 milyon diye bir fikir yürütebilirdi.[1] Bu milyonların birçoğunun, atalarından hayli farklı biçimlerde yaşamaya başladığı gerçeği, sorgulamaya o kadar açık olmazdı.

Önceden tanışık olunan bu yerlerde biraz daha gezinmek bu farklılıkların bir kısmının bulunmasını sağlayabilirdi. En şaşırtıcısı, bazı bölgelerde faaliyet ölçeğinin keskin bir değişim göstermiş olması olurdu. Örneğin gündüz vakti Kuzey Levant'a geri dönüldüğünde, büyük ateşlerden gelen ışığın kaynağının, koca koca duvarların çevresinde halkalandığı ve merkezinde avluları, sütunları, üst üste dizilmiş çok sayıda odasıyla görkemli bir binanın bulunduğu büyük şehirler olduğu görülürdü. Daha yakından bakıldığında, Nil Deltası'nda yerleşimlerin bazılarının, sabanla düzgünce sürülmüş geniş tarlalara ve bağlara yapılan hücresel

7.1 Bu bölümde bahsi geçen başlıca yerleşimlerin haritası. MÖ üçüncü binyılda kullanılan dört büyük denizcilik ağı; havzanın ötesine uzanan ana bağlantı eksenleri ve (iç harita) Mısır ve Mezopotamya'da bütünleşmiş devletlerin yükselişi görülüyor.

kerpiç binalarla birlikte geniş hacimli düzenli bileşik yapılar olduğu anlaşılırdı. Ürdün Vadisi'nden İberya'ya, birkaçına bir ya da daha fazla büyük evlerin hâkim olduğu, küçük ya da orta ölçekli müstahkem yerleşimler dikkati çekerdi. Öte yandan, Malta üzerinden geçildiğinde adanın iyi oturtulmuş devasa taş bloklardan yapılmış, üstü yarı örtülü, yonca yaprağı şeklinde tuhaf binalarla dolu olduğu görülürdü. Buradan batıya doğru ilerlendiğinde büyük taş ve toprak kitleleri, yarı gömülmüş çok sayıda mezar anıtı yaygın bir manzara halini alırdı. Deniz daha canlı görünürdü, şanslı bir günde doğu denizlerinde güneş vurmuş bir yelkenin beyaz pırıltısı ya da muhtemelen Fransa ile Mallorca zirveleri arasında açık denizde dalgalar üzerinde ilerleyen kürekli, ince bir kano fark edilirdi. Sadece Afrika'da Nil'in batısında izler daha önceki uçuşa nazaran azalmış olur, o zamana göre daha seyrek görülen hareket halindeki hayvanlar ve çobanların kaldırdığı

toz bulutu görülürdü. Uçak incelemek için alçaldığında bu hayvanların sıklıkla kaynaşan bir keçi grubu olduğu anlaşılırdı. Mağrip'in üzerinden geçerken yolcumuz hayal kırıklığı içinde, gizemli ve inatçı bir Atlantik sisi tabakasının kimsenin ruhu duymadan gün be gün görüşün büyük bölümünü kapattığını fark ederdi.

İyice silahlanmış değilseniz pek akıllıca bir fikir değil ama meraklı kâşifimiz yerleşimlerin yakınına inebilseydi bir farklılık daha açıklık kazanırdı. Akdeniz her zaman çeşitli insan gruplarına ev sahipliği yapmıştı ama o zamana kadar çeşitliliğin çok büyük bölümü yatay olmuş, bölgeler arasında ya da topluluk ölçeğinde kapsamlı eşitlikçi toplumlarda farklı roller oynayan mensuplar arasında gözlenmişti. Ama MÖ 2500'e gelindiğinde, hatta bundan birkaç yüzyıl önce, havzanın birbirinden çok ayrı yerlerinde statü ve zenginlikte dikey kademeler ciddi bir ölçüde ortaya çıkmıştı, öyle ki Akdenizli bireyler sadece mekân ve hayat

tarzları bakımından değil, başkaları üzerindeki güçleri ve çevrelerindeki kültürel evrenin inceliği açısından da birbirlerinden çok ayrı durabilirlerdi. Arkeologlar bu söylediklerimizin büyük bölümünü, her zaman bulunabilir türden kalıntılardan çıkarsayabilir. Ne var ki MÖ dördüncü binyıl sonuna yakın tarihlerde, bir-iki yüzyıl farkla doğmuş, (çok farklı biçimlerde olsa da) yüksek bir konuma gelmiş ve açıkçası davetsiz misafirler olmalarına karşın havzada giderek büyüyen farklılıklara örnek teşkil eden iki kişi bugüne ulaştığı için şanslıyız.

Öldüğü sıralarda 45 yaşlarında deneyimli bir adam olan birincisi, donmuş cesedi 1991 yazında Tirol Alpleri'nde 3200 m yüksekte bir yerden çıkarıldığında beş binyılı aşkın bir süredir unutulmuş bulunuyordu; hoş bir biçimde Akdeniz ötesi bir olay olan Sahra tozunun yağması sonucu tetiklenen küresel ısınmanın bir hediyesiydi bu.[2] Dövmeli, 1,65 boyunda, muhtemelen kahverengi gözlü, yanında yüksek yerlere uygun giysi ve başka alet kalıntılarının bulunduğu bu "Buz Adam" ve ölüm koşulları, işin adli tıp boyutuna yönelik (şehvet düşkünlüğü demeye dilim varmıyor) yoğun bir ilgi odağı olmuştur [7.2, 7.3]. Röntgen ışınları sayesinde adamın omzuna çakmaktaşından bir ok başı saplandığı tespit edilmiştir, söylendiğine göre eşyalarına da dört insanın kanı bulaşmıştır. Ne var ki, dikkatimize sunulduğu istisnai ve insafsız derecede haysiyetten yoksun koşullara rağmen Buz Adam'ın hayat tarzı, o tarihlerde Akdeniz Avrupası'nın dağlık sınır kesimlerine yakın yerlerde yaşayan birçok kişi için tipik hayat koşullarıydı. Örneğin Buz Adam metallerin, sık sık hastalanmanın yabancısı değildi. Yanında sapı porsuk ağacından bakır bir balta bulunmuş, saçında da metal işçiliği izlerine rastlanmıştı; ne yazık ki artrit, diyare ve muhtelif başka şikâyetlerden mustaripti. Ayrıca son derece hareketli biriydi, belki bir çoban, bir avcı, bir tüccar ya da bir kaçaktı; sırt çantasından ve yanında kendi kendine yeterek hayatını sürdürmesini sağlayacak malzemeler, örneğin ateş yakma teçhizatı, ilaçlar, bıçak, yay ve ok taşımasından, ayrıca kısa süre önce daha güneydeki tarım arazilerinde vakit geçirdiğini gösteren polen analizlerinden yola çıkarak varılmış bir sonuçtur bu.

7.2 Keşfedilişinden kısa bir süre sonra "Buz Adam".

İkinci adamın fiziksel yapısıysa hiç yeniden keşfedilmemiş ya da en azından yeniden tespit edilmemiştir, daha sonraki bir efsaneye göre bir hipopotam tarafından öldürülmüştür. Ama bu bedenin idealleştirilmiş kaslı biçimi sanatta ölümsüzleşmiş, yayınbalığı ve keski işaretlerinden oluşan ismi, anayurdu Nil boyunca, nehirle Kızıldeniz arasında çöldeki kayalardan tutun Güney Levant'taki çömleklere varıncaya dek her yere yazılmıştı.[3] Kendisinin yaptırdığı bugüne ulaşan resimleri, onun da bir savaşçı (ya da savaşçı lideri veya mahkûmların kitlesel celladı) olduğunu, ayrıca uzak mesafeler kat ettiğini gösterir. Ne var ki iki adamın benzerlikleri burada son bulur. Çünkü Buz Adam'ın bedeni deriler, kürkler ve otlara bürünmüş, hastalıklarla dolu ve muhtemelen küçülmüşken,

bu ikinci bedenin ince ketenlere büründüğünü, taç taktığını, kokular süründüğünü, şarap içip mest olduğunu, güneşte üstüne gölgelik gerildiğini, yerden yüksekte taşındığını, hatta ayakkabısını bile törenle bir uşağın getirdiğini varsayabiliriz. Buz Adam, Adige boyunca küçük topluluklar arasında iyi tanınıyor olsa da, diğeri yeni tanrıların altında, üçte biri Akdeniz havzasında yaşayan en az yarım milyon insan üzerinde otorite iddia etmiştir. Bu ikinci adam, erken krallık dönemi ikonlarının en kışkırtıcıları, hatta rahatsız edicileri arasında yer alan, taştan yontulmuş bir tören paletiyle tanınan firavun Narmer'dir [**7.4**]. Kendini açıkça yücelttiğini kabul etsek bile, Narmer, Nil'in ağzına kadar uzanan birleşik bir Mısır krallığı kurmuş ve bu krallığa manevi anlamlar yükleyerek dayanak teşkil eden bir ilahi kraliyet ve kozmik düzen ideolojisi geliştirmiş kısa bir Mısırlı hükümdarlar zincirinin halkalarından biriydi. Onun adı, neresinden baksanız, dünya tarihinde o noktaya kadar duyulmuş başka herhangi bir addan çok daha fazla tanınıyordu. Bahsettiğimiz bu iki çağdaş arasında giderek açılan bir uçurum vardı; Akdeniz'de artık doğmaya başlayan iktidarın kapsamı ve büyüklüğündeki farklılıkları bu uçurumun genişliğine bakarak ölçebiliriz.

7.3 Hareket halindeki Buz Adam'ın yeniden kurgulanmış hali; ottan yapılmış, soğuğa karşı koruyucu pelerini, sırt çantası, yayı ve başka aletleriyle.

Bu bölümde, MÖ "uzun" üçüncü binyıl diye yararlı bir biçimde kavramsallaştırabileceğimiz şeyi, dördüncü binyılın sonlarına uzanıp dört büyük gelişmeye tanık olan kritik bir dönemi inceliyoruz. Bu gelişmelerden birincisi, daha kurak bir iklimin başlaması, böylece bugün bildiğimiz biçimiyle Akdeniz çevresinin yavaş yavaş ortaya çıkmasıdır. Sahra'da çölün dirilmesi de bu gelişmenin doğuştan ikiziydi. İkinci gelişme, geniş ölçekli ilk toplumların, Mısır ve Mezopotamya'nın havzanın en doğu kısımlarına yayılması, oralarda yaşayan insanları etkilemesidir; kitabın geri kalanında giderek genişleyen bir alanda bu tür etkilerin rolünü değerlendirmemizi gerektiren bir olaylar dizisidir bu. Mısır ve Mezopotamya, Pakistan'da İndüs Vadisi ve Çin'de Sarı Nehir, Avrasya ve Afrika'nın tamamında bu tür toplumların ilk dört merkezini oluşturur. Bu odak noktalarının Akdeniz'e yakınlıkları, havzanın sonraki tarihi açısından önemi ne

7.4 Narmer'in paletinin iki yüzündeki kraliyet iktidarı ve kozmolojik düzene ilişkin zengin imgeler.

kadar vurgulansa yetmeyen belirleyici bir tesadüftür. İnceleyeceğimiz üçüncü gelişme, havzanın kuzey kesiminde daha küçük ama bir o kadar yeni toplumların doğmasıdır; altıncı bölümde öngörülen bu olguyu şimdi eksiksiz olarak inceleyeceğiz. Akdeniz tarihindeki bu dönüm noktasının dördüncü boyutuysa uzun mesafeli faaliyetlerde, özellikle de denizyoluyla gerçekleştirilenlerde bir patlama olmasıdır. Bunların her biri kuşkusuz hayati önem taşıyan gelişmelerdi. Akdeniz'in MÖ "uzun" üçüncü binyıl boyunca genel dönüşümünü anlamanın anahtarı, bu gelişmelerin her birinin birbiriyle ilişkisini ya da birbirlerinden ne derece özerk olduklarını değerlendirmekte yatar.

Çevresel Akdenizlileşme

Akdeniz havzasında MÖ dördüncü ve üçüncü binyıllarda büyük çevresel değişiklikler meydana geldi.[4] Bu yöndeki ilk emarelerin bazıları baskın bitki topluluklarındaki değişikliklerde görülüyordu: Aşırı basitleştirme riskine girsek de, yaprak döken ve alçak kesimlere özgü ormanların yerlerini büyük ölçüde küçülmüş, genelde kuru yapraklı ya da kozalaklı ağaç örtüsüne bıraktığını, sert, sıklıkla dikenli çalılıkların yayıldığını (dikenli meşe, yabani zeytin, fıstık ve diğer dirençli bitkiler), yer yer kısa boylu, şifalı bitkiler bakımından zengin bir bitki örtüsüne rastlandığını, seyrek olarak ağaçların görüldüğü açık savanaların ya da steplerin en kurak bölgelerde yarı ya da tam çöl ortamlarıyla karıştığını belirtebiliriz. Akdeniz gibi çeşitlilik gösteren bir sahnede bu gibi değişimler eşzamanlı olmadığı gibi, etki alanı ve derece bakımından da tek tip değillerdi. Az topraklı kireçtaşı yaylaların birçoğu uzun zamandır sadece çalılarla örtülüydü, yağmur çeken dağ sıraları dahil olmak üzere nispeten su gören bazı bölgelerde geniş yapraklı ağaçlar Roma devrine kadar güçlerini korumuşlardı, bazıları hâlâ mevcuttur.[5] Bugün gördüğümüz dikkat çekici ekolojinin tam anlamıyla yaratılması için binlerce yıl gerekiyordu ama tek tek önemli ayrıntılar temel bir hakikati değiştiremez: MÖ "uzun" üçüncü binyıldaki geçiş daha önceki devirlerin Holosen Akdenizi'nin son bulduğunu, modern devirlerin atası olan tanıdık bir rejimin doğduğunu haber veriyordu.

Bir düşünce ekolü, bu köklü değişimi tetikleyen şeylerin esasen antropojenik olduğunu iddia eder; topluluklar ilk baştaki tarım bölgelerinden yayılmışken, giderek sayıları artan gruplar genişleyen bir tarım teknikleri yelpazesi kullanarak coğrafyanın daha büyük bölümlerini temizleyip kullanmaya başlamışken, bu tetikleyici etkenler Akdeniz halklarının etkisinin ilk kez yaygın olarak tespit edilebilir hale geldiği aşamayı ifade etmektedir. Bunda kesinlikle hakikat payı vardır.[6] Geniş yapraklı meşeler en iyi, çiftçilerin ekim yapmaya çalıştığı topraklarda yetişiyordu, bu yüzden de bu ağaçların oluşturduğu ormanların küçülmesi an meselesiydi.[7] Bitkisel değişikliklerin yanı sıra bazı bölgelerde toprak kaymalarının arttığını, daha sık yangın çıktığını gösteren izlerin nedenleri muğlaktır ama bugün en azından bu durum, yeni açılıp güneşte kavrulmuş (yakılmış, buldozerle üzerinden geçilmiş, sabanla altı üstüne getirilmiş ya da aşırı otlama yüzünden çoraklaşmış; ama bakmayın siz keçilere çamur atanlara, bu son söylediğim o kadar sık olmaz) toprak ile en beter toprak kayıplarına yol açan şiddetli yaz yağmuru fırtınalarının bir bileşimidir.[8] Ayrıca manidar bir paralellik de, Río Tanto'dan ve Cadiz Körfezi'nin aşağı kısımlarından elde edilen çökeltilerin, Güneybatı İspanya'nın büyük cevher

kuşağında metal çıkarma işinin suyollarını kirletmeye başlattığını yansıtmasıdır. Bunlar dünyadaki ilk sanayi kirliliği örneklerinden bazılarıdır.[9]

Ne var ki insani etkenin katkısına rağmen yeni araştırmalar, iklimler ve doğal çevrelerin daha kuraklaşması yönünde toplu bir eğilimin MÖ dördüncü ve üçüncü binyılların Akdeniz'inde merkezi bir olgu olduğunu, bunun solar ışınım düzeyindeki değişikliklerle tetiklenen dünya genelindeki bir örüntünün bir parçası olup, muson kuşağının güneye doğru kaymasıyla ilişkili olduğunu, muhtemelen de yerkürenin ikliminde bugün yaşadığımız değişime kadar gerçekleşmiş son büyük değişim olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermiştir.[10] Verilerin yakınlaşması Akdeniz'le ilgili durumu doğrular. Birkaç ipucu botanik ayrıntılardan gelir. Örneğin yerleşimin düşük bir yoğunluk gösterdiği Tunus'ta, hatta insanlardan hâlâ yoksun olan Balear Adaları'nda bitki örtüsü değişmiştir.[11] Bir zamanlar havzada serpilip büyüyen ama artık sadece havzanın kuzey sınırlarında ya da bu sınırların ötesinde görülen ağaçlar, otlayan hayvanlardan uzakta emin bir yerde oldukları en erişilmez vadilerde, yarlarda bile kaybolup gitmiştir.[12] Bu arada Doğu Akdeniz'deki deniz yatağından alınan silindirik numuneler, bol bol tatlı su akışı olduğunu gösteren, organik madde bakımından zengin son katmanların son bulduğunu haber verir. Göl yataklarındaki sondajlar ise Kuzey Afrika'nın büyük bölümünün yanı sıra, Güney İspanya'dan Türkiye'ye dek su seviyesinde daimi bir azalma olduğunu ortaya koyar.[13] En ağır örneklerden birinde, sahillerdeki lagünler tuz düzlüklerine dönüşmüştür; bunların başında da, geçen bölümde Neolitik'in sonraki dönemlerinde kuraklaştığına tanık olduğumuz Tavoliere'nin sınırındaki lagünler gelir.[14] Elbette ki bitki örtüsündeki değişim örüntüsünün ima ettiği üzere, kuraklaşma genelde tedriciydi, zaman ve mekâna bağlı olarak yalpalıyordu. Kabaca baktığımızda kuraklaşma, daha sıcak ve kurak olan güney ve doğu bölgelerde MÖ 4000 öncesinde bir tarihte başlamış, sınırları giderek ilerlemiş ve kuzeyin en yağışlı bölgelerine (ulaştıysa eğer), bu bölümde incelediğimiz dönemin sonlarından sonra ulaşmıştı ve tabii olağan bölgesel tuhaflıklar da gözleniyordu. Örneğin Güney Levant, MÖ 3000 civarında, sürekli bir ileri bir geri oynayan uzun erimli bir gerileme içerisinde önemli bir yağışlı dönem geçirmişti, Atlantik Fası'ndaki Tigalmamine Gölü de aslında genişlemişti, gölün yüksekte bulunması ve okyanus iklimine tabi olmasına bağlanabilecek başıboş bir karşıt örnektir bu.[15]

Akdeniz'deki doğal ortamlarda yavaş yavaş ama derinden gerçekleşen bu dönüşüm, ilişkili iki nedenden ötürü, bizim burada yazdığımız tarih açısından önemlidir. Daha kurak dönemlere girilmesinin bir sonucu, yağış miktarının giderek öngörülemez bir hal alması, bunun da ya kuraklığı ya sel sularını, şans yaver giderse ikisinin ortası bir durumu beraberinde getirmesiydi. Başka bir deyişle, yaşanmakta olan şey sadece doğal ortamın Akdenizlileşmesi değil, birinci ve ikinci bölümlerde daha sonraki Akdeniz toplumlarının şekillenmesinde belirleyici öneme sahip olduğunu belirttiğimiz risk ve fırsat rejiminin doğmasıydı. Felaket ya da bolluk vakaları (modern havzanın birçok bölümünde her beş ila on yılda bir ekinleri tehdit eden kuraklıklar yaşanır, yani yetişkinlik çağına gelen biri ömrü boyunca birkaç kuraklığa tanık olur) aralıklı olarak yaşansa da, artık uyum gösterme stratejilerini insan aktörler için anlamlı kılacak ve bunlara ne zaman ihtiyaç duyulacağı tahmin edilemeyeceğinden daimi olarak uygulanmalarını gerektirecek sıklıkta meydana geliyordu. Birinci bölümde bahsettiğimiz üzere, bu

gibi koşullarda ayakta kalmanın, serpilip gelişmenin anahtarı depolamaya; hem su tutma mekanizmalarıyla su depolamaya hem de tuzlama, kurutma, tütsüleme gibi kadim ve sütün peynire çevrilmesi, güzel geçen bir yıl boyunca semiren hayvanların zor bir yılda yenebileceği "toynak üstünde depolama" gibi daha yeni koruma numaralarıyla ve çiftçilerin, en başta ekinleri fazla üretip üretim fazlasını hane ya da topluluk düzeyinde tohum olarak saklamasıyla yiyecek depolamaya yatırım yapmaktır.[16] Avcı-toplayıcılara özgü çoğu depolama faaliyetinin mevsimlik bir nitelik göstermesinin tersine bu depolama biçimi, birden fazla yıl içindeki takvimleri, raf ömürleri öncekinden daha önemli hale gelen tahıllar için iki yıla uzayan bir takvimi kapsıyordu. Bir başka seçenek de yumurtaları sepetlere dağıtarak çeşitlilik yaratmaktı. Üçüncü bir seçenek hareketli bir hayata geçmekti. Çiftçiler için bu son seçeneğin ikamet bakımından sınırları, çobanlar için olduğundan daha dardı. Hareketlilikleri kıtlık ve bolluğa etkili bir karşılık verebilmek için gıda maddelerinin de hareketli olmasını, ayrıca topluluklar arası karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ağlarına çok büyük bir yatırım yapılmasını gerektirecekti. Bu fiziksel değil, daha ziyade "toplumsal" bir depolama biçimiydi, dayanıklı yiyeceklerin bile dayanabileceğinden çok daha uzun süreli bir toplu koruma sağlıyordu.[17] Horden ve Purcell'ın ifade ettiği üzere böyle bir pratikler yelpazesi, "Son derece dirençlidir; ani felaketlere göğüs gerer, baskıları özümser ve gerilimleri dağıtır; eğilip bükülebilir, gerilimler altında kopması zordur."[18] Ne var ki arkeologların fark etmekte ağır kaldıkları bir şey vardır, o da son derece otarşi karşıtı, bağlantılar kurmaya dayalı bu davranış biçiminin, çiftçiliğin yayılmasından beri Akdeniz hayatına içkin olmak şöyle dursun, MÖ "uzun" üçüncü binyılda yeni çevre koşulları rejiminin ağırlıklı olarak tarıma bağlı bir nüfusu can evinden vurmasıyla birlikte, radikal bir biçimde daha öne çıkmaya başlamış olmasıdır. Başta algılanamaz düzeyde kalan ama yıldan yıla, yüzyıldan yüzyıla yerleşen bu davranış biçimi, havzadaki hayatın birçok temel unsurunu her mikro bölgede ağır ağır ama geri dönülemez bir biçimde yeniden şekillendirecekti.

Bu da bizi bütün bunların bu kadar önemli olmasının ikinci sebebine getirir. Zira Akdeniz'in, tam da çevre koşulları bu biçimde değişirken, toplumsal eşitsizliklerin yükseldiğini gösteren ilk yaygın ve sürekli emarelere tanık olması da çok tuhaf bir tesadüftür. 1970'lerin güvenli ortamında, doğmakta olan bu tür seçkinlerin, karma bir ekolojinin kaynaklarının ortak çıkar adına idare edilip havuz haline getirilmesinde yararlı bir rol oynadıkları savunulmuştur; geçen her yıl akla yatkınlıktan daha bir uzaklaşan "dostane bir banka yöneticisi" modelidir bu.[19] Böyle özgeci saikler bir rol oynamışsa bile çabucak silinip gitmiştir. Hayatta kalmak için kurulan işbirliği ağları aslında, karşı koyacak güçlü mekanizmalar yürürlükte değilse, zaman içinde dengesizliklerin birikmesine, az sayıda şanslı kişiye karşı toplumsal borç ve yükümlülüklerin artmasına kronik bir yatkınlık gösteriyordu. Bir başka tatsız hakikat de husumet ortamında, işbirliğinin her zaman en avantajlı strateji olmayabileceğidir. Örneğin hasat mevsimi, herkesin aynı birkaç hafta içinde kendi hasadını yapmasını gerekli kılacak kadar kısaysa, işbirliği gerçekçi olmayabilir.[20] Üstelik rekabet ve düpedüz saldırganlık, buna gücü yetebilenlere daha cazip görünebilir, kuralların bu biçimde bozulması başta ödüllendirilirse, tamahkârlık yüzünden ya da kısasa kısas zorunluluğundan ötürü, korkunç olsa da tekrarlanmaya açıktır.[21] Bütün bunlar Akdeniz'de toplumsal değişimi açıklamaya çalışanlarca uzun zamandır kabul edilir, bunların

ardında da ilginç bir olasılık, daha riskli koşulların yenilikleri ve zihinsel kıvraklığı teşvik etmesi olasılığı yatar.[22] Gelgelelim "yeni bir şey" vardır, o da iklim ve çevre koşullarıyla ilgili daha iyi bilgilere sahip olduğumuz için, bir zamanlar Holosen çiftçilik koşullarıyla türsel olarak bir tutulan etkenleri, MÖ üçüncü binyıl civarında başlayan bir evreye artık daha kesin bir biçimde yerleştirebilmemizdir.[23] İklimi, bu bölümde tanık olacağımız olağanüstü toplumsal değişikliklerin tek nedeni olarak göstermek naiflik olurdu. Bu değişikliklerin birkaçı Akdeniz'den daha geniş bir alanda etkili olmuş ya da Akdeniz dışından kaynaklanmıştır, bazı değişikliklerin kökenleri derin geçmişte yatar. Sonuncusu ve bir o kadar önemlisi de, meteorolojik istatistikler ve gerçek dünyadaki çevre koşullarının karmaşıklığı ile insanların her ikisiyle de kurduğu bağlantıları ve arada çok şeyin değiştiği tercümeler içeren bağlantıları birbirinden ayırmamız gerekir.[24] Ama aynı şekilde iklim değişimi, Akdeniz'de MÖ "uzun" üçüncü binyılda neler olup bittiğine ilişkin anlayışımızda uzun zamandır kayıp unsurdur, bu nedenle de iklimin neden olduğu çevresel Akdenizlileşmenin başka akımlarla harmanlanarak havza çapında hayatı nasıl yeniden şekillendirdiğini sormamızın tam zamanıdır.

Sahra'nın Dönüşü

İyice güneyden, kuraklaşmanın yıkıcı rolünün hiçbir zaman kuşkuyla karşılanmadığı bir bölgeden başlayalım. Kuzey Afrika'da meydana gelen değişiklikler, Nil'in batısındaki sahil şeridinde yaşayanların, çoğu arkeoloğun radar ekranlarında neden hiç öne çıkmadıklarını, sonraki yaklaşık 2000 yıl boyunca gitgide küçülerek neredeyse görünmez hale geldiklerini açıklamamıza epey bir yardımcı olur. Muson kuşağı güneye doğru kayarken, geniş Sahra bölgesinde geride bıraktığı yağış miktarında görülen ince farklılıklar çölün dirilmesinin hiç de dengeli olmamasını sağlamıştı.[25] Çölün dirilişi, bugün dünyanın en kurak bölgelerinden biri olan doğuda, MÖ 4000'den kısa bir süre önce, göllerin geçici olarak alçalmasıyla başlamıştı. Okyanusa en yakın kesim olan batıdaysa, bundan bin yıl sonra boy göstermişti. Atlantik'te denizden alınan silindirik numunelerde ve Lanzarote'de birikintiler halinde bulunan Sahra tozunun o tarihe ait olduğu saptanmıştır. Orta bölgelerde, Fizan'da rüzgârın uçurduğu tozlardan ve çöken mağara tavanlarından oluşan bir katmana dayanarak MÖ 3800 gibi ara bir tarih belirlenebilir.[26] Sahra en geç MÖ 3000'de tam bir çöle dönüşmüştü, eski gölleri tuz düzlükleri ve çokkatlı milden ibaretti artık, vadileri kemikler gibi takır takırdı. İnsanlar sadece, yeraltında uzun zamandır biriken rezervuarların vahalar olarak yüzeye çıktığı yerlerde, örneğin Acacus'un batısındaki Wadi Tannezzuft'ta[27] ya da zaman zaman yağmur bulutları çeken dağlık bölgelerde (bugün, iyi geçen bir yılda 5-12 mm yağmur yağan yerlerde) faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Buralarda kalanlar sığır yerine daha dirençli olan keçileri benimsemişlerdi; insanlar ve hayvanların, dağınık otlaklar arasında sürekli hareket halinde olduğu, son derece hareketli bir göçebelik örüntüsü, bu Geç Pastoral evrede (MÖ 3800'den MÖ ikinci binyılın ortalarına dek) şekillenmeye başlamıştı.[28] Hiç şaşırtıcı değil, bu konaklama yerlerindeki kalıntılar gelip geçicidir, sıklıkla taş tümülüsler ve hayvan pisliği katmanlarından öteye gitmezler, gerçi taş yığınlarının altında gömülü olanların iskeletleri arasındaki dikkat çekici farklar, çölü yurt edinen çeşitli

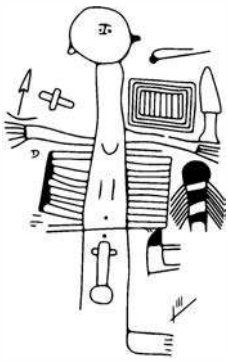
gruplar hakkında bir şeyler ima eder. Ne var ki nüfusun çoğu, Kuzey Afrika'nın kaybedilmiş kalbini terk etmiş, ya güneye (çoban hayatı, arada kalan çeçe sineği kuşağının ötesine geçip MS birinci binyılın başında nihayet Ümit Burnu'na, bir başka Akdenizsi bölgeye ulaşacaktı) ya batıya, MÖ 1500 civarında Moritanya'da Dhar Tichitt'te sığırlar, koyunlar ve keçilerin ortaya çıktığı bölgelere ya da bizi daha yakından ilgilendiren Akdeniz kıyılarına ve Nil'e göç etmişti.[29]

Nil Deltası'nın ötesindeki Akdeniz Afrika'sı açısından Sahra'nın yeniden doğuşu, bölge sakinlerinin Mağrip, Cebel el-Garbi ve Cyrenaica'nın bir çöl ve deniz bileşimiyle birbirinden kopmuş olduğu Son Buzul Maksimum sırasında katlandığı koşullara geri dönmek anlamına geliyordu ama bu kez Mağrip'te hayatta kalma becerilerinin biraz daha iyi olması, Cyrenaica'da denizyoluyla yer yer bağlantıların kurulması bu bölgelerin yalıtılmışlığını hafifletmişti. Mağrip, sahilden Atlas Dağı'nın zirvelerine varıncaya dek, Akdenizli bir bölge olarak kalmıştı, yükseklerde yaprak döken ağaçlara ve sedir ağaçlarına rastlanıyordu.[30] Hemen güneyde, burada ve başka yerlerde, nadiren yağan kış yağmurları sonrasında boy veren bitkiler, *achab*'lar ve seyrek çalıların bulunduğu, mevsimlik ziyaretçilerin varlığını muhtemelen gayet iyi bildiği, yarı çöl bir alan uzanıyordu.[31] Cyrenaica'nın "yeşil dağı" daha doğuda bu bölgenin daha küçük, daha kurak bir benzerini oluşturuyordu. Bu iki bölge arasında Cebel el-Garbi'de bir parça ağaçlık tepe varlığını sürdürüyordu, Cerbe'de kıyının iç kesimlerinde de ardıç ağacı yetişiyordu[32] ama Sirte Körfezi boyunca arada kalan sahil kesimin çok büyük bölümü, yer yer tuz düzlüklerinin kesintiye uğrattığı kurak bir toprak haline gelmişti, bugün de hâlâ böyledir. Buralarda yağış miktarı, su toplama teknikleri Roma devrinde muhtemelen yerel girişimlerle geliştirilinceye dek, çiftçiliğe müsaade etmeyecek kadar düşüktü. Bu kurak alan boyunca iletişim, denizden epeyce uzaktan, iç kesimlerden, Nil Vadisi'nin batısındaki vahalara bağlanan bir vahalar zinciri üzerinden yürüyordu.[33]

Bu tarihten MÖ birinci binyılın başlarına kadar, bu yerleşim adacıkları iki kez yetim kaldı. Daha önceleri Akdeniz tarımından ziyade sığır çobanlığı etrafında dönen bir Sahra dünyasının çevre bölgelerinde bulunan, bu nedenle Akdeniz tarımına uygun bölgelerde bile havzanın geri kalanından farklı bir yol izleyen bu yerleşim adacıkları, artık kendilerini tanımlayan bu odak noktasından yoksun kalmışlardı. Güneyden gelen göçmenler Akdeniz Afrikası'na sızmışlardı herhalde ama Sahra çoban hayatı kültürünün özündeki unsurların, kalbi olan bölgenin yitirilmesi sonrasında devam ettiği yönünde hiçbir emare yoktur. Sahra dünyasının çözülüp gitmesi, bu bölgeleri akademik öksüzler haline de getirmiştir. Genel Akdeniz arkeolojisi kapsamına girmedikleri gibi, ara sıra gerçekleşen denizaşırı temasların bir dipnotta belirtilmesini saymazsak, Fenikeliler ve Yunanların gelişine kadarki Akdeniz arkeolojisinde de (birkaç istisna dışında) yer almazlar. Benzer şekilde Mısırlı uzmanlar da Nil'in batısıyla ancak, alüvyonlu topraklarda ekin yetiştirenler ile bu bölgenin sınırları dışındaki insanların karşılaşmalarından bahseden metinlerden alıntılar yaparak ilgilenir. Nil'in batısındaki Akdeniz Afrikası'nın MÖ "uzun" üçüncü binyılda ve sonrasında apaçık gelişmelerden yoksun görünmesi gerçekten yarı yalıtılmış olmasından mı kaynaklanır, yoksa bu konuya eğilen gözler olmadığını mı yansıtır, şu halde bunu değerlendirmek zordur. Şimdilik yapabileceğimiz en iyi tahmin, birinci seçeneğin önemli bir unsur olduğunu ama ikinci seçenekle bir hayli gölgelendiğini belirtmek olabilir.

Mağrip'ten başlayarak ağırlıklı olarak bir çoban hayatı varsayılır genelde ama aslında bu tarihlerde batıda tarımsal ceplerin var olup olmadığına, varlarsa ne kadar yaygın olduklarına dair bir fikrimiz yoktur. Bu cehaletimizi dikkate alırsak, Mağrip'in ekilip biçiliyor olsa büyüklüğüne dayanarak bekleyebileceğimiz üzere dolu ve faal bir bölge mi, çobanların yaşadığı seyrek yerleşimli bir coğrafya mı, yoksa ikisinin bir karması mı olduğuna bile karar veremeyiz. Rif'te yakın dönemde yapılan bir araştırmada tümülüsler ve birkaç mağara yerleşiminden başka pek bir şey bulunamamıştır, en iyi kanıtlar Atlantik Fası'ndan gelir.[34] Kazablanka ve Rabat civarında okyanusa yakın bölgelerde, El-Kiffen ve Skhirat'ta MÖ dördüncü ya da üçüncü binyıla ait mezarlıklarda, hayat tarzları bilinmeyen ama çömlekler, cilalı taş baltalar, çakmaktaşları, devekuşu yumurtasından boncuklar, fildişinden yontulmuş bilezikler ve küçük kupalarla ve bir taş kapla gömülmüş insanların cesetleri bulunmaktadır.[35] Buna karşılık, başkent Cezayir'e ulaşıncaya dek Batı Mağrip'te, başta süslü çömlekler, bakır aletler ve silahlar olmak üzere İberya kökenli az sayıda nesneye rastlanır.[36] Yerli mübadeleler bu nesnelerin iç kısımlara yayılmasını sağlamıştır. Metal biçimlerinin birkaçı, Atlas Dağları'nın yüksek kesimlerinde, mevsimlik ziyaretleri akla getiren 2500 metre yüksekteki yerlerde kaya sanatında karşımıza çıkar **[7.5]**.[37] Bu tür ithal malların yerli metalurjiye esin kaynağı olup olmadığı, bir kanıt olmaktan çok bir inanç ya da kuşku meselesidir, gerçi o tarihlerde Sahra'nın güneyinde Batı Afrika'da bakır üretilmiş olabilir.[38] Son olarak, Mağrip'te yapılan megalitik mabetlerin çoğu MÖ ikinci binyılda yapılmış gibi görünmektedir ama bunların sadece biri ya da ikisi, özellikle Tanca yakınlarında M'zora'da, yüksekliği 5 metreyi aşan bir menhirin **[7.6]** bulunduğu etkileyici bir çevrili alan, havalisindeki sandukalarla birlikte daha erken tarihlere uzanan İber geleneklerinin uzantısı olabilir.[39] Bunlar, Fenikeliler devrinde Tingi olarak bilinen Tanca'nın altında, muhtemelen –boğazın Afrika yakasındaki tek korunaklı demirleme noktası olarak– daha eski bir geçidin dışında başka neler yatıyor olabileceği sorusunu gündeme getirir. Daha önce olduğu gibi Mağrip'in batı ucu, havzanın diğer kısımlarıyla, Nil Deltası'na varıncaya kadar Afrika sahili boyunca başka herhangi bir yerden daha yakın ilişkilere sahiptir.

Daha doğuya doğru ilerlediğimizde bilgilerimiz istisnai derecede azalır. Cezayir'de yerleşim sayısını gösteren bir ipucu görülür, ayrıca Capeletti Mağarası'nda MÖ üçüncü binyıl başında burası terk edilmeden kısa süre önce sığır sayısının arttığı gözlenir, bu iki bilgi de Sahra'dan gelen bir göçü yansıtıyor olabilir.[40] Gabes ve Sirte körfezleri civarında yapılan çömlekler, Sahra'daki âdetlere uygun olarak süslenmemeye başlamıştır. Haua Fteah'ta dışarısıyla temas kurulduğunu gösteren yegâne emare, Mısır'da deniz kabuklarından yapılmış bir

7.5 Çeşitli sembollerle çevrelenmiş, muhtemelen MÖ üçüncü binyıla ait bu erkek figürüyle ilişkili silahlar, Atlas Dağları'nın yüksek kesimlerinde görülen kaya sanatında resmedilmiş silahlar arasında yer alır.

7.6 Kuzey Afrika'da bulunmuş bir megalit: Tanca yakınlarındaki M'zora menhiri.

bileziktir; kilit önemdeki bu mağara kullanım dışına çıkıp, MÖ 3500 civarından Demir Çağı'na dek boş kalmadan önce, vahalar arasında ya da sahil şeridi boyunca el değiştirmiştir bu bilezik.[41] Sahil şeridinde Cyrenaica'ya uzanan geçit üzerinde, yolun üçte birlik kısmı aşıldığında varılan Marsa Matruh'taki bazalt kap kacak, bu ikinci yani sahil şeridi güzergâhı ihtimalini destekler.[42] Cyrenaica'nın başka yerlerinde ancak dağınık biçimde taş aletlere ve çömleklere, ayrıca küçük tümülüsler ve başka mezar yerlerine rastlanır.[43] MÖ birinci binyılın ortasında Herodotos, buradaki yerli halkların koyun ve keçi çobanlığıyla geçindiğini belirtmiştir; normalde arkeolojinin mercekleriyle sorgulamayı tercih edeceğimiz, her dem görülen onur kırıcı bir sömürgeci iddiadır bu, ancak bu örnekte, en azından elimizdeki azıcık bilgiyle uyumludur.[44]

Sahra'yı terk edenlere açılan son yön, incecik Nil vahasına gidiyordu. Nil'in debisi bile bu zamanlarda ciddi ölçüde azalmıştı ama nehir yine de çekim gücünü korumuştu.[45] Aslına bakarsanız, önceki bölümde savunduğumuz üzere bu gibi göçler, sonuçta ortaya çıkan nüfus baskısı ve artışı tahıllara geçilmesini, bu ürünlerin nehrin iki yakasında her yıl su baskınına uğrayan havzalarda MÖ 3900 civarında başlıca besin kaynağı olarak yetiştirilmesini kısmen açıklayabilir. Çobanlık dünyasının unsurları, Nil Vadisi toplumunun ritüel tasaları üzerinde, en başta da mezar ve bedenin kutsallığı takıntısı konusunda erken tarihlerden beri belirleyici bir etkiye sahip olmuştu.[46] Ama bu mirasa rağmen vadideki yerleşik çiftçiler, sayıları MÖ dördüncü ve üçüncü binyılda patlama yaparken, kendilerini batıdaki çoban hayatı kalıntılarından ayırmışlardı. Sahra'nın dayattığı fiziksel engellerle birlikte düşünüldüğünde bu durum, öncülleri o sırada Sahra'da şekillenmekte olan Berberi dilleri ile antik Mısır dili arasındaki ayrımı anlamlı kılabilir.[47] MÖ üçüncü binyılda Mısırlıların, Nil kumlarının "kara toprağında" yaşayanlar ile çölün "kızıl toprağını" mesken tutanlar arasında kurduğu karşıtlıklarda, "onlara" karşı "biz" bilincinin bir örneği görülür. Aslında o tarihlerde Mısırlıların Batı Çölü'ndeki faaliyetleri ceylan avları ve taş ocakçılığı faaliyetleriyle sınırlıydı. Nil koridorunu donatmaya başlayan yazıtların pek azı, vadinin kenarına 20 km'den uzak yerlere kazılmıştı.[48] "Tjehenu" (genellikle "Libyalılar" diye çevrilmiştir) ile çatışmalar da kaydedilmiş, bozguna uğratılan düşmanlar olarak MÖ 3000'lerde bu insanlara ilişkin bir ikonografi gelişmiştir.[49] Tjehenu, Mısır'daki ilk paralı askerler arasında da hizmet vermişti. Başka halklar, muhtemelen Nil'e en yakın vahalardan gelenler, ne olduğu bilinmeyen (ama zeytine dayanmadığı neredeyse kesin) güzel bir yağ getiriyorlar ve görünüşe bakılırsa yerleşik topluluklar halinde yaşıyorlardı. Bunun dışında Mısırlıların cehaleti de bizimkinden pek az geri kalır; çöl çok genişti, karadan ya da denizden batıya uzanan sahil yolu çok uzun, tehlikeli ve zahmete değmez bir yoldu. Ne var ki aynı şeyi nehrin yukarısındaki Mısır elitlerinin kuzeye bakışı için söylememiz mümkün değildir.

İlk Süpergüçler: Mısır ve Mezopotamya

Nil'in, Yukarı Mısır'da ulaştığı yerler boyunca ve Mezopotamya nehirlerinin ötesinde, altıncı bölümde sahne gerisinden gördüğümüz üzere, MÖ dördüncü binyıl başında nihayetinde dünyayı etkileyecek gelişmeler oluyordu. MÖ dördüncü ve üçüncü binyıllarda bu gelişmeler ivme kazanmıştı. Bu doğuşun kesin nedenleri

faaliyet alanımızın dışında kalır, Akdeniz'de olduğu gibi burada da toplumsal dönüşümlerin temelinde iklimle ilgili ortak bir etkenin yatıp yatmadığı sorusu da (gerçi kesinlikle bu yönde bir sav ileri sürülebilir).[50] Hiç kuşku yok ki hem Mısır'da hem Mezopotamya'da nehirlerin iki yönlü bir etkisi olmuştu: Bir yandan çiftçilik sayesinde nüfus kalabalıklaşmış, işlerin yapılma biçiminde ufak tefek değişikliklerle müthiş bir bolluk yakalanabilecek alüvyonlu topraklar ortaya çıkmış, bir yandan da nehirler çok farklı çevre koşullarına, kaynaklara ve kültüre sahip bölgeler, yani Mezopotamya'da Anadolu yaylaları ile Basra Körfezi, Mısır'da Kuzeydoğu Afrika ile Levant arasında bir geçit olmuşlardı.[51] Nehri bir yaratıcı olarak gören ilk bakış açısına göre ortaya çıkan sonuçlar "el değmemiş" olaylardı, bir geçit olarak gören ikinci bakış açısına göreyse hiç de bir bakireden doğmuş değillerdi.

O tarihlerde doğan, genellikle kasabalar ya da şehirleri merkez alan, kimi zaman son derece kapsamlı hinterlandlara yayılmış çok sayıda tebaayı yöneten bu siyasi oluşumları nasıl isimlendireceğimiz, cevaplanmamış bir sorudur.[52] O zamanlar bunlardan bahsedilirken toprak, sembolik sınırları ve yöneticisi anılırdı. Akdeniz'in büyük bölümü Bakır ve Tunç çağlarına girerken Mısır ve Mezopotamya kronolojisinin, hem o dönemde yaşamışlarca hem bugün anlatıldığı biçimiyle kralların hayatları ya da hükmedilen yerlerle tanımlanan bir sıralamaya geçmiş olması bir tesadüf değildir. Çoğunlukla "siyasi oluşum", "devlet" (daha sonra "imparatorluk") ve "karmaşık toplumlar" gibi genel terimler kullanılır. Her bir terimin artıları ve eksileri vardır. Örneğin ilk terim, "siyasi oluşum" sonraki 3000 yıl boyunca Akdeniz çevresinde ortaya çıkacak birçok küçük ölçekli ve siyaseten genellikle bölünmeye eğilimli oluşumu kapsayacak kadar tarafsız ve esnek bir terimdir ama ılımlı niteliği, örneğin firavunlar Mısır'ına içkin kutsallığı ve gerçek görkemi aktarmayı başaramaz. "Devlet" terimi, örgütlenme gücüne yaptığı vurguyla çıtayı gereğince yükseğe çıkarır; bir uzmanın dediği gibi, "Bir toplumun devlet olup olmadığını tartışabiliyorsanız devlet değildir."[53] Terimin modernleştirici açılımlarının gerilimi kimi zaman önüne "arkaik" ya da "erken" gibi sıfatlar getirilmesini teşvik eder ama bu da, bu yaratımların keskin dinamizmini, iktidarı kullanma biçimlerinde onların zamanı ile bizim zamanımız arasındaki bazı rahatsız edici paralellikleri başka bir kılığa büründürerek, kazandırdığı kadar kaybettiren bir hamledir. "Karmaşık toplumlar" terimi yorumlayıcı bir engerek yılanının yuvasına çomak sokar adeta. Bu gibi oluşumlar açıktır ki çok çeşitli türden insanları ve grupları bir araya getirir, büyük malzeme ve bilgi akışlarını denetler. Ama küçük toplumsal birimler de kendilerince "karmaşık" olabilirler (Akdeniz Avrupası'nın Neolitik köylerini ya da Çatalhöyük'ün daha eski zamanlarını hatırlayalım)[54], aslına bakarsanız bu yeni rejimlerin ayırıcı özelliklerinden biri de bazı kesimlerde sadeleştirme ve böylece daha iyi yönetme yönünde bir eğilim olmasıydı; örneğin kitlesel üretim, standartlaştırılmış ağırlık ve ölçü birimleri, bunlarla ilgili olarak erken yazı kullanımı gibi.[55] Bu nedenle sezgisel olarak uygun göründükçe bütün bu terimler ve "krallık" gibi başka terimler kullanılacaktır. Bu rejimlere ne demeye karar verirsek verelim, uzun vadede Akdeniz çapında yayılmalarının ekonomik etkisi buradaki nüfusları ve toplanmış zenginliği başka türlü ulaşılamayacak seviyelere çıkarmıştır. Ne var ki, bu gerçek ve bu toplumların muhteşem eserlerinin artık dünya müzelerini doldurduğu gerçeği, diğer gerçeği; İberyalı bir arkeoloğun dile getirdiği üzere yükselişlerinin, "Pek az kişi için başarı, birçok kişi için ezilme, sömürülme ve

zorlama" anlamına geldiği gerçeğini asla gözden gizlememelidir.[56] Pek az kişinin zenginliği birçok kaynaktan geliyordu, bunlar arasında hiç kuşkusuz köylülüğe indirgenmiş çiftçilerden alınan vergiler, tarımsal mülklerde ya da imalathanelerde kan ter içinde çalışan özgür olmayan insanların sağladığı hasılat da vardı. Bu tür kurumların yaygınlaşması Akdeniz hayatına birçok yönden yeni bir ihtişam getirecekti ama yeni tehlikeler, çok çalışma ve eşitsizlikler de katacaktı.

Mısır ve Mezopotamya devlet olmak için farklı yollar izlemişlerdi, vardıkları sonuçlar da birbirinden farklı olmuştu. Altıncı bölümde ima ettiğimiz üzere Mezopotamya kronolojik bakımdan önce gelse de, Kuzey Afrika'nın kuraklaşması bizi Nil kıyılarına getirmişti ve anlatımıza orada kaldığımız yerden başlamamız, çiftçiliğe ancak birkaç yüzyıl önce tam anlamıyla kucak açmış, çoban hayatı süren atalarının kültürel göstergelerini hâlâ üzerinden atamamış (dolayısıyla bu yönüyle uzun bir ekonomik ya da kültürel Neolitik kuluçka dönemi geçirmemiş) bir toplumun yayılmasını izleyerek devam etmemiz uygun olur. MÖ 3000'de, o zaman var olan en geniş topraklara sahip ve en teokratik devletin yaratılması, çok önemli değişikliklerin zirve noktasıydı.[57] İlk başta iktidar birikimi ve çatışmaların merkezi, nehrin yukarı kısımlarında, çölle çevrelenmiş, dolayısıyla da vurgulanmış haldeydi. Olayların hangi sıralamayla geliştiğini bilmiyoruz ama kuşkusuz sonraki Mısır kaynaklarının bizi inandırmaya çalıştığı kadar kolay olmamıştı her şey. Aktörler de bir o kadar gölgedeydi; muhtemelen başta her biri Nil koridorunun bir kesiminde insanları, kilit kaynakları ve ticareti kontrol eden, törensel olarak onaylanmış kişilerdi bunlar. İlk kazananlar arasında güneyin derinliklerindeki Hierakonpolis'in yöneticileri vardı, burası ihtişamlı, diş dizisiyle süslenmiş, kerpiç bir cephenin gölgesinde genişleyen bir evler topluluğuydu. Hierakonpolis'te gösterişçi bir zenginliği sergileyen bazı mezarların yanı sıra çok sayıda yoksul mezar da bulunuyordu ve burası ölülerin olduğu kadar dirilerin de şehriydi. Ne var ki, MÖ dördüncü binyılın sonunda birleştirici taç Abydos'a, daha sonraları 1. Hanedan olarak gruplanan ilk krallar ve onların 0. Hanedan diye bilinen daha bulanık selefleriyle ilişkilendirilen devasa anıt mezarlarıyla tanınan şehre geçti. Bu mezarların birinde (U-j mezarında, yaygın bilinen adıyla "Akrep Kral"ın mezarında herhalde) çömlekler üzerine boyanmış ve ölünün yanına bırakılmış eşyaların üzerindeki etiketlere kazınmış ilk Mısır yazısı keşfedilmiştir **[7.7]**. Bu mezar ortamı, nüve halindeki bürokrasi kadar kraliyet törenleriyle ilişkili şeyleri de hatırlatır.[58]

Bu arada, nehir yukarısındaki Afrika kültürünün siyasi genişleme ve yayılma süreci baştaki çekirdek bölgenin sınırlarını patlatmış, nehrin yukarısına doğru ilerleyerek, Nübye olarak bilinen yere dek benzer şekilde doğmakta olan elitlerin topraklarını kendisine tabi kılmış, bizi daha fazla ilgilendiren bir başka gelişmeyle nehrin aşağısına, Delta'ya ve Akdeniz kıyılarına ulaşmıştır. Aslına bakarsanız U-j mezarının verdiği birçok bilgiden biri de, etiketler üzerine yazılı isimlere Buto ve Bubastis'in de (her ikisi de sonradan belli başlı Delta şehirleri olarak tanınmıştır) dahil edilmiş olmasıdır.[59] Bu bilgi, daha sonraki geleneklerden, ilk kralların yaptırdığı sanat nesneleri üzerindeki göndermelerden (hatta Narmer'in paletindeki askeri zafer göndermelerinden) ve son dönemde arkeolojiden elde edilen, Delta'nın doğmakta olan Mısır devletine MÖ 3000'den önceki son yüzyıllarda katıldığını işaret eden çok sayıda kanıta eklenir.[60] Bu bölgenin kontrol altına alınmasının ikna edici nedenleri vardı. Giderek büyüyen, genişliği artık 7000-8000

7.7 Abydos'ta U-j mezarı: (yukarıda) bir balıkçılın bir binanın üstüne tünediğini gösteren oyma kemik marka; muhtemelen Delta'da bulunan bir şehrin ismini belirttiği düşünülebilir, Buto'daki Djebaut mabedine bir atıf olması da mümkündür; (sağda) buluntuların büyük bölümü çıkarıldıktan sonra hücresel mimarinin görünümü.

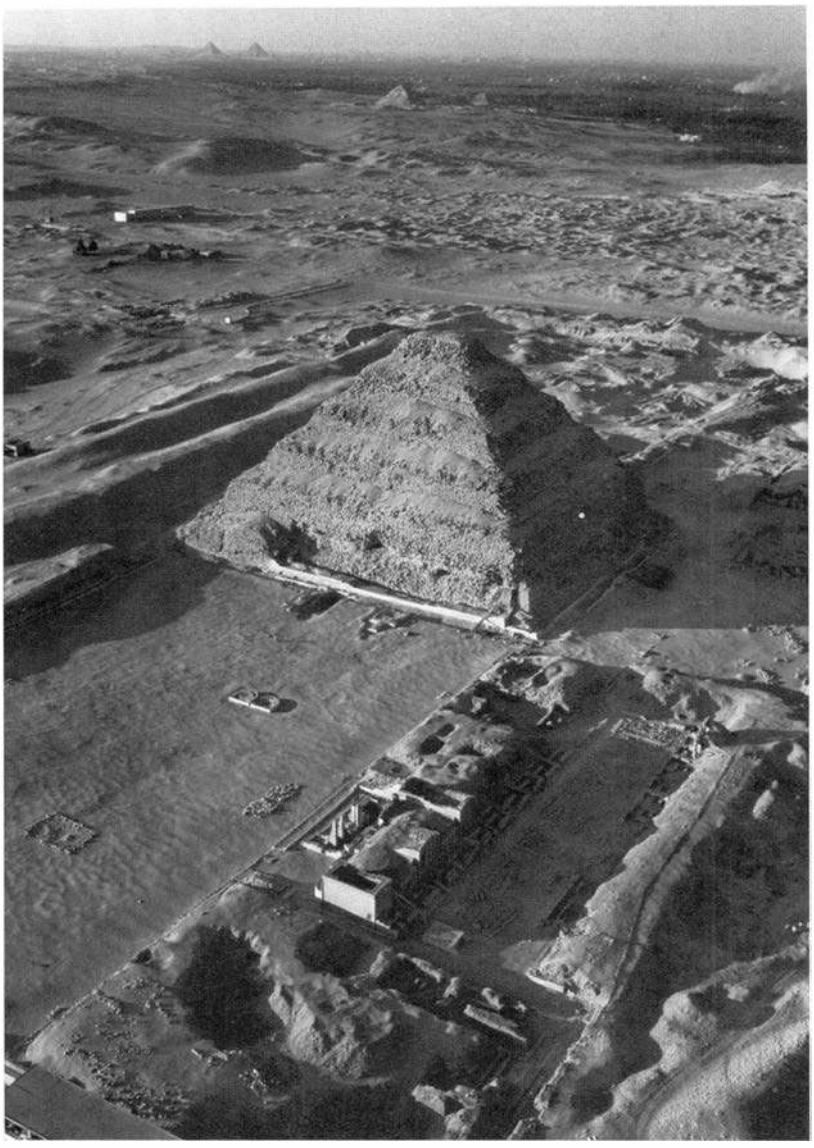
kilometrekareyi bulan Delta, Mısır Nil'i boyunca ekilebilir toprakların yarısından biraz azını oluşturuyordu zaten ve birkaç yüz bin kişiyi barındırıyordu.[61] Ayrıca, birçok bakımdan o zamana kadar gözden ırak bir bölge olmuşsa da, Levant'a sıçrama tahtası olabilecek potansiyele sahipti, Levant'la uzun zamandır istenen maddeler ve teknolojilere erişimini sağlayan bağları vardı. Son olarak, sakinleri ve görenekleri nehir yukarısında yaşayanlara yabancı, hatta yarı Levanten görünse de bir nehir krallığının doğal sınırlarını tanımlıyordu. Peki, o zamana kadar farklı olan bu dünyalar, Nil Vadisi dünyası ile Delta'nın Akdeniz'i çevreleyen dünyası birleşince ne olmuştur? Bunu inceleyebilmek için kuşatıcı milin altında boy gösteren Delta arkeolojisine daha yakından bakmamız gerekiyor.

İki yerleşim, Buto (bugünkü Tell el-Fara'in) ve Minshat Abu Omar mezarlığı özellikle bilgilendiricidir.[62] Her ikisinin de varlıkları Delta'nın yayılmasının bir ifadesidir. Buto'nun yeri MÖ 5000'de hâlâ denizin altındaydı, bundan bin yıl sonra bir bataklıklar kuşağıyla denizden ayrılmıştı. MÖ 3300'de, ilk yerleşimin kurulmasından birkaç yüzyıl sonraysa, bir metre kalınlığında verimli bir çamurun ortasında, denize birkaç kilometre uzakta, karanın iç kesimlerinde bulunuyordu. Minshat Abu Omar'ın çevresi de benzer bir değişim geçirmiş, bataklık olmaktan çıkıp ekilebilir arazi haline gelmişti. Daha sonraki tarihlere ait Mısır kaynaklarının, Nil Vadisi'yle birleşmenin iki tacın birleşmesi olarak eşit koşullarda gerçekleştiğini söyleyen genel, uzlaştırıcı tonuna rağmen, Delta'da başlıca yerli hiyerarşilerin arkeolojik göstergeleri, yokluklarıyla dikkati çeker.[63] Bütün emareler güneyden kuzeye tek yönlü bir etkiyi işaret eder. Yerel çömlek tiplerinin kullanıldığı saz ve çamur kulübelerden oluşan tipik bir Delta köyü olan Buto'da MÖ 3500'den kısa bir süre sonra evler kerpiç olmuş, bu değişime nehrin yukarı kısımlarına özgü üslupta üretilen çömleklerin miktarında bir artış eşlik etmiştir. Minshat Abu Omar ve başka Delta mezarlıklarında, önceden ayrıntılı gömme törenlerine bağlı olmadığı gözle görülür bir bölgede, birden Nil Vadisi'ne özgü ölü gömme âdetleri ve ritüelleri boy verir. Bu mezarlarda zenginlik ve iktidar iddiaları açıktır; örneğin Minshat Abu Omar'daki mezarların en büyük %2'sinde bütün bakır eşyaların %25'i bulunur. İlginçtir, (Hierakonpolis'tekini hatırlatan dişli bir iç cepheyle bezenmiş) en büyük mezarda dokuz yaşında bir çocuk vardır, ölüm yaşına bakılırsa bu çocuğun statüsü kendi çabalarıyla edindiği bir statü

olmaktan çok kalıtsal olabilir.[64] Delta'daki bu hayat ve ölüm tarzlarındaki ani değişikliklerin, vadiden gelen sömürgeci grupların işgali sonucu mu, bölgeyi parça parça fethedip denetim altına almaları sonucu mu, yerel halkın nehrin yukarı kısmındaki üslupları taklit etmesiyle mi, yoksa daha büyük bir ihtimalle bütün bunların bir bileşimi sonucu mu doğduğu sorusu, Afrika'nın iç kesimlerinin Akdeniz'in bu köşesini siyasal ve kültürel olarak ilhak ettiği yönündeki sert mesajın yanında son tahlilde ikincil önemdedir.

Nil boyunca toprakları birleşik bir devletin pekişmesi MÖ üçüncü binyılda da devam etmiştir. Eski Krallık zamanında (MÖ 27. ve 22. yüzyıllar arasında) farklı kökenlerden 1 ila 1,5 milyon Mısırlı, en azından kraliyet ideolojisine göre, ancak tanrı Horus'un yeniden doğmuş halinin olabileceği kadar esirgeyici, mükemmel ve korkunç bir firavun tarafından yönetiliyordu.[65] Kral ile halk arasındaki baş döndürücü uçurumu ise bir resmi yetkililer eliti, geniş kraliyet ailesinin birçok mensubu dolduruyordu. Bu kişilerin bazıları kralın çevresinde yer alıyordu, bazıları Mısır'ın bölündüğü eyaletleri yönetiyor, yaygınlaşan kraliyet tapınakları ve bölgesel tapınaklarda ya da mumyalama teknikleriyle yaşıt ölüm kültlerinde rahiplik yapıyordu. Yaşayan krallar belki de gezgindi, tek bir atardamarın birleştirdiği bir ülkeye uygun düşen bir stratejidir bu, ancak Nil koridoru ile Delta'nın denge noktasında yer alan (antik dönemde, başka isimlerin yanı sıra Ineb-hedj, yani "Beyaz Duvarlar" olarak bilinen) Memphis'te, MÖ 2800'de, hatta daha önceleri bir başkent oluşmaya başlamıştı. Vadi zemininde bulunduğu (yıllık sel baskınları azaldığı için rağbet gören bir tercihti bu) ve bugün artık derinlere gömülmüş olduğu için, Akdeniz kıyısında asılı bu şehir hakkında, muazzam büyüklükte olduğu, tahminlere göre 100-200 hektarlık bir alanı kapladığı, daha geniş metropoliten bölgenin 1100 hektarı bulduğu dışında, saçma denecek kadar az şey biliyoruz.[66] Memphis'in yukarısındaki alçak düzlükte Sakkara, Gize ve komşuları yer alır **[7.8]**. Burası, evren ve kurtuluşa ulaşmak adına gösterilen muazzam bir emeğin Narmer'in devrinde akla hayale gelmeyecek ölçekteki tezahürü olan kraliyet piramitlerini barındıran bir anıt mezar dizisidir. Narmer'in paleti hemen hemen bu tarihlerde, MÖ 2800 civarında, artık bir taşra şehri olmuş Hierakonpolis'te ebedi istirahatgâhına bırakılmıştı, çoktan geçip gitmiş bir çağın kalıntısıydı.

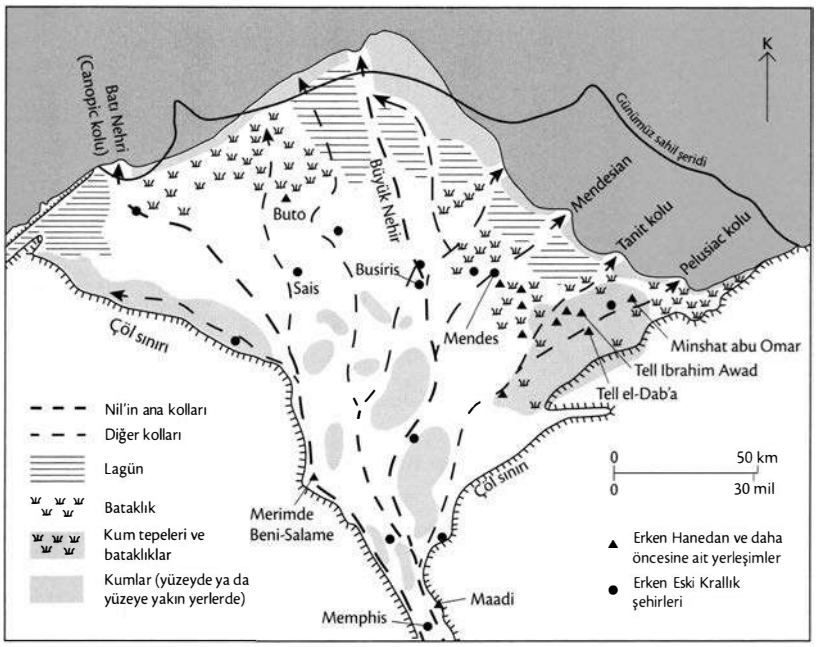
Memphis'ten yukarıya doğru Akdeniz'e ilerlerken, Delta'nın, kabaca yarım milyon insanı barındıran bu bölgenin, bu Mısır devletine dahil olması, yani her iki ila üç kişiden birinin Nil sakini olması Delta'yı nasıl etkilemişti? **[7.9]** Bura sakinlerinin birçoğu kaplumbağa sırtlarına tünemiş köylerde yaşamaya devam etmiş, suya bağlı birkaç topluluk da su kıyılarında varlığını korumuştur (kuzeybatıdaki eyaletlerden birinin amblemi zıpkındı; Erken Mısır sanatında seçkinlerin sazlık bataklıklarda zevk olsun diye balıkçılık yapıp avlandığını gösteren sahnelere de bol bol rastlanır.)[67] Ne var ki MÖ 3000'e gelindiğinde, belki bir ya da iki yüzyıl önce coğrafyada yepyeni bir unsur belirmişti. Delta'nın o zamana dek o kadar kalabalık olmayan batı kısmında, ya el konulan ya da vahşi doğadan koparılan engin, birinci derece tarım alanları üzerinde kraliyet ya da elit mülkleri tesis edilmişti.[68] Bu tür yerleşimlerin birkaçı kazıldığında geniş, planlı, hatları düz bina kompleksleri ve işçilerin yevmiyelerini karşılamak için kitlesel olarak üretilmiş, kalın kil ekmek kalıpları ve mayalanmış bira bulamacı içeren küpler bulunmuştur. Bulunan hayvan kemiklerinin birçoğu sığırlara aittir, bunun

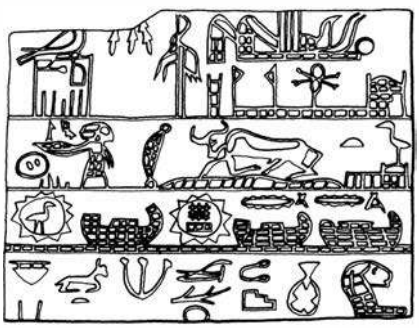

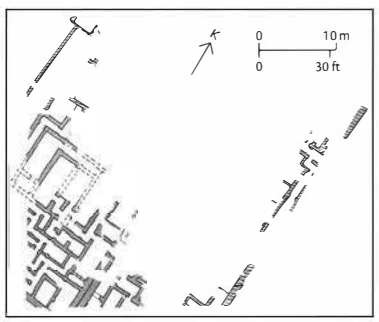
7.8 Firavun Djoser'in (kabaca MÖ 2667-2648) Sakkara'daki basamaklı piramidi, Memphis'in batısında kalan, çöl kıyısındaki sarp araziye dikilmiş uzun bir piramit sırasının ilk piramididir.

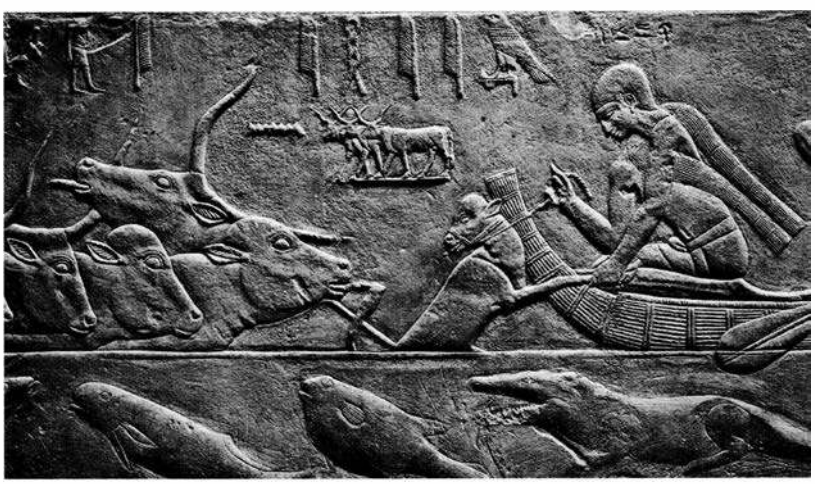
yanında büyük hayvan sürülerini beslemek için yem olarak yetiştirilen yonca kalıntıları bulunmuştur.[69] Sığırların bazıları et ve süt sağlamanın yanı sıra, bu kez hiç kuşkusuz saban öküzü olarak yetiştirilmiştir. Aslına bakılırsa tahıllar arasında bulunan ot tohumları, açık arazilerin geleneksel hane tarlaları olarak değil, saban ekipleri ve mevsimlik harman gruplarınca işlendiğini ima eder.[70] Üzüm çekirdekleri, metinler ve imgeler, asmaların Levant'tan geldiğini, sıklıkla Delta'nın kıyı kesimlerindeki iyi kurutulmuş çakıllı arazi üzerindeki çardaklı bağlarda yetiştirildiğini gözler önüne serer.[71] Burası, Mısır sanatında Delta'nın amblemi haline gelmiş, aynı zamanda yeni bir yazı yüzeyi sunan papirüsün de yurduydu. Bütün bunlar köye dayalı bitki yetiştiriciliğinden dağlar kadar farklıydı. Keten kumaşlar, taş kap kacak ve diğer eşyaları kitlesel olarak üretmek ve ekinlerle hayvanların bakımı için gerekli emek bakımından müsrif, mekânsal olarak geniş, giderleriyle maliyetli bu mülkler, zenginlik üreten, sıklıkla da ("kâtipten" fazlası olan) mürekkep yalamış denetçilerin yönettiği girişimlerdi. Delta'nın Levant'tan

7.9 MÖ "uzun" üçüncü binyılda Nil Deltası: (*yukarıda*) MÖ 3000 civarında Nil'in uzanma biçiminin ve kollarının haritası; (*orta sol*) Abydos'ta bulunmuş, firavun Aha'nın yaptığı bir kraliyet ziyaretinin anısına ahşap bir levha; (*orta sağ*) Buto'da MÖ üçüncü binyıl başına ait geniş, karmaşık bir binanın planı; (*aşağıda*) Sakkara'da Kagemni'deki Eski Krallık mezarında su hayatının betimlendiği genel bir sahnenin ayrıntısı.

gelen güzide eklemelerle iyileştirilen bolluk ve bereketini, Memphis kraliyet sarayına ve onun nehrin yukarı kısmındaki öncülerine mensup dirilerin, ayrıca doymak bilmez ölüm kültleri sayesinde ölülerin tüketmesi ve biriktirmesi yararına sömürmüşlerdi.

Bu patlayıcı ilişkideki gerilimler, Mısır yöneticilerinin Delta'yı birleşik krallığın vazgeçilemez bir unsuru olarak ele almaya özel bir dikkat göstermelerini açıklayabilir. Sembolik olarak bu ilişki, açıkça birliği, örtülü olarak da esareti ifade eden bağlayıcı bir imgeyle, birbirine düğümlenmiş ya da iç içe geçirilmiş papirüs ve (nehir yukarısındaki Mısır'ın simgesi) saz imgesiyle yaygınlık kazanmıştır.[72] Eyalet yöneticileri rotasyonla görev yapıyordu, böylece gittikleri yörelerde kök salamıyorlardı, en azından teoride. Önde gelen Delta toplulukları ile kraliyet hanedanı arasında ortaklıklar kurulduğu ileri sürülmüştür.[73] Yöneticilerin Buto'da kobra tanrıça Wadjet, Sais'te Neith gibi Delta ilahları için dikilen tapınakları ziyaret ettikleri kaydedilmiştir; bu iki ilah, kraliyet isimleri ve unvanlarıyla da karşımıza çıkar. Sadece ölümde sınırlar vardı, bu konuda firavunlar Memphis'in kuzeyine gömülmekte ısrar etmişlerdi. Oysa tersine, kraliyet politikalarının uzun vadede başarısına gölge düşürür bir biçimde Mendes'te (Delta'nın doğusunda, yukarıda özetlediğimiz eğilimlerin çoğunu yaşamış bir merkezde), MÖ üçüncü binyılda yeni bir yerel tapınağın çevresine yapılmış mezar anıtları, taşra elitlerinden birinin kendisini bölgenin yerlisi gibi görmeye başladığını gösterir. Muhtemelen kraliyetin, sadık hizmetleri karşılığında onu yakınlardaki arazilerle ödüllendirmesinin nihayetinde ters etki doğurması sonucu böyle olmuştur.[74] Tell İbrahim Awad'da Levanten tarzı bir mabet binasının yapılması da muhtemelen bir o kadar sapkın bir davranıştı.[75] O kadar okuryazar olmayan çok sayıda insan, özellikle de ataları bir başka geçmişte kalmış olanlar, onları bu akıl almaz tanrılar ülkesine alan ama birçoğunu işçi statüsüne indiren, gönüllü olmadıkları bu bütünleşme hakkında ne düşünüyorlardı? Gelecek nesillere seslerini duyuramadıkları için bu konuda ancak tahmin yürütebiliriz. Delta'nın bağlılıkları ve aslına bakılırsa Mısır'ın yavaş yavaş değişen kimliği konusunda verilen uzun mücadelenin ilk raunduydu bu sadece.

Dönemin Mezopotamya'sı üzerinde daha kısa durabiliriz, çünkü biraz sonra değineceğimiz kilit yeniliklerin geliştirilmesi ve yayılması sayesinde dolaylı etkisi ne kadar kritik olsa da, buradaki iki nehir Akdeniz'den daha uzakta, en yakın noktalarında denize 200 km mesafedeydiler. Altıncı bölümde gördüğümüz üzere, köy düzeyinde örgütlü zanaat üretimi, mal akışının mühürlerle düzenlenmesi ve küçük topluluk tapınakları Mezopotamya'da devletten önce ortaya çıkmış, MÖ dördüncü binyıl başında, sulamayla çiftçilik yapılan güneyde Uruk ve Susa'da, yağmurların beslediği kuzeyde, Tell Brak'ta süpernova kentler yükselmişti. MÖ dördüncü binyılın büyük bölümünü kapsayan döneme adını veren Uruk, aynı binyılda sonraları daha da büyümüş 250 hektarlık bir alana ulaşmıştı, bunun 9 hektarı tek başına Eanna tapınağının müştemilatına aitti.[76] Kentin nüfusu muhtemelen kabaca 20.000'i buluyordu. Üretimde, özellikle (artık elle çalıştırılan hızlı bir tekerlek üzerinde imal edilen) çömlek kaplar ve tekstillerde ölçek ve standartlaşma açısından sıçramalar olmuştu.[77] Bu üretimin çoğu, büyük miktarda emeği hane düzeyinden çıkarıp, giderek büyüyen sanayi kesimine taşıyan tapınak atölyelerinde örgütleniyordu. Mühürlerin üzerinde görülen, saçları arkadan örülmüş kadın resimlerine bakılırsa, dokuma büyük ölçüde kadın işiydi. Güneyde yazı Mısır'da olduğundan erken bir tarihte, kil tabletlere basılan çivi yazısı biçiminde, başta malların, yevmiyelerin ve çalışanların ayrıntılı sayımı ve tasnifi için ortaya çıkmıştı.[78] Yazı ancak yavaş yavaş, konuşmanın fonetik eşdeğerini gerçekleştirir hale gelmiş, böylece oynadığı rollerin çeşitlilik kazanması mümkün olmuştu.

Uzun ömürlü bir başka yenilikse silindir mühürdü, bu mührün imgeler oyulmuş yüzeyi ıslak kilin üzerinde yuvarlanıyor, başka mühürler gibi mülkiyet bildirmeye, işlemleri doğrulamaya ya da malları tasdiklemeye yarıyordu. Bunun yanı sıra, hayvan ya da insan düşmanlar üzerinde denetim sağlandığını resmeden sahnelerle yeni iktidar biçimleri, harcamalardan cinselliğe varıncaya dek yüksek hayatın tezahürleri, tanrılar âlemi ve onların şanslı ölümlülere lütufları hakkında ayrıntılı mesajlar da veriyordu.[79]

Odak noktası açıkça kentli olsa da, Mezopotamya'da bu kuruluş döneminde siyasal yapı hakkında pek az şey biliriz. Ne var ki MÖ üçüncü binyıla gelindiğinde, Güney Mezopotamya'dan Cezire'ye uzanan bölgede, her biri birkaç bin kilometrekarelik alana yayılmış, rekabet halinde kentli siyasi oluşumlar ortaya çıkmıştı (Nil Nehri boyunda olandan hayli farklı bir sonuçtu bu).[80] Her siyasi oluşumun başında, bir sarayda oturan, şehrin hamisi tanrılarla bağlantısı olan ve çevresinde bir ihtiyar heyeti, ayrıca yüksek mevkilerdeki tapınak görevlileri bulunan bir kral ve kraliyet hanedanı yer alıyordu. MÖ 2350 ile 2200 arasında, Akadlı Sargon'un bu siyasi oluşumları fethetmesiyle, bölgenin tamamında yüzeysel bir siyasal birlik sağlandı (Sargon'un ismi gerçek bir krallığı çağrıştırıyordu, torunu Naram-Sin bir tanrının boynuzlarını taşır halde resmedilmişti) ama yarattığı "imparatorluk", altyapı ve yeni başkent birkaç kuşak sonra yıkılıp gitti.[81] Mezopotamya'da emperyal bir geleceği haber veren bir sonraki emareler döngüsü birkaç yüzyıl boyunca görülmeyecekti.

Medenileştirme Süreçleri

Erken Mısır ve Mezopotamya devletleri dikkat çekici siyasi oluşumlar olmakla kalmıyorlardı. Onlarla birlikte ve onlardan ayrılmaz bir biçimde yeni elit kültür ve geniş ölçekli ekonomi tipleri de yükselmişti, bunlar ayrı kökenlerden gelmelerine, kalıcı olarak farklı üslupsal "görünümler" sergilemelerine rağmen çok fazla ortak noktaya da sahipti. Bazı unsurlar baskın sera koşullarında yapılmış gerçek yeniliklerdi, örneğin yazı, hızlı çömlekçi tekeri ve diğerlerini biraz sonra tartışacağız. Ama çoğu unsur, daha önceki tarihlerde bu oluşumların kendi toprakları dahilinde ya da sıklıkla ötesinde daha küçük ölçekte geliştirilmiş pratiklerin, iddialı yeni hedeflere ulaşmak amacıyla gasp edilmesi, inceltilmesi ve yeniden kullanılmasından oluşuyordu. Metalurji ve diğer el ürünü becerileri (avcı-toplayıcı silahlarının uzak bir akrabası olan yaylı delgi dahil), bağcılık, mayalı ekmek ve bira yapımında kullanmak üzere mayanın daha geniş kapsamlı olarak kullanılması, yün tekstil ürünleri, mühürlerin idari amaçlarla kullanımı ve sonuncusu ama bir o kadar önemlisi, doğaüstü varlıklar adına yapılan ritüellerde giderek daha ayrıntılı usullerin benimsenmesi konularında çok sayıda örneğe rastlanır.[82] Bazı durumlarda hangi unsurun tarih olarak daha önceye ait olduğunu belirleyemeyiz. Kilit önemde bir atılım, yani hem sabanlara hem yük arabalarına hayvan sürülmesi konusunda da maalesef böyle bir durum söz konusudur (Yük arabalarına hayvan sürülmesi, çömlekçi tekerine paralel olarak dönüş hareketinin kullanılmasının bir başka örneğiydi). MÖ dördüncü binyılın sonlarına ait ilk güvenilir tarihler, Mezopotamya ile Avrupa arasında bir kararsızlığa neden olur,[83] altıncı bölümde gördüğümüz üzere Akdeniz'den emareler sığırların ciddi biçimde daha önceki

tarihlerde bir tür yük çektiğini işaret eder. Aynı durum büyük ölçüde, yeni kuşak metal silahlar için de geçerlidir. Altıncı bölümde gördüğümüz üzere hançerler, MÖ 4000'den hemen önce ya da sonra Anadolu, Balkanlar ya da Karadeniz bölgesinde doğmuştur ama uzayıp kılıç halini almaları ya da çubıkların üzerine yerleştirilip mızrak haline getirilmeleri pekâlâ Mezopotamya'da gerçekleşmiş olabilir.[84] Tabii ki yine yayılma tümüyle yeknesak değildi. Mısır'ın arabalar ve yün üretimi için koyun yetiştirmekten uzun süre kaçınması, sırasıyla nehir üzerinde ulaşımın rolünü ve Nil boyunca geniş steplerin ya da yayla otlaklarının bulunmamasını yansıtır. Ama genel olarak Mezopotamya'daki siyasi oluşumlar arasındaki ortak noktalar, farklı noktalardan fazladır: Asıl farklılığı yaratan şey, unsurların bir araya getirilmesi ve bütünleşmesinde, her birine ayrı bir yer biçilmesinde görülür. Mühürlenmiş ve değişmez olmasalar bile, hanedanların yönetiminden daha kalıcı ve kapsayıcı olan iş yapma biçimlerini temsil etmeleri bakımından "medeniyete özgü" denilebilecek davranış paketleri şekillenmeye başlamıştı, ancak şu da var ki "medeniyete özgü" terimini, üstüne yapışmaya yatkın, eleştirellikten uzak onaylayıcı çağrışımlardan kesinlikle ayrı tutmamız gerekir.[85]

En tepeden başlayalım, elit kültürün asıl rolü, eşitlikten uzak bir toplumsal düzenin meyvelerini meşrulaştırmak ve onlardan yararlanmaktı, bu anlamda yüzeyden nadiren uzakta bulunan bir şiddet tehdidini tamamlıyordu.[86] Bütün yönlere yansıyordu. Yatay olarak, ortak deneyimlerle, her siyasi oluşumun içinde ve ötesinde sistemden en fazla yararlanan iç çevreye mensubiyeti doğruluyordu. Bu rol aşağıya doğru, normalde yüksek statü mallarına erişimi olmayan, yeni düzenin ancak orta düzeyde getiriler sağladığı, gündelik hayatları örgütlü emekle rutinleşmiş, geleneksel üslupların yerini kitlesel olarak üretilen malların donuk tekdüzeliğinin almasıyla (Uruk ve Eski Krallık çömleklerinin yavanlığı herkesin malumu) estetik olarak yoksullaşmış çoğunluğun (bilgiye dayalı bir tahminle belki de insanların %90'ının) hayatına bir ritim kazandıran kraliyet törenleri, cenazeleri ya da dini bayramlar gibi kamusal gösterilerde kullanılıyordu.[87] Bu kültürün belki de en hayati yönü, büyük ölçüde dünyevi destekçilerinin ve onların tebaalarının refahını ve istikrarını daimi kılmak üzere, kozmik düzenin asıl yargıçları olarak tanrılara kurbanlarla yukarı yönelmiş olmasıydı. Tanrılar da köylü çiftçiler arasında muhtemelen sık rastlanan yerel ruhlar ya da ata figürleri olmaktan çıkıp, belli hanedanlar ya da şehirlerin sayıları azalmış resmi tanrıları arasına girme yolunda bir dönüşüm geçiriyorlardı.

Böyle bir kültür nefes kesmeyi amaçlıyordu. Birçok mineral ve organik kaynaktan ama en başta aşınmaya uğramayan, ebediyet ve tanrıların ideal sembollerinden biri olan altından göz kamaştıran bir parlaklık yayılıyordu. Reçineler ve kokulu yağlar burunları, yiyecekler ve nadir içkiler dili, karmaşık müzikal enstrümanlar kulakları cazibesi altına alıyor, pürüzsüz yüzeyli nesneler dokunuşu şaşırtıyordu. Keyif verici ve kafa yapıcı özellikleri nedeniyle yerinde bir tanımla "bütün zamanların en etkili uyuşturucusu" diye nitelenen alkol, hem şarap hem bira biçiminde bu hayat tarzının merkezine yerleşmişti, bira Mezopotamya'da ve Mısır'da daha az imtiyazlı gruplar arasında uzun süre baskın olmuştu **[7.10]**.[88] Bu tür sıvıları dökme eylemi erotik çağrışımlar kazanabiliyordu. Abydos'ta U-j mezarında, bir bölümü incir ve terebent reçinesiyle çeşnilendirilmiş, bir kısmı muhtemelen ithal edilmiş ama birçoğu –bağbozumlarının aslında olduğundan daha egzotik bir kökene dayandığını ima etme çabasıyla– Levanten tiplerin

7.10 Ur'da kraliyet mezarlığında bulunmuş bir mühürde görülen Mezopotamya'ya özgü ziyafet sahnesi. Biranın kamışlarla içildiğine dikkat edelim.

yerel taklitleri olan, 700 küpte şişelenmiş 4500 litre (1200 galon) keşfedilmesi, alkol tüketiminin ölçeği ve inceliğini gösterir.[89]

Elit kültürün tanımlanması, karşıtının basitleştirilmesiyle kolaylaşmıştı ama yine de birçok ayrıntısını açıklayan daha başka stratejiler gerektiriyordu.[90] Sıradan insanların edinme becerisinin çok ötesindeki malzemelerin kullanılması seçeneklerden biriydi. Kaynağı Afganistan ve Pakistan sınırının iki yanına yayılmış lapis lazuli mükemmel bir örnektir. Lapis lazulinin derin mavisi Mezopotamya'da muhteşem zenginlikler, tanrılar, Gılgameş gibi kraliyet kahramanları ve ışıltılı koyu renk saçlarla eşanlamlı bir hal almıştı (bunun uzak yankılarından biri olarak Homeros'un tanrılarının bukleleri hâlâ masmaviydi), Mısır'daysa yeniden doğuş ve geceleyin gökyüzünün görünümüyle özdeşleşmişti.[91] Cezire'deki şehirlerden birinde kraliçenin ismi "lapis lazuli kızı" anlamına geliyordu.[92] Ama başka ayrım araçları da vardı. Bunlardan biri nicelikseldi, mütevazı öncüllerinin büyütülmüş versiyonları olan devasa binalarda ya da insanı afallatan yinelemelerde görülüyordu: İlk firavunların bazılarıyla on binlerce taş kap kacak gömülmüştü. Bir diğer ayrımsa, benzersiz eserlerin yaratılmasındaki ustalıkla niteliksel eksende dolanıyordu. Dişli tokmakla işleme, telkâri, lehimleme ve perçinleme gibi yeni incelikli metal işleme teknikleri süslü mücevherleri, silahları, yeme-içme kaplarını, sıvıları taşımaya yarayan kapları ve başka statü sembollerini süslüyordu. Bununla birlikte görülen bir başka yaklaşımsa, her biri sembolik çağrışımlara sahip değer maddelerinin bir araya getirilerek, daha önceki zamanlara özgü, genelde tek amaçlı statü nesnelerinden farklı olarak çok amaçlı, çok renkli nesneler yaratmak, farklı kökenlerden malzemeleri onları birleştirme zamanı gelinceye dek edinme ve biriktirme becerisi göstermekti. Nil Deltası'nda Tell el-Farkha'da bulunan, bir zamanlar ahşap bir nüveyi kaplayan, göz çukurlarına lapis lazuli kakılmış altın varaktan iki heykel buna hoş bir örnektir [Rr. XXIV]. Bu heykeller yerel bir insan figürü estetiğini de yakalar, bundan kısa bir süre sonra firavunların (meşru düzenin birer yansıması olarak) kurallaştırdığı pozlar ve oranlar bu estetiği silmiştir. Bu heykeller ayrıca bu şekilde birleştirilmiş malzemelerin ilahi imgelere ya da kraliyet imgelerine ne sıklıkla vakfedildiğini de vurgular.[93] Bu gibi eserler, ne kadar uzman olsalar da eski zanaatkârların en çılgın hayallerinin bile ötesine geçiyordu. En vasıflı uygulamacılar, özellikle de en ilgi duyulan mecralarda çalışanlar, kraliyet hanedanına ya da başka elit haneler ya da tapınaklara devamlı bağlı hale gelmişlerdi. Bu zanaatkârların yiyecekleri ve sair ihtiyaçları o ailelerin ambarlarından karşılanıyordu, kişilikleri ve ürünlerinin sahibi de başkalarıydı. MÖ üçüncü binyıla gelindiğinde Mezopotamya metinlerinde bu gibi zanaatkârlar ve aletleri savaş ganimeti olarak sayılıyordu.[94] Bu gelişme, Çarlık Rusyası'nda Fabergé yumurtalarına ve ondan da ötesine kesintisiz devam eden, kraliyetin finanse ettiği bir olağanüstü zanaatkârlık geleneğinin doğuşunu işaret ediyordu.

7.11 Bugün Suriye'nin doğusunda bulunan, Orta Cezire'de Hammam'dan çıkarılmış, MÖ üçüncü binyıla ait, kilden yapılmış tekerlekli, üstü kapalı yük arabası maketi.

Bu arada, temel ekonomik dönüşümler kaynakları kullanma, servet kazanma, hammadde temini, malların üretimi ve mübadelesinde izlenen yolları ve ölçeği değiştirmekteydi. Nil Deltası'ndaki büyük mülklerde daha önce görmüş olduğumuz üzere, bu dönüşümlerden bazıları, biriktirilmiş servetin, o zamana kadar akla hayale gelmeyen boyutlarda sermaye yoğun projelere yatırılmasını ve sıklıkla, ister özgür olsun ister bağımlı ya da esir, kitlesel bir işgücünü gerektiriyordu. İnsanların döktüğü terin yanı sıra, hayvanların ikincil ürünlerinin potansiyeli de sonunda artık tam anlamıyla kullanılmaya başlanmıştı.[95] Belirleyici unsurlardan biri çekme kuvvetiydi. Yük çekme ve hafif toprak sürme çalışmalarının nerede ve ne zaman başladığı sorusu bir yana, iri kıyım yük öküzleri, yani o devrin son moda traktörleri, Mezopotamya ve Mısır'ın yeni şehirleri ve mülklerinin çevresindeki kırsallaştırılmış muazzam genişlikteki düz arazilerde rüştlerini ispatlamaya başlamışlardı.[96] Hasadı taşıyacak büyük bir işgücü söz konusu olduğundan, bu araziler, geniş tarlalar halinde sabanla sürülerek işlenebiliyordu. Bu tarlalarda birim alan başına getiri, yakından izlenen hane tarlalarına kıyasla daha azdı ama arazi sahibi için, arazinin tamamının mutlak getirisi nihayetinde daha fazlaydı. Aynı şey Mezopotamya'daki dört tekerli yük arabaları için de geçerliydi **[7.11]**. Düzgün arazi ve kısa mesafelerde bu arabalar, ekinler ve istiflenebilen diğer ürünlerin nakliyesini inanılmaz derecede kolaylaştırıyordu. Cezire'nin uydu görüntüleri, şehirlerden dışarı, kısmen bu tür araçların geçişiyle açılmış, çukurlaşmış yollar uzandığını gösterir.[97] Ekinlerin işlenmesi de mekanikleşmiş olabiliyordu; Orta Anadolu'da Arslantepe'de bulunan, Uruk dönemine ait bir mühürde, alt kısmı kesici çakmaktaşlarıyla, muhtemelen "Kenan temrenleri" diye bilinen ve oraklarda da kullanılan yaygın bir tiple donatılmış bir düven görülür **[7.12]**.[98] Mezopotamya'nın bozkır eteklerinde çok sayıda koyunun, biraz daha az sayıda keçinin yün ve süt ürünleri için yetiştirilmesi de uygulanabilir hale gelmişti. Sanayi ölçeğinde dokuma yapabilecek çok sayıda el vardı, sıklıkla renkli, desenli ya da başka türlü bezenmiş yünlü kumaşlar kendini gösteriyordu. Aynı şekilde, geniş ölçekli sütçülüğe dayalı süt ürünleri de artık hazır bir kent pazarı buluyordu.

7.12 Hayvanların çekiş gücü isteyen işlerde, bugün o kadar aşina olmadığımız biçimlerde kullanıldığı yerlerden biri de Arslantepe'de kil bir mühür üzerine resmedilmiştir; mühürde hayvanların çektiği bir harman kızağı görülür.

Bu koşullar altında, zeytinler, asmalar ve başka meyvelerin işlenmiş ürünleri, geçinmekten çok tüketim savurganlığıyla alakalı hale gelirken, hayvanların bu biçimde sömürülmesi de, her günkü sıradan beslenme gerçeklikleri kadar, zenginlik yaratma ve göstermenin başka başka biçimleriyle de birleşiyordu.[99]

"Pazar" ve "sermaye" terimleri bizi erken Mısır ve Mezopotamya devletleri ve onların kentli nüfuslarının ortaya çıkmasıyla ilişkili en derin gelişmeye getirir muhtemelen. Çünkü bu devletler içinde, yaşam tarzı göstergelerine karşı toplumsal olarak körüklenen, bu yönüyle albeni yaratan bir elitin güdümünde olan arzular, ilk tüketim toplumlarının doğmasına yol açmıştı. Buna paralel olarak kalite derecelerini belirleme takıntısı, ayrıca malların standart ambalaj kapları ve onay mühürleriyle markalanması, aslında meta olan şeyleri yaratmıştı.[100] MÖ dördüncü binyılda kapasite ölçülerinin yaratılmasını takiben üçüncü binyılda eksiksiz bir ölçü biliminin gelmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir.[101] Asıl önemlisi hevesler, malzemeler, ağırlıklar ve ölçüler, bir pazar işleyişinin ve hesaplama biçimlerinin eksik organlarıyla dile getiriliyordu. Bu hesaplama biçimleri çerçevesinde, şeylerin arz ve talebe göre dalgalanan değeri, hem yöneticiler arasında hem de ülke içinde insanlar arasında mübadele düzeyinde bazı standartlara göre sabitleniyordu.[102] Bir piyasanın özü, pazaryerlerinin tasarımından binlerce yıl önce gelişebilmişse, ön para birimleri de sikkelerden çok önce ortaya çıkmış olabilir, aslında değer denkliği sağlayacak böyle bir araç olmaksızın, herhangi bir biçimde karmaşıklık gösteren çok yanlı bir mübadelenin nasıl serpilip gelişeceğini kestirmek güçtür. Metaller işte bu bağlamda devrimci bir önem taşımış, diğer çekici ya da ender maddelerden, statü belirten geleneksel mallardan ayrılmışlardır.

Metallerin ilk para malzemesi olarak seçilmesi, sadece ışıltılı, nispeten ender, taşınabilir ve kalıcı olmalarından, hatta açıkça genel bir takdir görmelerinden kaynaklanmıyordu; bu özelliklerin hepsi de daha önce gördüğümüz üzere, metallerin elit kültürdeki rollerine katkıda bulunmuştu ama rakip malzemelerde de farklı ölçülerde görülen özelliklerdi. Belirleyici etken, metallerin sıvıya çevrilebilir olmaları, hammadde, işlenmiş nesne ve değer standardı (yani aslında külçe) arasında gidip gelebilir olmalarıydı.[103] Bundan böyle metal bir nesne, ona harcanan emek (vasıflı işçiliğin "artı değeri") ya da belli olaylar ya da kişiliklerle ilişkilendirilmekten ileri gelen toplumsal ihtişam bakımından ne kadar pahalı olursa olsun, bilinen miktarda bir parça olarak "asal değerinden" kaynaklanan alternatif bir hayat potansiyeline sahip olacaktı. Metaller alım satımda, vergi ödemekte ya da kredi vermek veya borç ödemek için kullanılabiliyordu.[104] İlk başta seçilen metal bakırdı. Mezopotamya'da bakır MÖ üçüncü binyıl sonlarına gelindiğinde faydacı bir statüye inmiş, onun yerini gümüş almıştı.[105] Ama Mısır'da bakır bu rolü daha uzun süre korumuştu, orada gümüş daha nadirdi, Ay'a benzetilirdi, ancak bin yıl sonra para birimi olacaktı. Altın diğer metallere göre değerleri belirliyordu ama genel olarak para birimlerinin üzerinde kaldı, yüceltilmiş bir sembolizmin yüklendiği en mükemmel değerli metaldi. Akadlar döneminde on *shekel*, yani 110 gram gümüşle, bir ya da iki boğa, beş ya da altı koç, bir kölenin üçte ikisi ya da biri (insanlara becerilerine göre farklı bir "artı" değer verildiğini gösteren nahoş bir emare), 20 kg yün ya da 100 litre yağ alınabiliyordu.[106] Metale dayalı fiyat yapıları, yerel eşdeğerlerin köy düzeyinde bile, tabii ki metallerin kendisi olmaksızın işlemlerin gerçekleşebilmesi için hububat, yün ya da esirler üzerinden iş görmesini sağlıyordu.

Metaller açısından bir sonuçlar silsilesi doğmuştu.[107] Yazılı kayıtlar Mezopotamya ve Mısır'da erişilebilen bakır, gümüş ve altın miktarında bir artış olduğunu ortaya koyar. Bu durum daha iyi metal çıkarma tekniklerini gerektiriyordu; örneğin daha zengin ama o kadar kolay eritilemeyen sülfatlı cevherden bakır elde edilebilmesini[108] ve birazdan göreceğimiz üzere metal üreten yerleşimlerin, genellikle ücra yerlerde bulunan madenlerde daimi ya da mevsimlik olarak ikamet eden uzmanlaşmış topluluklar etrafında yeniden örgütlenmesini gerektiriyordu. Metallerin para birimi olarak kullanılmasının özünü oluşturan metalaştırma, standartlaştırılmış birim, yani külçe üretimini teşvik etmiş, külçe bolluğu da erişimin denetlenmesi ve enflasyona karşı değerlerin korunması kaygısını arttırmıştı. Ödemeler, saraylılara hediyeler ve ticaret biçimindeki girişler ve çıkışlar yakından izleniyordu. Değerli metallerin elit çevreler dışında nadir görülmesi, onları daimi ya da geçici olarak ulaşılmaz kılan ortamlarda, örneğin tapınakların süslenmesinde ya da kraliyet mezarlarında gösterişli bir biçimde sergilenmeleri yoluyla teşvik ediliyordu (o dönem yaşamış olanlar bunu pek böyle görmeseler bile). İroniktir, metal dolaşımının ağır basan önemi, arkeolojik görünürlük açısından gitgide büyüyen bir problemi açıklamamıza katkıda bulunur. Metal nesneler külçe değeri edindiğinden, hasar görmüş olanları ya da başka bir biçimde daha fazla işe yarayacak olanları eritme eğilimi giderek büyüyordu. Örneğin Levant'ta Tell esh-Shuna'da ve Mısır'da, MÖ dördüncü binyıl sonuna ait gümüş eşyaların analizinde alaşımlı ya da yaldızlı gümüş eserlerin geri dönüştürüldüğünü gösteren altın kalıntıları saptanmıştır.[109] Metallerin yoğunlaştığı yerler savaşta da birinci hedefleri oluşturuyordu. Arşivlerinde felaketin hemen öncesindeki metal bolluğunun kaydı tutulan soyulmuş, yakılmış saraylar, arkeolojide sürekli hayal kırıklığı yaratan bir durum haline gelir. Bugüne ulaşmış, bu yüzden de anlayışımızı çok fazla etkilemiş en büyük birikimler, tuhaf koşullar sayesinde elimize geçebilmiştir: Antik ya da modern soyguncuların ulaşamadığı az sayıda kraliyet mezarı, bunların en başında da MÖ üçüncü binyıla ait Ur, MÖ ikinci binyıldan kalma Mykenai kraliyet mezarı ve Tutankamon'un mezarı (ne yazık ki arşivler bakımından hepsi de hayli zayıftır), ritüel olarak gömülmüş ya da bir panik içinde gömülüp hiç geri çıkarılmamış istifler, zaman zaman boşaltılamayacak kadar hızla yanıp kül olmuş binalar ve sonraki tarihlere ait bir avuç gemi enkazı. Nadiren rastlanan bu hazineler bir yana, antik metal işçiliğinin hayret verici kayıp dünyasına ilişkin fikirler geliştirirken büyük ölçüde metinlere ve yer yer karşımıza çıkan imgelere bağlıyızdır.

Değer denkliklerinin inşası taklit dalgaları doğurmuştu. Bu durum kısmen metallerin sınıflandırılması çerçevesinde gerçekleşmişti. Elimizdeki ipuçlarından biri alaşımların yaygınlaşmasıdır. Kimi zaman, çok metalli cevherlerle çalışmanın istenmeyen sonuçlarından biri olsa da, bazı alaşımlar bilinçli olarak hazırlanıyordu, bunlar arasında arsenik bakımından zengin bakırlar ile bu bölümün devamında göreceğimiz üzere, daha önceki dağınık örneklerin ardından ilk kez MÖ üçüncü binyıl sonlarından itibaren düzenli olarak görülen kalay-bakır alaşımı tunçlar yer alıyordu. Bu alaşımların, mekanik ve döküm özelliklerini iyileştirme amacı güttüğü varsayımı kimi zaman, ürünlere biçilen işlevlerin incelenmesinde doğrulanır ama her zaman böyle olmaz. İlginç bir alternatif varsayımsa, alaşımların değerli metallerin yüzeysel etkilerini taklit etmeye yönelik olduğudur. Arsenikli bakır örneğinde gümüşi bir pırıltı, bakır-kalaylı tunçtaysa

kızıl-altuni bir ışıltı oluyordu.[110] Benzer şekilde, taklit nesne yönünde bir eğilim, yani bir malzemenin özelliklerinin bir diğerinde taklit edilmesi yeni bir şey olmasa da (Neolitik çömlek süslemelerinde sepet, ahşap ve kumaş dokularının yansımalarını hatırlayalım) ve şimdi bile pek orijinal metallerle sınırlı kalmasa da (yapay, camsı mavi çininin bugünlerde revaçta olmasını, hem lapis lazuli hem Sina firuzesi bağlamında değerlendirelim) parıltı, konturların köşeliliği gibi metalik özellikler ve perçin gibi inşa özellikleri, Mısır'da Eski Krallık'ın başlangıcı gibi erken tarihlerden itibaren başka malzemelerde yapılan üretimin bir özelliği haline gelmişti.[111]

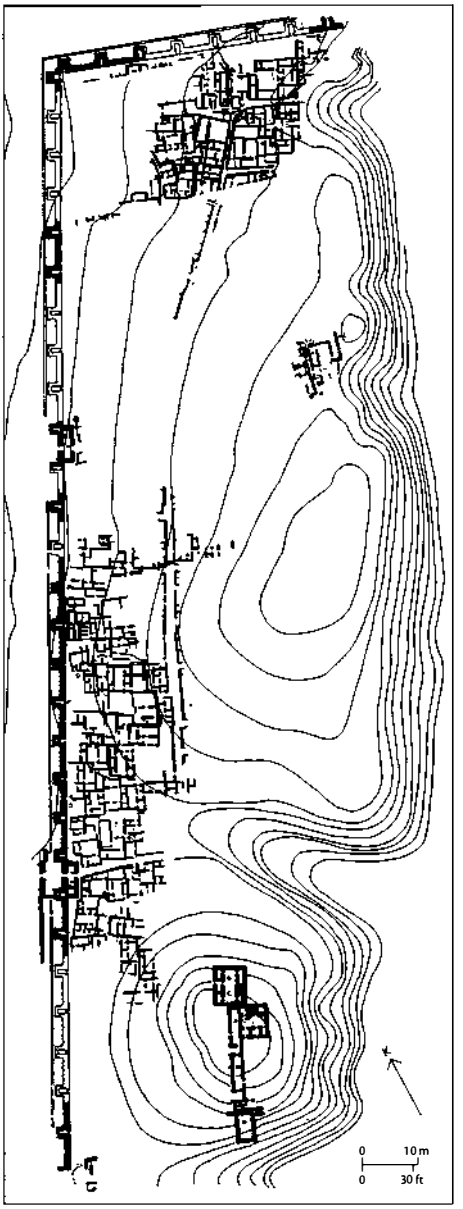
Akdeniz'de İlk Yankılar

Yukarıda anlattıklarımızın büyük bölümü, Nil Deltası'nın ötesinde yatan Akdeniz'in tarihi açısından, komşulara duyulan bir merakın dışında neden önemlidir? Birincisi, bahsettiğimiz maddelerin birçoğunun, Mezopotamya ya da Mısır'da doğal olarak bulunmadıklarından bu ülkelerin sınırları dışındaki yerlerden, doğrudan Akdeniz'le uğraşmamızı gerektiren yerler de dahil olmak üzere dört bir yandan temin edilmesi gerekiyordu. Pragmatik bakış açısıyla bu durum, alüvyonlu ovalarda görülen jeoloji ve ekolojinin bir sonucudur ama bilinen dünyanın uçlarından getirilen şeylere, tüketildikleri yerlerin kültürel bakımdan merkezi önemini ve bu yerlerin yöneticileri ve tanrılarının kozmik bakımdan merkezi önemini doğruladıkları için duyulan saygıya da çok şey borçludur.[112] Tüketim sarmal halinde tırmandıkça, bu gibi maddelerin de artan miktarlarda temin edilmesi gerekmiştir. Bunu yapabilmenin bir yolu ticaretten, kimi zaman son derece uzak yerlerle yapılan, en başta yükte hafif pahada ağır maddelere yönelen ticaretten geçiyordu; lapis lazuli örneği bu durumu her iki bakımdan da doğrular.[113] Alternatif yollar ilk devletlerin, ister doğrudan kaynaktan çıkarmak üzere düzenlenen seferler[114] isterse o bölgede yaşayanların elindekileri almak için yağma akınları düzenleme biçiminde olsun, insanları seferber edebilme güçlerini göstermelerini sağlamıştı. Diğer siyasi oluşumların pekişmesi öncesindeki alacakaranlık yıllarında yağmalar düzenlenmesi daha kolaydı ve daha cazipti, çünkü şiddeti dışarıya, "yabancı" addedilen insanlara yöneltiyordu. MÖ 3500 civarında bütün bu metal edinme yolları Akdeniz'in güneydoğu köşesinde yoğunlaşmıştı, gelecek binyıllarda da bu faaliyetlerin dokunaçları toplu halde havzanın derinlerine doğru ilerleyecekti.

İkinci gerekçeyse, Mısır ve Mezopotamya'da gelişmekte olan nesneler, teknolojiler, ekonomik pratikler, estetik anlayışı, değerler ve inançların komşu Akdeniz toplumlarınca benimsenmiş, sonra da ya açıktan ya kalın bir örtünün altına gizlenmiş olarak geniş bir alana yayılmış olmasıdır.[115] Bilinçli bir biçimde aktarılmaya ya da kolayca kaçırılmaya yatkın olanlar hızla ve parça parça benimsenmiştir. Diğerleriyse toptan bir toplumsal ya da ekonomik yeniden örgütlenme gerektirmiş, bu nedenle yayılmaları daha uzun sürmüş ya da reddedilmiştir. Dahası bu tür uyarlamalar, yerel özlemleri ve stratejileri de etkilemeye başlayan hızlandırıcı etkenler olmuştur. Bu ve gelecek bölümlerde, iyi hayatın niteliklerini, davranış kalıplarını ve değerlerini ilk tanımlayan olmanın sağladığı muazzam yararın ve bu durumun tam tersine başka yerlerde yarattığı bağımlılıkların birçok örneğini göreceğiz.

Bu aşamada Mısır ve Mezopotamya'ya uzun uzadıya bakmamızın son gerekçesiyse, birinci ve ikinci gerekçelerden hareketle, aslında bu gibi müdahaleler, talepler ve yayılmaların sonraki binyıllarda Akdeniz çapında yaşanan değişimin itici güçleri haline gelmiş olmasıdır. Bu da bizi, birinci bölümde bahsettiğimiz üzere, MÖ dördüncü ve birinci binyıllar arasında Akdeniz'de (ve Avrupa'nın geri kalanında) geniş ölçekli toplumlar ve bölgeler arası ekonomilerin büyümesini anlamanın bir yolu olarak "dünya sistemleri" bakışına geri getirir.[116] Bu bakış açısı, tarım ve imalatta ileri kentli toplumlardan oluşan bir "merkez" (başta Mısır ve Mezopotamya); merkezle eşitsiz ekonomik ve ideolojik ilişkiler içinde bulunan, ona malzeme desteği sunan, karşılığında yerli liderlerin iktidarını perçinleyen elit kültür sembolleri edinen daha küçük toplumlardan mürekkep bir "çevre" (bizim amaçlarımız açısından Akdeniz'in bu bölgelere komşu kısımları) ve merkez kültürün buralara kaçan parçalarının asıl anlamlarını yitirdiği bağımsız toplumlardan oluşan geniş bir dış "kenar" tanımlar. Yayılmanın ardındaki itici güç, merkezde gelişen tüketim ve çevrelerin merkezle etkileşim içinde yapısal olarak değişme eğilimidir; nihayetinde çevreler merkezle kaynaşır, böylece çevre ve kenar bölgeler giderek dışarıya doğru genişler. Bu bakış açısında, Akdeniz'deki değişimin doğmakta olan başlıca vektörlerinden "birini" kavramlaştırmanın şematik bir yolunu önermekten fazlası vardır, her ne kadar bunu, katılımcıların kendi eylemlerini akılcılaştırmasından farklı bir biçimde, sıklıkla olaydan olumsuz etkilenenlerin üzerinde çokça durarak, merkezi bir denizin sunduğu bağlantı imkânlarının eşmerkezli bir bölge tanzimi beklentisinde yarattığı tahribatı tekrardan masaya yatırarak yapsa da… Ama aynı şekilde, bu ve sonraki bölümlerde, havzada iş başında olan hayli farklı ve bir o kadar belirleyici süreçlere ilişkin de çok sayıda kanıt sunacağız. En iyisi, doğuda doğmakta olan bir dünya sistemini, artık Akdeniz'in çeşitli kısımlarında birbirini kesen birçok ağ arasına yeni katılmış bir ağ ama istisnai genişlikte ve kimi zaman muazzam bir çekim gücüne sahip bir ağ olarak kavramlaştırmaktır.

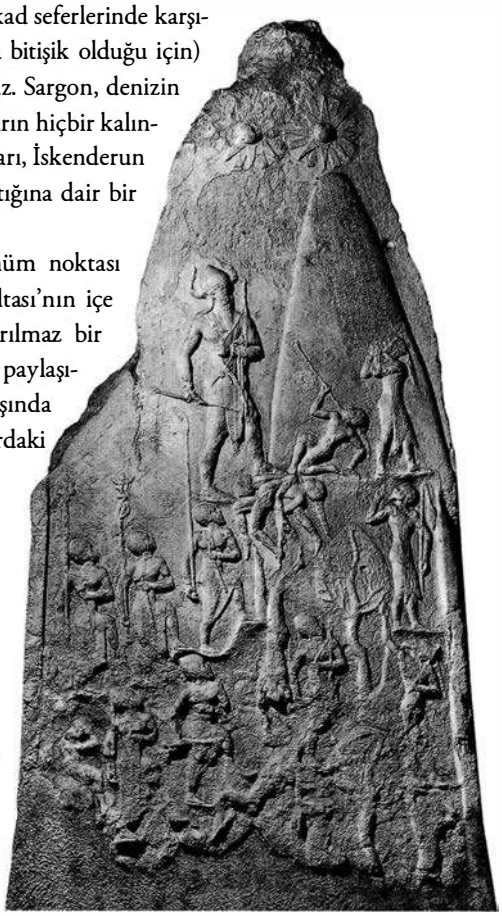
MÖ 3600 ile 3100 arasındaki "Uruk yayılması", iş başındaki bu tür dinamiklerin seyredeğer ilk örneklerinden biridir.[117] Zağros'tan Anadolu'ya ve batıda Suriye'de Fırat'ın geçtiği topraklara dek, Güney Mezopotamya özellikleri taşıyan topluluklar karşımıza çıkar; mimari, yazı, silindir mühürler, şarap küpleri ve başka çömlekler, en başta da kitlesel olarak üretilmiş, ekmek kalıbı ya da azık birimi olarak kullanılan devrik ağızlı kâseler bunlar arasında yer alır. Bu özelliklerden bazıları mevcut topluluklarla bütünleşmiştir, bazılarıysa yeni temelleri haber verir, birkaçıysa bir yıkıntı katmanının üzerinde bulunur. Bu yayılma güneyden gelen, kendi şehirleri yararına kilit kaynakları (özellikle de metalleri) almak üzere bir çıkarma operasyonu yürüten kolonilere, yerel etkileşim alanları ve ev sahibi toplumlarla bütünleşmiş ticaret ceplerine ya da güneydeki alüvyonlu topraklarda devam eden hizip savaşlarından veya aşırı kalabalıktan kaçıp, yeni bir başlangıç yapmak isteyen mültecilere bağlanmıştı. Nasıl açıklanırsa açıklansın Uruk yayılmasının komşuları üzerinde ciddi bir etkisi olmuştur. Örneğin Anadolu'nun metal bakımından zengin yaylalarında, Arslantepe'deki zaten nispeten karmaşık Bakır Çağı toplumunun yerini, Uruk tipi binlerce mühre, duvar resimleriyle süslü tapınaklar da dahil kamu binalarına, mızrak başları ve biri gümüş kakmalı olmak üzere 60 cm uzunluğunda kılıçlar da dahil zengin metal eşyalara sahip başka bir topluluk almıştır.[118]

7.13 Habuba Kebira'daki büyük Uruk temelinin planı; baraj yapımı ve su baskını öncesinde kurtarma kazısında ortaya çıkarıldığı haliyle görülüyor.

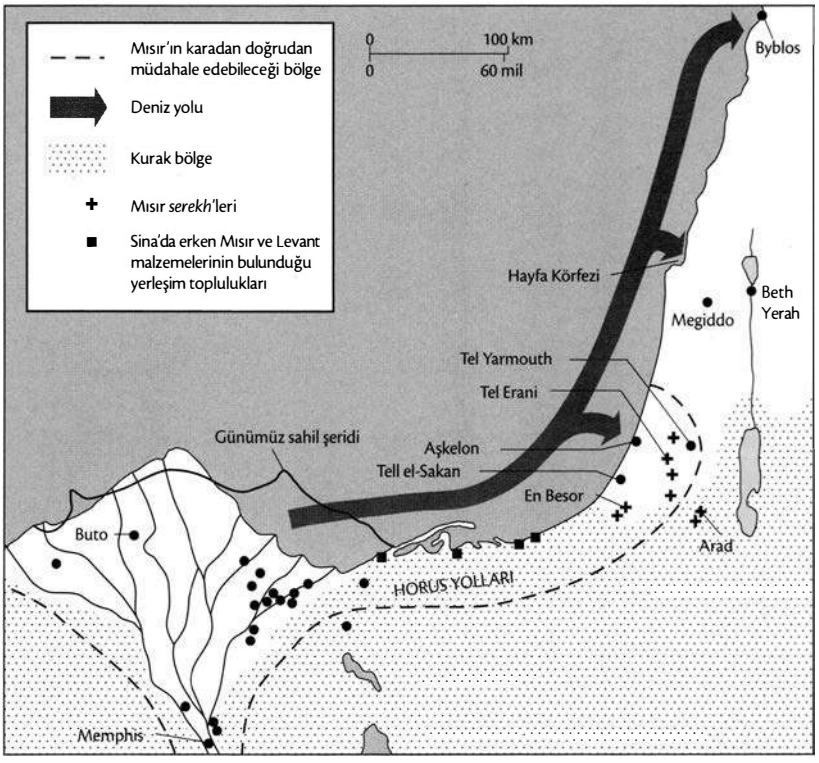
Buradaki amaçlarımız açısından asıl mesele, Uruk bağlantılarının Akdeniz'e doğru ne kadar uzaklara yayıldığıdır. Büyük Fırat dirseğinin en batı ucunda, Akdeniz sahilinden 200 km kadar uzakta MÖ 3400 civarında en etkileyici yeni temellerden biri, boş topraklar üzerine atılmıştır. Habuba Kebira, kulelerle kaplı kalın bir duvarla korunan 18 hektarlık planlı bir şehirdi; burada Güney Mezopotamya'ya özgü çömlekler, şehrin yiyeceğini başka yollarla temin ettiğini düşündüren bir tarım aletleri eksikliği ve gümüş çıkarma kalıntıları dikkati çeker **[7.13]**.[119] Yakınlardaki Cebel Aruda'nın tepelerinde tapınaklar ve büyük evler bulunuyordu. Bu nedenle de Uruk'la ilişkili buluntu sayısının, burası ve sahil arasındaki kesimlerde keskin bir düşüş göstermesi, sadece birkaç tane devrik ağızlı kâseye rastlanmış olması, onların da en fazla Amik ve Hama'ya ulaşmış olması tuhaftır; aslına bakarsanız önceki Ubaid döneminde tanık olunan tablonun pek ötesine geçmez bunlar.[120] Bu gerekçelere dayanarak, genellikle Habuba'nın tümüyle nehrin yukarısına, Anadolu'ya doğru faaliyet gösterdiği varsayımında bulunulmuştur. Ne var ki yeri, bu varsayımın tam anlamıyla anlamlı olmasını sağlayamayacak kadar güneydedir; hem batıya hem kuzeye açılan bir geçit olmanın gereklerini belli bir düzeyde tutturması hayranlık vericidir. Üstüne üstlük, o tarihlerde Mısır'a, Mezopotamya kökenli ya da bağlantılı, fevkalade yüksek statü belirten pek az sayıda nesne girmiştir, özellikle de silindir mühürler… Yerel olarak kopyalanan bu nesneler, Erken Mısır elit sanatında Mezopotamya'dan kısa bir süre boyunca ödünç alınan şeyleri (en başta da aslanları dize getiren adam ve dolaşık canavar motiflerini) ve kaynağından yaklaşık 4000 km kadar uzakta, zengince süslenmiş anıtlarda rastlanan lapis lazuli parçalarını açıklar. Anlamlı bir nokta, bu parçaların yol üzerindeki Cebel Aruda'da muazzam değere sahip ham yığınlar halinde saklanmış olmasıdır.[121] Mekanizması o kadar kolay anlaşılmayan bir başka aktarımsa, Mısır'da Delta'nın yanı sıra nehir yukarısında da rastlanan, derin kökleri Mezopotamya'ya uzanan dişli cephe tasarımıdır. Mezopotamya'dan Mısır'a uzanırken aradaki çöllerden geçen yolları bir kenara bırakabiliriz, doğrudan Arabistan çevresinden dolanan bağlantıları da öyle (gerçi burada müdahil faaliyetlerde bulunulduğu yönünde emareler artmaktadır); böylece geriye en muhtemel seçenek olarak Levant üzerinden dolaylı bağlantı kalır. Kısacası Fırat'ın batısında eklemlenme ve aktörlerde bir değişiklik olmuş, bu da birkaç Mezopotamya nesnesinin Akdeniz'e sızmasını sağlamış, burada yüksek değer kazanan bu nesneler de uyandırdıkları çağrışımlar sayesinde, sonunda Mısır'da elit ellerin çekim alanına girmişti. Bu akış, Akdeniz'in Levant şeridinin oynayacağı yeni rolün başlangıcı oluyordu, çünkü o aşamada birbirlerinin varlığına dair bilgileri, sönük ve kırık dökük olan bu süpergüçler arasındaki yegâne etkileşim yoluydu.

MÖ üçüncü binyıl başlarında Mezopotamya'nın odak noktası güneye, Basra Körfezi üzerinden Umman'daki bakır kaynaklarına ve İndüs Vadisi'nde doğmakta olan Harappa şehirlerine uzanan bir denizyoluna kaydı.[122] Meşhur kral mezarlarıyla bugün karanın içinde kalan Ur, bu ticaretin limanlarından biriydi, o zamanlar kara içlerine kadar uzanan bir sahil şeridi üzerinde bulunuyordu. Levant bağlantıları Fırat üzerindeki aracılar sayesinde sağlanıyordu, ancak Akadların MÖ üçüncü binyıldaki egemenliğiyle Batı Mezopotamya jeopolitiğinde yeniden öne çıkmıştır. Metal kaynaklarına ve artık sedir ağaçlarına da erişimi tesis etme arzusu bunun itici gücü olmuş, Kuzey Suriye'de yol üstündeki kentler yıkılmıştır.[123] Akad metinlerinde bahsi geçen "gümüş dağı" Toroslar'dır. "Sedir ormanları" ifadesi, fetihlerin daha uzak Lübnan'dan ziyade Amanos Dağları'nda gerçekleştiğini düşündürür. Hangisi olursa olsun, "sedir ormanları" Gılgameş'in serüvenlerinde de karşımıza çıkar. Gılgameş "sedir ormanlarının" muhafızını, canavar Humbaba'yı öldürür ve kestiği kerestelerle geri döner. Eski krallar yakındaki Zağros'ta, binalarının üstünden geçecek uzun, kokulu kirişler bulmuşlardı ve sonraki yıllarda yarım yıllık bir yolculuk olarak hatırlanacak bu uzantı, Fırat'ın debisi dönüş yolculuğuna katkıda bulunmuş bile olsa, etkileyici bir nakliye lojistiği olduğunu düşündürür.[124] Naram-Sin boş yere kendisine Dört Diyarın Kralı unvanını vermemişti, o tarihlerde ya da biraz daha sonrasında farklı geleneklerden derlenmiş bir eser olan Gılgameş Destanı'ndaki sedir yağması bölümü de benzer şekilde dünyanın en uzak köşelerine hâkim olma arzusunu ifade eder.[125] Mezopotamya'da işte bu bağlamda ilk kez Akdeniz'den, daha doğrusu Akdeniz'in Akad seferlerinde karşılaşılan ve (Basra Körfezi'nin Aşağı Deniz dedikleri kısmına bitişik olduğu için) Yukarı Deniz adı verilen parçasından bahsedildiğini görürüz. Sargon, denizin kıyısına kendi imgelerini diktirdiğini iddia etmişti.[126] Bunların hiçbir kalıntısına rastlanmamıştır ama bugüne ulaşan bu tür Akad anıtları, İskenderun Körfezi'nin lapis mavisi sularına bir zamanlar nelerin baktığına dair bir fikir verebilir **[7.14]**.

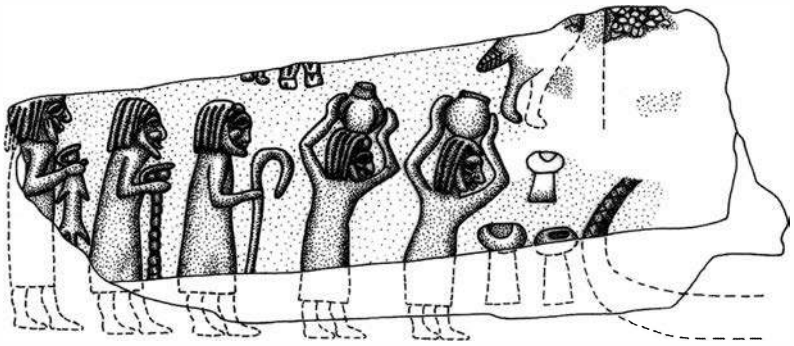
7.14 İlahi dünya fatihleri olarak Akad kralları: Mezopotamya'nın güneydoğu sınırlarında yer alan Susa'da bulunmuş bu stelde, bir tanrının boynuzlarını takmış olan Naram-Sin'in, muzaffer askerlerinin üzerinde yükselerek bir dağa tırmandığı görülüyor. Akad'ın Akdeniz sınırlarına benzer anıtlar dikilmiş olabilir.

Mısır açısından baktığımızda, Akdeniz'in böyle dönüm noktası niteliğinde bir keşfi söz konusu olamazdı, çünkü Nil Deltası'nın içe alınması Mısır'ın karasal bir devlet olarak birliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ama bu devlet de Mezopotamya'yla aynı sorunu paylaşıyordu, istediği maddelerin birçoğu sadece kendi sınırları dışında bulunuyordu, üstelik bu sınırları bitişik çölleri ve oralardaki çok katmanlı taşları içerecek şekilde gevşettiğimizde de durum değişmiyordu. Güneye uzanan iki yol vardı, biri Nil üzerinden yukarı çıkıp Nübye'ye ve altınlarına, yaklaşık MÖ 2500 civarına ait diğeri de, Wadi Hammamat üzerinden Kızıldeniz, sonra da Punt'a (kabaca Eritre ve Afrika Boynuzu'nun kuzeyi), tropikal egzotik ürünlerin kaynağı olan bir bölgeye varıyordu.[127] Asma nakilleri ve Uruk tarzı ithal malların da göstermiş olduğu üzere, Mısır da Levant'la yoğun bir ilişki içindeydi. Metaller yine kritik konumdaydı, en başta Sina ve Güney Levant'tan gelen bakır ve daha uzak kaynaklardan dolaylı olarak gelen gümüş önemliydi. Ama Akdeniz'in çevre koşullarında yetişen ağaçlar, reçineler, kokulu bitkiler, meyveler ve

7.15 Mısır'ın Güney Levant'la başlıca etkileşim biçimlerinin şematik haritası. Karadan geçen eski eksen, Horus Yolları'nın bitiminde yoğunlaşan bulgularla gösteriliyor; ayrıca Horus Yolları'nın daha kuzeyde denizden geçen alternatifi vurgulanıyor.

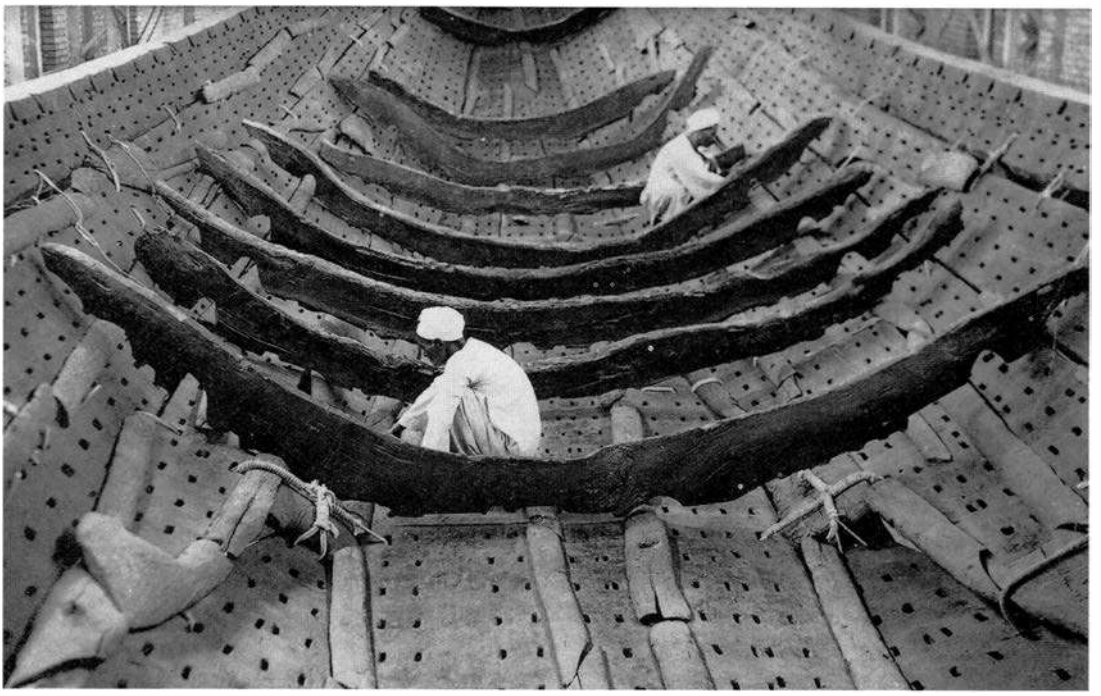
yağlar da bir o kadar aranıyordu. Hepsinden de önemlisi sedir ağacı ama bu kez gerçekten Lübnan'ın sedir ağaçları aranıyordu. Mısır buranın sert, kokulu, çürümeye dayanıklı kızılağaçlarını, Akadlardan bin yıl önce, başta küçük ama sonra giderek artan miktarlarda ithal etmeye başlamıştı.[128] Abydos'ta mezarlarda kazı yapan Flinders Petrie, kumun sedir yağına bulanmış olduğunu, o kadar ki sedirin keskin kokusunu hâlâ alabildiğini görmüştü.[129] Bu eksen boyunca birkaç mal edinme biçimi yan yana varlığını sürdürüyor, hepsi de Nil'in kısıtlı giriş ve çıkış noktalarını sömürerek, nehir boyunca uzanan düzenli krallık ile kaotik olduğu iddia edilen öte dünya arasındaki kozmolojik karantinayı güçlendiriyordu **[7.15]**. Bu durum kraliyetin mal akışını, dolayısıyla Mısır içinde kullanımı ve dağılımını düzenlemesini de gayet kolaylaştırıyordu. Sina'da devletin düzenlediği yarı askeri seferlerde, MÖ üçüncü binyıl ortalarında, eskiden sadece çobanların yaşadığı bir coğrafyada bakır ve firuze madenleri açılmıştı. Yaprakları ve meyveleri mayhoş ardıç ağacı da Mısır'a belki buradan nakledilmişti.[130] Ayrıca, Mısır hükümdarlarının, "Asya kökenlileri mahvettikleri" ve "kum sakinlerine" baskınlar düzenledikleri yönündeki kimi iddialarının doğruluğu ne kadar şaibeli olsa da, Levant'ın güney saçaklarında, dünyanın en büyük devletinin, en yakın komşularına düzenlediği saldırılar, sıklıkla malzeme ya da kısa süreli itaat sağlamanın etkili bir yoluydu, buna kuşku yok. Abydos'ta bulunmuş hayvan dişinden bir kulpta, küp taşıyan Levanten esirler görülür **[7.16]**, MÖ üçüncü binyıl sonlarına ait bir metindeyse, "Antilop Burnu'na", muhtemelen Carmel Yarımadası'na düzenlenen bir deniz akınından bahsedilir.[131] Son olarak, ticaret ve Levanten halklardan mal edinmenin şiddet içermeyen başka yolları söz konusuydu. Mısır'da bu mal edinme biçimleri muğlak bir biçimde bir tür "haraç" olarak temsil edilmişti, bunların zaman içinde değişen örüntüsü ayrıntılı bir incelemeyi eli boş çıkarmaz.

7.16 Abydos'tan çıkan hayvan dişi kulp. Levant kılıklı insanların muhtemelen esir olarak küpler ve başka mallar getirdiği görülüyor.

Kuzey Sina'da, kum tepeleri ve kayalara sırtını vermiş kuru ve çok tuzlu kıyı geçidi boyunca küçük ölçekli temaslar ve aktarım, o zamana kadar Levant ile Delta arasındaki dağınık Bakır Çağı gruplarının etkisi altında olmuştu. Bu örüntü, Mısır'da devlet oluşumunun zirveye çıktığı, Mısırlı varlığının Güney Levant'ta yoğunlaştığı döneme dek (kabaca MÖ 3100-3000) sürmüş ve resmi müdahaleyi gösteren lojistik bir yapı sergilemeye başlamıştı.[132] Sina Geçidi, Horus Yolları diye bilinen 10 günlük, 250 km'lik bir yol olarak resmileşmişti. Levant'taki son durağın civarına büyük istasyonlar tesis edilmişti, bunların donanımı fazlasıyla Mısırlı'ydı ama orada yapılmıştı. Mühürler ve damgalama donanımı kontrol işlemlerinin bir ifadesidir, Narmer'in *serekh*'leri (daha sonraları firavun isimlerinin yazıldığı dikdörtgen kutucuklara benzer kral monogramları) Delta'daki mülklerle bağlantılı olabilir. 24 hektarlık bir alana kurulan müstahkem Tel Erani, bu istasyonların etkileyici bir örneğidir. En Bensor'da Horus Yolları'nın başlangıcında, en iyi kaynağın bulunduğu yere yapılmış bir başka istasyon, Mısır üslubunda yapılmış büyük kerpiç bir bina çevresinde örgütlenmişti; burada kervanlara erzak sağlama amaçlı çok sayıda ekmek kalıbı ve bira küpü bulunmuştur. Yeni keşfedilmiş Tell el-Sakan'da bulunan çömleklerin %90'ının Mısır kökenli olduğu tahmin edilmektedir.[133] Bu gibi istasyonlar bugünkü Tel Aviv kadar kuzeye uzanan bir sistemi yürütüyordu. Mısırlı yetkililer ve aracıları bu sistem sayesinde Mısır'a ihraç edilecek malları, en başta da bakır, yağlar ve öncelikli olarak Mısır'da ithal (ya da yerel taklit) olarak sık rastlanan özgün Levanten küplerde şaraplar alıyorlardı. Bu alma işleminin ne kadarının emirle, ne kadarının karşılıklı ticaretle sağlandığını ayırt etmek zordur. Devlet girişimiyle yürütülen bu gibi girişimler ya da onların o kadar resmi olmayan öncülleri, muhtemelen asmaların ve Avrasya usulü tarla sürmenin de Nil'e girmesini sağlamıştı.

MÖ 2700-2600 civarında bu kara sistemi geçerliliğini yitirdi, yerini Güney Levant'ta Eski Krallık'ın yükselmekte olan yerel merkezlerle kurduğu, o kadar müdahaleci olmayan bir temas ağına bıraktı. Bu ağ, Mısır kökenli saygınlık belirten mallar hakkında elimizdeki pek az bilgiye ve Celile'de Beth Yerah'da bağlantıların birleştiği bir merkeze dayanarak çizilir.[134] Eski Krallık döneminde, MÖ dördüncü binyıl sonunda küçük bir denizyolunun açılmasıyla birlikte denizden temaslar yoğunlaştı.[135] Özellikle de Orta Levant sahilleri, bugünkü Kuzey İsrail ve Lübnan, sedir ithalatının hedefiydi; sedir ağacı, Mısır'da talebin tavan yaptığını gösteren klasik bir açıklamaya göre, tabutlarda, mimaride, gemi yapımında kullanılmaya başlanmıştı (Khufu'nun ya da Keops'un, Büyük Piramit'teki firavunun MÖ 26. yüzyıla ait 43 metre uzunluğundaki çok iyi korunmuş kraliyet mavnasında 12 ton sedir ağacı kullanılmıştı, gövde kalaslarının en küçüğü 7

7.17 Khufu'nun güneş teknesini yapmak için Lübnan'dan getirilmiş büyük sedir ağacı kerestelerin ayrıntısı; iskeletten önce dış kaplamanın inşa edilmiş olmasına dikkat edelim.

metre uzunluğunda, 12 cm kalınlığındaydı) [7.17; Rr. XXIII].[136] Bu ve başka kokulu ağaçların yanı sıra yağlar ve reçineler, Anadolu metalleri, ikinci bir lapis lazuli akışı da dahil olmak üzere ender bulunan taşlar ve başka mallar gidiyordu. Bu değişimin açık bir mantığı vardı. Mısır, Sina madenleri üzerinde doğrudan denetim sağlarken, muhtemelen yerel çekişmelere konu olan Güney Levant kaynaklarından bakır elde etme ihtiyacı kaybolup gitmişti, tıpkı bir şarap sanayii kurulmasının en azından geçici olarak ciddi boyutta ithalat ihtiyacını azaltması gibi… Gözler sadece daha kuzeyde erişilebilir olan maddelere dönmüştü.

Eşek ve Yelken

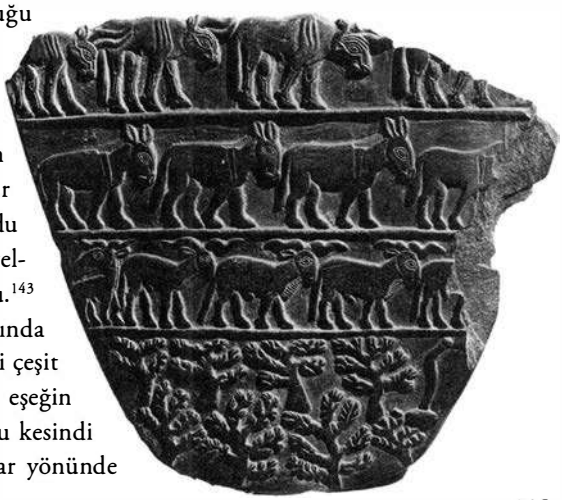
Nakliye alanında, Mısır'ın sermaye zenginliği ve bilgi birikiminin desteklediği iki devrimci yenilik, bu olaylar silsilesine belirleyici bir hız kazandırmış, havzanın mineral ve bitkisel zenginliğinin geniş ölçekte çıkarılmasına yönelik bu örnek açılış faaliyetlerinin son bulmasından uzun süre sonra da kalıcı öneme sahip olmuştu. Birincisi Akdeniz'in evcil hayvanlar portföyüne yeni eklenen bir hayvandı. Eşekler Kuzeydoğu Afrika'da step-çölde yaşayan yerli yaban eşeklerinden, muhtemelen MÖ dördüncü binyıl ortalarından önce, toprak kuraklaştıkça hareket kabiliyetlerini artırmak isteyen çobanlar sayesinde evrilmişti.[137] Maadi'de ve Güney Levant'taki Bakır Çağı çağdaşlarında birkaç kemik bulunmuştur, Güney Levant'taki Bakır Çağı yerleşimlerinde bulunan kemikler muhtemelen Sina'daki ilk denemelerin izini sürer.[138] Bu tür mütevazı başlangıçlar çok geçmeden geride bırakılmış, eşekler çok aranan mallar haline gelmiştir **[7.19]**. Abydos'ta kraliyete ait bir çevrili alanın yan tarafına MÖ 3000 civarında yetişkin on eşek, genelde aslanlara (ve birazdan göreceğimiz üzere nehir teknelerine) uygulanan biçimde gömülmüştür. Akad metinlerine göre bir eşeğin değeri,

bir boğanın iki ila dört katı, standart bir esirin dört katı kadardır. MÖ ikinci binyılın sonlarına doğru, bir eşek bugünün parasıyla 468 dolar ediyordu; eşeklerin bugünkü fiyat aralığında ortalarda kalan bir rakamdır bu.[139] Neden böyle olduğunu görmek zor değildir. Eşekler yük çekebiliyor ya da sürülebiliyordu ama asıl vasıflarını yük hayvanı olarak kullanıldıklarında gösteriyorlardı. Abydos'ta bulunan kalıntıların belkemiği patolojilerine ve Güney Levant'ta Azor'da hemen hemen aynı tarihlerden kalma, iki yanında iki küfe taşıyan eşek heykelciğine bakılırsa, bu durum çabucak takdir edilmişti **[7.18]**. Eşekler günde 30-50 km boyunca 50-90 kg taşıyabilir, çok sert bir beslenme rejimiyle ayakta kalabilirler; bu hayvanların sıcak step koşullarına uyum sağlamış olmaları, birkaç gün boyunca susuz yol alabilecek kadar içmelerini, aşırı susuzluk ve sıcaklığa dayanmalarını sağlar.[140] Eşekler hecin devesinin gerçek çölleri aşma becerisinden yoksun olsalar da, Akdeniz'de ve yarı kurak çevre bölgelerinde daha işe yarar bir esnekliğe sahip olmuşlardır. Düzgün olmayan arazi üzerinde uzun menzilli nakliye konusunda insanların hamallığından sonra ilk belirgin iyileşmeyi temsil ediyorlardı. Lojistik olarak iyi desteklenmiş, örneğin Horus Yolları'ndan geçtiklerini hayal edebileceklerimize benzer kervanlar halinde gruplandıklarında, taşıdıkları yük miktarı ciddi bir yekûn tutabiliyordu. Daha mütevazı topluluklarda da kullanılmaya başlandıkça, eşekler Akdeniz'in mikroekolojileri arasında kısa, zorlu, genellikle sarp yollarda daha küçük yükleri taşımakta ve böylece dağınık arazileri ve orta ölçekte bakıldığında yerel merkezleri hinterlandlarıyla birleştirmekte de en az bir o kadar yararlı olduklarını göstereceklerdi.

7.18 Azor'da bulunmuş, geniş küfeler taşıyan, kilden yapılmış bir eşek maketi.

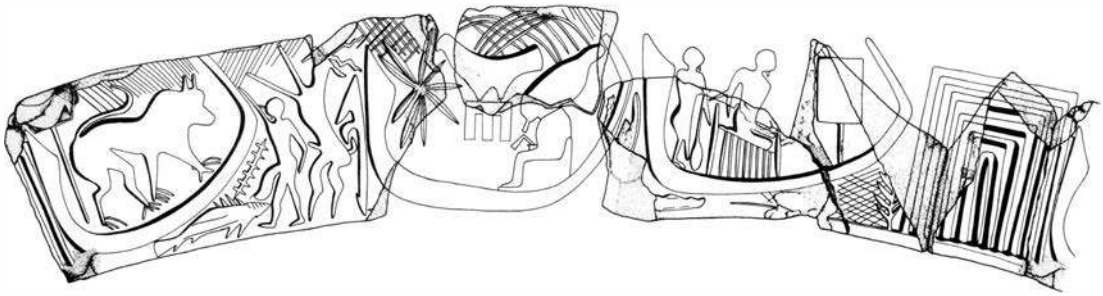
İkinci yenilikse yelkenin kullanılmaya başlamasıydı, bunun çok önemli sonuçları olmuştu.[141] Bu noktaya dek, su üzerinde hareket kürek gücüne dayanmıştı, bu da büyüklük, hız ve yük konusunda, son iki bakımdan kara yolculuğuna benzer ılımlı sınırlar dayatmıştı. Rüzgârdan yararlanılması bu durumu ebediyen değiştirmiş, Akdeniz'i, hatta dünyayı buhar çağına kadar birbirine bağlayacak türde gemilerin prototiplerini ortaya çıkarmıştı. Klasik döneme gelindiğinde bir gün ve gecelik deniz yolculuğunda yaklaşık 100-150 km alınabiliyordu,[142] denizde ortalamalar nadiren gerçeklerle uyuşsa da, ilk yelken açan gemilerin daha yavaş ve hantal olduğu su götürmese de, onlar bile "uzaklığın tiranlığına" indirilmiş güçlü bir darbeyi, düşük sürtünmeli deniz nakliyatı çağının başlangıcını temsil ediyorlardı. Örneğin Horus Yolları'nı karadan aşmak on gün alıyordu, yüklü bir kanoyla yapılan paralel bir deniz yolculuğu da aşağı yukarı o kadar sürüyordu ama saatte tahminen 4-9 km hızla ilerleyen ilk yelkenli gemiler bu mesafeyi bir-iki günde alabiliyordu.[143] Akdeniz'in kıvrımlı coğrafyasında kara ile deniz arasında bu tür düz karşılaştırmalar nadiren yapılabilir, envai çeşit başka etken de sıklıkla işin içine girer. Dolayısıyla eşeğin uzun mesafelerde nakliye işinde bir geleceği olduğu kesindi ama bu özel örnekte, verimli, doğrudan bağlantılar yönünde

7.19 Bir zamanlar büyüklüğüyle Narmer'in paletine benzeyen ve Mısır içinde, bilinmeyen bir yerde yapılmış, yaygın tabirle "Libya paleti"nin bir parçası. Sığır ve ceylan ya da keçilerden oluşan şeritler arasında eşekler yer alır; kurak toprak teması açısından daha sorunlu olan şeyse, aşağıda görülen meyve ağaçları ve levhanın arka tarafına resmedilmiş surlu yerleşimlerdir.

devlet destekli bir çabaya girilmesiyle birlikte deniz trafiği canlanınca karayolunun cazibesi sönmüştür.

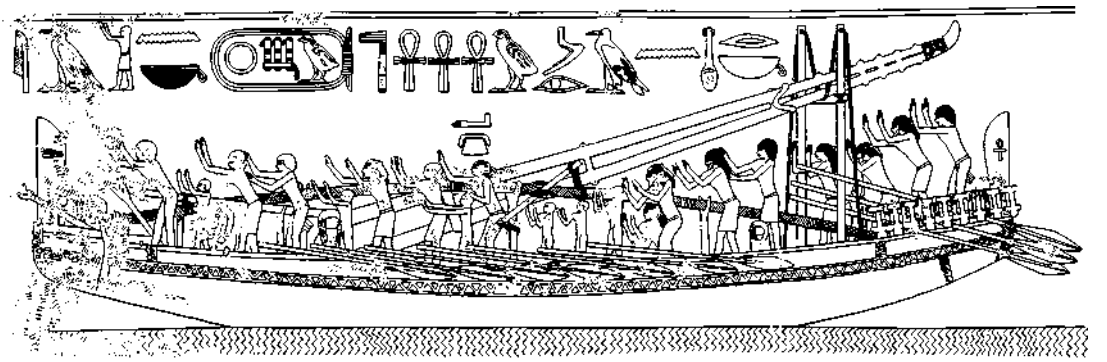
Yelken açmanın nerede icat edildiği belirsizdir, gezegen çapında birkaç merkezin öne çıkmış olması muhtemeldir.[144] Bir olasılık, o tarihlerde sığ çıkıntısı Güney Mezopotamya'ya uzanan Basra Körfezi'dir. Altıncı bölümde gördüğümüz üzere MÖ altıncı binyıl sonlarında, beşinci binyıl başlarında burada saz tekneler kullanılıyordu. Ama o döneme ait, söylendiğine göre yelken direkli bir tekne imgesi ne yazık ki yeterli bir kanıt oluşturmaz.[145] MÖ dördüncü binyıl başlarında Mezopotamya'nın sahil şehirleri ile Susa arasında gidiş gelişin başlamış olması da akla yatkındır. Yelken MÖ üçüncü binyılda İndüs'e yapılan yolculuklarda da kesinlikle kullanılmış olsa gerektir, yelkenin rekabetçi bir güç sağlamış olması, doğuda uzak yerlerle yapılan ticarette karayolu kullanımından denizyoluna geçilmesini açıklar.[146] Ne var ki en iyi kanıtlar Nil'den gelir. Teknelerin binlerce yıldır nehirde hayatın bir parçası olduğuna kuşku yoktur; derin kanal balıkçılığı ve nehir teknesi maketlerinin uzun bir tarihi vardır, Mısır dilinde de gemicilikle ilgili 80'i aşkın sözcük bulunur.[147] Ayrıca Mezopotamya'daki nehirlerin tersine Nil mükemmel bir laboratuvardı, burada akıntı, tekneleri nehir aşağı taşıyor, kuzeyden esen rüzgârlar yakalanırsa yine akıntıya karşı ters yöne hareket edilebiliyordu.[148] MÖ 3500 civarında, nehrin yukarı kısmında geniş açılı tekne imgeleri belirmeye başladı; kasarası, kıç tarafında uzun dümen çubukları olan, küreklerle yol alan gemilerdi bunlar.[149] Abydos'ta MÖ 3050 civarına ait, borda kaplaması usulüyle inşa edilmiş, birinin uzunluğu 17 metreyi aşkın 14 geminin keşfedilmesiyle birlikte, gemilerin bu şekilde inşa edildikleri kanıtlanmıştır. Abydos gemileri tuhaf bir biçimde çapraz gövde halatlarıyla tutturulmuştu, kamış demetinden yapılan teknelerden bir kalıntıydı bu ya da belki de, gemilerin çölden Kızıldeniz'e ya da Nil çavlanlarında taşınmak üzere sökülmesi ihtiyacıyla bağlantılıydı. Gemilerin malzemesi kötüydü, ağırlıklı olarak yörede yetişen dağ akçaağacı, akasya ve ılgın kullanılmıştı. Bu gibi teknelerin, kraliyet törenleri ve mücadeleleriyle ilişkili resimlerde bulunmalarına, kazılarda bu tür bağlamlarda karşımıza çıkmalarına rağmen, malların, haraçların ve tahılların nehirde yukarı ve aşağı taşınması gibi o kadar görkemli olmayan bir rol oynamış olduklarına da kuşku yoktur. Tekne imgelerinden birkaçında pruvalara yerleştirilmiş palmiye yaprakları ya da sancaklar görülür, MÖ 3200 sonrasında bu yelken benzeri şeylerin yerini asıl malzemenin görüntüleri alır: Kare, ileriye doğru yerleştirilmiş ve muhtemelen keten yelkenler görülür; en kusursuzu nehrin iyice yukarı kısımlarında, Nübye'de, Qustul'da iddialı bir elit mezarda bulunmuştur **[7.20]** (İyi bilinen bir başka örneğin kökeni tespit edilememiştir, maalesef 20. yüzyıl başında antika piyasası için yapılmış sahte yelkenlerden biri olabilir).[150] Bir nehir teknesinin Akdeniz'in değişken rüzgârları ve sert dalgalarıyla başa çıkarak, denizde yol alabilen bir gemiye uyarlanması hiç öyle basit bir gelişme değildir. Nil gemilerinde borda yüksekliği alçaktı (bu da küreklere dayalı hareket kabiliyetinin korunmasını teşvik ediyordu), yelken çok öne yerleştirildiğinden manevra kabiliyetleri düşüktü ve omurgaları yoktu. Deniz koşullarına geçişin nerede ve ne zaman gerçekleştiği tahminlere kalmıştır ama en muhtemel cevap, MÖ üçüncü binyıl başlarında, Mısır dilinde *wadj, wer* yani "Büyük Yeşil" sözcüğünün Delta bataklıkları yerine denizi ifade etmeye

7.20 Nübye'de (bugünkü Sudan) Qustul'da bulunmuş silindir bir tütsülüğün üzerindeki imgelerin açılmış hali. Nehirde kullanılan birkaç tekne görülüyor; sağda, ileri doğru takılmış kare yelkeni kısmen korunmuş olan teknenin, ön cephesi dişli büyük bir yapıya yaklaşmakta olduğu seçiliyor.

başladığı tarihlerde Delta'da gerçekleşmiş olmasıdır.[151] 2000 yılı aşkın bir süre boyunca deniz trafiği, nehir en alçak seviyesinde olsa bile denizden akışın yıl boyunca devam etmesi sayesinde, Delta içinde yer alan, Nil'in yukarı kısmındakilere (ayrıca aslında bir nehir iskelesi olan Mezopotamya *karum*'una) benzer nehir limanlarına yanaşmıştır. Bataklık durumdaki değişken sahil şeridine ancak MÖ birinci binyılda limanlar yapılmıştır.[152]

Sis perdesi Eski Krallık'tan kalma bir dizi metin ve imgeyle aralanır.[153] En büyük firavun Khufu'nun babası ve inşaat konusunda başlıca isimlerden biri olan firavun Sneferu'dan (MÖ 2613-2589) kalma bir yazıtta, ağaç yüklü 40 gemilik bir konvoydan bahsedilir; yabancı keresteye erişimin artması ile nakliyat boyutlarının yükselişe geçmesi arasında birbirini besleyen döngüsel ilişkiyi güzelce resmeden bir kaynaktır bu. Denizyoluyla ticaretten, Palermo Taşı diye bilinen anıtta da bahsedilir ama Sahure (MÖ 2487-2475) ve Unas (MÖ 2375-2345) mezar anıtları, bu ticarette yer alan gemilerin resmedildiği ilk kaynaklardır [**7.21**]. Bu anıtlarda iki ya da üç ayaklı yelken direklerine, manevra yapmak ya da yanlara doğru hareket etmek için uzun küreklere, pruvadan kıça uzanarak gemiyi bir arada tutan bir kirişe (saz tekne yapım tekniklerinin bir başka kalıntısı), ağır taş çıpalara sahip, sağlam, denize açılma kabiliyeti bulunan gemiler ve basmakalıp Mısırlı ve Levanten insan imgeleri karışımı görülür. Levantenler arasında çocuklar da vardır, dolayısıyla muhtemelen elçi ya da mürettebat değil esirdirler, hepsi de geminin güvertesinde firavunun önünde eğilirler; geminin kargosu testilerden ve pek tahmin edilemez bir biçimde ayılardan oluşur, unutmaya yüz tuttuğumuz türden egzotik türleri hatırlatır bu bize. Yelken yukarıda bir seren, aşağıda bir bumbayla desteklenmiştir, bin yıl boyunca standart uygulama böyle olacaktır. Bu donanım ve yelken direğinin epey geriye çekilmiş olması, rüzgâra 30 derece açıyla yol almayı sağlamış olabilir.[154] Yelkenin sarılması ya da yapraklandırılması becerisiyle birlikte, son çare olarak uzun küreklerin manivela kabiliyeti ve kıyıya doğru, iç kesimlerden esen rüzgârlar sayesinde, bu donanım hâkim rüzgârlara karşı dahi Levant sahilinden yukarı çıkmayı mümkün kılmıştır.[155] Bu makinelerin büyüklüğü, karmaşıklıkları, ahşap, keten, halat, doğrama ve donanımın incelikleri, bunları kullanma becerisi, hatta geriye doğru kürek çekme becerisi etkileyicidir. Bu teknelerin sonraki dönemlerde hâlâ bir servete mal olmaları söz konusuydu. MÖ ikinci binyıl Mısır'ında, genellikle 16 metre yüksekliğinde olan uzun bir grandi direği tek başına bir esir kadar ediyordu.[156] Bütün bunlar, ilk yelkenli gemilerin devlet düzeyinde bir girişimin doruk noktasını temsil ettiği tezini destekler. Balçık ve sazlarla kaplı son kıyılardan kurtulup açık denizin hâlâ ince mil dolu sularına çıkan böyle bir prototipin görüntüsü, Akdeniz'in değişen yüzüne dair arzu edilebileceği kadar kışkırtıcı bir sembol sunar.

7.21 Abusir'de Sahure'de, ölüleri anma amaçlı bir tapınakta bulunmuş, Eski Krallık'a ait bir geminin denize açılırken görüldüğü, iyi korunmuş bir çizim.

Levant'ta Yol Ayrımı

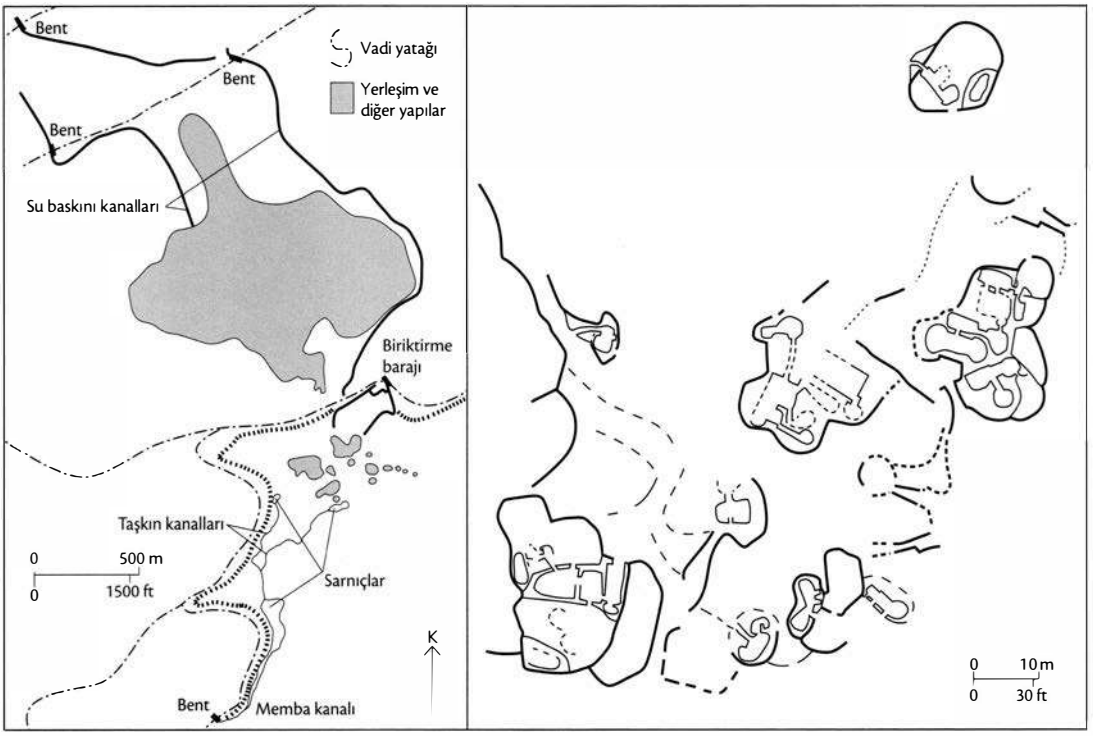
Bir zamanlar Neolitik çekirdeğin bir parçası olan, daha sonra da Akdeniz'de çok büyük bir çeşitlilik gösteren çiftçiliğin ve müthiş bir metalurji faaliyetinin beşiği haline gelen Levant'ın konumu, Erken Tunç Çağı'nda (MÖ 3500-2000) ebediyen değişmişti. Bu bölümde, bu noktaya dek Levant'la, yeni dev komşularının bir çevre bölgesi olarak karşılaştık; onun MÖ birinci binyıl ortalarında eyaletler arasına dahil edilmesine ve siyasal bağımlılığa girmesine uzanan, ilginçtir, kesintili olsa da uzun süren bir yolculuğun başında gördük. Ama o kadar olumsuz olmayan başka bir bakış açısı daha vardır: İçeriden dışarıya doğru bakış. Buradaki insanlar, coğrafyanın onları Mısır ile Mezopotamya arasında tek aracı ve her ikisinde de talep edilen malların tedarikçisi konumuna getiren cilvesine nasıl tepki veriyor, ondan nasıl yararlanıyorlardı? Aynı şekilde, iklim kuraklaştıkça Levant'ın kendi içinde değişen gelenek ve koşulları yerel hayat tarzlarını nasıl şekillendiriyor, geniş kapsamlı ilişkilerin kurallarını nasıl değiştiriyordu? Bu gibi meseleler, yukarıdan aşağı bir incelemenin yanı sıra aşağıdan yukarıya doğru da bir inceleme yapmaya zorlar bizi. Bu hayati önemde bir meseledir, çünkü dünya sisteminin harekete geçirme gücünü abartan varsayımlar, Akdeniz'de yerel ve yaygın koşulların, Levant'ta, alüvyon üzerinde yaşayan komşularının taklidi olmaktan uzak toplumların ortaya çıkması sürecine nasıl katkıda bulunduğunu araştırma çabalarını baltalamak gibi talihsiz bir eğilim gösterir; ayrıca aşağıdan yukarıya bir inceleme Levant'ı havzanın geri kalanıyla birlikte, arka planda doğu ve güneydeki gelişmeleri de dikkate alarak incelememizi sağlar.[157] Burada öğrendiğimiz derslerin ne kadar önemli olduğu, sonraki bölümlerde, Levant'ın zaten içinde yer aldığı geniş ölçekli bağlantı ağlarının Akdeniz'e daha fazla yayılmasıyla birlikte tekrar tekrar görülecektir.

Farklı ekolojiler, gelenekler ve farklı dış etkilere maruz kalmak, MÖ dördüncü binyıl sonu ve üçüncü binyıl Levanten toplumlarının homojenlikten çok uzak olmasına yol açmıştır. Levant'ta kuzey ile güney arasında büyük bir bölünme vardı, kuzeyde daha geniş ölçekli gelişmeler, güneydeyse MÖ 3500 civarında Bakır Çağı'nın zirveye tırmandığı dönemde, muhtemelen kısa kurak bir dönemin, çiftçiliğin çözülmesinin ve Beersheba Vadisi'nde çoban hayatına geçilmesinin hızlandırdığı daha belirgin bir kayıp görülüyordu. Bu bölünme ne ölçüde dış koşulların farklı niteliğinden, ne ölçüde kuzeyde o kadar sınırlı olmayıp daha iyi sulanan topraklar bulunmasından kaynaklanıyordu, bu ucu açık, öğretici bir sorudur. İç kesimler ve Akdeniz sahilleri arasında da farklılıklar görülebilir.

Ne var ki bütün bunlar için bazı genellemelere gidebiliriz. Yerleşimlerin nüfusu dalgalanma gösteriyor, kimi zaman, özellikle güneyde bazıları terk ediliyorsa da, büyük höyüklerin genel bir büyüme göstermesi, topluluk örgütlenmesinin, istikrarlı arazi sahipliğinin, güvenilir bağlantıların ve güçlü bir tarımın ifadesidir.[158] Tarımla ilgili olarak, Geç Neolitik ve Bakır Çağı'nın, sadece artık baskın hale gelen çevre koşullarına değil yeni piyasaya da önceden uyarlanmış, son derece esnek, karmaşık bir seçenekler yelpazesi miras bıraktığını söyleyebiliriz; bu yelpazenin ürünlerine talep artık, belli bölgelerde hayvan ürünlerine ya da belli optimum ekinlere yoğunlaşmayı, ayrıca bu bölgelerin uzmanlaştıkları ürünleri daha geniş kapsamlı bir ekonomik ağda bütünleştirmeyi teşvik etmeye başlamıştı.[159]

En baştaki çiftçilik temelinin ötesinde tarım, asmalar, zeytinler ve başka ağaçlardan, yanı sıra hayvanların çekme, yük taşıma, süt ürünleri ve yün için (bağlantıların genişlemesi sayesinde kısa süre önce bunlara mekanize tarla sürme, harman dövme ve tekerlekli taşıma da eklendi) rutin olarak kullanılmasından oluşuyordu.[160] Suyun idare edilmesi, muhtemelen Bakır Çağı'nda, hatta belki daha da önce tartışmasız görünür bir hal almıştı. Ürdün'de Erken Tunç Çağı'nda Wadi Feinan, küçük kontrol bentleri, suyun yönünü değiştiren donanımlar ve su alan tarlalarla dolmuştu.[161] Ürdün'ün doğusundaki sınır bölgesi Khirbet Umbashi ve Suriye'nin doğusundaki sınır bölgesi Jawa'da kanallar ve rezervuarlar, inişli çıkışlı, geniş bir volkanik step-çölden akan suları topluyordu; bu işlem, daha batıda doğmakta olan kent pazarlarına büyük miktarda süt ürünü sağlamayı amaçlayan çobanların geniş koyun ve keçi sürüleri gütmelerini, destekleyici tahıl ürünleri yetiştirmelerini mümkün kılıyordu **[7.22]**.[162] Necef'te de aynı şekilde, muhtemelen daha küçük ölçekte, uzmanlaşmış bir çoban hayatı serpilip gelişiyordu.[163] Buna paralel olarak, yayla yerleşimlerinde büyük bir artış olması sık sık, artan asma ve zeytin talebinin bir yansıması olarak görülür ama Akdeniz Avrupası'nın büyük bölümünde gözlenen benzer bir eğilime getirilen farklı açıklamalar, birazdan göreceğimiz üzere bizi temkinli olmaya davet eder, yukarıda bahsettiğimiz ilişki daha çok özel mikroekolojiler, örneğin Kuzeybatı İsrail ve Lübnan'da bu bakımdan en iyi fırsatları sunan, yağmur tutan kayalık tepeler için geçerli olabilir.[164] Teras duvarlarının hangi tarihe ait olduğunu belirlemek korkunç derecede zordur, bugün Akdeniz'in büyük bölümüne damgasını vurmuş, sınırları belirleyen, geniş terasların ilk ortaya çıkış tarihi çok çok daha geçtir (çoğu bölgede, bu kitabın ele aldığı dönem sonrasında ya da o dönemin bitişine yakın tarihlerde ortaya çıkmıştır) ama toprak ve nemi tutmaya yönelik basit yamaç kesme faaliyetleri, Levant tepelerinde bu bölümde ele aldığımız dönem kadar erken tarihlere uzanıyordu belki de; hatta bu faaliyetlerle, toprağın çorak olduğu yerlere inşa edilen kontrol bentleri arasında prensipte pek fark görülmeyebiliyordu.[165] Son olarak, dağların yükseklere tırmandığı bölgelerde çiftlikler ve meyve bahçelerinin üzerinde çam, ardıç, şimşir ve sedir gibi kokulu ve reçineli türler bakımından zengin, büyük, sessiz ormanlar yükseliyordu.

Önce kuzeye bakalım; Uruk bağlantısının kesilmesi, geride küçük merkezler, yaygın bağlantılar ve çok sayıda içki kadehi yapmakta kullanılan hızlı çömlekçi tekeri ile silindir mühür gibi kalıcı miraslara rastlanan bir coğrafya bırakmıştı. Bu aşamaya geçişin tam olarak nasıl gerçekleştiği, hayal kırıklığı yaratacak kadar belirsizdir; Akdeniz'in daha batısında göreceklerimizin yanı sıra, daha doğuda, Mezopotamya'da gördüklerimizle buradaki durum arasında daha yakından bir

7.22 Bugün Güney Suriye'de bulunan step yerleşimi Khirbet Umbashi'de su idaresine yönelik karmaşık yapılar ve hayvanların ağıla kapatılması, koyunlar ve keçilerin ikincil ürünleri için geniş çaplı kullanımını sağlamıştır; (*solda*) kanal, baraj ve havuzlardan oluşan su idaresi sisteminin haritası; (*sağda*) güneybatıdaki inşaat alanında ağıllar ve başka yapılar.

karşılaştırma yapmamız hiç kuşkusuz bu konuda işimize yarar.[166] Ama MÖ üçüncü binyıl ortasına denk gelen yüzyıllarda hızlı değişimler yaşanmış olsa gerektir, çünkü MÖ 2400'e gelindiğinde, Akdeniz sahillerine 80 km'den yakın bir yerde en az bir tane kentli, okuryazar bir siyasi oluşum hüküm sürüyordu. Burası, Halep'in güneybatısındaki tepelik arazide MÖ 3500'den beri önemli bir tepeye yerleşmiş olan Ebla, bugünkü adıyla Tell Mardikh'ti. Ebla, Levanten koridorunun Fırat'tan gelen yol ve Anadolu'nun içlerine uzanan geçitlerle buluştuğu, giderek stratejik bir hal alan bir kavşak üzerine yerleşmiş, ekilebilir araziler, tepeler ve bataklıklardan oluşan klasik bir Akdeniz mikro bölgesiydi; her bakımdan talihli bir yere kurulmuştu [Rr. XXV].[167]

Çok temkinli okumalar yapılsa dahi, Ebla'dan elde edilen kanıtlar ufkumuzda bir kuyrukluyıldız gibi ışıldar. MÖ üçüncü binyıl sonundaki yerleşim 6 metre kalınlığında bir istihkâm duvarıyla çevrilmiş, çok katlı bir saray binasının hâkim olduğu 55 hektarlık bir şehirdi. Sarayın ancak bir bölümü gün ışığına çıkarılmıştır, bunların başında da deniz kabuklarından kakma bir çiçek deseniyle bezeli, iyi kalite keresteden büyük bir merdivenle, insanı afallatan 17.000 çiviyazısı tabletin bulunduğu bir arşiv odası gelir **[1.9]**. Bu tabletlerin birçoğu, Güney Mezopotamya'daki Sümer dilinden bir şeyler almış, yerel bir Batı Semitik dilinde yazılmıştır ama uzak mesafelerde, ortak bir iletişim dili haline gelmeye başlamış Akadca metinler de vardır. Tabletler, saray ekonomisinin idaresine ilişkin kayıtlar, ticaret, siyaset ve doğudaki diğer güçler ile elitler arası evlilik konulu mektuplar, kraliyet fermanları, Eski Ahit'te şiddetle suçlandığını gördüğümüz deniz tanrısı Dagan gibi Akdeniz ilahlarının yanı sıra, çoktan kadim olmuş Mezopotamya ilahları hakkında ilahiler ve mitler içerir. Tabletlerden Ebla'nın en az 10.000 kilometrekarelik (Kıbrıs'tan, Girit'ten, Korsika'dan, hatta o dönemde Nil Deltası'ndan bile geniş) bir alana yayılan, batıda sahile sıralanmış bir dizi

küçük siyasi oluşum, güneyde Asi Nehri boyunca sıralanmış başka siyasi oluşumlar, kuzey ve doğudaysa Fırat üzerinde kendilerinden yine haber alacağımız büyük güçlerle, en başta da çoktan serpilip gelişmiş Mari ticaret merkeziyle sınırlanmış bir krallığa hükmettiğini öğreniriz.[168] Bu topraklar eskiden özerk olup artık kent merkezli bir devlete tabi olmaları nedeniyle kırsallaşmış (köyler bir bütün olarak alınıp satılıyordu) küçük kasabalar ve köylerden oluşan bir mozaikti, bura sakinleri de Delta sakinleri gibi köylü statüsüne indirgenmişti.[169] Ülkeyi büyütme mekanizmaları savaşlar ve savaş dönemlerini kesintiye uğratan, diplomatik, genellikle de evlilikler yoluyla sağlanan barışlardı; çiçekli kraliyet merdiveniyle korkunç bir tezat oluşturan başka kakma bezemelerde, Ebla'nın düşmanlarının kılıçtan geçirildiği, kesilmiş başlarının sayıldığı görülür **[7.23]**. Ebla'nın ömründe bu evrenin son kralı Ishar-Damu'ydu; Akadlı Sargon, yani Naram-Sin'in onun kentini ve sarayını yağmalayıp ateşe verdiğinden hayli eminiz.

Ebla, Uruk dönemi Habuba Kebira'sının daha batıda yeniden doğmuş hali değildi, Mezopotamya'ya özgü bütün kültürel sembollerine rağmen, ayrıntılarda yerel Levanten gelenekleri akla getiren ilginç farklılıklar gösteriyordu. Bir kere, toplumsal piramidin zirvesi, görünüşe bakılırsa o sıralar Mezopotamya'da olduğundan daha geniş ve daha pervasızdı. Ebla kralları Mezopotamya'dakiler kadar güçlü değillerdi, sanatta ve edebiyatta da kendilerini o kadar yüceltmiyorlardı, karar alma yetkisine sahip konseyler ve meclislerin varlığı olağandışı derecede güçlüydü.[170] Ayrıca tapınaklar yerel çerçevede heybetli olsa da, Mezopotamya standartlarına göre büyüklükleri ve rolleri orta ölçekteydi. Kralın evi, törenlerin, ekonomik ve idari faaliyetlerin merkezi, depolama yeri ve el sanatları üretiminin odak noktası olarak iş gören bir kraliyet sarayı etrafında toplanmış bir şehir fikri, nihayetinde Mezopotamya'ya özgü ve muhtemelen Mısır kökenli (hatta erken devletlerin çoğunda tipik) olsa da, Ebla'daki bazı pratikler buraya özgüydü; örneğin idare daha basitti, saray salonlarına erişim o kadar kısıtlı değildi. Bütün bunlar dikkate alındığında Ebla, Akdeniz koşullarına uyarlanmış, havzanın doğu yarısının bazı bölgelerinde binyılı aşkın bir süre ayakta durup, Akdeniz hayatının büyük bölümüne hâkim olacak saraya dayalı bir ekonomi türünün ilk onaylanmış örneğini sunar.

7.23 Saray iktidarının biraz daha karanlık bir yönü: Ebla'da bulunmuş, bir zamanlar daha geniş bir ahşap kirişe yerleştirilmiş, ince kireçtaşından bir kakma; düşmanların kesilmiş kafaları toplu halde görülüyor.

Arşivler, bir Akdeniz ortamında sermaye yoğun çiftçilik yöntemlerinin olağanüstü vinyetlerini gözler önüne serer.[171] Saray, ağırlıklı olarak işçi azıklarını temin etmek için tahıl, sarayı tedarik edecek şarap ve yağ üretimi için asma ve zeytin, piyasaya sürmek üzere ihracat ürünleri yetiştirmekle uğraşıyordu. Öyle görünüyor ki, daha yüksek kesimlere ait yerlerde sıklıkla zeytin ağaçları baskındı, örneğin bir kraliçe bir rahibeye 8800'ü "dikilebilir" 16.320 birim zeytin ve 630 asmanın bulunduğu bir bağ bahşetmişti. Kraliyetin ve diğer elitlerin elindeki topraklar sadece (bazıları sarayın demirbaşı olarak kayıtlı öküzler ve yük arabalarıyla işlenen) arazilerden değil, kraliyet köyleri arasında dağılmış arazilerden de oluşuyordu. Irniba adında bir adam, 21 yere dağılmış 30.600 birime sahipti. Irniba'nın riskli yayılma gibi tekinsiz bir yaklaşımı olduğunu, en iyi arazileri bilinçli olarak seçtiğini, kraliyetin zaman zaman cömertlik gösterdiğini, karmaşık miras örüntülerini, bunların bazılarının veya hepsinin bir bileşimini yansıtan bir portföydür bu. Bunun yanı sıra, koyun sürülerinin

sayısı on binlerle ifade ediliyordu, sürüler kraliyet ailesinin hatırı sayılır bir hisseye sahip olduğu bir tekstil sanayiini besliyordu. Bu, zenginlik elde etmeye, artı değerin dev bir ölçekte seferber edilmesine odaklanmış bir saray ekonomisiydi; küçük ölçekli çiftçiler kitlesine her derde deva törenler ve bir bedel karşılığı emniyette olmak dışında pek az şey vererek elitlerin yararına işleyen bir sistemdi.

İncelikli zanaat işleri ve ticaret, diğer önemli zenginlik yaratma faaliyetlerini oluşturuyordu; gerçi Akadların yağması bu bakımdan maddi kalıntıların metinsel kalıntılardan zayıf olmasına yol açmıştı. Bugüne ulaşan ipuçları arasında, bazıları firavun isimleri yazılı küçük dikdörtgenlerle süslenmiş Mısır kökenli taş kâseler, 22 kg ham lapis lazuli (saray arşivinde değerli mallar arasında yer alan onlarca çeşidin büyük bir zevkle tafsilatlı bir şekilde aktarıldığına bakılırsa, kesinlikle bir hata olmuştu) ve taş, metal, ahşap, hayvan dişi, kemik ve denizkabuğundan yapılmış çok amaçlı figür ve mobilya parçaları yer alır **[7.24]**.[172] Ama arşivlerden de dokuma yapan, mısır öğüten, yemek pişiren 800 kadın, 500 demirci, 140-160 marangoz, 30-40 doktor, 26-30 müzisyen ve 14 berberin (çoğu tahmine göre birkaç bin kişinin) saraydan yapılan ödemeler ya da verilen azıklarla desteklendiğini öğreniriz ("Desteklenmek" kulağa çok yardımsever bir sözcük gibi gelmiştir belki diye belirtelim: Bu insanlar bağımlıydı, çoğu kez de özgür değillerdi).[173] Tabletler sarayın öncelikleri hakkında da bir şeyler söyler: Mal ve hammadde listeleri büyük ölçüde metaller, lapis lazuli ve zengin desenli, renkli yün kumaşlarla sınırlı tutulmuştu. Sanayi ürünlerinin birçoğu, içeride elitler (görünüşe bakılırsa birkaç yüz kişi) tarafından, doğum, evlilik ve zafer kutlamalarında kullanılıyor ya da tanrılara sunuluyordu. Bazı ürünler, alt düzey görevlilere ve diğer saray maiyetine hizmetleri için hediye ya da ödül olarak veriliyordu (böylece örneğin mücevherler ve giyimde saraya bağlı bir "görünüm" yaratılıyordu). Çok büyük miktarda mal da, başta doğuda 400 km uzaktaki Mari olmak üzere başka ticaret merkezleriyle dış ticarete ayrılıyordu.

Metaller Ebla ekonomisine hem niceliksel hem niteliksel bakımdan şaşırtıcı derecede sızmıştı ve düzenli olarak hareket halindeydiler.[174] O zamanlar değer standardı gümüştü, Ebla da altın, bakırın iki buçuk ila beş katı değerliydi ama bakırın 20'de birine mal oluyordu. Arşivlerin kapsadığı 50 yıllık faaliyet boyunca, saraya yılda ortalama 45 kg altın ve bunun beş ila on katı gümüş girmişti, bireysel işlemler birkaç gram ile neredeyse 1,5 ton arasında değişiyordu (birkaç gram olması ekonominin mikro düzeydeki yaygınlığını, 1,5 ton olması ise hayret verici azami noktayı vurgular). Metallerin çoğu, saray adına ticaret yoluyla ya da günü gelen borçlarını metal biçiminde ödeyecekleri beklentisiyle (ki bu da kolayca tahvil edilebilirliğin açık bir işaretiydi) köylülerden ayni olarak (mal cinsinden), vergi toplama hakkı verilmiş yetkililer üzerinden alınıyordu. Ticaret açısından Ebla'nın Mezopotamya, Mısır ve Anadolu metal bölgesi arasında yer alan bir konumda bulunması son derece talihli bir durumdu, çünkü MÖ üçüncü binyıl sonlarında Mezopotamya'da gümüşün altın karşısındaki değeri 10:1, (altının kolayca elde edildiği) Mısır'daysa 1:2 ila 1:3,5 gibi yüksek bir orandı. Ebla'daki oran bir aracı konumunu yansıtır, şehrin gümüş-altın alaşımlara ilgisi bu durumu biraz daha görünür kılar. Şehrin bu erken ve henüz bütünlük arz etmeyen takas oranlarından sonuna kadar yararlandığına pek kuşku yoktur.

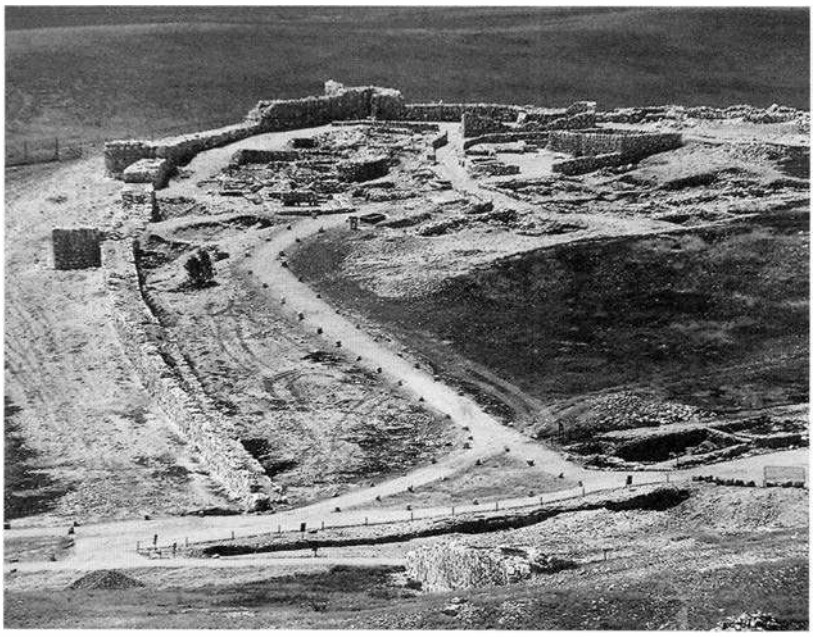
Ebla'nın harikaları, kuzeyde, Hama'da Asi Vadisi'nde yer alan muhtemelen benzer siyasi oluşumları, büyük bir höyük olan Qatna'yı, ayrıca Halep'in

7.24 Ebla'da elit maddi kültür: (*solda*) Mezopotamya'dan aşina olduğumuz, insan başlı bir boğa figürü; karma malzemeden yapılmış bu küçük figürün ahşap gövdesi altınla kaplanmış, sakalları ise sabuntaşından; (*sağda*) Mısır'dan yapılmış bir ithalat; Geç Eski Krallık firavunu I. Pepi'nin isminin kazındığı taş bir parfüm küpünün kapağı.

doğusundaki Jabbul Ovası'nda 25 hektarlık bir alana yayılmış Umm el-Marra gibi önemli bağımlı şehirleri görmezden gelmemize neden olmamalıdır. Umm el-Marra'da öne çıkan bağımsız bir mezar anıtında, yüksek mevkiden kadınların, onların bebeklerinin, birkaç erkeğin mezarlarına, eşek kafataslarına, ahşap tabutlara ve aşina olduğumuz altın, gümüş ve lapis lazuli hazinesine rastlanmıştı.[175] Ne var ki güneye doğru indiğimizde, yerleşim ve toplumsal örgütlenme ölçeği küçülme eğilimi gösterir.[176] Kuzey İsrail'de birkaç topluluk, salınımlar gösteren tarihlerinin bazı dönemlerinde 20-30 hektarlık şehirler arasına girer ve bunların kent statüsünde olduğu iddiası bir yere kadar ikna edici olabilir; bu topluluklar arasında sonraki tarihlere ait iyi bilinen yerleşimler Dan, Hazor ve hepsinden de önemlisi Megiddo öne çıkar. Megiddo'da birkaç mabet ve dairesel bir sunak bulunmuştur. Ama bu şehirlerin çevresinde ve daha güneye doğru, Sina sınırlarındaki Mısır ileri karakollarına varıncaya dek yerleşim boyutlarının küçüldüğü görülür. Düzgün bir biçimde tahkim edilmiş Arad, Necef Çölü'nün kenarında, büyük ölçüde kazılmış bir yerleşimdir. 6 hektarlık bir alanı kaplayan bu yerleşim, öbekler halinde evlere ve küçük mabetlere bölünmüştür **[7.25]**. Nispeten yakın zamanda yerleşilmiş tepelik bölgede kurulan ilk büyük yerleşim olduğundan bir o kadar ilginç görünen Ai'nin büyüklüğü ise Arad'ın ancak iki katıdır. Ayrıca güneydeki topluluklar sıklıkla istikrarsızdır. Megiddo MÖ üçüncü binyılın ilk yüzyıllarında neredeyse ortadan kaybolup gitmiştir, oysa hemen hemen aynı tarihlerde güneyde, görünüşe bakılırsa kısa süren yağışlı bir dönem de yaşanmıştır; öyle görünüyor ki, tepelerdeki birkaç yerleşim de höyükleri taklit ederek kendilerini sahte bir eski uygarlık zarafetiyle donatmışlardır.

Güney Levant'taki bazı yerleşimler, Beth Yerah'ta çok sayıda ambarı bulunan etkileyici tahıl ambarı örneğinde gördüğümüz gibi **[7.26]**, tahıl ya da zeytinyağı istiflemeye yarayan depolama tesislerine sahiplerdi. MÖ üçüncü binyıl sonlarında Tel Yarmouth'ta da büyük erzak depoları bulunan mütevazı bir "saray" vardı.[177] Bunlar elit bir kesimin aile üretiminden kestiği vergiyi, bu tür insanların sermaye yoğun çiftçilikten elde ettiği hasılatı mı yansıtıyordu, yoksa depolar kötü bir hasat dönemine karşı tedbir olsun diye topluluk tarafından mı kuruluyordu, orası tahminlere kalmış. Genel izlenim, hanelerin büyük ölçüde özerkliklerini koruduğu, şefler ya da krallar (ve sonra da devletler) tanımlama çabalarına karşın en azından

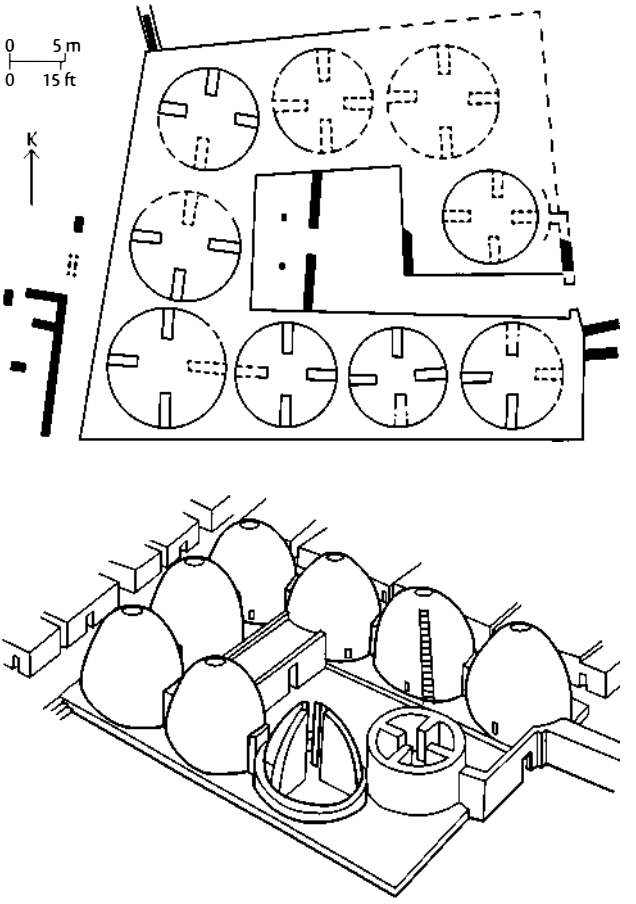
7.25 Arad'ın görünümü; kurak bir arazide evler ve burçlu surlar görülüyor.

Megiddo'nun güneyinde, kendi kendisini epey geri planda tutan güçlü birey ya da aile gruplarınca yönetilen irili ufaklı köylerin bulunduğu yönündedir; kültürel açıdan görünümü değişmiş olsa da Bakır Çağı'ndakine çok benzer bir durum söz konusudur.[178] Ölülerin kalıntılarının konduğu toplu kemiklikler ve yerleşimlerin dışındaki diğer mütevazı mezar toplulukları da nispeten küçük çaplı eşitsizlikleri işaret eder. Mısır'la ve kuzeyle bağlantılar olmasına karşın o aşamada hiçbir biçimde yazının olmaması, iktidar imgelerinin azlığı ve mühürlerin ancak ara sıra bürokratik amaçlarla kullanılması da bu vargıyı destekler.[179] Ticaret örüntüleri de canlıydı ama ağırlıklı olarak bölgeseldi, binlerce yıldır yaptıkları gibi, farklılıklar gösteren bir coğrafyayı birbirine bağlıyorlardı.

Bu son değerlendirmenin olası istisnaları, her zaman "ticaret" kategorisine girmeyen mekanizmalarla da olsa, ikisi de bir aşamada Mısır'a ihraç edilen şarap ve bakırdır (küplerin yapıldığı kilin kökenine bakılırsa yağ ihracatı daha kuzeyden geliyordu).[180] Bütün bunlar Mısırlıların değişen stratejileri karşısında çarpıcı bir direniş sergilendiğini gösterir. Mısır'ın kendi bağlarını kurmasıyla birlikte Güney Levant'tan şarap ihracatı gerilemişti ama bunun yerel üretim ve tüketim düzeylerine etkisi şaşırtıcı derecede az olmuştu.[181] Yoğunlaşıp sanayi düzeyine çıkan bakır üretimi, artık cevher kaynaklarının yakınındaki özel amaçlı tesislerde yürütülüyordu, bu kaynakların hepsi de kurak bölgenin kıyısında yer alan ücra köşelerdi. Wadi Feinan'dakiler sonraki madencilik çalışmalarının insafsızlığına uğramamış, hasar görmemiştir; bu madenler maden galerilerinden eritmeye, standart nesnelerin dökülmesine, atık parçalar ve mamullerin geri dönüştürülmesine uzanan işlemler zincirinin etkileyici bir tablosunu sunar [7.27; Rr. XXVII]. Bu işlemlerin hepsi de metalurji, tarım ve çoban hayatı arasında düzgün bir biçimde bölünmüş kalabalık bir coğrafyada köy düzeyinde bir topluluk tarafından gerçekleştiriliyordu.[182] Yüzlerce hatta binlerce ton cüruf toplanıyor, sonuçta ortaya çıkan saf bakır, nakliye kolaylığı sağlaması için çubuk şeklinde küçük külçeler halinde dökülüyordu. Kfar Monash'taki kıyı düzlüğünde bir alet ve silah yığınıyla birlikte keşfedilen 800 bakır levhadan yüzlercesi de ticarette kullanılan birimlermiş gibi

görünür.[183] Hiç kuşku yok ki Mısır, Sina cevherleri üzerindeki tekelini güçlendirinceye, Levant'ın buradaki ileri karakollarını geri püskürtünceye dek bu bakırın büyük bölümü güneye akmıştı. Ama Feinan'da ve batıya nakliye işini yürüten Arad'da yaşanan zirve döneminin aslında bu değişimden sonra gerçekleşmiş olması da çarpıcıdır. Bu durum yerel tüketimin yerel üretimi canlandırmaktan öteye geçtiğini ya da bakır ihracatının Levant'ın başka bölgelerine, muhtemelen giderek gelişen sahilden denizyoluyla gönderildiğini ima eder.

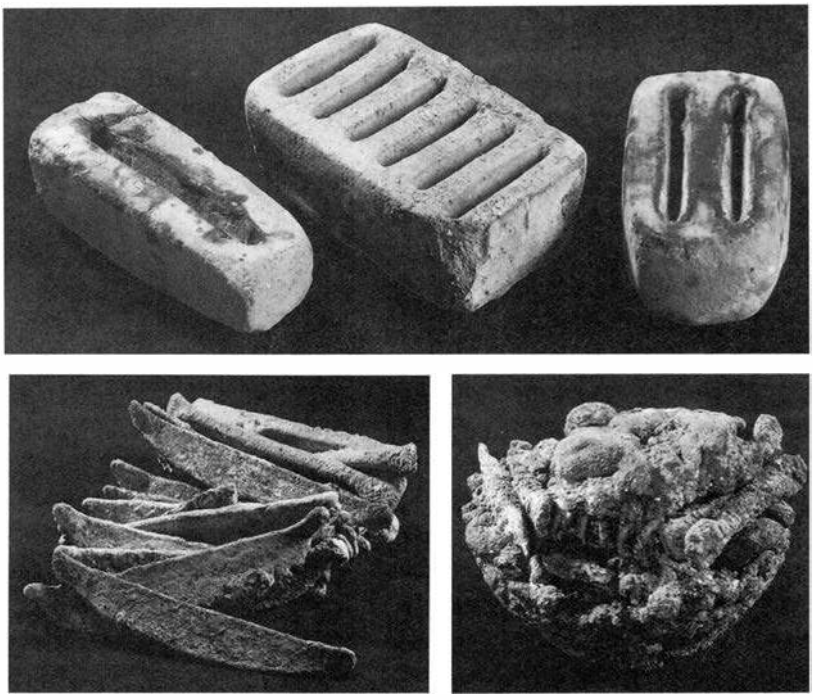
Buna bağlı olarak akla gelen bir soru da, Mısır'ın ağırlığını hissettiren yakınlığının Güney Levant toplumları üzerinde baskı yaratan bir etkisi olup olmadığıdır. Son dönemin ekonomi diliyle ifade edersek, bu bir "azgelişmişliğin gelişmesi" vakası mıydı?[184] En büyük yerleşimlerin bile sınırlı büyüklükte olması ve hayatlarının sık sık kesintiye uğraması, ayrıca (çevre koşullarıyla ilgili alternatif bir açıklamaya o kadar açıkça müsait olmayan bir tabloda) Mısır'ın aralıklarla dile getirilen "mahvetme" iddiaları, durumun gerçekten de böyle olduğunu işaret ediyor olabilir. Bunun yanı sıra güneyde, zenginlik belirten mallar, özellikle de değerli metaller açısından Bakır Çağı'na ve o dönem daha kuzeydeki toplumlara nazaran tuhaf bir yoksulluk gözleniyordu. Bu kuram doğruysa, en ağır etki erken tarihlerde, Mısır ileri karakollarının yırtıcı davrandığı evrede, ithalat ve ihracatın istisnai bir çarpıklık gösterdiği dönemde hissedilmiştir. Mısır'ın kısmen uzaklaşması, kimi zaman iddia edildiği üzere güneyde yaşanan bir kriz üzerine daha kuzeydeki yerlere denizyoluyla ulaşmayı tercih etmesi, öyle görünüyor ki koşulları rahatlatmış ve yerel fırsatların önünü açmıştır. Bağcılığın devam etmesi ve bakır üretiminin artması dışında, güneydeki büyük yerleşimler yine bu dönemde istihkâmlar inşa etmeye başlamıştı; binyıl boyunca giderek daha iddialı bir çabayla sürdürdükleri bu faaliyet, muhtemelen Mısır akınlarının korkusundan çok, bölgesel bir refahın yaşandığı bu evrede daha çok bölge içi rekabeti yansıtıyordu.[185] Bizim buradan çıkaracağımız ders ise, dünya sistemi koşullarında geride kalmanın, yerel düzeyde telafi edici yararları olabileceğidir.

7.26 Beth Yerah'da çok silolu ambarda geniş ölçekli tahıl depoları; planları ve kubbeli rekonstrüksiyonları görülüyor.

Denizci Levant Rüştünü İspatlıyor

Levant'tan ayrılmadan önce, MÖ üçüncü binyılda Mısır yelkenli gemilerinin seyretmekte olduğu Levant sahil şeridi ve denizleri hakkında neler söyleyebiliriz? Nehir ağzından geniş, az sayıda körfezin ve çoğu Pleistosen'de sahilleri dolduran

7.27 Wadi Feinan'da MÖ üçüncü binyılda yapılan metal işçiliğine ilişkin çok sayıda kanıt arasında şunlar yer alır: (*üstte*) nesnelerin ve ince külçelerin dökümü için kalıplar; (*sol altta*) hilal şeklinde külçeler; (*sağ altta*) kâse şekilli bir potada eritilmiş malzemeler.

kum tepelerinden yadigâr kumtaşı kalıntısı birkaç adacığın bulunduğu, nispeten düz bu sahil şeridi, kuzey ucu, yani İskenderun Körfezi'nin kucaklayıcı kavisi dışında Akdeniz denizciliğinin gelişmesine pek az katkıda bulunmuştu. Sonraki dönemlerde, Neolitik ve Bakır Çağı'nda bu sahil boyunca deniz trafiğine ilişkin pek göstergeye de rastlanmaz. Bu durum MÖ dördüncü binyılın sonlarında, özellikle de üçüncü binyılda değişmiş, bu dönem Levant'ın denizcilik dünyasına doğru temelde yeniden örgütlenmesinin başlangıcı olmuştu. Sonraki 2000 yıl içinde bu çabanın, Fenikelilerin havzanın uzunluğu boyunca yayılan bağlantılarıyla zirve noktasına çıkacağını dikkate alırsak bu dönemin önemi açıklık kazanır. Gerçekleşmese, Levant'ın yöneliminin Kuzey Afrika'nın büyük bölümü gibi karasal kalabileceğini söyleyebileceğimiz bu yön değişikliği, bölgenin son dönemde Mezopotamya ile Mısır (ayrıca metal zengini Anadolu ve çok geçmeden daha batıda başka oyuncular) arasında üstlendiği aracı rolüne son derece bağlıydı, bunun üstüne bir de Levant ürünlerinin ülke dışında aranır olması eklenmiş, denizyoluyla büyük nakliyatları hızlı ve verimli hale getiren bir sevk aygıtının icat edilmesi de kesinlikle perçinleyici olmuştu.

Ama başta dış koşullara ne şekilde borçlu olunursa olunsun, doğru yerde doğru zamanda bulunan Akdeniz halkları bu yeni koşulları çabucak kavrayıp dönüştürmüşlerdi. Aslına bakılırsa, denizcilik rotalarının resmileşmesi ve ölçek itibariyle büyük bir genişlemenin yaşanması anlamında Mısır'ın denize açılan ilk gemileri ilgi odağı haline gelmişse de, MÖ dördüncü binyılda, onlardan önce deniz bağlantılarında birkaç kıpırtı olmuştu.[186] Bunlar, Megiddo ve Tel Erani'de kaba tekne imgelerinde, İsrail'de deniz altından ağla çıkarılan, biri Mısır kilinden yapılmış, yem ya da bir denizcinin yemeği niyetine hâlâ Nil'den birkaç yumuşakçayı barındıran birkaç çömlekte karşımıza çıkar. Orta Levant'ın, deniz ile dağlar arasındaki ovanın daralıp sadece 4-5 km'ye inerek tarım dışı seçenekleri özellikle cazip hale getirdiği bir kesiminde, Lübnan'ın sedir ağaçlarıyla kaplı

zirvelerinin altında, yarlarla çevrili küçük bir çıkıntıda, pınarın başına kümelenmiş bir sahil köyünün mezarlığında gömülü binlerce küpten birkaçı, gümüş ve başka egzotik ithal mallar bakımından acayip bir zenginlik gösterir.[187] O köy Gebal'di, daha çok Yunanca ismi Byblos'la tanınıyordu (papirüsü, ancak ondan sonra kitapları akla getiren bir atıftır bu); buranın yükselişi de kuşkusuz yerel bir ticaret merkezi olarak başlamış, sahilin aşağısı ve yukarısına deniz trafiğini de başlatmasıyla devam etmişti **[7.28]**. MÖ üçüncü binyıl başında Mısır'ın, Byblos'un yakın çevresinde üretilen kerestelere duyduğu iştah yoğunlaştıkça özel bir ilişki serpilip gelişmeye başladı. Byblos'ta İkinci Hanedan sonuna ait taş bir kâse bulunmuştur, her bahar demir zengini topraklarla kan kırmızı akan Adonis Nehri'nin (Levanten bir tanrının adının verildiği bu nehre bugün Nahr İbrahim denir) ağzına yakın bir yerde de, Dördüncü Hanedan'a ait bir oduncu tayfasının ya da gemi mürettebatının (Mısır'da deniz bağlantılarına sahip birkaç resmi çalışma grubundan biridir) isminin yontulmuş olduğu bir balta bulunmuştur.[188] Bu tarihten itibaren Byblos, Mısır kayıtlarında Levant'taki diğer yerlere nazaran çok daha sık belirmeye başlar, Mısır kozmolojisinde de özel bir rol edinir. Bu ekonomik, siyasal ve kutsal düğümü bağlayan denizcilik vasıtası da "Byblos gemisi" olarak bilinir.[189]

Bu çarpıcı topluluğu MÖ üçüncü binyıl boyunca evrildiği süre zarfında daha yakından incelememiz bize çok şey kazandırır.[190] Ebla gibi Byblos da, yerel ve dışsalın kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştı ama kökten farklı sonuçlar doğuran bir kaynaşmaydı bu. Byblos gelecek yıllarda Akdeniz'in tamamında somutluk kazanan, saray sisteminden daha ilerilere ve hatta daha sonralara uzanan, farklı tipte bir denizcilik topluluğunun ilk örneğini temsil eder. Buradaki başlıca yapılar, muhtemel bir yönetici konutu, Ba'alat Gebal'e ("Byblos'un Hanımı") adanmış bir tapınak, eski su birikintisinden çıkmış "kutsal göl" yakınlarındaki kapalı bir tören yeridir. Yerel kültür baskındır ama Mısır unsurlarının da özellikle tapınak yakınlarında, Tanrıça kültünün Mısırlı Hathor'un dağlık bölgelerdeki tezahürüyle harmanlandığı yerlerde yaygın olduğu görülür. Mısır adakları, sergiledikleri çeşitlilik bakımından ilginçtir, aralarında toplumsal olarak mütevazı hediyeler, kadınları çağrıştıran kozmetik çömleklerin yanı sıra, I. Pepi'ninki de (MÖ 2321-2287) dahil olmak üzere kraliyet isimlerinin kazıldığı kap kacak da vardır. Pepi, tahtta geçirdiği ilk 25 yılın bitimini, sahip olduğu dünyanın iki kutbunda, Nil'in Birinci Şelalesi'nin üst kısmında kalan Elephantine'de ve Byblos'ta adaklarla kutlamıştı; genelde ticaret diye bir örnek cilaladığımız bazı şeylerin ardındaki sembolik anlama ilişkin uyarı niteliğinde önemli bir örnektir bu.[191] Tapınakta adanan taş kaplar, yöneticinin konutunda bulunanlardan farklıydı, tapınakta bulunanların çoğu tören eşyalarıydı, öbürleriyse Ebla sarayında bulunan Mısır hediyelerine benzer tabak çanaktan oluşuyordu.[192] Şöhretine, uzak yerlerle bağlantılarına, o aşamada eşiğinden geçen sedir ve başka mal miktarına bakarak, Byblos'un büyüyüp kudretli bir şehir haline geldiği hayal edilebilir. Aslına bakarsanız, belirleyebildiğimiz kadarıyla şehir, dikkat çekici derecede küçük kalmıştı, 5 hektardan biraz daha büyük bir alan üzerine yayılıyordu ve 1000-2000 kişilik bir nüfusu vardı. Buraya cidden krallık demek zordur, "devlet" demek de biraz saçma kaçar ama Byblos, dönemin en güçlü krallarından bazılarıyla kısmen de olsa kendi başına ilişkiler yürütmüş, hatırı sayılır zenginliğe sahip bir yerdi. Byblos'un uzun vadede önemi burada yatar, çünkü Akdeniz daha

7.28 Sahil yerleşimi Byblos'un havadan görünümü. Haçlı Seferleri sırasında yapılmış kale, şehre yukarıdan bakıyor, modern şehir de yerleşimin etrafını sarmış durumda. Antik yerleşimin şaşırtıcı derecede küçük, sıkışık bir nitelik gösterdiği gayet belirgin.

sonraki tarihlerin kilit kavşakları ve merkezlerinde, deniz ticaretiyle uğraşan başka birçok daha küçük, zengin ve dinamik siyasi oluşumun (burada terimi daha gevşek anlamıyla almak kesinlikle daha yararlı olur) boy verdiğine tanık olacaktı. Byblos gibi bunların da birçoğu aşağıdan yukarıya doğru, yerel ticaret merkezleri, ticaret yolları ve ticaret ağları olarak yükselmişlerdi; birkaçı, en başta da Sur ve Aegina, nihayetinde dönemlerinin en büyük güçlerine zenginlik ve nüfuz bakımından meydan okur hale gelecekti.

Sözün Sur'dan açılması, bizi istisnai olduğu kabul edilen Byblos örneğinin ötesine bakmaya teşvik eder. Sonraki yıllarda deniz kenarında filizlenen kentlerin en derinlerine dek inen kazılarda zorluklar yaşansa da, Levant sahillerinde elverişli noktalarda başka bir dizi denizcilik merkezinin ortaya çıkmış olduğuna pek kuşku yoktur. Kıyının açıklarında önceden önemsiz bir adacık olan, korunaklı limanlar ve anakara hayatının değişkenliklerinden bir parça yalıtılmışlık sunan Sur'a ilk kez MÖ üçüncü binyılda yerleşilmiştir.[193] Adanın sonraki yıllardaki rahipleri Herodotos'a burada ayinlerin 2300 yıl önce başladığını anlatmıştır (hanedanların ya da tapınakların kesin yıl sayımı yaptıklarını ima eden, doğruya yeterince yakın bir tahmindir bu). Sur'la ilgili ilginç bir efsane de adanın kökenlerini kano trafiğine bağlar.[194] Geleceğin Fenike kentlerinden Sayda da sahile yaklaşmış, sahil kesiminin yukarı ve aşağı bölgeleriyle ticaret yapmıştı, Beyrut'un atası da öyle…[195] Kuzeyde yeni tahkim edilmiş Ras Shamra'nın antik ismi Ugarit'e Ebla arşivlerinde rastlanabilir belki, güneydeyse Ashkelon yükselmeye başlamıştı.[196] Levanten çömleklerin birkaç özelliği de deniz bağlantılarının öneminin giderek arttığını, güneyin yanı sıra kuzeyle de daha fazla bağlantı kurulduğunu gözler önüne serer. Özellikle de bugün Kuzey İsrail'i oluşturup Lübnan'ın içlerine uzanan orta bölgede yükselen zeytinyağı, reçineli sıvılar ve şarap ticareti (sonuncusu Mısır'a o kadar sık gönderilmiyordu) denizyoluyla büyük miktarda sıvı nakliyatına yönelik ilk küplerin tasarımında etkili olmuştu (Bakır Çağı'nda yağ taşımakta kullanılan misil şeklindeki kaplar daha önceki tarihlerde, biraz daha güneyde, karadan nakliye bağlamında yanlış bir çıkış yapıldığını yansıtıyordu).[197] Son derece tanınır taraklı süslemelerle bezenmiş, ateşte iyice pişirilmiş, sert, "metalik toprak" küpler

MÖ ikinci binyılda üretilen amforaların atalarıydı. Bir dizi kırmızı cilalı ya da boyalı küp ve testinin görünümüyse, içlerindeki ürünün ya da menşe noktasının reklamını yapmak için bu şekilde vurgulanmıştı. Kısacası bunlar rekabet potansiyeline sahip bir pazarlama hilesinin kalıntılarıydı.[198]

Levant boyunca deniz ticaretinin büyümesi kaçınılmaz bir soru doğurur. Akdeniz'de yelken teknolojisini ilk kullanmaya başlayanların Mısırlılar olduğu su götürmez, MÖ üçüncü binyılda Nil'den gelen kraliyet konvoylarının gerçekliği de… Peki, firavun fermanlarının, Levant sahilinde yukarı-aşağı akıp duran deniz trafiğini kimin denetlediğini tam olarak yansıttığını söyleyebilir miyiz? Eski Krallık anıtlarında Mısır gemilerinde resmedilen Levant halkının hepsi de aslında esir miydi? Yüksek kalite keresteye kolayca erişebilen denizci Levanten topluluklar yelkenli gemi inşasına yatırım yapmaya, belki de bu gemileri Akdeniz koşullarına biraz daha uyarlamaya ne zaman başlamışlardı? Kısacası "Byblos gemileri", tasarımları ve rotalarının yanı sıra, sahipleri itibariyle de Byblos'a ya da Levant'a özgü unsurlar göstermeye ne zaman başlamıştı? Bu soruya, MÖ üçüncü binyıl ilerlerken durumun giderek böyle bir yön aldığını söyleyerek cevap verebiliriz. MÖ üçüncü binyıl sonlarına gelindiğinde artık, taştan çıpa kopyaları Byblos'ta, hiçbir yönüyle Mısırlı olmayan yeni bir kule tapınağa adanıyordu.[199]

Aynı süre zarfında, denizyoluyla etkileşim Kuzey Levant'ta yayıldı, Amanos ormanlarını aşıp Kıbrıs'ı gördü, hatta orada karaya çıktı; sonra kuzey ve doğuyla birçok bağlantısı olan, Mısır'da Giza'da Dördüncü Hanedan'dan kalma bir anıt mezara bir çömlekle katkıda bulunmuş, Erken Tunç Çağı'nın müstahkem Tarsus'una ulaştı.[200] Tarsus'un 80 km ötesinde, Kilikya Geçitleri'yle varılan "gümüş dağında" 1800 metre yüksekteki labirentsi Kestel madeninde çok çeşitli cevherler çok büyük miktarlarda çıkarılıyor, yakında, Göltepe'deki bir madenci köyünde metale çevriliyordu; bu köy dal-örgü kulübelerle sanayi ölçeğinde metal eritme donanımının bulunduğu, çevresinde ormanın sunduğu yakıt kaynaklarının titizlikle yönetildiği bir yerdi.[201] Sonra bu metal, sahilden aşağılara, denizcilik âlemine ya da karadan Ebla'ya ve daha doğuya ya da kuzeye, Anadolu'nun iç kesimlerine gönderiliyordu. Kafkaslar'a varıncaya dek Anadolu'yu, metal zenginliğine işaret eden kalıntıların bolca görüldüğü, giderek kentleşen toplumlar işgal etmişti; bu toplumlar güneylerindeki ova kentleriyle yaptıkları ticaret ve teknolojik alışverişin beslediği metalurjik denemelerin merkezleriydi ve bu faaliyetleri Akad krallarının buralarda hükümranlık kurma iştahını kabartıyordu.[202] Uruk sonrası Arslantepe'de gümüş, bakır ve çeşitli alaşımlardan 75 eşyayla dolu bir anıt mezar bulunmuştu, eşyaların üzerine biri erkek üçü kız dört genç kurban yatırılmıştı.[203] Alacahöyük'te MÖ 2300 civarında Karadeniz işleriyle paralellik gösteren metal işçiliği eserleri gömülmüştü, bunlar arasında son derece ender bulunan meteor demirinden, altın saplı bir hançer de vardı; daha kuzeybatıda yer alan Mahmatlar ve yükselen Troya yerleşimindeki gömülerse çok daha gösterişli buluntuların yanı sıra gümüş külçeler içeriyor ve güneydoğudaki benzer metal eşyalar dünyası ile onun ötesinde, Akdeniz Avrupası'nda metaller konusunda gözlenen hayli farklı yaklaşım arasında sıkıntılı bir konumu yansıtıyordu.[204] Bu gibi yerlerin çoğu deniz trafiğinin erişemeyeceği yerlerdedir ama en azından Troya iç kesimlerin yanı sıra bir Akdeniz sahiline bakıyordu. Birkaç "Byblos gemisi" (herhangi bir anlamda diyorum) çekine çekine daha ilerilere, daha güneylere doğru ilerlemiş miydi acaba?

Dikenli Yapraklar ve Pişkin İnsanlar

Akdeniz'in kuzey yakasındaki insanlar da MÖ "uzun" üçüncü binyılda Neolitik öncüllerinden farklı biçimlerde hayatlar geliştirmeye başlamışlardı, ancak onların Mısır ve Mezopotamya'yla doğrudan bağlantıları yoktu. Dünya sistemleri jargonuyla konuşursak, bu toplumların çoğu, ona ulaşacak kaçış hızına erişmiş doğu kökenli herhangi bir nesne ya da fikrin anlamını tanınmayacak kadar çarpıtan belirsiz bir kenarda kalıyordu. Ne var ki bizim bakış açımıza göre bu mesafenin avantajı, havzanın bu kısımlarını, Akdeniz toplumlarının kendi kendilerini yukarıdan aşağıya, genelde ya da hiç doğu katkısı olmadan, havzanın değişen çevre koşullarına uyumlu biçimde nasıl dönüştürebildiklerini inceleyebileceğimiz en âlâ yerler haline getirmiş olmasıdır. Bu gibi süreçlerin Levant'ta, güney ve doğuda yükselen patırtıdan kolayca soyutlanamayacak kadar büyük bir rol oynadığından kuşkulanıyorduk zaten. Batı Anadolu ve Ege'nin bazı kısımlarında, Levant'la etkileşimlerin MÖ üçüncü binyıl sonlarına doğru itici bir güç aşıladığı yerlerde, yörüngelerin birbirinden ayrıştırılması hâlâ titizlik gerektirir. Gerçi doğunun yankıları giderek sönükleşir ve uzaklıkla birlikte daha seçici bir hal alır. Ama daha batıda, Atlantik kıyılarında ne olduysa bağımsızca, Akdeniz koşullarında ve havza çapında çarpıcı benzerlikler göstererek olmuştur.

Altıncı bölümde karşılaştığımız arapsaçına dönmüş dönem isimleriyle karşılaştırdığımızda, MÖ dördüncü binyıl sonu ve üçüncü binyılın tamamı gayet açıktır. MÖ 3500 ile 3000 arasında son bulan çeşitli Neolitik uç evrelerin ardından, batı ve orta bölgelerin Bakır çağları ve Ege'nin Erken Tunç Çağı gelir. İtalya ve Dalmaçya MÖ üçüncü binyıl ortasından kısa bir süre sonra Bakır'dan Erken Tunç Çağı'na geçer. Peki ama bu isimlerde ne var? Kesin bir dille ifade etmek gerekirse, Erken Tunç yanlış verilmiş bir isimdir, çünkü bakır ile çok daha nadir bulunan kalayın karışımı olan gerçek tunç Ege'de bile ancak MÖ 2500 civarında, bu bölümün sonlarında inceleyeceğimiz bağlantılar sayesinde düzenli olarak belirmeye başlar.[205] Bakır, aletler ve silahlarda kullanılan temel metal olarak kalmıştı, farklı ölçülerde kazara ya da bilerek arsenikle karıştırılıyordu. Altın ve artık gümüş, metal işçiliğinin dar bir biçimde aletler ve silahlara odaklanmış halde kaldığı İberya dışında, çıkarıldıkları yerlerde mücevher yapımında kullanılıyordu; İber Yarımadası'nın izlediği kendine özgü, nispeten münferit metalurjik yolun bir veçhesidir bu.[206] Ama daha derin bir düzeyde, metalden türetilmiş bu terimler Akdeniz Avrupası'nın tam ortasından geçen, sonraki Tunç Çağı toplumlarının atası olan, giderek daha "göz kamaştırıcı" topluluklardan oluşan bir kuşağı yansıtır. Buna paralel olarak bakır oksitli cevherlere karşılık, o kadar kolay işlenmeyen bakır sülfat cevherleri de ilk kez kullanılmış ve bakır üretimi artmıştır.[207] Daha doğuda İberya, Kuzey ve Orta İtalya, Ege ve hatta geç bir başlangıç yapan Güney Fransa'da maden galerileri ve ayrı eritme merkezleri bulunmuştur.[208] Güneybatı İspanya'daki faaliyetlerin artıklarının, çevre üzerinde Cadiz Körfezi kadar uzaklarda tespit edilebilir bir parmak izi bıraktığını daha önce görmüştük.

Metalle ilgili terminolojiler, edinilecek, sergilenecek ve gösterişli mezarlarda açıkça gömülecek statü sembolleri olarak metal eşyaların oynadığı yeni toplumsal rolleri güzelce yakalar. Metal biçimleri ve estetiği, neyin arzu edilir addedildiğini şekillendirmiştir, bu da başka malzemeler açısından bir sonuçlar

silsilesi doğurmuştur. Parçalanmış taşlar, metaller ilk belirdiğinde değil, şimdi geri çekilmeye başlamıştı; ya tükenip gitmişlerdi (Tiren obsidyeninin Sardinya ötesinde kullanımı gibi, Sardinya'da yerel malzeme MÖ birinci binyıl başına kadar varlığını sürdürmüştü) ya da ince çakmaktaşlarından incelikle üretilmiş, usta işi ok başları ya da Ege'deki obsidyen usturalar gibi uzmanlık isteyen alanlara çekilmişlerdi.[209] Güney İtalya'da ve nadiren de başka yerlerde metal kamaları taklit eden çakmaktaşı kamalar yontuluyordu. Elbette ki metallerin yaygınlıkları ve statüleri hiç mi hiç aynı değildi. Metallerin bol olduğu yerlerde, bakır aletler çabucak faydacı amaçlarla kullanılmaya başlanmıştı; işlevin gösterişe galebe çalmasının iyi bir örneği, Buz Adam'ın bakır baltasının dörtte üçünün sapıyla örtülmüş olmasıdır.[210] Bu arada, cevher bakımından yoksul olan Valencia, Güney İtalya ve Sicilya'da metal eşyalar MÖ üçüncü binyıl ortalarına kadar olağandışı kalmıştır. Ne var ki daha batı bölgelerde, Mezopotamya, Mısır ve Levant'la karşılaştırıldığında göze çarpan bir karşıtlık, metallerin henüz ön para birimleri olarak henüz iş görmemesi, daha doğuda kabul edilen değer denkliklerine dair belli bir bilincin oluştuğu Anadolu dışında külçe olarak depolanmamasıdır.[211]

Metallerin toplumsal bakımdan öne çıkması, MÖ dördüncü binyıl sonları ve üçüncü binyılda ivmelenen, Neolitik dünyayı tanınmayacak hale getiren, Akdeniz'in kuzey yarısında yeni benzerlikler yaratan daha geniş bir eğilimler yelpazesini –bu gelişmeleri Neolitik bir bakış açısından gören bir arkeoloğa göre "büyük sadeleşmeyi"– temsil eder.[212] Bu gelişmelerin öncülerine, altıncı bölümde, geleneksel köylerin zayıflamasında, cenaze faaliyetlerinin artmasında ve toplumsal, ekonomik ağların açılmasında rastlamıştık. Bütün bunlar daha yakından incelenirse karşılıksız kalmaz. Ama öncelikle, onlar da toplumsal davranış biçimlerinde meydana gelen daha geniş kapsamlı değişikliklerle ayrılmaz ilişkiler içindedir. Bir kere metal, taş, tekstil ve (altıncı bölümde belirttiğimiz üzere Neolitik'in sonundaki bir boşluğun ardından) şimdi yine iyi imal edilmiş, son derece süslü çömlekler biçimindeki saygınlık ve zenginlik işaretleri yelpazesi, geniş bölgelere yayılmış ve benzer bir kelime haznesinde birleşmişti. Ayrıca, çoğu Neolitik insanın bize göre meçhul hayatlarına nazaran, bireyler açısından yeni bir kararlılık öne çıkar; gruptan farklı ama aynı türden uğraşlar içine giren, başkalarının hayatlarına benzer hayatlar süren kişiliklere vurgu yapılır. İnsan heykelciklerinde biçim ve süslemeler muazzam bir çeşitlilik gösterir. Örneğin Güneybatı İberya'da bulunan, soykütük ve kimlik ayrıntılarını yansıtması muhtemel, taştan yapılmış levha benzeri 2000 imgede olduğu gibi…[213] Heykelciklerin yüz hatları da öne çıkar, gerçek bedenlerin bakımı ve süslenmesi de usturalar, dövme iğneleri, renklendiriciler, mücevherat ve saç ya da giysi iğneleri gibi buluntuların, ayrıca desenli giysilere yapılan göndermelerin yansıttığı üzere son derece popüler bir hal almıştır.[214] Kadınlar ve erkeklerin rolleri daha şiddetli bir ayrıma tabi tutulmuş ve yavaş yavaş güç bakımından görülen farklılıklara kök salar olmuştu.[215] Erkeklik bağıra çağıra kutlanıyordu. Kamaların orman yangını gibi yayılmasının nedenlerinden biri, başlıca eril simge olarak benimsenmeleri, daha geniş çeperli dünyada erkek olmanın eski biçimlerinin, en başta da avlanmanın yanı sıra, doğmakta olan savaşçı kimliğinin ilk simgesi olmalarıydı.[216] Oysa tersine, İtalya'da bulunan o döneme ait imgelerde (acaba kimin yararı ve bakması için yapılmışlardı?) kadınlar cinsiyetleri ve giysileriyle konu edilir.[217] Saygınlık belirten eşyalar, bireysel kimlikler, fiziksel görünüm ve

cinsiyet arasındaki ilişki, Karadeniz'den başlayıp (Troya da dahil) Kuzey Ege ve Alpler üzerinden Fransa ve İberya'ya ulaşan kesintili bir hat üzerinde yer alan, kadın ve erkeklerin yassı olarak yontulduğu dikili taşlarda gayet güzel örneklenir **[7.29]**. Zaman içinde parçalanan ve yeniden kullanılan bu taşların ilk baştaki konumları pek iyi korunamamıştır, anlamları da belirsizdir. Bazıları mezarların üzerinde duruyordu, bazılarıysa çevreye dağılmıştı, belki de yaratıcılarının oluşturduğu daha geniş kapsamlı toplumsal ağlarda konulmuş işaretlerdi.[213]

Bu yeni insanlar nerede ve nasıl yaşıyorlardı? İtalya'nın bazı bölgelerinde ve Ege'de gördüğümüz üzere, köylerin parçalanıp dağınık çiftlikler ya da mezralar haline gelmesi süreci MÖ 3500'den itibaren genel bir eğilim halini almıştı.[219] Bu açıdan zengin bir biçimde incelenmiş bir örnek Güney Fransa'da bulunur; burası sahil şeridinde ovalar ve lagünlerin, arkasında kurak, çalılık kireçtaşı platoların (Garrigues) bulunduğu, bunların ardında yüksek Grands Causses ve Cévennes'in Languedoc'da düzgün bölgeler halinde yükseldiği, Provence'ta ise alçaldığı bir coğrafyadır.[220] Buradan Rhône geçiyordu, onun da Nil gibi birleştirici bir odak noktası olmaktan çok bölücü bir etkisi vardı. Bu coğrafyadaki Chasséen köylerinin yerini, karmakarışık bir sürü yerel, kısa ömürlü çömlek üslubu kullanan çok sayıda yerleşim almıştı. Köylerin sayısı mutlaka insan sayısının da fazla olduğu anlamına gelmez, çünkü Bakır Çağı yerleşimleri genel olarak bir ya da birkaç aileden oluşuyor, birçoğu muhtemelen birkaç kuşak boyunca varlık gösteriyordu. Tavoliere'nin terk edilmesinin aksine, bugünkü Fransa ovaları boşalmamıştı. Yeşillik bir sahil lagünü olan Etang de Berre, çiftçiliğin yanı sıra balık ve yumuşakçalarla yaşayan küçük toplulukların merkezi haline gelmişti, bazı topluluklar da iç kesimlerdeki ovalara dağılmıştı.[221] Ama en çarpıcısı, o zamana kadar neredeyse hiç yerleşilmemiş olan Garrigues'e taşınılmasıydı. En iyi incelenmiş öncüler, çömlek tiplerinin adıyla, "Fontbouisse" diye bilinir. Onlara ait yüzlerce taş uzunev (bu topraklarda kereste yapılar bir seçenek değildi) kireçtaşının ortasındaki küçük toprak parçalarının yanında bulunmuştur; örneğin on ya da daha fazla ev de, Aude'da tarıma elverişli küçük bir havza olan Viols-le-Fort'un çevresinde halka olmuştu **[7.30]**.[222] Tarımsal olarak kenar coğrafyalara doğru bu hareketliliğin, İberya'dan Girit'e dek yayılan, hatta Levant'ın tepelik bölgelerine doğru uzanan paralelleri vardı.[223]

7.29 İtalyan Alpleri'nde Garda Gölü'nün kuzeyinde Arco'da bulunan, gerçek hayattaki boyutları aşan insan biçimli stel; çok sayıda hançer, baltalı kargı ve baltanın gücüyle cinsiyeti vurgulanmış bir erkek görülüyor; incelikle işlenmiş fistolu kemer ve kolye de dikkat çekiyor.

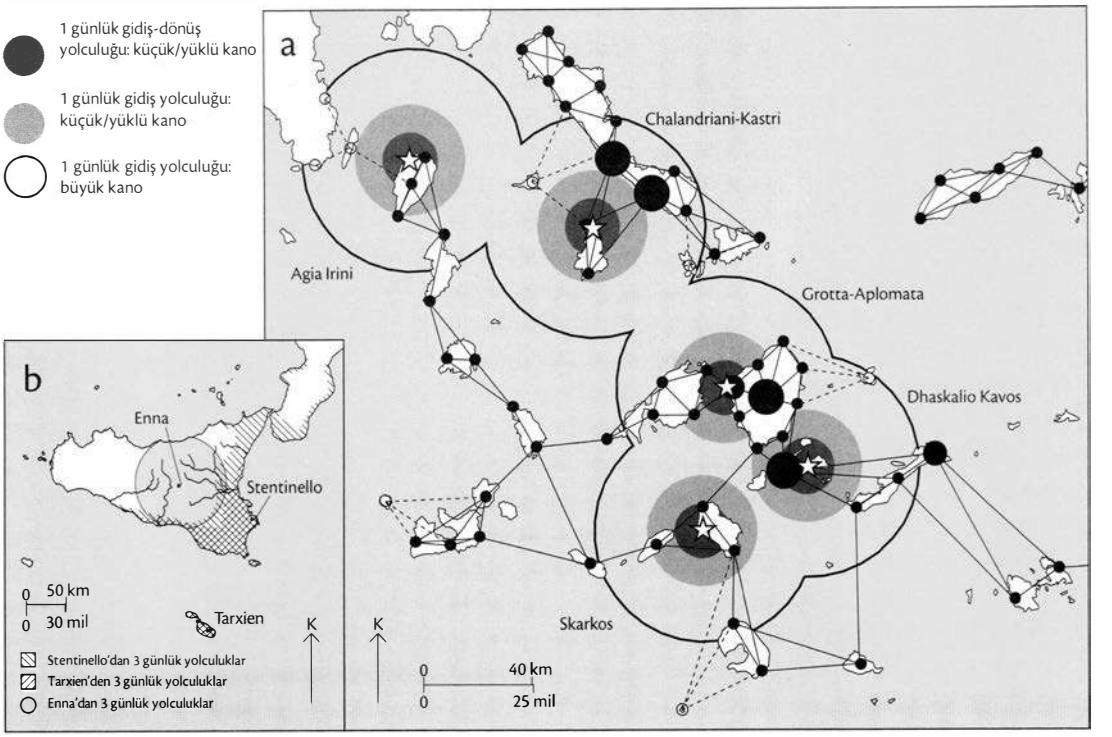
Küçük adalar bu gibi doğal ortamların mikrokozmosudur. O zamana dek pek barınılmayan bazı adalar bu aşamada yurt halini almıştı; 0,6 kilometrekarelik yüzölçümüyle Korsika ile Sardinya arasındaki bir adacıklar topluluğunun en büyüğü olan Lavazzo ile zaman zaman rastlanan keçiler dışında, bugün terk edilmiş olan birkaç küçük Kiklad adası da bunlar arasındadır.[224] Kiklad Adaları'ndaki takımada koşulları ve farklı jeolojiler, bu gibi "patlamış" topluluklarda yaşamanın, aslında hepsinde genel olması gereken bir başka sonucunu istisnai bir açıklıkla tespit etmemizi sağlar.[225] O da etkileşimin gerekliliği ve her yerde görülmesidir ki, bu, Neolitik'e özgü her şeyin ötesindedir ve başka yerlerde de izini sürdüğümüz (bu bölümün sonunda da geri döneceğimiz) büyük bağlantılar ağıyla değil, komşular arasındaki küçük ölçekli kesintisiz temaslarla, Horden ve Purcell'ın Brown modeli hareketliliğin (rasgele hareketlilik) bir biçimi olarak kavramsallaştırdığı şeyle haritası çizilir. Küçük yerleşimler, özellikle de riske açık coğrafyalarda bulunanlar, karşılıklı geliş gidişlere ciddi ölçüde bağımlıdır; ihtiyaç zamanlarında yardımlaşmak, bir aileden daha büyük bir işgücü toplamak,

sürdürülebilir evlilikler için eş bulmak, sürüleri çiftleştirmek ya da bırakın uzaktan bakılıp imrenilen bir şeyi, malzemeler, zanaat ve ritüel becerilerine erişmek için bile birbirlerine bağımlıdırlar **[7.31]**. Yöreye ait olmayan killerden anladığımız kadarıyla, Kiklad Adaları'nda yaşayanların orta uzunluktaki mesafelerde getirip götürdükleri çömlek ve başka mal miktarı, onların dünyasını bir arada tutan dokunun bir parçasıydı ve uzun vadede, hayatlarını toplu halde toplumsal ve ekonomik açıdan idame ettirmelerini sağlıyordu. İberya'da çömlek ve taş hareketlerinin haritasının çıkarılması sonucu benzer mikro örüntüler ortaya çıkmaya başlamıştır,[226] Güney Fransa ve başka yerlerde görülen bölgesel üslup çokluğunun ardında da hiç kuşkusuz bu örüntüler yatıyordu.

Akdeniz'in kuzey yakasının büyük bölümünde, kenarda kalmış arazilere doğru hareketlenmenin aynı derecede çarpıcı bir ekseni de dikeydi; sıcak havalarda yaşayan avcı-toplayıcıların yukarılara doğru hareketlenmesinden beri ilk kez yükseklerin gücü geri dönmüş, Buz Adam'ın baş döndürücü bir yükseklikte ölümcül yolunda ilerlemesi, daha tipik bir örnekle Garrigues'te yerleşimler kurulması, bu gelişmenin habercisi olmuştu. Bu hareketliliğin aslında bir bölümünün yerleşmeyle pek ilgisi yoktu. Alpler'in çevresindeki çok kaliteli cevherler ve taşların çoğunun yukarılarda aranması gerekiyordu. Ayrıca Bakır Çağı (ve sonraki dönemlerin) kaya sanatının, kimi zaman 1000-1500 metre yüksekte, olağanüstü birkaç yerde yoğunlaşması, dağlık birkaç bölgeye ritüel güçler atfedilmeye başlandığını haber veriyordu.[227] Bu imge galerilerinin en büyüğü iyice iç kesimlerde, Güney Alpler'den Po Ovası'na uzanan iki nehir dar geçidinde, Valcamonica ve Valtellina'da bulunur. Denize daha yakın bir yerde, Fransız Rivierası'na kuş uçuşu sadece 30 km uzakta Mont Bégo'da göğe yükselen, buzulların düzleştirdiği kumtaşlarına tahminen 37.000 imgeyle iz bırakmıştır [Rr. XXVI]. Bir zamanlar Hannibal'in askerlerinden kalmış duvar yazıları sanılan bu geometrik desenler, hançerler ve baltalı kargılar (mızrağın Avrupa'da doğmuş, kısa ömürlü olmuş bir versiyonu, temrenin bir baltada olduğu gibi yanlamasına yerleştirildiği bir mızrak türü), uzun boynuzlu sığır başları, sabanlara sürülmüş öküzler, etrafı çevrili tarlaların ana

7.30 Güney Fransa'nın kireçtaşı yaylalarında Boussargues'de küçük müstahkem yerleşim; iç kısımda taştan yapılmış tipik birkaç uzunev görülüyor.

7.31 MÖ "uzun" üçüncü binyılda ada toplumları arasındaki bağlantılar ve mesafe deneyimleri: (a) Kiklad Adaları'nda eşit dağılmış noktaların en yakın komşularıyla birleştirilmesiyle elde edilen ağ modelleri, büyük noktaların belirttiği iyi bağlantılara sahip merkezler görülür; ayrıca beş büyük merkezden küçük ya da yüklü bir kanoyla yapılan bir günlük gidiş-dönüş yolculukları ile sadece dışa doğru yapılan yolculuklar gölgelerle belirtilmiş, büyük bir kanoyla yapılan bir günlük daha kapsamlı yolculuklar ana hatlarıyla belirtilmiştir; (b) Sicilya'nın güneydoğusunda Stentinello'dan, Malta'da Tarxien'den ve Sicilya'nın iç kesimlerinde bugünkü Enna'dan benzer koşullar altında yapılan üç günlük yolculuklar.

hatları (insanların o zamana dek boş olan bölgelere ilerlemesiyle, üzerinde yeni yeni hak iddia edilen toprakların göstergesi) ve ender rastlanan haleli erkekler, muhtemelen bir kabul töreni yeri olarak vahşi doğanın bu ücra köşesini bulmuş Bakır Çağı insanlarının meşguliyetleri hakkında müthiş bir fikir verir.

Ama her bir kaya sanatı harikası için, sıklıkla 500 ile 1000 metre arasındaki yüksekliklere kurulmuş, zaman zaman da yayla erozyonunun harekete geçmesiyle ilişkili çok sayıda tekdüze yerleşim vardır.[228] Yabani Doğu Ligurya'nın, sahilden yükselen sarp sel yataklarından tırmanan, bu süreçte ak köknar örtüsünde işaretler bırakan gruplarca açılması iyi bir örnektir.[229] İnsanlar buralara ne yapmaya geliyorlardı? Yaygın açıklamalardan biri, bu insanların Akdeniz Avrupası'nın ilk çobanları olduklarını, gerçekten göçebe Sahra çobanları ya da (bir zamanlar küçük bir kesimi oluşturan ama artık yeni şehirler ve saray sanayilerinin uzman tedarikçileri haline gelmiş) Levant steplerinin çobanları gibi değil, dikey "yaylacı" türü çobanlar olduklarını söyler. Bu açıklamaya göre çobanlar, koyunları ve keçileriyle birlikte mevsimlik olarak yazları yaylalara çıkarak, kışlarıysa ovalara inerek hayvanlarını otlatıyorlardı; Akdeniz'de yaylalar ve ovalar sıklıkla yan yana bulunan bölgelerdir.[230] Klasik devirlerden yakın geçmişe dek, ciddi, kimi zaman binlerce hayvanla yüzlerce kilometrenin aşıldığı yaylacı hareketlenmeler gayet iyi doğrulanmıştır.[231] Ama bunun Kuzey Akdeniz'de Bakır ve Erken Tunç çağlarında bir anlam ifade edip etmediği ayrı bir meseledir.[232] Bir kere, yerleşim sayılarının ortaya koyduğu üzere, mevsimlikken bile Afrika'daki ya da Levant steplerindeki nüfustan çok daha yüksek nüfusların, ürünlerini başka yiyeceklerle değiş tokuş edecekleri kent pazarları olmaksızın, çobanlıkla hayatta kalmayı nasıl olup da umdukları bir muammadır. Ayrıca Sicilya'nın iç kesimlerindeki sevimli tepelerde 650 metre yüksekte öncü bir yerleşim topluluğu olan Troina ya da Ege'deki benzer açık yerleşimler ve mağara yerleşimleri gibi yerlerin analizi, bunların birçoğunun,

birkaç aileyi ayakta tutacak kadar iyi ekilebilir arazi parçalarına kısa bir yürüyüş mesafesinde olduğunu doğrular.[233] Aynı şekilde, incelendiği yerlerde, hayvanların ölüm yaşları, mevsimlik yerleşimden ziyade yıl boyu yerleşim gösterir; başka kanıtlar da hayvanların et ve ikincil ürünler için yetiştirildiğini, güdülmeye pek müsait olmayan domuzların (ayrıca sığırların), baskın olan koyun ve keçilere eşlik ettiğini düşündürür; hayvan ürünlerine dayalı bir beslenme rejimi için gerekli ölçekte çobanlık yapıldığına dair bir emare yoktur. Uzmanların inceledikleri birkaç örnekte, tahıl ve bakliyat kalıntılarının ekin de yetiştirildiğini düşündürmesi, çoban hayatı varsayımına indirilmiş adeta son darbedir. Kısacası, belli koşullarda bir ölçüde davranışsal serbestliği ve olasılıklar dahilinde bir esnekliği (altıncı bölümde bahsettiğimiz Velebit dağlarındaki ilk çobanları hatırlayalım) mümkün görmek akıllıca olsa da, öyle görünüyor ki yaylaların yeni sakinlerinin çoğu karma çiftçilerdi. Ayrı bir pratik olarak çoban hayatı, havzanın bu kısmında, herhangi bir mertebede ancak gelecekte yaşanacak bir şey olarak kalmıştı.

Aslında, havzanın bu yakasında insanların tarım yapma biçimlerinin daha geniş kapsamlı incelenmesi, Levant'la karşılaştırıldığında nispeten az sayıda değişiklik olduğunu doğrular, bu değişikliklerin çoğu da yerleşik pratiklerin eğilip bükülmesidir. Başlıca ürünler değişmemiştir, daha kurak bölgelerde kuraklığa dirençli arpanın rolü güçlenmiş, ılıman Avrupa'dan kuzeye (Kelt fasulyesi gibi) birkaç yeni çeşit girmiştir.[234] Yerli yağlar ve şarapların yaygın şekilde üretilmesi Ege'de kilit bir farklılıktır.[235] Güney Girit'te küçük bir köy olan Myrtos'ta depolama küplerinde reçineli şarap bulunmuştur.[236] Ama başka yerlerde mesele taraflı bir hal alır, kanıtları neyin oluşturduğu konusunda pek fikir birliği yoktur. Orta Akdeniz'le ilgili olarak, Güney İtalya'da Tufariello'da MÖ üçüncü binyıl sonlarında zeytin ve asmaların bulunduğu söylenmiştir ama öyleyse bu bir anormalliktir, çünkü İtalya, Dalmaçya, hatta Fransa'da paralelleri görülmez.[237] Güney İberya'da asma yetiştirildiğine ilişkin emareler bulanıktır, gerçi zeytin taşlarının morfolojisinin analizi, yine MÖ üçüncü binyıl sonlarında bağımsız bir ehlileştirmeyi savunuyor olabilir (zeytinin genetiğinin de desteklediği, ilk yetiştirildiği merkezlerin birden fazla olabileceğini işaret eden bir olasılıktır bu).[238] Yer yer yerel girişimler görülmesi şaşırtıcı değildir, çünkü bitkiler yabani biçimde yaygın olarak bulunuyordu ve fermantasyon ilkeleri de uzun zaman önce anlaşılmıştı (Bakır Çağı İberyası'nda bira, bal likörü ve halüsinojen katılmış içki çeşitleri, çömlek repertuvarında sıvı taşınan kaplarda dikkat çekici bir artış gözlenmesine alternatif bir açıklama getirir).[239] Ne var ki yokluğuyla dikkati çeken bir şey vardır, o da Levant'ta ve (asma üretiminde) Nil Deltası'nda gözlenen, üretim ölçeğinde yapılmış devrimdir. Belli tahılların üretimi dikkate alındığında, sulama ya da teraslama izlerine de rastlanmaz.[240] İberya *dehesa*'sı, savana ve dağınık meşe ağaçlarından oluşan, sürülerin dolaştığı, yer yer tarlalarla kesintiye uğrayan (altıncı bölümde betimlediğimiz Chasséen coğrafyasına benzer) bu coğrafya hemen hemen bu tarihlerde oluşmuş olabilirse de, bunun insanların idaresinden mi kaynaklandığı, yoksa doğanın daha kurak zamanlara verdiği bir tepki mi olduğunu söylemek zordur.[241] Ne var ki, çok farklı ortamlarda bulunan yerleşimlerde belirleyici derecede çarpıcı olan bir özellik, uzun dönemler boyunca büyük miktarda yiyecek depolamaya ilk kez ciddi bir yatırım yapılmış olmasıdır; depolama ya o dönemlerde rağbet görmeye başlamış geniş küplerde ya çukurlarda ya da başka biçimlerdeki yeraltı depolarında yapılıyordu. İyi bir yılda, üretim fazlası

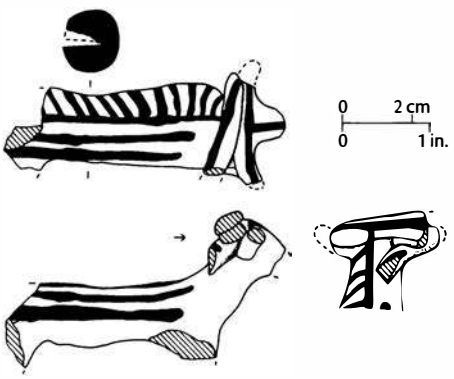
hububat, bakliyat ve belki Ege'de hane düzeyinde üretilmiş zeytinyağı, gelecek günler için titizlikle saklanıyordu.

Daha küçük yerleşimler, hayvanların karma bir tarım paketine katkılarını artıracak fırsatlar yaratmışlar; avcılığın dirilmesi bu paketi daha da güçlendirmişti.[242] Bu, sofraya daha fazla et geldiği, aynı zamanda toynak üzerinde depolama yapıldığı anlamına geliyordu. Her ikisi de artık koyunlarla, özellikle de dayanıklı keçilerle sağlanıyordu. Havaların kuraklaşması, hayatın yaylalara çekilmesinin yanı sıra, koyun ve keçilerin daha küçük olmaları da bu hayvanların, kas ve sembolik güçleri o kadar kuvvetli olmasa da neden çoğu kemik sayımına göre sığırları epeyce geride, üçüncü sırada bıraktığını açıklar. Ayrıca, Levant'la geç bir eşdeğerlik gösteren başka bir şey de, çoğu bölgede ikincil ürünler yelpazesinin tamamının gözlenmeye başlamasıdır. Akdeniz'in bu kısmında süt sağma tarım kadar eskiydi ama kıyı bölgelerdeki arazilere doğru yayılma belki de dayanıklı süt ürünlerine daha fazla ağırlık verilmesini teşvik etmişti; Güney Fransa, Sardinya, Korsika, İtalya ve Ege'de geniş bir alana yayılan, ağız çevreleri delikli kaba çömleklerin bu tür faaliyetlere atfedilmesi doğruysa, böyle bir sonuca varılabilir.[243] Yün gerçek bir yenilikti, ya daha doğudan tüylü cinslerle çapraz döllemeler ya da yerel seçici çiftleştirmeler sonucu elde edilmişti.[244] Desenli kumaş resimleri ve artık bol miktarda rastlanan yün eğirme teçhizatının yanı sıra, yünün ortaya çıkma tarihi, Alpler'de söz konusu olan iki eksikliğe dayanır. Birincisi, sıkı sıkı sarınmış Buz Adam MÖ dördüncü binyıl sonunda var olsaydı, kesinlikle yünlü giysiler giyerdi ama üzerinde hiç yün izine rastlanmamıştır. İkincisi, ondan birkaç yüzyıl sonra, Kuzey Alpler'de sualtında kalmış, hayvana değil bitkiye dayalı organik malzemelerin korunduğu göl köylerinde keten birden kaybolur; buna getirilebilecek en mantıklı açıklama da yerini dayanıklı olmayan yünün almış olmasıdır. Ne var ki korunma tablosundaki bir başka tuhaflık yünün batıda yayılma hızına kuşku düşürür. Güney İspanya'da Lorca yakınlarındaki Cueva Sagrada'da, keten bir tunik, boyalı bir deri çanta ve bir halfa hasırın bulunduğu, MÖ üçüncü binyıl sonlarına ait bir mezar, arkaik bir his uyandırır.[245] Son olarak, uzak mesafelerle bağlantıların yükselişe geçmesini incelerken geri döneceğimiz, yeni bir ilgiyle atlara doğru yönelişin yanı sıra, çekme kuvvetinden yararlanma eğilimi de yükselişteydi. Bu durum, daha önceki tarihlere ait sığır nakliyesinin yerel mi yoksa dış kaynaklı bir gelişme mi olduğu sorusunu doğurur, bu örnekte Orta ve Doğu Avrupa seçenekleri de Levant kadar akla yatkındır. Güney Alpler'de kaya sanatında, muhtemelen bu işe uygun alçak arazilerden gelen insanlarla ilişkili tarla sürme motifleri belirmişti **[7.32]**. Peloponez'de Nemea'da boyunduruklu bir öküz örneği görülür. MÖ üçüncü binyılın sonuna gelindiğinde, Kuzey İtalya'da bugün sular altında kalmış Ledro'da da basit bir ahşap saban bugüne ulaşmıştı.[246]

Hayat tarzlarını bu şekilde inceledikten sonra, altıncı bölümde MÖ dördüncü binyıl başından itibaren tespit etmeye başladığımız, MÖ 3500 sonrasında yoğunlaşan yeni ölüm biçimleri hakkında ne söyleyebiliriz? Çoğu insanın gömüldükleri yerlerin, biçimsel nitelikleri itibariyle, yaşadıkları gelip geçici yerleşimlerin tam tersi olması bir tesadüf değildir. Bu bölümün başında uçakla yol alan gezginimizin yukarıdan gayet belirgin görebileceği taş ve toprak çıkıntılar, karadan giden seyyahlara tepeden bakıyordu; havacı gezginin gözünden kaçan yeraltındaki mezar yerleriyse karadan yol alana ciltler dolusu şey anlatıyordu. Geleneksel köylerin çözülmesi ve yeni alanlara yerleşilmesinin, hak iddialarını

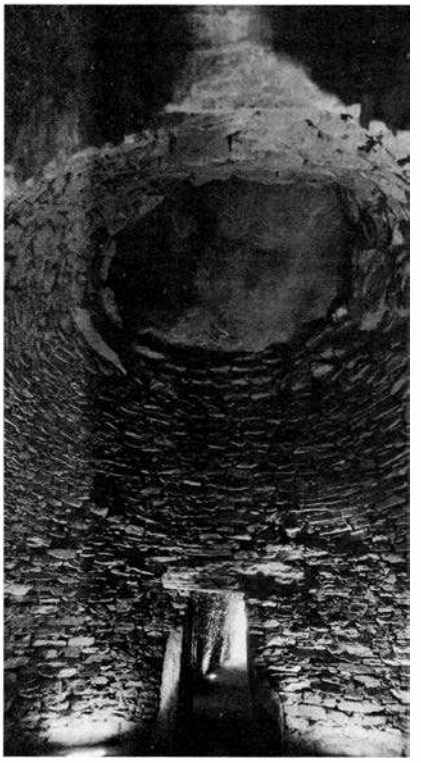
düzenleme yollarını altüst ettiği bir dönemde, gözle görülür bir mezarlık, toprak üzerinde hak iddia etmenin mükemmel bir aracıydı. Ayrıca, ister gerçek olsun ister kurgusal, gömülmüş ölülerin soyundan gelmek, insanların doğmakta olan yeni dünyada kendilerine bir yer edinmelerinin yararlı olabilecek esnek bir yolunu sunuyordu. O zamana kadar nispeten ender rastlanan bir pratik; ölüyü eşyalarla birlikte gömme uygulaması da zaman içinde hız kazanmıştı. Yaşayanlar mezarlara eşyalar yerleştirerek merhumun kişiliğini ya da statüsünü kutluyor ya da değiştiriyor, gösterişli sunular bırakarak birbirleriyle rekabet ediyorlardı.

Güney İberya ve Fransa'da mezarların çoğu kolektif depolardır. Murcia'da (Güney İspanya) Camino del Molino'da yenice keşfedilmiş bir mezar mağarasında en az 1300 kişinin iskeleti bulunuyordu; görünüşe bakılırsa bu insanların çoğu, MÖ üçüncü binyılın son birkaç yüzyılı içinde, yakınlardaki bir yerleşimde ölenlerdi.[247] Mezarların biçimi de büyük bir farklılık gösteriyordu. Nihayetinde Atlantik geleneklerinden türemiş ama kutsal havalarından bir şeyler yitirmiş, üstü tümsekli megalitik yapılar batıda yaygındı, hem dikdörtgen "koridor" mezarlar hem basit dolmenler 10 ila 50 gömü içeriyordu. Midi'nin daha yeni ehlileşmiş yaylalarında binlerce dolmen dikilmişti, binyıl kadar önce Golan Tepeleri'nde benzer koşullarda dikilmiş dolmenler gibi…[248] Şekilli bloklar ya da harçsız örülmüş taş duvarlar da MÖ üçüncü binyılın bir özelliğidir. Daha sonra geri döneceğimiz Almería'da Los Millares yerleşiminin etekleri, bindirmeli çatıları daha küçük taşlardan yapılmış, 80'i aşkın yuvarlak mezarla doluydu ama en fazla huşu uyandıranı da, daha batıda Antequera'da, arı kovanı şeklinde iki odaya açılan 30 metrelik yeraltı geçidiyle kendisinden önceki mezarın heybetli megalitik kütlesine yaklaşan Cueva del Romeral'dır **[7.33]**.[249] Bu arada Sardinya'da, "cadı evlerinin" daha önce örneklemiş olduğu üzere, Tiren Denizi çevresindeki insanlar eksiltici bir yaklaşımı benimsiyor, yumuşak kayaları oyarak tek tek odalar ya da ağıl benzeri yeraltı mezarları (*hypogeum*) yaratıyorlardı. Ama bu ayrım daha karmaşık bir gerçekliği ele verir. Dolmenler MÖ üçüncü binyıl sonlarında Sardinya'da bile ortaya çıkmıştı. Roaix'de ya da Vaucluse'da başka yerlerde yüzlerce gömünün bulunduğu *hypogeum*'lar Rhône boyunca tamamlayıcı bir karşıt cep oluşturuyordu.[250] Muhtemelen bu tür mezar anıtların en büyüğü olan, Epée de Roland gibi gösterişli bir isme sahip, 42 metre uzunluğundaki anıt, Arles yakınlarında bir tepede kümelenen kayadan oyulmuş, megalit çatılı melez yapıların üzerinde yükselir **[7.34]**.[251] Uzun zaman önce yağmalanmış olsalar da, bu son mezarlardan, başlangıç tarihlerini MÖ 3300-2800 olarak belirlememize yetecek kadar şey bugüne ulaşmıştır. Daha doğuda, Dalmaçya'da ve Adriyatik'in ön tarafının çevresinde, MÖ üçüncü binyılda taş

7.32 Akdeniz Avrupa'sında hayvanların erken tarihlerde çekme işlerinde kullanıldığını gösteren imgeler: (*üstte*) Peloponez'de Nemea'da bulunmuş, boyunduruk taşıyan bir öküz heykelciği parçası; (*altta*) Mont Bégo'da bulunmuş, sabanla toprak sürme sahnesinin görüldüğü bir kaya resmi.

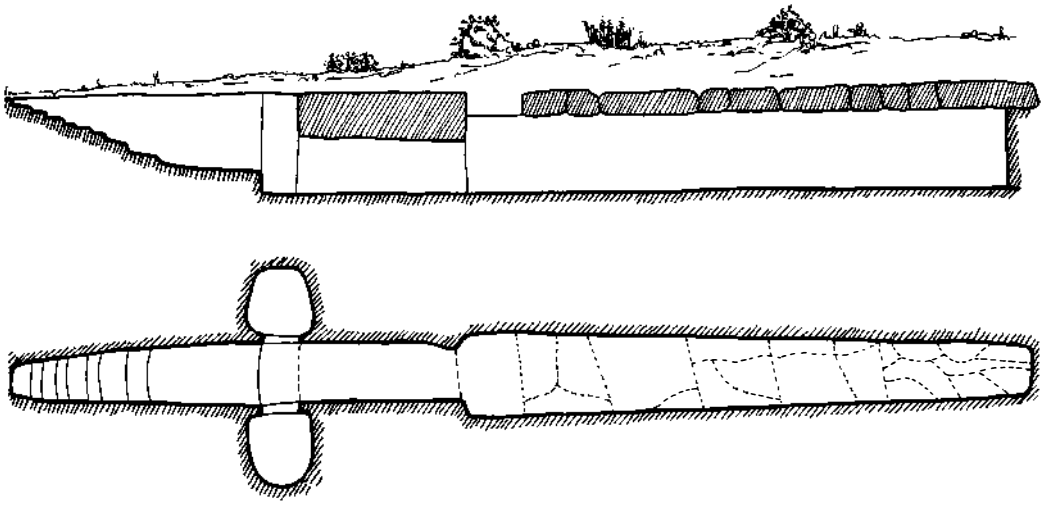
7.33 Antequera'da Cueva del Romeral'ın ana odasının ve giriş yolunun iç kesimi; burada harçsız örülmüş taş bindirme kemerler ve megalitik gelenekler birleştirilmiştir.

tümülüs geleneği doğmuştur.[252] Bazı bölgelerinde yer üstüne yapılmış, son derece görünür, dairesel ya da düz çizgili toplu mezarların bulunduğu Girit dışında, Ege'de yerel olarak sanduka mezarların ya da kayadan yontulmuş, bir ya da daha fazla sayıda gömü barındıran mezarların yeğlenmeye devam ettiği görülür.[253] Batı Anadolu'daysa, tersine, eğer ölüler görünebilir durumdaysa küp gömüleri baskındır.[254]

Bu mezar ifadeleri geçidinde iki gözlem öne çıkar. Birincisi, gözlenen kesitte çeşitlilik, temeldeki ortak toplumsal koşullara verilen bağımsız karşılıkları yansıtır. İkincisi, Akdeniz'deki yeniliklerin doğuda başladığı şeklindeki fazla kolaycı varsayımı tersine çevirerek düşünceleri kışkırtan bir başka gözlemdir: En fazla çaba gerektiren en büyük mezarlar iyice batıda bulunur. O zamanlarda bu tür mezarlar, İtalya'nın batısında bireysel ya da kolektif gücü ve başarıyı ifade etmenin en etkili yollarından biri olsa gerekti. Bize göre bunlar aynı zamanda Akdeniz'in batısı ve orta bölgelerinde, doğusundakilerle pek bağlantısı olmayan, atak toplumsal izleklerin ilk habercileridir.

Bu kilit meseleyi biraz daha ayrıntılı incelemeye geçmeden önce, Akdeniz'in kuzey yakasında gördüğümüz bu hayat ve ölüm tarzları dokusuna uzaktan bakmamız ve nasıl olup da ortaya çıktığını sormamız gerekiyor. Genel değişikliklerin çoğunun Mezopotamya ve Mısır'la ilgisi yoktu. Levant örneğinde bile, kökleri Akdeniz koşullarına dayanan koşutluklar özgül ödünç almalar kadar yaygındır. Bu dönemde doğrudan bir borçlanma ve doğudan batıya doğru bir uyarlanma olduğunu savunan, güçlü olabilecek argümanlar ancak yün, (alternatif kaynakları ılıman Avrupa olabilecek) sabanlar ve (Ege'de) zeytin için ileri sürülebilir ama bunlar bile yadsınamaz değildir. Bakışlarımızı ters yöne çevirip, örneğin Levant yaylalarındaki faaliyetin canlanmasını, havzaya yayılmış bir olgunun parçası olarak görmek de ferahlatıcı olur. Batı Anadolu ve Ege'ye özgü başka doğu bağlantılarının sayısı daha sonraları artmıştır ama asıl mesele şudur ki, Akdeniz Avrupası'nda gelecekte uzun bir süre bura tarihinin temelinde yatacak temel hayat tarzları (çiftçiliğin tersine), oluştuğu yerde, yer yer eşzamanlılık göstererek gelişmişti. Aslında Avrupa'nın geri kalan ılıman bölgeleriyle, insanların nerede ve nasıl yaşadıkları, etkileşim kurdukları ve gömüldükleriyle ilgili olarak henüz pek az doğrudan bağlantı olsa da birçok paralellik görülür, bu da sınır oluşturan dağların kuzeyine uzanan daha geniş kapsamlı bir tablonun bir bölümünü oluşturur.[255] Ne var ki son bir aktör, güneydeki gelişmelere belirgin bir yön ve nitelik kazandırmıştır. Bu da bizi çevre koşullarının Akdenizlileşmesi ve bunun sonuçları meselesine geri getirir.

Böylesine değişen koşulların daha önce gördüğümüz değişikliklerin bazılarını nasıl teşvik ettiğini tasavvur etmek, geniş kapsamlı bakıldığında bu değişikliklerin aynı zamanlara denk gelmemesini aydınlatmak zor değildir. Neolitik köy topluluklarını besleyen alçak arazilerden birkaçı, yağış miktarı düşüp daha az güvenilir bir hal alınca, yaşayabilme sınırına şaşırtıcı ölçüde yaklaşmıştı. Altıncı bölümde gördüğümüz üzere, Neolitik'in sonraki dönemlerinde terk edilen Tavoliere'de ekmek sepetinden küçük toz kâselerine geçmek için ancak küçük değişikliklere

7.34 Epée de Roland olarak bilinen muazzam bir yeraltı mezarının kesiti ve planı.

ihtiyaç vardı, Güney Chasséen'in çözülmesi de benzer şekilde açıklanmıştır.[256] Birçok Neolitik köyünün yavaş yavaş silinip gitmiş, sakinlerinin çevre bölgelere yayılıp daha küçük toplulukların bir parçası haline gelmiş, kültürel geleneklerinin yolda değişmiş olması mümkündür. Eski hayat tarzlarının çoğu zaman sürdürülebilir kaldığı yerlerde bile, peş peşe gelen kuraklıklar, bu geçiş dönemini çoktan yaşamış komşu bölgelerde alternatif, muhtemelen o kadar kısıtlayıcı olmayan hayat tarzlarının cazibesiyle birlikte eski hayata bağlılıkları yavaş yavaş aşındırmış olabilir. Salt bir tepki yerine daha olumlu bir bakışla, yayılma, daha fazla depolama ve topluluklar arasında daha güçlü bağlar kurma bileşimi, risklere karşı hazırlıklı tarımı destekleyen klasik pakettir. Tarıma pek uygun olmayan yerlerin iklim değişikliğiyle iyice elverişsiz hale gelmesine rağmen, insanların uzaklaşmak yerine bilakis buralara yerleşmesinde ve üstelik geçinme biçimlerinde temel bir değişiklik meydana gelmemesinde gözlenen belirgin paradoksu açıklamamızı sağlayabilir.[257] Bu basit gerçek, daha eski geleneklerin zaman zaman yeni hayat tarzlarıyla örülmesiyle birlikte, iklim değişikliğinin teşvik edici etkilerinin insan dehasıyla, beklenmedik sonuçlara varacak şekilde nasıl yeniden işlenebileceğinin sarih bir ifadesidir.

Lilliput Efendileri

Akdeniz'in kuzey yakasında MÖ üçüncü binyıl ortalarına gelindiğinde, toplumsal çevre koşullarındaki değişikliklerin daha dramatik sonuçları da kendisini göstermeye başlamıştı. Birbirleriyle bağlantılı dağınık çiftlikler ve mezraların oluşturduğu coğrafyada yeni merkezler doğmaya başlamıştı, bunlar arasında biçim ve yer itibariyle Neolitik öncüllerine neredeyse hiç benzemeyen büyük köyler de vardı, bireyler ya da grupların güçlerinin arttığına ilişkin gözden kaçırılamayacak işaretler de gözleniyordu; keza bunların da yerel düzeyde yeterince öncülü yoktu. İktidar ve yetki kazanmada gözlenen bu gibi tırmanışların açıklanması, arkeologların çektiği başlıca zorluklardan biri haline gelmiştir; Colin Renfrew'un etkili eseri *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium BC*'nin başlığında görüldüğü gibi…[258] Aslına bakarsanız, biraz önce çizdiğimiz arka plandan, küçük toplumsal iktidar çekirdeklerinin nasıl doğmaya

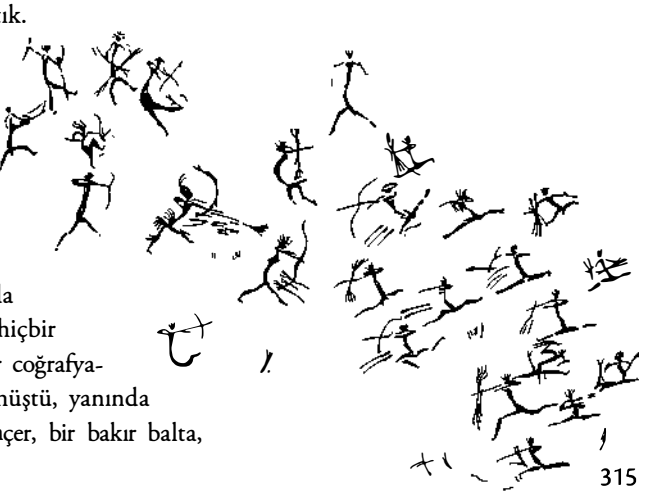
başladığını anlamak zor değildir, bu gibi açıklamaların Levant'ta da genelde teslim edildiğinden fazla geçerliliği olabilir. Bu çekirdeklerin, bırakın "medeniyet" diye tanınabilir bir şey içinde hallihamur olmalarını, zaman içinde büyümeleri ve kök salmaları bile, kabul etmek gerekir ki daha yüksek bir açıklama düzeni gerektirir. Ama Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi, en muhteşem sonuçlar bile küçük başlangıçlardan doğmuş, onlarla şekillenmiştir; bizim de şimdi bu başlangıçların Akdeniz Avrupası'nda aldıkları özel biçimlere yoğunlaşmamız gerekiyor.

Artık çevresel olarak Akdenizlileşme koşullarında evrilen topluluk ağlarının, eşitsizlikler üretmemeleri, bunun seçilim baskılarının en yoğun olduğu, Neolitik geleneklerin en hızlı kaybolduğu yerlerde gayet çabuk yaşanmaması aslında şaşırtıcı olurdu.[259] Bu bölümün başlarında belirttiğimiz üzere, olası ilerleme yollarından biri, hayatta kalmayı karşılıklı desteklemeyi amaçlayan iç bağlantılardan yararlanıyordu; bu bağlantıların zayıflığıysa insanların birbirinin aynı olmayan ortamlarda yaşadığı, farklı becerilere sahip olduğu, katılımcıların öngörü ve risk alma özellikleri, örneğin yağış miktarı ya da çocuk doğumlarında yaşanan tamamen tesadüfi talihler ya da talihsizlikler dikkate alındığında, işlerin nadiren uzun süre dengede kalmasında yatıyordu. Başlangıçtaki karşılıklı mübadeleler kolayca asimetrik bir hal alabiliyor, bu durum bazılarının diğerlerinden daha fazla yardıma ihtiyacı olduğu için zaman içinde net kazananlar ya da kaybedenler yaratabiliyor, o kadar talihli olmayanların ancak daha iyi durumda olanlara yiyecek, mal ya da işgücü sunmasıyla affedilebilir borçlara girmesine yol açıyordu. Bu gibi iyi durumda olan insanlar daha sonra diğerlerinin birikimlerini, statüyü sağlamlaştıran cömertlikleri finanse etmekte ya da farklılık belirten başka emareler için rekabet etmek ve bunları ısmarlamakta kullanabiliyordu. Başarılı olan bazı yer ve insan tiplerini bu anlamda öngörmek mümkündür; örneğin biraz daha güvenilebilir ekinler yetiştirebilen ya da belki de bir saban ekibi bulundurabilen mikro çevrelerde yaşayanlar gibi… Bu sonuçlar silsilesinin salt spekülasyondan ibaret olmadığı, büyümenin en etkileyici biçimde zirveye çıktığı yerlerin, birazdan göreceğimiz üzere, açlığa karşılık ziyafetlerin keskin bir karşıtlık sergilediği, nispeten avantajlı durumda olanların, komşuları üzerinde çok kolayca hâkimiyet kurabildiği ve tepelerin ötesindeki öbür arenada başka kazananlarla rekabet etmeye başlayabildiği zorlayıcı bölgeler olmasıyla da kuvvetle desteklenir. Tersine daha ılımlı bölgelerde bu tür değişim izleri açıklayıcı derecede azdır.[260] Kimi zaman tamamlayıcı, bir o kadar önemli ikinci bir olasılık da, yerel ya da bölgesel iletişim ağlarında merkezi bir yerde olmaktan yararlanmaktı.[261] Böyle bir olguya önceden zaman zaman, daha yakın zamanlarda Lipari'de ve Levant sahillerinde rastlamıştık; ağlar gündelik toplumsal ve ekonomik hayat için daha hayati önem taşır hale geldikçe fırsatlar da katlanarak artmıştır. Doğal kaynakları eşitsiz bir biçimde dağılmış, yavaş yavaş kuruyan bir sahnede, güç genellikle şeyleri bir yerden diğerine götürebilecek ve bu hareketliliği denetleyebilecek, dolayısıyla çevre topluluklar arasındaki bağlantıları ve dağılımları, bunun yanı sıra uzaktaki şeylere erişimi belirleyebilecek kadar iyi bir yere ve donanıma sahip olanlara gidiyordu. Her zaman olduğu gibi, havzanın bazı bölgelerinde coğrafya, buna başka yerlerde olduğundan daha uygundu.

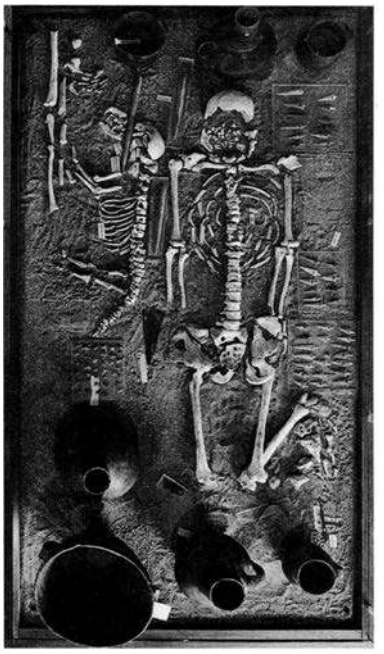
Bu gibi güç edinme yolları, bu gelişmenin olumsuz sonuçlarına maruz kalanlar açısından Mezopotamya, Mısır, hatta Ebla ülkesinde olduğu kadar nahoştu. Çekişme, direniş, kazanca doğrudan el koyma ve savunma, bunların yanı sıra

ortamın öngörülemez olması ve geleneksel düzenin çözülmesinin yarattığı yaygın güvensizlik, hepsi de MÖ üçüncü binyılda giderek artan çatışma işaretlerinin ardında yatan nedenlerdi. Neolitik'te ayrım gözetmeyen önemsiz şiddet olaylarının aksine, öldürülen insanların iskeletleri artık neredeyse hepsinin, kimi zaman açıkça kesilip sakat bırakılmış ve oklarla vurulmuş erkekler olduğunu söyler. İberya'da 40'ı aşkın ok yaralanması bilinir, bunların 12'si, Bask ülkesinde sedalı bir ismi olan San Juan ante Portam Latinam'a gömülmüş 289 ceset arasında yer alır; oklarla savaşmanın hançerli düellolara tutuşmaya kıyasla ölümcül bir nitelik taşıdığı, İber kaya sanatının, okçu gruplar arasındaki topyekûn bir savaşı resmeden geç bir evresiyle de ortaya konmuştur **[7.35]**.[262] Yaralıların sayısı, o tarihlerde Mezopotamya ve Mısır içinde ya da havalisinde hayal edebileceğimize kıyasla nispeten orta düzeyde görünür, ama böyle bir kayıp, uzunca bir süre devam etmişse küçük toplulukları ciddi biçimde etkilemiş olsa gerektir.[263] Şaşırtıcı değil, (Levant'ta o dönemin katmanlarıyla çarpıcı bir benzerlik gösteren) bir tahkimat silsilesi havzanın bu kısmına büyük ölçüde yeni bir anıt biçimi katmıştır. Bu anıtlar genelde sağlam taş duvarlara, çıkıntılı burçlara ve zaman zaman mükellef geçitler ya da dış hendeklere ya da uydu kalelere sahiptir. Büyüklükleri ve karmaşıklıkları, birçok yıla yayılmış 100.000'i aşkın işgünü gerektiren büyük yapılardan, harcanan çabanın hemen harekete geçecek düzeyde bir korkuyu yansıttığı müstahkem küçük kalelere uzanan bir çeşitlilik gösterir.[264]

Çevre koşulları bakımından istisnai derecede zorlayıcı iki bölge, Güney İberya ve Batı Anadolu'ya uzanan Güney Ege, en fazla süreklilik gösteren yükselişleri yaşamıştır. Bu iki bölge, düşünceleri harekete geçiren bir ikili oluşturur; Güney Ege, Mezopotamya ve Mısır'ın çevre bölgelerine parmak ucuyla dokunur ama Güney İberya, Akdeniz'in bu tür bağlantılara en uzak noktasında, yayılmacı Gordon Childe'ın bile bağımsız gelişme fikrini dikkate aldığı, dışarıdan alınan şeylerin son derece az olmasına bakarak, gelecekte uzunca bir süre boyunca işlerin değişmesinin tek yolunun gerçekten de "yukarıdan aşağıya" olduğunu artık doğrulayabildiğimiz bir yerdedir.[265] Bu merkezlere yakından bakmak açıktır ki bizim için öncelik taşıyor. Ama Akdeniz'in kuzey yakasının doğmakta olan özelliklerini ve eğilimlerini değerlendirebilmemiz için başka yerlerdeki birkaç işarete de dikkat etmemiz lazım gelir. Birkaç mezar, büyüklükleri ve içlerindeki eşyaların sayısıyla öne çıkar. Rhône koridoru ve Akdeniz sahilinden geçen yollar arasındaki kavşakta yer alması nedeniyle kesinlikle ayrıcalıklı olan Arles'a tepeden bakan devasa örnekleri hayranlıkla anmıştık. Velika ve Mala Gruda'da yer alan zengin tümülüsler de o kadar uç bir yükseklikte olmasalar da, Adriyatik boyunca uzanan ve Dalmaçya dağlarını aşan iletişim hattı üzerinde benzer bir konumda bulunuyordu.[266] Güney İtalya'da bulunan birkaç mezarsa büyüklüklerinden çok zenginlikleriyle dikkat çeker. Campania'da Mirabella Eclano'da, çoğunda metallere dair hiçbir iz bulunmayan küçük yerleşimlerle dolu bir coğrafyanın ortasında bir adam yapayalnız gömülmüştü, yanında sadece köpeği, üç bakır, iki çakmaktaşı hançer, bir bakır balta,

7.35 Valencia'nın kuzeyinde, Los Dogues kaya sığınağının duvarlarında bulunan bu resimlerde, muhtemelen Bakır Çağı'nda yaşamış iki okçu grubunun birbirine saldırdığı görülüyor.

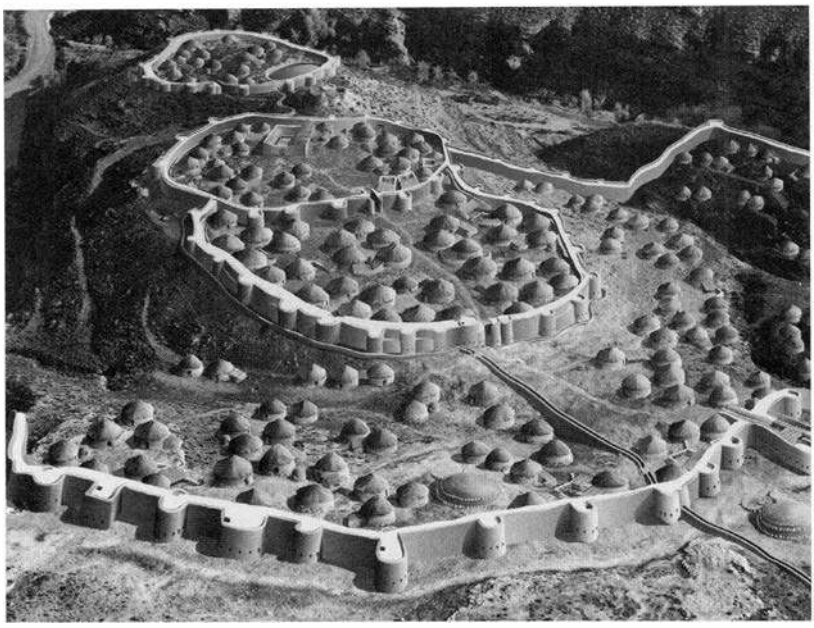

7.36 Mirabella Eclano'da bulunan, silahlar, çömlekler ve köpeğiyle çevrelenmiş tek bir adamın yer aldığı bu dayalı döşeli mezar, MÖ üçüncü binyılda Avrupa Akdenizi'nin kıyıları çevresinde görülen, kendi çapında iddialı birçok statü ve iktidar ifadesinden biridir.

çok sayıda çakmaktaşı ok başı ve başka şekiller, birkaç çömlek ve taş bir çubuk bulunuyordu **[7.36]**.[267] İtalya'da da olağandışı büyüklükte birkaç topluluk ortaya çıkmıştı, bunlardan biri Tufariello'da bulunan, daha önce zeytin ve asma yetiştirmeye kuraldışı bir aday olarak andığımız müstahkem Mirabello Eclano'dan fazla uzak değildi.[268] Fransa'da Fontbouisse çiftlikleri sonunda, Cambous'da 40-50 uzunevden oluşan bir köyün ve daha batıda, Carsac'ta Aude'yi koruyan hendeklerin çevirdiği bir başka köyün gölgesinde kalmıştı.[269] Benzer şekilde Cabrières'de bir bakır madeninin kullanılması, toplumsal farklılaşmada yerel bir tırmanışla bağlantılıydı.[270] Fransa, Korsika ve Sardinya'da orta büyüklükte kaleler inşa edilmişti, Garrigues'te yüksek bir noktada bulunan, beş Fontbouisse evini koruyan, sadece 30 metre uzunluğundaki küçük, burçlu Boussargues ya da Sardinya'da Olmedo yakınlarındaki Monte Baranta gibi **[7.30]**.[271] Bu gibi alevlenmeler, İberya ve Ege'deki çok sayıda örnekle oldukça büyük bir benzerlik gösterir, gerçi bunlar en olağanüstü örnekler değildir.

İberya'da bu örneklerin yoğunluğu ve bileşimi, Ege'nin batısında MÖ ikinci binyılın sonuna dek rastlanmayan farklı bir mertebededir.[272] Başlıca arenalardan biri Almería ve Doğu Granada'ydı, burası Murcia'ya doğru uzanan, nehirlerin kestiği, küçük sahil ve kara havzalarıyla dolu kayalık bir diyardı. Almeíra bile bugün susuz şehirler, turistler ve domateslerin (küresel ısınmanın artırdığı) talepleri karşısında çaresizce sararıp solduğu kadar kurak değildi o zamanlar ama yine de çoktan kuru makiler ile mevsimlik nehirler boyunca seyrek ağaçlıkların bulunduğu bir coğrafyaya dönüşmüştü.[273] Arka planda, çok yakın bir zamanda kurulmuş küçük dağınık yerleşimlerden oluşan tipik bir manzara vardı. MS 19. yüzyıl sonundan beri burada en meşhur yerleşim, Andarax Nehri ile daha küçük bir derenin birleştiği noktada yüksek bir platonun uçurumlarla sarılı burnuna kurulmuş Los Millares olmuştur **[7.37]**.[274] Los Millares, İberya dışındaki çevrelerde gördüğünden çok daha fazla saygıya layıktır, çünkü yerel toplumsal güçte dikkat çekici bir yükselişi temsil eder, muhtemelen ne yayılmacı görüşü savunanların bir zamanlar ileri sürdükleri gibi bir Ege kolonisidir, ne de yakın zamanda savunulduğu üzere hareket halindeki insanların bir araya geldiği belli belirsiz bir toplanma yeri.[275] Kuzeyde 50-70 km uzakta, Cerro de la Virgen ve El Malagón'da, doğuda Las Pilas'ta ve daha uzakta modern Lorca'nın altında benzer yerleşimler bulunuyordu. Ama ilginç bir biçimde Valencia'da paralellerin bulunmaması (bu gibi yerlere sıklıkla "ihmal edilmiş bölge" yaftasının yapıştırılmasının tersine) eşitsizliklerin kontrol altında tutulduğu bir bölgeyi işaret ediyor olabilir.[276] Araya giren dağ kitleleri düşünüldüğünde, Millaran'daki her büyük yerleşim birkaç yüz kilometrekarelik bir coğrafyada öne çıkıyor olabilir, gerçi bu arka bölgelerin resmen ülke, sakinlerinin de bağımlı tebaalar haline geldiği yönünde hiçbir kesin kanıt yoktur.

Los Millares MÖ üçüncü binyılda giderek büyüdü, dallanıp budaklandı; iç kısmında bin kişi kadar bir nüfusun bulunduğunu tahmin etmemize elverecek sayıda yuvarlak kulübe bulunuyordu.[277] İberya'da tahkim edilmiş yüzü aşkın Bakır Çağı yerleşiminden biri olan Los Millares birkaç sıra duvarla tanımlanmıştı, en dış duvarda düzenli kuleler ve yerleştirilme biçimi acımasız bir askeri mantığı yansıtan karmaşık bir kapı bulunuyordu.[278] Yerleşimin son dönemlerine doğru,

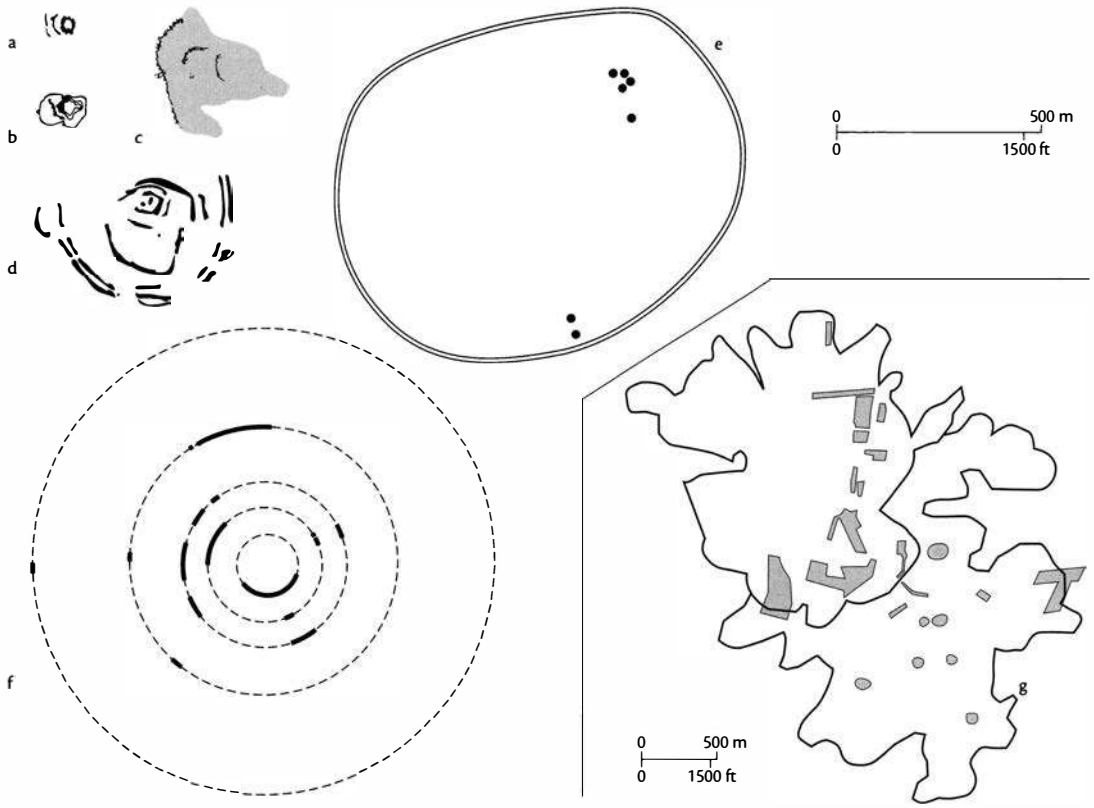
7.37 Los Millares'in rekonstrüksiyonu. İç içe geçmiş burçlu savunma surları, dairesel kulübeler (varsayılan çatı formlarıyla) ve yakınlardaki tümülüslerin bazıları görülüyor.

belki daha geniş kapsamlı bir savunma düzeninin parçası olarak, belki de topluluğun kendi içinde tartışan hiziplere bölündüğünü yansıtırcasına, ufuk hattına ya da yerleşime erişim yolları üzerine derli toplu, ağır savunmalı küçük kaleler inşa edilmişti. Platoda yerin üstüne inşa edilmiş, yuvarlak, bindirmeli mezarlar bulunuyordu, bunların 38'i bugüne ulaşmıştır.[279] Bunlar toplu mezarlardı, ortalama 20 gömü içeriyorlardı, gömülerin birçoğunda kemikler titizlikle gruplandırılmıştır. Minimum toplamı 1140 olan gömü sayısı, yüzyıllar boyunca Los Millares'te yaşamış ve ölmüş olması gereken insan sayısından o kadar azdır ki, bu mezarlığın çoğu kişinin dışlandığı, yüksek mevkilere özgü bir mezar alanı olduğunu ima eder. Bu ayrıcalıklı yerlerde bile bazı mezarlar bakır ve altın, gösterişli çakmaktaşı ve mermer, sembolik gözlerle süslenmiş çömlekler ile yeşil varisit, sarı kehribar, kara kehribar, beyaz hayvan dişi, devekuşu yumurtası (son ikisi Afrika kökenlidir) gibi ender rastlanan malzemeler itibariyle diğerlerinden daha zengindir. Genel olarak bu liste, arzu edilen nesnelerin daha doğudaki "çekirdek" kültürdekinden çarpıcı derecede farklı olduğunu gösterir, özellikle de mavinin yokluğu dikkati çeker. Andarax boyunca diğer mezarlıklarda bulunan eşyaların sayısı bu mezarlığı gölgede bırakır. Akdeniz'de doğmakta olan merkezi bir yerleşim olarak paradigmatik öneme sahip bu dikkat çekici yerden ayrılmadan önce, öne çıkan birkaç noktayı belirtmemiz gerekir: Burada ikamet ya da kamu işleri için kullanılan büyük bir bina olduğuna dair hiçbir iz bulunmaz; yiyecekler kulübelerin dışındaki çukurlarda depolanır; denetim ya da bir elde yoğunlaşma olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur; metalurji ve çakmaktaşı yontma işleri yapılmışsa da bu zanaatlarda uzmanlaşmış olanların ne derece bağımlı ya da özgür oldukları, o tarihlerde Akdeniz'in kuzey yakasının tamamında olduğu gibi ölçülemez.[280]

Güneydoğu İspanya'dan çıktıktan sonra birkaç Portekiz yerleşimi, örneğin Zambujal ve Vila Nova de São Pedro, Los Millares'in minyatürlerini andırır; buralarda da müstahkem bir merkezde bakır, altın, süslü çömlek ve başka ticari mal yoğunlaşmalarına rastlanır.[281] Ama daha da heyecan vericisi, sıklıkla Güney Portekiz, daha da önemlisi Guadalquivir ve Guadiana'daki vadiler

boyunca gerçekleşmiş kurtarma kazılarında son dönemde yapılmış bir dizi keşif, açık alanda yeni bir olağanüstü süper-yerleşimler sınıfını günışığına çıkarmıştır **[7.38]**.[282] Bu süper-yerleşimler, geniş topluluklar ve doğmakta olan elitler bölgesini İber Yarımadası'nın güneyinde geniş alanlara doğru etkili bir biçimde genişletiyordu. En büyük üç yerleşim Badajoz yakınlarında La Pijotilla, Jaén yakınlarında Marroquíes Bajos ve Sevilla yakınlarında Valencina de la Concepción'du (Antequera'daki muhteşem mezarların yakınında da tespit edilmemiş benzer bir yerleşim bulunduğu fikri caziptir). Bu beklenmedik yerlerden öğrenecek çok şey vardır hâlâ, çünkü ancak küçük bir kesimi açığa çıkarılmıştır, buraların nüfusları ve toplumsal yapıları da hâlâ büyük ölçüde tahminlere dayanır. Yaklaşık 20-40 hektarlık iç alanları kulübelerle doludur, bu kulübelerin bazıları yeraltına kazılmıştır, öyle ki saz çatılar ya da hasır damlar neredeyse yerden fışkırır; bir de depolama çukurları vardır, Valencina'da bu çukurlar 7 metre genişliğinde ve 4 metre derinliğinde bir hendekle çevrili bir bölgede yoğunlaşmıştır (Los Millares'te olmayan, dikkat çekici bir farklılıktır bu). Bunun ötesinde, iç içe geçmiş beş hendek yer alır, bunlar tuhaf bir biçimde, başka her yönden kuvvetle Bakır Çağı'na özgü toplumlarda gözlenen Neolitik özellikleri andırır, hendeklerin bazıları siperlerle ya da surlarla desteklenmiştir. En dış kısımdaki kocaman çevrili alanlar muhtemelen tarla ve otlak olarak kullanılıyor, ayrıca zengin döşenmiş, genelde toplu, büyük megalitik ya da harçsız örülmüş taş mezarlar da buraya yapılıyordu. Daha küçük çevre yerleşimler arasında gözlenen benzer örüntüler, her merkezin belli bir mesafede, tarım üretimi ile malzeme ve zanaat mallarının akışı üzerinde gerçek bir iktidara sahip olduğunu düşündürür.[283] Birkaç yerleşim bakır, altın, mermer, kuvars, necef, varisit, çakmaktaşı, volkanik taşlar ve hayvan dişinden çok sayıda nesne ve çömlek edinmiş, bazı örneklerde açıkça yapmıştı. Valencina, metal işçiliğine ayrılmış dokuz hektardan az olmayan bir bölgeyle yine öne çıkar.[284] Ayrıca onlarca kilometre ötede dağlarda yaşayan, Cabezo Juré gibi madenci topluluklarla yakın ilişkiler kurmuştu. Cabezo Juré, bir tepe üzerine kurulmuş müstahkem bir yerleşimde yaşayan güçlü, besili ve gösterişli bir görünüme sahip insanların, onlar kadar şanslı olmayanların cevheri kazıp çıkarması sonrasında, bakır üretimi ve dolaşımını denetim altında tuttuğu, Batı Anadolu'da eşi benzeri bulunmayan ufuk açıcı bir yerdir.[285]

Bakır Çağı İberyası'ndan ayrılmadan önce, Akdeniz'i dikkate alan bir bakış açısından, özellikle ilgi çekici olsa da sıklıkla görmezden gelinen bir yöne dikkati çekmemiz gerekiyor. Büyük yerleşimlerin çoğu karanın iç kesimlerinde, sıklıkla da yükseklerdeydi; bu karasal yoğunlaşma, bu yerlere getirilen yorumlara büyük ölçüde hâkim olan, toplumsal eşitsizlik ve üretim araçlarıyla ilgili kuvvetli Marksist yaklaşımlara büyük bir uygunluk gösterir. Peki, sahildeki büyük yerleşimler ve onların faaliyetleri hakkında ne söylenebilir? En sık bahsi geçen yerleşim, o zamanlar kumlarla kaplanmamış, dolambaçlı bir nehir ağzına kurulu olan Zambujal'dır. Ama içlerinde en etkileyicileri olan, bugün Sevilla'nın batısında karanın iç kesimlerine kısılıp kalmış olan Valencina da, aynı şekilde Guadalquivir'in geniş bir Cadiz Körfezi'ne döküldüğü büyük bir haliç körfezinin başına kurulmuştu; büyük bir nehir vadisinin zengin ekilebilir arazileriyle, önce sahile paralel giden madencilik kuşağına, sonra İberya ve Kuzeybatı Afrika'nın başka yerlerine uzanan bir su diyarı arasında müthiş bir geçit kapısıydı burası.[286] Buranın hemen ötesinde uzanan Cadiz takımadalarındaki küçük ince adalar,

7.38 Son dönemde yapılan keşifler, Bakır Çağı İberyası'ndaki büyük yerleşimlere ilişkin bilgilerimizi değiştirmiştir. En üstte solda, uzun zamandır bilinen üç merkez: (a) Vila Nova de São Pedro, (b) Zambujal, (c) Los Millares. Bunları (d) Perdigoes, (e) La Pijotilla (gömüler işaretlidir), (f) Marroquíes Bajos ve (g) Valencina de la Concepción ile karşılaştırın; (g)'de kazı yapılmış alanlar ile yerleşim ve mezarlık bölgeleri arasındaki olası ayrım da görülüyor.

Fenikeliler zamanından beri meşhurdur ama daha sonraki tarihlere ait katmanların altında Bakır Çağı çömlekleri parçalarının bulunduğu, çokça görmezden gelinen bir gerçek olmuştur.[287] İberya'nın nispeten düz, adalardan yoksun sahil şeridi, doğal bir denizcilik sahnesi olarak Ege'yle yarışabilir değilse de, Tagus ve Guadalquivir'in ağızları, Cadiz takımadaları ve uzun Cebelitarık Boğazı yerel olarak öne çıkan fırsatlar sunmuştur. Sahil şeridindeki trafik ve artık her iki yakadaki bulgulara dayanarak saptadığımız üzere, Afrika ürünlerine karşılık İber ürünlerinin ticaretini yapma amacıyla Kuzey Afrika'ya geçişlerin başladığı noktalar, bu denizcilik bölgesinde yoğunlaşmış olsa gerekti. Burada denize açılmak, güç sahibi insanların hayatında sandığımızdan daha önemliydi kuşkusuz.

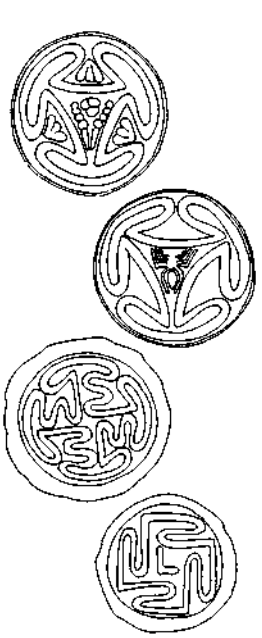
Erken Tunç Çağı Ege'si MÖ "uzun" üçüncü binyılda Akdeniz'in en yoğun biçimde incelenen bölgelerinden biridir. Bunun nedeni de, büyük ölçüde Girit'te MÖ 2000'ler civarında kentli, saraylı "Minoa" toplumunun neden doğduğu sorusunun cevabını sakladığı yönünde yaygın bir inanç olmasıdır; varsayılan açık bir kaderin önceliklerimizi etkilediği ilk vakalardan biridir Minoa'nın yükselişi.[288] Aslına bakılırsa, gelecek bölümde üzerinde duracağımız, doğuyla kurulmuş olası bağlantılarla ilgili kritik bir fark dışında, Erken Tunç Çağı Egesi'nde başlıca toplumsal iktidar merkezleri ve tezahürleri az çok Güney İberya'daki manzarayı, ayrıca (stratejik konumu tabii ki yine farklı olan) Güney Levant'ın büyük bölümündeki durumu andırıyordu. Ege'yi, Minoa kökenleri açısından ya da salt Doğulu dünya sisteminin (daha sonraları izlenen yolları kesinlikle şekillendirmiş ama daha en baştan onları harekete geçirmemiştir) bir çocuğu olarak incelemek yerine, onu havzanın birkaç bölgesinde farklı biçimlerde vurgulanan temaların başka bir çeşitlemesi olarak görmek ferahlatıcıdır. Burada Ege, Kuzey ile Doğu

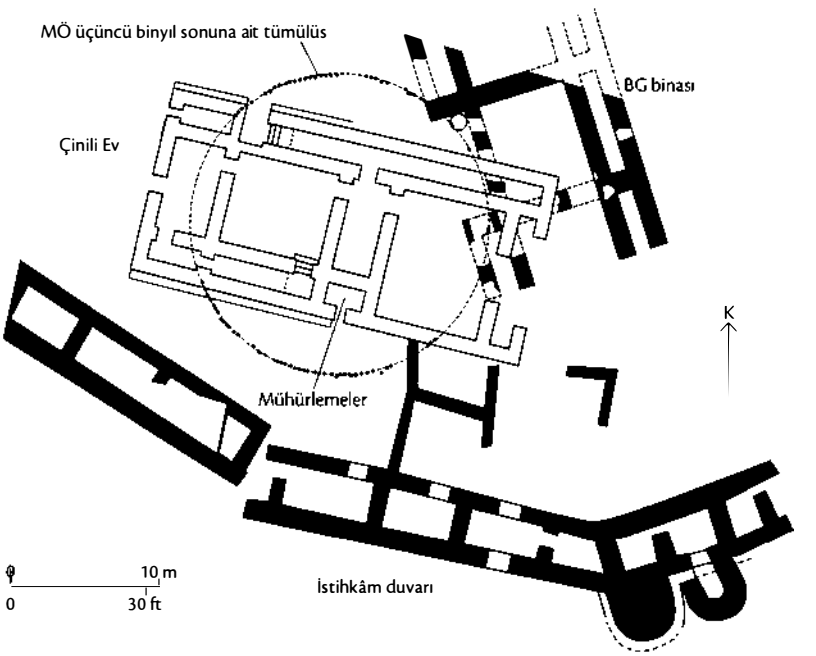
7.40 (*karşı sayfa*) Müthiş bir biçimde korunmuş "büyük Troya hazinesi"nin ilk fotoğraflarından biri. Troya hazinesi, Schliemann'ın MÖ üçüncü binyılın sonlarına ilişkin bağlamlarda keşfettiği bu tür birkaç birikimden biridir, metal işi ve diğer saygınlık ifadesi eşyalardan eklektik bir yelpaze barındırır. Bugüne dek Akdeniz'de o devre ait bir benzerine rastlanmamıştır.

Akdeniz arasında bir ara bölge oluşturan Batı Anadolu'yu içerecek şekilde etraflıca yorumlanacaktır.

Neolitik höyük topluluklarının gerilemesinden hemen sonra, her zaman olduğu gibi, burada da dağılma ve daha kurak güney bölgelerde İberya'dakine benzer yoğunlukta küçük ölçekli yerleşimlerin kurulması süreci yaşanmıştı. Bir sonraki gelişme döngüsü, büyük ölçüde MÖ 2700 sonrasında Yunanistan anakarasının güneyinde, Kiklad Adaları ve Girit'te, ayrıca Batı Anadolu'da yaşanacaktı. İberya'da olduğu gibi, daha öncekilerden farklı yerlerde yeni merkezler ortaya çıkmıştı, çiftçiliğin ilk günlerinden Roma dönemine dek az çok kesintisiz bir şekilde zapt edilen kutsal yerleşimiyle Knossos sadece bir istisna teşkil ediyordu. İberya ile bu bölge arasındaki bir başka benzerlik de toplumsal yükselmenin çeşitli biçimler almasıydı. Yunanistan anakarasında Lerna, Tiryns ve Thebai gibi birkaç hektar genişliğinde, büyük, kimi zaman tahkim edilmiş, Los Millares ve akranlarına epeyce benzer topluluklar benzer arka bölgelere hâkimlerdi. Tiryns'teki topluluk devasa bir tahıl ambarı olabilecek bir bina inşa etmişti.[289] Euripos Boğazı'nda Manika'da, sahilde bulunan mega yerleşimin İberya'daki hendekli yerleşimlere benzer, esrarlı bir havası vardır.[290] Metal üretimi cürufları ve başka malzemelerin atıkları, bu gibi yerleşimlerin, İberya'daki eşdeğerleri gibi zanaat merkezleri olarak iş gördüğünü ortaya koyar. Buraya kadar benzerlikler görülür, belli başlı farklardan biri ise birkaç yerleşime daha görkemli bir iki katlı binanın hâkim olmasıdır, bu binaların en meşhuru Lerna'daki "Çinili Ev'dir". Bir diğer farksa, eskiden kalma malları mühürleme pratiğinin, vergi ödeyen topraklara ilişkin daha güçlü bir kanıt oluşturmasıdır **[7.39]**.[291] Batı Anadolu'da da genelde benzer yerler yükselmiştir. Güçlü bir biçimde tahkim edilmiş bir kaleye sahip Troya, dokuz hektarlık bir alana yayılmıştı; şehre heybetli rampalar ve kapılardan giriliyor, mağara gibi derin kocaman uzunevlere ve depolama yapılarına çıkılıyordu. Burası uzunca bir süre bu döneme ait tek yerleşim olmuştur ama Türkiye'nin batısındaki çalışmalar hız kazandıkça, iç kesimlerde Küllüoba'da

7.39 (*altta*) Lerna: (*sağda*) Çinili Ev, onun farklı hizadaki önceli ve istihkâm duvarı, ayrıca Çinili Ev'in yıkılmasından sonra dikilen büyük bir tümülüsün dairesel ana hatları da dahil olmak üzere Erken Tunç Çağı'na ait yapıların planı; (*solda*) Ege'de bu tarihlerde icat edilmiş bir yenilik olan kil mühürleme örnekleri.

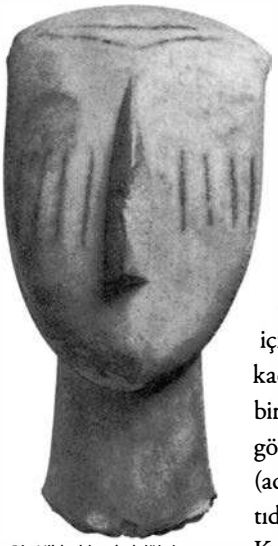

ve sahilin aşağısında Limantepe'de benzer yerleşimler açığa çıkarılmıştır. Limantepe, Karaburun Yarımadası'nın çevresinde uzun bir dönüş yapmayı gereksiz kılan bir kıstak üzerinde bulunuyordu.[292] Ege'nin bu bölgesinde Manika ve Attika dışında şaşırtıcı derecede az sayıda mezarlık bulunduğundan, iddialı insanları ve onların saygınlığa ilişkin söz dağarcıklarını seçebilmek zordur ama Troya ışıltılı bir istisnadır. Buranın altın, gümüş, bakır, çeşitli alaşımlar ve meteor demirinden yapılmış incelikli mücevherler, kap kacak, heykelcikler, silahlar ve aletler, ayrıca kumaş, necef taşı, biri lapis lazuliden yontulmuş Karadeniz tipi ışıltılı taş savaş baltası parçaları içeren meşhur hazinesi, bize dönemin havasını biraz tattırır **[7.40, 7.41]**.[293] Troya'ya başka bir perspektiften, farklı dünyalar arasındaki bir tercüman, bir etkileşim merkezi olarak baktığımızda bu hazinelere yeniden döneceğiz.

Bu anakara yerleşimlerinin olduğu kesimde kıyı bölgesi tercihi İberya'da olduğundan daha belirgindir; her biri kendi tarımsal hinterlandından yararlansa da çoğu deniz ticaretiyle de uğraşıyordu. Denizde olmak, bazı yerleşimler, özellikle de Çanakkale Boğazı'nda yer alan (buraya korunaklı bir nehir ağzı körfeziyle, daha sonraki tarihlerde alüvyonlu bir ova ve nihayetinde Homeros'tan esinlenen ziyaretçilerin hayalindeki bir savaş alanıyla bağlanan) Troya ve Batı Ege'deki kuzey-güney anayolu üzerindeki Manika için hayati önem taşıyordu. Takımadalara girdiğimizde denize yönelim ön plana çıkar ve orta bölgede yer alan adaların zenginlikleri epeyce görünür bir hal alır. Her yönle deniz bağlantıları olan Kiklad toplulukları, adalar arası kısa geçiş ağları üzerindeki düğüm noktalarında yükselmiştir.[294] Başka yerlerde de benzer merkezler, örneğin kuzeyde Limni'de Poliochni, güneyde Aegina'da Kolonna, Kythera'da Kastri doğmuştur; Kolonna deniz ticaretinin önemli bir merkezi olarak uzun süre varlığını sürdürmüştür.[295] Bu merkezlerin hiçbiri büyüklük bakımından anakaradaki en büyük yerleşimlerle aşık atamaz, Kolonna'nın iç bölgeleri dışında buralarda büyük yapıların gözden kaybolduğu görülür. Ama bu yerler de sıklıkla tahkim ediliyordu, ayrıca saygınlık belirten mallar ve başka ithal ürünler bakımından zenginlerdi, metal ve başka malzemelerle üretim yapıldığına ilişkin işaretler de buralarda çoktur. Kiklad Adaları'nda gayet iyi işlenmiş, artık ikonlaşmış mermer figürler de buralarda üretilen ürünler arasındadır; bu figürlerin bir zamanlar dövmeli çıplak bedenleri, giysilere kafayı takmış bir dünyaya uygun kaçmayacak kadar ilkel görünür **[7.42]**.[296] Kiklad Adaları'nda, zengin mezar kayıtları bugün sanat piyasasında heykelciklere biçilen fiyat yüzünden feci şekilde yağmalanmış olsalar da, saygın addedilen kültür ve toplumla ilgili fikirlerimizi güçlendirir; bu mezarlar çoğunda

7.41 Troya'da bulunmuş, geçme yerindeki şeritler üzerinde altın varak izlerine rastlanmış, cilalı lapis lazuli savaş baltası.

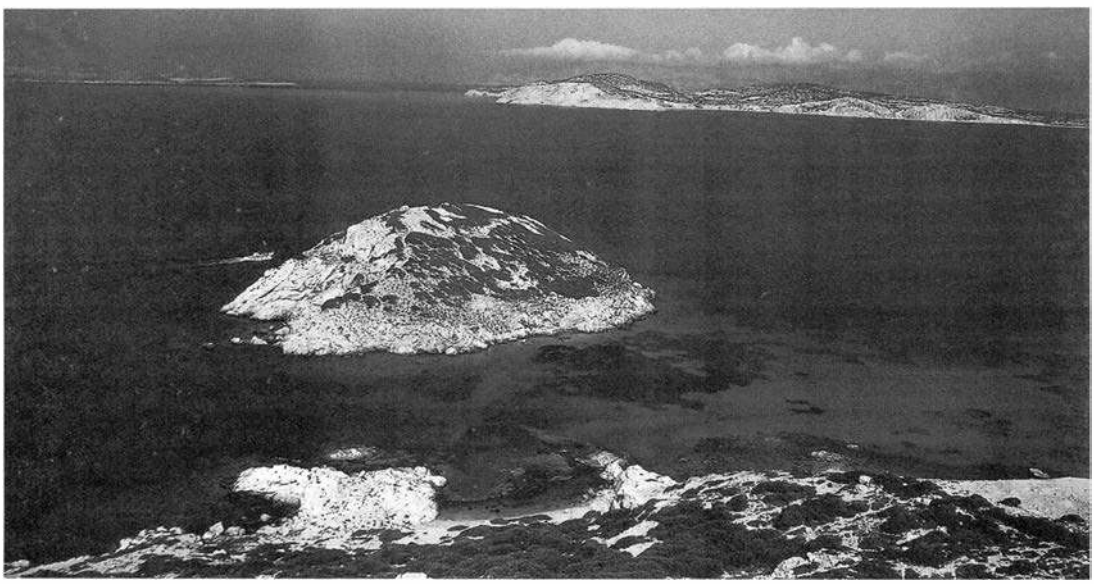

7.42 Bir Kiklad heykelciğinin mermer başı, hem büyüklüğü hem de yüzdeki boyalı işaretlerin ve diademin korunma ölçüsü bakımından olağandışı bir parçadır.

tek bir gömü bulunan, birkaçı metal, mermer ve süslü çömlek bakımından dikkat çekici derecede zengin dar küçük mezarlardır.[297] Kiklad Adaları'nda ticaretle uğraşan yerleşimlere verilebilecek iyi örneklerden biri, Syros'un kuzeyindeki yabani sahil şeridinde bulunan Chalandriani-Kastri'dir.[298] Küçük, kayalık Keros Adası'nın burnunda yer alan Dhaskalio Kavos daha da uç bir örnektir, burada büyük bir topluluk, adalar arası ticaret ve ritüellere uygun, düğüm noktası niteliğindeki bir konumda serpilip gelişmiştir **[1.19, 7.43]**.[299] Her iki yerleşimin de, yakınlarındaki denizcilik hareketleri üzerinde denetim sağlamış olması muhtemeldir. Kiklad heykelciklerine düşkün olanlar için, Dhaskalio Kavos'un şöhret iddiası, adaların başka hiçbir yerinde olmadığı kadar çok sayıda bu tür heykelcik ele geçirmiş olmasından ileri gelir (bunların birçoğu gömülme sırasında ya da sonrasında kasten parçalanmıştır). Arkeologlara göre buranın çevre adalarla oluşturduğu bağlantılar ağı da bir o kadar önemlidir (adadaki çömleklerin hemen hepsinin ithal edilmiş olması bunun en iyi kanıtıdır).[300] Akdeniz'i odak noktasına yerleştiren bir bakış açısına göre, Dhaskalio Kavos, küçük çorak arazileriyle kendi kendisini besleyemeyen, yiyeceği için ticaret yapan, üstelik bunun çok daha ötesine geçerek denizcilik alanında ihtisaslaşan bir ada topluluğunun, belki çağdaşı Sur'la birlikte, bilinen ilk örneği olabilir.

Böylece geriye sadece dev ada ya da mini kıta Girit kalır. Burada başka yerlerde rastladığımız özelliklerin birkaçı bir arada bulunur. Kuzeydoğuda o zamanlar bir yarımada yerleşimi olan, şimdiyse Mochlos adacığında bulunan, taş kap kacak ve altın mücevherat bakımından zengin bir mezarlığa sahip küçük ticaret yerleşimi, Kiklad Adaları'nda olsa tam yerini bulmuş olurdu.[301] Kuzey sahilindeki diğer sahil yerleşimleri de Girit'in dikkat çekici derecede yoksun olduğu metallerle ilişkili olarak Kiklad bağlantılarını korumuşlardır.[302] Ne var ki Mochlos'ta yapılmış mezarlar, güneyde Mesara ovasında ve çevresinde görülen birçok dairesel mezar da dahil olmak üzere Girit'tekilerin çoğu gibi toplu mezardır, bu nedenle bu anlamda İber uygulamalarını daha çok andırır.[303] Bu arada, Girit'teki en büyük yerleşimler başka yerlerde, Knossos, Malia ve Phaistos'ta bulunur; tesadüfe bakın ki bunların hiçbiri de Los Millares kadar büyük

değildir.[304] Bu merkezler birkaç yüzyıl sonra saray şehirlerine dönüştüklerinden Erken Tunç Çağı katmanları sıklıkla hasar görmüş ya da erişilmez durumdadır, bu da yerleşimlerine ilişkin bilgilerimizi izlenimlere ve tahminlere indirger. Malia ve Knossos, MÖ üçüncü binyılın sonlarına doğru ortaya çıkan büyük binalara ya da teraslara ilişkin ipuçları sunar. Ne var ki, başka yerlerde bol bol bulunsalar da bu asli yerleşimlere ait her nedense hiç mezarlık bulunmamıştır. Ilımlı bir dille söylersek, elimizdeki kanıtlara dayanarak Girit'i Akdeniz Avrupa'sı boyunca, ada toplumlarının kısa süre sonra ivme kazanıp Ebla'dakine benzer bir tablo çizeceği yegâne bölge diye tanımlayabilmek, çok büyük bir anlama becerisi gerektirir.

İber, Ege ve başka toplumlarda bu tür önde gelen insanlar, Ebla firavunları ya da krallarıyla karşılaştırıldığında, Jean Guilaine'in deyişiyle sadece "küçük senyörlerdi".[305] İyimserce "belli başlı" addedilmiş bütün o mezarlara ve gerçek bir eşitsizliğe rağmen, işleyiş ölçekleri ve iktidarın erimi sınırlı kalmıştı; en büyük merkezler, yerlerini aldıkları Neolitik köylerden çok daha kalabalık olsalar da, hâlâ Çanak Çömlek Sonrası Neolitik B dönemindeki Levanten mega yerleşimlere benziyorlardı ama örgütlenmeleri kökten farklıydı. Daha önce gördüğümüz üzere, Ege'de ve muhtemelen İberya'da birkaç örnekte çevre yerleşimlerden haraç alma uygulaması vardı, ancak çoğu siyasal ekonomi, antropologların "itibar eşyaları" ekonomisi diye tarif ettiği, statü ve iktidarın, rekabete dayalı olarak müzakere edilebilir olsa bile yüksek değere sahip birtakım küçük eşyaları edinme, denetleme ve pay etme becerisiyle tanımlandığı ekonomi tipine pekâlâ uyuyordu.[306] Sermaye odaklı ekonomiye geçiş sonrasında bile bu tür malların hâlâ büyük önem taşıdığı Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi, bu mallar, ya (İberya'daki hayvan dişleri ve devekuşu yumurtaları gibi) kökenleri uzak yerlerde olduğundan, ya belli bir kaynakla ilişkili olduklarından (Can Tintorer'deki madencilerin mezarları, uzaklardaki daha başarılı insanların menfaati için çıkarılan yeşil varisitle hiç süslenmemişti),[307] ya da zanaatkârlıkta ustalık gerektirdiklerinden ötürü doğal ya da zorunlu olarak ender bulunmaları nedeniyle seçiliyordu. Metaller genellikle her koşulda bir ehliyet kazandırıyordu ama muktedirler için bundan fazlasını yapıyorlardı. Metallerle süslenip püslenmiş olmak muhtemelen sadece zenginlik anlamına gelmiyor, hayran olunacak, korkulacak, izlenecek ya da direnilecek ışıltılı ya da keskin özellikleri de ifade ediyordu. Dönemin kaya sanatında, kızgın güneş diski, metal nesnelerde, özellikle de hançerlerde görülen imgeler açısından bir cazibe öğesi rolü oynar, insan figürüne hale olduğundaysa, insanların ne kadar "göz alıcı" görünmek istediklerine dair bir şeyler sezeriz.[308]

Araştırmamızı daha da ileriye götürelim, bu bölümün başında havada birlikte yol aldığımız gezginimiz yere inip Çinili Ev'e gitse ya da kocaman veya zengin donanımlı bir mezardaki cenaze törenine uğrasa, acaba ne tür önemli insanlarla karşılaşırdı? O dönemde erkeklerin hararetli hak iddiaları bizi çok yanıltmadıysa bu insanların çoğu erkekti; iktidar da Neolitik'te olduğundan daha çok yönlü, yoğunlaşmış ve görünürdü. Liderlik Mısır'da olduğunun tersine (ama Levant'takinden daha az bir ölçüde) şaşırtıcı derecede seküler bir iş olarak görünür, ritüelleri yok değildir ama dikkat çekici kutsal bir havadan yoksundur. Bunun ötesinde, yerel, aşağıdan yukarıya büyüme büyük bir çeşitlilik sağlamıştır. Bazı liderler keskin bir biçimde bireyselleştirilmiş gibi görünür, klasik antropolojinin "büyük adamlarına" oldukça benzer bir tablo çizerler: Ziyafetler, hediyeler ve başka cömertliklerle gerektiğinde işgücünü ve maiyetini seferber

7.43 (*karşı sayfa*) MÖ üçüncü binyılda merkezi konumda bir ada: Kiklad Adaları'ndan küçük Keros'un batı ucundaki Kavos sahili ve hemen yanındaki Dhaskalio adacığı, civardaki "ada peyzajına" hâkimdir. Dhaskalio üzerinde yoğun bir ev yapılaşması vardı, Kavos sahili de mermer ve başka statü nesneleri içeren büyük ölçekli gömülere tanık olmuştu.

eden dinamik, girişimci kişilerdir; mevki için girdikleri rekabet, başka yerlerdeki rakiplerle büyük ölçüde üzerinde uzlaşılmış kurallara göre ilerler ve ticaret ya da finanse edilen üretim aracılığıyla itibar eşyaları ve malzemeler biriktirilmesini gerektirir.[309] Örneğin Kiklad Adaları'nda olduğu gibi tek tek zengin mezarların öne çıktığı yerlerde böyle bir uygunluk hayli ikna edici düzeyde görülebilir. Ama başka örneklerde, yüksek kişisel statünün güçlü soylar, hizipler ya da grupların bileşik otoritesine bağlı olması da mümkündür.[310] Daha önce gördüğümüz üzere, Güney Levant da bu yolu tutmuş olabilir; toplumsal gerçeklikler bir cenazedeki sunuyla maskelenebilecek olsa da aldatıcı kolektif ideolojilerin ardından bireysel liderler çıkabilir. Çok sayıda gömünün bulunduğu en zengin mezarlardan bazıları, örneğin Los Millares'teki (her grubun mezarının diğerlerine göre bir sıra içinde yer aldığı) mezar ve Girit'teki mezarlar bunu işaret eder. Ege'nin bazı bölgelerinde olduğu gibi, büyük evlerin yapıldığı yerlerde bile kaçına erişim imkânı vardı? Modeli tekrar tekrar çizilen Troya kalesinde, bazı dönemlerde birkaç ev yan yana duruyordu, hazineler arasında yer alan süslü giysilerde de tekrarlar görülür, sanki bunları birkaç kişi giymiş ya da kuşanmıştır.[311] Son olarak, bazı liderlik biçimlerinin etkinliği sona ermiş olabilir, bu nedenle de beklentiler yelpazemize bir hayli yabancı kalabilirler. Zaman içinde, en iyi işleyenlerin taklit edilmesi ve de acımasız bir dünyada o kadar kuvvetli olmadığı anlaşılanların silinip gitmesiyle birlikte, bazıları ortadan kaybolup giderken pek az liderlik biçimi kazananlar arasında yer almıştır ama bu anlamda MÖ "uzun" üçüncü binyıl gerçekten de uzun bir dönemdir ve biz hâlâ ilk günlerindeyiz.

Schliemann'ın "Helen'in mücevherleri"nin ardındaki ya da batıda büyük mezarların yankılı oyuklarına gömülü insanlara ilişkin çizdiğimiz bu portre serttir; iktidarın pragmatik, genellikle de zora başvuran bir iş olduğu, nihayetinde liderlik modelleri arasındaki farkların kaynaklar, bağlantılar ve insanları ele geçirmek kadar önemli olmadığı bir tablodur. Bu yeni toplumsal düzenin kuruluş safhalarının ardında, Akdeniz'in güney ve doğusunda doğmakta olan devletlerde olduğu gibi, belki başlarda gerçekten özgeci ya da tümüyle üçkâğıtçı, yahut belki ikisinden de biraz taşıyan bir ikna ve karizma unsuru yatıyor olsa gerektir.[312] Böyle bir düzen kurulduğunda bile, imtiyazlı çevre dışında kalanlara verilen arpalıklar (bir maiyete, nesebe mensup kişilere ya da diğer asalak kesimlere verilen hediyeler, yukarıdan damlayan kazançlar ve tadımlık şanlar) olmuştur, mali olarak finanse edilen umumi olaylarda ise daha geniş bir grubun emeğinin yanı sıra sadakati de aranmıştır. Bu gibi arpalıklar son bir özelliği açıklamamıza katkıda bulunur. Akdenizlileşmiş havza kadar değişken bir ortamda, kazanımları uzun zaman elde tutmak hiç kolay olmuyordu. Büyük adam yapıları bu koşullarda feci şekilde dayanıksızdır, zira liderin soyundan gelenler oyunda o kadar hünerli çıkmazlarsa kalıtsal bir liderliği korumayı sağlayacak bir çerçeve mevcut değildir. Bu nedenle, Akdeniz Avrupası'nın, Güney Levant'ta olduğu gibi mini Ozymandias kalıntılarıyla dolu olması hiç şaşırtıcı değildir. Münferit zengin mezarlar sonraki kuşaklara taşınamamış çabaları yansıtıyor olabilir, hatta inşa edildikten yüzyıllar sonra kullanılan mezar anıtları zaman içinde başka grupların eline geçmiş olabilir. Zenginlik ifadesi eşyaların eşlik ettiği, incelenmiş az sayıda iskelet, daha iyi bir beslenme biçiminin doğumdan itibaren nadiren güvence altında olduğu tezini destekler.[313] Buna rağmen, Troya ile Zambujal arasında tek elde toplanan her iktidar filizi nihayetinde kendi içinde patlak vermişse de,

onların yerini almaya can atan yenileri çıktığından, Ege ve Akdeniz'de birçoğu hayatta kalmayı ve yayılmayı başarmıştır. Bu, bulundukları yerlerin durmadan hırslı bireyleri tercih etmesinden mi, birleşik liderliğin iktidarı devretmeyi kolaylaştırmasından mı, yoksa küçük hanedanların ortaya çıkmasını mümkün kılan kalıtsallık ilkeleri ve başka yapılar formüle edildiğinden mi böyle olmuştur, gerçekten bilemiyoruz. Cevap hangisi olursa olsun, bireyler, yerler ya da toplumsal grupların bu şekilde süreklilik gösteren yükselişi, seleflerinin hiç olmadığı kadar sık, Akdeniz'in daha fazla bölgesinde ve çok daha geniş, daha bir yapıya oturtulmuş ve dayanıklı biçimlerde ortaya çıkacağı bir geleceği işaret ediyordu.

Uzak Ufuklar ve Yolculuğun Çağrısı

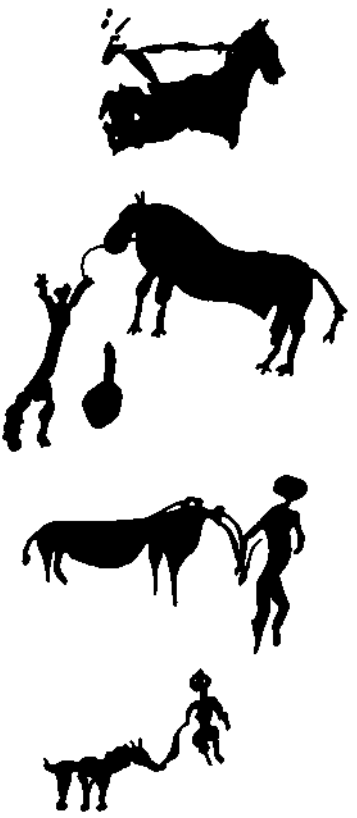
Buraya dek, MÖ "uzun" üçüncü binyıldaki Akdeniz'i bir bölgeler bileşimi olarak inceledik, her bölgede toplumların nasıl bir değişim içinde olduklarına ışık tuttuk. Ama bu bağlantılılık açısından da yeni bir çağdı; sadece her yerde yerel hayatın sürmesi için artık çok hayati önem taşıyan Brown modeli (rasgele) bir hareketliliğin gözlendiği ya da Levant'ta mal istiflerinin yukarı aşağı gidip geldiği değil, karadan, özellikle de denizden gerçekten uzak mesafelerle temasların kurulduğu bir çağdı. Daha önceki arkeologlar Kuzey Akdeniz'de tanık olduğumuz türde kültürel değişiklikleri, bir bütün olarak altkıta çapında uzak mesafelerle kurulan bu ilişkilerin yeni imzasıyla birlikte, Hint-Avrupa dillerini konuşanların, sıklıkla Karadeniz'in kuzeyinden geldiğine inanılanların batıya doğru büyük ilerleyişinin bileşik işaretleri olarak görmüşlerdir.[314] Ama artık bu görüş, sağlam arkeolojik gerekçelere dayanarak, en azından Karpatlar havzasının ötesi için reddedilmektedir, gerçi Hint-Avrupa dillerinin birkaç binyıl önce batıya göç eden ilk çiftçilerin konuştuğu başlıca diller olarak önceden yayıldığını öne süren karşıt varsayıma getirilen filolojik itirazlar da vardır (beşinci bölüme bakınız).[315] MÖ üçüncü binyılda dahi, sağlam kanıtların Kuzey Levant'taki bir siyasal oluşum ile Nil Deltası'ndaki bir avuç şehrin yazılarından ileri gitmediği düşünülürse, erken Akdeniz'in dil coğrafyası tahminlere son derece açıktır. En muhtemel senaryo, farklı derecelerde eski, son derece farklı dillerden oluşan, çokdilliliğin yaygın olduğu bir mozaiktir; bu mozaikte Neolitik'in zirveye çıktığı dönemde gözlenmiş olması akla yatkın büyük çeşitlilikte yer alan uç diller, MÖ üçüncü binyılda havzanın bazı bölgelerinde bağlantıların genişlemesi, güneydoğudaysa devletin kabul ettiği konuşma biçimi nedeniyle silinip gitmeye başlamıştır.[316] Hint-Avrupa dillerini konuşanlar bu karma içinde zaten yer alıyor olsalar gerekti ama bu dilleri konuşan toplulukların yayılması muhtemelen bir olay değil, ağır aksak, kısmen şansa bağlı ilerleyen, MÖ birinci binyılda hâlâ devam eden bir süreçti. O tarihte Akdeniz'in orta ve batı bölgelerinde görülen ilk yazılar, birçoğu Hint-Avrupa dilleriyle, hatta birbirleriyle ilgisiz bir yerli diller yelpazesinden son kırıntıları sunar. Her halükârda Hint-Avrupa dilleri, zaman zaman görülen, gelecek bölümlerde tanık olacağımız türde ılımlı düzeylerde yayılmalarla birlikte, saygınlık belirten diller, cinsiyete özgü diller ya da ticaret dilleri olarak benimsenip taklit edilerek farklı irtibat noktalarında iltimas görmüştü.[317] Zira MÖ "uzun" üçüncü binyılda uzaklara yayılmış bağlantılar hiç kuşkusuz, havzanın kuzey yakasında biraz önce karşılaştığımız türden insanları ve yerleri yüceltme

biçimleriyle ifade ediliyor, gerçekten de farklı bölgelerde parıldayan görünümler arasında bağlar ve bilgi alışverişinin eşitsiz de olsa tedricen artmasını sağlıyordu. Erkekler, muhtemelen başıboşlar, özellikle de genç erkekler evden uzaktaki faaliyetlerin (avlanma, savaş, ticaret ve başka tedarik işlerinin) başlıca amilleriydi. Neolitik dönemdeki ikincil öneminin ötesinde kültürel ve uzamsal bakımdan serpilip gelişen bu alanın denetimini elden bırakmamışlardı.[318] Bu anlamda, avlanmaya dönüş, savaş işaretlerinin artması ve uzak yerlerle ticaretin patlaması, karşılıklı olarak birbirini doğuran eril stratejilerdir. Uzaktaki bir yerle etkileşimler barışçı mübadelenin yanı sıra şiddeti de kesinlikle içerebilirdi. Mısır'ın Levant'a denizden nasıl saldırılar düzenlediğini daha önce görmüştük. Akdeniz'in başka yerlerinde de yaygın şekilde tanık olunan iki eğilimin, istenen egzotik eşyaların dolaşımının genişlemesi ve tahkim etme eğiliminin güçlenmesinin ardında da, kısmen uzaktaki hedeflere düzenlenen daha küçük akınlar yatıyor olsa gerektir.

Mısır ve Levant'ta olduğu gibi mesafeleri daha etkili biçimde aşmanın yeni yolları bulunmuştu. Kuzey Akdeniz'de bu yollar, Neolitik'ten beri potansiyel olarak elverişli seçeneklerden yararlanmıştı, dolayısıyla bu durum ulaşımdaki yeniliklerin toplumsal talepleri tetiklemesinden ziyade, toplumsal taleplerin nakliyedeki yenilikleri tetiklediğini vurgular. MÖ üçüncü binyılın sonraki dönemlerinde eşekler, muhtemelen Anadolu içinde kara hizmetine zorlanmalarının ardından Ege kadar uzaklara ulaşmıştı ama daha batıya hayli geç tarihlerde girdiler.[319] Avrupa'nın bozkır eşeği (eşek olarak ehlileştirilen Afrika kökenli türün akrabası) çoktan tükenip gitmiş olduğu için, elverişli yegâne yerli cins tek tırnaklı attı; atlar Karadeniz'in kuzeyi ve doğusundaki çayırlık bozkırların merkezde olduğu devasa bir alanda Pleistosen'in son dönemini atlatmışlar, Aşağı Tuna ve Kafkaslar'a, İberya'da Meseta da dahil daha batıdaki ceplere yönelmişlerdi.[320] Karadeniz'in kuzey ve doğusundaki bozkırlarda, insanlar MÖ 3500'den itibaren, atları sütlerini sağmak, binmek ve et için yabani akrabalarını avlamak üzere idare etmeye başladı. Bunlar aynı tarihlerde eşeğe yüklenen görevlerden farklı işlerdi; bu topraklarda göçebe toplumların, Holosen ortasında varolup artık kaybolmuş Sahra'dakine benzer bir hayat süren, meşhur torunları İskitler olan çobanların doğmasından ayrılamayacak işlerdi.[321] MÖ üçüncü binyılın sonlarına gelindiğinde atlar buradan Anadolu, Mezopotamya (Kafkasya ve Doğu Anadolu dağ kitlesi üzerinden edinilmelerine atfen "dağların eşekleri" olarak bilinirlerdi burada), Levant ve Ege'ye yayılmışlardı. Akad mühürleri üzerindeki resimlerden bildiğimiz kadarıyla, zaman zaman hâlâ binek hayvanı olarak kullanılıyorlardı ama atlardan çoğunlukla tekerlekli araçları hızla çekmekte yararlanılıyordu.[322] Bu arada İberya'da ayrı bir evcilleştirme süreci iş başındaydı. Cerro de la Encina'da kapalı bir yerde bulunan kemiklere göre, İberya atları uzun hayatlarının sonunda gövdeye indiriliyorlardı. Cabezo Juré'deki heykelciklerin gösterdiği üzere bu hayvanlar binek hayvanı olarak kullanılıyor, muhtemelen yük taşıyorlardı, İberya'da iç kesimlerin gemileriydi onlar **[7.44]**.[323] Havzanın orta kesimlerinde bulunan, Roma yakınlarında Maccarese'de tespit edilen ilk atlar, böyle bir Akdeniz sürüsünden türemiş olabilecekleri gibi, Orta Avrupa'da yabani hayvanlarla dolu başka bir ortamda yetişmiş ya da doğudan gelmiş olabilirler. Hangisi olursa olsun, burada atların ortaya çıkışı, yerel koşullar itibariyle daha egzotik bir hayvan olan eşeğin gelişinden önce olmuştur.[324]

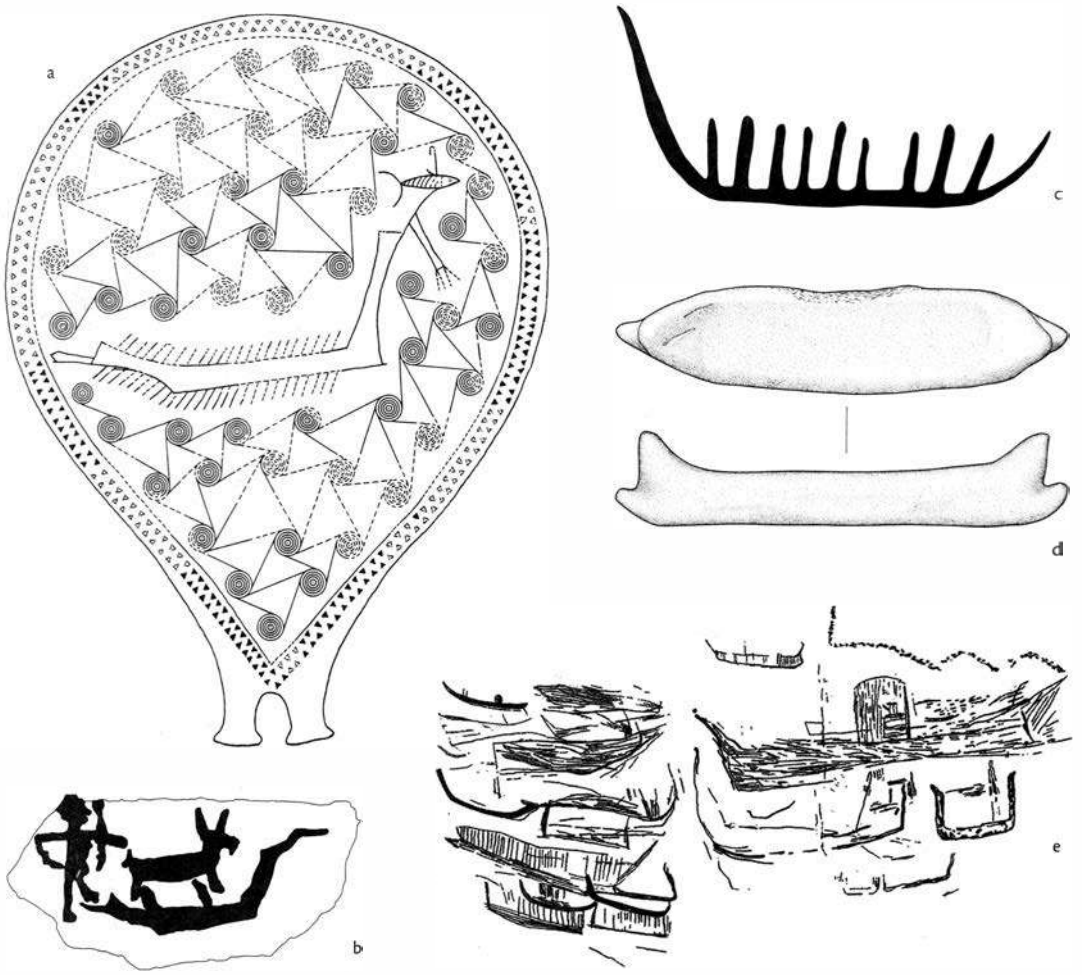
Denizde, bu gelişmenin eşdeğerinin yelkene hızla uyum sağlamak olduğunu

düşünebiliriz başta. Ama iş kesinlikle öyle olmamıştır. Yelkenli gemi teknolojisinin Akdeniz'de batıya doğru yayılması, ağır ilerleyen aşamalı bir süreç olmuştur, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerde göreceğimiz üzere bu teknolojinin Cebelitarık'a ulaşması MÖ ikinci binyılın tamamını almıştır. Bu durum, bu gibi gemilerin gemi yapımında yepyeni bir yaklaşımın yanı sıra (bir kanoya alabora olmasını engelleyecek kadar küçük bir yelken takmak hızda pek bir değişiklik yaratmadı, Hint-Pasifik kökenli uskundura çözümüyse belli ki hiç denenmemişti), farklı işleyiş disiplinleri, ayrıca henüz nadiren üstlenilebilecek sermaye yatırımları gerektirdiğini hatırlatır.[325] Onun yerine, kürekle ilerleyen kano teknolojisi teknik ve performans sınırlarına ulaşması için zorlanmıştır. Bunu nereden biliyoruz? Gemiden denize düşen ya da batık yüklere ait birkaç buluntu dışında,[326] deniz yataklarında gövdesi olan gerçek gemi enkazı kalıntıları henüz elimize geçmiş değildir ama ilk kez elimizde başka tür ipuçları bulunuyor. Levant ve Mısır'dan, daha önce gördüğümüz gibi batıya, Ege'ye ve Malta'ya uzanan bir coğrafyada birdenbire çok sayıda tekne imgesinin ortaya çıkması gibi **[7.45]**.

7.44 İberya'da birkaç yerde rastlanan bu at ehlileştirme sahnelerinin tarihleri konusunda yeterli bilgi sahibi değiliz, ama MÖ üçüncü binyıl ya da ikinci binyıl başında yerlilerin ehlileştirme faaliyetlerine ilişkin, sayıları giderek artan kanıtlar arasında görülebilirler.

Ege repertuvarı ağırlıklı olarak Kiklad Adaları kökenli imgelerden ve Mochlos'ta bulunan kil imgelerden oluşur, her iki yer de deniz ticaretinde öne çıkan odak noktalarıdır.[327] Girit'in Mochlos'unda küçük gemiler temsil edilir ama Kiklad Adaları'ndaki imgelerde, yukarı kalkmış uçlarında (muhtemelen kıçta) bir balık toteminin görüldüğü, uzun küreklere sahip geniş, ince kanolarla karşılaşırız. Syros'ta Chalandriani-Kastri'de bulunan ilk imge MÖ üçüncü binyıl ortasına ait ritüel çömleklerine kazılmıştır. Andros'ta, son Neolitik yerleşim Strophylas'ta, başka sembollerle karışık halde benzer teknelerin görüldüğü kaya parçalarının keşfedilmesi, kısa süre önce bu katmanın başlangıcını 1000 yıl daha geriye çekmiştir.[328] Malta'da (kısa süre sonra yeniden döneceğimiz) megalitik Tarxien "tapınağında" büyük bir levhaya, tapınağın kullanımda olduğu dönemde ya da sonrasında, her iki durumda da MÖ üçüncü binyıl ortası ve sonu arasında, birinin ortasında bir kamara bulunan bu tür teknelerden bir yığın kazınmıştır.[329] Eli sıkı bir okuma bile, bu tür teknelerin 15-20 metre uzunluğunda olup en az 24 kürekçiyle donandığını düşündürür.[330] İster ağaç kütüğünden oyulup kalaslarla genişletilmiş isterse tümüyle kalaslardan yapılmış olsunlar, bu teknelerin daha önceki Neolitik kanoların soyundan geldiği açıktır. Britanya haliçlerinde MÖ ikinci binyıldan kalma, kalasların iple birbirine bağlanmasıyla yapılmış teknelere ait kalıntılar bulunmuştur,[331] Batı ve Orta Akdeniz'de sonraki tarihlere ait enkazlar ve sanatta da bu şekilde "dikilmiş" teknelerin bilindiği gözlenir; belki de bunlar daha eski, daha yaygın bir geleneğin sonsözünü temsil ediyordu (aslına bakarsanız, Kiklad Adaları'nda bulunan birkaç resimde gemi tekneleri üzerindeki zikzaklara bakarak kalasların iple bağlandığını söyleyebiliriz).[332] Daha önceki tarihlere ait imgelerin az olması, bu tür çok büyük teknelerin kabaca MÖ 3500 öncesinde Akdeniz sularında dolandığını kesin olarak kanıtlamayı ya da reddetmeyi imkânsızlaştırsa da, testereler dahil yardımcı (hatta kesinlikle temel) metal aletlerin kullanımı, resimlerin yer aldığı genel katman, denizcilik faaliyetlerinde eşzamanlı bir artış gözlenmesi gibi etkenler hep birlikte, gerçek bir yenilik olduğu tezini destekler. Bu yeniliğin nerede başladığını söyleyemiyoruz.

7.45 MÖ "uzun" üçüncü binyıla ait kano imgeleri: (a) Syros'ta Chalandriani-Kastri'de bulunmuş Kiklad işi bir "tava" üzerindeki büyük bir kano resmi; (b) yine Kiklad Adaları'ndan Naxos'ta Korphi t'Aroniou'da bulunmuş, kayaya yontulmuş, dört ayaklı bir hayvanın görüldüğü küçük bir kano; (c) Andros'ta Strophylas'ta yenice bulunmuş, kayaya oyulmuş, daha önceki tarihlere ait Kiklad işi bir kano imgesi; (d) Girit'te Mochlos'ta bulunmuş, kilden yapılmış küçük bir tekne maketi; (e) Malta'da Tarxien'de büyük bir kaya üzerinde bulunmuş çok sayıda yontu. Ölçüler birebir değil.

Andros teknelerinin tarihi ve özgün tasarımı, Byblos gemilerine hiçbir şey borçlu olmadıklarını gösterir ve Ege'nin bir katkısı olduğunu kanıtlar ama daha batıda başka denizcilik merkezlerinin de bir katkıda bulunmuş olması muhtemeldir. Sonuncusu ama bir o kadar önemlisi, Avrupa'yla temas öncesi ve sırasında Yeni Zelanda, California ve Kuzeybatı Pasifik'te görülen büyük kanolarla yapılan karşılaştırmalar başka fikirler verir. Bu gibi tekneler ticaretin yanı sıra savaşta ve törenlerde de kullanılmaya elverişliydi, yaklaşık bir ton ağırlığında orta büyüklükte bir kargo taşıyabiliyorlardı ve günde en az 40-50 km, daha küçük bir kanonun iki katı kadar hızlı yol alıyorlardı ama hızları iyi bir rüzgârda yol alan yelkenli bir geminin hızının yarısı kadar değildi.[333]

Ne var ki araştırmamızı denizcilik teknolojisiyle sınırlamak, Akdeniz'de denizcilik tarihi açısından daha derin önemi olan bir şeyi gözden kaçırmak anlamına gelir. Çünkü bu dönemde neden daha büyük gemilerin yapmaya değer görüldüğünü sormanın yanı sıra, binlerce yıllık görünmezliğin ardından, teknelerin neden birden görünürlük kazandığını da değerlendirmemiz gerekir. Elbette ki bilgilerimize faydası dokunsun diye olmamıştı bu. Aslına bakılırsa, gemilerin görünür olduğu bağlamların çoğu ritüel anlamlar taşıyordu: Kanoların rahimlerle, balık ve yıldızlar ya da güneş patlamalarıyla yan yana getirildiği süslü çömleklerden, zengin bir sembolizmin eşlik ettiği kaya imgelerinden, Malta ve

Mısır'daki devasa kutsal yapılardan söz ediyoruz.[334] Bu bağlamlar, daha küçük kanolarda bütün hummasıyla devam eden gündelik faaliyetin tersine, yeni gemilerde yol almanın ideolojik anlamlar taşıdığını, iktidar, statü ve kozmolojiyle ilgili imalar telkin ettiğini düşündürür. Kiklad Adaları arasında sadece en büyük topluluklar ve en güçlü insanlar, örgütlenme ve yatırım merkezi olarak anakaralıların büyük evlerinin yerine geçen bu tür gemilerde mürettebat olacak sayıda insana komuta ediyordu.[335] Büyük kanolar bu gibi yerler ve insanların deniz iletişimi üzerinde pratik ve sembolik anlamda denetim sağlamasının yoluydu. Kısa mesafelerde bu gibi tekneler deniz akıncılığını çok daha yıkıcı bir hale getiriyor, huşu uyandıran törensel roller oynayabiliyordu. Ama bunun dışındaki sembolik güçleri ve denizciler, mürettebat için bir şan, şöhret kaynağı olmaları, uzun mesafeli deniz seyahati alanındaki yerleriyle ilgiliydi, bu yolculuklar karada yüksek dağlara tırmanmanın mekânsal eşdeğeriydi.[336]

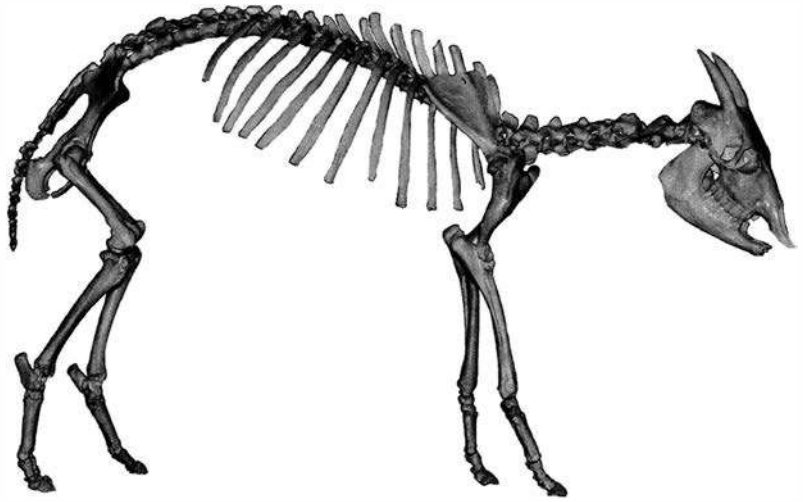
Küreğe dayalı sevkin başarabilecekleri konusunda çıtayı yükseltecek mesafelerdeki girişimler, onları daha önceki binyıllarda ancak nadiren gerçekleştirilen, sadece yetkin denilebilecek uzun menzilli deniz seferlerinden ayıran başka bir terim (uzun ve maceralı deniz yolculuğu anlamında *voyaging*) kullanmayı gerektirir. Ödül ve kahramanlık kısmen, yurttakileri etkilemek için uzaklardan getirilen egzotik mallar ve haberlerde, ayrıca denizin ötesindeki meşhur insanlarla bağ kurmuş olmakta yatıyordu. Bu tür seyyahların (*voyager*) küçük, özel bir azınlık olduğu, Kiklad Adaları'nda özellikle açıktır; burada binlerce kişilik nüfus içinde sadece birkaç yüz kişi büyük kanoların mürettebatıydı muhtemelen, diğer insanların çoğu, en yakın komşu adadan öteye hiç gitmemişlerdi herhalde.[337] Ödül ve kahramanlık kısmen de tehlikeleri alt etmenin, denizlerdeki ve gökyüzündeki işaretler hakkında ezoterik bilgiye, uzun menzilli seyrüseferin doğuşuna eşlik eden, bazıları geceleyin gerekli olup yıldızların gözlenmesine dayanan zihinsel haritalara sahip olmanın bir kanıtı olarak seyahat eyleminin kendisinde yatıyordu. MÖ "uzun" üçüncü binyıl, daha önce görmüş olduğumuz üzere savaşçı idealini doğurmuştu ama bazı sahillerde ve adalarda bu ideale eş bir Argonot ve Odyssea ideali vardı ve savaşçı ideali bununla birleşmişti: Uzaklara gitmiş, cesur, cefakâr, yaptıklarıyla zengin olmuş seçkin erkek denizci idealiydi bu. Elverişli koşulların muhtemelen hüküm süreceği zamanlara denk gelecek şekilde yapılan yaz yolculukları, karadaki tarım takviminin gerekleriyle çatışacaktı; bu çatışma Sur, Keros, Mochlos ve pek akla getirilmeyen Cadiz takımadaları gibi yerlerde muhtemelen toplulukların tamamı düzeyinde, en büyük denizcilerin uzmanlaşmasını teşvik etmiş olsa gerekti.[338] Byblos'ta kutsal yerlere adak olarak bırakılmış taş çıpaları da hatırlarsak, yeni bir denizcilik kültürünün doğduğuna hiç kuşku yoktur: Denizcilik evrenine ve bu evreni aşan gemiye yaklaşımı itibariyle, daha önceki pragmatik uğraşlardan daha fazla anlam yüklü bir kültür, hatta diyebiliriz ki denizi tanrılarla dolduran bir kültür. Yelkenin icadıyla birlikte, havzada Genç Dryas ve Erken Holosen'de denizciliğin yayılmasından bu yana yaşanmış ilk büyük denizcilik gelişmesiydi.

Bu gelişmeyi eylem halinde tecrübe etmenin zamanı geldi. Üç yansımaya bakalım: Birincisi açık denizde alınan azami mesafede büyük bir sıçrama olması; ikincisi, uzakta oldukları bilinen küçük adalarda bir faaliyet yükselişi yaşanması; üçüncüsü de denizyoluyla örülen, görülmemiş boyutlarda etkileşim ağlarının ortaya çıkmasıdır. Bunların hepsi de, üçüncüsü kısmen istisna olmakla birlikte,

doğunun mesafeleri azaltan yelkenli gemilerinin değil, kanoların etkisiyle ortaya çıkmış gelişmelerdir.

Daha önceleri aşma girişiminde bulunulmamış ama artık aşılan yollar, Akdeniz'in ortasında ve batısında el değmemiş, yolun ortasında karanın tümüyle görünmez olduğu, bir fırtına çıksa sığınacak hiçbir yerin bulunmadığı, ölümcül olması olası enginlerde fethedilen iki bölgenin altını çizer. Bunlardan biri Sardinya ile Sicilya arasındaki 250 kilometrelik açık denizdir; borda yüksekliği orta seviyede hızlı bir kanoda bile beş-altı gün süren, insanı kendinden geçiren, heyecan ya da korku dolu bir yolculuk demektir bu. Bu yolun aşıldığını biliyoruz, çünkü MÖ üçüncü binyılın ortasına gelindiğinde Sicilya'nın en batısında Sardinya tarzı çömlekler, megalitik mezarlar ve batıda âdet olduğu üzere kafataslarının delinmesi uygulaması görülmeye başlamıştı.[339] İlginçtir, bu tarihten itibaren Sardinya'nın güney ucunun, Sicilya'nın en batısına bakan, o zamana kadar ıssız, el değmemiş bir köşe olarak kalmış bu yerin daha birçok toplumsal dinamizm işareti gösterdiğine tanık oluruz.

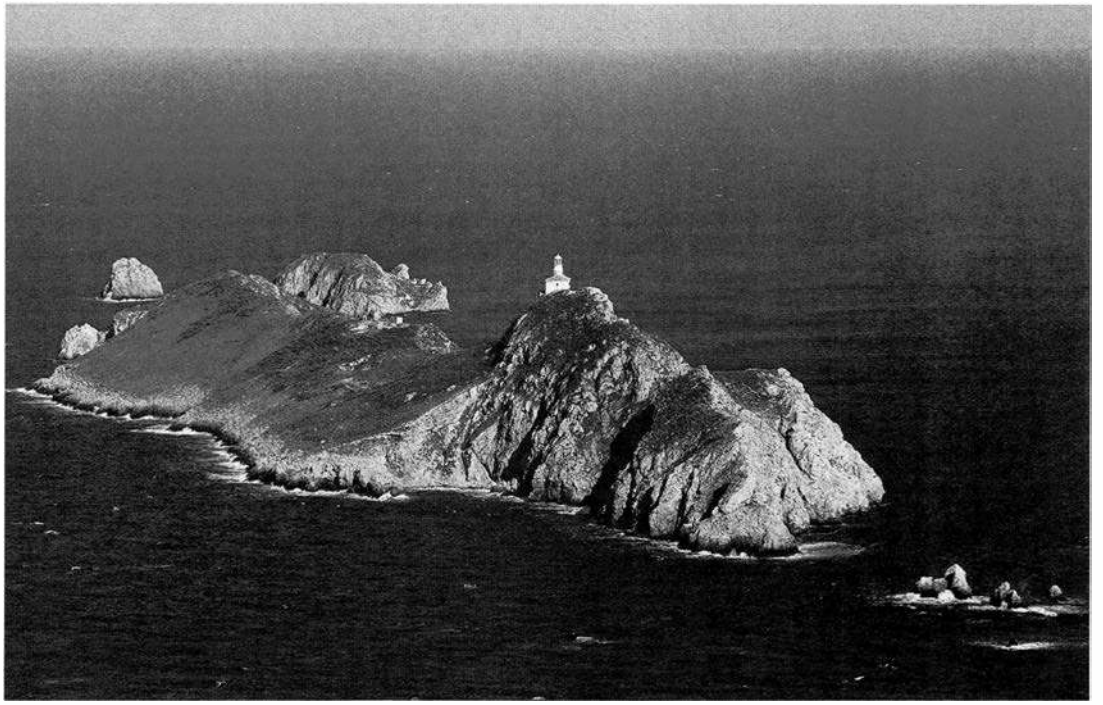
Öbür noktaysa, Akdeniz'in tamamında, yerleşilen son büyük toprak parçaları olma payesini ellerinde tutan Mallorca ile Menorca'ya iniş yoluydu. Beş milyon yıl önceki Messina olayından sonra bir kez daha yaşanan taşkının ardından, karada yaşayan omurgalı türlerin akınına sadece bu iki büyük adanın uğramamış olması, uzaklıklarının altını çizer. Üçüncü bölümün başında belirttiğimiz üzere, bu durum nedeniyle, o uzak devirlerden kalma ayaklı bir kolonici, evrimsel zamanın son anlarına dek bu adaların tartışmasız efendisi olmuştu: İri yarı keçi-antilop *Myotragus balearicus*, adaların kumtaşlarında toynak izlerini bırakmıştı, serinlemeye gittiği kuru mağaralara pöstekisinden dökülmüş parçalar da belki bugüne ulaşmıştır. Bu türün yer yer korunmuş dışkıları, zehirli şimşiri bile sindirmeye uyarlanmış, güçlü bir midesi olduğunu gözler önüne serer **[7.46]**.[340] Başka bir devre ait, merak uyandıran bu kalıntının sonu, havzada daha büyük bir yerel yaygınlık gösteren hayvan türlerinin son bulmasından binlerce yıl sonra gelmişti. *Myotragus balearicus* MÖ dördüncü binyıl ortalarında hâlâ yaşıyordu ama MÖ 2000'de artık ortadan kaybolmuştu.[341] Arkeologlar yıllarca, yetersiz gerekçelere dayanarak insanların daha önceden *Myotragus*'un vatanına sık sık gelip gittiğini, dolayısıyla mağara içlerinde kordona alınması da dahil, bu türün insanla birlikteliğinin daha uzun bir süreye yayıldığını savunmuşlardır.[342] Adanın daha önceki tarihlerde zaman zaman ziyaret edildiği asla reddedilemezse de titiz analizler, insanların bu adalara MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısında inanılmaz derecede gecikerek geldiği tezini destekleyerek bu iddiaların temelini ortadan kaldırmıştır; çok çok daha önceki tarihlerde gözlenen, insanların adalara çıkma eğiliminin dikkat çekici bir istisnası söz konusudur burada.[343] İlk yerleşimciler, yaygın otobur türlerin otladığı adalara (binyıllarca önce başka adalarda olduğu gibi) bir anakara kültürü, yani tekne şeklindeki ilginç uzunevler, metaller, koyunlar, keçiler, domuzlar ve köpekler, bunların yanı sıra kaçak ağaçlar ve kakırcalar taşımışlardır. Etkileri doğal çevrenin sicilinde görülebilir; aç yerleşimcilere yemek olması, yaşam ortamının harap edilmesi ya da dirençli olmadığı keçilere özgü bir patojen nedeniyle *Myotragus*'un sonu çabuk gelmiştir. Dikkat çekici başka bir manidar ayrıntı daha vardır. Bu iki Balear adasına insanlar, Ibiza ve Formentera'dan, İberya'dan geliş mesafesini 85 kilometrelik iki geçiş haline getiren batıdaki iki küçük akrabasından daha önce yerleşmişlerdi. Bu ve ayrıca

7.46 Balear takımadalarının uzun bir süre boyunca yalıtılmış olması sayesinde, Pleistosen çağından bugüne ulaşan büyük ada hayvanlarının sonuncusu: *Myotragus balearicus*.

Formentera'da, Ca Na Costa'da daha sonraki tarihlere ait bir megalitik mezarın İberya'nın güneydoğusundakilere yakın bir benzerlik göstermesi, sıçrama tahtası niteliğindeki bu iki adanın Mallorca ve Menorca'ya ilk yerleşimlerin kurulmasında bir rolü olmadığı tezini destekler.[344] Bilakis, Fontbouisse toplumlarıyla aralarında gözlenen paralelliklerin ima ettiği üzere, bu kenar yerleşimlerin öncüleri aslında Güney Fransa'dan gelmişse bu iki adaya çok çok daha uzun bir yolla ya da doğrudan, Katalonya'dan en az 170 km çeken bir yolla ulaşılmıştı.[345] Ebro ya da Rhône'dan arkaya alınan bir rüzgârla, adaların üzerindeki bulut kütlelerini ya da göçmen kuşları izleyerek gerçekleştirilmiş bile olsa, bu, ekinler, hayvanlar ve başka donanımlardan oluşan kurucu nitelikte bir yük taşıyan gözü pek bir girişimdi. Ne var ki son bir noktaya dikkat edelim: Akdeniz'in bu bölgesinde büyük bir bariyer, Menorca ile Sardinya arasındaki deniz henüz aşılmamıştı. Orta Akdeniz ile İberya arasında doğrudan temas bu nedenle gelecekte yaşanacaktı.

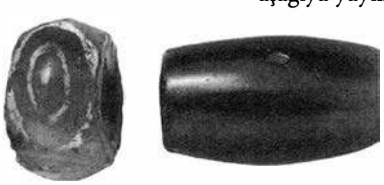
İkinci yansımaya dönelim; sıklıkla uzun deniz bağlantılarının yakınında bulunan küçük ücra adalarda faaliyetlerin zirveye tırmanması, kanoya dayalı iddialı yolculukların yaşandığı bu evreye özgü bir niteliktir; daha sonra yelkenli gemilerin yayılmasıyla bu tür kayalık, ücra adalar es geçilecek, yine boşluğa havale edilecek ve daha sonraları deniz tapınaklarının, münzevilerin, balıkçıların, deniz feneri bekçilerinin mekânı olacaktı. Sardinya ile Sicilya arasındaki yolun hemen kuzeyinde, açıklardaki yapayalnız Ustica'da görülen ilk düzenli yerleşim, Ege'de Antikythera adacığındaki yerleşim, Peloponez ile Kiklad Adaları arasında gözlerden uzak bir kaya parçası olan Parapola'daki buluntular, bu ışıkta değerlendirildiğinde anlam kazanır.[346] Ama hepsinin en tuhafı minicik Palagruža'dır; burası Adriyatik'in her iki kıyısının birden görülebileceği neredeyse tek yerdir **[7.47]**.[347] Burada tarımın yayılması sırasında gözlenen hafif geçiş izlerinin ardından, üç binyıllık bir suskunluk gelir ve sonra MÖ üçüncü binyılda ortaya çıkıveren binlerce taş ok başı bu suskunluğu bozuverir. Bu ok başlarından birini adanın erken modern ziyaretçilerinden biri, çok sayıda taş temren ve süslü Dalmaçya kâsesiyle birlikte gömülmüş bir iskelete saplı halde bulmuştu. Taş nesnelerin çoğu, komşu Mala Palagruža'da bulunan silisli şistten yapılmıştı ama bütün bunlar burada görülen olguyu eksiksiz biçimde açıklamaz. Sanki silahlı adamlar bu kaya parçasına, bir tür sınama için ya da daha uzun yolculukların

7.47 Adriyatik Denizi'nin açıklarında bulunan minik Palagruža, İtalyanca ismi Pelagosa'nın hakkını veriyor. Adacık bugün gemileri varlığından haberdar etmek için ıssız bir fener barındırıyor ama MÖ üçüncü binyıl sonlarında uzun menzilli seyahatlerin çekim noktalarından biriydi.

bir parçası olarak gelmişler, sonra birbirleriyle ya da geçen gemilerin mürette-batlarıyla savaşa tutuşmuşlar, hatta belki de, bugün gözden yitirdiğimiz bir deniz savaşçısı kültünün bir parçası olarak çok sayıda ok bırakmışlardı.

Üçüncü yansımaya gelince; bazı nesne türleri artık denizyoluyla hiç olmadığı kadar uzaklara taşınıyordu (karayoluyla da taşınıyordu, ağlar kurulması karada da bu nesnelerin dolaşımı açısından bir o kadar yararlı olmuştu). Kökenlerinden en dikkat çekici biçimde uzak yerlerde bulunan nesneler, her zaman en fazla bilgi veren nesneler değillerdir, zira ardı ardına gelen ticaret seferlerinin iç içe geçmiş niteliğini ve birikerek artan aşırı iletkenliğini kanıtlayan, uzaklara düşmüş kaçaklar olma eğilimi gösterirler ama bu ticaret seferlerinin her birinin kendi iç gerçekliği hakkında pek az şey anlatırlar. Önemli örnek, İndüs ya da Mezopotamya'da oyulmuş olup, MÖ üçüncü binyıl sonlarında Ege'de, Aegina'da bir istifin içinde karşımıza çıkan iki akik boncuk **[7.48]** ve Karadağ'da Mala Gruda tümülüsünde bulunan, Orta Anadolu'da adi metalden yapılmış biçimleri andıran altın bir hançerdir.[348] Son derece uzak yerlere ulaşmış diğer nesneler daha fazla yapı gösterir ama havzanın ancak kenarından geçmişlerdir. Bunlar arasında lapis lazulinin Levant sahilinden Mısır'a inmesi (Orta Asya'dan başladığı 4000 km'lik yolculuğun küçük bir parçasıdır bu sadece)[349] ve Kafkaslar'da, İran ve Doğu Anadolu yaylalarında yapılmış kap kacaklara dayanan ve şarap tüketimi, metal işçiliği ya da göç, çoban hayatı bağlantısı gibi türlü açıklamalar getirilen kırmızı ya da siyah cilalı çömleklerin, MÖ 2700 ile 2300 arasında Levant'tan aşağıya yayılması bunların başında gelir.[350]

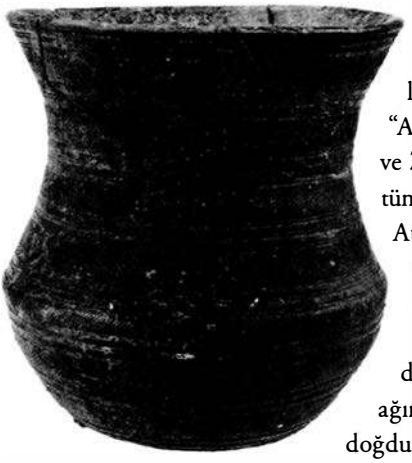
Onun yerine, esasen MÖ üçüncü binyılın ortası ile sonu arasındaki dönemde, ahtapot gibi geniş alanlara yayılan, alt havzalara dolarak Neolitik sınırları silen ama hedeflenmiş Byblos rotasının yanı sıra, daha önceki Uruk ve Mısır seferlerinden de farklı bir rota izleyen üç ağa odaklanıyoruz.[351] Bu ağlar, ortak bir

hayat tarzının küçük ama değerli sembollerinden oluşan bir yelpazenin seçkin insanlar arasında yayılmasında ifade bulur; bu yelpaze ağırlıklı olarak metal işlerinden, heykelciklerden, yüksek kalite taş oyma ya da yontma eşyalardan ve ince farklılıklarını ancak bilenlerin takdir edebileceği desenlerle kaplanmış (Akdeniz Avrupası'nda uzun menzilli ticarete yeni dahil olan) çömlekler ve içki kaplarından oluşur. Bunların yanı sıra, daha az görünür biçimde, bu etkileşimin gerektirdiği hammaddeler ve onları işleyecek beceriler akıyordu. Her örnekte, genelde yerel kültür içinde saklı duran tikel bağlamlara odaklandığımızda, büyük mesafelerdeki bir örnek cila sökülüp gider. Zira bu gemi yolculuklarına katılanlar, biri belli yerlere kök salmış, diğeri uzakta yaşayan ticaret ortakları ya da başka toplumsal eşitleriyle müşterek iki yönlü kimliklere ve yakınlıklara sahiplerdi, dolayısıyla sembolleriyle tanınabilir olan elit bir topluluk yaratıyorlardı. Bu anlamda hareketlilik, sadece daha doğuda görülen türden kraliyet kozmolojileriyle değil, denkler arasındaki toplumsal ittifaklar ve temaslarla da kurumsallaşıyordu. Bu tür insanların kalabalık olduğu yerlerde kuvvetli küçük girdaplar oluşmuştu, seyahat masrafları ya da ulaşım biçimlerinin vites değiştirdiği yerlerde, birikimler ve başka anormallikler kümelenme eğilimi gösteriyordu.

Batıdan başlayalım, "geniş ağızlı bardak" ağının Akdeniz versiyonuyla… Bu ağ, MÖ üçüncü binyıl ortasından sonuna kadar Orta Avrupa, Aşağı Ren, Güney Baltık, Britanya Adaları ve ılıman Fransa'yı da kapsayan daha geniş bir evrendir.[352] Geniş ağızlı bardak, kazıyarak ya da tarayarak üzeri –bazıları "beynelmilel", bazıları sıklıkla daha sonraki bir tarihte yerelleşmiş– hayret verici çeşitlilikte desenlerle işlenmiş (muhtemelen bira, mayalı meyve kokteylleri ya da bal şaraplarının konduğu) geniş bir içki kabıdır. Bu desenlerin incelikleri, herhalde en az MÖ üçüncü binyılda içkicilerin toplumsal şifre çözme becerilerini uğraştırdığı kadar, modern arkeologları da meşgul etmiştir **[7.49]**. Okçu donanımları, özellikle de bilek koruyucular, kimi zaman metal işçiliğinde görülen değişiklikler, ağırlıklı olarak kuzey kökenlidir ama herhalde zaman zaman Sicilya'dan daha düşük kaliteli malzemeler ve kehribar gibi başka unsurlar da bu ağla ilişkilidir.[353] Savaşçı yan anlamı belirgindir ve Orta Avrupa ile Güney İngiltere'de Amesbury'deki ibrik mezarlarında bulunan iskeletlerin izotop analizleri, bazıları öldükleri yerlere gelmiş ilk kuşak göçmenler olan bu insanların hareketliliğini doğrulamaktadır.[354]

İberya'nın çeşitli bölgelerinde ve Güney Fransa'da, özellikle de Tagus Nehri'nin ağzında çok sayıda geniş ağızlı bardak ve onunla ilişkili nesne bulunmuştur; bu nesnelerin MÖ 2500 öncesine uzanan tarihleri erken bir köken noktasını doğrular. MÖ 2500'den itibaren de Almeíra, Aude ve Aşağı Rhône'da toplumsal yüceltme işaretlerinin çoktan belirginleştiği bölgelerin hepsinde geniş ağızlı bardaklar görülür.[355] Güney Fransa'daki dizi, Atlantik Avrupası'nda baskın olan, daha sonra yerini yayılan yerel üsluplara bırakan deniz tipi "beynelmilel" geniş ağızlı bardakların bulunduğu sahil ve nehir ağzı yerleşimleriyle başlar.[356] Batı Mağrip, Mallorca, Kuzey İtalya ve Sardinya'ya kadar uzanan (ama önemlidir, Korsika'ya ulaşmaz, bu da adanın, birçok metal bakımından zengin komşusunun sahip olduğu bağlantılardan yoksun olduğunu gösteren erken örneklerden biridir) bölgede geniş ağızlı bardak kullanımının düşük bir yoğunluk göstermesi, *voyaging* anlamında deniz seferlerinin erken tarihlerde başladığı tezini kısmen destekler ama sonra bu kaplar hızla değişerek yerel boyalı çömlek tercihlerine uymaya başlar.[357] Eklemlenen yollar çoğu kez sahil ya da nehir yollarıydı. Rhône,

7.48 (*karşı sayfa*) Çok uzaklara seyahat etmiş bir nesne: Bugün Atina'nın hemen karşısında bulunan Ege adası Aegina'da keşfedilmiş, İndüs Vadisi ya da Güney Mezopotamya'ya özgü bir tarzda süslenmiş akik boncuk.

7.49 Farklı içme kaplarının ortak üsluplar göstermesi, MÖ üçüncü binyılda Akdeniz'in büyük bölümünde rastlanan dikkat çekici bir hususdur. Şeritli ve baskılı süslemelere sahip bu geniş ağızlı bardak, Güneydoğu Fransa'da Forcalquier-La Fare'da bulunan bir gömüye eşlik ediyordu. Aynı bölgede bulunan başka geniş ağızlı bardaklarla ortak özellikler taşır. Akdeniz'in batı yarısının büyük bölümünde ve ılıman Avrupa'nın bazı bölgelerinde tür olarak benzerleri görülür.

ılıman Avrupa'da geniş ağızlı bardak kullanan halklarla önemli bağlantılar sağlıyordu. Ama açık deniz bağlantıları da serpilip boy vermişti. Büyük adaları içeren bağlantıların yanı sıra, "Akdeniz Atlantiği'nde", Cebelitarık'ın hemen ötesinde Valencina ve Zambujal gibi gelgitlerle oluşan haliç başı yerleşimlerine dayalı tümüyle yeni bir denizcilik bölgesi ortaya çıkmıştı. Kuzeyde, Atlantik cephesi boyunca, bu geniş ağızlı bardak bağlantıları Galiçya'ya varıyor, oradan Biscay Körfezi'ni keserek Brötanya'ya geliyordu.[358] Aslına bakılırsa, tekne imgelerinin fiyort ve adacıklardaki kayaları süslediği İskandinavya'ya varıncaya dek bütün denizyolları boyunca, MÖ üçüncü binyıl, denizcilik alanında ağırlıklı olarak saygınlığa yönelmiş, yeni bir özgüven ve hırsın doğduğu, gündelik hayatta kalma ağlarının bu gelişmeden pek o kadar etkilenmediği bir dönem olmuştu. Daha güneyde Akdeniz-Atlantik bağlantıları İber metal işlerini, gösterişli çakmaktaşlarını, bilek koruyucularını ve geniş ağızlı bardakları, Fas'ın okyanusa bakan sahillerine taşımış ve daha önceki bölümde gördüğümüz üzere bu eşyaların bazıları buradan kara içlerine sızmıştı.[359] Buna karşılık Fas'ın Atlantik sahillerinde, mezar eşyaları olarak bilinen hayvan dişleri ve devekuşu yumurtaları İberya'ya hammadde biçiminde akmış, burada yerel üsluplarda yontulmuştu.[360] Geniş ağızlı bardaklar ya da metal eşyaların Batı Mağrip'te de yapılıp yapılmadığı belirsizdir, gerçi bu durum Avrupa ile Afrika'nın, çiftçiliğin yayılmasından beri sahipsiz kalan bu uç noktaları arasında, uygulamaların benimsenmesiyle ya da hareket halindeki insanlarla ilgili ilginç sorular doğurur. İberyalı seyyahların Akdeniz Afrika'sı boyunca daha doğuya kürek çekip çekmediklerini de aynı şekilde merak eder, hatta bu coşkun denizcilik faaliyetiyle Kanarya Adaları'nda karşılaşmış olup olamayacağımız konusunda fikir yürütürüz.

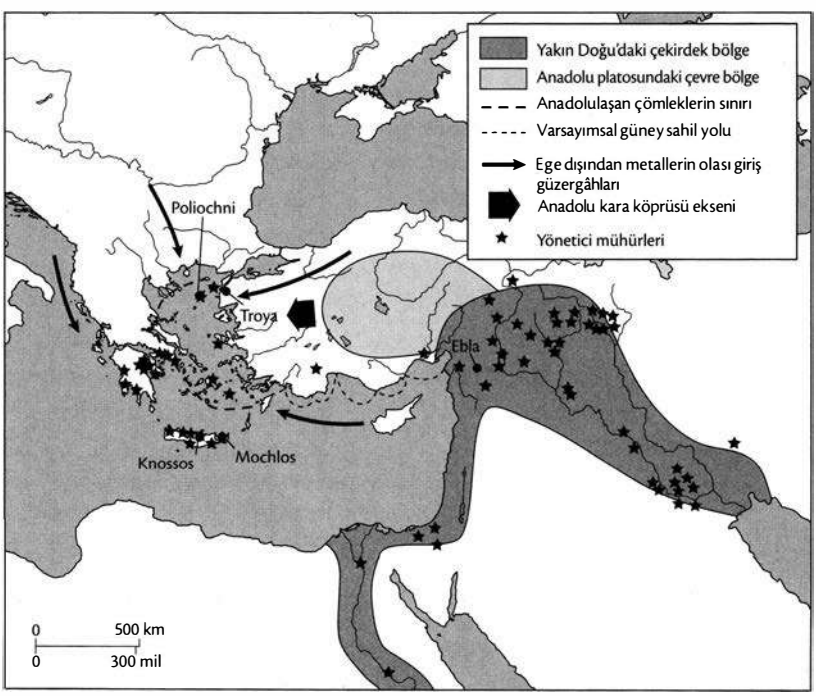
Tiren Denizi'nde uzun mesafeli ticaretin izleri, Eolie Adaları'nda Neolitik'e kıyasla gözlenen düşük seviyede hareketlilik ve Sardinya örneği dışında şaşırtıcı derecede azdır.[361] Napoli Körfezi civarında, yaygın tabirle "Gaudo" toplulukları arasındaki denizcilik faaliyetlerinde gözlenen, muhtemelen daha önceki tarihlerde Eolie Adaları'nın merkeziliğinin yerini alan bir artış, gelecekte olacak şeylerin bir habercisi olarak dikkat çeker.[362] Bu sükûnet ve o dönemlerde Tiren kültürünün daha parçalı bir nitelik göstermesi, bize ağların boy verebileceği gibi sönüp gidebileceğini de hatırlatır ama bu geçici kararmaya neyin yol açtığı belirsizdir. Bir olasılık Tiren alt havzasının batı ve kuzey kenarlarının geniş ağızlı bardak bölgesine doğru yönelmesi, bununla birlikte istenen metallerin güney bölgelerdeki azlığıdır. Adriyatik'te, buraya geniş ağızlı bardak bölgesinden sadece okçulukla ilgili birkaç unsur sızmış olsa bile, daha fazla gelişme kaynıyordu.[363] Burada Adriyatik'in başlangıcından, Malta ve Korint Körfezi kadar güneyde denizler ve sahilleri birbirine bağlayacak zirve noktası, MÖ üçüncü binyılın sonunda, sekizinci bölümün başında karşılaşacağımız, kendine özgü koşullarda ortaya çıktı. Ama bu zirve noktasının iç koşulları birkaç yüzyıl öncesinde yatıyordu.[364] Neolitik dönemde düşük seviyede bir trafik gözlenmesinin tersine, Adriyatik'te geçişler, Palagruža'ya ziyaretlerin rağbet görmesinde de tanık olduğumuz üzere daha sıklaşmıştı. Aynı enlem üzerinde, Kotor Körfezi'nin koruduğu derinlerdeki Mala Gruda, zenginlik gösteren başka eşyalarla birlikte şu altın Anadolu

hançerinin dolaşımda kalmasını engellemişti. Burada olsun, Tuna çevresinin iç kesimlerinde savurganlık derecesinde metal zengini Vučedol topluluklarında olsun, gömülen altın yüzük tipleri, güneyde İyonya adası Lefkada'da benzer bir tümülüs kümesi olarak somutlaşmıştır.[365]

MÖ 2800-2700 döneminde Ege'de uzun mesafeli etkileşimler yoğunlaşıyordu.[366] Bu etkileşimler, Kiklad Adaları'ndaki canlı deniz ticareti yerleşimleri ile diğer adalar ve sahiller arasında gerçekleşiyor; metaller, heykelcikler, "sos teknesi" [*sauceboat*; tekne şeklinde olduğu için bu ismi alan, geniş ağızlı ve kulplu küçük sos kâsesi – ç.n.] ve (bu bölgede sıklıkla şarap için kullanılan) ilk testiler, ayrıca sıvı taşınan bir şişe de dahil olmak üzere içki ve dökme kapları ve iyi hayatın diğer göstergeleri bu ticarete konu oluyordu. Bu nesnelerin birçoğu yerel olarak kopyalanıyor, bir görünüm ve yaşam tarzını yayıyordu. Aşağıya, Girit'e doğru yolculuklar ve bunların Doğu ya da Batı Ege kıyı şeridi üzerinden ve Kuzey Ege civarındaki hâkim rüzgârlara karşı gerçekleştirilen uzun dönüş yolculukları aydınlatılsalar kolayca *voyage* sınıfına girebilirler.[367] Yol üzerinde farklı noktalarda metallerin dönüşümünde farklı aşamalar yaşanıyordu; sıklıkla ücra yerlerde madencilik, rüzgârların estiği burunlarda eritme işleri yapılıyor, yerleşimlerde de metaller dökülüp nesne haline getiriliyordu.[368] Başlarda Ege dışı temaslar pek azdı; Knossos'ta doğu kökenli bir hipopotam dişi parçası, Kiklad heykelciklerinde gözlenen kollar önde kavuşmuş duruş şeklinin Anadolu'daki metal orijinalleri taklit ettiği yönünde gizli bir şüphe ile kuzeydoğuda, Troya çevresinden Güneydoğu Avrupa'ya ve Karadeniz çevresinde metal bakımından zengin bir etkileşim bölgesine uzanan bağlar dışında bu tür temaslardan söz edemiyoruz.[369] Ama MÖ 2500 sonrasında Ege'de birkaç merkezde büyük yapılar yükselirken, bu etkileşim dünyası da doğudaki başka etkileşim ağlarıyla giderek daha fazla örtüşmeye başladı **[7.50]**. Metal prototiplerden türemiş yeni bir seramik içki kabı dizisi, ışıltılarında hâlâ o metal prototiplerin estetiğini koruyarak, Batı Anadolu'dan geçen yollarda toplandı, Orta ve Doğu Ege'deki deniz ticareti hatlarınca benimsendi ve ticaret, statü, gömülmenin çevresindeki eski ada ritüellerinin pabucunu dama attı.[370] Bu tiplerden biri olan *depas*'ın (Schliemann, Homeros'un yaklaşık 2000 yıl sonra tanımladığı bir kupayla arasında benzerlik gördüğü için ona bu adı vermişti) iki kulplu olup genelde tabanının bulunmaması, içindekilerin bir seferde içildiğini ya da elden ele dolaştırıldığını ima eder; içki içmeye eşlik eden toplumsal gösterileri hatırlatan bir şeydir bu. Bunlarla birlikte çömlek yapımında hızlı tekerin birkaç büyük yerleşimde deneme amaçlı kullanımı gelir.[371] Girit'te içki Ebla'dakilere benzer kulpsuz küçük kadehlerden yudumlanıyordu. Kuzey Levant ya da Mezopotamya işi, kokulu yağlar için kullanılan metal ve toprak şişecikler daha batıya yayılmış ya da buralarda kopyalanmıştı (Troya'da altın bir örnek ve altı minyatürün yer aldığı bir diziyle taçlanmış süslü bir iğne bulunmuştur) **[7.51]**.[372] Daha önce belirttiğimiz üzere, mühürlerin idari amaçlarla kullanımı Ege'ye yayılmıştı, bu yelpazenin diğer sınırını İndüs'e dek ilerleten bir yayılmanın parçasıydı bu gelişme. Çoğu mühür, Anadolu'da yaygın olan türde damga mührü şeklindeydi ama Levant'tan alınmış bir silindir mührü ya da taklitleri de, en başta Poliochni ve Mochlos gibi ticaret merkezlerinde bugüne ulaşmıştır.[373] Ege'de Levant'takine benzer ağırlık birimlerinin kullanılmaya başlandığı bile savunulabilir.[374] Girit'te Mısır kökenli taş kap kacağın dağınık bir halde bulunduğunu görürüz, bunlar da mavi çiniden yapılan boncuklar, doğuda

zaten revaçta olan lapis lazuli ile firuzenin şu cam kopyaları gibi çok geçmeden taklit edilmişlerdi; Ege'deki renk paletinin dış etkiler altında nasıl yeni yönler alabileceğini gösteren bir örnektir bu.[375]

Bu arada, MÖ üçüncü binyıl sonlarına gelindiğinde Ege'deki metal dünyası, daha batıda hiçbir paraleline rastlanmayan bir biçimde kaynıyordu. Bu dönemde karşımıza, Anadolu ya da Mezopotamya'da icat edilmiş karmaşık kalıplar ve incelikli süsleme teknikleri çıkar, altının tozlaştırılması da bu teknikler arasındadır ve bu teknik Troya'da bulunan mücevherlere Ur'daki kraliyet mezarlarında bulunanlara benzer bir görünüm kazandırmıştır.[376] O zamana kadar çoğu metal Ege sınırları içinde çıkarılmışsa da yeni maden kaynakları ve alaşımları sahneye çıkmıştı, bunların en önemlisi de kalay ve bakırın karıştırılmasıyla gerçek tuncun elde edilmesiydi.[377] Kalay ve alaşımı, MÖ üçüncü binyılda Mezopotamya, Anadolu ve nadiren de (uzunca bir süre ona ayak direyen) Mısır'da karşımıza çıkar ama bu maden miktarı MÖ 2500 sonrasında hızlı bir yükseliş gösterir ve Kuzey Levant ile Ege'ye, çok büyük ihtimalle alaşım öncesi biçimiyle yayılır.[378] Ebla'da kalayın değeri gümüşünkine eşitti, tunç da bakırdan daha değerliydi.[379] Tuncun ilk kez kullanılması, daha önce ileri sürdüğümüz üzere, zengin rengi, (alaşım öncesi haldeyken bile) tarifiyle ilgili sır dolu bilgilere ve gizlice elde edilen bileşenlerine erişim üzerindeki denetim kadar, mukavemetinin yüksek, döküm ısısının düşük olmasından da kaynaklanmış olabilir. Yerkabuğunda bakırdan 30 kat daha ender rastlanan kalayın ilk kaynakları şiddetli tartışmalara konu olmuştur.[380] Kalay, Batı ve Orta Avrupa'da bulunur (hem Akdeniz'de hem ılıman bölgelerde) ama bazıları şans eseri alaşım olabilecek birkaç buluntu dışında, geçiş bölgesi Balkanlar'da MÖ üçüncü binyıl sonuna kadar bilinçli bir biçimde kullanıldığına dair pek az işaret mevcuttur.[381] İberya eserlerindeki kalay izleri kesinlikle, yarımadanın çok metalli bir kazan olmasından kaynaklanan

7.50 MÖ üçüncü binyılın ortası ile sonu arasında Ege, Yakın Doğu ve komşularının geniş ölçekli dünyasıyla dolaylı temasların olumlu ve olumsuz etkilerine, daha batısındaki alt havzalara nazaran daha açıktı.

rastlantılar olarak değerlendirilir. Aynı şey Toros Dağları'nda Kestel madeninde yürütüldüğü varsayılan kalay işçiliği için de savunulur ama yakınlardaki Tarsus ve Tell Judaidah'ta, kalay bakımından zengin erken tarihli buluntuların sayısı, bu örnekte, o tarihlerde düşük kalite cevherlerden yerel olarak biraz kalay elde edildiği tezini destekler.[382] Bu konuda kesin bir sonuca varılmamışsa da burada ve Anadolu'nun içinde ve ötesindeki başka yerlerde bu dönemde bilinçli olarak kullanılan kalayın çoğunluğu, öyle görünüyor ki iyice doğudan, en başta Orta Asya'dan geliyor, Akdeniz'e iki yolla ulaşıyordu. Dünyanın aynı kayalık bölgesinden elde edilen lapis lazulinin geçtiği bu yollardan biri İndüs'e ve denizyoluyla Mezopotamya'ya iniyor, lapis lazuli batıya buradan dağılıyordu. Diğer yolsa daha kuzeydeydi, Hazar ve Kafkaslar üzerinden geçerek Karadeniz ve Anadolu'ya varıyordu. Kafkas *Lallemantia* bitkisinin yağ bakımından zengin çekirdeklerinin Kuzey Yunanistan'da bulunması, bu kuzey yolundan geçen kalayın da yol arkadaşları edindiğini düşündürür.[383] Ege'deki ilk kalay tunçları, metalin sıklıkla el ve biçim değiştirdiği uzun yolların sonunda ılımlı düzeydeki bir akışı yansıtır. Ama böyle ince bir akış olmasına rağmen, bu hikâyenin Akdeniz açısından önemli yönü, ana kaynağa 3000 km uzakta olmalarına rağmen Ege halkının, dolaşıma girmiş bu yeniliği, birçok bakımdan en benzer rakipleri olan Güney İberyalıların, kendi kapılarının önünde duran kaynaklardan istifade etmeyi öğrenmelerinden önce kullanmaya başlamış olmasıdır.

7.51 Metalik, kozmetik ve tüketime özgü unsurlar, Troya'da bulunmuş, sarmallar ve şişe benzeri altı tane minyatür kapla süslenmiş bu altın iğnede birleşmiştir. Şişe benzeri bu kaplar kokulu yağları ya da ender bulunan başka sıvıları çağrıştırır.

Bu gözlemi, doğudan gelen başka malları ve bu malların taklit edilmesini kapsayacak şekilde genişletmemiz, iç içe geçmiş birkaç meseleyi gündeme getirir. Ege'nin giderek bir parçası haline geldiği daha geniş çaplı ağlar, daha batıda varolan ağlara göre daha doğrudan ve etkili bir çekim mi yaratıyordu? Başka bir deyişle, Yakın Doğulu bir dünya sistemi başta yerel, sonra toplumsal düzeyde yerleşmiş örüntüleri çekiştirmeye ve çarpıtmaya mı başlamıştı? Ilımlı bir düzeyde, özellikle gümüşle ilgili olarak böyle bir durum söz konusu olabilir. MÖ 2500'e gelindiğinde gümüş daha doğuda para birimi yerine kullanılıyordu, bundan bir-iki yüzyıl sonra da Ebla'da büyük miktarlarda bulunduğu kayıtlara geçmişti. Ege ve Batı Anadolu bu metal açısından zengindi, Troya'da gümüş külçeler halinde dökülüyordu, bu da doğu ekonomileriyle ilişki içinde olunduğunu düşündüren bir işarettir. Tahmin yürütecek olursak, Girit mezarlarında altına karşılık gümüşün azlığı, gümüşün mübadele değerinin sembolik değerinden yüksek olmasıyla açıklanabilir; bu durum gümüşün doğruca Girit'ten geçip doğunun yolunu tutmasını teşvik etmiş olabilir. Bununla ilgili bir mesele de aktarımda güvendir. Karadeniz civarından geçen, sonradan eklenen eksen dışında, bağlantı sağlayan yol seçenekleri tarımın yayılmasından beri değişmemişti: Karadan, Akdeniz dışındaki yüksek Anadolu yaylasından ya da denizden güney sahilinden gidiliyordu. Anadolu'nun iç kesimlerini, bir uçta Ege ve Balkanlar, diğer uçta Levant içine sorunsuz bir şekilde yayılan etkileşim ağları çapraz kesiyordu; Küllüoba gibi yerler, depo ve her tür mal ve bilginin aktarım istasyonu işi görüyordu.[384] Bu da muhtemelen yeniliklerin Anadolu'da, doğudaki biçimlerinin batıya sadakatle aktarılacağı şekilde kullanıma girmesini mümkün kılıyordu; mühürler, çömlekçi tekeri ve ileri metalurjik teknikler örneğinde olduğu gibi… Ne var ki Mezopotamya'nın kalbindeki bilgi kırılarak mitsel bir boyut kazanmış, yol boyunca taşınan ama

kullanılmayan şeyler de bir toplumdan diğerine aktarılırken olasılıkla benzer bir anlam kaymasına uğramış olsa gerektir. Yakın Doğu, Karadeniz çevresi, Balkan ve Ege dünyalarına bakan Troya, bu karmakarışık kültürel bağlantılarından kaynaklanan bütün avantajlar ve gerilimleri tecrübe etmişti. Kehribardan lapis lazuliye varıncaya dek hazinesinde görülen zenginlik ve çeşitlilikle, ayrıca metallerin bolluğuyla, Ege'de eşi bulunmaz bir yerleşimdir. Ticaret için tasarlanmış külçelerin bile yer aldığı gömülü istiflerin sıklığı, zenginliği toprağa tahsis ederek tüketmek ile onu yeniden kullanma seçeneğini elden bırakmamak arasında gidip gelen ikircikli bir arzunun, ya da bir başka deyişle, daha batıdaki Akdeniz mezarlarında izlenen stratejiler ile doğuda tanık olunan, önceliği biriktirmeye veren stratejiler arasında yaşanan bir kararsızlığın göstergesidir.[385]

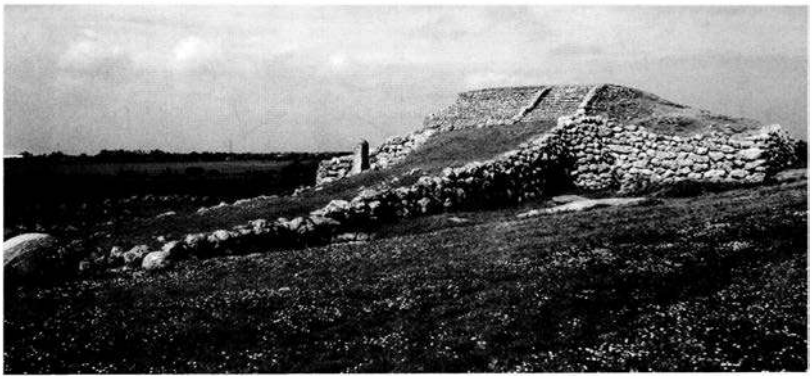
Deniz bağlantılarına gelince; bunların da birçoğu aşağıya doğru faaliyetten etkilenmiş, dolayısıyla karadaki yollarla aynı nitelikleri göstermiş olabilir, gerçi Güney Türkiye sahillerindeki arkeolojik kör nokta bizi yine engeller. Mochlos, son durak olması akla yatkın yerlerden biridir; burada kilden yapılmış küçük tekne maketleri üzerinde görülen kürek ıskarmozları, uzun küreklerin kısa kürek-lerin yerini almasının batıya yelkenden önce ulaştığı fikrini işaret eder[386] ama başka aracılar da bulunuyor olsa gerektir, bunlara Ege içine ve dışına geçişlerde geçit kapısı olan Rodos'takiler de dahildir. Ne var ki denizyolu, araya başka katılımcılar girmeksizin doğrudan iletişim olasılığını da alternatif bir seçenek olarak sunuyordu, "medeni" davranışla özdeşleştirilen nesne ve fikirleri uzak mesafelere sadakatle iletebilecek bir olasılıktı bu. Sadakat düzeyinin böyle yüksek olduğu bir aktarımın kalıntısı, Knossos'ta katmanlaşmamış halde bulunan, ebruli anortozit gnaystan yapılmış gri-beyaz birkaç Mısır kâsesinde korunmuş olabilir.[387] Bu kâseler buraya imalatlarına (MÖ 2600-2200) yakın bir tarihte ulaşmışlarsa bu çok ilgi çekici bir şey olurdu, çünkü bu gibi kâseler Mısır'da kraliyet ve yakın çevresiyle ilişkiliydi; Levant'ta da Ebla sarayında yoğunlaşmışlardı. Firavunların hediyesi olarak Ebla'ya geldikleri varsayılır. Böyle anlam bakımından zengin, saygınlık gösteren armağanlar tam da gözü yükseklerdeki Ege elitlerinin aradığı türden şeyler olsa gerekti ya da onlara bir tanınma işareti olarak verilmişti. Mısır'la doğrudan bağlantılar ihtimal dışıdır, üstelik bu gibi şeylerin Levant'ta daha kolayca bulunabileceği düşünülürse gereksizdir de… Belki de zaman zaman Ege kanoları doğuya, Tarsus'a ve ötesine gidiyordu. Belki de (terimler sırasıyla dar ve geniş anlamlarıyla ele alındığında) Byblos gemilerindeki birkaç seyyah (*voyager*), çok uzun zamandır ticaretini yaptıkları bir metal olan Ege gümüşünü ele geçirmek için normal seyir güzergâhlarının daha batısına doğru ilerlemişti. Nihayetinde MÖ üçüncü binyıl ortası, yani Byblos'un kurulduğu tarih, tam da doğu kökenli nesnelerin Ege'de artıp makul düzeyde görülmeye başladığı, Giritli grupların Kiklad Adaları'ndaki ticaret ortaklarıyla kültürel bağlarını koparıp, daha egzotik ufuklar aramaya başladığı döneme denk gelir.[388]

Bu durumda geriye bir tek soru kalır. Doğudaki büyük dünyaya erişim Ege'deki hevesli insanlara İberya ve Akdeniz'in başka yerlerindeki eşdeğerleri karşısında belirleyici bir avantaj mı kazandırıyordu acaba?[389] Başka bir deyişle, havzanın tamamındaki toplumsal ve siyasi değişim kıpırtılarını açıklamak için Mısır, Mezopotamya ve Levant'a başvurmaya gerek olmadığı açıktır ama buralar Ege'de bu eğilimin güçlenmesine katkıda bulunmuş, hem bu binyılda hem sonraki binyılda daha başarılı çıkışlar yapılmasını sağlamış olabilir mi? Burada

kesinlikle olumlu bir cevap vermemiz gerekiyor. Doğudaki ekonomik, teknolojik ve ideolojik olasılıklar havuzu, hatta Levant ve Anadolu'nun bazı bölgelerindeki halkların daha önceden Akdeniz koşullarına uyarladığı olasılıklar, (kelimenin tam anlamıyla ve başka birçok şey için de mecazi anlamda) tekeri yeniden icat etme ihtiyacının önüne geçen hareket planları sunmuşlardı. İktidarın, gösterişli rekabetçi turnuvalarda iddia edilmesinin ötesinde, nasıl kurumsal olarak yerleştirilebileceğine ilişkin işaretler ortaya koymuşlardı; bu işaretlerin yerel koşullara uyacak şekilde dönüştürülmesi gerekiyordu o ayrı, dahası sürekli değişen bir toplumsal ve doğal ortamda aynen devam ettirilmeleri hiç mümkün olmayacaktı. Benzer şekilde, her örnekte mükemmel bir biçimde uygulanabilir olduğu üzere, toprağın sürülmesi, yünün örülmesi, zeytin ve asma yetiştiriciliği gibi pratikler bağımsız olarak ya da en azından "merkez"e bir kol boyu mesafede yükselmiş olsalar bile, Doğu, bunları zenginlik yaratmak üzere tanımlanmış hayat tarzlarına ve etkili paketlere bir arada yerleştirmenin önceden formüle edilmiş kalıplarını sunmuştu. Son olarak, bu geniş Doğu dünyası, komşu bölgelerdeki yerel liderleri, gereksinim duyduğu maddelerin üretimini yoğunlaştırmaya teşvik etmiş, karşılığında da istek uyandıran mallar sunmuş olabilir. Ortaya çıkanların büyük bölümünün, İberya'daki ilk çiçeklenmenin de kuvvetle işaret ettiği üzere yardımsız, Doğu'dan ayrı olarak gerçekleştiği varsayılabilir, ancak (çeşitlilik gösteren) ekoloji, kaynak çeşitliliği, kısıtlılık, ölçek ve önceki tarih bakımından ele alındığında, Guadalquivir'in Nil, Meseta ya da Nübye olmadığı, Akdeniz'in Atlantik'e bakan bölgelerinin ve Batı Mağrip'in de Levant olmadığı düşünülürse, atılımların pekişmesi çok daha uzun sürmüş, yol boyunca daha fazla hata yapılmış olsa gerektir. Bu nedenle, MÖ üçüncü binyıl sonuna gelindiğinde Ege, yerel olarak gelişmiş elitleri daha geniş ölçekli bir dünyayla ufak ufak ilişki kurmaya başlamışken, olasılıklara fevkalade gebe bir yerde duruyordu.

Calypso'nun Adaları

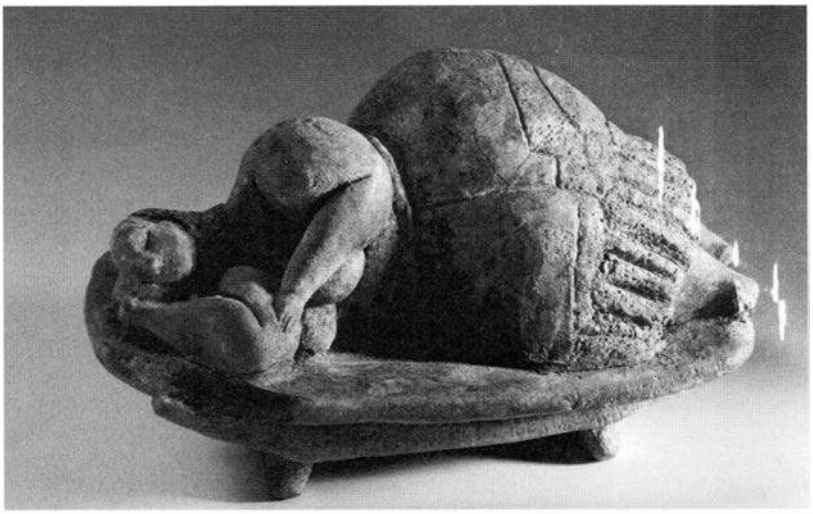
Akdeniz'in büyük bölümünde ilişki ve temas kurmada gözlenen artışın izlerini sürdüğümüz bu bölümü, bu akımın dışında kalmış iki adayla bitirmek yakışıksız görünebilir. Ancak bu adalardaki olağandışı toplumlar, nihai çöküş biçimlerinin de gösterdiği üzere, daha çok kuralı doğrulayan istisnalardır ve istisna oldukları için de dikkatimizi çekecek kadar kendilerine has tuhaflıklar gösterirler. Bu toplumlar aslında sandığımız kadar olağandışı olmayabilir. MÖ "uzun" üçüncü binyılın Akdeniz'inde, arkeologların henüz derinlerine inmediği daha karanlık köşeler bulunuyor olsa gerektir; özellikle de bazı adalarda koşullar, izlenen yolların anakarada genelde mümkün olduğundan daha uzun bir süre boyunca, daha derinden farklılaşmasına zemin hazırlamıştır.[390] Örneğin Korsikalılar granit anıtlardan istisnai sayılarda dikmiştir.[391] Daha iyi bağlantılara sahip Sardinya'nın iç kesimlerinde bile şişman heykelcikler ve Ozieri tipi gelenekler uzun süre tutunmuştur. Burada Monte d'Accoddi'de, daha eski bir köyün, mezar yerinin ve yıkılmış bir menhirin kalıntıları üzerinde, tören amaçlı bir rampası olan, piramit şeklinde yekpare bir platform ve kırmızı alçı sıvalı bir bina yükselir.[392] Bu anıtın ikinci versiyonu, selefinin yanması sonrasında MÖ 2800 civarlarında yapılmıştır; zemin planına göre 30'a 40 metrelik bir alana yayılan 9 metre yüksekliğinde bir

7.52 Sardinya'da bulunan Monte d'Accoddi, erken Akdeniz'deki en etkileyici ve en az bilinen anıtlardan biridir. Burada büyük piramit yapının zirvesine uzanan rampadan bir manzara görülüyor.

anıttır, dik basamaklardan oluşan 40 metre uzunluğunda bir rampayla zirvesine çıkılır; baharda yeşillere büründüğünde Mayalara özgü bir görünüm sergileyen benzersiz bir yapıdır **[7.52]**. Burada neler olup bittiğini bilmiyoruz ama çevresinde çömlek ve heykelcik kümelenmesi yoğundur.

Ne var ki taştan anıtsal yapıların inşası, gösterişli formuna en düzenli aralıklarla Malta ve Gozo'da ulaşmıştır.[393] Bu adaların toplam alanı 315 kilometrekaredir, sürdürülebilir nüfus yoğunluğuna ilişkin gerçekçi tahminler buralarda hiçbir zaman birkaç binden fazla adalının yaşamış olamayacağını ileri sürer.[394] Fakat kabaca MÖ 3600'den itibaren, faaliyetlerin tırmanması ve MÖ üçüncü binyılın ilk yarısında zirveye ulaşmasıyla birlikte bu insanlar, işlevlerinin daha iyi kavranması ihtiyacıyla "tapınak" dediğimiz eşi benzeri bulunmayan 25 megalitik yapı dikmişlerdir [Rr. XXVIII]. Bunlar Mısır'daki piramitlere kadar dünyanın en büyük müstakil yapıları olmuştur. Ana tapınak biriminin kavisli, çok odalı zemin planları daha önceki tarihlere ait kaya mezarlarını andırır ama ölüler büyüleyici olmakta hiç aşağı kalmayan, kayaya oyulmuş bir *hypogeum*'a gömülmeye devam etmiştir **[1.18]**. Bu yeraltı odalarının Hal Saflieni'de bulunan en genişi, Tarxien'deki en büyük tapınak kompleksinin bir parçasıdır; arkeologlar burayı öğrenmeden önce neredeyse tamamen boşaltılmış olsa da, tapınak mimarisinin yeraltının derinlerine oyulmuş, aşı boyalı labirentsi odalar ve geçitlerden oluşan birkaç katlı bu karanlık, yankılı kopyasında 9000 kadar insanın kalıntıları bulunuyordu.[395] Gozo'da Ggantija tapınağı yakınlarında, Xaghra'da yakın zamanda kazılmış bir *hypogeum*'da bulunan ölüm ayini vinyetleri kısmen bu kaybı telafi eder: Önce ata bireyler gömülüyordu, kimi zaman yekpare olarak gömülmüşlerdi, birinin de başında deniz kabuklarından yapılmış bir başlık vardır, onu eklem yerlerinden ayrılmış binlerce kalıntı izliyordu, kafatasları ve uzun kemikler dolaştırılıyor, seyir için kümeleniyordu.[396] Her iki tapınak ve gömü yeri de sembolik nesneler bakımından zengindir, bu nesneler arasında, genelde etek benzeri bir giysi kuşanmış şişko ve başka biçimli kadın ve erkek figürleri de vardı. Bunlar, boyutları gerçeğinden çok daha büyük devasa bir heykelden tutun da, uyuyan minicik minyatürlere varıncaya dek geniş bir çeşitlilik gösteriyordu. Ayrıca yontulmuş sarmal desenler ve hayvan kabartmaları (bir de adak kemikleri), tapınak maketleri, astral yardımcılar (yıldızların doğuşuna ya da kara veya denizde başka özelliklere göre dizilmiş birkaç tapınak), taş baltalar ve ince işçilikli çömlek yığınları da bulunuyordu **[7.53]**.[397] Oysa tersine, insanların yaşadıkları yerlerdeki kalıntılar büyük ölçüde sonraki yıllarda erozyon ya da teraslama nedeniyle silinip gitmiş ya da gömülmüştür, sadece tapınakların

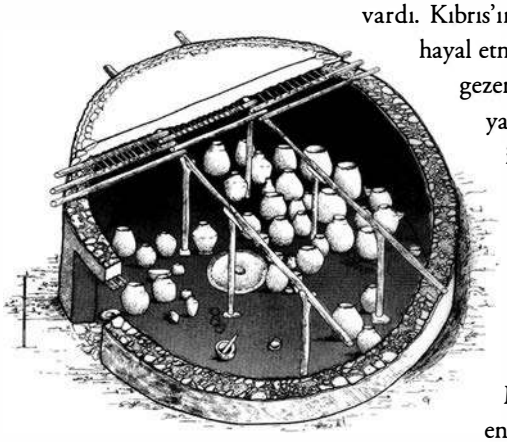
7.53 Hal Saflieni'de bulunmuş "uyuyan hanım" heykelciği hiç kuşkusuz bu yerleşimin ayrıntılı ölüm ritüelleriyle ilgilidir. Bedensel biçime ilişkin önceki ideallere sadakatin devam ettiğine dikkat edelim. Malta'daki toplumların MÖ "uzun" üçüncü binyılın büyük bir bölümünde daha geniş çaplı gelişmeler kaydettiği alanlardan biridir bu.

çevresindeki birkaç direk deliği ve sonraki tarla duvarlarının altında korunmuş birkaç döküntü bugüne ulaşmıştır.[398] Bu nedenle bu toplumu, gündelik olandan ziyade istisnai olana dayanarak yeniden kurgulamamız gerekir. Tapınakların her biriyle ilişkili yerel gruplar muhtemelen orta büyüklükteydi. Her grup büyük olasılıkla 100-200 kişiden oluşuyor, çoğu tapınağın kenarındaki küçük ekilebilir havzalardan geçiniyordu. Ama daha fazla sayıda adalının büyük inşa projeleriyle uğraşmasını sağlamış ritüel mekanizmaları da bulunuyor olsa gerekti. Daha sonraki yıllarda yapılmış, en heybetli tapınaklarda paravanlar, engeller ve gizli ses delikleri yapmaya çaba harcanmış olması, buralara erişimin ve törenlere katılımın, bu şekilde otorite sahibi olan azınlık bir grubun elinde olduğunu düşündürür ama bireysel liderliği gösteren hiçbir işaret yoktur. Bilakis her şey, işbirliğinin üst düzeyde olduğu, rekabetin inşaat alanında grup içi rekabete kanalize edildiği bir toplumu işaret eder. Ayrıca sanat ve iskeletler de kadınların, o zamanlar normalmiş gibi görünenden daha güçlü konumlarda bulunduğunu gösterir. Bu tuhaf havayı tamamlayan son şey de, kronolojik olarak "Bakır Çağı'nda" yaşamış bu insanların sicillerinin metallerden tamamen yoksun olmasıdır.

Bu inanılmaz olgu, New Age kuramlardan tutun, aklı başında arkeolojik kuramlara varıncaya dek sayılamayacak kadar çok kuramla açıklanmaya çalışılmıştır. Başlarda en çekici görünen kuramlardan biri, daha açık bir deyişle, adaların yerinin nispeten başka karalardan uzakta olmasının, yalıtılmalarına ve hayat tarzlarının gitgide farklılaşmasına yol açtığını söyleyen kuram (Paskalya Adası için kullanılan unutulmaz bir tabirle "ezoterik olgunlaşma") iki olguyla geçersiz hale gelmiştir.[399] Birincisi, MÖ 5000 civarında buralara gelmelerinden sonraki ilk 1500 yıl içinde adalılar, Sicilya'yla paralel olarak gelişen çömlek üslupları, taş ve başka malzeme ithalatının da gösterdiği üzere, dışarıyla temaslarını korumakta hiç zorluk çekmemişlerdir.[400] Kuzeyde ufukta Etna seçiliyor, havanın açık olduğu bir günde rahatça görülebiliyordu. İkincisi, tapınak döneminde yapılan ithalatlar bir zamanlar sanıldığı kadar seyrek değildir: Yeşiltaş baltalar, çakmaktaşı, aşı boyası ve birkaç egzotik çömlek buradan geçmiştir, daha önce gördüğümüz üzere *hypogeum* kavramı da daha yaygın bir geçerlilik kazanmıştır.[401] Bunun yerine, denizaşırı dünyayla bağlantılar tapınak otoritelerince daha fazla yönlendirilip kontrol edilmiş de olabilirdi, böylece daha önce

hiç görülmemiş bir yapay ayrılık ve farklılık duygusu yaratılırdı.[402] Bu durum, çarpıcı sayıda tapınağın sahilden erişim noktalarının yakınında bulunmasıyla, ayrıca daha önce değindiğimiz (sonraki evreye ait değillerse) tekne imgeleriyle uyumludur.[403] Fiziksel adasallığın sunduğu ölçek, kültürel bir ada yaratmaya yönlendirilmiştir. Peki ama neden? Bunun gerekçelerinden biri, belki de, bir inşaat ve ritüel çılgınlığına odaklanmanın, buna yatırım yapanların yararına olduğu için teşvik edilmiş olmasıdır. Belki bununla ilişkili olabilecek bir başka gerekçe de, nüfuz sahibi adalıların kuzeyde gelişmekte olan toplumsal normları, özellikle de daha açık, eril, savaşçı ve metalle ilişkili hayat tarzını, nihayetinde Neolitik hayattan türemiş gelenekler ve cinsiyetler arasında farklı biçimde yapılanmış ilişkileri korumak adına reddetmeyi istemiş olmasıdır.[404] Bu muhafazakâr değerleri onaylama itkisi, ritüele dayalı bir onaylama döngüsünün doğmasına yol açmış; muhtemelen sonunda Tarxien-Hal Saflieni ile Ggantjia-Xaghra ada çapında merkezler haline gelmiştir. Hangisi olursa olsun, o dönemde Orta Akdeniz'de uzun mesafeli faaliyetlerin nispeten zayıf olması, adanın bu şekilde buralara dayattığı yarı yalıtılmışlığı, başka yerlerde olduğundan daha uygulanabilir hale getirmiştir; tapınak dönemi Malta'sının Erken Tunç Çağı Egesi'nde uzun süre hayatta kalacağını hayal etmek zordur.

Diğer gizli adamızsa, Malta kümesinden 30 kat daha büyük olan, MÖ yedinci binyıl gibi erken bir tarihteki başlangıcından itibaren çevresindeki anakaranın tarihinden farklı biçimde gelişmiş bir tarihe sahip olan Kıbrıs'tır. Kentli, okuryazar, saraya dayalı devletlerin yükseliş dönemini yaşayan Kuzey Levant'tan 80-90 kilometre uzaktaki bu adada, arkaik yuvarlak ev geleneği, domuz, koyun, keçi ve alageyikten oluşan aykırı portföy, daha genç ama bir o kadar buraya özgü üslupta, mavi-yeşil pikrolitten, haç şeklinde heykelcikler yerel Kıbrıs Orta Bakır Çağı'nda (MÖ 3500-2700), yani adadaki bakır cevherlerinden, o zaman için artık ilkel kalan teknikler kullanılarak, ki o da çok düşük seviyede ve gecikmiş olarak üretim yapılmaya başlandığını, ada dışı temasların da aynı derecede zayıf olduğunu belirten evrede zirveye tırmanmıştı.[405] Kıbrıs'ta Malta'daki tapınaklara benzer tuhaflıkta bir bina yoktu ama Mosphilia köyünde dairesel evler daha görkemli bir hal almış, iç kısımları kesin bir biçimde bölünmüştü. Bu evlerden biri, ev şeklinde bir kâse içinde bulunan bir dizi heykelcik de dahil olmak üzere sunular bırakılan ayrı bir tören mekânına çevrilmişti **[7.54]**.[406] Burada da yine çevresindeki dünyada geçerli olanlardan daha farklı pratiklere bağlı bir toplum vardı. Kıbrıs'ın büyüklüğü, sürekli ve bilinçli bir farklılaşma çabasını hayal etmeyi Malta ve Gozo'ya nazaran zorlaştırır. Bu uzun uygarlık dönemi, büyük, verimli bir adada hâlâ yeterince işe yarayan geleneksel yollarla yaşayan, suyun öte yanındaki insanlardan o zamana dek ilgi görmemiş olmanın da katkıda bulunduğu, orta büyüklükte bir nüfusun kendi kendine yeterli olma hissini yansıtıyor olabilir.

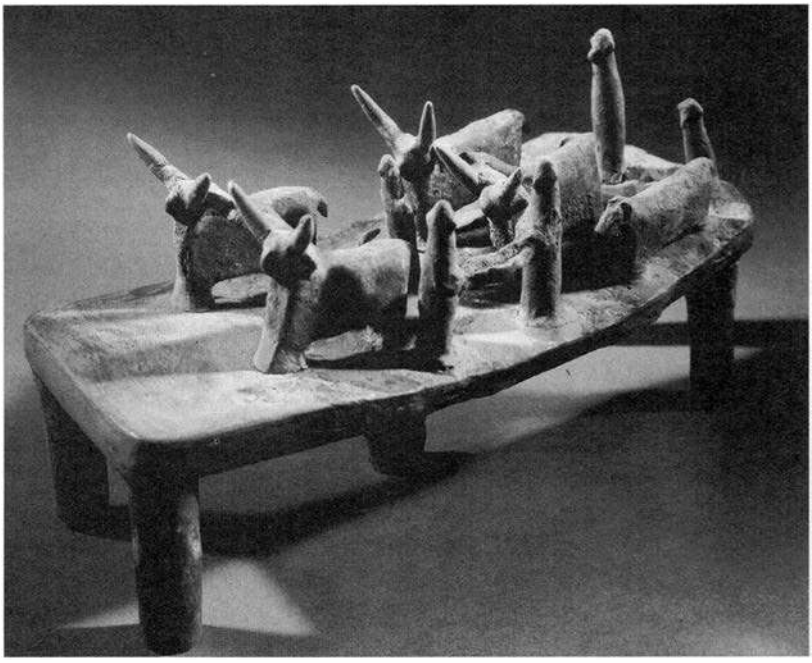

7.54 Kıbrıs'ta uzun süren yuvarlak ev geleneğinin Bakır Çağı'ndaki zirve noktası, Mosphilia'da büyük "pithos evi" biçiminde karşımıza çıkar; burada içindekilerle birlikte yeniden kurgulanmıştır.

Her neyse, genel geçerden farklı bir yön izleyen bu iki hayat tarzı, MÖ üçüncü binyıl sonu gelmeden, dış dünyanın buralara sızdığı yönünde işaretlerin yaygınlaştığı bir ortamda yıkılıp gitti. Malta tapınak kültürü MÖ 2400 ile 2200 arasında, büyük yapıların birçoğunu enkaz halinde bırakarak son buldu.[407] Belirgin bir aranın

ardından, tapınakların birkaçı (sekizinci bölümün başında göreceğimiz üzere) Orta Akdeniz'le kapsamlı bağlantılara sahip insanlar tarafından yaşam alanları ya da mezarlık olarak yeniden kullanıldı; bu insanlar Malta adalarına ilk metal eşyaları, muhtemelen ilk atları getirmişlerdi.[408] Bir senaryoya göre tapınak toplumu, daha fazla kişinin yükselen tapınak inşa yarışına katkıda bulunması arayışına girerek sürdürülebilirlik sınırlarını aşmış ve çökmüş, muhtemelen yıkıcı bir nüfus kaybına uğramıştır; gerçi kabul etmek gerekir ki, Xaghra'daki mezarlar sıkıntılı bir dönem yaşandığına dair izler göstermez.[409] Bir başka senaryoya göreyse, gelecek bölümde göreceğimiz üzere, keskin bir kuraklık dönemi, MÖ üçüncü binyıl sonunda Akdeniz'in farklı bölgelerini etkisi altına almış, onu uçurumun kenarından itivermiştir ama bu senaryo da kanıt eksikliğinden mustariptir. Üçüncü bir seçenek de, tapınağa dayalı liderlere (Neolitik geleneklere yaslanıyor olmalarına rağmen, ritüel güce erişim anlamında son derece bölünmüş bir toplum yaratan bu kişilere), ada dışından gelen alternatif göreneklerin peş peşe kabul edilmesiyle isyan edilmiş olmasıdır. Muhtemelen bu senaryoların herhangi birinden sonra gerçekleşmiş olabilecek son bir senaryo ise, adanın yeni gelenlerin istilasına uğradığını söyler. Gerçek ne olursa olsun olağanüstülüğünü bugüne dek rahatsız edici biçimde koruyan bir şey, tümüyle hafızanın ötesine geçmiş, geride sadece muammadan farksız enkazlar bırakmıştır; bundan böyle Malta ve Gozo, Fenikeliler sahneye çıkıncaya kadar Orta Akdeniz toplumlarının istisnai olmayan versiyonlarını sergilemiştir.

Kıbrıs örneğindeyse, MÖ 2700-2500 döneminde Bakır Çağı toplumu iç huzursuzluk ve yeni dış bağlantı emareleri göstermeye başlamıştı.[410] Bundan kısa bir süre sonra, ada dışından geldiği tartışmasız bir özellikler kümesi ve büyük köyler de dahil olmak üzere yerleşim sayısında gözlenen bir artış, Erken Tunç Çağı'nın burada gecikmiş olarak başladığını haber verir.[411] Ada dışından geldiği tartışmasız özellikler arasında, hayvan yetiştiriciliğinde bir dizi değişiklik sonrası bir kereliğine olsun gerçekten devrimci bir hız ve zamansal tutarlılıkla ikincil ürünlerin adaya gelmesi (neredeyse 5000 yıl sonra sığırların yeniden devreye girmesi, sabanlar, yeni keçi türleri, eşekler, kısa bir süre sonra atlar ve dik yerleştirilen, çözgü ağırlıklı Anadolu tipi dokuma tezgâhları), dairesel mimari, oda mezarlara yapılan gömüler, Tarsus'takine benzer kırmızı cilalı çömlekten içki kapları ve şişecikler, yemek pişirme usullerinde değişiklikler, ayrıca yeni tahıllar ve şarap üretimi sayılabilir (gerçi zeytin yetiştiriciliği Bakır Çağı daha son bulmadan önce başlamıştı). Bu faaliyetlerin birçoğu, tarla sürme, süt sağma, üzüm ezme ve büyük bir sığır mabedine kült sunuları bırakma maketleriyle, kimi zaman büyük hayvan şekilli testiler ve şişecikler üzerine, adadaki bu hayat tarzının yeniliğini kutlayan bir coşkuyla resmedilmiştir **[7.55]**. Bu değişikliklerin keskin ve hızlı bir yayılma göstermesi, ada içinde ikna edici köklerinin bulunmaması, birçoğunun başlangıçta kuzey ve doğuda, özellikle Anadolu sahillerinin karşısındaki Vounous ve Lapithos'ta görülmesi, adaya bu yönden bir insan akışı olduğu açıklamasını akla yatkın kılar. Ancak hevesli ada yerlileri de yabancılarla temas kurmuş, onların âdetlerini, göreneklerini, uygulamalarını taklit etmiş olabilir.[412] Adanın yakınından geçen yelkenli gemilerin Kıbrıs'ın münzeviliğini bozmuş olduğu su götürmez. Bu gemilerin adada verdiği molalar, ithal mal akışında kendisini gösterir: Önce çini boncuklar, çok geçmeden Mısır kökenli taş kap kacak, altın, gümüş ve başka metal parçaları. Bakır, adadaki

7.55 Kuzey Kıbrıs'taki Vounous yerleşiminden bir tarla sürme sahnesinin kil maketi; adada MÖ üçüncü binyıl sonlarında yaşanan hızlı kültürel ve ekonomik dönüşümün birçok göstergesinden biridir bu.

zengin mezarlarda yüksek miktarda görülmeye başlanır.[413] Dışarıya gittiği sanılan bakır akışının büyük bölümü, başta kuzey sahilinde Vasilia'da bulunan bir ticaret merkezinin denetiminde olmuştur, burası bakıra karşılık Anadolu'dan silahlar, başka tunç nesneler ve külçeler almıştır.[414] Bunun sonucunda da stratejik bir değişim yaşanmıştır: Kıbrıs ayrıksı bir kültürel profilden hiç vazgeçmese de komşularına nazaran birden "normalleşmiş", birkaç yüzyıl içinde de Doğu Akdeniz ticaretinin başlıca aktörlerinden biri haline gelmiştir. Malta adalarında olduğu gibi, bağlantılar kurmakta zafere ulaşılmış ve doğmakta olan Tunç Çağı dünyası tamamına ermiştir.

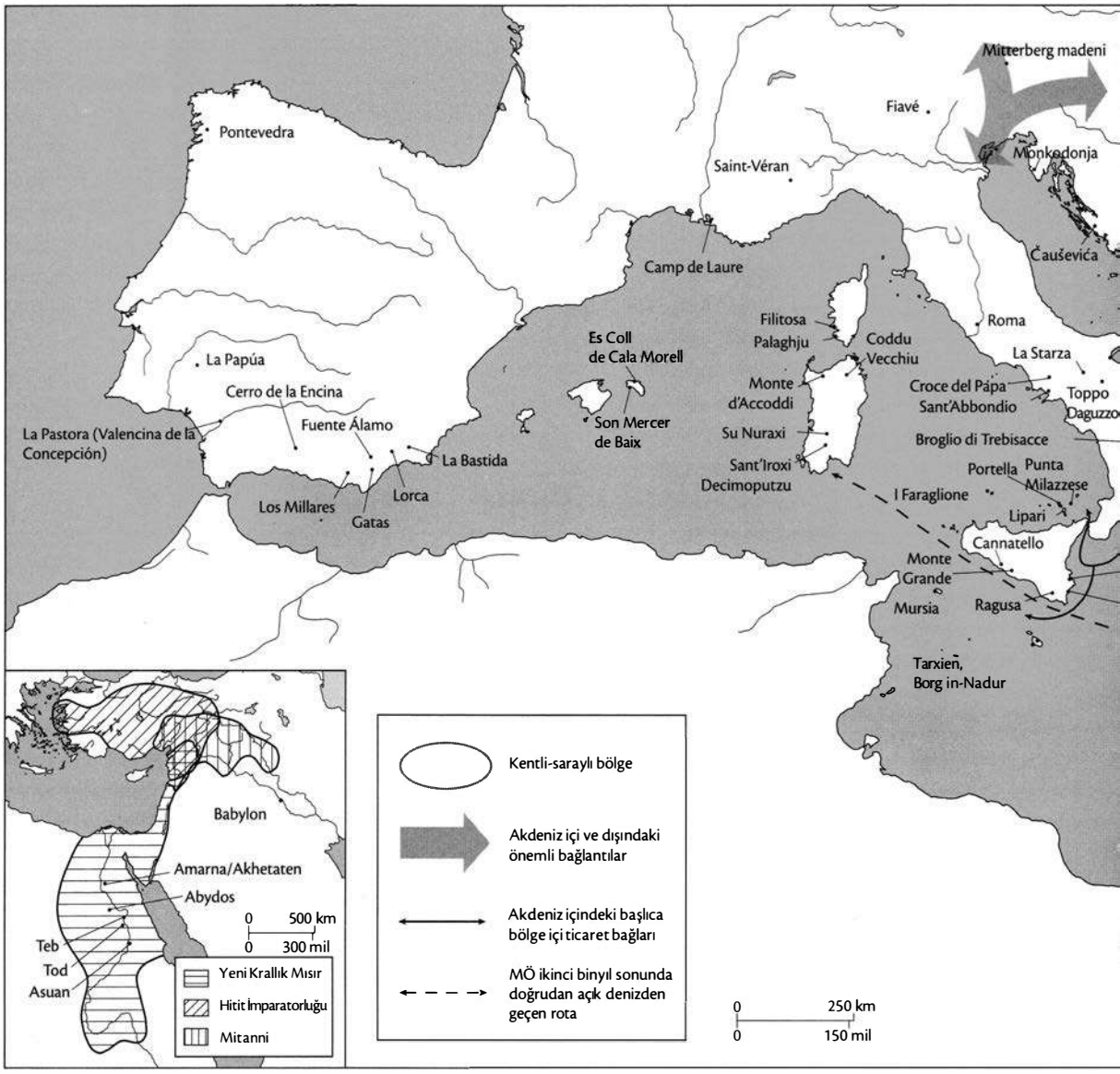
Resmi Törenler

(MÖ 2200-1300)

Işıldayan Her Şey

Erken Akdeniz'e ilişkin en muhteşem keşifleri sayması istense, çoğu kişinin cevabı MÖ ikinci binyıldan yana ağır basar. Sırf Ege'de, Knossos'taki "Minos Sarayı"nı, Mykenai hazinelerini, Thera Yanardağı'nın külleri altında kalmış Akrotiri'de yapıların içindeki freskleri, Homeros'ta yankılanan Troya'yı bir düşünün. Ya da daha doğuda kozmopolit Ugarit şehri, Türkiye'nin zorlu güney sahillerinin açığında zamanın durduğu Uluburun batığı, bugün Delta'nın çamurlarından yeniden yükselerek görkemli günlerinde Nil Vadisi krallarına meydan okuduğu gibi bize meydan okuyan devasa Tell el-Dab'a kenti örnek verilir; o krallar arasında, mezarı havzanın ötesinde kalsa da, havza içine epeyce ilerleyen bağlantıların izinde bir başka harikayı süsleyen genç Tutankamon'la son bulmuş bir hanedanın kurucusu da vardır. İkonlaşmış buluntuları bir kenara bıraksak bile, MÖ ikinci binyıl, kanıtların niceliği ve niteliği bakımından daha eski tarihlerde benzeri olmayan bir devirdir. Arkeolojinin normal dayanaklarının ötesinde yazılı kayıt hazineleri, patlayan yıldızlar gibi çevrelerini aydınlatır, temsili imgelerde gözlenen artış hayal bile edilemeyecek manzaraları gözler önüne serer. Elbette ki metinler ve imgeler, onlarda aradığımız cevaplardan çoğu zaman oldukça farklı kaygıların ifadeleri olarak anlaşılmalıdır. Ama bunu bir kenara bırakırsak, MÖ ikinci binyıl Akdeniz'i, verilerin o dönem ve daha sonra uzun bir süre boyunca küresel ölçekte ender rastlanan ve ayrıcalıklı bir yer tutan yakınlaşmasını gözler önüne serer.

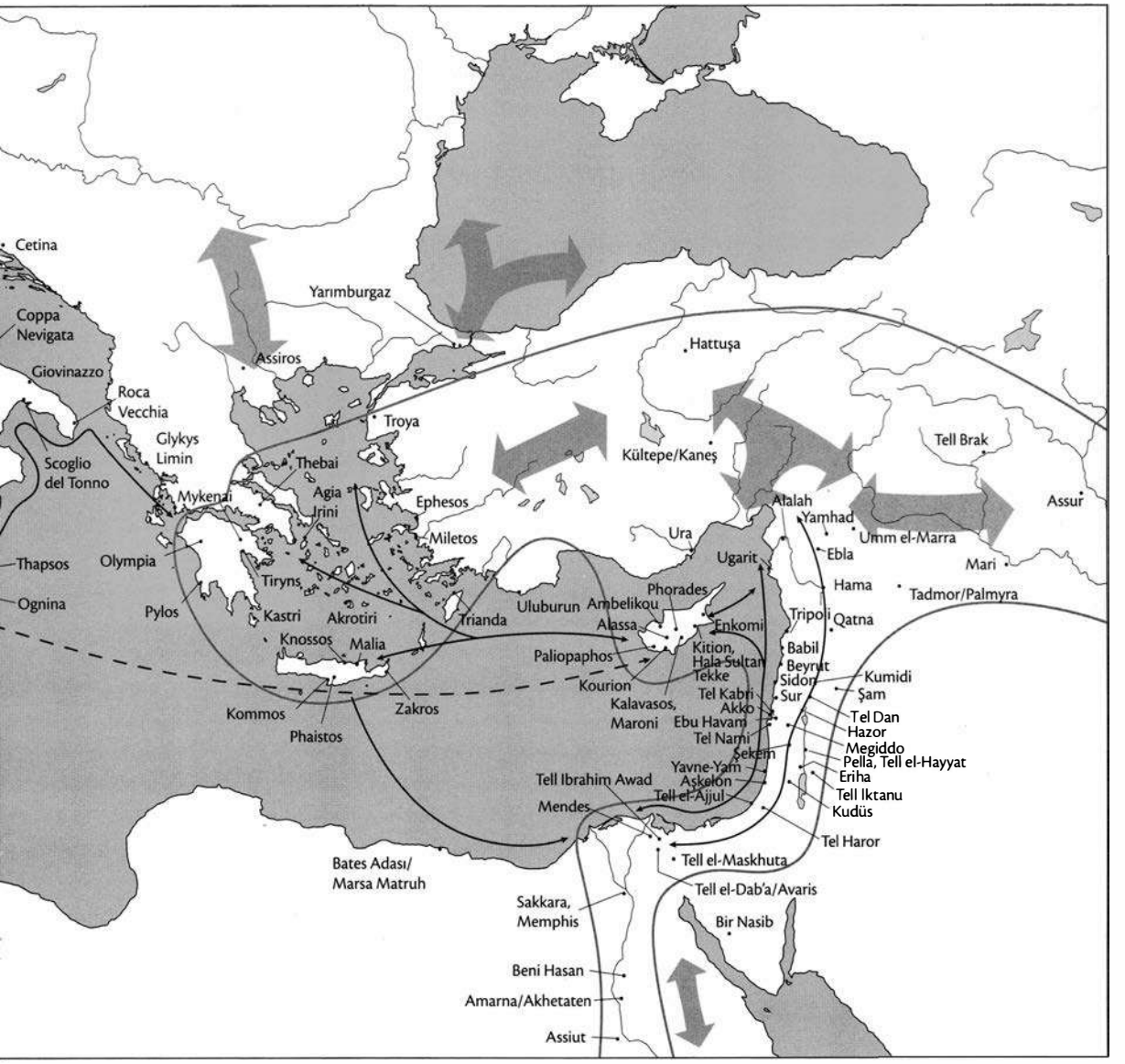
Kabul etmek gerekir ki tablonun tamamı bundan ibaret değildir. Yukarıda bahsettiklerimizin büyük bölümü, en başta havzanın Nil Deltası, Levant ve Ege arasında kalan kısmının Orta ve Geç Tunç Çağları açısından geçerlidir. O dönem Erken ve Orta Tunç Çağı'nı yaşayan Orta ve Batı Akdeniz'de farklı, daha küçük, bir o kadar ilginç toplumlar boy vermiştir; Akdeniz'de hayatların nasıl evrildiğine ilişkin dengeli bir görüşe varmak için bu toplumların niteliklerini ve doğudaki insanlarla (varsa) ilişkilerini de incelememiz gerekir. Maalesef, Afrika'da Nil'in batısındaki sahil şeridi hakkındaki bilgilerimiz bu noktada en dibe vurur.[1] Başka sahillerden insanlarla temaslar olduğuna dair hafif izler, deneme kabilinden Akdeniz-aşırı bağlantıları bir nebze aydınlatır ama yerli halklar üzerine bilgimiz pek azdır; binyılın son yüzyıllarında Mısır'ın batısında, "Libya" Çölü'nün bataklıklarında işler kızışıncaya dek bu insanlar hakkında fazla bir şey bilmeyiz. Aynı şekilde, doğuda bile birkaç bölgenin eğilime ters düştüğü, büyük bir dünyanın kıyısında farklı hayat tarzları gözler önüne serdiği görülür. Sonuncusu ama bir o kadar önemlisi, bu büyük dünyanın kalbinde bile, görkemin ve yetkenin temelleri hâlâ kısmen, kırsal kesimde, şehirlerde ve denizde, bir Akdeniz ortamında

8.1 Bu bölümde bahsedilen başlıca yerlerin haritası. MÖ ikinci binyıl sırasında kentli ve saraylı dünyanın nerelere uzandığı, havza içi ve ötesindeki önemli bağlantılar ve (iç harita) MÖ ikinci binyıl sonlarında doğuda ortaya çıkmış başlıca proto-imparatorlukların sınırları ve örtüştükleri bölgeler de gösteriliyor.

mümkün olabileceklerin ölçüsüne son derece duyarlı kalmış, mütevazı, sıradan faaliyetlere dayanır. Yukarıdan gelen talepler daha aşağı kesimlerde davranışları şekillendirmiş, nelerin yetiştirileceğini, imal edileceğini ya da ticarete konu olacağını genel olarak etkilemiştir ama o zirvenin görüş mesafesinde ve eriminde, birbirinden ayrı her tür yerelleşmiş önceliğin işlemeye devam etmesini sağlayacak boşluklar da aynı şekilde varolmuştur. Braudel bir zamanlar akıllıca bir ifadeyle, "Bir nebze olsun gördüğümüz göz kamaştıran medeniyetler bir altın varaktan daha derin olmayabilir," demişti.[2] Göz kamaştıran şeylerin cazibesine kapıldığımız için suçluluk hissetmemize gerek yok, çünkü bunlar o zamanlar Akdeniz tarihindeki (her zaman makbul olmasa da) en belirleyici gelişmelerin bazılarını haber verir ama bunların ışıltısı, gölgelerinde ve ötelerinde kalan başka hayat tarzlarına bizi kör etmemelidir.

Geçen bölümde, daha sonraki dönemlerin arkeologları ve tarihçilerinin şevkle Klasik dünyanın atası diye sarıldıkları bu MÖ ikinci binyıl toplumlarının

kökenlerinin, MÖ "uzun" üçüncü binyıla, Akdeniz hayatları ve doğal ortamlarının o dönemde geçirdikleri sismik sarsıntılara uzandığı fikrini ileri sürmüştük. Bu doğrultuda, bu bölümün ana teması, bu tür hayat tarzlarının neden ortaya çıktığı sorusu değil. Onun yerine, bu hayatların Akdeniz koşullarında nasıl birlikte evrildiklerini, yayıldıklarını ve etkileşim kurduklarını; karada ve denizde giderek genişleyen bir bölgeyi kucaklamış benzer pratikler ve uğraş alanlarından bir kırkyamayı nasıl oluşturduklarını, nihayetinde Mezopotamya ve Nil'in yukarısında Mısır'daki ilk medeniyetlerden farklı bir bütünü nasıl meydana getirdiklerini soruyoruz. Örneğin, bazı halkların neden havzanın ötesinde kalan yakın komşularının dalga boyu yerine, denizin öte yakasındaki eşdeğerlerine benzer bir dalga boyuna geçtiklerini anlayabilirsek, yazdığımız tarihin son aşamaları için ümit verici temeller atmış oluruz. Zira bu dönemle ilgili bir muamma varsa, o da kökenlerden ziyade miraslarla; MÖ birinci binyılda, Tunç Çağı'ndan, ilk kez Akdeniz'in tamamını bütünüyle kapsayan, görünürde farklı Demir Çağı'na geçişle

ilgilidir. Bu son soruya doğru düzgün bir yorumlama hamlesini mümkün kılmak için, bu bölüm alışılmıştan erken bir tarihte, (biraz yerel esneklik payı bırakarak) MÖ 1300 civarında, doğuda Tunç Çağı sisteminin tam gaz devam ettiği sıralarda; dolayısıyla burada bir yüzyıl sonra yaşanan, geleneksel olarak bir devri kapattığı düşünülen kötü şöhretli yıkımlar katmanına ulaşmadan epey önce son buluyor.

Bir Sınanma Devri

Fakat şimdilik Tunç Çağı'nın sonu gelecekte yatıyor. Daha zorlayıcı acil mesele ise, MÖ üçüncü binyılın bitimine doğru gözlenen dikkat çekici fasıladır. Bu ve sonraki binyılın toplumları güçlü benzerliklerle birbirlerine bağlansalar bile, kısa vadede geçiş hiç de yumuşak olmamıştı. Bu kesintinin nedenleri ve niteliği son bir iklimsel sapma örneğini ve bunun erken Akdeniz tarihindeki etkilerini aydınlatır. Güneybatı Asya'nın çeşitli bölgelerinde binyılı aşkın bir süredir izini sürdüğümüz kuraklaşma eğilimi, MÖ 2500 sonrasında inişli çıkışlı bir ivmelenme göstermiş, MÖ 2200 civarında iki ağır kuraklıkla zirve noktasına çıkmış, daha sonra MÖ ikinci binyıl başında yatışmıştı.[3] Basra Körfezi'nden alınan silindirik numunelerde, rüzgârların taşıdığı Mezopotamya kumlarına Holosen'de görülmemiş miktarda rastlanır; sahil yerleşimlerinde kum tabakalarının biriktiği, Levant'ta göllerin seviyesinin alçaldığı, basamakları keskinleştiğinden ötürü derelerin aşağı inerken kesildiği, yağmurların daha aralıklı yağdığı ve hızla bastıran seller yaratmaya yatkın olduğu, bu arada Cezire'de kuraklığa dayanıklı, hörgüçlü bir sığır türü olan zebunun ortaya çıktığı, Sakkara'da aşırı kuraklığa bayılan kınkanatlı tiplerinin ilk kez görüldüğü gözlenir.[4] Akdeniz'in geri kalan kısımlarında, Ege'den Adriyatik'e bunları tamamlayan iklimsel kanıtlar gecikmeli de olsa yer yer ortaya çıkmaya başlamıştır.[5]

Ani değişimin izleri eşitsiz bir biçimde de olsa havzanın tamamına yayılır. Bu gerileme Akdeniz tarihinde önceden görülmemiş, çeşitli gelişmelerin yaşandığı hareketli bir devre denk gelmişti. Bu ve mikroekolojilerin çeşitlilik gösteren niteliği –kurak bölgeler ile göç arasında bir ilişki gözlense bile– hem iklimin etkisinin hem insanların verdiği karşılıkların muazzam bir çeşitlilik göstermesine neden olmuştu. Birkaç örneğe yakından bakmak aydınlatıcıdır, çünkü yaygın tabirle "çöküşe" ilişkin incelemelerde, toplumların nasıl parçalandığı, dayandığı ya da uyum sağladığına ilişkin her zaman olduğu gibi birçok şey öğreniriz.[6] Aslına bakılırsa, büyüklüğü insanların tahmin edebileceği ya da hazırlıklı olabileceği her şeyi aşan bu uzun süreli felaket, daha önceki binyılı aşkın süre zarfında havza civarında evrilmekte olan yeni toplumların birçoğunun etkileyici bir esneklik gösterdiğini gözler önüne serer. En kötüsünden, daha önceden mevcut merkezler ve iç bağlantıların çökmesinden ya da husumet illetinden esirgenmiş olmaları sayesinde, havzanın daha önceleri gölgede kalmış bölgelerinde yeni girişimlerin ortaya çıktığı birkaç istisnai örnek bile seçebiliriz.

Genellikle en ayrıntılı ve katı toplumsal ticaret yapıları, hem tepedekilerin etkili örgütlenme ve tanrıları devreye sokma konusundaki itibarları tehlikeye girdiğinden hem statükoya yaptıkları yatırım, değişimi başlatmaları için o kadar büyük bir teşvik edici etken olmadığından ötürü çöküşe en yatkın yapılardı.[7] Uzun zamandır ileri sürüldüğü üzere, Aşağı Nil'de seller yaşandığı iddiasını doğrulamak

bir zamanlar düşünüldüğünden daha zor olsa da, yüzyıllar boyunca merkezi olarak yönetildikten ve yerel düzeyde güçlü ailelerin giderek kök salmasından sonra, belki de tabiatı gereği çözülmeye yatkın hale gelmiş Eski Mısır Krallığı, MÖ 2160 civarında yerel yönetim bölgelerine ayrıldı.[8] Dönemin kaynakları, milislerden ve krizlerden bahseder; daha sonraki tarihlerde kaleme alınmış, kraliyet düzeninin sağladığı yararlara kitlenip kalmış ve bariz biçimde retorik ama gerçek hatıraların bir karışımını kesinlikle yansıtan literatürdeyse, tekrar tekrar yaşanan kıtlıkların ve yamyamlığın yası tutulur. Delta'nın doğusundaki Mendes'te bu durumun arkeolojik ifadesi bulunur, burada Geç Eski Krallık mezarlarına seyrek rastlanır, iskeletlerde beslenme yetersizliğinin izleri görülür. Bunun sonucunda mezarlık kutsallığını yitirmiş, yakındaki bir tapınak yakılmış, onlarca katliam kurbanı yangın izlerinin ortasında bırakılmıştır.[9] Ancak Mısır'da bile hikâyenin başka bir yönü vardır, çünkü merkezi vergilendirmenin, kraliyet ayrıcalıklarının ve anıt inşası için para toplamanın son bulması, geleneksel elitin dışında kalan, kültürel ve manevi dünyaları mütevazı yerel statü mallarıyla (genellikle Eski Krallık tiplerinin yalan yanlış versiyonlarıyla), ayrıca kutsal sayılan özel eşyalara ve sonraki hayata ulaşmayı sağlayan metinlere erişimin yaygınlaşmasıyla güçlenen insanların da toplam gelirden pay almasını sağlamıştır. Firavunların yarattığı darboğazdan kurtulmak, en başta Delta'da hayatta kalan çok sayıda kişi arasında, yeni insanların ve çok geçmeden her yerde rastlanır hale gelen bokböceği mührü dahil yeni biçimlerin[10] yaygınlık kazanması için canlı fırsatlar yaratmıştır. Bütün bunlar, kralların dönüşünden çok sonra da toplumu ve kültürü etkilemeye devam edecekti.

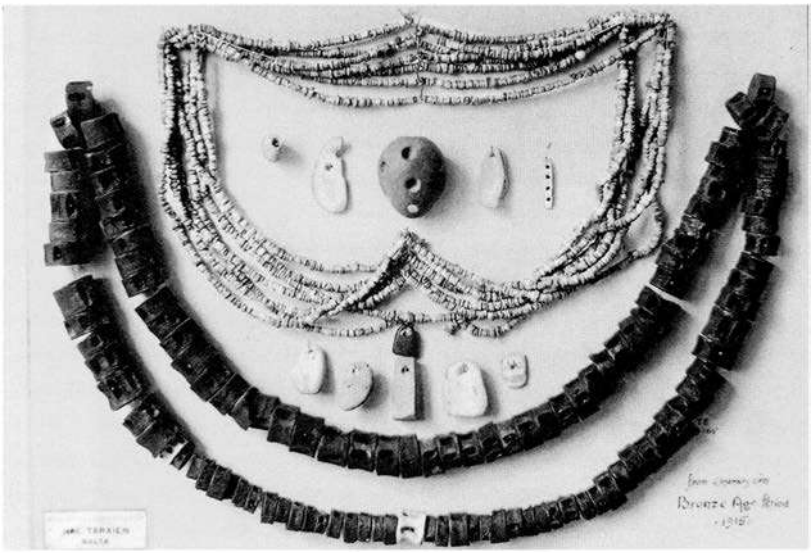
Mezopotamya'da, kraliyetin el değiştirdiği her seferde kırılganlığını açığa vurmuş olan Akad egemenliğinin MÖ 2150 civarında son bulması şaşırtıcı değildir.[11] Cezire'de, Fırat kıyısında sulamaya dayalı Mari ile Brak dışında birçok şehrin silinip gitmesi daha çarpıcı bir gelişmedir; buralarda kent hayatının kendisini toplaması yüzyıllar sürmüştür.[12] Komşu bölgelerde eşitsiz bir tablo gözlenir.[13] Ebla ve Hama küçülmüş bir biçimde varlıklarını sürdürmüş ama Ugarit terk edilmiştir, besbelli ki Sur ve Sayda da…[14] Byblos varlığını sürdürse de firavunlarla özel ilişkisini yitirmiştir; Mısır bakış açısıyla kaleme alınmış, hangi tarihe ait olduğu bulanık *Ipuwer'in Nasihatleri*'nde, "Bugünlerde kimse Byblos'a yelken açmıyor" diye yakınılır.[15] Daha güneyde epeyce kasvetli bir tablo gözlenir.[16] Bir tahmine göre Güney Levant nüfusu önceki seviyesinin 10'da ya da 20'de birine inmiştir. Büyük yerleşimlerin çoğu boşalmış, yerlerini, sıklıkla mezar tümülüsleri ya da dolmenlerle dikkati çeken dağınık, kısa ömürlü küçük yerleşimler almıştır. Cezire ve Levant'ın tamamında bu yerinden olma, MÖ üçüncü binyılda çevre bölgelerdeki steplerde toplaşmakta olan, kabile niteliği taşıyan çoban gruplarının, en başta kent piyasasında ürünlerine talebin artması sonucu yayılmasına ve bölgeye nüfuz etmesine neden olmuştur. Bu insanlar "Amoritler" diye biliniyor, köy ve şehir sakinlerinde dehşet uyandırıyordu; ileri sürüldüğü üzere son Akad kralı, bazı Amoritlerle, kurumakta olan bir stepte, bir bağlantılar adası olan Palmira vahasının kuzeydoğusunda savaşa tutuşmuştu.[17] Bunun sonrasında Amorit isimlerinin yaygınlaşması Amoritlerin birçok yerleşik topluma, kimi zaman en yüksek düzeyde, hanedan düzeyinde sızdıklarını düşündürür.

Havzanın başka yerlerinde yıkıma ilişkin kanıtlar yarım yamalaktır. Ege'de önceki yüzyılların en iddialı toplumlarının çoğu, Güney Yunanistan'daki büyük hanedanlar, Kiklad Adaları'nda kanoya dayalı denizyolları ve coğrafyaya yayılmış

yerleşimler silsilesi dahil olmak üzere son bulmuştu.[18] Bu gelişmelerin MÖ 2200 civarında yaşanmış olması son derece düşündürücüdür. Los Millares ile İberya'daki çoğu benzeri de aynı şekilde ölümcül bir gerileme içine girmişti ama buradaki kronoloji daha uzun erimli bir süreci, saygınlık göstergesi malların ticaretini kontrol eden üst yerleşimlerden, yerelleşmiş iktidar ilişkilerine dayanan çok sayıda küçük kontrol bölgesinin oluşturduğu daha güçlü bir örüntüye doğru bir geçiş sürecini akla getirir.[19] Yedinci bölümde belirttiğimiz üzere, Malta tapınaklarının son bulduğu tarih MÖ 2400 ile 2200 arasındadır ki, bu da son derece gizemli bu ada toplumlarının da kayıplar arasına girmesi olasılığını işaret eder. Tesadüfen ya da değil, MÖ üçüncü binyılın sonlarında batıda, Antequera'dan Arles'a, başka megalitik zirve noktalarının da çöktüğüne, Sardinya'da da toplumsal karmaşıklıkta keskin bir gerileme yaşandığına tanık olunmuştur.[20]

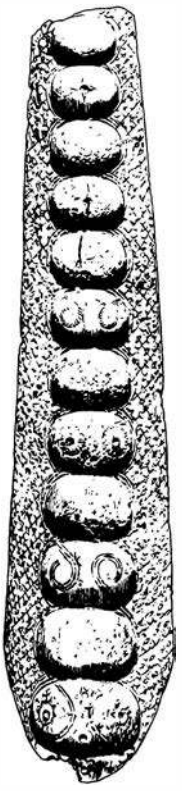
Bu elim durumdan, varlığından pek kuşku duyulmayan kasvetli gerçekten bu kadar söz ettiğimiz yeter. Ama Nil Deltası'nda (Amorit bakış açısına göre başka yerlerde de) gördüğümüz üzere bunun tam tersi de aynı derecede çarpıcı olabilir. Üç örnek daha vardır ki, bunlar daha başka ince ayrıntıları aydınlatır ve çok sayıda Akdeniz toplumunun ayakta kaldığını, hatta serpilip geliştiğini doğrular. İlk örneğimiz, en fazla zarar görmüş bölgelerden biri olup, bugün kuraklığın etkilerine dair araştırmalarda rakip tanımayan Güney Levant'tan gelir.[21] Başarısızlığa uğrayan çok sayıda köy ve kasaba arasından bir azınlık aslında paçayı kurtarmıştı. Bunların bazıları zeytin ve üzüm yetiştirmeyi sürdürmüştü, ki bu durum suyun düzenli olarak tedarik edildiğini imler ve bu ürünlerin yerel tutunma dokusunun bir parçası haline geldiğini doğrular. Bu gibi yerler, değişikliklerin daha kolay etkili olabileceği, daha esnek toplumların varlığını yansıtıyor olabilir (özellikle de Ürdün'ün doğusundaki hiyerarşik olmayan köyler arasında); yine de birçoğunun, Ürdün'de Tell Iktanu'da olduğu gibi, kuraklığa dayanan az sayıda pınar ya da dereye yakın yerlerde bulunduğunu kabul etmek gerekir. Gelgelelim, böyle bir yaşam kaynağından yoksun olan yerleşimlerin hayatta kalan eski sakinlerinin, çiftçiliği bırakıp çoban hayatına geçmediği (aslında Akdeniz'in getirdiği zorluklar karşısında pratik olmaktan çok, romantik bir karşılık olurdu bu) de açıklık kazanmaktadır. Karmaşık tarım toplulukları ile işinin ehli çobanlar arasında kesin bir ayrım ortaya çıkmamış, bilakis örüntü bulanıklaşmıştır, çünkü yelpazenin bu iki ucu, salınım halindeki orta noktada birbirine yaklaşmış, koşullara gerektiği gibi cevap verip yer değiştirebilecek düşük yoğunluklu, küçük ölçekli tarım ile çobanlığın değişim gösteren bir bileşimini yaratmıştır.[22] Çevre koşullarının darbelerine göre yuvarlanmayı öngören bu esnek strateji en azından bazı gruplar açısından gayet işe yaramış görünmektedir.

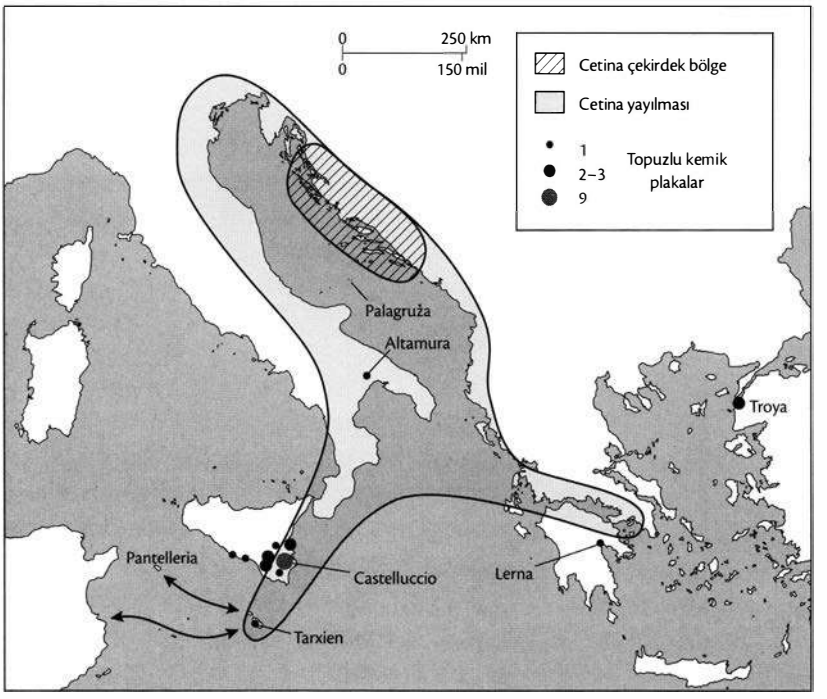
İkinci olumlu karşılıksa bundan daha farklı olamazdı, bu örneğin odak noktasının Akdeniz'in en fazla yağış alma lütfuna ermiş bölgesi olması kesinlikle tesadüf değildir. Yedinci bölümde MÖ üçüncü binyılda Adriyatik-aşırı ağların nasıl güçlendiğini, doğu kıyı şeridindeki zengin tümülüslerin yer yer metal zengini elitlerin yükselişini ortaya koyduğunu, bunların hepsinin de batı ile doğu arasındaki Ege bağlantıları ile uzaklara yayılmış geniş ağızlı bardak ağının saçaklarında yer aldığını görmüştük. Gömüler ve kremasyonların, süslü baskılarla bezeli içki ve yiyecek kaplarının, hançerler ve bir okçu donanımının bulunduğu bir tümülüs topluluğu (yağmur çeken dağlardan ve onların cevher zengini hinterlandlarından çıkıp Split yakınlarında, Güneydoğu İtalya'ya doğru

8.2 Çini, devekuşu yumurtası, büyük balık kemikleri ve çakıl taşından yapılmış, çakıl olanlardan biri bir inciyle süslenmiş kolyeler ve pandantifler Tarxien'deki eski tapınak içindeki mezarlıkta bulunan, ada dışı bir kültürü ve dışarıyla bağlantıları vurgulayan buluntular arasında yer alır.

uzanan baştan çıkarıcı adaların karşısında Adriyatik'e dökülen, taşkınlar yaratan bir nehrin adıyla), Cetina kültürü diye bilinir.[23] Bu ılımlı başlangıç bulguları, bu kültürün MÖ üçüncü binyılın son iki yüzyılında bir patlama gösterip Trieste karstı ve Veneto'dan Apulia ve Campania'ya bütün Adriyatik sahil şeridine yayılacağına, Otranto Boğazı üzerinden daha geniş Orta Akdeniz'e açılacağına ilişkin pek az ipucu sunar.[24] Cetina'nın, tapınak sonrası Malta, Sicilya ve Batı Yunanistan gibi birbirinden uzak yerlerdeki çömlekler, kremasyonlar, heykelcikler ve Olympia'da Zeus sunağının altındaki bir yerleşim de dahil olmak üzere başka bulgularda, uzun zamandır dikkati çeken paralelliklerin ardındaki ortak payda olduğu, ancak Soğuk Savaş'ın son bulmasından sonra anlaşılmıştır. Bu dağılımın bir ucunda Malta'da Tarxien'deki tapınak enkazında bulunan kremasyon gömülerine eşlik eden çini (o tarihte artık epeyce yaygın bir teknoloji haline gelmişti), devekuşu yumurtası ve balık kemiği kolyeler, bakır hançerler ve baltalar, mavi ve altın rengi tuhaf bir boncuk, dönemin Gozo'sunda bulunan Pantelleria obsidyeni, deniz bağlantılarının çok yaygın ve eklektik bir çeşitlilik gösterdiğini düşündürür **[8.2]**.[25] Tarxien'deki tekne imgelerinin de (yedinci bölüme bakınız) tapınak evresinden ziyade bu evreye ait olması muhtemeldir; eğer böyleyse bu imgeler İyonya adası İthaka'da bulunan, hemen hemen aynı tarihlere ait bir başka tekne imgesiyle, Odysseus'un efsanevi memleketine ilişkin yerinde bir bulguyla birleşirler.[26] Diğer uçta, Korint Körfezi'nde Cetina kültürünün, Ege ağlarından geride kalan unsurlar sayesinde yayılması, Sicilya'da yontulmuş, sadece Apulia ile Tarxien'de değil, Lerna ve Troya kadar doğuda da bulunan kabartma süslü kemik levhaların varlığını da açıklar **[8.3]**.[27] Bu Cetina yayılmasının bir bölümünün ardında, belki artık kalay da dahil olmak üzere Alpler ve Balkanlar'daki metallerin dolaşıma girmesi yatar ama bu yayılmanın dış kısımlardaki sokulgan havası, Dalmaçya'dan hareket eden denizci grupların etkisini de kuvvetle akla getirir.[28] Bütün bunlar bir yana, bu yayılmanın zamanlaması ve MÖ ikinci binyıl başında aniden ortadan kaybolması onu, MÖ 2200 civarında yaşanan iklimsel çöküşle yakından ilişkilendirir. Bu durum komşu toplumlar ve ticaret merkezlerinde gidişatı bozarken, arada bir yerde, kuraklıktan pek etkilenmeyen bir bölgede üslenmiş denizciler için ansızın bir fırsat kapısı açılmıştır. Uzak geleceğe

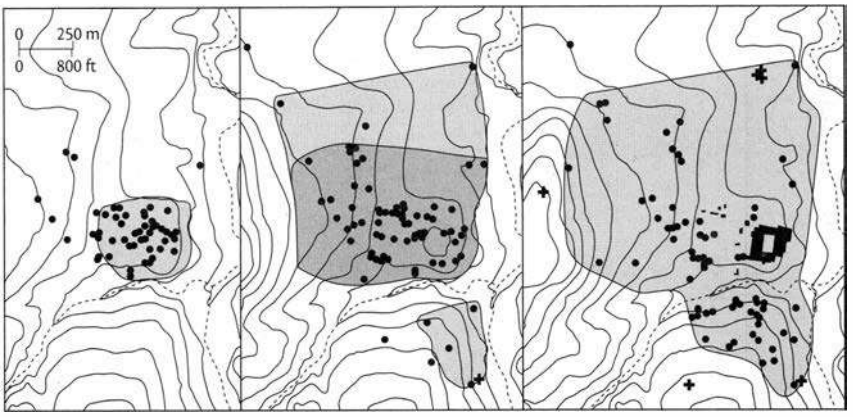

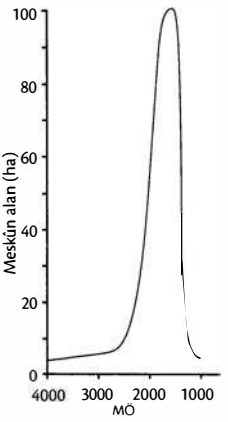
8.3 Cetina yayılması Adriyatik'i Akdeniz'de, muhtemelen ilk kez, geçici olarak geniş kapsamlı bir öneme sahip hale getirmiştir. Adriyatik'in kurduğu ağlar, işlevleri bir muamma olan Sicilya işi topuzlu kemik plakaların (örneğin soldaki resimde), MÖ ikinci binyıl ortası ile sonu arasında Ege ile Orta Akdeniz arasında düzenli bağlantıların tesis edilmesinden çok önceleri, Sicilya Boğazı bağlantılarının genişlemekte olduğu Malta ile Ege'deki Lerna ve Troya yerleşimleri kadar uzaklara ulaşmasını sağlamıştır.

baktığımızda, Adriyatik denizcileri bir dahaki sefere Akdeniz'in enginliğine açıldıklarında, Ege toplumlarının 1000 yıl sonra, Tunç Çağı'nın sonunda bir kez daha çöktüklerini görmek gerçekten de insanın düşüncelerini kışkırtır.[29]

Bu ilginç devre vereceğimiz son örnek Girit'tir. Girit'te, MÖ 2200 sonrasında, Ege'nin başka yerlerinde gidişatın yaygın olarak bozulduğu yüzyıllarda, MÖ 1950-1900 civarında ilk Minoa saraylarının inşasıyla zirve noktasına çıkan dramatik bir toplumsal değişim yaşanmıştır.[30] Yedinci bölümde MÖ üçüncü binyılın büyük bölümü boyunca küçük zenginlik ve iktidar merkezlerinin aşağıdan yukarıya doğru büyümesi açısından İberya ile Ege'nin birbirine epeyce benzer olduğu, aralarındaki tek önemli farkın, Ege'nin sınırlı da olsa, İberya'nın erişemediği daha doğudaki toplumlarla kurduğu bağlarda yattığı sonucuna varmıştık. Bu nedenle Ege açısından MÖ üçüncü binyılın başında ve daha sonra MÖ ikinci binyılın büyük bölümünde daha geniş kapsamlı dünya sistemini dikkate alan bir bakış açısı geçerli olabilir ama hakikat şudur ki, başlangıç hamlesi Girit'le sınırlıydı ve tam da doğudaki başlıca kilit bölgelerin gerilemeye geçtiği dönemde gerçekleşmişti.[31] Denizde uzanan, yer yer yeşillik bu minik kıta, iklim koşullarının yarattığı zorluklara karşı daha mı korunaklıydı, yoksa iklim koşulları toplulukları, pek az sayıda avantajlı grubun genişlemesini mümkün kılacak kadar istikrarsız hale mi getirmişti, bunlar henüz çözülmemiş meselelerdir. Bütün bunlara, Sir Arthur Evans'tan beri Girit saray kültürü ve onun efsanevi mirasına büyülenmişçesine duyulan hayranlığı da eklersek, "Minoa devlet oluşumunun" Akdeniz arkeolojisinin izi sürülemez bile olsa en baştan çıkarıcı meselelerinden biri olması hiç şaşırtıcı değildir.

Önümüze çıkan, tökezletici engellerden biri, tam olarak neyi açıklamaya çalıştığımızdan hâlâ emin olmamamızdır. Birazdan göreceğimiz üzere, şematik düzeyde Minoa saray ve şehirleri, Asya'nın derinlerine doğru dalgalı bir süreklilik halinde uzanan Tunç Çağı saray devletlerinin batıdaki ucunu temsil eder ama

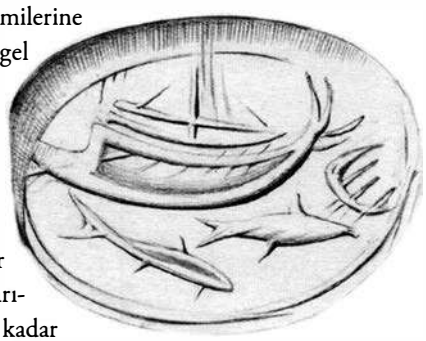

8.4 Knossos yükselişe geçiyor: MÖ üçüncü binyıl ortalarında bir köyken, MÖ 2000 civarında kent öncesi genişleyen bir merkeze, MÖ ikinci binyıl başlarında fevkalade büyük bir saray kentine dönüştü Knossos. Daha uzun bir sürede değerlendirildiğinde yerleşimin kentleşmesindeki hızlı yükseliş dikkat çekicidir.

önemli ayrıntılarda, daha tuhaf yerleri ve bulanık kökenleri de aynı ölçüde işaret eden gariplikler gösterirler. Diğer sorunsa, bu saray ve şehirlerin ortaya çıkmalarından hemen önceki tarihlere ait arkeolojik kayıtların zayıf olmasıdır, bunun başlıca sebebi de sonraki dönemlerde büyük tesviye ve aşırı yapılaşma faaliyetlerine girişilmiş olmasıdır. Bütün bunlara rağmen kanıt parçaları oluşum halinde bir adanın varlığını gözler önüne serer. Knossos, Girit'te sürekli yerleşik olunan en eski yer (o zamanlar biliniyor olsa önemli olabilecek bir gerçektir bu) boş yere ümit veren baştan çıkarıcı ipuçları sunar. MÖ 2200 civarında, daha sonraki tarihlere ait sarayın ön cephesiyle aynı hizada yekpare bir duvar ve avlu inşa edilmiştir. MÖ üçüncü binyılın sonuna gelindiğinde buranın çevresindeki yerleşim 5-6 hektarlık bir alan olmaktan çıkıp 40 hektarlık bir alan haline gelmiştir, başka bir deyişle, en fazla on nesil içinde bir köy olmaktan çıkıp Akdeniz'in en büyük topluluklarından birine dönüşmüştür **[8.4]**.[32] Burada ve başka yerlerde geniş topraklar kazıklarla çevrelenmeye başlanmıştı; tekerlekli yeni araçlar, istiflenmiş malların doğmakta olan şehirlere nakledilmesini mümkün kılıyordu (tekerlek teknolojisinin çömlek üretiminde kullanımı adaya kabaca aynı tarihlerde ulaşmıştı); zirvelere inşa edilen kutsal yapıların, yükseklerde son derece görünür noktalara yapılan açık hava mabetlerinin artması, ova topluluklarını buraların çevresinde ritüel anlamda birleştirmişti.[33] Erken yazı denemeleri de başka sembolik denetim biçimlerinin doğmakta olduğunu ortaya koyuyordu.[34]

Girit'in Akdeniz'in geneliyle ilişkileri de bir yeniden yapılanma sürecinden geçmişti. Yedinci bölümde, MÖ üçüncü binyıl ortasına gelindiğinde Giritli grupların daha doğudaki bölgelerden zaman zaman –muhtemelen Ege gümüşüne karşılık– egzotik mallar aldıklarını görmüştük. MÖ 2000 civarından itibaren Girit mühürlerinde, Ege'de bilinen ilk yelkenli gemiler resmedilmeye başlanır **[8.5]**.[35] Bu gemilerin önceki binyıla ait Byblos gemilerine benzerliği, bağımsız olarak icat edildiklerini söylememize engel olur ama bu durum yine de sorular doğurur. Bu gemiler doğu kökenli midir? Öyleyse nereye aitlerdir? Yoksa bu imgeler Girit'in, tekerleğin kullanım biçimleri gibi dışarıdan bir teknoloji aldığını mı ima eder? Girit'in bu teknolojiyi dışarıdan aldığını ima ediyorlarsa (ki çok geçmeden Ege halkları da kesinlikle bu tür gemiler yapmıştır), mühür resimleri, bu tür gemilerin büyük ölçüde katkıda bulunduğu doğu bağlantılarının, yapım ayrıntılarını ve daha başka birçok şeyi aktaracak kadar

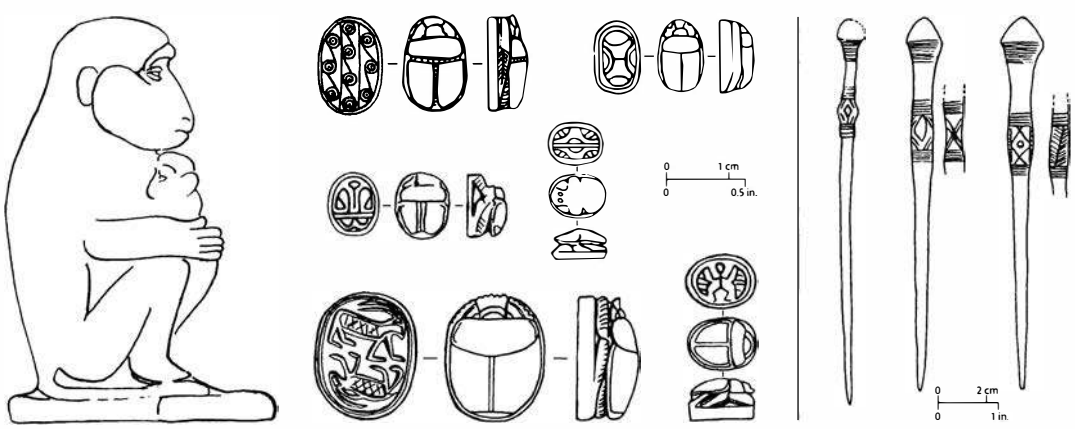
8.5 Girit'in güneyinde Platanos'ta bir mezarda bulunmuş, üslubuna dayanarak MÖ 2000 yılından bir yüzyıl öncesi ya da sonrasına ait olduğu belirlenmiş bu mühür taşında Ege'de yelkenli bir geminin ilk belirgin imgesi karşımıza çıkar. Gemiye açık denizde rastlanan balıkların eşlik ettiğine dikkat edelim.

8.6 Mısır'da tanrıça Hathor'la ilişkilendirilen bir müzik aleti olan sistrumun, Knossos'un güneyinde Archanes'te MÖ ikinci binyıl başlarında gerçekleşmiş bir cenaze töreni bağlamında bulunmuş kilden maketi. Bu bağlantının tam olarak ne anlama geldiği belirsizdir ama yükselmekte olan Girit'in, muhtemelen Byblos aracılığıyla, kozmolojik çerçevesini genişlettiğini ima eder.

doğrudan olduğunu düşündürür. Hangi açıklama geçerli olursa olsun, Anadolu üzerinden Ege'ye ulaşan, MÖ üçüncü binyıla damgasını vurmuş karayolunun ötesine geçilmişti.[36] Bundan sonra, doğudan yapılan ithalatın odak noktası Girit olacak, ithal malların sayısı keskin bir artış gösterecek ve Ege ihracatı da ilk olarak Kıbrıs'ta görünür bir hal alacaktı.[37] Girit'e ilk ithal edilen malların birkaçı Mısır kökenlidir, bunların başında büyük ölçüde Nil Deltası ile nehrin daha yukarısındaki bölgelerin taşra kültürüne ait bokböceği figürleri, muskalar ve kozmetik çömlekleri, Hathor'un sembollerinden biri olan sistrumun birkaç kil imitasyonu yer alır **[8.6]**.[38] Ne var ki Nil'le doğrudan bağlantıların açıldığını varsayma arzusuna direnmemiz gerekir, çünkü bu tür mallar, arada kalan Levant'tan, muhtemelen gümüş ve uzak mesafelerle ticareti yapılan başka malların odak noktası olan Byblos'tan da alınmış olabilir. Byblos çok geçmeden, Girit'in tersine, Mısır hiyerogliflerini benimseyerek yazıya geçecekti. Çok kısa bir süre sonra Byblos'ta benzer bokböceği figürleri ve muskalar, dağınık bir çeşitlilik gösteren Mısır, Levant ve daha geniş kapsamda Yakın Doğu menşeili metal işleri, mühürler ve boncuklarla birlikte, muhtemelen bir yolculuk sonrasında, Ba'alat Gebal'e (yolcuların koruyucusu olan Mısır tanrıçası Hathor'un eşanlamlısı olan Byblos tanrıçası) adanmış tapınağın enkazı üzerine gömülmüştü **[8.7]**.[39] Girit'teki ithal malların esintisiyle birleştiğinde bu buluntular, bulundukları yerler üzerinden Girit'in Doğu Akdeniz'le doğrudan bağlantılarının açılış evresini, kraliyet dışından oyuncular olması ihtimalini ve de kadınlarla, ritüelle ya da ikisiyle birden ısrarlı bir bağdaştırmayı hiç beklenmedik bir biçimde aydınlatır.[40] Girit'teki değişim örüntülerinin, MÖ üçüncü binyıl Ege'sinin büyük bölümünde yaygın olan süreçlerin zirveye çıktığı bir dönüm noktasından daha özel bir şeyi ima etmesinde olduğu gibi, doğuyla erken bağlantılar da beklentileri artırır. Minoa saray toplumunun neden tam da bu zamanda doğduğunu belki de hiç bilemeyeceğiz ama iç yapısının garipliklerini ve içine doğduğu olağandışı Akdeniz koşullarını takdir edebilmeyi umuyoruz.

8.7 Byblos'ta adak olarak bırakılmış, (kazıp çıkaran kişinin ismiyle) "Montet küpü" diye anılan küpün içinden çıkan envai çeşit nesneden bir seçki. Bu nesneler arasında bir maymun heykelciği, erken Mısır işi bokböceği mühürleri ve daha kuzeyde çok popüler olan tipte iğneler bulunmuştur.

Doğu Akdeniz'deki Saraylı Siyasi Oluşumun Ana Hatları

MÖ 2000 sonrasında Doğu Akdeniz'in her yerinde topluluklar ve coğrafyalar hızla canlanmaya başladı. Ayrıntılar çeşitlilik gösteriyordu ama MÖ ikinci binyıl boyunca varlık göstermiş, genel olarak benzer pratikler ve hayat tarzlarının yakınlığını gözler önüne seren ortak eğilimler seçebiliriz. Coğrafyalar hâlâ yaylalar, stepler, bataklıklar ve varlığını korumuş ormanlık arazilerle kesintiye uğrayan, küçük ölçekli karma tarım yapılan geniş arazilerle dolu olsalar da, her zaman olduğu gibi büyük bir çeşitlilik gösterseler de daha antropojenik, bölgelere ayrılmış ve (eşeklerle arabaların yaygın olarak kullanılmaya başlanması sonucu) bütünleşmiş, tamamlayıcı bir yön kazanmaya başlamışlardı. Bu durum saray ve başka kent ekonomilerinin etkisini yansıtır, bu ekonomiler kendilerini ve onlara bağlı çalışanları beslemek için büyük ölçekli tahıl tarımının, ayrıca zeytin ve üzümün hem iç tüketime hem de giderek ihracata yönelik doğrudan satış amaçlı üretilmesinin öncülüğünü yapmışlardı. Ovalarda ve çevre bölgelerde, yer yer zeytin ağaçlarının gümüşi rengine boyanmış yamaçlarda yaşayan insanlar, bu gibi iktidar merkezleriyle yakından haşır neşir oluyordu ama bu merkezlerin dokunaçları dağlara ve steplere de ulaşıyor, doğmakta olan süt ürünleri ve yün piyasasına cevaben bu bölgelerde çoğalan çoban topluluklarıyla huzursuz bir ortakyaşarlığı tekrar teyit ediyordu. MÖ ikinci binyılda Doğu Akdeniz'de düzenli olarak rastlanan bir manzara halini alan tanrılara adanmış tapınakların çoğu, yerleşimlerde inşa edilmişti ama (Girit'te zirvelere inşa edilmiş mabetler gibi) bazıları da yüksek yerlere kurulmuştu; buralar sıklıkla tanrıların mekânı haline gelmiş, şehirleri ve hinterlandlarını hem ekonomik hem de kutsal birimler olarak görsel bakımdan o kadar birbirine bağlamışlardı ki bu iki dünya arasında derin bir bağ oluşmuştu.[41]

Bu şehirler ve merkezlerindeki saraylar, ilk olarak yedinci bölümde Ebla'da karşılaştığımız yaygın bir örneği temsil eder ama çoğaldıkça çok çeşitli ölçeklere uyarlanan bir örnektir bu. Birkaç devasa topluluk 100 hektarlık ya da daha geniş alanlara yayılmıştı, nüfusları rahat rahat beş basamaklı rakamları buluyordu, büyükçe bir köy kadar geniş, çokkatlı sarayları vardı. Birkaç bin kişinin yaşadığı, o kadar şatafatlı olmasa da heybetli merkezi binaların bulunduğu, orta ya da küçük ölçekli şehirlere daha sık rastlanıyordu. Genelde Erken Akdeniz'in ağırlıklı olarak kırsal olduğu varsayılsa da, aynı tarihlerde Mezopotamya'da insanların %80'inin şehirlerde yaşadığı düşünülür.[42] Doğu Akdeniz'de oranlar daha güvenilmez ve kesinlikle değişken olmakla birlikte, burada da şehirlerde kimi zaman en azından çevredeki kırsal bölgelerin nüfusuyla aynı sayıda üretici ve tüketici topluluklarının yaşadığına pek kuşku yoktur.[43] Bu durumun, tek tek kent topluluklarının hikâyelerinde dikkat çekici bir patlama-çöküş eğilimini örtmemesi gerekir. İlk bakışta, bu şehirlerin sıklıkla yarattığı höyüklerin sağlamlığı bunu yalanlıyormuş gibi görünür; höyükler hiç kuşkusuz ikamet ve toplulukla ilgili kalıcı inançların bir göstergesidir, ancak yakından incelendiğinde, yerel ya da daha geniş kapsamlı fırsatlar ve husumetlerin zorlamasıyla kentlerin kurulması, terk edilmesi, genişlemesi ve küçülmesiyle ilgili şaşırtıcı bir örüntü ortaya çıkar.

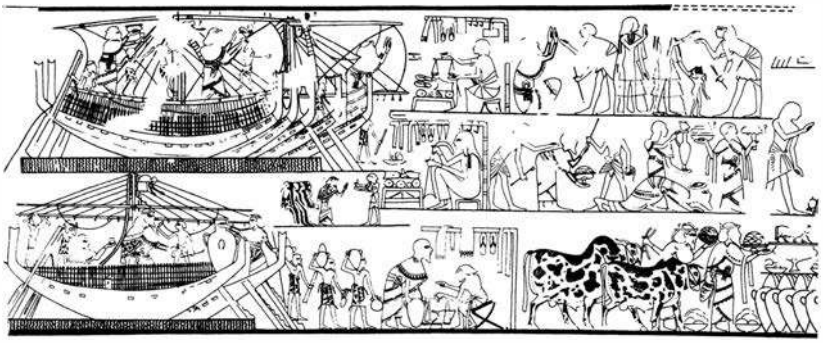
Doğu Akdeniz'de evrildikleri biçimiyle saraylar, çoğu kent topluluğu, bunun da ötesinde ekonomik sistemin tamamı açısından merkezi bir önem taşıyordu.[44]

Ebla'da tanık olduğumuz üzere, "saray" bir yöneticinin konutu ve hanesinden çok daha fazlasını ifade eder, gerçi çoğu saray bu ataerkil yönü en azından sembolik düzeyde üstünden atmamıştır.[45] "Saray" geniş ölçekli tarım, depolama ve işleme, çoklu ortamda vasıflı imalat, sera koşullarında üretimle ilgili teknolojik bilgi birikimi ve yenilikler, bu gibi işlerin gerektirdiği karmaşık malzeme ve emek akışının okuryazar kesimlerce denetimi, ayrıca hem saray içinde hem saray yönetimi dışındaki eşit düzeyde muhataplarla (genellikle kendisine ait kıymetli malları dağıtarak) hediye alışverişi ve ticaretle uğraşan fiziksel ve örgütsel yapı için kullanılan kısaltmadır. Saray sisteminde yiyecek depolamanın, belirsiz bir doğal ortamda gerekli olduğu üzere iyi zamanlarda vergi toplanan, kötü zamanlarda yardım dağıtılan idari bir "yeniden dağıtım" biçimi olarak, hayırseverliği esas alan bir çerçevede yorumlandığı günler geride kalmıştır. İnsanlar Akdeniz'de saraylar olmadan da gayet iyi hayatta kalabiliyorlardı, metinler tebaaya yardım eli uzatmanın sarayların gündeminde (bahtsızların borçlarını onaylamanın aksine) nadiren yer bulduğunu düşündürür.[46] Saraylar daha ziyade vergiler, mülkler, hasattan hisse, zorunlu çalışma, ticaret ve başka yollarla serveti, hiyerarşinin tepesindekilere yakın olanların çıkarları doğrultusunda seferber eden yolucu kurumlardı. Hiyerarşinin tepesindekilerin konumu geleneklere göre itaat, akrabalık ve başka sosyal ittifaklarla, adakta bulundukları tanrılarla ilişkileri ve sadık hizmetkârlarına hak gözeterek dağıttıkları ödüllerle meşruiyet kazanıyor, gerekirse kaba kuvvetle destekleniyordu ki saraylar tekellerine aldıkları askeri güçle başka kimsenin cebir kullanmasına izin vermiyordu.[47] Sarayların bu tür "komuta ekonomileri"yle kontrol ettikleri tarım, imalat ve ticaret faaliyetlerinin oranı, topraklarında gerçekleşmekte olan faaliyetlerin toplam miktarından çok daha azdı, bu da bağımsız faaliyetlere büyük bir alan tanıyordu; saraylar bu bağımsız faaliyetlerin bazılarını vergilendiriyordu ama bu faaliyetlerin büyük bölümü erişebilecekleri düzeylerin altında gerçekleşiyordu.[48] Gerçi bütün bunlar sarayların zayıf olduğu anlamına gelmez; daha ziyade seçiciydiler, servet üretimi, hesaplı gösterişler ve statü tanımı için en üst düzeyde potansiyele sahip sektörleri hedefliyorlardı. Genel olarak hepsi yağ, şarap, tahıllar ve yüne odaklanıyordu ama pahalı malları, özellikle de uzaklardan alınanları istiflemeye, bunları çok daha değerli mallara dönüştürme becerisine sahip zanaatkârları denetim altına almaya da özen gösteriyorlardı. Kaçan uzman zanaatkârlar zorla geri getirilebiliyordu, bu zanaatkârların saraylar arasında değiş tokuş edilmeleri konusundaki anlaşmalar da en yeni becerilerin aktarımında bir kanal haline gelmişti. Aslına bakılırsa en büyük, en uzun süredir varlığını koruyan saraylar, sadece pratik anlamda değil, insanlar ve tanrıların dünyalarına, uzak devirler ve yerlere, içlerini dolduran incelikli nesneler ve imgelerin derin anlamları ve tarihlerine ilişkin anlaşılması zor bilgiler barındıran, olağanüstü bilgi hazineleri haline gelmişti. Bu genellemeler çerçevesinde zaman ve mekân bakımından büyük bir çeşitlilik söz konusuydu ama Tunç Çağı sarayı, uyruklarının evlerine tepeden bakarken, MÖ ikinci binyıl Doğu Akdeniz toplumu ve ekonomisinin üzerinde belli belirsiz dolanıyordu, bu nedenle bizim de onun işleyişine ilişkin genel bir modeli aklımızda tutmamız gerekiyor.

Limanlar da bu gibi Doğu Akdeniz kara peyzajında –ya da bu örnekte kıyı coğrafyalarında– aynı derecede kilit bir unsurdu. Başlı başına bir şehir olabiliyorlardı ama yerel olarak önemli kentsel saray yerleşimi genellikle biraz uzakta, karanın içinde kalıyordu. Bazı küçük limanlar bağımsız olarak doğmuştur,

buralar muhtemelen deniz ticaretiyle uğraşan ailelerden kurulu bir konsorsiyumla yönetiliyordu, ayrıca küçük boyutlarından beklenmeyecek derecede bir servet birikimine sahiplerdi. Hiçbir zaman ciddi bir büyüklüğe ulaşmamış Byblos, yedinci bölümde bu son derece Akdeniz'e özgü olgunun bir örneği olarak karşımıza çıkmıştı, birazdan bu tür başka limanlarla karşılaşacağız. Rıhtım tesisleri hâlâ büyük ölçüde doğanın sunduğu imkânlardan oluşuyordu: Körfezler, koylar, sahil şeridinin açıklarındaki adacıklar ve burunlar, lagünler ve son olarak da lagünlerin ağızlarındaki ya da daha yukarılarındaki nehirler.[49] Bu durum büyük ya da yüklü gemilerin açıkta demir atmasını, daha küçük teknelerce yüklerinin boşaltılmasını, muhtemelen deniz solucanlarının dikkatinden kaçınmak için teknelere zift sürülmesini mümkün kılıyordu.[50] Birkaç Levant limanında yapay iyileştirmeler yapıldığına ilişkin silik ipuçları toplanabilir: Sayda'da kumtaşından uzun bir bayırda bulunan, hangi tarihe ait olduğu kesin olarak saptanamamış kesikler, Yavne-Yam'da iri kayalardan bir dalgakıran ve Ugarit arşivlerinde bir geminin bir rıhtıma çarpmasından bahsedilmesi gibi.[51] Maalesef Akdeniz'de Marsa Gawasis'e, yani antik Sawaw'a, Mısır'ın MÖ ikinci binyıl başlarındaki Kızıldeniz limanına rakip çıkacak bir liman bulunamamıştır; burada gemilerin keresteleri, hâlâ toplanmış halde duran halatlar, taş çıpalar, adaklık mabetler, atölyeler, depolar ve Punt'la yapılan ticaretten kalma atılmış sandıklar bulunmuştu.[52] Ancak Akrotiri'de bulunan bir duvar resmi, koylar arasında, bir sahil kasabasına koşu mesafesindeki bir Ege limanına dair bir izlenim sunar [**Rr. XXX**]; Mısır'da Nil'in yukarısındaki Teb'de Kenamun'un mezarında bulunan, daha sonraki tarihlere, MÖ 14. yüzyıla ait bir resimse, Nil üzerinde demir atmış Levant gemileriyle dolu bir rıhtımın manzarasını gözler önüne serer **[8.8]**.[53] Her ikisi de limanların sundukları hizmetlerin ötesine geçtiğini gösterir. Limanlar geçit kapısıdır, farklı halkların karşılaştığı kavşaklardır (biçimsel karşılamalara ve sınırları belirten giyim kuşam kurallarına dikkat edelim), malların yanı sıra haberler ve fikirlerin de aranıp değiş tokuş edildiği merkezlerdir. En başta, geliş gidişler sayesinde toplanan muazzam liman ödentileri nedeniyle genellikle sarayların denetimi altında olsalar da, bu tür kaynaştırma potaları yavaş yavaş karasal otoritenin denetimine o kadar tabi olmayan kişilikler ve pratiklerin yükselişini teşvik ediyordu. "Liman iktidarı" terimi, binyıl boyunca sürekli yoğunluk kazanacak olan bu olguyu gayet güzel bir biçimde özetler.[54]

Şehirler, saraylar ve sahil şeridindeki limanlar, onlara bağlı köyler, çiftlikler ve zaman zaman elitlere ait mülklerin dağınık bir halde bulunduğu geniş arazilerle birlikte, "devlet" ya da "siyasi oluşum" olarak bildiğimiz bölgesel iktidar

8.8 Mısır'da Teb'de Kenamun'un mezarında resmedildiği üzere, MÖ 14. yüzyılda Nil üzerinde bir limanda kültürler arası bir karşılaşma sahnesi. Levant tüccarları gemilerini limana bağlayıp mallarını indiriyor, Mısırlı adamlar ve en az bir kadın onları bir terazi ve başka araçlarla bekliyor. Resmileşmiş karşılama jestleri ve ritüeller çok belirgin.

yapılarının başlıca bileşenlerini oluşturuyordu. Önceki bölümde tartıştığımız üzere, bu tür terimler kimi zaman daha yararlıdır, kimi zaman da o kadar işe yaramaz. Ama anlamlarını bir yana bırakırsak, Doğu Akdeniz'in büyük bölümünün bölündüğü siyasal birimler ölçek bakımından, yüzölçümleri 10.000 kilometrekareyi aşan az sayıda prenslikten tutun, bu büyüklüğün onda birine zar zor erişen topraklarla çevrelenmiş tek bir şehrin oluşturduğu çok sayıda örneğe varıncaya dek büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. 8260 kilometrekarelik bir ada olan Girit bir ara muhtemelen yaklaşık bir düzine birime bölünmüştü.[55] Üstelik bu oluşumlar, komşularını kendilerine tabi kılarak, onlar tarafından yutularak büyüyüp küçülüyor ya da parçalanıyordu. Otoritenin kendi içlerinde nasıl dağıldığı bambaşka bir meseleydi. Akrabalarından ve başka üst düzey görevlilerden oluşan bir maiyetle çevrelenmiş bir kral, kural kabul edilebilir ama liderliğin tuhaf bir biçimde geri planda kaldığı, gayet farklı bir biçimde kurulduğu birkaç örnek, kraliyet iktidarının geniş kapsamlı elit bir grubun iktidarını nadiren geride bıraktığı başka örnekler bu kuralı karmaşıklaştırır.[56] Mezopotamya ve Mısır'da da iktidar, bir zamanlar sanıldığından daha fazla paylaşılmıştı ama Akdeniz heterojen yönetim biçimlerine ilişkin olağandışı derecede ısrarcı ipuçları sunar. Bu erken Akdeniz devletlerinin ortak bir özelliği varsa, o da nasıl yönetildiklerinden çok mikro doğal ortamlara nasıl yerleştiklerinde yatar. Bu ve sonraki bölümlerde karşılaşacağımız epey çok sayıda devlet, coğrafyayı yanal olarak kesen bir biçimde, genelde bir nehrin yatağıyla tanımlanan bir hat üzerinde uzanıyordu; bir ayakları denizdeydi, ana gövdeleri hafifçe sahil şeridindeki ovaya yaslanıyordu, diğer ayaklarıysa inişli çıkışlı, genellikle iç kesimlere uzanan yollara açılan bir hinterlandda bulunuyordu.[57] Bu bileşim, hem karada hem denizde yiyecek toplayan ve zenginlik elde eden açılımları devşirip bütünleştirmekteki rakipsiz becerisi sayesinde zaman içinde baskınlık kazanacaktı. Bu bileşimin Akdeniz coğrafyalarının tipik ölçekleriyle kaynaşmış olması da birçok siyasi oluşumun orta büyüklükte olmasını açıklamaya yarar.

Bu tür saraylı siyasi oluşumları değerlendirmek; onların sanatsal yaratılarına eleştiriden yoksun övgüler yağdırmak ile sömürücü, eşitsiz, kimi zaman hayasızlığa varır derecede zalim yüzlerine yoğunlaşıp keskin yargılarda bulunmak arasında bir denge kurmayı gerektirir. İkisinin arasında bir yerlerde, iyi ya da kötü, bu siyasi oluşumların, havzanın önemli kısımlarını dönüştürmüş, kendi içinde değerlendirildiğinde fevkalade başarılı oluşumlar olduğu hakikati yatar. Faaliyet alanlarında demografi ve servet birikimi tırmanmıştır. MÖ ikinci binyıl boyunca Akdeniz çevresinin nüfusu muhtemelen 15 milyon kişiye ulaşmıştı, bu insanların doğuda yaşayan %10-15'inin muhtemelen dörtte biri sarayların yönetimi altına girmişti.[58] Bu nüfus içinde bazı yerlerde, bu kitabın kapsadığı sürenin geri kalanı boyunca yerel olarak rakipsiz kalan nüfus artışları yaşanmıştı.[59] Bu dramatik büyümenin ancak bir bölümü, büyük ölçekli zeytinyağı üretimine en fazla yatırım yapan, benzer bir dağılımın gözlendiği bölgelerin beslenme açısından sahip olduğu avantajla açıklanabilir. Nitekim bu bölümde, bölge içi servet dağılımından bağımsız olarak, Doğu Akdeniz ile havzanın geri kalanı arasında toplam zenginlik bakımından genel farklılıkların izi sürülüyor. Seçkinler ne kadar açgözlü olurlarsa olsunlar, geniş bir işgücü havuzu ve vergi tabanını teşvik etmek onların çıkarınaydı. Uyruklar, devletler içinde kendilerini emniyete almak için istemeden ne tür Faustvari pazarlıklara girişiyor olurlarsa olsunlar, devlet

düzeyindeki yapıların yarattığı, esasen yeni bir olgu olan ekonomik emniyetin üretim, mübadele ve tüketimi önemli oranda teşvik ettiğine, bu konuda saraylaların başı çektiğine kuşku yoktur.

Son olarak, bu siyasi oluşumların ne olmadıklarını açıklığa kavuşturmamız gerekiyor. Çok sayıda yazı ve imge, yedinci bölümde Mısır için belirtmiş olduklarımız dışında, yerliler ve yabancılar için kullanılan birkaç ismi ve görsel klişeyi gözler önüne serer. Bunlar, tepedekilerin kendilerini ve uyruklarını başkalarının yanında nasıl farklı tanımladıkları konusunda bilgilendirici olmakla birlikte, etnik tanımlama yönünde erken girişimler olarak kabadırlar, bu gibi kategorilerin dayatıldığı insanların ait olduklarını düşünebilecekleri kimlikler hakkında pratikte hiçbir şey söylemezler. Bu kategorilerin, müzakere edilen, koşullar gerektirdikçe öne çıkarılan ya da geri çekilen yerelleşmiş bir yer veya akrabalık hissinin ve daha geniş kapsamlı bağların incelikli karışımları olabileceklerini (bilinen ender bir örnek, Levant'ın büyük bölümünün kendini "Kenanlı" diye tanımlamasıdır) düşünebiliriz.[60] Ayrıca Mısır'ın, kozmik olarak merkezi önemdeki Nil Vadisi'ni Mısır halkının asıl yerleşim yeri olarak idealleştirmesi dışında, bu kategorilerin dönemin jeopolitiğinin haritasını yakından çıkardığını düşündürecek hiçbir şey yoktur.[61] Aynı şey büyük ölçüde dille ilgili olarak da söylenebilir. Devletler çok sayıda olması muhtemel bir kaybedenler grubu karşısında birkaç galibin ortaya çıkmasını hızlandırmıştı ama her bölgede çokdillilik, resmi ticaret dilleri, farklı dillerin konuşulduğu toplulukların oluşturduğu mozaikler hâlâ kuraldı. Erken Doğu Akdeniz siyasi oluşumları bu bakımdan sonraki ulus-devletlerden epey farklı yaratılardı. Güçlü bir yapıya sahip etnik gruplar, ancak Demir Çağı'nın ortalarından sonra, yalnızca bazı örneklerde Akdeniz tarihinin başlıca boyutlarının yarı-güvenilir yapıtaşları olarak ele alınabilir. Bu meseleye dokuzuncu ve onuncu bölümlerde tekrar döneceğiz.

Göletin Çevresindeki Saraylar

Girizgâh olarak bu kadar yeter. Doğu Akdeniz çevresindeki gelişmelerin gerçek dokusu hakkında neler söyleyebiliriz? Şimdilik kendimizi MÖ ikinci binyılın ilk yarısıyla sınırlamamız gerekiyor, çünkü MÖ 1500 sonrasında genel çerçeve içinde hatırı sayılır değişiklikler meydana gelmiştir. Nil'den, önceki binyılın son yıllarında Orta Krallık'ın başlangıcının, yine nehrin kaynağına doğru gelişen bir yeniden birleşme anlamına geldiği, merkezi el-Lisht (Memphis'in güneyi) yakınlarında bulunan güçlü bir 12. Hanedan yönetiminde kraliyet iktidarının ülke içinde ve dışında dirildiği topraklardan başlayalım.[62] Bu yönetim iki yüzyıl boyunca varlığını korudu, bundan sonra ayrılma eğilimleri devam etti. Eski Krallık'a ve daha önceki firavunlara yapılan bilinçli göndermelere rağmen gerçeklik, kısmen, parçalanma yıllarında toplumsal erişimin genişlemesi ve daha özenli efendilik biçimlerinin bir miras olarak varlığını sürdürmesinden, kısmen de Nübye'nin fethi gibi yeni girişimlerden ötürü çok daha karmaşıktı. Nübye'nin fethedilmesi altın arzını artırmış, Fayum'da geniş ölçekli sulamaya girişilmesini sağlamış, bu da Mısır'ın halihazırda çok geniş olan tarım arazilerini genişletmişti.

Akdeniz'le karşılaşılan noktada iki özellik öne çıkıyordu. Biri Eski Krallık geleneği olan kraliyet destekli deniz ticareti ve akınlarının, özellikle Orta ve

Kuzey Levant'ta devam etmesiydi. Memphis'te yapılan bir keşif, bu tür seferlerle ilgili parlak fikirler sunar. Daha sonra heykel kaidesi olarak kullanılan bir granit bloğun üstüne, büyük bir firavun olan II. Amenemhat'ın (MÖ 1911-1877) yıllıklarından bölümler kazınmıştır. Amenemhat'ın hükümdarlığının ilk yıllarına ait olan bu granit blok, muhtemelen çekişmeli bir taht değişimi sonucu konumu güçlendirmeye yönelik bir gösteriş furyası sırasında hazırlanmıştı.[63] Bilindiği adıyla Mit Rahina yazıtı, başka projelerin yanı sıra denizaşırı iki girişimden bahseder. Kuzeyde, muhtemelen Kıbrıs da dahil olmak üzere kesinlik kazanmamış yönlere doğru yapılan bu seferlerin birinden işlenmemiş ve işlenmiş metaller, değerli taşlar, mobilyalar dahil başka zarif eşyaların yanı sıra 1554 esirle dönülmüştü. İki gemiyle çıkılan ikinci seferde Orta Levant'a gidilmiş, kesin bir biçimde listelenen bir kargoyla dönülmüştü: 231 boy Lübnan sediri, 65 esir ya da insan, 23 kg gümüş, 133 kg tunç, 435 kg bakır, 19 kg beyaz kurşun, altın, gümüş ve hayvan dişiyle süslü 37 tunç hançer, 225 kg zımpara ve 537 kg başka taşlama kumu, çeşitli taşlar, epeyce yağ ve reçine, tarçın ve kişniş gibi baharatlar, 73 incir ağacı ve bu kadar tanımlanabilir olmayan başka bitkisel ürünler. Bu yükün çeşitliliği, listelenmiş olmasa aklımıza bile gelmeyecek maddelerin varlığı kadar çarpıcıdır. Kralın yıllıklarında tapınaklara, saygın kişilere ve askerlere verilen hediyeler de listelenmişti. Bir diğer şanslı keşifte tapınaklara verilen hediyeler açıklık kazanmıştır. Nil'in epeyce yukarısında, Tod'daki Montu tapınağının altında, aynı kral altın külçeler, kupalar ve çiçekler, gümüş külçeler, titizlikle sarılmış, Ege ve Anadolu üsluplarını hatırlatan biçimde süslenmiş 150 adet gümüş ve başka malzemeden kupa ve başka kaplar, lapis lazuli ve diğer güzel taşlar, mühürler ve bokböceği mühürleriyle dolu dört bakır sandık adamıştı [**Rr. XXIX**].[64] Tod hazinesi, Akdeniz'de çıkılan seferlerde elde edilen zenginliğin bir bölümünün nerelere uzandığını doğrular, özellikle Mısır'da tapınakların da büyük ölçekli tüketiciler olduğunu hatırlatır.

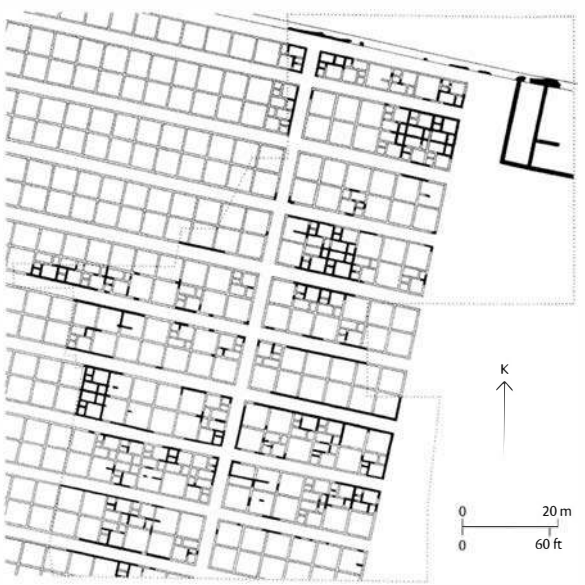
Mısır'ın Akdeniz bağlantılarında öne çıkan bir başka unsur, Delta'nın kendisiyle ve Güney Levant'a yakın kısımlarıyla ilgilidir. Yeşil üçgen denize doğru ilerlemeye devam ediyordu, buranın nüfusunun Mısır'ın hâlâ artmakta olan nüfusuna oranı MÖ ikinci binyıl boyunca artmış, Nil Vadisi'nin nüfusunu aşmıştı.[65] Doğuda, Nil'in bugün kaybolmuş, Pelusiac kolu diye bilinen bir kısmı başlıca su yolu haline gelmiş, nehri ve yemyeşil geniş tarım arazilerini Sina'ya daha da yaklaştırmıştı. Polen analizleri neredeyse hiç ağacın bulunmadığı, tahıl ekili, yer yer bataklık bitkileri ve otlaklara rastlanan iyi kurutulmuş arazilerin varlığını gösterir; hayvan kemiklerinin analiziyse kuşlar, balıklar ve suda yaşayan başka canlıların burada bol miktarda bulunduğunu doğrular.[66] Artık nüfusu bir milyona yaklaşmış bu öteki Mısır'da yaşayan insanların bileşimini, kimliklerini ve yeniden dirilen Mısır devletine ne derece asimile olduklarını kestirmek epeyce güçtür.[67] Şurası kesin ki, Orta Krallık tektipliği uygulama çabasında bulunmuştu. Delta'da Tell Ibrahim Awad'daki adaklar, Birinci Çavlan'ın epeyce güneyinde Elephantine'de bulunanları andırır, daha doğuda Nübye'de olduğu gibi, Sina bakırı ve firuzesine geçiş yolunu gözetmek üzere kaleler yapılmıştır.[68] Ancak buna rağmen, o dönemde Levant'ta sürgünde bulunan bir kâtibin bakış açısıyla kaleme alınmış, Mısırlı olmanın ne anlama geldiğini yansıtan *Sinuhe'nin Hikâyesi*'nde Nübye'deki bir "bataklık adamının" hisleri üzerinden yabancılık ifade ediliyordu.[69] Ayrıca maddi kalıntılar, insan iskeletleri ve toplumun üst kesimlerine ait kişi isimleri,

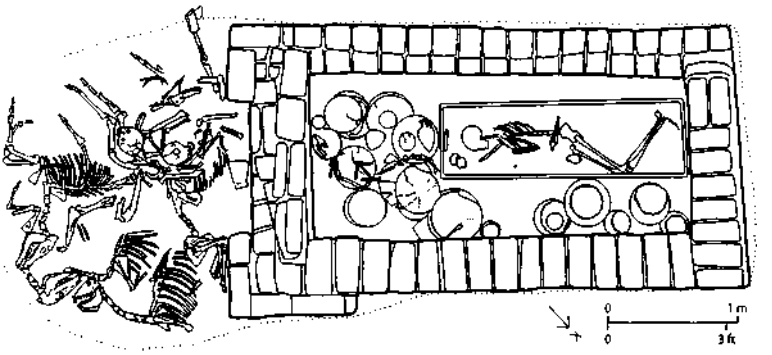
8.9 Nil'de Beni Hasan'da bulunmuş bu mezar resminde ışıltılı giysiler içindeki Güney Levantlı erkekler ve kadınlar, yanlarında çocuklar ve yüklü eşeklerle birlikte Mısır sınırlarına yaklaşırken görülüyor.

Delta'nın tarlalar, bataklıklar ve nehir kanallarından oluşan labirentinde yüzbinlerce dar görüşlü çiftçinin yaşadığı bilgisinin yanı sıra, Levant'la bağlantılı olduğu su götürmez ciddi bir unsuru gözler önüne serer.[70] Nehrin daha da yukarısında, Beni Hasan'da mezar resimleri renkli giysileri, silahları ve saç kesimleriyle Levantlı oldukları belli insanların Mısır'a eşek kervanlarıyla geldiğini gösterir **[8.9]**; arada kalan Kuzey Sina'da o tarihlerde gelip geçici yerleşimler bulunuyordu.[71] Eşeklere dayalı sürekli geliş-gidişler, Güney Levant, Sina ve Delta'nın doğusunu birbirine bağlıyordu; bu geliş-gidişlerin ardında çoban hayatı, ticaret, madencilik ve düzenli aralıklarla meydana gelen kuraklıktan, kıtlıktan kaçma dürtüsü vardı, bazı kıtlık dönemleri daimi bir akışa, yerleşime ve karışmaya yol açmıştı (Kutsal Kitap'ta Yusuf'un hikâyesi ve Yusuf'un istifleme işlerinde gösterdiği, Akdeniz'e özgü dikkati çekici bilgelik uzun süreli bir örüntüyü yansıtır). Yeni gelenler arasında yer alan başka kesimler Mısır'ın doymak bilmez işgücü havuzuna o kadar gönüllü bir katılım göstermiyordu: Sadece Mit Rahina'da sayılan esirler Mısır'ın nüfusunu %0,1 artırmıştı; okyanusta bir damlaydı bu ama şimdilik bildiğimiz tek damladır. Bu dönemin resmi ideolojisinin Mısırlı olmayı belli kültürel normlara bağlılıkla eşanlamlı tuttuğu, Sinuhe'nin sürgün hayatını Mısır'ın bedensel rahatlık, fiziksel görünüm ve dil ideallerine yabancı olan şeylerle tanımladığı bir dönem olduğu düşünülürse; Delta'da, Nil'in yukarı kesimlerinde yaşayan Mısırlılar (ve birçok modern arkeolog) için ancak yabancıların akışıyla açıklanabilecek bir şeyin, aslında yerli nüfusun, yüzlerce, hatta binlerce yıl geriye uzanan, kısmen atalarla ilgili dile getirilemez bir unsur olması da mümkündür.

8.10 Izgara şehir planları, Geç Klasik dönemdeki pratikten en az 2000 yıl önce ortaya çıkmıştır. İlk örneklerin bazıları Mısır'da kraliyetin kurduğu yerleşimlerdir. Bu örnekte Nil Deltası'nın doğusunda Tell el-Dab'a'daki ilk yerleşimin planı görülüyor.

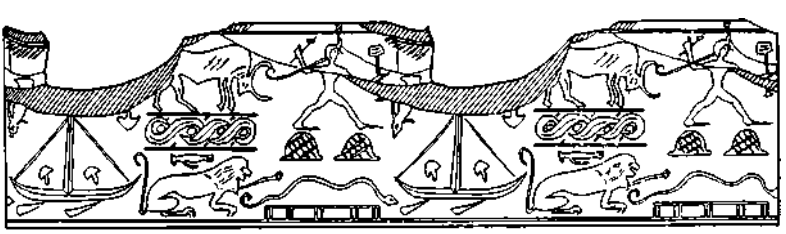
Bu kültürel akımlar en kuvvetli biçimde, bugün Tell el-Dab'a diye bilinen, Nil'in Pelusiac kolunun denize doğru akışının Wadi Tumilat'ı, yani Sina ve ötesine uzanan kara koridorunu kestiği yerde dolanıyordu.[72] 12. Hanedan'ın başlangıcında, burada geleneklere kusursuzca uyan bir kraliyet mülkü ve ızgara planlı bir şehir inşa edilmişti **[8.10]**. Bu yerlerin ilk ismi, "Meşru Kılınan I. Amenemhat'ın İki Yolun Kapısındaki Kraliyet Yerleşimi" diye çevrilebilir. "İki Yolun Kapısındaki" yaftası bu yerin kaderini yansıtıyordu. Bu Delta yerleşimi 200 yıl kadar sonra hızla büyüyerek 75 hektarlık bir alanı kaplar hale geldi, Akdeniz'deki en büyük yerleşimlerden biriydi, kraliyetin Nil üzerindeki yeniden dağıtım ve aktarım

8.11 Tell el-Dab'a'da bulunan kerpiç bir mezar karmaşık mesajlar verir. Bu mezar bir bokböceği mührüne dayanarak Amu olarak bilinen hazinedar yardımcısının mezarı olarak tanımlanmıştır. Amu mezara tipik Levant duruşuyla yerleştirilmiştir, yanında Levant işi bir hançer ama ağırlıklı olarak da Mısır işi çömlekler bulunur. Mezar odasının önüne beş-altı tane eşek gömülmüştür.

mekanizmasında sadece bir dişli olmaktan öte, tüketim açısından mıknatıs gibi çekici bir merkezdi. Geç Orta Krallık firavunlarının hâkimiyeti gevşemeye başladığında bu yerleşim yerli hanedanların merkezi haline geldi. Büyüdükçe resmi kisvesini sırtından atıp kökten farklı, tümüyle melez bir yaşam ve ölüm biçimi sergilemeye başladı. Evler ve mezarlar Mısırlı niteliklerin yanı sıra Levant özellikleri gösteriyor, metal işçileri Nil'de bilinmeyen teknikler kullanıyor ve Levant'a özgü tapınaklar inşa ediliyordu. Bunlardan birinin önündeki sunakta, Mısır'a özgü olmaması akla yatkın, yakılmış meşe palamutları bulunuyordu, muhtemelen yabancı bir tanrıçanın kutsal ağacından arta kalanlardı bunlar.[73] Kesinlikle Mısır tasarımı bir sarayın bahçesinde üst düzey görevlilerin mezarlarının önünde Delta geleneklerine uygun olarak bir palmiye bulunuyordu, mezar odaları da yabancı mallarla doluydu. Bunlar arasında Levant silahları, üstünde Mısır dilinde yanlış bir biçimde yazılmış "yabancı toprakların gözetmenine" yazısı bulunan bir bokböceği mührü, kurban edilmiş eşek çiftleri bulunuyordu; bu sonuncusu kervan ticaretini akla getiren bir Kenan pratiğiydi **[8.11]**. Tell el-Dab'a'nın bütün bağlantıları karayollarını işaret ediyor değildi. Çömlek ve mücevherler Kıbrıs ve Girit bağlantılarını yansıtıyordu, ayrıca yörede yontulmuş silindir bir mühürde resmedilmiş, denizcilik dünyasıyla ilişkili bir Kuzey Levant tanrısı olan Baal-Zephon'un eşlik ettiği yelkenli bir gemi **[8.12]**, denizyollarının da aynı ölçüde sık seyahatlere tanık olduğunu doğruluyordu.[74] Bu insan ve ağ merkezi, MÖ 1800 ile 1650 arası bir tarihte, daha iyi bilinen antik adını alarak Avaris diye anılır oldu; bu haliyle buraya ileride yine uğrayacağız.

Levant toplumunun MÖ 2000 sonrasındaki sıçraması bir o kadar etkileyici ve güneyde Orta Krallık'ın yükselişiyle yakından bağlantılıydı. Neolitik'ten beri yanardöner bir doğal ortamda, giderek daha deneyimli bir biçimde büyük topluluklar inşa etme döngüsünün dördüncü raunduydu bu ve de en iddialısıydı, MÖ birinci binyıl ortalarına dek devam eden bir zirve noktası oldu.[75] Kuzeyin güneyi tümüyle geride bıraktığı önceki binyılın tersine, Levant'ın tamamında, ilahi olmasalar bile güçlü krallarca yönetilen, koçbaşlarının saldırılarını savuşturmak için büyük giriş kapıları ve büyük hendekleri olan şehirlere, çivi yazısıyla

8.12 Tell el-Dab'a'da bulunmuş silindir şeklinde bir mührün üzerine işlenmiş desenin açılmış hali. Desende bir gemi, ikiz tepelerin üzerinde duran deniz ve fırtına tanrısı, ayrıca Levant'a özgü başka tanrıları ifade etmesi muhtemel boğa ve yılan figürleri görülüyor.

okuryazarlığa, kalaylı tunca ve tekerlekte imal edilmiş çömleklere rastlanır. Bölge, çoğu daha önce olduğu gibi kuzey-güney doğrultusunda uzanan deniz ve kara ticareti rotalarıyla doluydu, ama Celile ve Asi Vadisi arasından Lübnan'ın doğusuna doğru uzanan kuzey sahil yolu ile güney sahil yolu Jezreel Vadisi'nde kesişiyordu. Denizyollarının rekabet gücü karşısında iç kesimlere doğru uzanan uzun yolların kuvveti, deniz taşımacılığına karşılık kara taşımacılığının tercih edilmesinin sadece hız ve yükün değil, değer, emniyet ve yol üstündeki pazarların da dikkate alındığı ince bir hesaba dayandığını gösterir; bu unsurlar, özellikle hafif ya da değerli mallar söz konusu olduğunda dengeyi değiştirebiliyor, iki seçenekten birini işaret edebiliyordu.

8.13 Hem savaşı hem kokulu ağaçların kesilmesini hatırlatan pencereli balta, MÖ ikinci binyıl başlarında Levant'ta belirgin bir güç sembolü haline gelmişti. Taneleme ve başka ayrıntılı tekniklerle incelikli bir biçimde bezenmiş, pencerelerinde Gılgameş Destanı'ndan figürlerin görüldüğü bu son derece süslü örnek, Byblos'ta büyük bir tapınağın altında bulunmuştur.

Daha önce belirttiğimiz üzere Levant toplulukları (en kuzeydekiler hariç) Kenanlı olarak da bilinir; ülkeyi, insanlarını, ürünlerini ve geleneklerini gevşek bir biçimde ima eden, o döneme özgü bir terimdir bu.[76] Levant kültüründe o tarihlerde kuvvetle tekrarlanan temalar gözleniyordu, bunlar arasında ayrıksı nitelikte metal silahlar ve zengin mezarlar da yer alır. *Sinuhe'nin Hikâyesi*'nde Kenanlı erkeklerin birebir mücadelelere girerek statülerini ileri sürmeleri anlatısını yankılayan, bu unsurların bir araya geldiği bir bileşim, Sayda ve yeniden dirilen Eriha gibi yerlerde rastlanan erkek "savaşçı" mezarlarıdır. Bu gömülere hançerler, mızraklar ve delikli tunç baltalar eşlik eder; tunç baltalar savaş kadar ağaç kesmenin de sembolüdür ve Girit gibi uzak yerlerde de bir sembol olarak benimsenmiştir **[8.13]**.[77] Ancak Levant; Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Kıbrıs ve kimi zaman uzaktaki Ege'ye özgü özelliklerin harmanlandığı kültürel bir pota haline de geliyordu. Özellikle de mühürler ve hayvan dişlerinin üzerinde, hatta Şam yakınlarında Tel Sakka'da duvar resimlerinde bile Mısırlılaştırıcı sembollere ve tanrılara rastlanıyordu.[78] Bu açıklık, kişi isimlerine de uzanıyordu; isimlerin Kenan, Amorit, Hurri (Anadolu yaylaları) ve unvan düzeyinde Mısır türevlerinin bir karışımı olduğu gözleniyordu. Çarpıcı bir özellik de hatırı sayılır büyüklükteki tapınakların öne çıkmasıydı, bunlar artık sıklıkla kule biçimindeydi ya da yüksekteki açık arazilere inşa edilmişti.[79] Tapınaklara genellikle devamlı bir gelir bağlandığı Mezopotamya ve Mısır'ın tersine, Levant'ta tanrıların evlerinin bakımı özel, saraya ya da cemaatlere ait bir sorumluluktu, sıklıkla da belli grupların ya da inananların kaygılarını yansıtırdı. Bu anlamda Byblos'ta "Obelisk tapınağında" **[8.14]** küçük Mısırvari dikitlerin ortasında adak olarak sunulmuş tekne maketleri, çıpalar ve dökme tunç insanlar, Ürdün Vadisi'nde Tell el-Hayyat'ta çiftçilikle uğraşılan bir köyün yerel tapınağında adak olarak sunulan incirler, koyun, keçi, birkaç domuz ve pahalı sığır kemikleriyle karşılaştırıldığında, Akdeniz coğrafyasının farklı noktalarındaki baskın kaygılar hakkında ciltler dolusu şey anlatır.[80]

Yakından baktığımızda, güneyde kent hayatında gözlenen patlama, önceki binyılda o kadar karmaşık olmayan yerleşimlerin ve binyıl sonundaki çöllerşmenin ardından şaşırtıcı görünür. Kaynakların, yıl boyunca akan nehirlerin ve diğer verimli ceplerin çevresindeki yerleşimlerin rağbet görmesi hiç de şaşırtıcı değil. Hula ve Celile havzalarında toplanan büyük nüfusların dayanağı da muhtemelen sulama olmuştu.[81] Siyasi oluşumların dağılımına ilişkin kanıtlar arkeolojiden ya da Mısır'ın Lanetleme Metinleri'nden gelir; ritüellerde okunan bu sihirli sözlerde Mısır'ın düşmanları sıralanır, ne şanslıyız ki bu düşmanların birçoğu Güney Levant'ta bulunur (bunlar arasında ilk bahsi geçen, o döneme ilişkin

8.14 Byblos'ta, yerleşimin adını taşıyan mabette bulunmuş, muhtemelen Levantlı bir tanrıya adanmış ama Mısır'la bağlantıların dirildiğini gösteren küçük dikilitaşlar. Bazılarında hiyeroglif yazıtlar bulunur, tapınak bütünüyle bir adak yeri olarak iş görmüştür. Adanan eşyalar arasında, şekil **8.13**'te görülen baltanın yanı sıra maket tekneler ve çok fazla sayıda yaldızlı tunç heykelcik de vardır.

fiziksel kalıntıları, ana kaya üzerindeki döküntülerden ibaret dağlık bir yerleşim olan Kudüs'tür).[82] Arkeoloji iyileşmenin ilk olarak sahil şeridinde, özellikle de o sıralarda Levant'ın tamamındaki en büyük sahil kasabası olan Aşkelon **[8.15]** ile Akko (Haçlıların Akra'sı) arasında kalan gelişmekte olan limanlar zincirinde başladığını doğrular. Bu limanların bazıları sadece deniz trafiği açısından bir anlam ifade eder.[83] Örneğin Carmel sahil şeridindeki küçük Tel Nami, sulak araziler ile dalgalar arasında sıkışıp kalmıştı.[84] Kentleşme ancak sonraki tarihlerde iç kesimlere yayılmış, Celile'de iç kesimlere uzanan kuzey-güney yolu ile denize uzanan Jezreel Vadisi koridorunun kesişme noktası yakınlarında Hazor'da tam bir dev doğmuştu. Hendekleri 75-80 hektarlık bir alanı kapsayan ve 1 milyon metreküp toprak içeren Hazor, Doğu Akdeniz civarındaki bir avuç gerçek yerleşimden biridir.[85] Sarayının yeri tespit edilmiştir, hâkimiyetinin çapına açıklık kazandıracak arşivi henüz bulunamamıştır; çoğu tahmine göre Hazor Celile havzası, Golan Tepeleri ve Güney Lübnan'da birkaç bin kilometrekarelik bir alana hükmediyordu, bu süreçte Hula havzasında, Tel Dan merkezli bir siyasal oluşumu da yutmuştu. Genel olarak bakıldığında güneydeki örüntü, farklı büyüklük ve yetkelere sahip, birçoğu Akdeniz'e özgü biçimde sahil ve hinterland şeritleri olarak uzanan, birkaçı yaylalarda ya da Ürdün Vadisi'nde bulunan, hepsi de ekonomik ve muhtemelen siyasal açıdan Hazor ve Aşkelon'un, bir de Levant'ın o dönemdeki güney ucu olan Nil Deltası'ndaki Avaris'in çekimine kapılmış bir siyasal oluşumlar çeşitliliği sergiliyordu.[86]

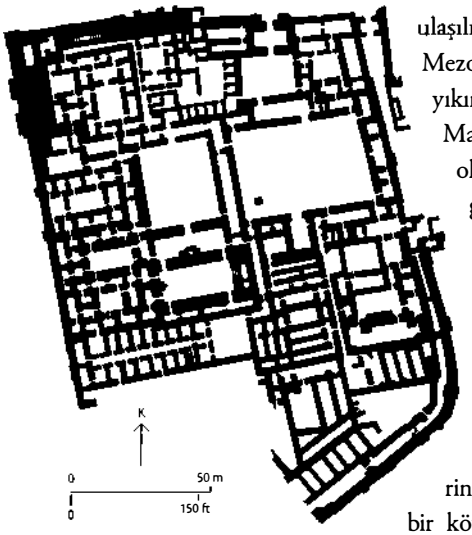
8.15 Nil Deltası'na ve güneyde sahil şeridinden geçen rotaya en yakın konumda bulunan büyük Levant şehri ve limanı Aşkelon, yay şeklini izleyen siperleriyle görülüyor. Buraya demir atmış çok sayıda geminin bağlandığı liman bugün o kadar belirgin durumda değildir.

Genel tabloyu çizmek için bu kadarı yeter ama Güney Levant'ta araştırmaların yoğunluğu bize doğmakta olan bu Akdeniz coğrafyalarının dokusunu daha yakından inceleme yönünde ender rastlanan bir fırsat verir. Zira kentlerin oluşturduğu zirve noktaların altında, birçoğu kent ekonomileriyle, dolayısıyla daha geniş çaplı bir dünyayla bütünleşmiş, tarım ve zanaat ürünleriyle bunların değişen ritimlerine hem

katkıda bulunup hem karşılık veren köyler, beldeler ve çiftliklerin oluşturduğu ağlar ve bağlar yatar. İsrail'in dağlık kesimleri, özellikle de o tarihlerde kılı kırk yararak inşa edilmiş küçük teraslar ve kaya sarnıçlarıyla geliştirilen, çoğu ağaç mahsulatına ayrılmış, daha yağışlı kuzey ve batı yamaçları çok sayıda kırsal yerleşimle kaplıdır.[87] Ürdün'ün doğusunda bu türde en iyi incelenmiş yerleşimlerden biri, biraz önce orta büyüklükteki tapınağı bağlamında uğradığımız Tell el-Hayyat'tır.[88] Burası, geç antik devirlerde Pella, bugünse Tabaqat Fahr olarak bilinen orta büyüklükte bir kasabanın hinterlandında birkaç yüz kişinin yaşadığı bir köydü. Ürdün Vadisi'nin kıyısına tünemişti, Hazor'a rahatsız edici derecede yakındı. Tell el-Hayyat'ın kentli komşusunun kullandığı kapların birçoğunu buradaki çömlekçiler üretiyordu, zeytin kalıntılarının miktarı da buradaki insanların zeytinyağı üretimine ciddi ölçüde yatırımda bulunduğunu, yağın büyük bölümünün muhtemelen yerel düzeyde tüketildiğini, ama bir kısmının eşeklerle Jezreel Vadisi (burada son kez şişeleniyorlardı herhalde)[89] üzerinden sahil şeridine taşındığını, oradan da deniz aşırı yerlere gönderildiğini söyler. Akdeniz'in bu bölümünde mikro ve makro ölçekler, tıpkı hinterland ve sahil şeridi gibi, hiç olmadığı kadar yakından bağlantılı hale gelmiştir.

Daha kuzeyde MÖ üçüncü binyılla daha kuvvetli paralellikler gözlenir. Lübnan sahilinde küçük, zengin limanlar bulunuyordu.[90] Byblos, firavunlarla özel ilişkilerinin bir bölümünü yeniden tesis etmişti ama yöneticileri (gösterişli mezarlarından anladığımız üzere) gıptayla istenen Mısır unvanları ve kraliyet hediyeleriyle caka satarken, artık çok daha çoktaraflı bir hal almış bağlantılar ağında rakiplerinin Mısır'a kereste tedarik etmesini engellemeye de çalışıyorlardı. Sur, Sayda, Beyrut ve Trablusşam'da sahil şeridinin açığındaki adalar ve yarımadaların oluşturduğu zincirde deniz trafiği serpilmişti. Bekaa Vadisi'nin yüksek kısımlarında dağ toplulukları doğmuştu, karanın daha iç kesimlerinde Katna hendekleri 100 hektarlık bir şehri çevreliyordu.[91] Daha kuzeyde, Levant'ın dağların sıkıştırdığı belinin ötesinde Ebla önemini koruyordu ama başlıca kara devleti ve bölgesel güç olarak yerini Yamhad'a kaptırmıştı.[92] Yamhad'ın başkenti, modern Halep'in ortasında, üzerine bir Arap kalesinin kurulduğu kocaman höyüğün içinde saklı kalmıştır, burayı neredeyse sadece o dönem yaşamış olanların yazdıklarından biliriz [**Rr. XXXI**]. Yamhad 20.000 kilometrekarelik bir alana hükmediyordu, o dönem geçerli olan herhangi bir standarda göre büyük bir alandı bu; kentin batısında kalan, her biri kendi hanedanınca yönetilen bağlaşıkları arasında, kendi çabasıyla ün kazanmış iki ticaret merkezi de bulunuyordu. Bunlardan biri, bugün görünen o ki müstahkem bir şehir olan Ugarit'ti, diğeriyse Amik limanı olarak Antakya'dan önce gelen Alalah'tı (Tel Aççana). Alalah'ta küçük bir arşiv ve o tarihlerde hâlâ varlıklarını koruyan Asya fillerinin dişlerinden oluşan bir istif bulunur.[93] Yedinci bölümde, seçkinlere ait mezarlarını ziyaret ettiğimiz döneme nazaran daha mütevazı bir yer haline gelmiş olan Umm el-Marra, önceki binyılda göçüp gitmiş kraliyet ailesine mensup ölülerini hâlâ anıyordu ama artık doğusundaki bitimsiz kum tepeleriyle kaplı steplerdeki yabani eşeklerin avlanmasıyla desteklenen bir dericilik sanayiine yoğunlaşarak daha kurak bir iklime uyum sağlamıştı.[94]

Daha doğuda, karadan iki-üç günlük bir yolun ardından, trafiğin yoğun olduğu Fırat'ta bir tekneyle aşağıya inildiğinde, Mari'ye, kuvvetli "Amorit" kabile siyasetiyle Yamhad'dan daha büyük bir alana hükmeden kervan şehrine

8.16 Fırat'ta Mari'de bulunan MÖ ikinci binyıl başlarına ait büyük sarayın planı. Bu saray o devirlerde harika bir eser olarak kabul ediliyordu. Sarayın birkaç avlusu, büyük kraliyet kabul salonları, depolama ve başka faaliyetlere ayrılmış geniş odaları bulunduğuna dikkat edelim.

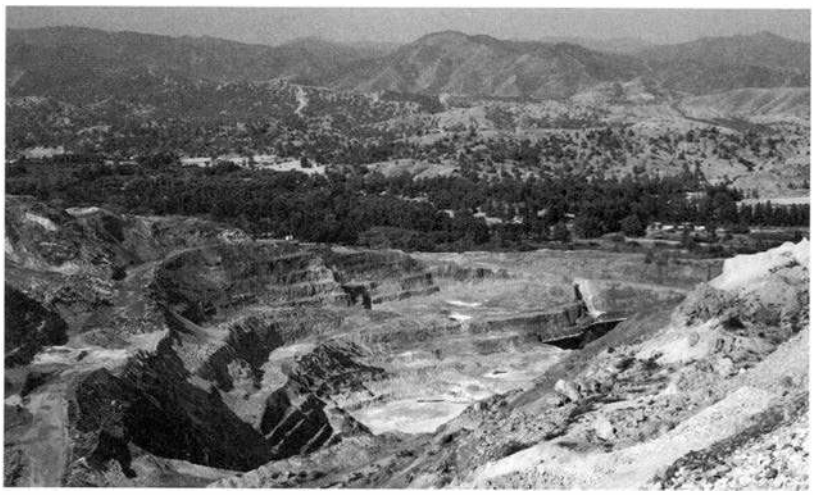
ulaşılıyordu. Burası MÖ 1760'ta, yükselmekte olan Babil, Mezopotamya'da kalıcı hâkimiyet kurma yolunda onu yakıp yıkıncaya dek nehrin orta bölgelerindeki başlıca şehir olmuştu.[95] Mari'deki saray 2,5 hektarlık bir alana yayılmış 300 odadan oluşuyordu [**8.16**]. Sahil şeridinden seyahat ederek Mari'ye gitmek için Yamhad'ın iznini almaya çalışan Ugaritli bir yöneticiye göre, burası çağının harikasıydı. Ters yönde yolculuklar da kayıtlara geçmişti. Böyle bir yolculukta bir Mari kralı, yol üzerinde mücadelelere girişerek nihayetinde sahile ulaşır, burada zaferini kutlamak için adaklarda bulunur, askerlerini "engin denizde" temizler ve sedir, şimşir, başka kokulu keresteler yüklenir.[96] Sonraları, sık sık gezilere çıkan oğlu Zimri-Lim, ki o sırada kraldır, yol üzerinde kayınpederinin sarayını ziyaret ettiği Yamhad'da, ayrıca bir köyün tamamını satın aldığı Ugarit'te uzun süren molalarla üç ay süren dolambaçlı bir seyahatle Akdeniz'e gider.[97] Zimri-Lim'in maiyetinde askerleri, uşakları, bürokratları, hanımları ve cariyeleri dahil binlerce kişi bulunuyordu, yol üzerinde büyük miktarda metal ve başka hediyeler verilmişti; bunların hepsi de Akdenizli gözler açısından tam bir nümayişti. Bu gibi ayrıntıları Mari'nin modern hazinesine, 20.000 tabletten oluşan arşivine borçluyuz; büyük bölümü son kral Zimri-Lim'in hükümdarlığı dönemine rastlayan, Akdeniz'in doğu sınırının hemen ötesindeki bu geniş erimli saray ekonomisinin çapını ve ayrıntılarını gözler önüne seren 6000 mektup da bu arşivde yer alır.[98] Bu arşivin verdiği fikirler burada özetleme umudumuzu aşan boyutlardadır. Bizi en fazla ilgilendiren ayrıntılar arasında, Yamhad ile Katna arasındaki devletlerarası ittifaklar yer alır. Katna, Yamhad'dan geçen, tercih edilir kuzey yolunu dolanmaya gerek kalmaksızın, tehlikeli bir kanunsuzluğun hüküm sürdüğü çölleşen steplerden Tadmor, daha sonra Palmyra üzerinden hafif yüklü ama büyük seferlerle hâlâ doğrudan ulaşılabilir durumdaydı.[99] Babil elçilerinin Hazor kadar güneyde varlık göstermesi, son olarak bir o kadar önemlisi; Mari'nin Akdeniz'de ticaretini yaptığı Orta Asya kalayının dağıtımcısı olarak oynadığı kilit rol de bir o kadar aydınlatıcı ayrıntılardır.[100] Kalay siparişleri Mari'den Hazor, Katna, Yamhad ve Ugarit'e gidiyordu. Ugarit'e gönderilen siparişte "Kaptaralı" bir adama ve Kaptara'nın Ugarit'teki başlıca tüccarı için çalışan tercümana ayrılmış az miktarda mal da yer alıyordu.[101] Kaptara, Mari arşivlerinde altınla süslenmiş silahlar, metal kaplar, kumaşlar ve deriler bağlamında da karşımıza çıkar. Mısır dilindeki akrabası (ilk olarak Erken Krallık'ta karşımıza çıkan) "Keftiu" gibi bu terim de, Girit'i ya da genel olarak Güney Ege'yi ifade eder; bölgenin varlığı bölge dışındaki bir metinde ilk kez bu terimle dile getirilir.[102]

Büyük Kilikya dirseğini dönüp batıya, Kıbrıs ve Ege'ye doğru yol almadan önce Anadolu'da bir tur atmamız elzem. Türkiye sahil şeridinin o dönemdeki hali hakkında bilgilerimiz azdır ama karanın iç kesimlerinde, yaylalarda tarihimiz açısından büyük önem taşıyan süreçler iş başındaydı. Yedinci bölümde gördüğümüz üzere, MÖ üçüncü binyıl Anadolu'sunda yaşayan toplulukları, Akad krallarının savaştıklarını ileri sürdükleri yöneticilerin statülerini tespit etmek zordur. Ancak buralardan, MÖ 2000 yılı civarında sarayların hükmettiği bir dizi büyük, birbirine az çok denk, birkaçı Kuzey Levant ve Mezopotamya'yla

bağlantılı kentler doğmuştur.[103] Böyle bir merkezin ovadaki kenti Kaneş (modern Kültepe) dikkat çekici bir başka belge birikimi sunar. Bu belgelerin çoğu, Orta Anadolu'ya yayılmış 20'yi aşkın Mezopotamyalı tüccar grubundan birine aittir, bu tüccarların aileleri kuş uçuşuyla 775 km uzakta, Dicle üzerinde Assur'da iş görüyordu.[104] Bu tüccarlar alüvyonlu topraklar ile yayla şehirleri arasında eşek kervanları güdüyor, Mezopotamya kumaşları ve doğu kalayına karşılık Anadolu altını ve gümüşünün ticaretini yapıyorlardı (kalay ithalatı, Anadolu'da kalay madenlerinin mevcut talebi karşılamaktan uzak olduğunun bir işaretidir).[105] Bu arşiv üç düzeyde sürprizlerle doludur ama bu üç düzey de epeyce önce başlamış olup, bizim göremediğimiz pratikleri yansıtır. Birincisi, yabancı tüccarlar ve onların organik ya da geri dönüştürülebilir mal ticareti, metinler açık etmese tespit edilemezdi. İkincisi, bu ticaret muazzam boyutlardaydı. Kervanlarda her biri 60 kg metal ya da kumaş yüklü 200-250 eşek bulunuyor, 35-40 gün yol alınıyordu; arşivlerin aydınlattığı dönem boyunca, MÖ 1920'den 1850'ye dek her yıl 100 kg'ı aşkın gümüş ve binlerce büyük, ağır kumaşın taşındığı hesaplanmıştır. Antlaşmalar, güvenlik sözleşmeleri ve ödentiler, kervanların geçişini düzenliyordu. Üçüncüsü, bu ticaret, sarayın pek az denetlediği aileler ve konsorsiyumlar ya da "şirketler" tarafından yürütülüyordu, bunlar da hiç kuşkusuz büyük bir kâr elde etmeyi umuyor ve elde ediyordu; beklentilerin güzelce tersine dönmesiyle, nakliye maliyeti öncesinde kumaşlardan brüt %200, kalaydan brüt %100 kâr elde edilmesi umuluyordu. Kâr marjlarına, kredilere, vergilere, kaçakçılığa aşina olan, yerel kraliyet tekelleriyle nasıl başa çıkılacağını gayet iyi bilen girişimci kişilikleri ifade etmek için Akad dilinde kullanılan *tamkarum* sözcüğü "tüccar" olarak çevrilse pekâlâ yeridir.[106]

İncelikli bir dengeye oturmuş bu iç bağlantılar evresi, güneyde Babil'in yükselmesi ve kuzeyde de devletlerarası savaşla son buldu; bu savaştan MÖ 17. yüzyıl sonlarında Anadolu'da, bugünkü Türkiye'nin kuzey-orta bölgelerindeki yaylalarda paralel bir güç, bu örnekte ilk bölgelerüstü güç, başkenti Hattuşa olan Hitit Krallığı (bugünkü Boğazköy) doğdu.[107] Kaneş arşivi, içeride kim bilir başka yerlerde neleri kaçırıyor olabileceğimizin bir işareti olarak, havza hudutlarının ötesinde kalırken, Hatti'nin Akdeniz'e ilk müdahalesi acımasızca doğrudan, yağma ve haraç amacıyla oldu. Yamhad, Alalah ve Ebla'nın yağmalanmasına yol açan bir stratejiydi bu, Ebla gibi hassas konumdaki bir kente inen son darbe oldu. MÖ 1500'e gelindiğinde Akdeniz'in bu bölgesinde yeni bir iktidar yapısı billurlaşmaya başlamıştı.

Kıbrıs bu gibi olaylara karşı korunaklı bir halde kalmıştı ama MÖ 2500 civarında, Doğu Akdeniz sisteminin iç sınırında uzun süren yalıtımının kesin olarak son bulması sonrasında, ada dışı etkileşimlere giderek daha açık hale gelmişti. Önceki bölümün sonlarında ileri sürdüğümüz üzere bu etkileşimlerin anahtarı, (dünyanın en büyük rezervlerinin Kıbrıs'ta bulunduğu) bakır madeni ve adanın önceleri tespit edilemez olan sülfat cevherlerini işlemek için gerekli tekniklerin kullanılmaya başlanmasıydı; bunlara bir de o zamana dek Mezopotamya'nın başlıca tedarikçisi olan Omani bakır rezervlerinin gerilemesini de ekleyebiliriz **[8.17]**.[108] Ambelikou'da maden galerileri MÖ 19. yüzyılda görünür haldeydi, MÖ 18. ve 17. yüzyıllarda da bakır ihracatı arkeolojik olarak ve metinlerle doğrulanmıştır; metinlerin büyük bölümü Mari arşivlerine aittir, arşiv belgelerinde Alashiya ismine rastlarız, bu isim uzun zamandır Kıbrıs'la ilişkilendirilir.[109]

8.17 Burada Skouriotissa yakınlarında görüldüğü üzere, Troodos eteklerinde bakır açısından zengin bölgeler, Tunç Çağı'ndan bugüne dek büyük ölçüde madencilik merkezleri olarak kalmıştır. Modern madenler sıklıkla antik dönemdeki faaliyetleri gölgede bırakır ya da onların izlerini yok eder.

Bundan bir asır sonra Phorades'teki bir eritme tesisi, iç kesimlerdeki madencilik bölgelerinde, Trodos Sıradağları'nın rengârenk cevher damarları arasında, sanayi ölçeğinde üretim yapıldığını doğrular.[110] Hemen hemen aynı tarihlerde kullanılmaya başlanan son tarım teknikleriyle birlikte bütün bunlar ada toplumları üzerinde ateşleyici bir etki yaratmıştır. İlk başlarda ana demirleme noktaları, Kıbrıs'ın yalıtımını kıran Anadolu eksenini ve de başlıca madencilik bölgelerine kolay erişimi yansıtır biçimde, adanın kuzey sahillerinde bulunuyordu. Bu noktalar MÖ 2000 öncesi ve sonrasındaki yüzyıllarda Ege ile Levant arasında bir sahil güzergâhının oluşmasına katkıda bulunmuştu.[111] Gelgelelim metaller bakımından zengin mezarlar, adanın orta ve doğu kesimlerindeki kaleler ve sık sık meydana gelen yıkımlar, farklı toplulukların maden kaynaklarından sahile, oradan denizyoluyla ana pazarlara ulaşan yolların denetiminde avantaj sağlamak üzere rekabet ettiği, henüz oluşum halinde bir ada tablosu çizer.[112] Bu çekişmenin, Levant'a bakan güneydoğu sahillerinde o zamana kadar seyrek bir yerleşimin gözlendiği lagünvari bir nehir ağzında bütünleşen bir galibi olmuştu; Ugarit'e yelkenli bir gemiyle bir günlük mesafedeki bu merkez daha sonra kısmen onun ikizi olacaktı.[113] Erken devirlerin Enkomi'si, gelişmekte olan heterojen bir kent toplumuydu, neredeyse ilk evrelerinden beri bakır üretimi ve ticaretle uğraşmasıyla öne çıkmıştı. Kıbrıs ihracatını çeşitlendirmiş, bakırın yanı sıra Levant, Mısır ve zaman zaman da Ege'ye çömlek ihraç etmeye başlamıştı; mühürler, metal işleri, sıvılara odaklanan ithalatı artmış, Girit'te kullanılan bir "Kıbrıs-Minoa" yazı biçimini de benimsemişti.[114] Levant'a bu kadar yakın ve bakır bakımından bu kadar zengin olan Kıbrıs'ın, daha uzakta kalan, kaynaklar bakımından fakir Girit'e göre dikkat çekici derecede geç bir tarihte büyük bir aktör olarak yükselmiş olması tuhaftır. Yine de MÖ 1500'e gelindiğinde, ada sakinleri üzerinde bir yandan nefes aldırıcı, bir yandan telaşlandırıcı etkiler yaratmış olması kesin bir dönüm noktasıdır ve burayı Akdeniz ticaretinde istim merkezi konumuna getirecektir.

Gezintimiz Ege'de, MÖ 2000'de büyük değişikliklerin eşiğinde olan Girit'te son buluyor. Bu tarihten kısa bir sonra adanın verimli merkezinde önce Knossos, Phaistos ve Malia'da, ardından birkaç yüzyıl içinde adanın her yerinde, merkezlerinde labirentsi Minoa saraylarının yer aldığı kentler doğmaya başladı [**8.18**; **Rr. II**].[115] Bu saraylar kamusal törenler ve kutsal ayinlerin düzenlendiği, incelikli zanaat üretiminin gerçekleştiği, çok büyük ölçekte tarım ürünleri depolamasının ilk ve en

büyük örneklerinin gözlendiği yerlerdi.[116] Adayı tipik bir biçime sahip küçük ve orta ölçekli siyasi oluşumlara bölmüşlerdi; sarayların bulunduğu şehirler ekilebilir ovalara ya da sahil şeridinin yakınlarına kuruluyor, (kimi zaman hafifçe teraslanmış arazilerde) tahıl, asma ve zeytin yetiştiren topluluklarca çevreleniyor, hemen ardından çoban hayatının yaşandığı dağlık iç kesimlere uzanıyordu. Knossos'un orantısız büyüklüğü ve kültürel bakımdan öne çıkması, komşularına karşı Hazor ya da Yamhad'ın rolünü oynadığı, yavaş yavaş adada egemenlik kurduğu yönünde tahminde bulunma cesareti verir.[117] Yönetim yazı yoluyla, büyük ölçüde Lineer A ile icra ediliyordu; bu yerli yazı kısmen kesinlikle silinip gitmiş, muhtemelen Hint-Avrupa dilleri dışında adanın geçmişine uzanan bir dili kaydettiği için bugün hâlâ çözülememiştir. Saraylı Girit, bunların yanı sıra incelikli sanat eserlerinde hatırı sayılır bir patlama göstermiş olmasıyla da tanınıyordu; bu eserlerin en bilinen örnekleri Kamares ve Marine tarzı boyalı çömlekler, oyma taş kaplar, çini işleri, hayvan dişleri ve (nadiren bugüne ulaşmış) metal işleri, ayrıca duvar resimleridir.[118]

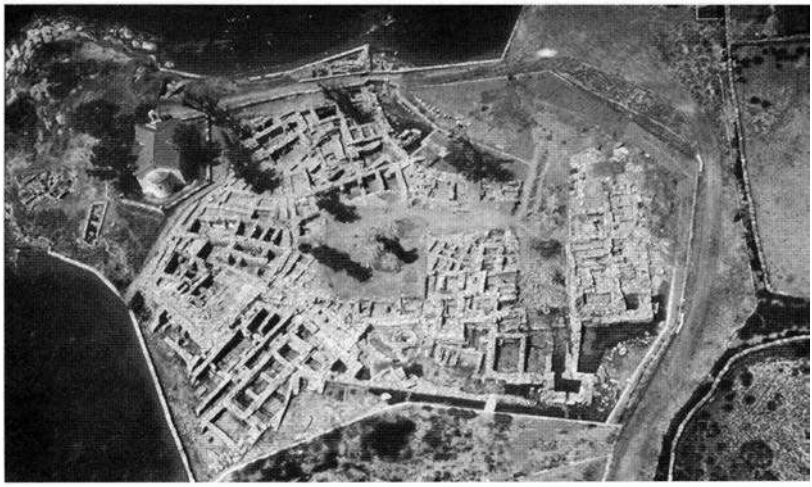
Yüzeysel olarak bakıldığında Girit o tarihlerdeki Doğu Akdeniz'in büyük bölümünü andırır. Ama yüzeyi biraz kazıdığınızda bu kadar kolayca gözetlenebileceğinden kuşkulanmaya başlarsınız, köklerinin MÖ üçüncü binyılda Kuzey Akdeniz'in büyük bölümünde doğmakta olan rekabetçi toplumlara ya da (adasal tuhaflıklar kulübünden) tapınak dönemi Malta'sının yükseliş devrine uzanabileceğinden şüphelenirsiniz. Girit'e özgü özellikler arasında, bu büyüklükte bir adanın çarpıcı bir kentsel nitelik göstermesi de vardır; burası Yamhad'ın hükmettiği toprakların yarısından daha küçük, Güney Levant'ın dörtte biri büyüklüğünde bir adadır. Girit küçük şehirlerle, birkaç büyük kentle doluydu, sonuncu ama bir o kadar önemli varlığıysa, 100 hektarlık yüzölçümüyle Mari'nin batısındaki çoğu şehri geride bırakan Knossos'tu.[119] Şehirler ada nüfusunun en az yarısını oluşturuyordu, kentlerdeki ortalama konutların büyüklüğü de Girit'te Klasik devirlere dek

8.18 Girit'in kuzey-orta kesiminde Malia'da bulunan bu Minoa sarayının havadan görünümü, yapının odak noktasının iletişim ve ritüeller açısından önemli ana avlu olduğunu; ayrıca yüksek mevkideki insanların kullandığı geniş odalar, uzun kilerler, işlik olması olası bölümler ve sekiz dairesel silo barındırdığını gözler önüne serer.

bir daha görülmeyecek bir zirve noktasına ulaşmıştı.[120] Knossos'ta sarayın büyüklüğü de dikkat çekiciydi: Zemin planı itibariyle 1,3 hektara yayılan bu yapı birkaç katlıydı, ana salonunda 5000'den fazla kişi bir araya gelebiliyordu.[121] Benzersiz olmamakla birlikte bir o kadar olağanüstü bir özellik de, yöneticilerin açıkça reklam edilmemesidir, bu durum bireyselden çok, birleşik bir hanedan liderliğini ima ediyor olabilir.[122] İmgeleri yüzeysel olarak okursak bu liderlik kısmen elit kadınlardan oluşuyordu. Son olarak, saray üsluplarının siyasal oluşumlar arasında ve dikey olarak taklidine her yerde rastlanması, bireysel olarak süslenmiş içki ve yemek kaplarına (birçok devlette tektiplik kazanmış, hatta tekdüze hale gelmiş bir eşyaya) çarpıcı yatırımlarda bulunulması ve bunların modasının hızla gelip geçmesi, hiçbir zaman yerleşik bir düzen kazanamamış rekabetçi, gelgeç bir toplumun varlığını akla getirir.[123] Saray törenlerinin, kamusal taç giyme törenlerinden boğa sıçramasına varıncaya dek çılgınca denebilecek biçimde gösteriye dayalı, teatral bir veçhe göstermesi de bu kuşkuyu güçlendirir.

Saraylı Girit'in doğuşu, Ege adalarını ve sahil şeridinin büyük bölümünü yeniden şekillendirmiş, buraları her yerin Girit'le kendi tarzında etkileşim kurduğu canlı bir çevre bölge haline getirmişti.[124] Bu etkileşimin ardında metal alımı yatıyordu, Girit metaller bakımından yoksuldu, bu da Akdeniz ticaret ağlarına girmesini teşvik etmişti; bu metaller arasında (üzerinde sanıldığı kadar sık denetim kurulmamış) Lavrio'dan elde edilen gümüş, doğudaki ve belki Batı Ege'deki aracılar sayesinde elde edilmiş daha uzak yerlerden gelen metaller başı çekiyordu. Kiklad Adaları'nda, Doğu Ege adaları ve yarımadalarında ve bu kitabın başlangıcında Kastri'de, doğmakta olan bir limanı tedarik eden yeni yerleşimler arasında dolandığımız Kythera'da, kilit noktalarda deniz ticareti merkezleri serpilip gelişmeye başlamıştı. Bu merkezlerin Girit'le ilişkileri zaman içinde derinleşerek kültürel bağlılık biçimini aldı. Bu "Minoalaşmanın" ardında, toplumsal olarak iddialı yerlilerin taklitlerinden tutun Giritlilerin gelişine, bir ya da daha fazla sayıda Girit sarayının, en başta da Knossos'un siyasi denetimine varıncaya dek birkaç tür faaliyetin yatıyor olması mümkündü.[125] Birkaç ada merkezi, Girit şehirlerinin bazıları kadar büyüdü, bunların başında Rodos'taki Trianda ve muhtemelen Akrotiri geliyordu. Akrotiri, Thera Yanardağı'nın feci bir şekilde patlaması sonucu iki-üç katlı binaların yüksekliğince korunmuş olması

8.19 Lavrio'nun gümüş damarlarına bakan Kiklad sahillerinde bulunan Agia Irini tepesine kurulmuş, tahkimatı kuvvetli, dar bir çevre duvarın iç kısmında bulunan mükemmel donanımlı bir avuç ev ve başka yapı.

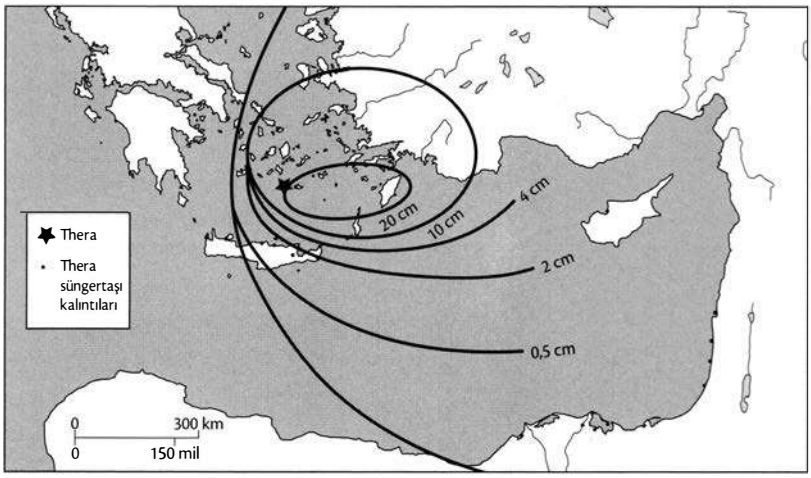

bakımından benzersizdir ([**1.8**]; ayrıca aşağıda tartışılmıştır). Öte yandan, (Attika'da Kiklad Adaları üzerinden Lavrio'ya geçiş için son hareket noktası olan) tarım bakımından yoksul Kea Adası'nda bulunan, muhtemelen her biri bir aile "şirketi" olan zengin evlerin oluşturduğu küçük, ağırlıklı olarak tahkim edilmiş gümüş ve kumaş üreten bir topluluk olan Agia Irini, daha çok İsrail'deki Tel Nami'yi ve başka küçük ama erken gelişmiş liman topluluklarını hatırlatır [**8.19**]. Yunan anakarasına daha da yakın olan Aegina, başta Saron Körfezi'nde bir liman olarak Girit'ten bağımsız, kilit bir ticari role sahip olmuştu. Aegina çok geçmeden, Avaris'te benzeri görülen mücevherler elde edecek ve kuyu benzeri derin bir mezarda zengin bir savaşçı gömüsünü donatacak zenginliğe erişmişti; bu ölüm tarzı prototipi çok geçmeden anakaradaki komşularında da benimsenmişti.[126]

Başlarda Yunan anakarası o kadar bütünleşmiş bir görünüm sergilemiyordu, bazı kesimleri Girit'e tümüyle kayıtsızdı, dirençli, nispeten kendi kendine yeten köy toplumlarıyla doluydu.[127] MÖ 17. ve 16. yüzyıllara gelindiğinde direniş sarsılmaya başladı; bu sarsıntının başını, Peloponez Yarımadası'nda güneyle, ayrıca kuzey ve batıyla, Güneydoğu Avrupa ve Orta Akdeniz insanları ve mallarıyla, deniz üzerinden rahat bağlantılara sahip bazı bölgeler çekiyordu.[128] Mykenai'de ve başka yerlerde kuyu mezarlar ve başka gömülerin altın, gümüş, tunç, değerli taşlar, çini, devekuşu yumurtası ve başka egzotik mallarla teçhizinde bir yükseliş göze çarpar [**8.20**; **Rr. XXXIII**].[129] Bu hammaddeler ve mamul nesnelerin çeşitlilik gösteren, sıklıkla da uzak yerlerde bulunan kökenleri, kenarlarının kesiştiği bir noktadan Ege'nin, geniş çaplı Akdeniz ve Avrupa'nın haritasını gözler önüne serer.[130] Bireylere özel süslemelere sahip kılıçlar ve hançerler gibi birçok eşya, kahraman savaşçıların eşyaları arasında ve onları konu alan kayıp hikâyelerde boy göstermiş olsa gerektir. Boğa kafası biçimindeki meşhur libasyon kabı gibi başka eşyalar Girit'i hatırlatır, Kiklad Adaları'yla bağlantılarsa epeyce boldur. Bir zamanlar ölülerin ruhlarının tartılmasında kullanıldığı sanılan altın varaklı bir terazi kefesi maketiyse aslında bu zenginliğin ne kadarının satın alındığını gösteriyor olabilir. Burada, Ege'de daha sonra yaşanacak gelişmelerin, Akdeniz'in daha batısıyla kurulacak bağlantıların eşiğinde bir anlığına durmamız gerekiyor.

MÖ ikinci binyıl Akdeniz'inde, Girit ve Mykenai kuyu mezarlarının yayılıp zirveye tırmandığı dönemde meydana gelmiş çok yıkıcı bir doğal olaya bakmadan buradan ayrılamayız. Thera Yanardağı'nın patlaması bize Akrotiri'de cesetlere rastlanmayan bir Tunç Çağı Pompeii'si bırakmıştır, bu bölümün akışı sırasında Akrotiri'nin korunma koşullarına sık sık teşekkür etmemiz gerekecek.[131] Buranın ardında, metrelerce yükseklikte külün altında kalmış bir Tunç Çağı coğrafyası yatar. Yanardağ, rüzgârlarla doğuya doğru sürüklendiği, Ege ve Türkiye'de deniz ve göllerden alınan silindirik numunelerden anlaşılan bir kül bulutu püskürtmüştür. 6-11 metre yüksekliğinde bir tsunami de Kuzey Girit'teki sahil yerleşimlerinde izlerini bırakmış, patlama sonucu saçılan süngertaşları dalgalarla uzaklara sürüklenmiştir [**8.21**].[132] Bu olay bir zamanlar, Girit'te MÖ

8.20 Mykenai kuyu mezarlarında bulunan nesneler arkeolojinin en ikonik nesneleri arasında yer alır ama aslında son derece farklı kökenleri ve anlamları temsil ederler. Altın ve gümüşten yapılmış, boğa kafası biçimindeki içki dökme kabı (yukarıda *solda*), Peloponez'e özgü bir ölüm ritüelinde yeniden kullanılmış, Girit işi olduğu neredeyse kesin bir dini nesnedir; (yukarıda *sağda*) hançerin üstünde bulunan aslan avı sahnesiyse, alet seçimi sayesinde daha geniş çaplı bir görsel geçerlilik taşır. Bu nesne Doğu Akdeniz'de belirsiz kökenlere uzanan vasıflı *niello* "metal boyama" tekniğiyle işlenmiştir.

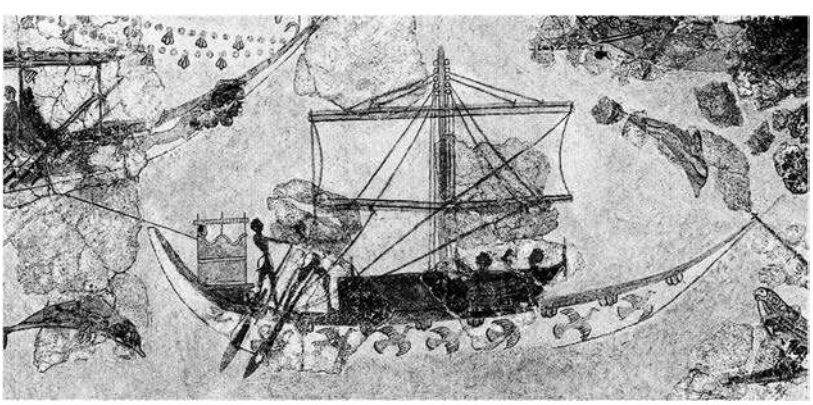
8.21 Silindirik numunelerden ve kara yerleşimlerindeki kalıntılardan yola çıkarak Thera patlamasında dökülen küle ilişkin yapılan çıkarımlar.

15. yüzyıl başlarında saray yerleşimlerinin nihai, korkunç sonunu getirmekten sorumlu tutulsa da, her iki olayda ele geçen çömlek üsluplarının daha ayrıntılı incelenmesi sonucu, iki felaket arasında birkaç kuşak olduğunu artık biliyoruz. Bizi Girit'teki olayların insani nedenlerine geri götüren, 1883'te Endonezya'da Krakatoa Yanardağı'nın patlaması sonucu 30.000'i aşkın kişinin öldüğü felakete benzetilen doğal bir afet sonrasında, söz konusu Akdeniz toplumlarının gösterdiği direnci vurgulayan bir keşiftir bu.[133] Çekişmenin belkemiği artık patlamanın kesin tarihidir. Bu tartışma gizemli bir ilgi olmaktan öteye geçer, çünkü Ege'de kültürel evreleri birbirine bağlar ve bu evrelerin Mısır ile Doğu Akdeniz'de bitişiğindeki bölgelerin bağımsız tarihleriyle, ayrıca Avrupa tarihleriyle nasıl bir ilişki içinde olacağını etkiler. Radyokarbon verileri, ayrıca kuzey yarıkürede ağaç halkası büyümelerinde ve Grönland buzullarında gözlenen, Thera'yla ilişkili olması mümkün olan ya da olmayan bir başka olayın izleri, geleneksel olarak kabul gören MÖ 16. yüzyıl tarihlendirmesine karşı çıkar. Bu veriler toplu halde bir yüzyıl önceki bir tarihi, muhtemelen MÖ 1628/7 gibi bir tarihi savunur (gerçi her iki tarihe de çeşitli sorunlar eşlik eder).[134] Onlarca arkeolog, radyokarbon uzmanı, yanardağ uzmanı ve iklimbilimci bu tartışmaya dahil olmuş, sayılamayacak kadar fazla makale kaleme almış, okyanuslar dolusu yakıcı söz üretmiştir ama henüz bir karara varılamamıştır. Yakın tarihlerde, yanardağ patlamasıyla ölen zeytin ağaçlarının serpintilerinin mucizevi bir biçimde bulunması, bozulmuş halkalarının dizilmesi ve Türkiye'deki başka ağaç türleriyle karşılaştırılması, çıkan sorunlar nedeniyle ne barış ne zafer sembolü haline gelmiştir.[135] Talih yaver giderse bu tartışmanın son bulması yakın olabilir ama Doğu Akdeniz göletinin çevresindeki topluluklar arasındaki bağlantıları incelemeye döndüğümüzde, şimdilik, Girit'teki zirve noktası ile o dönemin Ege toplumlarının daha geniş çaplı örüntüye kesin olarak nasıl oturduğu konusunda uyumsuzluğa yol açan bir belirsizlik olduğunu aklımızda tutmamız gerek.

Doğu Akdeniz'de Bir Ticaret Sistemi Billurlaşıyor

Doğu Akdeniz'deki bu bölgelerin nasıl birlikte evrildiğini ve birleşerek daha geniş bir bütün oluşturduğunu anlamak istiyorsak, havzanın bu bölümünü bir etkileşim

sahnesi olarak incelememiz gerekir. Karada ulaşım seçenekleri MÖ üçüncü binyıldan beri pek değişmemişti: Yayan, kısa mesafelerde çekilen arabalarla ya da hem kısa hem uzun mesafelerde eşekle yol alınıyordu. Kaneş'teki trafik bu son seçeneğin bir örneğidir. Atlar bu evrede hâlâ ender olarak kullanılıyordu, bu durum büyük olasılıkla daha büyük hayvanlar yetiştirilinceye ya da Rus steplerinden satın alınıncaya kadar devam etti. Doğu Akdeniz'de yolculuk artık tümüyle yelkenli gemilerle yapılıyordu, bu gemiler hâlâ dönemin en karmaşık ve sermaye yoğun makineleri arasında yer alıyordu (Gerçi eşek fiyatları kervanların da ucuz olmadığını gözler önüne serer). Maalesef, biri Girit'in kuzeyinde olmak üzere[136] sualtına saçılmış birkaç gemi yükü ve taş çıpa buluntuları dışında, gerçek gemi kalıntıları MÖ 14. yüzyıla dek bizim için erişilmezdir. Orta Krallık'a ait iki tane adaklık direk başı kısmen istisna oluşturur; bunlar bugün Atina'dadırlar ama kuşkusuz Ege'ye modern dönemde ulaşmışlardır.[137] Bunlardan birinin üzerinde yer alan, "Karaları getiren Rüzgârlar Tanrısı ile Hathor'un, Kuzey Rüzgârı Tanrıçası'nın sevdiğine" şeklindeki ithaf yazısı bütün denizcilerde bir yakınlık duygusu uyandırmış olsa gerektir. MÖ ikinci binyılın ilk yarısına ait Mısır imgeleri de hayal kırıklığı yaratacak derecede azdır. Şükürler olsun ki elimizde Akrotiri'deki duvar resimleri vardır, bu resimlerde yelken direkli gemilerin bir sahil şeridini yağmaladıkları ve kısa menzilli bir deniz yolculuğuna katıldıkları görülür [**8.22**; **Rr. XXX**].[138] Ritüel bir olaya katıldığı açık olan sonuncu gemiler incelikle resmedilmiştir, yelkenlerini açmış önden aceleyle giden biri dışında, eski kanoları andıran antika bir tarzda kürekçiler sayesinde yol alırlar. Ege'ye yeni gemicilik tekniklerinin ulaştığını haber veren, daha önceki tarihlere ait Girit mühürlerindeki gibi yelken direği çift direkli değil, tektir ve Eski Krallık resimlerinden beri geminin ortasına doğru kaymıştır, bu konumda geminin rüzgârdan 90-100 derecelik bir açıyla yararlanmasını sağlar.[139] Daha iyi yön tutmaya yarayan gemi omurgaları resimlerde ancak binyıl ortasında belirir ama Levant denizlerinde ya da Levant ile Ege arasında daha önceki tarihlerde icat edilmiş olabilirler.[140] Gemilerin azami büyüklüğünü kestirmek en zor iştir. Minimalist bir analize göre, denize açılan hiçbir geminin taşıdığı yük 20 tonu, uzunluğu da 15 metreyi aşamaz.[141] Gelgelelim Orta Krallık zamanında kaleme alınmış *Gemi Kazazedesi Denizcinin Hikâyesi*'nde (fantastik dev lapis yılanlarının da sahneye çıktığı bir Kızıldeniz destanı), bu hacimde gemilere ilişkin sözlerin güvenilmez olduğunu kabul etsek bile,[142] Mit Rahina gemi envanterlerinin dünyanın ilk nakliyat faturaları olarak parlak bir biçimde yorumlanması, en az 25, hatta neredeyse 70 ton kapasiteye sahip gemiler olduğunu gösterir.[143] Sınırı

8.22 MÖ ikinci binyıl ortasında yelken açmış bir Ege gemisi. Yelken direği geminin ortasında, yelken aşağıda ve yukarıda kirişlerle desteklenmiş, geminin kıç tarafındaki kürekleri yönlendiriyor. Thera'da Akrotiri'deki Batı Evi'nde bulunan, bir deniz bayramının görüldüğü bu imgede, çiçeklerle süslenmiş benzer bir başka geminin arkadan geldiği görülüyor.

nereye çekersek çekelim, Akrotiri resimlerinde görülen ve Byblos'taki Obelisk tapınağına maketleri adak olarak bırakılan küçük gemilerin çok sayıda olması, aslında büyük gemilerin ağırlıklı olarak küçük, sıradan teknelerin sayıca gerisinde kaldığını düşündürür. MS 16. yüzyılda, muhtemelen o dönemin Ugarit'i olan Cenova'da bile gümrük kayıtlarına geçen gemilerin sadece %2'sinin kapasitesi 30 tonu aşıyordu.[144]

Daha önceki bölümde yeni, hızlı yelkenli gemilerin Mısır ile Güney Levant arasındaki karasal Horus Yolları'nı atlayıp geçebileceğini görmüştük. Yelkenli gemiler havzanın doğu kesimini ulaşıma açarken aslında onu etkili bir biçimde küçülttüler: Nil Deltası'ndan Kıbrıs'a yolculuk iki-üç gün sürüyordu, Kuzey Levant ile Ege arasıysa bir hafta, on gün kadar çekiyordu; bunun sonucunda Ege'de takımadaların küçük kalması son kano yolcularının dünya görüşünü zedelemişti.[145] Elbette ki bu tahmin mükemmel bir akış olduğunu varsayar. Gerçek yolculuk süreleri, ters yönde esen rüzgârlar yüzünden aslında daha yavaş yol alınması nedeniyle daha uzundu, limanda istemeden daha uzun süre harcanıyordu. İşin toplumsal ve ticari yönlerinin kaynaştığı müzakerelere ve kargonun fiziksel olarak alınmasına en azından buna eşit bir süre gidiyordu. Mit Rahina gemileri Mısır'dan yaz başında hareket ediyor, ülkeye sonbaharda geri dönüyordu; geleneksel yelkenli gemiyle denize açılma mevsiminin tamamını kapsayan bir süreydi bu ve Levant sahilinde kısa bir yolculuk için harcanıyordu.[146]

Bu gibi yolculuklar toplu olarak tespit edilebilseydi, yerel düzeyde geliş gidişler, hava koşullarına bağlı değişiklikler ve Ege'deki geniş seçenekler yelpazesinin daimi yumağından doğmakta olan uzun rotaları, en azından eğilim olarak gözler önüne sererlerdi. En eski uzun yol Levant boyunca uzanıyordu, içinde bulunduğumuz binyıla dek varlığını sürdürmüş bir başka rotaysa Kıbrıs ve Türkiye'nin güney sahilleri üzerinden Levant ve Ege'yi bağlıyordu. Hava durumunun süreklilik göstermesine dayalı bazı yolculuklarda baskın rüzgârlar gidiş ve geliş için farklı yollar tutulmasını teşvik ediyordu. Bir örnek, Girit'in güneyindeki açık denizlerde Mısır ile Ege arasında doğrudan temas meselesini gündeme getirir.[147] *Odysseia*'da elverişli bir rüzgârla beş günlük bir geçiş olarak karşımıza çıkan ve karayı görmeksizin 200 km'yi aşkın yol alınmasını gerektiren Akdeniz-aşırı bu yolculuk, sahille iç içe bir yolculuğa nazaran daha sert bir mürettebat istiyordu; mamafih artık daha hızlı, daha güvenli gemilerin var olması, deniz yolculuklarının binyıl önce Akdeniz'in her yerinde yapılan yolculuklardan daha tehlikeli ya da şan şöhret kazandıracak işler olmadığı anlamına geliyordu.[148] Arkaya alınan rüzgârın güneye doğru esmesi büyük bir olasılıktı, tersiyse ender rastlanan bir olaydı. Bu durum Mısır'ın Ege'yle kurduğu bağlantının sıradışı olduğunu, Ege'nin desteklediği girişimlerin Levant'tan yukarı çıkıp Anadolu'yu geçen dairesel bir yolla geri döndüğünü, bu nedenle dönüşteki yüklerin kökeninin karışık olduğunu akla getirir. Buna, Girit'te bulunan Mısır kökenli (ve Mısır'daki Girit kökenli) çoğu buluntunun Levant limanlarında kolayca bulunan nesneler olduğunu eklersek, Levant'ın yine sıklıkla aracı olarak hareket ettiği çıkarımında bulunmamız gerekir. Mısır ile Ege arasında bazı doğrudan temaslar olası olabilir ama MÖ ikinci binyıl ortalarına gelinceye dek bunları doğrulamak güçtür, hatta o tarihlerde bile bu tür temaslar, Ege'deki ya da Levant ve Kıbrıs denizleri arasındaki sıcak bağlantılardan, ayrıca Ege ile hem Levant hem Kıbrıs arasındaki daha azalmış ama epeyce sadık aktarımdan farklı olarak, genellikle fantastik ya da

mitsel nitelikte[149] egzotik bir "dünyanın sonuna yolculuk" niteliği taşırlar.

Bu nedenle, uzun erimli bağlantıları etkileyen fiziksel yollara, işin içine ne tür doğrudan bağlantılar karıştığına ve sürelere ilişkin doğru dürüst bir fikrimiz bulunuyor. Asıl hareketi gerçekleştiren aracı insanların kimliklerini ve bu işi görme sıklıklarını bırakın, bu aşamada üreticiler, nakliyeciler ve tüketicilerin bile saiklerini göstermek zordur. Önceki binyıla yakın süre zarfında daha geniş kapsamlı Yakın Doğu'da, hepsi de Kaneş ve Mari'deki metinlerle yeni binyılın başında doğrulandığı üzere, bir hediye alıp verme adabının yanı sıra tüketici grupları, metale dayalı para birimleri, değer denklikleri ve piyasa mekanizmalarının doğuşundan bir ipucu çıkarmayı dileyebiliriz. Gerçi bunların hiçbiri kesin bir ifadeyle Akdeniz'e özgü ya da denizcilikle ilgili değildir, havzada Kaneş ve Mari metinlerine eşdeğer metinsel kavrayışların ortaya çıkması için MÖ ikinci binyıl sonlarına dek beklememiz gerekir. Fakat tamamlayıcı olasılıkların da farkında olmamız lazım. Ege ile Mısır arasındaki deniz yolculuklarını düşünmek bizi mesafeler ve yolculuğun, insanların birbirlerini ve ülkelerini tahayyül etme biçimlerini nasıl etkilediği üzerine kafa yormaya teşvik etmiştir. Doğu Akdeniz'deki saraylı siyasi oluşumların sermayeye dayalı ekonomileri, başka yerlerde küçük ölçekli toplumlarda saygınlık gösteren mallara odaklanan ya da (birazdan göreceğimiz üzere) kısa vadeli haraç toplayan ekonomi pratiklerinden hem ölçekleri hem tipleri açısından farklı olsalar da, yabancı nesnelerin egzotik niteliklerinin ya da bu nesnelerin elde edildiği yolculukların, siyasal meşruiyeti, kutsal otoriteyi ya da nihayetinde bunları kontrol eden insanların toplumsal bağlılıklarını güçlendirdiği koşullara karşı tetikte olmamız gerekiyor.[150]

Farklı mevkilere sahip, farklı roller üstlenmiş insanlar aslında çok şaşırtıcı birkaç sebeple, kendi istekleriyle, aldıkları talimatlar üzerine ya da zorla (Mit Rahina yıllıklarında bahsedildiği üzere Mısır'a zorla götürülen köleleri hatırlayalım; bu tarihlerde suçluların hüküm giymesinin yanı sıra, öyle görünüyor ki savaş da köle edinmede ticaretten daha önemli bir vesileydi) seyahat etmişlerdir. Seyahatlerinde yanlarında bulunan eşyalar kişisel eşyaları, ticareti yapılacak nesneler, resmi haraçlar ya da açıkça ganimet olabiliyordu.[151] Vasıflı zanaatkârlar krallık tarafından gönderildikleri için, evlilik nedeniyle (dokumacılar olarak yüksek statülü kadınların özellikle tuttuğu bir yöndü) ya da daha mütevazı bir düzeyde, yeteneklerini kullanmak için girdikleri bağımsız arayışlar sonucu yer değiştirebiliyorlardı.[152] Ayrıca kimi zaman hareket halindeki yetenekler geride hiçbir iz bırakmayabiliyordu. Örneğin müziği ele alalım: Mari arşivlerinden, kent sarayında Hazor, Katna ve Yamhad'dan Akdenizli icracıların dinlendiğini biliyoruz.[153] Bazı yazı biçimleri de statik kil arşivlerin düşündürdüğünden daha hareketli olabiliyordu; birazdan göreceğimiz üzere taşınabilir not defterlerinin ilk kanıtları binyılın sonlarında karşımıza çıkar ama Kıbrıs'ta Ege'yle ilişkili bir yazının benimsenmesi, ayrıca İsrail'de Tel Haror'da üstünde çizgisel yazı bulunan bir kâğıt parçası, hareket halindeki insanlar arasında, Mezopotamya ve Mısır'daki resmi okuryazarlık ve kâtiplik ekollerinden gayet farklı olarak akışkan, melez yazıların alınıp verildiğini işaret ediyor olabilir.[154] Son olarak, gezegenin bu kısmında yüzyıllar süren kent hayatının ardından, deniz seviyesinin kararlı bir hal almasıyla birlikte sulak arazilerin genişlemesi sonrasında, hareketliliğin bir bileşeninin mikroskobik ve tümüyle irade dışı olmaması epey şaşırtıcı olurdu. MÖ ikinci binyılın sonlarına ait metinler salgın hastalıkların boy göstermesinden

bahseder (Mısır'da böyle bir hastalığa "Asya kökenli hastalık" deniyordu) ama daha önce, MÖ 18. yüzyılda Tell el-Dab'a'daki kaba toplu mezarlar, topraktan fışkıran bataklık Nil Deltası'ndaki o insan kazanı, veba çukurları olarak yorumlanmıştır.[155] Böyle bir doğal ortamda bulunan bir şehrin, hayatı teşvik ettiği kadar ölümü beslemiş olması, refahın artmasına karşı koyup kendi kendisini devam ettirmek için sürekli bir akış gerektirmiş olması mümkündür.[156]

Bütün bu olasılıklara ve ipuçlarına rağmen, gerçek şudur ki, binyıl sonuna ait arşivler öncesinde Doğu Akdeniz ticaretine dahil olan ve bundan yararlanan insanları tespit etme çabası, çoğunun toplumun yüksek kesimlerinden geldiği beklentisinin ötesine geçmekte zorlanır. Bu nedenle, daha fazla fikir edinebilmek için malzemelere ve nesnelere yüzümüzü dönüyoruz. Burada da bu nesnelerin sahada, imgelerde ve metinlerde görünme oranı çok büyük bir değişiklik gösterdiğinden doğrudan doğruya bir sonuç elde edemeyiz.[157] Temasın arkeolojik bakımdan tipik imzası, bokböceği şeklindeki nesneler, mühürler, mücevherler ve çömlekler gibi küçük nesnelerin dağınık bir halde bulunmasıdır, bunlara yabancı sembollerin, örneğin Levant'ta yaygın olan Mısırlılaştırıcı sembollerin ya da Ege'de bulunan canavar griffinler ile Nil'e özgü küçük bir hipopotam tanrı olan Tawaret'in figürlerinin benimsenmesini ekleyebiliriz.[158] Fakat bütün bunlar düşünceleri canlandıran ipuçları sunsalar da, en önemlisi bu tür bağlantıların kraliyet ya da kraliyet altı esintiler taşımasıyla ilgili ipuçları verseler de, gerçekleşen temasların tamamını gösterdiklerini varsaymak naiflik olacaktır. Aslında, ticaretin büyük bölümünün, arkeologların gerçek orijinal miktarlarda nadiren rastladığı malzemelerle ilgili olduğuna inanmak için elimizde her tür sebep mevcuttur. Buluntuların elde edilmesi sonrasında yapılan araştırmalarda bu gibi nesnelerin her karşımıza çıkışı, ille de uzak mesafeler arasında bağlantılar kurulduğu anlamına gelmez; bu malların büyük bölümü ülke içlerinde ya da kısa mesafelerde el değiştirmiştir ama hepsi birlikte, Akdeniz ticareti için olgunlaşan, genellikle de uzun süreli temel bir repertuvarı tanımlar.

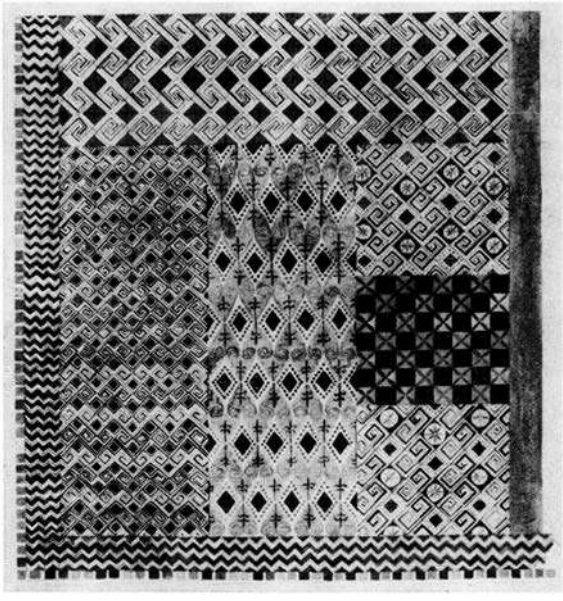
Metallerin hareketi MÖ üçüncü ve dördüncü binyıllarda olduğu gibi uzun erimli bağlantıların başlıca gerekçelerinden biri olarak kalmıştır; metallerin asıl miktarı sadece bugüne ulaşan metinlerde, zaman zaman resimlerde, Tod ve Mykenai kuyu mezarları donatıları gibi hazinelerde karşımıza çıkar.[159] Değerli metaller söz konusu olduğunda büyük ölçüde aynı kaynakların ağır bastığını görürüz: Anadolu ve Ege (Mısır'da hâlâ başlıca ön para birimi örneği olarak kullanılan) gümüş, Nübye ise altının büyük bölümünün kaynağı olmuştur. Daha önce görmüş olduğumuz üzere, Omani bakır üretiminin gerilemesi, Kıbrıs'ın çok büyük miktarlarda ihtiyaç duyulan bu yararlı metalin başlıca tedarikçisi olarak sahneye çıkmasını teşvik eden başlıca etken olmuştu. Büyük bölümü Anadolu'da ve Sina'daki Mısır madenlerinde olmak üzere, bakır üretimi yapılan başka birkaç alan varlığını sürdürmüştü, binyıl sonuna gelindiğinde Bir Nasib kabaca 100.000 ton cüruf üretmiş bulunuyordu.[160] Ne var ki böyle bir bolluk ve ölçek ekonomileri karşısında, Ege'de, Kıbrıs ve Anadolu'dan ithal edilen bakıra dayalı daha küçük çaplı girişimler çökmüştü; Levant'ta da aynı şey olmuştu; burada da güneydeki eski madenler atıl hale gelmiş, kurak coğrafyaları hayvanların otlamasına terk edilmişti.[161] Külçelerin tarihi metal ticareti ve metrolojinin doğduğu günlere uzanır.

8.23 Saf bakırdan tipik öküz derisi külçe, MÖ ikinci binyıl ortalarından itibaren Doğu Akdeniz ticaretinin standart mallarından biriydi. Kıbrıs'ta Enkomi'de MÖ 13. ve 12. yüzyıl arasına ait bir gömüde bulunan bu örnek, keskiyle yontulmuş bir işaret taşır.

Ancak o dönemde, yaygın tabirle öküz derisi biçimi yeniydi **[8.23]**.[162] Yüzülmüş öküz derisine benzerliği nedeniyle böyle yanıltıcı bir ismin verildiği bu külçe formu, 25-30 kg (normalde bakır) ağırlığıyla mübadeleler açısından hantal bir malzemeydi. Bu külçenin varlığı, "bacakların" tutamak vazifesi görmesi ya da eşeklere bağlamaya yaramasıyla açıklanır daha ziyade; eşekler böyle iki külçe taşıyabiliyordu. Binyıl sonunda, tunç külçeler arasındaki hayvanın değeri de külçelerle aynı olmuştu, bu da kervan yolculuğunun son bulması sonrasında gerekirse hayvanın satılmasını kolaylaştırıyordu.[163] Öküz derisi külçelerin kökeni belirsizdir, ilk örnekler Ege'de bulunmuştur, MÖ 17-15. yüzyıllara aittirler ama analizler bunların, daha sonraki çok sayıda külçenin tersine Kıbrıs ya da Akdeniz'de başka yerlere ait metallerden yapılmadığını göstermiştir.[164] Kalay, yayılmış ikmal güzergâhları sayesinde büyük ölçüde Orta Asya'dan geliyordu. Özbekistan ve Tacikistan'daki Zeravşan Vadisi'ndeki Karnab madeni, genellikle uzak diyarlarda, Tunç Çağı ticaretinin ihtişamının ardında yatan sömürü hakkında düşündürür.[165] Civardaki 30 madende yapılan kazılarda, bir ton kalay üretilen, 30 metre uzunluğunda bir yarık ortaya çıkarılmıştır, burası o kadar dardır ki kazıcılar kadın ya da çocuk olsa gerekti. Daha önceki tarihlere ait madenlerden bildiğimiz üzere, ağır işi üstlenenlerin işin kârını elde etmesi pek muhtemel değildir.[166] Bu durum Mari kralının cömertliğine gölge düşürür, kent arşivlerindeki kayıtlara göre kral, Karnab'ın kalay yükünün yarısını Levant'taki dost yöneticilere armağan etmişti.[167] Akdeniz ticaretinin görkemli yüzünü tersine çeviren bu gibi olaylar, havzada ve giderek de ötesinde madenciler, dokumacılar, çiftçiler, oduncular ve başka birçok kişinin gündelik deneyimi haline gelmişti.[168]

Metinlerde öne çıkma ve arkeolojik olarak ele geçmezlik açısından kumaşlar, metallerle aynı durumdadır. Yerel düzeyde büyük bir örtüşme olsa da, Mısır'ın keten sanayii ile Levant, Anadolu ve Ege'de koyun yetiştirilen yaylalar ve steplerin yüne dayalı ekonomisi arasında, en iyi üretim ve ticaret malları arasında genel bir ayrım söz konusuydu.[169] Mısır keten sanayii saf beyazlık ve ince dokuma peşindeydi, nihayetinde santimetre başına 80 ilmek aranıyordu. Yüne dayalı üreticilerse yünün daha iyi boya tutma özelliği nedeniyle renkleri, parlak, cafcaflı desenleri ve (kayıp duvar halılarını yansıtmaları mümkün bazı duvar resimlerinin ayrıntılarına bakarsak) belki de Mezopotamya'da olduğu gibi halıcılığı teşvik ediyordu.[170] Mısır'ın yabancı yünlere düşkünlüğü Mısır resimlerinde Kenanlıların giydiği "çok renkli abalardan" ve Orta Krallık'tan itibaren Mısır mezarlarının tavanlarına sayvan olarak boyanmış desenlerden bellidir; bunların bazılarının daha sonra Ege duvar resimlerinde ayrıntılı kırmızı, beyaz ve mavi kumaşlarda tıpatıp aynıları görülür **[8.24]**.[171] Ege, Doğu Akdeniz piyasalarına girmesini sağlayan başka iki cazip kumaşın öncülüğünü yapmış olabilir. Mor boyanın elde edilmesi, iskerletten, bahar aylarında (yani yelkenli gemiyle denize açılma mevsimi öncesinde) biraz derinlerden yakalanan bir deniz

8.24 Çok renkli ince bir yün kumaşın taklit edildiği bu imge, Nil'de Assiut'ta bulunan bir Orta Krallık mezarının tavanına boyanmıştır. Bu tür desenlerle bezeli orijinal örgü kumaşların, Ege'de ve Doğu Akdeniz'de yün üretilen başlıca bölgelerde çok arandığını düşünmek akla yatkındır.

yumuşakçasından mide bulandıracak kadar kötü kokan bir madde alınmasını gerektiriyordu. Bir iskerletin sıvısı işlendikten sonra 0,05 ila 1 gram yünü boyamaya yetiyordu.[172] Boya işleri, metinler ve Katna'da bulunmuş bir kumaş parçası, MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda devasa yumuşakçalarıyla meşhur Orta ve Kuzey Levant'ta mor kumaşların varlığını doğrular.[173] Ne var ki Doğu Girit'te, MÖ 19. ve 18. yüzyıllara ait kırılmış midye kabuğu istifleri, bundan epeyce önceki erken bir girişimi yansıtıyor olabilir, Levant'ın niteliği ve niceliğinin boğduğu bir girişimi.[174] Akrotiri'de korunmuş bir koza, ayrıca duvarlarda resmedilmiş yarı saydam kumaşlar Ege, Kıbrıs ve Güney Adriyatik'te bulunan bir güveden yabani ipek üretimi yapıldığını düşündürür.[175] Daha sonraki devirlere, (Orta Anadolu ve Almanya'da) Demir Çağı'na ait mezarlıklarda ele geçen kalıntılar da batıda, daha sonraları, Çin'de evcilleştirilmiş ipekböceklerinden üretilen rafine edilmiş ipeğin, Roma İmparatorluğu döneminde Akdeniz'e ulaşmasıyla birlikte gölgede kalan bir ipek sanayinin varlığını destekler.[176]

Kırılmış midye kabukları ve ipekböcekleri önemli ticaret mallarının beklenmedik yerlerde, özellikle de nadiren geri kazanılan organik maddelerin neredeyse sonsuz yelpazesinde bulunabileceğini düşündürür (Gerçi olduğundan daha az değer verme eğiliminde olduğu dayanıklı malzemeler arasında da aynı şekilde karşımıza sürprizler çıkar: Birinci bölümde bahsettiğimiz üzere, Mari arşivlerinde büyük bir necef parçasının 3000 koyun ve 60 köle karşılığında krallar arasında el değiştirdiği kayıtlıydı).[177] Lübnan'dan Mısır'a gönderilen Mit Rahina kargosunun en hacimli unsurunun sedir ağacı olduğunu daha önce görmüştük. Akrotiri'de yöreye ait olmayan sedir, kayın ve porsuk ağacından elde edilmiş kömür de bulunmuştur.[178] Buradaki duvar resimleri boya ya da ilaç olarak safran toplandığını gösterir, ayrıca Girit'te olduğu gibi egzotik maymunlar ve ceylanlar öyle bir canlılık ve davranışsal doğrulukla resmedilmiştir ki buna getirilebilecek tek izahat, Ege'nin canlı hayvan sergilerinde yer almalarıdır.[179] Bu gibi koleksiyonlar elitler arasında büyük beğeni topluyordu, Eski Krallık döneminde Lübnan ayılarının Mısır'a getirilişlerinin resmedildiğini hatırlayabiliriz. İsrail'de Tel Nami'de İspanya'da yetişen mürdümüğün, doğal yetişme alanı Ege'nin doğusuna kadar ulaşmayan, ağırlıklı olarak hastalıklardan kaçınmak için kullanılmış olması gereken bir bitkinin yanmış kalıntılarıyla karşılaşırız. Mısır kökenli bir tıp risalesinde bağırsak sorunlarının çaresi olarak gösterilen "Keftiu fasulyesi" bu olabilir mi acaba?[180] Mısır kökenli başka metinlerde şaşırtıcı sayıda yağ, reçine ve başka sıvı sıralanır, bunların kökenleri ya da temel maddeleri ayrıntılı bir biçimde belirtilmiştir.[181] Birçoğunu bugün kesin olarak tanımlamak imkânsızdır, en akla yatkın denklikler MÖ ikinci binyıl sonuna ait olduğundan, şimdilik hiç kuşkusuz miktar bakımından metaller ve kumaşlara denk, hatta onları aşan miktarlarda yer değiştirmiş iki bitkisel ürün bulunduğunu düşünebiliriz.

Bunlar şarap ve zeytinyağıdır, bu iki ürün artık tam anlamıyla ticareti yapılan sıvılar haline gelmişti. İkisinin de raf ömrü uzundu, şarabın raf ömrü bira ve başka mayalı içeceklerin raf ömründen fazlaydı; ayrıca ikisinin de nakliyesi kolaydı. Rafineleştirme sayesinde daha özel ya da farklı ürünler elde edilmesi için de büyük bir imkân sunuyorlardı. Şarap *terroir*, iyi hasat, eskitme, harmanlama ve ek malzemelerle daha rafine hale getiriliyor; zeytinyağı ise amber eklenerek koku, güzellik sabunu ya da ritüel yağı yapılıyordu.[182] Bu iki ürün o tarihlerde, hatta daha da önceleri çok geniş bir yelpazeye yayılan kutsal, adaksal, erotik, tıbbi

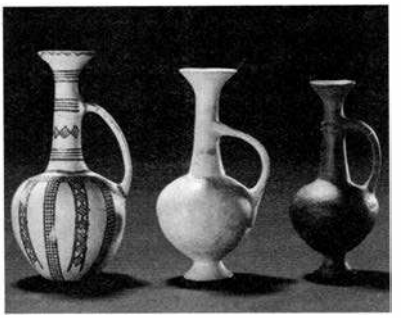
ve başka anlamlar kazanmıştı. Ayrıca bu ürünlerin kaynağındaki bitkiler geniş ölçekte yetiştirilebiliyor ya da ihtiyaç halinde üretimleri askıya alınabiliyordu. İkisi de Doğu Akdeniz ve Anadolu'daki üretim alanlarında yaygın bir biçimde, düzenli olarak tüketiliyordu; gerçi bu bölgelerin ötesinde tüketimleri daha nadirdi. Bağcılık özellikle kârlı bir işti.[183] Anadolu'da bulunmuş, daha sonraki tarihlere ait metinlerde iyi bağların diğer tarım arazilerinden kırk kat daha pahalı olduğundan bahsedilir, şarabın fiyatı da Karkamış ile (Mezopotamya'nın büyük bölümünde olduğu gibi) biranın başlıca içecek olarak kaldığı Mari arasında üç kat artıyordu. Yamhad'dan şarap taşıyan bir kervan Mari'ye bugün 4000 şişeye eşdeğer miktarda şarap getirmişti. Mısır MÖ üçüncü binyılda Levant'tan gelen asmaları yetiştirmeye başlamıştı, fakat yerel üretimin tekrar tekrar talebin gerisinde kalması, sürekli bir ithal şarap akışı olmasına yol açmıştı. Zeytinyağı da Mezopotamya ve Mısır'da aynı şekilde değerli bulunuyordu, buralarda başka bitkilerden şaşırtıcı sayıda yerel alternatif türetilmişti ve arıtılmış hayvan yağı standart bir üründü.[184] Zeytinin doğal olarak yetiştiği Mısır'da dışarıdan getirilip dikilen ilk ağaçlar, sulanmış köklerini MÖ 17. ve 16. yüzyıl gibi geç tarihlerde vermeye başlamışlardı.[185]

Bu ve başka sıvıların ticareti, bizi, ana arkeolojik kayıtlarda son derece görünür olan büyük bir gelişmeye getirir. Altıncı ve yedinci bölümlerde, Levant'ta erken tarihlerde sıvıların nakliyesinde kullanılan özel seramik kapların tasarımıyla ilgili birkaç denemeden bahsetmiştik. MÖ 2000 sonrasında bu denemeler Levant'ta ve komşu bölgelerde yerleşerek standart tipler haline geldi; standart nakliye kapları genellikle şarap ya da zeytinyağı üretilen hinterland ile sahildeki limanlar arasında kalan, Jezreel Vadisi gibi yerlerde yapılıyordu.[186] Erken prototiplerden, toplu nakliyelerde kullanılmak üzere 25-30 litre kapasiteli (ya da diğer emtiaya, öküz derisi külçeye benzer ağırlıkta) düz, kulplu, sivri uçlu bir form evrilmişti **[8.25]**.[187] Kenan testisi diye bilinen bu form aslında bir amforaydı ve binyıldan kısa bir süre öncesine kadar Akdeniz'de ve havza ötesine sıvıların ticaretine hükmedecek kaplar grubunun atasıydı.[188] Sivri uçlu taban, kaldırmaya

8.25 Sağlam, istiflenebilir sıvı taşıma küpü olarak temel amfora formu, Kenan testileriyle kusursuz bir nitelik kazandı (*altta*). Bu küpler birkaç standart kapasitede üretiliyordu. Minet el-Beida'da MÖ ikinci binyıl sonlarına ait bir Ugarit limanında bir depoda nakledilmeye hazır seksen küp bulunmuştur (*sağda*).

8.26 Aranan sıvıları taşımaya yönelik belli kap formlarının yüzeyinde bulunan, köken ve muhtemelen de içeriğe ilişkin reklamlar farklı biçimler alıyordu: (en üstte) Kıbrıs işi bir dizi küçük sürahi; (yukarıda) Girit'te yapılmış, MÖ ikinci binyıl sonlarına doğru çok sayıda ihraç edilmiş, stilize bir ahtapot deseninin görüldüğü büyük üzengi kulplu küp.

katkıda bulunuyor, kumsalın kumlarına gömülebiliyor ve gemi güvertesinde çokkatlı istiflemeyi mümkün kılıyordu. Levant, Nil Deltası ve Kıbrıs'ta daha küçük hacimlerdeki daha değerli sıvılar için bir dizi çekici küçük testicik üretiliyordu.[189] Her bölgenin kendine özgü, hemen tanınabilir bir şekle, parlak, boyalı ya da kazılı yüzeye sahip bir testisi vardı **[8.26]**. Bu durum ihracat güzergâhlarının, ayrıca testilerin taklitlerinin izini tatmin edici bir kesinlikle sürmemizi sağlar. Daha da önemlisi, yine MÖ üçüncü binyılda birkaç haberciyle başlayıp bugün hâlâ yamacımızda olan bir olguyu gözler önüne serer: Lüks malların görsel olarak markalanması. Binyıl ortasına doğru Kıbrıslılar, yeni "tabanı halkalı" tiplerle başarılı bir hamlede bulunarak bu piyasayı ele geçirmişlerdi.[190] MÖ ikinci binyılın ilk yüzyıllarında bu bakımdan belirgin bir biçimde dağınık bir sicil sergileyen (acaba bu durum sıvı ihracatına geç başladığını mı ima ediyor?) ve yerleşiklik kazanmış amfora biçimini Tunç Çağı bitimine dek kati suretle reddeden Ege, hemen hemen aynı tarihlerde, ağzı kenarda bulunan, özgün kulpu nedeniyle "üzengi kulplu küp" diye bilinen kendi formunu dolaşıma sokmuştu **[8.26]**.[191] Bu değişken form, ebadına ya da süslemesine bağlı olarak, büyük ya da butik kapasitelerde iş görebiliyordu, Tunç Çağı Akdenizi'nde ticarette kullanılan en yaygın testi biçimlerinden biri haline gelecekti.

Seramik nakliye kapları, Akdeniz çömlekçilik tarihinde yeni bir evrenin sadece bir boyutudur. Önceki bölümde *skeuomorphism*'in, bir eşyanın özelliklerini bir diğerinde kopyalamanın, metal varaklı kapların yaygınlaşması ve eşyaların birbirine göre değerinin giderek karmaşıklaşması sayesinde teşvik edildiğini tartışmıştık. Çömlekçilik zor durumdaydı, çünkü kilin değerinin düşük olması onu elit çevrelerden çekip çıkarmış, kapların tekerlek teknolojisiyle kitlesel olarak üretimi de çömlekçiliği sıradan bir iş haline getirmişti. Bir eşyanın özelliklerini bir diğerinde kopyalama, bu kadim zanaat için yeni bir yaşam alanı arayışının bir parçası haline gelmişti; kimi zaman kumaşlar üzerindeki desenler taklit ediliyor ama hepsinden önemlisi, metallere atıfta bulunuluyordu.[192] Metalik özelliklerin yankıları Levant ve Anadolu çömleklerinin coşkun, titizlikle işlenmiş, ince duvarlı ya da parlak cilalı biçimlerinde, Ege'nin benzer, zaman zaman eş kirişli ya da ağzı kıvrımlı çömleklerinde daha belirgin bir hal almıştı. Ama bazı çömlekçiler çömleklerinin konumunu tümüyle farklı bir stratejiyle koruyorlardı. Girit çömleklerinin Doğu Akdeniz'deki çağdaşlarına göre daha süslü olduğunu, yerleşik siyasi oluşumlarda baskın sade yüzeyler ve basit desenlerle tezat oluşturan bu durumun Girit'te pek istikrarlı olmayan, açıkça rekabetçi bir toplumsal düzeni ima edebileceğini belirtmiştik. Ama bunun yanı sıra, hem açıkça galebe çalacak metalin muhtemelen hiç yeterince bulunmadığı (özellikle de gümüşün doğuya akması durumunda) ada bağlamında, hem uzak yerlerle ticarette, değeri düşük bir malzemeye vasıflı işçilikle bir "artı değer" katma arzusunu da yansıtır. Bu bakımdan Girit uzak yerlerle ticarette epeyce başarılı olmuştu. Arkeolojik bakımdan o kadar görünür olmayan yükler (ve muhtemelen Tell el-Dab'a'daki kanıtların da belirttiği üzere hemen tanınabilir olmayan çömlekler) eşliğinde Kıbrıs, Levant ve Mısır'a ulaşan ılımlı sayıda Girit çömleğinin çarpıcı derecede büyük bir bölümü kap olarak değil, kendi başlarına

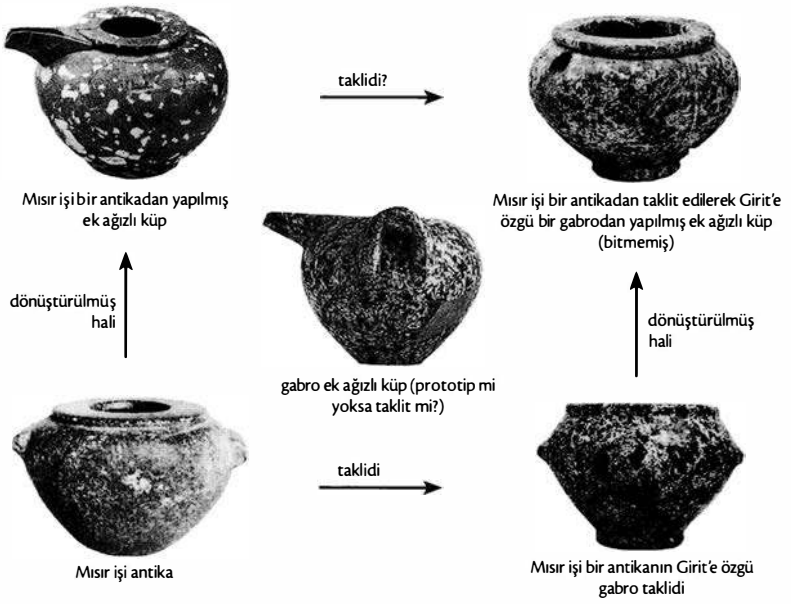
ticarete konu olmuş çok güzel desenlerle süslü kupalar ve sürahilerdi.[193] Bir süre önce Sayda'da, MÖ 1900'den kısa bir süre sonra muhtemelen Phaistos yakınlarında yapılmış bir kupa bulundu, uzun zaman önce de Nil'in iyice yukarılarında Asuan yakınlarında çiçek dallarıyla süslü olağanüstü bir kap bulunmuştu. Bu tür çömlekler kimi zaman Mısır'da hali vakti yerinde insanların mezarlarına giriyordu **[8.27]**, nihai bir takdir emaresi olarak da zaman zaman taklit ediliyorlardı.[194]

Bu gözlemden yola çıkarak önce Girit'te, sonra adalarda ve anakarada, Ege'deki genç siyasi oluşumların bütün olumsuzluklara rağmen, oyunun kuralları ve çoğu kartın değerinin çok önceden başka oyuncular tarafından belirlendiği, bazı Ege halklarının tek kozunun gümüş olduğu, Ege'nin oyun masasına ihaleyi zar zor duyacak kadar uzakta olduğu bir Doğu Akdeniz dünyasına katılmayı nasıl becerdiğine ilişkin daha genel bir varsayım geliştirebiliriz. Ege'nin daha incelikli üretim yaptığı alanlarda, mütevazı yerel hammaddelerin değerinin artırılmasına amansızca odaklanılıyordu; kilden süslü çömlekler yapılmakla kalınmıyordu, yünden göz alıcı kumaşlar, üzüm ve zeytinden şarap ve kokulu yağlar üretiliyordu.[195] Metallerde bile ustalık isteyen süslemeler olağanüstü derecede belirgindi. Elbette ki (oyun masasında oturan) Levant, ayrıca Kıbrıs benzer yaklaşımlar izliyorlardı, doğuya ait metinler, imgeler ve bugüne ulaşmış başyapıtlar ince zanaatkârlığın Ege'nin tekelinde olduğu yönünde bir iddiayı yalanlar. Gelgelelim başka hiçbir yerde bu kadar fazla şey incelikli zanaatkârlığa bağlı değildi. Daha sonraki tarihlere ait bir Ugarit mitinde zanaat tanrısının mekânının rasgele egzotik bir yer değil, özellikle Girit olması boşuna değildi.[196]

8.27 Nil'de Abydos'ta orta halli bir mezarda bulunan eşyalardan bir seçki (Sir Arthur Evans'ın fotoğraflamak üzere düzenlediği biçimiyle). Mısır işi tipik çömlekler arasında, Girit Kamares çömlekçiliğinin izlerini taşıyan zarif bezemeli bir sıvı dökme kabı dikkati çekiyor. Bu tür yarı açık kaplar, içeriklerinden ziyade kendi nitelikleri nedeniyle alınıp satılıyordu.

Aynı şekilde başka hiçbir yer, nesnelerin esnek değerlerine karşı bu kadar büyük bir ilgiyi ele vermez. Çömleklerde sadece metaller değil, kumaşlar, deri ve sepetler de taklit ediliyordu; taşlar metalden bahsediyor, duvar resimleri kumaşları canlandırıyor, metal bile kendi sözdizimini vurguluyordu. En anlamlı örneklerden biri, MÖ ikinci binyıl ortasında Girit'te bulunan Eski Krallık Mısırı'na ait birkaç taş kaptır **[8.28]**.[197] Bu kapların çoğu, hatta hepsi adaya üretildikten yaklaşık binyıl sonra, Orta Krallık'ın çöküşü sırasında mezarların yağmalanması nedeniyle antika işlerin yeniden piyasaya girmesi sayesinde ulaşmıştı. Bu kapların Akdeniz'de en hassas konumdaki iktidar kaynağıyla ilişkili olmaları, Girit'in kökleri o kadar derin olmayan elitine meşruiyet kazandırmıştı belki; eğer böyleyse kapların yaşının anlaşıldığı çıkarımında bulunabiliriz. Ayrıca bu kapların bazıları bazı kısımların eklenmesi ya da çıkarılmasıyla, akıllıca bir hamleyle Girit formlarına dönüştürülmüştü, hem düpedüz Mısır kaplarının hem bunların Girit'teki dönüşmüş biçimlerinin yerel "sahteleri" de mevcuttu. Bunların, bir eşyanın diğerinde taklit edildiği işlerden daha ziyade, gerçekten de aldatmaya yönelik olup olmadığı şüphelidir; asıl önemli nokta ise yanılsama ve muğlaklık bilincidir, neler olup bittiğini takdir edebilmek için gerekli, erbaplığa kaçan bir bilgi birikimidir. Geri çekilip baktığımızda, temel maddelerin işlenmesine yapılan olağanüstü yatırım, yanılsama oyunları, daha geniş çaplı Akdeniz sahnesinde yer alma arzusu, çoğu nesnenin kullanıldığı sivil cephelerde Ege

8.28 Girit'te, ithal edilmiş antik Mısır taş kaplara cevaben üretilmiş muhtelif yaratıcı karşılıklar, Doğu Akdeniz'de kültürler arası alışverişin içerdiği kabul, taklit ve göreli bilginin inceliklerini gözler önüne serer.

toplumlarının kavgacı niteliği, bunların hepsi birlikte, sıklıkla sorgulanmaksızın kabul edilen bir olguyu, daha açık bir deyişle, Ege'nin hem bahsettiğimiz tarihlerde hem MÖ birinci binyılda yine Akdeniz'de eşine rastlanmayan bir görsel güce ve büyüleyici bir inceliğe sahip boyalı çömlekler ürettiğini aydınlatır. Doğuştan gelen Helen dehası iddialarını bir kenara bırakırsak, bu kavrayış bizi "Yunan sanatı" dediğimiz şeyin doğuşunu anlamamızı sağlayacak, etkileşimlere dayalı, kültürel ve ekonomik bir çerçeveye biraz yaklaştırabilir.

İşin pragmatik yönüne dönersek, bu noktaya dek, birbiriyle bağlantılı bir siyasi oluşumlar ağını resmeden bu portre, aşılması gereken iç engellerin hafife alınması riski yaratıyor, bu nedenle patojenler dışında hiçbir şey için muhtemel olmayan yumuşak bir süreç izlenimi veriyor. Pratik ve ideolojik nedenlerle direniş ya da kayıtsızlık örneklerine çok rastlanıyordu. Örneğin tekerlekler Polonya'ya, Girit'te benimsenmelerinden bin yıl önce girmişti.[198] Kıbrıs'ta, Doğu Akdeniz'in başka hiçbir yerinde olmadığı kadar, kuzudan çok geyik eti tüketilmişti.[199] Sıklıkla ilginç bir anormallik sergileyen Girit dışında hiçbir yerde, taş kap kacak estetiğine, içlerinde ne kadar kutsal yağ ya da firavunlara özgü harikalar bulunuyor olursa olsun, Mısır'da olduğu kadar derin bir bağlılık duyulmamıştı.[200] Mısır ya da en azından Nil üzerine dizilmiş ataların dindarlıkları ve kozmolojileriyle tanımlanan nehir yukarısındaki Mısır, dışarıdan gelen fikirlerin reddedilmesinde en fazla inat eden siyasi oluşumdu. Orta Krallık'ta kalaylı tunca, ılıman Avrupa'da olduğundan çok daha ender rastlanıyordu, tekerlekli araçlar nadiren resmediliyordu, zeytin üretimi daha başlamamıştı, yerde tespit edilen düz dokuma tezgâhları başka yerlerde kullanılan dikine tezgâhları uzak tutuyordu, ayrıca kulplu kaplar ve küpeler gibi, jestlere ve görünüme katkıda bulunduğu görünürde tartışmasız aksesuarlar burada rağbet görmüyordu.[201] Ama askeri yeniliklerin hızla yayılma eğilimi dikkate alındığında, en anlamlı örnek, hızlı hareket eden bir nişan alma platformu olan savaş arabası ile at ve yüksek ivmeli bileşik yay bileşimidir.[202] Atların çektiği savaş arabaları MÖ 2300 ile 1900 arasında, ya Rus steplerinde ya Kuzey Mezopotamya'da icat edilmişti.[203] Atlar bir-iki yüzyıla kalmadan Anadolu ve Levant'ta kıskanılan bir statü sembolü haline geldiler; Ege kadar uzak, kesintili

bir topoğrafyada, pratik olmaktan çok sembolik bir anlam taşıdıkları yerlerde, kaba mezar işaretlerinde ve küçük altın yüzüklerde ölümsüzleştirildiler. Ne var ki Mısır'daki ilk at kemikleri MÖ 1680-1640'a aittir, nehir yukarısındaki krallar savaş arabalarını bir yüzyıl daha reddetmiştir [**8.29**].[204] Bütün bunları değiştiren etkiyse Delta'dan gelmiştir; daha geniş çaplı koşullar bizi, erken Akdeniz tarihinin en olağanüstü, belki en derinden yanlış anlaşılmış dönemlerinden birine, ayrıca önceki yüzyıllarda Akdeniz havzasının doğu bölgelerinde yaşanan gelişmelerin zirve noktasına getirir.

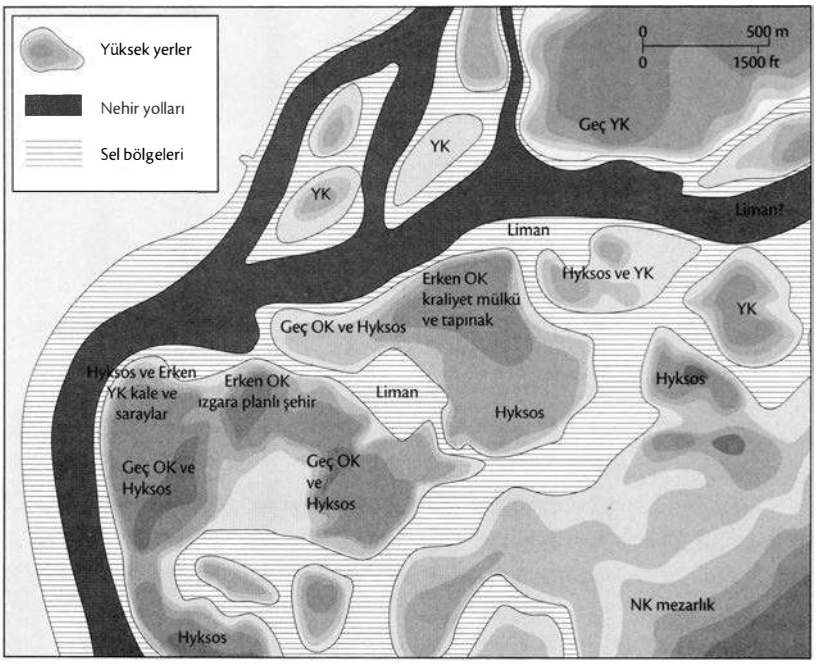

8.29 Savaş arabalarında taşınan okçu firavunlar, Mısır ikonografisinde MÖ ikinci binyıl ortaları sonrasında karşımıza çıkan yeni bir unsurdur, başka yerlerdeki benzer imgelerin biraz gerisinden gelirler. Burada, MÖ 15. yüzyılda hüküm sürmüş firavun Amenhotep, gücünü 4-5 santimetre kalınlığında öküz derisi bir bakır külçesinin içine oklar saplayarak gösteriyor. Dokuzuncu bölümde gördüğümüz üzere, Akdeniz'de deniz ticaretinin simgesi haline gelmiş bir nesnenin bir kraliyet mensubunca bu şekilde ele alınması, hedef vurulurken asıl meselenin gözden kaçırılmasına bir örnek oluşturabilir.

Bütün Yollar Avaris'e Çıkar

Delta'yı en son, Mısır'da merkezi yönetimin yine sarsıntıda olduğu dönemde ziyaret etmiştik. Nil'in Pelusiac kolunda Avaris, Akdeniz'e bakan o büyük sulak göz, güçlü bir Levant esintisi taşıyan, geniş bir alanla bağlantılı kozmopolit bir şehir haline gelmişti. Burada MÖ 1650 civarında yeni bir hanedan (on beşinci) doğdu, o dönemde Nil'in çeşitli bölgelerinde yükselen hanedanlardan biriydi bu. Bu hanedanın krallarının Batı Sami dillerinde, Levanten isimleri vardı ve sonraki kuşaklarca Hyksos diye bilindiler. Bu isim Mısır dilinde, "yabancı diyarların yöneticileri" anlamına gelen *heqa khasut*'tan geliyordu; sonraki dönemlerin Mısır tarih yazımında bu kralların müdahaleci niteliklerini yansıtan bir unvandı bu.[205] Avaris'i fethedip Delta'yı yeniden nehrin yukarı kesimlerinin yönetimine sokan Teb Kralı Ahmose'nin (MÖ 1550-1525) MÖ 1530 civarında Hyksos'u ortadan kaldırması sonrasında, bu hanedan Mısır'ın tarihsel hafızasında, Roma'nın ezeli düşmanı Kartaca'yı yerden yere vurmasına benzer, hemen hemen aynı paranoyalardan kaynaklanan bir nefretle kötülenir oldu. Bu durum, sonraki Yeni Krallık'ın Nil üzerinde siyasi birlik, meşruiyet ve nehrin yukarı bölgelerinin kültürel normlarının üstünlüğüyle ilgili görüşleri hakkında ciltler dolusu şey anlatsa da, Delta'daki arkeolojinin gözler önüne serdiği kökten farklı olaylar zincirinden bizi uzaklaştırır.

Soğukkanlılıkla baktığımızda Avaris'in MÖ 1650 sonrasında bir süpernova yaşadığını söyleyebiliriz. Avaris sadece döneminin en büyük Akdeniz kent yerleşimlerinden biri olmaktan çıkıp genişleyerek tahminen 250 hektarlık bir alana yayılmıştı, havzada şimdiye kadar görülmüş açık ara en büyük şehirdi, muazzam bir biçimde güçlendirilmiş kalesi ve saraylarının kapladığı alan sayılmazsa, nüfusu 25.000-40.000'i buluyordu [**8.30**].[206] Avaris ve Delta'nın doğusundaki halefleri bu ayrımı beş yüzyıla yakın bir süre korumuşlardı. Kentin hükümranlığı Memphis'in güneyindeki vassallara ve Fayum'a kadar uzanıyor, dolayısıyla Mısır'ın tarım arazilerinin yarısından fazlasını denetimi altında tutuyordu [**8.31**].[207] Hyksos'un kraliyet mühürlerine Güney Levant'ta sıklıkla rastlanması, burada da Gazze yakınındaki sahilde bulunan, gevşek ızgara planlı yeni Tell el-Ajjul yerleşimine dayanarak siyasal egemenlik kurulduğunu işaret ediyor olabilir.[208] Bazıları parçalarına ayrılmış Orta Krallık heykellerinden oluşan

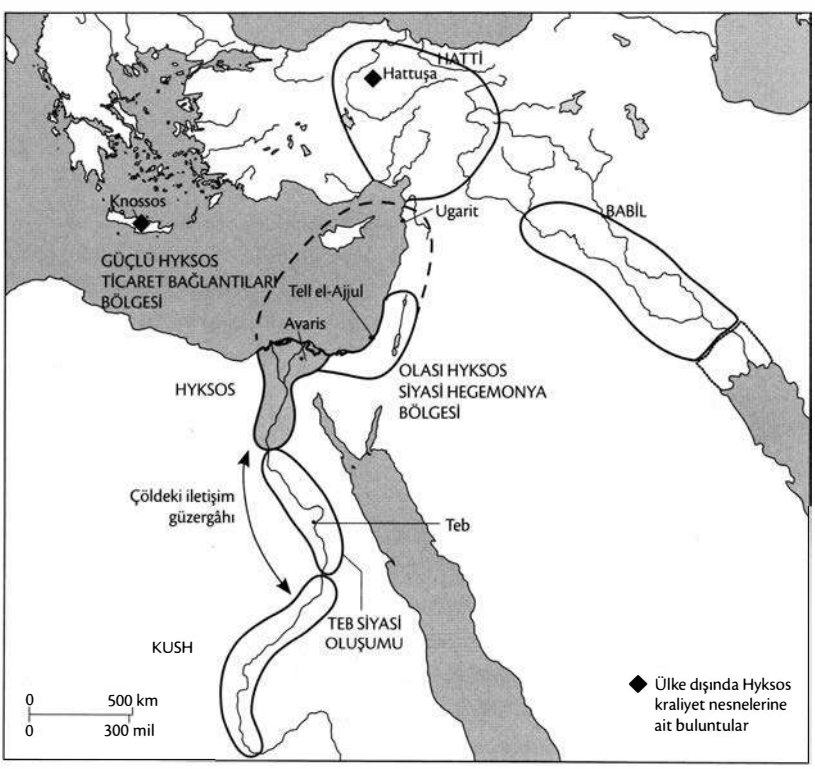
8.30 Nil üzerindeki Venedik: Bu niteleme, su yollarıyla, sel bölgeleriyle ve liman havzalarıyla dolu Avaris'i gösteren bu plana özellikle uygun düşüyor. Bu geniş yerleşimin çok büyük bir bölümü, halihazırda araştırmalar üstün bir gayretle sürdürülse de henüz kazılmamıştır, ancak belli başlı tapınakların yerleri ve kent çevresinin odak noktaları ile içeriğinde zaman içinde gözlenen değişimler yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır (OK = Orta Krallık, YK = Yeni Krallık).

hediyeler, Nübye'de yeni bir siyasi oluşum olan Kush ve Ugarit kadar uzak yerlere dağılmış, Hyksos kraliyet isimlerini taşıyan daha küçük parçalarsa Hattuşa ve Knossos'a ulaşmıştı.[209] Delta'da da Avaris kültürü, Levant'a, özellikle de Kuzey ve Orta Levant'a kadar uzanan, insan akışının yanı sıra, çok uzun zaman önce yerel düzeyde iklime alışmış olanların kalıcı bağlarının yarattığı bağlantılarla karışık ve hoşgörülü bir tablo çiziyordu.[210] Kıbrıs'la da yakın bağlantılar söz konusuydu, yerleşik Nübye askerleri bulunuyordu, sonuncu ama bir o kadar önemli bir nokta da kentteki kraliyet hanedanının daha sonraki tarihlere ait tezahürlerinde güçlü geleneksel Mısır özelliklerine rastlanmasıydı.[211]

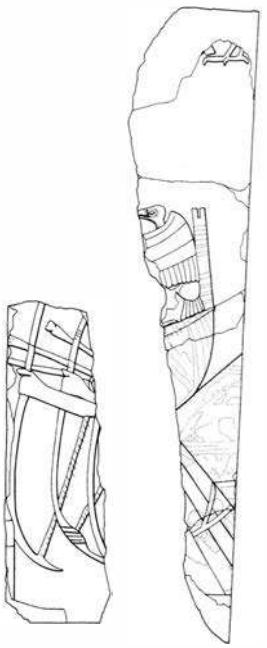
Nehrin dantel işler gibi ilerleyen kolları arasında kalan, kaplumbağa sırtı misali bir dizi tepecik üzerine yerleşmiş olması, 450'ye 400 metrelik ana limanın, ana kanala kanallar yoluyla bağlanması nedeniyle, Avaris'in gayet yerinde bir isimle "Nil üzerindeki Venedik" diye anılmasına yol açan benzetme, nehir üzerindeki limanın Akdeniz ticaretinde devasa bir merkez olarak oynadığı role de taşınabilir.[212] Ahmose'nin selefi olan, ilk Teb akınına komuta eden Kamose'nin diktirdiği zafer takında, Avaris kadınlarının mevzilerden, deliklerinden fırlayıp kaçan yaratıklar gibi nasıl çıkarıldıkları resmedilir ve zevkle, "Altın, lapis, gümüş, firuze, sayılamayacak kadar çok tunç balta, hepsinden de önemlisi moringa yağı, tütsü, hayvan yağı, bal, söğüt, şimşir, çubuklar ve bütün iyi ağaçlarla, Retinu'nun bütün ürünleriyle dolu taze sedirden yüzlerce gemiden geriye bir tek kereste bile bırakmadım, hepsine el koydum," diye ilan eder.[213] Bütün bunlar palavra diye bir kenara bırakılmasın diye hatırlatalım: Avaris'teki bulgulardan hareketle elde edilen veriler, kentin yıkımından önceki 250 yıl içinde, çoğu Orta ve Güney Levant'tan kabaca 2 milyon Kenan amforasının ithal edildiğini düşündürür (Güney Levant, Mısır'da "Retinu" diye biliniyordu, bu durum 12. Hanedan'ın Orta ve Kuzey Levant'la bağlarında bir değişiklik olduğu anlamına geliyordu).[214] Bu da kente her gün ortalama 600 litre yağ, şarap ya da başka kaliteli sıvı geldiğini ifade ediyordu. Bu ekonomik teşvik Doğu Akdeniz'de bir hareketlilik yaratmıştı.

Kıbrıs'ın Avaris ve Levant'a çömlek ihracatı artmıştı, kuşkusuz kısmen bakır ihracatının izinden giden bir artıştı bu. Girit'teki siyasi durum da bu tarihlerde ve Hyksos çağından kısa bir süre sonra zirve noktasına tırmanmış, Mısır'la daha yakın bağlar kurulmasını teşvik etmişti. Lüks mallar büyük ölçüde kentte tüketiliyor ya da üst düzeylerde el değiştiriyordu. Wadi Tumilat'ta Tell el-Maskhuta'da bulunan, Avaris'e tabi, kökenleri Delta'ya uzanan başka bir melez yerleşimde bu mallara rastlanmıyordu.[215] Bu tüketim akışı insanlar açısından da geçerliydi, çünkü Avaris'teki nüfus patlaması, ticarette lider konuma gelmesi için bir ön koşul değildi. Avaris'in bu konumu Orta Krallık döneminden beri yaşanan gelişmelerin bir birikimiydi, Doğu Akdeniz'de ekonomik bakımdan süper bir çekim merkezi olmasının sonucuydu.

Hyksos Avaris'i, nehrin yukarı kısmından yönetilen, birleşik bir Mısır Nil'i ile Levant arasındaki alışıldık karşıtlığa alternatif olarak, mekânın daha Akdeniz çevresinde, denizle daha iç içe örgütlendiği bir denemenin mantıksal neticesiydi. Kralların ortaya çıkması öncesinde, Mısır'daki erken hanedan öncesi evrenin ve Levant'ta Bakır Çağı'nın örneklerine geri dönüş anlamına geliyordu ama bu kez bu örneklerin daha büyük bir ölçekte gerçekleştiği, deniz ticaretiyle birlikte tüketim ve jeopolitiğin sarmallar oluşturarak devreye girdiği gözleniyordu. Bu karşılaştırma, Akdeniz sahilleri çevresindeki mekânın sürekliliği dikkate alındığında, böyle bir düzenlemenin ne kadar kolayca ortaya çıkabileceğini, bunun reddedilmesi için ne kadar siyasal enerji, ilahi yetke iddiası ve kaba kuvvet gerekebileceğini vurgular. Başka bir bakış açısıyla yaklaştığımızda Avaris, başarılı bir Akdeniz siyasi oluşumu için çizilen, bir ayağı denizde olan, bir ayağı hinterlandı denetim altında tutan genel modelin çok büyük bir versiyonuydu, genel modelin on katı güce sahip bir liman gücüydü. Genel model ile Avaris arasındaki fark,

8.31 Hyksos siyasi oluşumu ve uzun menzilli bağlantılarının Nil, Mezopotamya ve Anadolu'daki güçlerle karşılaştırmalı haritası.

8.32 Abydos'ta bulunan boyalı bir rölyefin bu baştan çıkarıcı parçalarında, Teb'in Avaris'e karşı savaşının nihayetinde başarılı olması konu alınıyor: (*solda*) Okçular; (*sağda*) Nil'de yol alan bir kraliyet teknesinin akbabayla süslenmiş kıç kısmı.

Delta ile (belki artık bir milyon kişinin yaşadığı)[216] hemen güneyindeki bölgeleri, muhtemelen Güney Levant'taki meyve bahçelerini ve dolaylı olarak Nübye'deki altın yataklarını içeren hinterlandın muazzam bir ölçekte ve verimlilikte olmasıydı. Zamanlama Levant'ın zenginliği ve ticaret gücünün yükselmesiyle, ayrıca Nil üzerinde otoritenin, Delta'daki itaatsizliklerin de pekâlâ katkıda bulunması sonucu çökmesinin bir fırsat penceresi açmasıyla yakından bağlantılıydı. Hyksos döneminin daha sonra gelen Mısır krallarınca lanetlenmesine, merkez üssünün Kamose'nin tabiriyle "kızıla boyanmış enkaz yığınları" haline getirilmesine şaşmamak gerek **[8.32]**.[217] Şaşırtıcı olan tek şey, taşrada gölgede kalma yolunda hızla ilerleyen Teb merkezli bir siyasi oluşumun, serpilmekte olan bu Akdeniz devini silahların gücüne dayanarak alaşağı etmesidir. Oyunun bu şekilde yön değiştirmesinin büyük ölçüde Teb'in kısa süre önce Kush ve altın arzını ele geçirmiş olmasına bağlı olduğuna kuşku yoktur.[218] Bütün bunlar olmasaydı Avaris'in izlediği parlak yol nereye varırdı, işte bilemediğimiz asıl büyük sır budur.

Doğuda Değişim ve Süreklilik

Ahmose'nin Avaris'i yerle bir etmesi, bu nedenle Akdeniz tarihinde büyük bir kesinti ve yeniden yönelim anını temsil eder. Bu olay sonrasında, 18. Hanedan'dan erken Yeni Krallık firavunlarının aldığı üç karar, MÖ 1500 sonrasındaki yüzyılları, tepe noktası genel olarak eleştirellikten biraz uzak bir tavırla Tunç Çağı'nın zirvesi olarak kabul edilen, görkemli bir dönemi tanımlayan yeni yönleri çizmiştir. Bu kararlardan biri aslında bir yenilikten çok bir geri dönüştü. 18. Hanedan, nehrin yukarısında Teb'de bulunan başkentinden Nil'in birliğini sağlamış, kilit Mısır değerlerine bağlılığı güvence altına almış, en başta (çoğu sakininin yerli yerinde kaldığı)[219] Delta'da açıkça çokkökenli bir nüfusu, hatta kraliyet sarayını incelikli bir biçimde bütünleştirmişti; ayrıca dikine tezgâhlar, amforalar ve başka yeni kap biçimleri, düzenli zeytin dikimi (zeytin çekirdeklerine nehrin epey yukarılarında rastlanır, Tutankamon'un cenaze çelenginde de zeytin yaprakları vardır) ve "her gün yumurtlayan kuş" diye tanımlanan, hemen hemen o tarihlerde doğudan gelen ilk tavuklar gibi farklı yabancı özellikleri kabul etmişti.[220] Kalesi dışında Avaris'in büyük bölümü terk edilmişti. Kalede başlarda bir kışla bulunuyordu ama sonra MÖ 15. yüzyıl başlarında, 50-60 yıl boyunca üç saraydan oluşan muazzam bir kompleks yer aldı, bundan sonra da kale MÖ 1300 civarına dek boş kaldı.[221] Görkemli günlere bu kısa geri dönüş dönemi, Doğu Akdeniz'e karşı daha geniş çapta, istisnai bir ilginin geliştiği evreye denk gelmiştir; geleneksel olarak Memphis yakınlarında bir yerlerde olduğu sanılan meşhur nehir limanı Perunefer ("Mutlu Yolculuk") belki de aslında Avaris'ti. Delta'daki insanların "kurtuluşları" ve Teb krallarının yönetiminde yeniden birleştirilmeleri hakkında neler düşündüklerini bilmiyoruz.[222] Bölgenin sonraki iki yüzyıl boyunca karşımıza çıktığı ana bağlam, yerel olarak uyrukluğa kabul edilmiş Levant uzmanlarından yararlanan, kraliyete bağlı üretken bir şarap sanayiidir; Tutankamon'un şarap tüccarlarından ikisi Kenan isimleri taşıyordu **[8.33]**.[223] Hasat tarihi, Nil'in yukarısına gönderilen amforaların üzerine yazılıyordu; kralın ve sarayın çok beğendiği kırmızı şarap *shedeh* dahil en iyi şaraplar, Batı Deltası'ndaki bağlardan elde ediliyordu. Mısır'da bundan

8.33 Tutankamon'un mezarında bulunmuş şarap küpü; içeriği, "Yıl 4, Batı Nehri'ndeki Aten'in tatlı şarabı. Şarapçıbaşı Aperershop" diye belirtilmiş. Batı Nehri, Nil Deltası'nın Canopic kolu anlamına geliyordu.

daha kısa süre sonrasına ait bir kraliyet bağı 8,5 hektar büyüklüğündeydi, bugün Fransa'daki bağlardan daha büyüktü, burada 21 kişi çalışıyordu.[224] Hyksos döneminin tersine, Avaris'te yaşanan kısa süreli parlak dönemin dışında Delta nispeten kırsal durgunluğuna geri dönmüştü.

İkinci karar, 18. Hanedan'ın Avaris olgusunun Delta'da son bulmadığını kavrayarak savaşı Levant'a taşıma politikası izlemesi oldu; bu durum Yeni Krallık'ın Mısır toplumunda askeri değerlerin ve harekete hazır bir ordunun yükselip öne çıktığının bir emaresiydi.[225] Ahmose döneminde savaş Gazze'ye kadar ulaştı, Sharuhen bir kuşatmanın ardından yakılıp yıkıldı. Bundan kısa bir süre sonra I. Thutmose ve III. Thutmose (sırasıyla MÖ 1504-1492 ve MÖ 1479-1425) yol üzerinde ganimetler toplayıp yerleşimleri kendilerine tabi kılarak Fırat'a kadar ilerlediler; arkeolojik çalışmalarda MÖ 16. ve 15. yüzyılda Güney Levant şehirlerinde gerçekleştiği görülen yıkımların ardında kısmen bu seferler vardı.[226] Bu arada III. Thutmose, Ghab bataklıklarında son Asya fillerinin bazılarını yakaladı, bunlardan birinin devasa kürek kemikleri kısa süre önce Katna'da gün ışığına çıkarılmıştır.[227] Bu yayılmayı ve Levant açısından sonuçlarını daha sonra tekrar ele alacağız. Şimdilik asıl önemli nokta, bu gibi müdahalelerin Asya'daki bölgelerde servet toplanan yağmalar ve cezalandırmalar olmaktan çıkıp, daha kalıcı bir üst yönetimin dayatılmasına, kaynakların denetiminin daimi bir biçimde genişletilmesine dönüşmesidir; kısacası ilkel imparatorluğun doğuşudur. Kuzeyden ve doğudan gelen benzer etkiler Levant'ta birleşiyor, her biri hâkimiyeti kazanmak için kopan arbedede birbirini güçlendiriyordu. Anadolu yaylalarındaki Hatti Krallığı'nın ilk yayılmasının Kuzey Levant'ta baskınlar ve fetihlerle sonuçlandığına daha önce tanık olmuştuk. Bu siyasi oluşumun, kalbinin attığı Orta Anadolu'daki 100.000-150.000 kilometrekarelik kocaman yerin ötesinde bölünmeye ve çöküşlere kronik yatkınlığına karşın, gücü dönemsel olarak Levant ve Cezire'nin derinlerine, ayrıca batıda, Ege'ye yayılıyordu.[228] Karalar içine hapsolmuş hali, denizlerdeki limanlara imrenerek bakan gözleri, isyancı vassalları, dizi dizi savaş arabaları, mineral zenginliği, tahıl kıtlıkları, tüccarlarının yetersizliği, hantal anıtları, kendi ülkesinde gelişmiş ve dışarıdan gelen ideolojileri harmanlaması, Mısır karşısındaki aşağılık kompleksiyle Hatti'yi, döneminin Sovyet Rusya'sı olarak karikatürize etme arzusu dayanılmazdır ama bu benzetmenin peşinden gidecek olursak, Mısır'ın ABD yerine imparatorluk Çin'ine benzetilmesi gerekir. İmparatorluk kurma yarışındaki bir başka isimse kısa ömürlü olmuş, bize göre gölgede kalmış, MÖ 15. yüzyıl ve 14. yüzyıl başlarında, Hititlerin küçüldüğü bir dönemde Cezire'ye hükmetmiş; Yamhad, Alalah ve Ugarit üzerinde kısa bir süre denetim kurmuş, Mitanni olarak bilinen bir güçtür.[229] Nil Vadisi krallarının Delta'yı ilhak etmeleri, Akadların MÖ üçüncü binyılda Kuzey Levant'a girmeleri dışında, bu imparatorluk denemeleri, Akdeniz havzasının çeşitli bölgeleri üzerinde dış yönetim kurma konusunda ilk girişimler olmuştur; bu süreç sonraki binyıllarda hızla ivme kazanacaktı.

Hyksos Avarisi'nin son bulmasından birkaç kuşak sonra alınan, tarihsel yankıları olan üçüncü önemli karar, kaledeki yeni saraylardan birinin ya da daha

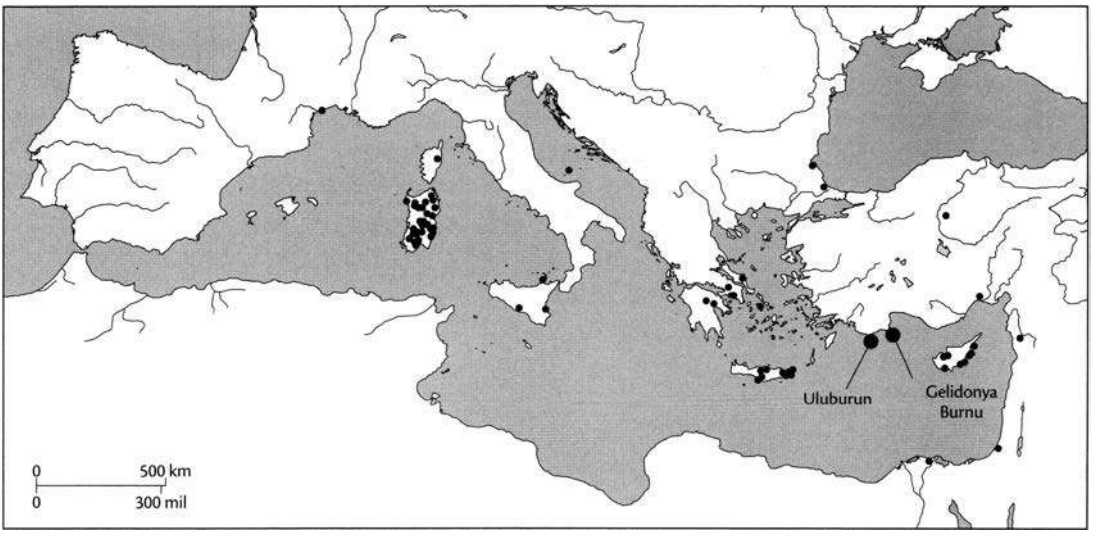

8.34 Ugarit'te bulunan bir çift altın kâseden biri olan bu kâse üzerindeki desenler "uluslararası" üslubu zengin bir biçimde örnekliyor. Aslan avlayan adamların ve başka avları yakalayan aslanların görüldüğü imgeler sfenksler, griffinler, kıvrımlı palmiyeler, narlar, sarmallar ve başka motiflerle iç içe geçmiş.

fazlasının duvarlarını, boğa üzerinde sıçramanın, hayvanlarla dolu inişli çıkışlı manzaraların ve Ege'den aşina olduğumuz biçimde işlenmiş motiflerin resmedildiği duvar resimleriyle süslemekti [**Rr. XXXII**].[230] Bu resimlerden bugüne ulaşan parçalar, İsrail'de Tel Kabri'de ve Alalah'taki saraylarda benzer üsluplarda daha önceki tarihlere ait parçaların tespit edilmesi Akdeniz arkeolojisinde büyük bir heyecan dalgası uyandırmıştır.[231] Yüzeysel olarak bakıldığında, bunlar Ege'den çeşitli teknikler, hatta vasıflı zanaatkârlar ihraç edildiğinin kanıtıdır. Mısır ve Mezopotamya'dan farklı, alçı hazırlama tariflerinde görülen benzerlikler bu argümanı güçlendirir. Ne var ki Thera'nın patlaması tartışmasında, Ege için önerilen revize edilmiş kronoloji doğru değilse, Levant'taki örnekler, en azından Girit, Thera ve başka yerlerdeki duvar resimleri kadar yakın tarihlere aittir. Ayrıca Ege uzmanlarının canını sıkabilir ama boğada sıçramanın, Minoa'nın bu gösterişli sembolünün bile, Levant ve Anadolu sanatında yerleşmiş benzerleri var demektir.[232] Kökenlerin izini sürmek yerine daha üretken bir alternatif, bu duvar resimlerini uzak mesafelerle, doğuda şimdiye kadar rastlanandan kökten farklı yeni tür bir etkileşimin erken emareleri olarak görmektir (ama başka yerlerde, örneğin Batı Akdeniz'in geniş ağızlı bardak bölgesinde çok daha küçük ölçekli öncüllere de rastlanmıştır).[233] Bu etkileşimi başlatanlar, ortak bir saray vokabüleri yaratmaya, böylece birbirinden uzak yerlerde ortak yönleri olan bir Doğu Akdeniz sahil şeridi eliti oluşturmaya ama yerli alt kesimleri dışlamaya çalışan yüksek mevkili insanlardı (belki de son derece iddialı siyasi oluşumların yöneticileriydi). Mısır çok geçmeden açıkça yabancı imgelerin ülke içinde kullanımını kısmen frenlemeye başlamıştı. Ancak başka yerlerde temaslar ve karşılıklı bilgi alışverişi arttıkça bu "uluslararasıcılık" (aslında modern anlamda ulusların olmadığı bir dünyada "Akdenizcilik" daha doğru bir terim olabilir), özellikle kraliyet gücünün onaylanmasında daha öne çıkan bir hal almıştı.[234] Yakınlaşma sıklıkla konu düzeyinde kalıyordu, yaya ya da savaş arabalarında kaslarını şişirmiş krallar ya da kahramanların görkemli bir biçimde resmedilmesi örneklerinde olduğu gibi... Başka örneklerdeyse yabancı unsurlar, bölgenin başka yönleriyle özgün bir biçimde tasvir edildiği kompozisyonlara sızıyordu. Ancak birkaç parça vardı ki, güç ve uyum hakkında genellik kazanmış fikirleri yansıtan, yerelliği aşan, gerçekten kaynaşmış bir dil oluşturuyordu. Bu örneklerde ister griffin ister sfenks, ister palmiyenin bir türü olan (Mezopotamya'da bereketi ifade eden) kıvrımlı hurma yaprağı süslemeleri ya da Mısır'a özgü lotus ve papirüs (istikrarlı, birleşik yönetimin simgeleri) ya da (ritüel anlam taşıyan) Girit zambağı olsun, semboller bile melezdi. Bu nesnelerin çoğu hayvan dişi, gümüş, altın ve çiniden yapılmıştı, saray içindeki hayatla ya da askeri nümayişle ilişkiliydiler **[8.34]**. Birçoğu taşınabilir nesnelerdi, gerçi Ugarit'te bir kralın yatağındaki hayvan dişinden paneller ve Tutankamon'un savaş arabasının dizginlerindeki desenler de bu türün güzel örnekleridir. Bu gelişmeler, MÖ ikinci binyıl başlarında ya da öncesinde ortaya çıkmış eski gelenekler üzerine çok daha geniş ölçekte oturan ticaret örüntülerinin yanı sıra yaşanmıştı.

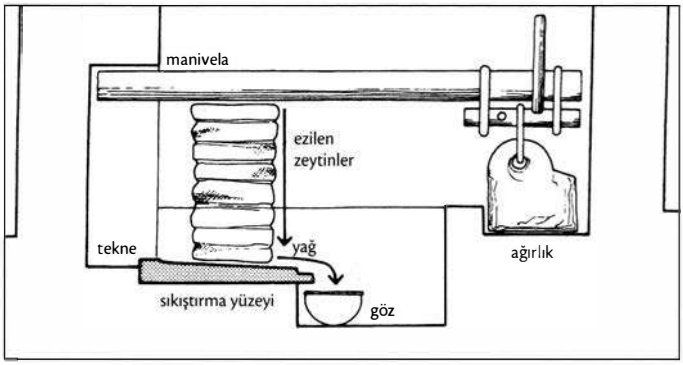
Başlıca mallar arasında bakır öküz derisi külçeler, arkeolojide ve imgelerde düzenli olarak karşımıza çıkar, nihayetinde daha batıdaki bölgelere kadar ulaşmışlardır **[8.35]**. Kaneş arşivlerinde verilen fiyatlar ile ikinci binyılın sonraki dönemlerine ait fiyatlar arasındaki artış, kalayın ulaşılabilirliğinin giderek yükseldiğini açıkça ortaya koyar.[235] III. Thutmose'nin egemenliği sırasında, iyi bir yılda Nübye haraç olarak 200-300 kg altın çıkarıyordu, bu miktar MS 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında Amerika kıtasından İspanya'ya gönderilen yıllık altın miktarının kabaca dörtte birine eşitti.[236] Mezopotamya bir altın standardına geçmişti ama daha batıda gümüş norm olarak kalmıştı, Mısır'da bile gümüş bu rolü, uzun zamandır kural haline gelmiş bakırla paylaşmaya başlamıştı.[237] MÖ üçüncü binyıldaki gayri safi farklılıklardan bu yana, metallerin değeri her bölgede yakınlaşma eğilimindeydi, bu da doğu dünyasının daha fazla bütünleşmesinin emaresi, en başta Levantlı aracıların faaliyetlerinin bir ödülüydü; gerçi bu aracılar hâlâ üzerinde oynayabilecekleri birçok çeşitleme bulabiliyordu. Zeytinyağı ve şarap üretimi güçlenmişti; Levant'ta yeni bir icat olan kollu presler zeytinyağı üretimini artırmıştı **[8.36]**.[238] Doğu Akdeniz'in her yerine yüksek miktarda şarap tüketme kültürü yayılmıştı. Ugarit arşivlerindeki metinlerde, daha önceki tarihlere ait *marzeah* pratiklerinin resmileştiği görülür. *Marzeah* toplumsal, dinsel törenlerle ya da cenaze törenleriyle ilişkili, içki içilen bir törendi, daha sonraları İsrail peygamberlerince lanetlenen bu tören, Yunanistan'da daha sonra ortaya çıkmış, *symposion* diye bilinen içme partilerini andırıyordu.[239] Bu gibi olayların, ayrıca daha geniş çaplı ziyafetlerin arkeolojik kalıntıları yaygındır ve ölçek itibariyle etkileyicidir.[240]

Başka istenen maddelere dönelim; Kenan testileri ve içeriklerinin analizi bu tarihlerde bu nesnelerin birçoğunun Kuzey ve Orta Levant'ta yapıldığını, özellikle de Mısır'a gönderiliyorlarsa tütsü olarak ya da başka ritüeller için kullanılan melengiç ya da terebentin reçinesi içerdiklerini gösterir.[241] Kıbrıs'ta haşhaş çiçeği başı şeklindeki testiciklerde afyon türevi maddeler bulunduğunu (bu maddeleri isimlendirmek püriten modern sınıflandırmaların dayatılması anlamına gelir) ve Mısır'da Kızıldeniz'de çıkılan gemi yolculuklarında, Güney Arabistan'dan günlük (sığla yağı) ve mürrüsafi elde edildiğini düşündüren ilginç

8.35 Öküz derisi külçelerin bulunduğu yerleri gösteren bu harita, külçelerin yaygınlığını gözler önüne serer, fakat karadaki yıkımlar ya da denizdeki kazalar nedeniyle feci kayıplar yaşanan bölgeleri ağırlıklı olarak atlamıştır ve öküz derisi külçe tüketiminin nispi seviyesini doğru bir biçimde yansıtmaktan çok uzaktır. Metinler ve imgelerin doğruladığı üzere büyük bir bakır ithalatçısı olan Mısır bu haritada neredeyse hiç görünmez, bakırın başlıca kaynağı olarak Kıbrıs adası da nispeten yetersiz görülür. Ayrıca Sardinya'da ve batıda başka yerlerde bulunan külçeler büyük ölçüde parçalıdır, gömülerden çıkarılmıştır ve geç bir tarihe aittir (MÖ 13. yüzyıl ve sonrası).

8.36 MÖ ikinci binyılda Doğu Akdeniz'de zeytine dayalı sanayiler ve şarap sanayiinin devam eden yayılmasına (*yukarıda solda*) ilişkin kanıtlardan biri, Amarna'da kraliyete ait ellerin Aten diski üzerindeki ışık huzmelerine doğru kaldırdığı bir zeytin dalıdır. Bu, Nil'de zeytin yetiştirildiğinin de bir kanıtıdır; (*yukarıda sağda*) Ugarit'te bulunmuş verimli bir manivelalı zeytinyağı presinin kurgusu; (*sağda*) Güneybatı Peloponez'de Pylos sarayında düzenlenen ziyafetlere geniş ölçekli katılım için kitlesel olarak üretilmiş şarap kapları görülüyor.

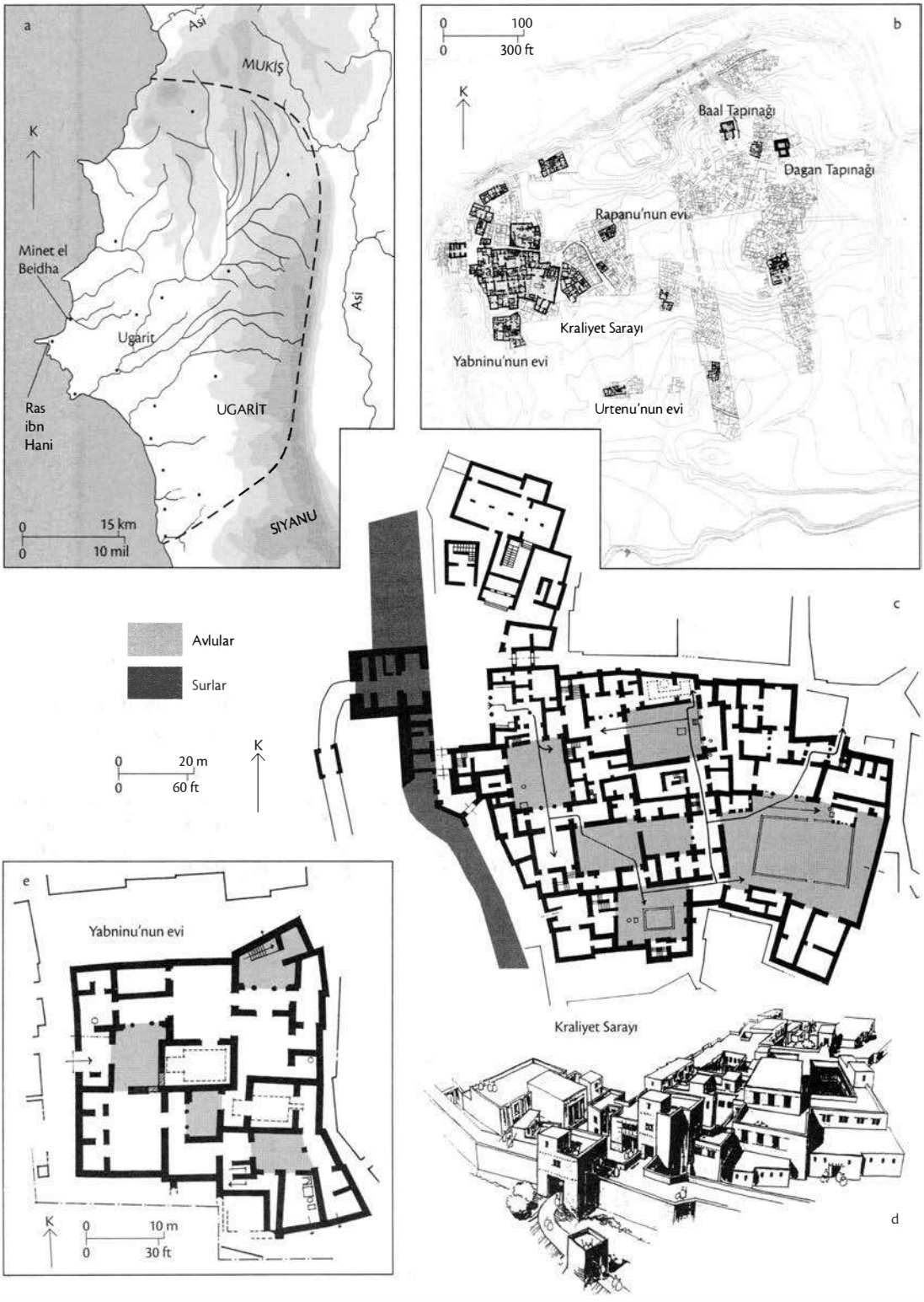
veriler mevcuttur.[242] Mısır'ın güneyde derinlere ulaştığı, Doğu Akdeniz'de Afrika'dan fildişlerine rastlanmasında da hiç kuşkusuz görülür; Afrika fildişleri Levant'ta tek tük kalmış Asya fil sürülerinin dişlerinin yerini almıştır.[243] Ayrıca bunlar hipopotam dişlerinden daha iyi kaliteydi, yüksek mevkilerde hipopotam dişlerinin egemenliğine son vermişlerdi; dolayısıyla Ugarit sarayının hayvan dişinden yapılmış en incelikli eşyaları fillerden yontulmuştu, hipopotam dişlerinden yapılan ürünlerse şehrin diğer kesimlerinde hâkimiyetini korumuştu.[244] Bir ticaret kalemi olarak çömlek, daha önce belirttiğimiz mantık çerçevesinde el değiştiriyordu. Kimi zaman Anadolu'nun içlerinde ve Nil'in iyice yukarılarında rastlanan başlıca markalı kaplar Kıbrıs testicikleri, birçoğunda öne uzatılmış, kupa sunan bir elle biten kol şeklinde bir parça bulunan, başlıca hedefleri Mısır olmuş, daha sonra Anadolu'ya doğru yayılmış (Hattuşa bunlardan çok miktarda almıştı)[245] daha büyük Kıbrıs ve belki Kilikya işi kırmızı, parlak kaplar ve muhtemelen de MÖ 14. yüzyılda en başarılı ürün olan Ege'ye özgü üzengi kulplu ve piriform küplerdi. Boyalı çömlekler değer açısından verdikleri karşı mücadeleyi sürdürmüşlerdir; bunların çoğu Ege'ye aitti ama başka yerlerde de bazı pırıltılar görülüyordu, örneğin Mısır'da mavi boyalı bir üslup gelişmiş, Mitanni'nin yönetimi altındaki Cezire'de incelikli çiçek süslemeleriyle bezenmiş Nuzi işi pişmiş toprak kupalarda, Ege bitki desenlerinin en incelikli olanlarının son bulması sonrasında kısa bir patlama yaşanmıştı.[246] MÖ 1500 civarında, parlak renkli, hafif şeffaf boncuklar, kakmalar, muskalar ve çokrenkli kaplar için düzenli cam

üretiminin başlaması bile, yerleşiklik kazanmış bir tema üzerinde yapılmış bir çeşitlemeydi.[247] İlk cam maviydi, lapis lazuli ya da firuzeye atıfta bulunuyordu, sıfatlarından biri "fırında yapılmış taştı". Benzer şekilde camlaştırılmış suni çini, bu anlamda camın düşük piyasalara hitap eden, daha alt bir teknolojiyle imal edilmiş kuzeniydi. Üretim, Mitanni'nin denetiminde olup, denemelere eğilimli kuzey bölgelerde başlamış ama çok geçmeden muhtemelen III. Thutmose'nin seferlerinden birinde bu teknolojinin alınması sayesinde, başta kraliyetin tekelinde Mısır'a da yayılmıştı. Teknolojik bakımdan hatalı çıkışların ardından gelen yeni bir icat olarak camın çağrışımları yine de epeyce eskiydi.

"Ticaret"e Açılan Dört Pencere

Doğu Akdeniz'de, MÖ ikinci binyılın ikinci yarısı, sadece yeni girişimlerin yanı sıra geleneksel faaliyetlerin artmasıyla değil, belli ticaret ve etkileşim tiplerinin dokusuyla ilgili canlı kavrayışlar sunan, öte yandan arkeologların genelde gün ışığına çıkardığı şeylerin bir buzdağının görünen kısmından ibaret olduğunu da doğrulayan, üstün arkeolojik ve metinsel pencerelerin bolluğuyla da meşhurdur. Bu dönemde doğudaki kilit bölgeleri incelemeye geçmeden önce bu pencerelerin bazılarını incelemeye değer. Seçtiğimiz dört pencere, başlıca sahil kentlerinden birinin bütünlüklü arkeolojisi ve arşivleri, dönemin süper gücünün diplomatik yazışmaları, dünyanın iyi korunmuş en eski gemisi ve Kuzeydoğu Afrika açıklarında bilinmeyen bir adacıktan oluşuyor. Bu pencereleri her açışımızda, verdiğimiz örneğe özgü koşullardan geri adım atıp, hep birlikte dikkat çekici bir dünyayı anlamlandırmaya başlayan daha geniş kapsamlı, örtüşen bağlantı ağlarına uzanacağız.

İlk penceremiz, aşina olduğumuz bir yere, modern araştırmaların fevkalade uzun ve kapsamlı olması sayesinde arkeolojik bir harika olan Ugarit'e açılıyor. Buradaki gezintimiz bu bölümün bitiş tarihinden biraz daha öteye geçecek; Ugarit pratiklerinin MÖ 12. yüzyıl başındaki nihai yıkıma dek tutarlılıkla devam etmesi, böyle bir serbestlik göstermemizi haklı çıkarır.[248] Ugarit'in, Mari arşivlerinde boy gösterdiği tarihlerdeki katmanlar hakkında hâlâ pek az şey biliyor olsak da, son 80 yılda yapılan kazılarda, MÖ ikinci binyılda 6000-8000 kişinin yaşadığı şehrin altıda biri ortaya çıkarılmıştır **[8.37]**. Ugarit'te bir kraliyet sarayı, büyük konaklar, zengin ve fakir yakın akrabaların yan yana yaşadığı semtler, evlerin altında zengin mezarlar ve kule tapınaklar bulunuyordu. Kentin en yüksek noktasına inşa edilmiş ve başlıca tanrıları Baal'e adanmış olan tapınakta, bir adağı yerine getirmek amacıyla inşa edilmiş, muhtemelen seyrüsefer için bir işaret olarak iş görmüş taş çıpalar bulunmuştur **[8.38]**. Günışığına çıkarılmış binlerce tablette ekonomik, diplomatik, yasal, ritüel, edebi ve mitolojik meselelerden bahsediliyordu; yerel ve daha uzak bölgelere ait edebi geleneklere bulanmış, dört yazıyla, sekiz dilde (Ugaritçe, Akad dili, Sümerce, Mısır dili, Hititçe, Hurrice, Batı Anadolu Luvi dili ve Kıbrıs-Minoa dili; ne var ki bu çokdilli toplulukta Ege yazısının soluğu dikkat çekici bir eksikliktir) kaleme alınmış bir birikimdi bu. Hitit'in gevşek egemenliği altında Ugarit, 2000-3000 kilometrekarelik verimli, iyi sulanan, nüfusu yoğun, zengin ormanlarla çevrelenmiş bir bölgeye hükmediyordu.[249] Metinlerdeki atıflar dışında bu bölge hakkında pek az şey biliriz, bu durum buralarda yasa ve düzenin

a
Asi
MUKİŞ
K
Minet el Beidha
Ugarit
Ras ibn Hani
UGARİT
Asi
SIYANU
0 15 km
0 10 mil
b
0 100
0 300 ft
K
Baal Tapınağı
Dagan Tapınağı
Rapanu'nun evi
Kraliyet Sarayı
Yabninu'nun evi
Urtenu'nun evi
Avlular
Surlar
0 20 m
0 60 ft
K
c
e
Yabninu'nun evi
K
0 10 m
0 30 ft
Kraliyet Sarayı
d

tam manasıyla sağlanmamış olduğunu ima eder ama kentteki evlerin çoğunda yaygın görülen çakmaktaşından orak temrenleri, yanı sıra her mahallede bulunan zeytinyağı presleri, her ne kadar elde edilen başarılar hiç olmadığı kadar yoğun bir kent topluluğuna isteklendirse de, çoğu kent sakininin tarlalarla bağlantılarını kimi zaman ciddi boyutlara varacak şekilde koruduğuna işaret eder.[250]

Ne var ki bu kuzey-güney, doğu-batı ve kara-denizyollarının kavşağında bulunan daha önceki merkezler gibi, Ugarit'in zenginliği de en başta ticaretten kaynaklanıyordu.[251] Metal işçiliğinin kalıntıları yaygındır, ithalatın izleri de, ayrıca Levant'ın başka bölgelerinden, Kıbrıs, Mısır, Anadolu ve Ege'den yerel kopyalara da rastlanır. Arşivler çok sayıda öngörülebilir malzemeyi gözler önüne serer, genelde o kadar görünür olmayan malzemelerin bazılarından da bahseder. Bunlardan biri tuz, bir diğeriyse buğdaydır; buğday hayli ilgi çekicidir, çünkü kısa ve orta mesafelerde toplu tahıl nakliyatı, yelkenli gemiler ve arabaların ortaya çıkmasıyla birlikte, Doğu Akdeniz'in yanardöner doğal ortamında hiç kuşkusuz düzenli olarak rastlanan bir unsur haline gelmiş, daha sonra Akdeniz'de kentlerin gelişmesi açısından kesinlikle önem taşımışsa da, metinlerin radarına genellikle yakalanmaz, arkeolojik olarak da tespit edilmesi mümkün değildir.[252] Ugarit'ten önce yakalayabildiğimiz yegâne manzara, Yamhad'dan havza dışındaki Mari'ye yapılmış bir sevkiyattır. Ugarit arşivlerinde Levant'ın yukarı ve aşağı bölgelerine sevkiyatlar kayıtlıdır, bunların çoğu tahıl ambarı Mısır'dan yapılmış sevkiyatlardır, ama aralarında oraya yapılmış olanlar da vardır, gerçi bunları bile önem ve sıklık bakımından değerlendirmek zordur.[253] Bütün bunlar bir yana, daha genel bir düzeyde deniz ticareti açıktır ki canlı ve önemliydi. Ugarit kabaca bir kilometre içeride kalıyordu ama beş limanı vardı. Kente en yakın liman, gayet iyi korunmuş (o zamanlar Mahadu diye bilinen) kumluk Minet el-Beida koyu, birçok ithalatın kapısı olmuştu. Bunlar arasında, içinde bir çıpa bulunan bir mezarda ortaya çıkarılmış, melez üslupta göğsü çıplak bir kadın figürüyle, süslü hayvan dişinden bir kapak, yüklenmeye hazır 80 Kenan testisi biçiminde donmuş halde bir ihracat karesi **[8.25]**, mavi boya üretiminin artıkları yer alır.[254] O tarihlerde Biruti adını taşıyan Ras Ibn Hani'de bulunan başka bir limansa, öküz derisi külçe dökümünde kullanılan kalıpların yegâne örneğini sunar; bu örnek kalıp bir dönem Ugarit'in ana kraliçesinin kaldığı bir sarayda bulunmuştu.[255]

Metinlerden, denizcilik kültürüyle ilgili çok zengin başka fikirler de edinilebilir.[256] Daha önce değindiğimiz bir metinde bir geminin çarptığı yapay bir rıhtımdan bahsediliyordu. Bir başka metindeyse düşman gemilerin büyük kraliyet armaları taşıdığından bahsedilir. Mahadu'dan bir denetçi Kıbrıs'ta kral için gemi almak üzere biraz vakit geçirmiştir ama başka metinlerde kraliyet gemilerinin yanı sıra özel gemilerin varlığı şüpheye yer bırakmaksızın ortaya konur. Başka tabletlerde mal sahipleri, tüccarlar ve mürettebata gemiler ve kargonun güvenliği için düşen sorumluluklar tanımlanır. Sur açıklarında korkunç bir fırtınada "ölen" talihsiz bir gemi olduğunu, geminin yükünün yerel sahil güvenlik tarafından kurtarılması sonrasında Sur kralının hayatta kalanlara yükü teslim ettiğini öğreniriz. Birkaç metinde, gösterişli girişimlere meyletmeye karşı sağlıklı bir antitez olarak, çoğu orta büyüklükte olup Levant sahillerinde yakınlardaki şehirlere giden özel bazı sevklerden bahsedilir; bunun tersine başka bir belgeye dayanarak varılan birkaç yüz tonluk devasa gemiler bulunduğu çıkarımıysa kusurludur.[257] Son olarak, Ugarit mitolojisinde, Baal deniz tanrısı Yamm'ı dize

8.37 (*karşı sayfa*) MÖ ikinci binyıl sonlarında Ugarit: (a) Krallığın Akdeniz'in doğal ortamının bütün çeşitliliğini kapsayan yayılımı; (b) şehir planı, araştırılmış konut alanları ve başlıca yapılar görülüyor; (c-d) kraliyet sarayı ve surlardaki ana geçit kapısı; (e) Yabninu'nun evi.

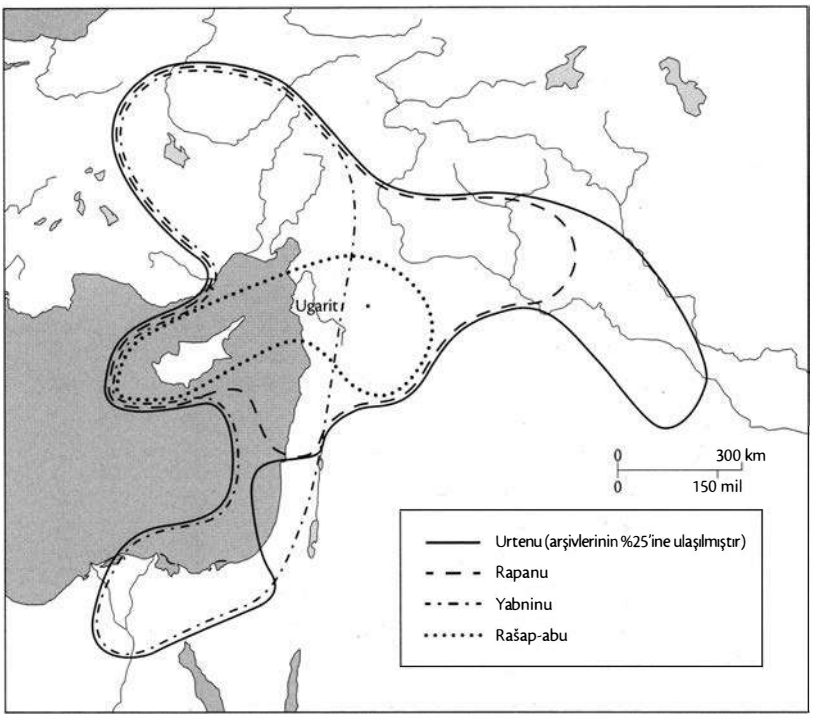
8.38 Ugarit'in başlıca ilahlarından biri olan Tanrı Baal'in görüldüğü stel, şehrin içinde yüksek bir noktaya kurulmuş Baal Tapınağı yakınlarında bulunmuştur. Baal bir sopa ve üstünde yapraklar çıkan bir mızrak taşır, altındaki dalgalı çizgiler dağların ve denizlerin efendisi olduğunu ima etmektedir muhtemelen. Daha küçük figürse bir Ugarit kralı olsa gerektir.

getirmişse de dünyevi açıdan Ugarit çapında bir deniz gücü, bırakın resmi bir "denizler imparatorluğu" kurmayı, topraklarına denk bir deniz alanını güvence altına almayı bile başaramamıştır. Deniz ona açılacak becerisi, cesareti ve mali kaynakları olanlar için herkese açık, anarşik bir bölge olarak kalmıştır.[258]

Ugarit arşivlerinin Erken Akdeniz toplumları hakkındaki bilgimize en büyük katkısı, uzun zamandır kuşkulanılan ama o zamana kadar görünmez kalmış tüccar kişiliğini, ayrıca 500 yıl önce karanın iç kesimlerinde Kaneş'te görülenlere benzer, dönemin parametreleri çerçevesinde bir o kadar ticari niteliklere sahip sermaye toplama, risk yayma, hisse paylaşma ve borçları temizleme mekanizmalarını aydınlatmasıdır.[259] Ugarit sarayı, ticari girişimlerde bulunma ve kısmen de bunları finanse etme işiyle yoğun olarak meşguldü, birazdan göreceğimiz üzere daha törensel mübadelelerle de uğraşılıyordu ama ticaret üzerinde tam bir denetim uygulamıyordu, gelirlerinin bir kısmını da başkalarının kârını gümüş şekel olarak vergilendirmekten elde ediyordu. Böylece kuralı doğrulayan bir istisnayla bir tüccar, kraliyet tarafından kayırılmıştı: "Ammishtamru, Niqmepa'nın oğlu, Ugarit kralı Sinaranu'yu, Siginu'nun oğlunu muaf tutar ... buğdayını, birasını, yağını saraya vermeyecektir. Gemisi Girit'ten döndüğünde muaf tutulacaktır."[260] Kralın kişiliği, tanrının verdiği geleneksel otoriteyi taşıyan figür, açıkça girişimci faaliyetlerden sakınılıyordu ama bu sakınma dışında ticarete vurulmuş bir damga yoktu. Aslına bakılırsa ticaret, ülke içinde üst düzey devlet görevlerini ya da yurtdışında temsilci olarak verdikleri hizmetleri, kraliyet ailesiyle ilişkileri, savaş arabası sahibi askeri elitlere mensup olmayı, emek gücüyle iç tüketime ya da ihracata yönelik doğrudan satış amaçlı tarım yapılan arazilerden istifade etmeyi (Sinaranu'nun sarayla yaptığı anlaşmanın ilk koşuluna bakın) ve ticareti, bunların yanı sıra saray adına ticari nakliye faaliyetlerini, başka çıkarları ya da her ikisini birden sorunsuzca birleştirebilen önde gelen nüfuzlu kimselerin hâkimiyetindeydi. Bu çeşitlilik gösteren, dokunaçlı nitelikler, kendi tedarik ve nakliye zincirlerine sahip olma konusunda açık bir kaygıyla birlikte, bir ölçüde modern bir şirketin faaliyetlerini andırır.[261]

Bu gibi bireyler kentteki en lüks evlerde yaşıyordu. Yabninu'nun, sarayın hemen yanında, 1000 metrekarelik çokkatlı bir köşkü vardı; buranın kazısında bir kraliyet kartuşu taşıyan Mısır işi bir taş kap, Ege çömlekleri, birkaç yazıyla doldurulmuş 67 tablet gün ışığına çıkarılmıştır; bunlar bu gibi insanların okuryazar ve çokdilli olduğunu işaret edebilir.[262] Yabninu'nun özel arşivinde gümüş, kalay (Fırat'taki piyasalardan gümüş alımında başrol oynuyordu kendisi) ve hatta demir, bunların yanı sıra hububat, zeytinyağı, süt, yün, atlar, balık, güvercinler, aletler, ağaçlar, başka orman kaynakları, kamışlar, cevizler ve aromatik bitkiler, bunların yanı sıra Levant'ın yukarısı ve aşağısındaki limanlarla temaslar ve buralara yapılan sevkiyatlar sıralanmıştı. 1986'ya dek Suriye ordusuna ait bir barakanın altında gözden ırak kalmış bir başka konakta bulunan, daha az incelenmiş Urtenu arşivi bundan sekiz kat daha büyüktür ve krallar arasında, onlar adına yapılan yazışmaları içerir.[263] Arşivlerin gözler önüne serdiği üzere, böyle büyük oyuncuların faaliyet alanlarının çarpıcı özelliklerinden biri, bu alanların her halükarda tüccar bireylerin uzun mesafelerle bağlantıları ya da her birinin faal olduğu biraz farklı devrelerde, piyasa koşullarında meydana gelen, bizim fark edemeyeceğimiz kadar küçük mikro dalgalanmalar nedeniyle çapları ve coğrafi vurguları itibariyle farklılık göstermeleridir **[8.39]**.[264] Daha mütevazı faaliyetlerde

8.39 Ugarit'in önde gelen dört tüccarının, kendi arşivlerinde belgelendiği şekliyle ticaret bağlantıları (ancak Urtenu örneğinde bugüne dek arşivin ancak %25'ine ulaşılabilmiştir). Hem genel ölçek hem de bölgesel piyasa tercihi açısından aralarında dikkat çekici farklar bulunur ama hepsi de Kıbrıs'la ilişki kurmuştur.

bulunmalarına rağmen gözden kaybetmememiz gereken daha önemsiz tüccarlar Mahadu'da toplanmıştı. Tüccar olmak kazançlı olabileceği gibi riskli de olabiliyordu, üstelik bunlar sadece ekonomik riskler de değildi.[265] Tüccarlar genellikle mallarıyla birlikte seyahat ediyorlardı, ülkelerinin yetki sınırları dışına çıktıklarında, korunma konusunda ve dayandıkları güven ortamında oluşan zaaflar karşısında savunmasızdılar. Ugarit ve çağdaşı kentlerin arşivlerinde, siyasi oluşumlar arasında kalan bölgelerde, dostane tutum göstermeyen krallarca öldürülen ya da soyulan tüccarlardan bahsedilir.

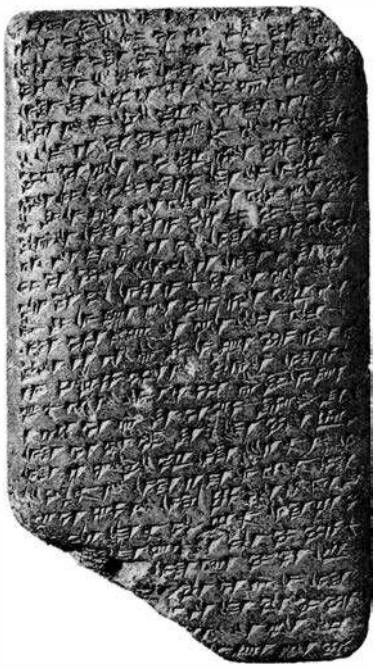
Milyon dolarlık soru, bu verilere dayalı çıkarımlarla ne kadar uzağa gidebileceğimizdir. Ugarit'te yabancı tüccarlardan sık sık bahsediliyordu; bunların bazıları yerel yatırımlarda bulunuyor, kentte ciddi, zaman zaman huzur bozucu bir nüfuza sahip oluyordu, bu nedenle de hepsi yakından takip ediliyordu.[266] Bu durum, Levant'ın her yerinde ve Kıbrıs'ta benzer türde insanların bulunduğu konusunda kuşkuya yer bırakmaz. İlginçtir, Hatti ile çalışan tüccarlar krallığın Akdeniz'e açılan dar penceresinde, özellikle de bugünkü Silifke yakınlarında arkeolojik açıdan tanımlanmayı bekleyen Ura'da yoğunlaşmışlardı.[267] Yurtdışına seyahatin olumsuz çağrışımlara sahip olduğu Mısır'da durum hayli farklıydı.[268] "Tüccar" anlamına gelen bir terim ilk kez Yeni Krallık'ta ortaya çıkmışsa da, nehir kıyısında takasa dayalı yerel ve bölgesel pazarlar Eski Krallık'tan beri varolmuşsa da, nehir kıyısı coğrafyasının sınırları ve devletin gücü, bu alanda istisnai derecede merkezileşmiş bir yeniden dağıtım ve komutayı hâlâ mümkün kılıyordu. Fiyatlara hâkim kraliyet ve tapınak görevlileri kesinlikle mevcuttu, muhtemelen bir kenarda kâr elde edip biriktiriyorlardı; bağımsız tüccarlarsa mütevazı tiplerdi, nehir boyunca nakliyattan ve borç alıp vermekten küçük, kimi zaman da şaibeli kazançlar elde ediyorlardı; resmi faaliyet sınırlarının dışında iş görüyor, metallere erişim bakımından kraliyetin vergi toplayıcısından sonra

ikinci keman olarak kalıyorlardı. Kısacası Ugarit'te servet sahibi olanlardan hayli farklılardı. Bu arada yabancı tüccarlar kuzeyde, muhtemelen nehrin daha da yukarısında kesin yeri artık neresiyse, Perunefer'e demirlemişti. Ama mekânsal ve ekonomik belirsizlikleri aydınlatmak üzere Kenamun'un mezarında bulunan Nil limanı sahnesine **[8.8]** dönebilir, ayrıntılarını inceleyebiliriz.[269] Bu olay nerede geçiyordu? Kenamun, III. Amenhotep devrinde (MÖ 1390-1352) Teb'in belediye başkanı olmuştu, dolayısıyla Teb'in Birket Habu yakınlarındaki büyük nehir limanı olası sahnelerden biridir. Ama yabancı tüccarlar (resme bakılırsa aralarında yüksek mevkili kadınlar da bulunuyordu) gerçekten de nehrin bu kadar yukarılarına ulaşmışlar mıydı, ulaşmışlarsa bunun daha geniş kapsamda etkileri nasıl olmuştu? Peki, kültürlerin karşılaştığı, çok kolayca aldatıcı olabilecek bu karşılaşmada, Mısır pazar sahnelerinde resmedilmiş yegâne terazi kefesi takımını bu kadar bilgece sallayan yerliler (yine iki erkek ve bir kadın) kimlerdi? Kraliyet memuru mu yoksa tüccar mı, yoksa ikisi birden miydiler? Kendi hesaplarına mı, yoksa başkasının hesabına mı çalışıyorlardı? Bu gibi sorulara sağlam cevaplar vermeksizin, Mısır'ın bu bakımdan Doğu Akdeniz pratiklerine ne kadar uzak kaldığını kestirmek güçtür, gerçi bu tür faaliyetlerin resmedilmesi bir ölçüde hoşgörü olduğunu varsayar. Benzer bir sorun, bu kez göreli ekonomik ölçek ve incelikle ilgili gerçek sorular doğuran bir sorun, dışarıda ve içeride yazılı kanıtların tuhaf bir suskunluk içinde olduğu Ege'de de karşımıza çıkar.[270]

Bir sonraki penceremiz, III. Amenhotep'in oğlu, meşhur revizyonist firavun Akhenaten'in (MÖ 1352-1336), Teb ile Memphis arasında kalan Amarna'da, MÖ 14. yüzyıl ortasında kurduğu geçici başkent Akhetaten'de bir kraliyet balkonuna açılıyor. Bu pencere başka büyük güçler ve bağımsız ya da vassal önemsiz siyasi oluşumların, Mısır'a gücünün zirvesinde olduğu dönemde, 30 yıl boyunca gönderdiği mektuplardan oluşuyor **[8.40]**.[271] Elçiler ve mektuplar aracılığıyla devletlerarası iletişimin tarihi, dünyanın bu bölgesinde MÖ ikinci binyıl başlarına kadar uzanır, sonuçta ortaya çıkan ittifaklar ve anlaşmalar uzun zaman içinde kurumsallaşmış ve bölgeler arasında mal akışını kolaylaştırmıştır. Amarna arşivi, bu gibi usullerin resmiyet kazanıp daha uzun bir süreçte (MÖ 15. ve 13. yüzyıllar arasında) serpilip gelişen yeni bir uluslararası ilişkiler türüne, muhtemelen dünyanın ilk diplomasisine dönüşmesini yansıtır.[272] Bu mektuplar, çoktan ölüp gitmiş bir dil olan, evrensel bir dil olarak kullanılması itibariyle ortaçağ Latincesini andıran Akadcanın çeşitli versiyonlarında kaleme alınmıştır. Kil mektupların kil zarflarında yerine iletilmesi haftalar sürse de, elçiler saray formaliteleri, müzakereler ve memlekete dönüş yolunun mevsimsel olarak kapanması nedeniyle gözetim altında tutulduğundan uzun süreli gecikmeler yaşansa da bu mektuplar, krallar arasında kişisel bir sohbet geçiyormuş gibi yüksek sesle okunurdu.

Bu mektupların amacı, dönemin süper güçlerini yöneten kralların oluşturduğu "büyük güçler kulübü" arasında sembolik eşdeğerlik ve kurgusal kardeşliğe dayalı bir uluslararası düzen yaratmak, korumak ya da bu düzeni inceden inceye değiştirmek; ayrıca özellikle Levant'ta bağımlı yöneticilerle babacan ilişkiler kurmaktı, bu yöneticiler de kendi aralarında benzer şekilde yazışırlardı.[273] Bu yazışmalarda yöneticilerin çatışan gerçeklikleri uzlaştırma çabası gösterdiği gözlenir, özellikle de Büyük Krallar arasındaki yazışmalarda, ülke dışında daha sert geçen iktidar yarışının karşısına, bir her şeye kadir olma retoriği ve ülke içinde iktisadi yeterlik kurmacası geliştirildiğine tanık olunur; kralların sahip

olmadıkları şeylere karşı besledikleri örtük arzulardan bahsetmiyoruz bile. Babil Kralı II. Burnaburiash'ın gönderdiği bir mektup iyi bir örnektir, kralın incelikli satırları şöyle akar: "Bana anlatıldığı üzere kardeşimin ülkesinde her şey vardır, kardeşimin kesinlikle hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; benim ülkemde de her şey vardır, benim de kesinlikle hiçbir şeye ihtiyacım yoktur... Ne var ki..." Bunun ardından büyük miktarda altın talebi gelir.[274] Aynı şekilde her bölgede, kültürel gelenekler belli bir jestin farklı, kimi zaman kabul edilemez çağrışımlar taşıyabileceği anlamına geliyordu. Örneğin kültürler arasında eksiksiz bir uyumu gözler önüne seren bir durum, Mısır'ın prenseslerini başka saraylara gelin göndermeye son derece olumsuz bakması ama firavunların haremlerine yabancı prensesleri kabul etmekten memnuniyet duymasıdır. Mısırlıların gözünde yabancı gelinler itaat sembolleriydi, diğer krallar da prenseslerinin ülke dışında evlenmesinden onur duyuyor, böylece siyasi ittifaklar kurmuş oluyorlardı.[275] Amarna mektuplarının sunduğu bilgilerin neredeyse ucu bucağı yoktur ama bizi özellikle ilgilendiren noktalar insanlar ve malların hareketiyle ilgili bilgiler, ayrıca Doğu Akdeniz civarında toplanmış siyasi oluşumların diğer büyüleyici özellikleridir.

8.40 Amarna mektuplarının bir örneği: Çivi yazısıyla Akadca yazılmış ve bir tüccar heyetiyle Kıbrıs'tan, daha yakın ilişkiler kurma çabasıyla, büyük bir bakır sevkiyatı eşliğinde Mısır sarayına gönderilmiş kil tablet. Bu örnekte, kilin bilimsel analizi, tabletin adada nereden gönderildiğini belirleme konusunda kısmen sonuçsuz kalmıştır.

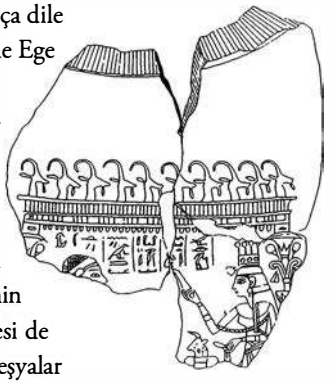
Amarna yazışmaları, Ugarit arşivlerinde en öne çıkan etkileşim biçiminin farklı bir yönünü gözler önüne serer. Elçi olarak hareket eden yüksek devlet görevlileri araçsal nitelik taşıyordu, ancak başka kişiliklerin de hareket halinde olduğunu görürüz, bunlar sadece tüccarlar (bazılarının girişimleri diplomatik sürtüşmelere neden olduğundan o kadar olumlu görünmez) ve prenses gelinler değil, hediye ya da ödünç olarak verilen zanaatkârlar, hekimler, kâhinler ve ayinlerde uzman başka kişilerdir de; bazı mektuplardan tanrıların bile seyahat edebileceğini, kralların ve rahip yardımcılarının onlara ev sahipliği yapabileceğini öğreniriz.[276] En azından ölümlüler, bazıları mektup değiş tokuşuna eşlik eden törensel karşılama hediyeleri, bazıları çeyiz ya da başlık parası ve birkaçı da dinsel bir projeyi acilen tamamlama ihtiyacı gibi zayıf bir gerekçeye dayalı bariz arsızlıklara cevap olarak, mebzul miktarda zenginlik ifadesi malı ham ya da işlenmiş biçimde bir yerden diğerine taşımıştır.[277] Bu mallar arasında en yaygınları (yabancı yöneticilerin Mısır'da "kum kadar bol" olduğunu söylediği) altın, gümüş, lapis lazuli, hayvan dişi, Sudan'a özgü yabani bir abanoz türü ve balya balya kar beyazı Mısır keteniydi. Başka kumaşlar, ağaçlar ve taşlardan da düzenli olarak bahsediliyordu; taşlar sıklıkla Mısır'da oyuluyor, içlerine kokulu yağlar konuyordu; mobilyalar, atlar, savaş arabaları ve silahların da adı sık geçer ama tuhaftır kalay, sedir, cam ve (Kıbrıs'la yazışmalar dışında) bakırdan ya hiç bahsedilmez ya nadiren bahsedilir; çömlekler ve çinilerse kraliyetin gözüne girmeyi hiç başaramamıştır. Görünüşe bakılırsa bu resmi yazışmalar, Ugarit'te gözler önüne serilen girişimci ticaretten çok farklı kurallarla işliyordu ama mallara eşlik eden mektupların nazik yaldızının altında nesnelerin (en başta da altının) miktarı ve niteliği konusunda eşdeğerlik gözeten bir uyanıklık, ender olarak örtülü yarar sağlama hevesi ve ısırgan bir kandırılma kaygısı, kısacası diplomatik konum elde etmeye yönelik bitip tükenmez ayak oyunlarının ekonomik eşdeğeri yatar.[278] Karşılık verilmesi beklenen hediyeleri ya da ittifak sözleri olarak gönüllü olarak

gönderilmiş nesneleri, Mısır'ın haraç diye resmetmesine bakıldığında, mektuplar kültürler arası alışverişe içkin başka bir muğlaklığı da gözler önüne serer.[279] Burada da Babil'den gelen mektupların çok bilgilendirici olduğu gözlenir. En eğlencelileri, dost bir Büyük Kral'a hediye olarak gönderilmesi düşünülen savaş arabalarının Amarna'da vassallardan gelen haraçlarla birlikte sergilenmesiyle ilgili bir şikâyet; bir prenses gönderilmesi, bu imkânsız olacaksa Babil'de bu sıfatla dolaşabilecek herhangi bir Mısırlı kadının gönderilmesi ricası ve firavunla evlenmiş bir Babil prensesinin sarayda artık prenses gibi muamele görmediği yönünde bir uyarıdır.[280] Serbest ticaret ve krallıklar arası hediye alışverişinde de değere ilişkin benzer bir farkındalık gözlenir, bunlar en fazla kurumsal paketleme ve olayların akışında birbirine ters düşer. Amarna mekanizması, kraliyet saraylarının gücünü vurgulayan, son derece sıkı denetlenen dışlayıcı bir tutumla, görülmemiş miktarda bir zenginliğin yer değiştirmesini sağlayabiliyordu. Ama en büyük dezavantajı, krallar arasındaki yazışmaların ağır aksak işleyen adabında yatıyordu; bağımsız olarak faaliyet gösteren tüccarlar arasında sıklıkla yüz yüze hızlıca bağlanabilen kararlarla karşılaştırıldığında, bu yazışmaların verimli olması yıllar alabiliyordu.

Amarna mektupları dikkatleri toplumun zirvesine odaklar; toplumsal koşullar gerektirdiğinde, hediye değiş tokuşunun tüccarlar arasında da olmak üzere daha geniş çaplı bir biçimde uygulanmış olması muhtemeldir. Ama açıkça kraliyet yanlısı bu eğilimi kabul edersek ardından başka kavrayışlar gelir, çünkü nihayetinde mektuplar biraz yanlı bir biçimde de olsa bilgi kanalları olarak iş görmüştür. Bazıları, bu mektuplar olmasa haklarında hiçbir fikrimizin olmayacağı çarpıcı ayrıntılardan ibarettir, örneğin (hâlâ Mısır'la bir kayırılma ilişkisi içinde olmaya heves eden) Byblos'un kuşatma altında olduğunu, teknelerin Kıbrıs üzerinden dönmek zorunda kaldığını, Sur'un, düşman bir güç anakaradaki su ve ağaç kaynaklarını ele geçirdiğinde zor duruma düştüğünü, Sur ve Kudüs'te tahta çıkacağı belli varislerin sadakat yaratmak üzere Amarna'ya saray rehineleri olarak getirildiğini öğreniriz.[281] Bazı mektuplarda daha derin yapısal örüntülere değinilir. Mısır, Hatti ve yakınlarındaki dostlar ile düşmanlar arasında kalmış Levant siyasi oluşumları, vaziyeti idare etmekte hüner kazanmışlardı. Mektupların tonunda bile üçkâğıtçılık kokan değişiklikler olabiliyordu. Bir Ugarit kralının (aslında Mısır'ın değil, Hatti'nin vassalının) Amarna'ya gönderdiği bir mektup utanmazca bir yaltaklanmayla başlar: "Kralın, Güneş'in, efendimin ayaklarına kapanırım." Sonra eşitler arasında uygun düşen bir selamlamaya geçer ve birkaç zanaatkâr gönderilmesi yönünde yüzsüz bir taleple son bulur.[282] Kıbrıs'tan gönderilen mektuplar başka bakımlardan aydınlatıcıdır, bunların başında da adada yerleşik bir Akadca uzmanı olduğu çıkarımında bulunabilmemiz, mektubu yazan kişinin siyasal gerçeklikten ziyade güvenli bir denizaşırı uzaklığı yansıtan bir tavırla kendisini firavunun eşiti olarak görmesi, mektubun bir kraliyet elçisi yerine bir tüccarla getirilmesi, mektubun fevkalade pragmatik, ticari bir dili olması, yapılan işlemleri takip etmesi, Kıbrıslı tüccarların Mısır'daki ödentilerden muaf tutulması talebinde bulunması, daha hızlı, yıllık haber alışverişinde bulunulması önerileri; gümüş, keten, zeytinyağı, hayvan dişi, abanoz, savaş arabaları, atlar ve altın yaldızlı bir yatak karşılığında adanın bakır sevkiyatıyla Mısır'a gidecek malların vurgulanması gelir.[283] Son olarak, Ugarit'teki duruma paralel bir nokta vardır, o da bütün mektuplar arasında Ege'yle bir tek yazışma olmasıdır; bu yazışma, Batı Anadolu'da Hatti'nin işgal tehdidi altında bir siyasi oluşum olan Arzawa tarafından başlatılmış, mektuplar Akadca değil

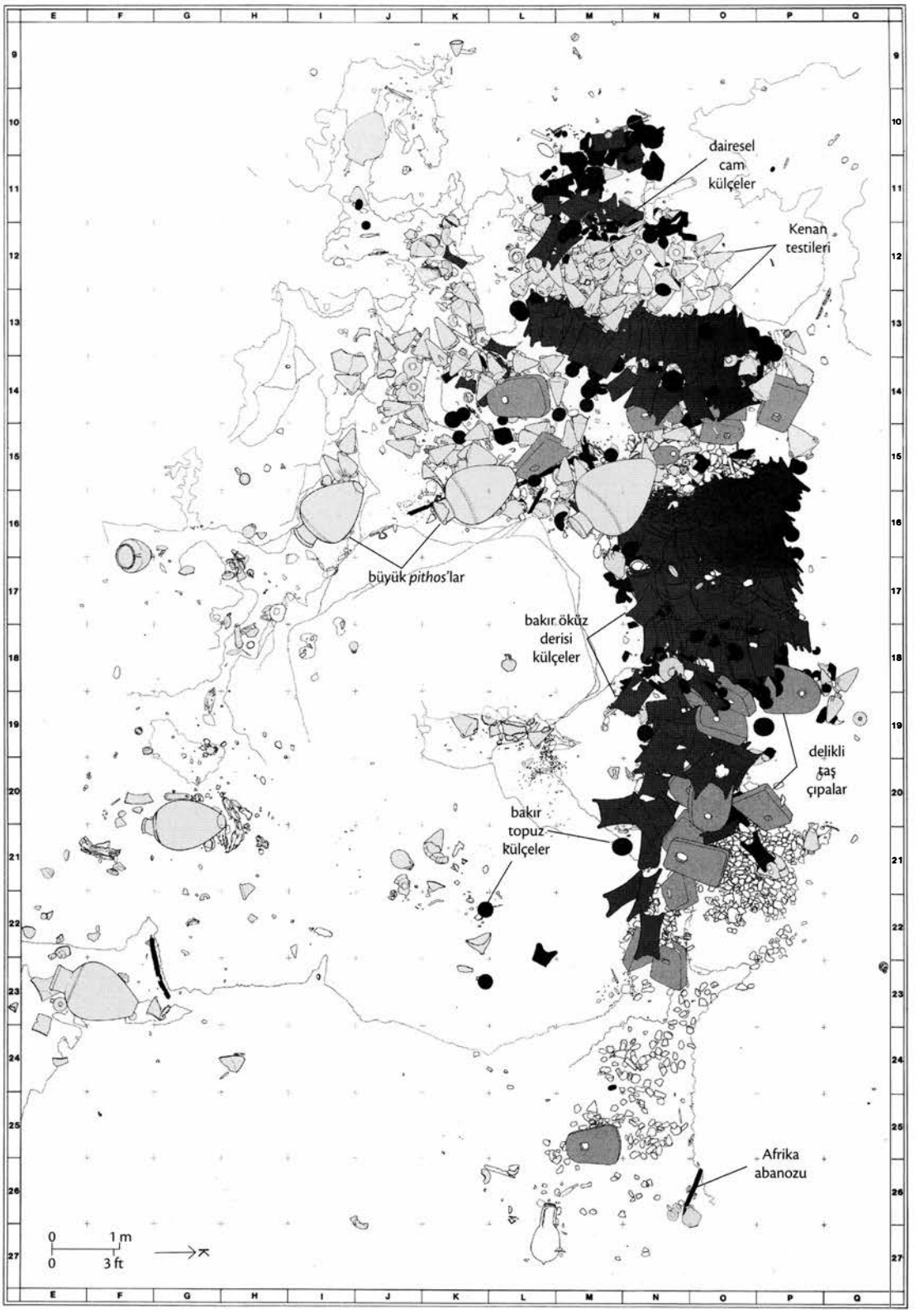
yersiz bir tutumla Hititçe yazılmıştır ve yazılı iletişime ilişkin kuşkuları açıkça dile getirmesi bakımından tuhaftır.[284] Ugarit kadar Mısır'ın bakış açısına göre de Ege gelip geçici bir ilgi alanıydı.

Amarna mektuplarına ilişkin araştırmamızı bitirmeden önce, uluslararası yazışma ve hediye alıp verme pratiğini, daha önce belirttiğimiz üzere aynı derecede formülleşmiş sanatsal uluslararasılıkla ilişkilendirmenin doğal olarak baştan çıkarıcı olduğunu belirtelim. Nihayetinde her ikisi de hayali bir uyumlu yöneticiler camiası tasavvur eder, ayrıca bu görüşün savunucularından birinin dile getirdiği üzere, prenseslerin yer değiştirmesinin gen havuzunu bulanıklaştırması gibi, uluslararası nesnelerin yer değiştirmesi de elit kültürel sınırları bulanıklaştırmıştır.[285] Kraliyet mektuplarına eşlik eden eşyalar arasında bu gibi nesneler de yer almış olabilir; özellikle de süslü mobilyalar, savaş arabaları ve değerli metal kapları bu eşyalar arasında sayabiliriz, gerçi bu gibi nesnelerin çoğu hammadde, üslup ya da kraliyet yazıtları itibariyle hediyeyi verenin memleketindeki kültürü daha fazla temsil eder.[286] Ama bir başka seçenek de uluslararası mektuplar ve uluslararası nesnelerin, paralel olsalar da bağımsız âlemlere ait olması, uluslararası nesnelerin o kadar çabuk dile gelir olmamakla birlikte daha kalıcı olması, bu nedenle sahiplerine anlamlarının manipüle edilmesi için zengin fırsatlar sunmasıdır. Ugarit'in mektuplarında uluslararası bağlantıların nasıl da akıllıca kullanıldığını görmüştük. Kraliyet sarayında birkaç seçilmiş kişinin görmesi için sergilenen, üslubu Levant ve Mısır üsluplarının bir karışımı olan, boğa kafası ritüel kabı biçiminde bir Ege ayrıntısının eklendiği taş vazo ise bir o kadar muğlaktır [**8.41**].[287] Vazoda işlenen konu, Ugarit Kralı II. Niqmaddu'nun yer aldığı bir evlilik sahnesi, kasten yoruma açık bırakılmıştır; çünkü Niqmaddu'nun evlendiği kadın Mısırlı bir prensesi andırır biçimde çizilmiştir ama Mısır'ın prenseslerini gelin etmeye açıkça karşı çıktığı düşünülürse, aslında bir prenses olduğunu açıkça ifade etmek gibi diplomatik bir gaflet işlenmeden resmedilmiştir. Bu kaygan parçadan yola çıkarak, uluslararası sanatın Doğu Akdeniz'de yöneticilerin ve başka hevesli figürlerin stratejilerinde bir dizi rol oynadığını ileri sürebiliriz.

8.41 Ugarit kralı II. Niqmaddu'nun düğününün anıldığı bu taş kap parçası, kültürel çağrışımlarıyla iyiden iyiye kozmopolittir ve gelinin kimliğiyle ilgili olarak kasten bir belirsizlik yaratır.

Üçüncü penceremiz, Türkiye'nin güneyinde zalim Likya sahillerinden denize doğru uzanan vahşi Uluburun'un doğusundaki yarların açığında, 40-50 metre sualtında yatan bir gemi penceresidir. MÖ 1325 civarında, son Amarna yazışmalarından kısa bir süre sonra ağır yüklü bir gemi burada batmıştır; yerli sünger avcıları tarafından keşfedilmesinin ardından, son teknolojinin kullanıldığı bir sualtı kazısıyla dünyanın iyi korunmuş, en eski batığı gün ışığına çıkarılmıştır [**1.12**, **8.42**, **8.43**].[288] Buraya kadar gemi resimleri, yükleme irsaliyeleri, deniz yatağından kurtarılmış parçalarla geldik. Ama Uluburun'dan çıkarılmış 15.000 parça (85.000 boncuk hariç) tam bir bilgi hazinesidir. Bunların başında da geminin kendisi gelir. 15 metre uzunluğundaki geminin alt kısımları, sedir ağacından yapıldığını, zıvanaların deliklere sabitlenmesi tekniğiyle çivisiz birleştirildiğini ve gemi omurgasından başlayarak önce teknenin inşa edilmesi yöntemiyle zahmetlice inşa edildiğini (bugün standart olan önce çerçevenin inşa edilmesi tekniği MS birinci binyılda icat edilmiştir) gösterecek kadar iyi korunmuştur.[289] Yelken direği, yelken takımı ve yelkenden bugüne hiçbir şey ulaşmamıştır, bu nedenle su kesiminin üzerinde zihnimizde Kenamun ya da Akrotiri imgelerini işin içine katmamız gerekir. Uluburun gemisi en az 20 ton kargo ve güverte donanımı taşıyordu, buna Levant'ta yaygın olup Ege'de zaman

dairesel cam külçeler
Kenan testileri
büyük *pithos*'lar
bakır öküz derisi külçeler
delikli taş çıpalar
bakır topuz külçeler
Afrika abanozu
0 1 m
0 3 ft

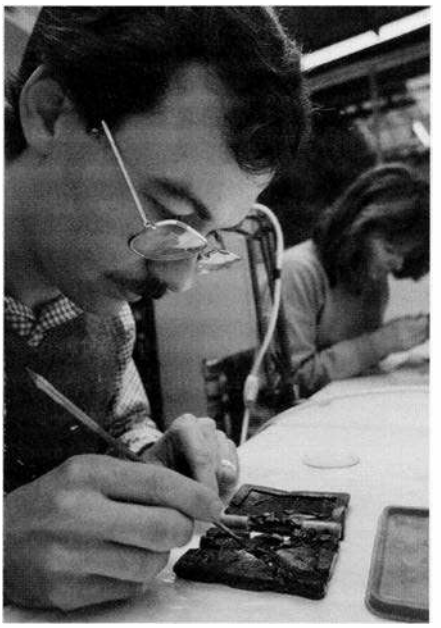
zaman rastlanan (3 tonluk) 24 taş çıpa da dahildi. Bu belirgin fazlalık, aynı amaçla taşınan bin kadar taşın yanı sıra atılacak ağırlık olarak iş görüyor, sarp yamaçların olduğu sahillere demir atmayı sağlıyordu, buralardan yeniden yelken açmadan önce çıpalardan biri kesilebiliyordu.

Kaymayı önlemek için yoğun dikenli bitkiler arasına titizlikle yerleştirilmiş olan yükler daha da olağandışıydı. Bir ya da daha fazla kişi bu yükün kaybedilmesi nedeniyle büyük bir darbe almıştı, çünkü sırf istiflenen unsurların dönemin arşivlerine dayanarak hesaplanan değeri Ugarit gibi bir şehri bir yıl boyunca beslemeye yeterdi.[290] Bu durum Mit Rahina yazıtının ima ettiği şeyi, yüklerin çok çeşitli mallardan oluştuğunu, bu çeşitliliğin Akdeniz gibi hem denizde seyir açısından hem ekonomik bakımdan değişebilir bir ortamda, yerel arz ve talebin yanı sıra kısmen kesin yönlerle ilgili belirsizlikleri yansıttığını doğrular.[291] Uluburun gemisinin nihai yolculuğunda ana yük, büyük bölümü 348 öküz derisi külçe halinde olmak üzere 10 ton Kıbrıs bakırı (Amarna mektuplarında belirtilenlerden çok daha büyük bir bakır siparişiydi bu), bir ton kalay külçesi (tunç için gerekli ideal 10'a 1 oranını yansıtan bir miktar), çoğunda yarım ton terebentin reçinesi, diğerlerinde muhtemelen zeytinyağı bulunan 150 Kenan testisi, 350 kg Mısır mavi cam külçesi, sıklıkla görmezden gelinmekle birlikte asıl miktarı bilinmeyen ölçüde, geriye sadece göz alıcı mor ve kırmızı parçaların kaldığı kumaşlardan oluşuyordu. Bu yüke, genellikle değerli olmakla birlikte daha az miktarlarda başka birçok hammadde ve nesne eşlik ediyordu, bunlar arasında fil ve hipopotam dişleri ile oyma hayvan dişleri, Sudan yabani abanozu, devekuşu yumurtaları, hem nesne hem de geri dönüştürülecek cüruf halinde altın, gümüş ve kalay, altın maskeli tunç bir tanrıça figürü (belki de geminin koruyucu tanrıçası?) [**Rr. XXXIV**], tunç aletler ve Levant, Ege, Kıbrıs tipinde birkaç silah, (birkaçında Kıbrıs işi testicikler, kâseler ve lambalar bulunan ama en azından biri su fıçısı olarak kullanılan) Kıbrıs işi küpler (*pithos*),[292] Ege işi birkaç çömlek (büyük bölümü üzengi kulplu küp), çini ritüel kapları, bazıları Baltık kehribarından binlerce boncuk, Tuna bölgesinden taş bir tören baltası, birkaç müzik enstrümanı (kaplumbağa kabuğundan bir lir, tunç parmak zilleri ve hayvan dişinden bir borazan), sepetler, döşekler ve halatlar, yemek, çeşni katmak ya da tatlandırmak için kullanılan bitkiler, örneğin zeytin, üzüm, badem, incir, nar, kişniş, kapari ve yalancı safran, bronzlaşmak ya da boyamak için sarı zırnık, (boyamada rol oynamayan, muhtemelen tıbbi bir bileşen olarak kullanılan) iskerlet solungacı, kemik oyun taşları ve balık oltaları bulunuyordu. Sonuncu ama bir o kadar önemli öğe de seyyar ticarette kullanılan bir aygıttı:[293] Levant ve Doğu Akdeniz'de baskın olan birkaç farklı standarda göre düzenlenmiş 149 terazi ağırlığı. Ayrıca bunların yanı sıra, silindir mühürler ve bokböceği figürleri ve bir *pithos*'a yerleştirilmiş, balmumu yüzeyine maalesef hiç kimsenin yazmadığı katlanabilir küçük bir ahşap yazı tahtası [**8.44**]... Uluburun hem bir mikrokozmos, eşzamanlı bir aktarım uğrağı olarak hem daha geniş çaplı anlamlarıyla, birkaç metreküplük

8.42 (*karşı sayfa*) Uluburun batığının planı, geminin bugüne ulaşan yükünün başlıca bileşenleri ve delikli taş çıpaları gösteriyor. Geminin konumu ve yüklenme biçimi açıkça görülebiliyor ve tabanı üzerine oturduğu, sonrasında yükün aşağı kaydığı, bunların da ağırlıklı olarak Kenan amforaları, büyük küpler ve taş çıpalardan oluştuğu anlaşılıyor.

8.43 Uluburun batığında çalışan bir dalgıç, öküz derisi külçe yığını üstünde dengede durarak bir Kenan amforası taşıyor.

8.44 Uluburun'dan çıkarılmış ahşap, katlanabilir yazı tableti; antik bir kalemin değil, onun yerine bir eski eser koruyucusunun aleti altında görülüyor.

güvertede bir araya gelmiş, kökenleri Afganistan, Sudan, Baltık ve Orta Akdeniz gibi birbirinden ayrı bölgelere uzanan nesnelerle Doğu Akdeniz ticaret dünyasını yansıtır.

Geminin son seferinin hangi koşullarda gerçekleştiğini tespit etmek zordur.[294] Güvertedeki birçok nesnenin, çoğu Doğu Akdeniz civarında bulunan merkezlerden temin edilmiş olması mümkündü. İstif halindeki yük, çoğu Kenan testisinin kiline bakılırsa, batmadan kısa süre önce Carmel civarında[295] mola verildiğini, ayrıca Kıbrıs'ta bakır zengini bir limanda durulduğunu gösterir. Gemiye kaçak binecek kadar şanssız bir ev faresinin alt çene kemiğinin ayrıntıları ise Kuzey Levant'ta başka bir noktada daha durulduğunu düşündürür.[296] Enkazın batıdaki konumu geminin ya yolundan fena savrulduğunu ya da daha doğuda dolandıktan sonra, memlekete götürecek birkaç Ege işi çömlekle Ege'ye doğru gitmekte olduğunu düşündürür. Ugarit arşivlerine bakarak değerlendirirsek bu ikincisi sıra dışı bir olaydır. Eğer istikamet doğruysa, bu yine de önemli bir sevkiyattır, çünkü gemide yüklü bakır miktarı, Ege arşivlerinde rastlanan miktarlardan fazladır. Bazıları geminin sedir ağacından yapılmış olmasına ve mürettebata ait olması en muhtemel eşyalara (mühürler, ağırlıklar, silahlar ve kadırga çanak çömleği) dayanarak geminin, memleketi Levant'ta bir limandan kalktığını, içinde Levanten, daha kuşkulu olarak da Egeli tüccarlar bulunduğunu savunur.[297] Bu baştan ihtimal dışı görülecek bir seçenek değildir ama geminin Kıbrıs kökenli olması da bir o kadar muhtemeldir, hem zaten Uluburun'da ilk kazıları yapan, modern Akdeniz sualtı arkeolojisinin babasının unutulmaz sözleriyle, "Brezilya'ya İsveç otomobilleri ve Fransız şarapları taşıyan, Japonya'da yapılmış ama Panama bandıralı, kaptanı Portekizli, mürettebatı Filipinli bir geminin memleketini nasıl tanımlayabiliriz ki?"[298] Ayrıca gemi yalnız mı yelken açmıştı, yoksa ona eşlik eden başka gemiler de var mıydı, bu konuda hiçbir fikrimiz yoktur. Geminin silah donanımının zayıflığı, ona eşlik eden başka bir gemi olduğunu ima ediyor olabilir ama zengin yüklerle dolu Mısır gemilerinin genellikle güvertede bir okçu taburuyla, konvoy halinde seyahat ettiğini biliyoruz;[299] yine de söylendiğine göre Ugaritli Sinaranu'nun gemisinin Ege'den tek başına döndüğünü unutmayalım. Bu sevkiyat bir saray girişimi miydi yoksa özel bir girişim miydi sorusuyla ilgili olarak birkaç nokta öne çıkar. Yükün büyüklüğü ve cam gibi malzemeleri işlemek için gerekli bilgi birikimi, ileri teknolojili, genellikle de saraya dayalı piyasaları hedeflediğine pek şüphe bırakmaz. Yolculuğu kimin finanse ettiğine, bir girişimci sevkiyatı mı, bir kraliyetten diğerine yapılan bir sevkiyat mı, yoksa ikisi birden mi olduğu sorusuna gelince, cevaptan emin olamayız ama yükün genel bileşimi, Amarna mektuplarında çizilen tipik hediye profilinden bazı bakımlardan ayrılır; farklı değerlerdeki tek tek parçaların sayısı, ayrıca değerli metal cüruf, özel kişilerin dahil olduğu ticaretin uygun bir yan unsur, hatta yolculuğun ana unsuru olduğunu ima eder.[300]

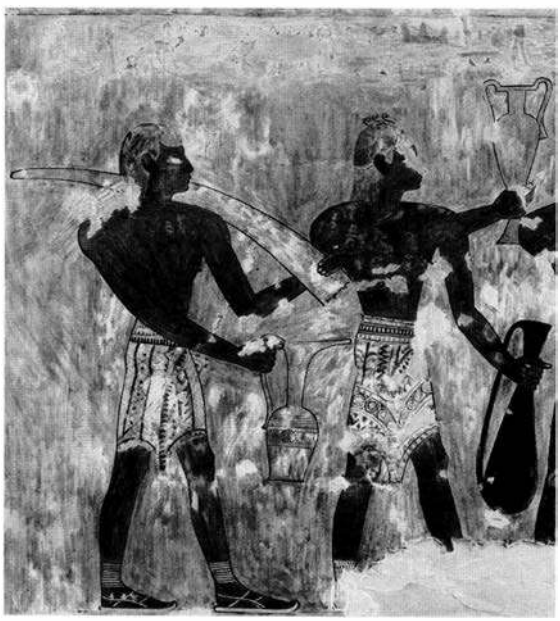
Son penceremiz, Delta'nın 280 km batısında, Afrika sahillerinde Marsa Matruh'ta bir lagünün sakin, türkuvaz rengi sularında kötü görünümlü bir adacığa, o kadar da görkemli olmayan bir manzaraya açılıyor.[301] İç kısımdan

8.45 Lades kemiği şeklinde özgün bir kulpu olan Kıbrıs işi beyaz şeritli bir kâsenin parçaları; uzaklara seyahat etmiş, Kuzey Afrika sahillerinde Marsa Matruh'tan çıkarılmış bir nesne.

gelen vadi, bir yelpaze gibi açılarak bu korunaklı demirleme noktasının yakınında küçük bir ova yaratır; güneşin altındaki bu kurak sahillerde sık rastlanmayan bir bileşimdir bu. Adacık, Akdeniz'in bu görmezden gelinen köşesini ilk keşfedenlerden biri olan, kendisinin önemini ilk anlayan kişinin, kâşif Oric Bates'in adını taşır. Geçen yüzyılın büyük bölümünde yine bilgi birikimimiz arasında gözden kaybolan "Bates Adası" yeni kazılarda, burada MÖ 14. yüzyılda büyük bölümü Kıbrıs işi olmak üzere ama Ege ve Levant'tan da gelen çömlekler **[8.45]**, çini parçaları, metal ve metal döküm cüruflarının, Afrika yakasına ait devekuşu yumurtaları ve birkaç yerel çömlekle birlikte gömüldüğünün doğrulanması üzerine yeniden ön plana çıkmıştır. Bu duruma getirilebilecek en iyi açıklama, adacığın deniz trafiği açısından bir mola verme, erzak tedarik etme ve su depolama noktası olarak iş gördüğü, Doğu Akdeniz'in bazı bölgelerinde ender bulunan değerli eşyalar olarak çokça rağbet gören devekuşu yumurtalarına karşılık ufak tefek malların değiş tokuş edildiği bir yer olduğudur.[302] Aslına bakarsanız, buranın kuzeyden Mısır'a doğru baskın rüzgârları alarak çıkılan, Delta'ya doğru sahilden devam edilen, ters yönde hava akımlarından kaçınmak için Levant üzerinden geri dönülen döngüsel açık deniz yolculuklarında karaya çıkılan bir nokta olması, kulağa son derece anlamlı gelir.

Daha önce gördüğümüz üzere, bu yorucu rotanın tam olarak ne zaman açıldığı belirsizdir. Avaris'te daha önce bahsettiğimiz gibi, yeniden canlanan faaliyetler, en başta Ege tarzı duvar resimleriyle süslenmiş saraylar, firavun III. Thutmose'nin katmanlara yayılan hükümdarlığı sırasında MÖ 15. yüzyılda bir hareketlilik olduğunu ima eder. Döneme ait Teb mezarlarında, Kenanlıların, Mezopotamyalıların, Nübyelilerin ve bu bağlamda en önemlisi Ege işi giysileri ve saçlarıyla "Keftiu'nun" (daha sonraki Amarna anlayışına göre esnek bir biçimde tercüme edersek) hediye ya da haraç olarak öküz derisi külçeler, kumaş balyaları, fildişleri, çiçeklerle süslü metal kaplar ve hayvan başlı ritüel şekilleri taşıdığı geçit töreni imgeleri görülür **[8.46]**.[303] Acaba bu imgeler, Japonya'nın ilk hükümdarlarının, Tang hanedanı Çin'ine 140 güçlü denizciden oluşan bir elçilik heyeti göndermesine benzer biçimde, Giritlilerin dünyayı fetheden bir kralın sarayına yaptığı seferleri mi yansıtır?[304] Belki de… Ancak bu temaslar dönemsel kalmıştır. Mısır'da daha sonraki dönemlerde kaleme alınan yazılarda Keftiu'dan bahsedilmeye devam edilir (daha önceki tarihlere ait aslından kopyalanan, Keftiu dilinde olduğu söylenen ama gerçekte anlamsız sözcüklerden oluşan şifalı bir büyüden bahseden tıbbi bir papirüs dışında). "Tanaja" sözcüğünün ise Yunan anakarasını ifade ettiği düşünülmüştür, ayrıca "Büyük Yeşil Adalar" sözü de bu yazılarda karşımıza çıkar[305] ama temasların bir daha zirve noktasına çıkmasına ancak bir başka kudretli hükümdar, III. Amenhotep devrinde, kabaca Bates Adası'ndaki faaliyetlerle aynı tarihlerde tanık oluruz. Bağlantılar bu kez Mykenai'de III. Amenhotep'in adını taşıyan, uzun

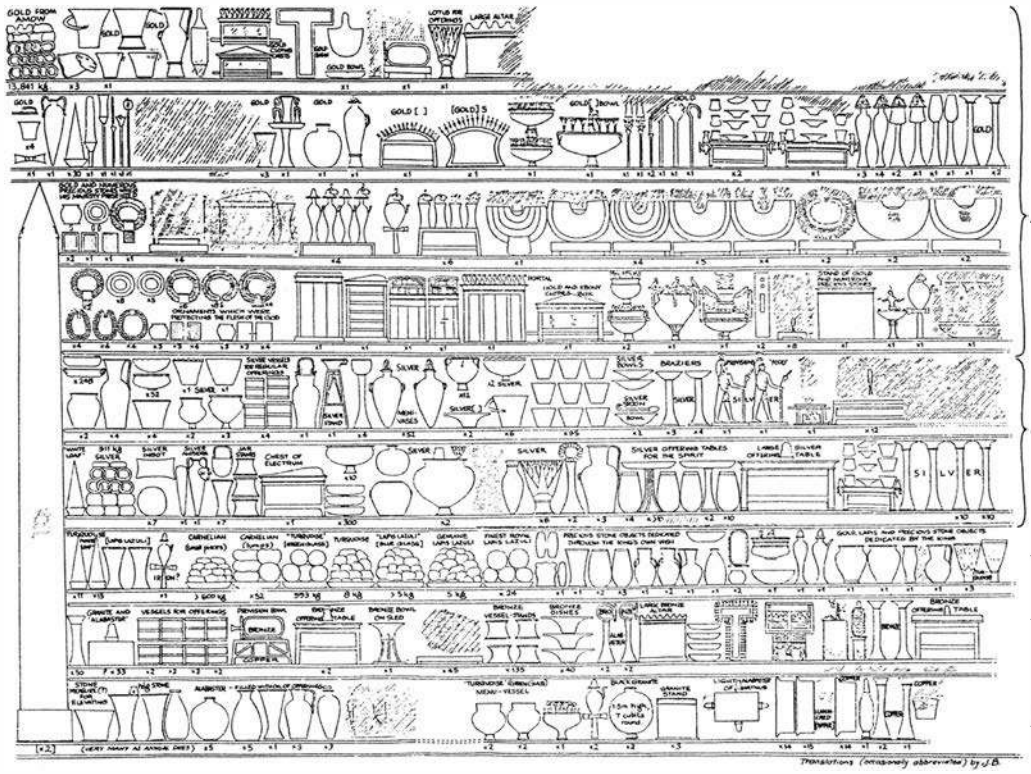
8.46 Teb'de Rekhmire'nin mezarında bir Keftiu geçidi imgesinden detay; bu örnekte Keftiu fildişleri ve değerli metal kaplar taşıyor.

uzun incelenmiş çini karolar ve firavunun Teb'deki mezar anıtına yontulmuş, Knossos ve Mykenai gibi Ege'de bulunan yer isimleri (muhtemelen bir denizcinin rotasından alınmıştır ama Mısır'ın evrenin merkezinde bulunduğunu doğrulamak amacıyla çevresindeki başka ülkelerle birlikte anılmıştır) biçiminde gözlenir.[306] Ege'nin Mısır'la temasının bu kadar seyrek olduğu, bizi Bates Adası'na geri götüren bir başka gözlemle vurgulanır: Denizcilerin buraya getirdiği çömleklerin çoğu Ege değil, Kıbrıs işidir, gelecek yüzyıllarda Kıbrıs'ın denizlerdeki girişiminin yükseleceğine dikkati çeken çarpıcı bir noktadır bu.

Marsa Matruh'taki mübadelenin öbür tarafında yer alan Afrikalılarsa, tersine, Mısır'da Libyalılar diye sınıflandırılan insanlar olmaları ihtimalinin ötesinde gölgede kalır. Bates'in varlığından bahsettiği yakınlardaki bir yerli mezarlığının yeri bir daha tespit edilememiştir.[307] Bu gibi insanlar, epeyce muhtemel olduğu üzere, mevsimsel olarak göç eden çobanlarsa, çölün kenarlarında epeyce iç kesimlerde kışları gidilecek otlaklar aramış olsalar gerekti; yelken açma mevsiminin deniz trafiğini en üst düzeye çıkardığı yazlarıysa, daha serin olan sahil kesimlerine göçmüş olmalılardı. Bu tarafların iletişim kurma ve takas yapma biçimlerini, böyle yapıp yapmadıklarını ancak tahmin edebiliriz; eşyaların karşılıklı olarak gösterildiği sessiz bir ticaret çok muhtemel bir senaryodur.[308] Her ne olursa olsun, Bates Adası'ndaki bu gibi karşılaşmalarda, krallar ve tüccarlar arasında alışık olduğumuz akıcı iletişimden epeyce farklı, kültürler arası bir uçurumun varolduğunu sezeriz. Ama öte yandan birkaç yüzyıl sonra Kuzey Afrika'yı kuzeyinde doğmakta olan Akdeniz denizcilik dünyasının örgüsüne sıkı sıkıya bağlayan bağların nüvelerine tanık oluruz.

İmparatorluklar ve Tüccarlar

Açtığımız dört pencerenin, MÖ 1500 sonrasında Doğu Akdeniz civarında gözlenen genel örüntülere nasıl uyduğunu anlayabilmek için yeniden havzayı dolanmamız gerekiyor. Her zaman olduğu gibi Levant iyi bir başlangıç noktasıdır, pencerelerimizin en az üçü buraya açılır; Levant artık dışarıdan hâkimiyet kurulan alanlara bölünmüştü, bu bölgenin sınırları Lübnan ile daha kuzeyi arasında gidip geliyordu. İmparatorluk kurma yönündeki bu ilk denemeleri ve bunların çevrelerine etkilerini değerlendirirken, daha sonraki dönemlere ait Eski Dünya benzetmelerini de bir kenara bırakmamız gerekir, yakın dönemlerdekini bir kalemde geçelim zaten, çünkü bunlar siyaseten ve ekonomik olarak daha bütünleşmiş bir görünüm sunar. Aztekler ve İnkaların *conquistador*'ların yağmasına uğrayan Yeni Dünya imparatorluklarında daha iyi paralellikler görülebilir; bu imparatorlukların ikisi de atalardan kalma geleneklerin uygulandığı, kendilerine tabi siyasal oluşumları nasıl denetleyecekleri, onlardan nasıl yararlanacakları meselesini çözmeye çalışan, bu konuda başarıları aynı düzeyde olmayan, yükselme aşamasında oluşumlardı.[309] İkisinin de başlıca önceliklerinden biri, egemenliğin kabul edilmesiydi, zira Mısır, nihayetinde Nil üzerindeki krallığın kelimelerle ifade edilemez üstünlüğüne dayanıyordu. Hatti'nin durumuysa kendisine tabi siyasi oluşumlara dayattığı çok sayıda anlaşmayla daha dünyevi bir tarzı yansıtıyordu. Bir başka öncelikse haraç kesilmesi ya da yenilgiye uğratılmış isyancı vassallardan son çare olarak ganimet alınmasıydı. Bu anlamda hem Mısır hem

8.47 III. Thutmose'nin Levant seferlerinde elde ettiği, Karnak'ta adanmış ve yine orada göreli değerlerine göre gruplara ayrılarak resmedilmiş ganimetin bir bölümü. Değerli metallerin öne çıkması, çömleklere hiç rastlanmaması dikkat çekicidir.

Hatti bir diplomasi ve kaba kuvvet karışımıyla son derece başarılı olabiliyordu. III. Thutmose'nin MÖ 1458 civarında Megiddo'da, Mahşer çağrışımlarını borçlu olduğumuz savaşta, bir Levant kralları koalisyonunu ortadan kaldırdıktan sonra Teb'de Karnai tapınağında yaptığı sunu, bunun muhteşem bir örneğidir **[8.47]**.[310] Bu savaşta alınan ganimet, dönemin ekonomik hiyerarşilerini doğrulayan ve bu gibi zorlayıcı stratejilerin ne kadar etkili olabileceğini gösteren, (burada görmesek haberdar olmayacağımız bir incelikte gümüş Kenan amforaları dahil olmak üzere) değerli metallerin zirvede yer aldığı değer katları halinde sergilenmişti. Thutmose canlı ganimetler de almıştı, bunlar arasında 2000 at ve bir kısmı muhtemelen cam üretiminde uzman zanaatkârlar olan binlerce köle de vardı. Hatti'nin yaklaşımı da benzer şekilde metallerin haraç olarak alınmasına ve nüfus transferlerine odaklanıyordu. Ancak kutsal başkenti Hattuşa'nın, denizden ve ana ticaret yollarından uzakta bulunduğu Hatti için kilit önemde başka bir kaygı konusu, bu gibi ana damarlara güvenli erişimin sağlanmasıydı, o kadar ki iş daha güneyde alternatif bir başkent seçeneğini düşünmeye kadar varmıştı.[311] Bu durum, Hatti'nin Akdeniz'deki bitim noktası Ugarit'e kadar büyük Cezire yolu üzerinde ve Kizzuwatna diye bilinen, Toros geçitlerinin Akdeniz'e açılan en iyi pencereleri sunduğu Kilikya (Mısır'ın Deltası'nın yanında burası zayıf kalıyordu ama Mısır, Levant ve Kıbrıs'tan gelen malların Hattuşa'ya ulaşabileceği bir kanaldı) üzerinde denetim sağlama konusunda sergilediği kararsızlıkta tekrar tekrar karşımıza çıkan bir odaklanmayı açıklar. Dönemin büyük güçlerinden birinin bu biçimde güneye ve denize doğru yönelmesi, o dönemde Doğu Akdeniz'in algılanan zenginliğinin, dolayısıyla ona erişme gerekliliğinin gayet açık bir ifadesidir.

Ama Levant'taki bu ilk imparatorluk projeleri başka bakımlardan son derece zayıftı. Bir kere altyapıları zayıftı. Hatti, Halep'te ve Fırat üzerindeki Karkamış'ta

8.48 MÖ ikinci binyıl sonlarında Levant'ta kozmopolit saray kültürü, Megiddo'da bulunmuş, MÖ 14. yüzyıla ait bu hayvan dişi yontusunda da görüldüğü üzere güçlü bir Mısırlılaşma havası taşıyordu.

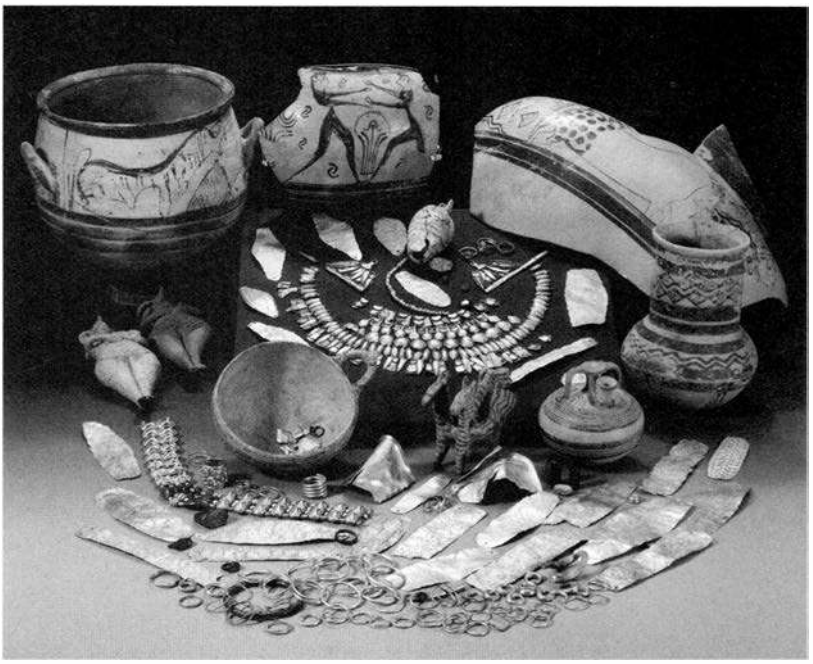
hanedanlar üzerinden bağlantılı iki valilik kurmuştu ama başka yerlerde vassalları yerli yöneticilerin elindeydi, özellikle de Ugarit kralı düzenli olarak haraç ödediği ve sözde bağlılık gösterdiği sürece çok büyük bir serbestiye sahipti.[312] Mısır, Horus Yolları boyunca orduları için bir erzak ve su tedariki zinciri kurmuş, nüfuz alanı dahilinde birkaç merkezde küçük vali konakları ve kışlalar inşa etmişti; bunların en kuzeydekilerinden biri, yüksekteki Bekaa Vadisi'ni gözlemek üzere Kumidi'de (bugünkü Kamid el-Loz'da) bulunuyordu.[313] Güney Levant krallarının askeri teçhizatları gevşek Mısır motiflerine bulanmış haldeydi hâlâ **[8.48]**. Bunun dışında Mısır da Hatti de denetimi fiziksel olarak hatırlatan şeylere ya da pratik denetim mekanizmalarına yatırımda bulunmamışlardı. Aynı şekilde, fethedilmiş nüfusları bütünleştirmek için de hiçbir çaba sarf edilmemişti. Yeni Krallık'ın zirvede olduğu dönemde firavun, Nübye'den Lübnan'a uzanan 2000 km'lik yılankavi bir arazi üzerinde hâkimiyet iddia ediyordu ama Mısırlı olmak başka bölge sakinlerine tanınmayan, kesinkes Nil'e özgü bir ayrıcalıktı. Aslına bakılırsa yerelde hâlâ sorumlu konumda olan vassal krallarla ilişkilerin titiz bir diplomasiyle yürütülmesinin ne denli önemli olduğunu, onların sadakatleri üzerinde hak iddiasıyla itişip kakışan güçler dikkate alındığında, bu durumun ne denli pamuk ipliğine bağlı olduğunu değerlendirebiliriz. Mısır ve Hatti'nin Levant'ta tekrar tekrar askeri eylemlere girişmesi muğlak bir güç sembolüdür ama alternatif denetim yollarının sık sık kesintiye uğradığını da işaret eder. Son olarak, daha önce ima ettiğimiz üzere, deniz herkesin serbestçe girebildiği bir alan olarak kalmıştı. III. Thutmose'nin sonraki seferlerinde donanma harekâtları olmuş, Levant gemileri ele geçirilmişse de, Mısır'da bilindiği adıyla "Büyük Yeşil" emperyal gücün denetimi dışında kalmış, denizdeki hareketliliğin büyük bölümü de, merkezleri karanın içlerinde bulunan süper güçlerin üzerlerinde kalıcı bir otorite kurmakta sürekli zorluk çektiği sahildeki siyasal oluşumların elinde olmuştu.[314]

Bu gözlemler bu dönemde Levant'ın sergilediği ikircikli yüzü daha iyi anlamamızı sağlar. Binyılın önceki kısmında kentleşmenin zirveye çıkmasıyla ve kırsal yerleşimlerin sıkı sıkıya bütünleşmesiyle kıyaslandığında, Mısır ve Hitit egemenliğinin sürdüğü yüzyıllar bir gerilemeye denk gelir. Varlığını sürdürmekte olan bir siyasi oluşumlar mozaiğindeki siyasal merkezlerin çoğu küçülmüş, genellikle sarayları ve tapınakları etrafında kümelenmiş köyler haline gelmişlerdir.[315] İstihkâmlar ortadan kaybolmuş ya da azalıp surlardan yoksun devasa kapılara dönüşmüştür. Mısır ile Hatti arasındaki kesinti bölgesinde Orta Tunç Çağı'ndaki kudretli zirve noktasındaki haliyle bir Hazor'a artık yer yoktu, Tell el-Hayyat'takine benzer tarım yapılan köylerin de güvenliği ve refah umudu azalmıştı. Sayılamayacak kadar çok kırsal toplumun ortadan kaybolmasına, kışları doğu steplerine özgürce dağılma ile yazları yaylalarda göçer-konar bir tarzda hayvan otlatma arasında gidip gelen çoban hayatına daha yakın, alternatif hayat tarzlarına doğru hızlı bir sürüklenme eşlik ediyordu.[316] Birçokları için bu durum askeri müdahalelere, haraç ödeme yüküne ve seçkinlerin ihracata yönelik

tarım üretiminden aldıkları vergilerin yol açtığı yoksullaşmaya karşı bir sığınak sunuyordu. Ayrıca siyasi oluşumların daha zayıf olması kervan ticaretine saldırı fırsatlarını da artırıyordu. Kentli kâtipler başıboş, yağmacı *hapiru* ve *shashu* gruplarını kafaya takmışlardı, bu terimlerin genellikle "eşkıya" diye çevrilmesi, bu grupların kent sakinleri arasında öcü olarak görüldüğünü yansıtır sadece. Söylendiğine göre, Labayu adında biri Samarya yaylasında Şekem'i ele geçirmiş, Megiddo'ya korku salmıştı.[317] Daha tarafsız bir analizle, eşitsizlik ve sömürünün özellikle belirgin bir hal aldığı bir dönemde, hareket halindeki insan topluluklarının resmi siyasal oluşumların sınırlarında ya da bu sınırların ötesinde, kimi zaman yırtıcı olsa da nispeten özgür, sürdürülebilir bir hayat tarzı kurmayı başardıkları sonucuna varabiliriz.

Madalyonun öbür yüzünde, görkemli bir yükselişe geçen birkaç şehir görürüz. Ugarit arşivleri ve arkeolojisi bir Levant şehrinin refahını gözler önüne serer, Katna'da yeni bulunan tabletler ve bir kraliyet mezarı, ayrıca Dan'da zengin bir mezar, Orta Levant'ta da aynı yolun izlendiğini gösterir.[318] Güneyde o kadar başarılı olmayan firavunların, seleflerinin fetih yıllıklarından biraz intihal yaptıklarından kuşkulansak da, kazın öldürülüp yine de haraç niyetine altın yumurtlasın diye diriltildiği vakalarla sık sık karşılaşmak çarpıcıdır. Kıbrıs ve Ege'den gelen mallar, nüfusun azalmasından iç kesimler kadar, hatta hiç etkilenmemiş sahil bölgelere akmaya devam ediyordu,[319] daha önce de görmüş olduğumuz üzere Levant tüccarları hem memleketlerinde hem de kuzey ve güneydeki imparatorluk merkezleriyle bağlantı noktalarında hâkim konumdaydılar. Bu arada kaynaşma koşullarında, saray denetimi dışında ve muhtemelen ticaret bağlamında yenilikler yapılması yönündeki eğilimin devam ettiği, çivi yazısı ya da hiyeroglifi benimseyen en az üç alfabenin ortaya çıkmasında görülebilir; bunlardan biri Ugarit'te ortaya çıkmıştır, bir diğeri Sina'nın firuze madenlerinde tespit edilmiştir ama muhtemelen daha önceleri Delta'nın doğu bölgelerinde (muhtemelen Avaris'te) doğmuştur, sonraki alfabelerin atası olan üçüncü alfabeyse Güney Levant'ta geliştirilmiştir.[320] Levant'ın zenginliği ve becerisi tükenmemişti ama ticaret ağında birkaç noktada yoğunlaşmıştı, buralarda hızlı bir biçimde toplanabiliyor, aynı derecede hızlıca ele geçirildiğinde ya da haraç olarak ödendiğinde hızla yeniden üretilebiliyordu. Mısır ve Hatti bu döngünün soğuk mantığını açıkça anlamış mıydı, bunu bilmiyoruz ama bu sorunun cevabı ne olursa olsun, artık son derece gelişmiş Doğu Akdeniz koşullarından doğan ekonomik fırsatlar ilk işgalci imparatorlukların silahlı gücüne, kendi usullerince karşıt bir güç oluşturuyordu.

Süper güçlerin eşiğindeki bir anakara parçasında yaşanan gelişmelerden hareketle böyle kısmen iyimser bir sonuca varabiliyorsak, Kıbrıs'ın yükselişinin hayli serbestçe gerçekleşmiş olması sürpriz olmamalı.[321] Hatti, sürekli Kıbrıs'ı vassalı ilan ediyor, buraya siyasal sürgünlerini gönderiyordu, bunun fark edilebilir bir etkisi olmamıştı. [322] Amarna, Alashiya kralı sıfatıyla yazan biriyle eşitlik ve ticari pragmatizm çerçevesinde ilişkileri hoş görüyordu; Alashiya'nın kimi zaman adanın tamamını, kimi zaman sadece Enkomi'yi ya da (Amarna mektuplarının yazıldığı kile dayanarak) Troodos madencilik bölgesi ile güney sahilleri arasında kalan bir bölgeyi ifade ettiği düşünülmüştür.[323] Ugaritli bir kral, Kushmashusha adında böyle birinden ahbapça bir dille kaleme alınmış, bakır öneren bir mektup almıştı.[324] Bütün bunlara rağmen adada siyasal örgütlenmenin niteliği ilginç bir

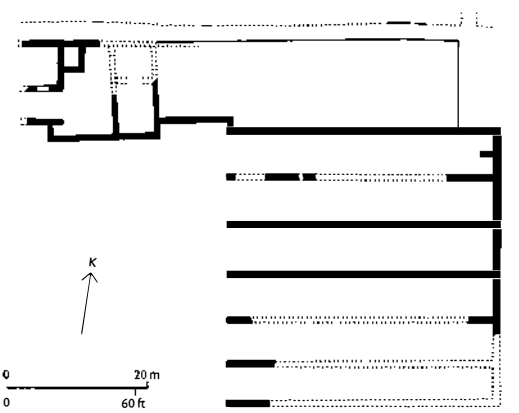
8.49 MÖ ikinci binyıl sonlarında Kıbrıs'ta statü mallarında gözlenen kültürel eklektizm, Enkomi Mezar 93'ten çıkarılmış bu zengin toplulukta belirgindir; mezarda yerli ve Ege işi çömlekler ve heykelcikler, mühürler ve bokböcekleri, cam bir şişe, gümüş takılar ve bol miktarda altın işi, ayrıca altın parçaları bulunuyordu. Altın parçaları bir cenaze bağlamında şaşırtıcıdır, Kıbrıs elitinin servetle ilgili alışılmadık derecede pragmatik ifadelere açık olduğunu gösterir.

biçimde belirsizdi.[325] Akhenaten'in yazıştığı kişinin kendisini kraliyet ailesine mensup biri olarak tanıtmasına karşılık, Enkomi'de bir asrı aşkın bir süredir devam eden kazılar ve güney sahilinde ortaya çıkan ona rakip orta büyüklükte şehirler zinciri (en başta Kition, ona komşu Hala Sultan Tekke, Maroni, Kalavasos, Kourion, Alassa ve Paliopaphos) birleşik bir siyasal başkente ilişkin gözle görülür bir kanıt sunmaz, hatta buralardaki görkemli kamu binaları arasında belirgin bir saray da yer almaz. Bu şehirlerin çoğu, daha ziyade küçük bağımsız siyasal oluşumların merkezleriymiş gibi görünür. En üst yetke bakımından bir şeyleri gözden kaçırıyor olabiliriz ama Amarna'ya ve başka yerlere mektuplar yazan kişinin, kendisini ülke içindeki gerçeklikten daha görkemli bir biçimde tanıtmış olması mümkündür; herhalde bu en başta krallarla yazışmak için gerekli görülmüş bir kurmacaydı. Özellikle doğudaki bazı şehirlerde Kıbrıs'ta hükümdarlığın geç başlaması, dolayısıyla köklerinin derinlere uzanmaması, adanın son hızda ilerleyen ekonomik büyümesinin ardından gerçekleşmesi bakır üretimi, ihracata yönelik tarım üretimi ve ticaretle uğraşan, daha geniş tabanlı bir yüksek tabakanın ortaya çıkması lehine, doğmakta olan herhangi bir merkezi yetke iddiasının ezilmesine yol açmış olabilir.[326] Saraylara ve bürokratik arşivlere rastlanmaması, büyük yerleşimlerde zengin aile mezarlığı toplulukları, bunların hepsi de bu sonradan gelen Kıbrıs'ın, Doğu Akdeniz toplumlarının tipik kurumsal ilerlemesinde bir adım ileri atlamayı başardığını savunan senaryoyu destekleme eğilimindedir.

Kıbrıs'ta siyasal kültüre ilişkin hangi gerçeklikler söz konusu olursa olsun, ada toplumu, ekonomisi, hatta ekolojisinin bakır madeni çıkarma ve başka ticaret biçimleri yönünde yeniden yapılandırıldığına kuşku yoktur.[327] Adanın iyice içlerinde, ilk başlarda ormanlık alanların muhtemelen hızla tüketildiği, şimdiyse ocakları beslemek için titizlikle yönetildiği bölgelerde, madencilikle uğraşan topluluklar, yiyecek yetiştiren köylerin desteğiyle erzak temin ediyor ve bakır üretimi ile nakliyesini himaye ettiği düşünülen etkileyici tapınaklar sayesinde çok fazla göze batmadan geçinip gidiyorlardı.[328] Öküz derisi külçeye

odaklanan bir sembol dağarcığı ortaya çıkmış, en başta kırsal kesimde kullanılmaya başlanmıştı. Bu tür önlemler sayesinde artık bakır, kanunsuzluğun hüküm sürmesi olası hinterlanddan aşağıya, sahildeki şehirlere güvenle aktarılabiliyordu. Buralarda Levant; Anadolu, Mısır, Ege gelenekleri ve yerli geleneklerden her şeyi yercesine yararlanarak, zenginliği teşhir etmenin son derece eklektik biçimlerini yaratmış ve saf külçe değeri taşıyan eritilmiş altın parçalarını mezar eşyası olarak kullanmanın üstüne çıkmamış, tümüyle farklı ticaret toplumları serpilip gelişmişti **[8.49]**. Enkomi, suyun öte yakasındaki Ugarit'le iki yönlü bir ilişki içindeydi, Kıbrıs-Minoa dilinde kaleme alınmış bir avuç minik tabletin yarısı Enkomi'den, geri kalanı Ugarit'tendir, hepsi de sarayda değil, tüccarların evlerinde bulunmuştur. Amarna'ya Kıbrıs'tan Akadca yazan kâtip de muhtemelen Ugarit kökenliydi.[329] Seçkinlerin bu iki merkez arasında ikamet değiştirmesi de pekâlâ akla yatkındır. Kıbrıs'ın jeolojik bakımdan zengin, yükseklerdeki merkezinde bulunan olası başka kaynaklara ve bakır ticaretine ilave olarak,[330] sahil şeridindeki topluluklar geniş ölçekli çömlek üretimi ve ihracıyla uğraşıyorlardı, yeni zevkler yaratmak, daha sonra da pazarlamak üzere geleneksel biçimleri kopyalama ve benimseme konusunda dikkat çekici bir eğilim sergiliyorlardı. Ayırt edici başka bir özellikleriyse, yeni kalıba dökülmüş bakır külçelerin, sevkiyata girecek kalay külçelerinin ve dış ticarete konu olacak çömlek balyalarının kısaltma işaretleriyle damgalanmasıydı.[331] Kıbrıs yeni siyasal yapı biçimlerine öncülük etmiş olabilir de olmayabilir de ama şurası kesin ki, ticareti teşvik ve takip etmenin yeni yollarını deniyordu.[332]

Uluburun gemisinin muhtemelen niyetli olduğu rota üzerinde batıya doğru yelken açtığımızda, Ege, Kıbrıs ve Levant arasında kalan, daha birçok şeyi açığa kavuşturmasını beklediğimiz kilit önemde bir adadan, Rodos'tan geçeriz.[333] Rodos'un ötesinde, Girit'te MÖ 15. yüzyıl başında çoğu sarayın ebediyen ortadan kaldırılmasına tanık olunmuştur. Doğuda kısa bir süre önce inşa edilmiş küçük bir saray olan Zakros'ta depolanan tarım ürünleri civardaki şehre bırakılmıştır ama alevler, bakır öküz derisi külçeleri, fildişlerini, taş kapları ve incelikli başka zanaat ürünlerini yağmacılardan korumuştur; sarayların geç dönemdeki önceliklerini gösteren yararlı bir ölçüttür bu.[334] Thera Yanardağı'nın patlamasına doğrudan sorumluluk yüklenemediğinden, kabahatin sorumluluğu Knossos'un büyümesine eşlik eden iç krizlere ya da Peloponez'den gelen fetihçi güçlere kalmıştır.[335] Birkaç tükenmiş merkezin yerini, merkezi Knossos'ta bulunan büyük bir devlet almış, Knossos da bir asır sonra çökmüş, böylece Girit saray toplumları erken bir tarihte son bulmuştur.[336] Daha geniş bir açıdan bakıldığında, son derece zengin gömülerin bulunduğu bu son Knossos devletinin ilerlemesi, bir kral çevresinde erkek egemen bir hiyerarşi kurulması ve (yeni sesler için benimsenmiş bir Girit yazısı olan Lineer B'nin çözülmesinin gösterdiği üzere) Yunan dilinin arkaik bir versiyonu,[337] kendine özgü bir yapılanmaya ve ayrı bir toplumsal cinsiyet sistemine sahip bir ada toplumunun daha sonunu getirmiştir.[338] Bundan böyle Girit, kendinden önceki Malta gibi, onu kuşatan dünyadan pek de farklı görünmeyecekti. Bunu bir yana bırakırsak, MÖ ikinci binyılın sonraki dönemlerinin en etkileyici

8.50 Kommos'ta P binasının planı. Buranın uzun, birbirine paralel, açık uçlu odaları, mevsim itibariyle güvenli bir yere alınmak ya da bazı deniz parazitlerinden temizlenmek için sudan çekilen gemilerin barınağı olarak yorumlanmıştır. Her biri 38 metre uzunluğunda, 5,5 metre genişliğindeki bu odalar gemilerin ciddi büyüklükte olduğunu düşündürür.

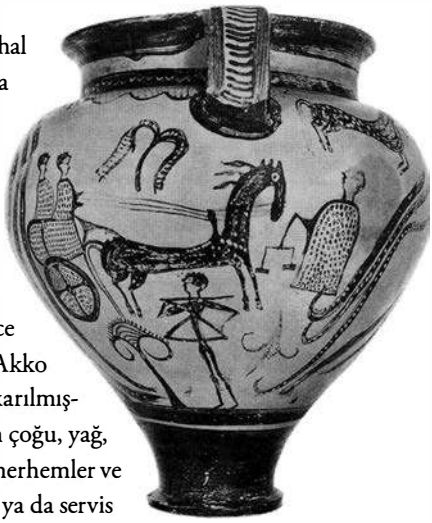
özelliği, Kommos'ta büyük bir limanın yükselmesi olmuştu, burada büyük kamu binaları ve altı ağıl bulunuyordu **[8.50]** ama kesinlikle hiç saray yoktu.[339] Girit'teki diğer limanların tersine Ege'de değil, güneydeydi, Akdeniz açıklarına bakıyordu. Kommos, hinterlandında, Girit sahil şeridinde ve Gavdos gibi uydu adalarda yaşayanlar için doğal bir limandı ama uzun menzilli deniz trafiğini de çeker hale gelmişti; bir ithalat ve nakliyat merkezi olarak Levant, Kıbrıs, Mısır, Anadolu ve dokuzuncu bölümde göreceğimiz üzere kısa bir süre sonra daha batıdaki yerlerden çıkan buluntular itibariyle Ege'de öncülüğü elinde tutuyordu.[340]

Ege'de saray asası anakara sahil şeridine geçmişti, bunların en iyi incelenmiş olanları genellikle ağırlıklı bir biçimde tahkim edilmiş, Kuyu Mezar evresi sonrasında yükselmiş Mykenai merkezlerinde, örneğin Mykenai'de [**Rr. XXXIII**], komşusu Tiryns'de, güneybatıda Pylos'ta, Orta Yunanistan'da Thebai'de (çirkin bir modern kentin altında kalmamış, daha erişilebilir bir durumda olsa, en azından Mykenai'nin dengidir), muhtemelen Atina akropolisinde ve Isparta'nın güneyinde yeni bulunan bir merkezde yer alır.[341] Akdeniz'e özgü biçimde bu gibi siyasi oluşumlarda geniş topraklar denize açılan bir pencereyle birleşmişti. Bu bileşim, Aegina'dakiler gibi o zamana dek serpilip gelişmekte olan küçük ada tüccarlarını gölgede bırakmış, Mykenai, Saron Körfezi'nde nüfuz alanını genişletirken onların alanını daraltmıştı.[342] Bu saraylar ve bulundukları şehirler, şöhretlerine rağmen kendilerinden önceki Minoa örneklerinin en büyüklerinden küçüktü ve ancak en fazla on nesillik bir ömürleri olmuştu. Mykenai liderliğinin savaşa ve gösterişli gömülere bağımlılığı (kuyu mezarların yerini artık büyük ölçüde yuvarlak, bindirmeli *tholos* mezarlar almıştı), MÖ üçüncü binyıldan beri Akdeniz Avrupası'nın büyük bölümünde yaygın olan, Girit ve daha doğusundan farklı ölçülerde sadakatle ödünç alınan kültürel doku ve ekonomik pratiklerle meşrulaştırılıp sağlam bir zemine oturtulan ve yine dışarıdan alınma temel düzeyde bir okuryazarlıkla, usul yönünden bir parça ciddiyet kazandırılan küçük rekabetçi elitlerin büyütülmüş bir versiyonunun varlığını akla getirir.[343] Lineer B'nin okunabilmesi bir avantajdır ama Pylos krallığının tamamında yangının koruduğu tabletlerin, Ugarit'te bir tüccara ait en büyük arşivin sadece iki katı büyüklüğünde olması, beklentileri suya düşürür. Lineer B ile yazılmış tabletler dar bir bakış açısıyla saray içi meselelere odaklanır.[344] Sınırlı bir alan içinde Akdeniz koşullarına gayet iyi uyum sağlamış, geniş ölçekli yün ve keten kumaş, kokulu yağ, şarap ve o kadar fazla olmamakla birlikte tunç üretimine odaklanmış komuta ekonomilerini gözler önüne serer.[345]

Her zaman olduğu gibi bu malların birçoğu içeride dolaşım halindeydi ama birçoğu da ihracat amacıyla üretiliyordu, arşivlerde egzotik maddelere atıflarla, altın, hayvan dişi, kimyon ve susam için Sami dillerinden alınan kelimelerle, insanlar ya da nesnelerin Surlu, Beyrutlu, Kıbrıslı ya da Mısırlı diye tanımlanmasıyla daha geniş çaplı bir dünyadan dem vurulur.[346] Ne var ki metinler ticaretle ilgili olarak suskunluk içindedir. Ege'ye değinilerin seyrekliği, teğet geçen bir nitelik göstermesiyle birleştiğinde (bu durum yöneticilerin özlem duydukları daha geniş çaplı kabulü ne kadar sıklıkla gördükleri konusunda biraz kuşku yaratır),[347] iş Ege ile daha doğusundaki bölgeler arasındaki temasların örüntüsünü çıkarmaya geldiğinde bizi ağırlıklı olarak arkeolojinin alanına sokar. Bu gibi bağlantıların hâlâ mevcut olduğu açıktır. Pylos krallarından biri, arşivinde ayrıntılı bir biçimde betimlendiği üzere abanozdan yapılmış, hayvan dişi, cam ve altın kakmalı bir

tahta oturduğunda sırtı, benzerlerine Uluburun'da rastlanan ithal malzemelere ve Ege yerleşimlerinde bulunan cüzi miktarda yadigâra yaslanıyordu.[348] Bir şeyin bu egzotik malların, ayrıca bakır ve kalay akışının bedelini ödemesi gerekiyordu. Anakara sarayları dönemine, varsayılan kumaş ve gümüş ihracatının yanı sıra, doğuya gönderilen Ege çömleği miktarındaki istisnai artış da damgasını vurmuştu, bu çömleklerin çoğunun izi sürüldüğünde, Argolid'de, sıklıkla da Mykenai civarında üretildikleri görülebilir.[349]

Kıbrıs'ta, özellikle de Hala Sultan Tekke limanında binlerce süslü Ege çömleği parçası bulunmuştur. Hayfa Körfezi'nde Akko yakınlarındaki Ebu Havvam'da ve Ugarit'te yüzlerce parça daha çıkarılmıştır, başka birçok toplulukta da birkaç parça bulunuyordu. Bunların çoğu, yağ, belki şarap, ağzı o kadar dar olmayan örneklerde akışmaz kıvamlı merhemler ve bal nakletmeye yarayan çömleklerdi ama ciddi sayıda çömlek, içki ya da servis kabı olarak kullanılmıştı. İçki ya da servis kabı olarak kullanılanlar arasında özellikle ilginç olanlar, krater diye bilinen, şarap karıştırmakta kullanılan, sıklıkla savaş arabalarıyla, bir örnekte elinde terazi kefesi tutan bir figürle süslenmiş, geniş karınlı, büyük kaplardı **[8.51]**.[350] Argolid'de yapılmış olsalar da nadiren orada kullanılmışlardı. Çoğu, sonunda Kıbrıs'a ya da ötesine ulaşmıştı, bu nedenle de esasen ihracat amacıyla üretildiği açık ilk çömlek biçimi oldukları söylenebilir. Krater biçiminin Ege ve Kıbrıs'ın ortakyaşarlığında daha öncelere uzanan bir tarihi vardı, Ege'deki boyalı çömleklerde de elit hayat tarzlarına atıflarda bulunulmuştu. Aslına bakılırsa ülke dışında Mykenai çömleklerinin konumu farklılık gösteriyordu, Ugarit'te Yabninu'yla birlikte bir krater gömülmüş ama bazı Mykenai çömlekleri orta halli şartlar içerisinde bulunmuştur. Mykenai çömlekleri, Ege işi tunç içki takımları ve Kıbrıs mallarıyla çetin bir rekabet içindeydi.[351] Tell el-Ajjul'da yaşayan insanlar yerel Mısırlılaşma pratiklerine Mykenai çömleklerini de dahil etmişlerdi.[352] Bu çömlek tipini kimin aktardığına gelince, Kıbrıs'ın doğusunda Ege çömleklerinin sayısında keskin bir düşüş gözleniyordu, Uluburun ve Marsa Matruh'ta Kıbrıs çömleklerinin sayısı Ege çömleklerini geride bırakıyordu, Levant'ta da genelde Kıbrıs ve Ege işleri arasında 3'e 1'lik bir oran gözleniyordu.[353] Bu nedenle tam tersine Ege çömlek ihracatındaki patlama, en azından Kıbrıs'ın ötesinde Ege'den ziyade Kıbrıs'ta faaliyetlerin arttığını gösteren bir işaret olabilir. Ege'nin Doğu Akdeniz'e ilişkin bilgisi kısmi kalmış, Kıbrıs limanları ve birkaç Levant limanıyla hatırı sayılır bir tanışıklık geliştirmiş, tersine diğer sahil bölgeleri hakkında daha az bilgilenmiş olabilir.

8.51 Muhtemelen Ege'de üretilmiş ama Kıbrıs'ta gömülmüş, büyük bir krater, yani şarap karıştırma kabı. Üzerinde bir savaş arabasının sürülmesi sahnesi görülüyor; pek sık rastlanmayan bir biçimde terazi taşıyan bir figürle birlikte kullanılan bu sahnenin iki yanında büyük ahtapot imgeleri bulunuyor.

Ders kitaplarındaki Ege toplumları hakkında bu kadar bilgi yeter, başka toplumlar da daha yakından bakmayı gerektirir. Bunların bazıları doğu sahil şeridindeki hayalet siyasal oluşumlardır. Hatti genel olarak güneye bakıyordu ama batısında, üzerlerinde kısa süreli üstünlükler kurduğu değişken bir siyasal oluşumlar mozaiğiyle anlaşmalar ve çekişmeler içine gömülmüştü.[354] Bu karmaşa Ege'ye kadar ulaşıyordu; burada, Batı Anadolu sahillerinde yağma işini abartan denizcilerle sorunlar, denizin emperyal hevesleri ne kadar sorunsuzca ortadan kaldırdığına ilişkin bir fikir verebilir.[355] Hattuşa'da bulunan metinlerde birkaç siyasal oluşum ve şehirlerinden bahsedilir. Bunların en büyüğü Arzawa'dır, başkenti Apasa muhtemelen daha sonra Ephesos'la bir tutulmuştur; daha önce gördüğümüz üzere Amarna'yla yazışan tek siyasi oluşum buydu, bundan bir asır

önce de Nil üzerinde Perunefer'e gemi yapımcısı tedarik etmişti.[356] Diğerleri arasında Ahhiyawa (muhtemelen "Aka", uzaklığın yarattığı bulanıklıktan yararlanarak Büyük Kral statüsünde hak iddia eden bir ya da daha fazla sayıda Mykenai siyasi oluşumunun ismi)[357], Millawanda (sahil şeridinde bulunan, daha önceden Minoalaşmış bir toplum olan Miletos muhtemelen)[358] ve belki de iflah olmaz iyimserlerin Homeros'un eserlerindeki siyasi olaylara göndermeler olduğunu düşündüğü Troya yer alır.[359] Maddi anlamda bakıldığında, Troya artık Semadirek adasını da kapsayan geniş bir hinterland ve büyük bir şehirle çevrili, tahkim edilmiş büyük bir akropolisti; Ege'nin öte yakasındaki Mykenai siyasal oluşumları, Kıbrıs, Levant ve her halükârda Karadeniz civarındaki başka yerlerle temas halindeydi.[360] Ancak Troya dışında, Gediz Nehri'nin ağzındaki bir adacık üzerinde bulunan Panaztepe'de başka bir büyük şehir, Miletos ve Ephesos'ta açılmış küçük pencereler, Hitit tarzı birkaç kaya oyması ve güneybatıda Rodos ve Kos'a uzanan Mykenai tipi çok sayıda mezar dışında, bu önemli bölge hakkında inanılmayacak kadar az şey biliriz, metinlerde geçen isimler hâlâ hemen hemen hiç bilinmeyen topraklara götürür bizi.[361] Türkiye'nin arkeolojik bakımdan vahşi batısının, Anadolu yarımadası üzerindeki ve çevresindeki bağlantılarının yanı sıra buradaki hayata ilişkin de anlatacak çok şeyi olduğunu bir kez daha kabul etmemiz gerekir.

Batı Anadolu'nun, kraliyet arşivlerinde düzenli olarak karşımıza çıkan bir bölgesi Lukka'dır; bu isim Likya'yı, Türkiye'nin güney sahillerine bakan, açıklarında Uluburun gemisinin feci akıbetine uğradığı dağlık bölgeyi ifade eder.[362] Lukka ilginçtir çünkü beklentilere uymaz. Dışarıdaki bölgelerde buradan bahseden metinlerde kralların ya da başkentin adı geçmez, anlaşmalar anılmaz, burası karada ve denizde başkaları için sorun yaratan başıbozuk bir yer gibi resmedilir. Amarna'da bulunan mektuplardan birinde Lukka'nın Delta'ya düzenlediği akınlardan yakınılır, bunların Kıbrıs'ın entrikacı teşvikiyle gerçekleştiği ima edilir; Kıbrıs'tan cevap yazan kişi bu iddiaları terslenerek reddetmiş, benzer akınlardan yakınmıştır.[363] Likya arkeolojisi de benzer biçimde kolay kolay ele gelmez, Geç Demir Çağı'ndan Roma dönemine Tlos ve Xanthos (Likya dilinde Arnna) gibi, isimleri Hattuşa'daki metinlerde geçen yerlere tekabül eden şehirlerde yapılan kazılarda, Tunç Çağı'nın neredeyse tamamen yaşanmamış olduğu görülür. Lukka'yı hayalimizde ister inatçı dağ insanları, ister deniz akıncıları ya da her ikisi ve daha fazlasıyla, nasıl doldurursak dolduralım mesele şudur ki, burası Doğu Akdeniz'in kibar çevrelerinde saraylı olmayan, belki kentli de olmayan, muhtemelen kabaca Akad dili dışında başka bir dil konuşan insanların yaşadığı önemli bir cepti. Okuryazar dünyanın başına bela olma sıklığı dikkate alınacak bir şeyse, kendi başına gayet iyi dayanmış bir yerdi.

Ege'de, bunun gibi ara bölgelerin yoğunluğu batı ve kuzey saçaklarda artarak çerçeveyi doldurur hale gelir. Yunan yarımadasının doğu yakasında orta halli saraylar sahil bölgesindeki Teselya kadar kuzeye uzanıyordu, batıdaysa Peloponez'den öteye geçmiyordu. Pylos duvarlarında saraylı askerlerin koyun postuna bürünmüş köylüleri katlettiğini gösteren imgeler, bütün Akdeniz sarayları içinde en batıda, en çevre bölgede kalmış bu sarayın kültürel kaygılarının yanı sıra yakın komşuları da işaret eder.[364] Bunların ötesinde, farklı bir yapısı olan, daha küçük ölçekli toplumlar uzanıyordu; saraylı rejimlerin özgünlüğünü ve kaçınılmaz olmadıklarını vurgulayan, sıklıkla gayet sulak bir başka bölgeydi burası. Işıltılı olmaktan uzak bu gibi toplumlar hakkında pek az şey biliriz. Pindos

Dağları hakkında söyleyebileceğimiz tek şey, seyrek bir biçimde dağılmış küçük köylerle dolu oldukları, bu yerleşimlerin güneydeki pazarlara peynir ya da kereste temin etmiş olabilecekleridir.[365] Ama saraylı güneyin gönül okşamalarına karşı takdire şayan bir kayıtsızlık gösteren birkaç arkeolog sayesinde, bir örnek hakkında durumumuz daha iyidir. Modern Selanik'in çevrelediği büyük "toumba" yani höyükte ve biraz kuzeyinde Assiros'ta ayrı bir yükselmiş köy örüntüsü karşımıza çıkar, bunların her biri bir surla çevrelenmişti, tahıl ve acil ihtiyaçların ötesine geçen erzaklar için depolama tesisleri bulunuyordu [**8.52**].[366] Buralarda bulunan tohumların analizinde, sabanla sürülmüş açık tarlalardan ziyade, küçük tarlalarda titizlikle yetiştirilen ekinlerin varlığını gösteren birkaç bitkiye rastlanmıştır.[367] Kesin bir liderleri bulunmayan köy topluluklarının yarattığı komünal gıda rezervlerinin gerçek bir örneği, sonunda burada karşımıza çıkmış olabilir. Bu gibi yerlerde, Mykenai içki kapları gibi güneyden gelen, toplumsal istikrarsızlık yaratması muhtemel ithal malların çok temkinli bir kabul görmüş olması, sahilde başka bölgelerde bu kapların yerel versiyonlarına rastlanması da bir o kadar ilginçtir.[368] Bu gibi manzaralar Akdeniz'de saraylar dünyasından bağımsız, alımlı ya da tutkulu olabileceği gibi kuvvetli, kimi zaman dirençli hayat tarzlarının varlığını gözler önüne serer.

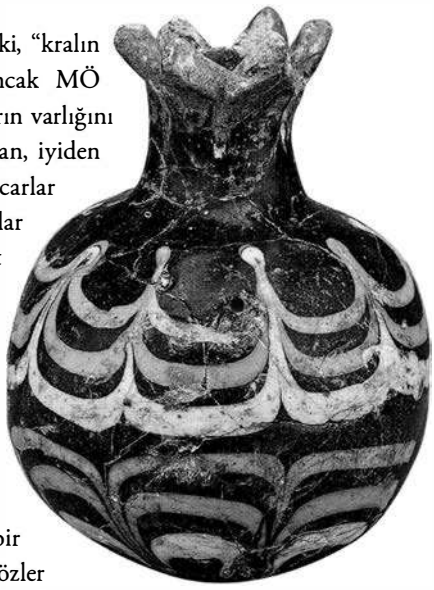
8.52 Assiros'taki bu depoda bulunan büyük sepetler ve küplerin parçalanmış kalıntıları, erken Akdeniz'de hasat edilen ürünler ve bu ürünlerin saklanmalarına ilişkin en iyi korunmuş kanıtlardan bir bölümünü oluşturur.

Buradan, bu bölümde uzun zamandır ihmal ettiğimiz ve satırlarımızı noktalarken uğrayacağımız Orta ve Batı Akdeniz'e geçmek için ufacık birkaç adım atmamız yeter. Ama bu yerel olarak silik ayrımı aşmadan önce, doğuda ardımızda bıraktığımız, karşılıklı etkileşime dayalı ekonomik yapıları kısaca özetleyebiliriz. Takip edilmeye uygun bir iz olan Ege boyalı çömleklerinin tüketicilerinin ciddi bir sayıda olmasının da desteklediği[369] kaba bir tahminle, MÖ ikinci binyıl sonlarına gelindiğinde Nil Deltası'ndan Peloponez'e, Doğu Akdeniz çevresinde 40-50 üretim, ticaret ve tüketim merkezini bir araya getiren bir ağ bulunuyordu; bu merkezler genelde, hatta her zaman bir saraydan yönetiliyordu. Bunların ötesinde, sayılamayacak kadar fazla topluluk bu sistemden besleniyordu; bunlar çeşitli ölçülerde merkezden kendilerine damlayanlardan yararlanıyordu ama birçok örnekte ellerine geçen sıfıra yakındı, sömürünün en yoğun olduğu örneklerdeyse eşitsizlik söz konusuydu. İçerideki yeniden dağıtım mekanizmaları ve toplumda iyiden iyiye yerleşmiş daha geniş kapsamlı mübadele kültürünün yanı sıra, "uzun" üçüncü binyılda ön para birimlerinin ortaya çıkmasından hareketle piyasa benzeri koşullar da gelişmiş, başlıca birkaç ticari ürün artık standartlaşmış ve metalaşmıştı. Daha üst düzeylerde kültürel pratiklerin giderek birbirine yaklaşması, yaygın bir etkileşimle el ele ilerliyordu. Ama bu durum, genel malzeme ve nesne kategorilerinin gördüğü göreli saygınlık itibariyle geniş çaplı bir fikir birliği yaratmış, malların daha rahat bir biçimde akması aynı şeyin farklı yerlerdeki mübadele değerinde gözlenen farklılıkların azaltılması konusunda çok şey yapmış olsa da, mekânlar ve dönemler arasında malların fiyatları açıktır ki farklılık göstermeye ve büyük kâr elde etme imkânları sunmaya devam etmişti. Bunun nedenleri, aşina olduğumuz

Akdeniz koşullarında yatıyordu: İmrenilen kaynakların eşitsiz dağılımı, mikro bölgelerin her birinde hasat zamanlarında ve başka koşullarda yaşanan dalgalanmalar, her bölgeye erişimi kontrol eden denizcilik ve başka ulaşım koşullarının elverişsizliği, ayrıca bölgeler arasında genel gidiş geliş hızı.[370] Buna her merkezde yerelleşmiş talep ve arzda sık sık dalgalanmalara yol açan, senkronize olmaktan uzak tüketim döngülerini de ekleyebiliriz. Son olarak, sarayların makbul malzemeler ve mallardan geniş bir yelpazeyi bir tür sermaye birikimi olarak istifleme stratejisi ve böyle şeylerin dolaşıma girdiklerindeki mübadele değeri, her birinin ağa yeniden girdiğinde izlediği yolların, doğal olarak bulundukları noktalardan doğruca yokluk bölgelerine naklinden çok daha karmaşık örüntüler çizmesini sağlıyordu. Keftiu'nun Mısır'a fildişi taşıması, Newcastle'a kömür taşımanın Tunç Çağı versiyonlarından biridir, bu bakımdan gayet anlamlıdır.[371]

Bazı bölgelerin, hammaddeleri havzada yaygın olarak bulunan nesneler ya da maddelerin, en başta da kumaş, şarap, zeytinyağı ve boyalı çömleklerin üretiminde uzmanlaşma ölçüsü ilk bakışta daha kafa karıştırıcıdır. Siyasal ekonomist David Ricardo'nun karşılaştırmalı yarar kanunundan ipuçları derlersek[372] bunun nedenlerinden biri, denizlerde hareketin giderek daha rahat bir hal almasının ithalatı kolaylaştırması, öyle ki geçmişte yerel olarak imal edilmiş bazı nesneleri hazıra satın almak, onun yerine malzeme ve beceri bileşiminin belirlediği üzere yerel olarak ticarete en elverişli ürünlerin imaline yoğunlaşmak daha anlamlıydı; mesele şuydu ki bazı bölgelerin yavaş yavaş keşfedeceği üzere bunun yarattığı büyümeden herkes eşit olarak yararlanamıyordu. Bir başka nedense birçok yerin, genel talep içinde özgül bir fark yaratabilmek için ürünlerinin ayrıntılandırılmasına (özel dokumalar, desenler, tatlar, kokular ya da bunlar olmazsa markalı paketleme) yatırım yapmasıydı. Üçüncü bir etkense, her üretim bölgesinin en kolay temas kurduğu tüketim bölgelerinde kültürel tercihlerin özgünlüğüydü.[373] Genel olarak bakıldığında bu gelişmeler dizisi, giderek yaygınlık kazanan bir Doğu Akdeniz ekonomisi, kültürü ve hayat tarzının ortaya çıkmasında temel önemde olmuştu. Başta Tunç Çağı'nın büyük saraylarının finanse ettiği bu ekonomi, kültür ve hayat tarzı, onlardan sonra da uzun süre varlığını koruyacaktı.

Saray sisteminin bu en görkemli döneminde bile gelecekteki olası sorunları tespit etmek zor değildi. Bu sorunların çoğu, sarayların denetimlerini koruma konusunda karşılaştıkları zorlukların artmasıyla ilgiliydi. Daha önce de belirttiğimiz üzere, merkezleri birbirine bağlayan deniz, esasen anarşik bir bölge olarak varlığını sürdürüyordu. Bazı bölgelerde, üzerinde ticaret ağlarının yer değiştirdiği ve dalgalanma gösterdiği sahiller, denizler ve adaların karmaşıklığı, herhangi bir noktanın merkezi bir konumu korumasını zorlaştırıyordu, özellikle de bunu yapmanın yolu bir saray ya da hanedan gibi belli bir ülkeye içkin kurumlardan geçiyorsa… Toplumsal koşullar bakımından da ufukta sorunlar görülüyordu. Ugarit'te saray ve başarılı tüccarlar arasında ilişkiler dostane bir şekilde sürmesine rağmen, öncelikleri tam bir uyum içinde değildi; siyasal makamların ticari pratiklere o kadar sıcak bakmadığı yerlerde gerilimler çıkması çok daha olasıydı.[374] Bunun yanı sıra, kültürel ve ekonomik eyleme katılan insanların sayısı giderek artıyordu. Verilerimizin niteliği, zirvedeki insanların dışa kapalı, genellikle toplumsal bakımdan ensest hayat tarzına çok fazla dikkat sarf etmeye teşvik eder bizi; sebepsiz bir teşvik değildir bu, zira bu insanların varılabilecek en üst hayat tarzına ilişkin tekamül eden tanımları büyümenin başlıca itici gücü olmuştur.

8.53 MÖ ikinci binyıl sonlarında Doğu Akdeniz'e epey yayılmış, muhtemelen en yıkıcı malzemelerden biri de camdı. Enkomi'de bulunmuş, sonradan yerinden çıkarılmış bir kalıbın etrafında bereket sembolü. Nar şekli verilmiş bu çok renkli cam şişenin de gösterdiği üzere, şekil alabilirlik ve parlak renkler şeffaflıktan çok daha önemliydi; erken cam işlerinin geleneksel malzemeleri taklit edip onlarla rekabet edebilmesini mümkün kılıyordu.

Bazı biçimler firavunlara özgü ideallerle o kadar iç içe geçmiştir ki, "kralın kendi kalbi model alınarak" sözleriyle tanımlanmıştır.[375] Ancak MÖ ikinci binyılın sonuna geldiğimizde biraz daha farklı katılımcıların varlığını seçmeye başlarız. Bir grup daha açık, o kadar geleneksel olmayan, iyiden iyiye uluslararası bir elitten oluşuyordu.[376] Ugarit'teki büyük tüccarlar ve Kıbrıs'ta olağanüstü derecede eklektik döşenmiş zengin mezarlar bu bakımdan öne çıkar ama bir olgu daha yaygındı; sadece Ugarit ve Enkomi'de değil, Knossos ve Mykenai'de de büyük, teknetonozlu yığma mezarları düşünelim.

Bir başka grupsa daha büyük, bir o kadar yoldan çıkarıcı olma potansiyeline sahipti. Toplumsal tabakalanmanın altında, bu binyılın akışı mimarlıkta, mallarda ve kısmen saptanmış mezarlarda kimi zaman yukarıdakilerden kesinkes ayrı, kimi zaman algılanması zor bir biçimde onlara karışan ama kırsal ve kentli yoksul kitlelerinden de farklı, daha geniş kapsamlı elit altı bir grubun pekişmekte olduğuna ilişkin çok daha ısrarcı kanıtları gözler önüne serer.[377] Bu grup Doğu Akdeniz nüfusunun belki de %10-20'sini oluşturuyordu, herhangi bir hesaba göre sayıları birkaç yüz bini bulan, memnuniyeti sistemin tamamında emek girdisi ve imalat çıktısında artış gerektiren hatırı sayılır bir gruptu bu. Bu gibi insanlar, mümkün olduğunda, yüksek statü ifadesi lüks nesneler edinmeye, devletin verdiği ziyafetlere ve başka cömertliklere ters bakmıyorlardı; bu anlamda aşağıya damlama etkisi sapasağlamdı. Ancak bazıları teknolojik bakımdan yenilikçi, bazıları açıkça taklit, birçoğu üslupları melezleme eğilimlerine açık olan, o kadar da fazla aranmayan ürünler de bu piyasayı hedeflemeye başlamıştı. Bunlar arasında boyalı çömlekler, kitlesel olarak üretilen çini silindir mühürler ve kraliyet yeniliklerinin burun dalgasını izleyerek basit kalıplarla yapılmış cam nesneler yer alıyordu. Kısa bir süre sonra bunları, gelecekteki etkileri ve kültürel verimleri o kadar öngörülemeyen daha yeni malzemeler izleyecekti [**8.53**].[378] Modanın böyle hızlı değişmesi, sınıf atlamanın ve özlemlerin giderek açıklık kazanmasının bir göstergesiydi. Hiç olmadığı kadar genişleyen, büyük bir çeşitlilik gösteren ürün grupları, pratikler ve tüketicilere baktığımızda, sarayların Doğu Akdeniz hayatı üzerindeki etkisi acaba biraz belirsiz bir hal almaya mı başlamıştı diye merak edebiliriz.

Batı Cephesinde Yeni Hiçbir Şey de Yok Değil

Ama şimdilik bu soruların beklemesi, bizim de zamanda bir kez daha geriye gidip MÖ ikinci binyıl başından beri, Erken ve Orta Tunç çağlarında havzanın batı ve orta bölgelerinde neler olduğunu araştırmamız gerekiyor. Bu dönem isimleri, Avrupa'nın büyük bölümüyle birlikte, Cornwall, Brötanya, Bohemya ve belki de İberya, Toskana, Sardinya'daki bazı kalay kaynaklarından yararlanarak kalaylı tuncun giderek daha fazla kullanıldığını ama bu artışın eşitsizlik gösterdiğini yansıtır.[379] Gezintimiz sırasında İberya, Fransa, Tiren ve Adriyatik'te ve bu bölgeler arasında dikkat çekici toplumsal ve kültürel farklılıklarla karşılaşacağız; bu farklılıklar nedeniyle doğuda çok belirgin olan yakınlaşma anlatılarını burada uygulamak için vakit henüz erkendir, yorumlarımız daha parçalıdır, birbirinden

ayrı yükselişe geçen yolları karşılaştırmak zordur. Ancak bütün bunlara ve Ege'yle sınırın bulanıklaşmış olmasına rağmen stratejik bir düzeyde, daha doğuda saraylı ya da başka bir biçimde kentsel denetim altındaki bölgelerle genel bir karşılaştırma yapmaya değer, böylece sıklıkla gözden kaçan tür ve ölçekte basitleştirici ayrımları aydınlatmak mümkün olabilir.

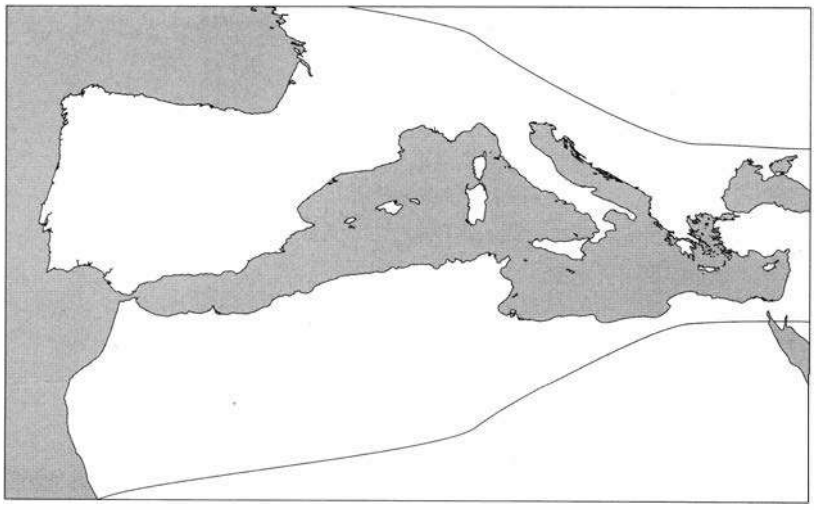
Örneğin demografiye bakalım. Sardinya'da MÖ ikinci binyıl ortalarında çoğu adalının yaşadığını gördüğümüz binlerce taş kulenin dayanıklılığı ada nüfusuna ilişkin tahminlere inandırıcılık katar. Kulelerin yıpranma dereceleri bilinmediği ve içlerinde yaşayan aile gruplarının büyüklüğü belirsiz olduğundan, bir hesaba göre 35.000 kişilik bir nüfus çok az olabilir[380] ama bunu iki katına çıkardığımızda bile, ortalama nüfus yoğunluğunun kilometrekare başına ortalama 3 kişinin çok çok üzerine çıkması ihtimal dışıdır; bu bakımdan Avrupa Akdenizi'nin ve havzanın en doğusundaki bölgelerin binyıl önceki nüfus yoğunluğu düzeyinde kalıyordu rahatlıkla. Bunun tersine, MÖ 1500'de Girit'te, sadece Knossos'ta 25.000-30.000 kişi yaşıyordu, ada genelinde kent nüfusu en az üç kat yüksek olsa gerekti, kırsal kesimde yaşayanlar da dahil edildiğinde toplam nüfusun 150.000-200.000'den az olması düşük bir ihtimaldi. Sardinya'nın üçte biri büyüklüğünde bir adada durum böyleydi.[381] Başka bir deyişle, Girit'te nüfus Sardinya'da olduğundan en az beş-altı kat daha yoğundu, başka yerler için de benzer argümanlar geliştirmek mümkündür.[382] Bu arada, Nil Deltası'nın sunduğu benzersiz bağlamda, bir milyon kişiye yaklaşan bir nüfus, Sardinya'dan daha da küçük bir bölgeye sıkışmıştı, kısa süre öncesine kadar da Sardinya'nın tamamındaki nüfusun muhtemelen yarısını barındıran bir başkentten (Avaris) yönetilmişti. Bu rakamlar arasındaki farklara dikkat çekerim: Delta sakinlerinin yaklaşık 10.000'i muhtemelen okuryazardı ve sayıca beş-on kat daha fazla (yani neredeyse Sardinya'nın toplam nüfusu kadar) bir grup da toplumsal elite ve elit altı gruplara mensuptu.[383] Bu rakamlar ne kadar kaba olursa olsun, ekonomik büyüme, kentleşme, yoğunlaşmış, hareketlilik kazanmış gıda üretimi ve başka her şeyle ilgili iki binyıl boyunca devam eden farklılıkların altını çizerler.

Sardinya örneğinin de gösterdiği üzere, Ege'nin batısındaki çoğu coğrafyada, doğudaki bölgelere nazaran daha seyrek bir yerleşim gözleniyordu. İnsani müdahale emareleri daha zayıftı, bunlar arasında geniş yaban hayat alanları bulunuyordu. İhracata yönelik tarım üretimi yapılan doğu bölgelerinin tipik özelliği olan, zeytinlikler ve bağlarla dolu manzaranın burada bir benzeri yoktu, tarım yapılan terasların da… Daha önce olduğu gibi, zeytincilik ve bağcılığa dair sadece birkaç ipucu mevcuttur, onlar da büyük ölçüde doğrulanmamıştır; doğunun bu ürünlerde nihai sıvıları özütleme, rafine etme, depolama ve nakletme için yeterli düzeyde aygıtı da belli ki yoktu.[384] Birazdan göreceğimiz üzere yegâne geç örnek, Ege'yle yakın temasta olan Güneydoğu İtalya'ydı. Altıncı bölümde savunduğumuz üzere, geniş çaplı şarap üreticiliğinin yokluğu mutlaka ayık olunduğu anlamına gelmiyor, aslına bakılırsa İtalya'daki yerleşimlerde meyve çekirdeklerinin sayısında gözlenen keskin artış, Güney İspanya'daki kupalardan tutun İtalya yarımadasında gösterişli kulplu kadehlere varıncaya dek içki kaplarının yayılması, mayalı başka içkilerin varlığını işaret eder.[385]

Başlıca tezatlardan bir başkası da hareket hızında ve Akdeniz mekânını deneyimleme ölçeğinde görülüyordu. Bu tarihlerde havzanın tamamında, Kuzey Afrika'nın henüz tek bir at toynağının yankılanmadığı kısımları dışında karada

hareket konusunda pek az farklılık gözleniyordu; Kuzeybatı İberya'da Pontevedra'da bulunan, MÖ 1700'e ait olduğu tespit edilen araba tekerleği kalıntıları,[386] Girit'te bulunan araba maketinden birkaç yüzyıl sonrasına aitti. Ama denizde işler epeyce farklıydı. Ege, MÖ ikinci binyıl başında yelkenli gemileri benimsemişti, birkaç yüzyıla kalmadan da bu gemiler Tiren Denizi'nde dolanmaya başlamıştı. Ama yelkenli gemilerin Orta ve Batı Akdeniz'de yerel olarak benimsenmesi epeyce sonraları gerçekleşmişti.[387] Ne kadar sonra olduğu biraz tahmin işidir ama İtalya'dan İberya'ya ilk imgeler, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş dönemine aittir. Eolie Adaları'nda Filicudi'de bulunan bir çömlek binyıl başında kano oymalarıyla süslenmişti, MÖ 14. yüzyıl gibi geç bir tarihte de Sicilya'da Thapsos'ta (gayet iyi bağlantılara sahip bu sahil yerleşimine daha sonra geri döneceğiz) yelkensiz uzun bir gemi resmedilmişti. Hızlı hareket eden yelkenli bir geminin avukatlığını yine en iyi kendisi yapardı herhalde, ancak bu tür gemilerin benimsenmesinde, tahminen inşaları için yapılması gereken yatırımdan, inşa ve bakım konusunda gerekli öğrenme eğrileri ve muhtemelen (daha önce Ege'de olduğu gibi) kanoya odaklı grupların direnişi yüzünden açıkça görünüyor ki uzun süreli gecikmeler olmuştu. Yelkenli gemilerle ilişkilendirilen hız ve nakliye becerileri en azından MÖ 1300'e dek doğulu yetkisiz tüccarların bir ayrıcalığı olarak kalmıştı. MÖ ikinci binyılda Doğu Akdeniz, daha dar görüşlü batıya göre geniş bir enginlik olarak resmediliyordu genellikle; ancak batının denizleri sırf coğrafi ölçütlerle bakıldığında, birkaç bölgede doğudaki denizlere kıyasla daha açıktı ve onları aşan insanlarda, yelkenin Nil, Levant, Kıbrıs ve Ege sahilleri arasında yarattığı göletlere nazaran daha fazla huşu uyandırıyordu **[8.54]**.

Bu paradoks, MÖ üçüncü binyıldaki geniş ağızlı bardak etkileşim alanı, batıda (bu gibi pratiklerin eşit ölçüde birer toplumsal mevki işareti olduğu dönemlerde) deniz yolculuğunun uzun mesafeli bağlantıları bir araya getirmekteki gücünü kuvvetli bir biçimde kanıtlamış olsa da, bu etkileşim alanının MÖ ikinci binyıl başında son bulması sonrasında neden hâlâ aldatıcı bir çeşitlilik gösteren, aralarında pek az bağlantı bulunan toplumlar ve iş görme biçimleriyle karşılaştığımızı açıklamayı sağlar. Bu toplumlar ve iş görme biçimleri arasında Fransa'nın bazı bölgelerinde ve daha sapa büyük adaların birkaçında neo-megalitik gömülerin ayakta kalması, hatta "barok" bir zirve dönemi yakalaması

8.54 Akdeniz'in farklı bir biçimde ölçeklendirilmiş bu haritası, MÖ ikinci binyıl ortalarında yerel denizcilik ortamında birbiriyle çelişen deneyimler olduğunu, mesafeleri kısaltan yelkenli gemilerin doğuda yaygın, orta kesimlerde ziyaretçi olarak başlangıç aşamasında olduğunu, batıdaysa hiç bilinmediğini gösterir. Kara kesimlerinde buna eşlik eden kaçınılmaz bükülmenin tabii ki görmezden gelinmesi gerekir.

8.55 En zengin Argaric mezarlarının çoğu 19. yüzyılda Siret kardeşlerce kazılmış ve resimlenmiştir. Fuente Alamo'da bulunan bu mezar eşyaları topluluğunda, tipik kupalar, yani içki kapları resimlenmiştir. Kupalardan birinin ayağında metal bir halka göze çarpar. Ayrıca hançerler, nispeten ender rastlanan bir kılıç, aletler, yalın bir diadem de dahil olmak üzere gümüş ve bakır takılar ile çini ve hayvan dişinden boncuklar görülür.

da yer alıyordu.[388] Doğuda "saray" adı altında toplanan ince ayrıntılar üzerinde ne kadar çok kılı kırk yarsak da, toplumsal yapı bakımından orta ve batı bölgeler için benzer bir ortak payda teklif dahi edilemez. Bir ortak payda tespit etmeye en fazla yaklaştığımız nokta, biriktirmenin sürekli yükselişi ve düşüşü, artık o kadar kapsamlı ağlara dayanıyor olmasa da gemilerin finanse edilmesi, küçük liderler ve maiyetleri, minicik yerleşimleri bile tahkim etmenin yaygınlık göstermesi (hiç kuşkusuz emniyetsizliğin yaygın olduğunu gösteren bir işarettir, devletin egemenliğindeki doğuda birkaç küçük, zengin ticaret merkezi dışında bu işarete rastlanmaz) ve birçok toplumda kutsal yerleşimlerin daha önceki ve sonraki evrelere, ayrıca dönemin Doğu Akdeniz'ine nazaran tuhaf bir biçimde fazla olmasının yansıttığı dikkat çekici bir "seküler" hava esmesi gibi özellikleri bir araya getirmektir. Cömert tanımların bile Pylos'un batısındaki şehirler ve devletlerin gerçekçi bir biçimde tanımlanmasının önüne geçmesi gerekir,[389] ancak yine de baskın topluluk biçimlerinde dağınık çiftlikler ve mezralardan, köyler ya da kalelerde toplanmış topluluklara, eşitlikçi toplum düzenlerinden, elle tutulur eşitsizliklerin görüldüğü birkaç topluma hâlâ büyük bir çeşitlilik gözleniyordu. Eşitsizliklerin gözlendiği toplumlarla ilgili olarak, Güney İberya yine havzanın tamamında, Akdeniz doğal ortamının üretim ve denetim potansiyelleri ve sınırlarının belirlediği mikrokozmosta, toplumsal ve ekonomik sömürünün işleyişi bakımından en dikkatli araştırılmış bölgelerden birini oluşturur. Yedinci bölümdeki manzaraya dayanarak, MÖ ikinci binyıl boyunca girişimlerin (çökmüş olanların bile) sayısı ve çeşitliliğini dikkate aldığımızda, burada ve Ege'nin batısında başka yerlerde yerel tarihler, doğunun tarihiyle bu kadar kısa sürede çarpışmış olmasa, daha büyük, daha kalıcı toplumsal oluşumların nihayet bağımsız olarak yükselmiş olacağına kuşku yoktur. Ama Orta ve Batı Akdeniz'deki toplumları, doğuya kıyasla zaman içinde neye dönüşemediklerini dikkate alan bir pencereden görmek yerine, diğerlerinden ayrı duran ve kendi koşulları içinde gayet başarılı olan Akdeniz hayat tarzlarının sonuçları olarak incelememiz daha iyi olur.

En batıdan, daha önceki binyılda olduğu gibi, Doğu Akdeniz dışında toplumsal hiyerarşilere ilişkin en ikna edici kanıtları önümüze seren bir bölgeden başlayabiliriz. İberya'nın daha önceki dönemlerde Bakır Çağı sırasında gözlenen döngüyle bir başka ortak noktası da, kendi içine kapalı bir deney, Akdeniz topraklarının beşte birini barındıran ama komşusu Mağrip gibi, denizde ve dağlarda sınırlarının ötesiyle bağlantısı çok seyrek bir yarımada olarak kalmasıdır. Bu durumu yarımadanın metal sanayiinin kendine özgü özelliklerinde görebiliriz, iç kaynakların zenginliğinden yararlanılmaya devam edilmiş ama arkaik teknolojilerin terk edilmesinde ve yörede bulunan kalayın ölçülü alaşımlar elde etmek için kullanılmasında ağır kalınmıştır **[8.55]**.[390] Başka yerlerde olduğu gibi hançerler kılıçlara, baltalı kargılara ve nihayet mızraklara dönüşmüştür ama silahların ve başka metal buluntuların, özellikle de yerel olarak mevcut gümüşün miktarı Akdeniz ve Avrupa'nın başka bölgeleriyle kıyaslandığında ılımlı düzeydedir.[391] Dış bölgelerle temas emareleri arasında, zaman zaman karşımıza çıkan yabancı silahlar, Avrupa ve Akdeniz'de dağılım coğrafyasının kıyısında kalmış bir avuç

çini boncuk ve Mağrip'ten birkaç dişe bedel ham hayvan dişi sayılabilir. Mağrip'te Atlas Dağları'nda sanat hâlâ İberya tipi silahları resmediyordu, gerçi boğazda ve çevresindeki hareketliliğe ilişkin kanıtlar önceki binyılda olduğundan azdı.[392] Sevilla yakınlarında, Valencina de la Concepción'da La Pastora mezarlığının dış kesimlerinde MS 1860'ta bulunan, MÖ 2200 ile 1600 arasında bir tarihe ait, Levant tarzı olduğu sanılan 27 bakır kargı başının varlığı daha gizemlidir.[393] Bunların, doğrudan temasların ulaşabileceği bölgenin ötesine kaçmış doğu kökenli nesnelerin bir başka örneği olduğunu düşünmek akla yatkındır ama Tunç Çağı'na ait, Doğu Akdeniz kökenli bir avuç başka eşya gibi MÖ 1000'den sonraki devirlerde, Fenike trafiğinin sonucunda buraya antika olarak ulaşmış olmaları da mümkündür.[394] İberya insanlarının MÖ ikinci binyılda dış dünya hakkında gerçekten ne kadar fazla bilgili olduğu, üzerine fikir yürütülebilecek bir meseledir ama bütün işaretler, bu insanların uzaklara nadiren seyahat ettiğini ya da buralara deniz ötesinden gelenlerin seyrek olduğunu göstermektedir.

Bu değerlendirmeler, toplumsal iktidarın yeni zirve noktaları halinde ortaya çıkmasıyla birlikte yerel ve bölgesel etkenlerin altını çizer. Yeni bir zirve noktası olduğu en kesin topluluk, MÖ 2200-1500 döneminde varolmuş, Almería'da Vera havzasında El Argar'ın adını almış Argaric toplumlardır.[395] Bu çorak yaylalarla sarılmış, yarı kurak, 1000 kilometrekareden biraz daha fazla bir alanı kapsayan sevimsiz sahil vadisi, Gatas ve Fuente Alamo'da yapılan örnek niteliğindeki kazılar, yerleşimlere ilişkin daha geniş kapsamlı incelemeler ve insan faaliyetleri ile bölgenin hassas doğal ortamının bozulması, çölleşmesi arasındaki ilişkinin incelenmesi konusundaki öncü çabalar sayesinde, Akdeniz'deki coğrafyaların en iyi incelenmişleri arasında yer alır.[396] MÖ üçüncü binyılın sonundan itibaren Vera havzasının nüfusu birkaç yüzyıl içinde üçe katlanarak 1700-3400 kişiye ulaştı, öyle görünüyor ki bu durum vadinin doğal ortamının kaldırabileceği nüfusun sınırlarını zorluyordu. Batıda birkaç vadi ötedeki Bakır Çağı Los Millares'inin çökmesinden sonra yaşanan bu gelişme, İberya genelinde büyümenin yanı sıra bizi merkezlerin yer değiştirmesi üzerinde de düşünmeye teşvik eder. Ne var ki Vera havzası önemli bir merkez olsa da, Argaric yerleşimler Güneydoğu İspanya'nın büyük bölümünde görülebilir, Ege'deki anakara saraylarınınki kadar geniş bir bölgeyi tanımlarlar. Ya Argaric yerleşimlerin taklit edilmesinin ya da onlara direnilmesinin tetiklediği gevşekçe benzer yerleşimler daha da ötelere uzanır. Başlıca Argaric yerleşimler yarların ya da yapay tahkimatın çevrelediği kayalık kartal yuvalarıydı. 10-12 hektarlık bir alana eşitsiz bir biçimde yayılmış bu yerleşimlerin en büyükleri, örneğin Murcia'da Lorca ve La Bastida, Granada yakınlarında Cerro de la Encina, Bakır Çağı'nın zirve noktasına ve daha da düşündürücü olanı, Doğu Akdeniz'de daha orta büyüklükte sahil ve ada merkezlerinin bazılarına da hemen hemen yaklaşmıştı.[397]

Argaric toplumları bu kadar büyüleyici kılan şey, yerleşimlerin fiziksel tepe noktasında mukim, yükselen

8.56 Önemli Argaric evlerin alt kısımları, bitişiklerindeki mezarlar ve sarnıçlar Fuente Alamo'nun zirvesini doldurmuş, buradan çevre yerleşimlere ve coğrafyaya hükmetmiştir.

8.57 Tipik bir Argaric mezar. Cenaze Granada yakınlarında Cerro de la Encina yerleşiminde levhalardan yapılmış bir mezara tek başına, içki kapları ve küçük bir hançer eşliğinde gömülmüş.

güçlü aileler elitinin sunduğu ayrıntılı tablo ve bu tablonun sonuçlarıdır **[8.56]**.[398] Bu aileler topluluğa tepeden bakan, özel depolama küpleri ve zeminin altında (keskin bir cinsiyet ayrımının gözlendiği) zengin tekli ya da eşli mezarlar barındıran dikdörtgen, iki katlı, büyük evlerde yaşıyorlardı; bu bakımdan Bakır Çağı'nın topluluğa ait depolama küpleri ve toplu mezarlarıyla bir tezat oluşturuyorlardı **[8.57]**. Sığırla ziyafet çekmek daha zengin hanelerin cenaze törenleriyle ilişkilendirilmiştir, diğer hanelerse koyun ve keçiyle yetiniyordu.[399] İnsan iskeletleri de bir o kadar bilgilendiricidir. Cerro de la Encina'da iskeletler zenginlerin daha sağlıklı, o kadar yorucu olmayan bir hayat sürdüğünü gözler önüne serer. Bu durum çocukluktan itibaren yerleşiklik kazanmıştır. Vera havzasında erkek iskeletleri arasında fiziksel bakımdan yüksek düzeyde bir çeşitlilik gözlenmesi, erkeklerin evlilik yoluyla topluluklara dahil olduklarını düşündürür; havzanın uç bölgelerinde savaşma çağındaki erkek mezarlarının El Argar'daki merkezi topluluğa kıyasla azlığı, daha geniş çaplı bir bütünleşmeyi işaret ediyor olabilir.[400] El Argar'daki topluluğun mezarlarına silahlar, metal aletler ve mücevherler de gömülmüştür. Genel olarak bakıldığında, metaller Bakır Çağı'nda olduğundan daha uzaklara ulaşan bir dolaşım içinde olsa da metallere erişim daha fazla denetim altındaydı, eritip külçe haline getirme işlemi Sierra Morena'daki madenlerin civarında, döküm işlemi merkezi yerleşimlerde yapılıyor, nihai ürünleri birkaç talihli kişi kuşanabiliyordu.[401] Topluluklar içindeki ve arasındaki eşitsizlikler, tarımsal ya da başka tür yeniliklere dayanmıyordu, sulamaya dayalı tarım ve çokkültürlülük iddiaları bir kenara bırakılmıştır; eşitsizlikler daha ziyade insan emeğinin denetiminde ve artı değerin haraç olarak toplanmasında yatıyordu.[402] Argaric merkezlerin tarım arazisi bakımından genellikle kötü yerlerde bulunması, buna rağmen elit çevrelerde verimli öğütme ve depolama tesislerinin yoğunlaşmış olması özellikle anlamlıdır; toplumun o kadar talihli olmayan mensuplarıysa öğütme işlemi için taban tepmek ya da ister mecburiyet altında olsun, ister yiyecek ya da başka mallar mukabilinde, tezgâhların başına geçip dokuma yapmak zorundaydı.[403] Zaman içinde, daha düşük konumdaki çiftliklerdeki durumun tersine, bu gibi yerlerde arpa başka ekinleri gölgede bırakır hale geldi, bu durum tek bir ekin yetiştirmenin yaygınlaştığını ya da özellikle hedeflenmiş bir tahılın talep edildiğini gözler önüne seriyordu.[404] Tekdüze bir sadeliği olan çömlekler, her yerde rastlanan içki kupaları, alternatif sembolik ifade yollarının (örneğin önceden zengin olan heykelcik repertuvarının) silinmesiyle ve Argaric toprakların kalbinde kılıçların açık bir yoğunluk göstermesiyle birleştiğinde bu durum, güçlü insanların yerel olarak ve merkeze uzakta bir hiyerarşi inşa etmeye, kendi yararlarını kollamaya, Akdeniz'in sert ve kısıtlı bir köşesindeki rekabet yarışında başkaları karşısında ekonomik kazançlarını en üst düzeye çıkarmaya çalıştıkları kasvetli, sömürgeci bir ekonomik düzeni andırır. Argaric toplum, Doğu Akdeniz'in büyük bölümünde "medeni" kültürün çekici incir yaprakları

altına gizlenmiş olanlara temelde kesinlikle benzeyen iktidar ilişkilerini, süssüz bir biçimde, bütün çıplaklığıyla gözler önüne serer.[405]

MÖ 1550 civarında bu Argaric toplumlar çöktüler. Ortaya çıkmalarında dış dünyanın hiçbir etkisi ya da sorumluluğu olmadığı gibi, son bulmaları da kesinlikle bir iç meselenin sonucuydu. Aslına bakılırsa Argaric'in izlediği yolun genel olarak Akdeniz'in başka bölgelerinde gözlenen daha geniş kapsamlı örüntülerle eşzamanlılık göstermemesi İberya'nın nispeten yalıtılmış olduğunu vurgular. Güçlü insanlar tarafından toplum yararına gerçekleştirilmiş faaliyetlere ilişkin hiçbir iz bulunmadığı, kutsal meşruiyet zırhını kuşanmak için bile çaba sarf etmedikleri dikkate alınırsa, çöküşleri bir açıdan hiç de şaşırtıcı değildir, hatta yönettikleri kişileri kesinlikle biraz rahatlatmış olsa gerektir. Sağlık koşullarının gerilemesi ve acınacak durumdaki kenar topraklara kaçış, Argaric toplumun geç dönemlerine damgasını vurmuştu.[406] Bakır Çağı'nın sona ermesinde söz konusu olduğu gibi, İberya'nın dışarıyla ilişki kurmaya pek mahal vermeyen, iktidarı korumaya yönelik daha geniş çaplı fikirler ve mekanizmalara erişimi imkânsız kılan yerleşimi ve sert doğal koşulların gerekleri de bu gelişmeden sorumlu tutulabilir. İkinci hususa gelince, bu kez öyle görünüyor ki iklim olaylarından ziyade aşırıya kaçan insani müdahalelerin sorumlu tutulması gerekir. Argaric elitler, getirileri artırma güdüsüyle, Güney İspanya'nın bazı bölgelerinde ciddi hasara yol açmıştır, buralarda erozyon vahim bir tehdit haline gelmiş, dere kıyılarındaki son yaprak döken ağaçlar kaybolmuş, onların yerini tuzlu koşullarda serpilip gelişen sert ılgın ağacı almıştır.[407] Argaric sonrası toplumlar daha küçüktü, o kadar gösterişli değildi ama sürdürülebilir tarım pratiklerine dayanıyorlardı, bu yırtıcı elitin ortadan kalkmasıyla birlikte, metaller de eski Argaric topraklarında ve Güney İberya'da gözle görülür bir hal almıştı.[408]

Bitişik bölgelerse çelişkili fikirler sunar. Güneydoğu Meseta'nın yağmur bakımından fakir yüksek savanalarında, özellikle de nehirler ve bataklıkların yakınlarında ilk kez yoğun bir yerleşim gözleniyordu; (süt, et ve çekiş gücü için) sığır ve atların varlığının ağır bastığı bir yerleşimdi bu, atlara birkaç Argaric yerleşimde de sık rastlanmıştı.[409] Birçok yerleşim, diğerlerinden farklı olarak, *motilla* diye bilinen, 11 metreyi bulan eşmerkezli duvarlarıyla daire şeklinde küçük bir kale biçimini almıştı. Bu duvarlar, uzanıp giden açık alanlarda bir korunma ihtiyacını yansıtır, ayrıca olağanüstü anıtsal yapıları Batı ve Orta Akdeniz'de sadece adalara özgü bir özellik olarak değerlendirme eğilimine karşı koyar. Küçükbaş hayvanların bakımı ve imalat işleri sur içinde toplanmıştı, evlerse duvarların ötesine uzanıyordu. *Motilla* toplulukları daha küçüktü, toplumsal bakımdan daha bütünleşmişti, (açgözlü Argaric bölgesinin dışında kalan çoğu yerde olduğu üzere) metaller ve zenginlik ifadesi başka mallar bakımından orta halli topluluklardı (gerçi birkaç hayvan dişi kara içlerine kadar girmişti). Daha batıda, uzaklardaki Atlantik bağlantıları geçici olarak gerilemiş, Tagus'taki Bakır Çağı merkezlerini izleyen bir topluluk olmamıştı.[410] Ancak Guadalquivir'in aşağı noktalarında, Huelva Dağları'nda, cevher bakımından zengin olması nedeniyle birkaç yüzyıl sonra Akdeniz çapında önem kazanacak bir bölgede, MÖ 1700 civarından itibaren madencilik ve metal dolaşımında bir artış olduğuna ilişkin çarpıcı ipuçları mevcuttur; bunlar yerel bitki örtüsündeki değişiklikler ve 14 hektarlık kapalı alanıyla en büyük Argaric yerleşimlere rakip bir örnek olan La Papúa gibi müstahkem toplulukların kurulmasıyla ilişkilendirilmiştir.[411]

8.58 Menorca'da Es Coll de Cala Morell'de bulunmuş, MÖ ikinci binyıl ortalarına ait gemi şeklinde bir ev; Balear Adaları'nda yaşamış ilk kuşakların yerleştiklerine epey benziyor.

Daha da ötelere baktığımızda Argaric girişimlerde birkaç kıpırdanma görürüz. MÖ üçüncü binyılda Balear Adaları'nın en büyüklerine insanların gelip yerleşmesi, sonraki binyıl başında daha küçük adalar olan Ibiza ve Formentera'da yerleşimler kurulması bu adaların marjinal konumunu pek değiştirmedi, bu durum ancak Demir Çağı'yla birlikte yelkenli gemiler ve Akdeniz çapında ağların devreye girmesiyle son bulacaktı.[412] Menorca'da Son Mercer de Baix gibi yerler ve Formentera'da tespit edilen 30'a yakın küçük yerleşimin her birinde sadece birkaç aile bulunuyordu; Son Mercer de Baix'de insanlar hâlâ gemi şeklindeki uzunevlerde yaşıyordu **[8.58]**.[413] Koyunlar, keçiler ve arpaya dayalı bir hayat sürüyorlardı, bakıra erişimleri azdı, kalay ve diğer ithal mallarsa seyrekti. Bu kısıtlı koşullarda yeniliklerin çoğu ölüm mimarisinde ortaya çıkmıştı.[414] Dolmenler ve başka megalitik anıtlar binyıl ortasına kadar rağbet görmüştü, Menorca yarlarına dağılmış kaya mezarlar da **[8.59]**... Semptomatik olarak bu tarihlerde, her ada kendi yoluna gittiğinden aşırı bir yerelcilik hâkimdi. Menorca'da bu durum dolmenlerden uzaklaşılmasını, hâlâ devam etmekte olan mağara mezarlarıyla birlikte MÖ geç ikinci binyıl ve erken birinci binyıla damgasını vurmuş, dikdörtgen, teknetonozlu ve yığma cenaze *naveta*'larına deneysel olarak yönelmeyi beraberinde getirmişti.

Katalonya'dan Akdeniz Fransası'na kadar daha doğuda, sahil lagünleri, temizlenmiş ovalar, ayakta kalmış ormanlar ve kireçtaşı yaylalardan oluşan, yamalı bir görünüm sergileyen bir coğrafyada çiftçilikle uğraşarak, ayrıca Fransa örneğinde hâlâ ciddi düzeyde avcılık yaparak geçinen toplumlar toplumsal ve ekonomik bakımdan orta halli bir görünüm sergiliyordu.[415] Rhône'un ağzına yakın bir noktada, önceden olduğu gibi sahildeki ve iç kesimlere uzanan yolların birleştiği gözde bir noktada, Camp de Laure'de hatırı sayılır büyüklükte, savunmalı bir kapalı yerleşim yükselmişti[416] ama bunun dışında topluluklar küçük ve basit kalmış, hatta binyılın ikinci yarısında, birinci yarısında olduğu kadar fark edilir boyutlara ulaşmamışlardır; buralarda kuzeyden gelen kehribar ve bir avuç çini parçası dışında çarpıcı bir buluntuya rastlanmamıştır. Yerel madencilik

8.59 Menorca yamaçları, büyük bölümü MÖ ikinci binyıla ait kaya mezarlarla doludur.

çalışmalarının, Alpler'in yüksek kesimlerinde, batıda özellikle Saint Véran'da cevherlerin daha geniş çaplı, daha örgütlü bir biçimde çıkarılmasının gölgesinde kalması nedeniyle Midi'de bakır madenciliği gerilemişti.[417] Fransa MÖ ikinci binyıl boyunca sırtını denize dayayarak içedönük bir hayat tarzı sürdürdü, olağanüstü derecede yumuşak bir Akdeniz ortamında büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir hayattı bu. Batıdaki açık denizlerle birlikte bu durum Argaric gelişmeler ile Orta Akdeniz'deki başka gelişmeler arasında bir tampon bölge yaratıyordu.

Bir Kuleler Adası

Fransa'dan yola çıkıp görünürde büyük ölçüde boş olan deniz üzerinde güneydoğuya doğru yol aldığımızda, dikkatimizi cezbetmesi açısından Argaric'e rakip çıkan, arkeolojik bakımdan önde gelen başka bir bölgeyle karşılaşırız. Korsika, dikkat çekiciliği açısından, büyük komşusundan sonra geliyordu ve dışarıyla bağları da daha azdı. Korsika dolmenleri, özellikle de menhirleri yerel açıdan büyük öneme sahip olmuştur: 250'yi aşkın menhir Palaghju'da azalan sıralar halinde dizilmişti **[8.60]**, Filitosa'da da yaklaşık olarak MÖ 1600 sonrasında kuleler, menhirler, kulübeler ve bir çevre duvarından oluşan tuhaf bir bileşke ortaya çıkmıştı.[418] Bu arada güneyde birkaç taş kule *(torres)* Bonifacio Boğazı'nda yeni bir hayat tarzının başladığını daha güdük bir ölçekte yansıtıyordu. Sardinya'da yeni bir standart yaşam birimi modeli ortaya çıkmıştı, olağanüstüydü, kalın granit ya da bazalt duvarları 15-20 metre yukarı uzanan, çokkatlı,

8.60 Ana rotadan çok çok uzaktaki bir adada varlığını sürdürmüş megalitler; Korsika'da Palaghju'daki menhir dizisi.

en üst katı balkonlu, içi karanlık ve daracık ama uzaktan bakılınca seçilebilen konik bir kuleydi bu yaşam birimi [**Rr. XXXV**].[419] Bu *nuraghi*'ye (Roma devrine dek izi sürülebilen, kökeni hiç kuşkusuz Tunç Çağı'na uzanan bir isim) birinci bölümde modern ayrılıkçıların kimlik sembolü olarak daha önce rastlamıştık, bu bölümde ise nüfusa ilişkin tahminlerde bulunma imkânı veren enkazlar olarak karşımıza çıkıyor.

MÖ 2000 öncesi ya da sonrasında kalan önceki bir evrede, sonraki tarihlerde Sardinya ritüellerinin önemli bir unsuru haline gelen deneysel inşalara ve su kültlerinin başlangıcına tanık olunmuştu.[420] Bu evre Monte d'Accoddi'deki büyük platform piramidin dikilmesine, daha önceki tarihlere ait kayaya oyulmuş "cadı evlerindeki" son mezarlara da denk düşüyordu; bu mezarlar Sant'Iroxi Decimoputzu'da, içlerinden biri bu bölgeler arasındaki sağlam engelleri bir şekilde aşmış, son derece ender rastlanan Argaric bir kaçak olan çok sayıda kılıç ve 200 cesedin bulunduğu gösterişli bir mezarla son bulmuştu. MÖ 1800-1600'den itibaren, gerçek *nuraghi* bu coğrafyada şaşılacak bir hızla çoğaldı, başlarda başka yerleşim biçimlerini neredeyse dışlayan bir yayılma gösterdi; bugüne 7000 kadar *nuraghi* ulaşmıştır, 1000 tanesinin de sadece geçen iki yüzyılda arazi temizliğine kurban gittiği bilinir. Bir kilometrekarede bir yapıya rastlanan en yoğun topluluklar,[421] alçaktaki ovalardan ziyade iç kesimlerin kesintisiz uzanan yayla bölgelerinde, tarım arazilerinin yakınlarında bulunur, gerçi sahil bölgelerinde de topluluklar bulunur, iyi yerleşim alanları dolarken *nuraghi* daha yoksul topraklara da yayılmıştı. Bu gelişmeye paralel olarak mezar anıtlarında uzun, derli toplu bir tasarım benimsenmişti; bu anıtlarda incelikle inşa edilmiş tören amaçlı bir ön avlu da bulunuyordu **[8.61]**.[422] Bu "dev mezarları", koridoru andıran biçimleriyle Neolitik devirleri hatırlatır, *nuraghi*'nin özünde varolan toprak iddialarına yapılan güncel vurguyla tuhaf bir ikili oluşturur. Dev mezarlarının çoğu belli bir grup *nuraghi*'yle ilişkilidir. Ne var ki sayıları, bu *nuraghi* grubunun onda birinden daha azdır, bu da o dönem yaşamış toplumun hangi mensuplarını barındırdıklarıyla ilgili sorular doğurmuştur. Bir olasılık, insanların ölüm gelip çattığında rakıma göre tabakalara ayrılmış olmasıdır (muhtemelen Menorca'da da böyle olmuştur); çoğu, vadilerin kıyılarında bulunan önemsiz mağaralara gömülmüştür, azınlıkta kalan bir grupsa daha yükseklere, platoda bulunan muazzam mezarlara defnedilmiştir.[423]

Bu gibi meseleler adadaki anıtların ardındaki toplumlar hakkında başka sorular da doğurur. Adadaki anıtlar köken itibariyle epeyce ada içi bir meseleydi; *nuraghi* Sardinya'sı ancak sonraki tarihlerde Akdeniz bağlantılarına sahip olmuştu. İlk proto *nuraghi*, Sardinya'nın iç kesimlerinde ortaya çıkmış, bundan sonra temel kule formu, adanın sınırlarını zar zor aşıp Güney Korsika'ya ulaşmıştı; dolmenler Orta Akdeniz'in büyük bölümüne dağılmış bir halde bugüne ulaşmışsa da, aralarında büyüklük ya da işçilik bakımından dev mezarlarına benzer bir örnek yoktur. Bu mezarlara gömülmenin toplumsal farklılıkları yansıtması dışında (ki bu da çeşitli biçimlerde okunabilir), toplumsal hiyerarşilere dair bir kanıt yoktur; *nuraghi* bir elitin sembolü olamayacak kadar yaygındı, tek tek bakıldığında savunma amaçlı bir duruş sergilese de genel dağılımı daha bölgesel korunma hatlarını hiçbir biçimde resmetmiyordu.[424] Daha geniş siyasal toprakların kurulması, kesinlikle daha sonraları, MÖ birinci binyılın başında gerçekleşmiştir. Bu nedenle, başka yönlerden Akdeniz çevresinde tarımla uğraşan

8.61 Sardinya'da Coddu Vecchiu'daki bu "dev mezarının" heybetli ön cephesi, ardındaki mezar anıtının iç kısmına girişin darlığıyla bir tezat oluşturur.

sayılamayacak kadar çok aileye benzer çiftçi ailelerin neden, inşası kendi imkânlarını aşan ve komşularından yardım aldıklarını ima eden (dikilen yapıların formu da bir yandan bu güveni yalanlar) evlere yatırım yapma gereğini duyduğu muammasıyla karşı karşıya kalırız. Herhalde *nuraghi*, karşılıklı dayanışma ile avantaj sağlama arasında yaşanan o Akdeniz'e özgü gerilimi yansıtıyordu; nüfusun yayılması, bölünmesi ve iç kesimleri doldurmasının yarattığı istikrarsız koşullar, ayrıca hiç kuşkusuz, Sardinya toplumsal yapısının muhtemelen hiçbir zaman bilemeyeceğimiz daha rekabetçi yönleri bu gerilimi aşırı uçlara taşımıştı.

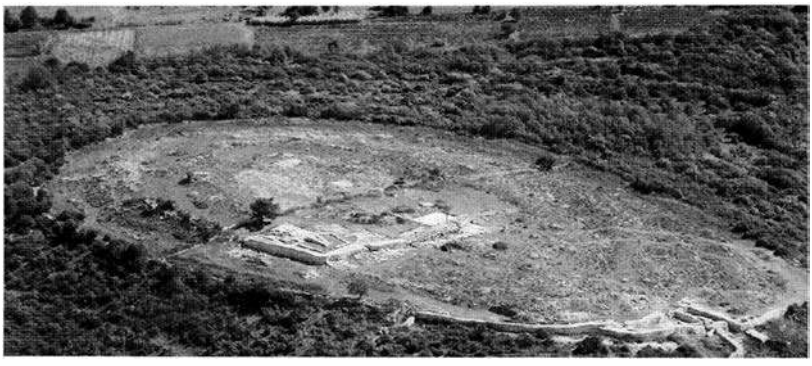
Merkezde Kıpırdanmalar

Orta Akdeniz'in geri kalan kısmı bu aşamada kavramsal olarak üç bölgeye ayrılabilir; bunlardan biri Kuzey İtalya ve Adriyatik'in başında olağanüstü derecede geniş bağlantılara sahip bölgeydi, bir diğeri Güney Tiren'deki yarımadalar ve adalar arasındaki bağlantılara dayanan benzer bir dinamizme sahipti, bu ikisi arasındaysa Orta İtalya ve Dalmaçya'da daha sakin bölgeler uzanıyordu, yine de buranın bazı yerlerinde ilginç eğilimler tespit etmek mümkündür.

Ilıman Avrupa'yla güçlü bağlantılara sahip ilk bölgeden başlayalım.[425] Alpler'in çevresinde toplanmış, metal bakımından zengin toplumlarla bağlantılar, mezarlarda metal işlerinin yükselişini (Verona yakınlarında ölülerin %10-20'si silahlı erkekler ya da bolca süslenmiş kadınlardır), kaybedilen ya da sulak yerlere adak olarak gömülen istifleri ve yöreye özgü geniş başlıklı baltanın külçe ve mübadele standardı olarak ikinci bir işlev kazanmasını açıklar.[426] Friuli'den doğuya doğru, alçaktaki Slovenya koridoru üzerinden Tuna Ovası ve yüksekteki saçaklarında yerleşik Otomani toplumlarına doğru başka bağlantılar uzanır; bu toplumlar düzenli bir biçimde planlanmış müstahkem yerleşimlerle, dört bir tarafla ticaret yapmalarıyla, ayrıca metal, atlar ve savaş arabalarını göğe çıkaran ideolojileriyle bilinir.[427] Adriyatik'in kuzeybatı köşesinde, Po'dan yukarı, Alplerin güneyine doğru sulak alanlarda ya da bu alanların ötesinde birçok topluluk yaşıyordu. Buralardaki yerleşimlerin bazıları Alpler'e özgü daha geniş kapsamlı

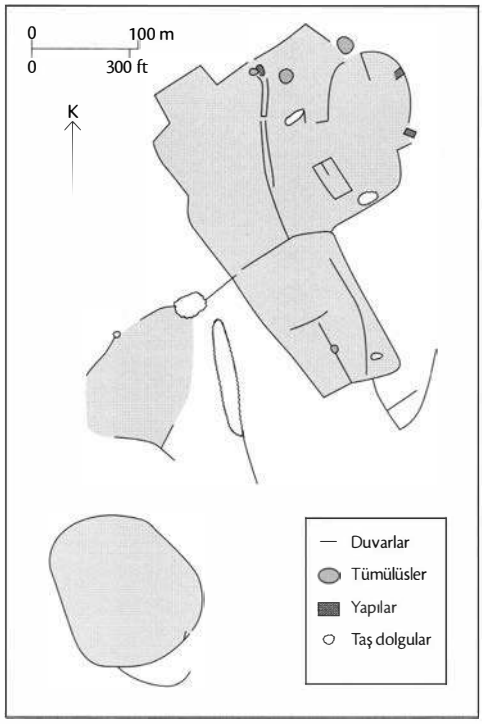
bir gelenek içinde yer alan gerçek göl yerleşimleriydi. Fiavé gibi yerleşimler göl yatağının içine sürülmüş 9-10 metrelik çam ağacı istifleri üzerine kurulmuştu.[428] Buralarda bir saban ve öküzler için bir boyunduruk dahil olmak üzere bazı ahşap eşyaların yanı sıra *gnocchi*'nin [İtalyan mutfağının önemli malzemelerinden biri olan küçük patates topları – ç.n.] olası ilk kanıtlarına da rastlanmıştır.[429] Yanmış ağaçların düştükleri yerde bırakıldığı serkeş bir öncü temizleme evresinin ardından,[430] tarımla uğraşan, sığır yetiştiren başka topluluklar MÖ 1700'den itibaren Po'nun güney kıyılarında bulunan zengin, ağır, sulak topraklara taşınmıştı; bu topraklar doğal ortamın kuraklaşması ve sabanların ağırlıklı kullanımı sayesinde yaşanabilir hale gelmişti. Bu *terramare* yerleşimlerin çok sayıda kalıntısı, yeni açılmış ekolojik nişin düzenli bir biçimde yerleşime açıldığını düşündüren dikdörtgen planlı hendekler ve setlerle tanımlanmış büyük köylerden oluşur.[431] Hem yerleşimlerin biçiminde hem metal işçiliğinde Otomani gelenekleriyle benzerlikler gözlenir ama Makedonya'da olduğu gibi ılımlı bir doğal ortamda bir tür eşitleyici ideoloji, toplumsal eşitsizliklerin yükselişine karşı işlemiş gibi görünmektedir. *Terramare* olgusu normalde düşündüğümüz biçimiyle Akdeniz'e yabancı görünür, sulak alandaki bu tarımsal hayat tarzının en yakın paralelleri pekâlâ Nil Deltası'nın durgun kırsal kesimlerinde, o kadar iyi bilinmeyen birkaç nehir bölgesinde bulunuyor olabilir. Daha doğuda ovalar yerlerini Istria'nın kireçtaşlı arazisine ve Trieste karstına, toprakla o kadar ilgisi olmayan bir arkeolojiye bırakır.[432] Burada asıl göze çarpan özellik, MÖ 1800-1600 civarından itibaren tepelere kurulmuş küçük kalelerin hızla artmasıdır. Avrupa'da rastlanan ilk yoğunlaşmadır bu. Sardinya'dan pek de farklı olmayan yarı adasal bir ortamda yerel gerilimlerle Otomani kalelerine yakınlığın bir bileşimine bağlanabilir. Sadece Istria'da bulunan 300 kalenin fevkalade etkileyici bir örneği olan Monkodonja, taştan yapılmış eşmerkezli çevre duvarlarıyla ve özenle tasarlanmış bir savunma kapısıyla donatılmıştı **[8.62]**.[433] İnancın gözü, yakınlarda bulunan yuvarlak bir mezarda Ege'den esinlenmeler görürken, sağduyu öteden beri devam eden Adriyatik'e has tümülüs geleneğinden yerel izler seçer.

İtalya'nın Adriyatik ve Tiren'e bakan iki kıyısında da aşağılara doğru, biraz önce özetlediğimiz kuzey ağları ile derin güneyde bulunan diğer ağlar arasındaki toplumlar önemsiz kalmışlar, geniş kapsamda bakıldığında önceki binyıla nazaran pek değişmemişlerdi. Gerçi Akdeniz nüfusunu geniş bir çerçevede anlamaya çalışırken, görmemiz gereken istisnai yerleşim biçimlerine açılan, bize arkeolojik olarak görkemli yerleşimleri hedef almanın genellikle mümkün kıldığından daha fazla yardımcı olan, çok iyi biçimde korunmuş bir-iki pencereye rastlarız. Dalmaçya'da

8.62 Istria'da tepelere kurulmuş yüzlerce küçük kale arasında Monkodonja'daki kale, taş surlarının büyüklüğü ve karmaşıklığıyla öne çıkar.

tepelere kurulan kalelere Tunç Çağı'nın son dönemlerine dek ender rastlanır. Artık terk edilmiş bu kireçtaşı coğrafya MÖ ikinci binyıla ait duvarlarla ve tarlalardan temizlenip toplanmış taş yığınlarıyla doludur, bunların bazılarının altında iskeletler vardır; kıyıda kalmış topraklara yerleşim sırasında, ölülerin gömülmesi ile toprak iddiaları arasında düpedüz bir bağlantı olduğunu gösteren kalıntılardır bunlar. Zadar çevresindeki vadiler ve çıplak yaylalar, bugün olduğu kadar derinlere nadiren inerek, toprağı ekip biçen küçük çiftliklerin ayrıntılı bir manzarasını sunar.[434] Caušavića'da tam bir yerleşim biriminin planı seçilebilir durumdadır: Burada MÖ 1400 civarından itibaren varlık gösteren binalar, çevre duvarları, yol izleri, tarlalar, taş yığınları ve tümülüsler sonraki birkaç yüzyılda varlığını sürdürmüştür **[8.63]**. Denizin öte yakasında, Apenin İtalyası'nda sayıları giderek artan dal-örgü mezralar ya da köyler kural olarak kalmış, ormanlık alanın geri çekilmesine yavaş yavaş katkıda bulunmuştu.[435] Bir sahil patikasının sahildeki bataklıklardan kaçınmak için iç kesimlere doğru yönelip, Tiber'i en sığ noktasından geçtiği yerde kurulan köye, pek de öyle insanüstü bir önsezi yeteneği yükleyemeyiz; burası geleceğin Roma'sında Forum Boarium'un bulunduğu yerdi.[436]

8.63 Dalmaçya'nın terk edilmiş kireçtaşı coğrafyasının yüzeyinde, MÖ ikinci binyıla ait çiftliklerin izleri, duvarlarıyla, yollarıyla, tümülüsleri ve başka yönleriyle açık seçik görülür. Buradaki örnek ise bugünkü Zadar yakınlarındaki Caušević'adır.

Tunç Çağı Romanı'ndan tarihöncesi ikinci bir Pompeii'ye, Nola yakınlarında, Croce del Papa'da bir başka yerleşim, İtalya'nın volkanik bakımdan vahşi ama bunun sonucunda son derece verimli topraklara ve tekrar tekrar yoğun yerleşimlere sahne olmuş köşesinde, Holosen'de yaşanan birçok patlamadan birinde, MÖ 18. yüzyılda Vezüv'ün püskürttüğü süngertaşı, kül ve volkanik akıntıların önünde durma talihsizliğine uğramış olduğu için öne çıkar **[8.64]**.[437] Burası bir kayın korusu ile dar, düzgünce şekillendirilmiş, iyi drene edilmiş (ya da

8.64 Yanardağın altında: Croce del Papa'da bulunan küçük bir yerleşimin müthiş düzeyde korunmuş kalıntıları, Vezüv'ün püskürttüğü lavların altından çıkıyor.

sulanmış), özenle bakılmış, sabanla sürülmüş ve ekilip biçilmiş tarlalar ortasında yer alır; bu tarlaların birkaçının yüzeyinde volkanik püskürtmenin altına inen kazılar yapılmıştır. Bu coğrafyanın üzerinden geçen araba yolları, sığır sürülerinin toynak izleri sahnenin canlılığını artırır ve Thera'da da daha ne kadar çok şey bulunabileceğini düşündürür. Yanardağın patlaması bu yerleşimin içinde, tahıl siloları ve asılarak kurutulmuş etlerle erzak bakımından gayet donanımlı, etrafı kazık duvarla çevrili sazdan kulübeleri, dokuz hamile keçinin bulunduğu bir hayvan barınağını, kulübelerden birine sığınmış bir köpeği, bir harman yerini, iki kuyuyu, domuz dişlerinden yapılmış şık bir başlığı, çömlekleri, sepetleri, bir çite asılı tahta bir kovayı, samanları, ağaç yapraklarını, tahılları, öğütülmüş unu, meyveler ve kuruyemişleri, ayrıca kaçışan köy sakinlerinin ayak izlerini, kısacası yeniden, çok daha korkunç bir biçimde patlamasından 2000 yıl önce Napoli Körfezi yakınlarındaki gündelik hayatı olduğu gibi korumuştur.

İtalya'nın orta kesimlerinde bu dönemlere ait daha geniş kapsamlı bir izi öne çıkarmak mümkün olabilirse, insanların yaylalarda ve deneme amaçlı olarak daha yüksek yerlerde yavaş yavaş ilerlemesinin izlerinden bahsedebiliriz; bunun en iyi örneği Biferno Vadisi'nde görülür.[438] Bu yayılmanın nedenleri biraz ilgi çekicidir. Bir neden, yakınlardaki yerleşimlere ait sürülerin yüksek yerlere doğru mevsimlik olarak küçük ölçekte hareketlenmesidir (uzun erimli çoban hayatıyla karıştırmamak gerekir, vurgulayalım), bir başka nedense yarımada çapında daha düzenli iletişime geçilmiş olmasıdır. Pompeii yakınlarında Sant'Abbondio mezarlığında bulunan iskeletler insanların daha uzak yerlere gittiğini, oralarda evlilikler yaptığını gösterirken,[439] Apeninler üzerindeki bir geçitte yer alan müstahkem La Starza ve de Tavoliere ile Campania arasındaki doğal bir koridor üzerindeki Toppo Daguzzo'da bulunan 15. yüzyıla ait zengin mezarlar, kara bağlantılarının giderek artması nedeniyle serpilip gelişmiştir. Gelecek yüzyıllarda bu bağlantılar, İtalya yarımadasına yayılmış toplumları ilk kez birleştirip bütünlüklü hale getirecekti.[440]

Son olarak, İtalya'nın güney ucu, Sicilya ve çevresindeki adacıklar yine ayrı bir dünya oluşturuyorlardı; sadece iç özellikleriyle değil, deniz sayesinde kapsamlı bölgesel bağlantılara sahip olmasıyla da öne çıkan bir dünyaydı bu. Bakış açıları Doğu Akdeniz'e dayalı arkeologlar, bu dünyanın varlığını Ege'yle yapılan ticarete bağlamayı gelenek haline getirmiştir. MÖ 1700-1600'de bu bölgenin Ege halkıyla bir karşılaşma hattı haline geldiği, birazdan göreceğimiz üzere su götürmezdir, bu nedenle değişimin ardında yatan iç ve dış etkenlerin göreli önceliğini ortaya çıkarmak zor ve biraz da verimsiz bir iştir. Ama bu bölgenin MÖ ikinci binyıldaki bağlantılarını ağırlıklı olarak doğudaki faaliyetlere bağlamak, adalar, yarımadalar, boğazlar ve körfezlerden oluşan cesaret verici bir coğrafyaya ve yerli denizaşırı etkileşimde obsidyenin ilk kez dolaşıma girmesiyle başlayıp, Geç Neolitik dönemlerde Lipari Adası'nın ticarette bir düğüm noktası haline gelmesiyle devam ederek, Napoli Körfezi yakınlarındaki ilk Gaudo toplumlarına kadar uzanan dikkat çekici bir tarihe sahip olduğunu, dahası bölgenin MÖ üçüncü binyıl sonunda, Sicilya işi kabartma levhaların Troya kadar uzaklara (en azından yolun yarısı boyunca, Ege işi olmayan teknelerle taşındığı neredeyse kesindir) ulaştığı Cetina evresine dahil olduğunu görmezden gelmek anlamına gelir.

İtalya anakarasının güney sahilleri boyunca MÖ ikinci binyıl başlarında birkaç tane büyük, müstahkem antrepo ortaya çıkmıştı.[441] Coppa Nevigata (en başta tarımın gelmesiyle birlikte yerleşime açılmıştı) Adriyatik'e bakıyordu, Roca

Vecchia ise Otranto Boğazı üzerinde yer alıyordu.[442] İkisinin de yakınlarında bu açık sahil şeridinde güvenli demirleme imkânı sunan lagünler bulunuyordu. İtalya'nın girişinde Broglio di Trebisacce bugüne ulaşmıştır ama Scoglio del Tonno 1899'da, tam da Taranto rıhtımının altında kaybolup gitmiştir.[443] Sicilya'nın iç kesimlerinde, boyalı çömlekler ve kayaların öne çıkmış yüzlerine oyulmuş, ön cepheleri ve kapıları yontu sembollerle bezeli aile mezarlığı topluluklarıyla birlikte bulunan küçük yerleşimlerde gözlenen bir artış da dahil olmak üzere, yerel geleneklere derinden bağlı hayat tarzları devam ederken, sahil şeridinde hayat farklıydı.[444] Burada da yine, güneydoğuda neredeyse bir adayı andıran Thapsos Burnu'nda ve Siraküza açıklarındaki Ognina adacığında, güney sahillerinin ortasında Monte Grande'de bir sülfür madeni yakınlarında daha merkezi topluluklar ortaya çıkmıştı. Thapsos'ta yuvarlak kulübeler ve sokaklardan oluşan müstahkem kümelenmelerin nereye kadar ilerlediği belirsizdir ama binyıl ortasına gelindiğinde, doğusunda açık deniz bulunması nedeniyle, Pylos'un Kuyu Mezar evresinden daha geniş, 12 hektarlık bir alana yayılmış olması mümkündür.[445] Bundan birkaç yüzyıl sonra, 300 kadar kaya mezarın bulunduğu mezarlığındaki ölüler, Sicilya normlarını etkileyici bir biçimde aşıp, daha iddialı bir hale getiren bel yüksekliğindeki kaideler üzerine yerleştirilmiş, zarif süslemeli havuzların çevresindeki banklara giyinik bir halde oturtulacaktı.

Denizlerde öne çıkan diğer oyuncular, Tiren Denizi'ndeki küçük adaların birkaçının, en başta da Eolie takımadaları ve Vivara'nın, Ischia ile Campania anakarası arasındaki kanalda kısa bir süre önce yerleşimlerin görülmeye başladığı şu küçük volkanik çıkıntının sakinleriydi.[446] Eolie takımadalarında Lipari'nin akropolisinde birbirine çok yakın kulübelerden oluşan bir yerleşim, adanın bölgesel ticaretteki öncü rolünü yeniden tesis etmişti; diğer ada sakinleri, örneğin Punta Milazzese'de, denize yönelik yaşam biçimleri için klasik bir ortam sunan ikiz koylara bakan bir burun üzerindeki 150-200 nüfuslu minik Panarea köyü de o yönde ilerlemişti **[8.65]**. Obsidyen ticareti artık ölmüş olduğundan, Eolie takımadalarındaki bu sonraki tüccar kuşakları Tiren Denizi civarında mal aktarımında, özellikle de metallerin dolaşımında aracı olarak iş görmüştü; bu ticaretin işleyiş biçimine Lipari'de (aynı şekilde Vivara'da) yakından tanıklık edilir. Eolie takımadalarında üretilmiş çömlekler üzerindeki tanımlayıcı işaretler, Lipari açıklarında deniz yatağına saçılmış, yük kalıntılarını yansıttığı kesin çömlekler[447] ve Vivara'nın yanı sıra yakında

8.65 Eolie Adası Panarea'da bulunan Punta Milazzese köyü, erken Akdeniz'de ticaretle uğraşan birçok sahil şeridi topluluğunun beğendiği bir konuma sahipti; iki yanında iki küçük liman vardı ve doğa tarafından iyi korunuyordu.

Sicilya kıyısında görülen üsluplara benzerlikler göz önüne alınırsa, çömlek üretimi ve adalar arasında, hatta daha uzak yerlerle ticaret de yapılıyordu muhtemelen. Binyıl öncesinin kanolarla iş gören Kiklad tüccarları ile bu tüccarlar arasında ölçek, mallar ve olası deniz vasıtası açısından inandırıcı paralellikler gözlenir.

Elbette ki küçük ada halklarının hepsi de yetkin tüccarlar değillerdi. Eolie takımadalarında bile, Salina'da bulunan Portella gibi küçük yerlerin o kadar fazla bağlantısı yoktu.[448] MÖ üçüncü binyılda daimi olarak yerleşilmiş, eskinin obsidyen kaynağı adalarından Pantelleria üzerinde sonradan Mursia'da, o dönem birkaç Ege adasında bulunan, görece daha aydınlatıcı birkaç örnek kadar büyük olan yoğun, düzenli bir yerleşim doğmuştu, ancak adalılar kendi yollarında ilerlemiş, *sesi* diye bilinen, taş yığınlarından oluşan yerel bir mezar geleneği yaratmışlardı.[449] Kuzeybatı Sicilya sahillerinin 53 km açığında rüzgârların dövdüğü yapayalnız Ustica da, kendine özgü çömlekçilik geleneğine bakılırsa ücra bir adaydı.[450] Ama her iki örnekte de yalıtılmışlık senaryosu çok ileriye götürülmüş olabilir. Mursia'nın mezarlarında çini işleri, Ustica'daki I Faraglioni'deyse yerli olmayan metallerin dökümünde kullanılan kalıplar bulunur. Her iki yerleşim de geri dönüştürülmüş çömlek kırıklarından tam, yarım ve çeyreklik birimler halinde üretilmiş, muhtemelen üzerleri işaretli markalara dayanan bir sistemde yer alıyordu ki, bu da onları Vivara ve Monte Grande'deki aynı ticaret pratiğine bağlar.[451] Malta adalarındaki durum bu kadar muğlak değildir. Tapınakların yıkılması sonrasında adalar Cetina evresindeki deniz yolculukları sayesinde kısa bir süreliğine daha geniş çaplı dünyaya bağlanmıştı, Tarxien'de şaşırtıcı bir ithal mal yelpazesiyle karşılaşırız. Siraküza açıklarındaki Ognina'yla bağlantılar serpilip gelişmişti. Küçük dolmenler muhtemelen bu tarihlerde ya da MÖ ikinci binyıl başlarında ilk kez Sicilya'nın bazı kesimlerine ve Malta'ya yayılmış, Malta'da bir noktada bu gelenek Cape Bon üzerinden, başta atalarına benzer ama Afrika'nın iç kesimlerindeki çobanların tümülüs gelenekleriyle harmanlandığından farklılık gösteren bir üslupla doğu Mağrip'e ve Cebelitarık Boğazı üzerinden daha önceki tarihlere ait etkileri alarak daha batıya ulaşmıştı.[452] MÖ ikinci binyıl ilerledikçe, Malta ve Gozo'da alçak tepeler ve burunlardaki orta büyüklükteki topluluklar ana akımdan ayrıldı, Güneydoğu Sicilya bu adaların daha geniş çaplı dünyayla son bağlantısı haline geldi.[453] Burada göze çarpan en tuhaf özellik açıktaki dip kaya üzerinde yer yer kilometrelerce yılan gibi kıvrılarak uzanan derin paralel oyuklardır.[454] Halk arasında "araba yolu" diye bilinen bu oyukları tekerlekli arabaların açmadığı kesindir, yükleri (ekinler ya da tapınak çağındaki aşırılıklar nedeniyle kazılmış toprakları?) sürükleyerek çekmekte kullanılan kızak benzeri tertibatla açılmış olmaları mümkündür. Bu adaların henüz tekerlekle tanışmamış olması tümüyle mümkündür.

Ne var ki devir değişmişti, dışarıyla geliş gidişi pek az düzeydeki ücra adalar bile artık çevrelerindeki açık denizin güvenli koruması altında değildi. MÖ ikinci binyılda, Orta Akdeniz'in güney kesimlerinde bulunan bütün küçük ada toplulukları doğal olarak korunaklı bir tepenin başına ya da buruna yerleşmiş, kaba istihkâmlar kurmuşlardı.[455] Eolie takımadalarında bu eğilim MÖ 1800 ve 1500 arasında başlamış, Lipari'nin akropolisini merkez alan bir nüfusla son bulmuştu. Pantelleria'da Mursia aynı dönemlerde 7 metre yüksekliğinde savunma duvarları inşa etmiş, Ustica'da I Faraglioni burçlu surlarla çevrilmiş, Malta'da Borg in-Nadur'da kocaman bir hat inşa edilmişti.[456] Bunlar küçük ada nüfusları açısından büyük emek yatırımlarıydı. En akla yatkın açıklama, tuhaf

teknelerin gözlenmesinin fırsat kadar tehlike anlamına da gelmeye başlamış olmasıdır. Herhalde bu tehlike, komşu bir adanın savaş teknesinin düzenlediği bir akından öteye geçmiyordu. Kiklad Adaları sakinleri de nihayetinde adalarını neredeyse bin yıl önce kano trafiğinin yükseldiği dönemlerde tahkim etmişlerdi ama o zamana kadar ücra kalmış birkaç Orta Akdeniz adasında tahkimatın yükselmesinde gözlenen zamanlama, o dönemlerde bu şekilde alarma geçilmesinin salt aşina olunan kanolardan kaynaklanmamış, ufukta yabancı bir yelkenlinin görülmüş olabileceği ihtimalini gündeme getirir.

Akdenizlerin Karşılaşması

MÖ ikinci binyılın ortasında kalan yüzyıllarda Orta Akdeniz'de Ege çömlekleri belirmeye başlamıştı.[457] Başta bazı güzide bölgelerde yer yer gözlenen Ege çömlekleri sayıca yavaş yavaş artıp yayılmıştı. Burada ticaretle uğraşan toplulukların denizaşırı yerlerden insanlar ve mallar kabul etmeye yeterince alışık ve hayli etkin olmaları, doğudan gelen denizcilerin yerli ekonomileri uyandırdığını söyleyen eski şovenizmi reddetmemizi mümkün kılar. Haberci niteliğindeki bir gelişmenin, Cetina yayılmasının, havzanın orta bölgelerinde başladığını hatırlayabiliriz. Ancak bu durum, Ege ve Tiren'de daha önceden mevcut ağlar arasındaki bu yeni bağlantının önemini azaltmaz, bu ağlar çok geçmeden Adriyatik'e, Doğu Kıbrıs'a, Sardinya'nın batısına uzanacak, metal ticaretinin yakından düşündürdüğü iki kutuplu bir "adalar yolu" yaratacaktı. Bunu izleyen inişler ve çıkışlara, zaman içinde ilişki çerçevelerinde gözlenen değişikliklere rağmen bu gelişme, bağlantı ölçeğinde bir sıçrama, Akdeniz tarihinde daimi bir değişiklik ve havza sakinlerinin çok geçmeden küçülmeye başlayacak bir deniz etrafında birleşmesi sürecinde önemli bir evre anlamına geliyordu.

Batıya doğru uzanan bu bağlantı, Balkanlar, Orta Avrupa ve Karadeniz'e uzanan, Akdeniz ile ılıman Avrupa arasında Pleistosen'deki konar göçer avcı-toplayıcıların ırak coğrafyalara uzandığı devirlerden beri hiç olmadığı kadar yakın bağlar kurulduğunu haber veren, daha genele yayılmış bir ilişkiler ağının bizi en fazla ilgilendiren eksenidir.[458] Akdeniz'in kuzeyinde kalan bu kıtasal bölgenin büyük bölümünde küçük beylikler ve kurallara dayalı savaşçı hayat tarzları yükselişe geçmiş, daha büyük bir hareketlilik gözlenmiş, metaller ve ticaret artmış, bakır ve daha sonra da tunç, doğuda gümüşün oynadığı rolü üstlenerek değer ölçütü haline gelmişti.[459] Temaslara ilişkin ilk belli belirsiz gösterge, MÖ 2000'in iki yüzyıl öncesinde ve sonrasında Orta ve Güneydoğu Avrupa'da külçe ya da ön para birimi olarak mebzul miktarda kullanılan bakır torklar, yani *ösenringe* ile Byblos kadar güneyde, Doğu Akdeniz'de dağınık bir halde rastlanan benzer nesneler arasında gözlenen paralelliklerdir.[460] En başta silahlar, içki kapları, hatta bir öküz derisi külçe parçası olmak üzere, ayrıca kuzeyden sızmış diğer Doğu Akdeniz nesneleri ve üslupları da dahil, daha sonraki tarihlerde metallerde de benzer bağlantılar gözlenir.[461] Ne var ki en gözle görülür iz, ovulduğunda adeta büyük bir statik elektrik nesnesine dönüşen (Yunanca ismi *elektron* buradan gelir) güneş renginde, tuhaf bir malzeme olan kehribardır **[8.66]**. Baltık'taki kaynaklardan gelen kehribar Akdeniz'in güneyine doğru yayılmış, çok geçmeden de daha düşük kalitede olan ve belirli fasılalarla yerel düzeyde kullanılan Sicilya

8.66 Mykenai'de erken kuyu mezar örneklerinden birinde Baltık kehribarından yapılmış bir kolye bulunmuştur. Boncuklar arasına yerleştirilmiş levhalara dikkat edelim; bunlar genellikle üretim yerine ve Avrupa'nın uzaklara erişen ticaret bağlantılarına ilişkin ipuçları sunar.

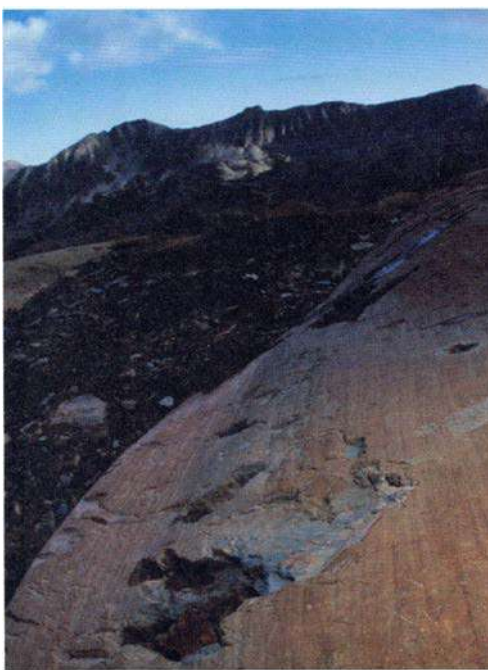
kehribarını geride bırakmıştır.[462] Mykenai kuyu mezarlarında bulunan bazı parçalar, Orta Avrupa'da özel birtakım ara boncuklar biçiminde yontulmuş, Güney İngiltere'nin tümseklerine kadar ulaşmıştır; bir bokböceği biçiminde yontulmuş başka bir kehribar parçası Tutankamon'un kalbinin yakınına yerleştirilmiştir.[463] Kehribarın Baltık'tan gelirken geçtiği yollarda gözlenen değişiklikler, Akdeniz'de değişen bölgesel ağların havza ötesindeki uzun erimli bağlantıları nasıl şekillendirip değiştirdiğini, kehribarın havzaya ilk olarak Karpat topluluklarınca sokulduğunu ama daha sonra batıya, Tiren'e doğru uzandığını gösterir. Ege halkları açısından, Hesperides'in altın elmalarının ardında, ışıltılı sarı boncuklarıyla batıdaki karşılaşma noktası olan Tiren yatıyor olabilir.[464]

Akdeniz ile ötesinde uzanan bütün bu karşılaşma hatları boyunca ilk başlarda sürekliliği büyük ölçüde, saraylı Girit'in kuzeyinde yaşayan halklar, özellikle de Mykenai'nin hâkimiyetindeki Peloponez'de kara ve denizyollarının birleştiği canlı köşeye iyice yerleşmiş halklar sağlamıştır.[465] Aslına bakılırsa Mykenai toplumlarının daha geniş çapta önemi, uzun zamandır hüküm süren bir saraylı devletler kadrosunun birkaç orta halli örneği tarafından en sonunda yutulmuş olmalarından ziyade, saraylı toplumların bulunduğu çekirdek bölgeyi daha batı ve kuzeydeki saraylı olmayan toplumlarla ve malzemelerle eklemlemeleri olmuştur. Levant, Avrupa ve Karadeniz'in tipik bir özelliği olan savaş arabası koşum takımı desenleri sadece Ege'de bir arada bulunur, Rus steplerinin bir başka ürünü akdarı da havzaya yemlik bir ekin olarak ilk kez Ege'den girmiştir.[466] Mykenai kuyu mezarlarında rastladıklarımız kadar ziyadesiyle eklektik nesneler sadece Ege'de bir arada bulunabilmiştir. Bunlar arasında, takma yeri yuvarlak dökülmüş bir mızrak başlığı, Ural Dağları ve Altay arasında icat edilmiş bir özelliğin Akdeniz'de bulunan ilk örneğidir, Güneydoğu Avrupa'nın içlerine doğru uzanan, çoban hayatı süren topluluklarca batıya getirilmiştir.[467] Mykenai kültürüne özgün havasını veren şey, işte bu tabakalar arası rolüdür; yarı benimsenmiş Minoa geleneklerini, doğuya özgü saray zevkleri ve değerlerini, ılıman Avrupa'nın kahraman savaşçı ideallerini ve yer yer Asya steplerinin tınısını birleştiren bir harman olmasıdır. Troya'da yükselmekte olan bir başka güç, Ege'nin Karadeniz'le bağlantılarıyla ilişkili olarak benzer bir rol oynamıştır; bu durum Marmara Denizi'nin yakınlarında Yarımburgaz Mağarası'nın duvarlarına çizilmiş, tarihleri pek iyi tespit edilememiş, birinde ince kürekli bir teknenin, diğerinde gösterişli bir yelkenlinin görüldüğü iki gemi çiziminin olası bağlamını sunar bize.[468]

XXIII (*önceki sayfa*) Eski Krallık Firavunu Khufu'nun (Keops), Gize'deki büyük piramidinin altına gömülmüş binlerce parçanın bir araya getirilmesiyle oluşturulan 43 metre uzunluğundaki gemisi. Bir nehir teknesi olsa da büyük ölçüde ithal Lübnan sedirinden yekpare kalaslar ve uzun, etkili küreklerle sağlam bir yapı ortaya koyar.

XXIV (*solda*) Nil Deltası'ndaki Tell el-Farkha'da yakın zamanda bulunmuş, kayıp bir ahşap kalıp üzerine altın varakların iğnelenmesiyle yapılmış, ilk yapıldığı halinde kakma lapis lazuli gözleri ve başka nadir taşlardan kolyeleri olan, MÖ dördüncü binyıl sonlarına ait heykelciklerden biri. Bu nesneler, yükselmekte olan Mısır ve Mezopotamya'da sıkça rastlandığı üzere değerli malzemelerin birçok biçimde bir araya getirilmesinin örneğidir ama daha sonraki Mısır normlarına yabancı olan, muhtemelen erken Delta kültürüne özgü bir estetiği de ifade ederler.

XXV (*sağda*) Ebla'nın havadan görünümü. İyi bağlantılara sahip, bereketli Kuzey Levant'ta, bugün Suriye'nin kuzeybatısında bulunan bu büyük MÖ üçüncü binyıl ve ikinci binyıl başı Tunç Çağı merkezinin saray akropolisi, kentin genişliği ve surları görülüyor.

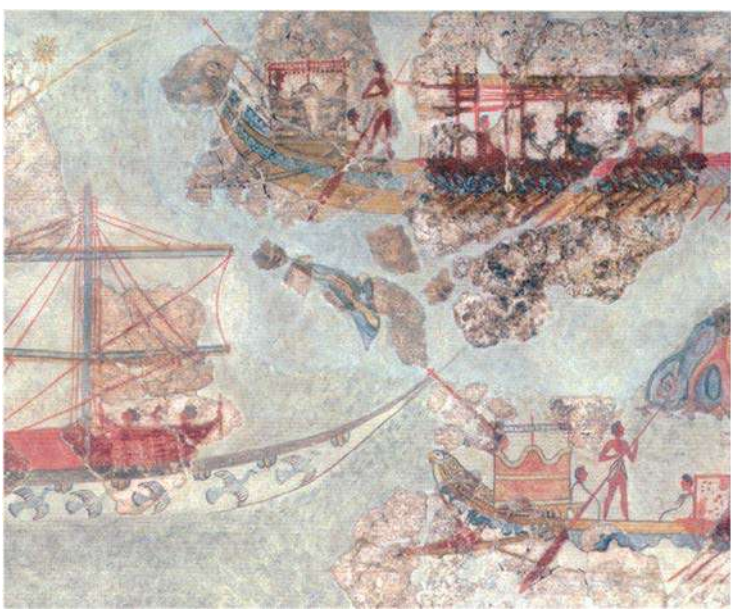
XXVI (*aşağıda solda*) Güneydoğu Fransa'da Mont Bégo'nun düzgün kaya yüzeylerinin yüksekteki kesimlerinde bulunan, MÖ üçüncü binyıla ait çok sayıda resim, yayla bölgeleriyle bağlantıların giderek arttığını ifade eder. Bu örnekte mevsimlik ziyaretler şeklinde cereyan eden bu bağlantıların, ritüel ve diğer uğraşları canlı bir biçimde kaydedilmiş olan erkekler tarafından gerçekleştirildiği anlaşılıyor.

XXVII (*aşağıda sağda*) Güney Ürdün'de Wadi Feinan'da bakır çıkarma faaliyetinin deneysel amaçlı yeniden kurgulandığı bu fotoğrafta maden damarlarının, onlardan yararlanmak isteyen ilk insanlarca kolayca ulaşılabilir olduğu açıktır. Cevherlerin ya da Erken Tunç Çağı'nda külçeler ve hazır mamullerin uzak mesafelere taşınması için eşeklerin kullanıldığına dikkat edelim.

XXVIII (*yukarıda*) Malta'da Mnadjra'da bulunan üç yapraklı yonca biçimindeki bu "tapınak" topluluğu, bu gibi anıtsal yapılar ile denize yakınlık arasındaki ilişkiyi gözler önüne serer. Bu gibi yerlerde ritüeller her kimin kontrolündeyse o kişi ada dışı bağlantıları yönlendirmenin anahtarını da elinde tutuyordu. Yapılarda yöredeki kireçtaşının büyük bloklar halinde kullanılmış olduğuna dikkat edelim.

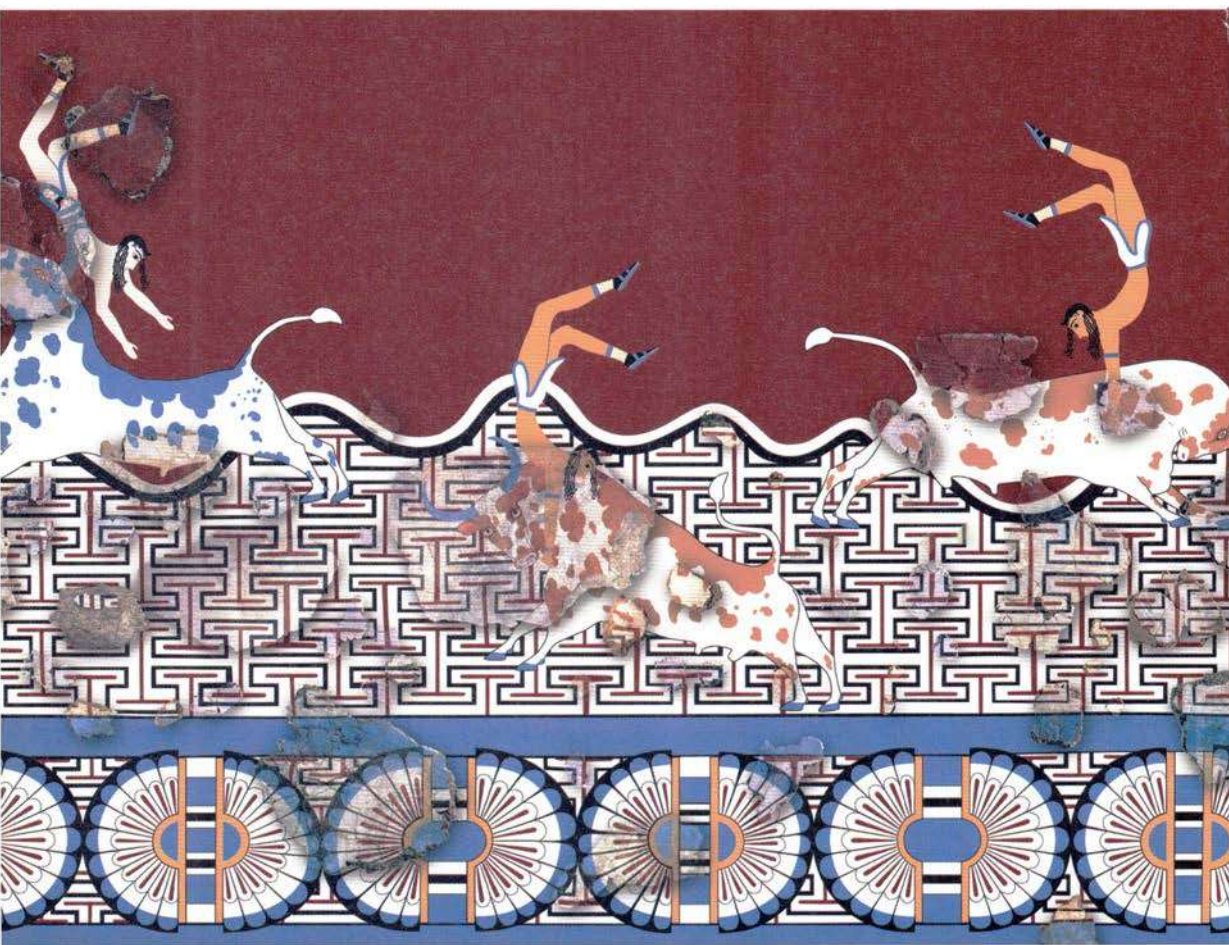
XXIX (*sağda*) Yukarı Mısır'da Teb yakınlarında, aynı adı taşıyan antik şehirde bulunmuş, Tod hazinesi diye bilinen erken Orta Krallık tapınağı temel gömüsünün bir bölümü. Böyle birkaç bakır kutunun içinde, sarmal desenleri dönemin Ege işi boyalı çömleklerini anımsatan, çoğu gümüş 150'yi aşkın kâse ve kupa, gümüş külçeler ve mebzul miktarda ham ve işlenmiş lapis lazuli bulunuyordu. Bu gibi egzotik buluntular Doğu Akdeniz'in diğer bölgeleriyle en başta deniz yoluyla güçlü ticaret ilişkilerinin varlığını ortaya koyar.

XXX (*aşağıda*) Kiklad Adaları'ndaki Thera'da bulunan Akrotiri Batı Evi'nde, MÖ ikinci binyılda yaşanan bir volkanik patlama sayesinde korunmuş bu duvar resminde, biri yelkenli, diğerleriyse eski usulle çok sayıda kürekçi yardımıyla ilerleyen gemilerin kısa mesafeli geçit töreni görülür. Sahilin iç kesimlerinde çok sayıda küçük tekne bulunduğuna, farklı kıyı şeridi yapıları gözlendiğine ama rıhtım ya da başka liman tesisleri bulunmadığına dikkat edelim.

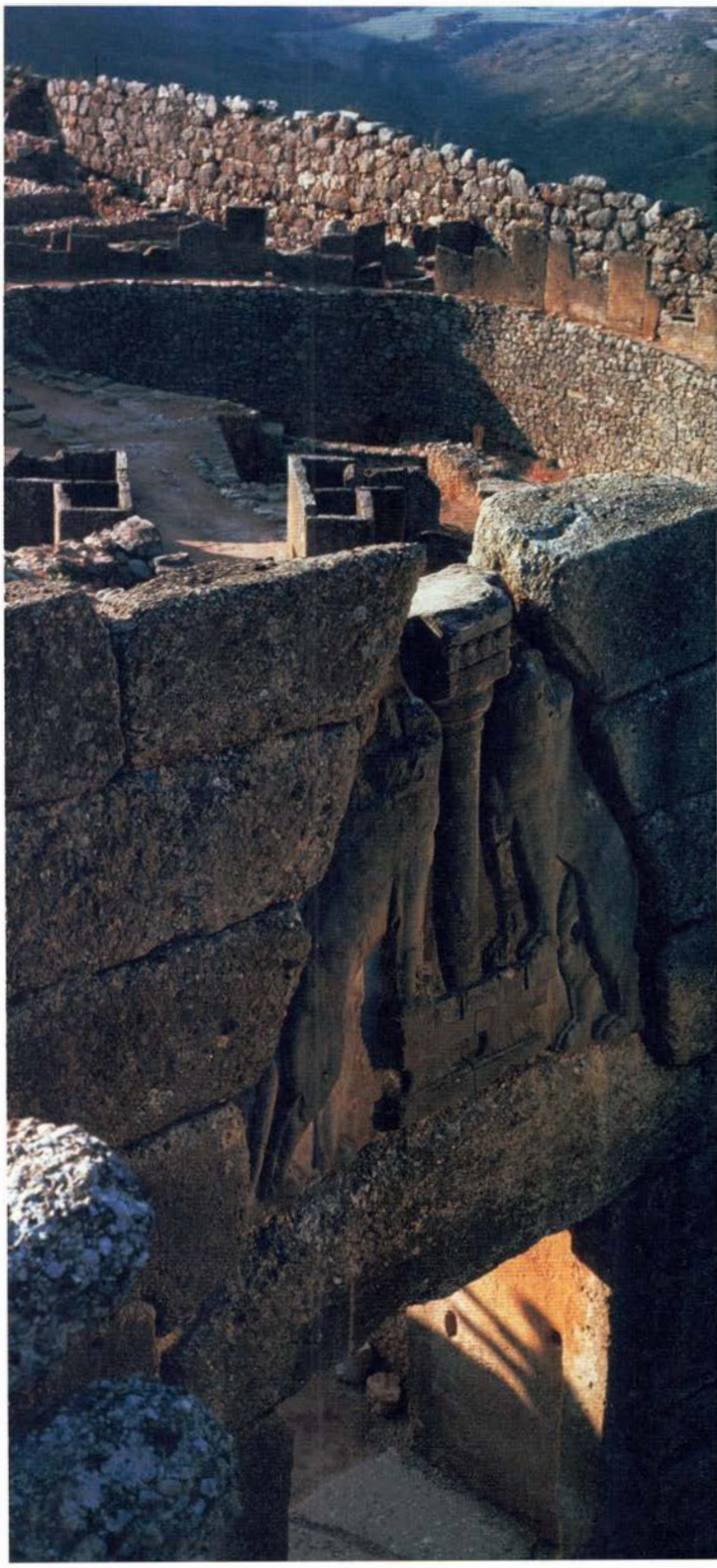

XXXI (*karşı sayfa, yukarıda*) Devasa Arap hisarıyla taçlanmış, arkeolojik olarak henüz kısmen incelenmiş büyük, kadim Halep (Tunç Çağı'nın Yamhad'ı) kalesi, bu satırlar yazıldığı sırada hâlâ devam eden trajik iç savaşın kuşattığı şehrin ortaçağ ve asri yerleşimine tepeden bakarken görülüyor.

XXXII (*karşı sayfa, aşağıda*) Bir zamanlar Nil Deltası'nda Avaris'teki erken Yeni Krallık saraylarını süsleyen birkaç duvar resminden birinden kalan parçaların rekonstrüksiyonu. Boğada sıçrama sahneleri, labirent motifi ve ayrık gülce deseni, ayrıca uygulama üslubu ve tekniği, Girit üslubu ve tekniğini kuvvetle andırır.

XXXIII (*sağda*) Saray dönemi Mikenai'sinin devasa savunma duvarları ve meşhur Aslanlı Kapı'nın ardından Schliemann'ın yağmalanmamış bir halde bulduğu, zenginlik belirten malların çeşitliliğiyle dikkat çeken, daha önceki tarihlere ait kuyu mezarlar uzanır. Atalara ait bu gömü yerinin Mikenai'nin sonraki yöneticilerince içeri alındığı, çevrelerine inşa edilen mezarlık dairesinden, çevre duvarın bu noktada dışa doğru eğilmesinden bellidir.

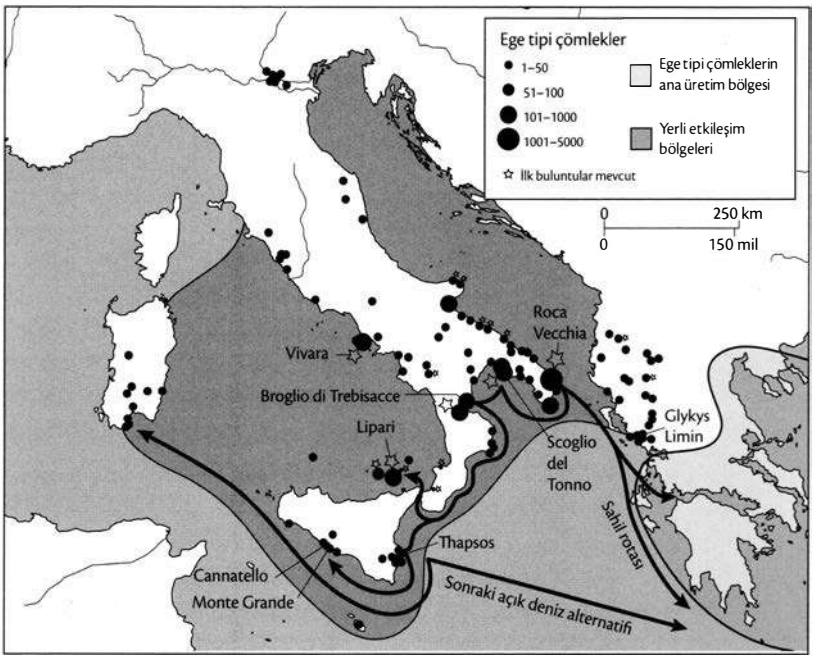
XXXIV Türkiye'nin güney sahillerinde Uluburun batığından çıkarılan zengin buluntular arasında Levant işi, tunçtan yapılmış, başı, kolları ve bacakları altın varaklara sarılmış bu tanrıça heykelciği de vardır. Bu heykelciğin, çok kısa bir süre sonrasına ait benzerleri, onun geminin koruyucu ilahı olabileceğini düşündürür. Eğer öyleyse geminin MÖ 14. yüzyılda battığı gün ihmalkâr davranmış demektir.

XXXV (*aşağıda*) MÖ ikinci binyılın büyük bölümü boyunca sayıca epey fazla ama mimarileri hayli yalın olan, ne var ki bu tarihten itibaren az sayıda büyük yerleşimde giderek karmaşık bir çehreye bürünen kulelerin, yani *nuraghi*'lerin coğrafyasıdır Sardinya. Ama Su Nuraxi'deki bu mütekâmil örnek, yöredeki ekilebilir arazide hâkimiyeti altında bulunan çoğu *nuraghi*'den farklı değildir.

Şematik uzamsal terimlerle incelediğimizde, ağların yayıldığı bu evrenin dünya sistemi benzeri bir görünümü vardır.[469] Ege'nin çeşitli bölgeleri kentli Doğu Akdeniz'de büyük ölçekli tüketiciler ve üreticilerin bulunduğu çekirdek bölgeyle birleşirken, çevre bölgeler ve o kadar iyi eklemlenmemiş kenar kesimler, daha kuzeye ve batıya yeniden yerleşmiştir. Çekirdek kültür ve teknolojinin statüyü güçlendiren ve kolayca bütünleşen, daha oynak, havalı unsurları dışarıya kaçmıştır. Kehribar ve iz sürmeye yarayan diğer malzemelerle birlikte ham metaller içeri sızmıştır. Metaller ağırlıklı olarak bakır ve altındı (gümüş Ege'nin kuzey ve batısında sıradışı olmayı sürdürmüştür) ama Orta ve Batı Avrupa kaynaklı kalay da önemli olsa gerekti, aslına bakılırsa bu tür bağlantılar sağlamlaşıncaya dek kalaylı tunç kullanımı Doğu Akdeniz'in büyük bölümünde, Britanya Adaları gibi bu malzemeyi sonraki tarihlerde kullanmaya başlayan ama iyi bir donanıma sahip bölgelere kıyasla ılımlı düzeyde kalmıştı.[470] Bu süreç, Avrupa'da MÖ ikinci binyılın ortasından sonuna dek gözlenen ve geri dönüştürme amaçlı cüruf birikintileri, çift kabuklu kalıpların benimsenmesi, rotaların birleştiği ve metalin bolluğunun geleneksel değerleri tehdit ettiği yerlerde zorunlu, sıklıkla ritüel halini almış gömüler gibi çok açık kanıtları olan metal üretimi artışının bağlamını gözler önüne serer; Alpler'deki cevher kaynakları da bunun doğrudan bir ifadesidir.[471] Yüzlerce işçiyi yüksek vadilere çeken Mitterberg madeninin yılda 10 ila 18 ton bakır ürettiği tahmin edilmektedir,[472] bu miktar Uluburun gemisinin taşıdığı 10 ton ve II. Amenhotep'in Levant'tan elde ettiğini ileri sürdüğü 54 ton bakırla etkileyici bir karşılaştırma imkânı sunar.[473] Adriyatik'in başının çevresinde bulunan yerleşimlerle bağlantılarından, daha önce bahsettiğimiz Otomani merkezlerinde dikkat çekici bir biçimde ağır bakır ve altın işleri üretiliyordu. Bu merkezler, Mykenai'de ve başka yerlerde savaş arabası kullanan ve bir anlamda tepelere kaleler inşa eden bir elitin oluşum sürecinde olduğu Ege'ye karadan uzanan yolların da çaprazında kalıyordu. Yerli değer rejimleri inceden inceye doğuyla bağlantılara ayak uydurmuştu. Avrupa halklarının, lapis lazuliye bilinçdışı nihai bir göndermeyle ve onun Doğu Akdeniz'deki doğrudan muadilleriyle daha doğrudan bir bağlantıyla, bakır tuzları ekleyerek çinilerini maviye boyama çabaları bunun bir örneği olabilir.[474]

Ancak bu erken dönüm noktasında, aynı şekilde bu tür bağlantıların önemini abartmamamız ya da bu yönde bir tahminde bulunmamamız da gerekir. İlişkiler Demir Çağı'na dek, dışarıdaki bölgelerin kültürünü ve ekonomilerini temelden yeniden şekillendirecek kadar yakınlaşmamıştı. Güney İtalya'da birkaç istisnayla, Doğu Akdeniz hayat tarzları ve sermaye biriktiren ekonomilerinin tanımlayıcı unsurlarının hiçbiri uzak yerlerde henüz kök salmış değildi. Örneğin MÖ üçüncü binyılda Ege'ye ve İndüs'e hızla yayılan mühür kullanımının sınırları bundan daha öteye ilerlememişti. Aslına bakılırsa Ege'nin kuzey ve batıyla bağlantısını sağlayan ilk amiller, Girit'in kentli, saraylı dünyasının ötesinden geliyordu. Bu kişilerin kim olduklarını (girişimci büyük adamlar mı, savaşçılar mı, denizciler mi, yoksa bu üç özelliği birden taşıyan insanlar mı?) bilemiyoruz ama aracılar olarak Ugaritli önde gelen bir tüccarın yanında küçük lokmaydılar. İki tarafın karada uzak yerlerde ya da fırtınaların kolayca alt edebildiği orta büyüklükte gemilerde, kendi ticaret ağlarını yönetmekte mahir çok sayıda grubu bir araya getiren karşılaşmaları, arkalarındaki ekonomik ölçek ve değer rejimlerindeki eşitsizliklerin uzun vadeli sonuçları ne olursa olsun, her iki tarafa da istenen şeyleri

8.67 MÖ ikinci binyıl ortası ile sonları arasında Orta Akdeniz'in haritası; yerli etkileşim bölgeleri, Ege tipi çömleklerin bulunduğu yerler ve daha doğuya uzanan başlıca deniz rotaları görülüyor.

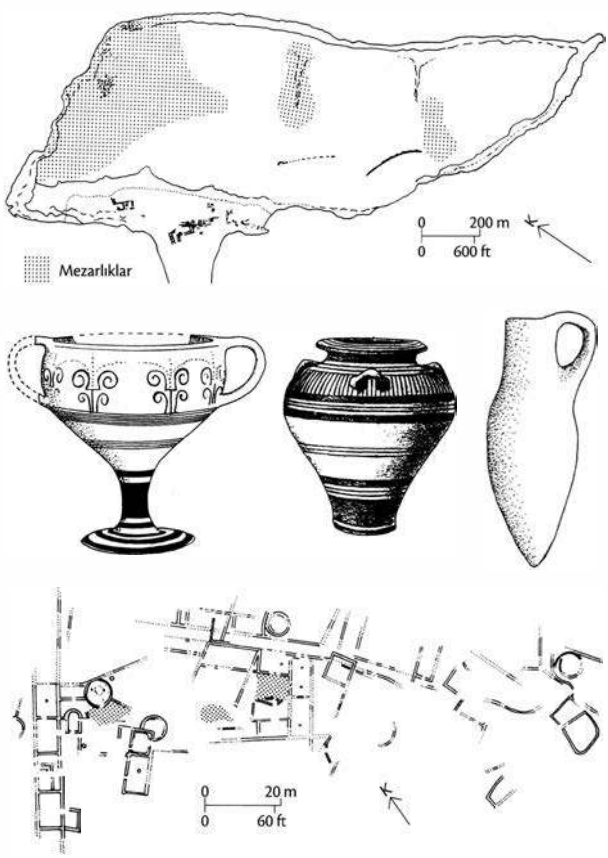
elde etme şansı tanıyan, etkin bir eşitliğin işlediği buluşmalar olsa gerekti. Ne Akadcanın ne de başlarda gümüşün üzerinde önceden anlaşılmış bir mübadele ortamı sunmadığı bu insanlar arasındaki buluşmalardan ve muhtemelen takas yoluyla atılan, havzanın doğu ve kuzey yakalarında birbirinden bağımsızca gelişen içki partilerinin kolaylaştırdığına kuşku olmayan ilk adımlardan, Akdeniz ve Avrupa'da yavaş yavaş yeni iç ilişkiler doğacaktı.

Bu sürecin Orta Akdeniz boyutu, işin içindeki malzemeler bakımından tipikti; bu malzemelerin Ege'den ithal edilen mallar ve kehribarın yanı sıra, Sardinya ve Toskana metalleri, sülfür ve (daha sonraları sepicilikte kullanılan) şap, ayrıca dolaylı olarak Alp ve Karpat altın ve bakırı, bir de o zamana kadar güneyde nadiren tanınan Avrupa kalayından oluştuğu varsayılır.[475] Hâlâ pek az anlaşılan, belki de o tarihlerde kendi Jason anını yaşamakta olan Karadeniz dışında bu sahneyi farklı kılan şey, aradaki bağlantının denize bağlı bir nitelik taşıması ve yelkenli gemilerle yapılan keşiflerin öncülüğünde gerçekleştirilmiş olmasıdır **[8.67]**. Bu durum, Orta Akdeniz içine ve dışına istifler halinde nakliyat yapma fırsatı sunmanın yanı sıra, rotaların olağandışı bir hızla genişlemesini sağlamıştı. Klasik devirlerde Sicilya'dan Ege'ye ulaşmak sadece iki hafta sürüyordu, Orta Avrupa'da kuzey-güney hattında benzer bir mesafenin aşılmasıysa MS 16. yüzyılda hâlâ altı haftalık bir yolculuk gerektiriyordu.[476] Bir başka lütufsa Adriyatik ve Tiren denizlerinin yerleşimiydi, havzanın ana ekseninin burada belirgin bir biçimde kuzeybatıya yönelmesi, Akdenizli denizcilerin Avrupa'nın iç kesimlerine yakın enlemlere çıkmasını mümkün kılmıştı. Bu deniz koridorlarının daha geniş çaplı Akdeniz ticaretine açılması, daha sonra Demir Çağı'nda bu sürecin daha batıya uzanması, Akdeniz ticaretiyle en etkin biçimde uğraşan ılıman Avrupa toplumlarının filizlenmesinin zaman içinde, Balkanlar'daki Otomani merkezlerinden, sonraları Tunç Çağı'nda Orta Avrupa'daki Hallstatt şefliklerine ve nihayetinde Roma öncesi Galler'de La Tène saltanatına varıncaya dek batıya doğru paralel bir yönelim içinde olmasının nedenini açıklayabilir.[477]

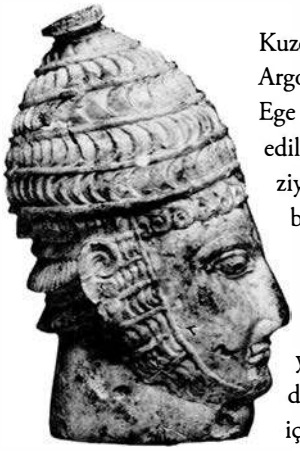
Nihai değerlendirmeye göre, hayati önemdeki nokta her zaman olduğu gibi, deniz ticaretinin birbirinden uzak yerler arasında doğrudan, aracısız, uzun erimli bağlantıları kolaylaştırmış, dolayısıyla da karadaki iletişim zincirlerine nazaran daha az karmaşık bir aktarım ve diyalog imkânı sunmuş olmasıdır.

Ege işi ilk boyalı içki kapları, yağ ya da merhem kutuları ile Orta Akdeniz'deki süssüz çömlekler, deniz ticaretinde ve memleketlerindeki pazarlarda, yani doğuda Argolid ve Aegina'da, alıcı tarafta Eolie adaları ve Vivara'da çoktan ön plana çıkmış oyuncuları gözler önüne serer.[478] Çok önceki tarihlerden itibaren belli aralıklarla kat edilmiş denizyollarıyla oya gibi işlenmiş bağlantı rotası, Yunanistan'ın batı sahillerinden yukarı uzanıp Otranto Boğazı'ndan, İtalya'nın topuğu ve ayak ucundan geçiyor, oradan Odysseus'un yolculuğunu çağrıştıran Messina geçitlerini aşıp, Tiren Denizi'ne varıyor ya da Agrigento yakınlarında Monte Grande'deki büyük yerleşim ve sülfür madeni kompleksinde Ege çömleklerinin gözlendiği Sicilya'nın güney sahillerini dolanıyordu. En erken tarihli buluntuların ortaya çıkarıldığı yerler, bağlantıların yerli ticaret merkezlerinde yoğunlaştığını, buraların aracılığında gerçekleştiğini gösterir; bu merkezler geçit kapısı olmanın yanı sıra bezirgânlık da yapmış, metal zengini Sardinya ile Tiren'in geri kalanının büyük bölümünü (ayrıca Adriyatik'in neredeyse tamamını) başta doğulu denizcilerin gözlerinden uzak tutmuştu.

Ne var ki birkaç yüzyıl içinde, en başta kazançlı çıkanların çoğu, dizginleri gevşetmişti. Mykenai saraylarının yükselmesi doğudaki yapılanmaları değiştirmişti. Ipiros'ta da Acheron Deltası'nda neredeyse karanın içine sıkışıp kalmış Glykys Limin'de ("Tatlı Liman") Ephyra gibi yeni yerleşimler, batıya yönelen ticarete müdahale etmeye çalışıyor, bir yandan da kendi hinterlandlarındaki toplumları yeniden şekillendiriyorlardı.[479] Havzanın merkezinde, Akdeniz'e özgü iki olgu ortaya çıkmıştı: Vivara civarda patlayan bir yanardağın dumanında boğulmuştu ve Güney Tiren Denizi'nden ya da çevresinden, buradaki adalardan ve yarımadalardan geçen kestirme ve dış yolların çoğalması anakaradan daha fazla sayıda insanın ve Sicilyalının oyuna girmesini mümkün kıldığından, Eolie adalarındaki tüccarlar tekel benzeri konumlarını yitirmişlerdi.[480] Sicilya'da Thapsos **[8.68]**, Taranto'da Scoglio del Tonno ve daha kalıcı olarak, Otranto Boğazı'nda Orta Akdeniz'in tamamındaki Ege çömleklerinin yarısını çeken Roca Vecchia ile ticaret en parlak devrini yaşadı.[481] MÖ 1400 sonrasında Ege işi çömlekler ve daha nadiren de heykelcikler, cam ve hayvan dişi işleri kıyıda çok sayıda yerleşime ve kara içlerinde birkaç yere, farklı miktarlarda (sıklıkla az miktarda, genellikle iç ithalattan çok daha az düzeyde) dağılmıştı;

8.68 Thapsos: (*üstte*) koruyucu yarımadanın planı, yerleşim ve mezar yerleri görülüyor; (*ortada*) seçilmiş Ege ve Kıbrıs işi ithal mallar; (*altta*) geleneksel yuvarlak evlerin üstündeki ve arasındaki yeni büyük ölçekli dikdörtgen mimari.

8.69 Yaban domuzu dişi sıralarıyla kaplı bir miğfer takılı, erkek başı şeklindeki hayvan dişi levha. Bu örnek Mykenai'de bulunmuştur ama benzer bir örneğin bir parçası Sardinya'da erken bir Ege buluntusudur. Avlanmaya, ona bağlı olarak savaş gücüne yapılan bu göndermeler muhtemelen kültürler arasında yaygın bir geçerliliğe sahipti.

Kuzey Tiren ya da Adriyatik'in iç kesimlerine hâlâ az miktarda ulaşıyorlardı. Argolid'in doğuya yapılan ihracat üzerindeki hâkimiyetinin tersine, bu mallar hâlâ Ege ve Batı Yunanistan'ın tamamından geliyor, alıcı uçta farklı düzeylerde tercih edilip kabul görüyordu.[482] Her buluntu noktasının Egeli bir tüccarın yaptığı bir ziyaretin anısını taşıdığını varsaymak elbette ki naif olacaktır, aslına bakılırsa buluntuların etkili bir biçimde dağılmış olması yerli ağların gücünü de aynı ölçüde gözler önüne serer. Malta'da bulunmuş, üzerine bir ahtapot resmedilmiş kupanın tek bir parçası ya da Ustica'da Tiren kökenli 96.655 parça arasındaki tek Ege çömleği parçası gibi dışarlıklı buluntular, hiç kuşkusuz yerli teknelerle buralara ulaşmıştır.[483] Aynı şey, gömü geleneğinin sonlarına doğru Bari yakınlarında büyük Giovinazzo dolmenine gömülen boyalı çömlek için de söylenebilir.[484] Bu buluntuların hiçbiri, daha doğuda Uluburun batığına, Amarna mektuplarına ve genel olarak saray sisteminin yükselişine denk düşen bir zaman aralığında Ege ile Orta Akdeniz arasındaki ticaretin daha kapsamlı, sık ve çok yönlü bir hal aldığını düşündüren temel noktadan ayrılmaz.

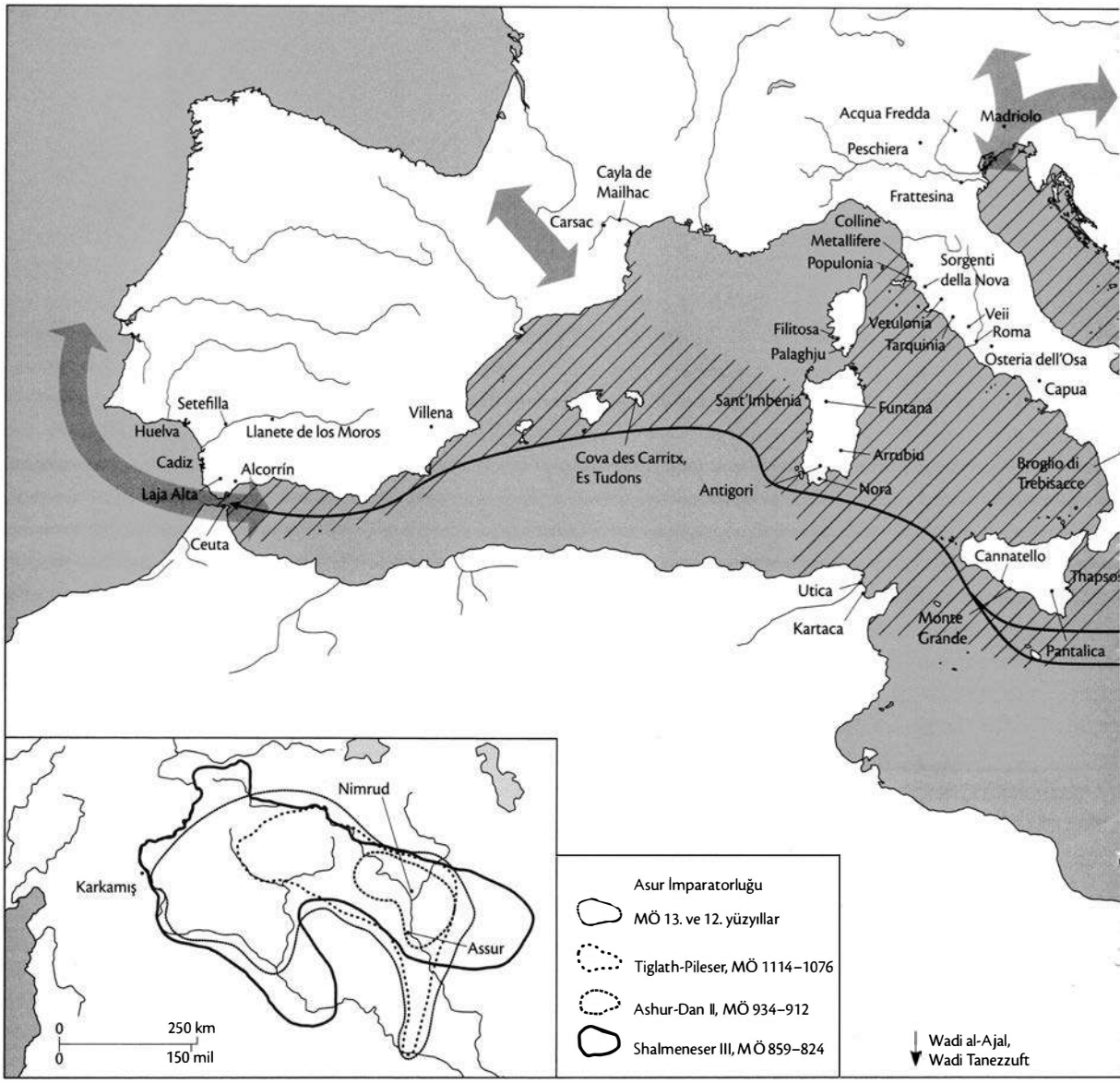
Bu ilişki, gelecek yüzyıllarda derinleşecek olan, bu nedenle Akdeniz'de yeni pratiklerin ve nihayetinde farklı etkileşim biçimlerinin haberciliğini yapan niteliksel değişiklikler de göstermeye başlamıştı. Bunlardan biri Sardinya'yla doğrudan bağlantı kurulmasıydı. Buna dair kanıtların çoğu MÖ 1300 sonrasına aittir, bu nedenle sonraki bölümü beklemeleri gerekiyor ama MÖ 14. yüzyılda Ege kökenli birkaç nesne Sardinya'ya ulaşmıştı, bunlar arasında Ege'de takdir edildiği üzere domuz dişi kaplı bir miğfer taşıyan savaşçı başının resmedildiği, hayvan dişinden bir levha da yer alır **[8.69]**.[485] Vezüv'ün patlaması sayesinde Croce del Papa'da korunan domuz dişinden yapılmış miğfer, böyle bir nesnenin Tirenli savaşçılar arasında derhal kabul gördüğünü düşündürür. Bir başka yenilikse, MÖ 1400 sonrasında Kıbrıs çömleklerinin, en başta Uluburun batığında rastlanan cinsten testiciklerin ve büyük *pithos*'ların Orta Akdeniz'de görülmeye başlamasıydı (Uluburun gemisinde Sicilya ya da Güney İtalya tipi bir kılıç da bulunuyordu).[486] Kıbrıs çömlekleri ilk olarak Güney Sicilya'da, Thapsos'ta ve daha batıda Cannatello'da görülmeye başlamıştı, öyle görünüyor ki Kıbrıslı deniz tacirleri Güney Tiren'deki rekabetin yanı sıra anakara İtalya'sının etrafından dolanan yolları kestirmeden aşmayı, Sicilya boğazları üzerinden Sardinya'ya dümdüz uzanan bir rota izlemeyi amaçlıyordu. Değişimin bir başka göstergesi de daha doğuya özgü geleneklerin benimsenmesiydi. Thapsos'ta normal yuvarlak evlerin üstüne ve arasına uzun dikdörtgen binalar inşa edilmişti **[8.68]**, Ragusa yakınlarına da *tholos* benzeri mezarlar yapılmıştı.[487] Ancak tekerlekle çömlek üretme konusunda başı çeken Güneydoğu İtalya olmuş, burada yerli ya da göçmen çömlekçiler hem Ege tipi boyalı çömlekler hem de yerli gri çömlekler üretmişlerdi.[488] MÖ 1300'e gelindiğinde, Orta Akdeniz'de görsel olarak Ege tipi çömleklerin çoğu aslında İtalya'nın bu bölgesinde üretiliyordu. Broglio di Trebisacce'de zeytin üretimi, muhtemelen bağcılık da yükselişe geçmişti, Coppa Nevigata'da ise muhtemelen İtalya'nın ilk eşekleri yetiştirilmiş, muhtemelen bir de mor boya sanayi ortaya çıkmıştı.[489] Sınırlar yıkılmaya, daha geniş dağarcıklar neşet etmeye başlamıştı. Çalkantılarla dolu birkaç yüzyıl içinde bu süreç daha da yayılacak, Lübnan'dan Cebelitarık'a, Po'dan Tunus'a uzanacaktı. Zirve noktasına çıkıp havzanın tamamını kucakladığında, bu kadar zamandır oluşum halindeki Orta Deniz dünyası nihayet birleşmiş bir halde varlık bulacaktı.

Denizden Işıldayan Denize

(MÖ 1300-800)

Manzaralı Bir Oda

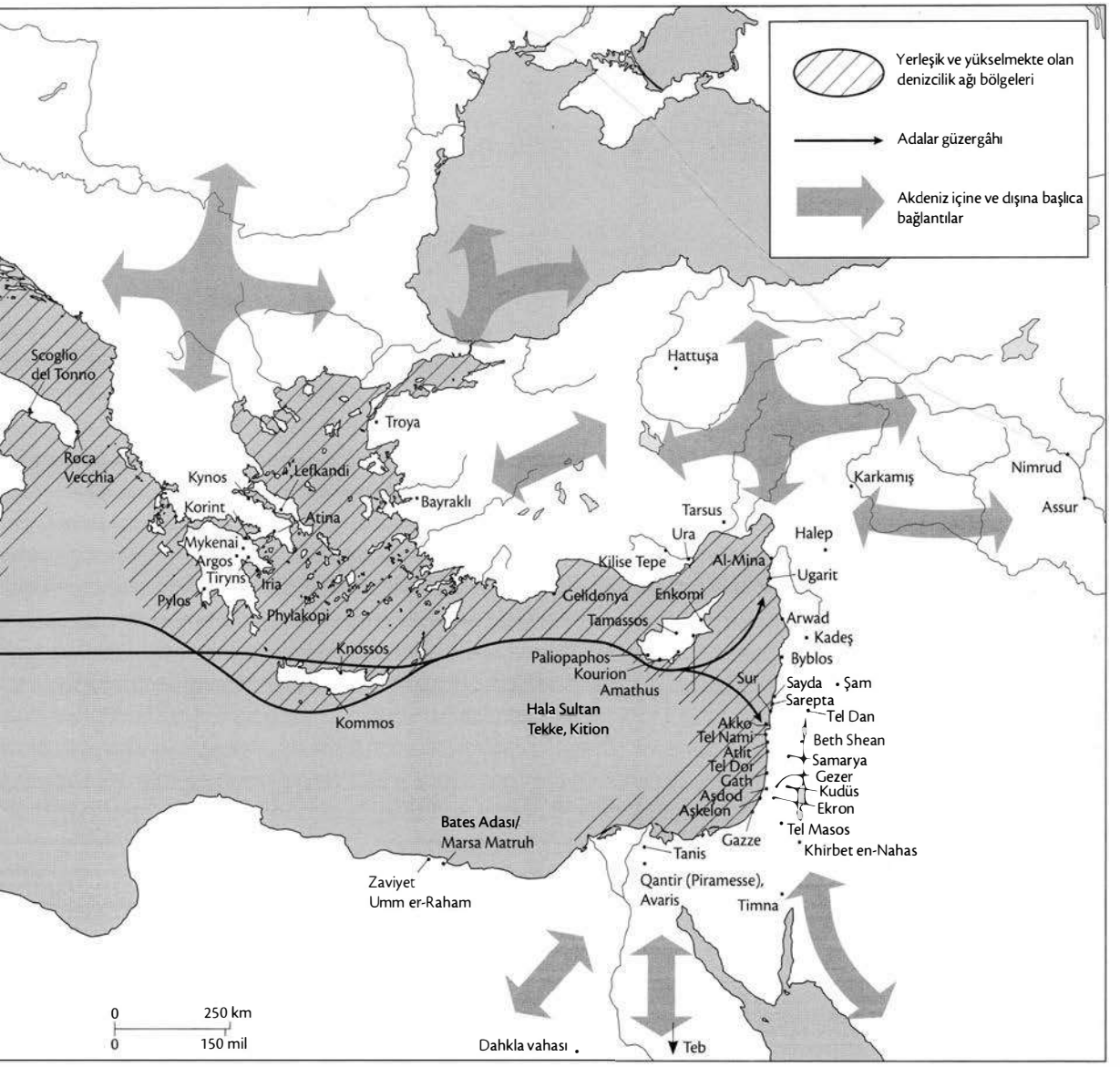
Byblos kraliyet sarayının kabul salonundaki görüşme, Mısır'ın Teb kentinin rahibi Wenamun için iyi gitmiyordu; daha doğrusu hikâyenin, Kahire'de bir çömleğin içinde tıkış tıkış bir halde bulunmuş, bugün Puşkin Müzesi'nin sahip olduğu bir papirüste, bu görüşmeden biraz daha sonraki bir tarihte kaleme alınmış bir söyleşi ve edebi duyarlılık alaşımı olarak bize ulaşan anlatımında böyle diyordu.[1] Sene MÖ 1075 civarıydı, şehrin efendisi Zakar-Baal, klasik görüşme tarzında, sırtını pencereye vererek oturmuştu, pencereden vuran ışık onun kızgın siluetini çevreliyordu. Wenamun pencereden Akdeniz'in bulanık dalgalarının kıyıya vurduğunu görüyordu: Onu memleketinden, iyi olan her şeyden ayıran deniz. Wenamun'un görevi o devirde kutsal sayılan bir görevdi; Amon'un kutsal teknesini yenilemek için sedir ağacı almakla görevlendirilmişti ama işler başından beri ters gidiyordu. Delta'nın ötesine geçmek için yaptığı görüşmeler bile, Delta'ya hükmeden Smendes yüzünden vakit harcamasına, tavsiye mektuplarını kaybetmesine neden olmuştu. Yeniden yola koyulduğunda Smendes'in ayarladığı yabancı gemideki bir denizci, Dor'da Wenamun'un gümüşü ve altınını çalıp sırra kadem basmıştı. Dor, o zamanlar 35 metre uzunluğunda, Wenamun'un gemisinin demirlemesinden bir-iki asır önce yapılmış bir rıhtıma sahipti; bugün Kuzey İsrail'de bulunan bu rıhtım Akdeniz'de bugüne ulaşan en eski rıhtımdır.[2] Wenamun'un bu felaketten ne tür ayak oyunlarıyla yakayı sıyırdığı, bugüne ulaşan metindeki boşluklarda gizli kalmıştır ama her ne yaptıysa, bunlar Sur ve Sayda üzerinden kuzeye doğru damgalı bir insan olarak ilerlemesine yol açmıştı. Byblos'ta mektuplarından, hediyelerinden yoksun bir halde bir ay bekletilen, sonunda görüşme fırsatı bahşedilen Wenamun'un ulvi bir havayla kadim geleneklerden, Mısır'ın efendiliğinden, Amon'un lütuflarından dem vurmasının, Byblos kralı ile arasındaki buzları eritmeye pek faydası olmamış. Belagate tahammülü olmayan kendinden emin kral, seleflerinin keresteye karşılık gemi yüküyle daha somut bir şey aldığı yönündeki karşıt görüşü gayet incelikli bir dille ifade etmişti. Bu çıkmazı aşmak için Smendes'e bir mesaj gönderilmişti; bundan üç ay sonra (Wenamun'un Teb'den ayrılmasının üstünden sekiz ay geçmişti) Smendes mallarla gelmişti: Bir gemi dolusu altın, gümüş, keten ve başka kumaşlar, sığır eti, balık, mercimek ve halat. Bu listenin sonu pek Amarna mektuplarının içeriğini andırmaz ama bu sevkiyatın tamamı Byblosluların duyarlılıklarını ve ekonomik hislerini, 300 oduncunun ve bir o kadar öküzün dağlara gönderilmesini emredecek kadar okşamıştı. Kuşlar güneye göç ederken Wenamun sedir yüküyle yola düşmüş, sahil şeridinde devriye gezen Dorlu intikam tugayını bir şekilde atlatmış ve ardından rüzgârlarla hızla

9.1 Bu bölümde bahsedilen başlıca yerlerin haritası. Ayrıca önceden mevcut ya da yükselmekte olan deniz bağlantıları, enlem üzerinde seyrin kullanıldığı yaklaşık "adalar güzergâhı", havza ötesine başlıca bağlantı eksenleri ve (*iç harita*) Orta Asur ve erken Yeni Asur'un topraklarındaki değişiklikler görülüyor.

kuzeybatıya, Kıbrıs'a sürüklenmişti. Burada ancak Mısırlı bir sözcünün ve güçlü bir hanımın devreye girmesi sayesinde, Byblos'tan gelen gemisini karşılamak için toplanan linç çetesinin elinden kurtulmuştu. Onu kanatları altına alan hanım, "Uyu" demişti; işte tam da olasılıklara gebe bu noktada, papirüs son bulur. Sedir yükünün ve uzun süredir eziyet çeken muhafızının nihayetinde Teb'e dönebildiğini, Karnak'ta, Amon'un yeni teknesi şerefine yapılmış kutlamaların imgelerinden anlayabiliriz.

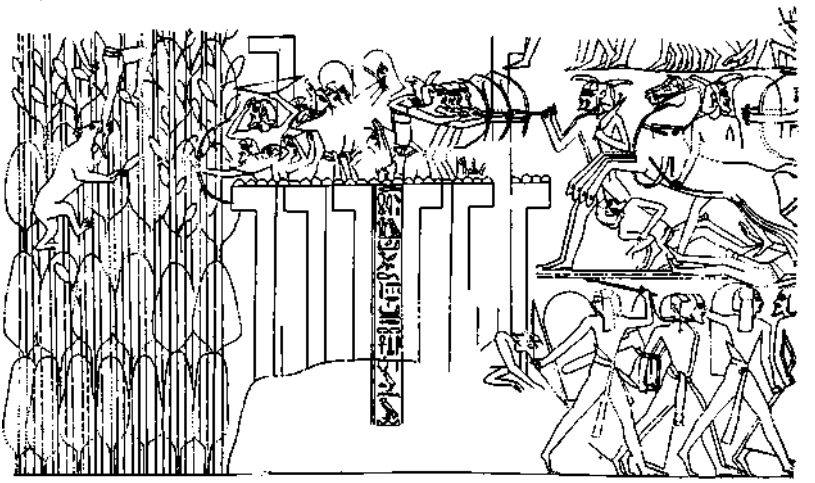
Wenamun'un Hikâyesi, bir edebi tür karması olduğunu, ülke dışındaki hayatın zorluklarına ilişkin Mısır yazınında o çok alışılagelmiş anlatıyı devam ettirdiğini teslim etsek de, erken Akdeniz tarihini aydınlatan tesadüfi ayrıntılarla dolu bir hazinedir. Örneğin Tanrı'nın, elçisiyle birlikte, "yoldaki Amon" olarak, muhtemelen Uluburun gemisinde bulunmuş olana benzer bir heykelcikte somutlaşmış halde seyahat ettiğini, Byblos'ta sahilde kurulmuş bir çadıra saklandığını öğreniriz. Limanlar deniz yolcularının yerel kralların koruması altında olduğu sığınaklar

olarak karşımıza çıkar, bu nedenle Wenamun Byblos'ta, belki de Dor'da hassas bir konumda olmuştur. Lübnan limanları gemilerle doludur, Byblos'taki gemilerden 20'si, Sayda'daki gemilerden 50'si, iyi bağlantıları olan Smendes ve diğer krallarla ticarette kullanılmaktadır. Tek bir gemi yoktur ki gideceği yer dışında başka bir anlamla Mısırlı diye tanımlansın; gerçi bu durum antikahramanımızın gemilerin bu ilişki nedeniyle Mısırlı oldukları sonucuna varmasını engellemez. *Odysseia*'da Nausikaä'nin rolünü haber verircesine, kadınlar Wenamun'a üç kez kol kanat germiştir: Smendes'in karısı, kocasının götürdüğü yükle birlikte yiyecek ve giyecek göndermiş, Tinetnit (Zakar-Baal'ın kederli yolcuyu neşelendirmek için şarap ve koyun eti eşliğinde gönderdiği Mısırlı cariye) ona şarkılar söylemiş ve Kıbrıslı gizemli hanım da koruması altına almıştır. Son olarak, Byblos kralı, firavunla önceki ilişkilerinde bir karşılıklılık bulunduğunu kanıtlamak üzere atalarının sicillerinin okunması talimatını verdiğinde, bu kayıtların papirüs ya da deri rulolara yazıldığı anlaşılır (papirüsün Yunanca isminin "Byblos" olduğunu hatırlayalım).

Levant'ın tamamında el yazısı, gayri resmi ve nihayetinde alfabeye dayalı yazılar geleneksel çivi yazısının yerini alırken, kil tabletlerin gözden kaybolmasının da desteklediği bir değişikliktir bu.[3] Mısır ve Yahudiye çölündeki korunma koşullarından uzakta, ayaklarımızın dibinde birden derin bir arkeolojik kayıp uçurumu açılır, sonraki yüzyıllarda doğu arşivlerinin daha az katkıda bulunmasını büyük ölçüde açıklayan bir uçurum.

Böyle önemli ayrıntıların ardında, Doğu Akdeniz'i son kez görmemizden bu yana meydana gelen bir dizi derin değişikliği seçebiliriz. Bu hikâyenin anlatıldığı bakış açısı dikkate alındığında, bu değişikliklerin en göze batanı, Mısır'ın heybetini yitirmiş olmasıdır. Wenamun'un ülke dışında maruz kaldığı aşağılamalar, Amarna diplomasisinde olduğundan farklı bir evreni gözler önüne serer; aslına bakarsanız Zakar-Baal, Wenamun bir an önce yola düşsün diye ona, ölünceye kadar gözetim altında tuttuğu önceki elçilerin mezarlarını göstermeyi önermiştir. Hiçbir firavun, ismiyle anılmaz, Mısır'ın geride ne kadar sembolik sermayesi ve yetkesi kaldıysa Amon'un ilahi şöhretine yatırılır. Mısır'ın kendi içinde gerçekleşen değişim de bir o kadar olağanüstüdür; burada yine kraliyet meselelerinin derin bir suskunlukla çevrelendiğini görürüz. Nil'in çeşitli kesimleri güçlü yerel yöneticilerin denetimindedir, Smendes örneğinde Delta'nın bir kez daha nehrin yukarı kısmındaki yönetimden ayrı bir yol tuttuğunu, uğraşlarının Levant'ta yattığını görürüz. Yabancı bir geminin yaklaşması üzerine kozmopolit Kıbrıs'ta yaşanan ürkeklik, bu kadar ağır ve önemli olmasa da şaşırtıcı bir değişimdir. Wenamun'un kötü talihi onu denizlerde daha ötelere sürüklemiş olsa, başka sarsıntılarla da karşılaşmak söz konusu olurdu. Çünkü MÖ 1300'ü izleyen üç asır boyunca havzanın bu yarısında muazzam bir dönüşüm yaşanmıştı. Daha önceki kuşakların eleştirellikten uzak diliyle söylersek, bu dönemin sonlarında, MÖ 1200 civarında peş peşe gelen, Demir Çağı'nın düzensiz bir biçimde bölge bölge başlamasıyla ilişkilendirilen felaketler ve yıkımlarla birlikte "karanlık bir çağın" başlamasına tanık olunmuştu.[4] Aslında Wenamun'un hikâyesinin hissettirdiği üzere, kadim izlekler ve modern bilgimiz açısından bu dönemin gerçekliği, düşünceleri çok daha fazla kışkırtan bir ışık-gölge oyunuydu. Bütün bunları ancak, MÖ 1200 civarındaki ani krizleri, Amarna sonrasından MÖ birinci binyıl başına uzanan daha uzun vadeli, daha serinkanlı bir analitik çerçeveye yerleştirirsek anlamlandırabiliriz.

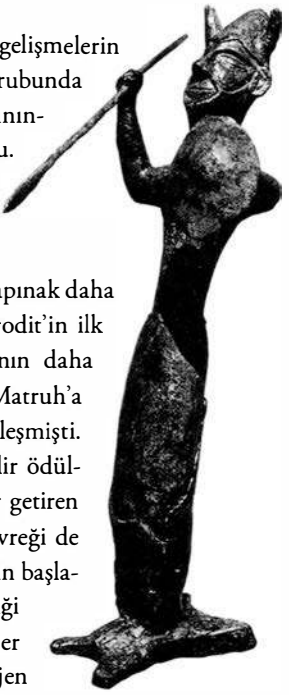

9.2 Mısır'ın bakış açısıyla Lübnan: Burası surlarla çevrili, kayalara tutunmuş şehirleri yöneten isyancı vassalların ve ayılarla dolu sık ormanların diyarı olarak görülüyordu. II. Ramses'in hükümdarlığı dönemine ait bu resimde eksik olan ve muhtemelen en hayati unsur, Lübnan'ın denize sürekli yakın olmasıdır.

Doğu Akdeniz'de Sert ve Yumuşak

Wenamun'un ezeli düşmanından, Orta Levant sahillerinden daha iyi bir başlangıç noktası olabilir mi? Burada, Mısır'ın yetkesi ve kestiği haraçlardan kurtulmanın verdiği güçle, her zaman olduğu gibi ticaret devam ediyordu **[9.2]**. Amarna mektuplarında adı geçen yerler MÖ 11. yüzyılda hâlâ serpilip gelişmekteydi. Yakın dönemde yapılan kazılar, hepsi de yaygın bağlantılarını korumuş başlıca yerleşimlerin yanı sıra, Sarepta gibi küçük yerlerde yumuşak geçişler olduğunu doğrular.[5] Ormanlardan geçerek gökleri delen zirvelere tırmanan, nehirlerle kesilmiş, tarım yapılan dar hinterlandlar ile canlı sahil kasabalarından oluşan bu tipik Akdeniz coğrafyası bundan böyle Fenike olarak bilinecekti. Mor kumaş, palmiyeler, vasıflı zanaat işleri ve mitsel hayvanlar gibi çağrışımlarıyla "Fenikeli" sözcüğü, daha sonraları farklı koşullar altında çıkarılmış, kendilerini şehirleriyle (Saydalı, Surlu vs.) tanımlayan ve genel olarak Kenanlı diye görmeyi sürdüren insanlara dayattığımız Yunanca kolektif isimdir.[6] Bu insanların Akdeniz'e yayılmaları birkaç kuşak sonra gerçekleşecekti ama Mısır'ın hükmünden bağımsız oldukları bu ortamda, üstünlük kurma yarışı çok apaçık bir hal almıştı.[7] Wenamun'un gemi sayımı, Sayda'nın Byblos'u geride bıraktığı, daha güneyde Akko Körfezi civarında Orta Levant'ın varlık göstermesinin başını çektiği yönündeki diğer emareleri destekler. Sur, MÖ 11. yüzyıl sonuna dek orta halli bir aktör olarak kalmıştı, onun gibi deniz ortasında bir ada olan, içme suyunu deniz altındaki bir su yatağında açılan kuyudan temin eden Arwad da… Aralıksız devam eden bu ticaret hayatının tersine, Arwad'ın kuzeyinde, Kilikya kadar uzak bölgelerde, MÖ 1200'ün öncesi ve sonrasında daha ağır yıkımlar yaşanmış, gerçi çoğu yer epeyce hızlı toparlanmıştı.[8] MÖ 13. yüzyıl boyunca serpilip gelişen bir uluslararası oyuncu ve metal ticareti merkezi olan Ugarit'in MÖ 1182 civarında ebediyen, yazılı kaynaklar açısından büyük gürültü yaratacak biçimde ortadan kaldırılması ciddi bir istisna olmuştu.[9] Ne var ki başka yerlerde olduğu gibi, burada da komşular çabucak devreye girip boşluğu doldurmuştu, en başta da Ugarit'in eski limanı Ras Ibn Hami geliyordu.

Biraz daha ilerleyelim. Wenamun'un Kıbrıs'ta kızgınlıkla karşılanması, inanılmaz bir ekonomik yayılma ve kültürel kapsayıcılık döneminin sonuna doğru biriken gerilimleri yansıtıyor olabilir.[10] MÖ 13. ve 12. yüzyıllarda bu adanın saraylı olmayan tarzdaki kentleşmesi zirveye tırmanmıştı; ada görkemli evler ve zengin mezarlarla doluydu. Enkomi'de birbirini dik açıyla kesen caddelerden oluşan yeni bir şehir planı benimsenmişti. Büyük ölçekli zeytinyağı ve tekstil sanayinin yanı sıra bakır üretimi kent tapınaklarının koyduğu yasal düzenlemeler çerçevesinde gelişmişti. Enkomi'de gömülü büyük istifler ve süslü kült sehpalarda **[9.4]** görülen, tanrıları simgelediği düşünülen –biri kadın, diğeri, birazdan göreceğimiz üzere çağının simgesi olan savaşçı donanımını kuşanmış, yani boynuzlu miğfer takmış, bir kargı ve küçük yuvarlak bir kalkan taşıyan bir erkek **[9.3]**– iki figürün ellerinde ve ayaklarının altında yer alan adakları temsil eden minyatür külçe imgeleri bunu yansıtır.[11] Kuzey Levant gibi Kıbrıs da MÖ 1200 civarında yıkımlara, terklere, yeni temellerin atılmasına tanık olmuş, bu arada Hattuşa, yetkesini ileri sürme yönünde son bir çabayla giriştiği işgaller ve deniz savaşlarıyla caka satmıştı (deniz savaşlarının, yazılı tarihte muhtemelen bu tür ilk çatışmalar olduğunu, savaşlardaki emperyal tarafın Levant'taki vassallarının

9.3 Enkomi'de bulunmuş, "külçe tanrısı" olarak bilinen figür, MÖ ikinci binyıla özgü yeni ölümcül savaş donanımlarını kuşanmış, küçük yuvarlak kalkanı, boynuzlu miğferi ve kargısıyla minyatür bir öküz derisi külçenin üzerinde duruyor. Bu heykelciğe ilişkin kesin yorumlar farklılık gösterir ama savaşma biçimlerinin değişmesi ile metallerin dolaşımı arasında kaçınılmaz bir bağ vardır.

gemilerine dayandığını varsayabiliriz).[12] Ama bütün bu gelişmelerin stratejik sonucu, Kıbrıs'ta iktidarın daha sıkı bir şehirler grubunda toplanması olmuştu; bu şehirlerin başında Kition ile yakınındaki Hala Sultan Tekke, Paliopaphos ve Enkomi geliyordu. Enkomi, kısa bir süre sonra limanı kum altında kalıp Salamis'i oluşturduğundan önemini yitirmiş, birinciliği geçici olarak rakiplerine kaptırmıştı.[13] Bu şehirlerin hepsi de anıtsal tapınaklar inşa etmişti. Paliopaphos'taki tapınak daha sonraki dönemlerde, Levant kökenli bir tanrıça olan Afrodit'in ilk tapınağı olarak kutlanacaktı. Bu arada Kıbrıs, mallarının daha önceki tarihlerde Levant, Mısır, Anadolu, Ege ve Marsa Matruh'a ulaşmasının haber verdiği üzere ticarette lider konuma yerleşmişti. Adanın üç asır boyunca elinde tutacağı, ona öngörülebilir ödüllerin yanı sıra o kadar öngörülebilir olmayan lüks mallar getiren bir konumdu bu. O mallar arasında, kurutulmuş Nil levreği de vardı; 100 kiloyu bulan bu derin kanal sakinleri Holosen'in başlarında yenmeye başlanmıştı (Smendes'in Byblos'a gönderdiği balık da buydu muhtemelen).[14] İnsanlar, mallar ve fikirler gelip giderken Kıbrıs toplumu hiç olmadığı kadar heterojen bir hal almıştı.[15] MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda adanın adının geçtiği yazışmalarda karşımıza çıkan kişi isimleri Sami, Hurri ve Anadolu dillerindedir, muhtemelen yerli dilden isimlerle de karışmıştır.[16] Ege'den alınan bir dizi özelliğin benimsenmesini ve yerlerini yerel özelliklere bırakmasını, sıklıkla savunulan erken Yunan göçlerinin bir sonucu olarak görmek yerine, bu kültürel karışım çerçevesinde anlamamız gerekir. Kıbrıs, konumunu saldırgan ticari girişimcilikle kazanmıştı; öyle görünüyor ki adanın MÖ 13. yüzyılda Tiryns'teki amilleri, Argolid'in kendi uzmanlık alanına dahi müdahale etmiş, bir grup Ege çömleğinin Kıbrıs'ın ihraç malı olarak damgalanmasını sağlamışlardır.[17] Kıbrıs, açık denizlerde, özellikle de Akdeniz'in en büyük adaları arasında denizcilik konusunda artan kudretine de çok şey borçluydu; bu sayede MÖ 13. yüzyılda Kıbrıs ürünleri Girit, Sicilya ve Sardinya kadar uzaklara erişmiş bulunuyordu.[18] Kıbrıs'ın bu öncü konumu ancak MÖ 11. yüzyılda sarsılmaya başladı. İkonlaşmış öküz derisi külçe üretiminin bu tarihlerde son bulması bu sarsıntının simgesi haline gelmiştir; zira Fenike de aynı oyunda daha iddialı bir rekabete soyunmuş, Kıbrıs'ın yerli piyasasına girmeye başlamıştı.[19] İşte Wenamun'un Byblos'tan gelen gemisi böyle bir ortamda saldırganca karşılanmıştı.

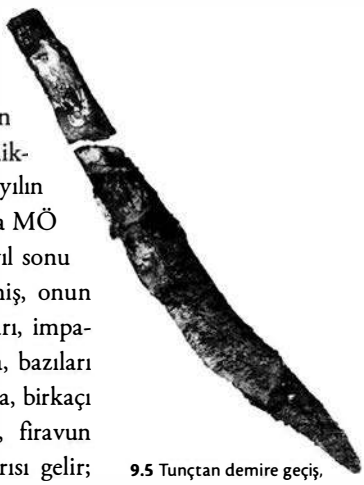
9.4 Kıbrıs'ta bakır üretimi ile elitlerin ritüelleri arasındaki yakın ilişki, muhtemelen Kourion'da yapılmış, törenlerde kullanılan bu sehpada ima ediliyor. Sehpanın ön yüzünde elinde öküz derisi bir külçe tutan, yüzü bir ağaca dönük bir adam, diğer yüzünde ise lir çalan bir figür bulunuyor.

Kıbrıs'tan ayrılmadan önce, metaller bakımından bu kadar bereketli bu toplumla ilgili bir yenilik üzerinde daha durmaya değer. Bu yenilik de ilk düzenli demir üretimidir.[20] Daha eski tarihlerde, Orta Anadolu'da Alacahöyük'te MÖ üçüncü binyıla ait bir hançer gibi demirlerle yer yer karşılaşmıştık. Bu nesnelerin çoğu, değeri yüksek ilginç eşyalardır, bazıları Mısır'ın Batı Çölü'nde kısa süre önce bulunan çarpışma kraterlerinden toplanan meteorik metallerden yapılmış, altın kakmalı nesnelerdir. Topraktan demir çıkarmaya, bununla birlikte eritme, karbonlama ve tavlamaya geçiş MÖ 13.-12. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Yazılı kaynaklara bakılırsa Anadolulu metalurji mühendisleri bu işlerin öncüleri arasındaydı, herhalde Kafkas uzmanlarla ilişkileri

vardı[21] ama Kıbrıslı demirci ustaları da öyleydi; Kıbrıs'ta bakır eritmenin amaçlanmamış bir yan ürünü olarak küçük miktarlarda demir elde ediliyordu. Tuncun başlıca bileşeni bakımından büyük bir bolluk içindeki bir adanın, Demir Çağı'na ismini veren metali teşvik etmiş olması, çeşitlilik gösteren yeni ürünler pazarlamaya, en önemlisi de demirin tuncun yerini almak yerine, onu tamamlayıcı bir ürün olarak görüldüğü elit altı piyasaya odaklanmış bir ekonomi mantığı dikkate alınırsa ancak yüzeysel bir paradoks olabilir.[22] Demir temrenli, kabza perçinleri tunç bıçaklar Kıbrıs'ta hızla sıradan nesneler haline gelmişti, gerçi bu nesneler ada dışında uzunca bir süre boyunca egzotik mallar olmayı sürdürdü **[9.5]**. Sıklıkla (Kıbrıs'ta olduğunun tersine) civardaki cevherlerden elde edilerek yerel düzeyde demir üretimine geçilmesi, sonraki birkaç yüzyıl boyunca havzanın farklı kesimlerinde kademe kademe gerçekleşmiştir; her seferinde ilgili bölgede bu gelişmelerin Demir Çağı'nın bildik başlangıcıyla gevşek ilişkiler gösterdiği gözlenmiştir. Demir işlevsel olarak yararlıydı, bilemesi kolay daha hafif aletler ve silahlar yaratılmasını mümkün kılıyordu ama bu metalin askeri etkisi abartılıyor olabilir; demirin asıl önemi cevherlerinin her yerde bulunmasında yatar. Bu durum üretim için gerekli bilgilerin yayılması sonrasında demir üretiminin merkezi olarak denetlenmesini, sadece bazı bölgelerde bulunan bakır ve kaynağı uzaklarda olan kalaya kıyasla zorlaştırır. Demire Gordon Childe'nin verdiği o meşhur "demokratik metal" lakabını kazandıran şey bu kaygan, yıkıcılık potansiyeline sahip yönü olmuştur, gerçi "tekelci karşıtı", demirin Demir Çağı Akdenizi'nde karşılaşacağımız yeni toplumlar arasındaki rolünü daha iyi yakalayan bir lakap olurdu.[23]

Akdeniz'in bu yakasında yelken kadar eski bir pratiği izleyen Wenamun, ülkesinin dışına yaptığı yolculukta Güney Levant'ı es geçmişti, Mısırlı rahibin geriye hangi denizyoluyla döndüğünü ise bilmiyoruz. Ama Dor'un güneyinde durmamız gerekiyor. Burada Mısır'ın görkeminin ve gölgede kalmasının, ayrıca her ikisinin de doğurduğu sonuçların başka yansımalarını buluyoruz. MÖ. 13. yüzyılda Mısır'ın bölgedeki denetimi hiç olmadığı kadar sıkıydı.[24] Sahildeki ovalar ve iç kesimlere, en başta da sahilden ve kuzeyden gelen vadi yollarının birleştiği Beth Shean'a Mısır tarzı vali konakları ve küçük mabetler inşa edilmişti. Güney Levant kültüründe Mısırlılaşma hâlâ ağır basıyordu, bazılarında yabancı saç tasarımlarının görüldüğü insan şekilli kil tabutlar, Mısırlıların yanı sıra, garnizonlarında görevlendirdikleri yabancı askerlerin varlığını haber verir. Ne var ki MÖ. 12. yüzyılın ilk yarısında bu sistemin parça parça dağıldığına, geride kalan ne varsa MÖ 1140 civarında hepsinin terk edildiğine tanık olunur.[25] MÖ 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl boyunca devam eden yıkımlar bu gelişmeye eşlik etmiş, onun öncesinde ve sonrasında varlığını sürdürmüştür. Bu yıkımların bazıları, imparatorluğun arabulucu gücü ortadan kalktıkça iç savaşlar yaşanmasına, bazıları birazdan göreceğimiz üzere sahil şeridinde yaygınlık kazanan baskınlara, birkaçı da Mısır'a bağlanabilir. Mısır'ın neden olduğu yıkımların başında, firavun Merenptah'ın MÖ 1207'de isyancı sayılan Aşkelon ve Gezer'e saldırısı gelir; bu saldırı, "İsrail" diye bilinen pek duyulmamış bir halkın bu saldırıda ortadan kaldırıldığı yönündeki tesadüfi, açıkça abartılı iddiayla bugün meşhurdur.[26] Kent hayatı devam etmiş, Mısır'a ödenen haraçlardan artık bağımsız olunan bir ortamda, MÖ 11. yüzyılda yeniden gelişmeye başlamıştır. Kent hayatı Celile'de

9.5 Tunçtan demire geçiş, Enkomi'de bulunmuş MÖ 12. yüzyıla ait bu bıçakta somutlaşmış; bıçağın demir temreni ve hayvan dişinden sapı tunç çivilerle birleştirilmiş.

Kenanlı geleneklerine sadık kalmıştır. Ne var ki güneyde sahildeki ovalarda Ege ve Kıbrıs'a yakın yeni özellikler çeşitli biçimlerde yorumlanabilir.[27] Bazılarına göre bu özelliklere getirilebilecek en iyi açıklama, yabancı tarzların taklit edilmesidir; bazılarına göreyse denizaşırı yerlerden, ufak sızmalardan tutun, hareket halindeki insanların kitlesel göçüne ya da Mısır'ın (grupları bir fermanla yerlerinden hareket ettirebilecek yegâne güçtü hâlâ) konargöçer hayat süren bu insanları denetiminden çıkmakta olan bölgelerde iskân etmesine varıncaya dek çeşitli ölçeklerde yeni nüfus unsurlarının gelmesidir. Bütün bunlar bir yana, burası Eski Ahit'in bakış açısıyla kötü bir şöhrete sahip olan Filistin bölgesine dönüştü; sahilde Aşkelon ve Gazze'den, iç kesimlerde verimli tarlaların arasında Aşdod, Ekron ve Gat'tan oluşuyordu. Bu şehirlerin her birinde büyük malikâneler ve mabetler vardı ama ilginçtir, merkezi saray yapısını andıran bir bina yoktu; daha sonraki geleneklere göre bir kral tarafından değil, soylu *seranim*'den kurulu bir konseyce yönetiliyordu.[28]

Kaçınılmaz olarak soruyoruz: Peki ya "İsrail"? "Çıkış"ı [Exodus] en iyi ihtimalle, daha erken tarihlerde Hyksos Avarisi'nin düşüşü sonrasında Levanten halkının sürülmesine ilişkin bir halk hatırasının kırık bir yansıması olarak gördüğümüzde, çölden gelen bir fetih emaresine hiç rastlanmadığını dikkate aldığımızda "İsrail" olması en akla yatkın adaylar zaten bölgede bulunanlardır; daha açık bir deyişle, o devirlerde Güney Levant yaylalarında görülen, hepsi de eşitlikçi ama birbirlerine açık havadaki kutsal mekânlarla bağlanan çok sayıda küçük köyün sakinleridir.[29] Öyle görünüyor ki bu durum, yerinden edilmiş karman çorman grupların, en başta da sekizinci bölümde karşılaştığımız, o zamana dek daha ezici koşullar altında tepelerde ve tepelerin yakınındaki bozkırlarda çoban hayatı süren kabileler olarak hayatlarını sürdüren, konargöçer *hapiru* ve *shashu* gruplarının küçük ölçekli karma çiftçiler olarak yerleşik hale geçmesini yansıtıyordu. Bu bölgenin, MÖ "uzun" üçüncü binyılda yayla topluluklarının havzanın büyük bölümüne yayılması sırasında ilk kez insanların yerleşimine tanık olmasından beri, tarım yerleşimlerine üçüncü kez ev sahipliği yapmasını da temsil ediyordu. MÖ üçüncü binyıldaki ilk yerleşimlerin ardından, MÖ ikinci binyıl başlarında büyük Levant şehirlerine şarap, yağ ve başka ürünler temin etmek amacıyla buranın yaylalarında tarımın ikinci kez belirmesine tanık olunmuştu.[30] Üçüncü dirilişle aynı tarihlerde, yayla çiftçileri, Ürdün'ün doğusunda, kesinlikle "İsrailli" olmayan bölgelerde de yeniden ortaya çıkmıştı. Ancak bu bölgeler ile batı arasındaki dikkat çekici bir farklılık, domuz kemiklerinin yokluğuydu. Filistin yerleşimlerinde domuz kemiklerine sık rastlanmasıyla keskin bir tezat oluşturan bu tabu,[31] Demir Çağı Akdeniz'i çevresindeki bazı gruplar arasında, davranışsal farklılıklar ileri sürme ve kendi kendini tanımlama yönünde doğmakta olan bir arzunun da ilk ifadelerinden biriydi.

Kitab-ı Mukaddes arkeolojisinin gündemindeki konular, dikkatimizi Akdeniz'e ilişkin daha kuzeyde ve Kıbrıs'ta gayet verimli sonuçlar veren bir bakış açısı çerçevesinde varılabilecek türde ekonomik kavrayışlardan maalesef uzaklaştırır. Aslına bakılırsa, Eski Ahit'in kanlı çatışmaları vurgulamasına rağmen, ova şehirleri ve yayla toplulukları Orta Tunç Çağı'nda olduğu gibi ortakyaşarlık içinde olsa gerekti. Ağzı halkalı büyük küplerin her iki bölgede de hareket halinde olması, kent ve sahil pazarlarına yönelik yağ ve şarabın hem nakliye edildiğini hem depolandığını işaret ediyor olabilir (bu küplerin su fıçısı olarak iş gördüğüne

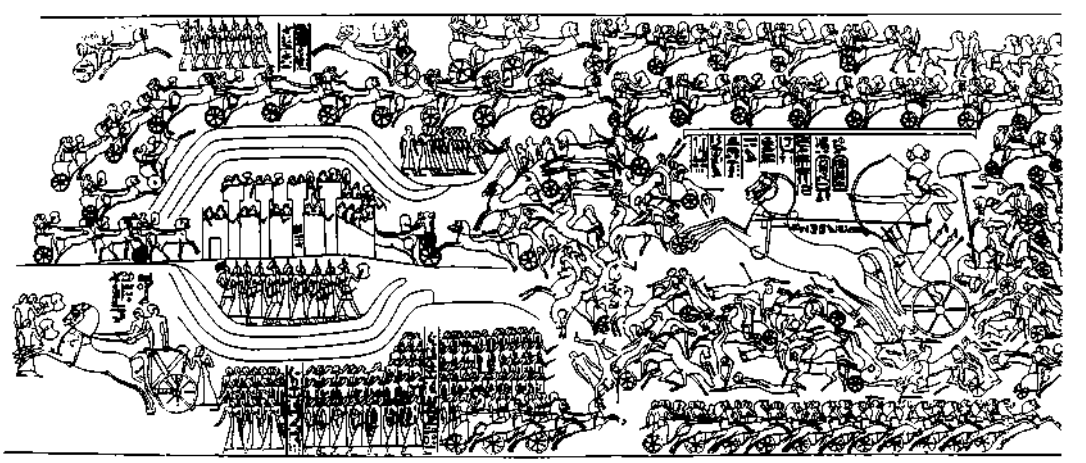

9.6 Bugün Ürdün'ün güneyinde Edom'da Khirbet en-Nahas'ta bulunan, MÖ birinci binyıl başlarına ait, bakır üretiminden arta kalan büyük cüruf yığınlarıyla çevrelenmiş kale.

de kuşku yoktur).[32] Sahil düzlüklerindeki Filistin şehirlerinin yabancı çömlek üsluplarını yakından izledikleri, bölgenin Mısır'la yağ ve şarap ticaretinin uzun bir geçmişi olduğu dikkate alınırsa, bu şehirlerin ileri sürüldüğü üzere geçinmeye odaklanmış olduklarına, ticaret bağlantılarıyla bir ilgilerinin olmadığına inanmak güçtür.[33] Levant'ta bakır çıkarma faaliyetlerinin binyıl boyunca terk edildikten sonra yeniden başlamış olması da bir o kadar dikkati çekicidir. Bu faaliyetler Timna'da MÖ 13. yüzyılda Mısır kraliyet yönetiminin kanatları altında, bölgeler arası ticaret adabının bozulmaya başladığı, tüketimin sarmal bir artış gösterdiği ve Kıbrıs'la pazarlığın zorlaştığı koşullarda, kendi kendine yetme çabasını düşündüren bir girişimle başlamıştı.[34] Feinan'da bakır madenciliğinin dirilişi Mısır'ın geri çekilmesinden sonra gerçekleşmiş, sonraki tarihlerde Demir Çağı'nın siyasi oluşumlarından Edom'un yükselmesinde rol oynamıştı [**9.6**].[35] O tarihlerde, uzun zamandır marjinal durumdaki Beersheba Vadisi'nde Tel Masos'la yaygın bağlantılara sahip canlı bir topluluğun bulunması, MÖ dördüncü ve üçüncü binyıldaki örüntüleri hatırlatıcasına, bu bakırın batıya doğru izlediği yolu işaret ediyor olabilir.[36] Arabistan sahilinden Kızıldeniz'e uzanan, Wadi Arabah ile Sina ya da daha kuzeyi arasında Akdeniz'e açılan, Güney Arabistan'dan o zamana dek sadece Mısır'ın düzenlediği deniz seferleriyle elde edilebilen tütsü, mürrüsafi ve başka kokular getiren sarp karayolunun nasıl açıldığı ise daha gölgede kalmış bir meseledir.[37] Mısır'ın tekelini bozan, büyük bölümü devlet denetiminden tümüyle uzak yerli grupların elinde olan bu yol, büyük ölçüde Güney Arabistan'ın birkaç yüzyıl önce son derece dayanıklı tek hörgüçlü hecin devesini, yani yaylaları seven iki hörgüçlü akrabasının tersine, alçak, sıcak çöllere uyumlu bir deve türünü evcilleştirmesi sayesinde kullanılabilir hale gelmişti.[38] Levant'ın uç bölgelerinde MÖ 14. ve 13. yüzyıllara ait hecin devesi kemikleri bulunmuştur. Tel Masos'ta bulunan Kuzeybatı Arabistan çömlekleri de kronolojik olarak bu kemikleri izler ama iki buluntu da düzenli bir kervan ticaretinin varlığını işaret edecek miktarlarda değildir, bu epeyce sonra gerçekleşecektir.

Daha önce ima ettiğimiz üzere Mısır, ilk uzun süreli küçülme vakamızdır. Mısır'ın küçülmesi şiddetli ama geçici yıkımlarla değil, otoritenin ülke içinde ve

dışında giderek azalması biçiminde gerçekleşmişti.[39] Nüfusu son derece kalabalık olsa da, adı zenginlik, bereket ve huşu uyandıran antik bir geçmişle bir anılıyor olsa da Mısır, MÖ birinci binyılda geçmiştekine benzer birkaç siyasal isyan evresi yaşayacak, MÖ yedinci yüzyıldan itibaren de merkezleri Mezopotamya'da ve nihayetinde Mezopotamya'nın ötesinde bulunan rakiplerinin önceden görülmemiş saldırılar dizisine, onu yutmalarına tanık olacaktı. MÖ 12. yüzyıl ortasına gelindiğinde Mısır, Levant üzerindeki denetimini kaybetmişti, anıt inşası neredeyse durma noktasına gelmişti; önceki firavunların yabancı yerlerden gelen ganimetleri ve haraçları devreye sokmasının bir alt, dahili versiyonu gibi görünen bir gelişmeyle, anıt mezarlar külçe değerlerinin yeniden dolaşıma sokulması için boşaltılıyordu.[40] Aynı yüzyılın daha sonraki dönemlerinde tahıl ve yağ fiyatlarında keskin artışlar oldu.[41] MÖ 1069'da, yani 50-60 yıl ama birkaç hükümdar sonra, Wenamun'un yolculuğunun hemen ardından, *Wenamun'un Hikâyesi*'nde hiç görünmeyen son Yeni Krallık firavunu öldü. Mısır, nehrin yukarı kısmında Wenamun'un üstlerince, Ramses hanedanı döneminde muazzam toprak bağışlarından yararlanan Teb'deki Amon rahiplerince yönetilen siyasal bir oluşum ile ilk kralı –bir destekçi olarak hem iyi hem kötü– Smendes'ten başkası olmayan Delta'daki bir siyasal oluşum arasında açıkça bölündü. MÖ 13. yüzyıldaki durumla yapacağımız bir karşılaştırma, bu değişikliklerin nispeten ani ve hızlı niteliğini gözler önüne serer. O zamanlar, MÖ 13. yüzyılda, anıt inşası ve Amarna çağının yabancı güçlerle ilgili tasarımları, esrar perdesiyle örtülü bir otorite kadar silahlı kuvvete de dayanan yeni bir hanedanla, Ramses hanedanıyla dirilmişti.[42] Levant'ta süper güç Hatti'ye karşı savaş tehdidi, MÖ 1275'te Kadeş'te her iki gücün merkez ve konfedere orduları ve savaş arabaları arasında kaotik, heyecan verici ama nihayetinde sonuçsuz kalan bir çatışmayla zirveye tırmanmıştı; iki tarafın da on binlerce asker ve binlerce savaş arabasını seferber ettiği bu savaş çok büyük ihtimalle, gezegen üzerinde o zamana dek en büyük asker kitlesini bir araya getirmişti **[9.7]**.[43] Bu savaşa dair haberler, hemen hemen 3000 yıl sonraki Lepanto (İnebahtı) Savaşı sonrasında olduğu gibi, Doğu Akdeniz'e suyun üzerindeki halkalar gibi yayılmış olsa gerekti. Savaş sonrasında imzalanan barış antlaşması ve II. Ramses (MÖ 1279-1213) ile Hatti kralının kızlarından biri arasında gerçekleşen evlilik de çağın sembolü olmakta daha aşağı kalmamıştı. Mısır'daki tapınaklara ve Hattuşa'da (bugün elimizde kil bir kopyası bulunan)

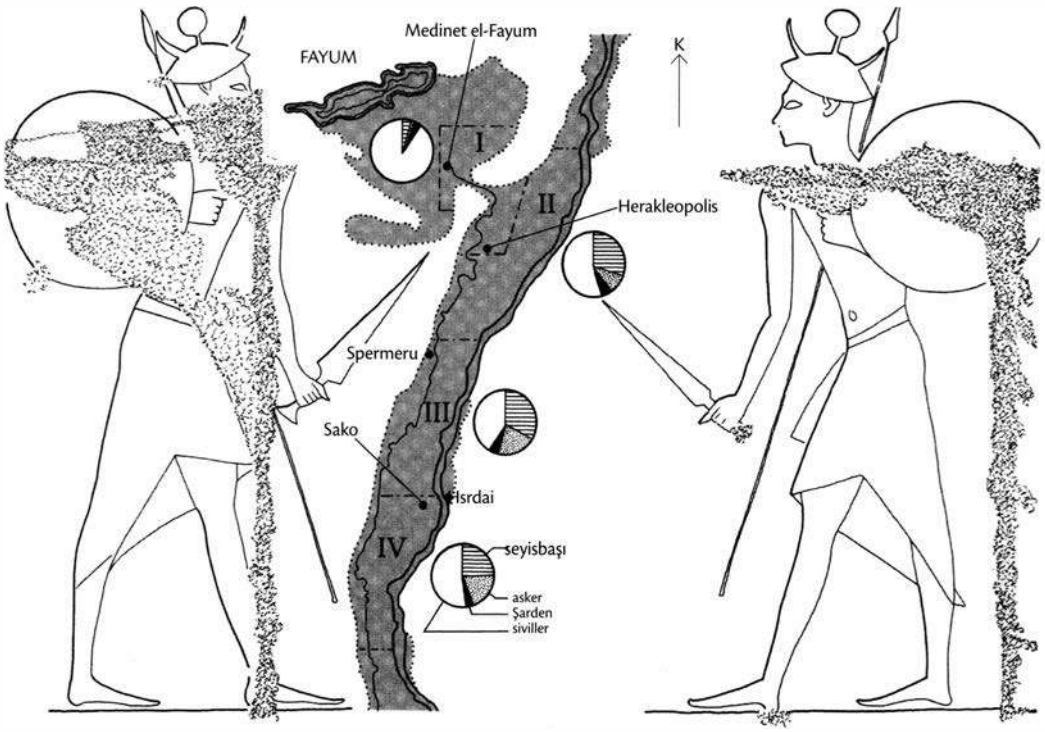
9.7 MÖ 1275'te Asi Nehri üzerinde bulunan Levant şehri Kadeş'te yaşanmış dev savaşın, II. Ramses'e ait tapınaklar ve başka binalarda tekrar tekrar resmedildiği üzere resmi Mısır anlatımı. Boyutları büyük tutularak kahraman olduğu belirtilen bir firavun, tek eliyle düşmanın bütün savaş arabalarını dağıtıveriyor.

gümüş bir tablete, tıpkı savaşın sonucu gibi, keskin bir farklılık gösteren cilalı yorumlarla kaydedilmiş olsalar da, bu işlerin hepsi "kardeşlikte kusur etmeyen" hislerle yapılmıştı.[44]

Bizim bakış açımıza göre bu görkemli günler ile MÖ 11. yüzyılda siyaseten gelinen dip noktayı birbirine bağlayan şeylerden biri, Delta Mısırı'nın birkaç yüzyıl süren bağlılığın ardından yeniden öne çıkmasıydı. Daha önce Hyksos'un yükselişinde ve sonraki parçalanma evresinde olduğunun tersine, bu isyan birleşik devletin güçlü olduğu bir ortamda başlamış, o dönem kaleme alınmış Anastasi Papirüsü'nde horgörüyle karşılandığı üzere, bu devletin iki ucundaki insanların birbirlerini hâlâ zar zor anlıyor olmalarına rağmen vuku bulmuştu.[45] 18. Hanedan'ın son firavunu Horemheb (MÖ 1325-1295), Avaris'te daha önceki sarayların enkazının üzerine muazzam bir kale inşa ettirmişti. Hatti'ye ya da dik kafalı Levant vassallarına karşı harekâtların sıçrama noktası kadar, Akdeniz'in canlı denizcilik yüzüne de kutsal Teb'den daha yakın olma ihtiyacının kabul edildiğini gösteriyordu bu.[46] Horemheb'in tilmizi ve kısa süreliğine veliahtı olan I. Ramses, Avaris'ten çıkmış, şehrin doğusuna doğru uzanan bataklıklar üzerinde bir mukavemet noktasına komuta etmişti. II. Ramses, Delta'ya yapılan bu yatırımı Avaris'in hemen kuzeyinde yeni bir başkent ve askeri üs kurarak resmileştirmişti. Piramesse ("Ramses Evi") diye bilinen, Qantir yerleşimi olarak tanımlanan bu son Delta devinin, Avaris'in en şaşaalı günlerinde olduğundan 10 kilometrekare daha geniş, nefes kesici büyüklükte bir alana yayılmış olması mümkündür.[47] Şehirde sanayi üretimine, özellikle de devasa ölçekte silah yapımı için tunç işçiliğine ayrılmış semtler bulunuyordu (yabancı kaynaklı demire uzun süre direnilmişti). Ayrıca cam üretimiyle uğraşan son atölyelerin bazıları da buradaydı; bu beceri tuhaf bir biçimde terk edilmiş, daha sonra MÖ birinci binyılda doğal sodyum karbonat cevherine dayalı epeyce farklı tekniklerle yeniden başlamıştı.[48] Şehirde büyük kışlalar, savaş arabalarının atları için ahırlar, tahıl ambarları, saraylar ve tapınaklar bulunuyordu. Yakınlarda, Nil'in bitişikteki bir kolu üzerinde bir başka yeni şehir, Tanis ve limanı uzanıyordu; alüvyonlanmanın devam etmesi sayesinde Smendes ile Wenamun'un zamanında başkent burası olmuştu. Piramesse'de ve nehrin daha yukarılarında Levant tanrılarına tapınıldığına bakılırsa Akdeniz etkisinin buralara ilerlediği açıktır. Giderek daha fazla rağbet gören Levant tanrısı Astarte karşımıza çıkar, artık kimi zaman at sırtında görülür **[9.8]**. Ramses hanedanının koruyucusu Mısır tanrısı Seth ile Baal Zephon'u yan yana getiren, Hyksos öncesi zamanlara uzanan inanış da yeni bir popülerlik kazanmıştı.[49] Piramesse'deki dört büyük tapınaktan ikisi bu iki tanrıya aitti, üçüncü tapınak ezelden beridir bir Delta tanrıçası olmuş Wadjet'e, dördüncüsü ise Teb'le sağlam bağlantıları olan Amon'a aitti. Bir düzensizlik ve deniz fetihleri tanrısı olan, Hyksos savaşları sırasında nehrin yukarı kesimlerinde tutulan tanrıların antitezi olarak görülen Seth'in kucaklanması, Delta'nın Ramses kozmolojisine Nil'in bir parçası olmaktan öteye geçen bir şey olarak katılması yönündeki çabalar hakkında ciltler dolusu şey anlatır. Hatta MÖ 17. yüzyıla uzanarak Seth'in "hükümdarlığının 400. yıldönümü" anısına dikilmiş bir stel,[50] Hyksos dünya görüşünün, hatta hanedanının, daha sonraki bir firavunun kabullenebileceği, örtük bir ıslahına en yakın şeymiş kuşkusunu uyandırır.

9.8 Mısır'ın Teb şehrinde bulunan bu boyalı kireçtaşı parçası, MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarında giderek önem kazanan iki olguyu işaret ediyor: Bunlardan biri, yabancı kültlerin Mısır'a daha fazla girmesidir, bu örnekte elinde muhtemelen bir yay taşıyan, çıplak olarak resmedilmiş Levant tanrıçası Astarte görülür. Diğer olguysa ata binmektir, başta atın çıplak sırtı üzerine biniliyordu, o zamana dek bilinmeyen bir pratikti bu.

9.9 Mısır'ın Akdenizli paralı askerleri için savaş ve barış. Bu örnekte Shardana sağda ve solda kraliyet muhafızları olarak resmedilmiş ama MÖ 12. yüzyıl ortasına ait Wilbour Papirüsü'nde bahsedildiği üzere, onlar da diğer askeri personel gibi Fayum'da ve Nil'in hemen güneyinde kalan topraklara yerleştirilmişti.

Delta'da ölümlü yabancılar da çoktu, hiçbir yerde de orduda olduğu kadar çok değildi. Kadeş Savaşı'ndan sonraki barışı takiben Piramesse'de dostane bir Hitit birliği üslenmişti; yabancı paralı askerler Mısır'da yeni bir şey olmasa da, artık Akdeniz âleminden geliyorlardı.[51] Amarna'da bulunan, belli belirsiz Ege'ye özgü savaş donanımına sahip askerlerin resmedildiği papirüs parçaları, bu pratiğin kısa bir süre önce başladığını ima ediyor olabilir ama MÖ 13. yüzyılda yükselişe geçtiği kesindir.[52] Kraliyet metinlerinde ve imgelerinde bu gibi insanlar birtakım özellikleriyle, çeşitli isimlerle klişeleştirilmiştir. Bunların birkaçı bu bölümde daha sonra karşımıza çıkacak; özellikle de firavunun koruması olarak hizmet eden, Kadeş Savaşı'nda çarpışmış, MÖ 12. yüzyılda Fayum'da ve daha güneyde 10 ila 20 kişilik küçük gruplar halinde araziler kiralayan, boynuzlu miğferler ve etkileyici bir görünüme sahip kılıçlarla resmedilen "Şardana", bu grupların başında gelir **[9.9]**.[53] Aslında, nüfusun daha geniş çaplı Akdeniz'den gelen bileşenleri muhtemelen, Mısır bürokrasisinin seçebileceğinden ya da kabul etmeye hazır olduğundan daha büyük bir çeşitlilik gösteren geçmişlere sahip paralı askerler, tüccarlar ve başka karakterlerden oluşan çok akışkan bir bileşimdi. Wenamun'un devrinde Tanis'in çok sayıda yabancı geminin gidip geldiği bir liman olarak resmedilmesi, bu geçirgenliğin, çevresindeki daha geniş kapsamlı değişikliklere rağmen ayakta kaldığı izlenimi verir.

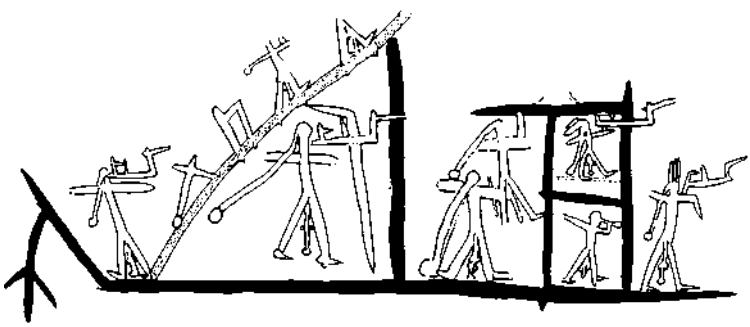
Delta mıknatısının etkisine giderek daha fazla kapılan bir başka insan grubu, binyıl süren bir bilgisizliğin ardından bizi Nil'in batısındaki Akdeniz Afrika'sı sakinlerine geri götürür. Mısır metinlerinde durgun bir evrenin ardından, MÖ 13. yüzyılın sonu ve 12. yüzyıla ait kraliyet yıllıklarının Libyalıların akınlarıyla dolu olduğu gözlenir **[9.10]**.[54] Mısırlıların, çadır kamplarda gerçekleştirilen topyekûn katliamlarla ve Nil'de hizmet veren Libyalılara hediye olarak gönderilen ya da onlardan alınan metal kap kacak, silahlar ve keten dahil kaldırılan ganimetle

9.10 Geç Yeni Krallık Mısır sanatsal klişeleriyle resmedilmiş yüksek mevkili Libyalılar devekuşu tüyleri, hayvan derisinden giysiler ve dövmeler içinde. Bu tür resimler ve metinsel göndermeler MÖ ikinci binyıl sonlarına doğru keskin bir artış gösterir.

böbürlenen satırlarının arası okunduğunda üç nokta dikkati çeker. Birincisi, çöldeki vahalarda kabilelere dayalı bir siyasal süreç gelişmekteydi.[55] Bunu Wadi Tanezzuft ve Wadi el-Ajal'ın arkeolojisinde tespit edebiliriz, buralarda su bulunması insanları çekmiş, megalitik mezarlar ve başka törensel yapıların da gösterdiği üzere buralara daha fazla bağlılık duyulmasını teşvik etmiştir.[56] Önemsiz soyların üzerinde, önde gelen liderler yükseliyordu; bu kişiler Mısırlıların resimlerinde olağan dövmeleri, saç stilleri, pelerinleri ve penis kaputlarının dışında devekuşu tüyleri ve kılıçlarla resmedilmişlerdi. Bu dönemde vahalarda hurma ağacı yetiştirilmeye başlanmış, atlar ve muhtemelen de metal işçiliği belirmişti, gerçi ilk tahıllar biraz daha sonra ortaya çıkmıştı. Mısır ordularının yakaladığı aileler ile geniş sığır, koyun ve keçi sürüleri bu insanların epeyce hareketli, çoban hayatı süren bir toplum olduklarını düşündürür. Uzun sözün kısası Mısır, çevre bölgesinde kalan çölde, bilinen en eski göçebe konfederasyonlardan birini, yerleşik komşusunun kaynaklarına yırtıcı, yayılmacı bir ilgi duyan birini beslemişti. İkincisi, Yeni Krallık firavunları korkunç yenilgilere yol açtıklarını ileri sürseler de Libyalılar Delta'nın batı bölgelerine sızmayı başarmış, burada kalıcı olmuş ve durumun böyle olduğu da MÖ 12. yüzyılda üstü örtülü kabul edilmiştir. Üçüncüsü, muhtemelen sekizinci bölümde gördüğümüz üzere Marsa Matruh'ta gerçekleşenlere benzer yaz buluşmaları nedeniyle, bu gruplar denizaşırı yerlerden gelen insanlarla temas halindeydiler. Mısırlıların çölden ve denizden birleşik akınlara atıfta bulunmasında bunu bir nebze olsun görürüz. Dahkla vahasında, bir gemiye doluşmuş, cinsel organları kocaman Libyalıları gösteren bir kaya yontusunda (aslında bu yontu, Nil'in batısında kalan Kuzey Afrika'da resmedilmiş ilk deniz vasıtasıdır) **[9.11]**[57] ve kısa süre sonra her yere yayılan askeri cevapta, daha açık bir deyişle, Ramses hanedanının sahil boyunca oluşturduğu kontrol noktalarında olduğu gibi… Bu kontrol noktalarından biri, Zawiyet Umm el-Rakham'da Delta'nın 320 km batısında bulunur; yoldan geçen gemilerden alınmış Ege işi üzengi kulplu küpler ve Kenan testileri, bir Libya yerleşimi katmanıyla örtülmüş kalenin depolarında durur hâlâ.[58]

Mısır küçülmüş görünüyorsa, firavunların Anadolu'daki ezeli düşmanları ve kardeş krallarının yönettiği gevşek imparatorluk da bu arada tümüyle

9.11 Dakhla vahasında bulunmuş bu canlı imgede pastoral dünya ile denizcilik dünyası buluşur. Geniş geminin yanı sıra, erkek olduğu açık figürlerin birkaçı küçük tekne maketleri taşıyormuş gibi görünür.

çözülüp gitmişti. MÖ 13. yüzyıl burada iyi başlamıştı, Kadeş Savaşı sırasında ve sonrasında Hatti, Mısır karşısında bir parça üstünlüğe sahipti, Hattuşa'da istihkâmların iddialı bir biçimde genişletilmesine hummalı bir tapınak inşası faaliyeti eşlik ediyordu **[9.12]**.[59] Ancak gösterişe, savunmaya ve dindarlığa yapılan yatırımlar, o kadar da geleneksel olmayan düşmanların içe sızmasını engelleyememişti. Mısır'ın sınırlarının ötesinde kabile konfederasyonları yaratması gibi, Hatti de Kuzey Pontus dağlarındaki "Kaska" gruplarını harekete geçirmişti, Hattuşa'nın MÖ 12. yüzyıl başında talana uğraması da muhtemelen bu grupların düzenlediği akınlardan birinde gerçekleşmişti.[60] Ama Hattuşa düştüğünde, zaten yarı boşalmış haldeydi, kralları da şehri terk etmişti.[61] Uzun vadede daha ölümcül olacak gelişme, Dicle üzerinde Assur merkezli yeni bir büyük gücün ortaya çıkmasıydı. Mitanni'nin artıklarını yutan bu güç, Hatti'nin metal zengini güneydoğu topraklarını çiğnemiş, sonra da denize yönelmişti.[62] O dönemden kalma, kraliyetin yaptırdığı çok sayıda kaya anıtı, Hititlerin siyasal çöküşüne iç çekişmeler ve parçalanmaların da eşlik ettiğini gösterir; örneğin MÖ 13. yüzyıl ortasında Kurunta adlı bir prens Kilikya'da bağımsız bir Büyük Krallık kurduğunu iddia etmişti.[63] Anadolu platosunda ve daha güneyde Hatti sonrasında izlenen farklı yollar bizim açımızdan bilgilendiricidir. Plato, kentli olmayan hayat tarzlarına dönerken, Balkanlar'dan gelen akışlarla, Cezire'den Tarsus'a varıncaya dek güneş şehirleri ayakta kalmış ve ilk başlarda Karkamış'taki Büyük Kral'a bağlı, sonra bağımsız siyasi oluşumlar olarak varlık gösteren yeni şehirler kurulmuştu.[64] Hatti'nin Anadolu yaylasındaki atadan kalma memleketinden ülkeyi yönetmenin, Akdeniz'deki toprakları ve ticaret zorunlulukları üzerinde çarpıtıcı bir dayatma olduğunu gösteren güçlü bir işaretti bu. Daha batıda, Kilise Tepe'de, Göksu Nehri'nin denizde oyduğu bir geçidin üzerinde, muhtemelen korunaklı Likya bölgesinde hayat eskisi gibi devam ediyordu.[65]

Assur'da üslenen yeni güç, daha önceki dönemde Anadolu kervan ticaretine hâkim olmuş Asur'dan ve bu bölüm ile sonraki bölümün büyük kısmında karşımıza çıkacak Yeni Asur İmparatorluğu'ndan ayırt edilebilsin diye "Orta

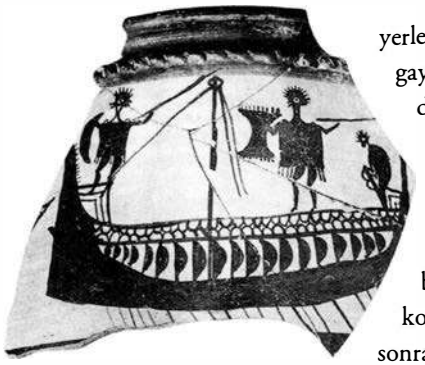

9.12 Hattuşa'nın Aslanlı Kapısı, MÖ 13. yüzyılda kent savunmasının genişletilmesi çerçevesinde yapılan birkaç giriş kapısından biriydi ama bu gibi gösterişli eklemeler Anadolu yaylasındaki merkezi gücün birkaç kuşak içinde çözülüp gitmesini önlemeye yetmedi.

Asur" olarak bilinir. Hatti'nin tersine bu güç, kralı I. Tiglath-Pileser'in (MÖ 1115-1077) Wenamun'un seyahatinden yaklaşık 10 yıl önce Fenike limanlarına bir haraç ve sedir toplama ziyaretine çıkmasına elverecek kadar uzunca bir süre bölgesel bir güç olarak ayakta kalmıştı.[66] Tiglath-Pileser buradan Arwad'a doğru bir gemi yolculuğuna çıkmış, bir *nahiru* öldürmekle iftihar etmişti; bu deniz yaratığının başka yerlerde hayvan dişiyle (başka bir deyişle Akdeniz süsleriyle) ilişkilendirilmesi dikkate alınırsa, Kıbrıs ile Levant'ın derin sularında yaşayan bir ispermeçet balinası olduğu kesin bir dille söylenebilir. MÖ 11. yüzyılın sonraki dönemlerinde Orta Asur bile küçülüp Kuzey Mezopotamya'daki çekirdeğine geri dönmüştür, yine de geri dönüp bakınca ona kararlı bir tutum ve görünüm kazandıran, daha bütünleşmiş bir imparatorluk kurma modelinin (kısacası, mutlu ailelerden çok Büyük Oyun) nüvelerini andıran, zamanına göre olağanüstü özellikler taşıdığı görülür.[67] Orta Asur'dan Amarna'ya gönderilen mektuplar, türedi yöneticilerin "büyük güçler kulübüne" katılmaktaki aceleciliğini, ayrıca adabımuaşerete ters düşen yüzsüz mantıklarını gözler önüne serer; örneğin bu yöneticilerden biri, hediye mübadelesinin getirilerinin, nakliye masraflarını karşılamadığından yakınmıştı.[68] Ayrıca öyle görünüyor ki Orta Asur'un varlığı, yeniden yapılanmış yerleşim örüntülerinde ve kültürde, Hatti'nin yönetim alanındaki her şeyden çok daha görünürdü.[69]

MÖ 13-12. yüzyıl geçiş dönemindeki en şiddetli siyasi çöküşse Ege'de, Tunç Çağı saray bölgesinin kırılgan eşiğinde gerçekleşmişti.[70] Burada, daha sonraları Yunan medeniyeti diye bilinen şeyin kadimliğiyle ilgili doğurdukları sonuçlardan ötürü, değişime karşılık süreklilik argümanlarına duygular karışmıştır. Eski usullerin birkaçının, aradaki yüzyıllarda sadakat derecesi değişmekle birlikte, sonraki yüzyıllara aktarıldığı inkâr edilemez; tahıl, zeytin ve bağ tarımı yelpazesinin tamamı, denizcilik pratiği, sözlü şiir geleneğiyle birlikte Yunan dili ve dininin unsurları sonraya aktarılanlar arasında yer alır.[71] Saray örgütlenmesinin bir süredir zayıflamakta olduğu, dolayısıyla toplumsal geçişi idare etmenin daha kolay olduğu Girit'te süreklilikler istisnai derecede kuvvetlidir, bunların başında da adanın iç kesimlerindeki büyük mağara ve dağ mabetlerindeki ibadet gelir.[72] Gelgelelim Mykenai, Tiryns, Pylos, Ege'de Thebai ve başka yerlerdeki sarayların MÖ 1200 öncesi ve sonrasındaki yıkımının gerçek bir siyasi ve ekonomik kesintiyi temsil ettiği; toprakların çözülmesine, dar bir biçimde sarayla sınırlı kalmış okuryazarlığın silinip gitmesine (o devir için benzersiz bir kayıptır), eskiden saraylara bağlı çalışan uzman zanaatkârların dağılmasına yol açtığı bir o kadar açıktır. Daha doğudaki tablonun aksine, Ege saray toplumlarında MÖ 13. yüzyıl boyunca çok fazla sayıda sıkıntı emaresi görülmüştü: Telafi edilemeyen yıkımlar, istihkâm yatırımlarının ivme kazanması, saygınlık sembollerinin sarayın denetiminden kaçtığını gösteren işaretler, Kıbrıs'ın çıkarlarının Ege'nin ticaret faaliyetlerine giderek burnunu sokması, Ege mallarının doğu piyasalarındaki varlığının küçülmesi, Mısır'da neredeyse kaybolması.[73]

MÖ 12. yüzyılda birkaç topluluk serpilip gelişmiştir; örneğin sarayın enkazı üzerinde orta halli bir yöneticinin otağının yükseldiği Tiryns'te geleneksel bir kıyı yerleşiminde böyle olmuştur. Ancak daha çok saray iktidarının silinip gitmesiyle serbest kalan denizcilik rotaları üzerinde, en başta Euboea, Attika ve Kuzeydoğu Peloponez çevresindeki denizyolu ağları üzerinde, Oniki Adalar ve Kiklad Adaları'nda, ayrıca anakaranın batısı ve İyonya Adaları'nda yeni

9.13 Yunanistan'ın orta bölgelerinde Kynos'ta bulunmuş, saray sonrası döneme ait bir çömlek parçası; kalyon benzeri bir geminin güvertesinde ellerinde tuhaf kalkanlar ile kargılar tutan savaşçılar görülüyor.

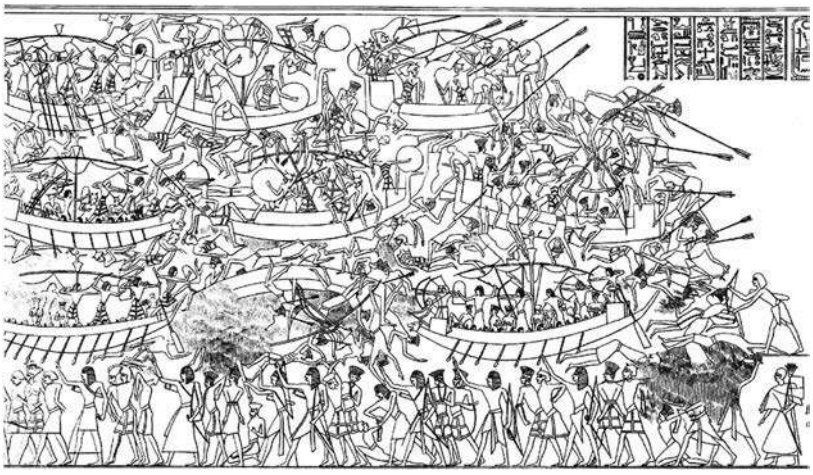
yerleşimler serpilip gelişmiştir.[74] Bu gibi yerlerde, önceki dönemlerle gayet bağlantılı ama bir o kadar da farklı, çömleklerinde kara ve denizdeki savaşlara ilişkin güçlü imgelerin resmedildiği ayrı bir saray sonrası kültürü doğmuştu **[9.13]**. Düşüp gitmiş kalelerin hatıraları ve fiziksel enkazları henüz tazeyken, yeni savaşçı gruplarından dem vuran bir destansı hikâyeler çağıydı bu kuşkusuz.[75] Düşenler arasında, bir asırdan birazcık daha uzun bir süre zarfında iki kez yıkılan Troya da vardı, o devirde şarkılara konu olmuş tek meşhur kayıptı muhtemelen [**Rr. XXXVI**].[76] Saray sonrası dönemin hemen ertesindeki Ege, Adriyatik metal işçiliği ve Kıbrıs demir işleriyle içli dışlı olmasıyla, kremasyonun Güney Avrupa'da yükselişine, Anadolu'da uzun süredir popüler olmasına paralel olarak ölülerini ateşe teslim etmeyi artık daha fazla tercih etmesiyle de tanınır.[77] Ne var ki Ege'nin MÖ 11. yüzyılda Demir Çağı'na girdiğinde çapının küçülmesi, geri plandaki konumuna dönmesi de gizlenemez bir hal alır. Dış bağlantı emareleri iki-üç kuşak içinde az çok kuruyup gitmişti; sadece bir avuç topluluk (en akla yatkın varsayımla Knossos, Atina ve Argos) küçük bir köyden öteye geçme iddiasını koruyordu, bölgesel nüfuslar yarı yarıya ya da dörtte üç azalmış, en son MÖ üçüncü binyılda görülen düzeye inmişti.[78] Pylos'taki eski saraya pek uzak olmayan bir bölgeden alınan silindirik polen numunesi, insanların coğrafya üzerindeki etkisinin son 4000 yıl içindeki en düşük seviyeye indiğini gösteriyordu.[79] Ege'ye yayılmış sazdan ev topluluklarında hayat, her zaman olduğu gibi Akdeniz'in temel ritimlerine gayet iyi uyum sağlıyordu ama ortalamaya vurulduğunda eskiden olduğundan kısa sürüyordu. Pratikler, değerler ve düşünce biçimleri bakımından bu hayatın paralelleri de, Wenamun'un daha doğuda tatlı dille ikna ederek aştığı dünyadan ziyade, havzanın orta ve batı bölgelerinde bulunuyordu.[80]

Felaket mi Yoksa Büyük Dönüşüm mü... Zengin ve Tuhaf Bir Şeye?

Bu çalkantı ufkunun, ona ulaşan ve ondan çıkan türlü ilginç yolların açıklanması Akdeniz akademisyenlerini bir yüzyılı aşkın bir süre boyunca meşgul etmiştir. Daha önceki dönüşümlerin tersine iklim hiç önemli bir rol oynamamıştı; sadece MÖ sekizinci yüzyıl başında, MÖ ikinci binyıl başından beri hâkim olan hava koşullarında fark edilebilir bir değişim olduğunu görebiliriz. Ugarit kaynaklarında, sekizinci bölümde bahsettiğimiz tahıl sevkiyatları hakkında yazılanlardan maalesef yanlış mesajlar çıkarma eğilimi söz konusudur; bu sevkiyatlardan birkaçı Anadolu'daki kıtlığa çare olsun diye Mısır'dan gönderilmişti ya da başka bir örnekte (devasa tahıl ambarlarına sahip) Hattuşa'dan Ugarit'e 450 ton tahılın acilen Kilikya'da Ura'ya gönderilmesi talebinde bulunulmuştu.[81] Daha önce de belirttiğimiz üzere bu kırpıntılar, kıtlığın bu dünyaya diz çöktürdüğünü değil, tahıl nakliyatı pratiğinin köklerinin MÖ ikinci binyıla uzandığını işaret eder. Ciddi mesafelerde nakliyata, her zaman olmamakla birlikte sıklıkla Mısır'ın bereketli, son derece güvenilir hasadı konu oluyordu; yelkenli gemilerin üstlendiği bir başka rol de buydu, bu sayede daha sonraları kıtlık yıllarında Akdeniz kasabaları ve şehirleri düzenli olarak ayakta tutulacaktı. Aynı şekilde, Tunç Çağı

saray toplumlarının, çevrelerindeki coğrafyayı aşırı derecede sömürerek kendi felaketlerini getirdikleri yönünde de hiçbir kanıt yoktur. Bu dönüşüm insanların eylemleriyle başlamış ve son bulmuştur.

Bu döneme ilişkin iki temel yorum sahneyi işgal eder.[82] Geleneksel yorum, incelediğimiz değişikliklerin tamamını düpedüz bir felaket olarak görür. Geç Tunç Çağı'nın bulutsuz göğünden inen bu felaket, hayatlarının baharını yaşayan devletleri ve imparatorlukları yerle yeksan etmiş, Doğu Akdeniz'in sınırlarındaki ya da sınırlarının ötesindeki insanların elinden çıkmış, enkazın üzerine de bin bir zahmetle Demir Çağı toplumları kurulmuştur.[83] Bu görüş, MÖ 13. yüzyılda ve 12. yüzyıl başında yaşamış firavunların Delta'ya karşı, birkaç kez Libyalıların akınlarıyla da eşgüdümlü biçimde, karadan ve denizden giriştikleri saldırılarda büyük zaferler kazandıkları iddialarını büyük ölçüde sorgulamaksızın okumaya dayanır. Her zaman olduğu gibi, olayların Mısır versiyonunda, kuzeyden batıya doğru uzanan, belli belirsiz anlaşılmış bir deniz dünyasından geldiği söylenen, değişen düşman gruplarını tanımlama maksadıyla etnik yaftalar ve en başta tüylü başlıklar ve boynuzlu miğferler olmak üzere görsel klişeler kullanılmıştır. Bu düşmanlardan Şardana'nın Mısır'a zaten paralı asker göndererek hizmet etmiş olması kafa karıştırır; Peleset ve Şekeleş gibi bazıları o zamana dek pek aşina olunmayan gruplardır; birkaç grup da yazılı metinlerde spot ışığı altında o kadar kısa süre görünür ki, kraliyet yıllıkçılarının kimi betimlediklerini anlayıp anlamadıklarından kuşkulanırız. Kendi kendini yüceltmenin meşhur örneklerinden biri, III. Ramses'in Teb'de Medinet Habu'daki mezar tapınağında bulunur. Tapınakta, MÖ 1179 civarında Delta'nın ağzında, Levant'ın aşağısına inen ve Fırat kadar içlere uzanan sözde bir kargaşa yolunun son noktasında yaşanmış bir gemi savaşı resmedilmiştir **[9.14]**.[84] Bunlara Ugarit'in ölüm döşeğinde olduğu yıllarda meçhul düşman donanmalarınca uğradığı deniz akınlarını, Likya açıklarına gemiler gönderdiğini, Kıbrıs'a saldırıların utanç verici bir biçimde Ugarit topraklarından düzenlendiğini de eklerseniz,[85] adı kötüye çıkmış şu modern icadın, "Deniz Halkları'nın" işgalleri ve göçü anlatısında birçok olasılık iç içe geçip örülüverir.[86] Mısır metinlerinde kullanılan isimlerin birkaçı, Akdeniz'in bazı bölgeleriyle ilişkili olabilirlermiş gibi farklı ölçülerde akla yatkın görünebilir; bunların başında da Şardana (Sardinya?), Şekeleş (Sicilya?) ve Peleset (ya oradaki işgalciler ya da o devirlerde İsrail gibi olduğu yerde billurlaşarak kendisini

9.14 Denizden gemilerle gelen akıncıların Nil Deltası'nda III. Ramses'in kuvvetlerince yenilgiye uğratıldığını gösteren meşhur resimden bir ayrıntı. Her iki tarafın gemilerinde de artık alt kirişin bulunmadığı görülüyor, bu daha esnek bir seyir imkânı sağlıyordu. Mısır'a ait olmayan kuş başlığı gemilerden birkaçı da pruvadan kıça kadar bariz biçimde simetriktir.

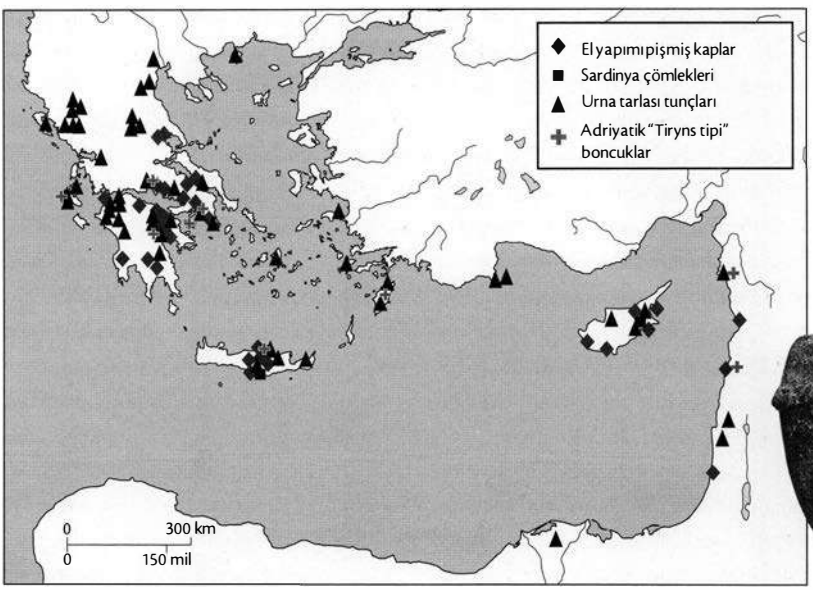
komşularından ayıran bir kimlik olarak?) gelir. Hatta inancın gözü, karanlıkta kalmış Ekwesh ve Denyen isimlerinde Akalar ve Danaanları da seçer. Bu savaşçı gruplar ve göçmenler tufanının nedenine gelince; isimlerin açıkça sergilediği coğrafya, genellikle Ege'de (yeterince açıklanmamış) bir krizin orada ve daha batıda ivme kazanmakta olan bir tırmanışın önünü açtığını savunmakta kullanılır.[87]

En iyi ihtimalle derindeki köklerini açıklamaksızın gerçek olayları betimlediği, en kötü ihtimalle çözülmenin eşiğine gelmiş bir Mısır'ın kraliyet propagandası ve analitik sezgisine naif bir güven duyduğu ileri sürülebilecek bu açıklamadaki zayıflıkları tespit etmek çok kolaydır.[88] Ama bu açıklamanın alternatifine dönüp bakmadan önce Deniz Halkları modelinin üç önemli yönden dönemin başlıca özelliklerini, savunucularının tercih ettiğinden çok daha sistemli bir biçimde aydınlattığını teslim etmemiz gerekir. Öncelikle, elverişli bölgeler ne kadar hızlı toparlanmış olurlarsa olsunlar, şiddetin, muhtemelen katliam, tehcir ve bazı örneklerde daha uzun süreli demografik ve ekonomik küçülmenin gerçekliği, ayrıca elitlerin iktidarı ve kültürünün gerilemesi, arkeolojik kayıtlarda görmezden gelinemeyecek kadar belirgindir. Kısa vadede gerçekleşmiş toplumsal gelişmeler toplamı olarak değerlendirildiğinde bu katmanı, geçici de olsa büyük bir geri adım olarak görmek akla yatkındır.[89] Toplumsal ve bölgesel olarak daima kaybedenler arasında, Ege saray elitleri ile hinterlandlarının siyasal ekonomileriyle en iyi bütünleşmiş bölgeleri, ayrıca Ugarit gibi yerlerin kraliyet hanedanları yer alıyordu. Emniyete ilişkin algılar da bazı bölgelerde gerilemişti: MÖ 12. ve 11. yüzyıl Girit'inde sahilden içeride, kolayca savunulan yüzü aşkın yayla korunağı inşa edilmişti.[90] Savaşlar daha önceki ya da sonraki devirlere göre daha mı ölümcüldü, bunu kestirmek güçtür ama küçük ölçekli savaşlar kesinlikle daha yaygın bir hal almıştı. Çarpışma biçimleri de değişmiş, piyade ve savaş arabalarıyla kitlesel savaşlar yerine, Enkomi'deki külçe kaideli tanrı imgesinde **[9.4]** ya da Medinet Habu'dan tutun Mykenai'ye, nihayetinde daha batıya varıncaya dek başka yerlerdeki benzer imgelerde görüldüğü üzere, fırlatılan kargılar, palalar, küçük kalkanlar ve tek tük zırhlarla donanmış savaşçıların küçük çatışmalara girdiği gözlenir olmuştu.[91] Diğerkâmlıktan olmasa da, insan kaynaklarını güvence altına almakta çıkar gören yerleşik otoritelerin yıkılmasıyla birlikte, fırsatçı kapkaç köleleştirme de keskin bir yükseliş göstermişti; kökleri belirsiz ama hanidir genişlemiş, atalardan kalma bir pratikti bu.

İkincisi, bu devir hiç kuşkusuz son derece hareketli olunan bir devirdi. MÖ ikinci binyılda hareket yoğunluğunun arttığı ve menzilinin genişlediği, sonraki devirlerde her ikisinde de patlama olduğu dikkate alınırsa bu hiç de şaşırtıcı görülmemeli. Hattuşa'nın MÖ 13. yüzyıl arşivleri, Mısır savaş anlatılarının sunduğundan oldukça farklı bağlamlarda hareket halinde olan insanlara ilişkin düşündürücü manzaralar sunar. Arşivlerde yer alan bir mektupta 7000 kişinin Hatti'nin bitişiğindeki Ahhiyawa topraklarına girdiğinden yakınılıyordu; hem bir işgücü ve vergilendirme kaynağı olarak insanları gütmeye yönelik resmi kaygıların hem de toparlama çabalarını baltalayan taban hareketlerinin bir ifadesiydi bu mektup. Bu gibi göçler, aslında o dönemde doğunun bazı bölgelerinde arkeolojik olarak tanık olunan yerleşim dalgalanmalarını açıklayan hareketliliklerdir.[92] Başka bir örnekte, Piyamaradu adlı serseri ruhlu birinin o saray senin bu saray benim Batı Anadolu saraylarını dolaştığı, Amarna dönemi pratiklerini ama aynı zamanda Demir Çağı'nın kozmopolit elitlerini hatırlatırcasına kral

kızlarıyla evlendiği, kral babaları birbirine düşürdüğü anlatılıyordu.[93] Mısırlıların kullandığı etnik isimlerle belli eşleştirmeler söz konusu olsa da olmasa da, Orta Akdeniz'den katılımcıların giderek bu dünyanın içine çekilmiş olmaları son derece akla yatkındır. Birazdan göreceğimiz üzere Tiren ve Adriyatik'in bazı bölgeleri o dönemde serpilip gelişiyor ve doğuyla, en başta da Kıbrıs'la yakın bağlantılarını koruyorlardı. Yeni savaşçı donanımının bileşenleri, özellikle de Asi Nehri kadar uzaklarda kopyalanan ve ticarete konu olan palalar, ilk olarak Orta Akdeniz'de geliştirilmiş, Akdeniz'e Adriyatik üzerinden girmişlerdi, onlarla birlikte özel bıçaklar ve artık kaybolup gitmiş kılık kıyafetleri iliklemek için broş kullanma zevki de gelmişti **[9.15]**.[94] Kültürel değişimi nüfus hareketleriyle ilişkilendirmeye yönelik girişimlerin çoğu, Ege'den Kıbrıs ve Filistin bölgesine göçleri kanıtlama girişimlerine odaklanmış, bu konuda şaibeli sonuçlara varılmışsa da, çok fazla dikkat sarf edilmiş boyalı çömlekler yanında mütevazı kalan bir seramik özelliği bize çok daha fazla fikir verebilir. O da "barbar kap kacağı" denilen, Ege, Kıbrıs ve Levant'ta MÖ 13. yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl bağlamlarında bulunan kaba el yapımı küpler, kâseler ve testilerdir.[95] Sıklıkla yerel olarak üretilmiş olsalar da, bu çömlekçilik tekniği ve üslubu Doğu Akdeniz'e yabancı, Adriyatik ve Güney İtalya üsluplarına yakındır. Teker ya da yüksek sıcaklıkta fırın kullanılmasını gerektirmeyen bu elverişli teknoloji, yeni aktörlerin Akdeniz ticaret ağlarından geçişleri ve duraklamalarıyla gayet iyi örtüşür. Hareketlilik açısından Deniz Halkları varsayımıyla girişilen tartışma, (çoğu nüfusta en başıboş, saldırgan ve silahlı unsur olan) genç erkeklerin çoğunluğunu oluşturduğu, sık sık yinelenen, çok yönlü, kimi zaman toplama vurunca geniş ölçekli yeniden iskânın olası olup olmadığıyla ilgili değildir. Tartışma daha ziyade bu sürece Mısırlıların gözüyle bakılması sonucu aşırı basitleştirmeye kaçılması, sürecin belli başlıklar, çömlekler vs. ile ilişkilendirilecek ve açıklama gücüyle Tunç Çağı'nı sona erdirecek bir dizi olaya, etnik teşekküllü, birbirinden ayrı olaylar silsilesine indirgenmesiyle ilgilidir.

Üçüncüsü, bu hareketliliğin büyük bölümü gerçekten de deniz üzerinden gerçekleşmişti. Elbette ki tamamı öyle değildi. Medinet Habu'daki tasvirlere inanırsak, göçebeler, eşek kervanları ve ilk hecin develerinin yanı sıra öküz

9.15 MÖ 13. ve 12. yüzyıllarda havzanın doğusunda Adriyatik ve Orta Akdeniz'in başka bölgelerine özgü seçilmiş malzemelerin dağılımını gösteren harita. Genel olarak bakıldığında bu harita Kuzeybatı Yunanistan, Korint Körfezi, Güneydoğu Ege adaları, Kıbrıs ve Levant arasında bir eksen tanımlar. (Aşağıda) Lefkandi'de bulunmuş el yapımı pişmiş kap.

arabaları içinde aileler de hareket halindeydi. Mısır'da Astarte ikonografisinde daha önceden tanık olduğumuz üzere **[9.8]**, muhtemelen son kertede Çin tasarımı kısa ama güçlü okların atıldığı, at sırtında savaşın göçebe gruplar arasında yaygın olduğu, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki steplerden gelen daha dayanıklı cinsler ve daha iyi koşum takımları dolaşıma girdikçe, aynı tarihlerde atlara da düzenli olarak binilmeye başlanmıştı.[96] MÖ dokuzuncu yüzyıl sonuna gelindiğinde, Asur orduları, Akdeniz dışındaki sınırlarında bu savaşçılarla karşılaşmalardan öğrendikleriyle, savaş arabalarından süvariye geçişte yerleşik toplumların öncüsü olacaktı. Aralarında kesinlikle neden-sonuç ilişkisi olmakla birlikte o kadar ciddi olmayan bir başka gelişme de, MÖ birinci binyılda yemlik yeni tahılların (yulaf, çavdar ve muhtemelen kabayoncanın) bütün Akdeniz çevresine yayılmış olmasıdır.[97] Ama MÖ 13. yüzyıla gelindiğinde gemiler çoktan her yerde zihinleri meşgul eder hale gelmişti: Metinlerde, resmi sanattan tutun çömleklerin üzerindeki motiflere, kaya resimlerine ve duvar yazılarına varıncaya dek imgelerde, giderek de deniz yatağında enkaz olarak karşımıza çıkıyorlardı.[98] Pylos'un son dönemlerine ait bir kürekçi listesi Hızlıgemi, Ünlügemi, İyirihtımcı diye çevrilebilecek kişi isimlerinin yanı sıra,[99] 12 ila 20 gemilik bir topluluğun varlığını gözler önüne serer. Hattuşa'dan Ugarit'e yazılmış bir mektupta, "Gemilerde yaşayan insanların" ilginç olduğu ifade ediliyordu.[100] Tanis'te bulunan, Merenptah ve III. Ramses'ten epeyce öncesine ait bir yazıtta, "Kimsenin nasıl savaşılacağını bilmediği başa çıkılmaz Şarden'in (Şardana) denizin ortasından savaş gemileriyle yelken açarak geldiği, kimsenin onlara karşı koyamadığından" yakınılıyordu.[101] Son iki örnekte, denizin asi dünyasını hayatlarının merkezine alan insanlar karşısında afallayan emperyal gücün çektiği yabancılık ve düştüğü acizlik gözler önüne seriliyordu. Bu ümit vaat eden temaya daha sonra döneceğiz ama önce, gemiler hakkında neler söyleyebiliriz?

MÖ ikinci binyıl sonunda denizcilik teknolojisinde bir yenilik dalgasına tanık olundu. Yelkenlerde alttaki seren ortadan kalktı, yelkenler gevşek ayaklı oldu; yelken ipiyle bağlanıyorlardı, böylece şekilleri ve açıları kolayca değiştirilebiliyor, bu da rüzgâr yönünde hareketin idare edilmesi bakımından daha büyük bir değişkenlik sağlıyor, yani yol alınabilecek yönlerin sayısını artırıyordu.[102] Bu atılımların nerede, kimler tarafından icat edildiklerini bilmiyoruz ama ilk kez Mısır ve Girit'te MÖ 14. yüzyıl ortasına ait imgelerde görülmüşlerdi, MÖ 1200'e gelindiğindeyse her yere yayılmış bulunuyorlardı. Bazı gemi gövdeleri simetrik bir biçimde çift pruvalıydı, pruvalarda sıklıkla kuş başı figürleri bulunuyordu, çünkü denizde ya da derelerin, nehirlerin aşılmasında daha fazla hareket imkânı sağlıyordu.[103] Gemiler çeşitlendikleri kadar çevikleşmişlerdi de. En azından bazı tüccar gemilerinin daha fazla istifleme kapasitesine öncelik vermesi sonucu yaşanan bir yol ayrımı, yardımcı yelkenlere sahip, hafif, ince, çok kürekli kalyonların, özellikle Ege'de gözle görülür derecede evrimini beraberinde getirmişti.[104] Aslında bunlar doğuda daha önceki zamanlarda kullanılan büyük kanoların daha etkili versiyonlarıydı ve onlar gibi kısa mesafelerde hız yapmak (bunlar büyük olasılıkla her gün tekrarlanıp uzun deniz yolculukları halini almıştı), hafif yükler taşımak ve kıyılara akınlar düzenlemek için ideal vasıtalardı; bunlar dışında deniz savaşlarının platformu olarak iş görmüşler ve erkeklerin yakınlık, ortaklık kurduğu merkezler olmuşlardı.[105] Yüklü yelkenli gemilerin tersine kalyonlar doğruca sahile çıkabiliyordu. Öyle görünüyor ki temel teknoloji küçük

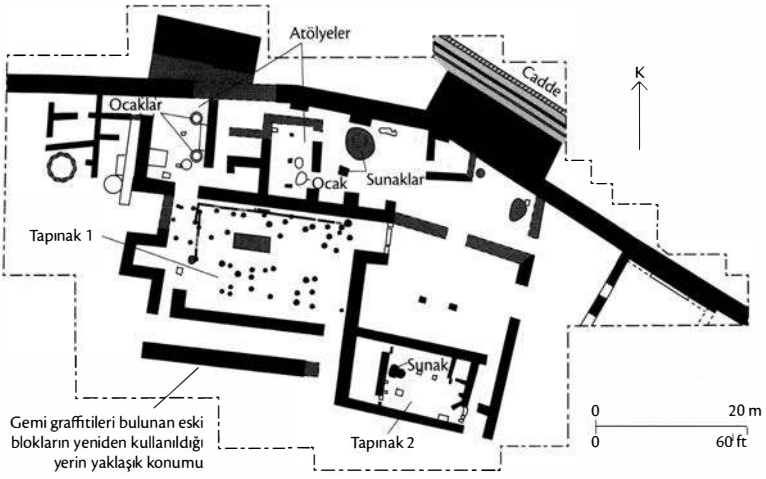
ölçekli hale gelip daha ucuz, risk almaya daha uygun seçenekler, hatta Korint'te Peloponez çevresindeki denizyolunu kesen kıstağa benzer kıstaklardan çekerek geçirilebilecek kadar hafif tekneler sunmaya başladıkça, bazı yelkenli gemiler de küçülmüştü. MÖ 1200'ün hem öncesine hem sonrasına ait birkaç tanesini bildiğimiz gemi enkazları bunu işaret eder. Sualtı kazılarındaki öncü konumu sayesinde en aydınlatıcı olan gemi enkazı, daha önce Uluburun'da çok daha yüklü bir başka gemiyi tuzağına düşüren sahil şeridi üzerinde, Gelidonya Burnu açıklarında bulunur.[106] Gelidonya'da batan gemi yuvarlak mıydı, yoksa kalyona mı benziyordu bilemiyoruz ama uzunluğu sadece 10-12 metreydi, yükü standart bakır külçeler, biraz kalay, geri dönüştürülmüş küçük tunç külçeler ve (gemide demircilik yapıldığını düşündüren) eritme amaçlı cüruftan oluşan bir ton metal, karmaşık bir çömlek yelpazesi, bokböcekleri, silahlar ve başka donanımlardan ibaretti. Girit işi üzengi kulplu küpler, Kıbrıs işi *pithos*'lar, bir tencere ve başka kap kacak yüklenmiş, Iria Burnu açıklarından inerek Argolid'e gider ya da oradan gelirken yolda batmış, günümüz ölçüleriyle bir kayıktan öteye geçmediğini söyleyebileceğimiz tekne daha da küçüktü.[107] Uluburun'la tanımlanan üst düzeyin altında, böyle küçük ölçekli nakliyat işlerinin daha önceleri de var olduğuna kuşku yoktur ama giderek öne çıkması ve yükünün uyandırdığı fikirler, karada yönetimde olan düşman ve korku dolu kralların yazılarında takıntılı bir biçimde yansıtıldığı üzere, denizlerdeki şiddet hakkında dönemin denizcilerinin faaliyetleriyle ilgili ticaret odaklı alternatif bir bakış açısı sunar.

Aynı şekilde, bir denizcilik tekniği olarak enlem üzerinde yelken açmanın da bu dönemde (hatta daha önceleri) başladığı sonucuna varabiliriz; uzak taraftaki bir hedefe varmak için açık denizde enginlerin doğu-batı doğrultusunda dümdüz aşılması konusunda özgüvenin arttığının bu dönemdeki en iyi kanıtı, Kıbrıs ile Sardinya arasında Girit ve Sicilya üzerinden geçen son derece uzun rotalardı. Pusulanın olmadığı bir dönemde bu iş, Kutupyıldızı'nın konumunu gözlemeyi gerektiriyordu, bu, geceleri seyahat edildiğini, gökyüzünün daha açık görülebilmesi için bu gibi yolculukların yazları yapıldığını doğrulayan bir olgudur.[108] Akdeniz'in hizası ve başlıca deniz geçişlerinin dizilimi bu bakımdan çok büyük bir avantajdı; dolayısıyla belli bir enlem boyunca yelken açma becerisi havzanın denizcilik kalbinde doğrudan ilerlemenin anahtarıydı (gerçi güvenli bir limana ya da ölümcül bir sahile doğru bu hat boyunca izlenen mesafe uzunca bir süre kaba tahminlere kalmıştı). Enlem üzerinde seyir, Kıbrıs'tan denizcileri doğruca Girit'in güneyine getirmiş, küçük bir değişiklikle sahil şeridinden kısa bir süre yol aldıktan sonra (araştırmaya değer bir bağlantıyla) Kuzeybatı Girit'ten Malta'ya ya da Batı Peloponez'den Sicilya'ya (Roma devrinde Sicilya'nın iyi havada iki-üç günlük uzaklıkta olduğu kayıtlara geçmişti), daha sonra biraz daha yön değişikliğiyle Güney Sardinya'ya ulaşmalarını sağlamıştı. Daha sonraları "adalar güzergâhı" diye bilinen bu geçiş, o döneme ait Kıbrıs kökenli malzemenin dağılımına da büyük ölçüde uyar.[109] Aradaki kıyıların böyle stratejik bir biçimde es geçilmesinin etkileşim fırsatlarını engellemesi, insanlar, ticari mallar ve haberlerin hızlıca, doğrudan aktarımıyla, sahil bölgesinin doğal ve insani felaketlere karşı nispeten güvenli olmasıyla, kimi zaman işe yarayan bomboş deniz çöllerinde gözden kaybolma becerisiyle telafi ediliyordu. Ancak mesafelerin çok uzak olmasına, açık denizde fırtınaların patlak vermesi tehlikesine ve uzun süren ayrılığa rağmen, bu tür deniz yolculukları tüccarlara ya da uzak yerlerde özel

görevli heyetlere, Wenamun'un yaptığı tarzda, sahil boyunca süren zahmetli yolculuklardan (bunlar siyaseten çetrefilli, uzun süreli, bir o kadar da tehlikeliydi) daha çekici görünmüş olsa gerektir.

Tecrübesiz denizcilerin ifadelerini, gemi enkazlarını, resimleri, çömlekleri ve denizcilikle ilgili çıkarımların hepsini bir araya getirdiğimizde, "deniz halkının" daha önemsiz olduklarını ifade etmek için baş harfleri küçültülmüş, etnik özellikleri bir kenara bırakılmış olsa da gerçekten vücut bulduğu yönünde bir koku gelir burnumuza: Hattuşa'nın sözleriyle "gemide yaşayan insanlar", isabetli modern bir deyişle "denizin göçebeleridir" bunlar.[110] Bu insanları korsan diye nitelemek, karadaki eşdeğerlerine, Levant'taki *hapiru*'ya eşkıya demek olur. Denizlerdeki yağmacı, kimi zaman yırtıcı hayat tarzlarının çeşitliliğini yakalar bu niteleme ama yasallığı oluşturan şeyin ne olduğunu ilan etmeye yeltenen iktidardakilerin bakış açısından türemiş bir yargıyı dayatır; oysa hatırlayalım, henüz hiç kimse dalgalara hükmetmeyi başaramamıştı. Bu nitelemenin bir değeri varsa, o da bu pratiği küçük teknelerle yapılan benzer ticari faaliyetlerden ve MÖ üçüncü binyılda, büyük ölçüde oluşum öncesindeki Akdeniz'in her yerinde gözlenen akıncılık faaliyetlerinden ayıran, kara merkezli otoriteye karşı muhalif duruşunun altını çizmesidir. Onlara hangi ismi verirsek verelim, bu insanların yükselişi, o dönem denizlerde vazgeçilmez bir rol oynadıkları etkileşimin çapına bir övgüdür. Hatta küresel ölçekte "korsanlık" deniz trafiğinde yaşanan patlamaları gölgeleme eğiliminde olmuştur. Braudel daha sonraki dönemde Akdeniz'de düşük tonajlı gemilerin zirvede olduğu dönemlerin (onun deyişiyle "denizlerin proleterlerinin") tekelci, kurumsal destekli, büyük gemilerin hâkimiyetindeki denetimden kurtulma evreleriyle, ticaretin genişlediği dönemlerle çakıştığını gözlemiştir.[111]

Ayrıca, MÖ ikinci binyılın sonuna gelindiğinde, Akdeniz'de dolaşan daha küçük bazı gemilerin ve mürettebatın, bağlama limanlarıyla ya da bölgeyle bağlantılarının, varsa eğer, gevşek olması muhtemeldir, Mısır'ın onları bu kadar ele avuca sığmaz bulmasının bir nedeni de budur.[112] Eğer böyleyse, az göründükleri, daha önce sınırlı yerlerde ortaya çıktıkları kesin olmakla birlikte, Braudel'in *cabotteur* [limandan limana kıyı boyunca giden ticaret gemisi, koster – ç.n.] dediği tramp gemileri ve "gezici pazarlar",[113] yani her daim hareket halinde olan, yükleri sürekli yenilenen ve çoğu zaman sahil topluluklarından ya da yol üstünde başka gemilerden alınan, satılan veya başka yollarla temin edilen şeyleri kelimenin tam anlamıyla tek bir pota içinde eriten gemiler çağının gelmesini, (en azından geniş bir biçimde tanımlanmış istikametler arasında, belli bir yön izleyen, mekânsal olarak bölünmüş, uzun menzilli bir deniz trafiğinin görüldüğü) Amarna ve Uluburun dönemine değil, bu döneme atfetmemiz gerekir. Ugarit'in büyük tüccarlarının Ege kadar uzaklara yelken açmalarını gerektirecek bir gerekçe nadiren çıkıyordu ama tüccarlar, savaşçılar ve metal işçilerinden oluşan, o kadar deneyimli olmayan karma bir mürettabatın giriştiği daha mütevazı seferlerde sahil şeritlerinin izlenmesi, açık denizlerde kestirme yolların bulunması ve teknelerin kıstaklarda çekilmesiyle Akdeniz'de daha fazla bağlantı kuruluyordu. Gemilerin yeni kimliklerin potası haline gelmeye başladığı, esasen köksüz, sıklıkla da rotasız bu faaliyetler için ille de bir köken aramamız gerekiyorsa, orası Kıbrıs'ın her daim serpilip gelişen, saraylı olmayan liman şehirlerinde; tanrıların bile belden yukarılarının savaşçı deniz halkı gibi göründüğü, ayaklarının dolaşım halindeki metalin nihai sembolüne bastığı yerlerde olsa gerektir.[114]

9.16 Kıbrıs'ta Kition'daki şehir surunun ardındaki heybetli tapınak kompleksi, gerek mimarisiyle gerek kültlerinin kimlikleriyle, kuruluşu ile Geç Demir Çağı arasındaki süre zarfında tekrar tekrar değişiklikler geçirmiştir. Başta metalurjiyle ilişkilendirilen bu tapınak kompleksi, daha sonraları uzun duvarlara kazınmış gemilerin de gösterdiği üzere denizcilik faaliyetleriyle açık bir bağ geliştirmiştir. Bu planda tapınağın MÖ 1200 civarındaki düzeni görülür: tapınaklar, avlular, sunaklar, bitişiklerindeki atölyeler ve ocaklar.

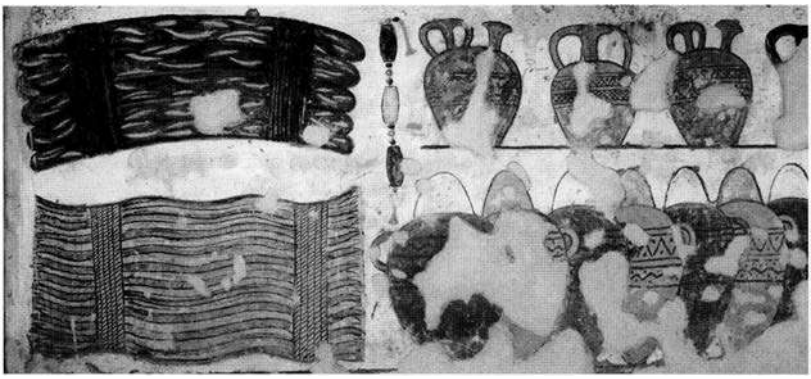
Denizcilik hayatındaki bu değişiklikle ilgili son bir gözlemde bulunabiliriz. Geniş bir alana yayılan bağlantılara sahip, görünürde siyaseten tarafsız tapınaklar ve ilahlarının, denizler dünyasının koruyucu amilleri olarak daha önceki dönemlerde konuda kendilerine pay biçen sarayların yerini almasına daha birkaç yüzyıl vardı ama MÖ birinci binyılın ilk yılları bu sürecin nasıl ilerlediğine ışık tutar. Kiklad Adaları'nda küçük Phylakopi limanında yöneticinin konutu MÖ 1200 civarında kullanım dışı kalmıştı ama Argolid, Girit ve Levant heykelciklerinin bulunduğu mabet, harap edilen istihkâm yapılarının korunaklı bir yerinde ayakta kalmıştı.[115] Carmel sahilinde denizin üzerindeki Tel Nami'de Gelidonya gemisinin yükünü hatırlatan metal cürufu istiflerinin bulunduğu bir yer, denizcilerin güvenle yanaşmasına kılavuzluk eden yüksek, belirgin kayalığın her yerini kaplayan gemi graffitileri ve gayet iyi tanımlanmış bir kült alanı bulunmuştur.[116] Kition'da (muhtemelen bu tarihlerde artık Astarte'ye adanmış) büyük bir tapınak da benzer şekilde yeni gemi nakliyatına ilişkin imgelerle bezenmişti,[117] belki de burası Wenamun'un peşindeki linç çetesinden kaçıp (rahibenin girişimi sayesinde mi acaba?) sığındığı yerdi; eğer öyleyse, Wenamun'un hikâyesine bakılırsa, deniz yolcularına karşı Dor ve Byblos'taki kraliyet limanlarında olduğundan daha iyi davranılan bir yerdi

Doğuda Tunç Çağı'nın kapanışıyla ilgili alternatif yoruma geçmek için buradan kısa bir adım atmamız yeterli. Genel olarak Deniz Halkları anlatısının açıklayıcı gücünün tatminsizlik yaratmasından doğan alternatif yorum, bu anlatının bazı bileşenlerinin doğruluğunu ille de inkâr etmemekle birlikte, sorunu daha derin ve yapısal açıdan tasavvur eder. Yararlı bir başlangıç noktası, siyasal parçalanmayı ve bazı bölgelerde ekonomik küçülmeyi, Akdeniz ve komşularındaki siyasi oluşumların ve ağların öteden beridir yaşadığı, önceki bölümlerde de gördüğümüz üzere hiçbir şekilde doğuda açılış turu olmayan uzun dönemli yükseliş ve düşüş döngüleri içinde görmektir.[118] Aynı şekilde, Orta Akdenizli grupların başarılı sızma faaliyetlerini, 1500 yıl sonra Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sırasındaki duruma benzer şekilde, yerleşik ama hantal bir sisteme sahip çevresel temas bölgesiyle ilgili iddialı, o kadar engellenmemiş çıkarları dönem dönem kayıran paradoksal "geriliğin avantajı" çerçevesinde anlayabiliriz.[119] İç bağlantıların, belanın telaşlandıracak kadar hızlı yayılmasına yetecek ama etkili bir ortak karşılık üretmeye yetmeyecek (analitik özfarkındalık hallerinin buna

izin vereceğini varsaymak bile, birazdan göreceğimiz üzere sorgulamaya açıktır) talihsiz bir düzeye ulaşmış olması fikrinde de aynı şekilde bir hakikat vardır.

Ne var ki Demir Çağı'ndaki dirilişin, gelmiş geçmiş her şeyden önemli açılardan kökten farklı göründüğünü açıklamak için bu kadar genel olmayan bir şeye ihtiyacımız var. Bu da felaket retoriğini bir kenara bırakmamızı, onun yerine sarayların yakılmasını, bazı halklar açısından problem çözücü ve güçlendirici anlar, yeni bir toplumsal ve ekonomik düzenin ortaya çıkmasını geciktiren feci bir olaydan ziyade, doğum sancıları olarak görmemizi gerektiriyor.[120] Böyle bir bakış özelde krizin, Tunç Çağı saray devletleri ve imparatorluk öncüllerinin kurumsallaşmış, merkezi olarak örgütlenmiş ekonomileri ve onlara nüfuz etmiş girift kraliyet ideolojileri kültürünü geride bırakıp büyük ölçüde özel bireyler ya da konsorsiyumların elinde bulunan, siyaset âleminden ayrılmış, açıkça kâr amacı güden daha esnek, merkezsiz ve serbest ticaret pratiklerine geçiş sürecinde zirve noktası olduğunu düşündürür. Bu yeni pratikler açısından bakıldığında, ödüller nihayetinde, büyük güçler ve vassallarının sunduğu ilkel izleme ve hakemli çözüm pratiklerinin istikrarsızlaşmasıyla gelen riskleri geride bırakacaktı. Deniz Halkları, çeşitlilik sergileyen o kılıkları içinde, aslında bu derin değişimin kökenindeki nedenlerden biri oldukları kadar bu değişimin bir sonucu ve tezahürüydüler de.

Ani olduğu apaçık sismik olaylarda olduğu gibi, bir süredir basınç birikiyordu. Amarna çağına gelindiğinde büyük kralların ve taklitçilerinin anıtsal ama hantal eserleri toplumun en tepesinde, doğada az bulunan, merkezi denetime tabi hammaddelerin akışının; kraliyet imalatı olan, paha biçilmez değerde muazzam "hediye" paketlerinin adabımuaşeret çerçevesi içinde yürütülen mübadelesinin ve Mısır ile Hatti örneklerinde askeri kuvvete bağlı haraçların güdümünde son derece tutarlı bir ekonomi yaratmıştı. Ancak bunun yanında Levant ve Kıbrıs'ta, hiç kuşku yok ki kökleri daha öncelere uzanan, arz ve talep meselelerine hızlı karşılık vermenin yanı sıra ölçülebilir gelirlerle ilgilenen, daha açıkça ticari ve riskten o kadar çekinmeyen bir sektörün doğuşuna da tanık oluruz. Bu sektör görünürde kraliyet saraylarıyla uyum içinde hareket ediyor ya da saraylar arasındaki ara bölgelerde faaliyet gösteriyor olsa da temelde onların meşruiyet ve toplumsal düzen takıntılarıyla gerilim içindeydi.[121] Giderek genişleyen elit altı tüketici kesimlerin de sarayların üstünlüğüne karşı meydan okuduklarını tespit etmiştik. Bu kesimlerin zevkleri, toplumun üst tabakalarından alt tabakalarına damlayan yararlarla kısmen karşılanıyordu, bazı sektörlerin unsurları onlara daha doğrudan hitap etmeye başlamıştı. Merkezi otoritelerin izini sürüp denetleyemeyeceği kadar fazla metal dolaşımdaydı, en önemlisi Orta Akdeniz'den taze kaynaklar ve üsluplar geliyordu. Gelidonya, Tel Nami ve başka istiflerdeki cüruf birikimleri satın alma ve istiflemenin giderek gayri resmi yollarla, hem de belirsiz zamanlarda gerçekleştiğini ortaya koyar.[122] Yeni aykırı teknolojiler yükselirken başka teknolojiler saray denetiminden kaçıyordu. Demir yeni yükselen aykırı teknolojiler arasında en tanımlayıcı olandı. Uzun dönemde sarayların silinip gitmesiyle beraber birçok vasıflı zanaatkârın serbest kalması, hareketli bir hayata geçmesi de Demir Çağı kültürü açısından serbest ticaretin zaferi kadar önemli olmuştu.[123] Tüketicilerin güdümünde, yine önceki dönemlerde kıpırtıları gözlenen son bir olgu ise bazı üretim merkezlerinin uzak piyasalarda yerleşik kıldığı niş ürünlerdeki tekel benzeri durumun, bu ürünlerin yerli ikameleriyle kırılmasıydı; ithalatın yerli

9.17 Teb'de Krallar Vadisi'nde III. Ramses'in mezarında ağızları mühürlü başka kaplar, taş boncuklar, odun istifleri ve kumaş balyalarıyla birlikte resmedilen üzengi kulplu küpler. Bu tarihlerde Mısır'a Ege'den yapılan ithalat kurumuştu, bu küpler muhtemelen Kıbrıs ya da Levant işiydi. Bu tür nesnelerin bir kraliyet mezarına kabul edilmesi, Mısır yöneticilerinin o tarihlerde zenginliğinin gerilemekte olduğunu düşündürür.

üretim karşısındaki göreli avantajlarını biraz buran bir gelişmeydi bu.[124] Çok manidar bir örnek, Ege'de üretilen boyalı çanak çömlek ve merhem kaplarıdır. Argolid bunları Ege'nin geri kalan yerlerine, Orta Akdeniz'e ve doğuda büyük ölçüde elit altı piyasalara başarıyla ihraç ediyordu.[125] MÖ 14. yüzyıl sonu ile 12. yüzyıl arasında çeşitli tarihlerde, bu üç bölgede kullanılan bu tür kapların çoğu artık ithal edilmemeye, yerel olarak üretilmeye, Ege çağrışımlarından uzaklaşan yan anlamlar edinmeye başladı; tesadüfe bakın ki bu tür çömlekleri, varsayılan Ege göçlerinin izini sürmekte aldatıcı kılan bir eğilimdir bu **[9.17]**.

Ağ genişledikçe, kraliyetin ulaşabileceği noktalar yelpazesinde daha büyük boşluklar açılmaya başladı, özellikle de denizde; bu boşluklarda farklı türde insanlar serpilip gelişiyordu. Bu insanlar en iyi ihtimalle paralı askerler olarak geçici bir süre boyunca ıslah edilebilir oldular, kısa süre sonra harekâtın bazı bölümlerini açıkça yürütüyorlardı. Lukka deniz akıncılarından, MÖ 14. yüzyılda *hapiru* ve *shashu*'ya, 13. ve 12. yüzyıllarda "deniz halkı"na gelindi. Deniz halkının daha ölümcül görülmesi sadece MÖ 13. yüzyıl sonuna gelindiğinde, yeni pratik biçimlerinin eskiden kraliyetin ayrıcalıklı olduğu daha fazla alana nüfuz etmesi ya da sarayların sırtlarını yasladığı etkileşimleri şiddetle sekteye uğratması sonucu, iki sistemin bir arada varolma becerisinin boğulduğunu gösterir. MÖ 1200 civarında, çılgına dönmüş kralların kâtiplerinin kaleme aldığı yıkım, tehcir ve dehşet hikâyelerinin yükselişi, bu sürecin kaçınılmaz tamamlayıcısı olmaktan başka bir şey değildi.

Bu revizyonist yorumun güçlü yönlerinden biri, geleneksel versiyonun açıklayamadığı bir şeyi, açık bir deyişle kriz zamanında neden bazı insanlar ve yerler ayakta kalırken, diğerlerinin küçüldüğünü, önemsizleştiğini açıklamasıdır. Denetim sahibi saray elitlerinin hâkim olduğu Tunç Çağı dünyası Akdeniz'den ebediyen silinip gitmişti ama onun yerini alan gerçeklik, yükselen tüccarlar ile devrilen krallar, muzaffer madunlar ve koltuklarından edilmiş elitler ya da dinamik kentler ile çöken imparatorluklar arasında çizilen siyah-beyaz karşıtlığından daha karmaşıktı. Yakın ve uzun dönemli geleceğe şöyle bir göz atmak, servet farklılıkları (bazı bölgelerde daha küçülmüş ölçekte de olsa) her zamanki ağırlığını korurken, çok sayıda hanedanın dayandığını, imparatorlukların çok geçmeden daha doymak bilmez biçimlerde yeniden ortaya çıkacağını gözler önüne serer. Meselenin kalbinde, toz bulutunun ardında, her kim olurlarsa olsunlar, oraya nasıl gelmiş olurlarsa olsunlar, tepedekilerin kendilerini önceki statükoya yatırım yapmaktan ne ölçüde kurtarabileceği, o zamana dek siyasal ve ekonomik değerleri şekillendirmiş kurumlar ve iddialardan kendilerini ne ölçüde

ayırabilecekleri yatıyordu: Kimin yönettiğinden çok nasıl, neye dayanarak ve hangi sorumluluklar çerçevesinde yönettiği önemliydi.

Bu durumu Doğu Akdeniz'de gözlenen örüntülere tercüme edersek, tarihte önceki dönemler, hangi toplumsal gruplar ve bölgelerin değişen koşullarda başta çok kuvvetli, hangilerinin çok sefil bir performans göstereceğini şekillendirecek çok şey yapmıştır.[126] Levant'ın canlı sahil şeridi ve Wenamun'un karşılaştığı, her ikisi de bütün eski hükümdarlar gibi yerel sedir kaynaklarına hükmeden, kendi yararları için acımasızca pazarlık yapan tüccar krallar, hanedanlar ve girişimci tüccarların deniz ticareti, ekilebilir arazilerde üretim ve bu arazilerin kullanımı alanlarında uzun zamandır bir arada var olmasından doğmuştu. Kıbrıs'ın yükselişinde de benzer bir süreç işlemişti; burada Tunç Çağı krallığı coşkun kentli elit kadar görünür değildir, Amarna'ya gönderilen haberci bile bir kraliyet elçisi değil, tüccardır. Daha mütevazı bir düzeyde, Girit'te saray sonrası toplumun erken başlaması, felaketler getirmeyen bir başka geçiş sürecini açıklayabilir. Aslına bakarsanız Kıbrıs ve Girit'in bu bakımdan başarılarının korunaklı adasal konumlarından mı, saraylı olmayan siyaset hayatlarından mı, yoksa birincisinin ikincisini şekillendirmesinden mi kaynaklandığı üzerine fikir yürütmek ilginçtir. Levant'ın dış yönetimin baskısını en yakından hisseden uç noktalarında, efendilerin yerlerinden edilmesi yeni düzenlerin doğması için verimli bir zemin hazırlamıştı; bu durum en açıkça Filistin ve İsrail bölgelerinde görülüyordu, belki Kilikya da sayılabilir. Daha yakından baktığımızda, kaderin cilvelerinin, sözgelimi doğmakta olan girişimcilik hakkında büyük bir bilgi ve fikir kaynağı olan Ugarit'in biraz beklenmedik bir biçimde silinip gitmesinin ya da Kıbrıs ve Ege'de "deniz halkıyla" önceki bağlantılarını sürdürüyor olabilecek Fenike kentlerinin dikkat çekici derecede sakin bir hayat sürmelerinin ardında kayıp yerel ayrıntılar olsa gerektir.[127] Son olarak, Orta Asur'un MÖ 11. yüzyıl ortasında ve 10. yüzyılda gecikmiş ciddi bir küçülme geçirinceye dek direnmesi, Amarna çağında sergilediği atılgan, o devre göre zamansız reel politiği, Mitanni üzerinde Cezire'deki birkaç yenilikçi sanayiyi miras aldığını hatırlatır; son çare olarak nehir kıyısında sarsıntıları yutan, geniş bir çekirdek bölgeye çekilmeyi de bunlara ekleyebiliriz.

Oysa tersine en ağır darbe almış bölgeler, değişen koşullara ayak uyduramayan ya da ayak uydurmak istemeyenlerdi. Ege'deki son saraylı siyasi oluşumların çöküşü, kapsamlı oluşu itibariyle ağır bir gelişmeydi ama bunların çevre bölgede bulunduğu, orta ölçekte olduğu, yakın zamanda oluştuğu dikkate alınırsa önemsizdi. Ticari gelişmenin engellenmesi, Kıbrıslı ve başka serbest tüccarların MÖ 13. yüzyılda buralara nüfuz etmesini, yeni rotalar üzerinde üstünlük sağlamalarını mümkün kılmıştı, daha önceki Minoa saraylarının tersine zayıf ideolojik temellere sahip olmaları da onları ayakta tutacak pek az şey bırakmıştı.[128] MÖ ikinci binyılın son dönemlerindeki hegemonyacı, genelleştirici düzenin başlıca iki mimarı Hatti ve Mısır'ın akıbetleri daha manidardır; ikisi de bu düzene derinden yatırımda bulunmuştu ve sekizinci bölümde gördüğümüz üzere, ikisinde de ticari yapılar zayıfça evrilmişti. Ramses Mısırı'nda bakır, mısır ve yararlı malların konu olduğu bir iç ticaret ile mezar yağmalarını aklama süreçleri gelişmişti ama Wenamun'un naifliği, ülke dışında piyasa işleyişine hâkim olmaktan ziyade geleneğe bağlılığın devam ettiğini gösterir.[129] Süper güçlerin ikisinin de, bırakın işleri düzeltmeyi, onları ve düzenleyici rejimlerini vuran şeyin ne olduğunu aslında teşhis edememiş olmaları muhtemeldir, verdikleri karşılıkların çok öngörülebilir

ve etkisiz olduğu da su götürmez.[130] Hatti örneğinde, son dönemde tapınak inşasının hız kazanması, tanrıların tebessümünü korumak adına kaynakların dindar duygularla yanlış yönlendirilmesi gibi görünür. Benzer şekilde, Levant'taki vassal Amurru devletiyle (Ege çevresinde hangi siyasal oluşumu temsil ediyorsa artık) Ahhiyawa ve düşman Asur'la ticaret yapmasını yasaklayan bir anlaşma yapılmasıysa, Doğu Akdeniz ticaretinin ele avuca sığmaz işleyişini idare etmek gibi nafile bir hedef uğruna beyhude yere uygulanmış hantal kraliyet diplomasisi tüter buram buram.[131] Mısır örneğinde, tehdidin yabancı saldırganların klişeleştirilmesi biçiminde nasıl şeytanileştirildiğini daha önce görmüştük. Tanis'in manidar sözleriyle, "Kimsenin nasıl savaşılacağını bilmediği" insanlardı bunlar. Geri dönüp bakıldığında Mısır'ın onlara karşı kazandığı zaferlerse öyle görünüyor ki tümüyle kurgusal değilse bile en azından yüzeyseldi.[132] MÖ 13. yüzyıla ait başka bir kavramsal uyumsuzluk örneğinde, savaş arabasına binmiş bir firavunun, sanki bir insan gibi düşman bellenip katledilebilirmişçesine, üstü oklarla dolu öküz derisi bir külçeyi (yaklaşık 5 cm'lik bakır) vurduğu, böyle görsel bir metaforla güç gösterisi yaptığı görülür; hedefi vurmuş da meselenin özünü mü kaçırmıştı acaba? Hatti çöktü ama Mısır ayakta kaldı. Mısırlılara sorsanız baştan beri varolan ilahi temellerinin ve kralların gücünün bir ifadesiydi bu. Ama gerçekte o tarihlerde ikisinin akıbeti birbirinden ne kadar farklıydı? İkisi de parçalanmıştı, ikisinde de refaha eren bölgeler Akdeniz'e en yakın, ticaret rotalarının bitişiğindekiler olmuştu: Kuzey Levant'ta Karkamış ve halefi olan diğer devletler, Mısır'daysa kutsal Teb çevresindeki sığınak değil de Delta'nın bağımsızlıklarını yenice kazanmış hanedanları.

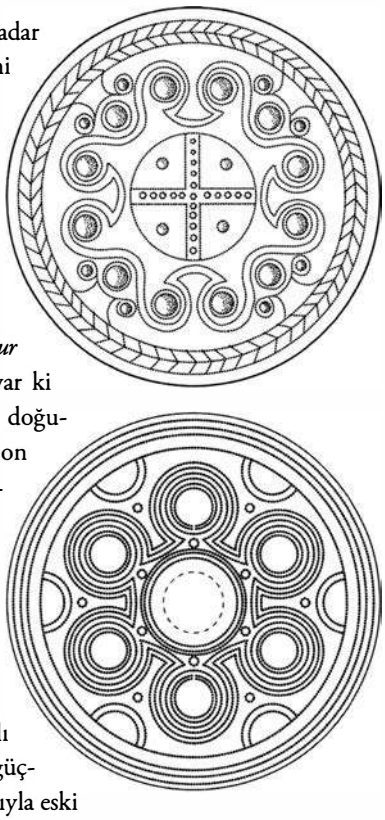
Bizim bakış açımıza göre MÖ 1200 öncesi ve sonrasındaki değişikliklerden asıl galip çıkan Akdeniz'di, daha doğrusu Akdeniz yüzeyindeki etkileşimler kritik bir ölçeğe ve hıza ulaştığında, çevresinde ve içinde yaşayan insanların teşvik edebildiği son derece dinamik, değişken ve istikrarsızlaştırma potansiyeline sahip, iktidarı dağıtan kültürel ve ekonomik pratiklerdi. Bu kriz kısa vadede birçok insan için ne kadar korkunç olduysa da Akdeniz bu ani nöbetten sağ çıkmış, sonraki 1500 yıl boyunca gelmiş geçmiş en görkemli büyüme ve göreli yükseliş çağını, bu kitabın geri kalanını vakfedeceğimiz oluşum asırlarını yaşamıştı. Daha önce Hyksos Avarisi'nde neredeyse başardığı gibi, Yeni Krallık'ın Birleşik Mısırı'nı ortadan kaldıran Akdeniz'di. Nil'in bu dünyaya açılan penceresi olan Delta, muazzam bir zenginliğe erişim noktası olmuştu ama öte yandan nehir kıyısı düzeninin aziz tutulan hayallerinin zayıf karnıydı. Aslında denize özgü bu yıpratıcı etki, saray odaklı ekonomik, toplumsal ve siyasal yapıların genel olarak gölgede kalmasını, onların yerini çok farklı bir yapıya sahip Demir Çağı siyasi oluşumlarının almasını kapsayacak şekilde genelleştirilebilir. Saraylardaki merkezi gıda depolarının çevredeki nüfusların Akdeniz'in kötü yıllarını atlatmalarına yardımcı olduğu savını hiçbir şey, Akdeniz ekonomileri, demografisi ve tarımının Demir Çağı'nda hayli farklı siyasal rejimlerin yönetiminde görülmemiş ölçüde geliştiği hakikati kadar, bu çıplak gerçek kadar iyi yalanlamaz. Daha doğrusu hiçbir şey, o yaldızlar ve baş döndüren rayihaların altında bu kurumların asalak elitlere hizmet eden niteliğini bu kadar iyi gözler önüne seremez. Aslında, Doğu Akdeniz'de genel bir tip olarak saray kurumlarının sonunda ne kadar kök salmış ya da ne kadar tali birer unsur olduklarına ilişkin bir bakış açısı kazanmak üzere ömürlerinin uzunluğunu tespit etmek ilginç olabilir. Akdeniz'deki en erken tezahürün Ebla'da

görüldüğü Levant'ta bu saray rejimi biçimi binyıldan biraz daha uzun sürmüş, Nil Deltası'nda siyasal kesintileri takiben aralıklı olarak biraz daha kısa bir süreye yayılmış, (Minoa versiyonunun da kısmen adasal bir tuhaflık arz ettiği) Girit'te yaklaşık 600 yıl sürdükten sonra yerini MÖ 1200'den epey önce saraylı olmayan şehirlere bırakmış, Yunan anakarasında sadece 200 yıl sürmüş, Kıbrıs'taysa kısacık bir dönemi işgal etmiş ya da belki de burada denizin kalbinde hiç yaşanmamıştı.

Merkez Merkezi Olur

Dönemin Orta Akdeniz ürünleri, teknolojileri, muhtemelen de insanları Doğu Akdeniz kıyılarında boy gösterdiği için havasını da bir nebze olsun tatmıştık. Bu tür buluntuların yeniliğini ne kadar vurgulasak azdır, daha önceki tarihlere ait yegâne paralelleri MÖ üçüncü binyılda, bir başka huzursuzluk evresine denk gelen Cetina yayılmasında görülebilir. Ege ürünleri birkaç yüzyıldır batıya gidiyordu, MÖ 13. yüzyılda boyalı çömleklerin çoğu yerli imalat ürünü olsa da Kıbrıs bağlantıları, hem yerleşiklik kazanmış bölgelerde hem de yeni temas noktalarında artık öne çıkıyordu; bu bağlantıların işaretiyse bakır ya da tunç kâseler, aynalar ve kafes işi ritüel sehpalar, külçeler ve çömleklerdi.[133] Ancak ters yönde de gözlenen akış, doğulu hayat tarzlarının öylece batıya doğru ilerlediği yönündeki tembelce beklentileri boşa çıkarır. Daha önce belirttiğimiz üzere, Tiren ya da Adriyatik broşları, palalar ve aletler Ege'ye ve daha doğuya girmiş, buralarda yerli üretime konu olmuştu; Adriyatik geleneğinde el yapımı çömlekler Levant kadar uzaklarda kullanılıyor, hatta kimi zaman üretiliyordu. Ayrıca Orta Akdeniz tipi çömleklerin tamamı bu "barbar kap kacağı" kategorisine girmez, metal cüruf taşımakta kullanılan hantal Sardinya küplerinin MÖ 1300'den itibaren Girit limanı Kommos'ta mebzul miktarda görülmeye başlandığını da bu bilgilere eklemek gerekir.[134] Bütün bu akışı doğu gemilerinin geri dönerken aldıkları yüklerle açıklamak saçma görünüyor. Nihayetinde MÖ 12. yüzyıla gelindiğinde Ege, batısındaki bölgelerle toplumsal ve ekonomik bakımdan benzer bir düzeydeydi. Kıbrıs daha dinamik olsa da Tiren ve Adriyatik sularında boy gösteremeyecek, dolayısıyla bu örüntünün tamamını açıklayamayacak kadar uzak bir oyuncuydu. Doğuya doğru bu nakliyatın bir bölümü (aynı zamanda doğulu nesnelerin batıya akışının sürmesi) çok büyük ihtimalle Orta Akdeniz kökenli insanlar sayesinde gerçekleşmişti. Bu insanların bazıları paralı asker ya da yerleşimci olarak hareket halinde insanlardı ama çoğu daha doğuda da yükselmekte olan türde avare tüccarlar ve akıncılardı; ördükleri ağlar kesintisiz genişliyor, havzanın üçte ikisini kaplayan bir sahil şeridi ve ada halkları ağına dönüşüyordu.

Bu gibi Orta Akdeniz insanlarının ufuklarının hızla genişlemesinin, doğudan gelen tasarımları birkaç yüzyıl boyunca gördükten sonra yelken teknolojisini yerel düzeyde deneme çabalarıyla epeyce ilgisi olsa gerekti. Sekizinci bölümde belirttiğimiz üzere bu çabaların ne zaman başladığını tespit etmek zordur. MÖ 8., 9. ve muhtemelen 10. yüzyıllara ait Sardinya tekne maketlerinde yuvarlak, güvertesiz karinalara yerleştirilmiş yelken direkleri görülür, daha sonraki tarihlere ait gemi enkazlarıysa dikişli kalas döşeme geleneğinin ayakta kaldığını, yelkenli gemi inşasının yerlileşmesi sürecini etkilediğini ima eder.[135] Ne var ki Orta Akdeniz sahilindeki antrepolar çömlekçi tekeri, dikdörtgen binalar,

9.18 Otranto Boğazı yakınlarında Roca Vecchia'da bulunmuş, Avrupa urna tarlası tasarımlarının güneş benzeri motiflerini içeren iki altın disk. Bu tür metal işleri Akdeniz'e ayırt edici bir estetik katmıştır.

zeytin yetiştirme ve eşekler gibi çeşitli yenilikleri benimsemekte o kadar mahirdi ki, MÖ ikinci binyılın son birkaç yüzyılında yelkenli gemi inşasına çaba sarf edilmiş olması son derece akla yatkındır, özellikle de denizcilik teknolojisi ölçek küçültüp daha az sermaye yatırımı gerektiren versiyonların üretimine yöneldiğinde. Dolayısıyla, kısmen batıdaki bölgelerden yelken açıp gelen insanları gösteren imgelerde bir hakikat payı olabilir, firavunlar anlamamış olsalar da. Aslında "Şardana" olgusu genel olarak, havzanın merkezindeki yerli çatışma ve deniz yolculuğu geleneklerinin, denizleri küçülten doğulu yelken teknolojisinin ve yükselmekte olan *caboteur* ruhunun bir bileşimi olarak kulağa son derece anlaşılır gelir. Ne var ki bu önemli dönüm noktasında Orta Akdeniz'i anlayabilmemiz için, doğusuyla kurduğu bağlantıların ötesine geçmemiz, Yakın, Geç ya da Son Tunç Çağı toplumları diye çeşitli biçimlerde isimlendirilmiş, metinlerin hâlâ olmadığı, imgelerin birkaç yüzyıl daha dağınık olduğu ama hızla evrilen toplumlarla uğraşmamız gerekir. Bir-iki yerel felaket sayılmazsa, daha doğuda gözlenen huzursuzluk ve kısmi çöküş katmanı burada bariz bir biçimde yoktu. Göze batan yeni gelenler arenaya girerken, çoğu topluluk ve ağ ilerlemeyi, bazı örneklerde yükselmeyi sürdürmüştü. Bu durum, doğudaki gelişmeler karşısında kuvvetli bir bağımsızlık olarak ya da yakından bağlantılı olmanın emaresi olarak okunabilir; öyle ki yeni gelenlerin çektiği güçlükler, muhtemelen dolaşımdaki zenginliğin sıfır toplamlı aktarımlarıyla eski "çevre bölgenin" yararına olmuştur.[136] Genel tablonun özel yönlerine uygulandığında, her iki bakış açısında da tavsiye edilecek çok şey vardır. Ama MÖ ikinci binyıl başlarında kurulan bağlantıların üzerine eklenen bir başka kritik etken, Tiren ve Adriyatik'in vazgeçilmez bir rol oynadığı, Akdeniz'in geri kalanına bir eklemlenme bölgesi olarak hizmet eden ılıman Avrupa'yla bağların güçlendirilmesiydi.[137] Burada, araya giren dağların her iki yakasında da sonraki dönemlerin tarihini derinden şekillendirecek kalıcı bir bağ oluşuyordu. Orta Akdeniz halklarının yerelde övünerek sergiledikleri ve doğuya ihraç ettikleri giyim kuşam ve savaş donanımı, tarz, teknoloji ve hammadde bakımından Alpler'in çevresinde ve ötesinde tunç üretiminin niceliği, standartlaşması ve niteliğine çok şey borçluydu. Oysa tersine, zırhlarda uygulanan doğuya özgü tunç levha işçiliği, İtalya'ya ve daha sonra da kuzeye yayılmıştı; parmaklı savaş arabası tekerlekleri de öyle… Bu tekerlekler nedeniyle İtalya'da tekerlek başlı elbise iğneleri büyük rağbet görür olmuştu. Tiren, Adriyatik ve Ipiros'ta bu dünyaların kesiştiği noktalarda, kısmen çatışma içindeki saygınlığa odaklı ve tüccar çerçevelerde bu kadar fazla metalin dolaşımda olmasının yarattığı gerilimler giderek daha gösterişli bir hal alan gömülü istiflerde çökeliyordu.[138] Bu arada kavuzlu buğday ve akdarı gibi kuzeye özgü tahıllar Akdeniz Avrupası'nın çeşitli bölgelerine girmiş[139], MÖ 1300'den itibaren Avrupa'nın büyük bölümünde yaygınlık kazanan urna tarlası kremasyon ritüeli Kuzey ve Orta İtalya'yı da etkisi altına almıştı.[140] Ölülerin yakılması pratiği Anadolu'daki daha eski, ayrı bir gelenekle birleşerek ölülerin gömülmesi âdetine büyük ölçüde bağlı kalmış bir havzada tedricen geçerlilik kazanmıştı. Gemi ve kuş imgelerinin yer verildiği urna tarlası sembolizmi, Orta Akdeniz üzerinden geçerek doğuda kuş pruvalı deniz vasıtaları imgelerinde yankı bulmuş olabilir.[141]

MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarında Orta Akdeniz'e ilişkin araştırmamıza Güneydoğu İtalya'dan başlıyoruz. Burada yerleşim sayısı çoğalmıştı, daha önceki dönemlerde bölgesel ve orta ölçekli Ege deniz trafiğinden yarar sağlayan sahil antrepoları, bu trafik sekteye uğradığında dahi gelişmeyi sürdürmüş, başta Ege'den yapılan ithalatın yerini alması tasarlanan teker üretimi, genellikle boyalı çömlekçilik geleneğini MÖ birinci binyıla dek, yerel üslupların giderek daha fazla evrilmesiyle korumuştu.[142] Son ziyaretimizde zeytin üreticiliğinde yeni bir köprübaşı olarak karşımıza çıkan, İtalya çizmesinde ayağın üst kısmında yer alan bir antrepo olan Broglio di Trebisacce, MÖ 12. yüzyılda muhtemelen 1000 kişinin yaşadığı, 10-15 hektarlık bir müstahkem yerleşim olarak zirveye tırmanmıştı, bu nüfusun beşte biri şehrin akropolisi içinde yaşıyordu.[143] Hayatın kesintiye uğramaksızın MÖ birinci binyıla dek devam ettiği bu yerleşim Güney İtalya'daki ilk demir işçiliği örneklerini sunar. Scoglio del Tonno'da bulunan çömlekler arasında Rodos işi bir üzengi kulplu küp, sarayların son bulması sonrasında Ege adaları ticaretinin dirildiği dönemlere aittir.[144] Roca Vecchia MÖ 14. yüzyılda kanlı bir yağma atlatmış, daha sonra ikinci kez inşa edilmiş ama bu kez yollar kaplanmış, büyük ahşap binalar yapılmıştır; buranın sonu MÖ 1000'den önce gelmiştir.[145] Bu gibi yerleşimlerde metal ve başka ithal malzemeler çok bol bulunuyordu, Roca Vecchia'da hipopotam dişleri ve Ege işi bir mühür taşı da bulunmuştu. Uzak yerlerle bağlantılarda yaşanan değişikliklere rağmen refahın devam etmesinin anahtarı, bugün bizim açımızdan hâlâ gölgede kalmış olsa da daha kalıcı bölgesel devrelerde oynadıkları rolde yatıyordu. Broglio, Taranto Körfezi çevresine metal, çömlekler ve belki de tarım ürünleri aktarmıştı.[146] Doğu Apulia, Otranto Boğazı'nın öte yakasıyla ilişki kurmuş; Güney Dalmaçya, Arnavutluk ve Batı Yunanistan'ı içine alan, ortak çömlek üsluplarının Tunç Çağı'ndan sonra da devam ettiği İyonya Adaları kadar uzaklara uzanan bir etkileşim bölgesinin tanımlanmasını sağlamıştı.[147] Otranto yakınlarındaki toplulukların sahip olduğu bir başka avantaj da boğazın, kısa süre sonra göreceğimiz üzere Adriyatik içine ve dışına hızla artan trafiğin başlangıç noktası olarak oynadığı roldü. Roca Vecchia'da gömülü istifler Kuzey İtalya metal işleri, hatta güneş diski ve muhtemelen gemi gibi urna tarlası sembolleri içeriyordu **[9.18]**.[148]

Sicilya'da bazı bakımlardan benzer bir tablo gözleniyordu. Zengin mezarlar, kozmopolit metal işleri ve yuvarlak evlerin arasına dikilmiş büyük yapılar, Thapsos'un MÖ 1300 sonrasında, uzak yerlerle ticaret yapan tüccarların Monte Grande ve daha sonra (Kıbrıs damgalı küplerin boşaltıldığı) Agrigento yakınlarındaki Cannatello üzerinden doğudaki istikametlere daha doğrudan uzanan güney sahil şeridini tercih etmesi sonucu, Ege ve Kıbrıs bağlantılarını kısmen yitirmenin etkisini atlatmaktan öteye geçtiğini gösterir.[149] Thapsos MÖ 1000 sonrasında hâlâ yaşıyordu ama o tarihlere gelindiğinde başka topluluklar içlere geri çekiliyordu; tıpkı daha önce Girit'te olduğu gibi… Pantalica'da iç kesimlerdeki sarp kireçtaşı boğazlar arasında yamaçlar, içlerinde gömülü ölüler bulunan binlerce kaya mezarıyla doluydu. Ölülere davranma biçimi olarak bu mezarların yerel kökleri, Akdeniz'de daha geniş bir bölgede gözlenen ölü gömme eğilimlerini reddettiklerini ifade ediyordu [**Rr. XXXVII**]. İyimser bir biçimde yerel bir saray olarak tanımlanan dokuz odalı bir yapının tarihlendirmesi ise biraz şaibelidir.[150] Sicilya'daki geri çekilme, sahil şeridinde yerel olarak gözlenen emniyetsizlik koşullarına verilmiş bir karşılıksa, Sicilya'nın uydu adalarında yaşayan

9.19 Mevcut kalıntılara ve bu gibi kulelerin üst kısımlarının görünümünü ortaya koyan çağdaş modellere dayanarak Arrubiu'da çok kuleli *nuraghi*'lerin sanal rekonstrüksiyonu. Bu gibi büyük komplekslerin çevresinde yuvarlak evlerden oluşan köyler bulunuyordu. Bu gibi incelikli yapılar Akdeniz'in başka hiçbir yerinde bulunmaz. Bu da Sardinya'nın kuvvetli bir biçimde yerli kültürel dinamiğini vurgular.

ada sakinlerinin kaçacak hiçbir yerleri yok demekti, gerçi bu adaların gerilemesi bir-iki yüzyıl önce başlamış bir eğilimi devam ettirmiştir sadece. MÖ 13. yüzyıl boyunca birçok küçük ada topluluğu ortadan kalkmıştı.[151] Lipari'nin akropolisi tutunmuş, tahkim edilmiş, tahrip edilmiştir, bitişik bölgeler olan Sicilya ve Calabria'yla paylaştığı kendine özgü çömlek üslubunun, insanların bölgeyle sınırlı hareketlerini ya da daha geniş çaplı dünyanın büyük ölçüde görmezden geldiği bir başka mütevazı etkileşim bölgesini yansıttığı söylenebilir.[152] Hayat, Malta ve Gozo'da burunların üzerindeki kalelerde ya da yüksek duvarların ardında besbelli ki daha olaysız akıp gidiyordu.[153]

Sardinya o dönemde fevkalade iyi durumda olan adalardan bir diğeriydi, ayrıca Akdeniz'de uzak yerlerle bağlantılarda keskin bir yükselişe tanık olan iki bölgeden biriydi. Elimizde güvenilir tarihler olmaması, adalıların cömertçe adamaya başladıkları hazır "toplanabilir" metal adak eşyalarının son dönemde epeyce yağmalanması, bu değişimin kesin hızını hayal kırıklığı yaratacak derecede görünmez kılar. Ama tutucu bir tahminle bile, ada nüfusunun hızla arttığını, eski devirlerin eşitlikçi *nuraghi* coğrafyasının bozulmaya başladığını söyleyebiliriz.[154] Tarım arazilerinin daha iyi olduğu bölgelerde, artık genellikle bir siperi bulunan ek kuleler, mevcut *nuraghi*'lerin dörtte birine eklenmiş ya da yepyeni yapılar olarak yükselmeye başlamışlardı **[9.19]**. Bu gibi iki, üç ya da dört kuleli *nuraghi*'lerin çevresine kulübeler toplanmış, eski çiftliklerden mezralar veya küçük köyler yaratmışlardı. Yaylalarda 200 kadar kulübeden oluşan açık topluluklar asırlardır ilk kez yeniden boy göstermişti; bunlara zaman zaman güneyde seyrek olarak yerleşilmiş uzun Campidano Ovası'nda da rastlanıyordu. Daha büyük *nuraghi*'ler emeğin daha fazla denetlendiğini, daha geniş çaplı bir etkiye sahip olunduğunu ve küçük ölçekli liderler ya da soyların yükselişini ifade eder ama toplumsal yapının ayrıntılarını hâlâ bilmiyoruz. Bu acıklı bir durumdur, zira Sardinya'nın yaşamakta olduğu gelişmenin açıklaması kısmen bunların içinde yatıyor olsa gerektir. Yapabileceğimiz en iyi tahmin, geniş aileler ya da akraba gruplarının geleneksel tarımın yoğunlaştırılmış versiyonlarını uyguladıkları yönünde olabilir. Ittireddu yakınlarında Funtana'da bulunmuş deri bir öküz boyunduruğu, kemiklerin ve dibeklerin azlığı, önde gelen bu *nuraghi*'lerin toprak

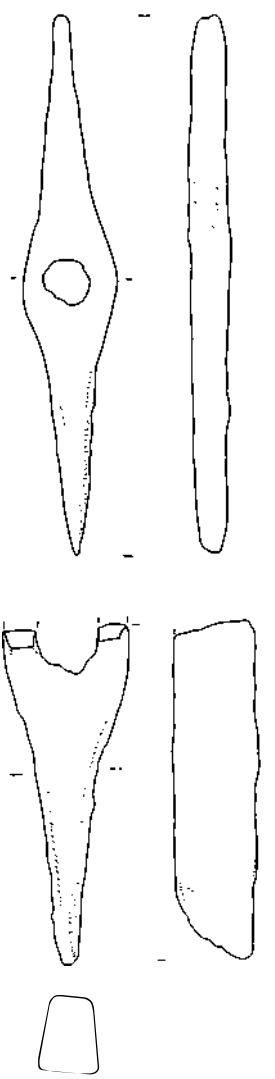
sürme ekiplerini denetlediğini, etini ve ununu yerleşimin içindeki ya da dışındaki bağımlılardan aldığını işaret ediyor olabilir.[155] Keza, sonuncusunda daha az sayıda ama daha zengin gömüler bulunan önceki dev mezarlarının gerilemesi de, coğrafyada yeni buluşma noktalarının, kâh topluluklar için ortak mabetler kâh kuyu ya da pınar başlarına kutsal yapılar inşa edilmesiyle birlikte, farklılaşma ve bütünleşme süreçlerinin aynı anda işlediğini ortaya koyar.[156]

Paradoks şurada yatar: Bu kulelere takıntılı, hâlâ kendi içinde obsidyen kullanan toplum, birçok bakımdan Akdeniz'deki diğer toplumlara hiç mi hiç benzemiyor, kendisine has adasal özelliklerinin birçoğunu (bu koşullar altında olağanüstü biçimde) koruyordu ama bir yandan da dış bağlantılara müthiş açıktı.[157] Bu durumun sonuçları, bu toplumun yükselişine ilişkin açıklamanın geri kalan kısmını sunar. Bu yükseliş büyük ölçüde metalle ilgiliydi. Sardinya cevherleri MÖ dördüncü binyıldan beri kullanılıyordu ama Kıbrıs'la karşılaştırdığımızda Sardinya'da cevherleri kimin, nasıl kullandığına, hatta elverişli durumda olan bakır, gümüş ve muhtemelen de az miktarda kalaydan hangisinin ne zaman çıkarıldığına ilişkin pek fikrimiz yoktur.[158] Bildiğimiz şey şudur: Özellikle de güneybatıda ve orta bölgelerde daha fazla sayıda insan, artık bir tür ev içi küçük ölçekli üretim çerçevesinde yerel metalleri işlemeye, biriktirmeye, istiflemeye başlamıştı; çok geçmeden de bu metaller cömertçe saçılan adaklara dönüşecek ya da mükemmel ürünler olarak sergilenecekti. Otuzu aşkın yerde, bakır ve tunç yüzlerce topuz şekilli külçenin yanı sıra öküz derisi külçeler de bulunmuştur.[159] Öküz derisi külçelerin çok büyük bölümü saf bakırdı. Bunların bileşimi, birkaçının üzerindeki işaretlerle birlikte, muhtemelen yerel alaşımlı bir sürüm dışında hepsinin de Kıbrıs kökenli olduğunu işaret ediyordu. Bunların büyük bölümü parçalardan oluşuyordu, bazıları birkaç yüzyıldır birleştiriliyordu. Bu durum bu doğulu metanın yerel bir toplumsal değer kazandığını ima ediyor olabilir ve böylece, yerel eser analizine göre mal üretiminde nadiren kullanıldıkları anlaşılmış olsa da, bu gibi külçelerin bakır zengini bir adada neden kabul edildiğini açıklayabilir. Genel olarak bakıldığında Sardinya'daki örüntü etkileyicidir, çünkü Orta Akdeniz'deki diğer buluntular, Lipari'de en büyük kulübelerden birinin altına gömülmüş bir küpün içine, ezilmiş yerli külçe yığınıyla birlikte tıkıştırılmış birkaç parçadan, Thapsos, Cannatello ve Korsika'daki tek tek parçalardan ibarettir.[160] Kıbrıs'la bağlar olduğuna dair diğer emareler çok sayıdadır. MÖ 14. yüzyılda kurulan ilk temasların ardından kurulan bu bağlar, boyalı çömlekleri kısa süre sonra yerel olarak taklit edilmeye başlanan, en azından MÖ 11. yüzyıla dek, hatta daha uzun bir süre boyunca taklit edilen Ege'yle olan bağların yerini almıştı hızla.[161] Metalurji alanında, Kıbrıs'ta eritme ve tavlamada ağır işlerde kullanılan (manidar bir biçimde Gelidonya gemisinde de rastlanan) balyozlar, maşalar ve kömür kürekleriyle MÖ 12. yüzyılda Sardinya'da benimsenen aletler arasındaki paralellikler, birbirine 2000 km uzak, bakır üreten iki ada arasındaki şaşırtıcı teknoloji transferini gösterir.[162] Kafes işi sehpa parçaları, ilk demir cürufları da Kıbrıs kökenlidir.[163] Bu bağlantı kısmen Kıbrıs işi eşyalar ve Gelidonya gemisinde zamanın dondurduklarına benzer, dolaşım halindeki teçhizat sayesinde kurulmuştur; hatta böyle bir girişimde tipik Kıbrıs işi taş çıpa Sardinya açıklarında bırakılmıştı.[164] Fakat Sardinya'nın bu dönemin hemen öncesindeki münzeviliği ve daha sonraları denizcilik alanında şöhrete sahip olmaması, o tarihlerde Sardinyalı (ve Tirenli başka) denizcilerin

tamamlayıcı bir rol oynadıklarını ileri sürme konusunda tuhaf bir gönülsüzlüğe yol açmıştır. Aslında Orta Akdeniz nakliye teknolojisinde yaşanan büyük değişiklikleri; metalleri taşımakta kullanılanlara benzer Sardinya küplerinin Girit'te Kommos'ta, Sicilya'da Cannatello'da ve daha yakın bir zamanda öğrenildiği üzere Kıbrıs'ta bulunmasını;[165] ada nüfusunun genişlediğini ve belki bir "Şardana denklemini" aklımızda tutarsak; Sardinyalıların Akdeniz'in kendilerine gelmesini öylece beklememiş olma, aralarından bazı grupların ülkelerinin dışında faal olarak Akdeniz'le uğraşmış olma ihtimali ortaya çıkar. Bu gruplar arasında öne çıkanlar, Cagliari Körfezi'nde, doğuya uzanan denizyollarına bakan Antigori'nin ithal mallar bakımından zengin *nuraghi*'leri gibi başlıca sahil yerleşimlerinde yaşayan insanlar olsa gerektir.[166]

Hızla yükselmekte olan diğer bölge Orta Akdeniz'in diğer ucunda bulunuyordu. Buranın yükselişi de deniz rotalarının genişlemesine yine yakından bağlıydı; bu örnekte Cetina bağlantılarının dağılması sonrasında Adriyatik'in emekliye ayrılmasının ardından, bu denizle birden yeniden ilgilenilmeye başlanmıştı.[167] Adriyatik'in iç kesimlerinde daha önceleri Egeliler ve Kıbrıslıların faal olduğuna ilişkin zayıf işaretler, yerel girişimlere öncelik tanınmasını, Sardinya'da olduğundan daha kuvvetli ileri sürer; doğulu denizciler bu alt havzanın aldatıcı yönlerine hâkim olmakta yavaş kaldığından Adriyatik'i Akdeniz akımına tekrar bağlayanların yerli gruplar olduğu tahmininde bulunabiliriz.[168] Cetina yayılması sırasında olduğu gibi, Ege'de denetleyici bir ekonomik rejimin çökmesi bir fırsat ve teşvik ortamı sunmuş olabilir. Gerçekleşmeyen bir şeyin ışığında, mesafeleri kısaltan yelkenli gemilerin yerli uyarlamalarıyla bir bağlantı kurma çabası, özellikle baştan çıkarıcıdır. Gerçekleşmeyen o şeye gelelim: Bu kez, Adriyatik'te uzun mesafeli trafik dirilirken Palagruža adacığı gözle görülür bir rol oynamamıştı, bunun nedeni muhtemelen bu adaya kano trafiği günlerinde olduğu kadar ihtiyaç duyulmaması, adanın demir atmaya o kadar uygun yerler sunmamasıydı.[169] Hangi süreçler iş başında olursa olsun bu yeni bağlantılardan yararlananların yerleri kesindi, sadece yol ortasında küçük adacıkları değil, Dalmaçya sahili ve adalarında tepelere kurulmuş kalelerdeki küçük toplulukların çoğunu da dışlamışlardı.[170] Batı sahil şeridinde iyi incelenmiş Biferno Vadisi de bu bağlantılara aynı derecede uzak kalmıştı ama birkaç grup kuzey-güney deniz trafiğine erişim kazanmıştı; görünüşe bakılırsa bu kuzey-güney trafiği, denizciliğe daha elverişli, özellikle de Ege tipi boyalı çömlekler, kuzeye özgü metal işleri ve hatta terazi ağırlıklarının bulunduğu Ancona civarında adaların görülmediği bu sahil şeridini beğeniyordu.[171]

Oyunun asıl kazananları, Cetina evresinde olduğu gibi, bir metal kaynağına denizin taşıyabileceği kadar yakında bulunanlardı ama bu kez bu kaynak daha kuzeyde ve daha büyüktü. Sekizinci bölümde Alpler'de ve Alpler'in ötesinde metal üretiminin ve dolaşımının bir süredir yükselişte olduğunu görmüştük. Öyle görünüyor ki, Doğu Akdeniz'de değişen koşullar bu yükselişi kesintiye uğratmaktan ziyade mahmuzlamıştı. Güneydoğu Alpler'de eritme işlerinin yapıldığı Acqua Fredda'da 800-1000 ton cüruf birikmişti.[172] Külünk biçimli külçeler biçim ve ağırlık açısından standart halini almıştı; aslında Friuli'de Madriolo'da bulunan bu tür nesnelerle dolu bir gömü, bir öküz derisi külçenin ağırlığına eşit olan doğulu ölçü birimiyle söylersek yaklaşık bir *talent* çeker; Doğu Akdeniz'deki ağırlık birimlerinin o dönemde toptan Kuzey Adriyatik'e kaydığını düşündürür bu **[9.20]**.[173] Tüketime dönersek, 19. yüzyılda Garda Gölü'nü kurutma çalışmaları

9.20 Kuzeydoğu İtalya'da Madriolo gömüsünde bulunmuş külünk biçimli külçeler, metal çıkarma teknolojisi ile standartlaşmış bir mal olarak metalin dolaşımı arasında hâlâ yakın bir bağ olduğunu gösterir.

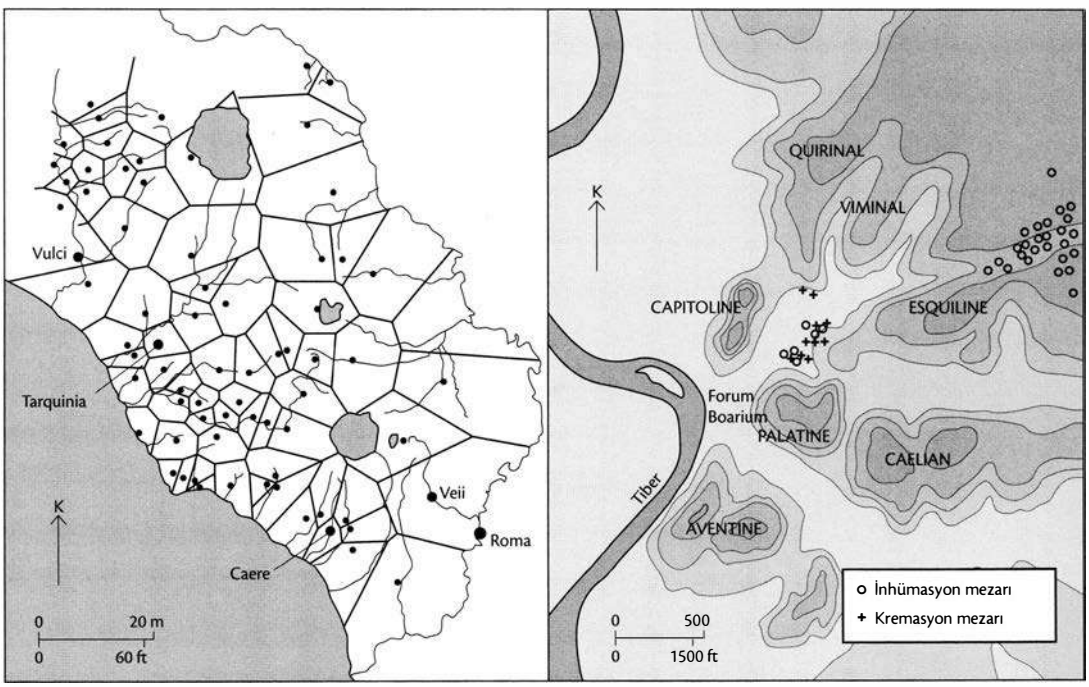
sırasında Avusturyalı askeri mühendisler Peschiera'nın keşfine önayak olmuştur; burası bir göl köyüydü ya da su adaklarının yapıldığı bir yerdi. Peschiera'dan İtalya boyunca yol alan, sonra Mykenai'ye uzanan türde 6000 metal eşya çıkarılmıştır.[174] Bütün bunlar ile daha geniş çaplı Akdeniz bağlantıları arasında Doğu Po halkı bulunuyordu. Bu bölgenin uzun mesafeli deniz ticaretine açılması Po bataklıklarına yerleşmiş birçok *terramare* köyünün son bulmasıyla az çok çakışır; bu dönemde Doğu Akdeniz dışında yaşanmış yegâne çöküştür bu.[175] Bu köylerin dayandığı hassas ekolojik yönetim, su tablasındaki ılımlı dalgalanmalara karşı bile hassas olsa gerekti; özellikle de ana nehrin güneyinde kalan, birçok köyün MÖ 1200 civarında terk edilmesinin ardında bu tür bir değişiklik yatıyor olabilir (burada büyük arazi parçaları asırlarca ekilmemiş bir halde yatacaktı). Öte yandan bu tür köyler, eşitlikçi ve uzun mesafelerden gelen mallar bakımından dikkat çekici derecede yoksuldu, bu nedenle onları çevreleyen ekonomik gerçekliklerdeki değişiklikler de aynı şekilde epeyce büyük zorluklar yaratmış olabilir.[176] Her ne olursa olsun bu köylerin dağılıp gitmesi, MÖ 14. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında kalan döneme yayılmış, geri çekilmeler, uyarlanma (ya da hayatta kalmak için öncelikli tercih) ve birleşerek Po'nun aşağı kesimlerinde ve paralel Adige üzerinde daha büyük topluluk grupları oluşturmadan mürekkep bir süreçti.[177] Bu "Valli Grandi Veronesi" köylerinin her birinde 1000-2000 kişi yaşıyordu, ayrıca kehribar ve cam buluntulara, kuzeydeki madencilik ve metal eritme bölgeleriyle de temaslarına bakılırsa hepsi de ticaretle uğraşmaya hazır bir hava sergiliyordu. Nehirde yaklaşık 30 km aşağı inildiğinde, Po'nun o zamandan beridir ondan ayrı olan ve sahile bugünkünden daha yakın olan bir kolu üzerinde, Frattesina'da MÖ 1200 civarında benzer bir topluluk doğmuştu.[178]

Frattesina bir asır içinde yerel rakiplerini geride bıraktı, önemli bir antrepo olarak yükselişe geçti; bir anlamda, deltadaki konumu ve dokular arası rolü dikkate alınırsa Avaris'in minyatür bir versiyonuydu. Konutlar ve imalat işleri 20 hektarlık bir alana yayılıyor, imalat işleri tunç, demir, hayvan dişi, kehribar ve camın yanı sıra daha mütevazı araç gereç üretimini kapsıyordu. Frattesina'nın yerel olduğu kanıtlanabilir cam sanayii Doğu Akdeniz dışında benzersizdi. Kehribarın kaynağını Adriyatik'in başına akan nehirlerde bulan bir efsanenin de, Avrupa'yı aşan kehribar yolunun Alpler'in doğusundaki geçitlerden geçtikten sonra Frattesina'ya indiği bu tarihlere ait olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.[179] Frattesina'daki ithal mallar arasında, muhtemelen Güney İtalya'da yapılmış Ege tipi boyalı çömlekler, devekuşu yumurtası kabukları, Enkomi'de yakın bir benzerine rastlanan hayvan dişinden bir tarak bulunuyordu. Buranın metal ihracatıysa Güney İtalya, Sicilya ve Ege'ye ulaşmıştı. Bu ithalat ve teknik yenilik dalgasının tersine, doğunun öte diyarlarından gelen yeni tahıllar ve hayvanların (Güneydoğu İtalya'da olduğunun aksine) benimsenmemesi, bunun havzanın kalbinden doğruca ılıman saçaklarına, kuzeye doğru ani bir yer değiştirme gerektirmesine bağlanabilir. Akdeniz'deki diğer deltalarda olduğu gibi, çamurun altında keşfedilmeyi bekleyen çok şey vardır. Venedik lagününde Torcello'dan Ege tipi çömlekler birçok soru doğurur,[180] Doğu Akdeniz'deki bazı "deniz halkı" tasvirlerinde görülen tüylü başlıkların kökeninin Venedik kadar uzaklarda bulunabileceği bile ileri sürülmüştür.[181]

Frattesina'nın uzun kolu başka bir yönde daha uzanıyordu. İtalya yarımadasının büyük bir bölümü hâlâ küçük köylerden oluşuyordu; bunlar çömlek

süsleme, metal şekillendirme ve ölüleri alevlere bırakma konusunda benzer yollar izleyerek birbirlerine yaklaşan topluluklardı. Bu pratiklerin hepsi de yarımadanın iki yanındaki sahil şeritleri arasında, kuzeyi ile güneyi arasında iletişimin giderek arttığına dair işaretlerdi. Buranın daha sonraki tarihlerde, Apeninler'in böldüğü iki sahil dilimi olmak yerine, bütünleşmiş bir yarımada olarak yükseleceğinin habercileriydi.[182] Ancak Etrurya'da daha fazlası oluyordu. Etrurya cevherlerinden üretim MÖ 12. yüzyılda yoğunlaşmıştı, bu yoğunlaşmanın itici gücü, açıklarda, demir bakımından zengin Elba'nın karşısında Piombino Burnu'nda ve Colline Metallifere'de yerleşik topluluklardı.[183] MÖ 11. yüzyılda Etrurya demircileri, gösterişli metal işlerinde ilk kez modayı belirlemişti, broşları sahilin aşağı kesimlerine yayılmış, Sicilya ve Atina'da kopyalanmıştı. O tarihlerden itibaren Etrurya metalleri, Güneydoğu Alpler'deki üretimi Kuzey İtalya'dan uzaklaştırmaya başladı. Bunu kısmen, yerel kalay kaynakları açılırken önceden alaşımlı tunç ihraç edebilme becerisine borçluydu; bakır yerine tunçtan yapılmış külünk külçeler doğruca madencilik bölgesinden gelen kullanıma hazır bir üründü.[184] Bu etkenler Frattesina'nın sonraki sakinlerinin de ilgisini çekmiş, Apenin geçitleri üzerinden Etrurya'yla yakın ilişkiler kurmuşlardı.

Bunlara paralel olarak ileride çok büyük önem taşıyacak bir gelişme hazırlık aşamasındaydı. Etrurya'nın verimli, gayet sulak güney bölgelerinde, en büyüğü 15 hektarlık bir alanı kapsayan kulübe yığınları, sarp kenarlı volkanik tüf platolarının tepesinde toplanmaya başlamıştı; buralar duru krater gölleriyle birlikte Etrurya coğrafyasını benzersiz kılan yer şekilleriydi.[185] Bu kulübe yığınları, mütevazı hinterlandlarında bulunan daha küçük yerleri bu doğal akropolislerden korkutup sindiriyordu. Doğmakta olan bu merkezlerin nasıl işlediğine ilişkin pek fikrimiz yok, gerçi Sorgenti della Nova'da bulunanda birkaç büyük bina vardı, buradaki hayvan kemikleri de eşeklerin yarımadadaki dağılımının izini sürmemizi sağlar.[186] Bildiğimiz tek şey, nüve halindeki bu yerlerin birkaç yüzyıl içinde gayet iyi bilinen

9.21 İtalya'nın orta bölgelerinde uzun vadeli yerleşim örüntüsünün doğuşu: (solda) MÖ ikinci binyıl sonunda başlıca toplulukların konumları, olası hâkimiyet alanlarıyla birlikte görülüyor, bu tablo daha sonra Etrüsk şehirlerinin dağılımını dikkat çekici bir biçimde haber verir; (sağda) Roma tepeleri arasındaki mezarların erken izleri.

9.22 Filitosa'da bulunan, dikkat çekici bir kılıcın görüldüğü insan biçimli bu menhirde, Korsika megalit geleneği, kısa bir süre sonra Demir Çağı'na dönüşmeden önce Tunç Çağı'yla karşılaşır.

Etrüsk siyasi oluşumlarının merkezleri haline geleceğiydi **[9.21]**. Benzer örüntüler, bu coğrafyanın Roma'nın güneyindeki uzantısında, Alban tepelerinde tespit edilebilir ama Ebedi Şehir, o zamanlar hâlâ dağınık bir küçük köyler topluluğuydu, kremasyon mezarlığı Forum Romanum'un altında bulunuyordu.[187] Etrurya'nın ve bazı komşularının yükselişinin önünde uzun bir yol uzanıyordu ama binlerce yıl süren durgun belirsizliğin ardından bu ilk kıpırtılar yine de bizi durup düşündürür.[188] Birincisi, o zamana dek, en azından Akdeniz'in kuzey yakasında büyümenin en belirgin işaretleri, çevresel riskin yüksek olduğu bölgelerle çakışır, bu koşullara verilen toplumsal tepkiler de bu toplumlar içinde elitlerin yükselişiyle iç içe geçmiştir. Belki de Etrurya, bu nedenle bizi daha önceden pek az alıkoymuştu; merkez ve batıda benzer birçok verimli bölgede bir süre daha küçük ölçekli toplumlar var olacaktı. Etrurya örneğinde önemli bir farklılık, havzanın tamamında oldukça ender rastlanan metallerin burada bol olmasının, tarımsal verimlilik, dolayısıyla yüksek nüfus potansiyeliyle birleşmesiydi. Ancak bu bile uyuyan devin uyanmasını açıklamaz. Bu bilmecenin anahtarı daha ziyade Orta Akdeniz içi ve çevresindeki yeni ölçekli bağlantılarda yatar; bu bağlantılar Etrurya sakinlerini metal ve tarım potansiyellerini gerçekleştirmeye teşvik etmiştir. Bu durumun kökleri, MÖ ikinci binyıl ortasında yerel ve Egeli katılımcıları olmuş Güney Tiren ağına kadar götürülebilir belki ama eğer öyleyse bunun etkisi hafif olmuştur, çünkü o zamanlar muhtemelen direnç gösteren Etrurya'ya doğu kökenli hiçbir malzeme girmemiştir.[189] Etrurya metallerinin bu girdaba aktığını varsaysak bile, ticaretin nabzına yakın komşularını tedarik etmekten pek az yarar sağlayan metal zengini bölgelerin başka örneklerini görürüz. MÖ 1300 sonrasındaki koşullar Etrurya'nın uyanışıyla daha yakından ilgilidir; bu dönemde Tiren'deki denizcilik faaliyetleri giderek Sardinya'ya odaklanmıştı, Adriyatik'in başında daha genç bir liman, Alpler'i aşan bağlantılara sahipti ve ikisinin arasında Etrurya, İtalya yarımadası üzerindeki dikey ve yatay bağlantıların (artık eşekler sayesinde?) yükselişte olduğu bir dönemde, yarımadanın iki yanına yerleşmiş bir konumdaydı. Etrurya'nın doğuşu Akdeniz usulünce, doğru zamanda doğru yerde olmanın yararına bir örnektir.

Peki ya batıda nasıl bir tablo vardı? Orta ve Doğu Akdeniz arasındaki engeller yıkılırken Batı Akdeniz büyük ölçüde birbirinden ayrı dünyalar dizisi olarak kalmıştı. Korsika aydınlatıcı bir örnektir. Etrurya ya da Sardinya'dan kısa bir geçişle buraya varılır, aslında Korsika ikisini birleştiren yol üzerindedir ama kaynak bakımından fakirdi, ithal eşyaların azlığına bakılırsa kendi aletleriyle iş görmek zorundaydı.[190] Neolitik ve Tunç Çağı pratiklerinin tuhaf bir bileşimi olan, zayıf bir değerlendirmeyle binyıl başına ait oldukları söylenen, Palaghju ve Filitosa'daki son menhirler insan şekilli bir hal almış; boynuz eklemek için delikler açılmış miğferler, kılıçlar ve hançerlerle donatılmıştı **[9.22]**. Kısa süre sonra Sardinya'da da ortaya çıkacak olan ilk ayrıntı, Avrupa'da boynuzlu savaşçılardan yana daha geniş çaplı bir eğilimi yansıtır,[191] doğudaki deniz halkı tasvirlerinde de karşımıza çıkar ama çok sayıda Korsikalının, komşularının giderek artan hareketliliğine katılıp katılmadığı şaibelidir. Bunun ötesinde Güney Fransa'da, gerek sahil lagünlerinde gerek ovalarda gerek tepelerde, binyıl başından ortasına kadar geçen sürede pek bir şey değişmemiştir.[192] Mevcut olanlara benzer dış bağlantılar doğuya ya da kuzeye, kıta içlerine doğru uzanıyordu ama urna tarlası gelenekleri

bile burada yavaş yayılmıştı. Midi, madencilik ve daha geniş çaplı Akdeniz ağları olmasa Etrurya'nın nasıl kalacağı hakkında bir şeyler söyler.

Merkezi zorluk İberya'dır. Akdeniz'in en batısındaki bu yarımada MÖ üçüncü binyılda ve ikinci binyıl başında tam bir yalnızlık içinde, görülmemiş büyüklük ve karmaşıklıkta yerli toplumlar çıkarmıştı, gerçi çökmeye yatkın toplumlardı bunlar. MÖ ikinci binyıl sonuna dek bu yalnızlık çok çok az tehlikeye girdi. Çok daha sonra Fenikeli tüccarlarla birlikte kişisel eşya olarak gelen dağınık parçalar, Pireneler'in ötesinden devam eden kehribar, cam ürünler ve benzeri mal akışı görmezden gelinirse, Akdeniz'de daha geniş bir alana yayılan bağlantılar olduğunu gösteren yegâne işaretler, binyıl ortası civarında Sardinya'da bulunan Argaric tipi iki kılıç ve MÖ 14. ve 13. yüzyıl Ege işi boyalı çömlek parçaları, bir de Guadalquivir'in epeyce yukarısında Llanete de los Moros'ta bulunan teker imalatı birkaç çömlektir.[193] Bu son nesneler, birkaç Kıbrıslı, daha mantıklısı Tirenli tüccarın batıda uzak yerleri yoklamaya başladığını ima eder, bu gibi keşif amaçlı girişimler Güney Fransa'da Sete açıklarında denizden çıkarılan öküz derisi bir külçenin varlığını, ayrıca Formentera açıklarında bu tür başka külçeler bulunduğu söylentilerini de açıklayabilir.[194] Ne var ki bu ipucu hâlâ çok zayıftır, iyimserlikle belirsiz kronolojiler uygulayan savunucuları bile bu bağlantıyı MÖ birinci binyıl başlangıcı öncesinde ete kemiğe büründürmekte zorlanmaktadır.[195] Bütün bunlar bir yana, MÖ birinci binyıl başında İberya'nın zoraki birbaşınalığı hızla ebediyen son bulacaktı, biz de doğal olarak bu bağlantı anının yerli büyüme ve geri çekilme döngülerinin hangi noktalarıyla, ne tür insanlarla kesiştiğini öğrenmek isteriz. Genel olarak bakıldığında, MÖ ikinci binyıl sonlarındaki İberya toplumları daha önceki 1500 yılın zirve dönemlerinde olduğundan daha küçük ölçekli, daha eşitlikçi ve daha parçalanmış görünür. Akdeniz'de uzun mesafeli hareketliliğin yükselişiyle yakından karşılaşması, bu kesişmenin niteliği üzerindeki bütün etkisine karşın tümüyle rasgele gelişmiş, alternatif senaryolarla (örneğin Argaric toplumların serpilmesi MÖ 1000'de gerçekleşmiş olsaydı işler nasıl bir farklılık gösterirdi?) uğraşmayı gayet eğlenceli hale getiren bölgesel bir "çöküştür" bu.

Ne var ki daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında, hem verilerde hem yorumlama çerçevelerinde hayal kırıklığı yaratan bir eksiklik görülür. Coğrafi olarak Orta ve Doğu Akdeniz'e en yakın yerler Balear Adaları ve Katalonya'dır. Balear Adaları'nda yerel hayat tarzları kesintisiz devam etmiş, ancak ılımlı düzeyde bir malzeme ve fikir akışı gerçekleşmiştir.[196] Artık bu adalar arkaik çömlekçilik ve metal işçiliği tekniklerinin canlı müzeleri haline gelmişti. Menorca'nın iç kesimlerindeki platoda, adaya özgü bir başka anıt tipi olan, daha önceki konut tiplerinde başvurulan kubbeli karanlık *naveta*'lar ve karanlık mezar mağaraları denize bakan yarlarda ve vadilerde hâlâ kullanılıyordu **[9.23]**. Burada ve Mallorca'da adalıların çoğu, birkaç yüz kişinin yaşadığı köylerde toplanırken, yerleşik insan sayısının çok az olduğu Ibiza, MÖ ikinci binyılın sonundan itibaren birkaç yüzyıl boyunca tümüyle terk edilmişti, yakınlardaki Formentera açıklarında olduğu varsayılan külçenin bulunduğu enkazdan sağ çıkanların imdadına koşacak ya da işlerini bitirecek kimse yoktu belki de adada.[197] Bu terk edilme ve toplanma karması, Orta Akdeniz'deki

9.23 Menorca'da yeni bir ölüm biçimi: Es Tudons'taki büyük naveta, içinde iki kat bulunan desteksiz bir anıt.

9.24 İberya'daki Villena gömüsü değerli metaller açısından zenginliğiyle dikkat çeker ama gömünün içeriğinin ve gömülmesinin kesin tarihini saptamak hâlâ çok güçtür.

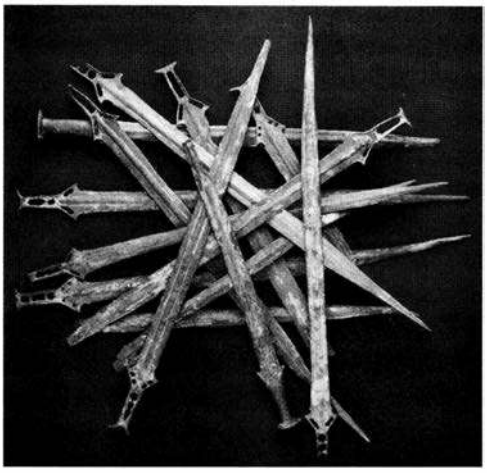
küçük adalar arasında kısa süre önce gözlenen örüntülerle bir paralellik gösterir, öyle ki bu paralellik daha doğudan gelen gemilerin bu sulara girdiğine ilişkin olası bir işaret olarak değerlendirilebilir; böyle bir paralellik olmasa yabancı gemilerin bu seyrinin tümüyle görünmez olacağı düşünülebilir. Anakaradaysa Katalonya'da ve Ebro'nun yukarılarında yerleşimlerin sayısı artıyordu, Ebro'da orta ölçekli, müstahkem köyler ortaya çıkmıştı. MÖ 11. yüzyılda urna tarlası gömü ritüelleri Pireneler'e yayılmış ama Barcelona civarındaki sahil şeridinde yeni binyıl başlangıcından epey sonrasına dek pek az değişim olmuştu.[198] Eskiden Argaric elitlerin yerleşik olduğu topraklarda hayat tarzları dikkat çekici derecede düşük perdededendi. Sadece yeterince araştırılmamış güneybatıda, aşağı Guadalquivir'in zengin tarım arazilerinde ve cevher bakımından zengin Huelva dağlarında, birkaç yüzyıl öncesinde başlamış daha ciddi faaliyetler olduğuna dair ümit veren işaretler tespit ederiz.[199] Burada metal üretimi hatırı sayılır boyutlardaydı, İberya çapında kalaylı tunçta gözlenen gecikmiş yükselişin ardında belki bu vardı. Bu arada ovalarda, Setefilla gibi yerlerde yoğunlaşmış yerleşimler ortaya çıkmaya başlamıştı, gelecek yüzyıllarda öne çıkacaklardı, sahil bölgesi de daha faal bir hal alacaktı. Burayı yükselmekte olan Etrurya'yla karşılaştırmamız çarpıcı sonuçlar verir ama İberya'da dış bağlantılara dair kanıtlar bulmak çok daha zordur.

Akdeniz'le daha geniş kapsamlı bir ilişkiye girmenin eşiğindeki İberya'da yaptığımız bu keşif gezisine tam bir muamma olan metalik bir hatırlatmayla son verebiliriz: Villena'daki gömülü istif **[9.24]**.[200] Alicante'nin ardındaki yaylalara gömülmüş bu birikim 11 altın kâse, 2 altın ve 3 gümüş şişe, 28 altın bilezik, kehribar boncukları ve altın içine yerleştirilmiş bir parça demirden oluşur: Toplam 10 kg metal. Nesneler İberya üslubundadır ama gömülme tarihleri MÖ 13. ve 8. yüzyıllar arasında değişir; doğrusu, büyük ihtimalle ikisi arasında bir yerdedir. MÖ 1000 civarında gömülü istifler İberya'da hâlâ yeni bir olguydu, gömü yeri, değerli metal miktarı ve egzotik demirin gömüde yer alması, hepsi de şaşırtıcıdır. Öte yandan incelikli kap kacağın kullanıldığı içkili ve yemekli toplantıların İberya'daki tarihi en az iki binyıl öncesine uzanır. Villena hazinesi, İberya'da gelişimini gördüğümüz geçmişe rahatça uymaz pek, gelecekteki Demir Çağı'nın bütün işaretlerini de taşımaz; bu hazinenin muğlaklığı bitişler ve yeni başlangıçların bir araya geldiği karanlık bir anı simgeler.

Fareler ve Melkart

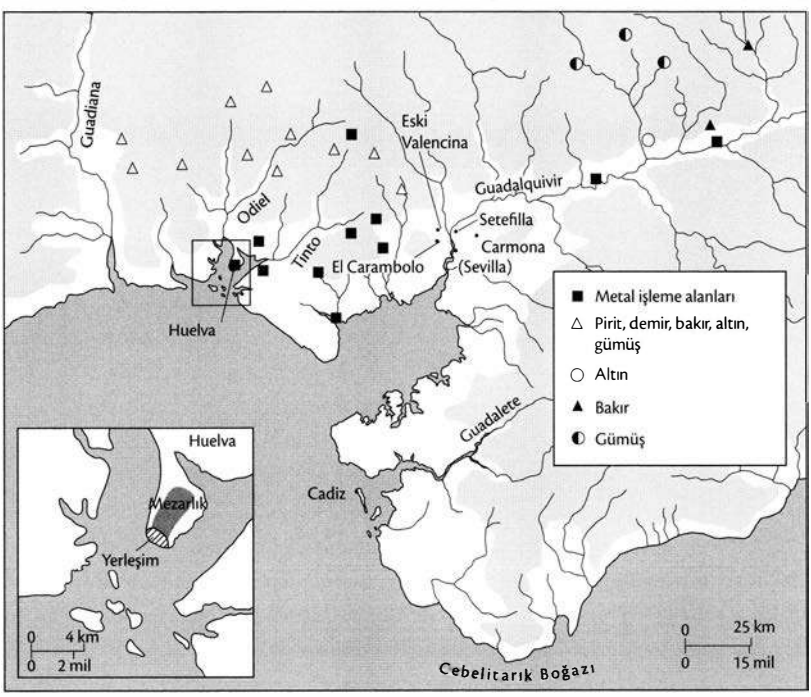
Güney İberya'da ve genel olarak Akdeniz havzasında yeni binyılın başlangıcını hiçbir yer, Guadalquivir'in Akdeniz Atlantiki'yle buluştuğu yerde, Cebelitarık'ın az ötesindeki büyük körfeze, Cadiz Körfezi'ne akan küçük Odiel Nehri'nin ağzında bugün gri bir sanayi limanı olan Huelva'nın çevresindeki bataklıklardan

daha iyi ifade edemez **[9.26]**. Yakınlarda Río Tinto'da son bulan Sierra Morena yayında metal çıkaran toplumların ortaya çıkış izlerini sürmüş, bölgenin gümüş, altın, bakır, kurşun ve demir bolluğu içinde yüzdüğünü, ayrıca Aşağı Guadalquivir'deki verimli vadide büyüyen topluluklar olduğunu görmüştük. Ancak MÖ üçüncü binyıl sonrasında, bu sahil şeridi üzerinde durmamızı gerektirecek pek fazla şey olmamıştı. Huelva'daki sembolik iki keşfin de gösterdiği üzere, bu durum artık kesinlikle değişiyor. Bu keşiflerden ilki 1923'te, bir nehir tarama gemisinin, 400'ü aşkın tunç nesne içeren bir gömüye toslamasıydı; bu gömüde İrlanda ile Batı Fransa arasında Atlantik cephesi boyunca muhtelif noktalarda yapılmış yaklaşık 200 kılıç, hançerler ve mızrakbaşları, Doğu ve Orta Akdeniz işi birkaç eski broş, Mezopotamya'dan MÖ dokuzuncu yüzyıla ait bir miğferin parçaları ile tanımlanamamış parçalar bulunuyordu **[9.25]**.[201] Bunlara eşlik eden ahşap malzemenin radyokarbon yöntemiyle incelenmesi, bu gömünün MÖ 950 ile 850 arasında sular altında kalarak mezarı boyladığını göstermiştir. Akdeniz'in kuzey yakasında sıklıkla olduğu gibi (gerçi bu kesimde o kadar sık olmasa da), yüklü bir geminin başına yolda kaza mı geldi, yoksa bu nesneler bir buluşma ve ticaret noktasında ritüel adaklar olarak mı suyun dibine gönderildi, bu konuda ancak tahminlerde bulunabiliriz. Hangisi olursa olsun, bu hazine Cadiz Körfezi'nin bir ticaret merkezi olarak yeniden doğduğunu doğrular, en önemlisi de Bakır Çağı'nın son bulmasından beri uykuda olan Atlantik bağlarından doğmuştur.

9.25 Kabzalarıyla dikkat çeken Batı Avrupa ve Atlantik tipindeki bu uzun kılıçlar, Huelva'da 1923'te nehirden çıkarılan nesne ve metal cürufu kitlesinden küçük bir seçkidir.

Bizim amaçlarımız açısından daha şaşırtıcı olan ikinci keşifse, birkaç yıl önce Huelva şehrinin altında yürütülen bir kurtarma çalışmasında gerçekleşmiştir; su tablosunun 2,5 metre altında, steril çamur katmanıyla örtülü bir gömü

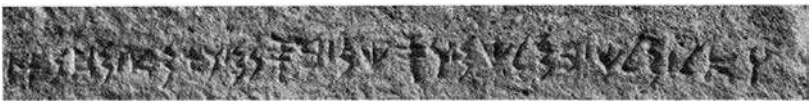
9.26 MÖ birinci binyıl civarında Cadiz Körfezi ve metal bakımından zengin hinterlandı; Guadalquivir'in döküldüğü derin körfez neredeyse bugünkü Sevilla'ya uzanıyor. Bu körfezin iki yanında Huelva (*iç harita*) ile kıyının açıklarındaki Cadiz takımadaları bulunuyor.

9.27 Bir lamba ve çeşitli amforaların görsel olarak itici bu parçaları, birçoğu Sur ve başka yerlerde bulunan tiplerle yakından ilişkili, Huelva'da Fenikelilerle ilk temasların tarihini ele veren binlerce çömlek parçası arasında yer alır.

bulunmuştur.[202] O derinlikten, maalesef tabakalanmamış bir dizilimle, birkaçı MÖ 10. yüzyıla, geri kalanı MÖ 9. yüzyıla ait bir çömlek yığını ve başka buluntular çıkarıldı. Çömleklerin yarısından fazlası, el yapımı İber ürünleriydi, aralarında Sardinya ve İtalya'dan birkaç ithal çömlek vardı ama %40'ı tümüyle farklı bir şecereye sahip, tıpatıp benzerlerine Levant'ta Fenike sahillerinde rastlanan, tekerde üretilmiş tabaklar, kâseler, kupalar ve amforalardı **[9.27]**. Bu ikinci gruptaki nesnelerin birçoğu yerel üretimdi. Bunlara Kıbrıs ve Ege işi birkaç çömlek, gümüş, bakır, demir ve kurşun üretimine ilişkin çok sayıda izi, hayvan dişi, devekuşu yumurtası kabuğu, boynuz, ahşap ve taş işçiliğini işaret eden başka kalıntıları, Levant işi terazi ağırlıkları ve graffiti cüruflarını, üzüm çekirdeklerini, iskerlet kabuklarını, amforada korunmuş balık ve muhtemelen gemi kerestelerini de eklerseniz, bunların Doğu Akdeniz'in bu sulara geldiğine, havzanın en batısıyla bütünleştiğine ilişkin emareler olduğu kaçınılmaz bir hal alır.

Peki, Akdeniz'in uzunluğunun tamamını kapsayan bu önemli bağlantı nasıl gerçekleşmişti? Bir cevaplar dizisi, MÖ birinci binyılın ilk iki yüzyılında bizi uzaklara doğuya, Orta Levant'ın ticari liman şehirlerine götürür; burası, Levant sahillerinin, kuzeye ve güneye dış müdahaleler olmadığında deniz ticaretine hâkim olabilecek en iyi kesimiydi, ayrıca MÖ ikinci binyılın bitiminde istisnai derecede yumuşak bir geçiş yaşamak gibi bir lütfa sahip olmuştu. Daha önce belirttiğimiz üzere "Fenike" yaftası, kadim ve modern zamanların bir alışkanlığı olarak, dışarıdan dayatılmış, sorunsuz olmayan bir yaftadır. Bu bölge Akdeniz'in tamamında yükselirken, dengeli bir değerlendirme yapmamızı engelleyen başka etkenlerle karşılaşırız; bunların başında, sonraki dönemlerdeki inşaat faaliyetleri ve yakın zamandaki iç savaşla mahvolmuş bir arkeoloji gelir. Papirüse yazılmış yerel kayıtların tamamı kayıptır, bugüne ulaşan metinlerse, İsrailli peygamberler, Asur kralları ve Yunan şairlerden tutun, daha sonraki tarihlerde yaşamış, Fenike'nin Pön torunlarının varoluşlarını tehdit etmesinin travması içindeki Romalı yazarlara varıncaya dek, dışarıdan bakan insanların kıskançlık, korku, küçümseme gibi türlü duygularla ateşlenmiş görüşlerini yansıtır.[203] Kaybımızın boyutlarını tasavvur edelim; MÖ 1000 civarında Byblos'ta vaktinden önce gelişmiş, bölgesel bir "tarih" yazıldığını, Roma devrinde bu eserin çevrildiğini ama sonra başka yazılarda yapılan birkaç alıntı dışında ortadan kaybolduğunu biliyoruz. Doğuda bugüne ulaşan şeylerde Fenike toplulukları, dönüşüm geçiren ve Doğu Akdeniz Tunç Çağı'nın son bulmasını sağlayan tüccar, denizci, simsar toplumlarının evrilmiş torunları gibi görünür: Sonraki devirlerin deniz halkıyla harmanlanmış Demir Çağı Ugaritlileri. Krallar ayakta kalmıştır ama sarayları ekonomik olarak merkezi konumlarını yitirmiştir; otoritelerini güçlü tapınakların rahipleri ve (peygamber Yeşaya'nın aşağılandıktan sonra, duyması akla yatkın bir *Schadenfreude*'yle [başkalarının acısından alınan zevk – ç.n.] "dünyanın onurluları arasındaki… prensler" diye tanımladığı)[204] tüccar oligark ailelerle paylaşmaktadırlar; gelirlerinin büyük bir bölümü de büyük ya da küçük tebaalarının yarattığı bağımsız zenginliği, bolluğu vergilendirmelerinden, bir de kraliyet girişimlerinin kazancından gelmektedir.[205] Giderek genişleyen bir sahnede farklı değerler ve taleplerle oynayarak kâr elde edilir, deniz yolculukları uzadıkça, getiriler ertelendikçe sermaye rezervleri giderek daha önemli bir rol kazanmıştır.[206]

9.28 Bu uzun erken Fenike alfabetik yazısı, Wenamun'un tartıştığı Zakar-Baal'dan birkaç kuşak sonra Byblos yöneticisi olan Ahiram'ın mezarı ve lahdini açanlara lanet ediyordu.

Maddi bakımdan da Kenanlı geçmişle bağlantılar vardır; ince, sıklıkla mor boyalı yün kumaşlara, bezemeli altın, gümüş ve tunç kap kacağa, kokulu yağ şişeciklerine, zarif oymalı hayvan dişlerine, küçük çini nesnelere ve esnek bir alfabetik yazıya verilen önem, yanı sıra yöre evlerinde kullanılan ama artık Cadiz Körfezi gibi uzak yerlerde boy göstermeye başlayan, belirgin biçimde tek renk kırmızı çömleklerde süslemeye bigâne kalınması gibi ayrıntılarda bu bağlar görülebilir.[207] Kısacası "Fenikeliler", onlarla ilişkilendirilen ağlar ve tekamül eden kültürün yaratıcıları oldukları kadar eseriydiler de.

Wenamun'un keşfettiği üzere MÖ 11. yüzyıla gelindiğinde, küçük Byblos limanı bir gemicilik merkezi olarak Sayda'nın gölgesinde kalmıştı, gerçi Zakar-Baal'ın seleflerinden biri, MÖ 1000 civarlarında son bir çıkışta bulunarak muhteşem bir lahit sipariş etmişti; lahdin üzerinde bulunan, ona el süren düşmanları uyaran yazıt bugün elimizdeki bilinen en eski alfabetik metindir **[9.28]**.[208] Sayda'dan yeni alınan silindirik numunelerde yaklaşık bu tarihlerdeki liman çökeltilerinde gümüş-kurşun işleme kalıntılarının bulunduğu tespit edilmiştir.[209] Arwad'tan **[9.29]** tutun bugünkü İsrail'de Atlit'e dek, Orta Levant'ın diğer önemsiz limanları da gelişmeye devam edecekti. İsrail'de en iyi korunmuş yapay rıhtımlar ve dalgakıranlar bulunur, bunlar MÖ 1000'in öncesinde ve sonrasında birkaç yüzyılı aşkın bir süre boyunca Levant sahilinin başlıca özelliklerinden biri ve gemiciliğe yapılan yatırımın şaşmaz işaretleri olmuştur.[210] MÖ 10. yüzyılda Sayda, liderliği Sur [Tyre] ("kaya" ya da "kale" anlamına gelen asıl adıyla *Tzur*) adasına bırakmıştı. Burası MÖ üçüncü binyıldan itibaren düzensiz aralıklarla iskân edilmiş ama Sayda'nın yerini alıncaya dek ikinci sırada kalmış bir yerdi **[9.30]**.[211] Bu değişiklik, karadaki güçler (birazdan göreceğimiz üzere) zaman zaman Levant'ın peşine düşmeye başlayınca, doğal bir deniz hendeğiyle kuşatılmış olmanın yararlarını yansıtıyor olabilir.

9.29 Bugün Suriye sahillerinde Tartus'un açıklarında bulunan küçük ada şehri Arwad, daha büyük olup kısmen sulara gömülmüş Fenikeli öncüsünün üzerine yerleşmiştir ama adalı bir ticaret topluluğunun birçok özelliğini korur.

9.30 1930'larda modern konutların yayılması öncesinde Sur'un havadan görünümü. Dalgaların üstündeki köpükler resifin ve bir zaman daha büyük olan adacığın büyüklüğünü belirtiyor. Açık renkli kumsal, Büyük İskender'in kuşatma çalışmaları sırasında yaptırdığı dalgakıran boyunca oluşan birikimle sonradan ortaya çıkmıştır.

Bugün, muhteşem güzelliği Eski Ahit'te denizdeki bir gemiye benzetilen, Demir Çağı Akdenizi'nin bu en büyük, en zengin kentini tasavvur etmek neredeyse imkânsızdır. Sur'un Akdeniz kökenine dair açıklayıcı mitte bir zeytin ağacının kökleriyle birleşmiş adacıklardan bahsedilir ama 50 hektardan büyük bir alanı kaplayan uzun resifin kalıntılarında bugün yoğun bir nüfus yaşamaktadır. Bu durum tek bir arkeolojik kazının ana kayaya ulaşmasına izin vermiştir, güneydeki mahallelerin tamamı ve bir liman, Büyük İskender'in kuşatma hendeğinin saptırdığı çökeltiler ve akıntıların altında boğulmuştur; burası ada olmanın şanını hâlâ Sur'dan esirgeyen kumlu bir kıstaktır artık. Silindirik numunelerden elde edilen çökeltilerden teknik özellikler ve denizcilik tesislerine ilişkin bir şeyler kestirmek mümkün olabilir. Bu veriler Sur'un modelini yeniden çizme çalışmalarında, kuzeydeki demirleme noktasının 6 hektarlık bir *cothon*, yani yapay havza olduğunu,[212] pazar yerinin yanında olduğu söylenen kent surları içinde kaldığını, değişen hava koşullarına karşı korunak sağlamak ve açık denizleri yerel denizcilikten (çok geçmeden donanmayı da içerecekti) ayırmak amacıyla güneydeki kayıp limana bir kanalla bağlandığını doğrular. Fakat Asur imgelerinde resmedildiği üzere, mazgallı siperlerle donatılmış istihkâmlar, beşikkemerli kapılar artık yoktur [**9.31**; **Rr. XXXIX**],[213] tatlı su tedarik etmeye yönelik ayrıntılı aygıttan da, adayı doldurmuş muhtemelen 15.000-20.000 kişinin yaşadığı evlerden de geriye birkaç temelden başka bir şey kalmamıştır. Bu evler daha sonraki tarihlerin bazı Pön şehirlerinde gözlenen yükseklik eğilimini göstermeye başlamıştı muhtemelen (şehrin şaşırtıcı derecede sade bir şekilde döşenmiş mezarlıklarının yer aldığı karşı kıyıdaki anakarada bulunan banliyölerde yine daha fazla sayıda insan yaşıyordu).[214] Ama belki de en büyük kayıp, masallara konu olmuş Melkart tapınağıdır. Sur'a özgü yeni bir tanrı olan Melkart döngüsel bereketin, deniz ve açık deniz girişimlerinin tanrısıydı, büyük ihtimalle de şehrin asıl efendisiydi (aslına bakılırsa isminin etimolojisi tam olarak bunu ifade eder).[215] Sur ideolojisi Melkart'ın tapınağını Akdeniz'in tamamı için bir başvuru noktası olarak görüyordu. Tapınağın altın ve zümrütten ikiz sütunları, havzanın öbür ucunda önce Cebelitarık ve Ceuta kayalarıyla dengelenmişti. Bunlar Helenleştirmeye yönelik yeni bir atıfla Herakles sütunları diye tanınmadan çok önce Melkart sütunları diye bilinirlerdi (bilinen en eski isimleri Calpe ve Abyla da yerli olmaktan ziyade Fenike dilinde olabilir); daha sonra da Cadiz'deki tanrıya adanmış, Boğaz ile Huelva arasındaki eş bir tapınağın yazıtlı tunç sütunlarıyla dengelenmişlerdi.

Fenike ticareti başta büyük ölçüde Eski Tunç

Çağı üçgeninde iş görüyordu; Levant sahili ve karşısındaki Kıbrıs sahiliyle tanımlanan bu üçgene giriş, daha ilerideki kaynaklara erişimi sağlıyordu.[216] Sur, değişen bölgesel güç haritasındaki açılımları kullanmakta özellikle mahirdi. Birazdan göreceğimiz nedenlerden ötürü, Kitab-ı Mukaddes'te MÖ 10. yüzyılda Sur ile Süleyman'ın Kudüs'ü arasında gerçekleştiği anlatılan tahıl, bakır ve Arabistan'ın egzotik mallarına karşılık zanaatkâr ve lüks mal mübadelesi, ortak Kızıldeniz yolculukları, yeni gelen iddialı oyuncuların ticaret yollarını kapma çabalarına uygun düşse de maalesef efsaneler âlemine havale edilmelidir.[217] Ancak Kuzey İsrail'de bulunan Fenike işi hayvan dişi nesneler, ayrıca Sur'da bulunan İsrail işi amforalar bir asır sonrasında benzer stratejiler izlendiğini destekler, bunun öncesinde Fenikeli tüccarlar İskenderun Körfezi'nde (metal zengini Anadolu'ya açılan geçit kapısında), Kıbrıs'ta, Halep'te ve Fırat kadar doğuda faal olmuşlardı. Bundan önceki iki binyıl içinde olduğu gibi, bu faaliyetin bir bölümü, belki özelde Sur kaynaklı ya da genel olarak Fenike ya da daha geniş kapsamda Levant faaliyeti olarak Ege'ye akmış, MÖ ikinci binyıldaki son ithalatın ardından çok kısa bir duraklama geçirmiş, artık zaman zaman biraz daha ileride Doğu Calabria'ya ulaşır olmuştu.[218] Bu akışı destekleyen kanıtların çoğu Girit'ten gelir; en önemlileri de oymalı tunç bir kâsenin yanı sıra, Knossos'ta yerleşik olması muhtemel doğulu metal işçilerinin varlığı ve Kommos'ta, adanın güney sahilinden geçen ana denizyolu üzerinde tekrar canlanmakta olan bu demirleme noktasında inşa edilmiş yeni bir mabetteki Fenike çömlekleridir. Ancak başka temas ve mola noktaları da bu ağa dahil olmuştur. Ege'ye güneydoğudan giriş noktası olan Rodos'ta, Fenike modellerine dayanarak Kıbrıs'ta yapılan yağ şişecikleri ithal ve taklit edilmiştir. Gümüş zengini Attika'da Atina'da ve Euripos Boğazı'ndaki Lefkandi'de önde gelen topluluklar küçük çini biblolar, metal eşyalar (belki de yakın zamanda daha doğudaki mezarlardan aşırılan hırpalanmış antikalardır) ve Levant ya da Mısır üslubunda başka mallar ithal etmişlerdir. Doğrulanmamış efsaneler, daha sonraları Kıbrıs-Fenike Afrodit'i için kutsal sayılan Kythera'da, ayrıca kuzeyde metal zengini Thasos'ta, hatta Korint kıstağında başka ziyaretler olduğunu işaret eder. Her halükârda, Orta Levant'ın gerçekliklerine ilişkin ilk elden bilgi sahibi olmaktan ziyade, Ege'de bu gibi yabancı tüccarlarla karşılaşmalar, Ege'deki yerli halkı bu gibi ziyaretçileri ve onların davranış biçimlerini "Fenikeli" diye tanımlamaya itmişti en başta.[219]

Erken Fenike ticaretinin bu yönlerine sarf ettiğimiz dikkat, onu uzun süredir devam eden Levant pratiklerine yerleştirir ama bir yandan da etkisi havzanın birbirine çok uzak bölgelerinde hissedilmeye başlamış, o kadar aşina olmadığımız iki unsuru da keskin biçimde öne çıkarır. Bunlardan birincisi, özellikle Sur açısından, ticaret coğrafyalarına karşı takınılan daha hegemonyacı, kimi zaman karasal tutumdur; bu tutum çerçevesinde, ülke dışında girişilen siyasal eylemler Amarna yazışmalarında olduğundan daha açık bir biçimde ekonomi mantığının sultası altında olmuştur. Bunu teşvik eden etkenler, ender rastlanan bir durumda, tüccar Levant'ın dış müdahalelerden geçici olarak epeyce bağımsız bir biçimde gelişmesinde yatıyordu. Bu durum, Sur'un MÖ dokuzuncu yüzyılda Sayda'nın topraklarını yutmasında, İsrail'de tarımsal olarak gayet iyi donanımlı siyasi oluşumlarla ittifaklar kurmasında, böylece tahıl tedarik eden çevre bölgeler yaratılıp, Fenike bölgesinin daha fazla kazanç getiren ihracata yönelik tarım ürünleri ve zanaat malları üretimine yoğunlaşmakta serbest kalmasında tanık olunduğu üzere, karadaki komşularla resmileşmiş angajman kurallarında belirgin bir hal

9.31 (*karşı sayfa*) Ninova'da kazılar yapan Layard'ın, Sennacherib'in sarayında bulunan, MÖ yedinci yüzyıl Asur'una ait bir Sur tasvirini yeniden çizdiği bu çalışmada, ikiz sütunlarıyla Melkart tapınağının, mazgallı siperler üzerinde heybetle yükseldiği görülüyor. Resim, Sur kralının filosuyla birlikte denizi aşıp Kıbrıs'a gidişini gösteriyor.

alır.[220] Bu iskambil kulesi, kara merkezli süper güçlerin Levant'a geri dönmesi sonrasında uzun süre ayakta kalamayacaktı ama kısmen dağınık, kesintili bir hinterland (bir ticaret bağlantıları ağından daha resmi bir şey) oluşturma yönünde erken bir girişim olarak denizdeki Akdeniz kentlerinin sonraları daha iddialı düzeylere taşıyacağı bir stratejinin habercisiydi.[221]

Bu tutumun başka bir yönünün daha kalıcı ve bir o kadar etkili olduğu daha sonraları anlaşılacaktı. Bu yön, belli bir ağ içinde fiili düğüm noktaları olarak genelde zaten yükselmiş olan yerlere bağlaşık cepler ya da topluluklar yerleştirmeyi öngörüyordu. Söz konusu pratiğin Uruk'un yayılması, Mısır'ın Levant'a tekrar tekrar müdahalede bulunması, erken Assur'un Anadolu'daki tüccar diasporası gibi daha eski devirlerde paralelleri vardı ama o zamana dek Levant'ta denizcilikle uğraşan siyasi oluşumlara uzanmamıştı. Akko Körfezi civarında ilk denilebilecek bir girişim, Sur'un yükselişinden kısa süre önceye denk gelir. Jezreel koridoruna ve Celile'ye erişimi sağlamıştı ama buranın yeri bu girişimi anakarada geride kalan eseri kadar savunmasız bir duruma sokmuştu.[222] MÖ dokuzuncu yüzyılda, o tarihlerde silinip gitmekte olan Kition'un, yenilenen tapınakları (biri Astarte'ye, diğeriyse Melkart'a adanmıştı yine) ve Sur'a güçlü siyasal bağımlılığıyla canlı bir şehre çevrilmesi daha ümit verici bir girişimdi.[223] Bugün Kition'un üzerinde bulunan modern Larnaca kenti Yunanca ismini, Fenike mezarlığında bulunan düzenli kubbeli mezarlardaki lahitlerden alır; Kıbrıs'ta Fenike yazısının ilk örnekleri de bu mezarlıkta bulunmuştur.[224] Bu adanın deniz ticaretindeki öncü konumunu ancak kısa bir süre önce yitirdiği, ayrıca Kıbrıs ve Orta Levant'la daha önceden yakın bağlara sahip olduğu düşünülürse, Kıbrıslıların faaliyetlerinin normalde "Fenikeli" sayılan iş görme biçimlerinin bu şekilde tanımlanıp yayılmasına büyük katkıda bulunmuş olması muhtemeldir. Bu ışıkta bakılınca Kition'daki rejim değişikliği ve kentsel yenilenme, Sur'un, denizcilik açısından hayati önemdeki bu hareket noktasında daha kesin bir biçimde tanımlanmış bir yükselişi ileri sürme ve yakındaki Tamassos siyasi oluşumundaki bakır madenlerinden rakiplerini uzaklaştırma niyetini yansıtıyordu muhtemelen; yenilikçi bir hamleyle Kition çok geçmeden bunları satın alacaktı. Kition'a MÖ dokuzuncu yüzyılda *Qarthadasht*, yani "Yeni Şehir" diye yeni bir isim verilmiş olması mümkündür. Burası, çok geçmeden havzanın her yerinde, ticari faaliyetlerin genişlemesi babında ortaya çıkacak yeni ya da yeniden şekillendirilmiş birçok topluluğun ilkiydi, bunların birkaçı şu ya da bu dilde aynı ismi taşıyordu.[225]

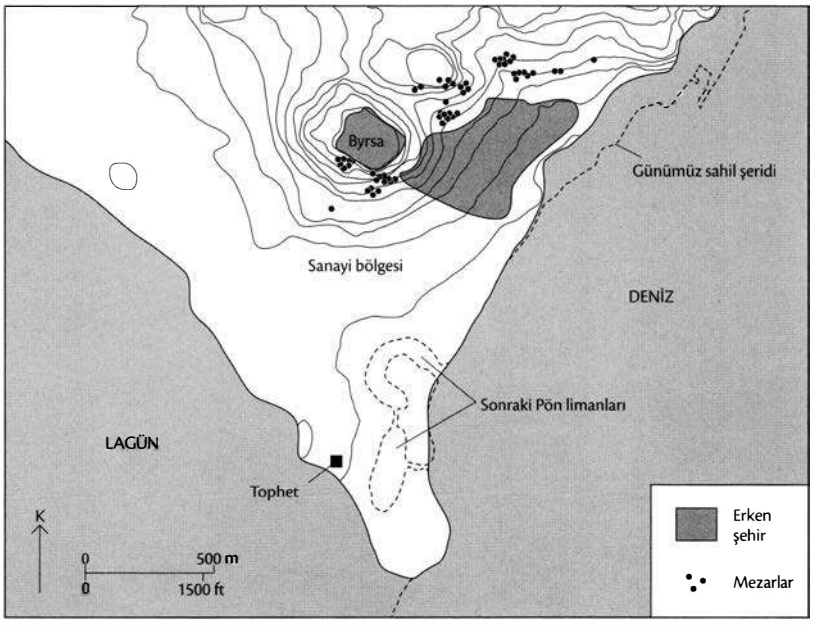
Bu da bizi erken Fenike ticaretiyle ilgili ikinci belirleyici yeniliğe götürür: Fenike ticareti (Huelva'da tanık olduğumuz üzere) Akdeniz'in en batıdaki köşelerine ve buraların ötesine doğrudan ve hızlıca ciddi bir yayılma göstermişti, birazdan göreceğimiz üzere bazı amillerinin buralarda ikamet etmek için aynı derecede çarpıcı bir kararlılık göstermesi de bu yayılmaya eşlik ediyordu. Bunun ne zaman başladığı uzun zamandır tartışma konusudur. Klasik dönem yazarlarının benimsediği üzere MÖ 1100 civarındaki tarihler, Guadalquivir'e birkaç Ege çömleği getirenler ya da Sardinya'ya en son ziyaretlerinin tarihi bir türlü tespit edilemeyen Kıbrıslı tüccarlar gibi, nereye bağlı oldukları bilinmeyen, aralıklarla gelip giden ziyaretçilerin varlığını yansıtıyor olabilir; ancak bu tarihler, Klasik yazında popüler bir yorumlama çizgisi çerçevesinde, Troya'nın düşüşü sonrasında yaşandığı varsayılan dağılmaya da şaibeli bir biçimde gayet uygun düşer.[226] Yol üzerindeki birkaç arkeolojik gösterge de benzer şekilde kesin olmaktan geri kalır.

Örneğin, Sicilya'nın güneybatısındaki Sciacca'da ağlara takılan, muhtemelen gemilerde ilah olarak taşınmış, tunç bir vurucu tanrı figürü o kadar genel bir tiptedir ki, önceki binyıl sonunda buradan Kıbrıs gemilerinin geçtiğinin de bir o kadar güçlü bir işareti olabilir pekâlâ.[227] Çok kısa süre öncesine kadar, ilk sağlam kanıtlar MÖ sekizinci yüzyılda toplaşmış bir haldeydi, bu dönem gerçekten de Fenikelilerin bağlantılarının genişlediği bir dönem olmuştu (onuncu bölüme bakınız). Ama Huelva'da ortaya çıkan yeni buluntular bu engeli kesinlikle aşmış, en az bir asır önce bir yapı çerçevesinde ciddi temasların var olduğunu göstermiştir. MÖ dokuzuncu yüzyıla ait bu yeni katmanı doğrulayan veriler toplanmaya başlamıştır, özellikle de bu yüzyılın son yıllarına ilişkin veriler mevcuttur. MÖ sekizinci yüzyılda, körfezin karşı ucunda serpilip gelişmekte olan Cadiz, bakılması her zaman ümit vaat eden bir yer olmuştur, son birkaç yılda da modern kentin altında açılan derin bir hendekte MÖ dokuzuncu yüzyıla ait çürük yapılar, ayrıca kum tepeleri ile daha sonra inşa edilmiş konutların arasına sıkışmış Fenike çömlekleri keşfedilmiştir.[228] Güney Sardinya'da cevher bakımından zengin Nora Yarımadası'nda, uzun zaman önce, MÖ dokuzuncu yüzyıl sonuna özgü Fenike yazısıyla yontulmuş bir stel bulunmuştu; taşın üstündeki yazıtta tanrı Pumay'dan, "Sardinia'dan" (adanın ismine ilişkin ilk kanıt) ve *tarshish*'ten bahsediliyordu; *tarshish* metal rafinasyonu da dahil çeşitli anlamları olan kaygan bir terimdir **[9.32]**.[229] Karaya çıkılan noktanın ilan edilmesi ya da kutsanması erken Fenikeli denizcilerin bir işaretleme dürtüsüne sahip olduklarını ele verir, Cebelitarık'taki Melkart sütunlarının isimlendirilmesi de bunu doğrular. Fenikelilerin bu dönemde buralarda varolduklarına dair başka izler de vardır; bunlar, kısa süre sonra döneceğimiz, kuzeybatıda Sant'Imbenia yerleşiminde Fenike ve birkaç yakın tarihli Ege çömleği olarak karşımıza çıkarlar.[230]

Ne var ki kimsenin hakkında konuşmak istemediği aşikâr sorun, Kartaca diye bilinen bir başka *Qarthadasht*'tır **[9.33]**. Kuzey Afrika sahil şeridinde, Sicilya boğazlarından ve boğazlar çevresinden geçen trafiğe korunak ve destek sunabilecek ideal bir konumda bulunan, İberya'dan dönüş yolculuğunda doğal

9.32 Güney Sardinya'da Nora yakınlarında bir evin inşasında kullanılmış, üzerinde Fenike yazıları bulunan hırpalanmış stel. Yazılara ilişkin okumalar farklılık gösterir, tam olarak hangi tarihe ait olduğuna ilişkin kanılar da öyle ama Akdeniz'in batı yakasında bugüne ulaşan ilk anıtsal yazıt olması çok muhtemeldir. Sardinya'nın yerel olarak ilk kez tanınmasını da işaret eder.

9.33 Sonraki dönemlerde yaşanan yapılaşma ve sahil şeridindeki önemli değişiklikler, Pön tarihinde çok sonrasına ait limanlar bugün gözle görülebilir durumdayken bile, erken Kartaca topoğrafyasını ciddi biçimde karanlığa gömmüştür. Bu haritada, akropolisinden (Byrsa) aşağıya uzanan erken şehrin büyüklüğüne ilişkin bugünkü tahminler sunuluyor, ayrıca mezar yerleri, sanayi bölgesi ve tophet ile muhtemelen ilk baştaki liman alanı görülüyor.

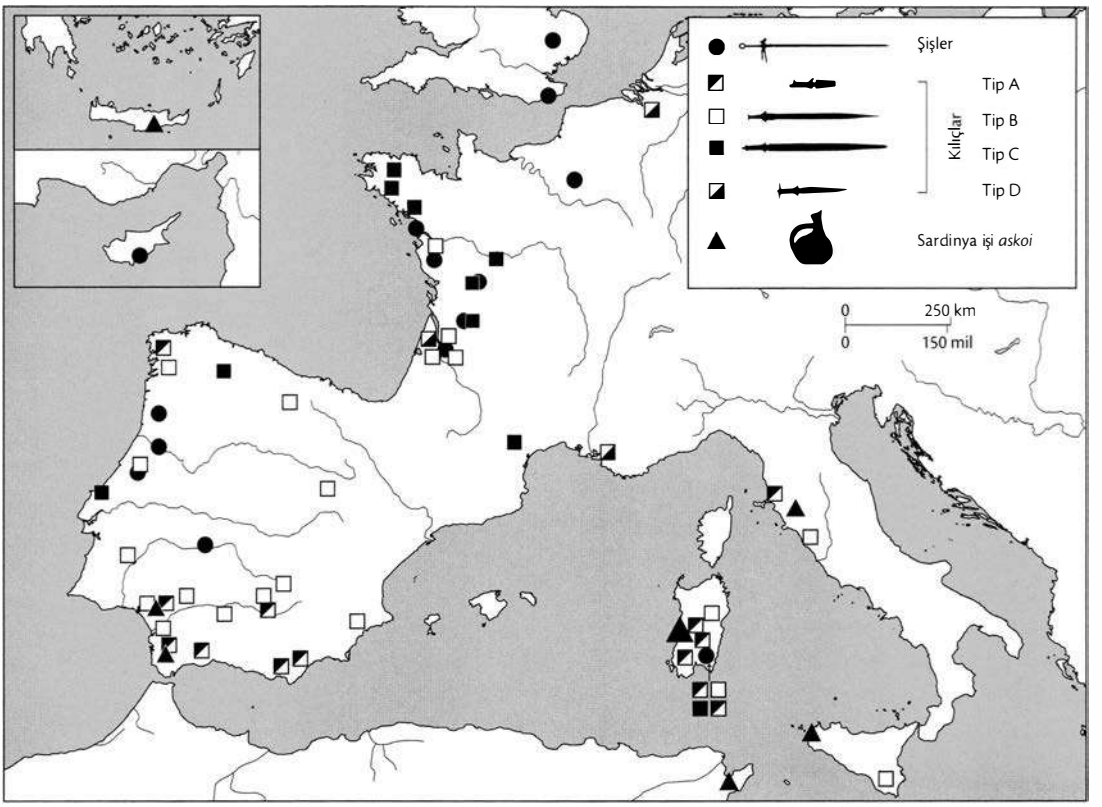
bir istikamet olan bu girintili çıkıntılı bölgede daha önceki tarihlerde de mola verildiğinden kuşkulanmak gerekir. Buranın hemen önünde, denizciler için büyük bir işaret olan Cape Bon Yarımadası Burnu (Ras ed-Drek, yani Korku Burnu) uzanır, ondan sonra da Sirte Körfezi'nin sığlıklarından ve akıntılarından kaçınmak için denize vurulur. Söylendiği üzere Kartaca yakınlarında Tunç Çağı'na ait bir üzengi kulplu küp bulunmuştur, hem Marsa Matruh'u hem MÖ ikinci binyıl sonunda Nil Deltası'nın batısında karaya çıkılan başka noktaları hatırlatan, erken tarihlere ait yerli çömlek parçaları da bulunmuştur. Sahilde 40 km yukarıda bulunan, o zamanlar bir nehir ağzında bir adacık olan Utica'nın, şanslı komşusundan önce aynı yolda yürüdüğü düşünülüyordu Klasik devirlerde ama bu arkeolojik olarak henüz doğrulanmamış bir iddiadır.[231] Bunlar bir yana, yakın dönemde sahildeki kumlar ile Romalıların hummalı yıkım faaliyetlerinin enkazı altında kalmış daha sonraki yapılar arasında, en erken evrelere ilişkin yürütülen kazıda elde edilen bilgiler, bir de Sur'un bugün kayıp olan yıllıklarından alınmış nispeten güvenilir antik bir tanıklık sayesinde, Kartaca'nın kuruluş koşulları ve açık kurumsal niteliği hakkında şaşırtıcı derecede bilgiliyiz.

Bu hikâye Sur'da, Elissa'yı, daha iyi bilinen adıyla Dido'yu, Kral Pumayyaton'un (Yunanca Pygmalion) kız kardeşi ve Melkart başrahibinin karısını, kentin elitleriyle birlikte kaçmak zorunda bırakan bir hizip çatışmasıyla başlamıştı; yol üstünde Kition'dan Astarte'nin rahibini de almışlardı. Wenamun tanrılar, rahipler, güçlü kadınlar, zenginlik ve Kıbrıs'tan oluşan bu harmanı iyi tanırdı; olayın Kition'la ilişkisi de, deniz iletişiminin kilit noktalarından ikisinin hırslı, siyasal gerekçeleri olan, elitlerin güdümünde bir girişimle ele geçirilmesindeki paralelliklerin altını çizer.[232] Bu efsanenin Kuzey Afrika'daki devamını değerlendirmek daha zordur ama bu girişimin iddiaları, buna bağlı olarak bu yere ve potansiyeline daha önceden aşina olunması ihtimali konusunda arkeoloji açıktır. Erken Kartaca, Byrsa Tepesi ve çevresinde 25-30 hektarlık bir alana yayılmıştı, bu tepe Kartaca'nın acı sonuna dek kale olarak kalmıştır.[233] Kartaca'nın bir ya da daha fazla limanı vardı ama bu limanlar o zamandan beri sahili bir kilometre ileri taşıyan alüvyonların altında kalmıştır; bugün görülebilen limanlar Pön savaşlarındaki savaş filolarından öteye gitmez. En başından beri Kartaca'da evler heybetli, taş yapılar olmuş; demir işçiliği, mor boyama ve çömlekçilik yapılan sanayi bölgesinden kuruluştan kısa bir süre sonra bir çevre duvarıyla ayrılmıştır. Neresinden bakılırsa bakılsın, burası yer değiştirmiş bir Levant şehriydi, bu aşamada Kıbrıs ve Nil Deltası'nın batısında kent statüsünde görülmeye sağlam bir aday olan yegâne şehirdi. Ama asıl belirsizlik, tam olarak ne zaman kurulduğu sorusu üzerinde dolanarak hayal kırıklığı yaratır. Antik gelenek MÖ 814-813 tarihinde kararlıdır. Levant, İberya ve Sardinya'dan ithal ve yerel çok sayıda kap kacak arasında bulunan Ege tipi çömleklere dayanarak önerilen, MÖ sekizinci yüzyılı işaret eden alternatife karşı radyokarbon tarih tespit yöntemi de antik geleneğin iddiasını destekler. Seramik ürünlere dayanarak tarih tespiti ile bilimsel yöntemlerle tarih tespiti arasında gözlenen, MÖ birinci binyılın ilk yüzyıllarında 50-75 beş yıllık kaymalara neden olan bir başka uyumsuzluk örneğidir bu.[234]

Açıktır ki yakıcı soru, bağlantılarda gözlenen bu olağanüstü artışı teşvik eden şeyin ne olduğudur; bu öyle bir artıştır ki, binlerce yıl süren uzman denizcilik faaliyetlerinin ardından sonunda Akdeniz'in iki ucunu karşı karşıya getirmiştir. Bu gelişmenin, yelkenli gemiciliğin Akdeniz'in en batısına ulaştığını haber

verdiğini söylemeye pek gerek yok (Çok geçmeden daha da öteye uzanılacaktı, zira Galiçya'nın Atlantik sahillerinde bir kayanın yüzüne kazınmış Akdeniz tipi gemi graffitisiyle, Batı Cornwall açıklarında Scilly Adaları'ndan bir çömlek kırığı üzerinde tanımlanan başka bir gemi graffitisi aynı zaman aralığına denk düşer).[235] Ne var ki MÖ ikinci binyıl sonunda denizcilik teknolojisinde ya da seyrüsefer uygulamalarında atılan adımlardan beri burada başka bir atılım olduğuna dair hiçbir emare yoktur. Önceden mevcut teknikler havzanın iki ucunu bir araya getirmişti, bunların başında da denizcilerin Sardinya'ya dek havzanın üçte ikisini aşmasını zaten sağlamış olan, anakara sahillerinin Cebelitarık'ta birleşmesi öncesinde Balear Adaları'ndan geçen 400 km'lik adalar güzergâhını da artık kapsayan tipte, enlem üzerinde seyir tekniği geliyordu.

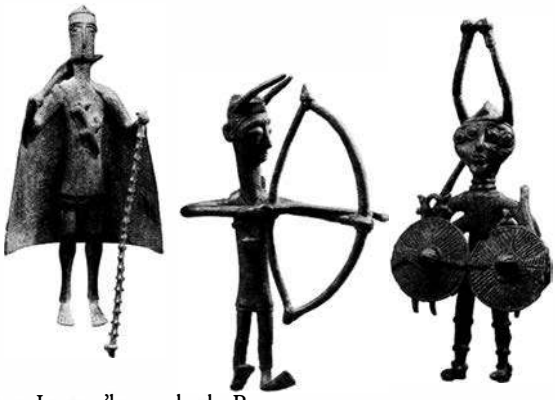
Gemicilikte başka teknik bir devrimin görülmediği bu ortamda, nedensellik bilmecesine son yıllarda en sık verilen cevap Asur olmuştur.[236] Bu iddia ilk bakışta ne kadar tuhaf görünürse görünsün, hiç kuşkusuz bir hakikat payı taşır. Yedinci bölümde, MÖ dördüncü binyıl sonu ve üçüncü binyılda Levant'ta deniz ticaretinde yaşanan patlamanın, Levant kıyılarının doğası itibariyle hayli elverişsiz dokusundan ziyade, doğmakta olan Mezopotamya ile Mısır arasında ara bir dünya sistemi konumuna, bununla birlikte bu iki gücün kereste, yağ ve şarap talebinin artmasına çok şey borçlu olduğunu göstermiştik. Levant o zamandan beri dev komşularına mal tedarik etmiş, onların piyasalarının genişlemesinden kâr elde etmiş, bu arada son zamanlarda her ikisini de etkilemekte olan gerilemeden kaçınmayı başarmıştı. MÖ dokuzuncu yüzyıl başına gelindiğinde Asur, yepyeni, genişlemeci bir kılıkla dirilme yolunda hızla ilerliyordu, o kadar ki Yeni Asur krallarından biri, II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) Nimrud'daki büyük başkentinin açılışını 10.000 tulum şarapla ıslatmıştı (bu durumda şarap muhtemelen Akdeniz kökenli değildi).[237] Giderek büyüyen bu tüketim bölgesi hiç kuşkusuz Fenike ve başka ticaret ekonomilerini harekete geçiriyordu. Ancak bu, doğrudan ve iyi yapılandırılmış etkileşimlerin, MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda pek de farklı olmayan koşullarda iş gören Kıbrıs uzun mesafe ticaretinin tersine, havzanın diğer ucuna hızla ulaşmaya neden bu kadar hazır olduğunu tek başına açıklamaya yetmez. Doymak bilmez Asur'un haraç taleplerinin Fenike şehirlerini efendilerini memnun etmek ya da onlara karşı direnişi finanse etmek amacıyla değerli metaller, özellikle de gümüş elde etmek üzere en batıya yönelttiği yönündeki daha spesifik argüman da daha ziyade MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllar, yani Asur'un, toprak bütünlüğüne ve kaynak elde etme gücüne sahip, görülmemiş büyüklükte bir imparatorluk olarak yeniden sahneye çıktığı tarihler için ileri sürülebilir. Ancak MÖ dokuzuncu yüzyılda bu etkiyi doğuracak reformlar, Mezopotamya'daki merkez üssünden uzakta henüz hayata geçirilmemişti.[238] Levant'ın havzanın en batısıyla ilk bağlarını kurduğu tarihlerde, Asur kayıtları bu Mezopotamya gücünün düzenlediği akınların, haraç toplama biçiminin Tunç Çağı havasında olduğunu yansıtır. Listeler ve imgeler külçeler, metal kap kacaklar, değerli taşlar, kumaşlar, hayvan dişleri, hayvan derileri ve kuşlardan oluşan bir karmayı gözler önüne serer. Bunların hepsi de MÖ dokuzuncu yüzyılda onar yıllık aralarla, MÖ sekizinci yüzyıl başında daha uzun süreli bir kesintiyle gözümüzün önünden geçer.[239] Maruz kalanlar için pahalıya mal olduğu su götürmeyen bu haraç toplama faaliyetinin, deniz kıyısındaki müreffeh şehirlerin Mısır ve Hatti'nin elinden çektiklerinden hiç aşağı kalır yanı yoktur.

9.34 MÖ erken birinci binyılda Akdeniz'in yeni çarpıcı yönlerinden biri de Atlantik kökenli metal işlerinin havzaya sızmasıydı; bu metal işlerinin büyük bölümü Batı Fransa, İberya ve Tiren Denizi çevresinde dönüyordu. Ama Britanya Adaları ve Kıbrıs kadar uzaklarda da benzerlerine rastlanıyordu. Sardinya'daki birikimler ve Sardinya işi kupa benzeri askoi çömleklerin başka yerlerde bulunması bu adanın uzun menzilli bağlantılar açısından merkezi bir rol oynadığını işaret eder.

Havza denizleri arasında sonunda bağlantı kurulması, bu yaklaşımların aksine, tamamlayıcı, daha Akdeniz'e özel bir analitik çerçeve kullanmamızı gerektirir. Doğu piyasaları yine gelişmeye başlamışken Levant gemilerinin en batıda düzenli olarak belirmesi, aslında MÖ ikinci binyılın zirveye çıktığı dönemde yaşanan bir eksikliğin, Orta Akdeniz'in yanı sıra batı denizlerinde de yerleşik bir yerli etkileşim ve bilgi ağı bulunmamasının kılcal sonuçlarından biriydi esasen. Daha önce de gördüğümüz üzere, MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarında Orta Akdeniz'de yelkenli gemilerin benimsenmesi burada hareketlilik ve deniz ticaretinde bir yükselişi tetiklemişti. Batıdaki yalıtımın kırılması biraz daha zaman istiyordu ama MÖ birinci binyıl başına gelindiğinde, açgözlülükle metal tüketen Tiren toplumları Güneybatı İberya'nın açılması üzerinde etkili oluyordu. Tiren toplumlarının doğulu denizcilerden öğrendikleri yelkenli gemiyle denize açılma becerileri İberya'da hızla benimseniyordu. Batı ve Orta Akdeniz'e özgü metal eşyalar ve üsluplar karşılıklı olarak birbirlerinin bölgelerinde belirmeye başlamıştı ki bu da hem ticarete hem gezgin metal işçilerine işaret eder.[240] İberya ilk başlarda Tirenli denizciler için metal bakımından müthiş zengin bir son noktaydı sadece ama Huelva'da su yüzüne çıkmış metal buluntuların da açıkça ortaya koyduğu üzere, çok geçmeden bir buluşma noktası olarak da iş görmeye başlamıştı. Atlantikli tüccarlar Bröton ve Cornwall kalayı kadar, kurşun içeriği zengin tunçlarına talep olduğu için de güneye doğru iniyordu.[241] Tiren ile Atlantik arasındaki bağlantıların izi, Atlantik'ten gelen palaların Huelva'nın epeyce ötesinde Sardinya, Sicilya ve Etrurya'da İberya'ya özgü nesnelerin bulunduğu diğer yerlerdeki dağılımına bakarak sürülebilir; Güneydoğu İngiltere, Batı Fransa ve Atlantik İberyası'nda aşina olunan cinsten pişirme şişleri sadece Sardinya'ya

değil (bağlantıların doğuya doğru ilerlediğini gösteren bir başka işaretti bu) Kıbrıs'ta Amathus'a kadar uzanmıştı **[9.34]**.[242] Bütün bunları tamamlayan bir başka şeyse Sicilya'ya özgü bir baltanın Manş Denizi'ndeki Hengistbury Burnu'na ulaşmış olmasıydı.[243] Orta Akdeniz'in bazı bölgeleri ve Batı Akdeniz buraya daha önce bir kez gelmişti zaten, MÖ üçüncü binyılda, Atlantik, İberya ve Fransız geniş ağızlı bardak etkileşimlerinin Sardinya ve Batı Sicilya'ya ulaştığı dönemde, daha sönük bir biçimde varlık göstermişlerdi ama o zamanlar yelkenli gemiler, Akdeniz'in asıl mesafe küçültücüleri, sadece Levant'la sınırlıydı. Bu kez ikisi birleşmiş, sonuç heyecan verici olmuştu. Geç Demir Çağı'nda yaşamış, keskin zekâlı kadim bir tarihçinin, "Yayılan kültürler ve ticari işlerin büyüleyici kazanı" diye betimlediği Orta ve Batı Akdeniz, bugün fark ediyoruz ki, MÖ birinci binyılın ilk yüzyıllarında çoktan kaynamaya başlamıştı.[244]

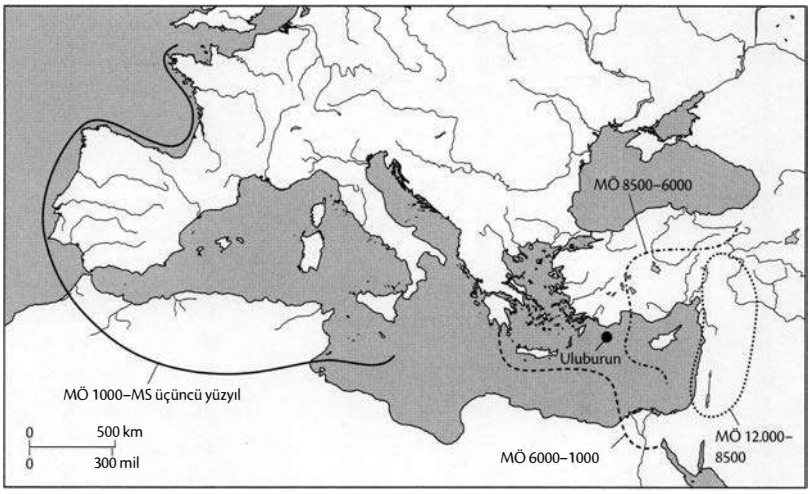
9.35 Doğu kökenli kayıp balmumu tekniğiyle yapılmış Sardinya işi üç bronzetti, metal heykelcik. Bu heykelcikler Akdeniz'de insan şekilli küçük tunç işlerinin yer aldığı geniş bir birikimin parçasıdır ama üslupları, sergiledikleri tavırlar ve uğraşlar itibariyle son derece adaya özgü eserlerdir. Solda asalı, hançerli, pelerinli erkek bir yönetici figür görülüyor; ortada boynuzlu miğfer takmış bir okçu, sağdaysa son derece abartılı silahlar taşıyan, büyük olasılıkla mitsel bir figür bulunuyor. Bu gibi heykelciklerin birçoğu MÖ sekizinci ya da yedinci yüzyıllara aittir ama daha erken tarihlere ait olduğu belgelenenlerin sayısı da giderek artmaktadır.

Bu bağlantılar esasen çok yönlüydü ama bağlantı merkezlerinden birinin, yüzü bütün katılımcılara bakan, *nuraghi* toplumlarının hiyerarşik örgütlenmelerinin zirve dönemini yaşadığı Sardinya olduğu kesindi.[245] Bu tarihe gelinceye dek pek az yeni *nuraghi* yapılmıştı ama özellikle güneyde ve kuzeybatıda en iyi araziler üzerinde, çok kuleli en büyük örnekler kendilerine bağlı yüzü aşkın aileyi ve kulübelerini gölgeleri altında toplamış, birkaç yüz kilometre boyunca kulelerle dolu coğrafyaya yayılmış küçük şeflikleri yönetiyorlardı. Eşitsizliklerin bu biçimde vurgulanmasından doğan gerilimler, ritüel toplantı yerlerinde, "toplantı kulübelerinde" ve incelikle inşa edilmiş kutsal kuyularda aracılıkla çözülüyordu; buralardan batıya doğru yayılması o tarihlerde ya da daha önceleri doğulu demirciler ve epeyce yol kat etmiş vurucu tanrı figürleriyle karşılaşmalarla başlamış; kayıp mum tekniğiyle dökülmüş çok sayıda tunç figür, adaklık kılıçlar ve *nuraghi* modellerinin de aralarında yer aldığı adaklar bulunmuştu. Bu küçük tunç eşyalar (*bronzetti*) toplumsal heves ve kaygılara dair işaretlerdir; büyük ölçüde eril rol modellerden, en başta da boynuzlu miğferleri, kalkanları, kılıçları ya da yayları olan savaşçılardan, pelerinli liderlerden ya da topuzlu asaları olan başka ekâbirden oluşan bir galeriyi gözler önüne sererler **[9.35]**.[246] Daha önce olduğu gibi, Sardinya'da iktidarın nasıl icra edildiği belirsizdir ama metallerin önemli olduğu kesindir. MÖ dokuzuncu yüzyılda en yakın cevher kaynağına 10 km uzaktaki Funtana-Itireddu'da önemli bir *nuraghi*'nin yıkılması sonrasında, 20 kg ağırlığında bakır ve tunç külçe ve bazıları öküz derisi külçe tipinin yapıştırılmış parçaları olan cüruf, ayrıca kalıp ve eritme kabı içeride saklı kalmıştır.[247] Bir peykenin ortadaki büyük ocağı çevrelediği ana odada nişlerde artık muhtemelen yerel olarak üretilen demir bir parça ile iki tekne maketi bulunmuştur. Tunçtan yapılmış, sıklıkla bir geyik ya da boğa başıyla süslenmiş direkli adaklık tekne maketleri [**Rr. XL**], Sardinya'nın konumu dikkate alınırsa, ada dışına biraz geniş çaplı yolculukları gerektiren girişimlerle servet birikimi sağlamanın bir başka yolunu işaret eder.[248] Balear Adaları'nda daha sonraki tarihlere ait bir tapınaktan çıkarılan iki büyük tunç boğa başının, bir zamanlar Sardinya teknelerinin pruvalarını süslemiş olması mümkündür; adanın İberya'ya uzanan vahşi denizyoluna bakan batı sahilinin açıklarında bir gemi enkazı bulunduğuna dair haberler vardır.[249] Sardinyalı

tüccarlar, metal bakımından zengin bir başka diyar olan Kuzey Etrurya'nın da cazibesine kapılmışlardı; burada rastlanan Sardinya işi çömleklerle heykelcikler ve tekne maketleri dahil tunç nesnelerin gömülü olduğu istifler, mabetler ve mezarlarda bulunan Doğu Akdeniz nesnelerinden daha eski tarihlere aittir.[250] Bütün bunlar bizi, Fenikelilerin Orta ve Batı Akdeniz'de ulaştıkları bölgelerle örtüşen bir coğrafyada İberya, Sicilya, Girit ve Kuzey Afrika'ya dağılmış kupa benzeri Sardinya çömleklerinin, doğulu tüccarların yanı sıra Sardinyalıların da buralardan geçmiş olduğunu yansıtabileceği fikrine açık kılmalıdır.[251]

Başka bir deyişle, doğunun önceden bilmemesi dışında, Fenikelilerin el değmemiş batıyı "keşfetmesi" gibi bir şey söz konusu değildir. Batıdaki denizyollarını ve Atlantik'te gelgitlerin vurduğu sahilleri denizciliğe açan Orta Akdenizli, daha sonra da Batı Akdenizli denizciler olmuştur; gerçi doğudan alıp benimsedikleri denizcilik teknolojisini kullanarak ve Levant'ın o dönemdeki faaliyetlerine nazaran ılımlı yoğunlukta bir faaliyetle bunu gerçekleştirmişlerdir. Doğulu ilk tüccarlar bu gibi ağlara yerleşmiş, muhtemelen yerel deneyimlerden, hatta yerli kaptanlardan yararlanmışlardır. Onların buradaki faaliyetlerinin çapı, gelecek bölümde göreceğimiz üzere, çok geçmeden batıyı dönüştürmeye başlayacaktı ama alışılageldiği üzere Fenikeli denizcilere mükemmellik atfedilse de (Kutupyıldızı'na daha sonraları *Phoinike* denmiştir), onların Akdeniz aşırı girişimlerinin kudretini küçümsemeksizin şu gerçeği belirtelim: Başka yerlerde olduğu gibi burada da Fenikeliler denizde seyir koşulları ve tehlikeleri, ezberlenmiş kara ve deniz işareti dizileri, önemli yerler, insanlar ve kaynaklar, yerel göreneklerin incelikleri hakkında, hepsi de ismi meçhul çok sayıda Akdenizli denizci tarafından toplanmış, sözlü olarak aktarılmış, sıklıkla mitolojik olarak kodlanmış bir bilgi kütlesini miras almışlardı.

Bu durum, Orta ve Batı Akdeniz'de "Fenikeli" dediğimiz her şeyin doğudan gelen denizcilerle pek fazla ilgisi olmadığı kuruntusunu doğurur. Levant ve Kıbrıs'ta bile puslu bir terim olan "Fenikeli", Tiren'de ve ötesinde, kökenleri kadar deniz ticareti pratikleriyle de birleşen (bu anlamda "Fenikeliler", "deniz halkının" asıl ahfadıdır),[252] çok daha büyük bir çeşitlilik gösteren bir aktörler galerisinin üstünü örtüyor olabilir pekâlâ. Bu gibi iç içe geçmiş gerçeklikler Sardinya'da Sant'Imbenia'da kuvvetli örneklerle sergilenir; burada erken Fenike ithal mallarının çok geçmeden taklitleri yapılmıştır, yerleşimde metal külçeleri istiflemekte kullanılan ama Kartaca ve İberya'ya muhtemelen şarap fıçısı olarak satılan amforalar da taklitleri yapılan bu ithal mallar arasında yer alır. Bunların hepsi de muhtemelen karma kökenlerden gelen ama temelde *nuraghi*'lerle dolu bir coğrafyada yaşayan bir toplulukta olmuştur.[253] Bu söylediklerimizin hiçbiri Levant'tan uzun mesafeleri aşarak gelen tüccarların varlığını, bunlar arasında ilk aşamalardan beri örgütlü, stratejik kafalı Sur'lu misyonlar bulunduğunu yadsımak anlamına gelmez ama buna benzer her gemiye karşılık, farklı limanlardan yelken açmış, farklı süreler zarfında, farklı yerlere varmaya niyetli başka mürettebatlar olduğunu düşünmemizi sağlar. Bu da MÖ birinci binyıl başlangıcında Akdeniz ağlarını kavramlaştırma biçimimizi gözden geçirmeye yöneltir bizi. Kavramlaştırmalarımız sıklıkla batıyı gösteren kalın bir Sur okuna indirgenebilir, zaman zaman da kuzeye, güneye doğru başka oklar çıkar. Ama bu anayol bile, kendi içine kapalı yolculuklarda bir o kadar fazla aşılmış parçaların birleşmesinden oluşmuştur ve her yer, özellikle de adalılar ve kıyı halklarının binlerce yıldır alt havzaların her

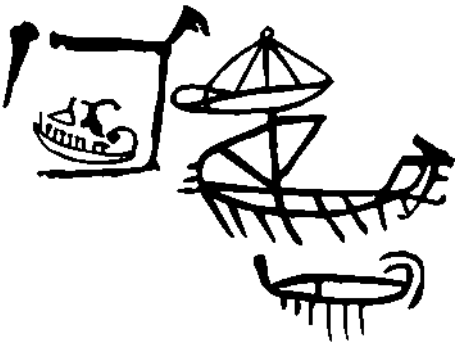
9.36 Uluburun gemisiyle birlikte batan talihsiz fareninkinin de dahil olduğu kemik ve diş tespitlerinden hareketle belgelendiği üzere, Orta ve Batı Akdeniz'de MÖ birinci binyılda ev faresinin, ana yurdu olan Bereketli Hilal bölgesinden çıkarak, denizciliğin yayılmasından kaynaklanan bir duraksama sonrasında ilerlemesini gösteren harita.

birinde ve birbirleri arasında kendi kendisini sürdüren etkileşim ağları oluşturduğu çok sayıda başka bağlantıyla doludur. Kesin olarak kimin hangi ağda yer aldığı, bütünleşmelerinin yarattığı parçaların birbirine yaklaştığı, ağ gibi saran denizcilik dünyası kadar ilginç değildir, derinliği de o kadar ölçülemez.

Bütün bunların içine giren erkekler, kadınlar ve tanrılar hakkında söylenecek çok şey var ama bu bağlanma sürecine ilişkin keşif gezimizi, çok daha küçük bir yolcunun ancak kısa bir süre önce farkına varılmış ibretlik hikâyesiyle noktalayabiliriz **[9.36]**.[254] Ev fareleri şimdiye dek bu tarihte sadece iki kez karşımıza çıktılar, her seferinde de kaçak yolcuydular: İlkinde Kıbrıs'ta erken tarım faaliyetlerine taze kan taşıyan kanolarda karşımıza çıktılar, ikincisindeyse Uluburun gemisine binecek kadar talihsiz bir Kuzey Levant yaratığı olarak. Ev faresi MÖ birinci binyıla kadar sadece Doğu Akdeniz'in bir sakiniydi; ilkin tahıl kullanan, yerleşik Natufyan ve Neolitik Levantı'nda ortaya çıktı, burada hayat tarzı evrildi, ardından tarımla birlikte Kıbrıs, Anadolu ve Kuzeydoğu Afrika'ya yayıldı, MÖ ikinci binyılda da, Uluburun gemisinin yolculuğunda boğulup gidenden ve Girit'in Kommos limanında bulunanlardan bildiğimiz üzere, ticaret sayesinde daha uzaklara yayıldı. Bugünkü Kıbrıs sıçanının DNA'sı son derece farklıdır, denizcilik dünyasının kavşak noktası olan bir adada başka türlüsü olamazdı. Bu arada Orta ve Batı Akdeniz'deyse yerli orman sıçanları hüküm sürüyordu, burada uygun hayat koşulları ve kano seyahatlerinin yerleşiklik kazanmasından epeyce sonrasına dek ev faresine rastlanmamıştır. Sonra MÖ birinci binyıl başı ile ortası arasında birkaç yüzyıl içinde, İtalya'nın batısında doğrudan denizcilik bağlantıları pekişip deniz trafiği yükselişe geçerken ev fareleri Korsika, Fransa, Balear Adaları, İspanya ve Batı Mağrip'e akın etmiştir. Birkaç dev adım, ardından sayılamayacak kadar çok, küçük hızlı adım: Akdeniz'de hareketliliğin farklılık gösteren temposuna yeterince uygun bir metafor.

Akdeniz'in Geri Kalanı

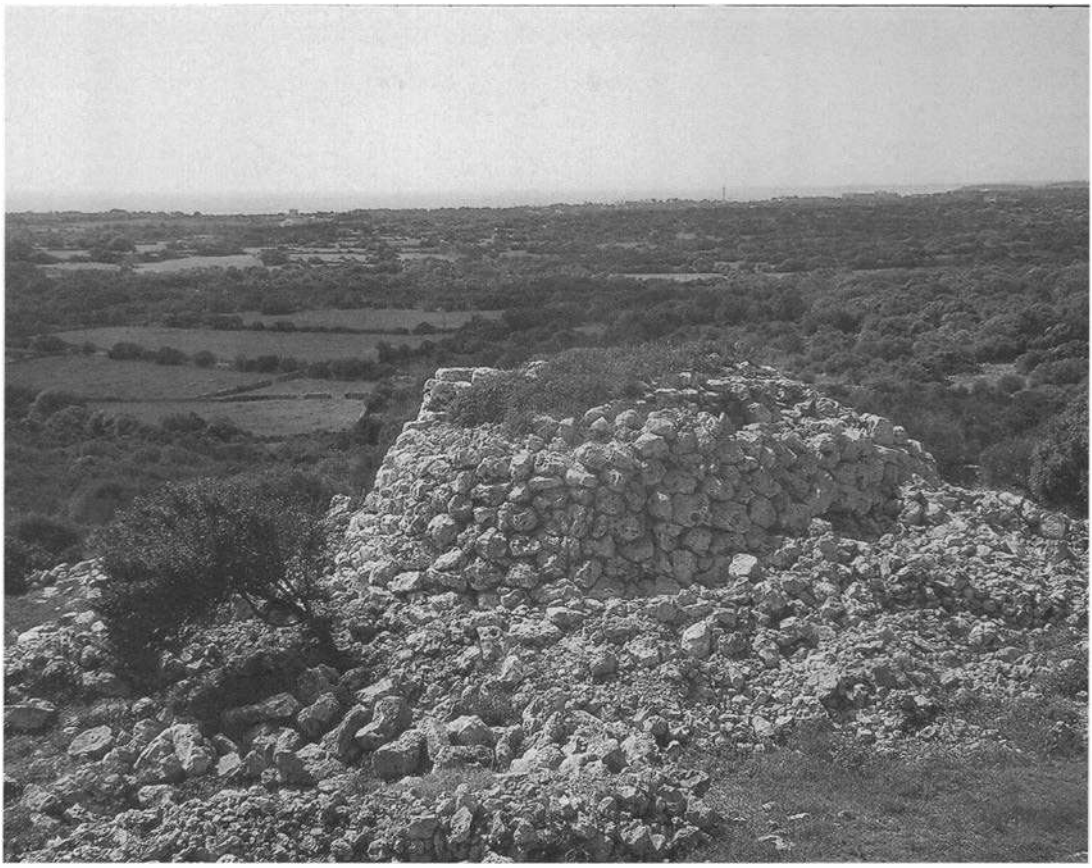
Fareleri bir kenara bırakırsak, havzanın diğer bölgeleri, MÖ birinci binyılın ilk iki yüzyılındaki gelişmelerin çekimine girmeye nasıl başlamışlardı acaba? Akdeniz'in ikisi de merkezi deniz ve ötesindeki bölgelerin arasında sıkışıp kalmış,

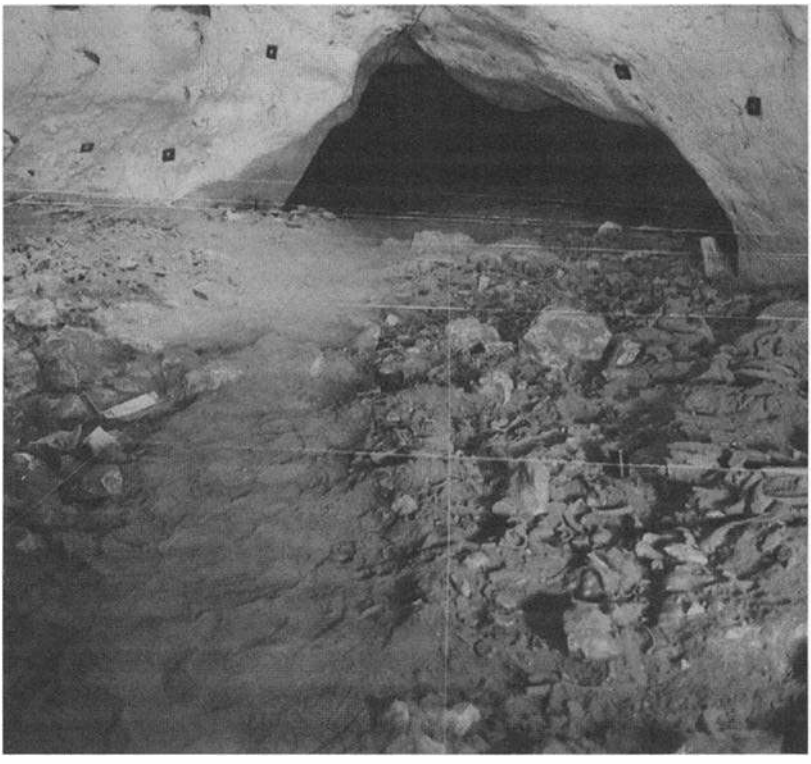

9.37 Laja Alta kaya barınağına resmedilen gemiler arasında bazılarının yelken direği ve donanımları da görülüyor; aralarından biri besbelli ki kare şeklinde yapay bir liman havzasına bağlanmış.

daha sonraki tarihlerde önce dönemlerin gerçekliklerini örten muazzam zenginlik efsaneleri üretmiş iki kutbundan işe başlayabiliriz. Gerçekliğin üstündeki bu örtülerin en ağır olduğu yer İberya'ydı. Burada Aşağı Guadalquivir ve Huelva çevresi, daha sonraki Klasik dönem yazarlarına göre El Dorado'nun gümüş zengini masalsı eşdeğeri Tartessos'un aslı olsalar gerekti. Bizim içinse buralar bağlantı kuran denizler, bol miktarda metal ve zengin tarım arazilerinin kesiştiği kilit bir bölgedir.[255] Buralarda MÖ sekizinci yüzyıldan itibaren gelişen savurgan elitler gayet iyi bilinir ama onlardan önce gelenler, yani Huelva'daki ilk etkileşimlerin katılımcıları bilinmez. Cebelitarık'ın biraz doğusunda, Alcorrín'de MÖ dokuzuncu yüzyıl sonlarında, 2,5 km içeride yeni topraklar üzerine kurulmuş, iyi tahkim edilmiş büyük bir yerleşimde son dönemde yapılan kazılar, neler bekleyebileceğimize dair bize biraz fikir verir.[256] Açıkça görülen bir eğilim vardır, o da sahildeki toplulukların deniz ticaretiyle giderek daha fazla uğraşmalarıdır, bu topluluklar yerli halkları, ticari ıvır zıvır ve Doğu Akdeniz pratiklerini yüklenmiş gelen Levant tüccarlarıyla haşır neşir olmanın kaçınılmaz sarsıntısını hazırlamak için çok şey yapmış olsalar gerektir. Cadiz Körfezi'nden (Batı İberya'nın alüvyonlu altını ve diğer metallerin denize ulaştığı) Tagus'un ağzına dek surlu yerleşimler sahil boyunca deniz trafiğini eklemliyor, daha iç kesimlerdeki taş oymalarda Atlantik'te yaygın olan tipte çentikli kalkanlar taşıyan savaşçılar görülüyordu.[257] Diğer gözlerininse denize baktığı, Cebelitarık'ın ardındaki yaylalara uzanan yollar üzerindeki birkaç resimli mağaradan biri olan Laja Alta'daki imgelerden anlaşılıyordu. Burada yerli insanlar, kürekler ya da seren direği ve yelkenle donanmış gemiler resmetmişlerdi, bu gemilerden biri açıkça dikdörtgen bir *cothon* limanına yanaşırken görülüyordu **[9.37]**.[258]

İberya anakarasının çeşitli bölgeleri, denizden gelen ziyaretçilere açılmakla meşguldü, oysa Balear Adaları'nda yaşayan insanlar adalar güzergâhına kendi istekleri dışında dahil olmalarını, kesintisiz bir yoksul hayat tarzları ve eşitlikçi değerler tarihinin ardından daha şaibeli bir şeref gibi görmüş olabilirlerdi pekâlâ; erzakları tüketen yolculukların son noktasına bu kadar yakın olup istenen kaynaklardan yoksun olmalarına, kendi bedenleri, yiyecekleri ve mallarından başka bir şeyleri olmamasına bakılırsa belki de öyle olmuştur. Başka yerlerde olduğu gibi burada da, ada dışından metal işlerini içeren birkaç gömülü istif ortaya çıkmaya başlamıştır ama erken doğu buluntularının eksikliği Levantlı denizcilerin bu adaları en iyi ihtimalle denizde seyir işareti ve su ikmal noktası olarak gördüğünü gösterir.[259] Ne var ki konutların giderek bir araya toplanması, silahların artışı ve sonraları MÖ dokuzuncu yüzyılda rafine bir hal alıp sonraki yüzyıllarda Mallorca ve Menorca'yı kaplayan, Sardinya'daki *nuraghi* gibi konut

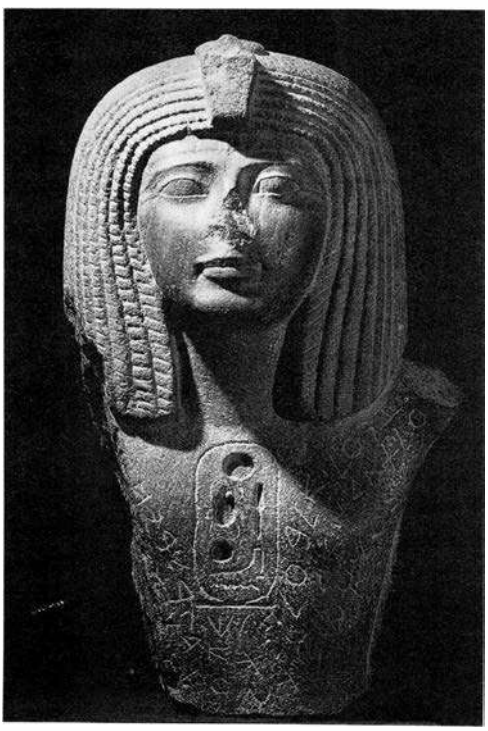
MÖ birinci binyılın başlarında Balear Adaları'nda görülen biri yeni, diğeri eski iki oluşum:

9.38 (*yukarıda*) Kuleyi andıran *talayot*'lar, adaların daha büyük olanlarında giderek sık rastlanan bir yerleşim tipi haline gelmişti.

9.39 (*sağda*) Menorca'da Cova des Carritx'teki mezar ve ritüel mağarası kullanımdan çıkmış; geride zemininde olağanüstü bir insan ve başka organik kalıntılar yelpazesi kalmıştır.

topluluklarını kendilerine çeken (adalar arası temaslara bağlanması mümkün, ılımlı düzeyde bir türsel benzerlik gösterirler) tahkim edilmiş yüzlerce *talayot*'a dönüşen ilk deneysel kuleler, yoldan geçen mürettebatın daha karanlık emeller beslemiş olabileceğini de ima eder **[9.38]**. Daha doğudan gelen gemilerin karaya çıktıkları ilk yer olan Menorca'da, ölü gömme pratiklerinde toplumsal hayatta kesinti emareleri gözleniyordu. Büyük *naveta*'lar kullanım dışı olmuştu; Cova des Carritx'te, MÖ 1400'den beri bir mezar mağarası olarak kullanılan 60 metre uzunluğunda sarmal bir tünel vardır, istisnai bir biçimde korunmuş bu tünelde ritüel eylemlerin arttığı gözlenir, kırmızıya boyanmış insan saçlarının bulunduğu ahşap ve kemik tüplerin gömülmesi de bu eylemler arasında yer alır, tünel MÖ 800 civarında kapatılmıştır **[9.39]**.[260] Balear Adaları, Akdeniz bütünleşmesinin kazananları olduğu kadar kaybedenleri de olduğunu ilk kez hissettiğimiz yerlerden biridir, bu hissi son kez yaşatmaktansa uzaktır.

Fenike girişiminin karşı kutbunda da kazananlar ve kaybedenler giderek belirginlik kazanıyordu. Kıbrıs'ı daha önce ziyaret etmiştik; burada Sur'un Kition'daki bağımlı oluşumu bakır ve kült üzerindeki denetimini genişletmiş, adanın, o tarihlerde henüz önemsiz durumdaki diğer siyasi oluşumlarında direniş ve taklit bileşimi bir tutumun gelişmesine neden olmuştu.[261] Bu arada Yeni Krallık'ın çözülmesi Nil Deltası'ndaki elitlere, bir süredir uyguladıkları serbestliğe denk düşecek resmi bir siyasal bağımsızlık kazandırmıştı. Bu dönemde burada ortaya çıkan hanedanların birçoğu Libya isimleri taşıyordu, eskinin çobanlarının yeni hayatlarına ne denli alıştıklarını, daha önce Levant ve başka yerlerden bölgeye sızanlara katılarak Nil'deki siyasal ve kozmik düzenin çöküşüyle fark edilebilir bir sarsıntı geçirmeyen kozmopolit bir toplumu ne ölçüde zenginleştirdiklerini ortaya koyan bir işarettir bu[262] (Aslında Delta merkezli yöneticiler MÖ 10. yüzyıl ortasından itibaren Nil'de birkaç nesil boyunca sallantılı bir siyasal düzeni yeniden tesis etmişlerdi). Bir Akdeniz çevresi Mısır'ının bu son tezahürünün başkenti Tanis'te bulunuyordu; buradaki anıtlarda daha önceki başkentlerden, en başta da artık çürümekte olan Piramesse şehrinden alınan taş bloklar, heykeller ve dikilitaşlar kullanılmıştı. Tanis'in diğer Delta şehirleri üzerindeki etkisi zaman içinde belirgin biçimde silinip gitmişti.[263] Delta, Mısır'ın gücünün eski usul icabı gösterişle sergilenmesini nadiren finanse edecek kadar kalabalık, tarımsal olarak zengindi. MÖ 925 civarında Libya kökenli bir ismi olan Firavun Sheshonq, Levant'a tek seferlik bir akın düzenleyerek, orada doğmakta olan siyasal oluşumları mahvetti. Kitab-ı Mukaddes'in Krallar Kitabı'nda hatırlanacak, Kudüs'ün kuzeyinde tespit edilebilir bir yıkım izi bırakacak kadar travmatik bir olaydı bu.[264] Bu akından elde edilen ganimet, Sheshonq'un halefi Osorkon'un Mısır tanrılarına dağıttığını ileri sürdüğü altın ve gümüş kaynaklarına katkıda bulunmuş olabilir. Ancak gerçekte olanlar pek de öyle pembe bir tablo çizmiyordu: Tanis mezarlığı Mısır'ın en geniş bozulmamış kraliyet mezarı koleksiyonunu içerir [**Rr. XLI**] ama bu

9.40 MÖ 10. yüzyıl sonlarında firavun olan I. Osorkon için üzerine yazıt kazınmış ve antik gelenekleri canlandırmak amacıyla Byblos'a gönderilmiş Mısır kraliyet heykeli; daha sonra Byblos'ta alfabetik bir yazıyla Byblos tanrıçası Ba'alat Gebal'e adanmıştır.

mezarların zenginliği, nispeten küçük yaştaki Tutankamon'un mezarının yanında bile sönük kalır, şehirdeki diğer anıtlar gibi bunlarda da daha önceki başyapıtlar kullanılmıştır.[265] Kronik sorunlardan biri, Fenike çıkarlarının metal işleri, sırlanmış eşya ve şarap üretimi ve pazarlamasına nüfuz etmesiydi.[266] Wenamun'un Delta hükümdarlarının Levant gemiciliğine bağımlılığıyla ilgili ifadelerinin yanı sıra, bu gelişme de denizaşırı tüccarların Nil'in ağzıyla yapılan ticarette giderek mutlak güç sahibi olduklarının altını çizer. Bütün bunlara, Fenike işi mor boyalı yün kumaşlara karşılık ince, beyaz Mısır keteninin ihracında gözlenen uzun süreli gerilemeyi de eklersek,[267] Delta'nın zenginlik yaratma seçeneklerinin tehlikeli bir biçimde tarım alanına doğru gerilediğini görürüz. Osorkon, Eski Krallık pratiklerini taklit ederek Byblos'a gönderdiği, muhtemelen daha eski bir kraliyet büstünün üzerine ismini yazdırmıştı **[9.40]** ama bunun Fenike sahiliyle ilişkilerin aslında tersine çevrildiğini gizlemeye bir faydası yoktu.[268]

9.41 Bugün Kuzey İsrail'de bulunan Dan şehrine Şamlı Hazael'in diktiği stelin bugüne ulaşan en büyük parçaları. Stel üzerindeki Aramca yazılar Orta Levant'taki bu genişleyen siyasi oluşumun Davud'un Evi'ne karşı kazandığı zaferi anlatıyor.

Fenike'nin kalbine daha da yaklaştığımızda, MÖ dokuzuncu yüzyıl civarında orta ölçekli siyasi oluşumların Levant'ın iç kesimlerini doldurduğunu görürüz. Kuzeyde bunların birkaçı "Arami" diye niteleniyordu, daha önceki dönemlerde kullanılan "Amorit" kadar bulanık, aynı şekilde, çoban hayatı sürenlerin siyasal huzursuzluk sonrası dönemdeki sızmalarıyla ilişkili bir terimdir; gerçi bu kez bu insanların dili yavaş yavaş Levant'ın yeni *lingua franca*'sı haline gelmiştir, İsa'nın döneminde bile hâlâ kullanımda olmuştur.[269] Birkaçıysa Sur'un hâkim olduğu bir sahilde depoları gayet dolu küçük antrepoları teşvik ediyordu. Asi Nehri'nin ağzında kurulmuş olup Amik Ovası'na hizmet eden böyle bir merkeze Sir Leonard Woolley, Al-Mina ("liman") adını vermişti, burası antik devirlerde de muhtemelen *karum* ("rıhtım" ya da "ticaret bölgesi") diye biliniyordu.[270] Asur'a siyasal bakımdan ölümcül bir yakınlıkta olmak yerine, ekonomik bakımdan teşvik edici yakınlıktaki bölgeler ile Akdeniz arasında bu gibi siyasi oluşumlar gelişiyordu. Denize ya da Mezopotamya'ya uzanan Levant vadilerinden erken dönemlerde geçen (yakılması için hazırlanmış saf tebeşir sunaklarla tescillenen) Arap tütsüleri ya da mürrüsafisi üzerindeki denetim iç kesimlere, özellikle de güneye uzanan yollara taze kan sağlamıştı.[271] Başka yönlerden, dışarıdan, etkili efendilerden bağımsız olunan bu ortam, Levant siyasi oluşumlarının MÖ ikinci binyıldaki görkemli günlerini andırıyordu. Artık biraz daha küçük olmakla birlikte gelişen şehirler geniş, kalabalık ve iyi bütünleşmiş hinterlandlarla çevrelenmişti. Bu durumu, büyük ölçüde kendi araçlarıyla bir başına bırakılmış Levant'ın fabrika ayarları olarak da görebiliriz. En öne çıkan örnekler arasında, kralı Hazael yönetiminde Filistin siyasi oluşumlarını karadan, Sur ticaretinin denizden baltaladığı kadar küçülten Şam vardı. Ancak Hazael daha çok Celile'yi işgalinden sonra Tel Dan'da diktirdiği anıtla tanınır; bu anıtın ürkütücü yazıtında Davud'un hanedanından bir kralı öldürmekle övünmüştür, böyle bir hanedanın varlığına ilişkin o dönemden ilk kanıttır bu **[9.41]**.[272]

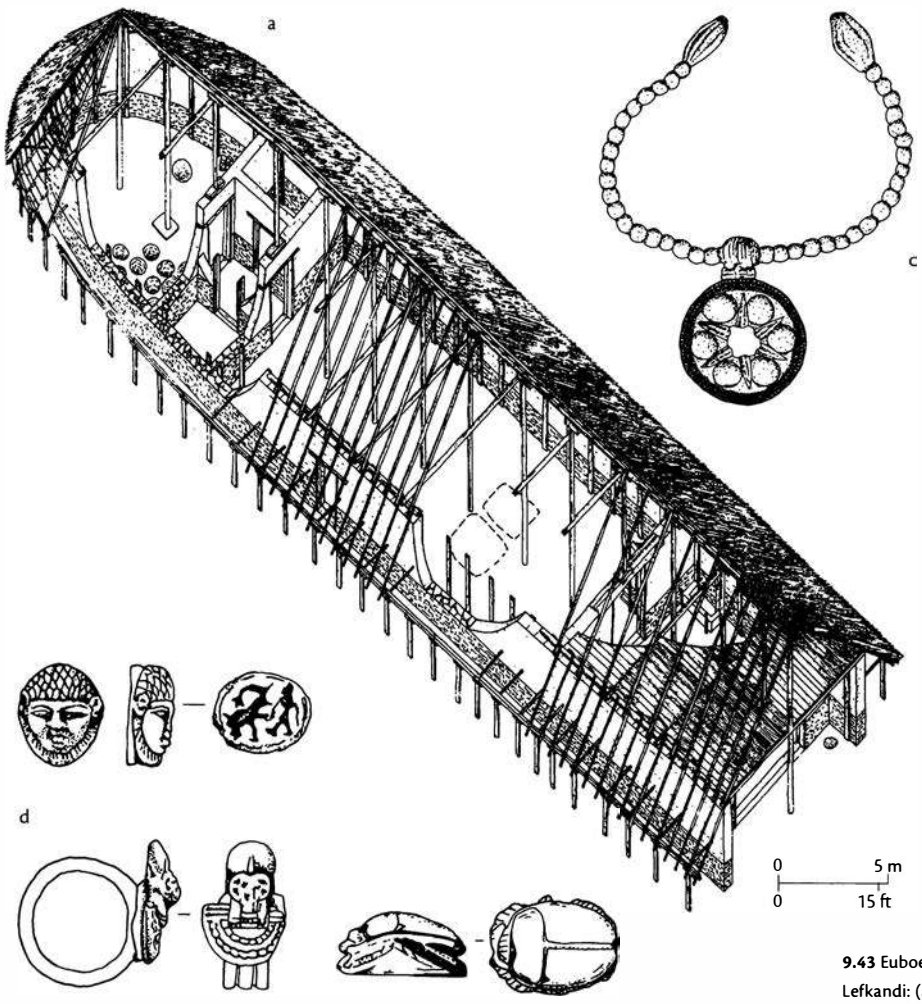
Eski Ahit'te, bu hanedanın kurucusu ile oğlu Süleyman'ın MÖ 10. yüzyılda inşa ettiği iddia edilen Birleşik Krallık'a ilişkin kanıtlar, özellikle Kudüs'te daha ele avuca sığmazdır.[273] Davud'un gençliğini tepelerde bir *hapiru* olarak geçirmesi, Filistin siyasi oluşumlarına karşı verdiği mücadeleler, binyıl başındaki tabloya hayli iyi oturur ama Süleyman dönemindeki zirve dönemini tespit etmek

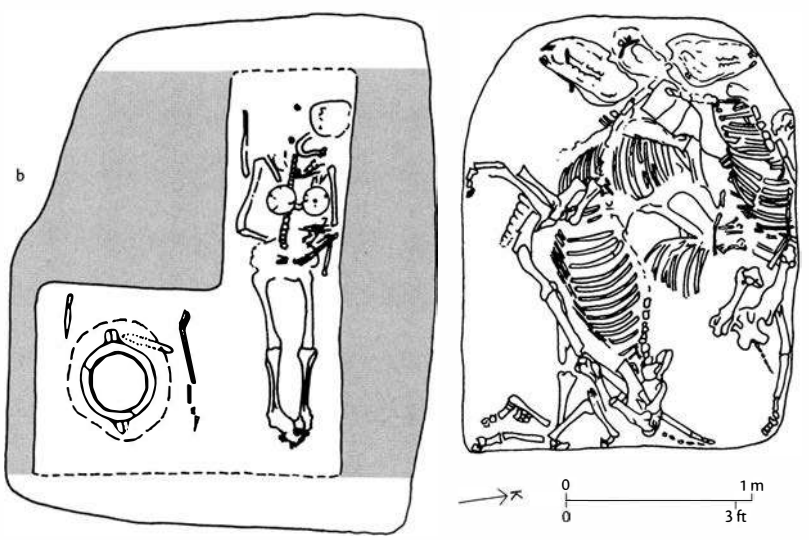

9.42 Hayvan dişinden bir panel üzerine incelikle yontulmuş kanatlı bir sfenks, aslen keruv. Bu eserin Fenike'de üretildiği, bir zamanlar Samarya'daki kraliyet sarayının bir parçası olduğu neredeyse kesindir. Samarya sarayı, bu tür müthiş zanaat eserlerinin bol miktarda, hediye, ticaret malı ya da haraç olarak ulaştığı birkaç merkezden biriydi.

arkeolojik bakımdan daha zordur, bu da Eski Ahit'in anlatısı ve ilahi mesajı birkaç yüzyıl sonra kanunname halinde yazıya dökülürken daha mütevazı bir gerçekliğin yaldızlandığı yönündeki şüpheleri besler. Bu konuda keskin görüş ayrılıkları mevcuttur, Kitab-ı Mukaddes'in doğruluğu bir yana bizim için bu tartışmada önemli olan nokta, Güney Levant'taki büyük bir siyasi oluşumun (Akdeniz'de suların çekildiği en alçak noktada olsa da muhtemelen devrinin en büyük siyasi oluşumunun) Kızıldeniz ve Akdeniz'deki ticaret ile Sur'un hareketlendirmesiyle, MÖ dokuzuncu yüzyılın daha geniş kapsamlı ufkunda belirleyici bir biçimde yükselip yükselmediği sorusudur.[274] Bütün bunlar bir yana, Tunç Çağı'nda olduğu gibi, MÖ dokuzuncu yüzyılda bu tepelik ülke ikili bir siyasal süreç yaşıyordu; bir yanda kuzeyde İsrail, diğer yanda güneyde Yehuda oluşuyordu. Bir kez daha, daha yağışlı kuzey ilerlerken engebeli güneş başta gelişmelere uzak kalmıştı; kuzeyin bostan mahsullerine uygunluğu, başkenti Samarya'da şarap ve yağ için kesilmiş, Erken İbranice alfabesiyle yazılmış ama Kenanlı ve Baal-soyundan isimleri olan kişilerden bahseden vergi alındılarının kazındığı çömlek kırıklarından okunabilir.[275] Ne var ki Tunç Çağı'nda olduğunun tersine, kuzey yaylasında yerleşik siyasi oluşum Celile'nin tahıl tarlalarını, sahile ve Şam'a uzanan patika başlangıçlarını da ele geçirmiş, Levant'ta önemli bir varlık ve büyük bir Fenike uydusu oluşturmuştu. Eski Ahit'te hayıflanmayla, tiksintiyle anılan ama bizim bakış açımıza göre, karma nüfusu, dini farklılıklara hoşgörüsü, gösterişli hayvan dişlerini estetik bakımdan çekici bulması **[9.42]**, sarmal sütun başları, yeni moda saray tasarımları ve savaş arabası atları için büyük ahırlarıyla iyiden iyiye Akdeniz'in simgesi olan bu krallık, güçlü Kral Ahab ile onun iftira atılmış ama delişmen biri olduğu aşikâr cariyesi, Sur hükümdarı Ithobaal'ın kızı Jezebel'in İsrail'iydi.

Levant ile İberya arasında ağa ilk çekilen bölgeler, önceden bir yerel ağ geleneğinin bulunduğu, daha geniş çaplı ilişkilerin çok kolayca kurulabildiği bölgelerdi: Bunların başında Ege ve Tiren geliyordu. Tiren'in Akdeniz aşırı rotalara ve Toskana ile Sardinya metallerine erişimdeki üstünlüğü, komşusu Adriyatik'i yavaş yavaş kendi içine kapalı bir devre haline getirmişti. Bu durumun izleri arasında Huelva, Kartaca, Sardinya, İtalya anakarası ve Sicilya'da bulunan birkaç Ege çömleği yer alır; bu nesneler hâlâ onların gösterişli bir biçimde boyanmış içki ya da servis kaplarının görüldüğü mütevazı ama ayırıcı nişini hedef alıyordu.[276] Sıklıkla iç içe geçmiş yarım dairelerle kaplı bu gibi kaplar ve tabaklar, doğuda, özellikle Sur civarında da karşımıza çıkar ama Al-Mina gibi daha küçük yerlerde ve Kıbrıs'ta da görülür. Bu üslubun merkezi, Makedonya, Kiklad Adaları ve Anadolu sahiline uzanan Ege içi yoğun bir devrenin bir parçası olan büyük Euboea Adası'ydı. MÖ 11. yüzyıldan beri Levant mallarını çeken Lefkandi de burada bulunuyordu; Lefkandi'de MÖ 10. yüzyılda yapılmış devasa uzunlukta bir salon hızla bir mezar tümseğine çevrilmişti, altındaki odalara savaşçı donanımlarıyla birlikte bir kremasyon ile bir kadının altınla bezenmiş cesedi gömülmüştü, bunlara hafifçe yıpranmış doğu işi antika eserler, ayrıca kesilmiş dört at eşlik ediyordu **[9.43]**.[277] Boyalı çömlekler ve bu zalimce olmakla birlikte

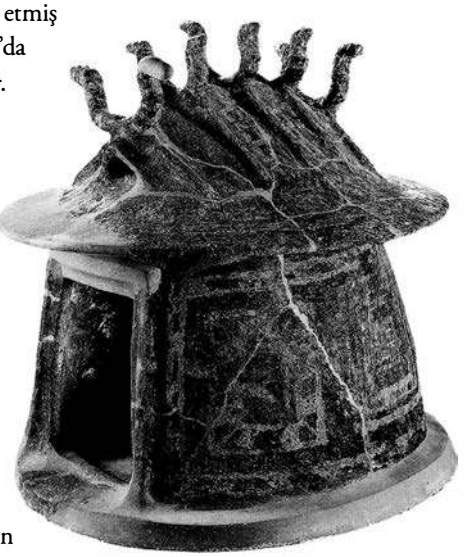
9.43 Euboea Adası'nda Lefkandi: (a) Büyük ama hâlâ dikkat çekici derecede yalın Toumba binasının rekonstrüksiyonu; (b) ana salonun altında demir silahlar, zengin donanımlı bir kadın gömüsü ve adaklık at ölülerinin bulunduğu kremasyon urnası; (c) gömülmüş kadının üzerinde bulunan, MÖ ikinci binyıl başlarına ait, hasar görmüş, Yakın Doğu işi altın bir diskin asılı olduğu pandantif; (d) daha sonraki tarihlere ait mezarlarda bulunan Fenike işi küçük çini eserlerden bir seçki.

gösterişli ölüm ritüeli odaları, Egeli ve doğulu denizcilerin göreli öncelikleri hakkında, "erken Yunanların" deniz ve ticaretle ne kadar ilgili olduklarına dair olmayan-soruyu incelemeyi amaçlayan Klasik dönem akademisyenlerinin bulandırdığı, yararsızca kutuplaştırılmış bir tartışmaya konu olmuştur.[278] Birçok Ege halkı binlerce yıldır hem denizle hem ticaretle gayet ilgili olmuştur, mantıklıdır bu, denizyoluyla etkileşimi bu kadar destekleyen bir bölgenin, hele Lefkandi gibi, onu anakaradan ayıran boğazdan geçen yerel trafik; Güney ve Kuzey Ege arasındaki korunaklı iletişim koridorundan akan orta ölçekli deniz trafiği açısından bu kadar iyi bir konumda bulunan bir yerin sakinlerinin bu ilgiyi kaybetmiş olmaları da son derece olasılık dışıdır. Tıpkı uzaklara gitmiş Sardinya çömleklerinin Tirenli denizcileri işaret edebileceği gibi, bu iç trafiğin bir bölümünün Ege'den Levant ve İtalya'ya doğru uzanan, uzun zamandır bilinen denizyolları üzerinden sahil şeridi boyunca genişlememiş olmasına gösterilebilecek bir gerekçe yoktur. Ne var ki o dönemde Levant tüccarlarının daha geniş kapsamlı bir nüfuzu olduğunu görmezden gelmek de bir o kadar ters olur. Lefkandi mezarlarında, Doğu Akdeniz işi, çok sayıda küçük, değersiz süsün yanı sıra, MÖ dokuzuncu yüzyıla ait silah bakımından zengin bir kremasyonla, beraberinde bir dizi Levant terazi ağırlığı ve Levant'tan ithal yağ şişeciğinin bulunması burada bir doğulunun yerleşik olması gibi kışkırtıcı bir olasılığı gündeme getirmiştir.[279] Sur çevresinde Ege çömleklerinin yoğun olarak bulunması da bunların doğuya gelmesini sağlayan geminin kökenlerinin neresi olabileceğini düşündürür. Klasiklere kök salmış bir Helenmerkezcilik veya zinde bir revizyonist yaklaşımdan ziyade, ancak bir o kadar sadeleştirici, Fenike merkezli ortodoks bir bakış Ege'de ve daha geniş çapta Akdeniz'de yaşanmakta olan gerçekliklerin hakkını verir.

MÖ birinci binyılın ilk iki yüzyılında toplumsal örgütlenme ölçekleri bakımından Ege ile Tiren arasında başka paralellikler görülebilir; Ege'nin Tunç Çağı'ndan beri Levant, Kıbrıs ve Mısır'ın kesintisiz bir biçimde kentli olmuş dünyasından nasıl derinden farklılaştığını hatırlatan bir noktadır bu. Kabul etmemiz gerekir ki, Ege'de İzmir eteklerindeki Bayraklı dışında doğu sahil şeridi hakkında bilgimiz pek azdır; Bayraklı MÖ dokuzuncu yüzyılda birkaç hektarlık surlu bir yerleşimdi.[280] Ama Peloponez'den Makedonya'ya Atina ve Argos'un altındaki araştırma merkezleri de dahil olmak üzere, çömlek ve mezar üslupları konusunda çeşitlilik gösteren bir arka planda, bin ya da daha fazla insanın yaşadığı en büyük topluluklar bile kent yapısından hiçbir ize rastlanmayan gevşek ev ve mezarlık topluluklarından oluşuyordu.[281] Lefkandi'deki gibi onur ödülüne layık görülmüş insanlar, ya da daha büyük yerleşimlerdeki benzer elit grupları, cenazelerinde yüksek mevkide olduklarını ileri sürebiliyorlardı ama güçlerinin kalıcılığı sorgulanabilir bir meseleydi. Bu insanlar daha sonraları *basileis* diye bilinecekti. Lineer B Yunancası'ndan alınan, önemsiz bir otorite anlamına gelen bu terim, toplumsal piramitte ondan daha yukarıda olan her şeyin küçük harfle yazılması sonrasında bile, daha sonra atfedilen kraliyet çağrışımlarından çok, "büyük adam" anlamına yakın kalacaktı.[282] Lefkandi'deki gösterişli cenazelerin bir son nokta havası taşıması, birkaç kuşak boyunca yakınlarda onlarla ilişkili gömüler bir kenara bırakılırsa, iktidarın devredilemeyecek kadar istikrarsız olduğunu düşündürür.[283] İktidarın büyük bölümü muhtemelen savaşta güç göstererek (Atina'da Areopagus Tepesi'nde, yanında silahlar ve at koşumları bulunan bir mezar geliyor insanın aklına), üretim fazlasını sömürerek (yine Atina'daki bir başka mezarda bir tahıl

ambarı maketi bulunmuştu), ticaret sayesinde (Lefkandi'deki terazi ağırlıklarını hatırlayalım) ya da toplumsal hakemlikle elde ediliyordu; bunların hepsi de 1500 yıl öncesinin Ege'sinden kalmaydı. Belki bu istikrarsızlık yüzünden, bazı mabetler toplumsal ve bölgesel olarak daha bütünleştirici bir rol benimsemeye başlamıştı. Peloponez'in kara köprüsü Isthmia ile Olympia'da gözlenen sunu, ritüel ve ziyafet kalıntıları, ileride yaşanacakların habercisi gibidir.[284] Sadece Girit'te, daha önceki seferlerde olduğu gibi en başta Knossos'ta ve muhtemelen adanın Levant'taki faaliyetlerle yakın bağlarıyla ilgisiz olduğu söylenemeyecek biçimde (Zeus'un bir boğa biçimine girip bir Sayda prensesi olan Europa'yı çiçekli tarlalar arasından kaçırması miti, Minoa ve Demir Çağı unsurlarının ilginç bir karışımıdır)[285] daha büyük toplulukların biraz hızlı dirildiği seçilebilir.

Kültürel bakımdan bir o kadar büyük bir çeşitlilik gösteren İtalyan yarımadasında, biraz daha iyi tanıklık edilen bir şey varsa o da büyük yerleşimlerdi; en kuvvetli biçimde Etrurya'da, ayrıca Alba tepeleri ve Roma'da böyle yerleşimler olduğuna ilişkin izler mevcuttur; bir sahil yolunun, sahildeki bataklıklardan kaçınarak Tiber'in en sığ kesiminden içeri doğru kıvrıldığı bir yerde bulunan Roma'nın konumu, yarımada üzerindeki yollar pekişip sağlamlaştıkça bir avantaja dönüşecekti.[286] Daha güneyde, Capua'da ve Etrurya'ya yakından bağlantılı Campania'nın başka yerlerinde benzer eğilimler görülebilir; derin güneyde ve Sicilya'da dayanıklılık göstermiş ama incelmiş sahil merkezlerinin ardında yerleşimler iç kesimlere doğru genişlemeye devam ediyordu.[287] Ancak büyüteçle baktığımızda bu örüntülerin o kadar da sağlam olmadıklarını görürüz. Etrurya'daki merkezlerin çoğu, volkanik platoların sarp kenarlarını taçlandıran doğal, büyük tepe kaleleri haline gelmişti, insan akışına rağmen bu platoların aslında sadece küçük bir bölümü kulübelerle kaplanmış, aralarında büyük boşluklar bulunan topluluklar oluşmuştu; bu durum, daha sonraları buralarda yükselmiş şehir isimlerinin çoğul biçimde olmasını açıklayabilir belki. Böyle bakınca Veii'deki 175 hektarlık plato, 17-25 hektarlık bir yerleşim alanına iner; Cerveteri'de (Roma döneminin Caere'si) de sekiz konut grubunun biraz daha yüksek bir platoya dağılmış olması, her iki örnekte de nüfusların 2000-3000'lerle ifade edilebileceğini düşündürür.[288] Etrurya'nın tarım arazileri, kendilerine en yakın büyük komşularının otoritesini kabul etmiş olmaları muhtemel küçük topluluklarla doluydu.[289] Orta İtalya'da kültürel bakımdan iki yolun doğmuş olması muhtemeldir. Bunlardan biri, toplumsal bağları sıkılaştıran, süslü silahlar, zırhlar ve başka eşyalarla tanımlanan, yükselen liderlerin ve maiyetlerini ifade eden bir kelime dağarcığının mezarlıklarda dinsel olarak gözetilmesiyle dikkati çeken, yaygın biçimde paylaşılan yeni bir kremasyon ritüelini yönlendiriyordu.[290] Hemen güneye doğru yükselmekte olan bir elit bulunduğuna ilişkin başka emareler arasında, Roma'da Palatine'de bilinmeyen bir amaçla tekrar tekrar inşa edilmiş büyük bir kulübe de yer alır; çatıları dev hayvan ve insan figürleriyle süslü bu gibi yapıların örneklerine bakılırsa, (Lefkandi'deki salonun ancak dörtte biri büyüklüğünde olan) zemin planının düşündürdüğünden biraz daha gösterişli bir yapıydı **[9.44]**.[291] Biraz doğuda, Osteria dell'Osa'da daha küçük bir topluluğun

9.44 Kremasyon, Akdeniz Avrupası'nda yaygınlık kazanmıştı ama İtalya'da MÖ birinci binyıla ait, kimi zaman abartılı çatı süslemelerinin görüldüğü, kulübe şeklindeki çömlek işi urnalar ayrı bir kap biçimiydi ve muhtemelen dönemin evlerinin, mimari kalıntılarının düşündürdüğünden çok daha etkileyici olduğunu ima ediyordu. MÖ dokuzuncu yüzyıla ait bu örnek, Kuzey Etrurya'da Vetulonia'da bulunmuştur.

9.45 MÖ dokuzuncu yüzyıla ait, burgulu altın tellerle süslenmiş bu tunç broş, İtalyan metal ustalarının becerilerinin hızla arttığının, kültürel kimliği ifade etmenin son derece sembolik biçimleri olan farklı takı ve giysilerin yarımadada popülerlik kazandığının iyi bir göstergesidir.

mezarlığında, muhtemelen daha sonraki grupların reislerine ait birkaç zengin mezar öne çıkar.[292] Son olarak ve eşitsiz bir biçimde, bir Orta Akdeniz eliti, arkeolojik görünürlük sağlayacak kadar yerleşiklik kazanmıştı. Diğer kültürel yolsa, özellikle Etrurya'da metalurjinin son hızla ilerleyen yükselişini sürdürüyordu. Etrurya demircileri artık yenilik ve beceri bakımından Orta ve Batı Akdeniz'de başı çekiyordu [**9.45**; **Rr. XXXVIII**].[293] Populonia ve Vetulonia'da, verimli güney bölgelerde bulunanlardan biraz farklı olup Elba üzerinden Sardinya'ya uzanan metal odaklı bir kuşağa bağlı kıyı madenlerinin arasında Kuzey Etrurya merkezleri yükseliyordu.[294] Bu merkezlerde üretilen ürünlerin birçoğu, genişlemekte olan cenaze işleri âlemine akıyordu. Levant ve Ege'den ithal malların Etrurya'ya düzenli olarak girmesi ve Kuzey Etrurya ile Sardinya arasındaki bağlar şayet peşinden gidilesi izler sayılırsa, bilinmeyen miktarda ürün de zaten yurtdışına çıkmış bulunuyordu. Ancak büyük miktarlarda metal bir yandan sermaye olarak da biriktirilmeye başlanmıştı ve bu metal nesneler zaman zaman geri dönüşümlü gömülü istiflerde bugüne ulaşmıştır. Alp ve Toskana madenleri arasında kalan Bologna'da bulunan böyle bir gömü 15.000 parça içeriyordu.[295]

Akdeniz'de MÖ birinci binyılın ilk iki yüzyılında yaptığımız bu keşif gezisinde, bağlantıların ciddi biçimde genişlemesi sürecini başlatan ya da iyi kötü bu bağlantıların içine çekilen bölgelere odaklandık. Peki ya ayrı dünyalar olarak kalan, birkaç örnekte bir süre daha böyle olmaya devam eden bölgeler hakkında neler söyleyebiliriz? Kuzey Adriyatik'teki ticaret merkezlerinin MÖ 1200 sonrasında, Ege ve ötesinde değişen koşullardan yararlanarak daha geniş çaplı Akdeniz bağlantılarına doğru enerjik atılımı, birkaç yüzyıl sonra, daha iyi bir konuma yerleşmiş Tirenlilerin rekabet gücü karşısında istim kesti. Frattesina MÖ dokuzuncu yüzyıl zarfında geriledi ve yüzyıl sonunda da terk edildi.[296] Adriyatik'in hem İtalya hem Dalmaçya yakasında topluluklar, boyutları ve bağlantıları itibariyle sınırlı olmayı sürdürdü, İtalya'nın daha sonraları Samnite ülkesi diye bilinen bölgelerinde tepe kalelerin yayılması ve silahlı mezarlara yüksek bir sıklıkta rastlanmasının da yansıttığı üzere, dikkat çekici düzeyde iç çatışmalara tanık olunuyordu.[297] Adriyatik'teki bağlantılar büyük ölçüde bu alt havzanın kendi içiyle sınırlı kaldı, gerçi kehribar yumruları iç kesimlerden Güney Balkanlara doğru akıyor, Otranto Boğazı üzerinden etkileşim de kesintisiz devam ediyordu. Bu durum birkaç yüzyıl sonra iki yaka arasında gözlenen güçlü dilsel yakınlıkların açıklanmasını sağlayabilir.[298] Adalar güzergâhına uzak kalan, deniz ticareti geleneğinin büyük bölümünden yoksun bir başka dışlanmış bölgeyse Güney Fransa, Katalonya, Kuzeybatı İtalya ve Korsika'ydı.[299] Ancak bu bölgenin merkezinde, Aude Nehri üzerinden Batı Fransa'yla iletişim içinde olan Languedoc'un bazı bölgeleri, zengin ovasına ve nehir geçidine tepeden bakan Carsac (Carcassonne) ve Cayla de Mailhac gibi müstahkem köyler ve gömülen istiflerle silik bazı toplumsal kıpırdanmalar göstermeye başlamıştı. Orta ve Batı Akdeniz'de çok popüler olan Atlantik mallarının ticaretini yapanlar herhalde, havzanın içlerine doğru karadan ilerleyen, İber Yarımadası'nın çevresinden dolanan uzun yolu kısaltma potansiyeline sahip bir yol aramaya başlamışlardı. Afrika da neredeyse tümüyle bu gelişmelerin dışında kalmıştı, bu zamana dek

ancak hâlâ sahile tutunmuş yabancı bir deniz organizmasını andıran Kartaca sayesinde, yakın çevresi dışındaki hayat üzerindeki topluiğne başı kadar bir etkisi olmuştu. Akdeniz ile Afrika'nın ortak sahillerinde Kartaca benzeri implantların ikisi üzerindeki büyük etkileri gelecekte görülecekti.

Bütün bu istisnalar bir yana, Huelva'da ortaya çıkarılan bağlantının Akdeniz tarihi açısından anlamı ve sonuçları, ayrıntılar arasında kaybolmaması gereken bir nitelik taşır. Daha önceleri deniz, Akdeniz havzasının hatırı sayılır büyüklükteki parçaları açısından merkezi bir hal almıştı, oysa artık bütünün merkezini oluşturmaya başlıyordu. Kat edilen toplu mesafe (hatta kesintisiz geçişler) bakımından, havzanın uzunluğu boyunca yapılan ilk deniz yolculukları o devirde küresel bir rekor kırarak öne çıkıyor, denizciliğin başlamasından bu yana liderliği elinde tutan Pasifik performanslarını MÖ ikinci binyıl sonunda geride bırakarak bir zirve noktası oluşturuyorlardı.[300] Ayrıca Akdeniz'de, kültürel düzeyde Huelva çamurundan çıkarılan Levant işi terazi ağırlıklarının örneklediği, gelecek yüzyıllarda havzayı bir araya getirecek, dışarıdan giren ya da başka biçimlerde ortak birçok pratikten ilki olan, denizcilik uzamı bakımından MÖ üçüncü binyılda ilk kez Byblos gemilerinin çarpıttığı teraziyi dengeleyen, yeni bir simetriyi haber veriyorlardı. Bu ikinci anlamıyla simetri büyük bir küçülmeyle el ele gidiyordu. Neolitik Akdeniz, hayal edilemez olsa bile, tek tip bir enginliğe sahipti, Bakır ve Tunç Çağı Akdeniz'i ise daha değişken bir enginlikteydi ama Demir Çağı Akdeniz'i sadece büyüktü, böyle olduğu için de tümüyle bilinme, dolayısıyla "bizim deniz" iddialarına konu olma potansiyeline sahipti. Bu dönüşüme örnek verelim: Demir Çağı'nda havzanın uzunluğu boyunca, makul düzeyde talihli tek yönlü bir yolculuğun yaklaşık üç ay sürdüğü düşünülür, mevsimlik hava durumu sıklıkla iki yıl sonra geri dönülmesini dayatırdı.[301] Ama bu eksensel rotanın Neolitik versiyonunun, tarımı havzanın bir ucundan diğerine aktarması birkaç binyıl sürmüştü; kolektif hafızanın bile ötesine geçen bir süreydi bu. Birazdan göreceğimiz üzere bu küçülme, havza ağlarında hem merkezkaç hem merkeze doğru eğilimlere güç vermiş, denizin tamamı kültürel ve ekonomik koşulları sıkılaştırarak havzanın Avrupa, Afrika ve Asya'ya doğru daha fazla ilerlemesini sağlarken, siyasal olarak da ilk (ve son) kez birleşmesini beraberinde getiren, sonraki dönemlere ait bir Pan Akdeniz imparatorluğuna zemin hazırlamıştı.

Başlangıcın Sonu

(MÖ 800-500)

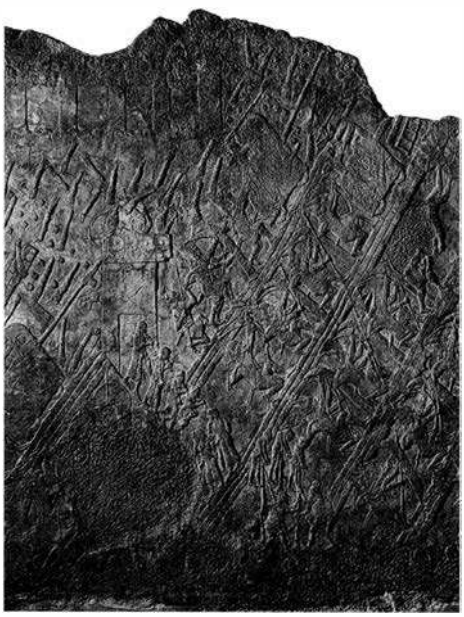
(Bitmemiş) Sekizinci Senfoni

Klasik çağdan bir Atinalı ya da o dönemde Akdeniz'de uzun zamandır varlığını sürdüren herhangi bir merkezde yaşayan bir kimse, birkaç yüzyıl geriye, MÖ 800'e gönderilseydi, çevrelerindeki dünyanın genel hatlarının çoğunu tanıdık bulurlardı. Ama birçok ayrıntı da onlara tuhaf ya da gelişmemiş görünürdü, havzanın daha korunaklı bir tarihi olan başka kesimlerinin sakinleriyse derinden sarsılırlardı. MÖ 800 ile 500 arasındaki üç hareketli yüzyıl boyunca, Akdeniz hayat tarzlarının uzun süren karmaşık evriminin son unsurları yerli yerine oturmuş, tuhaf da olsa alışıldık bir biçimde "antik tarih" diye bilinen şeyden aşina olduğumuz tabloyu oluşturmuştu. Bu zaman süresince, kesişen akımlar, bölge bölge ilerleyen bir yaklaşımı anlamsız kılmanın yanı sıra bağlanma ve yaklaşma eğilimlerine de ters düşer. Yine de iki ayrı evre belirlemek mümkündür. Birincisi, dokuzuncu bölümün son kısımlarında incelediğimiz gelişmelerin epeyce doğrudan bir sonucu olan, nitelikleri hâlâ akışkanlık gösteren ve doğum sürecinde olan evre, MÖ sekizinci yüzyılı kapsar ve yedinci yüzyıl başlarına uzanır. Bu evreye katılan bölgeler büyük ölçüde önceki gibidir; Güney Fransa ve komşuları, Adriyatik'in iç kesimleri ve Kuzey Afrika'nın çok büyük bir bölümüyse kendi yollarına gitmiştir. Ancak tıpkı Schubert'in "Bitmemiş" Sekizinci Senfoni'si gibi Akdeniz'in sekizinci yüzyıl senfonisi de eksik kalmıştır. Bu senfoninin son bölümleri, ikinci evremiz, MÖ yedinci yüzyılda, kendisinden önce gelen evrelerle örtüşür ama eksiksiz ifadesini ancak MÖ 600 sonrasında bulur.[1] Bu evrede Akdeniz'deki kültürel, toplumsal ve ekonomik faaliyetlerin yoğunlaştığına, Akdeniz ağlarının havzanın büyük bölümünü içine alıp dolduğuna, ayrıca havzanın epey ötelerine uzandığına tanık olunur. Aynı tarihlerde insanlar ve yerler arasındaki angajman kuralları daha sistematik ve akılcı bir hal almıştı; bu yeni halleriyle, Klasik çağların ve sonraki dönemlerin Akdeniz'inin en parlak, ayrıca en rahatsız edici özelliklerinin bazılarını şekillendireceklerdi.

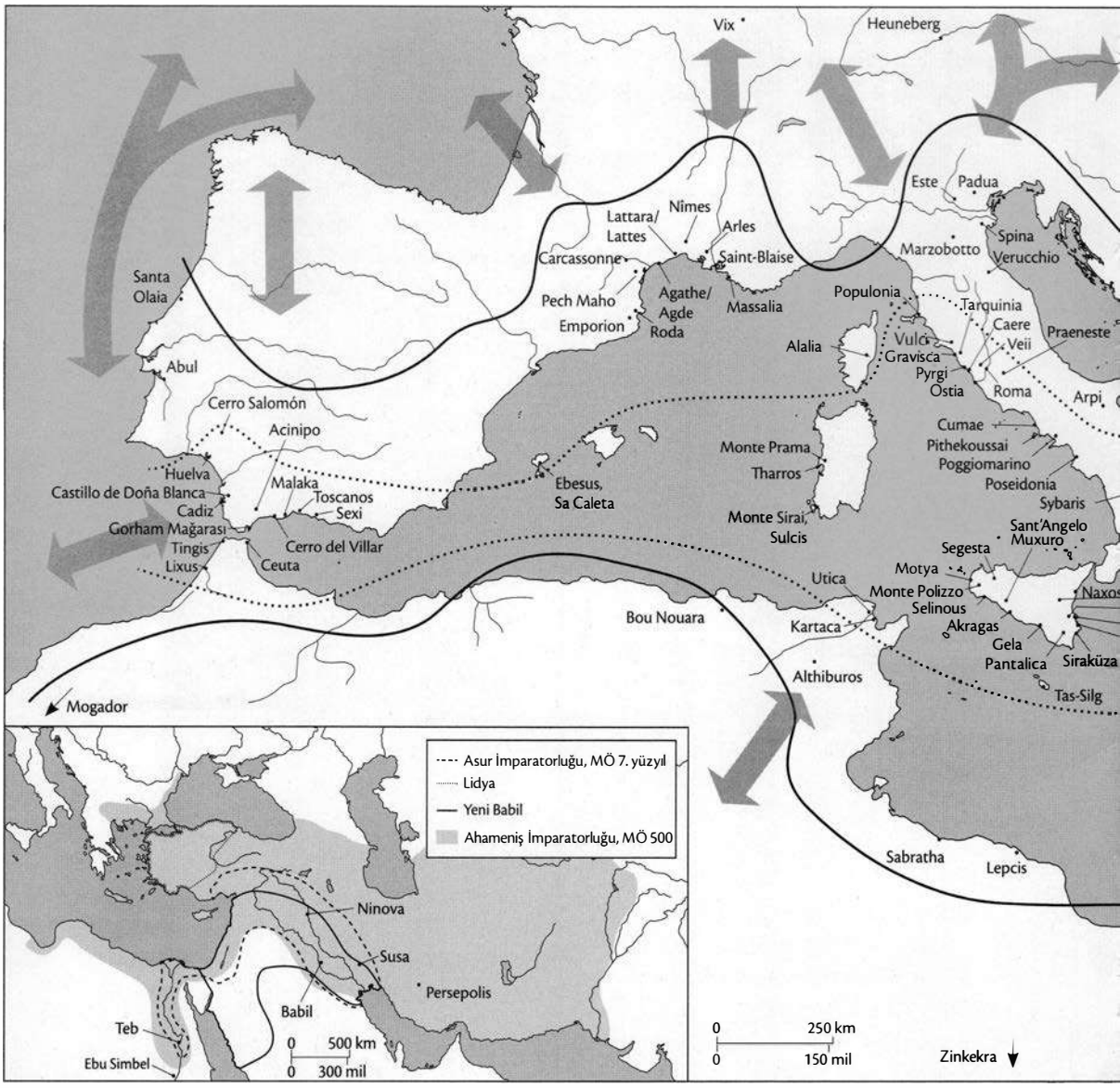
MÖ sekizinci yüzyılın ve hemen sonrasının canlılığı uzun zamandır aşikârdır. Ege'den yana olanlar için bu dönem bir "Yunan Rönesansı" anlamına geliyordu; bizim bakış açımıza göreyse, Tunç Çağı'nın son bulmasından itibaren kesinlikle ikincil düzeyde bir katılım göstermesinin ardından Ege'nin daha geniş çaplı Akdeniz'e faal olarak yeniden girmesi anlamına gelir. Bu dönemin, her zaman olduğu gibi değişikliklere maruz kalmakla birlikte çiftçiliğe biraz daha müsait, dolayısıyla demografik büyüme ve genişlemeyi teşvik eden daha yağışlı, daha serin havaların da habercisi olduğu, yakın zamanda açıklık kazanmıştır.[2] Akdeniz'in o dönemdeki nüfusuna ilişkin tahminler olağan belirsizliklerin etkisinde kalır, MÖ 800 için keskin bir yükselme eğrisi gösteren 20 milyon gibi bir

rakam tahmin etmek akla yatkın olur.[3] Sonuçlar daha kurak bölgelerde daha hızlı biçimde baş göstermiştir. Görünüşe bakılırsa Ege'deki insan sayısı yaklaşık bir yüzyıl içinde iki katına çıkmıştı. Güney Levant'a baktığımızda, Ürdün'ün batısındaki nüfus MÖ 1000 ile 750 arasında neredeyse üç katına yükselmiş, Roma öncesi doruk noktasına ulaşmıştı; nehrin doğusundaki siyasi oluşumlar Ammon, Moab ve Edom, önceden büyük ölçüde pastoral olan coğrafyalarda yükselmişti.[4] Levant'ta ve biraz daha kısa bir süre sonra Ege'de, tepelerde teraslamayla çizik çizik edilen yamaçlar giderek yaygınlık kazanan bir görünüm halini almıştı, hem doyuracak daha fazla mide olmasına hem de yağ ve şarap piyasalarının büyümesine verilen bir cevaptı bu. Daha batıda Apulia'da büyük Tavoliere Ovası dört binyıldır ilk kez ciddi bir biçimde ekilip biçiliyordu.[5] Orta Sahra'daki Wadi al-Ajal vahasında bulunan Zinkekra'da buğday, arpa, üzümler ve incirler ortaya çıkmıştı; bunlara uzun zamandır aşina olduğumuz evcil hayvanlar eşlik ediyordu, sonunda çölde geçici olsa da eksiksiz bir tarım merkezi ortaya çıkmıştı.[6]

İşleyiş koşullarında meydana gelen bir başka değişiklik bizi Asur'a geri götürür. MÖ 9. yüzyılda Dicle boyunda her zamankinden daha büyük başkentlerde yaşayan Yeni Asur kralları, seferi ordular kurmaya başlamış, kadim imparatorluğun görünümünü ve menzilini ebediyen değiştirecek bürokratik uygulamaları kurumsallaştırmaya girişmişti; nihayetinde kendilerine bağlı toprakların genişliği 1,4 milyon kilometrekareyi bulacaktı.[7] Mezopotamya, Cezire, Anadolu yaylaları ve Kafkaslar çok geçmeden bunun etkilerini hissetti. MÖ sekizinci yüzyıl ortasından hemen sonra, Levant'taki siyasi oluşumların kurduğu konfederasyonlar da, Tunç Çağı'nda olduğu gibi Nil boyunda uzanan bir süper gücün doğurduğu dengeleyici etkiden mahrum oldukları için, Asur Kralı III. Tiglath-Pileser'in (MÖ 744-727) önemli bir iç reformlar dizisinin ardından başlattığı yıkıcı seferlere boyun eğdiler. Akdeniz bölgesindeki Mezopotamyalı kralların yüzyıllardır ilk kez düzenlediği bu fetih seferleri, çeşitli koşullarla tavizler veren Sur dışında bütün Kuzey ve Orta Levant'ı ilhak etti.[8] Bundan kısa bir süre sonra İsrail siyasi oluşumu silindi, MÖ 701'de de Sennacherib, Yehuda'yı yakıp yıktı, Kudüs küçük Lachish'in yağmalanmasından sonra bu saldırıdan yakasını tesadüfen kurtardı. Ninova duvarlarında kuşatmanın ve esirlere yapılan işkencelerin betimlendiği korkunç resimlerle kötü bir biçimde hatırlanır Lachish saldırısı **[10.1]**. Levant'ın diğer ucunda Tarsus MÖ 696'da aynı krala teslim oldu. Mezopotamya ve Mısır'ı yaklaşık 3000 yıl boyunca birbirine bağlamış koridoru sağlama alan III. Tiglath-Pileser'in halefi Esarhaddon ise doğrudan Mısır'a saldırarak Levant'ın birleştirici özelliklerini mantıksal ama o zamana dek henüz görülmemiş sonucuna ulaştırdı. Mısır o sıralarda Nübye kökenli bir hanedanın yönetimi altında (MÖ 9. yüzyıl sonunda yaşanan bir parçalanmanın ardından) siyasal olarak yeniden birleşmişti, o hanedan da Levant'a müdahaleyi, yeniden uygulamaya konan gelenekler arasında sayacak kadar akılsızdı.[9] Delta ilk kez, demografik, kültürel ve ekonomik sızıntılara karşılık resmi bir işgale açılan kapı oldu. İşgal edilmiş şehirlere, nehrin yukarı kesimindeki yönetimin geri dönmesini asla kabul etmeyen bağlaşık yöneticiler atandı.

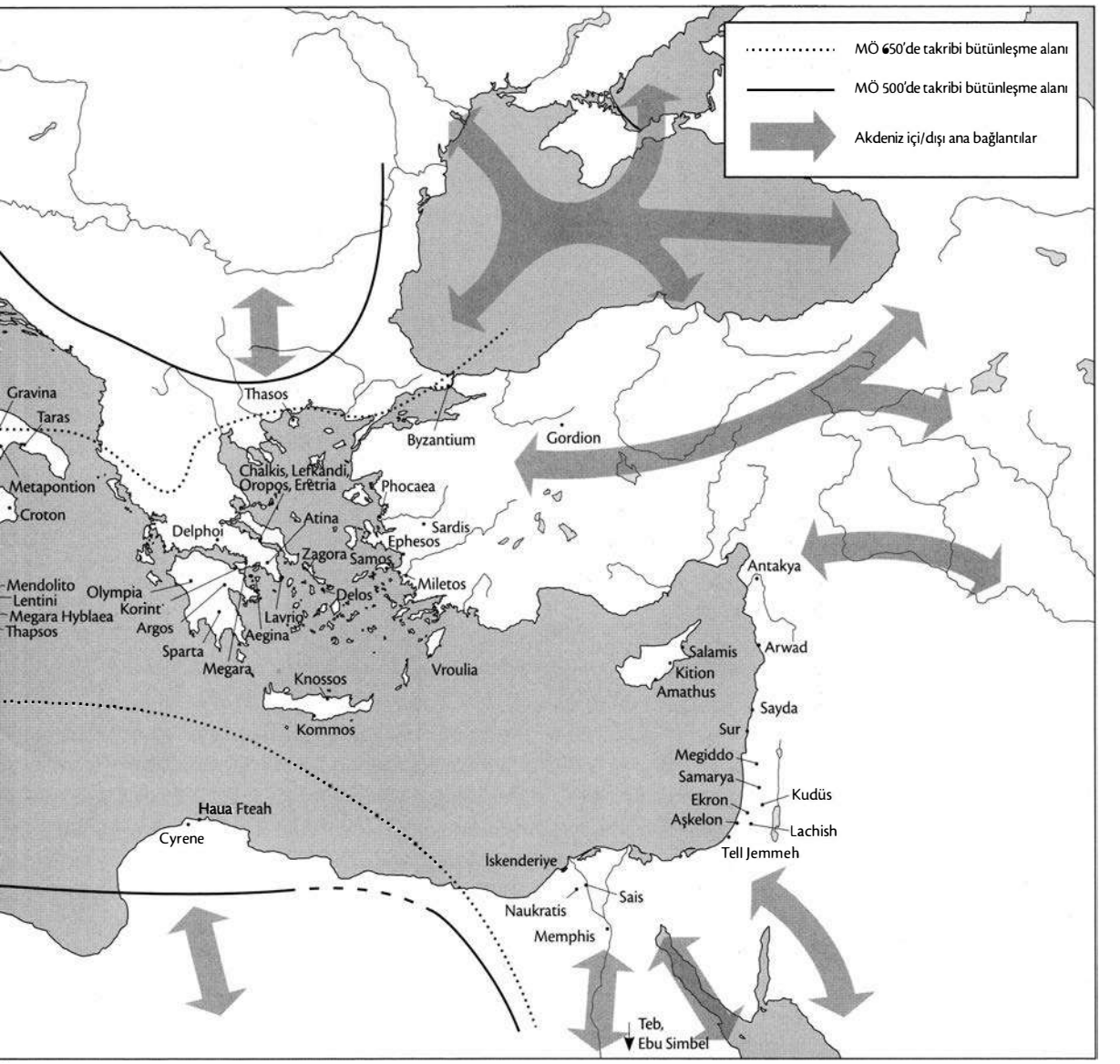
10.1 Demir Çağı'na özgü son moda kuşatma savaşının en tüyler ürpertici hali: Lachish'i savunanların sonunu MÖ 701'de profesyonel Asur ordusu getirdi; ya savaşta ya sonradan kazığa geçirilerek ya da sürülerek öldürüldüler. Lachish küçük bir şehirdi, şükürler olsun ama başka birçok büyük kurban gibi o da, yükselmekte olan Yehuda inancı ve ideolojisi göz yumsa bile, merhamet satın alabileceği sahil şeridi bağlantılarından yoksundu.

10.2 Bu bölümde bahsedilen başlıca yerleşimlerin haritası. Akdeniz'in MÖ 650'de bütünleşen bölümü ve bölgenin MÖ 500'de genişlemesi, havzanın ötesine uzanan başlıca bağlantı eksenleri ve (iç harita) doğudaki imparatorlukların genişlemesi de görülüyor.

Asur birlikleri MÖ 664'te işte bu hareket noktasından güneye doğru ilerleyip Teb'i soyacaklardı.

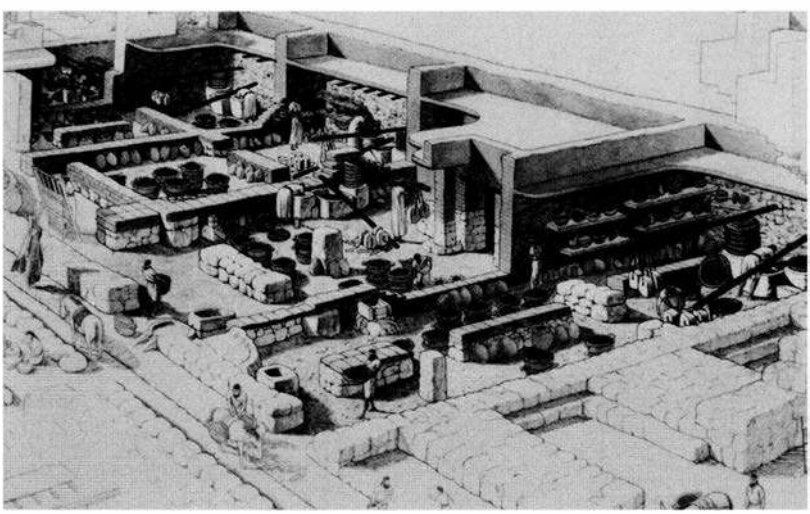
Bütün bunlar Akdeniz açısından, hem doğrudan etkilenen hem de bunların ötesinde kalan bölgeler açısından ne anlama gelir? Asur'un imparatorluk politikası giderek bağlaşık yöneticiler ve onların krallıkları yerine yeni eyaletlerden sorumlu, atanmış valiler geçirmeyi, insanların çok geniş ölçekte zorla iskânını (imparatorluğun tamamını dikkate alan bir tahmine göre üç yüzyıl boyunca 4,5 milyon kişi zorunlu göçe tabi tutulmuştu)[10] ve bir de savaş ganimetlerinin alınması sonrasında, haraç taleplerinin artırılması, onunla birlikte bölgesel ekonomilerin yoğunlaştırılması ve yeniden düzenlenmesiyle icra edilen bir komuta ekonomisinin geri dönüşünü öngörüyordu. Sur'un haracı birkaç kat artmış, MÖ 730'da 4500 kg altına ulaşmıştı.[11] Başka yerlerde olduğu gibi, acımasızca optimal katkıyı, Sur örneğinde gümüş, demir, mor kumaş ve hayvan dişi verilmesini hedefleyen talepler karşısında, zenginlik gösteren malları içeren eski usul

geniş ürün grupları terk edilmişti. Sayda'da iskerlet kabuğu çöplüğü 40 metreye yükselmişti, Lübnan'ın sedir ağaçları da hiç olmadığı kadar fazla kesiliyordu.[12] Ne var ki üretim koşulları bakımından Asur'un Akdeniz'e ihtiyacı vardı, her ikisinin de ekonomik büyümesi ortakyaşarlığa genelde kabul edildiğinden çok daha fazla dayanıyordu. Levant'ın iç kesimleri en fazla eziyete maruz kalmıştı. Mezopotamya'ya Levant'tan çiftçiler ve inşaat ustaları gönderilmiş, onların yerine de başka yerlerdeki yıkımların kurbanları yerleştirilerek zararsız, büyük ölçüde kırsal bir nüfus oluşturulmuştu. Ama burada bile Asur politikası, yayladaki üreticilerden ovalardaki işleme birimlerine dek, ihracata yönelik şarap ve yağ üretimini gayretle destekliyor, hatta artırıyordu.[13] İsrail'in güneyinde Ekron'da, MÖ yedinci yüzyıl başına ait yüzü aşkın üretim biriminin yerleştirilmesi, bunların muhtemelen İsrailli kölelerin alın teriyle yılda yüzlerce ton yağ üretmesi, bu tür operasyonların kadim Akdeniz'de bilinen ilk örneğini gözler önüne serer **[10.3]**. Daha kurak olan Beersheba ile Yehuda'nın bazı kesimleri tahıl yetiştirilen destek

bölgelerine dönüşmüşlerdi, bağımsız çiftçilerin içgüdülerine aykırı olarak tek bir ürünün üretilmesi dayatılıyordu.[14] Edom bakır madenlerine dayanarak yükselmişti.[15] Yakın Doğu pazarındaki genişlemenin etkisiyle, bu diyarın bir ucundan diğerine çok sayıda deve kervanı Arap tütsüleri, mürrüsafisi ve başka balsamlar taşıyordu.[16] Arabistan ticareti başta karayolunun bitimindeki yerel siyasi oluşumlardan yarar sağlamıştı; ama onların yıkılıp gitmesiyle Asur dizginleri ele almış, bu erişim rotasının çok önceleri Kızıldeniz'de doğmuş öncüsünü tekelinde tutan Mısır iktidarının tabutuna bir çivi daha çakmıştı. Wadi Arabah, Necef ve Akabe Körfezi'ndeki kaleler ve mabetler, Kudüs'te Arapça yazılı parçalar, Kitab-ı Mukaddes'te Arap kabilelerin soyağaçlarına duyulan merak, Sur'un yardımıyla Arabistan'ın "Saba'sıyla" yeniden bir deniz bağlantısı kurma yönünde, kesinlikle Süleyman'dan sonra atılan adım, bunların hepsi de doğrudan Asur denetimi öncesindeki durumu ortaya koyar. Gazze yakınında bulunan, kervanların denize yaklaştığı Tell Jemmeh'de sağlam bir Asur varlığı ve deve kemiği yığınları, imparatorluğun burayı ele geçirdiğini haber veriyordu. Esarhaddon'un Mısır'a düzenlediği saldırıya develere binmiş birlikler de katılmıştı; tunçtan yapılmış bir binek devesi maketi Rodos kadar uzaklara ulaşmıştı.[17]

Asur daha çok Akdeniz'de önceden mevcut gerçekliklerle ilgileniyordu, Mezopotamyalılar bu gerçekliklerin boyutunu yeni yeni takdir etmeye başlamışlardı.[18] Bu Yukarı Deniz, Batan Güneşin Denizi, Basra Körfezi'ndeki Aşağı Deniz'le birlikte Gılgameş ve Akad'dan bu yana Mezopotamya'nın ideal krallık kavramlarının mitlerle örülü sınırlarını belirlemişti. Asur kralları ve orduları bu tuzlu engin denize "Acı Nehir" diyerek zaman zaman burun kıvırsalar da hâlâ onun yamacında adak adıyor, silahlarını sığ sularında temizliyorlardı. Asur karada huşu uyandıran bir kudrete sahip olsa da fermanı karanın ötesine pek uzanmıyordu. II. Sargon'un onuruna (MÖ 722-705) onun bildiği dünyanın bir ucuna, Kıbrıs'ta Kition'a dikilen bazalt stel, Asur bakış açısına göre ancak deneme kabilinden, çekingen bir yayılmayı yansıtıyordu, Kıbrıs bakış açısına göreyse işlerin her zamanki gibi yürütülmesini sağlayan sözde bir boyun eğmeyi yansıtmaktan öte gitmiyordu **[10.4]**.[19] Asurlu bir yetkilinin, "İyonlar [o zamanlar genel olarak adalıları ifade eden bir terim] geldiler ve Samsimurana, Hasiru ve … şehirlerine saldırdılar, Dana[bu] şehrine bir süvari geldi. Eldeki adamları

10.3 Ekron'da sanayi ölçeğinde zeytinyağı üretimi için MÖ yedinci yüzyılda inşa edilmiş bir tesisin rekonstrüksiyonu.

topladım ve gittim. Bir şey alamadılar. Askerlerimi görünce teknelerine bindiler ve denizin ortasında kayboldular," şeklindeki iddiası da aynı şekilde Tunç Çağı yöneticilerinin boş böbürlenmelerini hatırlatır.[20]

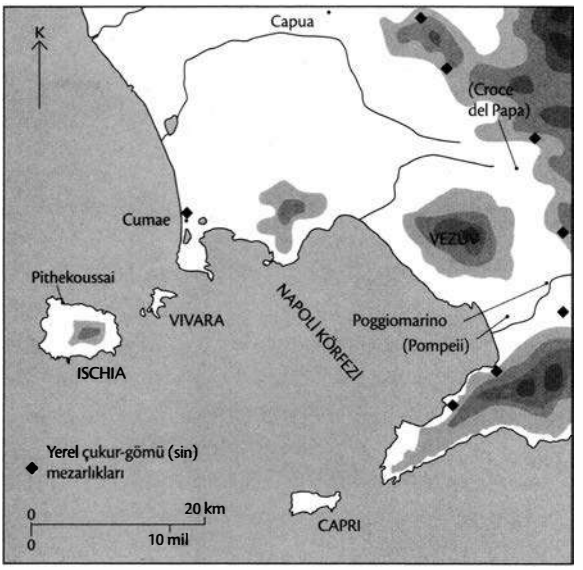
Denizdeki yetersizliği dikkate alınırsa Asur'un stratejisi, sahile indiğinde hiçbir zaman denetimi altına almayı umamayacağı bir deniz ticaretinin kârından, kalelerin ve emperyal yetkililerin denetimindeki seçili limanlarda vergi kesmekti. İlk olarak MÖ ikinci binyılın ikinci yarısında Levant deniz ticaretine karşı Mısır ve Hitit krallarınca benimsenen bu yoğunlaştır-ve-sızdır yaklaşımı son derece etkili olmuştu. Arabistan'dan gelen develerin Akdeniz gemileriyle karşılaştığı Gazze serpilip gelişmişti. Karadan nakliye maliyetinin çok yüksek olması nedeniyle Levant'ın zeytinyağı ve şarabı doğrudan haraç olarak alınamıyor, daha önce olduğu gibi denizaşırı yerlere akmasına izin veriliyordu, çünkü bu vergi olarak daha fazla kâr getiriyordu (Kısa süre öncesine kadar biranın yaygın olduğu bir bölge olan Asur, artan şarap talebini, yakındaki Cezire ve Zağros'tan karşılıyordu). Bu da Aşkelon'u büyütmüş, 10.000-12.000 kişinin yaşadığı bir liman kentine çevirmişti.[21] Ama emperyal komuta ekonomileri ile deniz kıyısındaki ticaret şehirleri arasındaki üstün mantık evliliği Sur'da başlamıştı. Sur'un haracı, MÖ sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ve yedinci yüzyıl başında hızla tırmanmıştı ama denizdeki zenginliği ve gücü de gerektiği ölçüde artmıştı; dokuzuncu bölümde, henüz erken olduğu için görmezden geldiğimiz, Asur'un talepleri ile Fenike'nin yayılması arasındaki ilişki, havzanın büyük bölümünde faaliyetlerin yoğunlaştığı bir dönemde rüştünü ispatlamıştı. Ayrıca efendisine tekrar tekrar isyan etse de, böyle değerli yumurtalardan bol miktarda bırakan kaz, komşularına nazaran açıkça hafif dokunuşlarla muamele görüyordu, tüccarları da en iyi bildikleri biçimde servet yaratsınlar diye uzun zamandır büyük ölçüde rahat bırakılmışlardı. Sur, ancak isyancı kralının MÖ 701'de Kition'a kaçmasının ardından anakaradaki topraklarının büyük bölümünden yoksun bırakıldı, gemileri ve limanları ancak MÖ 670'lerden itibaren yakın takibe alındı, yine de tekrar tekrar kuşatma altına alınan kent saldırıya uğramadı.[22] Oysa Sayda, MÖ 677'de isyan ettiğinde yağmalandı, nüfusu başka yerlere sürüldü ve şehir "Esarhaddon Limanı" olarak yeniden kuruldu, kadim rakibine karşı bir engel olarak kullanılabilecek açık bir bağlılık tesis edildi. MÖ yedinci yüzyılın ikinci yarısında koşullar değişinceye kadar, Akdeniz deniz ticaretinin kilit noktasına karşı bu pragmatik emperyal eğilim devam edecekti.

10.4 Kıbrıs'ta Kition'a dikilmiş, Asur Kralı II. Sargon'un görüldüğü bu bazalt stel heybetli görünüyor ama Mezopotamya yönetiminin uzamının karaya bağlı geleneksel sınırlarının denizcilikle çok sınırlı, büyük ölçüde de sembolik olarak aşıldığını yansıtıyor.

Üçkâğıtçılık

Peki ya Akdeniz'in geri kalanı hakkında neler söyleyebiliriz? MÖ sekizinci yüzyılda ve yedinci yüzyıl başında incelemeye değer temaların hemen hepsini, Napoli Körfezi'ndeki Ischia Adası'nda bulunan Pithekoussai sayesinde ortaya koyabiliriz **[10.5]**.[23] Bu dikkat çekici yerleşim, Campania ile onun açıklarındaki adacıkların davetkâr kucağında, Bakır Çağı'nda Gaudo, Tunç Çağı'nda Vivara merkezlerindeki faaliyetlerin ardından yeni bir denizcilik faaliyetleri dizisinin başladığını haber verir; daha yeni yeni aydınlatmaya başladığımız, MÖ birinci binyıl başına ait bir dizi sahil topluluğu, nehir bölgelerinde yapay göllerin üzerine kurulmuş yerleşimlerinde metal, kehribar ve kemik işçiliğiyle uğraşıyordu; bu

10.5 Napoli Körfezi çevresi, avantajlı bir konumda bulunan Pithekoussai Adası ile çevresindeki topluluklar görülüyor.

yerleşimlerden biri Cumae'de, kökleri MÖ ikinci binyıla uzanan diğeriyse Pompeii yakınlarında Poggiomarino'dadır.[24] Pithekoussai her anlamda bu öncüllerini solda sıfır bırakıyordu. Mezarlıkları ve tepe üstüne kurulmuş yerleşimi, birkaç nesil içinde, bu topluluğun belirsiz kökenlerini geride bırakarak büyüdüğünü, birkaç bin erkek, kadın ve çocuğun yaşadığı bir yerleşim haline geldiğini gösterir. Kıbrıs'ın batısında o dönem varolan en büyük topluluklardan, şimdiye dek Fenike'nin ötesinde karşılaştığımız en iddialı küçük ada topluluklarından biridir Pithekoussai. Buranın şaşırtıcı bir çeşitlilik gösteren bir bileşimi vardı. Ada sakinleri Campania, Etrurya ve Sardinya'dan, Ege'den (esasen Euboea ve Korint'ten; birazdan göreceğimiz üzere Korint yükselişteydi) gelmişlerdi; bir dizi "Fenikeli" yer de vardı ama Sur'la resmen bağlantılı olduklarını gösteren işaretlere rastlanmaz buralarda.[25] Mezarlar, farklı kökenlerden seçilerek bir araya getirilmiş özellikler sergiler. Bazıları İtalyan kadınları ile çok uzaklardan gelen erkekler arasındaki evlilikleri işaret eder, yakılmış bir çocukla birlikte bulunmuş bir kadın parmağı kemiğiyse Eski Ahit'ten bir göreneği yankılar, küçük çocuğun yakılmasına Korint'ten ve Kıbrıs'tan kokulu yağ şişeleri eşlik etmiştir (Kıbrıs'tan gelen şişe Fenike geleneğindedir). Rodos'ta yapılmış ama daha sonra üstüne Nestor ve Afrodit'ten bahseden altı ayaklı muzip bir dize kazınmış kupa, Ege alfabesinin ilk örneklerinden birini, Euboea versiyonunu sergiler **[10.6]**. Pithekoussai'de kozmopolit, gelişmekte olan bir şehir havası vardı, başlıca cazibe kaynağıysa ticaretti. İthal çömlekler ve başka eşyaların sayısına rağmen metaller, özellikle de Elba demiriyle yapılmış işler öne çıkar. Elba'daki cevherler o kadar saftı ki döküm işi için nakletmeye değerlerdi.

Pithekoussai'nin kökenlerinin sokulgan Fenikeliler ya da Egelilere uzandığı varsayılır sıklıkla, yerleşmek için Orta İtalya cevherlerine yelkenli gemiyle birkaç gün mesafedeki bir adanın seçilmesiyse biraz anakronik biçimde Etrurya'nın girişimleri üzerinde dışlayıcı bir yerli denetim sağlanmasıyla açıklanır. Ama aslında farklı yerlerden tüccarların Ischia'yı Tiren Denizi, Sicilya çevresi ve doğuya uzanan bağlantıların kesiştiği, tarafsız bir buluşma yeri olarak seçmiş olması ihtimali daha büyüktür. Bu yerleşimin erken aşamalarına ilişkin bilgisizliğimizin, buranın, Napoli Körfezi'ne mal ve insan akışında kendi halinde bir aracı olarak önceki tarihini gözden gizliyor olması bile mümkündür. Yerleşimin Yunanca isminde yerli ya da Fenike kökenli asıl ismi uyarlanmış olabilir ama bu isim "Maymun Adası" anlamına gelir, o devirlerde Mısır (babunlar) olsun, genel olarak Kuzey Afrika olsun (eski dünya maymunları), gerek Mağrip olsun (berberi maymunları), egzotik yerlere göndermede bulunur; taklit, ikna edici konuşma, insana pek benzemeyen yaratıklarla karşılaşma gibi çağrışımları da vardır. Buranın Latince ismi Aenaria ise metallere, paraya ve deniz yolculuğu yapan Aeneas'a göndermede bulunur.[26] Bu ada topluluğu, isimlerinin de ima ettiği üzere daha geniş kapsamlı temalar açısından bir köşe taşıdır: Denizlerde

hareketlilik, Demir Çağı ticareti, alfabenin yayılması, iç bağlantıları hiç olmadığı kadar gelişmiş bir Akdeniz kültürünün tüketicileri, yeni yerlerde büyük toplulukların büyümesi ve son olarak, ciddi sayıda insan için memleketlerinden uzakta uzun dönemli üsler kurulması.

Bunları sırasıyla ele alalım: Pithekoussai, Ischia'ya sayılamayacak kadar çok insan, mal ve malzeme getiren, oradan da bunları alıp götüren deniz nakliyatı işinin sürekli büyüdüğünü gösterir, adanın her yerine dağılmış çiftliklerin yanı sıra muhtemelen Campania'dan gelen ithal yiyecekler ada sakinlerini beslemiş olsa gerektir. MÖ sekizinci yüzyıldan itibaren Asur kraliyet rölyefleri, boyalı çömlekler ve kalyon biçimi verilmiş metal ocak ayakları gibi büyük bir çeşitlilik gösteren mecralarda gemilerin yeniden görünürlük kazandığına tanık oluruz; sanki ocak başında toplanmış erkeklerin arasındaki bağ böyle bir geminin müretebatı olmaktır.[27] Enkazlar hem trafiğin hem arkeolojik olarak görünen malların, ayrıca küçülmüş de olsa bir denizde göğüs gerilen tehlikelerin arttığını işaret eder. En etkileyici iki enkaz, MÖ 750 civarında Aşkelon'un 50 km açığında kaybolmuş iki gemidir; bunlar öncü derin deniz teknikleriyle dalgaların 400 metre altında tespit edilmiştir, toplam yüklerini oluşturan 800 kadar amfora (yaklaşık 15.000 litre sıvı kargo) teknelerin deniz tabanında çöktüğü yeri belli eder hâlâ **[10.7]**.[28] Sadece sıvı nakliyatına odaklanmış olmaları, uzaktan, eksik bir biçimde araştırılmalarından kaynaklanan bir sonuç değilse, daha önceki kargoların, daha sonraki çoğu kargonun karma niteliğine ters düşer; Levant'ın Mısır gibi yakın piyasalarla şarap ticaretinin ne kadar düzenli bir hal alabileceğini yansıtıyor olabilir. Tunç Çağı'nda azami yükle ilgili hakikatler ne olursa olsun, Demir Çağı'nda azami yük 70-80 tona ulaşmıştı; çok büyük, Roma döneminde ve ortaçağda hayret edilesi olaylar babında anlatılan 500 tonluk nakliyatların gerçekleştiğine ilişkin bir emare yoktur (bugün cevaplanamaz olmasına rağmen ilginç bir soru da, ortaçağda açıkça görüldüğü üzere, Batı Akdeniz'in daha açık mekânlarında daha büyük yelken kullanma eğiliminin ne kadar eskiye uzandığıdır).[29] Etrurya'da Caere'de bulunmuş, MÖ yedinci yüzyıla ait bir çömlek, gerilimin yüksek olduğu bir dönemde denizde kullanılan iki temel gemi tipini basitleştirilmiş bir biçimde örnekler, çömleğin arka yüzündeyse Kiklopların kör edildiği o tanıdık sahne vardır **[10.8]**.[30] Kargo gemilerinin tekneleri hâlâ yuvarlaktı, bunlar yardımcı küreklerle hareket eden yelkenli gemilerdi, muhtemelen o sıralarda da, sonraları takma isimleri olacak "küvet" adıyla biliniyorlardı. Bu arada doğuda, Ege'de ve belki daha batıda, ince, kürekli kalyonlar yaklaşık 20 metre uzunluğunda, 50 kadar kürekçinin bulunduğu (bu yüzden Yunanca isimleri *pentekontera*'dır) incecik gemilere dönüşmüşlerdi; bazıları iki sıra kürekli olarak tasarlanmıştı.[31] Kalyonlar da işlevsel olarak ikiye ayrılıyorlardı, esasen düşük-orta hacimli ticaret için tasarlanmış kalyonlar dışında bir de sipariş üzerine yapılmış, pruvalarına bir koçbaşı yerleştirilmiş, askerlere yer ayrılmış kalyonlar vardı. Koçbaşları, gemilerin birbirlerinin

10.6 Pithekoussai'de bulunmuş "Nestor'un kupası", Yunanca bir yazıtla epik bir geleneğe muzip bir göndermede bulunduğundan bu ismi almış. Bundan başka istisnai bir özelliği olmayan Rodos işi bu kupanın üstündeki yazılarda şöyle der: "Ben Nestor'un kupasıyım, benden içmek iyidir. Her kim bu kupadan içerse tatlılıkla taçlı Afrodit'in onu kucaklamasını arzular."

10.7 Suyun 400 metre altında zifiri karanlık deniz yatağına ürkütücü bir biçimde yığılmış, derin deniz araştırma teknolojisiyle görüntülenmiş bu amfora yığını, MÖ sekizinci yüzyılda Aşkelon açıklarında batmış bir geminin ana hatlarını belirtiyor.

10.8 Caere'de bulunan, MÖ yedinci yüzyıla ait, yaygın adıyla Aristonothos krateri üzerindeki bu sahne, Akdeniz gemiciliğindeki çatallanmayı tüm berraklığıyla ortaya seriyor; resimde bir kalyon ile yuvarlak gövdeli bir yelkenli arasında yaşanan çatışma görülüyor. İlginçtir, bu örnekte her iki tekne de eşit ölçüde ağır silahlarla donanmış görünüyor.

üzerine doğru manevralar yaptığı, ayrıca birbirine güvertelerini yanaştırdığı deniz savaşlarının, ilk gerçek küçük çaplı donanma filolarının başlangıcını haber verir. Başta bu filolar minnacıktı. MÖ 720'lerde bir düzine son teknoloji ürünü Sur savaş gemisi, Asur komutasındaki bir filoyu yenilgiye uğratmaya yetmişti. Filolar büyük ölçüde özel kişilerin elindeki gemilerden oluşuyordu, özellikle de Korint'te… MÖ yedinci yüzyılda Ege'de denizcilik alanında önde gelen bu siyasi oluşum, Korfu'daki eski karakoluyla MÖ 680 ile 644 arasında denizlerde savaşmıştı.[32] Kalyon mürettebatı genişledikçe, içme suyu ihtiyacı bu gibi gemileri, açık denize hızlıca çıkmaya ve sahil bölgelere eski gemilerin olduğundan daha bağımlı hale getirmişti; gerçi bu yine de Doğu ve Orta Akdeniz'in büyük bölümünü sınırlar içine alıyordu. Yüzlerce başıboş genç adamı (tüccarlar, savaşçılar ya da her ikisi birden) uzak mesafelere götüren, bu mikronüfusların sıklıkla başta hayli farklı olan sahil sakinleriyle temas kurmalarını sağlayan şey, yelkenli gemilerden ziyade, sahiller boyunca ve adalar arasında hızla yol alan bu tür kalyonlar olmuştu.[33]

Hareketliliği sağlayan araçlardan ekonomik mekanizmalara ve hareket eden şeylere gelelim: MÖ sekizinci yüzyılda yerleşik pratiklerin yayılmasına ve bunlardan kopuşlar olmasına tanık olunmuştu. Ticaretin büyük bölümü hâlâ serbestti ve kâr odaklıydı, zamanında verilmiş hediyeler kadar, Kıbrıs'ın batısında siyasi düzeyde güvenliğin bulunmadığı bir ortamda insanları korumayı amaçlayan, misafir dostluğuyla ilgili daha yeni görgü kuralları, ticareti kolaylaştırıyordu.[34] Sur, Kartaca'daki yavru topluluğuyla resmileşmiş ilişkileri koruması itibariyle olağandışı bir görünüm sergiliyordu. Kartaca yüzyıllar boyunca gelirlerinin bir bölümünü vergi olarak Sur Melkartı'na göndermiş, Cadiz'deki bir başka Sur karakolu üzerinde yakından denetime sahip olmuştu.[35] Nispeten küçük ölçekli ekonomilerin, daralan bir deniz üzerinde, büyük bir incelikle yürütülen ticaret rejimleriyle birdenbire karşı karşıya gelmesi durumunun kendisinden kaynaklanan eşitsizlikler reddedilemez, özellikle de Sur (ve arkasındaki Asur) ile uzun zamandır korunmuş İberya örneğinde. "Metallere karşılık çini süs" tipi mübadelelerden elde edilen kârlar hiç kuşkusuz ölçülemeyecek kadar yüksekti.[36] Ancak Yunan yazınında dönem dönem açgözlü, "kemirgen" bir üçkâğıtçı olarak karşımıza çıkan Fenikeli tüccar tipini kolayca kabul etmeden önce, havzanın herhangi bir yerinde kâr amaçlı ticaretin her zaman kazananlar kadar kaybedenler de yarattığını, mesafenin karşılaşma noktasında güç farkını yine de azalttığını, çok sayıda yerli topluluğun (özellikle de İberya'da) insafsız asimetrik ilişkilerin hiç yabancısı olmadığını hatırlamamız gerekir. Dahası belli bir temas noktasında, kültürler arası sömürünün en açık evresi, birkaç nesilden fazla süremez; bu evrenin öncesinde her iki tarafın da birbirinden çok farklı olduğu, öyle ki aslında her birinin işini kendi bildiğince yürüttüğü bir durum vardır, sonrasındaysa bütün katılımcıların aynı oyunu en azından kabul olunabilir şartlar çerçevesinde

oynayacak kadar bilgilendiği bir evre gelir. Başka bir deyişle, Akdeniz çapındaki bu ticaret ağının başlangıcında, bir dünya sistemi tınısı bulunsa da, herhangi bir biçimde bölgelere ayırarak doğuda bir merkez, buna karşılık Orta ve Batı Akdeniz'de çevre bölgeler tanımlama girişimi, hızla çözülüp yerini, sömürenlerin ve sömürülenlerin her yerde mevcut olduğu değişen bir dünya tablosuna bırakır.

Hareket halindeki malzemeler ve mallara gelince, Tunç Çağı repertuvarının çarpıcı bir bölümü, sıklıkla değişik, kimi zaman toplumsal olarak daha erişilebilir anlamlara sahip olsa da cazibesini korumuştu. Metal ticaretinde bakır, onunla birlikte kalay, artık o kadar önemli değildi. Gümüş, sadece Anadolu, Attika ve İberya'da büyük miktarda çıkarılsa da, yaygın olarak işleniyordu ve külçe halinde, yani bir mübadele birimi olarak ve Levant'ta tonla alınan haraç olarak kritik önemdeydi. Roma devrinin sonlarına doğru, Río Tinto'da gümüş çıkarma işlemleri sonrasında 6,6 milyon ton atık birikmişti, MÖ dokuzuncu yüzyıl ile altıncı yüzyıl ortası arasında bu katmanı yaratacak iki doruk noktasının ilkiydi bu.[37] Fenike gemilerinin, İberya'dan daha fazla gümüş taşıyabilmek için çıpalarını gümüşten döktürdüğü hikâyelerinin aslı astarı var mıdır bilemeyiz ama meselenin aslı açıktır.[38] Demir de artık bol miktarlarda boy göstermeye başlamıştı. Pithekoussai, Kartaca, Oropos (Euboea'da, boğazın üzerinde) ve İberya'da kullanılanlara çarpıcı derecede benzer tekniklerle eritiliyor ya da işleniyordu.[39] Ninova yakınlarında bir Asur sarayında istiflenmiş halde bulunan 160 ton gümüş, silahlar ve aletler için bu metale muazzam miktarda ihtiyaç olduğunu doğrular.[40]

Aynı tarihlerde, havzanın ortak ekolojisi de mor boya sanayiinin, her şeyden de önce şarap ve yağ üretiminin yayılmasını teşvik ediyordu. İtalya'da zeytin yetiştiriciliği MÖ ikinci binyıl sonunda güneyde tuttuğu köprübaşından yarımadanın yukarılarına doğru hızla ilerlemişti, MÖ dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde yerli üzümler Etrurya, Sicilya ve muhtemelen Sardinya kadar uzaklara ulaşmıştı.[41] İberya'da daha önceki denemelerin ne tür çelişik izleri olursa olsun, (kısa süre önce MÖ 11. yüzyıla ait bir çömlekte tespit edilen bal likörüne benzer bir karışım da dahil olmak üzere) başka alkollü içkilerin varlığı kesin olsa da, bağcılık ve zeytinciliğin kesin olarak tesisi MÖ sekizinci, hatta dokuzuncu yüzyıllarda Fenike'de başlamıştı.[42] Genel bir kural olarak, şarap üretimi, batıda zeytinyağı üretiminden daha hızlı bir biçimde yükselmişti, bu durum, alkole dayalı ritüeller ve misafirliklere uzun zamandır aşina olunması sayesinde yerel düzeyde önceden uyarlanmanın ve şarap içmenin kültürler arası karşılaşmaları kolaylaştırmakta oynadığı rollerin bir yansımasıydı; şarap (birazdan göreceğimiz üzere) ortak bir elit hayat tarzını tanımlıyor, kitlesel içki yarışmalarıyla emeği seferber ediyor ve bazı koşullarda karşılığında başka istenen malların alınmasını güvence altına alan, bağımlılığa dayalı bir bağlılık tesis ediyordu.[43] Bu gibi pratikler yerleştikçe, daha fazla sayıda bölge ihracata ve ihracata yönelik tarım üretimine yatırım yaptıkça, bunun sonucunda ortaya çıkan iki seramik ürün, tekere dayalı üretimin, marka tanımlama, taklit etme ve ithal ikameci kültürün havzaya çılgınca yayılmasını sağladı.

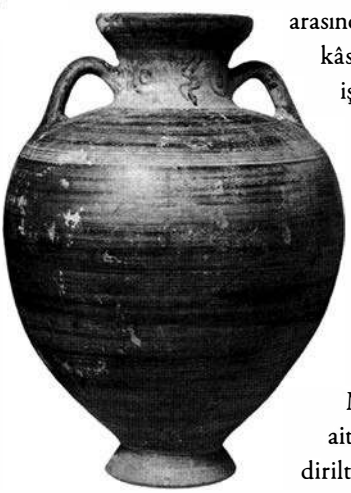
Bunlardan birincisi, nakliyatta kullanılan mahfazalarla ilgiliydi **[10.9]**. Amfora üretimi Tunç Çağı'nda hiçbir zaman Akdeniz'in en doğusunun ötesine geçmemişti ama Demir Çağı'nda genelleşti.[44] Ege, tuhaf küplerini uzun zamandır terk etmiş, MÖ yedinci yüzyıla gelindiğinde ayırt edici nitelikte Ege amforaları Akdeniz'in iki ucuna da uzanmıştı; İtalya kendi serisini geliştirmiş, Fenike tipi

amforaların türevleri de Sardinya ve İberya'ya ulaşmıştı; İberya amforalarının kimi zaman iştah açıcı balık konservelerinin şişelenmesinde kullanılması, nihayetinde incelikli Doğu Akdeniz mutfaklarından alınmıştı. Havzanın merkezinde erken Kartaca, başlangıcına tespit edebileceğimiz kadar yakın bir tarihten itibaren, Afrika topraklarında kendi bağlarını ve zeytinliklerini kurmuş olsa da, Sardinya'dan birçok, Etrurya ve Levant'tan ciddi sayıda ve İberya, Sicilya, Ege ve (hem Fenike hem Ege formlarının taklit edildiği) Pithekoussai'den birkaç tane amfora yükü ithal etmişti.[45] Daha küçük miktarlarda kokulu yağlar söz konusu olduğunda, Fenike işi şişecikler ve imitasyonları, Tunç Çağı'nda yapılmış daha eski testiciklerin türevleri yaygın bir dolaşım gösteriyordu; bunlar Korint'te *aryballos* diye bilinen, doğu işi metal kapların üzerindeki imgelerin, kil üzerine kazınmış ayrıntılarla siyah siluet olarak aktarıldığı göz alıcı bir versiyona esin kaynağı olmuşlardı.[46] İkinci seramik ürünse, çömlekçilerin, şarap sunmaya ve içmeye yarayan güzel kaplar üretme talebiyle karşı karşıya kalması üzerine doğdu; bu talep önce Ege'de ortaya çıkmıştı, burada MÖ yedinci yüzyılda coşkulu siyah-beyaz ve çok renkli figüratif üsluplar belirmişti.[47] Etrurya'da bunların melezleri, ayrıca yerel *bucchero* geleneği ortaya çıkmıştı; bu gelenekte, İtalyan işi içki kupalarının uzun zamandır tipik bir özelliği olan süslü kulplara sahip, koyu renk ışıltılı yüzeyleri olan kadehler üretiliyordu.[48] Fenikeli gruplar Fenike'nin birçok gösterişli ürününü kullanmalarına ve taşımalarına rağmen bu alanda üretimden uzak durmuşlardı; büyük ölçüde kendi kullanımları için, daha katı yiyecekleri koymakta kullanılan güzel, düzgünce çevrilmiş, sade kırmızı tabak üretimine yönelmişlerdi.[49]

Ortak bir elit hayat tarzının tanımı, içki içmenin, ona eşlik eden takım taklavatın epey ötesine geçiyordu. Lüks mal ve elit altı gruplara hitap eden, birçoğu Kuzey ya da Orta Levant, Kıbrıs, Mısır ve Anadolu'daki atölyelerin ürünü olan araç gereçlerin Akdeniz'e yeniden akışı bu ortak hayat tarzını ilerletmişti.[50] Doğu işi malların her tür mekanizmayla batıya yayılmasının Tunç Çağı'nda birçok paraleli vardı, artık dolaşımda olan mal türlerinin birçoğu da gelenekseldi, bunlar arasında gümüş, altın ya da tunç kâseler ve başka güzel süslü metal işleri [**10.10**; **Rr. XLII**], Mısır tarzı çini ve taş kap kacaklar, mühürler, hayvan dişinden mobilya kakmaları ve kutular, tunç heykelcikler ve benzeri eşyalar da yer alıyordu. Birçoğu daha doğuda uzun zamandır beğenilen canavar motifleri taşıyordu, birkaçı MÖ ikinci binyıl sonlarına ait "uluslararası" elit imgelemi diriltmişti, Tunç Çağı'nda olduğu

10.9 Değerli sıvıların pazarlanması seramik kapların şekillendirilmesini etkilemeye devam etti: (*yukarda*) Fenikeliler ve onlarla ilişkili üretimi haber veren cilalı monokrom parfüm şişesi tasarımları dizisinde yer alan bir şişe: (*ortada*) Üstü kazınarak işlenmiş metal kapları taklit eden, MÖ yedinci yüzyıla ait, incelikle boyanmış bir Korint şişesi; (*altta*) MÖ yedinci yüzyıl ile altıncı yüzyıl arası bir tarihe ait, büyük miktarlarda sıvı nakliyesinde kullanılan, ağzındaki süslemelerden ötürü "SOS" tipi olarak bilinen, hem taşınacak hem de yerinde sabit duracak şekilde tasarlanmış Attika tipi bir amfora. Ölçüler birebir değil.

gibi birkaçı da doğu kadar geçmişi de akla getiren antikalardı.[51] Yeni özelliklerin hepsi de Akdeniz'de bağlantıların geliştiğini yansıtıyordu. Bu özelliklerden biri nicelikte bir sıçrama olması, bir diğeriyse uzamsal menzilin İberya ve Etrurya'yı da kapsamasıydı; oysa bir önceki binyılda sınır Sicilya ve Sardinya olmuştu. Dışarı fırlamış insan, aslan ve griffin kafalarıyla süslü devasa metal kazanlar hareket halindeydi; bunların kökeni Anadolu'ydu ama kahramansı çağrışımları olan süslü savaş arabaları gibi bunlar da Ege ve Etrurya'da istenen eşyalardı; cevizden yapılmış, gümüş ve tunç süslü bir savaş arabası, Huelva'dan uzaktaki bir mezara gömülmüştü.[52] Son olarak, havzanın her yerinde, artık sarayların mülkiyetinde olmayan seyyar Levanten zanaatkârların ya da vasıflı yerli taklitçilerinin yaptığı bu tür nesnelerin sayısı giderek artıyordu.[53] Girit'te adaklık metal işleri ve hatırı sayılır büyüklükte taş heykeller yapma girişimleri yabancı uzmanların varlığını ele verir. İberya'da doğulu kuyumcular yerli malzemeleri ve hayvan dişi yontucularıysa Fas'tan gelen malzemeleri kullanıyorlardı.[54] Kesinlikle "Fenikeli" bir avuç topluluğun dışında (ki bunların başında, daha ışıltılı nesnelere ilginç bir kayıtsızlık sergileyen Kartaca geliyordu) bu gibi nesnelerin kullanım biçimleri, zekice yapılmış yerel değişiklikleri ve yeni kullanım tarzlarını gözler önüne serer. Batıda bu tür nesneler üretilmeye başlanması da böyle birçok eşyanın, doğulu çağrışımlarını çok geçmeden üzerlerinden attıkları ve Akdeniz'in tamamına özgü olan esnek, hatta anlam yüklü bir teşhir anlayışına büründükleri savını güçlendirir. Yanıltıcı bir biçimde "Doğululaştırma" diye bahsedilen bu olgu, aslında toplumsal meramı bakımından kesinlikle "Akdenizlileştiriciydi".[55] Aynı şeyin, o kadar elle tutulur olmayan kaçaklar, örneğin ister ilk başlarda hareket halindeki nesnelere bağlanmış olsun, ister bağımsızca dolaşıyor ve Pithekoussai gibi yerlerin güçlendirdiği fikir, gelenek ve bilgi girdaplarında yeniden şekillendiriliyor olsun, Doğu kozmolojisi, mitleri ve sembolizminin parçaları için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu gibi parçaların Klasik Yunan ve sonrası üzerinden, Ege'de tercihe dayanarak, ayrıcalıklı bir biçimde ayakta kalması çok zengin manzaralar sunar: Sözgelimi Likya'da (ikisinin de doğuda öncüleri görülen) Korintli kahraman Bellerophon'un melez kanatlı bir at üzerinde melez bir canavarla savaştığını gösteren parçalara rastlanması ya da Hesiod'un anlattığı tanrıların doğumu hikâyesinin çeşitli versiyonlarının, Kiklad Adaları'ndan Tenos'ta bir depolama küpü üzerinde, ancak yüzeysel olarak aşina olduğumuz bir sahnede karşımıza çıkması gibi.[56] Homerik ilahların lapis mavisi perçemleri bile Mezopotamya ve Mısır'a özgü kırılmış bir inancı yansıtır.[57] Ama Ege bu bakımdan hiç kuşkusuz yalnız değildi, Orta İtalya'nın karaciğer falına düşkünlüğü (MÖ ikinci binyılda Ugarit'te epeyce kanıtına rastlanan bir Yakın Doğu geleneği) ve buradaki cinlerin Mezopotamyalı bir görünüme sahip olması, bu gibi manevi değerlerin Akdeniz çevresinde daha geniş bir dolaşım alanı olduğunu ima eder.[58]

10.10 Olympia'da bulunan bir metre yüksekliğindeki bir kazana ait bu rekonstrüksiyon, MÖ yedinci yüzyılda uzun mesafelerde dolaşıma giren, ayrıca yöresel olarak da üretilen "doğu işi" tunç eserlerin cesametini ve rayihasını yansıtıyor.

Pithekoussai'de ve daha önceleri, dokuzuncu bölümde bahsettiğimiz ilk Fenike duraklarında görüldüğü üzere, eşyalar ve mitlerle birlikte yazı gelmiştir.[59] Alfabetik yazıların kökeni MÖ ikinci binyıla, tüccarlar ve başka aracıların yazılı sözü, yazma bilgisinin çivi yazısıyla yüceltilen formalitelerinden ve kilin sınırlarından kurtarma ve hareketliliğe uygun pratikleri, daha kolay öğrenmeyi ve daha basit aktarımları teşvik etme çabasında olduğu Levant'a uzanır **[10.11]**. Hiç şaşırtıcı değil, alfabenin Demir Çağı'nda yayılması, silindir mühürlerin

10.11 MÖ ikinci binyılda Akdeniz'in en doğusundaki denemelerden türemiş ve ardından MÖ birinci binyıldaki ağlar sayesinde havza çapında yayımlanmış birkaç alfabe versiyonunun karşılaştırması.

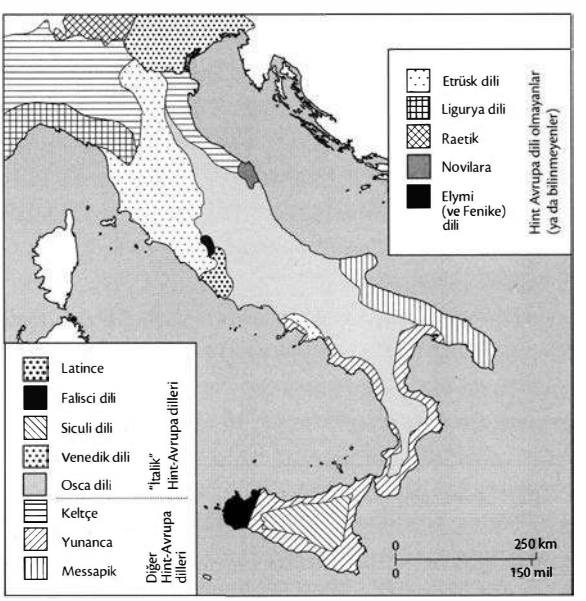
ve yuvarlanmalarıyla ortaya çıkan anlaşılması zor ikonografinin gerileyerek yerini havzanın her yerinde görülen, etkili, kolayca kavranabilen imgeler taşıyan damga mühürlere bırakmasına denk gelmişti. Ne var ki alfabenin benimsenme örüntüsü, ilk bakışta görünebileceğinden çok daha karmaşık olmuştu. Fenike alfabesi çok geniş bir alanda dolaşmıştı; başka dillerdeki gerekler üzerine eklenen birkaç sessiz harf, MÖ sekizinci yüzyıl başında değişip sesli harf haline gelmiş, Yunanca ve çok geçmeden İtalyan dillerini yazmak üzere, konuşmaya oldukça benzer bir versiyon ortaya çıkmıştı. Ancak bu gelişmenin, Euboea'dan Orta İtalya'ya uzanan bir olasılıklar zinciri üzerinde tam olarak nerede başladığını kestirmek tahmin işidir. Fenike özelliklerine sık rastlanılan, uzun zaman önce Levant dışında ilk Akdeniz yazısının ev sahibi olmuş Girit, tuhaf bir biçimde geç bir başlangıç yapmıştı; en iyi tahminler daha batıya, iki ya da üç dilliliğin yaygın olması gereken Pithekoussai gibi çokdilli topluluklara uzanır. Oysa tersine Kıbrıs kesintisiz bir okuryazarlık ve ticaret geleneğine sahip olmuş, ne var ki Kition'un yörüngesinden çıktığında, sonraki yüzyıllar boyunca inatçı bir tutumla yerel heceli yazıya bağlı kalmıştır.[60] Benzer şekilde alfabelerle daha fazla, en azından toplumsal olarak daha yaygın okuryazarlık arasında kaba bir ilişki varsa, alfabelerin Akdeniz çevresinde bugüne ulaşan erken kullanımlarının yelpazesi; kutsallık ve kraliyetle ilgili hak iddiaları, mezar lanetleri, kişisel sunular ve mülkiyet iddiaları, hayattan zevk almayı vurgulayan nasihatler ve (dokuzuncu bölümde bahsettiğimiz Samarya'daki tarım ücretlendirmelerinde görüldüğü üzere) ara sıra da Tunç Çağı'nda standart olan düzenleyici meşgalelerin hayret verici bir karışımını gözler önüne serer. Taş ya da çömleklere kazınmış halde bugüne ulaşmış parçalar, kaybolup gidebilen yüzeyler üzerine yazılmış, muhtemelen çok daha lanetleyici yazılardan oluşan, Levant'ın olağan arşivlerinin ama başka yerlerde herhalde hayli farklı içerikleri de kapsayan bir buzdağının görünen kısmı olsa gerektir.

Yazının yaygınlaşmasının bir başka getirisi de, yazının benimsenmesinin, Orta ve Batı Akdeniz'de konuşulan diller üzerindeki perdeyi –siyasal oluşumların yaygınlaşması ve bölgeler arası temasların dildeki yankılarının, daha önce doğuda olduğu üzere konuşulan diller yelpazesini daraltığı sırada da olsa– nihayet kaldırması olmuştur. İtalya'daki erken metinler fosilleşecek ve sözel bir kaleydoskopun son kalıntılarını; daha eski bir diller yığınından hayatta kalanları, hatta yer yer Neolitik öncesine uzanan, birkaçı Hint-Avrupa dili olan ama birçoğu da olmayan, hepsi de binlerce yıl içinde hücresel bir topoğrafya içinde beslenmiş, bölünmüş, birleşmiş ya da tükenmiş, o kadar ki bazıları bildiğimiz şeylerle hiçbir ilişki taşımaz hale gelmiş bazı dilleri koruyacaktı **[10.12]**. Bunlar arasında Ligurya dili, Veneto dili, Etrüskçe, Umbria dili, Osca dili, Elymi dili, Sardca ve başlangıç aşamasında ince bir dilim Latince yer alır; Po Ovası'na daha sonra bir Keltçe akışı olduğunu, Fenike dili ve Yunancanın güneyden bastırdığını, Messapik dilinin Otranto Boğazı'nı aştığını da eklemek gerekir.[61] İberya'da uyarlanan Fenike ve Yunanca yazıları daha önceki çeşitliliği daha az yakalamıştı, ama yine de hayatta kalanların en büyüğü Bask dilinin yanı sıra "Tartessia" dili, "İberce" ve başka diller seçilebiliyordu.[62]

Bütün bunları, bu ışıltılı, parlak renkli, zengin bezemeli eşyaları, baş döndüren şarap ve kokulu yağları, iddialı ya da alaycı metinleri, hatta giderek yaygınlık kazanan bir avuç dili asıl kullananlar ya da tüketenler bir Demir Çağı elitiydi; bunlar bu elite üstünlük sembolleri, emeği ya da başka kaynakları seferber etme

yolları sunuyor, yeni siyasal toplulukları şekillendiriyor, giderek yakınlaşan bir dünyada böyle başka topluluklar arasında ortak bir hayat tarzının pratiklerini ve etiğini tanımlıyordu. En dikkat çekici görüntülerin birçoğu, Kıbrıs'ta Salamis'te inşa edilmiş kocaman mezarlardan tutun Atina'daki büyük tümülüslere, Etrurya'ya dağılmış, yüksekliği 50 metreyi bulan devasa tümülüslere varıncaya dek heybetli mezar anıtlarda ortaya çıkıyordu; buralarda cenaze ziyafetleri ve atalara saygı ritüelleri topluluğun tanımlanmasında kilit rol oynamıştı **[10.13]**.[63] Guadalquivir'de aşağı vadinin tamamına benzer mezarlar yayılmıştı. Liman koşulları arttıkça (daha önceki gösterişli ölüm ritüelleri, artık havzanın her yerine yayılmakta olan özellikleri haber veren)[64] Lefkandi'nin yerel halefi haline gelen Euboea'daki Eretria'nın giriş kapısında genç silahlı adamların öne çıkan kremasyonları ile Etrurya ve Campania'daki diğer örnekler arasında gözlenen paralellikler, ortak elit dünya görüşünün altını çizer.[65] Yerel liderlerin bir zamanlar doğu kökenli olan nesneler ve imgeleri edinmeye ve isteklerine uygun hale getirmeye duydukları doymak bilmez arzu, doğulu siyasal biçimleri taklit etmekten çok, Tunç Çağı saraylarının yıkılıp gitmesinden beri Ege, İberya ve İtalya'da benzer yerli iktidar donanımlarının, özellikle de silah ve başka metal işlerinin gösterişle sergilenmesinden öteye geçen, daha incelikli süslemelerin kıtlığını yansıtır.[66]

Ne var ki "elit" terimi ve edindiği ortak pratikler cilası, Akdeniz'de çeşitli yerel hakikatleri gözden gizler. Doğuda sahil şeridinde kralların gücü, Yehuda gibi iç kesimlerdeki siyasal oluşumlar karşısında, Anadolu'da Frigya'nın yükselen gücü karşısında uzun zamandır gerilemekteydi. Frigya'nın Gordion'daki kudretli kraliyet tümülüsünde 157 tunç içki kabının yanı sıra, gayet iyi korunmuş durumda eşyalar ve kumaşa rastlanmıştı (bunların hepsi de masallara konu olmuş Kral Midas'ın olamayacak kadar erken tarihlere aitti).[67] Asur'un emperyal ilhakları bu bölgede yerel krallıkların sonunu getirmişti. Şimdiye dek güçlü merkezi otoriteye sahip bir ada olarak tanımadığımız Kıbrıs'ta Salamis mezarlarının kraliyet yaftası taşıması, sadece bunların görkemini yansıtır. Amathus'ta saray olduğu varsayılan bir yapı, devede kulak gibi kalan 400 metrekarelik bir alana yayılıyordu.[68] Daha batıda, doğulu tüccarların faal olduğu çoğu merkezin kraliyetle ilgisi yoktu, Kartaca bile çok geçmeden tümüyle kralsız kalmıştı. Devasa tümülüs kümelerine bakılırsa güçlü bireyler ve sülaleleri, onların korumasından yararlanan maiyetlerinden oluşan rakip gruplar karşısında yerel toplumlarda fazla kök de salamamıştı; giderek babadan oğula bir hal alsa da geleneksel büyük adamlar, Ege'de ama bir ölçüde İtalya ve İberya'da da ikinci kez çok daha geniş bir ekonomiye bağlanmışlardı artık.[69] Kimi zaman elitlerin yükselen iddialarına meydan okunuyordu, köklerinin sıklıkla yüzeysel olduğu, ilahi kutsanmadan yoksun olduğu dikkate alınırsa bu hiç de şaşırtıcı değildi. Pithekoussai'deki mezarlar geniş kapsamlı bir alt-elit görüntüsü verir, en azından, o kadar görkemli olmayan mallara erişimin yaygın olduğunu düşündürür. Levant'taysa İsrail peygamberleri, Samarya ve

10.12 İtalya'da Latincenin yayılmasından önceki dilleri, büyük ölçüde MÖ beşinci yüzyıla kadarki yazılı kanıtlara dayanarak haritalandırmaya yönelik geleneksel bir deneme. Bu mozaikte bile büyük bir basitleştirmeye gidilmiş, çift dilli olmanın yaygınlığı gözden kaçırılmış, dilsel ve mekânsal sınırlar ve zaman içindeki akışkanlık bulanıklaşmıştır.

10.13 Caere'de Banditaccia mezarlığındaki bu dizi gibi taştan yapılmış büyük tümülüsler İtalya'nın orta bölgelerinde zengin, gösterişçi ve kendi içinde son derece rekabetçi bir elitin varlığını ortaya koyar; o dönem Akdeniz'in başka yerlerinde de sık sık rastlanan bir olgudur bu.

Sur'un lükse düşkün büyük adamlarına hakaretler yağdırıyordu. Sonuncusu ama bir o kadar önemlisi, MÖ sekizinci yüzyıl Atina mezarlıklarında gözlenen örüntüler, burada, kesinlikle başka yerlerde de ciddi büyüklükte, kapsayıcı bir "ara" grubun oluştuğunu işaret eder; bu grup yine göz kamaştırıcı ithal mallara daha temkinli yaklaşan alternatif bir ideolojiyle, ataların görkemli geçmişine atıflarla, cenaze törenlerinin kahramanlaştırılmasıyla arkeolojik görünürlük kazanır. Akdeniz siyasal sistemlerinin geleceği açısından olasılıklara gebe olduğu açık bir gelişmedir bu.[70]

Peki ama bu aktörlerin ait olduğu topluluklar aslında neye benziyordu? Pithekoussai, büyüklüğüyle, denizaşırı bir uzaklıkta yeni bir yerde hızla ortaya çıkmasıyla dikkat çekicidir; bu özelliklerin ikisi de Akdeniz çapında iç içe geçmiş iki özelliği daha gündeme getirir: "Kentleşmenin" ve "kolonilerin" yaygınlaşması ("koloni" birazdan göreceğimiz üzere tatmin edici olmaktan son derece uzak bir terimdir). Kentleşmeden başlayalım: Dokuzuncu bölümde yeni binyılın, yani MÖ birinci binyılın ilk iki yüzyılında şehirlerin ve onlarla ilişkili, onları sıkıca sarıp sarmalayan ya da daha geniş bir alana yayılan siyasi oluşumların Kıbrıs ve Nil Deltası'nın batısında, en uç kesimdeki Kartaca hariç hâlâ bilinmediğini savunmuştuk. MÖ 800 sonrasında, hızlı bir nüfus artışının yaşandığı bu dönemde bile gelişmeler farklılık gösteriyordu. Kıbrıs-Nil Deltası hattının doğusunda, başta daha yağışlı hava koşulları ve ticaretin genişlemesi sayesinde şehir hayatında bir patlama olmuştu ama Asurluların müdahalesi tek tek kentlerin tarihleri üzerinde ağır bir etki yaratmıştı; bir yandan bölge valiliğinin merkezi olan Megiddo bile sadece 6 hektarlık bir alana yayılırken, Sur ve Aşkelon gibi rağbet gören limanlarda nüfus beş haneli rakamlara ulaşmıştı.[71] En beklenmedik gelişmeler, o zamana dek diğerlerinden hiç farkı olmayan, tepeye kurulu bir şehir olan Kudüs'te yaşanmıştı; burası artık 75.000 kişinin yaşadığı Yehuda Krallığı'na hükmeden, güçlü bir biçimde tahkim edilmiş, 70-90 hektarlık bir alana yayılmış, nüfusu yoğun bir şehre dönüşmüştü **[10.14]**. Kudüs bu şekilde büyümesini büyük ölçüde, kuzeydeki baskın kardeşi Samarya'nın Asur tarafından ortadan kaldırılmasına borçluydu. Bu olay, vasıflı işçilerden tutun felaket habercisi peygamberlere, bir mülteci akınına yol açmıştı. Kudüs benzer bir akıbete uğramaktan kıl payı kurtulmuş, güneyde zeytinyağı, şarap ve Arap ithal mallar ticaretinden kâr eden son siyasi oluşum haline gelmişti. Bütün bu

çılgınca, heyecan verici sera koşulları dünya tarihinde imzasını bırakacaktı.[72] Batıda Kartaca zaten öne çıkan itibarını ayrıntılı bir biçimde işlemişti; ev planları ve evleri birbirinden ayıran duvarların, ayrıca titizlikle hazırlanmış mezarlıklar ve topluluk mabetlerinin MÖ sekizinci yüzyıl ile Romalıların MÖ 146'da estirdiği yıkım rüzgârı arasında kalan dönemde etkileyici bir istikrar kazandığı gözlenir.[73] Ama Orta ve Batı Akdeniz'de kısa bir süreliğine karşılaşacağımız diğer Fenike cepleri çok daha küçüktü, mimari açıdan Levanten ya da Kartacalı bir kent siluetini kararlı bir biçimde yansıtmakla birlikte, hem kapsamlı bir altyapıdan hem de nüfus ağırlığından yoksunlardı.[74]

Böylece şehirlerin oluşumu sürecinde geriye iki yol kalır, bunların ikisi de Kartaca'nın istisnai, hatta benzersiz kaldığı bir bağlamda doğudan batıya topyekûn aktarmalar yapılması yerine, havza çapında, yerel süreçlerle, ağa dayalı etkileşimle ya da her ikisinin bileşimiyle, bulundukları yerde birlikte evrilmelerini gerektiriyordu. Bu yollardan biri, daha önceleri insanların yoğunlaştığı, sıklıkla da epeyce tarım arazisinin bulunduğu bölgelerin izini sürer; Güney Ege, Etrurya ve İtalya yarımadasında Etrurya'ya komşu bölgeleri içine alır (daha batıda, yerel merkezler, sokulgan yerleşim cepleri gibi epeyce küçük kalmıştır).[75] Bu gibi bazı yerler büyümüş, kalabalık yerler haline gelmiştir, gerçi yine de yerleşimleri seyrek ve yapıları da gevşektir **[10.15]**. Atina'da 200 hektarı aşkın bir alana yayılmış topluluklarda nüfus 5000'den fazlaydı. Argos, Knossos, Roma ve artık sahil şeridindeki Caere'yi geride bırakmış Veii'de nüfus hemen hemen aynı düzeydeydi. Sparta, Eretria ve hepsinden de önemlisi Korint'te başka örnekler ortaya çıkmıştı. Korint'in ticarete yaygın olarak konu olan ürünlerinden daha önce bahsetmiştik. Buranın MÖ sekizinci yüzyıl sonu ve yedinci yüzyılda zirveye çıkması da her şeyini, Ege ile Orta Akdeniz arasında Peloponez çevresinden dolanan güzergâha alternatif, kolay bir yolun kenarına yerleşmiş olmasına borçluydu. Veii ile Caere arasındaki rekabetin, doğmakta olan Roma'nın komşularına karşı zaferlerinin, Eretria ile rakibi Chalkis'in, aralarında kalan Lelantine Ovası için savaşmalarının ima ettiği üzere, bu gibi yerler kara üzerinde bir otorite iddia edebiliyordu. Bütün bunlar ve buralarda yaşayan elit gruplar dikkate alındığında bu şehirleri doğmakta olan siyasal oluşumlar olarak görmek, toplu yaşamı ilgilendiren altyapı zayıf bile olsa akla yatkındır. MÖ sekizinci yüzyıl sonlarına gelindiğinde Roma'da Palatine'yi daha sonraları kaçınılmaz olarak "Romulean" diye bilinen orta halli bir sınır duvarı çevreliyordu, ana forumsa MÖ yedinci yüzyılda döşenmişti. Korint'teyse birkaç mabet bulunuyordu. Hâlâ caddeleri olmayan Eretria'da daha sonraki dönemlerde Apollon'a adanmış bir mabet, dağınık yerleşimli evler için bir odak noktası oluşturmuştu.[76] Eğer bu yerleri şehir diye nitelersek, genellikle birkaç bin kişinin, büyük kamu yapılarıyla dolu, kimi zaman 10-15 hektarlık, müstahkem bir alanda yaşadığı Levant'taki şehirlerden bu aşamada kökten farklı

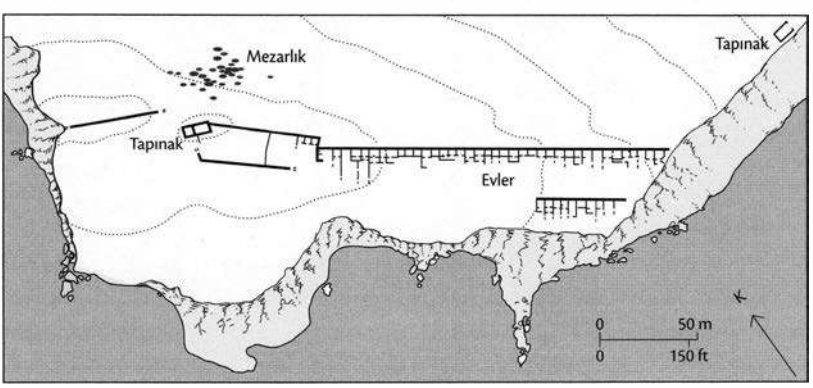
10.14 Kudüs. Tepeye kurulmuş bu şehir koyu bir dini inanç başkentine dönüşmüştür. Bu nedenle kentin erken tarihinin büyük bölümü, sonraki yapıların altında kaldığından, arkeolojik olarak erişilemez durumdadır; bunların başında da Tapınak Tepesi'nin altındaki kalıntılar gelir.

10.15 Havadan çekilmiş erken tarihli bu fotoğrafta karanlık gölgeler gibi görünen dik yamaçlarla çevrili Etrurya'daki Tarquinia, batı ucu dışında kalan yerlerde, tarlaların altında çok farklı bir kent görünümü sunar. Buradaki ilk topluluk yaylaya dağılmıştı, aralarında geniş açık alanlar bulunuyordu.

bir görünüm sergiledikleri su götürmez.

Kentleşmeye giden son yol Pithekoussai'nin izlediği yoldu; çok uzaklardan gelen insanlar üretim ve ticaret ağlarının yeni yeni rağbet gösterdiği yerleşimler ve düğüm noktalarında sıklıkla çabucak toplanıyordu; Korint örneğinde, daha önce bahsettiğimiz yolla örtüştüğünü görebileceğimiz bir yoldu bu.[77] Bu yolun ataları, MÖ üçüncü binyıldan itibaren kurulmuş ticaret köylerinde, Nil Deltası'ndaki Hyksos Avaris'i ve Kıbrıs'taki Enkomi gibi hızlı bir gelişme göstermiş şehirlerde görülebilir. Demir Çağı'ndaki sonucu bu kadar farklı kılan şeyse, havzanın farklı bölgelerinde, en azından yarı daimi olarak yeni bir yerleşime taşınmayı düşünebilecek bireylerin sayısının (elitler, elit altı gruplar, zanaatkârlar, daha da önemlisi ticaretin yanı sıra tarım üretimiyle uğraşan insanların) ve mutlak nüfusun, insanlar, yiyecek istifleri, ihracata yönelik tarım ürünleri ve talihli örneklerde külçelerin deniz üstünde seyahatini mümkün kılan koşulların iyileşmesi sayesinde artmış olmasıydı.[78] Bu durum zamanla, doğuda imparatorluk yönetimi altındaki sürgünlerin denizde gönüllü bir biçimde işleyen bir eşdeğerini yarattı, Akdeniz'in gen havuzunu da bir o kadar bulanıklaştırmış olsa gerektir. Kaba bir tahmine göre her yıl birkaç yüz erkeğin ayrılması, MÖ sekizinci yüzyılın sonu ve yedinci yüzyıl boyunca toplam 20.000-40.000 erkeğin Ege'yi terk etmesi anlamına gelir. Bu rakam belki de bütün yetişkin erkek nüfusun %2-3'ünü oluşturur, denizcilik yapılan bölgelerde çok daha yüksek bir oran söz konusu olabilir.[79] Bu hareketliliğin ardında farklı saikler yatıyordu ama yerel gerilimler, hasadın kötü gitmesi ya da belli bir yerde yaşayan insan sayısının aşırı miktarda yükselmesi gibi "itici" etkenlerin bazı örneklerde bir rolü olmuşsa da "çekici" etkenlerin genelde daha güçlü bir etkisi olmuştur. Bu etkenlerin başında, havzanın her yerinde yeterince yararlanılmamış yerleşim bölgelerinde ekilebilir arazilere, minerallere ya da başka şeylerin ticaretine dayanarak adil yollarla ya da sahtekârlıkla kâr elde etme fırsatları geliyordu. Bu gibi yerleşimlere, nüfusun nispeten seyrek olduğu Orta ve Batı Akdeniz'de, ayrıca Kuzey Afrika sahillerinde epey sık rastlanıyordu, dolayısıyla hareketin hangi yöne akacağını da buralar belirliyordu ama bu sürecin başında bu gibi yerlere, Ege'nin uzun süredir az nüfusa sahip olmuş adaları ve vadileri arasında

10.16 MÖ yedinci yüzyıl sonlarında Rodos'ta Vroulia'da yaşamış, dirileri, ölüleri ve ölümsüzleri için ayrı yerler tahsis etmiş küçük topluluk, nüfus ve hareketliliğin artmasıyla birlikte, daha önceleri ve o dönemde gözlenen birçok örnekten biriydi muhtemelen.

da sıkça rastlanıyordu. Kiklad Adaları'ndan Andros'ta Zagora ve Rodos'un güney ucunda bulunan (konutları, savunma sistemi, mabedi ve mezarlığı özenle inşa edilmiş) kısa ömürlü Vroulia gibi Ege içindeki minicik implantlarda, çok daha iddialı bir biçimde Sicilya'da Megara Hyblaeası'nda, birazdan göreceğimiz üzere alt havzalar arası aktarımlarda da tanık olduğumuz, caddelerin, ev planlarının ve ekilebilir arazilerin dikdörtgen ya da ızgara benzeri düzenlemelerle yerleştirilmesi pratiği, sık rastlanan bu uygulama, genellikle yeni bir toprak üzerinde yeni bir topluluğun kurulmasıyla açıklanabilir **[10.16]**.[80] Izgara benzeri bu plan Yunan akılcılığının bir ürünü olmaktan uzaktır, çok sayıda öncülü vardır: Daha önceki tarihlerde Mısır'da kurulmuş işçi şehirleri (Avaris'in selefleri dahil), MÖ ikinci binyıl ortasında Gazze yakınlarında Sharuhen, Enkomi'deki son inşa faaliyetleri ve bu şehrin halefi Salamis, biraz daha yakın tarihteki Kartaca, o tarihlerde Megiddo'nun Asurlu bir vali ile başka yerlerden gelen yabancı bir nüfus için yeniden inşa edilmesi gibi.

Memleketten Uzaktaki Memleketler

Bu hareketlilik yelpazesinde, insanların alt havzalar ve eski kültürel sınırlar arasında tespit edilebilir ölçekte göç ettiği biraz keyfi bir noktada, sonuç "koloni" diye bilinir olmuştur.[81] Bu dönüm noktasında, Roma'daki anlamıyla bu terimi kullanmak, merkezi, emperyal girişimi çağrıştırdığından ötürü aslında iyiden iyiye yanıltıcıdır. Yunanca *apoikia* ("memleketten uzaktaki memleket" anlamına gelen özlü ifade) bu gibi yerlerin gerçekliğine daha sadık kalan bir terimdir, gerçi bu terimin dar bir ticari anlamı olan *emporion*'dan farklılaşmasını bu aşamada izlemek zordur (Pithekoussai'ye ne dememiz gerekir?). Birkaç "Yeni Şehir" dışında Levant halklarının bu gibi yerlerden nasıl bahsettiklerini bilmiyoruz ama rıhtım çevresi, pazaryeri ve yerleşim bölgesi anlamlarına gelen antik *karum* sözcüğü yerinde bir tahmin olur. Bu gibi yerler başta Otranto'dan başlayıp Güney İtalya, Sicilya ve Sardinya üzerinden Güneybatı İberya'ya uzanan bir sahil şeridi üzerinde vücut buldu. Burası farklılık gösteren (en önemlisi de olağanüstü derecede uygun bir yapısı olduğundan ötürü)[82] denizcilik faaliyetleri tarihi, toplumsal davranış biçimleri ve tarım bakımından, müthiş bir ekilebilir arazi ve madencilik potansiyeline sahip, ılımlı düzeyde yerel siyasal karmaşıklık gösteren bir Akdenizlileşme bölgesiydi zaten. Etrurya kesin bir biçimde bu bölgenin dışında kalıyordu, Campania, Pithekoussai ve daha uzak yerlere insan gönderiyordu. Dışarıdan girdilerse başlıca iki kaynaktan geliyordu: Tiren Denizi ile İberya arasında henüz yeni bütünleşmiş bölgeden, Batı "Fenikeliler'in" ardında yatan Surlular, başka Levantenler, Kartacalılar ve yerli katılımcıların oluşturduğu karışım geliyordu, bir de İtalya ile Doğu Sicilya arasındaki kısa denizyolları üzerindeki yerleşimlerden, en başta denizcilikle uğraşan Euboea ve Korint'ten, ayrıca yakındaki Batı Yunanistan'dan insanlar akıyordu.[83]

Bu yeni yerleşimlerin bazıları baş döndürücü bir hızla büyüyeceklerdi ama kurucularının sayısı genel olarak 100-200'lerle sınırlı kalmıştı, bu kurucu gruplar ağırlıklı olarak genç erkeklerden oluşuyordu; en azından Ege düşünüldüğünde, buradaki merkezler ılımlı düzeyde nüfusa sahipken başka türlüsü nasıl mümkün olabilirdi ki?[84] Çeşitli gerekçelerden ötürü bu yerleşimlerin anası olan

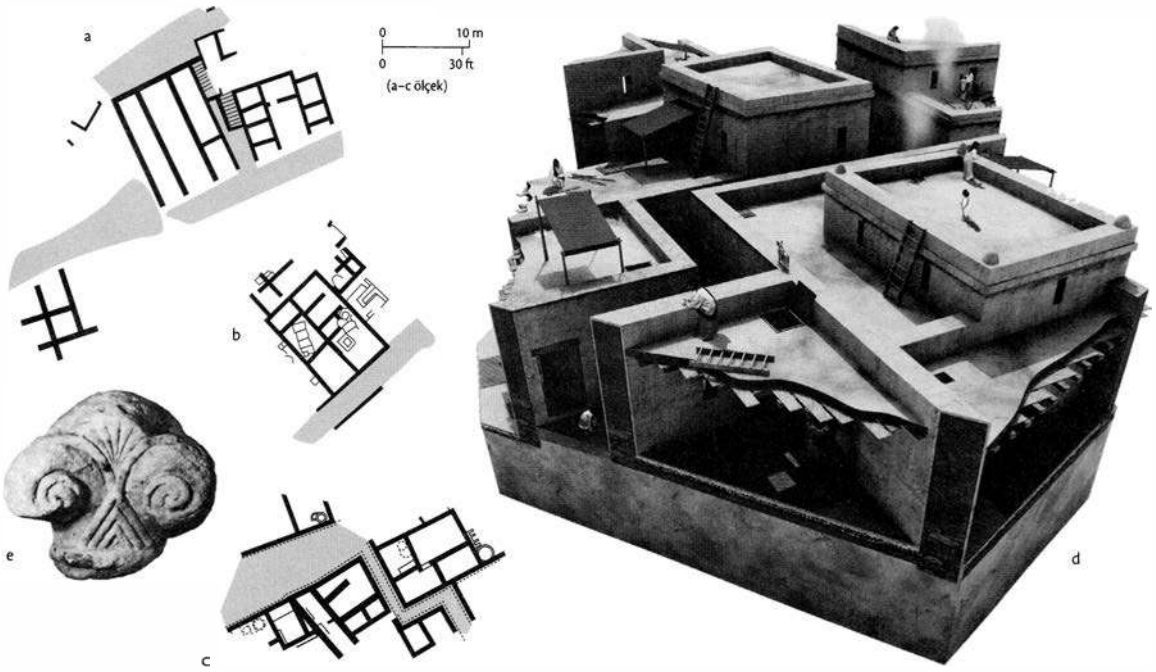
kentler geriye dönüp bakarak tespit edilebilir ama başta gerçeklikler o kadar fazla tutarlılık göstermiyordu, daha fırsatçı bir havayı yansıtıyordu. Yerleşilecek yerlerin seçilmesiyle ilgili efsanelerde deneme-yanılma hikâyelerine bol bol rastlanır, kökeni belli olan çekirdek grupsa muhtemelen girişimci bir liderin etrafında toplanmış bir gemi dolusu insandan başka bir şey değildir. Çekirdek gruba daha sonraları yerli komşularından, doğmakta olan bu gibi merkezlerin içine ve dışına akan bağlantılar üzerinden, giderek artan sayıda kadınlı erkekli katılanlar olmuştur. Pithekoussai özellikle farklı bir örnektir ama yine de bu gibi yerlerin birçoğunun başta nasıl bir hava taşıdığına dair akla yatkın bir fikir verebilir; buradaki faaliyetlerin daha sonra körfezin öte yakasında, anakaradaki Cumae'ye taşınmasına borçlu olduğumuz, talihe bakın ki bugüne ulaşmış bir manzaradır bu. Bu tarz melez yerleşimler, Doğu Akdeniz'de uzun zamandır serpilip gelişmekte olan, kaynaşma potası niteliğindeki liman topluluklarının batıya doğru yayıldığını ifade ediyordu. Arkeolojinin ya da –"*Mayflower* anlarına"[85] [bugün "Hacılar" diye anılan ilk İngiliz ayrılıkçıları 1620'de Plymouth'tan Yeni Dünya'ya taşıyan gemi – ç.n.] nüfuz edecek kadar yakın bir okuma yapıldığında– sonraki kaynakların, daha önceden varolan bir deniz ticareti merkezine bitişik bir yeri tercih ettiklerini, hatta müzakereler ya da kaba kuvvetle buraya yerleştirildiklerini, bundan sonra da bu merkezin rolünün ciddi biçimde arttığını bu kadar sıkça ortaya koyması bize çok şey anlatır. Doğudaki limanlar gibi, böyle birkaç merkez de hinterlandlarıyla çabucak ekonomik, ayrıca demografik bir ortakyaşarlık kurmuşlardır. Asıl farklılık, Akdeniz tipi ekolojik çeşitlilikteki bu gibi kesitlerin, kıyı sakinleriyle iç kesimlerde yaşayanlar üzerindeki denetimin bölünmüş olmasının ardında yatıyor olmasıydı (yeni gelenlerle yerliler arasındaki ayrımdan hızla daha önemli hale gelmiş bir ayrımdı bu). Kıyı yerleşimleri yeterince şişip büyüdüğünde, birçoklarının acımasızca altını üstüne getireceği bir ayrımdı.

Hızla yükselmekte olan bu dünyaya ilişkin birkaç önemli nokta, bu gözlemleri biraz daha ete kemiğe büründürür. En batıdan, Sur gibi sahil şeridinin açıklarında bir ada olan Cadiz'den (Fenike dilinde "surlarla çevrilmiş" anlamına gelen Gadir) başlayalım: Burada da ilk yerleşimler Sur'la hemen hemen aynı tarihlerde MÖ üçüncü binyılda kurulmuştu ama sonra iki yerleşimin tarihi, Demir Çağı onları birbirine bağlayıncaya dek kökten farklı bir yön izlemişti [**Rr. XLIII**].[86] Sahil şeridinin açığındaki adalar Fenike merkezleri için sadece Sur ve Arwad'a benzedikleri için değil, sınırda, ara bir konumda oldukları için ve koruyucu bir deniz hendeğiyle çevrili oldukları için de popüler merkezlerdi. Roma döneminde Martialis, Gadir'in "neşeli ve azgın" olduğunu düşünmüştü, fazla romantikleştirmeden Tunç Çağı'ndan itibaren birçok Akdeniz liman şehri açısından geçerli sayılabilecek bir hükümdür bu. Daha sonraki dönemlerde yerleşimin üstündeki yapılaşma ve liman kanallarını tanınmaz hale getiren resif çökelmesi, Sur'u bir o kadar andıran bu etkenlerin birleşmesi nedeniyle daha sonraki tarihlerde yapılan betimlemeler ve eşeleyip deşeleyerek ortaya çıkarılmış, boş yere ümit veren birkaç kırıntı dışında Gadir'in ilk zamanları hakkında hayal kırıklığı yaratacak derecede az şey biliriz: Paralellerine Sur ve Kudüs'te rastlanan, büyük bir tapınağa ait kıvrımlı bir sütun başı, yığma iri parçalar, ayrıca 18 km uzunluğundaki uzun ince adanın güney ucu ile bir Melkart tapınağının doğudan gelenleri karşıladığı kuru arazi arasında denize adakları yerine getirmek için dikilmiş tunçtan gazap tanrıları. Mevcut şehrin altında yapılan yeni kazılar bu manzarayı değiştirmeye başlamakta,

MÖ sekizinci ve yedinci yüzyılların evler, atölyeler ve geniş caddelerden oluşan planına uzun süre sadık kalındığını ortaya koymaktadır [**10.17**].[87] Körfezin öbür yakasındaki Huelva ve daha sonraki tarihlerin Marsilya ve İskenderiye'si gibi yer değiştirmekte olan çamurlu bir halicin, henüz kumların çökelmediği kayalık yakasının yerleşmek için seçilmesi, denizde güvenli bir demirleme yeri için olabilecek en iyi geleceği sunuyordu, ayrıca Guadalquivir'in tekneyle ulaşılabilir kesimlerinde bir rıhtımdan daha güvenli bir seçenekti.

Gadir çok geçmeden değişip denizler arasında bir kesişme bölgesi haline gelecekti ama gümüş ve başka metallerin ticaretinin yeniden Akdeniz'e akması, buranın varlığının ilk gerekçesini oluşturuyordu. Bu durum Surluların bağımlılık diye düşündüğü bir ilişki çerçevesinde, Sur ve Gadir'deki ikiz Melkart tapınaklarının yanı sıra, Akdeniz boyunca iki ada arasındaki düzenli geliş gidişlerin de simgelediği üzere Sur'un buraya yakından müdahalesini de açıklar. Cerro Salomón'da kandil, kazma, körük ve eritme kabı gibi kalıntılarına rastlanan madenci topluluklarının metal çıkarması, ayrıca metalin güçlü iç kara topluluklarından Huelva ve Castillo de Doña Blanca'da karma bir görünüme sahip sahil şehirlerine aktarılması konusunda Gadir büyük ölçüde yerli aracılara ve bağlantılara bağlıydı.[88] Sierra Morena'daki deneyimli madencilere sunduğu şey en fazla Akdeniz'in başka yerlerinden derlenmiş gümüş çıkarma yöntemleriydi, metalleri yönlendirmekte çoktan akıllanmış Tartessia elitineyse daha önce betimlediğimiz türde lüks mallar akıyordu (kurnazca uyumsuzluk çıkaracak şekilde dağıtılıyordu), bir de modern Sevilla civarında Levanten özellikler gösteren mabetlerin düşündürdüğü üzere ritüel pratikler işleniyordu, muhtemelen bunların, asırlar önce Kıbrıs'ta olduğu gibi metal akışını kolaylaştırdığı sanılıyordu.[89] Binyıl başında Levant ve İberya toplumları arasında gözlenen farklılıkları dikkate alırsak, iki toplumun iki-üç asır sonra, dönemin en iddialı maden çıkarma operasyonlarından birinde bütünleşmesi, Akdeniz'in aynı noktada ne kadar hızlı buluştuğunu gösteren nefes kesici bir örnektir.

Daha mütevazı ama bir o kadar ilginç bir başka örnekse, Malaga Körfezi civarında ve Endülüs sahillerinin başka yerlerinde eski burunlar, nehir ağızları ve adacıklarda dar aralıklarla kurulan yerleşim zincirleridir; bunlar o zamandan beri alüvyon akışıyla değişen, turizmin yıktığı bir Akdeniz coğrafyasına açılan, kazılarda iyice günışığına çıkarılmış pencerelerdir.[90] Burada, kule gibi yükselen ormanlık dağların, dar ovaların ve kısa nehirlerin sahilde çizdikleri manzara Fenike'yi hatırlatır; bu manzaranın ortasında beyaza boyanmış, kireç badanalı ev toplulukları belirgin bir biçimde öne çıkıyor olsa gerektir. Buralarda Fenike çömlekleri ve terazi ağırlıklarının yanı sıra, büyük evlerden oluşan küçük gruplara da rastlanmıştır; bu yapılar tüccarların aile şirketleri kurduğunu, taş ustaları getirttiğini düşündürür. Sur'da olduğu gibi, yaşayanların karşısındaki sahilde bulunan, doğu tasarımı, birçok nesli barındıran, ayrıntılı süslemelerin bulunduğu mezar toplulukları da yerleşime gösterilen bu bağlılığı doğrular. Unutulmaz bir ismi olan Sexi'de (Fenike dilindeki Sks'in Roma dilindeki hali) kraliyet antikaları da dahil Mısır işi kap kacak, kremasyon urnası olarak yeniden kullanılmıştır.[91] Ama ilginçtir, daha yakından bakıldığında, titizlikle kopyalanmış Fenike işi tabaklar ve kubbeli ekmek fırınları arasında, yerli bir geleneği, muhtemelen yerli kadınları yansıtan el yapımı tencereler dikkat çeker.[92] Akdeniz'in denizci topluluklarının her zaman büyüklük ve zenginlikte birleşmediğini gösteren bir başka örnekse, bu

10.17 Orta ve Batı Akdeniz'de Fenike mimarisi: (a-c) Belirtilen ölçekte çizilmiş, sırasıyla, Toscanos'da büyük bir depo ve başka yapılar, Kartaca'da önemli bir ev, Cadiz'de birkaç ev, ayrıca geniş bir cadde ve sokaklar; (d) Cadiz'de aynı mahallenin rekonstrüksiyonu; (e) Cadiz açıklarında, erken bir mabedin bulunduğu söylenen yerin yakınında denizden çıkarılmış, Levanten örnekleri bulunan, Fenike'ye özgü heybetli bir kutsal binanın bugüne ulaşan ender parçalarından biri olan kıvrımlı sütun başlığı.

yerlerin çoğunun birkaç yüz sakini olan küçük yerleşimler olarak kalmasıdır, herhalde gemiler gelip gittikçe nüfusları da dalgalanıyordu. Sadece Toscanos 12-15 hektarlık bir alana yayılmış, bir savunma duvarı dikmiş, bir rıhtım inşa etmiş ve merkezini şaşmaz Levant geleneği uyarınca pazaryerine bakan üç merdivenli, iki katlı bir depoyla taçlandırmıştı [**10.17**].[93]

Peki, bu zenginliğin kaynağı neydi? Endülüs'te her yerleşim bölgesi arasında yalnızca birkaç kilometre olduğundan, kıyı boyunca ilerleyen bir rota üzerindeki durak zinciri değildi bu; gerçi çoğunun kışın kopan fırtınalar ya da Atlantik'teki batı rüzgârları nedeniyle Cebelitarık Boğazı'nın Gadir'e giden gemilere kapandığı dönemlerde iş yaptıkları, ayrıca hasar görmüş uzun yük gemilerinin tamirinden, kendi gemi inşa faaliyetlerinden yarar sağladıkları, yakındaki dağları aşarak Guadalquivir körfezinin başına uzanan alternatif bir kara rotasını kullanarak kazanç sağladıkları su götürmezdi.[94] Aynı şekilde, bu yerleşimlerin çoğu metal işlemiş ve ticaretini yapmış olsa da, bu işler Gadir'deki durumla karşılaştırıldığında bir yan gösteriydi. Şarap ve zeytinyağı taşınan amforalar, hububat depoları, mor boyama işleri ve balık işleme atölyelerinden arta kalanların ima ettiği üzere her yerleşim, Akdeniz coğrafyasından aldığı kendi küçük payından yoğun bir ürün elde etme ve işlenmiş sonuçları havzanın batı ve orta bölgelerine gönderme faaliyetiyle serpilip gelişmişti. Bu faaliyetlerin işe yaraması için yerlilerle işbirliği hayati önem taşıyordu. Örneğin Guadalhorce bölgesinde Cerro del Villar'da küçük "Ay Adası'nda" (Astarte'ye bir gönderme mi acaba?) bulunan kadim Mainake ("Dinlenme Yeri", "Temiz" ya da "Boş" anlamına geliyordu) ormanlar ve bataklıklarla çevrelenmişti; yiyeceği ve metali için havalideki yerli topluluklara bel bağlamıştı.[95] Bu yerleşimler göz dolduran görünümlerine rağmen kırılgandı. Birkaçı sahil şeridini, öteden beridir varolan yerel bir köyle paylaşmıştı ya da bazılarının yerleşiminde boşluklar göze çarpıyordu; biri tutunma noktasını tümüyle kaybetmişti.[96] Ayrıca öyle görünüyor ki hiçbiri Sur'un siyasal onayı ya da büyük bir mabedin koruması altında olmamıştı. Gadir'le bile bağlantıları

gevşekti. Ancak buradan alınacak ders şudur: Madencilik, denizaşırı ve hinterland ticareti, nakliyesi ve gemilere sığınak sunmak gibi tesadüfen keşfedilmiş bir işin oluşturduğu bileşim, uzaklardaki insanları bütün bu risklere girmeye teşvik edecek, bazılarını zenginleştirecek kadar kârlı bir işti.

MÖ sekizinci yüzyıla gelindiğinde Fenike yerleşimleri Afrika sahilinde, Cebelitarık'ın karşısında Ceuta'da ve Atlantik'te Lixus'ta, muhtemelen doğuya, Oran'a doğru da yayılarak bir ayna imgesi dağılımı göstermeye başlamıştı.[97] MÖ 700 sonrasında, daha önceki temasların ardından İberya'daki sahil yerleşimleri kuzeydoğuda Segura Nehri kadar uzaklara yayıldı, şarap ihracı burası ile Ebro arasındaki savaşçı toplumlara kadar sokuldu.[98] Yerli yerleşimler ve mezarlıklar, bu tür karşılaşmaların, İberyalılar yeni gelen hayat tarzlarını taklit etmeye ya da gelenekleri savunmaya çalışırken nasıl yeni melez kişilikler ve üsluplar yaratmış olduğuna ilişkin birçok fikir verir. Daha öncesinde, MÖ sekizinci yüzyılda, başka bir küçük Fenikeli yerleşimler akını daha doğuda, sahil şeridinin açığındaki adacıklarda ve Sardinya'nın güneyi ile batısının çevresindeki ince burunlarda, MÖ dokuzuncu yüzyıldaki girişimlerin üstüne tutunmuştur.[99] Belki *nuraghi* toplumlarının inatçı ve dirençli özelliklerini taşıdıklarından, belki sahil civarında nitelikli cevherler bulunduğundan, belki de tarım ihracatından çok Elba üzerinden Sardinya'dan Etrurya'ya denizden metal ticaretine girmeye daha fazla odaklanmış olduklarından, bu yerleşimlerin hepsinin de yüzü kararlı bir biçimde denize dönüktü. Yerli Sardinyalılarla temas kurmak için pek az çaba sarf edilmişti, ayrıca bu yerleşimlerin yakınlarındaki *nuraghi*'lerin terk edilmiş olması ve (o zamanlar sahilin açığında bir adacık olan) bugünkü San'Antioco Burnu'nda Sulcis'te hızla bir kale inşa edilmiş olması gibi, olası çatışma emareleri de mevcuttu. Örneğin daha sonraki tarihlerde Tharros'ta yapılmış altın mücevherler, bokböceği figürleri ve mühürler, denizaşırı yerlere yayılmış ama iç kesimlere nadiren girmişti; başka yerlerde büyük rağbet gören doğu işi eşyalara buralarda hâlâ sık rastlanmıyordu.[100] İlginçtir, Sardinya'da ayakta kalan yerli kıyı toplulukları onları iç kesimlerde yaşayan insanlardan çok yeni gelenlere yakınlaştıran bir kılık benimsemişti. Bu ön cephenin ardında, iç kesimlerde, toprak ve işgücünün rekabete konu olduğu, paralel bir kuleler, ritüel sunular ve metal işçiliği dünyası son viteste yol almaya devam ediyordu.

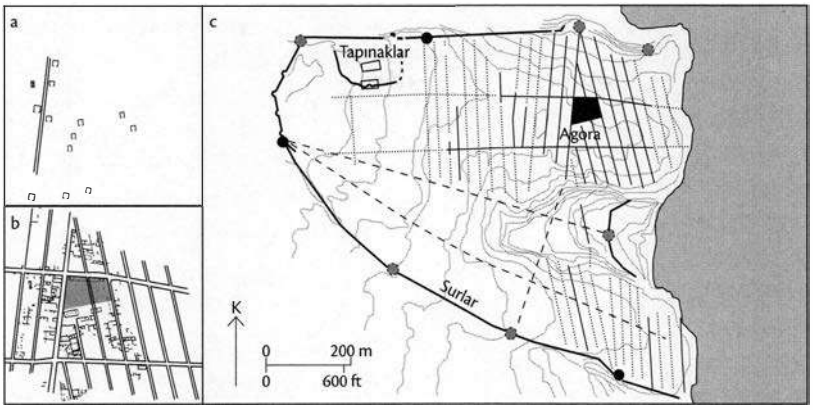
Orta Akdeniz'de devasa bir adasal kara kitlesi olarak Sicilya, Sardinya'ya denktir ama buranın farklı bir coğrafi konuma sahip olması artık daha başka gelişmeleri teşvik ediyordu. Bir ucu İtalya yarımadasına, bir diğeri Malta'ya, üçüncüsü de denizin belinin inceldiği noktada Afrika'ya bakan bu üç köşeli ada her zaman çok sayıda yöne çekiştirilme potansiyeline sahip olmuştu. Bu zamana kadar bu eğilim ancak ılımlı düzeyde, geniş ağızlı bardak ağının kurulduğu dönemde ve buna bağlı olarak MÖ ikinci binyıl sonlarında doğulu denizcilerin Messina Boğazı ile güney sahilinden geçen yollar arasında değişiklik yaptığı tarihlerde (ama her iki yol da Sicilya'yla ilişki kurmak kadar onu es geçme arzusunu da yansıtıyordu) görülebilir olmuştu. Artık Akdeniz çapında hareketliliğin artmasıyla birlikte, havzanın orta yerinde münasip sahil şeritlerine sahip bu devasa verimli adanın üzerine çeşitli spot ışıkları düşmeye başlamıştı. Bu göz kamaştırıcı ışık altında Akdenizlileşme hızla serpilip gelişmişti, çiçekleri hem kan kırmızı hem parlaktı. Sicilya'nın geçmişte sahip olduğu, denizcilik açısından önemli nispeten az sayıda düğüm noktası birbirlerinin kazancı ya da kaybı pahasına yükselmeye ya

da düşmeye başlamıştır; el değiştirenler ve çabucak yeni kurulanlar aynı anda, hiç olmadığı biçimde serpilip gelişiyordu. Daha sonraki tarihlerde yaşamış Yunanlı tarihçi Thukydides, İberya ve Sardinya'da tanık olunanları hatırlatan yerleşimlerde erken Fenikelilerin yaygın bir varlık gösterdiğini kaydetmiştir ama arkeoloji şimdilik, Sicilya'nın o zamana dek geri kalmış bir bölgesi olan, yerel nüfusun Demir Çağı'nın başlangıcından beri yükselişte olduğu batı ucuna ve güneyde Malta'ya ağırlıklı olarak yatırım yapıldığını ortaya çıkarmıştır.[101] Her iki yerleşim de boğazların iki yakasında Kartaca'yı, ayrıca Sardinya'daki yerleşimleri tamamlıyordu. Tuzlu bir lagünde, korunaklı bir adacıkta bulunan Motya, Sicilya'da kapsamlı bir biçimde araştırılmış yegâne örnektir, yine de altında yatan yerli topluluğun yerini MÖ sekizinci yüzyıl sonlarında nasıl aldığını hâlâ bilmiyoruz.[102]

Aynı tarihlerde, Euboea, Korint ve Korint'in hem komşusu hem rakibi Megara kökenli bir rakip girişimler furyası, Sicilya'nın diğer ucunda, Messina Boğazı'ndan Tiren Denizi'ne uzanan ana rotanın kıyısında pıtrak vermişti **[10.18]**.[103] Burada, ancak en iyi düğüm noktalarının kendilerini göstermesi sonrasında, taklit çabaları diğer yerleşimlere de yayılmıştı. Yine aktarılan hikâyeler yerli sahil topluluklarıyla doludur. Bir keşif seferi Thapsos'tan ayrılmış, daha sonra korunaklı körfezin yukarılarında Megara Hyblaea yerleşimi için görünürde yerel izin almıştı. Megara Hyblaea daha sonraları ancak ılımlı düzeyde başarı göstermesi sayesinde erken dönemdeki ızgaralı düzenini korumuştur; bu yerleşim düzeni başta birkaç düzine kulübeyle doldurulmuş, birkaç kuşak sonra birkaç bin kişiyi taşır hale gelmiştir. Yerleşimdeki düzensizlikler başta bütünlüklü bir şehir yaratmaktan ziyade sahil boyunca ilerleyen yöresel patikalara saygılı olma kaygısının güdüldüğünü yansıtır **[10.19]**.[104] Siraküza'da başını Korintlilerin çektiği bir grup, Ortygia'daki yerel bir köyü sürüp çıkarmış, çok geçmeden de iç kesimlere doğru saldırganca ilerlemeye başlamış, yakınlardaki Pantalica bu gelişmeden zarar görmüştür. Bu süreç, normalde bu gibi durumlarda bir ila üç asır geçmesinin kural olarak belirdiği[105] göz önünde bulundurulursa, dikkat çekici bir hızla ilerlemiştir. Ayrıca bunun Sicilya'da bir sahil antreposunun tümüyle yeni bir davranış biçimini benimsemesinin bir örneği olduğuna da kuşku yoktur.[106] İç kesimlerde başka yerlerde, tepelerdeki

10.18 Taormina'daki Roma tiyatrosundan Messina Boğazı ile uykudaki Etna'nın manzarası. Arka plandaki alçak yarımada, MÖ sekizinci yüzyıl sonrasında bu ticaret arterinden yararlanmaya çalışan Ege kökenli birkaç girişimden biri olan Sicilyalı Naxos yerleşiminin bulunduğu yerdir.

10.19 Megara Hyblaea'nın tereddütlü ama işbirliğine dayalı kökenleri; baştaki birkaç ızgaranın orta halli evlerle, açık bir müşterek alanla ve muhtemelen daha önceden varolan patikalarla dolduğu görülüyor; burası daha sonra tapınakları ve bir agorası olan ama cadde sisteminde hâlâ ilk günlerinin izlerini taşıyan surlu bir şehre dönüşmüştür. Agora alanının planı (a) MÖ sekizinci yüzyıldaki, (b) MÖ altıncı yüzyıldaki haliyle; (c) daha sonraki şehrin genel planı.

yerli köyler, ya iyice batıda Monte Polizzo'da olduğu gibi sahildeki yerleşimlerle kültürel diyalog içine girerek ya da Sant'Angelo Muxaro ve Lentini gibi Sicilya'nın kayalık derinliklerinin koruması altında ayakta kalmıştı.[107] Etna'nın eteklerinde Mendolito'da bulunan yaklaşık bir ton silah ve külçenin, ancak sonraları Hephaestus'la ilgili anlamlar kazanmış yerel bir volkan tanrısı kültüyle ilişkili olması akla yatkındır.[108]

Aynı dönemlerde Peloponez'den çok daha kısa bir yolu aşarak gelen grupların hedefi Güney İtalya'ydı.[109] Bu gruplar İtalya çizmesinin tarak kısmındaki zengin tarım arazilerine, ayrıca ticaret fırsatlarına göz dikmişlerdi. En azından bir örnekte, daha sonraki Metapontion'un yakınında Incoronata'da bataklık ovaya yerleşmeleri gerekmiş, burası o dönemde Yunanlar ve yöre sakinlerinden oluşan karma bir grup tarafından nice zahmetle kurutulmuştu.[110] Taranto'da yerli bir merkez olan Scoglio del Tonno yerini Spartalıların öncülüğünde kurulan Taras'a bırakmış, Broglio de Trebisacce'nin yerini de Sybaris almıştı. Denizlerde yükselmesi beklenen bir yıldız olan Korint, Otranto Boğazı'nın yakınındaki yerini, başta Korfu'ya bağımlı kalarak güvence altına almıştı. Korfu'nun daha sonra ikincil konuma düştüğünü, denizlerdeki ilişkilerin değişen yüzü bağlamında görmüştük. Toplama bakıldığında, MÖ sekizinci yüzyılın son 30 yılında Sicilya'da ya da Güney İtalya'da her iki-üç yılda bir yeni bir yerleşim kurulması, herhalde Endülüs dışında Akdeniz'in başka hiçbir yerinde görülmemiş bir gelişmedir.[111]

Tanrılar ve Yunanlar: Tapınaklar ve Etnisitenin Yükselişi

Buraya dek Pithekoussai, herhangi bir yerleşim o dönemde çeşitlilik gösteren girişimlerde ne kadar rehberlik edebilecekse o kadar güvenilir bir rehber oldu. Ancak iki bakımdan bizi yanıltır. Birincisi, iletişim ve ticaretin birbirine eklemlenmesinde tapınakların oynadığı rolle ilgilidir ve bu örnekte tapınakların yokluğu, basitçe Ischia'da arkeolojik araştırmaların doğru yerlerde yapılmamış olmasıyla ilgili olabilir. Tunç Çağı ile Demir Çağı arasındaki en derin tezatlardan biri, Tunç Çağı'nda doğudaki dinsel yapılara saraylardan daha az yatırım yapılmış olması ve başka yerlerde de tapınakların en iyi ihtimalle mütevazı düzeyde görünür olmasıdır; oysa Demir Çağı'nda tapınaklar kutsal yerler haline gelmekle kalmamış, Akdeniz'in deniz ve kara coğrafyasının görsel ve ekonomik bakımdan güçlü

unsurları olmuşlardır. Bu değişimin nedenlerini görmek o kadar zor değildir. Merkezileşmiş saraylar ve uluslararası diplomasinin ortadan kalkmasıyla birlikte, doğuda hareket halindeki insanlar ve mallar için sundukları koruma da ilkel bile olsa kaybolup gitmiştir; böyle bir korumayı andıran bir şey batıda zaten hiç olmamıştı. Evvela, ortaya çıkan özgürlük ortamı, kayıpları dengeledi ama MÖ sekizinci yüzyılda eski kültürel sınırları aşan ticaret ve etkileşim patlayınca genel düzenleyici mekanizmalara duyulan istek de arttı. Ayrıca Sur kısmen istisna olsa da, Akdeniz'in kökleri derin olmayan bölünebilir elitleri, bütün maddi görkemlerine rağmen, doğuda eski hükümdarlara giydirilen esrarengiz pelerini güvence altına almakta nihayetinde başarısız olmuşlardı; seküler bir siyasal dünyayı, aşkın âlemden yavaş yavaş ayıracak, ilahi olana kişisel erişimi bir o kadar genişletecek olan etkenlerden biri de buydu.[112] Tanrılar ve evleri birer aracı ve yemin bağlayıcı, mübadele edilen nicelikler ve niteliklerin garantörü, hareket halindeki insanlar ve malların güvenli sığınağı, enformasyon bankası, hatta ödünç sermaye verenler haline geldiler, şükran sunularından yarar sağlıyor, korumaları altında işleyen pazarlardan ödenti alıyorlardı.[113] Bu dönemde, doğmakta olan şehirlerde tapınaklar da ortaya çıktı ama Akdeniz bağlantıları açısından hayati önemde olanlar, birkaç istisna hariç, pek topluluklara özgü olmayıp daha kapsayıcı olma eğilimindeydi; tarafsız bölgelerde, sıklıkla da deniz rotaları üzerindeki mola yerlerinde ya da kerteriz noktalarında bulunuyorlardı. Limanları, burunları, adaları, kıstakları kutsal kılıyor; muhtemelen her zaman denizde kaynaşıp duran yerel ruhlar, tanrılar ve canavarların yerini alıyor ya da onlara ekleniyorlardı.[114]

Akdeniz'in muazzam büyüklükteki, her zaman esnek olmuş panteonunda, tanrıların hareket halinde ya da başka yerlerdeki eşdeğerleriyle harmanlanmaya razı olması yeni bir şey değildi; yükselmeleri kültlerinin kapsayıcılığına çok şey borçlu olan Astarte ya da gazap tanrısı Reshef gibi o zamana dek küçük tanrılar olarak kalmış birçok Levant ilahının metal heykelciklerine ait yaygın bulgular ve Wenamun'un maceraları da bunu doğrular.[115] Keza deniz tapınakları önceden de mevcuttu. Yeni olan şey, ölümlü inananların havza içindeki hareketliliği yükselişe geçerken hem ilahların hem tapınakların katıksız bir rağbet görerek yaygınlaşmasıydı. Sur'dan, batıda benzersiz olan Cadiz takımadalarındaki anıtsal tapınak izlerine varıncaya dek birçok erken örnekte Fenikelilerin faaliyetlerinin izi görülür. Bunların arasında başka tapınaklar bulunur; örneğin Cebelitarık Kayası'nın içinde bulunan, son kez Neandertallerin evi olarak gördüğümüz, MÖ sekizinci yüzyıldan itibaren deniz esintisi taşıyan ritüellerin başladığı Gorham Mağarası, Malta'da Tas-Silg'de Bakır Çağı'na ait megalitik bir anıtın enkazını da içeren Astarte tapınağı ve Girit'te adalar yolu üzerindeki hareket noktası olan Kommos'ta MÖ 800 civarında, bilinmeyen bir tanrı için dikilmiş, Fenike işi üç sütunlu sunak gibi.[116] İberya'daki yerli mezarlarda bulunan Fenike heykelcikleri, yerli elitlerin Gadir'in tanrılarının gözetimi altında yaptıkları sözleşmeleri simgeliyor olabilir pekâlâ.[117] Çok sayıda çıplak kadın heykelciği de bu gibi tapınaklarda gerçekleştirilen cinsel ayinlere atıfta bulunuyor olabilir; bu gibi pratiklerle ilişkilendirildiği bilinen yerlerden biri de Korint'tir.

Korint'te tam olarak neler yaşandığıyla ilgili ayrıntılar bir yana, bu gibi tapınaklar orada ve Ege'nin başka yerlerinde sonunda en yükseklere çıkmışlardır; Batı Peloponez'de Olympia'da, Kiklad Adaları'nda küçük Delos'ta, doğuda Samos ve Ephesos'ta ve elbette ki fazlasıyla ileri sürülen tarafsızlığına biraz inandırıcılık

katmak için siyasal haritadan yeterince silinen ama gelip geçen bilgileri alması ve denizaşırı yolculuklara uzman tavsiyesinde bulunması için yerinde bir biçimde Korint Körfezi'nin üzerine yerleştirilen, kehanetlerle dolu Delphoi'de **[10.20]**.[118] Bu gibi yerlerde ahşap ve kerpiç binaların yerini sıra sıra sütunları olan, yontu taşlarla kenarları vurgulanmış, iç ve dış duvarları canlı renklerde resimlerle bezenmiş, Korint işi pişmiş toprak çatı kiremitleri döşeli daha büyük yapılar almıştı.[119] İnsanların tanrılarla iletişim kurduğu sunaklar gerektiği kadar büyütülmüştü. Sunular da aynı derecede bilgilendiricidir. Bunlar arasında, Olympia'da yerleşik hale gelmiş ritüel oyunlar gibi yarışmalarda ödül olarak verilen, şarap karıştırılan kazanlar ve üç ayaklar tekrar tekrar karşımıza çıkan nesnelerdir, doğu işi çok sayıda egzotik nesne de öyle, oysa bunlar orta ve batıda esasen cenaze törenlerinde kullanılırdı.[120] Korint'in, körfezin öte yakasına doğru kısa bir deniz yolculuğundan sonra varılan Perachora'daki mabedi, bu tür nesneleri çeken bir mıknatıs olmuştu adeta; sunuların yanında İtalya işi miğferlerin bulunduğu Olympia da öyle... Samos'ta ise çömlekler dışındaki bütün buluntuların üçte ikisinin Levant, Kıbrıs, Anadolu ya da Mısır'dan geldiği, bunlar arasında bir timsah başı ile Mısırlı Mut'u Samian Hera ile bir tutan aynalar olduğu da görülmüştür **[10.25]**.[121] Birçoğu oyma yazılarla bezenmiş bu ithal eşyaların bir kısmı, Ege dışından ziyaretçilerin ya da adak adayanların varlığını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koyar; örneğin Frigyalı Midas, Delphoi'ye altın bir taht göndermiştir; ancak bu nesneler Ege'de uzak yerlere ticaret ve akınları da aynı şekilde gözler önüne serer.[122] Bu gibi mabetlerin Ege'de böyle fevkalade otoriter ve bütünleştirici bir rol oynamalarının gerekçelerinden biri, saray sisteminin kent hayatında ve kamusal hayatın diğer yönlerinde süreklilik telafi edilmeksizin kaybolup gitmesi gibi benzersiz bir duruma uzanıyor olabilir.

Pithekoussai'nin bize pek bilgi vermediği ikinci meseleyse Akdeniz'in bazı bölgelerinde etnik öz bilincin artmasıyla ilgilidir. Bu noktaya dek, bu kitapta Akdeniz halkları hakkında bu terimleri kullanarak yazmaktan kasten kaçındık, diller dışında "Yunan" ve "Etrüsk" gibi terimler kullanmadık, "Fenikeli" birliğine de kuşkuyla yaklaştık. Temkinli olmamızın sebeplerinden biri, binlerce yıl boyunca

10.20 Parnassos'un karlı tepesinin hemen altında bulunan Delphoi'nin havadan alınmış bu kara ve deniz görüntüsü, hem karasal açıdan münzevi konumunu hem de deniz trafiğinin ve Korint Körfezi'nden haberlerin aktığı büyük su yoluna yakınlığını gözler önüne serer. Kehanet gücünün bir bölümünü bu ikisinden almıştır.

10.21 MÖ dokuzuncu yüzyıla ait, üstündeki Aramca yazıda Hazael'in ganimetine ait olduğu belirtilen, ama sonunda MÖ altıncı yüzyıl sonunda Samos'ta Hera tapınağına gömülen, bir benzeri Eretria'da bulunan Kuzey Levant işi tunç levha. Zaman ve mekân nedeniyle oluşan uçurumun yarattığı yorumlama özgürlüğü, Ege tapınaklarında bulunan Doğu kökenli bu tür bulguların birçoğu için geçerlidir. Adakta bulunanların kimliği ve adak sunma işini ne zaman yaptıkları tartışmaya açıktır.

havzanın dört bir yanına yayılmış milyonlarca insanın kendilerini kolektif terimlerle nasıl tanımladıklarını bilmiyor olmamızdır. Mısır'ın firavunların gözündeki yeri, komşularına yansıttığı sınıflandırmalar, bu komşuların kendilerinin de kabul ettiği birkaç gevşek gruplaşma, örneğin "Kenanlı", dışında bu konuda hiçbir bilgimiz yoktur. Bir başka sebepse, etnisiteler gerçek ya da kurgusal soya dayansalar da bir arada yaşamanın ya da dilin bazı koşullar altında bütünleşmiş olması gerektiği, bu ve başka kimlik biçimlerinin sonraki tarihlerde ortaya çıkanlara nazaran akışkan ve iddiasız olduğu, hele ki coğrafi ölçek ve kurucu unsurlar açısından iyi ya da kötü son yıllarda borazanı çalınanlardan kökten farklı olduğu kuşkusunu taşımamızdır. Birinci bölümde tartıştığımız üzere, erken Akdeniz tarihinin çoğu popüler hikâye ve modern ulusal anlatıda, farklı etnik grupların ilerlediği bir satranç tahtası gibi görülmesi yanlış olduğu kadar tehlikelidir de.[123] Pithekoussai bugüne dek dikkate değer bir kapsayıcılık örneği olarak kalmışsa da bundan birkaç asır sonra, Ege kökenli sakinlerinin torunları, dilin epeyce ötesine geçerek, Yunan kimliğinin kötüleyici antitezi olarak "barbar" terimini ortaya atanlar arasında yer alacaktı. Havzanın diğer bölgelerinde de benzer bir kemikleşmeyi seçmek mümkündür. Yazının yayılması etnik bilincin yükseldiği yanılsamasına yol açabilir elbette; örneğin Etrüskleri (ya da kendi dillerinde "Rasna'yı") İtalya ve Yunanistan'daki metinler onları tanımlamaya başladığında görmeye başlarız ama buna rağmen etnik kökenlerin yükselişe geçtiği hissi gerçekten de güçlüdür. Aslına bakarsanız, belli bir konuşma dilini aslına sadık kalarak taklit etmek üzere benimsenen alfabetik yazı biçimleri, Yunanca versiyon gibi, o dilin tanımlanmasına katkıda bulunmuş olabilir.[124]

Bugünkü küreselleşmeye yaygın tabirle "küyerelleşmenin" eşlik etmesinde olduğu gibi, bu süreç de Akdeniz ağlarının genişlemesi sürecinden ayrı tutulamaz.[125] MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda etnik kimlikler basitçe, bir yanda ortaklaşma diğer yanda farklılaşma iki yönlü itkilerle şekilleniyor, sıklıkla da uzak mesafeler ötesindeki çoğu karşılaşmada bir nüfusun küçük alt gruplarında görülen belli faaliyetler ve özelliklerle tanımlanıyordu.[126] Bütün bunlara hiç kuşkusuz, yakın tarihli hareketliliğe dair, gezginlerin mutlaka karşılaşmış olduğu çok sayıda emarenin bir parça doğaçlama anlatılması da eşlik ediyordu; bunların bir bölümü göç hikâyelerinden süzülerek bize ulaşmıştır, birçoğunda mevcut gerçekliklerin atalara dayanarak haklı çıkarılması gibi bir alt anlatı da mevcuttur: Troya'dan memlekete geliş, Aeneas'ın maceraları, İtalya yarımadasından "Ausonialılar'ın" Eolie Adaları'nı işgal etmesi, Otranto Boğazı'yla ilgili çeşitli bulanık gelenekler gibi.[127] Algılanan ilişkiler ve ortak pratiklere dayalı bir mensubiyet batıda "Fenikeliler" için zaten ileri sürülmüştür. Orta Akdeniz'de, artık Kartaca, Batı Sicilya ve Sardinya'nın (500 yıl önce pek ilişkisi olmayan üç bölgenin) tanımladığı, etkileşime son derece açık denizcilik üçgeninde bir proto Pön versiyonu tespit etmek mümkündür. Bu versiyonun sınırları, tanrıça Tanit'e tapma ve *tophet*'in teşvik edilmesiyle çizilmiştir; *tophet* derin ihtiyaç halinde ya da şükran sunmak amacıyla küçük hayvanların yanı sıra bebeklerin yakıldığı, çok muhtemelen kurban edildiği, sadece yerlilere ve başka inisiyelere açık bir ritüel alanıydı; arka plandaki Levanten geleneği *molk*, yani ilk doğanın kurban edilmesi, burada sahnenin merkezine taşınmıştı **[10.22]**.[128] Aynı tarihlerde Kıbrıs'ın bazı bölgelerinde, Güney İtalya ve Sicilya'da Yunan kimliklerinin benimsenmesi, ciddi insan akışı kadar Ege ile düzenli bağlantılara da çok şey borçlu olabilir.[129] Biraz

geri çekilip baktığımızda, bu dönüm noktasında Akdeniz'in alışıldık biçimde Yunan ve Fenike diyarlarına ayrılması, öyle görünüyor ki arketip farklılıkları yansıtmaz pek, zira güncel etkileşim ağları üzerinden yeni diyarlar da doğuyordu.

Ancak Ege'de ve daha ötesinde Yunan olma, etnik oluşumun farklılaşma üzerinden izlediği alternatif yolun bir o kadar iyi bir örneğidir; bu örnekte karşılaşılan başka birçok (kelimenin tam anlamıyla) yön bozucu halklarla farklılaşmanın altı çizilmiştir.[130] Bu halkların başında Fenikeliler geliyordu; ne ironiktir ki onlar da Yunanlılara borçlu olduğumuz, Ege'deki çağrışımları derin çelişkiler barındıran bir topluluktur. Egzotik mallar ve pratiklerin daha geniş çaplı dünyasına katılmaya hevesli elitler açısından baştan çıkarıcı olan Fenikeliler, orta halli insanlar, özellikle de tarımla uğraşan, fazla seyahat etmeyen (hiç kuşkusuz bunlar çoktu), doğuda Tunç Çağı'ndan beri gelişip incelik kazanmış, kültürel kökleri ortadan kaldıran, açıkça ticari pratikleri tehlikeli bir biçimde hilekârlık olarak gören insanlar için telaşlandırıcı bir manzara sunuyordu; daha sonraları Klasik düşüncede kemikleşip önyargı halini alan, Klasik düşüncenin 2000 yılı aşkın bir süre sonra Batılı elitleri etkilemesi nedeniyle bugüne dek ticarete karşı tavırları şekillendiren, anti-Semitizm ateşini besleyen savunmacı bir duruştur bu.[131] MÖ sekizinci yüzyıl boyunca ve bir süre daha sonra Yunan kimliği silik, muğlak biçimde ima edilmiş, elit kozmopolit yaklaşımlarca reddedilmiştir; gerçi bu yaklaşımlar daha sonraları yavaş yavaş değişim geçirerek Helenik bir pelerine bürünmüştür.[132] Bu gibi kıpırdanmalar Fenikelilerin ilişki kurdukları bölgelerin saçaklarında hayli yaygındı. Kıbrıs'ta II. Sargon'un Kition'a diktirdiği stel, o zamana dek hoşgörülü olmuş bu adanın başka yerlerinde hoşnutsuzluk yaratmış olabilir ki, Ege işi koşum takımlarının benimsenmesi, yerli heceli yazıların korunması da bunu gösterir.[133] Hem etnik hem yazılı bir olgu olarak "Etrüsk", Tiren bölgesinde benzer tepkileri yansıtır; Güneybatı İberya'da daha önceki Bakır Çağı'na ait mezarlara doğu işi nesnelerin sunu olarak bırakılmış olması da yabancı nesnelerin gücünü kontrol altına alma ve yerli kılma girişimlerini ima eder.[134]

10.22 Kartaca'nın kurban yerinde kalın kül ve yanmış kemik katmanlarının üzerine sonradan yerleştirilmiş anıtlar. Bu kurban yeri, yerleşimin ilk evrelerinde kurulmuştur.

Doğuda, en azından uzun vadeli etkileri bakımından Yunan gelişmelerine denk bir biçimde, Asur saldırısından ve dünyevi zevklere düşkün kuzey krallığının yıkımından sağ çıkan İsrail kalıntısında yeni akımlar dolanıyor ve artık güneydeki Yehuda'nın şişkin, evvelce ücra bir yer olan dağlık başkenti Kudüs çevresinde, daha önce eşi görülmemiş bir entelektüel, ahlaki maya içerisinde girdaplar oluşturuyorlardı.[135] Dokuzuncu bölümde tanık olduğumuz üzere, İsraillilerin beslenme konusunda farklı bir rejim izlediği emareleri MÖ ikinci binyıl sonundan beri mevcuttu. Bunun yanı sıra yazıtlardan, Yehova'nın en azından MÖ sekizinci yüzyıldan beri hem kuzey hem güney krallıklarında bir tanrı olarak ortaya çıktığını, kuzeyde Baal'le birlikte, sıklıkla da Demir Çağı siyasi oluşumlarına özgü vasi ilahlarda tipik olduğu üzere bir eşlikçiyle birlikte görüldüğünü biliyoruz. Ne var ki MÖ sekizinci yüzyıl sonlarına doğru, rakip tanrılar adına yapılmış tapınaklar kaybolup, yerlerini Kudüs'te Tapınak Tepesi'nde saklanmış, gün ışığına çıkmamış olana bırakırlar. Yehova'nın, kaderi vaat edilen topraklarda ve birleştirici bir kentte yatan seçilmiş bir halkın özel tanrısına ve kurtuluşuna dönüşmesini, Yehuda'nın geleneksel olarak kenarda kalmış olmasından, bunun etkisiyle de dış dünyaya tepeden bakan, pürist bir yaklaşımın gelişmesinden, yanı sıra Asur'un yarattığı ölümcül tehditten, kralcı ve rahip lehtarı bir elitin MÖ sekizinci yüzyıl sonundan itibaren birleşme çabası içinde olmasından ayrı düşünmek zordur. Dikkat çekicilikte aşağı kalır yanı olmayan etnik ve teolojik başka filizlerin, az kalsın Kudüs'ün de başına geleceği üzere, Asur ordularının çizmeleri altında ezilip ezilmediğini herhalde hiç bilemeyeceğiz.

Son olarak, antik Akdeniz'in en büyük edebi yaratılarından ikisinin formüle edilmesine yol açan şeyin, MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıl Yunanistan ve İsrail'inde gözlenen olağanüstü koşullar mı olduğu, yoksa bu istisnacılığın daha geniş bir repertuvar içinde bu örnekleri mi koruduğu sorusunun cevabını da asla bilemeyeceğiz. Homeros şiirleri ve Eski Ahit'in çekirdeği, o tarihlerde artık yıkılmış olan şehirlerden tutun, kadim nesnelere ve pratiklere yapılan atıflara varıncaya dek daha eski unsurlar içerir, burası açıktır.[136] Homeros şiirlerinde, bu unsurlar sadece son örneklerine sahip olduğumuz çok yönlü bir sözlü destan geleneği sayesinde aktarılmıştır. İsrail örneğindeyse soykütüğü hatıralarına MÖ dokuzuncu yüzyıldan itibaren kuzey krallığının arşivleri katkıda bulunmuştur. Kitab-ı Mukaddes'te Demir Çağı'nın başlangıcına, Hyksos kadar uzaklara uzanan yankılarla karşılaşmışızdır. *İlyada*, Mykenai kuyu mezarları devrinden ayrıntılar içerir; *Odysseia*'da çok yüceltilen, kaynakların kıt olduğu bir adadan çıkmış işini bilen bir adamın, esnek, hevesli denizcinin yansıttığı, denizlerde hareket halinde olma ruhu ve figürü ise çok önceden, MÖ üçüncü binyıldaki deniz yolculuklarıyla birlikte doğmuştu (Ege'nin bakış açısına göre, ucubelerin yerleşik olduğu bir batının engel olarak yaratılması, MÖ sekizinci yüzyıl gerçeklikleri açısından modası geçmiş ve daha önceki tarihlerde yapılmış keşiflerin kokusunu buram buram saçıyor olsa bile). Ama aynı şekilde, sahiden antik katmanlar ve sahte antikalaştırma çabalarının yanında daha sonraki tarihlere ait unsurların bulunduğu da açıktır: Süleyman yönetiminde yaşandığı varsayılan altın çağ ve genel olarak Kitab-ı Mukaddes coğrafyası, Homeros şiirlerinde demir, kremasyon ve çekişmeli iç siyasete ilişkin bilincin görülmesi, ayrıca *Odysseia*'nın batıda ideal bir şehir olarak resmedilen Phaiakia'da başlaması gibi. Bütün bu gözlemler, Homeros şiirlerinin MÖ 700 civarında sözlü olarak bir bütün haline getirildiği, muhtemelen ancak MÖ altıncı

yüzyıl civarında yazıya aktarılarak dondurulduğu, Eski Ahit'in başlangıcındaki kitapların da MÖ sekizinci ya da yedinci yüzyılda kaleme alındığı, yaklaşık bir asır sonra ağır bir düzeltmeden geçtiği yönünde bir görüş birliğine katkıda bulunur. Her iki örnekte de gerekçe kısmen siyasidir. Yehuda'da dağılmış bir siyasi oluşumu yeniden kurma çabasındaki krallar ve rahipler, Yunanistan'da ayrıcalıklarını ve şeref kanunlarını ileri sürme kaygısı güden daha seküler bir elit kesim bu işin arkasındadır.[137] Ancak bunun ötesinde bu gibi yapıtlar, daha derin bir etnik dayanışma hissini güçlendirmiştir. İsrail'de bu dayanışma hissi, yenilgiden ve sürgünden sağ çıkacaktı. Göz kamaştırıcı ama açıkça ölü bir yerel geçmişi, ufukların hiç olmadığı kadar genişlemesinin yarattığı zorluklar karşısında dönüştürmek için başka hiçbir yerde olmadığı kadar mücadele eden Ege'deyse, bölge içindeki büyük tapınaklarda düzenlenen festivallerde yapılan, Homeros'un diyalektler harmanıyla örülmüş ezber okumalarında, doğulu bir dünya görüşüne esir olmakla aralarına yeni yeni mesafe koymaya başlamış adalılar ve kıyı sakinlerinden mürekkep dinleyicilere herhalde ilk olarak, Troya'ya karşı bir savaşa ve yabancı insanlar arasında denizlerde yapılan yolculuklara ilişkin ortak hikâyeler okunmuştu **[10.23]**.[138]

10.23 Kuzey Levant'ta üretilen ama MÖ sekizinci yüzyıl sonunda Ege'de çok rağbet gören lir çalgıcısı mührü. Doğulu sirenlerin hangi şarkıları söylediklerini, Tunç Çağı'ndan, daha sonraları Levant ve Mezopotamya arşivlerinden bugüne ulaşan ilahiler ve destansı hikâyelerden zaman zaman çıkartabiliyoruz. Ama Ege halklarının ozan imgesine duyduğu yakınlık, Homeros'ta zirveye çıkmış; ayrıca daha yaygın olarak paylaşılmış kendi sözlü şiir geleneklerine ilgilerinin giderek arttığını ima eder.

Arkaik Bir Son Nokta: Şehirler ve Şehir Hayatının Serpilmesi

MÖ sekizinci yüzyılda ve yedinci yüzyıl başında senfonik tınılar giderek işitilir hale gelmiş olsa da, Akdeniz'in bir araya gelmesi senfonisinin son bölümleri biraz daha sonra, MÖ yedinci yüzyılın ikinci yarısında ve beşinci yüzyılda çalınmıştı. Bu gelişme, genelde Arkaik diye bilinen bir dünya yaratmıştır, gerçi bizim bakış açımıza göre bir başlangıç noktasından çok, daha eski girişimlerin zirveye çıkmasını temsil eder. Bu bölümün başında açıkladığımız üzere, bu dönemin ayırıcı unsurlarından biri, havzanın geri kalanının, hatta ötesindeki bölgelerin de senfoniye dahil olmasıydı. Ama bunu incelemeye geçmeden önce, şimdiye dek gevşek kalmış bir dizi iç yapının nasıl billurlaştığını, bir yandan da katlanarak büyüdüklerini incelememiz gerekiyor. Özellikle de Ege'nin batısına doğru uzanan bölgede yaşanmış beş gelişmeyi inceleyeceğiz: Büyük ama tam gelişmemiş topluluklar ve diyarlardan gerçek şehirler ve devletlere geçiş; elit gruplardan, kurallara dökülmüş hayat tarzlarına sahip, orta sınıf insanlara nazaran iktidarları yurttaşlık çerçevesinde müzakere edilen ya da edilmeyen resmi oligarşilere geçiş; herkese açık ticaret kalıplarından, daha uygun hale getirilmiş, sınırları çizilmiş akışlara geçiş; mabetlerden anıtsal tapınaklara geçiş; savaşçılar ve akıncı kalyonlardan yurtsever askerlere, paralı askerlere ve maliyeti yüksek donanma kuvvetlerine geçiş.

Bu süreçler topluluğunun odak noktamızı Levant'tan uzaklaştırması, bu zamana dek kilit önemde olmuş bu bölgede kanıtlarla ilgili büyük bir tarihsel değişim olduğunu haber verir. Yazılı kayıtların sunduğu, ayrıcalık tanıyan fikirler anlamında Levant lehine ağır basan yanlılık, Eski Ahit'i bir kenara bırakırsak, Ege'den fışkıran bir metin seliyle birden tersine döner. MÖ altıncı yüzyıla gelindiğinde Ege'de yazı yaygınlaşmıştı; daha sonraki tarihlerde Yunan kültürüne saygı duyulması sayesinde, arkeolojik bakımdan kalıcı iletim ortamlarının dışında da çok büyük miktarda metin aktarılarak bugüne ulaşmıştır. Hepsine

daha sonra değineceğimiz şiirler, ithaflar, kanunlar, matematik ve felsefenin yanı sıra, coğrafi bir eğilimi gösteren bir tarihçiler dizisinin bilinen ilk ismi olan Hecataeus, MÖ 530 civarında Miletos'ta doğmuştu. Onun eserleri bugüne ulaşmamıştır ama ondan sadece 46 yıl sonra doğan Herodotos'unkiler ulaşmıştır, halefi Thukydides'in eserleri gibi bunlar da bu bölümde bizi ilgilendiren yüzyılların izini sürerler. Bu durum, o zamanlar henüz gerçekleşmemiş olmasına rağmen çok daha Helen merkezci bir Akdeniz izlenimi yaratır ve gerek cehalet nedeniyle gerek tasarlayarak çok sayıda başka sesi ve hatırayı boğar.

Ancak Levant gerçek koşulları itibariyle, Akdeniz'in diğer bölgelerine öncülük etme şansı veren bir imparatorluğun ellerinde nihayetinde geçici de olsa büyük bir küçülme yaşamıştı. İlk gelişme Asur hegemonyasının yerini MÖ yedinci yüzyılda iyice güneyde, Mezopotamya'da, kabaca 80.000 kişinin yaşadığı muhteşem bir şehir olan Babil'de doğan bir başka imparatorluğun almasıydı.[139] Bu tarihten itibaren imparatorluklar, biraz yerel etkilere bulanarak (ki o da sadece geçiş dönemlerinde), büyüye büyüye imparatorlukları yutacaktı. Babil'in Levant'a karşı izlediği politika istisnai derecede olumsuz olmasıyla öne çıkar.[140] Karanın iç kesimlerinde varlığını sürdürmüş son siyasi oluşumlar ortadan kaldırılmış (en korkuncu da MÖ 587'de Nebukadnezar'ın Kudüs'ü yakıp yıkmasıydı), Tunç Çağı'na dek uzanan parlak bir kent hayatı geleneğinin ve birçok kadim höyükte hayatın sonu gelmişti. Bunların yerinde, hayatta kalan köylülerin ve buralara yerleştirilen nüfusların kurduğu köyler ve imparatorluğun gözdelerinin mülkleri siyaseten hadım edilmiş, demografik olarak zayıflatılmış bir coğrafyanın tarımsal üretkenliğini sağlıyordu.[141] Daha da şaşırtıcısı, Asur'un ekonomik gerekçelerle deniz kıyısındaki ticaret şehirlerine hoşgörü göstermesinin tersine, MÖ 604'te Aşkelon yakılıp yıkıldı, ardından 13 yıl süren bir kuşatmanın ardından MÖ 572'de Sur düştü, Sur'un son hükümdarı Babil nehirlerinin kıyısında öldü, yerini imparatorluk yetkilileri aldı, kentin oynadığı rol de uysal Sayda'nın eline geçti.[142] Peygamber Ezekiel bu felakette güçlünün yanında yer alıp Yehova'nın Akdeniz tipi aşırılıklar karşısındaki gazabını yere göğe sığdıramamıştı ama Levant ticaretinin aldığı hasar gerçekti; daha derin akışların izini sürmemizi sağlayan Yunan çömlekleri, sahil şeridinde tümüyle silinip gitmişti.[143]

Bu zalim muamelenin ardında Mezopotamya hükümdarlarının hiddetinden başka bir şey yatıyor olsa gerektir. Sur örneğinde verebileceğimiz cevaplardan biri, kentin doğuyu İberya'dan gelen gümüşe boğmasının nihayetinde bu metalin değerini düşürüp Mısır ve başka kaynaklardan gelen altına geçilmesini tetiklediği, bunun da Sur ticaretinin imparatorluk çıkarları açısından önemini yitirmesine neden olduğu olabilir.[144] Asur iktidarının son yıllarında Sur'un daha o zamandan biraz daha sert bir muameleye maruz kalmasını, daha yakından denetlenmesini bu gelişmeyle açıklayabiliriz. Ancak Babil'in yıkıcılığı ile (yaklaşık 2000 yıl sonra aynı sahil şeridinde ortaya çıkmış Haçlı yerleşimlerinden sonuncusunu ortadan kaldırmış) Mısır'ın Memlûk hükümdarlarının izlediği benzer sertlikte strateji arasındaki paralellikler, son derece karasal, alüvyonlu arazilere odaklanmış imparatorluklar için denizcilik bölgesinin yarattığı düzensizlik tehdidinin ekonomik cazibe ve yararlara ağır bastığını da akla getirir.[145] Babil de benzer şekilde, Akdeniz'in üretim ve tüketim pompaları artık kalkışa tam anlamıyla hazırlanmış, kaynakları ve ağları artık doğuda Sur tarafından aşındırılıp kapatılmayan, Levant şehirlerinin üstesinden gelmek zorunda olduğu haraçlardan bağımsız olan diğer

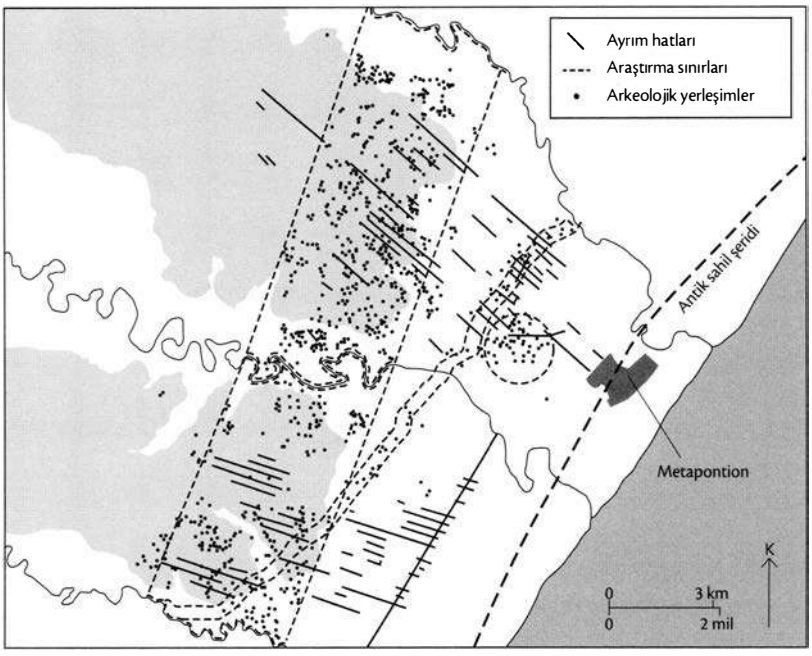
bölgelerini bastırmayı kesinlikle başaramamıştı. MÖ yedinci yüzyıl sonlarında 250.000 kilometrekarelik bir alana yayılmış, (muhtemelen) Ramses Mısır'ı dışında havzanın kenarında (denizden sadece 70 km uzakta Sardis'te) üslenmiş ilk emperyal oluşum olan, daha küçük ama yine de hatırı sayılır büyüklükte, daha geleneksel, hoşgörülü bir siyasi oluşum olan Batı Anadolu imparatorluğu Lidya hiç kuşkusuz daha akıllıca davranmıştı.[146] Lidya, yerini aldığı Frigya gibi salt kendisinin içindeki altın ve elektrum kaynakları sayesinde değil, Doğu Ege'de yenilgiye uğrattıktan sonra canlarını bağışladığı, serpilmekte olan sahil şehirlerinden topladığı haraçlarla da muazzam bir zenginliğe kavuşmuştu.

Daha geniş kapsamlı tabloya dönelim ve önce Akdeniz çevresindeki, tam kalbine doğru uzanan kentsel patlamaya bakalım. Akdeniz şehirleri tek başlarına ve toplu olarak genelde fark edildiğinden daha kırılgan, hassas yapılardı.[147] Ege'nin Tunç Çağı'nda yükselişleri ve çöküşlerinin yanı sıra binyıl ortasında, ilk sağlam kalelerinden biri olan Levant'ta sahipsiz kalmalarında da buna tanık olmuştuk. Ama MÖ yedinci ve altıncı yüzyıllarda bu şehirlerin sayısında ve dağılımında muazzam bir artış olmuştur; gerçi çoğu şehrin nüfusu dört haneli sayılarda kalmış, birkaç tanesi beş haneli sayılara ulaşmış, hiçbirinin nüfusu MÖ 500 sonrasına dek altı haneli sayıları bulmamıştır.[148] Çoğu şehir, önceden mevcut yerleşimlerin, avantajlı düğüm noktalarına ya da ekolojik açıdan elverişli bölgelere doğru çekilip bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Bu şehirler yelkenli gemicilikle eşzamanlı bir evrim geçirmiştir; bu anlamda hem iç bağlantılar hem karmaşık topluluklar kesinlikle şehirlerin serpilip gelişmesi öncesinde ortaya çıkmıştır. Horden ve Purcell'ın kavramlaştırmasına göre, şehirlerin gelişmesi demografik yoğunlaşmanın "donmasını", anıtlara ve altyapıya yapılan yatırımlarla ahlaken olduğu kadar görsel olarak da sağlam ve tutarlı kılınmasını temsil eder.[149] Şehirler kendi çekim alanlarını yaratmış, bu alanların bazıları çevrelerindeki etkileşim ağlarını bükecek ya da aşırı besleyecek kadar güçlü olmuştur. Şehirlerin boyutları büyük bir farklılık gösteriyordu ama pek azı 1000-2000 kilometrekareyi aşıyordu; başka bir deyişle, kent merkezinden bir günlük yürüyüş mesafesine nadiren ulaşıyorlardı. Bu nedenle bu gibi birimler "kent-devlet" diye bilinir. Bu kavram doğuda daha önceki devirlerde varolmuş ama artık daha yaygın bir hal almış ve birazdan göreceğimiz üzere başka yan anlamlar yüklenmiş tek şehirli daha küçük siyasi oluşumlara da uygulanabilir.[150] Bu hayat tarzı, Akdeniz çapında uygulanabilir hale geldiğinde, maddi nesnelerden vekil tanrılara, tehlikelere açık bir dünyada emniyete varıncaya dek her şeye sunduğu erişim iyice rağbet görmesine yol açtı.[151] Bu avantajlar, işbirliğinin toplumsal maliyetini karşılamanın ötesine geçiyor, çoğu şehir sakininin hâlâ geçimini sağladığı tarlalardan başlayan daha uzun bir yürüyüşe neden oluyordu. Uzun sözün kısası şehirler, insanların yaşamak istediği yerler haline gelmişti, insanlar da bu tercihlerini ayaklarıyla (ya da kürekleriyle) kullanıyordu. Ege'de daha önceki dönemlerde kurulmuş çok sayıda küçük yerleşimin, nüfus artışının yaşandığı bir dönemde bile terk edilmesinin açıkça ortaya koyduğu bir sonuçtur bu.

Gelgelelim, kentlerin ve onları çevreleyen toprakların biçimleri, hem bölgeler arasında hem de doğuda daha önceki örneklerle karşılaştırıldığında büyük bir farklılık gösteriyordu. Batı ve Orta Akdeniz'de çoğu şehrin sahil şeridine yerleşmiş olması, kökenlerinin daha önceki antrepolara uzandığını ele verir. İspanya, Sicilya, Güney İtalya ve birazdan keşfedeceğimiz üzere Fransa'da birçoğunun üzerine inşa

edilmiş ardıllar arasında bugün hâlâ görülebilen bir özelliktir bu.[152] Hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz bölge uzak batıdır. Gadir, Huelva ve belki Toscanos mütevazı ölçekte kentleşmişlerdi, iç kesimlerdeyse orta büyüklükte yerli tepe kaleleri ortaya çıkmıştı, Ronda yakınlarında Acinipo'da olduğu gibi. Mimari açıdan o kadar ayrıntılı olmasalar da, kimi zaman yabancı fikirlerin yanı sıra kendi geçmişlerinden de inşa yöntemleri ve yerleşim düzenleri alıp adapte eden bu yerleşimler, sahildeki topluluklara nazaran daha büyük toprakları denetim altında tutuyorlardı.[153] Batı'nın Sur'u haline gelme yolunda ilerleyen Kartaca hızla büyüyordu, Babil'in doğuda rekabeti ortadan kaldırmasıyla birlikte belki de havzanın en kalabalık kenti haline gelmişti. Ancak Kartaca'nın denizdeki iki komşusuna, ikisi de başta küçük ticaret merkezleri olan Sicilya'da Motya'ya, Sardinya'daysa Sulcis'e bakmak daha net bir fikir verir. Motya MÖ yedinci yüzyıl boyunca büyümüştü. MÖ altıncı yüzyıla gelindiğindeyse, tamamı savunma surlarıyla çevrelenmiş olan ada bir dalgakıranla Sicilya anakarasına bağlanmıştı; depolar, mabetler, bir *tophet*, bir *cothon* limanı ve 15.000 ada sakininin yaşadığı konutlarla doluydu.[154] Sanayi mahallelerinde ispermeçet balinalarının omurgalarının üstünde iskerlet parçalanıyordu; omurgalardan birine demir bir zıpkın ucu gömülmüştü.[155] Sulcis bu kadar ciddi bir büyümeye sahne olmamıştı ama daha karasal olduğu açıktı. Monte Sirai gibi, çevredeki yerli topluluklarla etkileşim kurulan noktalar olarak sayıları gitgide artan bir yeni yerleşimler dizisi, Sulcis'in metal zengini hinterlandını belirliyordu.[156] Kentlerin büyümesi ve topraklara el konması Sicilya ve Güney İtalya'nın giderek Yunanlaşan bölgelerinde bir o kadar dramatik bir tablo çizer ve temeldeki ortak davranış biçimlerini doğrular.[157] Siraküza gibi oturmuş yerleşimler, başka yerlerden insan akışı ve yerlilerin katılımıyla genişlemeyi sürdürürken, başta ihmal edilmiş uzun Güney Sicilya sahilinde yer alan Selinous ve Akragas gibi genç oluşumlar, ya daha baştan devasa bir ızgara planına göre kurulmuş ya da sonradan hızla bu plana uydurulmuştu ve çok geçmeden de büyük demografik taburlarının ağırlığıyla iç kesimlere doğru uzanıp, belli başlı tahılların yetiştirildiği kırsal bölgelerde büyük toprak parçalarını kendilerine katmışlardı. Ama en iyi çözümü bulan Metapontion olmuştur. İtalya çizmesinin tarak bölgesinde gelişmekte olan toprak gaspçısı şehirlerden biri olan Metapontion, Roma devrinin sonlarından 20. yüzyılda ıslah edilinceye dek sıtmanın o kadar sık rastlandığı bir yer olmuştur ki, ızgara şeklinde düzenlenmiş arsalar üzerinde küçük çiftlikler ve septik çukurlardan oluşan antik örüntüyü korumuştur; coğrafya üzerinde, doğal çeşitliliğe karşı toplumsal idealleri ve standartlaşmış üretim birimleri beklentisini çarpıcı bir biçimde ileri süren bir dayatmadır adeta **[10.24]**.[158]

İberya'da olduğu gibi, Güney İtalya ve Sicilya'da da iç kesimlerde yerli topluluklar büyüyordu. Güney İtalya'da, 13 km'lik olağanüstü uzunluğuyla Tavoliere'nin dönüşünü haber veren bir toprak setin bulunduğu Arpi ile Metapontion'un arka tarafındaki yaylalarda bulunan Gravina gibi nüfusu seyrek, etrafı çevrili büyük yerleşim alanlarının ortaya çıktığına tanık olunmuştu.[159] Kamu binaları ve sokak planları, MÖ 500'den epeyce sonra, sıklıkla epeyce farklı yerlerde somutluk kazanmıştı. Sicilya'nın iç kesimlerinde iç rekabet, taklit çabaları ve sahil şehirlerinin tehditleri biraz daha erken bir tarihte birleşmeyi tetiklemiş, Monte Polizzo gibi ümit vaat eden daha küçük girişimlerin terk edilmesine, yerlerini Segesta gibi hatırı sayılır büyüklükte yerli şehirlerin almasına neden olmuştu.[160] Bu yeni sahil merkezleriyle ilişkiler yakındı, belki her

10.24 Metapontion civarındaki antik coğrafya. Havadan tespit edilmiş arazi ayrımları ve incelenen bölgelerde keşfedilmiş, MÖ altıncı yüzyıl sonrasına ait kadim, çok sayıda kırsal yerleşim ve başka yerleşimler görülüyor.

iki tarafın da menfaatineydi; güney İtalya'da tepelerde yaşayan yerli topluluklar Yunan tarzı tezgâhlarda dokunan kumaşları, denizcilikle uğraşan ova bölgelere aktarıyordu, hem orada hem Sicilya'da Yunan eşyaları (en başta amforalar, içki kapları, süsler ve silahlar) iç kesimlerde derinlere uzanmıştı.[161] Ancak sahil şeridinde, ihracata yönelik tarım yapmaya aç şehirlerin sayısı arttıkça, çatışma ve karşılıklı askerileşme süreçleri daha belirgin bir hal aldı. Etrüsk, Yunan ve yerli âlemlerin kesiştiği bir noktada bulunan erken Pompeii, işbirliğine dayalı bir kaynaşmanın ender örneklerinden biridir; başka yerlerde görülen daha sert ayrımlarsa insanların kendilerini nasıl gördüklerini ve başkalarını nasıl tanımladıklarını yansıtmaya başlamıştı.[162] Doğmakta olan Yunan kimliği bağlamında bu olguyla daha önce karşılaşmıştık; gevşek yerli bağlılıklar katılaşır, hem yerel bir direniş biçimi hem yeni gelenlerin çok daha kolayca tanınan yerel liderlerle müzakerelerini kolaylaştıran bir kontrol stratejisi olarak, yeni tanımlanmış kültürel pratiklerle desteklenen toprağa dayalı kabileler halini alırken, bu eğilim de Akdeniz'in başka yerlerinde temas bölgelerine yayılmıştır.[163]

Ne var ki kentleşmenin hızı, Demir Çağı'nda daha önceleri yerel olarak evrilmiş iki merkezde sağlanmıştı: Etrurya ve onun Romalı uzantısı ile Güney Ege'de. Arno ile Tiber arasında kalan, artık yarım milyon kişinin yurdu haline gelmiş topraklarda, hâlâ surlarla çevrilmemiş volkanik platoda beş haneli nüfuslara sahip kabaca 15 şehir kurulmuştu. Her biri 1000-1500 kilometrekarelik, doğal olarak parçalı bir alana yayılmıştı. Bu parçaların içi yollarla kesilmişti, hepsi de çiftlikler ve düzgünce tahliye edilen veya sulanan kanallar ya da sukemerleriyle doluydu.[164] Veii, Tarquinia ve Roma gibi daha eski yerleşimler, içinden doğdukları eski yerleşimlerin organik izlerini taşıyorlardı ama dikdörtgen ızgaralar, Doganella'daki yeni başlangıçlara ve daha sonraki yıllarda Apeninler'i aşıp Bologna yakınlarında Marzobotto'ya doğru uzanan bir yayılmaya damgalarını vurmuştu **[10.25]**. Evler artık dikdörtgendi ve taştan yapılıyordu, mezarlar da platonun dışına çıkmıştı; MÖ 500'den kısa bir süre önce Veii ve Roma'da, Tiber Vadisi'nin aşağı

10.25 Bologna yakınlarında Marzabotto'daki evler ve caddelerin yerleşimi. Burası Etrüsklerle ilişkili faaliyetlerin Apeninler'in ötesine yayıldığı merkezlerden biriydi.

kesimlerini huzursuzca paylaşan bu iki şehirde, ilk kent tapınakları inşa edilmişti. Veii'deki tapınak Etrüsk Menervası'na, Roma'dakiyse Capitol Jüpiteri'ne adanmıştı **[10.26]**. Orta İtalya'daki bu büyük toplulukların fiziksel görünümleri hakkında bunlar dışında pek az şey biliyoruz. Büyük yerleşimlerin arasında kalan, etkileyici bir mimariye sahip Acquarossa ve Murlo gibi daha küçük birkaç merkez hakkındaki bilgilerimiz de bir o kadar kafa karıştırıcıdır: Buralar çeşitli biçimlerde yorumlanmış ve küçük bağımsız oyuncular, devletlerarası tören toplanma noktaları ya da elitlere ait özel malikâneler oldukları düşünülmüştür.[165]

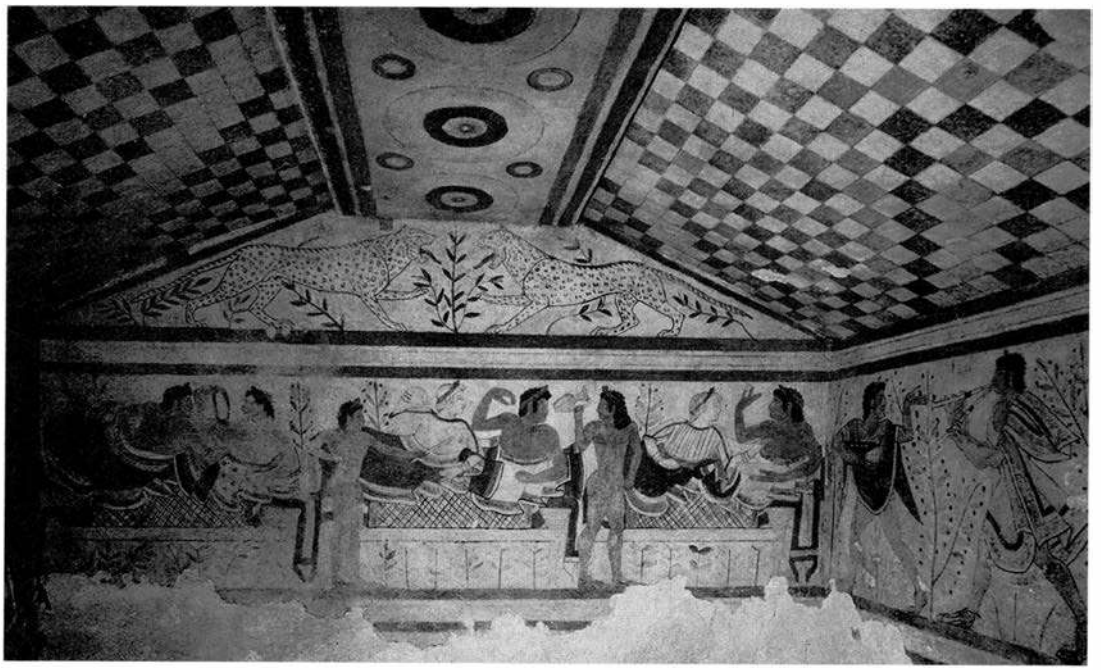
Ege'deki kent-devletlerin, daha sonraları Klasik *polis* biçiminde öyle kutsal sayılan bir şöhreti olmuştur ki, onlara karşı nesnel bir yaklaşım sergilemek zordur.[166] Bu kesintili coğrafyada başlıca oyuncular, denizle dağlar arasında daha öncenin Tunç Çağı siyasal oluşumlarını destekleyen aynı büyük vadilerde kurulmuştu ama aradaki benzerlikler burada son buluyordu. Merdivenin yukarı ucunda, Ege'deki bu ikinci kentleşme dalgası daha büyük şehirler doğurmuştu ama birkaç istisnayla bunların kendilerine bağlı toprakları daha azdı, bu nedenle şehir sakinlerinin kırsal kesim sakinlerine oranı olağanüstü derecede yüksek, sıklıkla aynı dengede olmuş; başta kırsal coğrafyaların nüfusu, nüfus yoğunluklarındaki artışın daha önce Tunç Çağı'ndaki rekorları kırdığı zamanlarda bile az olmuştu. Ticaret merkezi olan, bu dönemde Ege'de surlarla çevrilmiş yegâne büyük şehir olan Korint'te evler, tapınaklar ve başka eserler, tepedeki akropolisin altında, araya giren tarlalarla birlikte 400 hektarı aşkın bir alana yayılıyordu ama hinterlandı sadece 900 kilometrekarelik bir alanı kapsıyordu.[167] Güneyde Tunç Çağı Mykenaisi'nin varisi olan Argos'un hinterlandı yine bundan azdı. Atina nüfusu MÖ 500'e gelindiğinde 20.000 kişiyi bulmuştu, burası seçkinlerin avlu merkezli kent konutlarının en iyi örneklerini barındırıyordu (sonunda Ege açısından Minoa saray evresinin standartlarına dönüş anlamına geliyordu bu) ama böyle bile olsa denetimini Attika'nın ötesinde, karadaki ve adalardaki en yakın komşuları üzerinde hissettirme mücadelesi veriyordu.[168] Tam tersine kısa ömürlü bir kent merkezine sahip olan Sparta, dikkat çekici bir başarı göstermiş tek fetih devletiydi, toprakları yaklaşık 8000 kilometrekareyi buluyordu, büyük ölçüde köle 150.000 kişiden oluşan bir tebaası vardı; hem topraklarının hem tebaasının büyüklüğü, MÖ üçüncü binyıl sonundan beri Akdeniz'de görülen (Nil Deltası ve dönemin Lidya'sında olanlar hariç) en büyük siyasi oluşumlara rakip çıkabilecek güçteydi.[169] Merdivenin aşağı ucunda Tunç Çağı'yla karşıtlık hâlâ dikkat çekiciydi, çünkü bu siyasi oluşum biçiminin yüzlerce küçük, kimi zaman gerçekten de minyatür versiyonu Ege'de boy vermişti; çoğunun

10.26 Bir Etrüsk tapınağının ön cephesine ait bu rekonstrüksiyonda Veii'de Portonaccio'daki kalıntılardan yararlanılmıştır.

nüfusları yüzlerle ya da binlerle ifade ediliyordu, birkaç örnekte minik Kiklad Adaları'nın bile parçalandığı görülüyordu.[170] Bu gibi birimlerin siyasi özerkliği sıklıkla daha büyük komşular tarafından tehlikeye atılabiliyordu, ama yine de daha büyük topluluklarla paylaştıkları, kendini bilen bir kentli veçheleri olduğu için ve bu gibi yerlere *kent*-devlet denmesi ne kadar saçma görünse de kesinlikle kendi kendilerini kuran *yurttaş* devletleri olmayı sürdürdükleri için kırsal kesimdeki köylerden öteye geçtikleri kesindi.[171] (Batı ve Kuzey Yunanistan'da popüler bir versiyonda birkaç küçük şehrin ortak bir tapınak etrafında mülki bir *ethnos* oluşturmasına tanık olunmuştu.)[172] Bu da bizi doğruca ikinci daha geniş temamıza getiriyor: Bu henüz yeni kentleşmiş Akdeniz'de, yurttaşlığa dayalı iktidarın oluşumu.

Burada da yine bakış açımız, bugüne dek en zengin verileri ve siyasal dağarcığı sunmuş olan Yunan deneyiminin hâkimiyeti altındadır. Roma da, aynı ölçüde taraflı tarihsel düzeltmelerin modern devirlere aktarılması nedeniyle, Etrüsk komşularına nazaran olması gerektiğinden fazla öne çıkmıştır muhtemelen.[173] Aslında MÖ yedinci ve altıncı yüzyıllarda kurulmuş çoğu Akdeniz kent-devletinin zirvesinde zenginlik, yetke ve mevki bakımından güçlü yurttaşlardan oluşan, Tunç Çağı saray elitleri kadar resmi bir örgütlenmesi olmayan, işleri yürütme biçimleri itibariyle açıkça hegemonyacı olan sınırlı bir grup yer alıyordu. Dolayısıyla hoşluklar bir yana, çeşitli biçimleriyle oligarşi kuraldı; nihayetinde aristokrasi (kavramsal olarak en iyilerin yönetimi) bu temel kuralın kendini önemseme cilası çekilmiş haliydi, Korintli Periander, Samoslu Polycrates ve Atinalı Peisistradis gibi MÖ 650'den itibaren ortaya çıkmaya başlayan "tiranlar" ise, kendileriyle aynı konumdaki kişilerin kolektif yetke kuralını bozmuş oligarklardı.[174] Bir-iki krallık örneği arasında Sparta'nınki ağır bir koruma altındaydı; daha sonra Etrurya ve Roma'daki yazarların andığı krallıklarsa kısa ömürlü olmuştur, bunları tiranlıktan ayırt etmek zordur, arkeolojik olarak da o kadar görünür değillerdir.[175] Birkaç kişinin yönetimi, hali vakti yerinde ciddi sayıda kişinin iktidarı paylaşmasına neden olmuş olabilir. Sparta'nın MÖ 500'den kısa bir süre sonra savaş alanına sürdüğü yurttaş orduları, tam yurttaş sayısının 8000 civarında olduğunu işaret eder. Sparta devletindeki toplam yetişkin erkek nüfusunun dörtte birinden biraz daha az bir rakamdır bu, gerçi bu oran başka yerlerde çok daha küçük toplamlara tekabül eder.[176] Elit kadınlar da açıkça o kadar siyasi olmamakla birlikte öne çıkan roller oynuyorlardı. Kadınların yüksek mevkilerde olabileceğinin mezarlarda uzun zamandır gözlendiği Etrurya'da kadınlar okuma yazma biliyorlar ve ziyafetlere katılıyorlardı **[10.27]**.[177] Kartaca'da kurucu hanımın hatırası hâlâ apaçıktı. Yunan rahibeler de etkili figürlerdi. Sappho'nun şiirlerinde soylu kadın duyarlılığı dünyası övülmüştür.[178] Daha önceki ve sonraki dönemlerde kadınların çıplaklığı sanatsal bir eğilim olmuşsa da dönemin önde gelen kadınları, süslü, güzel elbiseleri içinde, tamamen giyinik bir halde resmediliyorlardı.[179] Ticari faaliyetler, misafirlik dostluğunu ve giderek de topluluklar arasında evlilikler yoluyla elitlerin etnik sınırları ve devlet sınırlarını aşan hareketliliklerinin sürmesi, siyasal biçimlerin paylaşılmasını teşvik ediyordu. Etrurya'da çömlekler üzerine kazınmış, karma

10.27 Tarquinia'da MÖ altıncı yüzyıla ait Leoparlar Mezarı'nda görülen bu ziyafet sahnesinde, açık tenli resmedilmiş kadınların erkeklere katıldığı görülüyor.

soyağaçlarından isimler, örneğin "Rutile Hipukrates", MÖ birinci yüzyıl sonlarında yaşamış Halikarnassoslu Dionysios'un Korintli Damaratos hakkında anlattığı hikâyeyi doğrular. Damaratos, Tiren ticaretinden bir servet kazanması sonrasında memleketinde siyasetin onun aleyhine dönmesi üzerine Tarquinia'ya yerleşmiş, burada yerli bir ailenin kızıyla evlenmişti.[180]

Yüzeysel olarak bakıldığında, Akdeniz genelinde kentli elitlerin siyasal olarak yükselişte olduğu bir dönemdi bu. Ne var ki kültürel yakınlaşma cilasının altında, elit iktidarının temellerinin sağlamlığında derin farklılıklar gözleniyordu. Levant'tan devralınan siyasal âlemde, Levant anayurdundan geri kalanlar, Kıbrıs'ın bazı bölgeleri, Kartaca ile Orta ve Batı Akdeniz'deki diğer Fenike topluluklarında oligarşi, elitlerin iktidar paylaşımı kavramlarına ve asırlar içinde kentli bir bağlamda olgunlaşmış daha geniş kapsamlı meclislere derinden kök salmıştı.[181] Bunun kanıtları bugüne ulaşmamış olsa da, Levant'ta Asur'la karşı karşıya kalmış siyasi oluşumların biraz daha kısa bir süre öncesindeki girişimleriyle aynı doğrultuda etkili merkezi örgütlenme eğilimleri, bu siyasal oluşumlarda kendilerini yeniden göstermeye başlamışlardı (Tunç Çağı'nın hantal merkezileşmesine geri dönüş olmaksızın). Bu gibi oligarşik yapılara ilişkin olağanüstü bir manzara görmek için, Kartaca'yı yöneten, iktidarlarını arazi, gemi ve ticaretin bileşiminden alan, rahiplerle bağlantıları sayesinde kutsal bir onay gören yüksek yetkililere bakabiliriz; bu kişilerin doğuda Sur'un başı belaya girmişken Melkart'tan fazla Tanit ve Baal Hammon gibi yerel tanrıları ileri sürmeleri hiç de sebepsiz değildi.[182] Bu istikrarlı oligarşiler dağılımına ters düşen ilginç bir örnek pekâlâ Girit olabilir. Girit, önceden Fenike'yle güçlü bağlantılara sahip olmasından çok, MÖ altıncı yüzyıl başında Sur ticaretinin çökmesiyle birlikte bu bağlantıların da birden son bulması, kökleri derinlere uzanan elit grupların, Ege tarihinin bu kritik dönüm noktasında normalde geniş kapsamlı bağlantılara sahip bu adayı Akdeniz bağlantıları haritasından silen, Sardinya'nın iç kesimlerindekine benzer kapalı ve hoşgörüsüz bir rejim kurmasını mümkün

kılmıştı.[183] Oligarşi bu biçimde kök salmış olduğu yerlerde çok güçlüydü, bir-iki istikrarsızlık emaresi göstererek varlığını sürdürüyordu, başka yerlerde patlak veren yaratıcı siyasal tartışmalara da buralarda pek rastlanmıyordu.

Oligarşik temellerin daha zayıf olduğu yerlerde, en başta Yunanistan ve İtalya'nın büyük bölümünde bu tür tartışmalar, bunların sonucunda da neredeyse salgın halini almış iç çatışmalar patlak veriyordu (Ne yazık ki bu dönüm noktasında İberya'da yerli merkezlerin ve etnik bilincin yükselişiyle ilişkili elitlerin oluşumu hakkında pek az şey biliyoruz).[184] Zayıflığın kaynakları çok katmanlıydı. Birincisi, kurumsal iktidarın kökleri ya pek azdı ya da Ege'nin büyük bölümünde koparılıp atılmıştı, önceden varolan ılımlı düzeydeki eşitsizlikler otomatikman geniş kapsamlı otoriteye dönüşmüyordu, aslında altyapı bakımından Ege'deki erken kent-devletler Tunç Çağı'ndaki atalarının yanında çürük çarık kalıyordu. Ayrıca elitlerin bileşimi de artık yeni zenginlikler ve yetenekler devreye girdiğinden çılgınca bir akış içindeydi. Etrurya'da akrabalığa dayalı elit nesiller ve maiyetlerinin yerini (Tunç Çağı toplumsal yapılarından türemiş eski *gens* mensupları) sıklıkla türedilerin ileri sürdüğü, zenginliğe dayalı, dar bir biçimde aileye odaklı hak iddiaları almıştı.[185] Megaralı Theognis'in şiirlerinde yeni zenginlikler, rakipler arasında acımasız rekabet, siyasal ve kişisel talihin kaypaklığı, göreneklerden ileri gelen saygının yerle yeksan olması o kadar saplantılı işlenir ki histeriklik sınırına yaklaşır.[186] Son olarak, elitlerin otoritesine başka yerlerde büyük destek sağlayan ilahi onay, Akdeniz Avrupası'nda MÖ üçüncü ve ikinci binyıllarda tanık olunduğu üzere (yedinci ve sekizinci bölümlere bakınız), Lilliputlu büyük adamların çarpıcı derecede seküler iktidarına ve mabet kıtlığına uzanması muhtemel gerekçelerle, hiçbir zaman yaygın bir biçimde kabul edilmemiştir.[187] Bu durum, bu gibi bölgelerde artık daha bağımsız biçimde gelişmeye başlamış kutsal âlemle bir kesinti oluşturmuştur.

Ege ve İtalya'da zirvede yaşanan bu tehlikeli durumdan, başka toplumsal gruplarla siyasal ilişkiler kurma dürtüsü ve zorunluluğu, dolayısıyla tümüyle yeni olmadığı kesin olmakla birlikte, açık tartışmaları, nihayetinde anayasal iktidar paylaşımı çerçevelerini ve düşünceyi daha önce olmadığı kadar vurguladığı su götürmeyen bir medeni hayat kavrayışının kökleri de doğmuştu. Hedefte, ana hatları bu ve daha önceki iki bölümde birkaç kez, daha yakında MÖ sekizinci yüzyılda su yüzüne çıkmış olan orta sınıflar vardı. Ama bu grupların nasıl rahat ettirileceği konusunda bir fikir birliği yoktu. Sonraki kuşakların en takdir ettiği, bugün de hoşa giden yollar, zenginlerin sömürüsüne karşı korunma önlemleri uygulanmasını savunuyordu; özellikle de elitlerin direnç göstermesi ve sorumluluk sahibi olması uyarısında bulunan Atinalı Solon'un (MÖ 638-558) yazılarında, açgözlü çiftliklerin bulunduğu bir ortamda yoksul çiftçiler arasında borç nedeniyle köle olmanın yükselişine karşı çıkılıyor, bu tür insanlardan özgür bir küçük ölçekli toprak sahipleri sınıfı yaratılması çağrısında bulunuluyordu.[188] Roma'da Servius Tullius (MÖ 578-535 arasında faaldir) ve seleflerinin reformlarında görüldüğü üzere, yeni kurumlar sayesinde kent hayatına katılımın artması da olumlu bir vurguyla öne çıkan bir öneriydi.[189] Açık agoraların hem pazaryeri hem de birer toplantı alanı olarak düzenlenmesinde ya da Metapontion'da kamusal toplantılar için tuhaf bir ahşap yapı inşa edilmiş olmasında, bu tür fikirlerin güç kazandığını gösteren işaretler bulunabilir.[190] Etrurya'da devasa tümülüsler, ölülerin kayadan oyulmuş caddelere dizilmiş bir örnek aile boyu

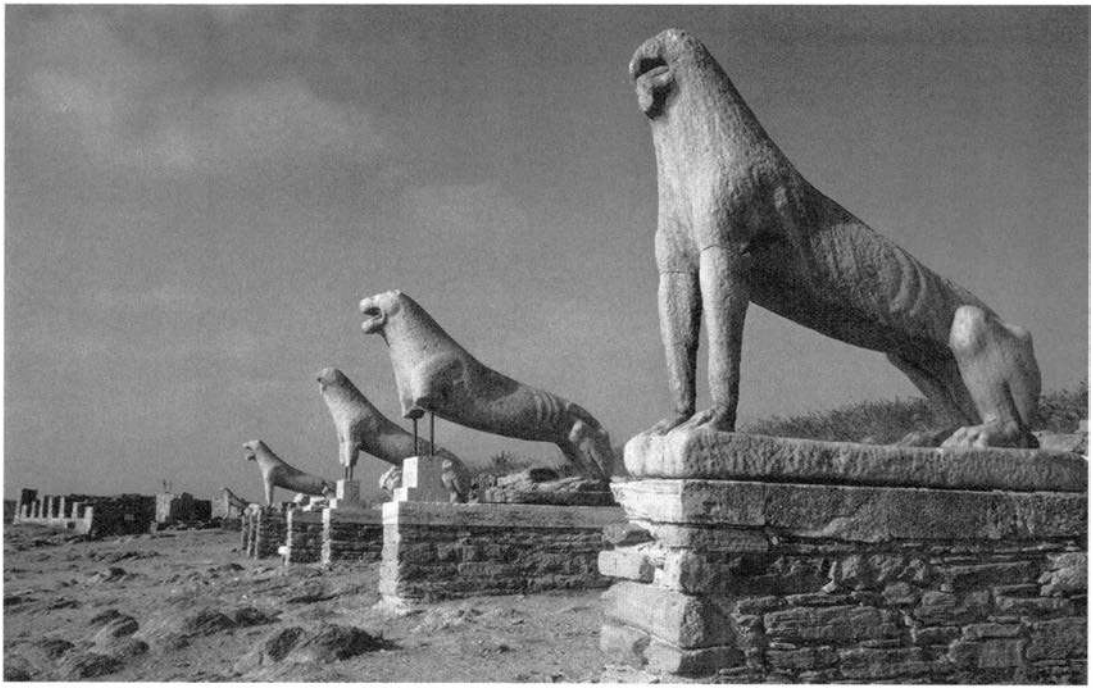
mezarlarının gölgesinde kalmıştır, içkiyle ilgili kişisel eşyalar bile daha kapsayıcı ve gayrı şahsi bir hal almıştır.[191] Devletin dini bayramları gibi kamusal nümayişler (Atina'da MÖ 566'da tanrıça Athena şerefine Panathenaia şöleni kutlanmaya başladı) ve İtalya'daki toplu zafer alayları da daha kalabalık bir izleyici kitlesinin karşısında gerçekleştiriliyordu.[192] Ne var ki geçmişe bakarken akıntısına kapılıp gitmek kolaydır. Solon'un verdiği öğütlerin dalgaları tersine çevirip şevkli Atinalı oligarklara karşı sürmesi nesilleri buldu; *isonomia*'ya (kanun önünde eşitliğe) duyulan bütün ilgiye karşın bu dönemde Ege kent-devletlerinde öne çıkan kanunlar, hukuksallık ve fiili uygulamadan çok, oligarkların takıntısı olan iktidar ve mevkilerin nasıl paylaşılıp kurallara bağlanacağı konusuna ilgi gösterildiğini ortaya koyar.[193] Ayrıca, ister büyüleyici grubun durumu tersine çeviren mensupları olsunlar, ister Roma'da Servius'un kayınpederi ve kral olarak selefi Tarquinius Priscus (Korintli Demaratos'un oğlu olduğu söylenirdi) gibi dışarlıklı olup da yükselişe geçmiş olsunlar, tiranların ve İtalya'daki kral eşdeğerlerinin (özellikle de Servius Tullius'un), kalpleri ve zihinleri kazanmak için benimsediği ortak yol popülist, karizmatik ve eşitleyici bir yaklaşım sergilemekti.[194] Tiranlık ve krallığın, kendi ayrıcalıklarını kıskançlıkla korumaya çalışan bir elite oldum olası tiksindirici görünmesinin nedeni burada yatar işte.

Bütün bu sistemlerin ortak yönü, bir yanda aile ya da daha geniş kapsamlı akrabalık bağları ile diğer yanda yavaş yavaş pekişmekte olan daha geniş çaplı etnik gruplaşmalar arasında, bir ara bağlılık düzeyi olarak iş gören kent-devletinin kolektif kimliğinin cazip gelmesi ve bu kimlik konusunda içeride güçlü bir farkındalık oluşmasıydı. Kent-devletler, yönetici grupları kanalıyla, kendi kendinin bilincinde varlıklar gibi davranıyorlardı: Anıt inşasında olsun, açık savaşlarda ya da onların yerini tutan atletizm yarışmalarında olsun, komşularıyla yarışıyor ve başarılarını ileri sürüyorlar, daha geniş çaplı etnik çağrışımlara ve daha geniş bir ölçekte güçlenen toplu muhalefetlere yüzeysel olarak ters düşen kuvvetli yerel farklılık kabinleri yaratıyorlardı.[195] Tunç Çağı'ndan beri Levant'ta gözlenen siyasal oluşumlar gibi onlar da sıklıkla düşmanlarının düşmanlarıyla (devletler içinde ve arasında) daha gevşek, uzun erimli bağlantıları da içeren ittifaklar kuruyorlardı; memleketten uzak her memleketin bir ana kenti olması fikri ile kuruluş hikâyeleri, tarihleri ve onlarla ilişkili kurucu kültlerinin gelişimi işte bu bağlamda yükselmişti.

Doğmakta olan siyasal oluşumlardan onların daha geniş çaplı kültürel bağları ve ifadelerine döndüğümüzde, Ege ve İtalya'da yükselmekte olan siyasal oluşumlar arasındaki istikrarsızlık ve rekabet, özellikle Yunanistan örneğinde, kültürel bağlar ve ifadelerin gözle görülür bir patlama göstermesine ışık tutar. Yunanistan'da önde gelen şehirlerin çoğu, Akdeniz'in başka hiçbir yerinde eşi benzeri görülmemiş biçimde imgeler, heybetli mimari ve başka gösteriş biçimleriyle dolup taşıyordu.[196] Bunların büyük bölümü, zenginlerin yaptırdığı, onların kaygılarını yansıtan eserlerdi. Bazıları önceden mevcut pratiklerden doğmuşlardı. Yunan *symposion*'u ile onun belirgin İtalyan versiyonları daha önceki tarihlerin toplu şarap içme âdetlerinden doğmuş; daha doğuda uzun zamandır standart haline gelmiş uzanarak oturma, özel süslemeler (giysiler, kokular, çelenkler ve mücevherler), toplantılara müzik ve dansın eşlik etmesi, şarabın suyla karıştırılmasının açıkça vurgulanması, sohbet toplantılarının yanı sıra erotik toplantılar üzerinde ısrar edilerek bir düzene bağlanmıştı.[197] *Symposion* çömlekleri üzerindeki

muzip, sorgulayıcı imgeler katılımcıların meşgalelerini ve duyarlılıklarını yansıtır. Doğu Ege'nin fiziksel olarak hâlâ yeterince araştırılmamış şehirlerinin edebi mirası, lirik şiirleriyle, elitlerin duyuları okşayan giysilere ve ışıltılı metal işlerine bağımlılığının devam ettiğini, ayrıca Arabistan merhemleriyle ilgili bir bilincin doğmakta olduğunu gösterir. Matematik, felsefe, göksel ve dünyevi mekânın düzeni hakkındaki yazılar da aynı şekilde, Polycrates gibi tiranların hem ünlü uzmanları çekerek somut bir biçimde hem de metin kütüphaneleri kurarak doğu geleneklerinin taklidi sayesinde topladığı, Yakın Doğu'nun büyük bilgi birikimine hâlâ borçlu olunduğunu ortaya koyar.[198] En yakın mıknatıs, yakında bulunan, lüksle eşanlamlı hale gelmiş Lidya'ydı; burası sahildeki Yunan şehirleri kadar Sappho'nun evreninin bir parçasıydı ama farklı rotalarda ilerleyen başka ilişkiler de vardı.[199] Sonradan açıklık kazanacak nedenlerle Ege ile Mısır arasında, muhtemelen ilk kez MÖ 14. yüzyıldan beri doğrudan bir bağlantı söz konusu olmuştu. Kent-devletler arasındaki rekabetçi gösterişin ve tiranların kamusal cömertlikleriyle hava atma arzularının yanı sıra, bu bağlantı da Yunan tapınak mimarisinde yeni bir devasalığın ortaya çıkmasına hizmet etmişti.

Büyük ölçekli Yunan heykellerinin birden ortaya çıkmasında da Mısır etkisi açıktır, bu tür heykellerin başında Karnak'ın taklit edildiği Delos'taki aslanlı yol **[10.28]** ve hepsinden de önemlisi, elit erkekler arasında mezar işareti, adak ve zafer anıtı olarak çok yönlü kullanımıyla son derece büyük bir popülerlik kazanmış, genç, yakışıklı, yetkin ve zengin, idealize edilmiş erkek figürü *kouros* **[10.29]** ile onun parlak renkli, ağır kumaşlarla bezeli dişi eşdeğeri *kore* gelir [**Rr. XLIV**].[200] Akdeniz'de başka hiçbir elit, insan biçiminin büyük temsillerine bu kadar büyük bir yatırım yapmamıştır, gerçi en başta büyük Fenike merkezlerinde, özgün Mısırlı formun taş yerine içi boş tunç döküm muadilleri var olmuş, sonraları da geri dönüştürülmüş olabilir. Aslına bakılırsa Sardinya'da Monte Prama'da beklenmedik bir biçimde ele geçen buluntulara getirebileceğimiz yegâne akla

10.28 O dönemde daha geniş bir ada ve sahil ağının dini merkezi olan küçük Kiklad adası Delos'ta rüzgârların aşındırdığı Aslanlı Yol. Bu görkemli tören yolunda örnek alınan model çok farklı, çok daha eski bir mabettir; Mısır'da Karnak'ta tanrı Amun'a adanmış tapınaktır.

10.29 Atina eliti mensuplarından, savaşta can vermiş Kroisos için bir mezar anıtı olarak yapılan, Attika'da bulunmuş bu kouros güç, güzellik, gençlik ve erdemi temsil eder. Nispeten geç bir tarihe ait bu örnekte bile, Mısır heykellerinin standart duruşuna baştan borçlu olunduğu hâlâ seçilebilmektedir.

yatkın açıklama öyle görünüyor ki budur. Burada daha sonradan kasten parçalanmış binlerce parçanın bir araya getirilmesiyle yerli *bronzetti* üslubunda ama 2 metre yüksekliğinde, çok daha büyük ve kuşkusuz yabancı metal heykellerden unsurların da kullanıldığı, taştan yapılmış en az 25 okçu ve boksör heykeli ortaya çıkarılmıştır.[201] Bu savaşçılar bir zamanlar yerel bir mezarlığa tepeden bakıyor, Fenike şehri Tharros ile iç kesimler arasında kalan arazinin bekçiliğini yapıyorlardı. Yerli Sardinya elitleri bile Akdeniz'in daha geniş çaplı sembolik dünyasıyla ilişki kurmaya, onu kendi geleneklerinde dokumaya başlamışlardı.

Arkaik Ticaretten Uzaklarda

Bu dünyayı birbirine bağlayan şeyin büyük bölümü hâlâ ticari işlemlerden oluşuyordu. Levant suları hariç, MÖ yedinci yüzyıl sonlarında ve altıncı yüzyılda ticaretin biraz daha gelişmesine, nihayetinde Akdeniz çapında bir piyasanın somutluk kazanmasına tanık olunmuştu; zaten kısmen karşılıklı bağımlılıkla işleyen bu piyasa, denizaşırı nakliye masraflarının ucuzluğuna, uzman üretimine, kapsamlı ithalata, ayrıca bunlara eşlik eden kestirmeden gitme, daha ucuza satma ve ikame etme tehditlerine dayalı bir rejimle yönetiliyordu; bu rejim MÖ ikinci binyılda doğuda yükselmiş, o zamandan beri de birkaç ekonomik sığınakta varlığını sürdürmüştü.[202] MÖ yedinci yüzyıl sonlarında batıda Fenike ağının zirveye çıktığına tanık olunmuştu; sınırlı sayıda büyük aktörün, öncelikle Gadir ama aynı zamanda Malaka gibi yeni kurulan şehirlerin de kalması yönünde iç rekabetin kolaylaştırdığı bir yükselişti bu.[203] Bu yoğunlaşma, ayrıca yerli İberya elitinin, Akdeniz tarzı tüketim, zenginlik ve statü arayışı içinde, MÖ altıncı yüzyılda bağcılığı benimsemesi, şehrin adını taşıyan Malaga Körfezi'ndeki daha küçük Fenike girişimlerinin sonunu getirmişti. Bu arada Tiren bölgesindeki bağlantılar da Etrüsk deniz ticaretiyle yoğun bir biçimde yeniden şekillendiriliyordu. Etrüsk deniz ticareti bu dönemde keskin bir artış göstermiş, kültür kahramanı olarak Utuzte'yi (Latince Ulysses) benimsemişti. Bu ticaretin odak noktasında Güney İberya, Güney İtalya ve Sicilya ürünlerinin yanı sıra artık iyice oturmuş olan yerli yağ ve şarap sanayi ürünlerinin yakındaki bölgelere ihracı ve Elba demiri vardı.[204] Hem Batı hem Orta Akdeniz'de, ilk elle tutulur enkaz kalıntıları, denizaşırı nakliyatta bir patlama olduğunu doğrular.[205] Bu enkazlar arasında en iyi bilineni, MÖ 600 civarında Giglio açıklarında, Tunç Çağı'nda taşınan yükler kadar büyük bir çeşitlilik gösteren, demir ve kurşun külçeler, Etrüsk *bucchero* çömlekleri [Etrüsk işi, siyah rengiyle bilinen içki kapları; bu çömlekler, fırın içindeki oksijenin azalmasına dayalı özel bir yöntemle fırınlandıklarından renkleri siyah oluyordu. *Bucchero* terimi Portekizce "kokulu kil" anlamına gelen *bucaro*'dan gelir. Bu tip çömleklerin bir özelliği de özel bir koku salmalarıdır. 18. ve 19. yüzyılda Güney Amerika'da Columbus öncesi siyah çömleklere büyük ilgi duyuluyordu. Aynı tarihlerde İtalya'da Etrüsk işi eserlere de talep yoğundu. Toskana ve Umbria'da yapılan kazılarda Etrüsk mezarlarında bulunan siyah çömlekler, Güney Amerika'da bulunanlara benzerlikleri nedeniyle *bucchero* diye anılır oldu – ç.n.], Korint parfüm şişecikleri, müzik aletleri ve bir yazı tableti içeren yüküyle birlikte sulara gömülmüş bir gemiye aittir. Diğer enkazlar arasında, Sicilya'da Gela yakınlarında batmış, antik halatla bağlama tekniği kullanılarak

yapılmış karinasıyla (ve başka yazı aletleriyle) dikkat çeken bir gemi, İspanya ve Balear Adaları açıklarındaki buluntular ve Gelidonya gemisinin Demir Çağı'ndaki bir benzeri vardır; bu gemi metal cürufları taşırken Güney Fransa'da Agde açıklarında batmıştır. Doğudaysa Ege, Demir Çağı'nda Akdeniz arenasına kısmen Fenike faaliyetlerinin sırtında yeniden giren bu ilk denizcilik yuvası artık tümüyle rüştünü ispatlamış bulunuyordu.[206] MÖ altıncı yüzyıl sonlarına gelindiğinde Ege, Akdeniz çapında deniz ticaretinin başlıca motorlarından biriydi. Aslında Ege, ümit verici birkaç yüzyıl boyunca yeni Levant oldu: doğuda devasa, merkezileşmiş kıtasal tüketiciler dünyası ile dört bir tarafa giderek genişleyen bir kaynaklar ve pazarlar mozaiği arasında kalan bağımsız, dinamik deniz ticareti merkezlerinden oluşan bir topluluktu.

Ticaret devreleri, kısmen Sur'un gölgede kalması, Akdeniz'in tamamı boyunca yapılan geçişlerin azalması sonucu, bir ölçüde mekânsal olarak daha tanımlı ve parçalı hale gelmişti; havzada birçok yer bu durumdan yarar sağlamıştı ama bu gelişme bir bütün olarak ağların olgunlaştığını ve verimlerinin arttığını da yansıtıyordu.[207] Bu yoğunlaşma, kent-devletlerde öz bilincin artması ve etnik farklılıkların kolektif olarak yansıtılmasıyla birlikte, önceki yüzyıllarda kurulmuş herkese açık ticaret ilişkilerini ne derece aşındırmış, yerlerine birbirinden daha farklı etki alanlarını (Kartaca, Etrüsk, Yunan vs) geçirmiştir, bu konuda söyleyebileceğimiz bir şey yok. Başka alanlarda olduğu gibi "etnik geçirgenlik" hiç kuşkusuz varlığını sürdürmüştü.[208] Çoğu mal ve insan hâlâ geniş çaplı bir dolaşım halindeydi, böyle olmayanlar da ticaret yasaklarına değil, rekabet dışı kalmaya ya da memleketlerindeki sorunlara kurban gitmiş gibi görünüyorlardı (Doğu Fenike ticareti doğal olarak Akdeniz çapında keskin bir düşüş yaşıyordu). Kartaca ancak MÖ altıncı yüzyıl sonlarında, daha sonradan ezeli düşmanı olacak Roma'yla, Kartacalı olmayan bütün teknelerin Tunus'ta Cape Bon'un ötesine geçmesini engelleme girişiminde bulunan bir anlaşma yaparak batı denizlerini diğerlerine kapatmaya çalıştı.[209] Ama kısa süre sonra karşılaşacağımız daha büyük donanma kuvvetlerini, iyi izlenen limanları hesaba katsak bile, denizde geçerli yasalar yapma çabalarının, Tunç Çağı'nda olduğundan daha büyük bir güç kazanmaya ancak yeni yeni başladığı yönünde kuvvetli kuşkular mevcuttur.

Yerleşiklik kazanmış ticaret mallarının, özellikle de metaller, tekstil ürünleri, başka lüks eşyalar ve kullanışlı eşyaların üretimi, önceden mevcut rotalar üzerinde gelişiyordu. Şarap çok yaygın üretiliyordu, yerli topluluklar da şarap üretimine girmişlerdi ve canlı asmaların kendi ideal topraklarıyla birlikte gemiyle batı denizlerinde taşındığı yönünde ilginç işaretler mevcuttur.[210] Batıda bağlar hâlâ zeytinliklerin önündeydi, zeytin ancak MÖ beşinci yüzyıl ile Roma devri arasında değişen tarihlerde ihracata yönelik bir tarım ürünü haline gelmişti.[211] Purcell'a göre MÖ yedinci yüzyıl ile altıncı yüzyıl arasında kalan dönem "İlk Kitlesel Sempotik Dönem" diye adlandırılabilir.[212] Cam artık geri dönmüştü, bu kez doğal sodyum karbonata dayalı yeni bir teknikle üretiliyordu.[213] MÖ 13. yüzyıldan beri araya giren azalmanın tersine öne çıkan daha genel bir özellikse, Ege'nin Akdeniz'in geri kalan bölgelerine kitlesel düzeyde ihraç yapan bir bölge rolünü yeniden üstlenmiş olmasıydı.[214] Bu ihracatın başını, küçük metal nesnelerin yanı sıra zırhlar (bu siyasal oluşumda metal cevherlerinin yokluğu dikkate alınırsa mükemmel bağlantılara sahip olmasının bir sonucuydu bu) ve zarif bezemeli çok sayıda çömlekle Korint çekiyordu. Süslü çömlek üretimi, Mykenai sarayları

döneminde ulaşılan rekor seviyeyi aşmıştı ve çömleklerin bir bölümü denizaşırı bölgelerin zevkleri dikkate alınarak üretiliyordu. MÖ altıncı yüzyıl ortasına gelindiğinde Atina seramik cephesinin lideri haline gelmişti, şehirde yerleşik 200-300 çömlekçi ve ressam bulunuyordu.[215] Başta küçük parfüm şişeciklerine rağbet gösterilmiş, sonraları önce siyah figür, ardından kırmızı figür tekniğiyle içki kapları, şarap karıştırma kapları ve gösteriş amaçlı amforalar üretilmişti; her iki teknik de değerli metallerde gözlenen estetik zevki yansıtıyordu [**Rr. XLV**].[216] Bizlerin sanatçı telakki etmek isteyebileceği ama çağdaşlarının basit birer yetkin teknisyen olarak gördüğü insanların elinden çıkmış olmalarına, değerleri de nispeten düşük sayılmasına rağmen bu hüner isteyen, görsel olarak incelikli, zengin anlatılarla bezeli eserler açıkça denizaşırı yerlere, birçok farklı yöne, hepsinden de önemlisi Etrurya'ya göndermeye değer ürünlerdi. MÖ altıncı yüzyıl sonlarında Etrurya'ya her yıl böyle birkaç bin çömlek geliyordu.[217] Bu miktar, başka yüklere eşlik eden bir yan yük olarak açıklanabilecek miktarın çok ötesindedir, Güney Fransa açıklarında MÖ altıncı yüzyıl sonlarında batmış, Atina üretimi 800 kupanın yanı sıra, bunun iki katı sayıda başka içki kapları taşıyan bir gemi de bu tahmini doğrular.[218] Yunan boyalı çömlekleri bugün, aslında durdukları yerin inanılmaz derecede üstüne çıkarılmış olsalar bile, vasıflı zanaatkârların piyasada bir yer edinme çabasıyla kile değer katma becerilerinin sembolleri olarak öne çıkarlar. Tunç Çağı'nda olduğu gibi daha basit tiplerin taklitleri, çok geçmeden asıl üretim bölgelerinin ötesinde, özellikle İtalya'da, daha sonraları da Güney Fransa'da yükselişe geçiyordu. Buralarda yerli ya da Fenikeli tüketicilere neler aktarıldığı pek o kadar belirgin değildir.[219] Çoğu insanın aslında istediği şey, içinden yerli ya da yabancı şarap içilecek, estetik olarak etkileyici bir şeydi ama yaygın olarak ithal ettikleri karıştırma ve içki kaplarındaki dengesizlikler, birçok kişinin kendi alışkın olduğu üzere ya da yenice harmanlanmış melez usullerle damıtma yaptığını düşündürür ve *symposion*'a özgü pratiklerin Orta ve Güney İtalya ötesinde ne kadar uzaklara gittiğine dair kuşkular yaratır. Aynı şekilde, çömleklerin üzerindeki imgeler de öyle görünüyor ki genel olarak Yunan mitleri, efsaneleri ve kültürünün yayılmasından ziyade, bunları zaten bilen insanlarla, bu bölgede Etrüsk dilinin ödünç kelimeler aldığı Yunan diyalektine bakılırsa sıklıkla Korintlilerle sohbet etmeye vesile olmuş gibi görünür. Uzun sözün kısası, Ege çömlekleri ihracatı başka Akdeniz halklarını anlamlı bir biçimde kültürel olarak Helenleştirmemiştir.

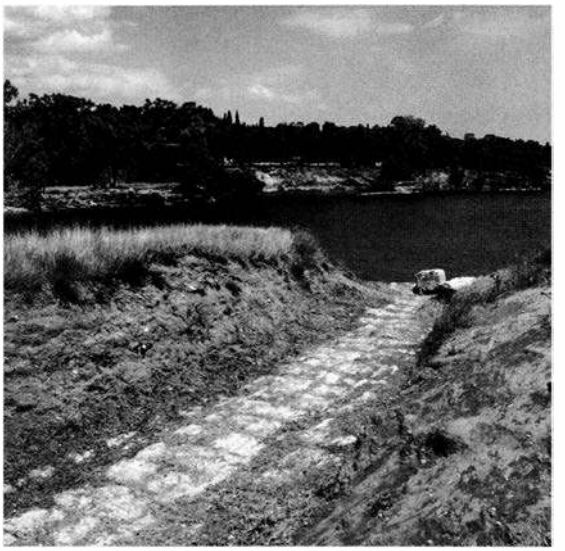
Bunlar dışında, toptan satılan çok farklı iki mal da rüştlerini ispatlamıştı. Biri tahıllardı **[10.30]**. Sekizinci ve dokuzuncu bölümlerde denizaşırı hububat nakliyatına ilişkin ilk değinileri Ugarit'ten toplamıştık, bunlara göre bu nakliyatın büyük bölümü, saray sisteminin çöküşünden kısa süre önce Levant sahilleri boyunca Mısır tarafından gerçekleştirilmişti. Daha sonraları, MÖ birinci binyılın başlarında Levant'ta birkaç güç, ana arazileri daha kârlı ürünlerin ekimi için serbest bırakmak amacıyla, tahıl yetiştiren çevre bölgeler tesis ettiler. Bundan böyle, hatırı sayılır büyüklükte yelkenli gemilerin her yerde hazır ve nazır hale gelmesi, her yerde şehirlerin boy vermesiyle birlikte tahıl ticareti de Akdeniz çapında büyük bir iş haline geldi; bu ticaret sadece Mısır'da yapılan hasatları (bu bakımdan ebedi bereketi) değil, Siraküza, Akragas ve Selinous gibi Sicilya güçlerinin erişebildiği verimli hinterlandları ve havzanın içinde, ötesinde olup bu ticarete yenice bağlanmış diyarları da kendisine çekiyordu. Polen analizleri MÖ altıncı yüzyılda, Batı Sicilya ve Güneybatı İberya kadar birbirinden uzak

bölgelerde, ovalardaki orman örtüsünün ortadan kaldırılmasında keskin bir yükseliş gözlendiğini ortaya koyar.[220] Ne var ki sonradan ortaya çıkan süper-kentlerin (MÖ beşinci yüzyıl sonunda Atina, daha sonra da emperyal Roma bu konuda meşhur örneklerdir) yıllık ithal tahıl ithalatına bel bağlamasının tersine, henüz sadece bir-iki şehrin talebi, bağlara ve zeytine ağırlıklı olarak yatırım yapmayı tercih etmemişlerse, iyi geçen bir yılda çevrelerindeki kırsal bölgenin tedarik kapasitesini aşıyordu.[221] İstisnalar büyük ihtimalle, ticaretle uğraşan, kalabalık bir nüfusa sahip, bir avuç küçük ada yerleşimiydi; bunların başında da Levant sahilindekiler, Pithekoussai, Gadir ve Ege'de Aegina'da dirilmiş bir yerleşimdi. Buralarda yaşayanların birçoğu herhangi bir dönemde memleket dışında olabiliyordu, ayrıca belli bir mesafeden düzenli tedarik pratiği bazı örneklerde MÖ üçüncü binyıldaki öncü pratiklere uzanabileceği gibi, buraların kent merkezlerine evrilmesinden çok öncesine dayanmaktadır.[222] Bütün bunlar, sonradan ortaya çıkmış birçok Akdeniz şehrini düzenli olarak besleyen dağınık denizaşırı hinterlandların zamansal kökenleriyle ilgili silik bir soru işareti bırakır.[223] MÖ yedinci ve altıncı yüzyılda hububat hareketlerinin büyük bölümü, esnek bir biçimde, o yıl kötü bir hasat geçirmiş şehirleri hedeflemiş, böylece havza çapında bir şehirler topluluğunun genel olarak ayakta kalması için gerekli bir destek oluşturmuş, hızlı bilgi mübadelesi gibi bir lütfa sahip, öngörülemez bir doğal ortamda iş gören üreticiler ve nakliyecilerin de güvenilir bir biçimde kâr elde etmesini sağlamıştır. Kâr elde etmenin bir başka yolu olarak, pek dayanıklı olmasa da yüksek bir statüsü olan beyaz buğday, seçici tüketicilere yönelik olarak ihracat amaçlı yetiştirilmiş olabilir. Bu bakımdan sahil şeridindeki Selinous'a buğday ve o kadar olmasa da zeytin üretimi hâkimken, Sicilya'nın iç kesimlerinde ve yerli Monte Polizzo'da arpa, bakla ve hayvan yağının kural olarak kalmış olması ilginçtir.[224]

10.30 MÖ yedinci ve altıncı yüzyıllarda tahıllar ve kölelerin önemli ticaret malları haline geldiği bilinir ama ikisini de arkeolojik olarak tespit etmek zordur. Burada bir buğday başağının, Güney İtalya'da başlıca tahıl üreticilerinden biri olan Metapontion şehrinin sembolü olarak kullanıldığı görülüyor.

Önemi giderek artmakta olan diğer toptan ticaret malı da, başlangıcı eskilere uzanan ama bugün çok daha rahatsızlık verici görünen bir maldır. Köleler Akdeniz'de uzunca bir süredir vardı; doğuda Tunç Çağı saraylarında kayda değer sayıda köle bulunuyordu, hane ölçeğinde muhtemelen çok daha yaygınlardı. Çıkartabildiğimiz kadarıyla çoğu köle, savaş esiri ya da suçlu oldukları ya da bu insanların soyundan geldikleri için köleleştirilmişti, gerçi borç nedeniyle kölelik de aşağı doğru giden ama geri dönülebilir bir yoldu. *Odysseia*'da çok canlı tasvir edilmiş cinsten, sahil şeridine düzenlenen fırsatçı akınların da tarihi çok eskilere uzanıyor olsa gerektir.[225] Daha sonraları, Asur'un kurbanlarının köle emeğini kitlesel ölçekte örgütleme biçimi, daha metalaşmış bir kölelik biçimi yarattı ve bu da yavaş yavaş bütün Akdeniz'e yayıldı.[226] Rahatsızlık verici, ancak köleliğin kurumsallaşması, bugün alkışlarla kabul gören gelişmelere ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Bu gelişmelerden, çok açıkça Yunan dünyasında yaşanan biri, yurttaşlık tanımlarının genişletilmesi, buna paralel olarak yurttaşlık sorumluluklarının vurgulanmasıydı (Solon'un borç nedeniyle kölelik hakkındaki emirlerini hatırlayalım).[227] Yürürlüğe girdikleri yerlerde bu emirler, ülke içinde büyük bir bağımlı emek kaynağını devre dışı bırakmış, tam tersini, yurttaşlığın özgürlüğünü onaylayarak köle statüsünü resmileştirmişti. Daha genel bir başka etkense, elit kesimlerin yanı sıra genişlemekte olan orta sınıfta da tüketim mallarına talebin patlamasıydı; bu patlamanın hızı nüfus artış hızını geride bırakmış, dolayısıyla ancak üretimin daha fazla mekanikleşmesi ya da ilave ucuz emeğin işe koşulmasıyla tersine çevrilebilecek bir üretim açığı tehdidi yaratmıştı. Mekanik yenilikler

10.31 Kıstak altyapısı: Korint yakınlarında kısa mesafeli, taş döşeli bir *diolkos*, yani kaydırma yolu. Burası iki deniz arasında yüklerin ve gemilerin taşınmasını kolaylaştırıyor, belli bir yük eşiğine kadar Peloponez çevresinden dolanan yolu kısaltıyordu.

damlayarak akmaya devam etse de Akdeniz'in bu soruya uzun bir süre boyunca vereceği basit cevap, daha fazla köle edinmek olacaktı. Kölelerin bir bölümü hâlâ kent-devlet sınırlarının yakınındaki bölgelerden ya da savaş ganimeti olarak (her iki durumda da en başta Sicilya'dan) geliyordu, ancak havzanın dış saçakları ve ötesinden çok daha fazla sayıda köle alınıyordu ve köle edinmek yeni bölgelerin Akdeniz ekonomisine dahil edilmesinin ardındaki önemli bir itici güç haline gelmişti.

Artan ticaret hacmi ve hacimli yüklerin ticaretinin büyümesi havzadaki yolların örüntüsü açısından birkaç sonuç doğurmuştur: Bu yollar daha tanımlı hale gelmişti ama ağın tamamının evrimi hızlandıkça ciddi yeniden yönlendirmelere de hiç olmadığı kadar sık maruz kalır oldular. Akdeniz coğrafyasının karmaşıklığı uzun zamandır, belli düğüm noktalarını ve ağları, koşullar değiştikçe kesintiye uğramaya açık hale getiriyordu ama geniş ölçekli deniz nakliyatı, havzanın incelikle şekillenmiş bölgelerinin, özellikle de Ege ve orta bölgelerin bu kadar büyük bölümünde daha önce hiç bu denli fazla faaliyet göstermemişti. Ölçek artışları Ege'de denizcilik merkezlerinin yükselişi ve düşüşüne ilginç bir biçimde ışık tutar. Deniz trafiğinin büyük bölümü Ege içindeyken, Kuzey ve Güney Ege'yi bağlayan Euripos Boğazı'ndaki Euboea yerleşimleri çok iyi durumdaydı, daha geniş çaplı bağlantıları kuranlar da onlar olmuştu. MÖ yedinci yüzyılda Orta ve Batı Akdeniz'e doğru uzanan, Ege'den geçen yollar daha önemli hale geldikçe bu yerleşimlerin de vadesi doldu. Bu gelişmeye Korint kıstağının yükselişi eşlik eder; kıstağın Ege ile Korint Körfezi arasındaki konumu, Orta Akdeniz'e açılan güvenli bir denizyolu olması ve nakliyatın boyutları, yani orta büyüklükte toptan yüklerin nakliyesine ya da gemilerin kendilerinin kıstak üzerinden taşınmasına elverecek kadar ılımlı ölçekte olması dikkate alınırsa bu gelişme iki kat anlamlı görünür.[228] Korint iki yakası arasında bir gemi kızağına, yani *diolkos*'a bile yatırım yapmıştır **[10.31]**. Bu rotanın gücüne yaslanan, onunla birlikte Saron Körfezi'nde öne çıkan konumundan güç alan yakındaki Aegina da yükselişe geçmiştir.[229] İkisinin yükselişlerinin de sınırlanma nedeni, özellikle tahıl nakliyatı için gemilerin giderek büyümesinde yatar, zira kıstaktan geçen bir kanal kazma çözümü Korint'in gücünü aşıyordu (modern kesimin derinliği bu işin zorluğunu ortaya koyar). Bu gelişmelerin ardından Atina ve Sparta'nın yükselişi, Peloponez çevresinden dolaşan rotaya yakın yerlerin zaferini, daha büyük, Atina örneğinde gümüş zengini diyarların hizaya sokabileceği büyük askeri ve ekonomik tugayların galibiyetini haber veriyordu. Ege'nin aynı bölgesinde Tunç Çağı'nda gözlenen paralellikler bu sıralamanın keyfiyetten çok uzak olduğunu vurgular: Ege içi kano trafiği döneminde Euboea'da Manika'daki bir mega yerleşimden sonra MÖ ikinci binyıl başında Aegina öne çıkmış, daha sonra denize açılan pencereleriyle Mykenai kara devletleri yükselmiştir; iki dönem arasındaki farklar Tunç Çağı'nda Korint'in daha az rol oynaması ve gerçekten büyük ölçekli nakliyatların olmamasıdır. Bu gibi örnekler Ege'yle de sınırlı değildir. MÖ altıncı yüzyıla ait açıkça tasarlanmış

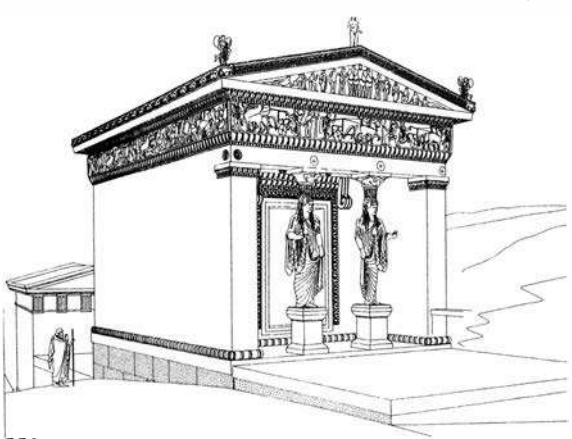
bir örnekte, Doğu Ege'de denizcilikle uğraşan bir kent-devlet olan Phocaea (Foça) halkı, Elba ve demir kaynaklarının tam karşısında Korsika sahillerinde bulunan Alalia ve (birazdan döneceğimiz) Marsilya'da ticaret merkezleri kurarak Tiren'deki deniz trafiğinin kenarından dolanmaya soyunmuşlardı.[230] Etrüsk ve Kartaca gemileriyle yakın bir çarpışma sonrasında Alalia'dan çekilmeleri aslında ümit verici bir ağ merkezinin rakiplerince yenilgiye uğratılmış olması anlamına gelir. Konumun da hâlâ en az etnisite kadar önemli olduğu gerçeğinin altını çizen bir başka gelişmeye bakalım ve MÖ 510'da bir kıstak üzerinde yer alması nedeniyle zenginliğiyle nam salan Yunan Sybaris yerleşiminin yenilgisini değerlendirelim. Burada Calabria'dan Poseidonia'ya (Paestum), oradan da ticaret ortakları Etrüsklere uzanan bir eşek yolu, İtalya çizmesinin burnunu dolanan denizyoluna kestirme bir alternatif sunuyordu. Sybaris'e saldıran da onun kadar Yunan, bu patikanın es geçtiği Croton şehriydi. Croton, Babil tarzı istisnai bir vahşet sergileyerek zafere koştu. Sybaris ortadan kaldırıldı, buradan geçen nehrin yatağı da Sybaris'in yerini ebediyen boğsun diye değiştirildi.[231]

Gelişmekte olan bütün bu ticaretin ardında, gözden kaçan bir mesele, bir yanda bireysel girişim ve zenginlik ile diğer yanda kent-devletlerin ekonomik gücü arasındaki ilişki yatar. Merkezileşmiş ticaret biçimlerinden Tunç Çağı'ndan beridir devam eden uzaklaşma artık tamamlanmıştı. Havzanın tamamında zengin ailelerden önde gelen tüccarlar çıkmış ya da bu kişiler zengin aileler yaratmıştı; bu aileler ihracata yönelik tarım yapılan geniş arazilere sahiplerdi, ya hâlâ kendileri yelken açıyor ya da kendilerine bağlı kişilerin çalıştığı gemileri finanse ediyorlardı; en azından Yunan çevrelerde tanık olunan, toprak sahibi "aristokratların" ticaretle açıkça ilişkili olması hakkında daha sonraki dönemlere özgü kuşkular henüz belli belirsiz bir kıvılcımdan ibaretti.[232] Akdeniz'in birbirine çok uzak bölgelerinde kırsal kesimde, MÖ sekizinci ve altıncı yüzyıllar arasında Kudüs'te, kısa bir süre sonra Ege'de yükselen kuleler, elitlerin hem ticaret sistemine sokmak istedikleri değerli tarım ürünlerini hem de bu üretim için gerekli mekanik ve insan malzemesine sermaye yatırımlarını koruma altına almakla meşgul olduklarını gösteren anıtlardır.[233] Ne yazık ki sadece Ege kaynaklarında geçen birkaç isim ve onların faaliyetlerinin havası, daha önce karşılaşmış olduğumuz Korintli Demaratos, MÖ yedinci yüzyıl sonlarında görünürde Fenike'ye ait bölgeden İberya gümüşünü doğruca getirmekte hiç sorun yaşamamış Samos'lu Kolaios ya da zenginliği dillere destan MÖ altıncı yüzyıl tüccarı Aegina'lı Sostratos gibi adamların hikâyeleriyle bugüne ulaşmıştır.[234] Yine esasen Yunan örneğinde olsa da dolaşımdaki malları üreten zanaatkârlar hakkında da epeyce bilgi sahibiyiz. Kimi zaman sermaye zengini girişimciler tarafından işe alınsalar da (Demaratos'un Korintli uzmanları Tarquinia'ya getirdiği söylenir) zanaatkârlar Tunç Çağı'ndaki seleflerinin birçoğuna nazaran, en azından emperyal Levant ve muhtemelen Mısır'ın dışında özgürlerdi.[235] Çoğu orta düzeyde kâr eden, bir tek ya da birden fazla aileye ait atölyeler işletiyordu; buralarda birkaç çömlekçi ve dekoratör incelikle bezenmiş siyah figürlü kapları üretiyor, bunların farklı versiyonları Etrüsk piyasasında farklı bir şehre hitap ediyordu [**Rr. XLV**].[236] Bu özgürlük zanaatkârların gerçekten de hareket halinde olmasını mümkün kılıyordu. Egeli çömlekçilerin, mimari amaçlı pişmiş toprak üreticilerinin ve belki de duvar ressamlarının Etrurya'ya taşınmalarında bu hareketlilik bellidir; gerçi buraya metal işçileri gelmemişti, Etrüsklerin becerileri artık rakipsizdi (kısa süre

önce edindikleri altın taneleme tekniği, kısa süre sonra rafine bir hal alacak, Troya hazinelerinde rastlanan ilk örneklerden on kat daha incelikli işler üretilecekti).[237]

Apaçık önümüzde duran soru şudur: Bu kadar fazla bağımsız faaliyet devam ederken, görünürde ekonomik açıdan zayıf kent-devletler nasıl olup da bu kadar heybetli kent coğrafyaları yaratmış ve ülkelerinin dışında bu kadar etkin olmuştur? Tiranların aşırı bir örnekte ortaya koyduğu ama zenginliklerini ileri sürmek kadar, haklı çıkarmanın bir yolu olarak da daha genel bir iyi iş beklentisine de uzanan cevaplardan biri, özel ve kamusal alanların bulanıklaşmış olmasıydı.[238] Atinalı Peisistratos Ege altın madenlerinin sahibiydi. Samoslu Polycrates'in devasa liman dalgakıranı ve bir kilometre uzunluğunda bir su tüneli gibi harikaları inşa etmekte kullandığı zenginlik kendi iddialı deniz akınlarından ve sıklıkla "korsanleyin" olmakla suçlanan ticari girişimlerinden geliyordu (Doğu Akdeniz'de renkli bir kariyerin ardından Lidya'da çarmıha gerilerek öldürülmüştü) ama bu zenginliğin, denizde ne yaptığından ziyade bunu nasıl yaptığının ve kim olduğunun önemli olduğunu işaret eden *Odysseia* tarzı şiarı yansıttığını düşünmek de akla yatkındır. Bunlar dışında iki gelir kaynağı bulunuyordu.[239] Biri kamunun sahip olduğu kaynaklardı, bunlar arasında en değerli olanlar da kent-devlet topraklarındaki madenlerdi. Güney Attika'da Lavrio'daki zengin gümüş damarlarının Atina'nın denetimine girmesi sürecine pek az dikkat sarf edilmiştir ama MÖ altıncı yüzyıl başlangıcından epey önce yabancıların bu kaynaklara erişimi kesinkes son bulmuş, gümüş Atina ekonomisinin başlıca dayanağı haline gelmişti. Kiklad Adaları'ndan Siphnos'a düşen olağanüstü bir altın şimşeği de bu minicik adanın, Delphoi'de en güzel ve matematiksel bakımdan en incelikli anıtlardan birini dikerek, büyük bir sahnede başı dimdik boy göstermesini mülkün kılmıştı **[10.32]**.[240] Diğer önemli kaynaksa vergilendirmeydi. Yunan örneğinde (ve muhtemelen daha yaygın biçimde) doğrudan arazi ya da üretim üzerinden vergi alınması enderdi, vergiler daha ziyade limanlar ya da pazarlarda işlem masraflarına odaklanmıştı; tabii ki limanlar ve pazarlar sıklıkla aynı yerlerdi ve havzanın tamamında etkileşim arttıkça vergilendirme de gelişen bir gelir kaynağı haline gelmişti.[241] Genel olarak ekonominin dizginlerini tutmaktan aciz zayıf yapılı siyasi oluşumların muazzam derecede zenginleşmesinde yatan apaçık paradoks kısmen bu kritik etkenle açıklanır. Özellikle de Sicilya'daki sahil şehirleri en başta Kartaca'yla yapılan tahıl, yağ ve şarap ticaretinden büyük kârlar elde etmişlerdi.

Bu koşullar bu tür kent-devletlere hizmet eden limanlara ekonomi ve mevzuat bakımından büyük bir önem kazandırıyordu. Yüzyıllarca önce havzanın doğu bölgelerinde olduğu gibi, bu limanlar titizlikle yönetilen ama fiziksel bakımdan tehlikeli, genellikle surlarla çevrilmemiş, her tür karakterin geldiği, şimdi bir de buralara gelen insanların birbirleriyle kurdukları ilişkileri etkileyen rekabet ve etnik ayrımlar yüzünden gerilimli yerler haline gelmişlerdi.[242] "Emporion" terimi muhtemelen bu aşamada böylesi yerleri tanımlar hale gelmiştir. MÖ altıncı yüzyılda Piraeus'tan (Pire) önce Atina'nın limanı olan Phaleron'un büyümesine, bu aşamada genellikle yabancı tüccarlara kalacak yer sunmak amacıyla siyasal olarak bir *metoikic*

10.32 Delphoi'de küçük ama mükemmel bir biçimde korunmuş, MÖ altıncı yüzyılda bu küçük Kiklad adasında altının bulunması sayesinde bedeli karşılanmış Siphnos hazinesi. Önde gelen zanaatkârlar artık sipariş alarak kendi ülkelerinin dışına çıkabiliyor, farklı siyasi oluşumlar arasında gidip gelebiliyordu. MÖ ikinci binyılda saraylı rejimler yönetimindeki durum tam anlamıyla tersine dönmüştü.

(yerleşik yabancı) statüsünün tesis edilmesi eşlik etmişti; bir-iki yüzyıl önce gayet gereksiz kaçacak bir yasal düzenlemeydi bu.[243] Güney İtalya ve Sicilya'da başlıca şehirlerin çoğu tam sahilde bulunuyor, kendi kendilerinin limanı olarak iş görüyor, nihayetinde toplumsal istikrarsızlıklara yol açabilecek aşırı bir açıklık yaratıyorlardı. Ama İtalya yarımadasının orta bölgelerinde kent-devletler farklı kökenlerden gelerek evrilmişlerdi ve (metal işleme tesislerinin surların arkasında sahile dizildiği, körfezin cürufla dolduğu) Populonia hariç bütün şehirler denizden epey uzakta kurulmuştu. Gemiyle seyredilebilir Tiber üzerinde bulunan Portus, kasten Roma sınırları dışına kurulmuştu; burası yabancı mabetler ve tüccarların bulunduğu bir yerdi, başlıca temas noktası olarak iş görüyordu, gerçi buranın erken bir versiyonu olan Ostia da nehrin aşağı kısmında kurulmuş ama daha sonra çamur altında kalmıştı, bugünse tuzlalar altında uzun zamandan beri kayıptır.[244] Birkaç Etrüsk kent-devletinin limanları daha iyi incelenmiştir, bunların başında da Tarquinia için faaliyet gösteren Gravisca'daki liman ile Caere'nin denize açılan penceresi Pyrgi gelir.[245] Her ikisinde de öne çıkan mabetler liman tesislerine, depolara ve hem özgür zanaatkârların hem kölelerin üretim yaptığı alanlara tepeden bakar. Gravisca'daki mabetler Doğu Egeli tüccarların sunularını kabul ediyordu, MÖ altıncı yüzyılda yaşamış efsanevi tüccarın soyundan gelmesi muhtemel Sostratos adlı bir kişi de MÖ 500 civarında Apollon'a taş bir çıpa adamıştı. Pyrgi'de aşırı süslü mabetlerin birinde şans eseri, ikisi Etrüsk yazısı, biri Fenike yazısı taşıyan üç altın levha bulunmuştur [**Rr. XLVII**].[246] Fenike dilinde yazılmış olan levhada şöyle der: "Tanrıça Astarte'ye. Burası Kisry [Caere] Kralı Tiberie Velianas'ın yaptırdığı ve bağışladığı kutsal yerdir. Güneş'e kurban verme ayında, küçük bir mabet [ya da sunak] yaptırmıştır. Çünkü Astarte onu kendi eliyle yukarılara çıkarmıştır … tapınaktaki tanrıça heykelinin ömrü, yukarıdaki yıldızlar kadar olsun." Etrüsk metinleri de anlaşılabildikleri kadarıyla benzer bir mesaj verir ama bazı sapmalar söz konusudur, bunların başında da Astarte'nin yerli tanrıça Uni (Latince Juno) ile bir tutulması, yerli inşaat girişiminin daha fazla vurgulanması gelir. Başka yerlerde kemikleşen farklılıklar ne olursa olsun, Egeli ve Fenikeli (artık büyük çoğunlukla Kartacalı) insanlar ve tanrıların Etrüsk sahillerinde bir arada yaşaması deniz dünyasının etnik ayrımlara nadiren tabi olduğu görüşünü kuvvetle destekler.

En dikkat çekici *emporion* ise güneydoğuda uzaklara uzanan, gemilerin seyrine müsait bir başka nehir üzerinde bulunuyordu. Kışkırtıcı bir ismi vardı: "Gemiler Hâkimi". Mısır dilinde Pi-emrôye ya da daha iyi bilinen Yunanca biçimiyle Naukratis. Buranın önemini kavrayabilmek için önce Mısır'da yakın dönemde gerçekleşmiş bazı olayları anmamız gerekiyor. Nil'in Delta'dan geçen eski kanallarının birkaçı bu tarihlerde artık işe yaramaz hale gelmişti; bunların taşıdığı toprak miktarı, sahil kesiminde Delta'nın kendi ağırlığının neden olduğu erozyon ve çökelmeyi dengeleyemez olduğunda, deniz yaklaşmaya başlamış, doğudaki arazileri sular altında bırakmış, dolayısıyla buralarda küçülmekte olan Pelusiac koluna bağımlı yerler ikinci bir afete daha maruz kalmıştı.[247] Nehrin akışı üç kanalda yoğunlaşıyordu, batıda Canopic ile onun çatallanan komşusu Rosetta kolu, doğuda ise Damietta kolu. Bunların ikincisi ve üçüncüsü bugün hâlâ akmaktadır. Mısır'ın asıl deniz sahillerinde limanların ilk ne zaman ortaya çıktığı hâlâ bilinmiyor, gerçi yakın dönemdeki bulgular, MÖ dördüncü yüzyılda kurulan İskenderiye'nin 20 km doğusunda, Canopic kolun ağzında, muhtemelen

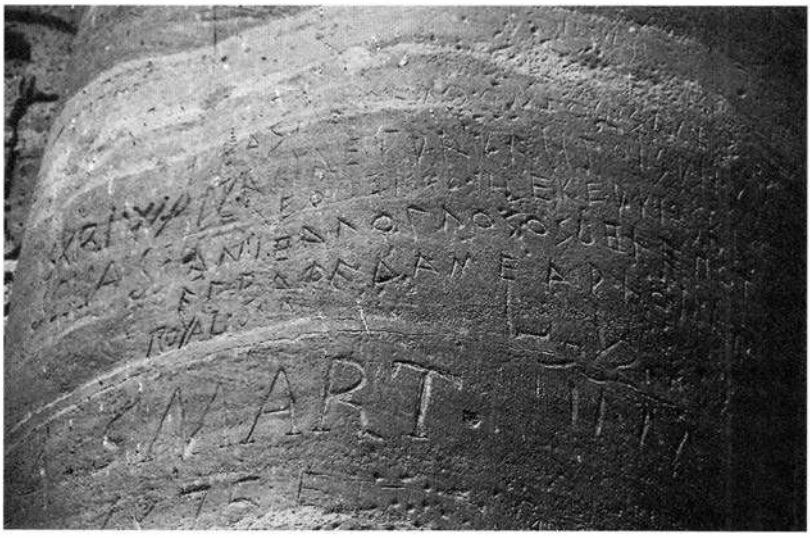
kökenleri daha erken tarihlerde Fenikelilere uzanan bir kale geleneğinin MÖ altıncı yüzyılda burada var olduğunu doğrular.[248] Ama şimdilik siyasal dayanak noktası, hâlâ nehrin biraz yukarısındaydı ve Akdeniz'den gelen gemi nakliyatını kendisine çekiyordu. Başkenti Delta'nın batısında Sais'te bulunuyordu, burası MÖ yedinci yüzyılda o zamana kadar taşra olmuş bu bölgede vassallıktan yükselmiş, Asur'un etkisi gevşedikçe Nil Mısırı'nı yeniden birleştirmiş, elitlerin yüzyıllar süren ayrılığı ve yarı kabilesel Libya siyasetinin ardından Mısır devlet kurumlarını yeniden dayatmış 26. Hanedan'ın başkentiydi.[249] Mezopotamya'nın Babil kılığında dirilmesi öncesinde kısa bir süre boyunca, bu siyasal oluşum karada Fırat'a kadar uzanan topraklarda ve denizde Kıbrıs kadar uzaklara varıncaya dek firavunlara özgü bir saygınlığa sahip olduğunu ileri sürmüştü. Ama o kadar antik olmayan yolları denetime alma yönünde, iyiden iyiye o döneme özgü bir arzuyu da açıkça ortaya koymuştu. Firavun Necho, Akdeniz ile Kızıldeniz arasında Nil üzerinden geçen bir kanal açarak, Levant ile Arabistan arasında karadan uzanan deve yolunu etkisiz hale getirmeye çalışmıştı (bu kanal modern Süveyş Kanalı'nın erken bir versiyonudur, tasarımı Mısır ve Korint'in ellerindeki işgücü havuzları arasındaki farklılıkları çarpıcı biçimde örnekler).[250] Firavun Necho, söylendiğine göre, Afrika'nın çevresini dolaşacak bir Fenike keşif seferini de finanse etmişti, bu sefer beklenenden daha fazlasını koparmış olsa gerektir, ayrıca gerçekliği de tartışmalıdır.[251]

Mısır yenilenmesi ve yayılmacılığının resmi şemsiyesi altında, Sais Mısırı'nın Delta'daki kalbi hâlâ çeşitli nüfusları barındıran bir mozaikti. Libya, Levant ve Kuzeybatı Arabistan'la ilişkili, uzun zamandan beridir burada varlık gösteren insanların yanı sıra, daha sonraki tarihlerde Rosetta taşının yansıttığı bu çokdilli dünya, Yunan ve Güneydoğu Egeli "Karyalı" paralı askerlerin gelişiyle tamamına ermişti. MÖ ikinci binyıl sonlarında Akdenizli deniz savaşçılarının Mısır'da oynadığı rolün çarpıcı bir tekrarıydı bu.[252] İşte tam da bu bağlantı anında, Ege'deki şehirler yükselişe geçmişken, Yunanlıların gözleri anıtsal heykellere ve mimariye açıldı; sonraki dönemlerde Mısır'ın ilksel zenginliği ve bilgeliğine duyulan ve Yunan düşüncesini doyuracak olan (daha sonraları Yunanların Yakın Doğu'nun diğer bölgelerini şeytanileştirmesinden etkilenmeyen) inanç formüle edildi ve muhtemelen Yunanlar sayı sistemlerini kazandılar.[253] Bu iltifata karşılık verilmedi, sebebini kolayca tahmin edebiliriz.[254] Özgüvenli, özbilinci artan bir Akdeniz'den bu son gelenler asimile etmek için gelmemişlerdi, kültürel bir tehlike gibi de sunulmamışlardı. Seferlere katılan paralı askerler Nübye sınırlarına ulaşmış, II. Ramses'in Ebu Simbel'deki devasa heykellerinin dizlerinde gelecek kuşaklara kendilerinden yazılar bırakmışlardı **[10.33]**, Samos'tan gelen başka paralı askerlerse Batı Çölü'ndeki vahaları Blest Adaları'na benzetmişlerdi (Akdeniz'deki ve Sahra'daki adasal oluşumların hoş bir harmanıydı bu benzetme) ama bunun dışında kışlalarıyla ya da başka ücra köşelerle sınırlıydılar. Çin İmparatorluğu'nun geç dönemlerinde Şangay'a benzer bir geçit kapısı olan Naukratis, paralı askerlerin izinde ilerleyen Egeli tüccarlara benzer hareket kısıtlamaları getirmişti.[255]

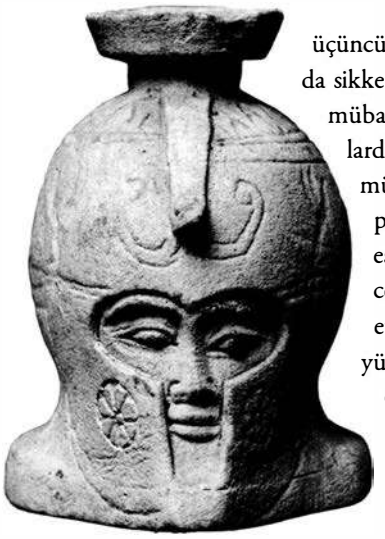
Naukratis, firavunun onayıyla, o zamanki sahilden 60 km uzakta, Nil'in Canopic kolu üzerinde kurulmuştu.[256] Bir kanalla, yakın ama neresinden bakılsa 15 km uzaktaki Sais'e bağlanıyordu; antik devirleri gür bir sesle yankılayan Büyük Yeşil'in Yabancı Diyarlarına Açılan Kapının Muhafızı unvanına sahip bir Mısır görevlisi, bu kanal boyunca toplanan gümrük vergilerini başkente aktarıyordu.

En erken tarihli çömlekler burada hareketliliğin MÖ 620 civarında başladığını, başta Samoslular, Miletoslular ve Aeginalıların yol aldığını, ama sonra diğer Doğu Ege kent-devletlerinin ve bazı Kıbrıslı tüccarların da çabucak katıldığını, Yunan mabetleri ve başka yapıların yanı sıra hatırı sayılır büyüklükte bir Mısır mahallesi ve depolama tesisisin inşa edildiğini düşündürür. O devirde yaşananlara ilişkin çarpıcı emarelerden biri, Doğu Fenikeli tüccarların yokluklarıyla dikkati çekmeleridir; Memphis'teki son bir Sur yerleşimi, Naukratis'in kurulmasını izleyen on yıl içinde sönüp gitmiş, Naukratis Nil'e giren yabancı gemilerin yegâne meşru istikameti haline gelmişti.[257] Bu ticaretin son derece kârlı belkemiği Ege gümüşü, şarabı ve yağına karşılık Mısır altını, hububatı, keteni ve papirüsüydü ama sırtında çok daha fazlasını taşıyordu ki, bunlar arasında Akdeniz'in doymak bilmez, Mısır özentisi küçük mal piyasası için yerel olarak üretilmiş çiniler **[10.34]** ve seyahat halindeki zengin tüccarlar için üst sınıf uluslararası fahişeler de vardı.[258] Birçok kent-devletten Yunanların birbirleriyle ve en azından resmi tezahürleri itibariyle kararlı bir biçimde farklılıklarını korumuş ve başkalarını sınıflandırmakta ustalaşmış Mısırlılarla omuz omuza yaşadığı bir yer olarak Naukratis, Yunan kimliğinin tam anlamıyla tavlandığı örs olmuştu.[259] Buradaki ticari hareketliliğe katılan kent-devletlerin ayrı ayrı yaptırdığı mabetlerin yanı sıra dokuz kent-devlet bir araya gelerek "Hellenion" diye bilinen bir yapı inşa ettirmişti. Yunan olmayı daha geniş kapsamda ifade eden bu kapsayıcı terime yapılmış ilk göndermelerden biriydi bu bina. Naukratis zaman içinde *emporion* kökenlerinden evrilerek aslında toprağı olmayan, kısmen Pan-Helenik bir kent-devlete dönüştü.[260] Nil Deltası her zaman olduğu gibi, Akdeniz çevresindeki şeyleri birleştirmenin şaşırtıcı yeni yollarını sunan verimli bir merkez olduğunu göstermiştir.

Ticaretle ilgili son bir tema en sona bırakıldı, çünkü bunun daha sonra kazandığı önem ve uzun vadede doğurduğu beklenmedik sonuçlar, kökenlerindeki örüntüyü, bu kökenlerin geçmişte derinlere uzanan köklerini örtme tehlikesi yaratıyor. Bu tema elbette ki ilk sikke kullanımıdır **[10.35]**. Para birimleri ve değer denkliklerinin iş görmesi açısından sikkelerin, piyasaların serpilip gelişmesi açısından bir pazaryerinin varlığı kadar önemli olduğu, önceki bölümlerde anlattıklarımızla açıklık kazanmış olsa gerektir. Her ikisi de MÖ "uzun"

10.33 Akdeniz'den 1000 km içerdeki Simbel'de MÖ 13. yüzyılda yontulmuş II. Ramses heykelinin kudretli bacağından bir parça. Bundan 700 yıl sonra oradan geçen Yunan paralı askerler heykelin üstüne yazılar kazımış, 19. yüzyılda geçen bir gezgin de kalın serif harflerle izini bırakmıştır.

10.34 Bu çini parfüm şişesinde şehvet ve yabanilik birleşir: Tam Yunan üslubu miğfer takmış bir savaşçı biçimindeki şişenin bir kenarında firavunun kartuşu bulunur. Şişenin kökeni belirsizdir ama bu özellikler birleştiğinde, onun Naukratis'te yapılmış bir ihraç malı olduğunu düşündüren inandırıcı verilerdir.

üçüncü binyıldan beri Doğu Akdeniz'de mevcuttu, daha yakın yüzyıllarda da sikke kullanımından epeyce önce, mallar, standartlaştırma, mali borç ve mübadele oranlarıyla ilgili fikirlerle birlikte havzanın tamamına yayılmışlardı. Sikkeler hediyeler vermeyi ve toplumsal hayatta yeri olan başka mübadele biçimlerini öldürmüş değildi; bunlar uzun zamandır ticarete paralel olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi, her yerde bulunmaları ve esneklikleri etkilerini aşındırmış bile olsa, sürdürmeye de devam edeceklerdi. Sikkeler orta düzeydeki metal birimlerini işaretleyip sigorta ettirmenin birkaç yolundan biri olarak ortaya çıktı. MÖ sekizinci yüzyılda Levant'ta ağırlık birimlerinin kazınması denemelerinde açık öncülleri bulunuyordu.[261] Gerçek sikkeler MÖ 600'ün öncesi ya da sonrasındaki 10 ya da 20 yıl içinde, sembolleri olan aslan kafası ve pençesine bakılırsa, Lidya tarafından basılmaya başlandı. Bilinen ilk sikkeler de Lidya'nın denize çıkışı olan Ephesos'ta, Anadolu ve Yunan geleneklerinin Artemis'e adanmış meşhur bir tapınak etrafında harmanlandığı bir kent-devlette damgalı ağırlıklarla birlikte bulundu.[262] Bu ilk sikkeler, kullanıcıları bilinemeyen metalik değerden ziyade görünür değeri kabul etmek zorunda bırakan, tahlil edilemez bir alaşım olan elektrumdan yapılmıştı. Akla yatkın varsayımlardan birine göre bu sikkelerin amacı, paralı askerlerin ücretlerini ödemek ve ülke içinde harcamalar yapmaktı.

Elektrumdan yapılmış bir para birimi ülke içi ödemeler ve vergiler açısından işe yarıyordu ama gümüş daha yaygın olarak bulunuyordu ve uzun süredir mübadele aracı olarak kullanıldığından ülke dışında kullanılma açısından daha iyi bir fırsat sunuyordu. MÖ altıncı yüzyıl başına gelindiğinde Doğu Ege'de Lidya'yla sınırdaş olan Yunan kent-devletleri ve denizdeki Aegina, kendilerinin büyük ölçüde gümüşten oluşan sikkelerini basmaya başlamışlardı.[263] Güney İtalya'daki kent-devletleri de çok geçmeden faaliyete geçtiler, MÖ altıncı yüzyıl sonunda Kıbrıs'taki bazı kent-devletler ve Etrurya'da sahilde bulunan, metal bakımından zengin Populonia da onları izledi. Populonia paraları küçük sikkeler yerine büyük birimlerden oluşuyordu.[264] Ne var ki bunların karşısında, incelikli ticaret ve devlet işleri açısından sikkelerin gereksizliği hakkında ciltlerce şey söyleyen, düşünceleri kışkırtan kayıtsızlık örnekleri de mevcuttur: Bunların başında da Ege'de Sparta, hatta paralı askerlere kesinlikle ödemede bulunulan Levant ve Kartaca örneğinde MÖ beşinci yüzyıla dek Fenike âleminin tamamı ve iki yüzyıl sonra bu işe giren İberya gelir.[265] Başka kent-devletlerin bastığı sikkeler başka yerlerde para olarak kullanılabiliyor olsa da, Mısır'da ve Doğu Akdeniz'de etkin imparatorlukların çoğunda olduğu gibi külçe olarak da muamele görüyorlardı.[266] Aslında ilk para basma örneklerinin, sadece (çoğu kendi gümüş madenlerinden yoksun olan) başlıca ticaret merkezlerinin değil, fevkalade rekabetçi Yunan kent-devletleri dünyasının da haritasına denk düştüğü gözlemi, siyasal oluşuma özgü sembollerle sikke basmanın, yurttaş kimliğini yansıtmanın başlıca sembolik yollarından biri olduğunu işaret eder. Bu yüzden Aegina sikkeleri üzerine kolaylıkla ayırt edilebilir bir canlı türü olan deniz kaplumbağaları, Phocaea sikkelerine denizlere bir o kadar aşina foklar,

10.35 Erken sikkeler: (*sağda*) Lidya altın sikke örneği; boğaya saldıran aslan motifi öteden beri varlığını korumuştur. (*Solda*) MÖ 500'den kısa bir süre sonrasına ait Aegina işi gümüş bir parçanın üstünde, bu denizci siyasi oluşumun sembolü olan deniz kaplumbağası bulunuyor.

Atina'nınkine baykuş, Metapontion'unkine başak basılmıştı. İki yönlü bir bağlılığı bildiren daha ince mesajlar da veriliyordu, örneğin Doğu Ege'deki "İyonya kent-devlet" toplulukları bazen paralarının bir yüzüne ortak bir desen basıyor, diğer yüzünde ise bireyliklerini ileri sürüyorlardı. Sikkelerin kökenleri ve yayılması geçmişe gömülmüştür, tam da Akdeniz'in geleceğini haber verdikleri kadar.

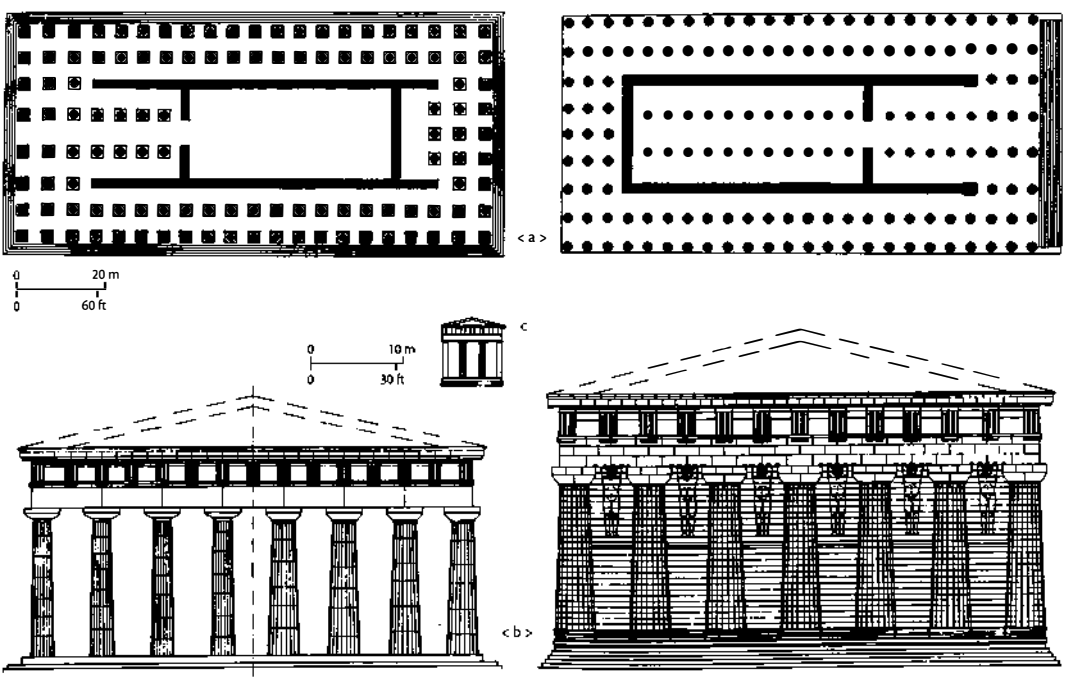
Tapınaklar ve Üç Direkli Kadırgalar

Daha önceki olguların billurlaştığı ve daha büyük ölçekte karşımıza çıktığı son iki örneği hızlıca ele alabiliriz ama bunları tümüyle görmezden gelmek, Akdeniz'in bütünleşmekte olan kültürel ve kavgacı coğrafyasının başlıca özelliklerini görmezden gelmek olur. İlahi hükmün gözetiminde bütünleştirme ve müzakere etme mekânları olarak mabetlerin rolü uzunca bir süredir yükselişteydi. Yükselmekte olan şehirler ve bölgelerarası merkezlerdeki mabetlerin yanı sıra, yeni kuşak *emporion*'larda da mabetlerle karşılaşmıştık. MÖ altıncı yüzyılda Akdeniz'in dört bir yanında, özellikle de Yunan dünyasında giderek standart görünümde muazzam, gözden kaçırılması imkânsız tapınakların yükselmeye başlamasıyla bu süreç de fiziksel zirvesine ulaşmıştı. Yunan dünyasındaki tapınaklar artık büyük ölçüde taştan yapılıyor, bir sütunlar ormanıyla donatılıyor, alınlıklı girişlerin üzerine yerleştirilmiş, yerel ya da daha geniş kapsamlı Yunan kimliğiyle ilgili mitlerle şifrelenmiş mesajlar veren heykellerle süsleniyordu **[10.36]**.[267] MÖ altıncı yüzyılın büyük bölümünde, ortalama her iki yılda bir, yeni bir tapınağına inşasına başlanıyordu; yüzyıl kapandıktan kısa bir süre sonra Sicilya Selinousu'nun dokuz tapınağı olmuştu [**Rr. XLVI**].[268] Her yıl sırf yontu taleplerini karşılamak üzere denizden 270 ton mermer taşınıyordu.[269] Bu ölçek ve maliyet, Yunan kent-devletlerinin zenginleştiğini, Samos ve Ephesos gibi komşuların hiç olmadığı kadar büyük eserler inşa etme çabasına girişmesinde tanık olunduğu üzere, aralarındaki rekabetin arttığını, son olarak bir o kadar önemlisi, devlerin yoğunlaştığı (bu bakımdan Atina'nın büyük tapınakları, hem daha sonra Pers saldırılarında yıkılan akropolistekiler hem de aşağıdaki devasa Zeus tapınağı anormaldir. Zeus tapınağı o kadar iddialı bir projeydi ki ancak Roma devrinde tamamlanabilmişti) Doğu Ege, Güney İtalya ve Sicilya gibi doğmakta olan etnik kesişme bölgelerinde keskin bir girişkenliğin varlık gösterdiğini haber verir.[270] Çoğu tapınak, kendilerinden önceki daha küçük mabetlerle benzer işlere hizmet ediyordu ama Delphoi ve Olympia'daki bölgelerarası büyük tapınaklarda özel fırsatlar doğmuştu. Buralar zengin bireylerin adakları ve kozmopolit bir Akdenizli izleyici kitlesi karşısında statülerini sergileyip karşılaştırmak için tapınakların arenalarını kullanan kent-devletler sayesinde semirmişti; talihli Siphnos'un incelikli "hazinesinden" daha önce bahsetmiştik [**Rr. XLVIII**].[271] Elitlere göre bu yerler bir yandan kendilerine denk insanlardan oluşan daha geniş bir çevre içerisinde rekabetçi tutkuları salıverirken, bir yandan da sunularda bulunup kent-devlet adına başka onurlu işler yaparak yurttaşlık itibarını kabul ettirmek için de mükemmel bir ortam sunuyordu; özellikle de boş zaman ve zenginlik isteyen spor olayları kutsal bayramların bir parçası haline geldiğinde…[272] Oyunlara katılım konusunda sınırlamalar olsa da tapınaklara adak bırakanların hepsi Yunan değildi. Delphoi'de bir Mısır kralı, Apollon tapınağının

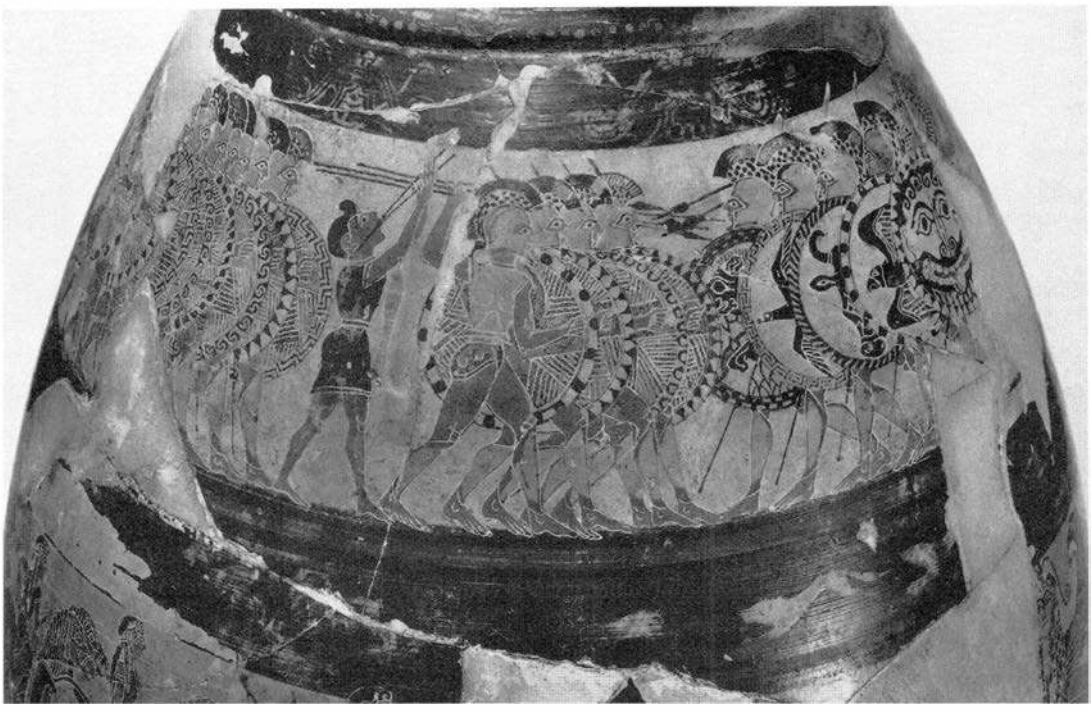
yeniden inşa edilmesini kısmen desteklemiş, bir Lidya kralıysa göz kamaştıran değerli metal armağanlar sunmuştu; çok sayıda Etrüsk adağına ilaveten Caere kendi hazinesini bırakmıştı.[273]

Başka yerlerde, MÖ altıncı yüzyıl sonuna doğru Etrurya ve Roma'da, çatı sırtına heykellerin dizildiği yerli üslupta tapınaklar yükselmeye başlamıştı, bunlar kimi zaman mezarlıklara yakın oluyorlardı, ritüel merkezleri olarak onların yerini almaya başlamışlardı. Kehanetleri, su kültleri ve vahşi hayvanlarıyla (en başta da geleceğin liderleri olmaya yazgılı hayvanların sütünü emenlerle) Orta İtalya dininin, derinlere uzanan yerel tarihöncesi kökleri vardı.[274] Antik betimlemelerden formları hayal meyal çıkartılabilen anıtsal mabetlerin gölgesi, Levant şehirleri ve türevlerinin üzerine düşmüştür yıllarca, Mısır da kutsal devasalığın saygın kaynaklarından biri olmayı sürdürmüştür. Bu kitabın kapsadığı dönemin son bulmasından epeyce sonra, imparatorluk zamanında seküler mimari, Akdeniz'in bu kadar ciddi biçimde yükseltilmiş tanrılarının meskenlerine rakip çıkacaktı.

Son özellik savaşın yüzüyle ilgilidir. Kara ve denizde çarpışmalar binlerce yıldır yaygındı, MÖ ikinci binyıl sonlarına gelindiğinde, Neo-Asur reformları sonrasında bir sıçrama daha yaparak çoktan hatırı sayılır bir düzeye ulaşmıştı. Ancak çarpışmalar, Klasik devirden aşina olunan kılığa ancak MÖ yedinci ve altıncı yüzyıllar arasında, kent-devlet bölgeleriyle ve aralarındaki rekabetin ön plana çıkmasıyla ulaştı. Karada ağır zırhlarla donanmış savaşçı, yeni bir şey değildi, özellikle Ege'de, doğu ve Avrupa tunç gelenekleri bu yönde harmanlanmıştı zaten. *Hoplite* denilen yeni yurttaş-asker modelini, kapalı "Korint üslubu" miğferi ve 7 kg'lık yuvarlak kalkanıyla bu kadar etkili kılan şey, askerliğin yurttaşlıkla, her bir askere sağlanan donanımın maliyeti düşünülürse, oligarşik türde yurttaşlıkla ilişkilendirilmesi; teke tek çarpışmanın ya da safları gevşek tutarak savaşmanın yerini, sıkışık düzende dizilmiş, iyi eğitimli erkeklerin savaşı almıştı. Bu askerlerin üst üste binen kalkanlarına varıncaya dek birbirlerine duydukları

10.36 Birbiriyle yarışan iki çift heybetli tapınak, her biri yirmi-otuz yıl arayla komşu siyasi oluşumlarda inşa edilmiş: (a) Ephesos'ta Artemis (MÖ 560) ve Samos'ta Hera (MÖ 530) tapınaklarının planları; (b) Sicilya'da Selinous'ta GT tapınağı (MÖ 520) ile Akragas'ta Zeus Olympos (MÖ 510) tapınaklarının bitmiş haliyle yükseklikleri. Bu tapınakların ne kadar devasa olduğunu görmek için, şekil **10.32**'de görülene benzer bir yapıyla, (c) Delphoi'deki tipik bir hazine binasının boyutlarıyla karşılaştırma.

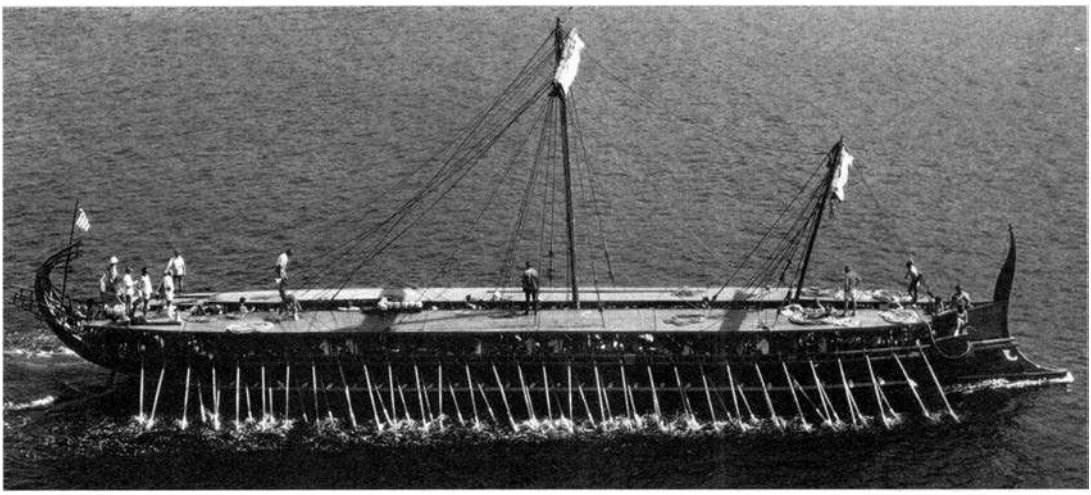
10.37 Kara savaşının değişen yüzü: Veii yakınlarından çıkarılmış, MÖ yedinci yüzyıl ortalarına ait Korint işi bir Chigi vazosu. Silahlarla donanmış, safları sıklaştırmış bu paralı asker birlikleri sonraki birkaç yüzyıl boyunca Akdeniz'de ve ötesinde en etkili savaş kuvvetleri ve paralı askerler olacaktı.

güven, yurttaşlık bütünleşmesi ideallerini perçinliyordu.[275] MÖ 650 civarında Korint'ten Veii'ye gönderilmiş bir ihraç malı üzerinde bu manzarayı bir nebze olsun yakalarız; burada boruların değişen ritimlerine göre çarpışan bu tür askerler, elit hayat tarzlarını akla getiren başka imgelerle çevrelenerek resmedilmiştir. Bu arada, belirgin bir değişimle, silahlar ve zırhların zengin bireylerin mezarlarına gömülmek yerine kutsal yapılara bırakılan sunular haline gelmesiyle birlikte, elitler ve askerler arasındaki yakınlık da azalmıştır **[10.37]**. *Hoplite* taktikleri, Ege ve bitişik bölgelerden paralı askerlerin kiralanmasıyla birlikte Doğu Akdeniz'in tamamına yayılmıştır; bunların bazıları servet avcısıydı, bazılarıysa kendi memleketlerinde gözden düşmüş kişilerdi. Daha önce Mısır örneğinde bu savaşçı merkezkaçın her iki ucunda yaşanan sonuçları incelemiştik. Mısır'da meselenin insan gücü olmadığı açıktı, Mezopotamya'nın sert ordularına karşı etkili olabilecek taktiklerin bulunması daha önemliydi. Lesboslu şair Alcaeus'un kardeşinin, Aşkelon kuşatmasında Babil adına para karşılığı savaşmış olmasının ortaya koyduğu üzere, Mısır'ın tekeli haliyle devam etmemişti.[276] Yine Levant'ta, Kitab-ı Mukaddes'te Davud'un hasmı betimlenirken bahsedildiği üzere, Golyat'ın zırhının, görünüşte *hoplite*'ten türeme daha geç bir eklentiyi işaret ettiği de açıktır.[277] Farklı parçaların kullanımı muhtemelen Orta İtalya'nın da bir gerçekliğiydi; burada *hoplite* donanımının unsurları popülerdi ama yerli silahlarla, örneğin iki yüzlü savaş baltasıyla o kadar harmanlanmıştır ki, bu donanımla birlikte taktiklerin de tercüme edilip edilmediği konusunda kuşkular uyandırır.[278] Roma pekâlâ bir istisna olabilir, burada daha sonraki dönemlerde "*centurion* [83 kişilik bölükler] reformunun" hatıraları, bu kent-devletin gelecekte neden savaş üstünlüğüne sahip olduğunu açıklayabilir.[279] Daha batıya ve Kartaca'ya ilişkinse tam bir cehalet içindeyiz ama kara savaşları, başka yerlerde rekabet halindeki siyasal oluşumların kalabalık yönetim merkezlerinde, mümkün olabileceğinden daha uzun bir süre boyunca gelişmeden kalmış olabilir.

Denizde kritik değişiklik bir asrı aşkın bir süre sonra yaşanmıştı. Büyük yükleri taşımaya ve açık denize çıkmaya uygun geniş yelkenli "tekneler" dışında, MÖ altıncı yüzyılın büyük bölümü boyunca havzanın tamamında denizlerde hareketliliğin ve donanma savaşlarının yükünü *pentekontera*'lar çekiyordu. Herodotos'un aktardığı ticaret, nüfus aktarımı, donanma savaşı ve akıncılık hikâyelerinde oynadıkları rolleri dikkate alırsak bunlar etkili deniz vasıtalarıydı.[280] Söylendiğine göre, birazdan döneceğimiz bir girişim çerçevesinde, sadece iki *pentekontera*, Ege'den Afrika'ya çekirdek niteliğinde bir grup insan taşımıştı.[281] *Pentekontera*, çok daha büyük yelkenli bir kalyon tipinin, üç direkli kadırganın ortaya çıkmasıyla gölgede kaldı. Bu yeni gemi tipi, *pentekontera*'nın yarısı kadar daha uzundu ve üçlü sıralarında genelde üç kat daha fazla kürekçi taşıyordu **[10.38]**.[282] Üç direkli kadırgalar kesinlikle daha hızlı değildi ama başlarıyla vuruşları korkunç bir darbe indiriyordu, çıkarma sahilinde de çok sayıda asker kusabiliyorlardı. Uzak sahillere pek uyarıda bulunmadan denizden salınabilecek şiddetin ölçüsünde ciddi bir sıçrama yaratmışlardı; gerektiğinde bağlantılılığın karanlık yönünü, deniz teknolojisinin mücbir etkilerini hatırlatır bu araçlar. Nerede ve ne zaman icat edildikleri tartışmalıdır, gerçi MÖ sekizinci yüzyıl ile yedinci yüzyıl arasında Levant'tan Ege'ye yavaş yavaş yayıldıkları konusunda geleneksel bir görüş birliği olsa da, MÖ 540 civarında, muhtemelen Sayda'da kentin son emperyal efendisi yönetiminde ya da belki Kartaca'da ortaya çıktıkları yolunda ikna edici bir sav ileri sürülebilir. Birazdan göreceğimiz üzere, bu iki yer için de adalar arasında orduları taşıyabilmek askeri açıdan öncelikli bir mesele halini almıştı.[283] Üç direkli kadırga, birbirine son derece bağlı denizlerde, tıpkı 20. yüzyıl başındaki dretnotlar gibi, daha önceki savaş gemilerinin pabucunu dama atmış, MÖ 540'ı izleyen on yıl içinde de Doğu Ege'nin önde gelen denizci kent-devletleri yeni süper gemileri benimsemişti. Örneğin Samoslu Polycrates, denizaşırı emellerini gerçekleştirmek için hemen 40 tane üç direkli kadırga toplamıştı. Ertesi yüzyılın başına gelindiğinde, Aegina, Korint ve Atina ile Siraküza gibi daha yeni denizci siyasi oluşumlar, başta birbirleriyle savaşmak amacıyla, benzer büyüklükte üç direkli kadırgalar inşa ediyordu. Üç direkli kadırgalar, felce uğratan maliyetleri itibariyle de dretnotları andırıyordu; bu gemilerin maliyeti çok zengin bireyler dışında herkesin gücünü aşıyor, birçok kent-devletin donanma kapasitesini sınırlıyor, dolayısıyla elitlerin mülkiyetindeki savaş gemilerinden oluşan filolar karşısında devlet donanmalarının ortaya çıkışını hızlandırıyor, bu gibi oluşumların fevkalade zengin birkaç kentte yoğunlaşmasına neden oluyordu. Bunun siyasal sonuçları yarım yüzyıl içinde amansız bir açıklık kazanacaktı.

Son Büyük Kazanımlar

Buraya dek Erken Demir Çağı Akdeniz'i ekseninde yerleşiklik kazanan inişli çıkışlı ağlar ve birbirine yaklaşan hayat tarzlarından oluşan uzun bir kuşağa odaklandık. Ancak faaliyetlerin ve taleplerin artması, MÖ yedinci yüzyıl sonlarında ve altıncı yüzyılda havzanın geri kalan kısmının büyük bölümünün de bu kuşağa dahil olmasını sağlayacak, coğrafi ve kültürel Akdeniz'i hiç olmadığı kadar yakın bir ilişki içine sokacaktı. Doğuda Geç Tunç Çağı'nda olduğu gibi es geçilmiş ya da direniş göstermiş birkaç bölge öne çıkar. Orta Adriyatik, Ligurya ve Kuzey

10.38 Deniz savaşının değişen yüzü: Burada Atina'ya özgü bir üç direkli geminin kopyasıyla yapılmış iddialı bir deneme görülüyor. Deniz savaşının yanı sıra kara savaşında kullanılan birlikler için de çok fazla yer olduğuna dikkat edelim. Bu özellik bu gemileri Akdeniz koşullarında son derece etkili şiddet ihracatçıları haline getiriyordu.

Afrika'nın bazı bölgelerinde bu tür örneklere rastlarız, Güney Türkiye'nin pek araştırılmamış vahşi sahillerinin ardında belki başkaları da vardır. Bu gibi geri kalmış bölgelerin yavaş yavaş kazanılması sonraki birkaç yüzyıl boyunca devam edecek, Roma devrinde geçici bir süreliğine zirveye tırmanacaktı. Ama MÖ 500'e gelindiğinde, buralar Orta Deniz'in tamamını kucaklayan ve kesen bir çerçeve içindeki yalıtık oluşumlardan ibaretti. Bu genişleme, havzanın fiziksel sınırlarında da durmamıştı, zira MÖ yedinci yüzyıldan itibaren Akdeniz halkları ve pratikleri komşu bölgelere hiç olmadığı kadar fazla akmaya başlamıştı. Bu gelişme küresel tarihte, çok geçmeden ılıman Avrupa'yı, Batı Asya'yı ve Hint Okyanusu'nu etkisi altına alacak, nihayetinde Atlantik'ten Amerika'ya sıçrayacak büyük bir patlamanın yaklaştığını haber veriyordu.

Burada konu aldığımız üzere, bu bütünleşmenin başlangıcı kimi zaman havzanın epey orta halli bölgelerini de içine almıştı. Aslında, birçok ölçekte çeşitli süreçlerin, bu zamana kadar hareketliliğin kenarında kalmış sayısız vadi, körfez ya da adanın mikrokozmoslarına varıncaya dek, iş başında olduğunu düşünebiliriz. Yaylalar da giderek bütünleşme içine giriyordu, yenice zenginleşmiş ve kimi zaman yırtıcılaşan yayla toplumlarının etkisi (Güney Apeninler'deki Samnite siyasal oluşumu ve Meseta'daki benzerleri meşhurdur) MÖ 500'den epey sonra da keskin bir biçimde hissedilmiş olsa da bunun kökenleri biraz daha geriye uzanıyordu; yaşadıkları coğrafyanın, daha geniş çaplı Akdeniz kültürü ve piyasalarıyla (en başta da ovalarda kurulan yeni şehirlerin geniş ölçekli çoban hayatının ürünlerini elde etmek için) kurduğu ilişkilerin sürekli artmasıyla iç içe geçmişti. Bazı yerlerde, daha önceye uzanan ama kesintili bir ilişki tarihi görmek de mümkündü. İki alt havzanın başlarının çevresinde böyle bir durum söz konusuydu. Kuzey Ege, daha önceki dış bağlantı hatlarını pek kaybetmemişti ama ancak MÖ yedinci yüzyılda buranın metalleri, şarabı ve köleleri güneye büyük miktarlarda akmaya başladığında, kent-devletler bu bölgenin yarımadaları ve adalarında tutunma noktaları yaratmaya, Makedonya ve Trakya'nın iç kesimlerinde yerleşik, Balkanlar ve Adriyatik'e uzanan kara bağlantılarına sahip gevşek yerli toplulukların yanı başına yerleşmeye başladılar.[284] Sahil şeridinin açıklarında bulunan, zengin altın madenlerine sahip Thasos, daha güneyde Ege'nin girişimci artıkları olarak görülüp kuralcı bir tutumla bir kenara itilenler için bir çekim merkezi haline gelmişti.[285]

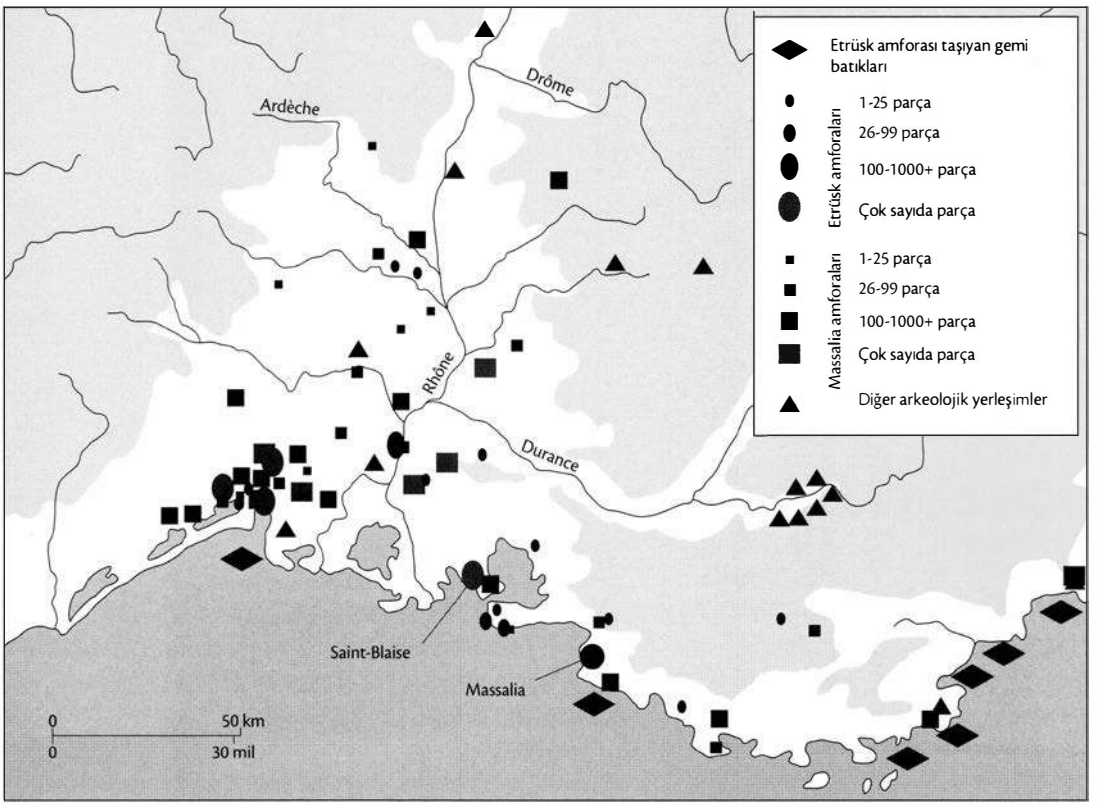
Adriyatik'in iç kesimleriyle (giriş kısımlarının civarındaki dışa kapalı Korint yerleşimlerinin ötesinde) temasların dirilmesi, daha sonraki tarihlerde, MÖ altıncı yüzyıl sonuna doğru olmuştu. O zamana dek Adriyatik'te gayet bağımsız bir ticaret yaşanmıştı. Bugünkü Rimini yakınlarında iç kısımda kalan Verucchio, Baltık kehribarının dolaşımında rol oynuyordu. Arpi'nin toprak işleriyle uğraşan işçileriyse Tavoliere'den Kuzey ve Orta Dalmaçya'ya el yapımı boyalı çömlek gönderenler arasında yer alıyordu.[286] Doğu kıyısı boyunca, erişime kolayca kapanan, savunmasız gemilere pusu kurmaya müsait bir adalar labirenti uzanan, sahilleri küçük tepe kalelerle dolu olan, Tavoliere'de kuvvetli atlı savaşçı imgeleri barındıran bu kapalı denizi,[287] Akdenizli mütecavizlerin faal düşmanları diye yorumlamak caziptir, birkaç yüzyıl boyunca da bu konuda başarı göstermişlerdir. Akdeniz ile Adriyatik arasında yeniden bağ kurulması, MÖ ikinci binyıl sonlarında olduğu gibi kuzeyden başlayarak gerçekleşmiştir. Tiren sahnesindeki rekabetin yoğunlaşması ve Po Ovası'ndaki zengin, sürekli hasatların kârlı bir tahıl ticareti imkânı sunması üzerine, Padova ve Este'de metal ticaretiyle uğraşan Etrurya ve Veneto grupları, denize açılan bu alternatif kapıya yönelmeye başlamıştı.[288] Po ve Alpler'e uzanan hinterlandının denize açılan kapısı olarak Frattesina'nın eşdeğeri, 50 km güneydoğuda, bugün sahildeki lagünlerin yakınında Spina'da bulunuyordu. Venedik gibi kanallar ve envai çeşit insanla dolu bu yerin mezarları çok geçmeden Atina çömlekleriyle doluvermişti.[289] İç kesimlerde canlı bir metal kap kacak üslubu, Etrüsk, Doğu Akdeniz ve Alpler'in ötesindeki sanat geleneklerini birleştiriyordu; doğu sanatına büyük ölçüde yabancı olan misyoner pozisyonu tasvirleri, bağların hayal edilmemiş biçimlerde dallanıp budaklandığını işaret eder.[290] Yine Tunç Çağı'nda olduğu gibi, araya giren Adriyatik sahilleri ve adaları bu bağlantının dışında bırakılmıştır. Yerel tepe kalelerde bir değişiklik kıpırtısına pek rastlanmaz,[291] hiçbir mütecaviz yerleşim MÖ dördüncü yüzyıl kadar geç bir tarihe dek varlık göstermemiştir ama bu tarihte Siraküza'nın desteğiyle Yunan kurucular Vis ve Hvar gibi adalara ulaşmıştır (tesadüfe bakın ki Hvar, Akdeniz'de Roma öncesi tarla ayrımlarının en iyi görüldüğü coğrafyayı korumuştur).[292] Ancak bu gelişmelerin dışında kalan, minicik, manidar bir istisna vardı. Palagruža, Mezolitik keşif seferleri hakkında sunduğu ilk işaretlerden, çiftçilerin yayılmasında bir sıçrama taşı olarak oynadığı rolden tutun, uzak mesafelere giden kano yolcularının tuttuğu bir istikamet olarak popülerliğine ve Orta Akdeniz'in küçüldüğü dönemde yelkenli gemiler önünden geçip giderken yaşadığı ıssızlığa varıncaya dek, Orta Adriyatik'te denizcilik eğilimlerinin barometresi olmuştu tekrar tekrar. MÖ altıncı yüzyıl sonlarında Palagruža bir kez daha yeni bir görünüme büründü; bu kez, efsanevi gezgin kahraman Diomedes'in deniz tapınağıydı. Diomedes'in Yunan çömlek parçalarının üstüne kazınmış ismi, artık kutsal sayılan bu çorak kaya parçasını uzaklardaki yerlere bağlıyordu.[293]

Etkileşim alanına yenice dahil olmuş bölgelerin hepsi bu kadar kısıtlı değildi, daha önceki temas döngülerinden de yararlanmamıştı. Stratejik önemleri ve önceden dış bağlantılara neredeyse kesintisiz bir biçimde kayıtsız kalmalarıyla öne çıkan iki yer vardır. Her iki örnekte de bütünleşme süreci hiç şaşırtıcı denemeyecek biçimde dış müdahalelerle başlamış, sahil şeridinin yeni kesimlerindeki coşkulu yeni başlangıçların faal olarak denizcilikle uğraşması, buna karşılık onlara maruz kalanların ağır huzursuzluklar ve kayıplar yaşamasıyla birlikte yerli toplumlarda hızlı değişikliklere yol açmıştır.[294] Bu bölgelerden biri, Güney Fransa'da

Akdeniz'in kuzeydeki üçüncü büyük körfezinin çizdiği yayın çevresinden Katalonya'ya ve yakındaki bölgelerin karşısındaki adalara uzanıyordu. Diğeriyse muazzam Afrika yakasında, o zamana kadar tümüyle farklı, büyük ölçüde kendi içine kapalı bir tarihi olmuş bir bölgeydi; bu geç dönüm noktasında Akdeniz içi bağlantılara dahil olması, Akdeniz tarihine yeni bir boyut katacaktı.

Güney Fransa'dan başlayalım **[10.39]**. MÖ beşinci yüzyıl başında bir tarihte, Aude'nin ağzı ile Pirene tepeleri arasında kalan, bugün Pech Maho diye bilinen orta halli yerli bir ticaret merkezinde, bir yüzü Yunanca diğer yüzü Etrüskçe yazılı bir tablet gömülmüştü.[295] Tabletin Yunanca yüzünde Pireneler'in öbür yakasında Emporion diye bilinen limandan bir tekne alındığı kayıtlıdır; kâr paylaşımı ve borçla ilgili ayrıntıların tanıkları (muhtemelen yörenin ricali) İberya'ya özgü isimler taşır, Etrüskçe yazılı yüzündeyse yer ismi Mataliai (Massalia) seçilebilir. Akdeniz denizcilik girişimlerine ilişkin, kökenleri Geç Tunç Çağı Ugariti'nde rahatlıkla bulunabilecek olan, istisna olmaktan uzak bu vinyetin dikkat çekici tek özelliği, gömüldüğü bölgede birkaç kuşak önce böyle bir şey olmasının düşünülemeyecek olmasıdır. Güney Fransa, istenen kaynaklar bakımından hiç zengin bir donanımı olmayan, nispeten ılıman bir doğal ortamın birkaç binyıl boyunca varlığını sürdürmesi sonrasında ön cephede bir mevki edinmişti. Dağlar ve açık denizle yarı çevrelenmiş olması, bu süre zarfında Akdeniz'de hayatın alt perdeden devam ettiği, zaman zaman kıpırdandığı geri bir bölge yaratmıştı. Bu kıpırtılardan biri, MÖ üçüncü binyılda geniş ağızlı bardaklar ve megalitik mezarlarla ilişkili olarak, Rhône'un yukarı kısımları ve İberya çevresini dolanan bağlar kısa bir süreliğine onu da içine aldığında yaşanmış; sessiz cinsten birkaç kıpırtı da MÖ birinci binyılın ilk yüzyıllarında, Aude-Garonne kıstağından geçerek İberya'yı kestirme yoldan aşan Atlantik mallarının damla damla akışı, yol üstünde birkaç yerleşimi geliştirmesiyle ortaya çıkmıştı. MÖ sekizinci yüzyılda ve yedinci yüzyıl başlarında bile, çoğu bölge sakini, yarı ormanlık coğrafyalara kurulmuş köylerde ve çiftliklerde çiftçilik yaparak, avlanarak, sulak yerlerde yetişen bitkilerden ve sahil kesimdeki *étang*'lardaki hayvanlardan yararlanarak yaşıyordu.[296] Bu hayat tarzını huzurlu bir hayat gibi resmetmek naiflik olacaktır ama karşılaştırmalı olarak bakıldığında, Akdeniz'in bu bölgesinin başka yerlerde yaşanan iniş çıkışların birçoğundan o zamana dek kaçınmış olduğu tahmininde kesinlikle bulunabiliriz.

Daha geniş çaplı dünyanın istilası, MÖ yedinci yüzyıl sonlarında, özellikle Caere ve Vulci'den Etrüsk tüccarların Tiren'deki daha genel baskısının bir parçası olarak başladı ama sonra onlara başkaları da hemen katıldı.[297] Yaklaşırken izlenen yollardan biri, Antibes ile Rhône Deltası arasında bulunan tam bir gemi mezarlığıyla belirlenmiştir. Provence sahillerinin vahşiliğinin amansız bir ifadesi olan bu enkazlar, Akdeniz'de sadece Güney Türkiye ve Kuzey İsrail'de rakibi çıkan yoğun sualtı araştırmalarının da gurur kaynağıdır.[298] Fransa, Etrüsk ticaretinin hedeflerinden biri olarak çok geçmeden Sardinya, Sicilya ve Girit'teki eski pazarları sollayıp geçmişti. Bu ticaret o zamana dek bira ya da bal likörü için yerlilere şarap ihracatına yoğunlaşmıştı, buna bir de incelikle süslenmiş metal servis ve içki kapları ya da *bucchero* çömlekleri, Yunan amforaları ve incelikle boyanmış çömlekler, bunlara eklenmiş ya da başka yüklerle gelen birkaç Fenike ürünü eşlik ediyordu.[299] Sahilde bulunan, Doğu Rhône deltasının sulak dünyasına bakan büyük Saint-Blaise köyüne istisnai miktarlarda ithal mal ulaşıyordu. Daha sonraki tarihlere ait kanıtları Gal ticaretinin bu ilk evresine yansıtma konusunda

10.39 Massalia'nın kurulması öncesi ve sonrasında Aşağı Rhône Vadisi'nin Akdeniz ticaretine açılması. Bu harita gemi batıklarının ve büyük miktarda amfora barındırdığı bilinen yerleşimlerin dağılımından hareketle hazırlanmıştır.

tedbiri elden bırakmamak gerekirse de, bir miktar İberya ve Atlantik metal işleri dışında bu akışa karşılık verecek başka mal bulunmadığı dikkate alınırsa, Etrüsk limanlarına ve ötesine giden ters yöndeki akışın, Akdeniz üretiminin doymak bilmez taleplerini beslemek üzere köle olarak satılan yerli halktan oluştuğu akla gelir. Aslına bakılırsa, Etrüsklerin önerecek fazla bir şeyi olmayan kalabalık yeni bir bölgeye çabalarını yeniden yöneltmelerinin ardındaki gerekçe muhtemelen burada yatıyordu.[300] Eğer böyleyse, arzu edilen bir Akdeniz içkisi kana karışır karışmaz alt-pastoral hayat tarzları bile, bazılarının yararına, bazılarının da mahvına neden olacak şekilde çözülüyordu.

50-60 yıl boyunca temaslar gemiden kıyıya karşılaşmalar biçiminde cereyan etti, bu durum taraflar arasındaki ilişkinin toplumsal etkisini ve iç kesimlere ulaşmasını sınırlıyordu.[301] Daha sonra, MÖ 600 civarında Rhône Delta'sının kayalık yakasında bulunan korunaklı müthiş bir körfeze sokulan bir burnun üzerinde daimi bir tüccar yerleşimi oluşmaya başladı. Burası Saint-Blaise'in doğusunda, iki günlük yürüyüş mesafesinde ya da yelkenle yarım günlük yoldaydı, Saint-Blaise'e Gadir'in Huelva'ya olduğundan daha yakındı.[302] Erken Massalia (Marsilya) arkeolojisi, yeri çok güzel olan bu şehrin o zamandan beri gösterdiği başarının kurbanı olmuştur; ancak buradaki yerleşim başlangıçta orta ölçekteydi, Doğu Ege'den gelen Fenikelilerce özel olarak kurulduğu yönünde hikâyeler olsa da, yerli özellikler gösteren ziyafet ve içki alanlarının yanı sıra Etrüsklerin faaliyetlerine dair de işaretler vardır. "Fenikeliler" terimi herhalde batıda dolaşıp duran çok sayıda karakteri kapsayan bir terimdi **[10.40]**. Massalia, Kartaca'ya kıyasla pek düzenli bir biçimde olmasa da çabucak gelişmişti. MÖ altıncı yüzyıl sonlarında 30-40 hektarlık bir alana ulaşmıştı, Tiren Denizi'nin batısındaki en büyük

şehir unvanını taşıyordu; bir rıhtım yanı bölgesi, 25 km uzaktan denizyoluyla nakledilmiş taşlardan yapılmış bir sur duvarı vardı; çömlek atölyeleri amforalar, hem yerli hem Doğu Ege işi incelikli gri ve renkli çömleklerin taklitlerini üretip duruyordu; kent güneyinde etnik bir tını taşıyan donanma savaşlarının başlamasıyla birlikte daha keskin bir biçimde Yunan kimliğine sarılmıştı.[303] Ne var ki benzer Sicilya ve Güney İtalya kentlerinin tersine, ancak orta büyüklükte bir toprak parçasını denetimi altına alabilmişti, benzer şekilde müstahkem yerli köylerle çevrelenmiş bir halde, sadece kendisini besleyebilecek durumdaydı, daha da önemlisi, kendi bağlarında doğrudan ithalata yönelik üretim yapmak zorundaydı, hayat damarı hâlâ deniz ve gemicilikti. Yörede şişelenen, iç kesimlere ve İtalya'ya gönderilen Massalia şarabı, bu yüzyıl ortasında önce Etrüsk kent-devletlerinin ticaretini ikame etmiş ve sonra bozmuş, onunla birlikte köleliğin getirdiği kârı da kendisine almıştı.[304] Tarım ve ticaret stratejilerinin bir arada uyum içinde çalışması itibariyle gayet Akdenizli olan bu girişim, önceden sadece yabani asmaların bulunduğu bir diyara ehlileştirilmiş asmalar getirmişti ve bu bitkiler serpilmişti. Oysa tersine zeytin üretimi ancak MÖ 500 sonrasında başlamıştı ki bu durum, üzümün Güney Fransa'da kurucu gruplar arasında daha yakın ekonomik teşvikler ve toplumsal ilişki fırsatları sunduğunu gösterir.[305]

Bunun yerli toplumlar üzerinde muazzam bir etkisi olmuştu; buna yakından odaklanmışlar, kültürlerinin diğer kısımları etkilenmeden kalmıştı.[306] İç kesimlerle ticaret yerlilerin elinde kalmıştı, yerli görenekler ve bağlantılarla gerçekleştiriliyordu ama ticaretin ölçeğinde ve amacında bir devrim olmuştu. Çoğu sahilde bulunan ama birkaçı iç kesimde, daha uzun bir ömrü olacak yerlerde (Arles, Nîmes ve Carcassonne gibi) kurulu, stratejik bir konuma sahip yerleşimler kimi zaman düzenli bir planı olan, düz çizgili evlerin çevresine büyük hendekler ve rampalar inşa etmişler, yerel özellikleri daha geniş çaplı Akdeniz kültüründen benimsedikleri unsurlarla harmanlamışlardır.[307] Bu da *oppida* denilen Fransız kasabalarının, birkaç yüzyıl önce Etrurya'daki durumun tersine, bu bölge ana akım gelişmelere katılıncaya dek bilinmeden kalan yarı kentsel tepe kalelerin doğuşunun başlangıcı olmuştu. Buraların daha yakın paralelleri dönemin İberya'sında bulunur, mamafih İberya, Argaric örneğinde olduğu gibi, daha önceden de yerel nedenlere bağlı karmaşıklık döngüleri ortaya çıkarmıştı. Orman arazilerinin açılması, ekim yapılan arazileri genişletmişti, çok geçmeden tahıllar ilk kez, toptan ticarete konu olup depolanan bir mal haline gelecekti.[308] Ama şimdilik ekonomi şarap ve kölelerin güdümündeydi. Filtreleme ve karıştırma gibi ince ayrıntıların umursanmadığı yerel haliyle bile, şarabın tüketim adabı, Yunan üslubu çok sayıda kupa gerektiriyordu.[309] Belki örtüşen yerel ağların sayısı, belki de Massalia'nın kurnaz bir yol izlemesi nedeniyle bu işte başarı kazanıp öne çıkan yerliler olduğuna ilişkin pek az işaret vardır ama kaybedenler, kale tepeler arasındaki rekabetin dişlileri arasına sıkışıp varlarını yoklarını yitirdikten sonra Akdeniz'e gemilerle yollananlar çoktu kuşkusuz. Köle talebi arttıkça Güney Fransalı aracılar, Akdeniz şarabının baştan çıkarıcılığını, daha kuzeydeki nüfusların arasına dalmak için kullanmaya başladılar ve Rhône Vadisi'nden ılıman Fransa'ya uzanan geçidi iki binyıldır ilk kez yeni bir trafiğe yeniden açtılar.[310]

Massalia dışında, iç kesimlerle iletişim kurma imkânı sunan, sahilden hinterlanda klasik çapraz kesitin başka örneklerini yaratarak kara ve deniz üzerinde kılcal etkiler doğuran başka nehirlerin lagüne benzeyen ağızlarında da

10.40 Marsilya Borsası yakınındaki geniş ölçekli kazı çalışmaları Massalia'nın ilk limanının ve onun çevresinde yükselen yapıların sınırlarını çizer. Akdeniz'de kum birikme koşullarında sık sık söz konusu olduğu üzere, rıhtım o zamandan beri denize doğru kaymıştır. Bugünkü Vieux limanı, öne çıkan büyük bina sırasının ardında görülebilir.

küçük ticaret toplulukları oluşmaya başlamıştı. Fransa'daki kökten değişiklikleri anlatmaya başlarken başvurduğumuz tabletin bulunduğu Pech Maho'nun tarihi altıncı yüzyıl başlarına uzanır, o tarihlerde Saint-Blaise heterojen bir kültüre sahip müstahkem bir platoydu.[311] Öyle görünüyor ki MÖ 520'lerde Lattara'nın (Languedoc'ta Montpellier yakınlarında Lattes) ortaya çıkmasının ardında, Etrüsklerin başı çektiği geç dönem çabalar yatıyordu. Massalia ise Agathe'nin (Agde) ve daha batıda, Pireneler'in gölgesinde Roda'nın ve başta bir nehir ağzı adası üzerinde bulunan (biraz "Fenikeli" bir yer seçimidir), gayet yerinde bir ismi olan Emporion'un doğuşunu teşvik etmiştir.[312] Saydığımız son iki şehir de güçlü İberya topluluklarıyla dolu, güneybatıdan Fenike girişimlerinin de yaklaşmakta olduğu bir coğrafyanın kıyısında kalan küçük noktacıklardı.[313] Bu mini Massalia'ların yayılmasının sonuçlarından biri, daha fazla sayıda yerlinin denizcilik dünyasının içine çekilmesi ve geniş ağızlı bardak evresinin çözülmesi sonrasında atıl bir halde kalmış sahil boyu deniz trafiğinin canlanması, böylece Güney Fransa'daki yerlileri, Fenikelileri ve Yunanları kucaklayan, bu bölgeleri MÖ üçüncü binyıldan, hatta Neolitik çağın zirvesinden beri hiç olmadığı kadar yakınlaştıran yeni bir ağın kurulması olmuştu. İberya sahillerinde üretilen şaraplar Languedoc'a gönderiliyordu ve bu bölgenin tamamında yerli halk, Fenike ya

da nadiren Yunan yazılarından yararlanarak yerel yazılar kaleme alıyordu.[314] Bu bağlantının meyvelerinden biri, Akdeniz'den günümüze ulaşmış en eski yazılı *periplous*, yani denizcilik hatıratıdır belki de. Geç dönem Roma müdahaleleriyle fena bozulan bu metin, yine de, MÖ altıncı yüzyılda Massalia ile İberya'nın Atlantik sahilleri arasında yapılmış, yarımadanın güney sahillerinde çürümeye yüz tutmuş ya da gelişen Fenike yerleşimlerinden geçen bir seyahatin tadını taşır.[315] Buna karşılık, Marsilya'nın doğusunda Ligurya'ya uzanan Alp sahillerine henüz dokunulmamıştı, burası Akdeniz'in girilemeyen son yaban bölgelerinden biriydi.

Denizde açıklarda, genel akıştan daima çok uzak kalmış iki adanın bütünleşmeye dahil olması, artık onları çevreleyen güçlenmiş bağlar sayesinde gerçekleşmişti. Korsika bu vakte kadar neredeyse hiç el değmemiş ücra bir bölge tablosu sunmuştu, Etrurya ve Sardinya arasındaki metal yolunun ortasında kaldığı MÖ ikinci binyıl sonlarından beridir böyle olması daha bir şaşırtıcıdır. Korsika bundan sonra bu yalıtılmış, arkaik veçhesine geri dönecekti ama bu arada MÖ altıncı yüzyılda, adanın çevresinde bir noktada, ilginçtir, daha önceki tarihlere ait bir öküz derisi külçenin bulunduğu yere yakın bir noktada bir etkileşim ışıltısı belirmişti. Burası Alalia'ydı, Phocaealıların (Massalia'yla da ilişkili grup) kurduğu yerleşimdi, kışkırtıcı bir biçimde Tiren Denizi'nin kuzeyine ve buradan Fransa'ya uzanan yollara müdahalede bulunabilecek konumdaydı.[316] MÖ altıncı yüzyıl sonunda fazla maliyetli bir savunma sonrasında hayatta kalanlar, bu yerleşimi terk etmek zorunda kaldıklarında Massalia'ya gitmeyi tercih etmişlerdi. Alalia daha alt perdeden, Yunanların o kadar ağır basmadığı karma bir nüfusla varlığını sürdürmüştü.[317]

İkinci adaysa daha batıda, Balear Adaları arasında bulunuyordu. MÖ birinci binyıl ortası ve sonunda, önceden ıpıssız olup geç yerleşilmiş bu adaların hepsi de dünyayla daha geniş çaplı bağlantılar içindeydi. Havzanın fauna bakımından bu en yoksul bölgesinde, hepsi de sonradan getirilmiş ya da kaçak yolcu olarak buraya ulaşmış yılanlar, fareler ve başka sürüngenler, gelincikler, atlar, alageyik ve sığınların akışlarından daha iyi neyle ölçülebilir ki bu bağlantılar?[318] Ama adaların insan sakinleri arasında da ilginç örüntüler gözlemek mümkündür. Kalabalık Mallorca ve Menorca adaları temkinli duruşlarını korumuşlardı; kule benzeri *talayot*'ların yerini, denizden yırtıcı saldırılar geldiğini ima eden müstahkem köyler almıştı.[319] Yabancılara karşı beslenen şüpheler, ancak MÖ dördüncü ve üçüncü yüzyıllarda, bu kitabın kapsadığı son noktadan sonra silinip gitmişti. Bu tarihte adalardaki erkeklerin birçoğu, Kartaca ordularında ücretli sapancı olarak emek pazarına çekilmişlerdi. Bu gelişme, gözlenen ilk değerli, egzotik mal akışıyla, ayrıca Menorca'da *taulas*, yani ağır taş levhalardan yapılmış T şekilli eserlerdeki ritüellerin yanı sıra aynı tarihlere denk gelmişti; bu ritüeller, megalitik geleneğin son nefesi, adalıların memleketleri dışında ilk kez gördükleri çağcıl yapıların kaba yankılarıydı.[320] Mallorca ve Menorca, kozalaklı ağaçlarla kaplı Ibiza'ya ters düşüyordu; burası MÖ 650'ye kadar ıpıssız kalmıştı, tek tük deniz kazazedesi dışında sakini olmamıştı, bu zamana kadar adada yerleşimin olduğu toplam süre MÖ ikinci binyıldan ibarettir. Ama Batı Akdeniz ekonomileri ve etkileşimi, Balear Adaları'nın merkezi konumunun sonunda kendi ayakları üzerinde durabileceği bir düzeye ulaşınca, Ibiza da köle emeğine dayalı ithalata yönelik tarım üretimi için mükemmel bir gelecek vaat eden yeni bir girişim başlatma yolunda ender rastlanan bir fırsat sundu; hem işleri zora sokacak yerliler de yoktu. 2000 yıl

sonra Akdeniz toplumlarının Atlantik adalarını ele geçirdiği tarihlerdeki Madeira ve Azor Adaları'nı hatırlatıyordu bu haliyle.[321] İberya'dan gelen Fenikeliler, MÖ yedinci yüzyıl sonunda, geçiş halindeki gümüş ve altını işlemek üzere burada Sa Caleta'yı kurdular.[322] Ardından, aşağı yukarı Massalia'nın kurulduğu tarihlerde, Puig des Molins'teki mezarlığıyla tanınan Ebesus'ta (modern Ibiza şehri; her iki isim de Sami dilinde "çam ağacı adası" anlamına gelen *ibshim* sözcüğünden gelir) daha büyük bir operasyona kalkışıldı. Ibiza İberya, Fransa ve doğuya giden yollar arasında bir ticaret merkezi, ayrıca bir şarap ihracatçısı olarak o kadar başarılı oldu ki çok geçmeden Kartaca'nın dikkatini çekmeye başladı.

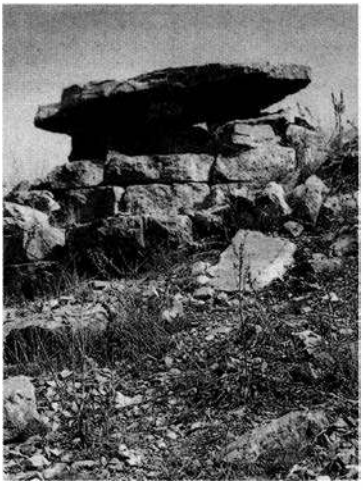
Sözün Kartaca'ya gelmesi bizi Akdeniz içindeki ikinci büyük yayılma sahasına getiriyor. Önceden münzevi olsa da Güney Fransa, havzanın çoğu bölgesiyle aynı temel özelliklerin birkaçını paylaşıyordu, bunların başında da tarım, yerleşik hayata geçiş ve metal işçiliği geliyordu. Nil'in batısında Akdeniz Kuzey Afrikası'nda bu özelliklerin hiçbiri, bu tarihte bile kanıksanır hale gelmemişti; yenilikler ve yabancı insanlar akmaya başladığında yerli toplumların nasıl bir zorlama ve travma yaşadıklarını tahayyül etmek kolay değildir. Ne yazık ki, Afrika Akdenizi'nin çeşitli bölgelerinin bütünleşmesini sağlayan denizaşırı girişimler hakkında epeyce bilgi sahibi olsak da, bu gelişmeye maruz kalan tarafla ilgili olarak Herodotos'a ve bilgiye dayalı tahminlere başvurmak neredeyse elimizdeki yegâne seçenektir. Herodotos, Kuzey Afrika'nın çok değiştiği bir dönemde yazmıştı, o kadar ki onun burada geçmişteki hayat tarzları hakkındaki iddialarını değerlendirmek zordur. Yine de, onun yazdıklarına göre Cyrenaica mevsimlik çobanlarla dolup taşıyordu.[323] Bu insanlar, muhtemelen kışları sürülerini otlatmak için çölün kıyısına doğru götürmek amacıyla güneyin yolunu tuttuklarında, sonbahar yağmurları sonrasında vadilere tahıl ekiyorlar, yazları sahilde geçirmek için dönüş yoluna koyulduklarında bahar aylarında yoldaki ekinlerin hasadını yapıyorlardı. Cyrenaica'nın ciddi bir nüfusu benzer bir biçimde ayakta tuttuğu yakın geçmişte paralelleri gözlenen akla yatkın bir örüntüdür bu ama arkeolojik olarak hiçbir biçimde doğrulanmamıştır.[324] Haua Fteah mağarasına yapılan ziyaretler ilk Yunan eşyaların görünmesi öncesinde kesintiye uğramıştı; başka yerlerde de el yapımı çömlekler ve taş aletler binyıl boyunca o kadar az değişmiştir ki, şefkatli bir dille ifade edersek, bu nesnelerin ait olabileceği tarihler çok geniş bir zaman aralığında gezinir.[325] Bu bölümün başında dikkati çektiğimiz üzere MÖ birinci binyıl başında tahılların Libya'nın iç kesimlerindeki vahalara yayılması, bunun yanı sıra Nil Deltası'nda Libyalı grupların varlığı, herhalde kuzey ve batıdaki ekinlerin de Cyrenaica'ya sızmasını teşvik ediyordu. Ancak bugünkü bilgi düzeyimizle sadece "herhalde" diyebiliyoruz.

Birkaç yıl öncesine kadar, tarihleri kabaca tespit edilmiş dolmenlerde devam eden ritüeller dışında, Herodotos'un yerleşik çiftçilerin Mağrip'te Sirte'nin batısındaki topraklara çoktan yerleşmiş olduğu yönündeki hepten şaşırtıcı ifadesini değerlendirmemize yardımcı olacak hiçbir şey yoktu **[10.41]**.[326] Ama Tunus'un Cezayir sınırı yakınlarındaki höyük diyarının iyi sulanmış vadilerinde 750 metre yüksekte, sahilden 100 km içeride bulunan, sonraki dönemlerin Kartaca ve Roma şehri Althiburos'ta yapılan çığır açıcı kazılar sayesinde, bu zor gidişat kısa süre önce değişmeye başlamıştır.[327] Dizilimin en altında, MÖ sekizinci yüzyıla ait, tekerde üretilmiş Fenike işi birkaç kırmızı tabak, işlenmiş zeytin çekirdekleri, demir parçaları ve cüruf öncesinde, MÖ onuncu ve dokuzuncu yüzyıllara ait

bir dizi taş yapı, el yapımı çömlekler, koyun, keçi, sığır ve domuz kemikleri, en önemlisi işlenmiş arpa, buğday, baklagil, akdarı ve birkaç (yabani?) üzüm çekirdeği karşımıza çıkar. Bu tarihte, sahilden bu kadar uzakta ve böyle bir kültürel çevrede, böyle bir imzayı Kartaca tarımının buraya kaçmış olmasıyla açıklamak imkânsızdır. Açıktır ki MÖ birinci binyıl başlarında Doğu Mağrip sakinlerinin bazıları gerçekten de çoktan beridir karma tarımla uğraşan insanlardı; gerçi bu atılım bile, Kuzeybatı Afrika'da Neolitik tarımın akıbeti hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız 4000 yılı aşkın boşluğun yakın ucuna azıcık yaklaşır. Bu bakımdan görünmez sürekliliğe getirilebilecek olası bir alternatif, (sekizinci bölümde betimlediğimiz üzere) MÖ üçüncü binyıl civarında ya da biraz sonrasında dolmenlerin Güney İtalya ve Malta üzerinden Doğu Mağrip'e yayılmış olmasının, daha yakın tarihli bir çiftçi akışını, antenlerimizin ayarının bu tür hareketleri tespit edemeyecek durumda olduğu tarihlerde, Sicilya boğazları üzerinden gerçekleşen bir akışı işaret edebileceği değerlendirmesidir.

Açıktır ki çözülmesi gereken çok şey vardır, peki bu arada denizdeki daha genel temaslar hakkında neler söyleyebiliriz? Binlerce yıldır ara sıra denizaşırı yerlerden az sayıda ziyaretçi Kuzey Afrika sahillerine inmiş, buranın sakinleriyle karşılaşmıştı. Neolitik'te Cebelitarık ve Sicilya boğazlarından yapılan geçişlerin ardından, Cebelitarık kesiminde MÖ üçüncü binyıla denk gelen, büyük bölümü boğazın Atlantik yakasında gerçekleşmiş uzun mesafeli deniz yolculuklarıyla ilişkili ikinci bir katman olduğu gözlenir, bunu Akdeniz'in belinde gerçekleşen, biraz önce bahsettiğimiz temas izlemiştir muhtemelen. Gemilerin Mısır'a giderken yol üzerinde su ve devekuşu almak için durduğu yerde de MÖ ikinci binyılın sonlarına ait Kıbrıs, Ege ve yöresel işlerin kalıntılarından oluşan karma bir imza görülür. Bunları, Libyalı çoban halk ile deniz insanları arasındaki etkileşime ilişkin o kadar sağlam olmayan işaretler, Utica'da ve Cyrenaica sahillerinde erken Fenike yerleşimleri bulunduğuna ilişkin arkeolojik olarak doğrulanmamış efsaneler, hatta *Odysseia*'da Afrika faslı gelir.[328] Dolayısıyla Kuzey Afrika sahilleri geçit vermez bir biçimde hiçbir zaman kapanmamıştır (havzanın hiçbir yerinde geçerli olamayacak bir senaryodur bu), halkının denizden gelen yabancılara tümüyle yabancı olması da söz konusu değildir, tam tersine, zaman içinde bu yabancı ziyaretçiler arasında Afrika sahillerinde seyre ilişkin denizcilik bilgisi bir ölçüde oluşmuş olsa gerektir. Ancak bu karşılaşmaların çoğu pek az kalıcı ya da geniş kapsamlı etki doğurmuştu, hiçbiri de Kuzey Afrikalıları sıkı sıkıya ya da kalıcı bir biçimde Akdeniz'in geri kalanına bağlamamıştı. Öyle görünüyor ki denizin iki yakasında da insanların öncelikleri çok farklıydı, çoğu yerde de mesafeler daha düzenli temasların bu farklılıkların üstünü örtemeyeceği kadar fazlaydı. Aslında aynı şey Kartaca'da yerleşimin MÖ dokuzuncu yüzyıl sonu ile sekizinci yüzyılın bitimi arasında kalan ilk yüzyılları açısından da geçerlidir. Erken Kartaca, yakındaki üretken hinterlandının ötesinde, yüzünü kararlı bir tavırla denize dönmüştü, arka tarafındaki kara kütlesini büyük ölçüde görmezden geliyordu. Kuzey Afrika'daki varlığı, bulunduğu konumun denizcilik mantığı açısından tesadüfi bir nitelik taşıyordu. Dışarıdan gelen bir avuç eşya ve pratik dışında, uzakta tepelerde olan Althiburos ayrı bir dünya olarak kalmıştı.

MÖ yedinci yüzyılın sonu ve altıncı yüzyıldan itibaren bu durum

10.41 Doğu Mağrip'e kimi zaman hatırı sayılır birikimler halinde dağılmış çok sayıda dolmenin tarihleri konusunda elimizdeki veriler son derece yetersizdir, eserler de zaten yeterince incelenmemiştir, buna rağmen yerli kültürün en görünür veçhesidirler hâlâ. Burada Constantine yakınlarında iç kesimlerde bir yaylada bulunan Bou Nouara dolmeni görülüyor.

değişmeye başladı. Artık büyük bir ticaret kenti haline gelmiş, her gün şehirden çıkıp giden tarım çalışanlarının kolayca tedarik edemediği, uzun zamandır gıda ithal eden bir şehir olan Kartaca, MÖ altıncı yüzyılda yerel hinterland topluluklarıyla ilişkiler kurmaya başladı ama ancak bir asır sonra, doğusunda kalan büyük burun Cape Bon'u dolduran kuleleri, buranın bir tarım cennetine döndüğünü haber verecekti, Kartaca'da kırsal yerleşimlerin zirveye çıktığı dönemse hâlâ gelmemişti.[329] Althiburos'taki yerli yerleşim, MÖ altıncı yüzyıl başında kısa bir fasılanın ardından, büyük ölçüde daha önce olduğu gibi varlığını sürdürdü ama artık daha fazla çömlek ithal ediliyordu (bunların çoğu da Akdeniz'in başka yerlerinde olduğu gibi şarap tüketimiyle ilgiliydi), demir işçiliğine ilişkin işaretler daha güçlüydü ve Kartaca'dan örnek alınarak bir sarnıç inşa edilmişti. MÖ 500'e gelindiğinde Althiburos, Kartaca topraklarının hızla genişleyen sınırı üzerinde bulunuyordu.[330] Doğusunda, yağmur çeken dağların bir Akdeniz mikroekolojisi yarattığı Gabès Körfezi'nin güneydoğu ucunda, MÖ yedinci ve altıncı yüzyıllarda belki Kartaca'nın teşvikiyle yeni Fenike yerleşimleri ortaya çıkmıştı. Lepcis'teki yerleşim taştan yapılmış binalardan oluşuyordu ama Sabratha'daki daha derme çatmaydı ve burada, en başta geçici bir ikamet yeri olduğunu düşündüren, rüzgârla gelmiş kum katmanları bulunmuştu.[331]

Afrika'nın yeniden kuzeye doğru bir yay çizdiği ve kenarlarının bükülerek Cyrenaica'daki büyük yeşil dağı oluşturduğu noktalarda Yunanların öncülüğündeki girişimler, MÖ yedinci yüzyıl sonundan itibaren kayalık sahilleri doldurmaya başlamış, çok geçmeden iç kesimdeki yaylalara uzanmıştı.[332] Bu yerleşimlerin kuruluş hikâyeleri mevsimlik iskerlet dalgıçlarını, açıklarda bir kaya parçasının üzerinde mahsur kalan öncüleri, Mısır'a giderken yoldan geçen Samoslu bir tüccarı (söylenene göre Kolaios'un ta kendisi, bir rüzgârla Tartessos'a ve kaderine savrulmadan kısa bir süre önce), memleketlerinde yaşanan bir kıtlıktan kaçak küçük ada sakinlerini, bir de üstüne Delphoi kâhininin kehanetini bir araya getiren akla yatkın bir harmandır.[333] Metinler ve arkeoloji de başlıca aktörlerin Sparta, Girit ve Thera'dan geldiklerini doğrular. Thera'da artık MÖ ikinci binyıldaki patlamadan kalan kül örtüsünün üzerinde yeni bir yerleşim vardı. Ege'nin iyice güneyini işaret eden bu kökenler, bu tür faaliyetlerle uğraşan olağan şüphelilerden ayrılır, Ege ile ona bakan Afrika sahilleri arasında ayrı bağlantılar olduğunu ima eder. Olağandışı Egeli katılımcılar, yüzeysel ilk temaslar ve yeni gelenlerle yöre halkı arasındaki büyük farklılıklar, hep birlikte, bundan sonra yaşananları aydınlatmamızı sağlar. Yunanların hızla iç kesimlere doğru ilerleyip Cyrene'yi kurmaları hem özgüvenlerini ve hem dokunulmazlıklarını sezdirir. Cyrene'yi bir zamanlar modern terimlerle "limanından 12 mil uzakta ve ondan 600 metre yüksekte" diye betimlenen, 2600 yıl önceki yerlilerinin gökyüzünden açılmış bir yırtığın altında diye resmettiği, ekolojik bakımdan şanslı bir noktada kurmuşlardı (muazzam yağmur alan bir yere dair, Herodotos'un satırlarında fosilleşmiş, sahici bir yerli tasvir parçası olması kuvvetle muhtemel) [**Rr. XLIX**].[334] Yerli insanlar ve şehir sakini yeni gelenler etkileşim içinde paralel hayatlar sürüyorlardı ama ancak MÖ 500 sonrasında önemli ölçüde kaynaştılar.[335] Herodotos, bir yöneticinin Yunanca olmayan isminin (Alizir) gücünden bahsetmeden hemen önce, gruplar arası evliliklerden dem vurur; ayrıca heybetli tümülüsler Akdeniz'in iki yakasında da cenaze törenleriyle ilgili beklentilere hitap etmiş ve birkaç kentli elit, Afrika kıyafetleri ve saç kesimleriyle resmedilmeyi tercih etmiştir. Terazinin öbür kefesindeyse, yerliler

arasında inek yeme tabusunun sürmesi (önceden sadece süt ürünleri ve kanları için kullanılıyorlardı herhalde?) ve şehirler büyüyüp komşularının hayat tarzlarına burunlarını sokmaya başladıklarında patlak veren ve şiddet yoluyla çözüme bağlanan çatışmalar vardı. Yunan yöneticilerin benimsediği Kuzeydoğu Afrika'ya özgü ideolojik donanım en azından sembolik bir krallığı ve Mısır soylularıyla evlilikler yapmayı da kapsıyordu ama bunlar siyasal iktidar oyunlarının dayatmalarını geniş kapsamlı kültürel melezlenmelerden daha fazla yansıtıyordu.

Gerek mekânsal gerek toplumsal bakımdan Akdeniz Afrikası'nın bütünleşmesi, MÖ 500'e gelindiğinde tamamlanmış olmaktan çok uzaktı. Uzun toprak parçalarına hâlâ dokunulmamıştı, bunların da başında (istenen kaynakların bulunmaması, kayalık ve tehlikeli bu sahillerdeki limanların yetersiz olması nedeniyle) Mağrip'in Kartaca ile Oran arasında kalan büyük bölümü ve kurak Sirte Körfezi geliyordu; Cyrenaica ile Nil arasında kalan sahil koridorundaki durum ise bilinmiyor. Mağrip'in iç kesimleri, gelecek yüzyıllarda buranın Kartaca'yla ilişkileri sayesinde ekonomik ve siyasal bir dönüşüm geçirecekti ama doğuya uzanan kurak yollar ancak Roma devrinde, yağmurlarda bile hasat yapabilmek için önce düzensiz aralıklarla yağan yağmurları hasat etmeyi öğrenen Libyalı çiftçiler tarafından yeşillendirilecekti.[336] Ne var ki Akdeniz sahilleri boyunca, tarım ve ticaretle uğraşan, başka yerlerde çoktan genelleşmiş türde üretim ve tüketim faaliyetleriyle meşgul kentleşmiş bir dizi siyasal oluşumun Akdeniz tarihine büyük katkısı çoktan belirginlik kazanmıştı.[337] Yerli tarımın çapıyla ilgili hakikat ne olursa olsun, Kartaca ve Cyrenaica'da başlatılan pratikler zeytinlikler ve bağlar gibi bariz başlangıçların epey ötesine geçen büyük bir değişikliği temsil ediyordu. Kartaca tarım bilimi daha sonraları Akdeniz'in en ileri tarımı olarak ünlenmişti, Levant'ta tarımın kalbinde 9000 yıllık deneyim ve deneme mirasına çok şey borçlu olan bir şöhretti bu.[338] Bu miras, Kartaca varlığının ilk yüzyıllarında, muhtemelen tohumlara ve çiftlik hayvanlarına varıncaya dek bozulmaksızın aktarılmış, yerel koşullara uyarlandığında da Tunus ovalarını yavaş yavaş devasa bir tarım girişimine çevirmişti. Cyrenaica çiftlikleri daha doğrudan bir tutumla hububata odaklanmıştı, bu ürünler Ege'ye bol miktarda gönderiliyordu. Yerli bilgi de Yunanca adıyla *silphion* diye bilinen, tadı ve tıbbi özellikleri nedeniyle Akdeniz'de çok değer verilen, o kadar ki Cyrene sikkelerine basılan, aşırı tüketim nedeniyle nesli tükenen rezene benzeri endemik bir bitkinin yetişmesine katkıda bulunmuştu **[10.42]**.[339] Bu mübadele tümüyle botanikle sınırlı kalmamıştı. Asya tavuklarının Ege üzerinde batıya yayılmasıyla hemen hemen aynı tarihlerde Batı Afrika beçtavuğu da Mağrip'ten sızmıştı **[10.43]**.[340] Ayrıca evcilleşmiş atlar ancak bu aşamada Akdeniz çevresine dağılmış, büyük av hayvanlarından büyük ölçüde yoksun Kuzey Afrika ovalarına yayılmış bulunuyordu; bunun süvariliğin yayılması açısından sonuçları birkaç yüzyıl sonra Cannae'deki Roma lejyonlarınca hissedilecekti. Asur'da icat edilen, iktidar ve kudret sembolü olarak yaygın biçimde kopyalanan dört atlı savaş arabaları Mısır, Cyrene ya da Kartaca üzerinden Sahra'ya ulaşmış, burada çölün ücra bölgelerinde pastoral kaya sanatında son hız çılgınca ilerlerken resmedilmişlerdi **[10.44]**.[341] Son bir bilinmeyen ise, Akdeniz metalurjisinin, örneğin Kartaca, Lixus ya da Mısır'da icra edilen erken demir işçiliğinin, hemen hemen aynı tarihlerde Sahra altı Afrika ve Moritanya'da boy veren, demir ve bakıra dayalı yerli pratiklerle bir ilgisinin olup olmadığı sorusudur.[342]

10.42 Artık tükenmiş olan, Yeşil Dağ'da yetişen rezene benzeri *silphion* bitkisi, Cyrene sikkesinin üzerinde görülüyor. MÖ altıncı yüzyıla ait bu Peloponez kupasının üzerindeki resimde de Cyrene kralının denetimi altında bu bitkinin tartılıp paketlendiği gösteriliyor.

10.43 MÖ beşinci yüzyıla ait bir Yunan çiziminde bir beç tavuğu görülüyor. Güney Asya tavuğu kadar tutan bir egzotik ithal olmamıştır.

Afrika'nın daha geniş çaplı Akdeniz'e dahil olması Akdeniz ağlarını da değiştirmişti. Roma devrinden beri havzanın güneyine doğru uzanan, altın, yarı değerli taşlar, köleler ve egzotik hayvanlar (canlı ya da postları ya da dişlerine indirgenmiş halde) dahil Sahra ve Sahel mallarını güneyde, aşırı derecede kurak Sahra'nın önceki 3000 yıl boyunca Nil'in batısına diktiği bariyeri aşarak Akdeniz'e taşıyan yolların kökenleri hâlâ gölgededir.[343] Bu tür bağlantıların kurulmasına elverecek koşullar, Arabistan'ın tek hörgüçlü develeri ancak MS ilk yüzyıllarda Sahra'ya girmeye başlamış olsalar bile, hiç kuşku yok ki çoktan oluşmaya başlamıştı.[344] Çoban hayatına dayalı konfederasyonların yükselişine, hurma yetiştirmenin, yağmurlar arttığında yerli tahıl, üzüm ve incir tarımının, ayrıca metalurjinin benimsenmesine tanık olduğumuz Doğu ve Orta Akdeniz vahaları, Garamantes diye bilinen, sulama yapan, tepe kalelerde yaşayan, kısmen okuryazar topluluklarla birlikte MÖ 500 civarından itibaren toplumsal karmaşıklığın gerçekten de arttığını haber veriyordu (Garamantes daha sonraları Sahra-aşırı ticaretle ün kazanacaktı).[345] Bu arada, sahil bölgesinde, Sahra'nın derinliklerini iyi bilen bu çöl geçişi uzmanlarıyla bağları olan çoban toplulukları, Cyrenaica ve kuşkusuz başka yerlerde Akdeniz tüccarlarıyla bir arada yaşıyorlardı.

İroniktir, denizde daha sağlam bir zemine basarız. Nil'in batısında Kuzey Afrika'da denizciliğin varlığına ilişkin kanıtlara neredeyse hiç rastlanmadığını, önceki bölümlerde sık sık vurgulamış; bunu Holosen'in ilk dönemlerinde yerleşimlerin bulunduğu Sahra'nın adeta bir mıknatıs gibi çekici olmasıyla birlikte, sahillerin daha düz olmasına, sahil açığında adaların yokluğuna, denizde seyir koşullarının elverişsizliğine bağlamıştık. Bu durumun önemsiz istisnalarından biri, Tunus'un oya gibi girintili çıkıntılı sahilleridir. MÖ altıncı binyılda Pantelleria obsidyeninin buradan Doğu Mağrip'e taşınması Afrikalı denizcilerin işi olabilir. Sicilya boğazındaki faaliyet, bu kıyıltıyı Kartaca'dan ve aynı sahil şeridine kurulmuş olması kesinlikle tesadüf olmayan, MÖ altıncı yüzyıl civarında Mısır'ın batısında görülen ilk Kuzey Afrika gemi imgelerini yaratmış daha yakın bir selefinden ayıran binlerce yıl boyunca kesintisiz sürmüş olabilir. Bunun dışında, her halükârda yerli deniz bağlantıları Akdeniz'in güneyinde, Afrika sahillerinde pek varolmamıştır. Daha önceki tarihlerde Akdeniz ve Kızıldeniz'de çok faal olan Mısır bile gemilerini sahil boyunca batıya doğru göndermekle hiç ilgilenmemiştir. Aksine, Afrika sahili üzerindeki noktaların bütünleşmesi, (daha önceki deneme kabilinden tezahürlerde olduğu üzere) kuzey-güney rotalarının Akdeniz'in kuzey sahillerinde bulunan denizcilik merkezleriyle birleşmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle Kartaca, Sicilya, Sardinya ve daha sonraları boğaz ortasında yer alan Malta adaları arasında yakın bağlar vardır; bu nedenle Cyrenaica'nın güçlü bir Ege bağlantısı olmuş, bu bağ Girit ve Cyrene'nin birleşip, Girit'in güneyindeki Mesara Ovası'ndan yönetilen tek bir denizaşırı Roma eyaletine dönüşmesine dek devam etmiştir.[346] Fransa ve Katalonya'da da ancak bir dizi Kuzey Afrika ticaret merkezinin kurulmasının ardından, sahil şeridinden akan deniz trafiği bu merkezleri birleştirmeye başlamış, havzanın Afrika yakası boyunca deniz yolculukları bir

gerçeklik haline gelmiştir. Nil ile Cyrenaica arasında kalan kısım boyunca yapılan deniz yolculukları, MÖ ikinci binyıla ait, daha önceden ancak Marsa Matruh'ta karaya çıkılan noktaya kadar uzanan bir denizyolunu batıya doğru genişletmiştir. Ama bu tarihte, aldatıcı Sirte ve Gabès körfezlerini kesen, daha doğrusu temkinle aşıp Kartaca, Cyrenaica ve araya giren başka merkezleri birleştiren yol tümüyle yeniydi. Sahilin açığında, yerli çömlek ve tümülüs kalıntıları barındıran Cerbe Adası'na bile, MÖ altıncı yüzyıla gelindiğinde birkaç Yunan çömleği ulaşmıştı.[347] Sahil yolunun, muhtemelen MÖ 500'den epeyce sonra düzenli olarak kullanılır hale gelen son parçası, Kartaca'nın batısında kalıyordu. Buradaki gecikme, doğu-batı bağlantılarının yavaş yavaş açılmasından çok, Mağrip'in orta bölgelerinde yerleşimler yaratma gerekçelerinin bulunmamasıyla, sahil açıklarında yelken açma koşullarının elverişsizliğiyle ve batıya doğru daha kolay bir yolculuğun açık denizden, artık nakliye gemilerini karşılayacak eksiksiz bir donanıma sahip Ibiza üzerinden yapılabiliyor olmasıyla ilişkiliydi.

Akdeniz'in Büyük Patlaması Başlıyor

Akdeniz'in sınırları, kendi içindeki son münzevileri kucaklamasından önce açılmıştı. İnsanlar, pratikler ve ticaret bağlantılarının hareketini inceleyeceğiz ama bu işin kozmolojik bir boyutu da vardı. Zira bazı mitlerin yerel çağrışımları antik dönem boyunca kıskançlıkla korunmuş olsa da, denizin küçülmesi, çevresindeki sakinlerin, sayıları giderek artan son derece hareketli bireylerle daha yakından haşır neşir olmaları, bir sonraki alt havzadan, yani (eski gözdelerden) Nil Vadisi'nden tutun Asya, Afrika ve Avrupa'nın daha uzak kesimlerine, ya da Atlantik'te bir *ultima thule*'ye (bilinmeyen diyar) varıncaya dek egzotik ya da mitsel alanları merhametsizce ortadan kaldırmıştı. *Odysseia*'nın Ege'nin batısındaki masalsı fiziksel ve kültürel coğrafyasının belirsizliği bu süreçte bir geçiş anını yansıtır, bir anlamda Akdeniz'e özgü bir sonu belirtir.

Biraz daha yavan ama bir o kadar ilginç keşif gezimize Akdeniz Afrikası'nın Atlantik uzantısından (burası Roma eyaleti Mauretania Tingitana iken bile ancak kısmen bağlantılı bir bölge olarak anılırdı)[348] ve bu uzantının Cebelitarık

10.44 Atlar ve savaş arabaları (burada iki atlı örnekler) kolayca Kuzey Afrika coğrafyasına yayılmış, uzaklarda Sahra'da statü ve güç sergilemeyi sağlayacak yeni imkânlar sunmuştu. Burada, 1960'larda Tardrart Acacus'tan birkaç imgeden hareketle yaratılan rekonstrüksiyonda savaş arabaları, muhtemelen çok daha önceki tarihlere ait zürafa, berberi koyunu ve sığır imgeleriyle yan yana getirilmiş.

Boğazı'nın öte yakasında, İberya sahilinin kuzeye döndüğü yerdeki yansımasından başlayabiliriz. Anahtar yerleşim, buraya dek sadece Akdeniz'in, özellikle de Sur'un Atlantik'teki sembolik bir filizi olarak ele aldığımız Gadir'dir. MÖ yedinci yüzyıla gelindiğinde Gadir, her iki yakası da Fenike yerleşimleriyle dolu boğazı merkez alan bağımsız bir denizyolunun merkezi olarak artık yeni bir çehreye bürünmüştü.[349] Bu denizyolu Melkart Sütunları'ndan geçip Alboran Denizi'ne ama öbür tarafta da İç Atlantik'te gelgitlerin yaşandığı kesimlere uzanıyordu. Fenikeli batıda meydana gelen bu gibi değişiklikleri Sur'un sıkıntılarının artmasına verilen tepkiler olarak açıklama eğilimi mevcuttur ama bunlar daha çok yeni bir katılımcının elverişli bir konuma yerleşmesinin yarattığı yeni bölgesel dinamiklerin bir sonucuydu. Bu örnekte Gadir'e bağlı yerler, Cebelitarık'ın kuzeyi ve güneyinde Atlantik'e bakan sahillerde afallatıcı bir toplamla 1400 km boyunca uzanıyordu.[350] Fas'taki yerleşimlerin sayısı, Akdeniz Mağripi'nin çeşitli kesimlerinde gözlenen azlığa ters düşer ve daha bereketli iç kesimlerden alınan malların bolluğunu doğrular (özellikle de işlenmemiş hayvan derileri ve Gadir'de yontulacak hayvan dişleri). Atlantik'te gelgitlerin yaşandığı sahillerde buharlaşma nedeniyle, balık korumaya yarayan tuzun kolayca elde edilmesi ve zengin dalyanlar burayı çekici kılan bir başka etkendi. Bu özellik MÖ ikinci binyıl ile birinci binyıl arasında doğuda amforalarda saklanan balık yeme zevkinin geliştiği zamanları hatırlatır ama geniş kapsamlı bir Akdeniz piyasası için gerçek kitlesel tuzlu balık (görünüşe bakılırsa büyük ölçüde ton balığı filetolarından) ve son derece baharatlı balık sosları üretimi, ancak Gadir'de MÖ 500'den epeyce sonra yükselişe geçmiştir.[351] Cebelitarık Boğazı'nın sadece 50 km güneyinde, iç kesimlere, Atlas dağlarının eteklerine doğru akan bir nehrin ağzında bulunan Lixus, MÖ sekizinci yüzyılda, boğaz bölgesinin yerlisi olan gruplar ile Fenikeli girişimcilerin karma bir girişimi olarak kurulmuştur, burada şarap içmeye ilişkin işaretler olağanüstü derecede zayıftır.[352] Lixus ertesi yüzyılda bir Fenike merkezi olarak anıtsallaşmıştır. Sahilde 700 km'den fazla güneyde Mogador, bir anlamda Marsa Matruh'un Atlantik'teki eşdeğeri bulunur, burada daimi evlere rastlanmamıştır ama muhtemelen ritüel amaçlı bir stel, çok sayıda balık ve balina kemiği, Attika işi amforalar ve "Magon" isminin kazındığı çömlek parçaları bulunmuştur. "Magon", neresinden bakılırsa bakılsın, Fenikeli bir tüccar olsa gerekti, Endülüs'te aynı isimde bir adam zengin bir mezara gömülmüştür.[353] Mogador, Akdeniz'den çok uzakmış gibi gelir ama aslında MÖ beşinci yüzyılda, Kartaca'nın finanse ettiği, Batı Afrika sahilinde çok daha uzaklara ulaşmış olması akla yatkın bir deniz yolculuğunun sıçrama noktası olarak iş görmüştür.[354] Her zaman olduğu gibi, böyle Fenikeli tüccarların, Herodotos'a göre kumsalda sessiz takaslar yoluyla ticaret yaptığı yerel halka ilişkin elimizde güvenilir hiçbir bilgi bulunmuyor.[355]

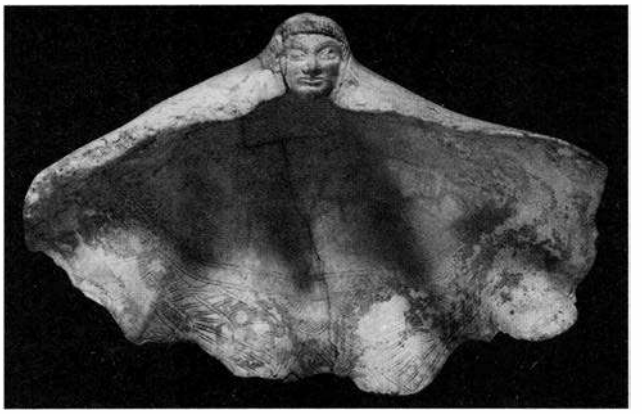
Boğazın kuzeyindeyse durum hayli farklıydı. Gadir önceden mevcut Atlantik metal ticaretine girmişti; özellikle de Tagus çevresinde epey güçlü bir topluluk oluşturan büyük yerli köylerin uğraştığı kalay ticaretiyle meşguldü. Portekiz'in orta bölgelerinde Mondego halici gibi uzak bölgelerde bu köyler batıda üretilen Fenike mallarından büyük miktarda edinmeye başlamışlardı.[356] MÖ 700 civarında faaliyet gösteren yerleşimlerden sadece ikisi hakkında bilgi sahibiyiz: Sado üzerinde Abul'da küçük, savunmalı bir köyle Santa Olaia'da bulunan bir başka köy. İç kesimlerde çok uzakta bulunan Fenike işi diğer buluntular (ki bunların en meşhuru Aliseda'da bulunan altın mücevher, tunç ve gümüş testi hazinesidir)

Kuzey İberya metal kaynaklarına karadan alternatif bir erişim yolu açmaya çalışan paralel çabaları ima eder.[357] Atlantik metalleri, balığı ve tuzu, Afrika hayvanlarından elde edilen ürünler, bunun yanı sıra Akdeniz yağı, şarabı ve rakipsiz zanaat becerileriyle Gadir'in geleceği parlak bir yer olduğu açıktı.

Bu "Akdeniz Atlantiki"nden geri dönmeden önce esrarengiz bir vasiyete değinelim. Cebelitarık'a 1000 km uzakta bulunan, en yakın Afrika sahilinin 100 km açığındaki Kanarya Adaları'nın Roma devrinde bilindiğine kuşku yoktur.[358] Yaşlı Plinius bu adaları betimlemiştir, Romalıların karaya çıktığı yerlerde de kalıntılar bulunmuştur. Guançe halkının bu takımadalarda ilk kez tarım yapan, Atlantik-aşırı fetih seferine çıkmış Avrupalı maceracıların yol ortasında kıyıma uğrattıkları atalarının ne zaman geldiklerini metaller olmaksızın tam olarak belirleyemiyoruz. Ama koşullarla ilişkili kanıtlar, MÖ birinci yılda geldiklerini ve Kuzeybatı Afrika kökenli olduklarını işaret eder. Guançe dili ve genlerinin Berberi dili ve genleriyle benzerlikleri vardır; ayrıca "Neolitik" bir teknoloji, Fas'ın sahil kesiminde bazı bölgelerde bu kadar geç tarihte bile gözlenen koşulları, hatta cevherden tümüyle yoksun bir adada metalurjinin buraya geliş sonrasında kaybolduğunu yansıtıyor olabilir. Kanarya ev faresi bile, Batı Akdeniz'in bu tür tarafından daha geniş çapta işgaline uygunluk gösterir.[359] MÖ dördüncü ve üçüncü yüzyıl Kartaca ve Cyrenaica sikkeleri içeren, söylendiğine göre Azor Adaları'nda epeyce açık denizde MS 1749'da bulunan bir gömünün, açık okyanusta 1500 km'yi ne zaman ve nasıl aştığı sorusu spekülasyonlara açık bir meseledir; gerçi deneyimli denizcilerin güçlü teknelerde talihsizlikler yaşamış olması olasılığının sınırları epeyce cömerttir.[360]

Batıda tanık olduğumuz üzere, Akdeniz'in denizcilik sınırları çok bulanık, çok kolayca müzakere edilebilir olma eğilimindeydi. Bu arada havzanın güneydoğu ucundan, Kızıldeniz'den gelen devasa istiridye kabukları, genelde yontulmuş halde, Ege ve Etrurya kadar uzaklara gidiyordu **[10.45]**.[361] Kızıldeniz uzun zamandır Mısır'ın denize açılan diğer kapısıydı, (kısa süre öncesine kadar) iç rekabetin bulunmaması, alt tropikal mallara rahat bir erişim sunması nedeniyle hiçbir biçimde ikinci planda kalmamıştı. Necho'nun kanal projesi, bu iki deniz arasında etkili bir bağlantı kurma arzusunu yansıtıyordu ama bu denizler arasında sadece ciddi büyüklükte bir kıstak değil, Naukratis ve Sais'te gördüğümüz üzere bu yönde ticari bir genişlemenin freni ve filtresi gibi hareket eden son derece merkezi bir devlet de bulunuyordu. Gadir'in öncülüğünü yaptığı türden bir denizler ve deniz ticaretleri birliği, (daha önceden Avaris'te olduğu gibi) Akdeniz ile Nil arasında ne kadar başarılı olursa olsun burada kolayca erişilebilir bir koşul değildi.

Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı üzerinden Karadeniz'e uzanan bağlantı daha ümit vericiydi. Karadeniz'in güney ve doğu sahilleri Anadolu ve Kafkas metallerine erişim imkânı sunmuş, Tuna Nehri'nin ağzı Balkanlar'ın iç kesimlerini açmış, Kırım bir mini Akdeniz iklimi sunmuş, kuzeye doğru steplerle uzanan çevre bölge, tahıl üretme ve köle verme potansiyeline sahip geniş bir kuşağa açılmıştı. Denizse tuzlanıp devasa miktarlarda ihraç edilebilecek lezzetli, küçük balık kaynıyordu, birçok büyük nehrin kattığı besinler sayesinde buranın balıkları Akdeniz'dekilerden daha lezzetliydi.[362] Ayrıca, en azından Troya'nın, sesi uzaklardan gelen bir enkaza dönüşmesinden beri, Akdeniz'le Karadeniz'i birleştiren koridor siyasal ya da ekonomik denetimlere tabi olmamıştı. İki deniz arasında doğrudan yolculukların başlangıç tarihi belirsizdir ama bu tarih MÖ ikinci, hatta

10.45 Rodos'ta bulunmuş, üstüne bir baş yontulup çiçek motifleri işlenmiş dev istiridye kabuğu. Bu ayrıksı nesnelerin üretim merkezinin neresi olduğu bilinmiyor, ama o tarihlerde Kızıldeniz'le iyi bağlantıları olan Levant'ta bulunuyordu muhtemelen.

fasılalarla üçüncü binyıla, doğu kalayının bu eksen üzerinden damlamaya başladığı tarihlere kadar geri götürülebilir. Tunç Çağı'nın son bulmasına yakın bir tarihte Marmara sahiline gömülen bir istifte öküz derisi külçe parçalarının yanı sıra Ege işi bir kılıç ve çift yüzlü baltalar bulunuyordu.[363] MÖ yedinci yüzyılın sonlarına doğru bağlantılar yükselişe geçti.[364] Başı çekenler Akdeniz'den, Ege kaynaklı girişimlerin önceliğini güvence altına alacak zamanlamayla, buna uygun coğrafyalardan geliyorlardı. Karadeniz'in neredeyse yarısı büyüklükteki Ege, adalarla daha doluydu, nüfusu yoğundu ve ağlar oluşturmuştu. Bir kere burada Fenike varlığının izine bile rastlanmıyordu, gerçi ortaya serilmeyi bekleyen daha fazla sayıda yerel faaliyet vardır muhtemelen. Karadeniz aslında Egeli Yunanistan'ın denizdeki uzantısı haline gelmişti. Doğu Ege halkı, özellikle de Miletoslular, muhtemelen Lidya'nın iktidarını genişletmesi sürecinde uğradıkları toprak ve metal kaynağı kayıplarını telafi etmek amacıyla başı çekiyordu.[365] Kazanılacak zenginlik açıklık kazandıkça, kent-devlet kimlikleri ve çıkarları daha keskin bir biçimde tanımlanıyordu. Karadeniz'e açılan uzun, ince geçit kapısı ise avantaj kazanmaya yönelik hızlı, sert bir çekişmenin sahnesi haline gelmişti. Megara, Byzantium'un kurulmasıyla erkenden tutunacak bir nokta kazanmıştı ama MÖ altıncı yüzyılda Atina burada kesin bir egemenlik sağlayacak, MÖ 405'te burada uğradığı donanma faciası Atina'nın Peloponez Savaşı'nda yenilmesini beraberinde getirene kadar azimle bu egemenliği koruyacaktı.

Akdeniz'in karadaki kenarlarının açılması, bunun karada yayılma üzerindeki fiziksel, kültürel ve ekonomik sürtünme etkileri nedeniyle daha zor olmuştu; bu etkiler bağlantıların aracılar tarafından yürütülmesi biçiminde yaşanmıştı genellikle. Bunu Kuzey Afrika'da, Nil Vadisi'nin sahilden uzakta tek doğrudan hareket arteri olarak kalmasında görmüştük (paralı askerlerin Ebu Simbel'deki graffitilerini hatırlayalım). Akdeniz'in antik devirlerde, Cezire, Anadolu ve Mezopotamya topraklarıyla her zaman inişli çıkışlı olan ilişkisi, doğuda peş peşe gelen imparatorlukların yönetiminde de devam etmişti, havza dışına çıkan insan trafiğinin büyük bölümü artık zoraki nüfus transferi biçimini alıyordu, gerçi Akdenizli bazı tüccarlar ve başka zengin bireyler karada hâlâ özgürce seyahat ediyordu. Yunan paralı askerler Mezopotamya'ya Mısır'dan sonra, büyük oranda MÖ dördüncü yüzyıldan itibaren gelmeye başlamıştı; 50-60 yıl sonra, bir Akdeniz fatihinin, Büyük İskender'in ücretli askerlerinin çok daha kalabalık bir ordu halinde muzaffer bir ilerlemeye soyunacağının habercisiydi bu gruplar.

Havzanın kuzey kenarları boyunca, nehir vadileri ve dağ geçitleri üzerinden, ılıman Avrupa'da, değişen bir yelpazede yer alan şefli toplumlarla kurulan temaslar önceki binyılın ikinci yarısından beri yükselişte olmuştu; bu temaslar Akdeniz'de giderek kanıksanır hale gelen çerçevelerden çok daha farklı çerçevelerde gerçekleşiyordu. Asıl harekete geçirici etken metallerdi ama ticaretin Fransa'da şarap ve kölelere uzandığını görmüştük. Etrurya'nın, özellikle de Po havzasındaki ve Adriyatik'in başı civarındaki faaliyetlerinin gelişmesi, benzer şekilde Alpler'in

10.46 Kadim metal işlerinin ancak küçük bir bölümünün bugüne ulaştığı, onların da büyük bölümünün asıl merkezlerinde bulunmadığı, kadim üretim ve tüketim merkezlerinin kıyılarında bulunduğu yönündeki genel varsayım, Peloponez'de yapılmış olup Galler'deki köle ticaretinin bir parçası olarak Rhône boyunca seyahat ederek ulaştığı Vix'te keşfedilen bu muazzam büyüklükteki tunç şarap karıştırma kabıyla ciddi bir biçimde sarsılmıştır.

ötesine uzanan ticaret faaliyetlerini güçlendirmiş ve çeşitlendirmişti.[366] Alpler'in kuzeyinde, buna cevaben bir Hallstatt merkezleri topluluğu ortaya çıkmıştı, bunların en inceliklisi Münih yakınlarında Heuneberg'de bulunuyordu.[367] Güneye gönderilen insanlar ve mallara karşılık, zamanın eskitemediği Akdeniz ticaret malları geliyordu, bunların bazıları çok uzak yerlere ulaşmıştı: Şarap amforaları, incelikli Yunan çömlekleri (birçoğu Atina işi), oyma hayvan dişleri ve şarap içme törenlerine özel, zarif bezemeli Etrüsk ve Yunan metal kaplar (bu kapların bazıları o kadar büyüktü ki parçalar halinde nakledilmeleri gerekmişti).[368] Bu büyük kapların birkaçı, yerli elitlerin cenaze törenlerinde gösteriş amacıyla kullanılmaları hızla rağbet görmeye başladığından, bugüne ulaşmıştır. Artık Sahra civarında dörtnala koşturan, kökünden koparılıp başka yerlerde kullanılmış dört atlı savaş arabalarının kuzeydeki eşdeğerini ararsak bu Vix krateri olurdu; tunçtan, 1,64 metre boyundaki bu devasa şarap karıştırma kabı, Peloponez'de imal edilmiş ama MÖ altıncı yüzyılın son yıllarında Seine Nehri üzerinde, çok miktarda amfora buluntusuyla bilinen, nehrin tam da seyre elverişsiz hale geldiği, Rhône'dan, daha sonra Saône'da su başlarından gelen yüklerin kara üzerinden nakledilmeye geçtiği bir noktada gömülmüştü **[10.46]**.[369]

Bu özel zincirin iki ucu henüz ayrı dünyalardı ama büyük ölçekli ilk doğrudan hareketler daha doğuda başlamıştı, Akdeniz insanlarının kendi havzaları içinde gösterdiği hareketlilik etkileyici düzeyde olsa da bu doğrudan temaslar ılıman kuzeyin sızıntıları biçiminde gerçekleşmişti. Frigya'nın, MÖ yedinci yüzyıl başında aldığı ölümcül darbe, Karadeniz'in kuzeyinden gelmiş atlı okçuların oluşturduğu ilk büyük göçebe konfederasyonunun, "Kimmerler" diye bilinen bir oluşumun Karadeniz çevresinden Anadolu'ya uzanmasıyla gelmişti; bu ölümcül darbede Asurluların işbirliği de rol oynamıştı. Bunlar hem o bölgede üç binyıl içinde at binmekte giderek hüner kazanmış insanların torunları, hem daha iyi bilinen İskitlerin habercileriydi.[370] Siyasal koşullar açısından değerlendirildiğinde, MÖ ikinci binyıl sonunda Akdeniz'in öte yakasında, Mısır'ın kenar bölgelerinde bir başka kesişme bölgesinde akıncılar, savaşçılar ve yerleşimciler olarak toplanan Libyalı çoban oluşumlarından çok da farklı değildi bu gruplar. Lidya daha sonraları Kimmerleri özümsedi ya da sürüp çıkardı ama havzanın zenginliğinin giderek artması bu tür oluşumları cesaretlendiriyor, onları giderek artan bir

sıklıkla kendisine çekiyordu. Çok geçmeden, gelenlerin hepsi çoban olmaktan çıkacaktı: MÖ beşinci yüzyılda, Doğu Hallstatt bileşkesinin çökmesiyle birlikte Po Ovası'na "Kelt" çiftçi göçmenler doluştu.[371] Hem bir girdap hem bir santrifüj olan bu Orta Deniz'in çekim gücü ve menzili gerçekten de uzamaya başlamıştı.

Tanıdık Olana Doğru

Yurttaşlarının iyi davranışlar göstermesi için Roma'da tatsız denemeyecek bir biçimde esir tutulan, MÖ ikinci yüzyılda yaşamış soylu Yunan entelektüel Polybius, burada yazdığı büyük tarih eserinde, tarihin ancak MÖ 220'den itibaren (siyasi tarihi, o da Akdeniz havzası ile komşularının siyasi tarihini kast ediyordu) gerçekten iç içe örülmüş, etkileşime dayalı bir birlik sergilediği görüşünü dile getirmişti.[372] Polybius'un tarih seçimi, Roma'nın fetih dürtüsünün İtalya ve Tiren Denizi'nin ötesinde gerçekten yükselişe geçtiği, hızla Balkanlar ve Rusya'ya ulaştığı dönemi ifade ediyordu. Aslında, daha önce de gördüğümüz üzere Akdeniz, siyasi tarihinin bütünleşmesinden çok önce, giderek daha fazla paylaşılan ya da kolayca birbirine tahvil edilebilir standartlar (yakın tarihli birkaçını sayarsak yurttaşlar, alfabeler ve Yunan tarzı içki kapları gibi) etrafında yapılanmış, hepsi de çok daha yaşlı bir ekolojik bütün içinde iş gören, kültürel olarak birbirine yaklaşan, siyasi olarak bağımsız ama başka her anlamda karşılıklı bağımlı[373] toplumlar ve ekonomilerin oluşturduğu, bütünleşmiş, dinamik bir bağlantı noktasıydı.

MÖ 500 sonrasında işler çoğu cephede kuşkusuz daha da ilerleyecekti.[374] Büyük devletler, kentler, bunlar arasındaki büyük savaşlar daha kitlesel ve karmaşık operasyonlar haline gelmişti. MÖ üçüncü yüzyıla gelindiğinde Kartaca'nın, Roma'nın, İskenderiye ve Antakya'daki daha genç siyasi oluşumların nüfusları altı haneli rakamlara ulaşmıştı, emperyal Roma'nın nüfusu nihayetinde bir milyon kişiye yaklaşmıştı.[375] MS ikinci yüzyılda yaşadığı antik, muhtemelen modern öncesi zirve döneminde havzanın toplam nüfusu 35-50 milyona ulaşmıştı; bu rakam MÖ 800'deki nüfusun hemen hemen iki katıydı, bundan yaklaşık üç yüzyıl sonra, MÖ 500'deki muhtemel toplam nüfus da, Kuzey Afrika'nın büyük bölümü gibi önceden nüfusun çok seyrek olduğu yerlerde astronomik hızda bir artışla epeyce büyümüş olsa gerekti.[376] "Taşıma kapasitesi", Akdeniz kadar kararsız bir bölgede biraz yanıltıcı bir terimdir[377] ama bu nüfus toplamı, üretim ve tüketimle ilgili başka göstergeler, öyle görünüyor ki aslında, son birkaç yüzyılda koşulların değişmesine dek varlığını sürdüren bir tavanı temsil eder.[378] Akdeniz ekonomisi MÖ 800'ü izleyen binyıl içinde kişi başına tüketimde tahmini %25-30'luk bir artışla büyümeyi sürdürdü.[379] Bu büyüme havzanın tamamında üretim yapılan coğrafyada kuvvetli izler bırakmıştır, kırsal kesime daha yoğun bir biçimde yerleşilmiş, bölgelerin tamamı ideal biçimde, kimi zaman acımasızca parsellere ayrılmış, ihracata yönelik mevcut tarım ürünlerinin sayısı artırılmış ya da tümüyle yeni ürünlere geçilmiş, (madencilikten yeni su değirmenlerine varıncaya dek) doğal kaynaklardan yararlanmaya yönelik ilave teknikler yoğunlaşmış ve sonunda dağlarda piyasaya yönelik bir çoban hayatı başlamıştı.[380] Denizde enkazlar ve yazılı kaynaklar, nakliye işlerinin büyüklüğü ve miktarında bir artış olduğunu gösterir,[381] tehlikeye açık sahillerde bu nakliyatı karşılamak için MÖ 300'den itibaren devasa hidrolik beton limanlar yapılmaya başlamıştır **[10.47]**.[382]

Ancak bu kitabın akışı sırasında, çoğu kez önceki üç binyıl içinde ama kimi zaman çok daha önceleri bu limanlarda ve benzer olgularda büyütmeler ve rafine hale getirme çalışmaları olduğunu görmüştük. Temel bir ayrım yapmak için kendimizi zorlamak, (sözgelimi) MÖ üçüncü ve ikinci binyıl arasına bir ayrım koymak ya da tahıl fiyatları temel alındığında Roma emperyal devletinin gelirleri, bugün ABD'deki hali vakti yerinde bir üniversitenin gelirinden öteye geçmiyor diye Roma dönemindeki büyümeyi görmezden gelmek kadar yararsız bir iş olur.[383]

Bu kitabın son bölümünde, Polybius'tan önceki binyıllardan başlayıp doğumundan birkaç yüzyıl öncesinde tamamlayarak, Orta Deniz'in doğuşuna katkıda bulunmuş başlıca yolları özetleyip bir araya getireceğiz. Bu bölümüyse, incelediğimiz geçmişin en son evreleriyle ardından gelen MÖ beşinci yüzyıl arasında köprü kuran kısa bir sonsözle tamamlayacağız. MÖ beşinci yüzyıl çoğu, hatta hepsi devlet altyapısına daha büyük yatırımlarda bulunan, o tarihlerde aslında artık, havzanın kendi bulundukları bölümünde ve ötesinde egemenlik sağlamaya yönelik iki ya da üç kutuplu çekişmeler halini almış mücadelelere giren daha az sayıda ama daha büyük başrol oyuncularının çağıydı. Bu bölümde sunacağımız sonsözün, büyük ölçüde arkeolojiye dayalı "tarihöncesi" ile ondan sonra gelen "antik tarih" arasında ani bir kesinti olduğuna ilişkin yanlış bir algıyı iyice silmesi gerekir (iki terimin de çok yararlı olduğu söylenemez). Dengeli bir incelemeye ilişkin idealimizi çiğneyerek, kitabı bitirirken geçmiş yüzyılların ardına, yeni yüzyılın en iyi bilinen olgularından birkaçını eklememizi kolaylaştıracağı için affedileceği düşüncesiyle, sonsözde seçtiğimiz büyük ölçekli birkaç olgu ve müessese üzerinde duracağız.

Orta Akdeniz'den başlayalım: MÖ dokuzuncu yüzyılda havzanın denizcilik uzamlarında ölçeksel bir simetrinin yeniden tesis edilmesinden nispeten kısa bir süre sonra, havzanın fiziksel merkezinin, Akdeniz'in en geniş sahnesinde iddialı kentler doğurmaya başlaması dikkat çekicidir. Üç kent arasında, nihayetinde bölgesel önemden öteye geçen bir pelerini taşımış, sonunda birbirleriyle ölümüne savaşmış ikisi, yerel rekabette ancak MÖ 500 sonrasında sivrilmişlerdir, bu nedenle bizi ancak kısa bir süreliğine esir alabilirler. Bunlardan biri, bütün rakipler arasında havzanın mutlak coğrafi merkezine en yakın olan, MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda ekonomik ve kültürel önemine denk bir siyasi hâkimiyeti pekiştirmeye de birkaç kez bir o kadar yaklaşmış olan Siraküza'ydı.[384] Bir diğeriyse, bu aşamada nihayetinde çekişmelerden galip çıkacağını kestirmenin zor olduğu Roma'ydı.[385] Roma, MÖ altıncı yüzyılda geniş, 800 kilometrekareyle hatırı sayılır büyüklükte bir toprağa sahip, kalabalık bir kent-devletti ama Tiber Vadisi'ndeki komşusu ve rakibi Veii de öyleydi. Etrurya'da başka yerlerde daha geniş çaplı liderlikler bir araya geliyordu. Doğru, sonraki iki yüzyıl içinde Roma hızla büyüdü ve sıradan halkın, pleblerin siyasi olarak kabulü ve İtalya içinde koloniler (koloni, Roma'nın kullandığı terimdi, Yunan *apoikia*'ya göre daha fazla bağımlı olmayı ifade ediyordu) kurulması gibi, içine alma yolunda etkili yöntemler geliştirdi. Daha önce orduda yapılan 83 kişilik birlik reformuyla birlikte bu gelişmeler, yurttaşların seferber edilmesi, alınan topraklarda tutunulması açısından gayet olumluydu. Ama Roma, Veii'yi ancak MÖ 396'da yenilgiye uğratıp ilhak edebildi, yarımadada kimisi hâlâ pek kentleşmemiş diğer siyasi oluşumların fethedilmesi yine bir yüzyıldan uzun sürdü.[386] Roma'nın tek başına süper güç olma yolunda yükselişi ancak MÖ 270 civarında, Polybius'un tarihsel birliğin başlangıcı olarak tespit ettiği tarihten kısa

bir süre önce başladı ve bu sürecin büyük bölümüne de Orta ve Batı Akdeniz'de Kartaca'ya karşı girişilen uzun mücadele hâkim oldu. Bu kapışma MÖ 146'da, Roma'nın denizde bir başka ikonik kenti, Korint'i alt ettiği yıl, Kartaca'ya karada 15 km içeriye taşınma (kısacası askeri intihar yerine ticari intihar) seçeneğini sunmasıyla son buldu.[387] Bu zaman ölçekleri, uğraştıklarımızın ve Holosen öncesinde zar zor tespit edilenlerin yanında parlayıp sönen flaş ışıkları gibi görünür, yine de bu tür özel olayların farklı bir biçimde meyve vermesine yetecek kadar büyük bir potansiyeli de barındırırlar.

Orta Akdeniz'deki üçüncü süper güç, Braudel'in tabiriyle "çok özel bir ses" olan Kartaca'ydı.[388] Kartaca yakın komşularıyla hiç rekabet içine girmemişti ve MÖ 500 öncesinde kesinlikle istisnai bir yolda ilerliyordu, sonuçta burada biraz daha eksiksiz incelememizi gerektiren bir yoldur bu. Daha önce de ileri sürdüğümüz üzere, çok muhtemel ki Babil Levant'ta işini bitirdiğinde[389] Kartaca havzanın en büyük kenti haline gelmiş olsa gerekti. Kartaca'nın erken katmanlarında açılmış birkaç hendekten, ülke dışındaki etkisiyle ilgili belirsiz çıkarımlardan ve hasmane kaynaklara gömülmüş nadir yazılı parçalardan fazlasına sahip olsaydık, MÖ altıncı ve beşinci yüzyıl tarihinin bazı bölümleri farklı bir ışıkta görülebilirdi (aslında bin yıl önceki Hyksos Avarisi'nin durumundan pek de farklı değildir). Gadir'de olduğu gibi, Kartaca'nın yükselişiyle ilgili olarak Sur'un düşüşüne çok fazla ağırlık verilebilir. Elbette ki Sur'un Orta ve Batı Akdeniz'deki resmi faaliyetlerinin son bulması yeni fırsatlara kapı açmıştır ama bundan çok önceleri, Kartaca çoktan büyük, diasporadaki Fenike nüfusuna eleştirel bakan, Orta Akdeniz'de kendi hesabına faal bir kent-devlet olmuştu. Fenikeli olmaktan Pön olmaya geçişin başka yönleri de aşırı vurgulanabilir. "Pön" zaten "Fenikeli'nin" Latincesinden türemiş bir sözcüktür. Sur'lu Melkart'a alternatif tanrıların yükselişi bilinçli bir ayrılık anlamına gelse de Melkart'ın kraliyet bağlarından oligarşik bir uzaklaşmayı da yansıtıyordu. Hamilcar Barca hanedanı bir kraliyet havası ileri sürdüğünde, Melkart hızla dönüp yardımına koşmuştu.[390] Ayrıca Tanit'e tapılması ve *tophet*'lerde yapılan ritüeller, Sur'un hâlâ geliştiği dönemlerde Orta Akdeniz'deki Fenike merkezlerinde çoktan yerleşiklik kazanmış Kartaca özellikleriydi, oysa tersine Elissa'nın ölüm hikâyesinde kutsallaştırılan elitlerin *in extremis* (ölmek üzereyken) intihar etme geleneği, Kartaca ordusu ve liderleri tarafından acı sona dek korunmuştu.[391] Daha geniş kapsamlı kimliklerle ilgili olarak da etkileyici, hatta yakıcı bir süreklilik söz konusuydu: Sur, talep edecek konumu yitirmesinden çok sonra bile sembolik haracını almayı sürdürmüştü, ayrıca MS beşinci yüzyılda Aziz Augustinus, Pönce konuşan ve kendilerini Kenani, yani Kenanlı olarak gören Kuzey Afrikalılarla tanışmıştı.[392] Daha genel bir değerlendirmeyle tarihçiler, Kartaca'nın erken bir ticari merkez olmaktan çıkıp Roma'ya karşı

10.47 Bugün İsrail sahillerinde bulunan Caesarea'nın havadan çekilmiş bu görüntüsünde, MÖ son birkaç yüzyılda yapay liman tesislerinin büyüklüğü, ayrıca Roma dönemine ait ekonomik tesislerin kendilerinden öncekilere nazaran heybetli bir görünüm sergilediği gayet belirgindir. Suyun üstünde, Haçlı Seferleri ile modern dönem arasında kullanılan orta halli liman; suyun altında Büyük Herod'un imparator Augustus şerefine yaptırdığı dalgakıranların görkemli kalıntıları karanlık gölgeler halinde açık denize uzanır.

koyan toprak sahibi, askeri bir imparatorluk haline gelme sürecini zamanda çok geriye yerleştirmiş olabilirler pekâlâ. Kartaca'nın ömründe bu iki evre arası dönemde, MÖ altıncı ve beşinci yüzyıllarda müthiş bir düğüm noktası, kölelerin kürek çektiği kalyonları kullanarak (hinterlandlarındaki doğal kaynak kullanımını yoğunlaştırmış) uzak limanlardan haraç toplayan, denizlerde güçlü, büyük bir kent-devlet olarak varlık göstermiş olması akla yatkındır; ne var ki bu kent-devletin daha sonraki dönemlerde benimsediği, büyük ölçüde paralı askerlere dayalı karasal militarizm, kısmen başkalarının saldırganlığına, en başta da tepeden tırnağa silahlı, yoklama seferleri yapan Yunanlara karşı verilmiş bir cevaptı.[393] Cape Bon'un MÖ beşinci yüzyılda tahkim edilmesi, Sparta'nın Lepcis yakınlarında bir yerleşim kurmak için bastırması ya da Sicilyalı Yunanların Motya lagününün güney ucunda, Kartaca'nın tam karşısında Lilybaion'da aynısını yapmaya çalışmaları gibi daha önce yaşanmış, kararlı bir şekilde geri püskürtülmüş meydan okumalara verilmiş savunmacı bir tepkiydi kesinlikle.[394]

Bu durum, daha geniş kapsamlı tabloyu olduğu haliyle anlamamızı sağlar. Toprak kazanımı bakımından değerlendirildiğinde, Kartaca MÖ dördüncü, özellikle de üçüncü yüzyıllara kadar, hatırı sayılır büyüklükteki çekirdek hükümranlık alanının dışında, Kuzey Afrika'da ancak ılımlı düzeyde boy göstermeyi sürdürmüştü; bu tarihlerde kırsal ve köle topluluklar Mağrip'i doldurmaya başlamış, buna cevaben ilk yerli "Numidya" topluluklarının oluşumunu tetiklemişti.[395] Kartaca'nın yakınındaki Utica bile MÖ 500 gibi geç bir tarihe dek bağımsızlığını korumuştu. Kartaca yurtdışında MÖ altıncı yüzyılda Güney Sardinya'daki toprakları ilhak etmeye, aralıklı olarak buraya yerleşmeye başladı; bu ada gelecek yüzyıllarda, olabilecek en berbat anlamda Kuzey Afrika ile Orta İtalya arasında kalacaktı.[396] Adanın güneybatısında bulunan, MÖ "uzun" üçüncü binyıldaki kuraklıktan beri nadasa bırakılmış Campidano Ovası, herhalde Kartaca'nın hemen yanı başındaki hinterlandda işbaşında olan tarım uzmanlığının kullanılmasıyla bir tahıl kuşağı haline gelmeye başladı. Sardinya'ya atlar da hemen hemen aynı tarihlerde, daha yenice geldikleri Afrika'nın dışına uzanan dolambaçlı bir yoldan getirilmişti muhtemelen.[397] Ama adanın tamamen alınması uzun sürdü ve hiçbir zaman tamamlanmadı; kararlı yerel direnişe karşı işlerin tersine döndüğü oldu, işgal adanın güneyinde, sıklıkla ikamet ya da ritüel yerleri olarak eski *nuraghi*'yi kullanarak melez bir toplum yaratmışsa da yaylaların çoğunu ve kuzeyin tamamını el değmeden bıraktı.[398]

Oysa tersine Kartaca denizlere hâkim olmakta pek sıkıntı çekmemişti. Orta Akdeniz'de Fenike çıkarlarını kendisine çeken başlıca güçlerden biriydi zaten uzun zamandır. Birkaç başarılı yerleşimin MÖ yedinci yüzyılda bağlantıları kendi yararlarına olacak şekilde yeniden düzenledikleri batıda Kartaca'nın giderek artan önemi, resmi olarak dayatılmış bir otorite kadar, başka yeniden düzenlemelerle de ilişkiliydi. Daha kuzeyde Katalonya ve Fransa'da yeni bir üretim ve tüketim bölgesinin ortaya çıktığı, ayrıca gerek mevcut teknolojiyle erişilebilecek damarların tükenmesi, odun kömürü için gerekli ormanlık arazinin erimesi, gerek aşağı Guadalquivir'de elitlerin ortadan kaybolmasının ve iç kesimlerde işbirliğine o kadar yatkın olmayan yerli toplumların yükselmesinin de doğruladığı üzere yerel iktidarda yaşanan kriz nedeniyle gümüş üretiminde keskin bir düşüş olduğu dikkate alınırsa burada süregiden değişimler kaçınılmazdı.[399] Hâlâ müreffeh durumdaki Fenike kökenli başlıca denizcilik şehirlerinin oluşturduğu seçilmiş

kadroda, en başta da Motya, Gadir, Malaka ve Ebesus'ta nüfusların hızla artması ve Kartaca ölü gömme âdetleri ile ideolojisinin benimsenmesi, hem buraların ticari başarısını hem de Kartaca'dan buralara tüccar ve belki de gözlemci yetkili akışı olduğunu yansıtır.[400] Kartaca en azından bir kere, bugünkü Tanca'nın altında Tingis'te yeni bir yerleşim kurmuştu.[401] Neresinden bakılırsa bakılsın, bu tablo karşısında, gerçekten ilk kapsamlı Akdeniz içi imparatorluğun gayri resmi doğuşuna tanık olur gibiyiz.[402] Eğer böyleyse, doğudan karayoluyla yayılırken görmeye alıştığımız imparatorluklardan çok farklı bir kılığa bürünmüştü. Adalar artık denizaşırı yerlerde izi sürülemez sorun kaynakları olarak değil, hayati önemde eklemleme noktaları, Braudel'in unutulmaz tabiriyle *"la flotte immobile de Venise"* diye tanımladığı şeyin ataları olarak görülüyordu.[403]

Ege'de, MÖ beşinci yüzyılın ortalarına dek, bu Kartaca ağına uzaktan yakından benzeyen hiçbir şey ortaya çıkmadı; onu erken Akdeniz tarihinde gerçekten belirleyici bir konuma getiren son dakika hamlesi bu tarihte zirve noktasına ulaşmıştı.[404] Ancak MÖ altıncı yüzyıl sonuna gelindiğinde, daha sonraları takımadalara hiçbir zaman olmadığı kadar dayalı bir imparatorluğun neredeyse adasal yöneticisi haline gelen,[405] aynı şekilde, bazı Yunan kent-devletlerini bu kadar hızlı ileri götüren etkenler bileşiminin de sembolü olup çıkan Atina'da bazı köklü değişimler iş başındaydı: Atina artık Akdeniz ekonomileri içinde yeni ve avantajlı bir jeopolitik ve ağ konumuna sahipti, hizipçi iktidar siyasetinin kültürel ve anayasal olarak yaratıcı serpintilerinden nasipleniyordu, ayrıca burada uzun zamandır devam eden bir katma değerli üretim ve pazarlama geleneği vardı. Atina bu geleneğe ender rastlanan bir lütfu, yurtiçinde önemli bir değerli metal kaynağını eklemiş, böylece istisnai bir zenginliğe sahip olmuştu. Klasik Atina MÖ 430'larda zirveye çıktığı dönemde, (Piraeus limanı da dahil) 30.000-45.000 kişinin yaşadığı 150-215 hektarlık surlu bir şehirdi; şehir nüfusu Attika'nın geri kalanındaki nüfusun altı ila dokuz katıydı.[406] Bu nüfus, Akdeniz'in toprak yüzölçümünün %0,1'inden birazcık daha geniş bir bölgede, dönemin Akdeniz insanlığının tahminen %1'ni temsil ediyordu, başka bir deyişle havzanın (Nil Deltası da dahil) en kalabalık coğrafyasıydı; sürekliliği (kelimenin hem düz hem mecazi anlamıyla) besbelli bağlantılılığa dayalı olan bir başarıydı bu. MÖ 500'e gelindiğinde Atina'nın çoktan 20.000'e yakın sakini vardı. Korint ve Doğu Ege adalarının tahakkümünde geçen yedinci yüzyılda sergilediği alçak perdeli profil, dikkat çekici bir iyileşme göstermişti; Atina bunu gümüşe, ticaretin yön değiştirmesine borçluydu.[407] Araya giren dönemde, *kouros* diken oligarklar ile tapınak finanse eden tiranların oluşturduğu, hiç de istisnai olmayan bir karma, bu kent-devleti yönetti.[408] Ama MÖ altıncı yüzyılın son 50-60 yılına gelindiğinde, Atina bu geçmişten, ismini o zamandan beri ölümsüz kılacak şekilde ayrıldı.

Çok geçmeden Atina demokrasisi diye bilinecek olan şeye soğukkanlılıkla bakmak zordur. Taktik bakımdan Atina demokrasisinin MÖ 508-507'de kurulması, tiranlar ve diğer elit hizipler arasındaki eski rekabetlerin sadece kısmen amaçlanmış bir sonucuydu. Bu elit hiziplerden biri, yurttaşlık haklarının tanınmasını düşmanlarına karşı denge sağlayacak bir unsur olarak görüyordu **[10.48]**.[409] Başka bir yönden bakıldığındaysa, arkeolojinin Atina'da MÖ sekizinci yüzyıl başı gibi erken bir tarihte tanımladığı, daha sonra Solon'un yazılarında görülen türden, orta halli alt elitlerin yayılmasının Akdeniz'de yaygın bir gelişme olduğu, hatta bazı bölgelerde daha önceleri başladığı görülür. Buralarda elitlerin otoritesinin

zayıflığıyla birleştiğinde, iktidarın paylaşılmasına dayalı çözümleri az çok kaçınılmaz hale getiriyordu. Bu anlamda Atina'da ve Attika'da 50-60 bin yetişkin erkek yurttaşın yaratılması (en iyi ihtimalle bu kesim toplam nüfusun beşte birini oluşturuyor ve tabii ki bütün kadınları, köleleri ve yabancıları dışlıyordu) Sparta'da olduğu gibi geniş, kapsayıcı oligarşilerin yer aldığı yelpazenin bir ucunu oluşturuyordu. Ayrıca tahminlere göre, demokrasi yönetimi altında bile, bütün Atinalıların sadece 10'da ya da 20'de biri gibi küçük bir bölümü arazilerin neredeyse üçte birinin sahibiydi.[410] Kaynaklarımız ekseriyetle, başlıca siyasi oluşumlardan biri olarak bundan sonraki standardı belirleyen Atina'dan geldiği için, benzer düzenlemelerin daha erken tarihlerde başka yerlerde ne ölçüde boy vermiş olduğu da aynı şekilde belirsizdir.[411] Başlangıcı hemen hemen aynı tarihlere denk gelen[412] Roma Cumhuriyeti'nde olduğu gibi, hızla dairesel bir akıl yürütmeye yakayı kaptırırız: Bu gibi reformlar bu kent-devletleri sahiden fevkalade başarılı kılmış, böylece kayıtlarının tercih edile edile bugüne ulaşmasına mı yol açmıştır, yoksa daha sonraları gerçekleşen bazı tesadüfler kayıtlarının bugüne ulaşmasını sağlamış ve bu yerlerin bir zamanlar olduklarından daha olağanüstü görünmesine mi yol açmıştır? Ama bütün bu şüphelere rağmen, hatta bugün sahip olduğu sembolik gücü de bir kenara bıraktığımızda, Atina demokrasisi ile kültürel sera ortamının niteliksel bakımdan, aldığı son biçimle kökten yeni bir şey sunduğunu görürüz: Havzada derinlere kök salmış "Arkaik" dünyanın kesintisiz biçimde haleflerine dönüştüğü geri kalan yerlerin çoğundan farklı bir yol tutulmuştur burada.[413]

Atina'nın yakın düşmanı Pers İmparatorluğu da eski kökler ve yeni yönlerin benzer bir bileşimini sunar.[414] MÖ altıncı yüzyılda gerçekleştirilmiş hızlı fetihlerin bir ürünü olan Pers İmparatorluğu, Mezopotamya'da binlerce yıldır pekişen devletler ve imparatorluklar mirasının üstüne kurulmuştu ama kalbi daha doğuda, İran yaylasında olduğunda Mezopotamya'nın siyasal öneminin gölgelendiğini de haber veriyordu. Asur ve Babil'deki öncülerinden daha büyük, daha bütünleşmiş, buna bağlı olarak çok daha zengindi; zirvede olduğu dönemde 6,2 milyon kilometrekare yüzölçümüne, 20 ila 26 milyon nüfusa sahipti; başka bir deyişle Pers İmparatorluğu'nun yüzölçümü Akdeniz havzasının tamamından (deniz ve kara) daha büyüktü, nüfusuysa Akdeniz havzasının o tarihlerdeki nüfusuyla hemen hemen aynıydı. İmparatorluğun genişlerken kendisine kattığı toprakların çoğu doğudaydı, Hindukuş'a kadar uzanıyordu ama Persler batıda da Cyrene ve Kıbrıs'a uzanmış, çabucak yıkıma uğrattığı Lidya'nın eski toprakları üzerinden Doğu Ege'ye inmiş, Avrupa Trakyası'nın bazı bölümlerini geçici olarak elinde tutmuştu. Yunanistan yarımadası, manevra kabiliyeti kazandıran denizlerle daha yakından çevrelenmişti ama yarımadanın durumu, birkaç yüzyıl önce Fenike'nin Asur karşısındaki durumundan pek de farklı değildi.

Pers İmparatorluğu'nun Akdeniz'le ilişkisi daha önceki başka imparatorlukların ilişkilerine nazaran çok daha kapsamlıydı, Akdeniz'in hızla artan zenginliklerine bir övgüydü bu ilişkiler. Pers İmparatorluğu'nun hegemonyası, en dinamik bölgelerin birkaçı dahil olmak üzere havzanın toplam sahil şeridinin %20-25'ini kapsıyordu. İmparatorluk, Kıbrıs ve Doğu Ege'deki çoğu ada dahil olmak üzere adalar üzerinde gerçek bir otorite tesis eden ilk dış güçtü. Perslerin nüfuzu batıda Kiklad Adaları'na da uzanıyordu. Kıyılardaki vassallarının sayısı sayesinde Pers İmparatorluğu, benzerine rastlanmayan büyüklükte savaş filoları toplamıştı; hatta ilk üç direkli kadırgalar onun taleplerine uygun biçimde yapılmış

olabilir.[415] MÖ 525'te Persler bir Lesbos gemisinin güvertesinden Memphis'i teslim olmaya çağırmışlardı, bundan kısa bir süre sonra da imparatorluğun talimatıyla Sayda gemilerinde Akdeniz'i dolaşan bir ekip, muhtemelen bir ölçü betimleme de içeren bir tür *periplous* olarak, Ege'nin sahil coğrafyasını kaleme alacaktı.[416] Pers krallarının Mezopotamya hâkimiyetinin Yukarı Deniz'deki sınırlarını kesinlikle aşmaya kararlı olması, daha yavan gerekçelerle birlikte, Ege sularındaki ısrarlı operasyonlarının ardındaki saik olabilir.[417] Direnişle karşılaştığında ezici bir güce başvurmasına (Doğu Ege'nin bazı sakinleri, yeni bir Fenikeli kuşağıyla birlikte uzaklara, batıya doğru sürülmüştü), istisnai bir özellik taşımayan (Persepolis'te başka politikaların da yeniden kullanılmasını sağlayan) zorunlu iskân politikasını benimsemiş olmasına rağmen, Pers İmparatorluğu Akdeniz'deki topraklarında Asur'a gayet iyi hizmet etmiş olan hafif dokunuşa müracaat etti.[418] Haraç ve vergilendirme düzenlemelerini denizcilik gerçekliklerine uyarladı, Levant'ın kendisini toparlamasını sağladı ve genel olarak kıyı şehirlerinin gelişmesini teşvik etti ama bunu yaparken onların kendi elitlerinden seçilmiş, eyalet satraplarına karşı sorumlu yerel yöneticiler yönetiminde siyasi düzenlerinin dişlerini çekiyordu. Yunan çömlekleri, her zaman olduğu gibi, normalde görünmez olan başka akışları ele vererek Levant'a kuvvetle geri döndü. İskender MÖ 331'de Susa'ya ulaştığında kentin sarayında hâlâ saklı tutulan, 190 yıl önce teslim edildiği söylenen, Argolid'den gelmiş büyük bir mor kumaş sevkiyatı da bu görünmez akışlar arasındadır.[419] Kartaca'da ve çok geçmeden Atina'da hanidir ortaya çıkmakta olan, deniz imparatorluğu merkezli olduğu bariz projelerin epeyce tersine Pers İmparatorluğu, büyük kara güçleri ile Akdeniz'in denizcilikle uğraşan kentlerinin, sonraki yüzyıllarda pragmatik gerekçelerle ama sıklıkla gönülsüzce bir arada yaşamasının tipik bir örneği olacaktı.

Karadaki zorba siyasi oluşumların taleplerini deniz çağrısıyla uyuşturmanın MÖ ikinci binyıl sonlarından beri ustalık istediği Doğu Ege'de, MÖ 500-499 döneminde yolunda gitmeyen şeyin ne olduğu sorusunun cevabı gölgede kalmıştır ama burada ve daha kuzeyde ticari çıkarları bulunan genç Atina demokrasisinin muhalefeti kışkırtmakta hiç kuşkusuz parmağı vardı.[420] Sonuçta başlayan "İyonya İsyanı" Karya ve Kıbrıs'ı da içine aldı. MÖ 494'te, bugün Miletos'un biraz ötesinde alüvyon çamurlarının kapladığı arazide küçük bir tepecik olan Lade Adası açıklarında 1000 geminin çarpıştığı savaş, isyanı başlatanlar açısından feci bir biçimde sonuçlandı.[421] Pers İmparatorluğu ile farklı bir Yunan kent-devletler ittifakının benzer büyüklükteki donanmaları sadece 14 yıl sonra Salamis'te yine çarpışacaklardı ve bu meşhur savaş tam tersi bir sonuçla noktalanacaktı.

10.48 "Tiran katilleri" Harmodios ve Aristogeiton, Atina tiranı Hippias'ın küçük kardeşini öldürmek üzereyken görülüyor. Bu başarısız darbe girişimi siyasal reformun yanı sıra aristokrat onuru ve cinsel kıskançlıkla da ilgiliydi, ama çok geçmeden kurulan Atina demokrasisince, tarihi değiştiren kahramanca bir fedakârlık olarak benimsendi. Heykellerin bu Roma versiyonunda MÖ beşinci yüzyıla ait kayıp orijinal kopyalanmıştır. Bu orijinal, MÖ 509'da kamu adına sipariş edilen tunç bir heykelin yerini almış, otuz yıl sonra da Pers birliklerince Susa'ya götürülmüştü.

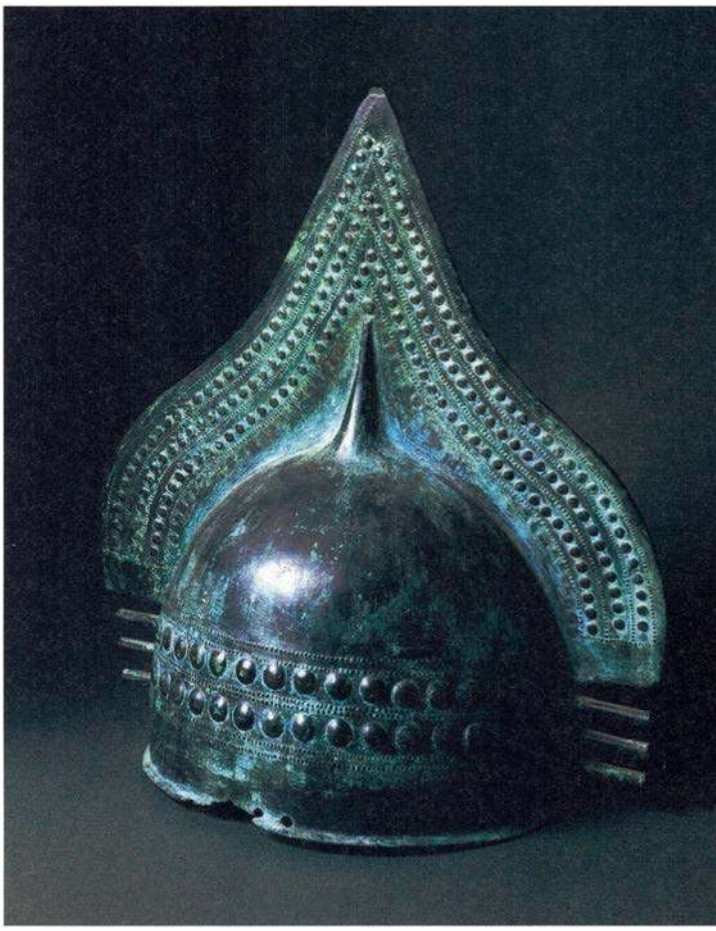

XXXVI (*önceki sayfa*) Tunç Çağı Troya'sında siperlerle güçlendirilmiş Hisarlık tümseği, antik çağda karanın içine sokulan, alüvyonlarla yavaş yavaş dolan bir koyken bugün ova olan düzlüğe ve hâlâ büyük ölçüde keşfedilmeyi bekleyen şehre bakar; onun ötesinde Çanakkale Boğazı'nın deniz koridoru uzanır. Tunç Çağı'ndan Schliemann'a dek hem yıkımların görüldüğü hem de tekrar tekrar mitlerin inşa edildiği bir yerleşim olarak Troya, Ege ile Anadolu arasında ciddi biçimde incelenmiş az sayıda yerden biridir.

XXXVII (*solda*) Sicilya'nın güneydoğusundaki Pantalica yerleşimini çevreleyen kireçtaşı koyaklar MÖ ikinci binyıl sonu ile birinci binyıl başına ait kaya mezarlarla doludur. Kayalık iç kesimlerde yer alan bu gibi yerler, işleri yapıp etmenin yerli usulleri açısından birer sığınak görevi görmüştür uzunca bir süre ama buralardan çıkarılan buluntular da, Akdeniz dünyasının geniş kesimleriyle kapsamlı bağlantıları olduğunu gözler önüne serer.

XXXVIII İtalyan metal işçiliği, MÖ ikinci binyıl sonlarında ve birinci binyıl başlarında, bol miktarda yerel kaynağı, Doğu Akdeniz'den gelen teknolojik bilgiler ve Alpler'in ötesine uzanan bağlantılarla birleştirerek nitelik ve nicelik itibariyle filizlenmişti. Maden cevherleri bakımından zengin Etrurya'da Tarquinia'da bulunan bu özgün miğfer formu, Doğu'ya özgü metal levha işçiliği gelenekleri ile yerel savaş biçimlerinin bir harmanını yansıtır.

XXXIX (*aşağıda*) MÖ dokuzuncu yüzyıl ortalarında sık sık seferler düzenlemiş Yeni Asur kralı III. Shalmeneser'in hükümranlığı sırasında Kuzey Mezopotamya'da Balawat'ın tunç kapıları üzerine resmedildiği haliyle, açıktaki kayalık bir adanın üstüne kurulmuş müstahkem Sur şehri. At başlı tekneler ve bir hamallar geçidi Sur'dan metal kaplar, külçeler, kumaş balyaları ve muhtemelen sivri uçlu balina dişleriyle dolu tablalardan oluşan bir haraç çıkarır. Geride kalan adada yüksek mevkili bir erkek ve bir kadın, metal kaplarla bir libasyon ritüeli yapıyormuş gibi görünür.

XL (*sağda*) Sardinya'dan MÖ birinci binyıla ait bir tunç tekne maketi. Temel form geniş karinalı, seren direkli ve yelkenli tasarımların o tarihlerde Orta Akdeniz'de yaygınlaştığını yansıtsa da, geyik başlı pruva ve kafes işi kamara yerel bir katkının da olduğunu akla getirir. Bu maketlerin çoğu, *nuraghi*'lere özgü yerel ritüel bağlamlardan ya da adanın sahil kesimindeki toplulukların deniz yoluyla etkileyici bir etkileşim içinde oldukları bir dönemde İtalya anakarasından alınmıştır.

XLI (*aşağıda*) MÖ birinci binyıl başlarında, parçalanmış bir Mısır'da, Delta'daki başlıca başkentlerden biri olan Tanis'teki kraliyet mezarları, mimari açıdan sabık firavun mezarlarına nazaran mütevazıydı ve kentin tamamı gibi, yakınlarda kurulu Piramesse gibi daha önceki şehirlerden alınan taş işlerinin büyük miktarlarda yeniden kullanılmasıyla inşa edilmişti. Nil'in kollarındaki değişimler, bir zamanlar denize yakın bir nehir limanı olan bu yerleşimin yüksekte kalmasına ve kuraklaşmasına neden olmuştur.

XLII (*sağda*) Roma'nın doğusunda, Praeneste'de, yani bugünkü Palestrina'da Bernardini Mezarı'nda bulunmuş, MÖ yedinci yüzyıla ait, Doğu Akdeniz'e özgü karma imgelerle süslü, yaldızlı gümüş kâse.

XLIII (*aşağıda*) Hâlâ denizlerle çevrili olan ama artık ada olmaktan çıkmış Cadiz'in havadan görünümü. Modern şehir, Fenike zamanındaki ve daha sonraki antik kentin sular altında kalan yerler dışındaki kısımlarını tamamen yutmuş. Fenike yerleşiminin merkezi, ön planda, daha derin sular olarak belli belirsiz seçilen korunaklı bir kanalla bölünmüş, yarı yarıya su altında kalmış resifleri kaplıyor, yukarıda adaya uzanıyordu.

XLIV (*solda*) MÖ altıncı yüzyıla ait Attika işi bir cenaze *kore*'si; gerçek hayattaki boyutları biraz aşan bu eser, Phrasikleia diye bir kadının anıldığı yazıtla bilinir. Mermer orijinalin bugüne ulaşmış izleri dikkate alınarak boyanmış bu eser hem o dönem elit kadınların yüksek statüsünü hem de zengin bezemeli kumaşların büyük ölçüde kaybolup gitmiş dünyasını yansıtır.

XLV (*yukarıda*) Çömlekçilik ile büyük ölçüde kaybolup gitmiş metal kaplar, bunun yanı sıra Ege ile İtalyan seramikleri arasındaki ilişkiler MÖ altıncı yüzyıl sonlarına ait bu iki eserde açıkça görülür: (*solda*) Cilalı yüzeyi, kabartılı bağlantı yerleri ve kayış benzeri kulplarıyla metal işlerini sadakatle canlandıran bir Etrüsk *bucchero*'su; (*sağda*) Etrüsk piyasası için Atina'da Nikosthenic atölyesinde üretilmiş versiyonda (Yunan geleneklerine aykırı) temel form korunmuştur ama bu kez yüzeyi büyüleyici kılan, incelikle resmedilmiş süslemedir.

XLVI (*yukarıda*) Tapınak C, Sicilya'nın Selinous kasabasında MÖ 550'de inşa edilen Dor tarzı bu devasa yapı, bu tür çok sayıda yapıdan sadece biridir, özellikle de Akdeniz çapında kent merkezlerine hâkim olan kutsal mimarinin aldığı heybetli biçime bir örnek teşkil eder.

XLVII (*sağda*) Etrüsk şehri Caere'nin sahil *emporion*'u Pyrgi'de bulunmuş üç tane yazılı altın tablette, MÖ 500 civarında Fenike ve Etrüsk dillerinde kaleme alınmış bir ithaf kayıtlıdır.

XLVIII Delphoi'de bulunmuş, muhtemelen Apollon'u temsil eden, Korint ya da Doğu Yunanistan'a özgü bir adak olan altın ve hayvan dişinden bir baş. Bu malzemelerden yapılmış olup bugüne ulaşmış büyük ölçekli ender eserlerden biri olan, yangınla harap olmuş enkazın içinde hemen hemen gerçek boyutlarda yaldızlı gümüş bir boğa dahil başka parçalarla birlikte bulunmuş bu nesne, o dönemde bazı Yunan şehirlerinin ne kadar zenginleştiğini gösterir.

XLIX (*aşağıda*) Bugün Libya'nın kuzeydoğu sahillerinde Bingazi ile Tobruk arasında, Cebel Akhdar ("yeşil dağ") yaylalarında, tam bir Akdeniz manzarasının içine yerleşmiş Cyrene. Klasik döneme ait harabeler, MÖ yedinci yüzyıl sonlarında Güney Egeli ilk temelleri büyük ölçüde gözlerden saklar.

De Profundis

Erken Akdeniz Tarihinin Doğası

Klasik biçimiyle ve daha sonraki dönemde aldığı biçimlerle çok meşhur ve etkili olmuş Orta Deniz dünyası, çok sayıda, çok çeşitli geçmişlerinin derinliklerinden gelen, uzun, kimi zaman çok uzun zaman önce başlayan bir süreçle, binlerce yıl içinde ortaya çıkmıştı. Birinci bölümde bahsettiğimiz bir metafora dönersek, Orta Deniz'in yükselişinin izini, nihai özelliklerini daha önceki tarihlerde tutulmuş türlü türlü fıkırdak yollara yansıtma tehlikesine girmeksizin sürmek istiyorsak çok sayıda derede keşif seferi yapmamız, onların zaman içinde izledikleri yolların izlerini sürmemiz gerekir; bunların bazıları başka yerlerin yolunu tutar ya da kurur gider, bazılarıysa birbirine paralel akar, sonra birleşir ve sonunda daha güçlü bir akıntı oluşturur. Bu tarih esasen Akdeniz halkına ilişkin bir tarih çalışması olmuştur ama mecburen havzanın fiziksel dokusunu, (yağan, akan, dalgalanan, tatlı ve tuzlu) suyu, değişen fauna ve florayı, özellikle de iklimdeki dalgalanmaların bütün bunlar üzerindeki etkisini konu alan bir doğa tarihi çalışması halini de almıştır. Sonuçları itibariyle kimi zaman görülmeye değer, hatta devrimci diyebileceğimiz değişimleri, dönüşümleri ve yenilikleri konu alan bir tarih olmuşsa da, derinlerde yatan sürekliliklerin etkileyici süreler zarfında sonu gelmez değişiklikler geçirdiğini, en büyük dönüşümlerin bile başlangıçlarının aslında hemen her örnekte, daha küçük ölçekli, sıklıkla şaşırtıcı derecede erken başlangıçlara götürülebileceğini gösteren bir tarih de olmuştur.[1] Bütün bunlar tek yönlü, kesintisiz bir akışla gerçekleşmemiştir. Akdeniz boyunca, bağımsız girişim ve büyüme döngüleri tekrar tekrar ortaya çıkmış, gelişmiş ve gerilemişti; bunların bazıları tekrarlandı, diğerleri tükenip gitti. Ani sivrilmeler ve yakınlaşma dönemleri sonrasında, iklimdeki dalgalanmalar, sosyo-ekonomik değişiklikler ya da her ikisi nedeniyle yaşanan geniş ölçekli küçülmeler ya da parçalanmalar da düzenli ve sıklıkla yerel düzeyde felakete yaklaşan özellikler göstermiştir; gerçi düpedüz çöküşler ender olarak yaşanmış ve işleri halletmenin daha esnek, dirençli yollarına, genellikle de yeni büyüme dalgaları öncesinde ihtiyaç duyulan türden yeniden gruplanmalara geri dönüş kılığına bürünme eğilimi göstermiştir. Bu gibi belirgin alt üst oluşlar en azından bizim açımızdan, esrarengizlikten tümüyle uzak, öngörülebilir ve hatta bilgilendirici olmalıdır; husumetten, gelişmenin yanı sıra çöküş devirlerinden de Akdeniz damgasını taşıyan hayat tarzları doğmuştur.

Beklenebileceği üzere, Akdeniz dünyasının oluşumu, kapalı bir tarih olmaktan uzak bir biçimde gelişmişti. Eşgüdümden dikkat çekici derecede uzak birkaç dönüm noktasında, Akdeniz'in Afrika ve Avrupa yakaları, ayrıca komşu denizler havzadaki karışıma yeni unsurlar katmış ya da kendilerini havzanın yayılmasına maruz bir halde bulmuşlardı. Ne var ki doğu ve güneydoğuda kalan bölgelerle ilişkiler bütün bu gelişmeleri solda sıfır bırakmıştı. Ancak erken Akdeniz tarihini Yakın Doğu tarihinin bir ekinden ibaret görmeden önce (büyük bir hatadır bu), başlıca ilişki evrelerinin her birinin aslında ne kadar farklı olduğunu vurgulamaya değer. Son milyon yılı aşkın sürenin büyük bölümünde dönemsel olarak etkin olan birinci evrenin odak noktası, Afrikalı homininler ve insanların havzanın kuzey kısmına ve daha ötelere sızmasını sağlayan akışlara dönemsel olarak açık geçitler olan Süveyş kıstağı ve Levant'tı. Holosen'in başlangıcı civarında yerleşik hayatın, bitkiler ve hayvanlar üzerindeki manipülasyonların yükselmesiyle ilişkilendirilen, bize Avrasya tarımını kazandıran ikinci evrede ana çerçeve, büyük bir bölümü havzanın içinde kalan Bereketli Hilal'di. Birinci evrede, nihayetinde dünyanın geri kalanıyla birlikte asıl borçlu olunan yer Afrika'ydı. İkincisindeyse, yerleşik tarıma gidiş sürecinde, bir bütün olarak Bereketli Hilal çevresinde ne tür karmaşık gelişmeler yaşanıyor olursa olsun, buranın sırf Levant kesiminde, Neolitik dünyaya benzer bir şeyin burada her halükârda ortaya çıkıp bütün havzaya yayılacağını savunmamıza yetecek kadar çok şey oluyordu (ama tesadüflere bağlı bir not da düşelim: Bu gibi eğilimlerin Akdeniz'in geri kalan bölgelerinde gözlenmemesi, Levant örtüşmesi olmasa Akdeniz tarımının en azından buğday, koyun ve keçiler olmaksızın çok geç ve farklı bir biçimde oluşmuş olacağı anlamına gelir).

Ancak ve ancak bu bölgenin belirleyici bir etki yarattığı üçüncü evrede Yakın Doğu bir bütün olarak, Mezopotamya ve Mısır öncülüğünde kilit bir rol oynamıştır. Bu evre kentli, devlet düzeyinde toplumlar, ekonomiler ve kültürün MÖ dördüncü binyıl sonları ve üçüncü binyıl boyunca yükselmesini, bunların Akdeniz'deki komşu bölgelere yayılmasını, ardından MÖ ikinci ve birinci binyıllarda yeniden güçlenmelerini, ayrıca arka planda bir homurtu olarak devam eden daha alt düzeydeki etkileşimleri içeriyordu. Bu son ilişkinin Akdeniz ekonomilerine devasa bir atılım silsilesi kattığı, ayrıca havzanın doğu bölgelerinde uzun süre kalıcı olacak, bazıları daha sonra yaygın olarak benimsenecek kültürel pratikler yerleştirdiği önermesi varsayımlara dayalıdır. Akdeniz MÖ 3500-3000 civarında, Nil Vadisi'nden ve Dicle ile Fırat boyundaki topraklardan dehşet verici bir biçimde ayrılmış olsaydı, bunun sonucu gerçekten de Akdeniz'in daha yavaş ivme kazanması, tahminen (havzadaki yerleşime bağlı olarak, hızı belirleyenlerin muhtemelen Levant, Ege ve Güney İberya'da bulunduğu dikkate alınırsa) bir ya da iki binyıl gecikmesi, ayrıca bildiğimiz biçimiyle Akdeniz kültüründen de ilginç biçimde farklılaşması olurdu. Ancak yine de daha önce görmüş olduğumuz, birazdan da tekrarlayacağımız üzere, bırakın yukarıdaki gelişmelerin suda yarattığı halkaların Orta ve Batı Akdeniz'e ulaştığı tarihleri, Mezopotamya ve Mısır'ın yükseldiği tarihlerde bile, Akdeniz'de işleri halletmenin en temel yollarının havza içinde boy göstererek ilk meyvelerini verdiği çoktan açıklık kazanmıştı (Gerçi siyasi oluşumlar açısından, iktidarın kök salmasını sağlayan denenmiş stratejilere erişimin daha kolay olduğu doğuda, başta daha sürdürülebilir bir biçimde meyve veriyorlardı). Doğmakta olan bu iç özellikler, Yakın Doğu'dan

gelen girdileri incelikle yeniden işlemiş, yeni sonuçlar doğurmuş, havzanın kendi hesabına süregiden büyümesini daha bir güçlendiren ağ bağlantılarının karmaşasında tek yönlü nüfuzu tekrar tekrar yıkmıştır. Akdeniz, Yakın Doğu ve başka komşuları giderek daha fazla birlikte evrilir olmuş, havza doğuya doğru bile kesin tepkiler vermeye başlamıştır. İlk nehir kralları açısından, bu kitabın tamamlanmasına iki yüzyıldan az bir süre kalmışken Büyük İskender'in Babil'e girmesi ne kadar hayal edilemez bir gelecekse, Hyksos çağındaki Avaris de o kadar düşünülemez bir başlangıçtı.

Üç Ortak Paydayı Yeniden Görelim

O halde, haklı gerekçelerle ana tema olarak seçtiğimiz Akdeniz'e dönelim. Aşırı basitleştirmeye kaçma, akıcı süreçleri ve kümülatif ölçek değişimlerini ham bir dizilim haline getirme riskine rağmen, Akdeniz'in daha en başta kültürel varoluştan yoksun bir coğrafi ifade olmaktan çıkıp dinamik, etkileşimli, yakınsak ve sonuncusu ama bir o kadar önemlisi geniş çapta tanınan bir oluşum haline nasıl geldiğini kabaca özetleyebiliriz. Bu iş için diğerleri kadar iyi bir başlangıç noktası, Horden ve Purcell'ın *The Corrupting Sea*'de tanımladığı, tarihsel olarak ortaya çıkış sıralarına göre yeniden ele alınan ortak paydalar üçlüsüdür: Parçalı mikroekolojiler, bağlantılılık ve belirsizlik, bir de bunun getirdiği risk ve fırsatlar.

Öyle anlaşılıyor ki bu ortak paydaların ilki Akdeniz'in kendisi kadar eskidir; havzanın eziyetli tektonik hareketleriyle bütünleşmiş, en azından insanların, hatta insansıların hayatlarını etkilediği sürece havza faunası ve florasını şekillendirmiştir. Bu gibi mozaiğe benzer koşullarda insanlar, orta uzaklıklarda dahi bir araya getirildiklerinde uygulanabilen, karıştırıp denkleştirme yaklaşımının avantajlarını, daha bizim atalarımız havzaya girmeden epey önce öğrenmişlerdi. Ne var ki mozaiğin her parçasını dolduran şey aslında sabit olmaktan uzaktı. Doğrudur, çevre koşulları vahim (örneğin Son Buzul Maksimum'da Celile'de Ohalo II'de olduğu gibi) ya da çok verimli olduğunda bile parçalanma, Akdeniz tipi ekolojilerin bekasını dikkat çekici ölçüde korumuştur. Ne var ki, havza halkı için kendilerine özgü uyarlanma ve yararlanma güçlükleri doğuran bilinmedik bileşenlerden (örneğin Marsilya açıklarında Cosquer Mağarası yakınlarında bulunan büyük *auk* kolonileri), son derece farklı çeşitlilik örüntüleri yaratması da bir o kadar kolay olmuştu. Ayrıca mozaik parçalarının içeriği zaman içinde insanların müdahalesine giderek açık hale gelmişti. Bu durumun kökleri, bizim açımızdan gözle görülür olmasa da, geriye, coğrafyayı, manzarayı değiştiren bir etken olarak ateşin kontrollü kullanımına uzanıyor olsa gerektir. Modern insanların dağılmasıyla birlikte vasıflı avcılık, tercih edilen av hayvanlarını bir bir tüketmeye başlamıştı; daha sonraları bazı adalarda buralara özgü tuhaf endemik yaratıkların tamamen tükenmesi noktasına gelinecekti. Daha sonra Holosen'in (insanlığın oyun sahasını gerçekten değiştiren ani ısınma) başlaması öncesi ve sonrasındaki binyıllar boyunca Levant'ta ve Bereketli Hilal'in başka yerlerinde seçilmiş bitkiler ve hayvanların iddialı bir biçimde idaresi, bir tür mikroekolojik niş inşası olan çiftçilikle zirveye çıkmıştır.[2] Tarımın yayılması Akdeniz ekolojilerinin Holosen'de gözlenen, bugün hâlâ devam eden en büyük dönüşümünü başlatmıştır. Başta küçük bölgeler halinde, temel bir tarla, otlak ve civar yaban

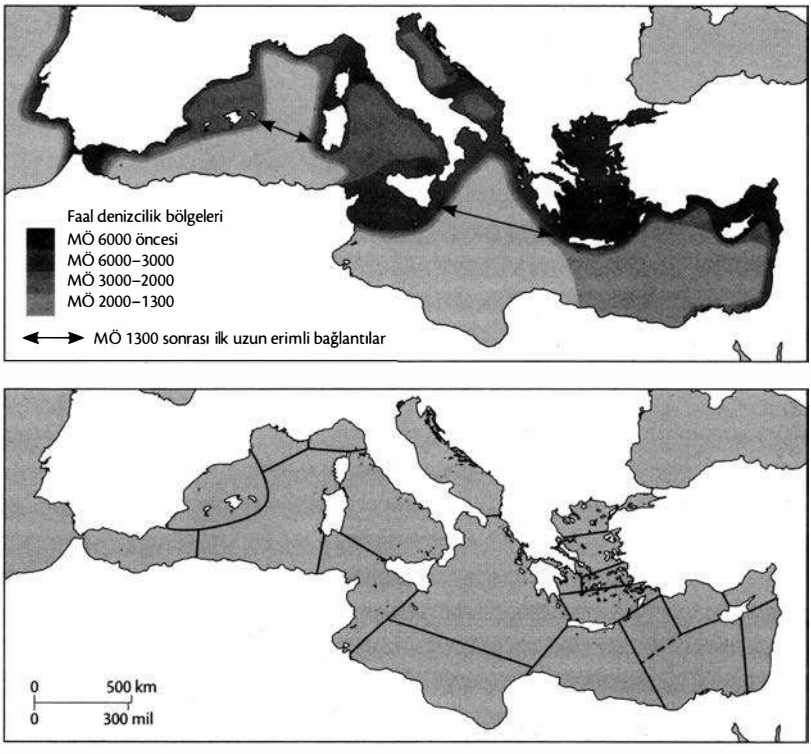
ortam kaynakları bileşimi yaratmış, bu bileşim son derece başarılı olmuştur.[3] Bu bileşimin İberya'ya ulaştığı tarihlerde Levant, zeytinler ve bağların yanı sıra hayvanların daha geniş çaplı kullanımını içeren, geçimi desteklemekten tutun, sanayi düzeyinde üretime varıncaya dek her biçimde kullanılabilecek daha iddialı bir tarım versiyonu geliştiriyordu. Bu tarım biçimi MÖ dördüncü binyıl ile birinci binyıl arasında, yeni kültür bitkileri ve soyların yeni türlerin getirilmesinden daha hızlı çoğalmasıyla, uzmanlaşmış çoban hayatının kenar bölgelerde yükselişe geçmesiyle, bazı bölgelerde teraslama ve sulamaya yatırım yapılmasıyla birlikte yayıldı. Hiç olmadığı kadar değişen yapay bir mozaik yaygınlık kazanıyor, doğanın mozaiğini tamamlıyor ya da onun yerini alıyordu. İncelediğimiz süre zarfında ekolojilerin birbirinin yerine geçmiş ya da birbirlerini desteklemiş olması, aşırı tüketimin genelleşmiş olmasından daha akla yatkındır; aslında insanların neden olduğu nispeten az sayıda ekolojik felaketle karşılaşırız. Levant'ta Çanak Çömlek Öncesi Neolitik'in sonu ve daha sonra İberya'da Argaric dönem, olası istisnalar arasında yer alır, birkaç adada endemik hayvanların tükenmesini de bunlara eklemek gerekir.

Bağlantılılık Akdeniz'in oluşumu açısından elbette ki temel önemdeydi. Herhangi bir insansının hayatta kalması ve üremesi için bir tür etkileşime genel olarak ihtiyaç duyulmasının ötesinde, modern insanların havzaya yayılmasıyla birlikte yeni bir davranışlar dizisinin gözlenmeye başladığı söylenebilir. Etkileyici uzaklıklarda karadan hareketler hızla görünürlük kazanmış, süslü deniz kabuklarını MÖ 50.000 öncesinde Afrika sahilinde ve bundan kısa bir süre sonra da Avrupa sahillerinde yüzlerce kilometre öteye taşımıştı; gerçi bu hareketliliğin büyük bölümü, bireysel avcı-toplayıcı giyimlilerin hareketliliğinden kaynaklanıyor olabilirse (kapsamlı toplumsal etkileşimlerin bir işaretidir) de erken bir tarihten itibaren eşya mübadelesine ihtimal vermemek akıllıca olmaz. Bu gibi karasal uzaklıklar, MÖ ikinci binyılda yaşamış bir tüccarı etkilemiş olsa gerektir; uzun mesafeli aktarımların düzenli seyrinde (hem yukarı hem aşağı doğru) geçici olarak büyük değişimler görülmüş, yük hayvanlarının gelişiyle birlikte hareket halindeki hacimler artmış, denizin rekabetine dirençli çıkan karayolları olmuşsa da karadan bağlantılar, bir etkileşim sahnesi olarak bir deniz havzasını tanımlamak bakımından denizyollarının yanında ikinci keman olarak kalmış olsa gerektir. Tekrarlayalım: Deniz bağlantıları olmasaydı Orta Deniz de olmazdı.

Pleistosen'de zaman zaman gerçekleşen, son derece erken tarihli denize açılma çabalarıyla ilgili hakikat ne olursa olsun, denizin bir ayırıcıdan başka her şey olduğu yönünde henüz hiçbir işaret yoktu; modern insanların denizin çevresinde yaşadığı 35.000 küsur yıl boyunca da tablo, birkaç cesaretlendirici bölgeyle sınırlı, gelip geçici kısa geçişlerin görüldüğü bir tablo olarak kaldı. Bu gibi "Akdeniz öncesi" denilebilecek koşulların geride bırakılıp, amaçlı, orta uzunlukta ve verimli bir denizcilik pratiğinin ortaya çıkması Holosen başlangıcından hemen önce gerçekleşti; öyle görünüyor ki bu da yine birkaç elverişli bölgede, en başta Ege ve Kıbrıs ile anakaradaki komşuları arasında kalan sularda gerçekleşmişti. Daha sonra merkezdeki alt havzalarda bazı Mezolitik avcı-toplayıcılar bu gelişmeyi tekrarladı ama bu atılım ancak çiftçilerin yayılmasıyla genellik kazandı; çiftçiler daha küçük adaları doldurarak en geç MÖ 5000'de en adasal ve kıyıya yakın bölgelerde orta düzeyde deniz bağlantılarının ortaya çıkmasını sağladı. Bundan sonraki evre MÖ "uzun" üçüncü binyılda, uzun mesafeli deniz

yolculuklarının yükselişiyle başlayacaktı, bu yolculukların büyük bölümünün ardında yeni ideolojik meşgaleler ve denizde olduğu kadar karada da daha geniş kapsamlı toplumsal ağlar vardı (Bunların hiçbiri de şimdi ya da sonra, küçük ölçekli faaliyetlerin her yere yayılmış mırıltısını önemsiz kılmaz; hatta birazdan hatırlayacağımız hayli farklı gerekçelerle bu hareketlilik de aynı tarihlerde yükselişteydi). Çoğu bölgede, deniz yolculukları, ilk olarak, en azından Neolitik başlangıcından itibaren denizlerde dolanıyor olması gereken kanoların büyük versiyonlarında gerçekleştirilmişti ama doğuda, bu tür yolculuklar doğmakta olan ilk devletlerin sermaye yatırımlarının mümkün kıldığı ayrı bir girişimle iç içe geçmişti: Yelkenli gemi diye bilinen, mesafeleri yutarak yük taşıyan harika makinelerden bahsediyoruz. MÖ ikinci binyıl boyunca yelkenli gemiler daha da batıya uzandı, yerel denizcilik koşullarına ve toplumsal koşullara uyarlanmaları onları daha da elverişli bir hale getirmişti; bu yayılma MÖ 1000 civarına, Akdeniz çapında, sıkı sıkı örülmüş, düzenli bir ağın ön koşullarının ortaya çıktığı tarihlere dek sürdü; bu ağ gerçekliği sonraki birkaç yüzyıl içinde hızla idrak edildi. Havzanın mavi bölgelerinin zaman içinde insan trafiğiyle dolmasının izini sürecek olursak, Akdeniz'in gerçek merkezi olarak denizin eklenerek artan yükselişi açıkça öne çıkar **[11.1]**. İlginçtir, bu durumu, Roma'nın daha sonra Akdeniz sularını böleceği idari birimlerle karşılaştırırsak (imparatorluğun üstün bürokratik özgüvenini yansıtan bir dayatmadır bu), Roma idari birimlerinin fiziksel coğrafyayı yansıtmakla kalmadığını, birkaç örnekte Pleistosen'in sonuna dek izini sürdüğümüz daha eski deniz bağlantılarının siluet hatlarını ve evrim tarihlerini de yansıttığını görürüz.

Bağlantılılıktaki genel büyümenin, en azından ağ açısından biri olumlu biri olumsuz iki yönü üzerinde daha durmaya değer. Olumludan başlayalım:

11.1 (*Üstte*) Akdeniz'de MÖ 6000 ile MÖ 1300 arasında faal denizcilik bölgelerinin genel yayılımı görülüyor. Oklar bundan kısa bir süre sonra ortaya çıkan, MÖ 500 civarında geri kalan denizcilik bölgelerinin dolmasına yol açan ek doğrudan bağlantıları gösteriyor; (*altta*) karşılaştırmak amacıyla Roma İmparatorluğunun denizcilik idari birimleri.

Akdeniz'in (ikinci bölümde betimlediğimiz) "kışkırtıcı" coğrafyası ile insanlar arasındaki etkileşimlerde gerçekleşen değişimler bileşiminin, yeni bağlantıları kendilerine çeken merkezi yerleri ne kadar erken bir tarihte yaratmış olduğu, koşullar değiştikçe bu yerlerin de hangi sıklıkla değişmiş olduğu dikkat çekicidir. Doğu Ligurya'da yoğun bir nüfusun yerleşik olduğu Balzi Rossi mağaralarında bulunan, Son Buzul Maksimum'un epey öncesine ait bir saygınlık nesneleri yığını, bize göre, soğuk, ağırlıklı olarak karaya bağımlı bir Akdeniz'in elverişsiz koşullarında, bağlantıların tıkandığı önemli bir noktada insanların elde ettiği yararları ima ediyor olabilir; deniz yolculuğunun yükselişe geçmesinin ardından bu sarp ve gözden uzak bölge nadiren görünür olacak, MÖ 500'de bile ücra bir yer olarak kalacaktı. Bunlar bir yana, Ürdün Vadisi koridorunun, uzunluğu boyunca iyi sulanmış topraklara yerleşmiş Çanak Çömlek Öncesi Neolitik mega yerleşimlerinin bağlantıları açısından yarar sağlayacak şekilde işlemiş olduğu açıktır. MÖ beşinci binyıla gelindiğinde, hatta daha da önce, bugün tanımlayabileceğimiz ilk gerçek denizcilik merkezi Tiren Denizi'nde Lipari'de doğmuştur. MÖ üçüncü binyılda sıklıkla orta büyüklükte ama son derece enerjik ağ merkezleri, havzanın tamamında yaygınlık kazandı; araya giren değişiklikleri hesaba katmakla birlikte sonraki Sur'un ataları, Aegina, belki Cadiz ve Sevilla (burası Valencina de la Concepción'daydı) bu merkezler arasında yer alıyordu; bunların sayıları ve ölçekleri Kartaca, Pithekoussai ya da Korint'ten çok daha önceleri yaygınlık kazanmaya başladı. Kuzey Levant'ta, doğuda Mezopotamya'ya, kuzeyde Anadolu'ya iyi bir erişimi olan bölgesel bir merkezde bulunan erken Ebla'dan itibaren, MÖ ikinci binyılda ve birinci binyıl başlarında, Akdeniz devrelerinin havzanın içi ve dışındaki arterlerle buluştuğu noktalarda yeni merkezlerin ortaya çıkması yönünde giderek güçlenen bir eğilim olmuştu: Nil Deltası'nda Avaris, Çanakkale Boğazı'nda Troya, Adriyatik'in başında Fratessina ve bildiğimiz biçimiyle Cadiz, daha sonra Rhône'un ağzında Massalia gibi. Ayrıca belli yerler için işe yarayan koşullar bir bütün olarak bölgeler açısından da geçerli olabilir; aslında Akdeniz'de yeni bölgelerin ilgi odağı haline gelmesinin başlıca yollarından biri de bu olmuştur. Levant'tan geçen karayolları havzanın en eski yolları arasında yer alsa da bu bölgenin denizcilik açısından öne çıkması, büyük ölçüde MÖ dördüncü binyıl sonu ve üçüncü binyıldan beri varolan makro koşulların daha sonraları ortaya çıkan bir sonucuydu. Benzer şekilde, ekilebilir ve metalurjik zenginliğinin yanı sıra büyümekte olan Tiren, Adriyatik ve Alp bölgelerinin arasında yer alması Etrurya'nın yükselişini beraberinde getirmiş, coğrafî olarak havzanın merkezinde bulunan Sicilya ise Akdeniz çapındaki bağlantıların hızla genişlemesi sonrasında hızla yükselmişti. Adriyatik ise, komşusu Ege ve Tiren alt havzalarında gözlenen koşullardaki (belki de daha sonraları Adriyatik'teki Venedik'in, Tiren'deki Cenova'nın nispeten daha zengin olmasının habercisi olan) değişikliklerle ilişkili olarak, daha geniş çaplı Akdeniz'le ilişkisinde olağandışı derecede keskin uyumsuzlukların gözlendiği bir dizi genişleme ve geri çekilme sergilemişti. Bir anlamda, doğmakta olan Orta Deniz'in tarihinin büyük bölümü, evrim geçiren bağlantıların tarihiydi.

Olumsuz yönse, bir temkinli olma uyarısıdır, çünkü temkinli olmazsak hareketliliği ve bağlantı oranının yüksekliğini kolayca genelleyebilir, bunların özellikle denizde zor kazanılmış mevkiler olduğunu unutabilir, sonuçta onların açıklayıcı gücünü baltalayabiliriz. Purcell'ın sorduğu keskin bir soru iyi bir

başlangıç noktası olabilir: "MÖ yedinci yüzyılda, anadili Yunanca olanların kaçı doğdukları yerin 20 km ötesini görmüştür? Yüzde 2, yüzde 25, yüzde 50?"[4] Cevap: Bilmiyoruz (Benim tahminin yüzde 25 civarında gezinir, ama bunun ardında analiz kadar inanç da vardır). Böyle geç bir tarihte yaşamış, iyi bilinen bir aktörler grubu hakkında bir şey söyleyemiyorsak daha önceki dönemlere ilişkin nasıl bir umudumuz olabilir ki? Aslında son birkaç bölümde sunulan, pürüzleri giderilmiş kanıtlar birikimi, (hem göreli hem mutlak anlamda) genel bağlantı ve hareketliliğin yoğunluk ve ölçek bakımından, MÖ üçüncü binyıl ile birinci binyıl arasında, çiftçiliğin ilk yayılmasını izleyen istikrar kazanma ve hatta yerel olarak gerileme sonrasında keskin bir artış gösterdiği konusunda kuşkuya yer bırakmaz. Ama bütün Akdeniz halklarının hayatta kalmak için yerel ya da orta ölçekte iç bağlantılara dayandıklarını (havzada kuraklık görülmeye başladığından, hiç olmadığı kadar dayandıklarını) kabul etsek dahi, bazı bölgelerin, özellikle deniz üzerinden diğerleri kadar geniş çaplı bağlantılara sahip olmadığı, bu konuda çok gerilerde kaldığı açıktır.[5] En ilginç örnek, Kuzey Afrika'nın Nil'in batısında kalan kısmıdır. Neredeyse iki milyon yıl öncesine uzanan daha önceki buzularası dönemlerde olduğu gibi, buradaki insanlar, aslında Sahra'nın açık olduğu dönemlerde gayet iyi iç bağlantılara sahipti ama bağlantıları ağırlıklı olarak güneyde, Akdeniz'den uzaktaydı. Holosen'in büyük bölümü boyunca bile Cebelitarık ve Sicilya boğazları üzerinden bağlantılar zaman içinde aralıklı olmuş, sınırlı bir etki doğurmuşlardı. Birkaç önemsiz istisnayla denizcilik, çok çeşitli coğrafi ve kültürel gerekçeler nedeniyle bu sahillere uğramamış, sonunda Kuzey Afrika sakinlerinin hayatına birden girdiğinde onlar açısından muazzam sonuçlar doğurmuş gibi görünüyordu. Biraz önce gördüğümüz üzere daha küçük paraleller arasında Ligurya, bu anlamda onun denizdeki uzantısı Korsika yer alır. Korsika, daha geniş çaplı hikâyede, metal zengini komşusu Sardinya'ya nazaran nadiren karşımıza çıkar. Erken Holosen öncesinde, sırasında ve sonra yine MÖ ikinci binyıldan itibaren deniz bağlantıları erken gelişmiş bir ada olan Kıbrıs, bu iki dönem arasında 4000 yıl boyunca yurtiçinde kendi kendine yeterli hale geldiğinden, dış dünya onun bakırını keşfedinceye dek dar çerçeveli bir hayat sürmüştür. Daha kısa bir tarihe sahip daha küçük bir ada olan Malta, daha geniş kapsamlı bir bütünleşmeyle (tapınak döneminde seyre değer sonuçlar ortaya çıkaran) adasal kapalılık arasında salınıp durmuş, insanların nispeten yakın zamanda yerleştiği Balear Adaları ise bu tarihin son bulmaya yaklaştığı noktada genel gidişata dahil olmuştur. Bağlantı kuran denizin kazanç kadar tehlike, huzursuzluk ve kayıp da getirebileceği dikkate alınırsa münzevilik kendi başına kötü bir şey olamaz. Güney Fransa'da (uzun süreler boyunca denize sırtını dönen bir başka bölgede) birçok kişi açısından hayat yaklaşık MÖ 650-600 öncesinde, sonrasında olduğundan heyecanlı değildi ama kesinlikle daha güvenliydi. Birinci bölümde ifade ettiğimiz üzere, erken Akdeniz tarihi kısmen bu tür bir inzivanın nasıl aşıldığını anlatan bir tarih olsa da, sıklıkla karanlık noktalarla dolu bir tarihtir.

Üç ortak paydanın izini sürmeye geri dönelim; ekolojik mozaik çok çok uzun zamandır değişiyordu ve erken Holosen'de daha seçilebilir bir hal almaya başlamıştı. Bağlantılılığın önkoşulu olan yetkin denizcilik de geniş kapsamda gözleniyordu artık. Üçüncü unsur, yani belirsizlik ve sonuçlarıysa biraz daha yeniydi. Elbette ki değişken rüzgârlar ve dalgalara maruz kalan, uzun vadede pastoral iklimden tutun dondurucu soğuğa çeşitli iklim rejimlerinin etkisinde

kalmış sismik ve volkanik bir merkez asla öngörülebilir bir hayatın sürülebileceği bir yer olamazdı; gerçi Akdeniz'in Pleistosen'in en soğuk devirlerinde insanlar için bir sığınak rolü oynamasının, belli koşullarda kuzeyi ve güneyindeki topraklar kadar zorlayıcı olmayabileceği anlamına geldiği kolayca unutulur. Ne var ki, çoğu yerde çoğu zaman çiftçiliği mümkün kılan iklimsel bir çerçevede, özellikle yağış miktarında kısa vadeli belirsizliklerin tekrarlandığı, o kadar açıkça dramatik olmayan bir iklim rejiminin yerleşiklik kazanması (kısacası bugün tanımladığımız biçimiyle Akdeniz koşullarının yerleşmesi, ayrıca önemli bir gelişmeyle, risklerin insanların anlayıp değiştirebileceği ya da yararlanabileceği zaman aralıklarına yayılması), geniş kapsamlı olarak bakıldığında MÖ "uzun" üçüncü binyılda yoğunlaşan, Güney Levant gibi daha kurak bölgelerde biraz daha önceki dönemlerde yaşanan ve en ılıman bölgelerde daha geç başlayan değişikliklerin bir sonucudur. Çiftçi gruplarının geniş kapsamda verdiği toplumsal karşılık, daha açık bir deyişle yayılmaları ve birbirlerinin hayatta kalmasını destekleyen kısa ve uzun mesafeli ağları yoğunlaştırmaları, daha önceki dönemlerde gerekli olan bağlantıların çok ötesine geçen gündelik bağlantılara yatırım yapılmasını teşvik etmiş, böylece Akdeniz hayatının devamı açısından hayati önemde olan sonu gelmez "Brown tipi hareketliliği" yaratmış, ayrıca bu tür hareketlerden yararlanacak yeni tür merkezi yerler ve konumu iyi bölgelerde yaşayan hırslı insanlar ortaya çıkarmıştır. Bu üçüncü temel koşul diğer iki koşulun yanına eklendiğinde, havzaya öteden beri hâkim olan karşılıklı bağımlılık rejimini yaratmıştır; bu kitabın ilk bölümlerinde incelediğimiz zaman ölçekleriyle karşılaştırıldığında geçici görünmekle birlikte, Akdeniz'in sonraki tarihinin şekillenmesini muazzam etkileyen bir rejimdir bu.

Orta Deniz'e Doğru İvmelenme

Akdeniz tarihinin ana hatları, bu dönüm noktasından itibaren hiç olmadığı kadar sık bir biçimde iç içe geçer ve birleşir, gerçek bir Orta Deniz'in nasıl oluşabileceğine, bütün o deniz tüccarları, kaynak ya da şan şeref peşinde koşan diğer insanlarıyla, uzmanlaşmış üreticileri ve seçici tüketicileriyle, gayretli, sıklıkla rekabetçi elitleri, iyi ağlara dayalı merkezleri, gemileri, ihracata yönelik tarım ürünleri, parlak metalleri, başka mineralleri ve çok geçmeden istikrarsız ilahlarıyla neye benzeyebileceğine dair bize bir fikir verir. MÖ üçüncü binyılda bu bütünleşmiş hayat tarzının çoğu tezahürü mikrokozmikti (birçoğu da öyle kalacaktı) ve bu tezahürlerin yoğunlukları havza çapında farklılık gösteriyordu (bu da kalıcılık gösteren bir özellikti), ilk cepler epeyce dağınıktı. Küçük Kiklad Adaları (riskli, denizden bağlantılı ve iyiden iyiye birbirine bağımlı parçalar) ve Güney Ege'nin diğer bölgeleri mükemmel örneklerdir; Güney İberya'daki birkaç bölge, muhtemelen Güney İtalya ve kesinlikle Levant da öyledir. Bu tür mikrosistemlerin aşağıdan yukarıya doğru doğduğunun altını çizen bir gelişmeyle sadece Levant, o dönemdeki diğer gelişmeyle, Mezopotamya ve Mısır'ın yükselişi ve yayılmasıyla ciddi bir örtüşme gösterir. Mezopotamya ve Mısır'ın yükselmeye başladığı tarih, büyük ölçüde ortak iklim değişikliği gerçekliğinin ne derece etkili sayıldığına bağlı olarak nihayetinde tesadüfi bir gelişme olarak görülebilir de görülmeyebilir de. Levant'ta hızla ortaya çıkan sonuç, devasa bir arşive sahip olup

iç kesimlere doğru uzanan Ebla ile denizden firavunlarla ticaret yapan küçük, zengin sahil yerleşimi Byblos gibi yerlerin doğmasıydı. Ancak Ebla ve Byblos bile, temeldeki ana koşullardan ziyade ölçek ve yetkinlik bakımından daha batıda öncü toplumlardan ayrılan bir davranış biçimi (farklı bir Akdeniz kaynak tabanının kullanılması, ayrıca egzotik mal ticareti) benimsemişti. Özellikle Bakır Çağı İberya'sı Yakın Doğu bağlantılarının menzili dışında ne kadar fazla şeyin gerçekleşebileceğini gösterir. Aslında bu kitap boyunca, Akdeniz'in değişken olsa da son derece geniş çaplı bağlantılara sahip bir bölgesinde birikimli olarak kazanılabilecek olan şeyler açısından Levant'ın her zaman ilginç bir yer olduğu doğrulanmışsa, İberya da göreli yalnızlık ortamında ne kadar fazla şeyin başarılabileceğini kanıtlamıştır.

Buna paralel ama büyük ölçüde bundan ayrı bir biçimde, Nil'in batısında kalan Akdeniz Afrika'sı hayli farklı bir kaderin ezasını çekiyordu. Daha sulak ve yeşillik (önce incelikli avcı-toplayıcıların, daha sonra sığır yetiştirmeye odaklanmış, çoban hayatı süren göçerlerin doldurduğu) Sahra'ya açılan panoramik penceresiyle, ıslah edilebilir ekinlerden yoksunluğuyla, dışarıdan çiftçi akışına her zaman izin vermeyen zayıf kanallarıyla, davetkârlıktan büyük ölçüde uzak deniz cephesiyle Akdeniz Afrika'sı, aslında erken Holosen'de farklı ve kendi koşullarıyla değerlendirildiğinde başarılı yollar izlemişti. Havza nispeten bereketli ve yabani çeşitliliğe açık, bütünlükten uzak bir yer olarak kalmışsa da bunun Kuzey Afrika'daki vive la différence (farklı hayat tarzı) açısından pek önemli bir sonucu olmamıştı, bu farklı hayat tarzı başka yerlerde olduğu gibi, bizim açımızdan da olumsuz bir yargı meselesi değildir. MÖ "uzun" üçüncü binyılda iklim koşullarındaki değişiklik bütün bunları değiştirmiş, Sahra'yı neresinden bakılırsa bakılsın daimi bir çöle çevirmiş, Mağrip ve Cyrenaica'daki insanları güneydeki demografik, kültürel ve ideolojik kalplerinden ayırmıştı. Bundan sonraki dönemde, Akdeniz çapında bağlar kurulduğuna ilişkin birkaç işaret görülebilirse de, bu işaretlerin çoğunun hatta hepsinin ardındaki itici güç, denizin Avrupa yakasıymış gibi görünüyordu. Kuzey Afrika'daki gelişmelerin dinamosu doğuya, Nil kuşağına kaymıştı; geri kalan bölgelerin çoğunda da arkeolojik sinyalleri birkaç bin yıl boyunca az çok kaybederiz. Birçok bakımdan, bildiğimiz haliyle Akdeniz'in temellerini atan MÖ "uzun" üçüncü binyıl, Akdeniz Afrikası'nın çok büyük bir bölümü için bir felaket olmuştu; Orta Deniz'in güney sahilinde daha sonra, denizin öbür yakasından Demir Çağı insanları gelmeye başladığında yaşanacakların tohumları da o zaman atılmıştı.

MÖ "uzun" üçüncü binyılda birçok şey kesinlikle başlamış ya da kesinlikle kaybolup gitmiştir ama havzanın son büyük kısımlarının (bakış açısına göre) bütünleşmesi ya da kapana kısılması için binyılı aşkın bir sürenin daha geçmesi gerekecekti. Bu süre zarfında yaşanan gelişmelerin birçoğu daha eski, büyük ölçüde MÖ "uzun" üçüncü binyılda izlenen yolların uzantıları olmuştu (havzanın büyük bölümünde güçleri ve erimleri farklı elitlerin yükselmesi, metallerin yeni roller üstlenmesi, bölgeler arasında deniz bağlantılarının artması vs.) ama bu dönem, kendi koşulları itibariyle gayet ilginç ve ışıltılı bir dönemdi, nihai sonuca katkıda bulunacak birçok şey doğurmuştu. Ayrıca genişleme süreci rahat, sorunsuz olmamıştı; MÖ üçüncü binyılın sonlarında bir kuraklık tehdidi nedeniyle geniş çaplı olma potansiyeline sahip bir kesinti yaşanmış (bu dönemde bir ada ortamı olan Girit ve yağmurlu Dalmaçya gibi birkaç ayrıcalıklı bölge aslında

gelişmişti), daha sonra MÖ 1200'ün öncesinde ya da sonrasında doğuda, insanlardan kaynaklandığı kesinmiş gibi görünen, yine kazananlar ve kaybedenler yaratan bir başka kesinti olmuştu. Levant, biri MÖ ikinci binyılın, diğeri MÖ birinci binyılın başında iki büyük zirve dönemi yaşamıştı (Natufyan döneminden beri, daha önceki tarihlerde karmaşıklığın zirveye çıktığı dört ayrı dönem olmuş, bu iki zirve noktası Levant'ın bu konudaki benzersiz siciline eklenmişti); ayrıca Levant dışındaki ön imparatorlukların yönetimleri çerçevesinde karma bir müdahale deneyimine de maruz kalmıştı. Aynı şekilde Ege de MÖ ikinci ve birinci binyıllarda, derin bir uçurumla birbirinden ayrılan, farklı biçimlerde sarsıntılı iki gelişme dönemine tanık olmuştu. İyice batıda İberya'da, Bakır Çağı merkezlerinden biraz daha farklı bir bölgede Argaric kültür doğmuş, yarımada dışındaki her şeyle eşzamanlılığı parçalamış, onu daha batıda, Guadalquivir boyunca koruma altında olan yeni filizler izlemişti. Doğuda belirleyici gelişme, MÖ üçüncü binyıldan ikinci binyıla geçilirken Kıbrıs, Anadolu'nun güney sahilleri ve Ege'nin daha geniş çaplı doğu Akdeniz dünyasına katılmasıydı. Yeni katılanlar, MÖ ikinci binyıl ortasında Akdeniz'in merkez bölgelerinde önceden mevcut yollara bağlanmıştı. Bunun sonucunda yelkenli gemiler (özellikle Sardinya'da) yerlileşmiş, doğu, MÖ 1200 civarındaki yüzyıllarda önemli bir yeniden yapılanma geçirirken, Orta ve Batı Akdeniz arasında ilk kez güçlü bağlantılar tesis edilmişti. Yelkenli gemilerin küçülttüğü bir denizde, böyle kapsamlı örtüşen ağların bulunması, sonunda Akdeniz çapında düzenli seyahatler için gerekli denizcilik koşullarını yaratmıştı. Sur ve Orta Levant dışında çok sayıda katılımcıyı gözden gizleyen "Fenike" ticareti neredeyse hemen ortaya çıkan bir sonuç olmuştu. Havzanın iyi bir yerleşime sahip bölgelerinde (en yakın dönemde Etrurya'da), aşağıdan yukarıya iddialı büyüme eğilimlerinin sürekliliği dikkate alınırsa, doğudan yükselen talep toparlanıp da ılıman geçen MÖ sekizinci yüzyılda nüfuslar artmaya başladıktan sonra ortaya çıkan sonuç, her zaman açık olmasa da, öngörülebileceği üzere yorumlayıcı yelkenli denizciliktir. Bu bütünleşme süreci başından sonuna dek, kendi kendini düzenleyen, büyük ölçüde bağımsız sayılamayacak kadar çok oyuncunun karmaşık etkileşimlerinden etkilenen, ancak göreli bir geçiciliği olan, kısmen etkili merkezi yönlendirme dönemlerinin görüldüğü bir süreç olmuştu.

MÖ ikinci binyıl ile MÖ birinci binyıl başı arasında bu genişlemeye paralel olarak üç yeni özellik ön plana çıkar. Mübadele yeni bir şey değildi; hem "yararcı", kısa erimli mübadeleler hem de saygınlığı amaçlayan, genellikle uzun erim faaliyetler Akdeniz'de pekâlâ bizim kadar kadim olsa gerektir. En azından Neolitik'te, bazı mübadeleler karşısında genel olarak takınılan kâr ve yarar sağlama tutumlarını dışarıda bırakmak da muhtemelen aynı derecede akılsızca olacaktır, tıpkı daha sonraki birçok muamelenin üzerindeki kalın sosyal örtüyü es geçmenin naiflik olacağı gibi… MÖ üçüncü binyılda, hem metale dayalı ön para birimlerinin hem incelikli "hediye" mübadelelerinin doğuda yaygın bir biçimde iş gördüğü kesindi. Dolayısıyla Akdeniz ticaretinin kapsamlı kökenleri vardı; toplumsal ve ekonomik koşullarla birlikte evrilmişti, "saray ticareti" gibi ticaret versiyonları, ayrı evrelerden çok, uzun süreli ticarette vurgulanan belli özelliklerdi, bu örnekte merkezi denetim ve resmileşmiş dolaşım gibi özelliklerdi. Ancak MÖ ikinci ve birinci binyılda gerçekten yeni ve dönüştürücü olan şey, yelkenli gemilerin yaygınlaşmasıyla birlikte, denizlerde yük taşımanın ucuza

mal olmasıydı; bu durum çok daha fazla mal ve malzemenin dolaşıma girmesini mümkün kılmış, tüketici talebindeki dalgalanmaların, uzun erimli girişimlerin risklerini ve maliyetlerini karşılamanın çok ötesine geçen kârların, uzman üretim nişlerinin ve ithal ikameciliğin damgasını vurduğu gerçekten etkileşime dayalı bir piyasanın doğmasını sağlamıştı. Bu gibi piyasaların, kendi usullerince en kibirli siyasi oluşumlar kadar saldırganca davranabildiği gözlenmişti.[6] Büyük ölçüde metaller, kumaşlar, yağ ve şarap, ayrıca yağ ve şarap kaplarından oluşan, bunların dışında en tepedeki lüks malların (değerli metal işleri, incelikle işlenmiş nadir taşlar, hayvan dişleri vesaire) yer aldığı, ayrıca boyalı çömlekler, çeşitli cam eşyalar ve daha sonra da demir gibi, giderek önemsiz, alt elit seçenekleri de barındıran kilit bir metalaşmış ticari mallar kümesi tanımlamak da bir o kadar önemlidir. Bu alandaki etkileyici hızlı büyümenin göstergelerinden biri, MÖ 500'den epey önceleri, Akdeniz'in en ağır ve sıradan ama hayati önemdeki metalarından biri olan tahılların bile deniz üzerinden ciddi uzaklıklara nakledilebiliyor olmasıdır. MÖ birinci binyılda, daha kolay hareket etmenin ve insan sayısındaki artışın teşvik ettiği çok sayıda yeni şehir, kendilerini gerekli olursa çok uzaklardan besleyebiliyorlardı. Elbette, bütün bu gelişmeler açısından merkezi önemde olan şeyse, bütün bu zengin (ama o kadar da zengin olmayan) çeşitlilik içindeki tüccar figürüydü. Tüccar, ataları daha eski ticaret erbabı arasında bulunan ama MÖ ikinci binyılda rüştünü ispatlamış bir kişilikti. Tüccarlar nihai çöpçatanlar olarak, Orta Deniz'in ortaya çıkmasına, sayılarını aşan katkılarda bulunmuşlar, bir bakıma Akdeniz'in ebeleri olmuşlardı.

Akdeniz siyasi oluşumu da aynı koşullarla uğraşarak aynı dönemde bütünleşmiştir. Platon, ideal kentini, temkinli bir tavırla karanın 15 km içlerine yerleştirmişti[7] ama aslında karşılaştığımız şehirlerin çoğunun merkezi, avantajlı bir biçimde kıyıya yakındı, hatta nadiren tam kıyıdaydı. Akdeniz'in merkez ve orta bölgelerindeki sokulgan yerleşimlerden nispeten geç tarihlerde şehirlerin doğuşuna kadar bu durum devam etti. Genelde bu gibi siyasi oluşumlar denize açılan bir çıkış noktasını, çevresindeki ovalardaki tarlalarla, orman kaynaklı ürünlerin elde edildiği, meyve bahçeleri bulunan, çoban hayatı yaşanan ya da madencilik yapılan sarp bir hinterlandla, Akdeniz'in ekolojik çeşitliliğinden alınan bir kesitle birleştiriyordu. MÖ ikinci binyılda ve birinci binyılda geliştiğini gördüğümüz yerleşimlerin birkaçı, bitişiklerinde pek az tarım arazisi bulunan küçük adalar olsalar da (Sur bu örneklerin başında geliyordu) çoğu, denizcilik açısından avantajlı bir konumu, yakınlarındaki düzgün, hatta nadiren muazzam toprakların sunduğu ekilebilir zenginlik ve büyük emekle birleştiriyordu.[8] Öyle görünüyor ki kutsal krallık, Akdeniz'deki ilk siyasi oluşumların başlangıç noktası olmamıştı pek ama Doğu Akdeniz'de yükselen ilk siyasi oluşumlar, toplum ve ekonomiye dokunaçlarıyla uzanan bir kraliyet sarayını merkez almıştı. Bu gibi saray örgütlenmeleri, Mezopotamya modelleriyle temas halinde yükseldikleri Levant'ta bin yılı aşkın bir süre varlıklarını korudu ama başka yerlerde benimsendikçe ömürleri giderek kısalmaya başladı ve hiçbir zaman da Ege'nin ötesine geçemediler. Bunların yerine biçimsel olarak o kadar yapılandırılmamış, genelde güçlü ticari çıkarlara sahip elit gruplar ve ekonomik faaliyetlere karşı daha esnek, serbest bir yaklaşım öne çıktı; bunların ikisi de Akdeniz koşullarının akışkan bir açıklık sergilemesinin, akışları denetlemenin ve böyle başına buyruk bir denizcilik dünyasında sabit bir avantajı korumanın giderek zorlaşmasının yansımalarıydı. Her

ikisi de MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarında, Demir Çağı'nda Akdeniz çapında yaşadıkları görkemli günlerin epey öncesinde, Ugarit'te ve Kıbrıs'ta gözlenebilir. Demir Çağı'ndaysa eskinin mütevazı yerel elitlerinin sayısı ve dağılımı muazzam bir artış göstermişti, zenginleşmişlerdi, havzanın her yerinde yeni şehirlerde birbirleriyle ve başka sosyal gruplarla iktidarın aracısı olmuş, bu süreçte yeni siyasal yapılar icat etmişlerdi.

Akdeniz yavaş yavaş, havzanın ötesinde kurulu düzeni, özellikle Nil boyundaki düzeni de etkilemeye başlamıştı. Delta, Akdeniz içinde bulunan ama doğa koşulları itibariyle onun bir parçası olmayan şu aşırı kalabalık üçgen, MÖ üçüncü yüzyılda nehir yukarısındaki kralların yönetiminde, nispeten münzevi olduğu önceki tarihine paralel olarak durgunlaşmıştı. Ancak bu gelişmelerin sonrasında Akdeniz'in en dinamik yerlerinden biri haline gelmiş, firavunlar için zenginlik ve yabancı yerlerin fethedilmesi imkânına açılan bir geçit kapısı olmuştu ama Mısır'ın geleneksel kültürünü tehdit eden Akdeniz insanları, faaliyetleri ve görenekleri için de bir giriş kapısıydı. İster Levant kökenli Hyksos kralları ve onların Avaris'teki Akdenizli süper siyasi oluşumu, yakındaki Qantir'de bulunan daha devasa Ramses hanedanı başkenti ve onun Tanis'teki mimari bakımdan devşirme halefi görünümünde olsun, isterse batıya Sais'e doğru kaydığında olsun, Mısır'da iktidar merkezi durmadan kuzeye doğru çekiştirilmiş, yozlaştırıcı etkilerini hiç kuşkusuz tanıdıkları bir denizle uğraşmak zorunda kalmış, bunda da farklı ölçülerde başarılı olmuştu ve bütün bunlar İskender'den, İskenderiye'den çok önce yaşanmıştı. Bu kitabın aykırı mesajlarından biri de Nil tarihinin, Delta'dan, Horus yollarının doğuya kıvrılıp Kuzey Sina'ya uzandığı, hemen arkasında Akdeniz'in ışıldadığı noktadan görüldüğü biçimiyle alternatif bir anlatıya ihtiyacı olduğudur.

Son özellikse ortak nesneler, pratikler ve kimliklerin uzun mesafelerde yayılması, başka bir deyişle havza halkının kültürel olarak Akdenizlileşmesidir. Aslında bunun habercileri bile MÖ üçüncü yüzyılda ortak bir hayat tarzını işaret eden, ilginçtir, çoktan alkollü içkilere odaklanmış donanımların uzak yerlere yayılması biçiminde ortaya çıkmıştı; geniş ağızlı bardak bağlantıları Atlantik'ten Fransa'ya, Mağrip'in sahil kesimlerine, Sardinya ve Sicilya'ya yayılmış, Adriyatik ve Ege'de hemen hemen aynı etkileyicilikte benzer nesneler gözlenmişti. MÖ üçüncü binyılın son dönemlerinde, Malta ve Kıbrıs'ta, kendilerine özgü özellikleri olan iki ada toplumunun keskin bir biçimde son bulmasına da tanık olundu. Ama en azından Akdeniz'in orta ve batı bölgelerinde ortak özellikler MÖ 2000'den kısa bir süre sonra sönüp gitmiş, bunun ardından Akdeniz çok uzun bir süre boyunca çok sayıda hayat tarzına ev sahipliği yapmıştı. MÖ ikinci binyıl ortasında, uzak diyarlara yayılan, seyrelmiş bir dünyaya kozmopolit bir duyarlılıkla katılma iradesi gösteren Doğu Akdeniz elitleri için tasarlanmış, Ege üslubu duvar resimleri, yontulmuş hayvan dişleri ve bezemeli altın ya da gümüş kâselerde örnekleri görülen "uluslararası üsluplar" grubunun şeceresi daha doğrudan sürmüştür. MÖ ikinci binyıl sonuna yakın bir tarihte ortaya çıkan ani krizler öncesinde bu nesnelerin daha mütevazı sürümleri büyük ölçüde Levant ve Kıbrıs'taki girişimler sayesinde ortaya çıkmıştı. Buralarda bazı mezarların kültürel olarak son derece eklektik olduğu göze çarpar. Yine bu bölgelerde bu repertuvarın bir bütün olarak Demir Çağı'na aktarıldığına tanık olunmuş, hareketliliğin ve etkileşimlerin artması, sık sık ziyaret edilen tapınaklara ritüel sunular

bırakılması, bu nesnelerin en son versiyonlarını havzanın tamamına, daha az kısıtlı, daha heterojen bir insan yelpazesine yaymıştır. Alfabeli yazı ve Doğu Akdeniz'in resmileşmiş şarap damıtma törenleriyle ilgili olarak benzer şecerelerin izi sürülebilir; gerçi şarap damıtma törenleri grup halinde esrimenin her tür yerel biçimiyle harmanlanmıştır. Bunların ne kadarı yeniden yorumlama, sapma ya da basitçe karşılıklı yakınlaşmaya karşılık bilinçli taklit içeriyordu, orası tartışmalıdır, önemli temel farklılıkların varlığını sürdürdüğüne kuşku yoktur.[9] Ama genel olarak bakıldığında büyük bir değişim yaşanmıştı. MÖ 5000 civarında, hatta 2000 yıl sonra gezegenin başka bir bölgesinden bir ziyaretçi Akdeniz'e gelse, görünmez bir biçimde burada gezinmesine izin verilse muazzam bir çeşitlilikle karşılaşır, kendi memleketindekilere şöyle böyle benzer bir şeylere er geç mutlaka rastlardı. Ama diyelim ki MÖ 600 civarında aynı deneyim tümüyle farklı bir biçimde yaşanırdı. Örgütlenme, etkileşim kurma, savaşma, sevişme, ibadet etme ve daha başka birçok şeyi yapma biçimlerinin birbirine yaklaşmasıyla birlikte ortak pratikler, görünümler, tatlar, kokular ve muhtemelen sesler havzanın her yerinde belirginlik kazanmıştı; keskin biçimde ilgisizlikle tanımlanmış bir-iki grup kalmıştı geride o kadar. Gezegenin öte yakasından gelen ziyaretçi, artık farklılığının bilincindeki bu dünyanın hiçbir yerinde kendini evinde hissetmezdi. Bu hem dışlayıcı hem kapsayıcı anlamda, Akdeniz medeniyeti diyebileceğimiz bir şey varlığa gelmişti.[10]

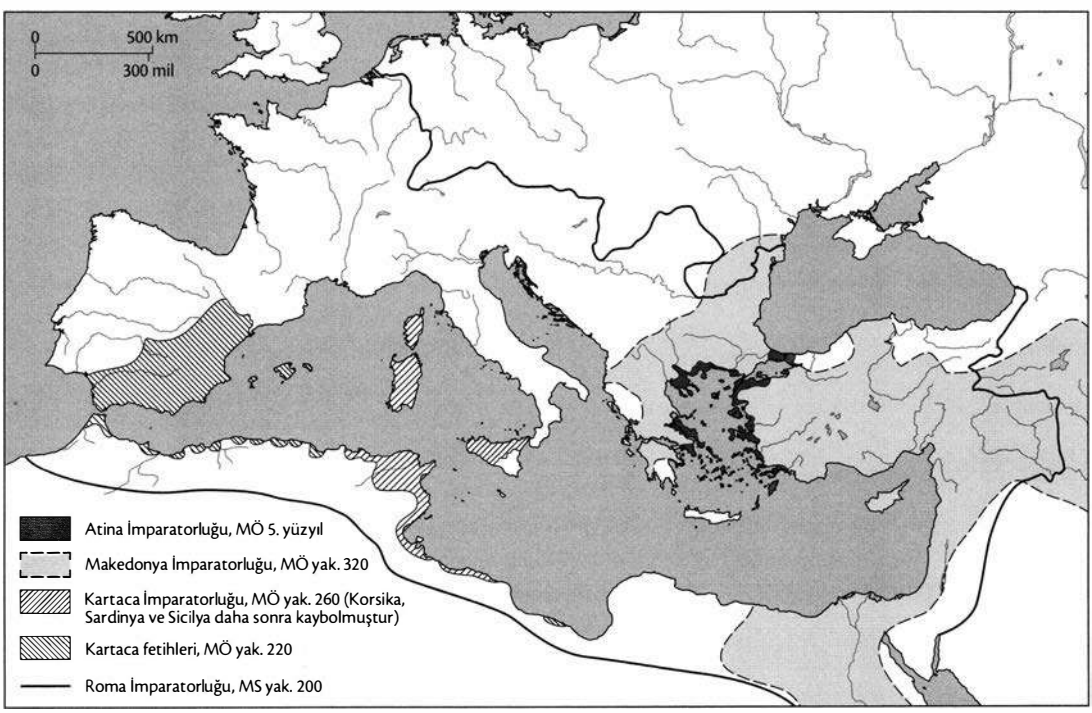
Sonraki Akdeniz'e Dair Dört Soru

Akdeniz tarihinin geri kalan kısmının, "tarihöncesi sonrasına ilişkin" bir sonsöz olduğu sonucuna varmak, sonraki dönemlerde yaşanan sapmalar, özellikle de Roma ve ondan sonra gelen imparatorlukların yönetiminde daha fazla merkezileşme yönündeki yeni, daha güçlü çabalar, bununla ilişkili olarak havzanın tamamının siyasal olarak birleşmesinin yarattığı, önemsiz denemeyecek zorluk dikkate alındığında klişe ve yanıltıcı olur. Akdeniz tarihi, dünyanın başka bölgelerinin tarihlerinden daha fazla yönsel kilitlenme içermez.[11] Umuyorum ki, Akdeniz'e yabancı bir pencereden bakmak, onu çok daha uzun dönemde ortaya çıkmış bir eser olarak görmek, Akdeniz'in erken tarihine doğru yönden, aslında ilerlediği biçimiyle tanıklık etmek, esasen geçmişin sonraki dönemleriyle ilgilenenlere bir şeyler kazandırmıştır. Ancak Akdeniz'in temel doğal ve kültürel bileşenlerinin çoğunun farklı ama gösterilebilir biçimde derinlere uzanan kökleri olması, MÖ 500 öncesinde önemli ölçüde evrilmiş olmaları, bunları genelde çok daha iyi belgelenmiş, çok daha değişken sonraki tezahürleriyle analiz etmeyi sürdürmenin yararını inkâr etmek anlamına gelmez. İlk kez MÖ üçüncü binyılda farkına varılan örüntülerin sonraki iki binyıl içinde izlendiklerinde yeni kavrayışlar sunmasına benzer bir yarardır bu. Belli olguların, hatta Akdeniz kavramının soyağacını başlangıcından bugüne eksiksiz bir biçimde ortaya dökeceksek, aynı şekilde Akdeniz hayatının devam eden temelleri ile özgül tarihsel koşullara dayalı sonu gelmez tesadüflerin etkileşimini gereği gibi anlamlandıracaksak bu gibi analizler temel önemdedir.

Ama Akdeniz'de bu kadar fazla şeyin yüksek antik döneme ait olduğunu doğrulamamızın doğurduğu sonuçlardan biri de, sonraki dönemleri inceleyen

tarihçilerin inceledikleri dönemde cidden yeni olan ya da en azından daha önceden önemsiz olup da o dönem önemli hale gelmiş temalar bulmak için başka yerlerde araştırmalar yapmasının gerekebilecek olmasıdır. Bu kitabın her kronolojik bölümünde, önceden mevcut çizgilerin burulmaları ve dönüşleriyle birlikte örülmesi gereken başka hatların tanımlanmasında olduğu gibi... Artık, nihayetinde keyfi olmakla birlikte, uygun ve sembolik bir bitim noktası olduğunu artık tam olarak takdir edebileceğimiz MÖ 500 civarındaki bir başlangıç noktasından, birkaç yüzyıl sonrasına baktığımızda birkaç soru akla gelir; bu soruların kesin cevapları bu kitabın sınırları dışına taşsa da fazla uzatmadan özetleyebiliriz.

Birincisi, Akdeniz içinden yönetilen imparatorluklar ilk nasıl ve neden doğmuşlardır? MÖ 500 öncesinde, imparatorluk ölçeğinde bütünleşme, belirsiz ve uzamsal olarak mütevazı bir örnek olan (dönemin doğusunda iddialı bir kara devleti ölçeğindeki) Minoa Giriti'ni ve MÖ altıncı yüzyılda Kartaca'nın bu yöndeki girişimlerini bir kenara bırakırsak neredeyse tümüyle havza dışından dayatılmıştı. Ama bundan kısa bir süre sonra Akdeniz'in özelliklerine ve ritimlerine fevkalade uyum sağlayan ve bunlardan başarıyla yararlanan yeni imparatorluklar ortaya çıkmıştı: Önce MÖ beşinci yüzyılda, daha kısa ömürlü olmakla birlikte son derece merkezi, gerçekten koloni kurucu olmuş Atina İmparatorluğu[12] ile Kartaca örneklerinde açıkça hegemonyacı kisvede, daha sonra en kapsamlı, en kalıcı haliyle, tebaasının büyük çoğunluğu havza içinde yaşayan Roma örneğinde **[11.2]**. Çoğu imparatorlukta yaygın olduğu üzere, genişlemenin itici gücü, uygun iç teşvikler ile çevredeki fırsatların bir karışımıydı. Roma'nın etkileyici biçimde ayakta kalması, (süper zengin bir devlet ve elitin ötesinde) tebaa yoklamasında, sömürülen kurbanların yanı sıra ciddi sayıda katılımcı ve yararlanıcı yurttaş yaratmaya yönelik daha yakın tarihli çabalara çok şey borçludur. Bu çabaların büyük bölümü, kent-devlet siyasal birliğinin daha

11.2 Akdeniz içindeki imparatorlukların MÖ 500 sonrasında büyümesi.

dışlayıcı, nihayetinde büyümeyi kısıtlayan biçimlerinin kaçınılmaz olarak terk edilmesini içermiştir.[13] Bunun yanı sıra, Akdeniz'de imparatorlukların büyümesi kısmen, deniz trafiğini düzenlemeye ve denizdeki davranışlarla ilgili yasalar çıkarmaya yönelik kararlı bir deniz gücü olma çabalarından kaynaklanmıştır. Bu çabalar hiçbir zaman tümüyle başarılı olamamışlarsa da, esasen bu sorunla uğraşmaya hiç olmadığı kadar fazla kaynak harcanabildiğinden, geçmişte olduğundan kesinlikle daha başarılı olmuşlardı. Freya Stark'ın tabiriyle, "kanunun çevrelediği deniz" tedricen ortaya çıkmıştı.[14] Korsanlığı, denizlerde zamanın eskitemediği yırtıcılık pratiğinden ziyade, yaygın kabul gördüğü üzere yasadışılık olarak tanımlarsak bu tabirin tam tersi de tedricen doğmuş, Tiren Denizi'nin ilk gerçek "korsanları" arasında yer alan Etrüskler kaybedenler safında kalmıştı. MÖ altıncı yüzyıl sonlarında Samoslu Polycrates deniz gücü mantosunu üstlenmiş, belki de ilk kez onun sarayında bir şair Polycrates'in gemilerinin hâkimiyet kurmaya çalıştığı deniz ve adalar bütününü ifade etmek üzere "Ege" terimini (kökeni Yunanca olmayan bu muğlak sözcük muhtemelen uzun zamandır kayıp bir antik deniz tanrısının ismiydi) ortaya atmıştı.[15] MÖ beşinci yüzyılda Atina bu yönde büyük adımlar atmıştı, Kartaca gücünü ülkesinin dışına yansıtmak için savaş gemilerine dayanıyordu ve Roma karadaki bütün fetihlerine rağmen deniz gücünün zirvesini temsil ediyordu; sonunda en amansız korsanlık biçimlerine son vermiş, düşman filolarını Akdeniz'den tamamen silip atmıştı. En azından denizler âleminin bu huzursuzluk çıkaran yüzünün bastırılmasıyla birlikte, merkezi bir denizin, bir iç imparatorluğu ayakta tutmak açısından elzem olan hızlı, güvenilir bir iletişimi ve muazzam büyüklükte yeniden dağıtımı kolaylaştırma potansiyeli sonunda serbest kalmış oluyordu.[16] Aslında, gücün, nehir boyundaki ilk koridorlardan muazzam büyüklükteki bir denizin çevresine doğru kaymasının, daha doğuda benzer biçimde kapsamlı ve merkezi bir yerleşime sahip bir denizin bulunmamasının, Akdeniz'in yeniden parçalandığı MS altıncı ve yedinci yüzyıllara kadar Avrasya'nın batı ucundaki çekirdek bölgenin, doğuda bulunan (Çin merkezli) çekirdek bölgenin önünde kalmasını sağladığı yönünde inandırıcı bir sav da ileri sürülebilir.[17]

İkincisi, sonraki yüzyıllarda Akdeniz'de ortaya çıkan siyasi oluşumlar, havzanın ötesine siyasal yayılma konusunda, Akdeniz'in (bu kitabın incelediği süre zarfında gördüğümüz üzere) sadece onu oluşturan kıyılar arasında değil, çok daha kapsamlı kıtasal hinterlandlar arasında da bir etkileşim kavşağı haline gelmesini hızlandıran bu süreçte neden dikkat çekici bir başarı göstermişlerdir? Şimdiye kadar gördüklerimize dayanırsak, bu başarı tümüyle öngörülemez bir başarıydı, bu sorunun cevaplarının ilk temamızla bağlantılı olduğu da açıktır. Bir aşama daha ileri gidip soralım: Geleneksek "çekirdek" Mezopotamya kültürünün çok büyük bir bölümü, önceki dönemlerin fatihlerine ve zirvedeki siyasal değişimlere binlerce yıl boyunca uyum sağlayıp onları şekillendirdikten sonra, İskender ve haleflerinin Yunan göreneklerini ileri sürmesiyle neden ya silinip gitmiş ya da büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır? **[11.3]**[18] Aynı soru büyük ölçüde Mısır gelenekleri ve Akdeniz Hıristiyanlığı hakkında da sorulabilir. Peki, bütün bunlar, bu bölgelerin her birinde kimlik ve medeniyet oluşumundaki değişikliklerle ilgili neler söyleyebilir?

Üçüncüsü, en tepeden başlayarak Yunan halkının uyguladığı ve bir araya getirdiği (genellikle yabancı kökenli) nesneler, malzemeler ve başka özelliklerin

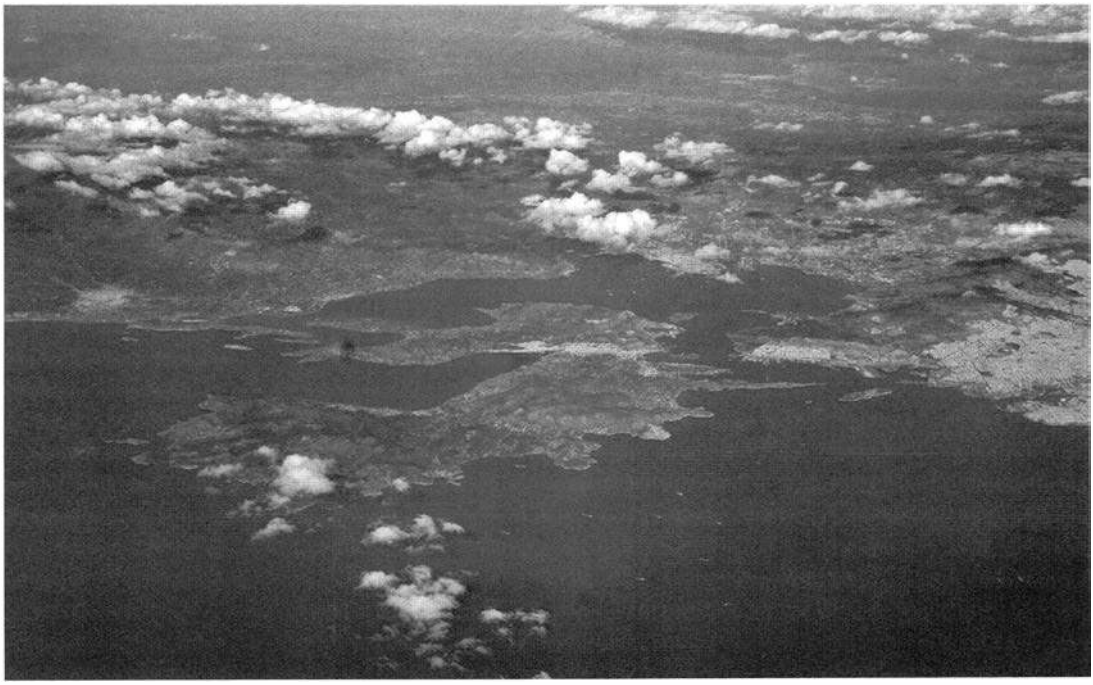
11.3 Makedonyalı İskender ile Pers kralı III. Darius arasındaki yakın karşılaşmayı gösteren, daha önceki tarihlere ait olup sonradan kaybolmuş bir Yunan tablosuna dayanarak yapılmış İskender mozaiğinin ayrıntısı. Pompeii'de bulunan bu mozaikte muhtemelen İskenderun Körfezi civarında gerçekleşmiş Issus Savaşı resmedilmiştir. Burası uzun zamandır önemli bir bölgeydi; MÖ 333'te o savaşın yaşandığı gün, Akdeniz ötesine büyük ölçekli emperyal yayılma olasılığı da ilk kez hayata geçmişti.

neden birçoğu havza çapında ortak bir kelime dağarcığı halinde yaygın bir kabul görmeye başlamıştır? Yunanlar hiçbir zaman Akdeniz'in en güçlü sesi olarak ortaya çıkmamışlardı, o zaman bile siyasal ve ekonomik bakımdan Akdeniz'in önde gelen iddialı birkaç oyuncusu arasında yer alıyorlardı sadece. Onuncu bölümde, Yunan boyalı çömleklerinin, estetik tercih dışında taşıdığı daha kapsamlı mesajlara biraz şüpheyle baktık; daha sonraları bile "Helenleşmenin" (tabii bu doğru bir terimse) Kartaca gibi yerlerde aslında ne anlama geldiği, hızla yayılmasının aslında ne ölçüde rasgele ya da yönlendirilmiş olduğu, Roma İmparatorluğu zamanında yazı dillerinin sadece dörde (Yunanca, Latince, Pönce ve Aramice) inmiş olmasının Helenleşme açısından ne anlama geldiği o kadar açık değildir. Ayrıca, ölümcül dış tehlike karşısında MÖ beşinci yüzyıldaki Ege kent-devletlerinin Yunan olmanın ve olmamanın ne anlama geldiği konusunda daha şovenist tanımlar geliştirmiş olduğu da bütün bunlarla birlikte dikkate alınmalıdır; *barbaros*'a MÖ 500 öncesinde pek rastlanmıyordu.[19]

Dördüncüsü, sonuncu soru olmaktan kesinlikle uzak olsa da, Klasik Akdeniz neden birey, toplum, siyaset ve aşkın olan arasındaki ilişkilerle ilgili olarak dünyayı değiştiren bu kadar çok kavramsal ve dinsel atılıma tanık olmuştur? Bu kitapta bazı ipuçları sunduk, bunların başında da birkaç bölgede siyasal otoritenin giderek kutsallık dışı bir nitelik kazanması, sıklıkla parçalanmış ve çekişmeli bir temele dayanması ve Yakın Doğu'da iktidar ve bilginin eski kalbinin etkileşime açık ama dirençli kenar bölgelerinde, Güney Levant ve Ege'de erken bir öncülüğün tesis edilmesi geliyor. Ama açıklanmamış çok şey var daha. Daha eksiksiz cevaplar, Akdeniz'i, Avrasya'nın birbirinden çok ayrı bölgelerinde yeni siyasal gerçeklik biçimlerinin doğmasına karşılık, o dönem daha geniş çaplı bir "eksenel çağ" düşüncesinin yükselmesi çerçevesinde öne çıkmış bir örnek olarak görmekte yatıyor.[20]

Salamis'ten Görünüm

Bu dört tema doğal olarak örtüşür ve bu kitabın kapsamının epey dışında kalan daha başka meseleleri gündeme getirir. Ama Akdeniz tarihinin çok meşhur, çığır açıcı olduğu kabul edilen günlerinden birinin ardında yatan çok daha derin ve sıklıkla mütevazı geçmişleri, ayrıca fraktal nitelikleri resmetme çabasıyla, o kadar da olağanüstü olmayan bir değiniyle satırlarımızı noktalayabiliriz. Bu kitap Parthenon ve onunla ilişkili zaferlerde zirveye çıkan türde bir erken Akdeniz tarihi yazmaktan kaçınma girişiminin eseridir ama umarım Perslerin ateşe verdiği bir akropoliste Parthenon'un seleflerinin alevlerini görebileceğimiz bir yerde durarak bitirmem affedilir. Camgöbeği bir denizin ortasında, sahilleri bugün hâlâ antik ve modern denizcilik teçhizatıyla dolu, bugün Atina banliyöleri ve Eleusis'teki bir petrol rafinerisiyle çevrelenmiş kötü görünümlü bir başka ada olan Salamis, Akdeniz'in bu kitabı bitirmeye en uygun köşesidir **[11.4]**. Adanın fraktal özellikleri istisnai derecede öne çıkmıştır, çünkü bu kapalı körfez ve adacıkları, onları çevreleyen Saron Körfezi'nin bir mikrokozmosunu andırır, Saron Körfezi'nin biçimiyse Ege'nin küçük bir versiyonudur, Ege'yse Orta Deniz'in minyatürleştirilmiş halidir. MÖ 480'de burada kapışan gemiler ve denizciler on binyılı aşkın bir denizcilik tecrübesinin ürünüydü, Akdeniz hayatının tehlikelere tamamen açık olması ise kâğıt üzerinde sonucun tam aksi yönde çıkması gerektiğini söyleyen acı gerçek karşısında ürkütücü derecede açıktır. Yerel sahillerde birkaç önemli ayrıntı olmasa, Lavrio'da Atina'nın savaştan birkaç yıl önce 200'den fazla gemiden oluşan bir filo inşa etmesini mümkün kılan bir gümüş damarı bulunmasa belki de öyle olurdu.[21] Akdeniz'in tamamında kesinlikle akla yatkın olamayacak kadar büyük bir simetriden bahseden bir Yunan anlatısına göre, tam Salamis Savaşı'nın olduğu gün, Yunanlar Batı Sicilya'da zafer kazanmış, Siraküza liderliğinde kuvvetler Kartaca kuvvetlerini alt etmişti.[22] Geçici ya da

11.4 İç körfezini neredeyse kapatan Salamis. Körfezin doğu ucunda (sağda) MÖ 480'deki meşhur deniz savaşı yaşanmıştı. Tarihe bulanmış bu son Akdeniz mikrokozmosunun en sağında bugünkü Pire, limanı ve banliyöleri görülür; en uzaktaysa Euboea ile Lefkandi, Chalkis ve Eretria'dan geçen dar deniz geçidi uzanır.

tarihsel bir fraktal da iş başındaydı. Erken Salamis hakkında bilgimiz nispeten azdır; burası ancak Holosen'de, yükselen denizlerin onu anakaraya bağlayan Pleistosen vadilere dolmasıyla ada haline gelmişti. Ne var ki MÖ beşinci binyılda mağaralarından birine yerleşilmişti, MÖ üçüncü binyıla gelindiğindeyse burada birkaç yerleşim bulunuyordu; bunların hepsi de Saron Körfezi çevresinde, bu küçük dünyanın devamını sağlayan yerel etkileşimlerin bir parçasıydı; bu etkileşimlerde bazıları diğerlerinden daha avantajlıydı, hiçbiri de yakındaki Aegina Adası kadar avantajlı değildi. Burası yedinci bölümde gördüğümüz üzere, MÖ üçüncü binyıl sonunda muhtemelen İndüs Vadisi'nde, iki binyıl sonra (Aegina'nın yeni inşa edilmiş Atina donanmasının ilk hedefi olarak görüldüğü tarihlerde) hâlâ Pers ülkesinin sınırlarında bulunacak kadar uzak bir yerde yontulmuş birkaç akik boncuğun son durağı olmayı başarmıştı. Muhtemelen daha önceleri de Salamisvari savaşlar olmuştu, daha fazla sayıda adalının savaştığı, ille de rüzgâr almayan tarafında gerçekleşmemiş, daha küçük savaşlar; bunların hepsi de Salamis'in MÖ altıncı yüzyılda Atina tarafından ilhak edilmesinden epeyce önce olmuştu. Yerli destan kahramanı Ajax'ın özellikleri, Mykenai kuyu mezarlarında yüceltilen savaş üsluplarını yansıtır. Aegina'da bulunan, daha eski tarihlere ait çömleklerdeyse havzadaki denizci savaşçılara ait ilk imgelere rastlanmıştır. Kanakia'da, Salamis'te bulunan MÖ ikinci binyıla ait başlıca yerleşimde yapılan kazılarda bir öküz derisi külçe yığınının yanı sıra II. Ramses damgasını taşıyan pullu bir zırh parçası bulunmuştur; belki gezginci bir savaşçıdan, belki oradan geçen hurda tüccarından yadigârdır.[23]

Asıl mesele, Salamis'in her zaman işlerin merkezinde olması değildir; öyle değildi, Salamis'in dünya sahnesindeki birkaç saatlik şanı Aegina'nın tekrar tekrar öne çıkmasıyla tezat oluşturur. Mesele daha ziyade, daha sonraki dönemlerde Akdeniz'de gözlenen en görkemli olaylar ve süreçlerin bile, derin antik kökenleri sıklıkla tanınmayan pratiklerde saklı olmasıdır. Salamis'te birbirine yaklaşan gemiler gibi, erken tarihin bir araya gelerek Akdeniz'i yaratan sayısız damarının, muhtelif yaklaşma rotaları izlemiş, farklı tarihlerde bir araya toplanıp birleşmiş, önem dereceleri eşit olmayan çeşitli kökenleri olmuştur ki, bunların büyük birleşme öncesinde farklı yönlere sürüklenmiş ya da kaybolmuş (Pers filosu örneğinde yüzlerce gemi) diğer kökenlerle de ayrıca karşılaştırılması gerekir. Savaşı yüksek bir yerden izleyen Pers Kralı Serhas aşağıdaki metal, insan, ahşap arbedesine bakarken, hiç bilmeden, bir günün hüsranına ve Akdeniz geçmişinin derinlerine bakıyordu.

NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Kythera Island Project saha çalışması: Broodbank 2004: 73-81; Broodbank ve Kiriatzi 2007; Krahtopoulou ve Frederick 2008; http://www.ucl.ac.uk/kip.
2. Sakellarakis 1996.
3. Coldstream ve Huxley 1972.
4. Sakellarakis 1996: 91, dipnot 96.
5. Diamond 1997; Mithen 2003; Morris, I., 2010; Shryock ve Smail (der.) 2011.
6. Braudel 1972a.
7. Alcock 2005.
8. Abulafia 2011 (der.) 2003; Carpentier ve Lebrun 1998; Norwich 2006.
9. Matvejević 1999, İngilizcesi *Mediterranean: A Cultural Landscape* başlığıyla yayımlanmıştır (Berkeley ve Londra: University of California Press, 1999); Theroux 1995; Matvejević hakkında, Horden ve Purcell 2006: 731.
10. Horden ve Purcell 2000; tartışma *Mediterranean Historical Review* 18(2) 2003'tedir; Harris, W.V. (der.) 2005a; Shaw, I., 2001; van Dommelen 2000; daha başka fikirler için bkz. Horden 2005.
11. Finley 1985.
12. Lévi-Strauss 1963: 77, aktaran Horden ve Purcell 2000: 51.
13. Castells, M., 2010; Knappett 2011 (der.) 2013; Malkin 2011: 3-64.
14. Cañete 2010; Horden 2005: 27.
15. Burr 1932.
16. Örneğin Horden ve Purcell 2000: 133-134; Morris, I., 2003: 44.
17. Bu meselenin habercileri hakkında bkz. Sherratt, A., 1994.
18. Papaconstantinou 2007.
19. Childe 1957; Herodotus, *The Histories*; Montelius 1899; Mosso 1910.
20. Renfrew 1972.
21. Antoniadou ve Pace (der.) 2007; Blake ve Knapp (der.) 2005; van Dommelen ve Knapp (der.) 2010; Knapp ve van Dommelen (der.) basım aşamasında.
22. Trump 1980.
23. Braudel 2001; s. xx'de Oswyn Murray'in editör yazısındaki iğneleme; Broodbank 2010a.
24. Guilaine 1994. Demand (2011) seçilmiş konuların ampirik bir araştırmasını sunar.
25. Norwich 2006: xiii; Abulafia 2011, özellikle de 3-59.
26. Cunliffe 2001: 554.
27. Sherratt, A. ve S. Sherratt 1991; Sherratt, A., 1993, 1994, 1995a; Sherratt, S., 2010a; ayrıca Beaugard 2011; Akdeniz bağlamında bir değerlendirme için krş. Broodbank 2011; Yakın Doğu'nun öne çıkmışlığına ilişkin kışkırtıcı bir değerlendirme için bkz. Bernal 1987.
28. Rowlands 2010.
29. Rowlands 2010: 242-45; Wengrow 2010a.
30. Harris, W.V., 2005b: 2.
31. Sherratt, A., 1995a: 27.
32. Hall, J., 1997, 2002.
33. O'Connor, D., 2009: 89-91; Reese 1975: 29-30.
34. Schnapp 1996: 122-324.
35. Caylus 1752-67; Skeates 2005a: 305-8; 2007.
36. Jeffreys (der.) 2003; El Daly 2005.
37. Wengrow 2006b.
38. Silberman 1998.
39. Kletter ve De-Groot 2001: 79-80.
40. Chapman, R., 2003, 20-26; Guidi 1996; Lemonnier (der.) 1993b.
41. Clarke, D., 1973: 10.
42. Knossos ve kumaşları hakkında klasik bir çalışma için bkz. Killen 1964; Michel 1992; Moran 1992.
43. Bu durum araştırma seçeneklerini tüketmekten uzaktır; bazıları etnografik fikirler içerir, örneğin Forbes 2007; Halstead 1987.
44. Tringham 2003.
45. Bietak 1996; Doumas 1983; Stager vd. (der.) 2008.
46. Yon 2006.
47. Díaz-del-Río 2004; Pappa ve Besios 1999; Vaquer 1990: 11, 231-65.
48. Alcock ve Cherry (der.) 2004; Cherry 2003.
49. Bintliff 2004; Hamilton vd. 2006.
50. Bass, G.F., 1967; Yalçın vd. (der.) 2005.
51. Ballard (der.) 2008.
52. Galili ve Rosen 2011; Guilaine vd. (der.) 1984.
53. Marriner 2009.
54. Clottes vd. 2005.
55. Wachsmann 1998; Westerdahl 1992.
56. Knapp ve Cherry 1994.
57. Örneğin Tykot 1996.
58. Haskell vd. 2011: 123-31; Tite 2008.
59. Yakın zamanda Pollard 2009 (N.H. Gale'in cevabıyla, 2009).
60. Sillar ve Tite 2000; Shortland (der.) 2001.
61. Dünya çapında bir dizi örnek için bkz. Barnard ve Eerkens (der.) 2007.
62. Genel bir giriş için bkz. Evans, J.G. ve O'Connor 2005.
63. Genel bir giriş için bkz. Brown, T. ve Brown 2011.
64. Genel bir giriş için bkz. Mays

2010.
65. Braudel 1972b: 450.
66. Blake ve Knapp (der.) 2005: 4-5; Trump 1980'de bu süre zarfında Mısır'ın batısında Kuzey Afrika'ya 200 sayfa içinde sadece iki buçuk sayfa ayırmıştır, bu bakımdan tipik bir örnektir; bundan sonraki çoğu çalışma ya konunun üzerine bir perde çekmiş ya da üzülerek ellerinin boş olduğunu belirtmiştir.
67. Ludwig 1942: x.
68. Camps, G., 1974.
69. McBurney 1967; Barker, Hunt ve Reynolds 2007.
70. Sheppard 1990.
71. Mahjoubi 1997.
72. Stone 2004.
73. Mitchell 2005: 56-57; Shaw, B., 2003.
74. Close 2009; Shaw, B., 2003, 2006.
75. Van den Brink (der.) 1988.
76. Borghouts 1988: 4.
77. Renfrew 1973.
78. Barker (der.) 1996; Barker, Gilbertson ve Mattingly (der.) 2007; Castro vd. 2000; Mithen ve Black (der.) 2011; van der Leeuw (der.) 1998, özellikle de 115-72.
79. Burroughs 2005; Finné vd. 2011; Roberts, N. ve Reed 2009; Rosen, A., 2007; Tzedakis 2009; Woodward 2009a.
80. Staubwasser ve Weiss 2006: 375-77; Tzedakis 2009: 99.
81. Alley vd. 2003.
82. Jalut vd. 2009; Roberts, N., 1998.
83. Toynbee 1934 hakkında bkz. Braudel 1980: 194; Hassan 2002b: 21; Rosen, A., 2007: 8-16.
84. McAnany ve Yoffee 2010, Diamond 2005'e cevaben.
85. Abulafia 2011: 631-38, 726-27 başka referanslarla; Melotti 2007.
86. Dardis ve Smith 1997; Grenon ve Batisse (der.) 1989, özellikle de 203-61.
87. King 1997; Williams, A., 1997.
88. Cherry 2003: 157.
89. Gaffney vd. 1997: 41-49.
90. Naccache 1998.
91. Papadopoulos, J., 1997a; Pace (der.) 2000.
92. Hodder ve Doughty 2007; Stanley-Price 2003.
93. Cilia (der.) 2004: 428-29; Theuma ve Grima 2006.
94. Brodie vd. 2000; Gill ve Chippindale 1993.
95. Marthari 2001: 166; Pertica-rari ve Giuntani 1986.
96. Bisheh 2001: 115.
97. Lowenthal 2007.
98. Geleceğe ilişkin tahminler: Blondel vd. 2010: 262-312; Grenon ve Batisse (der.) 1989; Grove ve Rackham 2001: 361-65; King vd. (der.) 2001; Woodward (der.) 2009: 561-650'de birkaç makale.
99. Yazarı meçhul 1996.
100. Given 1998; Naccache 1998: 147-49.
101. Hamilakis ve Yalouri 1996: 125-27.
102. Yunanistan: Hamilakis 2007; İspanya: Gilman 2000: 265; İsrail: Greenberg 2009; Doğu Akdeniz geneli: Meskell (der.) 1998.
103. Hamilakis 1999.
104. Herzfeld 1984, 2005.
105. Horden ve Purcell 2000: 28-29; Jirat-Wasiutynski 2007; Woolf 2003: 126-29.
106. Horden 2005: 26.
107. Driessen, H., 2001.
108. Fischer, J., 2005.
109. Davis 2000: 92.
110. O'Connor, D. ve Quirke (der.) 2003.
111. Antik küreselleşme üzerine: LaBianca ve Scham (der.) 2006; Jennings 2011.
112. Morris, I., 2003: 46-50.

İKİNCİ BÖLÜM

1. Aktaran Matvejević 1999: 130-31, 216.
2. Trump 1980: 3; Horden ve Purcell 2005: 348.
3. Durrell 1958: 15.
4. Braudel 1972a: 363, 370.
5. Doonan 2009.
6. Chaunu 1978: 106.
7. Aktaran Purcell 2005a: 211, 232.
8. Braudel 1972a: 168-230; Horden ve Purcell 2000: 9-25; 2006: 734; Driessen, H., 1999.
9. Blondel vd. 2010: 16-21; Bolle 2003; Purcell 2003.
10. Durrell 1945: 10; Huxley 1936: 295; ikisi de Matvejević 1999'da tartışılmıştır: 176.
11. Knapp 1991: 46; Waelkens vd. 1999.
12. Clarke, A. ve Frederick 2006: 116.
13. Horden ve Purcell 2006: 736-37.
14. Grenon ve Batisse (der.) 1989: 19, şekil 2.4.
15. Hassan 1997.
16. Horden ve Purcell 2006: 734.
17. Blondel vd. 2010: 19, tablo 1.2.
18. Purcell 2003: 24.
19. Greaves 2007a.
20. Hassan 1997: 62.
21. Sherratt, A., 1996: 133-37.
22. Myres 1943, özellikle de 6-7.
23. Blondel vd. 2010: 159-64.
24. Dikkat çeken Horden ve Purcell 2006: 726.
25. Krş. Diamond 1997: 176-91, enlem üzerinde doğu-batı doğrultusunda yerleşmiş olmanın yararları hakkında.

26. Broodbank 2000: 38-43, şekil 3.
27. Hint Okyanusu çevresindeki başlangıç aşamaları hakkında Abulafia 2005; Fuller, Boivin vd. 2011.
28. Blondel vd. 2010: 72-76; Grove ve Rackham 2001: 11; ayrıca bkz. *The Holocene* içindeki makaleler 11(6) (2001).
29. Allen 2009; Blondel vd. 2010; 17-18, 32-38; Grove ve Rackham 2001: 45-71, 151-89.
30. "Yeni bir deniz bilimi" için bkz. Peters 2003.
31. Wilson, S.M., 2007.
32. Habu 2010.
33. Cunliffe 2001: 213-310; Rönnby (der.) 2003; van der Noort 2011.
34. Carter, R.A., 2010.
35. Anderson, A., 2010: 7-10; Glover ve Bellwood (der.) 2004.
36. Falabella vd. 2008; Scott, L. ve Lee-Thorp 2004.
37. Klasik California karşılaştırması hakkında McCorriston 1994.
38. Horden ve Purcell 2006: 738-40; Purcell 2003: 12-13.
39. Gamble, L., 2008; Kennett 2005.
40. Bu terim için Braudel 2001: 8; Mather 2009.
41. McNeill 1992: 12.
42. Oppenheimer ve Pyle 2009; Stiros 2009; cevaplar hakkında Balmuth vd. (der.) 2005.
43. Blake 2005: 113-20.
44. Pilbeam ve Young 2004.
45. Van der Geer vd. 2006: 120.
46. Braudel 2001: 23.
47. Grove ve Rackham 2001: 11.
48. Akdeniz fraktalleri hakkında Malkin 2003: 57; Ege adalarının fraktal özellikleri hakkında Korcak 1938.
49. Gilman ve Thornes 1985.
50. Thornes vd. 2009.
51. Black vd. 2011; Grove ve Rackham 2001: 24-28, 30-36.
52. Braudel 2001: 128.
53. McNeill 1992: 35.
54. Close 2009; Horden ve Purcell 2000: 65-74.
55. Morris, I., 2010: 29-30.
56. Birincisi sıklıkla tekrarlanan bir klişedir, ikincisi için bkz. Cunliffe 1995: 9.
57. Janković ve Petraschek 1987.
58. Bevan 2007: 172-79; Ruffell 1997: 17-19.
59. "Görev coğrafyaları" kavramı hakkında Ingold 1993.
60. Doğu için Bevan 2007; Higgins ve Higgins 1996, Ege'nin ayrıntılı bir manzarasını sunar.
61. Kassianidou ve Knapp 2005: 218-30.
62. Blondel vd. 2010: 23-98, 235-85.
63. Rackham ve Moody 1996: 54-57.
64. Bonhomme vd. 2004.
65. Blondel vd. 2010: 237-39; Marra 2005.
66. Blondel 2006.
67. Attenborough 1987; Blondel 2006; Grove ve Rackham 2001.
68. Tarihsel gelişimi içinde coğrafya hakkında Fuller 2010: 11.
69. Braudel 2001: 24; 1972b: 452; ayrıca Gell 1985; Horden ve Purcell 2000: 124-30.
70. Bairoch 1988: 11.
71. Rohling vd. 2009.
72. Blondel vd. 2010: 78-98, 186-201; Frantzis vd. 2003.
73. Margalef (der.) 1985: 2.
74. Gallant 1985; Horden ve Purcell 2000: 190-97.
75. Chapman, J. vd. 1996; 2, şekil 3; Forenbaher (der.) 2009a: iii-v.
76. Matvejević 1999: 202.
77. Fabre 2004-5: 12-13.
78. Morton 2001; Pryor 1988: 12-24; Rohling vd. 2009.
79. Pryor 1988: 87-101.
80. Broodbank 2000: 92-96; Horden ve Purcell 2000: 123-43.
81. Anderson, A., 2010: 5; Grenon ve Batisse 1989: 31-33.
82. McEvedy 2002'den uyarlama: 11, şekil 6.2.
83. McEvedy: 2002: 11; Snodgrass 2000: 173-74; ayrıca bkz. dördüncü bölüm ve Broodbank 2006: 219, şekil 3.
84. Dardis ve Smith 1997: 275-80.
85. Erdoğu 2003; Matvejević 1999: 130.
86. Blondel vd. 2010: 127-33; Horden ve Purcell 2000: 186-90, 196-97; Roberts, N. ve Reed 2009.
87. Grove ve Rackham 2001: 328-50; Stewart, I. ve Morhange 2009.
88. Aksu vd. 1987.
89. Grove ve Rackham 2001: 335.
90. Butzer 2002; Goedicke 1988: 165-66.
91. Liman tipleri hakkında Blue 1997: 31-34, şekil 1-2.
92. Broodbank 2000; Cherry 2004; Vigne 1994: 19, şekil 1: Vogiatzakis vd. (der.) 2008.
93. Broodbank 2000: 16-27, 36-43; Horden ve Purcell 2000: 74-77, 133-35, 224-30; Knapp 2008: 1-30, 298-389.
94. Robb ve Farr 2005: 26.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. Mather 2009: 14-16.
2. Bover ve Alcover 2003.
3. Sahnouni 1998; kuşkular hakkında Geraads vd. 2004 ve cevap için Sahnouni vd. 2004.
4. Klein 2009: 241-434.

5. Yakın tarihli bir özet için Dennell 2009: 98-113.
6. Kohn ve Mithen 1999; Lepre vd. 2011.
7. Dennell 2003: 2009: 77-80.
8. Dennell 2009: 84-98; Stringer 2011: 77-83.
9. Dennell 2003.
10. Hublin 2011; Raynal vd. 2001.
11. Alperson-Afil ve Goren-Inbar 2010; Goren-Inbar vd. 2002.
12. Plato, *Phaedo* 109b.
13. Lewthwaite 1987.
14. Mussi 2001: 15-18.
15. Grove ve Rackham 2001: 151-66, Akdeniz bitki topluluklarının erken oluşumuyla ilgili yaklaşımlar üzerine.
16. Williams, M. vd., 1998; yararlı bir özet için Klein 2009: 56-63; ayrıca yeni veriler için EPICA 2004.
17. Taylor, K.C. vd. 1993.
18. Hetherington ve Reid 2010.
19. Smith, J.R., 2012; Staubwasser ve Weiss 2006.
20. Sherratt, A., 1996: 133.
21. Tzedakis 2009.
22. Blondel vd. 2010: 25-31; Médail ve Diadema 2009.
23. Shackleton vd. 1984; Stewart, I. ve Morhange 2009: 388-406; van Andel 1989; küresel bir perspektif için bkz. Lambeck vd. 2002.
24. Bailey ve Flemming 2008.
25. Mussi 2001: 86-90.
26. Bonfiglio vd. 2002; Marra 2005.
27. Schule 1993: 404.
28. Roebroeks 2006.
29. Klein 2009: 330-43; Stringer 2011: 25-26.
30. Mussi 2001: 80-84.
31. Stiner ve Kuhn 2006: 695.
32. Alperson-Afil ve Goren-Inbar 2010.
33. Parfitt vd. 2010.
34. Parés vd. 2006; Martinez-Navarro vd. 2005.
35. Mussi 2001: 19-53; İtalya ve ayrıca Fransa'da daha önceki olasılıklar için bkz. yakın tarihli Carbonell vd. 2008.
36. Bermúdez de Castro vd. 1997.
37. Güney İberya'dan yaklaşık 900 bin yıl öncesine ait ender buluntular için bkz. Scott, G.R. ve Gilbert 2009.
38. Arribas ve Palmqvist 1999; Turner 1992.
39. O'Regan 2008: 2140.
40. Kuhn 2010; Tourloukis 2010, daha geniş çaplı bir inceleme için 38-44 dahil.
41. Broodbank 2006.
42. Cherry 1990: 201.
43. Örneğin Bar-Yosef ve Belfer-Cohen 2001; Dennell 2003; bağnaz bir savunuculuk için Bednarik 2003; ikna edici derecede şüpheli bir karşılık için Derricourt 2005.
44. Morwood vd. 1998; ama bkz. Bailey ve Flemming 2008: 2158 ve Dennell 2009: 432.
45. Mellars 1999: 354.
46. Bailey ve Flemming 2008: 2161; Straus 2001.
47. O'Regan 2008.
48. Olası teknolojik paralellikler için Sharon 2011.
49. Mussi 2001: 19-53, 86-90; Villa 2001.
50. Broodbank 2006: 200-5; Cherry 1990: 192-97; Simmons vd. 1999: 20-25.
51. Strasser vd. 2010, 2011.
52. Lykousis 2009; Reese 1990.
53. Bednarik 2003: 47-50.
54. Hublin 2000, 2001.
55. Stringer 2011: 32-33, 192-94.
56. Klein 2009: 308-11, 330-43, 435-64 638-43.
57. Mussi 2001: 76.
58. Barham ve Mitchell 2008: 159-259; Fleagle ve Gilbert 2008; Klein 2009: 464-81, 615-43.
59. Hublin ve McPherron (der.) 2012; Stringer ve Barton 2008; Taramsa hakkında Vermeersch 2010.
60. Shea 2010.
61. Klein 2009: 435-614.
62. Boëda vd. 1999, 2008.
63. Stiner 2005: 192-93.
64. Bu gelişme hakkında yakın zamandaki bir tartışma üzerine Stiner vd. 2011: 229-30.
65. Gamble, C., 1999a: 174-267; Stiner ve Kuhn 2006: 706.
66. Klein 2009: 536-38, 571-73.
67. D'Errico ve Nowell 2000.
68. Henshilwood vd. 2002; Klein 2009: 532-35.
69. Bouzouggar vd. 2007.
70. Daha yakın tarihli tartışmalar için bkz. Renfrew ve Morley (der.) 2009.
71. Barham ve Mitchell 2008: 201-5, 238-40; Mattingly vd. 2003: 327-31.
72. Ramos vd. 2008.
73. Barham ve Mitchell 2008: 238-44; Garcea 2009 2010b.
74. Bouzouggar ve Barton 2012.
75. Ambrose 1998.
76. Powell vd. 2009.
77. Klein 2009: 436-43.
78. Klein 2009: 639-43.
79. Neandertallerin yerel tükenmeye meyilli olmaları hakkında Stiner ve Kuhn 2006: 706.
80. Karavanić ve Janković 2006: 24-30.
81. Van Andel ve Davies (der.) 2003.
82. Finlayson, C., 2008: Mussi 2001: 101-65; Runnels 2001: 237-40; Runnels vd. 2004.
83. Shea 2010.
84. Finlayson, C., 2009.
85. Woodward 2009b: 210-19.
86. Van Andel ve Davies (der.) 2003.

87. Carrión vd. 2008; Finlayson, C., 2009: 143-48.
88. Stewart vd. 2003b.
89. Mussi 2001: 116-18, 125-28.
90. Bu ekoloji hakkında bkz. Guthrie 1990.
91. Briggs vd. 2009; Shea 2007: 224-26.
92. Stiner 2005: 219-33; Stiner ve Kuhn 2006: 702-3.
93. Gamble, C., 1999a: 260-67.
94. Pastó vd. 2000.
95. Gamble, C., 1999a: 204-10, 239-43; Mussi 2001: 140-42.
96. Darlas 1999: 298; Warren 1992.
97. Stiner ve Kuhn 2006: 696-97.
98. Shea 2003: 320; Stringer vd. (der.) 2000.
99. Henry (der.) 2003: 33-34; Runnels 2001: 239.
100. Karavanić ve Janković 2006: 37-39.
101. Stiner ve Kuhn 2006: 697.
102. Gale, R. ve Carruthers 2000; Klein 1999: 549-51, tablo 6.11.
103. Stiner ve Kuhn 2006: 698-703.
104. Barton 2000.
105. Barton 2000; Sánchez 2000: 131.
106. Currant vd. 2012; Stiner 1994: 133.
107. Cleyet-Merle ve Madelaine 1995: 304.
108. Erlandson 2001; Henshilwood vd. 2001.
109. Davidson ve Noble 1992; yakın tarihte yapılmış küresel bir araştırma için bkz. Erlandson 2010.
110. Mussi 2001: 101-65.
111. Ferentinos vd. 2012.
112. Kourtessi-Philippakis 1999; Vujević 2009.
113. Chelidonio 2001.
114. Pastó vd. 2004.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1. Camps, M. ve Szmidt (der.) 2009 geneli kapsayan yegâne çalışmadır.
2. Reimer vd. 2009.
3. Klein 2009: 647-60; Mellars ve Stringer (der.) 1989; Mithen 1996.
4. Sherratt, A., 1997; van Peer ve Vermeersch 2007.
5. Henshilwood ve Marean 2003; McBrearty ve Brooks 2000; Mellars vd. (der.) 2007'de birkaç makale; Barham ve Mitchell 2008: 255-59'da yararlı bir özet.
6. Powell vd. 2009.
7. Close 2009; Garcea 2010b; Barton vd. 2005: 94; Linstädter, Eiwanger vd. 2012: 166-69.
8. Garcea 2009, 2010b; McBurney 1967: 135-84.
9. Olivieri vd. 2006.
10. Garcea 2004; Straus 2001.
11. Gamble, C. vd. 2004.
12. Son dönemde O'Connell vd. 2010; O'Connor, S., 2010; Japonya için Habu 2010: 161-62.
13. Bailey 2010; Bulbeck 2007; Stringer 2000.
14. Vermeersch 2009.
15. Goring-Morris ve Belfer-Cohen (der.) 2003; Shea 2008.
16. Otte ve Yalçınkaya 2009; Papagianni 2009; Runnels 2001: 240-42, 258.
17. Mellars 2006.
18. Papagianni 2009: 130-33.
19. Otte 2010.
20. Pike vd. 2012.
21. Clottes (der.) 2003; ama şüpheci bir cevap için bkz. Bahn vd. 2009.
22. Mussi 2001: 167-217; Runnels 2001: 240-42; Zilhão 2009.
23. Chilardi vd. 1996.
24. Fedele vd. 2007; Mussi 2001: 191-94; Oppenheimer ve Pyle 2009: 436, 443-44, şekil 15.4.
25. Örneğin Finlayson, C., 2009: 121-75; Mellars 2004.
26. Mussi 2001: 221; Stewart, J.R. vd. 2003a.
27. Stiner ve Kuhn 2006: 706.
28. Conard (der.) 2006; Green vd. 2010; Stringer 2011: 192-95.
29. Gamble, C., 1999a: 377-83; Klein 2009: 590-95, 654-56.
30. Karavanić ve Janković 2006: 30-34, 43.
31. Harvati vd. 2003; Runnels 2001: 240-42.
32. Bietti ve Negrino 2007; Mussi 2001: 169-72.
33. Finlayson, C., 2008; Zilhão 2000a, 2009.
34. Duarte vd. 1999; Klein 2009: 589-90.
35. Finlayson, C. vd. 2006; bir uyarı notu için bkz. Zilhão ve Petitt 2006.
36. Aiello ve Wheeler 2003; Stringer 2011: ayakkabılar için 101-2.
37. Stiner ve Kuhn 2006.
38. Gamble, C., 1999a: 268-416.
39. Rodseth vd. 1991.
40. Gamble, C., 1999a: 329-33; Mussi 2001: 258-64; büyü teknolojileri hakkında bkz. Gell 1992.
41. Gamble, C., 1999a: 319; Vanhaeren ve d'Errico 2006, özellikle de şekil 5.
42. Kuhn ve Stiner 2007.
43. Runnels ve van Andel 1988: 90-95; Gamble, C., 2007: 212-14, taşın çok daha önceden elden ele aktarıldığını ileri sürer.
44. Roebroeks vd. (der.) 2000; Davies ve Gollop 2003.
45. Runnels 2001: 240-45.
46. Straus vd. 2000; Bicho vd. 2007: 123-131.

47. Mussi 2001: 264-66.
48. Mussi 2000, 2001: 225-29, 250-51, 254-64.
49. Clark, P.U. vd. 2009; Robinson, S. vd. 2006, özellikle de 1533-35; Kuzey Afrika için Smith, J.R., 2010.
50. Leighton 1999: 16; Lucchi 2008; Mussi 2001: 221.
51. Terral vd. 2004.
52. Clottes vd. 2005: 24, 185-87.
53. Grove ve Rackham 2001: 155.
54. Martin vd. 2010.
55. Lambeck 1996; Petit-Maire ve Vrielynck 2005; van Andel 1989.
56. Stiner 1999.
57. Van Andel 1989: 737.
58. Clottes vd. 2005; Lambeck 1996.
59. Krş. Miracle 2007 ile Mussi 2001: 309-11, 312.
60. Churchill vd. 2000.
61. Bocquet-Appel ve Demars 2000.
62. Bilgiye dayalı bir tahmin için Mithen 2003: 11.
63. Örneğin Mussi 2001: 270-74.
64. Bar-Yosef ve Belfer-Cohen 2010; Otte ve Yalçınkaya 2009; Perlès 2000.
65. Close 2009.
66. Barker vd. 2008: 216; 2009: 81-82; Garcea 2009: 56-57.
67. Garcea 2010c: 59-60; Lubell 1984.
68. Hublin ve McPherron (der.) 2012: viii; Linstädter, Eiwanger vd. 2012: 169-70; Barton vd. 2005.
69. Barton vd. 2005: 94-97.
70. Straus vd. 2000: 561-63.
71. Bicho vd. 2007: 101-5.
72. Schild ve Wendorf 2010.
73. Nadel (der.) 2002.
74. Klein 2009: 679-80.
75. Fuller, Willcox ve Allaby, 2011: 642-43; Stringer 2011: 145-46.
76. Garcea 2009; Piperno vd. 2004; Wright, K.I., 1994.
77. Mussi 2001: 125-26.
78. Cleyet-Merle ve Madelaine 1995: 305-6.
79. Clottes vd. 2005.
80. Dams 1987.
81. Morales-Muñiz ve Roselló-Izquierdo 2008; Straus 2001: 98-99.
82. Broodbank 2008: 273-75; Facchini ve Giusberti 1992.
83. Vigne 1999: 301-6.
84. Cherry 1992; Costa 2004: 17-19; Mussi 2001: 332, 342, şekil 7.30.
85. Sondaar vd. 1995.
86. Klein Hofmeijer 1997.
87. Melis ve Mussi 2002.
88. Habu 2010: 161; Spriggs 1997: 58-59.
89. Barron vd. 2993: 65-67, şekil 5.7, 5.9.
90. Vigne 2005a: 142.
91. Jalut vd. 2009; Robinson, S. vd. 2006.
92. Bu dönüşümün başlangıç evrelerine ilişkin mükemmel bir küresel keşif gezisi için bkz. Fagan 2004: 1-96 ve Mithen 2003.
93. Farr 2010: 180, şekil 14.2.
94. Grove ve Rackham 2001: 156-61; Tzedakis 2009: 114-19.
95. Hillman 1996.
96. Sahra için bkz. Hoelzmann vd. 2004: 234.
97. Mussi 2001: 324, şekil 7.23, 326-27.
98. Mussi 2001: 304; Uerpmann 1995.
99. Gamble, C. vd. 2004: 251; Walker 2008.
100. Stiner ve Munro 2011.
101. Mussi 2001: 327-32, 341-44; Pluciennik 2002.
102. Bahn ve Couraud 1984; d'Errico 1995; Mussi 2001: 344, 357-59.
103. Gamble, C. vd. 2005; Hillman 1996; Miller 2012.
104. Garcea 2010c: 62; Lubell 1984.
105. Yalçınkaya vd. (der.) 2002.
106. Watkins 1996.
107. Chataigner vd. 1998: 525, 533.
108. Whallon 2007b.
109. Ammerman 2010: 83; Bass, B., 1998: 172; Mussi 2001: 327-32.
110. Maher 2010; Martin vd. 2010.
111. Hachi 1996; Hachi vd. 2002.
112. Shipman 2009; Tchernov ve Valla 1997, Vigne 2005b.
113. Arbuckle ve Erek, 2010; Phoca-Cosmetatou 2009.
114. Bailey 1999; Gamble, C., 1999b.
115. Peresani vd. 2008.
116. Mussi 200: 313-24.
117. Fiore ve Tagliacozzo 2008.
118. Colonese vd. 2011: 92-94; sandallar ve geyikler hakkında Bailey 1978: 39.
119. Mannino ve Thomas 2009.
120. Morales-Muñiz ve Roselló-Izquierdo 2008.
121. Roche 1963: şekil 34.2; Straus 2001: 98.
122. Hansen, J.M., 1991: 109-27.
123. Blumler 1996; Diamond 1997: 134-38.
124. Mağrip için bkz. Barker 2006: 285.
125. Goring-Morris ve Belfer-Cohen 2011.
126. Hillman 2000.
127. Barker 2006: 125.
128. Barker 2006: 116-28; Bar-Yosef 1998; Bar-Yosef ve Valla (der.) 1991.
129. Woodburn 1982.
130. Auffray vd. 1988.
131. Lieberman 1993.
132. Munro 2004.
133. Wright, K.I., 2000: 92-98.

134. Bar-Yosef Mayer 1991.
135. Wengrow 2006a: 66-68.
136. Örneğin Mussi 2001: 366.
137. Eshed vd. 2006; Mussi 2001: 362-66.
138. Roberts, N., 1998: 70-76; Robinson, S. vd. 2006: 1536.
139. İkna edici bir portre için bkz. Mithen 2003: 46-55; Munro 2004.
140. Grosman vd. 2008.
141. Bailey 1999: 162, 64.
142. Barker vd. 2009: 87; Linstädter, Eiwanger vd. 2012: 169-71.
143. Mussi 2001: 296, 305.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1. Simmons vd. 1999.
2. Hadjisterkotis ve Reese 2008.
3. Knapp 2010: 82-94'te özetlenir.
4. Ammerman 2010: 86-90; Knapp 2010: 95-100.
5. Simmons 2004: 9.
6. Vigne 1999.
7. Cucchi vd. 2006; Vigne 1999.
8. Vigne 1999: 303-4.
9. Bu "sıradanlaşma" hakkında bkz. Vigne 1999: 310-14.
10. Perlès 1987: 142-45.
11. Habu 2010: 161; Spriggs 1997: 58-59.
12. Perlès 1999: 313-14, tablo 29.1; Stiner ve Munro 2011'de değiştirilmiştir mamafih.
13. Lambeck 1996: 603-4, şekiller 6-7.
14. Cherry 1981: 45.
15. Broodbank 2000: 101-5.
16. Tzala 1989.
17. Leavesley 2006: 191-93.
18. Broodbank 2006: 208-11, 217-20.
19. Laskaris vd. 2011, Attika'da Schisto Mağarası'nda bulunan obsidyenin biraz daha önceki bir tarihe ait olduğunu ileri sürer ama hata payı geniş tutulmuş ve henüz deneme aşamasındaki bir teknik kullanılmıştır.
20. Lernau ve Lernau 1994: 118.
21. Broodbank 2006: 218-20; "yuva" kavramı için Irwin 1992: 5, 31.
22. Daha önce de uygulanmıştır, Broodbank 1999: 22-24.
23. Roberts, N. 1998.
24. Roberts, N. 1998: 87-126.
25. Rohling vd. 2009: 55-57; Rosen, A., 2007: 70-80.
26. Mithen ve Black (der.) 2011 bunu bir Güney Levant bağlamında açıkça ele alır.
27. Grove ve Rackham 2001: 151-61; Jalut vd. 2009: 5-10.
28. Grove ve Rackham 2001: 144-45.
29. Roberts, N. 2002.
30. Brooks vd. 2003; Leblanc vd. 2006; Rohling vd. 2009: 55-57.
31. Shrine vd. 2001.
32. Barham ve Mitchell 2008: 313.
33. Lambeck ve Chappell 2001.
34. Desse ve Desse-Berset 2003: 288-89.
35. Horowitz 1998.
36. Ryan ve Pitman 1998; krş. başkalarının yanı sıra Kotthoff vd. 2011.
37. Grove ve Rackham 2001: 328-50; Stewart, I. ve Morhange 2009.
38. Müllenhoff 2005.
39. Shackleton 1988: 37-41.
40. Berger ve Guilaine 2009; Thomas vd. 2007.
41. Groube 1996.
42. Farklı perspektifler için Barker 2006; Bocquet-Appel ve Bar-Yosef (der.) 2008; Hodder 1990; Renfrew 2007: 135-59.
43. Mükemmel değerlendirmeler için Barker 2006: 104-48; Sherratt, A., 2007.
44. Diamond 2002.
45. Diamond 1997: 132-46, 157-75; Garrard 1984; Zohary vd. 2012.
46. Kislev vd. 2006.
47. Barker 2006: 128-30; Wright, K.I., 1994: 254-55.
48. Hillman vd. 2001.
49. Diamond 1997: 168-75.
50. Flannery 1969.
51. Munro 2004: 20-21.
52. Cauvin 2000, özellikle de 123-25.
53. Sherratt, A., 1981; kritik bir güncelleme için Halstead ve Isaakidou 2011.
54. Richerson vd. 2001.
55. Fuller, Willcox ve Allaby 2011.
56. Fuller, Willcox ve Allaby 2011: 635-37.
57. Vigne vd. 2011; Zeder 2008.
58. Cauvin 2000; Hodder 2006: 233-58; Kuijt (der.) 2000a.
59. Sherratt, A., 2007: 4-6.
60. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 369-82; Simmons 2007: 86-120.
61. Schmidt, K., 2006.
62. Sherratt, A., 2007: 3-4.
63. Sherratt, A., 1996: 133-37.
64. Sherratt, A., 2007: 6-9.
65. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 371-76; Simmons 2007: 106-7.
66. İkincisine ilişkin son dönemdeki keşifler hakkında Kuijt ve Finlayson 2009.
67. Rosen, A., 1986; Ege bağlamında Kotsakis 1999; Rosen, A., 1986.
68. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 373-74; Simmons 2007: 99.
69. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 377-78.
70. Sherratt, A. 2004: 57-60; 2007: 9-13.
71. Barker 2006: 137-46; Fuller, Willcox ve Allaby 2011: 641.
72. Sherratt, A., 2007: 6-9.

73. Bogaard 2005.
74. Simmons 2007: 146-50.
75. Robb 2007: 36.
76. Simmons 2007: 114-15, 150.
77. Molleson 1994.
78. Byrd 2000.
79. Byrd 2005; Flannery 1972.
80. Daha önceki avcı-toplayıcı olasılıkları için Zubrow vd. (der.) 2010.
81. Sahlins 1974: 41-148; son dönemde Kuijt 2008.
82. Kuijt 2000b; Rollefson 2000.
83. Kfar HaHoresh'te yakın tarihli bir keşif için bkz. Goring-Morris 2005.
84. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 382-87.
85. Runnels ve van Andel 1988; Sherratt, A., 2006: 57-58; Kuijt ve Goring-Morris 2002: 380-82, 403-4.
86. Schmandt-Besserat 1992: 161-70, 197-98.
87. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 387-404.
88. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 394-98.
89. Bar-Yosef Mayer 2005: 181.
90. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 404-13; Simmons 2007: 175-84.
91. De Contenson 1992.
92. Helms, S. ve Betts 1987.
93. Bar-Yosef ve Alon 1988.
94. Kuijt ve Goring-Morris 2002: 413-18.
95. Gamble, C., 2007: 198-203; Wengrow 1998.
96. Kuzmin 2006; artık ayrıca Boaretto vd. 2009.
97. Evershed vd. 2008.
98. Sherratt, A., 2007: 13-14; Simmons 2007: 184-94.
99. Rollefson 1996, ama krş. Campbell 2010.
100. Weniger vd. 2006; kuşkucu bir cevap için Maher vd. 2011.
101. Garrard vd. 1996; Wasse 2007: 54-55.
102. Caneva 1999; Sherratt, A., 2007: 13.
103. Galili vd. 2002, 2004.
104. Lernau ve Lernau 1994: 118-21.
105. Simmons 2007: 198-228.
106. Akkermans ve Schwartz 2003: 99-153; Caneva 1999: 84, şekil 10.
107. Galili ve Rosen 2011: 273-74.
108. Simmons 2007: 217-21.
109. Wengrow 2008: 12-16.
110. Özbaşaran 2011; Sherratt, A., 2007: 11-12.
111. Binder 2002.
112. Esin ve Harmankaya 1999.
113. Kassianidou ve Knapp 2005: 216; Roberts, B.W. vd. 2009: 1012-14.
114. Hodder 2006.
115. Roberts, N. ve Rosen 2009.
116. Özdoğan 2011: 419-20.
117. Schoop 2011.
118. Hodder 2006: 78, 251-55.
119. Yalçınkaya vd. (der.) 2002: 382.
120. Knapp 2010; Vigne vd. 2011.
121. Cherry 1985: 24-26.
122. Vigne vd. 2011: 258-59.
123. Guilaine ve Le Brun (der.) 2003.
124. Vigne vd. 2011.
125. Peltenburg vd. 2001; Vigne vd. 2011.
126. İlk ikisi için Vigne vd. 2011; Vigne ve Cucchi 2005.
127. Şevketoğlu 2002.
128. Broodbank 2000: 20-21; McCartney 2007.
129. Peltenburg 2004: 84-85; Wasse 2007.
130. Gamble, C., 1986; Pluciennik 2008.
131. Runnels 2009.
132. Daha kuzeyle ilgili benzer bir sonuç için bkz. Shennan ve Edinborough 2007.
133. Pluciennik 2008: 353.
134. Bouville 1987.
135. Taçon vd. 1996.
136. Lubell 2004.
137. Silvana vd. 1985.
138. Mussi 2001: 321-22.
139. Binder 2000.
140. Geddes vd. 1989.
141. Miracle 2002.
142. Mannino vd. 2007.
143. Komšo 2006: 73-74; Runnels 2001: 248-49; Runnels vd. 2004.
144. Straus 2008.
145. Zilhão 2000b: 144-45.
146. Runnels 2009.
147. Gatsov ve Özdoğan 1994; Özdoğan 1999: 210.
148. Perlès 2003; Stiner ve Munro 2011.
149. Sampson (der.) 2008; Sampson vd. 2002.
150. Strasser vd. 2010.
151. Trantalidou 2003.
152. Mylona 2003.
153. Costa 2004: 17-41.
154. Vigne ve Desse-Berset 1995.
155. Barker 2005: 47-51.
156. Radić 2009: 13-15.
157. Tykot 1999: 69.
158. Rowley-Conwy 2011; Halstead 1996a: 303; 2006; Halstead ve Isaakidou 2011: 67.
159. Guilaine 1987.
160. Kotsakis 2008: 62-63, 67.
161. Örneğin Ammerman ve Biagi (der.) 2003; Price (der.) 2000; tazeleyici yeni bir yaklaşım için Robb ve Miracle 2007.
162. Örneğin Barker 1985: 251-56.
163. Rowley-Conwy 2011; Zeder 2008.
164. Larson vd. 2007.
165. Zvelebil 2000.
166. Yakın dönemde Shennan 2007.
167. Renfrew 1987; ayrıca daha

yakın dönemde Bellwood ve Renfrew (der.) 2002: 369-466; Anthony 2007: 75-81.
168. Ammerman ve Cavalli-Sforza 1984.
169. Van Andel ve Runnels 1995; Zilhão 2000b: 166-82; 2003.
170. Shennan 2007: 144-47.
171. Renfrew ve Boyle (der.) 2000; Rowley-Conwy 2011: S433-34.
172. Chikhi vd. 2002.
173. Vigne 1999: 311-12, şekil 7.
174. Gkiasta vd. 2003.
175. Guilaine vd. 1984.
176. Robb 2007: 122-24.
177. Özdoğan 2007.
178. Özdoğan 2011: 419-25.
179. Krauss 2011; Özdoğan ve Başgelen 1999.
180. Perlès 2001.
181. Perlès 2001: 38-63; van Andel ve Runnels 1995.
182. Halstead 1996a; Perlès 2001: 20-51.
183. Perlès 2003.
184. Isaakidou ve Tomkins (der.) 2008.
185. Broodbank ve Strasser 1991.
186. Perlès 2001: 64-199.
187. Pyke ve Yiouni 1996.
188. Broodbank 1999; Cavanagh 2004.
189. Broodbank 2008: 277-79.
190. Forenbaher ve Miracle 2005.
191. Forenbaher ve Kaiser 2011.
192. Rowley-Conwy vd. 2013.
193. Brown, K., 2004; Skeates 2000.
194. Fugazzola Delpino vd. (der.) 2002; Manen ve Perrin 2009.
195. Barnett 2000: 106-16.
196. Spataro vd. 2005.
197. Spataro 2002: 23.
198. Rowley-Conwy vd. 2013.
199. Rottoli ve Pessina 2007.
200. Perrin 2008.
201. Fontana vd. 2009; Rowley-Conwy vd. 2013.
202. Malone ve Stoddart 1992.
203. Binder 2000.
204. Zilhão 2003.
205. Ammerman 1985.
206. Rowley-Conwy 2000.
207. Binder 2000: 134-35.
208. Binder 2000; Rowley-Conwy vd. 2013.
209. Maggi 1999.
210. Costa 2004: 43-71.
211. Guilaine ve Manen 2007; Zilhão 2000b.
212. Guilaine vd. 2007.
213. Guilaine ve Manen 2007: 33-36.
214. Bernabeu vd. 2009.
215. Bernabeu vd. 2008.
216. Martí 1977; Pérez 1980.
217. McClure vd. 2008: 332, 334.
218. Zilhão 2000b: 150-66.
219. Perrin 2003.
220. Zilhão 2000b: 145-48.
221. Calado ve Rocha 2008.
222. Cunliffe 2008, 124-25; Rojo Guerra ve Kunst 1999.
223. Berger ve Guilaine 2009.
224. Ammerman 2011.
225. Zilhão 2003: 216-18.
226. Barker 2006: 273-83; van der Veen (der.) 1999.
227. Barham ve Mitchell 2008: 334-44.
228. Di Lernia ve Gallinaro 2010: 956.
229. Breunig vd. 1996.
230. Sutton 1977.
231. Huysecom vd. 2009.
232. Di Lernia (der.) 1999a.
233. Marshall ve Weissbrod 2011: 400-2.
234. Marshall ve Hildebrand 2002.
235. Linstädter 2008; Lubell vd. 1984.
236. Linstädter 2008.
237. Lubell 2001: 133-37; Rahmani 2004; Capsa çağının sonlarına doğru meydana gelmiş değişiklikler hakkında Jackes ve Lubell 2008.
238. Barker vd. 2010: 78.
239. Lubell 2001: 134; Mulazzani 2013.
240. Barker 2006: 288-94; Wengrow 2006a: 18-21.
241. Butzer 2002; Stanley ve Warne 2003.
242. Bellwood 2004: 101.
243. Close 2002.
244. Garrard vd. 1996: 218-19.
245. Gilman 1975.
246. Ballouche ve Marinval 2003.
247. Linstädter 2008; Linstädter, Medved vd. 2012.
248. Manen vd. 2007.

ALTINCI BÖLÜM

1. Roberts, N. vd. 2011.
2. Rosen, A., 2007: 80-88; Kuper ve Kröpelin 2006.
3. Stewart, I. ve Morhange 2009: 393-97, şekil 13.8.
4. Domergue ve Rico 2002; Grove ve Rackham 2001: 328-50; Stewart, I. ve Morhange 2009: 402-6.
5. Ammerman vd. 1995.
6. Yeni pastoral evreler hakkında bkz. Di Lernia 1999b.
7. Marshall ve Hillebrand 2002; Marshall ve Wessbrod 2011.
8. Marshall ve Hillebrand 2002.
9. Dunne vd. 2012.
10. Di Lernia 1999b: 151.
11. Di Lernia ve Gallinaro 2010.
12. Hassan 2002c.
13. Camps 1982: 616.
14. Mattingly vd. 2003: 340.
15. Di Lernia 2002, 2006; Wengrow 2006a: 54-59.
16. Wengrow 2001a.
17. Wilson, P., 2006.
18. Holdaway vd. 2010; Philipps, R. vd. 2012.
19. Barker 2006: 292-93; Hassan 1997: 62; Wengrow 2006a:

29-30, 44-49.
20. Barker 2006: 293; Wetterstrom 1993.
21. Wengrow 2006a: 30.
22. van den Brink 2011: 63; Wengrow 2006a: 29-30, 34-35, 39, 83-87.
23. Hassan 1984, 1997; Wengrow 2006a: 44-47.
24. Hassan 1997: 55-56; Wengrow 2006a: 33-34.
25. Wengrow 2006a.
26. Wengrow 2010a: 42.
27. Butzer 1976: 83, tablo 4.
28. Wengrow 2006a: 84-86.
29. Rojo Guerra vd. 2010: 131-45; Mağriplilerin genetiği ve Cebelitarık'ın iki yakası arasında görülen keskin farklılıklar hakkında bkz. Bosch vd. 2001.
30. Bensimon ve Martineau 1987; Daugas 2002; Lubell 1984: 47; Nespoulet vd. 2008.
31. Rojo Guerra vd. 2010.
32. Linstädter 2008; Linstädter, Medved vd. 2012.
33. Weninger vd. 2006: 58-59.
34. Roubet 1979.
35. Rahmani 2004: 61, 98-99.
36. Klein ve Scott 1986; McBurney 1967: 289, 303.
37. Mulazzani 2010.
38. Mulazzani 2013.
39. Aralıklarla ileri sürülen bir model hakkında: Guilaine 1994: 49, 426; Lewthwaite 1989.
40. Mulazzani 2010: 2535.
41. Sahilin bu kesiminde bulunan, daha sonraki tarihlere ait Pön ve Roma kalıntılarının istisnai bir yoğunluk göstermesi hakkında Slim vd. 2004.
42. Dawson 2011.
43. Sampson (der.) 2008.
44. Dawson 2011; ayrıca Broodbank 1999 ve Stoddart 2000.
45. Forenbaher 2009b: 78-79.
46. Forenbaher 2009b: 79-83.
47. Broodbank 2000: 149-56; Holloway ve Lukesh 1995.
48. Fentress vd. 2009: 73; Vigne 1988.
49. Alcover 2008.
50. Bonino 1990.
51. Fugazzola Delpino ve Mineo 1995.
52. Tichy 2000.
53. Kikladlar'da bir örnek inceleme için Broodbank 2000: 81-85, 126-33; Phoca-Cosmetatou 2011b.
54. Cherry ve Torrence 1982.
55. Cherry 1981'de ilk önerildiği haliyle: 58-61.
56. Broodbank 2000: 129-43; Keegan ve Diamond 1987: 58-59, 67-68.
57. Clarke, J. vd. 2007.
58. Wasse 2007: 60-63.
59. Clarke, J. vd. 2007.
60. Isaakidou ve Tomkins (der.) 2008.
61. Costa 2004: 73-95; Melis 2009; Tykot 1999.
62. Vigne 1999: 313, şekil 8.
63. Perlès 1992.
64. Robb 2007: 275-81.
65. Robb 2007: 281-85.
66. Perrin 2003; Rowley-Conwy vd. 2013; Tresset ve Vigne 2007: 189-210; Zilhão 2000b: 145-48.
67. Bentley 2007.
68. Guilaine 1976; 2003: 135-62; "köylüler"e karşı, Horden ve Purcell 2000: 270-78 ve Halstead 1987.
69. Robb 2007; Skeates 2005b: 87-119; Whitehouse 1992a; Whitehouse (der.) 1998'de birkaç makale.
70. Guilaine vd. 1984: 221.
71. Tarrus 2008.
72. Buxó vd. 2000; Palomo vd. 2005.
73. Krş. Halstead (der.) 1999a'daki makaleler ile Robb 2007 ve Whitehouse 1992a.
74. Halstead 2000: 115-17; Rowley-Conwy vd. 2013.
75. Rottoli ve Pessina 2007: 146-47; bal çömleği hakkında Chapman, R., 2008: 225.
76. İtalya için Robb 2007: 120-58.
77. Robb 2007: 144-49.
78. Pappa vd. 2004.
79. Whitehouse 1992a: 40-42, 44-45.
80. Robb 2007: 123-24; Tarrus 2008: 31.
81. Isaakidou 2008: 96-104.
82. Costa 2004: 77-78; Isaakidou 2008: 204-10; Robb 2007: 146-47; Vaquer 1990: 292.
83. Delhon vd. 2009.
84. Isaakidou 2011.
85. Barber 1991: 79-113; Perlès 2001: 251-52.
86. Sherratt, A., 1995b: 24-26.
87. McGovern 2003: 1-2, 7.
88. McGovern 2003: 40-84, 302-2; Areni Mağarası hakkında Areshian vd. 2012.
89. McGovern 2003: 38-39.
90. Valamoti 2004: 29-30, 117; Valamoti vd. 2007.
91. Lillios 2008a: 127-28; Peña-Chocarro 2007: 181.
92. Halstead 2000: 115-17; Robb 2007: 261-64; Robb ve Hove 2003.
93. Halstead 2008: 230-31; Malone ve Stoddart 1992; Robb 2007: 33-34, 264-65.
94. Chapman, R., 2008: 199.
95. Robb 2007: 113-15.
96. Halstead 1991.
97. Forenbaher 2011.
98. Chapman, R., 2008: 237.
99. Braudel 1989-90: 27; ayrıca bkz. Beeching vd. (der.) 1991; Vaquer 1990.
100. Vaquer 1990: 231-65.
101. Colliga 1998: 768, 782-86; Vaquer 1990: 221-31.
102. Brown, K., 2004; Skeates

2000; her biçimde tanımlanan yerleşimlerin sayısı hâlâ artmaktadır.
103. Hamilton vd. 2006; Morter ve Robb 1998.
104. Whittle 1996: 294-99.
105. Leighton 1999: 66-72.
106. Halstead 1981: 312-13.
107. Pappa ve Besios 1999; Valamoti 2004: 131-32.
108. Halstead 1999b; Kotsakis 1999.
109. Kotsakis 2006.
110. Halstead 1995a; Platia Magoula Zarkou için Gallis 1985.
111. Demoule ve Perlès 1993: 390-91; Halstead 1995a: 14-15, 18.
112. Forge 1972; Robb 1999; 2007: 70-73.
113. Robb 2007: 46-65.
114. Beyneix 1997; Robb 2007: 38-39.
115. Runnels vd. 2009.
116. Robb 2007: 39-40.
117. Robb 1993: 749-52.
118. Demoule ve Perlès 1993: 376-82, 391-93; Malone 2003: 273-80; Robb 2007: 161-86.
119. Chapman, J., 1988: 13-14.
120. Perlès ve Vitelli 1999; Robb 2007: 162.
121. Broodbank 2000: 160-65.
122. Guilaine 1994: 375-390.
123. Bernabeu 2002; Cruz Beroccal ve Vicent García 2007; McClure vd. 2008.
124. Webster 1996: 47.
125. Robb 2007: 55.
126. Whitehouse 1992a: 40-41, 49, 87-124; geç dönemdeki yaban eşekleri için bkz. Rowley-Conwy vd. 2013.
127. Yakın tarihli bir araştırma için bkz. Robb ve Farr 2005; ayrıca Perlès 1992.
128. Cazella 2003; Perlès 1992: 137, 146; Spataro 2002: 179-92, 198, 202.
129. Robb ve Farr 2005: 27-35.
130. Pétrequin vd. (der.) 2012.
131. Yakın zamanda Ifantidis ve Nikolaidou (der.) 2011.
132. Leighton 1999: 74-78; Malta'daki buluntu hakkında Cilia (der.) 2004: 239.
133. Galiberti 2005.
134. Guilaine 1994: 126-27; Weller 2002.
135. Daha kısa bir süre önce Franchthi buluntuları için Perlès 2001: 223-26.
136. Pétrequin vd. (der.) 2012: 21, şekil 3.
137. Perlès 1992; Robb ve Farr 2005.
138. Farr 2010: 184-88.
139. Costa 2007; Robb ve Farr 2005: 34-38.
140. Farr 2010: 184-87, şekil 14.8; Robb 2007: 192-204.
141. Torrence 1986; Balkan etkileşim bölgesi hakkında Kılıkoğlu vd. 1996.
142. Tykot 1996.
143. Tykot 1996.
144. Perlès 1992: 146; Robb ve Farr 2005: 34-38, tablo 2.1.
145. Robb ve Farr 2005: 36-37.
146. Farr 2010: 184-88.
147. Tykot 1996: 54-56.
148. Robb 2007: 286-341; Sherratt, A. ve Sherratt 2008: 295-97.
149. Robb 2007: 300-5.
150. Demoule ve Perlès 1993: 399-400; Halstead 2008: 229-35.
151. Skeates 1993a: 113-14; Tomkins 2008: 33-40; Webster 1996: 47-52.
152. Halstead 2008: 231; Robb 2007: 304.
153. Broodbank 2000: 149-56; Halstead 2008; Maggi 1999; Robb 2007: 304.
154. Demoule ve Perlès 1993: 404-5; Robb 2007: 305-11, 314; İberya'da o kadar açık değildir, Chapman, R., 2008.
155. Beyneix 2007; Cavanagh ve Mee 1998: 6-10; Guilaine 2003: 184-95, 197-226.
156. Robb 1994: 50-51.
157. Webster 1996: 49-52.
158. Malone vd. 1995; Pace 2004.
159. Cunliffe 2001: 143; Guilaine 2003: 184-95, 197-226.
160. Chapman, R., 2008: 223-36.
161. Bu ifade için Guilaine 2003: 186.
162. Broodbank 2000: 156-70; Demoule ve Perlès 1993: 403; Robb 2007: 295-300.
163. Demoule ve Perlès 1993: 398-401.
164. Robb 2007: 171-72, 295-328.
165. Demoule ve Perlès 1993: 401.
166. Robb 2007: 298.
167. Skeates 1993: 113.
168. Broodbank 2000: 161-63, şekil 46.
169. Kassianidou ve Knapp 2005: 215-30; Roberts, B.W. vd. 2009, gerçi vardıkları sonuç tartışmalıdır.
170. Belovode'de yakın zamanda yapılmış keşifler için bkz. Radivojević vd. 2010.
171. Higham vd. 2007; Ivanov ve Avramova 2000; Renfrew 1986.
172. Nakou 1995: 3-7; Zachos 2007.
173. Coleman 1977: 3-4, 157-58; Mina 2008: 41, 122.
174. Kassianidou ve Knapp 2005: 217-18; Skeates 1993b.
175. Pearce 2007: 48-50.
176. Ruiz-Taboada ve Montero-Ruiz 1999; daha kuşkucu bir görüş için Roberts, B.W., 2008.
177. Gérard 2002: 108; daha genel olarak Anadolu'da bu

dönem hakkında Schoop 2011.
178. Takaoğlu 2005.
179. Wilkinson, T.J., 2003: 72-74.
180. Pollock 1999. 65-67, 81-92; Wengrow 1998: 790-93.
181. Wengrow 1998, 2001b.
182. Algaze 2008: 102; Liverani 2006; Ur vd. 2007.
183. Sherratt, A., 1995a: 17-19.
184. Kennett ve Kennett 2007.
185. Carter, R.A., 2010.
186. Akkermans ve Schwartz 2003: 154-80; Steadman 1996.
187. Akkermans ve Schwartz 2003: 162-63.
188. Garstang 1953: 130-53; Steadman 1996: 148-149.
189. Steadman 1996.
190. Akkermans ve Schwartz 2003: 154-57, 163, 169-73.
191. Rowan ve Golden 2009.
192. Bourke 2001, büyük bölümü Tuleilat Ghassul'u konu alır.
193. Levy (der.) 1987; Levy vd. 1991.
194. Levy 2007: 57-68.
195. Rowan ve Golden 2009: 59-60.
196. Rowan ve Golden 2009: 50-56.
197. Schick (der.) 1998.
198. Rowan ve Golden 2009: 66-69; şeflik modeli için Levy 1995b.
199. Rowan ve Golden 2009: 56-62, 65-66; özel olarak Gilat için bkz. Levy (der.) 2006.
200. Commenge 2006: 443-45.
201. Burton ve Levy 2006.
202. Neef 1990: 298-300.
203. Seaton 2008; Sherratt, A., 1999.
204. Rosen, A. ve Wainer 1994.
205. Finlayson, W. vd. 2011: 200-6.
206. Fuller, Willcox ve Allaby 2011: 631.
207. Lovell 2008; Rowan ve Golden 2009: 23-24; van den Brink 2011: 65.
208. Genz 2003: 66-67.
209. Rowan ve Golden 2009: 24.
210. Rowan ve Golden 2009: 34-35; Seaton 2008: 148.
211. Grigson 1995: 267.
212. Sherratt, A., 1981: 282-83; 1999: 25-26; daha yakın tarihli bir değerlendirme için Halstead ve Isaakidou 2011: 63-64, 67-68.
213. Barber 1991: 20-30.
214. Bar-Adon 1980: 177-85.
215. Zeytinciliğin zorluklarıyla ilgili yakın tarihli bir tartışma için Foxhall 2007: 97-129.
216. Yener 2000: 26.
217. Yener 2000: 26-44.
218. Anthony 1996: Chernykh 1992: 26-52.
219. Golden 2010.
220. Golden 2010: 35-47; Levy 2007: 40-43.
221. Golden 2010: 108-49, 156.
222. Bar-Adon 1980.
223. Rowan ve Golden 2009: 12, 14.
224. Ussishkin 1971: ayrıca Moorey 1988; ama bkz. Rowan ve Golden 2009: 45.
225. Golden 2010: 152-56.
226. Moorey 1988: 178-81.
227. Thalmann 2006.
228. Gopher vd. 1990.
229. Rowan ve Golden 2009: 62-65; Braun ve van den Brink 2008: 644-50.
230. Oren ve Gilead 1981.

YEDİNCİ BÖLÜM

1. Bu zaman aralığında, kilometre kare başına 2-5 kişi olan ortalama nüfus yoğunluğuna bağımsız olarak birkaç bölgede ulaşılmıştır, bunlar arasında Güney Levant'ın bazı kısımları (Gophna 1995: 276, 280), Ege (Broodbank 2000: 87-89), İtalya (Robb 2007: 99-100) ve İberya (Chapman, R., 2003: 132) yer alıyordu. Bu oranlar Kuzey Afrika'nın büyük bölümü için çok yüksek, Kuzey Levant'ın bazı bölgeleri için çok düşük, kilometre kare başına 25-75 kişi düştüğünü varsayabileceğimiz Nil Deltası için çok çok düşüktür (Butzer 1976: 83, tablo 4). Dolayısıyla Akdeniz'in tamamı için ileri süreceğimiz rakam bir büyüklük kertesi tahminidir.
2. Keller vd. 2012; Oeggl vd. 2007; Robb 2009; Vanzetti vd. 2010.
3. Kemp 2006: 83-84, 91-92; Wengrow 2006a: 41-43, 207-8.
4. Barker 2006: 346-52; Brooks 2010; Jalut vd. 2009; Robinson, S. vd. 2006.
5. Roberts, N. vd. 2004; Roberts, N. vd. 2011.
6. Bu tartışmanın açık bir değerlendirmesi için bkz. Rambeau ve Black 2011; Roberts, N. vd. 2011.
7. Rackham 2008: 48.
8. Grove ve Rackham 2001: 268-69; yangınlar için Lloret vd. 2009: 546.
9. Nocete vd. 2005.
10. Finné vd. 2011; Roberts, N., 1098: 159-206.
11. Tzedakis 2009; Yll vd. 1997.
12. Grove ve Rackham 2001: 144-45.
13. Rohling vd. 2009; Rosen, A., 2007: 129-32.
14. Boenzi vd. 2002.
15. Rambeau ve Black 2011. Roberts, N. vd. 2004: 351-53; ayrıca Lamb vd. 1989.
16. Halstead 1989; Rosen, A., 2007, 140-42.
17. Halstead ve O'Shea 1982.
18. Horden ve Purcell 2000:

302.
19. Renfrew 1972: 304-7, 386-90.
20. Halstead 2005b.
21. Shennan 2002: 239-61.
22. Shennan 2002: 52, 171; ayrıca bkz. Glantz vd. 1998.
23. Brooks 2006'da bu ilişkinin izinden gidilir.
24. Rosen, A., 2007: 1-13.
25. Hoelzmann vd. 2004: Kröpelin 2008.
26. Cremaschi 1999: 29.
27. Cremaschi 2001.
28. Di Lernia ve Merighi 2006; MacDonald 1998.
29. Barham ve Mitchell 2008: 356-99.
30. Lubell vd. 1984: 143-47.
31. Schulz vd. 2009.
32. Hoelzmann vd. 2004: 234; Mattingly 1995: 12.
33. Mattingly 1995: 5-11, 14-16.
34. Bensimon ve Martineau 1990; Bokbot 2005; Daugas 2002.
35. Harrison ve Gilman 1977; Schuhmacher vd. 2009.
36. Guilaine 1994: 302-4.
37. Searight 2004: 34-35, 51-52, 170-71.
38. McIntosh ve McIntosh 1988.
39. Daugas 2002.
40. Aumassip 1987.
41. Barker vd. 2009: 88; McBurney 1967: 306.
42. Mallory-Greenough 2002: 81.
43. Yakın dönemli bir keşif için bkz. Lubell vd. 2009.
44. Herodotus IV: 168-96.
45. Hassan 1997: 64-65.
46. Wengrow 2006a: 50-59.
47. Brett ve Fentress 1996: 14-15.
48. Wilkinson, T.A.H., 1999: 143.
49. Baines 1996.
50. Kennett ve Kennett 2007.
51. Sherratt, A., 1995a: 17-19.
52. Smith, A., 2003: 84-109; Yoffee 2005; ayrıca bkz. Bang ve Scheidel (der.) 2012.
53. Yoffee 1993: 69.
54. Chapman, R., 2003: 71-100.
55. Wengrow 2008; Yoffee 2005: 91-109.
56. Chapman, R., 2003: 95.
57. Kemp 2006: 60-160; Wengrow 2006a: 127-258.
58. Baines 2004; Wengrow 2006a: 198-207.
59. Wilkinson, T.A.H., 1999: 41.
60. Wengrow 2006a: 83-89, 159-64.
61. Butzer 1976: 83, tablo 4, MÖ 3000 civarında nüfusun yaklaşık 210.000 olduğunu, MÖ 2500 civarında 540.000'e yükseldiğini ileri sürer; Delta'nın genişlemesi hakkında bkz. Butzer 2002: 89-96.
62. Andres ve Wunderlich 1992: 164, 166; Köhler 1992.
63. Levy ve van den Brink 2002: 11-13.
64. Kroeper 1992.
65. Wilkinson, T.A.H., 1999; demografi hakkında Butzer 1976: 83, tablo 4; Trigger 2003: 297.
66. Wilkinson, T.A.H., 1999: 339; Yoffee 2005: 43, tablo 3.1.
67. Butzer 2002: 95.
68. Wilkinson, T.A.H., 1999: 117; daha önce olması mümkün başlangıçlar için bkz. Wengrow 2006a: 159-160.
69. Butzer 2002: 93; Wenke ve Brewer 1996.
70. Van Zeist 1988.
71. McGovern 2003: 85-102.
72. Wengrow 2006a: 191-94.
73. Wilkinson, T.A.H., 1999: 221.
74. Adams, M.J., 2009.
75. Bietak 2009: 220.
76. Algaze 2008: 111.
77. Breniquet 2008; McCorriston 1997; Wengrow 2008.
78. Radner ve Robson (der.) 2011.
79. Collon 2005: 13-40.
80. Akkermans ve Schwartz 2003: 233-77; Yoffee 2005: 53-59.
81. Akkermans ve Schwartz 2003: 177-87; Liverani 1993; Yoffee 2005: 142.
82. Sherratt, A., 1995a: 13-17, 1999.
83. Greenfield 2010: 39-42; Halstead ve Isaakidou 2011: 62, 65.
84. Anthony 1996.
85. Renfrew 1972: 3-14; Wengrow 2010a; Yoffee 2005: 15-19.
86. Baines ve Yoffee 1998.
87. Wengrow 2001b.
88. McGovern 2003: 305; 2009: 95-101, 165-70, 241-50.
89. Greenberg 2011: 237-39; McGovern 2009: 165-70; Porat ve Goren 2002; Wengrow 2006a: 202-4.
90. Bevan 2007: 8-18.
91. Feldman 2006: 117; Wengrow 2010a: 32-38.
92. Akkermans ve Schwartz 2003: 284-85.
93. Cialowicz 2007.
94. Yener 2000: 13.
95. Halstead ve Isaakidou 2011: 68-70.
96. Halstead 1995b.
97. Ur 2003.
98. Littauer ve Crouwel 1990; Kenan temrenleri hakkında bkz. Anderson, P.J. vd. 2004.
99. Sherratt, A. 1999.
100. Bevan 2010; Wengrow 2008.
101. Rahmstorf 2010a: 2011: 110-13.
102. Bevan 2010a; Marfoe 1987: 34; Röllig 1976.
103. Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 360-62.

104. Ross 1999: 13-15, 199-201.
105. Ross 1999: 191-92.
106. Ross 1999: 292.
107. Wengrow 2011.
108. Kassianidou ve Knapp 2005: 220.
109. Philip ve Rehren 1996.
110. Sherratt, S., 2007: 253-54.
111. Bevan 2007: 63-68; Nakou 2000.
112. Helms, M.W., 1988; Sherratt, A., 1993: 17-26; Wengrow 2010a: 109-49.
113. Sherratt, A. ve Sherratt 1991.
114. Yoffee 2005: 35.
115. Sherratt, A., 1993: 14-18; Wengrow 2010a: 19-27.
116. Sherratt, A., 1993, 1995a; Sherratt, A. ve Sherratt 1991; daha başka değerlendirmeler için bkz. Broodbank 2011; Stein 1999.
117. Algaze 1993, 2008; Rothman (der.) 2001.
118. Frangipane 2003; (der.) 2010.
119. Strommenger 1980.
120. Philip 2002; Steadman 1996.
121. Hendrickx ve Bavay 2002: 61; Wengrow 2006a: 119, 135-38, 187-95.
122. Ratnagar 2004.
123. Marfoe 1987.
124. George 2004; Marfoe 1987.
125. Foster, B.R., 2001.
126. Malamat 1998.
127. Mitchell 2005: 73-81.
128. Gale, R. vd. 2000: 249-50, 367-68; Frost 2004: 327; Marfoe 1987: 27; Wengrow 2006a: 82, 148-49, 226.
129. Wengrow 2006, 255, dipnot 39'da tartışılır.
130. Sowada 2009: 197; Wilkinson, T.A.H. 1999: 134.
131. Shaw, I., 2000b: 321; Vinson 1994: 25.
132. Levy ve van den Brink 2002.
133. Braun 2002, 2003.
134. Greenberg ve Eisenberg 2002.
135. Marcus 2002: 406-407.
136. Jenkins 1980; Ward, C.A., 2006.
137. Marshall ve Weissbrod 2011.
138. Grigson 2006: 223-34, 233.
139. Bell 2012: 182; Ross 1999: 292; Rossel vd. 2008.
140. Brodie 2008.
141. Broodbank 2010b.
142. Casson 1971: 292-96.
143. Marcus 2002a: 404, 2006.
144. Anderson, A., 2010: 7-10.
145. Carter, R.A., 2010.
146. Ratnagar 2004: 212-35.
147. Braudel 2001: 92; Fabre 2004-5: 89-129.
148. Bowen 1960: 130-31.
149. Ward, C.A., 2006.
150. Bowen 1960: 117-19; Broodbank 2010: 254-55.
151. Fabre 2004-5: 5.
152. Fabre 2004-5: 45-47, 50-73.
153. Fabre 2004-5: 89-129; Marcus 2002a: 407-8; Vinson 1994: 21-26; Wachsmann 1998: 12-18.
154. Bowen 1960: 130.
155. Marcus 2002a: 403-4, 408-9; Wachsmann 1998: 248-51.
156. Yayımlanmamış Oxford doktora tezinin sonuçlarını paylaştığı için John-Vincent Gallagher'a teşekkür ederim (2008, özellikle de gemi parçalarının maliyetinin yer aldığı 104. sayfa).
157. Chesson ve Philip 2003: Greenberg 2011.
158. Wilkinson, T.J. vd. 2004.
159. Philip 2003.
160. Akkermans ve Schwartz 2003; Genz 2003.
161. Barker, Adams vd. 2007: 242-54, 268.
162. Akkermans ve Schwartz 2003: 267-68, 319; Whitehead vd. 2011.
163. Rosen, S., 2011.
164. Finkelstein 1995: 354-60.
165. Wilkinson, T.J., 2003; 135; krş. Frederick ve Krahtopoulou 2000.
166. Mazzoni 2003; Philip 2003.
167. Matthiae 1980: 2003; Milano 1995.
168. Bu dönemde Fırat'ın en yakın kesimi için Cooper, L., 2006.
169. Archi 1990.
170. Milano 1995; Porter 2010: 75-76; meclisler hakkında Yoffee 2005: 111.
171. Archi 1990.
172. Matthiae 2003; Bevan 2004: 115-19.
173. Mazzoni 2003.
174. Ross 1999: 237-60.
175. Akkermans ve Schwartz 2003: 268-70; Schwartz vd. 2000.
176. Greenberg 2002, 2003; Philip 2003.
177. Yakın dönemde Genz 2010: 49-51.
178. Chesson 2003; Philip 2003.
179. Chesson ve Philip 2003; Greenberg 2011.
180. Greenberg 2011; Levy ve van den Brink 2002.
181. Genz 2003.
182. Barker, Adams vd. 2007: 267-70; Levy 2007; Levy vd. 2002.
183. Hestrin ve Tadmor 1963: 184-85, bu kaynakta o kadar mantıklı olmayan bir argümanla pullu zırh olarak yorumlanmışlardır.
184. Frank 1966.
185. Greenberg ve Paz 2005; Levy ve van den Brink 2002: 23-25.
186. Marcus 2002a: 406-7; Sharvit vd. 2002.
187. Artin 2009.
188. Roth 1991; Sowada 2009:

128, 134; ayrıca Bevan 2007: 77-78.
189. Fabre 2004-5: 92.
190. Saghieh 1983.
191. Bevan 2007: 73.
192. Bevan 2004: 119.
193. Bikai 1978: 5-6, 72.
194. Aubet 2001: 166; Herodotus II: 44.
195. Doumet-Serhal 2006; 2008: 5-7.
196. Rosenberg ve Golani 2012; Yon 2006: 15.
197. Marcus 2002a: 409-11; Nil boyunda da benzeri gelişmiştir, bkz. Wengrow 2006a: 138-40.
198. Greenberg 2011: 237-39; Marcus 2002a: 410.
199. Frost 2004.
200. Sagona ve Zimansky 2009: 199-200.
201. Wilkinson, T.J., 2003: 202-3; Yener 2000: 71-110.
202. Çevik 2007; Sagona ve Zimansky 2009: 172-224.
203. Frangipane vd. 2001.
204. Antonova vd. 1996, Yener 2000: 68-70.
205. Kassianidou ve Knapp 2005: 224; Pare 2000b.
206. İberya hakkında Murillo-Barroso ve Montero-Ruiz 2012.
207. Kassianidou ve Knapp 2005: 220.
208. Ambert 1996; Broodbank 2000: 292-97; Chapman, R., 2008: 241-42; Pearce 2007: 54, 73-76.
209. Karimali 2005: 201-4.
210. Chapman, R., 2008: 247-48; Pearce 2007: 51-52.
211. Wengrow 2011.
212. Robb 2007: 286-329.
213. Lillios 2008a.
214. Broodbank 2000: 247-49; Robb 2007: 221-22.
215. Robb 1994.
216. Nakou 1995: 9-15.
217. Whitehouse 1992b.
218. Barfield 1998; Guilaine 1994: 342-49.
219. Barker 2005: 55-57.
220. Cauliez 2011; Guilaine vd. 1995; Vaquer 1998: 437-64.
221. Trément 1989: 444.
222. Mills 1984: 119-24.
223. Chapman, R., 1990: 118-24; Nowicki 2008; Finkelstein 1995.
224. Broodbank 2000: 41, 88-89, 150-55; Vigne 1994.
225. Broodbank 2000: 81-91, 175-210.
226. Chapman, R., 2003: 124-25.
227. Bradley, R. vd. 2001: 503-16; Chapman, R., 1990: 132, 190; Chippindale 1998; Menéndez Iglesias 2008.
228. Bundan biraz daha alçak rakımlarda böyle erozyon süreçleri hakkında Whitelaw 2000.
229. Maggi ve de Pascale 2011.
230. Blondel vd. 2010: 225-27.
231. Braudel 1972a: 85-94; Garnsey 1988.
232. Cherry 1988; Halstead 1996b, 2008.
233. Malone vd. 2003.
234. Valamoti 2004: 115.
235. Margaritis 2013.
236. McGovern 2003: 247-51, 254-57.
237. Halloway 1975: 79-80; krş. Barker 2005.
238. Chapman, R., 2008: 241; Terral vd. 2004.
239. Garrido-Pena vd. 2011.
240. Chapman, R., 2003; 155-58'de, Güney İberya için ortaya atılan önceki iddialar reddedilir.
241. Barker 2005: 57; Grove ve Rackham 2001: 193.
242. Halstead 1996b.
243. Broodbank 2000: 83; palamut işlemenin başka bir olasılık olarak gündeme getirildiği kısa bir tartışma için bkz. Costa 2004: 100-2.
244. Halstead ve Isaakidou 2011: 67-68; Harding 2000: 254-64.
245. Eiroa García 1987.
246. De Saulieu ve Serres 2006; Harding 2000: 124-28; Pullen 1992; Robb 2007: 302.
247. Lomba Maraundi vd. 2009; Fransa için bkz. Chambon 2000.
248. Guilaine 2003: 257-60.
249. Chapman, R., 1990: 178-96; Guilaine 2003: 334-35.
250. Guilaine 1994: 215-17.
251. Guilaine 1994: 213-17.
252. Harding 2000: 100-3; Maran 2007: 8-9.
253. Cavanagh ve Mee 1998: 15-22; Legarra Herrero 2009.
254. Sagona ve Zimansky 2009: 212-13.
255. Kuzey ve güneyin dalgalı etkileri üzerine zarif bir analiz için Pétrequin 1993.
256. Delhon vd. 2009.
257. Halstead 2008.
258. Renfrew 1972.
259. Halstead 1988, 1989.
260. İtalya için bkz. Robb 1999.
261. Kikladlar'dan bir örnek için bkz. Broodbank 2000: 211-46.
262. Lillios 2008b: 235; Monks 1997: 22-25.
263. Keeley 1997: 83-97.
264. İberya için Monks 1997.
265. Dış bağlantıların kıtlığı hakkında Chapman, R., 1990: 18-34, 220-67; Schuhmacher 2004: 150-63, aksi yönde ikna etmeyi başaramaz.
266. Maran 2007: 10-11; Primas 1996.
267. Malone vd. 1994: 188.
268. Holloway 1975.
269. Canet ve Roudil 1978; Vaquer vd. 1995.
270. Mille ve Carozza 2009.

271. Guilaine 1994: 165, 168-69.
272. Yakın tarihli bir değerlendirme için Chapman, R. 2008.
273. Castro vd. 1999; ayrıca Carrión vd. 2010.
274. Chapman, R. 1990: 75-79; 2003: 126-29; Micó Pérez 1995.
275. Clark, G. ve Piggott 1965: 257; Whittle 1996: 293-96.
276. Chapman, R., 2008: 201-5, 218-19.
277. Chapman, R., 1990: 152; Molina González ve Cámara Serrano 2010.
278. Monks 1997.
279. Chapman, R., 1990: 176-95.
280. Chapman, R., 2005; Renfrew 1994: 8.
281. Kunst 1995.
282. Chapman, R., 2003: 168-72; Díaz-del-Río 2004; Hurtado 1997.
283. Nocete vd. 2010.
284. Nocete vd. 2008; 717-32; kuşkucu bir değerlendirme için krş. Costa Caramé vd. 2010.
285. Nocete 2006; Nocete vd. 2010.
286. Nocete vd. 2010.
287. Aubet 2001: 270.
288. Cherry 1983; Renfrew 1972; Schoep vd. (der.) 2012.
289. Rutter 2001: 108-24.
290. Sampson 1985.
291. Rutter 2001: 111-13.
292. Efe ve Fidan 2008; Erkanal 2008; Ünlüsoy 2006.
293. Antonova vd. 1996; Bachhuber 2009.
294. Broodbank 2000: 211-46.
295. Broodbank 2000: 279-83; Broodbank ve Kiriatzi 2007; Doumas ve La Rosa (der.) 1997; Gauss 2010.
296. Broodbank 2000: 63-64.
297. Broodbank 2000: 262-72; Doumas 1977; Renfrew 1972: 417-39.
298. Broodbank 2000: 212-16, 242-44.
299. Broodbank 2000: 223-36, 259-60; Renfrew, Philaniotou vd. 2007; Renfrew, Doumas vd. (der.) 2007.
300. Broodbank 2007.
301. Branigan 1991.
302. Day ve Doonan (der.) 2007.
303. Legarra Herrero 2009.
304. Whitelaw 2012.
305. Guilaine 1994: 320-21.
306. Örneğin Johnson ve Earle 2000: 134-35, 277-79.
307. Chapman, R., 2000.
308. De Saulieu 2007.
309. Robb 1999.
310. Blanton 1998; Feinman 2001.
311. Antonova vd. 1996; Ünlüsoy 2006.
312. Gilman 1981; Shennan 2002: 206-61.
313. Robb 1994.
314. Örneğin Gimbutas 1973; krş. Renfrew 1987: 9-41, 75-98.
315. Anthony 2007: 39-150; krş. Renfrew 1987: 145-77.
316. Robb 1993.
317. Anthony 2007: 340-70; Robb 1993; Sherratt, A. ve Sherratt 1988.
318. Morter ve Robb 1998.
319. Brodie 2008.
320. Uerpmann 1990, 1995.
321. Anthony ve Brown 2011; Outram vd. 2009.
322. Anthony 2007: 412-17; Benzel 2008: 155; Kelekna 2009: 41-66; Littauer ve Crouwel 1979: 45-46.
323. Chapman, R., 1990: 134-38; Nocete vd. 2010-3.
324. Manfredini (der.) 2002.
325. Broodbank 2010b: 254-55.
326. Castagnino Berlinghieri 2003: 74-78; Papathanasopoulos 1990.
327. Broodbank 2000: 96-101; Soles 2012.
328. Televantou 2008.
329. Pace 2004: 73-75; Woolner 1957.
330. Broodbank 2000: 100-1.
331. McGrail 1993.
332. Drakidès vd. 2010: 94-95.
333. Broodbank 2000: 101-2, 258-62.
334. Broodbank 2010b: 253.
335. Broodbank 1989; 2000: 256-58.
336. Broodbank 1993; 2000: 258-62, 287-91; Rahmstorf 2010b.
337. Broodbank 2000: 87-90, 175-319.
338. Broodbank 2000: 95-6.
339. Leighton 1999: 98, 112.
340. Bover ve Alcover 2003.
341. Ramis vd. 2002: 16.
342. Guerrero Ayuso 2001; Waldren 1982.
343. Alcover 2008; Ramis vd. 2002; Ramis 2010.
344. Alcover 2008: 65; Bellard 1995.
345. Alcover 2008.
346. Bevan ve Conolly 2013; Kyrou 1990: 72-76; Stoddart 2000.
347. Forenbaher 2009b: 80-83.
348. Maran 2007: 9-10; Reinholdt 2008.
349. Wengrow 2010a: 33-41.
350. Batiuk ve Mitchell 2007; Lyonnet (der.) 2007'de birkaç makale; Philip 1999.
351. Bu ağların birkaçının yaklaşık olarak eşzamanlı niteliğiyle ilgili daha önceki yorumlar için Maran 2007: 13 ve Rahmstorf 2008.
352. van der Linden 2006a.
353. Sonuncusu hakkında Murillo-Barroso ve Martinón-Torres 2012.
354. Chenery ve Evans 2011;

Heyd 2007; Price vd. 2004.
355. Lemercier 2004, 2012; Müller ve van Willigen 2001; van der Linden 2006b.
356. Guilaine vd. 2001; Vaquer 1998: 462-65.
357. Bokbot 2005; Nicolis ve Mottes (der.) 1998; Ramis 2010: 73-74; Tusa 1999.
358. Cunliffe 2001: 213-46.
359. Bokbot 2005; Cunliffe 2001: 230.
360. Harrison ve Gilman 1977.
361. Stoddart 2000: 65-68.
362. Giardino 2000b.
363. Maran 2007: 13-14 ve Rahmstorf 2008: 162-63, şekil 7, her iki kaynak da Ege'ye doğru olası hafif uzantılar olduğunu ileri sürer.
364. Bernardini vd. 2009; Cazzella 2003.
365. Maran 2007: 8-11.
366. Broodbank 2000: 276-319; Renfrew 1972: 451-55.
367. Agouridis 1997; Broodbank 2000: 287-91.
368. Broodbank 2000: 292-99; Day ve Doonan (der.) 2007'de birkaç makale.
369. Broodbank 2000: 283-87; Cherry 2010: 116-20; Karadeniz için Bauer 2011 ve Chernykh 1992: 54-97, 140-71.
370. Broodbank 2000: 309-19; Efe 2007; Şahoğlu 2005.
371. Spencer 2010: 673-76, 669-81; biraz daha sonra, Rutter 1983: 335-43.
372. Zimmermann 2005.
373. Rahmstorf 2011: 107-10; Soles 2005.
374. Rahmstorf 2010a; 2011: 110-13.
375. Bevan 2007: 93-99; Peltenburg 1996: 20-21, şekil 2.
376. Politis 2001: 180, 184.
377. Nakou 1995: 19; Sherratt, S., 2007: 251-60.
378. Kassianidou ve Knapp 2005: 224; Pare 2000b: 6-7.
379. Ross 1999: 246-47.
380. Kassianidou ve Knapp 2005: 223-25; Pare 2000b.
381. Maran 2007: 12; Rahmstorf 2011: 104-6.
382. Yener 1995; 2000: 71-123.
383. Valamoti ve Jones 2010.
384. Efe 2007; Şahoğlu 2005.
385. Bachhuber 2009; Wengrow 2011: 142.
386. Yayımlanmamış Oxford doktora tezinin sonuçlarını paylaştığı için John-Vincent Gallagher'a teşekkür ederim (2008, özellikle de sayfa 23-25 ve 49-56).
387. Bevan 2004: 113-19.
388. Broodbank 2000: 317-18.
389. Broodbank 2000: 283-87; Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 367-68.
390. Robb 2001; 2007: 329-34.
391. Costa 2004: 139-43.
392. Guilaine 1994: 338-39; Tinè 1990.
393. Pace 2004; Skeates 2010, özellikle de 157-207, 224-307.
394. Robb ve van Hove 2003: 252; krş. Malone 1999 ve Renfrew 1973: 169-70.
395. Pace 2004: 44-92.
396. Malone ve Stoddart 2009.
397. Bkz. Cilia (der.) 2004'teki birkaç katkı.
398. Malone vd. 1988.
399. Evans, J.D., 1973; Sahlins 1955.
400. Skeates 2010: 88-90; Trump 2004b.
401. Robb 2001; Skeates 2010: 104-7.
402. Broodbank 2000: 19-21; Robb 2001.
403. Grima 2004.
404. Robb 2001.
405. Peltenburg 1993.
406. Peltenburg 1991.
407. Malone, Stoddart ve Cook 2009; Skeates 2010: 24-25, 108-15.
408. Pace 2004: 211-27; Skeates 2010: 109-10.
409. Richards vd. 2001.
410. Steel 2004: 106-18.
411. Özetleyen Knapp 2008: 103-30.
412. Frankel 2000; Peltenburg 2007; Webb ve Frankel 2007.
413. Knapp 2008: 74-78.
414. Webb vd. 2006.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1. Sanmartí vd. 2012.
2. Braudel 2001: 181.
3. Rosen, A., 2007: 80-88, 99-101, 129-32; Staubwasser ve Weiss 2006; Weiss vd. 1993.
4. Cullen, H.M. vd. 2000; Dalfes vd. 1997; Matthews 2002; Rambeau ve Black 2011; Rosen, A., 2007: 88, 144.
5. Drysdale vd. 2006; Jalut vd. 2009; Finné vd. 2011 daha kuşkucudur.
6. McAnany ve Yoffee (der.) 2010; Schwartz ve Nichols (der.) 2006; Yoffee 2005: 131-60.
7. Rosen, A., 2007: 144-49.
8. Morris, E., 2006; Seidlmayer 2000.
9. Adams, M.J., 2009: 175-94.
10. Ward, W.A., 1978.
11. Yoffee 2005: 142-44.
12. Cooper, I., 2006b.
13. Kuzucuoğlu ve Marro (der.) 2007.
14. Akkermans ve Schwartz 2003: 244-46; Yon 2006: 16; Doumet-Serhal 2006.
15. Lichtheim 1975.
16. Gophna ve Portugali 1988: 16; Rosen, A., 2007: 142-43.
17. Akkermans ve Schwartz 2003: 278, 288-91; Ilan 1995: 297, 300-1.
18. Broodbank 2000: 320-26;

Welberg 2007: 93-96, 100.
19. Chapman, R., 2003: 130-32; Nocete vd. 2010.
20. Guilaine 2003: 250-51; Webster 1996: 62.
21. Rosen, A., 2007: 143-45.
22. Dever 1995; Wilkinson, T.J., 2003: 169.
23. Maran 1998: 18-24, 277, 323-30, 269-72, 404-10, 445-46; 2007: 14-18; Kaiser ve Forenbaher 1999; Tomas 2010: 190-92.
24. Borgna ve Guida 2009; Maran 2007: 14-18.
25. Pace 2004: 68-71, 210-19; Gozo'da Xaghra hakkında Cutajar vd. 2009.
26. Heurtley 1934-35: 24.
27. Cazzella vd. 2007.
28. Maran 2007: 16-17.
29. Tomas 2010.
30. Cherry 1984, 2010; Schoep vd. (der.) 2012; Whitelaw 2004.
31. Watrous 2001: 196-99.
32. Whitelaw 2012: 136-44, 150, tablo 4.1.
33. Manning 1994, 2008; Watrous 2001: 193-96.
34. Schoep 1999.
35. Broodbank 2010: 255-56; Wedde 2000: 331-33.
36. Efe 2007: 60.
37. Knapp 1994: 281, şekil 9.4; 2008: 76-77; Merrillees 2003; Watrous 2001: 197-98.
38. Bevan 2004; Legarra Herrero 2011; Watrous 1998.
39. Tufnell ve Ward 1966; Wengrow 2010b: 151-56.
40. Lagara Herrero 2011; Wengrow 2010b.
41. Wilkinson, T.J., 2003: 207.
42. Trigger 2003: 123-25.
43. Bennet 2007: 184; Ilan 1995: 305.
44. Bennet 2007: 188-90; Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 365-67.
45. Liverani 2000: 18; Schloen 2001; Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 376.
46. Halstead 1994: 208-11; borç hakkında bkz. McGeough 2007: 337, 368-69.
47. Halstead 1992; Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 365-66, 385, şekil 1.
48. Bevan 2010a: 42-47; Halstead 1992; McGeough 2007.
49. Blue 1997; Raban 1991.
50. Ezra Marcus'a bu son olasılığı işaret ettiği için teşekkür ederim.
51. Marriner 2009; Marriner vd. 2006: 1525; Monroe 2009: 90.
52. Bard vd. 2007; Fattovich 2005.
53. Shaw, J., 1990; Wachsmann 1998: 42-45.
54. Stager 2001; ayrıca Monroe 2011; bu dönemde nehir limanları ve kara istasyonlarının kervan ticaretinden aldığına kuşku olmayan ödentiler hakkında bkz. Cooper, E.N., 1992.
55. Bevan 2010b; bu gibi "mikro-devletler" hakkında bkz. Wright, J.C., 2010a: 250-53.
56. Örneğin Keswani 1996; kolektif yönetimle ilgili daha geniş çaplı bir tartışma için bkz. Fleming 2004; Girit örneği aşağıda daha ayrıntılı ele alınmıştır.
57. Krş. Ilan 1995: 306, şekil 6; Marcus 2002b: 250.
58. Morris, I., 2006: 80'de, binyıl ortasında Güney Ege nüfusunun 1 milyon civarında olduğu, aynı tarihlerde Delta Mısır'ı nüfusunun da bir milyona yaklaştığı tahmin edilir (Butzer 1976: 83, tablo 4); bu tarihten kısa bir süre öncesi için sadece Güney Levant'ta nüfusun 140.000-200.000 arasında olduğu tahmin edilir (Ilan 1995: 305); bu rakama Anadolu'nun daha yeşillik, geniş kuzey kesimi ile Akdeniz saçaklarının nüfusu da eklenmelidir. Daha sonra tartışıldığı üzere merkez ve Batı Akdeniz'in geri kalan bölgelerindeki nüfus yoğunluğu önceki binyıla nazaran pek değişmemişti. Kuzey Afrika'nın geri kalan bölgeleri de belli ki seyrek bir nüfusa sahip olmaya devam etmişti.
59. Minoa Girit'i için bkz. Branigan 2001b; Kythera Adası'nda dikkat çekici bir yükseliş hakkında Broodbank 2004: 77-81.
60. Killebrew 2005: 93-96.
61. Sherratt, S., 2005: 25-30.
62. Callender 2000; Morris, E., 2006.
63. Altenmüller ve Moussa 1991; Marcus 2007.
64. Bisson de la Roque vd. 1953; Pierrat-Bonnefois 2008: 65-66.
65. Butzer 2002: 92; Trigger 2003: 297.
66. El Beialy vd. 2001.
67. Baines 1996: 375-76; Butzer 1976: 83, tablo 4'te MÖ 1800 civarında bu rakamın çoktan 750.000'e ulaştığı tahmininde bulunulur.
68. Kemp 2006: 126-28; kaleler için 25-26, 231-41.
69. Aktaran Arnold 2010: 184.
70. Baines 1996: 376; Bietak 1996: 10-48; Sparks 2004.
71. Oren 1997b: 273-79; Sparks 2004: 29-33.
72. Bietak 1996, 2009, 2010.
73. Bietak 1996: 22-26, 36, 40; 2009; 2010: 153-56, 159.
74. Bietak 1996: 26-29, 59, 63; Maguire 2009.
75. Akkermans ve Schwartz 2003: 288-326; Ilan 1995;

Kempinski 1992.
76. Ilan 1995: 297.
77. Kemp 2006: 21; Philip 1989; Wengrow 2010b: 153-54.
78. Akkermans ve Schwartz 2003: 290, 305, 318-19; Ilan 1995: 301.
79. Akkermans ve Schwartz 2003: 301-2; Ilan 1995: 313-14.
80. Jidejian 1968: 35-39; Magness-Gardiner ve Falconer 1994.
81. Ilan 1995: 301-5.
82. Kempinski 1992: 159-61, 171.
83. Marcus 2002b; Stager 2002.
84. Artzy 1995.
85. Ilan 1995: 306-8.
86. Ilan 1995: 308; Marcus 2002b.
87. Finkelstein 1995: 360-61; Ilan 1995: 304-5.
88. Falconer ve Fall 2006.
89. Bu koridorda biraz sonrasında yapılan mahfaza üretimi için bkz. Bourriau, A. vd. 2001.
90. Marcus 2007: 167-69.
91. Akkermans ve Schwartz 2003: 306.
92. Akkermans ve Schwartz 2003: 298-305; Gonnella vd. 2005; daha genel olarak kuzeyin yeniden doğuşu hakkında Feldman 2007.
93. Woolley 1955; Yener 2007: 153-54.
94. Nichols ve Weber 2006.
95. Genel bir bakış için Akkermans ve Schwartz 2003: 313-16; Dalley 1984; Parrot 1958.
96. Malamat 1998: 45-47.
97. Sasson 2008: 95, 99-100.
98. Dalley 1984.
99. Cooper, E.N., 1992.
100. Joannès 1991.
101. Cline 2009: 126.
102. Cline 2009: 32; Sherratt, A. ve Sherratt 1998: 339.
103. Sagona ve Zimansky 2009: 225-44.
104. Bryce 2005: 27-30; Larsen 1987; Veenhof 1972; Asur hakkında Dercksen 2004.
105. Weisgerber ve Cierny 2002.
106. Hallo 1992.
107. Bryce 2005: 41-95; Yoffee 2010: 184-87.
108. Weeks 2003.
109. Knapp (der.) 1996: 3-11, 17-19; Merrillees 1984.
110. Knapp 2003.
111. Knapp 2008: 76-78.
112. Knapp 2008: 144-50, 186-99, 250.
113. Crewe 2007.
114. Knapp 2008: 133, 159-60; Maguire 2009; Ferrara 2012.
115. Bevan 2010b; Driessen, J. vd. (der.) 2002; Graham 1987.
116. Driessen, J. vd. (der.) 2002; Hägg ve Marinatos (der.) 1987.
117. Adams, E., 2004; Bevan 2010b; Cadogan vd. (der.) 2004; Wiener 2007a.
118. Betancourt 2007.
119. Branigan 2001b; Whitelaw 2001; 2012: 150, tablo 4.1.
120. Branigan 2001b: 45-48; Driessen, J., 2010; Morris, I., 2007: 226-29; Whitelaw 2001: 17-21.
121. McEnroe 2010: 69-77; ana avlunun kapasitesi hakkında Gesell 1987: 125-26.
122. Driessen, J., 2002, 2012.
123. Adams, E., 2006; Hamilakis 2002.
124. Broodbank 2004; Knappett ve Nikolakopoulou 2005.
125. Örneğin Davis ve Gorogianni 2008; Wiener 1990.
126. Aruz 2009; Kilian-Dirlmeier 1997.
127. Wright, J.C., 2010b.
128. Graziadio 1998; Sherratt, A., 1987.
129. Dickinson 1997; Karo 1930-33; Voutsaki 1998, 1999.
130. Bennet 2004: 96-98; Maran 2011.
131. Doumas 1983; kısmi güncellemeler için bkz. Doumas 1992; Palyvou 2005.
132. Friedrich 2000; Oppenheimer ve Pyle 2009: 460; Papadopoulos, G., 2009: 499-501.
133. Driessen, J. ve MacDonald 1997, 2000.
134. Friedrich vd. 2006; Warburton (der.) 2009; kapsamlı bir biçimde 1990'ların sonuna dek, Manning 1999.
135. Balter 2006; Pearson vd. 2009.
136. Bonn-Mueller 2010.
137. Goedicke 2000.
138. Morgan, I., 1988: 121-46, 150-54, 159-65; Wachsmann 1998: 86-99.
139. Bowen 1960; Roberts, O.T.P., 1987.
140. Wachsmann 1998: 241-43.
141. Monroe 2007.
142. Parkinson, R.B., 1997.
143. Marcus 2007.
144. Braudel 1972a: 123.
145. Broodbank 2000: 341-47; Marcus 2006: 188.
146. Marcus 2007: 145-46, dipnot 23.
147. Wachsmann 1998: 297-99.
148. Odyssey XIV: 252-58.
149. Manning ve Hulin 2005: 278; Morgan, I., 1988: 146-50; Morris, S., 1992: 92-94.
150. Knapp 1998.
151. Bevan 2007: 19-26.
152. Brysbaert 2008: 189-95; Cutler 2012; Moorey 2001: 11.
153. Moorey 2001: 11.
154. Ferrara 2012; Finkelberg 1998.
155. Bietak 1996: 35.
156. Bietak 1996: 35-36; ayrıca

bkz. Scheidel 2007: 62.
157. Problemlere ilişkin derinlikli tahliller için bkz. Sherratt, A. ve Sherratt 1991; ayrıca yakın zamanda Bevan 2010a; Manning ve Hulin 2005.
158. Cline 2009; Tawaret hakkında bkz. Weingarten 1991.
159. Bevan 2010a: 48-57.
160. Hauptmann vd. 1999: 2-5.
161. Barker, Adams vd. 2007: 269-70; Bassiakos ve Tselios 2012.
162. Bevan 2010a: 51-54; Gale, N.H., 1991b.
163. Son nokta için Bell 2012: 182.
164. Gale, N.H., 2001: 119.
165. Cierny ve Weisgerber 2003.
166. Kassianidou ve Knapp 2005: 233-36; Knapp vd. (der.) 1998; ılıman Avrupa için bkz. Shennan 1999.
167. Bevan 2007: 34.
168. Barber 1991; Bevan 2010a: 57-61.
169. Schneider, J., 2011: 299-301.
170. Barber 1998: 17.
171. Barber 191: 311, 338-51; 1998.
172. Schneider, J., 2011; 296-98; ayrıca Burke 1999: 79-81.
173. James vd. 2009; Reifarth ve Baccelli 2009.
174. Burke 1999.
175. Panagiotakopulu 2000.
176. Good 2011.
177. Knapp 1991; necef taşı kitlesi hakkında Bevan 2007: 115.
178. Asouti 2003.
179. Doumas 1992; "neo-saraylı" Girit'teki hayvanlar için ayrıca bkz. Shapland 2010.
180. Kislev vd. 1993.
181. Bevan 2007 kapsamlı; 2010a: 62; Serpico 2004.
182. Bevan 2010a: 61-72; Sherratt, A., 1995b: 17-20; 1999; ayrıca Horden ve Purcell 2000: 259-60.
183. McGovern 2003: 102-3, 118-9, 170, 181.
184. Serpico 2004.
185. Kelder 2009: 343-44; Newton vd. 2006.
186. Bourriau, A. vd. 2001; Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 362-63.
187. Marcus 2002a: 410.
188. Grace 1956; Bevan hazırlık aşamasında.
189. Bushnell 2012; Maguire 2009.
190. Manning ve Hulin 2005: 286; Steel 2004: 154, 161-64.
191. Haskell 1985.
192. Biraz öncesindeki başlangıçlar için bkz. Nakou 2007; genel ilke hakkında Vickers ve Gill 1994.
193. Merrillees 2003; Girit'in ihraç ettiği daha sade ürünler için bkz. Marcus 2007: 162-64.
194. Barrett, C.E., 2009.
195. Braudel 2001; 256'da bu durum zaten teslim edilmiştir; daha yakın zamanda Sherratt, S., 2010a: 95.
196. Morris, S., 1992: 93-94.
197. Bevan 2003; Wengrow 2010b: 146.
198. Anthony 2007: 65-75; krş. Renfrew 1972: 355-56.
199. Steel 2004: 132.
200. Bevan 2007.
201. Örneğin kalay için Pare 2000b: 8; zeytinler için Newton vd. 2006: 406-7; yatay yer tezgâhı hakkında bkz. Barber 1991: 83.
202. Moorey 2001: 8.
203. Anthony 2007: 397-405; Littauer ve Crouwel 1979: 50-55.
204. Shaw, I., 2001: 65.
205. Oren (der.) 1997a; Redmount 1995: 63-66.
206. Bietak 1996: 7; nehrin yukarısında Teb ve Amarna'daki biraz daha büyük kentlere ilişkin tahminler 30.000 ile 50.000 arasında değişir (Yoffee 2005: 43, tablo 3.1).
207. Bourriau, J., 2000: 195-203.
208. Ben-Tor, D., 2007: 190-93.
209. Akkermans ve Schwartz, 2003: 324; Bietak 1997: 114; Kush hakkında Bourriau, J., 2000: 208-10.
210. Bourriau, J., 2000: 201.
211. Nübyeli askerler hakkında Bietak 2008: 110.
212. Bietak 2008: 112; Marcus 2006.
213. Redford 1997: 14.
214. Bietak 1996: 20; Stager 2002: 361.
215. Redmount 1995.
216. MÖ ikinci binyılın sonlarında Mısır'ın genel nüfusunun 2,1 milyonu bulması hakkında Hassan 1997: 56.
217. Redford 1997: 14.
218. Bourriau, J., 2000: 207.
219. Baines 1996; Kemp 2006: 34-36.
220. Bourriau, J., 2004; Newton vd. 2006; Sparks 2004: 42-43.
221. Bietak 2005.
222. Kemp 2006: 40-41.
223. McGovern 2003: 120-23, 140.
224. Tallet 1998.
225. Bourriau, J., 2000: 215; Bryan 2000: 218.
226. Bryan 2000: 234, 245-47.
227. Akkermans ve Schwartz 2003: 354.
228. Glatz 2009.
229. Akkermans ve Schwartz 2003: 327-29.
230. Bietak vd. 2007.
231. Feldman 2007.
232. Collon 1994.

233. Feldman 2007: 59; Knapp 1998: 198-202.
234. Feldman 2006.
235. Heltzer 1978: 102, 108-11; Kassianidou 2003.
236. Braudel 2001: 121; van de Mieroop 2007: 170-74.
237. Feldman 2006: 118-19'da tartışılmıştır.
238. Callot 1987.
239. McGovern 2009: 178-79.
240. Örneğin Wright, J.C., 2004.
241. Serpico 2004.
242. Bisset vd. 1996; Merrillees 1962; Knapp 1991: 25-26; Mitchell 2005: 78-79; "ilaç" teriminin uygunsuzluğu hakkında Sherratt, A., 1995b: 15-17.
243. Krzyzskowska 1990: 16-18.
244. Caubet ve Poplin 1987.
245. Bevan 2010a: 67-88; Eriksson 1991; Knappett vd. 2005.
246. Akkermans ve Schwartz 2003: 331-33; Shortland vd. 2006.
247. Shortland 2012; Foster, K.P., 2008.
248. Akkermans ve Schwartz 2003: 335-40; Calvet 2007; Calvet ve Castel 2004; McGeough 2007; Monroe 2009'un büyük bölümü; Schloen 2001; Yon 2006.
249. Calvet 2007: 101-3; Yon 2006: 9-14.
250. McGeough 2007: 191-93, 273-96, 311-22; Schloen 2001: 335.
251. Margueron 2008; Monroe 2009.
252. Knapp 1991: 36.
253. Singer 1999: 715-19.
254. Feldman 2006: 63-64; Schaeffer 1939: 30-32; Yon 2006: 8, 143.
255. Akkermans ve Schwartz 2003: 340-41; Bounni vd. 1998.
256. Monroe 2009.
257. Monroe 2007.
258. "Deniz imparatorlukları" hakkında Needham 2009; Tunç Çağı deniz güçleri fikrine karşı Knapp 1993; Ugarit deniz tanrısı hakkında Malamat 1998: 48-49.
259. Bell 2012; Monroe 2009.
260. Cline 2009: 120-21; Monroe 2009: 164-67.
261. Bell 2012; Monroe 2009.
262. Bell 2012: 182-83; Bevan 2007: 149-50, 178-79; Courtois 1990; Yon 2006: 51-54.
263. Bell 2012: 183-84; Calvet 2000.
264. Bell 2012: 184, tablo 19.1.
265. Bryce 2002: 88-90; Monroe 2009: 175-78.
266. Monroe 2009: 203, 216-21.
267. Monroe 2009: 192-96.
268. Bickel 1998; Kemp 2006: 302-35; Monroe 2009: 181-92; Zingarelli 2010.
269. Kemp 2006: 324-26; Monroe 2009: 214-15; Zingarelli 2010: 39.
270. Monroe 2009: 196-99.
271. Moran 1992.
272. Cohen ve Westbrook (der.) 2000; Feldman 2006; Liverani 2001.
273. Liverani 2000.
274. Moran 1992: 12-16, EA 7.
275. Feldman 2006: 68-70.
276. Meier 2007; van de Mieroop 2007: 215-21.
277. Feldman 2006.
278. Liverani 2000: 23-25.
279. Feldman 2006: 111; Liverani 2001: 141-95; Panagiotopoulos 2001: 27-72.
280. Moran 1992: 1-5, 8-10, EA 1, EA 4; Feldman 2006: 20, 174'te tartışılır.
281. Moran 1992: 160-62, 188-90, 236-37, EA 88, EA 114, EA 149.
282. Moran 1992: 120-21, EA 49.
283. Knapp 2008: 307-16; Moran 1992: 104-13, EA 33-40.
284. Moran 1993: 103, EA 32; Feldman 2006: 130, 140, 149-51'de tartışılır.
285. Feldman 2006: 17.
286. Feldman 2006.
287. Feldman 2002.
288. Pulak 1998; 2008a: 289-310; Yalçın vd. (der.) 2005; kargo konusu Monroe 2009: 10-12'de yararlı bir biçimde tartışılmıştır.
289. Pulak 1999.
290. Monroe 2010.
291. Sonrası için bkz. Horden ve Purcell 2000: 368-70, 612-15, tablo 7.
292. İçme suyu rezervuarı olarak benzer bir işlev, MÖ ikinci binyılın ilk yarısına ait olup Sayda'da indirilmiş daha önceki Mısır işi mahfazaların varlığını açıklayabilir; bkz. Doumet-Sehal 2008: 58.
293. Daha geniş çaplı bir tartışma için Monroe 2009: 39-63.
294. Monroe 2009: 13-15; 2011: 91-95.
295. Pulak 2008b.
296. Cucchi 2008.
297. Bachhuber 2006; Pulak 2005; 2008a: 299-304.
298. Bass, G.F., 1991: 70.
299. Wachsmann 1998: 10-11.
300. Monroe 2009: 14-15; Pulak 1998: 220.
301. White (der.) 2002; White ve White 1996.
302. Örneğin Sakellarakis, Y., 1990.
303. Panagiotopoulos 2001; Wachsmann 1987: 27-77.
304. Habu 2010: 159.
305. Cline 2009: 111-20; Haider 2001.
306. Burns 2010: 20-25; Cline 1998.

307. Bates 1927: 137-40; White (der.) 2002.
308. Bu konunun tartışması için bkz. Curtin 1984: 12-13.
309. Barjomovic 2012: 120-37; karşılaştırmalı bir bakış açısından, d'Altroy 2001 ve Smith, M., 2001.
310. Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 361-86, şekil 2; bu seferberlik hakkında Bryan 2000: 245-46.
311. Bryce 2005: 230-33.
312. Glatz 2009, 2013.
313. Gonen 1992; Heinz (der.) 2010.
314. Wachsmann 1998: 10.
315. Bunimovitz 1995; Gonen 1992.
316. Akkermans ve Schwartz 2003: 333-34; Liverani 2005: 24-29.
317. Moran 1992: 307.
318. Akkermans ve Schwartz 2003: 334; Biran 1993; Pfälzner 2009; Richter 2009.
319. Akkermans ve Schwartz 2003: 333; Gonen 1992: 236-40, 247-49.
320. Gonen 1992: 249-51; Kempinski 1992: 199; Pitard 1999.
321. Knapp 2008: 131-280.
322. Knapp 2008: 331-32.
323. Knapp 2008: 335-41; tabletler hakkında Goren vd. 2004.
324. Knapp 2008: 324.
325. Farklı sonuçlara varılsa da Knapp 2008: 324-41.
326. Keswani 1996.
327. Knapp 1986; 2008: 159-73; Steel 2004: 158-71.
328. Knapp 1986; 2008: 138-41; Webb ve Frankel 1994.
329. Ferrara 2012: 132-45.
330. Bevan 2010a: 55-56.
331. Bevan 2010a: 53-54; Hirschfeld 1993: 312-13; Kassianidou 2003.
332. Büyük ölçüde daha sonraki yüzyıllar hakkında Sherratt, S., 2003a: 42.
333. Mee 1982; Sherratt, S., 2010a: 89-91.
334. Platon 1971: 59-66, 115-221.
335. Preston 2008: 311-12.
336. Bennet 1985.
337. Chadwick 1992.
338. Preston 2008.
339. Shaw, J., 2006: 16-39.
340. Rutter 1999, 2004.
341. Shelmerdine 2001; Voutsaki ve Killen (der.) 2001.
342. Tartaron 2010: 175-79.
343. Maran 2011; Sherratt, S., 2001.
344. Bennet 2007: 181-82.
345. Bennet 2007: 192-201; Halstead 1992.
346. Cline 2009: 128-31.
347. Sherratt, S., 2001.
348. Ventris ve Chadwick 1973: 332-48; Krzyzskowska 1996.
349. Leonard 1994; Sherratt, S., 1999; van Wijngaarden 2002.
350. Vermeule ve Karageorghis 1982.
351. Bell 2006: 30-60; Manning ve Hulin 2005: 282-85; van Wijngaarden 2002.
352. Steel 2002.
353. Manning ve Hulin 2005: 284; Sherratt, S., 1999; van Wijngaarden 2002: 125-202.
354. Bryce 2005: 123-26, 129-38, 193-97; 2006: 73-74, 107-8; Glatz 2009: 137-38.
355. Singer 2008; Bryce 2006: 101-2.
356. Bryce 2005: 147-48, 193-97; 2006: 78, 83-84.
357. Bryce 2006: 100-6.
358. Niemeier 2005: 203; Bryce 2006: 83.
359. Bryce 2006.
360. Becks 2006; Jablonka 2006; Pavuk 2005: 271-72.
361. Günel 1999; Hawkins 1998; Mee 1998; Mountjoy 1998.
362. Bryce 2005: 54-55.
363. Moran 1992: 111-12, EA 38.
364. Davis ve Bennet 1991.
365. Halstead 1994: 200.
366. Andreou vd. 2001: 299-304; Margomenou 2009.
367. Jones, G., 1987: 118-22; Jones vd. 1986.
368. Kiriatzi vd. 1997.
369. Van Wijngaarden 2002.
370. Bu koşulların daha sonraki dönemlerde de devam etmesi üzerine Bevan 2010a; Manning ve Hulin 2005: 182-91; Shaw, B., 2001.
371. Bevan 2010a: 45; Zaccagnini 2000: 147.
372. Sherratt, A. ve Sherratt 2001: 23; ayrıca Shennan 2002: 165-68.
373. Manning ve Hulin 2005: 282.
374. Monroe 2009: 151-205, 284-87, 290-92.
375. Bevan 2007: 135.
376. Bevan 2007: 37; Feldman 2006; Monroe 2009: 281-83.
377. Sherratt, S., 2010a.
378. Sherratt, S., 1999; 2010a.
379. Pare 2000b.
380. Webster 1996: 97; krş. Rowland 2001: 40-41.
381. Whitelaw 2012: 150, tablo 4.1; ayrıca bkz. Branigan 2001b: 46-48.
382. Güney Levant için Ilan 1995: 305.
383. Okuryazarlık hakkında Baines 1983: 584.
384. Barker 2005: 65; Chapman, R., 2003: 156-57.
385. Botanik kanıtlar için Rottoli ve Pessina 2007: 149.
386. Chapman, R., 1990: 122.
387. Broodbank 2010b: 255-58;

Filicudi buluntuları hakkında Martinelli vd. 2010: 308-12.

388. Guilaine 2003: 253-67, 306-7; Kuzeybatı Avrupa bağlamında bir "neo-megalitik" fikri için Sherratt, A., 1990: 148.
389. İberya hakkında Marksist devlet tanımlarına dayanan iddialara rağmen; Chapman, R., 2003: 59-64, 95-99, 159-63'te tartışılır. Eleştirel bir değerlendirme için Gilman 2013.
390. Montero Ruiz 1993; Rovira ve Montero 2003.
391. Chapman, R., 1990: 163-65.
392. Chapman, R., 1990: 33-34; Harrison ve Gilman 1977; biraz temkinli Schuhmacher 2004.
393. Costa Caramé vd. 2010: 92; Martín de la Cruz 2008: 290.
394. Aubet 2001: 201-4; Martín de la Cruz 2008: 291-92.
395. Chapman, R., 2003: 131-58; 2008: 205-10; Lull vd. 2010.
396. Castro vd. 1999; Gilman ve Thornes 1985.
397. Aranda Jiménez ve Molina 2006; Lull vd. 2010.
398. Castro vd. 1999.
399. Aranda Jiménez ve Esquivel Guerrero 2006, 2007.
400. Lull 2000: 590.
401. Chapman, R., 2003: 139-42; Murillo-Barroso ve Montero-Ruiz 2012: 66-67.
402. Castro vd. 1999: 853-55.
403. Risch 2002.
404. Castro vd. 1999; Chapman, R., 2003: 135, 137.
405. Klasik bir erken tartışma için Gilman 1991.
406. Lull vd. 2010: 18.
407. Castro vd. 2000.
408. Chapman, R., 2003: 116.
409. Chapman, R., 2008: 22-35; Gilman vd. 1997; Martin vd. 1993.
410. Lillios 1997.
411. Chapman, R., 2008: 243-46; Nocete vd. 2010; Sanjuán 1999.
412. Lull vd. 2002; Ramis 2010: 72-76.
413. Bellard 1995; Fernández-Miranda 1997: 60-62.
414. Ramis 2010: 76.
415. Berger vd. 2007; Vital 2008.
416. Gascó 1994: 118.
417. Mille ve Carozza 2009: 156-59, 168.
418. Costa 2004: 112-18, 139-43, 167-68.
419. Webster 1996: 85-107; Blake 1998.
420. Webster 1996: 62-84; Demurtas ve Demurtas 1992.
421. Webster 1996, 87-98; 2001: 1, 4.
422. Blake 2001.
423. Skeates 2012: 175-79.
424. Webster 1996: 96-100.
425. Barfield 1994; Bietti Sestieri 2010: 210-78.
426. Bietti Sestieri 2010: 21-63; Pearce 2007: 87-107.
427. Sherratt, A., 1987; 1993: 24-29.
428. Bietti Sestieri 2010: 21-26, 51, şekil 22.
429. *Gnocchi* için Harding 2000: 132.
430. Bernabò Brea vd. 2011.
431. Bernabò Brea vd. (der.) 1997; Bietti Sestieri 2010: 63-78; Pearce 1998; Provenzano 2008.
432. Borgna ve Guida 2009.
433. Hänsel 2007; Tomas 2010: 194-97.
434. Chapman, J. vd. 1996: 67-73, 130-33, 220-27.
435. Barker 2005: 59-60; Bietti Sestieri 2010: 79-169.
436. Cornell 1995: 48.
437. Albore Livadie 2002, 2008.
438. Barker 1995: 132-58.
439. Tafuri 2005.
440. Cazzella ve Recchia 2008; Malone vd. 1994: 171, 188-89.
441. Bietti Sestieri 2010: 106-26, 138-69; Skeates 2005b: 160-64, 170-72.
442. Bietti Sestieri 2010: 112-13, 122-23, 138-43; Cazzella ve Moscoloni 1999; Guglielmino 2004: 6.
443. Bietti Sestieri 2010: 140-49, 164-65; Peroni 2000; Vianello 2005: 108-10, 150-53.
444. Leighton 1999: 113-86.
445. Leighton 1999: 150-54, 162-67; Pylos için krş. Bennet ve Shelmerdine 2001.
446. Giardino ve Pepe 2005; Leighton 1999: 132-38, 157-62; Rizio 2005.
447. Castagnino Berlinghieri 2003: 74-78.
448. Martinelli (der.) 2005.
449. Marazzi ve Tusa 2005.
450. Holloway ve Lukesh 1995.
451. Marazzi ve Tusa 2005.
452. Guilaine 1994: 263-66; Sanmartí vd. 2012: 23.
453. Pace 2004: 219-27.
454. Trump 2004a.
455. Doonan 2001; Leighton 1999: 157-62.
456. Tanasi ve Vella (der.) 2011.
457. Blake 2008; Cazzella ve Recchia 2009; Vagnetti 1999; Vianello 2005.
458. Harding 1984; Kristiansen ve Larsen 2005: 108-250; Sherratt, A., 1993.
459. Harding 2000'de kapsamlı olarak tartışılır.
460. Rahmstorf 2010b: 686-88.
461. Harding 1984: 68-87; 2007.
462. Harding 1984; Sherratt, A., 1993: 30-38; Sicilya için Leighton 1999: 104.

463. Harding 1984: 74-82; Tutankamon için Sherratt, A. ve Sherratt 2001: 19.
464. Bennet 2004: 97.
465. Sherratt, A., 1987; 1993: 26-29.
466. Kristiansen ve Larsen 2005: 184, şekil 79; Valamoti 2007: 286-88.
467. Sherratt, A. ve Sherratt 2001: 26-27.
468. Özbaşaran 1995.
469. Sherratt, A., 1993.
470. Kassianidou 2003; Pare 2000b.
471. Kristianen ve Larsen 2005: 132-38; Pare 2000b: 29; Shennan 1993; Treherne 1995; Wengrow 2011: 137-39.
472. Harding 2000: 211-12'de tartışılır; Shennan 1995: 300-8.
473. II. Amenhotep'in iddiası için Bryan 2000: 252.
474. Sherratt, A. ve Sherratt 2001: 19.
475. Pare 2000b: 8.
476. Braudel 1972a: 203; genel bir tartışma için Casson 1971: 270-96.
477. Sherratt, A., 1993, özellikle şekil 6 ve 12.
478. Cazzella ve Recchia 2009: 29-32; Jones, R.E. ve Vagnetti 1991; Jones, R.E. vd. 2005; Vagnetti 1999.
479. Tartaron 2004.
480. Cazzella ve Recchia 2009: 35-36.
481. Cazzella ve Recchia 2009: 32-36; Guglielmino 2004-6: 93; Vianello 2005: 52-53, 55-58.
482. Blake 2008: 9-21; van Wijngaarden 2002: 203-73; Vianello 2005.
483. Blake 2008: 10; Pace 2004: 211-212.
484. Guilaine 1994: 237-38.
485. Webster 1996: 103.
486. Alberti 2005.
487. Leighton 1999: 150-52.
488. Jones, R.E. vd. 2005.
489. Peroni 2000; Vagnetti 1999: 142-49; Cazzella ve Recchia 2009: 27-28'de zeytin ve iskerletten yararlanmaya muhtemelen MÖ ikinci binyıl başında geçildiği ileri sürülür, ancak kanıtlar zayıftır.

DOKUZUNCU BÖLÜM

1. Galán 2005: 134-73; ayrıca bkz. Baines 1999.
2. Raban 1998: 428-30.
3. Akkermans ve Schwartz 2003: 360-61; Markoe 2000: 110.
4. Bu değişiklikler hakkında bir dizi görüş için Gitin vd. (der.) 1998; Ward, W.A. ve Joukowsky (der.) 1992. Gelmekte olan Demir Çağı hakkında bkz. Stig Sørensen ve Thomas (der.) 1989; Wertime ve Muhly (der.) 1980.
5. Bell 2006: 99-100; Sherratt, S., 2003b; 50-51.
6. Aubet 2001: 1-17; Sherratt, S., 2005: 35-36.
7. Aubet 2001: 29-31.
8. Akkermans ve Schwartz 2003: 358-59, 361.
9. Bell 2006: 108-9; Singer 1999: 704-31.
10. Knapp 2008: 131-372; Sherratt, S., 2003b: 42-53.
11. Knapp 1986.
12. Knapp 2008: 331-32.
13. Iacovou 2005a.
14. Sherratt, S., 2003b: 42-51; Nil levreği hakkında Reese 2008: 196.
15. Iacovou 2005a.
16. Knapp 2008: 321-22.
17. Hirschfeld 1996.
18. Bonfante ve Karageorghis (der.) 2001'de birkaç makale; Sherratt, S., 2003b: 42-43, 51; Vagnetti ve Lo Schiavo 1989.
19. Karageorghis (der.) 1994; Sherratt, S., 2003b: 51-53.
20. Muhly 2006; Sherratt, S., 1994.
21. Khakhutaishvili 2009, gerçi buradaki ilk üretimin tarihi hâlâ bulanıktır.
22. Sherratt, S., 1994.
23. Engels'in çalışmasından yararlanarak Childe 1942: 193.
24. Hasel 1998; Killebrew 2005: 51-92.
25. Dever 1992.
26. Killebrew 2005: 154-55; Zuckerman 2009.
27. Krş. Killebrew 2005: 197-245 ve Yasur-Landau 2010 ile Bauer 1998 ve Sherratt, S., 1998; 2005: 32-35.
28. Yasur-Landau 2010: 282-87, 289-94, 307-8, 312-13.
29. Finkelstein 2007a, 2007b (bir ömür boyu süren yayınların özeti); Finkelstein ve Silberman 2001: 27-122; Liverani 2005: 52-76; alternatif bir bakış açısı için Mazar 2007a, 2007b ve ileriye doğru olası yollar için Killebrew 2005: 149-96.
30. Finkelstein 1995.
31. Yasur-Landau 2010: 296.
32. Finkelstein 2007b: 77-78; Wengrow 1996.
33. Barako 2000: 513-30; Bauer 1998; Sherratt, S., 2003b: 44-49.
34. Gonen 1992: 247; Rothenberg 1972: 63-111.
35. Levy ve Najjar 2006.
36. Mazar 2007b: 97.
37. Artzy 1994; Sherratt, S., 2003b: 48-49.
38. Artzy 1994: 134-35; Bell 2006: 212-13.
39. Van de Mieroop 2011: 240-82.
40. Sonuncusu hakkında Kemp 2006: 313-15.
41. Janssen 1975: 551-58.

42. Van de Mieroop 2011: 213-39.
43. Bryce 2005: 234-41; van de Mieroop 2007: 36-40, 129-30.
44. Edel 1997.
45. Bickel 1998.
46. Bietak 2010: 169.
47. Pusch ve Herold 1999; van de Mieroop 2007: 73-74, 178-79, 218.
48. Rehren vd. 2001; Shortland 2012: 169-73.
49. Bietak 2010; van de Mieroop 2007: 216-18.
50. Van de Mieroop 2011: 145-46.
51. Morris, S., 1998: 285.
52. Schofield ve Parkinson 1994.
53. O'Connor, D., 1972: 689-96, şekil 3; Kemp 2006: 31-32'de ayrıntılı, şekil 8.
54. Leahy (der.) 1990.
55. Aykırı yorumlar için O'Connor, D., 1990 ve Ritner 2009.
56. Di Lernia ve Merighi 2006; Mattingly vd. 2003: 342-48.
57. Wachsmann 1998: 203-4.
58. Snape 2003: 100-5; Snape ve Wilson 2007.
59. Bryce 2005: 45-46, 221-325.
60. Glatz ve Matthews 2005.
61. Seeher 2001.
62. Akkermans ve Schwartz 2003: 348-50; van de Mieroop 2004: 169-74.
63. Bryce 2005: 343-44; Harmanşah 2011.
64. Akkermans ve Schwartz 2003: 366-77; Sagona ve Zimansky 2009: 291-315.
65. Bryce 2005: 348; Postgate ve Thomas (der.) 2007.
66. Aubet 2001: 30; van de Mieroop 2004: 169-74; Yoffee 2010: 188-89.
67. Cohen ve Westbrook (der.) 2000: 235.
68. Liverani 2000: 22.
69. Akkermans ve Schwartz 2003: 348-51; krş. Glatz 2009.
70. Dickinson 2006: 24-78; Morris, I., 2006; son dönemdeki fikirler için Deger-Jalkotzy ve Lemos (der.) 2006.
71. Morris, S., 1992: 101-49, daha genel bir bakışla.
72. Wallace 2010: 49-166.
73. Phillips, J., 2005; Rutter 1992; Sherratt, S., 2001: 219-24.
74. Maran 2006; Sherratt, S., 2001.
75. Sherratt, S., 1990; Wiener 2007b: 21-26.
76. MÖ ikinci binyıl sonlarında Troya hakkında çok sayıda perspektif için Korfmann (der.) 2006.
77. Dickinson 2006: 73; 178-83; Sherratt, S., 2000.
78. Morris, I., 2007: 213-31; dış temaslar hakkında Kourou 2009.
79. Zangger vd. 1997.
80. Morris, I., 2007: 220-26.
81. Divon 2008; Singer 1999: 715-19.
82. Yakın dönemde yapılmış ayrıntılı bir inceleme için Knapp 2009.
83. Temel metin Sandars 1978'dir; ayrıca Dothan ve Dothan 1992, Oren (der.) 2000 ve daha yakın tarihte Yasur-Landau 2010.
84. Breasted 1906: 33-49, bölümler 59-82.
85. Singer 1999: 719-25.
86. Dothan ve Dothan 1992; Oren (der.) 2000; Sandars 1978.
87. Bu yönde yakın tarihli bir çalışma için Yasur-Landau 2010: 34-193.
88. Sherratt, S., 1998: 307.
89. Morris, I., 2010: 215-20. Bu çalışmaya göre bu durum, Avrasya'nın batı ve doğu uçları arasında gelişme bakımından gözlenen uçurumun ilk kez ciddi biçimde daraldığını gösterir.
90. Wallace 2010: 54-68.
91. Drews 1993: 135-225, daha geniş kapsamlı bir açıklayıcı çıkarımı gerekli görmez; Sherratt, S., 1990: 810-12, 819-20.
92. Bryce 2002: 259.
93. Bryce 2005: 224-26, 290-93.
94. Iacono 2012; Jung 2009; Sherratt, S., 2000.
95. Yakın zamanda Boileau vd. 2010.
96. Anthony ve Brown 2011: 154-56.
97. Yemlik tahıllar hakkında Blondel vd. 2010: 209-10.
98. Wachsmann 1998: 123-212.
99. Palaima 1991: 284.
100. Artzy 1997: 5.
101. Bryce 2005: 335.
102. Roberts, O.T.P., 1991; Wachsmann 1998: 251-54; yayımlanmamış Oxford doktora tezinin sonuçlarını paylaştığı için John-Vincent Gallagher'a teşekkür ederim (2008, özellikle de Ege'deki ilk kanıtlarla ilgili sayfa 192).
103. Wachsmann 1998: 166-73, 179-81'de örneklenir.
104. Wachsmann 1998: 130-58; Wedde 1991, 2005.
105. Yeni savaş gemileri hakkında başka bilgiler için Artzy 1988.
106. Bass, G.F., 1967; 2010.
107. Phelps vd. (der.) 1999; Ward, C.A., 2010: 157.
108. Aubet 2001: 168-70; ortaçağ Akdeniz'i için Pryor 1988: 14, şekil 2, 91-95.
109. Vagnetti ve Lo Schiavo 1989; Sherratt, S., 2003a: 42-43; 51.
110. Artzy 1997.
111. Braudel 1972a: 296-98; Horden ve Purcell 2000:

154-59, 387-88.
112. Artzy 1997; Sherratt, A. ve Sherratt 1991: 373.
113. Braudel 1972a: 107.
114. Sherratt, S. 1998.
115. Renfrew 1985: 361-91.
116. Artzy 1988.
117. Basch ve Artzy 1985.
118. Sherratt, A., 1995a: 4-5, 16-17, 24-25; Akdeniz'in küçülmesi hakkında Horden ve Purcell 2000: 154, 263-70, 567-69, 589-90.
119. Morris, I., 2010: 33-34, 223-26.
120. Bir dizi klasik makalede savunulduğu üzere: Liverani 1987; Rowlands 1984; Sherratt, S., 1998, 2003a; Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 361-63; yakın dönemde Monroe 2009: 291-96.
121. Monroe 2009: 284-92.
122. Sherratt, S., 2000.
123. Morris, S., 1992.
124. Bevan 2010a: 59-65; Sherratt, S., 2010a: 97, 99, tablo 4.1; ayrıca Shaw, I., 2001'de daha sonraki yılların Akdeniz'inin bir özelliği olarak belirtilmiştir.
125. Sherratt, S., 1999; orta Akdeniz için Blake 2008: 21-25.
126. Liverani 1987; Sherratt, S., 2003a.
127. Bell 2006: 95-100, 110.
128. Sherratt, S. 2001.
129. Bickel 1998; Kemp 2006: 313-17, 319-26.
130. Bu eleştirel farkındalıktan yoksunluk için Monroe 2009: 297.
131. Bryce 2005: 309-10.
132. Sherratt, S., 1998: 307.
133. Vagnetti ve Lo Schiavo 1989; Bonfante ve Karageorghis (der.) 2001.
134. Watrous 1998.
135. Broodbank 2010b: 256-57; Giardino 1995: 336.
136. Sherratt, A., 1993: 33-38; Horden ve Purcell 2000: 143-52, 298-341.
137. Sherratt, A., 1993: 33-38.
138. Andreou vd. 2000: 317-18; Bietti Sestieri 1997: 377-78; Pearce 2007: 99-101.
139. Harding 2000: 144-50.
140. Barfield 1994: 140-41; daha genel olarak urna tarlası ritüeli hakkında Harding 2000: 112, 400-4.
141. Harding 2000: 322; Wachsmann 1998: 177-97.
142. Biettti Sestieri 2010: 318-48; Blake 2008: 24.
143. Vanzetti 2000.
144. Taylour 1958: 108-9, 131, levha 14.
145. Guglielmino 2004.
146. Vanzetti 2000.
147. Franco 1999; Lafe ve Galaty 2009: 107-8.
148. Guglielmino 2004-6: 99-101, şekiller 16.1-16.2.
149. Militello 2005; Vianello 2005, 54-55, 77-80.
150. Leighton 1999: 155-57.
151. Örneğin Stoddart 2000: 68-69.
152. Leighton 1999: 188.
153. Cilia (der.) 2004: 219-27.
154. Webster 1996: 108-52.
155. Webster 1996: 116.
156. Webster 1996: 143-49.
157. Russell 2010.
158. Sardinya metalleri ve metalurjisi hakkında bir araştırma için Lo Schiavo vd. (der.) 2005.
159. Lo Schiavo vd. (der.) 2009.
160. Lo Schiavo vd. (der.) 2009.
161. Matthäus 2001, MÖ dokuzuncu yüzyılda, görünürlüğü tartışmasız temasların yeniden başlaması sayesinde Doğu Akdeniz'le belli belirsiz bir bağın korunduğunu savunur, ama metal tipleri ve bağlamlarının ait olduğu tarihlerin halihazırda kabaca belirlendiği dikkate alınırsa bu tartışmalıdır.
162. Lo Schiavo 2012; Lo Schiavo vd. 1985; Ridgway ve Ridgway 1992.
163. İlk demir üzerine Lo Schiavo vd. (der.) 2005: 313-15, 401-5.
164. Yalçın vd. 2005: 349.
165. Karageorghis 2012.
166. Russell 2010: 113-21.
167. Bietti Sestieri 1997: 390-96; Rahmstorf 2005; Sherratt, S., 2000: 84-87.
168. Iacono 2012.
169. Forenbaher 2009b: 80, 83-84.
170. Tomas 2010: 198-211.
171. Pearce 2007: 89, 103.
172. Pearce 2007: 76-77.
173. Pearce 2007: 89-90.
174. Pearce 2007: 99-101.
175. Bietti Sestieri 1997: 375-77; Cremaschi vd. 2006.
176. Rahmstorf 2005: 669.
177. Pearce 2007: 103-6.
178. Bietti Sestieri 1997: 392-96; 2010: 186-98; Pearce 2000; 2007: 102-3.
179. Cunliffe 2008: 44.
180. Vianello 2005: 60.
181. Jung 2009: 82-83.
182. Bietti Sestieri 1997: 376-80, 386.
183. Giardino 1995: 109-29.
184. Pearce 2007: 106-7.
185. Barker ve Rasmussen 1998: 53-60; Bietti Sestieri 1997: 380-85; 2010: 225-42.
186. Barker 2005: 59.
187. Bietti Sestieri 1992: 45-62; Cornell 1995: 48-57.
188. Chapman, R., 1990: 254; Sherratt, A., 1993: 39-41.
189. Blake 2008: 6-7.
190. Costa 2004: 114-18, 139-47.
191. Harding 2000: 289-91; Kristiansen ve Larsen 2005: 330-33, şekil 155.

192. Gascó 2009; Guilaine ve Verger 2008: 219-29; Vital 2008.
193. Martín de la Cruz 2008; Rowland 2001: 53.
194. Domergue ve Rico 2002; Parker 1992: 181.
195. Giardino 2000b; Lo Schiavo 2008.
196. Guerrero Ayuso 2008; Lull vd. 2002.
197. Bellard 1995.
198. Garcia 2005: 169-70, 181-82; Zapatero 1997: 158-74.
199. Sanjuán 1999; yakın dönemde ayrıca Delgado 2013: 316-19.
200. Soler 1965; son dönemde yapılmış bir tarihlendirme tahmini için Vives-Ferrándiz 2008: 244.
201. Bu olağanüstü malzeme ne tuhaftır ki yeterince tartışılmamıştır; bkz. Cunliffe 2001: 282; Delgado 2008: 352-53; Giardino 1995: 298.
202. Delgado 2008: 355-63; Gonzáles de Canales Cerisola vd. 2004, 2006; Nijboer ve van der Plicht 2006.
203. Aubet 2001: 26-29.
204. Yeşaya Kitabı: 97-143.
205. Aubet 2001: 97-143.
206. Fenikelilerin uzun mesafeli seyahatlerinde başkentin rolünü kabul eden erken bir çalışma için Braudel 2001: 214-15.
207. Markoe 2000: 143-69.
208. Aubet 2001: 30-31; Porada 1973.
209. Leroux vd. 2003.
210. Marriner 2009; Raban 1998: 430-36.
211. Aubet 2001: 31-43.
212. Marriner 2009: 103-57.
213. Curtis 2009.
214. Aubet (der.) 2004.
215. Aubet 2001: 150-58, 196-97; Malkin 2011: 119-41.
216. Aubet 2001: 43-51, 85-88.
217. Daha iyimser bakış açıları için: Aubet 2001: 43-46; Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 364.
218. Kourou 2009; Sherratt, S. 2010b; Stampolidis ve Kotsonas 2006; Calabria hakkında Pacciarelli 1999.
219. Sherratt, S., 2010b.
220. Aubet 2001: 43-46, 68-69.
221. Horden ve Purcell 2000: 115-22.
222. Aubet 2001: 68-69.
223. Aubet 2001: 51-54; Karageorghis 1976: 95-172.
224. Sherratt, S., 2003b: 234-36.
225. Aubet 2001: 52.
226. Aubet 2001: 194-206; Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 364-65.
227. Aubet 2001: 201-4.
228. Zamora López vd. 2010.
229. Aubet 2001, 204-9; Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 364.
230. Bafico vd. 1997.
231. Aubet 2001: 161-63, 219; Blake 2008: 1, dipnot 3.
232. Aubet 2001: 214-18.
233. Niemeyer vd. 2007; Docter vd. 2007.
234. Docter 2005, vd. 2008; daha geniş çaplı kronolojik tartışma hakkında Brandherm ve Trachsel (der.) 2008; Delgado 2008: 375-77; Guidi ve Whitehouse 1996.
235. González-Ruibal 2004: 288-89; Scilly Adaları buluntusu için bkz. *Current Archaeology* 272 (2012) s. 10.
236. Frankenstein 1979; ayrıca Aubet 2001: 54-60.
237. Stronach 1995: 175.
238. Bedford 2009: 40-41, 47-52.
239. Aubet 2001: 54-55; Curtis 2008: 434.
240. Giardino 1995, 2000.
241. Cunliffe 2001: 275-89.
242. Celestino vd. (der.) 2008; Karageorghis ve Lo Schiavo 1989.
243. Giardino 2000: 102-3.
244. Morel 1984: 150.
245. Van Dommelen 2005: 150-51; Webster 1996: 154-94.
246. Lilliu 1966; Webster 1996: 198-206.
247. Webster 1996: 115-16.
248. Lo Schiavo 2000.
249. Guerrero Ayuso 2006: 31-35, şekil 15; Parker 1992: 146, dipnot 365.
250. Lo Schiavo 2000: 143-44, 155-56; Ridgway ve Ridgway 1992; Botto 2007.
251. Batı için Botto 2004-5: 19-26; González de Canales Cerisola vd. 2011.
252. Bauer 1998: 162.
253. Bafico vd. 1997; Ridgway 2000: 182-83; yakın tarihli bir özet için Hayne 2010: 154-57.
254. Bonhomme vd. 2011; Cucchi vd. 2005.
255. Aubet 2001: 204-6, 257; Delgado 2013.
256. Marzoli vd. 2010.
257. Arruda 2008; Aubet 2001: 292-94.
258. Rey da Silva 2009: 19-30.
259. Lull vd. 2002: 121-24.
260. Lull vd. 1999.
261. Iacovou 2005a; Knapp 2008: 290-97; Sherratt, S., 2003b: 235.
262. van de Mieroop 2011: 270-72.
263. van de Mieroop 2011: 267-69.
264. Liverani 2005: 101-3; krş. Finkelstein 2007c: 148-49 ve Mazar 2007c: 123-24.
265. Montet 1947-60; Stierlin ve Ziegler 1987.
266. Gubel 2006: 87.
267. Schneider, J., 2011: 298-

302.
268. Shaw, I., 2000b: 327.
269. Akkermans ve Schwartz 2003: 366-77.
270. Akkermans ve Schwartz 2003: 388, 392; Waldbaum 1997.
271. Holladay 1995: 383-87.
272. Birçok tartışma arasında Schniedewind 1996.
273. Finkelstein ve Silberman 2006; Liverani 2005: 88-101; o kadar kuşkucu olmayan bir görüş için bkz. Mazar 2007c.
274. Daha geniş çaplı çıkarımlar için Morris, I., 2010: 234-35.
275. Liverani 2005: 104-27; Finkelstein ve Silberman 2001: 169-95.
276. Popham 1994: şekil 2.12, Orta ve Batı Akdeniz'deki başka bulgularla birlikte; Ridgway 2000: 182-83.
277. Lemos 2002: 140-46, 161-68; 2006: 519-27; Sherratt, S., 2010b.
278. Revizyonist bir bakış açısı için Papadopoulos, J.K., 1997b; genel bir değerlendirme için Dickinson 2006: 212-15.
279. Papadopoulos, J.K. 1997b: 192; Popham ve Lemos 1995; yakın dönemde Kroll 2008.
280. Akurgal 1983.
281. Osborne 2009a: 55-65; Whitley 2001: 84-90.
282. Hall 2007: 120-27; Mazarakis Ainian 2006; Morris, I., 2007: 232-33.
283. Whitley 1991.
284. Morgan, C., 1990; 1994: 109-24; Whitley 2001: 137-38, 142-43.
285. Kotsonas vd. basımda; Wallace 2010: 231-326; Europa mitinin daha erken yansımaları hakkında Wengrow 2010b: 141.
286. Barker ve Rasmussen 1998: 60-84; Bietti Sestieri 1997: 380-85; 2010: 293-300; Riva 2010a: 13-18.
287. Bietti Sestieri 1997: 379, 396-98; 2010: 301-17; Leighton 1999: 187-217.
288. Barker ve Rasmussen 1998: 65-68, şekil 26.
289. Barker ve Rasmussen 1998: 69-70.
290. Bietti Sestieri 1992; Riva 2010a: 29-38, gerçi vurgu kronolojik olarak daha geç bir tarihe denk gelir.
291. Smith, C., 2005: 91-99.
292. Bietti Sestieri 1992.
293. Bietti Sestieri 1997: 385-92.
294. Riva 2010a: 19-21, 29.
295. Bietti Sestieri 1997: 397.
296. Pearce 2007: 102.
297. Bispham 2007: 183-91.
298. Snodgrass 2000: 175.
299. Gascó 2009: 318-19; Guilaine vd. 1986; Guilaine ve Verger 2008: 229-35.
300. Irwin 1992: 31-100.
301. Aubet 2001: 172.

ONUNCU BÖLÜM

1. Arada kalmış MÖ yedinci yüzyıl hakkında mükemmel bir araştırma derlemesi için bkz. Etienne (der.) 2010.
2. Bir özet için Sallares 2007: 19-20; daha kuşkucu bir yorum için Finné vd. 2011.
3. Morris, I. vd. 2007: 9; Ege için Morris, I., 2007: 219; Levant için Bedford 2007: 310-11.
4. Mattingly vd. 2007.
5. Herring 2007: 281-82, 286-89.
6. Van der Veen 2006.
7. Bedford 2009; Parpola 2003; Yoffee 2005: 153.
8. Aubet 2001: 54-59.
9. Taylor, J., 2000: 352-59.
10. Oded 1979.
11. Aubet 2001: 54-57.
12. Markoe 2000: 163-64; Wilkinson, T.J., 2003: 29.
13. Gitin 1997; Faust ve Weiss 2011; Ekron için bkz. Gitin 1990.
14. Faust ve Weiss 2011.
15. Mattingly vd. 2007.
16. Finkelstein ve Silberman 2001: 267-70.
17. Boardman 1980: 69-70, şekil 56.
18. Haubold 2012; Malamat 1998: 46.
19. Iacovou 2005a: 28, 34; Radner 2010.
20. Aktaran Morris, S., 2006: 67; ayrıca bkz. Muhly 2009.
21. Faust ve Weiss 2011.
22. Aubet 2001: 90-95; Frankenstein 1979.
23. Buchner ve Ridgway 1993; Osborne 1996: 40-41; 2009a: 106-10; Ridgway 2000.
24. Albore Livadie ve Cicirelli 2003; Cuozzo 2007: 244-55.
25. Becker 1995; Docter ve Niemeyer 1994; Kelly 2012; Osborne 2009a: 108-10.
26. Connors 2004.
27. Aubet 2001: 177-78; Wallinga 1993: 33-65.
28. Ballard vd. 2002.
29. Dietler 2007: 267-69; Osborne 1996: 41.
30. Dougherty 2003.
31. Morrison vd. 2000: 25-34; Wallinga 1993: 45-65.
32. Aubet 2001: 177-78, Wallinga 1993: 13-15, 23-32.
33. Purcell 1990.
34. Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 364-69.
35. Aubet 2001: 157, 257-62, 273-79; 2006: 106-7.
36. Aubet 2001: 285-91; Sherratt, S. ve Sherratt 1993; Sherratt, S. 2010b: 119-20.
37. Neville 2007: 140.

38. Gill 1988.
39. Kostoglou 2010; Ridgway 2000: 187.
40. Aubet 2001: 82.
41. Barker 2005: 65.
42. Buxó 2008.
43. Dietler 2007: 255-56; 2010; Hodos 2000; Vives-Ferrándiz 2008.
44. Bevan, hazırlık aşamasında.
45. Van Zeist vd. 2001.
46. Whitley 2001: 102-3.
47. Croissant ve d'Ercole 2010.
48. Barker ve Rasmussen 1998: 132-34, 203-5.
49. Braudel 2001: 212'de belirtilen bir ayrım; yakın dönemde Vives-Ferrándiz 2008.
50. Riva ve Vella (der.) 2006'da birçok bakış açısından tartışılmıştır.
51. Feldman 2006: 195; Onnis 2008.
52. Boardman 1980: 64-71; Cunliffe 2008: 292; Riva 2006.
53. Morris, S., 1992, 2006.
54. Cunliffe 2001: 272; Whitley 2001: 120-21.
55. Riva ve Vella (der.) 2006.
56. Burkert 1992; West 1997; Tenos'taki imge hakkında Osborne 2009a: 156-58.
57. Griffiths 2005; Wengrow 2010a: 32-38.
58. Barker ve Rasmussen 1998: 227-32, 242.
59. Barker ve Rasmussen 1998: 94-99.
60. Sherratt, S., 2003b.
61. Cornell 1995: 41-44; Robb 1993: 756-57.
62. Dietler 2007: 243-45.
63. Morris, I., 1987, özellikle 129-41, 183-89, 205-10; Iacovou 2005a: 26-27; Karageorghis 1969: 23-164; Riva 2005, 2010a.
64. Morris, I., 2000: 195-256.
65. D'Agostino 1977.
66. Riva 2005, 2006.
67. Sams 1995.
68. Iacovou 2005: 28-31.
69. İtalya için Robb 2007: 340.
70. Morris, I., 1987; 2000: 109-91.
71. Bedford 2007: 313-14.
72. Finkelstein ve Silberman 2001: 229-50; Liverani 2005: 143-82.
73. Niemeyer vd. 2007; Docter 2004; Docter vd. 2007.
74. Van Dommelen 2005: 148-51, 155-58.
75. De Polignac 2005; Hall 2007: 74-79; Rasmussen 2005; Smith, C., 2005; Whitley 2001: 165-74; batı için bkz. Dietler 2007: 261.
76. Smith, C., 2005: 93-99; Whitley 2001: 169-71.
77. Malkin 2003; 2011; Purcell 1990: 44-49.
78. Purcell 2005b: 122-30, özellikle bilgilendiricidir.
79. Morris, I., 2007: 219.
80. Cambitoglou vd. 1971, 1988; Whitley 2001: 171-73.
81. Yakın dönemdeki tartışmalar için bkz. Dietler 2010: 27-74; Hurst ve Owen (der.) 2005; Gosden 2004; Lyons ve Papadopoulos (der.) 2002; Osborne 2008; Tsetskhladze ve de Angelis (der.) 1994; van Dommelen 1998. Hall 2007: 93-118 ve Whitley 2001: 124-27, Güney İtalya ve Sicilya hakkında güçlü tespitlerde bulunur.
82. McEvedy 2002: 11, şekiller 6.2 ve 6.3; Snodgrass 2000: 173-74.
83. Aubet 2001; Malkin 2011: 97-118; Purcell 1990.
84. Örneğin de Angelis 2003: 43-44.
85. Bu terim için Malkin 2003: 63.
86. Aubet 2001: 257-79; Delgado 2008: 384-94.
87. Gener Basallote vd. 2012; Zamora López vd. 2010.
88. Aubet 2001: 279-91; Delgado 2008: 394-417; Neville 2007: 140-42.
89. Belén Deamos 2009; Delgado 2008: 348-49, 354.
90. Aubet 2001: 305-37; 2006; Delgado 2008: 441-59.
91. Aubet 2001: 332-37.
92. Delgado ve Ferrer 2007: 23-29.
93. Aubet 2001: 317-21; 2006; Schubart 2003.
94. Aubet 2001: 305-37.
95. Aubet 2001: 321-26.
96. Aubet 2001: 326-27.
97. Aubet 2001: 297-301; Cañete ve Vives-Ferrándiz 2011; Villada vd. 2007.
98. Delgado 2008: 429-41; Vives-Ferrándiz 2008.
99. Aubet 2001: 235-43; van Dommelen 1998: 69-113; 2006: 144-49.
100. Van Dommelen 2006: 146-47.
101. Aubet 2001: 231-35; Giammellaro vd. 2008: 129-46, 151-56; Leighton 1999: 219-22, 225-32; Batı Sicilya nüfusunun artışı hakkında bkz. Earle ve Kristiansen (der.) 2010: 78.
102. Aubet 2001: 231-34; Delgado ve Ferrer 2007: 31-34.
103. De Angelis 2003: 10-14; Leighton 1999: 219-25, 232-37.
104. De Angelis 2003: 17-97; de Polignac 2005: 51.
105. Van Dommelen 2005: 147.
106. de Angelis 2003: 54; Morris, I., 2012.
107. Leighton 1999: 219-22, 232-68; Morris, I., 2003: 47-49; Morris, I. vd. 2001.
108. Leighton 1999: 212-15.
109. Attema 1999: 212-15.
110. Carter 2009: 51-89.
111. Osborne 2009a: 122.

112. Morris, I., 2012: 294-95'te bir Yunan bağlamında bunun daha sonraki sonuçları irdelenir.
113. Aubet 2001: 277'de bu roller Cadiz'deki mabetler bağlamında hoş bir biçimde özetlenir.
114. Vella 2004.
115. Brody 1998; Meier 2007.
116. Pace 2004: 101; López-Bertran 2011; Shaw, J., 1989.
117. Aubet 2001: 273-79.
118. Morgan 1990; Whitley 2001: 134-50; Delphoi hakkında krş. Malkin 2011: 112-17 ve Osborne 2009a: 19-94.
119. Whitley 2001: 156-64.
120. Riva 2005.
121. Osborne 2009b: 86-89; Morris, S., 2006: 71-74.
122. Morris, S., 2006: 67-68, 76.
123. Sherratt, S., 2005.
124. Sherratt, S. 2003b; 2010b: 125.
125. Akdeniz bağlamında Malkin 2011: 14 ve Maran 2011: 283.
126. Sherratt, S., 2005, 2010b.
127. Örneğin Leighton 1999: 215-17.
128. Aubet 2001: 245-56; van Dommelen 2005: 148-51.
129. Malkin 1998, 2011; Sherratt, S., 2003b.
130. Hall 2002; Sherratt, S., 2005.
131. Bu olgunun Tunç Çağı'ndaki kökenleri hakkında Monroe 2009.
132. Hall 2002.
133. Radner 2010; Sherratt, S., 2003b.
134. García Sanjuán 2005.
135. Finkelstein ve Silberman 2001: 222-95.
136. Bennet 1997; Finkelstein ve Silberman 2001; Morris ve Laffineur (der.) 2007; Sherratt, S. 1990.
137. Finkelstein ve Silberman 2001: 229-313.
138. Sherratt, S., 2003b.
139. Bedford 2007: 313-14.
140. Bedford 2007: 310-12.
141. Barkay 1992: 372-73; Liverani 2005: 182-98 ve daha sonraki örüntüler için 231-307, ayrıca Stern 1995.
142. Markoe 2000: 47-49.
143. Stern 1995: 436-37.
144. Aubet 2001: 59-60, 94.
145. Abulafia 2011: 354-69 ve sonrası.
146. Roosevelt 2009; ayrıca Osborne 2009a: 256-57.
147. Horden ve Purcell 2000: 89-122; Purcell 2005c.
148. Osborne ve Cunliffe (der.) 2005; Scheidel 2007: 77-79.
149. Horden ve Purcell 2000: 89-122; donmuş dinamikler hakkında Shaw, B., 2001: 427-28.
150. Hansen, M.H., 2012; Morris, I., 1997.
151. Osborne 2005; ayrıca Foxhall 2005.
152. Van Dommelen 2005: 143-44.
153. Aubet 2001: 326-29; Belarte 2009; Sanmartí 2009b; Dietler 2007.
154. Aubet 2001: 233.
155. Reese 2005.
156. Aubet 2001: 240-41; van Dommelen ve Finocchi 2008.
157. Attema 2005; de Angelis 2003: 122-99; Carter, J.C., 2006: 91-132, 195-237; Morris, I., 2003: 46-50; Osborne 2007: 286-87.
158. Carter, J.C., 2006: 91-132; Horden ve Purcell 2000: 284-87; Osborne 2009a: 186-87, 224-27.
159. Herring 2007: 286-90; Lomas 1994; Whitehouse ve Wilkins 1989.
160. Morris, I., 2003: 46-49.
161. Whitehouse ve Wilkins 1989.
162. Pompeii için Barker ve Rasmussen 1998: 140; Herring 2000; Lomas 2000.
163. Dietler 2007: 245; Whitehouse ve Wilkins 1989.
164. Barker ve Rasmussen 1998: 167-74, 195-98; Rasmussen 2005; Riva 2010a: 177-92; Smith, C., 2005.
165. Barker ve Rasmussen 1998: 141-78, 219-24.
166. Hall 2007: 67-92; Hansen, M.H., 2012; Morris, I., 1997; Scheidel 2007: 74-78; Whitley 2001: 165-94.
167. Hall 2007: 231; Whitley 2001: 169.
168. Hall 2007: 231.
169. Hansen, M.H., 2012: 260; Morris, I., 2012: 282-84.
170. Hansen, M.H., 2012; Snodgrass 1986.
171. Runciman 1990; Whitley 2001: 179-88; Hall 2007: 119-44.
172. Morgan, C., 2003.
173. Cornell 1995: 1-26, 119-72; Smith, C., 1996.
174. Hall 2007: 137-43; Osborne 2009a: 180-85, 158-65.
175. Barker ve Rasmussen 1998: 87-91; Cornell 1995: 119-50; Hall 2007: 120-27; Riva 2006; Smith, C., 1996: 173-78, 185-86.
176. Hansen, M.H., 2012: 260; Morris, I., 2012.
177. Spivey 1990.
178. Foxhall 2005: 235-36, 239; Osborne 2009a: 214-20.
179. Osborne 1994.
180. Barker ve Rasmussen 1998: 86-87, 135-36.
181. Gschnitzer 1993.
182. Aubet 2001: 157; Ameling 2012: 363-71, 375-80.
183. Wallace 2010; Whitley 2010.

184. Morris, I., 2000: 109-91; 2007: 236-40; özellikle Ege ile İtalya arasındaki benzerlikler hakkında Smith, C., 2005: 102-8. İberya hakkında Ruiz ve Molinos 2013; Wagner 2013.
185. D'Agostino 1990.
186. Osborne 2009a: 178-80.
187. Robb 2007: 334-41'de bu mesele irdelenir.
188. Osborne 2009a: 202-13.
189. Cornell 1995: 175-97; Smith, C., 1997.
190. Carter, J.C., 2006: 204-6; Atina için Whitley 2001: 190-91.
191. Barker ve Rasmussen 1998: 232-57; Riva 2010a.
192. Cornell 1995: 13, 166; Osborne 2009a: 292.
193. Osborne 2009a: 174-78; Whitley 2001: 188-90.
194. Cornell 1995: 130-41, 156-59.
195. Hall 2007: 270-75; Osborne 2009a: 229-30, 257-58; Snodgrass 1986.
196. Bron vd. 1984; Whitley 2001: 195-230.
197. Foxhall 2005: 244-46.
198. Foxhall 2005; Morris, S., 2006: 69-74.
199. Hall 2007: 261.
200. Whitley 2001: 213-23.
201. Tronchetti ve van Dommelen 2005; Fenike yontuculuğuna ilişkin ipuçları için bkz. Belén Deamos ve Chapa Brunet 2012.
202. Foxhall 1998, 2005; Osborne 1996, 1998.
203. Aubet 2001: 257-341; 2005; Delgado 2008: 459-65.
204. Barker ve Rasmussen 1998: 193-99, 205-15; Odysseus hakkında Malkin 2002: 159-72; Riva 2010b.
205. Drakides vd. 2010: 96-109.
206. Morris, I., 2007: 212; Osborne 2007.
207. Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 369-74.
208. Bu terim hakkında Delgado ve Ferrer 2007: 30.
209. Van Dommelen ve Goméz Bellard 2008: 9.
210. McGovern 2009: 192.
211. Buxó 2008.
212. Purcell 2006: 23.
213. Shortland 2012: 169-73.
214. Osborne 1996; Whitley 2001: 174-79.
215. Whitley 2001: 177-78.
216. Vickers ve Gill 1994; Whitley 2001: 175-76, 204-13, 286-92.
217. Osborne 1996.
218. Osborne 2009b: 84.
219. Osborne 2009b.
220. Buxó 2008; Stika 2008.
221. Hall 2007: 247; Möller 2007: 363-64.
222. Hall 2007: 242, 247; Figueira 1981; Purcell 1990: 51.
223. Horden ve Purcell 2000: 115-22; Purcell 2005b.
224. Stika 2008.
225. Purcell 1990: 48; Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 363.
226. Scheidel 2007: 62-63; Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 371; ama bu, hakkındaki literatürün büyük bölümünün ayıplanacak derecede suspus olduğu bir konudur.
227. Hall 2007: 196.
228. Sherratt, A., 2006.
229. Figueira 1981.
230. Malkin 2011: 143-52; Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 374.
231. Boardman 1980: 178-79; Braudel 2001: 252.
232. Barker ve Rasmussen 1998: 210-15; Hall 2007: 247-48; Osborne 2009a: 213.
233. Gibson ve Edelstein 1985: 144-46; Whitley 2001: 392-94; biraz daha sonraki bir tarihte esirler için güvenli konutlar olarak inşa edilmiş Yunan kuleleri için Morris, S. ve Papadopoulos 2005.
234. Son ikisi için Herodotus IV: 152.
235. Kapsamlı bir tartışma için Morris, S., 1992.
236. Osborne 1996: 31-32.
237. Treister 1996: 232.
238. Osborne 2009a: 256-65.
239. Morris, I., 2007: 238; Osborne 2009a: 259-65.
240. Herodotus III: 57.
241. "Karşılıklı bağımlılık nedeniyle kesilen vergi" olarak liman ödentileri hakkında Purcell 2005a: 217.
242. Bu yerlerin kırılganlığı hakkında Morel 1984: 150.
243. Morris, I., 2007: 239.
244. Cornell 1995: 112, 120, 321; Smith, C., 1996: 179-81.
245. Riva 2010b; Serra Ridgway 1990.
246. Serra Ridgway 1990: 519.
247. Butzer 2002: 83-85; Hassan 1997: 66-69.
248. Fabre 2004-5: 60-63.
249. Lloyd 2000: 369-83; önceki durum için Ritner 2009.
250. Herodotus II: 158.
251. Herodotus IV: 42.
252. Boardman 1980: 114-17, 133-35; Lloyd 2000: 372-73.
253. Bunun sanatsal ve mimari boyutları hakkında Tanner 2003.
254. Herodotus II: 154.
255. Bu benzetme için Braudel 2001: 247.
256. Boardman 1980: 118-33; Hall 2007: 243-47; Möller 2000.
257. Herodotus II: 178-79.
258. Osborne 2007: 290-91; Morris, S., 2006: 68.
259. Naukratis'teki Rodoslular hakkında Malkin 2011: 65-85.

260. Whitley 2001: 124.
261. Sherratt, S. ve Sherratt 1993: 374.
262. Osborne 2007: 292-94; 2009a: 237-45; Ephesos hakkında Morris, S., 2006: 70-71.
263. Osborne 2009a: 237-44.
264. Dietler 2007: 270-72.
265. Ameling 2012: 377; Dietler 2007: 270-72; Osborne 2007: 278, 290-91.
266. Örneğin Osborne 2007: 290.
267. Osborne 2009a: 246-57; Whitley 2001.
268. Osborne 2007: 287-88.
269. Snodgrass 1983.
270. Osborne 2009a: 248-53; Snodgrass 1986: 55-56.
271. Neer 2001; Whitley 2001: 228-30.
272. Hall 2007: 270-73; Snodgrass 1986: 53-55.
273. Herodotus I: 46-52; II: 180; ayrıca Boardman 1980: 208.
274. Barker ve Rasmussen 1998: 224-57'de örneklendiği üzere; Whitehouse 1995.
275. Hall 2007: 155-77; Whitley 2001: 179-85.
276. Fantalkin 2011: 103-4.
277. Finkelstein ve Silberman 2006: 196-98.
278. D'Agostino 1990.
279. Cornell 1995: 179-97.
280. Wallinga 1993: 66-83.
281. Herodotus IV: 153.
282. Wallinga 1993: 103-85; Morrison vd. 2000.
283. Standart görüş için Aubet 2001: 176 ve Morrison vd. 2000: 25-46; Wallinga 1993: 103-29, revizyonist görüşü ileri sürer.
284. Whitley 2001: 252-55.
285. Osborne 2009a: 220-24.
286. Colonna 2003; Riva 2007.
287. Croissant ve d'Ercole 2010: 352-54.
288. Lomas 2007.
289. Barker ve Rasmussen 1998: 140, 158.
290. Barfield 1998: 150, şekil 6, 154.
291. Chapman, J. ve Shiel 1993: 287-91.
292. Gaffney vd. 1997.
293. Kirigin vd. 2009.
294. Purcell 2005b: 122.
295. Rodríguez Somolinos 1996.
296. Py 1993: 48-82; 2009: 11-17.
297. Dietler 2010: 94-103.
298. Dietler 2010: 133-38; Long vd. (der.) 2002.
299. Dietler 2005: 41-52; 2010: 95-97.
300. Riva 2010b; Sallares 2007: 30.
301. Dietler 2010: 95-97.
302. Dietler 2010: 104-11.
303. Dietler 2005: 69-102; 2010: 308-16.
304. Dietler 2005: 161-80; 2010: 120-22, 196-98, 216-19.
305. Dietler 2007: 255-56; 2010: 230; Terral vd. 2004.
306. Dietler 205: 155-61, 173-81; 2010.
307. Garcia 2005; Dietler 2005: 125-43; 2010: 259-308.
308. Garcia 2005: 176-78.
309. Dietler 2005: 52-61; 2010: 203-6.
310. Dietler 2010: 210-11.
311. Garcia 2005: 170-72; Dietler 2010: 145-55.
312. Dietler 2010: 114-20; Py 2009.
313. Sanmartí 2009a, 2009b.
314. Dietler 2007: 256, 262-66.
315. Murphy 1977.
316. Malkin 2011: 143-52.
317. Malkin 2011: 150.
318. Alcover 2010; Vigne 1999: 307, şekil 5.
319. Fernández-Miranda 1997.
320. Lull vd. 2002.
321. Goméz Bellard 2008; bu tür ada ekonomileri hakkında Horden ve Purcell 2000: 224-30.
322. Aubet 2001: 337-39; Goméz Bellard 2008: 44-48.
323. Herodotus IV: 168-81.
324. Barker 2006: 277; Close 2009: 48.
325. Barker vd. 2009: 88; Hodos 2006: 164-69.
326. Herodotus IV: 187, 191; dolmenler hakkında bkz. Guilaine 1994: 263-66.
327. Kallala ve Sanmartí (der.) 2011; Sanmartí vd. 2012.
328. Fenikelilerle ilgili olasılıklar hakkında Aubet 2001: 46-47, 162-63, 208.
329. Fentress ve Docter 2008: 107-13.
330. Sanmartí vd. 2012.
331. Hodos 2006: 159.
332. Hodos 2006: 159-60.
333. Herodotus IV: 150-59; Osborne 2009a: 8-16.
334. Myres 1943: 25; Herodotus IV: 158.
335. Hodos 2006: 158-99.
336. Barker (der.) 1996; Fentress ve Docter 2008: 122-27.
337. Shaw, B., 2003.
338. Bugüne ulaşan antik kaynaklar hakkında son derece şüpheci olsa da Krings 2008.
339. Horden ve Purcell 2000: 65.
340. Beç tavuğu için Donkin 1991: 8-27.
341. Mattingly vd. 2003: 345-46.
342. Deme ve McIntosh 2006; Mitchell 2005: 138-40.
343. Mitchell 2005: 137-71.
344. Mitchell 2005: 145-47.
345. Mattingly vd. 2003: 346-72; 2006.
346. En son olarak, Yeşil Dağ hakkında bkz. Horden ve Purcell 2000: 65-74.

347. Fentress 2009: 73.
348. Shaw, B., 2006.
349. Bu çevre hakkında bkz. Shaw, B., 2006.
350. Aubet 2001: 291-304; Cunliffe 2001: 297-310; 2008: 299.
351. Morales-Muñiz ve Roselló-Izquierdo 2008.
352. Cañete ve Vives-Ferrándiz 2011.
353. Aubet 2001: 297-304.
354. Cunliffe 2001: 89-91; López Pardo 1996.
355. Herodotus IV: 196.
356. Daha önceki evreler için Vilaça 2008; Arruda 2009; Delgado 2008: 417-29.
357. Cunliffe 2001: 271-72.
358. Mitchell 2005: 175-78; Mercer 1980: 17-24; Atoche Peña 2002.
359. Bonhomme vd. 2011: 1038.
360. Cunliffe 2001: 302; Mitchell 2005: 175.
361. Boardman 1980: 71.
362. Gabrielsen ve Lund (der.) 2007; Sherratt, S., 1993: 42.
363. Harding 2007: 51.
364. Doonan 2009.
365. Greaves 2007b.
366. Sherratt, A., 1993: 39-43.
367. Cunliffe 2008: 309-12; Sherratt, A., 1993: 42.
368. Cunliffe 2008: 309-15.
369. Brun ve Chaume 1997.
370. Lebedynsky 2004.
371. Häussler 2007.
372. Polybius I: 3.
373. Bu hoş ayrım için Osborne 2008.
374. Bir özet için Morris, I., 2010: 263-91; Yunan deneyimi için 2012.
375. Scheidel 2007: 77-79.
376. Morris, I. vd. 2007: 9; Scheidel 2007: 42-48, tablo 3.1; Braudel 1972a: 394-418, 16. yüzyılda havzada 25-30 milyon insan olduğunu ima eder. 19. yüzyıl ortasına gelindiğinde bu rakam 60-70 milyona tırmanmıştır.
377. Horden ve Purcell 2000: 267.
378. Morris, I., 2010: 157.
379. Morris, I. vd. 2007: 11.
380. Barker 2005: 65-66; Foxhall 2003; Sallares 2007: 29 ve Scheidel vd. (der.) 2007 ile Whittaker (der.) 1988'e yapılmış birçok başka katkı.
381. Parker 1992: şekiller 3-4; Schneider, H., 2007: 163.
382. Wilson, A.I vd. 2013.
383. Morris, I. vd. 2007: 10.
384. Morris, I., 2009: 125-26, 159-63; 2012: 284-86, 291-93, 296-99.
385. Cornell 1995: 198-214; Smith, C., 1996: 184-232; 2005.
386. Bradley, G., 2007; Cornell 1995: 293-402.
387. Kartaca'nın başka bir yere kurulması talebi hakkında Horden ve Purcell 2006: 736-37.
388. Braudel 2001: 223; yakın tarihli bir genel bakış için Ameling 2012.
389. Docter vd. 2007.
390. Aubet 2001: 157.
391. Sonuncunun çok sayıda örneği için Lancel 1995.
392. Aubet 2001: 11.
393. Van Dommelen ve Goméz Bellard (der.) 2008: 8-12, 231-40.
394. Boardman 1980: 189.
395. Brett ve Fentress 1996: 24-43; Fentress ve Docter 2008.
396. Van Dommelen 1998: 115-59; 2005: 147-51; van Dommelen ve Finocchi 2008.
397. Sardinya için Vigne 1999: 302, şekil 3.
398. Blake 1998; van Dommelen 1998: 115-59, Roma devrinde devamı, 161-209; Hayne 2010.
399. Aubet 2001: 341-46; Celestino Pérez 2009; Cunliffe ve Keay 1995: 19-23; Sanmartí 2008.
400. Aubet 2001: 341-46.
401. Aubet 2001: 191.
402. Van Dommelen ve Goméz Bellard (der.) 2008: 8-12, 236-40. Tunç Çağı Girit'indeki bir ya da daha fazla siyasi oluşumun ada dışındaki bölgelerde kurmuş olabileceği herhangi bir egemenlikten çok daha geniş çaptadır.
403. Fransızca orijinali; Braudel 1972a: 149'da pek lirik olmayan bir söyleyişle "Venedik'in hareketsiz filosu" diye çevrilmiştir.
404. Morris, I., 2012: 292-93, 298, bu tema hakkında kısa ama ilginçtir.
405. Meiggs 1972; Morris, I., 2009.
406. Morris, I., 2007: 95; 2009: 114-15; Whitley 2001: 236.
407. Morris, I., 2006: 74-75, 80; Whitley 2001: 233-43.
408. Hall 2007: 178-202; Osborne 2009a: 202-13; Whitley 2001: 255-65.
409. Erken Atina demokrasisi hakkında Hall 2007: 210-34; Osborne 2009a: 276-97; Morris, I., 1997: 95-98.
410. Morris, I., 1997: 95.
411. Başka erken demokrasiler hakkında Hall 2007: 210-34; Osborne 2009a: 276-97; Morris, I., 1997: 95-98.
412. Cornell 1995: 215-41; Smith, C., 1997.
413. Örneğin Osborne 2009a: 330.

414. Bedford 2007; Briant 2002; Scheidel 2007: 45.
415. Wallinga 1993: 103-29.
416. Herodotus III: 13, 136.
417. Haubold 2012.
418. Bedford 2007: 311; Osborne 2009a: 330-34; Purcell 2005a.
419. Plutarch *Alexander*, 36; Schneider, J., 2011: 296-97.
420. Morris, S., 2006: 78-79.
421. Herodotus IV: 7-18; Osborne 2009a: 304-7.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

1. Benzer bir bakış açısı için Robb 2007: 320-26.
2. Smith, B.D., 2007.
3. Blondel 2006: 720-25.
4. Purcell 1990: 37.
5. Denizden geri çekilen bölgeler ve daha sonraları bu tür bölgelerin seyrekliği hakkında Horden ve Purcell 2005: 364-66; 2006: 739-40.
6. Knapp 1993: 342.
7. Plato, *Laws* 704-5, Horden ve Purcell 2006: 736'da tartışılır.
8. Krş. Sherratt, A., 1995a: 18-19.
9. Daha sonraki dönemlerde, Roma İmparatorluğu'na özgü bir bağlam üzerine yakın tarihli bir tartışma için Jiménez 2010.
10. Krş. Rowlands 2010: 242-45.
11. Morris, I., 2010.
12. Constantakopoulou 2007; Meiggs 1972; Morris, I., 2009; Osborne 1999.
13. Runciman 1990.
14. Stark 1956: 155.
15. Ceccarelli 2012.
16. Horden ve Purcell 2000: 24-25, 134-35.
17. Morris, I., 2010: 35, 267-70, 280-330; ayrıca Hodges ve Whitehouse 1983; McCormick 2001: 25-119.

Kaynakça

KULLANILAN KISALTMALAR

CNRS = Centre National de la Recherche Scientifique
MIAR = McDonald Institute for Archaeological Research
UP = University Press
AAR = African Archaeological Review
ABSA = Annual of the British School at Athens
AJA = American Journal of Archaeology
ARP = Accordia Research Papers
ÄL = Ägypten und Levante
AS = Anatolian Studies
BASOR = Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BSPF = Bulletin de la Société Préhistorique Française
CA = Current Anthropology
CAJ = Cambridge Archaeological Journal
EA = Evolutionary Anthropology
EJA = European Journal of Archaeology
JAA = Journal of Anthropological Archaeology
JAS = Journal of Archaeological Science
JB = Journal of Biogeography
JEA = Journal of European Archaeology
JHE = Journal of Human Evolution
JMA = Journal of Mediterranean Archaeology
JQS = Journal of Quaternary Science
JWP = Journal of World Prehistory
LS = Libyan Studies
MHR = Mediterranean Historical Review
OJA = Oxford Journal of Archaeology
PCPS =Proceedings of the Cambridge Philological Society
PNAS = Proceedings of the National Academy of Sciences
PPS = Proceedings of the Prehistoric Society
QI = Quaternary International
QR = Quaternary Research
QSR = Quaternary Science Reviews
WA = World Archaeology

Abulafia, D. (der) 2003, *The Mediterranean in History*, Londra: Thames & Hudson; Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

————2005, "Mediterraneans", W.V. Harris 2005a içinde, 64-93.

————2011, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean,* Londra: Allen Lane; New York: Oxford UP. [Türkçesi: *Büyük Deniz: Akdeniz'de İnsanlık Tarihi, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa, İstanbul, 2012.]*

Adams, E., 2004, "Power Relations in Minoan Palatial Towns: An Analysis of Neopalatial Knossos and Malta", *JMA* 17: 191-222.

————2006, "Social Strategies and Spatial Dynamics in Neopalatial Crete: An Analysis of North-central Area", *AJA* 110: 1-36.

Adams, M.J., 2009, "An Interim Report on the Naqada III-First Intermediate Period Stratification at Mendes 1999-2005", D. Redford (der.), 2009, *Delta Reports,* cilt I: *Research in Lower Egypt*, Oxford ve Oakville: Oxbow, 121-206.

Agouridis, C., 1997, "Sea Routes and Navigation in the Third Millenium Aegean", *OJA* 16: 1-24.

Aiello, L. ve P. Wheeler, 2003, "Neanderthal Thermoregulation and the Glacial Climate", van Andel ve Davies 2003 içinde, 147-66.

Akkermans, P.M.M.G. ve G.M. Schwartz, 2003, *The Archeology of Syria: From Complex Hunter-gatherers to Early Urban Societies (ca. 16.000-300BC),* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Aksu, A.E., D.J.W. Piper ve T. Konuk, 1987, "Late Quaternary Tectonic and Sedimentation History of Outer Izmir Bay and Çandarlı Basin, Western Turkey", *Marine Geology* 76: 89-104.

Akurgal, E., 1983, *Alt-Smyrna, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.*

Alberti, G., 2005, "Earliest Contacts between Southeastern Sicily and Cyprus in the Late Bronze Age", Laffineur ve Greco 2005 içinde, 343-51.

Albore Livadie, C., 2002, "A First Pompeii: The Early Bronze Age Village of Nola-Croce del Papa (Palma Campania phase)", *Antiquity* 76: 941-42.

————2008, "Sites et Campagnes de l'Âge due Bronze sous les Cendres de Vésuve", Guilaine 2008 içinde, 126-41.

————ve C. Ciccirelli, 2003, "L'Insediamento Protistorico in Località Longola di Poggiomarino: Nota Preliminare", *La Parola del Passato LVIII*: 88-128.

Alcock, S.E., 2005,"Alphabet Soup in the Mediterranean Basin: The Emergence of Mediterranean Serial", W.V. Harris 2005a içinde, 314-36.

————ve J.F. Cherry (der.) 2004, *Side-by-Side Survey: Comparative Regional Studies in the Mediterranean World,* Oxford: Oxbow.

————, T.N. D'Altroy, K.D. Morrison ve C.M. Sinopoli (der.) 2001, *Empires: Perspectives from Archeology and History*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Alcover, J.A., 2008, "The First Mallorcans: Prehistoric Colonization in the Western Mediterranean", *JWP* 21: 19-84.

————2010, "Introduccions de Mamífers a les Balears: L'Establiment d'un Nou Ordre", C. Alvarez (der.), *Seminari Sobre Espècies Introduides i Invasores a les Illes Balears,* Palma: Govern de les Illes Balears, 175-86.

Algaze, G., 1993, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization,* Chicago: Chicago UP.

————2008, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape,* Chicago ve Londra: Chicago UP.

Allen, H., 2009, "Vegetation and Ecosystem Dynamics", Woodward 2009a, 203-28.

Alley, R.B., J. Marotzke, W.D. Nordhaus vd., 2003, "Abrupt Climate Change", *Science* 299: 2005-10.

al-Maqdissi, M., D.M. Banacossi ve P. Pfältzer (der.) 2009, *Schätze des Alten Syrien: Die Entdeckung des Königreichs Qatna,* Stuttgart: Konrad Theiss.

Alperson-Afil, N. ve N. Goren-Inbar, 2010, *The Acheulian Site of Gesher Benot Ya'aqov,* cilt II: *Ancient and Controlled Use of Fire,* New York: Springer, Oxford, Oxbow.

Altenmüller, H. ve A.M. Moussa, 1991, "Die Inshrift Amenemhets II aus dem Ptah-Tempel von Memphis: Ein Vorbericht", *Studien zur Altägyptischen Kultur* 18: 1-48.

Ambert, P., 1996, "Cabrières (France): Mines et Métallurgie au IIIème Millénaire B.C. Apports de la Métallurgie Expérimentale", B. Bagolini ve F. Lo Schiavo (der.), *The Copper Age in the Near East and Europe* içinde, *Colloquium XIX. Metallurgy: Origins and Technology*'nin 10. cildi, Forli: Abaco, 41-50.

Ambrose, S.H., 1998, "Late Pleistocene Human Population Bottlenecks, Volcanic Winter, and Differentiation of Modern Humans", *JHE* 34: 623-51.

Ameling, W., 2012, "Carthage", Bang ve Scheidel 2012 içinde, 361-82.

Ammerman, A.J., 1985, *The Acconia Survey: Neolithic Settlement and the Obsidian Trade,* Londra: Arkeoloji Enstitüsü.

————2010, "The First Argonauts: Toward the Study of the Earliest Seafaring in the Mediterranean", A. Anderson vd. 2010 içinde, 81-92.

————2011, "The Paradox of Early Voyaging in the Mediterranean and the Slowness of the Neolithic Transition between Cyprus and Italy", G. Vavouranakis (der.), *The Seascape in Aegean Prehistory,* Aarhus: Aarhus UP, 31-50.

————ve P. Biagi (der.) 2003, *The Widening Harvest: The Neolithic Transition in Europe. Looking Back, Looking Forward,* Boston: Amerika Arkeoloji Enstitüsü, Oxford: Oxbow.

————ve L.L. Cavalli-Sforza, 1984,

The Neolithic Transition and the Genetics of Populations, Princeton ve Guildford: Princeton UP.

————, M. de Min, R. Housely ve C.E. McClennen, 1995, "More on the Origins of Venice", *Antiquity* 69: 501-10.

————, D.H. Marshall, J. Benjamin ve T. Turnbull, 2011, "Underwater Investigations at the Early Sites of Aspros and Nissi Beach on Cyprus", Benjamin vd. 2011, 263-71.

Anderson, A., 2010, "The Origins and Development of Seafaring: Towards a Global Approach", A. Anderson vd. 2010, 3-16.

————, J.H. Barrett ve K.V. Boyle (der.) 2010, *The Global Origins and Development of Seafaring*, Cambridge: MIAR.

Anderson, P.C., J. Chabot ve A. van Gijn, 2004, "The Functional Riddle of 'Glossy' Canaanean Blades and the Near Eastern Threshing Sledge", *JMA* 17: 87-129.

Andreou, S.M. Fotiadis ve K. Kotsakis, 2001, "Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece", T. Cullen 2001 içinde, 259-327.

Andres, W. ve J. Wunderlich, 1992, "Environmental Conditions for Early Settlement at Minshat Abu Omar", van den Brink 1992 içinde, 157-66.

Anonim, 1996, "Regional National Historic Peace Park of Troy and Urban Development", *International Journal of Cultural Property* 5: 315-17.

Anthony, D., 1996, "V.G. Childe's World System and the Daggers of the Early Bronze Age", B. Wailes (der.) *Craft Specialization and Social Evolution. In Memory of V. Gordon Childe*, Philadelphia: Pennsylvania UP, 47-66.

————2007, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton ve Woodstock: Princeton UP.

————ve D. Brown, 2011, "The Secondary Products Revolution, Horse-Riding, and Mounted Warfare", *JWP* 24: 131-60.

Antoniadou, S. ve A. Pace (der.) 2007, *Mediterranean Crossroads*, Atina: Pierides Foundation.

Antonova, I., V. Tolstikov ve M. Treister, 1996, *The Gold of Troy: Searching for Homer's Fabled City*, Londra: Thames & Hudson, New York: Rusya Federasyonu Kültür Bakanlığı.

Aranda, Jiménez, G. ve J.A. Esquivel Guerrero, 2006, "Ritual Funerario y Comensalidad en las Sociedades de la Edad del Bronce del Sureste Peninsular: La Cultura de El Argar", *Trabajos de Prehistoria* 63: 117-33.

————ve ————2007, "Poder y Prestigio en las Sociedades de la Cultura de El Argar: El Consumo Comunal de Bóvidos y Ovicápridos en los Rituales de Enterramiento", *Trabajos de Prehistoria* 64: 95-118.

————ve F. Molina, 2006, "Wealth and Power in the Bronze Age of the South-east of the Iberian Peninsula: The Funerary Record of Cerro de la Encina", *OJA* 25: 47-59.

Arbuckle, B.S. ve C.M. Erek, 2010, "Late Epipaleolithic Hunters of the Central Taurus: Faunal Remains from Direkli Cave, Kahramanmaraş, Turkey", *International Journal of Osteoarchaeology*, DOI: 10.1002/oa.1230 (Online dergi).

Archi, A., 1990, "The City of Ebla and the Organization of the Rural Territory", E. Aerts ve H. Klengel (der.), *The Town as Regional Economic Centre in the Ancient Near East*, Leuven: Leuven UP, 15-19.

Areshian, G.E., B. Gasparyan, P.S. Avetisyan vd., 2012, "The Chalcolithic of the Near East and South-eastern Europe: Discoveries and New Perspectives from the Cave Complex Areni-I, Armenia", *Antiquity* 86: 115-30.

Arnold, D., 2010, "Image and Identity: Egypt's Eastern Neighbours, East Delta People and the Hyksos' in Maree", 2010, 183-222.

Arribas, A. ve P. Palmqvist, 1999, "On the Ecological Connection Between Sabre-tooths and Hominids: Faunal Dispersal Events in the Lower Pleistocene and a Review of the Evidence for the First Human Arrival in Europe", *JAS* 26: 571-85.

Arruda, A.M., 2008, "Estranhos Numa Terra (Quase) Estranha: Os Contactos Pré-coloniais no Sul do Território Actualmente Português", Celestino vd. 2008 içinde, 355-70.

————. 2009, "Phoenician Colonization on the Atlantic Coast of the Iberian Peninsula", Dietler ve López-Ruiz 2009 içinde, 113-30.

Artin, G., 2009, *La "Nécropole Enéolithique" de Byblos: Nouvelle Interprétations*, Oxford: Archaeopress.

Artzy, M., 1988, "Development of War/ Fighting Boats of the IInd Millennium BC in the Eastern Mediterranean", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1988, 181-86.

————1994, "Incense, Camels and Collared Rim Jars: Desert Trade Routes and Maritime Outlets in the Second Millenium", *OJA* 13: 121-47.

————1995, "Nami: A Second Millenium International Maritime Trading Center in the Mediterranean", S. Gitin (der.), *Recent Excavations in Israel: A View to the West* içinde, Dubuque: Kendall/Hunt, 17-40.

————1997, "Nomads of the Sea", Swiny vd. 1997 içinde, 1-16.

————1998, "Routes, Trade, Boats and 'Nomads of the Sea'", Gitin vd. 1998 içinde, 439-49.

Aruz, J., 2009, "The Aegean or the Near East: Another Look at the 'Master of Animals' Pendant in the Aegina Treasure", J.L. Fitton (der.), *The Aigina Treasure: Aegean Bronze Age Jewellery and a Mystery Revisited*, Londra: British Museum, 46-50.

————, K. Benzel ve J.M. Evans (der.), 2008, *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*, New Haven: Yale UP.

Aslan, C.C., 2009, "End or Beginning? The Late Bronze Age to Iron Age Transformation at Troia", Bachhuber ve Roberts 2009 içinde, 144-51.

Asouti, E., 2003, "Wood Charcoal From Santorini (Thera): New Evidence for Climate, Vegetation and Timber Imports in the Aegean Bronze Age", *Antiquity* 77: 471-84.

Atoche Peña, P., 2002, "La Colonización de Archiépelago Canario: Un Proceso Mediterráneo?", Waldren ve Ensenyat 2002 içinde, 337-54.

Attema, P, 2005, "Early Urbanization between 800 and 600 BC in the Pontine Region (South Lazio), the Salento Isthmus (Apulia), and the Sibaritide (Northern Calabria)", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 113-42.

————2008, "Conflict or Coexistence? Remarks on Indigenous Settlement and Greek Colonization in the Foothills and Hinterland of the Sibaritide (Northern Calabria, Italy)", P. Bilde ve J. Petesen (der.), *Meeting of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, Aarhus: Aarhus UP, 67-100.

Attenborough, D., 1987, *The First Eden: The Mediterranean World and Man*, Londra: Collins, Boston: Little, Brown.

Aubet, M., 2001, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*, ikinci basım, *Cambridge ve New York: Cambridge UP.*

————(der.), 2004, *The Phoenician Cemetery of Tyre-Al Bass: Excavations 1997-1999, Beyrut: Antik Eserler Genel Müdürlüğü, Ulusal Müze.*

————2005, "Mainake: The Legend and the New Archaeological Evidence", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 187-202.

————2006, "On the Organization of the Phoenician Colonial System in Iberia", Riva ve Vella 2006 içinde, 94-109.

Auffray, J.C., E. Tchernov ve E. Nevo, 1988, "Origine du Commensalisme de la Souris Domestique (Mus musculus domesticus) Vis-à-vis de l'Homme", *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences*

de Paris Sér. III: Sciences de la Vie, 307: 517-22.
Aumassip, G., 1987, "Le Néolithique en Algérie: Etat de la Question", *L'Anthropologie* 91: 585: 621.
Bachhuber, C., 2006, "Aegean Interest on the Uluburun Ship", *AJA* 110: 345-63.
———2009, "The Treasure Deposits of Troy: Rethinking Crisis and Agency on the Early Bronze Age Citadel", *AS* 59: 1-18.
———ve R.G. Roberts (der.), 2009, *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean,* Oxford and Oakville: Oxbow.
Bafico, S., I. Oggiano, R. Ridgway ve G. Garbini, 1997, "Fenici e Indigeni a Sant'Imbenia (Alghero)", P. Bernardini, R. D'Oriano ve P.G. Spanu (der.), *Phoinikes B Shrdn – I Fenici in Sardegna: Nuove Acquisizioni,* Cagliari: La Memoria Storica, 45-53.
Bahn, P. ve C. Couraud, 1984, "Azilian Pebbles: An Unsolved Mystery", *Endeavour* 8: 156-58.
———, P. Pettitt ve C. Züchner, 2009, "The Chauvet Conundrum: Are Claims for the 'Birthplace of Art' Premature?", P. Bahn (der.), *An Enquiring Mind,* Oxford ve Oakville: Oxbow, 253-78.
Bailey, G.N., 1978, "Shell Middens as Indicators of Postglacial Economies: A Territorial Perspective", P. Mellars (der.), *The Early Postglacial Settlement of Northern Europe: An Ecological Perspective,* Londra: Duckworth, 1979, Pittsburgh: Pittsburgh UP, 37-64.
———1999, "The Paleolithic Archaeology and Palaeogeography of Epirus with Particular Reference to the Investigations of the Klithi Rockshelter", Bailey vd. 1999 içinde, 159-69.
———2010, "Earliest Coastal Settlement, Marine Palaeoeconomies and Human Dispersal: The Africa-Arabia Connection", A. Anderson vd. 2010 içinde, 29-40.
———, E. Adam, E. Panagopoulou, C. Perlès ve K. Zachos (der.) 1999, *The Paleolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas,* Londra: British School of Athens.
———ve N. Flemming, 2008, "Archaeology of the Continental Shelf: Marine Resources, Submerged Landscapes and Underwater Archaeology", *QSR* 27: 2153: 65.
———ve P. Spikins (der.), 2008, *Mesolithic Europe,* New York ve Cambridge: Cambridge UP.
Baines, J., 1983, "Literacy and Ancient Egyptian Society", *Man* 18: 572-99.
———1996, "Contextualizing Egyptian Represantations of Society and Ethnicity", J.S. Cooper ve G.M. Schawartz (der.) *The Study of the Ancient Near East in the Twenty-First Century* içinde, Winona Lake: Eisenbrauns, 339-84.
———1999, "On Wenamun as a Literary Text", J. Assmann ve E. Blumenthal (der.), *Literatur und Politik im Pharaonischen und Ptolemäischen Ägypten,* Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 209-33.
———2004, "The Earliest Egyptian Writing: Development, Context, Purpose", S. D. Houston (der.), *The First Writing: Script Invention as History and Process* içinde, Cambridge ve New York: Cambridge UP, 150-89.
———ve N. Yoffee, 1998, "Order, Legitimacy, and Wealth in Ancient Egypt and Mesopotamia", Feinman ve Marcus 1998 içinde, 199-260.
Bairoch, P., 1988, *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present, İngilizce çeviri, Chicago: Chicago UP.*
Ballard, R.D. (der.), 2008, *Archaeological Oceanography,* Princeton ve Woodstock: Princeton UP.
———, L. Stager, D. Master vd., 2002, "Iron-Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel", *AJA* 106: 151-68.
Ballouche, A. ve P. Marinval, 2003, "Données Palynologiques et Carpologiques sur la Domestication des Plantes et l'Agriculture dans le Néolithique Ancien de Maroc Septentrional, (Site de Kaf That el-Ghar)", *Revue d'Archéometrie* 27: 49-54.
Balmuth, M.S., D.K. Chester ve P.A. Johnston, 2005, *Cultural Responses to the Volcanic Landscape: The Mediterranean and Beyond,* Boston: Amerika Arkeoloji Enstitüsü, Oxford: Oxbow.
———, A. Gilman ve L. Prados-Torreira (der.), 1997, *Encounters and Transformations: The Archaeology of Iberia in Transition,* Sheffield: Sheffield Academic.
Balter, M., 2006, "New Carbon Dates Support Revised History of Ancient Mediterranean", *Science* 312: 508-9.
Bang, P. ve W. Scheidel (der.), 2012, *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean,* Oxford ve New York: Oxford UP.
Bar-Adon, P., 1980, *The Cave of the Treasure: The Finds from the Caves in Nahal Mishmar,* Kudüs: Israel Exploration Society.
Barako, T.J., 2000, "The Philistine Settlement as Mercantile Phenomenon?", *AJA* 104: 513-30.
Barbaza, M., N. Valdeyron, J. Andre vd. (der.) 2009, *De Méditerranée et d'Ailleurs… Mélanges Offerts à Jean Guilaine,* Toulouse: Archives d'Ecologie Préhistorique.
Barber, E.J.W., 1991, *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean,* Princeton ve Oxford: Princeton UP.
———1998, "Aegean Ormanents and Designs in Egypt", Cline ve Harris Cline 1998 içinde, 13-17.
Bard, K., R. Fattovich ve G. Ward, 2007, "Sea Port to Punt: New Evidence from Marsa Gawasis, Red Sea (Egypt)", J. Starkey, P. Starkey ve T. Wilkinson (der.), *Natural Resources and Cultural Connections of the Red Sea,* Oxford: Archaepress, 143-48.
Barfield, L., 1994, "The Bronze Age of Northern Italy: Recent Work and Social Interpretation", Mathers ve Stoddart 1994 içinde, 129-44.
———1998, "Gender Issues in North Italian Prehistory", Whitehouse 1998 içinde, 143-56.
Barjomovic, G., 2012, "Mesopotamian Empires", Bang ve Scheidel 2012 içinde, 120-61.
Barham, L. ve P. Mitchell, 2008, *The First Africans: African Archaeology from the Earliest Toolmakers to Most Recent Foragers,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Barkay, G., 1992, "The Iron Age II-III", A. Ben-Tor 1992 içinde, 302-73.
Barker, G., 1985, *Prehistoric Farming in Europe,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
———1995, *A Mediterranean Valley: Landscape Archaeology and Annales History in the Biferno Valley,* Londra ve New York: Leicester UP.
———(der.), 1996, *Farming the Desert: The UNESCO Libyan Valley Archaeological Survey,* Londra: Society for Libyan Studies.
———2005, "Agriculture, Pastoralism, and Mediterranean Landscapes in Prehistory", Blake ve Knapp 2005, 46-76.
———2006, *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?,* Oxford ve New York: Oxford UP.
———, R. Adams, O. Creighton vd., 2007, "Chalcolithic (c. 5000-3600 cal BC) and Bronze Age (c. 3600-1200 cal BC) Settlement in Wadi Faynan: Metallurgy and Social Complexity", Barker, Gilbertson ve Mattingly 2007 içinde, 227-70.
———, D. Gilbertson ve D. Mattingly (der.) 2007, *Archaeology and Desertification: The Wadi Faynan Landscape Survey, Southern Jordan,* Oxford: Council for British Research in the Levant.
———, C. Hunt, S. McLaren vd., 2007, "Early Holocene Environments and Early Farming c. 11.000-7000 cal. BP, c. 9500-5000 cal. BC", Barker,

Gilbertson ve Mattingly 2007, 199-226.
———, ——— ve T. Reynolds, 2007, "The Haua Fteah, Cyrenaica (Northeast Libya): Renewed Investigations of the Cave and Its Landscape, 2007", *LS* 38: 93-114.
———, L. Basell, I. Brooks vd., 2008, "The Cyrenaican Prehistory Project 2008: The Second Season of Investigations of the Haua Fteah Cave and Its Landscape, and Further Results from the Initial 2007 Fieldwork", *LS* 39: 175-22.
———, A. Antoniadou, H. Barton vd., 2009: "The Cyrenaican Prehistory Project 2009: The Third Season of Excavations of the Haua Fteah Cave and Its Landscapes, and Further Results from the 2007-2008 Fieldwork", *LS* 40: 55-94.
———, ———, S. Armitage vd., 2010, "The Cyrenaican Prehistory Project 2010: The Fourth Season of Excavations of the Haua Fteah Cave and Its Landscapes, and Further Results from the 2007-2009 Fieldwork", *LS* 41: 63-88.
——— ve T. Rasmussen, 1998, *The Etruscans,* Oxford ve Malden: Blackwell.
Barnard, H. ve J. W. Eerkens (der.), 2007, *Theory and Practice of Archaeological Residue Analysis,* Oxford: Archaeopress.
Barnett, W.K., 2000, "Cardial Pottery and the Agricultural Transition in Mediterranean Europe", Price 2000 içinde, 93-116.
Barrett, C.E., 2009, "The Perceived Value of Minoan and Minoanizing Pottery in Egypt", *JMA* 22: 211-34.
Barrett, J.C. ve P. Halstead (der.), 2004, *The Emergence of Civilisation Revisited*, Oxford: Oxbow.
Barron, E., T.H. van Andel ve D. Pollard, 2003, "Glacial Environments II: Reconstructing the Climate of Europe in the Last Glaciation", van Andel ve Davies 2003 içinde, 57-78.
Barton, R.N.E., 2000, "Mousterian Hearths and Shellfish: Late Neanderthal Activities on Gibraltar", Stringer vd. 2000 içinde, 211-20.
———, J. Bouzouggar, S. N. Collcutt vd., 2005, "The Late Upper Palaeolithic Occupation of the Moroccan Northwest Maghrep during the Late Glacial Maximum", *AAR* 22: 77-100.
Bar-Yosef, O., 1998, "The Natufian Culture in the Levant: Threshold to the Origins of Agriculture", *EA* 6: 159-77.
——— 2002, "The Natufian Culture and the Early Neolithic: Social and Economic Trends in Southwestern Asia", Bellwood ve Renfrew 2002 içinde, 113-26.
——— ve D. Alon, 1988, "Excavations in Nahal Hemar Cave", *'Atiqot* 18: 1-30.
——— ve A. Belfer-Cohen, 2001, "From Africa to Eurasia-Early Dispersals", *QI* 75: 19-28.
——— ve ——— 2010, "The Levantine Upper Paleolithic and Epipaleolithic", Garcea 2010a, 144-67.
——— ve F. Valla (der.), 1991, *The Natufian Culture in the Levant,* Ann Arbor: Michigan UP.
Bar-Yosef Mayer, D., 1991, "Changes in the Selection of Marine Shells from the Natufian to the Neolithic", Bar-Yosef ve Valla 1991, 629-36.
——— 2005, "The Exploitation of Shell Beads in the Paleolithic and Neolithic of the Levant", *Paléorient* 31: 176-85.
Basch, L. ve M. Artzy, 1985, "Appendix 2: Ship Graffito at Kition", V. Karageorghis ve M. Demas (der.), *Excavations at Kition V: I. The Pre-Phoenician Levels, Areas I and II, Lefkoşa*: Antik Eserler Müdürlüğü, 322-36.
Bass, B. 1998, "Early Neolithic Offshore Accounts: Remote Islands, Maritime Exploitation, and the Trans-Adriatic Cultural Network", *JMA* 11: 165-90.
Bass, G.F. (der.), 1967, *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*, Philadelphia: American Philosophical Society.
——— 1991, "Evidence of Trade from Bronze Age Shipwrecks", N.H. Gale 1991a, 69-82.
——— 2010, "Cape Gelidonya Shipwreck", Cline 2010 içinde, 797-803.
Bassiakos, Y. ve T. Tselios, 2012, "On the Cessation of Local Copper Production in the Aegean in the 2nd Millennium BC", Kassianidou ve Papasavvas 2012, 151-61.
Bates, O., 1927, "Excavations at Marsa Matruh", *Harvard African Studies* 8: 125-97.
Batiuk, S. ve S.R. Mitchell, 2007, "Early Transcaucasian Cultures and Their Neighbours: Unravelling Migration, Trade and Assimilation", *Expedition* 49: 7-17.
Battarbee, R.W., F. Gasse ve C.E. Stickley (der.), 2004, *Past Climate Variability through Europe and Africa,* Dordrecht: Springer.
Bauer, A.A., 1998, "Cities of the Sea: Maritime Trade and the Origin of Philistine Settlement in the Early Iran Age Southern Levant", *OJA* 17: 149-68.
Beaujard, P., 2011, "Evolutions and Temporal Delimitations of Bronze Age World-Systems in Western Asia and the Mediterranean", T.C. Wilkinson vd. 2011, 7-26.
Becker, M.J., 1995, "Human Skeletal Remains from the Pre-Colonial Greek Emporium of Pithekoussai on Ischia (NA): Culture Contact in Italy from the Early VIII to the II Century BC", Christie 1995 içinde, 273-81.
Becks, R., 2006, "Troia in der spaten Bronzezeit-Troia VI und Troia VIIa", Korfmann 2006 içinde, 155-66.
Bedford, P.R., 2007, "The Persian Near East", Scheidel vd. 2007 içinde, 302-30.
——— 2009, "The Neo-Assyrian Empire", I. Morris ve Scheidel 2009 içinde, 30-65.
Bednarik, R.G., 2003, "Seafaring in the Pleistocene", *CAJ* 13: 41-66.
Beeching, A., D. Binder, J.C. Blanchet vd., 1991, *Identite du Chasseen,* Nemours: A.P.R.A.I.F.
Belarte, M., 2009, "Colonial Contacts and Protohistoric Indigenous Urbanism on the Mediterranean Coast of the Iberian Peninsula", Dietler ve López-Ruiz 2009, 91-113.
Belén Deamos, M., 2009, "Phoenicians in Tartessos", Dietler ve López-Ruiz 2009, 193-228.
——— ve T. Chapa Brunet, 2012, "De sog. Krieger von Cadiz: Zur Steinskulptur im Phönizichen Kontext der Iberischen Halbinsel", *Madrider Mitteilungen* 53: 220-38.
Bell, C., 2006, *The Evolution of Long Distance Trading Relationships across the LBA/Iron Age Transition on the Northern Levantine Coast: Crisis, Continuity and Change, a Study Based on Imported Ceramics, Bronze and Its Constituent Metals,* Oxford: Archaeopress.
——— 2012, "The Merchants of Ugarit: Oligarchs of the Late Bronze Age Trade in Metals?", Kassianidou ve Papasavvas 2012, 180-87.
Bellard, C.G., 1995, "The First Colonization of Ibiza and Formentera (Balearic Islands, Spain): Some More Islands out of the Stream?", *WA* 26: 442-55.
Bellwood, P., 2004, *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*, Malden ve Oxford: Blackwell.
——— ve C. Renfrew (der.), 2002, *Examining the Farming/Language Dispersal Hypothesis*, Cambridge: MIAR.
Benjamin, J., C. Bonsall, C. Pickard ve A. Fischer (der.) 2011, *Submerged Prehistory,* Oxford ve Oakville: Oxbow.
Bennet, J., 1985, "The Structure of the Linear B Administration at Knossos", *AJA* 89: 231-49.
——— 1997, "Homer and the Bronze Age", I. Morris ve B. Powell (der.), *A New Companion to Homer,* Leiden ve New York: Brill, 511-34.
——— 2004, "Iconographies of Value: Words, People and Things in the Late Bronze Age Aegean", J.C. Barrett ve Halstead 2004, 90-106.
——— 2007, "The Aegean Bronze Age", Scheidel vd. 2007, 175-210.
——— ve C. Shelmerdine, 2001, "Not the Palace of Nestor: The Development

of the 'Lower Town' and Other Non-palatial Settlements in LBA Messenia", Branigan 2001a, 135-40.
Bensimon, Y. ve M. Martineau, 1987, "Le Néolithique Marocain en 1986", *L'Anthropologie* 91: 623-52.
————ve ————1990, "Deux Nouvelles Poteries Néolithiques sur le Littoral du Sahara Marocain", *L'Anthropologie* 94: 591-601.
Bentley, A., 2007, "Mobility, Specialisation and Community Diversity in the Linearbandkeramik: Isotopic Evidence from the Skeletons", Whittle ve Cummings 2007 içinde, 117-40.
Ben-Tor, A. (der.), 1992, *The Archaeology of Ancient Israel,* New Haven: Yale UP.
Ben-Tor, D., 2007, *Scarabs, Chronology and Interconnections: Egypt and Palestine in the Second Intermediate Period*, Friborg: Academic.
Benzel, K., 2008, "The Horse in the Ancient Near East", Aruz vd. 2008, 155-60.
Berger, J.-F., J.-L. Brochier, J. Vital vd., 2007, "Nouveau Regard sur la Dynamique des Paysages et l'Occupation Humaine à l'Âge du Bronze en Moyenne Vallée du Rhône", H. Richard, M. Magny ve C. Mordant (der.), *Environnements et Cultures à l'Âge du Bronze en Europe Occidentale,* Besançon: Editions du CTHS, 259-83.
————ve J. Guilaine, 2009, "The 8200 cal BP Abrupt Environmental Change and the Neolithic Transition: A Mediterranean Perspective", *QI* 200: 31-49.
Bermúdez de Castro, J.M., J.L. Arsuaga, E. Carbonell vd., 1997, "A Hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: Possible Ancestor to Neanderthals and Modern Humans", *Science* 276: 1392-95.
Bernabeu, J., 2002, "The Social and Symbolic Context of Neolithization", E. Badal, J. Bernabeu ve B. Martí (der.), *El Paisaje en el Neolítico Mediterráneo,* 209-33.
————, L. Molina Balaguer, M.A. Esquembre vd., 2009, "La Cerámica Impresa Mediterránea en el Origen Neolítico de la Península Ibérica?", Barbaza vd. 2009, 83-95.
————, ————, T. Orozco Kohler vd., 2008, "Early Neolithic at the Serpis Valley, Alicante, Spain", Diniz 2008 içinde, 53-60.
Bernabò Brea, M., A. Cardarelli ve M. Cremaschi (der.), 1997, *La Terramare: La Più Antica Civiltà Padana,* Milano: Electa.
————, M. Cremaschi, L. Bronzoni vd., 2011, "Soil Use from the Late Chalcolithic to the Early Middle Bronze Age in the Central Po Plain", van Leusen vd. 2011, 207-14.
Bernal M., 1987, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization,* cilt I: *The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985,* Londra: Free Association Books, New Brunswick: Rutgers UP. [Türkçesi: Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985, çev. Özcan Buze, Kaynak, İstanbul, 1996.]
Bernardini, F., E. Montagnari ve A. Velušček, 2009, "Prehistoric Cultural Connections in Northeastern Adriatic Regions Identified by Archaeometric Analyses of Stone Axes", Forenbaher 2009a içinde, 47-58.
Betancourt, P.P., 2007, *Introduction to Aegean Art,* Philadelphia: INSTAP Academic, Oxford: Oxbow.
Bevan, A., 2003, "Reconstructing the Role of Egyptian Culture in the Value Regimes of the Bronze Age Aegean: Stone Vessels and Their Social Contexts", Matthews ve Roemer 2003 içinde, 57-73.
————2004, "Emerging Civilized Values? The Consumption and Imitation of Egyptian Stone Vessels in EMII-MMI Crete and Its Wider Eastern Mediterranean Context", J.C. Barrett ve Halstead 2004 içinde, 107-26.
————2007, *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
————2010a, "Making and Marking Relationships: Bronze Age Brandings and Mediterranean Commodities", A. Bevan ve D. Wengrow (der.), *Cultures of Commodity Branding,* Walnut Creek: Left Coast, 35-85.
————2010b, "Political Geography and Palatial Crete", *JMA* 23. 27-54.
————hazırlık aşamasında, "Mediterranean Containerisation."
————ve J. Conolly, 2013, *Mediterranean Islands, Fragile Communities and Persistent Landscapes: Antikythera in Long-term Perspective,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Beyneix, A., 1997, "Les Sépultures Chasséennes du Sud de la France", *Zephyrus* 50: 125-78.
Bicho, N., A.F. Carvalho, C. González-Sainz vd., 2007, "The Upper Paleolithic Rock Art of Iberia", *Journal of Archaeological Method and Theory* 14: 81-151.
Bickel, S., 1998, "Commercants et Bateliers au Nouvel Empire: Mode de Vie et Statut d'un Groupe Social", Grimal ve Benu 1998 içinde, 157-72.
Bietak, M., 1996, *Avaris the Capital of the Hyksos: Recent Excavations at Tell el-Dab'a,* Londra: British Museum.
————1997, "Avaris, Capital of the Hyksos Kingdom: New Results of Excavations", Oren 1997a içinde, 87-139.
————2005, "The Tuthmoside Stronghold of Perunefer", *Egyptian Archaeology* 26: 13-17.
————2008, "Tell el-Dab'a in the Nile Valley", Aruz vd. 2008 içinde, 110-12.
————2009, "Near Eastern Sanctuaries in the Eastern Nile Delta", Maila-Afeiche 2009 içinde, 209-28.
————2010, "From Where Came the Hyksos and Where Did They Go?", Marée 2010 içinde, 139-82.
————, N. Marinatos ve C. Palyvou (der.), 2007, *Taureador Scenes in Tell el-Dab'a (Avaris) and Knossos,* Viyana: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Bietti, A. ve F. Negrino, 2007, " 'Transitional' Industries from Neanderthals to Anatomically Modern Humans in Continental Italy: Present State of Knowledge", J. Riel-Salvatore ve G.A. Clark (der.), *New Approaches to the Study of Early Upper Paleolithic 'Transitional' Industries in Western Eurasia: Transitions Great and Small,* Oxford: Archaeopress, 41-60.
Bietti Sestieri, A.M., 1992, *The Iron Age Community of Osteria dell'Osa: A Study of Socio-political Development in Central Tyrrhenian Italy,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
————1997, "Italy in Europe in the Early Iron Age", *PPS* 63: 371-402.
————2010, *L'Italia nell'Età del Bronzo e del Ferro: Dalle Palafitte a Romolo (2200-700 a.C.),* Roma: Carocci.
————, A. Cazzella ve A. Schnapp, 2002, "The Mediterranean", B. Cunliffe, W. Davies ve A. Renfrew (der.), *Archaeology: The Widening Debate* içinde, Oxford: British Academy, 411-38.
Bikai, P.M., 1978, *The Pottery of Tyre,* Warminster: Aris & Phillips.
Binder, D., 2000, "Mesolithic and Neolithic Interaction in Southern France and Northern Italy: New Data and Current Hypotheses", Price 2000 içinde, 117-43.
————2002, "Stones Making Sense: What Obsidian Could Tell about the Origins of the Central Anatolian Neolithic", Gerard ve Thissen 2002 içinde, 79-92.
Bintliff, J., 2004, "Time, Structure and Agency: The Annales, Emergent Complexity and Archaeology", J. Bintliff (der.), *A Companion to Archaeology,* Malden ve Oxford: Blackwell 174-94.
Biran, A., 1993, "Tel Dan", E. Stern (der.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land,* cilt I: *Kudüs: Israel Exploration Society & Carta,* New York: Simon & Schuster, 323-32.

Bisheh, G., 2001, "One Damn Illicit Excavation after Another: The Destruction of the Archaeological Heritage of Jordan", Brodie vd. 2001, 115-18.

Bispham, E., 2007, "The Samnites", G. Bradley vd. 2007 içinde, 179-223.

Bisset, N.G., J.G. Bruhn ve M.H. Zenk, 1996, "The Presence of Opium in a 3500 Year Old Cypriote Base-ring Juglet", *AL* 6: 203-4.

Bisson de la Roque, F., G. Contenau ve F. Chapouthier, 1953, "Le Trésor de Tod", *Documents de Fouilles de l'Institut Français d'Archéologie Oriental du Cairo 11*.

Black, E., B. Hoskins, J. Slingo ve D. Brayshaw, 2011, "The Present-day Climate of the Middle East", Mithen ve Black 2011 içinde, 13-24.

Blake, E., 1998, "Sardinia's Nuraghi: Four Millennia of Becoming", *WA* 30: 59-71.

---------- 2001, "Constructing a Nuragic Locale: The Spatial Relationship between Tombs and Towers in Bronze Age Sardinia", *AJA* 105: 145-61.

---------- 2005, "The Material Expression of Cult, Ritual and Feasting", Blake ve Knapp 2005 içinde, 102-29.

---------- 2008, "The Mycenaeans in Italy: A Minimalist Position", *Papers of the British School at Rome* 76: 1-34.

---------- ve A.B. Knapp (der.), 2005, *The Archaeology of Mediterranean Prehistory,* Oxford ve Malden: Blackwell.

Blanton, R.E., 1998, "Beyond Centralization: Steps toward a Theory of Egalitarian Behaviour in Archaic States", Feinman ve Marcus 1998 içinde, 135-71.

Blondel, J., 2006, "The 'Design' of Mediterranean Landscapes: A Millennial Story of Humans and Ecological Systems during the Historic Period", *Human Ecology* 34: 713-29.

Blondel, J., J. Aronson, J.-Y. Bodiou ve G. Boeuf, 2010, *The Mediterranean Region: Biological Diversity in Time and Space, ikinci basım, Oxford ve New York: Oxford Up.*

Blue, L., 1997, "Cyprus and Cilicia: Typology and Palaeography of Second Millennium Harbours", Swiny vd. 1997 içinde, 31-43.

Blumler, M., 1996, "Ecology, Evolutionary Theory and Agricultural Origins", D.R. Harris 1996 içinde, 25-50.

Boardman, J., 1980, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade, gözden geçirilmiş basım, Londra ve New York: Thames & Hudson.*

Boaretto, E., W. Xiaohong, Y. Jiarong vd., 2009, "Radiocarbon Dating of Charcoal and Bone Collagen Associated with Early Pottery at Yuchanyan Cave, Hunan Province, China", *PNAS* 106: 9595-600.

Bocquet-Appel, J.-P. ve O. Bar-Yosef (der.) 2008, *The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences,* New York: Springer.

----------ve P.Y. Demars, 2000, "Population Kinetics in the Upper Paleolithic in Western Europe", *JAS* 27: 551-70.

Boëda, E., S. Bonilauri, J. Connan vd. 2008, "Middle Paleolithic Bitumen Use at Umm el Tlel around 70,000 BP", *Antiquity* 82: 853-61.

----------, J.M. Geneste ve C. Griggo, 1999, "A Levallois Point Embedded in the Vertebra of a Wild Ass (Equus africanus): Hafting, Projectiles and Mousterian Hunting Weapons", *Antiquity* 73: 394-402.

Boenzi, F.M. Caldara, M. Moresi ve L. Pennetta, 2002, "History of the Salpi Lagoon-sabhka (Manfredonia Gulf, Italy)", *Il Quaternario* 14: 93-104.

Bogaard, A., 2005, "'Garden Agriculture' and the Nature of Early Farming in Europe and the Near East", *WA* 37: 177-96.

Boileau, M.-C, I. Badre, E. Capet vd., 2010, "Foreign Ceramic Tradition, Local Clays: The Handmade Burnished Ware of Tell Kazel (Syria)", *JAS* 37: 1678-89.

Bokbot, Y., 2005, "La Civilizacion del Vaso Campaniforme en Marruecos y La Cuestion del Sustrato Calcolitico Precampaniforme", M. Rojo Guerra, R. Garrido-Pena ve I. García-Martínez de Lagran (der.), *El Campaniforme en la Peninsula Ibérica y su Contexto Europeo,* Valladolid: Universidad de Valladolid, 137-59.

Bolger, D. ve L.C. Maguire (der.), 2010, *The Development of Pre-state Communities in the Ancient Near East,* Oxford ve Oakville: Oxbow.

Bolle, H.-J., 2003, "Climate, Climate Variability, and Impacts in the Mediterranean Areka: An Overview", H.-J. Bolle (der.), *Mediterranean Climate: Variability and Trends,* Londra ve New York: Springer, 5-86.

Bonfante, L. ve V. Karageorghis (der.), 2001, *Italy and Cyprus in Antiquity 1500-450 BC, Lefkoşa*: The Costakis and Leto Severis Foundation.

Bonfiglio, L. ve A.C. Marra, F. Masini vd., 2002, "Pleistocene Faunas of Sicily: A Review", Waldren ve Ensenyat 2002 içinde, 428-36.

Bonhomme, F., A. Orth, T. Cucchi vd., 2004, "A New Species of Wild Mice on the Island of Cyprus", *Comptes Rendus Biologiques* 327: 501-7.

Bonhomme, F., A. Orth, T. Cucchi vd., 2011, "Genetic Differentiation of the House Mouse around the Mediterranean Basin: Matrilineal Footprints of Early and Late Colonization", *Proceedings of the Royal Society B* 278: 1034-43.

Bonino, M., 1990, "A Neolithic Boat in the Adriatic", *Mariner's Mirror* 76: 113-15.

Bonn-Muller, E., 2010, "First Minoan Shipwreck", *Archaeology* 63: 44-7.

Bonsall, C., (der.) 1989, *The Mesolithic in Europe,* Edinburgh: J. Donald.

Borghouts, J.F., 1988, "Surveying the Delta: Some Retrospects and Prospects", van den Brink 1988 içinde, 3-8.

Borgna, E. ve P.C. Guida, 2009, "Seafarers and Land-travellers in the Bronze Age of the Northern Adriatic", Forenbaher 2009a, 89-104.

Bosch, E., F. Calafell, D. Comas vd., 2001, "High-resolution Analysis of Human Y-chromosome Variation Shows a Shanp Discontinuity and Limited Gene Flow between Northwestern Africa and the Iberian Peninsula", *American Journal of Human Genetics* 68: 1019-29.

Botto, M., 2004-5, "Da 'Sulky' a Huelva: Considerazioni sui Commerci Fenici nel Mediterraneo Antico", *Annali di Archeologia e Storia Antica* 11-12: 9-27.

--------- 2007, "I Rapporti fra la Sardegna e le Coste Medio-Tirreniche della Penisola Italiana: La Prima Metà del I Millennio aC", G.M. Della Fina (der.), *Etruschi, Greci, Fenici e Cartaginesi nel Mediterraneo Centrale,* Roma: Quasar, 75-136.

Bounni, A., E. Lagarce ve J. Lagarce, 1998, *Ras Ibn Hani I: La Palais Nord du Bronze Récent,* Beyrut: Institut Français du Proche-Orient.

Bourke, S., 2001, "The Chalcolithic Period", B. MacDonald, R. Adams ve P. Bienkowski (der.), *The Archaeology of Jordan* içinde, Sheffield: Sheffield Academic, 107-62.

Bourriau, A., L. Smith ve M. Serpico, 2001, "The Provenance of Canaanite Amphorae Found at Memphis and Amarna in the New Kingdom", Shortland 2001 içinde, 113-46.

Bourriau, J., 2000, "The Second Intermediate Period (c. 1650-1550 BC)", I. Shaw 2000a içinde, 184-217.

--------- 2004, "The Beginnings of Amphora Production in Egypt," J. Bourriau ve Phillips 2004, 78-95.

--------- ve J. Phillips, 2004, *Invention and Innovation: The Social Context of Technological Change 2: Egypt, The Aegean and the Near East, 1650-1150 BC,* Oxford: Oxbow.

Bouville, C., 1987, "Les Restes Humains de la Baume Fontbregoua a Salernes (Var)", J. Guilaine (der.), *Premières Communautés Paysannes en Mèditerranèe Occidentate* içinde, Paris: CNRS, 501-5.

Bouzouggar, A. ve R.N.E. Barton, 2012, "The Identity and Timing of the Aterian in Morocco", Hublin ve McPherron 2012 içinde, 93-106.

----------, --------, M. Vanhaeren vd. 2007,

"82,000-year-old Shell Beads from North Africa and Implications for the Origins of Modern Human Behavior", *PNAS* 104: 9964-69.

Bover, P. ve J.A. Alcover, 2003, "Understanding Late Quaternary Extinctions: The Case of Myotragus balearicus (Bate 1909)", *JB* 30: 771-81.

Bowen, R.L., 1960, "Egypt's Earliest Sailing Ships", *Antiquity* 34: 117-31.

Bradley, G., 2007, "Romanization: The End of the Peoples of Italy?", G. Bradley vd. 2007, 295-322.

---------, E. Isayev ve C. Riva (der.), 2007, *Ancient Italy: Regions without Boundaries,* Exeter: Exeter UP.

Bradley, R., C. Chippindale ve K. Helskog, 2001, "Post-Paleolithic Europe", D.S. Whitley (der.), *Handbook of Rock Art Research,* Oxford ve Walnut Creek: AltaMira, 482-529.

Brandherm, D. ve M. Trachsel (der.), 2008, *A New Dawn for the Dark Age? Shifting Paradigms in Mediterranean Iron Age Chronology,* Oxford: Archaeopress.

Branigan, K., 1991, "Mochlos-An Early Aegean 'Gateway Community'?", Laffineur ve Basch 1991 içinde, 97-105.

---------- (der.), 2001a, *Urbanism in the Aegean Bronze Age,* Londra: Sheffield Academic.

---------- 2001b, "Aspects of Minoan Urbanism", Branigan 2001a, 38-50.

Braudel, F., 1972a, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, iki cilt, İngilizce çeviri, Berkeley ve Londra: California UP.* [Türkçesi: *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 cilt, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1993-1994.]

---------- 1972b, "Personal Testimony", *Journal of Modern History* 44: 448-67.

---------- 1980, *On History, İngilizce çeviri, Londra: Weidenfeld & Nicolson,* Chicago: Chicago UP. [Türkçesi: Tarih Üzerine Yazılar, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.]

---------- 1982-84, *Civilization and Capitalism, üç cilt, İngilizce çeviri, Londra: Collins, New York: Harper & Row.* [Türkçesi: Maddi Uygarlık, *Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar*, cilt 1: Gündelik Hayatın Yapıları, cilt 2: Mübadele Oyunları, cilt 3: Dünyanın Zamanı, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.]

---------- 1989-90, *The Identity of France, iki cilt, İngilizce* çeviri, Londra: Fontana.

---------- 2001, *The Mediterranean in the Ancient World, İngilizce çeviri, Londra ve New York: Allen Lane.* [Türkçesi: Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ, çev. Ali Berktay, Metis, İstanbul, 2007.]

Braun, E., 2002, "Egypt's First Sojourn in Canaan", van den Brink ve Levy 2002, 173-89 içinde.

---------- 2003, "South Levantine Encounters with Ancient Egypt at the Beginning of the Third Millennium", Matthews ve Roemer 2003 içinde, 21-38.

--------- ve E.C.M. van den Brink, 2008, "Appraising South-Levantine-Egyptian Interaction: Recent Discoveries from Israel and Egypt", Midant-Reynes ve Tristant 2008, 643-88.

Breasted, J.H., 1906, *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest,* IV. cilt, Chicago: Chicago UP.

Breniquet, C., 2008, *Essai sur le Tissage en Mésopotamie: Des Premières Communautés Sédentaires au Milieu du IIIe Millénaire avant J.-C.*, Paris: De Boccard.

Brett, M. ve E. Fentress, 1996, *The Berbers,* Oxford ve Cambridge: Blackwell.

Breunig, P.K. Neumann ve W. van Neer, 1996, "New Research on the Holocene Settlement and Environment of the Chad Basin in Nigeria", *AAR* 14: 111-45.

Briant, P., 2002, *From Cyprus to Alexander: A History of the Persian Empire, İngilizce çeviri, Winona Lake*: Eisenbrauns.

Briggs, A.W., J.M. Good, R.E. Green vd., 2009, "Targeted Retrieval and Analysis of Five Neandertal mtDNA Genomes", *Science* 325: 318-31.

Brodie, N., 2008, "The Donkey: An Appropriate Technology for Early Bronze Age Land Transport and Traction", Brodie vd. 2008 içinde, 299-304.

---------, J. Doole ve C. Renfrew (der.), 2001, *Trade in Illicit Antiquities: The Destruction of the World's Archaeological Heritage*, Cambridge: MIAR.

---------, ---------, G. Gavalas ve C. Renfrew (der.), 2008, *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades,* Cambridge ve Oakville: MIAR.

---------, --------- ve P. Watson, 2000, *Stealing History: The Illicit Trade in Cultural Material,* Cambridge: MIAR.

Brody, A., 1998, *"Each Man Cried to His God": The Specialized Religion of Canaanite and Phoenician Seafarers*, Atlanta: Scholars.

Bron, C., F. Lissarrague, C. Berard vd. (der.), 1984, *La Cité des Images: Religion et Société en Grèce Antique,* Paris: F. Nathan.

Broodbank, C., 1989, "The Longboat and Society in the Cyclades in the Keros-Syros Culture", *AJA* 93: 319-37.

———— 1993, "Ulysses without Sails: Trade, Distance, Knowledge and Power in the Early Cyclades", *WA* 24: 315-31.

———— 1999, "Colonization and Configuration in the Insular Neolithic of the Aegean", Halstead 1999a, 15-41.

———— 2000, *An Island Archaeology of the Early Cyclades,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

———— 2004, "Minoanisation", *PCPS* 50: 46-91.

———— 2006, "The Origins and Early Development of Mediterranean Maritime Activity", *JMA* 19, 199-230.

———— 2007, "The Pottery", Renfrew, Doumas vd. 2007, 115-237.

———— 2008, "Long after Hippos, Well before Palaces: A Commentary on the Cultures and Contexts of Neolithic Crete", Isaakidou ve Tomkins 2008, 273-90.

———— 2010a, "Braudel's Bronze Age", O. Krzyszkowska (der.), *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren,* Londra: British School at Athens, 33-40.

———— 2010b, "'Ships A-sail from over the Rim of the Sea': Voyaging, Sailing and the Making of Mediterranean Societies c. 3500-800 BC", Anderson vd. 2010, 249-64.

———— 2011, "The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Andrew Sherratt", T.C. Wilkinson vd. 2011, 27-36.

———— ve E. Kiriatzi, 2007, "The First 'Minoans' of Kythera Re-visited: Technology, Demography, and Landscape in the Prepalatial Aegean", *AJA* 111: 241-74.

———— ve T.F. Strasser, 1991, "Migrant Farmers and the Neolithic Colonization of Crete", *Antiquity* 65: 233-45.

Brooks, N., 2006, "Cultural Responses to Aridity in the Middle Holocene and Increased Social Complexity", *QI* 151: 29-49.

———— 2010, "Human Responses to Climatically-driven Landscape Change and Resource Scarcity: Learning from the Past and Planning for the Future", I.P. Martini ve W. Chesworth (der.), *Landscapes and Societies: Selected Cases,* Londra: Springer, 43-66.

————, N. Drake, S. McLaren ve K. White, 2003, "Studies in Geography, Geomorphology, Environment and Climate", Mattingly 2003 içinde, 37-74.

Brown, K., 2004, "Aerial Archaeology of the Tavoliere: The Italian Air Photographic Record and the Riley Archive", *ARP* 9: 123-46.

Brown, T. ve K. Brown, 2011, *Biomolecular Archaeology: An Introduction,* Chichester ve Malden: Wiley-Blackwell.

Brun, P. ve B. Chaume, 1997, *Vix et les Ephémères Principautés Celtiques,* Paris: Errance.

Bryan, B.M., 2000, "The Eighteenth Dynasty before the Amarna Period (c. 1550-1352 BC)", I. Shaw 2000a içinde, 218-71.

Bryce, T., 2002, *Life and Society in the*

Hittite World, Oxford ve New York: Oxford UP.
————2005, *The Kingdom of the Hittites, yeni basım, Oxford ve New York: Oxford UP.*
————2006, *The Trojans and Their Neighbours,* Londra ve New York: Routledge.
Brysbaert, A., 2008, *The Power of Technology in the Bronze age Eastern Mediterranean: The Case of the Painted Plaster,* Londra ve Oakville: Equinox.
Buchner, G. ve D. Ridgway, 1993, *Pithekoussai I: La Necropoli,* Roma: Giorgio Bretschneider.
Bulbeck, D., 2007, "Where River Meets Sea", *CA* 48: 315-21.
Bunimovitz, S., 1995, "On the Edge of Empires – Late Bronze Age (1500-1200 BCE)", Levy 1995a, 320-31.
Burke, B., 1999, "Purple and the Aegean Textile Trade of the Early Second Millennium BC", P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur ve W.D. Niemeier (der.), *MELETEMETA: Studies in Aegean Archaeology* içinde, Liege: Université de Liège, 75-82.
Burkert, W., 1992, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age,* Cambridge ve Londra: Harvard UP.
Burns, B.E., 2010, *Mycenaean Greece, Mediterranean Commerce, and the Formation of Identity,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Burr, V., 1932, *Nostrum Mare: Ursprung und Geschichte der Namen des Mittelmeeres und seiner Teilmeere in Altertum,* Stuttgart: W. Kohlhammer.
Burroughs, W.J., 2005, *Climate Change in Prehistory: The End of the Reign of Chaos,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Burton, M. ve T.E. Levy, 2006, "Appendix I: Organic Residue Analysis of Selected Vessels from Gilat. Gilat Torpedo Jars", Levy 2006 içinde, 849-62.
Bushnell, L., 2012, "Fragrant Copying? Mycenaean Perfumed Oil and the Role of Cyprus", A. Georgiou (der.), *Cyprus: An Island Culture. Society Relations from the Bronze Age to the Venetian Period* içinde, Oxford ve Oakville: Oxbow, 196-209.
Butzer, K.W., 1976, *Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology,* Chicago ve Londra: Chicago UP.
————1997, "Late Quaternary Problems of the Egyptian Nile: Stratigraphy, Environments, Prehistory", *Paléorient* 23: 151-73.
————2002, "Geoarchaeological Implications of Research in the Nile Delta", van den Brink ve Levy 2002 içinde, 83-97.
Buxó, R., 2008, "The Agricultural Consequences of Colonial Contacts on the Iberian Peninsula in the First Millennium BC", *Vegetation History and Archaeobotany* 17: 235-36.
————, N. Rovira ve C. Saüch, 2000, "Les Restes Vegetals de Llavors i Fruits", A. Bosch, J. Chinchilla ve J. Tarrus (der.), *El Poblat Lacustre Neolitic de la Draga: Excavacions de 1990 a 1998,* Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 129-40.
Byrd, B.F., 2000, "Households in Transition: Neolithic Social Organization within Southwest Asia", Kuijt 2000a, 63-98.
————2005, *Early Village Life at Beidha, Jordan: Neolithic Spatial Organization and Vernacular Architecture: The Excavations of Mrs. Diana Kirkbride-Helbaek,* Oxford ve New York: Oxford UP.
Cadogan, G., E. Hatzaki ve A. Vasilakis, 2004, *Knossos: Palace, City, State,* Londra: British School at Athens.
Calado, M. ve I. Rocha, 2008, "Sources of Monumentality: Standing Stones in Context (Fontainhas, Alentejo Central, Portugal)", Diniz 2008 içinde, 61-70.
Callender, G., 2000, "The Middle Kingdom Renaissance (c. 2055-1650 BC)", I. Shaw 2000a, 137-71.
Callot, O., 1987, "Les Huileries d u Bronze Récent à Ougarit: Premiers Eléments pour une Etudein", Yon 1987 içinde, 197-212.
Calvet, Y., 2000, "The House of Urtenu", *Near Eastern Archaeology* 63: 210-13.
————2007, "Ugarit: The Kingdom and the City-Urban Features", K.I. Younger (der.) , *Ugarit at Seventy-five,* Winona Lake: Eisenbrauns, 101-11.
————ve Y. Castel, 2004, "La Vie dans la Capitale d'Ougarit", G. Galliano ve Y. Castel (der.), *Le Royaume d'Ougarit aux Origines de l'Alphabet,* Paris: Somogy Editions d'Art, 218-39.
Cambitoglou, A., J.M. Birmingham ve J.R. Green, 1971, *Zagora 1: Excavations of a Geometric Settlement on the Island of Andros, Greece,* Sydney: Sydney UP.
————, ————, J.J. Coulton, A. Birchall ve J.R. Green, 1988, *Zagora 2: Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros, Greece,* Atina: Archaelogical Society.
Campbell, D., 2010, "Modelling the Agricultural Impacts of the Earliest Large Villages at the Pre-pottery Neolithic-Pottery Neolithic Transition", W. Finlayson ve Warren 2010 içinde, 173-83.
Camps, G., 1974, *Les Civilisations Préhistoriques de l'Afrique du Nord,* Paris: Doin.
————1982, "Beginnings of Pastoralism and Cultivation in Northwest Africa and the Sahara: Origins of the Berbers", J.D. Clark (der.), *The Cambridge History of Africa,* cilt I: *From the Earliest Times to c.500 BC* içinde, Cambridge: Cambridge UP, 548-612.
Camps, M. ve C. Szmidt (der.), 2009, *The Mediterranean from 50,000 to 25,000 BP: Turning Points an New Directions,* Oxford ve Oakville: Oxbow.
Canet, H. ve J.-L. Roudil, 1978, "Le Village Chalcolithique de Cambous à Viols-en-Laval (Hérault)", *Gallia Préhistoire* 21: 143-88.
Cañete, C., 2010, "Classifying an Oxymoron: On Black-boxes, Materiality and Identity in the Scientific Representation of the Mediterranean", van Dommelen ve Knapp 2010, 19-37.
————ve J. Vives-Ferrándiz, 2011, "Almost the Same", Dynamic Domination and Hybrid Contexts in Iron Age Lixus, Larache, Morocco", *WA* 43: 124-43.
Caneva, I., 1999, "Mersin-Yumuktepe in the Seventh Millennium BC: An Updated View", Özdoğan ve Başgelen 1999, cilt 3 içinde, 1-29.
Carbonell, E. ve Z. Castro-Curel, 1992, "Paleolithic Wooden Artefacts from the Abric Romani (Capellades, Barcelona, Spain)", *JAS* 19: 195-228.
————, M. Mosquera, M. Rodríquez vd., 2008, "Eurasian Gates: The Earliest Human Dispersals", *Journal of Antropological Research* 64: 195-228.
Carpentier, J. ve F. Lebrun, 1998, *Histoire de la Méditerranée,* Paris: Seuil.
Carrión, J.S., S. Fernandez, G. Jimenez-Moreno vd., 2010, "The Historical Origins of Aridity and Vegetation Degradation in Southeastern Spain", *Journal of Arid Environments* 74: 731-36.
————, C. Finlayson, S. Fernandez vd., 2008, "A Coastal Reservoir of Biodiversity for Upper Pleistocene Human Populations: Palaeoelogical Investigations in Gorham's Cave (Gibraltar) in the Context of the Iberian Peninsula", *QSR* 27: 2118-35.
Carter, J.C., 2006, *Discovering the Greek Countryside at Metaponto,* Ann Arbor: Michigan UP; Bristol: Bristol UP.
Carter, R.A., 2010, "The Social and Environmental Context of Neolithic Seafaring in the Persian Gulf", A. Anderson vd. 2010, 191-202.
Casson, L., 1971, Ships and Seamanship in the Ancient World, Princeton: Princeton UP.
Castagnino Berlinghieri, E.F., 2003, *The Aeolian Islands, Crossroads of Mediterranean Maritime Routes: A Survey on Their Maritime Archaeology and Topography from the Prehistoric to the Roman Periods,* Oxford: Archaeopress.
Castells, M., 2010, *The Rise of the Network*

Society, ikinci basım, Chichester ve Malden: Wiley-Blackwell.

Castro, P.V., R. Chapman, S. Gili vd., 1999, "Agricultural Production and Social Change in the Bronze Age of Southeast Spain: The Gatas Project", *Antiquity* 73: 846-56.

———, ———, ——— vd., 2000, "Archaeology and Desertification in the Vera Basin (Almeira, Southeast Spain)", *EJA* 3: 147-66.

Caubet, A. ve F. Poplin, 1987, "Matières Dures Animales: Etude du Matériau", Yon 1997 içinde, 273-306.

Cauliez, J., 2011, "Restitution des Aires Culturelles au Néolithique Final dans le Sud-est de la France: Dynamiques de Formation et d'Evolution des Styles Céramiques", *Gallia Préhistoire* 53: 85-202.

Cauvin, J., 2000, *Birth of the Gods and the Origins of Agriculture, İngilizce* çeviri, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Cavanagh, W.G., 2004, "WYSIWYG: Settlement and Territoriality in Southern Greece during the Early and Middle Neolithic Periods", *JMA* 17: 165-89.

——— ve C. Mee, 1998, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece,* Jonsered: Paul Aströms.

Cawkwell, G., 2005, *The Greek Wars: The Failure of Persia,* New York ve Oxford: OUP.

Caylus, A.C.F. de, 1752-67, *Recueil d'Antiquités Egyptiennes, Etrusques, Grecques, Gauloises*, Paris.

Cazzella, A., 2003, "L'Adriatico nel Neolitico e nell'Eneolitico", Lenzi 2003 içinde, 38-48.

——— ve M. Moscoloni, 1999, "The Walled Bronze Age Settlement of Coppa Navigata, Manfredonia and the Development of Craft Specialisation in Southeastern Italy", Tykot vd. 1999, 205-16.

———, A. Pace ve G. Recchia, 2007, "Cultural Contacts and Mobility between the South Central Mediterranean and the Aegean during the Second Half of the 3rd Millennium BC", Antoniadou ve Pace 2007, 243-60.

——— ve G. Recchia, 2008, "A View from the Apennines: The Role of the Inland Sites in Southern Italy during the Bronze Age", Grimaldi vd. 2008, 137-43.

——— ve ———, 2009, "The 'Mycanaeans' in the Central Mediterranean: A Comparison between the Adriatic and the Tyrrhenian Seaways", *Pasiphae* 3: 27-40.

Ceccarelli, P., 2012, "Naming the Aegean Sea", *MHR* 27: 25-49.

Celestino, S., N. Rafel ve X.-L. Armada (der.), 2008, *Contacto Cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico (Siglos XII-VIII Ane): La Precolonización a Debate,* Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas.

Celestino Pérez, S., 2009, "Precolonization and Colonisation in the Interior of Tartessos", Dietler ve López-Ruiz 2009 içinde, 229-553.

Çevik, Ö., 2007, "Emergence of Different Social Systems in the EBA Anatolia: Urbanization versus Centralization", *AS* 57: 131-40.

Chadwick, J., 1992, *The Decipherment of Linear B, gözden geçirilmiş ikinci basım, Cambridge: Cambridge UP.*

Chambon, P., 2000, "Les Pratiques Funeraires dans les Tombes Collectives de la France Néolithique", *BSPF* 97: 265-74.

Chapman, J., 1988, "Ceramic Production and Social Differentation: The Dalmatian Neolithic and the Western Mediterranean", *JMA* 1: 3-25.

——— ve R. Shiel, 1993, "Social Change and Land Use in Dalmatia", *PPS* 59: 61-104.

———, ——— ve S. Batović, 1996, *The Changing Face of Dalmatia: Archaeological and Ecological Studies in a Mediterranean Landscape,* Londra ve New York: Leicester UP.

Chapman, R., 1990, *Emerging Complexity: The Later Prehistory of Southeast Spain, Iberia and the West Mediterranean,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

——— 2000, "Review of Germán Delibes de Castro, ed. Minerales y Metales en la Prehistoria Reciente. Algunos Testimonios de Su Explotación y Laboreo en la Peninsula Ibérica. (Studia Archaeológica 88, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1998)", *EJA* 3: 273-75.

——— 2003, *Archaeologies of Complexity,* Londra ve New York: Routledge.

——— 2005, "Changing Social Relations in the Mediterranean Copper and Bronze Ages", Blake ve Knapp 2005 içinde, 77-101.

——— 2008, "Producing Inequalities: Regional Sequences in Later Prehistoric Southern Spain", *JWP* 21: 195-260.

Charvat, P., 2002, *Mesopotamia before History,* Londra ve New York: Routledge.

Chataigner, C., J.I. Poidevin ve N.O. Arnaud, 1998, "Turkish Occurences of Obsidian and Use by Prehistoric Peoples in the Near East from 14,000 to 6000 BP", *Journal of Vulcanology and Geothermal Research* 85: 517-37.

Chaunu, P., 1978, *European Expansion in the Later Middle Ages, İngilizce çeviri, Oxford ve New York: North Holland.*

Chelidonio, G., 2001, "Manufatti Litici su Ciottolo da Milos (Isole Cicladi) (Nota Preliminare)", *Pegaso* 1: 116-44.

Chenery, C.A. ve J.A. Evans, 2011, "A Summary of the Strontium and Oxygen Isotope Evidence for the Origins of Bell Beaker Individuals Found near Stonehenge", A. Fitzpartrick (der.), *The Amesbury Archer and the Boscombe Bowmen: Bell Beakers Burials on Boscombe Down,* Amesbury, Wiltshire içinde, Salisbury: Wessex Archaeology, 185-91.

Chernykh, E.N., 1992, *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Cherry, J.F., 1981, "Pattern and Process in the Earliest Colonization of the Mediterranean Islands", PPS 47: 41-68.

——— 1983, "Evolution, Revolution, and the Origins of Complex Society in Minoan Crete", O. Krzyszkowska ve L. Nixon (der.), *Minoan Society* içinde, Bristol: Bristol Classical, 19-45.

——— 1984, "The Emergence of the State in the Prehistoric Aegean", *PCPS* 30: 18-48.

——— 1985, "Islands out of the Stream: Isolation and Interaction in Early East Mediterranean Insular Prehistory", A.B. Knapp ve T. Stech (der.), *Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and Eastern Mediterranean*, Los Angeles: Institute of Archaeology, 12-29.

——— 1988, "Pastoralism and the Role of Animals in the Pre-and Protohistoric Economies of the Aegean", Whittaker 1988 içinde, 4-34.

——— 1990, "The First Colonization of the Mediterranean Islands: A Review of Recent Research", *JMA* 3: 145-221.

——— 1992, "Paleolithic Sardinians? Some Questions of Evidence and Method", Tykot ve Andrews 1992 içinde, 28-39.

——— 2003, "Archaeology beyond the Site: Regional Survey and Its Future", J.K. Papadopoulos ve Leventhal 2003, 137-60.

——— 2004, "Mediterranean Island Prehistory: What's Different and What's New?", S.M. Fitzpatrick (der.), *Voyages of Discovery: The Archaeology of Islands,* Westport: Praeger, Oxford: Harcourt Education, 233-48.

——— 2010, "Sorting out Crete's Prepalatial Off-Island Interactions", W.A. Parkinson ve Galaty 2010 içinde, 107-40.

——— ve R. Torrence, 1982, "The Earliest Prehistory of Melos", C. Renfrew ve M. Wagstaff (der.), *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos,* Cambridge ve New York: Cambridge UP, 24-34.

Chesson, M.S., 2003, "Households, Houses, Neighbourhoods and Corporate Villages: Modelling the Early Bronze

Age as a House Society", *JMA* 16: 79-102.
————ve G. Philip, 2003, "Tales of the City? 'Urbanism' in the Early Bronze Age Levant from Mediterranean and Levantine Perspectives", *JMA* 16: 3-16.
Chikhi L., R.A. Nichols, G. Barbujani ve M.A. Beaumont, 2002, "Y Genetic Data Support the Neolithic Demic Diffusion Model", *PNAS* 99: 11008-13.
Chilardi, S., D.W. Frayer, P. Gioia vd., 1996, "Fontana Nuova di Ragusa (Sicily, Italy): Southernmost Aurignacian Site in Europe", *Antiquity* 70: 553-63.
Childe, V.G., 1942, *What Happened in History*, Harmondsworth: Penguin.
————1957, *The Dawn of European Civilization, gözden geçirilmiş altıncı basım, Londra: Routledge & Kegan Paul.*
Chippindale, C., 1998, *A High Way to Heaven: Clarence Bicknell and the 'Vallée des Merveilles'*, Tende: Conseil Général des Alpes-Maritimes.
Christie, N. (der.), 1995, *Settlement and Economy in Italy, 1500 BC to AD 1500,* Oxford: Oxbow.
Churchill, S., V. Formicola, T. Holliday vd., 2000, "The Upper Paleolithic Population of Europe in an Evolutionary Perspective", Roebroeks vd. 2000 içinde, 31-58.
Cialowicz, K.M., 2007, *Ivory and Gold: Beginnings of Egyptian Art,* Poznan: Poznan Prehistoric Society.
Cierny, J. ve G. Weisgerber, 2003, "Bronze Age Tin Mines in Central Asia", Giumlia-Mair ve Lo Schiavo 2003, 23-31.
Cilia, D. (der.), 2004, *Malta before History: The World's Oldest Free-standing Stone Architecture,* Sliema: Miranda.
Clark, G. ve S. Piggott, 1965, *Prehistoric Societies,* Londra: Hutchinson, New York: Knopf.
Clark, J.D. ve S.A. Brandt (der.), 1984, *From Hunters to Farmers: Considerations of the Causes and Consequences of Food Production in Africa,* Berkeley ve Londra: California UP.
Clark, P.U., A.S. Dyke, J.D. Shakun vd., 2009, "The Last Glacial Maximum", *Science* 325: 710-14.
Clarke, A. ve U. Frederick, 2006, "Closing the Distance: Interpreting Cross-cultural Engagements through Indigenous Rock Art", Lilley 2006 içinde, 116-334.
Clarke, D., 1973, "Archaeology: The Loss of Innocence", *Antiquity* 47: 6-18.
Clarke, J. (der.), 2005, *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean,* Oxford: Oxbow.
————, C. McCartney ve A. Wasse'nin katkılarıyla, 2007, *On the Margins of Southwest Asia: Cyprus during the 6th to 4th Millennia BC,* Oxford ve Oakville: Oxbow.
Cleyet-Merle, J.-J., 1990, *La Préhistoire de la Peche,* Paris: Errance.
————ve S. Madelaine, 1995, "Inland Evidence of Human Sea Coast Exploitation in Paleolithic France", A. Fischer 1995 içinde, 303-8.
Cline, E.H., 1998, "Amenhotep III, the Aegean, and Anatolia", D. O'Connor ve E.H. Cline (der.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign* içinde, Ann Arbor: Michigan UP, 236-50.
————2009, *Sailing the Wine-dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean, gözden geçirilmiş basım, Oxford: Archaeopress.*
————(der.), 2010, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC),* Oxford ve New York: Oxford UP.
————ve D. Harris-Cline (der.), 1998, *The Aegean and the Orient in the Second Millennium,* Liege: Université de Liège, Austin: Texas UP.
Close, A.E., 2002, "Sinai, Sahara, Sahel: The Introduction of Domestic Caprines to Africa", T. Lenssen-Erz, U. Tegtmeier ve S. Kröpelin vd., *Tides of the Desert: Contributions to the Archaeology and Environmental History of Africa in Honour of Rudolph Kuper* içinde, Köln: Heinrich-Barth-Institut, 459-70.
————2009, "The Middle-Upper Paleolithic Hiatus of Insular North Africa", M. Camps ve Szmidt 2009 içinde, 35-50.
Clottes, J., (der.), 2000, "Art between 30,000 and 20,000 BP", Roebroeks vd. 2000 içinde, 87-104.
---------- (der.), 2003, *Return Chauvet Cave: Excavating the Birthplace of Art: The First Full Report,* Londra: Thames & Hudson.
————, J. Courtin ve L. Vanrell, 2005, *Cosquer Redécouvert,* Paris: Seuil.
Cohen, R. ve R. Westbrook (der.), 2000, *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations,* Baltimore: Johns Hopkins UP.
Coldstream, J.N. ve G.L. Huxley, 1972, *Kythera: Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens,* Londra: Faber & Faber, 1973, Park Ridge: Noyes.
Coleman, J.E, 1977, *Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery,* Princeton: American School of Classical Studies.
Colledge, S. ve J. Conolly (der.), 2007, *The Origins and Spread of Domestic Plants in Southwest Asia and Europe,* Walnut Creek: Left Coast, Londra: Institute of Archaeology.
Colliga, A.M., 1998, "Le Nord-est de la Peninsule Ibérique (et la Baléares)", J. Guilaine (der.), *Atlas du Neolithique Europeen içinde,* cilt 2B: *L'Europe Occidentale,* Liège: Université de Liège, 763-824.
Collon, D., 1994, "Bull-leaping in Syria", *AL*4: 81-88.
————2005, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East, gözden geçirilmiş basım,* Londra: British Museum.
Colonese, A.C., M.A. Mannino, D.E. Bar-Yosef Mayer vd., 2011, "Marine Mollusc Exploitation in Mediterranean Prehistory: An Overview", *QI* 239: 86-103.
Colonna, G., 2003, "L'Adriatico tra VIII e Inizio V Secolo A. C. com Particolare Riguardo a Ruolo di Adria", Lenzi 2003 içinde, 146-75.
Commenge, C., 2006, "Gilat's Ceramics: Cognitive Dimensions of Pottery Production", Levy 2006 içinde, 394-506.
Conard, N.J. (der.), 2006, *When Neanderthals and Modern Humans Met,* Tübingen: Kerns.
Connors, C., 2004, "Monkey Business: Imitation, Authenticity, and Identity from Pithekoussai to Plautus", *Classical Antiquity* 23: 179-203.
Constantakopoulou, C., 2007, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World,* Oxford ve New York: OUP.
Cooper, E.N., 1992, "Trade, Trouble and Taxation along the Caravan Roads of the Mari Period", S.E. Orel (der.), *Death and Taxes in the Ancient Near East,* Lewiston ve Lampeter: E. Mellen, 1-15.
Cooper, L., 2006a, *Early Urbanism on the Syrian Euphrates,* New York ve Londra: Routledge.
————2006b, "The Demise and Regeneration of Bronze Age Urban Centers in the Euphrates Valley of Syria", Schwartz ve Nichols 2006, 18-37.
Cornell, T.J., 1995, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264BC),* Londra ve New York: Routledge.
Costa, L.J., 2004, *Corse Préhistorique: Peuplement d'une Île et Modes de Vie des Sociétés Insulaires (IXe-IIe Millénaires av. J.-C),* Paris: Errance.
————2007, *L'Obsidienne: Un Témoin d'Echanges en Mediterranee Prehistorique,* Paris: Errance.
Costa Caramé, M.E., M. Díaz-Zorita Bonilla, L. García Sanjuán ve D.W. Wheatley, 2010, "The Copper Age Settlement of Valencina de la Concepcion (Seville, Spain): Demography, Metallurgy and Spatial Organization", *Trabajos de Prehistoria* 67: 85-117.
Courtois, J.-C., 1990, "Yabninu et le Palais Sud d'Ougarit", *Syria* 67: 103-41.
Cremaschi, M., 1999, "Late Quaternary

Geological Evidence for Environmental Changes in South-western Fezzan (Lybian Sahara)", Cremaschi ve di Lernia 1999 içinde, 13-48.
————2001, "Holocene Climatic Changes in an Archaeological Landscape: The Case Study of Wadi Tanezzuft and Its Drainage Basin (SW Fezzan, Libyan Sahara)", *LS* 32: 3-27.
————ve S. di Lernia (der.), 1999, *Wadi Teshuinat: Palaeoenvironment and Prehistory in Southwestern Fezzan (Libyan Sahara),* Floransa: All'Insegna del Giglio.
————, C. Pizzi ve V. Valsecchi, 2006, "Water Management and Land Use in the Terramare and a Possible Climatic Co-factor in Their Abandonment: The Case Study of the Terramara of Poviglio Santa Rosa (Northern Italy)", *QI* 151: 87-98.
Crewe, L., 2007, *Early Enkomi: Regionalism, Trade and Society at the Beginning of the Late Bronze Age on Cyprus,* Oxford: Archaeopress.
Crielaard, J.P., V. Stissi ve G.J. van Wijngaarden (der.), 1999, *The Complex Past of Pottery: Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (Sixteenth to Early Fifth Centuries BC),* Amsterdam: J.C. Gieben.
Croissant, F. ve C. d'Ercole, 2010, "Sociétés, Styles et Identités", Etienne 2010 içinde, 311-68.
Cruz Berrocal, M., L. García Sanjuán ve A. Gilman (der.), 2013, *The Prehistory of Iberia: Debating Early Social Stratification and the State,* Londra ve New York: Routledge.
————ve J. Vicent Garcia, 2007, "Rock Art as an Archaeological and Social Indicator: The Neolithisation of the Iberian Peninsula", *JAA* 26: 676-97.
Cucchi, T., 2008, "Uluburun Shipwreck Stowaway House Mouse: Molar Shape Analysis and Indirect Clues about the Vessel's Last Journey", *JAS* 35: 2953-59.
————, A. Balaşescu, C. Bern vd., 2005, "First Occurrence of the House Mouse (Mus musculus domesticus Schwarz & Schwarz, 1943) in the Western Mediterranean: A Zooarchaeological Revision of Subfossil Occurrences", *Biological Journal of the Linnean Society* 84: 429-45.
————, A. Orth, J.-C. Auffray vd., 2006, "A New Endemic Species of the Subgenus Mus (Rodentia, Mammalia) on the Island of Cyprus", *Zootaxa* 1241: 1-36.
Cullen, H.M., P.B. deMenocal, S. Hemming vd., 2000, "Climate Change and the Collapse of the Akkadian Empire: Evidence from the Deep Sea", *Geology* 28: 379-82.
Cullen, T. (der.), 2001, *Aegean Prehistory: A Review,* Boston: Archaeological Institute of America.
Cunliffe, B., 1995, "Diversity in the Landscape: The Geographical Background to Urbanism in Iberia", Cunliffe ve Keay 1995 içinde, 5-28.
————2001, *Facing the Ocean: The Atlantic and Its Peoples,* Oxford ve New York: Oxford UP.
————2008, *Europe between the Oceans: Themes and Variations, 9000 BC-AD 1000,* New Haven ve Londra: Yale UP.
————ve S. Keay (der.), 1995a, *Social Complexity and the Development of Towns in Iberia: From the Copper Age to the Second Century AD,* Oxford ve New York: Oxford UP.
————ve ————1995b, "Introduction", Cunliffe ve Keay 1995a içinde, 1-4.
Cuozzo, M., 2007, "Ancient Campania: Cultural Interaction, Political Borders and Geographical Boundaries", G. Bradley vd. 2007, 224-67.
Currant, A.P., Y. Fernández-Jalvo ve C. Price, 2012, "The Large Mammal Remains from Vanguard Cave", R.N.E. Barton, C. Stringer ve J.C. Finlayson (der.), *Neanderthals in Context: A Report of the 1995-1998 Excavations at Gorham's and Vanguard Caves, Gibraltar,* Oxford: Oxford University School of Archaeology, 236-39.
Curtin, P.D., 1984, *Cross-cultural Trade in World History,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Curtis, J., 2009, "Phoenicians on the Balawat Gates", Maila-Afeiche 2009 içinde, 207-18.
Cutajar, N., R. Grima, A. Pace vd., 2009, "Spatial and Stratagraphic Analysis of Tarxien Cemetery Levels", Malone vd. 2009 içinde, 207-18.
Cutler, J., 2012, "Ariadne's Thread: The Adoption of Cretan Weaving Technology in the Wider Southern Aegean in the Mid-Second Millennium BC", M.-L. Nosch ve R. Laffineur (der.), *Kosmos: Jewellery, Adorment and Textiles in the Bronze Age,* Leuven: Peeters, 145-54.
D'Agostino, B., 1977, "Grecs et 'Indigènes' sur la Côte Tyrrhénienne au VII Siècle: La Transmission des Ideologies entre Elites Sociales", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations* 32: 3-20.
————1990, "Military Organization and Social Structure in Archaic Etruria", Murray ve Price 1990, 59-82.
Dalfes, H.N., G. Kukla ve H. Weiss (der.) 1997, *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse,* Londra ve New York: Springer.
Dalley, S., 1984, *Mari ve Karana: Two Old Babylonian Cities,* Piscataway: Gorgias.
D'Altroy, T.N., 2001, "Politics, Resources and Blood in the Inka Empire", Alcock vd. 2001 içinde, 201-26.
Dams, L., 1987, "Fish Images in Palaeolithic Cave Art", *Archaeology Today* 8: 16-20.
Dardis, G. ve B. Smith, 1997, "Coastal Zone Management", King vd. 1997, 273-99.
Darlas, A. 1999, "Palaeolithic Research in Kalamakia Cave, Areopolis, Peloponnese", Bailey vd. 1999, 293-302.
Daugas, J.-P., 2002, "Le Néolithique du Maroc: Pour un Modèle d'Evolution Chronologique et Culturelle", *Bulletin d'Archéologie Marocaine* 19: 135-75.
Davidson, I. ve W. Noble, 1992, "Why the First Colonisation of the Australian Region Is the Earliest Evidence of Modern Human Behaviour", *Archaeology in Oceania* 27: 135-42.
Davies, W. ve P. Gollop, 2003, "The Human Presence in Europe during the Last Glacial Period II: Climate Tolerance and Climate Preferences of Mid- and Late Glacial Hominids", van Andel ve Davies 2003 içinde, 131-46.
————, P. Valdes, C. Ross ve T.H. van Andel, 2003, "The Human Presence in Europe during the Last Glacial Period III: Site Clusters, Regional Climates and Resource Attractions", van Andel ve Davies 2003 içinde, 191-220.
Davis, J.L., 2000, "Warriors for the Fatherland: National Conciousness and Archaeology in Barbarian Epirus and Verdant Ionia, 1912-22", *JMA* 13: 76-98.
————ve J. Bennet, 1991, "Making Mycanaeans: Warfare, Territorial Expansion, and Represantations of the Other in the Pylian Kingdom", Laffineur 1991 içinde, 105-19.
————ve E. Gorogianni, 2008, "Potsherds from the Edge: The Construction of Identities and the Limits of Minoanized Areas of the Aegean", Brodie vd. 2008, 339-48.
Dawson, H., 2011, "Island Colonisation: Settling the Neolithic Question", Phoca-Cosmetatou 201 la içinde, 31-54.
Day, P.M. ve R.C.P. Doonan (der.) 2007, *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean,* Oxford ve Oakville: Oxbow.
De Angelis, F., 2003, *Megara Hyblaia and Selinous: Two Greek City-states in Archaic Sicily,* Oxford: University of Oxford Committee for Archaeology.
De Contenson, H., 1992, *Préhistoire de Ras Shamra,* iki cilt, Paris: Erc.
Deger-Jalkotzy, S. ve I.S. Lemos (der.), 2006, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer,* Edinburgh: Edinburgh UP.
Delgado, A., 2008, "Fenicios en Iberia", F. Gracia Alonso (der.), *De Iberia a Hispania,* Barcelona: Ariel, 347-474.
————2013, "Households, Merchants, and Feasting: Socioeconomic

Dynamics and Commoners' Agency in the Emergence of the Tartessian World (Eleventh to Eighth Centuries BC)", Cruz Berrocal vd. 2013 içinde, 311-36.

———ve M. Ferrer, 2007, "Cultural Contacts in Colonial Settings: The Construction of New Identities in Phoenician Settlements of the Western Mediterranean", *Stanford Journal of Archaeology* 5: 18-42.

Delhon, C., S. Thiebault ve J.-F. Berger, 2009, "Environment and Landscape Management during the Middle Neolithic in Southern France: Evidence for Agro-sylvo-pastoral Systems in the Middle Rhone Valley", *QI* 200: 50-65.

Demand, N.H., 2011, *The Mediterranean Context of Early Greek History,* Chichester ve Malden: Wiley-Blackwell.

Deme, A. ve S.K. McIntosh, 2006, "Excavations at Walalde: New Light on the Settlement of the Middle Senegal Valley by Iron-using Peoples", *Journal of African Archaeology* 4: 317-47.

Demoule, J.-P. ve C. Perlès, 1993, "The Greek Neolithic: A New Review", *JWP* 7: 355-416.

Demurtas, L.M. ve S. Demurtas, 1992, "Tipologie Nuragiche: I Protonuraghi con Corridio Passante", Tykot ve Andrews 1992 içinde, 176-84.

Dennell, R., 2003, "Dispersal and Colonization, Long and Short Chronologies: How Continuous Is the Early Pleistocene Record for Hominids outside East Africa?", *JHE* 45: 421-40.

———2009, *The Palaeolithic Settlements of Asia,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

De Polignac, F., 2005, "Forms and Processes: Some Thoughts on the Meaning of Urbanization in Early Archaic Greece", Osborne ve Cunliffe 2005, 45-70.

Dercksen, J.G., 2004, *Old Assyrian Institutions,* Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

D'Errico, F., 1995, "A New Model and Its Implications for the Origins of Writing. The La Marche Antler Revisited", *CAJ* 5: 163-206.

———ve A. Nowell, 2000, "A New Look at the Berekhat Ram Figurine: Implications for the Origins of Symbolism", *CAJ* 10: 123-67.

Derricourt, R., 2005, "Getting 'Out of Africa': Sea Crossings, Land Crossings and Culture in the Hominin Migrations", *JWP* 19: 119-32.

De Saulieu, G., 2007, "Hiérarchisation Sociale et Art Rupestre dans les Alpes: La Figure Solaire dans l'Art Gravé du Chalcolithique et du Debut de l'Age du Bronze", J. Guilaine (der.), *La Chalcolithique et la Construction des Inégalités,* cilt I: *Le Continent Européen* içinde, Paris: Errance, 123-50.

———ve T. Serres, 2006, "Les Représantations de la Traction Animale dans la Région du Mont Bego (Alpes-Maritimes, France)", P. Pétrequin, R.M. Arbogast, A.M. Pétrequin vd. (der.), *Premiers Chariots, Premiers Araires: La Diffusion de la Traction Animale en Europe pendant les Ive et IIIe Millénaires avant Notre Ere,* Paris: CNRS, 73-86.

Desse, J. ve N. Desse-Berset, 2003, "Les Premiers Pêcheurs de Chypre", Guilaine ve Le Brun 2003 içinde, 279-91.

Dever, W.G., 1992, "The Late Bronze-Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, 'Sea Peoples', and Proto-Israelites", W.A. Ward ve Joukowsky 1992 içinde, 99-110.

———1995, "Social Structure in the Early Bronze IV Period in Palestine", Levy 1995a, 282-96.

———ve S. Gitin (der.), 2003, *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina,* Winona Lake: Eisenbrauns.

Diamond, J., 1997, *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies,* New York: W. W. Norton, Londra: Jonathan Cape.

———2002, "Evolution, Consequences and Future of Plant and Animal Domestication", *Nature* 418: 700-7.

———2005, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed,* New York ve Londra: Penguin.

Díaz-Andreu, M. ve S. Keay (der.), 1997, *The Archaeology of Iberia: The Dynamics of Change,* Londra ve New York: Routledge.

Díaz, Del-Río, P., 2004, "Copper Age Ditched Enclosures in Central Iberia", *OJA* 23: 107-21.

———ve L. Garcia Sanjuan (der.), 2006, *Social Inequality in Iberian Late Prehistory,* Oxford: Archaeopress.

Dickinson, O.T.P.K., 1997, "Arts and Artefacts in the Shaft Graves: Some Observations", Laffineur ve Betancourt 1997 içinde, 46-49.

———2006, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries BC,* Londra ve New York: Routledge.

Dietler, M., 2005, *Consumption and Colonial Encounters in the Rhône Basin of France: A Study of Early Iron Age Political Economy,* Paris: CNRS.

———2007, "The Early Iron Age in the Western Mediterranean", Scheidel vd. 2007 içinde, 242-76.

———2010, *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France,* Berkeley ve Londra: California UP.

———ve C. Lopez Ruiz (der.), 2009, *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek and Indigenous Relations,* Chicago ve Londra: Chicago UP.

Di Lernia, S. (der.), 1999a, *The Uan Afuda Cave: Hunter-gatherer Societies of Central Sahara,* Floransa: All'Insegna del Giglio.

———1999b, "Discussing Pastoralism: The Case of the Acacus and Surroundings (Libyan Sahara)", *Sahara* 11: 7-20.

———1999c, "Early Holocene Pre-pastoral Cultures in the Uan Afuda Cave, Wadi Kessan, Tadrart Acacus (Libyan Sahara)", Cremaschi ve di Lernia 1999 içinde, 123-54.

———2002, "Dry Climatic Events and Cultural Trajectories: Adjusting Middle Holocene Pastoral Economy of the Libyan Sahara", Hassan 2002a içinde, 225-50.

———2006, "Building Monuments, Creating Identity: Cattle Cult as a Social Response to Rapid Environmental Changes in the Holocene Sahara", *QI* 151: 50-62.

———ve S. Gallinaro, 2010, "The Date and Context of Neolithic Rock Art in the Sahara: Engravings and Ceremonial Monuments from Messak Settafet (Southwest Libya)", *Antiquity* 84: 954-75.

———ve F. Merighi, 2006, "Transitions in the Later Prehistory of the Libyan Sahara, as Seen from the Acacus Mountains", Mattingly vd. 2006 içinde, 111-21.

Diniz, M. (der.), 2008, *The Early Neolithic in the Iberian Peninsula: Regional and Transregional Components,* Oxford: Archaeopress.

Divon, S.A., 2008, "A Survey of the Textual Evidence for 'Food Shortage' from the Late Hittite Empire", L. d'Alfonso, Y. Cohen ve D. Sürenhagen (der.), *The City of Emar among the Late Bronze Age Empires: History, Landscape, and Society* içinde, Münster: Ugarit-Verlag, 101-9.

Docter, R., 2004, "The Topography of Ancient Carthage: Preliminary Results of Recent Excavations and Some Prospects", *Talanta* 34-35: 113-33.

———, F. Chelbi, B. Maraoni Telmini vd., 2007, "Punic Carthage: Two Decades of Archaeological Investigations", J.L. Lopez Castro (der.), *La Ciudades Fenicio-púnicas en el Mediterráneo Occidental,* Almeíra: Editorial Universidad de Almeíra, 85-104.

———, ———, ———vd., 2008, "New Radiocarbon Dates from Carthage: Bridging the Gap between History and Archaeology?", C. Sagona (der.), *Beyond the Homeland: Markers in*

Phoenician Chronology, Leuven ve Dudley: Peeters, 379-422.
————ve H.G. Niemeyer, 1994, "Pithekoussai: The Carhaginian Connection. On the Archaeological Evidence of Euboeo-Phoenician Partnership in the 8th and 7th Centuries BC", B. d'Agostino ve D. Ridgway, *Apoikia: I Più Antichi Insediamenti Greci in Occidente. Funzioni e Modi dell'Organizzazione Politica e Sociale,* Napoli: Istituto Universitario Orientale, 101-15.
————, ————, A. Nijboer ve J. van der Plicht, 2005, "Radiocarbon Dates of Animal Bones in the Earliest Levels of Carthage", G. Bartoloni ve F. Delpino (der.), *Oriente e Occidente: Metodi e Discipline a Confronto. Riflessioni sul la Cronologia dell'Età del Ferro Italiana,* Pisa: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 557-77.
Domergue, C. ve C. Rico, 2002, "A Propos de Deux Lingots de Cuivre Antiques Trouvés en Mer sur la Côte Languedocienne", L. Rivet ve M. Sciallano, *Vivre, Produire et Echanger: Reflets Mediterranéens* içinde, Montagnac: Monique Mergoil, 141-52.
Donkin, R.A., 1991, *Meleagrides: An Historical and Ethnographical Study of the Guinea Fowl,* Londra: Ethnographica.
Doonan, O., 2001, "Domestic Architecture and Settlement Planning in Early and Middle Bronze Age Sicily: Thoughts on Innovation and Social Process", *JMA* 14: 159-88.
————2009, "The Corrupting Sea and the Hospitable Sea: Some Early Thoughts toward a Regional History of the Black Sea", D.B. Counts ve A.S. Tuck, Koine: *Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway,* Oxford ve Oakville: Oxbow, 68-74.
Dothan, T. ve M. Dothan, 1992, *People of the Sea: The Search for the Philistines,* New York ve Oxford: Macmillan.
Dougherty, C., 2003, "The Aristonothos Krater: Competing Stories of Conflict and Collaboration", C. Dougherty ve L. Kurke (der.), *The Cultures within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration,* 35-56.
Doumas, C., 1977, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades,* Göteborg: Paul Aströms.
————1983, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean: Excavations at Akrotiri 1967-79,* Londra ve New York: Thames & Hudson: Thera Foundation.
————ve V. La Rosa (der.), 1997, *I Poliochni kai i Proimi Epochi tou Chalkou sto Voreio Aigaio,* Atina: Panepistimio Athinon Tomeas Archaiologias kai Istorias tis Technis.
Doumet-Serhal, C. (der.), 2004, *Decade: A Decade of Archaeology and History in the Lebanon,* Beyrut: The Lebanese British Friends of the National Museum.
————(der.), 2006, *The Early Bronze Age in Sidon,* Beyrut: Institut Français du Proche-Orient.
————2008, "The Kingdom of Sidon and Its Mediterranean Connections", C. Doumet-Serhal (der.), *Networking Patterns of the Bronze and Iron Age Levant: The Lebanon and Its Mediterranean Connections, Londra: Lebanese British Friends of the National Museum,* 1-70.
Drakidès, D., E. Nantet, M. Gras ve A. Esposito, 2010, "Echanges et Circulations", Etienne 2010 içinde, 91-146.
Drews, R., 1993, *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC,* Princeton ve Chichester: Princeton UP.
Driessen, H., 1999, "Pre- and Post-Braudelian Conceptions of the Mediterranean Area: The Puzzle of Boundaries", *Narodna Umjetnost: Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 36: 53-63.
————2001, "People, Boundaries and the Anthropologist's Mediterranean", *Anthropological Journal on European Cultures* 10: 11-25.
Driessen, J., 2002, "The King Must Die: Some Observations on the Use of Minoan Court Compounds", J. Driessen vsd. 2002, 1-13.
————2010, "Spirit of Place: Minoan Houses as Major Actors", Pullen 2010, 35-65.
————2012, "A Matrilocal House Society in Pre- and Protopalatial Crete?", Schoep vd. 2012, 358-83.
————ve C.F. MacDonald, 1997, *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption,* Liège: Université de Liège, Austin: Texas UP.
————ve ————2000, "The Eruption of the Santorini Volcano and Its Effects on Minoan Crete", W.J. McGuire, D.R. Griffiths, P.L. Hancock ve I. Stewart (der.), *The Archaeology of Geological Catastrophes,* Londra ve Tulsa: Geological Society, 81-93.
————, I. Schoep ve R. Laffineur, 2002, *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces,* Liège: Université de Liège.
Drysdale, R., G. Zanchetta, J. Hellstrom vd., 2006, "Late Holocene Drought Responsible for the Collapse of Old World Civilizations Is Recorded in an Italian Cave Flowstone", *Geology* 34: 101-4.
Duarte, C., J. Maurício, P.B. Pettitt vd., 1999, "The Early Upper Paleolithic Human Skeleton from the Abrigo do Lagar Velho (Portugal) and Modern Human Emergence in Iberia", *PNAS* 96: 7604-9.
Dunne, J., R.P. Evershed, M. Salque vd., 2012, "First Dairying in Green Saharan Africa in the Fifth Millennium BC", *Nature* 486: 390-94.
Durrell, L. 1945, *Prospero's Cell: A Guide to the Landscape and Manners of the Island of Corfu,* Londra: Faber & Faber, 1960, New York: E.P. Dutton.
————1958, *Balthazar,* Londra: Faber & Faber, New York: E.P. Dutton.
Earle, T. ve K. Kristiansen (der.), 2010, *Organising Bronze Age Societies: The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Edel, E., 1997, *Der Vertrag zwichen Ramses II von Agypten und Hattušili III von Hatti,* Berlin: Mann.
Efe, T., 2007, "The Theories of the 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III Period in Inland Western Anatolia", *AS* 57: 47-64.
————ve E. Fidan, 2008, "Complex Two in the Early Bronze II Upper Town of Küllüoba near Eskişehir", *Anatolica* 34: 67-102.
Eiroa Garcia, J.J., 1987, "Noticia Preliminar de la Primera Campana de Excavaciones Arquelogicas en el Poblado de La Salud y en Vueva Sagrada I (Lorca), Murcia", *Anales de Prehistoria y Arquelogía* 3: 53-76.
El Beialy, S.Y., K.J. Edwards ve A.S. El-Mahmoudi, 2001, "Geophysical and Palynological Investigations of the Tell El Dabaa Archaeological Site, Nile Delta, Egypt", *Antiquity* 75: 735-44.
El Daly, O., 2005, *Egyptology: The Missing Millennium: Ancient Egypt in Medieval Arabic Writings,* Londra: UCL.
EPICA Community Members, 2004, "Eight Glacial Cycles from an Antarctic Ice Core", *Nature* 429: 623-28.
Erdoğu, B., 2003, "Visualizing Neolithic Landscape: The Early Settled Communities in Western Anatolia and Eastern Aegean Islands", *EJA* 6: 7-25.
Eriksson, K., 1991, "Red Lustrous Wheelmade Ware: A Product of Late Bronze Age Cyprus", J.A. Barlow, D. Bolger ve B. Kling (der.), *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record,* Philadelphia: University Museum of Archaeology and Anthropology, 81-96.
Erkanal, H., 2008, "Liman Tepe: A New Light on the Prehistoric Aegean Cultures", H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Sahoglou ve R. Tuncel (der.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age,* Ankara: Ankara UP, 179-90.
Erlandson, J.M., 2001, "The Archaeology of Aquatic Adaptations: Paradigms for a New Millennium", *Journal of Archaeological Research* 9: 287-350.
————2010, "Neptune's Children:

The Evolution of Human Seafaring", A. Anderson vd. 2010 içinde, 19-27.
Eshed, V., A. Gopher ve I. Hershkovitz, 2006, "Tooth Wear and Dental Pathology at the Advent of Agriculture: New Evidence from the Levant", *American Journal of Physical Anthropology* 130: 145-59.
Esin, U. ve S. Harmankaya, 1999, "Aşıklı", Özdoğan ve Başgelen 1999 içinde, 115-32.
Etienne, R. (der.) 2010, *La Méditerranée au VIIe Siècle av. J.-C. Essais d'Analyses Archéologiques,* Paris: De Boccard.
Evans, J.D., 1973, "Islands as Laboratories for the Study of Cultural Process", C. Renfrew (der.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory,* Londra: Duckworth, 517-20.
Evans, J.G. ve T.P. O'Connor, 2005, Environmental Archaeology: Principles and Methods, ikinci basım, Stroud: Sutton.
Evershed, R.P., S. Payne ve A.G. Sherratt, 2008, "Earliest Date for Milk Use in the Near East and Southeastern Europe Linked to Cattle Herding", *Nature* 455: 528-31.
Fabre, D., 2004-5, *Seafaring in Ancient Egypt,* Londra: Periplus.
Facchini, F. ve G. Giusberti, 1992, "Homo sapiens sapiens Remains from the Island of Crete", G. Brauer ve F.H. Smith (der.), *Continuity or Replacement: Controversies in Homo sapiens Evolution,* Rotterdam ve Brookfield: A.A. Balkema, 189-208.
Fagan, B., 2004, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization,* Londra: Granta.
Falabella, F., M.T. Planella ve R.H. Tykot, 2008, "El Maíz (Zea mays) en el Mundo Prehispánico de Chile Central", *Latin American Antiquity* 19: 25-46.
Falconer, S.E. ve P.L. Fall, 2006, *Bronze Age Rural Ecology and Village Life at Tell el-Hayyat, Jordan,* Oxford: Archaeopress.
Fantalkin, A., 2011, "Why Did Nebuchadnezzar II Destroy Ashkelon in Kislev 606 B.C.E.?", I. Finkelstein ve N. Na'aman (der.), *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period,* Winona Lake: Eisenbrauns, 87-111.
Farr, R.H., 2010, "Island Colonization and Trade in the Mediterranean", A. Anderson vd. 2010 içinde, 179-89.
Fattovich, R., 2005, "Marsa Gawasis: A Pharaonic Coastal Settlement by the Red Sea in Egypt", J.C.M. Starkey (der.), *People of the Red Sea,* Oxford: Archaeopress, 15-22.
Faust, A. ve E. Weiss, 2011, "Between Assyria and the Mediterranean World: The Prosperity of Judah and Philistia in the Seventh Century BCE in Context", T.C. Wilkinson vd. 2011, 189-204.
Fedele, F.G., B. Giaccio, R. Isaia vd., 2007, "The Campanian Ignibrite Factor: Towards a Reappraisal of the Middle to Upper Palaeolithic 'Transition'", J. Grattan ve R. Torrence (der.), *Living under the Shadow: Cultural Impacts of Volcanic Eruptions* içinde, Walnut Creek: Left Coast.
Feinman, G.M., 2001, "Mesoamerican Political Complexity: The Corporate-network Dimension", J. Haas (der.), *From Leaders to Rulers* içinde, New York ve Londra: Kluwer Academic / Plenum, 151-75.
———ve J. Marcus (der.), 1998, *Archaic States,* Santa Fe: School of American Research.
Feldman, M.H., 2002, "Ambiguous Identities: The 'Marriage' Vase of Niqmaddu II and the Elusive Egyptian Princess", *JMA* 15: 75-99.
———2006, *Diplomacy by Design: Luxury Arts and an 'International Style' in the Ancient Near East, 1400-1200 BCE,* Chicago ve Londra: Chicago UP.
———2007, "Frescoes, Exotica, and the Reinvention of the Northern Levantine Kingdoms during the Second Millennium B.C.E.", M. Heinz ve M.H. Feldman (der.), *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East* içinde, Winona Lake: Eisenbrauns, 39-66.
Fentress, E., 2009, "The Classical and Early Punic Periods", Fentress vd. 2009 içinde, 72-74.
———ve R. Docter, 2008, "North Africa: Rural Settlement and Agricultural Production", van Dommelen ve Goméz Bellard 2008 içinde, 101-28.
———, A. Drine ve R. Holod (der.), 2009, *An Island through Time: Jerba Studies,* Journal of Roman Archaeology Supp. Monograph 71.
Ferentinos, G., M. Gkioni, M. Geraga ve G. Papatheodorou, 2012, "Early Seafaring Activity in the Southern Ionian Islands, Mediterranean Sea", *JAS* 39: 2167-76.
Fernández-Miranda, M., 1997, "Aspects of Talayotic Culture", Balmuth vd. 1997 içinde, 59-68.
Ferrara, S., 2012, *Cypro-Minoan Inscriptions,* Oxford: Oxford UP.
Figueira, T.J., 1981, *Aegina: Society and Politics,* New York: Arno.
Finkelberg, M., 1998, "Bronze Age Writing: Contacts between East and West", Cline ve Harris-Cline 1998, 265-72.
Finkelstein, I., 1995, "The Great Transformation: The 'Conquest' of the Highland Frontiers and the Rise of the Territorial States", Levy 1995a, 349-65.
———2007a, "Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact or Fiction?", B.B. Schmidt 2007 içinde, 41-55.
———2007b, "When and How Did the Israelites Emerge?", B.B. Schmidt 2007, 73-83.
———2007c, "The Two Kingdoms: Israel and Judah", B.B. Schmidt 2007, 147-57.
———ve N. A. Silberman, 2001, *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts,* New York ve Londra: Free Press.
———ve ———2006, *David ve Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of Western Tradition,* New York: Free Press, Londra: Simon & Schuster.
Finlayson, C., 2008, "On the Importance of Coastal Areas in the Survival of Neanderthal Populations during the Late Pleistocene", *QSR* 27: 2246-52.
———2009, *The Humans Who Went Extinct: Why Neanderthals Died out and We Survived,* Oxford ve New York: Oxford UP.
———, F.G. Pacheco ve J. Rodríguez-Vidal, 2006, "Late Survival of Neanderthals at the Southernmost Extreme of Europe", *Nature* 443: 850-53.
Finlayson, W., J. Lovell, S. Smith ve S. Mithen, 2011, "The Archaeology of Water Management in the Jordan Valley from the Epipalaeolithic to the Nabataean, 21,000 BP (19,000 BC) to AD 106", Mithen ve Black 2011 içinde, 191-217.
———ve G. Warren (der.), 2010, *Landscapes in Transition: Understanding Hunter-gatherer and Farmer Landscapes in the Early Holocene of Europe and the Levant,* Oxford ve Oakville: Oxbow.
Finley, M.I., 1985, *The Ancient Economy, ikinci basım, Londra: Hogarth, Berkeley: California, UP.*
Finné, M., K. Holmgren, H.S. Sundqvist vd. 2011, "Climate in the Eastern Mediterranean, and Adjacent Regions, during the Past 6,000 Years-A Review", *JAS* 38: 3153-73.
Fiore, I. ve A. Tagliacozzo, 2008, "La Caccia a Riparo Dalmeri nel Tardiglaciale dell'Italia Nord-orientale", Mussi 2008, 55-65.
Fischer, A. (der.), 1995, *Man and Sea in the Mesolithic: Coastal Settlement above and below Present Sea Level,* Oxford: Oxbow.
Fischer, J., 2005, *Die Rückkehr de Geschichte: Die Welt nach dem 11 September und die Erneuerung des Westens,* Köln: Kiepenheuer & Witsch.
Fischer, N. ve H. van Wees (der.), 1998, *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence,* Londra: Duckworth.

Flannery, K., 1969, "Origins and Ecological Effects of Early Domestication in Iran and the Near East", P.J. Ucko ve G.W. Dimbleby (der.), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Chicago: Aldine; Londra: Duckworth, 73-100.

————1972, "The Origins of the Village as a Settlement Type in Mesoamerica and the Near East", Ucko vd. 1972, 23-54.

Fleagle, J.C. ve C.C. Gilbert, 2008, "Modern Human Origins in Africa", *EA* 17: 1-2.

Fleming, D.E., 2004, *Democracy's Ancient Ancestors: Mari and Early Collective Governance*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Fontana, F., M.G. Cremona, E. Ferrari vd., 2009, "People and Their Land at the Southern Margins of the Central Po Plain in the Early Mesolithic", McCartan vd. 2009 içinde, 296-302.

Forbes, H., 2007, *Meaning and Identity in a Greek Landscape: An Archaeological Ethnography*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Forenbaher, S., 2008, "Archaeological Record of the Adriatic Offshore Islands as an Indicator of Long-distance Interaction in Prehistory", *EJA* 11: 223-44.

————(der.) 2009a, *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, Oxford: Archaeopress.

————2009b, "Adriatic Offshore Islands and Long-distance Interaction in Prehistory", Forenbaher 2009a içinde, 73-88.

————2011, "Shepherds of a Coastal Range: The Archaeological Potential of the Velebit Mountain Range (Eastern Adriatic)", van Leusen vd. 2011 içinde, 113-21.

————ve T. Kaiser, 2011, "Palagruža and the Spread of Farming in the Adriatic", Phoca-Cosmetatou 2011a içinde, 99-111.

————ve P. Miracle, 2005, "The Spread of Farming in the Eastern Adriatic", *Antiquity* 79: 514-28.

Forge, A., 1972, "Normative Factors in the Settlement Size of Neolithic Cultivators (New Guinea)", Ucko vd. 1972 içinde, 363-76.

Foster, B.R., 2001, *The Epic of Gilgamesh: A New Translation, Analogues, Criticism*, New York: Norton.

Foster, K.P., 2008, "Minoan Faience Revisited", C.M. Jackson ve E.C. Wager (der.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxford ve Oakville: Oxbow, 173-86.

Foxhall, L., 1998, "Cargoes of the Heart's Desire: The Character of Trade in the Archaic Mediterranean World", N. Fischer ve van Wees 1998 içinde, 295-309.

————2003, "Cultures, Landscapes, and Identities in the Mediterranean World", *MHR* 18: 75-92.

————2005, "Village to City: Staples and Luxuries? Exchange Networks and Urbanization", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 233-48.

————2007, *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*, Oxford ve New York: Oxford UP.

Franco, M.C., 1999, "Antiche Relazioni Transmarine nel Salento", C. Giardino (der.), *Culture Marinare nel Mediterraneo Centrale e Occidentale fra il XVII e il XV Secolo aC*, Roma: Bagatto, 189-202.

Frangipane, M., 2003, "Developments in Fourth Millennium Public Architecture in the Malatya Plain: From Simple Tripartite to Complex and Bipartite Pattern", M. Özdoğan, H. Hauptmann ve N. Başgelen (der.), *From Villages to Cities, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 147-69.*

————(der.), 2010, *Economic Centralisation in Formative States: The Archaeological Reconstruction of the Economic System in 4th Millennium Arslantepe*, Roma: Sapienza UP.

————, G.M. Di Nocera, A. Hauptmann vd., 2001, "New Symbols of a New Power in a 'Royal' Tomb from 3000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey)", *Paléorient* 27: 105-39.

Frank, A.G., 1966, "The Development of Underdevelopment", *Monthly Review* 18: 17-31.

Frankel, D., 2000, "Migration and Ethnicity in Prehistoric Cyprus: Technology as Habitus", *EJA* 3: 167-87.

Frankenstein, S., 1979, "The Phoenicians in the far west: A function of neo-Assyrian imperialism", M.T. Larsen (der.), *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires*, Kopenhag: Akademisk, 263-94.

Frantzis, A., P. Alexiadou, G. Paximadis vd., 2003, "Current Knowledge of the Cetacean Fauna of the Greek Seas", *Journal of Cetacean Research Management 5*: 219-32.

Frederick, C.D. ve A. Krahtopoulou, 2000, "Deconstructing Agricultural Terraces: Examining the Influence of Construction Method on Stratigraphy, Dating and Archaeological Visibility", Halstead ve Frederick 2000 içinde, 79-94.

Friedrich, W.L., 2000, *Fire in the Sea: The Santorini Volcano, Natural History and the Legend of Atlantis*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

————, B. Kromer, M. Friedrich vd., 2006, "Santorini Eruption Radiocarbon Dated to 1627-1600 BC", *Science* 312: 548.

Frost, H., 2004, "Byblos and the Sea", *Doumet-Serhal* 2004, 316-47.

Fugazzola Delpino, M. A. ve M. Mineo, 1995, "La Piroga Neolitica del Lago di Bracciano, La Marmotta", *Bullettino di Paletnologia Italiano* 86: 197-266.

————, A. Pessina ve V. Tine (der.), 2002, *La Ceramiche Impresse Nel Neolitico Antico: Italia E Mediterraneo*, Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.

Fuller, D.Q., 2010, "An Emerging Paradigm Shift in the Origins of Agriculture", *General Anthropology* 17: 8-12.

————, N. Boivin, T. Hoogervorst ve R. Allaby, 2011, "Across the Indian Ocean: The Prehistoric Movement of Plants and Animals", *Antiquity* 85: 544-58.

————, G. Willcox ve R.G. Allaby, 2011, "Cultivation and Domestication Had Multiple Origins: Arguments against the Core Area Hypothesis for the Origins of Agriculture in the Near East", *WA* 43: 628-52.

Gabrielsen, V. ve J. Lund (der.) 2007, *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus ve Lancaster: Aarhus UP.

Gaffney, V., B. Kirigin, M. Petric ve N. Vujnovic, 1997, *Adriatic Islands Project: Contact, Commerce and Colonialism, 6000 BC-AD 600*, cilt I: *The Archaeological Heritage of Hvar*, Croatia, Oxford: Archaeopress.

Galán, J.M., 2005, *Four journeys in Ancient Egyptian Literature*, Göttingen: Seminar für Agyptologie und Koptologie.

Galanaki, I., Y. Galanakis, R. Laffineur ve H. Tomas (der.), 2007, *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory Across Borders*, Liège: Université de Liège.

Galanidou, N. ve C. Perlès (der.), 2003, *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, Londra: British School at Athens.

Gale, N.H. (der.), 1991a, *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, Jonsered: Paul Astroms.

————1991b, "Copper Oxhide Ingots: Their Origin and Their Place in the Bronze Age Metals Trade in the Mediterranean", N.H. Gale 1991a içinde, 197-239.

————2001, "Archaeology, Science-based Archaeology and the Mediterranean Bronze Age Metals Trade: A Contribution to the Debate", *EJA* 4: 113-30.

————2009, "A Response to the Paper of A. M. Pollard: What a Long, Strange Trip It's Been: Lead Isotopes and Archaeology", Shortland vd. 2009 içinde, 191-96.

Gale, R. ve W. Carruthers, 2000, "Charcoal and Charred Seed Remains from Middle Palaeolithic Levels at Gorham's and Vanguard Caves", Stringer vd. 2000 içinde, 207-10.

————, P. Gasson, N. Hepper ve G. Killen, 2000, "Wood", P. T. Nicholson ve I. Shaw (der.), *Ancient Egyptian Materials and Technologies,* Cambridge ve New York: Cambridge UP: 335-71.

Galiberti, A. (der.), 2005, *Defensola: Una Miniera di Selce di 7000 Anni Fa,* Siena: Protagon Editori Toscani.

Galili, E., O. Lernau ve I. Zohar, 2004, "Fishing and Marine Adaptations at Atlit-Yam, a Submerged Neolithic Village off the Carmel Coast, Israel", *Atiqot* 48: 1-34.

————ve B. Rosen, 2011, "Submerged Neolithic Settlements off the Carmel Coast, Israel: Cultural and Environmental Insights", Benjamin vd. 2011, 272-86.

————, ————, A. Gopher ve L. Kolska-Horwitz, 2002, "The Emergence and Dispersion of the Eastern Mediterranean Fishing Village: Evidence from Submerged Neolithic Settlements off the Carmel Coast, Israel", *JMA* 15: 167-98.

Gallant, T.W., 1985, *A Fisherman's Tale,* Gent: Belgian Archaeological Mission in Greece.

Gallis, K., 1985, "A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly", *Antiquity* 59: 20-24.

Gamble, C., 1986, "The Mesolithic Sandwich: Ecological Approaches and the Archaeological Record of the Early Post-Glacial", M. Zvelebil (der.), *Hunters in Transition: Mesolithic Societies of Temperate Eurasia and Their Transition to Farming,* Cambridge ve New York: Cambridge UP, 33-42.

————1999a, *Palaeolithic Societies of Europe,* Cambridge ve New York, Cambridge UP.

————1999b, "Faunal Exploitation at Klithi: A Late Glacial Rockshelter in Epirus, Northwestern Greece", Bailey vd. 1999 içinde, 179-87.

————2007, *Origins and Revolutions: Human Identity in Earliest Prehistory,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

————, W. Davies, P. Pettitt ve M. Richards, 2004, "Climate Change and Evolving Human Diversity in Europe during the Last Glacial", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 359: 243-54.

————, ————, M. Richards vd. 2005, "Archaeological and Genetic Foundations of the European Population during the Lateglacial: Implications for 'Agricultural Thinking'", *CAJ* 15: 55-85.

Gamble, L., 2008, *The Chumas World at European Contact: Power, Trade and Feasting among Complex Hunter-gatherers,* Berkeley ve Londra: California UP.

Garcea, E.A.A., 2004, "Crossing Deserts and Avoiding Seas: Aterian North African-European Relations", *Journal of Anthropological Research* 60: 27-53.

————2009, "The Evolutions and Revolutions of the Late Middle Stone Age and Lower Later Stone Age in Northwest Africa", M. Camps ve Szmidt 2009 içinde, 51-66.

————(der), 2010a, Southeastern Mediterranean Peoples between 130,000 and 10,000 Years Ago, Oxford ve Oakville: Oxbow.

————2010b, "The Spread of Aterian Peoples in North Africa", Garcea 2010a, 37-53.

————2010c, "The Lower and Upper Later Stone Age of North Africa", Garcea 2010a içinde, 54-65.

Garcia, D., 2005, "Urbanization and Spatial Organization in Southern France and Northeastern Spain during the Iron Age", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 169-86.

García Sanjuán, L., 2005, "Grandes Piedras Viejas, Memoria y Pasado: Reutilizaciones del Dolmen de Palacio III (Almadén de la Plata, Sevilla) durante la Edad del Hierro", S. Celestino Peréz ve J. Jiménez Avila (der.), *El Periodo Orientalizante* içinde, Merida, *CSIC,* 595-604.

Garnsey, P., 1988, "Mountain Economies in Southern Europe: Thoughts on the Early History, Continuity and Individuality of Mediterranean Upland Pastoralism", Whittaker 1988 içinde, 196-209.

Garrard, A., 1984, "The Selection of Southwest Asian Animal Domesticates", J. Clutton-Brock ve C. Grigson (der.), *Animals and Archaeology,* cilt 3: *Early Herders and Their Flocks* içinde, Oxford: Archaeopress, 117-32.

————, S. Colledge ve L. Martin, 1996, "The Emergence of Crop Cultivation and Caprine Herding in the 'Marginal' Zone of the Southern Levant", D.R. Harris 1996 içinde, 204-26.

Garrido-Pena, R., M.A. Rojo-Guerra, I. García-Martínez de Lagrán ve C. Tejedor-Rodríguez, 2011, "Drinking and Eating Together: The Social and Symbolic Context of Commensality Rituals in the Bell Beakers of the Interior of Iberia (2500-2000 cal BC)", G. Aranda Jiménez, S. Montón-Subías ve M. Sánchez Romero (der.), *Guess Who's Coming to Dinner: Feasting Rituals in the Prehistoric Societies of Europe and the Near East,* Oxford ve Oakville: Oxbow, 109-29.

Garstang, J., 1953, *Prehistoric Mersin: Yümük Tepe in Southern Turkey, The Neilson Expedition in Cilicia,* Oxford: Clarendon.

Gascó, J., 1994, "Development and Decline in the Bronze Age of Southern France: Languedoc and Provence", Mathers ve Stoddart 1994 içinde, 99-128.

————2009, "Les 'Insensibles Transformations' de la Fin de l'Âge du Bronze dans le Sud de la France", Barbaza vd. 2009 içinde, 311-22.

Gatsov, I. ve M. Özdoğan, 1994, "Some Epi-palaeolithic Sites from Northwest Turkey: Ağaçlı, Domalı ve Gümüşdere", *Anatolica* 20: 97-120.

Gauss, W., 2010, "Aegina Kolonna", Cline 2010 içinde, 737-51.

Geddes, D., J. Guilaine ve J. Coulerou, 1989, "Post Glacial Environments, Settlement, and Subsistence in the Pyrenees: The Balma Margineda, Andorra", Bonsall 1989 içinde, 561-71.

Gell, A., 1985, "How to Read a Map: Remarks on the Practical Logic of Navigation", *Man* 20: 271-86.

————1992, "The Technology of Enchantment and the Enchantment of Technology", J. Coote ve A. Shelton (der.), *Anthropology, Art and Aesthetics,* Oxford ve New York: Clarendon, 40-66.

Gener, Basallote, J.M.A. Navarro García, J. M. Pajuelo Sáez vd. 2012, "Las Crétulas del Siglio VIII A. C. de las Excavaciones del Solar del Cine Cómico (Cádiz)", *Madrider Mitteilungen* 53: 134-86.

Genz, H., 2003, "Cash Crop Production and Storage in the Early Bronze Age Southern Levant", *JMA* 16: 59-78.

————2010, "Thoughts on the Function of 'Public Buildings' in the Early Bronze Age Southern Levant", Bolger ve Maguire 2010 içinde, 46-52.

George, A., 2004, "Gilgamesh and the Cedars of Lebanon", Doumet-Serhal 2004 içinde, 450-55.

Geraads, D., J.P. Raynal ve V. Eisenmann, 2004, "The Earliest Human Occupation of North Africa: A Reply to Sahnouni vd. (2002)", *JHE* 46: 751-61.

Gérard, F., 2002, "Transformation and Societies in the Neolithic of Central Anatolia", Gérard ve Thissen 2002 içinde, 105-17.

————ve L. Thissen (der.), 2002, *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th millennia CAL BC, İstanbul: Ege Yayınları.*

Gesell, G.C., 1987, "The Minoan Palace and Public Cult", Hägg ve Marinatos 1987 içinde, 123-27.

Giammellaro, A.S., F. Spatafora ve P. van Dommelen, 2008, "Sicily and Malta: between Sea and Countryside", van

Dommelen ve Goméz Bellard 2008 içinde, 129-58.
Giardino, C., 1995, *The West Mediterranean between the 14th and 8th Centuries BC: Mining and Metallurgical Spheres,* Oxford: Archaeopress.
————2000a, "Sicilian Hoards and Protohistoric Metal Trade in the Central West Mediterranean", Pare, 2000a içinde, 99-107.
————2000b, "The Beginning of Metallurgy in Tyrrhenian South-central Italy", Ridgway vd. 2000 içinde, 49-73.
————ve C. Pepe, 2005, "The Island of Vivara: An International Port of Trade of the Middle of the Second Millennium BC in a Volcanic Landscape", Balmuth vd. 2005 içinde, 149-63.
Gibson, S. ve G. Edelstein, 1985, "Investigating Jerusalem's Rural Landscape", *Levant* 17: 139-55.
Gill, D.W., 1988, "Silver Anchors and Cargoes of Oil: Some Observations on Phoenician Trade in the Mediterranean", *Papers of the British School at Rome* 56: 1-12.
————ve C. Chippindale, 1993, "Material and Intellectual Consequences of Esteem for Cycladic Figures", *AJA* 97: 601-59.
Gilman, A., 1975, *The Later Prehistory of Tangier, Morocco,* American School of Prehistoric Research Bulletin 29, Cambridge: Peabody Museum.
————1981, "The Development of Social Stratification in Bronze Age Europe", *CA* 22: 1-23.
————1991, "Trajectories towards Social Complexity in the Later Prehistory of the Mediterranean", T. Earle (der.), *Chiefdoms: Power, Economy and Ideology* içinde, Cambridge ve New York: Cambridge UP, 146-68.
————2000, "Book Review: Book Marks –Guest Editorial", *EJA* 3: 265-67.
————2013, "Were There States during the Late Prehistory of Southern Iberia?", Cruz Berrocal vd. 2013 içinde, 10-28.
————, M. Fernández-Miranda, M.D. Fernández-Posse ve C. Martin, 1997, "Preliminary Report on a Survey Program of the Bronze Age of Northern Albacete Province, Spain", Balmuth vd. 1997 içinde, 33-50.
————ve B. Thornes, 1985, *Land-use and Prehistory in South-east Spain,* Londra ve Boston: Allen & Unwin.
Gimbutas, M.A., 1973, "The Beginnings of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500-2500 B.C.", *Journal of Indo-European Studies* 1: 163-214.
Gitin, S., 1990, "Ekron of the Philistines Part II: Olive-oil Suppliers to the World", *Biblical Archaeology Review* 46: 33-42.
————1997, "The Neo-Assyrian Empire and Its Western Periphery: The Levant with a Focus on Philistine Ekron", S. Parpola ve R.M. Whiting (der.), *Assyria 1995* içinde, Helsinki: Helsinki Üniversitesi, 77-104.
————, A. Mazar ve E. Stern (der.), 1998, *Mediterranean Peoples in Transition*, Kudüs: Israel Exploration Society.
Giumlia-Mair, A. ve F. Lo Schiavo (der.), 2003, *The Problem of Early Tin,* Oxford, Archaeopress.
Given, M., 1998, "Inventing the Eteocypriots: Imperialist Archaeology and the Manipulation of Ethnic Identity", *JMA* 11: 3-29.
Gkiasta, M.T., T. Russell, S. J. Shennan ve J. Steele, 2003, "Neolithic Transition in Europe: The Radiocarbon Record Revisited", *Antiquity* 77: 45-62.
Glantz, M.H., D.G. Streets, T.R. Stewart vd., 1998, *Exploring the Concept of Climate Surprises: A Review of the Literature on the Concept of Surprise and How It Is Related to Climate Change,* Boulder: Environmental and Societal Impacts Group.
Glatz, C., 2009, "Empire as Network: Spheres of Material Interaction in Late Bronze Age Anatolia", *JAA* 28: 127-41.
————2013, "Negotiating Empire – A Comparative Investigation into the Responses to Hittite Imperialism by the Vassal State of Ugarit and the Kaska Peoples of the Anatolian Black Sea Region", G. Areshian (der.), *Empires and Diversity: On the Crossroads of Archaeology, History and Anthropology*, Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.
————ve R. Matthews, 2005, "Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in the Late Bronze Age North-central Anatolia", *BASOR* 339: 47-65.
Glover, I. ve P. Bellwood (der.), 2004, *Southeast Asia: From Prehistory to History,* Londra ve New York: Routledge&Curzon.
Goedicke, H., 1988, "The Northeastern Delta and the Mediterranean", van den Brink 1988 içinde, 165-75.
————2000, "An Ancient Naval Finial of the Middle Kingdom", *AL* 10: 77-82.
Golden, J.M., 2010, *Dawn of the Metal Age: Technology and Society during the Levantine Chalcolithic*, Londra ve Oakville: Equinox.
Goméz Bellard, C., 2008, "Ibiza: The Making of New Landscapes", van Dommelen ve Goméz Bellard 2008, 44-75.
Gonen, R., 1992, "The Late Bronze Age", A. Ben-Tor 1992 içinde, 211-57.
Gonnella, J., W. Khayyata ve K. Kohlmeyer, 2005, *Die Zitadelle von Aleppo und der Tempel des Wettergottes: Neue Forschungen und Entdeckungen*, Münster: Rhema.
González de Canales Cerisola, F., L. Serrano Pichardo ve J. Llompart Gómez, 2004, *El Emporio Fenicio Precolonial de Huelva (ca 900-770 BC)*, Madrid: Biblioteca Nueva.
————, ————ve ————2006, "The Pre-colonial Phoenician Emporium of Huelva ca. 900-770 BC", *Bulletin Antieke Beschaving* 81: 13-29.
————, ————ve ————2011, "Reflexions sobre la Conexión Cerdeña-Huelva con Motivo de un Nuevo Jarro Ascoide Sardo", *Madrider Mitteilungen* 52: 238-65.
González-Ruibal, A., 2004, "Facing Two Seas: Mediterranean and Atlantic Contacts in the North-west of Iberia in the First Millennium BC", *OJA* 23: 287-317.
Good, I., 2011, "Strands of Connectivity: Assessing the Evidence for Long Distance Exchange of Silk in Later Prehistoric Eurasia", T.C. Wilkinson vd. 2011, 218-30.
Gopher, A., Z. Tsuk, S. Shalev ve R. Gophna, 1990, "Earliest Gold Artifacts in the Levant", *CA* 31: 436-43.
Gophna, R., 1995, "Early Bronze Age Canaan: Some Spatial and Demographic Observations", Levy 1995a içinde, 269-80.
————ve J. Portugali, 1988, "Settlement and Demographic Processes in Israel's Coastal Plain from the Chalcolithic to the Middle Bronze Age", *BASOR* 269: 11-28.
Goren, Y., S. Bunimovitz, I. Finkelstein ve N. Na'aman, 2004, "VI. Alashiya", Y. Goren, I. Finkelstein ve N. Na'aman (der.), *Inscribed in Clay: Provenance Studies of the Amarna Tablets and Other Ancient Near Eastern Texts,* Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 48-75.
Goren-Inbar, N.E. Werker ve C.S. Feibel, 2002, *The Acheuliian Site of Gesher Benot Ya'aqov, Israel,* cilt I: *The Wood Assemblage,* Oxford: Oxbow.
Goring-Morris, A.N., 2005, "Life, Death and the Emergence of Differential Status in the Near Eastern Neolithic: Evidence from Kfar HaHoresh, Lower Galilee, Israel", J. Clarke 2005 içinde, 89-105.
————ve A. Belfer-Cohen (der.), 2003, *More than Meets the Eye: Studies on Upper Palaeolithic Diversity in the Near East,* Oxford ve Oakville: Oxbow.
————ve ————2011, "Neolithicization Processes in the Levant: The Outer Envelope", *CA* 52 (S4): S195-S208.
Gosden, C., 2004, *Archaeology and Colonialism: Cultural Contact from 5000*

BC to the Present, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Goudie, A., 2009, "Aeolian Processes and Landforms", Woodward 2009a içinde, 415-31.
Grace, V.R., 1956, "The Canaanite Jar", S.S. Weinberg (der.), *The Aegean and the Near East*, Locust Valley: J.J. Augustin, 80-109.
Graham, J.W., 1987, *The Palaces of Crete, gözden geçirilmiş basım, Princeton: Princeton UP.*
Graziadio, G., 1998, "Trade Circuits and Trade-routes in the Shaft Grave Period", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40: 29-76.
Greaves, A., 2007a, "Trans-Anatolia: Examining Turkey as a Bridge between East and West", *AS* 57: 1-15.
———2007b, "Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Religion", Gabrielsen ve Lund 2007 içinde, 9-22.
Green, R.E., J. Krause, A.W. Briggs vd., 2010, "A Draft Sequence of the Neandertal Genome", *Science* 328: 710-22.
Greenberg, R., 2002, *Early Urbanization in the Levant: A Regional Narrative*, Londra ve New York: Leicester UP.
———2003, "Early Bronze Age Megiddo and Bet Shenan: Discontinuous Settlement in Sociopolitical Context", *JMA* 16: 17-31.
———2009, "Extreme Exposure: Archaeology in Jerusalem 1967-2007", *Conservation and Management of Archaeological Sites* 11: 262-81.
———2011, "Traveling in (World) Time: Transformation, Commodization, and the Beginnings of Urbanism in the Southern Levant", T.C. Wilkinson vd. 2011 içinde, 231-42.
———ve E. Eisenberg, 2002, "Egypt, Bet Yerah and Early Canaanite Urbanization", Levy ve van den Brink 2002, 213-22.
———ve Y. Paz, 2005, "The Early Bronze Age Fortifications of Tel Bet Yerah", *Levant* 37: 81-103.
Greenfield, H.J., 2010, "The Secondary Products Revolution: The Past, the Present and the Future", *WA* 42: 29-54.
Grenon, M., ve M. Batisse (der.) 1989, *Futures for the Mediterranean Basin: The Blue Plan,* Oxford ve New York: Oxford UP.
Griffiths, R.D., 2005, "Gods' Blue Hair in Homer and in Eighteenth Dynasty Egypt", *Classical Quarterly* 55: 329-34.
Grigson, C., 1995, "Plough and Pasture in the Early Economy of the Southern Levant", Levy 1995a, 245-68.
———2006, "Farming? Feasting? Herding? Large Mammals from the Chalcolithic of Gilat", Levy 2006 içinde, 215-319.
Grima, R., 2004, "The Landscape Context of Megalithic Architecture", Cilia 2004 içinde, 326-46.
Grimal, N. ve B. Benu (der.), 1998, *Le Commerce en Egypte Ancienne,* Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
Grimaldi, S., T. Perrin ve J. Guilaine (der.), 2008, *Mountain Environments in Prehistoric Europe: Settlement and Mobility Strategies from the Palaeolithic to the Early Bronze Age*, Oxford: Archaeopress.
Grosman, L., N.D. Munro ve A. Belfer-Cohen, 2008, "A 12,000 year old Shaman Burial from the Southern Levant (Israel)", *PNAS* 105: 17665-69.
Groube, L., 1996, "The Impact of Diseases upon the Emergence of Agriculture", D.R. Harris 1996, 101-29.
Grove, A.T. ve O. Rackham, 2001, *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History,* Londra ve New Haven: Yale UP.
Gschnitzer, F., 1993, "Phoinikisch-Karthagisches Verfassungsdenken", K. Raaflaub (der.), *Anfänge Politischen Denkens in der Antike,* Münih: R. Oldenbourg, 87-198.
Gubel, E., 2006, "Notes on the Phoenician Component of the Orientalizing Horizon", Riva ve Vella 2006, 85-93.
Guerrero Ayuso, V.M., 2001, "The Balearic Islands: Prehistoric Colonization of the Furthest Mediterranean Islands from the Mainland", *JMA* 14: 136-58.
———2006, "Nautas Baleáricos durante la Prehistoria (Parte II): De la Iconografía Naval a las Fuentes Históricas", *Pyrenae* 37: 7-45.
———2008, "El Bronce Final en las Baleares: Intercambios en la Antesala de la Colonización Fenicia del Archipélago", Celestino vd. 2008 içinde, 183-217.
Guglielmino, R., 2004-6, "Roca Vecchia (Lecce): New Evidence for Aegean Contacts with Apulia during the Late Bronze Age", *ARP* 10: 87-102.
Guidi, A, 1996, "Processual and Post-processual Trends in Italian Archaeology", A. Bietti, A. Cazella, A. Johnson ve A. Voorrips (der.), *Theoretical and Methodological Problems*, Forli: A.B.A.C.O. 29-36.
———ve R. Whitehouse, 1996, "A Radiocarbon Chronology for the Bronze Age: The Italian Situation", K. Randsborg (der.), *Absolute Chronology: Archaeological Europe 2500-500 BC,* Kopenhag: Munksgaard, 271-82.
Guilaine, J., 1976, *Premiers Bergers et Paysans de l'Occident Méditerranéen*, Paris: Mouton.
———1987, "Les Néolithiques Européens: Colons et/ou Créateurs", *L'Anthropologie* 91: 343-50.
———1994, *La Mer Partagée: La Méditerranée avant l'Ecriture, 7000-2000 avant Jésus-Christ,* Paris, Hachette.
———, 2003, *De la Vague à la Tombe: La Conquête Néolithique de la Méditerranée (8000-2000 avant J. C.),* Paris: Seuil.
———(der.), 2008, *Villes, Villages, Campagnes de l'Age du Bronze,* Paris: Errance.
———, P. Barthes, J. Vaquer ve P. Lambert, 1995, *Temps et Espace dans le Bassin de l'Aude du Néolithique a l'Age du Fer,* Toulouse: Centre d'Archeologie.
———, F. Claustre, O. Lemercier ve P. Sabatier, 2001, "Campaniformes et Environnement Culturel en France Méditerranéenne", Nicolis 2001 içinde, 229-75.
———, A. Freises, R. Montjardin vd. (der.) 1984, *Leucate-Corrège: Habitat Noyé du Néolithique Cardial,* Toulouse: Centre d'Anthropologie des Sociétés Rurales.
———ve A. Le Brun (der.), 2003, *Le Néolithique de Chypre,* Atina: Ecole Française d'Athènes.
———ve C. Manen, 2007, "From Mesolithic to Early Neolithic in the Western Mediterranean", Whittle ve Cummings 2007 içinde, 21-51.
———, C. Manen ve J.-D. Vigne, 2007, *Pont de Roque-Haute: Nouveaux Regards sur la Néolithisation de la France Méditerranéenne,* Toulouse: Centre de Recherche sur la Préhistoire et la Protohistoire de Méditerranée.
———, G. Rancoule, J. Vaquer vd. (der.), 1986, *Carsac: Une Agglomération Protohistorique en Languedoc*, Toulouse: Centre d'Anthropologie des Sociétés Rurales.
———ve S. Verger, 2008, "La Gaule et la Méditerranée (13e-8e Siècles avant Notre Ere)", Celestino vd. 2008 içinde, 219-37.
Günel, S., 1999, *Panaztepe II: M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.*
Guthrie, R.D., 1990, *Frozen Fauna of the Mammoth Steppe: The Story of Blue Babe*, Chicago: Chicago UP.
Habu, J., 2010, "Seafaring and the Development of Cultural Complexity in Northeast Asia: Evidence from the Japanese Archipelago", A. Anderson vd. 2010 içinde, 159-70.
Hachi, H., 1996, "L'Ibéromaurisian, Découverte des Fouilees d'Afalou (Bédjaia, Algérie)", *L'Anthropologie* 100: 55-76.
———, F. Fröhlich, A. Gendron-Badou vd., 2002, "Figurines du Paléolithique Supérieur en Matière

Minérale Plastique Cuite d'Afalou Bou Rhummel (Babors, Algérie)", *Premieres Analyses par Spectroscopie d'Absorption Infrarouge", L'Anthropologie* 106: 57-97.
Hadjisterkotis, E. ve D.S. Reese, 2008, "Considerations on the Potential Use of Cliffs and Caves by the Extinct Endemic Late Pleistocene Hippopotami and Elephants of Cyprus", *European Journal of Wildlife Research* 54: 122-33.
Hägg, R. ve N. Marinatos (der.) 1987, *The Function of the Minoan Palaces,* Stockholm: Svenska institutes i Athen.
Haider, P., 2001, "Minoan Deities in an Egyptian Medical Text", R. Laffineur ve R. Hägg (der.), *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age,* Liège: Université de Liège, 479-82.
Hall, J.M., 1997, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
————2002, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago ve Londra: Chicago UP.
————2007, *A History of the Archaic Greek World ca. 1200-479 BC,* Oxford ve Malden: Blackwell.
Hallo, W.W., 1992, "Trade and Traders in the Ancient Near East", C. Charpin ve F. Joannes (der.), *La Circulation des Biens, des Personnes et des Idèes dans le Proche-Orient Ancien,* Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 351-56.
Halstead, P., 1981, "Counting Sheep in Neolithic and Bronze Age Greece", Hodder vd. 1981, 307-39.
————1987, "Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus ça Change?", *Journal of Hellenic Studies* 107: 77-87.
————1988, "On Redistribution and the Origin of Minoan-Mycenaean Palatial Economies", E. French ve K. Wardle (der.), *Problems in Greek Prehistory* içinde, Bristol: Bristol Classical, 519-30.
————1989, "The Economy Has a Normal Surplus: Economic Stability and Social Change among Early Farming Communities of Thessaly, Greece", P. Halstead ve J. O'Shea (der.), *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty,* Cambridge ve New York: Cambridge UP, 68-80.
————1991, "Present to Past in the Pindhos: Specialisation and Diversification in Mountain Economies", *Rivista di Studi Liguri* 56: 61-80.
————1992, "The Mycenaean Palatial Economy: Making the Most of the Gaps in the Evidence", *PCPS* 38: 57-86.
————1994, "The North-South Divide: Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece", Mathers ve Stoddart 1994, 195-219.
————1995a, "From Sharing to Hoarding: The Neolithic Foundations of Aegean Bronze Age Society", R. Laffineur ve W.D. Niemeier (der.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age,* Liège, Université de Liège, Austin: Texas UP: 11-21.
————1995b, "Plough and Power: The Economic and Social Significance of Cultivation with the Ox-drawn Ard in the Mediterranean", *Bulletin on Sumerian Agriculture* 8: 11-22.
————1996a, "The Development of Agriculture and Pastoralism in Greece: When, How, Who and What?", D.R. Harris 1996 içinde, 296-309.
————1996b, "Pastoralism or Household Herding? Problems of Scale and Specialization in Early Greek Animal Husbandry", *WA* 28: 20-42.
————(der.), 1999a, *Neolithic Society in Greece*, Sheffield: Sheffield Academic.
————1999b, "Neighbours from Hell? The Household in Neolithic Greece", Halstead 1999a içinde, 77-95.
————2000, "Land Use in Postglacial Greece: Cultural Causes an Environmental Effects", Halstead ve Frederick 2000 içinde, 110-28.
————2006, "Sheep in the Garden: The Integration of Crop and Livestock Husbandry in Early Farming Regimes of Greece and Southern Europe", D. Serjeantson ve D. Field (der.), *Animals in the Neolithic of Britain and Europe,* Oxford: Oxbow, 42-55.
————2008, "Between a Rock and a Hard Place: Coping with Marginal Colonisation in the Later Neolithic and Early Bronze Age of Crete and the Aegean", Isaakidou ve Tomkins 2008 içinde, 229-57.
————ve C. D. Frederick (der.), 2000, *Landscape and Land Use in Postglacial Greece,* Sheffield: Sheffield Academic.
————ve V. Isaakidou, 2011, "Revolutionary Secondary Products: The Development and Significance of Milking, Animal-traction and Wool-gathering in Later Prehistoric Europe and the Near East", T.C. Wilkinson vd. 2011, 61-76.
————ve J. O'Shea, 1982, "A Friend in Need is a Friend Indeed: Social Storage and the Origins of Social Ranking", C. Renfrew ve S. Stephen (der.), *Ranking, Resource and Exchange: Aspects of the Archaeology of Early European Society,* Cambridge ve New York: Cambridge UP, 92-99.
Hamilakis, Y., 1999, "La Trahison des Archéologues? Archaeological Practice as Intellectual Activity in Post-modernity", *JMA* 12: 60-72.
————2002, "Too Many Chiefs: Factional Competition in Neopalatial Crete", J. Driessen vd. 2002, 179-99.
————2007, *The Nation and Its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Oxford ve New York: Oxford UP.
————ve E. Yalouri, 1996, "Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society", *Antiquity* 70: 117-29.
Hamilton, S., R. Whitehouse, K. Brown vd., 2006, "Phenomenology in Practice: Towards a Methodology for a 'Subjective' Approach", *EJA* 9: 31-71.
Hänsel, B., 2007, "Agaische Siedlunsstrukturen in Monkodonja/ Istrien?", Galanaki vd. 2007, 149-56.
Hansen, J.M., 1991, *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave*, Bloomington ve Indianapolis: Indiana UP.
Hansen, M.H., 2012, "Greek City-states", Bang ve Scheidel 2012 içinde, 259-78.
Harding, A.F., 1984, *The Mycenaeans and Europe,* Londra ve Orlando: Academic.
————2000, *European Societies in the Bronze Age,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
————2007, "Interconnections between the Aegean and Continental Europe in the Bronze and Early Iron Ages: Moving beyond Scepticism", Galanaki vd. 2007, 47-56.
Hardy, D.A., C.G. Doumas, J.A. Sakellarakis ve P.M. Warren (der.), 1990, *Thera and the Aegean World III*, cilt I: *Archaeology*, Londra: Thera Foundation.
Harmanşah, Ö., 2011, "Moving Landscapes, Making Place: Cities, Monuments and Commemoration at Malizi/Melid", *JMA* 24: 55-83.
Harris, D.R. (der.), 1996, *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia,* Washington DC: Smithsonian Institution, Londra: UCL.
Harris, W.V. (der.), 2005a, *Rethinking the Mediterranean,* Oxford ve New York: Oxford UP.
————2005b, "The Mediterranean and Ancient History", W.V. Harris 2005a, 1-44.
Harrison, R.J. ve A. Gilman, 1977, "Trade in the Second and Third Millennia BC between the Maghreb and Iberia", V. Markotic (der.), *Ancient Europe and the Mediterranean*, Warminster: Aris& Phillips, 90-104.
Harvati, K., E. Panagopoulou ve P. Karkanas, 2003, "First Neanderthal Remains from Greece: The Evidence from Lakonis", *JHE* 45: 465-73.
Hasel, M.G., 1998, *Domination and Resistance: Egyptian Military Activity in the Southern Levant, ca. 1300-1185 BC*, Leiden ve Boston: Brill.
Haskell, H.W., 1985, "The Origin of the Aegean Stirrup Jar and Its Earliest Evolution and Distribution (MB

III-LBI)", *AJA* 89: 221-29.
————, R.E. Jones, P.M. Day ve J.T. Killen, 2011, *Transport Stirrup Jars of the Bronze Age Aegean and East Mediterranean,* Philadelphia: INSTAP Academic.
Hassan, F., 1984, "Environment and Subsistence in Predynastic Egypt", J.D. Clark ve Brandt 1984 içinde, 57-64.
————1997, "The Dynamics of a Riverine Civilization: A Geoarchaeological Perspective on the Nile Valley, Egypt", *WA* 29: 51-74.
————(der.), 2002a, *Droughts, Food and Culture: Ecological Change and Food Security in Africa's Later Prehistory,* New York ve Londra: Kluwer Academic/ Plenum.
————2002b, "Palaeoclimate, Food and Culture Change in Africa: An Overview", Hassan 2002a, 11-26.
————2002c, "Archaeology and Linguistic Diversity in North Africa", Bellwood ve Renfrew 2002 içinde, 127-33.
Haubold, J., 2012, "The Achaemenid Empire and the Sea", *MHR* 27: 5-24.
Hauptmann, A., F. Begemann ve S. Schmitt-Strecker, 1999, "Copper Objects from Arad: Their Composition and Provenance", *BASOR* 314: 1-17.
Häussler, R., 2007, "At the Margins of Italy: Celts and Ligurians in North-West Italy", G. Bradley vd. 2007 içinde, 45-78,
Hawkins, J.D., 1998, "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos': Bogazköy Sealings and Karabel", *AS* 48: 1-31.
Hayne, J., 2010, "Entangled Identities on Iron Age Sardinia?", van Dommelen ve Knapp 2010 içinde, 147-69.
Heinz, M. (der.), 2010, *Kamid el-Loz: Intermediary between Cultures,* Beyrut: Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises.
Helms, M.W., 1988, *Ulysses' Sail: An Ethnographic Odyssey of Power, Knowledge and Geographical Distance,* Princeton: Princeton UP.
Helms, S. ve A.V.G. Betts, 1987, "The Desert 'Kites' of the Badiyat Esh-Sham and North Arabia", *Paléorient* 13: 41-67.
Heltzer, M., 1978, *Goods, Prices and the Organization of Trade at Ugarit: Marketing and Transportation in the Eastern Mediterranean in the Second Half of the II Millennium B.C.E.,* Wiesbaden: Reichert.
Hendrickx, S. ve L. Bavay, 2002, "Relative Chronological Position of Egyptian Predynastic and Early Dynastic Tombs with Objects Imported from the Near East and the Nature of Interregional Contacts", van den Brink ve Levy 2002 içinde, 58-80.
Henry, D.O. (der.), 2003, *Neanderthals in the Levant: Behavioral Organization and the Beginnings of Human Modernity,* Londra ve New York: Continuum.
Henshilwood, C.S., F. d'Errico, C.W. Marean vd., 2001, "An Early Bone Tool Industry from the Middle Stone Age at Blombos Cave, South Africa: Implications for the Origins of Modern Human Behaviour, Symbolism and Language", *JHE* 41: 631-78.
————, ————, R. Yates vd., 2002, "Emergence of Modern Human Behavior: Middle Stone Age Engravings from South Africa", *Science* 295: 1278-80.
————ve C.W. Marean, 2003, "The Origins of Modern Human Behaviour", *CA* 44: 627-51.
Herodotus, *The Histories*, çeviren A. de Sélincourt, gözden geçirilmiş basım 2003. Londra ve New York: Penguin. Orijinal: *Herodoti Historiae*, cilt 1-2, der. K. Hude, 1963, Oxford ve New York: Clarendon. *[Tarih (Historiai), çev. Furkan Akderin, Alfa, İstanbul, 2007.]*
Herring, E., 2000, "'To See Ourselves as Others See Us!': Construction of Native Identities in Southern Italy", Herring ve Lomas 2000 içinde, 45-77.
————2007, "Daunians, Peucetians and Messapians? Societies and Settlements in South-east Italy", G. Bradley vd. 2007 içinde, 268-94.
————ve K. Lomas (der.) 2000, *The Emergence of State Identities in Italy in the First Millennium BC,* Londra: Accordia Research Institute.
Herzfeld, M., 1984, "The Horns of the Mediterraneanist Dilemma", *American Ethnologist* 11: 439-54.
————2005, "Practical Mediterraneanism: Excuses for Everything, from Epistemology to Eating", W.V. Harris 2005a içinde.
Hestrin, R. ve M. Tadmor, 1963, "A Hoard of Tools and Weapons from Kfar Monash", *Israel Exploration Journal* 13: 2165-88.
Hetherington, R. ve R.G. Reid, 2010, *The Climate Connection: Climate Change and Modern Human Evolution*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Heurtley, W.A., 1934-35, "Excavations in Ithaca, II", *ABSA* 35: 1-44.
Heyd, V., 2007, "Families, Prestige Goods, Warriors and Complex Societies: Beaker Groups of the 3rd Millennium cal BC along the Upper and Middle Danube", *PPS* 73: 321-70.
Higgins, M.D. ve R. Higgins, 1996, *A Geological Companion to Greece and the Aegean,* Ithaca: Cornell UP; Londra: Duckworth.
Higham, T., J. Chapman ve V. Slachev, 2007, "New Perspectives on the Varna Cemetery (Bulgaria) – AMS Dates and Social Implications", *Antiquity* 81: 640-54.
Hillman, G., 1996, "Late Pleistocene Changes in Wild Plant-foods Available to Hunter-gatherers of the Northern Fertile Crescent: Possible Preludes to Cereal Cultivation", D.R. Harris 1996 içinde, 159-203.
————2000, "The Plant Food Economy of Abu Hureyra I and 2. Abu Hureyra I: The Epipalaeolithic", A.M.T. Moore, G.C. Hillman ve A.J. Legge, *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra,* Londra ve New York: Oxford UP, 327-99.
————, R. Hedges, A. Moore vd., 2001, "New Evidence of Late Glacial Cereal Cultivation at Abu Hureyra on the Euphrates", *The Holocene* 11: 383-93.
Hirschfeld, N., 1993, "Incised Marks (Post firing) on Aegean Wares", C. Zerner, P. Zerner ve J. Winder (der.), *Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989,* Amsterdam: J.C. Gieben, 311-18.
————1996, "Cypriots in the Mycenaean Aegean", E. De Miro, L. Godart ve A. Sacconi (der.), *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia,* Roma: Gruppo Editoriale Internazionale, 289-97.
Hodder, I., 1990, *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies,* Oxford ve Cambridge: Basil Blackwell.
————2006, *Çatalhöyük: The Leopard's Tale, Revealing the Mysteries of Çatalhöyük,* Londra ve New York: Thames & Hudson.
————ve L. Doughty (der.), 2007, *Mediterranean Prehistoric Heritage: Training, Education and Management*, Cambridge: MIAR.
————, G. Isaac ve N. Hammond (der.), 1981, *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Hodges, R. ve D. Whitehouse, 1983, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe,* Ithaca: Cornell UP; Londra: Duckworth.
Hodos, T., 2000, "Wine Wares in Prehistoric Eastern Sicily", C. Smith ve J. Serrati, *Sicily from Aeneas to Augustus* içinde, Edinburgh: Edinburgh UP, 41-54.
————2006, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean,* Londra ve New York: Routledge.
Hoelzmann, P., F. Gasse, L.M. Dupont vd. 2004, "Palaeoenvironmental Changes in the Arid and Subarid Belt (Sahara-Sahel-Arabian Peninsula) from 150 kyr to Present", Battarbee vd. 2004, 219-56.
Holdaway, S., W. Wendrich ve R. Phillips, 2010, "Identifying Low-level Food

Producers: Detecting Mobility from Lithics", *Antiquity* 84: 185-94.
Holladay, J.S., 1995, "The Kingdoms of Israel and Judah: Political and Economical Centralization in the Iron IIA-B (ca.1000-750 BCE)", Levy 1995a içinde, 368-98.
Holloway, R.R., 1975, "Buccino: The Early Bronze Age Village of Tufariello", *Journal of Field Archaeology* 2: 11-81.
———— ve S. Lukesh, 1995, *Ustica: The Results of the Excavations of the Regione Siciliana,* cilt 1, Louvain-la-Neuve: Département d'Archéologie et d'Histoire de l'Art.
Homer, *The Odyssey, çev. E.V. Rieu, gözden geçirilmiş basım 2003, Londra ve New York: Penguin. Orijinali: Homeri Opera*, cilt 3 ve 4, der. T.W. Allen, 1917, Oxford ve New York: Clarendon. [Türkçesi: Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.]
Horden, P., 2005, "Mediterranean Excuses: Historical Writing on the Mediterranean since Braudel", *History and Anthropology* 16: 25-30.
———— ve N. Purcell, 2000, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History,* Oxford ve Malden: Blackwell.
———— ve ————2005, "Four Years of Corruption: A Response to Critics", W. V. Harris 2005a içinde, 348-75.
———— ve ————2006, "The Mediterranean and 'the new Thalassology'", *American Historical Review* 111: 722-40.
Horowitz, A., 1998, "The First Mediterranean Navigators-Possible Role of Climate in the Neolithic Settlement of the Islands", A. Demaison (der.), *Navigation, Echanges et Environnement en Méditerranée*, Montpellier, 112-16.
Hublin, J.J., 2000, "Modern-Nonmodern Hominid Interactions: A Mediterranean Perspective", O. Bar-Yosef ve D. Pilbeam (der.), *The Geography of Neandertals and Modern Humans in Europe and the Greater Mediterranean*, Cambridge: Peabody Museum, 157-82.
———— 2001, "Northwestern African Middle Pleistocene Hominids and Their Bearing on the Emergence of Homo Sapiens", L. Barham ve K. Robson-Brown (der.), *Human Roots: Africa and Asia in the Middle Pleistocene, Bristol: Centre for Human Evolutionary Research,* 99-121.
———— ve S. P. McPherron (der.), 2012, *Modern Origins: A North African Perspective,* New York: Springer.
Hurst, H. ve S. Owen (der.), 2005, *Ancient Colonizations: Analogy, Similarity and Difference*, Londra: Duckworth.
Hurtado, V., 1997, "The Dynamics of the Occupation of the Middle Basin of the River Guadiana between the Fourth and Second Millennia BC", Díaz-Andreu ve Keay 1997 içinde, 98-127.
Huxley, A., 1936, *The Olive Tree and Other Essays,* Londra: Chatto & Windus.
Huysecom, E.M. Rasse, L. Lespez vd., 2009, "The Emergence of Pottery in Africa during the 10th Millennium cal. BC: New Evidence from Ounjougou (Mali)", *Antiquity* 83: 905-17.
Iacono, F., 2012, "Westernizing Aegean of LH III C", M. E. Alberti ve S. Sabatini (der.), *Exchange Networks and Local Transformation*, Oxford: Oxbow, 60-79.
Iacovou, M., 2005a, "The Early Iron Age Urban Forms of Cyprus", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 17-43.
————2005b, "Cyprus at the Dawn of the First Millennium BC: Cultural Homogenisation versus the Tyranny of Ethnic Identifications", J. Clarke 2005 içinde, 125-34.
————2006, "From the Mycanean qa-si-re-u to the Cypriote pa-si-le-wo-se: The Basileus in the Kingdom of Cyprus", Deger-Jalkotzy ve Lemos 2006, 315-36.
Ifanditis, F. ve M. Nikolaidou (der.) 2011, *Spondylus in Prehistory: New Data and Approaches: Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*, Oxford: Archaeopress.
Ilan, D., 1995, "The Dawn of Internationalism-the Middle Bronze Age", Levy 1995a içinde, 297-319.
Ingold, T., 1993, "The Temporality of the Landscape", *WA*25: 24-174.
Irwin, G., 1992, *The Prehistoric Exploration and Colonisation of the Pacific,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Isaakidou, V., 2008, "'The Fauna and Economy of Neolithic Knossos' Revisited", Isaakidou ve Tomkins 2008 içinde, 90-114.
————2011, "Farming Regimes in Neolithic Europe: Gardening with Cows and Other Models", A. Hadjikoumis, E. Robinson ve S. Viner (der.), *The Dynamics of Neolithisation: Studies in Honour of Andrew Sherratt,* Oxford ve Oakville: Oxbow, 90-112.
———— ve P.D. Tomkins (der.), 2008, *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context,* Oxford ve Oakville: Oxbow.
Ivanov, I. ve M. Avramova, 2000, *Varna Necropolis: The Dawn of European Civilization*, Sofia: Agato.
Jablonka, P., 2006, "Leben ausserhalb der Burg-Die Unterstadt von Troia", Korfmann 2006 içinde, 167-80.
Jackes, M. ve D. Lubell, 2008, "Environmental and Cultural Change in the Early and Mid Holocene: Evidence from the Telidjene Basin, Algeria", *AAR* 25: 41-55.
Jalut, G., J.J. Dedoubat, M. Fontugne ve T. Otto, 2009, "Holocene Circum-Mediterranean Vegetation Changes: Climate Forcing and Human Impact", *QI* 200: 4-18.
James, M.A., N. Reifarth, A.J. Mukherjee vd. 2009, "High Prestige Royal Purple Dyed Textiles from the Bronze Age Tomb at Qatna, Syria", *Antiquity* 83: 1109-18.
Janković, S. ve W.E. Petraschek, 1987, "Tectonics and Metallogeny of the Alpine Himalayan Belt in the Mediterranean Area and Western Asia", *Episodes* 10: 169-75.
Janssen, J.J., 1975, *Commodity Prices from the Ramessid Period: An Economic Study of the Village of Necropolis Workmen at Thebes,* Leiden: Brill.
Jaspers, K., 1953, *The Origin and Goal of History, İngilizce çeviri, Londra: Routledge & K. Paul, New Haven: Yale UP.*
Jeffreys, D. (der.), 2003, *Views of Ancient Egypt since Napoleon Bonaparte: Imperialism, Colonialism and Modern Appropriations,* Londra: UCL; Portland: Cavendish.
Jenkins, N., 1980, *The Boat beneath the Pyramid: King Cheops' Royal Ship,* Londra: Thames & Hudson; New York: Holt, Rinehart & Winston.
Jennings, J., 2011, *Globalizations and the Ancient World,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Jidejian, N., 1968, *Byblos through the Ages,* Beyrut: Dar el-Machreg.
Jiménez, A., 2010, "Reproducing Difference: Mimesis and Colonialism in Roman Hispania", van Dommelen ve Knapp 2010 içinde, 38-63.
Jirat-Wasiutynski, V., 2007, *Modern Art and the Idea of the Mediterranean,* Toronto ve Londra: Toronto UP.
Joannès, F., 1991, "L'étain de l'Elam à Mari", L. De Meyer ve H. Gasche (der.), *Mesopotamie et Elam* içinde, Gent: Universiteit Gent, 65-76.
Johnson, A.W. ve T.K. Earle, 2000, *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State, ikinci basım, Stanford: Stanford UP.*
Jones, G., 1987, "Agricultural Practice in Greek Prehistory", *ABSA* 82: 115-23.
————, K. Wardle, P. Halstead ve D. Wardle, 1986, "Crop Storage at Assiros", Scientific American 254: 96-103.
Jones, R.E., S.T. Levi ve M. Bettelli, 2005, "Mycenaean Pottery in the Central Mediterranean: Imports, Imitations and Derivatives", Laffineur ve Greco 2005 içinde, 539-45.
———— ve L. Vagnetti, 1991, "Traders and Craftsmen in the Central Mediterranean: Archaeological Evidence and Archaeometric Research", N.H. Gale 1991a, 127-47.
Jung, R., 2009, "Pirates of the Aegean:

Italy-the East Aegean – Cyprus at the End of the Second Millennium BC", Karageorghis ve Kouka 2009, 72-93.
Kaiser, T. ve S. Forenbaher, 1999, "Adriatic Sailors and Stone Knappers: Palagruža in the 3rd Millennium BC", *Antiquity* 73: 313-24.
Kallala, N. ve J. Sanmarti (der.), 2011, *Althiburos I. La Fouille dans l'Aire du Capitole et la Nécropole Méridionale,* Tarragona: Institut Català d'Arquelogica Clàssica.
Karageorghis, V., 1969, *Salamis in Cyprus: Homeric, Hellenistic and Roman,* Londra: Thames & Hudson.
———— 1976, *Kition: Mycanaean and Phoenician Discoveries in Cyprus,* Londra: Thames & Hudson.
———— (der.) 1994, *Cyprus in the 11th Century BC, Lefkoşa*: A.G. Leventis Foundation.
———— 2012, Lo Schiavo, Cyprus and Sardinia, beyond the Oxhide Ingots"a "Postscriptum", Kassianidou ve Papasavvas 2012 içinde, 148.
———— ve O. Kouka (der.), 2009, *Cyprus and the East Aegean: Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC,* Lefkoşa: A.G. Leventis Foundation.
———— ve F. Lo Schiavo, 1989, "A West Mediterranean Obelos from Amathus", *Rivista di Studi Fenici* 17: 15-29.
Karavanić, I. ve I. Janković, 2006, "The Middle and Early Upper Palaeolithic in Croatia", *Opuscula Archaeologica* 30: 21-54.
Karimali, E., 2005, "Lithic Technologies and Use", Blake ve Knapp 2005 içinde, 180-214.
Karo, G., 1930-33, *Die Schachtgräber von Mykenai,* Münih: Bruckmann.
Kassianidou, V., 2003, "The Trade of Tin and the Island of Copper", Giumlia-Mair ve Lo Schiavo 2003 içinde, 109-20.
———— ve A.B. Knapp, 2005, "Archaeometallurgy in the Mediterranean: The Social Context of Mining, Technology and Trade", Blake ve Knapp 2005, 220-56.
———— ve G. Papasavvas (der.) 2012, *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC*, Oxford: Oxbow.
Keegan, W.F. ve J.M. Diamond, 1987, "Colonization of Islands by Humans: A Biographical Perspective", *Advances in Archaeological Method and Theory* 10: 49-92.
Keeley, L.H., 1997, *War before Civilization*, New York ve Oxford: Oxford UP.
Kelder, J., 2009, "Royal Gift Exchange between Mycenae and Egypt: Olives as 'Greeting Gifts' in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean", *AJA* 113: 339-52.
Kelekna, P., 2009, *The Horse in Human History*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Keller, A., A. Graefen, M. Ball vd., 2012, "New Insights into the Tyrolean Iceman's Origin and Phenotype as Inferred by Whole-genome Sequencing", *Nature Communications* 3: 698.
Kelly, O., 2012, "Beyond Intermarriage: The Role of the Indigenous Italic Population at Pithekoussai", *OJA* 31: 245-60.
Kemp, B.J., 2006, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization, ikinci basım,* Londra ve New York: Routledge.
Kempinski, A., 1992, "The Middle Bronze Age", A. Ben-Tor 1992 içinde, 159-210.
Kennett, D., 2005, *The Island Chumash: Behavioral Ecology of a Maritime Society,* Berkeley ve Londra: California UP.
———— ve J.P. Kennett, 2007, "Influence of Holocene Marine Transgression and Climate Change on Cultural Evolution in Southern Mesopotamia", D. Anderson, D. Sandweiss ve K.A. Maasch (der.), *Climate Change and Cultural Dynamics: A Global Perspective on Mid-Holocene Transitions* içinde, Londra ve Boston: Elsevier/Academic, 229-64.
Keswani, P.S., 1996, "Hierarchies, Heterarchies, and Urbanization Processes: The View from Bronze Age Cyprus", *JMA* 9: 211-50.
Khakhutaishvili, D.A., 2009, *The Manufacture of Iron in Ancient Colchis,* Oxford: Archaeopress.
Kilian-Dirlmeier, I., 1997, *Das Mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Agina*, Mainz: Philipp von Zabern.
Kilikoglou, V., Y. Bassiakos, A.P. Grimanis vd., 1996, "Carpathian Obsidian in Macedonia, Greece", *JAS* 23: 343-49.
Killebrew, A., 2005, *Biblical Peoples and Ethnicity*, Leiden ve Boston: Brill.
Killen, J.T., 1964, "The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age", *ABSA* 59: 1-15.
King, R., 1997, "Population Growth: An Avoidable Crisis", King vd. 1997 içinde, 164-80.
————, P. de Mas ve J. Mansvelt Beck (der.), 2001, *Geography, Environment and Development in Mediterranean,* Brighton ve Portland: Sussex Academic.
————, L. Proudfoot ve B. Smith (der.), 1997, *The Mediterranean: Environment and Society,* Londra ve New York: Arnold.
Kirch, P.V., 2000, *On the Road of the Winds: An Archaeological History of the Pacific Islands before European Contact*, Berkeley ve Londra: California UP.
Kiriatzi, E., S. Andreou, S. Dimitrias ve K. Kostakis, 1997, "Coexisting Traditions: Handmade and Wheelmade Pottery in Late Bronze Age Central Macedonia", Laffineur ve Betancourt 1997, 361-67.
Kirigin, B., A. Johnston, M. Vučetić ve Z. Lušić, 2009, "Palagruža –the Island of Diomedes- and Notes on Ancient Greek Navigation in Adriatic", Forenbaher 2009a içinde, 137-55.
Kislev, M.E., M. Artz ve E. Marcus, 1993, "Import of an Aegean Food Plant to a Middle Bronze IIA Coastal Site in Israel", *Levant* 25: 145-54.
————, A. Hartmann ve O. Bar-Yosef, 2006, "Early Domesticated Fig in the Jordan Valley", *Science* 312: 1372-74.
Klein, R.G., 2009, *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins, üçüncü basım,* Chicago: Chicago University Press.
———— ve K. Scott, 1986, "Re-analysis of Faunal Assemblages from the Haua Freah and Other Late Quaternary Archaeological Sites in Cyrenaican Libya", *JAS* 13: 515-42.
Klein Hofmeijer, G.K., 1997, *Late Pleistocene Deer Fossils from Carbeddu Cave: Implications for Human Colonization of the Island of Sardinia*, Oxford: Archaeopress.
Kletter, R. ve A. De-Groot, 2001, "Excavating to Excess? Implications of the Last Decade of Archaeology in Israel", *JMA* 14: 76-85.
Knapp, A.B., 1986, *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*, Göteborg: Paul Astroms.
———— 1991, "Spice, Drugs, Grain and Grog: Organic Goods in Bronze Age East Mediterranean Trade", N.H. Gale 1991a, 21-68.
———— 1993, "Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth", *WA* 24: 332-47.
———— 1994, "Emergence, Development and Decline on Bronze Age Cyprus", Mathers ve Stoddart 1994, 271-304.
———— (der.) 1996, *Sources for the History of Cyprus,* cilt II: *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia BC, Altamont: Yunanistan ve Kıbrıs Araştırma Merkezi.*
———— 1998, "Mediterranean Bronze Age Trade: Distance, Power and Place", Cline ve Harris-Cline 1998 içinde, 193-207.
———— 2003, "The Archaeology of Community on Bronze Age Cyprus: Politiko Phorades in Context", *AJA* 107: 559-80.
———— 2008, *Prehistoric and Protohistoric Cyprus: Identity, Insularity, and Connectivity,* Oxford ve New York: Oxford UP.
———— 2009, "Migration, Hybridisation and Collapse: Bronze Age

Cyprus and the Eastern Mediterranean", *Scienze dell'Anthichita* 15: 219-39.
———— 2010, "Cyprus' Earliest Prehistory: Seafarers, Foragers and Settlers", *JWP* 23: 79-120.
———— ve E. Blake, 2005, "Prehistory in the Mediterranean: The Corrupting and Connecting Sea", Blake ve Knapp 2005, 1-23.
———— ve J.F. Cherry, 1994, *Provenience Studies and Bronze Age Cyprus: Production, Exchange and Politico-economic Change,* Madison: Prehistory.
————, V.C. Pigott ve E.W. Herbert (der.), 1998, *Social Approaches to an Industrial Past: The Archaeology and Anthropology of Mining,* Londra ve New York: Routledge.
———— ve P. van Dommelen (der.) basımda, *Cambridge Handboot of the Mediterranean World in the Bronze-Iron Ages,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Knappett, C., 2011, *Archaeology of Interaction: Network Perspectives on Material Culture and Society*, Oxford ve New York: Oxford UP.
————(der.), 2013, *Network Analysis in Archaeology: New Approaches to Regional Interaction,* Oxford ve New York: Oxford UP.
————, V. Kilikoglou, V. Steele ve B. Stern, 2005, "The Circulation and Consumption of Red Lustrous Wheelmade Ware: Petrographic, Chemical and Residue Analysis", *AS* 25: 25-59.
———— ve I. Nikolakopoulou, 2005, "Exchange and Affiliation Networks in the MBA Southern Aegean: Crete, Akrotiri and Miletus", Laffineur ve Greco 2005, 175-85.
Köhler, C., 1992, "The Pre- and Early Dynastic Pottery of Tell el-Fara'in (Buto)", van der Brink 1992 içinde, 11-20.
Kohn, M. ve S. Mithen, 1999, "Handaxes: Products of Sexual Selection?", *Antiquity* 73: 518-26.
Komšo, D., 2006, "Mezolitik u Hrvatskoj", *Opuscula Archaeologica* 30: 55-92.
Korcak, J., 1938, "Deux Types Fondamontaux de Distribution Statistique", *Bulletin de l'Institut International de Statistique* 3, 295-99.
Korfmann, M.O. (der.), 2006, *Troia: Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landscraft,* Mainz: Philipp von Zabern.
Kostoglou, M., 2010, "Iron, Connectivity and Local Identities in the Iron Age to Classical Mediterranean", van Dommelen ve Knapp 2010 içinde, 170-89.
Kotsakis, K., 1999, "What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic", Halstead 1999a, 66-76.
————2006, "Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household", N. Tasić ve C. Grozdanov (der.), *Homage to Milutin Garasanin, Belgrad: Srp Bilimler ve Sanatlar Akademisi, 207-20.*
————2008, "A Sea of Agency: Crete in the Context of the Earliest Neolithic in Greece", Isaakidou ve Tomkins 2008 içinde, 49-72.
Kotsonas, A., T. Whitelaw, A. Vasilakis ve M. Bredaki, (basımda), "Early Iron Age Knossos: An Overview Based on the Surface Investigations of the Knossos Urban Landscape Project (KULP)", *Proceedings of the 11th International Cretological Conference,* Rethymnon: Association for History and Folklore Studies in Rethymnon.
Kotthoff, U., A. Koutsodendris, J. Pross vd., 2011, "Impact of Lateglacial Cold Events on the Northern Aegean Region Reconstructed from Marine and Terrestrial Proxy Data", *JQS* 26: 86-96.
Kourou, N., 2009, "The Aegean and the Levant in the Early Iron Age: Recent Developments", *Maila-Afeiche* 2009, 361-73.
Kourtessi-Phillippakis, G., 1999, "The Lower and Middle Paleolithic in the Ionian Islands: New Finds", Bailey vd. 1999, 282-87.
Krahtopoulou, A. ve C. Frederick, 2008, "The Stratigraphic Implications of Long-term Terrace Agriculture in Dynamic Landscapes: Polycyclic Terracing from Kythera Island, Greece", *Geoarchaeology* 23: 550-85.
Krause, J., L. Orlando, D. Serre vd., 2007, "Neanderthals in Central Asia and Siberia", *Nature* 449: 902-4.
Krauss, R. (der.), 2011, *Beginnings: New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin,* Rahden/Westfalen: Marie Leidorf.
Krings, V., 2008, "Rereading Punic Agriculture: Representation, Analogy and Ideology in the Classical Sources", van Dommelen ve Goméz Bellard 2008, 22-43.
Kristiansen, K. ve T.B. Larsen, 2005, *Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Kroeper, K., 1992, "Tomps of the Elite in the Minshat Abu Omar", van den Brink 1992 içinde, 127-50.
Kroll, J.H., 2008, "Early Iron Age Balance Weights at Lefkandi, Euboea", *OJA* 27: 37-48.
Kröpelin, S., D. Verschuren, A.-M. Lezine vd., 2008, "Climate-driven Ecosystem Succcession in the Sahara: The Past 6000 Years", *Science* 320: 765-68.
Krzyszkowska, O., 1990, *Ivory and Related Materials: An Illustrated Guide,* Londra: Institute of Classical Studies.
————1996, "Furniture in the Aegean Bronze Age", G. Herrmann (der.), *The Furniture of Western Asia: Ancient and Traditional,* Mainz: Philipp von Zabern, 85-103.
Kuhn, S.L., 2010, "Was Anatolia a Bridge or a Barrier to Early Hominin Dispersals?" *QI* 223-24: 434-35.
———— ve M.C. Stiner, 2007, "Body Ornamentation as Information Technology: Towards an Understanding of the Significance of Early Beads", Mellars vd. 2007, 45-54.
Kuijt, I. (der.), 2000a, *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*, New York: Kluwer Academic/Plenum.
————2000b, "Keeping the Peace: Ritual, Skull Catching and Community Integration in the Levantine Neolithic", Kuijt 2000a, 137-62.
————2008, "Demography and Storage Systems during the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition", Bocquet-Appel ve Bar-Yosef 2008, 287-314.
———— ve C. Finlayson, 2009, "Evidence for Food Storage and Predomestication Granaries 11.000 Years Ago in the Jordan Valley", *PNAS* 106: 10873-74.
———— ve A.N. Goring-Morris, 2002, "Foraging, Farming and Social Complexity in the Pre Pottery Neolithic of the South Central Levant: A Review and Synthesis", *JWP* 16: 361-440.
Kunst, M., 1995, "Central Places and Social Complexity in the Iberian Copper Age", Lillios 1995 içinde, 32-43.
Kuper, R. ve S. Kröpelin, 2006, "Climate-controlled Holocene Occupation in the Sahara: Motor of Africa's Evolution", *Science* 313: 803-7.
Kuzmin, Y.V., 2006, "Chronology of the Earliest Pottery in East Asia: Progress and Pitfalls", *Antiquity* 80: 362-71.
Kuzucuoğlu, C. ve C. Marro (der.), 2007, *Sociétés Humaines et Changement Climatique à la Fin du Troisème Millénaire: Une Crise a-t elle eu Lieus en Haute Mésopotamie?,* Paris: De Boccard.
Kyrou, A.K., 1990, *Sto Stavrodromi tou Argolikou: Istoriko kai Archailogiko odoiporiko s'ena Choro tis Thalassas to Augaiou,* cilt I, Atina: Photosyn Abee.
LaBianca, Ø ve S.A. Scham (der.) 2006, *Connectivity in Antiquity: Globalization as a Long Term Historical Process*, Londra ve Oakville: Equinox.
Lafe, O. ve M.L. Galaty, 2009, "Albanian Coastal Settlement from Prehistory to the Iron Age", Forenbaher 2009a,

105-11.
Laffineur, R. (der.), 1991, *Polemos: Le Contexte Huerrier en Egee à l'Age du Bronze,* Liège: Université de Liège.
————ve L. Basch (der.), 1991, *Thalassa: L'Egée Préhistorique et la Mer,* Liège: Université de Liège.
————ve P.P. Betancourt (der.), 1997, *Techne: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age,* Liège: Université de Liège, Austin: Texas UP.
————ve E. Greco (der.), 2005, *Emporia: Mycenaeans and Minoans in the Central and Eastern Mediterranean,* Liège: Université de Liège, Austin: Texas UP.
Lamb, H.F., U. Eicher ve V.R. Switsur, 1989, "An 18,000-year Record of Vegetation, Lake-level and Climatic Change from Tigalmamine, Middle Atlas, Morocco", *JB* 16: 65-74.
Lambeck, K., 1996, "Sea-level Change and Shoreline Evolution in Aegean Greece since Upper Paleolithic Time", *Antiquity* 70: 588-611.
————ve J. Chappell, 2001, "Sea Level Change through the Last Glacial Cycle", *Science* 292: 679-86.
————, T.M. Esat ve E.K. Potter, 2002, "Links Between Climate and Sea Levels for the Past Three Million Years", *Nature* 419: 199-206.
Lancel, S., 1995, *Carthage: A History, İngilizce çeviri, Oxford ve Cambridge: Blackwell.*
Larsen, M.T., 1987, "Commercial Networks in the Ancient Near East", Rowlands vd. 1987 içinde, 47-56.
Larson, G., U. Albarella, K. Dobney vd., 2007, "Ancient DNA, Pig Domestication, and the Spread of the Neolithic into Europe", *PNAS* 104: 15276-81.
Laskaris, N., A. Sampson, F. Mavridis ve I. Liritzis, 2011, "Late Pleistocene/ Holocene Seafaring in the Aegean: New Obsidian Hydration Dates with the Early SIMS-SS Method", *JAS* 38: 2476-79.
Leahy, A. (der.), 1990, *Libya and Egypt c. 1300-750 BC,* Londra: SOAS Centre of Near and Middle Eastern Studies and the Society for Libyan Studies.
Leavesley, M., 2006, "Late Pleistocene Complexities in the Bismarck Archipelago", Lilley 2006 içinde, 189-204.
Lebedynsky, I., 2004, *Les Cimmériens: Les Premiers Nomades des Steppes Européennes, IXe-VIIe Siècles av. J.-C.,* Paris: Errance.
Leblanc, M., G. Favreau, J. Maley vd., 2006, "Reconstruction of Megalake Chad Using Shuttle Radar Topographic Mission Data", *Palaeogeography Palaeoclimatology, Palaeoecology* 239: 16-27.
Legarra Herrero, B., 2009, "The Minoan Fallacy: Cultural Diversity on Crete at the Beginning of the Bronze Age as Assessed through the Mortuary Behavior", *OJA* 28: 29-57.
————2011, "New Kid on the Block: The Nature of the First Systemic Contacts between Crete and the Eastern Mediterranean around 2000 BC", T.C. Wilkinson et. al. 2011, 266-81.
Leighton, R., 1999, *Sicily before History: An Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age,* Londra: Duckworth, Ithaca: Cornell UP.
Lemercier, O., 2004, "Historical Model of Settling and Spread of Bell Beaker Culture in Mediterranean France", J. Czebrezuk (der.), *Similar but Different: Bell Beakers in Europe,* Poznan: Adam Mickiewicz UP, 193-203.
————2012, "The Beaker Transition in Mediterranean France", H. Fokkens ve F. Nicolis (der.) içinde, *Background to Beakers: Inquiries in Regional Cultural Backgrounds of the Bell Beaker Complex,* Leiden: Sidestone, 117-56.
Lemonnier, P. (der.), 1993a, *Tecnological Choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic,* Londra ve New York: Routledge.
————1993b, "Introduction", Lemonnier 1993a içinde, 1-35.
Lemos, I.S., 2002, *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC,* Oxford ve New York: Oxford UP.
————2006, "Athens and Lefkandi: A Tale of Two Sites", Deger-Jalkotzy ve Lemos 2006 içinde, 505-30.
Lenzi, F. (der.), 2003, *L'Archeologia dell'Adriatico dalla Preistoria al Medioevo,* Floransa: All'Insegna del Giglio.
Leonard, A., 1994, *An Index to the Late Bronze Age: Aegean Pottery from Syro-Palestine*, Jonsered: Paul Astroms.
Lepre, C.J., H. Roche, D.V. Kent vd., 2011, "An Earlier Origin for the Acheulian", *Nature* 477: 82-85.
Lernau, H. ve O. Lernau, 1994, "The Fish Remains", M. Lechevallier ve A. Ronen (der.), *Le Gisement de Hatoula en Judée Occidentale, Israël: Rapport des Fouilles 1980-1988,* Paris: Association Paléorient, 111-21.
Leroux, G., A. Veron ve C. Morhange, 2003, "Geochemical Evidences of Early Anthropogenic Activity in Harbour Sediments from Sidon", *Archaeology and History in the Lebanon* 18: 115-19.
Lévi-Strauss, C., 1963, *Totemism, İngilizce çeviri, Boston: Beacon, 1964, Londra: Merlin.*
Levy, T.E. (der.), 1987, *Shiqmim I: Studies Concerning Chalcolithic Societies in the Northern Negev Desert, Israel (1982-84),* Oxford: Archaeopress.
————(der.), 1995a, *The Archaeology of Society in the Holy Land, ikinci basım, Londra: Leicester UP, New York: Continuum.*
————1995 b, "Cult, Metallurgy and Rank Societies-Chalcolithic Period (ca. 4500-3500 BCE)", Levy 1995a, 226-44.
————(der.) 2006, *Archaeology, Anthropology and Cult: The Sanctuary at Gilat, Israel,* Londra ve Oakville: Equinox.
————2007, *Journey to the Copper Age: Archaeology of the Holy Land,* San Diego: San Diego Museum of Man.
————, R.B. Adams, A. Hauptmann vd., 2002, "Early Bronze Age Metallurgy: A Newly Discovered Copper Manufactory in Southern Jordan", *Antiquity* 76, 425-37.
————, D. Alon, C. Grigson vd., 1991, "Subterranean Settlement and Adaptation in the Negev Desert, ca. 4500-3700 BC", *National Geographic Research and Exploration* 7: 394-413.
————ve M. Najjar, 2006, "Edom and Copper: The Emergence of Ancient Israel's Rival", *Biblical Archaeology Review* 32: 24-35.
————ve E.C.M. van den Brink, 2002, "Interaction Models, Egypt and the Levantine Periphery", van den Brink ve Levy 2002, 3-38.
Lewthwaite, J., 1987, "The Braudelian Beaker: A Chalcolithic Conjoncture in Western Mediterranean Prehistory", Willam H. Waldren ve Rex C. Kennard (der.), *Bell Beakers of the Western Mediterranean: Definition, Interpretation, Theory and New Site Data*, Oxford: Archaeopress, 31-60.
————1989, "Isolating the Residuals: The Mesolithic Basis of Man-Animal Relationships on the Mediterranean Islands", Bonsall 1989 içinde, 541-55.
Lichtheim, M., 1975, "The Admonitions of Ipuwer", M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature,* cilt I: *The Old and Middle Kingdoms içinde,* Berkeley ve Londra: California UP, 149-63.
Lieberman, D.E., 1993, "Variability in Hunter-gatherer Seasonal Mobility in the Southern Levant: From the Mousterian to the Natufian", *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 4: 207-19.
Lilley, I. (der.), 2006, *Archaeology in Oceania: Australia and the Pacific Islands,* Oxford ve Malden: Blackwell.
Lillios, K.T. (der.), 1995, *The Origins of Complex Societies in Late Prehistoric Iberia,* Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.
————1997, "Groundstone Tools, Competition, and Fission: The Transition from the Copper to the Bronze Age in the Portuguese Lowlands", Balmuth vd. 1997, 25-32.

———2008a, *Heraldry for the Dead: Memory, Identity, and the Engraved Stone Plaques of Neolithic Iberia,* Austin: Texas UP.

———2008b, "Engaging Memories of European Prehistory", A. Jones (der.), *Prehistoric Europe: Theory and Practice,* Chichester ve Malden: Wiley-Blackwell, 228-54.

Lilliu, G., 1966, *Sculture della Sardegna Nuragica,* Cagliari: Edizioni della Zattera.

Linstädter, J., 2008, "The Epipalaeolithic-Neolithic Transition in the Mediterranean Region of Northwest Africa", *Quartar* 55: 33-54.

———, J. Eiwanger, A. Mikdad ve G.-C. Weniger, 2012, "Human Occupation of Northwest Africa: A Review of Middle Palaeolithic to Epipalaeolithic Sites in Morocco", *QI* 274: 158-74.

———, I. Medved, M. Solich ve G.-C. Weniger, 2012, "Neolithicisation Process within the Alboran Territory: Models and Possible African Impact", *QI* 274: 219-32.

Littauer, M.A. ve J.H. Crouwel, 1979, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East,* Leiden: Brill.

———ve ———1990, "Ceremonial Threshing in the Ancient Near East", *Iraq* 52: 19-23.

Liverani, M., 1987, "The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria", Rowlands vd. 1987, 66-73.

———1993, "Model and Actualization: The Kings of Akkad in the Historical Tradition", M. Liverani (der.), *Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions,* Padova: Sargon, 41-68.

———2000, "The Great Powers' Club", Cohen ve Westbrook 2000, 15-27.

———2001, *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 BC,* Basingstoke ve New York: Palgrave.

———2005, *Israel's History and the History of Israel,* Londra ve Oakville: Equinox.

———2006, *Uruk: The First City,* Londra ve Oakville: Equinox.

Lloret, F., J. Piñol ve M. Castellnou, 2009, "Wildfires", Woodward 2009a, 541-60.

Lloyd, A., 2000, "The Late Period", I. Shaw 2000a, 364-87.

Lolos, Y., 2009, "Salamis ca. 1200 BC: Connections with Cyprus and the East", E. Borgna ve P. Cassola Guida (der.), *Dall'Egeo all'Adriatico: Organizzazioni Sociali, Modi di Scambio e Interazione in Eta Postpalaziale (XII-XI Sec. a.C.),* Roma: Quasar, 29-46.

Lomas, K., 1994, "The City in South-east Italy: Ancient Topography and the Evolution of Urban Settlement, 600-300 BC", *ARP* 4: 63-77.

———2000, "Cities States and Ethnic Identity in Southeast Italy", Herring ve Lomas 2000, 79-90.

———2007, "Ethnicity and Statehood in Northern Italy: TheAncient Veneti", G. Bradley vd., 2007, 21-24.

Lomba Maraundi, J., M.V. López Martínez, F. Ramos Martínez ve A. Avilés Fernández, 2009, "El Enterramiento Múltiple, Calcolitico, de Camino del Molino (Caravaca, Murcia): Metodología y Primeros Resultados de un Yacimiento Excepcional", *Trabajos de Prehistoria* 66: 143-66.

Long, L., P. Pomey, J.-C. Sourisseau (der.), 2002, *Les Etrusques en Mer: Epaves d'Antibes à Marseille,* Marsilya: Marsilya Müzesi.

López-Bertran, M., 2011, "Practical Movements: Kinetic Rituals in the Ancient Western Mediterranean", *JMA* 24: 85-109.

López Pardo, F., 1996, "Los Enclaves Fenicios en el Africa Noroccidental: Del Modelo de las Escalas Náuticas al de Colonización con Implicaciones Productivas", *Gérion* 14: 251-88.

Lo Schiavo, F., 2000, "Sea and Sardinia: Nuragic Bronze Boats", Ridgway vd. 2000, 141-58.

———2008, "La Metallurgia Sarda: Relazioni fra Cipro, Italia e la Penisola Iberica. Un Modello Interpretativo", Celestino vd. 2008, 417-36.

———2012, "Cyprus and Sardinia, beyond the Oxhide Ingots", Kassianidou ve Papasavvas 2012, 142-50.

———, A. Giumlia-Mair, U. Sanna ve R. Valera (der.), 2005, *Archaeometallurgy in Sardinia: From the Origins to the Beginning of the Early Iron Age,* Montagnac: Editions Monique Mergoil.

———, E. Macnamara ve L. Vagnetti, 1985, "Late Cypriot Imports to Italy and Their Influence on Local Bronzework", *Papers of the British School at Rome 53*: 1-71.

———, J.D. Muhly, R. Maddin ve A. Giumlia-Mair, (der.), 2009, *Oxhide Ingots in the Central Mediterranean,* Roma: A.G. Leventis Foundation.

Lovell, J.L., 2008, "Horticulture, Status and Long-range Trade in Chalcolithic Southern Levant: Early Connections with Egypt", Midant-Reynes ve Tristant 2008, 739-60.

Lowenthal, D., 2007, "Mediterranean between History and Heritage", Antoniadou ve Pace 2007, 661-90.

Lubell, D., 1984, "Palaeoenvironments and Epi-Palaeolithic Economies in the Maghreb (ca. 20,000 to 5,000 BP)", J.D. Clark ve Brandt 1984, 41-56.

———2001, "Late Pleistocene-Early Holocene Maghreb", P.N. Peregrine ve M. Ember (der.), *Encyclopedia of Prehistory,* cilt I: *Africa, New York ve Londra: Kluwer Academic / Plenum,* 129-49.

———2004, "Are Land Snails a Signature for the Mesolithic-Neolithic Transition in the Circum-Mediterranean?", *Documenta Prehistorica* XXXI: 1-24.

———, P. Sheppard ve M. Jackes, 1984, "Continuties in the Epipalaeolithic of Northern Africa with Emphasis on the Maghreb", F. Wendorf ve A.E. Close (der.), *Advances in World Archaeology,* cilt 3, Orlando: Academic, 143-91.

———, J. Feathers ve J.L. Schwenninger'in katkılarıyla, 2009, "Post-Capsian Settlement in the Eastern Maghreb: Implications of a Revised Chronological Assessment for the Adult Burial in Ain Misteheyia", *Journal of African Archaeology* 7: 175-89.

Lucchi, M.R., 2008, "Vegetation Dynamics during the Last Interglacial Cycle in the Arno Coastal Plain (Tuscany, Western Italy): Location of a New Tree Refuge", *QSR* 27: 2456-66.

Ludwig, E., 1942, *The Mediterranean: Saga of a Sea,* New York ve Londra: McGraw-Hill.

Lull, V., 2000, "Argaric Society: Death at Home", *Antiquity* 74: 581-90.

———, R. Micó, C. Rihuete ve R. Risch, 1999, *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol: Ideología y Sociedad en la Prehistoria de Menorca,* Barcelona: Consell Insular de Menorca.

———, ———, ———ve ———2002, "Social and Ideological Changes in the Balearic Islands during the Later Prehistory", Waldron ve Ensenyat 2002 içinde, 117-26.

———, ———, ———ve ———2010, "Las Relaciones Políticas y Económicas de El Argar", *Menga: Revista de Prehistoria de Andalucía* 1: 11-36.

Lykousis, V., 2009, "Sea-level Changes and Shelf Break Prograding Sequences during the Last 400 ka in the Aegean Margins: Subsidence Rates and Palaeogeographic Implications", *Continental Shelf Research* 29: 2037-44.

Lyonnet, B. (der.), 2007, Les Cultures des Caucase (VIe-IIIe *Millénaires avant Notre Ere) Leurs Relations avec le Proche-Orient,* Paris: CNRS.

Lyons, C.L. ve J.K. Papadopoulos (der.), 2002, *The Archaeology of Colonialism,* Los Angeles: Getty Research Institute.

MacDonald, K.C., 1998, "Before the Empire of Ghana: Pastoralism and the Origins of Cultural Complexity in the Sahel", G. Connah (der.), *Transformations in Africa: Essays on Africa's Later Past,* Londra ve

Washington: Leicester UP, 71-103.
———— 2003, "Cheikh Anta Diop and Ancient Egypt in Africa", D. O'Connor ve D.A.M. Reid (der.), *Ancient Egypt in Africa*, Londra: UCL, 93-105.
Maggi, R., 1999, "Coasts and Uplands in Liguria and Northern Tuscany from the Mesolithic to the Bronze Age", Tykot vd. 1999, 47-65.
————ve A. de Pascale, 2011, "Fire Making Water on the Ligurian Apennines", van Leusen vd. 2011, 105-12.
Magness-Gardiner, B. ve S.E. Falconer, 1994, "Community, Polity and Temple in a Middle Bronze Age Levantine Village", *JMA* 7: 127-64.
Maguire, L.C., 2009, *Tell el-Dab'a, XXI: The Cypriot Pottery and Its Circulation in the Levant*, Viyana: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Maher, L.A., 2010, "People and Their Places at the Endf of the Pleistocene: Evaluating Perspectives on Physical and Cultural Landscape Change", W. Finlayson ve Warren 2010 içinde, 34-45.
————, E.B. Banning ve M. Chazan, 2011, "Oasis or Mirage? Asessing the Role of Abrupt Climate Change in the Prehistory of Southern Levant", *CAJ* 21: 1-29.
Mahjoubi, A., 1997, "Reflections on the Historiography of the Ancient Maghrib", Michel Le Gall ve Kenneth Perkins (der.), *The Maghrib in Question: Essays in History and Historiography*, Austin: Texas UP, 17-34.
Maila-Afeiche, A.M. (der.), 2009, *Interconnections in the Eastern Mediterranean: Lebanon in the Bronze and Iron Ages, Beyrut: Lübnan Kültür Bakanlığı.*
Malamat, A., 1998, "The Sacred Sea", B.Z. Kedar ve R.J.Z. Werblowsky (der.), *Sacred Space: Shrine, City, Land*, Basingstoke: Macmillan, New York: New York UP, 45-54.
Malkin, I., 1998, *The Return of Odysseus: Colonization and Ethnicity*, Berkeley ve Londra: California UP.
———— 2002, "A Colonial Middle Ground: Greek, Etruscan and Local Elites in the Bay of Naples", Lyons ve Papadopoulos 2002, 151-81.
———— 2003, "The Mediterranean Paradigms and Classical Antiquity", *MHR* 18.
———— 2011, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, New York ve Oxford: Oxford UP.
Mallory-Greenough, L. M., 2002, "The Geographical, Spatial, and Temporal Distribution of Predynastic and First Dynasty Basalt Vessels", *JEA* 88: 67-93.
Malone, C., 1999, "Processes of Colonisation in the Central Mediterranean", *ARP* 7: 37-57.
———— 2003, "The Italian Neolithic: A Synthesis of Research", *JWP* 17: 235-312.
————, G. Ayala, M. Fitzjohn ve S. Stoddart, 2003, "Under the Volcano", *ARP* 9: 7-22.
————ve S. Stoddart, 1992, "The Neolithic Site of San Marco, Gubbio (Perugia), Umbria: Survey and Excavation 1985-7", *Papers of the British School at Rome* 60: 1-69.
————ve ———— 2009, "Conclusions", Malone vd. 2009 içinde, 361-84.
————, ————, A. Bonnano vd. 1995, "Mortuary Ritual of Fourth Millennium BC Malta: The Zebbug Tomb from the Brochtorff Circle (Gozo)", *PPS* 61: 303-45.
————, ————, ————ve D. Trump (der.), 2009, *Mortuary Customs in Prehistoric Malta*, Cambridge: MIAR.
————, ————ve G. Cook, 2009, "Dating Maltese Prehistory", Malone vd. 2009, 341-46.
————, ————ve D. Trump (der.), 1988, "A House for the Temple Builders: Recent Investigations on Gozo, Malta", *Antiquity* 62: 297-301.
————, ————ve R. Whitehouse, 1994, "The Bronze Age of S. Italy, Sicily and Malta", Mathers ve Stoddart 1994, 167-94.
Manen, C., G. Marchand ve A. Faustino Carvalho, 2007, "Le Néolithique Ancien de Péninsule Ibérique: Vers une Nouvelle Evaluation du Mirage Africain?", J. Evin (der.), *Un Siècle de Construction du Discours Scientifique en Préhistoire*, cilt 3: *Aux Conceptions d'Aujourd'hui*, Paris: BSPF, 133-51.
————ve T. Perrin, 2009, "Réflexions sur la Genèse du Cardial Franco-Ibérique", Barbaza vd. 2009 içinde, 427-43.
Manfredini, A. (der.), 2002, *Le Dune, il Lago, il Mare: Una Comunità di Villaggio dell'Età del Rame e Maccarese*, Florans: Instituto Italiano di Preistoria e Protohistoria.
Manning, S.W., 1994, "The Emergence of Divergence: Development and Decline on Bronze Age Crete and the Cyclades", Mathers ve Stoddart 1994 içinde, 221-70.
———— 1990, *A Test of Time: The Volcano of Thera and the Chronology and History of the Aegean and East Mediterranean in the Mid Second Millennium BC*, Oxford: Oxbow.
———— 2008, "Formation of the Palaces", Shelmerdine 2008, 105-20.
————ve L. Hulin, 2005, "Maritime Commerce and Geographies of Mobility in the Late Bronze Age of the Eastern Mediterranean: Problematizations", Blake ve Knapp 2005 içinde, 270-302.
Mannino, M.A. ve K.D. Thomas, 2009, "Current Research on Prehistoric Human Coastal Ecology: Late Pleistocene and Earl Holocene Hunter-gatherer Transitions in North-west Sicily", McCartan vd. 2009, 140-45.
————, ————, M.J. Leng vd., 2007, "Marine Resources in the Mesolithic and Neolithic at the Grotta Dell'Uzzo (Sicily): Evidence from Isotope Analyses of Marine Shells", *Archaeometry* 49: 117-33.
Maran, J., 1998, *Kulturwandel auf dem Griechischen Festland und den Kykladen im Späten 3. Jahrtausend v. Chr.*, Bonn: Habelt.
———— 2006, "Coming to Terms with the Past: Ideology and Power in Late Helladic IIIC", Deger-Jalkotzy ve Lemos 2006, 123-50.
———— 2007, "Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC – The Unfolding of the Mediterranean World", Galanaki vd. 2007 içinde, 3-21.
———— 2011, "Lost in Translation: The Emergence of Mycenaean Culture as a Phenomenon of Glocalization", T.C. Wilkinson vd. 2011, 282-94.
Marazzi, M. ve S. Tusa, 2005, "Egei in Occidente: Le Più Antiche Vie Marittime alla Luce dei Nuovi Scavi sull'Isola di Pantelleria", Laffineur ve Greco 2005 içinde, 599-609.
Marcus, E.S., 2002a, "Early Seafaring and Maritime Activity in the Southern Levant from Prehistory through the Third Millennium BCE", van den Brink ve Levy 2002, 403-17.
———— 2002b, "The Southern Levant and Maritime Trade during the Middle Bronze IIa Period", E. Oren ve S. Ahituv (der.), *Aharon Kempinski Memorial Volume: Studies in Archaeology and Related Disciplines*, Beer Sheva: Ben-Gurion UP, 241-63.
———— 2006, "Venice on the Nile? On the Maritime Character of Tell Dab'a/ Avaris", E. Czerny, I. Hein, H. Hunger vd. (der.), *Timelines: Studies in Honour of Manfred Bietak*, cilt I, Leuven ve Dudley: Peters, 187-90.
———— 2007, "Amenemhet II and the Sea: Maritime Aspects of the Mit Rahina (Memphis) Inscription", *AL* 17: 137-90.
Marée, M. (der.), 2010, *The Second Intermediate Period (Thirteenth-Seventeenth Dynasties): Current Research, Future Prospects*, Leuven: Peeters.
Marfoe, L., 1987, "Cedar Forest to Silver Mountain: Social Change and the Development of Long-distance Trade in Early Near Eastern Societies", Rowlands vd. 1987, 25-35.
Margalef, R. (der.), 1985, *The Western*

Mediterranean, Oxford ve New York: Pergamon.
Margaritis, E., 2013, "Distinguishing Exploitation, Domestication, Cultivation and Production: The Olive in the Third Millennium Aegean", *Antiquity 87 (hazırlık aşamasında).*
Margomenou, D., 2009, "Food Storage in Prehistoric Northern Greece: Interrogating Complexity at the Margins of the 'Mycenaean World'", *JMA* 21: 191-212.
Margueron, J.C., 2008, "Ugarit: Gateway to the Mediterranean", Aruz vd. 2008, 236-38.
Markoe, G.E., 2000, *Phoenicians, Londra: British Museum,* Berkeley: California UP.
Marra, A.C., 2005, "Pleistocene Mammals of Mediterranean Islands", *QI* 129: 5-14.
Marriner, N., 2009, *Geoarchaeology of Lebanon's Ancient Harbours,* Oxford: Archaeopress.
————, C. Morhange ve C. Doumet-Serhal, 2006, "Geoarchaeology of Sidon's Ancient Harbours, Phoenicia", *JAS* 33: 1514-33.
Marshall, F. ve E. Hildebrand, 2002, "Cattle before Crops: The Beginnings of Food Production in Africa", *JWP* 16: 99-143.
————ve L. Weissbrod, 2011, "Domestication Processes and Morphological Change: Through the Lens of the Donkey and African Pastoralism", *CA* 52 (S4): S397-413.
Marthari, M.E., 2001, "Altering Information from the Past: Illegal Excavations in Greece and the Case of the Early Bronze Age Cyclades", Brodie vd. 2001, 161-72.
Martí, B., 1977, *Cova de l'Or (Beniarrés, Alicante),* cilt 1, Valencia: Servicio de Investigacion Prehistorica.
Martín, C., M. Fernández-Miranda, M.D. Fernández-Posse ve A. Gilman, 1993, "The Bronze Age of La Mancha", *Antiquity* 67: 23-45.
Martin, L., Y. Edwards ve A.N. Garrard, 2010, "Hunting Practices at an Eastern Jordanian Epipalaeolithic Arregation Site: The Case of Kharaneh IV", *Levant* 42: 107-35.
Martín de la Cruz, J. C., 2008, "El Valle Medio del Guadalquivir", Celestino vd. 2008 içinde, 289-99.
Martinelli, M. C. (der.), 2005, *Il Villagio dell'Età del Bronzo Medio di Portella a Salina nelle Isole Eolie,* Floransa: Istituto Italiano di Preistoria e Protoistoria.
————, G. Fiorentino, B. Prosdocimi vd., 2010, "Nuove Ricerche nell'Insediamento sull'Istmo di Filo Braccio a Filicudi: Nota Preliminare Sugli Scavi 2009", *Origini* 32: 285-314.
Martinez-Navarro, B., I. Toro ve J. Agisti, 2005, "Early Pleistocene Faunal and Human Dispersals into Europe: The Large Mammal Assemblages from Venta Micena, Fuenta Nueva 3 and Barranco Leon-5 (Orec, Spain)", N. Molines, M.-H. Moncel ve J. L. Monnier (der.), *Les Premiers Peuplements en Europe: Certitudes et Hypotheses?,* Oxford: Archaeopress, 125-33.
Marzoli, D., F. López Pardo, J. Suárez Padilla vd., 2010, "Los Inicios del Urbanismo en las Sociedades Autóctonas Localizadas en el Entorno del Estrecho de Gibraltar: Investigaciones en los Castillejos de Alcorrín y su Territorio (Manilva, Málaga)", Menga: Revista de Prehistoria de Andalucía 1: 153-83.
Mather, A., 2009, "Tectonic Setting and Landscape Development", Woodward 2009a, 5-32.
Mathers, C. ve S. Stoddart (der.), 1994, *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age,* Sheffield: J.R. Collis.
Matthäus, H., 2001, "Studies on the Interrelations of Cyprus and Italy during the 11th to 9th Centuries BC: A Pan-Mediterranean Perspective", Bonfante ve Karageorghis 2001, 153-214.
Matthews, R., 2002, "Zebu: Harbingers of Doom in Bronze Age Western Asia?", *Antiquity* 76: 438-46.
————ve C. Roemer (der.), 2003, *Ancient Perspectives on Egypt,* Londra: UCL, Portland: Cavendish.
Matthiae, P., 1980, *Ebla: An Empire Rediscovered,* Londra: Hodder ve Stoughton, 1981, Garden City: Doubleday.
————2003, "Ebla and the Early Urbanization of Syria", J. Aruz (der.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B. C. from the Mediterranean to the Indus,* New York: Metropolitan Museum of Art, 165-78.
Mattingly, D.J., (der.), 2003, *The Archaeology of Fazzan,* cilt I: *Synthesis,* Londra: Society for Libyan Studies.
————1995, *Tripolitania,* Ann Arbor: Michigan UP, Londra: Batsford.
————2006, "The Garamantes: The First Libyan State", Mattingly vd. 2006, 189-204.
————, S. McLaren, E. Savage vd. (der.), 2006, *The Libyan Desert: Natural Resources and Cultural Heritage,* Londra: Society for Libyan Studies.
————, P. Newson, J. Grattan vd., 2007, "The Making of Early States: The Iron Age and Nabataean Periods", Barker, Gilbertson ve Mattingly 2007, 271-304.
————, T. Reynolds ve J. Dore, 2003, "Synthesis of Human Activities in Fazzan", Mattingly 2003, 327-73.
Matvejević, P., 1999, *Mediterranean: A Cultural Landscape, İngilizce çeviri, Berkeley: California UP.* [Türkçesi: *Akdeniz'in Kitabı*, çev. Tolga Esmer, YKY, İstanbul, 1999.]
Mays, S., 2010, *The Archaeology of Human Bones, ikinci basım, Londra ve New York: Routledge.*
Mazar, A., 2007a, "The Patriarchs, Exodus, and Conquest Narratives in Light of Archaeology", B. B. Schmidt 2007, 57-65.
————2007b, "The Israelite Settlement", B.B. Schmidt 2007, 85-98.
————2007c, "The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective", B.B. Schmidt 2007, 117-39.
Mazarakis Ainian, A., 2006, "The Archaeology of Basileis", Deger-Jalkotzy ve Lemos 2006, 181-211.
Mazzoni, S., 2003, "Ebla: Crafts and Power in an Emergent State of Third Millennium BC Syria", *JMA* 16: 173-91.
McAnany, P.A. ve N. Yoffee (der.), 2010, *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
McBrearty, S. ve A.S. Brooks, 2000, "The Revolution that Wasn't: A New Interpretation of the Origin of Modern Human Behavior", *JHE* 39: 453-563.
McBurney, C.B.M., 1967, *The Haua Fteah (Cyrenaica) and the Stone Age of the South-east Mediterranean,* Cambridge: Cambridge UP.
McCartan, S., R. Schulting, G. Warren ve P. Woodman (der.), 2009, *Mesolithic Horizons,* cilt 1, Oxford ve Oakville: Oxbow.
McCartney, C., 2007, "Lithics", J. Clarke vd. 2007, 72-90.
McClure, S.B., Ll. Molina ve J. Bernabeu, 2008, "Neolithic Rock Art in Context: Landscape History and the Transition to Agriculture in Mediterranean Spain", *JAA* 27: 326-27.
McCormick, M., 2001, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
McCorriston, J., 1994, "Acorn-eating and Agricultural Origins: California Ethnographies as Analogies for the Ancient Near East", *Antiquity* 68: 97-107.
————1997, "The Fiber Revolution: Textile Extensification, Alienation, and Social Stratification in Ancient Mesopotamia", *CA* 38: 517-49.
McEnroe, J.C., 2010, *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Bronze Age,* Austin: Texas UP.
McEvedy, C., 2002, *The New Penguin Atlas of Ancient History, ikinci basım, Londra ve New York: Penguin.*
McGeough, K.M., 2007, *Exchange*

Relationships at Ugarit, Leuven ve Dudley: Peeters.
McGovern, P.E., 2003, *Ancient Wine: The Search for the Origins of Viticulture,* Princeton ve Oxford: Princeton UP.
———— 2009, *Uncorking the Past: The Quest for Wine, Beer and Other Alcoholic Beverages,* Berkeley ve Londra: California UP.
McGrail, S., 1993, "Prehistoric Seafaring in the Channel", Scarre ve Healy 1993 içinde, 199-210.
McIntosh, S.K. ve R.J. McIntosh, 1988, "From Stone to Metal: New Perspectives on the Later Prehistory of West Africa", *JWP* 2: 89-133.
McNeill, J.R., 1992, *Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Médail, F. ve K. Diadema, 2009, "Glacial Refugia Influence Plant Diversity Patterns in the Mediterranean Basin", *JB* 36: 1333-45.
Mee, C., 1982, *Rhodes in the Bronze Age: An Archaeological Survey*, Warminster: Aris & Phillips.
———— 1998, "Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age", Cline ve Harris-Cline 1998, 137-48.
Meier, S., 2007, "Granting God a Passport: Transporting Gods across International Boundaries", P. Kousoulis ve K. Magliveras (der.), *Moving across Borders: Foreign Relations, Religion and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean,* Leuven ve Dudley: Peeters, 185-208.
Meiggs, R., 1972, *The Athenian Empire*, Oxford: Clarendon, 1979, New York: Oxford UP.
Melis, R., 2009, "La Sardaigne et ses Relations Méditerranéennes entre les Ve et Ille Millénaires av. J.-C.: Quelques Observations", Barbaza vd. 2009, 509-20.
———— ve M. Mussi, 2002, "S. Maria is Acquas, a New Pre-Neolithic Site: South-western Sardinia", Waldren ve Ensenyat 2002, 454-61.
Mellars, P., 1999, "The Neanderthal Problem Continued", *CA* 40: 341-64.
———— 2004, "Neandertals and the Modern Human Colonization of Europe", *Nature* 432: 461-65.
———— 2006, "Archaeology and the Dispersal of Modern Humans in Europe: Deconstructing the Aurignacian", *EA* 15: 167-82.
————, K. Boyle, O. Bar-Yosef ve C. Stringer (der.), 2007, *Rethinking the Human Revolution: New Behavioural and Biological Perspectives on the Origin and Dispersal of Modern Humans,* Cambridge: MIAR.
———— ve C. Stringer (der.), 1989, *The Human Revolution: Behavioural and Biological Perspectives on the Origins of Modern Humans,* Princeton: Princeton UP, Edinburgh: Edinburgh UP.
Melotti, M., 2007, *Mediterraneo tra Miti e Turismo: Per una Sociologia del Turismo Archeologico,* Milano: CUEM.
Menéndez Iglesias, B., 2008, "The Chalcolithic and Ancient Bronze Age Engravings of the Mont Bego Region", *Annali dell'Università degli Studi di Ferrara Special Volume 2008*, 123-28.
Mercer, J., 1980, *The Canary Islanders: Their Prehistory, Conquest and Survival,* Londra: Collings.
Merrillees, R. S., 1962, "Opium Trade in the Bronze Age Levant", *Antiquity* 36: 287-92.
———— 1984, "Ambelikou-Aletri: A Preliminary Report", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus, 1984*, 1-13.
———— 2003, "The First Appearances of Kamares Ware in the Levant", *AL* 13: 127-52.
Meskell, L. (der.), 1998, *Archaeology under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East,* Londra ve New York: Routledge.
Michel, C., 1992, "Les 'Diamants' du Roi de Mari", J. M. Durand (der.), *Florilegium Marianum: Recueil d'Etudes en l'Honneur de Michel Fleury,* cilt 1, Paris: NABU, 127-36.
Micó Pérez, R., 1995, "Los Millares and the Copper Age of the Iberian Southeast", Lillios 1995 içinde, 169-76.
Midant-Reynes, B. ve Y. Tristant (der.), 2008, *Egypt at Its Origins 2*, Leuven: Peeters.
Milano, L., 1995, "Ebla: A Third Millenium City-state in Ancient Syria", Sasson 1995, 1219-30.
Militello, P., 2005, "Mycenaean Palaces and Western Trade: A Problematic Relationship", Laffineur ve Greco 2005, 584-98.
Mille, B. ve L. Carozza, 2009, "Moving into the Metal Ages: The Social Importance of Metal at the End of the Neolithic Period in France", T.L. Kienlin ve B.W. Roberts (der.), Metals and Societies, Bonn: 143-71.
Miller, R., 2012, "Mapping the Expansion of the Northwest Magdalenian", *QI* 272-73: 209-30.
Mills, N., 1984, "The Neolithic of Southern France", C. Scarre (der.), *Ancient France: Neolithic Societies and Their Landscapes 6000-2000 BC,* Edinburgh: Edinburgh UP, 91-145.
Mina, M., 2008, *Anthropomorphic Figurines: From the Neolithic and Early Bronze Age Aegean. Gender Dynamics and Implications for the Understanding of Early Aegean Prehistory,* Oxford: Archaeopress.
Miracle, P., 2002, "Mesolithic Meals from Mesolithic Middens", P. Miracle ve N. Milner (der.), *Consuming Passions and Patterns of Consumption*, Cambridge: MIAR, 65-88.
———— 2007, "The Late Glacial 'Great Adriatic Plain': 'Garden of Eden' or 'No Man's Land' during the Epipalaeolithic? A View from Istria (Crotia)", Whallon 2007a, 41-51.
Mitchell, P., 2005, *African Connections: Archaeological Perspectives on Africa and the Wider World,* Oxford ve Lanham: AltaMira.
Mithen, S., 1996, *The Prehistory of the Mind: A Search for the Origins of Art, Religion and Science,* Londra ve New York: Thames & Hudson.
———— 2003, *After the Ice: A Global Human History, 20,000-5000 BC,* Cambridge: Harvard UP, Londra: Phoenix.
———— ve E. Black (der.), 2011, *Water, Life and Civilization: Climate, Environment and Society in the Jordan Valley,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Molina González, F. ve J.A. Cámara Serrano, 2010, "Los Millares y su Dominio Sobre el Valle del Andarax", *PH: Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico* 73: 60-65.
Moller, A., 2000, *Naukratis: Trade in Archaic Greece*, Oxford ve New York: Oxford UP.
———— 2007, "Classical Greece: Distribution", Scheidel vd. 2007, 362-84.
Molleson, T., 1994, "The Eloquent Bones of Abu Hureyra", *Scientific American* 271: 70-75.
Monks, S.J., 1997, "Conflict and Competition in Spanish Prehistory: The Role of Warfare in Societal Development from the Late Fourth to the Third Millennium B. C.", *JMA* 10: 3-32.
Monroe, C.M., 2007, "Vessel Volumetrics and the Myth of the Cyclopean Bronze Age Ship", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 50: 1-18.
———— 2009, *Scales of Fate: Trade, Tradition, and Transformation in the Eastern Mediterranean, ca. 1350-1175 BCE,* Münster: Ugarit-Verlag.
———— 2010, "Sunk Costs at Late Bronze Age Uluburun", *BASOR* 357: 19-33.
———— 2011, "From Luxuries to Anxieties: A Liminal View of the Late Bronze Age World-system", T.C. Wilkinson vd. 2011, 87-99.
Montelius, O., 1899, *Der Orient und Europe: Einfluss der Orientalischen Cultur auf Europa bis zur Mitte des Letzten Jahrtausends V. Chr.,* Stockholm: K. Akademie.
Montero-Ruiz, I., 1993, "Bronze Age Metallurgy in Southeast Spain",

Antiquity 67: 46-57.
Montet, P., 1947-60, *La Nécropole Royale de Tanis,* cilt I-III, Paris: Pierre Montet.
Moorey, P.R.S., 1988, "The Chalcolithic Hoard from Nahal Mishmar, Israel, in Context", *WA* 20: 171-89.
———2001, "The Mobility of Artisans and Opportunities for Technology Transfer between Western Asia and Egypt in the Late Bronze Age", Shortland 2001, 1-14.
Morales-Muñiz, A. ve E. Roselló-Izquierdo, 2008, "Twenty Thousand Years of Fishing in the Strait: Archaeological Fish and Shellfish Assemblages from Southern Iberia", T.C. Rick ve J.M. Erlandson (der.), *Human Impacts on Ancient Marine Ecosystems: A Global Perspective,* Berkeley ve Londra: California UP, 243-78.
Moran, W.L., 1992, *The Amarna Letters,* Baltimore ve Londra: Johns Hopkins UP.
Morel, J.-P., 1984, "Greek Colonization in Italy and the West (Problems of Evidence and Interpretation)", T. Hackens, N.D. Holloway ve R.R. Holloway (der.), *Crossroads of the Mediterranean, Providence: Brown Üniversitesi, Eski Dünya Arkeolojisi ve Sanatı Merkezi, 123-61.*
Morgan, C., 1990, *Athletes and Oracles: The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century BC,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
———1994, "The Evolution of a Sacral 'Landscape': Isthmia, Perachora, and the Early Corinthian State", S.E. Alcock ve R. Osborne (der.), *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece,* Oxford ve New York: Clarendon, 105-42.
———2003, *Early Greek States beyond the Polis,* Londra ve New York: Routledge.
Morgan, L., 1988, *The Miniature Wall Paintings of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Morris, E., 2006, "'Lo, Nobles Lament, the Poor Rejoice': State Formation in the Wake of Social Flux", Schwartz ve Nichols 2006 içinde, 72-84.
Morris, I., 1986, "The Use and Abuse of Homer", *Classical Antiquity* 5: 81-136.
———1987, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-state,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
———1992, *Death-ritual and Social Structure in Classical Antiquity,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
———1997, "An Archaeology of Inequalities? The Greek City-states", D.L. Nichols ve T.H. Charlton (der.), *The Archaeology of City-states: Cross-cultural Approaches,* Washington ve Londra: Smithsonian Institution.
———2000, *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece,* Malden ve Oxford: Blackwell.
———2003, "Mediterraneanization", *MHR* 18: 30-55.
———2006, "The Collapse and Regeneration of Complex Society in Greece 1500-500 BC", Schwartz ve Nichols 2006, 72-84.
———2007, "Early Iron Age Greece", Scheidel vd. 2007, 211-41.
———2009, "The Greater Athenian State (478-404 BC)", I. Morris ve Scheidel 2009, 99-177.
———2010, *Why the West Rules-For Now: The Patterns of History, and What They Reveal about the Future,* New York: Farrar, Straus ve Giroux, Londra: Profile. [Türkçesi: Dünyaya Neden Batı Hükmediyor?, *çev. Gül Çağalı Güven, Alfa, İstanbul, 2012.]*
———2012, "Greek Multi-city States", Bang ve Scheidel 2012, 279-303.
———, T. Jackman, E. Blake ve S. Tusa, 2001, "Stanford University Excavations on the Acropolis of Monte Polizzo, Sicily, I: Preliminary Report on the 2000 Season", *Memoirs of the American Academy in Rome* 46: 253-71.
———, R.P. Saller ve W. Scheidel, 2007, "Introduction", Scheidel vd. 2007, 1-12.
———ve W. Scheidel (der.), 2009, *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium,* Oxford ve New York: Oxford UP.
Morris, S., 1992, *Daidalos and the Origins of Greek Art,* Princeton ve Chichester: Princeton UP.
———1998, "Daidalos and Kothar: The Future of Their Relationship", Cline ve Harris-Cline 1998, 281-89.
———2006, "The View from East Greece: Miletus, Samos and Ephesus", Riva ve Vella 2006, 66-84.
———ve R. Laffineur (der.), 2007, *Epos: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology,* Liège: Université de Liège.
———ve J. Papadopoulos, 2005, "Greek Towers and Slaves", *AJA* 109: 155-225.
Morrison, J., J. Coates ve N. Rankov, 2000, *The Athenian Trireme: The History and Reconstruction of an Ancient Greek Warship, ikinci basım, New York ve Cambridge: Cambridge UP.*
Morter, J. ve J.E. Robb, 1998, "Space, Gender and Architecture in the Southern Italian Neolithic", Whitehouse 1998, 83-94.
Morton, J., 2001, *The Role of the Physical Environment in Ancient Greek Seafaring,* Leiden ve Boston: Brill.
Morwood, M.J., P.B. O'Sullivan, F. Aziz ve A. Raza, 1998, "Fission-track Ages of Stone Tools and Fossils on the East Indonesian Island of Flores", *Nature* 392: 173-76.
Mosso, A., 1910, *The Dawn of Mediterranean Civilization,* Londra: Unwin.
Mountjoy, P.A., 1998, "The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa", *AS* 48: 33-67.
Muhly, J.D., 2006, "Texts and Technology: The Beginnings of Iron Metallurgy in the Eastern Mediterranean", T.P. Tassios ve C. Polyvou (der.), *Ancient Greek Technology,* Atina: Ticaret Teknik Odası, 19-31.
———2009, "The Origin of the Name 'Ionian'", Karageorghis ve Kouka 2009 içinde, 23-30.
Mulazzani, S., 2010, "Obsidian from the Epipalaeolithic and Neolithic Eastern Maghreb: A View from the Hergla Context (Tunisia)", *JAS* 37: 2529-37.
———(der.) 2013, *Le Capsien de Hergla (Tunisie): Culture, Environnement et Economie,* Frankfurt: Africa Magna.
Müllenhoff, M., 2005, *Geoarchäologische, Sedimentologische und Morphodynamische Untersuchungen im Mündungsgebiet des Büyük Menderes (Mäander), Westtürkei,* Marburg: Marburger Geographische Gesellschaft e.V.
Müller, J. ve S. van Willigen, 2001, "New Radiocarbon Evidence for European Bell Beakers and the Consequences for the Diffusion of the Bell Beaker Phenomenon", Nicolis 2001, 59-80.
Munro, N., 2004, "Zooarchaeological Measures of Hunting Pressure and Occupation Intensity in the Natufian", *CA* 45 (S4): S7-S33.
Murillo-Barruso, M. ve M. Martinón-Torres, 2012, "Amber Sources and Trade in the Prehistory of the Iberian Peninsula", *EJA* 15: 187-216.
———ve I. Montero-Ruiz, 2012, "Copper Ornaments in the Iberian Chalcolithic: Technology versus Social Demand", *JMA* 25: 53-73.
Murphy, J.P. (der.), 1977, *Rufius Festus Avienus. Ora Maritima: Or, Description of the Seacoast from Brittany Round to Massilia,* Chicago: Ares.
Murray, O. ve S. Price (der.), 1990, *The Greek City From Homer to Alexander,* Oxford ve New York: Oxford UP.
Mussi, M., 2000, "Heading South: The Gravettian Colonisation of Italy", Roebroeks vd. 2000, 355-74.
———2001, *Earliest Italy: An Overview of the Italian Paleolithic and Mesolithic,* New York ve Londra: Kluwer Academic/Plenum.
———(der.), 2008, *Il Tardiglaciale in*

Italia: Lavori in Corso, Oxford: Archaeopress.
Mylona, D., 2003, "The Exploitation of Fish Resources in Mesolithic Sporades: Fish Remains from the Cave of Cyclops, Yioura", Galanidou ve Perlès 2003, 181-88.
Myres, J.L., 1943, *Mediterranean Culture*, Cambridge: Cambridge UP.
Naccache, A.F.H., 1998, "Beirut's Memorycide: Hear No Evil, See No Evil", Meskell 1998 içinde, 140-58.
Nadel, D. (der.), 2002, *Ohalo II: A 23,000 year-old Fisher-hunter-gatherers' Camp on the Shore of the Sea of Galilee*, Haifa: Hecht Müzesi.
Nakou, G., 1995, "The Cutting Edge: A New Look at Early Aegean Metallurgy", *JMA* 8: 1-32.
———— 2000, "Metalwork, Basketry and Pottery in the Aegean Early Bronze Age", A. Serghidou (der.), *Dorema: A Tribute to the A.G. Leventis Foundation on the Occasion of Its 20th Anniversary, Lefkoşa*: A.G. Leventis Foundation, 27-57.
———— 2007, "Absent Presences", Day ve Doonan 2007, 224-44.
Needham, S., 2009, "Encompassing the Sea: 'Maritories' and Bronze Age Maritime Interactions", P. Clark (der.), *Bronze Age Connections: Cultural Contact in Prehistoric Europe*, Oxford ve Oakville: Oxbow, 12-37.
Neef, R., 1990, "Introduction, Development and Environmental Implications of Olive Culture: The Evidence from Jordan", S. Bottema, G. Entjes-Nieborg ve W. van Zeist (der.), *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape*, Rotterdam: A. A. Balkema, 295-306.
Neer, R.T., 2001, "Framing the Gift: The Politics of the Siphnian Treasury at Delphi", *Classical Antiquity* 20: 273-44.
Nespoulet, R., M. Hajraoui ve F. Amani, 2008, "Palaeolithic and Neolithic Occupations in the Temara Region (Rabat, Morocco): Recent Data on Hominin Contexts and Behavior", *AAR* 25: 21-39.
Neville, A., 2007, *Mountains of Silver and Rivers of Gold: The Phoenicians in Iberia*, Oxford: Oxbow.
Newton, C., J.-F. Terral ve S. Ivorra, 2006, "The Egyptian Olive (Olea europaea subsp. Europaea) in the Later First Millennium BC: Origins and History Using the Morphometric Analysis of Olive Stones", *Antiquity* 80: 405-14.
Nichols, J.J. ve J.A. Weber, 2006, "Amorites, Onagers, and Social Reorganization in Middle Bronze Age Syria", Schwartz ve Nichols 2006 içinde, 38-57.
Nicolis, F., (der.), 2001, *Bell Beakers Today: Pottery, People, Culture, Symbols in Prehistoric Europe*, cilt 1, Trento: Ufficio Beni Archeologici.
———— ve E. Mottes (der.), 1998, *Simbolo ed Enigma: Il Bicchiere Campaniforme e l'Italia nella Preistoria Europea del III Millennio A. C.*, Trento: Ufficio Beni Archeologici.
Niemeyer, H.G., R.F. Docter ve K. Schmidt, 2007, *Karthago: Die Ergebnisse der Hamburger Grabung unter dem Decumanus Maximus*, Mainz: Philipp von Zabern.
Niemeier, W.D., 2005, "The Minoans and Mycenaeans in Western Asia Minor: Settlement, Emporia or Acculturation?", Laffineur ve Greco 2005, 199-204.
Nijboer, A.J. ve J. van der Plicht, 2006, "An Interpretation of the Radiocarbon Determinations of the Oldest Indigenous-Phoenician Stratum Thus far, Excavated at Huelva, Tartessos (South-west Spain)", *Bulletin Antieke Beschaving* 81: 31-36.
Nocete, F., 2006, "The First Specialised Copper Industry in the Iberian Peninsula: Cabezo Jure (2900-2200 BC)", *Antiquity* 80: 646-57.
————, E. Alex, J.M. Nieto vd., 2005, "An Archaeological Approach to Regional Environmental Pollution in the South-western Iberian Peninsula Related to Third Millennium BC Mining and Metallurgy", *JAS* 32: 1566-76.
————, R. Lizcano, A. Peramo ve E. Gómez, 2010, "Emergence, Collapse and Continuity of the First Political System in the Guadalquivir Basin from the Fourth to the Second Millennium BC: The Long-Term Sequence of Ubeda (Spain)", *JAA* 29: 219-37.
————, G. Queipo, R. Sáez vd., 2008, "The Smelting Quarter of Valencina de la Concepcion (Seville, Spain): The Specialised Copper Industry in a Political Centre of the Guadalquivir Valley during the Third Millennium BC (2750-2500 BC)", *JAS* 35: 717-32.
Norwich, J.J., 2006, *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, New York: Doubleday, 2007, Londra: Chatto & Windus.
Nowicki, K., 2008, "The Final Neolithic (Late Chalcolithic) to Early Bronze Age Transition in Crete and the South-east Aegean Islands: Changes in Settlement Patterns and Pottery", Isaakidou ve Tomkins 2008, 201-28.
O'Connell, J.F., J. Allen ve K. Hawkes, 2010, "Pleistocene Sahul and the Origins of Seafaring", A. Anderson vd. 2010, 57-68.
O'Connor, D., 1972, "The Geography of Settlement in Ancient Egypt", Ucko vd. 1972, 681-98.
———— 1990, "The Nature of Tjemhu (Libyan) Society in the Later New Kingdom", Leahy 1990 içinde, 29-113.
———— 2009, *Abydos: Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris*, Londra ve New York: Thames & Hudson.
———— ve S. Quirke (der.), 2003, *Mysterious Lands*, Londra: UCL. Portland: Cavendish.
O'Connor, S., 2010, "Pleistocene Migration and Colonization in the Indo-Pacific Region", A. Anderson vd. 2010, 41-55.
Oded, B., 1979, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden: Reichert.
Oeggl, K., W. Kofler, A. Schmidl vd., 2007, "The Reconstruction of the Last Itinerary of 'Ötzi', the Neolithic Iceman, by Pollen Analysis from Sequentially Sampled Gut Extracts", *QSR* 26: 853-61.
Olivieri, A., A. Achilli, M. Pala vd., 2006, "The mtDNA Legacy of the Levantine Early Upper Palaeolithic in Africa", *Science* 314: 1767-70.
Onnis, F., 2009, "Levantine Iconology: Was There a Conscious Figurative Programme in the Decoration of the 'Phoenician' Metal Bowl?", *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises* Hors-Série VI: 499-514.
Oppenheimer, C. ve D. Pyle, 2009, "Volcanoes", Woodward 2009a, 435-68.
O'Regan, H.J., 2008, "The Iberian Peninsula-Corridor or Cul-de-sac? Mammalian Faunal Change and Possible Routes of Dispersal in the Last 2 Million Years", *QSR* 27: 2136-44.
Oren, E.D. (der.), 1997a, *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives*, Philadelphia: Pennsylvania Üniversitesi Müzesi.
———— 1997b, "The 'Kingdom of Sharuhen' and the Hyksos Kingdom", Oren 1997a içinde, 253-83.
———— (der.), 2000, *The Sea Peoples and Their World: A Reassesment*, Philadelphia: Pennsylvania Üniversitesi Müzesi.
———— ve I. Gilead, 1981, "Chalcolithic Sites in Northeastern Sinai", *Tel Aviv* 8: 25-44.
Osborne, R., 1994, "Looking on-Greek Style. Does the Sculpted Girl Speak to Women Too?", I. Morris (der.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge ve New York: Cambridge UP, 81-96.
———— 1996, "Pots, Trade and the Archaic Greek Economy", *Antiquity* 70: 31-44.
———— 1998, "Early Greek Colonisation? The Nature of Greek Settlement in the West", N. Fischer ve van Wees 1998 içinde, 251-70.
———— 1999, "Archaeology and the Athenian Empire", *Transactions of the American Philological Association* 129: 319-32.

———2005, "Urban Sprawl: What is Urbanization and Why Does It Matter?", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 1-16.

———2007, "Archaic Greece", Scheidel vd. 2007, 277-301.

———2008, "Colonial Cancer", *JMA* 21: 281-84.

———2009a, *Greece in the Making 1200-479 BC, ikinci basım, Londra ve New York: Routledge.*

———2009b, "What Travelled with Greek Pottery?", I. Malkin, C. Constantakopoulou ve K. Panagopoulou (der.), *Greek and Roman Networks in the Mediterranean,* Londra: Routledge, 83-93.

———ve B. Cunliffe (der.), 2005, *Mediterranean Urbanization 800-600 BC,* Oxford UP.

Otte, M. (der.), 2010, *Les Aurignaciens,* Paris: Errance.

———ve I. Yalçınkaya, 2009, "The Paleolithic of Turkey", M. Camps ve Szmidt 2009, 101-14.

Outram, A.K., N.A. Stear, R. Bendrey vd., 2009, "The Earliest Horse Harnessing and Milking", *Science* 323: 1332-35.

Özbaşaran, M., 1995, "The Historical Background of Researches at the Cave of Yarımburgaz", *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel, İstanbul: Graphis Yayınları, 27-39.*

———2011, "The Neolithic on the Plateau", Steadman ve McMahon 2011, 99-124.

Özdoğan, M., 1999, "Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in between the Balkans and Anatolia", M. Özdoğan ve N. Başgelen (der.), *The Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization: New Discoveries, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 202-24.*

———2007, "Amidst Mesopotamia-centric and Euro-centric Approaches: The Changing Role of the Anatolian Peninsula between the East and the West", *AS* 57: 17-24.

———2011, "Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities form Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans", *CA* 52 (S4): S415-S430.

———ve N. Başgelen (der.), 1999, *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research,* dört cilt, Galatasaray: Archaeology & Art Publications.

Pacciarelli, M., 1999, *Torre Galli: La Necropoli della Prima Età del Ferro,* Soveria: Mannelli: Rubbettino.

Pace, A. (der.), 2000, *The Saflieni Hypogaeum 4000 BC-2000 AD,* Malta: Müzeler Bölümü.

———2004, "The Sites", Cilia 2004 içinde, 42-227.

Palaima, T., 1991, "Maritime Matters in the Linear B Texts", Laffineur ve Basch 1991, 273-310.

Palomo, A., J.F. Gibaja, R. Piqué vd., 2005, "La Caza en el Yacimiento Neolítico Lacustre de La Draga (Banyoles, Girona)", P. Arias Cabal, R. Otañón Peredo ve C. García-Moncó Piñiero (der.), *III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica,* Santander: Universidad de Cantabria, 135-43.

Palyvou, C., 2005, *Akrotiri Thera: An Architecture of Affluence 3500 Years Old,* Philadelphia: INSTAP Academic.

Panagiatakopulu, E., 2000, "Butterflies, Flowers and Aegean Iconography: A Story about Silk and Cotton", S. Sherratt (der.), *The Wall Paintings of Thera, Atina: Thera Vakfı, 585-92.*

Panagiotopoulos, D., 2001, "Keftiu in Context: Theban Tomb-paintings as a Historical Source", *OJA* 20: 263-83.

Papaconstantinou, D., 2007, "Mediterranean Archaeologies: A Comment on the Structure of Archaeological Communities in the Mediterranean Region", Antoniadou ve Pace 2007, 87-108.

Papadopoulos, G., 2009, "Tsunamis", Woodward 2009a, 493-512.

———, J.K., 1997a, "Knossos", M. de la Torre (der.), *Conservation of Archaeological Sites in the Mediterranean Region,* Los Angeles: Getty Conservation Institute, 93-126.

———1997b, "Phantom Euboians", *JMA* 10: 191-219.

———ve R.M. Leventhal (der.) 2003, *Theory and Practice in Mediterranean Archaeology: Old World and New World Perspectives,* Los Angeles: Arkeoloji Enstitüsü.

Papagianni, D., 2009, "Mediterranean Southeastern Europe in the Late Middle and Early Upper Paleolithic: Modern Human Route to Europe or Neanderthal Refugium?", M. Camps ve Szmidt 2009 içinde, 115-36.

Papathanasopoulos, G.A., 1990, "Dokos Excavation 1989: The Early Helladic Wreck and the Prehistoric Settlement", *Enalia* 1: 34-37.

Pappa, M. ve M. Besios, 1999, "The Makriyalos Project: Rescue Excavations at the Neolithic Site of Makriyalos, Pierra, Northern Greece", Halstead 1999a, 108-20.

———, P. Halstead, K. Kotsakis ve D. Urem-Kotsou, 2004, "Evidence for Large-scale Feasting at Late Neolithic Makriyalos, N. Greece", P. Halstead ve J.C. Barrett (der.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece,* Oxford: Oxbow, 16-44.

Pare, C.F.E. (der.), 2000a, *Metals Make the World Go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe,* Oxford: Oxbow.

———2000b, "Bronze and Bronze Age", Pare 2000a içinde, 1-38.

Parés, J.M., A. Pérez-González, A. Rosas vd., 2006, "Matuyama-age Lithic Tools from the Sima del Elefante Site, Atapuerca (Northern Spain)", *JHE* 50: 163-69.

Parfitt, S.A., N.M. Ashton, S.G. Lewis vd., 2010, "Early Pleistocene Human Occupation at the Edge of the Broeal Zone in Northwest Europe", *Nature* 466: 229-33.

Parker, A.J., 1992, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces,* Oxford: Tempvus Reparatvm.

Parkinson, R.B., 1997, *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems 1940-1640 BC,* Oxford: Oxford UP.

Parpola, S., 2003, "Assyria's Expansion in the 8th and 7th Centuries and Its Long-term Repercussions in the West", Dever ve Gitin 2003 içinde, 99-111.

Parrot, A., 1958, *Le Palais,* cilt 1: *Architecture*, Paris: Geuthner.

Pastó, I., E. Allue ve J. Vallverdu, 2000, "Mousterian Hearths at Abric Romani, Catalonia (Spain)", Stringer vd. 2000, 59-67.

Pavuk, P., 2005, "Aegeans and Anatolians: A Trojan Perspective", Laffineur ve Greco 2005, 269-77.

Pearce, M., 1998, "New Research on the Terramare of Northern Italy", *Antiquity* 72: 743-46.

———2000, "Metals Make the World Go Round: The Copper Supply for Frattesina", Pare 2000a, 108-15.

———2007, *Bright Blades and Red Metal: Essays on North Italian Prehistoric Metalwork,* Londra: Accordia Research Institute.

Pearson, C.L., D.S. Dale, P.W. Brewer vd., 2009, "Dendrochemical Analysis of a Tree-ring Growth Anomaly Associated with the Late Bronze Age Eruption of Thera", *JAS* 36: 1206-14.

Peltenburg, E., 1991, "Kissonerga-Mosphilia: A Major Chalcolithic Site in Cyprus", *BASOR* 282-83: 17-35.

———1993, "Settlement Discontinuity and Resistance to Complexity in Cyprus, ca. 4500-2500 B.C.E.", *BASOR* 292: 9-23.

———1996, "From Isolation to State Formation in Cyprus, c. 3500-1500 BC", V. Karageorghis ve D. Michaelides (der.), *The Development of the Cypriot Economy: From the Prehistoric Period to the Present Day, Lefkoşa*: Panepistemio Kyprou, 17-44.

———2004, "Introduction: A Revised Cypriot Prehistory and Some Implications for the Study of the Neolithic", Peltenburg ve Wasse 2004, xi-xx.

———2007, "East Mediterranean Interaction in the 3rd Millennium BC", Antoniadou ve Pace 2007, 139-59.

———, S. Colledge, P. Croft vd., 2001, "Neolithic Dispersals from the Levantine Corridor: A Mediterranean Perspective", Levant 33: 35-64.

———ve A. Wasse (der.) 2004, *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus,* Oxford ve Oakville: Oxbow.

Peña-Chocarro, L., 2007, "Early Agriculture in Central and Southern Spain", Colledge ve Conolly 2007 içinde, 173-87.

Peresani, M., O. De Curtis, R. Duches vd., 2008, "Grotta del Clusantin, un Sito Inusuale nel Sistema Insediativo Epigravettiano delle Alpi Italiane", Mussi 2008, 67-79.

Pérez, M., 1980, "La Fauna de Vertebrados", B. Martí, V. Pascual, M.D. Gallart vd. (der.) *Cova de L'Or (Beniarrés, Alicante),* cilt 2, Valencia: Servicio de Investigacion Prehistorica, 193-255.

Perlès, C., 1987, *Les Industries Lithiques Taillées de Franchthi (Argolide, Grèce),* cilt 1: *Présantation Générale et Industries Paléolithiques,* Bloomington ve Indianapolis: Indiana UP.

———1992, "Systems of Exchange and Organization of Production in Neolithic Greece", *JMA* 5: 115-64.

———1999, "Long-term Perspectives on the Occupation of the Franchthi Cave: Continuity and Discontinuity", Bailey vd. 1999, 311-18.

———2000, "Greece, 30,000-20,000 BP", Roebroeks vd. 2000, 375-411.

———2001, *The Early Neolithic of Greece: The First Farming Communities in Europe*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

———2003, "The Mesolithic at Franchthi: An Overview of Data and Problems", Galanidou ve Perlès 2003, 79-88.

———ve K.D. Vitelli, 1999, "Craft Specialization in the Neolithic of Greece", Halstead 1999a, 96-107.

Peroni, R., 2000, "In Calabria Prima dei Greci: Cent-Anni de Saci à Broglio de Trebisacce", *Archeo: Attualità del Passato* 16: 57-83.

Perrin, T., 2003, "Mesolithic and Neolithic Cultures Co-existing in the Upper Rhone Valley", *Antiquity* 77: 732-39.

———2008, "La Néolithisation de la Vallée du Rhone et de ses Marges", Grimaldi vd. 2008, 121-30.

Perticarari, L. ve A. Giuntani, 1986, *I Segreti di un Tombarolo*, Milano: Rusconi.

Peters, E., 2003, "Quid Nobis cum Pelago? The New Thalassalogy and the Economic History of Europe", *Journal of Interdisciplinary History* 34: 49-61.

Petit-Maire, N. ve B. Vrielynck, 2005, *The Mediterranean Basin: The Last Two Climatic Extremes,* Châtenay-Malabry: ANDRA.

Petrequin, P., 1993, "North Wind, South Wind: Neolithic Technical Choices in the Jura Mountains, 3700-2400 BC", Lemonnier 1993a, 36-76.

———, S. Cassen, M. Errera vd. (der.), 2012, *Jade: Grandes Haches Alpines du Néolithique Européen. Ve au Ive millénaires av. J.-C.* Besançon: Franche-Comte UP.

Pfälzner, P., 2009, "Residenz der Toten Herrscher-Die Köningsgruft", al-Maqdissi vd. 2009, 200-3.

Phelps, W., Y. Lolos ve Y. Vichos (der.), 1999, *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean, ca. 1200 BC,* Atina: Helenik Deniz Arkeolojisi Enstitüsü.

Philip, G., 1989, *Metal Weapons of the Early and Middle Bronze Ages in Syria-Palestine,* Oxford: Archaeopress.

———1999, "Complexity and Diversity in the Southern Levant during the Third Millennium BC: The Evidence of Khirbet Kerak Ware", *JMA* 12: 26-57.

———2002, "Contacts between the 'Uruk' World and the Levant during the Fourth Millennium BC: Evidence and Interpretation", J.N. Postgate (der.), *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East,* Oxford: Aris & Phillips, 207-35.

———2003, "The Early Bronze Age of the Southern Levant, A Landscape Approach", *JMA* 16: 103-32.

———ve T. Rehren, 1996, "Fourth Millennium BC, Silver from Tell esh-Shuna, Jordan: Archaeometallurgical Investigation and Some Thoughts on Ceramic Skeuomorphs", *OJA* 15: 129-50.

Phillippa-Touchais, A., G. Touchais, S. Voutsaki ve J. C. Wright (der.), 2010, *Mesohelladika. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age,* Atina: Ecole Française d'Athènes.

Phillips, J., 2005, "The Last Pharaohs on Crete: Old Contexts and Old Readings Reconsidered", Laffineur ve Greco 2005, 455-61.

Phillips, R., S. Holdaway, W. Wendrich ve R. Cappers, 2012, "Mid-Holocene Occupation of Egypt and Global Climatic Change", *QI* 251: 64-76.

Phoca-Cosmetatou, N., 2009, "Specialisation and Diversification: A Tale of Two Subsistence Strategies from Late Glacial Italy", *Before Farming* 2009/3: 1-29. (Online dergi.)

———(der.), 2011 a, *The First Mediterranean Islanders: Initial Occupation and Survival Strategies,* Oxford: School of Archaeology.

———2011b, "Initial Occupation of the Cycladic Islands in the Neolithic: Strategies for Survival", *Phoca-Cosmetatou* 2011a, 77-97.

Pierrat-Bonnefois, G., 2008, "The Tod Treasure", Aruz vd. 2008, 65-67.

Pike, A.W.G., D.L. Hoffmann, M. Garcia-Diez vd., 2012, "U-Series Dating of Paleolithic Art in 11 Caves in Spain", *Science* 336: 1409-13.

Pilbeam, D. ve N. Young, 2004, "Hominoid Evolution: Synthesising Disparate Data", *Comptes Rendus Palévol* 3: 305-21.

Piperno, D.R., E. Weiss, I. Hoist ve D. Nadel, 2004, "Processing of Wild Cereal Grains in the Upper Paleolithic Revealed by Starch Grain Analysis", *Nature* 430: 670-73.

Pitard, W., 1999, "The Alphabetic Ugaritic Tablets", Watson ve Wyatt 1999, 46-57.

Plato, *Phaedo, The Last Days of Socrates* içinde, çeviren H. Tredennick, gözden geçirilmiş basım 2003, Londra ve New York: Penguin, orijinali: *Platonis Opera,* cilt 1, der. E.A. Duke, W.F. Hicken, W.S.M. Nicoll vd., 1995, Oxford ve New York: Clarendon. [Türkçesi: *Phaidon – Ruh Üzerine, çev. Nazile Kalaycı, Kabalcı, İstanbul, 2012.]*

Plato, *Laws*, çeviren T. Saunders, gözden geçirilmiş basım 2004, Londra ve New York: Penguin, orijinali: *Platonis Opera,* cilt 5, der. J. Burnet, 1922, Oxford ve New York: Clarendon. [Türkçesi: *Yasalar*, çev. Candan Şentuna, Kabalcı, İstanbul, 2007.]

Platon, N., 1971, *Zakros: The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete,* New York: Scribner.

Pluciennik, M., 2002, "Art, Artefact, Metaphor", Y. Hamilakis, M. Pluciennik ve S. Tarlow (der.), *Thinking through the Body: Archaeologies of Corporeality,* New York ve Londra: Kluwer Academic/ Plenum.

———2008, "The Coastal Mesolithic of the European Mediterranean", Bailey ve Spikins 2008 içinde, 328-56.

Plutarch, *Alexander*, orijinali ve çevirisi B. Perrin, *Plutarch Lives* içinde, cilt VII: *Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar,* 1919, Cambridge ve Londra: Harvard UP. [Türkçesi: Paralel Yaşamlar: İskender ve Caesar *(Bioi Paralelloi), çev. Furkan Akderin, Alfa, İstanbul, 2007.]*

Politis, T., 2001, "Gold and Granulation: Exploring the Social Implications of a Prestige Technology in the Bronze Age Mediterranean", Shortland 2001 içinde, 161-93.

Pollard, A.M., 2009, "What a Long, Strange Trip It's Been: Lead Isotopes and Archaeology", Shortland vd. 2009, 181-89.

Pollock, S., 1999, *Ancient Mesopotaima: The Eden that Never Was,* Cambridge: Cambridge UP.

Polybius, *The Histories, altı cilt, orijinali ve*

çevirisi W. Paton, gözden geçirilmiş basım 2011, Cambridge ve Londra: Harvard UP.

Popham, M.R., 1994, "Precolonization: Early Greek Contact with the East", Tsetskhladze ve de Angelis 1994, 11-34.

———— ve I.S. Lemos, 1995, "A Euboean Warrior Trader", *OJA* 14: 151-57.

———— ve ————1996, *Lefkandi III: The Toumba Cemetery. The Excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-4,* Atina: British School at Athens.

Porada, E., 1973, "Notes on Sarcophagus of Ahiram", *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 5: 355-72.

Porat, N. ve Y. Goren, 2002, "Petrography of the Naqada IIIa Canaanite Pottery from Tomb U-j in Abydos", van den Brink ve Levy 2002 içinde, 252-70.

Porter, A., 2010, "From Kin to Class-and Back Again! Changing Paradigms of the Early Polity", Bolger ve Maguire 2010 içinde, 72-78.

Postgate, J.N. ve D. Thomas (der.), 2007, *Excavations at Kilise Tepe 1994-1998: From Bronze Age to Byzantine in Western Cilicia,* Cambridge ve Oakville: MIAR.

Powell, A., S. Shennan ve M.G. Thomas, 2009, "Late Pleistocene Demography and the Appearance of Modern Human Behaviour", *Science* 324: 1298-1301.

Preston, L. 2008, "Late Minoan II to IIIB Crete", Shelmerdine 2008 içinde, 310-26.

Price, T.D. (der.), 2000, *Europe's First Farmers: An Introduction,* New York ve Cambridge: Cambridge UP.

————, C. Knipper, G. Grupe vd., 2004, "Strontium Isotopes and Prehistoric Human Migration: The Bell Beaker Period in Central Europe", *EJA* 7: 9-40.

Primas, M., 1996, *Velika Gruda,* cilt 1: *Hügelgräber des Frühen,* Bonn: Habelt.

Provenzano, N., 2008, "Les Terramares: Entre Urope at Méditerranée", Guilaine 2008 içinde, 144-58.

Pryor, J., 1988, *Geography, Technology and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Pulak, C., 1998, "The Uluburun Shipwreck: An Overview", *International Journal of Nautical Archaeology* 27; 188-224.

————1999, "The Late BronzeAge Shipwreck at Uluburun", Phelps vd. 1999, 209-38.

————2005, "Who Were the Mycenaeans Aboard the Uluburun Ship?", Laffineur ve Greco 2005, 295-310.

————2008a, "The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade", Aruz vd. 2008 içinde, 289-310.

————2008b, "190a, b: Canaanite Jars", Aruz vd. 2008 içinde: 317-20.

Pullen, D.J., 1992, "Ox and Plow in the Early Bronze Age Aegean", *AJA* 96: 45-54.

———— (der.) 2010, *Political Economies of the Aegean Bronze Age,* Oxford ve Oakville: Oxbow.

Purcell, N., 1990, "Mobility and the Polis", Murray ve Price 1990 içinde, 29-58.

————2003, "The Boundless Sea of Unlikeness? On Defining the Mediterranean", *MHR* 18: 9-29.

————2005a, "The Ancient Mediterranean: The View from the Customs House", W.V. Harris 2005a, 200-33.

————2005b, "Colonization and Mediterranean History", Hurst ve Owen 2005 içinde, 115-39.

————**2005c,** "Statics and Dynamics: Ancient Mediterranean Urbanism", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 249-72.

————2006, "Orientalizing: Five Historical Questions", Riva ve Vella 2006 içinde, 21-30.

Pusch, E.B. ve A. Herold, 1999, "Qantir/ Pi-Ramesses", K.A. Bard (der.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt,* Londra ve New York: Routledge, 647-49.

Py, M., 1993, *Les Gaulois du Midi: De la Fin de l'Age du Bronze à la Conquête Romaine,* Paris: Hachette.

————**2009**, *Lattara: Lattes; Hérault; Comptoir Gaulois Méditerranéen entre Etrusques, Grecs et Romains,* Paris: Errance.

Pyke, G. ve P. Yiouni, 1996, *Nea Nikomedia: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece, 1981-1964,* cilt 1: *The Excavation and the Ceramic Assemblage,* Londra: British School at Athens.

Raban, A., 1991, "Minoan and Canaanite Harbours", Laffineur ve Basch 1991 içinde, 129-46.

————1998, "Near Eastern Harbors: Thirteenth-Seventh Centuries BCE", Gitin vd. 1998 içinde, 428-38.

Rackham, O., 2008, "Holocene History of Mediterranean Island Landscapes", Vogiatzakis vd. 2008 içinde, 36-60.

———— ve J. Moody, 1996, *Making of the Cretan Landscape*, Manchester ve New York: Manchester UP.

Radić, D., 2009, "The Beginnings of Trans-Adriatic Navigation: A View from Vela Spila Cave (Korcula Island)", Forenbaher 2009a içinde, 13-24.

Radivojević, M., T. Rehren, E. Pernicka vd., 2010, "On the Origins of Extractive Metallurgy: New Evidence from Europe", *JAS* 37: 2775-87.

Radner, K., 2010, "The Stele of Sargon II of Assyria at Kition: A Focus for an Emerging Cyriot Identity?", R. Rollinger, B. Gufler, M. Lang ve I. Madreiter (der.), *Interkulturalität in der Alten Welt: Vorderasien, Hellas, Agypten und die Vielfältigen Ebenen des Kontakts,* Wiesbaden: Harrassowitz, 429-49.

———— ve E. Robson (der.) 2011, *The Oxford Handbook of Cuneiform,* Oxford ve New York: Oxford UP.

Rahmani, N., 2004, "Technological and Cultural Change among the Last Hunter-gatherers of the Maghreb: The Capsian (10,000 BP to 6000 BP)", *JWP* 18: 57-105.

Rahmstorf, L., 2005, "Terramare and Faience: Mycenaean Influence in Northern Italy during the Late Bronze Age", Laffineur ve Greco 2005 içinde, 663-72.

————2008, "The Bell Beaker Phenomenon and the Interaction Spheres of the EBA East Mediterranean: Similarities and Differences", A. Lahoerff içinde (der.), *Construire le Temps: Histoire et Méthods des Chronologies et Calendriers des Derniers Millenaires avant Notre Ere en Europe Occidentale,* Glux-en-Glenne: Centre Archéologique Européen, 149-70.

————2010a, "The Concept of Weighing during the Bronze Age in the Aegean, the Near East and Europe", I. Morley ve C. Renfrew (der.), *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies,* Cambridge ve New York: Cambridge UP, 88-105.

————2010b, "Die Nutzung von Booten und Schiffen in der Bronzezeitlichen Agäis und die Fernkontakte der Frühbronzezeit", F. Bertemez ve H. Meller (der.), *Der Griff nach den Sternen: Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum Kamen,* Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 675-97.

————2011, "Re-integrating 'Diffusion': The Spread of Innovations among the Neolithic and Bronze Age Societies of Europe and the Near East", T.C. Wilkinson vd. 2011, 100-19.

Rambeau, C. ve S. Black, 2011, "Palaeoenvironments of the Southern Levant 5000 BP to Present: Linking the Geological and Archaeological Records", Mithen ve Black 2011 içinde, 94-104.

Ramis, D., 2010, "From Colonisation to Habitation: Early Cultural Adaptation in the Balearic Age", van Dommeler ve Knapp 2010, 64-85.

————, J.A. Alcover, J. Coll ve M. Trias, 2002, "The Chronology of the First Settlement of the Balearic Islands", *JMA* 15: 3-24.

Ramos, J., D. Bernal, S. Dominguez-Bella vd., 2008, "The Benzu Rockshelter: A

Middle Palaeolithic Site on the North African Coast", *QSR* 27: 2210-18.
Rasmussen, T., 2005, "Urbanization in Etruria", Osborne and Cunliffe 2005 içinde, 71-90.
Ratnagar, S., 2004, *Trading Encounters: From the Euphrates to the Indus in the Bronze Age, ikinci basım, Delhi ve Oxford: Oxford UP.*
Raynal, J.P., F.Z. Sbihi Alaoui, L. Magoga vd., 2001, "The Earliest Occupation of North-Africa: The Moroccan", *QI* 75: 65-75.
Redford, D.B., 1997, "Textual Sources for the Hyksos Period", Oren 1997a, 1-44.
Redmount, C.A., 1995, "Pots and Peoples in the Egyptian Delta: Tel El-Mashkuta and the Hyksos", *JMA* 8: 61-89.
Reese, D., 1975, "Men, Saints, or Dragons?", *Expedition* 17: 26-30.
———— (der.), 1990, *Pleistocene and Holocene Fauna of Crete and Its First Settlers,* Madison: Prehistory.
———— 2005, "Whale Bones and Shell Purple-dye at Motya (Western Sicily, Italy)", *OJA* 24: 107-14.
———— 2008, "Organic Imports from Late Bronze Age Cyprus", *Opuscula Atheniensia* 31-32: 191-209.
Rehren, T., E. Pusch ve A. Herold, 2001, "Problems and Possibilities in Workshop Reconstruction: Qantir and the Organisation of LBA Glass Working Sites", Shortland 2001 içinde, 223-38.
Reifarth, N. ve G. Baccelli, 2009, "Königsornat in Purpur and Gold – Die Textilfunde", al-Maqdissi vd. 2009 içinde, 216-19.
Reimer, P.J., M.G.L. Baillie, E. Bard vd., 2009, "IntCal09 and Marine09 Radiocarbon Age Calibration Curves, 0-50,000 years cal BP", *Radiocarbon* 51: 1111-50.
Reinholdt, C., 2008, *Der Frühbronzezeitliche Schmuckhortfund von Kap Kolonna: Agina und die Agäis im Goldzeitalter des 3. Jahrtausends v. Chr.,* Viyana: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Rempel, J. ve N. Yoffee, 1999, "The End of the Cycle? Assesing the Impact of Hellenization on Mesopotamian Civilization", B. Böck, E. Cancik-Kirschbaum ve T. Richter (der.), *Munuscula Mesopotamica: Festschrift für Johannes Renger*, Münster: Ugarit-Verlag, 385-98.
Renfrew, C., 1972, *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*, Londra: Methuen.
———— 1973, *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe,* New York: Knopf, Londra: Jonathan Cape.
———— 1985, "Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe", A. Appadurai (der.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
———— 1987, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins,* Londra: J. Cape.
———— 1994, "Preface", Mathers ve Stoddart 1994, 5-12.
———— 2007, *Prehistory: The Making of the Human Mind,* Londra: Weidenfeld & Nicolson, New York: Random House.
———— ve K. Boyle, (der.), 2000, *Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe,* Cambridge: MIAR.
————, C. Doumas, L. Marangou ve G. Gavalas (der.), 2007, Keros, *Dhaskalio Kavos: The Investigations of 1987-88*, Cambridge ve Oakville: MIAR.
———— ve I. Morley (der.), 2009, *Becoming Human: Innovation in Prehistoric Material and Spiritual Culture,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
————, O. Philanioutou, N. Brodie vd., 2007, "Keros: Dhaskalio and Kavos, Early Cycladic Stronghold and Ritual Centre. Preliminary Report of the 2006 and 2007 Excavation Seasons", *ABSA* 102: 103-36.
Rey da Silva, A., 2009, *Iconografia Náutica de la Península Ibérica en la Protohistoria*, Oxford: Archaeopress.
Richards, M.P., R.E.M. Hedges, I. Walton vd., 2001, "Neolithic Diet at the Brochtorff Circle, Malta", *EJA* 4: 253-62.
Richerson, P.J., R. Boyd ve R.L. Bettinger, 2001, "Was Agriculture Impossible during the Pleistocene but Mandatory during the Holocene? A Climate Change Hypothesis", *American Antiquity* 66: 387-411.
Richter, T., 2009, "Aus den Schreibstuben der Könige-Textfunde aus Qatna", al-Maqdissi vd. 2009, 108-13.
Ridgway, D., 2000, "The First Western Greeks Revisited", Tykot ve Andrews 1992, 355-63.
———— ve F.R.S. Ridgway, 1992, "Sardinia and History", Tykot ve Andrews 1992, 355-63.
————, ————, M. Pearce vd. (der.), 2000, *Ancient Italy in Its Mediterranean Setting: Studies in Honour of Ellen Macnamara,* Londra: Accordia Research Institute.
Risch, R., 2002, *Recursos Naturales, Medios de Producción y Explotación Social: Un Análisis Económico de la Industria Lítica de Fuente Alamo (Almería), 2250-1400 antes de Nuestra Era,* Mainz: Philipp von Zabern.
Ritner, R., 2009, "Fragmentation and Re-integration in the Third Intermediate Period", G.P.F. Broekman, R.J. Demarée ve O.E. Kaper (der.), *The Libyan Period in Egypt: Historical and Cultural Studies into the 21st-24th Dynasties*, Leuven: Peeters, 327-40.
Riva, C., 2005, "The Culture of Urbanization in the Mediterranean c.800-600 BC", Osborne ve Cunliffe 2005, 203-32.
———— 2006, "The Orientalizing Period in Etruria: Sophisticated Communities", Riva ve Vella 2006, 110-34.
———— 2007, "The Archaeology of Picenum: The Last Decade", G. Bradley vd. 2007, 79-113.
———— 2010a, *The Urbanization of Etruria: Funerary Practices and Social Change, 700-600 BC*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
———— 2010b, "Trading Settlements and the Materiality of Wine Consumption in the North Tyrrhenian Sea Region", van Dommelen ve Knapp 2010, 210-32.
———— ve N.C. Vella (der.), 2006, *Debating Orientalization: Multidisciplinary Approaches to Processes of Change in the Ancient Mediterranean*, Londra ve Oakville: Equinox.
Rizio, A., 2005, "Vivara: An 'International' Port in the Bronze Age", Laffineur ve Greco 2005, 623-27.
Robb, J.E., 1993, "A Social Prehistory of European Languages", *Antiquity* 67: 747-60.
———— 1994, "Gender Contradictions, Moral Coalitions and Inequality in Prehistoric Italy", *JEA* 2: 20-49.
———— 1999, "Great Persons and Big Men in the Italian Neolithic", Tykot vd. 1999, 111-20.
———— 2001, "Island Identities: Ritual, Travel and the Creation of Difference in Neolithic Malta", *EJA* 4: 175-202.
———— 2007, *The Early Mediterranean Village: Agency, Material Culture and Social Change in Neolithic Italy,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
———— 2009, "Towards a Critical Ötziography: Inventing Prehistoric Bodies", H. Lambert ve M. McDonald (der.), *Social Bodies*, New York ve Oxford: Berghahn, 100-28.
———— ve R.H. Farr, 2005, "Substances in Motion: Neolithic Mediterranean 'Trade'", Blake ve Knapp 2005, 24-45.
———— ve P. Miracle, 2007, "Beyond 'Migration' versus 'Acculturation': New Models for the Spread of Agriculture", Whittle ve Cummings 2007, 99-116.
———— ve D. Van Hove, 2003, "Gardening, Foraging and Herding: Neolithic Land Use and Social Territories in Southern Italy", *Antiquity*

77: 241-54.
Roberts, B.W., 2008, "Creating Traditions and Shaping Technologies: Understanding the Emergence of Metallurgy in Western Europe c.3500-2000 BC", *WA* 40: 354-72.
————, C.P. Thornton ve V.C. Pigott, 2009, "Development of Metallurgy in Eurasia", *Antiquity* 83: 1012-22.
Roberts, N., 1998, *The Holocene: An Environmental History, ikinci basım, Oxford ve New York: Blackwell.*
————2002, "Did Prehistoric Landscape Management Retard the Post-Glacial Spread of Woodland in Southwest Asia?", *Antiquity* 76: 1002-10.
————, D. Brayshaw, C. Kuzucuoğlu vd., 2011, "The Mid-Holocene Climatic Transition in the Mediterranean: Causes and Consequences", *The Holocene* 21: 3-13.
————ve J. Reed, 2009, "River Systems and Environmental Change", Woodward 2009a, 255-86.
————ve A. Rosen, 2009, "Diversity and Complexity in Early Farming Communities of Southwest Asia: New Insights into the Economic and Environmental Basis of Neolithic Catalhoyuk", *CA* 50: 393-402.
————, T. Stevenson, B. Davis vd., 2004, "Holocene Climate, Environment and Cultural Change in the Circum-Mediterranean Region", Battarbee vd. 2004, 343-62.
Roberts, O.T.P., 1987, "Wind-power and the Boats from the Cyclades", *International Journal of Nautical Archaeology* 16: 309-11.
————1991, "The Development of the Brail into a Viable Sail Control for Aegean Boats of the Bronze Age", Laffineur ve Basch 1991, 55-60.
Robinson, E.W., 1997, *The First Democracies: Early Popular Government outside Athens,* Stuttgart: F. Steiner.
Robinson, S.A., S. Black, B.W. Sellwood ve P.J. Valdes, 2006, "A Review of Palaeoclimates and Palaeoenvironments in the Levant and Eastern Mediterranean from 25,000 to 5000 years BP: Setting the Environmental Background for the Evolution of Human Civilization", *QSR* 25: 1517-41.
Roche, J., 1963, *L'Epipaléolithique Marocain, Lizbon: Calous Gülbenkyan Vakfı.*
Rodríguez Somolinos, H., 1996, "The Commercial Transaction of the Pech Maho Lead: A New Interpretation", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 111: 74-78.
Rodseth L., R.W. Wrangham ve A.M. Harrigan, 1991, "The Human Community as a Primate Society", *CA* 32: 221-54.
Roebroeks, W., 2006, "The Human Colonisation of Europe: Where Are We?", *JQS* 21. 425-35.
————, M. Mussi ve J. Svoboda (der.), 2000, *Hunters of the Golden Age: The Mid-Upper Palaeolithic of Eurasia, 30,000-20,000 BP*, Leiden: Leiden UP.
Rohling, E., R. Abu-Zied, J. Casford vd., 2009, "The Marine Environment: Present and Past", Woodward 2009a, 33-67.
Rojo Guerra, M., R. Garrido Pena ve J.A. Bellver Garrido, 2010, *Zafrin: Un Asentamiento del Neolítico Antiguo en las Islas Chafarinas (Norte de Africa, España)*, Valladolid: Vallodolid Üniversitesi.
————ve M. Kunst, 1999, "Zur Neolithisierung des Inneren der Iberichen Halbinsen: Erste Ergebnisse des Interdisziplinären, Spanisch-Deutschen Forschungsprojekts zur Entwicklung einer Prähistorischen Siedlungskammer in der Umgebung von Ambrona (Soria, Spanien)", *Madrider Mitteilungen* 40: 1-52.
Rollefson, G., 1996, "The Neolithic Devolution: Ecological Impact and Cultural Compensation at 'Ain Ghazal, Jordan", Joe D. Seger (der.), *Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. van Beek*, Winona Lake: Eisenbrauns, 219-30.
————2000, "Ritual and Social Structure at Neolithic Ain Ghazal", Kujit 2000a, 165-90.
Röllig, W., 1976, "Der Altmesopotamische Markt", *Die Welt des Orients* 8: 286-95.
Rönnby, J., (der.), 2003, *By the Water: Archaeological Perspectives on Human Strategies around the Baltic Sea*, Flemingsberg: Södertörns Högskola.
Roosevelt, C.H., 2009, *The Archaeology of Lydia: From Gyges to Alexander,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Rosen, A., 1986, *Cities of Clay: The Geoarchaeology of Tells,* Chicago ve Londra: Chicago UP.
————2007, *Civilizing Climate: Social Responses to Climate Change in the Ancient Near East*, Lanham ve Plymouth: Alta Mira.
————ve S. Weiner, 1994, "Identifying Ancient Irrigation: A New Method Using Opaline Phytoliths from Emmer Wheat", *JAS* 21: 125-32.
Rosen, S., 2011, *An Investigation into Early Desert Pastoralism: Excavations at the Camel Site, Negev*, Los Angeles: Cotsen Arkeoloji Enstitüsü.
Rosenberg, D. ve A. Golani, 2012, "Groundstone Tools of a Copper-smiths' Community: Understanding Stone-related Aspects of the Early Bronze Age Site of Asqelon Barnea", *JMA* 25: 25-57.
Ross, J.C., 1999, *The Golden Ruler: Precious Metals and Political Development in the Third Millennium B. C. Near East*, Ann Arbor: UMI Dissertation Services (doktora tezi).
Rossel, S., F. Marshall, J. Peters vd., 2008, "Domestication of the Donkey: Timing, Processes, and Indicators", *PNAS* 105: 3715-20.
Roth, A.M., 1991, *Egyptian Phyles in the Old Kingdom: The Evolution of a System of Social Organization,* Chicago: Oriental Institute.
Rothenberdg, B., 1972, *Timna: Valley of the Biblical Copper Mines,* Londra: Thames & Hudson.
Rothman, M.S. (der.), 2001, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbours: Cross Cultural Interactions in the Era of State Formation,* Santa Fe ve Oxford: School of American Research.
Rottoli, M. ve A. Pessina, 2007, "Neolithic Agriculture in Italy: An Update of Archaeobotanical Data with Particular Emphasis on Northern Settlements", Colledge ve Conolly 2007, 141-54.
Roubet, C., 1979, *Economie Pastorale Préagricole: En Algérie Orientale. Le Néolithique de Tradition Capsienne, Exemple: L'Aurès*, Paris: CNRS.
Rovira, S. ve I. Montero, 2003, "Natural Tin-Bronze Alloy in Iberian Peninsula Metallurgy: Potentiality and Reality", Giumlia-Mair ve Lo Schiavo 2003, 15-22.
Rowan, Y. ve J. Golden, 2009, "The Chalcolithic Period of the Southern Levant: A Synthetic Review", *JWP* 22: 1-92.
Rowland, R.J., 2001, *The Periphery in the Center: Sardinia in the Ancient and Medieval Worlds,* Oxford: Archaeopress.
Rowlands, M., 1984, "Conceptualizing the European Bronze and Early Iron Age", J. Bintliff (der.), *European Social Evolution: Archaeological Perspectives,* Bradford: Bradford UP, 147-56.
————2010, "Concluding Thoughts", van Dommelen ve Knapp 2010, 233-47.
————M. Larsen ve K. Kristiansen (der.), 1987, *Center and Periphery in the Ancient World*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Rowley-Conwy, P., 2000, "Milking Caprines, Hunting Pigs: The Neolithic Economy of Arene Candide in Its West Mediterranean Context", P. Rowley-Conwy (der.), *Animal Bones, Human Societies*, Oxford ve Oakville: Oxbow, 124-32.
————2011, "Westward Ho! The Spread of Agriculture from Central Europe to the Atlantic", *CA* 52 (S4): S431-S451.
————, L. Gourichon, D. Helmer ve J.-D. Vigne, 2013, "Early Domestic

Animals in Italy, Istria, the Tyrrhenian Islands and Southern France", S. Colledge, J. Connoly, K. Dobney ve K. Manning (der.), *The Origins and Spread of Domestic Animals in Southwest Asia and Europe, Walnut Creek: Left Coast*, Londra: Arkeoloji Enstitüsü, 161-94.

Ruffell, A., 1997, "Geological Evolution of the Mediterranean Basin", King vd. 1997, 12-29.

Ruiz, A. ve M. Molinos, 2013, "Oppida, Lineages, and Heroes in the Society of Princes: The Iberians of the Upper Guadalquivir", Cruz Berrocal vd. 2013, 357-77.

Ruiz-Taboada, A. ve I. Montero-Ruiz, 1999, "The Oldest Metallurgy in Western Europe", *Antiquity* 73: 897-903.

Runciman, W. G., 1990, "Doomed to Extinction: The Polis as an Evolutionary Dead-end", Murray ve Price 1990, 347-67.

Runnels, C., 2001, "The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic", T. Cullen 2001, 225-58.

———2009, "Mesolithic Sites and Surveys in Greece: A Case Study from the Southern Argolid", *JMA* 22: 57-73.

———, M. Korkuti, M.L. Galaty vd., 2004, "The Palaeolithic and Mesolithic Albania: Survey and Excavation at the Site of Kryegjata B (Fier District)", *JMA* 17: 3-29.

———, C. Payne, N.V. Rifkind vd., 2009, "Warfare in Neolithic Thessaly: A Case Study", *Hesperia* 78: 165-94.

———ve T. van Andel, 1988, "Trade and the Origins of Agriculture in the Eastern Mediterranean", *JMA* 1: 83-109.

Russell, A., 2010, "Foreign Materials, Islander Mobility and Elite Identity in Late Bronze Age Sardinia", van Dommelen ve Knapp 2010, 106-26.

Rutter, J.B., 1983, "Fine Gray-burnished Pottery of the EH III Period: The Ancestry of Gray Minyan", *Hesperia* 52: 327-55.

———1992, "Cultural Novelties in the Post-palatial Aegean World: Indices of Vitality or Decline?", W.A. Ward ve Joukowsky 1992, 61-78.

———1999, "Cretan External Relations during LM IIIA2-B (ca.1370-1200 B.C.): A View from the Mesara", Phelps vd. 1999, 139-86.

———2001, "The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland", T. Cullen 2001, 19-76.

———2004, "Off-island Ceramic Imports to Kommos, Crete: New Discoveries and Identifications; Old Problems Unresolved", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 47: 189-90.

Ryan, W. ve W. Pitman, 1998, *Noah's Flood: The New Scientific Discoveries about the Event that Changed History*, New York: Simon & Schuster, 2000, Londra: Touchstone.

Saghieh, M., 1983, *Byblos in the Third Millennium BC: A Reconstruction of the Stratigraphy and a Study of the Cultural Connections*, Warminster: Aris & Phillips.

Sagona, A. ve P. Zimansky, 2009, *Ancient Turkey*, Londra ve New York: Routledge. [Türkçesi: Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri, çev. ???, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.]

Sahlins, M., 1955, "Esoteric Efflorescence in Easter Island", *American Anthropologist* 57: 1045-52.

———1974, *Stone Age Economics*, Londra: Tavistock.

Sahnouni, M., 1998, *The Lower Palaeolithic of the Maghreb: Excavations and Analyses at Ain Hanech, Algeria*, Oxford: Archaeopress.

———, D. Hadjouis, J. van der Made vd., 2004, "On the Earliest Human Occupation in North Africa: A Response to Geraads vd.", *JHE* 46: 763-75.

Şahoğlu, V., 2005, "The Anatolian Trade Network and the Izmir Region during the Early Bronze Age", *OJA* 24: 339-61.

Sakellarakis, Y., 1990, "The Fashioning of Ostrich-egg Rhyta in the Creto-Mycenaean Aegean", Hardy vd. 1990, 285-308.

———1996, "Minoan Religious Influence in the Aegean: The Case of Kythera", *ABSA* 91: 81-99.

Sallares, R., 2007, "Ecology", Scheidel vd. 2007, 15-37.

Sampson, A., 1985, *Manika: Mia Protoelladiki Poli sti Halkida I*, Atina: Society for Euboean Studies.

———(der.) 2008, *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern Aegean, Greece*, Philadelphia: INSTAP Academic.

———, J.K. Kozlowski, M. Kaszanowska ve B. Giannouli, 2002, "The Mesolithic Settlement at Maroulos, Kythnos", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2: 45-67.

Sams, G., 1995, "Midas of Gordion and the Anatolian Kingdom of Phyrigia", Sasson 1995 içinde, 1147-59.

Sánchez, M. C., 2000, "Bajondillo Cave (Torremolinos, Malaga, Andalucia) and the Middle-Upper Palaeolithic Transition in Southern Spain", Stringer vd. 2000 içinde, 123-32.

Sandars, N.K., 1978, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC*, Londra: Thames & Hudson.

Sanjuán, L.G., 1999, "Expressions of Inequality: Settlement Patterns, Economy and Social Organization in the Southwest Iberian Bronze Age (c. 1700-1100 BC)", *Antiquity* 73: 337-51.

Sanmarti, J., 2009a, "Colonial Activities and Iberian Origins", *JMA* 21: 277-80.

———2009b, "Colonial Relations and Social Change in Iberia (Seventh to Third Centuries BC)", Dietler ve López-Ruiz 2009, 49-88.

———, N. Kallala, M.C. Belarte vd., 2012, "Filling Gaps in the Protohistory of the Eastern Maghreb: The Althiburos Archaeological Project (el Kef, Tunisia)", *Journal of African Archaeology* 10: 21-44.

Sasson, J.M. (der.), 1995, *Civilizations of the Ancient Near East*, cilt II, New York: Scribner, Londra: Simon & Schuster.

———2008, "Texts, Trade and Travellers", Aruz vd. 2008 içinde, 95-101.

Scarre, C. ve F. Healy (der.), 1993, *Trade and Exchange in Prehistoric Europe*, Oxford: Oxbow.

Schaeffer, C.F.A., 1939, *Ugaritica I: Etudes Relatives aux Decouwertes de Ras Shamra*, Paris: P. Guethner.

Scheidel, W., 2007, "Demography", Scheidel vd. 2007, 38-86.

———, I. Morris ve R. Saller (der.), 2007, *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Schick, T. (der.), 1998, *The Cave of the Warrior: A Fourth Millennium Burial in the Judean Desert*, Kudüs: İsrail Eski Eserler Müdürlüğü.

Schild, R. ve F. Wendorf, 2010, "Late Paleolithic Hunter-gatherers in the Nile Valley of Nubia and Upper Egypt", Garcea 2010a, 89-125.

Schloen, J.D., 2001, *The House of the Father as Fact and Symbol: Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns.

Schmandt-Besserat, D., 1992, *Before Writing*, Austin: Texas UP.

Schmidt, B.B. (der.), 2007, *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*, Atlanta: Society of Biblical Literature.

Schmidt, K., 2006, *Sie Bauten die Ersten Tempel: Das Rätselhafte Heiligtum der Steinzetijäger. Die Archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe*, Münih: C.H. Beck.

Schnapp, A., 1996, *The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology, İngilizce çeviri, Londra: British Museum, 1997, New York:* Harry N. Abrams.

Schneider, H., 2007, "Technology", Scheidel vd. 2007, 144-71.

Schneider, J., 2011, "Anticipating the Silk Road: Some Thoughts on the Wool-Murex Connection in Tyre", T.C. Wilkinson vd. 2011, 295-302.

Schniedewind, W.M., 1996, "Tel Dan Stela: New Light on Aramaic and Jehu's Revolt", *BASOR* 302: 75-90.

Schoep, I., 1999, "The Origins of Writing

and Administration on Crete", *OJA* 18: 265-76.
———, P. Tomkins ve J. Driessen (der.), 2012, *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, Oxford ve Oakville: Oxbow.
Schofield, L. ve R.B. Parkinson, 1994, "Of Helmets and Heretics: A Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna", *ABSA* 89: 157-70.
Schoop, U., 2011, "The Chalcolithic on the Plateau", Steadman ve McMahon 2011 içinde, 150-73.
Schubart, H., 2003, *Toscanos y Alarcón: El Asentamiento Fenicio en la Desembocadura del Río de Vélez*, Barcelona: Bellaterra.
Schuhmacher, T.X., 2004, "Frühbronzezeitliche Kontakte in Westlichen und Zentralen Mittelmeerraum und die Rolle der Iberischen Halbinsel", *Madrider Mitteilungen* 45: 147-80.
———, J.L. Cardoso ve A. Banerjee, 2009, "Sourcing African Ivory in Chalcolithic Portugal", *Antiquity* 83: 983-97.
Schule, W., 1993, "Mammals, Vegetation and the Initial Human Settlement of the Mediterranean Islands: A Palaeoecological Approach", *JB* 20: 399-411.
Schulz, E., A. Adamou, A. Abichou vd., 2009, "The Desert in the Sahara: Transitions and Boundaries", R. Baumhauer ve J. Runge (der.), *Holocene Palaeoenvironmental History of the Central Sahara*, Boca Raton: CRC, 64-89.
Schwartz, G.M., H.H. Curvers ve B. Stuart, 2000, "A 3rd millennium BC Elite Tomb from Tell Umm el-Marra, Syria", *Antiquity* 74: 771-72.
———ve J.J. Nichols (der.), 2006, *After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*, Tucson: Arizona UP.
Scott, G.R. ve L. Gilbert, 2009, "The Oldest Hand-axes in Europe", *Nature* 461: 82-85.
Scott, L. ve J.A. Lee Thorp, 2004, "Holocene Climatic Trends and Rhythms in Southern Africa", Battarbee vd. 2004, 69-92.
Searight, S., 2004, *The Prehistoric Rock Art of Morocco: A Study of Its Extension, Environment and Meaning*, Oxford: Archaeopress.
Seaton, P., 2008, *Chalcolithic Cult and Risk Management at Teleilat Ghassul: The Area E Sanctuary*, Oxford: Archaeopress.
Seeher, J., 2001, "Die Zerstörung der Stadt Hattuša", G. Wilhelm (der.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, Wiesbaden: Harrasowitz, 623-34.
Seidlmayer, S., 2000, "The First Intermediate Period (c.2160-2055 BC)", I. Shaw 2000a içinde, 118-47.
Serpico, M., 2004, "Natural Product Technology in New Kingdom Egypt", J. Bourriau ve Phillips 2004 içinde, 96-120.
Serra Ridgway, F.R., 1990, "Etruscans, Greeks, Carthaginians: The Sanctuary at Pyrgi", J.-P. Descoeudres (der.), *Greek Colonists and Native Populations*, Oxford ve New York: Oxford UP, 511-30.
Şevketoğlu, M., 2002, "Akanthou-Arkosyko (Tatlısu-Çiftlikdüzü): The Anatolian Connections in the 9th Millennium BC", Waldren ve Ensenyat 2002 içinde, 98-106.
Shackleton, J.C., 1998, *Marine Molluscan Remains from Franchthi Cave*, Bloomington: Indiana UP.
———, T.H. van Andel ve C.N. Runnels, 1984, "Coastal Palaeogeography of the Central and Western Mediterranean during the Last 125,000 Years and Its Archaeological Implications", *Journal of Field Archaeology* 11: 307-14.
Shapland, A., 2010, "Wild Nature: Human-Animal Relations on Neopalatial Crete", *CAJ* 20: 109-27.
Sharon, G., 2011, "Flakes Crossing the Straits? Entame Flakes and Northern Africa-Iberia Contact during the Acheulean", *AAR* 28: 125-40.
Sharvit, J., E. Galili, B. Rosen ve E.C.M. van den Brink, 2002, "Predynastic Maritime Traffic along the Carmel Coast of Israel: A Submerged Find from North Atlit Bay", van den Brink ve Levy 2002 içinde, 159-66.
Shaw, B., 2001, "Challenging Braudel: A New Vision of the Mediterranean", *Journal of Roman Archaeology* 14: 419-53.
———2003, "A Peculiar Island: Maghrib and Mediterranean", *MHR* 18: 93-125.
———2006, *At the Edge of the Corrupting Sea: A Lecture Delivered at New College, Oxford, on 9th May 2005*, Oxford: Oxford Üniversitesi.
Shaw, I. (der.), 2000a, *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford ve New York: Oxford UP.
———2000b, "Egypt and the outside World", I. Shaw 2000a, 314-29.
———2001, "Egyptians, Hyksos and Military Hardware: Causes, Effects or Catalysts?", Shortland 2001 içinde, 59-71.
Shaw, J., 1989, "Phoenicians in Southern Crete", *AJA* 93: 165-83.
———1990, "Bronze Age Aegean Harboursides", Hardy vd. 1990, 420-36.
———2006, *Kommos: A Minoan Harbor Town and Greek Sanctuary in Southern Crete*, Atina: American School of Classical Studies.
Shea, J.J., 2003, "The Middle Paleolithic of the East Mediterranean Levant", *JWP* 17: 313-94.
———2007, "The Boulevard of Broken Dreams: Evolutionary Discontinuity in the Late Pleistocene Levant", Mellars vd. 2007, 219-34.
———2008, "Transitions or Turnovers? Climatically Forced Extinctions of Homo sapiens and Neanderthals in the East Mediterranean Levant", *QSR* 27: 2253-70.
———2010, "Neanderthals and Early Homo sapiens in the Levant", Garcea 2010a, 126-43.
Shelmerdine, C.W., 2001, "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Central and Southern Greek Mainland", T. Cullen 2001 içinde, 329-81.
———(der.), 2008, *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Shennan, S., 1993, "Commodities, Transactions and Growth in the Central-European Early Bronze Age", *JEA* 1: 59-72.
———(der.) 1995, *Bronze Age Copper Producers of the Eastern Alps: Excavations at St. Veit-Klinglberg*, Bonn: Habelt.
———1999, "Cost, Benefit and Value in the Organization of Early European Copper Production", *Antiquity* 73: 352-63.
———2002, *Genes, Memes and Human History: Darwinian Archaeology and Cultural Evolution*, Londra ve New York: Thames & Hudson.
———2007, "The Spread of Farming into Central Europe and Its Consequences: Evolutionary Models", T. Kohler ve S. van der Leeuw (der.), *The Model-based Archaeology of Socionatural Systems*, Santa Fe: School for Advanced Research.
———ve K. Edinborough, 2007, "Prehistoric Population History: From the Late Glacial to the Late Neolithic in Central and Northern Europe", *JAS* 34: 1339-45.
Sheppard, P., 1990, "Soldiers and Bureaucrats: The Early History of Prehistoric Archaeology in the Maghreb", Peter Robertshaw (der.), *A History of African Archaeology*, Londra: J. Currey, New York: Heinemann.
Sherratt, A.S., 1981, "Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution", Hodder vd. 1981, 261-305.
———1987, "Warriors and Traders: Bronze Age Chiefdoms in Central Europe", B. Cunliffe (der.), *Origins: The Roots of European Civilization*, Londra: BBC, 1988, Chicago: Dorsey.

———— 1990, "The Genesis of Megaliths: Monumentality, Ethnicity and Social Complexity in Neolithic North-west Europe", *WA* 22: 147-67.

———— 1993, "What Would a Bronze-Age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory", *JEA* 1: 1-58.

———— 1994, "Core, Periphery and Margin: Perspectives on the Bronze Age", Mathers ve Stoddart 1994, 335-45.

———— 1995a, "Reviving the Grand Narrative: Archaeology and Long-term Change: The Second David L. Clarke Memorial Lecture", *JEA* 3: 1-32.

———— 1995b, "Alcohol and Its Alternatives: Symbol and Substance in Pre-industrial Cultures", J. Goodman, P.E. Lovejoy ve A. Sherratt (der.), *Consuming Habits: Global and Historical Perspectives on How Cultures Define Drugs*, Londra ve New York: Routledge, 11-46.

———— 1996, "Plate Tectonics and Imaginary Prehistories: Structure and Contingency in Agricultural Origins", D.R. Harris 1996 içinde, 130-40.

———— 1997, "Climatic Cycles and Behavioural Revolutions", *Antiquity* 71: 271-87.

———— 1999, "Cash-crops before Cash: Organic Consumables and Trade", C. Gosden ve J. Hather (der.), *The Prehistory of Food: Appetites for Change*, Londra ve New York: Routledge, 13-34.

———— 2004, "Fractal Farmers: Patterns of Neolithic Origin and Dispersal", J. Cherry, C. Scarre ve S. Shennan (der.), *Explaining Social Change: Studies in Honour of Colin Renfrew*, Cambridge: MIAR, 53-64.

———— 2006, "Portages: A Simple but Powerful Idea in Understanding Human History", C. Westerdahl (der.), *The Significance of Portages*, Oxford: Archaeopress, 1-13.

———— 2007, "Diverse Origins: Regional Contributions to the Genesis of Farming", Colledge ve Conolly 2007 içinde, 1-20.

———— ve S. Sherratt, 1988, "The Archaeology of Indo-European: An Alternative View", *Antiquity* 62: 584-95.

———— ve ———— 1991, "From Luxuries to Commodities: The Nature of Mediterranean Bronze Age Trading Systems", N.H. Gale 1991a, 351-86.

———— ve ———— 1998, "Small Worlds: Interaction and Identity in the Ancient Mediterranean", Cline ve Harris-Cline 1998 içinde, 329-43.

———— ve ———— 2001, "Technological Change in the East Mediterranean Bronze Age: Capital, Resources and Marketing", Shortland 2001 içinde, 15-38.

———— ve ———— 2008, "The Neolithic of Crete, as Seen from Outside", Isaakidou ve Tomkins 2008 içinde, 291-302.

Sherratt, S., 1990, "'Reading the Texts': Archaeology and The Homeric Question", *Antiquity* 64: 807-24.

———— 1994, "Commerce, Iron and Ideology: Metallurgical Innovation in 12th-11th Century Cyprus", Karageorghis 1994 içinde 59-106.

———— 1998, " 'Sea Peoples' and the Economic Structure of the Late Second Millennium in the Eastern Mediterranean", Gitin vd. 1998 içinde, 292-313.

———— 1999, "E Pur si Muove: Pots, Markets and Values in the Second Millennium Mediterranean", Crielaard vd. 1999, 163-211.

———— 2000, "Circulation of Metals and the End of the Bronze Age in the Eastern Mediterranean", Pare 2000a, 82-98.

———— 2001, "Potemkin Palaces and Route-based Economies", Voutsaki ve Killen 2001, 214-28.

———— 2003a, "The Mediterranean Economy: 'Globalization' at the End of the Second Millennium BCE", Dever ve Gittin 2003, 37-62.

———— 2003b, "Visible Writing: Questions of Script and Identity in Early Iron Age Greece and Cyprus", *OJA* 22: 225-42.

———— 2005, "'Ethnicities', 'Ethnonyms' and Archaeological Labels: Whose Ideologies and Whose Identities?", J. Clarke 2005, 25-38.

———— 2007, "The Archaeology of Metal Use in the Early Bronze Age Aegean: A Review", Day ve Doonan 2007, 245-63.

———— 2010a, "The Aegean and the Wider World: Some Thoughts on a World-systems Perspective", W.A. Parkinson ve Galaty 2010, 81-106.

———— 2010b, "Greeks and Phoenicians: Perceptions of Trade and Traders in the Early First Millennium BC", A.A. Bauer ve A.S. Agbe-Davies (der.), *Social Archaeologies of Trade and Exchange: Exploring Relationships among People, Places, and Things*, Walnut Creek: Left Coast, 119-42.

———— ve A. Sherratt, 1993, "The Growth of the Mediterranean Economy in the Early First Millennium BC", *WA* 24: 361-78.

Shipman, P., 2009, "The Woof at the Door", *American Scientist* 97: 286-89.

Shortland, A.J., (der.) 2001, *The Social Context of Technological Change: Egypt and the Near East, 1650-1550 BC*, Oxford: Oxbow.

———— 2012, *Lapis Lazuli from the Kiln: Glass and Glassmaking in the Late Bronze Age*, Leuven: Leuven UP.

————, I.C. Freestone ve T. Rehren, (der.) 2009, *From Mine to Microscope: Advances in the Study of Ancient Technology*, Oxford and Oakville: Oxbow.

————, C.A. Hope ve M.S. Tite, 2006, "Cobalt Blue Painted Pottery from 18th Dynasty Egypt", *Geological Society, London, Special Publications* 257: 91-99.

Shrine, T., W. Böhme, H. Nickel vd., 2001, "Rediscovery of Relict Populations of the Nile Crocodile Crocodylus niloticus in South-eastern Mauretania, with Observations on Their Natural History", *Oryx* 35: 260-62.

Shryock, A. ve D.L. Smail, (der.) 2011, *Deep History: The Architecture of Past and Present*, Berkeley ve Londra: California UP.

Siedentopf, H.B., 1991, *Alt-Agina*, cilt IV.2: *Mattbemalte Keramik der Mittleren Bronzezeit*, Mainz: Philipp von Zabern.

Silberman, N.A., 1998, "The Sea Peoples, the Victorians, and Us", Gitin vd. 1998, 268-75.

Sillar, B. ve M.S. Tite, 2000, "The Challenge of 'Technological Choices' for Materials Science Approaches in Archaeology", *Archaeometry* 42: 2-20.

Silvana, M., T. Borgognini ve R. Elen, 1985, "Dietary Patterns in the Mesolithic Samples from Uzzo and Molara Caves (Sicily): The Evidence of Teeth", *JHE* 14: 241-54.

Simmons, A.H., 2004, "Bitter Hippos of Cyprus: The Island's First Occupants and Last Endemic Animals – Setting the Stage for Colonization", Peltenburg ve Wasse 2004, 1-4.

———— 2007, *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*, Tuscon: Arizona UP.

———— vd., 1999, *Faunal Extinctions in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus*, New York ve Londra: Kluwer Academic/Plenum.

Singer, I., 1999, "A Political History of Ugarit", Watson ve Wyatt 1999, 603-733.

———— 2008, "Purple-dyers in Lazpa", B.J. Collins, M.R. Bachvarova ve I.C. Rutheford (der.), *Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and The Neighbours*, Oxford: Oxbow, 21-43.

Skeates, R., 1993a, "Neolithic Exchange in Central and Southern Italy", Scarre ve Healy 1993, 109-14.

———— 1993b, "Early Metal Use in the Central Mediterranean", *ARP* 4: 5-48.

———— 1997, "Copper Age Settlement and Economy in Le Marche, Central Italy: A Social Perspective", *JMA* 10: 49-72.

———— 2000, "The Social Dynamics of

Enclosure in the Neolithic of the Tavoliere, South-east Italy", *JMA* 13: 155-88.
————2005a, "Museum Archaeology and the Mediterranean Cultural Heritage", Blake ve Knapp 2005, 303-20.
————2005b, *Visual Culture and Archaeology: Art and Social Life in Prehistoric South-east Italy*, Londra: Duckworth.
————2007, "Italian Prehistory Collections as Mediterranean Cultural Heritage", Antoniadou ve Pace 2007, 691-714.
————2010, *An Archaeology of the Senses: Prehistoric Malta*, Oxford ve New York: Oxford UP.
————2012, "Caves in Need of Context: Prehistoric Sardinia", K.A. Bergsvik ve R. Skeates (der.), *Caves in Context: The Cultural Significance of Caves and Rockshelters in Europe*, Oxford ve Oakville: Oxbow, 166-87.
Slim, H., P. Trousset, R. Paskoff ve A. Queslati, 2004, *La Littoral de la Tunisie: Etude Géoarchéologique et Historique*, Paris: CNRS.
Smith, A.T., 2003, *The Political Landscape: Constellations of Authority in Early Complex Societies,* Berkeley ve Londra: California UP.
Smith, B.D., 2007, "Niche Construction and the Behavioural Context of Plant and Animal Domestication", *EA* 16: 188-99.
Smith, C., 1996, *Early Rome and Latium: Economy and Society c.1000 to 500 BC,* Oxford ve New York: Oxford UP.
————1997, "Servius Tullius, Cleisthenes and the Emergence of the *Polis* in Central Italy", L.G. Mitchell ve P.J. Rhodes (der.), *The Development of the Polis in Archaic Greece* içinde, Londra ve New York: Routledge, 208-16.
————2005, "The Beginnings of Urbanization in Rome", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 91-111.
Smith, J.R., 2010, "Palaeoenvironments of Eastern North Africa and the Levant in the Late Pleistocene", Garcea 2010a içinde, 6-17.
————2012, "Spatial and Temporal Variation in the Nature of Pleistocene Pluvial Phase Environment across North Africa", Hublin ve McPherron 2012 içinde, 35-48.
Smith, M., 2001, "The Aztec Empire and the Mezoamerican World System", Alcock vd. 2001, 128-54.
Snape, S., 2003, "The Emergence of Libya on the Horizon of Egypt", D. O'Connor ve Quirke 2003 içinde, 93-106.
————ve P. Wilson, 2007, *Zawiyet Umm el-Rakham I: The Temple and Chapels*, Bolton: Rutherford.
Snodgrass, A.M., 1983, "Heavy Freight in Archaic Greece", P. Garnsey, K. Hopkins ve C.R. Whittaker (der.), *Trade in the Ancient Economy,* Berkeley: California Üniversitesi, Londra: Chatto & Windus, 16-26.
————1986, "Interaction by Design: The Greek City State", A.C. Renfrew ve J.F. Cherry (der.), *Peer Polity Interaction and Socio-political Change,* Cambridge ve New York: Cambridge UP, 47-58.
————2000, "Prehistoric Italy: A View from the Sea", Ridgway vd. 2000, 171-78.
Soler, J.M., 1965, El Tesoro de Villena, Madrid: Ministerio de Educación Nacional.
Soles, J.S., 2005, "From Ugarit to Mochlos-Remnants of an Ancient Voyage", Laffineur ve Greco 2005 içinde, 429-39.
————2012, "Mochlos Boats", E. Matzourani ve P. Betancourt (der.), *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras,* Philadelphia: INSTAP Academic, 187-200.
Sondaar, P.Y., R. Elburg, G. Klein Hofmeijer vd., 1995, "The Human Colonisation of Sardinia: A Late Pleistocene Human Fossil from Corbeddu Cave", *Comptes Rendus de l'Academie des Sciences* 320 (IIa): 145-50.
Sowada, K.N., 2009, *Egypt in the Eastern Mediterranean during the Old Kingdom: An Archaeological Perspective*, Fribourg: Academic.
Sparks, R.T., 2004, "Canaan in Egypt: Archaeological Evidence for a Social Phenomenon", J. Bourriau ve Phillips 2004, 25-54.
Spataro, M., 2002, *The First Farming Communities of the Adriatic: Pottery Production and Circulation in the Early and Middle Neolithic*, Trieste: Italo Svevo.
————, P. Biagi ve S.J. Shennan, 2005, "Rapid Rivers and Slow Seas? New Data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula", L. Nikolova ve J. Higgins (der.), *Prehistoric Archaeology and Anthropological Theory and Education,* Salt Lake City: International Institute of Anthropology, 43-51.
Spencer, L., 2010, "The Regional Specialization of Ceramic Production in the EH III through MH II Period", Philippa-Touchais vd. 2010, 669-81.
Spivey, N., 1990, "The Power of Women in Etruscan Society", *ARP* 2: 55-67.
Spriggs, M., 1997, *The Island Melanesians*, Oxford ve Cambridge: Blackwell.
Stager, L.E., 2001, "Port Power in the Early and the Middle Bronze Age: The Organization of Maritime Trade and Hinterland Production", S.R. Wolff (der.), *Studies in the Archaeology of Israel and Neighbouring Lands*, Chicago: Oriental Institute, 625-38.
————2002, "The MB IIA Ceramic Sequence at Tel Ashkelon and Its Implications for the 'Port Power' Model of Trade", M. Bietak (der.), *The Middle Bronze Age in the Levant*, Viyana: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 353-62.
————, J.D. Schloen ve D.M. Master, 2008, *Ashkelon I: Introduction and Overview*, Winona Lake: Eisenbrauns.
Stampolidis, N. ve A. Kotsonas, 2006, "Phoenicians in Crete", Deger-Jalkotzy ve Lemos 2006, 337-60.
Stanley, D.J. ve A.G. Warne, 2003, "Sea Level and Initiation of Predynastic Culture in the Nile Delta", *Nature* 363: 435-38.
Stanley-Price, N., 2003, "Site Preservation and Archaeology in the Mediterranean Region", J.K. Papadopoulos ve Leventhal 2003, 269-84.
Stark, F., 1956, *The Lycian Shore*, Londra: John Murray, New York: Harcourt.
Staubwasser, M. ve H. Weiss, 2006, "Holocene Climate and Cultural Evolution in Late Prehistoric-Early Historic West Asia", *QR* 66: 372-87.
Steadman, S., 1996, "Isolation or Interaction: Prehistoric Cilicia and the Fourth Millennium Uruk Expansion", *JMA* 9: 131-65.
————ve G. McMahon (der.), 2011, *Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.*, Oxford ve New York: Oxford UP.
Steel, L., 2002, "Consuming Passions: A Contextual Study of the Local Consumption of Mycenaean Potter at Tell el-Ajjul", *JMA* 15: 25-51.
————2004, *Cyprus before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*, Londra: Duckworth.
Stein, G.J., 1999, *Rethinking World-systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*, Tucson: Arizona UP.
Stern, E., 1995, "Between Persia and Greece: Trade, Administration and Warfare in the Persian and Hellenistic Periods (539-63 BC)", Levy 1995a içinde, 432-45.
Stewart, I. ve C. Morhange, 2009, "Coastal Geomorphology and Sea-level Change", Woodward 2009a, 385-414.
Stewart, J.R., T. van Kolfschoten, A. Markova ve R. Musil, 2003a, "Neanderthals as Part of the Broader Late Pleistocene Megafaunal Extinctions?", van Andel ve Davies 2003 içinde, 221-32.
————, ————, ————ve ————2003b, "The Mammalian Faunas of Europe during Oxygen Isotope Stage Three", van Andel ve Davies 2003 içinde, 103-30.
Stierlin, H. ve C. Ziegler, 1987, *Tanis: Trésors des Pharaons*, Fribourg: Seuil.
Stig Sorensen, M.L. ve R. Thomas (der.)

1989, *The Bronze Age-Iron Age Transition in Europe: Aspects of Continuity and Change in European Societies c. 1200 to 500 B.C.*, cilt 1, Oxford: Archaeopress.
Stika, H., 2008, "Plant Remains from the Early Iron Age in Western Sicily: Differences in Subsistence Strategies of Greek and Elymian Sites", *Vegetation History and Archaeobotany* 17: 139-48.
Stiner, M.C., 1994, *Honor among Thieves: A Zooarchaeological Study of Neandertal Ecology*, Princeton ve Chichester: Princeton UP.
———1999, "Palaeolithic Mollusc Exploitation at Riparo Mochi (Balzi Rossi, Italy): Food and Ornaments from the Aurignacian through Epigravettian", *Antiquity* 73: 735-54.
———2005, *The Faunas of Hayonim Cave (Israel): A 200,000-year Record of Paleolithic Diet, Demography, and Society*, Cambridge: Peabody Müzesi.
———, A. Gopher ve R. Barkai, 2011, "Hearth-side Socioeconomics, Hunting and Paleoecology during the Late Lower Paleolithic at Qesem Cave, Israel", *JHE* 60: 213-33.
———ve S.L. Kuhn, 2006, "Changes in the 'Connectedness' and Resilience of Paleolithic Societies in Mediterranean Ecosystems", *Human Ecology* 34: 693-712.
———ve N.D. Munro, 2011, "On the Evolution of Diet and Landscape during the Upper Paleolithic through Mesolithic at Franchthi Cave (Peloponnese, Greece)", *JHE* 60: 618-36.
Stiros, S., 2009, "Earthquakes", Woodward 2009a, 469-92.
Stoddart, S.K.F., 2000, "Contrasting Political Strategies in the Islands of the Southern Central Mediterranean", *ARP* 7: 59-73.
Stone, D.L., 2004, "Problems and Possibilities in Comparative Survey: A North African Perspective", Alcock ve Cherry 2004, 132-43.
Strasser, T.F., E. Panagopoulou, C.N. Runnels vd., 2010, "Stone Age Seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias Region for Lower Paleolithic and Mesolithic Habitation of Crete", *Hesperia* 79: 145-90.
———, C. Runnels, K. Wegmann vd., 2011, "Dating Palaeolithic Sites in Southwestern Crete, Greece", *JQS* 26: 553-56.
Straus, L.G., 2001, "Africa and Iberia in the Pleistocene", *QI* 75: 91-102.
———2008, "The Mesolithic of Atlantic Iberia", Bailey ve Spikins 2008 içinde, 302-37.
———, N. Bicho ve A.C. Winegardner, 2000, "The Upper Palaeolithic Settlement of Iberia: First-generation Maps", *Antiquity* 74: 553-66.
Stringer, C., 2000, "Coasting out of Africa", *Nature* 405: 24-27.
———2011, *The Origin of Our Species*, Londra: Allen Lane, 2012'de ABD'de *Lone Survivors: How We Came to Be the Only Humans on Earth* başlığıyla basıldı, *New York: Times Books.*
———ve R.N.E. Barton, 2008, "Putting North Africa on the Map of Modern Human Origins", *EA* 17: 5-7.
———, ———ve J.C. Finlayson (der.), 2000, *Neanderthals on the Edge: Papers from a Conference Marking the 150th Anniversary of the Forbes' Quarry Discovery, Gibraltar*, Oxford: Oxbow.
Strommenger, E., 1980, *Habuba Kabira: eine Stadt vor 5000 Jahren*, Mainz: Philipp von Zabern.
Stronach, D., 1995, "The Imagery of the Wine Bowl: Wine in Assyria in the Early First Millennium BC", P.E. McGovern, S.J. Fleming ve S.H. Katz (der.), *The Origins and Ancient History of Wine*, Luxembourg: Gordon ve Breach, 175-95.
Sutton, J.E.G., 1977, "The African Aqualithic", *Antiquity* 51: 25-34.
Swiny, S., R. Hohlfelder ve H.W. Swiny (der.), 1997, *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*, Atlanta: Scholars.
Taçon, P., M. Wilson ve C. Chippindale, 1996, "Birth of the Rainbow Serpent in Arnhem Land Rock Art and Oral History", *Archaeology in Oceania* 31: 103-24.
Tafuri, M.A., 2005, *Tracing Mobility and Identity: Bioarchaeology and Bone Chemistry of the Bronze Age Sant'Abbondio Cemetery (Pompeii, Italy)*, Oxford: Archaeopress.
Takaoglu, T., 2005, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksizlar in Western Anatolia: An Analysis of Production and Craft Specialization*, Oxford: Archaeopress.
Tallet, P., 1998, "Quelques Aspects de l'Economie du Vin en Egypte Ancienne, au Nouvel Empire", Grimal ve Benu 1998, 241-63.
Tanasi, D. ve N.C. Vella (der.), 2011, *Site, Artefacts and Landscape: Prehistoric Borg in-Nadur*, Malta, Monza: Polimetrica.
Tanner, J.T., 2003, "Finding the Egyptian in Early Greek Art", Matthews ve Roemer 2003, 115-43.
Tarrus, J., 2008, "La Draga (Banyoles, Catalonia), an Early Neolithic Lakeside Village in Mediterranean Europe", *Catalonian Historical Review* 1: 17-33.
Tartaron, T., 2004, *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus*, Oxford: Archaeopress.
———2010, "Between and Beyond: Political Economy in Non-palatial Mycenaean Worlds", Pullen 2010, 161-83.
Taylor, K.C., G.W. Lamorey, G.A. Doyle vd., 1993, "The 'Flickering Switch' of Late Pleistocene Climate Change", *Nature* 361: 432-36.
Taylor, J., 2000, "The Third Intermediate Period (1069-664 BC)", I. Shaw 2000 içinde, 352-59.
Taylour, W., 1958, *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge: Cambridge UP.
Tchernov, E. ve F. Valla, 1997, "Two New Dogs, and Other Natufian Dogs, from the Southern Levant", *JAS* 24: 65-95.
Televantou, C. A., 2008, "Strofilas: A Neolithic Settlement on Andros", Brodie vd. 2008, 43-53.
Terral, J.-F., N. Alonso, R.B.I. Capdevilla vd., 2004, "Historical Biogeography of Olive Domestication (Olea europaea L.) as Revealed by Geometrical Morphometry Applied to Biological and Archaeological Material", *JB* 31: 63-77.
Thalmann, J.-P., 2006, "Obsidian at Tell Arqa, North Lebanon: A Stopover Point on a Trade Route?", *Baghdader Mitteilungen* 37: 575-92.
Theroux, P., 1995, *Pillars of Hercules: A Grand Tour of the Mediterranean, New York: G.P. Putnam's Sons*, 1996, Londra: Penguin.
Theuma, N. ve R. Grima, 2006, "The Neolithic Temples of Malta: Towards a Re-evaluation of Heritage", A. Leask ve A. Fyall (der.) *Managing World Heritage Sites*, Amsterdam ve Londra: Elsevier, 263-72.
Thomas, E.R., E.W. Wolff, R. Mulvaney vd., 2007, "The 8.2 ka Event from Greenland Ice Cores", *QSR* 26: 70-81.
Thornes, J., F. López-Bermúdez ve J. Woodward, 2009, "Hydrology, River Regimes and Sediment Yield", Woodward 2009a, 229-54.
Tichy, R., 2000, *L'Expedition Monoxylon: Une Pirogue Monoxyle en Méditerranée Occidentale*, özel dolaşımda broşür.
Tinè, S., 1990, *Relazione Preliminaire al Colloquio sul Santuario di Monte d'Accoddi: 10 Anni di Nuovi Scavi*, Sassari: Ciclostilato.
Tite, M.S., 2008, "Ceramic Production, Provenance and Use – A Review", *Archaeometry* 50: 216-31.
Tomas, H., 2010, "The World beyond the Northern Margin: The Bronze Age Aegean and the East Adriatic Coast", W.A. Parkinson ve Galaty 2010 içinde, 181-212.
Tomkins, P.D., 2008, "Time, Space and the Reinvention of the Cretan Neolithic", Isaakidou ve Tomkins 2008 içinde, 21-48.
Torrence, R., 1986, *Production and Exchange of Stone Tools: Prehistoric Obsidian in the Aegean*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

———— ve J. Grattan (der.), 2002, *Natural Disasters and Cultural Change*, Londra ve New York: Routledge.

Tourloukis, E., 2010, *Early and Middle Pleistocene Archaeological Record of Greece: Current Status and Future Prospects*, Leiden: Leiden UP.

Toynbee, A., 1934, *A Study of History*, Londra: Oxford UP.

Trantalidou, K., 2003, "Faunal Remains from the Earliest Strata of the Cave of the Cyclops, Youra", Galanidou ve Perlès 2003, 143-72.

Treherne, P., 1995, "The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-identity in Bronze-Age Europe", *JEA* 3: 105-44.

Treister, M., 1996, "The Trojan Treasures: Description, Chronology, Historical Context", Antonova vd. 1996 içinde, 197-234.

Trément, F., 1989, "La Région des Etangs de Saint-Blaise: Pour une Approche Archéologique et Paléo-Ecologique d'un Milieu de Vie", *BSPF* 10/12: 441-50.

Tresset, A. ve J.-D. Vigne, 2007, "Substitution of Species, Techniques and Symbols at the Mesolithic/Neolithic Transition in Western Europe", Whittle ve Cummings 2007 içinde 189-210.

Trigger, B.G., 2003, *Understanding Early Civilizations. A Comparative Study*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

Tringham, R., 2003, "(Re-)digging the Site at the End of the Twentieth Century: Large-scale Archaeological Fieldwork in a New Millennium", J.K. Papadopoulos ve Levanthal 2003 içinde, 89-108.

Tronchetti, C. ve P. van Dommelen, 2005, "Entangled Objects and Hybrid Practices: Colonial Contacts and Elite Connection at Monte Prama, Sardinia", *JMA* 18: 183-208.

Trump, D.H., 1980, *Prehistory of the Mediterranean*, New Haven: Yale UP, Londra: Allen Lane.

————2004a, "The Enigma of the Cart-ruts", Cilia 2004 içinde, 378-97.

————2004b, "The Prehistoric Pottery", Cilia 2004 içinde, 242-67.

Tsetskhladze, G. ve F. de Angelis (der.), 1994, *Archaeology of Greek Colonisation: Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart: F. Steiner.

Tufnell, O. ve W.A. Ward, 1966, "Relations between Byblos, Egypt and Mesopotamia at the End of the Third Millennium BC: A Study of the Montet Jar", *Syria* 43: 165-241.

Turner, A., 1992, "Large Carnivores and Earliest European Hominids: Changing Determinants of Resource Availability during the Lower and Middle Pleistocene", *JHE* 22: 109-26.

Tusa, S., 1999, "Short-term Cultural Dynamics within the Mediterranean Cultural Landscape", Tykot vd. 1999, 149-83.

————1999, "Islands in the Stream: Stone Age Cultural Dynamics in Sardinia and Corsica", Tykot vd. 1999, 67-82.

———— ve T.K. Andrews (der.), 1992, *Sardinia in the Mediterranean: A Footprint in the Sea*, Sheffield: Sheffield Academic.

————, J. Morter ve J.E. Robb (der.) 1999, *Social Dynamics in the Prehistoric Central Mediterranean*, Londra: Accordia Research Institute.

Tzala, C., 1989, "O Dromos tou Obsidianou me ena Papyrenio Skaphos stis Kyklades", *Archaiologia* 32: 11-20.

Tzedakis, C., 2009, "Cenozoic Climate and Vegetation Change", Woodward 2009a içinde, 89-137.

Ucko, P.J., R. Tringham ve G.W. Dimbleby (der.) 1972, *Man, Settlement and Urbanism*, Londra: Duckworth.

Uerpmann, H.-P., 1990, "Die Domestikation des Pferdes im Chalkolithikum West-und Mitteleuropas", *Madrider Mitteilungen* 31: 109-53.

————1995, "Domestication of the Horse: When, Where and Why?", L. Bodson (der.), *Le Cheval et les Autres Equidées: Aspects de l'Histoire de Leur Insertion dans les Activités Humaines*, Liège: Université de Liège, 15-29.

Ünlüsoy, S., 2006, "Vom Reihenhaus zum Megaron – Troia I bis Troia III", Korfmann 2006 içinde, 133-44.

Ur, J., 2003, "CORONA Satellite Photography and Ancient Road Networks: A Northern Mesopotamian Case Study", *Antiquity* 77: 102-15.

————, P. Karsgaard ve J. Oates, 2007, "Early Urban Development in the Near East", *Science* 317: 1188.

Ussishkin, D., 1971, "The 'Ghassulian' Temple in Ein Gedi and the Origin of the Hoard from Nahal Mishmar", *Biblical Archaeologist* 34: 23-29.

Vagnetti, L., 1999, "Mycenaean *Pottery* in the Central Mediterranean", Crielaard vd. 1999 içinde, 137-61.

———— ve F. Lo Schiavo, 1989, "Late Bronze Age Long Distance Trade in the Mediterranean: The Role of the Cypriots", E. Peltenburg (der.), *Early Society in Cyprus* içinde, Edirburgh: Edinburgh UP, 217-43.

Valamoti, S., 2004, *Plants and People in Late Neolithic and Early Bronze Age Northern Greece: An Archaeobotanical Investigation*, Oxford: Archaeopress.

————2007, "Food across Borders: A Consideration of the Neolithic and Bronze Age Archaeobotanical Evidence from Northern Greece", Galanaki vd. 2007 içinde, 281-93.

———— ve G. Jones, 2010, "Bronze and Oil: A Possible Link between the Introduction of Tin and Lallemantia to Northern Greece", *ABSA* 105: 83-96.

————, M. Mangafa, C. Koukouli-Chrysanthaki ve D. Malamidou, 2007, "Grape-pressings from Northern Greece: The Earliest Wine in the Aegean", *Antiquity* 81: 54-61.

Van Andel, T.H., 1989, "Late Quaternary Sea Level Change and Archaeology", *Antiquity* 63: 733-45.

———— ve W. Davies (der.), 2003, *Neandertals and Modern Humans in the European Landscape during the Last Glaciation: Archaeological Results of the Stage 3 Project*, Cambridge: MIAR.

———— ve C. Runnels, 1995, "The Earliest Farmers in Europe", *Antiquity* 69: 481-500.

Van de Mieroop, M., 2004, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Oxford ve Malden: Blackwell.

————2007, *The Eastern Mediterranean in the Age of Ramesses II*, Oxford ve Malden: Blackwell.

————2011, *A History of Ancient Egypt*, Chichester ve Malden: Wiley-Blackwell.

Van den Brink, E.C.M. (der.), 1988, *The Archaeology of the Nile Delta, Egypt: Problems and Priorities, Amsterdam: Netherlands Foundation for Archaeological Research in Egypt (Hollanda Mısır'da Arkeolojik Araştırma Vakfı).*

————(der.) 1992, *The Nile Delta Transition: 4th-3rd Millennium BC*, Tel Aviv: Edwin C.M. van den Brink.

————2011, "Continuity and Change – Cultural Transmission in the Late Chalcolithic-Early Bronze Age I: A View from Early Modi'in, a Late Prehistoric Site in Central Israel", J.L. Lovell ve Y.M. Rowan (der.), *Culture, Chronology and the Chalcolithic: Theory and Transition* içinde, Oxford ve Oakville: 61-70.

———— ve T.E. Levy (der.), 2002, *Egypt and the Levant: Interrelations from the 4th through the Early 3rd millennium B.C.E.*, Londra ve New York: Leicester UP.

Van de Noort, R., 2011, *North Sea Archaeologies: A Maritime Biography, 10,000 BC-AD 1500*, New York ve Oxford: Oxford UP.

Van der Geer, A.A.E., M. Dermirtzakis ve J. de Vos, 2006, "Crete before the Cretans: The Reign of Dwarfs", *Pharos* 13: 121-32.

Van der Leeuw, S. (der.), 1998, *The Archaeomedes Project: Understanding the Natural and Anthropogenic Causes of Land Degradation and Desertification in the Mediterranean, Lüksemburg: Avrupa Birliği Resmi Yayınları Bürosu.*

Vander Linden, M., 2006a, *Le Phénomène Campaniforme dans l'Europe du 3ème Millénaire: Synthèse et Perspectives*,

Oxford: Archaeopress.
————2006b, "For Whom the Bell Tolls: Social Hierarchy vs Social Integration in the Bell Beaker Culture of Southern France", *CAJ* 16: 317-32.
Van der Veen, M. (der.), 1999, *The Exploitation of Plant Resources in Ancient Africa,* New York ve Londra: Kluwer Academic/Plenum.
————2006, "Food and Farming in the Libyan Sahara", Mattingly vd. 2006, 171-78.
Van Dommelen, P., 1998, *On Colonial Grounds: A Comparative Study of Colonialism and Rural Settlement in First Millennium BC West Central Sardinia*, Leiden: Arkeoloji Fakültesi.
————2000, "Writing Ancient Mediterranean Landscapes", *JMA* 13: 230-36.
————2005, "Urban Foundations? Colonial Settlement and Urbanization in the Western Mediterranean", Osborne ve Cunliffe 2005 içinde, 143-67.
————2006, "The Orientalizing Phenomenon: Hybridity and Material Culture in the Western Mediterranean", Riva ve Vella 2006, 135-52.
————ve S. Finocchi, 2008, "Sardinia: Diverging Landscapes", van Dommelen ve Goméz Bellard 2008, 159-201.
————ve C. Goméz Bellard, 2008, *Rural Landscapes of the Punic World,* Londra ve Oakville: Equinox.
————ve A.B. Knapp (der.), 2010, *Material Connections in the Ancient Mediterranean: Mobility, Materiality and Mediterranean Identities*, Abingdon ve New York: Routledge.
Vanhaeren, M. ve F. d'Errico, 2006, "Aurignacian Ethno-linguistic Geography of Europe Revealed by Personal Ornaments", *JAS* 33: 1105-28.
Van Leusen, M., G. Pizziolo ve L. Sarti (der.), 2011, *Hidden Landscapes of Mediterranean Europe: Cultural and Methodological Biases in Pre- and Protohistoric Landscape Studies,* Oxford: Archaeopress.
Van Peer, P. ve P.M. Vermeersch, 2007, "The Place of Northeast Africa in the Early History of Modern Humans: New Data and Interpretations on the Middle Stone Age", Mellars vd. 2007 içinde, 187-98.
Van Wijngaarden, G.J., 2002, *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600-1200 BC)*, Amsterdam: Amsterdam UP.
Van Zeist, W., 1988, "Plant Remains from a First Dynasty Burial at Tell Ibrahim Awad", van den Brink 1988, 111-14.
————, S. Bottema ve M. van der Veen, 2001, *Diet and Vegetation at Ancient Carthage: The Archaeobotanical Evidence,* Groningen: Arkeoloji Enstitüsü.
Vanzetti, A., 2000, "Broglio di Trebisacce nel Quadro dell'Italia Meridionale", M. Harari ve M. Pearce (der.), *Il Protovillanoviano al di qua e al di là dell'Appennino* içinde, Como: New Press, 133-71.
————, M. Vidale, M. Gallinaro vd., 2010, "The Iceman as a Burial", *Antiquity* 84: 681-92.
Vaquer, J., 1990, *Le Néolithique en Languedoc Occidental,* Paris: CNRS.
————, 1998, "Le Midi Méditerranéen de la France", J. Guilaine (der.), *Atlas du Néolithique Européen,* cilt 2: *A: L'Europe Occidentale,* Liège: Université de Liège, 413-500.
————, J. Guillaine ve J. Coularou, 1995, "Carsac (Carcassone)", Guilaine vd. 1995 içinde, 41-46.
Veenhof, K.R., 1972, *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology*, Leiden: Brill.
Vella, N., 2004, "A Maritime Perspective: Looking for Hermes in an Ancient Seascape", J. Chrysostomides, C. Dendrinos ve J. Harris (der.), *The Greek Islands and the Sea*, Camberley: Porphyrogenitus, 33-57.
Ventris, M. ve J. Chadwick, 1973, *Documents in Mycenaean Greek, ikinci basım, Cambridge ve New York: Cambridge UP.*
Vermeersch, P.M., 2009, "Egypt from 50 to 25 ka BP: A Scarcely Inhabited Region?", M. Camps ve Szmidt 2009 içinde, 67-88.
————2010, "Middle and Upper Palaeolithic in the Egyptian Nile Valley", Garcea 2010a, 66-88.
Vermeule, E. ve V. Karageorghis, 1982, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Cambridge ve Londra: Harvard UP.
Vianello, A., 2005, *Late Bronze Age Mycenaean and Italic Products in the West Mediterranean: A Social and Economic Analysis*, Oxford: Archaeopress.
Vickers, M. ve D. Gill, 1994, *Artful Crafts: Ancient Greek Silverware and Pottery,* Oxford ve New York: Oxford UP.
Vigne, J.-D., 1988, "Données Préliminaires sur l'Histoire du Peuplement Mammalien de l'Ilot de Zembra (Tunisie)", *Mammalia* 52: 567-74.
————1994, *L'Ile Lavezzi: Hommes, Animaux, Archéologie et Marginalité (XIIIe-XXe Siècles, Bonifacio, Corse)*, Paris: CNRS.
————1999, "The Large 'True' Mediterranean Islands as a Model for the Holocene Human Impact on the European Vertebrate Fauna? Recent Data and New Reflections", N. Benecke (der.), *The Holocene History of the European Vertebrate Faunas*, Rahden: Marie Leidorf, 295-322.
————2005a, "Premières Manifestations de l'Homme Moderne en Corse et en Sardaigne: Nouvelles Données et Réflexions", A. Tuffreau (der.), *Peuplements Humains et Variations Environnementales au Quaternaire,* Oxford: Archaeopress, 139-45.
————2005b, "L'Humérus de Chien Magdalénien de Erralla (Gipuzkoa, Espagne) et la Domestication Tardiglaciaire du Loup en Europe", *Munibe* 57: 279-87.
————, I. Carrère, F. Briois ve J. Guilaine, 2011, "The Early Process of Mammal Domestication in the Near East: New Evidence from the Pre-Neolithic and Pre-Pottery Neolithic in Cyprus", *CA* 52 (S4): S255-S271.
————ve T. Cucchi, 2005, "Premières Navigations au Proche-Orient: Les Informations Indirects de Chypre", *Paléorient* 31: 186-94.
————ve N. Desse-Berset, 1995, "The Exploitation of Animal Resources in the Mediterranean during the Pre-Neolithic: The Example of Corsica", A. Fischer 1995 içinde, 309-18.
Vilaça, R., 2008, "Reflexões em Torno da 'Presença Mediterrânea' no Centro Doterritório Português, na Charneira do Bronze para o Ferro", Celestino vd. 2008, 371-402.
Villa, P., 2001, "Early Italy and the Colonization of Western Europe", *QI* 75: 113-30.
Villada, F., J. Ramon ve I. Suárez Padilla, 2007, "Nuevos Datos en Torno a los Incisios del Poblamiento de la Ciudad de Ceuta: Avance Preliminar de la Excavacion de la Plaza de la Catedral", *Akros* 6: 125-34.
Vinson, S., 1994, *Egyptian Boats and Ships*, Princes Risborough: Shire.
Vital, J., 2008, "Architectures, Sociétés, Espaces durant l'Age du Bronze: Quelques Exemples dans la Basin Rhodanien", Guilaine 2008 içinde, 179-201.
Vives-Ferrándiz, J., 2008, "Negotiating Colonial Encounters: Hybrid Practices and Consumption in Eastern Iberia (8th-6th Centuries BC)", *JMA* 21: 241-72.
Vogiatzakis, I.N., G. Pungetti ve A.M. Mannion (der.), 2008, *Mediterranean Island Landscapes: Natural and Cultural Approaches,* Berlin ve New York: Springer.
Voutsaki, S., 1998, "Mortuary Evidence, Symbolic Meanings and Social Change: A Comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean Period", K. Branigan, *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield: Sheffield Academic, 41-58.
————1999, "Mortuary Display, Prestige and Identity in the Shaft Grave

Era", I. Kilian-Dirlmeier ve M. Egg (der.), *Eliten in der Bronzezeit*, Mainz: Habelt, 103-18.
———— ve J. Killen (der.), 2001, *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States*, Cambridge: Cambridge Philological Society.
Vujević, D., 2009, "The Relationship between the Middle Paleolithic Sites in the Zadar Hinterland and the Zadar Islands", Forenbaher 2009a, 1-12.
Wachsmann, S., 1987, *Aegeans in the Theban Tombs*, Leuven: Peeters.
————1998, *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station: Texas A&M UP, Londra: Chatham.
Waelkens, M.E. Paulissen, M. Vermoere vd. 1999, "Man and Environment in the Territory of Sagalassos, a Classical City in SW Turkey", *QSR* 18: 697-709.
Wagner, C.G., 2013, "Tartessos and the Orientalizing Elites", Cruz Berrocal vd. 2013, 337-56.
Waldbaum, J.C., 1997, "Greeks in the East or Greeks and the East? Problems in the Definition and Recognition of Presence", *BASOR* 305: 1-17.
Waldren, W.H., 1982, *Balearic Prehistoric Ecology and Culture: The Excavation and Study of Certain Caves, Rock Shelters and Settlements*, Oxford: Archaeopress.
———— ve J.A. Ensenyat (der.), 2002, *World Islands in Prehistory: International Insular Investigations*, Oxford: Archaeopress.
Walker, N., 2008, "Locating Micro-refugia in Periglacial Environmemnts during the LGM", Grimaldi vd. 2008, 47-54.
Wallace, S., 2010, *Ancient Crete: From Successful Collapse to Democracy's Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC*, Cambridge: Cambridge UP.
Wallinga, H.T., 1993, *Ships and Sea-power before the Great Persian War*, Leiden ve New York: Brill.
Warburton, D.A. (der.), 2009, *Time's up! Dating the Minoan Eruption of Santorini*, Atina: Atina Dan Enstitüsü.
Ward, C.A., 2006, "Boat-building and Its Social Context in Early Egypt: Interpretations from the First Dynasty Boat-grave Cemetery at Abydos", *Antiquity* 80: 118-29.
————2010, "Seafaring in the Bronze Age Aegean: Evidence and Speculation", Pullen 2010 içinde 149-60.
Ward, W.A., 1978, *Studies on Scarab Seals*, cilt I: *Pre-12th Dynasty Scarab Amulets*, Warminster: Aris & Phillips.
———— ve M.S. Joukowsky (der.), 1992, *The Crisis Years: The 12th Century BC from beyond the Danube to the Tigris*, Dubuque: Kendall/Hunt.
Warren, P.M., 1992, "Lapis Lacedaemonius", J.M. Sanders (der.), *Philolakon: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, Londra: British School at Athens, 285-96.
Wasse, A., 2007, "Climate, Economy and Change: Cyprus and the Levant during the Late Pleistocene-Mid Holocene", J. Clarke vd. 2007, 43-63.
Watkins, T., 1996, "Excavations at Pınarbaşı: The Early Stages", Ian Hodder (der.), *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, Cambridge: MIAR 57-58.
Watrous, L.V., 1998, "Egypt and Crete in the Early Middle Bronze Age: A Case of Trade and Cultural Diffusion", Cline ve Harris-Cline 1998 içinde, 19-28.
————2001, "Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period", T. Cullen 2001 içinde, 157-224.
————, P.M. Day ve R.E. Jones, 1998, "The Sardinian Pottery from the Late Bronze Age Site of Kommos in Crete: Description, Chemical and Petrographic Analysis, and Historical Context", M.S. Balmuth ve R.H. Tykot (der.), *Sardinian and Aegean Chronology: Towards the Resolution of Relative and Absolute Dating in the Mediterranean*, Oxford: Oxbow, 337-40.
Watson, W.G.E. ve N. Wyatt (der.), 1999, *Handbook of Ugaritic Studies*, Boston: Brill.
Webb, J. ve D. Frankel, 1994, "Making an Impression: Storage and Surplus Finance in Late Bronze Age Cyprus", *JMA* 7: 5-16.
———— ve ————2007, "Identifying Population Movements by Everyday Practice: The Case of Third Millennium Cyprus", Antoniadou ve Pace 2007, 189-216.
————, ————, Z.A. Stos ve N. Gale, 2006, "Early Bronze Age Metal Trade in the Eastern Mediterranean: New Compositional and Lead Isotope Evidence from Cyprus", *OJA* 25: 261-88.
Webster, G., 1996, *A Prehistory of Sardinia: 2300-500 BC*, Sheffield: Sheffield Academic.
————2001, *Duos Nuraghes: A Bronze Age Settlement in Sardinia*, Oxford: Archaeopress.
Wedde, M., 1991, "War at Sea: The Mycenaean and Early Iron Age Oared Gallery", Laffineur 1991, 465-78.
————2000, *Towards a Hermeneutics of Aegean Bronze Age Ship Imagery*, Manheim: Bibliopolis.
————2005, "The Mycenaean Galley in Context: From Fact to Idee Fixe", Laffineur ve Greco 2005 içinde, 29-38.
Weeks, L.R., 2003, *Early Metallurgy of the Persian Gulf: Technology, Trade and the Bronze Age World*, Leiden ve Boston: Brill.
Weiberg, E., 2007, *Thinking the Bronze Age: Life and Death in Early Helladic Greece*, Uppsala: Uppsala UP.
Weingarten, J., 1991, *The Transformation of Egyptian Tawaret into the Minoan Genius: A Study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age*, Partille: Aström.
Weisgerber, G. ve J. Cierny, 2002, "Tin for Ancient Anatolia?", Ü. Yalçın (der.), *Anatolian Metal*, ikinci cilt, Bochum: Deutsches Bergbau-Museum, 179-86.
Weiss, H., M.A. Courty, W. Wetterstrom vd., 1993, "The Genesis and Collapse of Third Millennium North Mesopotamian Civilization", *Science* 261: 995-1004.
Weller, O., 2002, "The Earliest Rock Salt Exploitation in Europe: A Salt Mountain in the Spanish Neolithic", *Antiquity* 76: 317-18.
Wengrow, D., 1996, "Egyptian Taskmasters and Heavy Burdens: Highland Exploitation and the Collared-rim Pithos of the Bronze/Iron Age Levant", *OJA* 15: 307-26.
————1998, "The Changing Face of Clay: Continuity and Change in the Transition from Village to Urban Life in the Near East", *Antiquity* 72: 783-95.
————2001a, "Rethinking Cattle Cults in Early Egypt: Towards a Prehistoric Perspective on the Narmer Palette", *CAJ* 11: 91-104.
————2001b, "The Evolution of Simplicity: Aesthetic Labour and Social Change in the Neolithic Near East", *WA* 33: 168-88.
————2006a, *The Archaeology of Early Egypt: Social Transformations in North-east Africa, 10,000-2650 BC*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.
————2006b, "The Idea of Prehistory in the Middle East", R. Layton, S. Shennan ve P. Stone (der.), *A Future for Archaeology: The Past in the Present*, Londra: UCL, Walnut Creek: Left Coast, 187-97.
————2008, "Prehistories of Commodity Branding", *CA* 49: 7-34.
————2010a, *What Makes Civilization? The Ancient Near East and the Future of the West*, Oxford ve New York: Oxford UP.
————2010b, "The Voyages of Europa: Ritual and Trade in the Eastern Mediterranean circa 2300-1850 BC", W.A. Parkinson ve Galaty 2010, 141-60.
————2011, "'Archival' and 'Sacrificial' Economies in Bronze Age Eurasia: An Interactionist Approach to the Hoarding of Metals", T.C. Wilkinson vd. 2011, 135-44.
Weninger, B., E. Alram-Stern ve E. Bauer vd., 2006, "Climate Forcing due to the 8200 cal yr BP Event Observed at Early Neolithic Sites in the Eastern Mediterranean", *QR* 66: 401-20.
Wenke, R. ve D. Brewer, 1996, "The

Archaic-Old Kingdom Delta: The Evidence from Mendes and Kom el-Hisn", M. Bietak (der.), *House and Palace in Ancient Egypt* içinde, Viyana: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 265-85.

Wertime, T.A. ve J.D. Muhly (der.), 1980, *The Coming of the Age of Iron,* New Haven ve Londra: Yale UP.

West, M.L., 1997, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Pottery and Myth,* Oxford ve New York: Clarendon.

Westerdahl, C., 1992, "The Maritime Cultural Landscape", *International Journal of Nautical Archaeology* 21: 5-14.

Wetterstrom, W., 1993, "Foraging and Farming in Egypt: The Transition from Hunting and Gathering to Horticulture in the Nile Valley", T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah ve A. Okpoko (der.), *The Archaeology of Africa: Food, Metals, and Towns,* Londra ve New York: Routledge, 165-226.

Whallon, R. (der.), 2007a, *Late Paleolithic Environments and Cultural Relations around the Adriatic,* Oxford: Archaeopress.

————2007b, "Social Territories around the Adriatic in the Late Pleistocene", Whallon 2007a içinde, 61-65.

White, D. (der.), 2002, *Marsa Matruh,* Philadelphia: Institute for Aegean Prehistory Academic.

————ve A.P. White, 1996, "Coastal Sites of Northeast Africa: The Case against Bronze Age Ports", *Journal of the American Research Center in Egypt* 33: 11-30.

Whitehead, P., S. Smith ve A. Wade, 2011, "Modelling Water Resources and Climate Change at the Bronze Age Site of Jawa in Northern Jordan: A New Approach Utilising Stochaistic Simulation Techniques", Mithen ve Black 2011 içinde, 289-301.

Whitehouse, R., 1992a, *Underground Religion: Cult and Culture in Prehistoric Italy*, Londra: Accordia Research Centre.

————1992b, "Tools the Manmaker: The Cultural Construction of Gender in Italian Prehistory", *ARP* 3: 41-54.

————1995, "From Secret Society to State Religion: Ritual and Social Organization in Prehistoric and Protohistoric Italy", Christie 1995 içinde, 83-88.

————(der.) 1998, *Gender and Italian Archaeology: Challenging the Stereotypes*, Londra: Accordia Research Institute.

————ve J. Wilkins, 1989, "Greeks and Natives in South-east Italy: Approaches to the Archaeological Evidence", T. Champion, *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology* içinde, Londra ve Boston: Unwin Hyman, 102-26.

Whitelaw, T.M., 2000, "Settlement Instability and Landscape Degradation in the Southern Aegean in the Third Millennium BC", Halstead ve Frederick 2000 içinde, 135-61.

————2001, "From Sites to Communities: Defining the Human Dimensions of Minoan Urbanism", Branigan 2001a içinde, 15-37.

————2004, "Alternative Pathways to Complexity in the Southern Aegean", J.C. Barrett ve Halstead 2004 içinde, 232-56.

————2012, "The Urbanisation of Prehistoric Crete: Settlement Perspectives on Minoan State Formation", Schoep vd. 2012 içinde, 114-76.

Whitley, J., 1991, "Social Diversity in Dark Age Greece", *ABSA* 86: 341-65.

————2001, *The Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge ve New York: Cambridge UP.

————2010, "La Crète au VIIe S.", Etienne 2010 içinde, 170-82.

Whittaker, C. R. (der.) 1988, *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Cambridge: Cambridge Philological Society.

Whittle, A., 1996, *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.

————ve V. Cummings (der.), 2007, *Going over: The Mesolithic-Neolithic Transition in North-west Europe,* Proceedings of British Academy 144, Oxford: Oxford UP.

Wiener, M.H., 1990, "The Isles of Crete? The Minoan Thalassocracy Revisited", Hardy vd. 1990 içinde, 128-55.

————2007a, "Neopalatial Knossos: Rule and Role", P. Betancourt, M. Nelson ve H. Williams, *Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, Philadelphia: INSTAP Academic, 231-42.

————2007b, "Homer and History: Old Questions, New Evidence", S. Morris ve Laffineur 2007 içinde, 3-33.

Wilkinson, T.A.H., 1999, *Early Dynastic Egypt*, Londra ve New York: Routledge.

Wilkinson, T.C., S. Sherratt ve J. Bennet (der.) 2011, *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC,* Oxford ve Oakville: Oxbow.

Wilkinson, T.J., 2003, *Archaeological Landscapes of the Near East,* Tucson: Arizona UP.

————, J. Ur ve J. Casana, 2004, "From Nucleation to Dispersal: Trends in Settlement Pattern in the Northern Fertile Crescent", Alcock ve Cherry 2004 içinde, 189-205.

Williams, A., 1997, "Tourism and Uneven Development in the Mediterranean", King vd. 1997, 208-26.

Williams, M., D. Dunkerley, P. De Deckker vd., 1998, *Quaternary Environments, ikinci basım, New York ve Londra: Arnold.*

Wilson, A.I., K. Schörle ve C. Rice, 2013, "Roman Ports and Mediterranean Connectivity", S. Keay (der.), *Rome, Portus and Mediterranean*, Londra: British School at Rome, 367-91.

Wilson, P. 2006, "Prehistoric Settlement in the Western Delta: A Regional and Local View from Sais (Sa el-Hagar)", *Journal of Egyptian Archaeology* 92: 75-126.

Wilson, S.M., 2007, *The Archaeology of the Caribbean*, New York ve Cambridge: Cambridge UP.

Wolf, E., 1967, "Understanding Civilisations: A Review Article", *Comparative Studies in Society and History* 9: 446-65.

Woodburn, J., 1982, "Egalitarian Societies", *Man* 17: 431-51.

Woodward, J.C. (der.) 2009a, *The Physical Geography of the Mediterranean,* Oxford ve New York: Oxford UP.

————2009b, "Quaternary Geography and the Human Past", N. Castree, D. Demeritt, D. Liverman ve B. Rhoads (der.), *A Companion to Environmental Geography*, Chichester ve Malden: Wiley-Blackwell, 198-222.

Woolf, G., 2003, "A Sea of Faith?", *MHR* 18: 126-43.

Woolley, C.L., 1955, *Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949,* Londra: Society of Antiquaries.

Woolner, D., 1957, "Graffiti of Ships at Tarxien, Malta", *Antiquity* 31: 60-67.

Wright, H.T., 2001, "Cultural Action in the Uruk World", Rothman 2001 içinde, 123-48.

Wright, J.C. (der.), 2004, *The Mycenaeans Feast*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

————2010a, "Political Economies in the Aegean Bronze Age: A Response", Pullen 2010 içinde, 248-66.

————2010b, "Towards a Social Archaeology of Middle Helladic Greece", Philippa-Thouchais vd. 2010, 903-15.

Wright, K.I., 1994, "Ground Stone Tools and Hunter-gatherer Subsistence in Southwest Asia: Implications for the Transition to Farming", *American Antiquity* 59: 238-63.

————2000, "The Social Origins of Cooking and Dining in Early Villages of Western Asia", *PPS* 66: 89-121.

Yalçın, U., C. Pulak ve R. Slotta, 2005, *Das Schiff von Uluburun: Welthandel vor 3000 Jahren,* Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.

Yalçınkaya, I., M. Otte, J. Kozlowski ve O. Bar-Yosef (der.), 2002, *La Grotte*

d'Öküzini: Evolution du Paléolithique Final du Sud-ouest de l'Anatolie, Liège: Université de Liège.
Yamada, S., 2000, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Relating to His Campaigns to the West,* Leiden ve Boston: Brill.
Yasur-Landau, A., 2010, *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
Yener, K.A., 1995, "Swords, Armor, and Figurines: A Metalliferous View from the Central Taurus", *Biblical Archaeologist* 58: 41-47.
————2000, *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia,* Leiden ve Boston: Brill.
————2007, "The Anatolian Middle Bronze Age Kingdoms and Alalakh: Mukish, Kanesh and Trade", *AS* 57: 151-60.
Yll, E.I., R. Pérez-Obiol, J. Pantaleón-Cano ve J. Roure, 1997, "Palynological Evidence for Climatic Change and Human Activity during the Holocene on Minorca (Balearic Islands)", *QR* 48: 339-47.
Yoffee, N., 1993, "Too Many Chiefs? (or, Safe Texts for the '90s)", N. Yoffee ve A.G. Sherratt (der.), *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda?* içinde, Cambridge ve New York: Cambridge UP, 60-78.
————2005, *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations,* Cambridge ve New York: Cambridge UP.
————2010, "Collapse in Ancient Mesopotamia: What Happened, What Didn't", McAnany ve Yoffee 2010 içinde, 176-204.
Yon, M. (der.) 1987, *Le Centre de la Ville (Ras Shamra-Ougarit III)*, Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.
————2006, *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Winona Lake: Eisenbrauns.
Zaccagnini, C., 2000, "The Interdependence of the Great Powers", Cohen ve Westbrook 2000 içinde, 141-53.
Zachos, K., 2007, "The Neolithic Background: A Reassessment", Day ve Doonan 2007, 168-206.
Zamora López, J.A., J.-M. Gener Basallote, M.-A. Navarro García vd., 2010, "Epígrafes Fenicios Arcaicos en la Excavación del Teatro Cómico de Cádiz", *Rivista di Studi Fenici* 38: 203-36.
Zangger, E., M.E. Timpson, S.B. Yazvenko vd., 1997, "The Pylos Regional Archaeological Project. Part II: Landscape Evolution and Site Preservation", *Hesperia* 66: 549-641.
Zapatero, G.R., 1997, "Migration Revisited: Urnfields in Iberia", Diaz-Andreu ve Keay 1997 içinde, 158-74.
Zeder, M., 2008, "Domestication and Early Agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, Diffusion, and Impact", *PNAS* 105: 11597-604.
Zilhao, J., 2000a, "The Ebro Frontier: A Model for the Late Extinction of Ibeiran Neanderthals", Stringer vd. 2000 içinde, 111-21.
————2000b, "From the Mesolithic to the Neolithic in the Iberian Peninsula", Price 2000, 144-82.
————2003, "The Neolithic Transition in Portugal and the Role of Demic Diffusion in the Spread of Agriculture across West Mediterranean Europe", Ammerman ve Biagi 2003 içinde, 207-23.
————2009, "The Ebro Frontier Revisited", M. Camps ve Szmidt 2009 içinde, 209-312.
————ve P. Petitt, 2006, "On the New Dates for Gorham's Cave and the Late Survival of Iberian Neanderthals", *Before Farming* 2006/3: 95-122. (Online gazete.)
Zimmerman, H.-D., 1975, "Frühe Ansätze zur Demokratie in den Griechischen Poleis", *Klio* 57: 293-99.
Zimmermann, T., 2005, "Perfumes and Policies – A 'Syrian Bottle' from Kinet Höyük and Anatolian Trade Patterns in the Advanced Third Millennium BC", *Anatolica* 31: 161-69.
Zingarelli, A.P., 2010, *Trade and Market in New Kingdom Egypt: Internal Socio-economic Processes and Transformations*, Oxford: Archaeopress.
Zohary, D., M. Hopf ve E. Weiss, 2012, *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Domesticated Plants in Southwest Asia, Europe, and the Mediterranean Basin, dördüncü basım, Oxford* ve New York: Oxford UP.
Zubrow, E., F. Audouze ve J. Enloe (der.) 2010, *The Magdalenian Household: Unraveling Domesticity*, Albany: New York State UP.
Zuckerman, S., 2009, "The Last Days of a Canaanite Kingdom: A View from Hazor", Bachhuber ve Roberts 2009, 100-7.
Zvelebil, M., 2000, "The Social Context of the Agricultural Transition in Europe", Renfrew ve Boyle 2000, 57-80.

Görsellerin Kaynakları

s. 2 360 Degree Historical Researches Association'ın izniyle; s. 8-9 ML Design & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; s. 10-14 Geoff Penna © Thames & Hudson Ltd; 1.1 Georgios Alexandris/iStockphoto.com; 1.2 Louis Monier/Gamma-Rapho via Getty Images; 1.3 Thompson, J.O., 1948, *History of Ancient Geography*, Oxford, s. 99; 1.4 Bibliothèque Nationale, Paris; 1.5 Schaeffer 1939; 1.6 Heritage Malta; 1.7 Banyoles Arkeoloji Müzesi'nin izniyle; 1.8 Catherine Bibollet/akg-images; 1.9 Paolo Matthiae; 1.10 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Vaquer 1990, s. 256, şekil 132, s. 258, şekil 135); 1.11 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 1.12 Bill Curtsinger/National Geographic Stock; 1.13 NASA/Goddard Space Flight Center, The SeaWiFS Project/GeoEye Satellite Image; 1.14 Fotoğraf D. Bainbridge; 1.15 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Tzedakis 2009, s. 105, şekil 4.6); 1.16 Jerónimo Alba/age fotostock/SuperStock; 1.17 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Naccache 1998, s. 142-43, şekil 7.1-7.2); 1.18 Fotoğraf Daniel Cilia; 1.19 © Nicholas P. Goulandris Vakfı – Kiklad Sanatı Müzesi, Atina; 1.20 Sipa Press/Rex Features; 1.21 Mısır Müzesi, Kahire; 2.1 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd (Grenon ve Batisse 1989, s. 8, şekil 1.7, s. 19, şekil 2.4; Horden ve Purcell 2000, s. 14, Harita 1; Woodward (ed.) 2009, s. 72, şekil 3.3a); 2.2 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 2.3 Mitchell, W.I., (ed.) 2004, *The Geology of Northern Ireland*, Geological Survey of Northern Ireland, Belfast, s. 149, şekil 12.1; 2.4 Görsel Pietro Fabris. Kaynak Hamilton, W., 1776-79, *Campi Phlegraei*, Napoli; 2.5 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Grove ve Rackham 2001, s. 28, şekil 2.4); 2.6 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Kassianidou ve Knapp 2005, s. 219, şekil 9.1); 2.7 Çizim Robert Nicholls (www.paleoceations.com); 2.8 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 2.9 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Broodbank 2006, s. 219, şekil 3, uyarlanan kaynak McEvedy 1967, s. 11, şekil 6.2: Andrew Bevan); 2.10 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd; 2.11 © Elia Kahvedjian; 3.1 Görsel Richard Bonson. Kaynak Attenborough 1987, s. 10; 3.2 Mohamed Sahnouni'nin izniyle; 3.3 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd (sığınaklar: Médail ve Diadema 2009, şekil 1; kar dağılımları: Bradmöller vd 2012, "The Repeated Replacement Model – Rapid Climate Change and Population Dynamics in Late Pleistocene Europe", *QI* 247, s. 38-39, şekil 2; ek haritalar: Bailey 2010, s. 30, şekil 3.1 ve Mussi 2001, s. 17, şekil 2.3); 3.4 Israel Antiquities Authority'nin izniyle; 3.5 Duby Tal/age fotostock; 3.6 Richard Klein; 3.7 Javier Trueba/MSF/Bilim Fotoğraf Kütüphanesi; 3.8 Elisabet Díaz (Boëda vd 1999, s. 397-99, şekil 3-5); 3.9 Elisabet Díaz (Camps 1974); 3.10 Ira Block/National Geographic; 3.11 © John Sibbick; 4.1 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 4.2 © Kuhn ve Stiner, 2003; 4.3 Ministère de la culture et de la communication, Direction régionale des affaires culturelles de Rhône-Alpes, Service regional de l'archéologie; 4.4 Kaynak Mussi 2001, s. 255, şekil 6.16(5-8); 4.5 Musée des Antiquités, Saint-German-en-Laye; 4.6 Prof. Daniel Nadel, Haifa Üniversitesi; 4.7 Clark, J.D., 1975-7, *Interpretation of Prehistoric Technology from Ancient Egypt and Other Sources*, Kısım 2, kaynak *Paleorient* 3, s. 127-50 ve Henry, D.O., 1989, *From Foraging to Agriculture: The Levant at the End of the Ice Age*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia; 4.8 Görsel V. Feruglio. Kaynak Clottes, J. ve J. Courtin 1994, *The Cave Beneath the Sea*, Éditions du Seuil, Paris; 4.9 (üst) Mithen 2003, s. 12, (alt) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Lambeck 1996, s. 602-3, şekil 6; 4.10 Bovio Marconi, J., 1953, *Incisioni rupestri all'Addaura*, BPI, Palermo 8.5: 5-22 ve Graziosi, P., 1973, *L'arte preistorica in Italia*, Sansoni, Floransa; 4.11 Fotoğraf Andrew Garrard; 4.12 Geoff Bailey; 4.13 Kaynak Roche 1963, Planches, şekil 34-2; 4.14 Çizim Peter Bull Art Studio. Kaynak Scarre, C. (ed.), 2009, *The Human Past*, Thames & Hudson, Londra © Thames & Hudson Ltd, Londra; 4.15 Görsel Greg Harlin (wrh-illustration.com); 5.1 © Ian West; 5.2 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 5.3 (üst) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Broodbank 2000, s. 104, şekil 25), (alt) Fotoğraf Catherine Perles. Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Traditions; 5.4 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (sınırların uyarlandığı kaynak Marshall ve Hildebrand 2002, s. 108, şekil 1; ek haritalar: Smith 2010, s. 11, şekil 2.2); 5.5 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Weiss, E. ve D. Zohary 2011 "The Neolithic Southwest Asian Founder Crops: Their Biology and Archaeobotany", *CA* 52, S4, s. 242-49, şekil 2-7); 5.6 Klaus Schmidt/DAI; 5.7 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Sherratt, A.G., 2005 "The Origins of Farming in South-West Asia", Archatlas (http://www.archatlas.org/OriginsFarming/Farming.php), şekil 7-9); 5.8 Çizim Eric Carlson. Kaynak Kuijt ve Finlayson 2009; 5.9 (üst) kaynak Byrd 2005, şekil 454, (alt) kaynak Byrd 2005, şekil 448(B); 5.10 Ashmolean Museum/Sanat Arşivi; 5.11 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Helms ve Betts 1987, s. 44, şekil 3); 5.12, 5.13 İsrail Eski Eserler Kurumu'nun izniyle; 5.14 Görsel Oliver Rennert; 5.15 Jean Guilaine Kazıları. Bilgisayar grafikleri © Simple Past/Marc Azéma; 5.16 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Vigne, Carrère, Briois ve Guilaine 2011, s. S257, şekil 1); 5.17 Pablo Arias'ın izniyle - CO-ASTTRAN arkeoloji projesi; 5.18 Fotoğraf Scala, Floransa - Ministero Beni e Att. Culturali'nin izniyle; 5.19 A. Sampson'ın izniyle; 5.20 Jean-Denis Vigne'in izniyle; 5.21 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (uyarlanan kaynak Barbaza, Valdeyron, Andre vd, (eds) 2009, s. 67, şekil 2); 5.22 (üst) Kaynak Rodden, R.J., 1965, "An Early Neolithic Village in Greece", *Scientific American* 212, no.4 Nisan, (alt) Çizim Peter Bull Art Studio. Kaynak Scarre, C. (ed.), 2009, *The Human Past*, Thames & Hudson, Londra. © Thames & Hudson Ltd, Londra; 5.23 Görüntü işleme Mike Seager Thomas. Tavoliere-Gargano Prehistory Project; 5.24 Marti, B. Kaynak Guilaine, J., 1994, s. 375, şekil 268; 5.25 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Guilaine, Manen ve Vigne 2007, s. 271, şekil 125); 5.26 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Leighton 1999, s. 58, şekil 26); 5.27 Fotoğraf Jitka Soukopova; 5.28 Rahmani 2004, şekil 1. Dr. N. Rahmani'nin izniyle; 6.1 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 6.2 Kaynak Di Lernia, S. ve D. Zampetti (ed.), 2008, *La Memoria dell'Arte. Le pitture rupestri dell'Acacus tra passato e futuro*, All'Insegna del Giglio, Floransa; 6.3 Kaynak Caton-Thompson, G. ve E.W. Gardner 1934, *The Desert Fayum*, Kraliyet Antropoloji Enstitüsü, Londra, Levha XXV (detay); 6.4 Luis Pascual Repiso. Kaynak Rojo Guerra vd, 2010. M. Rojo Guerra'nın izniyle; 6.5 Fotoğraf Simone Mulazzani; 6.6 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd; 6.7 (üst) JB Productions ve Radomir Tichy'nin izniyle, (alt) kaynak Fugazzola Delpino ve Mineo 1995, s. 197-267. © S-MNPE, Luigi Pigorini Müzesi, Roma. MiBAC izniyle; 6.8 Kıbrıs

Müzesi, Lefkoşa. Eski Eserler Departmanı'nın izniyle, Kıbrıs; 6.9 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 6.10, 6.11 Banyoles Arkeoloji Müzesi'nin izniyle; 6.12 Museo Arqueológico Nacional, Madrid; 6.13 Ashmolean Museum, Oxford Üniversitesi; 6.14 Kaynak Gallis, K., 1985, PL XV; 6.15 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Papathanassopoulos, G.A., (ed.) 1996 *Neolithic Culture in Greece*, s. 56, şekil 11; Atina: N.P. Goulandris Vakfı); 6.16 Filiberto Scarpelli, Museo delle Origini, Sapienza Università di Roma; 6.17 (sol) kaynak Guilaine 1994, s. 109, şekil 75, (sağ) kaynak Guilaine 1994, s. 46, şekil 26; 6.18 Fotoğraf E. Davanzo. Arşiv Prof. Santo Tiné. Istituto per l'Archeologia Sperimentale'nin izniyle, Cenova; 6.19 Museo Nazionale, Cagliari; 6.20 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Whitehouse 1992a, s. 109, şekil 5.17); 6.21 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Pétrequin vd (ed.) 2012, s. 21, şekil 3, s. 696, şekil 133); 6.22 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Cunliffe 2008, s. 119, şekil 5.6; Robb ve Farr 2005, s. 28., şekil 2.1; Tykot 1996, s. 69, şekil 10); 6.23 Contu, E., 1964, *Tombe preistoriche dipinte e scolpite di Thiesi e Bessude (Sassari)*, Rivista di Scienze Preistoriche, cilt XIX, pl. V; 6.24 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 6.25 Diros Neolitik Müzesi; 6.26 Fotoğraf Tilemahos Efthimiadis. Kiklad Sanatı Müzesi, Atina; 6.27 Kaynak Garstang, J., 1953, s. 130; 6.28 © National Geographic; 6.29 İsrail Eski Eserler Kurumu'nun izniyle; 6.30 Fotoğraf Werner Braun; 7.1 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 7.2 Avusturya Federal Polisi; 7.3 Drazen Tomic (Tracy Wellman). Kaynak Scarre, C. (ed.), 2009, *The Human Past*, Londra: Thames & Hudson © Thames & Hudson Ltd, Londra; 7.4 Mısır Müzesi, Kahire; 7.5 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd; 7.6 © dk/Alamy; 7.7 DAI, Kahire; 7.8 Tips Images/Superstock; 7.9 (üst) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Butzer 2002, s. 88, şekil 4.5), (orta sol) Kaynak Wilkinson 1999, s. 318, şekil 8.9(3), (orta sağ) Ziermann, M., *MDAIK* 58 (2002), s. 480, Abb.8. Kaynak Kemp 2006, s. 87, şekil 29, (alt) Giraudon/Bridgeman Sanat Kütüphanesi; 7.10 Kaynak Amiet, P., 1961, *La Glyptique Mésopotamienne Archaïque*, Paris; 7.11 Ashmolean Museum/Sanat Arşivi; 7.12 Görsel José-Manuel Benito; 7.13 Strommenger 1980, şekil 12 ve Sürenhagen, D., 1974/75. "Untersuchungen zur Keramikproduction innerhalb der Spät-Uruklichen siedlung Habuba Kabira-süd in Nord Syrien", *Acta Praehistorica et Archaeologica* 5/6: s. 43-164, harita 2. Kaynak Algaze 1993; 7.14 Musée du Louvre, Paris; 7.15 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Van den Brink ve Levy 2002, s. 45, şekil 2.4); 7.16 DAI, Kahire; 7.17 Fotoğraf John Ross; 7.18 İsrail Eski Eserler Kurumu'nun izniyle; 7.19 Mısır Müzesi, Kahire; 7.20 Williams, B.B., 1986, *Excavations Between Abu Simbel and the Sudan Frontier Part I*, Chicago Üniversitesi, Şark Enstitüsü Nübye Sergisi, cilt III., levha 34; 7.21 kaynak Borchardt, L. 1913, *Das Grabdenkmal des Königs S'ahu-Re*, Leipzig: Band II, Blatt 13; 7.22 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (sol: Braemer, F., B. Geyer, C. Castel ve M. Abdulkarim 2010 "Conquest of New Lands and Water Systems in the Western Fertile Crescent (Central and Southern Syria)", *Water History* 2: 91-114; bu imaj s.105, şekil 12); 7.23 İdlip Müzesi, Suriye; 7.24 Ulusal Müze, Halep, Suriye; 7.25 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 7.26 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Ben-Tor (ed.) 1992, s. 105, şekil 4.18); 7.27 Vorderasiatisches Museum, Staatliche Museen zu Berlin; 7.28 © Roger Wood/Corbis; 7.29 Servizio Beni Culturali, Ufficio Beni Archeologici, Trento; 7.30 Alain Aigoin, Montpellier; 7.31 (a) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Robb 2001, s. 178, şekil 1), (b) Broodbank, C., 2008, "The Early Bronze Age in the Cyclades", Shelmerdine, C., (ed.) *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* içinde, s. 67, şekil 3.4; 7.32 (üst) Çizim J. Pfaff. Kaynak Pullen 1992, s. 50, şekil 1, (alt) Fotoğraf Ingi Paris/akg-images; 7.33 J.D. Dallet/age fotostock; 7.34 P. Cazalis de Fondouce. Kaynak Guilaine 1994, s. 213, şekil 143; 7.35 J. Porcar. Kaynak Guilane 1994, s. 142, şekil 92; 7.36 Museo Irpino, Avellino. Fotoğraf Giovanni Iannone; 7.37 © Miguel Salvatierra; 7.38 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Chapman 2003, s. 170, şekil 6.2; Costa Caramé, Díaz-Zorita Bonilla, García Sanjuán ve Wheatley, 2010, s. 94, şekil 3; Díaz-Del-Río 2004, s. 118, şekil 5); 7.39 (alt sol) M. Heath. Kaynak Guilaine 1994, s. 430, şekil 332, (alt sağ) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Hägg, R. ve D. Konsola (ed.), 1986, *Early Helladic Architecture and Urbanization*, şekil 32; Göteborg: Paul Åströms Förlag); 7.40 Kaynak Schliemann, H., 1874, *Atlas trojanischer Alterthümer*, Leipzig; 7.41 Puşkin Devlet Güzel Sanatlar Müzesi, Moskova; 7.42 Ulusal Müze, Kopenhag; 7.43 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 7.44 T. Ortego, E. Hernandez-Pacheco, M. Almagro ve H. Breuil. Kaynak Guilaine 1994, s. 111, şekil 78; 7.45a Fitzwilliam Müzesi'nin izniyle yeniden üretilmiştir, Cambridge; 7.45b Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd (Broodbank 2000, s. 98, şekil 23); 7.45c Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd (Televantou 2008, s. 47, şekil 6.8); 7.45d Çizim Douglas Faulmann; 7.46 Institut Català de Paleontologia Miquel Crusafont. Fotoğraf Meike Köhler; 7.47 © Andrej Crcek/Alamy; 7.48 Aegina Arkeoloji Müzesi, Yunanistan; 7.49 A. Müller ve O. Lemercier Kazıları. Fotoğraf O. Lemercier; 7.50 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Broodbank 2000, s. 284, şekil 93; Rahmstorf 2011, s. 108, şekil 9.2); 7.51 Puşkin Devlet Güzel Sanatlar Müzesi, Moskova; 7.52 Fotoğraf Pilar Torres; 7.53 DeAgostini/SuperStock; 7.54 Çizim Gordon Thomas. E. Peltenburg, Lemba Archaeological Project'in izniyle; 7.55 Gianni Dagli Orti/Kıbrıs Müzesi, Lefkoşa/Sanat Arşivi; 8.1 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 8.3 (sol) Evans, J.D., 1956, "Bossed bone plaques of the second millennium", *Antiquity* 30; Biancofiore, F. ve Ponzetti, F.M., 1957, *Tomba di tipo siculo con nuovo osso a globuli nel territorio di Altamura (Bari)*, BPI, 66, (sağ) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Maran 1998, levha 71); 8.4 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Whitelaw 2012, s. 151, şekil 4.2, s. 155, şekil 4.14, s. 157, şekil 4.15); 8.5 Fotoğraf CMS (Corpus der minoischen und mykenischen Siegel); 8.6 Arkhanes Arkeoloji Müzesi; 8.7 (alt sol) Kaynak Tufnell ve Ward 1966, 43-3-4, şekil 5, (alt orta) kaynak Tufnell ve Ward 1966, 43-3-4, şekil 2, (alt sağ) kaynak Tufnell ve Ward 1966, 43-3-4, şekil 10; 8.10 Kaynak Kemp 2005, s. 226, şekil 82; 8.11 Kaynak Kemp 2005, s. 43, şekil 13; 8.12 Kaynak Bietak, M. (ed.), 2007, *Egypt and the Levant*, XVII, 2007; 8.13 Beyrut Ulusal Müzesi; 8.14 imagebroker.net/SuperStock; 8.15 © RØHR Productions Ltd; 8.16 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Roaf, M., 1990, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, s. 119); 8.17 Troodos Archaeological and Environmental Survey Project (TAESP). Fotoğraf Michael Given; 8.18 Kaynak Myers, J.W., Myers, E.E. ve Cadogan, G., 1992, *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, © 1992 California Üniversitesi Mütevelli Heyeti. Yayımlayan University of California Press; 8.19 Cincinnati Üniversitesi Klasikler Bölümü'nün izniyle; 8.20 Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina; 8.21 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Friedrich 2000, s. 51, şekil 4.6, s. 80, şekil 6.11); 8.22 John Hios/akg-images; 8.23 British Museum, Londra; 8.24 Çizim Baroness von Bissing; 8.25 (alt) Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Türkiye, (sağ) Schaeffer 1939, pl. IX; 8.26 (a) ve (b) British Museum Mütevelli Heyeti, Londra; 8.27 Kaynak Evans, A., 1921, *Palace of Minos I*, Macmillan, Londra. Tamamlayıcı levha IV; 8.28 Kaynak Bevan 2007, s. 126, şekil 6.16. Andrew Bevan'ın izniyle; 8.29 Luxor Museum; 8.30 Drazen Tomic © Thames

& Hudson Ltd (Bietak 1996, s. 4., şekil 2 ve Bourriau 2000, s.187, güncellemeler Bietak 2009 "Perunefer: The Principal New Kiongdom Naval Base", *Egyptian Archaeology* 34: 15-17); 8.31 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd; 8.32 Çizim William Schenk; 8.33 Griffith Institute, Oxford Üniversitesi; 8.34 Schaeffer, C.F.A, 1939, pl. VIII; 8.35 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (uyarlanan kaynak Yalçın, Pulak ve Slotta, 2005, s. 409, şekil 10); 8.36 (a) Schimmel Koleksiyonu, New York/Werner Forman Archive, (b) Çizim William Schenck, kaynak Callot 1987, s. 208, şekil 10, (c) Cincinnati Üniversitesi Klasikler Bölümü'nün izniyle; 8.37 (a) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Yon 2006, s. 11, şekil 6), (b) RSO, heyetin arşivleri. Kaynak Kassianidou ve Papasavvas 2012, s. 170, şekil 18.2, (c) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Yon 2006, s. 37., şekil 20), (d) (Yon 2006, s. 35, şekil 19), (e) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Yon 2006, s. 52, şekil 28), 8.38 Musée du Louvre, Paris; 8.39 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (veri kaynağı Bell 2012, s. 184, tablo 19.1); 8.40 British Museum, Londra; 8.41 Schaeffer 1939, cilt III, şekil 118; 8.42 Cemal Pulak/Wendy van Duivenvoorde; 8.43 Fotoğraf Donald Frey, INA; 8.44 Bill Curtsinger/National Geographic Stock; 8.45 Donald White'ın izniyle; 8.46 Rogers Fund, 1933 (33.8.1). Metropolitan Sanat Müzesi, New York/Art Resource/Scala, Floransa; 8.47 Wreszinski, W., 1923-42, *Atlas zur Altaegyptischen Kulturgeschichte*, Leipzig; 8.48 Chicago Şark Enstitüsü, uyarlama Sherratt ve Sherratt 1991, s. 386, şekil 2; 8.49 British Museum Mütevelli Heyeti, Londra; 8.50 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Shaw 2006, s. 37, şekil 26); 8.51 Kıbrıs Müzesi, Lefkoşa. Eski Eserler Departmanı'nın izniyle, Kıbrıs; 8.52 Fotoğraf G.H. Norrie. Assiros Arşivi'nin izniyle; 8.53 British Museum, Londra; 8.54 (Broodbank 2010, s. 259, şekil 20.3); 8.55 Siret & Siret, 1887, *Les Premières âges du métal dans le sud-est de l'Espagne*, pl. 68. Haddon Kütüphanesi, Arkeoloji ve Antropoloji Fakültesi, Cambridge Üniversitesi; 8.56 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 8.57 Gonzalo Aranda/Departmento de Prehistoria y Arqueología Universidad de Granada; 8.58 Associació d'Amics del Museu de Manacor; 8.59 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 8.60 DeA Picture Library/ Sanat Arşivi; 8.61 imagebroker.net/ SuperStock; 8.62 Istria Arkeoloji Müzesi, Pula. Fotoğraf Fran Hržić, 2004; 8.63 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Chapman, Shiel ve Batovi 1996, s. 131, şekil 102); 8.64 Giovanni Lattanzi; 8.65 Marka/SuperStock; 8.66 Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina; 8.67 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Francesco Iacono'nun dağıtım izniyle); 8.68 (üst) Voza, G., 1973, *Thapsos*, Centre Jean Bérard Napoli, Siracusa 1973. Kaynak Leighton 1999, şekil 75, s. 151, (orta) Leighton 1999, şekil 90, s. 171, (alt) Voza, G., 1973, *Thapsos*, Centre Jean Bérard Napoli, Siracusa 1973. Kaynak Leighton, R., 1999, s. 151, şekil 75; 8.69 Ulusal Müze, Atina; 9.1 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 9.2 Kaynak Wreszinski, W., 1923, *Atlas zur Altaegyptischen Kulturgeschichte*, Hinrichs, Leipzig, cilt 2, pl. 67; 9.3 Kıbrıs Müzesi, Lefkoşa. Eski Eserler Departmanı'nın izniyle, Kıbrıs; 9.4, 9.5 British Museum Mütevelli Heyeti, Londra; 9.6 Fotoğraf UCSD Levantine Archaeology Laboratory izniyle; 9.7 K.A. Kitchen; 9.8 Ägyptisches Museum und Papyrussamlung, Staatliche Museen zu Berlin, 21826; 9.9 Kaynak Kemp 2005, s. 32, şekil 8; 9.10 Bates, O., *The Eastern Libyans*, Londra, 1914; 9.11 Basch, L. 1994, "Un navire grec en Égypte à L'époque de Ulysse", *Neptunia* 195, s. 24, şekil 14; 9.12 JTB Photo/SuperStock; 9.13 Fotoğraf F. Dakoronia; 9.14 Champollion, 1835, "Monuments de l'Egypte….", Paris; 9.15 (alt) Eretria Arkeoloji Müzesi, (sağ) Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Boileau, Badre, Capet vd, 2010, Harding 2000, s. 191, şekil 5.12, Iacono 2012, s. 64, şekil 5.2, Sherratt 2000, s. 86, şekil 5.1, eklemelerle); 9.16 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Karageorghis 1976, s. 62-63, şekil 11); 9.17 Francis Dzikowski © Theban Mapping Project; 9.18 R. Guglielmino'nun izniyle; 9.19 © Giorgio Todde - Sardonic Studio; 9.21 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (sol) Barker ve Rasmussen 1998, s. 55, şekil 22, (sağ) Cornell 1995, s. 49, Harita 3; 9.22 age fotostock/SuperStock; 9.23 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 9.24 Museo Arqueológico "José María Soler" de Villena. Fotoğraf trazovillena.com; 9.25 Album/Oronoz/akg-images; 9.26 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Cunliffe 2001, s. 279, şekil 7.13, Cunliffe 2008, s. 290; 9.27 (üst sol) González de Canales Cerisola, Serrano Pichardo ve Llompart Gómez 2004, pl. 13, (üst sağ) Dr. Fernando Gonzalez de Canales Cerisola izniyle; 9.28 Erich Lessing/akg-images; 9.29 © Georg Gerster/Panos Pictures; 9.30 Armée de l'Air, *c.*1934; 9.31 British Museum Mütevelli Heyeti, Londra; 9.32 Museo archeologico nazionale, Cagliari; 9.33 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Aubet 2001, s. 221, şekil 48, Docter 2004, s. 123, şekil 5, eklemeler Docter, Chelbi, Maraoni Telmini vd, 2007); 9.34 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Giardino 1995, s. 196, şekil 90, s. 239, şekil 118, Celestino (ed.) 2008, s. 436, şekil 13); 9.35 (üst sol) Museo archeologico nazionale, Cagliari, (üst sağ) G. Dagli Orti/De Agostini Picture Library/akg-images; 9.36 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd; (Cucchi, Balasescu, Bem vd, 2005, s. 433, şekil 2); 9.37 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Rey da Silva 2009, s. 19, şekil 5, s. 24, şekil 13); 9.38 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 9.39 Fotoğraf Ruth Whitehouse; 9.40 Musée du Louvre, Paris; 9.41, 9.42 İsrail Müzesi, Kudüs; 9.43 (a) H. Sackett, British School at Athens, (b) Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd (Popham, M., P. Calligas ve H. Sackett (ed.), 1990, *Lefkandi II: The Protogeometric Building at Toumba*, pl. 13, 22) (c) Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd (Popham, M., E. Touloupa ve H. Sackett 1982, "The Hero of Lefkandi", *Antiquity* 56, pl. XXIII:b) (d) Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd (Popham ve Lemos 1996, pl. 135); 9.44, 9.45 Museo Archeologico, Floransa; 10.1 British Museum, Londra; 10.2 Drazen Tomic & Ben Plumridge © Thames & Hudson Ltd; 10.3 Balage Balogh/ArchaeologyIllustrated.com; 10.4 Vorderasiatisches Museum, Staatliche Museen zu Berlin. Fotoğraf Scala, Floransa/BPK, Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte, Berlin; 10.5 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd; 10.6 Museo Archeologico, Pithecusa; 10.7 H. Singh'in izniyle, J. Howland © WHOI, IFE, Aşkelon Keşif Gezileri; 10.9 (üst) Bölge Müzesi, Limassol. RCS Libri ve Grandi Opere, Milano, (orta) Antikensammlung, Pergamon Museum, Staatliche Museen zu Berlin, (alt) British Museum Mütevelli Heyeti, Londra; 10.10 Kaynak Boardman 1980, s. 67, şekil 46; 10.11 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (J. Haywood, 1997, *Ancient Civilizations of the Near East and Mediterranean*, s. 80); 10.12 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Cornell 1995, s. 42, harita 2); 10.13 Marka/SuperStock; 10.14 Zev Radovan/Bible Land Pictures/Alamy; 10.15 Ministero della Pubblica Istruzione, Roma; 10.16 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Morris 1992, s. 175, şekil 40, Whitley 2001, s. 172, şekil 8.2); 10.17a-c DrazenTomic © Thames & Hudson Ltd (H.G. Niemeyer 1995 "Phoenician Toscanos as a settlement model? Its urbanistic character in the context of Phoenician expansion and Iberian acculturation", Cunliffe ve Keay (ed.) içinde, 67-88 [bu imaj s.73, şekil 3], Zamora vd, 2010, s. 208, şekil 4); 10.17d Rekonstrüksiyon Gener, J.M., Navarro, M. & Pajuelo, J.M. Kaynak Zamora vd, 2010, s. 209, şekil 5; 10.18 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 10.19 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Étienne 2010, s. 9, şekil 2, Hall 2007, s. 109, harita 5.2); 10.20 P. Amandry/École Française d'Athènes; 10.21 Fotoğraf Gösta Hellner,

DAI, Atina, 1984/371; 10.22 JTB Photo/SuperStock; 10.23 Buchner, G. ve Ridgway, D., 1993; 10.24 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Carter 2006, s. 203, şekil 5.9); 10.26 Museo delle Antichità Etrusche e Italiche, Sapienza Università di Roma; 10.27 Collection Dagli Orti/Sanat Arşivi; 10.28 Tips Images/SuperStock; 10.29 Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina; 10.30 Nümizmatik Müzesi, Atina; 10.31 © Erin Babnik/Alamy; 10.32 Fouilles de Delphes (Trésor des Siphniens) şekil 133; 10.33 Fotoğraf Cyprian Broodbank; 10.34 Fotoğraf Hervé Lewandowski/RMN-Grand Palais (Musée du Louvre, Paris); 10.35 Nümizmatik Müzesi, Atina; 10.36 Kaynak Snodgrass 1986, s. 56, şekil 3.7 (Efes ve Samos) ve şekil 3.9 (Selinous ve Delphoi); 10.37 Museo Nazionale di Villa Giula, Roma. Fotoğraf Hirmer; 10.38 © Paul Lipke, The Trireme Trust; 10.39 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Dietler 2005, s. 43, şekil 9, s. 45, şekil 11, Dietler 2010, s. 201, şekil 7.4); 10.40 Photothèque Centre Camille Jullian/LAMM MMSH – CNRS; 10.41 G. Camps; 10.42 (üst sol) Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale, Paris, (üst sağ) British Museum, Londra; 10.43 Kaynak Morin, J.A.J., 1912, *Dessin des Animaux en Grèce d'après les Vases Peints*, Paris; 10.44 Kaynak Di Lernia, S. ve D. Zampetti (ed.), 2008, *La Memoria dell'Arte. Le pitture rupestri dell'Acacus tra passato e futuro*, All'Insegna del Giglio, Floransa, s. 169, şekil 7-17-6; 10.45 British Museum Mütevelli Heyeti, Londra; 10.46 Musée du Châtillonnais, Châtillon-sur-Seine; 10.47 Bill Curtsinger/National Geographic Stock; 10.48 Musée Archéologique, Napoli; 11.1 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd; 11.2 Drazen Tomic © Thames & Hudson Ltd (Bang ve Scheidel (ed.) 2012, s. 362, harita 13.1, Morris 2009, s. 100, şekil 4); 11.3 Musée Archéologique, Napoli; 11.4 Fotoğraf Brian McMorrow (www.pbase.com/bmcmorrow).

Renkli resimler:
I © Laws1964/Dreamstime.com; II Gordon Gahan/National Geographic/Getty Images; III Robert Polidori; IV NASA/GSFC/LaRC/JPL, MISR Team; V Johnson Space Center, NASA; VI Javier Trueba/MSF/Bilim Fotoğraf Kütüphanesi; VII © Cebelitarık Müzesi 2006; VIII Fotoğraf H. Foster, Özel Koleksiyon © Pierre Bolduc; IX A. Chene, CNRS, Centre Camille-Jullian; X İsrail Müzesi, Kudüs/Bridgeman Sanat Kütüphanesi; XI Philip Edwards, La Trobe University; XII Israelimages/akg-images; XIII Bible Land Pictures/akg-images; XIV İsrail Eski Eserler Kurumu'nun izniyle; XV Ian Todd; XVI Tips Images/SuperStock; XVII © David Mattingly; XVIII S.J. Mallon, S.J. Koeppel, R. Neuville. Kaynak Guilaine 1994, s. 132, şekil 90; XIX © Kenneth Garrett; XX Fotoğraf Cyprian Broodbank; XXI İsrail Eski Eserler Kurumu'nun izniyle; XXII İsrail Müzesi, Kudüs/İsrail Eski Eserler Kurumu Koleksiyonu/Bridgeman Sanat Kütüphanesi; XXIII DeAgostini/SuperStock; XXIV Doğu Nil Deltası Polonya Keşif Heyeti'nin izniyle; XXV © Georg Gerster/Panos Pictures; XXVI, XXVII © Kenneth Garrett; XXVIII Flirt/SuperStock; XXIX Musée du Louvre, Paris; XXX John Hios/akg-images; XXXI AFP/Getty Images; XXXII © M. Bietak, N. Marinatos, C. Palyvou ve Avusturya Bilimler Akademisi, Viyana; XXXIII Gordon Gahan/National Geographic; XXXIV Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Türkiye; XXXV age fotostock/SuperStock; XXXVI © Hakan Öge; XXXVII Cubo Images/SuperStock; XXXVIII G. Nimatallah/DeA Picture Library/Sanat Arşivi; XXXIX British Museum Mütevelli Heyeti, Londra; XL G. Dagli Orti/De Agostini Picture Library/akg-images; XLI age fotostock/SuperStock; XLII Museo di Villa Giulia, Rome; XLIII Paisajes Espanoles, S.A; XLIV renkli rekonstrüksiyon V. Brinkmann vd; XLV (üst sol) Ashmolean Museum, Oxford Üniversitesi, (üst sağ) Museo di Villa Giulia, Roma; XLVI Hervé Champollion/akg-images; XLVII Museo di Villa Giulia, Roma; XLVIII Arkeoloji Müzesi, Delphi; XLIX Fotoğraf Susan Kane.

Dizin

İtalik sayfa numaraları görseldir.

6200 Olayı 159, 170, 174, 179, 181, 196, 198–99, 201, 205, 238

A

abanoz 410: Kıbrıs 398; Mısır 397; Uluburun gemisi 401
Aborijinler 57
Abric Romaí *84*, 105, 108
Abruzzi 66
Abruzzo-Marche 236
Abul *508*, 574
Abydos 26, *205*, 208, *258*, *274*, 289, *346*: hayvan dişi kulp *287*; U-j mezarı 270, *271*, 277, 286
Abyla 487
Acacus Dağları 266
achab 266
Acheron deltası 443
Acinipo *508*, 538
Acqua Fredda *446*, 477
Acquarossa 540
Acra. *Bkz.* Akko
ada(lar) 66, 74, 78–79, 87, 90–91, 94–96, 121, 128, 158, 183, 187–88, 204, 223, 230, 322, 339–44: Adriyatik 562; bağlantılar 307, *308;* coğrafya 193; hayvanlar, olağanüstü *71*; gömüler 182; memeliler 152; Neolitik yayılma, 212–18, *213*; peyzajı 181, 217, *iv*; salgınlar 150; toplumlar 604; volkanik 68; Yunan 107. *Ayrıca bkz. tek tek ada isimleri*
adacık 62
adaklıklar 450, 475: heykeller 546; kılıçlar 493; metal işleri 517
"adalar güzergâhı" *446–47*, 465, 491, 496, 504
adamalar 536
Addaura Mağarası *110*, 131, *131*
Adige Vadisi 135, 227, 261, 478
Adonis Nehri 301
Adriyatik 122, 193, 196, 215, 217, 230, 233, 312, 332, 335, 415, 425, 431, 441–42, 444, 463, 473, 477, 576, 598: adaları 121, 212, 562; bağımsız ticaret 561; broşlar 472; çömlekleri 464; çiftçilik 190; Denizi 29, 36, 55, 57, 73, 78, 90, 91, 108; denizcileri 352; İtalya 75, 79; metal işçiliği 460; dağları 63, 66–67, 190, 192; Neolitik yayılma 187; obsidyen 232; ovası 132; sahili 180, 562; Son Neolitik 203; ticaret merkezleri 504
Aegina 303, 322, 333, 371, 410, *509*, 548, 553, 556, 598, 610: halkı 555; kadırgaları 560
Aenaria. *Bkz.* Ischia
Aeneas (kahraman) 513, 533
Aetokremnos 148–49, *148*, *151*, 152, 154, 175, 177
Afalou bou Rhummel Mağarası *110*, 132
Afganistan 278, 402
Afrika Boynuzu 285
Afrika(lı) 18, 35, 36–40, 46, 58, 59, *63*, 64, 73, 75, 147, 234, 265–68, 456–58, 490, 494–95, 505, 527, 562, 594, 601: adalar 78, 128; Akdeniz 196–201; arkeologlar 38; baskın rüzgârlar *37*; büyüyen bağlantılar 567–73; Chanani 581; coğrafya 57; çevresini dolaşma 554; çoban hayatı 204–12; çobanlar 203; çömlekleri 227; çöl kumları *37*; Dabban yerleşimleri 125; denizden geçiş 320; denizciler 211, 212; deniz kabuğu süsleri 118; erken hominin 109, 111, 115; eşekler 289; evcilleştirme 198; hareketlilik 229; hayvan göçleri 83; hominin yayılması 84–87, 89, 91; iklim değişikliği 157; kıyı 57, 75, 107, 156, 523; kuraklaşma 270; Neandertaller 102; 19. yüzyıl arkeolojisi 28; Orta Taş Çağı 98; Sahra altı 572; savana 85; sivri uçlu taş *101*; siyasal bağımsızlık 39; su seviyesinde düşüş 263; tektoniği 63, 64, 82; tarımın eksikliği 179; yumuşakçalar 90
Afro-Asyatik diller 205
Afrodit 18, 450, 487, 512
agora 544
Agrigento 443, 474
Agathe. *Bkz.* Agde
Agde *508*, 546, 566
Agia Irini *308*, *347*, 371
Agios Georgios 16, *17*
ağaç halkasına dayalı tarih belirleme 41, 43, 72
ağaçlar 89, 103–4, 120, 146, 172, 262, 263: ekinler 293; kesme 170
ağırlık(lar) 221: 477; birimleri 556; damgalı 556; standartlaşması 269. *Ayrıca bkz.* ölçüm standartları; standartlaşma
ağlar (örgü) 117, 135, 136, *169*, 179, 182, 197, 198
ağlar (şebeke) 67, 118, 122, 163, 170, 233, 306, 314, 315, 332–33, 335, 337, 350, 491, 494, 547, 597, 602: Akdeniz 20; ayakta kalma 265; denizlerde 248, *258–59*, *308*; Kartaca 581–82; yayılma 532;
Aha *274*
Ahab 500
Ahameniş İmparatorluğu *508*. *Ayrıca bkz.* Pers İmparatorluğu
Ahhiyawa. *Bkz.* Achaea
Ahmose 383–84, 386–87
ahşap 70, 292, 301, 412: eksikliği 239; etiket *274*; evler 219; inşaat malzemesi olarak 190; işçiliği 116; kakma kabuk 295; kaplar 170; kâseler 219, 242; mamulleri 86, 92, 105, 179, 426; menhirler 195; mızrak *99*; tabutlar 297; Ugarit 395; yazı tahtası 402
ahtapot, imgeleri 444
Ai Bunar *204*, 236
Ain Ghazal *151*, 168–70, 186, *xiii*
Ain Hanech 83–86, *84*: doğrama aleti *83*
Ain Mallaha *111*, 145, *145*
Ajax 610
Aka 411: halkı 462, 463
Akabe Körfezi 102, 510
akaçlama 226
Akad 280, 285–86, 295, 388, 398–99, 409, 441, 511: dili 393, 396; hegemonyası 349; kralları *285*, 304, 350, 366; metinleri 285, 289, 295; mühürleri 327
akbabalar 174
akdarı 198, 432, 473, 568
Akdeniz foku 106
Akdeniz: arkeoloji, 22–24, 27, 29, 44–53; ayırıcı olarak 596; bir bariyer olarak 87, 94, 112; coğrafya 54–81, *i*, *ii*, *iii*, *iv*; çöl olarak 82; doğu, ticaret 373–83, 391–404; doğal bir kavşak olarak 60; *doğuya karşı batı* 339; inceleme alanı olarak 18, 19, 22; iklim bölgeleri *61*; kuzey 304–14; merkeziliği 20; paleo- 87–91; peyzaj 357; sığınak 600; sınırlar *56*; orta 472–82; tanımlama 54–60
Akdenizleşme 53, 388, 518, 528, 604
akdenizsi bölgeler 60–62
Akhenaten 396, 408
Akhetaten *346*, *347*, 396. *Ayrıca bkz.* Amarna
akıncılık 552: denizden 329, 359, 462, 466, 469
akıntılar 74
akik boncuklar *332*, 333
Akko *347*, 363, 411, *447*
Akko Körfezi 449, 488
Akragas *508*, 538, 548
Akrep Kral 270
akropolis: Atina 410, 557; Lipari 217, 218, *218*, 475
Akrotiri (Kıbrıs) 148, *148*
Akrotiri (Thera/Santorini) 29, *30*, 32, *347*, 371, 378: duvar resimleri 357, 373–74, 388, 401, *xxx*
"Akualitik" 198
Al-Mina *447*, 499, 500
alabalık 70, 159, 180: imgeleri 127
Alacahöyük *259*, 304, 451
Aladağlar 63
alageyik 104, 114, 120, 130, 135, 216, 567: geyik boynuzu 100; Kıbrıs *176*, 342
Alalah *347*, 365, 367, 388
Alalia *508*, 550, 567
Alashiya, kralı 407
alaşım 246, 281, 304, 321, 336, 418
Alassa *347*, 408
Alba tepeleri 479, 503
Albert I, Monaco Prensi 119
Alboran Denizi 74, 127, 209, 573
Alcaceus, Lesbos'lu 559
Alcorrín *446*, 496
Alentejo yaylası 235
Alepotrypa 204: mücevherleri *237*
alfabe 407, 448, 485, 512, 513, 518, 532, 604
Alicante 194, 227
Alicudi 78, 212
Aliseda 574
alkol 36, 222, 273, 277, 333, 515, 516, 604. *Ayrıca bkz.* bal likörü; bira; mayalama; şarap
Almanya 92, 101, 576
Almería 66, 312, 316, 334, 419
Alpler 58, 63, 68, 92, 101, 104–5, 113, 118, 120, 135, 192–93, 236, 260, 306, 308, 310, 425, 477, 562, 576: baltalar *231*; etekleri 229–30; jadeit pandantif 230; maden cevherleri 423, 441; metaller 479; kaya sanatı 311; tunç standartlaşması 473
Altamira *110*, 132
Altamura *85*, 96
Altay dağları 432
Althiburos *508*, 568, 569
altın 69, 207–8, 236–37, 248, 277, 281, 285, 296–97, 305, 318, 336, 385, 388, 410, 441–42, *xix*: aletler 321; Anadolu 367; bilezikler 482; boncuklar 206; Ege 551; Girit 337; granülleşme 551; hançer 333; haraç olarak 389, 509; iğne *337*; kap kacak 485; kâseler 482, 517; kaynakları *69*; Kıbrıs 343; kulplar 304; külçeler 360; madenler, Mykenai 371; Mısır 397, 537, 555; mücevherler 323, 527, 574; Nübye 359, 384, 386; Sahra 572; sembolizmi 280; şişecik 336; şişeler 482; taht 532; terazi kefesi maketi 371; Uluburun batığı 401; varaklar 278, 553, *xlvii*; Wenamun'un altını 445; yüzükler 383
alüvyon 238, 267
Amanos Dağları 285, 304
Amarna *346*, *347*, 398, 407–9, 411, 454, 456, 463, 466, 468: arşivi 396; diplomasisi 448; mektupları 397, 399, 401–2, 412, 444–45, 449, 459
Amathus *447*, 492, *509*, 520
Ambelikou *347*, 367
Amenemhat II 360, 441
Amenhotep III 396, 404
Amesbury 333
ametist 68
amforalar 303, 379, 386, 387, 484, 494, 513: Attika işi, Fas'ta 574; Gadir 527; gösteriş 547; İberya 484; İtalya 516; Kenan işi *34*, 385, 405; orta Avrupa 577; Yunan, Fransa'da 564; Yunan, Sicilya'da 539; Marsilya 564
Amik ovası 33, 64, 171, 188, 240, 241, 246, 284, 365, 499
Ammishtamru 394
Ammon 507
Amon 445, 446, 448, 454
Amoritler 349, 350, 499: isimleri 363; kabile siyasal oluşumları 366
Amurru krallığı 471
Anadolu(lu) 58, 68, 74, 75–77, 93–94, 102, 113, 123, 162–63, 184, 186, 196, 204, 216, 223, 237, 245, 277, 279, 283–84, 297, 315, 326, 338, 459, 488, 495, 576–77, 598: Anadolu'ya geçiş 294; Bakır Çağı 203, 219; baltalar 236; batı 304, 320; boncuklar 236; çiftçiliğin yayılması 187; çömlekleri 333, *336*, 360, 391; dağ kitlesi 327; dağları 120; değerli metalleri 367; deniz geçişleri 155, 156; elitler 520; erken tarım 178; göller bölgesi 175; gümüş 376; hançerler 246, 333, 451; Hatti 387, 388; heykelcikler *238*; imparatorluk 537; isimleri 450; kalay 337; kremasyon 460, 474; Levant'ta görülen özellikler 363; metal işçileri 239;

metaller 69; monolitler 163; Neolitik 173; obsidyen 145, 229, 248; platosu 57, 69, 105, 130, 132; ormanlar 157; sahili 181, 500; sarayları 366; savaş arabaları 383; ticaret 343, 399; tüccarları 396; yaylaları 178, 507. *Ayrıca bkz.* Türkiye
anatomik olarak modern insanlar 97–100, 102, 107, 109–16, 131. *Ayrıca bkz.* erken modern insanlar
Ancona 477
Andarax Nehri 317, 318
andezit 105
Andorran Pireneleri 180
Andros *153*, 327, 523: gemileri 328, *328*
anıt mezarlar 268, 284, 304, 311, 316, 324, 362, 429: Afrika 206; Avrupa 41; Bakır Çağı 534; bindirmeli 317, 410; Dan 407; dev mezarları 424; eşyaları 334; Etrüsk 48, 544; Fransa 563; Girit 337; İberya 531; İspanya 318, 520; kaya mezarları 217, 234, 340, *422*, 429, *xxxvii*; kraliyet 281, 284; Kıbrıs 368, 408, 414, 519, 520; lanetler 519; Lefkandi 502; Levant 363; Los Millares 318; Mısır 26, 270, 271, *274*, 286, 377, 396, 403, 471; megalitik 41, 267, 330, 457; Menorca 422; Qatna 407; resimler 361; Sardinya 235, *235*; taş 312; *tholos* benzeri 444; toplu 420; Tutankamon 345; Ugarit 32, 393, 415; yağmalama 381, 471; zengin 474. *Ayrıca bkz.* cenaze faaliyetleri; gömüler; insan kalıntıları; mezarlıklar; mezarlar
anıt(lar): Akad 285; cenaze 291, 297; inşası 544; mezarlar 270, 275; Mısır 31, 208; Portekiz 181
Annales hareketi 18
Antakya 365, *509*, 578
Antalya Körfezi 132, 175
Antarktika 42, *63*, 88
Antequera *258*, 312, *312*, 318
Antibes 564
Antidragonera 16
Antigori *446*, 477
antik eserler: yasadışı ticareti 48, 49; Yunan ve Roma 26
Antikythera 331
antiloplar 104
antrepolar 428, 473, 474, 478, 499, 529, 538
Apasa 411
Apeninler 63, 87, 105, 120, 180, 192–93, 427–28, 478, 561
apoikia 524, 580
Apollon 522, 553, 558, *xlviii*
Apulia 79, 87, 104, 119, 147, 190, 228, 351, 474, 507: obsidyen 184
arabalar 355, 373, 393, 464: maketi 416; tekerlekli 416
Arabistan (Arap) 59, 201, 390: çömlekleri 454; deve yolu 554; egzotik ürünler 487; ithalat 521; kale 365; tek hörgüçlü deve 572; tektoniği 63, 64; tütsü 499, 510; yazısı 510
Arad *259*, 298, *298*, 299
Araguina-Sennola 183
Aral Gölü 63
Aramiler 499
Arap Baharı 49
Archi *110*, 126
Arco *258*: stel *306*
Ardèche 114
ardıç 104, 106, 121, 266, 286, 294
Arene Candide *110*, *150*, 192, 193, *204*, 230, 232: beden süslemeleri *119*; sıçrama *192*
Areni Mağarası 222
Areopagus Tepesi 502
Argaric kültür 566, 602: elitler 421; kılıç 481; topluluklar 419, 422
Argolid 444, 465, 584
Argonotlar 329
Argos *447*, 460, 502, *509*, 540: nüfusu 522
arı kovanları 227
arkeoloji: Akdeniz 22–24; çevresel 36; deniz 34–35; genel akımlar içinde özümsenme 29; hava 33; Hellenik 50; 19. yüzyıl 28; sömürge dönemi 94; sualtı 34–35, 402, 564; tarihöncesi 27; 21. yüzyıl 29
arkeolojik: bilim 35; evreler 203
Arkhangelos Mikhail 149
Arkosyko *151*, 175, 178
Arles 312, 316, *508*, 565
armut 181
Arnavutluk 76, 180, 190, 474: obsidyeni 184
Arno Nehri 120, 539
aroma 285
arpa 125, 135, 160, *161*, 165, 193, 194, 201, 309, 420, 549: İspanya 223; Kuzey Afrika 568; Libya 507; Menorca 422; Mısır 206; yabani 181, 189, 196
Arpi *508*, 539, 562
Arrubiu *446*, *475*
Arslantepe *205*, 246, *259*, 279, *279*, 283, 304
Artemis 556
Arwad *447*, 449, 459, 485, *509*, 525
aryballos 517
Arzawa 399, 411
Asfaka *151*
Ashur-Dan II *446*
Asi: Nehri 241, 295, 463, 499; Vadisi 297, 363
Asiago platosu 135
askeri: eylemler 406; yenilikler 383
askerlik 278, 454, 558. *Ayrıca bkz.* ordular; paralı askerler
aslan 94, 104, 289: imgeleri *114*, 205, 517, 545, 556
Aslan Körfezi 74, 83, 209
asma(lar) 245, 280, 285, 287, 293, 296, 316, 596: bağ 299, 416; ihracata yönelik üretim 355; ehlileştirilmiş, Fransa'da 565; İberya 516; imgeleri 273; Kuzey Afrika 570; yabani 222; yetiştirme 309, 310, 339. *Ayrıca bkz.* bağcılık
Assiros *347*, 412
Assiut *347*, *377*
Assur *347*, 367, *446*, *447*, 458, 459, 488
Assur(lu) *446*, 464, 470, 499, 507, *508*, 514, 542, 553, 571, 583–84: avcılar 104; ekonomik büyümesi 510; emperyal politika 508–12, 520; halkı 20; haraç 491; imgeler 486; İsrail'e saldırısı 534; köle emeği 549; kralları 484; ordusu 508; rölyefleri 513; sarayları 515; Sur'dan talepleri 51 l; vali 523; yerini Babil'in alması 536, 537
Assurnasirpal II 491
astral yardımcılar 341
astronomik olaylar 41
Astarte 455, 464, 467, 488, 490, 527, 530–31, 553
Aswan 124, 200, *346*, 381
Asya 112: avcı-toplayıcılar 170; erken homininler; 93; Doğu 62, 78; güneybatı, iklim 348; güneydoğu *63*; hayvanları 94; ihracat, 32; kalay 70, 337, 366, 377; orta *63*; savana 85; stepleri 432; yaban eşekleri 130
aşa 476
Aşdod *447*, 452
aşıboyası (okra) 99, 218, 229–30, 242, 342: -boyalı odalar 340; çizimler 135; oyma 100, 110
Aşıklı Höyük *151*, 173
aşılama 244
Aşkelon 32, *151*, 171, *259*, *286*, 303, *347*, 363, *447*, 452, *509*, 51 l, 513, 521: yağması 536, 559
Aşölyen 84: "satırlar" 94; aletler 91, 95
at(lar) 65, 83, 93, 104, 119, 126, 130, 147, 326, 343, 373, 383, 405, 425, 455, 500, 567: Afrika 457, 571; donanım 502; İberya 327, *327*, 421; imgeleri *327*, 464; Kıbrıs 399; Mısır 397; Malta 343; -lı okçular 577; Sardinya 581; Ugarit 395
ata binme 326, 51 l, 577
Atapuerca *84*, 92–93, 96, *97*, *vi*
Atatürk, Mustafa Kemal 51
Ateryen sanayi 101, 103, 123: sivri uçlu cisimler *101*; yerleşimler 112
ateş 86, 92, 99, 102, 149: yakma teşhizatı 261
Atina 44, 50, 67, 225, 373, 410, *447*, 460, 479, 502, *509*, 540, 547–48, 550, 552, 576, 582: akropolis 18; mezarlıklar 521; sikkeler 556; demokrasi 583–84; imparatorluk 606, *606*, 607, 610; donanma 15; nüfus 522; tapınaklar 557; kadırgalar 560; tümülüsler 519; atölyeler 551
Atlantik 482, 494, 573: adaları 567; Avrupa 334; bağlantıları 421; 483; balık 127; cephesi 61, 62, 235, 334; dalyanlar 573; denizden alınan silindirik numuneler 265; denizcilik 574; Fas 263, 267, 334; Galiçya 490; gelenekleri 31 l; gelgitler 180; hava durumu 43, *66;* malları 563, 574; metal ticareti 574; Okyanusu 38, 63, 66, 72, 73, 82, 89, 90, 126, 146, 159, 184, 187, 209, 304; sahili 194, 566; tüccarları 492
Atlas Dağları 66, 120, 121, 266, 267, 418, 574
atlatl 125
Atlit-Yam *151*, 171–72, *171*, 178, 219, *447*, 485
Attika 69, 152–54, *153*, 237, 321, 460, 487, 541, 552, 582, 583: amfora, Fas'ta 574
Aude Nehri 58, 195, 224, 504, 563
Aude Vadisi 180, 223, 307, 316, 334
Aude-Garonne Kıstağı 563
Aurès Dağları 210
Aurignacian 114, 116, 118, 127, 152, 233: Sicilya 155
Aurora Yatağı (Atapuerca) 92
Ausonianlar 533
av eti 382
av hayvanları 181: Rhafas Mağarası 210; yabani 205
Avaris 32, 40, *347*, 362, 364, 371, 383–86, 388, 403, 407, *447*, 452, 471, 523, 575, 580, 595, 598, 604, *xxxii*: demografi 416; saraylar 455. *Ayrıca bkz.* Tell el-Dab'a
avcı-toplayıcılar 43, 116–20, 122, 136, 163, 167: Afrika 601; Akdeniz'de son 178–84, 219; California 62; çiftçilerle temas 191; denizcilik 62, 184, 187; dil 227; Fas 209; Fransa 195; geleneksel toprakların korunması 194; hareketlilik 596; hayat tarzları 229; Korsardinya 128; köyler 204; Kuzey Afrika 39–40; Mezolitik kapalı yerleşimler *150–51*; Neolitik 218, 223; ruh dünyaları 196, 197; Sahra 204; sanat 163, *163*; yerleşik 200; Yunanistan 16, 188
avlanma 87, 104–6, 114, 133, 136, 145, 167, 172, 202, 326, 595: dirilmesi 310; imgeleri *228*, 272, 388; Fransa 422; karaca 268; Levant 161; Neolitik 215; teknolojiler 126; Tunus 210; verimlilik 115
Avlemonas 15, 16, 17, *17*
Avrasya 63, 89: çiftçilik 594; erken homininler 109; Neolitik 165
Avrupa 58, *63*, 230, 245, 335: aslanları 94; avcı-toplayıcı nüfus 122; coğrafyası 223; emperyalizm 62; erken homininler 109, 115; içi evlilik 219; geniş ağızlı bardak ağı 333; güney, kremasyon 460; hayvan göçleri 83; megalitik mezarlar 41; metalurji 236; Neolitik 204; Neolitikleşme 184–88; 19. yüzyıl 102; orta 576, 577; Orta Paleolitik 98; ovalar 113; nehir vadileri 222; Üst Paleolitik 114; toplumlar 442. *Ayrıca bkz. tek tek ülke isimleri*
Avrupa Birliği 51
Avustralya 61, *61*, 62, *63*, 112, 179: Aborijinler 57; Asya hayvanları 94
Ay Adası 527
ayakkabılar 117, 222: sandaletler 200, 242
Aydınlanma 26
ayılar 378
aynalar 472, 532: obsidyen 173
Aziz Augustine 581
Azor 289
Azor Adaları 567, 574
Azra Gölü 121, 132, *133*

B

Ba'alat Gebal 302, 354
Baal 394, 534
Baal Hammon 543
Baal-Zephon 362, 455
Babil *346*, 366–67, 397–98, *508*, 538, 559, 580, 583, 595: hükümdarlığı 536–37, 553
Babü'l-Mendep Boğazı 63, 87, 112
Badajoz 318
Badari toplumları 203, 206
badem 121, 157: Uluburun batığı 401
Bademağacı *151*, 175

Bafa Gölü *77*, 159
bağcılık 61, 276, 300, 378–79, 416, 546
bağlantılar 19, 230, 232, 307, 311, 323, 325, 596, 598, 599; ada 307, *308*; Afrika 567–73; Atlantik 421; Cetina kültürü 477; deniz 303, 338, *346–47*, 351, *446–47*, *508–9*, 596, *597*; kentsel *346–47*; toplumsal 115
baharatlar 360
bahçecilik 166, 189, 220, 243, 275
bakır 69, 173, 207, 237, 246–48, 280–81, 287, 299, *299*, 304, 318–19, 336–37, 360, 441, *xxii*, *xxvii*: aletler 267, 321; arsenikli 246, 281, 305; baltalar 260, 305, 351; boncuklar 206; cevherler 218, 342; çuvaldız 237; Ege 411; eritme 238, 451; hançerler 316, 351; İberya 482, 484; Karpat 442; kâseler 472; Kıbrıs 343, 367–68, 399, 401–2, 408–9, 476, 599; kargı başları 418; kaynakları *69*; külçeler 465; Levant 239, 453; levha 299; madenler 236, 286, 316, 423, 488, 510; Menorca 422; Mısır 208; oksit cevherleri 305; öküz derisi külçeler; *34*, 376, 377, 389, 393, 401, 403, 409, 431, 450, 477, 481, 567, 576, 610; öneminin azalması 515; sandıklar 360; silahlar 305; Sina 285, 360; sülfat 305; tuzları 441; torklar 431; Ugarit 393; Umman 239, 284, 376; üretimi 300, 449
Bakır Çağı 80, 175, 203, 216, 219, 236, 238, 239, 245–47, 269, 287, 293, 299, 300, 483, 505, 602: anıt mezarları 534; çiftçilik 243; deniz trafiği 301; İberya 310, 601; kaya sanatı 308–9; Kilikya 241; Levant 244, 246, 289, 386; Los Millares 419; mamulleri 26; müstahkem yerleşimler 317; tapınakları 531; toplulukları 318; sona ermesi 421; yerleşimleri 306
bakla 135, 185, 199, 219, 220, 549, 568
baklagiller 160, 169, 177, 309, 310
bal 220, 227, *227*, 333, 385, 411
bal likörü 310, 333, 515, 564
Balawat *xxxix*
BalearAdaları 78, 90, 151, 156, 213, 263, 331, 422, 481, 491, 493, 495–96, 498, 546, 567: korunma koşulları 29; yalıtılmaları 599
Bali 94
balinalar 73, 574
balık 70, 73–74, 106, 118, 124, 126–28, 131, 158–59, 171–72, 180, 199, 209, 211, 215, 248, 307, 351, 450, 574: amforada şişelenmiş 573; tüketimi *193*; imgeleri 127; işleme araçları 182; işleme, Gadir 527; İtalya 221; göl 135; kara içinde bulunan 155; Karadeniz 575; kancalar 178, *182*; korunmuş, İberya 484; Mısır 206; sosları 573; totem 327; tuzlanmış 573; Ugarit 395
balıkçıl, imgeleri *271*
balıkçılık 107, 178, 181, 290: Afrika 205; balık oltaları, Uluburun batığı 401
balıkçılık sporları, imgeleri 272
Balkanlar 37, 58, 77, 93, 132, 188, 192, 230–31, 236, 277, 338, 431, 442, 459, 561, 575: dağlar 120; değerli metaller 236, 237; hançerler 246; iç kesimler 116; metal 69, 351; Neolithik 190; ve Roma 578; sahili 156; Vinča gelenekleri 238
Balma Margineda *150*, 180
baltalar 218: Alp taşından 230, *231*; bazalt *84*, 230; bakır 260, 305, 351; cilalı 190, 230; çift yüzlü 576; Fas 267; geniş başlıklı 425; imgeleri *306*; kalıplar 236; sap deliği 246; savaş 321, *321*, 559; Sicilya 492; taş 165, 184, 197, 210, 215, 217, 246, 341; tunç 363, 385; Uluburun batığı 401; yeşiltaş 230, 342
baltalı kargı: İberya 418; imgeleri *306*, 308
Baltık 402: Denizi 60, *61*, 73; geniş ağızlı bardak ağı 333; kehribarı 401, 431, 432, 562
balyoz 476
Balzi Rossi Mağaraları *110*, 119, 121, *viii*: beden süslemeleri *119*
Banyoles Gölü 219
baraj yapımı 37
barbar kap kacağı 463–64, 472
Barcelona 223
Barcelona Deklarasyonu (1995) 51
Bari 444
Bask ülkesi 195, 315: dili 519
Basra Körfezi 60, *61*, 62, 239, 269, 284–85, 290, 348, 511
Basta *151*, 168
başlık 120, 169, *228*: tüy 478
başlık parası 397
bataklıklar 76, 77, 192, 200, 206, 291
Bates Adası *347*, 403, 404, *447*
Bates, Oric 403, 404
Batı Çölü 200
Batsalis, Angelos 48
Baudelaire, Charles 18
baykuşlar 91: imgeleri 556
Bayraklı *447*, 502
bazalt 68: baltalar *84*, 230; kâseler 242; sütunlar 241
bazlama 167, 220
beç tavuğu 571
beden süslemeleri 145
Beersheba 241, 246, 248, 293, 453, 510: ekinler 243
Beidha *151*, *166*
Bekaa Vadisi 64, 365, 406
Beldibi Mağarası *111*, 132
Belgrad 236
Bellerophon 518
Belovode *204*, 236
Beni Hasan *347*, 361
Benzú kaya sığınağı 100
berberi koyunu 123, 130, 197, 198, 199, 210
Berberiler 51, 574: dilleri 205, 268
Bereketli Hilal 59, 135, *151*, 160–64, *161*, 173, 185–86, 244, 594–95. *Ayrıca bkz.* Levant
Berekhat Ram *85*, 99
Bering Denizi 61
berlam balığı 178
beslenme 36, 117, 146, 166, 179, 180, 194, 325: eşek 289; vejetaryen 220
besleyicilik 170
Beth Shean *447*, 451
Beth Yerah *259*, *286*, 287, 298: siloları *299*
Beyaz Dağlar 64
Beycesultan *204*, 238
beyin büyüklüğü 98
Beyrut 46, *46*, 303, *347*, 365
bezelye 106, 160, *161*, 219
bıçaklar 136, 261, 463
Biferno Vadisi 192, 428, 477
bileklik 333, 334
bileşik aletler 98–99, 125
bilezikler 219, 230: altın 482; deniz kabuğu 268; Fas 267; yılankavi 217
bilişsel gelişim 87, 89, 111
Bingazi 38
Bir el Ater *84*, 101
Bir es-Safadi *205*, 241
Bir Nasib *347*, 376
bira 273, 276–77, *278*, 310, 333, 378–79, 511: Fransa 564; küpü 287
Birket Habu 396
Biruti. *Bkz.* Ras ibn Hani
Biscay Körfezi 334
bitki(ler) 56, *56*, 61, 70, 136, 210: baskın bitkilerin değişmesi 262; ehlileştirme 160, *161*, 165, 173, 177, 201; eksikliği 193; idare, erken 595; işlenmesi 125; Kuzey Afrika 196; suda yetişen 124; yabani 181. *Ayrıca bkz. tek tek tür isimleri*
bitüm 99, *99*, 168, 239
bizon 93, 104, 105, *114*
Blest Adaları 554
Blombos Mağarası 100, 106, 110
Bòbila Madurell *204*, 224
Boğazköy. *Bkz.* Hattuşa
boğa başları: tunç 493; libasyon kabı 371; rölyef 235
boğa üstünde sıçrama 370: imgeleri 388
Boğaziçi 55, 90, 113, 575
Bohemya 70, 415
bokböcekleri 354, 360, 362, 376, 384, 432, 465: mühür 349; Sardinya 527; Uluburun batığı 402
Boker Tachtit *111*, 113
Bolkardağ dağları 240
Bølling-Allerød ara dönemi *129*, 130–31, 133, 136, 146, 149, 156
Bologna 504, 540
Bonaparte, Napoleon 26, 51, 68
boncuklar 118, 120, 173, *199*, 206, 219, 236, 351, 354, 399, 432: Aetokremnos 149; akik *332*, 333; çini 41, 336, 343; Fas 267; devekuşu yumurtası 199; deniz kabuğu 113, *113*, 114, 184; kehribar *463*, 482; pikrolit 216; taş 226
Bonifacio Boğazı 423
Bono Ighinu heykelcikleri 228, *228*
borazan, Uluburun batığı 401
Borg in-Nadur *346*, 431
Bou Nouara *508*
Boussargues *258*, *307*, 316
boya 125, 244–45, 296, 306, 485, 499, 515: altın 236; çakıl üzerinde 179; Kartaca 490; mor 377–78, 393, 444, 527; yarasa dışkısı 221
Boyd Hawes, Harriet 28
boyunduruklar *311*, 426, 476
bozayılar 104
Brač 132, 212
Bracciano Gölü 219
Brancusi, Constantin 48
Braudel, Fernand 18, *18*, 19, 21, 23–24, 33, 37, 41, 43, 51, 54–55, 59, 64–65, 72, 73, 224, 257, 345, 466, 580, 582
Britanya 92, 94, 132, 158, 441: geniş ağızlı bardak ağı 333; İmparatorluğu 28
Brodsky, Joseph 54, 62
Broglio di Trebisacce *346*, 428, *442*, 444, *446*, 474, 529
broşlar 472, 479
Brötanya 70, 235, 334, 415: baltalar *231*
Bubastis *259*, 270
buğday 125, 135, 160, 192, 193, 194, 201: beyaz 549; İspanya 223; harmanlanan ekmeklik 165; Kuzey Afrika 568; La Draga 219; Libya 507; Mısır 206
bukağı, sığır 205
Bulgaristan 236
burçak 160
Burnaburiash II 397
Busiris *274*
Buto *259*, 270, 271, *271*, *274*, 275, *286*
Buz Adam 29, *258*, 260–61, *260*, *261*, 308, 310
buz: çağları 88; buzdağları 90, 120, 146, 153; örtüsü 88, 202; silindirik numune *42*, 372; tabakaları 121, 129, 159
buzul: kuraklık 163; döngüleri 93, 100; koşulları 146; ovaları 158
buzularası dönemler 41, 89, 92, 98, 100–3, 129–30, 156, 599
buzullar 42, 89, 116, 120, 128
büyük adamlar 324, 325, 441, 502, 520
Büyük Atlas Dağları 63
büyük *auk*'lar 126, 147, 595: imgeleri 126, 127, *ix*
Büyük İskender 50, 486, 576, 584, 595
Büyük Piramit 288
Büyük Yarık Vadi 64, 84, 109
Byblos *259*, *286*, 301, *302*, 303, 330, *347*, 349, 354, 357, 363, 365, 398, 445–50, *447*, 467, 484–85, 499, 601: gemileri 303–4, 328, 338, 353, 505; yolu 333
Byblos Tanrıçası. *Bkz.* Ba'alat Gebal
Byrsa (Kartaca) 490
Byzantium *509*, 576

C

Ca Na Costa *258*, 331
Cabezo Juré *258*, 318, 327
caboteur 473
Cabrières *258*, 316
Cadiz *258*, *446*, 487, 489, *508*, 598, *xliii*: takımadaları 320, 329; yağış miktarı *66*. *Ayrıca bkz.* Gadir
Cadiz Körfezi 263, 305, 319, 482–83, *483*, 485, 496
Caere *479*, 503. *508*, 514, 553, 564: hazine Delphoi'de 558; nüfus 522
Cagliari Körfezi 477

Calabria 79, 87, 91, 191, 192, 218, 223, 233, 234, 475, 487, 550: obsidyen 232; yeşiltaş baltalar 230
California 61, *61*, 62, 64, 96: kanolar 329
Calpe 487
cam 410, 443, 547: Mısır 397, 455; İtalya 478; kalıba dökülmüş 415; üretimi 391, 405; yapımı 455
Cambous *258*, 316
Camino del Molino *258*, 311
Camp de Laure *346*, 422
Campania 64, 69, 316, 351, 428–29, 503, 512–13, 524: obsidyen 232; kremasyonlar 520
Campidano ovası 128, 217, 475, 581
Can Tintorer *204*, 230, *258*, 323
canlı hayvan sergileri 378
Cannae 571
Cannatello *346*, *442*, 444, *446*, 474, 475, 476
Canopic kolu (Nil) *274*, 553, 555
Cantabrian dağları 195
Cape Bon 73, 211, 430, 490, 547, 581
Cape Province 61, *61*, 62, 70
Capéletti Mağarası *204*, 210, *258*, 268
Capitol tanrıları 540
Capri 95
Capsa(lılar) 39, 199, 205, 210
Capua *446*, 503, *512*
Carcassonne 24, *508*, 565
Cardial çömlekleri *191*, 201, 210, 227
Carmel sıradağları 76, 102, *103*, 105, 171, 172, 402: sahili 364, 467; yarımadası 286
Carsac *258*, 316, *446*, 504
Casablanca *84*, 85, 267
Castillo de Doña Blanca *508*, 525
"Castelnovian" Mezolitiği 193
Catania 74
Čauševića *346*, 427
Cayla de Mailhac *446*, 504
Cebel Ahdar 66, *xlix*
Cebel Aruda 284
Cebel el Garbi 66, 101, 123, 266
Cebel el Garbi Irhoud *84*, 98
Cebelitarık 55, 73–74, 75, 83, 100, 102, 109, 116, 121, 127, 155, 182, 201, 209, 327, 334, 482, 487, 489, 491, 496, 527, 531, 569, 574, 599, *vii*: Neandertaller 104–6, *107*
Cebelitarık Boğazı 90, 94–96, 112, 128, 135, 320, 430, 527, 573
Celile 147, 241, 287, 363–64, 488, 499, 500, 595: havzası 363
Celile Denizi 64, 77, 84, *86*, 121, 124
cenaze faaliyetleri 277, 306, 324, 338, 420, 502: âdetler, Mısır 271; anıtlar 291, 297, 481, 519; bağlamlar 177; elit 577; pratikler, Menorca 496, 498; törenler 247. *Ayrıca bkz.* anıt mezarlar; gömüler; mezarlıklar; mezar(lar); insan kalıntıları
Cenova 120
Ceprano *85*, 93
Cerbe 39, 78, 213, 266, 573
Cerro de la Encina *258*, 327, *346*, 419, 420
Cerro de la Virgen *258*, 317
Cerro del Villar *508*, 527
Cerro Salomón *508*, 525
Cerro Virtud *204*, 237, 238
Cerveteri. *Bkz.* Caere
Cetina kültürü *347*, 351, 428: bağlantıları 477; yayılması 431, 472
Ceuta 38, 100, *446*, 487, *508*, 527
Cévennes Dağları 306
cevherler 236, 245, 304, 308: Alpler 423, 441; İberya 482; İtalya 512. *Ayrıca bkz.* metal(ler)/metalurji
cevherler (taş) 98, 232, 233
ceviz 120: savaş arabası 517; Ugarit 395
Cezayir 37, 39, 83, 86, 100, 101, 199, 210, 268, 568: coğrafyası 209; doğu 211; iklim 66
Cezayir (başkent) 267
Cezebel 500
Cezire 59, 160, 172, 241, 276, 278, 348, 349, 387–88, 391, 405, 459, 470, 507, 511, 576: yük arabası maketi 279, *279*
Ceziretü'l-Mağrip. *Bkz.* Mağrip
Cezreel Vadisi 363–65, 379, 488
Chafarinas Adaları 209
Chalandriani-Kastri *259*, *308*, 322, 327, *328*
Chalkis *509*, 522
chamois (çengel boynuzlu dağ keçisi) 104, 105, 130, 131, 134
Chanani 581
Channel Adaları 62
chapparal 62
Charybdis (girdap) 74
Chasséen kültürü 224, 232: coğrafyası 310; çömlekleri 236; köyleri 306
Châtelperronian 116
Chauvet Mağarası *110*, 114, *114*
Childe, Gordon 23, 43, 316, 451
Chios (Sakız) 212
Chotts Megalake *158*
Clarke, David 29
Clusantin. *Bkz.* Grotta del Clusantin
Côa Vadisi *110*, 119
Coddu Vecchiu *346*, *425*
coğrafya: Cretaceous *63*; Akdeniz 54–81; Kuzey Afrika 40
Colline Metallifere *446*, 478–79
Colosseum 157
Comte de Caylus 26, *26*
Contrada di Diana *204*, 218, 220
Cook, Thomas 45
Coppa Nevigata *346*, 428, 444
Corbeddu Mağarası *110*, 128
Cordoba dağları 222
Cornwall 70, 415, 490
Cosquer Mağarası 35, *110*, 121, 126–27, *126*, 202, 595, *ix*
Costa del Sol 65
cothon 486
Cova de l'Or *150*, 194, *204*, 227: çömlekleri *191*; sıçrama *192*
Cova des Carritx *446*, 496, 498
Cretaceous dönemi *63*
Crkvice 66
Cro-Magnon kaya sığınağı 109
Croce del Papa, Nola 29, *346*, 427, *512*
Croton *509*, 551
Cueta 201
Cueva de los Murciélagos *204*, 222, *222*, 223
Cueva del Romaral 312, *312*
Cueva Sagrada *258*, 311
Cumae *508*, 512, 524
Cunliffe, Barry 24
cüce filler 70, *71*, 91, 149
cüce hippopotami 95
cücelik 70
cüruf 238, 299, 376, 477
Cyclops Mağarası *151*, 182, *182*, *204*, 212
Cyrenaica 38, 40, 73, 76, 101, 112, 123, 157, 210, 266, 268, 568–70, 572–73, 601: sikkeler 574
Cyrene *509*, 570–72, 583, *xlix*: savaş arabaları 571

Ç

Çad 205: dili 205
çakıltaşı; çentilmiş 131
çakmaktaşı 68, 105, 114, 125, 135, 229, 237, 318, 334, 342: aletler 26, 83; Fas 267; gri 230; hançerler 316; ince 305; okbaşı, omuzda 260; kakma 136; kızaklarda 279; La Draga 219; Levant 242; maden 230; orak temrenleri 393; temrenler 190, 242; ticareti 218; yontma 318
çam ağacı 62, 103–4, 120–22, 130, 294
çam fıstığı 106, 199
Çanak Çömlek Öncesi Neolitik (PPN) *151*, 163, 178, 225, 596, 598
Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A (PPNA) 164–65, 167–68, 170, 175
Çanak Çömlek Öncesi Neolitik C (PPNC) 170
Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB) 165, *166*, 167–69, 173, 175, 179, 189, 216, 226, 244, 323: hayvanlar *176*; mega yerleşimler 238, 242; süslü kafatası *168*
Çanakkale Boğazı 50, 55, 73, 90, 113, 121, 181, 188, 322, 575, 598
çapa 210
Çatalhöyük *151*, 173–75, *174*, 186, *205*, 227, 269, *xv*
çatışma 270, 315. *Ayrıca bkz.* savaş
çavdar 161, 464
çayırlık arazi 83, 89, 103, 224
Çayönü *151*, 173
çeçe sineği kuşağı 266
çekiş gücü 221, 276, 277, 287, 293, 311, 421, 476: imgeleri 279, *279*, *311*
çevresel: arkeoloji 36; Akdenizlileşme 313; çeşitlilik 89; değişim 41–44, 149, 262–65; değişen koşullar 233; gelişmeler 103; sürdürülebilirlik 45; zorluklar 115, 117; (etrafı) çevrili alanlar 194, 318, 538
çeyiz 397
Çıkış (Exodus) 452
çıpalar 363, 373: taş 291, 303, 330, 393, 553; Ugarit 393; Uluburun batığı 401
çiftçiler: Fransa 195; göçmen 193; Libyalı 570; köylüye indirgenmiş 270; Mezopotamya'ya sürülen 510; Nil Deltası 360; Ürdün 48; yerleşik 268
çiftçilik 43, 62, 162, 165, 168–69, 172, 175, 178, 220, 299: Avrasya 594; Cyrenaica 571; çeşitlilik gösteren 292; erken 160; Etrurya 503; Fransa 422; geçiş 184–88; geniş ölçekli 356; Holosen 265; Istria 191; Levant 241, 243, 244; Mağrip 205; kapana kısılma 166; karma 166, 205, 309, 310, 355, 452, 568; Kelt 578; Kıbrıs 177, 189, 495; Kuzey Afrika 568; küçük ölçekli 350; modern 44; Sardinya 476; sermaye yoğun 296; son bulması 293; sürdürülebilir 421; teknikleri, Kıbrıs 368; yayılması *150–51*, 184, *185*, *192*, 193, 196, 200, 227, 238, 332, 595–96, 599, 600; yerleşimler 224; zaferi 219
Çin *63*, 96, 262: ipek 378; yaylar 464
çini 388, 391, 423, 430, 441, 487, 517, 555: boncuklar 41, 336, 343; Girit 369; kolyeler 351; levhalar 404; Mykenai 371; silindir mühürler 415
"Çinili Ev" (Lerna) *320*, 321, 324
çit 177
çivi yazısı 24, 276, 407, 448, 518: okur-yazarlık 362; tabletler 295
çoban hayatı 202, 204–12, 266, 268, 293, 299, 361, 406, 561, 596: Afrika 457, 568, 601; hareketli 40, 601; koyun/keçi *150–51*; pazar güdümünde 579; sığır *206*; yayılma *204–5*. *Ayrıca bkz.* çobanlar
çobanlar 62, 241, 264, 289, 309, 326, 432, 499, 569: Afrika 572; Sudan 203. *Ayrıca bkz.* çoban hayatı
çobanpüskülü 120
çocukların yaşama oranları 115
çokdillilik 325
çökelme oranı 43
"çöl uçurtmaları" 169, *169*
çöller 89, 93, 202, 262, 265–68. *Ayrıca bkz.* Necef; Sahra
çölleşme 42, 207, 363
çömlekler 170, 184, 190, 197, 219, 227, 246, 283, 376: Afrika 198, 199; Afrikalı çoban 205; Anadolu *336*; Arabistan 454; bakır cüruflu parça 237–38; Bakır Çağı 319; baskılı 191, *191*, 192, 195, 209, 227; barbar kap kacağı 463–64; boyalı 212, 218, 333–34, 429, 472, 513; boyalı, Arpi 562; boyalı, Ege 382, 411, 413–15, 469, 476–78, 481, 500; boyalı, Girit 369; boyalı, Mısır 270; boyalı, Yunan 608; *bucchero*, Etrüsk, Fransa 564; Cardial *191*, 201, 210; Cyrenaica 268; çömlek işaretleri 430; delikli 310; Ege 394, 402–3, 431, *442*, 443, 465, 489, 548; eksikliği 175, 178; elyapımı 472, 568; Etrüsk 26, 542, 546, *xlv*; Fenike 487, 489, 526; Fontbouisse 307; Fransa 306, 308; gemi imgeleri 464; Girit 380; Hazar 210; Ilıpınar 238; İberya 308, 310, 483; içme ve sunum, Girit 370; imgeleri 213; ince işçilikli 341; İtalya 428; ithal, Mısır 555; kalıntılar 205; Kartaca 490; Kıbrıs 216, 343, 368, 403, 444; kırmızı figür 548; Kikladlar 308; kitlesel üretim 236, 409; Knossos üslubu 216; Korint işi 547; kompozisyonu 35, 36;

kozmetik için 302, 354; Kuzey Afrika 268, 568; Kythera 16; Lampedusa 212; Levanten 247, 261, 303, 403; Makriyalos 221; Malta 341–42; Mezopotamya 284; Mısır 206, 207, 271, 287, 397; Mısır üslubu 208; Mısır'da Girit üslubu 362; monokrom 485; Fas 267; Mykenai 411, 413; Neolitik 229; orta Akdeniz 430; ovası 239, 420; oymalı 189; polikrom figürlü üslup 517; ritüel 327; samanla tavlanmış 241; Sardinya 217, 493, 502; Sardinya işi 330; Serro d'Alto üslubu *227*; sıvıları taşımak için *34*, 379, 411, 516; siyah-beyaz 517; siyah figür 548, 551, *xlv*; standartlaşma 275; süslü 194, 226, 235, 236, 267, 306, 318, 322, 329; süslü, gerilemesi 239; şişecik 336; tekne imgeleri 329; teknoloji 338, 353; tektiplik 235; tekerlek yapımı 275, 276, 294, 336, 362, 380, 444, 473–74, 481; Tell el-Hayyat 365; ticaret kalemi olarak 391; Ugarit'te Ege 394; üsluplar 41, 185, 194; Venedik'te Atina 562; yerel üslupların son bulması 235; Yunan 189, 536
çuvaldız 173: bakır 237

D

Dabban 112, 123, 125
Dafuna 198
Dagan 295
dağ keçileri 91, 104–5, 119–20, 126, 130–31, 134–35, 180, 247: imgeleri 126
dağ sıçanı 135, 135
dağlar 63, 130: engel oluşturma 230; kalkan olarak 89
Dahkla 200, *447*, 457
dal-örgü 190, 192, 208, 427
Dalmaçya 58, 65, 74–75, 87, 108, 123, 155, 159, 183, 190, 223, 227, 230, 305, 310, 312, 351, 425, 426, 474, 477, 504, 562, 602: adalar 79; dağları 316; kâseler 332; Neandertaller 102
dalyanlar, Atlantik 573
damga mühür 172, 336, 518
Damietta kolu (Nil) 553
Danaanlar 462
Danilo evresi 227
dans 545
Dar es-Sultan *84*, 98
darboğazlar 185: genetik 97, 101; iletişim 120
Davud'un Evi 499
de Nerval, Gérard 18
defne 120
Değirmentepe *205*, 246
değirmen taşı 125, 136, *145*, 161, 209, 212, 218, 229
dehesa 310
delgi, yaylı 276
Delos 213, *509*, 531, 545
Delphoi *509*, 531, 532, 552, 558, *xlviii*
Demaratos, Korintli 542, 543, 551
demir 69: cevheri 246; düzenli üretim 451; Elba 512, 546, 550; hançerler 304; İberya 482, 484; işçiliği 490, 569, 572; İtalya 478; Kuzey Afrika 568; meteorik 321; Sur 509; zıpkın ucu 538;
Demir Çağı 20, 53, 80, 201, 234, 238, 245, 268, 412, 422, 441, 449, 486, 503, 505: dirilme 468; Ege 460; elitler 519, 521, 523, 530, 534; mabetler 530, 531; mezarlıklar 378; Mısır 207; ticaret 513; toplumlar 461
demircilik 476
demirleme noktaları *17*, 75, 268, 477, 486, 487, 525: Kıbrıs 368; Mısır 403
demografi 160, 358, 416, 506–7, 582
demokrasi 583, 584
Deniz Halkı 462, 464, 466, 468–69, 478, 480, 484, 494: ağlar 470. *Ayrıca bkz.* Şardana
Deniz İzotop Aşamaları (Marine Isotope Stages / MIS) 88, 89: MIS 3 103–4, 115; MIS 4 101, 103, 111
deniz kabukları 106, 121, 132, 135, 145, 158, 168, 173–74, *180*, 207, 211, 229: Aetokremnos 148; boncuklar 184, 206; bilezikler 268; delikli 113, *113*, 114, 118; Kızıldeniz 169; mamuller 105, *199*; mezbelelikler 181, 194, 378, 509; Nil 248; süslü 199; süs olarak168–69, *168*, 596; süslemeler 100, 101, 126, 180
deniz kaplumbağaları, imgeleri 556
deniz kuşları 180
deniz minaresi 181
deniz salyangozu kabuğu 168, *168*: başlık 341
deniz ürünleri 135, 188, 221
deniz yosunu 106
deniz: faaliyetleri 171; hayatı 73; ısısı 42; kabukları 106, 113, *113*, 118, *180*; ürünleri 127, 180; üslubu boyalı çömlekler 369
deniz: akınları 329, 359, 462, 466, 469; -balıkçılık 126–28; geçişleri *49*, *72*, 94, 95, 112, 115, 122, 128, 152–54, 180, 182, 211, 213–14, 231, *308*, 320, *346–47*, 374, 403, 465–66, 596–97; hendekleri 486, 525; ısı 42, 120; kabuklar, kara içi *61*; Kızıldeniz 163; memeliler 126, 180; seviyeler 42, 82, *84*, 90, 129–30, 158–59, 171, 376; seviye temaslar 287; silindirik numune 372; ticaret 52, 239, 322, 327, 357, 359, 373, 386, 443, 492, 511, 546; ticaret, uzak mesafe 330–39, 478, 491; yolları 338, 362, 477; yükselmesi 146, 181–82, 187, 193, 202
denizanası 126
denizcilik 62, 108, 113, 127, 147, 154–56, 178, 183–84, 212, 301, 319, 329, 441, 477, 599, 609: Adriyatik 352; avcı-toplayıcı 187; becerileri 152; bilgi 195; göçebe 466; Neolitik 211, 212; teknoloji 177; yayılma *597*; yokluğu, Kuzey Afrika 572. *Ayrıca bkz.* gemiler; gemi enkazları; kanolar; kalyonlar; tekneler

denizle ilişki: ağlar 248, *258–59*; arkeoloji 34–35; avcı-toplayıcılar 187; bağlantılar 303, 338, *346–47*, 351, *446–47*, *508–9*, 596, *597*; etkileşim 304, 465–66, 502; hareketlilik 187, 230; iklimler 102; kültür 330; kargo nakliyat 290; keşif 154–56; Levant 300–304; rotalar 301; savaşçı kültü 332; tarih 329; teknoloji 215, 464, 491, 494, 560; temas bölgeleri 58; ticaret 322, 362, 370; yayılma 194; verimlilik 188
Denyen 462
depas kupası 335
depolama *145*, 162, 227, 244, 264, 295, 310, 321, 412: cephanelik 240; çukur 136, 181, *207*, 318; geniş ölçekli 356; küpler 309, 420, 518; silolar *32*, *165*, 224, *299*, 310
depolar 538, 553
deprem 64
deri 261: ayakkabı 222; çanta, boyalı 311; giysi 117; Mari 366; öküz boyunduruğu 476; sanayi, Türkiye 365; sandaletler 242; rulolar 448
dev baykuşlar 91
dev kaplumbağalar *71*, 94
dev mezarları 424
devekuşları: imgeleri 205; tüyleri 457
devekuşu yumurtası/yumurta kabukları 106, 199, *199*, 209, 318, 323, 334, 351, 371, 478, 569: boncuklar, Fas 267; İberya 484; oyma 132; süslü 199; Uluburun batığı 401
develer 157, 511: imgeleri 511; kervanlar 510; yolu 554
devletler 269, 270, 358: oluşumu 287, 353. *Ayrıca bkz.* kent-devletleri
Dhar Tichitt 266
Dhaskalio Kavos *259*, *308*, 322, *322*, 323
Dhimini *204*, 225, *225*
Dhra' *151*, *165*
Diana-Bellavista çömlekleri 236
Dido 490
Didyma 159
dikenli meşe 62, 262
dikilitaş *204*, 222
diller 92, 100, 190, 195, 226, 295, 325–26, 393, 518–19Hint-Avrupa 186; İtalya *519*; : Mısır 289; Nil-Sahra 197; ticaret 359
Dimitra 222
Dinar Dağları 63, 66, 190, 192
dini bayramlar 277, 544, 558
dinozorlar 63
Diomedes 562
Dionysios, Halikarnassos'lu 542
dişler: çocukların 135; çürüme 166; geyik 118; insan 136, 179; kasten çekilmiş 219
Dispilio *204*, 219
diyalektler 226
Djebaut, mabedi *271*
Djoser, piramidi 273
Dmanisi 85
DNA 112, 116, 186: antik 92; mitokondriyal 36, 96, 97; bağlar 222. *Ayrıca bkz.* genetik
Doganella 540
doğal çevre/ortam 61, 66–67, 100, 108, 132, 133, 262: Levant 293
doğrama aletleri 83, *83*
doğramacılık 292
Doğu Anglia 92
Doğu Lübnan dağları 64
doğululaşma 518
doğurganlık, Neolitik'te takıntı 195
dokuma 207, 241, 276, 296, 339, 375: teknolojisi 216
dokuma tezgâhları 221, 245, 343, 382, 386, 420, 539
dolmenler 235, 241, 311, 312, 349, 424, 444, 568: Menorca 422; Korsika 423
Dolomitler 114
domuz 131, 161, 166, *176*, 177, 185, 189, 201, 309, 330: Afrika'da Levanten 206, 207; İtalya 428; kemiği, yontulmuş 227; Kıbrıs 342; Lampedusa 212; Levant 452; Kuzey Afrika 568; Ürdün 363; yabani 175; yağı 57;
donanma: çatışmaları 406, 529; kuvvetleri 547; küçük filolar 514, 584; savaşları 559, 560. *Ayrıca bkz.* gemiler, savaş
Dor 445, 447, 451, 467
Dordogne 105
dökme kapları 381. *Ayrıca bkz.* şişecik; testicikler; testiler
döküm 236, 335, 337
Dört Diyarın Kralı 285
Dugi 108
Durrell, Lawrence 55, 56
Dursunlu *85*, 94
duvar resimleri 165, 174–75, 283, 357: Akrotiri 373, 374, 378, *xxx*; Avaris 388; Çatalhöyük 174, *xv*; Ege 377; Girit 369, 388; Mısır'da Ege üslubu 403; Suriye 363; tekstil ürünleri 377; Tuleilat Ghassul 241, 245, *xviii*
duvar ressamları 551
duvar ustaları 526
duvarlar/surlar *169*, 317, 318; burçlu 431; taş 315. *Ayrıca bkz.* tahkimat
dünya sistemleri 283, 441, 515: Yakın Doğu 337; yaklaşımı 24–25
düven 279, *279*

E

Eanna tapınağı (Uruk) 275
Ebesus *508*, 567, 582
Ebla *259*, 294–96, 301–4, 315, 336–38, *347*, 349, 355, 365, 367, 472, 598, 600, 601, *xxv*: kalay 337; kil tabletler *31*; kireçtaşı kakma *295*; krallar 323;
Ebro Nehri 58, 195, 230, 331, 481, 527
Ebu Havvam *347*, 411
Ebu Hureyre *111*, 136, *151*, 161
Ebu Simbel *508*, *509*, 554, 576
Edera Mağarası 191
Edom 453, 507, 510
Ege 57, 73–78, 121–23, 127, 132, 146, 181, 188, 215, 217, 223, *259*, 306, 310–16, 333, 352, 372, 407, 412, 442, 502, 512, 596: adaları 212, 214, 227, 370; ağaç örtüsü 157; altın madenleri 551; amforaları 517; boncukları 118; boyalı çömlekler 382, 413, 443, 469, 476, 477, 478, 481; büyük ölçekli nakliyat 550; coğrafyası 65; çömlekleri 216, 235, 402, 431, 458, 489, 490, 500, 517, 548; Denizi 90, 93, 102; deniz seviyesi *129*; denizcilik 155, 183; denizden araştırma 154; deniz ticareti 322; doğu etkisi 520; Erken Tunç Çağı 304, 305, 320; Geç Neolitik 224; geniş ağızlı mermer bardaklar 236, 238; gemileri 465, 569; gümüş 353, 376, 381, 582; güney

600; haraç 323; haşhaş çiçekleri 223; heykelcikler 228; ihracat 32, 472; jeolojisi 64; kadırga 560; kalay 337; kalyonlar 465, 514; kent-devletler 540–41, 543–45, 555, 561; Kıbrıs işi çömlekler 368; kılıç 576; kıyı şeridi 335; kireçtaşı yaylalar 67; köylerin parçalanması 306; kuleler 551; Levant'ta görülen özellikler 363; limanları 357; mabetleri 531; mağara yerleşimleri 309; malları 561; metinler 536; metaller 305, 336, *336*, 561; MIS 3 103; mühür taşı 474; mühürleri 336; Neandertellerin çöküşü 116; Neolitik 224; Neolitik 203; nüfus 507, 553; nüfus büyümesi 538; nüfus hareketleri 523; obsidyen 232; paralı askerler 554; sanduka mezarlar 235; saray elitleri 462; seçkinlerin konutları 541; siyasal çöküş 459; Son Neolitik 234; standart ölçümler 477; şehirlerin büyümesi 539; tarzı duvar resimleri, Mısır 403; tarzı gemiler 360; tekne imgeleri 327; toplumsal etkileşim 235; Tunç Çağı 16, 537; ticaret 339, 410, 411; ve Tiren 502; tüccarlar 402, 555; uzak yerlere ticaret 532; yanardağlar 68; yazıtları 31; zeytinyağı 310
eğirme 310
egzotik 145: çömlekler 342; mallar 243, 329, 567; meyveler 244
Ein Gedi *205*, 242, 243, 247, *xx*
ekim, sel suyu 165, 196
ekinler 164, 166, 173, 194, 200: aşırı üretim 264; Beersheba 243; Ege 413; Kuzey Afrika'ya yayılması 210; Mağrib, yokluğu 205; nakliyesi 279; Neolitik 215
eklojit (mavi şist) 230
ekmek 276: fırınları 170, 526; kalıpları 272, 283, 287
ekoloji 42, 71, 122, 262, 595
ekonomiler/ekonomi(k): adaletsizlikler 416, 441, 470, 515; ağlar 306; bölgelerarası 283; büyük ölçekli 172, 276; büyüme 579; dönüşümler 160, 279; güvenlik 359; saraya dayalı 295, 296; sermayeye dayalı 323, 375; ticari 491; üretim 167; yaşam 315; yeniden örgütlenme 282
Ekron *447*, 452, *509*, 510
Ekwesh 462
El Argar 419, 420
el baltaları 84, *84*, 92, 93, 98
el baskıları 228
El Castillo Mağarası *110*, 113
El Malagón *258*, 317
El-Kiffen *258*, 267
el-Lisht 359
el-Mekta *150*, 199
Elba 127, 155, 212, 504, 527: demir 512, 546, 550; obsidyen 232
elektrum 248, *xix*: para birimi 556
Elephantine *258*, 302, 360
Elgin mermerleri 18
Elissa 490, 580
elit(ler) 264, 280, 333, 349, 358, 603–4: cenazeler 577; Demir Çağı 463, 519, 521, 523, 530, 534; Ege 338; erkek denizciler 329; evler, Ege 541; gömüler 291; hayat tarzları 517, 558; hayat tarzları, son bulması 411; iktidar paylaşımı 541–43; intihar 580; kadınlar 370, 541–42; kentli 542, 570; kültür 276–78; metinlerde geçen elitler arası evlilik 295; Mısır 268; rekabetçi 410; sahil 388; toprak sahibi 245; yükselişi 503–4; Yunan 558
Elymi dili 519
emniyetsizlik 315, 417, 461, 515
Empedokles, Akragas'lı 26
emporia 552, 553, 557
Emporion *508*, 563, 566
En Besor *259*, 287
Endonezya 94, 101
Endülüs 93, 574: sahili 194, 526, 527
enfeksiyon 159
Enkomi *347*, 407–9, 415, *447*, 449, 450, 462, 478, 523
Eolie adaları 68, 212, 417, 429, 430, 443, 533
Epée de Roland *258*, 312, *313*
Ephesos 77, *347*, 411, *509*, 556, 531, 557
Ephyra 443
Epigravettian 123
Epipaleolitik 131, 136
Eretria *509*, 520, 522
Eridu *204*, 239
Eriha 27, *151*, 164, *164*, 168, 177, *205*, 241, *347*, 363, *xii*
eritme 218, 236, 238, 246, 299, 304–5, 335, 420, 451, 476–77, 512
eritme kapları 493, 525
Eritrea 285
erkeklik, kutlamaları 306
erken modern insanlar *97*, 108, 595, 596: yayılmaları *110–11*, 594
Erken Taş Çağı 91, 100
Ermenistan 222
erozyon 71, 263, 421
Erzgebirge 70
Es Coll de Cala Morell *346*, *422*
Es Tudons *446*
Esarhaddon 507, 511
escargotières 210, *211*
Eski Ahit 295, 452, 486, 499, 535, 536
Eski Krallık Mısır'ı 272, 287, 359, 378, 396, 499: anıtlar 303; anıt mezarlar *274*; çömlekler 277; çözülme 349; metinler 291; taş kaplar 381, 382; tekneler 373
Este *508*, 562
eşekler 130, 289, 297, 326, 327, 343, 355, 377, 444, 473: bozkır 104, 326; heykelcikler 289, *289*; İtalya 479; kentsel 362; kervanlar 361, 367, 464; yolu 550; yabani 99, *99*, 130, 197, 289
esirler 279, *287*, 360, 361, 549. *Ayrıca bkz.* köleler
eşitlikçi toplumlar 226, 242, 260
eşitsizlik 264, 277, 319, 323
et 99, 161–62, 168, 174, 180, 184, 273, 309: İtalya 428; koruma, pişirme 219; taşta kaynatma125
Étang de Berre *258*, 307
Eteocypriot 50
Etiyopya 69
Etna 88, 342, 529
etnik: temizlik 50; ayrımlar 547; öz bilinç 532–34
etnografik paralellikler 203–4
etoburlar 93, 151
Etrurya 26, 28, 31, 33, 68–69, 478–80, 482, 492–93, 503–4, 512, 514, 517, 524, 534, 566, 580, 598: amforalar 516; anıt mezarlar 48, 544; *bucchero* çömlekleri 546, *xlv*; çömlek yazıtları 542; deniz ticareti 546; dil 519; elit kadınlar 541–42; gemiler 550; halkı 532, 607; ithal edilen çömlekler 548; kremasyonlar 520; metal kap kacak 577; metal ticareti 527, 562, 567; metinler 553; nesil 543; para birimleri 556; rıhtımlar 553; şehirlerin büyümesi 539; tanrılar 540; tapınaklar 558; tüccarlar 564; üzümler 515
Euboea 78, 79, *153*, 460, 500; 512, 515, 520, 550: denizciler 524
Euripos Boğazı 321, 487, 550
Europa 503
ev faresi 136, 178, 402, 494–95, *495*, 574. *Ayrıca bkz.* fare
Evans, Sir Arthur 28, 352
evcilleştirme 160, 184, 186, 193–94, 196, 198, 221: dışarılıklı evcil türler 185; Mısır 206
evler: ahşap 219; boyalı 235; Çatalhöyük *174*; dairesel 342; dal-örgü 192, 304; İberya 526; kerpiç 220, 271; Kıbrıs 216; Levant 362; maketleri *225*; megaron 234; Natufian 164, 167; Neolitik *189*, 223, 225; Tremiti adaları 212; Ugarit 32; yeraltı 216, 241; yuvarlak *176*, 178
evrimci antropoloji 242
Evros Nehri 188
Ezekiel 536

F

Fabris, Pietro *64*
fareler 70, *176*, 183, 567: ev 136, 178, 402, 494–95, *495*, 574; kakırcalar 330; Kıbrıs 150; orman 330, 495
fareler, siyah 213
farklılaşma 264
Fas 38, 39, 55, 78, 100, 104, 107, 123, 135, 155, 201, 209–10, 267, 334, 517, 527, 573, 574: Atlantik 263
Fayum 206, 207, 384, 456: depolama çukurları *207*
Feinan 246, 453
felsefe 536, 545
Fenike 449, 450, 484, 583: Afrika çevresinde keşif seferleri 554; ağı 546; alfabesi 518; amforalar 516, 517; bölgesi 551; çömlekler 489; demografi 580; denizcileri 494; dil 519; Etrüsk sahilinde 553; faaliyetleri 547; Fransa'ya ihracat 564; gemiler 515; halkı 20, 50, 266–67, 301, 319, 343, 485, 487, 512, 514, 530, 533–34, 556, 567; İberya'nın benzerliği 526; ileri karakolları 573; kapalı yerleşimleri 500, 522, 525, 527–29, 566, 569; Kuzey Afrika 38; levhalar, Afrika'da 568; limanlar 459; nekropol 488; şehirler 470, 582; tanrıçalar 244; topluluklar 542; tüccarları 419, 481, 555, 574; yayılma 511
fermantasyon 221, 272, 276, 333, 310, 416, 515. *Ayrıca bkz.* alkol; bira; bal likörü; şarap
fındık 157, 219–20
Fırat Nehri 59, 132, 136, 161, 165, 170, 177, 283, 284, 294, 295, 349, 365, 395, 406
fırınlar 526: ekmek 170; Fransa 221; İtalya 221; toprak 218, 219, 220
Fiavé *346*, 426
Fikirtepe evresi 188
Filicudi 212, 417
Filistin 461, 462, 463, 470: siyasal oluşumları 499; şehirler 452
Filitosa *346*, 423, *446*, 480
filler 70, 92, 104, 151, 157, 387: fildişi 267, 365, 390, 391, 401, 403, 409, 414; fosil 26; imgeleri 197; İtalya 93. *Ayrıca bkz.* cüce filler
Finley, Moses 19
firagana 62
firavun inciri 290
firavunlar 41, 68, 78, 205, 261, 269, 272, 275, 278, 291, 323, 349, 359, 362, 365, 386, 397, 403, 406–7, 452, 454, 456–57, 461, 471, 498, 604: hediyeler 338; saygınlık 553–54
firuze 68, 248, 282, 286, 336, 385, 391: madenler 407; Siniatik 360
Fischer, Joschka 51
fitolitler 36
Fizan 100, 198, 265
Flinders Petrie, William Matthew 286
Floransa 217
Flores 85,94, 95
foklar (hayvan) 183, 209, *209*: imgeleri 126, 556
Fontbouisse 307, 316, 331
Forcalquier-La Fare *258*, *334*
Formentera 78, 331, 422, 481
Forum Boarium (Roma) 427
Forum Romaum (Roma) 479
Franchthi Mağarası *111*, 119, 131, 135, *151*, 152–53, 159, 181–82, 187–89, *204*, 230
Franco, Francisco 29
Fransa 58, 75, 105–6, 116, 119, 121–23, 127, 180, 187, 194–95, 230–31, 233, 259, 306, 310, 316, 331, 415, 481, 483, 495, 550, 572, 581: Akdeniz 192, 422; alçak ovalar 64; anıt mezarlar 311; bakır 69; baltalar *231*; batı 492; gemi enkazları 546–48; geniş ağızlı bardak ağı 333–34; gömüler 417; güney 480, 504, 562–65; imparatorluk 28; kâseler 217; kireçtaşı yaylalar 67; kıyı trafiği 566; köleler 576; köylerin parçalanması 306; kurşun tablet 562; kuzey kutbuna özgü fauna 104; mağara sanatı 114; Magdalenian 123; metaller 237, 305, Orta Neolitik 224; MIS 3 103; Neandertaller 102; Neolitik 203; obsidyen 232; *oppida* 566; Riviera 308; şarap 576; şiddete bağlı ölüm 179; sıçrama 201; sualtı arkeolojisi 35; Üst Paleolitik 39; yalıtılma 423, 599; zıpkın 135
Fratessina *446*, 478, 504, 562, 598
Freud, Sigmund 23
Frigya 520, 532, 577: siyasal oluşumları 537

Friuli 425, 477
Friuli-Ljubljana açıklığı 58
Fuente Álamo *346*, 419
Fumane. *Bkz.* Grotta di Fumane
fundalık 104, 157, 262, 266
Funtana *446*, 476, 493

G

Gaban kaya sığınağı *204*, 227
Gabès Körfezi 73, 122, 268, 569, 573
Gadir 515, 525, 527, 538, 546, 548, 573–75, 582. *Ayrıca bkz.* Cadiz
galenit 173
Galiçya 334, 490
Galite adaları 213
Galler 64
Galya: Roma öncesi 442; ticareti 564
Garamantes 572
Garda Gölü 477
Gargano 79, 229, 230
Garonne Nehri 58, 195, 223, 224
Garrigues 306–8, 316
Gatas *346*, 419
Gath *447*, 452
Gaudo kültürü *258*, 335, 428, 512
Gavdos 410
Gazel *192*
Gazze 46, 74, 384, 387, *447*, 510, 523
Gebal. *Bkz.* Byblos
Geç Neolitik 241
Geç Pastoral evre 266
Geç Taş Çağı 112
geçicilik, kavramı 18
Gediz Nehri 412
Gela *508*, 546
gelgit, eksikliği 73
Gelibolu 50
Gelidonya Burnu 34, *72*, *389*, *447*, 465, 468, 476: gemi batığı 546
Gelidonya. *Bkz.* Cape Gelidonya
gelincikler 567
gemi başı süsleri 493
gemi enkazları (batıklar) 17–18, 29, 34–35, 46, 75, 281, 327, 374, 378, 394, 399–402, 409, 444, 465–66, 481, 495, 546, 579: Fransa 548, 564; İberya 483–84
gemi omurgası 374, 399
gemi(ler) 290, 328, 338, 343, 394, 456: Atina işi 15; Byblos 301, 450, 505; Ege 416; Fenike işi 515; gemi enkazları; imgeleri 303, 353, 354, *357*, 362, 373–74, 432, 461, 464, 490, 572, *xxx*; kalyonlar; kanolar; kereste, İberya 484; Kıbrıs 489; Kuzey Afrika 569; Levanten 357, 406, 447; Mısır 300, 301, 402; savaş 514, 550, 559–60, 584, 607, 609. *Ayrıca bkz.* denizcilik; sembolizmi 329; tekneler; teknoloji 327, 477; yapımı 35, 464–65, 527; yelkenli 300, 301, 373, 393, 422, 442, 493, 537, 548, 597, 602
Genç Dryas *129*, 146–47, 154–56, 158–59, 161, 163, 199, 330
genetik 70, 96, 97, 105, 186, 195: analizleri 219; araştırmalar 198; değişim 162; mutasyon 109; zeytinlerin 310
geniş ağızlı bardak ağı *258*, 333–35, 350, 417, 492, 528, 566, 604
geniş ağızlı bardaklar *334*, 563: mermer 236, 238
gergedan 104, 157
gernik buğdayı 160, *161*
Gesher Benot Ya'aqov *85*, 86, 92
geyik 65, 70, 91, 94–95, 105, 128, 131, 136, 151, 157, 161, 174, 177, 179, 181–83, 215, 247, 567: avlanma 178; dişleri 118; imgeleri 221, 228; İtalya 93; Kıbrıs 216, 382; tükenme 127
geyik boynuzu eşyalar 105: kazmalar 230
Gezer *447*, 452
Ggantija tapınağı *258*, 341
Ghab çöküntüsü 77, 387
Gılgameş 278, 285, 511
Giali 68
Giglio 192, 212, 546
Gilat *205*, 242, 243, *xxi*: keçisi 244
Gilgal *151*, 164
Gioura 182, *182*, 212
Giovinazzo dolmeni *347*, 444
girdaplar 74
Girit/Giritliler 28, 35, 50, 64, 70, 78, 96, 120–21, 127, 156, 183, 188, 196, 234, 307, 309, 320, 323–24, 335, 352, 358, 366, 368, 369, 370, 372–74, 381, 462, 487, 494–95, 502, 543, 572, 602, *i*, *ii*: adaklık metal işleri 517; Afrika 570; ağaçlar 157; altın 337; araba maketi 416; başkaları üzerindeki etkisi 371; bir sembol olarak tunç baltalar 363; demografi 416; deniz kabuğu mezbelelikleri 378; doğudan ithalat 354; duvar resimleri 388; kadehler 336; kır fareleri 150; limanlar 410; Mezolitik 182, 189; Minoa 16, 25, 29, 606; Mısır mamulleri 336, 374; mühürler 353, 373; Neolitik 216; rıhtımlar 472; saraylar 409, 432, 441; sarayların çöküşü 459; siyasal oluşumlar 381; tanrılar 531; tekerlekler 382; tekne imgeleri 327, *328*; tektoniği 65; üzengi-kulplu testiler 465; yazıtlar 518; zambak 388
giyim 117, 118, 221, 275, 322, 463: Afrika 570; desenli 306, 310; Ege 403; Kenan, imgeleri 377; Libyalı 457; resimlerde Levanten 357, 361; Yunan 545
giysi iğneleri 306, 473
Gize (Mısır) *259*, 272, 304
Glykys Limin (Epirus) *347*, *442*, 443
gnays 338
gnocchi 426
Goethe, Johann Wolfang von 56
Golan Tepeleri 241, 244, 311, 364
Golyat 559
Gordion *509*, 520
Gorham'ın Mağarası *84*, 106, *110*, 127, *150*, 182, *508*, 531
Gozo 78, 235, 340–42, 343, 430, 475:; kır fareleri 150; obsidyen 351
Göbekli Tepe *151*, 163, *163*, 177, *259*
göç(ler): Ege 469; balık 73; hikâyeleri 533; kitlesel 452; ton balığı 182
göçebelik 205, 266, 464
Gökkuşağı Yılanı mitleri 179
Göksu Nehri 459
göletler 206
göller 42, 83, 89, 157, 198, 205, 219, 348: köyler 310, 477; Mısır 207; silindirik numuneler 372; Tunus 210; yerleşimleri 426
Göllü Dağ *151*, 173, 174
Göltepe 304
gömü(ler) 99, 105, 120, 124, 145, *145*, 147, 181–82, 268, 299, 317, 335, 351, 504: âdetler, Kartaca 581; Afrika 206; anıtlar 270, 275; cinsiyet ayrımı 420; çocuklar 207; Cueva de los Murciélagos *222*; Cueva Sagrada 31 1; deniz kabuğu süsleme 131; elit 291; eşek 289; Eski Krallık 349; Etrurya 493; Fransa 312; geniş ağızlı bardak 333; Girit 409; İberya 222, *222*; insan 165, 167, 177, 247; İtalya 425, 428, 540; Kıbrıs 343; kraliyet 281, 498; kurgan (taş yığını) 430; kurucu 179; kuzey Akdeniz 305; Levant 241, 362; Los Millares 318; madenciler 323; mağaralar 248, 481, 498; Malta 235; mezar eşyaları 235; Mykenai 371; neo-megalitik, Fransa 417; Neolitik 223; öne çıkan 234; Palagruža 332; ritüeller 482; Sardinya 340, 424; Sicilya 474; tümsekler, İspanya 418; Ur 336. ; yüksek statülü kadınlar 297. *Ayrıca bkz.* anıt mezarlar; cenaze faaliyetleri; insan kalıntıları; mezarları; mezarlıklar
gömülü istifler *247*, 281, 333, 425, 441, 449, 473–74, 482–83, 493, 496, 504, 576
graffiti (duvar yazıları) 68, 308, 490, 576: İberya 484; gemi imgeleri 464
Granada 66, 316, 419
Grand Tour 26
Grands Causses 67, 306
granit: menhirler 340; kırmızı 68
granülleşme 278, 336, 551
Gravettian 118, 119, 123, 125: beden süslemeleri *119*
Gravina *509*, 538
Gravisca *508*, 553
griffin 376, 388: imgeleri 517
Grimaldi Mağarası. *Bkz.* Balzi Rossi Mağaraları
Grotta dei Cervi *204*, 221, *228*
Grotta del Clusantin *110*, 135
Grotta dell'Uzzo *150*, 179, 180, 182, 192: et ve yumuşakça tüketimi *193*
Grotta di Fumane *110*, 113, 113
Grotta d i Sant'Agostino *85*, 106
Grotta Paglicci *110*, 119, 125, 130
Grotta Patrizi *204*, 226
Grotta Romaelli *85*, 106, *111*, 127, 147
Grotta Scaloria *204*, 228, *228*
Grotta-Aplomata *308*
Grotte Cosquer. *Bkz.* Cosquer Mağarası
Grotte des Pigeons. *Bkz.* Taforalt Mağarası
Grotte Vaufrey *84*, 105
Grönland 42, *63*: buz silindirik kesitleri 372; buz tabakası *42*, 88
Guadalhorce deltası 527
Guadalquivir Nehri 78, 82, 194, 318–20, 339, 421, 481–82, *483*, 488, 520, 525, 527, 581, 602
Guadiana Nehri 318
Guanche halkı 574
Gubbio 192, 223
Guernica 49
Guilaine, Jean 24, 323
gulet 72
gümüş 69, 246, 280–81, 285, 296–97, 301, 305, 337–38, 354, 360, 385, 388, 441, 515, 556: aletler 321; Anadolu 367, 376; Attica 487; çıkarma 284; Ege 353, 376, 381, 411, 555, 582; İberya 418, 484, 551; İberya, değerinin düşmesi 537, 581; kakma 283; kaplar 485; kâseler 517; kaynaklar *69*; Kenan amforaları 405; Kıbrıs 343, 399; külçeler 304; Lavrio 370, 552, 609; Levanten 284; Mezopotamya 389; mücevherat 237, *237*; Mykenai 371; *shekel* 394; şişeler 482; Sur 509; testiler 574; ticaret, Gadir 525; Ugarit 394; Uluburun batığı 401; Wenamun 445
gümüş-altın alaşımı 248, 297
gümüş-kurşun işçiliği 485
güneş diski imgeleri 474
Güney Afrika 61, 62, 100
Güney America *63*
Güney Çin Denizi 61, *61*, 62
Güney Kutbu 88
Güneydoğu Asya adalar bölgesi 85, 94, 95
günlük (sığla yağı) 390
gürgen ağacı 157
güvercin, Ugarit 395

H

Habuba Kebira *258*, *259*, 283–84, *284*, 295
Hacılar *151*, 175, 238
Hal Saflieni 47, *47*, *258*, 340, *341*
Hala Sultan Tekke *347*, 408, 411, *447*, 450
halat 292, 401
Halep 294, 297, 365, 406, *447*, 487, *xxxi*. *Ayrıca bkz.* Yamhad
haliç 106, 188, 195
Halk en Menjel lagünü 211
Hallstatt 442: kompleksi 578; merkezleri 576
halüsinojenler 223, 310
Hama 241, *259*, 284, 297, *347*, 349
Hamilcar Barca 580
Hamilton, William *64*
Hammam *259*: yük arabası maketi *279*
Hammamet Körfezi 211
Hanahal *111*, *x*
hançerler 246, 247, 277, 306, 351, 363, 371, 480: altın 333; Anadolu 451; bakır 316, 351; çakmaktaşı 305, 316; demir 304; İberya 418, 483; imgeleri *306*, 308, 324; tunç 360
Hannibal 308
hapiru 469
haraç 287, 290, 323, 389, 398, 403–7, 420, 459, 468, 491, 511, 581, 584
"harap olmuş coğrafya" kuramı 71
Harappa şehirleri 284
hareketlilik 118, 120, 124, 132–33, 135, 147, 229, 264, 289, 376, 462–64, 492, 509, 523–24, 528, 573, 598–99, 603–4: avcı-

toplayıcı 596; kurumsallaşması 333
harita çıkarma 72–79
hasat *227*, 265, 266, 549
hasat aletleri *125*
hasır otu 222, *222*, 311
hasırlar 169: halfa 311; papirüs 200; saz 241, 247
hastalıklar 159, 160, 166, 376: hayvanlar 150; insanlar 261
haşhaş 222, 223, 230, 390
haşhaş çiçekleri 222, 223
Hathor 302, 354
Hatoula *151*, 155
Hatti 367, 387–88, 396, 398–99, 404–5, 407, 411, 454–55, 458, 468, 470–71. *Ayrıca bkz.* Hattuşa; Hititler
Hattuşa 367, 384, 391, 405, 411–12, *447*, 450, 455, 458, 461, 463–64, 466. *Ayrıca bkz.* Hatti; Hititler
Haua Fteah 38, *38*, *85*, 98, 101, 107, *111*, 112, 147, *151*, 199, *204*, 210, *259*, 268, *509*, 568
hava durumu 66, *66*, 72, 214. *Ayrıca bkz.* iklim
hava: arkeolojisi 33; fotoğraf çılığı 190, 224
havan/dibek 136, *145*, *xi*
havaneli/tokmak *145*, 183, *xi*
Hayfa Körfezi *286*, 411
hayvan dişi 118, 120, 248, 318, 323, 334, 360, 363, 410, 443, 459, 572: Fenike 487; fil 390, 391, 403, 409, 414; Girit 369; heykelcikler 241, 444; hipopotam 247, 335, 391, 474, *xxii*; İberya 421; kakma 517; Kıbrıs 399; kulplar 286, *287*; kupalar, Fas 267; Mısır 397; oyma 485, 500, 517, *viii*; Sur 509; taraklar 478; Ugarit 389, 393; Uluburun batığı 401;
hayvan(lar) 70: av 90; egzotik 572; evcil, Libya 507; evcilleştirilmiş 161, 166, 169, 177, *193*, 289; göçleri 83, 95, 145; gübresi 266; hayvancılık 198, 215, 220, 343; heykelcikleri 165; Holosen *176*; imgeleri *131*, 163, 197; totemleri 247; tükenmeleri 92, 595, 596; vahşi 194, 221; yağı 379, 549; zenginlik olarak 206. *Ayrıca bkz. tek tek tür isimleri.*
hayvanı şekillerde oyulmuş heykelcikler 118
Hazael 499
Hazar dağları 222, 337
Hazar Denizi 56, 58, 60, *61*, 63, 464
Hazor *259*, 297, *347*, 364, 369, 375, 406
Hecataeus *21*, 536
hecin devesi (tek hörgüçlü deve) 453, 464, 572
hediye 397, 403: alışverişi 398, 459, 602; verme 118, 324, 356, 399, 556
Heinrich olayları 90, 146
hekimler 397
Helenleşme 608
Heliopolis 40
hematit 246
hendekler 224, 226, 316, 318
Hengistbury Burnu 492
Hephaestus 529
Hera 532
Herakles 487
Heraklion 50
Herculaneum 26
Hergla *204*, 211, *211*
Herkül Sütunları 20. *Ayrıca bkz.* Melkart Sütunları
Herodotus 23, 24, 54, 268, 303, 536, 559, 568, 570, 574
Hesiod 518
Heuneberg *508*, 576
heykelcikler 32, 118–19, 128, 132, 219, 227, 237, 296, 333, 335, 343, 443, 450, 493: 'Ain Ghazal 168, *xiii*; at 327; Bono Ighinu 228, *228*; eşek 289, *289*; Fenike 531; haç biçimli 216, *216*, 342; hayvan 165; hayvan dişi 241, *viii*; insan, çeşitli 306; kadın 165, 172, 188, *189*, 190, 228, 341, *xxi*; keman şekilli 241, 243; Kıbrıs 216, *216*;"Kilia" tipi 238, *238;* Kiklad 48, *322*, 335; kurbağa benzeri 190; Kythera 16; Levanten 530; Malta 235; mermer 25, 48, 238, 322, 323; obsidyen 173; Phylakopi 467; Sardinya 217; şişman 340; tunç 26, *26*, 517; Uluburun 401, *xxxiv*. *Ayrıca bkz.* yontular; heykeller
heykeller: altın varak 278, *xxiv*; Mısır 554; Orta Krallık 384; taş 517, 545–46; Yunan, Mısır esinli 545. *Ayrıca bkz.* heykelcikler; yontu
Hırvatistan 46, 102, 105, 108, 116, 180: arktik fauna 104
Hicaz 59
Hierakonpolis *204*, 208, *258*, 270, 272
Hilazon Tachtit Mağarası *111*, 147, *147*
Himalayalar 63, 68
Hindistan *63*
Hindukuş 583
Hint Okyanusu 63, 87, 89
Hint-Avrupa dilleri 186, 519: konuşanlar 325, 326
hintdarısı 196
hipopotamsı tanrı 376
hippopotam 70, 83, 95, 104, 151, 154, 157, 175, 261: dişleri 247, 248, 335, 391, 401, 474
Hisarlık. *Bkz.* Troyaa
Hititler *346*, 367, 456: dil 393, 399; siyasal çöküş 458. *Ayrıca bkz.* Hatti; Hattuşa
hiyeroglif 354, 407
Hoca Çeşme *151*, 188
Holosen 41, 43, 89, 90, 104, 149, 155–56, 158–59, *164*, 171, 173, 177, 182, 199, 200, 209, 229, 330, 348, 580, 594, 599, 601, 610: çiftçilik 265; demografik büyüme 160; erken 178, 196; göller *158*; iklim 128, *129*; Levant 160–69; Sahra 326; sonu 263; "yiyecek bulmak için denizlerin karış karış taranması" 183;
Homeros 27, 278, 322, 335, 412, 518, 535. *Ayrıca bkz. İlyada*; *Odysseia*
homininler *97*: erken yayılma 83–87, 89, 91–116, 594. *Ayrıca bkz.* anatomik olarak modern insanlar; erken modern insanlar
Homo antecessor 93
Homo erectus 83
Homo ergaster 83, 86, 93
Homo habilis 83
Homo heidelbergensis 91, 92, *92*, 96, 98, 100
Homo sapiens 96, 113: Levant 160
hoplite 558, 559
Hoplitomeryx 91
Horden, Peregrine 19, 20, 21, 54, 57, 65, 264, 307, 537, 595
hortlak maskeleri 241
Horus 272
Horus Yolları *286*, 287, 289, 290, 374, 406, 604
höyük(ler) 164, 168, 188, 190, 356, 412, 536: Afrika 20; Teselya 220, 225, 234; topluluklar, çöküşü 320
hububat 310: bir emtia olarak 281; depolama 240, 527; Ege'ye Afrika hububatı 571; fermantasyon 222; imgeleri 556; kıtlığı 387; Mısır 555; silolar 207, 224, 428; ticaret kârları 552; ticareti 562; toplu nakliyat 548, 549; Ugarit 395. *Ayrıca bkz.* tahıllar *ve tek tek tür isimleri*
Hudson Körfezi 60, *61*
Huelva dağları 421, *446*, 482–83, *483*, 487–88, 492, 496, 500, *508*, 525, 538
Hula Gölü 145
Hula havzası 363
Humbaba 285
hurma 244
hurma ağacı 174, 244, 457
hurma yaprağı süsü 388
Hurri: dil 393; isimler 363, 450
huş ağacı 120, 121, 130
Huxley, Aldous 57
Hvar 46, 212, 213, 562
Hyblaea Sıradağları 229
Hyksos 383–86, *385*, 388, 452, 455–56, 471, 523, 535, 580, 595: kralları 604
hypogeum (yeraltı mezarı) 235, 312, 340–41, 342

I

Iberomaurusian avcı-toplayıcıları 39, 123, 132, 135, 197, 199: aletleri 128
Ibiza 78, 331, 422, 481, 567, 573: ticaret merkezi olarak 567
I Faraglioni *346*, 430, 431
ıhlamur 219
ılgın ağacı 124, 290, 421
Ilıpınar 188, 238
Incoronata 529
Ioannina Gölü *42*, *111*, 134
Ipogeo Manfredi 221
Irak 63, 238
Irniba 296
Ischia 115, 429, *512*, 513
Isernia la Pineta *85*, 93
Ishar-Damu 295
ısı artışları 130, 156. *Ayrıca bkz.* iklim
Isidore, Sevilla'lı 21
Isthmia 502
Istria 79, 122, 147, 180, 426: çiftçilik 191
Ithobaal 500
Ittireddu 476, 493

İ

İberya 55, 58, 69, 74, 77, 101, 124, 195, 237, 258, 306, 307, 316, 352, **422,** 480, 490, 492, 494, 548, 563: ağaç örtüsü 157; alkol 515–16; amforalar 516, 517; anıt mezarlar 311, 531; Argaric 596; Atlantik sahili 566; Aurignacian 114; avcı-toplayıcılar 122, 218; bağcılık 546; Bakır Çağı 310; çiftçilik 179; çömlekler 236, 308; *dehesa* ekolojileri 221; devekuşu yumurtası 267; dil 519; doğu etkisi 520; erken homininler 93, 116; eşitsizlik 418; Fenike kapalı yerleşimleri 525–26; geniş ağızlı bardaklar 334; gümüş 537, 551, 581; güney 600; haraç 323; haşhaş çiçekleri 222; hayvan dişi 267; ithalat 481, 483, 484; kalay 415; kaya sanatı 315; kuzey kutbuna özgü fauna 104; Magdalenian 123; Meseta 63, 326; metal çıkarma 238; metal kullanımı 305; metaller 421, 482, 483, 574; MIS 3 103; Neandertaller 102; Neolitik 39, 183; ok yaralanmaları 315; para birimleri 556; sahili 106, 194, 573; şarap 566; şehirler 524; silahlar 418; sıçrama 201; sığınaklar 121; süslemeler 229; tektoniği 82; toplulukları 566; yalıtımı 419, 515, 601; yarımada 57; yazılar 519; zıpkınlar 135, 184
İbrahim Nehri 301
iç evlilikler 186, 219, 226, 375, 512, 542, 570: metinlerde geçen 295
içme: âdetler 545; boynuzlar 243, 247; kadehler 294; kaplar 278, 333, *334*, 335, 343, 351, 411, 416, 431, 500, 517, 520, 539, 547, 564; kupalar 227, 443; olaylar 482; törenleri 336, 390
iğ 219, 243
iğneler 173, 306, 336, *337*, 473
iğneli istiridye (*Spondylus gaederopus*) 230
ihracata yönelik üretim 407, 416, 488, 510, 516, 523, 539, 547, 549, 551, 564, 579: Ibiza 567; Kıbrıs 408;
ihtiyarlar heyeti 226, 242, 276
İkinci Dünya Savaşı 33, 190, 224
iklim 56–57, 61, 88–89, 113, 120, 129–30, 146, 156–58, 202, 348, 506, 600: Afrika 601; belirsiz 245; bölgeleri *61*; bozulma 196; dalgalanmalar 90, 104; değişim 41–44, *42*, 100, 151, 265, 313–14; deniz iklimi 102; Levant 263; rekonstrüksiyonu 154; iktidar 270, 271, 306, 314, 323, 329, 352, 358. *Ayrıca bkz.* otorite; elit(ler); statü
iktisadi yeterlik (otarşi) 167, 397
ilaç 261
ilahiler 295
ilahlar. *Bkz.* tanrılar
ilerleme dalgası 186
İlyada 535
imparatorluklar 269, 404–15, *508–9*, 578, 606–7, *606*
incir 160, 220, 278, 363: Afrika 572; ağaçları 360; Libya 507; Uluburun batığı 401
İndüs Vadisi 262, 284, 290, 333, 336–37
Ineb-hedj. *Bkz.* Memphis
inek antilobu 199
inhümasyon (ölü gömme). *Bkz.* gömüler
insan kalıntıları 128, 132, 161, 178–80, 223, 226, 247, 260–61: diş 136; kafatası 127; kurbanlar 304; Malta 340; şiddete bağlı ölüm 124, 226. *Ayrıca bkz.* anıt mezarlar; cenaze faaliyetleri;

gömüler; mezarlar; mezarlıklar
ipek 378
İpiros 119, 443, 473
İran: platosu 583; çömlekler 33
Iria Burnu *447*, 465
İrlanda 483
İskandinavya 334
İskenderiye 38, 40, 57, *509*, 525, 553, 578
İskenderun Körfezi 75, 155, 177, 195, 240, 285, 301, 487
iskerlet 377, 378, 401, 484, 509, 538, 570
İskitler 326, 577
İskoçya 230
İslam 51: anıtları 39; imparatorlukları 62
İspanya *63*, 75, 96, 116, 127, 194, 219, 223, 227, 305, 311, 418, 420, 495, 546: 19. yüzyıl arkeolojisi 28; adaları 209; anıt mezarlar 311, 520; coğrafya 65; erken homininler 92; iklim 42; kadehler 416; koruma koşulları 29; mağaralar 92, 114; metaller 263, 305; savaş 49; şehirlerin büyümesi 538; su seviyesinde gerileme 263; turizm 45; ve Roma 578; yağış *66*; zeytinler 57
İspanyol mürdümük 378
ispermeçet balinaları 73, 459, 538: diş üzerine oyma 126
İsrail 46, 74, 99, 102, 105, 113, 219, 248, 287, 293, 297, 303, 365, 411, 445, 470, 485, 487, 500, 507, 510, 535: arkeolojisi 29; Asur saldırısı 534; balık 155; gemi enkazları 35; korunma koşulları 29; nehirler *81*; peygamberler 390, 484, 521; siyasal oluşumlar 488
istiflemek 414, 468
istiridye 181
istiridye kabukları 575
İşaya 484
İtalya 28–29, *37*, 57, *63*, 73, 75, 78, 91, 119, 155, 180, 187, 190, 195, 223, 226–27, 230–31, 305, 310, 351, 425, 477, 478–80, 500, 503–4, 512, 562: 19. yüzyıl arkeolojisi 28; alçak düzlükler 64; anıt mezarlar 234; ayin yerleri 221; baltalar *231*; boncuklar 118; çakmaktaşı hançerler 305; çevrili alanlar 538; coğrafya 63, 87; denizden yayılma 194; dil 518; doğu etkisi 520; elyapımı çömlekler 464; Epigravettian 123; erken homininler 93; Geç Neolitik 234; geniş ağızlı bardaklar 334; güney 600; güneydoğu 416; *hoplite* donanımı 559; ihracat 484; karaciğer falı 518; kent-devletleri 556; köylerin parçalanması 306; kremasyon 474; kuzey kutbuna özgü fauna 104; kuzeydoğu 191; metaller 237, 305; miğferler 532; MIS 3 103; Monticchio Gölü silindirik numunesi 103; Neandertal 116, 102; Neolitik 104, 214, 224; obsidyen 184, 232; Pliyosen *85*; sahil yerleşimleri 106; Samnitler 561; sanduka mezarlar 235; şarap içme âdetleri 545; şehirler 522, 524, 552; şehirlerin büyümesi 538, 539; Serro d'Alto tarzı çömlekler *227*; sıçrama *192*; Son Neolitik 203; tektoniği 70; topuğu 156, 233; yağ ve şarap endüstrisi 546; yanardağlar 29, 65, 115; Yunan kimliğinin benimsenmesi 533; zeytinler 57, 515; zırh 473
İyonya 335: adaları 460, 474; İsyanı 584; kent-devletleri 556
İzmir 175, 238, 502
İznik Gölü 188
izotop analizi 36, 106

J

Jabbul ovası 297
jadeit 230
Jaén 318
Japon Denizi 61, *61*, 62
Japonya 112, 128, 152
Java 94
Jawa *151*, *169*, *259*, 293
jeoloji 63–71, 82, 83, 88
jeopolitik 51, 386: Mezopotamya 285
Johnson, Samuel 26
Juno. *Bkz.* Uni
Jüpiter (Roma tanrısı) 540

K

kabayonca 464
kabuklu yemişler 124–25, 179, 181, 210, 219, 247, 428
kabuklular 180, 209, 221
kadehler 294, 336, 416: İspanya 420
Kadeş 31, *447*, 454, 456, 458
kadınlar: dokumacı olarak 375; elit 541–42; iktidar 445–48; imgeleri *189*, 276, *341*, 393
kadırgalar 560, 584
Kaf Taht el-Ghar *150*, 201
kafa avcılığı 179
kafa derisi yüzme 179
kafatasları: alçı 168, *168*, 169; *Homo heidelbergensis 92*; insan 165, 177; maskeler 199; üzerinde oynamalar 172
Kafkaslar 63, 85, 125, 222, 304, 326, 327, 337, 507
Kafkasya: metal işçileri 451; çömlekler 333
Kahire 57, 83, 206, 445
kakırcalar 330. *Ayrıca bkz.* fare
Kalamakia 85, 105
Kalavasos *347*, 408
kalay 70, 305, 336–37, 367, 389, 451, 515, 574: -bakır tunçlar 281; -tunç 337, 362, 382, 415, 441, 482; Avrupa 415, 442; Cornish 492; doğu 576; Ege 41 1; İberya 418, 482; İtalya 479; kaynaklar *69*; külçe 401; Mısır 397; orta Asya 366, 377; Ugarit 394; Uluburun batığı 401
kale 321: Avaris 383, 386
Kaletepe *85*, 94, *151*, 173
kalıp 236, 246, 336, 441, 493: bakır *299*, 393; ekmek 272, 283, 287; metal 430
kalkanlar 462, 496, 558: imgeleri 450
Kalkolitik 175
kalyonlar 465, 514, 560, 581
Kamares boyalı çömlekleri 369
Kamid el-Loz. *Bkz.* Kumidi
Kamose 384, 386
kamp yeri 206
kamplar 180
kan grubu imzaları 195
Kanakia 610
kanal sistemi 554, 575
kanallar 540
Kanarya Adaları 56, 334, 574
kanca 182
Kandinsky, Wassily 80
Kaneş 367, 373, 375, 389, 394
kanolar 178–79, 182, 191, 290, 327, 328–29, 350, 374, 465, 477, 495, 597: imgeleri 327, *328*, 329, 417; Neolitik 328; (kütükten) oyulmuş 198, 214–15, *214*, 217, 219
Kanuni Sultan Süleyman 37
kanunlar 536, 544: yasadışı antika ticaretine karşı 48
kapanlar 117, 136
kapari, Uluburun batığı 401
kaplumbağa(lar) 106, *107*, 117, 147: kabuğundan lir 401. *Ayrıca bkz.* dev kaplumbağalar
Kaptara 366. *Ayrıca bkz.* Keftiu
kâr 413, 484, 511, 523, 552, 602, 603: hububat ticaretinden 562
kara kehribar 318
kara köprüleri 39, 58, 70, 90–91, 94–95, *336*
kara salyangozları 131, 152, 179, 199, 210
karaağaç 120
Karaburun Yarımadası 321
karaca(lar) 83, 101, 104, 121, 124, 130, 136, 145, 157, 161, 163, 169–71, 199, 247, 268, 378: imgeleri *289*; kemik orak 145, *x*
karaciğer falı 518
Karadeniz 55, 58, 60, *61*, 63, 73, 102, 113, 121, 159, 188, 222, 236, 306, 325–26, 335, 337, 412, 431–32, 442, 464, 575–77: geniş ağızlı mermer bardaklar 238; savaş baltaları 321
Karayipler 61, *61*, 62, 78, 204
karbonlama 451
kargılar 219, 462: bakır 418; imgeleri 450
Karkamış 379, 406, *446*, *447*, 459, 471
Karnab madeni 377
Karnak 405, 446, 545
Karolenjler 51
Karpass Yarımadası 178
Karpat(lar): havzası 325; toplulukları 432; bakır 442; dağlar 69, 231
karşılıklılık 168
Kartaca 39, 211, 383, *446*, 489–90, 494, 500, 505, *508*, 515–17, 520–25, 528, 533, 538, 542–43, 547, 552, 559, 564, 567, 569–73, 578, 580–82, 584, 598, 606–8, 610: demir işçiliği 571; elit kadınlar 542; Etrüsk sahilinde 553; gemiler 550; gömü âdetleri 581; imparatorluğu *606*; kadırgaları 560; orduları 567; para birimi 556; savaş arabaları 571; sikkeleri 574; kartallar 147
kartuşlar 287, 296
Karya 584: paralı askerleri 554
kasaplık 99, 106, 149
kâseler 484, 517: ahşap 219, 242; bakır 472; bazalt 242; Dalmaçya 332; eğri kenarlı 283, 284; el yapımı 463; ev biçimli 343; Fransa 217; kaideli 243; klorit 168; Korsika 217; Mısır 338; taş 248, 296, 301; tunç 472, 487; Uluburun batığı 401; yaldızlı gümüş *xlii*
Kaska grupları 458
Kastoria 219
Kastri 16, *259*, 322, *347*, 370
Katalanlar 51
Katalonya *30*, 105, 219, 223–24, 230, 331, 422, 481, 504, 562, 566, 572, 581: dolmenler 235; mezarlar 234
Katanda 107
kâtipler 393–94, 409, 510, 518: alfabetik 448; heceli 534; İberya 519; Yunan 566. *Ayrıca bkz.* yazı
katliam kurbanları 349
kavak 219
kaya mezarlar 42, 217, 340, *422*, 424, *xxxvii*
kaya sanatı 119, 157, 179, *315*, 324: Afrika 197, 198, 205, 571; Alpler 311; Atlas dağları 267; Bakır Çağı 308–9; Fransa *114*, *ix*; gelenek 227; gemi imgeleri 464; İberya 315; Levanten üslubu *227*; Mağrip 418; oymalar 131, *131*, 412; Sahra *197*; tekne imgeleri 329
kayın 378
kayıp balmumu tekniği 247, 493
kazan 517: şarap karıştırma 531
kazma sapları 219
kazmalar 230, 525
Kea *153*, 237, *237*, 371
Keats, John 87
Kebara Mağarası *85*, 102, *103*, 106, 147: alet tipleri 124
Kebibat *84*, 98
keçi 124, 130, 136, 161, 166, 169–73, 177, 187, 189, 190, 201, 206, 209, 220–21, 310, 330, 343: Afrika'da Levant keçileri 205, 207; avlama 133; büyük ölçekli sürüler 279, 293; Cyrenaica 268; evcilleştirilmiş 200; gütme 201, 223, 245, 268, 309; imgeleri *289*; İtalya 309, 428; Kıbrıs *176*, 342; Kuzey Afrika 266, 568; Lampedusa 212; Menorca 422; Rhafas Mağarası 210; sütü 162; Tremiti adaları 212; Tunus 210; Ürdün 363; yabani 152, 185; yünü 244; Zembra 213
keçi-antiloplar 83, 151, 330–31
kediler 177: kılıç dişli 92
Kefalonya 108
Keftiu 366, 403, 414: fasulye 378
Kehf el Hammar Mağarası *110*, 123
kehribar 318, 333, 338, 423, 431–32, 442, 481, 504: Baltık 401, 562; boncukları *463*, 482; İtalya 478, 512; Uluburun batığı 401
Kelt: fasulyesi 309; çiftçileri 578; Keltler 51
kemik: işçiliği, İtalya 512; kimyası 180; kutular 241; levhalar 351; mamuller 105, 109, *199*; oyun taşları 401; tığlar 117; zıpkınlar 135
kemiklikler 299
kemirgenler 123, 567: dev 70
Kenamun, mezarı 357, 396, 401
Kenan temrenleri 279

Kenanlılar 359, 403, 449, 485, 532, 581: amforalar *34*, 385, 405; eşek kurbanları 362; gelenekleri 452; giysileri, imgeler 377; isimleri 363; Mısır'da şarap tüccarları 387; testileri 379, 390, 393, 401, 402, 458; topluluklar 363
kendir 160: ipleri 125
kent-devletler 547, 549, 551–52, 556, 580, 583, 607: Ege 540–41, 543–45, 555, 561; Etrüsk 553, 564; İtalya 540; kimlikler 576; savaşı 559, 560 Yunan 582, 584; yükselişi 537, 538
kent/kentçilik 406, 522: bağlantılar *346–47*; ekonomileri 355; elit 542; Levant 363, 364; nüfus 280; saraylı 449; topluluklar 355, 356; toplumlar 206, 283, 594; yayılması 521–23
kentler: deniz kenarında filizlenen 303; Girit 370; Babil tarafından yıkılması 536, 537; Harappan 284; ilk 239; Levant 394, 521; sahil 290, 488, 491
kentleşme, modern 44
Kenyon, Kathleen 28
Keops. *Bkz.* Khufu
kepçe 219
Kephala *204*, 237, *237*
kereste 174, 175, 291, 301, 491
Kerkennah adaları 78, 213
Keros 322, *322*, 329: mermer heykelcikleri *48*
kerpiç 164, 190
kervanlar 287, 289, 361, 373, 379, 407, 454, 464: develer 510; eşek 367; kentler 365
keski 246: işareti 261
Kestel madeni *259*, 304, 337
keten 169, *169*, 221, 241, 247, 291–92, 310: bezi 160; Kıbrıs 399; kumaşlar 275; Mısır 261, 377, 499, 555; tekstil, geniş ölçekli üretim 410; tunik 311
Kfar Monash 299
Kfar Samir 151, 172
Khiam 163
Khirbet en-Nahas *447*, *453*
Khirbet Umbashi *259*, 293, *294*
Khirokitia 175, 178, *205*, 216
Khoisa çobanları 62
Khufu 288, *288*, 291, *xxiii*
Kıbrıs 28, 31, 46, 49–50, 74, 76, 78, 90, 95, 148–49, *148*, 152–53, 162, 171, 173, 183–84, 186–88, 248, 304, 342–43, 354, 360, 367–68, 396, 399, 405, 407–9, 431, 445, 450, 452, 477, 487, 490, 492, 494, 498, 511–12, 523, 534, 542, 554, 556, 583–84, 596, 604: amamuller, Uluburun batığı 401; anıt mezarlar 414, 519, 520; bakır 402; coğrafya 64, 65; çiftçilik 495; çömlekler 444; demir işleri 460; deniz geçişleri 154, 156; deniz ticareti 404; Ege işi boyalı çömlek 411; Fenike yazıtları 488; gelen mektup 398; gemi alımı 394; gemi enkazları 35; gemiler 489, 569; geyik eti 382; göçler 463; hayvanlar 70, *176*; heykelcikler 215–16, *216*; içe kapanma 343; ihracatı 450; koyunlar 382; Levant'ta görülen özellikler 363; liman şehirler 466; metaller 69, 377; Mısır'la bağlar 384; Neolitik 175, 178; okur-yazarlık 518; *pithos* 465; saldırılar 462; Sardinya üzerindeki etkisi 476; Sardinya'yla bağlar 465; testicikler 380, 390, 391; tüccarlar 468, 555; tüccarlar 488; Wenamun 449; yalıtılması 599; yazılar 375; Yunan kimliğini benimsemesi 533; yuvarlak evler *176*; yükselişi 470
Kıbrıs-Minoa yazısı 368, 393, 409
kılçıksız buğday 473
kılıçbalık 74, 219
kılıçlar 277, 283, 371, 480: **adaklık** 493; Argaric 481; Ege 576; İberya 418; **pala** 462–63, 472, 492; Sardinya 424
kınkanatlılar 43, 348
kır fareleri 150
Kırım 575
Kırmızı Skorba mamulleri 236
kıtlık 44, 67, 92, 124, 161, 264, 313, 348, 361: azade bölgeler 352
kıtlıklar 349
kızak 221
kızılcık sopasından oklar 219
Kızıldeniz 59, 60, *61*, 62–64, 68, 87, 112, 145, 163, 200–1, 205, 261, 285, 357, 453, 500, 554, 572, 575: deniz kabuğu boncuklar 206; deniz kabukları 169; saga 374; yolculuklar 390, 487
Kiklad (Adaları) 16, 28, 48, 108, 125, 152–53, 182, 213, 217, 234, 237, *237*, 320, 322–24, 331, 350, 370, 430, 431, 460, 467, 500, 518, 523, 531, 541, 552, 584, 600: ağları 307–8, *308*; deniz ticareti 335; gemiler 329; mermer heykelcikler 25, 48, *48*, 322–23, *322*, 335; tekne imgeleri 327, *328*; ticaret 339; volkanik patlamalar 29
Kikloplar 26
kil 68, 170: ağırlıklar 221; çömlekçilik 218; düşük değerli olması 380; ekmek kalıpları 272; kap kacak, ritüel 16; kemik kutular 241; menşei 243; Mısır 301; mühür baskıları 240; mühürler 239; sikkeler 168, 190, 239; sistrum imitasyonu 354; tabletler 31, *31*, 276, 397, 448; tabutlar 451; tekne maketleri 327, 338; topaklar 172; yük arabası maketi *279*
Kilikya(lı) 171, 188, 240, 241, 246, 405, 449, 458, 461, 470: çömlekleri 391; Kapıları 68, 304
"Kilia" tipi heykelcikler 238, *238*
Kilise Tepe *447*, 459
kimlik 534–35, 539, 557, 604, 607: kolektif 544
Kimmerler 577
kimyon 410
kireç harçlı sıva 168, 169, 170
kireçli topraklar 65
kireçtaşı 65, 157, 307, 426: coğrafya 63, 67, *103*; doğrama aletleri 83; plato 195, 306
kiremit 531
kirlenme 45
kişniş 360, 401
Kitab-ı Mukaddes 27, 452, 487, 498, 499, 510, 535, 559
Kition *347*, 408, *447*, 450, 467, 488, *509*, 511, 518, 525, 534
kitlesel üretim 269, 277
Kizzuwatna 405
Klasik dönem 20, 62, 87, 290, 309, 370, 442, 489, 490, 558, 608
Klasikler 25
Klimonas *151*, 175
Klithi *111*, 134, *134*
klorit kâseler 168
Knossos 16, 27, *151*, 188–89, 216, 221, 234, *259*, 321, 323, 335, *336*, 338, 353, 369–71, 384, 404, 409, 415–16, *447*, 460, 487, 503, *509*, 522, *ii*
koç (hayvan). *Bkz.* koyun
koç: başıyla vurma 362; gemilerle yerleştirme 514, 560
köknar 130
Kolaios, Samos'lu 551, 570
köleler 549, 564: bir meta olarak 281; Ege 561; Fransa 566, 576; Sahra 572
koloniler 521, 524
Kolonna *259*, 322
kolyeler: çini 351; imgeleri *306*
Kommos *347*, 410, *447*, 472, 477, 487, 495, *509*, 531
komodolar 94
Kongo 107
Konstantin I 24, 37
Konstantinopolis 105
kontrol bentleri 244, 245, 293
konuşma dili, farklılaşması 226
konvoylar 402
Konya ovası 174, 175, 189
Köpek Nehri 68, *iii*
köpekbalıkları 178
köpekgil 70, 127, 128, 183. *Ayrıca bkz.* köpekler; kurtlar; tilkiler
köpekler 133, 161, 175, *176*, 316, *316*, 330, 428
Korčula 180, 212
kordona alma 198, 226, 330
kore 546, *xliv*
Korfu 45, 108, 180, 190, 514, 529
Korint *447*, 465, 487, *509*, 512, 514, 517, 529, 547, 550, 582, 598: denizcileri 524; dışa kapalı yerleşimler 561; halkı 522, 529, 548; ithalat 532; kadırgaları 560; mabetleri 531, 532; miğfer 558; parfüm şişecikleri 546; surları 540; tapınakları 540
Korint Körfezi 64, 335, 351, 531, 532, 550
kornetler 243, 244
Korphi t'Aroniou *328*
korsanlık 466, 552, 607
Korsardinya 121, 126–28, 152, 155
Korsika 36, 46, 70, 73, 78, 107, 120–21, 155–56, 182, 187, 192–93, 233, 307, 310, 334, 423–25, 476, 495, 504, 550: bilezikleri 217; bir geçit olarak 480; Neolitik 216; obsidyen 232; Roma 151; sıçrama *192*; sığır 193; yalıtılması 566–67, 599
korunma koşulları 29
Kos 412
koşum takımı 432, 464
Kotor Körfezi 335
Kourion *347*, 408, *447*, *450*
kouros 545–46
koyun 136, 161, 166, 169–74, 187, 189–90, 194, 201, 206, 209, 220–21, 296, 310, 330: Afrika'da Levanten 205, 207; evcilleştirilmiş 200; gütme 201, 245, 268, 309; gütme, geniş ölçekli 279, 293; heykelcikler *243*, 244; Kıbrıs *176*, 342, 382; Kuzey Afrika 266, 568; Lampedusa 212; mağarada 223; Menorca 422; Rhafas Mağarası 210; süt 162; Tremiti adaları 212; Tunus 210; Ürdün 363; yabani 185; yün 244; kozalaklı ağaçlar 157
kozmetik kapları 302, 354
kozmik düzen 262, 277
kozmolojiler: doğu 518; kraliyet 333; Mısır 301
kömür 36, 120, 121
kömür balığı 127
Körfez Savaşı 48
körük 525
köyler: Chasséen 306; topluluklar 162–63; hendekler *32*, 192; Mısır 207; zayıflama 306; Fransa *32*, 224; avcı-toplayıcılar 204; İtalya 214; göl 310, 477; Levant 240; Mezopotamya 239; Neolitik 214, 219, *220*, 221, 234, 269, 313; Papua 203; İspanya 219; Ubaid 238; su altında kalmış 219
Krakatoa 372
krallar 272, 304, 358, 406: Akad 350, 366; Asur 484; Delphoi'de yabancı krallar 558; Ebla 295; Hyksos 604; Levanten 405; Mısır 386–88, 397; tüccarlarla iletişimleri 404; Yeni Asur 491, 507
Krallar 404, 405, 509
Krallar Kitabı 498
krallık 261, 262, 276, 520, 544: Ege 541; Mısır 52; Tunç Çağı 470
Krapina Mağarası *85*, 102
krateriler 411, 577
kremasyonlar 351, 500, 502, 533: Anadolu 460, mezarlıklar 234, 479; İspanya 520; İtalya 479, 512; ritüel 473, 474; urna 351, 526
Ksar Akil *111*, 113
Kudüs 244, *347*, 363, 398, *447*, 487, 498–99, 507, *509*, 510, 521, 534, 536, 551
kurban etme 231
kurban(lar) 483, 511: insan 533; suda 477
kuğular, uçamayan *71*
kulak patolojisi 171
Kulaksızlar 238
kuleler 423–25, 551: Tunç Çağı 50
kumaş 520: sanayii 31; mor 509, 584; Sur 509. *Ayrıca bkz.* boya; keten; yün
Kumidi *347*, 406
kumsallar 74, 91, 92: fosil 90
kumtaşı tabaklar 226
kunduzlar 135
kupalar 335, 444: Atina işi 548; boyalı 227, *227*; desenli 381; fildişi, Fas 267; kulplu 416; küpe 383; Nuzi işi pişmiş toprak 391; Rodos işi 512; Yunan üslubu, Fransa'da 566
kuraklaşma 29, 265, 270
kuraklık 88, 146, 163, 348, 350
kurşun 69, 237, 360: Fransa 562; İberya 482, 484; -içeriği zengin tunç 492; kaynakları *69*; külçe 546; tablet

kurtarma arkeolojisi 29, *32*
kurtlar 104, 133
Kurunta 458
kurutma 264
kuşatmalar 398, 486
Kush, krallığı 386
Kushmashusha 407
kuşlar 104, 106, 136, 182, 183: Aetokremnos 148; av 117; gagalar 131; ve gemi sembolizmi 474; imgeleri 504; su 124; tüketimi *193*; uçamayan 70, 126. *Ayrıca bkz. tek tek tür isimleri*
Kutsal Topraklar 49
kutsal yapılar: 476: Girit 353, 355; Yunanistan 558. *Ayrıca bkz.* tapınaklar
kutup tilkisi 104
kuvars 318
kuyu mezarlar. *Bkz.* mezarlar, kuyu
kuyular 166, *171*, 476: içine girilen 198; İtalya 428; kutsal 493
Kuzey Amerika *63*, 159
Kuzey Denizi 73
Kuzeybatı Pasifik, kanolar 329
kuzu 401, 525
Küçük Buz Çağı 41
küçük kızıl buğday 160, *161*
kül, volkanik *30*, 372, *372*
külçe 280, 281, 305, 338, 343, 360, 425, 494, 515, 523, 556: gümüş 337; imgeleri 449; külünk 477, *477*, 479; olası altın/elektrum 248, *xix*; Sicilya 529. *Ayrıca bkz.* öküz derisi külçeler
Küllüoba *259*, 321, 338
kült(ler): su *228*, 424; sunular 343; yerleşimler 243
Kültepe. *Bkz.* Kaneş
kültür: elit 276, 277, 278; dönüşümü 160; sembolik 219
külünk (biçimli) külçe 477, *477*, 479
küpler 247, 272, 278, 286: bira 287; boyalı 303; büyük miktarda nakliyata yönelik 303; depolama 309, 518; elyapımı 463; geniş 310; gömüler 301, 312; İspanya 420; Kenan 379, 390, 393, 401–2, 458; Levanten 287; parfüm 547; piriform 391; Sardinya 472; Sicilya 474; üzengi-kulplu 380, 391, 401, 458, 465, 490
kürek çekme 292
kürekler 108, 476
küresel: nüfus 123; ısınma 44, 50
küreselleşme 53
kürk 261
küyerelleşme 532
Kvarner Körfezi 122
Kynos *447*, *460*
Kyrenia 64
Kythera 15, 16, *17*, 18, *33*, 39, 68, 213, 322, 370, 487
Kythnos *153*, 182

L

L'Arbreda Mağarası *110*, 113
La Bastida *346*, 419
La Defensola *204*, 230
La Draga *30*, *204*, 219–21, *219*, *220*
La Galite 78
La Marmotta *204*, 214–15, 219, 220, 223, 228: (kütükten) oyulmuş kano *214*
La Mer Partagée 24
La Muntanya de Sal *204*, 230
La Papúa *346*, 421
La Pastora *346*, 418. *Ayrıca bkz.* Valencina de la Concepción
La Pijotilla *258*, 318, *319*
La Pileta *110*, 127
La Starza *346*, 428
La Tène 442
Labayu 407
Lachish 507, *509*
Lade adası *77*, 584
Lagar Velho *110*, 116
Lagozza çömlekleri 236
lagünler 73, 76–77, 87, 92, 147, 159, 187, 200, 203, 211, *211*, 219, 306–7, 428:; İtalya 478; sahil 263
lahit 485, 488
Laja Alta *446*, 496
Lallemantia bitkiler 337
Lampedusa 49, *49*, 78, 211, 212, 216
Lampione 78
Languedoc 64, 76, 194, 306, 504, 566
Lanzarote 265
lapis lacedaemonius 105
lapis lazuli 278, 282, 284, 288, 296–97, 321, *321*, 333, 336–38, 360, 385, 391, 397, 441
Lapithos *259*, 343
Larnaca 488
Las Pilas *258*, 317
Lascaux Mağarası *110*, 132
Latince 519
Latium 106
Latmian Körfezi 159
Lattara *508*, 566
Lattes. *Bkz.* Lattara
Laurasia *63*
Lavazzo Adası 307
Lavrio 69, *204*, 237, 370, *509*: gümüş 552, 609
Lear, Edward 45
Ledro 311
Lefkada 108, 335
Lefkandi *447*, 502, 504, *509*, 520
Lelantine ovası 522
Lentini *508*, 529
leopar 147, 174
Lepanto (İnebahtı) Savaşı 454
Lepcis *508*, 569, 581
Lerna *259*, *320*, 321, 351
Les Fleurs du Mal 18
Les Mémoires de la Méditerranée 23–24
Lesbos 78, 584
Leucate *150*, 187, *204*, 219
Levallois tekniği 98
Levant 20, 27, 31, 33, 55, 57–59, 68, 74, 75, 79, 89, 123, 132–33, 135, 146, 152, 170–73, 186, 196, 204, 208, 210, 216, 238–48, 292–300, 305, 312, 324, 338–39, 348, 350, 361–62, 396, 404–5, 449, 494, 580, 595, 600, 602–3: Afrika'da domuzlar 206; ağaç örtüsü 157; ahşap mamuller 92; amforalar 516; aracı olarak 375; bağlar 273, 379; bakır 69, 285, 453; Bakır Çağı 203, 289, 386; beslenme 146; bitkiler *161*; çömlekler 227, 236, 261; deniz geçişleri 154; deniz kabuğu süslemeler 118; deniz ticareti 511; denizle ilişkisi 300–4; deve yolu 554; dokuma tezgâhları 221; erken homininler 85–87, 89, 91, 93, 109, 111, 113, 115; erken insanlar 101, 594; esirler 286; evcil hayvanlar 207; evreler 203; gemiler 406, 498; Girit çömlekler 380; göller 121; gümüş 284; güney, yerleşimler 365; İberya'da kargı başları 418; iklim 263; kalay 337; Kıbrıs çömlekler 368; koridoru 294; koyun ve keçiler 205; kültür 363; kültürlerarası alışveriş 398; küpler 278, 287; limanlar 357, 484, 485; mega yerleşimler 323; mezar eşyaları 110; Mısır üzerinde üstünlük 448; MIS 3 103; Neandertaller 105; Neolitik 160–69, 178, 495; nüfus 52, 112, 507, 524; ormanlar 130; Orta Paleolitik 98; para birimi 556; sahil 303, 315, 470, 487; sanatta giyim kuşam *287*, 357, 361; savaş 387; savaş arabaları 383; sığınak olarak 121; silindir mühürler 336; siyasal çöküş 462; şarap ticareti 514; şehirler 521; şehirlerin Babil tarafından yıkımı 536, 537; tekne imgeleri 327; tekneler 374; tepelik bölgeler 307; terazi ağırlıkları 484, 502, 505; testicikler 380; ticaret 374; toplu tahıl nakliyatı 393; toplumlar 62, 362; tüccarlar 407, 468, 518; Üst Paleolitik 117; vassallar 455, 449; ve Mısır *259*, 270, *286*, 326, 451, 454, 488, 554; yağış 156; yarık vadi gölleri 77; yaylalar 130; yelkenli gemiler 493; Yunan çömlekleri 584; zanaatkârları 517; levha tektoniği 63–71, 82, 90
levhalar: Fenike 526, 568; tekerde yapılmış 484
Lévi-Strauss, Claude 20
libasyon kabı, boğa kafası 371
Libya(lı) 28, 39, 46, 66, 123, 198, 268, 404, 456, 457, 507, 554: ; çiftçiler 570; çobanlar 569; göller 157; isimler 498; ve Mısır 461, 568; Mısır sanatında *52*, 457; palet *289*; sığır gütme 205; siyaset 553; vadiler *158*
Lidya *508*, 537, 541, 545, 552, 556, 576, 583: Delphoi'de sunu 558
Ligurya 58, 65, 120–21, 193, 230, 234, 309, 566, 598: dili 519; gelenekleri 191; obsidyen 184; sahili 105, 119; yalıtılması 599
Likya 412, 459, 462, 518: deniz akıncıları 469
Lilybaion 581
limanlar 35, 217, 291, 357, *357*, 396, 447, 486: Atina 552; beton 579; dalgakıran 551; Girit 410; İtalya 553; Kartaca 490; kuru 203; Mısır 396, 553; Ugarit 393. *Ayrıca bkz.* demirleme noktaları; rıhtımlar
limanlar 357, 358, 552: Etrüsk 553; Fenike 459; Girit 472; Kıbrıs 466; Levant 484, 485; topluluklar 524. *Ayrıca bkz.* demirleme noktaları; rıhtımlar
Limantepe 321
Limni 132, 322
"Linearbandkeramik" yayılması 187
Lineer A 369
Lineer B 409, 410, 502
Linosa 78
Lipari 68, 78, 212, 214–15, 217, *218*, 230, 232, *232*, 236–37, 315, *346*, 428, 430, 475–76, 598
lir, Uluburun batığı 401
Lisan Gölü 121, 124, 146
Lixus *508*, 527, *572*, 574
Llanete de los Moros *446*, 481
Lombok 94
Lorca 311, 317, *346*, 419
Los Dogues *258*, *315*
Los Millares *258*, 312, 317–18, *317*, *319*, 321, 323, 324, *346*, 350, 419
lotus 388
Ludwig, Emil 38
Lukka. *Bkz.* Lycia
Luwi dil 393
Lyell, Charles 88
Lübnan 35, 37, 50, 63, 64, 68, 113, 145, 248, 285–87, 293, 301, 303, 363, 364, 404, 406, 447, 510: coğrafya 65; dağlar 120; savaş 49; sedir 360; ticaret 378
lüks mallar 380, 385, 415, 517

M

M'zora *258*, 267, *267*
Maadi 203, *205*, 208, 248, *259*, 289
mabetler 242–43, 247, 275, 297, 353, 355, 360, 450, 452, 502, 534, 557–58: Balear Adaları 493; Demir Çağı 530, 531; deniz 562; Efes 556; İberya 525; İtalya 553; Kartaca 522; Kıbrıs 408; Korint 522; Kythera 16; Levant 363; Motya 538; Sardinya 476; sığır 343; Yunanistan 555
Macaristan 187
Maccarese *258*, 327
macchia 62
Madeira 567
madenler/madencilik 223, 236, 281, 286, 299, 304, 305, 335, 337, 361, 579: altın, Ege 551; bakır 246, 316, 367–68, 488, 510; çakmaktaşı 230; Ege 336; Etrurya 480; firuze 407; İberya 421, 525; İspanya 420; İtalya 478, 504; Mısır 376; Neolitik 230; Sina 288; sülfür 429; topluluklar 318
Madonie dağları 120
Madriolo *446*, 477, *477*
mağara ayıları 106
mağara(lar) 90, 92, 96–97, 102, 127, 189, 193–94, 216, 219, 234, 241, 248, 330: Balear Adaları 29, 498; Ege 309; gömü 481; iklim değişimi 43; İspanya 29; İsrail 29; İtalya 105; Levant 245; resimli 35, 496; ritüel yeri olarak 212; sanatı 114, *114*, 118, 132, *ix*; Sardinya 424; törensel 228; Yahudiye tepeleri244; yerleşim 205, 267
Magdalenian 123, 126, 132, 135, 181
Mağrip 38–40, 57, 63, 65–66, 73, 96, 101, 107, 110, 112, 123, 132, 135, 147, 157, 184, 196–97, 199, 203, 208, 210, 212, 231–33, 260, 266–68, 334, 339, 418, 430, 495,

568, 570, 571, 573, 581, 601: çiftçilik 201, 205; geniş ağızlı bardaklar 334
Mahadu 393, 394, 395
Mahmatlar *259*, 304
Mainake. *Bkz.* Cerro del Villar
Makedonya 64, 66, 188, 223, 225, 426, 500, 502, 561, *606*
maketler: araba 416; binek deve 511; nehir teknesi 290; süt sağma 343; tahıl ambarı 502; tapınak 341; tarla sürme 343, *344*; tekne 207, 327, 338, 363, 472, 493; terazi kefesi 371; yük arabası 279, *279*
maki 316
Makriyalos *204*, 221, 225
Mala Gruda *259*, 316, 333, 335
Mala Palagruža 332
Malaga 74, 104, 106, 127. *Ayrıca bkz.* Malaka
Malaga Körfezi 526, 546
Malaka *508*, 546, 582. *Ayrıca bkz.* Malaga
Maleas Burnu 16
Maleas. *Bkz.* Maleas Burnu
Malia *259*, 323, 369
Mallorca 45, 64, 78, 83, 259, 330, 331, 481, 496, 567: geniş ağızlı bardaklar 334
Malta 28, 36, 78, 121, 211–12, 214, 230, 236, 258, 335, 340–43, 351, 409, 430, 431, 444, 465, 475, 531, 604: adaları 343, 572; anıt mezarlar 235; gömü kompleksi 46–47, *47*; hayvanlar, olağanüstü *71*; heykelcikler *341*; kutsal binalar 329; obsidyen 232; tapınaklar 41, *xxviii*; tekne imgeleri 327, *328*; yalıtılma 599
mamutlar 95, 104, 127: dişleri 118, 120
manda 157: imgeleri 197, *xxxii*
Manda dönemi 50
Mandra Antine *204*, *235*
Mani Yarımadası 105
Manika *259*, 321, 322, 550
Manş Denizi 492
mantar 179
Manus adası 154
Marakeş 66
Mari *258*, *259*, 295–96, *347*, 349, 365–66, 375, 377–79, 391, 393
markalar 239: çömlekler 430; kil 168, 190
Marmara Denizi 159, 181, 188, 194, 195, 432, 575–76
Maroni 50, *347*, 408
Maroulas *151*, 182
Marroquíes Bajos *258*, 318, *319*
Marsa Gawasis 357
Marsa Matruh *259*, 268, *347*, 403, 404, 411, *447*, 450, 457, 490, 572
Marsilya 35, 74, 121–22, 126, *508*, 525, 550, 563–64, 566–67, 595, 598
Marzobotto *508*, 540
Mas d'Azil *110*, 126
Mas d'Is *150*, 194
maskeler 197, 199, *199*: taş 169, *xiv*
Massalia. *Bkz.* Marsilya
Mataliai. *Bkz.* Marsilya
Matapan Burnu 73
matematik 536, 545
matorral 62, 104
Matvejevic, Predrag 19
Mauretania 157, 572
Mauretania Tingitana 573
Mauritania 266
mavna, kraliyet 288
maya 221
maymunlar 104, 378
medenileşme süreçleri 276–82
medeniyet 314
Medinet Habu 461, 462, 464
Mediterranean Breviary 19
MegaÇad Gölü 157, *158*, 198
mega yerleşimler 169–70, 173, 175, 186, 226, 238, 242, 318, 321, 323, 550, 598
Megafiran Gölü *158*
megalitik: binalar 340; anıt mezarlar 267, 311, 318, 330, 331, 422, 563
megalitler 235, *267*, 567. *Ayrıca bkz.* menhirler
Megara *509*, 576
Megara Hyblaea *508*, 523, 529
megaron evler 225, 234
Megiddo *259*, *286*, 297, 298, 301, *347*, 405, 407, 521, 523
Meksika Körfezi 60, *61*
Melanezya 112, 128, 152, 154
melezlik, insan 116
Melkart 20, 488, 490, 543, 580: Sütunları 487, 489, 573; tapınağı 486, 525
Melos 16, 68, 108, *151*, 152–55, *153*, 182, 215, 231: obsidyen 154–55, 189, 238
Memluk hükümdarları 537
Memphis 59, *259*, 272, 275, *286*, *347*, 359, 384, 387, 396, *509*, 555, 584
Menderes: Nehri 77, 238: deltası *77*
Mendes *259*, *274*, 275, *347*, 349
Mendes kolu (Nil) *274*
Mendolito *508*, 529
menengiç 121, 157, 277–78, 390, 401
Menerva 540
menhirler 195, 267, *267*, 340. *Ayrıca bkz.* megalitler
Menorca 78, 83, 330, 331, 422, 424, 481, 496, 567
Menton Mağarası. *Bkz.* Balzi Rossi Mağarası
Mentor 17–18
mercan 168, 173
Mercati, Michele 26
mercimek 160, 181
Merenptah 452
Merimde Beni Salame *205*, 206–7, *274*
mermer 68, 69, 318, 557: geniş ağızlı bardaklar 236; heykelcikler 25, *48*, 238, 322, 323; kap 219
Mersin (Yumuktepe) *151*, 171–72, 189, *205*, 240–41, *240*, 248
mersinbalığı 127
Mesara ovası 35, 323, 326, 339, 572
Meseta 104, 121, 123, 130, 180, 220, 235, 421
Messapic dili 519
Messina Boğazı 74, 91, 114, 219, 233, 443, 528, 529
Messina: olayı 159, 330; kara köprüsü 95; Tuzluluk Krizi 82–83, *82*, 87
meşe(ler) 103–4, 120–21, 124, 130, 219, 221, 224, 262, 310: geniş yapraklı 263; ormanlar 157
metal(ler)/metalurji 35, 69–70, 170, 202, 236, 246, 276, 280, 296–97, 299, 306, 324, 330, 335, 338, 465, 504: adaklar 475; Afrika 571; aletler 328; Anadolu 288; Balear Adaları 496; Balkanlar 351; cevherleri 68; çıkarma, İspanya 263; değerli 281, 300, 399; Ege 305, 336, *336*, 561; eksikliği 239, 341; erken *204–5*; Etrurya 479, 480; firedogs 513; haraç 405; İberya 334, 418, 421, 482–83, 525, 574; İspanya 318; işçileri 239, 362, 487, 492; işçiliği 260, 278, 333, 393, 457, 512, 552, 567; İtalya 425, 477, *xxxviii*; kaplar 366, 380, 403, 562, 577; kaynaklar *69*, 285; kazanlar 517; Kıbrıs 377, 451; kökenleri 237; külçe 494; Levant 248, 292; mamuller 35, 203, 420; meteorik 451; Sardinya 217, 442, 476, 500, 527; Sicilya 477; silahlar 277, 363; süslü 517; şişecik 336; ticaret 370, 376, 431, 515, 527, 567, 574; toplumsal bakımdan öne çıkması 305; Toskana 442, 500; Türkiye 240–41; üretimi 321, 322; Yakın Doğu 354; Metapontion *509*, 529, 538, 544: sikkeler 556. *Ayrıca bkz.* altın; bakır; demir; gümüş; kurşun
metoikic statüsü 552
mevsimsellik 124, 160
meyve bahçeleri 386, 500
meyve kokteyli 333
meyveler 169, 210, 219, 280, 285: fermantasyon 222; İtalya 428. *Ayrıca bkz.* üzümler; şarap
mezarlar 325: belli başlı 323; eşyalar 110, 235; Kikladlar 322; koridoru 31 1; kuyu mezarlar 371, 376, 410, 432, 610; Mısır 381; Pithekoussai 521; sanduka mezarlar 234; topluluk 376. *Ayrıca bkz.* anıt mezarlar; cenaze faaliyetleri; gömüler; insan kalıntıları; mezarlıklar
mezarlıklar 49, 234–36, 267, 301, 502: Atina 521; Demir Çağı 378; Ege 321; Girit 323; Ibiza 567; İberya 527; İspanya 318; İtalya 428, 479; Kartaca 522; kutsallığını yitirmiş 349; Malta 343; Mısır 271; Sardinya 546; Siraküza 28; toprak üzerinde hak ileri sürme aracı olarak 311; Ur *278*; Venedik 562. *Ayrıca bkz.* anıt mezarlar; cenaze faaliyetleri; gömüler; insan kalıntıları; mezarlıklar
mezbelelikler (çöplükler) 135, *180*, 181, 194, 509
mezgit balığı 127
Mezolitik 80, 180, 183, 189, 192, 596: Girit 182; kapalı yerleşimler *150–51*; Avrupa 179
Mezopotamya 59, 160, 238–39, 241, 246, 269, 275–76, 294, 297, 305, 312, 314–16, 326, 333, 337–38, 355, 366, 454, 491, 499, 507, 536, 553, 576, 594, 603: altın 389; geniş ölçekli toplumlar 262; halkı 403, 51 1; kalay 336; kıyı kentleri 290; Levant'ta görülen özellikler 363; miğfer 483; orduları 559; savaş arabaları 383; sürülen çiftçiler 510; tüccarlar 367; yenilikler 239; yükselişi *258*, 600; zeytinyağı 379; ziyafet *278*
MIS. *Bkz.* Deniz İzotop Aşamaları
mısır, öğütme 296
Mısır/Mısırlı 18, 27, 40, 77, 198, 203, 238–39, 245, 248, 269–75, 297, 304–5, 312, 314–16, 349, 362, 383–86, 397, 404–5, 407, 455, 470–71, 491, 553–55, 570, 572, 575, 594, 604: 12. Hanedan 359, 361; 18. hanedan 386, 387, 455; 26. Hanedan 553; Amarna çağı 468; anıt mezarlar 26, 270, 271, 286; anıtlar 31; atlar 383, 464; azalan önemi 448, 454; bazalt kaplar 268; çiftçilik 200; çömlekçilik 287; Delphoi'deki kral 558; demirleme noktaları 403; diller 205, 268, 290, 393; dokuma tezgâhları 221; elitler 268; evcil türler 206; firavunlar 41, 59, 74; gemiler 402; geniş ölçekli toplumlar 262; Girit çömlekleri 380; Girit'teki Mısır eserleri 374; hanedan öncesi 207; hiyeroglifler 354; hububat hasadı 67; ihracat 32; ithalat 360; kalay 337; kâseler 248, 296, 338; Kenanlıların giysileri, imgeleri 377; keten 499; Kıbrıs çömlekleri 368, 385; Kıbrıs'la bağlar 384; kil 301; korunma koşulları 29; kozmoloji 301; krallar 386, 388; kutsal binalar 329; Levant bağları 379; Levant üzerindeki etkisi 451; Levant'a denizden saldırılar 326; Levant'ta görülen özellikler 363; Memluk yöneticiler 537; mezarlar 381; Mısır'a savaş 508, 509, 511; Nil Deltası 37; paralı askerler 559; propaganda 461, 462; ritüeller 271; sanat *52*, 261, *261*, 284; sanatta Libyalılar *52*; sanatta Nübyeliler *52*; savaş arabalar 571; sedir ithalatı 286; seferler 333; sığır gütme 205; tanrıları 532; tapınaklar 360; tarzı çini 517; taş kap kacak 243, 336, 343, 381, 382, 394, 526; tekne imgeleri 292, 303, 327, 373, 374; ticaret 374, 378; toplu tahıl nakliyatı 393; turizm 45; tüccarlar 396; ve göçebe denizciler 466; ve Levant *52*, *259*, *286*, 488; yazı 276; Yeni Krallık *346*, 383, 387, 396, 406, 454, 457, 471, 498; Yeni Krallık firavunları 68, 386; yöneticiler 261, 262; yükselişi *258*, 600; zeytinyağı 379
mızraklar 92, 98, 277, 363: -başları 123, *123*, 283, 432; fırlatma 125; İberya 418
mikro-ekolojiler 179
mikrolitler 174, 179, 199: bıçaklar 136; okbaşları 189; sivri uçlu fırlatma cisimleri 133; ürünler 125, *125*
Midas, Frigyalı 532
Midi 218, 311, 423, 480
midye 106, *107*, 221
miğferler 480, 558: boynuzlu 450, 461, 493; İtalyan 532, *xxxviii*; Mezopotamya 483
Miletos *77*, *347*, 412, *509*, 536, 576, 584: halkı 555
Millawanda. *Bkz.* Miletos
Minet el-Beida. *Bkz.* Mahadu
Minoa 16, 25, 31, 503, 606: devlet oluşumu 353; gelenekleri 432; mamulleri 50; mühürleri 105; sarayları 352, 470; toplumu 320; yazıları 190
Minoalaşma 371
Minshat Abu Omar *259*, 271, 272, *274*

Mioyosen 65, 82
Mirabella Eclano *258*, 316, *316*
misafir dostluğu 515, 542
misket limonu ağacı 157
Mit Rahina 361: yazıt 360, 401; batığı 374, 378
Mitanni *346*, 388, 391, 458, 470
mitler 118, 174, 179, 295, 503, 573: Ugarit 381, 394; Yunan 548. *Ayrıca bkz.* ilahlar; tanrılar/tanrıçalar
mitokondriyal DNA. *Bkz.* DNA, mitokondriyal
Mitterberg madeni *346*, 441
Mnajdra 47, *258*, *xxviii*
Moab 507
mobilya 410, 520: Mısır 397; süslü 399; taş 296
Mochlos *259*, 323, 327, *328*, 329, 336, *336*, 338
Modi'in *205*, 244
Mogador *508*, 574
Molise 93
Monaco 46
Mondego haliçi 574
Monkodonja *346*, 426
monokültür 420
monolit 163, *163*
Mont Bégo *258*, 308, *311*, *xxvi*
Monte Arci 69, *204*, 232, *232*
Monte Avena *110*, 114
Monte Baranta *258*, 316
Monte Beigua *231*
Monte d'Accoddi *258*, 340, *340*, *346*, 424
Monte Gargano 87, 91, 130
Monte Grande *346*, 429, 430, *442*, *446*, 474
Monte Iudica *110*, 114
Monte Leone kaya sığınağı *150*, 183
Monte Pellegrino 131
Monte Poggiolo *85*, 93
Monte Polizzo *508*, 529, 539, 549
Monte Prama *508*, 546
Monte Sirai *508*, 538
Monte Viso *231*
Montelius, Oscar 23
Montenegro 66, 333
Monticchio Gölü *85*, 103
Montpellier 566
Montu, tapınak 360
Moore, Henry 48
morina 127
moringa yağı 385
mozaikler, ortaçağ 105
Mosphilia *259*, 342, *342*
Mosso, Angelo 23
motilla 421
Motya *508*, 528, 538, 581, 582
Mousterian 98
muflon 152, 213
Mugharet el 'Aliya *84*, 107
Mujina Pec'ina Mağarası *85*, 105
Münih 576
Murcia 311, 316
Mureybet *151*, 170
Murlo 540
Mursia *346*, 430
muskalar 230, 354
muson(lar) 43, 130, 157, 197: kuşakları 89, *153*, 265
Mut 532
mübadele 162, 168, 172, 229, 230, 233, 243, 337, 359, 596, 602: ağları 441; arenaları 230; değerleri, farklılıkları 413, 414. ; kültürler arası 398; Mağrip 267; oranları 556; standartları 425; *Ayrıca bkz.* hediye alışverişi; para birimleri; ticaret
mücevher 237, 278, 296, 305–6, 321, 336, 371, 376: altın 323, 574; İberya 420; Sardinya 527; Troya 324; yapımcıları 517; Yunanistan 545
mühür-taşı 474
mühürleme 239, 275, 287, *336*, 338
mühürler 188, 276, *278*, 279, 287, 299, 327, 336, 354, 360, 363, 373, 376, 517–18: Girit 353; kil üzerine baskı 240; Minoa 105; Sardinya 527
mürdümük 378
mürrüsafi 390, 453, 499, 510
müzeler 47, 48, 50
müzik 375, 545: aletleri 277, 401, 546
Mykenai 16, 281, *347*, 371, 376, 404, 410, 415, 431–32, *447*, 462, 477, 610, *xxxiii*: içki kapları 413; kara devletleri 550; kuyu mezarlar 610; saraylar 459, 547
Mylouthkia *151*, 175, 177
Myotragus balearicus 83, 151, 330–31, *331*
Myres, John 60
Myrtos *259*, 309

N

Nabta Playa 198, 200
nadire kabinesi 26
Nagar 239
Nahal Hemar Mağarası *151*, 169, *169*, *xiv*
Nahal Mishmar Mağarası *205*, 246–48, *247*
Nahal Qana Mağarası *205*, 241, 248, *xix*
naiplik 406
nakliyat 67: yenilikler 288–92
Napoli 115, 180
Napoli Körfezi *64*, 180, 335, 428, 512, *512*, 513
Naqada *205*, 208
nar 244, 247, 401
Naram-Sin 276, 285, *285*, 295
Narbonne 219
narkotik 36
Narmer 272, 287: paleti 261, *261*, 270
Natufian kültürü 136, 145, 161, 163, 495, 602: dişler 146; Erken 179; Geç 155; gömü *147*; topluluklar *145*, 146–47
Naukratis *509*, 553–55, 575
Nausikaä 447
navetas 422, 481, 496
Naxos (Sicilya) *508*, *528*
Naxos (Yunanistan) 328
Nea Nikomedeia *151*, 189, *189*
Neander Vadisi 101
Neandertaller 92, 96, 98–109, *107*, 112–13, 115, 117, 125–27, 152, 155: coğrafyaları *103*; çöküşü 116; genomu 97, 102; sığınakları *110–11*; toplumlar 118
Neandertalleşme 96
Nebukadnezar 536
Necef 66, 102, 113, 136, 158, 172, 178, 241, 243, 293, 298, 510
neceftaşı 31, 318, 321, 378
Necho 554, 575
nehir tekneleri 289, 290: deniz teknesine uyarlama 291
nehirler 57, 66, 87, 157, 159: ağızları 73, 203; delta 77; drenaj *56*; koridorlar 188, 238; Levant 363; Mezopotamya 269; nakliye 277; rotalar 334; vadiler 58, 222. *Ayrıca bkz. tek tek nehir isimleri*
Neith 275
nekropoller 272, 488
nem 159, 160
Nemea *259*, 311, *311*
Nemrut *446*, *447*, 491
Neo-Klasik öğretiler 26
Neolitik 24, 80, 104, 202, 216, 318, 505, 566, 594: Afrika 206; ağlar 236; alçaklarda rastlanan bir olgu olarak 223; Anadolu platosu 173; beslenme 194; çömlekler *228*; değişiklikler 306; deniz geçişleri 569; denizle ilişki 193; evler *30*, 223; Fransa 36; hayvan yetiştirme 215; höyük topluluklarının gerilemesi 320; İberya 39, 184; kanolar 328, 597; köyler *32*, 35, 214, 219, *220*, 221, 269, 313; kupa, boyalı *227*; Levant 160–69, 238, 495; okbaşları 16, 26; Orta 190; paket 184, 196, 200, 211–12, 215; Rabat 209; sınırları 333; tarım 568; ticaret 217; topluluklar 189, 192; toplumlar 178, 218; uç evreler 305; yayılma 195; yerleşim 187, *191*, *225*, 226, 327
Neolitik öncesi diller 519
Neolitikleşme 184–88
Nerja Mağarası *110*, 127, *150*, 194
nesil 168, 543
Nestor 512
Netiv Hagdud *151*, 164
New York, müzeler 50
New Zealand, kanolar 329
Nijerya 198
Nikosthenes 551
Nil Nehri 59, 67–68, 73–74, 77, 124, 130, 132, 145, 158, 197, 203, 239, 244–45, 259, 261–62, 265, 267–71, *274*, 279, 290, 306, 339, 357, 381, 404, 601: Birinci Şelale 302; Büyük Kanyon'la karşılaştırma 82; çömlekler ticareti 391; Delta 32, 37, 40, 46, 57, 75, 204, 206, 208, 210, 238, 257–58, 266, 268, 272, *274*, 285, 291, 310, 325, 354, 361, 364, 374, 383–86, 405, 413, 426, 490, 541, 553, 598; demografisi 416; kabuklar 248; koridoru 59, 268, 272; liman, imgesi 396; seller 349; şehirler 523; testicik 380; tünek 450; Vadisi 40, 68, 200, 205–6, 234, 266, 345, 359, 594; yumuşakçalar 301
Nimes *508*, 565
Ninova 507, *508*, 515
Niqmaddu II 399
Niqmepa 394
nişastalı hububat 125
nohut 160, *161*
Nora *446*, 489, *489*
Norwich, John Julius 24
nuraghi 50, 424–25, 477, 493–94, 496, 527–28, 581, *xxxv*
Nuzi işi pişmiş toprak kupalar 391
Nübye 69, 101, 270, 285, 291, 339, 359, 360, 376, 406, 508, 554: altın 386, 389; halkı 52, *52*, 403
nüfus 33, 358: büyüme 132, 238, 241, 506–7, 538, 582, 603; çöküşü 172, 216; Demir Çağı 522; Ege 460; göçler 186; Vera Havzası 419; yeniden dağıtım 179
nümayişler 544. *Ayrıca bkz.* törenler; şenlikler
Nümidya 39: siyasal oluşumları 581

O

"Obelisk tapınağı" (Byblos) 363
obruklar 92
obsidyen 35, 68, 105, 108, 132, 145, 152–54, 163, 168, 173–74, 178, 181–82, 184, 194, 211–12, 217, 229, 236, 428–30, 476: Anadolu 229, 238, 248; kaynakları *69*, *153*; Kythera 16; Lipari 215, 218, 230; Melos *153*, 189, 215; Pantelleria 213, 230–32, *231*, 351, 572; Sardinya 216; ticaret 248; Tiren 305; yayılma 231–33, *232*
ocak ayaklığı 513
ocaklar *32*, 99, 105, 106, *145*, 148, 224
Oceanos 63
oda mezarlar 343
Odiel Nehri 482
Odysseia 74, 374, 447, 535, 549, 569, 573
Odysseus 329, 351
Ognina *346*, 429, 430
Ohalo II *111*, *124*, 125–26, 135, 244, 595
okçu donanımı 333, 335, 351
okçular: at sırtında 577; imgeleri 315, *315*
Okhotsk Denizi *61*
oklar/ok başları 125, *125*, 146, 163, 172, 189, 207, 219, 242, 261, *261*, 305, 332: Neolitik 16, 26; yaralanmalar 260, 315
oksijen izotop oranları 88
okur-yazarlık 410, 459, 518, 519. *Ayrıca bkz.* alfabeler; yazı
Olduvai Gorge 83, *83*
oligarşi 451, 542–44, 558, 580
Olmedo 316
Olympia *347*, 351, 502, *509*, 531, 532, 558
Oniki Adalar 212, 460
oraklar 125, 136, 199, *199*, 219, 279: çakmaktaşı 393; imgeleri *227*; kulp 145, *x*; temrenleri 212
Oran 527, 570
Oran "Neolitik"i 210
Orce *84*, 93
ordular 456, 558, 580: Asur 464, 507, 508; develere binmiş 511; Kartaca 567; Mezopotamya 559; Roma 571; Sparta 541; taşınması 560; Yunan 581
Ore Dağlar. *Bkz.* Erzgebirge
orfoz 158
orkinos 73, 178, 181, *181*, 182, 215, 573
orman sıçanı 330, 495. *Ayrıca bkz.* fareler
ormanlar/ormanlık arazi 89, 103, 130, 157, 179, 188, 192, 219, 220, 262, 263, 285: İberya 581; temizlenmesi, Fransa 566
ormansızlaştırma 71

Oropos *509*, 515
Orsi, Paolo 28
Orta Asur *446*, 459
Orta Bakır Çağı 342
Orta Krallık Mısır'ı 359, 360–61, 374, 377, 385: heykeller 384; kalay-tunç 382; tekneler 373; yıkılması 381; yükselmesi 362
Orta Paleolitik 98, 101, 108: sivri uçlu taş *99*
Orta Pastoral 205
Orta Taş Çağı 98, 100, 112
Orta Tunç Çağı 452
ortaçağ dönemi 20: mozaikler 105
Ortygia 529
Osca dili 519
Osiris 26
Osmanlı İmparatorluğu 28, 37
Osmanlı kültürü 425, 442: bakır 441
Osorkon 498
Osteria dell'Osa *446*, 504
Ostia *508*, 553
otlar 106, 130: giyim-kuşam için 221, 261, *261*; yabani 210
otorite 226, 314, 358, 454: firavunların 553–54; kutsal 375; Roma 541; siyasal 608. *Ayrıca bkz.* elitler; iktidar; statü
Otranto Boğazı 156, 190, 351, 428, 443, 474, 504, 519, 524, 529, 533
Oued Djebbana *84*, 100
Oujda 210
ovalar 64, 66: sahilde 306; Avrupa 113. *Ayrıca bkz. tek tek ova isimleri*
oyma kalemleri 109
oymalar: taş 333, 496
oyun taşları, Uluburun batığı 401
Ozieri evresi 217, 235, 340: çömlek üslupları 236; köyler 234

Ö

öküz derisi külçeler 376–77, 389, 403, 409, 431, 450, 477, 481, 567, 576, 610: imgeleri 471; Ugarit 393; Uluburun batığı *34*, 401
Öküzini *111*, 132, *151*, 175, 188
öküzler 279, 296, 311, 426: arabaları 464; boyundurukları *311*, 476; imgeleri 309, *311*. *Ayrıca bkz.* sığır
ölçüm standartları 221, 269, 280, 376, 401, 477, 556. *Ayrıca bkz.* ağırlık(lar); standartlaşma
Ölü Deniz 64, 68, 77, 121, 146, 163, 241–42, 246: Yazıtları 246
ölüm ayinleri, Malta 341
övmeler *119*, 237, 260, 322, 457: iğneleri 306
Özbekistan 377

P

Padova *508*, 562
Paestum. *Bkz.* Poseidonia
Paglicci. *Bkz.* Grotta Paglicci
Pakefield 94
Pakistan 262, 278
Palaghju *346*, 423, *446*, 480
Palagruža 78–79, 184, 190, 213, *258*, 331–32, *332*, 335, 477, 562
palamut 106, 174, 179, 181, 210, 224: yakılmış 362
palamut balığı 182
Palatine 504
Paleolitik 38, 80, 91–92, 101, 187: aletler *99*, 128; Alt 91, 92; heykelcikler 228; Kıbrıs 148; mağaralar 127; Orta 98, 101, 108; resimler 202; sanat 127; Türkiye 36–37; Üst 39, 109, 111–12, 114, 117, 119, 229; Yunanistan 119
Palermo 105, 131, 213
Palermo Taşı 291
paletler 272: pigment-öğütme 206
Paliokastritsa 45
Paliopaphos *347*, 408, *447*, 450
Palmarola 69, 184, 212, 215: obsidyen 232, *232*
palmiye ağaçları 121, 290
Palmyra. *Bkz.* Tadmor
Panarea 212, *218*, 429
Panathenaia, Atina 544
Panaztepe 412
pandantifler 351, 501: hayvan dişi *viii*; *jadeit* 230
Pantalica *446*, 474, *508*, 529, *xxxvii*
Pantelleria 69, 78, 184, 211–13, 215, 230–32, 430, 572, *xvi*
papirüs 273, 275, 301, 388, 445–46, 448, 456, 484: Mısır 555; saz 200; tıbbi 403
Papua köyleri 203
para birimleri 515, 555–56: metale dayalı 375; ön 280, 305, 376, 413, 431, 602
paralı askerler 469, 554, 558, 581: Mısır'da 461, 576; Yunan 576
Parapola 331
parfüm 378: şişecikleri 546; Yunanistan 545; küpler *297*, 547; yağ 410, 485
Paris havzası 187
Paris, müzeler 50
parmak zilleri, Uluburun batığı 401
Parpalló Mağarası *110*, 124
Pasifik Okyanusu 42, 85, 154
Paskalya Adası 342
Passo di Corvo *204*, 224, 233
Pastoral evreler 203
pazar(lar) 377–78, 443, 544, 552, 556, 603; doğu 460, 491; -güdümünde çobanlık 579; Levant 395, 452; mekanizmaları 375; sahneleri, imgeleri 396; saraylı 402; Yakın Doğu 510
Pech Maho *508*, 563, 566
Peiro Signado *150*, 194
Peisistratids 541
Peisistratos, Atinalı 551
Pelagie adaları 78
Peleset 461, 462. *Ayrıca bkz.* Filistin; Deniz Halkı
Pella *347*, 365
Peloponez 16, 33, 73, 79, 105, 119, 152, 223, 234, 311, 331, 371, 409, 412–13, 432, 460, 465, 502, 529, 531, 550: savaş 576
Pelusiac kolu (Nil) *274*, 360, 361, 383, 553
Pendimoun kaya sığınağı 193
penis kaputları 131, 457
Penitenzeria *204*, 223
pentekontera 559
Pepi I 302
Peqi'in *205*, 241
Perachora 532
perçinleme 278
Perdigoes *258*, *319*
Periander, Korintli 541
periplous 72–79
Perpignan 219
Pers imparatorluğu 583, 584, 610: savaşlar 25
Persepolis *508*, 584
Perunefer 387, 396, 411
Peschiera *446*, 477
Petralona *85*, *92*
Petrie, Flinders 28
peygamberler, İsrailli 390, 521
peynir 170, 264, 412
peyzaj (coğrafya) *33*, 87: antik 47; aşırı kullanım 461; Avrupa 223; Cezayir 209; Kuzey Afrika 130; sahillerde 78; sembolik anlam 117
Phaedo 87
Phaiakia 535
Phaistos *259*, 323, *347*, 369, 381
Phaleron 552
Phanourios minutus. *Bkz.* pigme hipopotam
Philip II, Makedonyalı 24, 37
Phlegraean Tarlaları 115
Phocaea (Foça) *509*, 550: halkı 564, 567, 584; sikkeler 556
Phorades *347*, 367
Phylakopi *447*, 467
pınarlar 157, 363, 476
Pi-emrôye. *Bkz.* Naukratis
Piazza della Signoria, Florence 217
Picasso, Pablo 49
pigme hipopotamlar 148–49
pigmentler 99, 105, 205–6, 229, 237. *Ayrıca bkz.* boya; aşıboyası
pikrolit 149, 216, *216*, 342
Pindos dağları 63, *134*, 223, 412
Piombino 479
Piraeus 18, 552, 582
Piramesse *447*, 455, 456, 498. *Ayrıca bkz.* Qantir
piramitler 41, 272, *273*, 424
Pireneler 51, 63, 105, 120, 180, 195, 224, 230, 481–82, 566: etekleri 563
piriform küpler 391
(yemek) pişirme 190, 219, 225, 227, 296, 343
pişmiş toprak (terrakotta), mimari 531, 551
Pithekoussai *508*, 512–13, *512*, 515, 518, 522, 524, 530, 532, 548, 598: amforalar 517; mezarlar 521
pithoi 244, 401, 402, 465
Pitiusic adaları 78
Piyamaradu 463
Placard Mağarası *110*: mızrakbaşı *123*
Platia Magoula Zarkou *204*, 225, *225*
Platon 55, 87, 603
playalar 200
Pleistocene 83, 87–91, 95, 108, 125, 128, 133, 146, 151, 155, 160, 199, 205, 217, 300, 326, 597, 600, 610: buharlaşma 159; buz örtüsü 202; buzlanma 116; buzul sonrası 179; deniz 94; denizcilik 596; hayvanlar 104; iklim 41, 100, *129*; Kıbrıs 149; sahil düzlükleri 130; sığınaklar *84–85*
Plinius, Yaşlı 151, 574
Pliyosen 82, 85: İtalya *85*
Po: ovası 93, 192, 218, 308, 519, 562, 576, 578; nehri 73, 230, 232, 425, 426; stepleri 104; sulak bölgeleri 478; vadisi 64, 113, 120, 135, 194–96
Poggiomarino *508*, 512, *512*
polen 36, 88, 120–21, 128, 157, 201, 209, 360: analizi, Buz Adam 261; kayıtları 43; Kythera 16; silindirik numuneler 103
Poliochni *259*, 322, 336, *336*
Polonya, tekerlekler 382
Polybius 151, 578, 579
Polycrates, Samos'lu 541, 545, 551, 560, 607
Pompeii 26, 428, 512, *512*, 539
Pont de Roque-Haute *150*, 194: sıçrama *192*
Pontevedra 416
Populonia *446*, 504, *508*, 552, 556
porsuk ağacı 378: oklar 219
Portekiz 56, 116, 119, 181, 195, 235, 318, 574
Portella *346*, 430
Porto Badisco 221, *228*
Portus 553
Poseidonia *508*, 550
post 162, 221, 572
Pön 484, 580: dil 581; savaşlar 490; şehirler 486
Pön dağları 246, 277, 338, 458
Praeneste *508*, *xliii*
Priene 77, *77*
Prolagussardus 127, 128, 150–51, 183, *183*
propaganda, Mısır 461, 462
proto-Berberiler 205
proto-imparatorluklar *346*, 468
Provence 58, 119, 121–22, 191, 193, 306, 564: sıçrama *192*
pueblo 204
Puig des Molins 567
Pula 122
pullar 98
Pumay 489
Pumayyaton 490
Punt 285, 357
Punta Milazzese *346*, 429
Pupicina Mağarası *150*, 180
Purcell, Nicholas 19, 20, 21, 54, 57, 65, 264, 307, 537, 547, 595
Pylos *347*, 410, 412, 418, 429, *447*, 464: sarayları 459, 460
Pyrgi *508*, 553, 553, *xlvii*

Q

Qafzeh *85*, 98, 100
Qantir *447*, 455, 604. *Ayrıca bkz.* Piramesse
Qarhadasht 488. *Ayrıca bkz.* Kartaca
Qatna *259*, 297, *347*, 365, 366, 375, 387: kraliyet mezarı 407; tekstil ürünleri 378
quadriga 571, 577
Qustul *258*, 291: tütsülük *291*

R

Rabat *204*, 209, 267
radyokarbon yöntemiyle tarih tespiti 41, 109, 154
Ragusa *346*, 444
rahibeler 542
rahiplik 543

Ramses II 24, 31, 455, 610: imgeleri *52*; heykelleri 554
Ramses III 464: anıt mezarı 461
Ramsess Mısır'ı 454, 471, 537, 604
Ras ed-Drek 490
Ras ibn Hani 393, 449
Ras Shamra *27*, *151*, 169, 171, *259*, 303. *Ayrıca bkz.* Ugarit
Rasm Harbush *205*, 244
reçineler 36, 70, 277, 285, 288, 303, 360
ren geyiği 104, 120
Ren Nehri 118, 333
Renfrew, Colin 23, 314
renklendirici (pigment). *Bkz.* boya
Reshef 530
resimler: anıt mezar 361; mağara *114*, 228, *ix*; Paleolitik 202. *Ayrıca bkz.* duvar resimleri
rezervuarlar 265
Rhafas Mağarası *204*, 210
Rhône Nehri 58, 73, 77, 193–95, 223–24, 230, 232, 306, 312, 331, 334, 422, 563, 566, 577, 598: Büyük Kanyon'la karşılaştırılması 82; deltası 203, 564; koridoru 316; Vadisi 74, 119, 221
Ricardo, David 414
Rif dağları 63, 64, 82, 267
Rimini 562
Río Tinto 263, 482, 515
Riparo Dalmeri *110*, 135
Riparo di Fontana Nuova *110*, 114
Riparo Mochi 121
Ripoli *204*, 234
ritüel(ler) 131, 172, 199, 218–19, 247, 276, 323, 390: arenalar 235; ata 519; Bereketli Hilal 164; binalar 168; çevrili alan 533; iktidar 308; Malta 341, 342; mekânlar 223, 227, 493; Menorca 567; merkezler 224, 558; Mısır 271; nesneler 226; oyunlar 531; Sardinya 424, 528; sehpaları 472; stel 574; sunular, Sardinya 528; uzmanlar 397; yapılar 340
Roaix *258*, 312
Roca Vecchia *347*, 428, *442*, 443, *447*, 474
Rochelongue 546
Roda *508*, 566
Rodos 78, 188, 212, 338, 409, 412, 487, 512, 523
Roma 28, 33, 92–93, 214, 327, *346*, 427, *446*, 479, *479*, 503–4, *508*, 540, 541, 547–48, 553, 578–81, 597, 606–7: Akdeniz'in merkezileşmesi 605; *mare nostrum* 20; nüfus 522; tapınaklar 558. *Ayrıca bkz.* Roma dönemi
Roma dönemi 262, 266, 321, 465, 515, 525, 538, 547, 558, 561, 570, 572, 574: cumhuriyeti 583; imparatorluğu 33, 39, 77, 378, 383, 467, 578, *606*; Kartaca'nın yağmalanması 522; Korsika 151; lejyonları 571; şehirler 210, 412; turizm 45; yazarlar 484; Zembra 213; zeytinler 57. *Ayrıca bkz.* Roma
Romaelli. *Bkz.* Grotta Romaelli
Ronda 538
Rosetta kolu (Nil) 553
Rosetta Taşı 554
Rudna Glava *204*, 236
Rusya 102, 113, 132: stepler 58, 66, 73, 119, 373, 383, 432
rüzgarlar 74–75: baskın *37*, 59, 154, 214, 290, 292, 374, 403

S

Sa Caleta *508*, 567
saban/tarla sürme 221, 244, 273, 276, 279, 287, 293, 313, 339, 426: imgeleri 309, 311, *311*; maketleri 343, *344*
Sabratha *508*, 569
sabun 378
sabuntaşı 118
saç iğnesi 306
saç tarzı 457: Ege 403; Afrika 570; imgeleri 361
Sado Nehri 194, 574
safran 378
Sahel 158: faunası 197
sahiller 75–76, *76*, *77*, 121, 200: coğrafya 193; eklemlenen yollar 334; kıyı peyzajı 35, 78, *i*; Levant 315; ovalar 306; seyrüsefer 72–79; sulak bölgeler 203; topluluklar 524–25, 527; turizm *45*
Sahra 51, 58, 66, 87, 89, 100–1, 112, 120, 196–204, 210, 265–68, 577, 599, 601: Ateryen 103; Atlantik kıyısı 209; boşaltma havzası 157; çoban hayatı *204–5*, *206*, 208, 210; doğal ortamlar ve toplumlar 40; göller 43, 130, *158*; Holosen *158*, 326; kaya sanatı *197*; mallar 572; vahalar 507; yağış 156
Sahure 291
saiga antilopları 104
Saint-Blaise *508*, 564, 566
Saint-Michel-du-Touch *204*, 224, 226, 234
Saint-Véran *346*, 423
Saïs *205*, 206, *259*, *274*, 275, *509*, 553–55, 575, 604
sakız ağacı 106
sakızağacı reçinesi 390
Sakkara *259*, 272, *273*, *347*, 348
Salamis (Kıbrıs) 450, *509*, 519, 520, 523
Salamis (Yunanistan) 584, 609–10
Salé *84*, 98
Salento 104
salgınlar 91, 95, 104, 150, 152
Saliagos *204*, 215
Salina 212, 430
sallar, bitki örtüsü 95, 96
Samarya 241, 407, *447*, 500, *509*: Asur tarafından ortadan kaldırılması 521; elitler 521
Samnite: siyasal oluşumları 561; ülkesi 504
Samos (Sisam) *509*, 531, 532, 554, 557: halkı 555
San Fernando, yağış *66*
San Juan ante Portam Latinam 315
San Marco *150*, 192, *204*, 223
sanat 109, 221: Mısır 261, 273, 284; piyasası 48, 322; temsili 32. *Ayrıca bkz.* kaya sanatı
sancaklar 290
sandaletler 242: papirüs 200. *Ayrıca bkz.* ayakkabılar
sanduka 267: mezarlar 234, 235, 312
sansar 147
Sant'Abbondio mezarlığı *346*, 428
Sant'Agostino. *Bkz.* Grotta di Sant'Agostino
Sant'Angelo Muxaro *508*, 529
Sant'Antioco 527
Sant'Imbenia *446*, 494, 489
Sant'Iroxi Decimoputzu *346*, 424
Santa Maria is Acquas *110*, 128
Santa Olaia *508*, 574
Santiago de Compostela 105
Santorini. *Bkz.* Thera
Saône Nehri 577
Sappho 542, 545
saray(lar) 276, 294–96, 302, 338, 356, 358–59, 413, 415, 484: Amathus 520; Anadolu 366; Asur 515; Avaris 384, 386, 388, 403, 455; devletleri 353, 355, 468, 469; Ege 459; ekonomileri 366, 472; elitleri, Ege 462; Girit 369, 370–71, 409; karşı karşıya kaldıkları zorluklar 414; Minoa 352–53; Mykenai 443, 547; pazarlar 402; sistemleri 532, 548, 602–3; şehirler 323; tasarımı 500; Tunç Çağı 188; Ugarit 32, 391, 393; Yunanistan 35
Sard dili 519
sardalya 135, 183
Sardinya 35, 69, 73, 76, 78, 95, 107, 121, 127–28, 155–56, 182, 187, 192–93, 234, 237, 305, 307, 310, 316, 330–31, 335, 340, 350, 431, 443–44, 462, 480, 488–89, 491–93, 504, 512, 517, 528, 533, 543, 572: amforalar 516; anıt mezarlar 234, *235*, 312, 524; Argaric kılıç 481; atlar 581; çömlekler 217, 236, *463*; demografi 416; geniş ağızlı bardaklar 334; heykelcikler 26, *26*, 48, 228, *228*; hızla gelişmesi 476; ihracat 484; kalay 415; Kıbrıs etkisi 476; Kıbrıs'la bağları 465; Korsika bilezikleri 217; köpekgiller 70; metaller 442, 500, 527, 567; Neolitik 216; *nuraghi* 496; obsidyen 184, 232; *Prolagus sardus* 151; taş heykeller 546; taş kuleler 424; üzümler 515; yalıtılma 476
Sardis *509*, 537
Sarepta *447*, 449
Sargon, Akadlı 276, 285, 295
Sargon II 511, 534
Sarı Nehir 262
sarı zırnık, Uluburun batığı 401
sarnıç 569
Saron Körfezi 371, 410, 550, 609, 610
Sauveterrian 180
savana(lar) 83, 85, 104, 121, 157–58, 164, 262, 310, 421: hayvanlar, imgeleri 205
savaş 50, 226, 281, 295, 326, 329, 367, 387, 405–6, 451, 452, 454–55, 462, 504, 507, 544, 549, 558, 578, 584, 609–10: imgeleri 460, 461, 558; Mısır'a karşı 508–9, 511; Lübnan 49; atlı 464. Ayrıca bkz. askerlik; ordular; paralı askerler; savaş gemileri
savaş arabaları 383, 387, 389, 425, 454, 455, 500, 517: imgeleri 388, 411, 471, 571; Kıbrıs 399; koşum takımı 432; Kuzey Afrika 571; Mısır 397; yarışı 558
savaş baltaları. *Bkz.* baltalar, savaş
savaşçı(lar) 441, 480, 493: donanımı 500; gömü 371; heykelcik 444; heykelleri 546; idealleri 329, 432; imgeleri 496; kahraman 371; kimliği 306; kült 332; zırhlı 558
Savaşçının Mağarası *205*, 241, 242, 246
Sawaw. *Bkz.* Marsa Gawasis
Sayda 35, *259*, 303, *347*, 349, 357, 363, 365, 445, *447*, 449, 485, 488, 503, 509, *509*, 511, 536: gemiler 584; kadırgalar 560; kupa 381
saygınlık 306: gösteren mallar 287, 321–24, 321, 350, 375, 598
sayısal sistem 554
saz(lar) 168, 275: hasırlar 241, 247; tekneler 239, 290; Ugarit 395
Schliemann, Heinrich 27, 324, 335
Schöningen 92
Sciacca 489
Scilly Adaları 490
Scoglio del Tonno *347*, 428, *442*, 443, *447*, 529
sedir 121, 168, 266, 285–86, 288, *288*, 294, 302, 360, 366, 378, 385, 445, 459, 470, 510: ithalatı 287; Mısır 397
Segesta *508*, 539
Segura Nehri 527
Seine Nehri 577
sel suyu 244, 245: ekim 196, 207
Selanik 188, 225, 412
Selinous *508*, 538, 548–49, 557, *xlvi*
seller/taşkın *67*, 159, 164, 174, 264, 553: ani 264, 348; efsaneleri 239; Nil 349
Semadirek 412
sembolizm 100, 109, 110, 131, 219, *228*, 280
Semitik: diller 205, 295; isimler 450; ödünç sözcükler 410
Sennacherib 507
sepet/sepetçilik 117, 169, 170, 179, 198, 242: Afrika 198; boyalı 222; İtalya 428; La Draga 219, *219*; ot *222*; sepet döşenmiş çukurlar *207*; sepet taklidi çömlek desenleri 191, *191*; Uluburun batığı 401
sera gazları 88
serçeler 136
serekh 286, 287
Seriphos *153*
Serpis havzası 227
Serro d'Alto tarzı çömlekler *227*
servis kapları 411, 500, 517: Etrüsk, Fransa 564
Servius Tullius 544
Sesklo *204*, 225
Sète 481
Setefilla *446*, 482
Seth 455
setler 200
Seville 78, 318, 319, 418, 598
Sexi *508*, 526
seyrüsefer 35, 62, 107, 152, 158, 212, 214, 233, 331, 491: işaretleri 393; sahillerde 72–79; uzun menzilli 329
sfenksler 388
Shalmeneser III 446
Shardana 456, 461–62, 464, 473. *Ayrıca bkz.* Deniz Halkı
Sharuhen. *Bkz.* Tell el-Ajjul

shashu 469
Shechem *347*, 407
shekel 394
Shekelesh 461, 462. *Ayrıca bkz.* Deniz Halkı
Sherratt, Andrew 24
Sherratt, Susan 24
Shillourokambos *151*, 175, *176*, 177
Shiqmim *205*, 241, *242*, 244, 246
sıçrama 186, 188–96, *192*, 201
sığın geyiği 122
sığınaklar 12, *84–85*, 89, 104, *110–11*, 112, 115, 121, 123, 130, 131, 146, 196
sığır 161, 166, 177, 201, 224, 309, 330, 343: yokluğu 175; Cezayir 268; kemik lezyonları 221, 244; Korsika 193; Kıbrıs *176*, 178; evcilleştirilmesi 198; Mısır 273; nakliyesi 311; sürüleri 201, 204; köstek 205; İberya 421; imgeleri *206*, *289*, 309, *311*; İtalya 428; Ürdün 363 Kıbrıs'ta eksikliği 216; Afrika'da Levanten 207; süt 162; Kuzey Afrika 266, 568; çoban hayatı 205, 267; eşeklere görece değeri 289; Sardinya 476; mabet 343; çekişi 277; yabani 210
Sırbistan 236
sırtlanlar 92, 102, 104
Sibenik 190
Siberya *63*
Sicilya 27, 35, *37*, 68–69, 73–74, 78–79, 87–88, 91, 107, 114–15, 120, 131, 135, 155, 179, 187, 190–93, 211–12, 214–15, 223, 225–26, 230, 305, 309, 330–31, 333, 342, 428, 430, 442–44, 462, 465, 474–75, 479, 490, 492–93, 500, 503, 513, 548, 598: amforalar 517; avcı-toplayıcılar 186; boğazları 90, 94–95, 121, 568–69, 572, 599: Yunan kimliğinin benimsenmesi 533; çakmaktaşı 229; et ve yumuşakça tüketimi *193*; Fenike varlığı 528–29; fosil filler 26; gemi enkazları 546; iklim 66; kemik süslü tabaklar 351; kısır fareleri 150; metaller 237; obsidyen 184, 232; sanduka mezarlar 235; şehirler 523–24, 552; şehirlerin büyümesi 538–39; tapınaklar 557; üzümler 515; Yunan malları 539
Sidari *151*, 180, 190
Sierra Morena 420, 482, 525
Sierra Nevada 63, 65, 66, 123, 194
Siginu 394
sikkeler 280, 555–56, 571, 574
silahlar 246–47, 277–78, 299, 305, *316*, 321, 431, 465, 496, 502, 504, 558: bakır 267; İberya 418, 420; imgeleri *267*; Levant 362; Mari 366; metal 363; Mısır 397, 455; Sicilya 529; Uluburun batığı 401; Yunan, Sicilya 539
Silifke 396
silindir mühürler 276, 283, 294, 336, 415: Mısır 362; son bulması 518; Uluburun batığı 400–1
silindirik numune: Basra Körfezi 348; deniz yatağı 83, 88, 158, 263, 265, 372; göl 88, 372; Grönland 42, *42*; Kythera 16
silisli şist 184: Kıbrıs 149
silolar *32*, *165*, 224, *299*, 310
silphion 571, *571*
Sima de los Huesos (Atapuerca) 96, *97*
Sima del Elephante (Atapuerca) 92–93
Simonelli Mağarası *111*, 127
Sina 66, 109, 132, 158, 163, 201, 241, 248, 286–87, 289, 360–61, 376, 407, 453, 604: bakır 69, 285; cevherler, Mısır tekeli 299; firuze 68, 282; madenler 288; Mısır ileri karakolları 298
Sinaranu 394, 402
sincaplar 135
Sinuhe 361
Sinuhe'nin Hikâyesi 360, 363
siperler 224, 226, 318
Siphnos *153*, 552, 558
Siraküza 429–30, *508*, 529, 538, 548, 562, 579: kadırgaları 560; mezarlıklar 28
Sirte Körfezi 55, 66, 73, 210, 266, 268, 490, 568, 570, 573
sistire 109, 133
sivri uçlu fırlatma cisimleri 101, 124, 125, 133
siyasal oluşumları 269, 358, 519, 603, 607: Demir Çağı 471, 522, 534; Ege 381–82; Etrüsk 479; Filistin 499; Frigya 537; Girit 359, 385; İsrail 488; Kıbrıs 408; Levant 363–64, 395, 398, 507, 542; Mykenai 412; Nümidya 581; saraylı 375; Tunç Çağı 540; siyaset/siyasal 51: değişim 468, 469, 470; çöküş 449–60; kültür 234, 408; metinlerde betimleme 295; yayılma, Mısır 270; meşruiyet 375; yapı 276
Skarkos *308*
Skerki Sahili 35
Skhirat *258*, 267
Skhul *85*, 98, 100
Sks. *Bkz.* Sexi
Slovenya 425
Smendes 445, 447, 450, 455
Smilčić *151*, 190
Sneferu 291
Socrates 87
soğan, yabani 199
Solon 543, 549, 583
Solutrean 123, 126, 181: aletler 128; mızrakbaşları 123, *123*
Son Buzul Maksimum 90, 117–28, *126*, *129*–31, 133, 135, 146, 152, 154–55, *158*, 160–61, 182, 229, 239, 244, 266, 595, 598: sahil şeridi *110–11*
Son Mercer de Baix *346*, 422
Son Neolitik 203, 237
Sorgenti della Nova *446*, 479
Sorrentine Yarımadası 180
sos teknesi 335
Sostratos, Aegina'lı 551, 553
Sovyetler Birliği, çöküşü 29
soykırım 115
söğüt 124, 219, 385: oklar 219
Sparta *509*, 541, 550, 581, 583: Afrika'da 570; halkı 15, 522, 529; para birimi 556
Spina *508*, 562
Sporades 108, 182, 212
standartlaşma 247, 269, 275, 281: ticarette 413, 556; tunç üretim 473. *Ayrıca bkz.* ölçüm standartları; ağırlık(lar)
Stark, Freya 607
statü 206, 226, 260, 314, 323, 324, 329, 335, 375: eşyaları 349; sembolleri 305. *Ayrıca bkz.* otorite; elitler; iktidar
stegadont 94
stele *285*, *306*, 455, 534, 574: Kamose 384; Sardinya 489; taş 511
Stentinello 192, *204*, 225, 226: üslupları 191
step/bozkır 58, 62, 66, 73, 89, 93, 103, 120, 130, 163, 171, 262, 289, 350, 355, 406, 432, 464: çölü 293; eşekleri 124, 130, 131, 147; Po 104; Rusya 113, 119, 373, 383
Strabo 54
Stromboli 212, *218*
Strophylas *259*, 327, *328*
Struma Nehri 58
su değirmenleri 579
su kuşu 124, 181
Su Nuraxi *346*, *xxxv*
su: kültleri 424; tedarik 350; yönetim sistemleri *169*, 266, 293–94, *294*
sualtı arkeolojisi. *Bkz.* arkeoloji, sualtı
Sudan 40, 69, 196, 198, 205, 402: çobanlar 203
sukemeri 540
sulak topraklar 42, 104, 157, 174, 200, 203, 355
sulama 207, 238, 244, 275, 310, 349, 359, 363, 596
Sulcis *508*, 527, 538
Sultan Mehmet II 50
sumermeri 68
sunak 242, 297, 351, 362, 499
sunular 363, 502, 531–32, 558: kaplar 241; Kythera 16; Sardinya 528. *Ayrıca bkz.* kurbanlar
Sur 35, *259*, 303, 323, 329, *347*, 349, 365, 394, 398, 445, *447*, 449, 486–88, 490, 498–99, 507, 509, *509*, 511, 515, 525, 527, 531, 573, 598, *xxxix*: elitler 521; düşmesi 536, 543, 547, 580; halkı 524; savaş gemileri 514
Suriye 77, 99, 136, 164, 283, 285, 293, 297, 363: filler 104; yük arabası maketi 279, *279*
Susa *204*, 239, *258*, 275, *285*, 290, *508*, 584
Sušac 79, 190, 212
susam 410
Süleyman 499
sülfür 68, 442: madeni 429
sülfür cevherleri 281, 343, 367
Sümer 59
Sümer dili 295, 393
süpürgedarısı (sorgum) 196, 198
sürüngenler 150
süs tabakları 124: çini 404; kemik 351; kumtaşı 226; topuzlu 428
süngertaşı 427
süslemeler 145, 179, 229: body *119*, 208; Yunan, Sicilya'da 539
süt 162, 184, 198, 210, 244, 273, 279: İberya 421; ürünleri 170, *206*, 243, 264, 412, *xxi*; Ugarit 395
süt sağma 172, 221, 310, 326, *xvii*: maketleri 343
süt ürünleri 279, 293, 310
süvari 571. Ayrıca bkz. atlar
Süveyş kıstağı 59, 87, 112, 594
Süveyş Körfezi 201
Sybaris *509*, 529, 550
Syros 322, 327, *328*

Ş

Şam 163, *347*, 363, *447*, 499, 500
şamanlar 132
şap 68, 442
şarap 35, 244, 277–78, 287, 299, 303, 335, 356, 378–79, 381, 389, 410, 411, 414, 491, 547: alındılar 500; Ege 555, 561; Fransa 564, 566, 576; Gadir 527; genişleyen pazarlar 507; İberya 566; içme çömlekleri, Kuzey Afrika 569; içme törenleri 333, 545, 577, 605; ihracata yönelik üretim 510; kapları 494; karıştırma kazanları 531, 547; kültür 390; küpler 283; Levant 452, 511, 514; Marsilya 564; Mısır 261, 387; Mısır'la Levanten ticareti 453; reçineli 309; sanayi 288, 546; ticaret kârları 552; üretim 222, 343. *Ayrıca bkz.* üzümler; bağlar; bağcılık
şarap tüccarı 387
şeflik 242, 431
şehirler 355, 358: büyümesi 537–39, 548; Ege 582; Fenike 582; Girit 370; ızgara planlı 361, 523; İtalya 552; Kıbrıs 408; Nil Deltası 523; orta ve batı Akdeniz 521–23; Roma 412; Sicilya 552; Yunanistan 544, 545
şıngırdak, kil taklitler 354
şiddet 146, 226, 277, 315, 332. *Ayrıca bkz.* savaş
şifalı bitkiler 220
şiir 459, 519, 536, 542–43, 545: epik 535; Yunan 484
Şili 61, *61*, 62
şimşir 330, 366, 385
şişecik 336, 343, 485, 502, 517: yağ 487, 512; hayvan şekilli 343; parfüm 546
şişeler 335; altın ve gümüş 482

T

Tabaqat Fahr. *Bkz.* Pella
tabletler 366, 393, 397, 409, 410, 448: kil *31*, 276; çivi yazısı 295; kurşun, Fransa 562; Ugarit 394; yazı 546
tabular 452, 570
tabutlar 288, 451: ahşap 297
Tacikistan 377
taçlar 247
Tadmor *347*, 350, 366
Tadrart Acacus 198: kaya sanatı *206*
Taforalt Mağarası *84*, 100, *110*, 123, 132, *150*, 184: zıpkın 135, *135*
Tagus Nehri 180, 194, 235, 320, 334, 421, 496, 574: yerleşimleri *150*
tahıl ambarları 219, 240, 298, 321: Hattuşa 461; maketi 502
tahıllar 125, 135, 160, 166, 169, 207, 220, 221, 245, 209, 296, 356: Afrika 572; Afrika'da Levanten 207; depolama 264; ehlileştirilmiş 177, 189, 199; geniş ölçekli biriktirme 240; İtalya 428; La Draga 219; Libya 568; polenleri 209; toplu tahıl üretimi 293,

393, 566; yabani 130, 160, 162, 163, 185. *Ayrıca bkz.* hububat ve *tek tek tür isimleri*
tahkimat (surlar) 240, *240*, 294, 300, *307*, 315, 319, 321–22, 425, 430, 481, 504: Avaris 383, 384; Bakır Çağı 317; Balear Adaları 567; Ege 459; Hattuşa 458; İberya 421; İtalya 474; Marsilya 564; Mykenai merkezleri 410; Phylakopi 467; Sur 486
taht, altın 532
takımadalar. *Bkz.* adalar
taklit eser *227*, 282, 380, 381
Tamar Hat *110*, 123
Tamassos *447*, 488
Tanaja 404
Tanca 201, *508*, 582: megalitler 267, *267*
taneli küçük meyveler 124, 174, 179, 181, 220
Tanis *447*, 455, 456, 464, 471, 604, *xli*
Tanit 533, 543, 580
Tanit kolu (Nil) *274*
tanrılar 275, 295, 376, 486, 493, 530, 534, 538, 543, 553, 556, 558, 580: İtalya 540; siyasal olarak taraf sız 467
tanrılar/tanrıçalar 277, 278, 302, 530: Fenike 244; kent 276; Mısır 261; Roma 540; Uluburun'dan tunç 401, *xxxiv*; vesayeti 538. *Ayrıca bkz.* ilahlar ve *tek tek tanrı/tanrıça isimleri*
Tapınak Dağı (Kudüs) 534
tapınak(lar) 272, 275, 281, 283, 284, 295, 302: Afrodit 450; atölyeler 276; Bakır Çağı 531; Byblos 363; Etrurya 558; Hattuşa 458; III. Ramses 461; Karnak 405; kentsel 540; Korint 540; Levant 362; Malta 41, 47, 327, 340–43, 351; Melkart 486, 525; Mezopotamya 363; Mısır 360, 363, 471; Roma 558; Sicilya 557; siyaseten taraf sız 467; Teb 404; Ugarit 32, 393; yetkilileri 276; Yunan 545, 557–58, *xlvi*
tarak 206: hayvan dişinden 478
tarak (deniz yumuşakçası) 135, 181: tarak kabuğu baskısı 191
Taramsa *85*, 98
Taranto 428, 443, 529. *Ayrıca bkz.* Taras
Taranto Körfezi 474
Taras *509*, 529. *Ayrıca bkz.* Taranto
tarçın 360
Tarfaya *204*, 209
tarım: ileri 283; Fransa 567; kökeni 43; yeni teknikleri 263. *Ayrıca bkz.* çiftcilik
tarla faresi 183
Tarquinia *446*, *479*, *508*, 540, 542, 551, 553, 553, *xxxviii*
Tarsus *259*, 304, 338, 343, *447*, 459, 507
Tarxien *258*, 327, *328*, *346*, 351, 430
taş ocakları 113, 114, 232, 268: obsidyen 230
Tas-Silg *508*, 531
taş(lar): ağırlıklar 221 ; aletler 83–84, *83*, 94–95, 98, 101, 109, 123, 148, 179, 198, 268, 568; Alpler 230; anıt mezarlar 312; baltalar 165, 184, 197, 210, 215, 217, 236, 246, 267, 341, 401; boncuklar 206, 226; çıpalar 291, 303, 330, 393, 401, 553; değirmen taşı 125, 136, *145*, 161, 209, 212, 218, 229; delikli, bukağı olarak 205; dikili 306; eksikliği 239; heykeller 517, 545–46; İberya 308; kaplar 175, 208, 275, 278, 302, 381, 382, 517; kaplar, Fas 267; kaplar, Girit 323, 369, 409; kaplar, Mısır 243, 336, 394, 526; kaplar, Mısır işi, Kıbrıs'ta 343; kâseler 248, 296, 301; kesici 83, *83*; kökeni 243; kuleler 423–25; mamulleri 105; maskeler 169; mızrakbaşları 123, *123*; nadir 68, 288; okbaşları *125*, 332; oymalar 333, 496; plakalar, üzerine aşıboyası çizim 135; renkli 205, 206; ritüel yapıları 340; savaş baltaları 321; sivri uçlu, saplı 98–99, *99*, *101*; stel 511; süs tabağı (levha) 124; süslemeler 148, 208; taş ocakçılığı 268; temrenler 332; tümülüsler 266; uzunevler 241, 307, *307*; vazo 399; yanmış 199; yüksek kalite 308. *Ayrıca bkz. tek tek taş tipleri*
taşınabilir sanat 132
taulas 567
Tavertet mezarları 234
tavlama 451
Tavoliere 64, 195, 212, 223–24, 230, 233–34, 239, 306, 313, 428, 507, 539, 562: ovası 190; sanduka mezarlar 235; yerleşimler *191*, 220
tavşanlar 104, 117, 213: aslında *Prolagus sardus* 151
tavuklar 386: Asya 571
Tawaret 376
Teb (Mısır) 59, *346*, 357, 383–87, 396, 403–5, 445–46, *447*, 454–55, 461, 471, 508, *508*, *509*
Tehran 56
tekerlekler 353, 382
tekne imgeleri 291–92, *291*, *292*, 301, 327, 329, 334, 342, 373–74, 399, 416–17, 467, 474, 496, 513–14, *xxxix*: Afrika 457; maketleri 207, 338, 363, 472, 493, *xl*; Tarxien 351
tekne(ler) 66, 152, 172, 213, 214–15, 290, 328, 374, 444: Amon'un 445, 446; inşası 327; kanıt eksikliği 154; Khufu'nun güneş gemisi 288, *288*, *xxiii*; küçük 466; papirüs 200; saz *153*, 177, 239, 290; teknolojisi 75, 472–73. *Ayrıca bkz.* denizcilik; denizcilik; gemiler; gemi enkazları; kalyonlar; kanolar
tekstil 125, 221, 241–44, 275–76, 279, 306, 321, 377, 381, 414: imalatı 371; imgeleri 377; Mari 366; Mezopotamya 367; Mısır 397; sanayileri 296, 449; Uluburun batığı 401
tektırnaklılar 130, 311. *Ayrıca bkz.* atlar; eşekler
tektonik. *Bkz.* levha tektoniği
Tel Aviv 287
Tel Dan *259*, 297, *347*, 364, 407, *447*, 499
Tel Dor *447*
Tel Erani *259*, *286*, 287, 301
Tel Haror *347*, 375
Tel Kabri *205*, 248, *347*, 388
Tel Masos *447*, 453
Tel Nami *347*, 364, 371, 378, *447*, 467, 468
Tel Yarmouth *259*, *286*, 298
telkârî 278
Tell Açana 365
Tell Arqa *205*, 248
Tell Aswad *151*, 164
Tell Brak *204*, 239, *258*, *259*, 275, *347*, 349
Tell el-Ajjul *347*, 384, 411, 523
Tell el-Dab'a 32, *274*, 345, *347*, 361, 362, 376, 381
Tell el-Fara'in. *Bkz.* Buto
Tell el-Farkha 259, 278, *xxiv*
Tell el-Hayyat *347*, 363, 365, 406
Tell el-Maskhuta *347*, 385
Tell el-Sakan *259*, *286*, 287
Tell esh-Shuna *259*, 281
Tell Ibrahim Awad *259*, *274*, 275, *347*, 360
Tell Iktanu *347*, 350
Tell Jemmeh *509*, 510
Tell Judaidah 337
Tell Kurdu *205*, 240
Tell Mardikh. *Bkz.* Ebla
Tell Sakka 363
Tellian "Neolitik"i 210
temrenler 98, 101, 109, 232, 233: çakmaktaşı 26, 190, 242; orak 393; taş 332
tencereler 36, 465: el yapımı 526; Sardinya 217
Tenos 518
tepe kaleleri 418, 426, 441, 503, 504: Adriyatik 562; Dalmaçya 426, 477; Fransa 566; İberya 538
teraslama 16, 310, 507, 596: duvarlar 293
terazi ağırlıkları: Fenike 526; Levant 502, 505; İberya 484; İtalya 477; Uluburun batığı 401
terazi kefeleri: imgeleri 396, 411; maketleri 371
terramare köyler 426: son bulmaları 478
Teselya 28, 64, 188, 190, 195–96, 212, 220, 223–27, 234, 239, 240, 412
testereler 328
testicik 380: Kıbrıs işi 390, 391; Tunç Çağı 517; Uluburun batığı 401
testiler 291, 335, 484: elyapımı 463; gümüş 574; hayvan şekilli 343; tunç 574
Tethys okyanusu 63, *63*, 88
Tétouan 201
Thapsos 27, *346*, 417, 429, *442*, 443–44, *446*, 476, *508*, 529
Tharros *508*, 527
Thasos 212, *258*, 474, 487, *509*
Thebai (Yunanistan) *259*, 321, *347*, 410, 459
Theognis, Megara'lı 543
Thera 29, *30*, 32, 372, *372*, 388, 409: ve Afrika 570; volkan 371
Theroux, Paul 19
Theseus 67
Thukydides 528, 536
Thutmose I 387
Thutmose III 387, 389, 391, 403, 405, 406
Tiber Nehri 427, 503, 539, 553: Vadisi 540, 580
ticaret 62, 168, 178, 218–19, 226, 229–30, 239, 281–87, 297, 304, 318, 329, 332, 338, 343, 350, 356–57, 361, 492, 546: adalar arası 323; ağlar 370, 413, 441, 515, 547; Anadolu 367; Arabistan 510; bakır 368; çöküşü 349; Demir Çağı 513; deniz 322; deniz kabuğu bilezikler 268; doğu Akdeniz 373–83, 391–404; Ege 459; Fenike 487, 488; Gal 564; hacminin artması 549; kârlar 511; Kıbrıs 408; merkezleri 352; metaller 236; metinlerde tanımı 295; Neolitik 217; obsidyen 248; örüntüleri 299; rotaları 35, 363, 405, 431, 453, 487; serbest 468, 470, 514; uzakyerlerle 326, 380, 395; yasadışı antik eser 48. *Ayrıca bkz.* mübadele
ticaret merkezleri. *Bkz.* antrepolar
Tigalmamaden Gölü 263
Tighenif *84*, 86
Tiglath-Pileser I *446*, 459
Tiglath-Pileser III 507
Tigris Nehri 59, 367, 458, 507, 594
Tiksatin *204*, *xvii*
tilkiler 104, *176*, 177
Timgad 210
Timna *447*, 453
timsahlar 65, 157, 532
Tinetnit 447
Tingis. *Bkz.* Tanca
Tiren 73, 75, 192, 215, 217, 220, 230, 415–16, 425–26, 442–44, 463, 473, 480, 562: adaları 429; bölge 135, 216, 534, 546; broşlar 472; Deniz 73, 88, 114, *192*, 193–94, 312, 430, 513, 524, 529, 567, 598; denizcileri 502; gelenek 191; metalurji 237; Neolitik yayılma 187; obsidyen 305; Son Neolitik 203; ticaret 335, 481, 542; topluluklar 492; toplumsal etkileşim 235; ve Ege 502; Tiryns *259*, 321, *347*, 410, *447*, 450, 460: kehribar boncuklar *463*; saraylar 459
tığlar 117, *199*
Tjehenu 268
Tlos 412
Toba süper volkanı 101, 103, 111
Tod *346*, 360, 376, *xxix*
tohumlar 36, 124, 125, 169
tophet 533, 538, 580
toplumlar: Avrupa 442; Ege 350; eşitlikçi 242, 260; geniş ölçekli 172, 262, 283; işbirliğine dayalı 341; Levanten 293; tüketici 280
toplumsal cinsiyet: ayrımları 145; iş bölümleri 166–67; rolleri 117, 306, 341
toplumsal: ağlar 122, 236, 306, 597; bağlar 115; borç/yükümlülük 265; değişim 44, 352; dönüşümler 160, 269–76; düzen 277, 324, 380; eşitsizlik 264, 277, 316, 319; etkileşim, Neolitik 235; hayat 315; hiyerarşiler 418; iktidar 320; ittifaklar 333; karmaşıklık 62, 269, 350; örgütlenme 242; yakınlıklar 118; yapılar 92, 233, 424, 425; yeniden örgütlenme 282
Toppo Daguzzo *346*, 428
topuz başı 207, 247
Torcello 478
tork, bakır 431
Toros dağları 63, 130, 133, 174, 239, 246, 285, 337, 405: etekleri 132; geçitleri 178
Torralba *84*, 92
Torremolinos *45*
Toscanos *508*, 526, 538
Toskana 26, 104, 155, 192, 212, 232, 234: metaller 442, 500; madenler 504; kalay 415
totemler 221, 247
Toulouse *32*, 224
toy kuşları 147, 148
Toynbee, Arnold 43

törenler 165, 544: Girit 370; içme 390; ziyafet 243; kraliyet 270, 277, 290; mekân 343; yapılar, Afrika 206
Trablus (Libya) 42, 66, 101
Trablusşam (Lübnan) *347*, 365
Trakya 561, 583
Tramontana 64
Tremiti Adaları 79, 190, 212
Trianda *347*, 371
Trieste 191: karstı 122, 180, 351, 426
Trogir 105
Troina *258*, 309
Troodos dağları 65, 368, 407
Troya 27, 50, *259*, 304, 306, 321–22, 324–25, 335–36, *336*, 338, *347*, 350, 412, 428, 432, *447*, 460, 533, 535, 576, 598, *xxxvi*: düşüşü 489; gümüş 337
Trump, David 23, 55
Tartessos 570: elit 525; dili 519
Tsountas, Christos 28
tsunamiler 372
Tufariello *258*, 310, 316
Tuleilat Ghassul *205*, 241–45, *xviii*
Tuna Nehri 58, 326, 335, 401, 575: havzası 113; ovası 425
tunç 69, 281, 282, 305, 336, 337, 343, 360, 410, 451: aletler, Uluburun batığı 401; baltalar 363, 385; binek deve maketi 511; boğa başları 493; gazap tanrıları 525; hançerler 360; heykelcikler 26, *26*, 48, 493, 517; İberya 483; içme kapları 411, 520; ihracat için önceden alaşım 479; işçiliği (büyük ölçekli) 455; İtalya 478; kap kacak 485; kâseler 472, 487, 517; külçe 465; Mykenai 371; şarap karıştırma kapları 577; tanrıçalar, Uluburun batığı 401; testi 574; üretim 473
Tunç Çağı 70, 80, 242, 269, 343, 427, 500, 502, 505: coğrafyası 372; Demir Çağı'na geçiş 417; Ege 537; gömüler 576; iklimi 386; krallık 470; kuleler 50; kumaş sanayii 31; Kythera 16; orta ve batı Akdeniz 415–23; sanatı 32; saray 188; saraylı devletler 353, 355, 461, 468, 469; siyasi oluşumlar 540; şehir *30*; testicik 517; ticaret 377; tundra 102, 104, 120; Vivara 512; volkanik patlamalar 29
Tunus 38, 39, 69, 73, 75, 78, 122, 199, 210, *211*, 213, 547, 568, 572: sahil 211; ovalar 571; bitki örtüsünde değişiklik 263
turizm 44, *45*, 46
Tutankamon 281, 345, 386, 387, 432, 498: anıt mezar 196; savaş arabası 389
tuz 220, 230, 393, 573, 574: bataklıkları 159; çömlekleri 227; korunması 264
tuz kayaçları 82
tuzaklar 116, 179
"tuzlu su ülkesi" 57
tuzluluk 42
tüccarlar 404–15, 464, 498, 551–52, 576, 603: Anadolu 396; Ege 402, 555; Fenike 574; İberya 526; Kıbrıs 398, 450, 555; krallarla iletişim 404; Levant 394–95, 398, 407, 487, 518; Mezopotamya 367; Mısır 396, 397; oligarklar 484; Sami 570; Sur 511; Ugarit 407, 414
tüccarlar 404–15, 470: doğulu 494; Etrüsk 564; Fenikeli 555; Kıbrıslı 488; Levant 496, 502; Sardinyalı 493
tükenme 89, 150, 151, 595, 596
tümülüs 234, 266–68, 312, 316, 333, 335, 349–51, 426, 430, 520, 570: Atina 519; Etrurya 519, 544; Levant 241
Türkiye 51, 58, 74, 77, 94, 132, 152, 159, 188, 366–67, 372, 412: alçak ovalar 64; coğrafya 65; deniz geçişleri *72*, 154, 156; evreler 203; Güney sahili 374; iklim 66; Neolitik topluluklar 189; sahil 194; su seviyesinde gerileme 263; tektonik 65; turizm 45; yanardağlar 65. *Ayrıca bkz.* Anadolu
tünek 450
tütsü 385, 390, 453, 499, 510: tütsülük *291*
tütsüleme 264
tüyler 461: başlıklar 478
tüylü gergedanlar 104
Tyrolese Alpleri 260

U

U-j mezarı, Abydos 270, *271*, 277, 286
Uan Afuda Mağarası 198
Ubaid dönemi *204*, 241, 246, 284: köyler 238, 239
Ubeidiya 84–86, *85*, *86*, 89: bazalt el baltası *84*
Ugarit 27, *27*, 32, *151*, 169, *259*, 303, *347*, 349, 357, 365–66, 368, 384, 388, 391, *392*, 393, *395*, 396, 399, 401–2, 405–7, 409, 411, 441, *447*, 449, 461–62, 464, 484, 518, 548, 604: anıt mezarlar 415; dil 393; Ege çömlekleri 394; hayvan dişi 389; metinler 390; Mısır mamulleri 394; mitoloji 381, 394; saray 391; ticaret 398 ; tüccarlar 414. *Ayrıca bkz.* Ras Shamra
Uluburun 34, *34*, 74, *347*, *389*, 399, 411, 466, *xxxiv*: batığı 399–402, 409–10, 412, 441, 444, 446, 465, 495
Ulucak *151*, 175
ulusal kimlik 50, 53. *Ayrıca bkz.* kimlik
Ulysses. *Bkz.* Utuzte
Umbria 223: dil 519
Ümit Burnu 266
Umm el Tlel *85*, 99: sivri uçlu taş *99*
Umm el-Marra *259*, 297, *347*, 365
Umman 239: bakır 284, 367, 376
un, İtalya 428
Unas 291
Uni 553
Ur *204*, 239, *258*, 284: gömüler 336; mühür *279*
Ura *347*, 396, *447*, 461
Ural dağları 432
urna tarlası kremasyon ritüeli *463*, 473, 474, 482
Urtenu 395, *395*
Uruk *204*, 239, *258*, 275, 284: çömlekleri 277; dönemi 295; ithalat 285; keşif seferleri 333; Levant'la temasın kesilmesi 294; mühür 279, 283; yayılma 283, 488
uskundura 327
Ustica 213, 331, 430, 431, 444
ustura 305–6
Utica *446*, *508*, 569, 581
Utuzte 546
uzmanlaşma 414, 546
uzunevler 241, 307, *307*, 316, 321: tekne şeklinde 330, 422

Ü

Üçağızlı *111*, 113, 127: delikli deniz kabukları *113*
üçayaklı sehpalar 219
Ürdün 184, 194, 241, 244, 246, 293, 350, 365, 452: bakır 173; Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B evleri *166*; çiftçiler 48; nüfus 507; su yönetimi 168, *169*; Vadisi 64, 84, *86*, 121, 124, 130, 133, 163–64, *164*, 170, 200, 241, 258, 363, 364, 598
üretim fazlası 19, 264, 296, 420. *Ayrıca bkz.* ihracata yönelik üretim; istifleme
üzengi-kulplu küpler 380, 391, 401, 458, 465, 490
üzüm 125, 350, 381, 515: Afrika 572; bağlar 210, 222, 547; çekirdekleri 273, 484, 568; ezme, maketleri 343; Fransa 565; Libya 507; Uluburun batığı 401; yabani 220; yetiştirme 244. *Ayrıca bkz.* bağ(lar); üzüm yetiştiriciliği; şarap

V

vadiler 89, *158*, 198, 205, 265
vahalar 59, *164*, 200, 208, 242, 265–66, 268, 350, 457, 507, 554: kuramı 43; rotalar 384
Valcamonica *258*, 308
Valencia 194, 227, 305, 317
Valencina de la Concepción *258*, 318–19, *319*, 334, *346*, 418, 598
Valli Grandi Veronesi 478
Valtellina *258*, 308
Vanguard Mağarası *84*, 106
Vardar Nehri 58
varisit 229, 230, 318, 323
Varna mezarlığı *204*, 236
Vasilia *259*, 343
vassal yöneticiler 406, 508
Vatikan 26
Vaucluse dağları 229, 312
Vaufrey. *Bkz.* Grotte Vaufrey
vazolar 26, 399
Veii *446*, *479*, 503, *508*, 540, 558, 580: nüfusu 522
Vela Spilja *151*, 180, 183
Velebit dağları 223, 309
Veli Rat *85*, 108
Velika Gruda *259*, 316
Venedik 73, 203, 351, 478, 562
Veneto dili 519
Venüs heykelcikleri 118
Vera havzası 42, 223, 237, 419, 420
vergiler 270, 280, 298, 349, 356, 396, 463, 484, 500, 511, 552, 556, 584
Verona 425
Verucchio *508*, 561
Vetulonia *446*, 504
Vezüv 29, *64*, 427, *512*
Vila Nova de São Pedro *258*, 318, *319*
Villena *446*, 482
Villeneuve-Tolosane *32*, *204*, 224
Vinča gelenekleri 238
Vindija Mağarası *110*, 116
Viols-le-Fort 307
Vıs 562
Vivara 430, *442*, 443, 512, *512*
Vix *508*, 577
Volga Nehri 115
Vounous *259*, 343, *343*
voyaging (uzun ve maceralı deniz yolculuğu) 325–39: uzun menzilli 569. *Ayrıca bkz.* deniz geçişleri
Vroulia *509*, 523
Vučedol toplulukları 335
Vulcano 212
Vulci *479*, *508*, 564

W

Wadi al-Ajal *446*, 457, 507
Wadi Arabah 64, 121, 246, 247, 453, 510
Wadi as-Sirhan 169
Wadi Feinan *205*, *259*, 293, 299, *xxvii*
Wadi Hammamat 285
Wadi Hammeh *111*, *xi*
Wadi Jilat *111*, *133*
Wadi Kubbaniya *111*, 124
Wadi Tanezzuft 265, *446*, 457
Wadi Tumilat 361, 385
Wadjet 275, 455
Wallace Hattı 94, 95
Watteau, Jean-Antoine 18
Wenamun 445–49, 451, 454–56, 459, 466–67, 470–71, 485, 490, 498, 530
White Walls. *Bkz.* Memphis
Winckelmann, Johann Joachim 26
Woolley, Sir Leonard 28, 499

X

Xaghra 235, *258*, 341, 343
Xanthos 412
Xerxes 50, 610

Y

Y kromozomları 36, 186
yaban eşekleri 130, 136, 365
yabanasması 219
yabani domuzlar 100, 104, 124, 130, 136, 147, 161, 174, *176*, 179, 180, 181, 201: Aetokremnos 148; ziyafetler 180; *Ayrıca bkz.* domuzlar
yabani orman 157
yabantavşanı 104, 117, 135, 199
Yabninu 394, *395*
yağ 35, 36, 268, 285, 287–88, 296, 356, 360, 411, 414, 443: alındılar 500; büyüyen pazarlar 507; çıkarma tesisleri 393; Ege 555; Gadir 527; ihracata yönelik üretim 510; kaplar 303 ; kendir 160; Kıbrıs 399; kokulu 277, 336, 381, 397, 410, 517; Levant 452, 511; sanayi, İtalya 546; sedir 286; şişecik 485, 487, 502, 512; ticaret kârı 552; Ugarit 395. *Ayrıca bkz.* zeytin
yağ asitleri 170
yağış *56*, 66–67, *66*, 72, 89, 121, 130, 136, 156–57, 166, 263, 265, 313, 348, 350, 600: Mısır 207; öngörülemez 264

yağlar 36
yağmalama 48: Mısır mezarlarında 381, 471
Yahudiye: çöl 448; tepeleri *164*, 169, 244, 246
Yahweh 534, 536
Yakın Doğu 24, 27: Akdeniz üzerindeki etkisi 594–95; diller 205; etkisi 545; pazarları 510
yakma, kontrollü 136
yalancı safran, Uluburun batığı 401
yaldızlı tunç heykelcikler 363
yalıtılma 89, 342, 419, 423, 476, 515, 566–67, 599, 601
Yamhad *347*, 365–67, 369, 375, 379, 388, 393. *Ayrıca bkz.* Halep
Yamm 394
yamyamlık 349
Yanagi, Yukinori 52
yanardağlar 64–65, *64*, 68, 88, 101, 103, 111, 115, 318, 371, 372, 409, 427–28, 443: adacıklar 183; coğrafya 479; mineraller 442; kaya 128; patlamaları 29, 388
yaratıcılık 110, 111
Yarık Vadi. *Bkz.* Büyük Yarık Vadi
Yarımburgaz Mağarası *347*, 432
Yarkon Nehri *81*
yasadışı antikalar 48
yassı balık 106: imgeleri 127
yataklar, yaldızlı, Kıbrıs 399
Yavne-Yam *347*, 357
yay(lar) 125, 219, 242, 261, *261*, 464: bileşik 383; yaylı delgi 276
yayık 243
yayılmacılık 24
yayın balığı: 124, 206: işareti 261
yazı(lar) 31, 276, 269, 276, 283, 299, 326, 354, 359, 375, 518–19, 536, 545, 566, 604: Girit 369; Mısır 270, 403; Fenike 489; Hattuşa 411; Solon 543; tablet 546; tahtası 402; Yunan 515; yayılması 532
yazıtlar 360, 553, 562: Fenike 488; metinsel 268
Yehuda, krallığı 507, 510, 520–21, 534
yelken açma 327, 338, 464: enlem üzerinde *446–47*, 465, 466; gemiler *81*, 292, 300, 301, 329, 331, 343, 353–54, 373, 393, 416, 422, 442, 477, 492–93, 537, 548, 597, 602; icadı 290, 330; imgeleri 362; teknolojisi 55, 303, 472–73
Yemen 69
Yeni Asur *446*: krallıkları 507; reformları 558
Yeni Babil *508*
yenilik 108, 168, 170, 202, 239, 245, 265, 275–76, 312, 328, 338, 356, 383, 407, 415, 478, 504: Menorca 422; nakliyatta 288–92; yelkenli 464
yeraltı su katmanları 157
yerelcilik 422
yerleşik hayata geçiş 124, 136, 145, 166, 208, 567, 594
yerleşim: büyük yerleşimlerin sonu 298, 349; büyüme 217; çiftçilik 184; değişen coğrafyalar 234; Fransa 221; Girit 221; hendeklerle çevrili 190; İtalya 221; Korsika 221; küçük ölçekli 320; Levant 168, 172, 298, 300; Mısır 361; müstahkem 258, 496; Neolitik 187, *225*, 226, 327; Sardinya 221; su altında kalmış 29, 35
yeşiltaş baltalar 230, 342
yılanbalığı 183
yılankavi bilezikler 217
yılanlar 567
yoğurt 170
yonca 273
yontu 48: Yunan 557. *Ayrıca bkz.* heykelcikler; heykeller
Yugoslavya 37, 49, 56
yulaf 181, 189, 196, 464
yulaf lapası 167, 220
yumru kök 83, 198
Yumuktepe 171
yumuşakçalar 90, 126, 152, 157, 159, 179–81, 183, 199, 211, 301, 307: boya için 377–78, 401, 484, 509, 538, 570; Kıbrıs 149; tüketim *193*
Yunanistan *37*, 134, 180, 188, 219, 221, 266, 320, 351, 389, 410, 443–44, 474: 19. yüzyıl arkeoloji 28; alçak düzlükler 64; batı 351; coğrafya 63; çiftçilik 190; çömlekleri 536, 577, 584; denizcileri 524; dil 25, 409, 459, 518, 519; etkisi 607–8; Fransa'da Yunanistan amforaları 564; heykeller, Mısır esinli 545; *Homo heidelbergensis 92*; içki partileri 389; iklimi 66; kent-devletleri 541, 582, 584; kimliği 534–35, 539, 557; Klasik 87; kutsal yapıları 558; *Lallemantia* bitkileri 337; mabetleri 555; merkezi *42*; metaller 237; mitoloji 63, 548; Neolitik topluluklar 189; nüfus artışı 582; obsidyen 184; paralı askerler 554, 576; rahibeleri 542; sanat 382; saraylar 35; Sicilya'da Yunanistan malları 539; *symposion* 545; şairler 484; şarap yapımı 222; şehirleri 544, 545; tapınakları 545, 557–58; Üst Paleolitik 119; yazı 515; yazıları 566; yerleşimciler, Kuzey Afrika 38
yunuslar 106, 180, 183
yurttaşlık 549
yuvarlak evler 175, 177, 342, *342*, 474
yük arabaları 276, 296: dört tekerli 279, *279*
yükleme yerleri 393, 485
yükler 35, 75, 373–74, 381, 442, 465, 472, 514, 546, 548, 550, 559: artan 549; deniz yoluyla taşınan 327; gemi nakliyat 329; Uluburun batığı 399–402
yün 162, 221, 244–45, 247, 279, 293, 310, 312, 339, 356, 377, 378, 381: kumaş 296, 485; giysi 499; bir meta olarak 281; Mısır 397; tekstil ürünleri 276, 410; Ugarit 395
yüzük idolleri 237
yüzükler, altın 383

Z

Zadar 190, 427
Zafrín *204*, 209, *209*
Zagora *509*, 523
Zağros dağları 59, 63, 130, 160, 162, 222, 283, 285, 511
Zakar-Baal 445, 447–48, 485
Zakros *347*, 409
zambak, Girit 388
Zambujal *258*, 318–19, *319*, 325, 334
Zammit, Themistocles 28, *28*
zanaatkârlar 276, 295–96, 356, 375, 388, 397, 551: seyyar 517
Zawiyet Umm el-Rakham *447*, 457
zebra 199
zebu 348
Zembra 78, 211, 213
zenginlik 167, 168, 206, 242, 260, 270–71, 279, 302–3, 306, 316, 324, 338, 352, 358, 360, 371, 499, 509:
Atina 582; farklılıklar 470; gösteren malların azlığı 300; İberya 527; Kıbrıs 409; Levant 386, 407; metal 304; Mısır 288, 397, 471, 554, 604; Roma 541; Ugarit 393; vergilerden 356; yaratılması 280
Zeravşan Vadisi 377
Zeus 18, 351, 503: tapınağı 557
zeytin(ler) 56–57, 62, 104, 121, 125, 157, 172, 245, 247, 280, 293, 296, 313, 316, 339, 343, 350, 381, 386, 444, 473–74, 547, 549, 596: ağaçları 372; çekirdekleri, Kuzey Afrika 568; genetik 121; İberya 516; ihracata yönelik üretim 355; İtalya 515; Kıbrıs 449; Kuzey Afrika 570; poleni 88; Uluburun batığı 401; yabani 262; yağ 243–44, 298, 303, 310, 358, 365, 378–79, 389, 449, 565; yerli 309, 310; zeytinlik 416
Zimri-Lim 366
zincifre 68, 229
Zinkekra 507, *508*
zirvelere inşa edilen kutsal yapılar 353, 355
ziyafet verme 168, 218, 220, 324, 390, 420, 482, 502, 519, 542
zımpara 360
zıpkın 107, 125, 155, 197: İberyan 135, *135*, 184; imgeleri 272; ucu, demir 538
zırh 462, 473, 547, 558, 610
zürafalar 157: imgeleri 197, 205